האנציקלופדיה העברית

כללית, יהודית וארצישראלית

כרך שישי
ארץ־ישראל

חברה להוצאת אנציקלופדיות בע״מ
ירושלים — תשי״ז — תל־אביב

ENCYCLOPAEDIA HEBRAICA

הנהלה ראשית של החברה להוצאת אנציקלופדיות בע״מ

מ. וב. פלאי

הדפסת שנת תש״ל

הכרך סודר ונדפס בדפוס מסדה בע״מ, רמת־גן. התמונות הצבעוניות נדפסו אף הן בדפוס מסדה. הגלופות הוכנו בצינקוגראפיה של מ. פיקובסקי, ירושלים. שירטוט המפות נעשה על־ידי ב. י. ברוייר, נחמה שפירא ורבקה קלירס. ההגהות — על־ידי עוזר רבין, י. גבריאלי וב. אליצדק

תבנית כרך ו׳

התחבורה 983—953

חינוך ומחקר 1057—983

האמנויות 1129—1070

המערכת וההנהלה מביעות בזה את תודתן לאישים ולמוסדות הבאים, שהואילו באדיבותם להרשות את השימוש בגלופות ובתצלומים שברשותם:

נשיא־המדינה י. בן־צבי; פרופ' דורותי גארוד; י. ו. סאנדברג, מנהל המוזיאון העירוני של אמסטרדאם; המכון הפונטיפיקאלי לחקר־המקרא, רומא; החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה; הקרן הבריטית לחקירת ארץ־ישראל (The Palestine Exploration Fund); המחלקה לאגיפטו־לוגיה באוניברסיטה של לונדון (Department of Egyptology, University School, London); הוצאות הספרים Hachette ו Masson בפאריס

רשימת המחברים המשתתפים בכרך ו׳

אבי־יונה מיכאל, M. A.
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הפרקים: הגבולות המדיניים (חלק); היסטוריה, מחלוקת הקיסרות הרומית עד הפלישה הערבית; מסחר (סקירה היסטורית); הדרכים בא״י מימי קדם עד ההתיישבות החדשה; חקירת־א״י: המקומות הקדושים והאתרים ההיסטוריים

אבנימלך משה, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הפרקים: גאולוגיה; תולדות המחקר הגאולוגי

אטינגן שלמה, אינז׳
חיפה, פרופסור בטכניון — מכון טכנולוגי לישראל / הפרקים: כבישים, מסילות־הברזל

אטר (אטינגר) משה, ד״ר
רמת־גן, עורך המדור הכלכלי של "Jerusalem Post" / הפרק: הנמלים

אַלפרט קארל
חיפה / הפרק: הטכניון — מכון טכנולוגי לישראל (חלק)

אסף מיכאל
תל־אביב, חבר מערכת „דבר" / הפרק: האוכלוסיה, הערבים במדינת־ישראל

אקצין בנימין, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית ודקאן הפאקולטה למשפטים / הפרקים: היסטוריה, ההתפתחות המדינית מהכרזת־באלפור עד תקומתה של מדינת־ישראל; סדרי השלטון והמשפט: המשטר

אריאב אורי, B. Sc. (Agr.)
ירושלים, יועץ לענייני חקלאות, משרד־האוצר / הפרק: החקלאות בישראל

ארנון אברהם
ירושלים, ראש המפקחים במשרד החינוך והתרבות / הפרקים: תולדות החינוך העברי החדש; ביה״ס היסודי; הכשרת מורים וגננות

אשבל דב, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הפרק: האקלים

אשתור אלי, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הפרקים: היסטוריה, תקופת־שלטון הפאטמים: א. היסטוריה כללית; תקופת שלטון הממלוכים: א. היסטוריה כללית, ב. הישוב היהודי

בארון שלום ו., ד״ר
ניו־יורק, פרופסור באוניברסיטה של קולומביה / הפרק: היסטוריה, מתחילת המאה ה19 עד ראשית ההתיישבות החדשה: 2. הישוב היהודי

בודנהיימר שמעון, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הפרק: עולם־החי

בונה אלפרד, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית ודקאן ביה״ס לכלכלה ולמדעי־החברה ע״ש א. קפלן / הפרק: היחסים הכלכליים של א״י עם הארצות השכנות

ביין אלכס, ד״ר
ירושלים, מנהל הארכיון הציוני המרכזי / הפרקים: היסטוריה, מראשית ההתיישבות החדשה עד הכרזת־באלפור; ארכיונים

בלאס שמחה, אינז׳
תל־אביב, יועץ הממשלה לענייני המים והמנהל הכללי של תיכנון המים לישראל / הפרק: פיתוח אוצרות־המים בא״י

בלבן מרים, B. Sc.
ירושלים / הפרקים: מכון־וייצמן למדע; מוסדות־מחקר ממשלתיים; מוסדות־מחקר אחרים

בנאור יהודה ליב, B. Sc.
ירושלים, סגן מנהל כללי במשרד החינוך והתרבות / הפרק: חינוך־המיעוטים

בן־דוד יוסף, ד״ר
ירושלים, מדריך בסוציולוגיה באוניברסיטה העברית / הפרק: מקצועות חפשים (חלק)

בן־טוביה אדם, ד״ר
חיפה, התחנה לחקר הדיג הימי / הפרק: החי בים התיכון בחופה של א״י: (2) בעלי־חוליות

בן־תור יעקב, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית; מנהל המכון הגאולוגי שעל־יד משרד־הפיתוח / הפרק: פטרוגראפיה ומינראלוגיה

בקי רוברטו, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית; סטאטיסטיקן של ממשלת־ישראל / הפרק: דמוגראפיה

בראוור אברהם יעקב, ד״ר
ירושלים / הפרקים: השם; הגבולות במקרא ובהלכה; הגבולות הטבעיים והגבולות המדיניים (חלק); השטח; החלוקה האדמיניסטראטיבית; המעמד הגאוגראפי והגאופוליטי; פני־הארץ; הידרוגראפיה; היסטוריה, מסעו של נאפוליון בארץ־ישראל

ברט הלני, M. A.
ירושלים, מפקחת על החינוך המיוחד במשרד החינוך והתרבות
הפרק: החינוך המיוחד

ברנזון צבי
ירושלים, שופט בבית־המשפט העליון / הפרק: דיני־עבודה

ברקאי מיכאל ריבארד, ד״ר
תל־אביב, מרצה בביה״ס הגבוה למשפט ולכלכלה; ממונה על המחקר ב„מרכז־פאלק" למחקר כלכלי בישראל / הפרק: פינאנסים ציבוריים

ברשאי בצלאל, M. A.
ירושלים / הפרק: האוניברסיטה העברית

גוטליב אליעזר, M. Sc.
חיפה, התחנה לחקר הדיג הימי / הפרק: החי בים התיכון בחופה של א״י: (1) חסרי־חוליות

גוטמן יהושע
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הפרק: היסטוריה, מחורבן הבית השני עד חלוקתה של הקיסרות הרומית

געתון אריה לודוויג, ד״ר
ירושלים, כלכלן בכיר בבאנק ישראל / הפרק: ההכנסה הלאומית

גראדנוויץ פטר עמנואל, ד״ר
תל־אביב / הפרק: מוסיקה

גרנות אברהם, ד״ר
ירושלים, יו״ר הדירקטוריון של קרן קיימת לישראל / הפרקים: המשטר הקרקעי; המדיניות הקרקעית היהודית בא״י

דוסטרוואלד־דורות אברהם וילהלם
תל־אביב, מרצה בביה״ס הגבוה למשפט ולכלכלה; יועץ כלכלי למבקר־המדינה / הפרק: העושר הלאומי

דרין (דראבקין) חיים, ד״ר
תל־אביב, יועץ במשרד־העבודה / הפרק: בניה

הופיין יעקב ח.
תל־אביב / הפרק: הזוחלים

הורביץ יעקב קלמן, ד״ר
ניו־יורק, פרופסור באוניברסיטה של קולומביה / הפרק: היסטוריה, מתחילת המאה ה19 עד ראשית ההתיישבות החדשה: 1. היסטוריה כללית

הורוביץ דוד
ירושלים, מנהל באנק ישראל / הפרקים: סחר־החוץ; מערכת־הכספים

הירשברג חיים זאב, ד"ר
ירושלים, מנהל המחלקה לענייני המוסלמים והדרוזים במשרד־הדתות / הפרקים: היסטוריה, מן הכיבוש הערבי עד השתלטות הפאטמים; תקופת שלטון הפאטמים: ב. הישוב היהודי; מראשית שלטון־העותמאנים עד מסעי־נאפוליון; מערכת־המשפט: יא. בתי־הדין הדתיים (ה„שרעיים") של המוסלמים

הלוי חיים שלום, M. A.
ירושלים, משרד־הבריאות / הפרקים: מערכת־הבריאות, מאמצע המאה ה19 ואילך

הנדל מיכאל, ד"ר
ירושלים, מפקח על בתי־הספר התיכונים במשרד החינוך והתרבות / הפרק: החינוך התיכון

השמשוני אביה, ארכיטקט
חיפה, מרצה ראשי בטכניון — מכון טכנולוגי לישראל / הפרק: ארדיכלות

ובר לאזאר יוסף, ד"ר
ירושלים, יועץ במשרד־האוצר / הפרק: מחצבי ים־המלח

וידרא נפתלי, ד"ר
חיפה, מנהל כללי של חברת „צים" / הפרק: הדיג

ויטלים צבי, B. A.
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הפרק: התנועה הקואופרא־טיווית בא"י

וייץ יוסף
ירושלים, חבר הדירקטוריון של קרן קיימת לישראל / הפרקים: הכשרת־קרקע; הייעור

ויתקון אלפרד, ד"ר
ירושלים, שופט בבית־המשפט העליון / הפרקים: המשפט המסחרי; דיני־מיסים

זהבי אמוץ, M. Sc.
ירושלים / הפרק: העופות

זהרי מיכאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הפרקים: הצמחיה והצומח; חקר הצמחיה והצומח בארץ

חזקי משה, ד"ר
תל־אביב, השירות הבולאי במשרד־הדואר / הפרק: הדואר

חריש יוסף, M. Jur.
ירושלים, עוזר פרקליט המדינה / הפרק: מקצוע־המשפט בארץ

חשין שניאור זלמן, ד"ר
ירושלים, שופט בבית־המשפט העליון / הפרקים: המשפט הנוהג בישראל; המשפט האזרחי; מערכת בתי־המשפט

טורנובסקי ואלטר
תל־אביב / הפרק: התיירות

יחיל חיים, ד"ר
שטוקהולם, ציר ישראל בארצות הסקאנדינאוויות / הפרק: מדיניות־החוץ ומדיניות־הפנים של מדינת־ישראל (1948—1955) [חלק]

ייבין שמואל, M. A.
ירושלים, מנהל אגף־העתיקות / הפרק: היסטוריה, מתקופת הברונזה הקדומה ועד חורבנה של ממלכת־יהודה

כהן חיים
ירושלים, היועץ המשפטי לממשלת־ישראל / הפרק: השירות המשפטי

לבונטין אביגדור, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הפרק: המשפט הבינלאומי־הפרטי

לווה יהודה, ד"ר
תל־אביב, מרצה בפאקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית; יועץ במשרד־החקלאות / הפרק: החקלאות היהודית בא"י (מתחילת שנות ה80 עד סוף תקופת־המאנדאט)

לורך נתנאל, ס/אלוף
לוס אנג'לס / הפרק: מלחמת־העצמאות

ליבוביץ יהושע, ד"ר
ירושלים / הפרק: שירותי־הרפואה בא"י עד אמצע המאה ה19

מורג אמוץ, ד"ר
ירושלים, מדריך לכלכלה באוניברסיטה העברית / הפרק: מערכת־המיסים

מזר בנימין, פרופ'
ירושלים, נשיא ורקטור האוניברסיטה העברית / הפרק: היסטוריה, מתקופת הברונזה הקדומה ועד חורבנה של ממלכת־יהודה

מיוזאם הלמוט, ד"ר
ירושלים, מרצה לסטאטיסטיקה באוניברסיטה העברית / הפרק: המקצועות החפשים (חלק)

מיוחס יוסף, B. A.
ירושלים, מנהל לשכת־הנוער במשרד החינוך והתרבות / הפרק: החינוך המשלים

מנדלסון היינריך, ד"ר
תל־אביב, מנהל המכון האוניברסיטאי למדעי־הטבע / הפרקים: היונקים; הגנת־הטבע

מרכוס אברהם אלפרד, ד"ר
תל־אביב, מרצה בביה"ס הגבוה למשפט ולכלכלה / הפרק: התעשיה

סופר נעים, M. A.
ירושלים, משרד־החוץ / הפרק: ממלכת־הירדן

פאיאנס־גליק שרה, ד"ר
תל־אביב, מפקחת על גני־הילדים במשרד החינוך והתרבות / הפרק: גן־הילדים

פולאק אברהם נ., ד"ר
תל־אביב, ראש־מקצוע באוניברסיטה של ת"א / הפרק: תולדות החקלאות

פלד משה, אינז'
ירושלים, מפקח על הוראת־המלאכה במשרד החינוך והתרבות / הפרק: החינוך המקצועי

פראוור יהושע, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הפרק: היסטוריה, תקופת מסעי־הצלב

פרידלנדר יוסף
חיפה, חברת־החשמל / הפרק: חשמל

פריימאן אברהם חיים, ד"ר (ז"ל)
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הפרק: בתי־הדין הרבניים

קולבי שאול, ד"ר
ירושלים, מ"מ מנהל המחלקה לענייני הנוצרים במשרד־הדתות / הפרק: בתי־הדין של העדות הנוצריות

קלוזנר יוסף, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הפרק: היסטוריה, ארץ־ישראל בתקופה הפרסית

קפלר אברהם, M. A.
ירושלים / הפרק: מאזן־התשלומים

קפלן צבי
ירושלים / הפרקים: החינוך התורני; בתי־הכנסת בא"י

קפלנסקי שלמה, אינז' (ז"ל)
חיפה, מנהל הטכניון העברי / הפרק: הטכניון — מכון טכנולוגי לישראל

קרסל גצל
חולון / הפרקים: מדיניות־החוץ ומדיניות־הפנים של מדינת־ישראל (1955—1948); העיתונות העברית

ריינהולד חנוך, ד"ר
ירושלים, מנהל חינוכי של המחלקה לעליית ילדים ונוער של הסוכנות היהודית / הפרק: עליית ילדים ונוער

רייפנברג אברהם אדולף, ד"ר (ז"ל)
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הפרק: הקרקע (חלק)

רים משה מאנפרד, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / הפרק: הקרקע (חלק)

רימר שלמה, B. Sc. (Econ.)
ירושלים / הפרק: שכר־העבודה

רענן אורי, M. A.
ירושלים, חבר מערכת „הארץ" / הפרק: בעיית־א"י במדיניות הבינ־לאומית (1923—1798)

שווייצר אברהם
תל־אביב, העורך הכלכלי של „הארץ" / הפרקים: התחבורה המוטורית; הספנות; התעופה

שולוב אהרון, ד"ר
ירושלים, מרצה לזואולוגיה באוניברסיטה העברית / הפרקים: חסרי־חוליות יבשתיים בא"י; חרקים

שונמי שלמה
ירושלים, בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / הפרק: ספריות

שטייניץ היינץ, ד"ר
ירושלים, מרצה לזואולוגיה באוניברסיטה העברית / הפרק: הדגים; הדוחיים

שטנר יצחק, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הפרק: מפות ארץ־ישראל

שטקלים משה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הפרק: פרהיסטוריה

שיף פריץ, ד"ר
חיפה, מנהל המוזיאון לאמנות חדישה / הפרקים: ציור; פיסול

שכטמאן יוסף ב.
ניו־יורק / הפרק: עבר־הירדן המזרחי

שליט אברהם, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הפרק: היסטוריה, מתחילת התקופה ההלניסטית עד חורבן בית שני

שמעוני יעקב
ראנגון, ציר ישראל בבורמה / הפרק: הערבים בארץ־ישראל בתקופת־המאנדאט

שמרון ארווין שאול, עו"ד
ירושלים / הפרק: המשפט הפלילי וסדרי הדיון הפלילי בישראל

שרשבסקי בן־ציון, ד"ר
ירושלים, שופט בבית־המשפט המחוזי / הפרק: בתי־הדין הרבניים

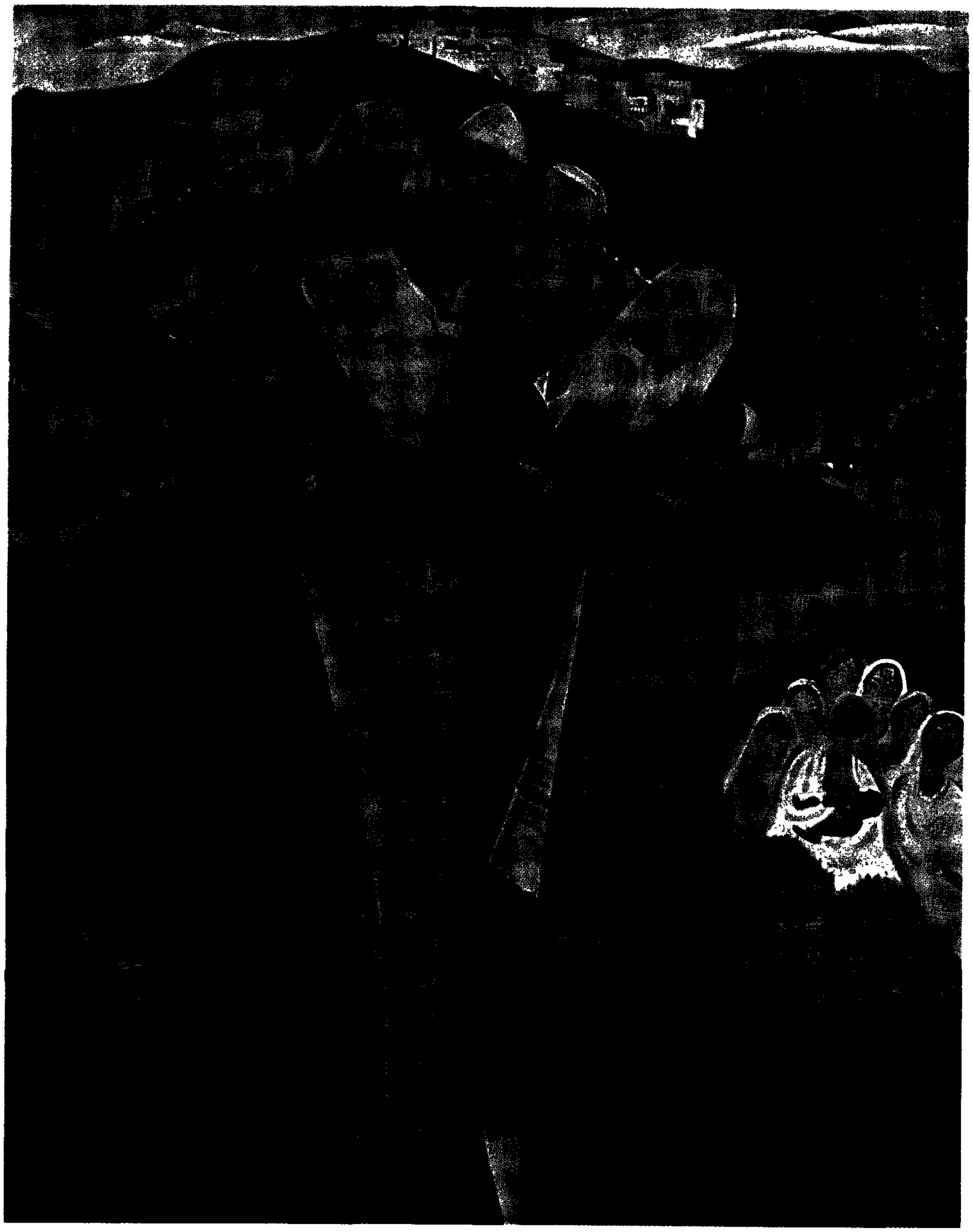
תדמור גדעון, M. A.
וואשינגטון, שגרירות־ישראל / הפרק: רצועת־עזה

ראשי־תיבות של שמות המחברים

א. אר. = אברהם ארגון
א. אש. = אלי אשתור
א. ב. = אלכס ביין
א. ב. ט. = אדם בן־טוביה
א. בו. = אלפרד בונה
א. הש. = אביה השמשוני
א. ו. ד. = אברהם וילהלם דוסטרוואלד־דורות
א. ח. פ. = אברהם חיים פריימאן (ז"ל)
א. י. בר. = אברהם יעקב בראוור
א. ל. גע. = אריה לודוויג געתון
א. מו. = אמוץ מורג
א. מר. = אלפרד מארכוס
א. ק. = אברהם קסלר
א. רי. = אברהם אדולף רייפנברג (ז"ל)
א. ש. = אברהם שליט
א. שו. = אהרון שולוב
א. ש. ש. = ארווין שאול שמרון
אב. ג. = אברהם גרנות
אב. ל. = אביגדור לבונטין
אב. נ. פ. = אברהם נ. פולאק
אב. ש. = אברהם שווייצר
או. א. = אורי אריאב
או. ר. = אורי רענן
אל. ג. = אליעזר גוטליב
אל. ו. = אלפרד ויתקון
אמ. ז. = אמוץ זהבי
ב. א. = בנימין אקצין
ב. ב. = בצלאל ברשאי
ב. מ. = בנימין מזר
ב. שר. = בן־ציון שרשבסקי

ג. ק. = גצל קרסל
ג. ת. = גדעון תדמור
ד. א. = דב אשבל
ד. ה. = דוד הורוביץ
ה. ב. = הלני ברט
ה. מ. = היינריך מנדלסון
ה. מי. = הלמוט מיוזאם
ה. ש. = היינץ שטייניץ
ו. ט. = ואלטר טורנובסקי
ח. ד. = חיים דרין (דראבקין)
ח. ז. ה. = חיים זאב הירשברג
ח. י. = חיים יחיל
ח. כ. = חיים כהן
ח. רי. = חנוך ריינהולד
ח. ש. ה. = חיים שלום הלוי
י. ב. = יעקב בן־תור
י. ב־ד. = יוסף בן־דוד
י. ב. ש. = יוסף ב. שכטמאן
י. ג. = יהושע גוטמן
י. ו. = יוסף וייץ
י. ח. = יוסף חריש
י. ח. ה. = יעקב ח. הופיין
י. ל. ב. = יהודה ליב בנאור
י. מ. = יוסף מיוחסי
י. ק. = יוסף קלוזנר
י. ק. ה. = יעקב קלמן הורביץ
י. ש. = יצחק שטנר
י. שמ. = יעקב שמעוני
יה. ל. = יהושע ליבוביץ
יה. לו. = יהודה לווה
יה. פ. = יהושע פראוור
יו. פ. = יוסף פרידלנדר
ל. י. ו. = לאזאר יוסף ובר

מ. א. = משה אבנימלך
מ. א י. = מיכאל אבי־יונה
מ. אט. = משה אטר (אטינגר)
מ. אס. = מיכאל אסף
מ. בל. = מרים בלבן
מ. ה. = מיכאל הנדל
מ. ז. = מיכאל זהרי
מ. ח. = משה חזקי
מ. ר. ב. = מיכאל ריכארד ברקאי
מ. רי. = משה מאנפרד רים
מ. שט. = משה שטקליס
מש. פל. = משה פלד
נ. ו. = נפתלי וידרא
נ. ל. = נתנאל לורך
נ. ס. = נעים סופר
פ. ע. ג. = פטר עמנואל גראדנוויץ
פ. ש. = פריץ שיף
צ. ב. = צבי ברנזון
צ. ו. = צבי ויטליס
צ. ק. = צבי קפלן
ק. א. = קארל אלפרט
ר. ב. = רוברטו בקי
ש. ב. = שמעון בודנהיימר
ש. בל. = שמחה בלאס
ש. ו. ב. = שלום ו. בארון
ש. ז. ח. = שניאור זלמן חשין
ש. י. = שמואל ייבין
ש. פ.־ג. = שרה פאיאנס־גליק
ש. קו. = שאול קולבי
ש. קפ. = שלמה קפלנסקי (ז"ל)
ש. רי. = שלמה רימר
ש. ש. = שלמה שונמי
של. א. = שלמה אטינגן

ראובן רובין: הרוקדים במירון. 1926

וישראל" כדי לציין את התחום של כל שבטי־ישראל, והוא מיוחס גם לתקופה קדומה יותר (יהו' יא, כא; שמ"ב ג, י; שם ה, ה; מל"א ד, כ; שם ה, ה). אחר החלוקה הסופית של הממלכה ציין השם ישראל רק את תחומה של ממלכת־אפרים, ואילו תחומה של ממלכת בית־דוד נקרא בשם ארץ־יהודה; „ארץ־ישראל" שבמל"ב ה, ב, היא ממלכת עשרת־השבטים. יחזקאל (כז, יז; מ, ב; מז, יח) מוציא פעם בפירוש מתחום א"י את הגלעד ואת יהודה, ופעם הוא כולל בו את ירושלים שביהודה שלא בפירוש; גם לפי דהי"ב ל, כה היתה יהודה מחוץ לתחומה של א"י.

בשם ארץ־ישראל — או בקיצורו „הארץ" — להוראת ארצו של עם־ישראל, משתמשת לראשונה המשנה. הקיצור „הארץ" כבר נמצא בס' ויקרא (יט, כג), ביהושע (יא, כג; יב, א), ביחזקאל (מה, א) ובמגילת רות (א, א). אחר גלות ישראל התקרבו שרידי עשרת־השבטים ליהודה, והשם יהודי נַעֲשָׂה שם נרדף לבן־ישראל ולעברי (ירמ' לד, ט). אחר גלות־בבל ציין השם יהודה (בארמית: יְהוּד) את תחום־הישוב היהודי האוטונומי ואח"כ את ממלכת החשמונאים והורדוס, אע"פ שממלכה זו התפשטה הרחק מעבר לגבולות יהודה שבימי הבית הראשון. בשם „יהוד" השתמשו השלטונות הפרסיים בכתביהם בארמית, ואף טבעו מטבע מחוזי עם כתובת זו. מהם עבר השם ליוונים (יוּדָה [Ἰουδα]), יודאִיָּה [Ἰουδαία]) ולרומים (Judaea), שהחליפו אותו אחר מרד בר־כוכבא (138) בשם סוריה־פלשתינה (Syria Palaestina) כדי להטעים את ביטול זכותו של העם היהודי המרדני על ארץ־מולדתו. במטבעות של החשמונאים לא נזכר השם „ישראל", אלא „חבר־היהודים" — המציין, אפשר, את האירגון הממלכתי של העם, אך לא את הטריטוריה. לעומת זה מופיע השם „ישראל" במטבעות של ימי המרד הגדול ואח"כ של מרד בר־כוכבא („שקל ישראל", „חרות ישראל"), ואין לדעת אם נתכוונו בשם „ישראל" לעם או לארץ. השם „יהודה" במובן הרחב כמעט שנעלם מן הספרות העברית ומלשון־הדיבור הארמית, ואת מקומו ירשו סופית המונחים „ארץ־ישראל" ו„ארעא דישראל". מארמית ומעברית עבר השם א"י לכל לשונות־הדיבור של עם־ישראל בתפוצותיו.

השם פלשתינה נגזר כתואר־השם מִפְּלֶשֶׁת. הֶרוֹדוֹטוֹס מביאו ראשון בצורת „סיריה הֶ פַּלַיסְטִינֵי" (Συρία ἡ Παλαιστίνη), כלומר: „סוריה הפלשתית"; אח"כ קוצר השם, ותואר־השם „פליסטיני" הפך לשם־עצם פרטי. לפי פילון האלכסנדרוני, „פליסטיני" היא כנען שבתורה. בספרות התלמודית מציין השם פליסטיני פרובינציה רומית על־יד הפרובינציות פיניקי וערביא (ב"ר מ"א, נ"ד); אך מן המאה ה4 ואילך נקרא בשם זה כל אחד משלושת המחוזות, שהארץ נתחלקה להם (ר' להלן, הגבולות המדיניים). הערבים קראו רק ל„פלשתינה הראשונה" פַּלַסְטִין (فلسطين) והבדילו בין מחוז זה ובין מחוז „אֻרְדֻן" (اردن = ירדן), אבל שמות רשמיים אלה לא נתקיימו זמן מרובה, כי מנהגם היה לקרוא למחוזות בשם בירותיהם. הצלבנים חידשו את שלוש הפלשתינות, אבל בהקפים אחרים מאותם שהיו למחוזות הרומיים. אחר נפילתה של מלכות־הצלבנים בטל השם פלשתינה כשם רשמי, אבל הנוצרים הוסיפו לכנות בשם זה את א"י שמשני עברי־הירדן, עד שבאו הבריטים, שקיבלו מאנדאט על א"י מטעם חבר־הלאומים, וצימצמו ב1922 את הקפו של השם „פלשתינה" לעבר־הירדן המערבי, שהיה ברשותם שלא בשלמותו, ואילו את הנסיכות הערבית שהקימו בעבר־הירדן המזרחי מדרום לירמוך קראו בשם „עבר־הירדן" (Trans-jordan). מאז התחילו מבחינים גם בעברית בין א"י ובין עבר־הירדן, כאילו לא היה עבר־הירדן חלק מא"י ההיסטורית. מ1949 קוראים לתחום הנסיכות (מ1946: הממלכה) של עבר־הירדן בצירוף החלק הערבי של א"י המערבית בשם „ממלכת־הירדן". החלק היהודי של א"י המערבית נקרא בשם „מדינת־ישראל". לשם „פלשתינה" אין כיום הקף מוגדר בלשונות־המערב.

יהודים ונוצרים קראו לא"י בשמות של חיבה והערצה: „ארץ־הקודש", „אדמת־הקודש", „נחלת־ד'", „ארץ־הצבי". השם „הארץ המיועדת" — סתם, בהבלעת מי שנועדה לו — מיוחס לפאולוס (אגרת לעברים י"א, ט'), שכפר בתקפו של היעוד המיוחד לבני אברהם, יצחק ויעקב אחר הופעתו של ישו הנוצרי. למוסלמים יש מקומות קדושים בא"י, אבל הארץ בכללה לא היתה להם מעולם „הארץ הקדושה", כמו שהיתה ליהודים ולנוצרים. השימוש הנדיר בכינוי זה בספרות הערבית החדשה הוא חידוש לצרכי מדיניות ותעמולה.

א. י. בר.

הגבולות. — תחומיה של ארץ־ישראל לפי המקרא וההלכה. גבולותיה של א"י מתוארים פעמים הרבה בתנ"ך, בתלמודים ובמדרשים, פעמים בקצרה ופעמים בהרחבה. חלק משמות־המקומות הנזכרים במקורות אלה זוהה בבירור, בעוד שחלק מהם שנוי במחלוקת בין החוקרים. פרשיות־הגבולות נכתבו בזמנים שונים ומנקודות־מבט שונות. יש גבולות הלכתיים, שאינם תלויים בתמורות מדיניות־טריטוריאליות ואתנוגראפיות, ויש גבולות שלטון והתיישבות מפרקי־זמן שונים.

בגבולות־ההלכה יש להבחין בין מושגים שונים: (1) הגבולות של תחומי היעוד לאבות, שהם גם הגבולות ל„עתיד לבוא", הכוללים אף את ארצות „הקיני והקניזי והקדמוני" — שלושה מעשרת העממים, שנחלותיהם הובטחו לאברהם ולא ניתנו בידי משה ויהושע (ירוש' שביעית ל"ו, ב'; קידושין ס"א, ב'); (2) הגבולות של עולי־מצרים או של משה ויהושע או של „קדושה ראשונה"; (3) הגבולות של עולי־בבל או של עזרא ונחמיה או של „קדושה שניה".

היעוד הראשון שבברית בין הבתרים קובע: „לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת; את הקיני ואת הקניזי ואת הקדמוני; ואת החיתי ואת הפריזי ואת הרפאים; ואת האמורי ואת הכנעני ואת הגרגשי ואת היבוסי" (בר' טו, יח—כא). „נהר־מצרים" אינו „נחל־מצרים" הנזכר בפרשיות־גבול אחרות, שהוא בלא־ספק ואדי אל־עריש, אלא הוא זרוע של הנילוס, שהשתפכה לפנים לים ממזרח לתעלת־סואץ של זמננו, על־יד פֶּלוּסִיוֹן של תקופת התלמיים; זרוע־נהר זו כבר נסתמה בימי־קדם ואפיקה נתכסה בחול. בתיאור הגבול שבספר יהושע (יג, ג) היא נקראת „השיחור אשר על־פני מצרים". תחום־יעוד זה מקיף את כל הארץ שבין החוף המזרחי של „הים הגדול" (התיכון) ובין מדבר־סוריה, ובצפון־המזרח הוא מגיע עד נהר־פרת, במקום שהפרת מתקרב ביותר לים התיכון, על־יד תִּפְסַח העתיקה (מקומה של עיר זו לא זוהה בבירור), שהיתה עכ"פ ממזרח לחֲלֶב שבימינו. על יסוד פרשיות־יעוד אחרות יש לשער, שהגבול הצפוני־מערבי, המרומז בתחום היעוד הראשון, היה זהה עם גבול־סוריה הטבעי, העובר בהרי טַוּרוּס אֲמָנוּס;

בדרום־המזרח מגעת הארץ עד ים־סוף (מפרץ־אילת; שמות כג, לא). לגבול רהב זה מכוונים, ודאי, גם דברי היעוד ליצחק: „כי לך ולזרעך אתן את כ ל הארצות האל והקימותי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם אביך" (בר' כו, ג). תחום זה של ארץ־היעוד רחב אף מתחומה הרחב ביותר של ארץ־כנען, מאחר שהתפשטות משפחות־הכנעני מתוך תחומם הקדום, שהיה מצידון דרומה עד גרר בדרום־מערב ועד סדום ועמורה בדרום־מזרח, הגיעה בצפון רק עד מֵעֵבֶר לחמָת (בר' י, טו—יט). תחום־האבות נזכר גם בכמה מן היעודים למשה וליהושע: „ושַתִּי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר" (שמ' כג, לא). „ים־סוף" הוא מפרץ־אילת; „ים־פלשתים" — הים התיכון; „מדבר" — מדבר־צין ושאר המדבריות שבדרום; „הנהר" סתם במקרא הוא נהר־פרת. לאותו גבול־היעוד מכוונים הפסוקים בדב' יא, כד וביהו' א, ד. לפי מל"א (ה, א, ד) משל שלמה המלך בכל הממלכות מן הנהר עד גבול מצרים ו„רדה" בכל מלכי עבר־הנהר מתִּפְסַח ועד עַזָה, אבל הדברים מכוונים לתחום שלטונו המדיני בלבד, ואילו התחום האֶתנוֹגראפי של ישראל לא השתרע אף בימיו אלא בין גליל־דן בצפון וגליל באר־שבע בדרום (שם ה, ה) — מה שמוכח גם מרשימת הנציבים (שם ד). אף בתוך תחום־ישראל עדיין ישבו עממים שונים, כנענים ופלשתים בשפלות־החוף, אמורים, חיתים, פריזים, חִוים ויבוסים בהרים, שהעלו מס לשלמה (מל"א ט, כ—כא). במזמור ע"ב בתהלים, שהוא תפילה לד' ותהילה לשלמה המלך, מצוֹרפים הפסוקים שבשמ' כג, לא ומל"א ה, ד לדברי־פיוט על גבולות ממלכתו: „וְיֵרְדְּ מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ". ה„ימים" הם ים־סוף וים־פלשתים, ו„אפסי־ארץ" הם קצה הארץ הנושבת, כלומר המדבר. בתקופת התַנָאים פירשו את תחום־האבות, בלא שקישרו אותו בהלכה־למעשה (בניגוד ל„תחום עולי־מצרים" ו„תחום עולי־בבל", שיש בהם משמעות הלכתית בפועל), כלהלן: „איזו היא הארץ ואיזו היא חוצה־לארץ? כל השופע ויורד מטַורוס־אמנוס ולפנים — ארץ־ישראל, מטַורוס־אמנוס ולחוץ — חוץ־לארץ. הנסין (האיים) שבים רואין אותן כאילו חוט מתוח עליהן מטורוס־אמנוס עד נחל־מצרים; מן החוט ולפנים — ארץ־ישראל, מן החוט ולחוץ — חוץ־לארץ. ר' יהודה אומר: כל שכנגד ארץ־ישראל הרי הוא כארץ־ישראל, והנסין שבצדדים רואין אותן כאילו חוט מתוח עליהם מקֶפַלוֹרְיָה ועד אוקינוס ומנחל־מצרים עד אוקינוס, מן החוט ולפנים — ארץ־ישראל, מן החוט ולחוץ—חוץ־לארץ" (תוספתא תרומ' ב'; שם חלה ב'). כך דורשים את פרשת־הגבולות שבמד' לד גם תרגום־יונתן ותרגום ירושלמי, והם אף מרחיבים את תחומי־הארץ ע"י זיהויו של „נחל־מצרים" עם הנילוס. הארץ המיועדת לאבות לפי חז"ל היא, איפוא, הפרוֹבינציה הרוֹמית סוריה בהקפה הרחב במאה ה2 לסה"נ, שתחומה היה זהה עם תחום הָאֲחַשְׁדַרְפְּנוּת הפרסית „עבר־הנהר" (עֲבַר־נַהֲרָה, עזרא ד, י); וכן יש להבין את „עבר־הנהר" שבתיאור תחום־שלטונו של שלמה (מל"א ה, ד) כ„עֵבר" מנקודת־מבט בבלית ולא מנקודת־מבט ישראלית, כמו „מעבר־הנהר" שביהו' כד, ג.

„גבול עולי־מצרים" הוא תחומה של הארץ בשני עברי־הירדן, שחולקה לשבטי־ישראל ע"י משה ויהושע (במד' לב, לג—מב; דב' ג, יב—יז; שם ד, מז—מט; יהו' יג, ז—לג, והפרקים טו—כא), והיא הארץ שהראה ד' למשה מהר נבו (דב' לד, א—ג). מצירופם של הנקודות הקיצוניות, שזהותן ברורה, ושל המקומות, שההשערות בנוגע לזיהוּיָם מקובלות על דעתם של רוב החוקרים, יוצא, שגבול עולי־מצרים משתרע מן הים במערב עד המדבר (קצה הארץ הנושבת) במזרח; קו־הדרום: חלקו התחתון של נחל־מצרים, עצמון (הוא אֶל־קֻסֵימָה, כיום בתחום השלטון המצרי [בתרגום־יונתן לבמד' לד, ד—ה: עצמון = קיסם]), הקצה הדרומי של ההר החָלָק, מעלה־עקרבים, נחל־צין, כל בקעת־צוֹער (מדרום לים־המלח), ים־המלח עד שפך הארנוֹן, שהוא נחל־הגבול שבין מואב ונחלת־ראובן; בצפון אין קו־הגבול ברור מחוץ לחרמון שבעבר־הירדן המזרחי. על תחומו של שבט־אשר, שנמצא בקצהו המערבי של קו־הגבול הצפוני, נאמר „עד צידון רבה" (יהו' יט, כח), ובברכת־יעקב לזבולון נאמר עליו „וירכתו על צידוֹן" (בר' מט, יג), אבל אין הכוונה לתחום העיר צידון עצמה, אלא לממלכת צידון (פיניקיה), וכן אין „ועד עיר מבצר צור" (יהו' יט, כט) מכוון לעיר צוֹר, ואף ייתכן „ועד" ולא עד בכלל. נהר קַסִימִיֶה הוא, כנראה, הגבול הצפוני של עבר־הירדן המערבי, אלא שצור שמדרום לנהר אינה בתחום החלוקה. תחום זה שימש במשך דורות מטרה לכיבושים, שלסוֹף הושגה ברובה הגדול בימי־הזוהר של דויד ושלמה. בדורות הראשונים להתיישבותם של בני־ישראל בארץ לא רק נתקיימו מוּבלעות מרובות של נכרים בתוך התחום הישראלי, אלא אף מוּבלעות של בני־ישראל באיזורים נכריים בתוך התחומים שהוקצו לישראל ע"י משה ויהושע. שבטי עבר־הירדן המזרחי אומרים למשה: „וישב טפנו בערי המבצר מפני יושבי הארץ" (במד' לב, יז). ביהושע (יג) ובשופטים (א) יש רשימות ארוכות של מקומות, שלא הורישו בני־ישראל. המצווֹת התלויות בארץ הוטלו רק על המקוֹמות, שנכבשו על־ידי „עולי־מצרים" („וכל שהחזיקו עולי־מצרים" [משנה שביעית ו', א']), כלומר: בדורות הבית הראשון ורק בתחום החלוקה של משה ויהושע. מה שכבשו דויד ושלמה מחוץ לתחום זה נחשב ל„כיבוש־יחיד" שאינו מקודש. לגבול עולי־מצרים מכוונים הכתובים המדברים על „מדן ועד באר שבע" (שופ' כ, א; שמ"א ג, כ; שמ"ב יז, יא; שם כד, ב, טו; מל"א ה, ה) או „מבאר שבע ועד דן" (דהי"א כא, ב; דהי"ב ל, ה). שתי הערים אינן מצויינות כאן כנקודות־גבול קיצוניות, אלא כקיצוניות שבערי־הפלך של הארץ.

פרשיות־גבול סתומות הן אותן שכוללות בתחום הצפוני את „לבוא חמת" (במד' יג, כא; שם לד, ח; יהו' יג, ה; שופט' ג, ג; מל"א ח, סה; מל"ב יד, כה, כח; יחז' מז, כ; עמוס ו, יד; דהי"ב ז, ח). יש מפרשים „לבוא" כמו „לבוא מדברה" (דהי"א ה, ט), כלומר: עד הדרך למדבר או עד שמגיעים למדבר — ולפי זה יהא מובנו של „לבוא חמת" עד הדרך לחמת או תחילת הגבול של חמת („גבול חמת" נזכר בפרשת תחומים [יחז' מז, טז, יז]); ויש שמצרפים את הלמ"ד לשורש ומבקשים מקום בשם „לבא" בבקעת־הלבנון או מצפון לה, סמוך יותר לעיר חמת. בכתובת אשורית של תגלת פלאסר III, שכוללת רשימה של ישובים, נזכר מקום בשם „לבא" אחַר ערי ארץ־חמת. לדעת המקרבים את „לבוא־חמת" לדן, מתכוונות הפרשיות של „לבוא־חמת" לתחום עולי־מצרים; לדעת המרחיקים מקום זה מדן—ויש מרחיקים אותו עד צפון־סוריה — מציין „ל ב ו א חמת" את גבול־האבות. יש כתובים שמתיישבים יפה לפי דעת המקרבים, ויש שאין ליישבם אלא לפי דעת המרחיקים (השווה את מל"א ה, ה עם מל"א

ח, סה, וכן ר' במד' יג, כא; שופט' יח, כח; מל"ב יד, כה—כח). כמו־כן יש מזהים את הגבול של לבוא־חמת עם גבול הפרובינציה המצרית חארו במאה ה14.

„תחום עולי־בבל" או „תחום עזרא ונחמיה" שבתורה שבע"פ אינו התחום המצומצם של יהודה שבימי עזרא ונחמיה, אלא תחום הישוב הישראלי שבימי הזוהר של החשמונאים ובימי הורדוס. בתחום הישוב הישראלי היו מובלעות של נכרים ובתחום הנכרים — מובלעות של ישראל; הראשונות פטורות ממצוות התלויות „בארץ" (=תחום עולי־בבל) והאחרונות חייבות בהן. המושג התלמודי־הלכתי של „תחום עולי־בבל" הוא מפני־כן מסובך מאד מבחינה גאוגראפית. לפי המשנה (שביעית ו, א) כזיב היא הנקודה הצפונית ביותר בתחום זה על החוף. יש רשימה של שמות (ב4 נוסחאות שונים), שכוללת כ40 מקומות על הגבול ומובלעות על הספר (ספרי, עקב נ"א; ירוש' שביעית ו', א'). רוב השמות של המקומות שבעבר־הירדן המערבי הנזכרים ברשימה זו זוהה, ואילו של אותם שבעבר המזרחי עדיין סתום. הגבול הדרומי לא פורש במקורות התלמודיים כלל.

א"י שביעוד־האבות — מנחל־מצרים עד הטורוס־אמנוס ועד ברך־הפרת שעל־יד תפסח — כוללת כ160—170 אלף קמ"ר; „תחום עולי־מצרים" מקיף כ43,500 קמ"ר, מהם יותר מ24,000 קמ"ר ממערב לירדן. שטחו של „תחום עזרא ונחמיה" אינו ניתן להערכה מדוייקת, הן משום שגבולו הדרומי לא הוגדר כל צרכו והן משום ריבוי המובלעות, שנכללו בו.

2. הגבולות הטבעיים. הגדרת א"י כיחידה גאוגראפית מחייבת לקרב את הגבולות ההיסטוריים לגבולות הטבעיים ולא להתחשב במובלעות. מנקודת־מבט גאוגראפית א"י היא הארץ, שחולקה ע"י משה ויהושע, בתוספת מואב ואדום ומדבר־פארן עד מפרץ־אילת; גבולותיה — בדרום־מערב: מנחל־מצרים והדרך היורדת למפרץ־אילת (הקרובה לגבול המדיני של 1906) עד נהר־קַסִימִיֶּה; בעבר־הירדן: הדרך העולה למעון (מַעַאן) שבאדום, משם קו־מסה"ב (הסמוך לדרך־ה„חוגגים" [=עולי־הרגל לְמֶכָּה] הקדומה שעל גבול־המדבר) עד אדרעי, משם קו שעובר לרגלי הרי־החורן מדרום וממזרח (כי הר־החורן הוא יחידה טבעית, שאין לחלקה); בצפון: פרשת־המים שבין גליל־הירדן וגליל אגמי־דמשק עד החרמון, וממערב לחרמון בקעת־עִיּוֹן, שהיא בתחומה של א"י — לפי קבלת היהודים, שישבו עד תחילת המאה ה20 בכפר חַצְבֵּיָה שבאשדות־החרמון המערביות.

שטחה של א"י בגבולותיה הטבעיים הוא כ59,000 קמ"ר:

עבר־הירדן המערבי	29.8	אלף קמ"ר
עבר־הירדן המזרחי	28.4	" "
שטחי־ימות	1.2	" "
	59.4	" "

עיקרו של שטח זה — בלא הר־שעיר ומואב שמדרום לארנון — כלול ב„תחום עולי־מצרים".

א. י. בר.

3. הגבולות המדיניים. גבולותיה המדיניים הראשונים של הארץ, שאפשר להתוותם על יסוד מקורות היסטוריים, מתייחסים, כפי הנראה, לארץ־כנען תחת שלטונה של מצרים בתקופת הממלכה החדשה (המאות ה16—ה12 לפסה"נ). גבולות אלה, שמוצאים להם ביטוי בהגדרה של הארץ המובטחת שבספר במדבר (לד, ב—יב), הם: בדרום — מדבר־צין וקו מקצהו הדרומי של ים־המלח עד מעלה־עקרבים, קדש ברנע ועד נחל־מצרים (ואדי אל־עריש); במערב — הים הגדול עד הר ההר (הוא הר־צפון או אמנוס, דרומית למוצאו של האורונטס); בצפון אפשר, כנראה, לזהות בקו הגבול רק את לבוא חמת (לְבְּוֹה בבקעה והרבלה); במזרח — מן הרבלה עד „כתף ים כנרת קדמה" ומשם לאורך הירדן עד לדרום ים־המלח. גבולות אלה מוציאים, איפוא, מתחומיה של כנען את הממלכות, שנוסדו במאה ה14 לפסה"נ בעבר־הירדן המזרחי — הממלכות של עוג מלך הבשן, סיחון מלך האמורי, עמון, מואב ואדום.

החזון של א"י הגדולה (מנחל־מצרים עד נהר־פרת) בשלטון ישראלי נתגשם בתולדות־ישראל רק פעם אחת בלבד: בימיהם של דוד ושלמה (ר' למעלה, עמ' 29). כיבושי דוד הקיפו לא רק את הנגב ואת שלוש הממלכות: עמון, מואב ואדום, אלא גם את דמשק ואת שאר הממלכות הארמיות; הפלשתים היו משועבדים לדוד, ושטח־החוף מן הירקון עד הקישון עבר, איפוא, אף הוא לידי ישראל. רק ארץ חמת והערים הפיניקיות נשארו מחוץ לתחומי הכיבוש.

כשנתפלגה המדינה אחר מותו של שלמה החזיקה ממלכת־ישראל בהרי־הגליל, בעוד ששפלת־החוף (ובכללה ארץ־כָּבוּל, ששלמה מסר אותה לחירם, מלך־צור — מל"א ט, יג) עברה לידי הצורים. מן השטחים שממזרח לירדן נקרעו מישראל, מזמן מרידתו של רְזוֹן בשלמה (מל"א יא, כג—כה), ארם־דמשק וארצות בית־רחוב, מעכה וגשור. כן נשאר מחוץ לתחום שליטתו של ישראל המדבר עד תפסח. ואילו ארגוב ועשתרות־קרנים בבשן נשארו ברשותה של ממלכת־ישראל, שממשלתה היתה פרושה עד קְנָת שבהר־החורן. רק בימי ירבעם II חזרו ונתרחבו הגבולות של ישראל לצד צפון: „הוא השיב את גבול ישראל מלבוא המת עד־ים הערבה... השיב את דמשק ואת־חמת ליהודה בישראל" (מל"ב יד, כה, כח). במזרח נצטמצמו ונתרחבו הגבולות חליפות. באדום קמה בימי יהושפט שושלת מקומית (השווה מל"א כב, מח; מל"ב ג, ט). לאחר שמת אחאב — ולפי כתובת מישע: בימיו של אחאב — פשע מישע מלך־מואב בישראל (מל"ב ג, ה). עוזיהו מלך יהודה החזיר את הנגב ליהודה: „הוא בנה את־אילת וַיְשִׁבֶהָ ליהודה" (מל"ב יד, כב). בימיו של תגלת פלאסר III, מלך אשור (745—727 לפסה"נ), חזרו גבולות ישראל ונצטמצמו. ב734—732 לפסה"נ כבש מלך זה את ממלכת־ישראל וקרע ממנה את כל ארץ הגליל, את הגלעד ואת החוף עד הירקון. בשטחים אלה הוקמו הפחוות האשוריות דורו (דור), מַגידו (מגידו), קַרְנִינִי (קרנים), חַוּרִינָה (החַוְרן) וגַלְעָדָה (הגלעד). בשאר שטחה של ממלכת־ישראל הוקמה, ב721, פחוַת שַמְרינו (שומרון), וב711 נוצרה במקומן של ממלכות־הפלשתים פחוַת אשדודו (אשדוד).

בתקופת הבית השני, בימי שלטון־פרס, היתה א"י מחולקת לפחוות („מדינות") לפי חלוקה, שהתאימה לפחוות האשוריות והבבליות. „מדינות" אלו היו נתונות למרות האחשדרפן של עֲבַר־נַהֲרָה (האחשדרפניה החמישית). מדינת־יהודה נצטמצמה בגבולות שבין בית־צור בדרום, בית־אל בצפון, בית־חורון במערב והירדן במזרח. משסופחו עקרון ותחומה ליהודה בזמנו של יונתן החשמונאי (145 לפסה"נ) ועד שמת ינאי (76 לפסה"נ) נתפשטה מדינת־היהודים כמעט על כל שטחה של הארץ. בצפון עבר הגבול של ממלכת ינאי מחוץ לעכו, בקו של הקישון וקצה־המערב של גבעות־הגליל; משם פנה מזרחה עד לבקע (פקיעין) והר־מירון ועבר ממזרח

לקדש, שנשארה בתחומם של הצורים; הגבול כלל את החולה, את בקעת אנטיוכוס (דן) ואת פאניאס. במזרח חפף גבול־הממלכה את הגבול המזרחי של הגולן עד לגמלה. הערים דיון, סוסיתה, גָדֵר, פְּחָל וגרש, וכן עבר־הירדן היהודי מֵחַמְתָן עד מְכַוור, היו בתחום מלכותו של ינאי. בדרום היו כלולים בממלכת־החשמונאים: חשבון, מידבא, ארץ־מואב וכל הארצות הסובבות את ים־המלח וצוער בכללן (ואפשר, גם מעלה־עקרבים), וכן צפון־הנגב עד לרינוקורורה (אל־עריש). בתחום שלטונו של ינאי היה גם כל החוף, חוץ מאשקלון. הכיבוש של פומפיוס (63 לפסה"נ) צימצם את תחום־השלטון היהודי ליהודה גופה (ובכללה: מזרחה של אדום, מאדוֹרַיִם עד עין־גדי), שהיתה מנותקת מן הים, לעבר־הירדן היהודי והגליל. הורדוס ריכז בידו את רוב חבלי־החוף, את גדר ואת סוסיתה, את פאניאס ואת הגולן. כן הרחיב את תחומי־שלטונו כשסופחו אליהם הבשן, הטְרַכוֹנה והחורן. ארצות אלו (חוץ מעזה, סוסיתה וגדר) נשארו גם בידי יורשיו ונמצאו שוב תחת שלטון אחיד בימיו של אגריפס I (עד 44 לסה"נ). ב„פרובינציה יודיאה", שהוקמה אחר החורבן, היו כלולים כל החוף שבין רפיח וקיסריה, הגליל המערבי (תחום ציפורי), הדֶקאפוליס, שומרון, יהודה וחלק מעבר־הירדן היהודי, ואילו תחום עכו נכלל בפיניקיה. לאחר שמת אגריפס II בסופה של המאה הראשונה, נוספו ל„יודיאה": הגולן, הגליל המזרחי, החלק הנותר של עבר־הירדן היהודי, וכן הבשן, הטרכונה והחורן, ואילו קיסריון־פאניאס עברה לפיניקיה. לאחר שהוקמה, ב106 לסה"נ, ה„פרובינציה ערביה" במקומה של ממלכת־הנבטים, שנכבשה ע"י רומי, צורפו אליה פילאדלפיה (רבת־עמון), גרש ודיון. גבולותיה של „יודיאה" לא נשתנו גם לאחר ששונה שמה, אחר מלחמת בר־כוכבא, לסוריה־פלשתינה. במרוצת־הזמן הושמט השם „סוריה" ונשאר בשימוש השם „פלשתינה" בלבד.

שינויים יסודיים בגבולות הוכנסו ב295 ע"י דיוקלטיינוס קיסר. לפרובינציה פלשתינה צורף דרום־ערביה עד אילת (ביחד עם פטרה) ועד הארנון; לעומת זה סופחו לערביה הבשן והחורן, ואילו הטרכונה עברה לסוריה. סדר זה נשאר עד הכיבוש הערבי, אלא שב356 לערך פוצלה פלשתינה ל2 פרובינציות וב425 בקירוב — לשלוש: פ. הראשונה (P. Prima) — יהודה ושומרון; פ. השניה (P. Secunda) — רובו של הגליל והגולן; פ. השלישית (P. Tertia) — מואב ואדום עד מפרץ־אילת.

אחר הכיבוש הערבי פסקה פלשתינה השלישית להתקיים כמחוז מיושב; פלשתינה הראשונה הפכה לגֻ'נְד (מחוז צבאי) פַלַסטִין (שעיר־בירתו היתה רמלה) ופלשתינה השניה לגֻ'נְד אורדון (ר' למעלה, עמ' 27). המלחמות בין השליטים הקטנים, שקמו על חורבותיה של החליפות העבאסית, טישטשו עוד יותר את גבולה של הארץ בכללה ורק בימי ממלכת־הצלבנים נתפסת א"י שוב כחטיבה מדינית שלמה. בתקופת־השיא שלה (1165 לסה"נ בקירוב) השתרעה ממלכה זו מבירות בצפון עד אילת בדרום. הגבול המזרחי כלל את הרי־הלבנון (אך לא את הבקעה), נמשך לאורך הירדן עד הכינרת, וכלל אף את האיזור המערבי של רמת עבר־הירדן (להוציא את גרש ורבת־עמון). מבצריה המזרחיים של הממלכה היו כֶּרַך (לֶה כְּרַךְ), שַׁוּבַּךְ (מוֹנְרֵיאַל), פֶּטרה (וַאל דה מוֹאיס) ואילת (אַילָה).

מ. א.־י.

בתקופת שלטונם המחודש של המוסלמים אחר מפלת־הצלבנים לא היתה א"י מעולם — כמו שלא היתה אף בתקופת שלטונם הקודם — יחידה אדמיניסטראטיווית, אלא נתחלקה לגלילות, ששריהם היו כפופים לפחה (או לפחות), שישב (או ישבו) בארצות הסמוכות שבצפון, ורק לפרקים קצרים משלו בכמה מגלילות־הארץ שרים כפופים במישרים לבירת־המלכות, כגון הפחה של עכו במחצה השניה של המאה ה18 ותחילת המאה ה19. חשיבותה המדינית־הדתית המיוחדת של א"י גרמה לכך, שהתורכים העלו ב1873 את פלך (סאנג'אק) ירושלים (אלקוּדס) למעלת פרובינציה כפופה במישרים לממשלה שבקושטה. בפלך זה היו 4 נפות (קאדות): ירושלים, חברון, יפו ועזה; שני הפלכים שומרון (שכם או נַבּלוּס) והגליל (עכו) היו כפופים לפַּחַת הוִילַיֶת של בירות, שהיה עד 1888 חלק מן הוִילַיֶת של דמשק (סוריה); גם עבר־הירדן עם שני פלכיו, חורן (הבשן וגלעד) וכֶּרַךְ (קיר־מואב, מואב והר־שעיר), היו כפופים לפחה של דמשק. עד 1906 היה נחל־מצרים מוחזק גבולו של פלך־עזה או פלך־ירושלים. הגבול הדרומי של א"י, שנקבע ב1906 ע"י לחץ הבריטים, מתח קו מלאכותי מרפיח עד מפרץ־אילת והעביר חלק מן הנגב ההיסטורי לידי מצרים, ולמעשה באותה שעה — לידי הבריטים.

תחום הבית הלאומי הקיף את שטח המאנדאט הבריטי בא"י שממערב לירדן ואת רובו של עבר־הירדן המזרחי (עד שפך־הירמוך). תחום זה נקבע במו"מ בין בריטניה וצרפת ב1916—1922 ואושר ע"י חבר־הלאומים ביולי 1922 עם מתן המאנדאט לבריטניה. בספטמבר של אותה שנה הוציאה בריטניה בהסכמתו של חבר־הלאומים את עבר־הירדן מכלל ההתחייבויות לעתיד הקרוב, שניתנו ליהודים בנוגע לבית הלאומי. הר הגליל העליון ושפלת חופו חולקו בין פלשתינה (א"י) — השם, שניתן לתחום הבית הלאומי (עוד קודם שצומצם הקפו) ע"י השלטונות הבריטיים בא"י — ובין הרפובליקה של הלבנון הגדול, שנכללה במאנדאט הצרפתי. החלק של הגליל שבתחום מדינת־הלבנון הקיף כ850 קמ"ר; רק על שפת־הים היה הגבול טבעי, כי נשען על ראש־הנקרה, הקצה הדרומי של סולמות־צור. מנקודה זו התפתל קו־הגבול בכיוון למזרח, ועל־יד מַלְכִּיה פנה צפונה, עבר על־יד פרשת־המים שבין נחל־סֶלוּקיה, פלגו של הקסימיה, הקיף את מתולה (שחלק משדותיה נמצא בתחום הלבנוני) ואת דן ופנה דרומה. שתי הימות הצפוניות, החולה והכינרת, נכללו בתחום הבית הלאומי. לשון צרה מתחום הבית הלאומי חדרה לעמק־הירמוך עד מעבר לחמת־גדר מזרחה ומשם באפיק הירמוך עד שפכו. מן השפך דרומה שימש הירדן הגבול המזרחי של תחום הבית הלאומי, כהמשך לירדן — קו, שחוצה את ים־המלח, נחל־הערבה (ואדי ג'יב), ומדרום לנחל זה — קו שחוצה את הערבה לארכה עד מפרץ־אילת.

הבית הלאומי בהקפו המצומצם (אחר קריעת עבר־הירדן מתחומו) — פלשתינה (א"י) — כלל 27,009 קמ"ר, ובלא שטחי־הימות — 26,305 קמ"ר. תחום המאנדאט הבריטי ממזרח־לירדן הקיף כ91,000 קמ"ר, מהם כ17,200 קמ"ר מתחומה הטבעי של ארץ־ישראל והשאר במדבר. כגבול הצפוני של עבר הירדן המאנדאטורית שימש נהר הירמוך. הבשן — החבל הצפוני של ארץ־ישראל המזרחית —, ששטחו כ11,200 קמ"ר, היה בתחומו של המאנדאט הצרפתי ונכלל במדינת־סוריה.

החלטת האו"מ מ29 בנובמבר 1947 הקצתה למדינת־ישראל בתחומה של א"י שלשה חבלים נפרדים זה מזה, שרק נקודות־מגע חיברו אותם זה לזה; שטחם הכללי היה כ16,000 קמ"ר. ירושלים עם בית־לחם וסביבותיהן נועדו להיות מובלעה בינלאומית בשטח הערבי, יפו — מובלעה ערבית בשטח הישראלי. כתוצאה ממלחמת־העצמאות נשתלטה מדינת־ישראל על גוש רצוף מתחומה של א"י המערבית, ששטחו 20,600 קמ"ר (בלא שטחי־הימות — כ20,100 קמ"ר). כ6,400 קמ"ר נפלו בחלקה של ממלכת־הירדן בעבר־הירדן המערבי. מדינה זו, המקפת כיום 97,400 קמ"ר, כוללת בתחומה שבעבר־הירדן המזרחי כ17,200 קמ"ר משטחה של א"י ההיסטורית, ואילו כ75% משטחה הם מחוץ לגבולות א"י ההיסטורית. בידי סוריה נמצא חבל־הבשן (בערב': אל־חורן), מזרח־הארץ שמצפון לירמוך — כ11,200 קמ"ר, ובידי הלבנון — החלק הצפוני של הגליל העליון — כ850 קמ"ר (כבתקופת־המאנדאט). בידי מצרים כ3,150 קמ"ר מאדמת א"י, מהם 400 קמ"ר של רצועת־החוף של חבל־עזה. ארץ־ישראל מחולקת, איפוא, כיום בין חמש רשויות, וחלקה של מדינת־ישראל אינו מגיע למחציתו של „תחום עולי־מצרים".

חלוקתה המדינית של א"י בהווה

		קמ"ר
1. מדינת־ישראל		20,600
2. בשלטון ממלכת־הירדן		23,600
(בא"י המערבית	6,400	
בא"י המזרחית	(17,200	
3. בשלטון סורי		11,200
4. בשלטון הלבנון		850
5. בשלטון מצרים		3,150
(מתחום א"י המנדאטורית	(400	
א"י בגבולותיה הטבעיים־ההיסטוריים		59,400
(מזה „תחום עולי־מצרים"	(43,500	

גבולות מדינת־ישראל. גבולות־המדינה לפי חוזי שביתת־הנשק הם פחות ארוכים ופחות מסובכים מאלה שנקבעו בהחלטת או"מ ב1947, אבל עדיין הם ארוכים ובלתי־נוחים ומהווים בעיה חמורה מבחינת צרכי השמירה והביטחון. כפי שאפשר להסיק אף ממבט ראשון במפה, כל מדינת־ישראל היא למעשה איזור־ספר.

אורך קו־הגבול של המדינה, בלא פיתולי־הירדן, הוא 1,217 ק"מ — שהם 60 ק"מ של גבולות לכל 1,000 קמ"ר של השטח. לעומת זה היה קו־הגבול של שטח־המאנדאט רק 1,011 ק"מ — 38 ק"מ גבולות לכל 1,000 קמ"ר.

למדינת־ישראל גבול טבעי רק בים התיכון. במפרץ־אילת נוגעים המים הטריטוריאליים של ישראל במימי ממלכת־הירדן ומצרים, ללא הגדרה ברורה של קו־הגבול. מים־המלח שייך לישראל החלק הדרומי־מערבי. ביבשה מוגדר רק חלק קטן מן הגבול הגדרה טבעית ע"י נהרות ונחלים (הירדן, הירמוך, נחל־הערבה). הגבול עם הלבנון וסוריה לא נשתנה מימות־המאנדאט, חוץ מבמקומות שרצועות־גבול סמוכות לסוריה נכללו בתחום השלטון הישראלי, אבל פורזו לפי חוזי שביתת־הנשק. רצועות אלו, וכן רצועה פרוזה שעל גבול־מצרים (ניצנה = עוג'ה אל־חפיר), גורמות לחילוקי־דעות ולהתנגשויות. כמעט מחציתו של הגבול עם ממלכת־הירדן הוא חדש, ורובו של קו־הגבול עובר בשטח מיושב בהרי שומרון ויהודה. גם כל קו־הגבול עם חבל־עזה שבידי המצרים חדש הוא. הגבולות החדשים מצטרפים ל370 ק"מ, והם קשים ביותר לשמירה.

בתחומי־המדינה מצויים רק שני גושים, שהם מלוכדים פחות או יותר: הנגב — שבו נמצאת הנקודה המרוחקת ביותר מן הגבול (44.5 ק"מ), כ5 ק"מ דרומית־מערבית לכפר־ירוחם; הגליל — עם עמק־יזרעאל והכרמל (במובן הרחב). גוש־הנגב נעשה צר יותר ויותר כלפי דרום, ובאילת אין אלא 9.5 ק"מ בין גבול־מצרים לגבול ממלכת־הירדן. מגוש־הגליל יוצאת רצועה ברוחב של 12 ק"מ לצפון בשקע־הירדן בין סוריה ומדינת־הלבנון. קצת יותר רחבה היא הרצועה שבדרומה של בקעת בית־שאן. השרון ושפלת־יהודה שבין הכרמל והנגב הם רצועה בין הים ובין ההר, הנמצא מחוץ לתחום־המדינה, ורחבה הוא בין 13 ל20 ק"מ. מן השפלה מסתעפים הרי־ירושלים, שרחבם בתחומי מדינת־ישראל מגיע ל18 ק"מ (מדרום לצפון) על־יד בית־שמש ול6 ק"מ בלבד בעיר ירושלים. הבירה נמצאת כולה במטחווי־רובה מתחומיה של ממלכת־הירדן.

גבולות מדינת־ישראל

קטעי־הגבול		ק"מ
עם לבנון		78
עם סוריה		79
עם ממלכת־הירדן		
בלי פיתולי־הירדן		594
(עם פיתולי־הירדן)		(626)
מזה: לאורך הירמוך	18	
לאורך גאון־הירדן	28	
(לאורך אפיק־הירדן)	(60)	
בהרי שומרון ויהודה	309	
בים־המלח	58	
בעמק־הערבה	181	
חוף ים־סוף		10
עם מצרים		270
בחבל־סיני	209	
עם רצועת־עזה	61	
חוף הים התיכון		188
ס"ה, בלי פיתולי־הירדן		1,219
(עם פיתולי־הירדן)		1,251

החלוקה האדמיניסטראטיווית של ארץ־ישראל המאנדאטורית. ממשלת־המאנדאט חילקה את פלשתינה (א"י) למחוזות (districts) ונפות (subdistricts). בשעת מפקד־האוכלוסים הראשון ב1922 היתה הארץ מחולקת כלהלן: מחוז־הדרום — ובו הנפות עזה ובאר־שבע; מחוז ירושלים־יפו — ובו הנפות ירושלים, בית־לחם, חברון, יריחו, רמאלה, יפו ורמלה; מחוז־שומרון — ובו הנפות שכם, טול־כרם, ג'נין ובית־שאן; מחוז־הצפון — ובו הנפות חיפה, עכו, נצרת, טבריה וצפת. נפות יפו ורמלה היו מאורגנות כעין „חצי־פלך" בפני עצמו (division of Jaffa) בתוך מחוז־ירושלים. בשעת המפקד השני ב1931 היתה החלוקה בהתאם ללוח א (ר' עמ' 37).

באחרונה לחלוקות, שנעשו בימי־המאנדאט (לוח ב; ר' עמ' 37), נוצרו שני מחוזות חדשים; האחד — נפת־חיפה של החלוקות הקודמות, שנעשתה מחוז בפני עצמו; השני — מחוז־לוד, שבו נכללו הנפות הקודמות של יפו ורמלה. לחלוקה חדשה זו גרם גידולם המהיר של הכרכים תל־אביב וחיפה.

החלוקה האדמיניסטראטיווית של מדינת־ישראל. מדינת־ישראל הנהיגה בכ"ח בניסן תשי"ג את החלוקה שבלוח 10 שבפרק על הדמוגראפיה (ר' להלן). גם בחלוקה זו ניתנו לחיפה ולתל־אביב דרגות מחוז, אלא שלתל־אביב —

לוח א

השטח של גלילות־השלטון בפלשתינה (א״י) ב1931

	השטח בקמ״ר	
מחוז־הדרום	14,217	
נפת־עזה		1,196
״ באר־שבע		11,872
״ יפו		335
״ רמלה		814
מחוז־ירושלים	4,278	
נפת־ירושלים		420
״ בית־לחם		520
״ יריחו		676
״ חברון		2,120
״ רמאלה		542
מחוז־הצפון	6,988	
נפת־טול־כרם		751
״ שכם		1,618
״ ג׳נין		800
״ נצרת		507
״ בית־שאן		395
״ טבריה		453
״ חיפה		1,022
״ עכו		730
״ צפת		712
ס״ה	*25,483	

* לפי Statistical Abstract of Palestine של ממשלת־המאנדאט, עמ׳ 9, — מספר זה שונה מן הסיכום הבא באותו מקור בעמ׳ 15, שלפיו שטח־הארץ בלא הימות הוא 26,305 קמ״ר.

לוח ב

גלילות־השלטון בפלשתינה (א״י), שטחם ואוכלוסיהם ב1944

השם	השטח בקמ״ר	האוכלוסיה
מחוז־הגליל	2,805	230,840
נפת־עכו	811	68,330
״ צפת	695	53,620
״ נצרת	499	46,100
״ טבריה	439	39,200
״ בית־שאן	361	23,590
המחוז (והנפה) של חיפה	1,021	224,630
מחוז־שומרון	3,266	232,220
נפת־ג׳נין	839	56,880
״ שכם	1,637	89,200
״ טול־כרם	790	86,140
מחוז ירושלים	4,334	384,880
נפת־ירושלים	1,571	247,950
״ רמאלה	687	47,280
״ חברון	2,076	89,650
מחוז־לוד	1,205	501,070
נפת־יפו	335	373,800
״ רמלה	870	127,270
מחוז־עזה	13,689	190,880
נפת־עזה	1,112	137,180
״ באר־שבע	12,577	53,700
ס״ה פלשתינה (א״י)	26,320	1,764,520

שגדלה בינתיים הרבה — לא ניתנה אלא מחצית השטח, שהיה לנפת־יפו בימי הבריטים, וגם שטחה של חיפה צומצם, כדי שלא להכניס יותר מדי אוכלוסים ליחידת־שלטון אחת. בחלוקה הישראלית מופיעים שמות טריטוריאליים שלא היו בחלוקות הקודמות: מחוז המרכז, נפות כינרת, יזרעאל, חדרה, השרון, פתח־תקוה, רחובות ואשקלון.

א. י. בר.

מעמדה הגאוגראפי והגאופוליטי של א״י בעבר ובהווה. א״י בגבולותיה הטבעיים שוכנת בין מעלות הרוחב הצפוני 29°30′ (אילת) ו־33°25′ (הקצה הצפוני של בקעת־עיון) ובין מעלות האורך המזרחי 33°50′ (חוף־הים בשפך נחל־מצרים) ו־37° (רגלי המזרח של הר־החורן). בתחומה של א״י עובר קו־הרוחב הרחוק במידה שווה מקו־המשווה ומחוג הקוטב הצפוני. לפי השקפות, שהיו רווחות ביה״ב, ביחוד בין נוצרים ויהודים, השתרע שטח הישוב האנושי (ביוו׳ אויקומֶני) בין שני קווי־רוחב קיצונים אלה, באופן שא״י היתה באמצע המרחק ביניהם, וכן חשבו אז, שהמרחק בין ירושלים וקצה אֵיראַסיה במערב שווה למרחק בינה וקצה אֵיראַסיה במזרח. המרכזיות של הארץ הקדושה היתה אחד מיסודות הגאוגראפיה והקארטוגראפיה הנוצריות והיהודיות עד שהוכחשה על־ידי התגליות הגאוגראפיות מסוף המאה ה15 ואילך (ע״ע גאוגרפיה, עמ׳ 69, ולהלן, הסעיף על הקארטוגראפיה של א״י).

אך לא״י יש גם יתרונות מציאותיים, שנובעים ממצבה הגאוגראפי. היא ארץ־מעבר וגשר בין ארצות ועמים. היא יושבת על־יד החיבור היבשתי הצר שבין איראסיה ואפריקה בקצה הדרומי־המערבי של ה„סהרון הפורה", המקיף את טבלת־המדבר הסורית־הערבית. בסהרון זה א״י היא החלק הקרוב ביותר למצרים ולאפריקה בכללה. רק ימי־הליכה אחדים במדבר, ב„דרך ארץ פלשתים" (שמות יג, יז), מפרידים בין א״י וגבול הארץ הנושבת שבמצרים. בתחנות שבדרך זו יש בארות ובורות ובהם מים, שמספיקים לארחות־מסחר. ואף בשנות־בצורת יכלו חֲמָרות לעבור בדרך זו (בראשית מב, כו; מג, יח). התנועה בין א״י ומצרים כבר היתה מצויה בתקופות פְּרֶהיסטוריות, ועמה באה השפעה תרבותית הדדית. כשהגיעו העמים שבעמק הנילוס, מצד אחד, ובבקעת הפרת והחידקל, מצד שני, לרמת־תרבות גבוהה ויסדו ממלכות גדולות, שימש להם האגף המערבי של הסהרון הפורה לא רק גשר לתנועה מסחרית, אלא לפרקים אף ארץ־מעבר לחילותיהם ושדה־מערכה לקרבותיהם. א״י ינקה משני מרכזי־התרבות הקדומים הללו, אך שַׁלוותה הודרכה במשך דורות הרבה ע״י ההתחרות בין המעצמות שבארצות הנהרות הגדולים על השלטון בתחום־המעבר שביניהן. מזמן שקמו שוב ממלכות עצמאיות במצרים ובעיראק, התחדשה ההתחרות ביניהן על ההשפעה המדינית בתחום־מעבר זה. השימוש בגשר היבשתי שבין מצרים ואסיה הופסק ב1948 מחמת המלחמה והחרם, שהכריזו המדינות הערביות על ישראל.

כארץ־מעבר וכגשר בין־יבשתי, א״י היא רצועה של ארץ נושבת בין הים במערב והמדבר במזרח. מדרום לבקעת בית־שאן עד מפרץ־אילת עוברת רצועת ערבה ומדבר באמצע הארץ הנושבת. גם בדרום הולך הנגב ועובר למדבר. הגבול בין הארץ המעובדת והמדבר אינו קבוע; הוא ניתן לתנודות, הן בידי־שמים והן בידי־אדם. בתחום המעבר למדבר שכיחות תמורות בכמות המשקעים ובחלוקתם בעונת־ירידתם. יש שנים, וכנראה גם תקופות ממושכות, שבהן מתאימות מידות־המשקעים לצרכיו של האדם, ויש שאינן מתאימות להם והן מכריחות את האדם לנטוש עמדות־חלוץ של החקלאות וההתיישבות, שנכבשו במדבר. ההיסטוריה של א״י מלמדת, שבתנאים של אירגון ממלכתי־חברותי ומשקי־כלכלי מתאים אפשר לקיים בארץ יישוב צפוף־ביחס ולפרנס אוכלוסיה מרובה, שהגיעה אף בתקופה העתיקה — תקופת האמצעים הטכניים הדלים — ל3 מיליון נפש (ואפשר, אף ליותר מכן). אולם משכנותו של המדבר בדרום ובמזרח נשקפה תמיד סכנה ליושבי־הארץ. שבטי־רועים נודדים, רעבים וצמאים,

היו מוכנים בכל עת, וביחוד בתקופה של שנות־בצורת, לפשוט בגדוד בארץ הזרועה, לפלוש לתוכה ולהתיישב בה. מפני סכנה זו הוכרחו להתגונן לא רק עמי הארץ והממלכות שקמו בה, שיכלתן הצבאית והאירגונית היתה עפ״ר מצומצמת־ביחס, אלא אף מלכות־רומי בימי גדולתה. זו האחרונה, בתקופת שלטונה בא״י, הוכרחה להקים על הספר המזרחי חֶגֶר־ביצורים (limes) נגד הפלישה מן המדבר, ואף להתפשר עם הפולשים המדבריים, שקיבלו עליהם למראית־עין את עולה של מלכות־רומי, ולנצל ניגודים שהיו קיימים בין שבטי־המדבר בטכסיסי־דיפלומאטיה. אך עם התרופפותו של השלטון הרומי־הביזאנטי הכזיבו גם החֶגֶר וגם הדיפלומאטיה, והארץ כולה הוצפה ע״י זרם של בני־המדבר, ומה שלא עשה מעולם הטבע בתקופה ההיסטורית נעשה בידי האדם המדברי: גבול־המדבר העמיק לחדור לארץ. מכשירי־התחבורה החדישים, וביחוד האפשרות להפציץ מחנות־בדוים מן האויר, ביטלו את הסכנה של פשיטת בדוים על הישובים החקלאיים בארץ. הגמל, יסוד כלכלתו של הבדוי, איבד את ערכו למשק החקלאי ולהובלה, והבדוי מוכרח לעבור מחיי־נוודות לחקלאות ולהתיישבות של קבע. אימת המדבר על הישוב, שהיתה גורם חשוב בחיי־הארץ עד סופה של המאה ה19, נעלמה בזמננו כמעט כליל.

א״י משמשת גשר לא רק בין שתי יבשות גדולות, אלא גם בין שני אוקיינוסים: האטלאנטי וההודי. גבולה המערבי של א״י הוא החוף המזרחי של הים התיכון („הים הגדול״ שבמקרא) המסתעף מן האוקיינוס האטלאנטי, בעוד שבדרום נוגעת א״י במפרץ־אילת, שהוא קצהו הצפוני־המערבי של האוקיינוס ההודי. בתקופות, שהיסוד המדברי התגבר בהן על היסוד היישובי בארץ, היו גם הימים שבגבוליה של א״י כמדבריות־מים; אבל בשעה ששלט ביטחון לחיים ולרכוש בארץ ובשכנותיה, יכלה א״י לנצל את מצבה בין שתי מערכות־הימים הנזכרות ולתווך במסחר בין ארצות הים התיכון ובין דרום־ערב ואפריקה המזרחית והודו. תקופות כאלו היו בימי שלמה המלך (מל״א ט, כו—כח; שם י, יא—טו; דהי״ב א, טו—יז; שם ט, כ—כא), וכן בימי יהושפט ועוזיה מלכי־יהודה. בסחר־התיווך בין חוף ים־סוף וחוף הים התיכון וסוריה הגדילה לעשות ממלכת הנבטים, שנוסדה בתחילת ימי הבית השני בהר־שעיר והגיעה לשיא עשרה בתקופה הרומית. נוסף על כשרונם המסחרי של הנבטים ובקיאותם בדרכי־המדבר, גרמו להתפתחות זו גם ה„שלום הרומי״ שנתן ביטחון לשיירות, והעובדה, שהדרך הטבעית מן הים התיכון (על־פני אנטיוכיה, ע״ע) למפרץ הפרסי (באמצעות נהר־פרת) היתה ברובה הגדול בידי אויביהן של רומי וביזאנטיון. בתקופת־האיסלאם היו חופי סוריה ונהר־פרת והחוף הצפוני של המפרץ הפרסי עפ״ר בידי מעצמה אחת, ולא היה, איפוא, הכרח להקיף את כל ערב כדי להגיע מאילת להודו. הביקוש ללבונה, שבאה לארצות הים התיכון מדרום־המערב של ערב, פחת בסוף התקופה העתיקה. בפעם האחרונה שימשה א״י ארץ־מעבר מן הים התיכון לים־סוף במאה ה12 בימי הצלבנים, שדרך־הפרת היתה סגורה בפניהם (ועי׳ להלן, תולדות א״י בתקופת מסעי־הצלב; וע״ע אילת).

מבנה חוף־הארץ מגבול־מצרים עד מפרץ־עכו אינו נוח למגע תדיר עם הים ולפיתוחה של מלאכת־הים. הפלשתים, עם ימי שהתיישב בשפלה, שנקראה אח״כ על שמו, כמעט איבד כאן במרוצת־הזמן את קשריו אל הים מפני החולות החוצצים בין השפלה ושפת־הים. אך בתקופות של שלום וביטחון התפתחו גם כאן נמלים בעלי ערך בינלאומי, כאשקלון וכקיסריה (בתקופת־רומי), והראשונה בין אלו היתה נמל חשוב גם ביה״ב. ארוכות יותר היו תקופות־השיגשוג של צור ועכו, שאין חולות מאחריהן. מצד הים באו לארץ לא רק שפע מסחרי והשפעות של תרבות־המערב, אלא — מה שאירע כמה פעמים — גם כובשים ומשעבדים. הפחד מפני שיבתם של הצלבנים לארץ הביא את המוסלמים לידי החרבתן של ערי־החוף — מה שהפך את הים למדבר־מים, שממנו היו עולים עליה מזמן לזמן פירָטים — סכנה נוספת על סכנת הבֶּדְוִים, שהתפשטו מן הנגב בשפלת־החוף ובעמק־יזרעאל ודחקו את הפלחים להרים. במשך מאות שנים היה בארץ לא רק סְפָר־מדבר נטוש, אלא גם סְפָר־ים חרב (שעֵדות לו משמשות חרבות של נמלים קדומים, ביחוד חרבות־אַש־קלון). סְפָר־הים וּסְפָר־המדבר של א״י שבתחומיה של מדינת־ישראל הולכים ונבנים כיום מחורבנם.

עובדה היא, שמעולם לא נכבשה הארץ כולה ע״י צבא, שעלה על חופיה. אך לאחר שכבשוה הרומים, הצלבנים ולסוף הבריטים — שכולם באו מתחילה בדרך היבשה —, החזיקו בה הודות לקשריהם הנוחים עם בסיסי כוחותיהם מעבר לים. משעת ייסודה של מדינת־ישראל משמש לה הים גשר־תחבורה עיקרי לארצות־חוץ, ובפעם הראשונה אחר תקופת הפיניקים מפתחים כיום בני־הארץ ספנות בינלאומית.

בתוקף מצבה הגאוגראפי נעשתה א״י תחנת־מעבר חשובה בתחבורה האוירית בין ארצות־המערב (באירופה ובאמריקה הצפונית) ובין ארצות אסיה הדרומית והמזרחית ואוסטראליה. שדה־התעופה שבלוד הוא התחנה הנוחה ביותר לאוירונים המיועדים לטוס מעל טבלת־המדבר הסורית־הערבית בדרכם לעיראק או לאיראן או לחופי המפרץ הפרסי. מ1948 ואילך מונע החרם, שהטילו הערבים על מדינת־ישראל, את השימוש המלא ביתרונות הטבעיים והאנושיים של שדה־תעופה זה.

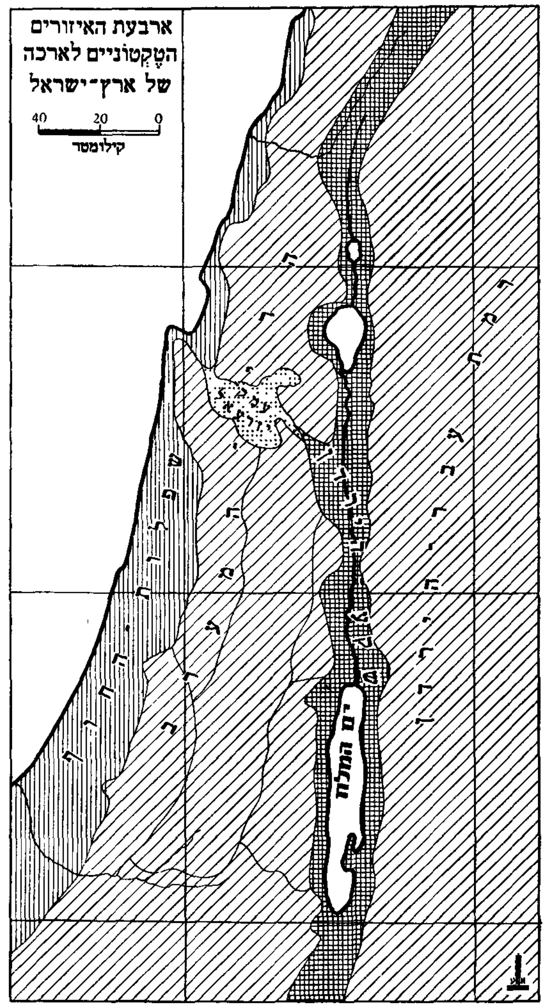
א. י. בר.

פני־הארץ. — קווים טֶקטוניים יסודיים מחלקים את א״י (כמו את סוריה) לארכה ל4 איזורים, שאינם שווים בגדלם:

1) שפלת־החוף — כ7,100 קמ״ר בתחום עולי־מצרים; מהם כ1,750 קמ״ר (משפלת־הנגב) הם בתחומה של מצרים (מ1906 ואילך); שפלת־צור, כ36 קמ״ר, סופחה ב1919 לרפובליקה של הלבנון; בתחום פלשתינה (א״י) היו כ5,300 קמ״ר, שמהם נמצאים (מ1948 ואילך) כ4,900 קמ״ר במדינת־ישראל, כ400 קמ״ר בחבל־עזה שבידי מצרים ו25 קמ״ר (במזרחו של השרון) ברשותה של ממלכת־הירדן.

2) הרי־המערב, עם הבקעים והעמקים שביניהם — (ובכללם עמק־יזרעאל, ששטחו 400 קמ״ר) כ19,270 קמ״ר; מאיזור זה נמצאים ברשות הלבנון כ780 קמ״ר, ברשותה של ממלכת־הירדן 5,150 קמ״ר, וכ13,340 קמ״ר כלולים בתחומה של מדינת־ישראל.

3) שקע־הירדן (והמשכיו לדרום) — כ5 650 קמ״ר; מהם: הקטע הצפוני (מגובה של 100 מ׳ נִמטה) עד הקצה הדרומי של ים־כינרת — 535 קמ״ר, בכללם 180 קמ״ר שטח של מי־ימות, מזה 14 קמ״ר — ימת־חולה לפני ייבושה; כיכר־הירדן (מן הכינרת עד ים־המלח) 1,100 קמ״ר — 465 קמ״ר ממערב לנהר ו635 קמ״ר ממזרחו; ים־המלח — כ1,050 קמ״ר; עמק־הערבה, ובכללו בקעת־צוער שעל החוף

הדרומי של ים־המלח, כ3,000 קמ״ר. מבחינה מדינית מחולקת הערבה בין ממלכת־הירדן (1,300 קמ״ר) ומדינת־ישראל (1,700 קמ״ר).

4) רמת עבר־הירדן המזרחי — כ25,300 קמ״ר, מהם כ11,200 קמ״ר בשטח הסורי וכ14,100 קמ״ר בתחומה של ממלכת־הירדן.

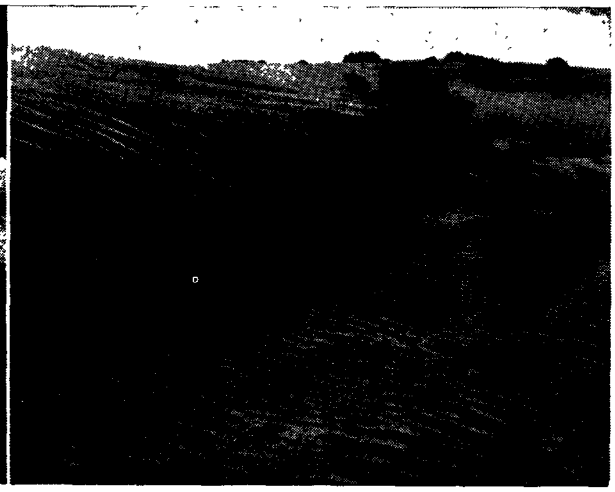
שתי בקעות מחלקות את עבר־הירדן המערבי לרחבו ל3 גושים: 1) הנגב — עד בקעת באר־שבע, ועד בכלל; 2) יהודה ושומרון — עד עמק־יזרעאל, ולא עד בכלל; 3) הגליל (עם עמק־יזרעאל) — עד הגבול הצפוני. וכנגדו מחולק גם עבר־הירדן המזרחי ל3 גושים רחביים: 1) בדרום הר־אדום — עד נחל־זרד; 2) מואב והגלעד — מנחל־זרד עד הירמוך; 3) הבשן — מצפון לירמוך.

בסיכומו של דבר מחולקת א״י חלוקה טבעית לתריסר יחידות גאוגראפיות גדולות, שאף הן מחולקות ליחידות גאוגראפיות טבעיות קטנות. כמה מיחידות אלו היו בתקופות שונות גם גלילות מדיניים ואתניים נפרדים — כתחומי־השלטון של „מלכי״־כנען, שהיו כפופים לפרעה (בראשית התקופה ההיסטורית), או כתחומיהם של ראשי פלחים ונשיאים של שבטי־בדוים, שהיו כפופים (במידה מסויימת) לפחוֹת תורכיים שבעכו ובדמשק (במאה ה19). היום אין החלוקה המדינית חופפת את החלוקה הגאוגראפית־הטבעית כלל.

קו חוף־הים המערבי של א״י פונה בנגב מדרום־המערב לצפון־המזרח; בשפלת יהודה ושומרון כיוונו לצפון־צפון־המזרח, ומעתלית עד קצה־הכרמל הוא נמשך כמעט מדרום לצפון. עד חיפה מועטות וקטנות הפגימות והבליטות בקו־החוף; בליטה קטנה וכיפים שלפניה סייעו להתפתחותה של יפו; דאר ועתלית (שהיתה נמל צלבני חשוב) שוכנות על־יד מפרצים פעוטים. מפרץ־חיפה (או מפרץ־עכו) ארכו כ12 ק״מ (מבת־גלים עד עכו) ורחבו המאכסימאלי כ6 ק״מ (מבת־גלים עד קריית־מוצקין). הפינה הדרומית־מערבית של עכו היא אצבע־יבשה קטנה, שמזדקרת לתוך המפרץ; פינה זו היתה נוחה לביצור וסייעה להתפתחותה של העיר—בניגוד לחיפה, שהיתה קשה להגנה. מעכו עד סולמות־צור החוף ישר; משם עד קָצֶה הצפוני של סוריה מורכב החוף מקשתות שטוחות. צור ישבה על אי סמוך ליבשה, שחובר אל החוף ב331 לפסה״נ ע״י אלכסנדר מוקדון, לאחר שחול־הים, שהוסע על־ידי הגלים, צימצם את רחבה של רצועת המים הרדודים שבין האי והיבשה למאות־מ׳ אחדות. כיפים קטנים מצויים לאורך החוף בכמה מקומות. הגדול שבהם — מצפון לשפך נחל־התנינים — נקרא אי־היונים (ג׳זִירַת אֶל חַמַאם). — קו־החוף של מפרץ־אילת שבתחומה של א״י הוא הקצה הדרומי של עמק־הערבה, שאליו מצטרפות שתי רצועות צרות של שפלת־החוף, במזרח ובמערב, שנפסקות לאחר ק״מ אחדים, כי הרי־סיני במערב והרי־מדין במזרח מגיעים עד שפת־הים. נקודות־הגבול בחוף זה בימי־קדם אינן ידועות. קו־החוף הצפוני של עמק־הערבה נמשך מן הפינה הצפונית־מערבית של המפרץ, שהוא בתחומה של מדינת־ישראל, בכיוון דרומי־מזרחי לאורך של 6 ק״מ בקירוב, שמהם כ2.5 ק״מ הם בגבול־ישראל והשאר בתחומה של ממלכת־הירדן. קו־החוף המערבי פונה מן הפינה הצפונית־מערבית לדרום־המערב ומגיע לאחר 8 ק״מ לגבול המצרי (מ1906). אורך קו־החוף הישראלי במפרץ־אילת הוא, איפוא, 10.5 ק״מ. החוף המזרחי מקביל למערבי, וכ8.5 ק״מ דרומה מן הפינה הצפונית־מזרחית של המפרץ הוא מגיע אל הגבול שבין ממלכת־הירדן וערב הסעודית.

מוֹסַד־הארץ — קרקע־הים שאינו עמוק מ200 מ׳ — צר בדרך־כלל על־יד חופה המערבי של א״י, ורחבו פוחת מדרום לצפון עם ריבוי ריחוקו משפך הנילוס, שסחפו נגרף עם הגלים אל החוף; רחבו בגבול הדרומי 36 ק״מ, בת״א 16 ק״מ, בנתניה 26 ק״מ, בחיפה 9 ק״מ, בסולמות־צור 7 ק״מ. העדר של מוסד רדוד רחב גורם למיעוט הדגים בקירבת החוף, וע״י כך — נוסף על המחסור במפרצים נוחים ועל מעצורי החולות בשפלה והביצות בשרון — גם למיעוט זיקתם של תושבי שפלת־החוף לים. קו־העומק של 20 מ׳ — הדרוש למעגן של ספינות־קיטור גדולות — מרוחק מחופי א״י כ2 ק״מ בממוצע; לפיכך דורש כל נמל חדיש בחוף הים־תיכוני של הארץ הַתְקָנָה מלאכותית.

מפרץ־אילת עמוק מן הים שבחוף המערבי של א״י; העומק גדול ביותר בחופי המערב והמזרח של המפרץ, במקום שקרקע־הים שופע בתלילות, בדומה להרים שמזה ומזה. המרחק בין קו־העומק של 20 מ׳ ושפת־הים הוא בצפון כ300 מ׳, במערב 330 מ׳, ובמזרח כ200 מ׳. רחבו של מוסד־הארץ הוא בצפון 2.2 ק״מ, במזרח ובמערב 500—600 מ׳. במרחק של 20 ק״מ מן החוף הצפוני יש מַעֲמָק של 920 מ׳, ולאחר 20 ק״מ נוספים לצד דרום נמצא המעמק הגדול ביותר במפרץ־אילת (1,287 מ׳). בקצה־הדרום נמשך מוסד־הארץ מחוף

חולות עמק־חפר

חוף נתניה. שיפוע תלול, ולפניו רצועת־חול צרה

לחוף, ומעליו בולטים האיים תיראן וסֶנַאפִיר, הסוגרים את המפרץ בקצהו הדרומי. איים אלה הם כיום בידי מצרים.

ג ל י ל ו ת ־ ה א ר ץ. — 1) השם ש פ ל ת ־ ה ח ו ף הוא צירוף חדיש לציון השטח שבין הים ובין ההר. במקרא מציין השם „שפלה" את איזור הגבעות באשדות־המערב של הר־יהודה, ואילו שפלת־החוף נקראת „חוף־הים" (דב' א, ז; יהוש' ט, א; שם טו, לג—לו; יחז' כה, טז); במשנה נכללת שפלת־החוף בשם „שפלה" (שביע' ט', ב'). המעבר מן הים לשפלת־החוף הוא „שפת־הים": לפי מובנו של המונח כיום, גבולה של שפת־הים לצד היבשה הוא הקו, שאליו מגיעים הגלים בשעת סערת־ים; במובנו המקראי מציין שם זה גם את חולות־הים (ברא' כב, יז; יהוש' יא, ד, ועוד).

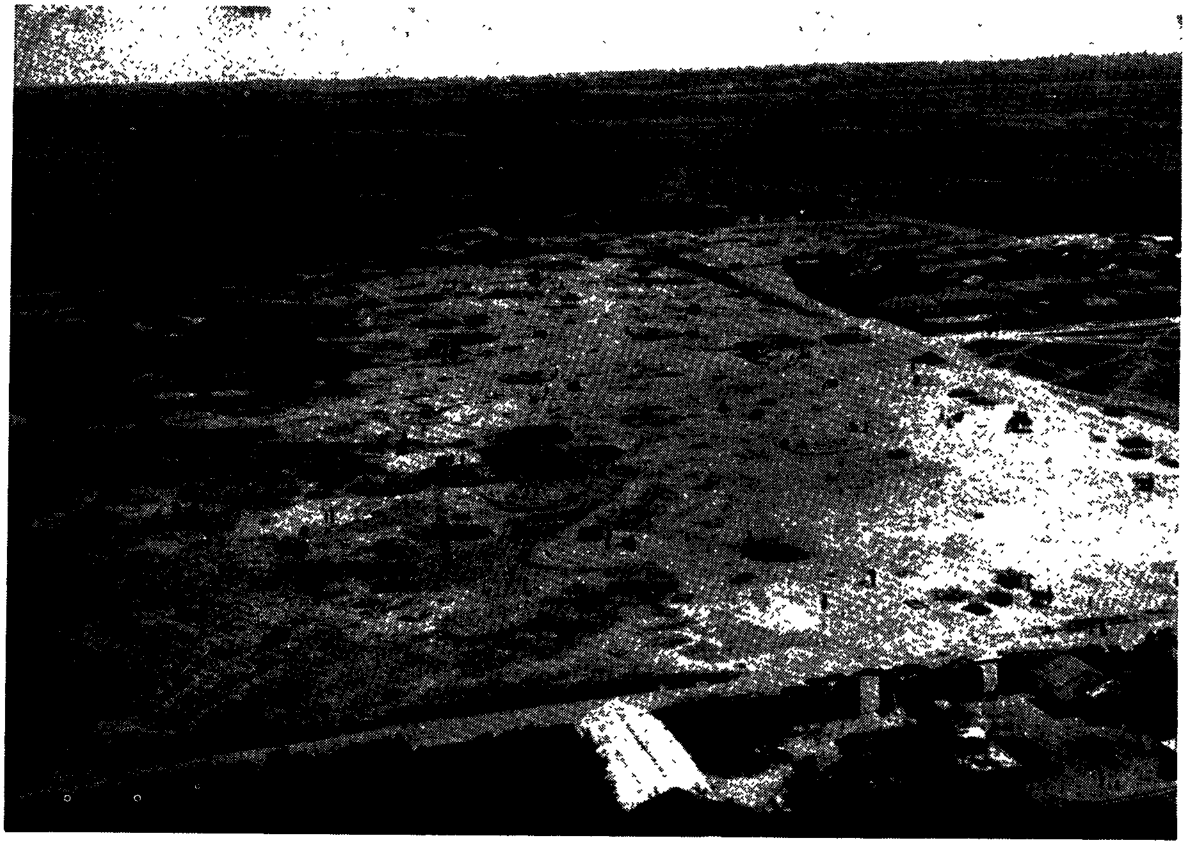
שפלת־החוף נפסקת בשני מקומות — ע"י קצה הכרמל הצפוני־המערבי (בחיפה) וע"י הרי הגליל העליון המערבי (בסולמות־צור), המגיעים עד שפת־הים ממש. מדרום לצפון מתחלקת שפלת־החוף לכמה קטעים, שהם גם גלילות טבעיים וגם יחידות היסטוריות:

ק ט ע	ג ב ו ל ו ת	השטח בקמ"ר
שפלת־הנגב	מנחל־מצרים עד נחל־הבשור ועד קו־הגובה של 300 מ' לרגלי ההר	3,950
שפלת־יהודה (פלשת הקדומה)	מנחל־הבשור עד פרשת־המים שבין נחל־שורק ובין הירקון (כביש יפו—רמלה), ועד קו־הגובה של 150 מ' לרגלי ההר	1,580
השרון	עד נחל־התנינים ועד קו־הגובה של 100 מ'	1,075
חוף־הכרמל	עד ההפסקה ועד קו־הגובה של 25 מ'	70
שפלת הגליל התחתון או שפלת־המפרץ (עמק־זבולון)	עד כביש עכו—צפת ועד קו־הגובה של 100 מ'	225
שפלת הגליל העליון או שפלת־עכו	עד הסולם הדרומי (ראש־הנקרה) ועד קו־הגובה של 100 מ'	140
שפלת־צור	מן הסולם הצפוני (ראש לבלבן; בערב': ראס אל אַביד) עד נהר־קסימיה, עד קו־הגובה של 50 מ'	35

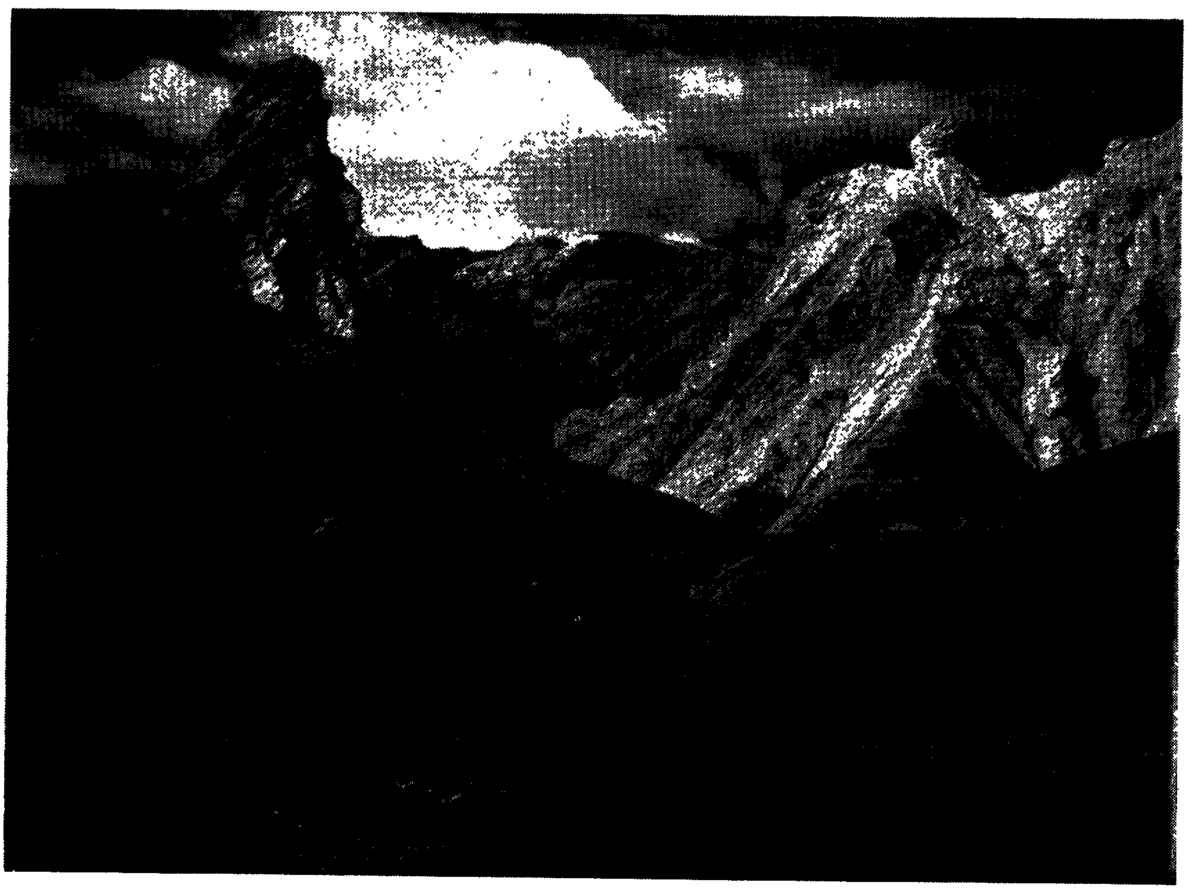
שפת־הים של א"י אינה בדרך־כלל רחבה יותר מעשרות־מ' אחדות, וממזרח לה מתרומם הקרקע בשיפוע תלול — ולפעמים, כגון בנתניה ובאשקלון, כמעט זקוף — לגובה, שמגיע בכמה מקומות ל20—30 מ'. נקודות בגובה של 40—50 מ', שאינן מרוחקות אלא מאות־מ' אחדות מן הים, אינן נדירות. תלילות זו היא תוצאה מפגיעתם של משברי־הים בשכבות־חול נוקשות קדומות (קורקַר), שעליהן רובץ חול נע. מנחל־מצרים עד יפו יש רק הפסקות מועטות וקטנות בחול נע זה, שנערם לחולות בצורת גַבים ארוכים ומקבילים זה לזה. שיפועם של החולות נוח יותר לצד הים, שממנו באה בהתמדה תוספת של חול, מלצד היבשה; בזה דומים החולות לגלי־הים. בנגב וביהודה חוצצת רצועת־חולות רצו־פה בין שפת־הים ופנים־השפלה; מצפון לירקון אין עוד חולות רצופים, אלא רצועות חול ועפר בעירבוביה. מצפון לעכו החול מועט בדרך־כלל. החדירה העמוקה ביותר של החולות לתוך השפלה היא מול ראשון־לציון (7 ק"מ). גובה החולות מגיע עד לשיאים של 83 מ' כ1.5 ק"מ צפונית־מזרחית לבית־חנון שברצועת־עזה (כ5.5 ק"מ מהים) ושל 67 מ' מצפון לנחלת־יהודה. החולות גורמים, שרק נחלים מועטים, המאספים את מימיהם של נחלים מרובים, שיורדים (בימי גשמי־עוז) מן ההר, מגיעים אל הים: נחל־מצרים; נחל־הבשור (נחל־עזה); נחל־שקמה (נחל־חַסִי); נחל־לכיש (נחל־סוכְּרִיר); נחל־שורק (רובין); נחל־הירקון (נהר אל־עַוּגָ'ה); נחל־אלכסנדר; נחל־חדרה; נחל־התנינים.

ממזרח לחולות־הים, או לחול־הים השטוח, הקרקע עפ"ר נמוכה משהיא באיזור־החול, ואח"כ היא מתרוממת עד לרגלי־ההר בשיפוע נוח, אך לא כמישור נטוי, כי טורי־גבעות של חולות נוקשים, ששכבותיהם העליונות הפכו לקרקע תחוחה, מצויים בכל שפלת־החוף. — בהקבלה לחולות־הים ממזרח נמשכת „מַרְזֵבָה" — שקערורית ארוכה, שבה עוברת דרך־מצרים או „דרך ארץ־פלשתים" בנגב וביהודה. בשרון היתה המרזבה (עד שנגאל השטח ע"י יהודים) משובשת בביצות, שהרחיקו ממנה את הישובים והדרכים.

גבול־השפלה לצד ההר אינו בקו־גובה אחיד: בנגב גָבהו כ300 מ', ביהודה — בממוצע כ150 מ', בחוף־הכרמל כ25 מ', ובשאר חלקי־הארץ כ100 מ'; ההבחנה היא לפי נטיית הקרקע והרכב שכבותיה. את המעבר משפלת־החוף לגבעות־ההר מציינות תלילות בשיפוע ושכבות־האבנים הקדומות

שפלת־יהודה, מדרום לרמלה

צוקים בנגב

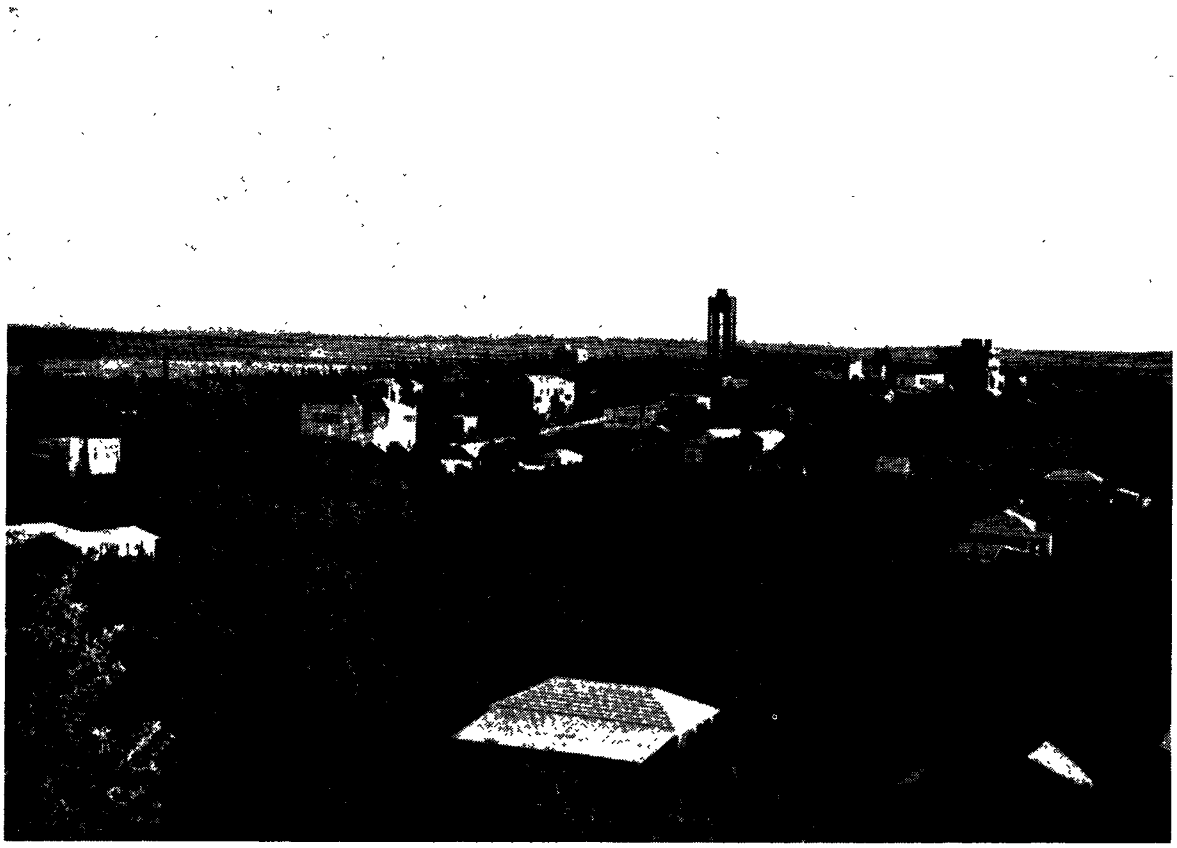

שפלת־יהודה: ראשון־לציון, גבול החולות והשטח המעובד

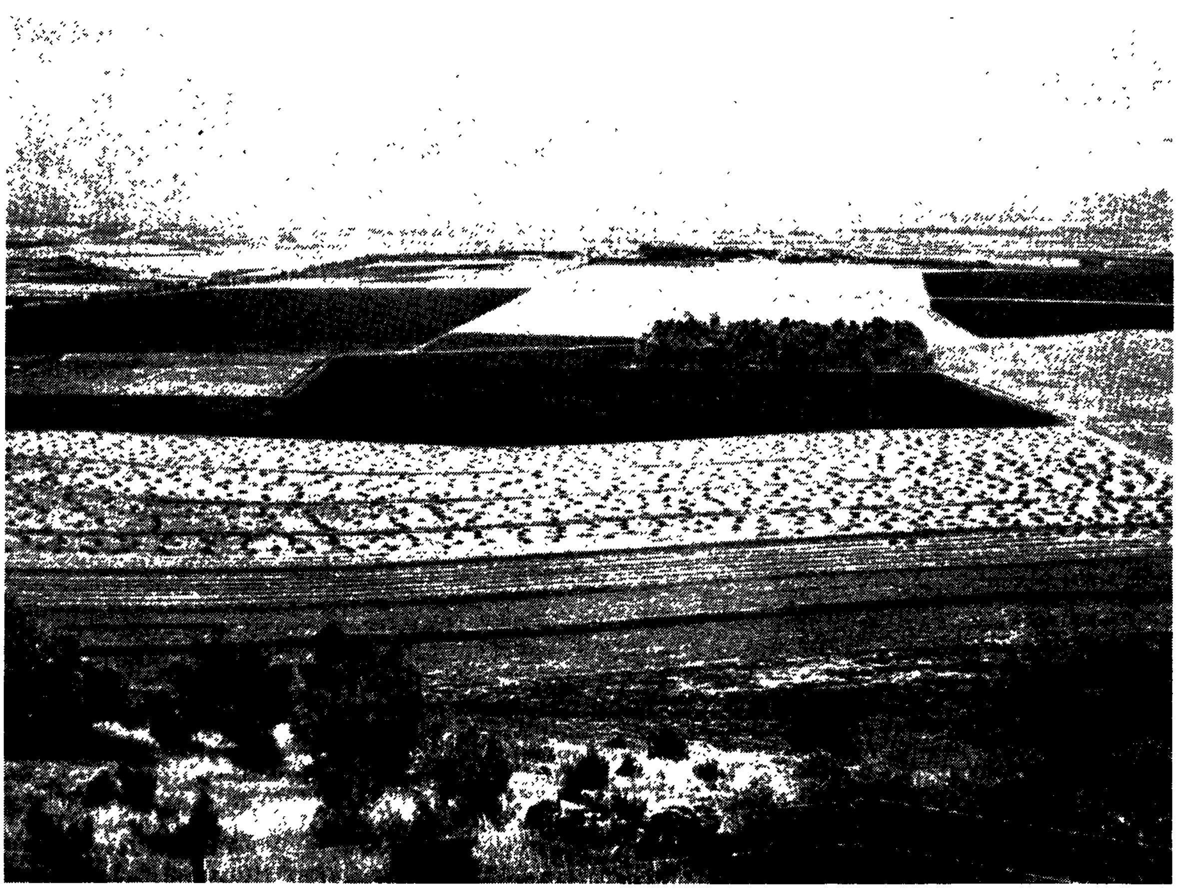
יותר והקשות שבהר. הרוחב הממוצע של שפלת־החוף הוא כ20 ק"מ. הנחלים יורדים בה בשיפוע של מטרים אחדים לכל ק"מ; מפני־כן חתירת־הנחלים היא עמוקה, ופני־השפלה מבותרות. אין שפלת־החוף מישור רצוף, אלא קבוצה של מישורים קטנים, שנפרדים זה מזה ע"י נחלים וע"י גבעות־קורקר ובליטות נמוכות אחרות.

בגבולה הדרומי מַגעת שפלת־הנגב לרוחב של יותר מ50 ק"מ; רחבה פוחת והולך כלפי צפון עד שעל גבולה של שפלת־יהודה הוא מגיע ל21 ק"מ בלבד. אורך קו־החוף שלה 66 ק"מ. רק מחציתה הצפונית־המזרחית של שפלת־הנגב כלולה בתחומה של מדינת־ישראל; דרום־מערבה נמצא מֵעֵבר לגבול הבינלאומי בתחום מצרים, וכן תפוסה בידי המצרים רצועת־עזה הצרה לאורך חוף־הים. איזור־החולות שמֵעֵבר לשפת־הים בשפלת־הנגב אינו רחב מ4 ק"מ, ושטחו הוא כ106 קמ"ר. גם בפנים־השפלה מכסה שכבת־חול, עמוקה ומישורית־גלית ברובה הגדול, שטח רצוף של 1,000 ק"מ בקירוב, שהוא כלול בשתי חלקות גדולות (ובכמה חלקות קטנות סמוכות להן): בתחום מצרים — סביבות וָדִי אל־אַזְרַק (המשך לנחל־לבן), כ600 קמ"ר; בתחום ישראל — מסביב לחלוצה, כ400 קמ"ר. שאר השטח הוא אדמת לֶס פוריה, שהיא חשופה או מכוסה שכבת־חול דקה, שאינה מונעת גידול־דגנים. רק המיעוט של מי־תהום ומי־גשמים מגביל את השימוש באדמה פוריה זו. השטח הנוח ביותר ליישוב ולחקלאות בשפלת־הנגב היא המרזבה הצרה, הנמוכה מן החולות עד 30 מ', שבה מצויים מי־תהום בעומק לא־מרובה ובכמות ניכרת, והמשקעים מרובים בה משהם בפנים־השפלה. התנועה למצרים גרמה גם היא להתפתחות מיוחדת של הישוב במרזבה, מימי־קדם עד ימינו. גדול הישובים במרזבה היא כיום חאן־יונס; רפיחַ, עיר בימי־קדם וביה"ב, היא בזמננו כפר. שני נחלים נופלים אל הים בנגב, ושניהם על גבולו — נחל־מצרים ונחל־הבשור. נחל־הבשור ופלגיו שבשפלה חתרו בלֶס עמקים תלולים הרבה, שרשתם הצפופה שימשה תמיד — מימי־קדם עד מלחמת־העולם I — מעצור קשה לצבא מתקיף.

שפלת־יהודה משתרעת מנחל־הבשור ומנחל־גְרָר (וָדִי־שַׁרִיעָה) הנשפך אליו עד פרשת־המים שבין נחל־שׂוֹרק (נהר־רובין) והירקון. ההרחבה של הגבול הצפוני עד הירקון (המקובלת על כמה מן החוקרים) מוטעית מטעמים מורפולוגיים והיסטוריים; יפו לא נכללה בפלשת אלא בשרון (כתובת אֶשְׁמֻנעַזַר [ע"ע]). אורך קו־החוף של שפלת־יהודה הוא כ75 ק"מ; אורך גבולה לרגלי ההר — כ60 ק"מ; רחבה — כ21 ק"מ. בניגוד לנגב, אין ביהודה חולות בפנים־השפלה ממזרח למַרְזֵבָה, אבל חולות־הים נרחבים בה משהם בנגב: כ6.5 ק"מ בקצה־הדרום של מדינת־ישראל, וכן בקצה־הצפון של השפלה, וכ4 ק"מ על־יד אשדוד. שטחם הכללי של החולות ביהודה הוא כ250 קמ"ר (כ16% משטח השפלה), והם מופסקים ומחולקים לגושים ע"י נחל־הבשור, נחל־השקמה, נחל־לכיש, נחל־שורק וע"י תחומה של העיר העתיקה אשקלון. במרזבה שמעבר לחולות, שבה מצויים אדמה פוריה ומי־תהום להשקאה בשפע ושבה עובר המשכה של דרך ארץ־פלשתים, עוברים כיום כביש ומסילת־ברזל. על־יד עורק־התנועה העיקרי התפתחו ישובים גדולים, ובכללם הערים עזה, אַשקלון, אַשדוד ויבנה; את מקומה של עיר־הנמל אשקלון ירשה בתה מֶג'דֶל — היום: מגדל־אשקלון. גבול המרזבה ממזרח הם טורי־קורקַר, שנפסקים פעמים הרבה.

נוף בשרון הדרומי בסביבות הרצליה

עמק־קישון

בפגימות שבין טורים אלה עוברים נחלי־אכזב, שמצטרפים— מחמת המעצור של חולות־הים — לארבעה נחלים ראשיים. בחורף גשום מתהוות במרזבה ביצות קטנות בכמה מקומות; אך בניגוד לשרון, לא היו ביצות אלו מתקיימות עד עונת־החריש לתבואות־הקיץ אף קודם שנוקז שטח זה ע״י ההתיישבות היהודית החדשה. מעבר למסגרת המזרחית של המרזבה יש עוד טורים נפסקים של כורכר. במידה שהטור קרוב יותר להר, הוא מפורר יותר, מפני שהוא קדום יותר והסחיפה פעלה עליו זמן מרובה יותר. הישובים הקדומים, ורובם של הישובים החדשים בתחום זה, נבנו על הגבעות הללו, מפני שהן נוחות יותר להגנה, רוח־הים, המצננת את האויר, שולטת בהן והמים אינם נקווים בהן בימות־הגשמים, וכן מפני שהמתיישבים ביקשו לחסוך לחקלאות את אדמת העמקים והמישורים הטובה לעיבוד מאדמת־הגבעות והרוויה יותר מים.— קרקע־השפלה ביהודה אינה אחידה כבנגב. הלֶס פוחת והולך עד שהוא פוסק מצפון לקו פלוגות—אשקלון. את מקומו תופסים משקעי־נחלים, בעיקר חומר; מופעת קרקע־חול אדומה—סוג־הקרקע העיקרי בצפון־השפלה (מצפון לקו גדרה—נחל־לכיש התחתון) ובשרון. החלק הדרומי של שפלת־יהודה, „הדרום״ (מאשקלון—פלוגות—בית־גוברין לדרום) היה נקרא בימי בית שני הדרום התחתון, ואילו ההרים שמדרום לבית־גוברין— חברון נקראו הדרום העליון. במראה־הנוף יש כיום הבדל מרובה בין מחציתה הדרומית של שפלת־יהודה ובין מחציתה הצפונית: הדרום הוא איזור של שדות־בר ומטעי־בעל, והישוב היהודי בו הוא ברובו הגדול חדש, ירק־המטעים עדיין מועט בו או נעדר ממנו והבניינים קטנים ודלים; הצפון הוא איזור של מטעי־שְלָחים, נטוע בחלקו עצי־הדר, ההתנחלות היהודית בו היא ותיקה, ובשטח מצטופפים ישובים פורחים ובניינים גדולים־ביחס.

ה ש ר ו ן — שם, שפירושו, כנראה, מישור — הוא שפלת־החוף שבין יפו וחיפה, אך מטעמים גאוגראפיים־פיסיים מוטב להוציא מכללו את הרצועה שבין הכרמל והים. ארכו של השרון בקו־החוף — כ55 ק״מ, לרגלי־ההר — כ67 ק״מ; רחבו כ20 ק״מ בקו תל־אביב וכ14 ק״מ בקו קיסריה. קו־החוף מתחיל עם הבליטה הקטנה לתוך הים, שבתחומה — על גבעה, שמתרוממת מעל לים — בנויה יפו העתיקה. בליטה זו וכמה כיפים בים, שמתרוממים מעל פני־המים, שימשו מחסה כלשהו לספינות הקטנות, שהיו עוגנות בחוף זה בימי־קדם; בקיסריה צורפו בליטות וכיפים קטנים לסוללות של הנמל המלאכותי, שהקים שם הורדוס. — בבת־ים שמדרום ליפו נפסקים החולות של הדרום. נחל אַיָלוֹן (וָדִי מוּצְרָרָה), שנשפך בעבר גאולוגי לא־רחוק אל הים בצפונה של יפו, עבר בשקע־ההפסק שבחולות, והוא גם הרחיב שקע זה ע״י הוצאת החול לים. ע״י שימושו של האדם בקרקע כמעט נעלם החול בכרך של תל־אביב־יפו, כמו שנעלם או נתמעט בתחומי הכרכים הקדומים אשקלון וקיסריה. העדר החולות הקל את הקשר בין הנמלים ובין העורף היבשתי. הנמל הקרוב ביותר לירושלים היה נמלה של יבנה, אבל לא נמל זה, אלא נמל־יפו שימש בכל הדורות שער־הים לירושלים, מפני שהוא נוח יותר וקשריו אל העורף קלים יותר. החול חודר לפנים השרון מצפון לנחל־פולג ומצפון לנחל־אלכסנדר עד לעומק של 3.5 ק״מ ומצפון לנחל־חדרה עד לעומק של 6 ק״מ. גם בשרון מתרוממות מעל שפת־הים גבעות־כורכר, ובין טוריהן ובין גבעות־ההר נמשכת המרזבה, שבה עברה הדרך העתיקה ממצרים, וכיום עוברת בו מסילת־הברזל. רק נחלים מועטים חוצים את איזור־החולות: הירקון — הגדול (בכמות־מימיו) שבנחלים הנופלים אל הים התיכון בתחומה של א״י, נחל־פולג (ערב׳ וָדי־פאליק), נחל־אלכסנדר, נחל־חדרה, נחל־התנינים — הנקרא כך ע״ש תניני־הנילוס, שהיו מצויים בו עד קרוב ל1920. שיפועם, עומק־אפיקיהם ושפכיהם של הנחלים הללו לא הספיקו להוצאת מי־הגשמים לים, ביחוד לאחר שנסחפה הקרקע שבהרים מחמת הזנחתן של המדרגות החקלאיות, שהיו בהם. אחר גשמי־זעף היו יורדות מן ההרים אל השרון כמויות עצומות של מים, שהיו גורמות לשטפונות ומציפות את המרזבה. בימי־קדם נחצבו תעלות בכורכר, כדי להרחיב את מוצאי־המים; נחל־פולג בחלקו התחתון אינו אלא תעלה קדומה. כשהוזנח הטיפול בתעלות ובמוצאיהם של הנחלים אל הים, נקוו ביצות נרחבות וקבועות בחלקו המשובח של השרון, ועמם באה קדחת־הביצות, שהכריחה את שארית הישוב להימלט אל גבעות־ההר, הנשקפות על שפלת־החוף; בפנים השרון שרדו רק ישובים דלים מועטים. השרון, שהיה מפורסם בהדרו (ישע׳ לה, ב) ומבורך בכרמים (שהש״ר ז׳, ג׳), במרעה דשן ובבקר משובח (דהי״א כז, כט; מנח׳ פ״ז, ע״א) וביערות־אלונים, נעשה נווה של רועים נודדים מנוונים. ביחוד גבר החורבן בשרון בתקופה התורכית. משתתפים במסעו של נאפוליון בארץ ב1799 עדיין מצאו בשרון שרידי יערות. במפה בריטית מ1880 רשומים שרידי־יער בשרון ממזרח לחדרה. כשנוסדו המושבות היהודיות הראשונות בשרון, היו רק חלקות אחדות בתוכו מעובדות ע״י פלחים, בני הכפרים של גבעות־ההר או ההר עצמו, שהיו יורדים לשרון בעונת־העבודה. חדרה נוסדה בתרנ״א בלב הביצות — מעשה־העזה, שהמתיישבים הראשונים שילמו בעדו בקרבנות מרובים. בינתיים נעלם כליל מן השרון היער הטבעי, והיערות והחורשות הקיימים בו היום הם פרי הייעור היהודי בשני הדורות האחרונים. השרון כיום מעובד כולו באופן אינטנסיווי, וישובו הוא מן הישובים הצפופים שבעולם באיזורים מחוסרי מכרות וחרושת גדולה. כ¾ מן הישוב היהודי במדינת־ישראל מרוכז בצפונה של השפלה ובשרון, המצויינים בקרקע פוריה ובמי־תהום בשפע. מלבד חקלאות קיימת כאן תעשיה זעירה ובינונית. — גליל קטן בשרון, בין נתניה וחדרה, נקרא בדור האחרון ע מ ק ־ ח ֵ פ ֶ ר, על יסוד השערות היסטוריות, שאינן מקובלות על דעתם של רוב החוקרים.

שפלת־החוף ביהודה, וגם שפלת־ההר — פרט לסביבות של עמק־אַיָּלוֹן —, נמצאות כיום בתחומה של מדינת־ישראל, ותושביהן הם יהודים. שתי רצועות קטנות מאדמת־השרון (קַלְקִילְיֶה, טוּל־כַּרְם) הן בתחומה של ממלכת־הירדן. תחום־ישראל חודר רק במקצת לתוך דרומה של שפלת־ההר שבשומרון. השליש המזרחי של השרון הצפוני, השייך לישראל, מיושב ערבים.

ח ו ף ־ ה כ ר מ ל או ש פ ל ת ־ ד ׳ א ר היא רצועת־השפלה שבין הכרמל והים. ארכה כ28 ק״מ, רחבה בחלקה הדרומי (מנחל־התנינים עד עתלית) כ3.5 ק״מ; מכאן ואילך היא הולכת ומצטמצמת, עד שהיא פוסקת בקצה הכרמל הצפוני; שטחה הכללי כ70 קמ״ר. על־יד עתלית מצויה פגימה בחוף הישר, ששימשה נמל בתקופת מסעי־הצלב. מול זכרון־יעקב השתרעו ביצות־כַּבָּרָה (כַּבָּרַה), שנוצרו ע״י נחל־דָּלְיָה: גב

שלאורך החוף הפנה נחל זה צפונה והזרים את מימיו בהקבלה לחוף. הביצות יובשו ע״י יהודים. מצפון לעתלית יורדים כל הנחלים הפעוטים, הבאים מן הכרמל, ללא עיכוב אל הים.

שפלת־המפרץ (עמק־זבולון) היא שפלת־החוף של הגליל התחתון. אורך קו־החוף הקשתי שלה הוא כ14 ק״מ, וארכה לרגלי ההר — מן הכרמל עד כביש עכו—צפת — כ21 ק״מ; שטחה כ225 קמ״ר. אדמתה — חוץ מרצועת־החול החופית, שהיא כוללת — בנויה ברובה סחף הרים ונחלים וקצתה היא אדמת־ביצות שחורה. חלק מן הביצות נתייבש בידי הטבע וחלק יובש ע״י היהודים בדור האחרון. בדרומה של שפלת־המפרץ נופל נחל־קישון, הבא מעמק־יזרעאל, אל הים; קודם שוּסַת נחל זה היו מתהוות על־יד שפכו ביצות, כאותן שנתהוו על־יד נחל־נעמן, שגם שפכו הופנה צפונה, בדומה לזה של נחל־דליה. בקצהו הדרומי של המפרץ, על מורד־הכרמל, יושבת עיר־הנמל חיפה, וסמוכות לה — הקריות; בקצהו הצפוני של המפרץ — עיר־הנמל עכו.

שפלות עכו וצור. אורך קו־החוף בין עכו ובין ראש־הנקרה הוא כ18 ק״מ. רחבה של שפלת־עכו הוא 6 ק״מ בקָצֶה הדרומי ו2.5 ק״מ בקצה הצפוני; שטחה כ140 קמ״ר. מחמת העדר של גב־חולות ממזרח לשפת־הים, לא נתהוו כאן ביצות, והשטח המעובד הגיע — גם קודם ההתיישבות היהודית — עד שפת־הים; כאן — במקומה של כזיב ההיסטורית — היה הכפר הערבי היחיד בא״י, שישב על שפת־הים (היום — עַיִ כזיב). חלוצי הישוב היהודי הגיעו למקום זה רק ב1934, ורישומם בנוף ניכר בנהריה ובנותיה. — מצפון לסולמות־צור, שארכם כ11 ק״מ, משתרעת הרצועה של שפלת־צור, שרחבה לכל היותר 3 ק״מ. רק 20 קמ״ר ממנה (מדרום לנהר־קַסִימִיָּה) הם בתחומה של א״י ההיסטורית — תחום חלוקת־יהושע.

2) **ההר בא״י המערבית.** שפלת־החוף היא כיום החלק המובחר של א״י מנקודת־מבט כלכלית וישובית. בימיהם של הכנענים ושבטי־ישראל הקדומים עלה עליה ההר בחשיבותו מכל בחינה: לא את השפלה מהללת התורה, כשהיא מדברת בשבחה של הארץ, אלא את „ארץ הרים ובקעות" (דב׳ יא, יא). ההר המערבי מתחלק לשלוש רצועות־אורך: במת־ההר — חלקו האמצעי והגבוה ביותר; אשדות־המערב — המורדות המערביים של ההר בכללו ואיזור הגבעות שלרגליהם; אשדות־המזרח. גבול־ההר ממזרח הוא שקע־הירדן. לשקע זה יורד ההר בתלילות מרובה, וחומר־הקרקע בשקע, פרט לשטחים קטנים, שונה מזה שבהר; לפיכך ניכר הגבול בין שני האיזורים הללו יותר מן הגבול שבין ההר ושפלת־החוף. כשפלת־החוף כך גם ההר המערבי הולך ונעשה צר מדרום לצפון: רוחב־ההרים בנגב המרכזי הוא 80 ק״מ, ביהודה — 60 ק״מ, בשומרון — 50 ק״מ ובגליל — סמוך לגבול הצפוני — 35 ק״מ. פרשת־המים הראשית שבין הים התיכון ובין שקע־הירדן עוברת במזרחה של במת־ההר. המרחק מן הפרשה לשפכיהם של הנחלים הפונים מערבה גדול בממוצע כפליים מן המרחק לשפכיהם של הנחלים היורדים מזרחה: רוב ההר נכלל, איפוא, בגליל

הקצה הצפוני־המערבי של הכרמל בחיפה (ה„כרמל בים יבוא")

הים התיכון. השקע גם נמוך בדרך־כלל משפלת־החוף; לפיכך קצרות ותלולות האשדות המזרחיות מן המערביות. אך כאֵלו כן אלו אינן יורדות בשיפוע אחד, אלא במדרגות, שנוצרו ע״י הקמטה או ע״י שברים ונחיתת הגושים ביניהם. במערב גבוהה ותלולה ביותר המדרגה העליונה, במזרח — התחתונה. מקצה־הדרום עד הר־הגלבוע יש הבדל ניכר בצורת ההרים בין אשדות־המערב ואשדות־המזרח: הראשונות מושפעות במידה מרובה מן הסחיפה של המים ונתונות להשפעות אקלימיות מצד הים; באשדות־המזרח המשקעים מועטים והבדלי־הטמפראטורה בין יום ולילה גדולים, ובצורות־ההרים שבהן ניכרת היטב פעולת־הרוח. התלילות המרובה משפעת על צורות־העמקים: במזרח מרובים הגאיות. טורי־התקמטות, שנמשכים מדרום־מערב לצפון־מזרח, ניכרים במבנה־ההר מן הדרום עד קצה הרי־שומרון, וביחוד בנגב.

• **הר־הנגב** הוא שם כולל חדיש לשטח ההרים, הבקעות, המישורים והעמקים, המשתרעים מבקעת באר־שבע עד הגבול המצרי של מדינת־ישראל ועד מפרץ־אילת. מבחינת הגאוגראפיה הפיסית נכלל בהר־הנגב גם השטח שמעבר לגבול עד הדרך מעצמון (אל־קוסֵימֶה) לאילת, העוקפת את הרי־פארן מדרום־מערב. „הנגב", הנזכר במקרא, אינו כולל שטחים שמדרום לגבול עולי־מצרים, שהם נקראים מדבריות: מדבר־צין בדרום־המזרח ובדרום, מדבר־שור בדרום־המערב, ומעבר לשני מדבריות אלה דרומה — מדבר־פארן, מדבר־סין, מדבר־סיני (השטחים שמעבר לגבול הדרומי נקראו גם ע״ש תושביהם — אדום בדרום־המזרח, ושדה העמלקי באמצע). הגבול הצפוני ההיסטורי של הנגב מוגדר לפי רשימת ערי־הנגב בספר יהושע (טו, כא—לב; יט, ב—ט). נחל־גְּרָר (נחל־שַׁרִיעָה), פלג ימני לנחל־הבשור (נחל־עזה [שמ״א ל, י]), הוא קו־גבול טבעי, הקרוב לגבול היסטורי זה. ארכו של הר־הנגב — מקצה גבולו הדרומי עד לרגלי הרי־חברון צפונית־מזרחית לבאר־שבע — הוא כ190 ק״מ; רחבו המאכּסימאלי, מעצמון לעמק־הערבה, כ80 ק״מ. משטחו נכללים בתחומה של מדינת־ישראל כ8,300 קמ״ר, בשטחה של מצרים — כ1,500 קמ״ר.

הר־הנגב מתחלק מדרום לצפון ל4 גלילות טבעיים גדולים: (1) הרי־אילת בקצה־הדרום, שגבהם מגיע כמעט ל900 מ׳ ושטחם הוא כ300 קמ״ר; (2) גליל האגנות של נחל־פארן (וָדִי ג׳יראפי) ונחל־חיון עם הגבעות שביניהם,

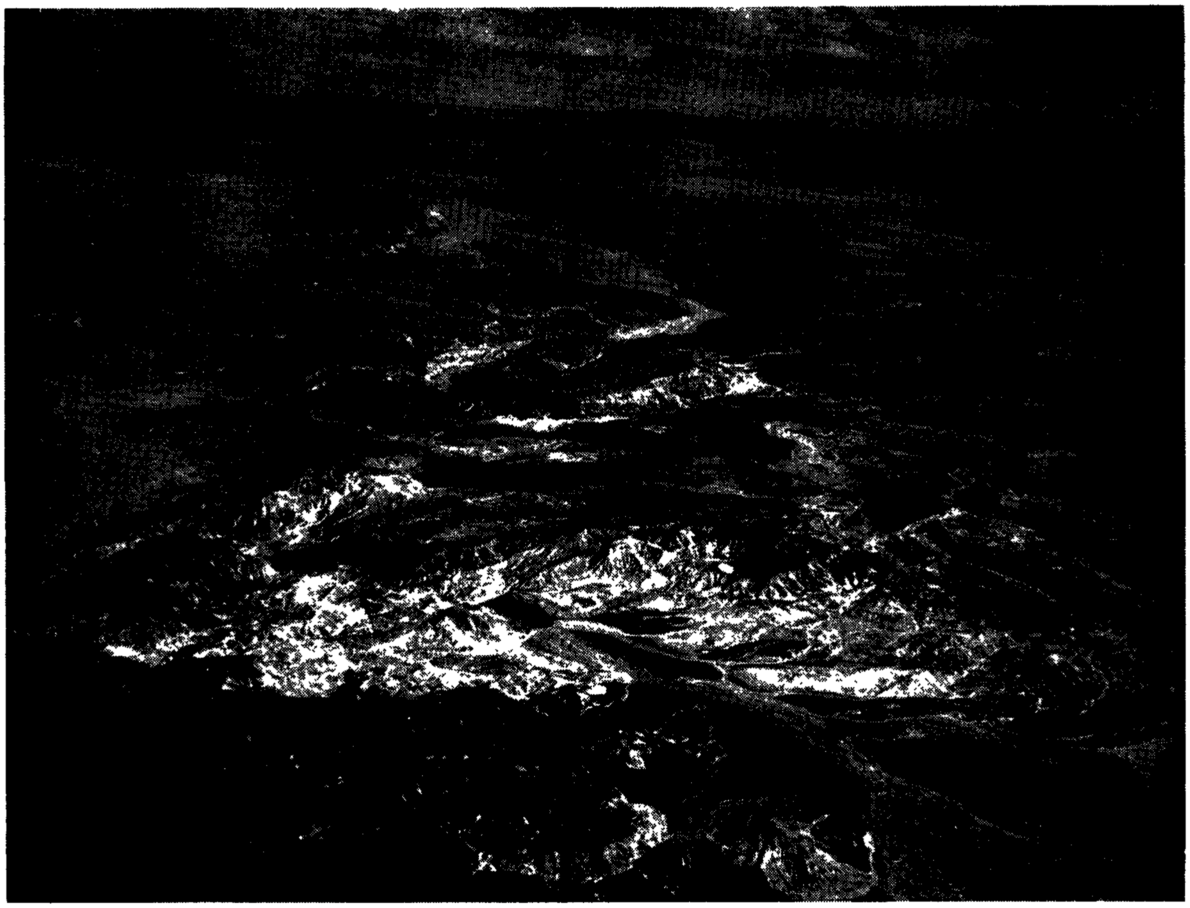

אילת, צילום מן האויר. מבט מן המערב (קודם שהוקמה אילת העברית). בחלק הקדמי — הרי חצי־האי סיני. ברקע—הרי־מדין. לרגליהם—הצטברות של סחף בהיר. בקצה המפרץ נראים בנייני עקבה

ששטחו הוא כ2,100 קמ״ר; (3) הרי־פארן, שהם הנגב המרכזי, המתנשאים (בטור־רָמון) ל1,035 מ׳ (למעלה במקצת מהרי־חברון), והמקיפים כ2,900 קמ״ר; (4) הנגב הצפוני, שגבהו אינו מגיע אלא ל716 מ׳ ושטחו הוא כ3,000 קמ״ר. את שלושת הגלילות הדרומיים אפשר לכנות בשם הנגב העליון, ואילו את השטח שמהרי־פארן צפונה — שהוא לבדו הנגב במובן המקראי — בשם הנגב התחתון. בין הנגב העליון והנגב התחתון, על־יד פרשת־המים הראשית, מַפרדת בקעת־צין (בערב׳ תיהאמה), וממנה שופע נחל־צין (ואדי פוקרה) מזרחה ואילו ממערב לה יורד נחל לבן (אביאד) מערבה, לנחל מצרים. אפיקי־הנחלים בנגב, ביחוד באיזור הגבעות והשפלה, רחבים מאד, כי בימי השיטפון המוּעטים עוברים בנחלים מים רבים בשעות מספר.

הרי־אילת הם גוש מצומצם, שהוא גליל טבעי בפני עצמו. הם נמשכים ממפרץ־אילת צפונה, באורך של כ40 ק״מ, עד בקעת־הסיירים ובקעת־עובדה; במזרח הם גובלים עם עמק־הערבה, במערב—עם אגנו של נחל־פארן העליון. בהרי־אילת מופיעים יסודות גאולוגיים שונים מאלה שבכל שאר חלקיה של א״י המערבית (ר׳ להלן: גאולוגיה): שכבות של אבני־משקע עד־קאמבריות ופאלֶאוזואיות ואבני־יסוד ואבני־פרצים קדומות — גראניט, גנַיס, דיוריט, פורפיר; בשכבות אלו נמצאו גידי־נחושת ומאנגאן. מכאן הרבגונות שבנוף — גוני הוורוד והאפור שבגראניט, האודם של אבן־החול הנובית, וכן צורות בולטות — מורדות תלולים וצוקים חדים. הרי־אילת נופלים תלולים לעמק־הערבה מזרחה ושופעים מערבה לאגן של נחל־פארן בחלקו העליון היורד לצפון; פרשת־המים הראשית רחוקה מעמק־הערבה רק כ10 ק״מ. עמקי־הנחלים היורדים מזרחה לעמק־הערבה הם, איפוא, קצרים ותלולים ואינם מתאימים לדרכים. הדרך היחידה החוצה את הרי־אילת היא זו שמעצמון לאילת, ובמעבר־אילת שבנחל־שלמה היא יורדת 700 מ׳ לאורך קטע של 3.5 ק״מ. מפני תלילותם של הרים אלה ומיעוט המשקעים והמרעה שבהם, הם שוממים וריקים מאדם מאז ומעולם, אבל לרגליהם במזרח, בנחל־נחושתן (ואדי מֶנֶעִייֶה הדרומי)—הוקמו בימי־קדם מחנות של חוצבי בצר־נחושת; החציבה נתחדשה במדינת־ישראל. — הרי־אילת נמשכים מדרום לצפון בכיוון של קווי־השבר שבצלע המערבית של עמק־הערבה; בשאר שלושת הגלילות של הנגב שולט קו־הקמטה, שעובר מדרום־מערב לצפון־מזרח ושהוא ניכר בכיוון של רכסי־הגבעות והעמקים שביניהם, בבקעות ובמכתשים וברשת־הנחלים, וגם בשורות הישובים בנגב הצפוני ובדרכים שביניהם. ניצבים לכיוון זה — פלגי־נחלים, שיורדים מן הטורים מימין ומשמאל. טורי־ההקמטה נתפוררו ע״י שברים ועמקי־סחיפה, ואין בנגב במת־הר מלוּכדת כזו שביהודה.

תופעה מיוחדת לשלושת גלילות־ההקמטה של הנגב הם המכתשים: בקעות עמוקות מְארכות, מוקפות מסגרת של הרים, שצלעותיהם יורדות תלולות — לפעמים כקיר ניצב — לפנים השקערורית. הרים אלה מתנשאים עד ליותר מ400 מ׳ מעל לקרקעית, והם שופעים גם מחוץ לשקערורית ומסביב לה, כי המכתשים משוקעים ברכסים כלוע בראשו של הר־געש. למכתש יש עפ״ר רק מוצא אחד בצורת גיא תלול, שדרכו יוצאים לצד מזרח מי הגשמים, היורדים כאן רק פעמים אחדות בחורף, ועפ״ר בזעף. מאחר שהמכתש נמצא בראשו של קמט, נחשפת בצלעותיו מערכת שכבות מורמות; בתחתיתו של מכתש־רָמון מגיע החישוף עד שכבות־הטריאס. בכמה משכבות אלו נמצאים מחצבים בעלי ערך

נוף מדברי בנגב מבותר ע"י אפיקים רחבים. צילום מן האויר

נוה־המדבר של יטבתה, בדרומו של עמק־הערבה. המראה מן המערב

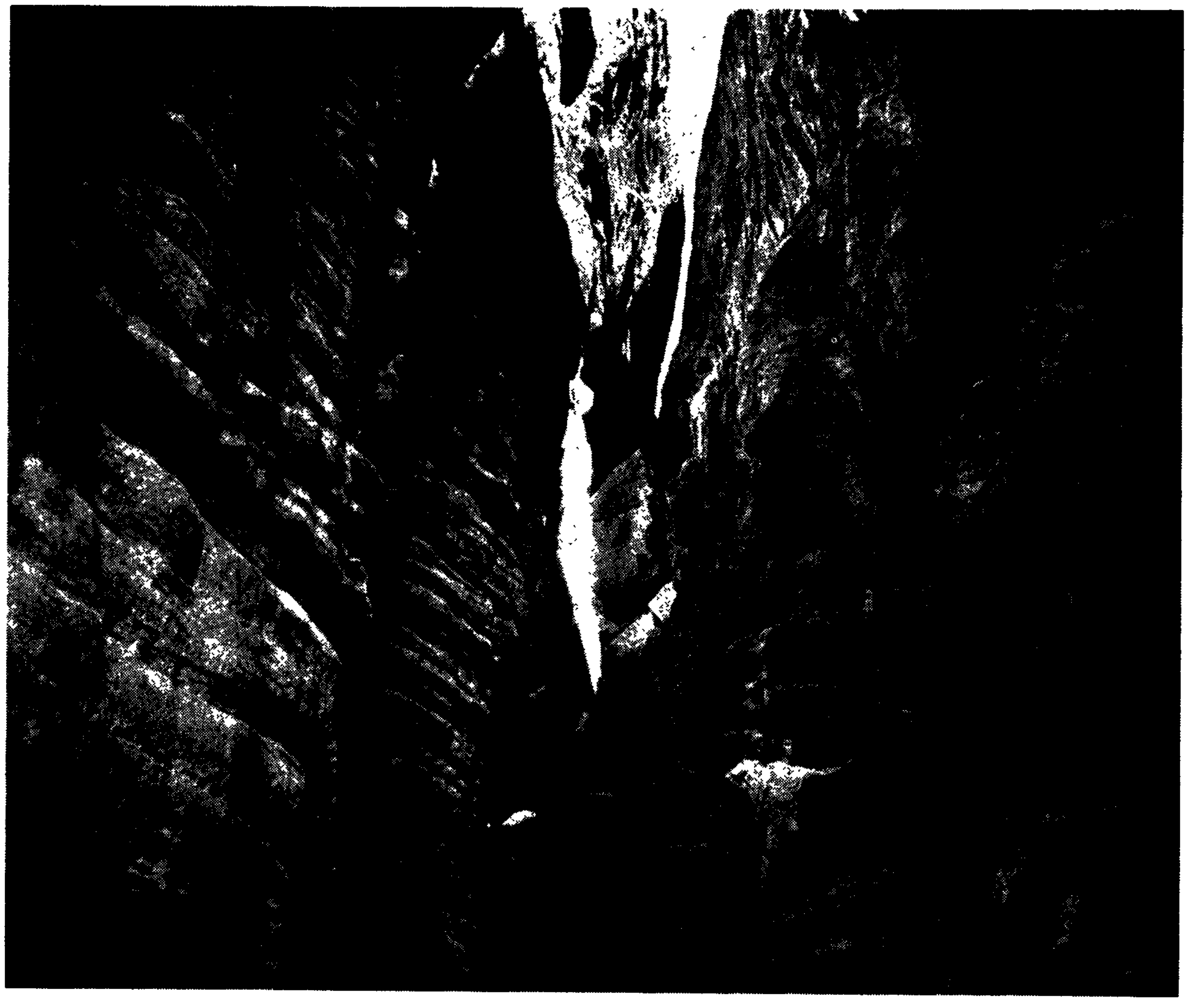
מכרות־שלמה בנחל־נחושתן שבנגב הדרומי

כלכלי (ר׳ להלן: מינראלוגיה ופטרוגראפיה). הסבר מלא להתהוותם של המכתשים עדיין לא נמצא; מסתבר, שראשיתם היתה נעוצה בהתבקעות של ראשי־קמטים ושהסדקים הטֶקטוניים הרחבים, שנוצרו מתוך כך, פתחו את השכבות להתקפה של כוחות־החוץ — סחיפת המים והרוח.

גליל־האגנות משתרע מדרום־מערב לצפון־מזרח ברוחב של כמה עשרות ק״מ. באגנות מצויים נחלים מרובים ועמקים שמתרחבים לבקעות, וגם מישורים מחוץ לעמקי־הנחלים עם טורי־גבעות בין השטחים הנמוכים. בכמה טורים יש מכתשים קטנים: המכתש הלבן על־יד נחל־שגיא, מכתש־צניפים על־יד נחל־צניפים, מכתש־צחיחה ממזרח לנחל־ציחור. עמק **נחל־פארָן** הוא הארוך שבעמקי־הנגב, והוא השני בארכו בעמקי א״י (אחר עמק־הירדן). מחצי־האי סיני, שבו הוא מתחיל, הוא שופע צפונה ממערב להרי־אילת, פונה לצפון־המזרח ומתחבר בעמק־הערבה עם נחל־הערבה, הנשפך לים־המלח. לנחל־פארן גליל־מים גדול, ובימים של גשמי־זעף מתמלא אפיקו מים עד שהוא דומה לנהר גדול. במקומות שבהם העמק אינו גבוה מאפיקו מתרחב האפיק לכמה מאות־מ׳ או שהנחל מתפצל לזרועות. במוצא לעמק־הערבה יצר הנחל דֶלְתָה, הניכרת בשטח נרחב מכוסה סחף־נחלים — גם בשעה שהיא יבשה. **נחל־חִיּון** קצר מנחל־פארן, אבל עמקו וכמה מעמקי־פלגיו מתרחבים לבקעות, כגון בקעת־סיירים ובקעת־עובדה, וגם לו דלתה נרחבת. בתחומו של נחל־מַרְזֵבָה נמצא המֵישָׁר — בקעה שטוחה, שהופכת אחר גשמים עזים לביצה ומספקת מרעה במשך חדשים אחדים בשנה. מישור־פארן היבש נמצא בין נחל־צניפים ובין נחל־פארן.

הרי־פארן מתנשאים לגובה של 400—560 מ׳ מעל לאגן של נחל־פארן בדרום ומעל לנגב הצפוני. במרכזם, בגבוהה שבאַנטיקלינות של הנגב, נמצא **מכתש־רָמון**, שמידות אָרכו ורחבו הן 36 × 8 ק״מ ועמקו 400 מ׳ מתחת למסגרתו, שבדרום־מערבה נמצא **הר־רָמון**, שיאם של הרי־הנגב (1,035 מ׳). בין האַנטיקלינה העליונה של טור־רמון ובין שפלת־החוף, וכן במזרח, לצד עמק־הערבה, נמצאות כמה אנטיקלינות מקבילות, שגבהן פוחת עם המרחק מפרשת־המים הראשית שעל רכס־רמון. האַנטיקלינות שבמזרח מקוטעות על־ידי השקע של עמק־הערבה. בצפון־המערב יורדים טורי האנטיקלינות לאגן של נחל־מצרים. בקצה הטורים הללו, מעבר לגבול הבינלאומי, נמצאים המעיינות הגדולים שבקדש־ברנע ובעצמון. בצפון־המזרח יורדים הרי־פארן תלולים לבקעת־צין ולעמק נחל־צין, שכבר הם נמנים על הנגב הצפוני. נקודה חשובה בגבול הטבעי בין שני הגלילות בצפון־המערב היא הפינה של פרשת־המים המשולשת בין נחל־לָבָן, הפונה מערבה לנחל־מצרים, נחל־צין, היורד לים־המלח, ונחל־הבשור.

הנגב הצפוני. מצפון לבקעת־צין מתרומם טור־חֲתִירָה, הגבוה בטורי הנגב הצפוני; שיאו (716 מ׳) נמצא בדרום־המערב של מסגרת מכתש־חתירה („המכתש הגדול״), המשוקע ברכס של האַנטיקלינה, שהיא חוליה במערכת־האַנטיקלינות שמְרמון עד טור־אֶפעֶה (596 מ׳). על־פני טורים אלה עוברת

חנווי־סלע בנגב (הרי־אילת)

נוף בצפונו של מדבר־יהודה, על־יד הדרך ליריחו

פרשת־המים בין הים התיכון וים־המלח. ארכו של מכתש־חתירה 130 ק״מ, רחבו 60 ק״מ ועמקו כ350 מ׳. ממכתש־חתירה מוליכה דרך מעלה־עקרבים הקשה לעמק־הערבה. באנטיקלינה שממזרח, בגליל ים־המלח, נמצא צפונית־מזרחית לבקעת־צין ההר החָלָק (500 מ׳), הידוע מגבולות־הארץ בס׳ יהושע (יב, ז). המשכה של אנטיקלינה זו הוא טור־חֲצֵרָה (559 מ׳), ובו נמצא מכתש־חֲצֵרָה (המכתש הקטן), שמידות ארכו ורחבו הן 7×5 ק״מ ועמקו כ300 מ׳ מתחת לשיא. מן האֲנטיקלינוֹת שממערב לפרשת־המים בולטות ביותר: זו של הר־חלוקים (625 מ׳) ושל המשכו הר־דימוֹנה (682 מ׳) וטורים קטנים אחדים דומים לו בגבהם, שנמשכים עד נחל־צֶאֱלים, הנופל לים־המלח מצפון למצדה; נחל זה אפשר לציין כגבול הצפוני־מזרחי של הרי־הנגב. בין הבקעות של הנגב הצפוני הגדולה והחשובה היא ב ק ע ת ב א ר ־ ש ב ע, ששטחה כ250 קמ״ר. בקעה זו היא המשך של שפלת־החוף, והיא הולכת ומתרוממת בשיפוע נוח לצד מזרח עד לגובה של 550 מ׳ — שהוא גם הגובה של פרשת־המים; מכאן ואילך השיפוע למזרח הוא נוח, ורק סמוך לים־המלח הוא נעשה מורד תלול. בחורף ובאביב של שנים גשומות מתכסית הבקעה במרבד־דשאים ירוק. עורק־המים של הבקעה הוא נחל באר־שבע, מפלגיו של נחל־הבשור; עליו יושבת העיר באר־שבע, במקום שבו יורדת הדרך מחברון בתוך נחל־חברון, פלג ימני של נחל באר־שבע. — בתחום הנגב נכלל ה ר ־ ס ד ו ם שבקצהו הדרומי־המערבי של ים־המלח. זהו גוש־מלח מכוסה חוור גבסי; ארכו כ11 ק״מ, רחבו למרגלותיו כ2 ק״מ, וגבהו מעל פני ים־המלח כ230 מ׳; מרובות בתוכו מחילות ומערות ובהן נטיפי־מלח ציוריים. •

ה ר י ־ י ה ו ד ה משתרעים מבקעת באר־שבע ומחלקו העליון והתיכון של נחל־צאלים וממצדה צפונה עד הר בעל־חצור (1,016 מ׳), הסמוך לקו־הרוחב 32°, ועד נחל־עֻוְג׳א באשדות־המזרח ועד נחל־שילה (ואדי דֵיר באלוט), הנשפך לירקון במערב. גבול טבעי זה קרוב לגבול ההיסטורי, שעבר בין יהודה ושומרון בתקופת־החשמונאים ואחריה. שטחם של הרי־יהודה כ4,800 קמ״ר. בכל הרי־המערב, פרט לנגב, נמצאים משני עבריה של פרשת־המים הראשית (שבין הים התיכון והשקע), וביחוד ממערב לה, איזורים של שיפוע מועט בכיוון לים מזה ולשקע־הירדן מזה, ורק אחריהם מַתחלת השפיעה במדרגות תלולות. איזור זה, שרחבו בקו־ירושלים (הר־הזיתים — הכפר בית־מאיר) כ21 ק״מ, נקרא במת־ההר. בבמת־ההר נמצאים שטחי־מישור קטנים בקרבת פרשת־המים, כגון שדה־התעופה שבעטרות (כ7.5 ק״מ מצפון לירושלים). הנחלים ביתרו את במת־ההר לטורים, היוצאים מפרשת־המים כצלעות משדרה, והשלוליות היורדות לנחלים בימות־הגשמים ביתרו את הטורים גם לרוחב ופוררום. הדרך הראשית, העוברת בהרי־יהודה מדרום לצפון, סמוכה לפרשת־המים, ועל־ידה התפתחו היישובים הגדולים שבהר: חברון, בית־לחם ובית־גַ׳לה, ירושלים, רַמַאלְה־בִּירֶה וגוּפנה. מחוץ לרצועת־השדרה של פרשת־המים קשה ההליכה בכיוון דרום־צפון משום עמקם של העמקים היורדים לצדדים.

הרי־יהודה מתחלקים (מדרום לצפון) לשלושה גלילות טבעיים: הרי־חברון (שהם למעלה ממחצית השטח) — עד ברכות־שלמה; הרי־ירושלים — עד רמה; הרי בית־אל. הרי־ירושלים, הנמוכים בממוצע כ100–150 מ׳ מהרי חברון ובית־אל — בניגוד לדברי האגדה, שירושלים גבוהה מכל הארצות (ספרי, דב׳ קנ״ב) — הם המחייבים חלוקה משולשת זו.

במת הרי־חברון מפולגת ע״י עמק־חברון, המתחיל כ3 ק״מ מצפון לחברון, לשני טורים גדולים: מזרחי — שמקביל לים־המלח, ומערבי — שמקביל לחוף הים התיכון. עמק־חברון שופע דרומה, מתרחב בקצהו הדרומי ועובר להסתעפות הצפונית של בקעת באר־שבע; נחל־חברון שבעמק זה הוא פלגו של נחל באר־שבע, ולפיכך הוא שייך לגליל־המים של הים התיכון. פרשת־המים הראשית בין ים־המלח ובין הים התיכון עוברת בטור המזרחי, וסמוך לה עוברת דרך עתיקה, שעל־ידה קמו כפרים גדולים (יוּטָה, אֶשְׁתְמוֹעַ). על הטור המערבי עוברת פרשת־מים בין נחל־חברון ובין נחלים קטנים הרבה, שיורדים מערבה ומתחברים עם נחל־גרר, נחל־שקמה ונחל־לכיש; על פרשת־מים זו עובר הכביש מחברון לבאר־שבע ואף על־ידו מצויים כפרים או חורבות של ישובים קדומים. מצפון לחברון, על־יד הכפר חַלחוּל, בנקודת־השיא שבהרי יהודה ושומרון (1,021 מ׳), מתחברים שני הטורים, ומשם צפונה שוב אין לאורך ההר אלא פרשת־מים אחת. מצפון לחלחול משתפלת במת־ההר במקצת; ממערב לדרך האורך, מדרום לחרבות כפר־עציון, נמצאת בלבה של במת־ההר בקעה, שנקראת עמק־בְּרָכָה (דהי״ב כ, כו). דרומית־מזרחית לבקעה זו נובע המעיין הגדול שבהרי־יהודה — עין־עַרוּב, שממנו הוזרמו המים לירושלים בימי הבית השני וגם בימי השלטון הבריטי עד 1938. על הגבול בין הרי־חברון והרי־ירושלים נִכְרוּ בימי הבית השני „ברכות־שלמה", ובהן הוקוו מי עין־ערוב ומי עין־עֵיטָם הסמוך לברכות, ומשם הוזרמו לירושלים. מברכות־שלמה שופע ההר לעבר ירושלים. גבהו של הר־הבית — רק 748 מ׳. שיאם של הרי־ירושלים הוא ראש נַבִּי סַמְוִיל (מצפה?) — 895 מ׳ —, המתנשא מצפון לעיר; בתחום העיר (החדשה) עצמה שיא הגובה הוא 836 מ׳ (קריית־היובל). קו פרשת־המים פונה בדרומה של ירושלים למערב, עובר בפרברים המערביים של העיר וחוזר מצפון לעיר, בדרך לשכם, לכיוונו הראשון. ירושלים העתיקה וחלק גדול מן החדשה נמצאות בתחומו של נחל־קדרון היורד לים־המלח; שאר חלקי העיר נמצאים בתחומו של נחל־שורק,

נוף בהרי־יהודה בדרך לירושלים (עמק נחל־כסָלוֹן)

הרי־יהודה: עזקה (תל זַכַּרִיה)

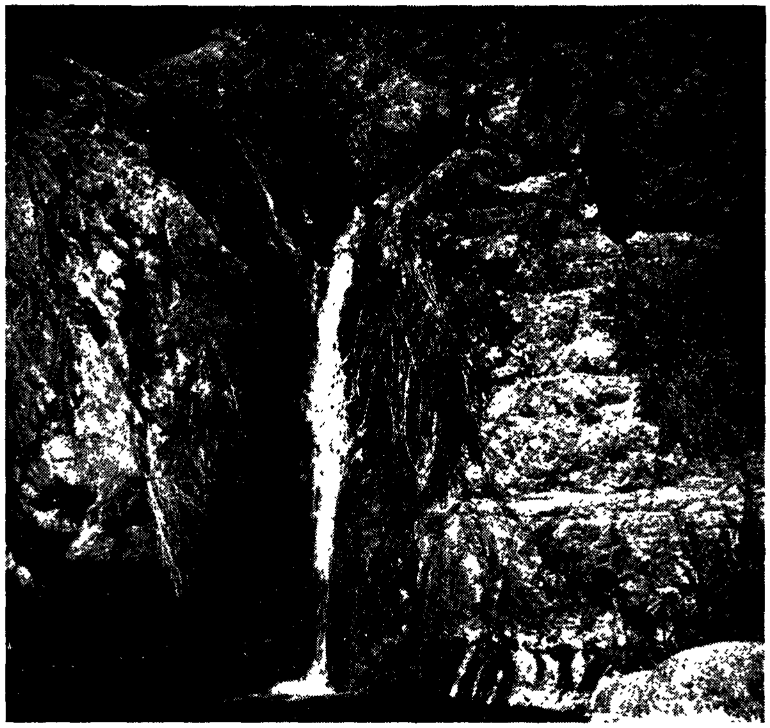
שמוצאו כ3 ק״מ מצפון לגבעון והוא שופע מצפון לדרום עד הקצה הצפוני של ירושלים ומשם הוא פונה מערבה למוֹצא. ירושלים מכוונת כלפי הקצה הצפוני של ים־המלח, וממנה יורדת דרך למזרח, שהיא הראשונה המאפשרת לבֹא מדרום ומדרום־המערב לעבור אל כיכר־הירדן ועבר־הירדן. משפלת־החוף עולות לירושלים כמה דרכים, באופן שהיא צומת־הדרכים החשוב ביותר בהרי־יהודה ובהרי־שומרון הדרומיים. מירושלים יורדות שתי דרכים ליריחו; אחת — מהר־הזיתים דרך נחל־חוֹד (חוץ), מעלה־אדומים ונחל פְּרָת (קֶלְת), ודרך שניה, שמתפתלת מצפון לראשונה, עוברת על־פני ענתות ויורדת לנחל־פרת. צפונית מירושלים עד שכם אין דרך, שאפשר לרדת בה בעגלה מן ההר לכיכר־הירדן.

העיר העתיקה של ירושלים מוגנת הגנה טבעית על־ידי עמקים, שמקיפים אותה ממזרח, מדרום וממערב. מצפון לרמה של שמואל הנביא (אֶל־רַם) שעל־יד פרשת־המים שבין נחל־שורק והירקון חוזר ומתרומם ההר, והתרוממוּת זו נמשכת בהרי־שומרון הדרומיים. העיר רָמַאלה (רמה שניה זו שממערב לבית־אל [שופ׳ ד, ה]) גבוהה כ100 מ׳ מירושלים. גליל שתי הרמות, של דבורה הנביאה (שופ׳ ד, ה) ושל שמואל (שמו״א א, א; שם ז, יז), הוא רמתַים־צוֹפים, והוא נכלל בהרי בית־אל, שבהם נמצאים מישוֹרים קטנים. השיא שבהרי בית־אל הוא הר־הגבול בעל־חצור (תל עֲצוּר, 1,016 מ׳), שקדושת ה„בעל״ הכנעני, שחפפה עליו, הפכה אצל המוסלמים לקדושת וַלִי (צדיק מוסלמי), והיא שהצילה שריד קטן מאלוני־היער של ארץ־אפרים מהרס בידי אדם.

באשדות־המערב של הרי־יהודה, דרומית לבית־שמש (הרטוב), נמצאות בין רגלי במת־ההר ובין השפלה שתי מדרגות; צפונית להרטוב, בהרי־ירושלים, וכן בהמשכם צפונה ובכל שומרון עד הכרמל, נמצאת רק מדרגה מערבית אחת. הירידה למערב לאיזור הגבעות (שפלת־ההר), הנמוך בממוצע כ400 מ׳ מן השיאים שבקצה הבמה, היא תלולה. קו טֶקטוֹני מובהק — שבר או התעקמות תלולה — מפריד בין במת־ההר ושפלת־ההר. לארכו, בהקבלה לבמה, נמשכים עמקים, שבהם עוברים נחלים ודרכים: משער־הגיא לבית־שמש לרגלי במת־ההר, מבית־שמש לבית־גוברין לאורך הקו

המפריד בין שתי מדרגות־הגבעות. הקו המפריד בין הבמה ובין הגבעות נמשך מבית־שמש דרומה, ולארכו עובר חלק מ ע מ ק ־ ה אֵ לָ ה. איזור הגבעות, הבנוי גיר אֶאוֹקֶני רך — בניגוד לגיר הקְרֶטיקוֹני של הבמה —, מפורר הרבה יותר מטורי־הבמה, ומראות־הנוף בשני האיזורים שונים זה מזה בתכלית. באיזור־הגבעות שממערב לשער־הגיא משתרעת הבקעה הטֶקטוֹנית של ע מ ק ־ אַ יָּ ל וֹ ן — בעבר, וגם היום, מרכזן של הדרכים העולות מן השפלה להרי־ירושלים ונקודת־מוֹקד אַסטרטגית. שטחו כ23 קמ״ר, גבהו מעל פני־הים במע־רב 150 מ׳ ובצפון־המזרח 225 מ׳, והגבעות העוטרות אותו גבוהות ממנו 110—275 מ׳. עמק־אילון נמצא בידי ממלכת־ירדן ומהווה בקו־הגבול כעין בליטה, שחודרת לעמקה של מדינת־ישראל; לפיכך צריכה הדרך החדשה מירושלים לשפלת־החוף לעקוף את הגבעות העוטרות את עמק־אילון מדרום. במקום יציאתו של נחל־אילון מן הבקעה הוקם סכר, לשם הגנה על תל־אביב מפני שטפונות ולשם שמירה על מי־השקאה לקיץ.

באשדות־המזרח של הרי־יהודה נמצאות בדרום 5—6 מדרגות מן הבמה עד שקע־הירדן; בצפון — רק 2—3. רק המדרגה הראשונה מלמעלה, שהיא נמוכה מן הבמה כ100 מ׳ בלבד, מקבלת מידת־משקעים מַספקת לחקלאות, ועליה מת־קיימים כמה כפרים ערביים (בית־עַנְיָה בדרך ירושלים—יריחו, עֲנָתוֹת בדרך לנחל־פְּרָת, גֶבַע ממזרח לרמה, מִכְמָשׂ מצפון לגבע, ועוד). גם במדרגה השניה היו ישובים בימי־פריחתה של הארץ, אך היום נכלל כל המורד מן המדרגה השניה ואילך ב מ ד ב ר ־ י ה ו ד ה. מראה הנוף של אשדות־המזרח שונה ביסודו מזה של במת־ההר, הן משום מיעוט המשקעים והצמחיה שבהם והן משום ההבדל שבין האשדות והבמה במבנה הגאולוגי (ר׳ להלן, עמ׳ 131—132). המדרגה האחרונה של המורד המזרחי נופלת תלולה — בכמה מקוֹמוֹת בצורת קיר — לים־המלח. עמקי־הנחלים הנשפכים לים־המלח הם כולם, בחלקם התחתון, גאיות תלולים וצרים. מחמת הביתור המרובה קשה התנועה במדבר־יהודה, ודבר זה הכשיר את האיזור לשמש מקלט לנמלטים מפני השלטון או לנזירים ומתבודדים; אלא שמיעוט המעיינות ובוֹרוֹת־המים שבו מאַפשר קיום אך למספר מצומצם של בני־אדם בלבד. המַעיין החשוב ביותר במדבר זה הוא ע י ן ־ ג ד י; על־ידו התקיים ישוב קבוע בימי־קדם, שנתחדש בימינו. הצוק התלול של מ צ ד ה, הנשקף על־פני ים־המלח, שימש מפלט ועמדה צבאית בלב המדבר; היישוב נתאפשר כאן ע״י אגירת מים בבורות, שניזונו מן הגשמים הנדירים שבסביבה זו. — מן הנחלים המרובים שבמדבר־יהודה מצויין רק נחל־פְּרָת (ירמ׳ יג, ה; בערב׳ וָדִי פָּרָה) בשפע מים, המָעֳלים במשאבות לירושלים(הערבית) מימי השלטון הבריטי ואילך; קודם שהותקנו משאבות אלו היו כל המים נעלמים מתחת לקרקע לאחר שזרמו על־פני השטח לאורך של מאות־מ׳ אחדות. בחלקו התחתון של האפיק, ממערב ליריחו, מופיעים שוב מים בשפע, וביחד עם המים הבאים מעֵין־אלישע ומעֵין־דוֹך — הנובעים לרגלי־ההר על־יד קו־השבר הראשי של

מעיין עין־גדי

השקע — הם משקים את נווה־המדבר הגדול של י ר י ח ו.

ה ר י ־ ש ו מ ר ו ן הם המשכם הצפוני של הרי־יהודה, והם מסתיימים בשתי שלוחות — הגלבוע והכרמל. גבולותיהם הצפוניים — שפלת־המפרץ, עמק־יזרעאל ובקעת בית־שאן. שטחם כ3,100 קמ״ר. הרי־שומרון צרים מהרי־יהודה, והם מרוסקים בכיוונים שונים על־ידי קווי־שבר, שגרמו להתהוותם של בקעות ועמקים טֶקטוניים ולסטראטיגראפיה מסובכת מאוד. הרי־שומרון אף נפגעו יותר ע״י הסחיפה מחמת הגשמים, שהם מרובים בהם יותר מִבְּהרי־יהודה. כתוצאה ממציאותם של קווי־השבר המרובים, רוֹוַחת יותר הרעשיות בגליל זה; שכם נפגעה באחרונה קשה ע״י רעידת־אדמה בקיץ 1927. העמקים היורדים מהרי־שומרון באשדות מזה ומזה רחבים ונוחים לתנועה מן העמקים שביהודה; לפיכך אף היה גליל זה מימי־קדם ואילך פתוח יותר להשפעות־חוץ ולחדירת יסודות אֶתניים זרים. הר־שומרון רענן יותר בירקצמחייתו, ומחשופי־טרשים אינם מרובים בו כביהודה; פוריותו נרמזת בברכת משה לשבט־יוסף: „מבורכת ד׳ ארצו, מִמֶּגֶד שמים מטל ומתהום רובצת תחת; וממגד תבואות שמש וממגד גֶּרֶש יְרָחִים...״ (דבר׳ לג, יג—יד). העושר היחסי של הצמחיה בהר זה בזמננו הוא לא רק תוצאה מכמות־משקעים, שהיא מרובה יותר מזו של יהודה, אלא גם מן העובדה, שהחורבנות שעברו על יהודה וירושלים פגעו בשומרון רק במידה מועטת־ביחס. גבול הישוב בשומרון לצד מזרח הולך ומתקרב לכיכר־הירדן; בצפון, ממזרח לגלבוע, הוא מגיע עד הירדן ממש, ושלא כביהודה, אין שטח־ערבה מפסיק בינו ובין עבר־הירדן. רק קצתה של הדרך הראשית, החוצה את הרי־שומרון לארכם, מגבולם הדרומי עם הרי־יהודה עד עין־גנים (גִ׳נִין) שבשער לעמק־יזרעאל, עוברת במרומי־ההר, ואילו רובה עובר בעמקי־אורך ארוסיוניים וטקטוניים ובבקעות; רק במעברים מעמק לעמק או לבקעה נמשכת דרך זו במעלות ומורדות תלולים ומפותלים.

ע מ ק ־ ש כ ם מחלק את הרי־שומרון לדרומיים וצפוניים. הבקעות והעמקים החשובים ביותר שבבמה הדרומית הם: בקעת־תורמוס־עַיָה (ע״ש הכפר הסמוך לה); עמק־לבונה, שהוא נמוך מסביבתו ב230 מ׳ בקירוב ושאליו יורדים מדרום בדרך רבת־פיתולים; עמק־מַחֲנֶה (סַהֲל מחנה), שרחבו 2 ק״מ וארכו (מדרום לצפון) כ9 ק״מ ושמסתיים מול שכם: כאן הוא מסתעף לעמק־שכם, היורד למערב, ולבקעת עין־סוֹכֵר במזרח, שממנה יורד עמק לשקע־הירדן. מדרום לעמק־שכם מתרומם ה ר ־ ג ר י ז י ם (881 מ׳), ומולו, מצפון לעמק — ה ר ־ ע י ב ל, השיא של הרי־שומרון הצפוניים (940 מ׳). ההרים הללו הם שוממים, אבל מַרְגליהם נובעים מעיינות הרבה, שמַשקים את גניה של העיר שכם, היושבת בין שני ההרים כשכם בין הכתפיים; כאן עוברת פרשת־המים בגובה של 550 מ׳, והמקום נוח לירידה לעבר־הירדן. סביבות שכם עשירות בכרמי־זית, ועל שמן־הזית התבססה תעשיית הסבון השכמי. מבחינה גאוגראפית שכם היא מרכזה של א״י המיושבת. היא נמצאת בצומת־דרכים נוחה מזו של ירושלים, אבל מפני שהיא יושבת בעמק, בין שני הרים גבוהים, קשה להגן עליה. לפיכך נקבעה בירת־ישראל בעבר בשומרון, המרוחקת כ9 ק״מ משכם לצד צפון־מערב, שיש לה יתרונות של הגנה טבעית מחמת ישיבתה על הר מנותק מסביבתו (הגובה: 463 מ׳), מוקף עמקים פורים („גיא־שמנים״ [ישע׳ כח, א]) וסמוך לדרך המוליכה צפונה ולדרך היורדת מעמק־שכם אל השרון. מצפון לעמק־שכם, משני עבריה של פרשת־המים, נמצא גוש הררי, שארכו כ19 ק״מ, רחבו עד 6 ק״מ וגבהו עד 764 מ׳. גוש זה קשה לתנועה, ושתי דרכים עוקפות אותו: אחת ממזרח, שעוברת בעמק טקטוני על־פני תֵּבֵץ (טובאס) ובבקעת־זַבַּבִידֶה, ואחת ממערב, שעוברת על־פני שומרון ובבקעה הקטנה שעל־יד סִילַת אֶד־דַּ׳הֶר; שתי הדרכים מתחברות בעמק־דּוֹתָן (בקעת בית־הערבה [בימי הבית השני], סַהֲל עַרַבֶּה), שארכו 8.5 ק״מ, רחבו 3 ק״מ וגבהו מעל פני־הים 250 מ׳, והיא הגדולה שבבקעות של שומרון הצפונית. עמק־דותן דומה לעמק־יזרעאל, אלא שהוא קטן וגבוה ממנו; מַעבר צר — שבקצהו הצפוני יושבת עין־גנים או בית הגן (מל״ב, ט, כז; בערב׳ גֶ׳נִין) — מחבר את שני העמקים זה לזה. בגוש ההררי שבין שתי הדרכים המוליכות לעמק־דותן נמצאת בקעת־[מַרְג׳] סַנּוּר — שהופכת בימי הגשמים לביצה ואינה מסוגלת לגדל אלא תבואות־קיץ בלבד. — המעבר מבמת־ההר של שומרון לאשדות־המערב אינו תלול כביהודה. באשדות אלו אין אלא מדרגה אחת (טור של גבעות נמוכות) ועמקיהן רחבים יותר מן העמקים שביהודה.

אשדות־המזרח שבקצה הדרומי של הר־שומרון דומות לאשדות שבצפון יהודה; בחלק הצפוני של שומרון הן מבותרות לאורך ולרוחב ע״י קווי־שבר, שמפרידים אותן ברובן הגדול מבמת־ההר ומחלקים אותן לארבע שלוחות,

הרי־יהודה: בית־זית, דרומית־מערבית לירושלים

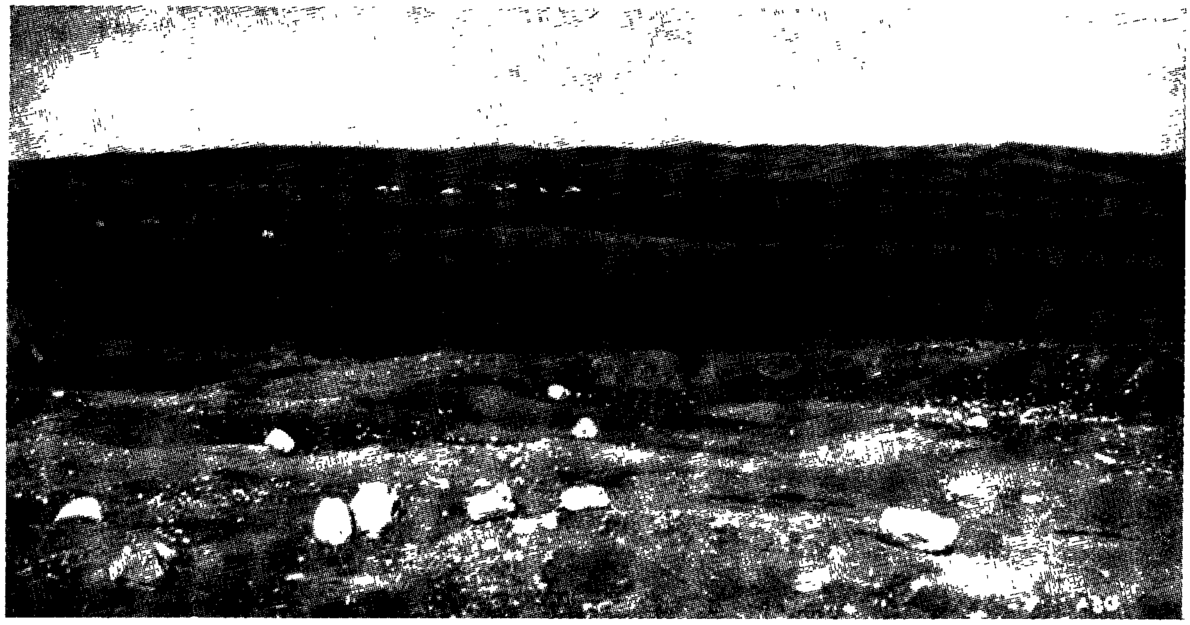
נוף בהרי־שומרון:

שנמשכות לדרום־מזרח. בין השלוחות מצויים עמקים, שהולכים ומתרחבים עם התקרבותם לכיכר־הירדן, בעוד שהשלוחות נעשות צרות יותר ויותר. הדרומית בשלוחות אלו היא זו של עַקְרָבָה; הבולטת שבהן היא השלוחה השניה, הכוללת את הר־סַרְטָבָה, המתנשא כקונוס לבן מעל כיכר־הירדן עד לגובה של 377 מ׳ מעל פני־הים. מהר זה יורדים במורד תלול של יותר מ650 מ׳ אל שקע־הירדן, שהוא מרוחק ממנו רק כ3.5 ק״מ ושעמקו לרגלי ההר מגיע לכ275 מ׳ למטה מפני־הים. בימי בית שני שימש הר־סרטבה התחנה הראשונה אחר הר־הזיתים להשאת המַשּׂוּאוֹת, שבישרו את קידוש־החודש ע״י בית־הדין הגדול בירושלים (משנ׳ ר״ה ב׳, ד׳). השלוחה הצפונית של הרי־שומרון המזרחיים מתקרבת עד כדי ק״מ אחד לאפיק־הירדן. הרי עבר־הירדן המערבי רחוקים כאן מהרי העבר המזרחי רק כ5 ק״מ בלבד.

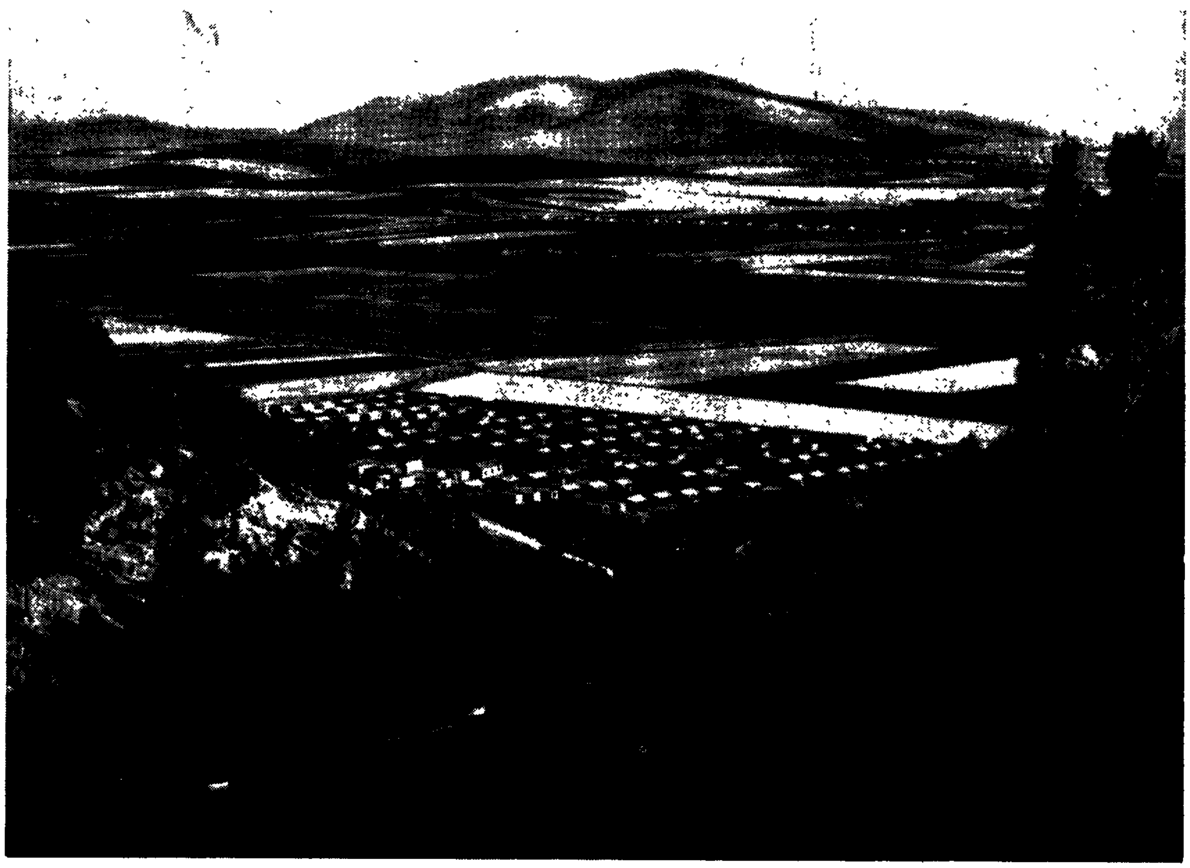
מהרי־שומרון הצפוניים יוצאות שתי שלוחות: אחת גדולה (כ700 קמ״ר) לצפון־המערב — ה כ ר מ ל, ואחת קטנה ממנה לצפון־המזרח — ה ג ל ב ו ע (גֶ׳בֶּל פַּקּוּעַה): בין שתי השלוחות הללו חוצץ עמק־יזרעאל. הכרמל, במובן הגאוגראפי המורחב, נפרד משאר הרי־שומרון ע״י קו נחל־דותן—נחל־חדרה (סַלְהַבּ), והוא גובל בצפון עם עמק־יזרעאל (מעין־גנים עד שער־העמקים) ושפלת־המפרץ, נוגע בקצהו הצפוני־מזרחי בקו־החוף ממש (ר׳ למעלה, עמ׳ 53—54, תמונה), ששם יושבת במורדו ולרגליו חיפה, וגובל במערב בקצהו הצפוני של השרון. במובן ההיסטורי המצומצם גבולו הוא קו הדרך של יקנעם—זכרון־יעקב, ושטחו כ205 קמ״ר. גבול הגלבוע כלפי הרי־שומרון הוא נחל־בֶּזֶק (וָדִי שׁוּבַּשׁ), והוא גובל במזרח עם בקעת בית־שאן ובצפון ובמערב עם עמק־יזרעאל; שטחו כ150 קמ״ר. הכרמל והגלבוע דומים זה לזה בכמה דברים: קווי רכסיהם מכוונים מדרום־מזרח לצפון־מערב; גבהיהם כמעט שווים — שיא־הגלבוע: 525 מ׳, שיא־הכרמל: 546 מ׳ —, כגובה התבור והרי־נָצְרַת שמולם; האשדות הצפוניות־מזרחיות בשניהם תלולות מן המערביות. אך הם שונים זה מזה בהרכב שכבותיהם ובתנאים האקלימיים שלהם: שכבות הגלבוע העליונות הן כולן גיר נומוליתי מן האֶאוֹקֶן, שעם התמַקמקותו אינו מניח שיורת מרובה להתהוותה של קרקע חקלאית, ודבר זה — נוסף על המיעוט היחסי של המשקעים היורדים עליו — הוא הסיבה לדלות צמחייתו של הגלבוע ולאופי של נופו, השומם למחצה (השווה שמ״ב א, כא); לעומת זה בנוי הכרמל ההיסטורי שכבות קְרֶטוֹניות ואֶאוֹקֶניות, והוא עשיר בצמחיה ורענן מן הגלבוע משום קירבתו לים משני עבריו ומשום רוחות־הים, העולות בו עליה תלולה ומביאות אליו שפע של גשמים וטל. במובן הרחב מחולק הכרמל (מדרום לצפון) ל3 איזורים מקבילים, שהם נפרדים זה מזה ע״י קווים טקטוניים: 1) הרי אום אל־פַּחְם עד נחל־עירון (וָדִי עַרַה), שעמקו הוא המעבר ההיסטורי ממצרים וחוף־הים לעבר־הירדן, לסוריה ולארם־נהריים ושבמוצאו לעמק־יזרעאל יושבת מגידו. בעמק זה עוברת הדרך (כיום: כביש) מן השרון לעמק־יזרעאל — דרך חשובה מבחינה מסחרית, ועוד יותר מבחינה צבאית, ומפורסמת ממסעי־הכיבוש של המצרים במאה ה15 לפסה״נ עד מסעו של אלנבי ב1918; 2) האיזור האמצעי הוא סינקלינה, שהיא נמוכה ב200 מ׳ לערך מן האַנטיקלינות שמשני צדדיה, והיא מכוסה משקע של גיר לבן ורך מהצפת־ים אֶאוֹקֶנית, ומפני־כן צמחייתה דלה מזו של שכנותיה; 3) האיזור הצפוני־מערבי הוא הכרמל ההיסטורי. התבלטות הכרמל מעל לסביבתו, רעננותו והמראה הנהדר, הנשקף ממנו על הים והיבשה, הבדילוהו בימי־קדם בדמיון העם משאר ההרים, באופן שנחשב כסמל של הפריחה והדר־הטבע (ישע׳ י, יח; שם לב, טו; שם לה, ב; ירמ׳ ב, ז; עמוס א, ב; מיכה ז, יד; ועוד).

ה ג ל י ל נעשה שם פרטי, שמציין את השטח שבין הגלבוע והכרמל בדרום ובין קצה התחום של עולי־מצרים (נהר־קַסִימִיָּה) בצפון. בגאוגראפיה ההיסטורית הקפו קטן מזה הרבה, ומשמעותו של השם אף היתה שונה בתקופות שונות. בספר־יהושע (כ, ז; כא, לב) זהו חלק בלתי־מוגדר מנחלת־נפתלי; בספר־מלכים (מל״א ט, יא—יד) נקרא בשם זה חבל קטן בנחלת־אשר, ואפשר גם בנחלת־זבולון; ישעיהו (ח, כג) מזכיר את „גליל־הגויים״ לחוד, מחוץ לתחומי זבולון ונפתלי. בגליל במובנו הרחב ישבו, לפי חלוקת־יהושע: בדרום — שבט־יששכר, ובתחומו מובלעות של מנשה (מגידו ותענך ובנותיהן); מצפון ליששכר — זבולון בעמק־יזרעאל ובהרי הגליל התחתון הדרומיים והמרכזיים ובשפלת־החוף, נפתלי במזרח מדרום לים־כינרת עד נהר־קסימיה, אָשֵׁר במערב מהר־הכרמל עד קצה הגבול בצפון. בימי השופטים התנחלו בני־דן בחבל מקורות־הירדן. הגליל נפל ביד אשור עוד קודם חורבנה של ממלכת־אפרים, ומכאן ואילך עד תקופת־החשמונאים היה מיושב גויים עם מובלעות של יהודים בתוכם. בימי החשמונאים שוב נעשה הגליל שטח יהודי מבחינה מדינית ואתנית כאחת, אלא ששטחו היה קטן מכפי שהוא כיום בתחומה של מדינת־ישראל: כל מה שמצפון לקו שמתֻּלָּה (מדרום ליסוד־המעלה) עד ראש־הנִקְרָה היה בידי הערים ההלניסטיות פאנֵיאַס (באנִיאַס), עכו וצור; וגם מדרום לסולמות־צור עד עכו היתה לאורך החוף רצועה של אדמת־נכרים. יוסף בן מתתיהו משתמש בשם גליל רק לגבי התחום היהודי. כיום שוב חוצה הגבול הבינלאומי שבין מדינת־ישראל ובין הלבנון את הגליל לרחבו ממערב למזרח.

ע מ ק ־ י ז ר ע א ל (או ב ק ע ת ־ מ ג י ד ו) חוצץ בין הרי־שומרון והרי־הגליל והוא — הגדולה והנמוכה בבקעות שבהרים אלה. הוא חוצה את ההר לכל רחבו ומחבר את שפלת־המפרץ עם בקעת בית־שאן, שהיא הסתעפות מערבית של שקע־הירדן. עמק־יזרעאל, שבו עוברת הדרך המוליכה מנחל־עירון מזרחה, הוא המעבר הנוח ביותר משפלת־החוף לדמשק, לתדמור ולעמק־הפרת, ומכאן חשיבותו הבינלאומית בתחבורה מאז התחילה תנועת־המסחר בין ארץ־הנילוס וארצות הפרת והחידקל. לעמק־יזרעאל צורת משולש, שבסיסו נמצא לרגלי הכרמל (באורך של 50 ק״מ) וראשו בהר־תבור; שטחו כ400 קמ״ר. שלוש הסתעפויות יוצאות ממנו: לדרום — לעבר עין־גנים; למזרח — עמק נחל־חרוד, המחבר את עמק־יזרעאל עם בקעת בית־שאן; לצפון־מזרח — בקעת־כְּסָלוֹן שבין התבור ובין גבעת־המורה. במערב מתחבר העמק, סמוך לשער־העמקים (חרושת־הגויים, שופ׳ ד, ד), ע״י בקעה צרה עם שפלת־המפרץ; כאן מתקרבים הרי־נצרת, השייכים לגליל התחתון, לכרמל עד כדי מרחק של ק״מ אחד ממנו. דרך בקעה זו זורם נ ח ל ־ ק י ש ו ן, הבא מלב העמק ומשתפך למפרץ, סמוך לחיפה. גב נמוך, שעובר בעמק בין שריד ובין מגידו, מחלק את העמק לשני חלקים — מזרחי ומערבי. העמק כולו הוא מישור פורה, שכיום הוא מעובד כגן גדול אחד, אך המיעוט של מי־התהום שבו, וכן כמות־גשמיו, שהיא פחותה מזו של שפלת־החוף, הם מן הגורמים

עמק־יזרעאל: לפני ההתיישבות היהודית החדשה

עמק־יזרעאל ב־1950: בחלק הקדמי — מעברה, ברקע — ישובים לרגלי גבעת־המורה

הר־תבור: המראה מדרום

לדבר, שהישוב בעמק אינו צפוף כישוב בשרון או בצפון־השפלה. בתקופה שקדמה להתיישבות היהודית החדשה היה העמק כולו משובש בביצות (שמקורן היה בעיקר במי־שטפונות של הקישון) ומנוגע בקדחת; הכפרים הערביים נסוגו ממנו להרים, ורק בדוים נדדו בו.

מצפון לעמק־יזרעאל מתרוממים הרי־הגליל. עמק־רוחב, שנוצַר ע״י קו טֶקטוני ושעובר ממערב למזרח, מעכו עד כפר־חנניה (הנטוש כיום) — בקעת בית־הכרם (מֶגִ׳ד אל־כְּרוּם) והעמקים המשמשים המשך לה למזרח —, מחלק את הגליל לגליל תחתון בדרום ולגליל עליון בצפון. הרי הגליל התחתון, ששטחם 1,250 קמ״ר, עולים תלולים מעל לעמק־יזרעאל; ממזרח לכביש עפולה—נצרת מצויה עליה של 275 מ׳ במרחק מאוזן של 600 מ׳ בלבד בהר־קדומים (ע״ש שרידי האדם הקדמון שנמצאו בו; גֶ׳בֶּל קַפְזָה); דומה לו בתלילותו הוא הר־דבורה (סַרְטַבָּה) שמצפון־מערב לתבור. גם התבור (563 מ׳) הוא הר תלול בקצה הדרומי של הרי הגליל העליון; הוא נתפרסם ביותר בין ההרים משום שהוא מנותק מן ההרים השכנים ובולט בעמק מכל צדדיו. חטיבה נפרדת מבמת־ההר היא גם גבעת־המורה („החרמון הקטן״; 515 מ׳), במקום שעמק־חרוד מסתעף מעמק־יזרעאל. במת־ההר של הגליל התחתון מרוסקת ע״י קווים טקטוניים, שעוברים בה ממזרח למערב. הבקעות העיקריות הן: בקעת־תִּרְעָן, בקעת בית־נְטוֹפָה — הגדולה בבקעות שבפנים ההרים בגליל —, בקעת־סַכְנִין, בקעת בית־הכרם. בין הבקעות הללו נמשכים טורים, שהם מפוֹרָרים לרחבם להרים ולגבעות בצורת כיפות ושביניהם משתרעים עמקים רחבים. הטור הדרומי הוא זה של הרי־נָצְרַת (השיא: 573 מ׳), שבתחומו נמצאת העיר נצרת, שהיא כיום העיר הראשה בגליל התחתון. הרי־נצרת יורדים צפונה בשיפוע נוח יותר לבקעת־תרען ולבקעת בית־נטופה. שלוחת הרי־תרען (548 מ׳) חוצצת בין בקעת־תרען ובין בקעת בית־נטופה. ארכה של זו האחרונה כ15 ק״מ ורחבה עד 4.5 ק״מ (שטחה כ50 קמ״ר); גבהה (באמצעה) כ150 מ׳ מעל פני־הים, והיא משתרעת כ400 מ׳ מתחת לשיאי ההרים העוטרים אותה. בקעה זו, שקולטת בימות־הגשמים את המים היורדים אליה מסביב, מצויינת בפוריותה; בדורות האחרונים של הבית השני, וכ300 שנה אחר החורבן, שימשה, ביחד עם שוליה ההרריים, מרכזו של הישוב היהודי בגליל. כיום מכשירים אותה בחלקה כבריכה גדולה לצרכי השקאתן של שפלות־החוף, ובעתיד — גם של הנגב; הסכר, שהוקם על־יד מוצא־המים היחיד מן הבקעה, נועד לשמש להקוויית מי־הסביבה ולפי התכנית — גם לקליטת מי־הירדן, שיועלו אל הבקעה. — שיאי־הגובה של הגליל התחתון הם הר־כַּמּוֹן (598 מ׳) שבאמצע גבולו הצפוני (בטור־שָׁגוּר) והר־חזון (584 מ׳) שבצפון־המזרח. — טור הרי־סכנין (או טור־יְדַפַּת) מתרומם עד לשיא של 562 מ׳, אך הר־עצמון (548 מ׳) בולט בו ביותר מעל לסביבה.

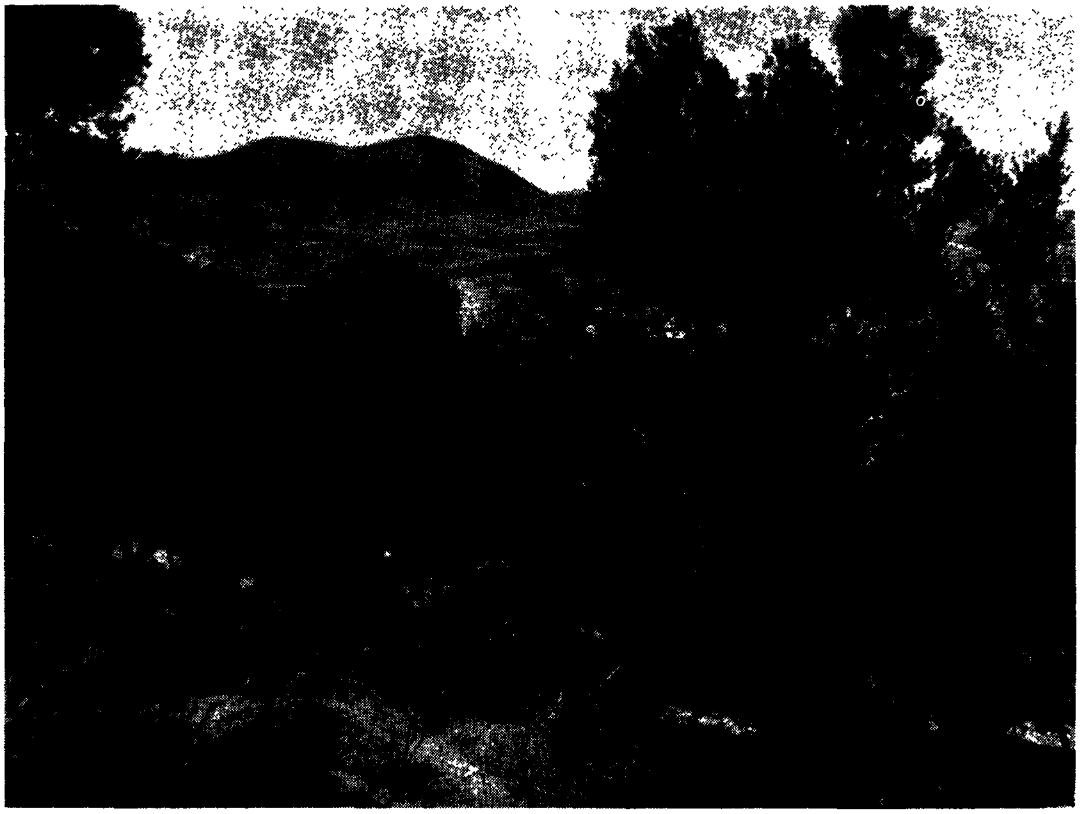
אשדות־המערב של הגליל התחתון נפרדות מבמת־ההר באופן ברור רק בַדרום, ואילו בַצפון המעבר אינו ניכר. עמקי־הנחלים מתרחבים כשהם מתקרבים לשפלת־המפרץ, ומשום כך אשדות אלו פרוצות יותר מאשדות־המערב של הרי־שומרון. בדרום מצויים בהן שרידי יער וחורש, ובצפון— כרמי זית, גפן ותאנה. — אשדות־המזרח נבדלות מן הבמה באופן בולט והן דומות לאשדות־המזרח של הרי־שומרון, אלא שהן מכוסות ברובן שכבת־בזלת. הן מתחלקות ל4 שלוחות, שנמשכות מצפון־המערב לדרום־המזרח, וביניהן מצויים עמקים ונחלים, שיורדים לירדן; העמקים רחבים בחלקם העליון וצרים ותלולים בחלקם התחתון. עמק נחל־יבנאל העליון מתרחב לבקעה קטנה ונאה; בקעת־אַרְבֵּל (מקום כפר־חיטים החדש) נמצאת בצפון. מקצה־השלוחות נשקף מראה נהדר על שקע־הירדן, ביחוד מכוכב־הירדן (כּוֹכַּב אל־הַוָא. Belvoir [=„יפי־מראה״ של הצלבנים], 312 מ׳ מעל פני־הים, 520 מ׳ מעל פני־הכינרת), ממערב לנווה־אור.

בקעת בית־נטופה לפני הפיכתה למאגר־מים

בקעת בית־נטופה עם הַסֶּכֶר והמאגר

הר־מירון (הג׳רמק): המראה מן המזרח

השטח הכללי של הגליל התחתון — ההר, שפלת־החוף, עמק־יזרעאל ושקע־הירדן — מקיף יותר מ2,000 קמ״ר, וכולו בידי ישראל.

ה ר ה ג ל י ל ה ע ל י ו ן, מבקעת בית־הכרם עד נהר־קסימיה, תופס שטח של 1,520 קמ״ר; כל הגליל העליון, מן הים עד הירדן — 2,000 קמ״ר. חלקה של מדינת־ישראל בגליל העליון הוא כ1,135 קמ״ר, שמהם כ740 קמ״ר הם בהר. הגליל העליון עולה בתלילות מעל לבקעת בית־הכרם ומגיע בדרומו לשיאי גבהו: ה ר ־ מ י ר ו ן (גַ׳רְמַק), 1,208 מ׳ — הנקודה הגבוהה ביותר בא״י המערבית —, המרוחק רק כ8 ק״מ מקצה־הבקעה, שגבהו 300—400 מ׳, והשיאים הסמוכים לו — הר־הילל (1,071 מ׳) והר־האר״י (1,047 מ׳) — רק 4 ו3 ק״מ. המרחק בין שיאו של הגליל התחתון ושיאו של הגליל העליון הוא רק 11 ק״מ, אך ההבדל ביניהם בגובה הוא 610 מ׳; לפיכך בולט הגליל העליון למביט גם מקרוב וגם מרחוק. לצד צפון־מערב שופע הגליל העליון מעט־מעט לעמק נהר־קסימיה. במחצה הצפונית של הגליל העליון מתקרבת פרשת־המים עד כדי 3 ק״מ לירדן (על־יד משגב־עם), ולעומת זה היא מרוחקת כאן מן הים התיכון עד כְדי 31 ק״מ; ואילו במחצה הדרומית בין נחל־דישון (הינדַג׳) ונחל־כְּזיב (קֻרְן), היא נמצאת במרחק של 22 ק״מ מן הירדן (על־יד סאסא) ו28 ק״מ מן הים התיכון. — הגליל העליון הוא החלק המפורר ביותר ע״י קווי־שבר שבא״י, ומכאן רעשיותו החזקה — צפת נחרבה ברעש ב1759 וב1837. קווי־השבר יצרו גושי־הרים קטנים, שנמשכים בכיוונים שונים ואינם מצטרפים לטורים מסויימים בגבולותיהם; גם הבקעות והעמקים הטקטוניים והארוסיוניים — כגון בקעת־פקיעין, בקעת גוש־חלב ובקעת־שפע (ממזרח לצְפַת) — הם קטנים ואינם מאפשרים ריכוז של אוכלוסיה גדולה. הגליל העליון הוא החלק ההררי ביותר שבא״י; גבהו והתפוררותו המרובים מכבידים מאד על התחבורה בו לכל הכיוונים, ועוד יותר — את החדירה לתוכו מן החוץ. עד תחילת ימי השלטון הבריטי לא נמצאה בכל ההרים הללו דרך לעגלות. במשך כל תקופות ההיסטוריה סייעה כאן ההרריות בידי המתקוממים לשלטון (החולוני או הדתי), בין שנלחמו בו בחרב ובין שהתנגדו לו התנגדות סבילה בלבד. שרידי היהדות החזיקו כאן מעמד בכפרים עד סוף יה״ב, ויתכן שיהודי־פקיעין, שעזבו את מקומם רק בימי הבריטים, ישבו בכפרם מימי הבית השני. האופי ההררי איפשר הסתגרות כלפי חוץ וקיום איים של מיעוטים עדתיים: מוסלמים שיעיים (מתואלים), כמה כיתות נוצריות ודרוזים.

מחמת התפוררותו של ההר אין להבחין בגליל העליון במעבר מן הבמה לאשדות־המערב או במדרגות שבאשדות אלו; רק באשדות־המזרח התלולות והקצרות ניכרת מדרגה צרה. אשדות־המערב מסתיימות בצד שפלת־החוף ללא תלילות, פרט לרצועה של 11 ק״מ בין ס ו ל מ ו ת ־ צ ו ר — ראש־הנקרה, שהוא הסולם הדרומי, וראס אל אַבְּיַד (לַבְלְבָן), שהוא הסולם הצפוני. בשני הסולמות הירידה היא של 350—370 מ׳ במרחק אפקי של 3 ק״מ; בשני הקצוות של סולמות־צור המורד אל הים תלול כקיר בגובה של 70—75 מ׳, ובשניהם אין שפת־ים כלל; רק בין הקצוות, במקום שאין המורד תלול כל־כך, יש שפת־ים מקוטעת, אבל גם כאן אין מקום לדרך אלא בהר הסמוך לה. בצפון־מזרח יורדים הרי הגליל העליון בתלילות מרובה לאפיקו של נהר־קסימיה (אל־ליטאני). נהר זה זורם תחילה דרומה ואח״כ הוא פונה מערבה באפיק, שהוא נמוך מגב־ההר ב350 מ׳. גבהו של

נוף בגליל העליון, בין פקיעין לרמה

הגב מעל פני־הים הוא כאן 650 מ׳ ומרחקו מן האפיק — בקו אפקי — הוא 1,500 מ׳; תלילותו של המורד לנהר פוחתת עם התקרבות לשפלת־החוף.

3) **שקע־הירדן או בקיע־הירדן** הוא העמק הטֶקטוֹני הארוך והרחב, העובר בא״י מצפון לדרום—מעמק־עיון עד ים־סוף — ומחלק את הארץ לשניים. השקע נקרא ע״ש **הירדן**, העובר במחציתו הצפונית; אבל הוא כולל גם את הימות שבהן עובר הנהר — **החולה והכינרת** — ואת **ים־המלח** שאליו הוא נשפך, וגם את **עמק־הערבה** שבין ים־המלח ומפרץ־אילת. שקע־הירדן הוא חלק קטן ממערכת־השקעים הגדולה, הנמשכת מצפון־סוריה עד עמק נהר־זאמְבֶּזִי על גבולה של אפריקה הדרומית. החלק הצפוני ביותר של שקע־הירדן הוא **עמק־עִיוֹן** שבין החרמון והלבנון. בין עמק זה ובין בקעת־הלבנון מפריד גב הררי צר — גֶ׳בֵּל אֶד־דַ׳הְר (הר־הגב, 1,150 מ׳ מעל פני־הים), המתרומם לגובה של כ־600 מ׳ מעל עמק־עיון. ארכו של שקע־הירדן מהר־הגב עד ים־סוף הוא כ־425 ק״מ: מראשיתו עד ים־כינרת — 52 ק״מ; ארכו של ים־כינרת — 21 ק״מ; של כיכר־הירדן — 105 ק״מ; של ים־המלח — בממוצע 80 ק״מ; וארכה של הערבה עם בקעת־סדום שבינה ובין ים־המלח כ־170 ק״מ. העמק משתפל והולך מצפון לדרום עד ים־המלח, וחוזר ומתרומם מדרום לים־המלח לפני ירידתו לים־סוף:

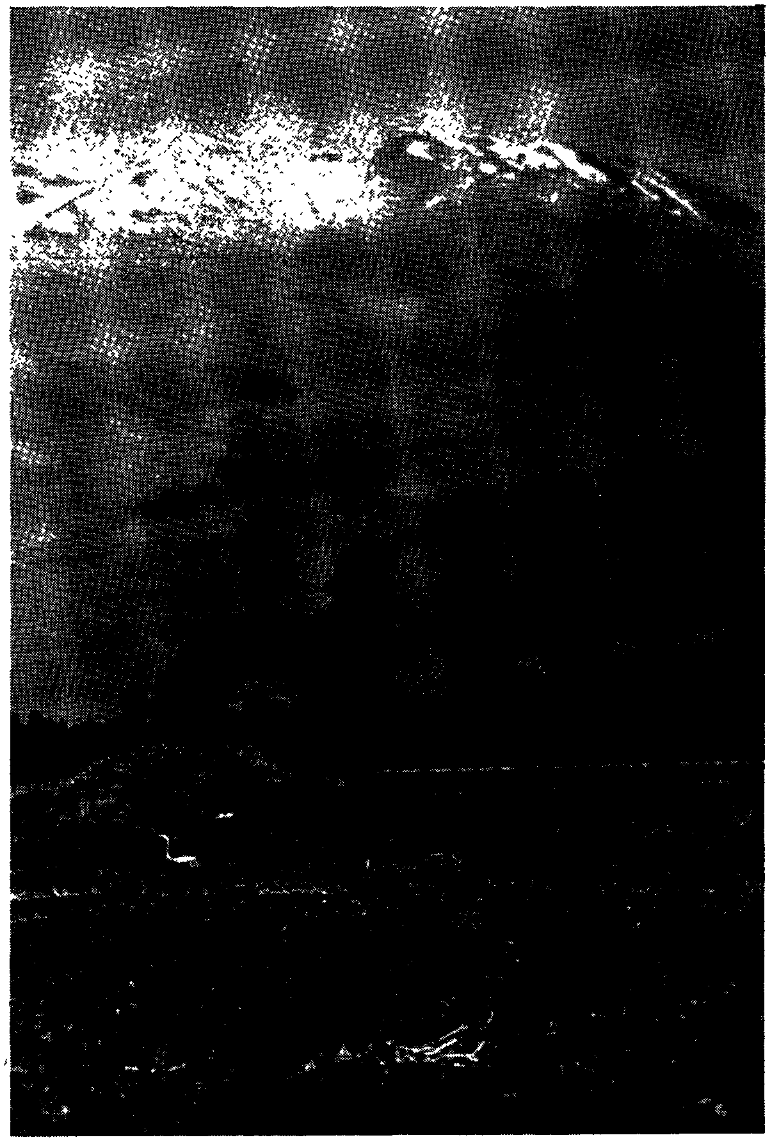
הגובה מעל פני־הים (במטרים)

עמק־עיון	+550
נקודה כ־12 ק״מ מצפון לכינרת	0 (±)
פני־הכינרת (בשפל מינמאלי)	−212
פני ים־המלח (בממוצע בשנות 1920—1955) .	−392
נקודה כ־62 ק״מ מדרום לים־המלח . . .	0 (±)
נקודה כ־92 ק״מ מדרום לים־המלח . . .	+220

שטחו של השקע בתחומה של א״י הוא כ־5,700 קמ״ר; ימות (ים־המלח — כ־1,050 קמ״ר; ים־כינרת — כ־170 קמ״ר) וביצותיהן תופסות כרבע ממנו. אורך הקטע שלמטה מפני־הים הוא — מֵאפיק־הירדן שמצפון לכינרת עד אפיקוֹ של נחל־הערבה שמדרום לים־המלח — כ־280 ק״מ. הבקיע רחב ביותר בערבות־יריחו ומואב (עד 23 ק״מ), והוא צר ביותר בין שומרון הצפונית והגלעד (כ־5 ק״מ). בשטח הגבוה מפני־הים היו, קודם ייבושן של החולה והחולתה, מים וביצות לאורך של יותר מ־10 ק״מ; כיום עומד שטח זה להצטמצם לאורך של שני ק״מ בערך. בשטח שלמטה מפני־הים נמצאות שתי הימות הגדולות, ים־כינרת (210− מ׳) וים־המלח (392− מ׳). שתי ימות אלו מגיעות לרוב אורך צלעותיהן המזרחיות והמערביות עד רגלי ההרים המתרוממים מעליהן בתלילות, ביחוד מצד מזרח. שפת ים־המלח היא המקום העמוק ביותר בשטחי־היבשת שעל פני כדור־הארץ. עומק זה משתנה מפרק לפרק במטרים אחדים בהתאם לתמורות שבגובה פני־הימה. בקרקע־הימה יש מעמק, שמגיע ל־792− מ׳, כ־400 מ׳ למטה מפני ים־המלח.

מפני עמקו ותלילותו, ומפני האופי המדברי של אשדות הרי־יהודה והכיכר, נראה עמק־הירדן כשוחה מפרידה בין שני עברי־הירדן. הקשר בין שומרון ובין הגלעד הצפוני הדוק יותר מן הקשר בין יהודה ובין הגלעד הדרומי ומואב הצפונית. הדרכים המחברות את שני עברי־הירדן הן מועטות — לא מפני קשי המעבר בנהר, אלא מפני הקושי שבירידה ובעליה בצלעות־הכיכר.

החלק העליון של שקע־הירדן היא **בקעת־עִיוֹן** (אל־מֶרְג׳), שארכה מצפון לדרום כ־7 ק״מ, רחבה המאכּסימאלי 2¼ ק״מ וגבהה הממוצע כ־550 מ׳ מעל פני־הים. בה זורם נחל עיון (בֵּרֵיעִ׳ית), אחד מפלגיו של הירדן העליון. מפני

נוף בגליל העליון
(„ארץ ירדן וחרמונים")

כיכר־הירדן. פיתולי־הנהר וגאון־הירדן הירוק־כהה בין שטחי החוור הלבן משני צידיו
(צילום מן האויר)

שיפועה המועט של הבקעה לצד דרום נקווים בה מי־הגשמים בחורף, וחלק ממנה הופך אז לביצה. בקצה הדרומי של הבקעה שוכנת מתולה, ישוב־הספר הצפוני של מדינת־ישראל. ממתולה יורדת הבקעה בשיפוע תלול לגליל של נחלי־הירדן: כ300—400 מ׳ תוך כדי 4—5 ק״מ. בשיפוע תלול זה נמצא מפל־התנור שעל־יד מתולה.

גליל נחלי־הירדן הוא חבל קטן בין ההרים, שבו מתחברים נחלי המקורות של הירדן; ארכו מצפון לדרום כ12 ק״מ ורחבו כ8 ק״מ: זוהי „ארץ ירדן״, שבה „תהום אל תהום קורא״ (תהל׳ מב, ז—ח) ושהיא מוגבלת ע״י „חרמונים״ בצפון־מזרח, הרי הגולן העליון במזרח, הרי הגליל העליון במערב וביצות חולתה (ההולכות ומתייבשות) בדרום.

הירדן מתהווה משלושה נחלי־מקורות ראשיים, הקולטים הרבה פלגים קצרים מן המעיינות המרובים שבשקע ובצלעות־ההרים. הנחלים ופלגיהם מתפצלים לזרועות הרבה, שנמשכות מנחל לנחל, ועליהן מתווספות תעלות מרובות, שנחפרו בידי אדם לצרכי השקאה וניקוז; כך נוצרה רשת צפופה של אפיקי־מים, שהיפרו שטח זה כל עוד השגיחו עליהם ונהפכו לביצות משפסקה השגחה זו. על־יד שדה־נחמיה, בגובה של 78 מ׳ מעל פני־הים, מתחברים שלושת נחלי־המקורות (שניר, דן וחרמון) ומהווים את הירדן. כ2 ק״מ מדרום לאיחוד חוזר הנהר ומתפלג לזרועות, שמימיהן היו מתפזרים בעבר בביצות החולתה, שאליהן הגיע גם נחל־עיון. בזמננו הוקוו כל המים בשתי תעלות, שזורמות דרומה ושהן מחוברות זו לזו על־ידי תעלת־רוחב; הודות לניקוז הולכות ביצות־חולתה ומתייבשות, צמחיית־המים הסבוכה הולכת ונעלמת, והקרקע הנחשפת מתגלית כשכבת־כבול, שהצטברה בביצה עד עומק של כמה עשרות מ׳. בעבר הקיף שטחה של חולתה כ29 קמ״ר; מהם יישמרו במצב הטבעי כ2,000 דונאם על צמחייתם והחי שבהם לצרכי מחקר, הוראה וראווה.

ביצות־החולתה הסתיימו בדרומן בימה קטנה ורקיקה — ים־חולה או ים־סומכי, שארכה (מצפון לדרום) היה 5.5 ק״מ, רחבה כ4.5 ק״מ, שטחה 14 קמ״ר, עמקה המאכסימאלי 6 מ׳ וגובה פני־מימיה מעל פני הים התיכון 68 מ׳. לאחר שתסתיימנה פעולות הניקוז והייבוש תישאר מימה זו רק בריכה בשטח של קמ״ר אחד בערך. היקוות המים בחולתה ובחולה נגרמה ע״י מחסום של בזלת — זרם של לבה, שנקרשה מדרום לימה. ע״י העמקתו של האפיק במקום זה נתאפשרה יציאת המים מן הימה והביצות.

גובה פני־המים בירדן, במקום מוצאו מן הימה, הוא בממוצע 60 מ׳. מכאן יורד הנהר לים־כינרת, שפני־מימיו נמוכים מפני־הים ב212 מ׳. הירידה של הירדן בדרכו מן החולה עד הכינרת — דרך, שארכה אינו אלא 16 ק״מ — היא, איפוא, של 270 מ׳. השיפוע חזק ביותר בחלקו האמצעי של קטע זה; כאן חתר לו הנהר בשכבות־הבזלת גיא צר ועמוק. מפני עמקו של בסיס־הסחיפה (=גובה פני־המים בירדן ובכינרת, שאליהם נשפכים הנחלים והשלוליות) הקרוב, חתרו המים הזורמים לירדן מימין ומשמאל עמקים עמוקים, ביתרו את הקרקע בשקע ושיוו לה ב6 ק״מ שלפני שפך־הנהר לים־כינרת אופי הררי. כ4 ק״מ מצפון לים־כינרת מתרחב עמק־הירדן עד מאות־מ׳ אחדות ומתפלג לזרועות. מסחף נחלים רבים נוצרו על חופי ים־כינרת שתי בקעות קטנות מצויינות בפוריותן: בקעת־בטיחה בצפון־המזרח,

המפל של נחל־עיון (ה„תנור״) על־יד מתולה

בתחום הגולן השייך כיום לסוריה, ובקעת־גינוסר בגליל התחתון. ארכה של בקעת־גינוסר לאורך הימה הוא כ5 ק״מ ורחבה (באמצעה) כ2 ק״מ; יוסף בן מתתיהו וחכמי־ישראל מימי בית שני ואחריהם מפליגים בשבח פוריותה של בקעה זו. מחוץ לשתי הבקעות הללו אין לאורך חוף־הכינרת אלא רצועות־מישור קטנות בלבד; על אחת מהן שבאמצע החוף המערבי, על־יד מעיינות חמים מפורסמים, שנובעים מסדק טקטוני שלרגלי ההרים, יושבת טבריה, ההולכת ומתפשטת על־פני מורדות הגבעות שממערב.

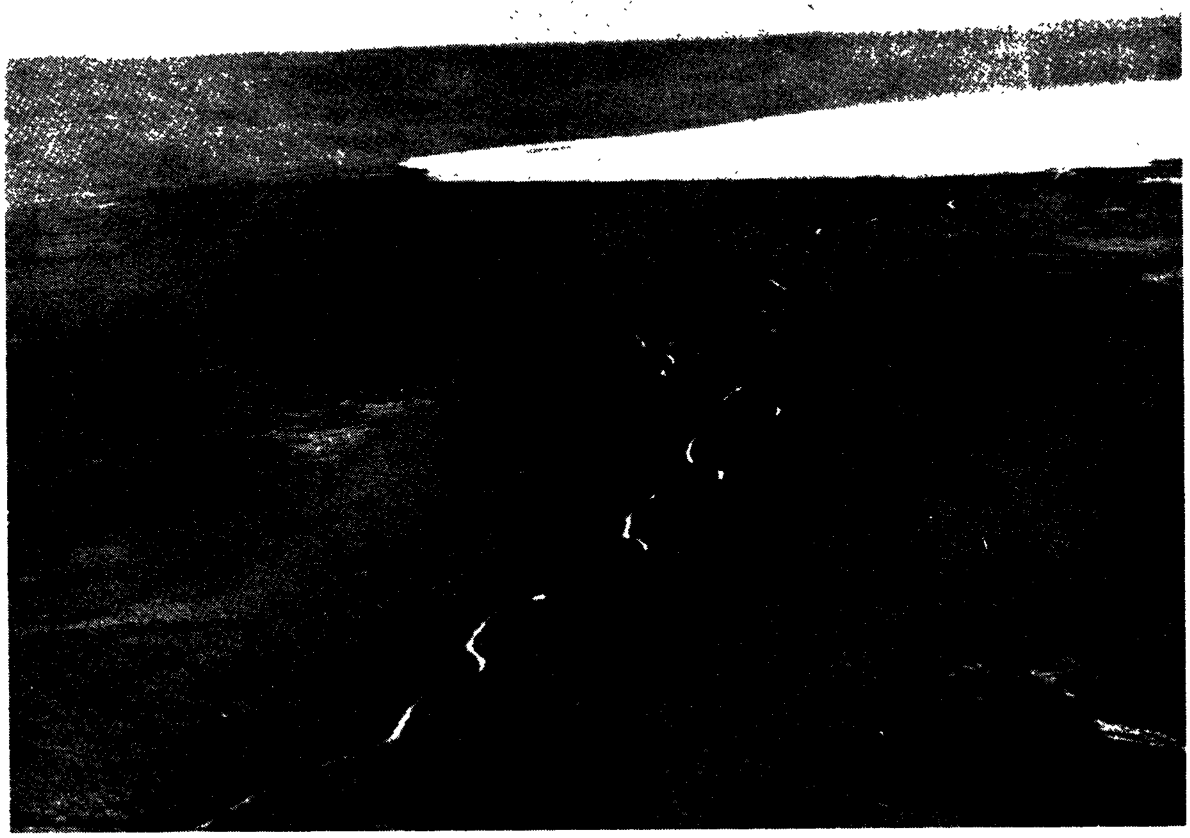
ארכה של הכינרת מצפון לדרום הוא 21 ק״מ, רחבה המאכסימאלי בצפון הוא 12 ק״מ, הקפה—55 ק״מ, ושטחה—170 קמ״ר. שקע־הירדן שמן הכינרת עד ים־המלח הוא כיכר־הירדן, שארכו 105 ק״מ. גבולו הצפוני הוא שפתה הדרומית — המורמת — של הכינרת. השפה הדרומית של הימה מתרוממת בתלילות מגבול־המים, ובניגוד לשאר חלקי־השפה — שהם מורכבים מסחף־נחלים — היא בנויה חוור גבסי לבן ורך. חוור זה הוא המשקע של ימת־הירדן הקדומה, שחיברה בפליסטוקן את ים־כינרת לים־המלח, והוא מהווה את קרקעו של השקע לאורך כל הכיכר, וכן של המשכו בעמק־הערבה מדרום לים־המלח. פני־החוור מכוסים עפ״ר שכבה של סחף־הרים או סחף־נחלים, אבל הירדן ופלגיו המרובים, שחתרו להם עמקים עמוקים, חשפו את החוור המבהיק בלבנו. עמק־הנהר, שהוא נמוך הרבה משאר חלקי־הכיכר, הוא גאון־הירדן (בערב׳ נקרא הכיכר כולו אל־גור [الغور] והגאון—אל־זור [الظور]) הנהר מתפתל בעמקו בפיתולי־עקלתון, שמאריכים את אפיקו לכל הפחות פי 2½ מן הקו הישר שבין

ים־כינרת והחרמון

נהל־ירדן בארץ־הירדן

פיתולי־הירדן בביצת־חולתה קודם ייבושה. ברקע: ים־חולה

ישובי עמק־הירדן (בחוף הדרומי של ים־כינרת)

ים-כינרת וים-המלח. אפיק-הירדן אינו נמוך אלא במקצת מן העמק, ועל-כן עולה הירדן על גדותיו בגאותו; שטח-ההצפה מכוסה בסבך עצים ושיחים (מכאן הכינוי גאון-הירדן), ששימש בעבר משכן לחיות-טרף גדולות, וגם לשודדים (ירמ׳ יב, ה; שם מט, יט; שם נ, מד), ואף בזמננו עדיין מצוי בו חזיר-הבר. רצועת המעבר ממדרגת-הכיכר העליונה לגאון-הירדן מבותרת ומפוררת משני עברי-הנהר לגבעות ותילים בעלי צורות משונות, שמשתנות במשך תקופות קצרות מפני רכותו של חומר-הקרקע; הרצועה נראית כעין ה„בֶּדלֶנד" של אה״ב, בקנה-מידה זעיר.

מיציאתו מים-כינרת עד גשר-נחלים, זורם הירדן לרגליהם של הרי הגליל התחתון, ומשם הוא פונה לאמצע הכיכר. ברוב דרכו של הירדן ניכרת נטיה לצד ימין, והחלק המזרחי של הכיכר גדול, איפוא, מן המערבי. הירדן מקבל פלגים גדולים רק מן המזרח, וגם נחלי-האיתן הקטנים הבאים אליו מן המזרח מרובים מאלה שבאים אליו מן המערב, בהתאם להבדל במשקעים בין צלעות המזרח והמערב של הכיכר (ר׳ להלן, עמ׳ 163, מפה); הסחף, שנחלים אלה מביאים לירדן,

הירמוך ממערב לחמת-גדר

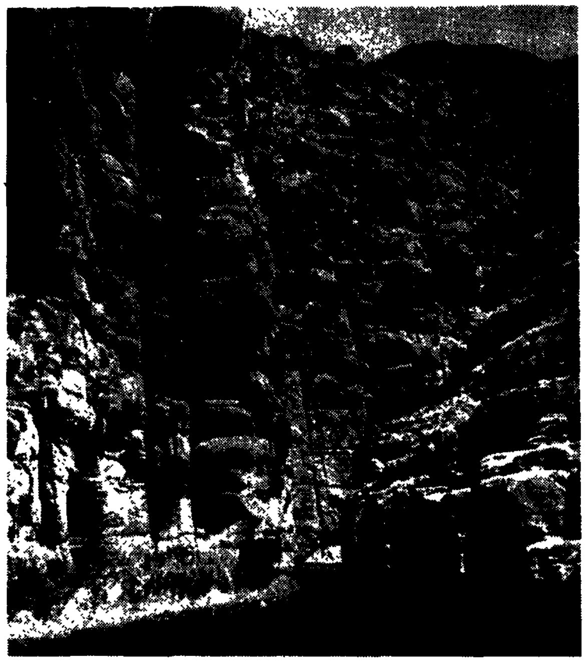
דוחף אותו לצד מערב. רחבו של שקע-הירדן מדרום לים-כינרת הוא כ6.5 ק״מ. כ8.5 ק״מ מדרום לים-כינרת מקבל הירדן את הגדול בפלגיו — ה י ר מ ו ך, שגליל-מימיו מקיף את רובם הגדול של הבשן וצפון-הגלעד. הבריכה הגדולה, שנחפרה על-יד שפכו לצרכיו של מפעל-החשמל הא״י (ר׳ להלן, חשמל), נמצאת כיום בתחומה של ממלכת-הירדן. הגדול שבנחלים הנופלים אל הירדן מימין הוא נ ח ל - ח ר ו ד, היורד ממזרחו של עמק-יזרעאל. מצפון לנחל זה מתרחב הכיכר לצד מערב ומתחבר עם עמק-יזרעאל בקצהו המזרחי של עמק-חרוד, שהוא הסתעפות מעמק-יזרעאל. שטח מורחב זה (כ160 ק״מ) נקרא ב ק ע ת ב י ת - ש א ן, והגבול בינה ובין עמק-חרוד הוא קו-הגובה של 100 מ׳ למטה מפני-הים. בקעת בית-שאן נוצרה ע״י שקיעה לאורך קווי-שבר, שמציאותם מתבטאת במעיינות המרובים שבבקעה, רובם מתוקים ומיעוטם מְלֵחִים במקצת. גם בעבר הירדן המזרחי נמצא מול בקעת בית-שאן שטח רחב של בית-שלחים — כיכר-הארבעים (غور الأربعين) —, הניזון מנחלים וממעיינות. בעבר גאולוגי לא-רחוק היו בבקעת בית-שאן מעיינות חמים, שהניחו אחריהם משקע-גיר (מיוחד למעיינות חמים) — סינטֶר, שהוא נפוץ מאוד בבקעה; ועדיין מצויים בה מעיינות פושרים, שמכילים תמיסות של חמרים מוצקים ושגם מימיהם מפרישים סינטר. בקעת בית-שאן משובחת בפוריותה (השו׳ עירוב׳ י״ט, ע״א). גבולה הדרומי הוא נחל-בֶּזֶק (שובַּש), ומדרום לו הולך שקע-הירדן ומצטרר לאורך-18 ק״מ. מול שפך נחל-כַּפְרִינְגִ׳י, היורד מן הגלעד, אין בין הרי-שומרון והרי-הגלעד אלא כ5 ק״מ בלבד; בפְּלִיוֹקֶן היה כאן הפסק בין אגני הכינרת וים-המלח. מול מוצאו של היבוק מן ההר מתרחב השקע עד 9.5 ק״מ, שמהם נמצאים כ8 ק״מ בעבר המזרחי. היבוק אינו זורם בכיכר ישר לירדן, אלא פונה תחילה דרומה עם נטיית-הכיכר, ורק לאחר 11 ק״מ הוא נוטה למערב; הכיכר שבין היבוק והירדן נקרא עמק-סוכות (ברא׳ לג, יז; תהל׳ ס, ח). בין כיכר-הארבעים ועמק-סוכות יורדים לירדן כמה נחלי-איתן, שמימיהם משמשים להשקאה פרימיטיווית של שדות-דגן. משפך-היבוק דרומה הולך הכיכר ומתרחב, ורחבו מגיע בקו של יריחו לשיא של 23 ק״מ, מהם 10 ק״מ בערבות-יריחו שבמערב ו13 ק״מ בערבות-מואב ממזרח לירדן. אדמתו של הכיכר בחלקו התחתי בקרבת ים-המלח רוויה מלח — חוץ מגאון-הירדן ומאפיקי נחלים, שמושכים מים אחר גשמים עזים; לפיכך גדלים כאן רק צמחים האלופיטיים נמוכים מועטים, והכיכר נהפך ל ע ר ב ה. — הכיכר חודר מערבה לתוך הר-שומרון, מצפון ומדרום לשלוחת-סַרְטָבָה, בעמקים טקטוניים קטנים, שהיו בשעתם מפרצים של ימת-הירדן הקדמונית — כעין פיורדים. הימה השקיעה גם בהם חוור, שהוא מעורב בסחף-נחלים. בעמק שמצפון לשלוחת-סרטבה יורד נחל-פַּרְעָה מהרי-שכם; בעמקו נמצאים שדות-שלחים, שהם מעובדים גם היום. מדרום לשלוחת-ההר, מסביב לחרבות פַּצָאֵל, נמצאת רשת נרחבת ועזובה של תעלות-השקאה. גם לעמקו של נחל-עֻוָג׳ה חודר הכיכר וגם כאן מצויים בתי-שלחים. שטחי-השלחים הגדולים ביותר במערב נמצאים לרגלי ההר בסביבות דוך (דוּיוּך), נַעֲרָן ויריחו (ראה למעלה, עמ׳ 66). בתי-שלחים נמצאים גם במזרח, בערבות-מואב לרגלי ההרים, שמהם יורדים כמה נחלים מושכים מים בחורף, וכן נמצאים כאן גם כמה מעיינות טובים. — הקצה הדרומי של ערבות-מואב, הסמוך לים-המלח, נקרא ערבות-השִׁטִּים; אָבֵל הַשִּׁטִּים (במד׳ לג, מט) היה נווה-מדבר במרכזן של ערבות אלו. — מי-הירדן וסחפם יצרו לפני השתפכותם לים-המלח ביצות קטנות, שבולטות כשתי לשונות לתוך הים משני עבריו של הנהר; במערב נמצאת מעבר לביצות עוד לאגונה צרה באורך של ק״מ אחד. מי-הירדן הקלים והדלוחים מתפשטים על-פני מי ים-המלח הכבדים והכחולים-כהים בצורת מניפה בראדיוס של כמה ק״מ.

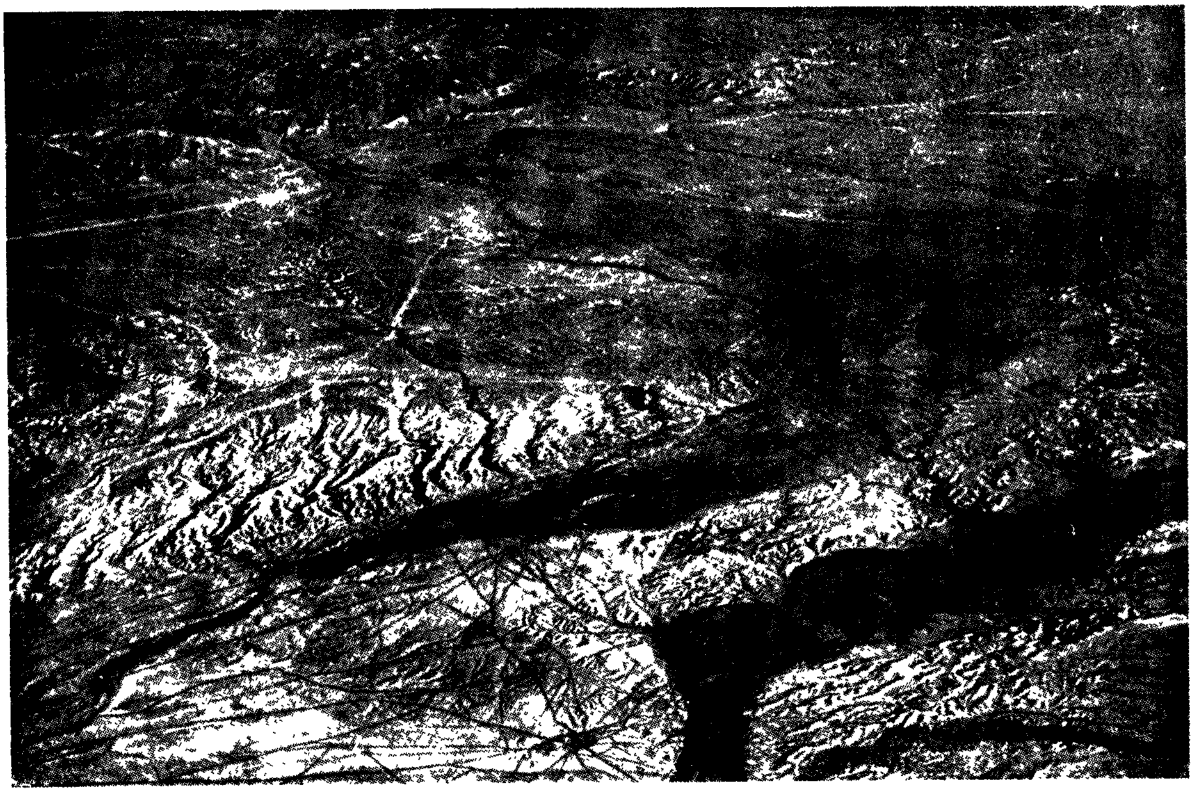
ים-המלח. גובה פני-המים בים-המלח, ובהתאם לכך אף הקפה ושטחה של הימה, ניתנים לתמורות ניכרות תוך עשרות-שנים. ארכו של ים-המלח (לפי הממוצע של עשרות-השנים האחרונות) הוא כ80 ק״מ; רחבו המאכסימאלי — בקו עין-גדי—שפך-הארנון — קרוב ל17 ק״מ. האורך משתנה במידה ניכרת, מפני שהחוף הדרומי נמוך ושטוח ומאפשר התפשטות נרחבת של המים לדרום עם כל עליה בפני-הימה; הרוחב קבוע יותר, מאחר שהימה נתונה במסגרת של הרים, שיורדים אליה תלולים ממזרח וממערב, ורק במקומות

מועטים יכולים המים להתפשט אף לרוחב. שטח ים־המלח הוא בממוצע כ1,040 (עד 1,050) קמ״ר; פני־הים הם בממוצע 392 מ׳ למטה מפני־הים, ונמדדו ירידות עד 395־ מ׳ ועליות עד למעלה מ389־ מ׳. בשנות השפל בולט מעל פני־המים דרומית־מערבית לשפך־הירדן האי הקטן רוּגְ׳ם אֶל־בַּחְר. לשון־יבשה, שמעמקת לחדור לתוך ים־המלח מחופו המזרחי, מחלקת אותו לשני אגנות: צפוני עמוק, ודרומי רדוד.

מסגרת ים־המלח היא: הרי מדבר־יהודה ממערב, הרי־מואב ממזרח, השקע מצפון ומדרום. החוף הצפוני אינו אלא קו באורך של 4 ק״מ ממזרח למערב, ואח״כ הוא פונה לדרום־המערב ביהודה ולדרום־המזרח במואב וממשיך בשני העברים לדרום. מפעל־האשלג הא״י שבחוף הצפוני נהרס ע״י הערבים ב1948; אך המפעל שבחוף הדרומי, הנמצא בתחום ישראלי, חודש, והבריכות הנרחבות, שנכרו לאיוד־המים לשם השקעת־המלחים, מבהיקות לעין השמש ומהוות חלק בולט מן הנוף של איזור־השקע הסמוך לחוף הדרומי של ים־המלח. קו־החוף הצפוני מורם בשיפוע ומונע התפשטות רחוקה של המים בכיוונו. החוף במערב ובמזרח הוא תלול ביותר, ורצועות־החוף צרות מאוד ובמקומות הרבה אינן מצויות כלל. בשנים של שפל במי ים־המלח אפשר היה — אף אם בקושי — לעבור ברגל על שפת הימה מסביב; כיום הדבר הוא מן הנמנע, כי המים מגיעים במקומות הרבה עד המורדות התלולים של ההרים. בחוף הצפוני־המערבי, מדרום לחִרְבֶּת־קומראן (בקרבת המערה, שנתפרסמה ע״י המגילות הגנוזות), נמצאות ביצות, שמקורן במעיינות, הנובעים לאורך קו־השבר. הגדול שבמעיינות אלה הוא עין־פֶּשְׁחָה — שהוא, כנראה, עין־עֶגְלַיִם (יחז׳ מז, י) —, המפיק מים פושרים גפריתיים. מדרום למעיין זה מגיע ההר בראס אל־פשחה עד המים, בלא שהוא משאיר מקום לשפת־יבשה לאורך של 2 ק״מ. מדרום לראס אל־פשחה נופל לים נחל־קִדְרוֹן, היורד מירושלים ממזרח להר־הבית ויוצר בשפכו דלתה יבשה של סחף, שהיא מוצפת במים אך בימים מועטים בחורף, שבהם ניתכים גשמי־זעף בגלילו העליון של הנחל. דלתה זו, וכן דֶלתות אחרות, שמצויות מסביב לים־המלח, נמשכות מתחת לפני־המים, והן נראות מאוירון בעין ובצילומים. כ10 ק״מ מדרום לשפך־הקדרון שוב יש בליטה בחוף — בדלתה של הנחלים דַרַגְ׳ה וחַצְצוֹן (חַצֵצָה). הגדול במעיינות בחוף־המערב הוא עין־גֶדי, המפכה באמצע החוף, בשפת־ים צרה, שמאפשרת כאן גישה מן הימה. מעיין חזק זה הוא היסוד לקיומו של נווה בלב מדבר־יהודה על שפת ים־המלח, ובו היה בימי־קדם ישוב מפורסם בכרמיו, שחודש ע״י מדינת־ישראל. מצפון ומדרום לעין־גדי נמצאים מעיינות חמים. שורת־המעיינות בדרום נמשכת עד מצפון להר־סדום: חמי־יֶשַׁע, חמי־מָזור, חמי־אונים, חמי־עָצְמָה, חמי־זוהר. בליטה רחבה בחוף נוצרת כ3 ק״מ מצפון־מזרח למצדה ע״י נחל־צֶאֱלים. בליטה מדרום־מזרח למצדה נוצרת על־ידי נחל־הקנאים. בקצה הדרומי־מערבי של ים־המלח מתנשא הר־סדום, בקצה הנגב הצפוני־מזרחי (ר׳ למעלה, עמ׳ 63).

התלילות בחוף המזרחי של ים־המלח מרובה מזו שבחוף המערבי שמולו, והיא מגעת במקומות הרבה לזקיפות של קיר. המים בחוף הצפוני־מזרחי עמוקים והדֶלתות קטנות, אע״פ שלנחלים כאן יש גלילי־מים רחבים מאותם של נחלי החוף המערבי ואף סחפם של הראשונים מרובה משל האחרונים. יש מקומות, שגיא־הנחל מגיע בהם כשער זקוף עד המים או עד שפת־יבשה צרה. שכבות אבן־החול התחתונות שבהרי־מואב סייעו להתהוותה של התלילות, כי בשכבות אלו נשחקות הצלעות פחות משהן נשחקות בגיר, הרך יותר. מפורסם ביותר השער של שפך־הארנון; פחות תלול ממנו הוא השער של נחל זַרְקָה־מָעוֹן. מדרום לנחל זה נמצאים על שפת־הים חמי צֶרֶת השַחַר (עֵין אֶז־זָרַה, קַלִירוֹהֵי ביוונית), שהיו מפורסמים בימי־קדם כמעיינות־מרפא. כ20 ק״מ מדרום לשפך־הארנון בולט לתוך ים־המלח חצי־אי בנוי מחוור בדומה לכיכר־הירדן — הוא הלשון (אֶל־לִיסַאן). רחבו של חצי־אי זה במקום חיבורו עם היבשה הוא 19 ק״מ, וצורתו דומה למרובע, שממנו בולטת לשון־משנה לצד צפון; במפות ישנות רשומה לשון בצורת פטיש גם בקצה הדרומי, אבל משברי ים־המלח הכבדים הלמו בחומר הרך, שממנו בנויה הלשון, והרסו את בליטתה הדרומית. שטח־הלשון הוא כ80 קמ״ר וגבהה (בפנים) — כ60 מ׳ מעל פני ים־המלח. מדרום ללשון משתרעת על־יד החוף רצועת־מישור רחבה, שמתחברת עם שפלת־החוף הדרומית השטוחה; ארכה של זו האחרונה (מצפון לדרום) הוא היום כ15 ק״מ, אך אָרכה משתנה בהתאם לעליות ולירידות של פני־המים בים־המלח. בפינה הדרומית־מזרחית של החוף נשפך לים־המלח נחל־זֶרֶד, נחל־איתן גדול, שסחפו המרובה מרחיב את החוף מצד זה. מול נחל־זרד, מדרום־מערב לים־המלח, נכנס מן הנגב לשפלת־החוף הדרומית של ים־המלח נחל־צין — נחל־אכזב, שאין לו אפיק קבוע בשקע עד ים־המלח ושמתפזר בשטפונותיו על פני השטח ברוחב מרובה. לשם מניעת סכנה לבריכות־האיוד של מפעל־המלח שבקרבתו, נחפרה תעלה להפנייתם של מי־השיטפון לים־המלח. — שכבותיו של השקע שמדרום לים־המלח, עד כ15 ק״מ משפת־המים הממוצעת, הן חלק מקרקעה של הימה, שנסוגה כאן בתקופה גאולוגית מאוחרת מאוד; וכשם שקרקע־הימה הוא רדוד בדרום, כך אף שפלת־החוף הדרומית גבוהה רק במקצת מפני־המים, וזוהי סיבת הביצות המלחות

נחל־ארנון; שער השפך לים־המלח

כיכר־הירדן, סמוך ליריחו (צילום מן האויר)
בחלק הקדמי מימין — גאון־הירדן, ברקע מישמאל — הרי־יהודה, באמצע — נחלים, יורדים
מן ההר אל עמק־הירדן (השני משמאל — נחל־פרת)

ים־המלח, החוף המזרחי

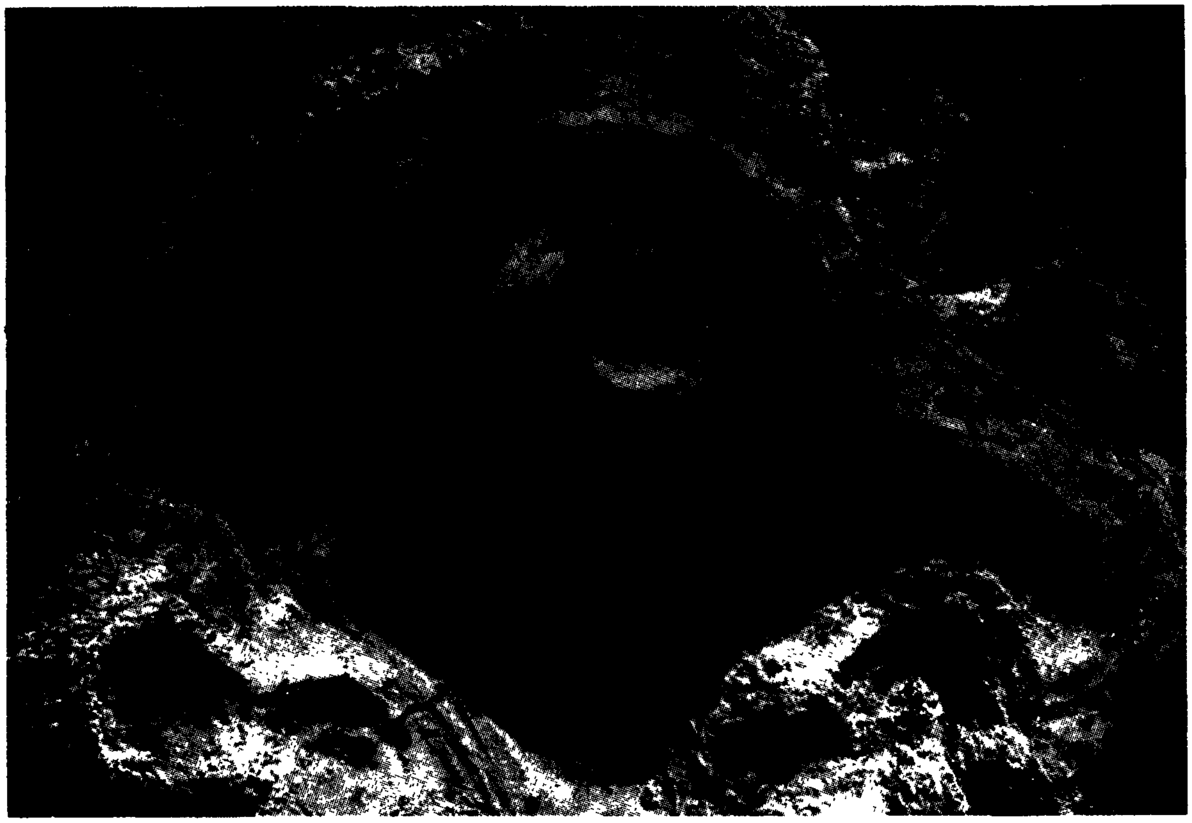

הערבה, צפונית־מערבית לחצֶבה

(אֶס־סַבְּחָה) המרובות ומלחות־האדמה הרבה באיזור זה. במרחק של 11 ק״מ מן הימה אין הקרקע גבוהה אלא 17 מ׳ מעל פני ים־המלח (כשגבהם הוא 392־ מ׳), ורק במרחק של 15 ק״מ מן הימה מתרוממת הקרקע, שכולה חוור, כקיר תלול ברוחב של 2 ק״מ, עד כדי 150 מ׳. האיזור השטוח שבין הימה והמעלה התלול הוא בקעת־סדום או בקעת־צוֹעַר. המעיינות המרובים של מים מתוקים, המצויים בקצה המזרחי, והשטפונות של נחל־זרד שטפו את הקרקע המלחה והפכוה לאדמה פוריה. כאן היתה בעבר — עד אחר תקופת־הצלבנים — העיר צוער, נווה־מדבר רענן ופורה (ברא׳ יט, כב; דב׳ לד, ג); משהוזנחה רשת־ההשקאה הפכה אדמת־צוער לשטח־ביצות נְגוּעַ־קדחת.

המשך השקע מדרום לבקעת־סדום עד מפרץ־אילת הוא הערבה במובן המצומצם (אֶל־עַרַבָּה), שארכה 155 ק״מ ושטחה, עם בקעת־צוער, כ3,000 קמ״ר, מהם כ1,700 קמ״ר בתחומיה של מדינת־ישראל. המעלה התלול מבקעת־סדום לערבה הוא מבותר, כי הקרקע בנויה גם כאן — כמו בלשון ובערבות מואב ויריחו — מחוור רך. עמק־הערבה הולך ומגביה כלפי דרום, ושיפועו תלול יותר מזה של כיכר־הירדן: במרחק של 47 ק״מ מתחילתו של עמק־הערבה (או של 62 ק״מ משפת ים־המלח) מתרוממת הקרקע עד לגובה של פני־הים. במרחק של 30 ק״מ מכאן לדרום נמצאת פרשת־המים בין ים־המלח ובין הנחלים היורדים דרומה (ואינם מגיעים לים־סוף). גובה פרשת־המים הוא 200 — 240 מ׳ מעל פני־הים, כלומר: כ600 מ׳ מעל פני ים־המלח — גובה, שמונע חפירת תעלה לספנות מים־המלח למפרץ־אילת. עמק־הערבה כשלעצמו הוא צר, אך יש לצרף אליו את עמקי־הנחלים הרחבים שמצד הנגב; על־יד חֲצֵבָה מגיע רחבה של הערבה ל14 ק״מ. מסגרת הערבה בצלעה המזרחית הם הרי־שעיר הגבוהים, התלולים והרצופים, והנחלים הבאים ממזרח יוצאים עפ״ר לַשקע בגיאיות צרים כבהרי־מואב. לעומת זה הרי־הנגב שממערב לערבה, אע״פ שגם הם תלולים, הם פחות גבוהים, וחוץ מבתחום הרי־אילת בקצה־הדרום נכנסים רוב הנחלים מן המערב אל השקע בעמקים רחבים, ביחוד בחלק התיכון של הנגב. — קרקע־הערבה, עד כ36 ק״מ מים־המלח, בנויה מחוור כאדמת הכיכר. בשכבות־החוור חתרו נחל־הערבה (ואדי ג׳יב) ופלגיו גיאָיות עמוקים, והקרקע מבותרת כאן כמו בערבות־יריחו. נחל־הערבה הוא חלקו התחתון של נחל־פארן (ואדי גֶ׳רַפִי) היוצא מחצי־האי סיני ממערב לעקבה, זורם בהרי־הנגב ויוצא לעמק־הערבה מצפון לפרשת־המים, והוא הגבול בין א״י המערבית ובין ממלכת־הירדן. מדרום לפרשת־המים אין גבול טבעי בין שתי המדינות, כי אין נחלים שזורמים מצפון לדרום בלב הערבה. מדרום לשטחו של החוור החשוף משתרע שטח, שברובו רובצת על־גבי החוור שכבה עבה של סחף־נחלים (חצץ וחול); גם בזמננו מביא כל שיטפון כמות־סחף נוספת, השוקעת במוצאו של הנחל לערבה. על־יד פרשת־המים עובר בערבה באלכסון טור צר של אבני גיר מן הקרטיקון. בין פרשת־המים ומפרץ־אילת נמצאות בשקע 3 בקעות שטוחות (בערב׳ קַע) ללא מוֹצא אל הים, שקולטות את מימיהם של נחלים הרבה בימי הגשמים הנדירים בחורף והופכות לביצות אחר גשמים עזים: קַע סַעִידִיִין, מְלֵחַת־יָטְבָתָה ומְלֵחַת־עֶבְרוֹנָה.

4) עבר־הירדן במשמעו ההיסטורי הוא כל א״י

תל־חדיד: הר־געש כבוי בחורן (צילום מן האויר)

שממזרח לירדן וים־המלח (דב׳ א, ה); במשמעו הגאוגראפי הוא חלק הארץ שממזרח לשקע־הירדן, מרגלי החרמון בצפון עד מפרץ־אילת בדרום ועד למדבר הסורי־הערבי במזרח. כל שטח זה נמצא היום מחוץ לתחום־ישראל; חלקו הצפוני (עד הירמוך) כלול בסוריה, חלקו הדרומי — בממלכת־הירדן.

לכל חלקי־הארץ שממזרח לשקע־הירדן קו־מבנה משותף אחד: מעל לשקע מתרוממת חומת־הרים רצופה ותלולה, שהיא גבוהה מן ההרים שמולה בצד המערבי של השקע. לעובדה זו תוצאה אקלימית חשובה: רוחות־הים, המנשבות מן המערב ונושאות לחות לטל ולגשם, מגיעות לעבה״י בלא ששכבותיהן העליונות תתקלנה בהרי א״י המערבית. המעלה משקע־הירדן להרי עבה״י חסר מדרגות, והוא תלול יותר מן המעלה מן השקע למערב. שיאי־הגובה בעה״י — פרט להר־הבשן — נמצאים באיזור הסמוך לשקע, כ25—35 ק״מ ממנו, ומשם מתחיל שיפוע למזרח. בבליטה מוגבהת זו פרצו להם דרך חמישה נחלי־רוחב גדולים, שמַסיעים את מי הרמה המזו׳חית אל השקע, והם (מצפון לדרום): הירמוך, היבוק, הארנון, הזרד ונחל־יֶתים. ע״י נחלים אלה מתחלק עבה״י — מבחינה היסטורית וטבעית כאחת — ל4 גלילות ראשיים: ה ב ש ן — מן הגבול ההיסטורי של תחום עולי־מצרים בצפון עד נחל־ירמוך; ה ג ל ע ד — עד נחל־חשבון; מ ו א ב — עד נחל־זרד; ה ר ־ ש ע י ר — עד נחל־יֶתים.

ה ב ש ן (אֶל־חַוְרָן), ששטחו 11,200 קמ״ר, מכוסה כולו שכבת־בזלת, שמשתרעת על־פני שטחים נרחבים גם במדבר שמעבר לתחומי א״י. בתחומה של א״י ההיסטורית (נחלת חצי־שבט מנשה) תופס הבשן שטח באורך של 60—70 ק״מ (מצפון לדרום) וברוחב של 124—130 ק״מ (ממערב למזרח), והוא מתחלק ל3 חלקים: ה ג ו ל ן (אֶל־גַ׳וְלָן) — מן השקע עד נחל־רוקד; מ י ש ו ר ־ ה ב ש ן (אל־נוקרה); ה ר ־ ה ב ש ן או ה ר ־ ח ו ר ן (גֶ׳בֶּל אֶל־דְרוּז). כל הבשן נמצא בתחום הסורי. ה ג ו ל ן (הנקרא כך ע״ש עיר־המקלט הצפונית שבעה״י; דב׳ ד, מג; יהושע כ, ח; בתקופת הבית השני: ביוו׳ — Γαυλανῖτις, ובלשון חכמי־ישראל — גַּבְלָן [משנ׳ סוטה ט׳, ט״ו; שהש״ר ב׳, י״ג] ומכאן: גולנית [תוס׳ מעשר שני ד׳, י״ג]) נמשך ברוחב של 25 ק״מ מרגלי החרמון עד הירמוך לאורך שקע הירדן העילי והכינרת. הגולן הצפוני, המקביל לגליל העליון, גבוה מן הדרומי, ושיאו הוא תל אֶל־שֵׁיחָה שלרגלי החרמון (1,300 מ׳). בכל חלקי־הגולן נמצאות שורות של הרי־געש כבויים, אלא שחרוטיהם אינם מתנשאים בדרך־כלל אלא במקצת מעל לרמת־סביבתם; בכמה מהם נשתמרו גם הלועות. בלוע של הר־געש ממזרח לבאניאס נקוו מימיה של בריכת־רם (ראן). הר־הגעש הבולט ביותר בתוך סביבתו הוא תל אַבּוּ־נֵידא (תל אבי־הטל), 1,200 מ׳; הקף־לועו 6.5 ק״מ ועמקו 200 מ׳, ובפנים־הלוע גבע קטן. כל הגולן מצויין בפוריותו וברעננותו משום הריבוי היחסי של משקעיו. אלוני־הבשן האדירים (ישע׳ ב, יג; יחז׳ כז, ו; זכ׳ יא, ב) ובקר־הבשן החזק והמשובח (דב׳ לב, יד; עמוס ד, א; יחז׳ לט, יח; תה׳ כב, יג) נמצאו בעיקר בגולן. כיום מכנים הערבים את הגולן הצפוני בשם ארץ־מרעה ואת הדרומי — ארץ־חיטה. — ה מ י ש ו ר (בתקופת הבית השני — בארמ׳ מַתְנָן; ביוו׳ בַּתַּנֵיאָה), המשתרע ממזרח לגולן, נמוך ממנו כ200 מ׳, והוא שופע מצפון לדרום אל הירמוך. בצפון מפרידים זרמי־לבה צעירים, שנשפכו על־פני

הבזלת הקדומה יותר, וטורי גבעות געשיות בין הבשן ובין בקעת־דמשק; על גבעות אלו עוברת פרשת־המים בין גליל־הירדן וגליל נהרות־דמשק. במישור הצפוני מצויים שטחי־טרשים מזרמי־לבה שלא התמקמקו וגבעות געשיות, ששיאן הוא תֵל־חָרָה (1,100 מ׳); במישור הדרומי התמקמקה הבזלת לקרקע פוריה ועמוקה עד כדי מחסור באבני־בניין, וגם איזור זה מוציא בשנים גשומות יבולי־חיטה מרובים.

מעל למישור מתנשא במזרח **הר־הבשן**, שנוצר ע״י שכבות־לבה שנצטברו ונקרשו זו על גבי זו; ארכו כ80 ק״מ ורחבו המאכסימאלי כ45 ק״מ. שתי מדרגות בהר: אחת בדרום גדולה, שגבהה 1,500 מ׳, ואחת בצפון קטנה יותר, שמתרוממת מעל לראשונה עד 1,800 מ׳ מפני־הים בתל אל־ג׳ינָה; גבהן של כמה מפסגותיו מגיע ל1,600 מ׳. הר־הבשן מתבלט כלפי המישור במערבו, שגבהו כ800 מ׳, וכלפי מדבר־חֲרִרים (אל־חרה) במזרחו, שגבהו כ600 מ׳; לפיכך שימש בימי־קדם סמל לגובה עצום וניגוד למעמקי־ים (תה׳ סח, טז, כג). בכל ההר מרובים הרי־געש כבויים. מפני שהוא גבוה מן הגולן והגליל, החוצצים בינו ובין הים, מקבל ההר — חוץ מאשדותיו המזרחיות — כמות־משקעים מֵספקת לחקלאות, ומפני־כן זכה לפריחה בימי־קדם, ביחוד בתקופה הרומית־הביזאנטית, כשדרכי־מסחר חשובות (מים־סוף לצפון ומן הים התיכון לבבל) עברו לרגליו. ביה״ב הפך לנווה־רועים, אך במאות ה18—19 הוחזר ע״י הדרוזים לחקלאות. נחלים, שיורדים לפלגי־הירמוך, מבתרים את הר־הבשן ומכבידים על התנועה בתוכו.

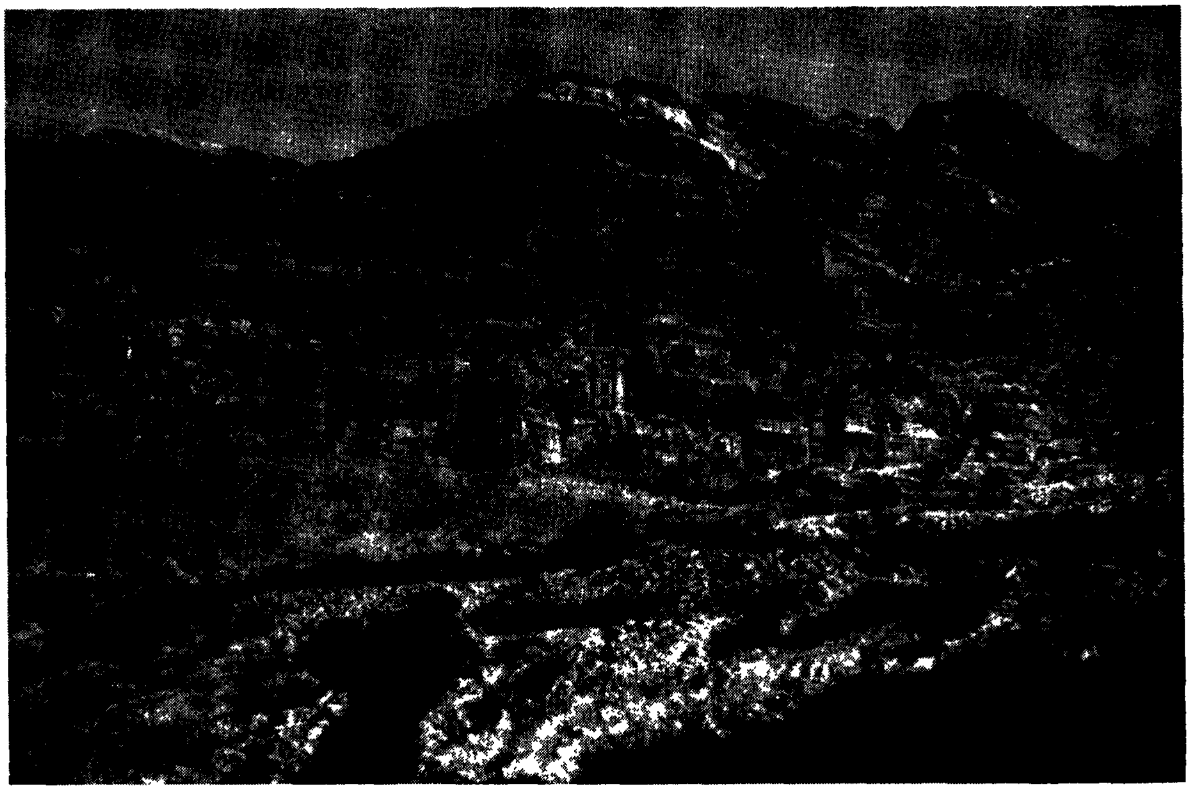
מן הלועות שבצפונו של הר־הבשן נבעו בזמן מאוחר־ביחס זרמי־לבה, שמכסים כיום שטח של 800 קמ״ר. שטח זה היה נקרא ביוונית טראכון — כלומר: ארץ מחוספסת, ובער׳ הוא נקרא: אַל־לֶגָ׳ה — כלומר: מקלט (הזיהוי של הטראכונה עם אַרגוֹב שבמקרא [דב׳ ג, יג—יד; מל״א ד, יג] מוטל בספק). תהליך ההתמקמקות של שכבת־הלבה הצעירה באיזור זה הוא עדיין בראשיתו, ולפיכך נמצאות אדמה חקלאית ואדמת־מרעה רק בחלקות קטנות בשקערוריות. רוב השטח הוא ים של טרשים — מבוך ללא רשת־נחלים וללא מוצא ומבוא לזרים. — בנחלים היורדים מצפון לירמוך ממישור־הבשן והגולן נמצאים מפלי־מים ראויים לניצול: הירמוך חתר לו אפיק עמוק, עבר את שכבת־הלבה והגיע לגיר הרך, שבו קלה החתירה, ואילו פלגיו לא העמיקו לחתור כמותו, ומשום כך קיימים מפלים במעבר מן הלבה אל הגיר. המפלים בפלגים הדרומיים, היורדים מן הגלעד, קטנים מן הבשניים, משום שמימיהם מועטים.

הגלעד הוא הארץ המשתרעת בין הירמוך ונחל־חשבון (שמצפון לים־המלח), לאורך של כ105 ק״מ (מצפון לדרום); הוא צר מן הבשן: כ60 ק״מ משֶקע־הירדן עד מסילת־הברזל החג׳אזית שעל גבול־המדבר; שטחוֹ כ4,850 קמ״ר. החבל שמן הירמוך עד היבוק בצפון־הגלעד נקרא כיום עַגְ׳לוּן, החבל שמן היבוק עד הארנון בדרומו — אֶל־בֶּלְקָה (בתנ״ך אין קביעות להקף השם גלעד: פעם מובנו רחב — כל תחום־ישראל בעבר־הירדן [יהוש׳ כב, ט, טו], ופעם מוצאים הבשן וארץ־יַעזֵר מכללו [במד׳ לב, א; דבר׳ ג, יג]; עיקרו — נחלת שבט־גד).

המדבר, שהוא גבולו המזרחי של הגלעד, מתחיל כאן במישור שלרגלי הבליטה המערבית, שהיא המשך רחב של הרי־הגולן. השליש הצפוני, המכוון כלפי הגליל התחתון ועמק־יזרעאל, הוא החלק הנמוך שבגלעד, ושיאיו מגיעים רק ל550 מ׳; השליש התיכון הוא הגבוה ביותר ומגיע בשיאו אום אֶל־דַרַג׳ ל1,247 מ׳; גבהו של השליש הדרומי אינו עולה על 1,000 מ׳. הגלעד התיכון הוא התבלטות רבת־מידות, שקולטת את רוחות־הים ושבראשה עובר נחל־יבוק בחלקו התיכון והתחתון. הגלעד התיכון מתנשא לגובה של 1,550 מ׳ מעל לשקע הסמוך לו ממערבו, ולפיכך חתרו בו הנחלים חתירה עמוקה ופוררו את הרמה להרים. גליל־המים של היבוק הוא קטן, ורובו נמצא מחוץ להתבלטות, בשטח שגשמיו מועטים, ומשום כך היבוק דל במים בהשוואה לירמוך. שכבות־הגלעד הן רבגוניות, בניגוד לבשן, שכולו בזלת; רק בצפון־הגלעד מצויות בראשי־הגבעות מטליות בזלתיות, שרידי לַבַת־הבשן, שהגיעה מֵעבר לירמוך. בדרום מופיעות שכבות של אבני־חול וחוור, שאינן מעבירות מים, והן משמשות אופק למי־תהום, ובכל מקום שהן קרובות לשטח העליון הן משפיעות לחות לקרקע; לפיכך הנוף בדרום הוא רענן יותר, ומצויים בו מעיינות. בעבר היו שטחים נרחבים בגלעד מכוסים יער (שמ״ב יח, ו, ח), שחלקים ניכרים ממנו נתקיימו עד סופה של המאה ה19, כשנעשו בהם שמות ע״י ההתיישבות הצֶ׳רְקֶסית; כיום לא נשארו ממנו אלא שרידים. — מלבד היבוק זורמים עוד כמה נחלי־איתן מן הגלעד אל הכיכר, ומימיהם משמשים להנעת טחנות־קמח ולהשקאה פרימיטיווית של שדות־דגן. — דרך־המדבר העתיקה ומסילת־הברזל החדישה עוקפות את בליטת־הגלעד בקו קשתי. **רבת־עמון**, שהיא בזמננו עיר־הבירה של ממלכת־הירדן, יושבת לרגלי האשדות הדרומיות־מזרחיות של הבליטה. המישור שממזרח להרי־הגלעד כבר הוא בתחום־המדבר. — הגלעד הדרומי צר מן התיכון ומן הצפוני, ואיזור הישוב בו מצטמצם ברצועה בעלת רוחב של 45 ק״מ (מן הירדן מזרחה). החלק המזרחי של הגלעד הדרומי הוא **ארץ בני־עמון**, שתחומיה ההיסטוריים אינם ברורים כל צרכם.

ארץ־מואב היא הרמה שממזרח לים־המלח — מדרום לגלעד ולעמון, מנחל־חשבון עד נחל־זרד, שהוא גבול־אדום. ארכה מצפון לדרום 90—100 ק״מ, רחבה 35—50 ק״מ ושטחה קרוב ל4,000 קמ״ר (בכללו ערבות־מואב שבשקע־הירדן והלשון החודרת לים־המלח); שטח־ההר הוא כ3,800 קמ״ר. רק חלקה של מואב שמצפון לארנון נכלל בתחומם של עולי־מצרים (במד׳ כא, כו; דב׳ ב, ט; שם ג, טו; שופ׳ יא, יג—כו) כנחלת שבט־ראובן (יהוש׳ יג, טו—כג), ורק הוא נחשב כחלק מא״י מבחינת ההלכה (חולין ס׳, ע״ב); אך בתקופת־החשמונאים נכבש כל האיזור ע״י ינאי המלך. החבל שמן הארנון עד נחל־זרד נקרא כיום אַרְד אֶל־כַּרַך (על שם העיר אֶל־כַּרַך, קיר־מואב העתיקה).

מואב היא ארץ של רמות־מישור, וזוהי משמעות הביטוי „שדה־מואב״ (ברא׳ לו, לה; במד׳ כא, כ; רות א, א). ים־המלח הסמוך לה משפיע עליה לחות וגשמים אך במידה מצומצמת בלבד. הרי־מואב עולים תלולים — בכמה מקומות כקירות זקופים — מחופי ים־המלח. הארנון משמש כציר־רוחב לארץ, וכל מואב שופעת אליו מדרום ומצפון, ובהתאם לשפיעה זו יורדים גם עמקי־הנחלים. הדרום גבוה מן הצפון: גובה השיא של האגף הצפוני (באֶלְעָלֶה על גבול הגלעד) הוא 910 מ׳, ואילו גובה שיאו של האגף הדרומי (סמוך לנחל־זרד) הוא 1,270 מ׳. אעפ״כ מתבלט יותר לעיני הצופה מן המערב הר רוּגְ׳ם מֶדינַאת (1,236 מ׳), המתנשא כ11 ק״מ

פטרה, אדום

ממזרח לפינה הדרומית-מזרחית של ים-המלח, על-יד נחל-זרד. הר-הגעש הכבוי, הר-סיחון (גֶ'בֶל שִׁיחַאן), מדרום לארנון, מתנשא לגובה של 1,063 מ'. — הנחלים, היורדים 1,300—1,650 מ' לים-המלח, חתרו גיאיות עמוקים ברמה וביתרוה למישורים קטנים, נפרדים זה מזה; בלבה של כל חלקת-רמה כזו היה נמצא בעבר ישוב: חשבון, מידבא, דיבון, קיר-מואב (כרך) ועוד. דרך-החוגגים (דַרְב אל-חג') עוברת לארכה של מואב במזרחה, על גבולו של המדבר, הוא מדבר קְדֵמוֹת (דב' ב, כו); דרך שניה מחברת את הישובים שברמה, אבל קשה לעבור בה לכל אורך-הארץ מפני הגיאיות המבתרים את הרמה לרחבה.

הר-אֱדוֹם או הר-שֵׂעִיר משתרע בין הערבה והמדבר. גבולו הצפוני הוא נחל-זרד; בדרום הוא גובל במדין, אלא שקו-הגבול אינו ברור, ולפיכך אין הקפם של השמות המקראיים הר-שעיר וארץ-אדום מוגדר כל צרכו. בימי גלות-בבל והבית השני פלשו האדומים לנגב ולדרום-יהודה, ועמם נדד גם השם אדום מערבה וצפונה. אך במקרא כבר מציין „הר-שעיר" גם חלק מהר הנגב העליון (דב' א, ב; יהוש' יא, יז; שם יב, ז). — ארכו של הר-שעיר במובנו הגאוגראפי, מנחל-זרד עד מפרץ-אילת לאורך הערבה, הוא כ170 ק"מ, רחבו בצפון כ50 ק"מ ובקצה-הדרום כ10 ק"מ ושטחו כ5,300 קמ"ר. הר-שעיר שונה משאר החלקים של הרמה המזרחית ואף של א"י כולה בהרכב שכבותיו, בגבהו ובצורתו. נוסף על אבני-גיר מן הקרטיקון, יש בו גם אבן-חול אדומה באשדות-המערב (השם אדום מרמז גם על צבע-הארץ), וגם אבני-יסוד — גראניט, גְנַיס ופוֹרפיר —, ביחוד בדרום, ברצועה בעלת רוחב של כ22 ק"מ ממזרח לעקבה, שהולכת ונעשית צרה כלפי צפון ופוסקת כ60 ק"מ מדרום לים-המלח; אבן-החול משמשת כאן אופק למי-התהום כבגלעד ובמואב. בכל רמת עבה"י מתרומם האגף המזרחי של שקע-הירדן לא יותר מ300 מ' מעל למערבי, ואילו באדום מגיעים הבדלי-הגובה בין ההר ובין עמק-הערבה שלרגליו עד ליותר מ900 מ', ומכאן ריבוי הגשמים באדום בהשוואה לנגב שממולו. אדום הצפונית והתיכונה, שכמה משטחיה מקבלים יותר מ300 מ"מ גשמים לשנה בממוצע ושאדמתה מיטיבה לשמור על הלחות מן הדולומיט והגיר של הרי א"י המערבית, היא בעלת צמחיה רעננה, ומיערה, שסיפק פחם להתכת הנחושת, נשתמרו שרידים עד המאה ה20. הר-שעיר מתנשא לא רק מעל לעמק-הערבה, אלא גם כ500—700 מ' מעל לרמה שבמזרחו. אדום הצפונית (היא גְבָל העתיקה [תהל' פג, ח; בבלי ע"ז נ"ט, ע"א]; אֶל-גִ'יבַּל) עולה תלולה מנחל-זרד ומתרוממת עד שיא של 1,641 מ', ואילו גבהה של אדום התיכונה (אֶל-שַׁרָא) מגיע עד 1,734 מ'. מאל-שרא מסתעפת שלוחה לדרום-המזרח, ובין שלוחה זו ובין הטור הראשי משתרעת רמת-המישור אֶל-חַסְמָה, הבנויה אבן-חול אדומה והנמשכת דרומה עד תחום-מִדְיָן לפנים (כיום: בערב הסעודית). הר-שעיר הדרומי מתרומם לגובה של 1,582 מ' והוא כולו מדבר, שאין להבחין בו שום שרידים של ישוב בעבר. על רכסיו אין רצועות-מישור מלוכדות, והדרך מאילת צפונה עוברת לרגלי-ההר במזרח, בעמקו של נחל-יֶתֶם שברמת-חסמה. בהר-שעיר התיכון ובגְבָל עוברת דרך-אורך בהר על-יד פרשת-המים. מפרשת-המים יורדים גיאיות לעמק-הערבה. בלב אשדות-המערב של הר-שעיר, במקום שמתרחב הגיא של נחל-מוּסַא (=משה), נמצאות החרבות הנהדרות של הכרך הגדול רֶקֶם (ביוונית: פֶטְרָה), שארמנותיה ומקדשיה היו חצובים בתוך אבן-החול האדומה של המקום; התרגומים הארמיים מזהים

את רקם עם קָדֵשׁ. דרומית־מערבית לרקם מתנשא גֶ'בֶּל הארון (הור־ההר של אהרן הכהן לפי מסורת ישנה) לגובה של 1,336 מ׳. באשדות־המערב מצויים מכרות־נחושת עזובים, ביחוד על־יד פּוּנוֹן (פֵּנאן).

אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, הוצאת לונץ, תרנ״ז–תרנ״ט; יהוסף שווארץ, תבואות הארץ, תר״ה; י. פרס, גיאוגרפיה של א״י, תרפ״ו; ש. קליין, א״י, תרפ״ב; הנ״ל, תולדות חקי־רת א״י, תרצ״ז; א. י. ברור, א״י, תשי״ד[8]; ח. בר־דרומא, הנגב, תרצ״ה; י. ברסלבסקי, הידעת את הארץ, א׳–ד׳, תש״ו–תשי״ב; נ. גליק, עבר הירדן המזרחי, 1945; הנ״ל, הירדן, תש״ו; י. פרס, א״י, אנציקלופדיה, א׳–ד׳, תש״ו–תשט״ו; ז. וילנאי, מדריך ארץ־ישראלי, א׳–ד׳, 1955–1952[2]; א. לנברג, הנגב הרחוק, תשי״ג; י. פאפוריש, ידיעת הארץ, תשט״ו[8]; ג. קרסל, א״י ותולדותיה (מדריך ביבליוגרפי), פרק 3, 120–73, תש״ג; A. Reland, *Palaestina ex monumentis veteribus illustrata*, 1714; E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea*, I–III, 1941; id., *Physical Geography of the Holy Land*, 1865; C. Ritter, *Erdkunde*, XV–XVII, 1850–1855; V. Guérin, *Description de la P.*, I–VII,1868–1880; G. Ebers–H. Guthe, *P. in Bild und Wort*, 1883; Palestine Exploration Fund, *The Survey of Western P.*, I–IX, 1884; id., *The Survey of Eastern P.*, I–II, 1889; H. Guthe, *P.*, 1927[2]; R. Koeppel, *P.*, 1930; F.–M. Abel, *Géographie de la P.*, I–II, 1933–1938; G. A. Smith, *The Historical Geography of the Holy Land*, 1931[25]; R. Röhricht, *Bibliotheca geographica Palestinae*, 1890; P. Thomsen, *Die P.-Literatur*, I–VI, 1908–1951.

מפות: ממשלת ישראל (מחל׳ המדידות), מפה 1:100,000, 1, 24–1; הנ״ל, מפה 1:250,000, 1, 3–1.

א. י. בר.

הידרוגראפיה. — ימות, ביצות וזרמי־מים קבועים (נחלים, נהרות) תופסים בארץ־ישראל כ1,200 קמ״ר, שהם 2% משטחה בהקפו הטבעי וכ2.7% מתחום עולי־מצרים. אך 99% משטח־מים זה נמצאים בשקע־הירדן, ואילו בשאר חלקי־הארץ נדירים שטחי־מים, פרט לימים שבהם יורדים גשמים עזים, וסמוך לאחריהם. שבחה של א״י בתורה מבחינת עושר־מימיה („ארץ נחלי מים עינות ותהומות יוצאים בבקעה ובהר" [דב׳ ח, ז]) נאמר על רקע המדבר, ואילו על רקע גאוגראפי כללי נראית א״י ברובה כארץ יבשה או יבשה־למחצה; כמחציתה נמצאת בתחום, שגשמיו מועטים מ200 מ״מ בממוצע לשנה. לאפיה זה של הארץ תורמים כל הגו־רמים הטבעיים המשפיעים על ההידרוגראפיה: (1) האקלים, (2) המבנה הגאולוגי, (3) צורת פני־הארץ; הגורם הרביעי — פעולת־האדם — משנה בו רק מעט.

(1) הגורם האקלימי החשוב ביותר הוא היחס שבין כמות־המשקעים השנתית והאיוד השנתי. בשנה בכללה גדול האיוד הרבה ממידת־המשקעים אף בחלקי־הארץ הגשומים ביותר ובשנה גשומה ביותר, אע״פ שבשטחים ששיעור משקעיהם מרובה מ200 מ״מ לשנה אין האיוד משיג את מידת־המשקעים ב4½—2 מחדשי־החורף. אחוז האיוד תלוי גם בשיעורים שבהם יורדים הגשמים: מגשמים, שיורדים בנחת בשיעורים תכופים וקטנים, נוטל האיוד חלק גדול יותר משהוא נוטל מגשמים, שיורדים בכמות מרובה ובשיעורים מועטים. מן המים היורדים בתחום, שגשמיו מרובים מ200 מ״מ בשנה, מתאדים, לפי אומדן, כ60.7%; כ20.3% יורדים לאופק של מי־תהום, ורק כ19% זורמים על פני השטח לים או לימות. עם התמורות, החלות משנה לשנה, בכמות הגשמים ובאופן ירידתם, באות גם תמורות בתופעות ההידרוגראפיות: בכמות של המים הזורמים בנחלים, בקביעות או בשטפונות, ובגובה פני־המים בימות. העדר של גשמים עזים, שמימיהם שוטפים על־פני הארץ וגם יורדים למעמקים, היה נחשב לקללה לארץ, והיו גוזרים עליו תענית־ציבור, אף כשירדו גשמי־ברכה, שהספיקו לזורעים ולאילנות (משנ׳ תענ׳ ג׳, ב׳).

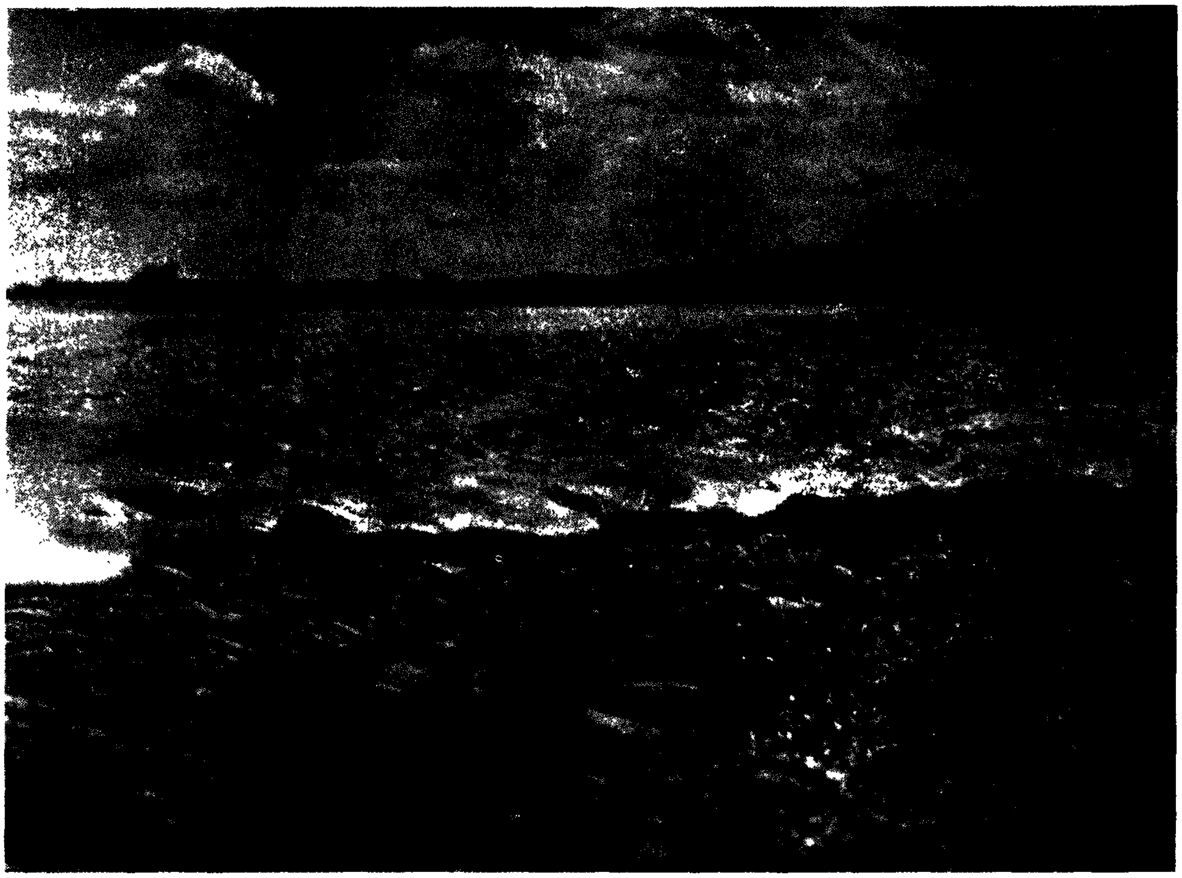
(2) הרכבה של קרקע א״י מסלעים גיריים גורם שמי־המשקעים מחלחלים לעומק מרובה, עד שהם נתקלים בשכבה אטומה, שעל־פניה הם זורמים מתחת לקרקע. רק חלק קטן ממי־תהום אלה נובע במעיינות או מוצא על־ידי האדם בבארות. הסידוק האינטנסיווי של השכבות על־ידי שברים גאולוגיים גורם אף הוא, שהמים יורדים לעומק מרובה.

המים בנהרות ובנחלים בא״י ב1949/50 (תש״ח—תש״י)•

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)		(6)		(7)		(8)		(9)		(10)
נחל או נהר	מקום המדידה	שנות המדידה	שטח גליל־המים***	משקעים שנתיים ממוצעים (1930—1900)		זרימה שנתית ממוצעת		זרימה שנתית		מאכסימום־הזרימה		מינימום־הזרימה		מי־שטפונות % מ(6)
			קמ״ר	מ״מ	10^6m^3	10^6m^3	% מ(5)	מאכס. 10^6m^3	מינ. 10^6m^3	חדשי 10^6m^3	יומי m^3/sec	חדשי 10^6m^3	יומי m^3/sec	
קישון	קריית־חרושת	תש״ה–תש״י	685	545	373.3	32.5	8.5	94.5	2.7	29.1	155	0.01	0.004	63
נ. התנינים	מצפון לבית־חנניה	תש״ד–תש״י	94	599	56.3	26.1	43.5	43.2	12.3	11.4	48	0.98	0.20	25
הירקון	גשר ת״א—הרצליה	תש״א–תש״י	906	673	609.7	220.5	37	273.5	188.1	39.2	400	15.4	4.9	6.1
שניר (חצבני)	על־יד הגשר בדרך לדפנה	ת״ש–תש״י	613	1,147	703.1	152.8	24.5	235.6	113.6	46.8	250	3.5	0.6	37
דן	גשר לרגליים	ת״ש–תש״י	24			240.1		285.0	224.6	28.3	12	19.0	4.5	
חרמון (בניאס)	סמוך לגשר ע״י כפר סאלד	ת״ש–תש״י	175	910	159.3	123.5	77.5	148.5	97.3	25.3	41	5.1	0.8	12.2
ירדן**	על־יד חוליות	תש״ג–תש״י	841	1,098	923.4	507.5		697	379	108.3	227	24.1	6	
״	גשר בנות־יעקב	תרצ״ו–תש״י	1,530	891	1,363.2	559.6	44.3	686.5	349.3	79.1	96	22.5	5.6	
״	גשר אלנבי	תרצ״ג–צ״ו	16,730		7,276	731.75	10							
ירמוך**	בשקע הירדן	תרצ״ו–צ״ח	7,250	364	2,645	451	17				136		4.3	

• לפי השנתון ההידרולוגי לישראל לאותה השנה. ** לפי M. G. Ionides, Report on the Water Resources of Transjordan, 1939

*** עד מקום־המדידה.

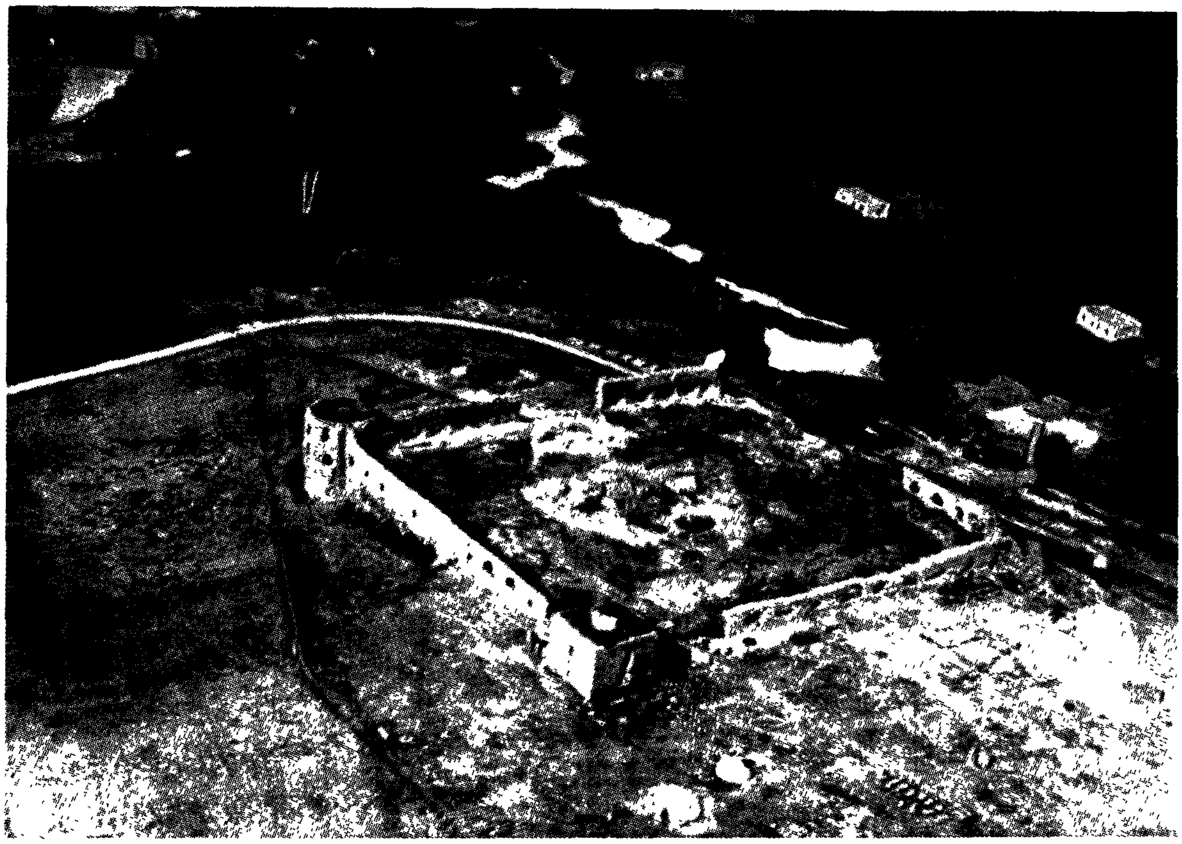

וָדי בנגב, שמתמלא ע״י מי־שטפונות („אפיקים בנגב״)

רק בשנים האחרונות התחילו קודחים בא״י בארות־מים עד לעומק של יותר מ700 מ׳, שהשימוש במימיהן משפיע על מראה־הנוף, ביחוד בקיץ; אבל המים הללו אינם בגדר התופעות ההידרוגראפיות. היחס בין המים המחלחלים לעומק ובין המים הזורמים על־פני השטח תלוי גם בשכבת־הקרקע העליונה: כשזו האחרונה היא שכבת־טרשים או שכבת־עפר דקה רבודה על גבי טרש, זורם אחוז גדול יותר ממי־הגשמים לנחלים, ואילו כשהיא שכבת־עפר עבה היא סופגת כמות־מים מרובה יותר. סחיפת־הקרקע מחמת חורבן המדרגות בהרים והפסקת החקלאות במשך דורות הרבה גרמה להגברת השטפונות ולהתמעטותם של מי־תהום, וכתוצאה מזה — גם להפחתת תפוקתם של המעיינות, שמהם ניזונו הנחלים. אך הקפן של התמורות, שבאו ע״י כך בהידרוגראפיה של א״י, הוא מצומצם, ויש להניח, שההידרוגראפיה של הארץ היתה ביסודה בכל התקופה ההיסטורית כפי שהיא כיום. עיקר ההבדל שבין פריחתה של הארץ בתקופה הישראלית, חורבנה בתקופה הערבית והחייאתה בהווה הוא רק במידת השימוש במימי־הארץ וביעילות ניצולם.

בפְּלֵיסטוֹקֶן היו בא״י תקופות של ריבוי־גשמים (פְּלוּביאַלים); על שפע־מים בימים ההם מעידה הרשת הצפופה של אפיקים מלאים חלוקי־נחל. גם בזמננו יש בכל שנה ימים מועטים, שבהם מתמלאים הנחלים מים, שמגלגלים את החצץ שבאפיק.

(3) קווי־המבנה הגדולים של הארץ קבעו את צורתה של הרשת ההידרוגראפית ואת ההקף של חלקיה. קו־המבנה היסודי בפני־הארץ הוא שקע־הירדן, שבגללו — ובגלל האיוד העצום — אין לרובה של הארץ מוצא אל הים, ועל־ידי כך נוצר שטח־המים הגדול של ים־המלח; ים־כינרת הוא תוצאה משקיעה נוספת של קרקע־השקע. שטח גלילם של המים הזורמים לים־המלח נאמד ביותר מ40,000 קמ״ר, כולל חלק מגליל נחלי־המקורות של הירדן, שהוא מצפון לגבול־ישראל, וכ2,000—3,000 קמ״ר בגלילו של נחל־פארן העליון, שהוא בתחום המצרי. בתוך גליל ים־המלח תופס גליל־הירדן כ16,800 קמ״ר, מהם כ3,300 קמ״ר ממערב לנהר וכ13,500 קמ״ר ממזרחו. ממזרח לפרשת־המים שבהר־חורן שופעים הנחלים בעיקר לוָדי סירחַן, שקע גדול במדבר, שבו מחלחלים המים או מתאדים; לטְרָכוֹנה שמצפון־מערב להר־חורן אין רשת־אפיקים, ומימיה מתפזרים לכל רוח; ממזרח לפרשת־המים שבהר־שֵׂעיר נִקווים מי נחלי־אכזב באגן העגול אל־גַ׳פַר, ההופך בעונת־הגשמים של שנים גשומות לביצה. שטחים קטנים ללא מוצא אל הים נמצאים גם בשליש הדרומי של עמק־הערבה (קַע סַעִידִיִין והמלֵחוֹת של יטבתה ועברונה), ואף בחולות־החוף ולפניהן לצד השפלה. השטח המחוסר מוצא אל הים כולל, לכל הפחות, 80% משטחה של א״י בגבוליה הטבעיים. גליל הניקוז של הים התיכון, מנחל־מצרים עד נהר־קסימיה (עם המובלעות הקטנות שבו של שטחים ללא מוצא אל הים), מקיף כ26,000 קמ״ר, שהם 44% משטחה של א״י בתחומה הטבעי. שטח קטן מעמק־הערבה ומהרי־אילת (נחל־גְרוֹף, נחל־שלמה) ומקצהו הדרומי של הר־שעיר (נחל יֶתִים) נמנה על גליל ים־סוף.

מקורות־הירקון (מעיינות ראש־העין) על־יד חרבות מבצר־אנטיפאטרים

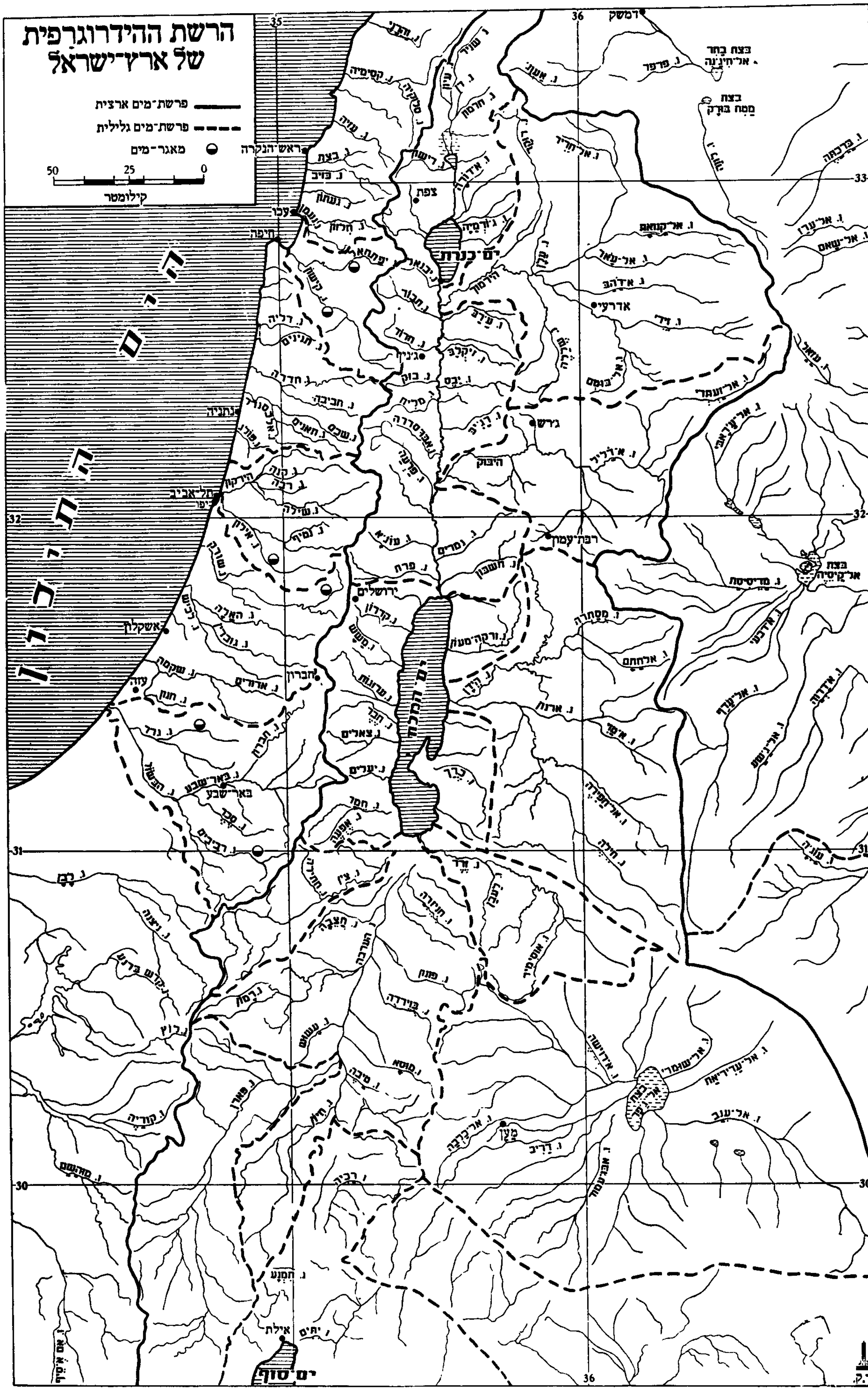
צורת־הארץ גרמה לכך, שרשת־הנחלים בא״י המערבית היא לא־סימֶטרית: הנחלים היורדים לשקע־הירדן קצרים הרבה מאותם שיורדים לים התיכון, ומכיוון שהם נמצאים בצל הרוח והגשם—מימיהם מועטים גם ביחס לשטח־גלילם. תוצאה אחרת של צורת־הארץ היא, שרק חמישה נחלים מגיעים מפרשת־המים הראשית שבעבר־הירדן לשקע־הירדן, ורק תריסר נחלים בא״י המערבית, מנחל־מצרים עד נחל־נעמן, מגיעים מפרשת־המים הראשית אל הים.

(4) חלקו של האדם כגורם לתופעות הידרוגראפיות הוא פעוט בהשוואה לגורמים הטבעיים. הוא ניכר היום בנוף, בעיקר בבריכות: לדגים (כ33 קמ״ר ב1954), להקוויית מי־שטפונות ומי מעיינות ונחלים, להשקעת מלח־בישול ומלח־אשלג, ובתעלות־הירדן בחולתה.

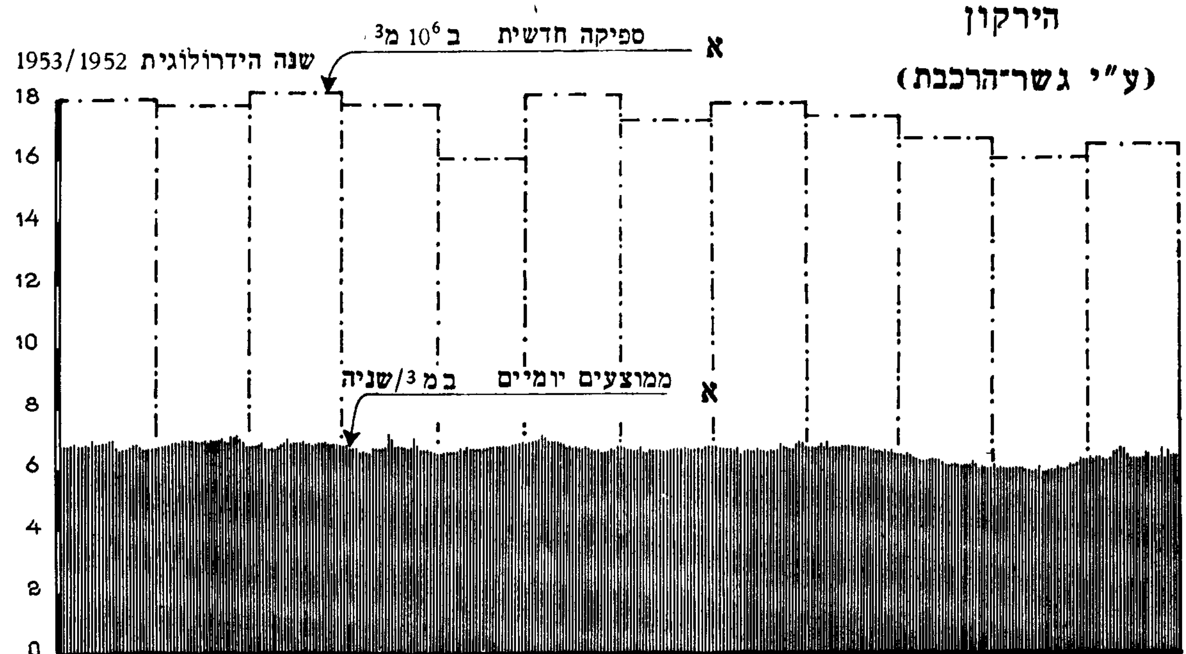
ב י ר ד ן (ע״ע, ור׳ למעלה, עמ׳ 85), המתהווה ע״י התחברותם של שלושת נחלי־מקורותיו, עוברים במקום האיחוד בממוצע שנתי כ500 מיליון ממ״ע של מים: בשנת־מאכסימום קרוב ל700 מיליון ממ״ע, בשנת־מינימום כ380 מיליון ממ״ע. עיקר התוספת שבמאכסימום בא ממי־השטפונות של נחל־שניר, שגליל־מימיו תופס כ620 קמ״ר מתוך 840 הקמ״ר של גליל־הירדן המאוחד. קודם הניקוז של ביצת־חולתה וימת־חולה הלך חלק ניכר ממי־הירדן לאיבוד מחמת חילחול והתנדפות קודם שהגיעו לים־כינרת, אבל נוספו עליהם מי מעיינות ונחלים רבים. מפעל־המים שבירדן העליון מביא תמורה במשק־המים של הירדן וים־כינרת, משום שהוא ינצל לא רק את המים שהיו הולכים קודם לכן לאיבוד אלא גם חלק מן המים שזרמו קודם לכן לים־כינרת.

גדול פלגיו של הירדן הוא הי̣רמוּך, ששטח גליל־מימיו הוא 7,250 קמ״ר, מהם כ5,850 קמ״ר בבשן בתחום הסורי וכ1,400 קמ״ר בגלעד הצפוני בתחום הירדני. כמות־המַים, שהוא מזרים בשנה לירדן, מגעת (בממוצע של תרפ״ו—צ״ח) ל450 מיליון ממ״ע, כמות, שהיא פחותה אך במקצת מזו של מי־הירדן היוצאים מים־כינרת. אך עצמת זרימתו של הירמוך ניתנת לתנודות קיצוניות: בפברואר 1929 היה יום שבו עברו באפיקו 136 ממ״ע בשניה, ובנובמבר 1926 עברו בו ביום אחד רק 4.3 ממ״ע בשניה. — פלג־הירדן השני בגדלו הוא ה י ַ ב ּ ו ק, שגליל־מימיו כולל קרוב ל3,000 קמ״ר; מסתבר, שכמות־המים שהוא מביא לירדן אינה עולה על 70 מיליון ממ״ע בממוצע שנתי. פלגיו המערביים של הירדן קצרים כולם ומימיהם מועטים; חשיבות מסויימת נודעה לנחל־עיון, שהיה נשפך לחולתה (ואחר הניקוז — לתעלה המערבית של הירדן), לנחלי דישון, חצור, עָמוד, תבור, חרוד, ובשומרון שבידי הערבים — לנחל־פַּרְעָה.

ל י ם - ה מ ל ח (ע״ע, ור׳ למעלה, עמ׳ 92) נשפכים שני נחלי־איתן גדולים: נחל־אַרנון — שגליל־מימיו מקיף 4,460 קמ״ר, ונחל־זֶרֶד — בעל גליל־מים של 1,750 קמ״ר. מימיהם מועטים, כי מידת־הגשמים הממוצעת בגליליהם היא מצומצמת. הגדול בנחלים הנופלים לים־המלח, פרט לירדן, הוא נחל־הערבה, ששטח־גלילו הוא כ11,300 קמ״ר, מהם כ8,300 קמ״ר בנגב ובסיני. את כמות־המים המגיעים לים־המלח מעריכים (לפי כמות־ההתאדות) ב2,180 מיליון ממ״ע בשנה; בלא ספק מקבל ים זה מים גם ממעיינות שבקרקעיתו.

הרשת ההידרוגרפית
של ארץ־ישראל
פרשת־מים ארצית
פרשת־מים גלילית
מאגר־מים
50 25 0
קילומטר
הים התיכון
ים־כנרת
ים המלח
ים־סוף
דמשק
צפת
עכו
חיפה
נתניה
תל־אביב
יפו
ירושלים
אשקלון
עזה
חברון
באר־שבע
אילת
מען
ראש־הנקרה
אדרעי
גרש
35
36
33
32
31
30
ר.ק.

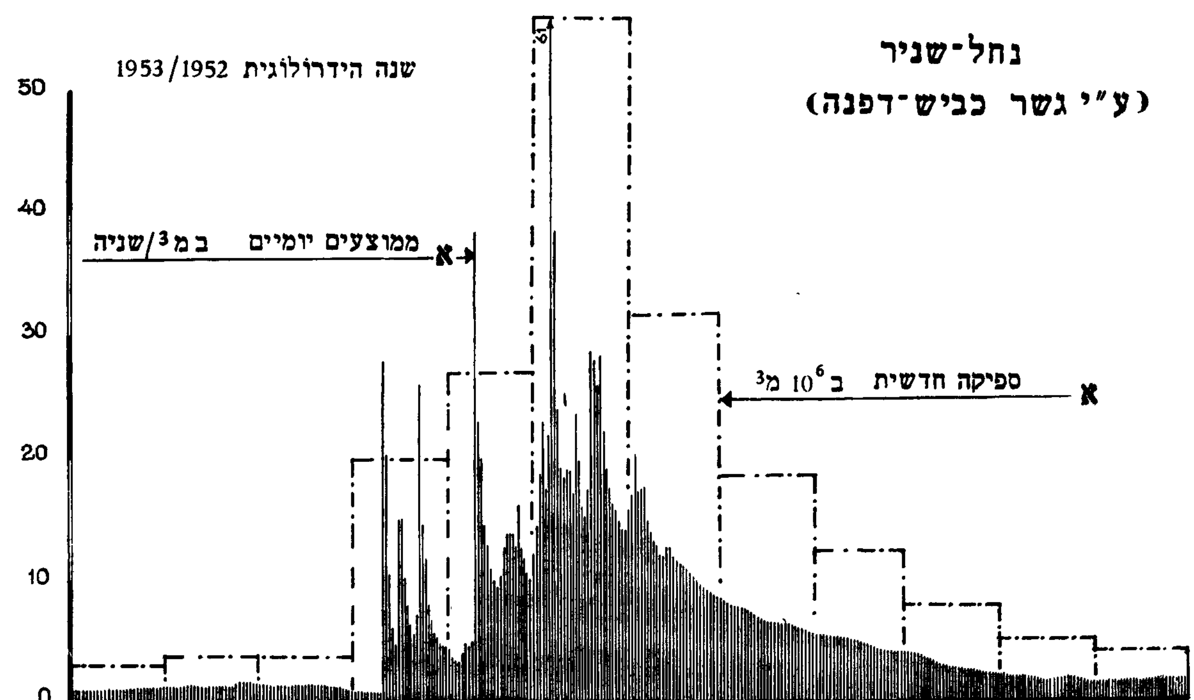
הירקון
(ע"י גשר־הרכבת)

חודש	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
א	18 058	17 861	18 255	17 880	16 107	18 223	17 229	17 883	17 449	16 743	16 162	16 604

זרימה יציבה ללא תנודות גדולות (לפי השנתון ההידרולוגי של ממשלת ישראל)

נחל־שניר
(ע"י גשר כביש־דפנה)

חודש	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
א	2 938	3 715	3 715	19 888	26 779	56 395	31 614	18 403	12 182	7 776	4 838	3 974
ב	0	0	0	11 248	8 808	22 094	1 115	0	0	0	0	0

זרימה שתנודותיה גדולות ומרובות (לפי השנתון ההידרולוגי של ממשלת־ישראל)
(ב = מי־שטפונות)

גלילות הנחלים הנשפכים לים־המלח

נחלים	שטח (קמ"ר)	משקעים שנתיים ממוצעים	
		מ"מ	10^6 מע"ק
הירדן ופלגיו מצפון לשפך־הירמוך	2,740	782	2,140
הירמוך	7,250	364	2,645
נחלי קצה הגליל התחתון המזרחי ושומרון	1,960	392	769
נחלי הגלעד הצפוני (פרט לפלגי הירמוך והיבוק)	1,250	525	656
נחל־יבוק	2,960	291	860
נחלי הגלעד הדרומי (פרט לפלגי היבוק)	570	360	206
נחלי מואב הצפונית	980	306	300
נחל־זֶלה	2,050	201	410
נחל־ארנון	4,460	126	363
נחלי חבל קיר־מואב (כּרך) . . .	840	224	189
נחל־זרד	1,750	162	283
נחלי־יהודה	2,540	219	556
נחל־הערבה	11,300	40?	450?
גליל ים־המלח כולו	40,650		כ10,000

לים התיכון נשפכים מלבד נהר־קסימיה שעל הגבול הצפוני רק שני נהרות־איתן: ה נ ע מ ן (ע"ע) בגליל התחתון וה י ר ק ו ן (ע"ע) בשרון. לשניהם מעיינות קארסטיים, שמי־מיהם קבועים ומרובים כל ימות־השנה — לנעמן באֲפֵק (קורדאני) ולירקון בראש־העין. שטח אגן־הניקוז של הנעמן ושל נחלי־האכזב הנשפכים לתוכו כולל יותר מ320 קמ"ר, וכמות־מימיו של הנעמן המגעת לים היא כ60 מיליון ממ"ע בממוצע שנתי: בשנים האחרונות נמדדו מאכּסימום חדשי של 8.6 מיליון ממ"ע ומינימום חדשי של 2.94 מיליון ממ"ע. לירקון גליל־מים רחב בהרי יהודה ושומרון, ששטחו כ1,850 קמ"ר, אבל מים זורמים באפיקו בקביעות רק לאורך של 30 ק"מ משפכו. כמות־המים השנתית הממוצעת שהוא מַסיע נאמדת ב220 מיליון ממ"ע; המאכּסימום החדשי היה 39 מיליון, המינימום החדשי — 15 מיליון ממ"ע. מי־השטפונות כוללים בממוצע רק 61% מכּמות־המים השנתית. שאר הנח־לים הזורמים לים התיכון הם נחלי־אכזב מתחילתם עד סופם, או שיש בהם קילוח־מים קטן בק"מ האחרונים של אפיקם לפני הים, ועל שפת־הים שפכם עפ"ר סתום ע"י שרטון של סחף, שאפשר לעבור בו ברגל.

נ ח ל י־ה ת נ י נ י ם שבקצה השרון הצפוני הוא ספק נחל־אכזב ספק נחל־איתן. גליל־מימיו מקיף יותר מ180 קמ"ר, כמות מי־זרימתו היא 26 מיליון ממ"ע בממוצע שנתי; בחודש־מאכּסימום עברו בו כ11.5 מיליון ממ"ע, בחודש־מינימום — כ1 מיליון ממ"ע; אחוז מי־השטפונות בו הוא רק 25%. הגדול בנחלי־האכזב הוא נחל הגבול הדרומי — נחל מצרים, שמגלילו, המקיף כ20,000 קמ"ר, רק כ3,500 קמ"ר נמצאים בתחומה של א"י ההיסטורית. הגדול בנחלי־הנגב של הים התיכון הוא נחל־הבְּשׂוֹר (נחל־עזה), שגליל־מימיו כולל כ3,650 קמ"ר; נחל באר־שבע הוא החשוב שבפלגיו. גלילות נחל־לכיש (וַדִי־סוּכְּרִיר) ונחל־קישון תופ־סים בין 1,000 ל1,100 קמ"ר. מימיהם של כל הנחלים הללו הם ברובם הגדול מי־שטפונות (בקישון 63%). הכמות השנ־תית הממוצעת של כל מי־השטפונות היורדים לים התיכון בתחומה של מדינת־ישראל נאמדת ב248 מיליון ממ"ע.

ה ה י ד ר ו ג ר א פ י ה ש ל מ י ־ ה י ם שבתחום הטריטו־ריאלי של א"י עדיין לא נחקרה כל צרכה. גאות ושפל אינם מורגשים אלא במקצת על שפת ימה של א"י; ההפרש המאכּ־סימאלי בין השפל והגאות בחופו של מפרץ־חיפה אינו עולה על 40 ס"מ. לאורך החוף, בכיוון לצפון, קיים זרם, שמהירותו הממוצעת היא 10 ק"מ ליום, והוא המשכו של הזרם הבא ממיצר־גיבּראלטאר, עובר לאורך חוף־אפריקה וממלא את הפחת במי הים התיכון, הנגרם ע"י עודף ההתאדות של מי־הים על המים המתווספים מנהרות וממשקעים היורדים על פני־הים. לזרם הימי הכללי מצטרפים מי־הנילוס, שמציאותם ניכרת בהרכב של המים ובחמרים האורגאניים שבהם.

המלחות והטמפּראטורה הממוצעת בשכבת־המים העליונה*

סמוך לחוף מפרץ־חיפה (1929—1931)

חודש	מלחות (‰)	הטמפּראטורה של המים (°)	הטמפּראטורה של האויר בחיפה התחתית (°)
יאנואר	36.11	17.4	13.6
פברואר	36.09	16.5	14.6
מארס	36.03	17	16.4
אפריל	36.96	19	19.1
מאי	37.29	21	22.7
יוני	37.18	26	25.1
יולי	37.55	29	26.9
אוגוסט	38.11	29.2	27.7
ספטמבר	35.88	28.5	26.7
אוקטובר	37.09	25	24.2
נובמבר	36.92	23	20.2
דצמבר	35.97	19.5	15.6
ממוצע שנתי	36.77	22.5	21.1

* לפי ע. ליבמן (ר׳ למטה, ביבליוגראפיה).

המאכּסימום של המְלֵחוּת מצוי בחודש החם ביותר, שבו גם ההתאדות מרובה ביותר. מיד אחר המאכּסימום בא המיני־מום, מפני מי־הגאות המתוקים של הנילוס, המגיעים אז לחוף א"י בזרם איטי. בירחי הגשמים המרובים חוזרת המלחות ומתקרבת למינימום שלה. החום הממוצע השנתי של המים מרובה מזה של האויר ב1.4%. צבע־המים הוא ברוב ימות־השנה תכול־כהה מבהיק; בסוף הקיץ, בימי הגאות של מי־הנילוס, הצבע קרוב יותר לירוק־כהה.

ה מ י ם ש ב מ פ ר ץ ־ א י ל ת חמים (בממוצע השנתי ובכל חודש לחוד) במעלות אחדות ממי הים התיכון. על כך מעי־דים האלמוגים המצויים במפרץ זה, שאינם גדלים במים שהטמפּראטורה שלהם עלולה לרדת עד למטה מ°20. גם המלחות במי חוף־אילת מרובה יותר ומתקרבת ל40%, מפני שנחלי־מים כמעט שאינם מצויים בחופי ים־סוף ומפני מיעוט המשקעים.

ע. ליבמן, הים (ספרית „הטבע והארץ", א׳—ב׳), 1935; שנתון הידרולוגי לישראל 1946/47 (הוצ׳ משרד החקלאות), 1950; Government of Palestine, Department of Land Settlements and Water Commissioner, *Water Measurments prior to October 1944*, 1947.

א. י. בר.

גאולוגיה. — דמותה של א"י בזמננו — כדמותו של כל שטח אחר על־פני כדור־הארץ — היא ביטוי של כל הגורמים הגאולוגיים, שפעלו בזמן מן הזמנים בתחומיה ובסביבותיה: א) גורמים, שיצרו את הסלעים למיניהם, בין החבויים בעומק ובין המתגלים על־פני השטח; ב) גורמים, שהציבו חמרים גאולוגיים (דמויי־שכבות או דמויי־מרבּצים) במצב גאו־מטרי מסויים (= המבנה הגאולוגי); ג) גורמים חיצונים —

אטמוספריים —, שפועלים בעיקר על פני הסלעים המגולים ובמידה מצומצמת יותר גם על פנימיותם.

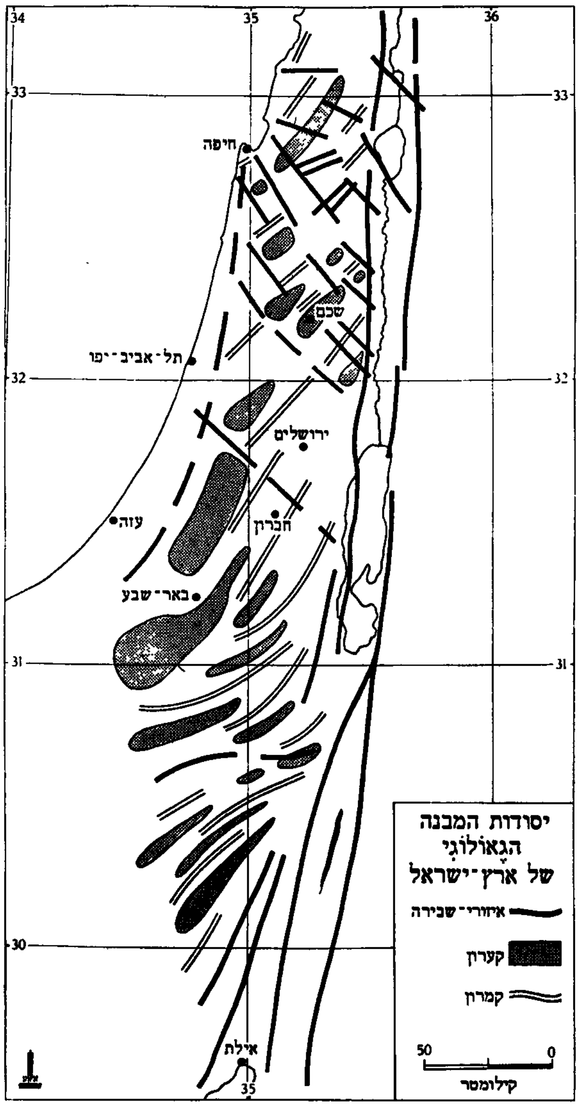
לעין־המסתכל נראים בעיקר הגורמים הגאולוגיים, שפעלו בזמן מאוחר־ביחס, אך טעות תהא זו אם נניח, שחשיבותם של הגורמים הללו מרובה מזו של הקדמונים.

1. סיגנון המבנה הגאולוגי של א״י. המבנה של היחידות הגאולוגיות — של שכבות או של חמרים מינראליים לא־מרובדים — תלוי בדרך־הפעולה של הכוחות המֶכאניים של פנים הארץ או של קרומה ובדרך־הגבתם של החמרים המינראליים על פעולתם של כוחות אלה. המבנה הגאולוגי אינו מיבצע חד־פעמי של תקופה מסויימת, אלא הוא פרי של התהוות והשתנות במשך זמנים ארוכים; מבנה, שנוצר בתקופה אחת, עלול לשמש יסוד למבנה שונה ממנו— פרי פעולתה של תקופה אחרת.

טפח מן המבנה הגאולוגי הקדום ביותר של העד־קאמבריון (מלפני יותר מחצי־מיליארד שנים) מתגלה בדרום הקיצוני של א״י, באיזור־אילת, בסיני ובעבר המזרחי של בקעת־הערבה. הסלעים הקריסטאליניים המֶטאמורפיים שבאיזורים אלה נוצרו בהשפעת פעולות־קימוט נמרצות ומסובכות מאד, ולפיכך מסתבר, שהם ממוצא גֶאוסינְקלינאלי. הקימוט, המטאמורפוזה, ולסוף ההתכסות במשקעים יבשתיים לא־מטאמורפיים בתקופה מאוחרת יותר, מעידים על קיומה של יבשה עד־קאמברית מאוחרת נרחבת מאד, שאפריקה היא עיקר שייריה בזמננו. במשך מאות־מיליוני שנים היתה יבשת־ענק זו מתפרקת בהדרגה, ומסביב לכמה מחלקיה נרבדו בתקופות מאוחרות משקעים, ששימשו אבני־בניין ליבשות חדשות. אחד מחלקים אלה, שהוא כלול במערבו של חצי־האי ערב ושקצהו הצפוני משתייך לתחום הישראלי, הפך להיות במשך הזמנים הגאולוגיים כעין מָצוק, שאליו היו מתנפצים גלי אוקיינוסים וימים שונים, לרגליו היו מצטברים כסדרם משקעים של תקופות שונות, ועד גבולותיו היו מגיעים גלי־הקימוט של קרום־הארץ ונעצרים שם בהדרגה.

שכבות פאלֶאוזואיות ושכבות טְריאַס ויוּרָה המֶסוֹזוֹאיות נמצאו ונחשפו בתחומי א״י רק במידה מצומצמת בלבד, וכן שובש מצבן של שכבות אלו ע״י קמיטה והעתקה מאוחרות. לפיכך קשה לעמוד על דמות המבנה של השטח קודם לקְרֶטיקון. מחשופים קטנים של סלעי־קאמבריון נמצאים במזרחו של ים־המלח (ובזמן האחרון [1955] נתגלו גם באיזור נחל־תמנע), של האורדוביקון (או הסילור) — ואפשר אף של הקארבון — בסביבות נחל־תמנע צפונית מאילת. עצם מציאותן של פורמאציות אלו מעיד, שגלי אוקיינוס־הטֶתיס הפאלֶאוזואי הגיעו עד א״י. יש להניח, ששתי מערכות־הקימוט הקדמוניות — הקאלֶדונית וההֶרצינית — השאירו עקבות כל־שהם בתחום א״י, אלא שעדיין לא נתבררה מהותם כל צרכה; יש מקום לסברה, שכיוונם של הקמטים היה קרוב לכיוון מזרח־מערב. — בטְריאַס וביוּרָה התחילו מגיעים לתחומי א״י סעיפי ההתבקעות העצומה של יבשת גונדוַנה (ע״ע) הקדומה, שאפריקה היא חלקה המרכזי. בתקופות ההן נפערו שקעי־התבקעויות ארוכים באיזורי חבש, מצרים וערב. יש לשער, שתחילת התבקעותה של בקעת הערבה—הירדן היתה קשורה במאורעות אלה.

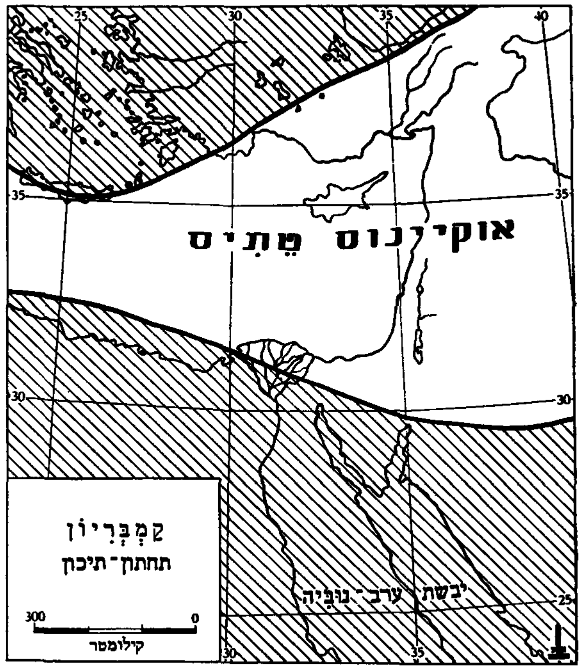
קשורה בתהליכי ההתרוממות של המערכת האַלפינית היתה התרוממותן של הפיאות הדרומיות והדרום־מזרחיות

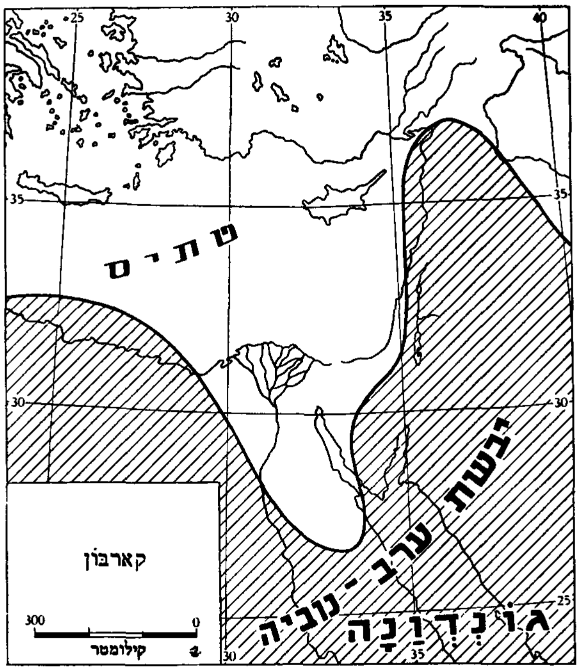

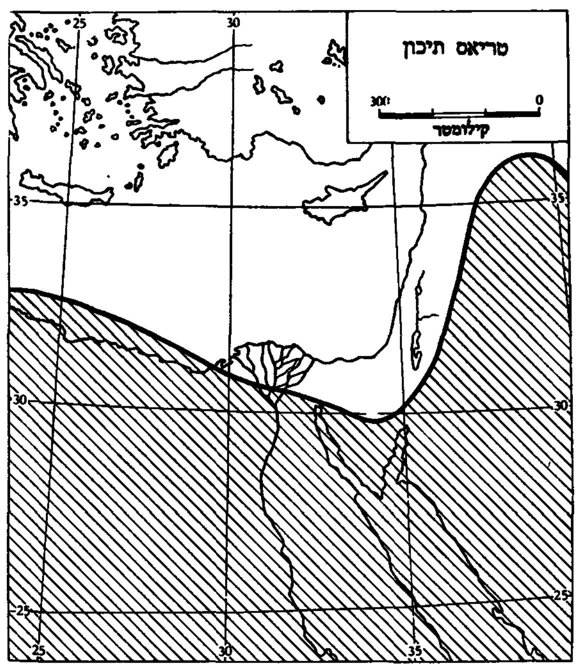
של איזור הים התיכון — התרוממות, שנתרחשה בקרֶטיקון ובאֶאוקֶן־אוליגוקֶן מתוך התקמטותן של השכבות. הקמטים שנוצרו בא״י ובסוריה הם פשוטים — כלומר, עולים ויורדים בנחת, בלא הסתבכויות והתקפלויות יתרות, שיוצרות צרורות של קמטים.

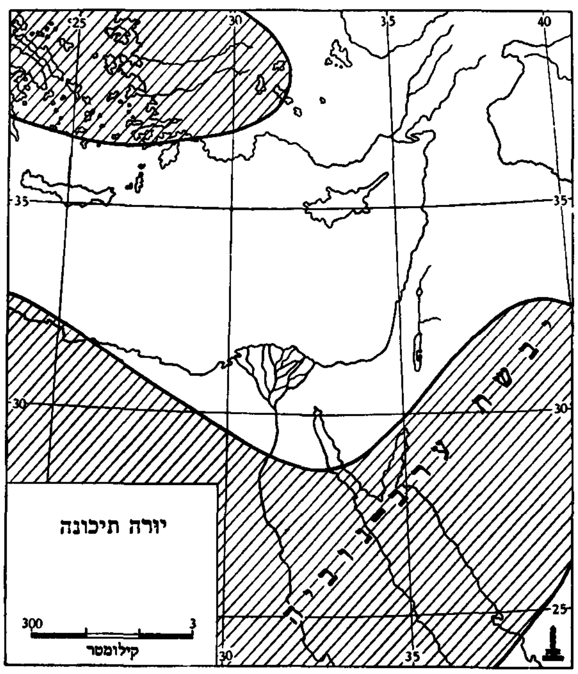
רובו הגדול של שטח א״י מכוסה שכבות עבות — בעיקר ימיות — של הקרֶטיקון, האֶאוקן והאוליגוקֶן, וקל לעמוד על טבע קמטיהן ומַעְתִקיהן. ההיסטוריה הגאולוגית של זמנים אלה מצטיינת בריבוי של תמורות, שגרמו לעיתים קרובות להפסקות בתהליכי הסֶדימֶנטאציה, ומתוך כך גם להפסקות בין שכבה לשכבה.

עיקרה של ההתקמטות בא״י אירע בזמן שמן הקרֶטיקון העליון עד תחילת המיוקֶן. תהליכי־ההתקמטות יצרו מערָכות של אַנטיקְלינות וסינְקלינות. בדרום־הארץ, בערך עד קו אשקלון—באר־שבע—חֲצֵבָה, מכוונים הקמטים מדרום־מערב לצפון־מזרח; מאשקלון צפונה מתיישר כיוון הקמטים במידה מסויימת באופן שאפשר לסמנו בכללו: מדרום־המערב־דרום לצפון־המזרח־צפון. עפ״ר אין צירי־האנטיקלינות אָפקיים, ובמקרים הרבה הם מנמיכים כלפי דרום־המערב — מה שגרם, בין השאר, להתפשטות נרחבת יותר של הפורמאציות השלישוניות (אֶאוקן) בצד הדרומי־

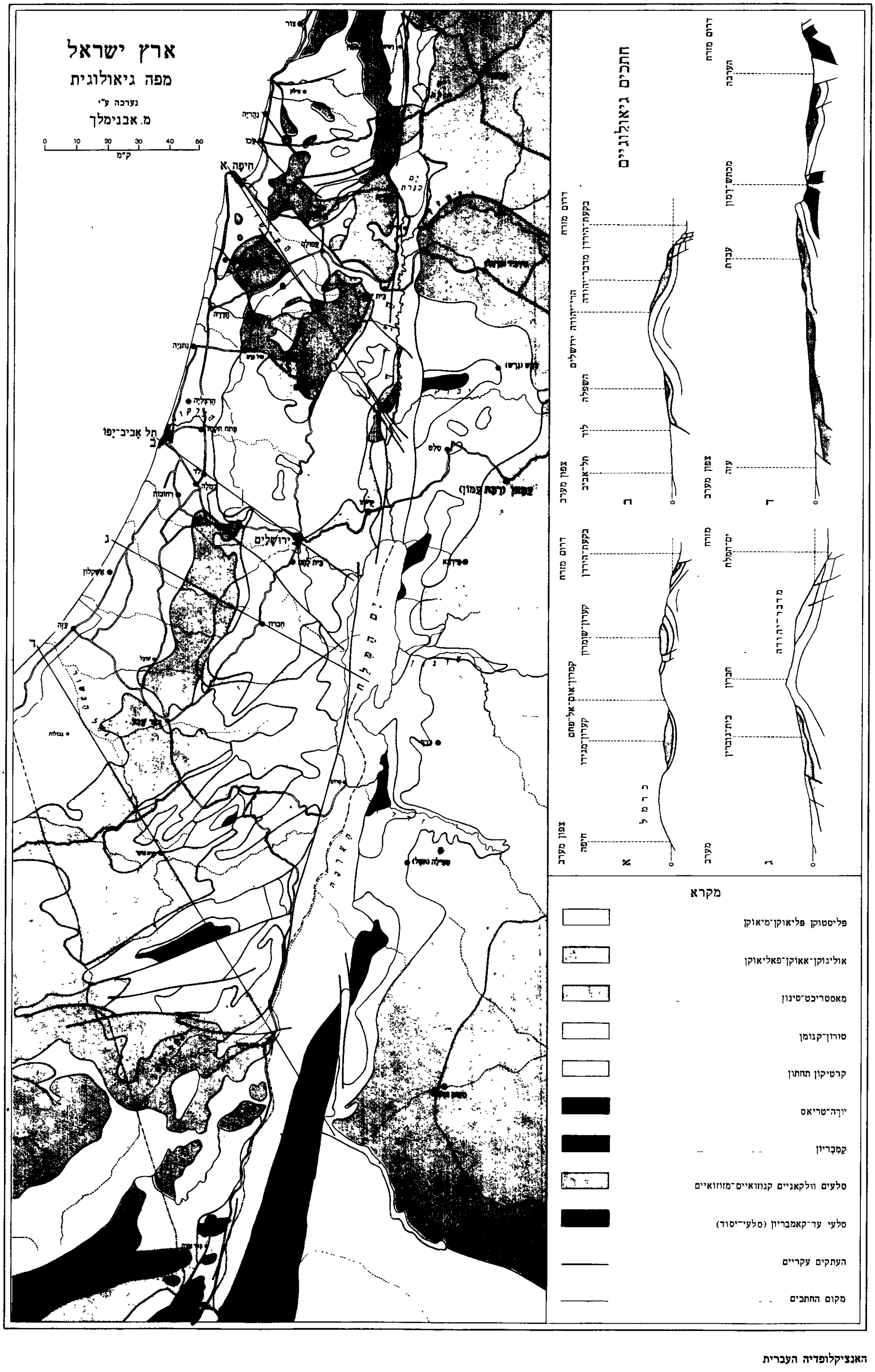

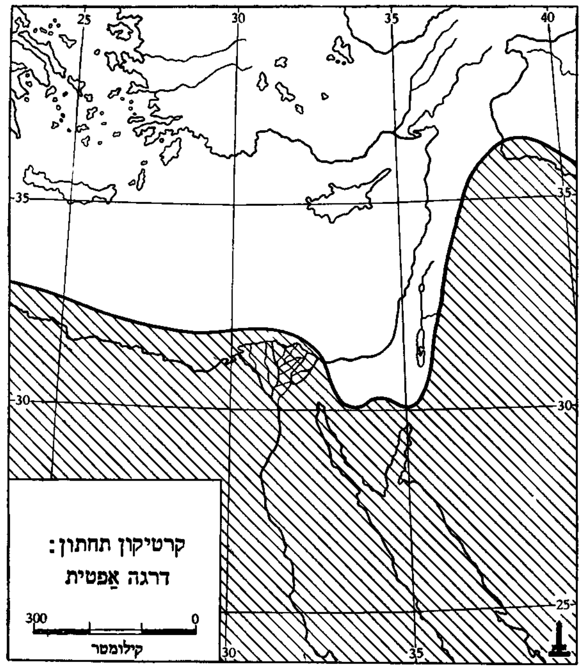

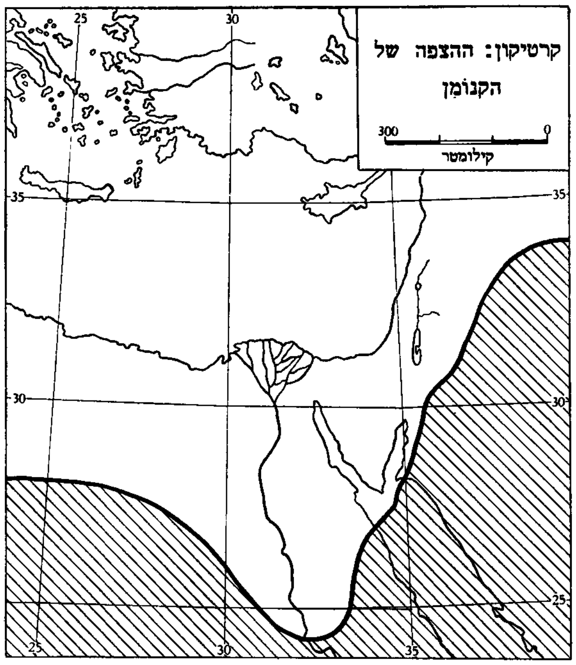
המערבי של הארץ: הסינקלינות מצד זה הן רחבות ו„פתוחות" יותר.

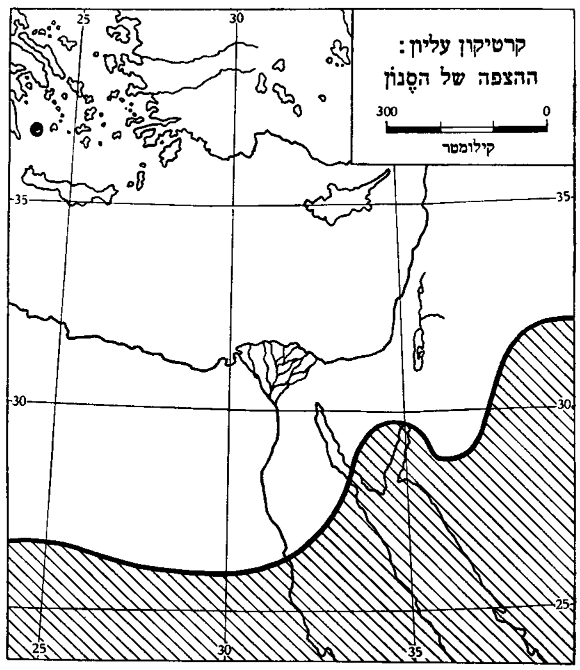
תהליכי שבירה והעתקה בולטים בעיקר מן המיוקן עד הפליסטוקן. הם יצרו מערכת של פלחים, שהם מועתקים כלפי מעלה ומטה או כלפי הצדדים ומסתדרים כעין פסיפס של גופים מרובי־צלעות, שלפעמים קרובות קשה מאוד להבחין בגבולותיהם. השבירה מרובה ביותר בצפון־הארץ, בערך מן הקו האלכסוני המתחיל בקיסריה, חוצה את הרי־אפרים ומגיע לנחל־פרעה (נחל־שכם). בחבל זה מטשטשות השבירה וההעתקה במידה ניכרת את מבנה־הקמטים. כיווני הבקיעים החשובים ביותר הם מצפון־המערב לדרום־המזרח (עמקי זבולון, קישון, יזרעאל, בית־שאן ועוד), אך מצויים גם בקיעים, שהם כמעט ניצבים לקודמים (עמק עפולה—עין־דור ועוד). מבחינה מורפולוגית בולטים ביותר הבקיעים של בקעת־הירדן ושל מישור־החוף, שהם כמעט סהרוניים; נוסף על הבקיעים בכיוון צפון—דרום יש כאן סעיפי־בקיעים אלכסוניים מרובים. ראשית התפתחותם של בקעת־הירדן, ובוודאי גם של מישור־החוף, קדומה מאוד, והיא קשורה בהתפרקותה המודרגת של יבשת־גונדוואנה.

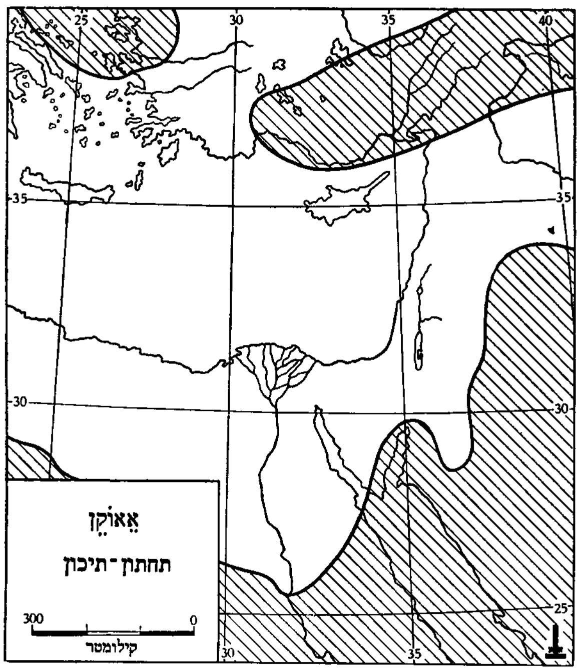
2. **הפורמאציות הגאולוגיות ותולדותיהן.** העד־קאמבריון של התחום הישראלי מוגדר לפי המשקעים הברורים של הקאמבריון המונחים עליו במזרחו ובמערבו של עמק־הערבה. בחלק הקדמון, המטאמורפי והמקומט מאוד של העד־קאמבריון הישראלי מבחינים: א) חלק קדמון ביותר — „ארכאיקון בלתי־מוגדר" או „גניס של בסיס". חלק זה בנוי סלעים, שהם מטאמורפיים במידה מרובה ביותר

ארץ ישראל
מפה גיאולוגית
נערכה ע"י
מ. אבנימלך
0 10 20 30 40 50
ק"מ
חיפה
תל אביב־יפו
ירושלים
אשקלון
עזה
חברון
ים כנרת
ים המלח
חתכים גיאולוגיים
מקרא
פליסטוקן פליאוקן־מיאוקן
אוליגוקן־אאוקן־פליאוקן
מאסטריכט־סינון
טורון־קנומן
קרטיקון תחתון
יורה־טריאס
קמבריון
סלעים וולקאניים קנוזואיים־מזוזואיים
סלעי עד־קאמבריון (סלעי־יסוד)
העתקים עקריים
מקום החתכים

ושמוצאם לא נתברר כל צרכו; בתוכם מצויים גם סלעי־פרץ; ב) צעירים ממנו הם סלעי „הארכאיקון המוגדר", העשויים צפחות מטאמורפיות (פיליטים, גנייס) ממוצא משקעי ברור עם פריצות גראניטיות נרחבות של דיוריט. החלק הצעיר של העד־קאמבריון, ה א ל ג ו נ ק י ו ן, שלא נפגע בתהליכי־המטאמורפוזה ולא קומט אלא במקצת, מיוצג בא"י על־ידי „סדרת ודי סרמוג'", המקבלת בקווים כלליים ל„סדרת חממת" שבמזרחה של מצרים והעשויה אבן־חול ארקוזית, גראובקה וקונגלומראט רבגוני, שחלקיו מחוברים זה לזה במלט ארקוזי גס. בין החלוקים של הקונגלומראט מצויים בעיקר אלקלי־גרניט, פלזיטים חמוצים ופורפיריטים, גניס וסרפנטין, שמעידים על מוצאם. לתוך סדרה סדימנטית זו חודרים גידים (באנג' dikes) מרובים של סלעי־פרץ (דיאבאס). מסתבר, שבין הארכאיקון הבלתי־מוגדר והמוגדר, וכן בין הארכאיקון בכללו והאלגונקיון, מפרידות אי־התאמות חשובות. יש רואים במשקעים של האלגונקיון ביטוי למחזור אורוגני בולט, שכתוצאה ממנו התרוממו רכסים „ערביים־נוביים". יתכן שבסוף האלגונקיון השתלטו תהליכי־התבקעות.

מחשופים מצומצמים של שכבות ק א מ ב ר י ו ן נמצאו באיזור תמנע, וכן גם דרומית־מזרחית לים־המלח (ודי נומירה, ודי סרמוג') ובודי זרקה־מעון (צפונית לנחל־ארנון). גילן של שכבות אלו נקבע לפי מאובניהן (טרילוביטים, זרועגליים וכד'): הן שייכות לחלק העליון של הקאמבריון התחתון. המחשופים הנזכרים הם היחידים מסוג זה, שנמצאו בין פרס במזרח ובין סארדיניה במערב, והם משמשים עדות למרחבי התפשטותו של האוקיינוס הקאמברי. בסביבות נחל־תמנע

נמצא שריד מצומצם של שכבות־אורדוביקון (או סילור?) כשהוא מונח על גבי סלעי העד־קאמבריון, ובסלעיו — שרי־דים של זרועגלי אֲפייני (Platystrophia). משאר תקופות הפאלֶאוזואיקון (סילור, דֶוון, קארבון, פֶּרמיון) לא נתגלו באר״י עקבות ברורים, אך יתכן, שחלק מן הרבדים הגיריים, המונחים בתוך הגוש התחתון של אבן־חול נובית, מייצג את הקארבון, בדומה למה שאנו מוצאים במצרים המזרחית ובסיני.

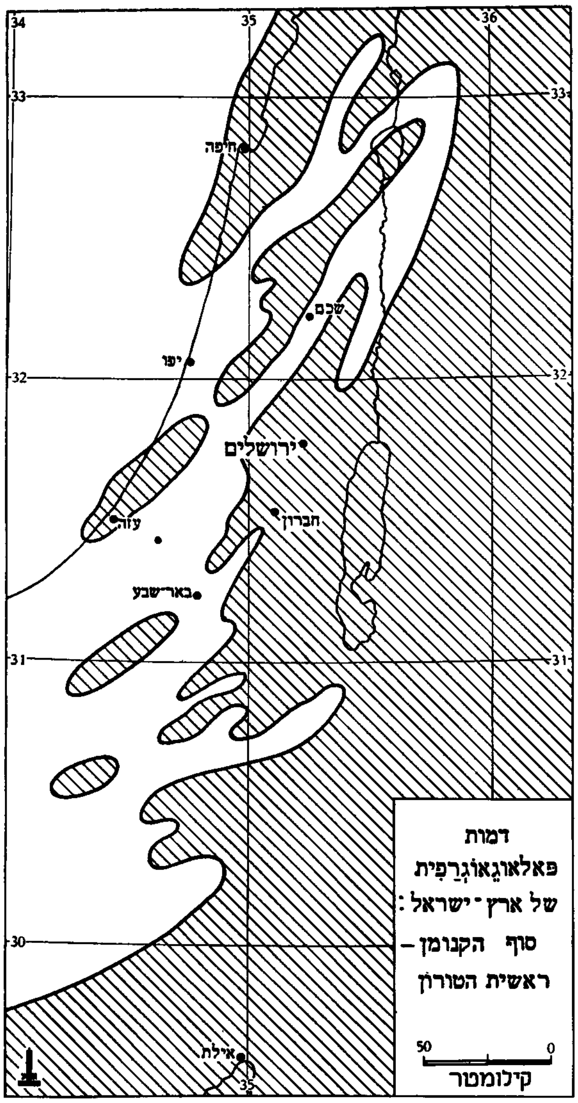
עביין הכללי של השכבות הפאלאוזואיות באר״י הוא מצומצם, וחלק גדול מהן הוא בעל אופי יבשתי (החלק התחתון של אבן־חול נובית). נראה, שהסֶדימֶנטאציה המקו־רית היתה דקה ושחלק מן השכבות גם נחרב ונסחף בזמני התנשאותן.

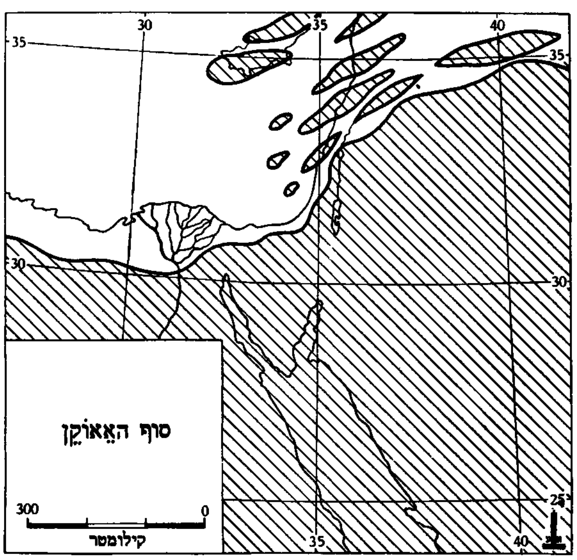
שכבות טריאַס נתגלו ראשונה בעבר־הירדן המזרחי בוָדי עַיון־מוסה, צפונית־מזרחית לים־המלח, ובעמק־יבוק; אח״כ נתגלו מחשופים גדולים במכתש־רָמון, בהרי־עריף (ג׳בל עוריף) ובג׳בל עראיף־אל־נַגַ׳ה בסיני, סמוך לגבול־ישראל. ההצפה הימית של הטריאַס התחילה סמוך לסיומו של הטריאַס התחתון, והיא מייצגת למעשה רק את הטריאַס התיכון („מושֶלְקַלְק״), כי החלק העליון של הטריאַס הוא שוב בעל אופי יבשתי. מבחינה זו הטריאַס של א״י הוא מטיפוס „גרמני״ אֶפִּיקוֹנְטִינֶנטאלי — בניגוד לטיפוס ה„אַל־פיני״, שהוא ימי ועמוק, גֶאוֹסִינְקלינאלי, מתחילתו ועד סופו. שכבות הטריאַס התיכון הישראלי מכילות אַמוניטים מקבוצת Ceratites, שהם אֳפיינים לטיפוס הגרמני. ים אֶפיקונטינֶנ־טאלי רדוד זה היה מחובר עם הים הגֶאוסינקלינאלי, העמוק יותר, של אנאטוליה, שהגיע עד צפון־סוריה; משום קירבת־תחומים זו נתערבו בשכבות הטריאַס הישראלי מאובנים מטיפוס אַלפיני במאובנים מטיפוס גרמני.

שכבות יורה, שהן מצויות הרבה בלבנון ובחרמון, נתגלו בתחום הישראלי בעמק־יבוק, בנגב, במכתש־רמון, במכתש־חתירה (הגדול) ובמכתש־חצרה (הקטן). בדומה לטריאַס, נעדרות בא״י גם ביורה השכבות של חלקה התח־תון — הליאַס —, כי באותו זמן לא הגיע הים עד לתחום זה; ההצפה הימית התחילה עם היורה התיכונה. ההפסקה בין הטריאַס התיכון ובין היורה התיכונה מתבטאת בשכבות של אבן־חול, שכוללות רבדי־חרסית ושרידים של צמחי־יבשה במקומות מסויימים.

השכבות הימיות של היורה התיכונה והעליונה מגיעות בתחום הישראלי עד לעובי של כ500 מ׳ — לעומת עובי של יותר מ2,000 מ׳ בחרמון, בלבנון ובג׳בל־מוּעַ׳רה שבסיני. שכבות אלו עשויות בעיקרן אבן־גיר מתחלפת לסירוגים באבן־חול, והן עשירות במאובנים של אַלמוגים, אַמוניטים, זרועגליים, חבצלות־ים וכד׳. בשכבות היורה העליונה של הלבנון והחרמון מצויים דרבנות דמויי־שזיף של קיפודי־ים (Cidaris glandifera), שהיו מוחזקים ביה״ב קמִיעות ואמצעי־ריפוי.

תקופות הקרֶטיקון־האוליגוקֶן היו תקופות של שלטון־הים בשטח הישראלי וסביבו. סדרת שכבות־הקרטיקון היא בעלת עובי מרובה והיא משתרעת על־פני מרחבים גדולים. שכבותיה בונות את רוב שטחי־ההר של הארץ, והעמוקות שבהן מתגלות במרכזי־האנטיקלינות. בקרטיקון התחתון מבחינים: חלק תחתון, שנתהווה על־פני יבשה, והוא בנוי אבני־חול ובו רישומים של צמחי־יבשה;

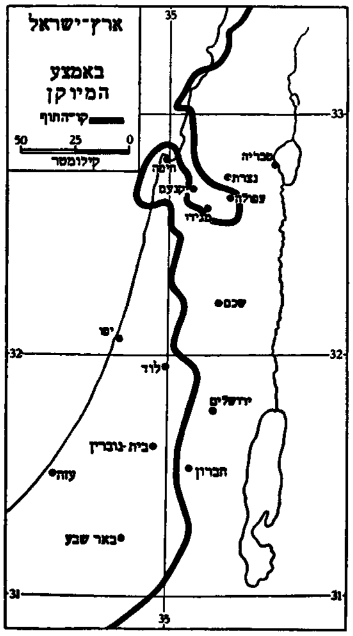
חלק עליון מורכב משכבות ימיות של אבן־חול גירית או גיר חולי, בחלקן אואוליטיות וברזיליות, ובהן שתי דרגות — התחתונה של אַפְּטִיוֹן (Aptian), העליונה של אַלְבִיוֹן (Albian). אחד מן המאובנים המציינים שכבות אלו הוא

האַמוֹניט מסוג Knemiceras. שכבות הקרטיקון העליון עשויות בעיקרן גיר ודולומיט, ובקצתן קוּרְצִיט („קוּרְצוֹליט") וצור. מבחינים בהן כמה דרגות, ששמותיהן נתפרסמו ברבים מחמת העניין ההידרולוגי שבהן: קְנוֹמָן, טוּרוֹן, סְנוֹן, מאסְטְריכְט, והאחרונה — דַנְיוֹן, שחלק מן הגאולוגים רואה בו את תחילת הקנוֹזוֹאיקוֹן.

דרגת הקְנוֹמָן מקבלת להתפשטות הנרחבת ביותר של הים כלפי המזרח ודרום־המזרח; הים הציף לא רק את א"י אלא אף חלק גדול משטחו של חצי־האי ערב בזמננו. ים זה היה מחוסר יציבות וקביעות, ושכבות הקנוֹמן מעידות על תמורות תכופות, שבאו בתחום כיבושיו. סלעיו הטיפוסיים הם: דולומיט וגיר דולומיטי (בערב': „מִיזִי אחמר", „מִיזִי יַהוּדי"), גיר קרטוני לבן, שמכיל לפעמים קרובות אמוניטים מקבוצת Acanthoceras, קְוַרצוליט ועוד. בסופו של תור הקנוֹמן נסוג הים, ובחלקים גדולים של א"י נראתה זמן־מה יבשה. הים של הטוּרוֹן חזר והציף יבשה זו ומחה את רוב עקבותיה. שכבות הטוּרוֹן עשויות בעיקר גיר גבישי (בערב': „מִלֶכֶּה") וגיר לבן צפוף וקשה (בערב': „מִיזִי חִילוּ"). גם הטוּרוֹן הסתיים בנסיגת הים, שרישומה ניכר בעיקר באי־שלמוּת חלקיהן העליונים של שכבות־הטוּרוֹן ובאי־שלמוּתן של שכבות הסֶנוֹן שעל־גביהן. שכבות הסנוֹן הן ברוּבן קרטוֹניות, רכות, לבנות; הן אָפייניות מאוד לשטחי מדבר־יהודה ולחלקים מרובים של הנגב. בחלק מסויים של שכבות אלו (דרגת־המשנה של קַמְפַּן [Campanian]) מצויים רבדים של צור כהה, שמתבלטים יפה בין השכבות הקרטוניות משום קשיותם וצבעם. סמוך להם מוטלים (בעיקר בדרום־הארץ) רבדים של גיר פוספאטי. שכבות מאסְטְריכט דומות לשכבות־הסֶנוֹן. — עובי הדרגות השונות של הקרטיקוֹן העליון שונה מאוד במקומות שונים, הכל לפי תנאי־הסדימנטאציה המקוריים ולפי המבנה הגאולוגי: הוא מצטמצם עד כדי עשרות־מטרים מועטות או גדֵל עד כדי מאות, או אף יותר מאלף, מטרים. העובי המרובה מציין בדרך־כלל את המבנים הסינקלינאליים; מכאן אחת מן הראיות לתהליכי־קימוּט בעיצומו של הקרטיקוֹן.

ראשית הקֶנוֹזוֹאיקוֹן הן השכבות של הפּאלֶאוֹקֶן, העשויות בעיקרן גיר קרטוני לבן והמצטרפות לשכבות קרטוניות־חֲואריות של הדַנְיוֹן שמתחת להן. שכבות האֵאוקן, המציינות באופן בולט את השטחים הסינקלינאליים, עשויות קִרטוֹן, גיר לבן או צהבהב, רך או קשה, ומכילות לפרקים רבדים של צור או של תרכיזיו. בדרך־כלל מועטים באיאוקן של א"י מאובנים גדולים, וכאמצעי־הבחנה משמשים מאובנים מיקרוסקופיים (בעיקר חוריריות [ע"ע]). לפעמים קרובות מצויות בשכבות האיאוקן, וביחוד באיאוקן התיכון, חוריריות גדולות מסוג הנוּמוּליטִים. הים האיאוקני היה נרחב מאוד, בדומה לזה של הקנוֹמן או הסנוֹן; אעפ"כ נתרומם באיאוקן התיכון חלק מן השטח מעל פני־הים כתוצאה מהמשך ההתקמטות, ושכבות של האיאוקן העליון מונחות בדרך טראנסגְרֶסיה על־גבי קודמותיהן. בסוף האיאוקן נסוג הים נסיגה נרחבת, אך באמצע האוֹליגוֹקן חזר וחדר חדירה שטחית לתוך השטחים הסינקלינאליים (סביבות משמר־העמק—עין־השופט, סביבות לוד־רמלה, איזור־לכיש).

עם האוליגוֹקן הושלמה למעשה בניית הקמטים על האנטיקלינות והסינקלינוֹת שלהם. מצב הסדימנטים של המִיוֹקן והפְּליוֹקן אינו תלוי עוד במבנה הקמטים, אלא בתנועות אֶפירוֹגֶנֶטיות ובתהליכי־התבקעות. מן המיוֹקן ואילך עוצבה היבשה החדשה. עם נסיגתו של הים האוליגוקני חזר והפך רוב האיזור ליבשה, אך הוצף שוב בערך באמצע המיוֹקן. הפעם הגיע הים במערב רק עד למרגלות־ההרים ולא חדר לפנים־הארץ אלא במפרצים של בקעות־הרוחב: באיזור באר־שבע—תל־ירוחם—דימונה עד חֲצֵבָה, ובאיזור עמקי־הצפון — לרגלי הכרמל דרך שער־העמקים עד סביבות עפולה. חדירה עמוקה זו, שנגרמה ע"י התהוותם של בקעים חדשים או ע"י התעמקותם של הישנים, נתלוותה לעיתים קרובות בפעולה וולקאנית לאורך פרצות־השבירה. ברוב השטחים, וביחוד בפאת ההרים במערב, נסוג הים בראשית הפליוֹקן, אך במרוצת־הזמן התחילו שוב תהליכי־התבקעות, שסייעו להצטברות של משקעים עבים לאורך מישור־החוף, ובמידה מצומצמת יותר — במפרצים.

ההתבקעות הנמרצת ותזוזות גושי־השטחים כלפי מעלה־מטה או לצדדים הן אָפייניות לכל המיוֹקן והפליוֹקן. באותם הזמנים גם הופרדו מפרצים מן הים והפכו ללאגונות או לאגמים, וכך נתהווּ פוֹרמאציות לאגונאריות ואגמיות בנגב, בעמקי זבולון–קישון–יזרעאל–בית־שאן, בגליל המזרחי מכפר־גלעדי עד עמק בית־שאן, בבקעת־החוּלה, בקעת־כינרת ובכל בקעת־הירדן. תהליכים אלה נמשכו תוך תמורות שונות במשך הפְּלֵיסטוֹקן, ואף אחריו עד היום, וגרמו להתהוות שכבות של גיר אגמי כדי עובי של מאות מ', לפעמים קרובות עם סלעים וולקאניים ובכמה איזורים עם מירבצים עבים של גבס.

ההיסטוריה הפְּלֵיסטוֹקֶנִית של א"י מושפעת, מצד אחד, מן המאורעות הכלליים של הזמן ההוא — ההתקרחות בשטחים הסביב־קטביים, התמעטות המים באוקיינוסים הקשורה בה, ההתפשטות האָפיינית של שוניות־האלמוגים באיזורים הטרופיים; ומצד שני — מן ההתפתחות העצמית של תחום־הארץ — המשך מוחלש של תהליכי ההתבקעות, הפעולה הוולקאנית הנמרצת הקשורה בהם, תהליכי־ההקצָעה של הרמות ומילוּי הבקעות העמוקות. התמורות החשובות ביותר פגעו במישור־החוף ובבקעת הערבה—הירדן משום תכונותיהן המורפולוגיות הבולטות. במישור־החוף נרבדו משקעים חופיים עבים, רובם יבשתיים וקצתם ימיים. איזור־החוף נתון בתהליך של שקיעה איטית ומפסיד מֶרְחָבוֹ; רק חלקים ממנו, כגון איזור ראש־הנקרה ואיזור־הכרמל, נמצאים במצב של התרוממות יחסית או של שקיעה איטית יותר. סימנים הרבה מעידים, שגם בקעת הערבה—הירדן היתה נתונה בפליסטוקן — וייתכן, שעדיין היא נתונה אף כיום — בתהליך איטי של שקיעה, שהשפיעה בלא ספק על הצטברותם של חמרי־

הסחף, המובאים אליה משני עברים; אך מידת מילויה של הבקעה עולה על מידת שקיעתה.

תולדות המחקר הגאולוגי של א"י. עוד קודם שנוצרה הגאולוגיה כמדע, עוררו התופעות הגאולוגיות של א"י וסביבותיה את תשומת־לבם של סופרים, תיירים וחוקרים — במידה מרובה משום הקדושה שייחסו לארץ ולכל הקשור בה. כרוניסטן מן המאה ה13, ז'ואנויל (Joinville), ציין את מציאותם של דגים מאובנים בסלעי־הלבנון. קונרד גסנר (ע"ע) פירסם ב1565 את תמונת „אבן־היהודים" (Lapis judaicus) — דרבן קיפודי־ים (Cidaris glandifera) מן היורה, המצוי בהרי הלבנון והחרמון; הדגים המאובנים של הלבנון הוסיפו לשמש עניין מדעי לעשרות חוקרים, בכללם גדולי הפאלאונטולוגיה, עד ימינו אלה.

הידיעות המדעיות הראשונות על המבנה הגאולוגי של הלבנון נתפרסמו ע"י בוטה (Botta) ב1831. ב1841—1848 נתחברה הסקירה הגאולוגית הראשונה של ארצות המזרח הקרוב, וארץ־ישראל בכללן, ע"י מהנדס־המכרות האוסטרי י. רוסגר (J. Russegger), שעבד בשירות מצרים (הסקירה כלולה בכרכי־הרשימות שלו). מימי־קדם היה ים־המלח מעורר עניין מיוחד ועושה רושם כמעט אגדי; אך רק ב1840 נתגלה, שמימיו נמוכים כ400 מ' מפני הים התיכון. ב1848/49 נערכו חקירות שיטתיות ראשונות בבקעת־הירדן ובים־המלח ע"י משלחת הצי האמריקני בראשותו של ו. פ. לינץ' (W. F. Lynch); הדו"ח של המשלחת כולל חלק פאלאונטולוגי מאת ט. א. קונרד (T. A. Conrad), שבו הונח היסוד לידיעת המאובנים של הארץ. המשלחת הצרפתית של דה סוסי (L. F. J. C. de Saulcy), בהשתתפותו של הגאולוג ל. לרטה (L. Lartet), פירסמה את מחקריה ב1869—1872. באותן השנים ערך א. פראס (O. Fraas) מסעות בארצות השוכנות על גבולה של א"י, מצרים וסוריה (1867—1877). מחקריו של האנגלי א. הל (E. Hull; 1885) חשובים בעיקר להכרת החבל שבין אילת לים־המלח. תקופת־מסעות זו ביססה השקפה כללית — אע"פ שעדיין היתה אז מטושטשת — על המבנה הגאולוגי של הארץ.

משנות ה80 עד מלחמת־העולם I עסקו חוקרים הרבה, בני עמים שונים, בבעיות חלקיות ובפרטים של הגאולוגיה של א"י, וביחוד במאובנים, שהם האמצעי העיקרי לקביעת הגיל והסדר של השכבות. מחשובי החוקרים של אותו זמן היה מ. בלנקנהורן (ע"ע), שפירסם — מ1889 ואילך — במשך כמעט 50 שנה עשרות מחקרים ומאמרים בגאולוגיה ופאלאונטולוגיה של א"י ושכנותיה.

מימי מלחמת־העולם I ואילך ניתנה אפשרות של סיור באיזורים קשי־גישה ושל גילוי עובדות חדשות; ההתעניינות בגאולוגיה של כל איזור המזרח התיכון גברה בקשר לחיפושי־הנפט. המחקרים החשובים מראשיתה של תקופה זו הם אלה של הצרפתי א. דוביה (H. Douvillé; 1916) על היורה והקרטיקון של ג'בל מוע'רה בסיני ושל הגאולוגים האנגליים על הקאמבריון, הטריאס והיורה של א"י ועבר־הירדן. ב1920 נתפרסמה עבודתו של ח. טויבנהויז (ע"ע) על האמוניטים של הקרטיקון העליון בא"י — המחקר הגאולוגי הראשון, שנתחבר ע"י יהודי ארצישראלי. בימי המאנדאט הבריטי עסקו בחקירה הגאולוגית של הארץ היועץ הגאולוגי של ממשלת א"י, ג'. ס. בליק (G. S. Blake), והמחלקה לגאולוגיה של האוניברסיטה העברית בראשותו של ל. פיקרד (ע"ע). ממשלת־המאנדאט טיפלה בבעיות כלליות ושימושיות בהמשך לעבודתו הגדולה של בלאנקנהורן, ואילו האוניברסיטה העברית עסקה בעיקר במחקרים איזוריים ופאלאונטולוגיים. קוים קשר בין המחקר שנעשה בא"י ובין המחקרים הממצים, שנעשו ע"י ל. דיברטרה (L. Dubertret) וחבריו באיזורי סוריה והלבנון. בעשר השנים האחרונות של תקופת־המאנדאט הגדילו לעשות הגאולוגים של חברת־הנפט העיראקית. כל החקירות שנעשו בתקופה זו סוכמו במחקריהם של מ. אבנימלך (1936) ול. פיקרד (1938—1943).

במדינת־ישראל הוקם מכון גאולוגי, שהוא משותף לממשלה ולאוניברסיטה. החיפוש אחר אוצרות מינראליים בארץ המריץ את המחקר, שבו משתתף גם חיל־המדע של צה"ל. בהנהלתו של י. בן־תור נעשה מיפוי גאולוגי מפורט של הנגב, המשלים את המחקרים הקודמים של הגאולוגים של חברת־הנפט העיראקית; וכן נערכה מחדש המפה הגאולוגית של בליק, החופפת את חלקי־הארץ המרכזיים והצפוניים. בקשר למיבצעים אלה הורחב המחקר הפאלאונטולוגי, וביחוד המיקרו־פאלאונטולוגי. ההתעניינות באוצרות מינראליים הביאה לידי בירור מקיף ויסודי של אפשרויות מציאותם של נחושת, מאנגאן, ברזל, פוספאט, גפרית, סוגי־חרסית, סוגי־חול ועוד. הזדמנות חדשה להרחבת הידיעה הגאולוגית של הארץ ניתנה בשנים האחרונות ע"י קידוחי־הנפט.

מ. אבנימלך, צפונות סלעי ארצנו, 1948; י. בן־תור – ע. פרומן, המפה הגיאולוגית של הנגב, 1951; L. Lartet, *Essai sur la géologie de la Paléstine*, I–II, 1869–1872; E. Hull, *Memoirs on the Geology and Geography of Palestine: Survey of Western Palestine*, 1886; M. Blanckenhorn, *Syrien und seine geologische Vergangenheit*, 1892; id., *Syrien, Arabien und Mesopotamien* (Handb. region. Geol. V, 4), 1914; G. S. Blake, *The Stratigraphy of Palestine and its Building Stones*, 1935; M. Avnimelech, *Etudes géologiques dans la région de la Shephela*, 1936; L. Picard, *Structure and Evolution of Palestine*, 1943; id., *The Structural Pattern of Palestine*, 1954; id., *History of Mineral Research in Palestine*, 1954.

מ. א.

פטרוגראפיה ומינראלוגיה. — תולדותיה הגאולוגיות של א"י רשומות במבנה הפטרוגראפי והמינראלוגי שלה. רוב שטח־הארץ בנוי סלעי־משקע ומינראלים סדימנטאריים, שהם קשורים בסלעים אלה, ואילו סלעים ומינראלים מאגמתיים חשופים בה בשטחים מצומצמים בלבד.

ו. פטרוגראפיה. — (1) **הסלעים המאגמתיים** הקדומים ביותר, שהם שייכים למאסיו הערבי־נובי, חשופים על־פני השטח בפינה הדרומית של הארץ בלבד, ממפרץ־אילת עד איזור־תמנע. עיקרם של הסלעים העד־הקאמבריים הללו הם גראניטים, ובצידם סלעים פלוטוניים אחרים: סיאניטים, דיוריטים, גברו, וסלעים אולטרא־בסיסיים. האיזור העד־קאמברי שבדרום־הארץ עשיר גם בסלעים וולקאניים, פרי התפרצותן של לבות, שנשתפכו על־פני השטח בזרם אחר זרם עד לעצמה כוללת של 400 מ' ויותר. לבות אלו היו חמוצות ברובן, וסלעיהן הם פורפירים ופורפירי־קווארצה, וכן פורפיריטים בעלי מבנה פלואידאלי מובהק. גידים מאגמתיים, מהם קטנים וצרים ומהם גדולים כדי רוחב של כמה עשרות מ' וכדי אורך של ק"מ אחדים, חוצים את כל שאר הסלעים של תקופת העד־קאמבריון. מלבד רוב הסלעים הפלוטוניים והוולקאניים, המרכיבים גם את המאסיווים של הסביבה, מצויים בגידים: סלעי־דיאבאס ירוקים ושחורים; אפליטים לבנים, מורכבים מצירוף גרגרי דק של קווארצה,

נוף גראניטי בנגב (הר־יהושפט על־יד אילת) (מארכיון הצילומים של המכון הגאולוגי)

אורתוקלאז וגראנאט; פגמטיטים, שהרבה מהם מורכבים מגבישים של אורתוקלאז בגודל של 10 ס"מ לערך, מנציצים וקווארצה, ולפעמים מגראנאט.

השלב המאגמתי השני בתולדותיה הגאולוגיים של הארץ נתהווה בתחילת הקרטיקון התחתון. הוא מצטיין באופי אלקאליני מובהק, והוא מתבלט בעיקר בנגב המרכזי, בסלעים הטריאסיים והיוראסיים ובשכבות הנמוכות ביותר של הקרטיקון התחתון של מכתש־רמון, וכן בהר־עריף. הסלעים המאגמתיים באיזור זה הם ברובם אינטרוזיוויים ובמיעוטם פרי התפרצויות וולקאניות שעל־פני השטח. האינטרוזיה המאגמתית הגדולה ביותר במכתש־רמון הוא שן־רמון, המתרומם סמוך לצוק הדרומי של המכתש. אינטרוזיה חשובה

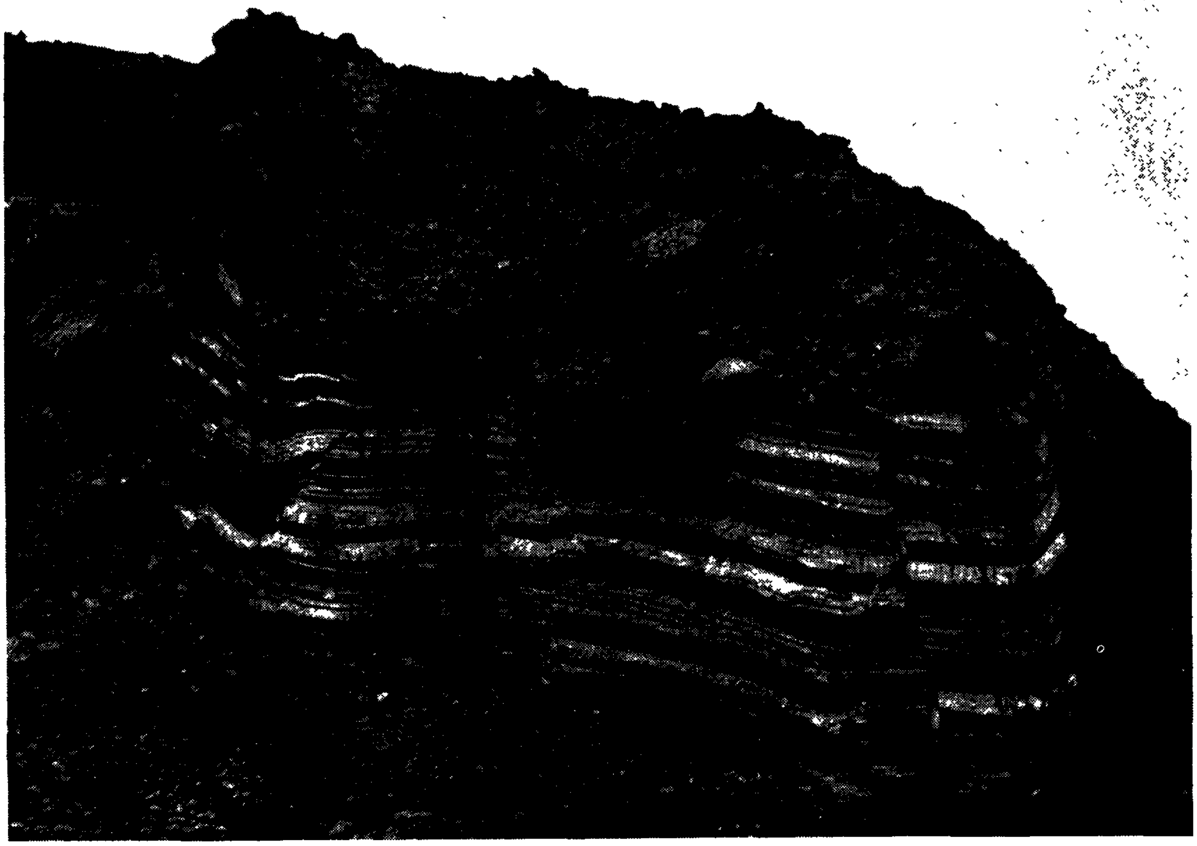

גיד של פגמאטיט בתוך גראניט (נחל־שלמה)
(מארכיון הצילומים של המכון הגאולוגי)

אחרת היא הלקוליטית־אססכסיטית, שחדרה לתוך סידרת הגבס הטריאסי של נחל־רמון. באיזור רמון מצויים יותר מ־100 גידים; רחבם הוא עפ"ר מ־1 מ' עד 3 מ' וארכם לפעמים כמה ק"מ. אפייניים ביותר למכתשי רמון ועריף הם הסילים המאגמתיים, שחדרו במספר מרובה בין שכבות היורה והטריאס ושעביים מגיע עד 30 מ'. התופעה המאגמתית החשובה ביותר של הנגב המרכזי הוא הקילוח הבזלתי הגדול — תוצאה של התפרצויות וולקאניות בתחילת הקרטיקון התחתון, שכיסו שטח של יותר מ־5,000 קמ"ר. חלקים מקילוח זה חשופים היום הן ברמון והן בהרי־עריף. עצמת זרמי־הלבה מגעת עד כדי 80—100 מ'. הסחיפה פיסלה בהם שורה של הרים קוניים שחורים בחלק המערבי של המכתש.

בקרטיקון העליון הורגשה פעילות וולקאנית בתחומו של הר־הכרמל ובהרי אום־אל־פחם. וולקאניזם זה היה תת־ימי, וסלעיו — זרמים בזלתים וטופים, משולבים בסלעי־המשקע של הים הקרטיקוני.

השלב הוולקאני הצעיר ביותר נתהווה בשלישון העליון ובפליסטוקן, ופעולתו נמשכה כנראה כמעט עד לתקופה ההיסטורית. סלעים וולקאניים מתקופות אלו מתגלים בעמק־החוף, בגליל ובעמקי־הצפון. במיוקן ובפליוקן נתכסו שטחים גדולים — כגון הגליל הדרומי־מזרחי בין טבריה, עמק בית־שאן, מרחביה והר־תבור והשטח שבין ים־חולה וים־כינרת — זרמי לבות, שעצמתן הכללית עולה על 400 מ'. בפליוקן העליון, וכן בפליסטוקן, אירעו גם התפרצויות געשיות, שפלטו כמויות גדולות של פצצות וולקאניות, לאפילים ואבק, וכתוצאה מכך נצטברו שכבות של טופים ואגלומראטים וולקאניים, כגון בנחל־יבנאל (ואדי־פג'אז), בסביבת פוריה ובקרני־חיטין. כמה מהרי־הגעש, שפלטו את הטופים הללו, עדיין הם קיימים, אף אם בצורה פגומה, ביניהם קרני־חיטין ושורת הרי־הגעש שבסביבת כפר־גלעדי. וולקאניזם זה היה רובו ככולו בסיסי, וסלעיו — מסוגי־הבזלת, כולל נפלינים. בקרני־חיטין מרפיעות בין חמרי־הטופים פצצות־גברו.

אבן־חול נובית מרובדת (הרי־עמרם) (מארכיון הצילומים של המכון הגאולוגי)

(2) סלעים מֶטאמורפיים נדירים בא״י ומופיעים בעד־קאמבריון של אילת בלבד, ועמם נמנים כמה מן הסלעים הקדומים ביותר של הארץ, בני גיל של 1,000 מיליון שנה ויותר. מבחינת התהוותם הם מתחלקים לשני סוגים: (1) סלעים אורְתו־מֶטאמורפיים, שהיו תחילה סלעים מאגמ־תיים, והם מיוצגים בעיקר ע״י גְנֵיסים, שנוצרו מגראניטים בתקופות־הקימוט הגדולות של העד־קאמבריון; (2) סלעים פארא־מטאמורפיים, שהם סלעי־משקע ממקורם ושמהם מצויים ביותר צפחות־נציץ.

(3) סלעי־משקע הם הסלעים הנפוצים ביותר בא״י. הם חשופים על פני יותר מ־80% של שטח־הארץ, וברוב המקומות עצמתם מרובה. סלעים סֶדימנטאריים ידועים בארץ מכל התקופות הגאולוגיות, והם כוללים כמעט את כל הסוגים של סלעי־המשקע השונים:

א) סלעי־משקע־מֶכאניים, שנוצרו ע״י הצטברות של חלקיקי־סלע שבורים, ללא התחשבות בגודל החלקיקים. מהם: קונְגלומֶראטים, כגון זה של אילת, שעצמתו עולה על 300 מ׳ ושנוצר בסוף העד־קאמבריון כתוצאה של אֶרוזיה נרחבת של הרי־קימוט גבוהים; חלוקיו המאגמָתיים והמֶטא־מורפיים השונים מלוכדים ליכוד חזק ע״י אַרְקוזה ויוצרים הרים דומים בצורתם להרי־הגראניט.

קונגלומראטים מופיעים גם בבסיסי הסדרות הימיות מן הקאמבריון התחתון והאורדוביקון התחתון במקומות שונים בין תמנע ואילת; בנחל־רמון ובהר־עריף, בבסיס הקרטיקון התחתון, חשוף קונגלומראט חשוב ממקור פלוביאטילי. קונגלומראטים נדירים בסדרות הימיות העבות של הקרטי־קון והפלֶאוגֶן, אך הם חוזרים ומופיעים שוב בכמות מרובה בסידרות הסלעים של השלישון העליון ושל הפליסטוקן. קונגלומראט־הבסיס של סידרת־חצבה, מן המיוקן התחתון, המגיע לעשרות מ׳ בעובי, מופיע — למשל — באיזור עין־יהַב, בסביבות תל־ירוחם ושדה־בוקר, יוצר את הלוח הקשה שבראש הר־ארחות, ומחשופיו מרובים באיזור נחל־אֶפְעֶה. הקונגלומארט הפוליגֶני הקשה שֶמִן הפליוקן שבסביבת כפר־גלעדי מנוצל כסלע אורנאמנטאלי. בפליוקן העליון נוצר קונגלומראט־הערבה, ממוצא פלוביאטילי, שמחשופיו מרובים לאורך כל שקע־הערבה. מאותה תקופה בערך הן ההצטברויות הנרחבות של החצץ הצורני, הבונות את החמדות של הנגב והמופיעות על־פני מאות קמ״ר, כגון דרומה מהר־צניפים באגן הניקוז של נחל־חיון.

מחשופים של אבני־חול תופסים כחמישית משטחה של א״י. מבחינת מקורן ומבנן יש להבחין בהן 4 קבוצות:

1) אבני־חול נוביות — משקעים, בעיקר מדבריים, עשירי־צבעים, שנצטברו בין הקאמבריון ובין הקרטיקון התחתון. הן חשופות בעובי של מאות מ׳ על־פני שטחים ניכרים בדרום (מאילת עד יטבתה), במכתשי עריף, רמון, חתירה וחצרה ובשטחים מצומצמים במערב אגן־החולה, בחלק התחתון של מורד־רמים.

2) אבני־חול ימיות, שנצטברו בתקופות שונות במים רדודים, לא הרחק מקו־החוף. הקדומות שבהן, שהן מן הקאמ־בריון התחתון, מתגלות בדרום־הארץ באיזור תמנע־אילת; אבני־חול גיריות, דולומיטיות ובחלקן גְלַאוקוניטיות, עשירות לפעמים באואוליטים גיריים או ברזיליים, מן השלבים המוקדמים של הטראנסגרֶסיה הימית הגדולה של הקרטיקון התחתון — בהר בָּתור, בהר־עריף, במכתשי רמון, חתירה

וחצרה, בוואדי־פרעה מזרחית לשכם, בהר־נְטוֹפָה (ג׳בל־חֲזַבֶּה). ובגוש־רמים שבגליל (אבני־חול אלו הן סלעי־הקיבול של הנפט בשדה־חֶלֶץ). אבני־חול גיריות ועשירות בשרידי־חי מבין משקעי הטראנסגרֶסיות הימיות של השלישון העליון והפליסטוקן מצויות באיזור באר־שבע, בסינקלינות השונות של הנגב הצפוני, בעמק־יזרעאל ובמקומות הרבה בעמק־החוף ובשפלה.

3) אבני־חול אגמיות. הקדומות שבהן הן „אבני־החול של זֶבְרָה" — אבני־חול מאנגַניות דקות־גרגר ומחוסרות־ליכוד — המצויות באיזור־תמנע; אבני־החול האדומות והמגוונות של סידרת־סדום, המתגלות בעיקר בצלע המזרחית של הר־סדום ושהן, כנראה, מן האוליגוקן; מאותה תקופה מצויות אבני־חול אגמיות גם במקומות שונים בהר־הנגב, כגון סמוך להר־טרף ובאגן נחל־מרזבה; במיוקן ובפליוקן נצטברה בעמק־הערבה בין נחל־פארן ובין ים־המלח סידרת־חֲצֵבָה האגמית, ששכבותיה מורכבות בעיקרן מחול ואבני־חול אדומות וירוקות, בחלקן חרסיתיות; מאותן התקופות הן גם הכמויות הגדולות של אבני־חול אגמיות (שאף הן אדומות ברובן) שבגליל התחתון, כגון בסביבת טבריה (הר־הורדוס, עין־גב, ועוד).

4) אבני־חול חופיות צעירות, שנתהוו, מן המיוקן ואילך, מן החול המובא לחופי־הארץ מסחף הנילוס, ואפשר גם מן החולות של הסיני, ע"י הזרמים של הים התיכון, ומצטבר כאן לחולות, שנודדים עם הרוחות מזרחה. כמעט לאורך כל החוף הים־תיכוני משתרע איזור של חולות, שחודרים במקומות אחדים, כגון על־יד משאבים ובקרבת חדרה, עמוק לפנים הארץ. חול זה מורכב בעיקר מגרגרי־קווארצה עם אחוז ניכר של גרגרים גיריים, בעיקר קליפות של חוריריות. חולות אלה נתקשו במרוצת־הזמן ע"י קאלציפיקאציה והפכו לאבני־חול גיריות ערוכות עפ"ר בצורת שתי וערב — הקורקאר; מצפון לכרמל אין חול־החוף מכיל קווארצה, אלא הוא בנוי רובו ככולו חלקיקים שבורים ומרוסקים של קליפות אורגאניות גיריות, וזהו הזיפזיף, החשוב לבניין.

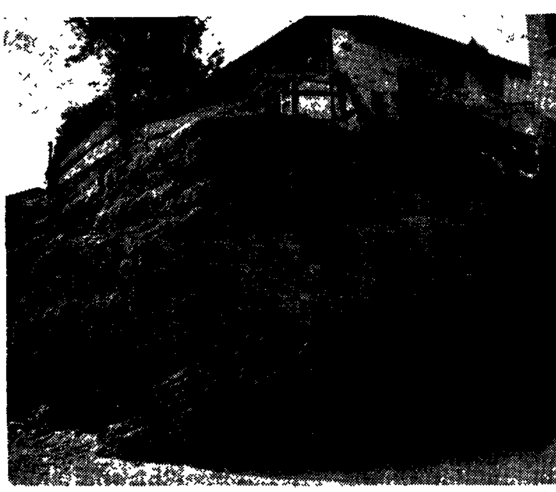
ב) סלעים קארבונאטיים הם מן הסלעים הרווחים ביותר בארץ והם מגוונים ביותר מבחינת מבנם, הרכבם ומוצאם. מבחינים בהם שתי קבוצות עיקריות: גיר (בעיקר קארבונאט־הסידן) ודולומיט (קארבונאט של סידן ושל מאגנזיום).

1) גיר מופיע בארץ כמעט בכל התצורות הגאולוגיות מן האורדוביקון עד הפליסטוקן. ביחוד נפוץ גיר ימי, שהושקע בַּטראנסגרֶסיות הימיות הגדולות ושהוא בונה את רוב השטחים ההרריים בארץ. הוא כולל: גיר ליתוגראפי — מיזי חילו, גיר קשה, חלק ושביר, עפ"ר בעל צבעים אפורים או חומים בהירים; גיר שֵׁישִׁי — מֶלֶכֶּה, גיר קאלציטי גבישי, בעל גרגר גס ובעל ברק מיוחד, אבן־בניין עיקרית בא"י מן התקופה הישראלית עד התקופות הרומית והביזאנטית (ממנה היה בנוי בית־המקדש); קֶרטון — סלע גירי אבקתי רך, בעל צבע לבן, בנוי גבישי־קאלציט דקיקים ביותר, שהוא עיקרם של איזור נחל־פארן העילי, איזור־השפלה, מדבר־יהודה, ההר שבין שכם לתול־כרם, רמות־מנשה, הרי־שפרעם, איזור־תרשיחה וסביבותיה של צפת (הר־כנען) ושהוא מנוצל בארץ בקנה־מידה רחב לשריפת־סיד; גיר אורגאנוגני, שנבנה מקליפותיהם של צדפות, קיפודי־ים, אלמוגים — שמוסיפים גם היום לבנות סלעים בחוף־אילת —, ובעיקר של חוריריות וביניהן נומוליטים, שקליפותיהם הגדולות בונות סדרות עבות של סלעים — בעיקר מן האיאוקן התיכון — בהרי־הנגב, בהר־הגלבוע, בגבעת־המורה, באיזור צפת וכפר־גלעדי בגליל העליון; גם סוגים של אצות בנו — ובונים — סלעים בארץ.

גיר אגמי מצוי בין משקעי־האגמים של השלישון העליון, והוא חשוף בעיקר בנחל־פארן, בכל הערבה הצפונית, בעמק־יזרעאל ובגליל המזרחי. נטף־גיר, שהוא נקבובי ומרובות בו צורות סטאלאקטיטיות, נוצר ע"י התנדפותם של מי־מעיינות, בעיקר בפליסטוקן, והוא מצוי במעיינות־הערבה, כגון עין־מנוחה, עין־רחל, עין־יהב, בחוף המערבי של ים־המלח ובשטחים גדולים בעמק בית־שאן. גיר יבשתי — נארי, שנוצר, כנראה, מתוך התנדפותם של מי־תהום עשירים בסידן (העולים מן העומק בעונה היבשה) ושמכסה את כל הסלעים הקודמים כשטיח עליון בעובי של עד 4 מ׳ לערך. שטחי התפשטותו העיקריים הם: השפלה, הרי־שכם, הרי־אפרים והגליל המערבי; אין הוא נוצר בשטחים מדבריים, כגון מדבר־יהודה והנגב.

2) דולומיטים נפוצים מאוד בא"י, ביחוד בין סלעי אורדוביקון, טריאַס, קֶנוֹמָן וטורון. פרט לשכבות מועטות של דולומיט, שמצויות בסידרת־סדום ושהן ממוצא אגמי, כל הדולומיטים הם ממוצא ימי, והם מתחלקים לשני סוגים: מִיזִי יַהוּדִי וסוג קריית־ענבים. מיזי יהודי הוא דולומיט אֶפִּיגֶנֶטִי, שנוצָר על־ידי מֶטאסומאטוזה של גיר; הוא סלע אפור—אפור־כהה, קשה, גרגרי צפוף, וחלקי־הארץ הבנויים מסלע זה מצויינים בתלילותם ובתופעות קֶרְסְטיות, כגון האיזור שממערב לירושלים ושטחים נרחבים בהר־רמון, בהרי־הכרמל ובגליל העליון; משום קשיותו המרובה ועמידתו הטובה בפני כוחות־הבליה מנוצל דולומיט זה הרבה כאבן־בניין (אבן ירושלמית); מיזי יהודי אדום ידוע בסביבת־ירושלים בשם מִיזִי אַחְמַר. סוג קריית־ענבים הוא משקע כימי מקורי, סלע רך, דק־גרגר, שכבתי, עפ"ר לבן, אך לפעמים גם חום או אדום (מחמת תוספת תחמצות־ברזל); נוף בנוי מסלע זה הם הרי־יהודה — נוף הררי מתון בעל מדרונות מודרגים.

ג) חרסיות וחוואר. החרסיות (והסלעים הקשורים בהן — פצלים, טין וכד׳), המהוות כ־80% של כל סלעי־המשקע בעולם, הן נדירות בא"י. חרסיות ירוקות, קצתן מעו־

שכבות־קורקאר בכיוונים מצטלבים (תל־אביב)
(מארכיון הצילומים של המכון הגאולוגי)

רבות בחול (טיט), מופיעות באורדוביקון של תמנע; שכבות־חרסית, שמתחלפות לסירוגים עם דרגשי גיר ודולומיט — במושלקאלק של מכתש־רמון; חרסיות ירוקות וחומות, בחלקן חוואריות וגבסיות, מן היורה — במכתשי חתירה וחצרה; חרסיות עבות, מלוות חוואר, גבס ואנהידריט, מן הקנומן העליון—בעיקר בנגב הדרומי (תמנע, יטבתה); פצלים חרסיתיים ירוקים וכחולים, עשירים בגבס מן הדאניון — בשטחים גדולים של הנגב; וסדרות עבות של חרסית כחולה וירוקה, קצתה פיריטית (סקיה), מן המיוקן והפליוקן, בונות חלק ניכר של תחתית עמק־החוף; כל אלה הן ממוצא ימי. מיני־חרסית ממוצא אגמי הם: החרסיות הקאוליניות הלבנות מן היורה שבנחל־רמון; שכבות־החרסית האדומות והירוקות של האגמים השלישונים בנגב ובגליל המזרחי. הרבה מחרסיות אלו מנוצלות כיום במידה מרובה לצרכי התעשיה הקראמית.

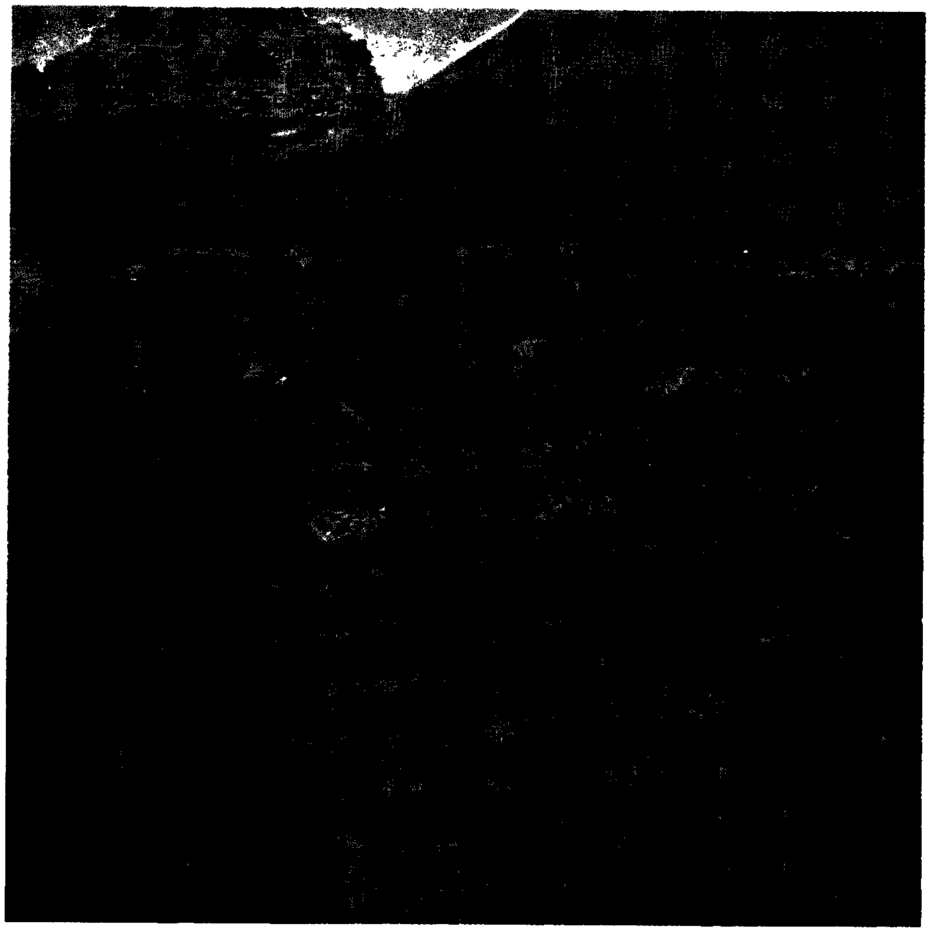
נפוצים מן החרסית הם סוגים של חוואר, שהוא תערובת מכאנית של חרסית ושל קארבונאט־הסידן. סדרות עבות של חוואר, בעלות צבעים חומים או ירקרקים, מתגלות בסדרות הימיות של היורה במכתשי חתירה וחצרה ובין סלעי הקנומן (רמון, הר־עריף) והטורון (פציאס משור־חוה), וכן בין הסדרות האגמיות — סידרת־סדום, סידרת־חצבה וביחוד סידרת חוואר־הלשון. הסידרה האחרונה היא משקע של ים־המלח הפליסטוקני, שהוא מצוי בעובי מרובה בכל עמק־הירדן והערבה עד דרומית לעין־חצבה, והוא מצטיין בריבוד דק ביותר, שבו מתחלפים רבדים חוואריים־חרסיתיים (משקע־חורף) ברבדים חוואריים־גבסיים (משקע־קיץ).

ד) צור וקווארצולית. א״י עשירה בצור — סלע, שהוא מורכב בחלקו הגדול מתחמוצת־צורן אמורפית. תרכיזיו מופיעים בסלעי הטריאס העליון של נחל־רמון וביורה העליונה של המכתש הגדול, ולפעמים גם בשכבות דקות בצבעים סגולים או אדמדמים בגיר ובדולומיט של הקנומן והטורון. תצורה צורנית מובהקת היא הקמפן, המורכב דרגשי־צור מאסיוויים, שמצטרפים לפעמים לסידרה רצופה; לפעמים מתחלפות שכבות־צור, שעובי כל אחת מהן הוא כמה ס״מ בלבד, בשכבות קרטוניות ופוספאטיות; הצבע הרגיל של צור הקמפן הוא חום־אפור, אך לפעמים מופיע בו גם צור לבן (חלמיש). צור הקמפן נעדר או מפותח רק במקצת בגליל, ובדרך־כלל הולכת וגדלה כמותו מצפון הארץ לדרומה; במרכז־הארץ מגיע עביין של שכבות־הצור לכמה מ׳ בלבד, ואילו בנגב — לעשרות מ׳ (עד 70 מ׳). צור הקמפן מורכב למעשה מחתיכות זוויתיות של צור, שהן מלוכדות ע״י דור שני של צור הומוגני. שכבות־הצור של הנגב יוצרות בבלייתן המדברית את מישורי־החמדות הגדולות של הנגב הצפוני והמרכזי, הזרועות גושים וחצץ של צור.—במשקעי־האיאוקן מתחלף לסירוגים צור באפקי תרכיזים או בשכבות דקות בסלעים קרטוניים, ובסידרה מצוי כל המעבר המודרג מצור לקרטון. — סדרות הקנומן והטורון מכילות ברוב שטחי־הארץ סלע צורני, שהוא כמעט מיוחד לא״י: הקווארצולית — סלע סדימנטארי מורכב מגרגרי־קווארצה בגודל של עד 2 מ״מ, שנוצר ע״י קווארציפיקאציה דיאגנטית של סלעים גיריים. סלע זה מופיע בעיקר בתוך סדרות דולומיטיות, ועובי־שכבותיו מגיע בהרי־יהודה עד 6 מ׳.

ה) אוואפוראטים נוצרו כמשקעי התאדות של מי לאגונות ימיות או אגמים מדבריים מלוחים, בעיקר בטריאס העליון, בתקופת המעבר בין הקנומן לטורון ובשלישון התיכון והעליון. בשעת נסיגתו של הים הטריאסי נוצרה באיזור־רמון לאגונה רחבה, ובה הושקעה סידרה רצופה של גבס, שעביה מגיע כיום בכמה מקומות ל170 מ׳. סלעי־הגבס הם גבישיים, לבנים, אפורים וכחלחלים, והם מרובדים בשכבות, שעביין מגיע ל½ מ׳. כתוצאה מתנאים לאגונאריים, שהתקיימו בשטח־הנגב בתקופת־המעבר מן הקנומן לטורון, מצויין גם חלק זה של החתך בריבוי אפקי־גבס, שמתחלפים בשכבות של חוואר וחרסית; באיזור־יטבתה מופיעות בחתך זה גם שכבות של אנהידריט. דרגשי־גבס בצורת סלעים דקי־גרגר עד סמיכים ועפ״ר בעלי צבעים כחלחלים מצויים בין המשקעים של האגמים הפליוקניים של הגליל התחתון (מנחמיה, גשר, ואדי־בירה ועוד). באמצע השלישון נוצר בעמק־הערבה, בשטח שבו משתרע כיום ים־המלח, אגם מדברי גדול, שבשעת התאדותו שקעו על קרקעיתו כמויות עצומות של מלח־בישול. שכבות אלו הן חשופות כיום בהר־סדום בשתי סדרות: סידרה תחתונה בעלת עובי של יותר מ150 מ׳ וסידרה עליונה בעלת עובי של כ100 מ׳. סלעי־המלח הם גסי־גרגר ובעלי רבידה ברורה. עד אמצע הפליסטוקן היו סידרות־המלח של הר־סדום קבורות בעומק, וחלק ניכר מהן נמס מתוך מגע במי־תהום ולא השאיר אחריו אלא גבישי אנהידריט וגבס, שנתלכדו על גבי מלח־הבישול לסלעי־חיפוי אנהידריטי־גבסי, שעביו מגיע עד כ30 מ׳.

II. מינראלים ומירבצים מינראליים בא״י. רוב המינראלים נוצרים בתהליכים מאגמתיים ומטאמורפיים; רוב המירבצים המתכתיים — בתהליכים מאגמתיים בלבד. א״י, שמבנה סדימנטארי בעיקרו, אינה יכולה, איפוא, להיות עשירה במינראלים.

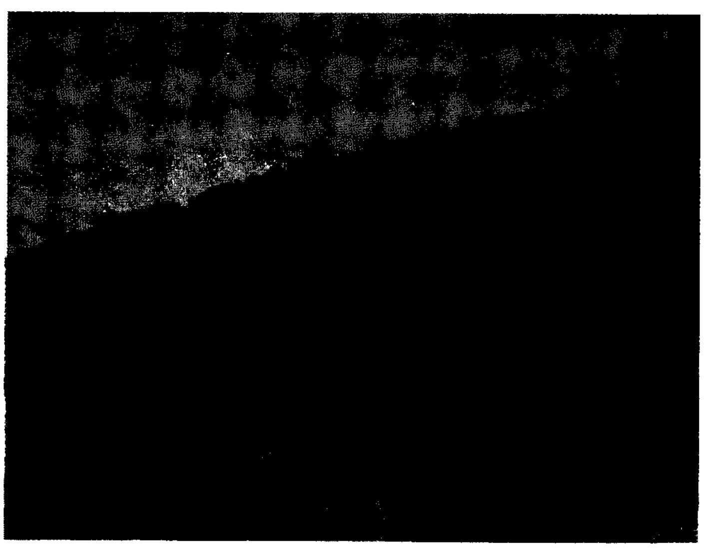
(1) המינראלים העיקריים בסלעים המאגמתיים בארץ הם: קווארצה, אורתוקלאז, פלאגיוקלאז, נציצים, אמפיבולים, פירוכסנים, אוליווינים. אלקלי־אמפיבולים (ריבקיט) ואלקלי פירוכסנים (אגירין) נמצאו בנורדמרקיטים של נחל־רמון; גבישים אידיומורפיים בגודל של כ5 ס״מ של ברקוויקיט — בגידים בזלתיים בסביבת יבנאל. נפלין מופיע בגבישים יפים בנפליניטים של גבעת־המורה, לזוריט(?) — בגיד טראכיטי אחד בנחל־רמון. פיריטים וסולפידים אחרים מופיעים באססיט של רמון ובגידים של פורפירי־קווארצה באיזור־תמנע. אפליטים וכמה מן הגידים הגראניטיים באילת עשירים בגבישים אידיומורפיים קטנים של פירופ, וכן מופיעים גראנאטים בגודל של עד 1 ס״מ בתוך האגלומראטים הוולקאניים מן הקנומן שבהר־הכרמל (איגזים). אפידוט בגבישים מיקרוסקופיים נפוץ כמינראל משני בסלעים מאגמתיים מרובים. מינראלים מפותחים היטב מופיעים בגידים הפגמאטיטיים של אילת, ביניהם אורתוקלאז ורוד בגבישים גדולים ובאגרגאטים מאסיוויים, גבישי ביוטיט ומוסקוביט בגודל של עד כדי 10 ס״מ וב„מחברות" בעלות עובי של 3—5 ס״מ, ולפעמים רחוקות גם גראנאטים אידיומורפיים גדולים מקבוצת האלמאנדין. גידים אלה וכן גידים פנוימטוליטיים והידרותרמאליים מכילים אגרגאטים מאסיוויים של קווארצה לבנה ונקיה. במקום אחד, על־יד נחל־שלמה, מכילה קווארצה זו גבישים פריסמאטיים של טורמלין. העורקים ההידרותרמאליים המרובים שבסלעי־העד־קמבריון של אילת מכילים באריט, קאלציט, ולפעמים פלואוריט. כמה מן העורקים באיזור הר־יהושפט מכילים גם מינראלים של נחושת,

בצר־נחושת בתוך אבן־חול נובית מגוונת באיזור תמנע
(מארכיון־הצילומים של המכון הגאולוגי)

יער־גדות של ערבה חדת־עלים
(Salicetum acmophyllae)
בירקון העליון

חורש של אלון מצוי ואלת־א״י
(Quercus calliprinos — Pistacia palaestina)
בכרמל

כגון מַלְכִיט וקוּפּריט. מירבץ־ברזל הידרותרמאלי נוצר בהרי־עשת מתמיסות מימיות חמות עשירות בברזל ובמאגנזיום, שעלו בשלישון לאורך העתקי־פארן הגדולים. הבצר מורכב בעיקרו מהֶמאטִיט ומכמות קטנה של לִימוֹנִיט; ריכוז תחמוצת־הברזל בבצר עולה על 80%, אך הכמות הכללית של הבצר היא מועטת.

(2) מינראלים מֶטאמורפיים, שמצויים בסלעים העד־קאמבריים של איזור־אילת, הם בעיקר: קווארצה, ביוטיט, מוסקוביט, סֶריציט, כלוריט, וגם אורתוקלאז. צפחות־הנציץ שמנחל־שלמה עד נחל־רודד עשירות בסְטַאורוֹלִיט ובגראנאטים מקבוצת־האלמאנדין, ששיעורם בחולות־הבליעה של סלעים אלה מגיע עד כדי 40%. גרוסולאר מופיע בגבישים אידיומורפיים קטנים כתוצרת מֶטאמורפוזה־של־מגע בין בזלת ובין סלעים חואריים של הפליוקן בעמק־הירדן, על־יד מנחמיה.

(3) קבוצת המינראלים והמירבצים המינראליים הסֶדימֶנטאריים כוללת את רוב המינראלים המצויים בא״י וכמעט את כל המירבצים המינראליים הניתנים לניצול.

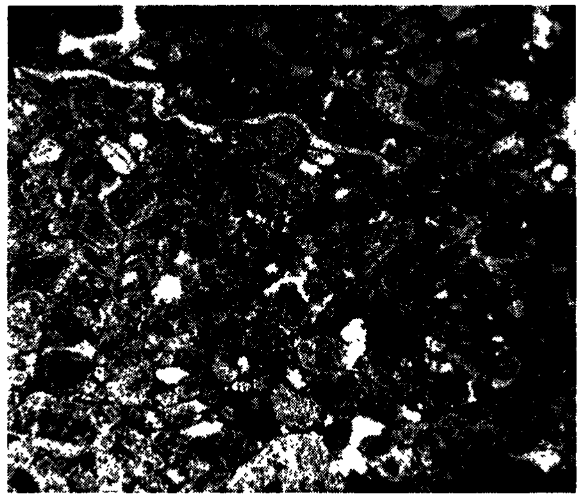
מינראלים של נחושת מופיעים בפיזור מרובה בסְדָרוֹת הנוּביות הפאלֶאוֹזואיות והמֶסוֹזואיות בין אילת ותמנע. אבני־החול והפצלים האגמיים או הלאגונאריים באיזור־תמנע מכילים כְּריזוקולה וכמויות קטנות של טירקיז, מַלְכִיט ודיופְּטאז, במפוזר בתוך הסלעים או במרוכז בעורקים קטנים או כציפוי על־פני מישורי־הרבידה של הסלעים. ריכוז־הנחושת בבצר זה, שעביו 2—6 מ׳, מגיע בחלק המרכזי של המירבץ ליותר מ־1.5%. בחלקו של המירבץ שנבדק עד עכשיו ניתנים לניצול כ־100,000 טון של נחושת; ממדיו של המירבץ כולו עדיין לא נקבעו. מוצאם של מלחי־הנחושת הוא בסלעים המאגמתיים העד־קאמבריים של הסביבה, שבהם הם נפוצים הרבה, אך בריכוזים נמוכים מאוד, ושמהם הובאו ע״י נחלים לתוך אגם או לתוך לאגונה ימית, ושם שקעו עם התאַדות־המים. מינראלים נחושתיים אחרים מופיעים בכל איזור תמנע־אילת באפקים גבוהים יותר בסידרה הגאולוגית, וביחוד באבני־החול הנוביות הלבנות מן היורה: תרכיזים כדוריים בגודל של עד כדי 12 ס״מ, מורכבים מקופריט וכאלקוציט, עם קליפה חיצונית של מאלאכיט ואזוריט. תרכיזים אלה מכילים נחושת מתכתית בשיעור של 40% ויותר. הם נוצלו בממדים גדולים בתקופות עתיקות; מכרות, שׂרידי־מחנות וערימות־סיגים, מיעוטם מתקופת־שלמה ורובם מתקופת־הנבטיים, נשתמרו עד היום במקומות הרבה, ביחוד בהרי־תמנע ובנחל־עמרם, והם השׂרידים הקדומים ביותר של מכרות בארץ. אך בתנאים של המשק החדיש מונע פיזורם המרובה בתוך אבני־החול את ניצולם.

במקומות אחרים של איזור־תמנע מופיעים בסלעים מינראלים של מאנגאן — פירולוזיט, פסילוֹמֶלאן וַואד: תרכיזים מאסיוויים של תחמצות־מאנגאן בגודל של עד כדי ½ מ׳, שמצטופפים בתוך אופק של פצלים אדומים; בצר מפוזר, שבו ממלאות תחמצות־המאנגאן את הסלע החרסיתי בפיזור דק; „בצר־הזֶברה״ — אבן־חול, שבה מתחלפים לסירוגים אפקים דקים של חול לבן עם אפקים של חול מאנגאני שחור. ריכוזי תחמוצת־המאנגאן בבצר המפוזר ובבצר־הזברה הם נמוכים, אך הם מגיעים עד כדי 60% ויותר בבצר התרכיזי. התרכיזים ממלאים שכבה, שעביה הוא מס״מ מועטים עד כדי 1.1 מ׳. חשיבותו הכלכלית של מירבץ זה עדיין לא נתבררה כל צרכה. ריכוזים אלה של המאנגאן נוצרו עם מירבצי־הנחושת באותו אגם עצמו או באותה לאגונה עצמה ובאותו תהליך.

בצר־מאנגאן (נחל־מאנגאן)
(מארכיון הצילומים של המכון הנאולוני)

מינראלים סדימנטאריים של ברזל נפוצים למדי בארץ. פיריט מופיע בסלעים חואריים וחרסיתיים ביטומניים מרובים, כגון בקנומן של עין־בוקק, בחרסית־סַקִיֶה מן המיופליוקן של עמק־החוף; מארקזיט — בעיקר בפצלים חרסיתיים מתקופת־הדאניון בנגב; תרכיזי מאגנֶטיט בגודל של עד כדי 10 ס״מ — בגיר ובקרטון של הסידרה המגוונת באיזור חַתְרוּרים. המינראלים הברזיליים הרווחים ביותר בארץ הם הֶמאטיט ולימוניט, שמהם קיימים ריכוזים גדולים, העשויים להיות בעלי עניין כלכלי. בסידרת סלעי־היורה של מכתש־רמון מופעת שכבה בעלת עובי של עד כדי 7 מ׳, מורכבת מחרסית ומריכוזים של הֶמאטיט, שמהווים במקומות אחדים את רוב השכבה: מרבץ זה עדיין לא נחקר כל צרכו. במגע בין השכבות הימיות של היורה ובין הסדרות היבשתיות של אבן־חול נובית מן הקרטיקון התחתון מופעת במכתש־חתירה ובמכתש־חצרה שכבה לימוניטית־הֶמאטיטית בעובי של עד כדי 2.5 מ׳; אך היא מכילה גם אחוזים גדולים של סיליקה ושל חרסית, שמקשים את ניצולה. בצר ברזילי חשוב מן הקרטיקון התחתון מופיע בשכבה, שעביה כ־2 מ׳ ויותר, בהר־בָּתוֹר, במכתש הגדול, בהר־תבור, בבקעת בית־הכרם על־יד רָמָה ובמערב־החולה במורד של רמים. זהו בצר־ברזל אואוליתִי אָפייני, שהוא דומה מאוד בהרכבו לבצרי־הברזל של אלזאס־לורן. באיזור־רמים מופעת שכבה זו בחזית של כ־4 ק״מ, וניקבת־ניסיון עקבה אחריה כ־300 מ׳ לפנים־ההר. הבצר אחיד בעביו ובריכוזו ומכיל 28—29% של ברזל מתכתי; אָפיוֹ האואוליתי של הבצר מאפשר את ריכוזו של הברזל בדרכים מכאניות ומאגנטיות קודם עיבודו המטאלורגי. עד עכשיו הוכח קיומה של רזרווה בעלת כמה מיליוני טונות, והבדיקה עדיין לא נסתיימה.

קבוצת המינראלים האל־מתכתיים היא הנפוצה שבכל קבוצות־המינראלים. קאלציט, כמרכיב של הסלעים הגיריים, הוא בלא ספק המינראל המצוי ביותר בארץ. גם אראגוניט אינו נדיר, למשל: כמאסות סטאלאקטיטיות, שבונות מדריגה לאורך החוף המערבי של ים־המלח, או כחומר מלכד של קורקר ימי. הקווארצה נפוצה מאוד בארץ כמרכיב ראשי של אבני־החול למיניהן. באבני־החול הנוביות מלווה

סלע פוספאטי מאורון;
עיקרו אואוליטים, בחלק העליון עורק של אפאטיט
(מארכיון הצילומים של המכון הגאולוגי)

הקווארצה כמויות קטנות של מינראלים כבדים, כגון צירקון, טורמאלין ורוטיל. אך יש גם סוגים של אבני־חול נוביות, ביחוד מן הקרטיקון התחתון והיורה, שמכילים יותר מ־99% של גרגרי־קווארצה נקיים, עם כמויות זעירות של ברזל וכמעט בלא קארבונאט־הסידן. אבני־חול לבנות אלו משמשות חומר גלמי לתעשיית הזכוכית. כמויות גדולות מאוד של חול־זכוכית לבן זה, בעל טיב משובח ביותר, נמצאות במכתשים של הנגב ובאיזור־אילת. חולות־סיליקה אלה נוצרו מאבני־חול נוביות מגוונות מתוך שטיפת כל המלחים המסיסים ע״י הגשמים החזקים של היורה והקרטיקון התחתון.

גבישי־קווארצה אידיומורפיים גדולים יותר, בגושים יפים, שהם ידועים בשם כדורי־אליהו, נפוצים בסלעים הדולומיטיים של הקנומן באנטיקלינות של הנגב הצפוני, בהרי־יהודה, בכרמל ובגליל המערבי. גושים אלה מכילים לפעמים גם אופאל. אופאלים של מים מתוקים — לבנים, ורודים וסגולים — מצויים בין המשקעים האגמיים הפליוקניים בסביבת כינרת. אגאטים, ביחוד מן הקמפן, נמצאים בארץ במקומות הרבה; היפים שבהם, המצטיינים בצבעים לבנים, חומים ואדומים, מופיעים בנגב המרכזי, וביחוד בהר־חורשה.

מן המינראלים הסולפאטיים הנפוץ ביותר הוא **הגבס** — המופיע כמרכיב של סלעי־הגבס השונים וגם בגבישים בודדים יפים בגודל של 10 ס״מ ויותר. **גבס גבישי** מופיע בחוואר־הלשון ובסלע החיפוי של הר־סדום, וגבישים שקופים של גבס־הסֶלֶניט נמצאים בסלעים חרסיתיים מרובים מן הסנטון והפליוקן. **אַלַבַּסְטֶר** בעל מבנה סיבי עדין, אדמדם, כחלחל ונורוד, מצוי בשכבות עבות בסידרה הקְנוֹמָנית של באר־מִלְחָן שבקירבת תמנע. **אנהידריט** נדיר הרבה יותר; הוא נמצא בין המשקעים הלאגונאריים של הקנומן העליון בבאר־אורה וביטבתה. **צֶלֶסטין** סדימנטארי נמצא בצורת גבישים כחלחלים בגודל של 2—3 ס״מ בתוך פצלים חרסיתיים בנחל־צין העילי לא הרחק משדה־בוקר, ובריכוזים מאסיוויים גרגריים — עם האלאבאסטר של באר־מלחן. **באריט** סדימנטארי, שהוא נדיר בדרך־כלל, נמצא בשכבות הגיריות של האיאוקן התיכון (הערבה, הרי־אפרים, הגליל העליון) בצורת תרכיזים כדוריים בגודל של אגרוף ובעלי מבנה גרגרי סמיך; תרכיזים כאלה נתגלו גם באפקים העליו־נים של הסידרה המגוונת באיזור חתרורים. מינראל סולפאטי נוסף, שהוא מצוי בארץ, הוא **האלוניט**, המופיע במאסות לבנות סמיכות ובאַגְרֶגאטים סיביים במשקעים הימיים היור־ראסיים של נחל־רמון.

אַפַּטִיט סֶדִימֶנטארי נפוץ מאוד בא״י, וביחד עם אחוז מסויים של קאלציט הוא יוצר את **המירבצים הפוספאטיים** הגדולים של הנגב: בסינקלינות של תל־ירוחם ואורון, בשטחים נרחבים מסביב למִישָׁר, במקומות הרבה לאורך השפה המערבית של הערבה, כגון סביבת עין־יהב, ערבת־יַפרוק ועוד. מירבצים אלה הם מן הקמפן העליון ונוצרו כמשקע כימי בלאגונות הימיות, שנתהוו בנגב הצפוני מחמת פעולות־הקימוט. השכבה העיקרית, הניתנת לניצול כלכלי, מופעת על גבי שכבת־הצור העליונה של הקמפן בעובי של 1—3 מ׳ וכסלע בעל מבנה אואוליתי מובהק. אחוז תחמוצת־הזרחן שבה הוא בין 24% ו־30%. הרזרוות הכלליות של פוספאטים בארץ הן גדולות מאוד, אך רוב מירבציהם עדיין לא נחקרו כל צרכם. מלבד הפוספאטים האואוליתיים מופיעים בנחל־יצורים ובסביבת בית־לחם סלעים פוספאטיים קשים בעלי צבע ירוק־כחול, שמכילים גבישי אפאטיט גדולים יותר (מִיזִי־אַחְדַר) ושימשו בעבר סלעי־בניין אורנאמנ־טאליים.

גם **החרסית** שבא״י עדיין לא נחקרה כל צרכה; עד עכשיו הוגדרו המינראלים **קָאולִין**, **מוֹנְטְמוֹרִילוֹנִיט** ו**איליט**. רוב החרסיות מכילות כמרכיבים מִשְׁנִים תחמוצות־טיטן, כגון: **רוטיל**, **ברוקיט** ו**אנַטַז**. **חרסיות קָאוֹ־ליניות לבנות**, קצתן פלאסטיות, מופיעות במכתשי רמון, חתירה וחצרה, והן מנוצלות בחלקן לצרכי התעשיה הקֶראמית. **חרסית דמויית־צור**, שהיא עשירה ביחוד באלומינה, מצויה בכמויות מרובות בסידרה היוראסית של נחל־רמון. חרסית זו מתאמת במיוחד לתעשיית חמרים יצי־בים כלפי חום וכלפי השפעות כימיות. גם קאולין נקי נמצא בנחל־רמון; הוא נוצר כאן מתוך בלייתם של סלעים טראכיטיים, שמופיעים במספר מרובה של גידים. חרסיות מוֹנְטְמורילוניטיות, ירוקות־בהירות, מצויות בתוך המשקעים הימיים מן היורה והקֶנוֹמָן התיכון — במכתש־חצרה ובנחל־רמון והן מצטיינות בכושר־ספיגה מיוחד. — סיליקאטים סדי־מנטאריים אחרים בעלי תפוצה ניכרת בא״י הם סיליקאטים ברזיליים, כגון הגְלַאוקוֹניט, המופיע בדמות אגרגאטים כדוריים קטנים, ירוקים־כהים, בסלעים גיריים, דולומיטיים וחוליים במכתשי־הנגב, בגליל המרכזי והעליון ובעמק־יזרעאל.

הַלִיט (NaCl) הוא מרכיב ראשי של אבני־המלח בהר־סדום. בפתחים הקארסטיים המרובים שבסלע זה נוצרו מתוך הימַסותו של המלח ושקיעתו מחדש גבישים קוביים שקופים וגדולים, שמשקלם מגיע עד ¼ טון.

גפרית מצויה בארץ במקומות הרבה, אך עפ״ר בכמויות מועטות בלבד; רק המירבץ שעל־יד בארי, שבו מופיעים גבישי־גפרית (בגודל של 1 מ״מ לערך) כחומר מלכד של אבני־חול פליסטוקניות, הוא בעל חשיבות מעשית. גפרית זו נוצרה, כנראה, בתהליכי־חיזור של גבס. מקומות־מימצא אחרים של גפרית בא״י הם: איזור־החתרורים, מרכז האנטי־קלינה של הרי־עשת, עורקים דקים בסלעים בסביבות סדום, פקעות של גפרית אבקתית בסדרות החוואריות של חצבה ובחוואר־הלשון.

קרקע־בתרונות בנגב הצפוני: איזור־חתרורים

(4) מ י נ ר א ל י ם א ו ר ג א נ י י ם. גיר, קִרטוֹן ופצלים עשירים בחומר בִּיטוּמֶני מצויים במקומות מרובים בארץ. מהם נחקר עד היום רק מירבץ בִּיטוּמני אחד על־יד עין־בּוקק: זוהי סידרה רצופה של גיר וחוואר בִּיטוּמניים בעוֹבי של 30—60 מ׳, שבחלק ניכר ממנה מגיע החומר האוֹרגאני לריכוּז של 20% ויותר. עד עכשיו כבר נקבעה בו כמות של 4 מיליון טון, אך גבולותיו של מירבץ זה עדיין לא נתבררו.

חֵ מָ ר (אספאלט) מצוּי בסביבת ים־המלח: כחומר מלכד של חצץ פלוּביאטילי צעיר סמוך לשפכו של נחל־חמר (ואדי מחַוָּת) ובעורקים ובתעלות בתוך גיר ודוֹלוֹמיט טורוני בּסביבת־סדום. קידוחים בסביבה זוֹ גילו גם אבני־חול רוויוֹת חֵמָר בעוֹבי של כ60 מ׳. גושים גדולים של חֵמָר נקי, עשיר בגפרית, צפים מזמן לזמן על־פני ים־המלח; חֵמָר זה עולה בלא ספק מתוך סדקים שמתחת למי־הים. — מציאותו של נ פ ט נתגלתה בא״י באיזור חֶלֶץ בסתיו 1955.

G. S. Blake, *The Stratigraphy of P. and its Building Stones*, 1935; S. H. Shaw, *Southern P. Geological Map*, 1947; Y. K. Bentor, *Magmatic Intrusions and Lava-sheets in the Ramon Area of the Negev* (Geol. Mag. 89, 129–140), 1952; id., *Phosphate Deposits in the Negev*, 1953: Israel Ministry of Commerce and Industry, *The Mineral and Water Resources of Israel* (Israel Economic Forum, VI, No. 3), 1955.

י. ב.

הקרקע. — י ד י ע ו ת ע ל ק ר ק ע ו ת א ״ י ב י מ י ־ ק ד ם. במקרא כבר מצויה הבחנה בין שני סוגי־קרקע — ודאי, על יסוֹד הכרת הקרקעות של א״י: בין ח וֹ מ ר נילוש, שהוא ראוי למלאכת־היוֹצר (בראׄ יא, ג; ישע׳ כט, טז; ירמ׳ יח, ו, ועוד), ובין עפר, שהוא נישא ברוח (לֶס, חול שפת־הים והחוֹליוֹת — בראׄ יג, טז; שם כח, יד; דב׳ כח, כד; שמ״ב טז, יג; תה׳ עח, כז; איוב ב, יב, ועוד). קרקע כבדה כהה, שבה רגלי ההולך טובעות, נקראת במקרא ט י ט (ישע׳ מא, כה; ירמ׳ לח, ו; תה׳ סט, טו, ועוד). הצבע האָפייני של סוּג־הקרקע, שהוא עיקר קרקע־הגידול בארץ־ההרים („הקרקע האדוּמה״), וכן הצבע האדום הבולט של מיני־הקרקע הטובים השכיחים בשפלה (כדוגמת ה„חַמרה״ והחול האדום שבמי־שוֹר־החוף), הביאו לידי השימוש בשם א ד מ ה לציוּן קרקע בכלל.

בדומה למקרא, מַבחנת גם הספרוּת התלמוּדית בין קרקע־חומר — ט י נ ה, וקרקע יבשה — ג ר י ד (ירו׳ כלאים ב׳, ג׳; שם חלה א׳, א׳; וע׳ בבלי פסח׳ נ״ה, ע״ב). היא מַבדלת בין הקרקע הדשנה שבשומרון ובין קרקע־החול הדלה שבמחוז־יבנה (משנ׳ ערכ׳ ג׳, ב׳; תוספ׳ שם ב׳, ח׳). מבחינת אפשרויות הניצול החקלאי היא מְמַיֶּנֶת את הקרקע לעידית (משובחת), זיבּוּרית (גרוּעה) ובינוֹנית (משנ׳ גטין ה׳, א׳). על קרקע־חול קלה נאמר, שאינה עושה פירות (פעולת הזיבּוּל היתה, אמנם, ידועה בימי־המשנה, ואף דם־הקרבנות שימש לתכלית זוֹ [משנ׳ יומא ה׳, ו׳], אך הזיבּוּל לא היה, כנראה, בשימוש בהקף כללי). ידוע היה, שקטניות תובעות מן הקרקע פחות מכל שאר הגידולים (עוּבדה, שהמדע החדיש אישר, ואף הסביר אותה), וכן היה ידוע, שחיטה מדלדלת את הקרקע יותר משעוֹרה, ופשתה יותר מכולם (עי׳ משנ׳ ב״מ ט׳, ט׳). בהתאם לכך נאסר על החוכר לזרוֹע פשתה בשש השנים האחרונות לחכירה (שם שם; ועי׳ ש. ליברמן, תלמודה של קיסרין, תרצ״א, 16—17), וכן נעשו נסיונות־שדה — כדי לעמוד על טיבה של הקרקע — ע״י

נוף בנגב: שטח מושקה גובל בשטח חרב

זריעת פשתה דוקה. את גוף־הקרקע היו שומרים היטב מפני סכנת הסחיפה ע״י בניית מערכות־מדרגות על מדרוני־ההרים — מערכות, שנזכרות הן במקרא (יחז׳ לח, כ) והן במשנה. כמו־כן נאסר במשנה גידולה של בהמה דקה בתחום א״י (משנ׳ ב״ק ז׳, ז׳) משום הנזק המרובה שמרעה־עזים גורם לצמחיה הטבעית, המגינה על הקרקע מפני סחף־המים ע״י בלימה ובליעה של שטף־הגשמים וע״י ייצוב הקרקע באמצעות שרשיה.

באדמות א״י טופל במסירות, וכן טופחו המיתקנים החקלאיים בארץ עד לכיבושה ע״י הערבים. משאת־הנפש של האיכר היהודי היתה ישיבת „איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו", אך עם הפיכתו של חלק ניכר מן המשק החקלאי למשק־מרעה ע״י שבטי־המדבר, שנשתלטו בארץ, הוזנחו הרבה מן הכרמים, הגנים והשדות; היערות והצמחיה הטבעית נידלדלו; מחוסר כיסוי צמחי איתן נסחפה הקרקע לעמקים, סתמה את אפיקי־הנהרות וגרמה ע״י כך להתהוותן של ביצות מפיצות מחלות. עביה של שכבת־הקרקע, שנשטפה במשך הדורות לעמקים, נאמד ב1 מ׳. שרידי המיתקנים החקלאיים שנחרבו מעידים, שבעבר נוצלו אדמות גם באיזורים שנחשבים כיום למדבר־שממה. במדרונות השוממים שבנגב הדרומי, למשל, מצויים שדות נרחבים, שבהם ערוכות אלפי ערימות־אבנים; מסתבר, שאבנים אלו נערמו על־ידי עובדי־אדמה קדומים, שסיקלו את המדרונות מתוך שאיפה להחיש ולהגביר את הזרימה של מי־הגשמים המועטים לכרמים ולבוסתנים, שהיו נטועים בעמקים ושמיתקני־השקאתם עדיין הם נראים בזמננו. על מידת ניצולה של הקרקע בימי־קדם גם באיזורים לא־נוחים לחקלאות מעידות הורבות של מיתקנים עתיקים כבירים להפקת מי־השקאה מן השכבות הגאולוגיות מעוטות־הלחות שבעמק־הירדן הדרומי ובשולי המדבר המזרחי: מינהרות לאורך של כמה ק״מ, שנחפרו באותן השכבות ומאספות את המים טיפין־טיפין ומובילות אותם בזרימה מתגברת אל השדות שבעמק.

הרכבן המכאני והכימי של קרקעות ארץ־ישראל. השיטה המדעית למיונן של קרקעות מבוססת על אופן־התהוותן (הוודאי או המשוער). הגורמים המכריעים בתהליכים של התהוות־קרקע הם אקלים־המקום וטיב חמרי־האב. כחמרי־אב משמשים חמרי המַסלע העליון או חמרים מובאים בתמידות ע״י זרמי מים ורוח. חמרים אלה הם ברובה של א״י חמרים גיריים שונים, פרט לסלעי־הבזלת שבחלקה הצפוני ולחול הצורני שבשפלת־החוף ובדרום. בקרקעות המתהוות ניכר חותמו של האקלים הים־תיכוני, שסימנו המיוחד הוא עונת־יובש חמה ארוכה. טיפוסי־קרקעות כקרקעות א״י מצויים רק במקומות מועטים בעולם. עביה של שכבת־הקרקע הוא מועט מחמת הסחיפה החזקה. קרקעות א״י חסרות אותה השכבתיות (מערכת „אפקים" — „פרופיל־הקרקע"), שהיא תוצאה של תנועת חמרים מומסים בתוך גוף־הקרקע ושהיא אָפיינית למרבדי־קרקע איתנים בארצות אחרות. במקום שקיימת שכבתיות בקרקעות א״י היא בדרך־כלל פרי הצטברות רבדים של חמרי־אב שונים זה על גבי זה (קרקעות „פולימורפיות" — „פְסֶודו־פרופילים").

למרות תנאי־הארץ המיוחדים, אפשר למיין את קרקעותיה

סביבות־אילת: קרקע מתבקעת אגב התייבשותה אחר הגשם

טבלה 1

סוגי־קרקע בא״י לפי האיזורים האקלימיים

א. קרקעות, שמקבלות את לחותן ממשקעים אטמוספיריים בלבד

נדכס האקלימי (ורם הגשמים)	איזורים	סוגי הקרקע	טיב חומר־הקרקע
15 מ (ם צחיח קיצוני)	הנגב הדרומי ; דרום עמק־הירדן ; מדבר־יהודה ; המדבר המזרחי	אין היווצרות קרקע אלא רק התהוות של אבק, חול וחצץ. עפ״ר מועף החומר הדק ונשארים סלעים חשופים; בשטחים זרועים אבני־חצץ (שטחי „חמדה״) מצטברת שכבת חומר דק תחת אבני־החצץ ונוצרת קרקע־מדבר	אפור־בהיר ואדמדם; פריר, אך מהודק מאוד; חצצי
3 (ם צחיח)	הנגב הצפוני ; צפון עמק־הירדן ; הבשן	קרקע לֶס (נוצרת מאבק מתייצב) ; קרקע חוור־הלשון (נוצרת ממשקעי „אגם־הירדן״ הקדום); קרקע ערבה ים־תיכונית (נוצרת מלס וחול, על אבני־גיר רכות ועל בזלת תחוחה).	צהבהב; אבקי; בעמקים שונים יש שכבות־חצץ; כמעט שאין הב הקרקע וחומר־האב לבנבן־אפור; קמחי; אין אבנים; מעבר מודרג לחומר־האב בעומק לא אפור־כהה ואדמדם; נילוש; כמעט שאין אבנים; עומק בינוני
5 (ם גשום למחצה)	שפלת החוף ; הרי יהודה והגליל ; הגלעד והגולן	קרקע חול־חמרה אדומה (נוצרת מחול ואבני־חול); קרקע רנדזינית ים־תיכונית (נוצרת מסלעי־גיר רכים); „קרקע אדומה״ = Terra Rossa (נוצרת מסלעי־גיר קשים); „קרקע בזלתית ים־תיכונית״ (נוצרת מסלעי־בזלת)	אדום ; פריר ; אין אבנים ; שכבות עמוקות לא־מקבילות לפני השטח אפור כהה ; נמרח ; אבני ; רדוד גונים שונים של אדום עד חום; דביק; אבני; רדוד מאוד, חוץ מבמרגלות הם צבע שוקולדה; דביק; יש אבנים; רדוד
ה 50 מ (ם גשום)	מקומות גבוהים בהרי יהודה והגליל	„קרקע אדומה״ (מסלעי־גיר קשים) וקרקע בזלתית ים־תיכונית (מבזלת) ; קרקע חוורית בהירה הררית (נוצרת מסלעי־גיר רכים)	כמו למעלה, אך צבעים יותר אינטנסיוויים לבנבן; כבצק פריר; עם אבנים רבות מתפוררות; מעבר מודרג למסלע

ב. קרקעות, שמקבלות תוספת לחות (ומלחים) מזרימה עילית או ממי־תהום מקומיים

ת תוספת־הלחות הניקוז וההתאדות	מקום לדוגמה	סוג הקרקע	טיב חומר־הקרקע
עילית, שמכילה גם של קרקע ; קין ; רגילה	עמק בית־נטופה ; עמק־יזרעאל	קרקע אלוביאלית עידית	כהה ; דביק ; אין אבנים ; עמוק
חזקה מאוד לעומת אספקת הלחות	סביבות ים־המלח	קרקע־מלחה „לבנה״, לא־אלקאלית ; „סבחה״	בהיר; פריר; בדרך־כלל אין אבנים; עומק בלתי־מוגדר
גום וקרבת מי־ פני השטח	בקירבת שפכיהם של יובלי־הירדן ונהרות־השפלה	קרקע־מלחה „שחורה״, נוטה להיות אלקאלית	שחרחר; טיטי; אין אבנים; עמוק (אופק־„גלי״ לבנבן בעומק מתאי מי־התהום)
ם מגיעים עד מפני־השטח	החולתה	קרקע כבול	שחור; בוץ בלי אבנים; עמוק מאוד

טבלה 2

הרכב כימי ומינראלוגי של סוגי־הקרקעות העיקריים וחמרי־האב שלהם

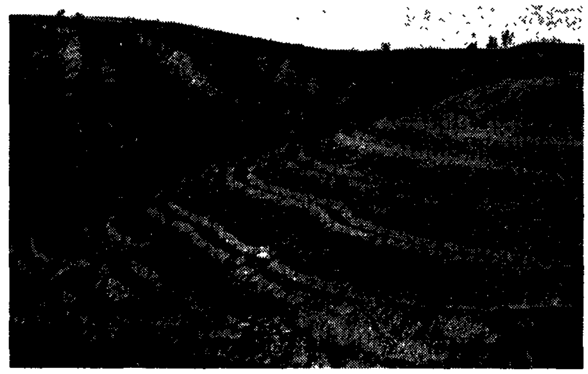
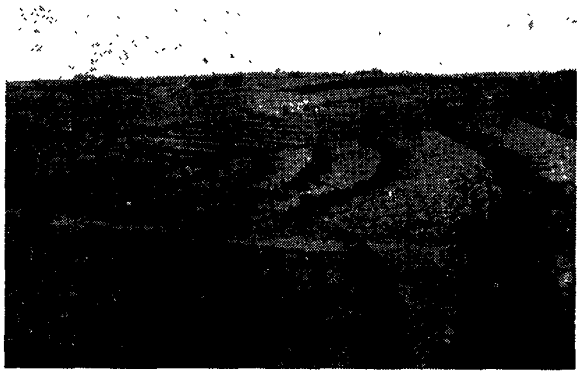
דוגמות* / ...בים**	חול נובי (ואדי־סרמוג׳, המדבר הדרומי)	חוור־הלשון (צפון ים־המלח)	לס (באר־שבע)	ערבה לס־בזלתית (שיח׳ מסכין, בשן)	בזלת מפוררת (גולן, מדרונות־החרמון)	קרקע רנדזינית ים־תיכונית	אבן־חול וגיר רך	שכבת „נזז" בחול־חמרה	חול־חמרה	„קרקע אדומה"	אבן־גיר קשה	קרקע בזלתית	אבן־בזלת	קרקע בהירה מעורבת בחוור (הרי־צפת)
						(זכרון־יעקב)		(כפר־סבא)		(ראש־פינה)		(ראש־פינה)		
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
ית:														
רן (SiO_2)	93.1	26.6	60.0	45.3	37.9	73.8	55.3	78.7	93.2	49.9	0.2	49.2	43.9	3.5
ומיניום (Al_2O_3)	1.9	2.8	4.3	17.4	37.0	1.1	0.4	6.7	2.4	16.7	0.1	13.4	11.9	1.3
ול^{III} (Fe_2O_3)	0.9	7.6	3.4	8.7	8.3	1.5	0.5	5.1	2.2	10.4	0.2	11.3	6.4	1.3
ול^{II} (FeO)	—	—	—	1.9	0.7	—	—	0.1	—	1.1	—	3.4	7.4	—
ין (CaO)	2.9	31.8	12.7	9.0	5.2	14.2	24.7	עקבות	0.3	4.0	57.4	2.1	10.3	6.7
גנזיום (MgO)	0.3	3.9	1.6	2.8	3.8	0.2	0.4	עקבות	0.1	1.1	0.4	1.2	8.9	0.1
לגן (K_2O)	0.1	0.7	0.6	1.5	3.3	עקבות	עקבות	עקבות	עקבות	0.8	עקבות	1.0	1.8	0.1
רן (Na_2O)	1.2	0.4	1.0	1.4	0.9	עקבות	עקבות	עקבות	עקבות	0.7	עקבות	1.7	4.4	עקבות
חן (P_2O_5)	0.1	0.1	0.1	1.1	2.9	עקבות	עקבות	עקבות	עקבות	0.1	עקבות	עקבות	0.5	0.1
ית (SO_3)	0.2	4.5	0.3	0.2	עקבות	—	—	—	—	0.1	—	0.1	עקבות	עקבות
ם (CO_2)	0.1	18.2	10.9	2.0	עקבות	11.0	19.5	—	—	0.6	41.0	2.7	0.6	34.0
	—	0.1	0.1	0.1	—	עקבות	—	—	—	0.1	—	0.1	—	—
אורגאני	—	—	—	עקבות	—	0.5	—	—	—	0.3	—	0.5	—	עקבות
בקרקע ...בשת באויר)	0.4	4.4	6.2	7.9	6.2	0.9	0.3	8.5	2.6	16.2	0.2	12.8	1.2	3.0
אלים*** ...כים ...'הקרקע	ז׳ צ׳	ס׳ ז׳ (צ׳)	ז׳ ס׳ (צ׳)	ז׳ צ׳ ע׳ ס׳	צ׳ ב׳ ע׳	ז׳ ר׳ ס׳ (צ׳)	ז׳ ר׳ ס׳ (צ׳)	ז׳ ה׳ ג׳ (צ׳)	ז׳ (ה׳ ג׳ צ׳)	ח׳ ז׳ (ס׳ ד׳ צ׳)	ס׳ ח׳ ז׳ (ד׳ צ׳)	ב׳ ז׳ (ע׳)	ב׳ ז׳ (ע׳)	ס׳ ז׳ (צ׳ א׳)
ע־החרסית		ס׳ פ׳ (מ׳ק׳ל׳כ׳)	ל׳ מ׳ (ק׳ כ׳ ס׳)			ק׳ מ׳ (ס׳)	ק׳ מ׳ (ס׳)	ק׳ ל׳ (מ׳ ה׳ ג׳)	ק׳ ל׳ (מ׳ ה׳ ג׳)	ל׳ מ׳ (ק׳ ה׳ ג׳)	ל׳ מ׳ (ק׳)	מ׳ ק׳ (ג׳)	—	פ׳ מ׳ (ס׳ ר׳ ט׳)

* דוגמות־קרקע אלו ניטלו משטחים, שבהם לא הופרעה ולא שונתה הקרקע הטבעית ע"י עיבוד חקלאי; בטורים הרגילים — סוגים של קרקעות, שהן מעורבות תמיד בחומר־האב שלהן; בטורים הכפולים — קרקעות, שנבדלות מחמרי־האב שלהן.

** להוציא את המרכיבים המסיסים במים (כלורידים וכד׳), שכמותם בקרקע משתנית עם עונת־השנה; אחוז המסיסים אינן מרובה בדרך־כלל מ 0.2%.

*** סימון המינראלים:

א׳ — אַפַּטִיט
ב׳ — אוליווין
ג — גֶתִּיט
ד׳ — דולומיט
ה׳ — הֶמַטִיט
ו׳ — קולופוניט
ז׳ — קווארצה
ח׳ — חלמיש
ט׳ — כריסטובאליט
כ׳ — כלוריט
ל׳ — איליט
מ׳ — מונטמורילוניט
נ׳ — אנאטָז
ס׳ — קאלציט
ע׳ — אוגיט
פ. — פַּלִיגוֹרסקִיט
צ׳ — פצלת־שדה, נציץ ואמפיבו...
ק׳ — קאוליניט
ר׳ — אראגוניט

נופים בהרי־יהודה
מימין: מדרגות מוזנחות; משמאל: מדרגות מעובדות ומטעים ערוכים לפי קווי־גובה

של ארץ־ישראל לפי שיטת המיון האקלימית הנהוגה; האינדֶכּס הוא „גורם־הגשמים" (רייפנברג): כמות־המשקעים השנתית מחולקת בטמפראטורה הממוצעת של חדשי־הגשם (אין מתחשבים בטמפראטורות של חדשי־הקיץ, כיוון שבעונת־היובש אין מתחוללים כל תהליכים של היווצרות קרקע). קיימת קוֹרֶלַציה בין האינדכּס האקלימי ובין ההרכב הכימי והתכונות של הקרקע המתהווית. בטבלה 1 מפורטים סוגי־הקרקע בישראל (לפי הגדרתו של רייפנברג), ובטבלות 2 ו3 ערוכים הנתונים על תכונות של קרקעות במבחר של דוגמות.

בדרך־כלל אפשר לתאר את הקוֹרֶלאציה בין אינדכּס־האקלים ובין תכונות־הקרקעות כלהלן:

ה ק ר ק ע ו ת ה צ ח י ח ו ת עשירות בגיר ובמלחים, ולפי־כך הן בעלות מבנה מיוחד (חלקיקים מלוכדים לפתיתים), שעושה אותן קלות לעיבוד ונוחות לחדירת־מים ולאיוורור. תכונות אלו רצויות לחקלאות; אך החדירות והנקבוביות של הקרקעות המצויות באיזורים צחיחים מקשות על מציאת מקומות מתאימים לבניית סכרים לשם אגירת מי־גשמים. המלחים הנאצרים בקרקע כוללים חמרי־מזון לצמחים (אשלגן, זרחן וחנקן), וכן מלחים מזיקים (מלחי־נתרן, שגורמים להמלחת־הקרקע); לעומת זה עניות קרקעות צחיחות בתרכבות־חנקן, שמקורן בחומר אורגאני. החומר של הקרקעות הצחיחות, וביחוד החומר של קרקעות־הלֶס, מונע באופן מתמיד ממקום למקום ע״י הרוח וזרמי־השטפונות. במידה שהאקלים הוא פחות צחיח, הקרקעות הן בדרך כלל פחות קלות (ז. א. — מכילות יותר חרסית) וכוללות פחות תלכידי־גיר. מבחינה חקלאית נחשבות הקרקעות הצחיחות־למחצה לעידיות.

סביבות נתניה: עצירת־חולות ע״י נטיעה

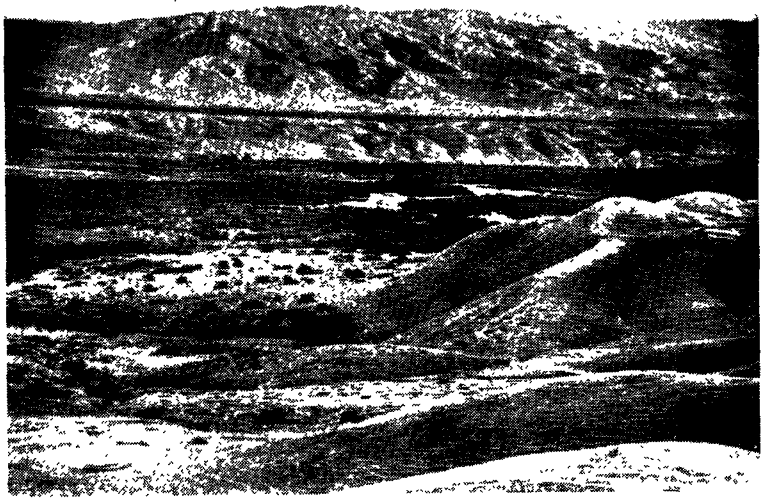
ה ק ר ק ע ו ת ב א י ז ו ר י א ק ל י ם מ ת ק ר ב ל גָ ש ו ם נוטות במידת־מה להיות טיט, מֵאַחר שהן מכילות שיעור גדול יותר של חרסית. חלק של מקטע־החרסית עלול להיות פחמת־סידן קולואידית — דבר, שגורם לכלורוזה של עלי־הצמחים. קרקעות באיזורים של אקלים גשום הן בדרך־כלל ללא גיר ומלחים (שנשטפו מתוכן), ולפיכך מבנן פחות משובח, ובמקרים קיצונים הן אטומות בפני חדירת מים ואויר. בקרקעות־החמרה באיזור־החוף מצוי בעומק אופק אטום בלתי־רציף („נזאז"), שמפריע להמשך חדירתם של שרשי־הצמחים לעומק; אך לא הוכח, שאופק זה הוא תוצאה של גשימות־האקלים.

הקרקעות באיזור אקלים גָשום אוצרות חמרי־מזון לצמחים רק כשהמלחים ספוחים למקטע החרסית, שאין מי־הגשמים יכולים לשטפם ממנה בקלות. לפיכך קרקעות, שהן דלות בחרסית, דלות בחמרי־מזון. קרקעות־החול, שהן קרקעות פרדסי־ההדר, זקוקות לדישון מרובה ולזיבול אורגאני. שיעור ההומוס („רקבובית") אינו מגיע בקרקעות־הארץ לממדים המצויים בקרקעות, שמקבלות אותה כמות שנתית של משקעים כשהיא מחולקת לכל העונות. באיזורים גשומים מאוד יש בדרך־כלל להומוס חלק מרובה בהיווצרות הקרקע, אך בתנאי האקלים הים־תיכוני נעשית פעולה זו ע״י חומצת־הצורן הקולואידית: חומצה זו בכוחה לפַפְּטֵן (להמיס) תרכבות־ברזל בקרקע ולהעבירן כשהן מומסות דרך נימי־הקרקע אל פני־השטח; שם מתייבשת התמיסה ונפרשות התחמצות, המהוות את גוף ה„קרקעות האדומות".

ה ק ר ק ע ו ת ה נ ו צ ר ו ת ב ת נ א י ל ח ו ת י ת ר ה (מזרימה עילית או ממי־תהום) דומות לקרקעות הגשומות במקרים של ניקוז תקין ולקרקעות הצחיחות במקרים של ניקוז פגום. במקרים האחרונים אין המלחים נשטפים, והם מצטברים בקרקע; במצב של לחות מתמדת קיימת נטיה להיווצרות קרקעות אַלקַליניות כהות, ואילו בתנאים של התאַדות חזקה מאוד מפריחות קרקעות אלו קרומי מלח וגיר בהירים. קרקעות אַלוביאליות כבדות זקוקות בדרך־כלל לניקוז מלאכותי. בתנאי ביצה גדל ביחוד שיעור החומר האורגאני, כיוון שאינו מתחמצן כשהקרקע ספוגה מים; קרקעות־כבול אף משמשות זבל אורגאני לקרקעות אחרות.

מ י ו נ ן ש ל א ד מ ו ת א ״ י מ ב ח י נ ת א פ ש ר ו י ו ת ה נ י צ ו ל ה ח ק ל א י. בתקופה החדשה התחילו עוסקים

בהכשרת קרקעות בא״י ובסיגולן מחדש לשימוש חקלאי — מתחילה פיק״א והמוסדות הציוניים, אח״כ (ביחד עם האחרונים) מחלקת־הייעור של ממשלת־המאנדאט, ולסוף משרד־החקלאות של מדינת־ישראל. העבודה של הכשרת־הקרקע כללה בעיקר: (א) סיקול, סתימת ערוצי־הסחיפה ובניית מדרגות במדרונות תלולים, או — אם אין די קרקע על מדרונות אלה — ייעורם לשם החשת התהליכים של יצירת־קרקע (לדוגמה: הייעור ומטעי־הגפנים בסביבת־ירושלים); (ב) ייצוב של קרקעות, שהרוח מעיפה את עפרן, ע״י ייעור או ע״י הפיכתן לשדות־שְׁלָחִים — כגון מה שנעשה בתחומי החולות הנודדים לאורך שפת־הים או אפיקי־הניקוז הטבעיים הסתומים או ע״י בשטחי־לס; (ג) ייבוש הביצות ע״י פתיחת תיעולו של השטח — כדוגמת ייבושן של הביצות על־יד בית־שאן והביצות שנתהוו בעמק־החוף מחמת הסתתמות שפכיהם של נהרות־השפלה ע״י החול הנודד; (ד) שטיפת עודף־המלחים מקרקעות־מלחה על־ידי השקאה גדושה מתוך דאגה לניקוז יעיל — כפי שנעשה בבית־הערבה; (ה) זיבול מחושב להחזרתם של חמרי־מזון לקרקעות המדולדלות. הדרכה מַתאמת מונעת כיום את השימוש בשיטות לא־נכונות של עיבוד, שעלולות לגרום נזק לקרקע ולפתוח מחזור של סחיפה: אין מעבדים שדות משופעים במידה יתרה, אלא הופכים אותם למטעים או לשטחי־מרעה; מרסנים ומתכננים את הרעיה, כדי שלא ייווצרו שטחי־אדמה גלויים לכוחות־הסחיפה, וביחוד מקפידים על רעיית־עיזים, שהורסת את הצמחיה עד כדי מניעת התחדשותה הטבעית; נוקטים אמצעים למניעת דליקות ביערות ובסבכי־הקוצים, שפורצות בקיץ לעיתים קרובות; אף בשטחי־האדמה המנוצלים לגידולים משתדלים שלא להשאיר שטחים רחבים ללא כיסוי צמחי, ולשם כך מגדלים גידולי עונות שונות במערכת פסים מקבילים לקווי־הגובה של הנוף; חרישה מותרת אך ורק בכיוון של קווי־הגובה, באופן שהתלמים מעכבים את המים הזורמים מעל לשטח בשעת־הגשמים וכך הם נותנים שהות לקרקע לספגם; בהשקאת שטחי־אדמה מתחשבים במידת מליחותם של מי־ההשקאה, שמא ימליחו במרוצת־הזמן את הקרקע, ומתקינים, כשיש צורך בדבר, בצד מערכת־ההשקאה, מערכת־ניקוז להוצאת עדפי־המלח (בהשקאה ללא־ניקוז במים, שמידת־המליחות שלהם היא כזו של מי־הירדן [½%], מצטבר כל שנה כ־½ ק״ג של מלח־בישול בכל ממ״ר). קודם שהונהגו השיטות של שמירת־הקרקע נשטפו בתחום שטחה של מדינת־ישראל שנה־שנה, לכל הפחות, כמיליון ממ״ע של קרקע פורה; החול הנודד, שהתקדם כל שנה 2—3 מ׳, כיסה שטחים נרחבים של קרקע פורה והפך בעקיפים שטחים אחרים לביצות; באופן ממוצע אפשר להניח, שכל שנה יצאו כ־1,000 דונאם של קרקע פליחה מגדר האפשרות של

עמק בית־שאן בשממתו (לפני ההתיישבות היהודית החדשה)

שטח מעובד בעמק בית־שאן

שימוש חקלאי. — מחוץ לתחומיה של מדינת־ישראל נמשכת שטיפת־הקרקע במקומות המועטים, שמהם עדיין לא נסחפה הקרקע עד למינימום היכול לעמוד בפני כוחות־הטבע: מדידות, שנערכו תחת גשר־אלנבי ב־1938, הראו, שבמשך אותה שנה בלבד הועברו שם על־ידי מי־הירדן כ־3 מיליון טונות של עפר, שנסחף ע״י הירמוך, היבוק ונחלי הרי־אפרים ממדרונות אגניהם.

בזמן האחרון ביצעה מחלקת שמירת־הקרקע של מדינת־ישראל סקר של שטחי־האדמות שבמדינה כדי לעמוד על הקף האפשרות של ניצולם. בחציה הצפוני של המדינה, ואיזור באר־שבע בכלל, נמצאו מתאימים — אף אם נניח, שיהיו קיימים כאן ת נ א י ־ ב ע ל בלבד —

כ־3.4 מיליון דונאם לגידול כ ל הגידולים,
כ־0.7 ״ ״ לגידול גידולים רב־שנתיים ולנטיעות,
כ־3.3 ״ ״ למרעה,
וכ־0.9 ״ ״ ליעור;
כ־0.5 ״ ״ נמצאו בלתי־ראויים לשימוש חקלאי
וכ־0.7 ״ ״ תפוסים ע״י שטחי ערים ובניינים,
כבישים, מיתקנים וכד׳.

טבלה 3

תכונות של קרקעות־הארץ, שהן חשובות לחקלאות

דוגמות * / *	קרקע המדבר השטוח (מרעה־חורף בלבד) ממז־רח לפטרה ולמעאן	קרקע לס מבאר־שבע	קרקע ערבה ים־תיכונית ממשמר־הנגב	קרקע ערבה מן המישור העבר־ירדני על־יד רמתא	קרקע חוור־הלשון מצמח	קרקע חול־חמרה אדומה מרחובות	קרקע רנדזינית ים־תיכונית מבת־שלמה	„קרקע אדומה" מירושלים	קרקע בזלתית מטבריה	קרקע חוורית בהירה מהרי־צפת	קרקע אלוביא[...]: מתנקזות, מעמק בית־נטופה	בי[...] מ[...]
[...] החול הגס, A+B	15.4+40.0	0.3+ 0.8	0.9+ 0.3	2.0+ 3.7	1.2+ 0.9	0+ 3.7	3.2+ 4.2	1.4+ 0.3	0+ 2.2	3.3+ 1.1	0+ 0.4	0
[...] החול הדק, A+B	9.1+ 7.1	12.1+55.9	8.1+59.3	1.3+33.3	20.9+14.8	0+70.5	3.8+15.2	4.3+17.7	0+21.7	23.4+ 3.0	0+13.6	[...]6.3
[...] הסלטה, A+B	5.2+ 5.6	8.5+ 5.3	1.6+ 7.5	1.2+26.2	14.4+ 9.8	0+ 8.0	0.1+13.2	0.5+17.2	0+22.0	13.8+14.6	0+20.0	[...]2.4
[...] החרסית, A+B	7.5+11.7	2.9+14.2	2.3+19.1	0.5+27.2	0.9+37.0	0+18.1	0 +57.4	0 +59.2	0+53.3	15.0+26.3	0+65.5	[...]8.5
[...]ת־סידן כוללת	37.2	23.8	12.9	5.0	37.4	0	7.1	6.2	0	55.5	0	
[...] אורגאני	0.1			0.1			2.7					
	7.9	8.8	8.6	7.9	7.8	7.2	7.6	7.7	7.9	8.0	7.0	
[...]גן חליף		0.4	0.8		0.5	0.2	0.4	0.8	0.5	0.5	1.0	
[...] חליף		2.5	7.8		0.7	0.3	1.2	0.6	0.9	0.5	0.8	
[...]נזיום חליף		4.2	5.1		6.6	0.7	3.5	4.2	7.3	2.2	8.6	
[...] חליף		2.7	12.5		15.0	4.9	46.0	37.0	28.0	13.3	39.6	
[...]ל־הסחיפה הכולל		9.8	26.2		22.8	6.1	51.2	42.6	36.7	16.5	50.2	[...]2
[...]גן מסיס	14.5			31.8								
[...]אט מסיס	36.8			12.0								
[...]גן זמין		25.2	26.9		14.8	עקבות		38.3		30	6.1	
[...] זמין		8.5	עקבות		4.5	עקבות		5.2		8	0.1	
[...]בול־השדה"	15	16.5	25	20	27.0	11.3		40.0	37.5		42.3	
[...]ודת־הכמישה"	8	9.0	12	11	14.2	6.1		21.4	—18.9		22.7	
[...]אלי־החרסית ***		ל' מ' (ק'כ'ס'נ')	מ'(ל'ס'ק'כ')	בשלד: בזלת, גיר ופור־מיניפרות	מ' ק' (ל'ס'פ')	ק' ל' (מ'ה'ג')	מ'(ק'פ'ט')	מ'(ל'ק'ה',ג')	מ'ק'(ג'נ')	פ'מ'(ס'ק'ס'ר')	מ' ק' (ל'כ'נ')	מ'(ק[...]

* משטחי עיבוד חקלאי.

** התכונות שנבדקו מצויינות כאן לפי הסדר כמוסבר להלן:

1. אחוז של חלקיקי־קרקע בעלי ראדיוס גדול מ 0.1 מ"מ; A — חלקיקי־גיר, B — הלקיקים אחרים
2. " " " " " " 0.1— 0.01 " ; " — " " " — " " "
3. " " " " " " 0.01—0.001 " ; " — " " " — " " "
4. " " " " " " קטן מ 0.001 " ; " — " " " — " " "
5. " " החומר האורגאני בקרקע (מחושב מכמות הפחם האורגאני או כמות החנקן)
6. מידת חומציות־הקרקע
7. כמות הקאטיונים הספוחים לקרקע (היחידה: מאית של גרם־אקוויוואלנט בתוך ק"ג אחד של קרקע)
8. תכולת מלחי־מזון מסיסים בחומצה חלשה (" : " " " " " " " ")
9. כמות מלחי־המזון הניתנת להיקלט ע"י צמחים (" : " גרם של תחמוצת " " " " " ")
10. אחוז המים הנספגים ונאצרים בקרקע בתנאים של ניקוז תקין בשדה
11. אחוז המים הנספגים בקרקע, שאינם ניתנים לניצול ע"י שרשי־הצמחים

*** סימני־המינראלים מוסברים בטבלה מס' 2, למטה; כמויות גדולות ממחצית כל מקטע־החרסית מסומנות ע"י סימנים מודגשים לפני הסוגריים; כמויות של 20—50% ממקטע־החרסית מסומנות ע"י סימנים לא־מודגשים לפני הסוגריים; כמויות של 5—20% ממקטע־החרסית מסומנות ע"י סימנים מודגשים בתוך הסוגריים, וכמויות קטנות מ 5% מסומנות ע"י סימנים לא־מודגשים בתוך הסוגריים.

מתוך השטח, שנכלל בסקר זה (כ9.5 מיליון דונאם), מוינו כ5.5 מיליון דונאם גם מבחינת היותם מתאימים לניצול **בתנאי־שלחים**. נתברר, ששני־שלישים מ5.5 מיליון הדונאם הללו עלולים לשמש — ע"י השקאה — לגידול כל הגידולים, והשאר רק לגידול של גידולים רב־שנתיים ונטעים. כיום (1955) מושקים כ0.75 מיליון דונאם במדינה, שטח גדול פי 2½ מן השטח שהושקה בה בשנת־ייסודה. השטח שמדרום לבאר־שבע, המקיף כ10 מיליון דונאם, לא נכלל בסקר הקרקע, כיוון שהסיכויים להביא אליו מים להשקאה הם קלושים, ואילו בתנאי־בעל אין שטח זה עשוי לניצול חקלאי.

בשטחי א"י שמחוץ למדינת־ישראל מתאים כשליש משטחם של הרי־אפרים והרי־חברון (כ2 מיליון דונאם, לפי אומדן — כיוון שסקר מדוייק לא נערך שם) לעיבוד חקלאי אינטֶנסיווי, שליש מתאים לגידול מטעים ולמרעה, וכשליש אינו ראוי לשום שימוש חקלאי — פרט לייעור חלקי. האדמות בשקע־הירדן, בין ים־כינרת וים־המלח, הן האדמות היחידות ברשותה של ממלכת־הירדן, שניתנות לניצול בתנאי־שלחים בקנה־מידה איזורי מחמת הימצאות של מים בכמות הדרושה; אך ממיליון הדונאמים המצויים באיזור זה (לפי אומדן), מנוצלים כיום ע"י השקאה רק כ0.3 מיליון דונאם. השטח הנרחב ביותר של אדמה פוריה, שהיא יפה לגידולם של כל גידולי־השדה בתנאי־בעל, נמצא בעבר־הירדן וצפונית לירמוך ברשותה של סוריה: הגולן והבשן, המקיפים יחד כמה מיליוני דונאמים רצופים של קרקע חקלאית. גם בעבר־הירדן דרומית לירמוך יש עוד כ0.4 מיליון דונאם של אדמות משובחות, שמבטיחות יבולי־שדה גם בשנים מעוטות־גשמים. נוסף על כך נמצאים על הרמה העבר־ירדנית כ4 מיליון דונאם של אדמות מעובדות, שמהוות רצועה צרה בין המורדות התלולים לעמק־הירדן ובין המדבר המזרחי, אך אין אלו מביאות יבולים כל שנה. הקצה הדרומי של רצועה זו, על־יד פֶּטרה, כולל כ½ מיליון דונאם, שמתאימים למרעה־קיץ אך לא לעיבוד. אפשר להניח, שכ4 מיליון דונאם בשולי המדבר המזרחי מתאימים למרעה־חורף בלבד.

א. רייפנברג, קרקעות א"י, תרצ"ח; הנ"ל, מלחמת המזרע והישימון, תש"י; ש. רביקוביץ ועוד, דו"ח של תחנת־הנסיונות ברחובות, 1945–1955; מ. זהרי, גיאובוטניקה, תשט"ו; ג. גיל וצ. רוזנזפט, קרקעות ישראל ואפשרויות נצולן החקלאי, תש"ו; ד. יעלון, ההרכב המינראלוגי של מקטעי החרסית של מסלעים וקרקעות בישראל, תשט"ז; A. Reifenberg, *The Soils of Palestine*, 1947[2]; id., *The Soils of Syria and the Lebanon* (Journ. of Soil Sci. III, 69–88), 1952; M. Rim, *Polymorphic Soils in the Eastern Mediterranean* (Israel Exploration Journ. IV, 266–277; V, 103–108), 1951/52; G. S. Blake, *Geology, Soils and Minerals* (M. G. Ionides, Report on Water Resources, Transjordan Gov. Publ.), 1939.

א. רי.-מ. רי.

הכשרת־קרקע במשמעותה החקלאית—היא הפיכת אדמה בלתי־פליחה לאדמה פליחה, עפ"ר באמצעים מכאניים־פיסיים, שלא כהשבחת־קרקע, שמשמעותה טיוב של אדמה זיבורית והפיכתה לאדמה עידית באמצעים אורגאניים. האדמה הבלתי־פליחה שבא"י מונה סוגים שונים, שהגדול שבהם הוא זה של אדמת המדבר — מדבר־יהודה ומדבר־הנגב —, שאין לה תקנה לחקלאות גם בהכשרה, אלא אם כן יימשכו אליה מים. שאר הסוגים, רובם תקנתם בהכשרה מכאנית, ואחד מהם — בהשבחה.

1. **אדמה קשה** היא אדמה אבנית, סלעית ומדרונית, שאינה ניתנת לפליחה, אע"פ שהעפר שבין הסלעים ומתחת לאבנים טוב הוא ופורה ולפעמים אף מצמיח צמחי־בר יעילים. סוג־אדמה זה מצוי עפ"ר בהרים, ששטחם הכללי בא"י המערבית (בתחומיה בימי המאנדאט הבריטי) הגיע ל9,624,000 דונאם, והחלק הפליח שבהם לא הקיף אלא 3,720,000 ד'. במדינת־ישראל כולל איזור זה 4,242,000 ד' (מלבד המדבריות), מהם פליחים כ48%; נמצא, ששטח של 2,200,000 ד' אין תקנתו אלא בהכשרתו.

2. **אדמת־ביצה** היא אדמה מוצפת מים בכל ימות־השנה או ברובם ומצמחת צמחי־בר. אין היא ניתנת לפליחה חקלאית, אלא אחר ייבושה ע"י ניקוז ובירוא צְמחיה. אדמות מסוג זה היו מצויות בא"י בראשית ההתיישבות היהודית החדשה במקומות שונים, כגון: החולָתָה, ביצת־גֶדרו (מפרץ־חיפה), ביצת־כְּבָרָה, ביצת נחל־אלכסנדר, ביצת נחל־פולֶג, ביצת נחל־חֲרוֹד ועוד; בעקבות ההתנחלות היהודית הוכשרו ברובן.

3. **אדמה באושה** היא אדמה מכוסה שיחי־בר או עשבי־בר; על הראשונים נמנים בעיקר שיחי השיזף למיניו („סדראות", .Zizyphus sp), שהם קוצנים וסבוכים ונוטים להתפשט על־פני הקרקע עד כדי מניעת עיבודה בידי אדם סוג זה מצוי בעמקים ברוכי־מים דוקה, שבעבר היו מעובדים עיבוד תרבותי ומיושבים ישוב צפוף, אבל הובאשו בשיחי־בר שכבשום לאחר שהוזנחו. אדמה באושה היתה מצויה בבקעת־יריחו, בבקעת בית־שאן ובחלק הצפוני של בקעת־החולה. על עשבי־הבר המבאישים את האדמה נמנית היבלית, המכסה את השטח כמרבד, עד כדי שלילת אפשרות־קיום מן הצמח התרבותי, ביחוד בשדות־שלחים, שבהם מתפשטת היבלית ע"י מי־ההשקאה ומתגברת על צמח־התרבות. על סוג זה נמנה איזור חוף־הים של הנגב הצפוני, שקרקעו הוא של חול־לֶס.

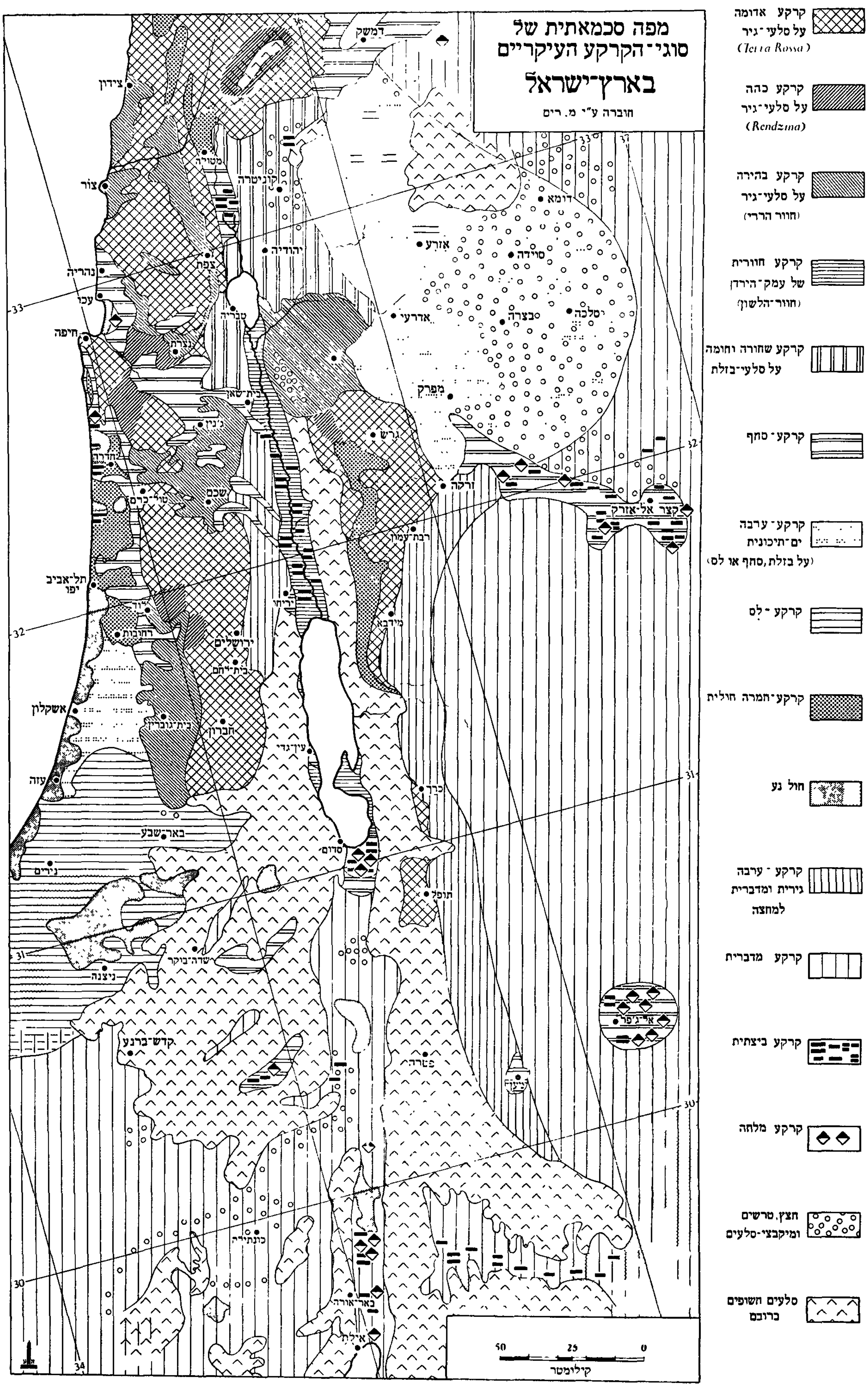
4. **אדמה מְלֵחָה** היא אדמה מכילה מלח־בישול בשיעור שפוסל אותה לניצול חקלאי. על סוג זה נמנית בקעת־יריחו, מים־המלח בדרום עד ואדי־מליח בצפון, וכן יש לכלול בו את החלק הדרומי של בקעת בית־שאן ואת רובה של הערבה עד אילת. מטליות של מלחות מצויות גם במפרץ־חיפה ובנגב הצפוני.

5. **אדמה ערוצה** היא אדמה, ששכבת־עפרה נגרפה ונסתחפה מעליה ע"י זרמי־מים מחמת עיבוד לא־ראציונאלי של שטחי־מדרון. אדמה ערוצה מצויה בכל חלקי־הארץ, ובעיקר בדרום ובנגב הצפוני, שבהם משתרעים שטחים ערוצים בהקף של 600,000 ד'.

6. סוג־האדמה, שתקנתה בהשבחה, היא **אדמה רפה** או **חולית** — רצועת־החולות לאורך שפת־הים, מרפיח בדרום עד עכו בצפון. בכמה מקומות רצועה זו היא צרה, ואילו במקומות אחרים היא מתרחבת עד כדי 4—5 ק"מ ויוצרת טריז בתוך ישובים פורחים. שטחה של רצועת־החולות בא"י המערבית הוא כ320 אלף ד'. אין היא ראויה לחקלאות בעינה, אך אחר השבחה היא נעשית ראויה לחקלאות אינטנסיווית בשלחים; ההשקאה אפשרית כאן מאחר שרצועה זו מכילה מי־תהום מרובים וטובים.

על **דרכי־ההכשרה** ע"ע קרקע, הכשרה.

תולדות הכשרת־הקרקע בא"י מתחילות עם התיישבותו של עם־ישראל בארץ. בתחילת ההתנחלות בהר בימי יהושע כבר הוזקקו בני שבט־אפרים לבָרֵא חלקים מיערות־ההרים כדי לסַפק להם תחומי־ישוב (יה' יז, יח).

מפה סכמאתית של
סוגי־הקרקע העיקריים
בארץ־ישראל
חוברה ע"י מ. ריס
קרקע אדומה על סלעי־גיר (Terra Rossa)
קרקע כהה על סלעי־גיר (Rendzina)
קרקע בהירה על סלעי־גיר (חוור הררי)
קרקע חוורית של עמק־הירדן (חוור־הלשון)
קרקע שחורה וחומה על סלעי־בזלת
קרקע־סחף
קרקע־ערבה ים־תיכונית (על בזלת, סחף או לס)
קרקע־לס
קרקע־חמרה חולית
חול נע
קרקע־ערבה גירית ומדברית למחצה
קרקע מדברית
קרקע ביצתית
קרקע מלחה
חצץ, טרשים ומיקבצי־סלעים
סלעים חשופים ברובם
50 25 0
קילומטר
דמשק
צידון
צור
מטוליה
קוניטרה
צפת
נהריה
עכו
חיפה
טבריה
נצרת
יהודיה
דומא
אזרע
סוידה
אדרעי
בצרה
סלכה
מפרק
בית־שאן
גנין
גרש
חדרה
טול־כרם
שכם
זרקה
קצר אל־אזרק
רבת־עמון
תל־אביב
יפו
לוד
רחובות
יריחו
ירושלים
בית־לחם
מידבא
אשקלון
בית־גוברין
חברון
עין־גדי
עזה
כרך
סדום
באר־שבע
נירים
תופל
שדה־בוקר
ניצנה
אל־גפר
קדש־ברנע
פטרה
באר־אורה
אילת
33
32
31
30
34

בהר־יהודה הוצרכו הכורמים לעסוק בסיקול ובעיזוק לפני נטיעת־כרמים (ישע׳ ה, ב). הכשרתה של אדמת־ההר היתה חלק עיקרי מעבודת המשק החקלאי, ובמשנה ובתלמוד תופסים הסיקול והגידור מקום חשוב בהלכות התלויות בקרקע. הסיקול נחשב לחלק מהכשרת־הקרקע או — בלשון התלמוד — *להנאת הקרקע*, והרבה חוקים ותקנות נאמרו בו (יר׳ שבת ז׳, ב׳; תוספ׳ ב״ק ב׳, י״ב, ועוד), וכן הדבר בעניין הגידור והגדרות, שנעשו חֵלק מגופה של עבודת־האדמה; הם שימשו לצרכים שונים, והרבה הלכות נתלו בהם (משנ׳ שביעית ג׳, ט׳; שם ב״ק ג׳, ב׳; שם סנה׳ ה׳, י׳; תוספ׳ פאה ב׳, כ׳; ועוד). האבנים המסוקלות והמעוזקות שימשו לצורך נוסף בהכשרת־קרקע: בניית מדרגות בהרים או בגיאָיות כדי למנוע את סחיפת־העפר. הגדרות נבנו אבנים סדורות זו על גבי זו, בלא טיט, ונקראו בלשון־המשנה „גפות" (משנ׳ פאה ו׳, ב׳; יר׳ שם; יר׳ כתוב׳ ח׳, ד׳; בבלי ב״מ כ״ה, ע״ב); הן היו עוצרות את מי־הגשמים, שלא יזרמו לגיאָיות ויגרפו את העפר, אלא ייספגו במקום־ירידתם וירבו את רטיבות־הקרקע.

כל עוד עמדו המדרגות בהרים — פרחו ההרים, „נפלו המדרגות — ונהרסו ההרים" (יחז׳ לח, כ). המדרגות נהרסו עם כיבוש הארץ על־ידי הערבים, שהיו רועי־צאן ולא עובדי־אדמה, ומאז הופקרה האדמה לזרמי־המים, שהתחילו גורפים את העפר מן ההרים אל הים, ומקעקעים בדרכם גם את אדמת־המישור, פותחים ערוצים וגיאָיות במקום אחד וסותמים אפיקים במקום אחר, מציפים שטחים ויוצרים ביצות. עם ההתיישבות היהודית החדשה נתחדשה הכשרת־הקרקע: בפתח־תקווה וחדרה — ע״י נטיעת עצי אקליפטוס לייבוש הביצות שהיו בתחומיהן, ובהרי זכרון־יעקב, ראש־פינה ומוצא — ע״י סיקול, עיזוק ודירוג לשם נטיעת כרמים וגנים. מתחילת תקופת־המאנדאט ואילך עסקה הקהק״ל בייבוש־ביצות בעמק־יזרעאל, בעמק־זבולון, בעמק־חפר ובחולה בשטח של 350,000 ד׳, בבירוא שיחי־בר מאדמה באושה בעמק בית־שאן, בסיקול ועיזוק ודירוג בקריית־ענבים, במעלה־החמישה, בחניתה, באילון, במצובה, במנרה, במשגב־עם, בעין־השופט, ברמת־השופט ועוד. עד תקומתה של מדינת־ישראל הוכשרו (מלבד ביצות) ע״י הקהק״ל 16,000 ד׳ ב23 ישובים חקלאיים, שהם מפוזרים בכל איזורי־הארץ. מתקומת־המדינה עד סוף 1955 הוכשרו 107,000 ד׳, רובם הגדול בהר, וכן נעשתה הכשרה בסוגי־אדמה אחרים בשטח של 42,000 ד׳. גם חברות ציבוריות ופרטיות עסקו בהכשרת־הקרקע, ביחוד בייבוש ביצות וניקוזן. פיק״א הכשירה כ150,000 ד׳ של ביצות, חברות אחרות כ40,000 ד׳, ומושבות של מתיישבים פרטיים, כפתח־תקווה ואחרות — כ50,000 ד׳. — האדמה הערוצה שבדרום ובנגב הצפוני וכמיליון ד׳ ויותר בהרי יהודה, שומרון והגליל עדיין מחכים לתקנתם ע״י הכשרה.

י. וייץ, המאבק על האדמה, 1950.

י. ו.

האקלים. — משום מקומה של א״י בין מצרים הדלה בגשמים, ובין הלבנון, העשיר מאוד במשקעים נוזלים ומוצקים, היא משמשת ארץ־מעבר מאיזור סובטרופי־מדברי לאיזור סובטרופי־גשום. מכאן הניגודים הגדולים בין הצפון ובין הדרום בכל ארבע הרצועות האורוגראפיות של הארץ: עמק־החוף, ההר המערבי, עמק־הירדן ועבר־הירדן המזרחי. בכולן מקבל הדרום כמות־גשמים קטנה — כמות, שהולכת וגדלה כלפי צפון.

מרכזי המינימום הבארומטרי, הנעים ממערב למזרח בעונת־הגשמים, נמצאים במזרח הים התיכון עפ״ר על פני קפריסין. מצרים וא״י הדרומית נמצאות בעיקרן בהקף החיצוני של איזור העננות והמשקעים, ובקצתן אף מחוץ לאיזור זה, ואילו צפונה של א״י קרוב יותר למרכז המערבל. בדרך־כלל קטנים מערבלי־המינימום של מזרח הים התיכון בשטחם ובגודל ציריהם מן המערבלים האטלאנטיים, והפרש־הלחץ בין ההקף למרכז אינו מרובה בהם מ10—13 מיליבאר, בעוד שבין המינימום ובין המאכסימום של הלחץ אין אלא כ17—20 מיליבאר. מכל מקום אין מפל־הלחץ בסערה חרפית בא״י קטן משהוא בסערות־חורף אירופיות או אמריקניות.

בשני מסלולים ראשיים מגיעים מרכזי־מינימום ממערב בחדשי־החורף: 1) הראשון — שהוא החשוב ביותר בקביעת אקלימה של א״י — מצפון־איטליה לאורך הים האדריאטי אל יוון והים האֶגיאי, שבו הוא נפרד לשני ראשים — לים השחור ולעבר סוריה; 2) *השני* — מדרום־איטליה וסיציליה אל אמצע הים התיכון ומשם אל הפינה הדרומית־מזרחית של הים התיכון, לכיוון א״י. מסלול נדיר עובר לאורך החוף הצפוני של אפריקה עד מצרים וא״י. לפעמים עולה מינימום ברצועה צרה מים־סוף כלפי צפון וגורם לשברי־ענן פתאומיים, מלווים שטפונות קאטאסטרופאליים במדבר־סיני, מדבר־סוריה, הנגב ועמק־הירדן, שהם כרגיל מעוטי־משקעים.

עונת שכיחותם של המינימומים הים־תיכוניים היא ב8 החדשים שמאוקטובר עד תחילת־יוני; בתקופה זו יורדות לשונות של אויר קר ממזרח־אירופה דרך הבאלקאן אל הים התיכון, ובעצמתן תלויה גם עצמתה של פעולת המינימום הבארומטרי. יש קשר ישר וברור בין כמות־הגשמים במזרח התיכון, וא״י בכללו, ובין עצמת הזרמים של האויר הקר על־פני מזרח־אירופה בחורף. יותר שיורדת הטמפראטורה באירופה המזרחית, יותר גוברת פעילותן של לשונות האויר הקר על המינימומים הבארומטריים המגיעים למזרח הים התיכון. מאכסימום בארומטרי יורד ברצועה צרה מן הבאלקאן ולוחץ על המינימום הנמצא ממזרח לו. אם באותה שעה שורה על פני צפון־עיראק ותורכיה מאכסימום שני, שהוא קשור למאכסימום הסיבירי החרפי הגדול, גוברת עוד יותר פעולת המינימום על מזרח הים התיכון. אחר מינימום משתרר מאכסימום, שמרכזו הוא עפ״ר מעל סוריה הצפונית ותורכיה, והוא קשור כמעט תמיד לאיזור הלחץ הגבוה החרפי שבמרכז־אסיה. במקרים אלה יורד אויר קר מהרי־ארמניה הגבוהים, ולמרות מה שהוא מתחמם תוך כדי ירידתו — לפעמים כמה עשרות מעלות — הטמפראטורה שלו, כשהוא מגיע לא״י, עדיין היא קרה במידה שהוא מסוגל לגרום לעיתים קרובות קיפאון וכפור. ימי הלחץ הגבוה והשמים התכולים־עמוקים הם הימים היפים ביותר בשנה. הראות מגעת אז ל80—100 ק״מ, ואף ליותר מכן; החרמון הלבן ושלג־הלבנון נראים מן הכרמל (כלומר, ממרחק של 100 ק״מ), ואפילו מגגות תל־אביב ומהרי מעלה־החמשה (כמעט 180 ק״מ).

הלחץ הבארומטרי בחורף גבוה משהוא בקיץ, והוא נמוך רק בימי־סערה. ההפרש בין לחץ־הקיץ ללחץ־החורף מועט בא״י משהוא בתורכיה או בעיראק.

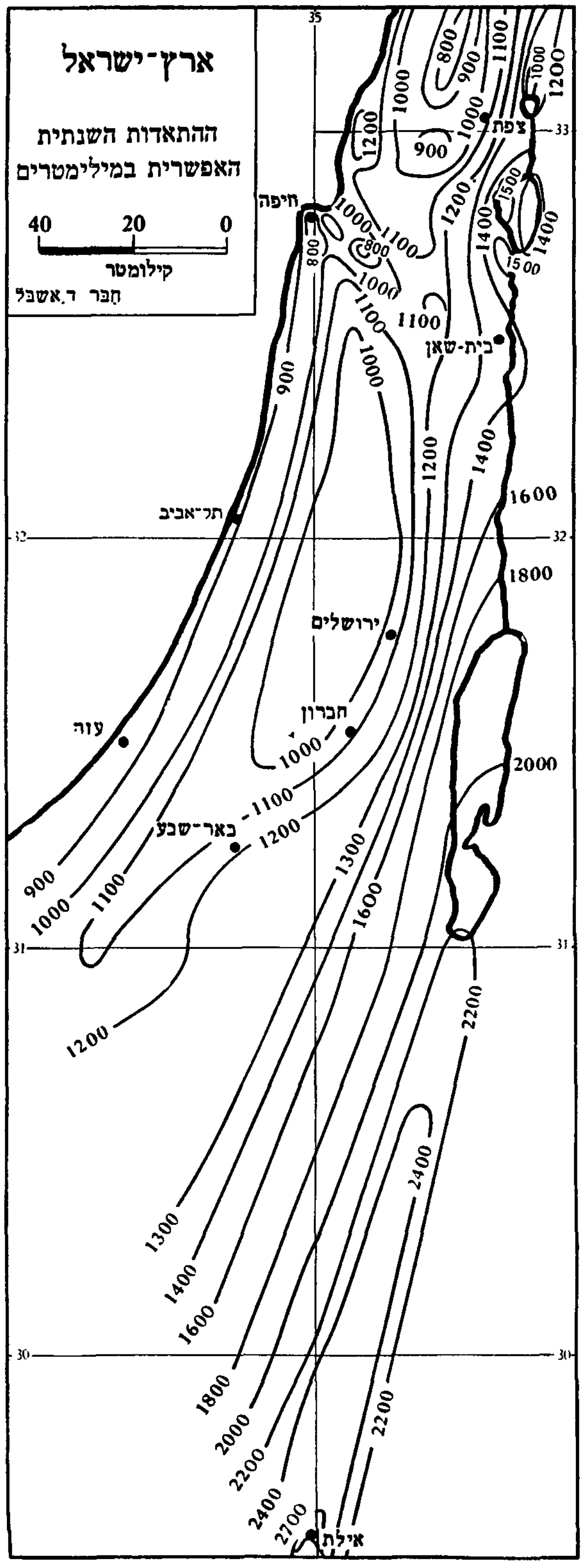
הלחץ הירוד בקיץ מקורו בשייכותה של א״י באותה עונה למערכת־לחץ שונה מזו, שאליה היא שייכת בחורף — לחלוקת־הלחץ האסייתית: א״י נמצאת בהקף החיצוני, המערבי, של המינימום הבארומטרי הגדול הנמצא אז על פני דרומה של אסיה. חלוקת־לחץ זו יוצרת את המונסון ההודי;

לחץ־האויר הממוצע בירושלים לפי חדשי־השנה

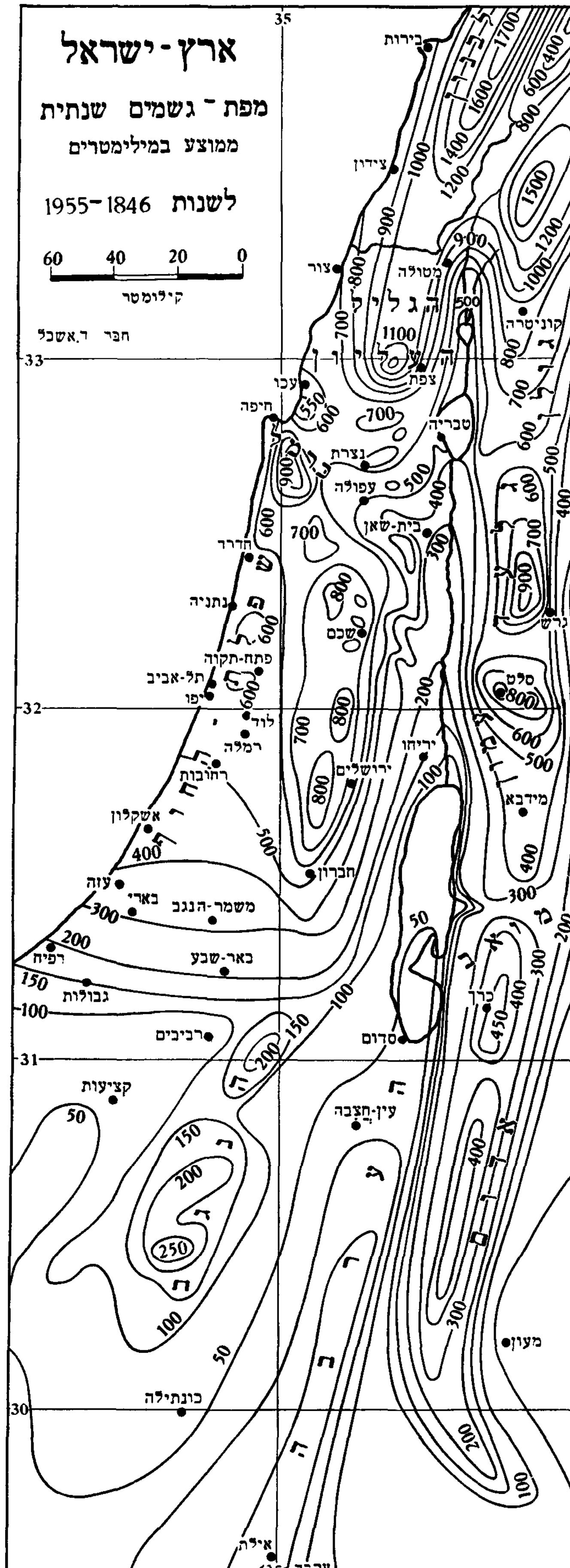
חודש	מ״מ
יאנואר	690.1
פברואר	690.1
מארס	689.7
אפריל	689.8
מאי	689.6
יוני	688.5
יולי	687.1
אוגוסט	687.6
ספטמבר	689.7
אוקטובר	691.4
נובמבר	691.5
דצמבר	691.5

גם בא״י שולט מונסון בחדשי־הקיץ, אלא שכאן אין הוא מלווה במשקעי־הקיץ העצומים, שהם אפיינים למונסון של הודו. קיים קשר הדוק בין המונסון ההודי ובין התנאים המטאורולוגיים הקיציים בא״י. „מונסון תקין" בהודו גורר „קיץ תקין" בא״י, ומונסון שאינו כסדרו בהודו (מחמת חלוקת־לחץ בלתי־מספקת בירידתה, שאין בה כדי לעורר את רוחות האוקיינוס ההודי) מתבטא מיד גם בא״י—ובמזרח הים התיכון כולו — ב„קיץ לא־תקין". בקיץ תקין נושבות רוחות מערביות וצפון־מערביות חזקות במשך שבועות וחדשים בהרי א״י, והאויר העולה מן הים הוא לח וגורם להתהוות של טל מרובה בלילות של סוף־הקיץ; זוהי „הזרימה האֶתֶסִית", שכבר הוכרה ע״י היוונים כצורה האפיינית של רוחות־הקיץ במזרח הים התיכון. רק בחדשי־המעבר מן החורף אל הקיץ ולהפך מופיעים זרמים אחרים, ביחוד מן המזרח, מן היבשה המדברית החמה והיבשה — השרבים (חמסינים). הופעתם של חמסינים בחדשי יולי־ספטמבר היא מסימניו של קיץ לא־תקין, שמשמש עדות למונסון לא־מפותח כראוי בהודו.

עננות. שכיחותם של מינימומים בארומטריים בחדשי אוקטובר—מאי ונדירותם (או העדרם) בחדשי יוני—ספטמבר גוררות הבדל מרובה בצורות העננים בשתי העונות הללו. מאוקטובר עד מאי, ולפעמים גם עד יוני, מצויים העננים הגבוהים, האמצעיים והנמוכים על כל צורותיהם המרובות; בחדשי־הקיץ מצויים רק עננים נמוכים בלבד, שמתעבים בזרמי האויר הימי העולים אל הרי־הארץ. בספטמבר, עפ״ר בסופו, שוב מתחילים להיראות ענני־קרח גבוהים, אחריהם האמצעיים, ולסוף באה הכבודה של ענני־הערמות הנמוכים, העמוסים מים. ענני־הקיץ הם מן הטיפוס הנמוך — ענני־ערמות (cumulus), אבל הם גבוהים מן העננים מאותו סוג עצמו המופיעים בחדשי־החורף. גם בקיץ שטים העננים הנמוכים אל היבשת מן המערב (והם כבדי־מים יותר משהם בחורף), אבל גשמים אין הם מורידים, משום שחסרים הם בחדשים אלה גבישי־קרח ואת התנאים הדרושים להורדת גשם. באיזור ההרים הגבוהים, כחרמון וכלבנון שמצפון לא״י, מפחיתים ענני־הקיץ את מידת חדירתן של קרני־השמש הלוהטות בשעות־היום; המדרון המערבי, העולה מן הים, מעורפל עפ״ר בשעות־הצהרים, והעננים רובצים על האדמה ממש, ביחוד בערוצי־הנחלים, שבהם מטפסים עננים אלה ועולים מן הים. בהרי א״י מצויה העננות, בעיקר בלילות,

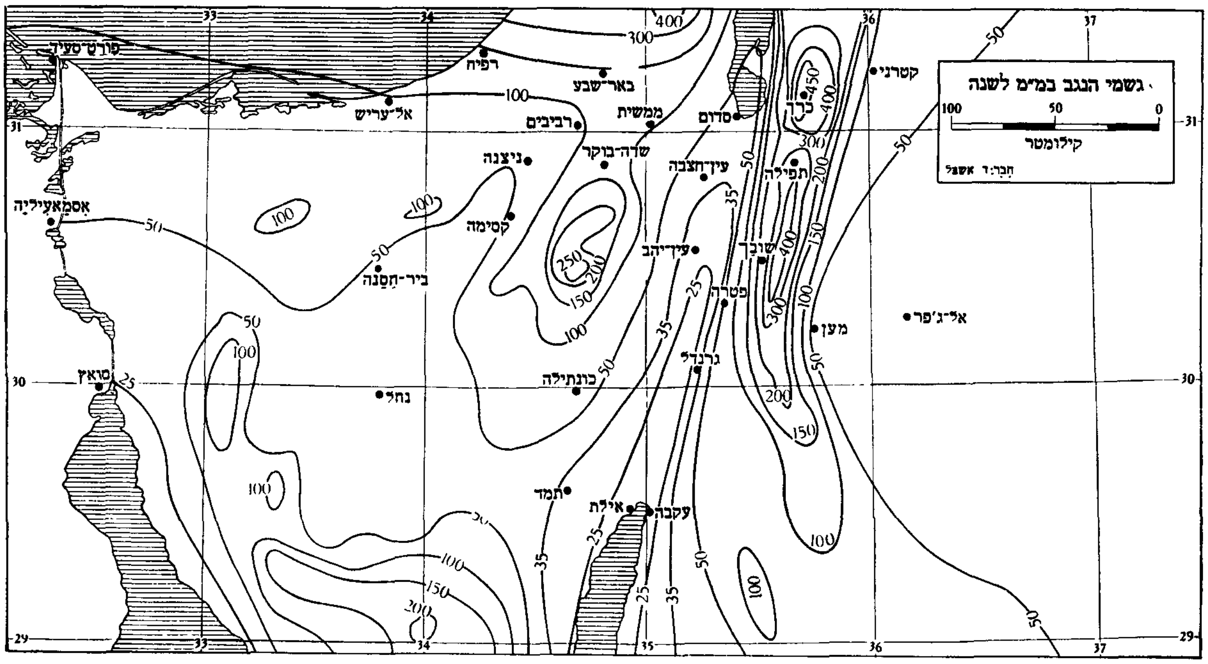
סמוך לפני האדמה; בשעות־היום שטים העננים בגובה של 2—3 ק״מ מעל לאדמה. בבקרי־הקיץ מצויים בערוצי־הנחלים שבאיזור־ההרים ענני־ערפל, שנעלמים אחר הזריחה. בגליל העליון מרובה העננות בקיץ יותר מבדרום־הארץ, וגם בבקרים מרובים בו הערפלים יותר. בחורף מצויה העננות בהרים יותר מבאיזור־החוף, ואילו בקיץ המצב הפוך. עמק־הירדן שונה מבחינה זו משאר איזורי־הארץ; הוא עני בעננים גם

בחורף. — בחדשי־הקיץ אין בכל הארץ אף יום אחד שהוא מעונן כליל; ימים מעוננים חליפות הם כדי רבע מכל הימים, ושני־שלישים עד שלושה־רבעים מכל הימים הם ללא עננים כלל. ערפלים מצויים באיזור־החוף בחורף ובחדשי־המעבר. בעמקים, כגון עמק־יזרעאל, הערפלים מצויים יותר בקיץ. ערפלים כבדים מכסים את החוף כששרב עובר על־פני הארץ, ואילו ערפלי־הבוקר שבגיאיות בהרים הם תוצאה של אינוֶרסיה (ע״ע) תֶרמית. ערפלי עמק־יזרעאל מצויים בעיקר בשקעים של העמק בבקרי־חורף בהירים, וכן בבקרי־קיץ, בהעדר כל רוח מזרחית. — ערפלים יחידים במינם (מצד אופן התהוותם) עולים מים־המלח ומעמק־החולה בחדשי־החורף. בלילות הקרים מתכסית החולה ערפל כבד, ואילו בים־המלח מתהווה הערפל לא בלילות אלא אחר הזריחה — בעקבות הדרגה האחרונה של מינימום בארומטרי, כשגל אויר קר מגיע אל הארץ. אויר זה מגרש את האויר המקומי אל מדרונות־ההרים בשני העברים, אל הרי ירושלים־חברון במערב ואל הרי־מואב במזרח. אחר הזריחה מתחיל הערפל לעלות במדרונות־ההרים, והוא מטפס בערוצי־הנחלים עד שיאי ההר (הפרש גובה של 1,200—1,700 מ׳). הערפל מגיע אל הרי־ירושלים בשעות־הבוקר המאוחרות ונעשה סמיך ביותר בשעות־הצהרים. עפ״ר הוא נמוג אחה״צ, בשעה מאוחרת; אך לפעמים הוא מתקיים עד הערב או אף מתמיד בקיומו כל הלילה. אין הערפל עובר ממערב לגב־הרכס; הוא נשאר עומד על הרכס ברוח המערבית החזקה, הנושבת אותה שעה על ההר, כגוף מוצק, כשחרטומו המחודד (בזווית של 60° בערך) פונה למערב, ועביו על־פני ההר מגיע לפעמים לכמה מאות מ׳. כך עומד הערפל היציב במשך שעות רצופות עד שהוא נעלם. בתופעה זו אין להבחין מירושלים, שאין תושביה רואים את ים־המלח ובקעת־הירדן ואת הערפל העולה מהם; לפיכך לא תוארה אלא בדור האחרון.

ק ר י נ ה. א״י היא ארץ־שמש מובהקת, הן מבחינת הימצאותה באיזור התת־טרופי והן מבחינת מיעוט העננות בה והאופי המדברי של חלקים גדולים ממנה. בימים הארוכים של חדשי־הקיץ עולה השמש עד למעלה מ־80° מעל לאופק, והקרינה מַגעת אל האדמה ב־98% מכל שעות־השמש האפשריות; בחורף מצויה עננות כדי מחצית שעות־היום. מסתבר, שכמות־החום הממוצעת של הקרינה, שמקבל ממ״ר של שטח מאוזן ביום ממוצע שנתי הוא בגבול 5 מיליון קלוריות קטנות: ביום־קיץ כ־7½ מיליון, ביום חורף בהיר כ־3 מיליון, וביום קודר כ־1 מיליון. רק ארצות מועטות משתוות לא״י מבחינת שפע זה של קרינה מן השמש, וייתכן שהוא עתיד לשמש מקור חשוב לאספקת אֶנרגיה לשימוש האדם.

גם כמות־האור שהשמש שופעת בא״י היא מן הגדולות שעל פני כדור־הארץ. בימי הקיץ מקבל השטח המאוזן כתשעים קילו־לוכס־שעות בשעות־

הצהרים, ואילו השטח המאונך לקרנים מקבל למעלה מ130 ק.ל.ש., שהוא כמעט המאכסימום המוחלט שהשמש יכולה לשלוח אל האדמה; בחורף פוחתת כמות־האור שמקבל השטח המאונך כדי שליש. המדרונות הדרומיים, וכן קירות דרומיים וחדרים דרומיים, מקבלים את כמות־האור הגדולה ביותר בחדשי־החורף; בכיוונים אחרים אין הפרשים גדולים בין כמויות־האור בעונות שונות במשך השנה.

הגשמים. הגשם בא״י מתחיל לרדת במרחשוון, וכמותו הולכת וגדלה עד שבט. מסופו של שבט היא פוחתת והולכת עד אייר, שלא בכל שנה יורד בו גשם כלשהו. זוהי החלוקה הממוצעת, השכיחה ביותר; אך יש שהגשם הראשון מקדים לרדת (בסוף תשרי), ויש שהוא מאחר לבוא. יש שעונת־הגשם מסתיימת קודם פורים, ויש שהגשם מוסיף לרדת בכמויות קטנות עד שבועות. הגשמים של חדשי כסלו—שבט הם העיקריים שבגשמי־החורף, והם מהווים כ72% מגשמי כל העונה.

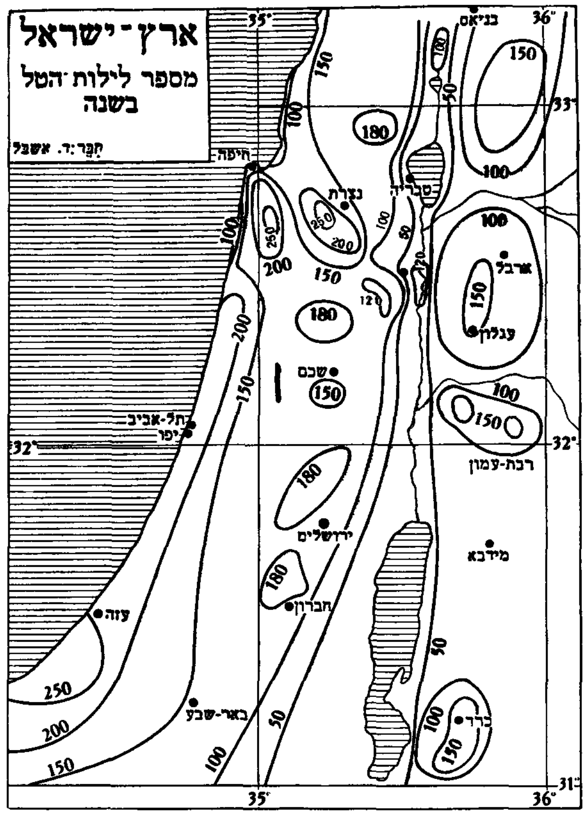
לפי החלוקה לחדשים מבחינים 5 טיפוסים של שנת־גשם: א) הטיפוס הנורמאלי על חלוקתו הממוצעת, עם שתי צורות־הלווי שלו—קטנה מן הממוצע או גדולה מן הממוצע; ב) חורף גשום בתחילתו ויבש במחציתו השניה; ג) חורף גשום במחציתו השניה ויבש בחציו הראשון; ד) חלוקה, שבה אמצע־החורף מקבל בבת אחת את חלק־הארי של כל גשמי־העונה, ואילו ראשית העונה וסופה יבשים־ביחס; ה) חלוקה בעלת שני שיאים או אף יותר מכן, תוך הפסקות בין שיא לשיא.

הטיפוס הראשון מצוי בירושלים בשליש לערך מכל השנים ובחיפה בכ42% מהן. הטיפוס השני מצוי בירושלים ובהרי־יהודה בכ20% ובצפון־הארץ רק בכ6%. הטיפוס השלישי מצוי יותר בצפון (31% בחיפה) מבדרום־הארץ (13% בירושלים). הטיפוס הרביעי נדיר, ואינו מצוי אלא ב3%—2 מכל השנים. הטיפוס החמישי מצוי ביותר בהרי־יהודה: 35%, ואילו בחיפה בכ24%.

ההבדלים בכמות־הגשמים באיזורי א״י גדולים במידה שאינה מצויה בארצות אחרות, שהן בעלות אותו גודל. יש בא״י מדבר גמור, שמקבל פחות מ30 מ״מ לשנה — הערבה; מדבר־למחצה, שמקבל מ50—75 עד 150—200 מ״מ לשנה — הנגב, עמק ים־המלח; איזורים חקלאיים, שמקבלים 300—600 מ״מ; איזורי־ההרים, שמקבלים 500—800 — הרי יהודה ושומרון, ועד 1,100 מ״מ — בגליל העליון. איזורי־ההר גשומים יותר מן השפלה או מעמק־יזרעאל.

כמות־הגשמים גדלה והולכת מדרום לצפון בכל האיזורים: בחוף, בהר המערבי והמזרחי ובעמק־הירדן. האיזור המיושב ישוב חקלאי הוא המקבל כמויות גדולות מ300 מ״מ. בניגוד לרושם הרווח יש להטעים, שכמות־הגשמים היורדת בחלקי־הארץ המעובדים אינה קטנה מזו היורדת בארצות חקלאיות של האקלים הממוזג. ההבדל בין א״י וביניהן אינו בכמות־הגשמים השנתית אלא במספר ימי־הגשם ובעצמת הגשם ליום או לשעה. בא״י יורד כל הגשם תוך עונה של 7—8 חדשים ב40—60 ימי־גשם, ואילו באיזור האקלים הממוזג הוא מתחלק על פני 12 חדשי־השנה תוך 180 ימי גשם ושלג. — כשם שכמות הגשמים מרובה בצפון־הארץ מבדרומה, כך מרובים גם ימי־המשקעים בצפון מבדרום. בשנים יבשות בא״י פוחתים גם כמות־הגשמים הכללית וגם מספר ימי־הגשם בשנה. בשנים לחות מאוד עלולים כמות־הגשמים ומספר ימי־הגשם לעלות עד כדי פי שנַים ויותר מבשנה יבשה.

טל. התהוותו וכמותו של הטל מותנות בתנאים מֶטֶאוֹרוֹלוגיים — הלחות היחסית באויר ומידת ההתקררות בלילה — מצד אחד, ובטיב העצמים המתקררים — הקרקע והצמחיה —, מצד שני. החלוקה האיזורית של א״י מבחינת מספר לילות־הטל וכמויות הטללים מראה תמונה רבגונית ביותר. האיזורים עתירי־הטל ביותר הם הנגב הצפוני־מערבי ועמק־יזרעאל המערבי והמרכזי. שניה להם במעלה היא שפלת־החוף מצפון לעזה עד בנימינה, שהיא מישור מרוחק מן ההרים. איזורים של טללים מרובים נתגלו בשנים האחרונות גם בלב עמק־החולה ובעמק בית־שאן התחתון, כשהם מוקפים מכל עבר איזורים יבשים ברוב לילות השנה. באיזורי־החוף ההרריים או הסמוכים להרים, ככרמל וכגליל המערבי, פוחתת כמות־הטל ומתמעט גם מספר לילות־הטל בחודש ובשנה, והוא הדין בעמק־יזרעאל המזרחי. מועטת עוד יותר היא כמות

הטל הנוצרת באיזורי ההר — הרי־ירושלים או הגליל. איזורים עניי־טל או חסרי־טל מצויים במדרונות המזרחיים של עבר־הירדן המערבי, השופעים אל שקע־הירדן, וכן גם במדרונות המערביים שלרגלי ההרים המערביים, אף אם הם פונים לצד הים התיכון. רגלי הר־הכרמל מכל עבריו ורגלי הרי יהודה ואפרים והגליל המערבי הפונים לצד מערב שייכים לאיזורים היבשים בלילות.

מספר לילות־הטל בשנה מגיע בממוצע ליותר מ200 בכל עמק־החוף ועמק־יזרעאל וליותר מ250 בנגב הצפוני־מערבי. באיזורי ההר אין אלא כ150—180 לילות־טל (ולילות־ערפל) בשנה, לרגלי ההרים המערביים — כ100, בעמק־הירדן (פרט לעמק בית־שאן התחתון ומרכז עמק־החולה) — לא יותר מ50. מסביב למרכזו של עמק־החולה ומסביב לעמק בית־שאן התחתון משתרעים שטחים נרחבים — מדרונות הגולן מכאן והרי־נפתלי מכאן —, שכמות־הטל היורדת בהם היא אפסית.

טל רב עלול לשמש גורם חשוב בחקלאות ובהתיישבות. סביבתה של חאן־יוניס בנגב המערבי, שכמות־הגשמים קטנה בו בחדשי־החורף, היתה עד הזמן האחרון מרכז לגידול אבטיחים, שהם צמחי־קיץ מובהקים; דבר זה נתאפשר ע״י הטל הרב היורד כאן כמעט בכל לילה מלילות־הקיץ. גידול של תבואות־קיץ (דורה, שומשום, תירס) בשדות־בעל אפשרי רק באיזורים טלולים, ואין כל תקווה לקבל יבול כלשהו מתבואות־קיץ באיזורים, שטל אינו מצוי בהם. בנגב המערבי נעשים נסיונות לקוות מי־טל מגגות־הצריפים ולהתקין „בארות־טל" באיזורים מדבריים לשם הספקת מי־שתיה לעוברי־אורח.

ש ל ג. באיזורי־ההר השלג הוא תופעה רגילה. בהרים, שגבהם מ800 עד 1,000 מ׳, כהרי־חברון או הגליל העליון בא״י המערבית, או כהרי הגלעד או הרי מואב ואדום (1,300—1,700 מ׳) בעבר־הירדן, נופל שלג כמעט כל שנה. החרמון והלבנון, המתרוממים עד קרוב ל3 ק״מ מעל פני־הים, מקבלים את רוב משקעיהם השנתיים בצורת שלג. משום כך יכולים שטחים קטנים אלה להזין באופן מתמיד מספר נהרות גדול־ביחס במשך כל השנה. השלגים הנופלים בהרי א״י יורדים ברובם בחדשי ינואר ופברואר, אך היו שנים שבהן ירד שלג בנובמבר—דצמבר ואף במארס—אפריל; בירושלים זכורים מקרים של ירידת שלג בערב־פסח. השלג הכבד ביותר בעשרות השנים האחרונות ירד בפברואר 1920 (חורף תר״פ): בירושלים נמדדו אז 97 ס״מ.

ט מ פ ר א ט ו ר ה. הטמפראטורה־בפועל בכל מקום בא״י תלויה בגבהו של המקום מעל פני־הים ובריחוקו מן הים. הטמפראטורה הממוצעת בהרים נמוכה מזו שבעמקים. בעמק־הירדן, הנמוך מפני־הים כמה מאות מ׳, גבוהים ערכי הטמפראטורה מבכל שאר איזורי הארץ. המקום החם ביותר בארץ הוא בערבה מדרום לים־המלח. הטמפראטורה הממוצעת הנמוכה ביותר היא בגליל העליון סמוך לגבולות־הארץ. הטמפראטורה השנתית הממוצעת בחוף־הים היא 20—21°, ויש הבדל בערכי־הטמפראטורה בין חוף שלרגלי הר ובין חוף שאינו קרוב להר. בחיפה גבוהה הטמפראטורה מבעכו, נתניה, תל־אביב או אף באֶל־עַרִיש, אע״פ שאינה עולה לרגלי־הכרמל ליותר מ1° מעל לטמפראטורה של המקומות המרוחקים מן ההר. בטמפראטורות הרווחות בחוף־הים אין תנודות גדולות בקיץ, ואף בחורף קטנות כאן התנודות מבשאר האיזורים. ערכי־המאכסימום בקיץ אינם גבוהים, ובחורף אין ערכי־המינימום מַרבים לרדת. — עם ההתרחקות מן הים גוברות התנודות: ערכי־המאכסימום עולים, ערכי־המינימום יורדים הרבה. באיזורי־ההר הטמפראטורות נמוכות מבחוף או בעמקים, ויותר שההר גבוה, יותר נמוכה הטמפראטורה השנתית שלו. בירושלים נמוכה הטמפראטורה השנתית ב3° מזו שבתל־אביב (הפרש־הגובה: 800 מ׳), ואילו בחורף ההפרש גדול יותר.

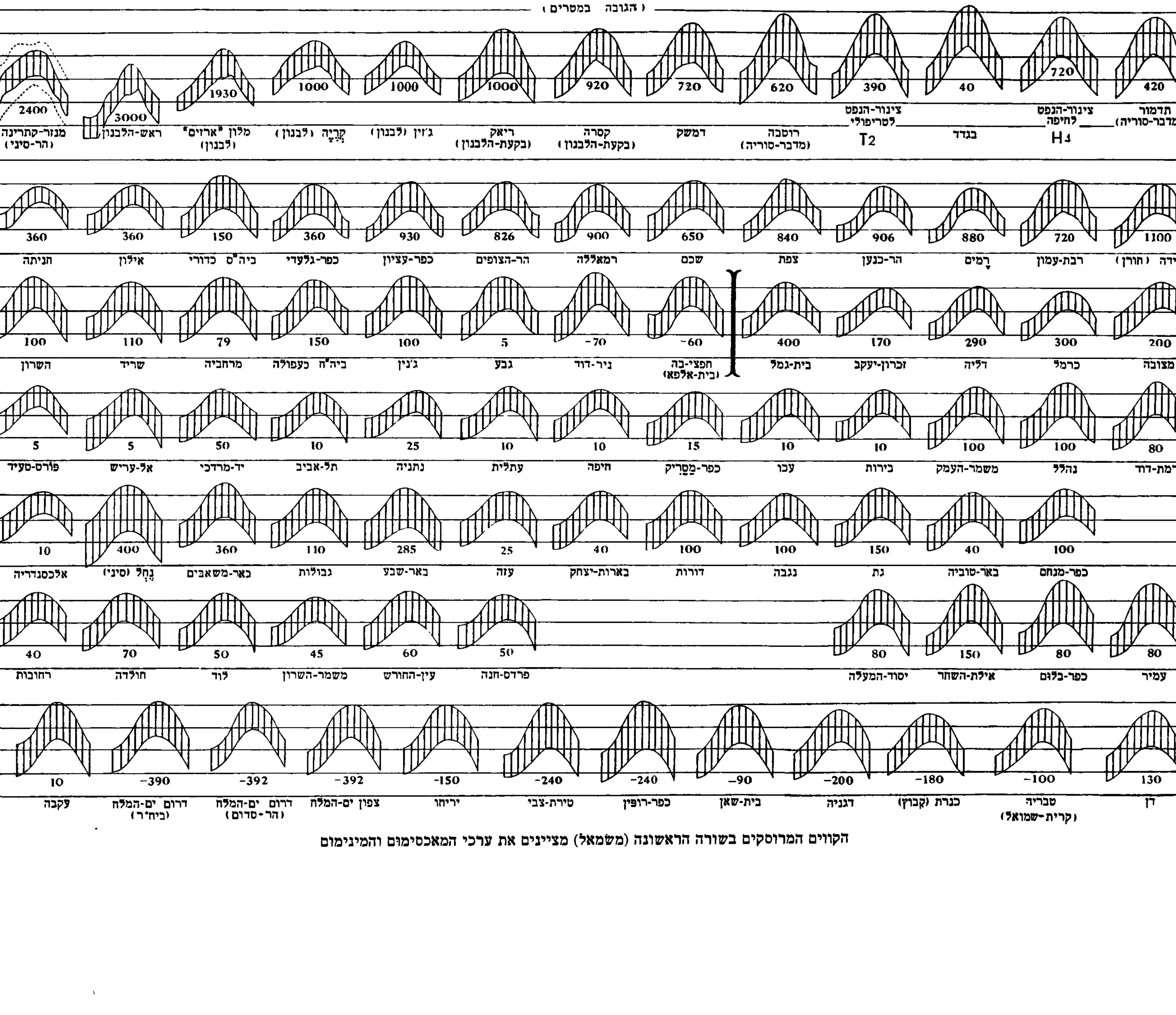
טמפראטורות־ממוצעות בתל־אביב ובירושלים

חודש	תל־אביב	ירושלים
יאנואר	13.9°	8.6°
מארס	16.3°	12.0°
מאי	21.9°	20.4°
יולי	26.7°	23.2°
ספטמבר	25.9°	21.6°
נובמבר	18.5°	15.3°

הממוצעים השנתיים בעמק־יזרעאל שווים לאלה שבחוף, אך התנודות החדשיות בפנים־הארץ גדולות הרבה יותר וערכי המאכסימום והמינימום מרוחקים זה מזה יותר מבחוף. בעמק־הירדן נמוכים ערכי־הטמפראטורה שבחולה מאלה שעל־יד ים־כינרת או בקרבת ים־המלח. הממוצע השנתי בדרום ים־המלח הוא 25.7° ובצפונו 23.4°; בטירת־צבי — 22.0°; בכינרת — 22.3°. בחולה קרובה הטמפראטורה השנתית לזו שבחוף־הים (19.9°), ואילו ערכי המאכסימום והמינימום הם אחרים לגמרי. כאן — כבכמה איזורים אחרים — מחפה שוויון הטמפראטורות השנתיות על הבדלים גדולים בתנאים האקלימיים. לשם הערכת האקלים יש להתבונן לא רק בממוצעים השנתיים אלא גם בערכים הקיצוניים, בתהליך היומי

ערכי המכסימום והמינימום הבינוניים של (משמאל לימין) הטמפרטורה בכל אחד מ12 חדשי-השנה

חיבר: ד.אשכל

הקווים המרוסקים בשורה הראשונה (משמאל) מציינים את ערכי המאכסימום והמינימום

ובחלוקת הטמפראטורה בשעות השונות. בארץ הררית כא״י אין מידת ההפחתה בטמפראטורה של אויר עולה שווה למידת העליה בטמפראטורה של אויר יורד. תמונת האיזותֶרמות (ע״ע) המתוקנות (לגובה־הים) אינה מבטאת את המציאות האקלימית כמו שהיא, ומתוך כך אף לא את זו של החי והצו־מח. אך ברור הדבר, שהטמפראטורה עולה ממערב למזרח.

התהליך היומי. ההבדל בין האיזורים בולט ביותר בתהליך היומי של הטמפראטורה. בחוף מגעת הטמפראטורה לשיא היומי כבר בשעות־הבוקר המוקדמות, מאחר שהתעו־ררות רוח־הים מונעת עליה נוספת של הטמפראטורה במשך שאר שעות־היום, והיא עומדת בגובה אחד עד שעה מאוחרת אחר־הצהרים. לפיכך אין כאן „נקודת־מאכסימום" אלא „קו־מאכסימום"; והוא הדין במינימום, שאינו נקודה אלא קו, שנמשך כמה שעות אחר חצות־הלילה. עם ההתרחקות מן הים נעשים המאכסימום והמינימום חדים יותר ומצומצמים יותר בזמן. בעמק־הירדן יש לתהליך היומי צורה אחרת. על־יד ים־המלח ובים־כינרת קיימים בקיץ שני מאכסימומים: בים־המלח יש מאכסימום לפני־הצהרים (בשעה מוקדמת) ומאכסימום אחר־הצהרים (בשעה מאוחרת), ומינימום נוצר לא רק בשעות־הלילה האחרונות אלא גם בין המאכסימום שלפני־הצהרים ובין המאכסימום של אחר־הצהרים; בים־כינרת (עין־גב) אין שני המאכסימומים מפותחים באותה מידה כמו בצפון ים־המלח, אבל הם ניכרים באופן ברור. בכל עמק־הירדן המאכסימום של אחר־הצהרים הוא תוצאה מהתחממות אֲדִיַבָּטִית (ע״ע) של הרוח המערבית, היורדת מהרי עבר־הירדן המערבי אל בקעת־הירדן העמוקה. בחוף הדרומי של ים־המלח דומה התהליך לזה שבחוף הים־התיכון, אך הערכים הם כאן שונים מעיקרם: בדרום ים־המלח אין ההרים המערביים גבוהים כל־כך, והתחממותו של האויר היורד אינה מעלה את הטמפראטורה מעל לזו שרווחת כאן. המים הרדודים של האגם הדרומי מרככים את ערכי־היום ושומרים בלילה על טמפראטורה גבוהה.

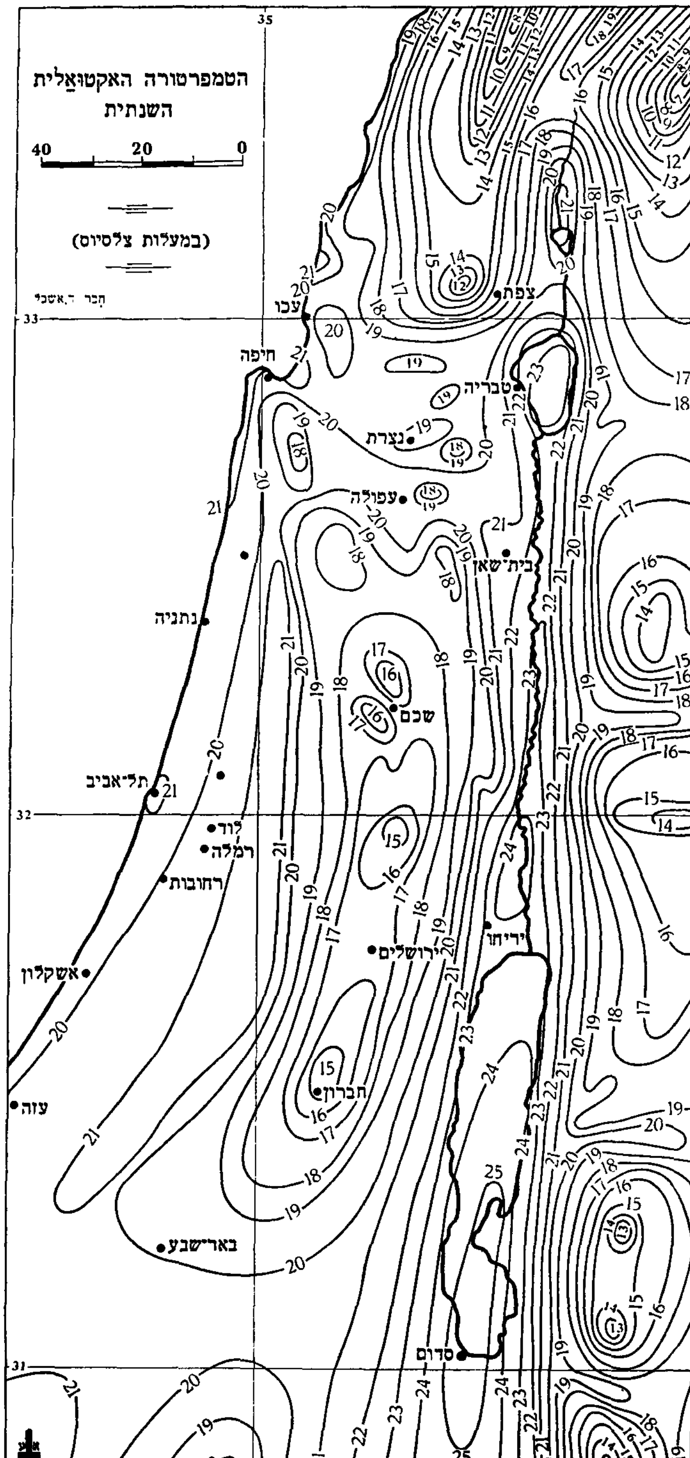
גלי־חום וגלי־קור. השם המקובל כיום בא״י לגלי־החום (חמסין) שאול ממצרים, אך אין תנאי־התהוותם של גלים אלה שווים בכל המקרים. תנאים מתאימים להת־הוות **חמסין בלחץ יורד** נוצרים עם התקרבותו של מינימום בארומטרי אל חופי־הארץ (ר׳ למעלה). אז נושבת רוח מזרחית, שסובבת לאט לדרום, ואח״כ למערב, והחמסין נשבר ע״י אויר־הים המביא קרירות ולחות־מרובה: גוף־אויר קר תופס את מקומו של גוף־האויר החם. במקרים כאלה עלולה הטמפראטורה לרדת כ־20°, ואף יותר מכן. **בחמסין**, בכל מקרה שהוא, עולה הטמפראטורה, והלחות היחסית באויר פוחתת. ימי־החמסין הבהירים, כשהטמפראטורה עולה מיום ליום — כדי 10° ויותר בימים אחדים —, הם באמצע החורף תופעה רצויה ונעימה לכל אדם, פרט לבעלי רגישות חולנית — חמסינופאטים. עליית הטמפראטורה כדי שיעור זה בחדשי־האביב או בסתיו רחוקה מלהיות נעימה, הואיל וערכי־הטמפראטורה של האויר מתקרבים לטמפרא־טורת־הגוף. — באויר יורד נפגעים איזורי־ההר תחילה ע״י גל האויר החם, ואע״פ שערכי־ההתחממות בהר הם צנועים, ניכרת פעולת־החמסין כאן ביותר, משום שהייתו בהר היא ממושכת יותר משהיא בעמקים הקרובים לים. כשהחמסין מגיע לעמקים, הטמפראטורה בהם תמיד גבוהה משהיא בהרים, והיא מגעת אז לערכים הגבוהים ביותר שנמדדו בא״י. חדשי אייר—סיון (מאי—יוני) ותשרי—מרחשוון (אוק־טובר—נובמבר) מועדים לחמסינים קשים ולטמפראטורות גבוהות, אע״פ שהופעתם הכללית של החמסינים במובן מטאורולוגי אפשרית בכל חדשי־הגשמים, שהם עונת התנועה של מערבלי המינימום והמאכסימום הבארומטרי מן הים התיכון.

מין אחר של חמסין הוא זה שמופיע **בלחץ עולה**: זהו מצב אנטי־ציקלוני מן הסוג המצוי בצפון־אמריקה ובאירופה המרכזית. גם אז נושבת בא״י רוח מזרחית, שתחילתה מזרחית־צפונית, כשמרכז הלחץ הגבוה הוא מעל לעיראק וסוריה, ואפשר גם מעל לתורכיה. האויר נעשה נקי ביותר מחמת הלחות היחסית הנמוכה מאוד. הטמפראטורה היא בתחילה נמוכה, אבל היא עולה מיום ליום, ועם עליה זו גוברות העכירות וההתייבשות; כשהלחץ מתחיל לרדת אנו חוזרים שוב לראשיתו של חמסין, שמתפתח עם הת־קרבותו של מינימום בארומטרי מן המערב. החמסינים בלחץ גבוה אינם קלים מאלה שבלחץ יורד, אבל הם ממושכים ויציבים יותר (סְטַצְיוֹנָריים). בימי חמסין קרני־השמש חלשות הרבה משהן בימים רגילים; גם הרוח חלשה, ובכך קשור אחד מן הקשיים הביולוגיים הנגרמים ע״י החמסין לבעלי דם חם: אין גופם יכול להתקרר, כפי שדרוש לפונקציות התקינות שלו. מחמת ההתאדות המרובה ואיבוד המים במידה יתרה מקצרים חמסיני־האביב גם את חייהם של צמחי־החורף העדינים, והירק החרפי נעלם מן השדות כבמטה־קסם. החמ־סינים באיזור־החוף קשים לאדם מחמסיני־ההר, בעיקר מחמת הלחות שבאויר החם, המעכבת את התאדות הזיעה.

גלי־קור. בסופו של כל מינימום בארומטרי משתרר לחץ גבוה, שמרכזו הוא על־פי־רוב על פני סוריה־תורכיה; והאויר הבא מצפון־מזרח הריהו בחורף אויר סיבירי, המגיע לא״י אחר דרך ארוכה מאוד, שבה השאיר את קרתו בהרי ארמניה ופרס־תורכיה או גם על פני הימים השחור והתי־כון — אם הוא בא מצפון, מצפון־מערב וממערב. גלי־קור אלה מגיעים אל עמק־הפרת בטמפראטורה של −10° — −7°, ובהרי עבר־הירדן המזרחי הטמפראטורה של אויר זה עדיין היא כ־−5° או אף למטה מזה. כל גל־אויר קר, שבא ממזרח משתפך כזרם כביר תחילה אל בקעת־הירדן, ואין הוא מגיע אל ראשי־ההרים במערב אלא לאחר שמילא את העמק. במקרה כזה יורדת הטמפראטורה בים־המלח כ־12 שעות קודם שהיא מַתחלת לרדת בירושלים. מפני־כן מרובה בחורף סכנת־הכפור בחלקיו הצפוניים של עמק־הירדן יותר מבעמ־קים המערביים, וביחוד בחוף־הים.

הטמפראטורות הקיצוניות. הטמפראטורה הגבוהה ביותר שנמדדה בזמן מן הזמנים בא״י היתה 54° (בטירת־צבי שבעמק בית־שאן, ביוני 1942); באותו יום היתה הטמ־פראטורה בים־המלח 51.5°, בשפלת־החוף — 45°, בעמק־יזרעאל — 48°. באיזור־ההר לא נמדדו במשך 100 שנה ערכי טמפראטורה גבוהים מ־44°. ברוב המקרים של גלי־חום, עולה הטמפראטורה בעמק־הירדן ל־45°—43, בעמק־החוף — ל־38°—36; ערכים של 38° נחשבים בהר לגבוהים מאוד.

הטמפראטורות הנמוכות ביותר, שנמדדו בירושלים במאה האחרונה, היו −5° ו־−7°. אפילו בעמק־הירדן נמדדו כמה פעמים 0° ו־−2°. לעומת זה נחשב עמק־החוף כמשוריין בפני טמפראטורות־כפור. רק פעמיים בכל תקופת־המדידה ירדה

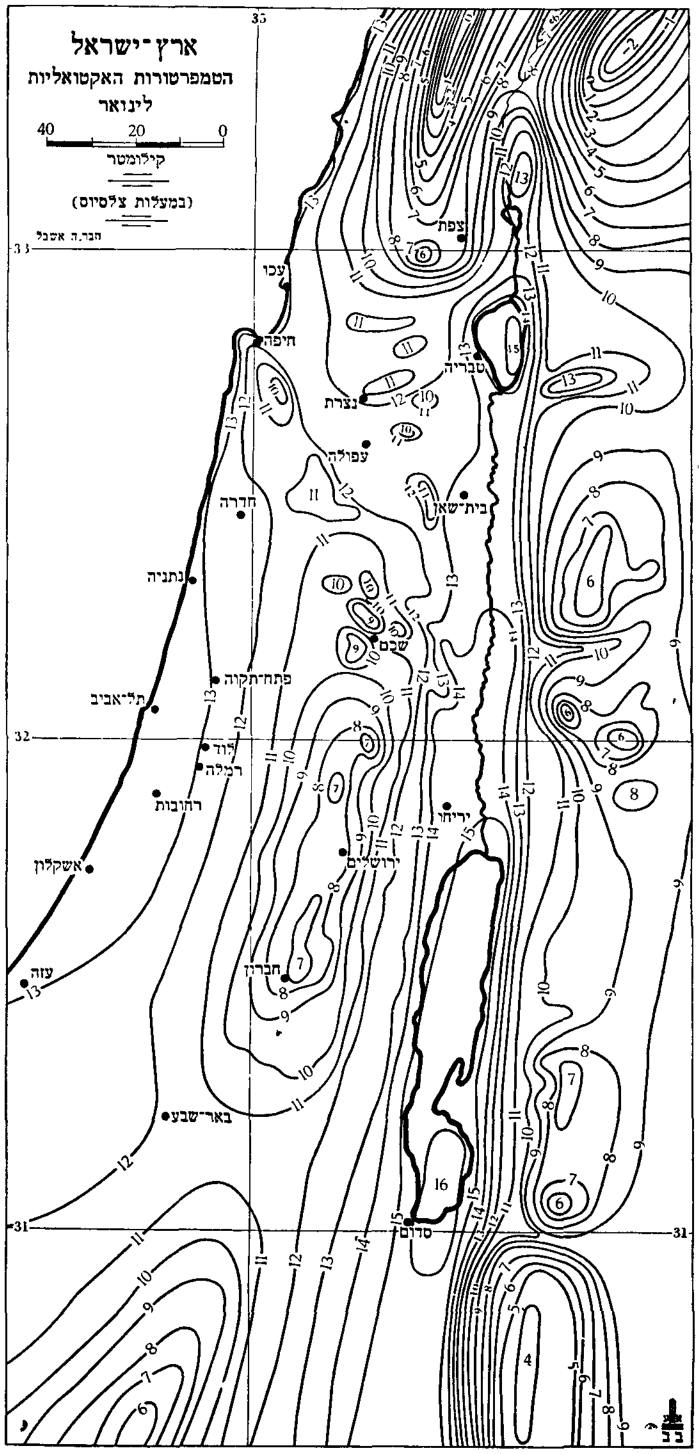
הטמפרטורה גם כאן עד למטה מ־0°, ובחורף 1950 כיסה מעטה־שלג את כל הארץ עד חוף־הים ממש.

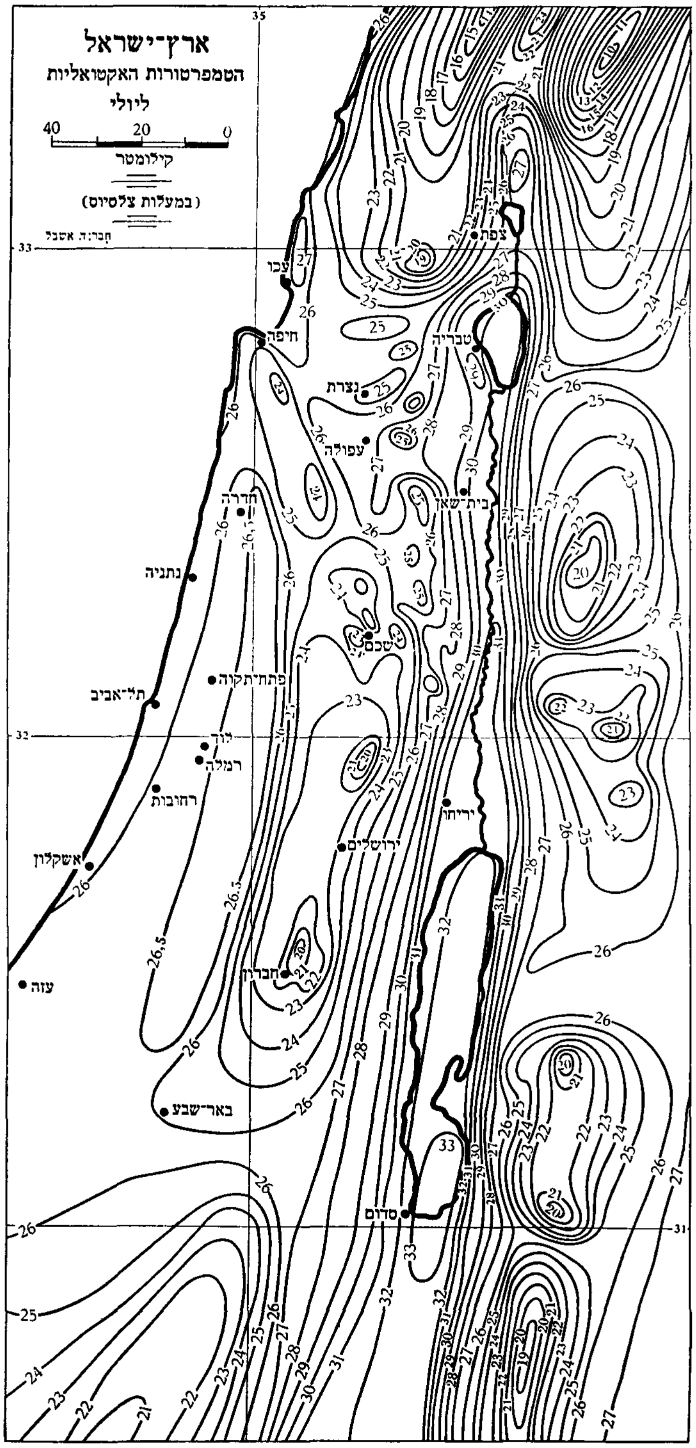
הלחות היחסית של האויר מרובה בחוף יותר מבשאר האיזורים, וכן מרובה היא בלילות־הקיץ יותר מבלילות־החורף בחלקים שאינם לרגלי־הר. בשעות־היום, ובעיקר בשעת הצהרים, יורדת הלחות למינימום של היממה. באיזורי־ההר האויר בכללו יבש יותר, והלחות בחורף מרובה מזו שבקיץ, למרות מה שמנשבות אז רוחות יבשות ממזרח. התנאים בעמק־יזרעאל דומים לתנאי־החוף, והלחות מרובה בלילות־הקיץ. בעמק־הירדן, ביחוד בערבה ובבקעת ים־המלח, מועטת הלחות מבכל שאר האיזורים. בצפון ים־המלח הלחות מרובה מבדרומו, והתהליך היומי של הלחות היחסית שונה בקצה הדרומי מבצפוני. בכל האיזורים התהליך היומי הוא פשוט: בשעות־הצהרים חל מינימום, ובשעות־הלילה האחרונות או במשך כל הלילה — מאכסימום של הלחות. בצפון ים־המלח עולה הלחות היחסית למאכסימום בשעות־הצהרים של ימי־הקיץ דוקה, כשהטמפראטורה יורדת עם נשיבת הרוח מן הימה. אחר־הצהרים וקרוב לשקיעה, כשהטמפראטורה שרויה במאכסימום, נמצאת שם הלחות היחסית במינימום, בהשפעת הרוח המערבית, **היורדת** מהרי־ירושלים ומתחממת תוך התכווצות.

הלחות המוחלטת מרובה בדרך כלל בעמקים מבהרים. באיזור־החוף, שבו מרובה הלחות היחסית, מצויה גם לחות מוחלטת מרובה. בלחות זו נעוצה הסיבה של מיעוט ההתקררות בחדשי־הקיץ: האויר הלח פולט גם ביום וגם בלילה קרינה אפלה מרובה. בקרבת הים־התיכון מרובה הלחות המוחלטת כמעט כאותה שעל־יד ים־המלח, ובחדשים החמים היא אף מרובה מן האחרונה, למרות העובדה שהטמפראטורות על־יד החוף הן נמוכות יותר. גם בבקעת בית־שאן מרובה הלחות המוחלטת מחמת הטמפראטורות הגבוהות מאוד הרווחות כאן בקיץ.

התנאים בהרים נוחים יותר לאדם מחמת הלחות המוחלטת המועטת שבהם — מה שמֵחיש את התאדות־הזיעה. בדרך־כלל אין אדם מזיע בהר גם בשעות החמות, אלא כשהוא מהלך או עובד עבודת־גוף בחמה בשעות־הצהרים; ואילו עבודה תקינה בצל אינה כרוכה בקשיים מחמת האקלים. באיזור־החוף אין גוף־האדם יכול להיות יבש במשך שבועות מרובים בקיץ, אע״פ שהרוחות הבאות מן הים מסייעות לקירור הגוף.

הרוחות. בשפלת־החוף שולטים תנאי־רוח פשוטים. בחדשים החמים מנשבת כל היום רוח מן הים, ובשעות־הלילה — אל הים. בימים הבהירים של חדשי־החורף דומים תנאי־הרוח לתנאי־הקיץ, אך בימים שבהם רובץ על־פני הים מרכז של לחץ בארומטרי ירוד, מנשבת תחילה רוח מזרחית, שסובבת לאט לדרום, אח״כ לדרום ודרום־המערב, ואז מגיעים עננים מן הים, וגם גשם עלול לרדת, עד שרוח צפונית מפזרת את העננים והשמים מתבהרים. — באיזורי־ההר מנשבת בקיץ רוח מערבית־צפונית במשך שבועות וחדשים ללא שינוי. בשעות של לפני־הצהרים האויר שקט יותר, ואילו בשעות הערב והשקיעה מַגעת הרוח לעצמתה המאכסימאלית. עפ״ר אין באיזורי־ההר רוחות מקומיות אלא רוח כללית בלבד, שהיא קשורה לחלוקת הלחץ מסביב למרכזי מינימום או מאכסימום בארומטרי. — רוחות מקומיות קיימות על־יד האגמים שבעמק־הירדן, כמו על־יד חוף הים התיכון, בחדשים החמים. לחוף־הים באה רוח מן הים במשך כל שעות־היום,

ואילו על־יד האגמים נושבת הרוח, הבאה מן האגם אל החוף, אך בשעות מסויימות בלבד. סיבת־הדבר: כשמגעת רוח הים התיכון אל בקעת־הירדן היא מבטלת את כל ההשפעות המקומיות, ואף האגמים משתלבים אז במסכת התנאים הכלליים. לרוח הנושבת מן האגמים יש חשיבות ביולוגית מרובה בעונה החמה. אמנם הרוח הבאה מן הים היא בדרך כלל מקררת, אך כשהיא יורדת אל העמקים, הנמוכים כמה מאות מ' לא רק מפני־הסביבה אלא אף מפני הים המרוחק, היא מתחממת עד כדי כך, ששוב אין אויר־הים מקרר אלא מחמם.

לפיכך רוח מערבית בקיץ בחופי ים־כינרת וים־המלח ובכל עמק־הירדן, מן החולה עד דרום ים־המלח, היא רוח חמה ויבשה. על מידת הקירור הביולוגי, שרוח מערבית מסוגלת להביא בעקבותיה, אין להחליט בנקל, ויש מחלוקת על כך בין תושבי עמק־הירדן: יש אומרים, שרוח חמה זו מקררת, והדבר נראה נכון בחלקו — כל עוד הגוף לח ומזיע, ואילו לאחר שהוא מתייבש מזיעתו נשארת רק השפעתה של תנועת־האויר, המעוררת אך הרגשה של קרירות, שאינה קיימת במציאות.

עצמת הרוחות. שפלת־החוף, עמק־יזרעאל והנגב שייכים לאיזורי הרוח החלשה. ההר ועמק־הירדן, וביחוד דרום־הערבה, שייכים לאיזורי הרוח החזקה. ממוצעי־הקיץ הם גבוהים בדרך־כלל מממוצעי־החורף בכל האיזורים. ערכי עצמת־הרוח משתווים בחדשי יאנואר ופברואר ה„סוערים" לערכי־הקיץ בשנים שהחורף שלהן סוער; ואילו לאחר חורף שקט ערכי־הקיץ תמיד גדולים יותר. ההרגשה הסובייקטיווית, שלפיה רוחות־החורף הן חזקות יותר, היא פרי ההתרשמות ממקרים בודדים מסויימים. אמנם בסערה חֲרפית מַגעת עצמת־הרוח ל60—80 ק"מ לשעה, ואף ליותר מכן, אך בימים שבין סערה לסערה האויר כמעט שקט; לעומת זה מצויה רוח חזקה בחדשי־הקיץ כל יום בשעות מסויימות, ואע"פ שאינה חזקה כרוח סערה חֲרפית, אין הממוצע החדשי הקיצי נמוך מן הממוצע החֲרפי, ועפ"ר הוא אף גבוה ממנו. בהרי משׂגב־עם ורמים נושבת גם בימי־הקיץ, ביחוד בשעות־השקיעה, רוח שאינה חלשה מסערת־חורף. — בתהליך היומי של עצמת־הרוח שעות הרוח החזקה הן בהר שְׁעות אחר־הצהרים של ימי־הקיץ; בחוף ובעמק־יזרעאל המאכּסימום הוא בצהרים. שעות לפני־הצהרים הן זמנו של האויר השקט ברוב האיזורים; גם שעות־הלילה הן שעות של שקט ברוב חלקי־הארץ, פרט להר ולעמק־הירדן הדרומי.

תולדות חקירת האקלים בארץ־ישראל. המחקר המדעי של האקלים בא"י ראשיתו באמצע המאה ה19. המכשירים הפיסיקאליים הראשונים לתצפיות במזג־האויר הובאו ב1845 לירושלים לביה"ח האנגלי, ומאז ועד מלחמת־העולם I נעשו במוסד זה בקביעות מדידות מֶטֶאורולוגיות. החומר של 14 השנים הראשונות אבד, אך החומר של שנות 1860—1913 נשתמר בשלמותו. במדידות אקלימיות ומטאורולוגיות עסקו גם סניפי המיסיון הסקוטי במקומות שונים בארץ, ומ1860 ואילך נערכו מדידות אלו בפיקוחה של החברה הבריטית לחקירת א"י והמטאורולוג שלה ג'. גְלַישר (עד 1903). מטעם החברה הגרמנית לחקירת א"י עסק מ. בּלַנקֶנהורן (ע"ע), מאמצע שנות ה90 ואילך, גם בחקר האקלים. הסיכום הראשון של חקר זה מטעם החברה הגרמנית ניתן ב1910 בספרו של פ. מ. אֶכְסְנֶר „על אקלימה של א"י", הכולל את מפת־הגשמים הראשונה של הארץ ושכנותיה. תחנות מטאורולוגיות הוקמו גם על־יד מנזרים צרפתיים ומוסדות מחקר וחינוך צרפתיים ואמריקניים בא"י, בסוריה ובלבנון.

היהודים התחילו בחקירת אקלימה של א"י רק במאה ה20. ב1910 הוקמו מטעם המשרד הארץ־ישראלי של ההסתדרות הציונית תחנות־גשמים אחדות בערים ובמושבות. מיד אחר מלחמת־העולם I הוקמה ע"י ד. אשבל רשת של תחנות מטאורולוגיות בישובים היהודיים ממטולה עד הנגב. תחנות אחדות הוקמו גם ע"י ממשלת־המאנדאט בפיקוחה של מחלקת העבודות הציבוריות. מ1937 ואילך עמדו למחקר המטאורולוגי בא"י שני מרכזים: המחלקה לתעופה אזרחית של הממשלה, שאירגנה צוות־עובדים מיוחד בתחנה המטאורולוגית בשדה־התעופה בלוד, ועסקה בין השאר גם בחקר תנאי־האויר במרומים באמצעים הטכניים החדישים; המחלקה המטאורולוגית של האוניברסיטה העברית, שברשותה נמצאה רשת התחנות בישובים היהודיים. הממשלה קיימה תחנות בחלקי־הארץ המיושבים ערבים, שלא היתה אליהם גישה קודם לכן. בהשפעתו של ד. אשבל הקימה גם ממשלת עבר־הירדן רשת של תחנות־צְפִיה בתחום־שלטונה, מעקבה עד הירמוך. רשת־התחנות היהודית בא"י עצמה נתרחבה בשנות המאורעות של 1936—1939 עם הקמת ישובי „חומה ומגדל" בחלקי־הארץ השונים, ואח"כ בימי מלחמת־העולם II עם ראשיתה של ההתיישבות החדשה בנגב הצפוני.

במלחמת־העולם I כבר עסקו חילות־האויר של המעצמות היריבות גם בא"י בחקר הרוחות ושאר התנאים המטאורולוגיים במרומי־האטמוספירה. במלחמת־העולם II נעשתה עבודה מטאורולוגית שיטתית וענפה ע"י חילות־האויר בכל תחום המזרח הקרוב והתיכון, ותוצאותיה שינו את פני התמונה האוירולוגית שהיתה קיימת מן האיזור שבו נכללת א"י.

במדינת־ישראל שוכללו הפעולות המטאורולוגיות הן ע"י השלטונות האזרחיים והן ע"י חיל־האויר הישראלי, וכיום הן נעשות בקנה־מידה ממלכתי בהתאם לצרכים האזרחיים והצבאיים. בבעיות מיוחדות של המטאורולוגיה המדעית, וביחוד בחקר קרינת־השמש, עוסקות מחלקות של האוניברסיטה, של הטכניון ושל מכון־וייצמאן.

ד. אשבל, אקלים א"י לאזוריה, תשי"ב; F. M. Exner, *Zum Klima von Palästina*, 1910; H. Klein, *Das Klima Palästinas auf Grund alter hebräischer Quellen*, 1914.

ד. א.

הצמחיה והצומח. — א. הצמחיה ואפיה הגאוגראפי. מספר המינים של צמחי א"י הוא כ2,250 — מספר גדול מאוד לעומת זה של ארצות אחרות (למשל: אנגליה — 1,700 מינים; נורווגיה — 1,335 מינים; מצרים — כ1,500 מינים). שפע זה של מיני־צמחים מקורו במציאותם של בתי־גידול מרובים, שהם שונים זה מזה בתנאיהם האקלימיים, הקרקעיים וכד'.

צמחיית־א"י מורכבת מיסודות גאוגראפיים שונים: 1) הקבוצה הגדולה ביותר לפי מספר־מיניה נמנית על היסוד הים־תיכוני, כלומר: היא מורכבת ממינים, שתחום־תפוצתם מוגבל לאיזור הים התיכון בלבד; 2) שניה לה במספר־המינים היא הקבוצה המוגבלת בתחומי האיזור האיראנו־טוראני — הוא האיזור הערבתי והמדברי המשתרע באסיה מעֵבר־הירדן המזרחי עד המדבר הגדול של גובּי; 3) קבוצה שלישית של מינים הם בני האיזור הסַהֲרו־סינדי, הכולל את כל מדבר־סהרה ומגיע במזרח עד לסינד שבהודו; 4) יש בא"י גם צמחים, שמשתייכים לאיזורים הסודאני והאֶריתְרֶאו־ערבי, המקיפים את השטח שמסֶנֶגאמְבּיה שבאפריקה הצפונית־מערבית עד ערב הדרומית־מערבית; 5) בא"י מצויים גם מינים אחדים בני האיזור האֶירו־סיבירי, המקיף את כל הארצות הממוזגות־קרות והקרירות של אירופה ואסיה.

חלוקתה של צמחיית־א"י לקבוצות פיטוגאוגראפיות מרובות מעידה, שאין א"י מהווה חטיבה פיטוגאוגראפית אחידה; לשון אחרת: א"י כיחידה גאוגראפית אינה משתייכת לאיזור פיטוגאוגראפי אחד אלא לאיזורים פיטוגאוגראפיים אחדים. 3 קבוצות־מינים כבשו לעצמן חבלים מיוחדים של הארץ, ומבחינה זו מתחלקת א"י ל3 חבלים פיטוגאוגראפיים: החבל הים־תיכוני, החבל האיראנו־טוראני והחבל הסַהֲרו־סינדי.

1) החבל הים־תיכוני כולל שטחים גדולים בשני עברי־הירדן, שאקלימם נוח ושיעור משקעיהם השנתיים אינו מועט מ350 מ"מ. קרקעותיו הם בעיקר האדמה האדומה, הקרקע הלבן־אפור, הקרקעות הקלים של שפלת־הים והקרקעות

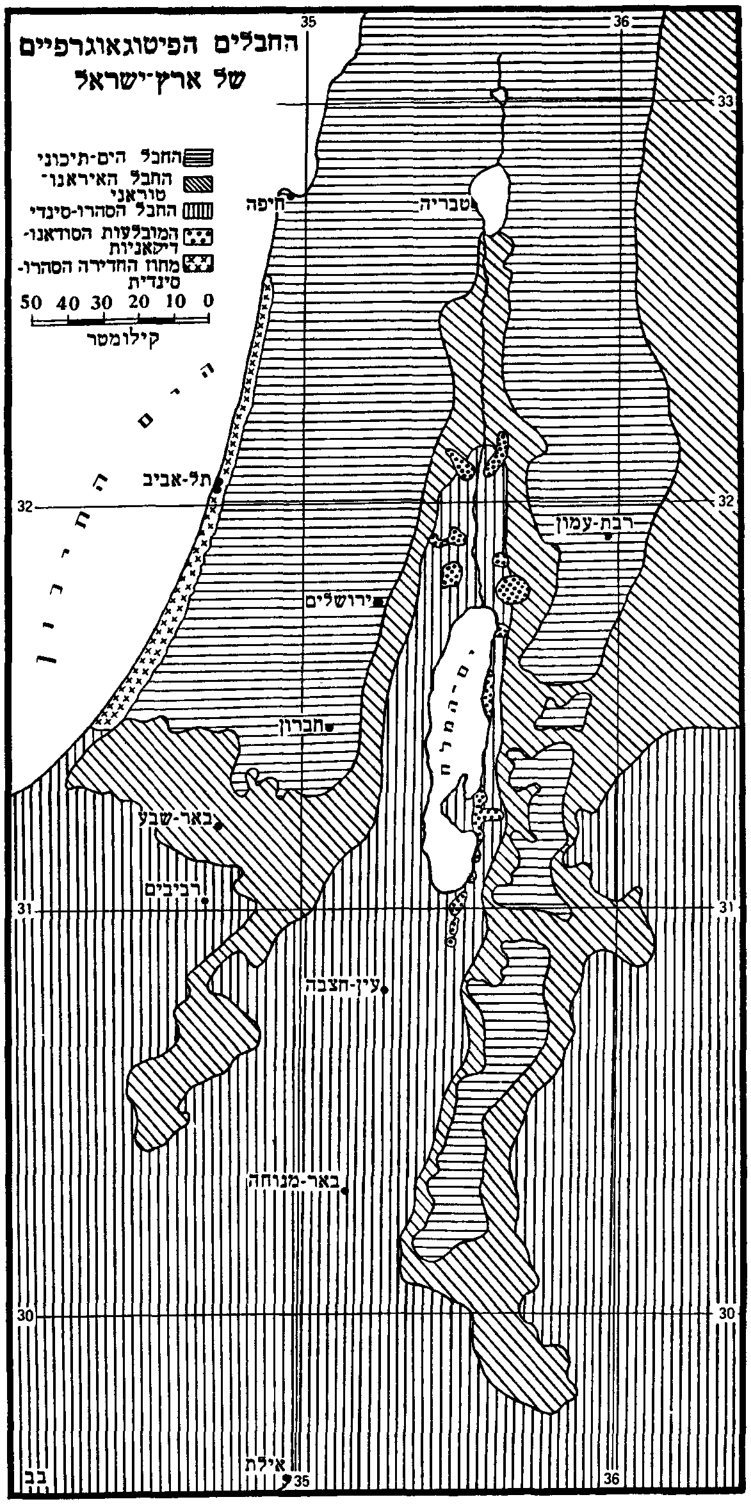
האלוביאליים שבעמקים. זהו החבל של היערות והחרשים ירוקי־העד ושל חקלאות־הבעל היציבה בא״י.

2) החבל האיראנו־טוראני תופס גם הוא שטחים ניכרים בשני עברי־הירדן, אך מרכזיו הגדולים הם הנגב הקרוב, מדבר־יהודה והרמות המזרחיות של אדום, מואב ועמון. אקלימו יבשתי יותר מזה של החבל הים־תיכוני, ומשקעיו השנתיים דלים יותר (200—350 מ״מ). קרקעותיו הם בעיקר הקרקע הערבתי האפור והלֶס. חבל זה אינו מקיים בעיקרו אלא צומח של שיחים, בני־שיח ועשבים, וחקלאותו הטבעית היא חקלאות־בעל בלתי־יציבה.

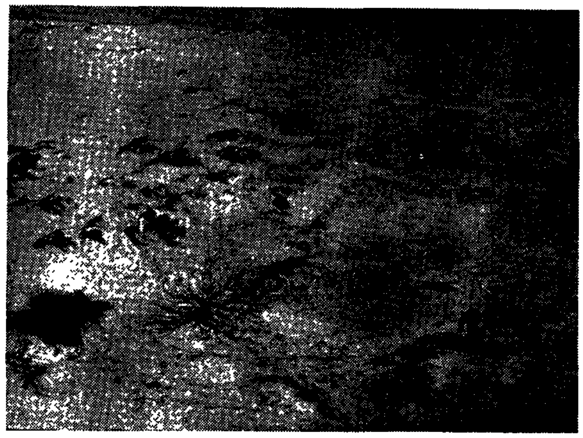
3) החבל הסַהרו־סינדי הוא הגדול שבחבלים הפיטוגיאוגראפיים של א״י. הוא מקיף את כל החלק הדרומי של הארץ (הנגב המרכזי והרחוק, הערבה, עמק־הירדן התחתון, מדבריות מואב ואדום). זהו חבל, שחָרפו קצר וקיצו ארוך ומשקעיו השנתיים אינם עולים בשום מקום על 200 מ״מ; הרבה משטחיו אינם מקבלים אף 50 מ״מ. קרקעותיו הם בעיקר חַמָדות (מד־בריות חצץ וסלעים), מְלֵחות וחולות. כסותו הצמחית דלה ונופו ישימון; צומח של עצים אינו מצוי בו אלא בנאות־מים ובערוצי־נחלים. חקלאות־בעל אינה קיימת בו כלל. — שאר הקבוצות הפיטוגיאוגרא־פיות מיוצגות בא״י על־ידי מספר־מינים מצומצם ולא קבעו לעצמן בארץ חבלים מיוחדים.

ב. הצומח והרכבו. שלושת החבלים הפיטוגיאוגראפיים של א״י אינם משמשים רק מרכזים של צמחיות מיוחדות, אלא אף אכסניות של טיפוסי־צומח מיוחדים ושל חברות־צמחים שונות. בסקירה שלהלן יימָנו טיפוסי־הצומח העיקריים האפיינים לכל חבל וחבל.

1. הצומח של החבל הים־תיכוני. — (1) רצועת ההרים. רובו הגדול של החבל הים־תיכוני קַיָם בעבר — ומוכ־שר לקיים אף בימינו — יערות טבעיים. אך מפני פגיעתו המתמדת של האדם בעץ וביער הטבעי של הארץ, לא נשתיירו בימינו בחבל זה אלא חֳרָשים ושרידי־יער מועטים. קצב ההשמדה של היער היה נמרץ בא״י מבארצות ים־תיכוניות אחרות, בעיקר מפני שהארץ קרובה למדבריות עצומים, ששוכניהם הכמהים לעץ היו מנצלים את היער ניצול אכזרי ביותר. שרידי היער והחורש בא״י מתחלקים ל־6 טיפו־סים: (א) יער־ארנים — טיפוס זה מיוצג ע״י חברת אורן־ירושלים (Pinus halepensis) ופרַע קטן־עלים (Hypericum serpyllifolium). כבני־לווייתו של האורן מצויים כאן: האַלוֹן המצוי (Quercus calliprinos), האֵלָה הארץ־ישראלית (Pistacia palaestina), אֶלַת־המַסטיק (Pistacia lentiscus),

החרוב (Ceratonia siliqua), בַּר־זית בינוני (Phillyrea media), הקְטָלָב המצוי (Arbutus andrachne), האֶשְׁחָר הארץ־ישראלי (Rhamnus palaestina) והרבה שיחים ובני־שיח אחרים, שמשתייכים לבַתּות ולגָריגות. יער זה כיסה לפנים שטחים גדולים בהר המערבי וברמת־הגלעד, בעיקר של קרקעות אפורים־לבנים. שרידים וחורשות של יער זה נותרו בגליל העליון, בכרמל, בשומרון וביהודה; בגלעד נתקיימו יערות־אורן גדולים יותר. משום ערכו של אורן־ירושלים לחרושת ומשום התאמת קרקעות־גידולו לעיבוד

צמחיה דלה בחולות־הנגב

חקלאי, הושמדו יערות־הארנים בארץ יותר מכל שאר טיפוסי היער והחורש. (ב) יער אַלון־התבור — הצמח הראשי של יער זה הוא אַלון־התבור (Quercus ithaburensis), ואליו מתלווים עצים ושיחים אחרים של החורש (כגון האַלון המצוי, האלה הא״י, הלִבנֶה הרפואי וכד׳); ביער זה יש להבחין שלוש חברות: (1) חברת אלון־התבור והלִבנֶה הרפואי (Styrax officinalis), הרוֹנַחת בפינה הדרומית־מערבית של הגליל התחתון (גוש אלונים־שפרעם); כאן נשתמר עדיין משהו מהודו הקדום של יער עשיר זה, ואילו ברמת־אפרים ועל הר־התבור לא נשתיירו אלא שרידים בלבד; בתקופה האחרונה הולך גם יער זה ונשמד מחמת פעולות ההתיישבות. (2) חברת אַלון־התבור והאֵלָה האטלאנטית (Pistacia atlantica), הרוֹנַחת למדי במורדות המערביים של הר־הגולן, ושריד זעיר מצורתו הקדומה נשתמר עד היום בחורשת־האלונים שבסביבות דפנה, וכן גם בכמה מקומות בגליל העליון המזרחי. (3) חברת אלון־התבור החופית, שבעבר היתה רווחת מאוד בשרון וכיום לא נשתמרו ממנה אלא חורשות קטנות או עצים בודדים. (ג) יער וחורש של האַלון המצוי — חברת האַלון המצוי והאֵלָה הארץ־ישראלית, התופסת את רוב שטחי־החורש הגדולים של א״י. לפנים הופיעה חברה זו בצורת יער, אלא שמפני הפגיעה הקשה שהאדם ובעירו פגעו במשך אלפי־שנים בעציה, הפך היער לחורש או הושמד כליל. רובם הגדול של השיחים והעצים הנמוכים של חורש זה עדיין הם עשויים להתפתח — בתנאי קרקע ואקלים מסויימים — לעצים גבוהים. מלוויו העיקריים של האַלון המצוי בתוך החורש הם — נוסף על האֵלָה הא״י — אֵלת־המַסטיק, בַר־זית בינוני, החָרוב, העוּזרר הקוֹצָני (Crataegus azarolus), הקְטָלָב המצוי ועוד; בתנאי לחות טובים מופיעים בחרשים גם הער המצוי (Laurus nobilis), כּליל־החוֹרש (Cercis siliquastrum) וכד׳. בדרך־כלל אין חרשי־האַלון מצויים בהרים אלא בגובה של 300 מ׳ מעל פני־הים ומעלה; באיזור־הספר שבין החבל הים־תיכוני והאירנו־טוראני מצוי היה לפנים חורש של השקד (Amygdalus communis) והעוּזרר המצוי, ששרידיו נשתמרו עד ימינו בצורת עצים או שיחים בודדים; באדום המערבית מצוי טיפוס של חורש, ששני עציו הראשיים הם האלון המצוי והערער האדום (Juniperus phoenicea), והוא החורש הים־תיכוני הדרומי ביותר. (ד) החורש של החרוב ואלת־המסטיק — חרשים אלה פרצוף מיוחד להם: מעל פני הרקע הירוק של שיחי־האלה ומלוויה בולטים עצי־חרוב בודדים מרוחקים זה מזה, וכן מצויים כאן עוד שיחי־חורש אחרים וגם שיחי בָּתָה וגָריגה. בחלק המערבי של איזור־ההרים אין חורש זה עולה בהרים למעלה מ300 מ׳, ואילו בחלק המזרחי — שבו אין הוא נתקל בהתחרות מצד חורש האלון המצוי — הוא מוסיף לעלות עד לגובה של 500 מ׳ ואף למעלה מזה. חורש החָרוב והאֵלָה מופיע בקרקעות שונים, כגון בקרקע־חול (מנתניה צפונה), על גבעות־הקורקר (מחדרה צפונה), על קרקע אדום ועל קרקע לבן־אפור (לרגלי ההרים). איזור תפוצתו מוגבל להרים שמגבול־סוריה בצפון עד החלק הדרומי של הרי־יהודה; בעבר־הירדן המזרחי אין חורש זה מצוי כלל.

במקומות שהיערות והחרשים הים־תיכונים הושמדו בהם או נתדלדלו, רווחות פורמאציות של צומח, שהוא מורכב בעיקר משיחים נמוכים או בני־שיח. פורמאציות ים־תיכוניות אלו מכונות גָרִיגָה—כששיחיהן או בני־שיחיהן גבוהים־ביחס—, או בָּתָה — כשצמחיהן נמוכים יותר. חברות־הגריגה הנפוצות הן: חברת המַרוָה המשולשת (Salvietum trilobae), חברת השַלְהֶבִית הדְבִיקה (Phlomidetum viscosae), חברת הקִידה השעירה (Calycotometum villosae), חברת הלוֹטֶם השָעִיר (Cistus villosus) והלוטם המַרוני (Cistus salvifolius). הגריגה היא אכסנייתם של בני־שיח חריפי־ריח וירוקי־עד ושפע של עשבים אחרים. גם שיחי־הגריגה הושמדו בקנה־מידה רחב לצרכי תעשיית־הסיד והסקה, ובמקום הגריגה הופיעה הבתה. זו האחרונה היא בימינו הכסות הצמחית של רוב המחוזות ההרריים הים־תיכונים. מחברות־הבתה נפוצה מאוד וחשובה ביותר חברת הסירה הקוֹצנית (Poterietum spinosi). הסירה משמרת בשרשיה את

חברת השיטה הסלילנית ויפרוק־המדבר בעמק־הערבה

קבוצת עצים מן הדום המצרי (עין אל־דפיה, סמוך לאילת)

הקרקע שבהרים, וכך מנעה במקומות הרבה במורדות־ההרים את גריפת העפר ע״י הגשמים. כתוצאה מהריסת שטחי־בתה גדולים על־ידי הערבים הופקר הקרקע לגורמי הסחיפה, ושטחים מרובים הפכו לעיי־שממה. משאר חברות־הצמחים של הבתה: חברת הקורנית המקורקפת (Thymetum capitati), חברת השברק המצוי (Ononidetum natricis), וחברות הרבה של עשבים רב־שנתיים. הבתות הן מקום גידולו של שפע הפרחים, המגוונים בחורף ובאביב את נוף־ההרים. כאן מצויים הכלנית, הנורית והרקפת, דם־המכבים, האזוב והחננית; הכרכום והאיריס, הסתונית ונץ־החלב, העירית, הזמזומית והסחלביים למיניהם, וכאן גם שוכנים צמחי הקטניות, המורכבים והדגניים למאות מיניהם.

ארבעת הטיפוסים הגדולים של הצומח — היער, החורש, הגריגה והבתה — הם ביטוייו הנאמנים ביותר של החבל הים־תיכוני; אך שני האחרונים אינם עפ״ר אלא תולדה של שני הראשונים, שהושמדו בידי־אדם.

(2) רצועת־החוף. איזור הקרקעות הקלים של שפלת־החוף הוא מבחינת אקלימו וקרקעותיו חטיבה בפני עצמה, שמאכסנת צמחיה וצומח משלה. חלק ניכר של שפלת־החוף תופסים החולות, שממדיהם הולכים וגדלים כלפי דרום. לצמחים, שמזדמן להם לנבוט על גבי החולות, צפויות שתי סכנות: להיקבר חיים בתוך שכבות־החול המוסעות ע״י הרוח והולכות ומכסות את הצמח, או למות מיתת־יובש מחמת החתירה שחותרת תחתיו הרוח, הגורמת לחשיפת שרשיו. לפיכך מועטים הם הצמחים הגדלים בחולות הנעים הללו. רק צמחים יחידי־סגולה, שהם מצויידים בשרשים מעמיקים מאד ושמצליחים לצמוח ולעלות מעל לכסות־החול שהרוח מערמת עליהם, שולטים על פני החולות, כגון: ידיד־החולות (Ammophila arenaria), המסוגל להתקיים בחולות ההולכים ומצטברים; הלענה החד־זרעית (Artemisia monosperma), רותם־המדבר (Retama roetam) ואחרים. משום מהירות צמיחתם ומשום שרשיהם העמוקים צמחים אלה הם בחולות אזרחים יציבים, והם אף מסייעים הרבה לבלימתה של תנועת־החולות. על חיי־הצמחים בחוף־הים פועלים גם רסיסי המים המלוחים, שהרוח מביאה מן הים ושלא כל הצמחים יכולים לעמוד בפניהם. הלענה והרותם נפגעים על־ידיהם, ואילו הדופרק (Cakile maritima), המלחית האשלג־נית (Salsola kali), האגרופירון הסמרי (Agropyrum junceum), המד־חול (Sporobolus arenarius) וידיד־החולות אינם ניזוקים מהם. לפיכך מסתדר הצומח של שפת הים חגורות־חגורות: הצמחים, שבכוחם לסבול את מליחותם של הרסיסים, כובשים את שורות־החזית הקרובות לים, ואילו הצמחים שאינם יכולים לסבול אותם נדחקים לעורף.

בית־גידול מיוחד הן גבעות־הקורקר, העוברות בהפסקות לכל אורך־השפלה והבנויות אבן חול־גיר פרירה מאוד; זהו בית־גידול יובשני ודל מאוד בחמרי־הזנה מינראליים ואורגא־ניים; הצומח הקבוע שלו הן בתות וגריגות בדרומה של הארץ וחורש של החרוב ואלת־המסטיק מנתניה צפונה. לעומתן

הצבר המצוי

חברת גומא־הפאפירוס (החולתה)

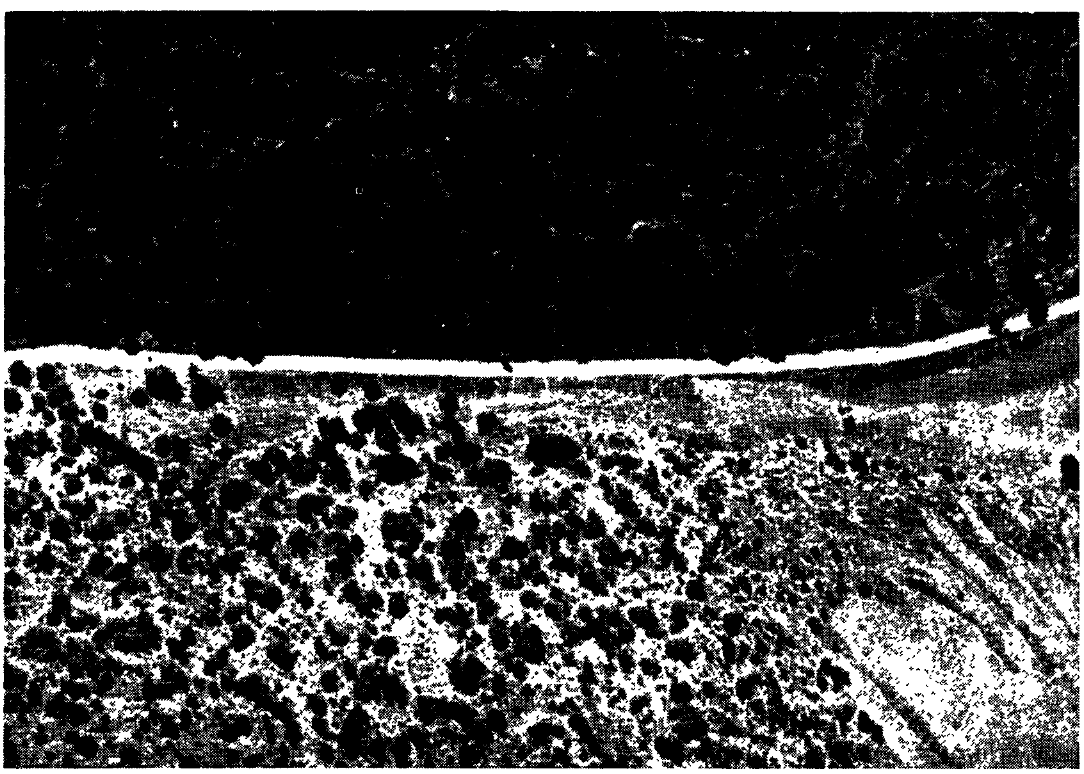
אגווה אמריקנית (זכרון־יעקב)

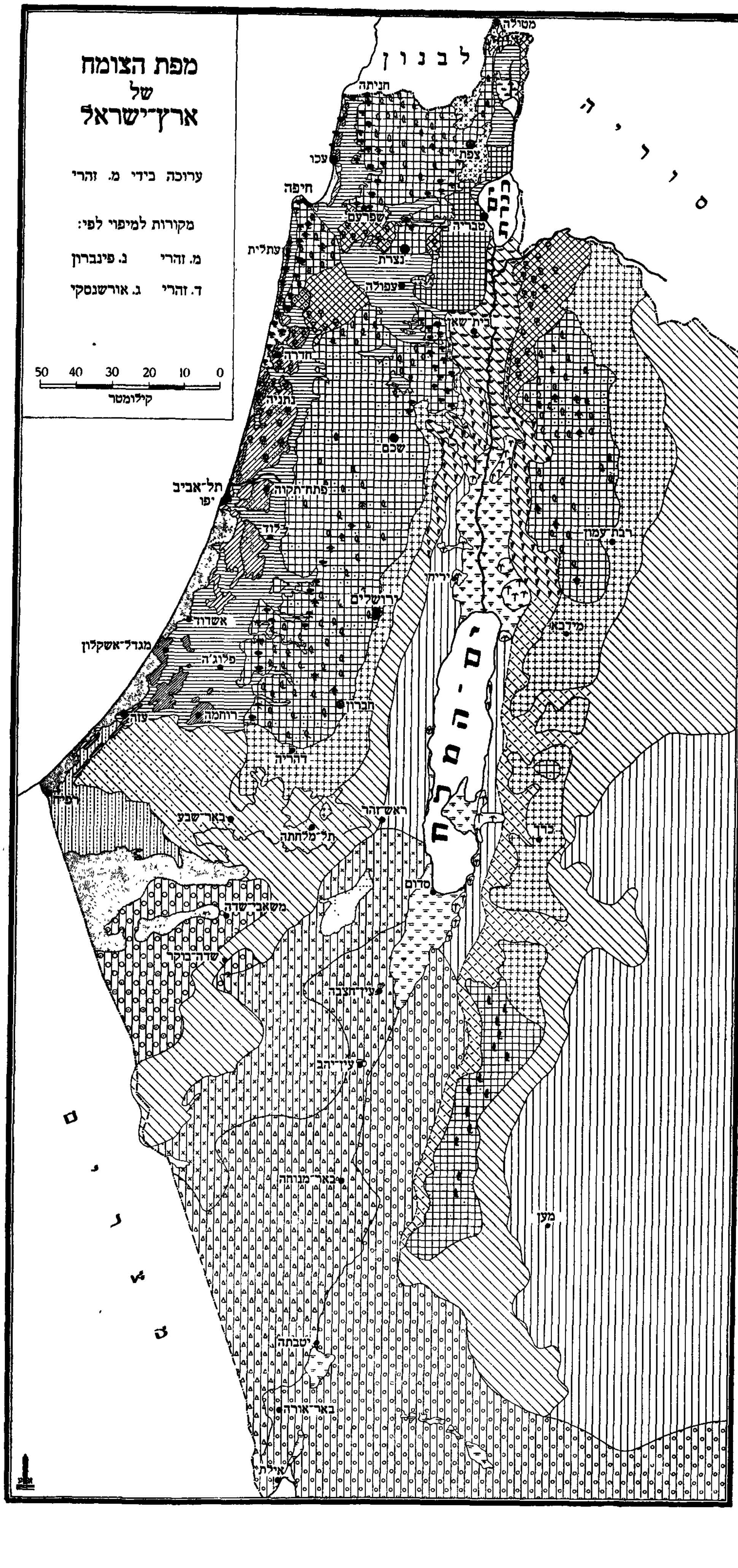
נורית־המים (החולתה)

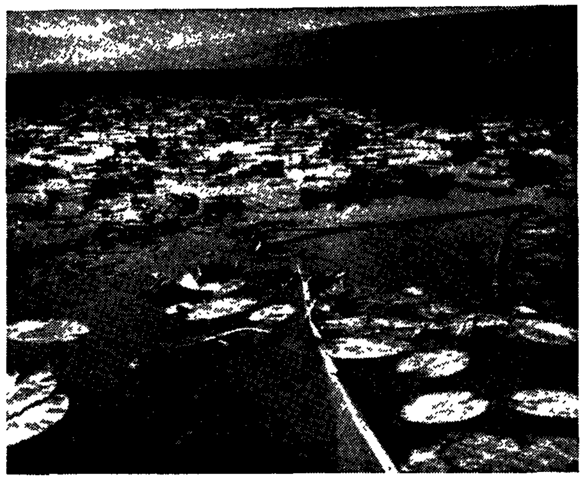
חברת החרוב ואלת־המסטיק החופית עם ידיד־החולות (בסביבות חדרה)

יער אלון־התבור והלבנה הרפואי (גוש אלונים־שפרעם). הכביש עובר על הגבול שבין המדרון הדרומי (בעל הכיסוי הדליל) ובין המדרון הצפוני (בעל הכיסוי הצפוף).
(ברשותו של המכון הפוטוגראמטרי בירושלים)

- מחוז של חורשים ויערות ירוקי־עד, שהושמדו ונכבשו ע״י בתות וגרינות ים־תיכוניות: סירה קוצנית, קורנית מקורקפת, קידה שעירה, לוטם מרוני, ועוד
- כנ״ל, עם שרידי חורש ויער ירוקי־עד של חברת האלון המצוי והאלה הא״י
- כנ״ל, עם שרידי חורש ירוק־עד של חברת החרוב ואלת־המסטיק
- כנ״ל, עם שרידי יער של חברת אורן־ירושלים — פרע קטן־עלים
- חברת האלון המצוי והערער האדום
- מחוז של יער אלון־התבור, שהושמד ונכבש ע״י בתות של עשבים רב־שנתיים
- כנ״ל, עם שרידים ניכרים של יער חברת אלון־התבור והליבנה הרפואי
- מוזאיקה של שרידי חורשות ויערות מטיפוס (2) ו (7)
- בתות ים־תיכוניות של עשבים רב־שנתיים
- כנ״ל. עם שרידי יער וחורש של מיני אלון
- בתות־ספר ים־תיכוניות, מלוות לפעמים עצים בודדים של חורש משיר־עלים ערבתי־למחצה
- צומח של קרקעות חול־חמרה בשפלת־החוף, בעיקר חברת החילף והדרדר
- כנ״ל. עם שרידים ניכרים של יער אלון־התבור
- בתות וגרינות ים־תיכוניות על־פני גבעות־הקורקר של שפלת־החוף
- כנ״ל. עם שרידים ניכרים של חברת החרוב והאלה
- מוזאיקה של צומח מטיפוס (12) ו (14)
- עמקים אלוביאליים, שהצומח הראשוני שלהם הושמד והוחלף בעיקר בינבוט־השדה
- בתות־ספר ים־תיכוניות של עשבים רב־שנתיים, מלווים שיזף־השיח
- ערבות איראנו־טוראניות של שיחים, בעיקר האנד של שיזף־השיח
- ערבות איראנו־טוראניות של בני־שיח, בעיקר הסידרה של חברות לענת־המדבר
- ערבות איראנו־טוראניות של שיחים. בעיקר סידרת רותם־הסלעים
- ערבות איראנו־טוראניות של הלם. שהצומח הראשוני שלהם הושמד והוחלף בעיקר בחברת האכיליאה הערבתית
- ערבות איראנו־טוראניות של בני־שיח, שטרם נחקרו כראוי (סדרת החברות של לענת־המדבר?)
- ערבות לענה חד־זרעית ודגנים חד־שנתיים בקרקעות חול־לֵס
- מדבריות חמדה וגבס סחרו־סינדיים, בעיקר חברות האגד של היפרוק המדברי, זוגן־השיח, הפגוליאה הערבית, אוכם־המדבר
- מדבריות־חמדה סחרו־סינדיים, בעיקר חברות האגד של זוגן־השיח ושל פרקרק־המדבר
- מדבריות־חמדה סחרו־סינדיים, בעיקר חברות האגד של זוגן־המדבר
- מדבריות־חמדה קרים, צומח מזעט מאגד יפרוק־המדבר ומחברת השיטה הסלילנית
- מדבריות חול וחמדה חולית, בעיקר חברות האגדים של פרקרק־השיח ושל הפרקרק הפרסי
- מלחות — עקרות או תפוסות ע״י חברות האשל ובן־המלח, האוכם הא״י, המלוח הקיפח, המלחית הקשקשנית, הימלוח הפגום
- צומח־חולות, בעיקר אגד הלענה החד־זרעית, הלוטוס המכסיף וקרוביהם
- כנ״ל, עם חברת החרוב ואלת־המסטיק
- צומח־חולות, בעיקר חברות האגד של הלענה החד־זרעית ושל יפרוק־המדבר
- צומח טרופי בנאות־מדבר, בעיקר חברת השיזף והזקום וחברת השיטה הסלילנית
- צומח הידרופילי, בעיקר אגד החברות של הקנה המצוי

חברת הנופר הכתום (החולתה)

בולטים בשפלת־הים המישורים הגדולים של חול־חמרה, המרוכזים ביחוד בשרון ובשפלת־יהודה הצפונית. המישורים הללו היו ברובם מכוסים לפנים יער של אלון־התבור, שבימינו לא נותרו ממנו אלא שרידים דלים. את מקומו של היער תפסה ערבת־דגניים, שבו שלטת חברת חִילַף־החולות (Eragrostis bipinnata) ודרדר־הקורים (Centaurea procurrens), שהיא עשירה ביותר במספר מיניה.

2. הצומח של החבל האיראנו־טוראני. הפרצוף הכללי של הצומח האיראנו־טוראני דומה לזה של הבתות הים־תיכוניות, אך צפיפותו קטנה מזו של צומח־הבתה. חברת־הצמחים האפיינית ביותר לחבל זה היא חברת לַעֲנַת־המדבר (Artemisietum herbae-albae), התופסת בנגב, במדבר־יהודה ובעבר־הירדן שטחים גדולים; גם שטחי־הלס הגדולים שבנגב ובעבר־הירדן, שרובם מעובדים כיום, היו, כנראה, מכוסים בעבר בחברת־צמחים זו. שניה לה במידת תפוצתה היא חברת הנואית הקוצנית (Noeetum mucronatae). למחוז בית־שאן ועמק־הירדן התיכון, וכן למורדות ההרים הגובלים את עמק־הירדן, אפיינית ביותר חברת שֵׁיזַף־השיח (Zizyphetum loti) הרווחת מאוד בקרקעות הבזלת ו„חור־הלשון״. — שטח ניכר של החבל האיראנו־טוראני במורדות ההרים הסלעיים הגובלים את עמק־הירדן התיכון תפוס ע״י חברות־צמחים, שבהן רותם־הסלעים (Retama duriaei) הוא הצמח העיקרי. — קרוב לגבולות החבל הים־תיכוני מצויים כיום שרידים של יער האֵלה האטלנטית, ובעבר־הירדן ובמדבר־סוריה עדיין מצויות חלקות גדולות של יער זה. הוא דומה במראהו ליער־פארק, שעציו מרוחקים זה מזה.

3. הצומח של החבל הסהרו־סינדי. אע״פ שחבל זה הוא מדברי ביותר, אינו מחוסר צומח. כל אחד משלושת טיפוסי־הקרקע העיקריים שלו — החַמָדות, החולות והמלחות — מאכסן חברות־צמחים מיוחדות: א) כסות־הצומח על פני קרקע־החַמָדה היא על־פי רוב דלה ודלילה, ומרובים מאוד שטחי־החמדה שאינם מקיימים צומח אלא באפיקים הרחבים והרדודים המבתרים את המישורים. הצומח השוכן בבית־גידול זה צריך לעמוד בפני היובש ועפ״ר אף בפני המלחות. החברה הנפוצה ביותר בחַמָדות היא חברת זוגן־השיח (Zygophylletum dumosi), צמח אָפייני ביותר למדבריות של אבנים וטרשים. למישורי חַמָדָה לא־מלוחה, וכן גם לאפיקים המבתרים את החמדה, אפייניות חברת יַפְרוּק־המדבר (Anabasidetum articulatae) וחברות אחרות, שהיפרוק נפוץ בהן. חברות אלו שולטות בעיקר בנגב הדרומי, בעבר־הירדן הדרומי ובמדבר־יהודה. — מצויות גם חַמָדות, שקרקען עשיר מאוד בגבס ושבהן שולטות חברת אוֹכָּם־המדבר (Suaedetum asphalticae) וחברת הכְּנוֹלִיאה הערבית (Chenoleetum arabica); שתיהן נפוצות במדבר־יהודה. — ב) שטחים גדולים בדרומה של א״י הם מישורים של מדבריות־חול. באדום הדרומית ובעמק־הערבה נוצר החול מהתרווחותם של אבן־החול הנובית וסלעי גראניט וְגְנֵיס, בנגב המרכזי — מאבן־חול של תקופה מאוחרת יותר. מדבריות־החול שוממים פחות ממדבריות־החַמָדָה, ולא עוד אלא ששכבת־חול הרובצת על גבי חמדה מיטיבה את תנאי־המים בקרקע וגורמת לריכוז מרובה יותר של צמחים במקום. מצומח חולות־המדבר: חברת הסילון הקוֹצָני (Zilla spinosa) והנוֹאית הקוֹצָנית, השולטת באדום הדרומית; לרוב החולות אפייניות חברת פְּרַקְרַק־השיח (Haloxyletum salicornici) וחברת הפְּרַקְרַק הפרסי (Haloxyletum persici); זו האחרונה מהווה לפעמים מין יער דליל. — בחולות של הנגב המרכזי מצויה גם חברת הרותם המדברי. החולות של הנגב המערבי אינם אלא שלוחות רחוקות של חולות־הים, והם מאוכלסים על־ידי חברת הלַעֲנָה החַד־זַרְעִית ומַלְעֲנַן־המטאטאים (Artemisia monosperma,

צמחיה בביצת החולה

צמחיה בחופי נחל־דן

(Aristida scoparia). — ג) מְלֵחוֹת מצויות גם בחבל הים־תיכוני של הארץ, אך מקום חשוב הן תופסות במדבריות, וביחוד בעמק־הירדן התחתון ועמק־הערבה. המלחות הלחות מקיימות צומח צפוף של בני־שיח ושיחים, ואף של עצים. רוב צמחי־המלחות הם האלופיטים טיפוסיים. אחת מן החברות האפייניות למלחות של כיכר ים־המלח היא חברת האוּכָם הא״י, הכוללת גם את העַדְעַד המאובק (Statice pruinosa), ולפעמים קרובות גם את ינבוט־השדה (Prosopis farcata) ואת ההָגָה המצוי (Alhagi maurorum) וכד׳. חברת המַלּוּחַ הקיפֵּחַ (Atriplicetum halimi) רווחת מאוד בעמק־הירדן התחתון ובעמק־הערבה. במלחות המוצפות מים בחורף מצויה בעמק־הירדן וגם בעמק־החוף חברת האֶשֶׁל המרובע (Tamarix tetragyna) ובֶן־המֶלח המכחיל (Arthrocnemum glaucum). בדרומו של ים־המלח מצויים מינים אחדים של אשל, שמהווים חֳרשים צפופים למדי.

4. הצומח הטרופי. בתוך החבל הסהרו־סינדי של א״י, ובעיקר בעמק־הירדן התחתון (בסביבות ים־המלח) ובעמק־הערבה, מצויים כ־40 מינים של צמחים טרופיים, שהם צריכים לשם קיומם טמפראטורות חרפיות גבוהות יותר וגם מידה מרובה של לחות במשך כל השנה. בהתאם לכך מוגבלים רוב המינים הללו לאיזורי השפך של הנחלים שבעמק־הירדן — עמק־פַּרַע, נחל־עוגָ׳ה, יריחו, עין־גֶדי, וָדי נמרים, צוער —, ומקומות אלה הפכו לנאות־מדבר, שבולטים מאוד בצומח המיוחד שלהם. כאן גדלים העצים והשיחים: השֵׁיזָף המצוי (Zizyphus spina-christi), הזָקוּם המצרי (Balanites aegyptiaca), המורינגה הָרְתמית (Moringa aptera), הסאלוואדורה הפרסית (Salvadora persica) ומיני שיטה (Acacia).

5. הצומח ההידרופילי. על גדות נחלים ונהרות ובביצות שבכל שלושת החבלים הפיטוגאוגראפיים של א״י מצוי צומח מיוחד, שהוא קשור לבתי־הגידול הלחים ולתנאיהם המיוחדים. בביצת־החולה שלטת חברת הגוֹמֶא (Cyperus papyrus) והארכּובית (Polygonum acuminatum). על גדות הירדן ויובליו מצויות חברת צַפְצֶפַת־הַפְּרָת (Populetum euphraticae) וחברת אֶשֶׁל־הירדן (Tamaricetum jordanis). רוב הנחלים והנהרות נמוכי־הגדה מקיימים את חברת הקנה (Phragmites communis) והסוף (Typha angustata) וצמחי־קנה אחרים. בנחלים גבוהי־גדה מצויה חברת הפֶּטֶל (Rubus sanguineus) והשָׁנִית (Lythrum salicaria). עוד מצויות בבתי־גידול כאלה חורשות קטנות של הַעֲרָבָה חדת־העלים (Salix acmophylla). בנחלים, שאפיקיהם או גדותיהם רפודים חֲלוּקים או סלעים, רווחות החברות של הַרְדוּף־הנחלים (Nerietum oleandri) ושיח־אברהם (Viticetum agni casti). הדוֹלֶב המזרחי (Platanus orientalis) והמֵילה הסורית (Fraxinus syriaca) מצויים על גדות נחלי־ההרים בצפון.

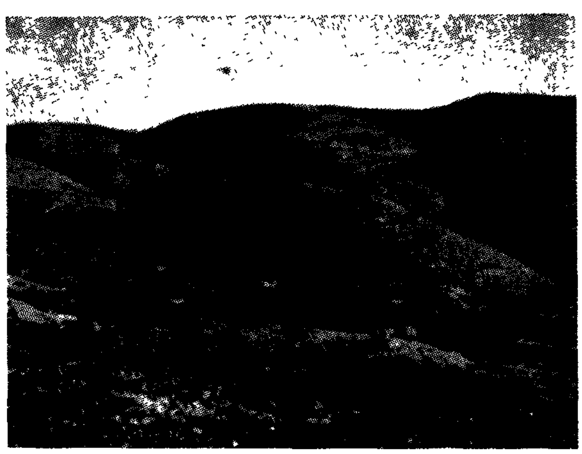
6. צומח־התרבות ומלוויו. הנוף הצמחי הקדמון

אלון־התבור (על־יד תל אל־קאדי) בגליל העליון

של הארץ השתנה ע״י פגיעתו של האדם בצומח הראשוני וע״י צמחים ילידי־חוץ, גידולי שדה וגן, שהובאו לארץ ממקומות רחוקים. עם התפתחות החקלאות הלכה ונוצרה גם צמחיה מיוחדת של מלווי־החקלאות — העשבים הרעים; רובם אזרחי־הארץ, שירדו לשדה ממקומות־מגוריהם הראשוניים, ומיעוטם צמחים, שהועברו לכאן מארצות־נכר שלא מדעתו של האדם. — מגידולי־התרבות בא״י: א) תבואות־שדה — חיטה קשה ורכה, שעורה תרבותית, שיבולת־שועל תרבותית, עדשים, בַקִיַת־הכַּרְשִׁינָה, תוּרְמוּס, דורה תרבותית, לוּבְיָה סינית, שומשמין, חמניות, אגוז־האדמה, ועוד; ב) צמחי־מספוֹא — בקיה תרבותית, תִלתן אלכסנדרוני, אספסת תרבותית, לוּבִּיַת (אפונת) הבקר, תירס, דלעת, סלק, סֶטָרְיָה, סְתָויון, ועוד; ג) צמחי יָרָק ומִקשָׁה — עגבניה, חציל, תפוח־אדמה, אפון, פול, בַּמְיָה, קישוא, מלון, אבטיח, בצל, שום, כרוב, גזר, חסה, תרד, ועוד; ד) עצי־פרי — מיני־ההדר, תפוח, אגס, משמש, שָׁזִיף, אפרסק, שקד, חַבּוּש, זית, תאנה, גפן, אגוז, רימון, תות, תמר, מוז, חרוב, ועוד; ה) עצי נוֹי ויעור — איקאליפטוס המקור, קָסוּאַרינה, אורן־ירושלים ומינים אחרים של אורן, מיני־ברוש, בְּרָכִיכִיטוֹן, רוֹבִּיניָה, אזדרכת, אַילַנְתָה, מֵיש, סופורה, מיני־פיקוס, גְרֶוִילֵיאָה, גְלֶדִיטְשְׁיָה, פִּלְפְּלוֹן, מיני־שיטה, צַפצפה, אֵשֶׁל, ועשרות מינים אחרים; ו) צמחי־נוֹי — מאות מינים.

מן הצומח של העשבים הרעים: החברות, שבהן שולט ינבוט־השדה ושהן נפוצות על פני הקרקעות האַלוּביא־

בָּתָה, שבה שַׁלטת הסירה הקוֹצָנית

אשל־הפרקים (בקרבת נבולות שבנגב)

ליים הכבדים של שפלת־החוף ושל העמקים הפנימיים; הן כוללות מאות מינים של צמחים; בשדות שבהרים — חברת השַׁבְרָק הקוצני (Ononis leiosperma) והקוּרטָם הדק (Carthamus tenuis); בשדות־הֶלֶס שבנגב — חברות, שהצמח הראשי שלהן הוא האַכִילֵיאה המדברית (Achillea santolina).

חקר הצמחיה והצומח בארץ. מראשוני החוקרים בצמחיית א״י היה הַסֶלְקְוִיסְט (ע״ע), שסייר בארץ ב1751; תוצאות חקירותיו בצמחי־הארץ נכללו בספרו „מסע בארץ־ישראל" (1757). הספר הראשון, שנכתב על צמחי א״י, הוא Flora palaestina (1756) של ב. י. סְטְרַנְד (B. I. Strand), שחובר על יסוד הרצאותיו של לינֶה, יומני־המסעות של האסֶלקוויסט ואספים אחרים; הספר דן ב600 מינים לערך. במחקר הפלוריסטי של א״י במחצה הראשונה של המאה ה19 עסקו הסיירים והחוקרים: אוֹשֶה־אֶלוּאַ (Aucher-Eloy; 1830), קוֹטְשִׁי (Kotschy; 1836, 1845—1855), רוֹת (Roth; 1831) ובּוּאַסְיֶה (Boissier; 1846); ספרו הגדול של זה האחרון Flora Orientalis הוא המקור המוסמך ביותר לחקר צמחיית המזרח התיכון, וצמחיית א״י בכלל. במחצה השניה של המאה ה19 חקרו את צמחיית־הארץ: הכומר ה. ב. טְרִיסְטְרָאם (H. B. Tristram), שביקר בא״י ב1863/4 וב1872 ושתוצאות חקירותיו נתפרסמו בספרו „החי והצמחיה של א״י" (The Fauna and Flora of Palestine), 1884; ו. בַּרְבֵּי (W. Barbey): „מעשׂבים במזרח התיכון" (Herborisation au Levant), 1882; ה. צ׳. הארט (H. C. Hart): „דו״ח על החי והצמחיה של סיני, אדום והערבה" (Some Account of the Fauna and Flora of Sinai, Petra and Wady Arabah), 1891. ג׳. א. פוֹסט (G. E. Post) סיכם את תוצאות מחקריו הפלוריסטיים בספרו „צמחיית סוריה, א״י וסיני" (Flora of Syria, Palestine and Sinai), 1896, שבו כונסו כל הנתונים על צמחיית א״י מתוך כל המקורות, שהיו ידועים בזמנו; ספר זה שימש — ועדיין הוא מוסיף לשמש — אמצעי־עזר חשוב ביותר לכל העוסקים בצמחיית־הארץ.

מתחילת המאה הנוכחת מסתמנת בחקירת הצמחיה גישה ביקרתית לבירור המינים. מראשוני הפעילים בכיוון זה היה בּוֹרְנְמִילֶר (Bornmüller), 1899—1921. חקירותיו של א. אהרנסון (ע״ע) נעשו בעיקר בין 1905 ו1916; אך עיקרי מימצאיו הפלוריסטיים עובדו ופורסמו רק אחר מותו ע״י ה. ר. אוֹפנהיימר ומ. אבן־ארי (1931, 1941). פ. נַבֶּלֶק (P. Nabelek) ערך מסעות־מחקר בארצות המזרח התיכון בשנות 1909/10,

ותוצאות מחקריו פורסמו בחיבורו Iter Turcico-persicum ב1923—1929. תרומה חשובה לידיעת הצמחיה סופקה ע"י ג'. א. דינסמור (J. E. Dinsmore), שחיבר קאטאלוג מפורט של צמחי א"י (מ1912 ואילך) והוציא מהדורה חדשה ומתוקנת של ה„פלורה" לפוסט (1931/2).—המחלקה לבוטאניקה של האוניברסיטה העברית, שנוסדה ב1925, ביצעה שורה ארוכה של מסעות־מחקר בכל חלקי א"י והארצות השכנות והקימה עשביה רבת־ממדים. „המגדיר לצמחי א"י" של א. איג (ע"ע), מ. זהרי ונ. פינברון יצא לאור ב1931 ובמהדורה שניה ב1948.

חקר הצומח של א"י פיגר הרבה אחרי לימוד הצמחיה. ראשון החוקרים בתחום זה היה א. אֶיג, שחלק מפירסומיו הופיע ב1927–1946, ובחקירת טיפוסי־הצומח והרכבם המשיכו בעיקר חברי המחלקה לבוטאניקה של האוניברסיטה העברית. מפות־הצומח, המובאות כאן, הן סיכום ראשון של חקירה זו, ועדיין לא נתבררו כל צרכן כמה בעיות, שהן כרוכות בקביעתן של חברות־הצמחים ובהבחנת הסיבות האֶקולוגיות המתנות את הופעתן.

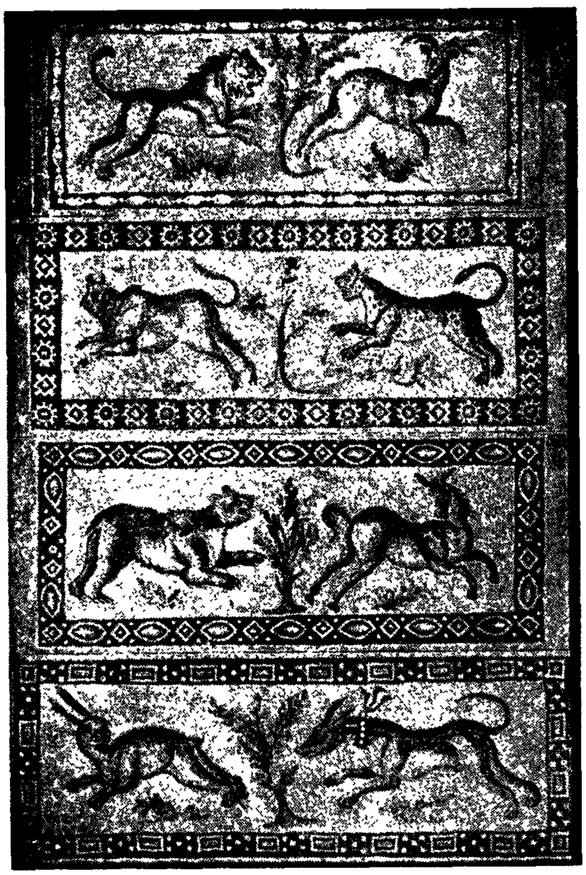
לימוד טיפוסי־הצומח היה קשור קשר הדוק בניתוח הצמחיה ליסודותיה הגאוגראפיים ובחלוקת א"י לחבלים פיטוגאוגראפיים. בימיו של בּוּאַסְיֶה כבר היה ידוע, שצמחייתה של א"י אינה אחידה מבחינה פיטוגאוגראפית; טריסטראם הטעים דבר זה בייחוד. פוסט הקדיש לבעיה הפיטוגאוגראפית חיבור מיוחד, והארט הביא בספרו אנאליזה מפורטת של צמחיית סיני ודרום־א"י. את הניתוח המקיף והיסודי ביותר בשדה זה ערך א. אֶיג (1931/32), שחילק את הצמחיה לקבוצות פיטוגאוגראפיות, ובפעם הראשונה חילק את הארץ לחבלים פיטוגאוגראפיים מוגדרים — הים־תיכוני, האיראנו־טוראני והסַחרו־סינדי. עבודות־המחקר על הצומח והפיטוגאוגראפיה של צמחיית א"י סוכמו ע"י מ. זהרי ב„מבוא לגיאובוטניקה של הארץ" (1944) וב„גיאובוטניקה" (1955).

מ. זהרי, מבוא לגיאובוטניקה של ארץ ישראל, 1944; הנ"ל, גיאובוטניקה, 1955; א. איג – מ. זהרי – נ. פינברון, מגדיר לצמחי א"י, תשי"ג[2]; A. Eig, *Synopsis of the Phytosociological Units of Palestine* (*Palest. J. Bot. Jerusalem*, 3, 164–246), 1946; M. Zohari, *Vegetation Map of Western Palestine* (*J. Ecol.* 34, 1–19), 1947; id. and N. Feinbrun, *Outline of Vegetation of the Northern Negev* (*Palest. J. Bot. Jerusalem*, 5, 96–114), 1951; D. Zohary, *Ecological Studies in the Vegetation of the Near-Eastern Deserts*, III: *Vegetation Map of Central and Southern Negev* (*Palest. J. Bot. Jerusalem*, 6, 27–36), 1953.

מ. ז.

עולם־החי. — החי של א"י הוא תערובת־מינים מעניינת, הן משום שהארץ נמצאת על פרשת שלוש יבשות, והן משום שהיא כלולה בתחום, שמשמש מקום־פגישה לבע"ח של שלושה איזורים זואוגאוגראפיים גדולים של הממלכה ההולַרקטית: האיזור הים־תיכוני, המקיף את כל חופי הים התיכון חוץ מלוב ומצרים; האיזור הסַחרו־סינדי, המשתרע ממארוקו דרך מדבריות מצרים וערב עד הודו הצפונית־מערבית; הלשון המערבית הקיצונית של האיזור האיראנו־טוראני, התופס את ערבות אסיה המרכזית ואת הרמות של אסיה המרכזית והמערבית. 3 איזורי־החי הללו מזדהים עם 3 איזורי־הצומח, הנזכרים למעלה (עמ' 178–179). בע"ח ים־תיכוניים הם: הארנבת הסורית, הסנונית, החָגלה המצויה, החַרדון. סחרו־סינדיים הם רוב הגודגודים והירבועים, עפרונית־המדבר, הכוח. איראנו־טוראניים הם: הסַמוּר, הדרור הטראנס־כספי והחַרְדון הטראנס־כספי. מינים אחרים שמצויים בא"י נפוצים מאוד בכמה מן האיזורים ההולְאַרקטיים, כגון הפִּיפִיון האירופי או כמה מן החַדַפִים הקטנים.

תולדות החי של א"י מתחילות עם סוף האֶאוקֶן, בשעה שעבר־הירדן המזרחי, ואחריו שאר חלקי־הארץ, עלו מן הים. בתקופה זו היתה א"י מחוברת לגוש האַפרו־ערבי בלבד, שממנו קיבלה את חיותיה הראשונות, מהן שהיו ממוצא אפריקני ממש, כגון השפנים, ומהן — כגון האַמנונים — שהיו נפוצים על פני היבשות הדרומיות, שנפרדו מן הגוש העתיק של יבשת־גונדְוואנה. — בפְּליוקֶן, כשהוקם קשר עם אירופה הדרומית־מזרחית, התחיל החי הפליוקני הפיקֶרמי של יוון ורודוס נודד דרומה, ולחי הפיקֶרמי של א"י היה דמיון־מה אל החי של הסאוואנות של אפריקה המזרחית שבימינו. בתחילת הפלֵיסטוקֶן עדיין נמצאו בא"י שיירי בע"ח אלה, כגון: חזיר־היבלות, סוס־היאור, הקרנף אוהב־החום, הצבוע המנומר, צבאים אחדים וכד'. — בפליסטוקן אירעה פלישה של חיות מהודו, כגון כל המינים של בקר־הבר. הזאב, הגירית, הצבאים, סוסי־הבר והפרא פלשו מאסיה התיכונה או מאירופה הדרומית. השפעתה של תקופת־הקרח באירופה לא היתה חזקה עד כדי כך, שתגרום לפלישה ניכרת של חיות־צפון ממש לא"י; הנחותיהם של חוקרים קודמים בנידון זה הוכחו כבלתי־מבוססות. — רק בין היונקים — האוגרים, עכברי־היערות והחַדַפִים — התפתחו מינים חדשים בארץ עצמה במשך הפליסטוקן; עם זה יש לציין, שרק מספר מועט

פסיפס של בעלי־חיים מצור הקדומה (נמצא כיום בלובר, פאריס)
מלמעלה למטה: אריה ואילה שלוחה; פר ונמר; דוב וסוס;
ארנבת וכלב

של מינים — כגון היחמור, הנֵברן והחולד — נשאר ללא שינוי מראשית הפליסטוקן עד ימינו. — בסוף התקופה הנֵאוליתית, כ5,000 שנה לפסה"נ, כבר מצוי היה בא"י החי של ימינו על כל קבוצותיו. אך כמה מן היונקים הגדולים — כגון האריה, האַיָלה השלוחה, היחמור, הפרא, הכבש הבֶּרבֶּרי, הזֶמֶר, בת־היענה והתנין — נעלמו בינתיים מן הארץ מחמת השמדת־היערות ומחמת הציד המוגבר שנערך עליהם במשך התקופה ההיסטורית. חיות אחרות נמצאות עכשיו על סף־ההשמדה.

המספרים הידועים והמשוערים של כל מיני בעה"ח בתוך כלל הפינות של היבשה והמים המתוקים בא"י נתונים בטבלה הבאה.

קבוצה	מספר־המינים הידוע	מספר־המינים המשוער
בעלי־חוליות	640	700
חרקים	7,000	יותר מ 22,000
פרוקי־רגליים אחרים	900	3,000
תולעים	150	2,000
שבלולי־יבשה	150	250
שונים	25	500

מחקר החי הימי העשיר של חופי הים התיכון ושל ים־סוף על־יד אילת עדיין הוא בראשיתו.

בע"ח מועילים וחיות־תרבות. בתקופה העתיקה היתה א"י מפורסמת בהפקת חמרי־צבע מן החי: ארגמן ותכלת היו מפיקים מחלזוני־הארגמן, ושָני — מתולעי־השָני; תעשיות אלו נעזבו ונשתכחו מזמן. גם תעשיית־המשי (לפנים: על־יד עזה ואשקלון ובגליל) ותעשיית השָני המכסיקני (על־יד שכם), שהיו מקובלות בין הערבים, נעזבו. — חיות־הבית החשובות ביותר בא"י: הזן הבירותי והזן הדמשקאי של הבקר; זה האחרון הוא, כנראה, פרי הכלְאָה של הזן הבירותי עם זן הזֶבּוּ. הסוס שמר על הטיפוס של הסוס הערבי, והחמור — על זה של אביו, חמור־הבר הנובי. העז המקומית מצטיינת באזניה הארוכות המופנות למטה, והכבש — באַליָתו השמנה. הגמל החד־דבשתי נמצא בשימושם של השבטים הנוודים בארץ־ישראל ובגבולותיה, כנראה, מתקופת־השופטים ואילך, והוא שאיפשר ישוב דליל במדבר ופלישות צבאיות מהירות מתוכו לא"י. הזן המקומי של תרנגולת־הבית הוא רבגוני. גידול הדבורים הוא מקומי־לכל הפחות, מתקופת־המשנה; אך רדיית־דבש כבר התחילה בתקופות קדומות מאוד. בדור האחרון הובאו לא"י הרבה זנים חדשים של חיות־בית לשם שיפור הגזעים. — התפתחות חדשה מעיקרה באה בדַיִג הימי ובגידול דגים בברֵכות; באלו האחרונות מגדלים בעיקר קרפיונים, ונעשים נסיונות אף לגדל בהן סלמונים. הדיג במים המתוקים נמצא בראשית התפתחותו.

מזיקים. המזיקים הכלליים העיקריים של החקלאות, שהם ידועים בא"י מימי התנ"ך ואילך, הם הארבה והנברן. מזיקים הרבה הוכנסו לא"י בתקופה ההיסטורית, ביניהם כמעט כל מזיקי ההדרים. — מן המזיקים לבריאות האדם והבהמות חשובים בא"י: יתוש־הקדחת והפְּלאַסְמוֹדִיוֹן, המעביר והגורם של קדחת־המלריה, שבוערו מן הארץ במידה מרובה על־ידי ייבוש־הביצות; יתושי־החול, הגורמים לקדחת־הפאפאטאצ'י ולאבעבועות־המזרח; פרעושי־המכרסמים, המסוגלים להעביר את הדֶבֶר; קרציות, שמעבירות הרבה מגפות של בהמות וכד'. חקר כל המזיקים הללו ודרכי הדברתם התקדם בא"י בצעדי־ענק בדור האחרון.

ש. בודנהיימר, החי בארצות המקרא, א', תש"י; הנ"ל, החי בארץ ישראל, תשי"ג; B. H. Tristram, *The Fauna and Flora of Palestine*, 1885; F. S. Bodenheimer, *Animal Life in Palestine*, 1935.

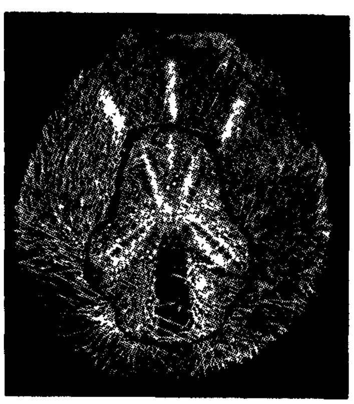
ש. ב.

החי בים התיכון בחופה של א"י. (1) חסרי־חוליות. התנאים ההידרוגראפיים, המעצבים את דמותו של החי הימי לאורך חופי א"י, שונים במקצת מאותם שבמערבו של הים התיכון: הטמפראטורה גבוהה יותר (16°—29°); מלחות מי־הים מגעת עד 40°/00, אך זרם־הנילוס, המגיע לחופי־הארץ בסוף הקיץ, גורם להפחתתה עד 31°/00; קיים קשר עם האוקיינוס ההודי דרך תעלת־סואץ.

החי מורכב מתערובת של בע"ח מן הקבוצה הזואוגאוגראפית של האיזור הממוזג האטלאנטי־ים־תיכוני ומן הקבוצה של האיזור הטרופי ההודי־פאציפי. מחמת המלחות המרובה של מי־הים מופיעים בפלאנקטון בע"ח האלופיליים, כגון תולעת־החץ (Sagitta serrato-dentata atlantica); עם התמעטות המלחות מחמת זרימת מי־הנילוס מופיע בפלאנ־

Scyllarides latus
(Decapoda, מעשירי־רגליים)
מן הסרטנים הימיים בחופה של א"י

Brissopsis lyrifera
מקיפודי־הים בחופה של א"י

Echinaster sepositus (Stelleridae)
מכוכבי־הים בחופה של א"י

קטון במספר מרובה הסרטן האוּריהאליני Podon polyphemoides.

בע"ח הרבה, שנדדו מן האוקיינוס ההודי דרך תעלת־סואץ, הגיעו למזרח הים התיכון והסתגלו לתנאים ההידרו־גראפיים המיוחדים לאיזור זה. לאורך חופי א"י מצויים מהם: התולעת הרבזיפית Pseudonereis anomala, הסרטנים Myra fugax, Squilla massavensis, Elasmopus pectenicrus, Penaeus japonicus, הרכיכות Pinctada vulgaris, Meleagrina occa, ועוד.

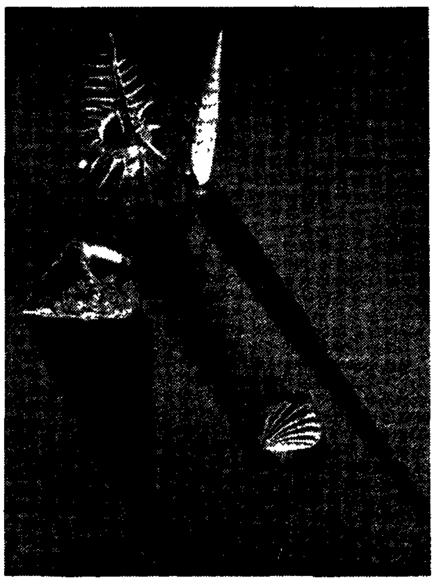
באיזור הליטוראלי הסמוך לחוף והנתון לשינויי טמפרא־טורה ומלחות גדולים, מתרכזים בע"ח, שאינם רגישים לשינויים קיצונים בתנאים ההידרוגראפיים; למשל, בשלו־ליות שבין הסלעים נמצאים: שושנת־הים Actinia equina, התולעים הרבזיפיות Dasychone lucullana, Perinereis cultrifera, הסרטנים Palaemon elegans, Clibanarius misanthropus, *Eriphia spinifrons*, Cymadusa filosa, הרכיכות Patella coerulea, Purpura haemastoma, Murex brandaris (חלזונות אלה שימשו לפנים לתעשיית הארגמן [ע"ע]), קווצי־העור Paracentrotus lividus, Amphipholis squamata. בשפכי־הנהרות ובסביבותיהם מצוי הסרטן הכחול Callinectes sapidus, שהגיע לחוף א"י בדרך לא־ידועה

מן החי הימי בחופי א"י
1. Dorippe lanata (סרטן); 3. Hermodice caruncunlata (תולעת רב־זיפית); 4. Aptyxis syracusanus (חלזון); 5. Myra fugax (סרטן); 6. Pecten varius (צדפה); 7. Aegeon cataphractus (סרטן); 8. Astropecten pentacanthus (כוכב־ים); 9. Aporrhais pes-pelicani (רכיכה).

מחופיהן האטלנטיים של אה"ב, והמין הקרוב לו Portunus pelagicus, שהוא ממוצא הודי־פאציפי.

במפרץ־חיפה ומצפון לו, בעומק של עד 20 מ׳, משתרע

קונכיות וצדפות על חול שפת־הים של מפרץ־אילת

איזור סלעים תת־מימיים, הבנוי בחלקו מאלמוגים (Dendrophyllia cornigera) ובחלקו מסלעים ביוגניים, שמוצאם מאצות־סיד (Lithothamnion, Lithophyllum). על סלעים אלה גדלה האצה הירוקה Halimeda tuna, וכן מתפתחים עליהם ספוגים ואיצטלניים. בנקיקי־הסלעים מצויים בע"ח לרוב, מהם התולעת הרבזיפית Eunice torquata, והסרטן הגדול Scyllarides latus. איזור־הסלעים משובץ בתוך איזור של קרקע־חול, שמצמיח את האצה הירוקה Caulerpa *scalpelliformis*. קרקע־החול, הנמשכת לאורך החוף כולו, משמשת ביוטופ לחברת בע"ח, שעליה נמנים: התולעת הרב־זיפית Hermodice carunculata, הסרטנים Myra fugax, Aegeon cataphractus, הרכיכות Aporrhais pes-pelicani, Aloidis gibba, קווצי־העור Echinocardium cordatum, Ophiura texturata. על־פני קרקע־החול מפוזרים איזורים של חצץ, מורכב מקליפות ושלדים של חיות־ים; ביוטופ זה מאכלס את האִזמלון Branchiostoma lanceolatum.

איזור־החול עובר בהדרגה לאיזור של חול־טין ואח"כ של טין. באיזור־המעבר מצוי הקיפוד Schizaster canaliferus. איזור־הטין, המשתרע מעומק של 40 מ׳ עד קצה מסד־היבשת, מאכלס חברה של בע"ח, שברובם הם מתחפרים בקרקע; מהם: נוצת־הים Pennatula rubra, התולעת הרבזיפית Sternaspis scutata, הסרטנים Haploops della vallei, Callianassa subterranea, הרכיכות Nucula nucleus, Dentalium dentale, Sepia officinalis, וקווצי־העור Brissopsis lyrifera, Antedon mediterranea. באיזור זה מופיעים בעלי מיתר־למחצה.

אל. ג.

(2) בעלי־חוליות (פרט לדגים). צבים. לאורך חופי א"י מצויים הצב החום (Thalassochelys caretta), צב טורף, שארכו מגיע ל1 מ׳, והצב הירוק (Chelone midas), הניזון מצמחיית־ים ובשרו נחשב לטעמים מאוד, ולעיתים רחוקות — גם Dermochelys coriacea, צב טורף בעל שריון רך, שארכו

של פרט אחד ממנו, שנתפס על־יד אשקלון, הגיע ל1.8 מ׳.

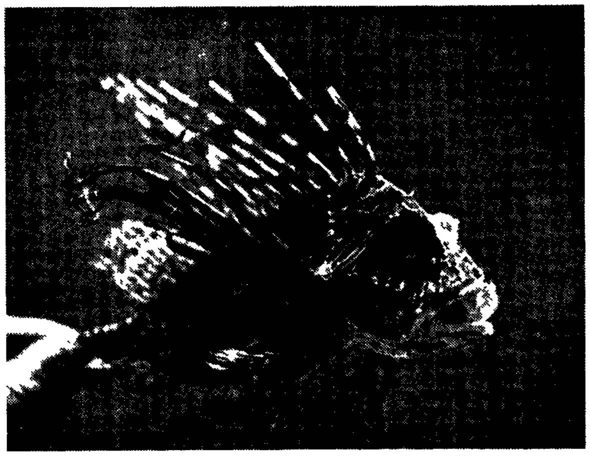
יונקים. מלויתני־השיניים מופיע לפעמים בחופי א״י Physeter catodon; זהו לויתן, שארכו מגיע עד 20 מ׳ ומזונו מורכב בעיקר מתמנוני־עומק ענקיים ומדיונונים (מסוגים אחדים). פרט אחד, שארכו כ7 מ׳, נשטף לפני שנים אחדות לחוף הרצליה. פרט אחד מן המין Balaenoptera physalus — המעדיף כרגיל את האיזורים הקרים של כדור־הארץ ואינו מופיע בים התיכון אלא לעיתים רחוקות — נשטף לחוף אשקלון בינואר 1956; ארכו הגיע ל16.5 מ׳.

מן הדולפינים נפוץ Delphinus delphis, שנתפס לפעמים ברשתות־הדייגים; ארכו מגיע ל2.6 מ׳, מזונו מורכב מדגים, בעיקר מטריתות. באיזור הים התיכון המזרחי מופיעים גם Tursiops truncatus ו Grampus griseus.

א. ב. ט.

דגים. מבחינה גאוגראפית ואקולוגית מתחלקים דגי א״י לשלוש קבוצות: דגי הים התיכון, דגי ים־סוף ודגי המים המתוקים. חלקה של ישראל בים התיכון מצטיין במים חמים יותר ומלוחים יותר מחלקים אחרים של ים זה; לפיכך מרובים בהם יותר מינים שהם צריכים לחום, ומועטים בהם מינים שמבכרים מים קרירים; אך עם זה יש בהם גם מינים שקיימים בכל איזורי הים התיכון. ידיעותינו בדבר הדגה הים־תיכונית של א״י אינן שלמות: פחות מ300 מינים זוהו עד היום, ואילו המספר המשוער של המינים הקיימים בתחום זה של הים הוא כ500. סיבתו של ליקוי זה נעוצה באופי החופי של הדיג הארצישראלי: רק דגי רצועת־החוף ידועים היטב, ואילו אל הדגים הפלאגיים ודגי מעמקי־הים אין הדייג מגיע אלא לעיתים רחוקות.

רובם של דגי הים התיכון הנמצאים בחופה של א״י משתייכים לקבוצה הזואוגאוגראפית של הדגים האטלאנטיים־הים־תיכוניים. מהם ראויים לציון: מין ממיני־האוקונוס (Epinephelus guaza), שנמצא מחוץ לים התיכון גם בדאקאר שבאפריקה ובבראזיל; המולית האדומה (Mullus barbatus), הנמצאת גם באנגליה, אך לא במערב האוקיינוס האטלאנטי, הסרגוס המצוי (Diplodus vulgaris), הנמצא גם לאורך החוף האפריקני הצפוני־מערבי. — קבוצה שניה מורכבת ממינים, שהם מצויים בים התיכון בלבד, בעיקר חובבי מים חמים; ביניהם דגי־חוף — מינים, שחיים בין סלעים או בקרבתם. מקבוצה זו יש להזכיר את בני משפחת השפתניים (Labridae) הצבעוניים ומשפחת הקרנונים (Blenniidae); כל אחת ממשפחות אלו מיוצגת בא״י ע״י 10 מינים לערך. קבוצה זואוגאוגראפית שלישית קטנה (אך הולכת וגדלה) היא זו של דגים משותפים לים התיכון ולים־סוף (או אף לאוקיינוס ההודי). בשלישון היה קיים קשר בין הים התיכון והאוקיינוס ההודי, ולמרות ההבדלים הגדולים בתנאי־החיים, שחלו בימים אלה משעת היפרדותם זה מזה, עדיין יש מספר מועט של בע״ח שהם מצויים בשניהם, וביניהם מיני־דגים אחדים. שותפות זו נעשתה הדוקה יותר ע״י כרייתה של תעלת־סואץ, שמאפשרת מעבר מים־סוף לים התיכון. התהליך של חדירת דגים מים־סוף לים התיכון הולך ונמשך, וכיום ידועים לנו יותר מ20 מינים מן הדרום, שהגיעו לחיי־קבע בצפון. תנאי התחום הארצישראלי של הים התיכון על חומו ומליחותו קרובים לאלה של ים־סוף יותר מן התנאים של הים התיכון בכללו. יתכן, שקרבה אקולוגית זו היא אחת מן הסיבות לדבר, שמספר הדגים ממוצא ים־סופי גדול, כנראה, בחופי א״י יותר מבמקומות אחרים. — נדידת דגים דרך תעלת־סואץ

מדגי ים־סוף (והאוקיינוס ההודי) שבחוף־אילת: Pterosis volitans
(המכונה באילת [בטעות] „דג־השמש")

מצפון בכיוון לים־סוף היא נדירה הרבה יותר, ועדיין לא נתגלו דגים ים־תיכוניים במפרץ־אילת.

משעה שנאחזה ישראל בחוף־אילת כבר נמצאו בחוף זה כמחצית ממספר מיני־הדגים שתוארו בים־סוף. משערים, שים־סוף מאכסן כ500 מינים של דגים, כולם דגים טרופיים ורובם משותף לים־סוף ולאוקיינוס ההודי. ההבדל הבולט ביותר בין כלל דגי הים התיכון ובין כלל דגי־אילת הוא סגוניותם של האחרונים. במשפחות המיוצגות בשני הימים גם יחד, כגון באוקונוסיים ובשפתניים, שולטים בדגי הים התיכון גונים חומים־אפורים עם לבן ושחור, ואילו גונים אדומים, צהובים, ירוקים וכחולים בתערובת מופלאה שכיחים ומצויים לעיתים קרובות בדגי ים־סוף. אך גם צורת גופם של דגים טרופיים אלה מושכת את עין־המסתכל ועושה רושם חזק — כגון דגי המשפחות Chaetodontidae, Acanthuridae, Ostraciontidae (שריונונים) ו Antennariidae. הרבה מהם קשורים באורח־חייהם לבית־גידול מיוחד — סביבת האלמוגים (ע״ע). הליטוראל (ע״ע אוקיאנוגרפיה), רצועת־הים הסמוכה לחוף, היא החלק העשיר ביותר בחיים בכל האוקיינוסים, וגם בים התיכון מתפתחת חברת־דגים ליטוראלית מגוונת, ביחוד בחוף סלעי; אלא שריף־האלמוגים של ים־סוף מייחד לדגה של חוף־אילת מעמד שונה מעיקרו מזה של דגת החוף של הים התיכון. כשם שמוגבלות ידיעותינו על הדגים הפלאגיים ודגי־המעמקים בים־התיכון, כך הן מוגבלות אף בנוגע לים־אילת. מיני־טריתות (Clupea) נמצאים בשניהם, אבל חשיבותם לדיג עדיין אינה מרובה באילת, שבה הקוליסיים (Scombridae) הם חלק ניכר של שלל־הדגים. להקות של דגים מעופפים נראות לעיתים קרובות באילת. מן הכרישניים (Elasmobranchii) חיים בימה של אילת דג־הפטיש (Zygaena), דג־המשור (Pristis) והכריש הענקי (Rhinodon). טיפוסים בולטים של דגי־הגרם הם: הקיפודנון (Diodon), הפיסטולריה (Fistularia), האמפיפריון (Amphiprion), המתחבר עם שושנת־הים היפה פטרויס (Pterois). במפרץ־אילת מצויים גם דגים מאירים, כגון Maurolicus.

אוכלוסיית־הדגים של המים המתוקים בישראל אינה מגותקת כליל מזו של הים: שפכי־הנחלים משמשים לדגים מסויימים דרכי־קשר לתנועה בשני הכיוונים, כגון לצלופח (ע״ע). גם מיני־קיפון (Mugil) אחדים שבים התיכון פולשים

בצעירותם לנחלי־החוף, אך רבייתם מתקיימת בים. דגים אחרים, המצויים כיום במים מתוקים, התפתחו מקרוביהם, שעזבו את הים, נכנסו אל הנחלים בתקופות קדומות והש־תקעו במים המתוקים, כגון מיני ציפרינודון. מספר המינים של דגי הנחלים והאגמים הטבעיים בא״י מרובה במקצת מ20; מהם כ10 ממשפחת הקרפיונים (Cyprinidae), 6 ממש־פחת האַמנונים (Cichlidae), 2 מיני בינונים (Nemachilus), השְׂפַמנון (Clarias lazera) ו1—2 מן הקרנונים. המינים המ־צויים בנחלי־החוף מצויים גם בירדן, ביובליו ובאגמי מערכ־תו; אך מינים אחדים, שהם מצויים במערכת מימי־הירדן, לא נמצאו בנחלי־השפלה. מוצאם הגאוגראפי של דגי המים המתוקים הוא שונה מאוד משום מקומה של א״י בתחום ההצ־טלבות של דרכי־נדידה קדמוניות: דגים טרופיים מאסיה הדרומית־מזרחית נדדו מערבה, וקצתם אף מצאו להם דרך לאפריקה, כגון הבִּינִית (Barbus canis), העַגְלֶסֶת (Garra), והיַבְלֶסֶת (Tylognathus), שקרוביהם חיים כיום בהודו ובאפריקה; על נדידת דגים מאפריקה הטרופית לעבר אסיה מעידים מיני אַמנונים (Tilapia), כגון אמנון־הגליל (T. galilea), אמנון־היאור (T. nilotica) והאמנון המצוי (T. zillii) — מינים, שחיים באפריקה גם בתקופתנו; השפמנון שייך אף הוא לאותו טיפוס זואוגאוגראפי. אבל לא המזרח והדרום בלבד תרמו את חלקם לדגת המים המתוקים של א״י: בתקופות הקרחונים בצפון נהדפו אוכלוסיות־דגים דרומה, ו Phoxinellus kervillei מייצג את דגי־הצפון בין דגי־הארץ. — גם המזרח הקרוב נעשה מרכז להתפתחות של דגים, וקרוב לוודאי שהחֲפָף (Varicorhinus) והלַבְנון (Acanthobrama) נוצרו בו. אף בא״י עצמה חלה התפתחות של דגים: הסוג Tristramella שבמשפחת האמנונים נוצר, כנראה, בארץ והוא ממשיך להתפתח ולהסתעף בה גם בימינו.

י. מרגולין, זואולוגיה, ב׳, תשי״ג; F. S. Bodenheimer, *Animal Life in Palestine*, 1935; A. Ben-Tuvia, *Mediterranean Fishes of Israel* (Sea Fish. Res. Stat. Bull. 8.), 1953; H. Steinitz, *The Distribution and Evolution of the Fresh-water Fishes of Palestine* (Publ. Hydrobiol. Res. Inst., Fac. Sci., Univ. Istanbul, B, 1[4]), 1954; H. W. Fowler, *The Fishes of the Red Sea and South Arabia*, in press.

ה. ש.

ח ס ר י ־ ח ו ל י ו ת י ב ש ת י י ם ב א ״ י. ה ח ד ת א י י ם הידועים בארץ נמנים בעיקר על גורמי־מחלות, כגון אַמֶבַּת־הדיזֶנְטֶריה (Entamoeba histolytica), המסוכנת לאדם. אמ־בות מרובות חיות בקרקע מעובדת, ביחוד בקרקע־הפרדסים. מן הנבגוניות (Sporozoa) מעבירים סוגי פירופלאסמה מחלות־בהמות מרובות; כפונדקאי־משנה משמשות להם הקרציות. מיני פלאסמודיון, שמועברים ע״י יתושים וגורמים לצורות שונות של קדחת, כמעט בוערו מן הארץ על־ידי הפעולה האנטי־מאלארית הנמרצת, שנעשתה בה. מיני אֵימֶריה (Eimeria) גורמים לקוקצידיוזה בעופות־בית ובאר־נבות. מן השוטוניות (Flagellata) ידועים בארץ מינים אחדים של טריפאנוסומות, מהם מעבירי מחלות של סוסים וחמו־רים, ומיני לֶישמאניות, כגון גורמי המחלות חבורת־יריחו (L. tropica) וקָלָה־אזאר (L. infantum).

מן **ה ת ו ל ע י ם** היבשתיות הנמוכות מצויות בא״י עלוקות (Trematoda) ותולעי־שרשרת (Cestoda). מבחינה אפיד־מיולוגית והיגיינית חשובות עלוקת־הבילהרציה, עלוקת־הכבד ועלוקת־הדגים (Heterophyes heterophyes). מתולעי־השר־שרת המצויה ביותר היא שרשור־האדם (Taenia saginata), המועברת בבשר־הבקר. במעי של הכלב והתן נמצא שרשור־האֶכינוקוקוס, שהאדם והבהמה משמשים לו פונדקאי־ביניים. Dipylidium caninum חי במעיהם של הכלב, התן, החתול והשועל ומועבר ע״י פרעושים.

ת ו ל ע י ם ע ג ו ל ו ת (Nematoda) חפשיות מצויות בצמחים, כגון כְּרֶץ־השרשים (Heterodera radicicola). תו־לעים טפיליות מקבוצה זו הן, בין השאר: כרץ־התריסריון (Ancylostoma duodenale), ה Trichuris וה Enterobius; השתיים האחרונות נפוצות בארץ בעיקר בילדים. מספר הנגו־עים במיני הכרץ השלשולי (Ascaris) פחת בא״י באופן ניכר לאחר שנצטמצמה האספקה של ירקות, שגודלו בתנאי־זיהום במשק הערבי. הטריכינה, המסוכנת בארצות של אוכלי־חזיר, כמעט שאינה ידועה בא״י. הכלבים והחתולים בא״י נגועים בדרך־כלל בתולעים.

ת ו ל ע י ־ ג ש ם (שלשולים) הרבה מצויות בא״י בעונה הלחה סמוך לפני־האדמה, ביחוד במקומות עשירים ברקבו־בית; בעונה היבשה הן נעלמות מן העין ויורדות לשכבות עמוקות יותר.

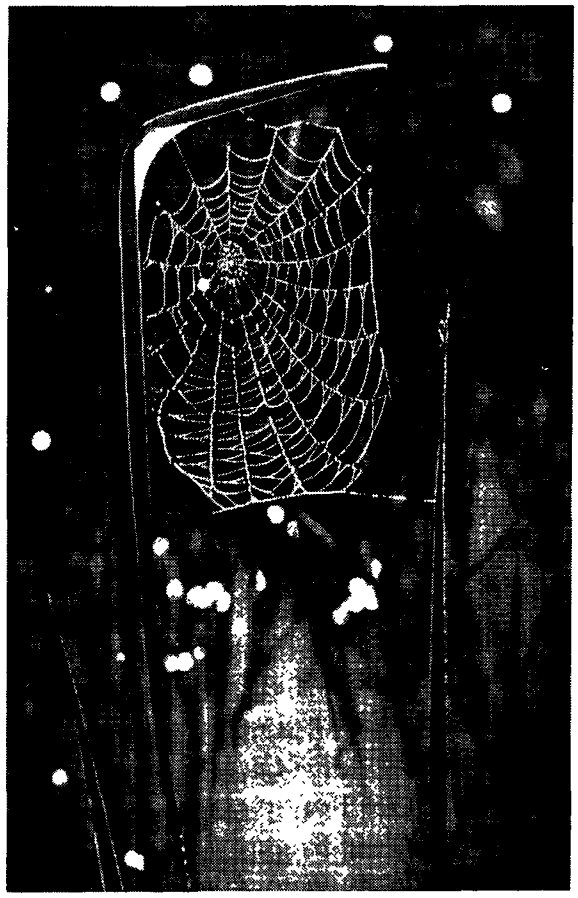
ס ר ט נ י ־ י ב ש ה מקבוצת השוה־רגליים (Isopoda) מצויים בכל חלקי־הארץ ומופיעים על־פני הקרקע עם התרבות

סרטן־הנחלים (Telphusa fluviatilis)

הלחות באויר; לפעמים הם נכנסים לבתים; אחדים מהם מסו־גלים להתכדר. הסוגים המצויים בארץ הם: הטחבית (Porcellio), הכדורית (Armadillium) ו Hemilepistus.

ע כ ב י ש י ם (Araneina) מצויים בארץ בכל מקום ובעונות שונות. עכבישי־הציפרים הגדולים (Chaetopelma olivacea) חיים במחילות בתוך האדמה, ובסתיו הם נכנסים לפעמים לבתים. במדרונים סלעיים מצויות מנהרות, שהן סתומות בפקקים של מיני עכביש־המלכודת (Cteniza). על הצמחים מצויים עכבישים סרטניים (Thomisidae), שהרבה מהם מתדמים בצבעיהם לפרחים, שעליהם הם יושבים; אחרים מצויים מתחת לאבנים, לפעמים קרובות צמודים לפקעות־הביצים שלהם, כגון מיני Xysticus. מעכבישי־הגלגל (Argiopidae) קיימים בארץ מיני Argiope גדולים, שמיטוויהם מתפשטים לאורך של מ׳ אחדים, וכן מינים אחדים של Aranea ו Cyclosa, בעלי רשת גלגלית משוכללת. מן העכבישים־הזאבים (Lycosidae) מצויים מינים גדולים מסוג Hogna ומינים קטנים מסוג Lycosa; בסוף הקיץ ובסתיו הם נראים כשהם נושאים את הפקעות של ביציהם. עכבישים־קופצים (Salticidae) מתרבים ביחוד באביב ובולטים בצבעיהם הססגוניים. מן העכבישים־השודדים (Theridiidae) ידוע ביותר הסוג

קורי־עכביש בין גבעולי־עשב מכוסים אגלי־טל

Latrodectus, שאליו שייכת האלמנה השחורה (Latrodectus XIIIguttatus), וכן שני מיני עכבישים ארסיים אחרים, L. pallidus ו L. revivensis, שנמצאו לראשונה בא״י ושעלולים לגרום בנשיכתם למחלה קשה ואפילו למוות.

עקרבים (Scorpiones) מצויים בעיקר באיזורים מדבריים ומדבריים־למחצה, שבהם אפשר לפעמים למצוא עקרב מתחת לכל אבן; עקרבים אחרים חופרים את מאורותיהם בקרקע, ויש שוכנים מתחת לקליפות־העצים. העקרבים הם בעלי־חיים ליליים, ולעיתים קרובות הם נכנסים אף לבתים ואהלים כשהם תרים אחר טרף. המין המצוי ביותר בא״י הוא העקרב הצהוב דק־הצבתות (Leiurus [Buthus] quinquestriatus), שבכל שנה מתים כמה ילדים ותינוקות מחמת עקיצתו; הוא חי בעיקר באיזורים מדבריים ומדבריים־למחצה, עפ״ר על קרקע סידנית. באדמה כבדה ועמוקה יותר מצויים עקרב־יהודה (Buthus judaicus), העקרב החום (Scorpio maurus) ועקרב־יריחו (Nebo hierichonticus), שמידת־ארסיותם מועטת יותר.

מן העַקרַבּוּתים (Solifuga) מצויים בארץ המינים הגדולים של עקרבותים־רצים, כגון Galeodidae (עקרבות יהודה [Paragaleodes judaicus]), שהם בעלי רגליים ארוכות ושעירות, וכן מינים אחדים של עקרבותים־חופרים (Rhagodidae). הקבוצה הראשונה בולטת ביחוד בקיץ, ונתקלים במיניה בסביבת מדורות ופנסים; הקבוצה השניה — בחורף ובאביב. הפחד הרווח בין תושבי־הארץ מפני העקרבותים הוא פחד־שוא, מאחר שאין הם ארסיים.

בין האַקָריות (Acarina) יש קבוצות בעלות חשיבות

רפואית או כלכלית. הקרציות הקשות (Ixodidae) נטפלות לבהמות־בית וכן ליונקים אחרים ולזוחלים, וכמה מהן מעבירות צורות שונות של קדחת־בקר, שהיא פוגעת בבקר המובא מחו״ל, ואילו הפרות המקומיות מחוסנות עפ״ר בפני המחלות הללו. מן הקרציות הרכות (Argasidae) המסוכנות ביותר הן המעבירות את מחלת הספירוכֶטה של העופות והקרצית של הקדחת־החוזרת או קדחת־המערות של האדם (Ornithodorus). מן האַקָריות הצמחוניות (Tetranychidae) נחקרו בא״י האקרית האדומה ואקרית־הכסף, שהן מזיקות להדרים. צורות־מעבר או צורות־הפצה צעירות של מיני־אקריות נמצאות במידה מרובה באביב כשהן דבוקות לכנפי־חגבים או בין הפרקים של חיפושיות־הזבל. אקריות מקבוצת קרציות־כנימות (Eriophydiae) נטפלות לצמחים וגורמות להתהוותם של עפצים מיוחדים; לכל צמח (אלון, גפן, שקמה ואחרים) אַקָרית מיוחדת משלו וכן צורה מיוחדת של עפץ.

מַרבּי־רגליים (Myriapoda) מצויים בא״י לרוב: בקרקע לחה מצויים הנָדָל הארסי (Scolopendra cingulata), וכן הנדלים הדקים (Geophilidae) ושוני־הפרקים (Lithobiidae); מתחת לאבנים — גם הנדלים ארוכי־הרגליים (Scutigeridae). הנדלים חודרים לפעמים לבתים בתחילת הקיץ עם פרוס החמסינים; עקיצתם גורמת כאב, אך השפעתה ממהרת לחלוף.

רַברגליים (Diplopoda) מצויים בעיקר באדמה עשירה ברקבובית. הרברגל השחור (Graphidostreptus syriacus) הגדול מצוי בין הסלעים, וכן בבתי־הקברות. באדמה לחה במקצת מצוי רברגל חום־שחור (Strongylosoma).

בין הרכיכות היבשתיות בולטים בנופים של א״י חלזונות־שדה גדולים מסוג Levantina, המצויים בהרי־יהודה, בגליל, וכן באדמות כבדות בעמק ובשפלה; באדמות הקלות מצויים בעיקר חלזונות־הגינות (Helicella ו Theba). בחורף הם מכרסמים לפעמים גידולי־תרבות, ובקיץ הם עולים בהמוניהם על צמחים וכלונסאות מפני החום הנפלט מן הקרקע.

בחורף מצויים על־פני האדמה מיני שבלולים חסרי־בית מסוג Limax; בעונה השחונה הם מתחפרים במעמקי־האדמה או מתרכזים במקומות לחים, ויש שהם נכנסים למטבחים. — כמה מן החלזונות מפרישים נוזל חומצי, שממס את הגיר וגורם לפירור סלעים.

ר׳ ביבליוגראפיה בסוף הפרק שלהלן.

א. שו.

חרקים. ידיעות על החרקים בא״י ובסביבותיה כבר מצויות בתנ״ך. ביואל ניתן תיאור נהדר של פלישת־הארבה; המן שבמדבר (שמ׳ טז; במד׳ יא, ו—ט) היה, אפשר, הפרשה של כנימות־מגן; עם מכות־מצרים נמנים גם חרקים (כינים, ארבה). בתלמוד מדובר על 800 מינים של חגבים (לשון גוזמה; חול׳ ס״ג, ע״ב) ומתוארים כלים מיוחדים להכנת תבשילים מחרקים כשרים לאכילה. המחקר השיטתי החדש בחרקי א״י התחיל בסופה של המאה ה18 בהשפעת מחקריו של לינֶה. כמה מן החוקרים, שעסקו באיסוף בע״ח בארץ, כללו באספיהם גם חרקים, ומהם שאספו חרקים בלבד או אף ריכזו את תשומת־לבם לקבוצות מסויימות של חרקים. החוקרים היהודיים הראשונים, שאספו ותיארו חרקים בא״י, היו א. אהרנסון (ע״ע) וי. אהרני (ע״ע). — משום רבגונותם של הגורמים, המשפיעים על עיצוב דמותה של אוכלוסיית־החרקים בארץ, נתברר אורח־חייהם של חרקי־א״י בכללו רק לאחר עשרות שנות־חקירה נוספות.

א״י עשירה בחרקים משום מצבה הזואוגאוגראפי המיוחד: היא משמשת מקום־מיפגש לבע״ח מאיזורי אירופה הדרומית והצפונית, אגן הים התיכון, מדבר־סַהרה ורמות־חבש. מלבד התנאים האֶקולוגיים־הגאוגראפיים קבעו גם גורמים היסטוריים את אָפיה של אוכלוסיית־החרקים של הארץ: שינויים שבאו בצמחיה מחמת השמדתם של היערות בעבר; הייעור החדש בהווה; הכנסת מינים חדשים של צמחים עם החרקים החיים עליהם על־ידי ההתיישבות החדשה; ייבוש־הביצות והרחבתו של השטח המעובד.

שתי עונות־הצמיחה בא״י הן האביב והסתיו, וביניהן מצויות שתי תקופות שבהן באות הפסקות בגידול — החורף הקר והקיץ היבש. עונות־הצמיחה קובעות את חייהם של החרקים הצמחוניים, ומשום כך — בעקיפים — גם את חייהם של החרקים הטורפים. בשתי העונות של הפסקת־הגידול מתעכבים רוב החרקים בהתפתחותם כשהם בשלב של ביצים או של זחלים. יש שגם המבוגרים ממעטים באכילה ובתנועה בעונות אלו ונכנסים לתוך סדקי האדמה והסלעים. כנגדם יש חרקים, שנחלצים מהשפעתם של התנאים הבלתי־נוחים בקיץ ע״י מה שהם פעילים בלילה, כגון הנמלים; גם מן החיפושיות השחורות יש פעילות בחורף ביום ובקיץ בלילה.

ה מ י נ י ם ה אָ פ י י נ י ם ו ה מ צ ו י י ם ב י ו ת ר ב א ״ י.
מ ח ו ס ר י ־ כ נ פ י י ם: קְפַזְנְבִים (Collembola) — מצויים בחורף על־פני שלוליות, שמתהוות בשקעי־הסלעים; זְנַבְזִיפִים (Thysanura) — גם הם מצויים בעיקר בעונה הלחה מתחת לאבנים ועל־פני סלעים; זְנַבְזִיף־הבתים (Thermobia domestica) מצוי כל השנה בבתים.

בַּ ר ְ י וֹ מָ נ י ם (Ephemerida) בדרך־כלל אינם מרובים בארץ מחמת מיעוטם של מקווי־מים בה, אך מינים שונים מהם מופיעים בכמויות ניכרות בסביבת בריכות־מים ונהרות.

שַׁ פִּ י ר ִ י וֹ ת (Odonata): אף הן אינן מרובות ואינן מתרחקות ממקורות־המים, שבהם מתפתחים זחליהן. הגדולה בשפיריות של א״י היא שפירית־המלכות (Anax imperator) הירקרקת־כחולה; מן השפיריות הקטנות (Zygoptera) מצויה ביותר Ischnura elegans, בעלת בטן כחלחלת־ירקרקת, על שפת־הנחלים.

מן ה חַ ג ָ ב נ ִ י י ם (Orthoptera) מצויים בא״י מינים אחדים של התִּיקָנים (Blattidae), כגון: בבתים ובמחסנים — התיקן המזרחי (Blatta orientalis), התיקן האמריקני (Periplaneta americana) הגדול, התיקן הגרמני (Blattella germanica) הקטן; מחוץ לבניינים, בתוך הקרקע ומתחת לאבנים — מינים של תיקן־הקרקע (Polyphaga).

גמלי־שלמה (Mantidae) מיוצגים בארץ ע״י כ־15 מינים, שהתאזרחותם באיזוריה השונים היתה כרוכה באָפיה של הצמחיה: באיזורים המדבריים מצוי Eremiaphila, הרץ על־פני הקרקע; באיזורי עשבים נמוכים רווחים מיני Ameles ו Rivetina, שדומים לגבעולים של עשבים יבשים; על שיחים ועצים מצויים מינים, שדומים בצבעיהם וצורותיהם לעלים וגבעולים, כגון גמל־שלמה המפוספס או סוסת־השד (Empusa fasciata), גמל־שלמה המשובץ (Blepharopsis mendica) וגמל־שלמה הירוק (Sphodromantis viridis).

ה צ ְ ר ְ צָ ר י ם (Gryllidae), המשמיעים את קולם בלילה, חיים ברובם מתחת לאבנים, כגון צרצר־השדה (Liogryllus bimaculatus) הגדול וצרצר־הכרמים (Oecanthus pellucens) הקטן; צרצר־הבתים המצוי (Gryllus domesticus) נמצא בארץ עפ״ר מחוץ לבתים דוקה, אך הוא נכנס גם לבתים. הַעַרְצָבִים (Gryllotalpa) חופרים את מנהרותיהם בקרקע ומביאים נזק ניכר למשתלות, שבהן הם מכרסמים את השרשים הרכים.

החרגולים (Tettigoniidae) חיים על צמחים ולפעמים גם ניזונים מהם. בעמק־הירדן ועמק־יזרעאל מצויה סַגָה (Saga) ענקית, שניזונה מחגבים. באיזור ההרים מצוי החרגול הדק Tylopsis.

הַחֲגָבִים (Acrididae) מהווים בא״י חברות־חברות, שהן קשורות בבתי־גידול מסויימים ומתחלפות מעונה לעונה. החגב ארך־המצח (Acrida) מצוי בכל מקום בעשב ביחד עם ראש־הסוס (Pyrgomorpha) המכונף וה Pyrgomorphella חסרת־הכנפיים. גם כל אחד ממיני־הארבה המצויים בארץ מופיע בסביבתו המיוחדת לו: הארבה המוגרבי (Dociostaurus maroccanus) מופיע על־פני הקרקע החשוף בין הצמחים הדלים, והארבה הנודד (Locusta migratoria) בסביבה הלחה שבין העשבים; ארבה־המדבּר (Schistocerca gregaria) פולש לארץ לעיתים מזומנות בלהקות גדולות ולפעמים אף מביא נזק רציני לחקלאות, אך ארבה זה אינו יכול להתקיים בא״י והוא מת זמן קצר אחר בואו.

מן ה פ ִ שְׁ פ ְ שָ נ ִ י י ם (Hemiptera) מצויות בארץ כל הקבוצות העיקריות: מפישפשי־הקרקע (Geocoridea) — פישפשי־המגן (Pentatomidae) ופישפש־הדגניים (Eurygaster integriceps); באיזור־החוף מצויים על צמחי בר ונוי Dolycoris baccarum ומיני Eurydema, וכן Macroscythus brunneus השחור בלהקות גדולות; מן הפישפשים הגַלְדָנִיים (Coreidae) — Centrocaris החום, פישפש אַלְמֻוֹת־הַכֶּסֶף (Phyllomorpha aciniata); הפישפשים האדמונים (Pyrrhocoridae), Scantius הקטן ו Pyrrhocoris הגדול, מצויים ברוב

להקת ארבה־המדבר בנגב

המקומות בארץ מתחת לאבנים; מן הפישפשים המָאֳרכים (Lygaeidae) — Lygaeus pandurus האדום-המנומר ו-Emblethis verbasci החום אפור, המצויים בשפלה ובאיזורי-ההרים, ו-Oxycarenus hyalinipennis השחרחר הקטן, החיים על צמחי-תרבות, כגון כותנה. מיני פישפשי-הסַלְסִילָה (Tingitidae) מצויים במושבות על עלים ומתחת לקליפות-העצים, וגורמים לפעמים נזק. מן הפישפשים הטורפים (Reduviidae) בולט ביותר Rhinocoris punctiventris הצהוב-החום הגדול, שדקירתו גורמת כאב ניכר; במי-הנהרות סמוך לחוף בולטים ציבורים של פישפשים מודדי-המים (Gerridae, Hydrometridae, Veliidae) ובהם מינים, שנראים כעין עכבישים מקפצים על-פני המים. פישפשי-המים (Hydrocoridea) אינם מרובים בארץ. בשלוליות ובשולי הבריכות והאגמים נמצאים לפעמים קרובות מיני שַׂטְּבִּים (Notonectidae); „עקרבי-המים" (Belostomidae, Nepidae ו-Naucoridae) גורמים לפעמים נזק לגידול הדגים בבריכות.

צִיקָדוֹת (Homoptera) למיניהן מצויות מאוד בקיץ, ובשעות-הצהריים נשמע קולן של הגדולות שבהן למרחקים. באיזור-ההרים מצויה ביותר הצִיקָדָה השחורה (Cicadatra atra), בסביבות-הירדן על אשלים — ציקדת-האשל (Melampsalta musiva); ציקדות-הקצף (Philaenus leucophthalmus) מופיעות באביב ותחילת-הקיץ על שיחים ועשבים, וזחליהן מכוסים הפרשת קצף רירי.

כִּנִימוֹת-העלים (Aphidoidea) רווחות מאד בארץ באביב. מֵהן שחַיּוֹת על צמחי-בר ועל צמחי-תרבות — כגון Toxoptera aurantii, על הדרים, כנימת-הדם (Eriosoma), על תפוחים, ו-Aphis brassicae, על כרוב —, וגורמות נזקים ע"י מציצתן; ומהן שיוצרות עפצים, בעיקר על האֵלָה; העפצים גדלים במשך הקיץ ומתפקעים בסתיו, והכנימות מתפזרות ומחפשות מחסה ומזון לתקופת-החורף על שרשי-העשבים. Phylloxera vastatrix, האויב המסוכן של הגפן, מצויה בארץ, אך אינה מביאה נזק ניכר.

כנימות-המָגֵן (Coccoidea) מצויות בכל חלקי-הארץ; הרבה מהן הובאו עם צמחי-התרבות מחו"ל. הידועות שבהן הן הכנימה השחורה (Chrysomphalus aonidum), הכנימה האדומה (Aonidiella aurantii), כנימת-הקמח (Pseudococcus citri) והאיצֶריה (Icerya purchasi), הנטפלת להדרים. הכנימות החדשות החודרות לארץ מתפשטות תחילה במהירות וגורמות נזקים רציניים, אך לאחר זמן לא-מרובה נוצר בין המין החדש ובין הטורפים המקומיים שיווי-משקל, שקובע את מקומו של היצור החדש בעולם-החי של הארץ. — בנגב הרחוק מדרום לים-המלח נמצאות כנימות-המן (Najacoccus; Trabutina) על אשלים.

הפרפרים והעָשִׁים (Lepidoptera) מרובים מאד בארץ; מהם שמתפתחים בה באופן קבוע, ומהם שמגיעים אליה בקביעות מן הצפון ומן הדרום. מן הפרפרים הצבעונים (Papilionidae) מצויים: זנב-הסנונית (Papilio machaon), המצוי על פֵּיגָם (Ruta) ולפעמים גם על הדרים; הצבעוני הצהוב (Zerynthia speciosa) והצבעוני הלבן (Archon bellargus), המתעופפים בחורף ובתחילת-האביב. הלַבְנִינים (Pieridae) נפוצים מאוד: לַבְנִין-הכרוב הגדול (Pieris brassica), המצוי בהרים ובשפלה, אינו יכול להתקיים בארץ בקיץ, ומסתבר שהוא חוזר שנה-שנה מחדש מן הצפון; לבנין-הכרוב הקטן (Pieris rapae) ומיני Euchloe מצויים בארץ במשך כל השנה. לַבְנִין-הצָלָף (Colotis fausta) מושמד, כנראה, בחורף באיזור-ההרים וחוזר אליו שנה-שנה מן הדרום ומעמק-הירדן. מן הנִימְפִיּוֹת (Nymphalidae) מצויות בארץ הנימפית המנומרת או נימפית-החַרְשָׁף (Vanessa cardui), הנמצאת בה במשך כל השנה ומופעת לפעמים בלהקות גדולות, שנודדות בכיוון אחד; הנימפית המשוּיֶשֶׁת (Polygonia egea), המצויה באיזור-ההרים; נימפית-הדגניים (Melitaea didyma), הרווחת בעיקר במקומות מדבריים-למחצה; נימפית של תפוח-סדום (Danaus chrysippus), המצויה בעיקר בעמק-הירדן. הסטירִיוֹת (Satyrinae), כגון Eumenis telephassa ומיני Pararge, נראות בשעות-היום החמות בין הסלעים ובמקומות חשופים. כַּחְלוּלִיּוֹת (Lycaenidae) מצויות במספר מרובה באביב ובקיץ, ואף הן מופיעות בשעות-החום. מן הרַפְרָפִים (Sphingidae) מצוי ביותר רפרף-הדְּבֵקָה (Macroglossa stellatarum), המתעופף גם ביום ונכנס לפעמים לבתים; על ההרדוף מצויים לעיתים קרובות הזחלים הענקיים הירוקים-כחולים של רפרף-ההרדוף (Daphnis nerii); מעלי-הגפן ניזונים שלושה מיני-רפרפים (Chaerocampa celerio, Chaerocampa alecto, Deilephila livornica).

הזחלים של פרפרי-הלילה (Noctuidae) נראים בעיקר באביב על צמחי-בר, אך הרבה מהם, כגון מיני פרוֹדֶניה (Prodenia ו-Agrotis), מזיקים לצמחי-תרבות. הזחלים היפים של Diloba armena (תכול וצהוב) מצויים על עצי מישמש ושקד. זחלי-המודדים (Geometridae) ניכרים יפה לפי אופן פסיעתם המיוחד ומופיעים על עשבי-בר וגם על עצי-פרי, כגון מודד-הנרדנים (Nychiodes lividaria), השוכן על המישמש והשקד. מן הטַוָּאים הגדולים (Lasiocampidae) מצוי ביותר הטוואי הינשופי (Pachypasa otus), שזחליו השעירים דומים מאד לצבע הקליפה של הברוש ושל עצים אחרים, שעליהם הם שוכנים; באביב מצויים על עשבי-בר הזחלים הגדולים של טוואי-התִלְתָּן (Lasiocampa trifolii). עם הטוואים השעירים (Lymantriidae) נמנה אחד מן המזיקים המסוכנים ביותר של עצי-הפרי — טוואי-השקד השעיר (Lymantria phoenissa), שזחליו מסתתרים ביום מתחת לאבנים בסביבת עצי-פרי ועולים בלילה על העצים ומכרסמים את עליהם. בשפלת-החוף נפוצות מאד פקעות לבנות של טוואי-האַרְכֻּבִית (Orgyia judaea); בפקעות שוכנות הנקבות, המטילות בתוכן את ביציהן. שבתאי-השקד או „עין-הטווס" (Saturnia pyri), השייך לשבתאים (Saturniidae) והמתפתח על עצי-פרי ורדנים, הוא מן הפרפרים הגדולים שבארץ; בקיץ הוא נכנס גם לבתים.

מן העָשִׁים (Microlepidoptera) הקטנים הטיפוסי ביותר לשדות-הארץ הוא עש-הקמה (Syringopais temperatella), המתפתח בתוך עלי-התבואה בשדות מעובדים בשיטות פרימיטיוויות; עש-האשכול (Polychrosis botrana) הוא אחד מן המזיקים הקשים של הגפן; עש-הבגדים (Tineola biselliela) מופיע לעיתים במחסנים של בגדי-צמר וגורם נזק ניכר.

הסָסִים (Arctoidea) מיוצגים בארץ ע"י כמה מינים טיפוסיים; מססי-העצים (Cossidae) חשוב מאוד סס-הנמר (Zeuzera pyrina), הנובר בעצי-פרי מרובים; מן הססים המבריקים (Zygaenidae) רווחים הססים האדומים (Zygaena), המתפתחים על צמחי-בר; Ino ampelophaga הירוק מזיק לגפנים. למשפחת Psychidae שייכים ססי-הנרתיק: Amicta

lutea, הבונה את נרתיקה מגבעולים יבשים, ו־Amicta quadriangularis בנגב, הבונה את נרתיקה בצורת תיבה בעלת ארבע דְפָנוֹת מַלְבֵּניוֹת. המצוי ביותר מן הססים השעירים (Arctiidae) הוא סס־האביב או סס־הקורים (Ocnogyna loevi), שזחליו נמצאים בציבורים צפופים בתוך הקורים זמן קצר אחר הופעתו של עשב חדש בחורף.

הקבוצה הגדולה של **החיפושיות** (Coleoptera) מיוצגת בא״י ע״י מספר מרובה של סוגים ומינים. מחיפושיות־הגדוּת (Cicindelidae) מצויות ביותר Cicindela aulica; Megacephala euphratica טיפוסית לאיזורים הדרומיים של הארץ. הגדולה שבחיפושיות הרָצוֹת (Carabidae) בא״י היא הרצה השחורה (Procrustes impressus), המתחבאת בחורף מתחת לאבנים. מחיפושיות־המים (Dytiscidae) בולטת ביותר השחיינית צהובת־הזר (Dytiscus laterimarginalis) הגדולה, הירוקה־כחולה ועטורה פס צהוב. בשלוליות ובצידי־הנהרות מסתובבות בחורף ובאביב להקות של חיפושיות סביבוניות (Gyrinidae) קטנות. על פגרים וזבל מתקיימות קבוצות של חיפושיות קְצָרוֹת כנפי־חֲפִיָּה (Staphylinidae) וחיפושיות־מוקשות (Histeridae), שנזונות בעיקר מִרְמּוֹת של זבובים וחרקים אחרים, שמתפתחים בתוך מקורות־מזון אלה. — בחדשי הקיץ, וביחוד בתחילתו, מתעופפים בערבים מיני **גחליליות** (Lampyridae); אורן הקר מנצנץ כשהן עפות, וכן כשהן נחות על־פני הקרקע. באותה עונה עצמה מופיעים בבת־אחת על צמחים ושיחים המונים של חיפושיות רכות־כנפיים ממיני משפחת ה־Cantharidae. — משפחת **הבַּרְקָנִיּוֹת** (Buprestidae) של החיפושיות בא״י כוללת אחד מן המזיקים המסוכנים ביותר לעצי־פרי — Capnodis carbonaria. משפחת הנַּתְּזִיּוֹת (Elateridae) אינה נפוצה ביותר בארץ, פרט לַנַּתּזית השחורה (Melanotus), הרוֹוַחת באיזור־ההרים. חיפושית־הענפים (Bostrychidae) נוברת בענפים של עצים ושיחים. Schistocerus bimaculatus מתפתח בתוך ענפי־הגפן, Apate monachus — במשתלות של עצי־הדר; Sinoxylon sexdentatum נובר ומזיק לתאנה, חיפושיות־החלב (Dermestidae) מצויות בעיקר במחסני־בגדים ובאֳסָפִים של בעלי־חיים וצמחים. — **מפרות משה־רבנו** (Coccinellidae) מצויה ביותר פרת משה־רבנו בעלת שבע הנקודות (Coccinella VII punctata), המשמדת כנימות־עלים ומביאה תועלת מרובה לחקלאות. גורמים מועילים למטעים הן גם פרת־נקוּדָתַיִים (Chilocorus bipustulatus) הקטנה, שאף היא נזונה מכנימות־עלים, וכן החיפושית האדומה (Novius cardinalis), שהובאה לארץ במיוחד כדי להילחם באיצֶריה (ראה למעלה, עמ׳ 211), כנימת־המגן המסכנת את קיומם של הפרדסים. — פרת־הדלועים (Epilachna chrysomelina), בניגוד לחיפושיות אחרות מאותה משפחה, גורמת נזק לירקות על־ידי כירסום־העלים.

השַׁחְרוּרִיּוֹת (Tenebrionidae), האָפייניות לארצות בעלות אקלים חם ויבש, מצויות בא״י במידה מרובה, ביחוד באיזורים מדבריים ומדבריים־למחצה. השכיחות ביותר שבהן מן החיפושיות הגדולות הם מיני Ocnera, Adesmia, Pimelia, ו־Blaps, ומן הקטנות — מיני Tribolium, הנמצאים לעיתים במחסני תבואה וקמח, ומיני Adelostoma Dendarus, השוכנים מתחת לאבנים.

חיפושיות־הרפואה (Meloidae) מיוצגות ע״י שתי קבוצות: מיני Meloe — חיפושיות שחורות או כהות, קצרות־כנפיים, שהתפתחות־ביציהן תלויה בדבורים ובחגבים המטילים בראשית־החורף; מיני Mylabris ו־Lydus — צבעונים וארוכי־כנפיים, שהופעתם קשורה בחרקים המטילים את ביציהם באביב, מאחר שזחליהן של חיפושיות אלו מתפתחים בתוך פקעות־הביצים ובתאים של דבורי־בר.

הזִבְלִיּוֹת (Scarabeidae, Coprinae), שהתפתחותן קשורה בזבלן של בהמות־הבית, מצויות בא״י במספר ניכר ובמינים וסוגים הרבה; מהם: Scarabaeus, Bubas bubalis, Copris hispanus, Mnematidium מן החיפושיות הגדולות, ו־Gymnopleurus ו־Sisyphus מן הקטנות יותר. **חיפושיות־הפרחים** (Melolonthinae) מצויות בעיקר בפרחים בעונת־הפריחה העיקרית באביב; הבולטות שבהן הן: Potosia הגדולה והמברקת, מיני Oxythyrea שחורים ומנוקדים לבן ומיני Amphicoma צבעונים.

היַקְרוּנִיּוֹת (Cerambycidae) הן מזיקים, שזחליהם נוברים בגזעים של עצים ושיחים ומבוגריהם מכרסמים עלים; מהן מצויות ביותר יקרונית־השקד (Cerambyx dux) הגדולה והשחורה, יקרונית־התאנה (Hesperophanus) החומה, המצויה בתאנים יבשות, ו־Hylotrupes bajulus, המצויה ברהיטים ובחלקי־עץ של בניינים.

חיפושיות־עלים (Chrysomelidae), שמצטיינות בצבעיהן המבריקים, מכרסמות עלים ועושות בהם חורים או נוברות בגזעי־הגפנים או בגבעוליהם של עשבי־בר. החיפושיות הפרעושניות הקטנות (Marseulia, Phyllotreta) מתקיפות ירקות, בעיקר מצליבים. מינים של חיפושיות־זרעים (Bruchidae) מתפתחים בעיקר בקטניות.

החְדְקוֹנִיּוֹת (Curculionidae) נפוצות מאד; מהן מינים גדולים, כגון Brachycerus junix, שארכם מרובה מ־3 ס״מ, ומהן קטנים כמיני Apion, שארכם המאכסימאלי הוא 3 מ״מ ושכחצי־ארכם שייך לחדק. על שיחים וצמחים חד־שנתיים גדולים מתפתחים מיני Larinus ו־Lixus, שמכרסמים את עליהם של הצמחים ושזחליהם נוברים בגבעולים. חדקוניות־האורז (Calandra oryzae granaria) מביאות נזק ניכר לתבואה במחסנים; הן מודברות על־ידי אֶתילֶן דיברומידי. חיפושיות־הקליפה (Scolytidae) מתקיפות את העצים החלשים וגורמות להחלשתם הנוספת ולמותם.

הדְבוֹרָנִיִּים (Hymenoptera). חיי הדבורניים בא״י קשורים במידה מרובה לשתי עונות־הפריחה — האביבית והסתווית. רוב הדבורניים ניזונים מן הצומח וזקוקים לפרחים או לעלים רכים; גם הצרעות הטורפות פעילות רק באביב ובקיץ ונכנסות בסתיו למצב של קיפאון למשך חדשים אחדים; פעילותן של הצרעות הטפיליות קשורה אף היא לעונות־הצמיחה, מאחר שהפונדקאים שלהן מתפתחים על הפרחים והצמחים. צִרְעַת עלי־השקד (Cimbex humeralis) מטלת את ביציה במארס, וזחליה, שהסתגרו בפקעת־משי, נשארים במצב של העדר־התפתחות מסוף אפריל עד פברואר של השנה שלאחר מכן; אז הם מתגלמים, ותוך זמן קצר בוקעות הצרעות הצעירות. צִרְעַת עלי־הדובדבן (Caliroe limacina) מַספקת להקים 3 דורות במשך שנה, אע״פ שגם היא מתפתחת במשך העונה החמה בלבד. צרעות גבעולי־הדגניים (Cephidae) מתפתחות באביב, ואף גורמות לפעמים נזק לגידולי־שדה. מן הצרעות הטפיליות יש שמתפתחות על עצים ויוצרות עפצים, ויש שמטילות את ביציהן לתוך חרקים אחרים, כגון הצרעות הטפיליות המארכות (Ichneumoni-

dae), הנטפלות לחרקים שונים, והצרעות הטפיליות הקצרות, המתפתחות על פרפרים ועשים. מן הצרעות הטפיליות־למחצה (Chalcididae) הקטנות יש שחיות כטפיליות על חרקים שו־נים, ויש שהן צמחוניות ומתפתחות בפירות. צרעות־העפצים (Cynipidae) מתפתחות בעיקר על האלון ויוצרות עפצים. הצרעות המנצנצות (Chrysididae) מצויות בעיקר בעונת־האביב, שבה הן מטילות את ביציהן לתוך קיניהן של דבורי־בר ממינים שונים.

צרעות־הפגיון (Scoliidae), שהגדולה והבולטת שבהן בא״י היא Discolia erythrocephala, מטילות את ביצי־הן בתוך דְרָנים של זבליות לאחר שהן משתקות אותם. צרעות־חופרות (Sphegidae) משתקות בעקיצתן סוגי־חרקים מסויימים. מיני Ammophila חופרות באדמה וחול ואוגרות בקני־הדגירה שלהן זחלי־פרפרים. Sceliphron spirifex אוסף בתאים שהוא בונה מחֹמר עכבישים משותקים. מיני Sphex נראים לפעמים כשהם גוררים חגבים משותקים, שהם גדולים מהם פי כמה. צרעות־הדרכים (Pompiliidae) מטילות את ביציהן לתוך עכבישים משותקים, לאחר שהכ־ניסו אותם למחילות מתחת לפני האדמה. מן הצרעות האמיתיות (Vespidae) רווחות מאד הצרעות־הבנאיות מסוג Eumenes. הצרעה המזרחית או הדַבּוּר (Vespa orientalis) נפוצה בארץ ביותר.

מן הדבורים הצמחוניות מצויה בארץ דבורת־הדבש מגזע סורי. בין דבורי־הבר בולטות מאוד דבורי־העץ (Xylocopa) הגדולות, הנוברות בעצים ובשיחים כדי לגדל בהם את ולדותיהן. הדבורים הבנאיות (Chalicodoma) מדביקות את קיניהן, העשויים כעין בליטות מעוגלות של חֵמָר, לגזעי־עצים ועמודי־גדרות. מיני דבורים גוזרות (Megachile) חותכות חתיכות עגולות מעלי עצים ושיחים ממש־פחת הוַרדניים.

הנמלים מצויות בארץ לרוב. על איסוף גרגרי־צמחים חיים מיניה של נמלת־הקציר (Messor וPheidole), המקימים מושבות גדולות; מקומו של הקן ניכר לפי ערמות־המוֹץ, המצויות מסביב לפתח החשוף של המאורה. מיני Tapinoma ניכרים במנהגם לבנות תילי־עפר קטנים על־פני הקרקע. מיני Crematogaster וCataglyphis ניזונים ממזון מעורב, טורפים חרקים קטנים, ואוספים הפרשה מתוקה של כנימות־עלים. מינים קטנים, כגון Monomorium וTetramorium, ניזונים ממזון מעורב, נכנסים לבתים וגורמים מזמן לזמן הפרעות ונזק.

הזבוביים (Diptera) בא״י מצויינים במספר מרובה של מינים וסוגים; עד עכשיו זכו רק הקבוצות החשובות מבחינה רפואית וכלכלית ללימוד ואיסוף מדוקדקים. יתושי־הגנים (Bibionidae) מתפתחים על שרשי הצמחים הירוקים וגם על שרשי הֶעֶלֶקֶת. היתושים המצוייצים (Chironomidae) מתפתחים במים עומדים, במי־שפכים ובבורות, ביחוד בתחי־לת־הקיץ; הם מטרידים הרבה את העובדים בשדות, כיוון שהם חודרים לעיניים, לאזניים ולפה בשעה שהרוח אינה חזקה למדי, והם הידועים בשמם הערבי „בַּרְחַ׳ש״; יש סבורים, שזהו הערוב שבמכות־מצריים. מן היתושים האמיתיים (Culicidae) החשוב ביותר הוא סוג האֲנוֹפֶלֶס (Anopheles), המעביר את קדחת־המלריה. מיני־קולית (Culex) מסוגלים לפעול כמעבירי גורמיהן של מחלות אחרות, כגון תולעי פילריה ונגיפים שונים. מספרם של יתושי־החול (Psychodidae) בא״י פחת בזמן האחרון כתו־צאה משימוש בDDT. החשוב ביותר בבניה של משפחה זו הוא הסוג Phlebotomus, המעביר את חבורת־יריחו, את הקאלה־אזאר, ואולי גם את מחלת־הפאפאטאצ׳י; הוא מתפתח באדמה לחה. מינים שונים של יתושי־העפצים (Cecidomyidae) מתפתחים בתוך עפצים על הזית, האֶשֶל, המַלּוּחַ, ועל צמחים ושיחים אחרים.

זבובי־הבהמות (Tabaniidae), כגון Chrysops punctifera ומיני Tabanus בעמק־הירדן ובעמקים ובאיזור־החוף, פעילים ביחוד בקיץ. נשיכתם מַכאבת מאד, ובמקומות כגון גאון־הירדן הם מונעים בקיץ אפשרות של עבודה ומרעה ביום. זבובים טורפים (Asilidae) מצויים בארץ מן האביב עד הסתיו. זבובי־רַחַף (Syrphidae) נראים לעיתים קרובות כשהם דואים באויר. הזחלים של זבובי־הביב (Eristalinae) שכיחים מאוד במי־שפכים ובתעלות פתוחות של מי־זבל. מיני Syrphus, Xanthogramma ועוד, מוצצים את לשדן של כנימות־העלים ומביאים ע״י כך תועלת מרובה לחקלאות. זחלים של Eumerus וSyritta נוברים ומתפתחים בירקות שונים. הזחלים של Tachinidae מתפתחים על חרקים שונים או על פגרים וזבל; המבוגרים ניזונים ממיץ־פרחים. מיני זבוב־השחמט (Sarcophaga) מתפתחים בבשר או בחרקים מתים. הזבוב הכחול (Calliphora erythrocephala) והזבוב הירוק (Lucila caesar) מתפתחים על פגריהם של בע״ח.

זבובי־הפרחים (Anthomyidae), שקבוצתם כוללת את זבובי־הבית, מצויים בארץ במספר מרובה. זבוב־הבית (Musca domestica vicina) וזבובים ממינים אחרים מרובים כאן, כבכל ארצות־המזרח, ומהווים אחת מן הסכנות הרצי־ניות לבריאות; הם מתפתחים בזבל ובאשפה, והתפתחותם נמנעת במקומות שבהם נוהגים לכסות את האשפה או לעבד אותה באופן מן האופנים. זבוב־הבית יכול להקים יותר מ15 דורות במשך שנה. התפתחותו מתעכבת בחורף, אך אינה פוסקת ברוב חלקי־הארץ. נוסף על הטרדה הנגרמת על־ידיהם, משמשים זבובים אלה מעבירים של מחלות, כגון: גרענת, טיפוס־המעיים, דיזֶנטֶריה, ועוד.

מזבובי־הפירות (Trypetidae) שני מינים הם גורמים כלכליים שליליים מובהקים: זבוב־הזית (Dacus oleae) וזבוב־הפירות הים־תיכוני (Ceratitis capitana), שהתרבותם ההמונית מַפחתת במידה ניכרת את יבולם של הפרדסים והגנים של עצי־פרי. הצורך בהדברתם (ע״י ריסוס) מגדיל את ההוצאות הכרוכות בגידול־העצים ומעכב את התפתחותו של ענף עצי־הפרי בארץ.

פ. ש. בודנהיימר וא. קצ׳לסקי, בני־שמש, מבוא להכרת פרפרי א״י, תרצ״ו; F. S. Bodenheimer, *Die Schädlingsflora Palästinas*, 1930; id., *Animal Life in Palestine*, 200–361, 1935.

א. שו.

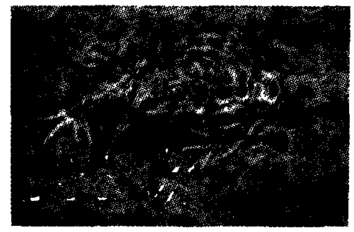
דו־חיים. גם בא״י, כמו בשאר מקומות, תלוי קיומם של הדו־חיים לא רק במציאותם של גופי־מים קבועים, אלא

טריטון־הפסים (Tritarus vittatus)

קרפדה ירוקה (Bufo viridis)

צפרדע־הנחלים (Rana ridibunda)

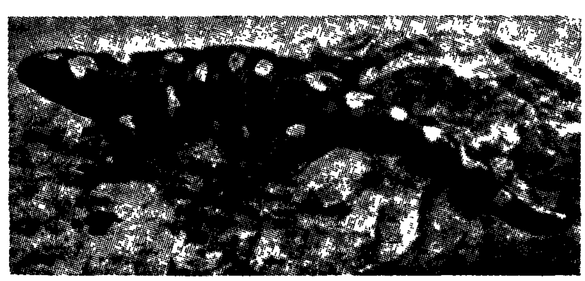
קרפדת עין־החתול (Pelobates syriaca) מתחפרת בקרקע

אף בכמות־גשם שמאפשרת את התהוותן של בריכות ושלוליות זמניות, שהרי באלו האחרונות מטילים הדו־חיים את ביציהם בהעדר של נחלים או אגמים. סיכוייהם של הדו־חיים בא״י למצוא מקומות להטלת ביציהם פוחתים והולכים מן הצפון אל הדרום. גם הרי־יהודה ושטחים מסויימים בנגב מאכסנים דו־חיים; אך לרובם של מיני הדו־חיים משמש דרום־הארץ הגבול של תפוצתם. גם בכיוון מן המערב אל המזרח קיימת התופעה של התמעטות־הגשמים, אבל הגבולות של איזורי־התפוצה המזרחיים עדיין לא נקבעו בבירור. — בקביעת תחומיהם של הדו־חיים יש חשיבות גם לגורמים אחרים, ובכלל לטמפראטורה.

בס״ה לא נמנו בא״י אלא 8 מינים של דו־חיים: 2 מבעלי־הזנב (Urodela) — טריטון־הפסים (Triturus vittatus) והסַלַמַנְדְרָה הכתומה (Salamandra salamandra); ממחוסרי־הזנב (Anura) — צפרדע־הנחלים (Rana ridibunda), הקַרְפָּדָה הירוקה (Bufo viridis), צפרדע־האילנות (Hyla arborea) — שלשתם שכיחים מאוד; קרפדת עין־החתול (Pelobates syriaca), שהיא נדירה יותר, הקרפדה Bufo regularis, קרובתה של הקרפדה הירוקה, שהסתגלה לתנאים צחיחים ונמצאת רק בנגב; הצפרדע שחורת־הבטן (Discoglossus nigriventer) — מין נדיר ומיוחד לא״י, שהוא מוגבל, כנראה, לחולה (ממנו נמצאו עד היום רק 5 פרטים בלבד).

מכל המינים הללו נמנה רק אחד — Bufo regularis — עם החי הטרופי. צפרדע־הנחלים, צפרדע־האילנות והקרפדה הירוקה הסתגלו לתנאים הטרופיים־למחצה של א״י, אע״פ שמוצאם מאיזורים צפוניים וגשומים. פחותה יותר היא הסתגלותם של טריטון־הפסים והסלמנדרה הכתומה לתנאי־הארץ.

סלמנדרה (S. salamandra)

ש. בודנהיימר, החי בארץ־ישראל, תשי״ג; י. מרגולין, זואולוגיה, ב׳, תשי״ג[2]; H. Mendelssohn – H. Steinitz, *Contributions to the Ecological Zoogeography of the Amphibians in Palestine* (Rev. Fac. Sci. Univ. Istanbul, B. 9[4]), 1945.

ה. ש.

הזוחלים מיוצגים בא״י על־ידי כ־80 מינים, שמשתייכים ל־3 סדרות שונות: צבים — 7 מינים, מהם 4 מינים של צבי־ים ו־3 מינים של צבי יבשה ומים מתוקים; לטאיים — 35 מינים ותת־מינים; נחשים — כ־35 מינים. מסידרת־התנינים שרדו בא״י עד תחילת המאה ה־20 תניני־יאור (Crocodilus niloticus) מועטים בנחל־התנינים שעל־יד בנימינה, ויש אומרים — גם בנחל־קישון; מאז הושמדו שרידים אלה כליל.

לריבוי מיני־הזוחלים בא״י בהשוואה לשכנותיה ולארצות אחרות, שדומות לה בגודל שטחן, יש כמה סיבות: 1) אקלימה של הארץ הוא בדרך־כלל חם ויציב, ללא תנודות חריפות בטמפראטורה, והארץ נהנית משעות מרובות ורצופות של תאורת־שמש ישירה במשך רוב ימות־השנה — גורמים, שיוצרים שטח־מחיה נוח לזוחלים; 2) כספק של צרכי־מחיה מתאים הנוף החרב והדל של א״י לזוחלים יותר מליונקים ולעופות, מאחר שצריכת־המים של הראשונים מצומצמת, וכן אין הם נזקקים לצריכת־מזון לשם ויסות חום־גופם; 3) ריבוי של צורות־נוף שונות ומגוונות בא״י, וכן העובדה, שהיא מקום פגישה של שלושה איזורים זואוגאוגראפיים, גורמים לכך שהיא מקפת בגבולותיה שטחי־מחיה שהם מתאימים

צב־הביצה (Clemmys caspica)

החרדון המצוי (Agama stellio)

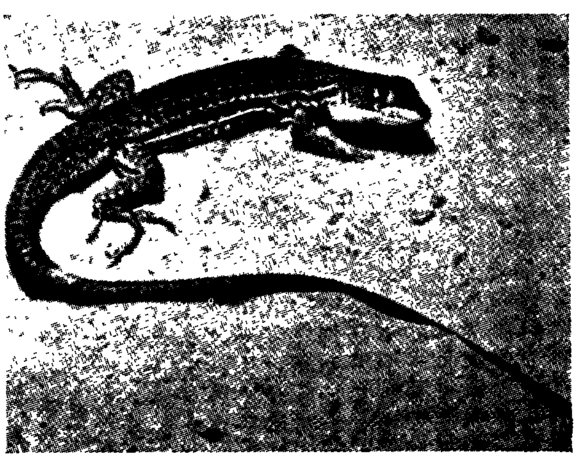
למינים שונים; 4) בהיסטוריה הגאולוגית של א״י מאמצע השלישון ואילך חלו תמורות אקלימיות יסודיות. על הארץ עברו תקופות לחות וחמות מאוד, שבהן חדרו אליה מדרום יסודות־חי טרופיים, שרובם, אמנם, הושמד כשהאקלים חזר להיות ממוזג וחרב, אך מיעוטם הצליח להסתגל לשינויים אלה. כיום עדיין מצויים בא״י כמה מיני־זוחלים יוצאי־דופן, השייכים לסוגים שתחום־תפוצתם העיקרי הם איזורי יערות־העד של אפריקה או הודו.

פרט לשני מינים בלבד, צב־היבשה וחרדון־הצב, ניזונים זוחלי א״י מן החי. הטרף נבלע עפ״ר בשלמותו, ללא ביתור או ריסוק. מיני הלטאים ניזונים בדרך־כלל מפרוקי־רגליים, חרקים, עכבישיים וכיו״ב; הנחשים, פרט למינים הקטנים, ניזונים מבעלי־חוליות קטנים — עופות ויונקים קטנים, וביחוד מכרסמים, לטאות ודו־חיים.

הנקבות של רוב מיני הזוחלים שבא״י מטילות ביצים. רק אחדים ממיני החָמָטים, וכן החֶנֶק בין הנחשים, משריצים ולדות חיים. „תרדמת־חורף" גמורה, רצופה וממושכת, כדרך אוכלוסיות־הזוחלים של ארצות צפוניות יותר, מצויה בא״י — בעלת האקלים החם־הממוזג — במינים בודדים בלבד.

שממית־הסלעים (Ptyodactylus hasselquisti)

לטאת־השפלה (Acanthodactylus schreiberi)

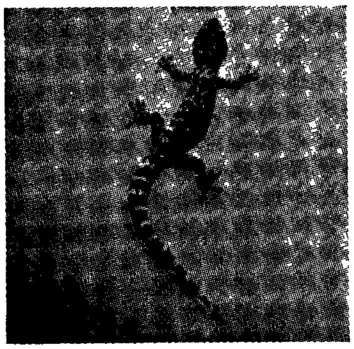

לטאת עין־הנחש (Ophisops elegans)

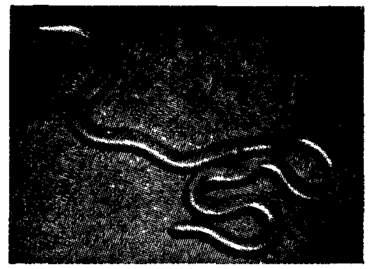
הכוח האפור (Varanus griseus)

מן הזוחלים הנפוצים והידועים ביותר באיזור המיושב של א״י הוא צב־היבשה (Testudo graeca ibera), שיש נוהגים להחזיקו בבית ובגן להנאה. זוחל זה הוא צמחוני; בעונת־החורף הוא מבלה כמה חדשים רצופים ללא פעילות בגומה שטחית, שהוא חופר לו בקרקע. — צב־הביצה (Clemmys caspica rivulata) מצוי בהמונים על גדות נחלים וביצות במרכז הארץ ובצפונה — הן בנחלים היורדים לים־התיכון והן במערכת מי־הירדן ובביצות־החולה. הצב הרך (Trionyx triunguis), שגדלו מגיע עד 1 מ׳, מצוי בכמה מן הנהרות הנשפכים לים־התיכון — בירקון, בנחל־אלכסנדר ובקישון. הוא עומד לפני סכנת השמדה מחמת זיהום מקווי־המים כתוצאה מהצטופפות הישוב והפיתוח התעשייני.

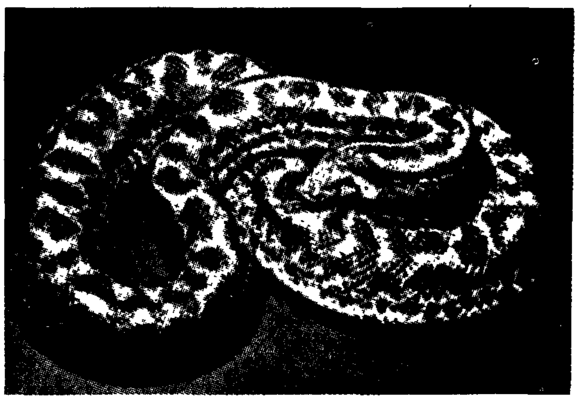

שממית־הבתים (Hemidactylus turcicus)

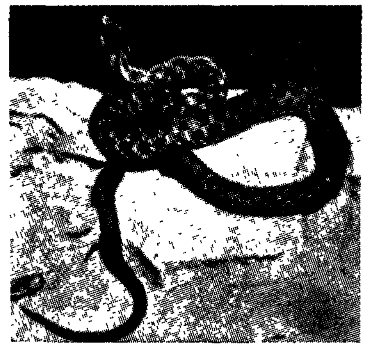
השממיות (Gekkonidae) מיוצגות בא״י ע״י 8 מינים; 2 מהם, שממית־הבתים (Hemidactylus) ושממית־הסלעים (Ptyodactylus), חודרים לעיתים קרובות למשכנות־האדם. החַרדונים (Agamidae) — 5 מינים, והלטאות (Lacertidae) — 9 מינים, מהווים בא״י את רוב מניינה של אוכלוסיית־הזוחלים. הם מתבלטים לעיני המסתכל בשדה הפתוח משום אורח־חייהם היומי והפעיל. כמעט כל מין ומין מהם מצוי בצורת־נוף מיוחדת לו בלבד, ולפיכך הם מסוגלים לשמש כאינדיקאטורים אקולוגיים וזואוגאוגראפיים טובים. לטאת עין־הנחש (Ophisops elegans) אפיינית בא״י לשטחים הים־תיכונים הנרחבים, ותפוצתה כמעט זהה עם תפוצתו של הצמח הטיפוסי ביותר לאיזור זה, הסירה הקוצנית (Poterium spinosum). הלטאה העינונית (Eremias guttulata) מצויה

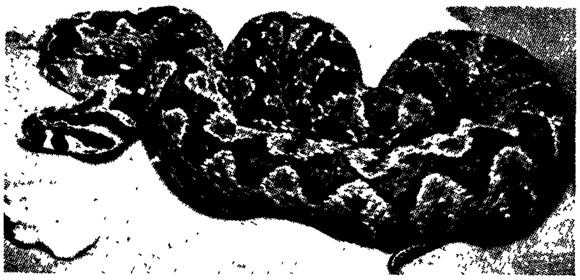
נחש שלשולי (Typhlops vermicularis)

החנק המצוי (Eryx)

נחש־המים (Natryx tessellata)

צפע א״י (Vipera palaestinae)

עפ״ר בשטחי הטרשים המדבריים החרבים שבדרום הארץ. •ארבעת מיני הלטאות „שנונות־האצבע" (סוג Acanthodactylus) מיוחדים לשטחים מצומצמים יותר של צורות־נוף שאינן תפוסות על־ידי שני המינים הראשונים, כגון: האדמות הקלות שבשפלת־החוף, החולות הנודדים וערבות־הלס שבנגב הצפוני. הגדולה והיפה שבלטאות של א״י היא הלטאה הירוקה (Lacerta trilineata), המצויה במספר מצומצם בשטחי חורש ובתות במרכז הארץ ובצפונה.

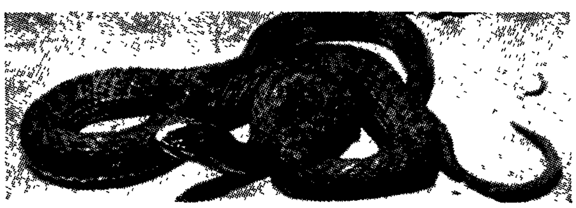
החמטים (Scincidae) שוכנים ברובם מתחת לפני הקרקע, ולפיכך — למרות מספרם המרובה — אין הם מתבלטים ביותר בנופה של הארץ. — לטאיים אחרים בא״י הם: הזיקית (Chamaeleo), הקמטן (Ophisaurus) והכוח (Varanus); האחרון הוא הגדול שבלטאות של א״י.

נחשים. שלושה מיני נחשים (מן הסוגים Typhlops Leptotyphlops) שוכנים בא״י בקביעות מתחת לפני הקרקע.

הנחש השחור (Coluber jugularis)

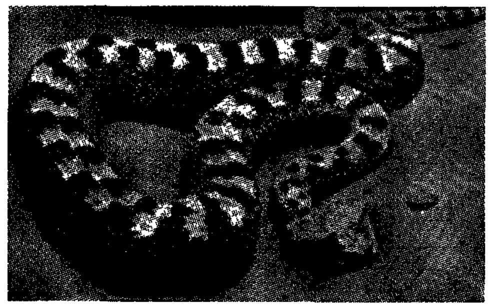
והם בעלי עיניים מגוונות. החֲנָק המצוי (Eryx) — נחש תת־קרקעי מסורבל, שארכו מגיע עד 70 ס״מ בלבד — הוא הנציג הארצישראלי היחיד של קבוצת החנקים, נחשי־הענק הטרופיים. הנחש השחור (Coluber jugularis) הוא הגדול שבנחשי־א״י; ארכו מגיע עד $2\frac{1}{4}$ מ׳. תלום־הקשקשים (Malpolon) — נחש חום, שארכו מגיע עד 2 מ׳ — רווח בשפלת־החוף ונמצא לפעמים אף בתוך השטח הבנוי של

תלום־הקשקשים (Malpolon monspessulanum)

תל־אביב. נחש־המים (Natrix tessellata) מצוי עפ״ר בקרבת מקווי מים מתוקים ובתוכם; עם ריבוי מספרן של ברכות־העפר לאגירת־מים ולגידול־דגים בארץ הורחב שטח־מחייתו של נחש זה במידה ניכרת. כל אלה, ורוב המינים האחרים של נחשי א״י, הם לא־ארסיים. מן הנחשים הארסיים נמצאו בא״י עד עכשיו 7 מינים. רק אחד מהם, הצפע הארצישראלי (Vipera palaestinae), משמש בפועל מקור־סכנה לבני־אדם; הוא מצוי — לפעמים במספר ניכר — בסביבות ישובים, בעיקר באיזורי השפלה והעמקים, וניכרת בו נטיה לחדור אל שטחי הנקודות החקלאיות, שבהן הוא מוצא את מזונו בשפע: חולדות, עכברי־בית וציפרים קטנות, ושם הוא פוגע לפעמים באדם. שאר מיני הנחשים הארסיים שבא״י — האֶפְעֶה (Echis colorata), 3 מיני שפיפונים (Cerastes cerastes, Aspis, Pseudocerastes), הפתן השחור וצפע־החולד הם נדירים ביותר או נפוצים בשטחי־מדבר שוממים בלבד.

על זוחלי א"י ב ע ב ר מעידים כמה ממצאים פאלאונטו־לוגיים של שרידים מאובנים. במרבצי הטריאס התיכון בסבי־בת מכתש־רמון נמצאו בשנים האחרונות שרידים משומרים יפה של זוחלים שוכני־מים ואוכלי־קונכיות מסוג Psepho-saurus, וכן שרידים אחרים של זוחלים גדולים מאוד, שעדיין לא זוהו כל צרכם. במחצבות הפוספאטים מן הקרטיקון העליון, בעבר־הירדן וכן בסביבות המכתש הגדול בנגב, נתגלו מאובּ־נים של צָבִּי־ים ענקיים ושל לטאות־ענק שוכנות־ים מסוג Mosasaurus או מסוגים קרובים לזה. במערות בכרמל ובמדבר־יהודה נמצאו שרידים מאובנים או מאובנים־למחצה של זוחלים, שנטרפו, כנראה, ע"י עופות־לילה דורסים,

שפיפון א"י (Cerastes cerastes)

ששכנו במערות אלו. שרידים אלה מתייחסים לפליסטוקן, וברוב המקרים הם שייכים למינים או לסוגים של זוחלים, שהם מצויים כיום.

המחקר המדעי של הזוחלים בא"י התחיל עם ביקורו של הַסֶלְקוִיסט בארץ ב־1751; אספיו עובדו ופורסמו ע"י לינֶה. א. בֶּטְגֶר (O. Boettger) פירסם בשנות ה־70 של המאה ה־19 עבודות־מחקר יסודיות על אוסף־זוחלים עשיר מא"י, שהגיע לידיו בעזרת מתיישבים גרמניים בחיפה. האיטלקי פֶסְטָה (Festa) היה מן הראשונים, שהביאו חומר גם מעבר־הירדן המזרחי; אספו תואר ע"י פֶּרָקָה (Peracca). בין קציני צבא־הכיבוש הבריטי בימי מלחמת־העולם I היה מספר ניכר של חובבי־טבע, שעסקו בתצפיות בחי של ארץ־ישראל וביני־הם הצטיין ביחוד מ. פּוֹרטַל (M. Portal). התוצאות המד־עיות של תצפיות אלו בתחום מחקר־הזוחלים נתפרסמו במאמר חשוב של פְלַאוֶאר (Flower). — בשנים האחרונות טיפלו בחקר הזוחלים של א"י ג. האס ותלמידיו באוניבר־סיטה העברית, שעיבדו לראשונה עיבוד יסודי את עולם־החי של שטחי־המדבר של א"י.

ש. בודנהימר, החי בארץ־ישראל, תשי"ג; אל. ברש וי. הופיין, מדריך ומגדיר לזוחלים, תשט"ז; O. Boettger, *Amphibien und Reptilien von Syrien, Palaestina und Cypern*, 1879–1880; M. G. Peracca, *Viaggio del Dr. E. Festa in Palestina etc.: Rettili ed Anfibi*, 1894; O. Wettstein, *Amphibien und Reptilien aus Palästina und Syrien*, 1928; S. S. Flower, *Notes on the Recent Reptiles and Amphibians of Egypt etc.*, 1933; K. P. Schmidt, *Reptiles and Amphibians from Southwestern Asia*, 1939; G. Haas, *On the Present State of our Knowledge of the Herpetofauna of Palestine*, 1951.

י. ח. ה.

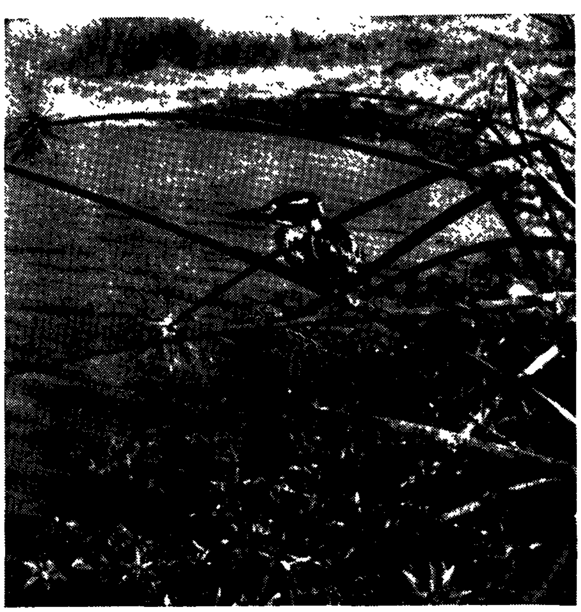
ע ו פ ו ת. האורניתולוג הראשון, שפעל בא"י וסביבתה, היה ה. ב. טריסטראם (H. B. Tristram); בספרו (1888) כבר נזכר הרוב של העופות המוכרים לנו בארץ כיום. החלוץ בין חוקרי־החי היהודיים בא"י, י. אהרני (ע"ע), הקדיש תשומת־לב מיוחדת לעולם־העוף. ר. מֵיְנֶרצְהאגן (R. Meinertzhagen), שחקר בסביבת א"י ובתוכה, סיכם את הידוע לנו על עופות א"י (1954). כיום מתרכז המחקר האורניתולוגי של הארץ במכון האוניברסיטאי למדעי־הטבע בתל־אביב.

הרשימה של עופות־א"י כוללת כ־350 מין. לפי תקופות־השנה, שבהן הם נראים בא"י, אפשר לחלק את עופות־הארץ לקבוצות אלו: יציבים — כ־100 מינים; קיציים — כ־50; חורפים — כ־100; עוברי־אורח — כ־100; מזדמנים — כ־50. מינים הרבה מיוצגים בשתי קבוצות (ואף בשלוש) על־ידי אוכלוסיות שונות. למשל: דְרוֹר־הבית (Passer domesticus) מצוי ושוכן בקביעות בא"י; הַנַחְלִיאֵלִי הלבן (Motacilla alba) הוא חוֹרֵף נפוץ, אך פרטים מרובים ממין זה הם עוברי־אורח, ואילו מספר מצומצם של זוגות דוגרים בצפון־הארץ; אֲנָפַת־גָלְיָת (Ardea goliath) לא נזדמנה בא"י אלא פעמיים.

העופות הדוגרים (קיציים ויציבים) נמצאים באיזור הים־תיכוני או באיזור המדברי של הארץ. מינים מועטים בלבד משותפים לשני האיזורים, ולרובם — כגון לְחָגְלָה (Alectoris graeca) — זן מדברי וזן ים־תיכוני (A. g. sinaica; A. g. cypriotes); במינים אחדים — כגון הבולבול (Pycnonotus capensis) — שייכות האוכלוסיות של שני האיזורים לזן אחד. העופות החורפים באיזור הים־תיכוני נמצאים לעיתים קרובות בין עצים, ובאיזור המדברי — על־יד מים. רוב עוברי־האורח משותפים לשני האיזורים.

המינים הדוגרים באיזור הים־תיכוני נמצאים ברובם בכל שטחו בביוטופים מתאימים; מינים מועטים — כגון הגִדְרוֹן (Troglodytes troglodytes) והחַנְקָן אדום־הגב (Lanius cristatus), הנפוצים בסוריה והלבנון — מצויים רק בגליל העליון.

תפוצת המינים בהווה הושפעה הרבה ע"י השינויים, שבאו באיזור בידי אדם. מינים—כגון השַחְרוּר (Turdus merula)—, שדוגרים רק בחורש ויער טבעיים, הוגבלו בתפוצתם; מינים אחרים — כגון הירקון (Chloris chloris) והחוחית (Carduelis carduelis) — התחילו מקננים גם במטעים ובגנים. מספרם של העופות הדוגרים בשיחים—כסִבְּכִי־הקוצים (Sylvia com-

שלדג

אנפה לבנה ואנפה אפורה

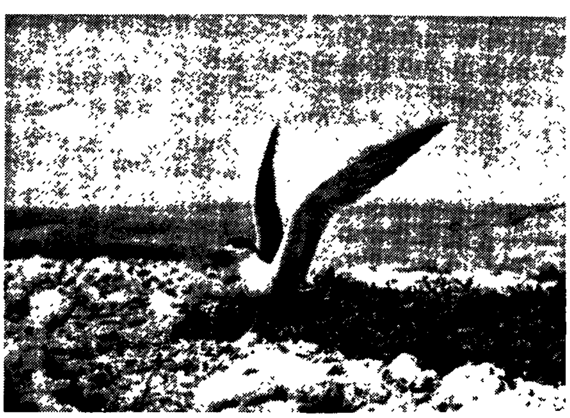
munis) — ושל הדוגרים בשדות — הָעֶפְרוֹנִי הַמְצוּיָץ (Galerida cristata) — נתרבה בלא ספק מחמת צימצום שטחם של היערות. דוגמה מעניינת להסתגלות לדגירה בשדות־התרבות משמשות מושבות־הדגירה של סְנוּנִית־השדות (Glareola pratincola), המצויות בישובים שונים, ובכלל זה — בשדות מעובדים באופן אינטנסיווי. יש עופות, שדוגרים רק בשטחי־ההר החשופים, למשל: פִּפְּיוֹן ההרים (Anthus similis). חרבות־בתים נעשו מקום־דגירה מתאים לעופות מעין סנונית־המערות (Hirundo daurica) והבַּז המצוי (Falco tinnunculus), שהיו רגילים לקנן בצוקים. הדורסים הגדולים — הנשר (Gyps fulvus) והאוֹחַ (Bubo bubo) — הורחקו ע״י התרבות ומקננים היום רק בכמה גיאיות הרחק ממקומות־ישוב. הצופית (Cinnyris osea) — עוף אֶנְדֶמִי לא״י וסביבתה הקרובה, שבונה את קינו בגיאיות בקצהו של ענף מוגן מרוח — עברה אל השפלה, כדי לקנן בה על־יד קירות־הבתים. הצוֹצֶלֶת (Streptopelia senegalensis) ודרור־הבית נמצאים בא״י רק על־יד משכנות־אדם. בשמורת־הטבע שבביצת־החולה דוגרים כ30 מין, ביניהם אחדים שמקננים רק שם, כגון השַּׁחֲפִית השחורה (Chlidonias niger) והטַּבְלָן המצויץ (Podiceps cristatus). בריכות־הדגים, שהוקמו בשנים האחרונות ברחבי־הארץ, משמשות מקום־קינון לרבים מן המינים הקטנים, שקינו קודם לכן בביצות, כגון החוֹפְמִי ארך־הרגליים (Himantopus himantopus) והטַּבְלָן הגמדי (Podiceps ruficollis).

חוף הים־התיכון עני בעופות דוגרים. נמצאו 2—3 מושבות של סנונית־הים (Sterna hirundo), זוגות אחדים של השַּׁחַף הכספי (Larus argentatus), הדוגרים באיים הקטנים של חוף־הים, וכמה עשרות זוגות של חופמי־הצווארון הקטן (Charadrius dubius) ושל החופמי האלכסנדרוני (C. alexandrinus).

אוכלוסיית העופות באיזורים המדבריים דלה במספר פרטיה, אך לא במספר מיניה. מבחינה זואוגאוגראפית שייכים עופות אלה לשתי קבוצות: קַטּוֹת (Pterocles), עֶפְרוֹנִים (Alaudidae) וסַלְעִיּוֹת (Oenanthe) נפוצים בכל רצועת המדבריות הסַהֲרוֹ־סינדיים; העורב קצר־הזנב (Corvus rhipidurus), שחור־הזנב (Cercomela melanura) והזַּנְבָן (Turdoides squamiceps) משותפים לדרומו של שקע־הירדן ולערבה ולמאסיווים של ערב ושל אפריקה המזרחית. טיפוס־תפוצה מעניין יש לדרור ים־המלח (Passer moabiticus), לוֹרְדִית־סִינַי (Erythrina synaica) ולקֶטוּפָּה (Ketupa zeylonensis), המקננים בגאון־הירדן או בגיאיות התלולים שבדרום־הנגב, ואוכלוסיות נוספות ממינים אלה נמצאות רק במקומות אחדים מרוחקים במזרח. למישורים אפייני רָץ־המדבר (Cursorius cursor), בשטחים סלעיים נמצאים החֲצוֹצְרָן המדברי (Rhodopechys githaginea) וסַלְעִית מדבר־יהודה (Oeanthe lugens). בצוקים מקננת סנונית־המדבר (Hirundo[Riparia]rupestris); בגיאיות עשירי־השיחים דוגרים הזַּנְבָן והחַנְקָן הגדול (Lanius excubitor). בעין־גדי ונאות־מדבר אחרים שהם בקירבת צוקים — כגון וָדִי קֶלְט —, מקנן זרזיר ים־המלח (Onychognathus tristrami). הירדן התחתון הוא מעין נווה־מדבר גדול, ונוסף על עופות ים־תיכונים, שדוגרים לארכו, מקננים בו דרור ים־המלח והזָּמִיר האירופי (Luscinia megarhynchos).

באיזור הים־תיכוני כוללת האוכלוסיה החורפת של עופות־מים — אֲנָפוֹת (Ardeidae), חוֹפְמִים (Charadriidae) וברווזים (Anatidae) — יותר מ50 מינים, שברובם הם נראים על־יד כל מקווה־מים גדול, שאינו מופרע ע״י ציידים. הדורסים הגדולים החורפים עולים במספרם על הדוגרים; הנפוץ שבהם הוא עַיִט־החורף. לעופות החורפים בין עצים שייכים אֲדֹם־הֶחָזֶה (Erithacus rubecula) והפְּרוּשׁ (Fringilla coelebs). בשדות נראות להקות של קִיוִיּוֹת (Vanellus vanellus) ודוּחָל (Saxicola torquata). בשטחים הסלעיים נמצאות הסלעית החרפית (Oenanthe finschii) וחַכְלִילִית־הסלעים (Phoenicurus ochrurus).

נ ד י ד ה. כיוונה הכללי של נדידת־העופות בא״י באביב, לקראת עונת־הדגירה, הוא צפונה, ובסתיו, אחר עונת־הדגירה — דרומה. מפני שא״י היא חלק מן הגשר היבשתי המחבר את אירופה ואסיה לאפריקה, מתרכזת בתחומה בייחוד נדידת העופות העפים מעל ליבשה. הגדולים שבהם, העפים

סנונית־ים

שקנאים ולהקה של אבי־הכף

בדאיה והזוקקים לזרמי־האויר העולים, המצויים מעל ליבשה, עפים בשעות־היום. נדידתם של אלפי עֲקָבִים (Buteo), עֵיטִים (Aquila), דַּיוֹת (Milvus) ודורסים אחרים ושל להקות גדולות של החסידה הלבנה (Ciconia ciconia) ושל השַּׂקְנַאי הוורוד (Pelecanus onocrotalus) נראית ברוב חלקי א״י באביב ובסתיו. מן הציפרים הקטנות נראים ביום, בשעת נדידתם, העופות הניזונים מחרקים תוך כדי מעופם; ביחוד בולטת נדידת הסיסים (Apus) והשְּׂרַקְרַקִּים (Merops). אך רובן של הציפרים הקטנות נודד בלילה ונח ביום. באיזור הים־תיכוני קשה להבחין בעופות הנודדים כשהם חונים בדרך־מסעם, מאחר שהם מתערבים בצומח העשיר ובעופות היציבים, ואילו במדבר הם בולטים, כשהם מחפשים צל בעץ־שיטה בודד או תחת גושי־סלעים. בלילות נשמעים קולות־הקריאה של הנודדים, ביחוד קולותיהם של הגִּבְּתוֹנִים. בסתיו, בשעות־הבוקר, מגיע לחופו של חצי־האי סיני השְּׂלָו (Coturnix coturnix), כשהוא עיף אחר חציית הים התיכון, והוא נָצוד שם ברבבותיו.

קבוצת העופות הנודדים נחלקת לקיציים—עופות, שדוגרים בארץ ויוצאים ממנה אחר עונת־הדגירה, לחורפים — עופות, שמבלים בארץ את החורף ועוזבים אותה לקראת עונת־הדגירה, ולעוברי־אורח — עופות, שנמצאים בארץ כשהם עוברים ממקום־דגירתם לאיזורי־חריפתם, ולהפך. קבוצת הקיציים אָפיינית לאיזור הים־תיכוני; במדבר כמעט שאין עופות קיציים, והעופות הדוגרים שם הם יציבים. יוצאים מן הכלל במקצת הם זרזיר ים־המלח והעורב קצר־הזנב, שפרטים ממיניהם — הדוגרים בכמה גיאיות במדבר — נראים בחורף באיזור הים־תיכוני. האוכלוסיות המקננות בארץ עדיין לא נחקרו ע״י טיבוע, ולפיכך אין מקום־חריפתן ידוע בבירור, אע״פ שיש להניח שהוא בערב ואפריקה. מראשוני הבאים באביב הם הדוּכִיפַת (Upupa epops) וסיס־הערים (Apus apus), הנראים לראשונה בפברואר; הגִּבְּתוֹן שחור־הראש (Emberiza melanocephala) מגיע רק באפריל. הסיסים עוזבים את הארץ ביוני, ואילו הדוכיפת והחַטְפִית האפורה (Muscicapa striata) נראות עד נובמבר.—מראשוני העופות החורפים הוא הנחליאלי הלבן, המגיע בספטמבר; אך רוב המינים מגיע רק באוקטובר. במארס מורגשת תנועת הנדידה צפונה, ובאפריל נעלמים כמעט כל העופות החורפים. בניגוד לקבוצת הקיציים, ניכרים בקבוצה זו משנה לשנה הבדלים במספריהם של המינים והפרטים החורפים בארץ. הפַּצְחָן (Coccothraustes coccothraustes) ועוד מינים נראים בשנה אחת ונעדרים כליל בשנים אחרות; הקִּיוִית ומינים אחרים חורפים בהמונים בשנה אחת ובמספרים מועטים־ביחס בשנים אחרות. מקום דגירתן של האוכלוסיות החורפות בא״י ידוע רק ממספר מצומצם של פרטים מטובעים, שנצודו בארץ; הוכח, שמוצאם מאירופה המזרחית ואסיה המערבית. — עופות עוברי־אורח מתחילים להגיע בסתיו לפני החורפים. הנחליאלי הצהוב (Motacilla flava) וחכלילית־העצים (Phoenicurus phoenicurus) כבר נראים באוגוסט; באביב, בחודש מאי, לאחר שנעלמו החורפים, עדיין נראים הזָּהָבָן (Oriolus oriolus) והסִּבְכִּי שחור־הכיפה (Sylvia atricapilla). — „עופות מזדמנים" הם עופות, שנראו בארץ במקרים מועטים בלבד; ביניהם יש עופות יציבים באפריקה, כגון העַיִט האפריקני (Aquila verauxi) ו Ibis ibis שממשפחת החסידה; עופות נודדים, שדוגרים בצפון ומגיעים לפעמים רחוקות לא״י בחורף, כגון צלוב־המקור (Loxia curvirostra); עופות, שמקננים באוקיינוס האטלאנטי ונראים לעיתים רחוקות בא״י בחורף, כגון השְּׁחָפִים Rissa tridactyla ו Larus marinus. הסְּמַרְמַר (Pastor roseus), הדוגר בקדמת־אסיה ודרום־אירופה והחורף בהודו, נראה, אמנם, בא״י פעמים ספורות בלבד, אך עפ״ר בלהקות גדולות.

פעילותם של העופות בא״י, כבמקומות חמים אחרים, היא בתקופה־החמה בעיקר בשעות־הבוקר ובשעות המאוחרות של אחר־הצהרים. עונת־הרביה היא בעיקר בחדשי יאנואר—אוגוסט. הנשרים הם בין המקדימים להטיל, ואת ביציהם כבר אפשר למצוא ביאנואר. דגירתם של רוב ציפרי־השיר מתחלת באפריל, ויש מהם מינים, שדוגרים במשך השנה כמה פעמים, ואת ביציהם אפשר למצוא עד אוגוסט.

המים הם גורם, שמגביל את תפוצתם של עופות הרבה. עופות־הביצה נמצאים ומקננים רק בקירבת מים. התעופה לחיפוש מי־שתיה מורגשת ביחוד במדבר. על־יד גבים ובורות־מים נראים עופות קטנים אוכלי־זרעים, כגון החֲצוֹצְרָן המדברי, המגיעים לשם ממרחק מרובה. תופעה נהדרת היא תעופת הקטות, הבאות אל מקווי־המים בלהקות גדולות ממרחקים של עשרות ק״מ בשעות הבוקר ובין־הערביים.

ע ו פ ו ת   מ ז י ק י ם. דרור־הבית, הנמצא ברבבותיו על־יד הישובים, גורם למחסנים, לתבואות ולמטעים נזקים שמסתכמים בסכומים ניכרים מאוד. במקומות מסויימים פוגעים

הבולבול והעורְבָני (Garrulus glandarius) במטעים. העפ־רונים מתלהקים בסתיו במשטחי־הירק שבמשקים ומכלים את הירק הנובט. נזק מרובה נגרם ע״י הקורמורָן הקטן (Phalarocorax pygmaeus) בבריכות־הדגים שבגליל העליון, וכן יש לחשוש לנזקים מצד השַקנָאים, היורדים לפעמים בשעת מסעיהם לבריכות־הדגים. — עם העופות המועטים המועילים באופן ברור לחקלאות נמנית אנפת־הבקר (Ardea ibis), הניזונה מזחלים של פרפרי־לילה מזיקים, מחגבים ומעכברים.

הגנת־העופות. כמה ממיני־העופות בא״י נשתמרו רק במספר־פרטים מועט, לפעמים בזוגות בודדים בלבד, כגון עַיִט־הים (Haliaetus albicilla) והשַחַף הכספי. מן הפֶּרֶס (Gypaetus barbatus), שדגר בימיו של טריסטראם גם בגליל, לא נשתיירו, כנראה, אלא כ2—3 זוגות בנגב, והוא הדין בעיט־הצפרדעים (Aquila clanga); עדיין קיימים כ10 זוגות של נשרים אפריקנים (Aegypius tracheliotus), זְרון־הסוּף (Circus aeroginosus) והנחליאלי הצהוב, כ20 זוגות של שַחֲפית־הביצה וטַבְלָנים מצוייצים, כ20—30 זוגות של נשרים. הנשר, הפרס והעיט עלולים להיעלם כליל כדוגרים, מחמת הטרדתם על־יד מקומות־קינונם; הנשר צויין ע״י טריס־טראם כעוף מצוי מאד בא״י, ורק בשנים האחרונות פסק לדגור בכרמל. קיומם של מינים כנחליאלי הצהוב, השַחֲפית והטַבְלָנים נתון בסכנה מחמת צימצום שטחי־הדגירה העומדים לרשותם כתוצאה מהתפשטות הישוב. עופות גדולים, שנכחדו מא״י בעבר הקרוב, הם היָעֵן (Sturthio camelus), שעדיין היה מצוי בתחילתה של מאה זו במדבריות של עבר־הירדן המזרחי, וכנראה גם העָזניה (Aegypius monachus). חוק־הצַיד מֵגן על עופות מסויימים מסכנת השמדה ע״י ציד והטרדה. יצירת שמורות־טבע מקיימת את הסביבה הדרושה לדגירת עופות מסויימים אחרים. לעומת זה יש מינים, שאוכ־לוסיותיהם נמצאות היום בשלב של גידול, כגון האֲנָפות, שקיומן משולב בחקלאות. ביניהן בולטת ביחוד אֲנָפַת־הבָּקָר (ר׳ למעלה): מין זה לא היה ידוע כדוגר בא״י עד שנות ה50; מאז התחיל מתפשט במהירות בשפלת־החוף, והיום כבר ידועות כ10 מושבות־דגירה, שבהן מצויים אלפי עופות.

ש. בודנהימר, החי בארץ־ישראל, 1953; H. B. Tristram, *Fauna and Flora of Palestine*, 1888; R. Meinertzhagen, *Birds of Arabia*, 1954.

אמ. ז.

יונקים. מאחר שא״י נמצאת בגבולם של איזורים זואוגאוגראפיים שונים, נפגשים בה גם מינים שונים של יונקים — צפוניים ודרומיים —, ולפיכך מרובה בה מספרם של מיני־היונקים בהשתוות לשטחה המוגבל. ממינים אחדים של יונקים התפתחו בא״י זנים אֶנדֶמיים, שתפוצתם מוגבלת לא״י בלבד או לחלקים מסויימים בה. הצבי (Gazella gazella) פיתח זן מקומי (G. g. gazella), המצוי רק בא״י ובאיזורים הסמוכים לה בעבר־הירדן, סוריה והלבנון, ואילו לשאר הזנים של מין זה איזורי־תפוצה גדולים הרבה יותר. מן הירְבּוֹעַ (Jaculus jaculus), הרווח בכל צפון־אפריקה וערב עד עיראק, מצויים בא״י שני זנים: אחד (J. j. jaculus), שנמצא גם במצרים ובסיני, מופיע בנגב, ואחד (J. j. schlueteri), שמצוי רק באיזור־החולות, דרומית לתל־אביב.

כיום נמצאים בא״י כ68 מינים של יונקים: 3 מן הקיפו־דים; 3 (ואפשר, 4) מן החֲדַפִּים; 1 מן העטלפים אוכלי־פירות; 17 מן העטלפים אוכלי־חרקים (יש להניח, שמקבוצה

צבי ארץ־ישראלי (Gazella gazella)

זו, שעדיין לא נחקרה כל צרכה, נמצאים בארץ מינים מרובים יותר); 3 מן הכלביים; 4 מן הסַמוריים; 2 מן הגְחניים; 1 מן הצבועים; 3 מן החתוליים; 1 מן השפנים; 1 מן החזי־רים; 3 מנבובי־הקרניים; 2 מן הארנבות; 1 מן הדַרבָנים; 1 מן הירבּוֹעים; 2 מן הנַמנְמָנים; 1 מן החֻלְדים; 18 מן העכברים. כל אלה הם היונקים הקיימים בא״י בהווה, ואילו מספר ניכר של יונקים הושמד בארץ, ביחוד מינים גדולים ובולטים לעין: מהם מפריסי־פרסה, שהושמדו ע״י צַיִד ללא תיכנון, ומהם טורפים גדולים, שהושמדו בכוונה כמסכנים את שלום האדם ובהמתו. תופעה זו היא טבעית לאֶרֶץ בעלת שטחי־מחיה מצומצמים ומיושבת זה אלפי־שנים ע״י האדם. — במקרא נזכרים מיני־יונקים, שכיום אינם בנמצא בא״י; מהם שאף זמן היעלמותם מן הארץ כבר נשכח, כגון הבהמות (Hippopotamus amphibius), בקר־הבר (Bos sp. sp.), חמור־הבר (פרא — כנראה, Equus hemionus, ועָרוֹד — כנראה, Equus asinus), ומפריסי־פרסה, ששמותיהם המק־ראיים אינם ניתנים אף לזיהוי ודאי, כגון הראם והדישון (לפי י. אהרוני [ע״ע] הם שני מינים של אנטילופות מדב־ריות, שנמצאות כיום במדבריות של ערב ואפריקה הצפונית: הראם = Oryx leucoryx, הדישון = Addax nasomaculatus). לגבי מינים אחרים יש ידיעות או, לכל הפחות, השערות על זמן היעלמותם מן הארץ: אריות בא״י עדיין תוארו בזמן־הצלבנים; הדוב (Ursus arctos syriacus) ואייל שטוח־קרניים (שהוא, אפשר, היַחְמוּר — Dama mesopotamica או Dama dama) הושמדו במחצה השניה של המאה ה19;

חזיר־הבר (sus scrofa) בחולתה

איל־הכרמל (Capreolus capreolus), הנמר (Panthera pardus) והבַּרְדְלָס (Acinonyx jubata) הושמדו רק בתחילת המאה ה20. גם המשך קיומם של שאר היונקים הגדולים מחיות־הבר, שנשארו בארץ עד היום: היָעֵל, הצְבִי, חזיר־הבר, הצבוֹע, הזאב — מותנה במתן הגנה מַספקת מצד האדם מטעמים של שימור־הטבע.

בין היונקים, שעדיין הם קיימים בא״י, יש מינים, שנעשׂו נדירים מאוד, כגון גירית־הדבש (Mellivora capensis); מן הגַחַן (Genetta genetta) והדֶלֶק (Martes foina) לא נמצאו פרטים בארץ זה שנים הרבה, אך מאחר שהללו הם בעלי־חיים לא־גדולים ופעילים רק בלילה, ייתכן מאוד, שעדיין הם קיימים באיזורים מחוסרי־ישוב. לעומת זה נתרבו מאוד מינים אחדים של יונקים, שהצליחו להסתגל לתנאים, שנוצרו מחמת התיישבותו של האדם, ולא רק מינים קטנים — כגון חוּלדות ועכברים —, אלא אף בעל־חיים גדול כתַן נעשׂה נפוֹץ מאוד בקרבת רוב הישובים בארץ, למרות כל המאמצים מצד האדם להגביל את אוכלוסייתו.

חתול־הביצוֹת (Catolynx chaus), שמעולם לא היה נפוֹץ בארץ, הלך ונעשׂה נדיר יותר ויותר, כיוָן שתחום־מחייתו הלך ונעלם עם ייבּוּש הביצוֹת; אך עם התפתחותו של ענף־המידגה נמצא לו תחום־מחיה חדש על־יד בריכוֹת־הדגים, ואוכלוֹסייתוֹ הולכת וגדלה עם גידולוֹ של מספר־הבריכוֹת. גם במקרים אחרים הַרְבֵּה השפיע האדם בעקיפים על האוכלוֹסיה של יונקי־הבר — ע״י שינוּי הנוֹף, השמדת תחוּמי־מחיה טבעיים ויצירת תחוּמי־מחיה מלאכוּתיים. לפעמים אף השפיעה תפוצתו של בעל־חיים אחד בצוּרה ניכרת על זוֹ של השני; למשל: ריבּוּי התנים בסביבתם של ישוּבים שונים גרם להתמעטוּתם של השוּעלים באותה סביבה ואף להשמדתם, כי התן מתחרה בשוּעל מבּחינת השימוּש באמצעי־הקיוּם המשוּתפים להם והוּא מתגבר עליו משוּם גדלוֹ, חזקוֹ ורבייתוֹ המהירה.

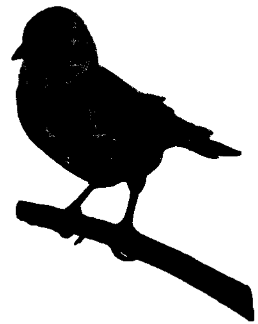
מינים מרוּבים מיוֹנקיה של א״י מוּתאמים לאקלימה היבש למחצה של הארץ ומסוּגלים להסתפּק במים הנמצאים במזוֹנם ולשתוֹת רק לעיתים רחוקות, ויש בהם מינים, שאינם שותים כלל. רק מינים מוּעטים, כגון הלוּטְרה (כלב־הנהר — Lutra lutra), נַבְרַן־המים (Arvicola terrestris), חתוּל־הביצוֹת, חזיר־הבר, ובמידת־מה גם הנמיה (Herpestes ichneumon), קשוּרים למים באופן ישיר. רק מינים אחדים, כגון הזאב והתן, זקוקים למי־שתיה מדי יום־ביומו.

עיזים, שמכלות את כסות־הצומח של הארץ

יעל־הסלע (Capra nubiana). ציור של ה. ב. טריסטראם (1884)

(Carduelis carduelis) חוחית

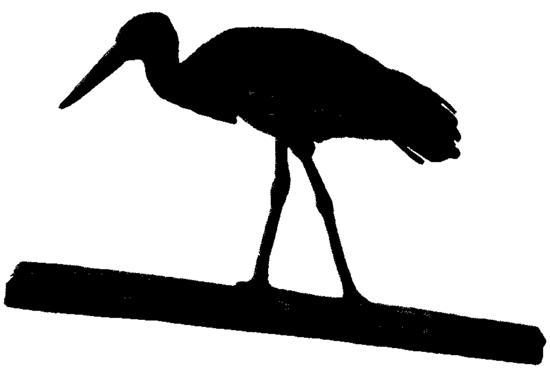
(Saxicola torquata) דוחל

(Parus major) ירגזי

(Pelecanus onocrotalus) שקנאי

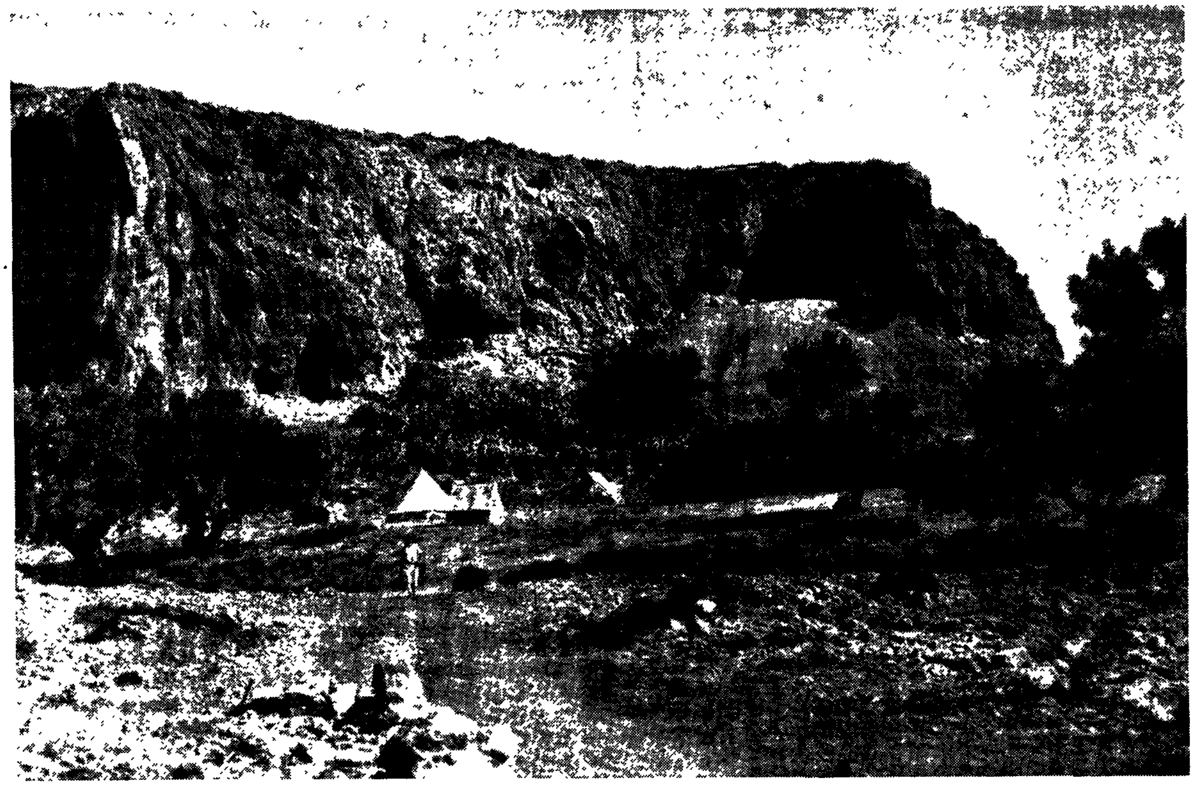
(Ciconia nigra) חסידה שחורה

(Ardea purpurea) אנפה ארגמנית

(Gyps fulvus) נשר

מערות ואדי אל־מע'ארה שבהר־הכרמל

בתקופת המקרא והנזכרים במקרא, אך יש בו גם דוגמות בולטות מבע"ח מחו"ל. גן־החיות בתל־אביב מכיל אוסף רבגוני של חיות ועופות וגם אקוואריום. מספר מיני בעה"ח שבו עולה על 300, והוא כולל פילים, ג'ירפות, זברות ויענים. מספר המבקרים בו במשך שנה מגיע עד 300 אלף. גן־החיות (והגן הבוטאני) בחיפה מוקדש לבעה"ח המצויים היום בארץ, והוא כולל בין השאר מוזיאון משוכלל למדעי־הטבע ומכון ביולוגי.

פרהיסטוריה

1. המחקר הפרֶהיסטורי בא"י. — ההתעניינות בפרהיסטוריה של א"י התחילה במאה ה19, עם תגליותיהם הפרהיסטוריות הראשונות של אנשי־כמורה נוצריים, שבהת־להבות מרובה ליקטו מימצאים מתקופת־האבן, שהיו מפוזרים על־פני הקרקע. מתוך כך נאספו במנזרים הרבה בירושלים, בית־לחם ונצרת אספים פרהיסטוריים מעניינים. בספר־מסעות מתחילת המאה ה19, שנכתב ע"י שני קצינים בריטיים, אֶרבּי (Irby) ומַאנגלס (Mangels), נמצא תיאור ראשון של אֶתר פרהיסטורי (בית־קברות מֶגאליתי), שנתגלה על־ידיהם באֶ־דמיֶה, בא"י המזרחית. האב צומאופן (Zumoffen) היה הראשון, שערך חפירות בכמה מערות בלבנון ועלה בידו לחשוף שרידים מתרבות האדם הקדמון.

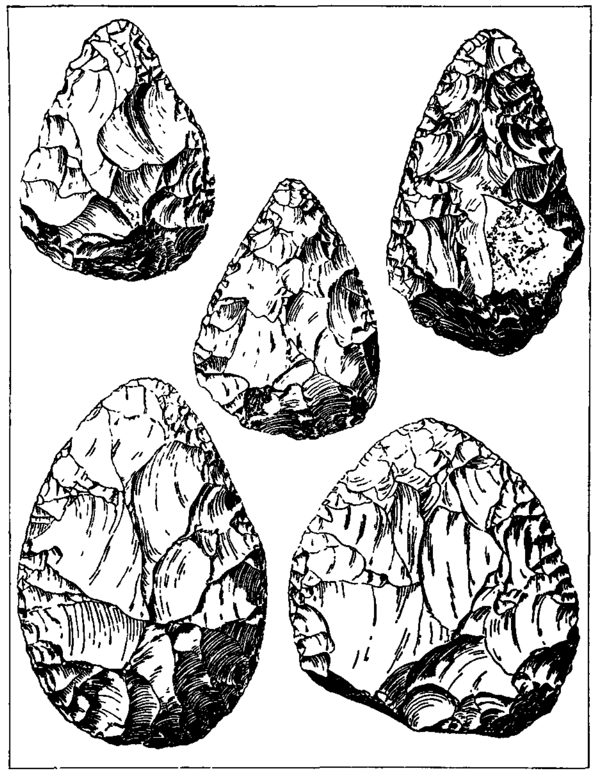
החקירה המדעית והשיטתית באתרים פרהיסטוריים בא"י התחילה ב1925 ע"י בית־הספר הבריטי לארכאולוגיה בירו־שלים. טירוויל־פטר (Turville-Petre) יצא בראש משלחת מטעם בית־ספר זה לגליל העליון לתור בו אחר עקבותיו של האדם הקדמון וחפר במערת אֶ־זוּטיֶה שבוואדי אל־עמוּד, היוצא אל עמק־גינוסר. הוא גילה עצם־מצח מאובנת של אדם בצד עצמות מאובנות של חיות וכלי־צור, מלאכת־ידיו של האדם הקדמון. זה היה השריד הממשי הראשון של אדם מתקופת־האבן, שנתגלה בחפירות במזרח הקדמון. תגלית זו עשתה רושם כביר בעולם־המדע מפני שהמבנה האנאטומי של ה„גולגולת הגלילית" היה שונה במקצת מזה של הגזע הנֵאַנדֶרטאלי, שהיה ידוע באירופה. כמו־כן נתנה תגלית זו דחיפה לחפירות שיטתיות באתרים פרהיסטוריים אחרים בא"י, שנערכו ע"י משלחות של בית־הספר הבריטי לאַרכאולוגיה בשותפות עם בית־הספר האמריקני לאַרכאולוגיה פרהיס־טורית בהנהלתה של הגב' ד. גארוד (Garrod); ע"י משלחת של המכון לפאלֶאונטולוגיה של האדם בפאריס; ע"י משלחת מטעם בית־הספר הבריטי לאַרכאולוגיה מצרית בירושלים; ולסוף, ע"י משלחת של האוניברסיטה העברית. אחר תקומתה של מדינת־ישראל ערכו חפירות במקומות פרהיסטוריים משלחות של החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה ומחלקת־העתיקות של מדינת־ישראל.

2. המסקנות הראשיות של המחקר הפרהיסטורי. החפירות הוכיחו, שהיתה קיימת בא"י ציוויליזאציה פרֶ־היסטורית רבת־ערך, בעלת אופי וסיגנון משלה. שיגשוגה של ציוויליזאציה זו היה קשור באקלים, שיצר תנאים להת־פתחות הצומח והחי ואיפשר לאדם הקדמון יצירת ערכים חמריים ותרבותיים. שינוי־האקלים הגביר את מאבקו של האדם בכוחות־הטבע וגרם לעיתים קרובות למשברים כל־כליים ואפילו לחיסולו הגמור של המשק ולעזיבת־המקום.

בציוויליזאציה הפרהיסטורית בא"י מבחינים צירופים (קומפלכסים) תרבותיים, שמתחלקים לתקופות ותרבויות אלו:

א) פאלֶאוליתית קדומה: 1) קלאקטונית, 2) אַשֶלית, 3) טַיַקית.

ב) פאלֶאוליתית תיכונה: לֶוואלוּאַ־מוּסְטֶרית (1) תחתונה ו(2) עליונה.

התקופה הפאלֶאוליתית: אבני־יד ממערות הכרמל

ג) פאלֶאוליתית מאוחרת: 1) אוריניאקית, 2) עתלית ו3) כַּבארה.

ד) מֶסוליתית: נַטופית (1) תחתונה ו(2) עליונה.

ה) נֶאוליתית: 1) אוצְבית, 2) יַרמוּכית ו3) יריחו.

ו) כאלקוליתית: 1) עַ'סולית, ו2) מספר שלבים כאלקוליתיים בלתי־מוגדרים.

חלוקה זו, שהיא מבוססת על יסודות סטראטיגראפיים, גאולוגיים, פאלֶאונטולוגיים וטיפולוגיים, מסייעת להכרת התפתחותו של התהליך הפרהיסטורי בא"י.

התקופה הפאלֶאוליתית. החפירות בבית־לחם, באתר חשוב של הפלֵיסטוקן התחתון, לא העלו שרידי תעשיה ליתית. לעומת זה נחשפו עצמות מאובנות של יונקים (פילים, קרנפים, מַסטודון וחיות אחרות). מספר ניכר של עצמות היו מפוקעות לארכן, ואין ספק בדבר, שפעולה זו נעשתה ע"י האדם. לפיכך יש להניח, שהאדם ישב בפליסטוקן התחתון בא"י.

הצירוף התרבותי הפאלֶאוליתי נתגלה בסדרת־חצץ מן הפלֵיסטוקן התחתון בעמק־החולה (גשר־בנות־יעקב), שהכיל שרידים של חי פלֵיסטוקני (פילים, קרנפים ועוד). חיות אלו היו רגילות לחום ולגשמים במידות מרובות יותר מאלו שמצויות כיום בארץ, ועל־כן אין ספק, שבאותו פרק־זמן היה האקלים של א"י חם ולח יותר משהוא כיום. התעשיה הליתית, שנחשפה בשכבות העליונות, שונה במקצת מזו שנתגלתה בשכבות התחתונות — מה שמעיד על כך, שתרבות האדם הקדמון צברה בתקופה זו דרך כמה שלבים.

התעשיה הליתית של השכבה התחתונה היא כולה מבזלת: אבני־יד, קופיצים ונתָזים, שהותקנו בטכניקה פרימיטיווית מאוד, אָפיינים לתעשיה זו, השייכת לתרבות האַשֶלית הקדומה. תרבות זו היא מן התרבויות הקדומות ביותר, שנתגלו בא"י ובמזרח הקדמון, ואפשר להשוותה אל התרבות האשלית הקדומה, שנתגלתה באירופה ובארצות הים התיכון בפליסטוקן התחתון.

במערות בא"י נתגלו שרידים חשובים של תרבות האדם הקדמון, וביחוד יש לציין את המערות של א־זוטיֶה, סְקול, תַּבּון וַקפְצֶה, שבהן נמצאו 23 שלדים ושרידי־שלדים של האדם הקדמון בן התקופה הפאלאוליתית התיכונה. שלדים אלה שייכים לסוג המתקדם של האדם הנֶאַנדֶרטאלי, שעצמותיו המאובנות נמצאו במערות פרהיסטוריות באירופה. הטיפוס, שנמצא בא"י, קרוב ביותר ל Homo Sapiens והוא מכונה בשם „האדם הקדמון הארצישראלי" — (Palaeoanthropus Palaestinensis).

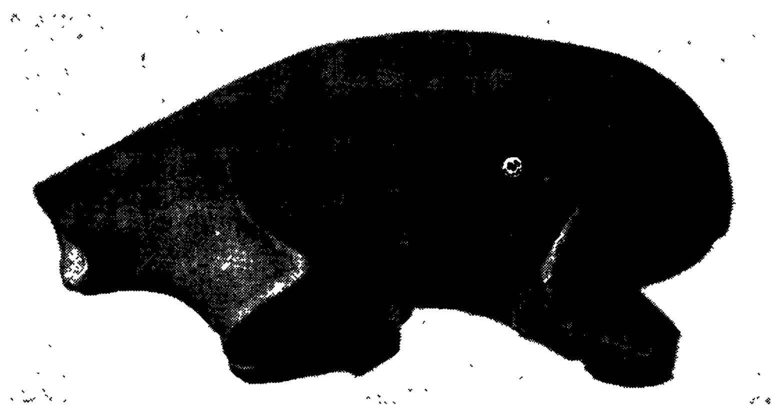
האדם הקדמון הארצישראלי היה בעל קומה נמוכה (1.50 מ'). גולגלתו היתה גדולה וארוכה, עצם־הגולגולת היתה 'עבה, עצם־המוח — מפותחת, ארובות־העיניים היו גדולות ומעל שוליהן היתה מצויה בליטה עבה. האף היה רחב, הלסתות היו בולטות ומוצקות, השיניים — גדולות ורחבות, הלסת התחתונה היתה מחוסרת־סנטר. הכתפיים והחזה היו רחבים. שריריו היו חזקים, וכפי הנראה היה בעל כוח פיסי גדול, אך עצמות הגף החזי החפשי היו קצרות מעצמות הגף האגני החפשי. ידיו היו רחבות, אך עצמות־אצבעותיו לא היו חפשיות בתנועותיהן. עצם־הירך היתה קצרה מעצם־השוק. עמוד־השדרה היה מקומר בקרבת עצם־העָצֶה (os sacrum), ומשום כך לא היה מסוגל לזקוף את קומתו בשלמות. ראשו היה נטוי לפנים.

תעשיית־האבן, שנחשפה עם העצמות המאובנות של אדם זה במערות בא"י, שייכת לתרבות המכונה לֶוואלוּא־מוסטֶרית. ניכרים בה, בתעשיה זו, גונים טכנולוגיים מתקדמים, והיא מעידה, שאורח־החיים של האדם הקדמון בא"י היה מפותח מזה של בן־זמנו באירופה.

חקירת־החי במערות הנזכרות, שנעשתה ע"י הגב' ד. בֵּיט (Bate), העלתה תמונה מאלפת של תנודות־האקלים בפליסטוקן העליון. בסוף התקופה האַשֶלית עדיין היה האקלים חם ולח, ואילו בלֶוואלוּאַ־מוסטֶרית היה האקלים חם ויבש, מה

הגולגולת של האדם הקדמון הארצישראלי.
נמצאה במערת א־זוטיה שבוואדי אל־עמוד בגליל העליון

התקופה המסוליתית: פסל־אבן של איילה. נמצא במערת א־זותיה שבמדבר־יהודה

שהביא בסופה של תקופה זו לידי משבר בקיום החי בא״י. האקלים החם והיבש נשאר ללא־שינוי עד התקופה המסוליתית. ההנחה הפלאוקלימית של הגב׳ ד. ביט מבוססת על מיני־החי, שנחשפו בשכבות הפלאוליתיות במערות־הכרמל, אך ביחוד על שני מינים של בעלי־חיים, היחמור (Dama Mesopotamica), החובב לחות וצמחיה עשירה, והצבי (Gazella), החובב חום והמסתפק במזון דל ויבש. עצמותיהן המאובנות של חיות אלו נמצאו בכל השכבות, מן הפלאוליתית עד המסוליתית, אלא שהיחס המספרי בין עצמות היחמור והצבי נשתנה משכבה לשכבה. מיחס זה אפשר לבוא לכלל מסקנה, שהיו שתי תקופות לחות בפליסטוקן העליון. בתקופת־הלחות השניה נעלמו לפתע מא״י מינים שונים של בעלי־חיים. לתופעה זו, שציינה משבר ביולוגי חמור בתולדות החי בא״י, קראה הגב׳ ביט בשם „משבר החי״.

עם „משבר־החי״ נפתחה תקופה חדשה בתולדות הישוב הפרהיסטורי בא״י — התקופה הפלאוליתית המאוחרת, המסיימת את תקופת־האבן העתיקה. בתקופה זו המציא האדם המצאות טכניות חדשות, שהביאו תועלת מרובה למשקו והשפיעו על התקדמותו הכלכלית, כגון הטכניקה של התקנת־להבים, השימוש בעצמות להתקנת־כלים ושיטות חדשות בציד ובדיג.

למרות השיגשוג הגדול, שבא בתקופה זו, כבר נראית בה ראשיתו של משבר כלכלי, שגבר והלך. זה היה המשבר הכלכלי הראשון בתולדותיו של האדם הקדמון — משבר, שנמשך זמן מרובה, עד התקופה הנאוליתית. סיבתו היתה נעוצה, כנראה, בתנודת־האקלים, שבאה אז במזרח הקדמון ושגרמה ל„משבר־החי״ הנזכר. גל של חום ויובש, שעבר על־פני הארץ, גרם, קודם כל, להידלדלותו של הצומח והידלדלות זו הביאה לידי הגירה של בעלי־החיים לאיזורים עשירים יותר במזון. בעקבותיהם של בעלי־החיים יצאו שבטי־הציידים הפרהיסטוריים, ובארץ נשארו רק שבטים, שהסתפקו במועט והתחילו מתרגלים לתנאים חדשים: לציד חיות קטנות ולדיג — דבר, שהביא לידי שיכלול בכלי הדיג והציד. ירידה כלכלית כללית זו ציינה תקופה חדשה — המסוליתית. בתקופה זו מופיעים כלי־צור זעירים בעלי צורות גאומטריות שונות (מיקרוליתים), ששימשו להתקנת כלי־דיג וכלי־ציד מורכבים, שהיו המצאתה של תקופה זו. הכלים הורכבו משני חלקים: חלק אחד היה עשוי מחומר אורגני והחלק השני — מחומר בלתי־אורגני (צור).

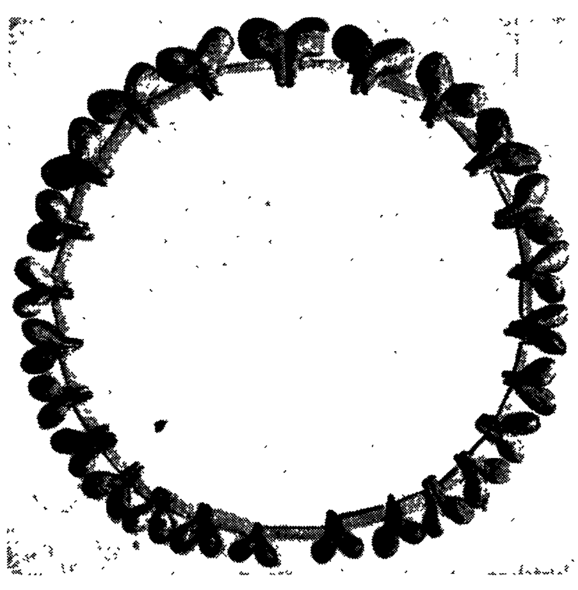
במסוליתיקון הארצישראלי, שנתפתח מתוך המשק הירוד של התקופה הקודמת, מבחינים תרבות, שהיא מכונה נטופית (על שם ואדי נטוף), ומספר תרבויות אחרות, שמקומן ברציפות הכללית של המסוליתיקון עדיין לא נתברר כל צרכו.

בשלב הקדום של התרבות הנטופית נתגלו חפצים של אמנות זעירה, שמזכרת את הסיגנון של האמנות הפלאוליתית של אירופה. בשלב המאוחר של תרבות זו נמצאו מכתשים ועליים ומגלי־יד; אך ספק הוא אם כלים אלה מציינים את ראשית החקלאות. על־פי מהותה ואפיה היתה התרבות הנטופית רחוקה מחקלאות. המשק הנטופי עדיין היה מבוסס על לקט־מזון ועל ציד ודיג דלים.

בפתחה של מערת אל־ואד שבהר־הכרמל נתגלו גומות על־פני סלע שטוח. סלע זה היה מגודר גדרות קטנות של אבנים בלתי־מסותתות ובו נחצבו כמה גומות. גומות אלו אינן נבדלות בתבניתן משאר הגומות מסוגן שנמצאו בא״י. נראה, שהמקום המגודר, שיש בו גומות על פני־הסלע, שימש כעין היכל בתקופה המסוליתית (הנטופית) והגומות היו קשורות בפולחן־המת, שהרי בקרבתן נמצאו 14 קבורות, שהן מן התקופה הנטופית.

התרבות הנטופית נראית כתרבות מקורית, בעלת אופי וסיגנון משלה, והשפעתה על מצרים ועל שאר ארצות אפריקה הצפונית היתה מרובה ביותר.

התקופה הנאוליתית. התקופה המסוליתית נמשכה זמן קצר־ביחס והצטיינה בגונים תרבותיים מרובים. אך המשבר הכלכלי החמיר יותר ויותר, ובסופו של דבר הביא לידי שינוי מכריע במבנה הכלכלי־החברותי כולו. כאן מתחיל פרק חדש בתולדות האדם הקדמון, שאנו קוראים לו בשם „תקופת־האבן החדשה״ (הנאוליתיקון). בתקופה זו עובר האדם למשק אינטנסיווי ויציב, שהוא מבוסס על ייצור־מזון — מעבר, שלא היה אפשרי אילמלא קדם לו המשבר הכלכלי החמור של תקופת־האבן. אין לתמוה, שהדחיפה לשינוי מהפכני זה

התקופה המסוליתית: מחרוזת־שנהב. נמצאה במערת אל ואד שבהר־הכרמל

התקופה הפרֶהיסטורית

ה	התרבות	האקלים	תגליות והמצאות	הכלכלה				החיים הרוחניים				שיכון	החיים החברתיים	גזע
				צַיִד	דַיִג	עבודת־אדמה	בִּיות־חיות	אמונה	קבורה	אמנות	מלאכה			
ת	ע׳סולית		בנייני־לבנים על יסודות אבן			חקלאות־בעל			דולמן גלוסקמות	פרסקות		חדרים מרובעים ואפסי־דאליים, בנייני־לבנים	עיר מסחר	
	יריחו IX									פסלי־חרס ומסכות			ישוב־קבע	
	ירמוכית		מקל־חפירה, קידוח־אבן ליטוש, אבן־טחינה, רשת־דייגים		רשת־דייגים			פולחן־הפריון				בקתה	חברה יוצרת ואוֹגרת מזון	
	אבו אוצבע		עבודת־אדמה, עיבוד־לחץ ושינון, כלי־חרס			גננות	נידול־צאן			חריתות על עצם, קישוטים	בישול, קדרות, טוויה		רועים	
	נָטופית עליונה		מכתשים ועליים, חץ וקשת, משׂור, מגל											
	נָטופית תחתונה							היכל פרהיסטורי						
	ביצת כַּבָּרה		כלים מורכבים, קידוח בעצם, חכות עצם ואבן		חכות				קבורה מכופפת, קבורה משותפת, חפצי־לוואי	פיסול וקישוט	חוליות למחרוזות נקב דוקוני			Homo Sapiens fossilis
ת	עתלית	חם ויבש												
	אוריניאקית תיכונה	חם ולח			צלצל					ציורים על סלע (בחו״ל)				
	אוריניאקית תחתונה	חם ויבש	להבים, מחט בעלת קוץ, שימוש בשנהב ועצם כחומר־גלם					פולחן־הציד			תפירה במ־חט, טכניקה של סיתות להבים			
ת	לוואלואַ־מוסטרית עליונה לוואלואַ־מוסטרית תחתונה	חם ולח	נקר, מגרד, מרצע, שימוש בצבע	כלי־ציד משוכללים אבני־קלע				פולחן־המת	קבורה מסודרת ומשנית		תפירה, טכניקה חדשה בעיבוד כלים		משפחה	Palaeoanthropus palaestinensis
	מיקוקית													
	אשֶׁלית	חם ולח									סיתות־אבן בעצם			
	טיאקית											במערה ומחוץ למערה		
ת	אשלית תחתונה	חם ולח	מוקשי־ציד, אבני־יד, קופיצים											
	קלאקטונית	חם	אש, סיתות־כלים, נתזים	רגימה באבנים							סיתות אבן באבן, קלי־עת־חגורות	ישוב עונתי	חברת מלקטי־מזון	

באה מן המזרח הקדמון, שהרי החום והיובש דילדלו את משקו של האדם עד שלא היתה לו ברירה, זולת שינוי יסודי של אורח־חייו וניצול החי והצומח, שעדיין עמדו לרשותו. כשליקט את מזונו כבר עמד האדם הקדמון על ערכם התזוני של צמחי־בר, שמַעלים שיבלים וגרעינים. בתקופה המסו־ליתית השתמשו במכתשים לכתישת שׂעורת־הבר או חיטת־הבר, וייתכן מאוד, שבשעת־הכתישה נתפזרו גרעינים על הקרקע, חדרו לתוכה ונבטו אחר הגשם. אפשר, שהדבר עורר באדם את הרעיון לפַלֵּחַ את הקרקע בציפרניים, במקל או באבן ולשתול בה גרעינים. בתקופה הנאוליתית נעשׂו הנסיו־נות הראשונים לתירבות צמחי־בר וביות־חיות.

עיקרי סימניה של התרבות הנאוליתית הם:

1) ישובים עונתיים וישובי־קבע של חקלאים ראשונים (במערות, סוכות, בקתות); 2) שיטות חדשות להתקנת כלי־אבן; ייצור טיפוסים חדשים של כלים, כגון מכּושים, מעדרים, גרזינים ושאר כלים שמשמשים לצרכי־חקלאות; המצאתם של המקדח ומלאכת הקידוח באבן; פיתוח המלאכות של ליטוש, טוויה, קליעת סלים ורשתות, קדרות; 3) ביות־חיות; 4) דת ופולחן־המת, קבורה מסודרת ושימוש בחפצי־לוויה, פולחן־הפריון; 5) אמנות פלאסטית בסיגנון רֶאליסטי־למחצה וסכֶמאתי; 6) המצב החברותי: חברה של אוגרי־מזון ויוצרי־מזון, שהיתה מחולקת למעמדות של רועים, איכרים ראשו־ניים וציידים נודדים.

מאחר שהסימנים של התרבות הנאוליתית הם מרובים ושונים, קשה לקבוע את מהותו של כל אחד משלביה בלא לחקור חקירה יסודית את כל המימצאים שנחשפו בישוביה. מן הישובים הפרהיסטוריים, שנתגלו בא״י ושנמצאו בהם

התקופה הנאוליתית: מסכה של פני־אדם עשויה חרס, ששימשה למטרות־פולחן. נמצאה בשער־הגולן

שׂרידים של תרבות נאוליתית מגוונת משלביה השונים. יש לציין במיוחד שלושה: מערת אבו־אוצבַע שבהר־הכרמל, שער־הגולן שבעמק־הירדן ויריחו.

בשער־הגולן היה כפר נאוליתי גדול, שהיה מיושב במשך זמן מרובה. תושביו היו מראשוני עובדי־האדמה ומגדלי־חמקנה. אך ענפי־משק אלה, בשלב הפרימיטיווי שלהם, לא היו יכולים לשמש בסיס כלכלי עיקרי לאנשי־הכפר, ולפיכך היו קיימים ענפי־עזר, כגון הציד והדיג.

אמנות־הפיסול תפסה מקום חשוב בחייו הרוחנים והדתיים

התקופה הנאוליתית: פסל של אשה כורעת, עשוי אבן־גיר. נמצא בשער־הגולן

של ישוב זה. חפצי־האמנות הותקנו לצרכי הטכסים של פולחן הפריה של המין האנושי בלבד. רעיון פריון־האדמה עדיין לא היכה כאן שורש, מאחר שהחקלאות עדיין היתה כאן בראשית התפתחותה.

תרבותו החמרית של הישוב הנאוליתי, שנמצא ביריחו העתיקה, היתה מפותחת מזו של שני הישובים, שנזכרו למעלה. היא מסמנת את השלב האחרון בהתפתחות התרבות הנאוליתית בא״י.

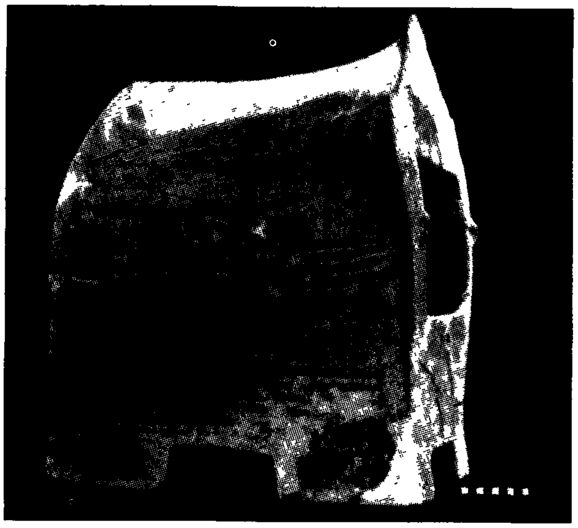
ה ת ק ו פ ה ה כ א ל ק ו ל י ת י ת. תקופה זו, שמציינת את המעבר מן התקופה הנֶאוליתית לתקופת־הברונזה (האלף ה4 לפסה״נ), חשובה משום ההתפתחות הכלכלית והחברותית, שחלה בה. התנאים החמריים בתקופה זו נשתפרו מתוך התקדמותה של החקלאות על כל ענפיה — מה שאיפשר את התיישבותם של השבטים הפרהיסטוריים במושבי־קבע. שׂיג־שׂוג כלכלי זה נתן דחיפה להתפתחותם של מושׂגים דתיים וחברותיים, שנתבטאו בהקמת ציונים מאבנים גדולות ובלתי־מסותתות, שכיום קוראים להן בשם מֶגאליתים. בתוך המגא־ליתים הללו יש להבחין כמה וכמה סוגים: 1) מצבה (Menhir) עשויה אבן אחת, שצורת עמוד לה ושגָבהה הוא מ1 עד 4 מ׳ לערך; מצבות בודדות מסוג זה או קבוצות של מצבות כאלו נמצאו בקרבת בתי־קברות; 2) גלגל

(Cromlech) — עיגול מאבנים גדולות בלתי־מסותתות; 3) דולְמֶן (Dolmen), ציון בדמות בית קטן, בנוי ארבע אבנים גדולות (3×4 מ׳×70 ס״מ כ״א), שהן מחופות באבן חמישית. כל דולמן עטור גלגל, ולפעמים גלגל כפול עשׂוי אבנים קטנות. הדולמנים היו מכוסים חצץ ואדמה (טומולוס — גַלְעֵד), אך במרוצת־הזמן נתפורר הכיסוי של הרבה מהם והם עומדים חשופים. הדולמן שימש כקבר (פרטי או קיבוצי). בין הדולמנים מבחינים טיפוסים שונים; 4) ארון למת בנוי אבנים קטנות (Ciste) — קבר חפור באדמה, שארבע דפנו־תיו מצופות אבנים קטנות, שטוחות ובלתי־מסותתות, ומחופות אבן אחת או כמה אבנים.

ה י ש ו ב י ם ב ת ק ו פ ה ה כ א ל ק ו ל י ת י ת. — ישובי־הקבע, שנוסדו בתקופה זו, היו מבוססים בעיקר על חקלאות־שְלָחים, ומפני־כן נתרכזו עפ״ר בעמקי־הארץ, סמוך למקורות־המים. הטיפוסי ביותר בין הישובים, שנתקיימו בפרק־זמן קדום של תקופה זו, הוקם בקבוצת תילים קטנים בערבות־מואב, שהיא נודעת כיום בשם תְלֵילָאת אַל־עַ׳סוּל. בארבע שכָבות, מוטלות זו על גבי זו, שמהן נחשפה באופן שיטתי רק העליונה בלבד, נתגלו כאן שרידים של בניינים פשוטים, שעיקרם בית־מגורים מָארך; לפרקים כולל בית זה גם חדר פנימי (שכנראה, שימש חדר־משכב). בחדר העיקרי נמצא עפ״ר מקום לכיריים, וסמוך להם היו שטח קטן של הרצפה, שהיה מרוצף אבנים ושימש לעבודות־מטבח, ושֶקע ברצפה, שהיה מטויח או מרוצף ושימש, כנראה, מקום לכד־המים הגדול. כן נמצאו בבתים ומחוץ להם כלי־חרס הרבה וכלי־מלאכה לעבודת־האדמה ולעבודות־עץ, שהיו עשויים אבן־צור. סמוך לבית היה עפ״ר שטח גדול, ששימש חצר, ולפעמים נמצאו בו בניינים צדדיים קטנים, אסמים או רפ־תים. בבתים אחדים, שלא נבדלו בתכניתם משאר בנייני־המקום, היו כתלי־הבית טוחים ומסויידים מבפנים ועליהם צויירו בצבעים שונים תמונות, שנושאיהן ניטלו, כנראה, מחיי־הדת. לאחת מן היצירות הללו, שמתארת ציפור, יש ערך אמנותי מרובה. שכבות כאלקוליתיות מאוחרות לזמנו של הישוב בתלֵילָאת אל־ע׳סול נמצאו במקומות שונים בא״י, כגון תל אל־פַרעה שעל־יד שכם, בית־שאן ומגידו ועוד. על אחת מדרכי־הקבורה של תקופה זו מעידות גלוס־קמאות של חרס לליקוט־עצמות, שנמצאו במקומות שונים, כגון בבתי־הקברות שעל־יד חדרה ובני־ברק. הגלוסקמאות הללו נעשו, כנראה, בתבנית בתי־המגורים של התקופה.

התקופה הכאלקוליתית: דולמן בעבר־הירדן

התקופה הכאלקוליתית: גלוסקמה בצורת בית. נמצאה בחדרה

בתקופה זו עדיין משמשת האבן (עפ״ר צור) חומר עיקרי וראשון במעלה בתעשיה של כלים מכלים שונים לכל צרכיו של האדם, והמתכת עדיין היא נדירה כל־כך, שבכל החומר, שהגיע לידנו מתלילאת אל־ע׳סול, לא נמצא אלא שבר־נחושת אחד. לעומת זה נמצאו כלי־נחושת במקומות, שנת־גלו בהם שרידים של תרבות כאלקוליתית מאוחרת: בסביבת באר־שבע, וביחוד במעונות התת־קרקעיים שבתל אבו מטר.

ג ו מ ו ת. במקומות הרבה בא״י מוצאים גומות מעוגלות או סגלגלות, חצובות על־פני סלעים שונים בקוטר של מ3 ס״מ עד 35 ס״מ ובעומק של מ1 ס״מ עד 25 ס״מ ויותר. גומות כאלו מצויות בעיקר על שיאי ההרים או במדרוניהם, ולפעמים קרובות סמוך למעיינות. פעמים הן מופיעות כשהן בודדות ופעמים הן מצויות קבוצות־קבוצות, מפוזרות על־פני סלע שטוח; פעמים הן ערוכות בשורות מקבילות ובמרחקים שווים זו מזו, ופעמים הן מחוברות זו לזו ע״י תעלות קטנות. גומות כאלו, שהן מצויות גם על־פני האבנים העל־יונות של דולמנים ואף על גבי מצבות, נתגלו בכל ארצות העולם ותמיד היו לחידה בעיני החוקרים. את התקופה, שהן שייכות לה, קשה היה לקבוע הואיל ורובן ככולן אין להן, כנראה, שום קשר לשכבות אַרכֵאולוגיות.

בתי־קברות מגאליתיים מרובים נמצאו ביחוד בא״י המז־רחית, ומספרם כאן נאמד ב20,000. בא״י המערבית, ביחוד בגליל העליון, מצאו עד היום כ400 מהם.

מ. שטקליס, המחקר הפרהיסטורי בארץ ישראל, „קרית־ספר״, שנה ח׳—ט׳, תרצ״ב; הנ״ל, התרבות הירמוכית, „ארץ־ישראל״, קובץ החברה העברית לחקירת א״י ועתיקותיה, ספר א׳, תשי״א, עמ׳ 1–16 (ולוחות); הנ״ל, מאוצרות התרבות הירמוכית, שם, ספר ב׳, תשי״ג, 98–104, ולוחות XV–XVI; הנ״ל, שלושים שנות מחקר הפרהיסטוריה של ארץ־ישראל ושכנותיה, שם, ספר ד׳, תשט״ז, 24–30; M. Stekelis, *Les monuments mégalithiques de Palestine*, in *Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine*, Mémoire 15, 1936; id., *A New Neolithic Culture: The Yarmukian of Palestine*, in *Israel Exploration Journal*, v. I, 1951/52; J. Garstang, *Jericho* in *Annals of Archaeology and Anthropology*, 1935, 1936; D. A. E. Garrod and D. M. A. Bate, *The Stone Age on Mount Carmel*, v. I, 1937; D. McCown and Sir A. Keith, *The Stone Age on Mount Carmel*, v. II: *The Fossil Human Remains*, 1939; L. Picard, *Structure and Evolution of Palestine*, 1943; R. Neuville, *Le paléolithique et le mésolithique du Désert de Judée*, in *Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine*, *Mémoire* 24, 1951.

מ. שט.

היסטוריה

תקופת הברונזה הקדומה. בתחילת האלף ה3 לפסה"נ בא מפנה ניכר בתרבות־הארץ. הישוב נתפשט ונתרבה כל־כך, שלאורך הירדן, למשל, אנו מוצאים שרידים של ישובים קטנים וגדולים, שלפעמים קרובות אינם מרוחקים זה מזה אלא מרחק של פחות מק"מ אחד. כמו־כן נראים כאן סימנים של קשרי־תרבות עם מצרים מזה ועם השטחים שמצפון לא"י מזה. ריבוי יחסי של השימוש במתכת (ביחוד נחושת, אבל גם ברונזה) הוא שגרם לכך, שראשוני החוקרים השוו תקופה זו לתקופת ראשית השימוש במתכת באירופה, וקראו גם לה „תקופת־הברונזה". תקופה ארוכה זו, שבאה לידי סיום עם ראשית תפוצת־הברזל בא"י (בסוף המאה ה13 לפסה"נ), מתחלקת לשלושה פרקי־זמן עיקריים: תקופת הברונזה הקדומה (האלף ה3), תקופת הברונזה התיכונה (עד 1550 לפסה"נ בקירוב) ותקופת הברונזה המאוחרת. נוסף על כך מתחלקת כל אחת מן התקופות הללו לכמה שלבים.

הקשרים אל ארצות־החוץ באותה תקופה נוצרו מתוך פלישות של כובשים מן החוץ, שהביאו עמהם מסורות ומנהגים תרבותיים חדשים, שבדומה להם אנו מוצאים בארצות סמוכות לא"י או אף מרוחקות ממנה — עד איראן ואסיה המרכזית בצפון־המזרח וקפריסין והים האֵגֵאִי בצפון־המערב. אך מצויות עדויות מרובות גם לקיום של קשרים אל ארצות־חוץ, שנוצרו בדרכי־שלום: באמצעות סוחרים ואומנים. עדות לתנועות־כיבוש משמשות לא רק השכבות השרופות בפנים־הישובים בלבד, אלא אף — וביחוד — חומות־המגן, שהתושבים ראו הכרח לעצמם להקיף בהן את ישוביהם, כאותן שנמצאו ביריחו, גזר, העי, ועוד. עוד בראשיתה של תקופה זו ניכרים סימנים של אירגון מדיני, שזולתו לא תיתכן לא רק עבודת־ביצור משותפת כזו, אלא אף מבנים נרחבים יותר, שכמה מהם לא נועדו אלא לשמש את הציבור, כגון ארמנות־שליטים ומקדשי־אלים.

מתוך תעודות היסטוריות אנו יודעים שבמאה ה25 לפסה"נ ערך לוּגַלְזַגִיסִי, המלך השוּמֵרִי של כִּשׁ (סמוך לעיר בבל) מסעות־כיבושים והגיע אל חופי „הים העליון", הוא הים התיכון. מלך זה היה הראשון למאחדי המלכויות הקטנות בעמקי הפרת והחידקל, שניסה להרחיב את שלטונו על שטחים נרחבים מחוץ לעמקים של הפרת והחידקל. מכניעו ויורשו של לוּגַלְזַגִיסִי, סַרְגוֹן I, מלך־אַכַּד, אבי האימפריה השמית־האכדית הראשונה, מתגאה בדבר, שלא זו בלבד שהגיע אל חופי הים התיכון, אלא שאף חדר לדרום־מזרחה של אסיה הקטנה וביסס שלטון של קבע בארץ אֲמוּרוּ. לפי תפיסתם של האכדים כללה ארץ אֲמוּרוּ את כל השטח שממערב לפרת, כדוגמת עבר־הנהר („עבר־נהרה" בתקופה המאוחרת), ולפיכך נקראו גם התושבים בשם אֲמוּרוּ, כלומר אֱמֹרִים — „אנשי־המערב". האמורים הללו, כפי שמסתבר מן המקורות שבידינו, דיברו לשונות שמיות, שחוקרי־הלשון מציינים אותן בשם „לשונות שמיות־מערביות" כדי להבדילן מן הלשון השמית, שהיתה בפי יושבי המחוזות ממזרח לפרת, שלה הם קוראים „שמית מזרחית" (אכדית ואשורית לכל הסתעפויותיהן). האימפריה האכדית בימי סרגון ונַרַם־סִן (שושלת אַכַּד, המאות ה24—ה22 לפסה"נ) לא רק העניקה שלטון מדיני, אף אם רופף, לאיזורים מסויימים של סוריה, אלא אף פתחה פתח לתפוצת התרבות השוּמֵרִית־האכדית, לשונותיה וכתב־היתדות שלה באיזורים נרחבים הרבה יותר. השפעה זו נשתרשה כל־כך בגלילות הללו, שהאכדית נעשתה במרוצת־הזמן לשון השימוש הבינלאומי בארצות של מערב־אסיה, וכתב־היתדות הותאם לאחר מכן כדי לשמש אמצעי־ביטוי גם ללשונות הלאומיות השונות, שהיו רווחות בשטחים הנדונים.

ידיעות ממשיות יותר על א"י והחוף הפיניקי הגיעו אלינו ממצרים כמעט מתחילת ימיה של הממלכה המאוחדת (בקירוב 2800 לפסה"נ). בחפירות של גְּבַל נמצאו במקדשים הקדומים כלים, שעל־פניהם רשומים שמותיהם של מלכי־מצרים מן השושלת השניה ואילך. בספר־הזכרונות הקטוע, הידוע בשם „אבן פאלֶרמו", מסופר, שסְנֶפְרוּ, הראשון למלכי השושלת הרביעית (בקירוב המאה ה26 לפסה"נ), שלח צי של 40 ספינות להביא עצים מגבל. יצוא של עצים, וביחוד של ארזי־הלבנון, למצרים היה תמיד אחד מיסודות סחר־החוץ של ערי החוף הפיניקי. עד ימי השושלת ה5 נקראים תושבי החבלים שבצפון־מזרחה של מצרים (סיני וא"י) בשמות, שקצתם עלולים להתפרש ככינויים תיאוריים, כגון „אשר [יושבים] על החולות", וקצתם סתומים לנו עד היום. מימי השושלת ה5 ואילך מתגלה בתעודות המצריות שם חדש וכולל לתושביהם של כל השטחים הללו, והוא עאמו, שנראה לנו כשם שמי טהור, אע"פ שהוראתו המדוייקת עדיין אינה מחוורת כל צרכה. לפי הידיעות שבידנו נראים הדברים, שהנקראים בשם זה היו שמיים, ובוודאי שמיים־מערביים.

בהמשך ימי־שלטונה של השושלת ה5 (המאה ה25) אנו שומעים על מסעות־מלחמה מצריים בגבולות־מושבותיהם של ה„עאמו"; ובקבר אחד, שנתגלה בדֶשָׁאשֶׁה שבמצרים, נמצא תבליט שבור, ובו מתואר מצור, ששמו המצרים, כנראה, על עיר בגבולות־הארץ, ובכתובת המטושטשת ניכרים שרידי־שמותיהם של שני ישובים.

רק מסוף־ימיה של השושלת ה6 הגיעה לידנו תעודה מפורטת יותר על מסעות־המצרים לא"י: הביוגראפיה של המצביא וֶנִי, ששירת את פֶּפִּי I (בקירוב המאה ה24 לפסה"נ). הדבר המעניין ביותר בתעודה זו הוא תיאורו של אחד ממסעות־המלחמה, שנערך גם בים וגם ביבשה: וֶנִי הסיע את צבאו בים לנקודה אחת בחוף א"י, שהוא קורא לה „אף האַיָלָה" (אפשר, אחד מִכְּפֵי־הכרמל), ומשם עבר הצבא על־פני הארץ כדי לבזוז את ישוביה ולהראות את נחת־זרועו של פרעה לשכנים אלה של מצרים, שהיו עלולים לעורר מהומות בגבולותיה.

פעילותם זו של המצרים בא"י לא עברה בלא שעוררה תגובה מצד תושבי־הארץ. נראה, שעם התפוררותו של השלטון המרכזי במצרים בסוף ימיה של הממלכה העתיקה (בקירוב המאה ה23 לפסה"נ) התחילה תנועה אל הגבול המצרי, ויתכן, שבעקבותיה תפסו עמים שמיים את השלטון על חלק ממצרים (השושלת ה8). יש סבורים, שהתפרצות שֵׁמית זו למצרים היתה קשורה בגל־נדידות של שבטים שמיים, שהשתפך על פני א"י המערבית ועבר־הירדן המזרחי. עלייתו של גל־נודדים זה נתנה את אותותיה בישובי־הארץ בשתי פנים: ראשית, בכיבושם של ישובים קיימים (על זה מעידים רְבָדֵי־אפר בין השכבות), שכמה מהם חרבו ולא נושבו עוד או עמדו שוממים במשך תקופות ארוכות; ושנית, בייסודם של ישובים חדשים, שתחילתם בתקופה זו, כגון תֵּל בֵּית־מִרְסִם (בדרום־המערב של הר־יהודה), ושורה ארוכה של ישובים בגלעד, במואב ובאדום, וביחוד לאורך דרך־המלך

תמונת־קיר של כוכב בבית מן התקופה הכאלקוליתית, מתולילאת אל ע׳סול שבעבר־הירדן המזרחי, צפונית־מזרחית לים־המלח.

הידועה מתוך בראשית, י״ד. הישובים הללו לא התקיימו זמן מרובה וחרבו בתחילת האלף השני לפסה״נ—כנראה, בעקבות התפרצות חדשה של שבטים שמיים, שהשמה תחום גאוגראפי זה והפכה אותו לאיזור־נדידה של שבטי־רועים. כשנעלמו ישובי־הקבע בשטחים הללו נעלם גם הגורם, שיכול היה להבטיח שלום וביטחון בדרכים, ולפיכך נתמעטה יותר ויותר חשיבותה של דרך־המלך בעבר־הירדן המזרחי כעורק־תחבורה עיקרי בין ארצות הפרת והחידקל ובין א״י הדרומית ומצרים. לעומת זה, נתקיימו והוסיפו להתפתח ישובי־הקבע בבקעת־הירדן, וביחוד באיזורי העמקים והשפלות שבעבר־הירדן המערבי, ובכלל זה גם במקומות מסויימים בהר המרכזי. בהתאם לכך עלתה מכאן ואילך חשיבותה של דרך־הים לאורך השפלה, עמק־יזרעאל ועמק־הירדן בתחבורה הבינלאומית.

תקופת הברונזה התיכונה. בסוף האלף ה3 הלך והתכונן במצרים שלטון מרכזי חדש, וזמן קצר אחר התבססותו התחיל משתדל בהטלת מרותו מחוץ לגבולות־מצרים. זוהי התקופה הידועה בתולדות מצרים כתקופת ה„ממלכה התיכונה״, שהגיעה לשיא פריחתה בימי שלטונה של השושלת ה12 (1991—1779 לפסה״נ). מימי שלטונה של שושלת זו נשתמרו בידנו כמה תעודות מצריות, שהן מרמזות על יחסיה של מצרים אל א״י ועל מצבה המדיני־החברותי של הארץ באותם הימים. מתוך הקבוצה של התעודות הללו עולה אלינו שם מצרי חדש לשטחה של א״י, „רת׳נו העילית והתחתית״. אע״פ שמשמעותו המדוייקת של שם זה עדיין אינה ידועה לנו, ברור הדבר, שלפי המבנה שלו הוא שמי־מערבי, ויש סוברים, שציין יחידה מדינית ראשית בארץ.

מגילת־שׂאנְהֶת. למערכת־תעודות זו שייכת הנובלה ההיסטורית על נדודיו של שאנהת, אחד מגדולי השרים המצריים. מתוך תעודה זו אנו למדים, קודם כל, שאף אם עדיין לא היתה א״י באותם הימים (המאה ה20 לפסה״נ) כבושה ממש בידי המצרים, היתה שייכת ברובה לתחום ההשפעה המדינית של מצרים; ושנית, שעל הספר, באיזורי־נדודיהם של בני־קדם, היה מצוי ישוב, שנתפרנס מחקלאות־קבע של דגנים ועצי־פרי מזה, ומגידול צאן ובקר וציד מזה. השלטון היה פאטריארכאלי והיה מסור בידי ראש־שבט, שנקרא מלך, אע״פ שמרותו על ראשי־שבטים נחותים ממנו היתה רופפת.

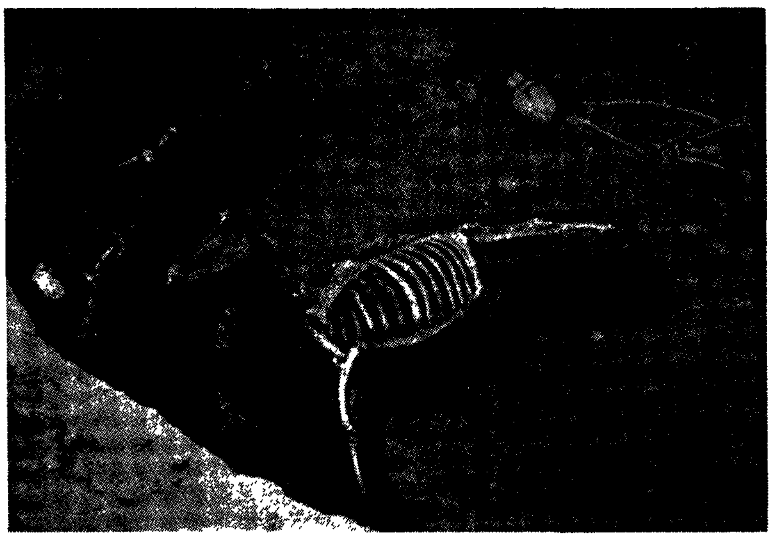
אַסְטֵלַת־סֶבֶכְּח׳וּ. מתוך כתובת ביוגראפית של אחד מן המצביאים המצריים, סֶבֶכְּח׳וּ שמו, מאמצע המאה ה19 לפסה״נ, אנו למדים, שבאותו זמן כבר נשתלטו המצרים לכל הפחות על א״י הדרומית והמרכזית, שכן סבכח׳ו השתתף בכיבושה של שכם.

כתבי־המְאֵרוֹת. לאותם הימים בקירוב שייכת הקבוצה הראשונה של „כתבי־המְאֵרוֹת״ — רשימות על־גבי קערות־חרס, שכוללות שמות של מושלים מאויבי־מצרים בנוביה ובא״י ושמות מדינותיהם. קערות אלו נועדו לשבירה כדי לסמל בכך את אבדנם של מושלים אלה. הרבה משמות המדינות הנזכרים ברשימות שעל־גביהן אינם ניתנים לפי שעה לזיהוי. ברורה היא זהותן של הערים הללו: אשקלון, ירושלים, רחוב, עַרְקָת (בחוף הפיניקי המרכזי), וכן ארץ שוּתּוּ (כפי הנראה, ארץ בני־שת, כלומר, עמון ומואב). קבוצה שניה ועשירה יותר של כתבי־מארות כאלה, שהיא מזמן מאוחר יותר — כשני דורות אחר הקבוצה הראשונה —, רשומה על צלמיות־חרס המתארות שבויי־מלחמה, שאף הן שוברו באותה הכוונה הנזכרת. גם ברשימה זו יש מקומות הרבה, שקשה לזהותם, אבל מרובים הם המקומות, שזהותם ברורה או שאפשר לשערה. אלה הם: ירושלים, אֲפֵק, שכם, אַכְשָׁף, מִשְׁאָל, רחוב, חצור, צור, ערקת, בקעת (־הלבנון), שריון, לבא (לבוא־חמת?), אֻפֻּם (נְוֵה דמשק), עשתרות, ושטחים של שבטי שוּתּוּ (שת?), כּוּשׁוּ (כוש) וגבל (בחוף הפיניקי). שמות־השליטים שבשתי הקבוצות הם ברובם המכריע שמיים־מערביים טיפוסיים, בעיקרם תאופוריים, וכך אפשר ללמוד מהם על עולם־האלים של נושאיהם (אֵל, הדד, חורון, שַׁמַש). שמות אלה קשורים קשר אמיץ לעולמם של השמיים־המערביים (אמוריים), הידועים לנו מכתבי־היתדות של אותה תקופה; ודבר זה מעיד על ההומוגניות של הישוב בא״י, בסוריה ובצפון־ארם־נהריים ועל התפשטותם של אותם היסודות האתניים גם בחבלי־ההקף של שטח זה (בבל ושכנותיה מזה וקאפאדוקיה מזה). ההבדל הבולט ביותר בין שתי הקבוצות של כתבי־המארות נוגע לצורתו של הארגון המדיני. בעוד שבקבוצה הקדומה יותר אנו מוצאים, שכמעט בכל יחידה מדינית היו שני שליטים או יותר, מוצאים אנו בקבוצה השניה, שבכל יחידה מדינית לא היה אלא שליט אחד בלבד. עובדה זו באה, כנראה, ללמד, שבמקום צורת־השלטון של ראשי־משפחות, שנתיישבו במקום אחד, באה צורת־שלטון, שנתבססה על יחידה ישובית ולא על יחידה משפחתית.

החִיקְסוֹסִים. במחצה השניה של המאה ה18 פלש לתחומה של א״י גל חדש וגדול של עמים, שהציף את קידמת אסיה, גרם לעליית החתים (ע״ע) על אסיה הקטנה ובמרוצת־הזמן — להקמתה של מדינת מיתַּני (ע״ע) בצפון־מערבה של ארץ־נהריים ע״י יסודות הודו־איראניים. פלישה זו גרמה גם לתנועת־ההגירה של החורים (ע״ע), שנעשו בינתיים יסוד עיקרי באוכלוסיה של ארץ־נהריים הצפונית ושל האיזורים שבצפונה ובמזרחה. החורים התפשטו בכל רחבי סוריה וא״י וגררו אחריהם יסודות אתניים אחרים, בעיקר שמיים, אבל גם מספר מועט של הודו־איראניים. את נקודת־הגיאות של שטפון־עמים זה סימן כיבושה של מצרים התחתונה, ואפשר גם של התיכונה, ע״י עֵרֶב של עמים אלה, שבהם התבלטו השמיים. הכובשים החדשים נקראו בפי המצרים בשם „מושלי ארצות נכר״ (חַקַאוּ־חַ׳אסוּת), ובמסורת המצרית ההלניסטית — „היקסוס״. בסוף המאה ה18, כששככו גלי־הנדודים הראשונים, התכונן, כנראה, שלטון יציב פחות או יותר במחציתה המערבית של ה„קשת הפוריה״ ובמצרים. זוהי האימפריה החיקסוסית, שמרכזה היה, כנראה, בצוען שבדֶלתה הצפונית־המזרחית ושנתקיימה שם כמאה וחמישים שנה. במצרים שלטו במשך זמן זה שתי שושלות של מושלים (ה15 וה16), שדברי־ימיהן אינם ברורים כל צרכם. רוב המושלים של השושלת ה15 נקראים בשמות, שברובם אינם מצריים אלא שמיים. מאלה יש להזכיר את ח׳יָן, שהיה, כפי הנראה, המבסס העיקרי של האימפריה החיקסוסית ושבימיו פרח המסחר בין מצרים וארצות הפרת והחידקל, וכן בין מצרים ואיי הים האֶגֵיאִי (כְּרֵתים). שמיים־מערביים לפי שמותיהם היו גם שני מושלים אחרים, ששמותיהם ידועים רק מתוך חרפושיות: יַעֲקֹבְהַר וַעֲנָתְהַר. מלכי השושלת ה16, שעלתה, כנראה, לשלטון בתחילת המאה ה16, כבר נקראים בשמות מצריים וניכרים בהם סימנים של התקרבות לתרבות המצרית ואף של היטמעות בה.

כוחם של החיקסוסים בכיבושים ויכלתם לקיים זמן ניכר

את שלטונם על ארצות־תרבות מפותחות נתבססו בעיקר על הנשק החדש, שהיה ברשותם, ועל האירגון החברותי, שנתחייב מתוך השימוש בנשק זה. החיקסוסים הביאו עמהם מצפון־המזרח את הסוס ואת הרכב. זה היה כוח־מחץ גדול, ששום צבא רגלי באותם הימים לא היה יכול לעמוד בפניו. השימוש בנשק זה דרש התאמנות מתמדת, ומתוך כך גם את קיומו של חַיִל קבוע, שעסק בהתאַמנות זו. אנשי־רכב מאומנים אלה, שהתעודות מאמצע האלף השני לפסה״נ קוראות להם בשם מַרְיַן (מונח הודו־איראני שפירושו „גיבורי־חיל״), נעשו מעמד־אצילים צבאי, ולרשותם הועמדו על־ידי השליט העליון אחוזות, שהיו מעובדות ע״י איכרים משועבדים. מכאן בא המשטר החברותי, המיוסד על העקרון של הפאודאליות, שאנו מוצאים מתקופה זו עד המאה ה13 לפסה״נ ברוב הארצות של אסיה המערבית. משטר זה חייב גם את הקמתן של נקודות־ישוב, שנועדו לשמש משען למעמד השליט ומקומות־איכסון ליחידות־הרכב, שהיו גדולות במידה יחסית. החפירות הארכאולוגיות, שנערכו במקומות שונים בא״י ובסוריה, גילו כמה מרכזים כאלה, שהוקמו לפי שיטות־ביצור יחידות במינן: סביב המבצרים נערמו מדרונים חלקלקים עצומים של עפר כבוש, שהיו מוקפים חפירים

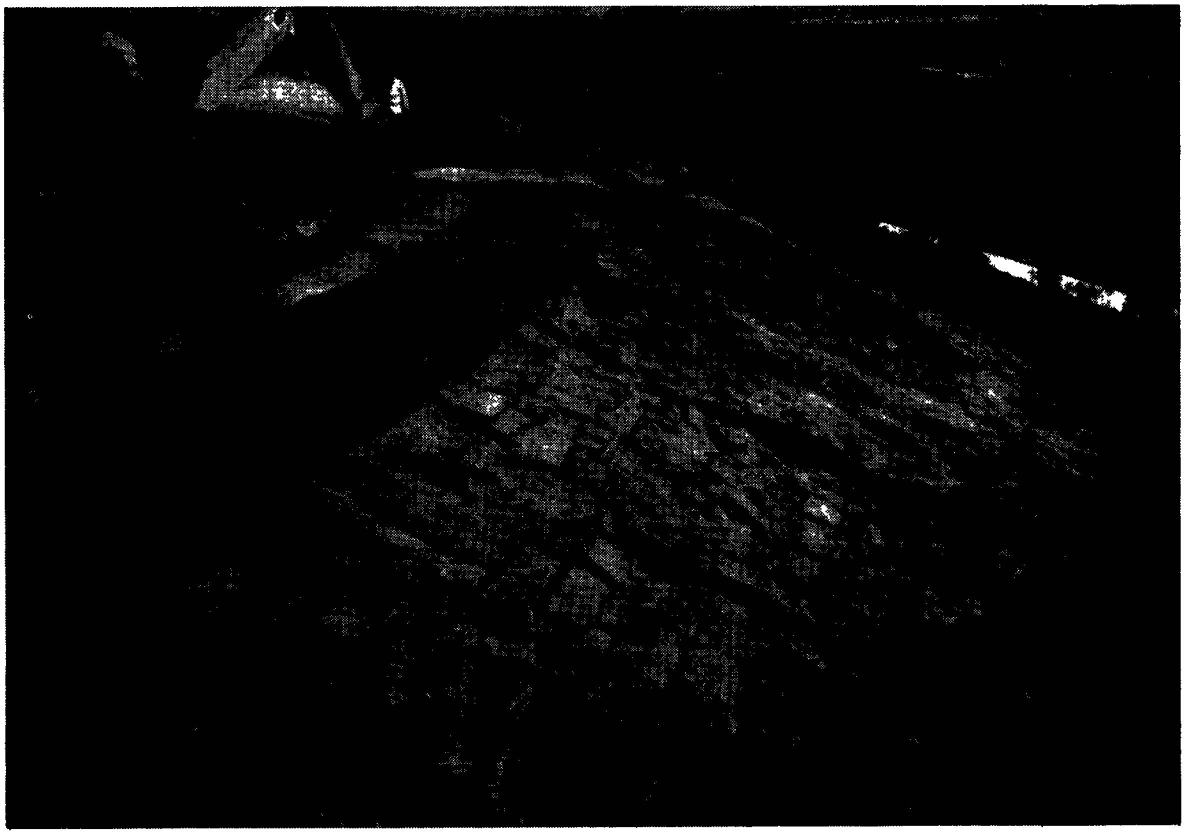

קבר חיקסוסי של פרש וסוסו. בית־עֶגְלַיִם (תל אל־עַג׳ול), דרומית לעזה. המאה ה18 לפסה״נ

עמוקים ותלולים, ואילו החלק העיקרי של הביצור כלל מצודה חזקה, שהיתה מוקפת חומה ובה היה מושבו של השליט. בתוך השטחים המבוצרים היה מצוי חיל־רכב חזק. ביצורי־חלקלקות כאלה נמצאו בארץ־ישראל בתֵל אל־פַארְעָה (שָרוּחֶן?), תל אל־עַג׳ול (בית־עֶגְלַיִם), תֵל א־דְוִיר (לכיש), תֵל אֶל־גֶ׳רִישֶה, תֵל וַקָאץ (קרי: וקאס; חצור) ותל קִיסַאן (בעמק עכו), וכן בתל נֶבִּי מִנְד (קדש שעל האורוֹנְטֶס) ואל־מִשְרִפֶה (קַטְנָה) וחמת בסוריה המרכזית. כמו בביצורים כך אף בבניה בכללה, וכן גם במוצרי התרבות החמרית, הכניסו החיקסוסים יסודות תרבותיים חדשים. חשיבות נודעת לקראמיקה החיקסוסית, המיוחדת בצבעיה ובקישוטיה (בכללם כלי תֵל אֶל־יהוּדִיֶה). התערובת האתנית של התקופה וקשרי־המגע, שנתחדשו ונתפשטו ע״י תנועת־העמים, נותנים את אותותיהם גם בתערובת הסיגנונות האמנותיים והקישוטיים של התקופה.

האבות. לתקופת־החיקסוסים נודעת חשיבות מרובה גם לתולדות־ישראל, שהרי היא תקופת האבות של האומה הישראלית. הרקע החברותי־התרבותי, שנשקף אלינו מתוך סיפורי ספר־בראשית על מעשי האבות ותולדותיהם, מתיישב יפה עם מה שאנו יודעים על אותה תקופה בקדמת־אסיה. גם המנהגים והנימוסים של משפחות־האבות קשורים בציוויליזאציה של ארצות הפרת והחידקל, ביחוד ברבע השני לאלף ה2 לפסה״נ, ואינם מסתברים אלא מתוך קשרים אלה. יש, איפוא, חשיבות למסורת העברית, המספרת על עליית האבות מאוּר(־כשדים) דרך חָרָן לא״י — מסורת, שמתיישבת עם הידוע לנו על תולדות־אור סמוך לתקופה זו, כשהירידה הכלכלית של האיזור היתה עלולה לעורר הגירה של משפחות, שלא היו דבקות ברכוש קרקעי. עוד יותר מזה ברורים קשריהן של המשפחות העבריות אל סביבת חרן באותו פרק־זמן. לא זו בלבד שהשמות של בני משפחת תרח, וביחוד של בני נָחוֹר, מתגלים לנו באותה סביבה ובאותה תקופה כשמות של ישובים, אלא שהאיזור שימש באותו זמן כאיזור של תושבי־קבע, מצד אחד, ושל נוודים ונוודים־למחצה, מצד שני — מה שמתאים יפה למסופר בספר בראשית. ועוד: באיזור זה מופיעים לראשונה החַ׳פִּרוּ (הנזכרים תכופות בתעודות־מארי), שלפי הדעה המקובלת כיום על רוב החוקרים יש לזהותם עם העברים במובן הרחב של המלה (ע״ע עֵבֶר, עִבְרִים). אף הרמזים המועטים למאורעות היסטוריים מסויימים, המצויים בסיפורים על מעשי־האבות, מתאימים יפה לכל הידוע לנו על תקופה זו ממקורות אחרים.

אחד מן הרמזים הללו כלול בפרק י״ד של בראשית, שבו מסופר על מסע צבאי של ברית ארבעת המלכים מארצות הפרת והחידקל דרומה בתגובה על התמרדותם של חמשת מלכי־„הכיכר״ שמדרום לים־המלח. דומה, ששמותיהם ומקומותיהם של ארבעת מלכי־הברית מרמזים על מסיבות מדיניות, שמתיישבות יפה עם המצב בקדמת־אסיה במחציתה השניה של המאה ה18 בקירוב. באותו פרק־זמן נתקיימה באיזור שבין חרן ובין הפרת עיר־מלוכה בשם אִלַּסַר (אִלַנְסַר — אֶלָסָר שבמקרא), שמושליה — הנזכרים בתעודות חיתיות מתחילת המאה ה17 לפסה״נ — כבר יש להם שמות הודו־איראניים וחוריים, בעוד שכחמישים שנה קודם לכן נזכרים בתעודות מארי שמות של כמה ממושליה, שהם בעלי צביון שמי־מערבי. גם השם תִּדְעָל, שנזכר ברשימה זו כ„מלך־גוים״, מתאים יפה לזמן ולסביבה, שכן המייסד של המדינה החיתית ההודו־איראנית באסיה הקטנה (כנראה, במחצה השניה של המאה ה17), נקרא בשם דֻדְחַ׳לִיַש: זהו התעתיק בכתב־היתדות, שהוא מתאים בדיוק לנוסח המקראי תִּדְעָל (בהשמטת הסיומת החיתית — אַש, שהיא מַקבלת לסיומת הלאטינית ‎-us). המונח „גוים״ מכוון בלא ספק לאותם המוני־הכובשים, שהתחילו מציפים באותה תקופה את החבלים של קדמת־אסיה, ובכללם היו החיתים. אין אנו מוצאים במקורות שמחוץ למקרא שום שֵם, שאפשר לזהותו עם „אמרפל מלך־שנער״; אך השם כשהוא לעצמו ניתן להתפרש כשם אכדי (וע״ע אַמְרָפֶל). מה שנוגע לשם „שִנְעָר״, הרי במקרא הוא שם נרדף לארץ־בבל, ועל־פי מסורת זו

„חלקלקה" במבצר חיקסוסי בתל אל־ג'רישה שליד הירקון. תקופת הברונזה התיכונה

כלים מתוך קבר חיקסוסי, שנתגלה בצפון תל־אביב

נזדהתה גם שנער שבפרשה זו עם מלכות־בבל; אבל ממקורות אכדיים ומצריים מתברר, שהיה קיים שטח־ארץ מיוחד בשם „שנער" (באכדית „שַׁנְחַ'ר" ובמצרית „סנגר") בארץ־נהריים התיכונה. העובדה, ש„כדרלעֹמר מלך עילם" נזכר כראשה של ברית זו, משמשת גורם מכריע בקביעת התאריך של המאורעות הנדונים, שכן באמצע המאה ה17 דוקה אירעו — כפי שאנו למדים מן המקורות האכדיים — עלייתה הגדולה של מדינת־עילם והתפשטותה לצד מערב. אע"פ שאין אנו מכירים באותה תקופה מלך עילמי בשם זה, הרי השם כשהוא לעצמו מסתבר יפה מן המקורות העילמיים כשם תֵּאוֹפוֹרי, שכולל את היסוד כֻּדֻר=עבד. ובכן מבחינה אונומאסטית ואתנית מתאימות הידיעות שבבראשית י"ד לפרק־זמן מיוחד זה בתולדות־אסיה.

הרמיזה השניה, המצויה בספר במדבר יג, כב, יש לה ערך חשוב גם מן הבחינה הכרונולוגית: „וחברון שבע שנים נבנתה לפני צֹען מצרים". הואיל ודעה מקובלת היא, שצוען היתה בירתם של החיקסוסים במצרים מתחילת שליטתם בארץ זו, יש לשער, שהתאריך המובא במקרא מתכוון לעניין זה; ברור הדבר, שהיאחזותם של החיקסוסים בדרומה של א"י בדרך התפשטותם לצד דרום, קדמה לחדירתם למצרים. מאחר שכיבוש־מצרים ע"י החיקסוסים אירע, לדעת רוב החוקרים, ברבע האחרון של המאה ה18, יש לקבוע את ייסודה של חברון בסוף הרבע השלישי של אותה מאה — מה שמסתבר גם מן החומר הארכֶאולוגי, המפיץ אור על שכבות הברונזה התיכונה ב' בארץ, המתאימות מבחינה היסטורית לתקופה החיקסוסית. משום כך גם מסתבר, שאין להקדים לפרק־זמן זה את תקופת־ישיבתם של האבות בארץ, כמו שאף אין לקבעה זמן מרובה אחריו.

כשאנו באים לבדוק את הרקע הגאוגראפי של סיפורי־האבות, אנו מוצאים לכך שלוש נקודות־אחיזה עיקריות: א) קשרים אל מחוזות מסויימים בארם־נהריים; ב) הדרך, שבה הלכו המלכים לפי בראשית י"ד; ג) הישובים, שבהם קשורים נדודי־האבות בארץ. מסעם של ארבעת המלכים היה מכוון לתחומי עבר־הירדן המזרחי, שהרי הלכו דרך עַשְׁתְּרוֹת קַרְנַיִם, הָם, שָׁוֵה קִרְיָתַיִם, הר־שעיר, איל פָּארָן וקָדֵשׁ בַּרְנֵעַ אל חַצְצוֹן תָּמָר ומשם לעמק השִׂדִּים שעל שפת ים־המלח בדרומו. התגליות הארכֶאולוגיות מלמדות אותנו, שלאורך רמת עבר־הירדן המזרחי מדמשק ועד סביבות בצרה־של־אדום בקירוב עברה דרך, שהיא זרועה שרידי־ישובים מתקופת הברונזה הקדומה ותחילתה של תקופת הברונזה התיכונה. בסביבות בצרה מתפלגת הדרך לשתיים: ראשה האחד נמשך דרומה ויורד אל מפרץ אילת והשני יורד לפונון, חוצה את הערבה ועולה דרך קדש־ברנע בכיוון למצרים. זוהי, כנראה, דרך־המלך הנזכרת בפרשת נדודיהם של בני־ישראל (במד' כא, כב), והיא ששימשה אח"כ גם קו־מדריך למהנדסים הרומיים, שבנו כאן בתחילת המאה השניה לסה"נ את הכביש הידוע בשם „דרך טְרַיינוס". בתקופה, שאליה מתייחס פרק י"ד בבראשית, עדיין היה חי זכרה של התנועה, שפיעמה עורק־חיים זה.

גם האבות בדרכם לארץ השתמשו, כנראה, באותה דרך עצמה — דבר, שהוא מפורש במסעותיו של יעקב ומרומז במסעותיו של אברהם, שהרי מסעותיו של זה האחרון בארץ התחילו מ„מקום שכם", שהיתה התחנה החשובה הראשונה בא"י המערבית לכל הבא מן הגלעד דרך מעברות־אָדָם (=אֲדָמָה). הקו של המסעות הנזכרים במעשי האבות כולל את השדרה ההררית של א"י המערבית התיכונה והדרומית לאורך הקו של פרשת־המים, שהתחיל בשכם ועבר על פני בית־אל, העי, שלם (היא ירושלים) וחברון ונסתיים בבאר־שבע וברחבי הנגב. הנדידות בקו זה היו מותנות בלא ספק בעונות של המרעה, שבו בעיקר תלויה פרנסתם של אנשי אוהל ומקנה. מרעה־החורף הוליך אותם לאיזורי הנגב הנרחבים, ואילו כשבא הקיץ עלו העדרים ובעליהם לאיזור־ההר, כדי לתור אחר מזון בעמקיו הפורים, ועד דותן שבצפון הגיעו. בשנים גשומות היו מנצלים גם את עמקי־הנחלים שבנגב הצפוני למזרעי־ארעי (כפי שעשה יצחק בנחל־גרר), שסיפקו להם את פרנסתם בדגנים. דבר זה מסביר גם את העובדה, שבשנות־בצורת קשות או רצופות היו תושבי־כנען מוכרחים לסמוך על אספקה ממצרים או לרדת לזמן־מה למזרח־הדלתה. בנדידות עונתיות כאלו היו האבות נוטים את אהליהם סמוך לאחת מן הערים המועטות שעל קו־המסעות הנזכר ושולחים את רועיהם ועדריהם למרחקי־הסביבה. נראה, שהערים הללו היו כולן מרכזים של חטיבות מדיניות וכולן היו קיימות, לפי עדותה של הארכאולוגיה, בתקופת החיקסוסים. הישובים או המקומות, שעל־ידם חנו האבות, היו קשורים לפולחנות של תושבי־הארץ בזמנם, אך האבות היו מקימים לעצמם בסביבת מקומות־חניותיהם יד או זֵכר, שהיו מקדשים אותם במה שקראו שָׁם בשֵׁם אלהים. לפרקים היה זה אילן או חורשה ולפרקים מזבח או מצבה, אך כולם הפכו למקומות מקודשים ולמרכזים של עצרות וחגים בדורות שבאו אחריהם.

אברהם, כשהיה נודד בארץ, היה ידוע בשם „אברם העברי". יש סוברים, שהמונח „עברי" שימש הגדרה אֶתנית מובהקת, שציינה משפחות שמיות־מערביות נודדות, שמהן יצאו אח"כ שבטי־ישראל והעמים הקרובים להם; ויש סוברים, שהמושג הוא חברותי־מעמדי יותר משהוא אֶתני, והוא מלמד על משלח־היד ואורח־החיים של הקבוצות הללו ודומיהן, שלא היו צמודות לישיבת־קבע חקלאית ולמשטר מיוסד על קניין־קרקע. אברהם עדיין מרגיש את עצמו גֵר ותושב בארץ זו עד כדי כך, שהוא קונה לעצמו אחוזת־קבר בתוכה בכסף מלא, אע"פ שקבוצת־אנשיו, שכוללת לא רק את בני משפחתו המצומצמת בלבד, אלא גם 318 חניכים ילידי־ביתו ו„עבודה רבה", מונה מספר־נפשות ניכר למדי. יצחק כבר נאחז בקרקע־הנגב מתוך הגדלת השטח המעובד, והוא מנסה להרחיב את אחוזותיו גם בנחל־גרר; ומימי יעקב כבר מגיעות ידיעות על התנגשויות בכוח־הזרוע עם תושבי־הארץ ועל כיבושים בקשת ובחרב בסביבות־שכם. נקודה שניה, שהיא קשורה קשר אמיץ בתחילתה של ההיסטוריה הישראלית, היא פנואל בעמק היַבּוֹק, שבה ניתן ליעקב הכינוי „ישראל", הוא שם־העם לעתיד לבוא.

לתקופת־האבות קשורה במסורת הישראלית גם התפלגותם של העברים לקבוצות אֶתניות, שהתיישבו לאחר מכּן בתחומי ארץ־ישראל ועל גבולה. קצתן של הקבוצות הללו היו קרובות זו לזו ביותר, כגון אדום וישמעאל, מואב ועמון, וקצתן, כגון בני־קדם לשבטיהם, קירבתן לא היתה אלא רחוקה בלבד.

הגירת השבטים. יש להניח, שסמוך לסוף התקופה החיקסוסית, עם התחזקותן והתפשטותן של היחידות המדיניות העירוניות בהר ובצפון־הנגב, הוגבלה ממילא אפשרות

תנועתם של שבטים ממינם של משפחות־האבות, וכך נדחקו יותר ויותר לאיזורי־הספר של הארץ הנושבת. במסיבות הללו יצא יעקב למצרים מסביבות באר־שבע, וגם עשׂו עזב את ארץ־כנען והשתקע בשעיר. נראה, שבאותו פרק־זמן עצמו נאחזו לראשונה גם המואבים והעמונים בשטחים, שהיו עתידים ליהפך לתחומי ממלכותיהם בעבר־הירדן.

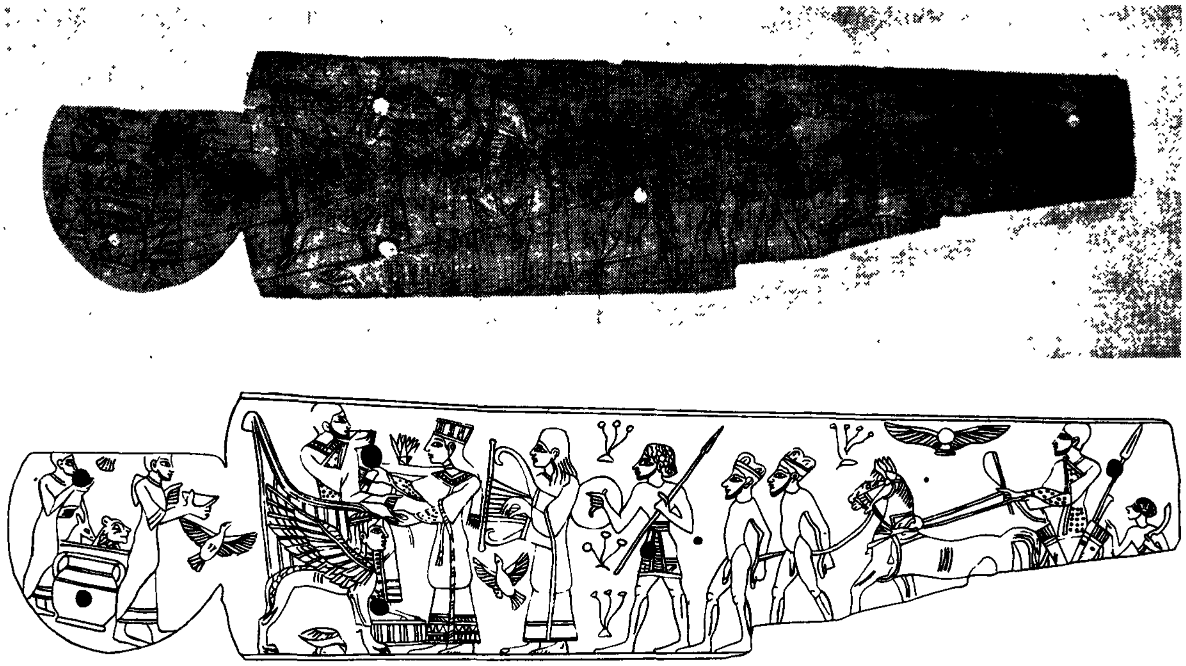
הכיבוש המצרי. בראשית המאה ה16 התחילה התמודדות בין הכובשים החיקסוסיים במצרים ובין נסיכי־הדרום המצריים, שניסו לשחרר את ארצם מעולו של השלטון הזר — התמודדות, שהסתיימה עם עלייתה של השושלת ה18 לשלטון (בקירוב 1580 לפסה״נ). בזה נפתחה בתולדות־מצרים תקופה חדשה, שנמשכה קרוב לארבע מאות שנה ושבה הגיעה הממלכה המצרית לשיא־גדולתה. פרק־זמן זה ידוע בתולדות־מצרים בשם תקופת „הממלכה החדשה”, והוא כולל את ימי השושלות ה18, ה19 ותחילת ימיה של השושלת ה20.

ראשית־הכיבוש. יַעְחְמֵס I (בקירוב 1570—1555 לפסה״נ), מייסדה של השושלת ה18, כבש את בירת החיקסוסים בדֶלתה ושׂם קץ לשלטונם במצרים. הוא הבין, שסכנה מתמדת תהא נשקפת לחירותה של מצרים מצפון־המזרח כל עוד לא תהא הממלכה המצרית גורם מדיני מכריע בקדמת־אסיה, ולפיכך ערך מסע צבאי לא״י, כדי למגר את החיקסוסים, ששלטו בה. אחד ממצביאיו מספר לנו, שצר שלוש שנים על שָׁרוּחֶן ולסוף כבש אותה. ברשימות של ספר־יהושע (יט, ו) נזכרת שרוחן כעיר בנחלת־שמעון והיא, כנראה, תֵּל אַל־פַאִרְעָה שעל מירוצו התיכון של נחל־עזה. עם כיבוש זה של מבצר־הגבול החזק הצופה פני מצרים רכש לעצמו יעחמס ראש־גשר, שהיה מכוּון לא״י מֵעֵבֶר למדבר המפריד בינה ובין מצרים, וע״י כך השתלט גם על מערכת הישובים המבוצרים, שכוננו החיקסוסים בדרום־הארץ. נכדו של יעחמס, תְּחוּתְמֵס (בקירוב 1535—1510 לפסה״נ), ערך מסע־פשיטה על־פני א״י וסוריה עד ברך־הפרת והציב אֲסְטֵלָה מצרית לזכר מסעו זה על גדתו השמאלית של הפרת. כאן נתקלו המצרים בפעם הראשונה — עד כמה שידוע לנו — במסעם צפונה באויב חזק, שעתיד היה להיות יריבם העיקרי במאמציהם להשתלט על סוריה. זו היתה מדינת־מִיתַּנִי, הידועה גם בשם נַהֲרִין, שבסוף המאה ה16 התחילה תקופת גדולתה והתפשטות השפעתה המדינית למזרח (אשור) ולדרום־המערב (סוריה הצפונית).

תחותמֵס III. סיכסוכים על השלטון, שפרצו במצרים, הפסיקו לזמן־מה את מסעותיהם של המצרים לא״י ולסוריה. רק כשתפס תחותימס III (בקירוב 1501 [1479] — 1447 לפסה״נ) את רסן־השלטון במצרים כמלך יחיד, נתחדשו ההתקפות המצריות על הארצות הגובלות במצרים, ובכללן גם על א״י וסוריה; ולא זו בלבד, אלא שתחותימס III הכיר והבין, שלא די במסעות־פשיטה בודדים, אלא שיש לבסס את המרוּת המצרית בצורה מתמדת ע״י מנגנון קבוע. יסוד לשיטה אדמיניסטראטיווית בחבלים הכבושים כבר הניח אחד מקודמיו של תחותימס, שייסד מרכז לשלטון המצרי במקום שבו שוכנת כיום עזה. דבר זה אנו למדים מן העובדה, שעזה היתה העיר היחידה בכל תחום השלטון המצרי באסיה בימי השושלת ה18, שהיה לה גם שם מצרי. וכך מציין תחומיתס III בספר זכרונותיו: „הוד מלכותו הגיע אל העיר **שלל המושל**, עזה שמה בחַ׳ארוּ” (היא כנען). לאחר שסיים את מסעות־כיבושיו הושיב בה תחותימס את הנציב המצרי העליון, ששלט בכל הפרובינציות המצריות שבקדמת־אֲסיה. באביב 1479 יצא תחותימס ממצרים והגיע לעזה, ומשם יצא לצד צפון כדי להתמודד עם הצבאות של מושלי־כנען, ששליטם העליון היה אז מלך קָדֵשׁ שעל הָאֹרֶנְת (אוֹרוֹנְטֶס). בעלי־הברית הכנעניים נתאספו במגידו, מבצר־המפתח בדרך העולה מן השרון אל צפון־הארץ. בלא ספק התנגשו המצרים בחילות־החלוץ הכנעניים בדרכם במישור החוף. אגב כך כבשו גם כמה ערי־מבצר ובכללן את יפו, שעל כיבושה נתרקמה אגדה מצרית, ששימשה אב־טיפוס לאגדות על כיבוש טְרוֹיָה ועל „עֲלִי־באבא וארבעים השודדים”. אחד־עשר יום לאחר שיצא מעזה הגיע הצבא המצרי ליַחַם (=ח׳ִרְבֶּת יַמַּה, שמצפון לטול־כרם), מקום של פרשת שלוש דרכים עיקריות, שיוצאות לעמק־יזרעאל. בניגוד לעצת מצביאיו החליט תחותימס ללכת למגידו בדרך הקצרה והמסוכנת ביותר, דרך עָרָן (תל ואדי עארה), כדי להתקיף את אויביו מן העורף ובמפתיע, מאחר שאלה האחרונים לא התכוננו לצאת לקראתו בדרך זו. בקרב קצר, שנערך בעמק הצר על נחל קינ(א), בין גבעת מגידו ובין השלוחות של הכרמל הדרומי, היכה תחותימס את הצבא הכנעני, שלא היו סיפק ואפשרות בידו להשתמש בחיל־הרכב הרב שלו. צבא־מצרים נמשך אחר השלל הרב של המחנה הגדול, ומתוך כך הניח לכנענים הניגפים להימלט למגידו ולהסתגר בה. הטכניקה של המצור הצבאי באותה תקופה עדיין לא איפשרה לתחותימס לכבוש את העיר בהסתערות, והמצור על מגידו נמשך שבעה חדשים עד שהעיר נכנעה — כנראה, מחוסר מזון וחוסר תקווה להצלה מהירה קודם בוא החורף. על הכניעה התנהל משא־ומתן, שבו הבטיחו המצרים חנינה כללית למשפחות־המושלים ולאנשי־המלחמה, בתנאי שיקבלו את המרוּת המצרית וימסרו את רכבם ואת נשקם; צורת הכניעה נרמזת בדבריו אלה של תחותימס: „עמד הוד־מלכותי והתיר להם (למושלים) לשוב לעריהם. ונסעו כולם רוכבים על חמורים, כי לקחתי את צמדיהם (=סוסיהם)”. עוד חמש־עשרה פעם יצא תחותימס למסעות־מלחמה בסוריה המרכזית והצפונית, עד שעלה בידו להכניע את סוריה כולה עד מעבר לחלב ועד ברך־הפרת. הרוח החיה בהתנגדות למצרים עד הרגע האחרון היה מלך־קדש, שבו תמך בשנים האחרונות מלך מִיתַּנִי.

אך עיקר מפעלו של תחותימס לא היה כלול בכיבושן של ארצות קדמת־אסיה אלא באירגונן כחטיבה מיוחדת באימפריה המצרית. הוא השאיר, כנראה, את החלוקה המדינית־האדמיניסטראטיווית של הארצות הללו כפי שהיתה בתקופת השלטון של החיקסוסים, וברוב המקרים השאיר גם את מושליהן, אלא שמינה עליהם נציבים ופקידים פיסקאליים מצריים, שהיו אחראים לענייני־השלטון ולגביית־המס. בערים מסויימות נבנו מצודות מרכזיות והושבו חילות־מצב מצריים קטנים, שהיו מורכבים בעיקרם משכירים נכריים. אחת מן הערים הללו היתה בית־שאן, נקודת־המפתח לאורך הדרך, שקישרה את מצרים אל צפונו של עבר־הירדן ואל סוריה. כאן נבנתה מצודה חזקה, שבתקופת אל־עמארנה היתה מצויידת באסמים גדולים, ובה היו מקדשים לאלוהי־המקום: מֵכָל ועשתורת(?).

תחותימס שקד גם לאסוף צעירים מבני המשפחות של המושלים המקומיים ולאכסן אותם בארמונו במצרים.

לוחית־שנהב מתקופת הברונזה המאוחרת, שנמְצאה במגידו. בלוחית מגולפים: מלך כנעני יושב על כסא־כרובים: לפניו — המלכה, משורר־החצר ושר־הצבא, שמביא שבויים ערלים. מאחורי המלך — כד עם מנחה

ושתי כוונות היו לו בדבר: ראשית, שימשו לו כבני־תערובות; ושנית, התחנכו ברוח התרבות המצרית וְברוח של נאמנות למצרים. מושל, שמרד בפרעה, היה מודח ממשׂרתו, ובמקומו היה מתמנה אחד מבני־משפחתו, שנתחנך במצרים. האירגון של הפרובינציות הללו שמחוץ לגבולות־מצרים שימש להקמתה של חגורת־ביטחון מסביב למדינה וגם מקור של הכנסות, שמִמֶנוּ בעיקר את העבודות הציבוריות הנרחבות של מלכי השושלות ה18 וה19. הכנסות אלו באו משלושה סוגים של מיסים: א) מיסים בעַיִן, שכּללוּ תוצרת חקלאית ויבול־יער, כגון שמן, בשמים ועצי־בניה, שבחלקם לא היו מצויים במצרים כלל או היו נדירים בה; וכן גם מתכות, מוצרי־מתכת ובהמות; ב) מס עובד של בני הפרוֹבינציות הללו, שהועסקו בעבודות־המלך; עבדים ושפחות שנשלחו למצרים לעבודת־עולם הן כקניין־המקדשים והן כקניינה של הפקידות הגבוהה; נשים להרמונות־הנשים של המלך ושריו; ג) נערים לחיילות של המלך.

יורשי־תחותימס. כובד־המיסים, שהעיק על תושבי הפרובינציות של מצרים, גרם, שפעם בפעם נעשו בהן נסירנות לפרוק את עול־מצרים, ומשום כך נערכו מצד השלטונות המצריים מזמן לזמן מסעות צבאיים תכופים, שנועדו לדכא את המרידות והמהומות. אָמוֹנְחָתֶפּ II (בקירוב 1447—1420 לפסה״נ) ערך לכל הפחות שני מסעות לסוריה ולא״י; ובנו, תחותימס IV, הלך אף הוא לארצות אלו לדכא בהן מהומות.

תקופת אל־עַמארְנָה. מסוף המאה ה15 בקירוב מגיעות אלינו שמועות בדבר הפרעת הסדר והשקט בא״י ובסוריה לא מחמת מרידותיהם של המושלים המקומיים בשלטון המצרי, אלָא מחמת גורמים חיצונים. ממלכת־החיתים המתחדשת, שהלכה ונתחזקה, התחילה מַגברת את לחצה על מיתַּני, שנעשתה בתוקף המסיבות הללו בעלת־ברית של מצרים. משום כך היה שֻׁפִּלֻלְיֻמַ, מלך־החיתים, מעוניין לעורר מהומות בארצות־שלטונו של פרעה. אז התחילו גם השבטים הנוודים־למחצה, שנדדו בגבולות של ארץ־ישראל וסוריה או גם בפנים הארץ, מרגישים בחולשתם של המושלים המקומיים וניסו להיאחז בקביעות בשטחים שונים בתחומי־הישוב. מעמד מיוחס רכשו להם השבטים המכונים בתעודות של אותה תקופה בשם חַ׳פִּיר, ובמחוזות־הסְפָר גם בשם שֻׁת (בני־שת?) ואַחְ׳לָמֻ, מפּני ששימשו צבאות־עזר הן לנציבים המצריים והן למושלים המקומיים. נראים הדברים, שהשלטון המצרי לא הקפיד על שמירת השלום בין המושלים המקומיים. בסיכסוכים שביניהם הסתמכוּ מושלים אלה יותר ויותר על גדודים שכירים של ח׳פירוּ, שמצאו בכך אַמְתָלה להחריב ישובים שלמים ולבזוֹז ארחות־סוחרים. מצב פרוע זה, שבו נתגלה חוסר־האונים של מצרים, בא לידי ביטוי באוסף של התעודות האַכַּדיות מסוֹף המאה ה15 והרבע הראשון של המאה ה14, הידוּעות בשם „מכתבי אל־עמארנה״.

המכתבים הללו נכתבו ברובם ע״י המושלים המקומיים אל אמונחתפ III ואמונחתפ IV (בקירוב 1378—1361 לפסה״נ), וכמה מהם כוללים גם העתקי תשובותיהם של אלה האחרונים אל המושלים. הם מטפלים בראש ובראשונה במצב הביטחון הפרוע ובהאשמות ההדדיות, שטפלו המושלים זה על זה — האשמות, שלפיהן היו יריביהם עוזרים לח׳פירו לרשת את „ארצות אדוני המלך״. מלבד זה נדונות בהם שאלות אדמיניסטראטיוויות־כלכליות, כגוֹן תשלומי־המיסים ועבודת־המלך, הביטחון של ארחות־המסחר ותיקוני־דרכים. מן המכתבים הללו אנו למדים על התגבשותן של חטיבות מדיניות גדולות יותר מסביב למושלים מסויימים. מחטיבות אלו היו חשובות בעיקר: בדרום — אותן של שליטי אשקלון, גזר וירושלים; במרכז — של מושל־שכם, שקשריו אל הח׳פירו היו אמיצים ביותר; בצפון — של מושלי מגידוֹ, עכּוֹ וחצוֹר. בחלקה הצפוני של הפרובינציה המצרית כנען נתבלטה יותר ויותר מדינת אֲמוּרוּ בלבנון, ששאפה להשתלט על ערי חוף־הים במערב ועל דרכי־המסחר העיקריות לאשור

ולבבל במזרח. במרוצת־הזמן כבשה מדינת־אמורו בתוקף התפשטותה זו מעמד בלתי־תלוי למחצה ונעשתה מדינת־חַיִץ בין המצרים והחיתים. בעבר־הירדן הצפוני, מצפון לירמוך, מוצאים אנו כמה מדינות זעירות, שהיו נשמעות למרותו של שליט־דמשק, וביניהן מתבלטת זו של מושל־עשתרות, שהיה מסתכסך בתמידות במושל־חצור שבגליל העליון. מדרום לירמוך עדיין אין ניכרים סימנים של יחידות מדיניות, שהן מבוססות על ישובי־קבע, אך שומעים אנו, ששליט־דמשק היה ממונה גם על צבאות־העזר של חַ׳פִּירוּ ושׂוּ, שבאו, כנראה, מן השבטים, שהיו משוטטים בסביבות אלו.

התפשטות זו של הח׳פירו והשותו בחבלי הישוב הדליל בפנים הארץ ובאיזורים הסמוכים לסְפָר, נותנת מקום להנחה, שבתקופה זו חלה תחילתה של אותה חדירה, שמצאה את סיכומה בפרשת־הכיבוש שבספר־יהושע. החטיבות הישוביות־האֶתניות שבדרום א״י ובמזרחה: באדום, במואב ובעמון קדמו לעיקרו של הכיבוש הישראלי ובמשך זמן קצר נתלכדו חטיבות אלו ונעשו ממלכות לאומיות. עם זה חלה הסתננות מסויימת של שבטי־ישראל לעמק־יזרעאל ולהרי־הגליל עד ערי־החוף הפיניקיות במערב ועד ממלכת־האמורי שבצפון. וכך אנו מוצאים את השם „אָשֵר״ בתעודות מצריות מסוף המאה ה14 ומן התקופה שלאחר־מכן כשם של מקום בארץ־ישראל — כפי הנראה, בגליל המערבי, שאפשר יש לקשרו לשבט־אשר, שנחלתו היתה לאחר זמן בסביבה זו. על היאחזות זו הֵקֵלָה בסוף תקופת אל־עמארנה עוד מסיבה אחת: הרפורמה הדתית, שהונהגה במצרים ע״י אמונחתפּ IV (אַחְ׳נַאַתוֹן). רפורמה זו העסיקה את המלך ואת חצרו בענייני־פנים ובהתגוששות עם הכמורה המצרית החזקה, באופן שהשמירה על האינטרסים המצריים בפרובינציות שבאסיה נתרופפה. רמזים להתרופפות זו אנו מוצאים בתלונותיהם התמידיות של מלכי־כנען על חוסר העזרה המצרית — תלונות, שהיו מלוּוֹת הצהרות על נאמנותם לפרעה.

תקופת השושלת ה19. הלחץ מבחוץ והתרופפות השלטון מִבִּפְנִים הביאו בסופו של דבר לידי ירידתה של השושלת ה18 ולידי עלייתה של משפחת־מושלים חדשה — זו של השושלת ה19 (בקירוב 1313—1190 לפסה״נ). עם עליה זו התחילה למצרים תקופה של התחזקות והתפשטות חדשה, שסימניה ניכרו עד מהרה גם בא״י. מכונן־השושלת, רַעַמְסֵס I, מָלך רק זמן קצר, ולא היה סיפק בידו להפנות את לבו לענייני אחוזותיה של מצרים באסיה. אבל בנו ויורשו, סֶתִי I (בקירוב 1311—1290 לפסה״נ), נקט עוד בשנות־מלכותו הראשונות צעדים, שהיו מכוונים להחזיר את מרותה של מצרים על קדמת־אסיה.

לתכלית זו צריך היה סֶתִי להבטיח, קודם כל, את דרכי־התחבורה; ולשם כך הקים תחנות מבוצרות לאורך הדרך במדבר־סיני. סתי גם יצא למסע־ענשים על שבטי־השוסים שבאיזורי־הסְפָר של הארץ. בהמשך פעולותיו עבר סתי את ארץ־ישראל וכנראה התנגש עם החיתים בסוריה הדרומית. יש להניח, שעלה בידו להחזיר למצרים את כל ארץ־כנען, בעוד שמדינת אֲמוּרוּ בלבנון נכללה בינתיים בממלכה החי־תית. על חוף־הים פרש סתי את שלטונו לכל הפחות עד שפכו של נַהְר אֶל־כַּבִּיר. לפי ידיעה אחת דיכא סתי I ניסיון של מרידה בעמק בית־שאן, כשמלכי הישובים שבסביבה, פֶּחֶל, רחוב וִינֹעַם, ניסו לכבוש את מצודת בית־שאן מידי חיל־המצב המצרי. לזכר נצחונו זה הציב סתי בבית־שאן אֲסטֶלת־בזלת, שמספרת את כל פרשת המעשה. יתכן, שבמאורע זה קשורה גם אסטלת־בזלת שניה, שחלקה העליון נשבר ונעלם, ולפיכך אין לקבוע את זמנה בבי־רור, ושאף היא נמצאה במצודת בית־שאן, סמוך לאסטלה הראשונה. בה נזכרים **עפרו** — כנראה, בקשר לניצחון של פרעה.

רעמסס II והחיתים. מלחמת־קָדֵש. כשעלה על כסא־המלוכה רעמסס II (בקירוב 1290—1223 לפסה״נ),

חותמת־גליל עם דמותו של רעמסס השני, כשהוא קולע למטרה. נמצאה בבית־שאן

חידש מלך זה את מאמציו של סתי להרחיב את שלטונה של מצרים באסיה על כל השטחים, שהיו ברשותם של מלכי השושלת ה18. אך בתקופה זו שלטה בסוריה הצפונית והמר־כזית מדינת־החיתים החזקה, ולא ברית רופפת של מדינות־ערים קטנות כבימי תחותימס ויורשיו. במאמציו אלה ניסה רעמסס להסתייע בשַליטה של ארץ אֲמוּרוּ, שקיווה לפרוק מעליו את עול־החיתים בעזרתם של המצרים. בגידתו של בִּנְתִשְנַ, מלך־אמורו, בחיתים שימשה אות למלחמה חדשה בין החיתים והמצרים. בשנת־מלכוּתו החמישית (1285 לפסה״נ) עלה רעמסס II בראש ארבעה גדודים של חיל־רגלים וחיל־רכב על קדש שעל האָרְנָת מתוך ניסיון למגר בבת אחת את אחד ממרכזיו של השלטון החיתי בסוריה. בקרב הכבד, שנתלקח בין צבאות־המצרים ובין צבאות־החיתים לפני חומות־קדש, השתתפו יותר מ20,000 איש מכל צד. רעמסס מתפאר בכתובות שלו, שנחל ניצחון במלחמה זו, ונראה, שיש בהתפארותו מן האמת. אעפ״כ לא עלה בידו לא להשמיד את צבא־החיתים ולא לכבוש את קדש עצמה. למעשה הוכרח רעמסס לסגת למצרים והחיתים נשארו אדוני־המצב; ולא זו בלבד אלא שבעקבות נסיגתו של רעמסס החזירו החיתים לעצמם את השלטון על ארץ אֲמוּרוּ, ואף פלשו לדרום־מזרחה של ארץ זו ופשטו בארץ אֻפֶּ (דמשק), שגבולותיה השתרעו, כנראה, עד הירמוך.

ברית המצרים והחיתים. עוד כשש־עשרה שנה נמשכו יחסי־האיבה בין מלכות־חת ובין מצרים וקרבות היו מתפרצים מזמן לזמן בין שתי המדינות. לסוף באו שתיהן

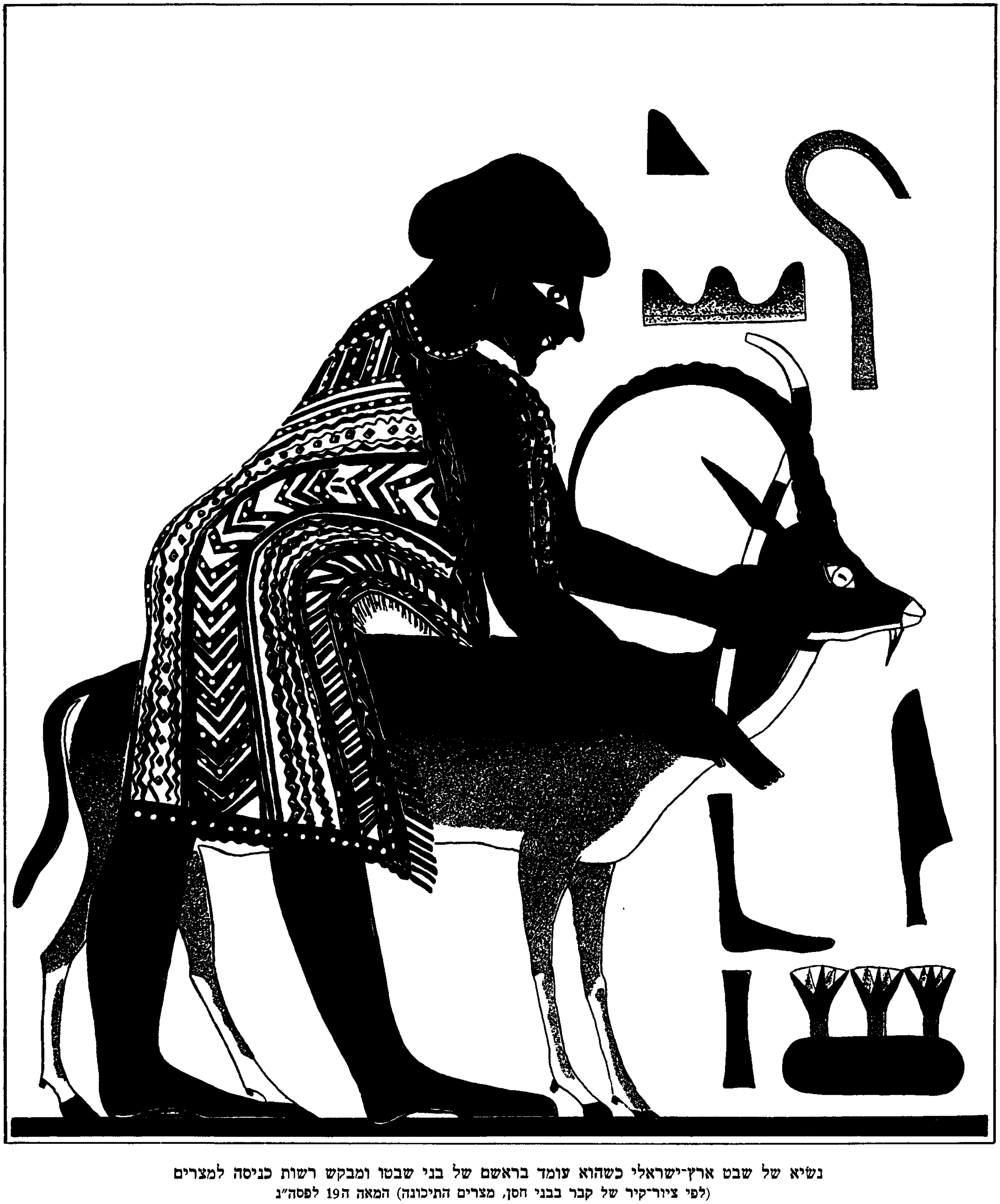
תקופת־הברונזה הקדומה: העי, אולם הארמון. במרכזו — בסיסי־אבן של עמודי־עץ, שעליהם נשענה תקרת־האולם

לכלל מסקנה, שלא היה משום תועלת במלחמה זו, שאַך התישה את כוחות שתיהן והכבידה על הנהלתה של מדיניות־חוץ מוצלחת. ובכן כרתו ביניהן ברית לשם עזרת־גומלים, שהנוסח שלה הגיע לידנו בשני טפסיו (המצרי והחיתי). נוסח זה הוא תעודה דיפלומאטית בינלאומית ראשונה, שכוללת סעיפים שונים, ובכללם סעיפים על איזון־הכוחות בין שתי המעצמות של אותם הימים. מבחינת השלטון בקדמת־אסיה קיימה הברית את המצב הקודם ואישרה את קו־הגבול, שכבר היה קבוע בימיו של סתי I. עד כמה שידוע לנו, שוב לא נשתנה גבול זה כל ימי־שלטונם של החיתים והמצרים בסוריה ובא״י. בדרך כלל הוא תואָם את תיאורי הגבולות של ארץ־כנען, שאותה התעתדו הכובשים הישראליים לרשת (במד׳ לד).

ה כ י ב ו ש ה י ש ר א ל י. הגבולות הללו, שהם למעשה גבולותיה של הפרובינציה המצרית כנען, שתחומה הגֵאוגרפי אפשר כבר היה מוגדר קודם כיבושם של המצרים, ציינו את השטח, שנעשה מטרה נכספת להתפרצות חדשה מן המזרח. לשיאה הגיעה התפרצות זו עם חדירתם של שבטי־ישראל לארץ. בנו ויורשו של רעמסס II, מֶ(ר)נֶפְתַּח (1223—1215 לפסה״נ), מספר באסטלת־הניצחון, שהקים בשנה החמישית למלכותו, שהיכה את כל אויבי־מצרים מסביב. הפיסקה המתייחסת אל א״י אומרת: „... נָבוזה כנען בכל רע, נלקחה אשקלון, נתפסה גזר, יְנֹעַם היתה כלא היתה, נָשַׁם ישראל — אין לו זרע, היתה ח׳ארו כאלמנה למצרים...״ מכאן ברור, שבאותה שנה כבר ישבו בני־ישראל בכנען — כלומר, כבר נסתיים אותה שעה השלב המכריע בפרשת היאָחזותם של הישראלים בארץ, כפי שהיא מתוארת במקרא.

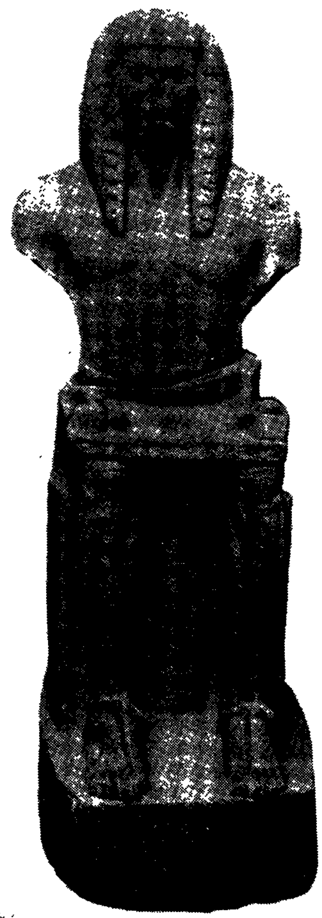
ספר יהושע מגולל לפנינו תמונה שלמה ואחידה של כיבוש עבר־הירדן המערבי וחלוקתו בין תשעה שבטים וחצי־שבט, לאחר שכבר נכבש עבר־הירדן המזרחי בימי משה, מן הארנון צפונה, וניתן לנחלה לשני שבטים וחצי־שבט. קטעים שונים במקרא (הפרקים הראשונים בספרי שופטים ודברים, הפרקים האחרונים בספר במדבר, פרקי־היחס בספר דברי־הימים א׳) נותנים יסוד לסברה, שלמעשה היה התהליך מסובך וממושך יותר מכפי שהוא מתואר בספר־יהושע, שבו נשתלבו כמה פרשיות, שנוגעות לזמנים שונים ולאיזורים שונים. עוד בתקופת אל־עמארנה ראינו את אותותיה הראשונים של חדירת שבטים עבריים, שכנראה היו גם ישראלים ביניהם, דרך הר־אפרים אל שטחי עמק־יזרעאל ואל הגליל התחתון. לזמן זה יש ליחס, כנראה, את זיקתן הגאוגראפית של כמה ממשפחות אשר, זבולון ויששכר לשטחים מסויימים בהר־אפרים, קודם התיישבותן הסופית של משפחות אלו בנחלותיהן שבצפון.

הפתרון של שאלת הכיבוש העיקרי קשור קשר אמיץ בנתונים הארכאולוגיים על הישוב בעבר־הירדן המזרחי, הדרומי והתיכון. מתוך חקירות על־פני השטח, שנערכו באדום, במואב ובגלעד, נתברר, שאין למצוא שרידים של ישובי־קבע באיזורים אלה מן המאה ה19 עד המאה ה14 לפסה״נ. מסתבר, שחבל־ארץ זה שימש תחום־נדודים לשבטי רועים ושוסים. רק מסוף המאה ה14 או מתחילת המאה ה13 מתגלים שוב בשטח זה ישובי־קבע עירונים, ויש להניח, שרק באותו זמן יכלו לקום כאן חטיבות מדיניות־ממלכתיות. דבר זה מתאַשר גם מתוך המסורת המקראית על המשא־ומתן, שהתקיים בין בני־ישראל ובין ממלכות אדום ומואב בדבר מתן מַעבר לראשונים דרך ארצותיהן, על סירובן של ממלכות אלו להיענות לישראלים ועל פנייתם של האחרונים, כתוצאה מסירוב זה, לדרך־עקיפים ארוכה במדבר, שהביאה אותם אל גבולות ממלכתו של סיחון מלך האמורי. גם השאלה בדבר זמן

נשיא של שבט ארץ־ישראלי כשהוא עומד בראשם של בני שבטו ומבקש רשות כניסה למצרים
(לפי ציור־קיר של קבר בבני חסן, מצרים התיכונה) המאה ה19 לפסה"נ

קיומה של מלכות־סיחון קשורה קשר אמיץ בזמן ייסודה של ממלכת־מואב, שהרי לפי במדבר כא, כו, נלחם סיחון במלך־מואב הראשון וכבש מידו את השטחים שמצפון לארנון. לפיכך יש לחשוב, שבני־ישראל השכילו לנצל את יחסי־האיבה, שנתקיימו בין שתי המדינות השכנות, כדי לפרוץ לעצמם דרך אל הגלעד ומשם לערבות־מואב. וכן יש לקבוע את זמנה של התפרצות זו, לכל הפחות, דור אחד אחר התכוננותן של מלכויות מואב ואדום, זאת אומרת: לערך ברבע הראשון של המאה ה13. בכיבוש זה נפלו ביד בני־ישראל שטחים נרחבים בגלעד ובבשן (מלכות עוג מלך־הבשן). ברורים פחות הם הקשרים בין כיבוש זה ובין כיבושו של עבר־הירדן המערבי, שהתחיל, לפי ספר יהושע, עם כיבושיו של יהושע בתחום יריחו והעי בכיוון להר־אפרים. הממצא הארכאולוגי בשני מקומות אלה אינו מתיישב יפה עם זמן כיבושו של עבר־הירדן המזרחי. יש שהסיקו מן החפירות שנערכו ביריחו, שהשכבה הכנענית האחרונה בעיר זו נסתיימה באמצע המאה ה14 בקירוב בחורבן קשה. מכאן ואילך באה הפסקה בקיומה של העיר, שנמשכה עד המאה ה9 — הפסקה, שמתאמת למסורת המקראית, שלפיה חלה הקמת יריחו בימי אחאב. ומה שנוגע להעי נתברר בהחלט, שהעי (היום א־תל) נדונה לחורבן קשה בזמן־המעבר מתקופת הברונזה הקדומה לתקופת הברונזה התיכונה. אח"כ נעזב המקום ועמד בשממתו עד תקופת־הברזל הראשונה. ישוב מאוחר זה הוא ישראלי טיפוסי, קצר־ימים וקטן־שטח. ולפיכך ברור, שבימי הכיבוש הישראלי, יהא התאריך שנקבע לו איזה שיהיה, עמדה העי בחורבנה. חוקרים הרבה ניסו ליישב קושי זה בהסברים שונים, אך עד היום לא נמצא לבעיה זו פתרון מניח את הדעת. לעומת זה מתיישב יפה החומר הארכאולוגי, שנמצא בהר־יהודה ושפלתו, עם פרק־הזמן המתאים לכיבושו של עבר־הירדן המזרחי. שכבות־השרפה, שמציינות את סופה של התקופה הכנענית ומפרידות בין השכבות הכנעניות והישראליות במקומות כגון בית־אל, לכיש, תל בית־מרסם (דביר?) ותל אל־חסי (עגלון?), שייכות, כנראה, לרבע השלישי של המאה ה13; ותאריך כולל זה מתאים גם להזכרת ישראל באסטלה של מרנפתה כעם היושב בארץ. אנו רשאים, איפוא, לקבוע את פרשיות־הכיבוש השונות במאות ה14 וה13 לפסה"נ. גם מתוך תגליותיה של הארכאולוגיה ניכר, שקרוב לסופו של פרק־זמן זה אירעו משבר ומפנה מכריעים בתרבותה החמרית של הארץ כולה. בישובים הרבה, ובעיקר בשפלה, נמצא, שהשכבה המייצגת את תרבות הברונזה המאוחרת מסתיימת בחורבן ובתבערה. ואילו השכבה שמעליה מעידה על פתיחתו של פרק חדש בתולדות התרבות של הארץ. כמו־כן ניכרת התפתחות גדולה ביישובם של החבלים ההרריים משני עברי־הירדן. אין ספק בדבר, שעכשיו

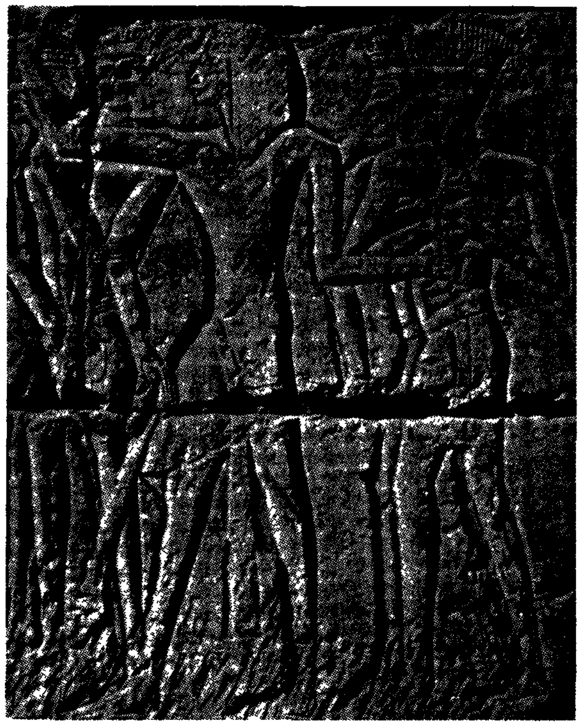
פסל של רעמסס השלישי. נתגלה בבית־שאן

אנו נמצאים בעצם התקופה של ההתנחלות הישראלית בארץ.

נראה, שבדומה למושלי השושלת ה18, לא החשיבו גם מושלי השושלת ה19 את שאלת השלטון הפנימי בארץ גופה, וכל עוד ניתנה להם האפשרות לקיים את מרותם על קווי־התחבורה העיקריים, שעברו בעמקי־הארץ, לא היו מעוניינים להתנגד לחדירת שבטים חדשים לארץ ולהיאחזותם בה. משום־כך, כנראה, אין אנו שומעים על התנגשות בין בני־ישראל ובין המצרים בתקופה זו ולא על שלטון מצרי למעשה בא"י. אך שלטון זה היה קיים — לכל הפחות, בנקודות־המפתח, כמו, למשל, בבית־שאן, שרעמסס III (בקירוב 1190—1159 לפסה"נ) בנה בה מקדשים חדשים וגם הציב בה את פסלו. ואף בימי רעמסס VI (באמצע המאה ה12 לפסה"נ) עדיין אנו מוצאים במגידו חפץ, שעליו חרותה כתובת־הקדשה מצרית לכבוד פרעה זה — מעין עדות לפירפורי גסיסתה של המרות המצרית בא"י לאורך דרך־הים. זוהי התעודה האחרונה, המקשרת את מצרים אל א"י עד שאנו מגיעים אל המאה ה10 לפסה"נ.

על ירידתו המוחלטת של כבוד־מצרים בעיני בני־הארץ כיובל שנים לאחר מכן מעידה „מגילת וֶן־אָמוֹן". הכוהן המצרי ון־אמון נשלח ממצרים לגְבַל כדי להשיג ארזים לצרכי המקדש בנוא־אמון. אך לא זו בלבד שמלכות־מצרים לא יכלה לצייד אותו בספינה רשמית ובחבר מְלַוים, באופן שהוכרח להמתין לספינה פיניקית, שתזדמן כדי להסיעו לגבל, אלא שסמך בעיקר על פֶסֶל עושה־ניסים, שהביא עמו, כדי להמירו בארזי־הלבנון. השליח סר לנמל דאר שבחוף השרון הצפוני, ושם נגנב ממנו מעט הכסף, שהיה בידו. דרך אגב מפיץ מאורע זה אור על החוק הבינ־לאומי של אותם הימים, שעליו מסתמך בדיאל מלך דאר בתשובתו לטענותיו של ון־אמון: שהשליט אחראי למה שנעשה בעיר, אבל לא למה שנעשה בספינות זרות בנמל. אחר הרפתקות מרובות מגיע השליח לגבל, ושם אין איש שם לב אליו. רק לאחר ימים מרובים ובעזרת אחד מבני אומנותו, נער נביא של זכרבעל מלך־גבל, הוא זוכה סוף־סוף להתקבל לראיון אצל המלך, ולאחר משא־ומתן ממושך והבטחת תשלום, הוא מקבל את הארזים שביקש להשיג.

עליית־הפלשתים. במחצה השניה של המאה ה13 התחילה תנודת־גויים חדשה, שבאה מארצות הים האגיאי מתוך פשיטתם של שבטי־היוונים הקדומים אל דרומו של חצי־האי הבאלקאני. אותות ראשונים של תנודה זו כבר ניכרים בימי מרנפתה, כשהתקיפו שבטי־לובים מן המערב ביחד עם גויי־הים, שבאו מכל ארצות־הים, את הדלתה הצפונית, והמצרים היכו אותם. אך עיקרה של נדידה זו נתגבש רק בסוף המאה ה13 ובתחילת המאה ה12, כשקמה תנועה רבת־מידות בים וביבשה לאורך החופים של הים־

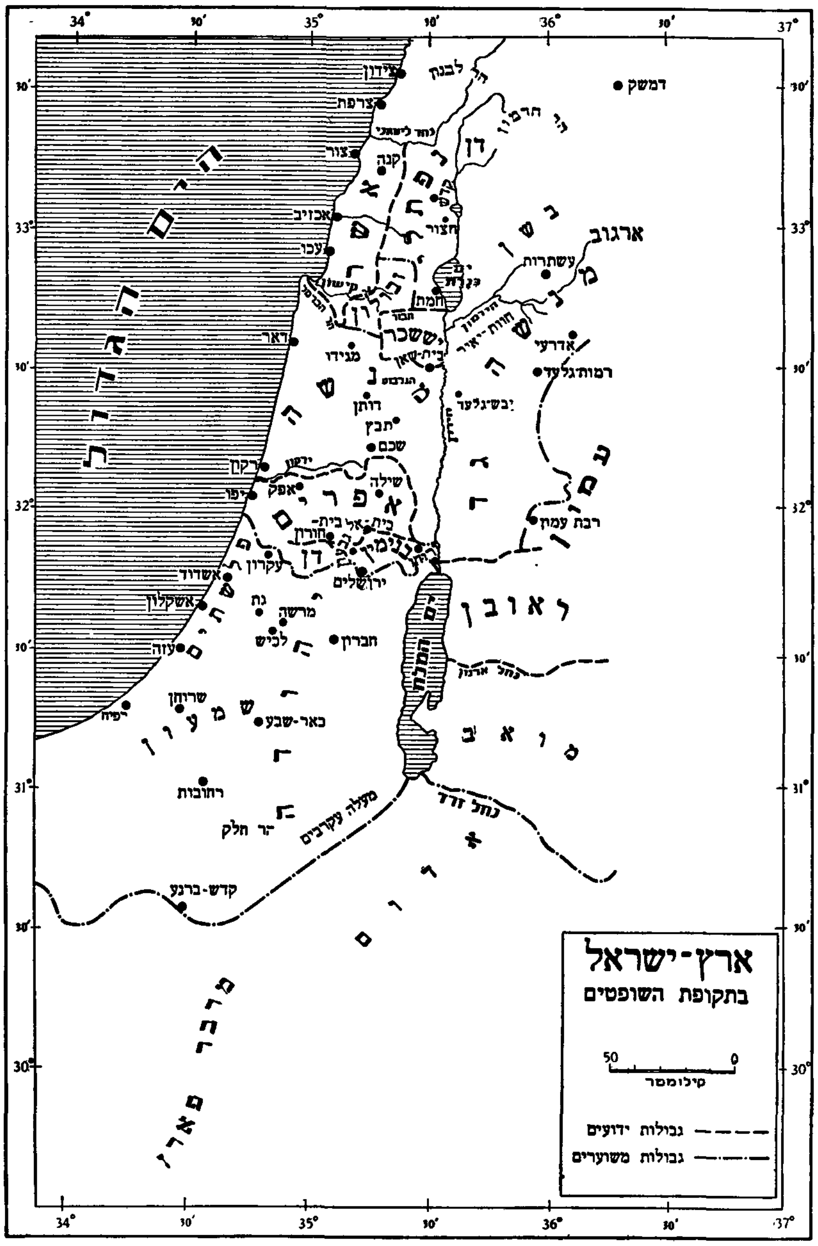
פלשתים שבויים מובלים על־ידי מפקד מצרי. מתוך תבליט לציון נצחונה של מצרים על גויי־הים שנמצא במֶדִינֶת־הַבּוּ (נוא אמון)

התיכון באסיה הקטנה, בסוריה ובא״י. מסע זה החריב את ממלכת־החיתים באסיה הקטנה, הֵשַׁם ערים ומדינות בסוריה, וביניהן את כַּרְכְּמִיש, אוּגָרִית, אַרְוָד וארץ־האמורי בלבנון, ולסוף הציף את הדלתה המצרית. בין העמים הללו נזכרים בפעם הראשונה בהיסטוריה העולמית **ה פ ל ש ת י ם**.

המהומות והסיכסוכים, שפרצו במצרים אחר מותו של מרנפתח, זיעזעו את השלטון המצרי. רק לאחר זמן הצליח רעמסס III להקים שלטון מרכזי חזק, והוא שהדף בשנות־מלכותו הראשונות את ההתקפה המרוכזת של גויי־הים על מצרים. מחמת מפלתם זו נתפזרו העממים הפולשים; הרבה מהם המשיכו בנדודיהם אל חלקו המערבי של הים התיכון, אך אחדים מהם נאחזו לאורך חופה של ארץ־ישראל. הפלשתים התיישבו לאורך החלק הדרומי של חוף זה, ואילו בחוף השרון נאחז חלק מן הסיקלים, שאותם מזכיר וֶן־אָמוֹן כבעלי העיר דֹאר. גם המקרא, המייחס את הפלשתים על הכפתורים, יודע איפוא את מוצאם מאיי הים האגיאי. בדרומה של פלשת נזכרים גם כרֵתים בימי דוד (נגב הכרתי). התיישבותם של הפלשתים בחוף א״י לא יכלה להיתקל בהתנגדות חזקה מפני שחבל זה כבר נתדלדל ביותר לאחר השלטון המצרי הממושך בו, ובעיקר מחמת היתרון של הנשק, שהיה בידי הפלשתים, הואיל ואלה הביאו עמהם נשק־ברזל, שכמותו עדיין לא היה נפוץ בארצות־המזרח, שעיקר תחמָשתן היה מברונזה. הפלשתים השתלטו על עמק החוף הדרומי; ומתחילה נקבעו מרכזיהם בעזה, אשקלון ואשדוד — סמוך לחוף ממש. אך במרוצת־הזמן נתפשטו לצפון ולמזרח, וכך נתגבשו שני מרכזים חדשים בשְׁפֵלה, אל מול המבואות העיקריים להר־יהודה: בגת ובעקרון. חמש הערים הללו נעשו ערי־מלוכה פלשתיות, והן נתקשרו בברית של חמשת סרני־פלשתים.

ת ק ו פ ת ה ש ו פ ט י ם. ביטולו הגמור של השלטון המצרי בכל חבלי־הארץ, ובחבלי החוף בכלל, העמיד את ממלכות־הערים הכנעניות מול הלחץ המתמיד של שאיפות־ההתפשטות הישראליות אל עבר איזורי־הארץ המפותחים יותר מבחינות הכלכלה והתרבות החמרית, בלא שהיו יכולים עכשיו לסמוך על תמיכה מצרית נגד ישראל. וכך באה ההתנגשות המכרעת בין שבטי הצפון והמרכז של ישראל ובין הכוח הכנעני המכריע — ממלכת יבין מלך חצור, שנעשה עכשיו ראש ממלכות־הערים בכנען (מלך כנען — שופטים ד, ב). קרב מכריע זה, שפרץ ב„ת ע נ ך ע ל מ י מ ג י ד ו״, שם קץ לממלכת־יבין, ועריה העיקריות נכבשו ע״י בני־ישראל. אך ניצחון זה, חוץ ממה שלא היה שלם, היו לו שתי פנים: מצד אחד נשמד הכוח הממלכתי, שעמד בפני שאיפת־ההתפשטות הישראלית בפנים־הארץ, ואילו מצד שני נשבר האירגון המדיני, שעלול היה לשמש תריס בפני ההתפרצויות מן החוץ: ממזרח (מעבר־הירדן לעמק בית־שאן ויזרעאל) ומדרום (מן השרון). האירגון הרופף של שבטי־ישראל, שהיה בו כדי לאחד לפרקים שבטים קרובים לבריתות־הגנה־והתקפה זמניות, עדיין לא היה מלוכד למדי כדי לקיים שירותי ביטחון והגנה רצופים, באופן שכנראה קרוב לסוף המאה ה12, סמוך לזמן שבו נעלמה ממלכת־חצור, באו התפרצויות עונתיות של בני־קדם לשבטיהם לשם שוד־הגרנות ומרעה צאנם ובקרם לארכה של דרך־הים: **עד בואך עזה** (שופטים ו—ז). סכנה זו עוררה כמה משבטי־ישראל למאמץ־התנגדות, שהעמיד את גדעון בראש משפחות־מנשה. ההתנגשות, שאירעה לרגלי גבעת־המורה, הסתיימה בתבוסתם של המדיינים, אך גדעון לא הסתפק בהדיפת הפולשים, אלא רדף אחריהם לעבר־הירדן עד עומק־המדבר, כדי לעקור את הרע מעיקרו. יש להוסיף, שפלישתם של בני־קדם מן המזרח סיכנה את מצב־ישראל לא רק בעֵבר־הירדן המערבי, אלא עוררה התפרצויות דומות גם בעבר־הירדן המזרחי. המואבים והעמונים ניסו לפרוץ להם דרך אל הירדן כדי להשתלט על השדרה ההררית של עבר־הירדן המערבי; ובני־עמון לחצו על הגלעד הישראלי. בהתמודדות זו, שנמשכה למעשה עד ימי ייסודה של מלכות־ישראל, גברה פעם יד הישראלים (אהוד, יפתח הגלעדי) ופעם יד אויביהם, שבערב התכוננותה של המלוכה הישראלית עלה בידם להתקרב עד יבש־גלעד, סמוך למעברות־הירדן. באותם הימים אנו שומעים לראשונה על הגורם, שהניע את בני לוט ומדין לפרוץ אל גבול־ישראל. גורם זה היו ההַגְרִיאים והשבטים המקורבים אליהם בדרום והארמים בצפון־מזרח, שמַחַץ התפשטותם אל הארצות הנושבות לאורך ה„קשת הפוריה״ הגיע באותה תקופה לשיאו.

ניסיון ראשון להקים ארגון מדיני־טריטוריאלי בניגוד לארגון השבטי־המשפחתי, שעליו התבססו חיי־ישראל באותה תקופה, כבר נעשה לאור הסכנה המדיינית בימי גדעון. לאחר שמת גדעון חשב בנו אבימלך לבסס ארגון זה על המיזוג של משפחת־אביו עם בעלי־שכם, אחי־אִמו, שהתייחסו על חמור אבי־שכם, והיו תושבי־הקבע בשכם עוד מלפני הכיבוש הישראלי. יתכן, שלכך נתכוון גם יפתח הגלעדי בַּתנאי, שהתנה עם אנשי יבש־גלעד, שיהיה להם לראש ולקצין. בתקופת אבימלך ויפתח לא הצליחו הנסיונות לריכוז. הפירוד והפילוג בין השבטים הכשילו כל ניסיון של הקמת ממלכה מאוחדת. ורק כשגדלה הסכנה הפלשתית ביותר בעבר־הירדן המערבי וסכנת העמונים ודומיהם בעבר־

הירדן המזרחי, הבשילו התנאים להק־
מת מלוכה בישראל.

ר א ש י ת ־ ה מ ל ו כ ה. — ש מ ו ־
א ל ו ש א ו ל. סמוך לאמצע המאה ה11 לפסה"נ התגברו הפלשתים על המחסומים האחרונים שלפני חבל ההר המרכזי של א"י, ולאחר מלחמת אפק כבשו והחריבו את שילה, מרכזם הדתי־הלאומי של שבטי־ישראל, והש־תלטו גם על אפרים ובנימין. שבטים אלה לא ידעו עד אז למעשה שלטון זר בנחלתם, והם הם שמהם יצאו רוב השופטים־המושיעים, שקמו פעם בפעם להציל את שבטי־ישראל מידי שוסיהם. בסביבה זו, בגבול אפרים ובנימין, חי ופעל האיש, שבתקופת שיעבוד קצרה זו זכה לעמוד במרכז החיים הציבוריים — שמואל הרואה, ובימיו קמה המלוכה בישראל. ברבע האחרון למאה ה11 זימנו המאורעות לשמואל את האיש, שיזמתו ופעילותו העלו אותו לדרגה של מנהיג־הדור.

עלייתו של נחש מלך בני־עמון על יבש גלעד, שתושביה היו קשורים קשרי־משפחה במשפחות־בנימין, עו־ררה את שאול, מגיבורי־החיל שב־גבעת־בנימין, לצאת להצלת העיר בראשן של חבורות־מתנדבים. ע"י תמרון־הפתעה עלה בידי שאול להכות את העמונים מכה רבה, והצלחה זו עודדה אותו בשאיפתו להרחיק בכוח־הזרוע את הכובשים הזרים גם מנחלת שבטו בעבר־הירדן המערבי. בהתאם לכך התנפל יונתן בנו על נציב הפלשתים בארץ־בנימין והיכה אותו. משלחו הפלשתים משלחת־ענשים, חזר שאול על טכסיסי־ההפתעה שלו ושיחרר את כל הר יהודה ואפרים מסכנת השיעבוד הפלשתי. עכשיו העביר שאול את חזיתות־המלחמה אל מחוזות־הספר של נחלות־ישראל מתוך מגמה לשחרר את השבטים המשועבדים, להרחיב את שטח ההתיישבות ולהשיג קו־הגנה יעיל מפני ההתפרצויות של השכנים — של הפלש־תים במערב, של העמלקים בדרום ושל בני־לוט ובני־קדם לשבטיהם במזרח. כמה רמזים מעידים, ששאול עדיין לא היה יכול לבטל את הסדר הפאטריארכאלי־השבטי המסרתי, והשתדל לנצלו לטובת ליכוד היחידות המשפחתיות לחטיבה לאומית אחידה. עיקר משענתו היה שבטו, שבט־בנימין, שבמרכזו, בגבעת־בנימין, ישב. שאול ביצר את המקום, ושרידי־מצודתו נתגלו בשעת החפירות, שנערכו בגבעה. ביד שאול עלה לאסוף גדוד־צבא נבחר, שבני־משפחתו היו בו הגרעין העיקרי ושבראשו עמד דודו של שאול, אבנר. מן המקראות אין לקבוע שום גבולות גאוגראפיים־מדיניים מדוייקים למדינה בתקופה זו; ויתכן, שלא היו גבולות כאלה, ותחומי שליטתו של שאול נזדהו פחות או יותר עם תחומי התיישבותם של שבטי־ישראל המרכזיים והדרומיים בצירוף ארץ־גלעד. בתחומים אלה שאף שאול לעקור מן השורש את האירגונים האוטונומיים הזרים, שהיו עלולים לשמש משענת לכובשים מן החוץ. נראה, ששאו־ית הברית של ערי־הגבעונים התנגדה בכוח לביטול זכויותיהם, שנשענו על הסכם קדום עם שבטי־ישראל. קצתם נפלו ביד שאול וקצתם ברחו, כנראה, לתחומי־פלשתים (שמו"ב ד, ג) או הוגלו (דהי"א ח, ו). רק לאחר כמה שנים נתאוששו הפלשתים עד כדי כך, שחידשו את נסיונם להשתלט על השטח היש־ראלי. צבאות־היריבים התנגשו בעמק־האלה, וגם הפעם הצליחו הישראלים להדוף את הסכנה הפלשתית.

ש א ו ל ו ד ו י ד. בקרב זה נתבלט לראשונה דויד מבית־לחם יהודה כגיבור מצליח. במשך זמן קצר כבש לו דויד מעמד חזק בצבא העממי ואף נעשה חתן־המלך. אך הפופולאריות, שזכה לה דויד, מצד אחד, והקשיים, שבהם נתקל שאול בהטלת משמעתו על המדינה, שהיתה עדיין מפוררת למשפחות ולשבטים, מצד שני, עוררו בהכרח את

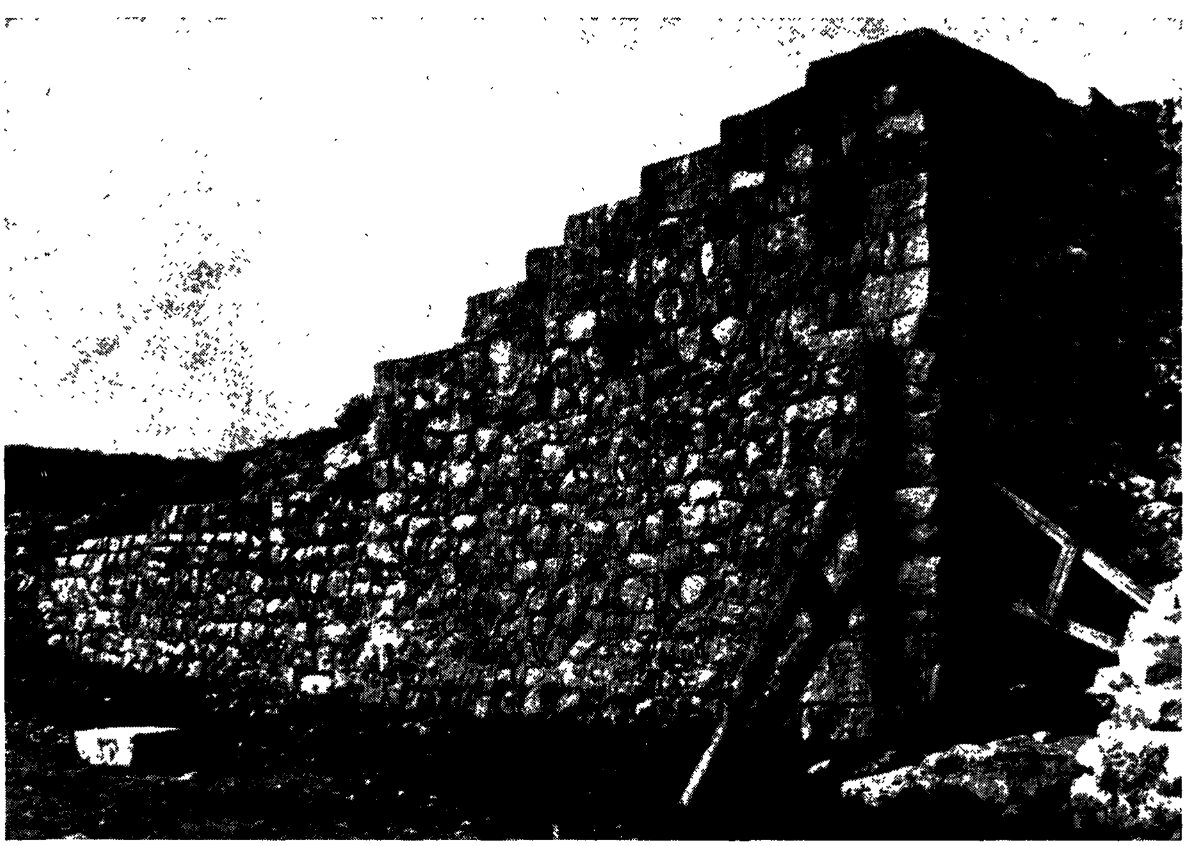
חשדנותו של שאול כלפי דויד, ובסופו של דבר הביאו לידי קרע גלוי בינו ובין דויד, שבו ראה המלך מתחרה־בכוח לשלטון על כל ישראל. חשדנות זו של שאול נתחזקה גם ע"י העובדה, שבשבט יהודה, שאליו נשתייך דויד, סירב להכיר בהגמוניה של שבט בנימין (שבטו של שאול), הקטן ממנו — סירוב, שנסתייע ע"י מצבו הגאוגראפי של שבט יהודה, שבין תחומו שלו ותחומו של שבט בנימין חצצה רצועת היבוסי, יושב ירושלים.

לאחר שברח דויד מפני שאול, עלה בידו ללכד סביבו גדוד משלו, שקיבל עליו תפקידי שמירה וביטחון בגבולות יהודה במערב ובדרום. אולם דבר זה הוסיף לחַדד את היחסים בינו ובין שאול והצבא הרשמי של ישראל. בסופו של דבר הוכרח דויד לצאת עם גדודו מן הטריטוריה הישראלית ולבקש לו מקלט אצל אכיש מלך גת. כוואסאל של מלך גת נמסר לו, לדויד, מקום־סְפָר בצִקְלַג, בחלקו הדרומי־המזרחי של השטח הפלשתי. דויד ניצל את מצבו זה במלחמות עם העמלקי, כדי לרכוש את לבם של זקני־יהודה ושל המשפחות הנלוות על יהודה בדרום־הארץ. גם הפלשתים ידעו לנצל את התרופפותה של המדינה מחמת הסיכסוכים הפנימיים הללו, וכשניסו לכבוש את השטח הישראלי החפשי, והפעם מצד צפון, כלומר, מצד עמק־יזרעאל, ניגפו הישראלים לפני הפלשתים, נמלטו להר הגלבוע והרבה מהם — ובכללם שאול ושלושה מבניו — נפלו שם בידי אויביהם, שרדפו אחריהם והדביקום. נראה היה כאילו הקיץ הקץ על עצמאות־ישראל בעבר־הירדן המערבי; הפלשתים, שהיו סבורים, שנעשו שליטי־המצב בישובי־ישראל שביהודה ואפרים, לא מחו בידי דויד, שחשבו אותו לוואסאל שלהם, אף כשהעתיק את מושבו לחברון. עכשיו נשאר אבנר האישיות המרכזית, שנלחם על חירות־ישראל, והוא העביר את המרכז למחניים שבעבר־הירדן המזרחי והמליך שם את אֶשְׁבַּעַל בן שאול. להלכה היו קשורים בממלכת אשבעל גם בנימין ואפרים וגם הערים של עמק־יזרעאל, שהיו נשמעות לשלטונו של אביו. נסיונם של הפלשתים בימי־שאול לימד אותם שלא להתערב בעניינים של השלטון הפנימי בהרי־ישראל, כל־זמן שהשליטים המקומיים לא גילו התנגדות אקטיווית למרותם. משום כך גם לא הפריעו להתמודדות הכוחות בין דויד ובין אשבעל, ואף לא לדויד עצמו בשנות־מלכותו הראשונות על כל ישראל לאחר שנהרגו אבנר ואשבעל. עוד בימי המשא־ומתן עם אבנר על איחודה של הממלכה תחת שלטון דויד, נקט זה האחרון צעד, שהיה מכוון להקנות לעצמו ירושה חוקית של מלכות־שאול: הוא דרש, שתוחזר לו אשתו הראשונה — מיכל בת שאול —, שניתנה בפקודת שאול לאיש אחר (שמו"א כה, מד), ודרישתו נתמלאה.

דויד מלך־ישראל. רק בשנה השמינית למלכותו של דויד, לאחר שכבש את ירושלים היבוסית ועשאה בירת ממלכתו החדשה, ואפשר גם פסק אז מלהכיר בריבונותם של הפלשתים, עלו הצבאות הפלשתיים על יהודה והגיעו עד בית־לחם וכמעט עד שערי־ירושלים (עמק רפאים). במלחמה זו וגם במלחמה שלאחריה (ב„בכאים") היכה דויד את הפלשתים. במלחמה השניה הדף אותם אל השפלה ואף לקח מהם את גת ואת אגפיה והקים קו־הגנה חדש, שהגיע עד גזר ועקרון. כוחם של הפלשתים נשבר ע"י כך במידה, ששוב לא עלה בידם להחריד את שלומה של הממלכה הישראלית. ועם שיחרורו של הר־יהודה כולו ע"י כיבושה של ירושלים ניתנה האפשרות לדויד להעלות את ארון־הברית מגבעת קרית־יערים לירושלים ולהעניק לעיר־ממלכתו החדשה גם קדושה של מרכז דתי, נוסף על חשיבותה כמרכז מדיני־חולוני. בסידורים אלה יצא דויד למעשה בעקבותיו של שאול קודמו, ששאף להבליע ולהטמיע את הערים הזרות שבקרב ישראל בתוך המדינה הישראלית, ותבוסת־הפלשתים האחרונה והמוחלטת פתחה לפניו את הדרך להנהיג שיטה זו וכן להרחיב את שלטונו מחוץ לתחומי־ההר. במשך השנים שלאחר מכן אנו רואים אותו מבליע ומסדיר בתוך מדינתו את העמקים, שישובם היה ברובו ישראלי, אע"פ שערי־המצב שבהם היו כנעניות. כך הפכו לשטחים ישראליים רצופים השטחים של צפון־השפלה, השרון ועמקי יזרעאל ובית־שאן. משם עבר דויד לעבר־הירדן המזרחי, והשתלט על השטחים הישראליים והמעורבים בגלעד ובבשן.

מדיניות־החוץ של דויד. הכללה זו של שטחי עבר־הירדן בתחום־ממלכתו הביאה את דויד לידי התנגשות עם עמון ומואב, שניסו אף הם להשתלט על שטחים אלה. לעזרת עמון באו גם מלכויות־ארם, שהקימו ברית של מדינות קטנות, ובראשה מלכות ארם־צובא. כתוצאה ממלחמותיו של דויד בעמים אלה נספחו למלכות־ישראל לא רק אדום, מואב ועמון, אלא גם המחוזות הארמיים שבדרום סוריה ובמרכזה, ובכללם ארם־דמשק וארם־צובא, באופן ששלטונו של דויד התפשט עד גדות הפרת במדבר הסורי ועד מלכות חמת בסוריה התיכונה. בהמשך הכיבושים נכללו במדינה הישראלית גם המחוזות של שבטי־הצפון וחלק משטח העורף של מלכות־הצידונים. ממלכת־ישראל הפכה עכשיו לאימפריה, שהשתרעה ממדבר־ערב, ים־אילת ומדבר־סיני בדרום עד גבולה של ממלכת־חמת החיתית ועד הערבה של הפרת בצפון; מתחומים רחבים אלה של מלכות־דויד יצאו רק הרצועה של ערי־החוף הפיניקיות בקצה־הצפון ורצועת־הפלשתים בקצה־הדרום.

התפשטות כבירה זו נתאפשרה באותה תקופה מתוך מסיבות מדיניות מיוחדות. אחר גלי־הנדידה של תחילת המאה ה12, שהחריבו את מלכות־החיתים והחלישו את כוחה הצבאי של מצרים, באה תקופה של ירידה ורפיון לכל המעצמות של המזרח התיכון. במצרים פעלו בצד גורמים מן החוץ גם גורמים פנימיים, שרופפו את המשטר המרכזי ופוררו את הארץ לכמה מדינות, שהיו בפועל עצמאיות. העליות של שבטי־הארמים על חלקה המזרחי של ה„קשת הפוריה" התישו גם את כוחותיהן של בבל ואשור. באשור נוספו על כך — לאחר ימי הגדולה הזמנית של תגלת פלאסר I (בקירוב 1100 לפסה"נ) — סיכסוכים פנימיים. במסיבות אלו נעשה דויד שליט בעל משקל בשדה המדיניות הבינלאומית. הוא בא בבריתות עם שכניו המלכים. חִירָם מלך־צידונים, שישב בצור, סיפק לו חמרי־גלם ואומנים; ותוֹעִי מלך חֲמָת עשה עמו יד אחת כנגד הארמים, שהתנכלו לשניהם. גם כמה ממלכויות־ארם הקטנות קיבלו עליהן חסות ישראלית, כגון גשור, שאת בתו של מלכה נשא דויד לאשה. ובאחת מן המדינות הנכבשות אנו שומעים על חיזוקו של בית־המלוכה לשעבר ע"י התחתנות בבית־דויד: נעמה, נכדתו של נָחָשׁ, מלך בני־עמון, נישאה לשלמה, יורש־העצר של מלכות־ישראל.

מגדל וחלק מן החומה המזרחית של עיר־דויד (העופל) בירושלים

מדיניות־הפנים של דויד. כוחו של דויד היה גדול גם באירגון מבפנים. עוד בתחילת ימי־מלכותו דאג להקים גרעין של צבא תמידי, שמתחילה היה מורכב מחיילים מועטים מבני שבטי שמעון, יהודה, בנימין ואפרים או ממשפחות־הזרים, שישבו בסביבה הקרובה. אלה היו למעשה „שלושים הגיבורים אשר לדויד” ועליהם נוספו לאחר זמן עוד שלושים גיבורים, שברובם באו מעבר־הירדן המזרחי. בתקופה מאוחרת יותר במלכותו נתארגן גדוד של שכירים זרים, ה„כרתי והפלתי”, שבראשם עמד, כנראה, בתחילה אִתַּי הַגִּתִּי. במחצה השניה של מלכות־דויד היה הממונה על כל הגדודים הללו בניהו בן יהוידע. שר־הצבא הראשי, שפיקד גם על הצבאות שגוייסו מקרב העם וגם על הגדודים הקבועים, היה יואב בן צרויה ממשפחת דויד, שעמד על משמרתו זו בכוח ובגבורה וסילק כל מתחרה מסוכן לעצמו, כגון אבנר בן נר ועמשא בן יתר. ומה שנוגע לאדמיניסטראציה האזרחית, יש לשער, ששימשו לו, לדויד, לדוגמה, ירושלים היבוסית וערי־המלוכה הכנעניות שבסביבה. מתוכן בא כנראה גם חלק ניכר מן השרים (עבדי־המלך), כגון שַׁוְשָׁא הסופר, ששמו מעיד על מוצאו החורי, חוץ ממנו נתמנה כמזכיר יהושפט בן אחילוד וכממונה על המס — אדורם. קרוב לסוף־ימיו ערך דויד מיפקד של תושבי־הממלכה לצרכי מס וגיוס, וכדי לעשות את ירושלים מקדש־מלך ובית־ממלכה כאחד, התחיל בהכנות להקמתו של מקדש מרכזי לאלהי־ישראל בהר־המוריה, ואף צבר לתכלית זו חמרי־בניין, זהב וכסף. עם זה הרים לדרגה של מעמד מיוחד את הלויים (דהי"א, כג—כד). בירושלים גופה הוטלו עליהם עבודות־העזר לכהונה המרכזית, כלומר תפקידי המשוררים והשוערים במקדש. מחוץ לירושלים הוקצו להם ערי־מושב מיוחדות — „ערי־הלויים”. ערים אלו היו מרכזים שבטיים או אדמיניסטראטיוויים וגם ערי־מסכנות מרכזיות. בעיקרן היו אלו הערים, שנכבשו מקרוב מידי הכנענים. תפקידיהם של הלויים בערים אלו היו מינהליים ודתיים־משפטיים כאחד.

בעיית הירושה. שאלת הירושה של כיסא־המלכות נתעוררה בימיו האחרונים של דויד. לפי המסורת הממלכתית היה יורש הכיסא בנו בכורו של המלך. לאחר שנהרג אמנון הבכור תפס את מקומו אבשלום בן מעכה (בת תלמי מלך גשור), וכפי הנראה, ראה בו גם דויד את יורשו החוקי. ואולם גורמים שונים, שהתנגדו לדויד, היו מעוניינים לסכסך בינו ובין אבשלום ולסוף עוררו מרידה, שהעלתה את אבשלום על כיסא־המלוכה. אחר כשלון המרד והמתת אבשלום תפס את מקומו של יורש־העצר אחד מבניו הצעירים של דויד, שלמה, בנה של בת־שבע או בת־שוע, שכנראה לא היתה ישראלית, אלא מבנותיהם של תושבי ירושלים היבוסיים, אע"פ שחלק ניכר מן השרים והעם נטו אחר אדוניהו בן חגית, שלפי סדר־הבכורה היה צריך להיות היורש לאחר שמת אבשלום.

שלמה והנהלת־המדינה. שלמה ירש מאביו מדינה גדולה, שכללה מלבד השטחים הישראליים גם את אדום, מואב ועמון, ארם־צובא, והמלכויות הארמיות הקטנות, שמלכיהן נכנעו למרותו והכירו בו את שליטם העליון. שטחים אלה כללו את מדבר־סוריה עד נהר־פרת (מל"א ה, ד). בשטחים הישראליים קיים שלמה למעשה את החלוקה האדמיניסטראטיווית, שכנראה, כבר הונהגה בימי דויד, פרט לתחום הנציבות של שבט אשר, שעליו נספח שטחה של

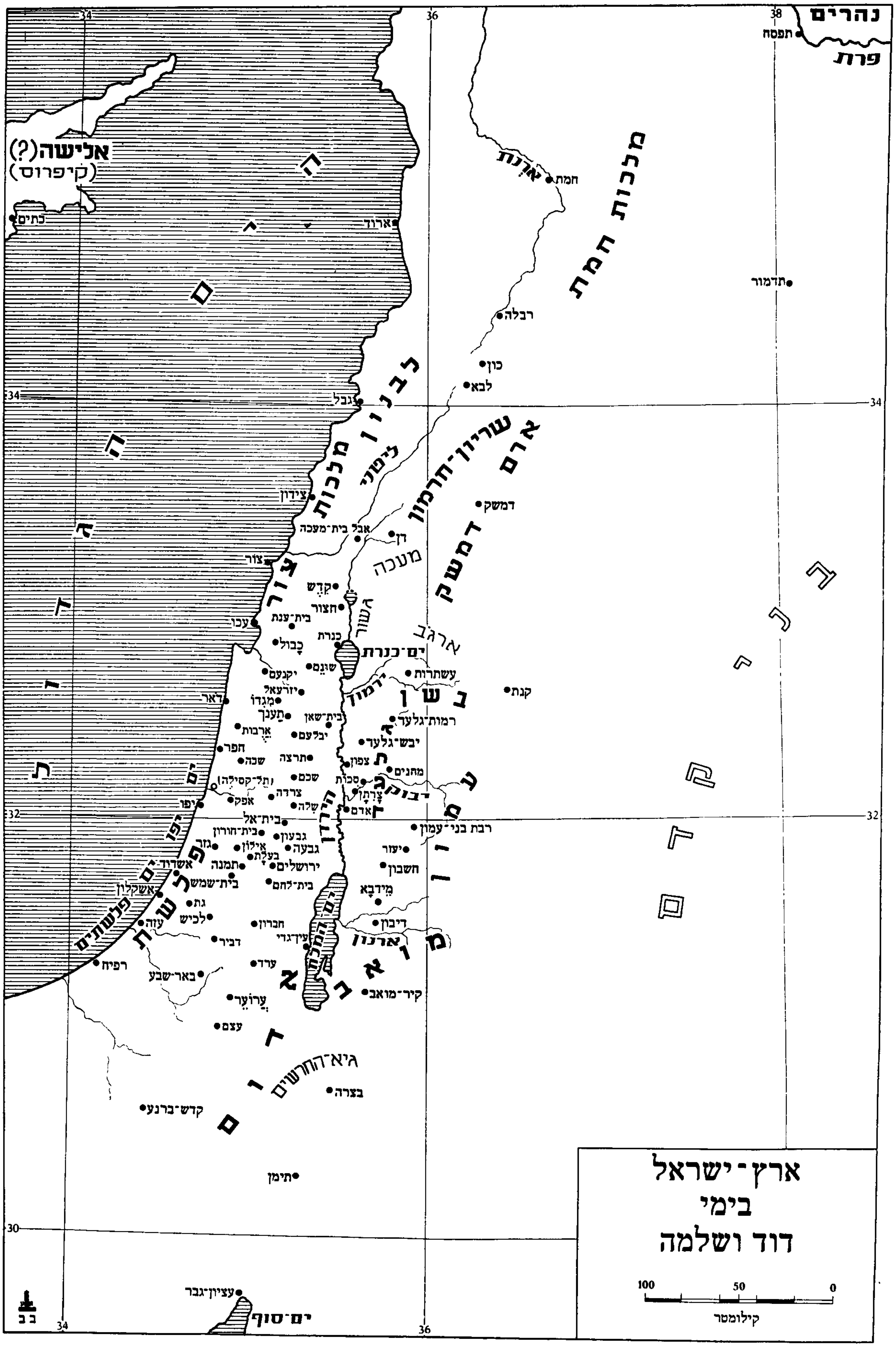

מגידו. אורוות מן התקופה הישראלית

בְּעָלוֹת, כנראה, כפיצוי על מסירתה של ארץ־כָּבוּל לצורים. גם באירגון המינהל של המדינה הלך שלמה בדרכי אביו. הוא השאיר בכהונתם כמה משרי אביו, ומשרות אחרות הוריש לבניהם של השרים, שנפטרו בינתיים. הוא גם שיכלל את המנגנון האדמיניסטראטיווי ע"י מסירת תפקידים שונים מסוג אחד לידיו של שר אחד (בימי דויד נמצאו תפקידים כאלה בידי שני שרים — אפשר מחמת ההתחרות והמריבות בין המשפחות; כך היו שני כהנים ראשיים ושני מפקדים על הצבא), וע"י קביעתם של כמה תפקידים מרכזיים נוספים, שגם להם מינה שרים מיוחדים, כגון השרים „על־הבית" ועל־ה„ניצבים" [הנציבים]. כמרכן דאג לחזק את השפעתו בנציבויות הישראליות ע"י מסירתן של נציבויות אלו לחתניו ולמקורביו.

כ ל כ ל ה. שלמה דאג לביצור מעמדה של המדינה ע"י פיתוחם של מפעלים כלכליים חדשים, שהיו עלולים להגדיל את הכנסתה בדרכי־שלום ולאפשר לו ביצוע של תכניות נרחבות. הביטחון, שהשתרר במדינה ועל גבולותיה עם התכוננותו של משטר מרכזי חזק, איפשר לחקלאים להרחיב את השטחים המעובדים, לשכלל את השיטות של ניצול־הקרקע וליצור ע"י כך עודף ניכר של תוצרת חקלאית. בחלקו הגדול שימש עודף זה מס־בעין לכלכלה של בית־המלך, צבאו ומפעליו. כיבוש המכרות בערבה שמדרום לים־המלח, בעבר־הירדן ובבקעת־הלבנון נתן בידי המלוכה אוצרות־מתכת יקרים (ברזל ונחושת), ששימשו לא רק לתצרוכת הפנימית במפעלי־שלמה המרובים, אלא גם כאמצעים של חליפים בסחר־החוץ. לשם הפקת כמויות גדולות של נחושת היה צורך במקום־תעשיה מרכזי גדול, שבו תיעשה הצריפה באמצעים משוכללים יותר משהיו בידי הנפחים הבודדים. הטכנאים מצאו כאן מקום לחבר את התעשיה עם המסחר ולבנות בית־מצרפות עצום (לפי מושגי־התקופה) במקום חדש, שתנאיו האקלימיים התאימו לצורך זה, ועם זה היה סמוך לחוף מפרץ־אילת (עקבה), על הנתיב של סחר־הים העתיק אל הארצות, שמהן הובאו שכיות־חמדה שונות, כגון זהב, שנהב ואבנים טובות. שלמה השכיל לנצל את מצב ארצו גם כדי לפתח סחר־ביניים (טראנזיט) בין מצרים וקידמת־אסיה. את הסוסים מקיליקיה (קְוֵה) היה מוכר למצרים, ואת המרכבות המצריות — למלכי החיתים והארמים. מקומה של א"י איפשר לשלמה לשמש מתווך גם בסחר הים והיבשה בין ארצות־ערב ובין שכניו הצפוניים. במסיבות אלו היה קשור, ודאי, גם ביקורה של מלכת־שבא בירושלים.

ב נ י ה ו ב י צ ו ר. העושר הרב, שזרם לאוצר־המדינה, נתן לשלמה אפשרות לבצע תכנית־בניה נרחבת, הן כדי לפאר את עיר־ממלכתו והן לתכליות מעשיות יותר בערי־השדה. ירושלים עצמה נתפשטה לצד צפון, ואפשר, במידה מסויימת, אף לצפון־מערב. בה הוקם בית־המקדש הגדול על כל עזרותיו ולשכותיו, שבנייתו נמשכה שבע שנים. מערכת הבניינים הללו נבנתה בהר שמצפון לירושלים של ימי דויד, במקום שבו כבר הקים דויד, לפי המסורת, מזבח לה' בגורן אֲרַוְנָה היבוסי (שמו"ב כד; דה"ב ג, א). בין בית־המקדש ובין העיר נבנה במשך שלוש־עשרה שנה בית־המלך, על כל בנייניו, ובכללם בית יער־הלבנון. בערי־

ארץ־ישראל
בימי
דוד ושלמה
100 50 0
קילומטר
נהרים
תפסח
פרת
מלכות חמת
חמת
תדמור
רבלה
כון
לבא
אלישה(?)
(קיפרוס)
כתים
ארוד
גבל
מלכות לבנון
ארם דמשק
שריון־חרמון
דמשק
צידון
אבל בית־מעכה
דן
מעכה
צור
עכו
קדש
חצור
כנרת
ים־כנרת
ארגב
עשתרות
קנת
בשן
רמות־גלעד
יבש־גלעד
מחנים
רבת בני־עמון
חשבון
מידבא
דיבון
ארנון
קיר־מואב
מואב
עמון
ים המלח
ירושלים
בית־לחם
חברון
עין־גדי
ערד
באר־שבע
ערוער
עצם
גיא־החרשים
בצרה
קדש־ברנע
תימן
אדום
פלשת
ים פלשתים
עזה
אשקלון
אשדוד
גת
לכיש
דביר
רפיח
יפו
גזר
בית־אל
שכם
תרצה
מגדו
תענך
דאר
בית־שאן
יזרעאל
הירדן
ירמוך
יבק
עציון־גבר
ים־סוף

השדה בנה שלמה מבצרים, בעיקר להגנת דרכי־המסחר הראשיות. דבר זה אנו למדים מרשימת הערים הנזכרות במל"א ובדה"ב, שקצתן שימשו עמדות־מגן בדרך לירושלים (בַּעֲלָת, היא קרית־יערים, ובית־חורון עליון ותחתון) וקצתן שימשו להגנתה של דרך־הים (גזר, מגידו, חצור). בערים המבוצרות הללו כונן שלמה אוצרות מזון ומצרכים לשימוש המדינה וצבאה, שבשבילם בנה מסכנות, וכן יִחד ערים מסויימות לשיכון של חיל־הרכב ושל הסוסים, שבהם סחר. דוגמה נאה לעיר־רכב כזו גילו לנו החפירות במגידו, שבה נמצאו כמה קבוצות של בניינים, ששימשו כאורוות, וכנראה, נתחלקו לפי יחידות מסויימות של חיל־הרכב. כל אורווה נבנתה באופן, שהיו בה שלושה מרחבים מקבילים; בשני המרחבים הקיצונים אוכסנו הסוסים ובאמצעי אוחסנו המר־כבות. לפני אחת מקבוצות־הבניינים הללו היה מגרש נרחב, שכנראה שימש מקום אימון לסוסים. מערכת זו היתה קשורה אל פִּיר עמוק, שירד אל מנהרה תת־קרקעית, ומנהרה זו הוליכה אל מעיין־מים (במערה מחוץ לעיר), שיכול היה לשמש את העיר בימי־מצור.

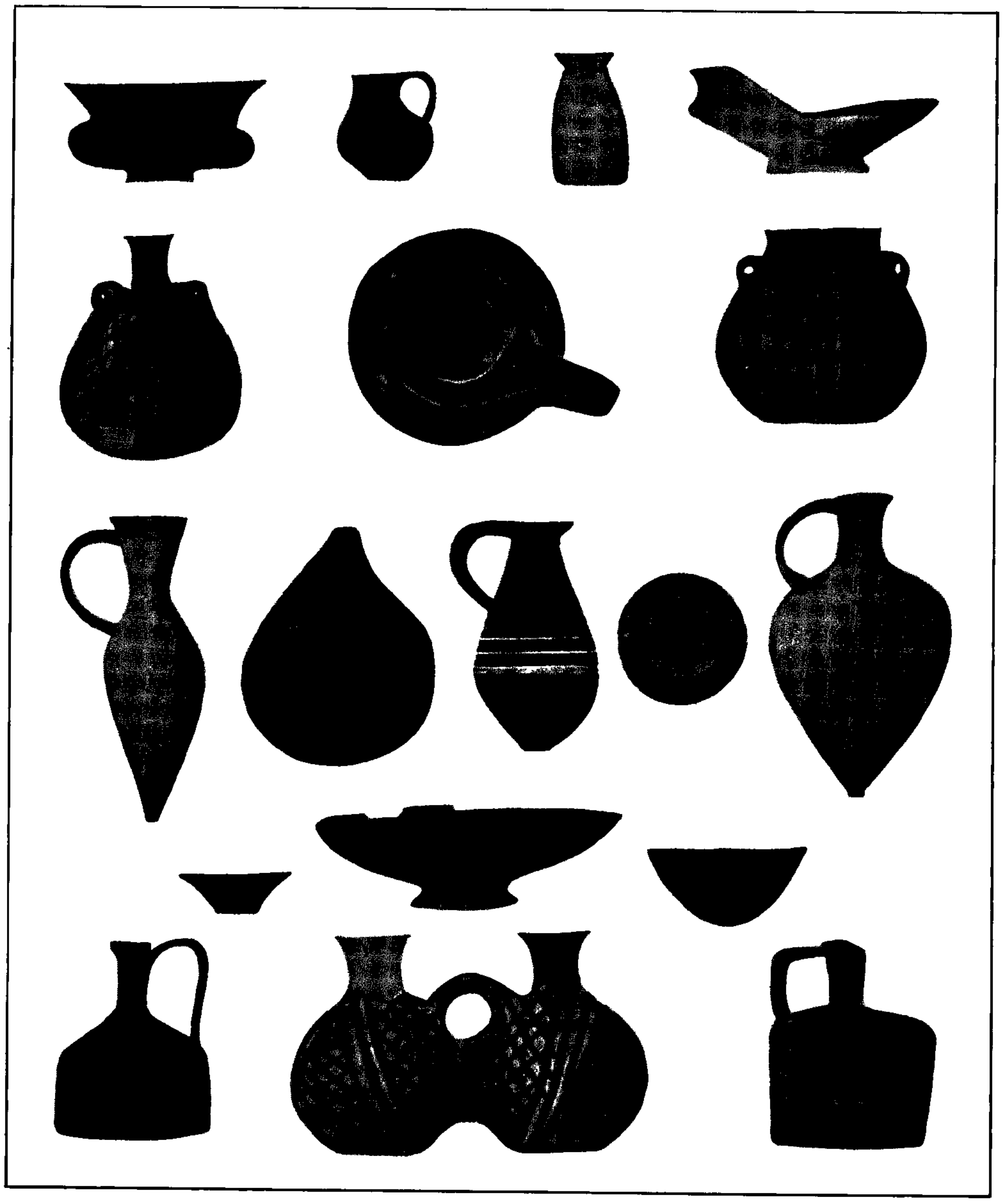
צבא. אע"פ שכמעט אין אנו שומעים על התפרצותן של מלחמות בימי־שלמה, ידע מלך זה לתת יתר־כוח לצבאו ע"י אירגון של חיל־מחץ חזק בצורת יחידות של חיל־רכב. חיל כזה עדיין לא היה קיים בימי דויד, שלא ידע אף לנצל את הרכב, שלקח בשבי מידי הארמים. בימי שלמה נמנו שרי־הרכב עם הפקידים והשרים הגבוהים במדינה (מל"א ט, כב).

מדיניות־החוץ. ביחסיו עם ארצות־חוץ הלך שלמה בדרך כלל בעקבות מדיניותו של דויד. הוא השתדל לחזק את קשריו אל הארצות השכנות — וגם הכבושות — ע"י נישואים דיפלומאטיים (בת־פרעה, נעמה העמונית ועוד). הוא קיים וחיזק את הקשרים הדיפלומאטיים והמסחריים עם מלכות־צור, שכבר נתקשרו בימי דויד; ולרגל המאזן השלילי ביחסי־המסחר המפותחים עם צור, ומפני מפעלי־הבניה הנרחבים שלו, הוכרח למסור לצור חלק מנחלת־אשר (כבול וסביבותיה), שהיה חיוני למלכות־צור הן לבט־חונה הצבאי והן לאספקת מימיה ומזונותיה. חשובה ביותר היתה הברית שכרת עם מצרים, שהביאה לידי סיפוחה של גזר לישראל — סיפוח, שנעשה, כנראה, לאחר שמלכי השו־שלת ה21 הטילו את מרותם על השטח הפלשתי. בהשתלטות זו של המצרים על פלשת היה כרוך, כנראה, גם הניסיון, שניסה הדד, מזרע־המלוכה של אדום, להחזיר לעצמו את ארצו בעזרת מצרים; אלא שהברית בין מצרים ובין שלמה הכשילה את נסיונו זה. המלחמה היחידה, שעליה אנו שומעים בימי־שלמה היא המסע לחֲמָת־צוֹבָה (דה"ב ח, ג) בשנת העשרים וחמש למלכותו. בעקבותיו של מסע זה בנה שלמה ערי־מסכנות בשטחים שכבש, ובתוכן את תדמור במדבר, כנקודת־משען בדרך־השיירות אל ארצות־הפרת. ייתכן, שבמסע זה היתה קשורה גם מרידתו של רְזוֹן בן אֶלְיָדָע, שייסד את מלכות ארם־דמשק וירש את מקומה של ארם־צובה, שחרבה בימי דויד. איבודו של שטח ארמי זה שימש התחלה לירידת עצמתה של מלכות־ישראל; מלבד מה שע"י כך נחשפו קווי־ההגנה של ישראל בצפון, הפסידה מלכות־ישראל גם את המונופולין המסחרי על דרך־השיירות לארצות־הפרת. נוסף על כך גרמו מפעליו הנרחבים של שלמה, שדרשו קרבנות מרובים מן העם — שעדיין לא היה רגיל בעול קשה כל־כך של מס בעין ובעבודה ובגיוסים חוזרים ונשנים לחילות־המצב — לעירעור מצבה של הממלכה מבפנים. יש סימנים לדבר, שעוד בחייו של שלמה נעשו נסיונות של התפלגות במדינה, ואחד ממנהיגיהם של המת־פרצים, יָרָבְעָם בן נְבָט, שהיה ממונה על „סבל בית־יוסף" (כלומר, על עבודת־הכפיה של שבטי־יוסף), הוכרח לברוח מא"י. הוא מצא לו מקלט במצרים, שבה נתחלפה בינתיים השושלת המולכת, ושישק, המלך החדש, היה עלול לתמוך בכל יריב של שלמה — חתנו של בית־המלכות במצרים, שהודח ע"י שישק מן השלטון. אין לתמוה, איפוא, שעם פטירתו של שלמה פרץ סיכסוך גלוי במדינה, שהפך עד מהרה למרד במלכות בית־דויד.

התפלגות־הממלכה. שבטי הצפון והמרכז, שמער־לם לא השלימו בלבם עם מלכות בית־דויד, שהיה ממוצא־יהודה, ניסו פעם בפעם להתקומם לשלטון יחיד זה: כך היה בימי מרידתו של שֶׁבַע בן בִּכְרִי (ע"ע), וכך היה כשפרץ הסיכסוך המדיני, שבסיבתו הוכרח ירבעם (ע"ע) לברוח למצרים. בימי שלמה נוספו על הניגודים השבטיים גם סיבות פיסקאליות, שהיו קשורות בנטל של המיסים הכבדים בעין ובאנשים, וההתמרמרות של רוב השבטים על ההפליה של שבט יהודה לטובה: עליו לא הועמד נציב וממנו לא נגבו מיסים לכלכלתו של בית־המלך. רְחַבְעָם (ע"ע), שכפי הנראה לא היה אישיות חזקה כאבותיו, לא השכיל להשתלט על המצב מתוך ויתורים זמניים לדרישותיהם של שבטי־הצפון, והקל בזה לירבעם, שחזר ממצרים, להרים בגלוי את נס־המרד. פירוד זה שימש התחלה למלחמת־אחים ממושכת בין נאמני מלכות בית־דויד ובין המתנגדים לה. מכאן ואילך התקיימו זו בצד זו שתי מדינות־אחיות: יהודה בדרום וישראל בשאר שטחי־הארץ. גם הארצות הכבושות שעל הסְפָר נתחלקו בין שתי המדינות לפי הקירבה הגאוגראפית: עמון ומואב נכללו במדינת־ישראל, ואילו אדום ומרחבי־הנגב — במדינת־יהודה.

הפרשה הראשונה של מלחמת־אחים זו נמשכה מימי ירבעם I (בקירוב 930—909 לפסה"נ) עד מותו של בעשא (בקירוב 908—885 לפסה"נ), מלך־ישראל. בפרשה זו אפשר להבחין שלושה שלבים: השלב הראשון — ההתנגשות בין רחבעם ובין ירבעם — נסתיים כנראה בתיקו, לאחר שרחבעם הבטיח לעצמו את השלטון על שבט בנימין. בשלב השני עלה ביד אֲבִיָּם בן רחבעם, בסוף ימי־מלכותו של ירבעם בישראל, להרחיב את תחום שלטונו על דרומו של הר־אפרים עד יְשָׁנָה בצפון. בשלב השלישי — שצויין ע"י ההתנגשות בין בעשא מלך־ישראל ואסא מלך־יהודה (בקירוב 912—872 לפסה"נ) — לא רק שעלה ביד בעשא להחזיר לעצמו את השטח שכבש אבים, אלא אף לקח מידי אסא חלק ניכר מנחלת־דויד עד הרמה שבמבואות־ירושלים בצפון, באופן שאסא הוכרח לפנות לעזרה מבחוץ וע"י כך לפתוח פתח להתערבות בלתי־פוסקת של ארם־דמשק בחייה של מדינת־ישראל. ע"י התערבות זו עלה בידו של אסא ליישר את גבולו הצפוני ולספח לתחומו את הבליטה הדרומית של שטח־אפרים, בין מצפה—רמה ובית־חורון.

מאורעות פנימיים. עם התפצלותה של המלוכה הוכרחו הלויים, שהיו פקידיה של מלכות בית־דויד, לעזוב את עריהם שבמלכות־ישראל, כיוון שהפסידו את תמיכת המדינה. לויים אלה נתרכזו תחילה בירושלים ומשם נתפזרו בערי־יהודה השונות. הגירה זו של הלויים מישראל, וכן הצורך

כלי־חרס מן התקופה הכנענית והישראלית, שנמצאו בירושלים ובגזר

נתנו ידיים ליהושפט להתחיל עוד בשנות־מלכותו הראשונות באירגון מחודש של מדינתו. אירגון זה נעשה בשלושה כיוונים: (1) א ד מ י נ י ס ט ר א ט י ו י. — יהושפט חילק את יהודה לנציבויות, לצרכי המינהל הפנימי ולצרכי האירגון של הצבא. לימים אלה יש, ודאי, ליחס את רשימת המחוזות של יהודה (יהושע טו, כ ואילך), שבה בולטת החלוקה לשנים־עשר. מרשימה זו אנו למדים, שמלכות־יהודה הטילה את מרותה על כל הנגב ועל חלקים מסויימים של ארץ־פלשתים — מה שמתיישב עם הידיעות על כיבושיו של אסא ועם המסופר על המס, שהעלו הפלשתים ליהושפט; (2) מ ש פ ט י. — קשור בחלוקה האדמיניסטראטיווית היה חידושה של מערכת־המשפט ביהודה. יהושפט הושיב שופטים במחוזות השונים, וכפי הנראה נתן בידם ספר־חוקים ערוך ואירגן מוסד משפטי מרכזי בירושלים (דה"ב יז, ז—ט); (3) צ ב א י. — גם באירגון הצבא הוכנסו שינויים, שהיו קשורים בחלוקה האדמיניסטראטיווית. הוא הועמד על העקרון הטריטוריאלי־המשפחתי, שבו בלטה ההפרדה בין יהודה ובין בנימין.

ש ו ש ל ת ע מ ר י. פלישת הארמים לצפונה של מלכות־ישראל ומיתתו של בעשא עירערו כל־כך את מעמדה של שושלתו, שבנו ויורשו לא האריך ימים על כיסא־המלוכה ונהרג בידי שר חצי־הרכב זמרי. אך זמרי משל רק שבעה ימים וניגף בפני עמרי שר־הצבא. ארבע שנים נמשכה ההתחרות על המלוכה בין עמרי ובין תבני בן גינת (בקירוב 884—881 לפסה"נ) עד שעלה ביד עמרי להשתלט על מלכות־ישראל ולכונן בה שושלת חזקה. במקרא ידוע עמרי (בקירוב 881—873 לפסה"נ) רק במעשה אחד — בייסוד של עיר־בירה חדשה למלכותו: שומרון שבמרכז הר־אפרים, שנשארה עיר־המלוכה של ישראל והעיר הראשה בפחוַת־שומרון במשך מאות שנים. למעשה זוהי העיר האחת והיחידה בארץ־ישראל, שנבנתה בידי ישראלים בכוונת מְכֻוון במקום שלא היה קיים ישוב קודם לכן. בחירת־המקום היתה מוצלחת מכל הבחינות והתאימה לתכליתה. כתובת מישע מלך מואב מעידה, שעמרי ידע להשליט סדר לא רק בממלכתו אלא אף בארצות, שהיו כפופות לשלטונו, ובראש ובראשונה בארץ־מואב. התעודות של מלכי־אשור בדורות שלאחר מכן קוראות למלכות־ישראל בשם „בִּית חֻ'מְרִי" (בית־עמרי) ולמלך ישראל — מַר חֻ'מְרִי („בן־עמרי"), והן כוללות בכינויים הללו אף אותם המלכים, שלא היו עוד מבני־שושלתו. עמרי חזר למדיניותם של דויד ושלמה — להידוקם של קשרי הברית המדינית והכלכלית עם צור וצידון. יורשו ובנו של עמרי, אחאב, נשא את איזבל בת אתבעל, מלך צידונים. קשרים אלה השפיעו על מלכות־ישראל בעיקר בימיו של אחאב (בקירוב 874—853 לפסה"נ). מן החפירות, שנערכו בשומרון, מתברר שאחאב הירבה לפאר את עיר־בירתו בבנייני־מלכות ושמרוּבּה היתה בימיו ההשפעה הפיניקית־הצידונית על הטכניקה והאמנות של הבניין בישראל. מסביב לשיא הגבעה נבנתה חומה של אבני־גזית, שהיתה לה צורת מלבן ושהקיפה שטח של 25,200 דונאמים. בארבע פינותיה של חומה זו בלטו מגדלים מרובעים, וסמוך לפינתה הדרומית־המערבית נמצא שער זוויתי, שלפניו נבנה מגדל עצום. מגדל זה הגן על הכניסה אל העיר. בקצה המערבי של השטח נמצאו בניינים, שבהם נקבעו משרדים ומחסנים. בניינים אלה שימשו מרכז של המינהל המלכותי והופרדו משאר השטח על־ידי מחיצת־קיר. החלק העיקרי של השטח מִפנים לחומה הוקדש לבניינים של בית־המלך. בפינתו הדרומית־המערבית של חלק זה נתגלו שרידים של ארמון גדול, שהיה בנוי מערכות־חדרים מסביב לחצרות פנימיות, בעוד שבצידו הצפוני־המערבי נתגלו שרידים של בניין שני, שקשריו אל הראשון עדיין אינם ברורים, אבל בו נמצאו לוחיות קטנות של פיתוחי־שן, שהיו בחלקן מצופות עֲלֵי־זהב; כנראה, שימשו תשבצי־שן ברהיטי־הבית (ואפשר, זהו היסוד לדברי־המקרא [עמוס ג, טו] על בתי־השן בשומרון). יתכן, שפיתוחי־שן אלה שייכים לזמן מאוחר מזמנו של אחאב.

מפעלי־בניה כאלה לא היו אפשריים אילמלא נהנתה הארץ מגאות כלכלית, שבאה כתוצאה של המסחר הענף, שפיתחה עם צור בצפון־המערב, ושל ההשפעה המכרעת, שזכתה לה על יהודה בדרום, שעדיין היתה לה אז שליטה על ארץ־אדום ועל הדרכים, שהוליכו מאדום לערב. השפעה זו גברה עוד יותר כשהשיא יהושפט ליורש־העצר שלו יהורם את עתליה בת אחאב. כמעט שנדמה לנו, שבמרוצת־הזמן הכירה מלכות־יהודה במרותה העליונה של מלכות־ישראל (מל"א כב, ד).

א ל י ה ו ה ת ש ב י. האישיות המרכזית בתקופת־אחאב היה הנביא אליהו (ע"ע) התשבי — מנהיגה של כת נביאים, שקידשו מלחמה עזה על ההשפעה הצידונית, שחדרה ונשתרשה במלכות־ישראל, וביחוד על פולחן הבעל (כפי הנראה, מֶלְקָרְתּ [מלך־קרת], בעל־צור), שמפניו נדחה יותר ויותר ה' אלהי־ישראל, בעיקר בחוגים המקורבים אל חצר־המלכות. כת זו מצאה לה תומכים בסתר גם בין הפקידות הגבוהה (עובדיהו אשר־על־הבית, מל"א יח, ג—ד), ונלחמה בחירוף־נפש בהשפעה הזרה גם כפי שנתבטאה בסדרי־החברה, וביחוד בצורת שלטונו של המלך, שנעשה שלטון שרירותי. כשם שנתן הוכיח את דויד על הגזילה של „כבשת־הרש", כך ייסר אליהו את אחאב על מעשה נבות היזרעאלי בקריאה החריפה „הרצחת וגם ירשת?!' (שם כא, יט). קריאה זו סימלה את

מזבח־אבן בעל קרניים מן התקופה הישראלית. נמצא במגידו

ההתנגדות הישראלית הקיצונית למושג המלוכה, שאיזכל הביאה מביתה: „אתה עתה תעשה מלוכה על ישראל" (שם שם, ז). אליהו והנוטים אחריו דרשו להחזיר את המשטר הישראלי הקדום, כפי שהיה חי במסורות, שהיו רווחות בחוגי־הנביאים על שחר־ימיו של עם־ישראל ועל הברית שנכרתה בינו ובין אלהיו במעמד הר־סיני. מתוך כך נת־עורר, כנראה, בתקופה זו עניין מחודש באיסוף המסורות העתיקות הללו ובהעלאתן על ספר, ולה יש לייחס את התגבשותה הספרותית של תורת־משה הן ביהודה והן בישראל.

תנועה זו, עם כל עממיותה ועם כל התמיכה שזכתה לה בשכבות רחבות של העם, לא יכלה לשאת פירות של ממש בימיו של מלך תקיף כאחאב. רק בימי בניו, כשירדה המלו־כה מגדולתה מבחינה מדינית וכלכלית, הגיעה השפעתה של תנועה זו עד לידי כך, שעוררה מרד גלוי בבית־עמרי והביאה לידי עלייתה של שושלת חדשה, שושלת יהוא. מהפכה זו הורגשה גם ביהודה והתבטאה בביטול השפעתה העצומה של מלכות־ישראל על יהודה ובמסירת השלטון ביהודה ליורשו החוקי של אחזיה, מלך־יהודה, מתוך התמרדות נגד עתליה הגבירה מבית־אחאב.

י ח ס י ־ ח ו ץ. מבחינה מדינית היו ימי אחאב תקופת־מפנה בהיסטוריה של המזרח הקדמון: האשורים עלו לרא־שונה על במתה של היסטוריה זו ככוח כובש ומכריע בסוריה, וארם־דמשק התעצמה לאחר שהדפה את הגישושים האשו־ריים הראשונים לכיבושה של סוריה הדרומית.

בן־הדד II, מלך ארם־דמשק, כבר הספיק לחזק את מל־כותו עד כדי כך, שהיה בכוחו לאסוף צבאות־עזר של שלושים ושנים מלכים, ואף להרחיב את תחומי־שלטונו לצד דרום־מערב ע"י מלחמת־כיבוש במלכות־ישראל. בתחילת מסעו הגיע עד שערי שומרון ושם מצור על העיר עצמה. המשא־ומתן, שהתנהל בשעת־המצור, מראה, שאחאב היה מוכן לתנאי־כניעה קשים למדי, אבל סירב להכיר באדנותו הגמורה של מלך־ארם ולמסור את שומרון בידיו. במצב דחוק זה ערך אחאב על הצרים התקפת־אפתעה, שעל־ידיה הצליח לא רק להסיר את המצור מעל שומרון, אלא גם להכות את חילות־ארם הצרים עליה. בשנה שלאחריה חזרו הארמים וניסו להשתלט על ישראל; אך גם הפעם ניגפו לפני ישראל בעמק־הירדן, בסביבות אפק בגולן, ששימשה מקום־התרכזות לחיל־ארם. תבוסה זו היתה, כנראה, קשה ביותר, ובהשפעתה רכש לו אחאב זכויות־יתר בדמשק, בירת־ארם, ומעמד של כבוד בברית של מלכי־סוריה. ברית זו, שבה תפסו מקום חשוב ביותר מלכי דמשק, חמת וישראל, נכרתה במועד הנכון, שכן זמן קצר לאחר מכן עלה שלמנאסר III על סוריה כדי להביאה בעולם של מלכי־אשור. הברית הראתה הפעם את יעילותה. במלחמת קרקר שבארץ־חמת (בקירוב 853 לפסה"נ) התנגש שלמנאסר III, כפי המסופר בכתובת־המונולית שלו, בצבאות של שנים עשר מלכים, שביניהם נזכר בפעם הראשונה שליט ערבי, שהביא עמו למלחמה גדוד של 1,000 רוכבי־גמלים. החטיבה, ששלח אחאב לקרב זה, כללה 2,000 רכב ו10,000 רגלי. אע"פ שמלך־אשור משתבח, שניצח את הצבא של מלכי־הברית, נראה, שההתנגשות נסתיימה, לכל הפחות, בתיקו, שכן האשורים לא יכלו לנצל את תוצאותיו של מסע זה וחזרו לארצם כלעומת שבאו. ואולם אחר הצלחה זו של מלכי־הברית, שהרחיקה את הסכנה האשורית הקרובה, נתרופפו הקשרים ביניהם, ולא עוד אלא שארם וישראל נסתכסכו עד מהרה במלחמה חדשה על השלטון בצפונו של עבר־הירדן המזרחי. במלחמה זו על רמות־גלעד, שבה שיתף פעולה יהושפט מלך יהודה עם אחאב מלך־ישראל, נפצע אחאב פצעי־מוות והקרב נסתיים בתבוסתה של מלכות־ישראל.

יורשו של אחאב, אחזיה (בקירוב 853—852 לפסה"נ), לא רק שחסר היה כוחות מספיקים לחידוש ההתמודדות עם הארמים, אלא אף נכשל במאמציו לקיים את השלטון בדרומו של עבר־הירדן המזרחי, באופן שמישע מלך מואב, שהיה מעלה מס לאחאב, פשע בישראל. רק בימי יהורם מלך ישראל (בקירוב 852—841 לפסה"נ) נעשה ניסיון להחזיר את גדולת ישראל לישנה בסיועה של יהודה. ניסיון זה התחיל במסע נגד מואב, שהיה מכוון להבטיח את ערפה של מלכות־ישראל בימי המלחמה, שיהורם החליט להכריז על ארם. המסע למואב, שנערך מדרום, דרך אדום, שעדיין היתה משועבדת ליהודה, לא הצליח, ומלכי־הברית הוכרחו להיסוג ממואב בלא שהכניעו אותה. הכתובת הגדולה של מישע מלך־מואב, שנמצאה על־יד דיבון, מספרת את פרשת מעשיו של מלך זה בשיחרור ארצו ובהרחבת גבולותיה לצד צפון, לעומת השטח הישראלי (ארץ בני־גד), וכנראה, גם דרומה, לצד אדום, וכן מספרת הכתובת על מפעלי הבניה והביצור, שנעשו במואב. יתר על כן: מסע בלתי־מוצלח זה של יהורם ויהושפט לארץ־מואב דרך אדום הביא לידי פעולת־תגמול, שבה פלשו צבאות של מואבים, עמונים ואדומים דרך ים־המלח אל מדבר־יהודה; ומכאן יש ללמוד, שלאחר שנכשל המסע נגד מואב ניצלו גם האדומים כישלון זה וניסו לפרוק מעליהם את עול־יהודה. אך חילות־הפולשים הסתכסכו בינם לבין עצמם, ולאחר שהיכו המואבים והעמונים את האדומים, נכשל המסע נגד יהודה; ולא עוד אלא שהשלטון על אדום נשאר בידי יהודה עד ימי־מלכותו של יהורם בן יהושפט (בקירוב 849—842 לפסה"נ). בימיו התחילה תקופת־שפל ליהודה, שגררה את פריקת עולה מצד האדומים והפלשתים והתפרצויות ליהודה מזמן לזמן של שכנים אלה וגם של הערבים מן הנגב. באחת מהתפרצויות אלו שיכל יהורם את כל בניו, חוץ מאחזיה צעיר־ילדיו, שנעשה אז יורש־העצר.

ובישראל נמשך המאבק עם הארמים כל ימי מלכות יהורם בן אחאב. באחת מן המלחמות הללו על רמות־גלעד נפצע יהורם והוכרח לחזור ליזרעאל כדי להחלים מפצעיו, ואת הנהלת־המלחמה הניח בידי יהוא (ע"ע). כת־הנביאים, והנביא אלישע (ע"ע) בראשה, השכילה לנצל את המצב ולעורר את יהוא למרוד באדוניו, וע"י כך ניתנה למרידה צורה לא רק של מהפכה שושלתית־צבאית, אלא גם של מהפכה דתית־חברתית, שנועדה להחזיר את העטרה של מסורת־ישראל לישנה.

ש ו ש ל ת ־ י ה ו א ב י ש ר א ל. י ו א ש ו י ו ר ש י ו ב י ה ו ד ה. במהפכה זו (בקירוב 841 לפסה"נ) הושמד כל בית־אחאב, כוהני־הבעל נהרגו ופולחן־הבעל הרשמי בוטל. מכאן ואילך אין שומעים עוד על קשרים מיוחדים של מלכות־ישראל אל צור מזה ואל יהודה מזה, ומסתבר, שהברית המשו־לשת של צור־ישראל־יהודה פסקה מלהתקיים, ועמה בטלו גם היתרונות, שהיו כרוכים בה מבחינה מסחרית־כלכלית. המהפכה הביאה גם לידי משבר בחיי־הדת הרשמיים של המדינה. פולחן־הבעל הצורי נעלם כליל מן הארץ, ומעכשיו

יכולים אנו להבחין בה שלושה זרמים עיקריים אלה: א) הזרם של כת־הנביאים, שנציגה הראשי, אלישע, המשיך במסורת של אליהו והגיע להשפעה אף בחוגי־החצר; ב) הרֵכָבים, שקשרו את השיבה אל עבודת ה׳ בחזרה אל התנאים החברותיים־הכלכליים של תקופת המעבר מחיי הנדידה במדבר לחיי ההיאחזות בארץ; וג) המסורות הדתיות, שנתקשרו במקומות מסויימים, מקודשים מימי־קדם — אותן שעיצבו במידה מרובה את מדיניותו הדתית של ירבעם I ושהיו מעורבות ביסודות כנעניים.

מבחינה מדינית לא שיחקה לו, ליהוא, השעה. זמן קצר מאד לאחר שעלה על כיסא־המלכות פלשו לסוריה מחדש גדודיו של שלמנאסר III מלך אשור (בקירוב 841 לפסה״נ), והוא, כמלכים אחרים הרבה בסוריה, הוכרח לשלם מס לשלמנאסר כדי להינצל מעלייתם של גדודי־אשור על ארצו. מכאן ואילך עומדות תולדותיו של ישראל — ביחסיו עם שכניו הקרובים — בסימן עלייתה של אשור, ופרקי־זמן קצרים־ביחס של גאות והתרחבות יכולים היו לבוא למלכות־ישראל רק בשעה ששכנותיה הקרובות הוכו ע״י האשורים, שעדיין לא הספיקו אותה שעה להגיע לישראל.

במהפכת־יהוא נהרג בין שאר הבנים של בית־אחאב גם אחזיהו בן יהורם מלך יהודה, בנה של עתליה בת־אחאב (עיין למעלה). עתליה השתמשה במאורע זה, השמידה את כל בני־המלך, חוץ מיואש הקטן, שניצל מפני שהוחבא ע״י אחות־אחזיה דודתו, ותפסה את רסן־השלטון ביהודה. דבר זה עיכב את המהפכה הדתית ביהודה לשש שנים. בשנה השביעית הרים יהוידע כהן־הראש את נס־המרד ומשח את יואש, השריד לבית־דויד, למלך (בקירוב 836—797 לפסה״נ) בתמיכתו הפעילה של עם־הארץ. רצח־עתליה שימש אות לביטול ההשפעה הצורית בחיי־הרוח של ממלכת־יהודה. מהפכת־חצר זו, שבראשה עמד כהן־הראש, הנחילה השפעה מכרעת לחוגי הכהונה הירושלמית, ומכאן הערך המיוחד שיוחס לבדק־הבית (כלומר, לתיקונו ושיפורו של בית־המקדש, שהוזנח ביחוד בימי עתליה), שבוצע בשנה ה23 למלכות־יואש (בקירוב 814 לפסה״נ).

שנה זו, שהיתה שנת מיתתו של יהוא ועלייתו של יהואחז בנו על כיסא־המלוכה בישראל, היתה גם שנת־מפנה בתולדות היחסים בין ישראל וארם. במשך כל ימי־מלכותו של יהוא אין אנו שומעים דבר על התנגשויות בין שתי המדינות הללו, או משום חולשתה היחסית של ארם או משום יציבותה היחסית של מלכות־ישראל. מיתתו של יהוא שימשה אות לארמים להתקיף את ישראל, וביד חזאל, מלך־ארם, עלה לכבוש את עבר־הירדן הישראלי המזרחי — מה שפתח לפניו את הדרך לעבר־הירדן המערבי. כוחו של יהואחז (בקירוב 814—798 לפסה״נ) לא הספיק לבלום את הפלישה הארמית ללבה של מלכות־ישראל, וצבא־ארם הגיע עד גת, בגבול־יהודה מצד מערב. יואש מלך־יהודה פטר את עצמו מסכנה של פלישה ארמית לארצו רק ע״י תשלום של מס כבד לחזאל. לעומת זה הוצף השטח הישראלי גדודים ארמיים, ולתקופה זו יש ליחס, כנראה, את מחזור הסיפורים על אלישע, ובכלל גם את הסיפור על מצור־שומרון, את מעשה־נעמן ופרשת דותן (מל״ב, פרקים ה—ח). מידת ירידתה של מלכות־ישראל משתקפת בידיעה, שלא נותרו ליהואחז „כי אם חמשים פרשים (=סוסים) ועשרה רכב ועשרת אלפים רגלי, כי אבדם מלך ארם וישִׂמם כעפר לָדֻש״ (מל״ב יג, ז). המספר של הרכב מאַלף ביותר אם נשווה אותו למסופר בכתובות האשוריות על אחאב בקַרְקַר (עיין למעלה). חרסים, שנמצאו בחורבות האסמים, שהיו על־יד ארמון־המלך בשומרון ושהם, כנראה, מימיו של יהואחז, מעידים, שבשנה התשיעית והעשירית למלכותו נצטמצם שלטונו של יהואחז למעשה בשטח קטן, שגבולו בצפון עבר על־פני רכס סילַת אַ־טַהֶ׳ר (כ5 ק״מ צפונית לשומרון), במערב — במעלה הר־שומרון המערבי, ובדרום — בסביבות־שכם. רק סמוך לסוף־מלכותו עלה ביד יהואחז להרחיב את תחום־שלטונו על רובו של הר־אפרים. הצלחה זו מסתברת לנו ע״י המאורעות, שאירעו אז בצפון. ב806 לפסה״נ עלה אֲדַדְנִירָרִי III מלך־אשור (810—783 לפסה״נ) על סוריה וארץ־ישראל והגיע ב„דרך־הים״ עד פלשת. במסע זה התנגש בעיקר בצבאות של ארם־דמשק והתיש את כוחם; אך כיוון שלא עבר בהר לא נגע במישרים במדינת־ישראל המצומצמת. וכך ניתנה לישראלים האפשרות להתחיל בפעולה נרחבת נגד

כתובת מתקופת הבית השני, שמציינת את המקום שאליו הועברו עצמותיו של עוזיה מלך יהודה

ארם — פעולה, שנתחזקה יותר ויותר בימי יואש בן יהואחז מלך־ישראל (בקירוב 808 [798] — 793 לפסה״נ), גם המקרא יודע לספר, שאותה שעה קם לישראל מושיע (מל״ב יג, ה) ושיואש היכה את ארם שלוש פעמים, ואחת מהן באֲפֵק, נקודת־ההתנגשות המסרתית בין ישראל ובין ארם מימי בית־עמרי ואילך (עי׳ למעלה). הכרעה זו לזכותה של מלכות־ישראל במאבקה עם הארמים באה לכלל גמר בתקופת שלטונו של ירבעם II (בקירוב 793—752 לפסה״נ). בימי־מלכותו הארוכים של מלך זה הגיעה מלכות־ישראל לשיא גדולתה. מלכות־ארם־דמשק נתרופפה ע״י ההתקפות הבלתי־פוסקות של אֲדַדְנִירָרִי III, וירבעם ידע לנצל הזדמנות זו ולהרחיב את גבולו במזרח ובצפון, מתוך החזרת הבשן לישראל וכיבוש זמני של דמשק ובקעת־הלבנון עד לבוא חמת.

בנוגע ליחסי ישראל ויהודה בתקופה זו אנו שומעים על התאוששות גדולה, שבאה ביהודה בימי אמציה, לאחר שעלה בידו של מלך זה לחזור ולכבוש את אדום הצפונית. ניצחון זה עודד אותו להתגרות מלחמה גם ביואש מלך־

ישראל, אך בקרב, שנערך על־יד בית שמש, הוכו חילות־יהודה, ויואש מלך־ישראל יכול היה לעלות על ירושלים ולנתוץ חלק מחומותיה. אעפ״כ לא עיכב הדבר את התפשטותה של יהודה. בימיו של עוזיהו (עזריהו; 789—738 לפסה״נ), יורשו של אמציה, השתלטה יהודה על שאריתה של מלכות־אדום ועל אילת בכללה, ובימים שבהם שימש יותם בן עוזיהו כעוצר במלוכה השתלטה גם על כל הנגב ועל חלקים ניכרים של השטח הפלשתי. יתכן, שעוזיהו כבש גם את מלכות בני־עמון באותה שעה עצמה שמלכות־ישראל התפשטה בעבר־הירדן הצפוני בשטחים, שהיו כפופים לארם. עוזיהו גם ביצר וחיזק את מבצרי־יהודה והכניס שיכלולים הרבה בטכניקה של הביצור ובחקלאות של הארץ.

ביצורים ושיכלולים אלה היו כרוכים בלא ספק בעליה הכלכלית, שבאה בעקבותיהם של הכיבושים. גם ביהודה וגם בישראל הורגש הצורך במיסים חדשים, ומכאן הרמזים, המצויים בספר דברי־הימים, למִפקדים, שנערכו בימי יותם מלך־יהודה וירבעם מלך־ישראל (דהי״א ה, יז). במצב־פריחה זה של שתי הממלכות קשה להניח, שאחת מהן שלטה בשניה. מסתבר יותר, שהיה קיים ביניהן הסכם־ידידות, שלפיו נתחלקו ביניהן גם שטחי־ההשפעה בעבר־הירדן המזרחי.

מתקופה זו נשארו במקרא, נוסף על הידיעות הכלולות בספרי ההיסטוריוגראפיה, גם דברי חזון ונבואה של עמוס, שמתוכם משתקפות הגיאות הכלכלית והיציבות המדינית ביחד עם הירידה המוסרית, שבאה בעקבותיהן. הנביא רואה בריכוז של נכסים עצומים בידי מועטים את גרעיני ההתפוררות והחורבן העתידים לבוא. ובאמת, עלייתו של תגלת פלאסר III לשלטון באשור (744—727 לפסה״נ) בישרה את התחדשותן של ההתקפות האשוריות ואת פלישתם של צבאות־אשור לסוריה ולארץ־ישראל. המדיניות של תגלת פלאסר שאפה לכונן את האימפריה האשורית על יסודות חדשים: מכוונת היתה לשחרר את אשור מן הצורך בפשיטות ובפלישות חוזרות ונשנות אל אותם השטחים עצמם ולבסס את האימפריה על יסודות מוצקים של שלטון מסודר וקבוע. לשם כך אירגן תגלת־פלאסר III את המדינות הכבושות בצורה של פרובינציות אשוריות; וכך ביטל את היחידות המדיניות הישנות, שבהן הסתפקו האשורים עד אז בהכרת כניעה בלבד. לצורך זה גם הנהיג כשיטת־קבע את עקירת האוכלוסיה המקומית (או חלק ניכר ממנה) מארצה ואת הגלייתה לארצות־נכר, מה שמסומן בכתובות האשוריות בפועל „נסח״ („ונִסַחְתֶּם מעל האדמה״, דברים כח, סג).

ירידתה וחורבנה של מלכות־ישראל. במסעו השני של תגלת פלאסר III לארצות־המערב כבר ירדה שושלתו של יהוא מעל הבמה בישראל ועל כיסא־המלוכה ישב מנחם בן גדי (בקירוב 751—740 לפסה״נ). זה האחרון הוכרח לשלם למלך־אשור מס כבד של 1,000 כיכר־כסף, שאותו הצליח לאסוף רק מתוך הטלת מכסת־כסף כבדה על כל בעלי־הנכסים בישראל (לפי המקרא הגיע מספרם של אלה באותם הימים עד כדי 60,000). מסע זה והמסעות שבאו אחריו הראו למלכויות סוריה וא״י את כל גדלה של הסכנה האשורית והביאו לידי התארגנות של ברית חדשה בין ארם, ישראל ופלשת כנגד אשור (734). אחז מלך יהודה סירב לתת יד לברית זו, ועל־כן עלו עליו רצין מלך־ארם ופקח בן רמליהו מלך־ישראל מתוך כוונה לכבוש את ירושלים

כותרת מתקופת מלכות יהודה
נתגלתה בחורבות של מצודה ברמת־רחל שעל־יד ירושלים

ולהמליך בה שושלת חדשה, כנראה מבעלי הנכסים בעבר־הירדן המזרחי (בן טבאל). אולם קודם שהספיקו להפיק את זוממם הפתיע אותם תגלת־פלאסר, כבש את ארם־דמשק וחילק את הטריטוריה שלה לכמה פרובינציות (733). בשנה שלאחריה עברה הכוס גם על מלכות־ישראל ורוב שטחה נתחלק לשלוש פרובינציות אשוריות: מגידו (הגליל ועמק יזרעאל), דאר (השרון) וגלעד (עבר־הירדן, שנשאר בידי ישראל). בידי מלך־ישראל, שנשתעבד לאַשור, נשאר רק הר שומרון בלבד. מפלה גדולה זו גרמה לחילופי־שושלות: על כיסא־המלוכה בשומרון הושיב מלך־אשור את הושע בן אֵלָה, האחרון למלכי־ישראל.

אחז מלך יהודה (743[734]—728 לפסה״נ) נכנע לתגלת־פלאסר וקיבל עליו את עול אשור. אולם באותם הימים נראו סימניה של השפעה מצרית מחודשת על ארצות־אסיה: כיבושיה הגדולים והמהירים של אשור הפחידו את המצרים, ומתוך כך השתדלו לעודד את התנגדותם של מלכי־ישראל למשעבד האשורי ואף הבטיחו עזרה למורדים באשור. הושע נפתה אחר הבטחות־העזרה המצריות, וכשמת תגלת פלאסר (727) ובמקומו עלה על כיסא־המלוכה שלמנאסר V, פסק לשלם את המס למלך־אשור. במקורות המקראיים מסופר (מל״ב יז, ד), ששלמנאסר „מצא בהושע קשר״ „ויאסרהו בית כלא״ (כנראה הגלה אותו לאשור). אך בזה עדיין לא דוכאה המרידה, ומלך־אשור הוכרח לצור על שומרון שלוש שנים עד שכבש אותה. במשך ימי המצור מת שלמנאסר, וכיבושה של שארית מלכות־ישראל בוצע ע״י יורשו, סרגון II (721). סרגון מתפאר בכתבתו, שהגלה 27,290 מבני המדינה, הושיב נציב בשומרון, ופיאר אותה עד כדי כך, שיָפתה מכפי שהיתה קודם־לכן. לפי המקורות המקראיים הגלו האשורים רבים מבני־ישראל לאשור והושיבו במקומם מאנשי־כּוּתָה (שעל כך נקראו השומרונים בימי הבית השני „כותים״ לגנאי) ומתושבי מדינות שונות בסוריה. נראה, ששינוי מדיני זה לא דיכא כליל את ההתנגדות הישראלית לאשורים, ועוד במשך חמישים שנה ויותר הצטרפו הישראלים, שנשתיירו בארץ, למרידות באשור, ולסוף הוגלו עוד הרבה ישראלים מן הפרובינציות הללו, שנעשו אשוריות, וסרגון, אסרחדון ואשורבניפל חזרו והושיבו בהן בני עמים אחרים במקומם של הגולים.

חזקיהו. שנים מועטות קודם חורבנה של מלכות־ישראל עלה על כיסא־המלוכה ביהודה חזקיהו בן אחז. כפי הנראה, נטה חזקיהו לדעותיהם של חוגי־הנביאים, שביניהם

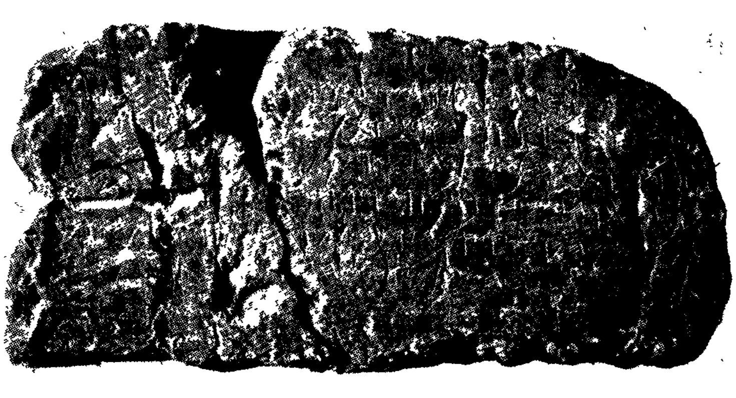
נקבת־השילוח

מתבלטת עכשיו אישיותו של ישעיהו בן אמוץ. זמן קצר לאחר שעלה על כיסא־המלוכה ביטל חזקיהו לא רק את הפולחנות הזרים, שהנהיג אחז, אלא גם צורות עתיקות של פולחן עממי, כמו נחש־הנחושת; ועל־ידי כך נתעלה ונתרומם מעמדו של בית־המקדש שבירושלים. במעשה זה נתכוון חזקיהו גם למשוך לצידו את אלה מבניה של מלכות־ישראל בעבר, שנשארו נאמנים לעבודת־ה׳, וע״י כך להגדיל את השפעתה של יהודה על א״י כולה. אולם הצלחתו בכיוון זה היתה מצומצמת: נענו לו רק בני השבטים הצפוניים, ואילו בני אפרים דבקו, כנראה, במקומות־הפולחן העתיקים שלהם (בית־אל; מל״ב יז, כח).

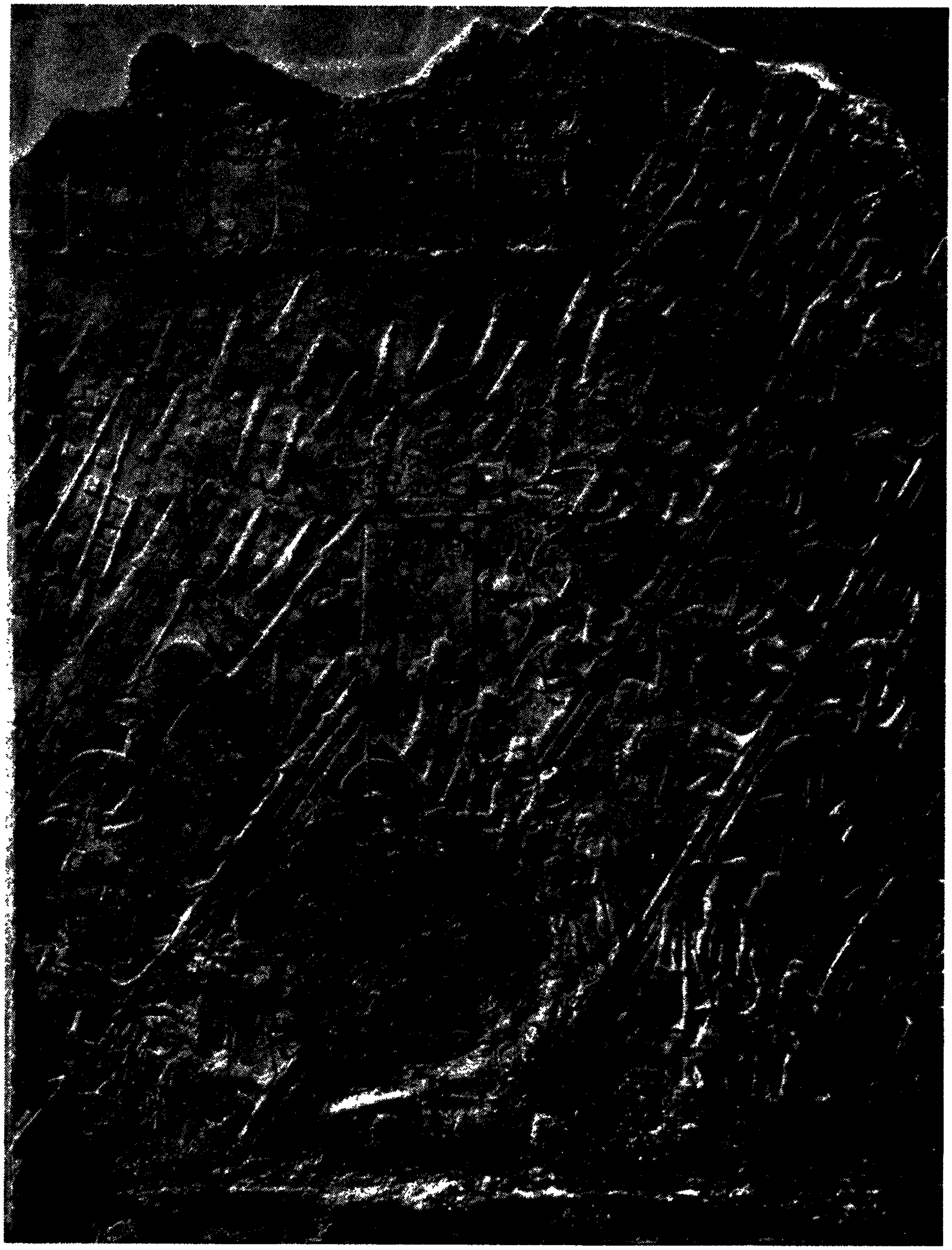
מפלת־שומרון העמידה את יהודה על מצבה המיוחד כשארית־ישראל החפשית היחידה, והיא גם הבליטה את הסכנה, שנשקפה לה מצד אשור. לאחר שנבלעו על־ידי אשור מלכות־אפרים (721) ומלכות־אשדוד (711), נעלמו שתי המדינות האחרונות, שחצצו בין יהודה ובין הפרובינציות האשוריות. עובדה זו המריצה את חזקיהו לסטות מן המדיניות, שנקט אחז, ולפתוח במדיניות אנטי־אשורית, שהמאורעות הכלליים, שאירעו במזרח התיכון, וביחוד אחר מותו של סרגון II (705 לפסה״נ), נראו כמסייעים לה. עם השתלטותה הסופית של שושלת־הכושים (ה25) על מצרים (711 לפסה״נ), התחילה מצרים מגלה סימני התעניינות בהתפתחות־המאורעות על גבולותיה בצפון־המזרח, והתעניינות זו של מצרים עוררה וזירזה את המדינות הקטנות, שעדיין נשארו חטיבות אוטונומיות למחצה, להתלכד לברית אחת ולמרוד באשור. מצב דומה לזה היה גם בקצה השני של האימפריה האשורית, בבבל, שבה השתלט מרודך־בלאדן הכשדי על האיזורים של חוף הים הפרסי ומשם חזר וניסה כמה פעמים להשתלט על בבל כולה. בראש ברית המלכויות הקטנות בדרום א״י התייצב חזקיהו. חזקיהו כרת ברית עם מרודך־בלאדן וסמך על עזרה מצרית בנסיונו להשתחרר מעול אשור ולהרחיב את גבולות ארצו. לשם דיכויה של מרידה זו עבר סנחריב, מלך־אשור באותם הימים, לאורך חוף הים של א״י, הגיע עד סביבות יפו (701) ומשם פנה אל פנים־הארץ. באֶלְתְּקֵה היכה את צבא־המצרים, שכנראה בא לעזרתם של חזקיהו ובעלי־בריתו, תפס את עקרון הפלשתית ואת מבצרי־יהודה בכניסות המערביות אל ההר, ואף שלח חיילות, ששמו מצור על ירושלים עצמה. הכתובת הגדולה של סנחריב מספרת, שמסע זה נסתיים בניצחון אשורי ובהטלת מס כבד על חזקיהו. ולעומת זה מעידים המקורות המקראיים, שמחנה־סנחריב לקה במגפה והוכרח לחזור לארצו בלא שהשיג ביהודה תוצאות של ממש. לכך מַתאמת גם המסורת המאוחרת, שמשתמעת מדבריו של הֶרודוטוס ושלפיה נפגע הצבא האשורי במגפה על גבול־מצרים וחזר לארצו.

המקרא מספר לנו כמה פרטים על הכנותיו של חזקיהו לקראת עליית האשורים. ירושלים, וכנראה גם ערים אחרות, בוצרו וצויידו במלאי של מזון ונשק. לקראת המצור נסתם מעיין־הגיחון ומימיו הובלו העירה במנהרה, שהיא ידועה כיום בשם „נקבת השילוח". לפרק זמן זה יש לייחס, ודאי, את הכתובת—המספרת על פרשת חציבתה של מנהרה זו—, שנתגלתה ב1880 במוצאה של המנהרה אל בריכת השילוח. משנוכח חזקיהו, שהאשורים כבשו את מבצרי־הגבול שלו, ניסה להשלים עמהם ונענה לתביעת המס כבד, שסנחריב תבע ממנו, אך סירב לפתוח את שערי ירושלים לפני שרי סנחריב, ששמו מצור על העיר, ולהיות צפוי להגליית עמו, בדומה למה שנעשה בפרובינציות אשוריות אחרות. השלמה לדברי המקרא על לכידת לכיש משמשים תבליטיו של סנחריב, שנתגלו בשרידי ארמונו בנינוה (בקויונג׳וק) ושמתארים בפרטות מרובה את מצור האשורים על העיר וכיבושה בנוכחותו של סנחריב.

הנבואה במאה ה8. מיכה וישעיהו. במאה ה8 ניכרת עליה מרובה בפעולת־הנביאים. בתקופה שלפנינו כבר מוצאים אנו על הנביאים לא רק סיפורים ואגדות, מעין אותם שנשתמרו עליהם מן התקופה של בית־עמרי (אליהו ואלישע). מן הנביאים הגדולים של תקופה זו הגיעו אלינו גם דברי־הנביאים עצמם. קרוב לאמצע המאה ה8 פעל עמוס, שניבא על מלכות־ישראל ועל מקדש בית־אל בימי־הזוהר של מלכות ירבעם II. נביא זה מקשר את המצב החברותי הפנימי של הארץ במדיניות־החוץ שלה, ואת השתלשלות המאורעות ההיסטוריים הוא מנסה לתלות ביחסים שבין אדם למקום ובין אדם לחברו. הצד החברותי־המוסרי ביחסים אלה והשפעתם על גורל־המדינה משתקפים בייחוד בדבריו של

כתובת־השילוח מימי חזקיהו מלך יהודה

המצור על לכיש בימי סנחריב. תבליט אשורי. משמאל — התקפה אשורית באיל־ברזל
והתגוננות הנצורים; במרכז — בריחתם של פליטים; מימין — הריגתם של שבויים

„קברי בית דויד" בעופל, ירושלים. נחשפו על־ידי משלחת־וייל

הושע בן בארי, שחי בימי ירידתה של מלכות־ישראל. נטיה זו לראות את ההיסטוריה הישראלית לאור התנהגותו הדתית והמוסרית של העם הביאה את הנביאים בהכרח לידי ניסיון להשפיע במישרים על אורח־חייו של העם ולהתערב בהדרכה המדינית של המעמד השליט. הדבר ניכר ביותר במפעלו של הנביא הירושלמי, ישעיהו בן אמוץ, שחי בתקופת אחז וחזקיהו. חזונו מקיף לא את יהודה בלבד, אלא אף את ההתפתחות ההיסטורית העולמית, שבה משולבות תולדותיה של ארצו הקטנה. מסתבר, שנביא זה לא בא מן המעמדות העממיים, אלא משדרת־השרים, שהיתה מקורבת למלכות, ושרכש לו השכלה רחבה בחוגי־הסופרים. חזיונותיו מעידים, שכבר ניסה להשפיע על ענייני־המדינה בימי אחז, אך לשיא השפעתו המדינית הגיע בימי חזקיהו, שבהם שימש כנביא־החצר. באותה תקופה פעל ביהודה עוד נביא אחד, והוא מיכה המורשתי, שהיה עד־ראיה לפלישתו של סנחריב, שלה מוקדש חלק חשוב מנבואותיו. ושניהם, ישעיהו ומיכה, מבשרים בעצם התקופה, שהיתה מלאה שאון קרבות, פלישות וחורבנות, את החזון הגדול של „והיה באחרית הימים", שלפיו עתידים כל העמים לכתת את „החרבות לאתים והחניתות למזמרות, ולא ישא גוי אל גוי חרב, ולא ילמדו עוד מלחמה" — חזון, שאין כדוגמתו בספרות של העולם העתיק כולו.

יהודה בעול אשור. אע"פ שסנחריב חזר לארצו בלא שעלה בידו להכניע את יהודה, לא נשאה התנגדותו של חזקיהו לאשור פרי. ימיהם של סנחריב, אֶסרחדון ועיקר־מלכותו של אשורבניפל היו ימי חָסְנָה של האימפריה האשו־רית, ולאחר כיבוש־מצרים בידי אסרחדון (671 לפסה"נ) ודאי שאי־אפשר היה לשום מדינה בא"י לנהל מדיניות עצמאית. מנשה (699—644 לפסה"נ), יורשו של חזקיהו, נשאר איפוא משועבד לאשור, אע"פ שנסיונות של התמרדות לא פסקו ביהודה גם בימיו. כפי הנראה השתתף גם מנשה במרד, שפרץ נגד האשורים בסוף ימיו של אסרחדון (669 לפסה"נ), וכתוצאה מכך הוגלה מנשה לאשור. אבל גם לאחר שהוחזר למלכותו לא ויתר על שאיפות־העצמאות, ואנו שומעים על נסיונות מצידו לקרב ליהודה את השבטים של מלכות־ישראל לשעבר, ביחוד בגליל, ולחזק את הקשרים הללו ע"י מדיניות של נישואים עם משפחות מיוחסות מבני־הגליל (מל"ב כא, יט). כמו־כן השתדל מנשה לבצר מחדש את ירו־שלים. בנו ויורשו אמון (643—641 לפסה"נ) מלך שנתיים בלבד, ולאחר שנרצח בבית־המלך המליכו עם־הארץ את בנו הקטן יאשיהו (640—609 לפסה"נ).

יאשיהו. קרוב לסוף־ימיו של אשורבניפל מלך־אשור (669—633 [או 631?] לפסה"נ) התחילה ירידתה המהירה של אשור. ירידה זו נוצלה ביחוד בחלקה הדרומי־מערבי של האימפריה, ופרעה נכו I — שליטה הוואסאלי של מצרים —

פרק מעליו את עול־אשור. הוא היה הראשון לפרעוני השו־שלת ה26, שניסה להשיב את תפארת־מצרים לישנה. ייתכן, שהתרופפותו של השלטון האשורי כבר חלה בסוף־ימיו של מנשה. מכל מקום היה יאשיהו שליט בלתי־תלוי בפועל, ובמצבו זה השתמש לשם הרחבתם של גבולות־ארצו לצד צפון עד גבע שבהר־אפרים (א־תל, על־יד ואדי ג׳יב) ולשם הטלת השפעתו גם על „גליל־הגויים״. כמו שאירע בימיהם של כמה ממלכי־יהודה שקדמו לו, כך נתקשרה אף בימיו בתחיה המדינית רפורמה דתית. המסורת המקראית מַבחנת ברפורמה זו שלושה שלבים. בשנה השמינית למלכותו התחיל יאשיהו „לדרוש את ה׳״; בשנה השתים־עשרה התחיל מטהר את הפולחן מיסודות זרים ואליליים, מנתץ את הבמות ומרכז את עבודת־האלוהים ואת הכוהנים בירושלים; ובשנה השמונה־עשרה נעשה בדק בית־המקדש, וספר־התורה, שנת־גלה בהיכל, נעשה באופן רשמי החוקה המוכרת של יהודה (622 לפסה״נ). דעה רוֹוַחת היא, שספר זה הוא ספר משנה־תורה (ספר־דברים); אך אין הוכחה מכרעת לדבר. שאלה אחרת היא, אם נתחבר ספר־דברים רק סמוך לזמנו של יאשיהו או זמן מרובה קודם לכן; ואף בפתרונה של שאלה זו מחולקות הדעות.

יש לציין, שהשאיפה לחדש את השגיהן של תקופות עתיקות, שנחשבו לתקופות־זוהר בחיי האומה בתחומי הדת, הספרות והאמנות, היתה אפיינית לכל הארצות של המזרח הקדמון במאות ה7 וה6, מימי אסרחדון ואשורבניפל באשור ועד סוף־ימיהן של מלכויות בבל החדשה ומצרים קודם שנכ־בשו ע״י פרס. באשור נתבטאה תנועת־התחדשות זו בעיקר במפעלי־הכינוס הגדולים של יצירות־ספרות עתיקות (הספריה של אשורבניפל) — תופעה, שאפשר למצוא לה הקבלה במעשי־הכינוס של הסופרים היהודיים בגלות־בבל ולאחריה. במצרים ובבבל החדשה נתנו ההשתחררות מעול הכובש האשורי והחזרת העצמאות הלאומית תנופה חדשה לנטיה זו של חיפוש אחר דוגמות מן העבר המזהיר וחיקויין. מכאן באה במצרים ובבבל גם תחיית הצורות הארכאיסטיות באמ־נות ובסדרי החברה והמדינה, שכדוגמתה אנו רואים גם במלכות־יהודה.

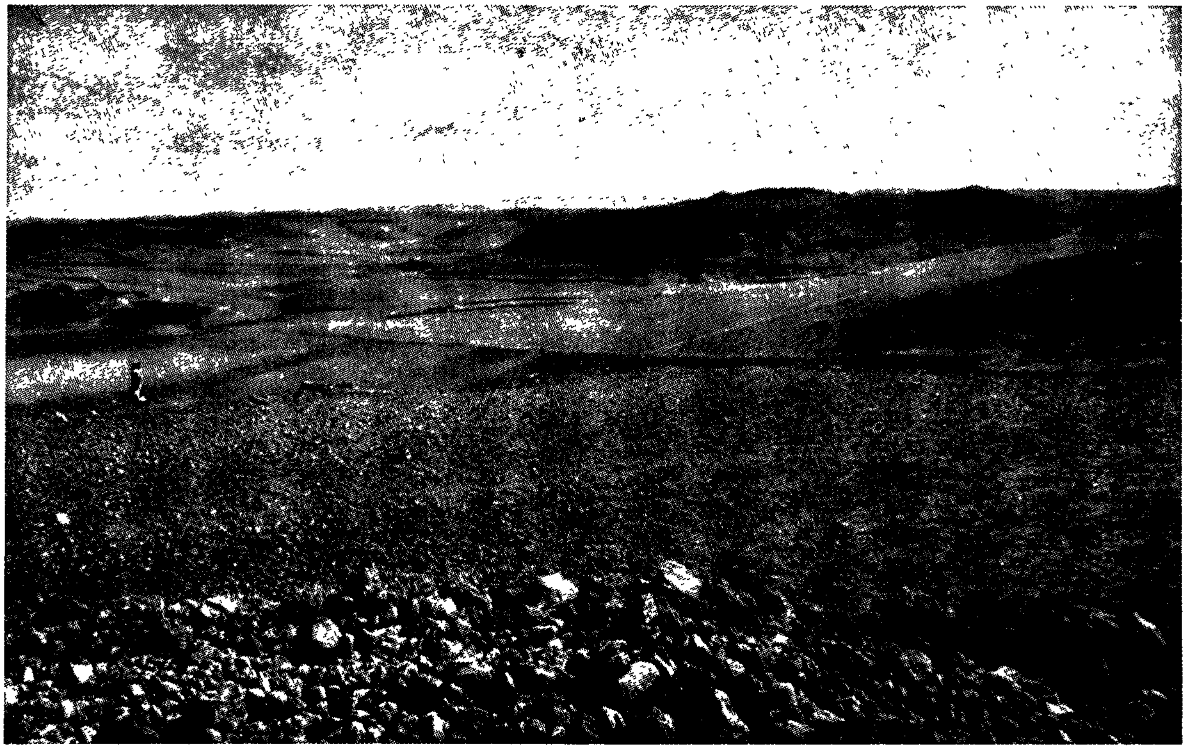
מ פ ל ת ־ א ש ו ר. ירידתה של אשור בקצב גובר והולך נתבלטה בשנות העשרים של המאה ה7 עם ייסודה של ממלכת בבל החדשה, כשנבופלאצר הכריז על עצמו כמלך בבל (626 לפסה״נ). אולם רק לאחר שעשתה ממלכת־בבל יד אחת עם מדינת־מדי, הצליחו בעלי־הברית ללכוד את נינוה (612 לפסה״נ) — מאורע, שעשה רושם עצום בכל העולם של הימים ההם והדו נשמע בחזונו של נחום האלקו־שי. למפלה מהירה כזו גרמה במידה לא־מועטת הצפת מדי־נותיה של אשור בשבטים בארבאריים, שבטי־אשכנז (אַשְׁכּוּז) בעיקרם, שיש מזהים אותם עם הסקיתים הנזכרים ע״י הרו־דוטוס בקשר למאורעות שאירעו בתקופה זו. לפי המסורת, שהיתה בידי הרודוטוס, הגיעו גדודי־הסקיתים בפשיטותיהם עד גבולות־פלשת, וחוקרים הרבה רוצים לראות בכמה מנבו־אותיו של ירמיהו רמז לפלישות סקיתיות אלו. עם אבדנה של האימפריה האשורית עדיין לא בא קיצה של מדינת אשור. אחד משרי־הצבא האשוריים — אַשוּרְאֻבַּלִּט II — נתבצר בחרן, הכריז על עצמו כמלך־אשור וניסה לחזק את מעמדו ע״י ברית צבאית עם מצרים. ב609 לפסה״נ יצא פרעה נכו II, מלך־מצרים (609—594 לפסה״נ), למסע צבאי אל נהר־פרת, כדי לתמוך בבעל־בריתו החדש אשוראובליט.

שבר של כד, שעליו חרותה הכתובת „בת למלך״. נמצא בלכיש

בין שבא יאשיהו בברית רשמית עם הבבלים ובין שניסה לנהל מדיניות עצמאית, לא רצה להניח לפרעה נכו לבוא לעזרתה של אשור, שיהודה היתה משועבדת לה קודם־לכן. יאשיהו יצא למגידו, כדי לחסום את הדרך בפני חילות־המצרים; ובמערכה, שניטשה בבקעת־מגידו — שדה־הקְרָב המסָרתי של ארץ־ישראל — ניגף חיל־יהודה לפני המצרים ויאשיהו עצמו נפל בקרב. עם־הארץ העלים עין מן היורש החוקי אליקים והעלה על כיסא־המלוכה את יהואחז (שַׁלּוּם) בן יאשיהו.

י מ י ה ה א ח ר ו נ י ם ש ל מ ל כ ו ת ־ י ה ו ד ה. מפלגות מ ד י נ י ו ת. עוד בימי חזקיהו הלכו ונתבלטו בהנהלת מדי־ניותה של יהודה שתי מפלגות עיקריות: פרו־מצרית ופרו־בבלית. מציאותן של מפלגות אלו ניכרת יפה בימי־יאשיהו, ובנטיות המדיניות של המפלגות הללו יש להסביר גם את עניין המלכתו של יהואחז. נראה, שנחושתא בת אלנתן, אשתו של אליקים, היתה קשורה במשפחתו של עכבור בן מיכָיָה, שהראתה סימנים מובהקים של נטיה פרו־מצרית ושממנה יצאו שרי־הצבא של יהודה בדורות האחרונים לקיום־המדינה. מכאן יש להסיק, שעם־הארץ נקט את קַו־מדיניותו של יאשיהו, ומחשש למְרות מצרית ביהודה נמנע מלהמליך נסיך, שהיה קשור במפלגה פרו־מצרית. עובדה זו מַסבּרת גם את המעשה, שעשה פרעה נכו כשחזר מכרכמיש: הוא הוריד מכיסא־המלוכה את בחיר־העם, הטיל כסף־ענושים על המדינה והמליך את יהויקים הפרו־מצרי. אך הקו הרשמי הפרו־מצרי אי־אפשר היה לו להאריך ימים במדינת־יהודה לאחר שעלה בידי נבוכדראצר II בן נבופלא־צר (604—562 לפסה״נ) להדוף את המצרים מקידמת־אסיה ולרשת את כל ארצות־אחוזותיה של אשור בימי־שלטונה עד גבולות־מצרים. שנים אחדות שמר יהויקים אמונים לבבל, אבל נטיותיו הפרטיות, התחזקותה של הכת הפרו־מצרית, וגם השאיפה לעצמאות, שלא הניחה לו להשלים עם ההשתע־בדות החדשה לבבל, עוררו אותו בסופו של דבר לסמוך על הבטחות־המצרים ולמרוד בבבל. במרידה זו עמדה יהודה בודדה ונבוכדראצר יכול היה להיעזר בראשיתה בגדודי שכ־ניה של יהודה, ביחוד באיזור־הספר, שהסית אותם לפלוש ליהודה. לאחר זמן־מה בא גם צבא־בבל לארץ ושם מצור על ירושלים. בינתיים מת יהויקים ובנו יהויכין הבין, שלא יוכל להחזיק מעמד בפני צבאות־בבל, ועל כן פתח את שערי־העיר לפני נבוכדראצר. המלך הצעיר, גדולי־השרים, רבי־הממלכה וכן החרש והמסגר, כלומר האומנים, שהיו

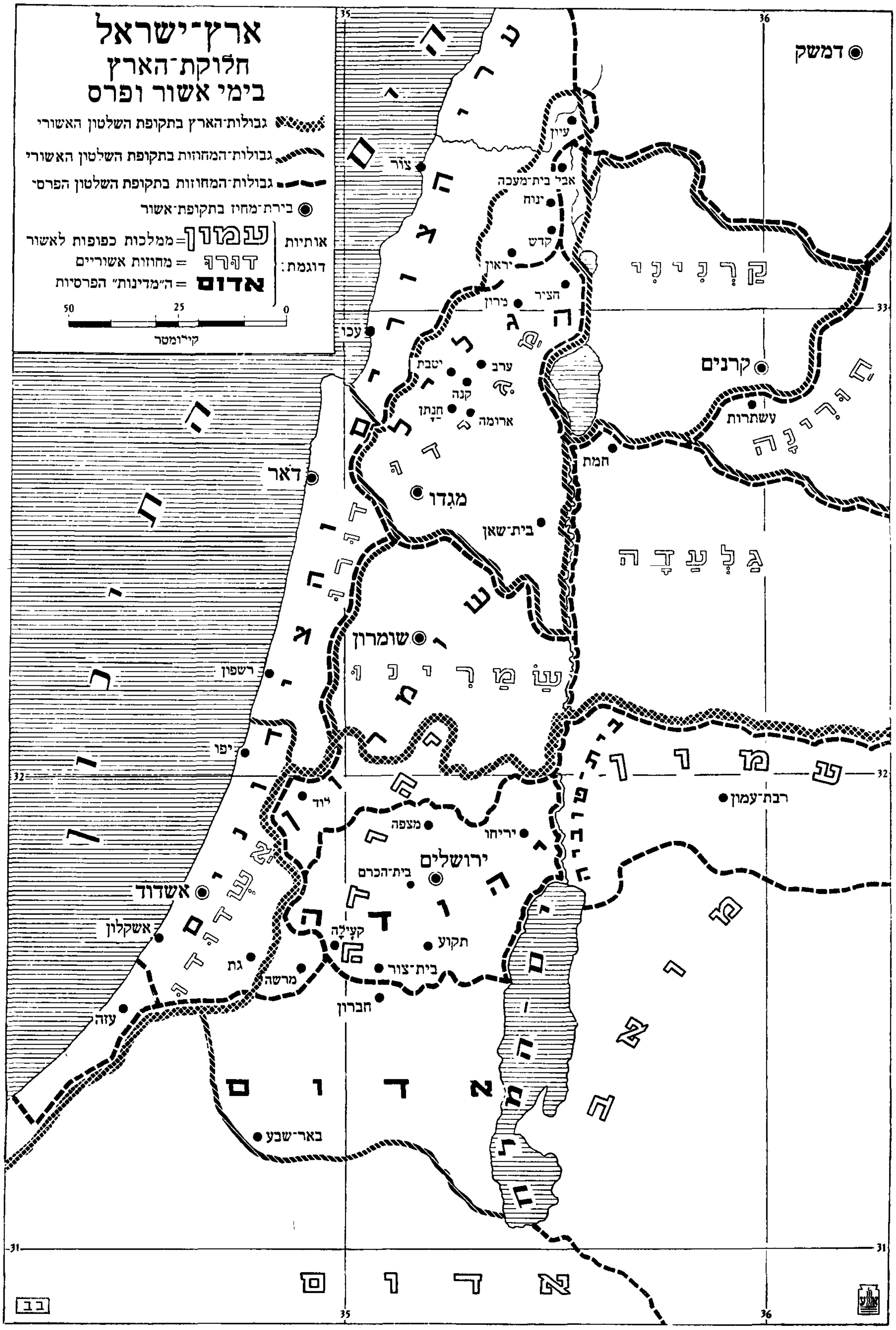

לכיש (תל א־דוויר). מראה כללי

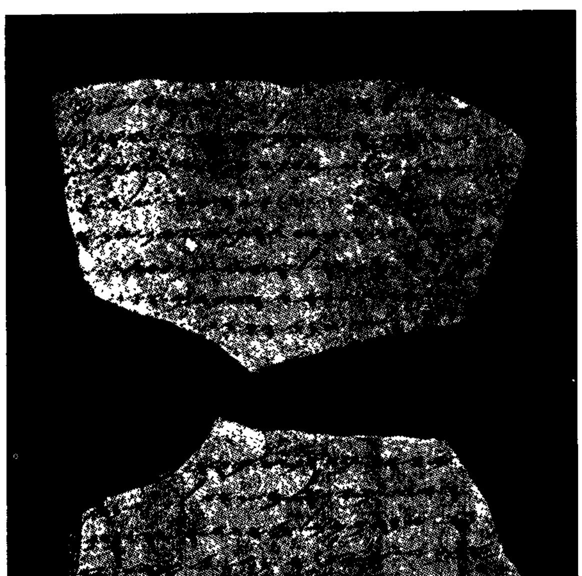
מסוגלים לצייד את המדינה בנשק, הוגלו לבבל (597). זוהי הגלות הראשונה של יהודה, הידועה בשם גלות יהויכין. בכלל הגולים באותה שנה היו גם סופרים ואנשי־כהונה, וביניהם גם הנביא יחזקאל (ע״ע). על כיסא־המלוכה הושיב נבוכדראצר את בנו השלישי של יאשיהו — מתניהו, וקרא את שמו צדקיהו. דיכוי־המרד והגליית חלק חשוב מתושבי־יהודה דילדלו את הארץ ואף החלישו את מעמדו של בית־המלוכה: חוגים שונים הוסיפו לראות ביהויכין הגולה את מַלכה החוקי של יהודה, וחולשתו האישית של צדקיהו הגבירה את המחלוקת הפנימית בין מצדדי הכניעה לבבל ובין תומכי מצרים.

ירמיהו. מצדדי־בבל השתדלו למנוע משבר מדיני סופי ונסתייעו הרבה בנביא ירמיהו (ע״ע), שהגיע לשיא־השפעתו בימי־צדקיהו. ירמיהו הבין יפה, שההסתמכות על מצרים אינה אלא משענת קנה רצוץ מאחר שצבאה לא יעמוד בפני צבאות־בבל. משום כך נלחם בכל כוחו במדיניותם המסוכנת של שרי־צדקיהו לא רק קודם שפרצה המלחמה אלא גם לאחר שהרימו היהודים את נס־המרד, וכן גם במשך כל ימי־המצור על ירושלים. מטעם זה עודד ירמיהו גם אותה סיעה בין גולי־בבל, שהשלימה עם הגלות הזמנית ולא שאפה לדחוק את הקץ בכוח (ירמ׳ כט).

חורבנה של ממלכת־יהודה. ראשית ימי־מלכותו של צדקיהו היו ימי שלום יחסי ליהודה, משום שלאחר שנסוג נכו מפני נבוכדראצר, לא מצאו המצרים עוז בנפשם לחזור ולהתערב בענייני קדמת־אסיה. אך כשעלה חָפרע על כיסא־המלוכה במצרים (588—568 לפסה״נ) התחיל רוקם מזימות נגד בבל, ולשם כך כרת ברית עם מלך לוד באסיה הקטנה, ועם זה הסית גם כמה מערי פיניקיה ופלשת ואת מלכות־יהודה, שתפרוקנה מעליהן את עול־בבל. ירושלים, שבה מצא לו חָפרע אזניים קשובות בין השרים, נעשתה מרכז המזימות נגד בבל. ב588 לפסה״נ פסק צדקיהו מלהעלות מס לבבלים ומיד יצא צבא־נבוכדראצר למסע מערבה. נראה, שבשעת מסע זה הובאה צור במצור, שנמשך שלוש־עשרה שנה ונסתיים בכיבוש העיר. התקרבותו של הצבא הבבלי עוררה חרדה ביהודה ובסביבותיה ושכנותיה הקטנות הסתלקו מיד מן המערכה. צדקיהו ניסה להגביר את כוח־ההתנגדות של יהודה ע״י שיחרורם של העבדים העבריים — שיחרור, שהיה מכוון, כנראה, להביא לחיל־ההגנה תגבורת של כוח־אדם. בינתיים יצא הצבא המצרי לעזרת יהודה, ונבוכדראצר כיוון את גדודיו לצד דרום, אל עבר הגבול המצרי. תשועה רגעית זו עוררה בירושלים תקוות גדולות כל־כך, שמשחררי־העבדים חזרו וכבשו אותם. מחאתו של ירמיהו נגד המעשה הבלתי־צודק גרמה, שנחבש בבית־האסורים, ורק התערבותו האישית של צדקיהו הצילה אותו ממוות. הצבאות המצריים לא עמדו ליהודה בעת־צרה, ונבוכדראצר יכול היה לחזור ליהודה ולכבוש את מבצריה אחד־אחד, ולא נשארו בה אלא לָכִיש, עֲזֵקָה (ירמ׳ לד, ז) וירושלים עצמה. הֵדם של המאורעות הללו נשמע בספר ירמיהו ובספר מלכים ב׳, וגם בקבוצה של אוסטרקאות עבריים, שנתגלו בלכיש בשער־העיר. אוסטרקאות אלה, שנכתבו ברובם אל יאוש, שהיה, כנראה, המפקד של חיל־המצב בלכיש, מעידים על דרכי־התגוננות של יהודה, על קשר־האותות בין המבצרים, על משלחת שר־הצבא למצרים וכד׳. עם נפילתן של עֲזֵקָה ולכיש בפני הבבלים נפתחה הדרך לירושלים, ולאחר מצור של כמה חדשים הובקעה העיר. צדקיהו ניסה לברוח עם שארית־חילו, אך נתפס בערבות־יריחו והובא לרבלה, אל המחנה של מלך־בבל. לאחר שבועות מועטים בא נבוזראדן — שׂר־הטבחים של נבוכדראצר — לירושלים, הגלה את רוב תושביה ושרף את בית־המקדש ובית־המלך ואת רוב העיר (אָב 586 לפסה״נ). על הנהלת ענייניה של המדינה הכבושה

ארץ־ישראל
חלוקת־הארץ
בימי אשור ופרס
גבולות־הארץ בתקופת השלטון האשורי
גבולות־המחוזות בתקופת השלטון האשורי
גבולות־המחוזות בתקופת השלטון הפרסי
בירת־מחוז בתקופת־אשור
אותיות דוגמת:
עמון = ממלכות כפופות לאשור
דור = מחוזות אשוריים
אדום = ה״מדינות״ הפרסיות
50
25
0
קילומטר
דמשק
עיון
צור
אבל בית־מעכה
ינוח
קדש
יראון
הציר
עכו
ערב
יטבת
קנה
חנתן
ארומה
קרנים
עשתרות
חמת
דאר
מגדו
בית־שאן
שומרון
רשפון
יפו
לוד
מצפה
יריחו
ירושלים
בית־הכרם
אשדוד
אשקלון
קעילה
תקוע
גת
מרשה
בית־צור
חברון
עזה
באר־שבע
רבת־עמון
א ד ו ם
35
36
33
32
31

והחרבה הפקיד נבוזראדן את גדליהו בן אחיקם בן שפן, שהיה בן של משפחה פרו־בבלית מובהקת, ויש יסוד להשערה, שגדליהו היה השר הראשון במעלה בימי־צדקיהו וכיהן במשרת „אשר־על־הבית", שכן עם קבוצת חרסי־לכיש נמצאה טביעת חותמת: ל ג ד ל י ה ו א ש ר ע ל ה ב י ת. הואיל וירושלים היתה חרבה, הועבר המרכז האדמיניסטראטיווי למצפה, שרבים מזהים אותה עם תל א־נצבה (13 ק"מ מצפון לירושלים). עיר זו נעשתה בירת־המדינה, וביחד עם גדליהו ישבו בה פקידים בבליים, ששמו של אחד מהם אפשר נשתמר בחרס, שנמצא בחפירות של תל־א־נצבה. מסביב לגדליהו התחילו מתרכזים מעט־מעט גם שרי־יהודה מערי־השדה, שבהן לא נגעה המלחמה במישרים (ירמ' מ, ז—ח), וביניהם יאזניהו בן המעכתי, שיש מייחסים לו את החותמת, שנמצאה באחד מן הקברים בסביבה של תל א־נצבה: ל י א ז נ י ה ו ע ב ד ה מ ל ך. בין אלה שבאו אל גדליהו היו גם פליטי־חרב, שברחו אל הארצות השכנות בימי־המלחמה, ועמהם גם אנשים ונשים מזרע־המלוכה, כגון ישמעאל בן נתניה בן אלישמע ואנשיו. אלה האחרונים נתקנאו בגדליהו, שנעשה ראש־המדינה בלא שהיה ממשפחת־המלוכה, והרגו אותו. המקרא מספר, שישמעאל ואנשיו באו אל גדליהו מארץ־עמון בחודש השביעי, אבל אינו מודיע אותנו את השנה, שבה אירע הדבר. ועל כך מחולקים החוקרים בדעותיהם. יש סבורים, שהדבר אירע בשנת־החורבן (586), ולעומתם מקשרים חוקרים אחרים מעשה זה בידיעה, שנמסרה לנו בספר ירמיהו (נב, ל), שבשנה ה23 למלכות נבוכדראצר, כלומר, חמש שנים אחר החורבן, הוגלתה גלות שלישית מיהודה לבבל. חוקרים אלה סבורים, שגלות זו היתה פעולת־עֳנָשים של הבבלים על הריגת גדליהו ושרי־בבל. מכל־מקום,

המכתב הרביעי ממכתבי לכיש (החרס משני צדדיו)
מסוף ימי הבית הראשון

קודם שהספיקו הבבלים לבצע את מסע־העונשים, ברח חלק ניכר מאנשי־יהודה למצרים ולקח עמו לשם גם את ירמיהו הנביא.

ב. מייזלר, תולדות ארץ־ישראל, א', תרצ"ח; נ. ה. טורטשינר, תעודות לכיש, ת"ש; ו. פ. אולברייט, מתקופת האבן ועד הנצרות, תשי"ג; י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית א–ז, תשי"ד[2]; R. Kittel, *Geschichte des Volkes Israel*, 1–2, 1923–29[4]; Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, 1–5, 1925–1937; A. Alt, *Die Staatenbildung der Israeliten in Palästina*, 1930; E. Auerbach, *Wüste und gelobtes Land*, 1–2, 1932–1936; W. F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel*, 1942; M. Noth, *Gesch. Israels*, 1954[2].

ש. י.—ב. מ.

ארץ־ישראל בתקופה הפרסית. — I. הכרזת־כורש (538). — באוקטובר 539 כבשו צבאותיו של כורש II, מלך פרס ומדי, את בבל, ובקיץ שנת 538 נתפרסמה ב א ח מ ת א (אֶגְבַּטאנה), בירת־הקיץ של מלכי־פרס, ה כ ר ז ת־כ ו ר ש ז ו: „כל ממלכות הארץ נתן לי ה' אלהי־השמים והוא פקד עלי לבנות לו בית בירושלים אשר ביהודה. מי בכם מכל עמו — ה' אלהיו עמו ויעל!" (סוף דברי־הימים ב'). כמעט באותם הדברים מתחיל ספר־עזרא, אלא שהוא מוסיף אחר „ויעל" את הדברים האלה: „ויעל לירושלים אשר ביהודה ויבן את בית־ה' אלהי־ישראל, הוא האלהים אשר בירושלים. וכל הנשאר מכל המקומות, אשר הוא גר שם, ינשאוהו אנשי מקומו בכסף ובזהב וברכוש ובבהמה עם הנדבה לבית האלהים אשר בירושלים" (עזרא, א, ג—ד). עד שנתפרסמו כמה כתבות מתקופת־פרס חשדו רוב חוקרי־המקרא ורוב ההיסטוריונים של הבית השני, שהכרזת־כורש אינה אלא מזוייפת, מפני שמלך נכרי מדבר בה כיהודי מאמין. אולם היום, שיש בידינו הפאפירוסים של יֵב־אֶלֶפַאנטינה, שביניהם מצויה פקודה של המלך הפרסי בדבר חג־הפסח של החיילים היהודים ביב — פקודה, שבמוצאה הפרסי־הרשמי אין להטיל שום ספק ושאף היא מנוסחת כאילו נכתבה על־ידי יהודי —, ברור הדבר, שהכרזת־כורש אותנטית היא, אלא שנוסחה ע"י פקיד יהודי של הממשלה הפרסית ברוח מתקבלת על דעת־היהודים.

הכרזת־כורש היתה מאורע כביר בתולדות־ישראל. היה בה משום התקיימותה של הנבואה הישראלית, שעם־ישראל אחר החורבן יקום מחדש בארצו ויבנה את מקדשו. ביסודו של דבר נתאפשר מאורע זה מתוך אמונת הגולים בהבטחה הנבואית הנזכרת ומתוך געגועיהם על ארצם ומולדתם ועל מרכזם הדתי. ממשלת־פרס רק נענתה לבקשת ה„גולים" ולנבואותיו של ישעיהו השני, שראה בכורש את „משיח־ה'" ואת „רועה־ה'", שימלא אחר היעוד הגדול, שקבע אלהי־ישראל כשבחר בו לכבוש את מלכות־בבל.

העליה הראשונה ובניין־המקדש (558 — 515).

1. העולים ומספרם. ראשי־העולים. — רק 42,360 איש ואשה וילד נענו להכרזת־כורש ועלו מבבל לירושלים. מכיוון שמספר הגולים היה לערך 40,000 וגלות־בבל נמשכה מימי גלות־צדקיהו עד הכרזת־כורש 48/9 שנים (586—538), הרי צריך היה הדור השני של הגולים למנות, אפילו בהתחשבות עם המצב הקשה בגלות, לכל הפחות 80,000 איש, — ואילו שבי־בבל בעליה הראשונה היו כמעט אך מחצה מזה (42,360), כלומר, רק מחצית־ה„גולה" נתעוררה לחזור למולדת. המחצה השניה נשארה בגלותה. חלק ממנה — מפני שנתבולל לגמרו או למחצה, וחלק מפני

שהתרגל בגלות והמולדת השוממה והחרבה לא משכה אותו אליה. כל אלה שלא התבוללו כליל תמכו את העולים בכס־פים, בבהמות ובשאר הצרכים של התיישבות חדשה, ומהם באו גלים־גלים של עולים גם אחר העליה הראשונה והשניה.

הכרזת־כורש לא דיברה על עליה לארץ־ישראל כולה. ההכרזה מטעמת את הֶתֵּר־העליה „לירושלים אשר ביהודה"; ובכן לכל היותר נכללה גם „יהודה" בתוך התר־העליה, אבל לא שומרון והגליל. והדבר מובן: בבל כבשה והחריבה את יהודה בלבד והגלתה לבבל רק יהודים בלבד; ואילו שומרון והגליל, שהיו שייכות למלכות־ישראל, היו כבושות ועומדות על־ידי אשור, ו„גולה" שומרונית וגלילית לא היתה בבבל. עובדה זו מבארת את הדחיה, שדחו זרובבל וחבריו את השומרונים, שברוב הזמנים חשבו את עצמם ל„עברים" ול„ישראלים", אבל לא ליהודים; ובזה יש לבאר את כל הסיכסוכים בין היהודים וה„כותים", את צמצומה של מדינת־יהודה השניה ואת העדר חשיבותה המדינית עד לכיבושי־החשמונאים.

בראש־העליה עמדו זרובבל בן שאלתיאל, בן־בנו של יהויכין, מלך־יהודה שלפני האחרון, ויהושוע בן יהוצדק, בן־בנו של כוהן־הראש, שהמית נבוכדראצר בריבלה. ואף יהוצדק אביו גלה ע"י נבוזראדן (דברי־הימים־א, ה, מא). אי אפשר היה ל„גולה" בלא שני הראשים הללו: התחיה היתה צריכה להיות מדינית ודתית־תרבותית כאחת. ולפיכך עמדו בראשה בן־בנו של מלך ובנו של כהן ובן־בנו של „כהן־ראש", הוא הכהן הגדול של הבית השני. מצד הממשלה הפרסית נתמנה לפחה של יהודה שֵׁשְׁבַּצַּר — שַׁמַשׁ־בַּל־אֻצֻּר (=האל שַׁמַשׁ, נצור את הבן). כפקיד פרסי לא נזכר ששבצר בין העולים. זרובבל לא נתמנה פחה מיד או מפני שעדיין היה צעיר ביותר או מפני שהממשלה הפרסית פחדה לְמַנּוֹת לפחה אדם מזרע־המלוכה מחשש שמא יתמרד. ביחד עם זרובבל ויהושע באו עוד עשרה ראשי־עולים, באופן שביחד היו שנים־עשר ראשים, כמספר שבטי־ישראל. בזה רצו העולים לרמז, שלמרות פקודתו של כורש, שלא נועזו לעבור עליה ושהתירה רק ליהודים מן „הגולה" בבבל לעלות ליהודה, לא נתייאשו הגולים גם מן התקוה, שאף שאר שבטי־ישראל, נוסף על יהודה ובנימין, יעלו לארצם.

2. המצב המדיני, הכלכלי והרוחני ביהודה החֲרֵבָה. המצב, שבו מצאה „הגולה" את הארץ ויושביה, היה עגום מאוד. אין שום הוכחה ברורה, שקם ביהודה החרבה והעזובה איזה נביא או מנהיג מדיני או רוחני אחר, שישפיע על העם ברוחם של נביאי־הגולה, יחזקאל וישעיהו השני. לכל היותר נתחברו אז בארץ הקינות שב„איכה". יש לשער, שאחר הריגת־גדליהו נספחה יהודה המוקטנת לִפְחַוַת־שומרון, ושתיהן ביחד היו משועבדות לפחַוַת עבר־הנהר. העמים השכנים, וביחוד העמונים, קרעו מחוזות שלמים מיהודה הנחלשת (ירמיהו, מט, א). בקובלנה קשה על אדום פונה המשורר האלהי: „זכור, ה', לבני־אדום את יום־ירושלים, האומרים: ערו, ערו עד היסוד בה" (תהילים, קלז, ז). ובנבואה היחידה, שנשתיירה לנו מחזון־עובדיה, אנו שומעים, שאדום שמחה במפלת־ירושלים וסייעה לבבליים להגדיל את מפלתה, ואפילו „הכריתה את פליטי יהודה והסגירה את שרידיה ביום־צרה" (עובדיה, פסוקים י—כא). וגם מתוך אחת מן הקינות העתיקות של מגילת־איכה אנו שומעים קובלנה קשה על „בת־אדום, יושבת בארץ־עוץ" (איכה, ד, כא—כב). ואף ישעיהו השני מדבר על „יום־הנקם" באדום בחזות הקשה: „מי זה בא מאדום, חמוץ בגדים מבצרה" וגו' (ישע', סג, א—ו) — ודאי, מפני שהֵרַע אדום, האח ליעקב, לישראל אָחיו רעה גדולה מאד. ואף הפלשתים „עשו בנקמה" בישראל (יחז', כה, טו, יז). עוד בשנת 701 קודם ספה"נ כבשו האשורים את פלשת, כלומר, את כל חוף־הים הדרומי של א"י, ועשו ממנה פרובינציה אשורית, שאשדוד היתה העיר הראשה שלה ועל שמה נקראה כל הפרובינציה באשורית „מדינת־אשדוד" (עי' A. Alt, *PJB*, XXVII [1931] 72). ובימי גלות־בבל, שנים מועטות אחר מפלת־אשור בש' 612, גזלו הפלשתים, שנתבוללו ביוונים („וישב ממזר — עם מעורב ומטומע — באשדוד", זכריה, ט, ו), מיהודה את חוף־הים הדרומי מרפיח עד עכו, וחוף־יפו בכלל; וכך חסמו הפלשתים המיוונים בפני היהודים את המוצא אל הים, ועל־ידי כך נעשה המצב הכלכלי של יהודה בימי גלות־בבל ירוד מאד. ובכן גם המצב המדיני וגם המצב הכלכלי והרוחני היו ברע. היתה מין התפָּרְאוּת של הארץ ושל העם. אכן, ההשפעה של שני נביאי־הגולה הגדולים ביותר — של ירמיהו ויחזקאל, שחידשו רעיונות גדולים ביהדות, לא הגיעה בשעתם ליהודה העזובה והחרבה. רעיונות אלה הגיעו לארץ עם העולים, ומכאן ואילך לא פסקו מלהשפיע על ההתפתחות הרוחנית, החברותית והמדינית של עם־ישראל בארצו.

3. יחזקאל ורעיונותיו הדתיים־המוסריים. קודם כל, חידש יחזקאל את הרעיון של אחריות הפרט למעשיו הרעים: „בן לא ישא בעוון האב ואב לא ישא בעוון הבן, צדקת הצדיק עליו תהיה ורשעת הרשע עליו תהיה" (יחזקאל, יח, א—כ), וכן את הרעיון, שהתשובה מועילה: רשעת הרשע לא יִכָּשל בה ביום שובו מרשעו; „החפֹץ אחפוץ מות רשע, נאום ה'? — הלוא בשובו מדרכיו וחיה" (שם, שם, כג). ברעיונות אלה קשור רעיונו של יחזקאל בדבר קידוש־השם וחילול־השם. ע"י התשובה וע"י חזרת ישראל לארצו ב„לב חדש וברוח חדשה" יתגדל שם־אלהיו ויתקדש בעולמו, ו„למען שמו" של האלהים, שלא יחולל, לא יתן האלהים, שיהיו בני־ישראל „כגויים, כמשפחות הארצות, לשרת עץ ואבן". מפני־כן „יוציא אותם אלהים מן העמים ויקבץ אותם מן הארצות, אשר נפוצו בם, ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחימה שפוכה" (יחזקאל, כ, לב—לד). כאן קיבל הרעיון של נצחיות־האומה צורה חדשה: אם לא ברצון — יתקיים עם־ישראל באונס, שהרי עם הֶעָלמוּתו מן העולם ייעלם גם הנושא של שם אלהי־ישראל בעולם־כולו.

ומכאן בא חזונו הגדול של יחזקאל — „חזון בקעת־העצמות" (שם, לז, א—יד): העצמות היבשות תצאנה מקברותיהן, תחיינה ותקרומנה עור ותעלינה בשר ותעמודנה על רגליהן „חיל גדול מאד מאד". התחיה ב„גולה" היא הכרחית. וכך הכרחית היא ההתאחדות של כל שבטי־האומה: „חזון העצים המאוחדים" (שם, שם, יט—כח): יהודה וישראל ייעשו „גוי אחד" ו„מלך אחד יהיה לכולם למלך" — מלך מבית דויד — ולא יהיו עוד לשני גויים ולא יֵחָצוּ עוד לשתי ממלכות. ונוסף על חזון זה השפיעה ה„אוטופיה" של יחזקאל (מ—מח) השפעה אדירה על כל חיי־הרוח של האומה

בדורות שלאחר מכן: אדמת־הארץ תתחלק לכל השבטים חלק כחלק; אין מלך במדינה, שתתכונן לאחר שתסתיים גלות־בבל, אלא יהא בא נשיא, שלא יהא אלא בא־כוחו ומייצגו של העם. ירושלים תהא מרכז־האומה ומקדש־אלהיה ושְמָה יהא „יהוה שָׁמָּה". לא הכהנים ישלטו בארץ, אלא ה' ותורתו, בקיצור: יהא ביהודה לא שלטון דמוקראטי בלבד ואף לא תיאוקראטיה, אלא נומוקראטיה (כמונח של יוסף סאלוואדור), כלומר, שלטון־התורה, שלטון־החוק ומשפט הצדק.

4. רעיונותיו הדתיים־המוסריים של ישעיהו השני. ואף ישעיהו השני לא רק נתנבא לנצחונו של כורש והטיף לעליה לציון ולהגשמת היעוד של תקומת־ירושלים ובניין־המקדש, אלא גילה והכריז בשם ה' רעיונות דתיים־רוחניים גדולים וחדשים מעיקרם.

קודם כל, הטעים והרחיב ישעיה השני את המושג של אלהי־ישראל כבורא־העולם וחותך את גורלה של האנושיות כולה, שבתוכה יש מקום מרכזי לגורל עם־ישראל וליעודו הגדול. אלהי־ישראל הוא אלהי־ההיסטוריה, ומה שעושה כורש אינו נעשה אלא בגזירת־האלהים ועל־פי תכנית מיועדת מראש של אלהי־ישראל, אלהי העולם כולו.

שנית, הסבל של עם־ישראל, חורבן ארצו ומקדשו וגלותו מעל אדמת־מולדתו, הרדיפות, העינויים וההשפלות, שנפלו בגורלו יותר מִבְּגורלם של שאר העמים, שאינם טובים ממנו — כל זה לא בא מפני שאלהי־ישראל עזב את עמו לאחר שהעם נתנתק מארצו ומקדשו, אלא מפני שישראל הוא „עבד־ה'": מפני שבו בחר אלהים להיות נושא־הדגל של שמו ותורתו; והגויים, שאינם מבינים את הדבר, מבזים, משפילים ורודפים אותו. אבל סופו של עבד־ה' יהיה טוב: סוף־סוף יכירו הגויים, שעם ישראל את „חֳלָיֵם (של הגויים) הוא נשא ומכאוביהם סְבָלָם", שהוא „מחולל (מדוקר) מפשעיהם" של הגויים, „מדוכא מעוונותיהם, מוסר־שלומם עליו ובחבורתו נרפא להם". הם יכירו, שה' „הפגיע בו את עוון כולנו" (של כל הגויים) ו„עוונותיהם הוא יסבול". בסופו של דבר „יראה זרע, יאריך ימים" ו„חפץ־ה' בידו יצלח". שהרי הוא סובל „על לא חמס עשה", „כשה לטבח יובל וכרחל לפני גוזזיה נאלמה", ובאמת הוא „חטא רבים נשא": הוא „הערה למוות נפשו והוא חטא רבים נשא ולפושעים יפגיע (ייַסר את הפושעים)". אלה הן הפיסקאות של עבד־ה' (ישעיה, מב, א—ז, מט, א—ח; נ, ד—ט; נב, יג—נג, יב), שבהן נשתלב המושג החדש של „ייסורי־כפרה" — של הסבל והייסורים של עם־ישראל הנרדף והמושפל שלא בצדק ככלל בתוך ייסוריו הגדולים של הנביא הישראלי הנרדף והמבוזה ואף הנהרג כפרט. בדברים אלה אימץ ישעיהו השני את לב־העם: אין ייסוריו וחרפת־גלותו אות לשחיתותו ולאבדנו, אלא להפך: אות הם לגדולתו בעיני אלהים, שבחר אותו לעבד לו, לנושא דגלו המרומם בעולם, וסוף־סוף ישלם אלהיו לו גמול על כל מה שנשא וסבל ויעשה אותו לבחיר־האומות ולאור־הגויים.

רעיונות רמים ונישאים אלה לא חדרו לתוך ה„כורמים והיוגבים" ו„דלת־העם", שנשתיירו בארץ המוחרבת, שמבחר תושביה הוגלו ממנה. ולפיכך לא מתוכה, לא מתוך ה„תאנים הרעות", כדבר־ירמיהו, ובוודאי שלא מתוך השומרונים, שנתערבו במשך שלשה דורות בכותים ובשאר הגויים ושלא היו להם נביאים גדולים, עתידות היו לבוא התחיה וההתחדשות של האומה, אלא מן ה„גולה" הבבלית, מן ה„תאנים הטובות", שהתרבות הגדולה של בבל והייסורים הגדולים של הגלות הכשירו אותן למהפכה רוחנית גדולה ושני הנביאים הגדולים נתנו להן „לב חדש ורוח חדשה": מאלה שנצרפו מן הסיגים ו„נבחרו (או נבחנו) בכור־עוני" — משְבֵי־הגולה — מוכרחת היתה לבוא הישועה לעם־יהודה בארצו, לתורת־נביאיו ולמקדש־אלהיו.

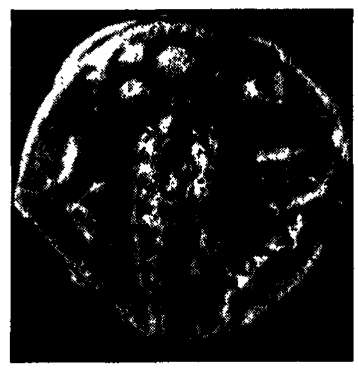
5. התיישבותם של העולים. בניין־המזבח, ההתנגשות עם השומרונים והעיכוב של בניין־הבית. שבי־הגולה, שאף בבבל ישבו בקיבוצים גדולים ועל־פי רוב אף לפי ערי־יהודה, שגלו מהן, חזרו ונתיישבו באותן הערים, העיירות והכפרים, שגלו מהם ושנשארו שוממים וחרבים. הם נתיישבו לא רחוק מירושלים ובדרך מירושלים ליפו. הגבול של תחום התיישבותם היה בית־אל בצפון, בית־לחם וסביבותיה עד בית־צור בדרום, בדרך לחברון, ויריחו ממזרח, וממערב — מורדות־ההרים המערביים. רק הכוהנים והלויים, המשוררים והשוערים וה„נתינים", שציפו לבניין־המקדש, נתיישבו בירושלים עצמה. ההתיישבות של העולים מחוץ לארץ־יהודה לא היתה יכולה אף לעלות על דעתם, ראשית, מפני שרשיון־ההתיישבות של כורש לא כָּלל אלא את יהודה, שכבשו הפרסיים מן הבבליים, ושנית, מפני שרוב שבי־ה„גולה" היו, כאמור, גולי מלכות־יהודה ולא גולי מלכות־שומרון.

פחות מחצי־שנה לאחר שניתנה הכרזת־כורש, בסוף־הקיץ של שנת 538, בחודש תשרי, חודש החגים הגדולים, הגיעו העולים ליהודה. לשם החג נתכנסו כל השָבים „כאיש אחד אל ירושלים", ומכיוון שאין חג בלא קרבנות, בנו שבי־הגולה מזבח, ועליו העלו עולות לה' בבוקר ובערב (עולות־התמיד) — ו„היכל ה' לא יֻסָּד" (עזרא, ג, ב—ו), כלומר, אפילו לא התחילו להניח את יסודו של בית־המקדש. להתחיל בבניין־המקדש לא נועזו אז, „באימה עליהם מעמי־הארצות", כמו שבכל 49 שנות־הגלות לא ניסו או לא נועזו הנשארים בארץ לבנות את המקדש מפחד מפני השכנים הרעים. רק „בשנה השנית לבואם אל בית־האלהים לירושלים בחודש השני" העמידו זרובבל ויהושע את הלוויים מבן עשרים שנה ומעלה „לנצח על מלאכת בית־ה'", כלומר, לעבוד לשם הקמת בית־המקדש. הביאו ארזים מן הלבנון „אל ים יפוא", חצבו אבנים מסלעי־ירושלים, והביאו גם „חרשים", חרשי עץ ואבן, מן הצורים והצידונים, „וכל העם הריעו תרועה גדולה והלל לה' על הוּסַד (הונח יסוד) בית־ה'" (שם, שם, י—יא). כשנגמרה הנחת־יסוד זו, שבה השתתף גם ששבצר, הפקיד הפרסי (שם, ה, יד—טז), בכו רבים מן הכהנים והלויים וראשי־האבות הזקנים, שראו עוד את הבית הראשון בעיניהם, בקול גדול, ולעומתם הריעו רבים בקול־שמחה — „ואין העם מכירים קול תרועת השמחה לקול בכי־העם, כי העם מריעים תרועה גדולה והקול נשמע עד למרחוק" (שם, ג, יא—יג). ובכן הצהלה והבכיה מתערבות זו בזו ברגע החגיגי הגדול — ציור רֶאליסטי, שעל־יסודו מוכרחים אנו לדחות את השקפתם של כמה חוקרים קיצונים, שמכחישים הנחת־יסוד זו מפני שנראה להם, שבבניינו של המקדש הותחל רק בימי חגי וזכריה.

אך מניחי־היסוד פגשו מיד בהתנגשות קשה.

כשנודע לשומרונים, שהיהודים באים לחדש את מדינתם

ולקומם את מקדשם, באו אף הם להשתתף עם היהודים בבניין־המקדש, שהרי אף הם עובדים את אלהי־ישראל. זרובבל ויהושע דוחים אותם, קודם כל, מטעם מדיני. נראה, שהיהודים לא היו יכולים לשתף את השומרונים בבניין, שהרי, כאמור, נתן כורש רשיון לבניין־המקדש ולהקמת־ירושלים רק לבני גולת־יהודה בלבד, ולא לתושבי מלכות־ישראל, שלא גלו בימי נבוכדראצר ולא ישבו בבבל כ„גולה" מיוחדת. לזה מרמז הכתוב: „ויאמר להם זרובבל ויהושע ושאר ראשי־האבות לישראל: לא לכם ולנו לבנות בית לאלהינו, כי א נ ח נ ו יחד (כלומר, אנחנו שבי־הגולה ביחד עם היהודים הנשארים בארץ) נבנה לה' אלהי־ישראל, כאשר צונו המלך כּ ו ר ש מ ל ך פ ר ס" (שם, ד, ג). כך הבין את התשובה גם י ו ס ף ב ן מ ת ת י ה ו (קדמוניות, י"א, ד', §§ 86—87). אבל היתה לדחיה גם סיבה אחרת: היהודים שָׁבי־ציון, שהיו מתחילה מיעוט בארץ לעומת השומרונים, חששו בצדק, שמא ישתלטו עליהם ה„כותים" השנואים. ושנואים היו הכותים על היהודים, ראשית, מפני שהיתה בהם תערובת

מטבע וכתובת יהֻד עליה. המאות ה5—ה4 לפסה"נ. נמצאה בכמה מקומות בא"י, ובין השאר גם בבית־צור

של דם זר, ושנית, מפני שלא הושפעו מן הנביאים הגדו־לים, לא נצרפו בגלות ולא „נבחנו בכור־עוני". ובכן היתה כאן גם סיבה רוחנית וגזעית נוספת על הסיבה המדינית. זרובבל וראשי־בתי־האבות חששו גם לירידה מוסרית — להתערב ב„עברים", שאינם „יהודים" ושלא קיבלו את נביאי־ישראל חוץ ממשה אדון הנביאים ויהושע משרתו ותלמידו.

השומרונים לא שתקו. לאחר זמן (לא „במלכות אחשורוש" דוקה) „כתבו שטנה על יושבי יהודה וירושלים" (עזרא, ד, ו), והמלך שלח פקודה לעכב את בניין המקדש. ו„עבודת בית־האלהים שבירושלים היתה בטלה עד שנת שתים למלכות דריוש מלך פרס" (שם, ד, כד), כלומר במשך 15 שנה, מן השנה השניה לכורש עד השנה השניה לדריווש (537—522).

6. ד ר י ו ו ש ה ר א ש ו ן (523—486) ו ה מ ר י ד ו ת ב פ ר ס (523—522). ב נ י י ן ה מ ק ד ש ה ש נ י (522—515).

כורש מת ב529 ועל כסאו עלה כּנבּוּזי בנו, שכּבש בסוף ימי־מלכותו את מצרים. אין לנו שום ידיעה על יחסו ליהודה, ורק יודעים אנו, שלא נגע ב„אגורא זי יהו אלהא" (המזבח או איזה מקדש־מעט של האל יהוה) של יהודי יב (ע"ע).

בימי המרידות, שפרצו נגד דריוש I (ע"ע) בעילם ומדי, בפרס ובבבל, בארמֶניה ובהורקאניה, ואף במצרים, נתמנה לפחת־יהודה זרובבל בן שאלתיאל, ראש־העליה, מזרע־המלוכה (אפשר, כדי שלא ייספחו היהודים אל המור־דים). אחר „יום־הקטנות" של סוף מלכות־כורש בא שוב „יום־גדולות". וכמו בשעת כל מאורע גדול קמה הנבואה לתחיה גם בימים גדולים אלה. חגי הנביא פונה „בשנת שתים לדריווש המלך, בחודש השישי, ביום אחד לחודש", ובכן בראשון לאלול (29 לאוגוסט), 520, לזרובבל וליהושע ומדבר עמהם קשות על שאינם משתמשים בהזדמנות של המהומות בפרס לשוב ולבנות את המקדש, שבניינו הופסק מחמת שטנת־המלשינים. ובאמת, באותה שנת 520, בכ"ד לאותו חודש, התחיל הבניין, וביום האחרון של סוכות כבר הגיע הבניין למצב, שאפשר היה להכיר את צורתו הכללית.

ואולם מיד לאחר שהתחילו זרובבל וחבריו לבנות את הבית בא תַּתְּנַי, הפחה של עבר־הנהר, ודרש רשיון מלכותי לבניין ואף דרש לרשום בשבילו את „שמות האישים, שבו־נים בניין זה" (עזרא, ה, ג—ה); זקני־היהודים סיפרו לו, מי הם הבונים ושהרשיון ניתן לפני הרבה שנים, וכנראה, לא נמצא הרשיון בירושלים מפני שנשלח לפני כמה שנים רק לפקיד הפרסי של עבר־הנהר, ותתני לא ידע מזה, או מפני שברבות־הימים הלך הרשיון לאיבוד בירושלים. תתני הודיע לדריווש מה שאמרו לו זקני־היהודים והמתין עד שתבוא תשובתו של דריווש, ולעת־עתה לא הפסיק את עבודת־הבניין. דריווש ציווה לחפש את הפקודה בגנזי־המלך — והיא נמצאה באחמתא, בירת־מדי. זוהי ה„דכרונה" (רשימה לזכ־רון), שבה באו פרטי־הרשיון: פירוט מדוייק של גבהו ורחבו של המקדש ושל גודל נדבכי־האבן ונדבכי־העץ שלו, שוודאי הם משונים במידותיהם ובוודאי יש כאן שיבושי המעתיקים (שם, ו, ב—יב). דריווש ציווה למלא בזריזות אחר כל מה שכתוב ב„דכרונה", ובניין הבית הושלם בשלישי לאדר, שנת שש למלכות־דריווש, כלומר, ביום 12 למארס (או, ע"פ עזרא הגנוז, בראשון לאפריל), 515. נתקיימו דברי הנביא, שידי זרובבל יסדו את הבית הזה וידיו ביצעו אותו.

השמחה בארץ היתה גדולה. חנכו את בית־האלהים בפרים, אֵלים וכבשים הרבה „בשנים־עשר שעירי־עזים לחטאת כל ישראל, ל מ נ י י ן ש ב ט י ־ י ש ר א ל" (שם, ו, יג—יז). לא נשכח גם האיחוד של שנים־עשר השבטים.

בדבר אחד לא כיוון חגי את השעה: הוא נתנבא ל„הפיכת כסא־ממלכות ולהשמדת חוזק ממלכות־הגויים", ואז „יבחר אלהים בזרובבל וישים אותו כחותם" (חגי, ב, כג). ודאי יש כאן רמז למרידות המרובות בדריווש ולתקווה, שזרובבל מבית־דויד ישב על כיסא־אבותיו. המסיבות היו אחרות. בין זרובבל ובין יהושע — בין בא־כוחה של המלכות (הפחה) ובין בא־כוחה של הדת (הכוהן הגדול) — היתה התנגדות כמוסה, ואפשר, גם גלויה, ויהושע היה „לבוש בגדים צואים והשׂטן עמד על ימינו לשׂטנו", כלומר, היו בו מידות מוסריות לא־טהורות, והנביא השני של אותו זמן, זכריה בן ברכיה בן עידו, שבא אחרי חגי, מוכרח היה להגן על יהושע ולמצוא לו התנצלות מאחר שהוא „אוד מוצל מאש". ומצד שני דיבר על לבו של יהושע, שזרובבל הוא „צמח", הוא עבד־ה': „ידי זרובבל יסדו הבית הזה וידיו תבצענה", ושניהם, זרובבל ויהושע, הם כ„שני הזיתים על ימין המנורה ועל שמאלה" (זכריה, ג, א—ח; שם, ד, ט—יד). לסוף ניצח לא זרובבל אלא יהושע: הממשלה הפרסית לא נתייראה מפני הכהן הגדול, ראש המקדש והכהונה, אבל פחדה מפני פחה, שהוא מזרע השושלת המלכותית הגדולה, שנוסדה

ע"י דויד ושלמה, שהיו שליטים בכל עבר־הנהר, כדברי־המשטינים (עזרא, ד, יב—כ).

לאחר שנגמר הבניין נעלם זרובבל מספר־עזרא. רק ברשימות של העולים עם עזרא נזכר ח ט ו ש, דור רביעי לזרובבל, ובמקום אחר נזכרה שושלת של ששה דורות אחריו (השווה עזרא, ח, ב, ודברי־הימים־א, ג, כב). כנראה, חשדה בו הממשלה הפרסית במה שהיה בו ובמה שניבא עליו חגי — וסילקה אותו ממשרת הפחה ומארץ־יהודה.

II. ה ע ל י ה ה ש נ י ה (457 — אחר 424).

1. ב י ן ב נ י י ן ה מ ק ד ש ה ש נ י ו ה ע ל י ה ה ש נ י ה (515—457). בספר עזרא (ז, א—ט) כתוב, שעזרא התחיל את העליה השניה „בשנת שבע לארתחשסתא המלך ויבוא ירושלים בחודש החמישי, היא שנת השביעית למלך. כי באחד לחודש הראשון הוא י ס ו ד ־ ה מ ע ל ה מבבל ובאחד לחודש החמישי בא אל ירושלים". ובנחמיה (א, א) כתוב: „ויהי בחודש כסלו שנת עשרים"—אז התחיל עניין עליית־נחמיה, שהיא המשך של העליה השניה. ובפסוק אחד בנחמיה (ב, א) כתוב בפירוש: „ויהי בחודש ניסן, שנת דשרים לארתחשסתא המלך", ביקש נחמיה רשיון לעלות לירושלים, ובכן גם „בחודש כסלו ש נ ת ה ע ש ר י ם" שבנחמיה הכוונה לשנת העשרים של ארתחשסתא. ואולם מיהו ארתחשסתא זה? — וכי זהו ארתחשסתא ה ר א ש ו ן, שמלך בשנות 465—423, והשנה השביעית שלו היא, איפוא, 458/7, ושנת־העשרים היא 445/4, או זהו ארתחשסתא ה ש נ י, שמלך בשנות 404—359/8, ובכן השנה השביעית שלו היא שנת 397 ושנת־עשרים שלו היא 384? — לפי כמה סימנים קשורים במאורעות היסטוריים יש לשער, שזהו ארתחשסתא הראשון ארך־היד, שנלחם הרבה במרידות המצריות, ועל־כן היה לו עניין בדבר, שיהודה הקרובה למצרים תישאר נאמנת לו — ומכאן הרשיונות וההנחות ליהודים על־ידי עזרא הסופר, הפקיד הפרסי (עיין להלן), וע"י נחמיה, שר־המַשקים של המלך הפרסי.

ואולם עוד שאלה נתעוררה על־ידי החוקרים: לפי סדרם של ספרי עזרא ונחמיה כמו שהם לפנינו בכתבי־הקודש יוצא, שעזרא קדם לנחמיה. ואולם סדר זה אינו אלא מאוחר, ולפי התלמוד (סנהדרין, צ"ג ע"ב) היו ספרי עזרא ונחמיה ספר אחד וספר־נחמיה שבידינו לא נקרא כלל על שם נחמיה, ועד סוף ימי־הבינים היה באמת ספר־נחמיה חלק מספר־עזרא. ובכן מכאן אין ראיה, שעזרא קדם לנחמיה. ולעומת זה נראה מן הפאפירוסים של יֵב, שבשנת 408 היה יהוחנן (בן יהוידע בן אלישיב) כוהן גדול וסנבלט (סין־אֻבַּלִּיט—סין הֶחְיָה) פחה בשומרון, אלא שכבר היה זקן ובניו ד ל י ה ו ש ל מ י ה שלטו במקומו. ומכיוון שעזרא פעל בימי יהוחנן בן־בנו של אלישיב ובימי זקנתו של סנבלט, שהרי יהודי־יב כבר פונים גם אל בניו דליה ושלמיה, ואילו נחמיה היה בן־זמנו של אלישיב עצמו והתנגש עם בנו של יהוידע בן אלישיב (נחמיה, יג, כח) ואף נלחם בסנבלט כשהיה זה האחרון עוד צעיר ופעיל, הרי שנחמיה קדם לעזרא.

ואולם קשה להאמין, שהמסדר של ספר־עזרא, שכלל גם את ספר־נחמיה, טעה טעות גסה כשהפסיק בעזרא, פרק י, ברשימה של בני־הכהנים, ש„הושיבו נשים נכריות", בלא שסיפר את סוף־מעשיה של הוועדה לגרש נשים אלו, ועבר מיד לזכרונות של נחמיה, שבהם הוא מזכיר את עזרא בקשר לשני מאורעות גדולים ככריתת־האמנה וכחנוכת־החומה, שבהם השתתף עזרא ביחד עם נחמיה, וחשב, שנחמיה קדם לעזרא. יש איפוא, לצדד בזכותה של הדעה־המקובלת, שהיא לפי סדרם של כתבי־הקודש, שעזרא קדם לנחמיה בשלש־עשרה שנה ושניהם פעלו בימי ארתחשסתא הראשון, עזרא משנת 458/7 ואילך ונחמיה משנת 445/4 ואילך. ובכן עבר בין הגמר של בניין־המקדש והֶעלמותו של זרובבל ובין עליית־עזרא לערך 58 שנים (516/5—458/7).

58 השנים הללו היו אף הן „יום־קטנות", שנות־שפל, שבהם פעלו אנשים שלא השאירו רושם אחריהם. במאורעות המדיניים בימי ארתחשסתא הראשון, שהשתתף בהם השתתפות פעילה כל־כך הצי של הפיניקיים בימי אֶ שׁ ־ מֻ נְ עַ זַ ר מלך־צידון — מ ל ך זה, שהוא בעל הכתובת הכנענית הגדולה הנקראת על שמו („כתובת־אֶשְׁמֻנְעַזַר") ושעל עזרתו לנצחונו של מֶגאבּיזוס (464—465) נתן לו ארתחשסתא הראשון את דאר ואת יפו (כתובת אשמונעזר, שורות 18—19; נ. סלושץ, אוצר הכתבות הפיניקיות, תש"ב, עמ' 24־27) —, במאורעות הללו ל א ה ש ת ת פ ו ה י ה ו ד י ם השתתפות ניכרת. נשאר מאותו זמן רישום על התנגשות בין היהודים ובין שכניהם הרעים, שנגמרה ב ת ב ו ס ה של היהודים, שהרי נחמיה שומע מן היהודים, שבאו מיהודה לשושן הבירה, ש„הנשארים אשר נשארו מן השבי, שם, במדינה (במדינת־יהודה), ב ר ע ה ג ד ו ל ה ו ב ח ר פ ה, וחומת־ירושלים מפורצת ושעריה נצתו באש" (נחמיה, א, ב—ג). ודאי לא מדובר כאן על חורבן־הבית שמונים שנה קודם־לכן, אלא על מלחמה בלתי־מוצלחת של היהודים בשכנים הרעים הקטנים, בשומרונים או בבני־עמון, שלא יכלו לראות בהתהוותה מחדש של מדינת־יהודה ושקיוו לבלוע אותה ולרשת את עריה.

כד־שמן (לקיתוס) מתוצרת אתונה, שעליו מצויירת גבירה המקבלת מידי שפחתה קופסת־תכשיטים. המאה ה5 לפסה"נ. נמצא בתל־ג'מה שבשפלת הנגב

מצד שני מודיע נחמיה, ש„הפחות הראשונים אשר לפני הכבידו על העם" (שם, ה, טו). והווידוי הגדול של הלוויים בצום הגדול של עשרים וארבעה לתשרי (עיין להלן) מסתיים בדברים העגומים הללו: „הנה אנחנו היום עבדים והארץ, אשר נתתה לאבותינו לאכול את פריה ואת טובה, הנה אנחנו

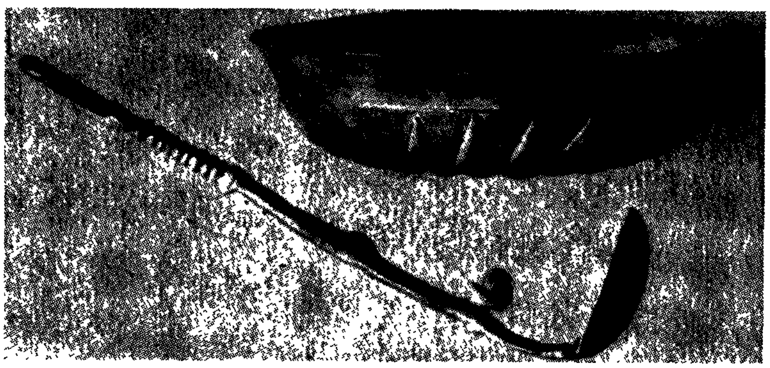
עבדים עליה, ותבואתה מרבה למלכים, אשר נתתה עלינו בחטאותינו, ועל גויותינו מושלים ובבהמתנו כרצונם, ו ב צ ־ ר ה ג ד ו ל ה א נ ח נ ו" (שם, ט, לו—לז). הכוונה היא למיסים הקשים, שהוטלו על פרי־הארץ, ולחיילים, שגייסו המלכים הפרסיים מיהודה, וגם לבהמות, שנטלו כאפסניה לצרכי המלחמות במצרים. על כל פנים, במלים „ובצרה גדולה אנחנו" נתבטא כל המצב המדיני והכלכלי הרע של יהודה המשועבדת.

ואף ה מ צ ב ה ר ו ח נ י היה עגום מאד. ממנו נתן לנו ציור נמרץ הנביא מ ל א כ י, כנראה, אחרון הנביאים בעלי רוח־הקודש, שנספחו אל שנים־עשר ה„נביאים הקטנים" בכמות־נבואותיהם, אף אם לא באיכותם. הנביא מתאונן על הזילזול בקרבנות מצד הכהנים והעם כאחד ומגיע לידי ביטוי של מרירות קיצונית כזו: „מי גם בכם ויסגור דלתיים (של בית־המקדש) ולא תאירו מזבחי חנם! — אין לי חפץ בכם, אמר ה' צבאות, ומנחה לא ארצה מידכם". והקרבנות, עם כל ח ש י ב ו ת ם בעיני הנביא, אינם ה ע י ק ר בעיניו: „כי ממזרח שמש ועד מבואו גדול שמי בגויים ובכל מקום מוקטר (קטורת, כמו „מוגמר" בתלמוד) מוגש לשמי ומנחה טהורה, כי גדול שמי בגויים, אמר ה' צב־אות" (מלאכי, א ו—יב). ביחוד מתרעם מלאכי על בגידת היהודים בנשי־נעוריהם היהודיות ועל שהם „בעלו בנות אל נכר", באופן שהיהודיות הנדָחות מפני הנכריות „מכסות דמעה את מזבח ה', בכי ואנקה". והנביא שואל: „הלוא אב אחד לכולנו? הלא אל אחד בראנו? — מדוע נבגוד איש באחיו ל ח ל ל ב ר י ת א ב ו ת י נ ו?" (שם, ב, י—טז). שלש המלות האחרונות מוכיחות, שהכוונה היא לא נ ג ד התביעה לגרש את הנשים הנכריות, אלא נ ג ד ה י ה ו ד י ם, שגרשו את נ ש י ה ם ה י ה ו ד י ו ת כדי ל ק ח ת נ ש י ם נ כ ר י ו ת ב מ ק ו מ ן והן באות לבכות על כך לפני מזבח־ה'. ונתרבו ביהודה „מכשפים ומנאפים ונשבעים לשקר ועושקי שכר שכיר, אלמנה ויתום, ומטי (דין) גר" (שם, ג, ה). והרשעים מצדיקים את המעשים הרעים הללו באמרם: „כל עושה רע טוב בעיני ה' ובהם הוא חפץ — או איה אלהי־המשפט?" (שם, ב, יז). הזֵדים הם מאושרים „גם נבנו עושי־רשעה, גם בחנו אלהים — וַיִמָלטו" (שם, ג, יג—טו). זהו מצב רוחני ירוד ביותר, כשהמעשים הרעים לא רק נעשים מתוך שרירות־הלב אלא גם מתוך הכרה, שעושיהם אינם עתידים לבוא על ענשם. צריך היה, שיבוא אדם גדול, שיהא ליהודה „כאש מצָרֵף וכבורית מכבסים". וזה היה עזרא הכהן הסופר.

2. ע ל י י ת ־ ע ז ר א (457—432). שמו השלם של עזרא הוא עזריה, כשם אבי־אביו (עזרא בן שריה בן ע ז ר י ה), ועזרא אינו אלא שם ליטוף או צורה ארמית של השם העברי עזריה (כמו „שֶׁבְנָא" מן „שְׁבַנְיָה"), ובשמו השלם בא עזרא בין החתומים על „כורתי־האמנה" בימי־נחמיה (עיין להלן).

בספרי עזרא ונחמיה נקרא עזרא בשם „עזרא הסופר" — בתוספת־ביאור: „הוא עזרא עלה מבבל, והוא סופר מהיר בתורת־משה" (עזרא, ז, ו), והיה מקובל באומה ואצל החוקרים מן הדורות שקדמונו, שהיה עזרא סופר יהודי עוסק בתורת־ה'. ואולם בשנת 1930 פירסם החוקר האנס שֵׁ י ד ֶ ר (Schäder) את ספרו „עזרא הסופר" (Ezra der Schreiber, Tübingen, 1930), ובו הוכיח, ש„סופר" בעברית ו„ספרא" בארמית אינו אלא „שַׁפִּר" באַכַּדית, שאינו סתם סופר אלא אדם תופס משׂרה די חשובה של מזכיר רשמי ושומר הארכיון של המיסמכים הממשלתיים. כנראה, היה אצל הפרסיים סופר ממשלתי מיוחד לעניינים מיוחדים של העמים המשועבדים לפרס; וסופר כזה היה גם עזרא: סופר ממשלתי פרסי, שעסק מטעם הממשלה בענייני־ישראל בכלל ובתורת־ישראל בפרט, כמו שהיה למלכי־פרס סופר מיוחד גם לענייני־המצריים (אוּזַחוֹר) וכמו שהיה פקיד כזה אחר־כך גם ביהודה גופה: „ופתחיה בן משיזבאל מבני זרח בן יהודה ליד המלך לכל דבר לעם" (נחמ', יא, כד).

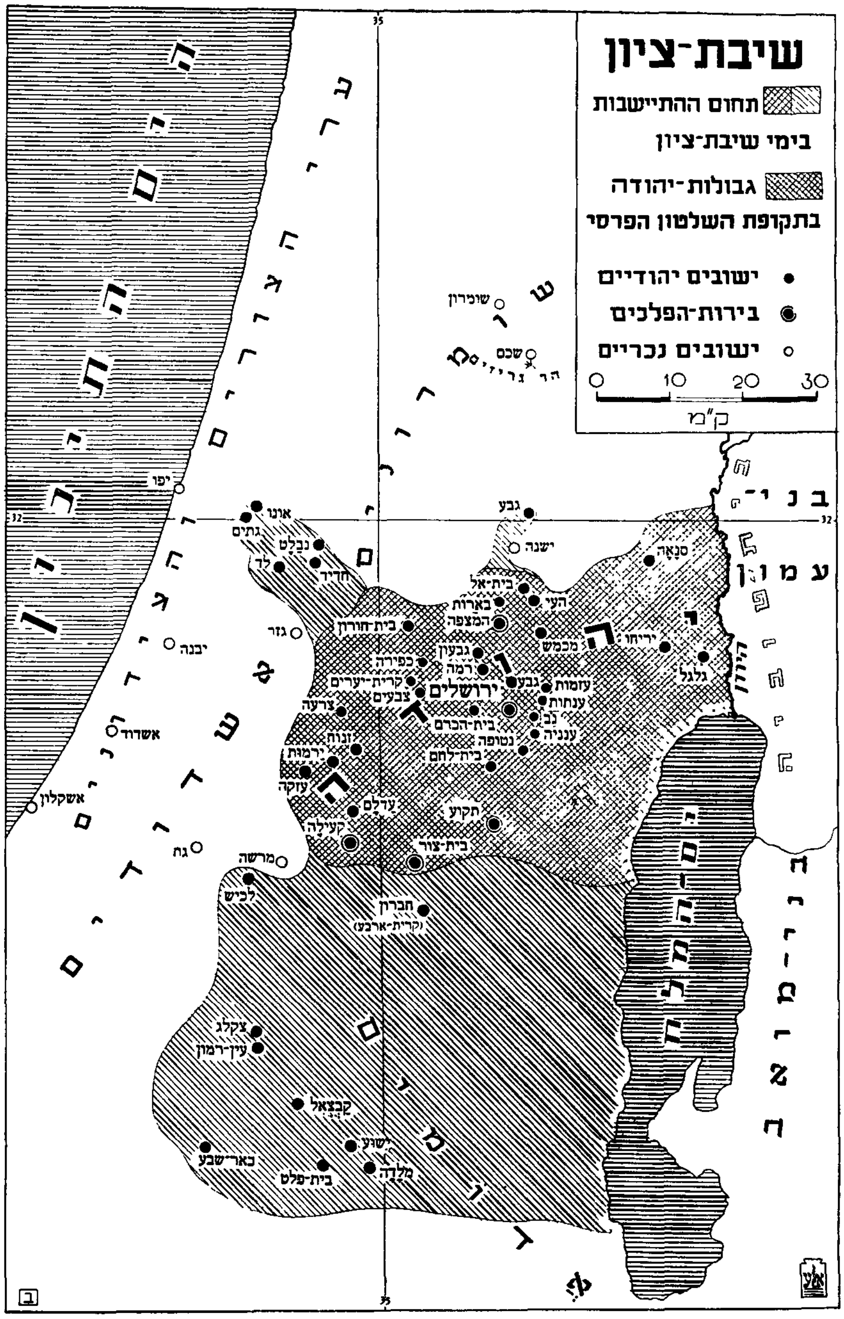
עזרא עלה מבבל, ודאי, מפני ששמע מפי באים מיהודה לפרס ולבבל, שהמצב באֲוטוֹנוֹמיה היהודית הצעירה, שישע־יהו השני תלה בה תקוות מזהירות כל־כך, הוא ברע.

קערה וכף מכסף. לידית־הכף צורת־אשה. מלאכת־מחשבת מן התקופה הפרסית. הכלים נתגלו בתל אל־פרעה. בית הנכות ע"ש רוקפלר, ירושלים

צריך, איפוא, ראשית, להזרים דם חדש לגוף הירושלמי ע"י עליה חדשה של אנשי־מרץ ואנשי־רוח, ושנית, להביא את תורת־ה' ב צ ו ר ת ה ה ש ל מ ה לשבי־הגולה ולתושבי־הארץ כאחד ולעשותה חוק ומשפט ביהודה — קונסטיטוציה דתית־חברותית של הארץ הקטנה כתחוקה מאושרת ע"י ממשלת־פרס המושלת גם ביהודה. ועזרא מקבל „נִשְׁתְּוָן" (כתב, מכתב בפרסית), כלומר, מכתב רשמי מארתחשסתא הראשון, מכתב, שבוודאי נתנסח ע"י עזרא עצמו ועל כל פנים על־פי בקשתו, ושבו הותר לעזרא, ראשית, להעלות עולים מתנדבים ליהודה, וביחוד כהנים ולוויים; שנית, להפיץ ב„יהוד" (השם הארמי של „יהודה" באותו זמן) את תורת־ה' שבידו; שלי־שית, להביא כסף לארץ, שהתנדבו יהודי בבל ופרס וגם המלך ויועציו לבית „אלהי־ישראל שבירושלים"; רביעית, למסור לבית־המקדש את הכלים, שבהם משתמשים בעבודה בבית־האלוהים; וכן הובטח לו, ששאר צרכי־המקדש יינתנו לו מבית גנזי־המלך, כנראה, מן המיסים המתקבלים מתושבי־יהודה; ולסוף, חמישית, וזהו העיקר: עזרא קיבל הרשאה וייפוי־כוח מן המלך למַנות שופטים ודיינים, שישפטו את כל העם היהודי שבעבר־הנהר ושילַמדו את העם את תורת־ה', חוקיו ומשפטיו, ומי שלא ימלא אחר דת־האלהים, שהיא מאושרת ע"י המלך, ייענש בגירוש, בהחרמת־נכסים, במאסר ואפילו במיתה (עזרא, ז, יב—כו).

זוהי פקודה מלכותית רחבת־רשיון ורבת־חסד. היא ניתנה משני טעמים: ראשית, מפני שארתחשסתא הראשון, שנלחם

אז מלחמות תכופות וממושכות במצרים, רצה להבטיח גם את עזרתה של יהודה הקטנה, שגובלת עם מצרים, כאמור; ושנית, עזרא היה פקיד ממשלתי פרסי וארתחשסתא יכול היה לבטוח בו, שלא יעשה דבר שלא לטובתה של מלכות-פרס. והרי הפרסיים לא רק הרשו לעמים המשועבדים להם לשמור את דתם אלא אפילו דאגו לכך, שהמצריים המשועבדים להם ישמרו את חגיהם ויהודי-יב יחוגו את חג-הפסח כהלכתו.

עזרא אסף כהנים מיוחסים וגם ישראלים חשובים (חטוש, מ„בני-דוד" ומבני-בניו של זרובבל), וכן גם 38 לוויים ואף 220 „נתינים", כלומר, עובדים את העבודות הפשוטות של המקדש, בסך-הכל 1,747 גברים (ובוודאי היו עמהם גם נשים וטף). הדרך לירושלים היתה ארוכה וקשה והיו „אויבים" ו„אורבים על הדרך", שהרי הובילה השיירה גם הרבה כסף וזהב. ארתחשסתא הציע לעזרא שמירה של פרשים בדרך; אך עזרא נתבייש לקבל שמירה זו: הרי בשם אלוהיו הולכים הוא ושיירתו לירושלים ויש להם לבטוח באלהים, שלא יאונה להם כל רע. ובמקום שמירת-המלך צמו והתפללו לאלהים והדרך עברה בשלום (שם, ח, טו—לד).

באחד בניסן 457 יצאה השיירה הגדולה לדרך ולאחר ארבעה חדשים, באחד באב אותה שנה, הגיעו לירושלים, מסרו במשקל את הכסף ואת הכלים, שהביאו מבבל, לכהן ממשפחה מיוחסת ולשני-לוויים, הקריבו עולות לאלהים במקדש שנים-עשרה פרים וכן גם „צפרי חטאת" שנים-עשר (שוב כמספר שבטי-ישראל!) כתודה לאלהים על ששמר אותם בדרך. אח"כ נסעו לדמשק ומסרו לאחשדרפן של פחות עבר-הנהר את האיגרת ואת הפקודה המלכותית, ופקידי-הממשלה סייעו את עזרא בפעולותיו לטובת בית-האלהים ותורת-האלהים.

ופעולותיו הגדולות של עזרא שתיים היו: ראשית, הוא פירסם את התורה בצורתה השלמה, שמצא בבבל בין גדולי-ה„גולה", ולימד אותה לעם, ומינה דיינים ושופטים ומלמדים, שיורו תורה זו לעם ואף ידונו וישפטו על-פיה בכל דבר, ובזה הכין את העם לקראת כריתת „האמנה", שעל-ידיה נתקבלה התורה כקונסטיטוציה של העם והארץ; ושנית, הוא התחיל במלחמה בדבר המסוכן ביותר ליהודה באותו זמן: בנישואי-התערובות, בנישואים של נשים נכריות. כי מיד לאחר שנסתדרו ענייני-השיירה ונקבעו היחסים עם פקידי-הממשלה בדמשק ועבר-הנהר נגשו שרי-היהודה אל עזרא וקבלו לפניו על ש„לא נבדלו העם מעמי-הארצות". והקובלנה נמשכת: „כי נשאו מבנותיהם (של עמי-הארצות) להם ולבניהם והתערבו זרע-הקודש בעמי-הארצות, ויד השרים והסגנים היתה במעל הזה ראשונה" (עזרא, ט, א—ב).

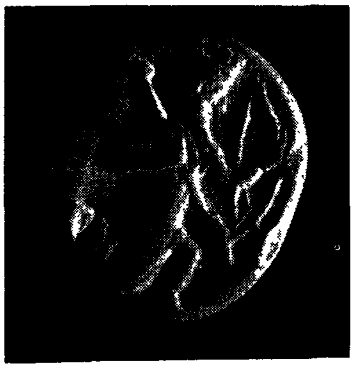
עזרא נזדעזע. הוא „קרע את בגדיו ומעילו, מרט משער ראשו וזקנו — וישב משומם: לא אכל ולא שתה עד מנחת-הערב". בינתיים נתאספו אליו כל המתמרמרים על „מַעַל-הגולה". ולשעת מנחת-הערב קם מתעניתו, כרע על ברכיו ובבגדים קרועים פרש כפיו אל ה' אלהיו ואמר דברי-ווידוי מרעידי-לב (עזרא, שם, ג-טו). הוא פרט את המעשים הרעים הנעשים על אדמת-הקודש דוקה, הטעים את סכנת ההתבוללות של המיעוט היהודי בגויי-הארצות, שהיו אז רוב מכריע מסביב ליהודה הקטנה, — התבוללות, שתבוא על-ידי הנשים הנכריות, שמחנכות את ילדיהן בעבודה לאלים זרים ובדיבור

בלשון זרה והן מרחיקות את הדור הבא מתורת־משה וממוסר־הנביאים כאחד. ומה היה יכול להיות סופו של דבר אם לא התערבות היהודים בגויים? — הנה נתן אלהים לעמו „יתד במקום קדשו" ו„מחיה מעט בעבדותו": „הטה עליו חסד לפני מלכי־פרס לתת לו מחיה, לרומם את בית־אלהיו ולהעמיד חרבותיו ולתת לו גדר ביהודה ובירושלים" (שם, שם, ט), כלומר, פינה מוגדרת ומובדלת ביהודה בכלל ובירושלים בפרט, אך מפני הסטיה מעל תורת־ישראל הורע גם המצב המדיני והכלכלי ביהודה: באו עבדות, מיסים וארנוניה קשים.

ספר עזרא מוסיף לספר, שעל־יד בית־האלהים, ששם בכה והתפלל עזרא, נקבץ „קהל רב מאד, אנשים ונשים וילדים" (עזרא, י, א—טו). אז קם שכניה בן יחיאל מבני־עילם והציע: „עתה נכרות ברית לאלהינו להוציא כל נשים והנולד מהם", ובפניה לעזרא הוא אומר: „קום! כי עליך הדבר ואנחנו עמך. חזק ועשה!" (שם, שם, ב—ד). הדברים הנמרצים של שכניה פועלים על עזרא, והוא משביע „את שרי הכהנים, הלויים וכל ישראל" להוציא את הנשים הנכריות. אבל עזרא ידע, שקשה הדבר, ואיש־תורה היה ולא איש־מעשה. הוא הלך אל לשכת יהוחנן בן אלישיב (אין ודאות, שהיה זה יהוחנן הכהן הגדול דוקה) ושם „לחם לא אכל ומים לא שתה, כי מתאבל על מעל־הגולה" (שם, שם, ו). ולסוף התאזר עזרא עוז והשתמש בסמכות, שקיבל מארתחשסתא, ובהסכמת השרים והזקנים הכריז, שכל בני־הגולה יבואו לירושלים, ומי שלא יבוא במשך שלושת ימים „יוחרם כל רכושו והוא יִבָּדל מקהל־הגולה" (שם, שם, ז—ח). האיום פעל, ובכ' בכסליו 456, נקבצו „כל אנשי יהודה ובנימין (ודאי, רק משבי־הגולה) וישבו כל העם ברחוב בית־האלהים מרעידים על הדבר ומהגשמים" (שם, שם, ט), כלומר, הם רעדו מחמת הגזירה הקשה לגרש את הנשים הנכריות ומחמת הגשמים, שבסוף כסליו כבר הם קרים וטורדים בירושלים. עזרא דורש להחליט על המקום בדבר גירוש הנכריות. אולם קמה התנגדות לכך מצדדים שונים, של לוי אחד ושלשה ישראלים, והיה גם תירוץ פורמאלי: „העם רב והעת גשמים ואין כוח לעמוד בחוץ, והמלאכה לא ליום אחד ולא לשנים". ובכן הציעו הנאספים לייסד ועדה מן השרים של הקהל הנאסף ומבאי־הכוח של הערים, שנציגיהן לא באו אל האסיפה. וכל מי שנשא אשה נכריה יבוא אל חברי־הוועדה ויסדר את גירוש הנכריה וילדיה. הוועדה נוסדה ועזרא קרא את שמות חבריה. הוועדה נתכנסה לישיבה ראשונה בראש־חודש טבת וגמרה את חקירותיה עד ראש חודש ניסן, כלומר, במשך שלשה חדשים. וכאן באה רשימה של נושאי הנשים הנכריות, וביניהם הרבה מבני המשפחות המיוחסות, אפילו „מבני ישוע בן יוצדק ואחיו" — מבני הכהן הגדול הראשון בבית השני. ואחר שנסתיימה הרשימה כולה (שם, שם, יח—מג) בא רק פסוק אחרון זה של פרשה אחרונה בספר עזרא: „כל אלה נושאי (הכתיב—הקרי „נשאו") נשים נכריות ויש מהם נשים וישימו בנים (שם, שם, מד). כנראה, גברה ההתנגדות והגירוש לא יצא אז לפועל. לא היה עזרא הסופר די חזק בשביל ניתוח קשה כזה. לשם כך צריך היה שיבוא אדם חזק ותקיף ממנו, איש־מעשה גדול, לא כהן וסופר, אלא פחה בעל־מרץ, איש־מלחמה, ויסיים מה שהתחיל עזרא — ולא גמר. ואיש זה היה התרשתא (הוד מעלתו) נחמיה בן חכליה.

III. עליית נחמיה (444/5 — אחר 432).

1. נחמיה ובקשתו מן המלך. השם „נחמיה" (נחם־יה) ושם אביו „חֲכַלְיָה" (חַכֵּה־לְיָה או חַכֵּה־ליה) מעידים שהיה ממשפחה דתית־לאומית, שציפתה לגאולה. חנני אחיו קדם לו בעליה לירושלים ועמד בראש של מלאכות שלמה מירושלים לשושן הבירה, ואחר־כך נתמנה כאחד משני המשגיחים על המשמרות הממונות על שערי־ירושלים (נחמיה, ז, א—ב). מלאכות זו באה „בחודש כסליו שנת עשרים" (לארתחשסתא הראשון, עיין למעלה) לשושן הבירה, שאז ישב בה המלך בחורף, ונחמיה שאל את המלאכות למצבה של יהודה. התשובה היתה עגומה מאד: באחת מן המלחמות עם השכנים הרעים נפלו יהודים בשבי, נפרצה חומת־ירושלים ושעריה ניצתו באש. נחמיה שומע את הבשורה הרעה והוא „בוכה ומתאבל", „צם ומתפלל לפני אלהי־השמים", ואף הוא, כעזרא, מתוודה כעין וידוי לאומי: בו הוא מפרט את חטאי־העבר ומזכיר את הבטחות־האלהים למשה עבד־ה':

אדרכמון פרסי, שבו טבועה דמות המלך כשהוא רץ וכידון וקשת בידו

„אם יהיה נדחכם בקצה־השמים משם אקבצם והביאותים אל המקום, אשר בחרתי לשכן את שמי שם" (נחמיה, א, ה—יא). אחר־כך הוא מספר, שלאחר 4—5 חדשים, בחודש ניסן אותה שנה, הגיש יין למלך — „ולא הייתי רע לפניו". המלך שאל אותו: „מדוע פניך רעים ואתה אינך חולה? — אין זה כי אם רוע־לב", כלומר, המלך חושד בנחמיה במזימות־רעות. ונחמיה נבהל מפני החשד של המלך. הוא עצמו אומר: „ואירא הרבה מאד". אך מיד מצא את עצמו והחליט לומר למלך את האמת: „מדוע לא יֵרעו פני, אשר העיר בית קברות אבותי חֲרֵבה ושעריה אֻכלו באש?" — והמלך שואל „על מה זה אתה מבקש?" — נחמיה משיב: על רשיון ללכת ליהודה ולבנות את „עיר קברות אבותי". כלומר, אין כאן אלא עניין שברגש ושום דבר מדיני אין בזה. השֵגָל (המלכה או הפילגש) ישבה אז „אצל המלך", וכנראה, תמכה בבקשתו של נחמיה. המלך שאל, לכמה זמן רוצה נחמיה ללכת לירושלים, ונחמיה קבע את הזמן, ואף ביקש, שיקבל „אגרות" רשמיות (נשתְוָנים) אל פחות עבר־הנהר, וע"י כך יקל עליו המעבר ממקום למקום „עד אשר יבוא אל יהודה"; וכן שיתֵן לו המלך איגרת אל אסף, שומר הפרדס אשר למלך, ש„יתן לו עצים לקָרות את שערי־הבירה" ואת חומת־העיר ולבנות בית פרטי בשביל עצמו, בשביל נחמיה. המלך מילא את בקשותיו, ואף שלח עמו „שרי חיל ופרשים" כדי לשמור אותו ואת שיירתו בדרך מאויבים ושודדים; שלא כמעשה־עזרא, שנתבייש לבקש שמירה (עיין למעלה).

2. הסיור בחומה בלילה. הליגלוג והאיום של השונאים. „נָקום ובנינו!". — כשבא נחמיה לארץ נתפשטה השמועה בכל הסביבה, ש„בא אדם לבקש טובה לבני־ישראל" — ודבר זה קשה היה לסבול לסנבלט החורני, כלומר, לפחת־שומרון, שכנראה היה מוצאו מעיר

הכתובת „טוביה" החקוקה במבצר בית־טוביה בעראק אל־אמיר שבעבר־הירדן המזרחי

חורונים במואב, ול„טוביה העבד העמוני", כלומר, השר העמוני (כמו „שמע עבד ירבעם" שעל גבי חותמת עברית אחת — כלומר, שר של ירבעם), ואף לשיך הערבי מדרום יהודה גֶשֶם (או גַשְמוּ בצורה הערבית) — זהו השם של השיך הערבי „גשמו", שנתגלה בכתובת מאותה תקופה. סנבלט הוא פחת־שומרון ובפקודתו נמצא גם „חיל־שומרון" (נחמיה, ג, לד; קדמוניות, י"א, §§ 321, 342, 345), וטוביה ה„עבד העמוני" הוא שר מ„בית טוביה" המפורסם, שהיה לו שלטון מסויים בעבר־הירדן. ושניהם מתקשרים על נחמיה בפרט ועל תקומת־יהודה בכלל ביחד עם השיך הערבי גשמו: מואב, עמון וערב קמים על יהודה החלשה, שמתאמצת לעמוד על רגליה. נחמיה נוהג זהירות מפני האויבים: אינו מגיד דבר לא לכהנים ולא ל„סגנים" (האסטרטיגים), כלומר, המפקדים הצבאיים היהודיים והנכריים. הוא קם בלילה, נוטל עמו רק אנשים אחדים ורק „בהמה" אחת (סוס או פרד), ובחשכת־הלילה הוא הולך לסקור את מצב־החומה. הוא מוצא אבנים מנופצות מפוזרות במספר מרובה כל־כך, עד ש„אין מקום לבהמה לעבור תחתיו". תמונה עגומה ומדכאת כאחת. אבל הוא אינו מתייאש. הוא פונה אל הכהנים, החורים והסגנים ושאר העם בדברים קצרים ונמרצים אלה: „אתם רואים את הרעה, אשר אנחנו בה: אשר ירושלים חרבה ושעריה נצתו באש; לכו ונבנה את חומת ירושלים ולא נהיה עוד חרפה!" (נחמיה, ב, יז). ולאחר שהגיד להם, שהוא רשאי לבנות את החומה בהסכמת־המלך, השיבו: „נקום ובנינו! — ויחזקו ידיהם לטובה" (שם, שם, יח). השונאים מנסים להמית את המפעל על־ידי הלעג והבוז. ואל שני אלה נלוותה — המלשינות: נחמיה מספר, שסנבלט, טוביה וגשם „הלעיגו לנו (היהודים) ויבזו עלינו, ויאמרו: מה הדבר הזה, אשר אתם עושים? העל המלך אתם מורדים?" — נחמיה אינו נבהל מדברי־המלשינות כמו שלא נתפעל מן הלעג והבוז: „נקום ובנינו!" זוהי הסיסמה.

3. התחלת הבניין. בניין־החומה התחיל בהשתתפות של כל מי שהתנדב לבנות חלק ממנה. בני משפחות שלמות וגם בני־אדם בודדים בעלי משרות חשובות ובעלי יכולת חמרית: שר פלך בית־הכרם, שר חצי־פלך בית־צור, שר חצי־פלך ירושלים, שר המצפה, ועוד; ולעומת זה — התנדבו לבנות אגודות שלמות של בעלי־מלאכה, למשל, הצורפים והרוכלים. והיו גם משתמטים מלמלא חובתם לבניין־החומה, אבל הם היו מועטים.

ראה סנבלט, שהבניין מתקדם „ויכעס הרבה וילעג על היהודים: „מה היהודים האמללים עושים? — היחיו את האבנים מערמות העפר והמה שרופות?!". וטוביה העמוני הוסיף: „גם אשר הם בונים אם יעלה שועל ופרץ חומת אבניהם!". נחמיה התרגז על הלעג והביטול, וביחוד על שהשונאים „הכעיסו לנגד הבונים". אבל הבניין לא פסק וכבר הגיעה החומה עד חציה. ונחמיה מסיים: „ויהי לב העם לעשות" (שם, ג, לג—לח). ואם לב־העם הוא למעשה — המעשה מצליח.

וכשראו השונאים, שלא הצליחו בליגלוג ובבוז ואף ברמיזות להלשין, ניסו להפריע את המשך־הבניין בחוזק־יד. ידי־נחמיה לא רפו. הוא חילק את המתנדבים — והוא ופקידיו ועבדיו ביניהם — לשנים: חציָם עושים במלאכה וחצים מחזיקים כל כלי־מלחמה; וכן נהג במשך הבניה כל אחד ואחד מעושי־המלאכה: „באחת ידו עושה במלאכה ואחת מחזקת השלח", וה„בונים איש חרבו אסורים (אסורה) על מתניו — ובונים!" (שם, ד, ג—יז). „היו להם הלילה משמר והיום מלאכה".

4. התיקון הסוציאלי: שמיטת־החובות. ואולם גיוס העם לבניין רושש את דלת־העם. לא היה להם פנאי לעבוד לפרנסתם. האיכרים נתדלדלו והוכרחו ללוות כסף כדי לשלם את „מידת־המלך" (את מס־הגולגולת) בערבון של שדותיהם וכרמיהם, ואפילו במסירת בניהם ובנותיהם לעבדים ולשפחות; ויש שהעשירים המלווים היו משתמשים בזה וגם מאנסים את בנות־העניים. נחמיה כועס על מעשים מכוערים כאלה, מכנס קהל גדול ודורש שמיטת כל החובות ושחרור כל הבנים והבנות: הרי אנו, היהודים בארץ, פודים את אחינו ואחיותינו, שנשבו בידי הגויים — והאיך נעשה את הרעה הגדולה, שיהודים ישעבדו יהודים ויהודיות?! — והוא מראה דוגמה נאה: הוא ופקידיו משמטים על־פי דרישתו כל מה שמגיע להם מן האיכרים העניים. הדוגמה פועלת — והחובות מושמטים והבנים והבנות משתחררים.

זה היה מעשה רב, שחיזק את האחדות באומה ונטל את העוקץ משנאת־המעמדות. קשה לשער, מה היה אילמלא ביטול־חובות זה. ובצדק אמר נחמיה על זה: „זכרה לי, אלהי, לטובה כל אשר עשיתי על העם הזה" (שם, ה, טו—יט). זהו תיקון סוציאלי גדול, שהוא דומה לשמיטת־החובות של סולון באתונה.

בניין־החומה נגמר אחר שנים וחמישים יום של עבודה קשה ביום ובלילה בכ"ה באלול 444. ושוב ניסו סנבלט וטוביה להפריע את הבניין — ולא הצליחו: סנבלט בדה מלבו, כאילו נחמיה „העמיד נביאים לקרוא עליו בירושלים לאמר: מלך ביהודה" (שם, ו, ז). באמת לא נחמיה העמיד נביאי־שקר כאלה אלא סנבלט וטוביה, שהעמידו נביא־שקר בשם שמעיה בן דליה, ואפילו נביאת־שקר בשם נועדיה, שניסו להפחיד את נחמיה ולהכשילו במעשה לא־כשר במובן הדתי ובמעשה פחדני, שאינו נאה בשביל שליט חזק. אמרו לו, שמתנקשים בנפשו ומוטב שיברח ויסתתר במקדש. אבל נחמיה השיב בגאון: „האיש כמוני יברח? — ומי כמוני (לא כהן), אשר יבוא אל ההיכל וחי? — לא אבוא!" (שם, שם, י—יד).

כשנשלם בניין־החומה דאג נחמיה לשמירתם של שערי־החומה ומינה שומרים עליהם את חנני אחיו (עיין עליו למעלה) ואת חנניה שר־הבירה. כמו־כן הוציא פקודה, ש„לא ייפתחו שערי ירושלים עד חום־השמש", ואף ציווה „להעמיד

משמרות יושבי־ירושלים איש במשמרו ואיש נגד ביתו" (שם, ז, ג) — מפחד מסתננים.

5. **הגדלת הישוב של ירושלים.** ואולם השמירה על ירושלים לא יכלה להועיל הרבה כל עוד היתה העיר דלולת־אוכלוסים. „העיר רחבת־ידים וגדולה — **והעם בתוכה מעט, ואין בתים בנויים**" (שם, שם, ד). צריך היה להגדיל את מספר־התושבים, וביחוד מתוך שבי־הגולה, המסורים שבאוהבי־ירושלים. לשם כך עבר נחמיה על רשימת העולים מבבל וגזר, שכל עשירי מהם יעלה על־פי הגורל להשתקע בירושלים. כך נתרבה הישוב בירושלים — וממבחר התושבים; וכך גדלה ונתחזקה העיר הקדושה כולה. שלושת המעשים הללו — בניין־החומה, התיקון הסוציאלי והרחבת יישובה של ירושלים — היו חשובים במובן המדיני והכלכלי לעם ולעיר־בירתו.

אבל נחמיה עשה אז גם מעשה רוחני גדול וחשוב ביותר:

6. **הכרזת־התורה כחוק־המדינה.** באחד בתשרי 444, ביום־הזכרון על פי התורה, יום שנקרא „ראש־השנה" בתקופה המאוחרת של הבית השני, „נאספו כל העם כאיש אחד אל הרחוב אשר לפני שער המים וביקשו מעזרא הסופר", שאותו מינה מלך פרס על הפצת התורה וקביעתה לחוק בישראל, שיביא את ספר־התורה, שהביא עמו מבבל, ויקרא בו לפני האנשים והנשים כאחד. זו היתה **הכנסת הגדולה הראשונה** ביהודה.

לשם הקריאה החגיגית בתורה הוכנה במה מיוחדת — „מגדל־עץ, אשר עשו לדבר". עזרא עלה על במה זו ומימינו ומשמאלו „המבינים את העם לתורה", כלומר, המסבירים את התורה לעם, במספר 13 איש, 6 מימינו ו7 משמאלו — כנראה, לוויים כולם. הם „הבינו במקרא", כלומר, הסבירו את המקרא על־ידי עזרא, „מְפֹרָש (באמת „פֵּרֵש" — המ׳ של „מפרש" היא כפל — דיטוגראפיה — של המ׳ במלת „האלהים", שקדמה ל„פרש") ושום שכל", כלומר, קראו את התורה, פירשו אותה בלשון המובנת לעם וגם הסבירו את כוונת־הדברים („שום שכל"). העם בוכה כשהוא שומע את קללות־התוכחה שבספר במדבר או דברים כלפי כל מי שלא יקיים את דברי־התורה; אבל שניהם, עזרא ונחמיה כאחד, ביחד עם „הלוויים המבינים", מעודדים את העם, שלא יבכו ולא יתאבלו ויעשו את היום יום־חג, שבו „אוכלים משמנים ושותים ממתקים ושולחים מנות לאין נכון (מוכן) לו, כי קדוש היום לאדונינו". כך נקבע היום הראשון בתשרי, ראש השנה של שנת 444, כיום־חג לאומי. ולא בלא טעם מספיק. באמת היתה זו **התחלה של תקופה חדשה בחיי־האומה**: עד אז היתה התורה נחלת־יחידים, סופרים וחכמים, ובאותו יום נעשתה נחלת העם כולו. ועוד מעט יצויין הדבר לא רק בקריאת התורה לפני העם כולו, אנשים ונשים, אלא גם במעשה רב — בכריתת־האמנה.

7. **כריתת־האמנה** (כ"ד בתשרי, 444). — לכריתת האמנה קדמה חגיגת חג־הסוכות „בשמחה גדולה מאד". ולאחר שמונת ימי־החג, ביום כ"ד לתשרי, נקבע יום של וידוי והיטהרות. שוב נקרא באופן חגיגי בספר־התורה, ואחר הקריאה בא הווידוי הלאומי הגדול, שנסתיים בתיאור המחריד של מצב יהודה תחת שיעבודה של פרס, תיאור, שכבר נזכר למעלה. אחר־כך באה רשימה של החותמים על האמנה: 22 כהנים, 17 לוויים וגם 44 „ראשי־העם", בסך־הכל 83 אנשים חשובים מטובי־העם. ואחריהם נשבעו כל הנאספים ביחד עם נשיהם, בניהם ובנותיהם לשמור ולקיים את כל המצוות, החוקים והמשפטים שבתורת משה (נחמיה, פרשה י׳ כולה). פרטי־האמנה הם: **איסור חיתון עם הגויים** (איסור של נישואי־תערובות); ב) **איסור מיקח וממכר בשבת**; ג) **שמירת שנת־השמיטה**; שמיטת־כספים ושמיטת־קרקעות; ד) **מתן שליש־השקל לבית־המקדש** מדי שנה בשנה; ה) **קרבן־העצים** (הספקת־עצים לבית־המקדש), על־פי הגרלה, בט"ו באב, שנעשה חג לישראל; ו) **הבאת־ביכורים** מפרי־האדמה והקדשת־**הבכורות** של הבנים והבהמות; ז) שמירתם של דיני **תרומות ומעשרות**; ח) **מתן מעשר ללוויים ומעשר מן המעשר לכהנים**.

יום כריתת־האמנה, למרות מה שבה נתקבלו דינים נוגעים לכהנים, ללוויים ובכלל לבית־המקדש יותר מדינים מוסריים ולאומיים, היה יום גדול לישראל. **התורה הוכרזה באותו יום כתחוקה המדינית־הדתית** של יהודה בפרט ושל עם־ישראל בכלל. הגשימו את הדבר הגדול שני גדולי־הדור, עזרא, המנהיג הרוחני, ונחמיה, השליט המדיני. נחמיה כפחה וראש־המדינה בפועל, חתום ראשון על האמנה וכשלישי אחריו חתום עזריה, שהוא הוא עזרא בשמו העברי המלא, כאמור. ובאותו מעמד הושלם גם הדבר הגדול שהתחיל בו עזרא ולא היה בכוחו לסיימו בלא עזרתו התקיפה של נחמיה: אז, בכ"ד בתשרי, 444, „נבדלו זרע ישראל מכל בני־נכר" (שם, ט, ב) וכן גם „הבדילו כל עֵרֶב מישראל" (שם, יג, א—ג).

8. **פעולותיו האחרונות של נחמיה.** עברו שתים־עשרה שנה מיום שהרשה ארתחשסתא לנחמיה לנסוע לירושלים כקומיסאר לעניין מיוחד ולאחר זמן מועט גם מינה אותו פחה ביהודה — וארתחשסתא דרש מנחמיה לחזור לפרס. אבל עד מהרה ביקשו אנשי־יהודה מן המלך, שיחזיר את נחמיה שוב כפחה או שוב כקומיסאר לירושלים (כך צריך להבין את המלים: „ולקץ־ימים **נשאלתי מן המלך** ואבוא לירושלים", נחמיה, יג, ו, ז). כשחזר נחמיה לירושלים מצא שערוריה בתוך בית־המקדש: **אלישיב הכהן** עשה לשכה בבית־המקדש **לטוביה העמוני**. ונחמיה „משליך את כלי בית־טוביה החוץ מן הלשכה", מצוה „לטהר את הלשכות" ומחזיר לשם את „כלי בית־האלהים את (עם) המנחה והלבונה" (שם, יג, ד—ט).

הדבר השני, שעשה נחמיה, היה הסידור של **מתנות־הלוויים**. מכיוון שלא היו הלוויים מקבלים את המעשׂר המגיע להם היו עוזבים את ירושלים ואת המקדש ו„בורחים איש לשׂדהו"; והעם בירושלים מנע גם מן המשוררים במקדש את המגיע להם. נחמיה מתרעם: „מדוע נעזב בית־האלהים?", והוא ממַנה ארבעה אנשים: **כהן** (שֶׁלֶמְיה), שני לוויים (**פדיה וצדוק הסופר**, ובכן היה סופר לא עזרא בלבד), **וישראלי** בשם **חנן בן זכור**, וארבעתם נועדו לחַלק את המעשר ללוויים, „כי נאמנים נחשבו". נחמיה חושב אף מעשה זה למעשה רב, שהרי גם לאחר שסיפר על מעשה זה הוא מסיים: „זכרה לי, אלהי, על זאת, ואל תמח חסדי, אשר עשׂיתי בבית־אלהי ובמשמריו" (שם, שם, י—יד). ובצדק. זה היה לא רק מעשה דתי רב, אלא גם מעשה מדיני ולאומי חשוב: נוצר מרכז כללי מסודר ומוצק לכל האומה.

והדבר השלישי, שעשה נחמיה: הוא נלחם **בחילול־שבת**.

הצורים, הסוחרים המובהקים, התחילו מביאים למכירה בשבת לירושלים „דאג (דג) וכל מכר" — ו„חורי-יהודה" היו קונים מהם ו„מחללים את יום השבת". על-כן פקד נחמיה, שבשעה שיטו צללי-ערב ותבוא השבת, ייסגרו דלתות-השערים ו„לא יפתחום עד אחר השבת". וכשניסו הרוכלים ללון בליל-שבת מחוץ לעיר כדי שבבוקר השכם ייכנסו לעיר לשם קניה ומכירה או יסחרו עם אנשי-העיר, שיצאו אליהם, התרה נחמיה בתוקף בצורים, שאם יחזרו ויעשו דבר כזה „יד ישלח בהם" — ו„מן העת ההיא לא באו בשבת".

והדבר הרביעי: המלחמה להצלת הלשון העברית:

„גם בימים ההם — כותב נחמיה — ראיתי את היהודים הושיבו נשים אשדודיות, עמוניות, מואביות; ובניהם חצי מדבר אשדודית ואינם מכירים לדבר יהודית, וכלשון עם ועם", כלומר, אשדודית (לשונה המעורבת של הפרובינציה אשדוד), וכלשון עם ועם (עמונית ומואבית) מכירים כל ילדי-יהודה לדבר, ואילו עברית מדבר רק חצי-העם. הוא מתרעם על כך, ולא רק מדבר הוא קשות עם האבות של הילדים המדברים אשדודית, עמונית ומואבית, אלא גם נלחם בהם בפועל: „ואריב עמם, ואקללם, ואכה מהם אנשים, ואמרטם, ואשביעם באלהים, אם תתנו בנותיכם לבניהם ואם תשאו מבנותיהם לבניכם ולכם", שהרי אף את שלמה המלך, ש„בגויים הרבים לא היה מלך כמוהו, ואהוב לאלהים היה", החטיאו הנשים הנכריות.

ולסוף עשה נחמיה עוד מעשה: „ומבני יוידע בן אלישיב הכהן הגדול חתן לסנבלט החורני — ואבריחהו מעלי" (שם, שם, כג—כח). יוסף בן מתתיהו בנה על יסודו של כתוב זה בניין שלם: בנו של יוידע היה מנשה ובתו של סנבלט היתה ניקאסו, ומפני שנחמיה „הבריח" את מנשה מירושלים, הלך לשומרון אל סנבלט חותנו, וזה בנה בשביל חתנו את בית-המקדש השומרוני על הר-גריזים — ומכאן בא הפירוד השלם בין היהודים והשומרונים (קדמונ', י"א, ז'—ח', §§ 302—303, 306—312). כנראה, שייך כל עניין זה לתחילת מלחמותיו של אלכסנדר מוקדון.

בזה נסתיימה פעולתו של נחמיה; ואפשר, אז נסתיימה גם פעולתו של עזרא. שני האנשים הגדולים הללו הניחו יסוד מוצק לאוטונומיה היהודית, שהעניקה מלכות-פרס ליהודים ושנתרכזה מסביב למקדש, בדומה לזכויות המדיניות והכלכליות, שנתנה למקומות הקדושים של עמים ודתות אחרים. אלא שכאן הונח יסוד לבניין עדי-עד. עד ימי-החשמונאים היו היהודים „העם השוכן מסביב למקדש שבירושלים"; ואילמלא עזרא ונחמיה לא היה מקדש זה, שנשתמרה בו תורת-ישראל ושֶׁשָּׁמַר על ריכוזה של האומה, נעשה אותו מרכז דתי, מדיני ולאומי גדול, שעד החורבן השני לא היה חשוב ממנו בחיי-ישראל. ואותו הקימו ואת התורה קבעו כקונסטיטוציה של מדינת-יהודה עזרא ונחמיה. לא לחינם אומר בן-סירא ב„שבח אבות-העולם" (בן-סירא, מ"ט, י"ח—י"ט): „נחמיה יֶאְדַר זכרו, המקים את חרבותינו, וירפא את הריסותינו, ויצב דלתים ובריח"; ולא לחינם אומר התלמוד: „ראוי היה עזרא שתינתן תורה על-ידו לישראל, אילמלא קדמו משה" (סנהדרין, כ"א ע"ב; תוספתא, שם, ד', ז').

IV. ארץ-יהודה בסוף-מלכות-פרס (423—332).

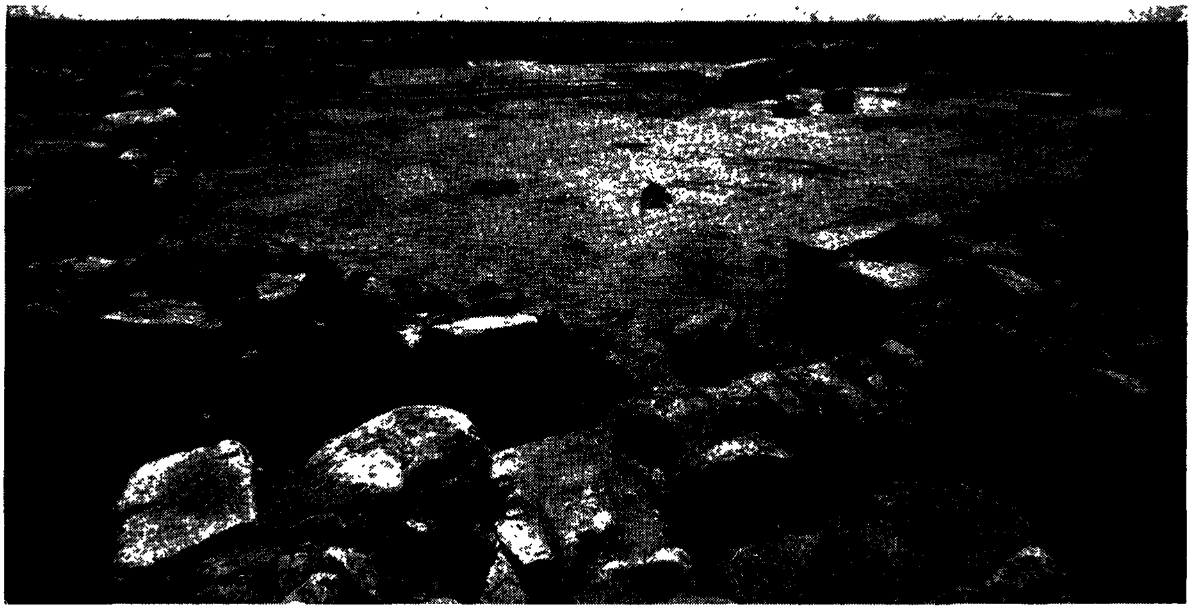
1. המאורעות המדיניים. — אחר שנות-מלכותו הארוכות של ארתחשסתא הראשון אֹרֶךְ-היד (465—423) התחילה מלכות-פרס הגדולה מתפוררת. פרצו מהומות פנימיות בתוך שושלת-המלכות האַחֲמֶנִידִית. רק דריווש II נותוס (ה„ממזר" — בן-פילגשו של ארתחשסתא) ישב על כסאו כעשרים שנה (423/2—404) והחזיק בשלטון באמצעות מעשי-רצח וכל מיני מזימות ותככים. נתגברה השפעתן המזקת של השגלות. בצבא הפרסי היו הרבה שכירים יווניים, שלמפקדיהם היתה השפעה מרובה. האחשדרפנים היו מתמרדים וכל אחשדרפן היה מכריז על עצמו, שהוא מלך חפשי. וכך היה המצב לא רק במלכותו של דריווש II, אלא אף בזו של ארתחשסתא II מְנֵימוֹן (404—359/8), של ארתחשסתא III אוֹכוֹס (359/8—338/7) ובמלכויות הקצרות של ארסֵס (338/7—336/5) ושל דריווש III קודומאנוס (336/5—332) — האחרון למלכי-פרס. מרידות ומלחמות פרצו אז לא רק במצרים אלא גם בסוריה, והשתתפו במלחמות הללו גם קפריסין ופיניקיה — ארצות קרובות ליהודה. ודאי, יהודה עדיין היתה אז קטנה וחלשה ביותר ולא היתה יכולה להשתתף השתתפות ניכרת במלחמות הללו. אבל כמעט אין ספק בדבר, שהפרסיים היו מגייסים חיילים ונוטלים בהמות וצידה לגייסותיהם גם מיהודה.

רק על שתי עובדות היסטוריות נשתמרו לנו מאותם הימים ידיעות ברורות:

יוסף בן מתתיהו מספר, שאחר אלישיב הכהן הגדול שימש בכהונה גדולה יהוידע בנו, ואחריו — יוחנן בנו. הפחה ביהודה בימי יוחנן היה בגְוַי או בגוהי בארמית (Βαγώας ביוונית), הסֶגֶן (האסטראטיגוס — שר-הצבא והמושל הכללי כאחד) של ארתחשסתא II, שבוודאי הוא הוא שאליו, אל „יהוחנן כהנא רבא" ואל „דליה ושלמיה בני סנאבלט פחת שמרין" פנו יהודיי-יב כשנהרסה ה„אגורא זי יהו אלהא" שלהם ע"י המצרים הקנאים. — וליוחנן הכהן הגדול היה אח בשם ישוע, שבגוהי הפחה נטה אחריו והבטיח לו את הכהונה הגדולה, שיטול מאָחיו. מתוך כך התקוטטו שני האחים בבית-המקדש — ויוחנן רצח מתוך כעס את ישוע אחיו במקום הקדוש. וכששמע בגוהי על רצח-ידידו התפרץ לבית-המקדש. היהודים ניסו לעצור את הפחה הפרסי, שלא יבוא אל הקודש פנימה מפני שהוא „ערל טמא"; ואז זרק להם בגוהי: „כלום איני טהור מרוצח-אחיו במקדש?" — הוא נכנס איפוא בחוזק-יד אל הבית הקדוש ואף הטיל על היהודים 50 אדרכמונים מממון של ציבור בעד כל כבש, שהוקרב לעולת-התמיד. וכך לחץ את היהודים „שבע שנים רצופות" (קדמוניות, י"א, ז', §§ 297—301). כנראה, היה כאן גם עניין מדיני ועניין של ריב-מפלגות.

המאורע ההיסטורי השני הוא מרד מצרים בפרס בימי ארתחשסתא III. באותו זמן מרדו במלכות-פרס גם סוריה, פיניקיה וקפריסין, וכמעט אין ספק בדבר, שאף יהודה נצטרפה למרידה זו, שבה השתתפו כל הארצות הסמוכות לה (ומצרים בכללן), שהרי יש לנו ידיעה, שלאחר שדיכא ארתחשסתא III את המרד, שנמשך שלוש שנים רצופות (351—348), הרס את יריחו והוליך שבויים יהודיים, שהושיב אותם בהורקניה, על חופי הים הכספי, וחלק מן השבויים הוליך גם לבבל.

2. ההנהגה המדינית. בימי מלכות-פרס משלו

לכיש. החצר של ארמון־המושל מן התקופה הפרסית

ביהודה האוטונומית הפחה והכהן הגדול ביחד. העניינים המדיניים הטהורים היו בידי הפחה, ואילו העניינים הפנימיים היו בידי הכהן הגדול. דבר זה יש לשער מתוך העובדה, שהאיגרת של יהודי־יב נשלחה ל„בגוהי פחת־יהוד" ול„יהוחנן הכהן הגדול וחבריו (כנותיה), הכהנים שבירושלים"; כלומר, היתה ביהודה מועצה של כהנים על־יד הכהן הגדול לשם הנהלת העניינים הפנימיים, וכנראה, רק אחר־כך, בימי אלכסנדר מוקדון, סולק הפחה וכל ענייני פנים וחוץ כאחד נשארו בידי הכהן הגדול, שהיה משועבד לאחשדרפן של עבר־הנהר, ובזמן יותר מאוחר — למלכי בית־תלמי ובית־סֶלֶוקוס. נוסף על מועצת־הכהנים היתה גם מועצה של „חורי־היהודים" („חרי יהודיא"), שאף הם נזכרו באיגרת של יהודי־יב — ודאי, בעלי האחוזות הגדולות וראשי בתי־האבות שביהודה. שני הגופים־המנהלים הללו היו מתכנסים מזמן לזמן, כשעניינים חשובים היו עומדים על הפרק, ל„אסיפה רבה" (συναγωγή μεγάλη), שבראשה עמד הכהן הגדול או אחד מגדולי־ה„סופרים"; ואלה הם, כנראה, „אנשי כנסת הגדולה" (עיין להלן).

כל יהודה כולה נחלקה ל„פלכים", והפלכים הגדולים נתחלקו לחצאי־פלכים, כמו שנזכר בספר נחמיה (עי׳ למעלה, עמ׳ 319). היו גם מצודות ביהודה להגנת־הארץ ממתנפלים עליה, ועל המצודות היו ממונים „שרי־מצודה" מיוחדים. על הצבא היו ממונים „סגנים" — אסטרטיגים, שהיו ביניהם גם יהודים, אבל הראשים שעליהם היו פרסיים. על ענייני־העיר היו מפקחים „זקני־העיר" ו„השופטים" והגוף המייצג את ענייני המדינה כולה היו „שבי־יהודיא" („זקני־היהודים"), שהיו כוללים את כל „ראשי בתי־האבות" או גם שרי־[בתי] האבות" (עזרא, ח, כט; שם, י, ח ויד; נחמיה, ז, סט—ע; שם, ח, יג, ויא, יג). זה היה מעין פארלמֶנט, אבל ישיבותיו לא היו קבועות בזמן וחבריו לא היו קבועים במספר.

3. המצב הכלכלי. אחר התיקון הסוציאלי של נחמיה (עי׳ למעלה, עמ׳ 320), הלך המצב הכלכלי ביהודה ונשתפר מעט־מעט. בכלל נשתפרו אז החיים הכלכליים במלכות־פרס ע״י התחבורה המשופרת (הדרכים המתוקנות, שדאגו להן הפרסיים), הדואר, שתיקנו הפרסיים לראשונה (ה„רצים" הדחופים) והמטבע המשותף לכל מלכות־פרס: האדרכון או האדרכמון („דארֵיקוֹס" ביוונית). רוב התושבים בכפרים ובעיירות שביהודה עסקו בעבודת־האדמה וראו ברכה בעמלם (עי׳ תהילים, מזמור סח). אין פסוק נפלא, שיתאר את ברכת־האדמה, מטורי־זהב אלה: „לבשו כרים הצאן ועמקים יעטפו בר, יתרועעו אף ישירו" (שם, סה, יד). והחיים הדתיים־המוסריים הצנועים והמרוסנים על־ידי מצוות־התורה, שנלחמו בפריצות וזנות, גרמו לריבוי הילדים והילדות הבריאים והחסונים: „בנינו כנטיעים מגודלים בנעוריהם, בנותינו כזויות מחוטבות תבנית היכל". והיה שפע של מזון ושל צאן ובקר (שם, קמד, יב—טו). וציור קצר ונהדר נשתמר מאותם הימים: „יגיע כפיך כי תאכל — אשריך וטוב לך. אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך, בניך כשתילי־זיתים סביב לשולחנך. הנה כי כן יבורך גבר ירא־ה׳!" (שם, קכח, א—ד). מעין השלמה לציור זה היא העדות היוונית של קְלֵיאַרְכוס בשם אריסטו, שמשבח את ההסתפקות המרובה והמפליאה של היהודי „במאכל ובמשתה ואת מנהגיו הנבונים" (נגד אפיון, I, 22, § 182).

ופרחה ביהודה לא עבודת־האדמה בלבד. נתפתחו בה מעט־מעט גם המלאכה. בבניין החומה השתתפו משפחות שלמות של „צורפים" ו„רקחים" (נחמיה, ג, ח ולב). ובספר דברי־הימים, שהוא מן התקופה, שאנו עומדים בה (לערך 400 לפסה"נ), נזכר מקום, שהיו בו „יוצרים" הרבה, כלומר יוצרי כלי־חרס, קדרים (דברי־הימים א׳, ד, כג). והיה אז אפילו כעין בית־חרושת, שעבדו בו אומנים ופועלים: „בית־עבודת הבוץ לבית־אשבֵּעַ" (שם, שם, כא).

ושהיהודים עסקו באותה תקופה גם במסחר אנו רואים ביחוד מתוך ההימנון ל„אשת־החיל" היהודיה שבספר משלי (סוף פרשה אחרונה, לא, י—לא). ודאי, שם אנו קוראים: „סדין עשתה ותמכור וחגור נתנה לכנעני": היהודיה יוצרת את הסדין ואת החגור והכנעני הוא הקונה אותם מידה ועושה בהם סחורה מחוץ ליהודה, שהרי החופים ונמליהם היו אז בידי הפיניקיים כאמור; אבל באותה פרשה נאמר

על „אשת־החיל" גם־כן: „טעמה, כי טוב סחרה" ו„היתה כאניות־סוחר: ממרחק תביא לחמה". ובאמת קשה לשער, שעם, שארצו משתרעת לאורך דרכי־המסחר הגדולות של המזרח הקדום, לא יעסוק במסחר כלל. בפועל עסקו היהודים בימי מלכות־פרס לא רק בסחר־פנים ובסחר־ביניים (טראנזיט) אלא גם בסחר־הים. על כך מעיד הציור הנפלא של „יורדי הים באניות, עושי־מלאכה במים רבים" שבספר־תהילים (קז, כג—ל). לפי יוסף בן מתתיהו, ביקשו היהודים מאלכסנדר מוקדון, שישחרר אותם ממיסים בשנת־השמיטה, שבה אין הם זורעים וקוצרים, ואלכסנדר מילא את בקשתם (קדמוניות, י"א, ח', § 338). והרי קיום מצוַת־השמיטה היה אפשרי רק אם היהודים היו מביאים את מזונם ממקום אחר; ובכן היה להם סחר־יבוא. ואף סחר־יצוא כבר היה להם אז. יהודה היתה מוציאה אז תבואה ופירות לחוץ־לארץ: שעורה ומין ידוע של חיטה, וכן גם דבש ושמן, וצרי יריחו ועין־גדי — האפרסמון (בלסמון) היקר. „היין השרוני" — מכרמי־השרון המרובים, — היה מוצא לו קונים בארצות שונות. בעבר־הירדן ישבו יהודים, שהיו גם מגדלי־מקנה עוד בתקופה, שאנו עומדים בה, והיו מוצאים לחוץ צאן ובקר וגם צמר של כבשים, עזים וגמלים. ומים־המלח, „ימה של סדום", היו מוציאים ומוכרים גם בחוץ־לארץ מלח סדומית, כופר וכל מיני־חמר. ומכיוון שיהודה קרובה לערב ולמצרים מצד אחד ולאשור ובבל מצד שני ושבטיה הצפוניים משולבים בפיניקיה, אי־אפשר היה, שידלג עליה סחר־המעבר — הטראנזיט.

4. המצב הדתי־התרבותי. 1. סוף־הנבואה.

סוף מלכות־פרס הוא גם סוף־הנבואה. בזכריה השני (ט—יד), שכמעט ברור הדבר, שהוא מן התקופה שלאחר עזרא ונחמיה, כבר אנו קוראים: „וגם את הנביאים ואת רוח־הטומאה אעביר מן הארץ. והיה כי ינבא איש עוד ואמרו אליו אביו ואמו יולדיו: לא תחיה, כי שקר דיברת בשם ה'". הנביאים „יבושו מחזיונם" ו„לא ילבשו אדרת־שער למען כחש, ואמר (כל מתנבא): לא נביא אנכי; איש עובד אדמה אנכי" (זכר', יג, ב—ה). כך אפשר לדבר על הנבואה ועל החזון רק כשהנבואה כבר הגיעה לסופה, כשנעשתה „נקודת־מבט שנתנצחה". והרי בזמן מאוחר מכן כבר אומר המשורר האלוהי: „אין עוד נביא" (תהילים, עד, ט).

במקום הנביאים באו —

2. הסופרים. הם התפתחו מתוך פעולתו של עזרא הסופר בשלוש־השנים, שישב בירושלים קודם שבא נחמיה. אז יצר עזרא מעמד של סופרים, שתכליתו היתה לשמור על על הנחלה הדתית־התרבותית של ישראל ולטפח אותה. ה„סופרים" כתבו ספרי־תורה והפיצו אותם בעם. הם ביארו את החוקים הסתומים שבתורה מפני שנמצאו בהם מלות מיושנות, בלתי־מובנות (למשל: „טוטפת") או בלתי־ברורות (למשל: „פרי עץ הדר"). ודאי, הביטויים „יש אֵם למקרא" ו„יש אֵם למסורת" (קידושין, י"ח ע"ב; סנהדרין, ד' ע"א, ועוד) קדומים הם מאוד ובאו לחכמי־התלמוד עוד מימי־הסופרים. במרוצת־הזמן באו מתוך פעולות־הסופרים „מקרא־סופרים", „עיטור־סופרים" ו„תיקון־סופרים", שתכליתם היתה לעשות את דברי־התורה ברורים יותר, מובנים יותר ומוכשרים יותר לביצוע. לאחר זמן, כשנשתנו סדרי־החיים ביהודה והמושגים העתיקים קיבלו צורה חדשה, לא נועזו הסופרים אף להעלות על דעתם, שדברי־התורה נתיישנו ולשנות דברי אלהים חיים, אבל על־ידי פירוש־הכתובים ומדרש־הכתובים קירבו את דברי־התורה למושגים החדשים ממילא, לא בכוונה מכוונת, והשלימו בין הדת לבין החיים בלא ששאפו בכוונה תחילה לתיקונים ולרֵפורמות.

3. אנשי כנסת הגדולה. כבר הוברר למעלה, ש„הכנסת הגדולה" היתה אותה „אסיפה רבה", שנתאספו בה זקני־העם וראשיו ביהודה בשעת מאורעות חשובים ביותר ולא היתה לה קביעות לא בימי־ישיבותיה ולא במספר־חבריה; ועל־כן נאמר כמעט תמיד „אנשי כנסת הגדולה" ולא „כנסת הגדולה" בלבד. אין שום יסוד להחליט, שמספרם של „אנשי כנסת הגדולה" היה 120 או 85: המספר והתרכובת של מוסד חשוב זה נשתנו מזמן לזמן. מכיוון שנאמר במשנה (אבות, פ"א, מ"ב), ש„שמעון הצדיק" היה „משיירי כנסת הגדולה"; הרי יש לשער, ש„כנסת הגדולה" נתקיימה מימי ה„אסיפה הרבה" בשעת כריתת־האמנה בימי עזרא ונחמיה עד האסיפה הרבה, שאישרה את נשיאותו של שמעון בן מתתיהו (444—142), ונתקיימה, איפוא, לערך 300 שנה, עד שנתחלפה תחילה ב„חֶבר־היהודים" בימי ראשוני־החשמונאים ואחר־כך — ב„סנהדריה" בימי מלכי־החשמונאים ולאחריהם (מיהודה אריסטובלוס הראשון ואילך).

מעשיהם של „אנשי הכנסת הגדולה" היו, ודאי „שלושת הדברים", שהמשנה מייחסת להם: „הוו מתונים בדין, והעמידו תלמידים הרבה, ועשו סייג לתורה". כלומר, תיקון המשפט העברי ברוח מתונה וליבֶראלית יותר, השתדלות להרבות תלמידים יודעי־תורה, מלמדיה, מסביריה ומפיציה, ועשיית גדרים וסייגים לתורה, שלא ייבטל דבר מדברי־התורה מפני שדבריה נעשו מסויגים על־ידי גדרים ופירושים ועל־ידי „תקנות" שונות. ה„סופרים" היו מעמד של אנשים דתיים ורוחנים, לומדי־תורה ומלמדיה, שסיגלו את התורה אל החיים שלא בכוונה תחילה על־ידי „תיקון־סופרים" ועל־ידי פירושים ומדרשים. ואילו „הכנסת הגדולה" ו„אנשיה" היו גוף מחוקק, שנתכנס מזמן לזמן ותיקן תקנות נצרכות לשעתן, ערך תפילות וברכות, קבע את סדרי־המקדש, ייסד בתי־כנסיות וקבע תעניות־ציבור, וכיוצא באלו. ה„סופרים" היו מורים ומדריכים לעם, שהראו לו את הדרך להלכה, ו„אנשי כנסת הגדולה" היו עצרת של מחוקקים, שקבעו לעם את דרך חייו הדתיים־התרבותיים הלכה למעשה.

יש לקבוע כמעט בוודאות, ש„אנשי כנסת הגדולה" נטו לדמוקראטיזאציה של חוקי־הדת ומוסדותיה. הם קבעו:

א) את קרבן־התמיד כקרבן של ציבור, שלכל העם יש חלק בו. וכשהפחה בגוהי רצה לענוש את העם כולו על שנרצח ישוע, אחיו של הכהן הגדול, הטיל עונש של 50 דרכמונים בעד כל כבש, שהיו מקריבים לעולת־התמיד (עיין למעלה); ב) את שירת־הלויים — כדי להנעים את עבודת־המקדש; וג) את אנשי־המעמד: כנגד כ"ד משמרות של כהנים נקבעו כ"ד משמרות של ישראלים מאנשים, שהיו באים לירושלים מן הערים והעיירות שמחוץ לירושלים, היו עומדים על הקרבנות בשעת הסמיכה על ראשי־הפרים והיו מתפללים אז ומתענים תעניות־ציבור כשליחי־הציבור של כל ישראל. על כל משמר ומשמר היה מעמד, שהממונה עליו היה „ראש־המעמד" (משנה, תענית, פ"ד, מ"ב ומ"ז; שם, תמיד, פ"ה, מ"ו). בזה נעשה עניין־הקרבנות מאליו קניין העם כולו ולא רק קניינם של הכהנים, אף־על־פי שלא נגרע דבר ממעשי־הקרבנות, שהתורה מסרה לידי הכהנים בלבד.

4. **בתי־כנסיות.** כשנשתנה היחס אל הקרבנות בהשפעת־הנביאים, ושוב לא ראו בהם את עיקרה של עבודת־האלהים, והבינו והכירו, שהעיקר הם התשובה, אהבת־האלהים ומעשים טובים מוסריים, בלא שביטלו את ערך הקרבנות המובאים בלב טהור, וכן כשנתרבו האוכלוסים ביהודה וקשה היה להם לבוא לירושלים לבית־המקדש לעיתים קרובות, נוצר מאליו הצורך למצוא תחליף לבית־המקדש ולקרבנות בלא לבטל את קדושתם וחשיבותם. אז נוסדו כאילו מאליהם בתי־כנסיות מחוץ לירושלים ואחר־כך גם בירושלים עצמה — בתי־כנסיות, שבהם באו התפילות במקום הקרבנות או ביחד עמהם. בבתי־הכנסיות היו מתכנסים גם „אנשי־המעמד", ובשבתות וימים־טובים ובימי שני וחמישי, שבהם היו הכפריים באים לעיר למכור את פרי־אדמתם ולקנות את צרכיהם, היו קוראים שם את „שמע", ואחר־כך גם פרשיות אחרות שבתורה „מעין המאורע", והיו מתרגמים לעם את התורה בלשון המדוברת אז בין ההמונים או מפרשים את תוכן־הדברים בלשון מובנת לעם. כמעט אין ספק בדבר, שגם חלק מן התפילות נוצר בשביל בתי־הכנסיות עוד בסוף מלכות־פרס, כפי שיש לראות מן ה„ווידויים" של עזרא, נחמיה והלוויים בימיהם. כל זה הגדיל את הדמוקראטיזאציה של הפולחן והעמיק את האמונה שבלב, בעוד שהקרבנות סוף־סוף לא היו אלא מעשה חיצוני, שהכהנים עשו בשביל אחרים, אף אם בכוונה לשם־שמים.

5. **שינוי־הכתב.** כדי לעשות את התורה יותר קרובה ויותר מובנת לעם, החליף עזרא את הכתב העברי העתיק לכתב־אשורי (סנהדרין, כ״א ע״ב; תוספתא, שם, ד׳, ז׳). זה היה תיקון גדול וחשוב בכיוון לדמוקראטיזאציה של לימוד־התורה משני טעמים: ראשית, האותיות של „כתב־אשורי" הן יותר פשוטות וקלות לתפיסה מפני שהן פחות מורכבות; ושנית — וזהו העיקר! —, מכיוון שהלשון הארמית היתה נפוצה מאוד ברוב הארצות של מלכות־פרס ואף הממשלה הפרסית השתמשה בה לעיתים קרובות בפניותיה אל העמים המשועבדים לפרס, נתפשטה ידיעתו של ה„כתב־האשורי" בין העם גם ביהודה, ותורה בכתב אשורי היתה קלה יותר לקריאה להמונים היודעים קרוא וכתוב ביהודה מן הכתב העברי העתיק, שהלך ונשתכח פחות או יותר ונשאר רק בידי השומרונים בשינוי מסויים. וכך גרם עזרא בשינוי־הכתב להפצת התורה בעם: לריבוי־קריאתה ולשיפור־הבנתה.

6. **סיכום.** לפנינו בסוף מלכות־פרס עם קטן ביהודה, אבל עם חרוץ, עוסק בעיקר בעבודת־האדמה, אבל גם בכל מלאכה ואף בסחר־פנים ובסחר־חוץ. יש בו בעלי־אחוזות עשירים („חורים"), „שרים" אזרחיים ו„סגנים" צבאיים, ואף חיילים וקצינים נמוכים, אבל האיכרים הזעירים, שנחמיה שיחרר אותם מחובותיהם, הם עיקר האוכלוסיה שלו; ובוודאי יש בו גם פועלים שכירים. ויהודה היא ארץ דמוקראטית לפי מושגיו של אותו זמן. ב„אסיפה רבה" שלה משתתפים לא רק אצילים ועשירים. נחמיה הפחה, התרשתא, משתתף בבניין־החומה בגופו ביחד עם „נעריו" — עבדיו ופקידיו הצעירים. יהודה של אז היא ארץ, שאינה מופלגת בעשירות, אבל אף עניה אינה, ואינה מלאה פועלים בטלים. ועם־יהודה הוא אומה עובדת, שתושביה הם מרובי־בנים, רחוקים משכרון ומזנות, שמכלים את כוחותיהן של האומות האליליות. ודאי, עדיין היא תלויה בכלכלתה בחופי־הים, שדרכם מובא מחוץ־לארץ מה שחסר בארץ — וחופיה הם בידי זרים. אבל מעט־מעט משתנה גם דבר זה בתקופה ההלניסטית, והאומה הולכת ומתקרבת מעט־מעט לשיחרורה הכלכלי השלם, שיושג ביחד עם שיחרורה המדיני הגמור בימי־החשמונאים. אנו עומדים בפני כיבושה של מלכות־פרס על־ידי אלכסנדר מוקדון.

ש. י. פין, דברי־הימים לבני־ישראל, תרל״א; גרץ־שפ״ר, דברי ימי־ישראל, ו, 188–254; ש. דובנוב, דברי־ימי־עם־עולם, ו, 221–238; ז. יעבץ, תולדות־ישראל, ווו, תרפ״ח, 45–81; י. קלוזנר, היסטוריה של הבית השני, ו–וו, תש״ט–תשי״ג; נלסון גליק, עבר הירדן המזרחי, תש״ו; ו. פ. אולברייט, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל, תשי״א; הנ״ל, מתקופת־האבן ועד הנצרות, תשי״ג; E. Renan, *Histoire du peuple d'Israël*, t. III; A. van Hoonacker, *Nehémie et Esdras*, 1890; Ed. Meyer, *Die Entstehung des Judentums*, 1896; id., *Ursprung und Anfänge d. Christentums*, II, 1925; J. Nikel, *Die Wiederherstellung des jüdischen Gemeinwesens nach dem Babylonischen Exil*, 1900; G. Hölscher, *Palästina in persischer und hellenistischer Zeit*, 1903; S. Jampel, *Die Wiederherstellung Israels unter den Achämeniden*, 1904; H. Weinheimer, *Geschichte des Volkes Israel*, II, 1911; E. Klamroth, *Die jüdischen Exulanten in Babylonien*, 1912; J. Wellhausen, *Israelitische und jüdische Geschichte*, 1921[8]; R. Kittel, *Geschichte des Volkes Israel*, III, 1927; H. H. Schäder, *Ezra der Schreiber*, 1930; E. L. Sukenik, *The Oldest Coin of Judaea, JPOS*, XIV (1934), 178–184; O. Leuze, *Die Satrapeneinteilung in Syrien und im Zweistromlande vom 520–320*, 1935; E. Auerbach, *Wüste und Gelobtes Land*, II, 1936; R. de Vaux, *Les décrets de Cyrus et de Darius sur la construction du Temple, RB*, XLVI, (1937), 52–4; B. Meissner, *Die Achämenidenkönige und das Judentum*, Sitzungsberchte der preussischen Akademie, philos.-hist. Klasse, 1938, 6–26; Robinson–Oesterley, *A History of Israel*, II, 1939.

י. ק.

התקופה ההלניסטית. — 1. **אלכסנדר מוקדון והיהודים.** — תולדות א״י בתקופה ההלניסטית מתחילות במסע־הכיבוש של אלכסנדר מוקדון. אחר הקרב על־יד איסוס (333 לפסה״נ), כשפנה אלכסנדר מוקדון אל חופי הים־התיכון כדי לנתק את הצי הפרסי מעל בסיסו בפיניקיה, נתקל בהתנגדות עקשנית רק על־יד צור ועזה; שתי הערים הללו הושמו במצור, נכבשו והוחרבו עד היסוד. כיבושן של סוריה וא״י בכללן הוטל על פארמֶניון, שר־צבאו הראשי של אלכסנדר. לאחר שנפלה בידיו דמשק פנה פארמניון לצד־דרום, בקו מקביל לעמק־הירדן המזרחי. נראים הדברים, שפלוגה קטנה נשלחה מיריחו לירושלים והיא שכבשה את העיר. בניגוד להשערה קרובה זו יודע התלמוד לספר על פגישה בין היהודים לבין אלכסנדר במקומה של אנטיפטריס, ואילו יוסף בן מתתיהו מספר, שהמלך נכנס לירושלים. מסתבר, שאלכסנדר והיהודים נפגשו בשפלה, סמוך למקום, שבו נוסדה אח״כ אנטיפטריס (ע״ע); שהרי כאן, בשפלה, עברה הדרך הצבאית הראשית, שבה מוכרח היה הצבא המוקדוני לילך לקראת המלחמה המכרעת בצבאותיו של דריווש. כמו־כן שמרה האגדה על העובדה ההיסטורית, שהשומרונים פחדו מפני אלכסנדר והשתדלו לפייסו. סיבת־הדבר היתה רציחתו של הנציב המוקדוני אַנדרומאכוס בשומרון: אלכסנדר ענש את השומרונים ושם חיל־מצב מוקדוני בעיר־הראשה שלהם. היהודים קיבלו זכויות מסויימות מאת המלך, כפי הנראה, על חשבון השומרונים. יתכן, שיש גם אמת בידיעה, שיהודים הרבה נספחו לחילו של אלכסנדר.

2. **ארץ־ישראל במלחמות של ה„יורשים"** (הדיאַדוכים). לאחר שמת אלכסנדר (323) נפלה סוריה — ועמה גם א״י — בחלקו של שר־הצבא לַאומֶידון. אולם עוד

ב320 עלה תלמי לאגוס, שהתבצר במצרים, בראש צבא על סוריה וכבש אותה ושלט בה, כפי הנראה, עד 315. בינתיים עלה בידיו של שר־צבא אחר, אנטיגונוס מונופתלמוס, להרחיב את תחום־שלטונו באסיה הקטנה, לגרש את סֶלֶוקוס פחת־בבל ולהשתלט על הארצות האיראניות. מתוך שאיפתו להתמלך על כל מדינות מלכותו של אלכסנדר הגדול פנה דרומה, לסוריה וא״י, אך בקרב המכריע, שפרץ על־יד עזה (סתיו 312) בין תלמי וסֶלֶוקוס הנזכר, בעל־בריתו, ובין בנו של אנטיגונוס, דֶמֶטריוס פוליורקֶטֶס, נוצח זה האחרון. אע״פ כן לא היה תלמי לאגוס יכול להחזיק בסוריה: לשמע המפלה על־יד עזה יצא אנטיגונוס מאסיה הקטנה עם חיל חדש למקום־המערכה, ותלמי הוכרח לעזוב את סוריה ולהיסוג למצרים. ארץ־המריבה נשארה בידי אנטיגונוס עד שזה האחרון נוצח ע״י סֶלֶוקוס וליזימאכוס בקרב על־יד איפסוס באסיה הקטנה (301). תלמי לאגוס, שלא נטל חלק פעיל בניצחון, מיהר לכבוש חלק מסוריה — ובתוכו גם את א״י — נגד רצונו של סֶלֶוקוס, וארץ־המריבה נשארה בידו וביד צאצאיו התלמיים במשך מאה שנה עד הקרב ליד פַּאניון (200 או 198 לפסה״נ). אין ספק, שירושלים נכבשה שלוש או ארבע פעמים ע״י תלמי לאגוס במשך המלחמות הללו. אך ידיעה מפורשת נשתמרה רק על כיבוש אחד, שעליו מספר יוסף בן מתתיהו בשם אַגאתארכידס מקְנִידוס: תלמי לאגוס כבש את ירושלים ביום־השבת בלא קרב, מאחר שהיהודים לא התגוננו בפני חילו מפני קדושת היום. כמו־כן מספר יוסף, שתלמי העמיד פנים של שוחר שלום, שרצונו רק להקריב קרבן לאלהי־ישראל, אך משנכנס לעיר שלט בה ביד חזקה. אגאתארכידס מעיד, שתלמי היה „אדון קשה ליהודים", ולפי יוסף בן מתתיהו ו„איגרת־אריסטֶאַס", אפילו לקח בשבי והעביר למצרים יהודים הַרְבֵּה מיהודה ושומרונים מהר־גריזים. עדות מסייעת למציאותם של שבויים מחילת־סוריה ופיניקיה במצרים בימי תלמי פילאדלפוס, בנו של תלמי לאגוס, יש למצוא בפאפירוס יווני מאותה תקופה. נראים הדברים, שהיהודים והשומרונים נטו אחר אנטיגונוס — ודאי, משום ששלטונו היה נוח —, ומסתבר, שתלמי לאגוס נתכוון להחליש את יריבו ע״י עקירת תומכיו ממקומם והעברתם לארץ זרה. אך עם זה אין ספק בדבר, שמדיניות ה„יד התקיפה", שנקט תלמי כלפי היהודים, הוחלפה עד מהרה במדיניות של פיוס וריצוי; שהרי ידיעות אחרות שברשותנו מעידות על קיומם של יחסים טובים בין תלמי ובין הישוב היהודי בא״י וגם במצרים.

3. ארץ־ישראל בימי־התלמיים. יש להניח, שהשקט בא״י לא הופרע בדרך כלל במשך ימי שלטונם של התלמיים בארץ, אע״פ שהסֶלֶוקיים לא ויתרו על חילת־סוריה וניסו את מזלם — אפשר, לא פחות מחמש פעמים במשך מאת שנות־שלטונם של התלמיים — לכבוש את א״י מידם. רק ידיעה אחת על קיומה של מתיחות בין הכהן הגדול בירושלים לבין שלטון־התלמיים נשתמרה במקורותינו: חוניו II, דודו של יוסף המוכס, סירב פעם לשלם את המס לתלמי המלך. הדעת נותנת, שהעזה מסוג זה לגבי מלך־מצרים אפשרית היתה רק בזמן שהכהן הגדול יכול היה לקוות, שמעצמה חזקה תושיט לו עזרה בסיכסוכו עם המלך. יתכן, שהדבר אירע ב246 לפסה״נ, כשפרצה המלחמה הסורית השלישית בין לַאודִיקֵי, אלמנתו של אנטיוכוס II תֶאוס, ובין תלמי III, מלך מצרים. מסתבר, שהסֶלֶוקיים הסיתו אז את חוניו II, שלא ישלם מס לתלמיים, והבטיחו לו שיעמדו לימינו אם ינסה תלמי לנקום בו על הסירוב.

מן הפאפירוסים של זֶנון, שנתגלו ב1915, אנו למדים, שאַפולוניוס, שר־הכספים של תלמי II פילאדֶלפוס, ניהל בסוריה ובא״י מסחר נרחב והעסיק לשם כך את זנון, מנהל־עסקיו, ומספר מרובה של סוכנים. סוכנים אלה ביקרו בערים שונות בא״י — המזרחית והמערבית כאחת — כדי לספק סחורות לאדונם ולדאוג לצרכי מסחרו. סחר־העבדים תפס מקום חשוב בין עסקים אלה. הסוכנים של זנון היו מביאים עבדים, זכרים ונקבות, לפעמים בני גיל רך ביותר, מעבר־הירדן לא״י המערבית ומעבירים אותם למצרים. במקרה אחד, שומעים אנו, שימשה שפחה בת שש קְדֵשה במקדש ביפו. חוץ מזה היתה סוריה — וכן גם א״י — ארץ־יצוא של תוצרת חקלאית; אנו שומעים על יצוא זן משובח של חיטה סורית, וכן על יצוא של יין ושמן־זית. א״י שימשה גם ארץ־מעבר לסחר־הבשׂמים בין מצרים וערב הדרומית. לשם פיקוח על מסחר זה, שהיה מונופולין של המלך, ישב פקיד מלכותי בעזה, ויתכן, שאפולוניוס הנזכר לא היה מבחינה זו אלא נציגו של המלך, שהיה בעל־העסקים האמיתי. כמו־כן אין ספק בדבר, שנוסף על הפקיד הנזכר הצריכו עסקים אלה מנגנון פקידותי קבוע וְעָנֵף, ובאמת מַרבים הפאפירוסים להזכיר פקידים תלמיים שונים, שהיו עסוקים בסוריה ובא״י. עם זה אין למצוא בפאפירוסים של זנון שום סימן לאדמיניסטראציה עצמאית בארצות אלו. סוריה היתה מחולקת להיפרכיות, אלא שהיפרכיות אלו לא נתנהלו ע״י רשות מרכזית מקומית, אלא ע״י הרשות המרכזית באלכסנדריה, שהיתה כפופה למלך עצמו. ואולם בַּמֶה שנוגע לשטח היהודי בתוך א״י התלמיית לא היתה כאן תלות פרובינציאלית במשמעות המצומצמת של המלה — משום מעמדו המיוחד של הכהן הגדול באותה תקופה.

מן הסיפור שב„קדמוניות" על יוסף המוכס, המשקף בדרך כלל את ההווי ואת המצב המדיני והמשפטי בא״י במחצה השניה של המאה ה3, אנו למדים על המבנה האירגוני של העם בתקופה התלמיית. מבנה זה כלל שלושה יסודות: א) כלל־העם (ὁ λαός); ב) מועצת־הזקנים (ἡ γερουσία), שעמדה בראש העם ושהיתה מורכבת מנציגיהן של משפחות ה„יקירים" („יקירי־ירושלים" — המיוחסים); ג) הראש של מועצת־הזקנים, שהיה נקרא „העומד בראש העם" (ὁ προστάτης τοῦ λαοῦ). זה היה בלא ספק הכהן הגדול, שהחזיק בידו שתי משרות: הכהונה הגדולה וראשות־העם. כבעל המשרה הראשונה היה הכהן הגדול הפוסק העליון בכל הנוגע לשמירתם של חוקי התורה, המשפט האזרחי ומשפט־העונשים; כבעל המשרה השניה היה נציגו של העם כלפי חוץ, ובתור כזה, מסתבר, היו עיקרי תפקידיו לגבות את המיסים, שהוטלו על האוכלוסים, ולהעבירם לאוצר־המלך, וכן לשלם למלך סכום שנתי — כנראה, בעד מינויו.

עד כמה שידוע לנו נמשך מצב־עניינים זה בלא שינוי עד סוף השליש השני של המאה ה3 לפסה״נ. אך בשנות־העשרים בערך של מאה זו מונה ע״י מלך־מצרים אחד מן החברים החולונים במועצת־הזקנים בירושלים, יוסף בן טוביה, כראש־העם על סמך הבטחתו להגדיל את הכנסות־המלך מן הפרובינציה של חילת־סוריה; לשם כך נתמנה יוסף כמוכס כללי של הפרובינציה כולה. מאורע זה היה בו, כנראה, משום ציון־דרך מכריע בהתפתחותה של החברה

היהודית בתקופת־התלמיים. שהרי עם עלייתו של יוסף בן טוביה על במת־המאורעות הלך ונוצר מעמד של בעלי־כספים, שנהפך לרועץ לעם, הואיל והכנסותיו של מעמד זה באו לו ממקורות־חוץ וגם מסחיטת לשדם של בני המעמדות הנחותים מבחינה כלכלית. ביחוד נכון הדבר ביחס למעמד האיכרים, שבהם נהגו התלמיים לפי הכלל, שהמלך הוא בעל כל הקרקעות, ואילו המשפחות, שישבו במשך דורות על קרקעותיהן, נחשבו לאריסיו והיו חייבות בתשלומי מיסים כבדים לאוצרו. מצב זה גרם למתיחות בין החקלאים ובין השלטונות ובאי־כוחם, ובוודאי לא אחת הגיעו הדברים לידי מעשי־אלמות, כאותם שהם מתוארים באחד מן הפאפירוסים של זנון (המקרה של האיכר יָדוּע). אין ספק בדבר, שבתוך המעמד של בעלי־האמצעים בארץ נתהווה בתקופה התלמיית פילוג, שהלך והעמיק בה במידה, שמשפחות מסויימות הידקו את קשריהן הכלכליים — ובמרוצת־הזמן גם את קשריהן התרבותיים — אל השלטון התלמיי. כך נוצרה שותפות־גורל בין השלטון ובין חלק מן החברה, בעוד שהמשפחות האמידות, שלא הצליחו או לא רצו למצוא את דרכן אל השלטון מטעמים שונים, נתקרבו אל השכבות הרחבות של העם המנוצל.

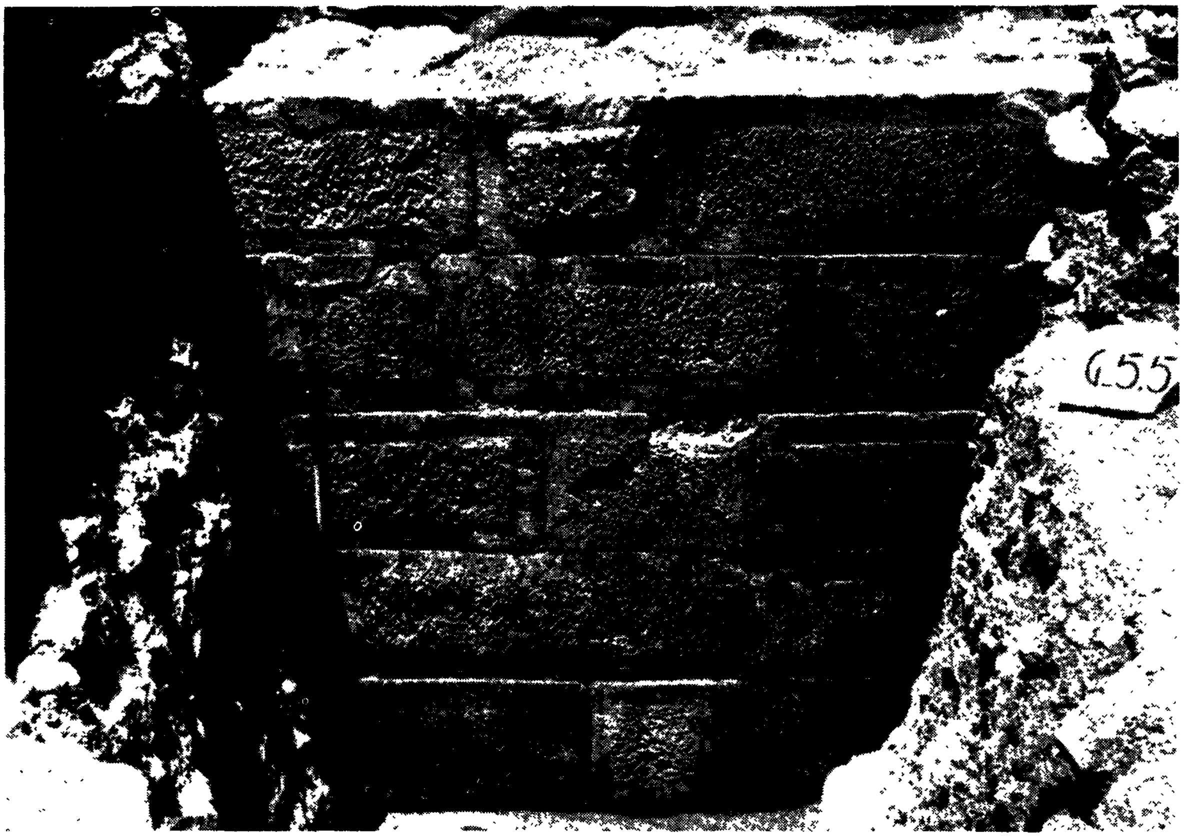
אך חשוב ועמוק מזה לאין שיעור היה הקרע, שנתגלה בעם בכללו בתקופה התלמיית: הקרע בין העני והעשיר, המשתקף בספר בן־סירא. מצד אחד אנו רואים שכבה דקה של עשירים שבעים, יהירים ואכזרים, ומצד שני — עניים מרודים, שהיו נתונים לשבט או לחסד בידי בעלי־הרכוש. אמנם אי־שוויון זה לא נוצר בתקופה התלמיית, שהרי כבר מוצאים אנו אותו בימי־נחמיה (עי' נחמיה, פרק ה). אלא שהשלטון התלמיי החריף והרחיב אותו, ואין זה מקרה כלל וכלל, שמרד־המכבים יצא מחוגי־הכפר דוקה, אע"פ שגם בערים לא נעדרו חמרי־נפץ של תסיסה חברותית־מהפכנית.

גורם נוסף, אף אם לא הגורם העיקרי, לניגודים הסוציאליים החריפים, שנתהוו בא"י באותה תקופה, היתה התפשטותה של התרבות ההלניסטית בעריה של חילת־סוריה. אין להטיל ספק בדבר, שיוון חלקים ניכרים של הארץ היה מפעלם של התלמיים, וביחוד מרובה היה חלקם בהפיכתן של הערים הכנעניות והפלשתיות העתיקות לערים הלניסטיות. אמנם התלמיים לא יסדו ערים חדשות מעיקרן: רוב הערים העתיקות לא פסקו מלהתקיים בתקופת־התלמיים, אך מעמדן וארחות־חייהן נשתנו מיסודם. אף התפשטותו של מושג־ה„פוליס" כשלעצמו בקידמת־אסיה, ובא"י בכלל, היה בו משום שידוד־מערכות: העיר היוונית הביאה בחשבון את האדם החפשי בעל התואר πολίτης, שהקנה לו זכויות אישיות וכבוד עצמי. ודאי, זכויות אלו היו מוגבלות בתקופה ההלניסטית, אך לעומת משטר־האדנות, שהיה קיים במזרח, היה אף בהן משום חידוש. ההלניסמוס נטע בלבם של תושבי־הערים את ההכרה, שהם חלק פעיל מגוף חברותי, ששמו „עיר", ושהם מקיימים גוף זה ע"י מה שהם בעלי זכויות וחובות כאחד. במרכזה של כל עיר עמדה מועצה, שעל חבריה היו מוטלים תפקידים שונים של עיריה, ובכללם התפקיד הראשי במעלה של קיום הפולחן העירוני. פעולות אלו וכיוצא בהן יצרו צורה חדשה של תרבות עירונית, שלא היתה ידועה במזרח קודם לכן. חברי־המועצה היו אחראים לעריכת החגיגות לכבוד האֵל או האֵלָה — הפטרון או הפטרונית של העיר. דפוסים קבועים אחרים של חיי הערים ההלניסטיות היו הגימנסיון והאֶפֶבֵיאוֹן, המוסדות החשובים ביותר לחינוך בניהם של אזרחי־העיר. החינוך כלל גם את לימוד הרטוריקה, ולכל עיר הלניסטית בעלת־חשיבות היתה אסכולה לרטוריקה. האסכולות הללו עשו את הערים ההלניסטיות מרכזים של ספרות ואמנות והטביעו עליהן את חותמה של התרבות היוונית; ובמידה שהמשא־והמתן בין הערים הלך ונתפתח, בה במידה גברה גם השפעתן התרבותית. יתר על כן: ערי סוריה ופיניקיה — ובתוכן גם ערי־החוף של א"י והערים היווניות שבעבר־הירדן — היו לא רק מרכזי־מסחר, אלא גם מקומות־מושבה של ההנהלה התלמיית. וטבעי הדבר, שאותם החוגים מתוך העמים המשועבדים, שהיה להם מגע עם נציגי השלטון והמסחר של הערים היווניות, היו גם הראשונים, שנתקלו בתרבות ההלניסטית והושפעו ממנה.

היהודים לא יצאו מכלל זה. גם בתוכם התחיל התהליך של הסתגלות לתרבות ההלניסטית ע"י מה שחוגי־העשירים והמנהיגים המדיניים התחילו באים במגע עם השלטונות ההלניסטיים, מצד אחד, ועם הסוחרים של ערי־היוונים, מצד שני. כך נוצרה שכבה חברותית, שאורח־חייה היה זר לעם היהודי וקרוב לזה של השלטונות הזרים. שכבה זו הקיפה בלא ספק משפחות מיוחסות הרבה, עשירות־נכסים ובעלות השפעה חברותית, כלכלית ומדינית. משפחת בני־טוביה היתה באת־כוחה של שכבה זו, ומתוכה בולטת דמותו של יוסף בן טוביה כדמותו של יהודי הלניסטי גמור. מוכס גדול זה היה קשור קשרי־ידידות עם כותים — דבר, שאי־אפשר היה להעלותו על הדעת בירושלים שלאחר ימי־נחמיה. כמו־כן שומעים אנו על יהודי זה, בן־אחותו של הכהן הגדול חוניו II, שהיה מיסב בלא היסוס אל שולחנו של תלמי המלך. הוא אף לא נמנע מלקשור קשרי־אהבה עם רקדנית, שהמלך היה מחזר אחריה, ורק חשש שמא ייוודע הדבר למלך, וזה האחרון יבוא לכלל כעס. יוסף בן טוביה עושה רושם של אדם, שפרק את עולה של המסורת היהודית ועלה על דרכה של התרבות הזרה, שהעניקה לו רווחים ותענוגות כאחד.

עוד יותר מכן מושכת את תשומת־לבנו דמותו של הורקנוס בן יוסף. בעוד שהאב היה איש־עסקים מפוכח ובעל שררה חולונית בירושלים, היה הבן טיפוס של דינאסט הלניסטי במלוא מובן־המלה. יֵצֶר־השלטון של הורקנוס חרג ממסגרת הפעילות של העסקן הציבורי, שבה הסתפק יוסף אביו. הוא הלך בגדולות: מטרתו היתה להקים נסיכות עצמאית. כמו־כן לא היה הורקנוס האדם היחיד בחברה הירושלמית של אותו זמן, שנתפס ליצר־השלטון במידה כזו, שהיה מוכשר לבצע לשמו מעשי־אלמות — מה שהוא אָפייני כל־כך לתקופה ההלניסטית. המאורעות, שאירעו בירושלים מסוף־ימיו של יוסף בן טוביה ואילך, הם ראיה ברורה לדבר.

סמוך לשנת 200 לפסה"נ ירד הורקנוס הצעיר במצוַת אביו הזקן לאלכסנדריה. נראה, שהצעיר פעל בחצר־המלך לטובת עצמו והוציא מידי יוסף לא רק את עסק־המוכסוּת אלא גם את המשרה של ראש־העם. מעשה זה גרם לפילוג חמור במשפחתו של יוסף בן טוביה: הזקן וכמה מבניו התנגדו להורקנוס בכל תוקף. לצידם עמד שמעון II, הכהן הגדול, שעלה לשלטון באותו זמן בערך, לאחר שמת חוניו II. הורקנוס ניסה לפרוץ לירושלים בכוח, אך נהדף ונסוג לעבר־הירדן ונלחם שם בשבטי־הערביים. מאורעות אלה גרמו בלא ספק גם לשידוד המערכות המדיניות בתוך משפחת־בני־טוביה עצמה. עד אז היה יוסף המוכס מצדדם הנלהב של

קטע של חומה במצודת־ירושלים. התקופה ההלניסטית או תקופת־החשמונאים

התלמיים. אך מסירת עסק־המוכסות ומשרת ראש־העם להורקנוס הניעה את יוסף ואת שאר בניו לעבור למפלגת הסלֶוקיים בירושלים, בעוד שהורקנוס נשאר, כמובן, מצדדם של התלמיים. המאורעות המדיניים, שאירעו באותו זמן דוקה, הוכיחו, שהורקנוס טעה בהכרעתו. בשנת 200 או 198 לפסה"נ עברו סוריה ופיניקיה לידי הסלֶוקיים.

4. **ארץ־ישראל תחת שלטון־הסלֶוקיים.** נראה, שהשלום הפנימי לא הופרע כל עוד חי שמעון II: בני־טוביה, שהתבצרו בעמדתם בירושלים, לא נסתכסכו עם הכהן הגדול — אפשר, משום שנתייראו מפני הורקנוס: זה האחרון עדיין ישב בעבר־הירדן במקום מבוצר, לרשותו עמד גדוד־צבא, והיה מקום לחשוש, שביום מן הימים יחזור על נסיונו להשתלט על ירושלים. אך כשמת שמעון II ועל כסא הכהן הגדול עלה חוניו III, הגיע שלום־בית זה לסופו. הדבר אירע לערך ב187 לפסה"נ — באותה שנה עצמה, שבה מת אנטיוכוס III ועל כסא־המלכות של הסלֶוקיים עלה סלֶוקוס IV. הכהן הגדול החדש היה בעיני בניו של יוסף המוכס אדם, שמעולם לא סייע להם במלחמתם בהורקנוס אחיהם. ולפיכך מסתבר, שחזרו ועוררו את שאלת השלטון החולוני בירושלים, שהיה בשעתו בידי אביהם. השעה היתה כשרה לכך, הואיל והיו לבני־יוסף סיכויים טובים למשוך לצידם את סלֶוקוס ע"י הפיתיון של הגדלת־הכנסותיו: מחמת המפלה שנחל אנטיוכוס III מידי רומי (190/189) העיק על סלֶוקוס נטל כבד של חובות, וכל הדרכים להשיג כסף היו כשרות בעיניו.

השתלשלות־עניינים זו בירושלים היתה קשורה, כנראה, במסופר בחשמונאים ב' על הסיכסוך, שפרץ בין שמעון (כנראה, ממשפחת בני־טוביה), שהיה ראש בית המקדש, ובין חוניו, הכהן הגדול, בשאלת המשרה של האגורָנומוס, שתבע שמעון לעצמו. משרת האַגורנומוס היתה אף בעיר כירושלים — בדומה למה שהיתה ב„פוליס" הלניסטית — אחת מן המשרות החשובות, אם לא המשרה החשובה ביותר. מי שהחזיק בה החזיק בפועל במפתחות־הכלכלה של העיר. שמעון נתכוון, כנראה, להשתמש בה, במשרה זו, כב„קרש־קפיצה" למטרות מרחיקות לכת — ומכאן סירובו המוחלט של הכהן הגדול למסור משרה זו לידיו. מתוך שחיפש בעלי־ברית נגד שמעון התקשר חוניו בהורקנוס בן יוסף, שישב בעבר־הירדן וציפה להזדמנות להתנקם בשמעון ובבני־טוביה אחיו (ע"י כך מובנת הידיעה המובאת בחשמונאים ב', שהורקנוס הפקיד את כספו בבית־המקדש בירושלים).

אולם הברית בין חוניו להורקנוס הגבירה עוד יותר את מורת־רוחו של שמעון, והוא מסר את סודות האוצר של בית־המקדש לאַפולוניוס, האסטראטֶגוס של חילת־סוריה. לפי חשמונאים ב', שיגר סלֶוקוס IV את הֶליודורוס לירושלים ופקד עליו ליטול את אוצר בית־המקדש ולהעבירו לאנטיוכיה. לפי חשמונאים ב', „אירע נס" והליודורוס לא יכול היה לבצע את זממו — ודאי, מחמת התנגדותם התקיפה של הכהן הגדול והעם. המעשה עורר את כעסו של המלך, וחוניו נקרא לאנטיוכיה: החשד, שנפל עליו, היה חָמור, הואיל ושמעון ודאי תיאר אותו כאיש־מפלגתם הסודי של התלמיים בירושלים על יסוד יחסי־הידידות שקשר עם הורקנוס, מצדדם העקבי של מלכי־מצרים. חוניו יצא לאנטיוכיה, אך לא הספיק לשהות שם הרבה, וסלֶוקוס IV נרצח ע"י הֶליודורוס. הכהן הגדול נשאר בעיר כדי לבוא בדברים עם המלך החדש, אַנטיוכוס IV אֶפיפאנס.

עלייתו של אַנטיוכוס אֶפיפאנס לשלטון גרמה לשינויים

מרחיקי־לכת במצב הפנימי בירושלים. חוניו III לא הותר לחזור לירושלים — ודאי, משום שנחשד כידידם של התלמיים. ובאותו זמן עצמו פעל אנטיוכוס במרץ נגד הורקנוס בעבר־הירדן, באופן שזה האחרון הוכרח להתאבד. במפלתם של חוניו והורקנוס בעל־בריתו ראו בני־טוביה שעת־כושר להפוך את הסדר הקיים ולבצר את שלטונם בדרך חדשה: עלייתו של אנטיוכוס אֶפיפאנס לשלטון הניעה אותם לשַווֹת למלחמתם המדינית בירושלים אופי מדיני־תרבותי. המלך היה ידוע כמעריץ של התרבות ההלנית; הוא ראה את עצמו כ„גואל" (σωτήρ) ו„מיטיב" (εὐεργέτης), ובתור כזה אי־אפשר היה לו להימנע מן ה„שליחות התרבותית" של הפצת התרבות ההלנית במקום שעדיין לא הגיעה אליו. בני־טוביה שוב לא הסתפקו בתביעותיהם הישנות, אלא קישרו את שאיפתם להשתלטות מדינית בשאיפותיו התרבותיות־המדיניות של המלך החדש. מתוך כך בא שינוי יסודי גם בצד הסוציאלי של פעילותם: הם זנחו את הבסיס הצר של מדיניות משפחתית ועלו על הדרך הרחבה יותר של מדיניות מפלגתית — זו שחרתה על דגלה את הסיסמה של המדיניות התרבותית המלכותית. המפלגה החדשה אספה אליה כל חבר־לדעה בלא תשומת־לב להשתייכותו המשפחתית, ובכלל זה אף את בנה של משפחת־חוניו היריבה, את ישוע־יאסון, אחיו של חוניו המודח.

בתמיכתם של בני־טוביה הציע ישוע (ע"ע) לאנטיוכוס, שימכור לו את הכהונה הגדולה ויתיר לו, תמורת תשלום, לבנות גימנסיון בירושלים ולרשום את אנשי־העיר כאנטיוכיים. תכנית זו של ישוע באה להבטיח את שלטונם המשותף של בני־טוביה ובני־חוניו על יסוד מדיני־תרבותי משותף: אע"פ שהכהן הגדול החדש היה מבני־חוניו, הרי ע"י הפיכתה של ירושלים ל„אנטיוכיה" נמסר השלטון החילוני בעיר בראש וראשונה לבני־טוביה. מה שאפשר להסיק מן המקורות (חשמונאים־ב׳, ד׳, ז׳ ואילך) הוא שנקודת־הכובד של פעולת ההלניסטים בירושלים היתה בעיקר בתחום העירוני. העיקר היה להם להפוך את העיר ל„פוליס" הלניסטית, ואילו כוונות של פגיעה בדת היהודית, וביחוד בעבודת־האלהים במקדש שעל הר־הבית, היו רחוקות מהם.

אעפ"כ אין ספק בדבר, שבמהפכה המוניציפאלית של יאסון וחבריו היתה כרוכה סכנה לדת היהודית ולפרצופו התרבותי של העם היהודי בכללו. עצם הקמת המוסדות של ה„פוליס" ההלניסטית בירושלים גרמה להתרופפות המסורת הדתית בחוגי הנוער, כמסופר בפירוש בחשמונאים ב׳. בעיני מחברו של ספר זה היתה הנהגתו של הפֶטַסוֹס (ע"ע אֶפֶבִּים) „שיא־ההלניסמוס" — כלומר, סכנה לקיומה של דת־ישראל. ובאמת: העלאת החיים העירונים ההלניסטיים לדרגת גורם ראשון־במעלה בירושלים החדשה וריכוז המוסדות השונים של ה„פוליס" הירושלמית בידי הנוטים למשטר ההלניסטי גרמו להדחתה של דת־ישראל ממעמדה המרכזי בחיי־העם, וע"י כך צפנו בחובם סכנה לדת זו ואף לקיומו של עם־ישראל כולו. מובן, שאנטיוכוס אֶפיפאנס ראה בעין יפה את פעולותיהם של ההלניסטים היהודיים, שהרי לא זו בלבד שאלה האחרונים כיוונו להשקפותיו הכלליות של המלך ה„נאור" על תעודתה של המדינה הסֶלֶוקית כמדינה הלניסטית, אלא אף הכניסו לאוצרו סכומי־כסף ניכרים.

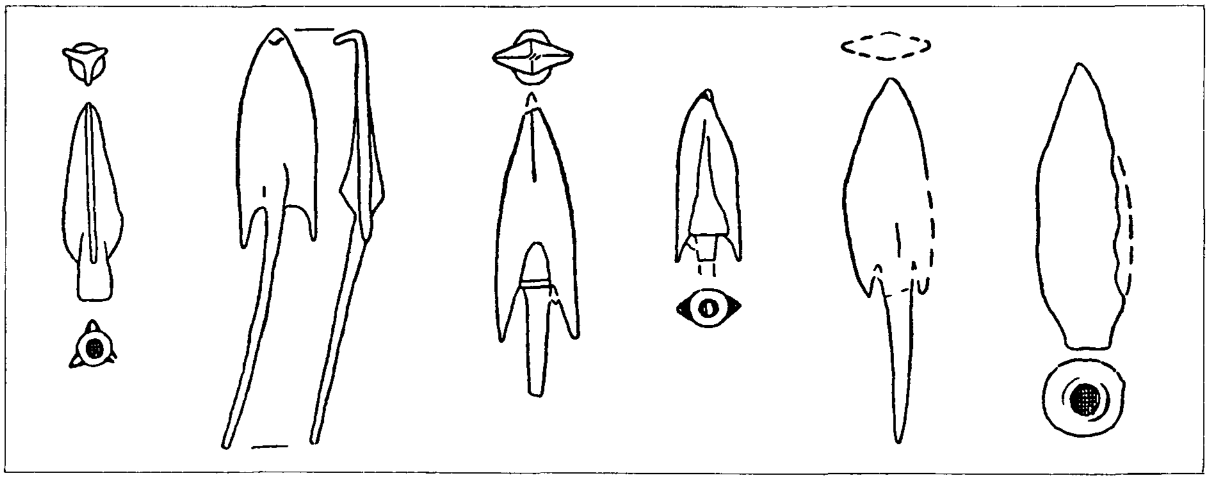
יאסון החזיק מעמד בכהונה הגדולה שלוש שנים — בתנאים, שהלכו ונשתנו לרעתו. נתברר, שאי־אפשר היה לאחות את הקרע בין בני־טוביה ובין בני־חוניו. „שלום־הבית" שהושג הופר עד מהרה ע"י היסודות הקיצונים מבני־טוביה, שבראשם עמד מֶנֶלָאוֹס, אחיו של שמעון ראש בית־המקדש. מנלאוס התנגד להתפשרותן של שתי המשפחות המיוחסות על יסוד שיתופן בשלטון המוניציפאלי בתוך ה„פוליס" הירושלמית החדשה; שהרי גם ב„פוליס" זו היה הכהן הגדול האדם החשוב ביותר ואי־אפשר היה להוריד אותו ממעמדו הגבוה. מנלאוס החליט, איפוא, להציע לאנטיוכוס מחיר גבוה מזה ששילם לו ישוע־יאסון, וכך קיבל את הכהונה הגדולה. מכאן ואילך שלט מנלאוס בירושלים באין־מפריע; ישוע־יאסון הוכרח לברוח לארץ בני־עמון, וחוניו III, שנשאר באנטיוכיה במצנַת־המלך, נרצח בהסתתו של מנלאוס.

אולם בשעה שהמלך שהה במצרים — כנראה, בימי מסע־המלחמה השני שלו (168/7 לפסה"נ) — פשטה בירושלים שמועת־שוא, על מותו של אנטיוכוס — שמועה, שמקורה היה נעוץ, ודאי, בעובדה, שאנטיוכוס יצא בבושת־פנים ממצרים על־פי פקודתו של שליח הסֶנאט הרומי. כשהגיעה השמועה לישוע־יאסון, חזר מגלותו בארץ בני־עמון, השתלט על ירושלים וערך טבח בבני־סיעתו של מנלאוס. ברור, שישוע חזר לירושלים כאויבו של השלטון הסֶלֶוקי ביהודה, ומנלאוס ידע כיצד לנצל עובדה זו לטובתו ולטובת משפחתו. הוא ושאר בני־טוביה, שברחו אל אנטיוכוס, ששהה אותה שעה במצרים, סיפרו לו, שפרצה מרידה של סיעת־התלמיים בשלטון־הסלוקיים ושהוא צריך למהר לבוא לירושלים כדי לדכא את ההתקוממות. בהשפעת תיאוריהם נראו המאורעות בירושלים בעיני אנטיוכוס כמעשה־בגידה של בני־חוניו וסיעתם בשלטונו, והוא החליט לעלות על העיר ולהסל אותם ואת המפלגה התלמיית עמהם.

העיר נכבשה בסערה, נערך טבח בתושבים והמקדש נבוז. אך זו היתה רק תחילת־הפורענות. רגישותו של אנטיוכוס אחר החרפה, שספג מן הרומים, היתה גדולה מאוד, ומתוך כך נראתה בעיניו המהומה בירושלים כסכנה רצינית לבטחון־המדינה. וכשהתחקה אנטיוכוס על שורש־הסכנה בא לכלל מסקנה, שלא במפלגה התלמיית היה נעוץ שורש זה, אלא בקיומו של הפולחן היהודי. גזירות־אנטיוכוס היו, איפוא, בראש וראשונה פרי המפלה שנחל במלחמתו במצרים.

5. מרד־החשמונאים. בפקודת המלך נאסרו שמירת־השבת ומצנַת־מילה, ועונש־מוות הוטל על העבריינים. בית־המקדש על הר־הבית הפך למקדשו של זֶוס האולימפי, שבו היה נערך פולחן אלילי, מלא פריצות מזרחית־סורית. לשיא הגיע חילול הקודש, כנראה, בכסליו 167 לפסה"נ, בעשרים וחמישה בו: באותו יום הוקרב חזיר (זה ה„שיקוץ המשומם", שעליו מדבר ספר־דניאל) על המזבח האלילי החדש, שנבנה על גבי המזבח הישן. פקידי־המלך עברו בכפרים ובעיירות של יהודה והקימו מזבחות ומרכזים אחרים של עבודה זרה, ותבעו מן התושבים להקריב קרבנות של חזירים ולהעיד במעשים אלה, שהם תומכים בפולחן הרשמי. בעל חשמונאים א׳ מעיד, שהרבה מן היהודים נענו לתביעות אלו מרצונם הטוב. המסרבים הוצאו להורג.

ואולם במודיעין, מקום־מושבה של משפחת־הכהנים ממשמרת יהוֹיריב, המית מתתיהו החשמונאי, הראש של משפחה זו, את היהודי, שיצא להקריב קרבן בפקודת המלך, ועמו הרג את פקיד־המלך ואף ניתץ את המזבח. אחר־כך קרא

ראשי־חצים מתקופת החשמונאים. נמצאו בחפירות של מצודת־ירושלים

לנאמנים לדת־ישראל, שיימלטו אחריו אל המדבר. כך התחילה תנועה של לוחמי־הדת, שהתחבאו במערות מפני חמת־המלך. לוחמים אלה סירבו להילחם בשבת בחילותיו של המלך, ולא היו זזים ממקומם אף כשהיו החיילים מציתים אש בפתחי המערות, שהסתתרו בהן: הם בחרו במיתה, מיתת־קדושים, ובלבד שלא לחלל את השבת. לפי חשמונאים א׳ מתו באופן זה כאלף איש, אנשים, נשים וטף. מתתיהו החליט, שאין לנהוג כך בשעת־חירום, ותיקן תקנה, שמלחמת־מצווה מותר להילחם גם בשבת, והדבר נתקבל מכאן ואילך כחוק בישראל. מעכשיו התחילה מלחמת־תנופה לשם דת־ישראל. המורדים היו מגיחים ממחבואיהם, עוברים בכפרים ובעיירות, מלים את התינוקות, הורסים את המבנים, שהוקמו לצורך העבודה הזרה, ועושים נקמה במתייוונים.

אחר מותו של מתתיהו תפסו את מקומו במלחמת־השחרור חמשת בניו: יוחנן, שמעון, יהודה, יונתן ואלעזר. יהודה קיבל לידיו את הפיקוד על הכוחות המזויינים. הוא היכה זה אחר זה את חילותיהם של המפקדים אַפּולוֹניוֹס וסירוֹן והקים גרעין של צבא מסודר פחות או יותר. הצלחותיהם הראשונות של המורדים עוררו את אנטיוכוס לשלוח נגדם צבא סדיר. הוא עצמו לא יכול היה להשתתף במלחמה זו, מאחר שמיהר לצאת לפחוות־המזרח, שאף הן נתמרדו אותה שעה, וקודם שיצא לשם הפקיד את ליסיאס על המחצה המערבית של המלכות ועל בנו הקטן אנטיוכוס — מי שהיה אח״כ אנטיוכוס V אֶוּפּטוֹר (ע״ע). לשם דיכוי־המרידה ביהודה נשלח המצביא גוֹרגיאס, שתקע את המחנה שלו ליד אֶמאוּס. גוֹרגיאס ערך תכנית להתקיף את יהודה וחייליו ולהשמידם במכה גדולה אחת. אך תכנית זו סוכלה ע״י יהודה בהתקפת־פתע על מחנהו של גוֹרגיאס באֶמאוּס, בשעה שגוֹרגיאס חיפש לשווא את יהודה בהרי־יהודה.

הידיעה על נצחונו של יהודה עוררה את ליסיאס לצאת ליהודה בראש צבא חדש. אך גם צבא זה הוכה ע״י יהודה וחילו על־יד בית־צוּר. בעל חשמונאים ב׳ (פרק י״א) יודע לספר על שלום, שנעשה בין ליסיאס ובין יהודה אחר הקרב בבית־צוּר, ואילו בספר חשמונאים א׳ אין זכר לדבר. מסתבר, ששני הצדדים היו מעוניינים בשלום. מעמדם של המורדים היה בכל רע למרות כל נצחונותיהם: ירושלים היתה למעשה בידי המתייוונים; המקדש היה עזוב ושומם; המורדים, ברובם איכרים, שנטשו את שדותיהם, היו עייפים אחר שלוש שנות־מלחמה ורצו לשוב לבתיהם ולמשפחותיהם.

חוץ מזה יש לשים לב לכך, שלא היה גרעין צבאי קבוע בידי יהודה המכבי, ובכל שעת־סכנה היה הכרח להזעיק את המתנדבים מחדש. גם מצבו של ליסיאס היה רופף מאוד. אנטיוכוס אֶפּיפאנס היה עסוק בפחוות המזרחיות ואי־אפשר היה לדעת, אימתי ישוב ואם ישוב בכלל. אפשר, שליסיאס זכר את סופו של אנטיוכוס III (ע״ע), שקיפח את חייו במסע־מלחמה במזרח. נוסף על כך ארבה סכנה מצד דמטריוס בן סֶלֶוקוס IV, שישב ברומי מאוּנס וטען בדין לכיסא הסלוקים. כל זה קירב את ליסיאס לרעיון, שיש להתפשר עם המורדים ביהודה. דרישתם העיקרית של אלה האחרונים היתה החזרתה של חירות־הדת לארצם, ומתוך אחת משלוש התעודות שבספר חשמונאים ב׳ (י״א) יוצא, שהיתה נטיה באנטיוכיה למלא דרישה זו.

כתוצאה מן הפשרה, שהושגה בין שני הצדדים, יכול היה יהודה לעלות לירושלים באין מפריע ולטהר את בית־המקדש. אבל בפעולותיו בירושלים נתקל יהודה בקשיים מצד המתייוונים, שישבו בחקרה. כדי להימנע מהפרעות מצד זה הפנה יהודה את כוחותיו נגד החקרה, ועם זה פעל במרץ לטהר את המקדש מסימני העבודה זרה, שהונהגה בו. המזבח האלילי נהרס ובמקומו נבנה מזבח חדש. מתוך אחת מן התוספות המאוחרות למגילת־תענית יוצא, שבמקום מנורת־הזהב השתמשו המכבים בשיפודים. לשיאו הגיע החג כשהודלקה המנורה בבית־המקדש המטוהר. שמונה ימים רצופים חגגו את חג חנוכת־המזבח והשמחה היתה כללית (ע״ע חנכה).

במשך כשנה ומחצה לאחר מכן עלה ביד יהודה לבצר את הר־הבית ואת בית־צוּר, מקום־התורפה של ירושלים מצד־דרום, וכן גם ערך את כוחותיו המזויינים והנהיג בהם סדר צבאי. לא פחות חשובה היתה פעולתו בביעורם של המתייוונים: הרבה מהם נושלו מאחוזותיהם ונהרגו והשאר ברחו מיהודה. באותו זמן עצמו הגיעו אל יהודה ידיעות על צרתם של הישובים היהודיים בעבר־הירדן ובגליל. ישובים אלה נתהוו, כנראה, ברובם סמוך לשיבת־ציון, אך אפשר מאוד, שחלק מהם היה משרידי־האוכלוסים של מלכות־ישראל, שלא גלו בשעת חורבן־שומרון. פיזורם בתוך גויים עויינים גרם, שהיו נתונים בסכנה כשנצחונותיו של יהודה המכבי עוררו את חמתם ופחדם של הנכרים בגלעד ובגליל. יהודה מיהר לצאת לעזרת הישובים בעבר־הירדן, ושמעון אחיו נשלח אל הגליל. מטרתם של מסעות־המלחמה הללו היתה הצלת־היהודים ולא כיבוש־מקומות: לכך לא הספיקו כוחותיהם

המצומצמים של המורדים. המשימה זכתה להצלחה גמורה והאוכלוסיה היהודית שניצלה הועברה ברובה ליהודה.

יָתר על כן: כוחותיו של יהודה התחזקו עד כדי כך, שאפשר היה לו אף לעבור למלחמת־התקפה מתוך כוונה להרחיב את גבולות־יהודה. חברון נכבשה ונשרפה; אח"כ בא תורן של ערי־הנמל יפו ויבנה. כמו־כן נכבשה אשדוד. אל כל הכיבושים הללו נתלוותה מלחמת־השמד באלילות.

בשעה שהתנהלו הקרבות הללו בא"י מת אנטיוכוס אֶפיפנס. קודם מותו מינה את פיליפוס, אחד משרי־הצבא שלו, לאפיטרופוס על בנו הקטן אנטיוכוס. מינוי זה, שהיה מכוון נגד ליסיאס, נבע, כנראה, מהתמרמרותו של המלך על מהלך־העניינים ביהודה, ואפשר, מתוך סברה, שיש להפקיד את המדינה בידי איש־צבא כדי למנוע אי־שקט אחר מיתתו. אך אם זו היתה הכוונה, הושג ההפך ממנה. עם מינויו הנזכר של פיליפוס נוצרה מתיחות בחוגי השלטונות בסוריה; ובשעת־כושר זו ניסה יהודה לכבוש את החקרה ולבער את שרידי הסורים והמתייוונים מירושלים.

כשנודע הדבר לליסיאס חידש את המלחמה ביהודה. הוא עלה עליו מן הדרום ושם מצור על בית־צור. יהודה הוכרח להסיר את המצור מעל החקרה ולצאת נגד ליסיאס. אך הוא ניגף בקרב, שהתחולל על־יד בית־זכריה, נסוג לירושלים והתבצר על הר־ציון. הנצורים בבית־צור סבלו מחוסר מזון מחמת שנת־השמיטה, שחלה באותו זמן (163/2 לפסה"נ), ולא היתה שום ברירה לפניהם אלא להיכנע, והנה באה ידיעה למחנה של ליסיאס, שפיליפוס הגיע עם צבאו מן הפרובינציות המזרחיות ושהוא עולה על אנטיוכיה. בשעת־דחק זו החליט ליסיאס להתפשר עם המורדים על הר־ציון. מנלאוס הוצא להורג בעצתו של ליסיאס כמי שגרם לכל המהומה ביהודה. דת־ישראל זכתה לחירות גמורה. לשם הפגנת כוונות־השלום שלו נכנס אנטיוכוס הצעיר למקדש והעלה קרבן.

כך נסתיימה מלחמת־הדת, שנפתחה ע"י גזירות־אנטיוכוס. המלחמות, שהתנהלו לאחר מכן, היו נטולות אופי דתי: הסורים לא ניסו עוד לגזור גזירות על דת־ישראל, והמאבק, שניהלה המפלגה הלאומית ביהודה, היה מכוון מעכשיו אך ורק להשגת החירות הלאומית־המדינית. שינוי זה באָפיה של המלחמה גרם לכך, שהרבה מן הלוחמים, שהתחברו אל מתתיהו ובניו מטעמים דתיים, פרשו מן המחנה של יהודה המכבי.

בינתיים בא שינוי מכריע במלכות־הסֶלוקים. בשעת ההתנגשויות בין ליסיאס ופיליפוס נמלט מרומי דֶמטריוס, בנו של סלֶוקוס IV, ששהה ברומי כבן־תערובות, והגיע לסוריה. אנטיוכוס הצעיר וליסיאס, האפיטרופוס שלו, נרצחו, ודמטריוס I, שקיבל את התואר „סוֹטֵר" (גואל), עלה על כסא הסלֶוקיים (162 לפסה"נ).

התנאים המדיניים החדשים עוררו את מתנגדיו של יהודה המכבי לפנות אל המלך הסורי החדש ולבקש ממנו עזרה צבאית נגד יהודה וסיעתו. בראש המשלחת עמד הכוהן אַלקימוס (ע"ע), שדרש עזרה צבאית נגד מצדדי־החשמונאים ולעצמו תבע את הכהונה הגדולה. דרישות אלו נתמלאו: נגד יהודה נשלח שר־הצבא באכחידס, ובלוויתו בא אלקימוס ככהן גדול ממונה מטעם המלך. בפקודתו של באכחידס תפס אלקימוס ששים איש מן החסידים, שנשארו נאמנים ליהודה, והוציאם להורג. לפי מסורת מאוחרת נמנה גם יוסי בן יועזר (ע"ע), דודו של אלקימוס, עם ההרוגים הללו (בראשית רבה, ס"ה, י"ח). שר־הצבא הסורי היה סבור, שהרצח יטיל פחד על המפלגה החשמונאית, ולאחר שמסר את השלטון לידי אלקימוס עזב את הארץ. אך מעשה זה דוקה חיזק את מעמדם של יהודה וסיעתו. אלקימוס הוכרח שוב לבקש עזרה צבאית מן המלך, והפעם נשלח נגד יהודה שר־הצבא ניקנור. זה האחרון ניסה מתחילה לתפוס את יהודה בערמה. משלא הצליח בדבר נסוג לכפר־שלום והתנגש עם אנשי־יהודה בקרב. אך קרב זה נסתיים בלא הכרעה, וניקנור בא לירושלים ואיים לשרוף את המקדש אם לא יוסגר יהודה בידו. במלחמה, שנערכה אח"כ בינו ובין יהודה, נהרג ניקנור וחייליו נסו מנוסת־חרב (י"ג באדר 161 לפסה"נ). ברדיפה השתתפו היהודים מן הכפרים הסמוכים והצבא הסורי הושמד ברובו. הניצחון היה שלם והיום נקבע כיום־שמחה („יום־ניקנור").

אך מצבם של המורדים היה קשה למרות כל נצחונותיהם, ויהודה הבין, שדמטריוס לא ישלים עם מפלת שר־צבאו. לפיכך החליט לבקש עזרה מיריבתה האדירה של סוריה — מרומי. הסנאט הרומי קיבל את המלאכות של היהודים, ששלחה אליו, והחליט בחיוב על בקשתה בדבר כריתת ברית־הגנה בין יהודה ובין רומי. אך פעולה מדינית זו לא יכלה למנוע את השואה הצבאית, שמישמשה ובאה. מיד אחר מפלת־ניקנור נשלח באכחידס ליהודה בראש צבא גדול לשם דיכויו של המרד בכל מחיר. יהודה לא הספיק לאסוף אלא כשלושת אלפים איש, וגם רובם של אלה נטש את שדה־המערכה למראה כוחם העדיף של הסורים. ליהודה נשארו רק שמונה מאות נאמנים, שביחד עמהם התנגש עם באכחידס. בקרב זה נפל יהודה המכבי, ושרידי־חילו נתפזרו (אביב, 161 לפסה"נ).

באכחידס השתלט על הארץ כולה, ביצר את יריחו, אֶמאוס, בית־חורון, בית־אל, תמנה ופרעתון, וגם הגביר את חילות־המצב של בית־צור וגֶזֶר ושל החַקרה בירושלים. כמו־כן הושמו בחקרה כבני־תערובות בניהם של מיוחסים מן המתנגדים למתייוונים. אעפ"כ לא אמרו הנאמנים ליהודה, שנשארו בחיים, נואש. הם בחרו ביונתן אחיו כמנהיג ומתחילה התחבאו עמו סמוך לשפך־הירדן. באכחידס ניסה לתפוס את יונתן במקום־מחבואו, ורק בקושי עלה ביד זה האחרון להתחמק אל הגדה המזרחית של הירדן.

שנתיים ימים שלטו המתייוונים ביהודה (160—158). אך המפלגה הלאומית לא שקטה, ונראה, שהעם היה ברובו על צידה. המתייוונים היו מוכרחים לחזור ולהזמין את באכחידס, שיבוא לעזרתם וישים קץ ליונתן וסיעתו. באכחידס בא ליהודה עם חילו (קודם 158), אך לאחר שנכשל בנסיונותיו לחסל את יונתן וסיעתו בא לכלל מסקנה, שהמתייוונים אינם מקובלים על העם ואינם יכולים להחזיק מעמד בלא עזרה מן החוץ. משום כך פנה להם עורף. יונתן לא זכה להכרה רשמית מצד השלטונות הסוריים, אך הרגיש קרקע בטוחה תחת רגליו במידה שיכול היה להתיישב במכמש, צפונית לירושלים.

6. **תקופת־השלטון של בית־חשמונאי.** בשנת 153/2 העלו אויביו המדיניים של דמטריוס סוטר את אלכסנדר באלאס על כיסא־הסלוקיים. דמטריוס, שהיה שנוא על אנשי־אנטיוכיה, הבין, שיריבו עלול להשפיע על היהודים ע"י הבטחות נדיבות, והחליט לקדם את פני־הרעה ולהציע כמה הנחות ליונתן ולסיעתו. יונתן בא מיד לירושלים, קיבל

את בני־התערובות, שהיו עצורים בחקרה, וביצר את העיר ואת הר־הבית. אולם אלכסנדר באלאס הרחיק ללכת מדמטריוס: הוא מינה את יונתן לכהן גדול ושלח לו אדרת־ארגמן וכתר של שליט. בסתיו שנת 153, בחג־הסוכות, אחר הפסקה של שבע שנים, הופיע יונתן ככהן גדול בעבודת־הקודש וכשליט של יהודה, שהוכר ע״י השלטונות הסוריים.

דמטריוס ניסה לבטל את השפעתו של אלכסנדר באלאס על יונתן ע״י מתן הנחות גדולות ליהודים: הוא ויתר להם על סוגי־מיסים שונים, ואף הבטיח לספח ליהודה את רמתַים, לוֹד ועפרַים, שהיו כלולות בפחוַת־שומרון, להקים את חומות־ירושלים בכספו ולהעניק מתנות לבית־המקדש. אך יונתן נשאר נאמן לאלכסנדר באלאס. המאורעות הוכיחו, שיונתן צדק בהכרעתו. המלחמה בין שני היריבים נסתיימה בנצחונו של אלכסנדר באלאס, שבו תמך ביחוד תלמי VI פילומיטור. דמטריוס נוצח ונפל בקרב (150 לפסה״נ).

יונתן נשאר עכשיו ללא כל יריב בפנים־הארץ והתחיל נותן את דעתו על הרחבת גבולותיה של יהודה. הוא נסתייע בכך ע״י המהומות, שנתחדשו במלכות־סוריה שלוש שנים אחר מותו של דמטריוס סוטר. ב147 לפסה״נ התקומם דמטריוס הקרוי ניקאטור, בנו של דמטריוס I, לאלכסנדר באלאס. לצידו עמד אפולוניוס, המושל של חילת־סוריה, בעוד שיונתן נשאר נאמן לאלכסנדר באלאס. יונתן ניצח את אפולוניוס וגירש את חיל־המצב שלו מיפו, וניצחון שני נחל יונתן על אפולוניוס על־יד אשדוד. בשכר עזרה זו קיבל יונתן מאלכסנדר את עקרון וסביבותיה. יונתן השתמש במצבו וערך מצור על החקרה. הנצורים פנו לעזרתו של דמטריוס, שנעשה בינתיים מלך־סוריה, וזה האחרון דרש מיונתן, שיבוא לעכו (פְּטוֹלֶמַאִיס) לשם בירור המצב. בעכו השיג יונתן את אישור סיפוחם של שלושת המחוזות הנזכרים וכן הובטח לו, שתימסר לידיו החקרה.

המרד של דיודוטוס, המכונה טריפון, נגד דמטריוס II, והמרד של אנשי־אנטיוכיה נגדו חיזקו את השפעתו של יונתן, לאחר שרק בעזרתו ניצל דמטריוס מידי תושבי־הבירה המתמרדים. אולם דמטריוס לא קיים את ההבטחה, שנתן ליונתן: למסור לידיו בשכר עזרתו את החקרה, בעוד שטריפון ניסה למשוך את יונתן לצידו ע״י אישור כל הבטחותיו של דמטריוס בצירוף מינויו של שמעון, אחיו של יונתן, כאסטראטֶגוס של ארץ־החוף מסולמה של צור עד גבול־מצרים. מפני־כן החליט יונתן לעבור לצידו של טריפון, שהמליך את בנו הקטן של אלכסנדר באלאס (ע״ע אנטיוכוס VI) כדי לתפוס את כסאו של דמטריוס. יונתן כבש את עזה ואת אשקלון וניצח את האסטראטגים של דמטריוס בבקעת־חצור שבגליל העליון, בעוד שבית־צור נלכדה ע״י שמעון, שהעמיד בה חיל־מצב יהודי. באותו זמן עצמו יצאה משלחת שניה לרומי לשם חידוש הברית עם הסנאט. — נסיונו של דמטריוס לחדש את המלחמה ביונתן לא הביא לידי שום תוֹצאות ממשיות, הואיל והצבא הסורי לא נוֹעז להתייצב לקרב מכריע נגד חיל־היהודים. תנופתו הצבאית של יונתן הגיעה עד דמשק. מעשה חשוב מצידו היה ביצורה של חומת־ירושלים וכליאתו של חיל־המצב הסורי בחקרה ע״י הקמתה של חומה גבוהה, שמנעה אותו מלצאת מן המצודה. מאורע לא פחות חשוב היה כיבושן של יפו וחדיד ע״י שמעון.

כבעל־בריתו של טריפון נשמע יונתן לפיתוייו של הסורי, פיזר את רוב הצבא, שהביא עמו לבית־שאן, והלך אחריו בראש גדוד קטן לעכו. טריפון הבטיח למסור ליהודים עיר זו ומבצרים אחרים — כפי הנראה, את הערים שבתחום שלטונו של שמעון, שהגיע, כאמור, מסולמה של צור עד גבול־מצרים. אך כשהגיע יונתן לעכו נאסר ע״י טריפון, ואנשיו נרצחו. שמעון, האחרון בבניו של מתתיהו, שנעשה עכשיו מנהיגה של תנועת־השחרור, ידע, שנכונה לו מלחמה לחיים ולמוות בטריפון, ולפיכך החיש את בניין ביצוריה של ירושלים, וכן גירש את הגויים מיפו ויישב יהודים במקומם. יונתן השבוי שימש לו, לטריפון, אמצעי גם לשם סחיטת־כספים משמעון וגם לשם נסיונות־התקפה על יהודה; אך בנסיונו להגיע לירושלים חסם לו שמעון את הדרך על־יד חדיד. מתוך תקוה להציל את חייו של יונתן מילא שמעון את תביעותיו של טריפון לתשלומי־מיסים ולמשלוח בניו של יונתן כבני־תערובות. אך לא זו בלבד שטריפון לא קיים את הבטחתו, אלא אף ניסה לתקוף את ירושלים מצד דרום, ורק השלג הכבד, שירד בלילה, מנע אותו מלהתקרב אל העיר. בשעת נסיגתו מירושלים רצח טריפון את יונתן, ובידי שמעון עלה רק לקבור את גופת־אחיו בקבר־המשפחה במודיעין.

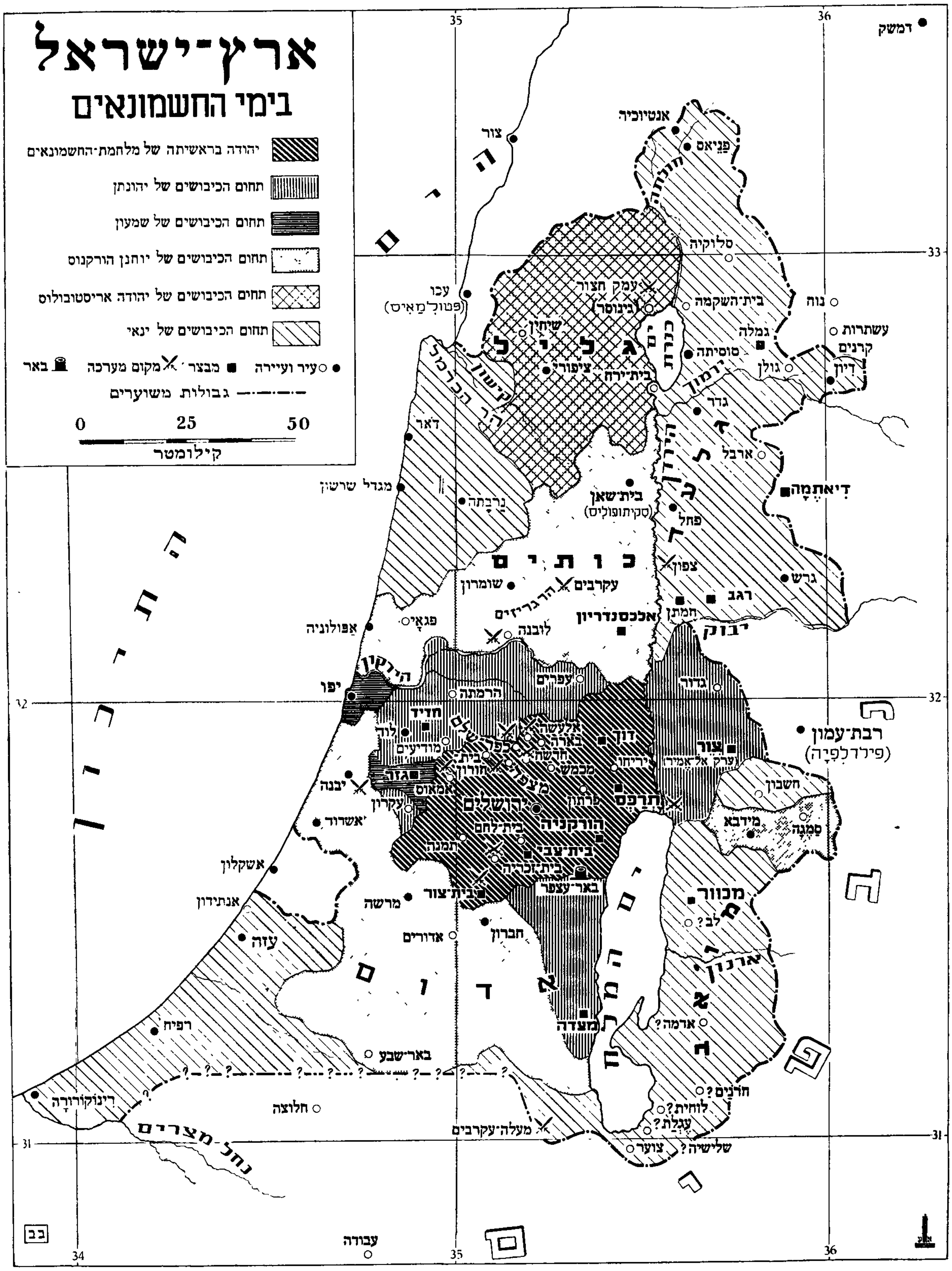
משקיבל שמעון את השלטון לידיו פתח במשא־ומתן עם דמטריוס II, שהיה נתון בקשרי־מלחמה עם טריפון. דמטריוס הסכים לדרישתו של שמעון לוותר על כל תשלומי־מיסים (170/1 לשטרות, 142 לפסה״נ). המאורע שימש התחלה למניין־שנים חדש, שצויין על גבי שטרות ותעודות: בשנה הראשונה לשמעון כהן גדול, שר־צבא ונשיא־היהודים.

מעשהו הראשון של שמעון בכהונתו כנשיא היה לכבוש את גֶזֶר, ששימשה מפתח ליפו. התושבים הנכריים גורשו מתוכה ובמקומם באו יהודים. יוחנן הורקנוס, בנו של שמעון, נתמנה כמפקד־העיר. אחר גזר בא תורן של בית־צור, אשדוד ויבנה, שאף הן נכבשו ע״י צבא־החשמונאים. אך השגוֹ הראשי של שמעון היה כיבושה של החקרה בירושלים, שנפלה בידיו אחר מצור ממושך. חיל־המצב הוכרח להיכנע מחמת הרעב, שגבר במצודה. לפי מגילת תענית אירע כיבוש זה בכ״ג באייר 170/1 לשטרות (142 לפסה״נ). שמעון ביצר את המקום והושיב בו חיל־מצב משלו.

אחר כיבוש־החקרה נמסר השלטון באופן חגיגי לשמעון מטעם העם ביהודה. בי״ח באלול שנת 172 לשטרות (141 לפסה״נ) נתכנסה כנסיה גדולה של כל המעמדות בעם, שאישרה את שלטונו של שמעון ככהן גדול, כשר־מלחמה וכ„שַׂר־עַם־אֵל״.

המשלחת, ששיגר שמעון לרומי ב139, חזרה עם פקודת־הסנאט למלכי מצרים, סוריה, קאפאדוקיה ופריגיה ולכמה מאיי־הים והערים החפשיות, שלא יפגעו בארץ־היהודים ויסגירו לשמעון את הפושעים, שברחו מיהודה אליהם. הפקודה נשתמרה ב„קדמוניות־היהודים״ י״ד, ח׳, ה׳. יוסף בן מתתיהו מייחס את התעודה בטעות לזמנו של הורקנוס II. לאמיתו של דבר, שייכת התעודה לי״ג בדצמבר 139. היא משמשת גם עדות לדבר, שכבר היו קיימות באותם הימים תפוצות־גולה מרובות. שמעון גם שיגר שליחים לאספרטה כדי לחדש את הברית, שנכרתה עמה בשעתה ע״י יונתן.

אך השלום ביהודה הופרע שוב ע״י שינוי־המצב בסוריה. דמטריוס II נשבה בידי מתרדת, מלך־הפרתים (138), ובמקומו בא אחיו אנטיוכוס סידֶטֶס (ע״ע), שחידש את המלחמה בטריפון ביתר מרץ. בתחילת מלכותו אישר את כל הזכויות,

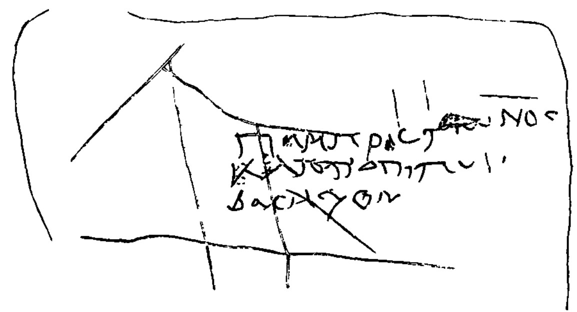

ארץ־ישראל
בימי החשמונאים
יהודה בראשיתה של מלחמת־החשמונאים
תחום הכיבושים של יהונתן
תחום הכיבושים של שמעון
תחום הכיבושים של יוחנן הורקנוס
תחום הכיבושים של יהודה אריסטובולוס
תחום הכיבושים של ינאי
עיר ועיירה
מבצר
מקום מערכה
באר
גבולות משוערים
0 25 50
קילומטר
דמשק
אנטיוכיה
פניאס
צור
עכו
(פטול־מאיס)
סלוקיה
בית־השקמה
נוה
גמלה
עשתרות קרנים
סוסיתה
גולן
דיון
ציפורי
בית־ירח
שיחין
עמק חצור
כינרת
דאר
מגדל שרשון
נרבתה
בית־שאן
(סקיתופולים)
ארבל
דיאתמה
פחל
צפון
גרש
רגב
שומרון
עקרבים
הר גריזים
אלכסנדריון
לובנה
פגאי
אפולוניה
יפו
הירקון
עפרים
הרמתה
חדיד
לוד
מודיעים
גזר
יבנה
אמאוס
עקרון
ירושלים
הורקניה
בית־לחם
בית־צור
בית־זכריה
באר־עצפר
אשדוד
אשקלון
אנתידון
עזה
מרשה
אדורים
חברון
מצדה
רפיח
באר־שבע
רינוקורורה
חלוצה
מעלה־עקרבים
צוער
נחל מצרים
עבודה
גדור
רבת־עמון
(פילדלפיה)
צור
ערק אל אמיר
חשבון
מידבא
סמגה
מכוור
ארנון
ארמה?
חורנים?
לוחית?
עגלת?
שלישיה?
ים המלח
יבוק
כותים
גליל
אדום
ים התיכון
34
35
36
33
32
31

כתובת מתקופת־החשמונאים: „תחום גזר"־„אלקיוס", שאפשר ציינה את תחום־השבת של המקום

שהעניקו מלכי־סוריה קודמיו ליהודה, ובתוכן את הזכות לטביעת־מטבעות; אך כשנתבסס שלטונו ביטל את ההבטחות, שנתן לשמעון, ודרש ממנו להחזיר לו את יפו, גזר, חקרה ואת כל שאר המקומות מחוץ לגבולות־יהודה, שנכבשו ע"י היהודים, או לשלם תמורתם סך של 1,000 כיכר. שמעון לא הסכים אלא לתשלום של מאה כיכר בלבד. שר־הצבא קֶנְדֶבַּיאוֹס, שנשלח מטעם אנטיוֹכוס נגד שמעון, נוצח במלחמה ע"י יהודה ויוחנן, בני־שמעון.

אולם הרעה קמה על שמעון מביתו. חתנו תלמי בן חבוּב זמם לתפוס את השלטון מידי משפחת־החשמונאים ורצח את חותנו הישיש ואת שני בניו יהודה ומתתיהו בשבט 177 לשטרות (135 לפסה"נ) במבצר דוך, על־יד יריחו. את חותנתו, אשת־שמעון, לקח תלמי בשבי כבת־תערובות ושלח מרצחים לגזר לרצוח גם את יוחנן הורקנוס. אך יוחנן הוּזהר על כך בעוד מועד והספיק להוציא להורג את הרוצחים

כתובת יוונית, שנחרתה באחת מאבני המבצר של שמעון החשמונאי ע"י פַּמְפְּרַס (אפשר, אחד מן השבויים היווניים, שעסקו בהקמת המבצר): תכנה של הכתובת הוא קללה, ש„אש מן השמים תכלה את בית שמעון"

ולהגיע לירושלים קודם שהגיע תלמי לשם. תלמי נתבצר במבצר דוך, שיוחנן הקיף אותו בצבאו. המצוֹר על המבצר התנהל בזהירות, מפני שתלמי איים להרוג את אמו של יוחנן, אם זה האחרון ינסה להסתער על המבצר. בינתיים הגיעה שנת־השמיטה ויוחנן הוכרח להסיר את המצור מחמת חוסר צידה לחייליו. תלמי השתמש במצב זה, רצח את אמו של יוחנן וברח לעבר־הירדן.

עכשיו צריך היה יוחנן להתמודד עם אנטיוכוֹס סידֶטֶס, שלא שכח את מפלתו של קֶנְדֶבַּיאוֹס. סידטס חידש את תביעותיו ביתר תוקף בשנת־שלטונו הראשונה של יוחנן (133 לפסה"נ), פלש ליהודה ושׂם מצור על ירושלים. המזון בעיר היה בצימצום גדול מחמת שנת־השמיטה, שחלה אז, ויוחנן הוכרח לפנות את העיר מן התושבים, שלא יכלו לשאת נשק; והואיל והסֶלֶוּקי לא נתן להם מעבר, היו המפוּנים נתוּנים בין שני המחנות והרבה מהם מתו ברעב. כשהתחדש חג־הסוכות הוכרח יוחנן להחזירם העירה, ומצבם של הנצורים נעשה קשה מנשׂוֹא. יוחנן לא ראה לפניו ברירה, זולת כניעה לאנטיוֹכוס סידטס בתנאים שהגבילו את החופש המדיני של היהודים והשאירו בלא הגבלות את החופש הדתי. למלחמה זוֹ מייחסים החוקרים את התעודה ב„קדמוניות" ליוסף בן מתתיהו (י"ג, ט', ב'), שמדברת על קריעת יפו, גזר וערים אחרות מתחום יהודה בניגוד לרצונו של הסנאט הרוֹמי. אולם נראה, שלאחר שהיהודים שלחו לרוֹמי משלחת, שקבלה על מעשה זה לפני הסנאט, החליט הסנאט לחדש את הברית עם היהודים והערים הוחזרו, כנראה, ליהודה לפי פקודת־הסנאט, כפי שיוצא מתעודה אחרת בקדמוניות (י"ד, י', כ"ב). על כל פנים ברור, שליוחנן הורקנוס, אע"פ שנשתעבד במידה ידועה לסורים, נשאר מעמד מכובד למדי בממלכה הסלוּקית, ואנטיוכוס סידטס השתמש בו במסע־המלחמה שלו נגד הפרתים ב129 לפסה"נ. אנטיוכוס החשיב את עזרתו עד כדי כך, שנתן פעם נופש לצבא כולו כשהיהודים סירבו להמשיך בדרכם מחמת קדוּשת־החג.

עם נפילתו של סידטס במלחמתו בפרתים נסתיים שיעבודה של יהודה לסורים. במקום סידטס בא שוב דמטריוס, ששוּחרר משביו ע"י הפרתים. אך מצבו של זה האחרון היה קשה, הואיל והסתבך במלחמה עם תלמי VII פִיסקוֹן, שהקים עליו מלך יריב, אלכסנדר המכוּנה זבינא (ע"ע זבינא). דמטריוס נחל מפלה על־יד דמשק ונהרג בנמלה של צור, שאליה ברח. במלכות־הסלוּקים התחילה תקופה של מהומות פנימיות (ע"ע אנטיוכוס גריפּוֹס, אנטיוכוס קיזיקֶנוֹס), שגרמו לכך, שיוחנן הורקנוס לא שם לב לסלוּקיים כלל ועשה כל מה שהיה בו כדי לקרב את עמו אל העצמאות הגמורה. הוא פתח במסעות־כיבושים במזרחה של א"י וכן גם בצפונה ובדרומה. במואב כבש יוחנן את מידבא. אח"כ כבש את שכם ואת הר־גריזים והחריב את המקדש השומרוני. זכר לדבר נשתמר במגילת־תענית לכ"א בכסלו. אחר שכם עלה צבא יוחנן על שומרון. לא הועילה העזרה, שהושיטו לשומרונים אנטיוכוס הקיזיקֶני ותלמי לַתּוּרוס. העיר נכבשה אחר מצור של שנה תמימה ונהרסה עד היסוד. אחר השומרונים בא תורם של האדומים, שהוכרחו להתגייר. מסתבר, שיוחנן כבש גם את הגליל.

ההנהגה הפנימית בימי יוחנן היתה מרוכזת, כפי שמעידים המטבעות שטבע, בשני מוסדות: ה„כהונה הגדולה" ו„חֶבֶר־היהודים". נראים הדברים, ש„חבר־היהודים" כלל כל אותם חלקי־העם, שפוֹרטוּ בכתב־המינוּי של שמעון, כלומר: הכּוֹהנים, ראשי־העם וזקני־הארץ. יוחנן היה רחוק, איפוא, מלהיות שליט יחיד, אלא חייב היה לשמור על זכויות־העם המקובלות מימים קדמונים. בראשם של זקני־הארץ וראשי־העם עמדו, כנראה, הפרושים, שהתחילו לובשים באותם הימים צורה של מפלגה מדינית, אף אם את ראשיתם קובע יוסף

בן מתתיהו בימיו של יונתן. בשנות־שלטונו הראשונות של יוחנן היה שלום בינו ובין הפרושים, שהיו שותפים עמו בהנהלת־הארץ. אך עם התפתחותה של תורת־הפרושים ועם התפצלותה של המפלגה לזרמים שונים, התחילו הקיצונים שבפרושים תובעים את צימצום זכויותיה של משפחת־החשמונאים. בהתנגדותם לתביעות אלו נשענו החשמונאים על היסודות, שהיו מעוניינים בשיגשוגו של בית־חשמונאי. על אלה נמנו עכשיו המשפחות העשירות והמיוחסות, משפחות הכהנים ובעלי הקרקעות הגדולים. משפחות אלו היו ברובן מתחילה מאוהדיה של התרבות היוונית, ורק מחמת נצחון המהפכה החשמונאית ויתרו על השפעתה של תרבות זו ביהודה כגורם מכריע בחיי־העם. עם זה היוו משפחות אלו, כמו בעבר, את השכבה החברותית־הכלכלית החזקה ביותר בארץ. החשמונאים לא יכלו לוותר על עזרתן גם אילמלא נתקלקלו היחסים בינם לבין הפרושים; אך

חומת המבצר החשמונאי אלכסנדריון (הר סרטבה)

שאיפתם הגלויה של הקיצונים שבפרושים לצמצם את שלטונם של החשמונאים הידקה את הקשר בין אלה האחרונים ובין מעמד־העשירים ביהודה והחישה את הקרע בינם ובין הפרושים. המאורע מסופר גם בתלמוד וגם אצל יוסף בן מתתיהו, אלא שבתלמוד הוא מיוחס לינאי המלך ואילו יוסף מספר אותו על יוחנן הורקנוס; מתקבל על הדעת, שהקרע אירע בימי־יוחנן, וכנראה, בסוף־ימיו.

קרע זה גרם למהומות בארץ; אך יוחנן הצליח לדכא אותן ושנותיו האחרונות עברו עליו בשלום. נראה, שהתפשר במידה מסויימת עם הפרושים: לפי צוואתו, צריכה היתה אשתו לנהל את השלטון החולוני ובנו הבכור יהודה אריסטובולוס (ע"ע) נועד לשמש בכהונה הגדולה — בהתאם לעמדתם של הפרושים הקיצונים, שחייבה את הפרדת הכהונה מן המלוכה. לפי יוסף בן מתתיהו נטל אריסטובולוס לעצמו בזרוע גם את השלטון החולוני. אך יש לשים לב לדבר, שאריסטובולוס אינו נקרא „מלך" על גבי מטבעותיו. הכתובת החרותה על המטבעות שיצק היא עברית בלבד: „יהודה כהן גדול וחבר־היהודים". בניגוד אליו קורא ינאי אלכסנדר לעצמו „כהן גדול" בכתובת העברית, הנמצאת בצד אחד של חלק ממטבעותיו, ו„מלך" בכתובת היוונית שבצד השני. כן מן הראוי לזכור, שסטראבון חושב את ינאי למלך הראשון לבית־חשמונאי. ולפיכך יש להטיל ספק בדבר, אם אריסטובולוס נטל לעצמו מלכות (כפי שמספר בן־מתתיהו). הוא מת לאחר שמשל שנה אחת בלבד, והפעולה היחידה, הידועה לנו מתקופת־מלכותו, מעידה, שהלך בעקבות אביו. הוא כבש וייהד חלק מארץ־היטורים והכריח את תושביה להימול. ע"י כך הרחיב את גבולה של א"י לצד צפון במידה מרובה.

לאחר שמת יהודה־אריסטובולוס נישאה אשתו שלומציון לאחד מאחי־בעלה, ינאי, שנעשה כהן גדול ומלך (103—76 לפסה"נ). תחילת־פעולתו של ינאי היתה לָצור על עכו, הנמל החשוב באותם הימים. לבקשת אנשי־העיר בא לעזרתם תלמי לָתורוס, מלך קפריסין, שהודח מעל כיסא־מצרים ע"י קלאופאטרה אמו. ינאי הפסיק את המצור ועשה שלום עם תלמי. אך מאחרי גבו פנה אל קלאופאטרה הנזכרת וביקש ממנה עזרה נגד תלמי. כשנודע הדבר לתלמי פתח במלחמה בינאי, ניצח אותו בקרב והתקדם עד גבול־מצרים. לאחר שהתערבה קלאופאטרה במלחמה נסוג תלמי לעזה. קלאופאטרה ביקשה בהזדמנות זו לספח אל מצרים את א"י כנחלתם הקדומה של התלמיים, אך בעצת המצביא היהודי שלה, חנניה בנו של הכהן הגדול חוניו IV (ע"ע), ויתרה על תכנית זו והסתפקה בקבלת מס מינאי. משחלפה הסכנה המצרית התחיל ינאי בכיבושים בעבר־הירדן: כבש את גדר וחמתא על הירדן, אח"כ יצא אל ארץ־פלשתים וכבש את הערים רפיח ואַנתֶדון, ולסוף — גם את עזה לאחר שצר עליה שנה תמימה.

אולם הכיבושים הללו לא היו לרוחם של הפרושים, ומתוך כך נתחזקה דרישתם להפריד את הכהונה הגדולה מן המלוכה. ההתנגדות הפכה להתמרדות גלויה בחג־הסוכות כשהמלך זילזל בניסוך־המים. הפרושים רגמו את ינאי באתרוגיהם וקראו לו „בן־השבויה", כלומר שאין הוא ראוי לְקָרֵב אל המזבח. בפקודתו של ינאי התנפלו החיילים השׂכירים על העם והרגו בו רבים. סערת־הרוחות הגדולה, שנתעוררה בארץ כתוצאה ממעשה זה, הביאה לידי מלחמת־אזרחים מרה וממושכת. ינאי היה אמנם מוכן לפשרה. אך הפרושים דחו את הצעותיו והזמינו את דמטריוס אֻוקֵירוֹס, מלך־סוריה, שיבוא לעזרתם. דמטריוס בא בראש צבא גדול, שאליו נלוו גם חיילים יהודיים ממתנגדיו של ינאי. בקרב על־יד שכם נחל ינאי מפלה וברח אל ההרים. אך באותו רגע נתעורר, כנראה, המצפון הלאומי בחיילים היהודים, שהיו מצויים בצבא הסלוקי, וחלק מהם עבר אל מחנהו של ינאי. עם נסיגתו של דמטריוס אוקירוס עלה בידי ינאי לכלוא את מתנגדיו במקום שנקרא „בית חומה" או „בית המלך" וצר עליהם. לאחר שכבש את המקום הוציא להורג את ראשי־המתקוממים והשאר ברחו מיהודה ולא חזרו אליה כל עוד היה ינאי חי.

עם גמר מלחמת־האזרחים נסתבך ינאי במלחמה באנטיוכוס XII, שניסה לעבור דרך יהודה כדי להילחם בנבטים, וביד ינאי לא עלה לעצרו. לאחר שמצא אנטיוכוס את מותו בקרב, כבשו הנבטים את כל עבר־הירדן עד דמשק ונעשו שכניו של ינאי לא רק בדרום אלא גם במזרח. במלחמה, שפרצה בינם ובין ינאי, נוצח ינאי על־יד חדיד. אך לאחר כמה ויתורים מצידו של ינאי נסוג חרתת מלך־הנבטים מיהודה.

זמן־מה אח״כ התחיל ינאי בכיבושים בעבר־הירדן המזרחי, ובמשך שלוש שנים הרחיב את גבולות־ממלכתו. המבצר האחרון, שצר עליו ולא הספיק לכבשו מפני שמותו הקדים את הכיבוש, היה רֶגֶב, על־יד גֶרֶש. בסוף ימיו של ינאי כללה מלכות־החשמונאים את כל השטח שמן המדבר בעבר־הירדן המזרחי עד הים התיכון (ממפרץ־עכו עד רפיח). בדרום עבר גבולה של מלכות־החשמונאים מן הקצה הדרומי של ים־המלח דרומית לבאר־שבע עד לרפיח; ובצפון הגיעה הממלכה עד הלבנון.

קודם מותו (76 לפסה״נ) מסר ינאי את הממלכה ביד אשתו ויעץ לה להשלים עם הפרושים. ואמנם שלומציון לא רק שלא נלחמה בפרושים, אלא אף שינתה את מדיניותו של בעלה בהתאם לתביעותיהם. היא מינתה את בנה הבכור, הורקנוס II, לכהן גדול, לא רק משום שהיה הבכור, אלא, כנראה, גם משום שהיה מועמדם של הפרושים. הפרושים שלטו בימיה במדינה שלטון בלי מצרים. מצב־עניינים זה עורר תרעומת מצד החוגים, שבראשם עמד בנה הצעיר של שלומציון, אריסטובולוס II. ההתנגדות להשפעת־הפרושים גברה ביחוד בסוף־ימיה של המלכה, כשנראה היה, שהורקנוס עמד לרשת את השלטון. מתוך החלטה תקיפה למנוע את הדבר, התחיל אריסטובולוס אוסף כוח לשם כיבוש המבצרים בארץ. הפרושים ראו את התנועה נגדם הולכת ומתפשטת ודרשו משלומציון להפסיק אותה. אך המלכה לא הספיקה לעשות דבר קודם פטירתה (67 לפסה״נ). למרות החולשה שהראתה בטיפולה בענייני־פנים, גילתה שלומציון זריזות ופיקחות במדיניותה החיצונית; ביחוד נתגלו תכונותיה אלו בשעה שמנעה את פלישתו של טיגראנס מלך־ארמניה, ששלט אותה שעה בסוריה, לא״י, אע״פ שאת הצלחתה זו יש לזקוף גם על חשבון חדירתו של לוקולוס, המפקד הרומי, לארמניה.

בימיה האחרונים של שלומציון כבר נראו זהרורי־השקיעה של שלטון בית־חשמונאי ביהודה. אחר פטירתה פרצה מלחמה גלויה על השלטון בין שני בניה, הורקנוס ואַריסטובולוס. בהתנגשות בין האחים ניצח אַריסטובולוס, והורקנוס הוכרח לוותר על השלטון ועל הכהונה הגדולה כאחד וחזר לאורח־חיים פרטי. אותה שעה התערב בריב אַנְטִיפַּטְרוס (ע״ע אנטיפטר II), יועצו של הורקנוס; בהשפעתו ובתיווכו ברח הורקנוס אל חַרֶתַת, מלך־הנבטים, ובעזרתו של זה האחרון ניצח הורקנוס את אַריסטובולוס ואף שם מצור על הר־הבית, שאריסטובולוס נתבצר בו. נראים הדברים, שרוב־האוכלוסים של העיר, ביחוד הפרושים, היה על צידו של הורקנוס. בינתיים הגיעו הרומים לסוריה, ופומפיוס (ע״ע) שלח לפניו את מארקוס אֶמיליוס סְקַאורוס לדמשק. שני האחים שלחו אליו שליחים והבטיחו לו כסף רב. סקאורוס פסק לטובת אריסטובולוס וציווה את חרתת לסגת מהר־הבית. אך אריסטובולוס זכה במאבק לשעה קצרה בלבד.

7. **כיבוש פומפיוס וסופה של מלכות בית־חשמונאי.** פסק־דינו של סקאורוס היה טעון אישור מצד פומפיוס, וזה האחרון הזמין אליו את שני הצדדים לדמשק (63 לפסה״נ). למועד התייצבו לפניו האחים בלוויית ידידיהם, אך עליהם נתווספה עוד משלחת שלישית — מטעם הפרושים. הורקנוס, כבכור, תבע את המלוכה לעצמו, ואילו אריסטובולוס הצביע על אי־כשרו של הורקנוס לנהל את המדינה. כנגד שניהם טענו הפרושים, שהחשמונאים שיעבדו את העם וביטלו את השלטון המסרתי, ודרשו להחזיר ליהודה את שלטון הכהנים הגדולים, הואיל ומאז ומתמיד היה העם תחת שלטון זה.

מתקבל על הדעת, שכבר אז החליט פומפיוס להוציא את השלטון מידו של אריסטובולוס וליטול מן החשמונאים את כל הכיבושים, שכבשו בימי־ינאי; אלא שלא גילה את מזימתו זו ופקד על האחים להמתין לפסק־דינו עד גמר המלחמה בנבטים. אריסטובולוס, שירד לסוף־דעתו של פומפיוס, עזב אותו בלא ידיעתו. פומפיוס הפסיק את המסע נגד הנבטים ויצא בעקבותיו של המלך החשמונאי, שנמלט למבצר־אלכסנדריון. לאחר משא־ומתן מייגע ולאחר שהסגיר את המבצרים, שהיו בידו, לידיו של פומפיוס, התחמק אריסטובולוס מידי המצביא הרומי ופָנה ללכת לירושלים. ואולם כשהגיע ליריחו, שינה את דעתו, נפגש עם פומפיוס והסכים למסור את הבירה לרומים; אעפ״כ כשבא גַביניוס (ע״ע), ממפקדיו של פומפיוס, לקבל את ירושלים לידו, סגרו אנשי־אריסטובולוס את שערי העיר בפניו ולא נתנו לו להיכנס לתוכה. פומפיוס אסר את אריסטובולוס, שהיה אז במחנהו, ועלה על העיר. בירושלים פרצו מהומות בין אנשי־אריסטובולוס, שרצו להילחם, ובין מתנגדיהם, שביקשו להיכנע. אלה האחרונים התגברו על מצדדי־המלחמה ופתחו את השערים בפני פומפיוס. אנשי־אריסטובולוס נמלטו אל הר־הבית ופומפיוס צר עליו. המצור היה קשה, הואיל ואנשי אַריסטובולוס התגוננו בגבורה מרובה, ורק אחר שלושה חדשים עלה בידי הרומים להשתלט על המבצר החזק. הם ערכו טבח בנצורים ופומפיוס נכנס לקודש־הקדשים ועורר ע״י כך רוגז גדול בעם. ראשי מפלגת־המלחמה הוצאו להורג, ואריסטובולוס ומשפחתו הובלו ע״י פומפיוס כשבויים לרומי.

פומפיוס הטיל ענשים חמורים על יהודה. אריסטובולוס הורד מכסאו. מלכות־החשמונאים בטלה. במקומה באה הכהונה הגדולה לא כמשרה מדינית אלא רק כמעלה דתית. חומות־ירושלים נותצו. החבלים, שנכבשו ע״י החשמונאים בעבר־הירדן המזרחי ובחוף, נקרעו מעל מדינת־יהודה. בידי היהודים נשאר רק החלק, שהיה מיושב בעיקר על־ידיהם. הערים, שהוצאו מתחום המדינה, קיבלו ברובן שלטון עצמי ונספחו על הפרובינציה הסורית. ירושלים נעשתה עיר חייבת מס עובד. הארץ כולה חולקה למחוזות לצורך גביית המס, שהוטל עליה. המעמד המדיני, שניתן ליהודה, היה מעמד־ביניים: הארץ הועמדה תחת שלטונו של הורקנוס הנסיך המקומי ללא זיקה רשמית לנציב הסורי.

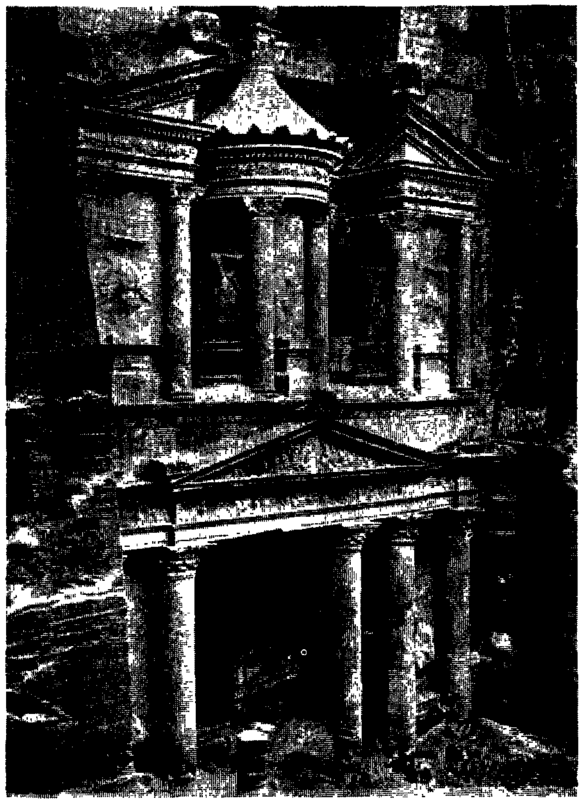
סקאורוס, שנתמנה נציב על החבל שבין הפרת ומצרים, לא הכניס שום שינוי בסדרים, שקבע פומפיוס ביהודה. כמו־כן לא התערב ביחסים בין הורקנוס־אנטיפאטרוס ובין מפלגתו של אריסטובולוס. כך נהגו גם הנציבים שבאו אחר סקאורוס: מארקוס פיליפוס ומארקֶלינוס לֶנטולוס. אך כשהתחיל גאביניוס — הנציב, שבא אחר הנציבים הנזכרים ב57 לפסה״נ — מקים את הערים היווניות מחורבותיהן ומיישב אותן ע״י נכרים, הביאה פעולתו לידי מרידה גלויה ברומי, שהונהגה ע״י אלכסנדר בן אריסטובולוס. אלכסנדר, שאסף צבא גדול, ניסה להשתלט על ירושלים, אך הניסיון סוכל ע״י הרומים, שישבו אותה שעה בעיר. לאחר שנוצח אלכסנדר סמוך לירושלים, נסוגו שרידי־חילו לאלכסנדריון. לסוף נכנע אלכסנדר ושוחרר לאחר שהסגיר את המבצרים, שהיו בידיו: הורקניה, מכוור ואלכסנדריון. גאביניוס הרס מבצרים אלה, וחילק את הארץ לחמישה מחוזות או סנהדריות:

פטרה. מזבח נבטי חצוב בסלע

מראה כללי של מצבות־הקבר מתקופת הבית השני החצובים בסלע לאורך נחל קדרון בירושלים
מימין לשמאל: „קבר־זכריה", קבר בני־חֵזיר ו„יד־אבשלום"

אוצר־פרעה (ח'זנת אל פרעון) — קבר או מקדש חצוב בסלע בכניסה לפטרה, בירת הנבטים

ירושלים, יריחו, גדור, חמתא וציפורי. כוונתו של גאביניוס היתה, כנראה, לפורר את הארץ כדי להקל על השלטון הרומי.

בריחתו של אריסטובולוס עם בנו הקטן, אנטיגונוס, מרומי שימשה אות לחידושה של תנועת־ההתקוממות בארץ. אך אריסטובולוס הוחזר לשביו ברומי אחר מלחמה קצרה, ואילו ילדיו נמסרו לאשתו בהתאם להבטחתו של הסנאט הרומי. אחר נסיון־נפל זה של אריסטובולוס לשחרר את הארץ מעולה של רומי נידכא ע"י גאביניוס עוד מרד של אלכסנדר.

בזיזת האוצרות של בית־המקדש ע"י קראסוס, בשעה שהיה בדרכו לפרתיה (54), עורר גל של התמרמרות בארץ. אבל גדולה מזו היתה הפורענות, שהביא על הארץ גאיוס קאסיוס לונגינוס, שנמלט מן התבוסה של צבא־קראסוס ליד חרן ונטל לידו את השלטון בסוריה. ביהודה עמד אותה שעה בראשה של תנועת־מרי נגד אנטיפטרוס־הורקנוס והרומים פיתולאוס, שהיה תחילה במחנה של הורקנוס ואחר־כך עבר לצידו של אריסטובולוס. קאסיוס לונגינוס דיכא את ההתקוממות, מכר 30,000 איש מתושבי טאריכיאי שבגליל לעבדים ואת פיתולאוס הוציא להורג.

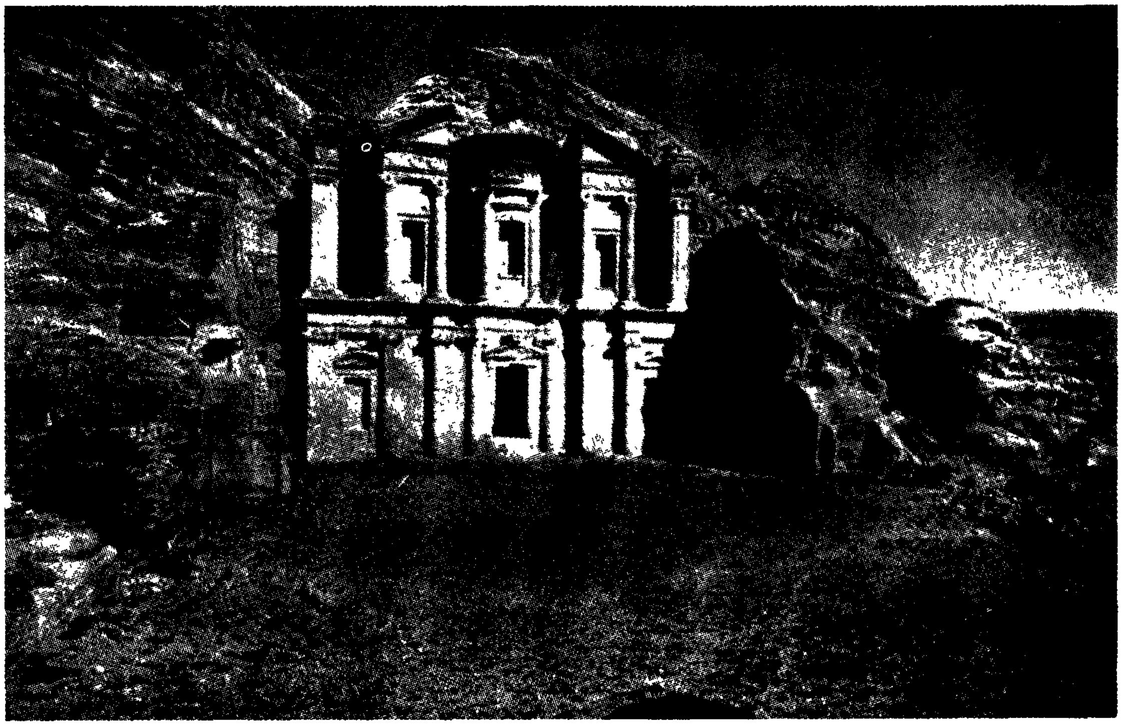
כשפרצה מלחמת־האזרחים ברומי ב־49 לפסה"נ היה אריסטובולוס בעל־בריתו של יוליוס קיסר. אנשי־פומפיוס ברומי הבינו, שקיסר ירצה להשתמש בו לשם כיבושה של סוריה, ומיהרו להגותו מן המסילה. בעת ובעונה אחת פקד פומפיוס להוציא להורג גם את אלכסנדר בן אריסטובולוס. שאר בני־משפחתו של אריסטובולוס מצאו מקלט אצל תלמי בן מֶנֵיאוס, מלך כאלקיס שבלבנון.

אחר נצחונו של יוליוס קיסר על־יד פארסאלוס (48 לפסה"נ) עברו אנטיפטרוס והורקנוס בלא היסוסים למחנה של המנצח. בהשפעתו של אנטיפטרוס עברו גם חיילי־הגבול היהודיים, ששמרו על המבצר המצרי פֶלוסיון, לצידו של קיסר. כשהגיע זה האחרון לסוריה (47) נתמנה הורקנוס לאֶתנארך ונתאשר ככהן גדול. שתי המשרות, עם הזכויות התלויות בהן, הובטחו גם לבניו אחריו. גבולות־יהודה הורחבו במידה מסויימת. גם יהודי־התפוצות זכו להנחות. אנטיפטרוס קיבל את האזרחות הרומית ונתאַשר במשרתו כאפיטרופוס של יהודה. אנטיגונוס, בנו הצעיר של אריסטובולוס, ניסה להביא את עצומותיו לפני הדיקטאטור, אך לא נענה.

בירושלים ראו המיוחסים שבסיעת־הורקנוס בדאגה את גידול השפעתו של אנטיפטרוס על ענייני־המדינה, ומתוך כך נוצרו בחוגיהם מרכזי־התנגדות למעמדו ולפעולותיו. לידי התנגשות הגיע הדבר כשהורדוס, בנו של אנטיפטרוס, שנתמנה ע"י אביו כמושל־הגליל, רצח כמה מן המתקוממים, שהתחבאו במערות בגליל והטילו את אימתם על ערי־הסורים ועל המצדדים בשלטון הרומי בא"י. מעשה זה עורר התרגשות מרובה במשפחות־הנרצחים ובחוגי־השלטון בירושלים. חברי־הסנהדריה מן הפרושים פנו בדרישה נמרצת אל הורקנוס, שיעמיד את הורדוס לדין כדי להענישו כחוק. הורקנוס ואנטיפטרוס לא יכלו להתחמק מדרישה זו, אך בסתר יעץ אנטיפטרוס לבנו, שיבוא למשפט בליווי של משמר מזויין. הורדוס עשה כעצת אביו, וגם בטח בסֶכְּסְטוס קיסר, נציב־סוריה, ששלח פקודה מפורשת להורקנוס לזַכּות את הורדוס. עמידתו של הורדוס בפני הסנהדריה עוררה פחד בלב חבריו של מוסד עליון זה, ורק אחד מהם, כנראה שמאי הזקן, גינה במלים קשות את מורך־לבם ודרש לנהוג בעבריין בכל חומר־הדין. כשראה הורקנוס, שעומדים לדון את הורדוס למיתה, הפסיק את מושב־הסנהדריה ויעץ להורדוס לעזוב בסתר את העיר. הורדוס, שנשמע לעצה זו, קיבל עכשיו מידי סכסטוס את משרת האסטראטגוס של חילת־סוריה, ובַכוח הצבאי, שהועמד לרשותו, עלה על ירושלים כדי להתנקם באויביו. אבל על־יד העיר שידלו אותו אביו ואחיו להסתפק בפחד, שהטיל על יריביו.

מלחמת־האזרחים, שפרצה ברומי לאחר שנרצח יוליוס קיסר (44 לפסה"נ), הביאה את קאסיוס, ממנהיגי־הרפובליקנים, לסוריה. ההוצאות, שהיו כרוכות בהחזקת צבאו הגדול, הוטלו על בני־המקום, וגם יהודה נתבעה להשתתף בהוצאות אלו בסכום של 700 כיכר. תושבי הערים גופנה, אֶמאוס, לוד ותמנה נמכרו לעבדים, מפני שלא המציאו את מכסת־המס, שהוטלה עליהן. אנטיפטרוס ובניו הראו מרץ מרובה באיסוף הכסף; ויותר מכולם השתדל בדבר הורדוס מתוך שאיפתו לזכות באמונו של קאסיוס. ואמנם קאסיוס אישר את משרתו של הורדוס כאסטראטגוס של חילת־סוריה, ולא עוד אלא שפשטה שמועה, שהבטיח להורדוס, שיכתיר אותו למלך אחר גמר המלחמה ביורשיו של יוליוס קיסר. מתוך כך נתעוררו בחוגי המקורבים להורקנוס חששות, שמא יסלקו בניו של אנטיפטרוס את הורקנוס בהזדמנות הראשונה שתינתן להם, ולפי יזמתו של מליכוס, מידידיו הוותיקים של הורקנוס, הורעל אנטיפטרוס בעזרת שר־המשקים של הורקנוס. סמוך לכך עוררו המהומות, שפרצו בירושלים לאחר שיצא קאסיוס למוקדון, את אנטיגונוס בן אריסטובולוס לנסות ולתפוס את השלטון ביהודה. אנטיגונוס נתמך על־ידי תלמי, מלך כאלקיס, וע"י מריון, שליט־צור מטעם קאסיוס.

הופעתו של אנטיגונוס החשמונאי בגליל קירבה את הלבבות בין אנשי חוגו של הורקנוס ובין האחים האדומיים.

חזית של קבר נבטי חצוב בסלע בפֶטרה

בעזרת שוחד מרובה עלה בידו של הורדוס למשוך לצידו את אַנטוניוס, מנצחם של קאסיוס וברוטוס, וע״י כך הושמו לאַל טענותיה של מלאכות יהודית, שבאה לקבול בפני אנטוניוס נגד הורדוס ופְצָאֵל אחיו. הורקנוס השתמש במצב זה ושיגר משלחת אל אַנטוניוס, כדי להשיג את שיחרורם של היהודים, שנמכרו לעבדים ע״י קאסיוס. אנטוניוס מילא את בקשתו של הכוהן הגדול וגם אישר את זכויות־היהודים בתפוצות בנוגע לחירות־הדת. כשהגיע הטריומוויר לאנטיוֹכיה באה אליו מלאכות יהודית שניה וקיטרגה שוב על הורדוס ופצאל. אך אנטוניוס שׂם בכלא כמה מחברי־המלאכות ומינה את שני האחים לטֶטְראַרכים. וכשבאה מלאכות שלי־שית של אלף איש אל אנטוניוס לצוֹר, התנפלו חייליו בפקודתו על אנשי־המלאכות ופצעו והרגו הרבה מהם, ואנשי המלאכות הקודמת, שנאסרו באנטיוכיה, הוצאו להורג.

פלישתם של הפרתים לסוריה, בצירוף העובדה שאחד ממפקדיהם היה הרומי קווינטוס לַבִּיאֶנוּס, בנו של טיטוס לביאנוס, הלֶגאטוּס של יוליוס קיסר, עוררה ביהודה את התקווה, שהקיץ הקץ על השלטון הרומי ועוזריו האדומיים. לפי הזמנתו של אנטיגונוס, יצא פַּקורוס, שר־המשקים של מלך־פרתיה, לירושלים, בעוד שבפנים הארץ התקדם גדוד פרתי אחר. על־יד יערות־הכרמל התחבר אנטיגונוס עם יהודים הרבה ממעריצי־החשמונאים, שמיהרו לירושלים כדי לגרש את האדומים. גם בירושלים היתה התקוממות כללית ותושבי־העיר הושיטו עזרה לאנטיגונוס. פצאל והורדוס התבצרו בתוך ארמון־החשמונאים, אך מצבם הורע כשהתחילו זורמים אל העיר העולים לרגל, שבאו לחג־השבועות. אנטיגונוס הציע לנצורים לעזוב את הארמון ולנהל משא־ומתן על שלום. פצאל נתפתה ויצא עם הורקנוס אל פקורוס, אך הפרתים אסרו את שניהם ומסרו אותם לאנטיגונוס. הורקנוס נענש בכריתת־אזניו כדי לפסלו מן הכהונה ופצאל התאבד. הורדוס הספיק בינתיים להתחמק מירושלים ולאחר כמה הרפתקות הגיע לאיטליה. ברומי עלה בידו להשפיע על אנטוניוס ואוקטאוויאנוס, שיסכימו להמליכו על יהודה. מתוך דאגה לסכנה הפרתית נתכנס הסנאט לאסיפה מיוחדת והחליט למנות את הורדוס למלך, בעוד שאנטיגונוס הוכרז כאויבה של רומי. הורדוס עזב את איטליה כמלך בעל־ברית וכידיד של העם הרומי.

אולם הורדוס קיבל כתר־מלוכה רק בצורת החלטה, בעוד שאנטיגונוס נהנה מחופש־פעולה בארץ. הוא כבש את רובה של אדום ביחד עם העיר מָרֵשָׁה וצר על מצדה. בינתיים הגיע הורדוס לעכּו ואסף בה חיל־שכירים. לאחר שכבש את יפו הגיע לאדום ושיחרר את מצדה מן המצור, ששׂם עליה אנטיגונוס. אדום שימשה בסיס נאמן להורדוס וכיבושה חיזק את מצבו במידה ניכרת. הוא אף ניסה לעלות משם על ירושלים, אך כוחותיו הצבאיים לא הספיקו לכך. אנטיגונוס ניסה בינתיים לקשור קשרים עם הרומים, אך לא הצליח בדבר. הורדוס יצא אל הגליל כדי להשתלט עליו ולעשותו בסיס של פעולה נגד אנטיגונוס מן הצפון. הגליל המרדני היה מלא אויבים לרומי, והורדוס הוכרח להילחם שם במת־קוממים יהודיים, שהסתתרו במערות — בסביבות אַרְבְּאֵל. במשך כל החדשים הללו ישב אַנטיגונוס בירושלים ולא הושיט עזרה ללוחמים לטובתו בגליל, מפני שציפה לפלישה חדשה של הפרתים. ובאמת ב37 לפסה״נ חדרו הפרתים עם פקורוס בראשם לסוריה, אלא שהוכו ע״י וֶנטידיוס, ופקורוס נפל בקרב. בפקודתו של אנטוניוס הפריש ונטידיוס מחילו עזרה להורדוס, אך גם עזרה זו לא הספיקה לו, להורדוס, להשתלט על הארץ. ולפיכך נשלח אליו, אחר כיבוש קוֹמַגיני, הצבא הרומי, שנפטר אז ממלחמתו בעיר זו.

בינתיים הורע מצבו של הורדוס ע״י המפלה, שנחל אחיו יוסף מידיהם של אנשי־אנטיגונוס ליד יריחו, וע״י ההת־קוממות, שפרצה בגליל, וייתכן, גם באדום. הורדוס מיהר ודיכא קודם־כל את המרידה בגליל. משם פנה ליריחו, שבה

הקיר החיצוני של מערת־המכפלה בחברון, שהוקם על־ידי הורדוס לפי דוגמת החומה החיצונית של הר־הבית

היה מרוּכּז רוב צבאו של אנטיגונוס. הורדוס לא נועז לפתוח בקרב מכריע נגד אנטיגונוס, והפעולות נצטמצמו בהתנגשויות קטנות. אך אנטיגונוס שגה משגה מכריע ע״י פיצול צבאו. החלק הגדול ביותר של הצבא בראשו של שׂר־הצבא פאפּוס נשלח לשומרון כדי לנתק את קווי־התחבורה של הורדוס. הורדוס הלך בעקבותיו והכריע צבא זה בקרב, שנערך על־יד העיר ישָׁנה. ע״י כך נחרץ גורל־המלחמה.

באביב שנת 37 התחיל מצוֹר־ירושלים. תחילה צר הור־דוס על העיר לבדו, אך כשבא לעזרתו סוסיוס, ממצביאיו של חיל אנטוֹניוס, הגיע הכוח שצר על העיר לששה־עשׂר לגיונות. המצוֹר נמשך עד אמצע הקיץ. לסוף הובקעו שתי החומות זוֹ אחר זוֹ, והרוֹמים ערכו טבח גדול בתושבים. מתתיהו אַנטיגוֹנוּס, המלך האחרון מבית־חשמונאי (40—37 לפסה״נ), נכנע והוּמת מיתת־בוגדים באנטיוֹכיה.

8. תקופת שלטונם של הורדוס ויורשיו. הורדוס החליט לבסס את שלטונו מתוך חיסול מתנגדיו, שנטו לצד החשמונאים. קודם כל רצח את ראשי „יקירי־ירושלים״, ולעוּמת זה נהג כבוד באותם ממנהיגי־הפרוּשים, שיעצו לעם בשעת־המצוֹר להיכּנע לו. כמו־כן העלה לגדולה את אנשי־שלומו מתוך העם, כדי לחזק את מעמדו עד כמה שאפשר. נראה, שקשר קשרי־ידידוּת עם האיסיים.

הורדוֹס החליט לשלול מן החשמונאים גם את הכהונה הגדולה והזמין אחד חֲנַנְאֵל או חנמאל, ממשפחת־כוהנים בלתי־ידוּעה, מבּבל או ממצרים, ומינה אותו כוהן גדול, בעוד שהכהונה הגדולה היתה יעוּדה לאריסטובולוס (ע״ע), בנו של אלכּסנדר בן אריסטוֹבוּלוֹס II, ואחיה הצעיר של מרים (ע״ע), שהורדוס נשׂא לאשה. בחירתו זו עוררה רוגז גדול במשפחת־החשמונאים. אלכּסנדרה (ע״ע), אמה של מרים, פנתה בעניין זה אל קלאוֹפּטרה מלכת־מצרים, וכשנודע הדבר להורדוס הסכים להדיח את חננאל ולמנות את אריסטו־בולוס לכוהן גדול.

אד הפגנת־העם בחג־הסוכות של שנת 36 או 35 לפסה״נ

כתובת יוונית בהר־הבית, האוסרת על נכרים את הכניסה לתחום־הקודש ומאיימת בעונש־מוות לעובר על האיסור

סבסטי (שומרון). החצר והמדרגות המוליכות להיכל אוגוסטוס קיסר, שהוקם על־ידי הורדוס

לכבודו של אריסטובולוס הכריעה את גורלו לשבט. הוא טובע בפקודת־סתר של המלך בשעה שרחץ בבריכה ביריחו. לקובלנתה של אלכסנדרה בפני קלאופאטרה, שביקשה את אנטוניוס להזמין אליו את הורדוס, כדי שיתן לפניו את הדין על מיתתו של הכוהן הגדול הצעיר, לא היו שום תוצאות. לעומת זה נשקפה להורדוס סכנה מנסיונותיה החוזרים ונשנים של קלאופאטרה להשתלט על חילת־סוריה. הורדוס אף הוכרח למסור לקלאופאטרה את יריחו ואת מטעיה היקרים, וקיבל אותם מידיה בחזרה בתורת חכירה.

גם בימי מלחמת־ההכרעה בין אנטוניוס ואוקטאוויינוס (ב32) זממה קלאופאטרה מזימות נגד הורדוס. בעצתה של קלאופאטרה נשלח הורדוס ע״י אַנטוניוס להילחם במְליכוס, מלך־הנבטים. על־ידי הסתבכותם של שני המלכים במלחמת־דמים ארוכה קיוותה קלאופאטרה להתיש את כוחות שניהם לשם הרחבת־שלטונה על ארצותיהם.

במלחמתו בנבטים ניגף הורדוס בקרב המכריע, שנערך על־יד קְנָת. ובאותם הימים דוקה אירעה ביהודה רעידת־אדמה גדולה. פורענות זו הניעה את הורדוס לדבר שלום אל הנבטים. אבל הם רצחו את שליחיו והתכוננו לכבוש את יהודה. לסוף התגבר הורדוס על הנבטים, ומיד אחר מפלתו של אנטוניוס על־יד אַקטיום עבר אל צידו של המנצח והושיט עזרה לדידיוס, נציב־סוריה, בחיסול הגלאדיאטורים מקיזיקנוס, שחשו לעזרתו של אנטוניוס אדונם. אעפ״כ חשש, שמא לא יסלח לו אוקטאוויינוס את חטא ידידותו הקודמת לאנטוניוס ושמא ימנה את הורקנוס במקומו. לפיכך פקד להמית את הזקן.

הורדוס התייצב בפני אוקטאוויינוס ברודוס וחזר משם שוב כמלך־יהודה. הוא אף קיבל מאוקטאוויינוס את בקעת־יריחו ואת עזה, שניטלו ממנו ע״י אנטוניוס בשביל קלאופאטרה. נוסף על כך נתן לו אוקטאוויינוס את הערים אַנתֶדון, יפו ומגדל־שָׂרשון על שפת־הים, זאת גָדֵר וסוסיתא בעבר־הירדן, שנקרעו מעל יהודה ע״י פומפיוס.

אך עם כל הצלחותיו ביחסיו עם הרומים הוסיף הורדוס לפחוד מפני צילם של בית־חשמונאי, ופחד זה גרם לכך, שהוציא להורג את מרים אשתו ואת אלכסנדרה אמה. כמו־כן הוציא להורג את בני־בבא (ע״ע), קרובים רחוקים של בית־חשמונאי, ואת קוזגבר (ע״ע) האדומי, שעמד בשעתו בקשרי־סתר עם קלאופאטרה נגד הורדוס. עם כליונם של אחרוני־מתנגדיו יכול היה הורדוס לראות את עצמו כשליט יחידי ביהודה.

ס מ כ ו י ו ת ־ ה ש ל ט ו ן ש ל ה ו ר ד ו ס. הורדוס נתמנה כמלך על יהודה על סמך הכרזת־אנטוניוס, שנתאשרה, כאמור, ע״י הסנאט הרומי בישיבתו בשנת 40 לפסה״נ, וחזרה ונתאַשרה ע״י אוקטאוויינוס ברודוס (30 לפסה״נ), שהוסיף על הכרזת המינוי את המלים: „החלטת הרומים״, כלומר, החלטת־הסנאט. עם המינוי והאישור בא גם מתן התואר „ידיד ובעל־ברית של העם הרומי״ (amicus et socius populi Romani). כמלך „בעל־ברית״ קיבל הורדוס מרומי סמכויות בארבעה תחומים אלה: א) החזקת־צבא; ב) מינהל ציבורי; ג) שיפוט וחקיקת־חוקים; ד) הנהלה כספית.

א) הכוח הצבאי, שהוקם ע״י הורדוס ברשות־רומי, היה ערוך, כנראה, לפי המתכונת של הצבאות ההלניסטיים ולא לפי השיטה הרומית. עוד יותר מבימי־ינאי היו השכירים הזרים בימי־הורדוס חוט־השדרה של הצבא: אנו יודעים שבין השכירים, ששירתו בחילו, היו תראקים, גאלים וגרמנים; אך ברובם היו שכיריו סורים. החידוש הגדול, שחידש הורדוס, היה מה שהתחיל מגייס (ולא רק שוכר) לצבאו גם נתינים ממוצא נכרי. נראה, שעשה כך מפני שרצה להכניס לתוך הצבא גם יסוד נכרי חזק, שישמש משקל־שכנגד כלפי היסוד היהודי ויהא קשור בו קשר אישי. משנפטרו החיילים הנכרים מן השירות הפעיל, מילאו תפקיד חשוב במדיניות־הפנים של המלך; הם רוכזו בערים הלניסטיות חדשות וחיזקו את היסוד ההלניסטי־המזרחי בארץ.

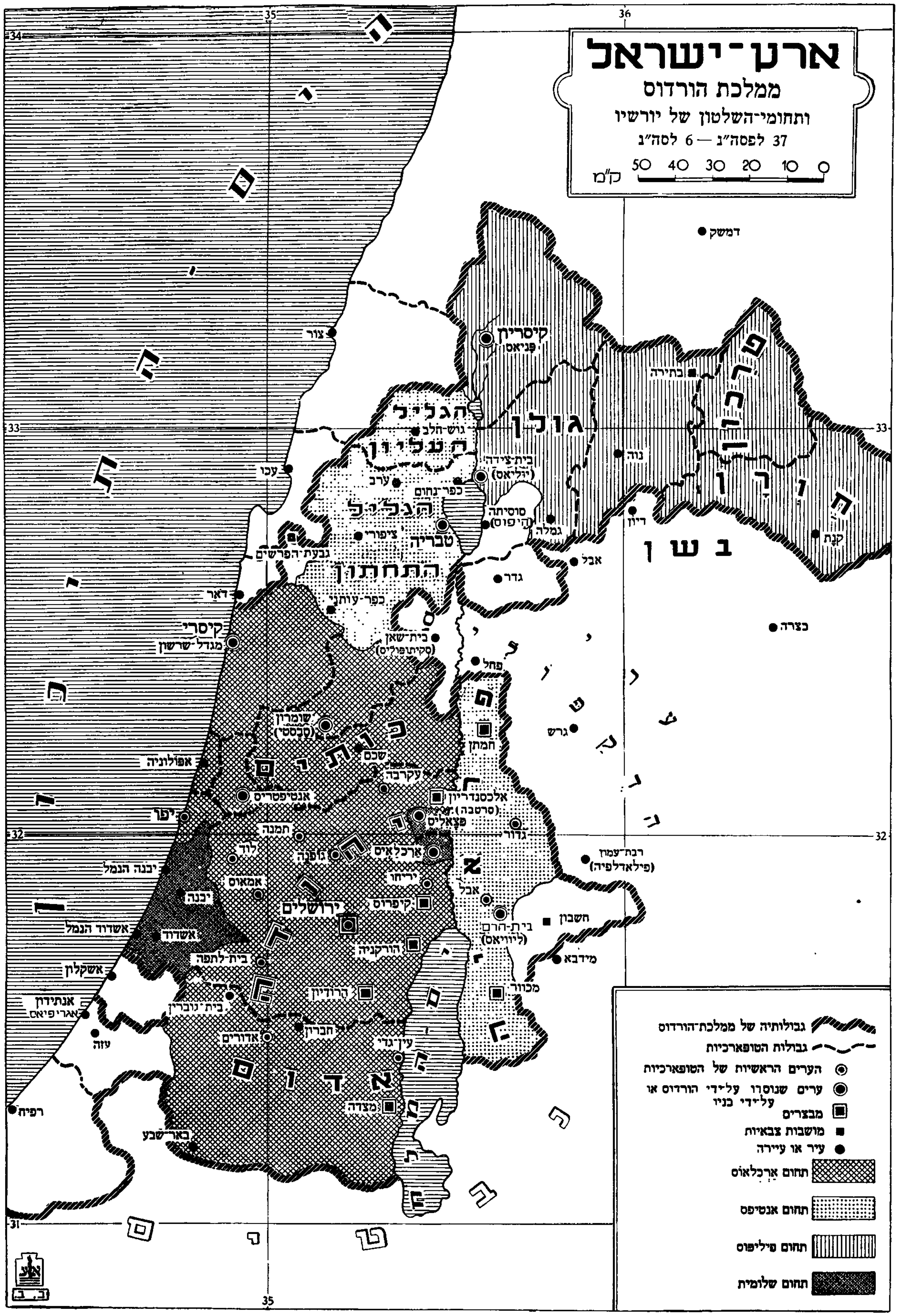
ב) המינהל הציבורי היה בידי המלך, שהיה הפוסק האחרון בכל הנוגע לדרכי פעולתו של מינהל זה. הוא השאיר בתקפה את החלוקה לטופארכיות, שהיתה נוהגת בחלק היהודי, ואת החלוקה לתחומים עירונים, שהיתה מקובלת בחלק הנכרי (מסביב לכל עיר היה שטח מסויים, שנחשב כ territorium שלה). שטחה של יהודה, שהיה מאוכלס ברובו ע״י יהודים, כלל את הטופארכיות של ירושלים, גופנה, עקרבתא, תמנה, לוד, אֶמאוס, בית־נטופה, אדום, עין־גדי, הירודיון ויריחו; בגליל היו 5 טופארכיות: ארבאל, מגדל, ציפורי, ערב והגליל העליון, ואילו בעבר־הירדן היהודי היו 3 טופארכיות: בית־הרמתא, אָבֵל וגָדֵר.

חבר־הפקידים הקביל לחלוקה המינהלית של המלכות. בראש כל טופארכיה עמד τοπάρχης ועל־ידו סייע סופר הטופארכיה, τοπογραμματεύς. על חבר־פקידים זה היה ממונה פקיד גבוה מטעם המלך — האסטראטגוס. כל האסטראטגים של המלך היו שווים בדרגה; אפשר, יצא מכלל זה רק האסטראטגוס של ירושלים, שמעמדו היה נעלה מזה של שאר האסטראטגים משום חשיבותה של העיר.

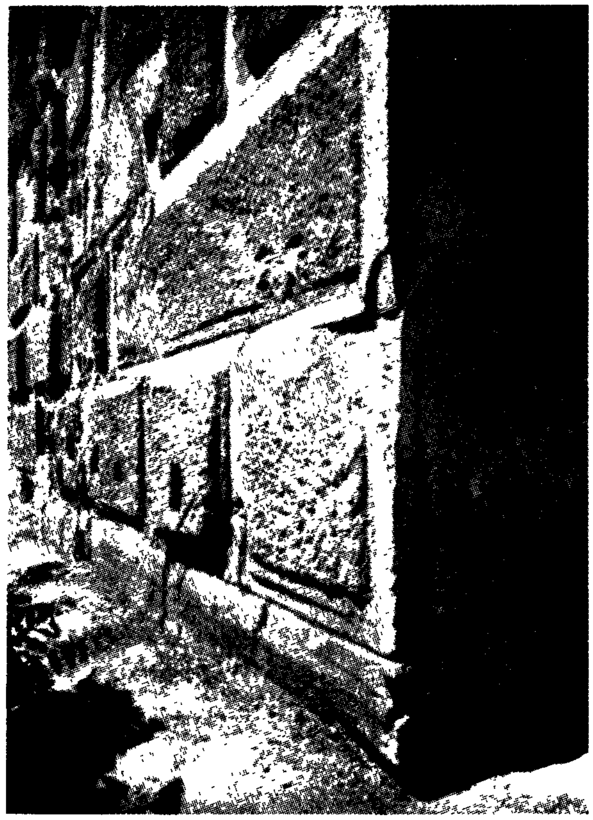
החבלים שבצפון־מזרחה של המלכות: טְרָכונה, הבשן והחורן, היו מחולקים למחוזות, שבראש כל אחד מהם עמד אסטראטגוס של המלך. תפקידו של מושל זה היה אזרחי וצבאי כאחד. על חבר האסטראטגים המחוזיים היה ממונה אסטראטגוס כללי מטעם המלך, שריכז בידו את השלטון על החבל כולו.

בראש התחומים העירונים בחלק הנכרי של המלכות עמדו מושלים בשם μεριδάρχαι, ואלה היו נתונים לפיקוחם של מושלים בשם ἄρχοντες. מלכות־הורדוס לא היתה נתונה לשלטונו המרכזי של פקיד עליון. השלטון העליון היה מרוכז בידיו של הורדוס עצמו.

ג) הורדוס, שנתמנה למלך באסיפת־הסנאטורים, עמד לפני העם היהודי כשליח־הסנאט. ע״י מינוי זה קיבל הורדוס מעמד מדיני־משפטי, ששרשו היה נעוץ במערכת המדינית־המשפטית של מלכות־רומי, ובתוקף סמכויותיו אלה גזר הורדוס למכור יהודים, שנתפסו בגניבה, לעבדות לחוץ־לארץ. פסק־דין זה, שהיה בניגוד לדין־התורה, היה בהתאם לחוק הרומי בתקופת הקיסרות, שהיה דן גנבים מבני השכבות הנמוכות לעבודת־פרך במכרות (in metallum dare) למשך כל ימי חייהם. יש יסוד להניח, ש„הגנבים במחתרת״ של הורדוס לא היו גנבים סתם, אלא שרידי המפלגה הלאומית, שהתנגדה בפועל לסדר החדש. כדי להיפטר מהם אחת ולתמיד הכריז עליהם הורדוס כעל גנבים פשוטים, שנתפסו במחתרת. יתכן, שהעסיק אותם במכרות בקפריסין, שחכר מאוגוסטוס. לעומת זה: במקום שלא מצא סימני חתירה תחת שלטונו לא נשתמרו מימיו רישומים, שפגע בחוקי־ישראל ובסדרי־המשפט, שהיו מקובלים באומה.

ארץ־ישראל
ממלכת הורדוס
ותחומי־השלטון של יורשיו
37 לפסה"נ — 6 לסה"נ
ק"מ 50 40 30 20 10 0
דמשק
צור
קיסרין
פניאס
בתירה
הגליל העליון
גוש־חלב
גולן
עכו
בית־צידה
(יוליאס)
ערב
כפר־נחום
נוה
הגליל התחתון
ציפורי
טבריה
סוסיתה
(היפוס)
גמלה
דיון
קנת
גבעת־הפרשים
בשן
אבל
גדר
דאר
כפר־עותני
קיסרי
מגדל־שרשון
בית־שאן
(סקיתופוליס)
בצרה
פחל
שומרון
(סבסטי)
גרש
חמתן
אפולוניה
שכם
עקרבה
אנטיפטריס
אלכסנדריון
(סרטבה)
יפו
פצאלים
חמנה
גדור
ארכלאיס
רבת־עמון
(פילאדלפיה)
לוד
גופנה
יבנה הנמל
יריחו
אמאוס
יבנה
אבל
ירושלים
קיפרוס
בית־הרם
(ליוויאס)
חשבון
אשדוד הנמל
אשדוד
הורקניה
בית־לתפה
מידבא
אשקלון
הרודיון
מכוור
אנתידון
אגריפיאס
בית־גוברין
חברון
אדורים
עין־גדי
עזה
מצדה
רפיח
באר־שבע
אדום
גבולותיה של ממלכת־הורדוס
גבולות הטופארכיות
הערים הראשיות של הטופארכיות
ערים שנוסדו על־ידי הורדוס או על־ידי בניו
מבצרים
מושבות צבאיות
עיר או עיירה
תחום ארכלאוס
תחום אנטיפס
תחום פיליפוס
תחום שלומית

פינה במגדל־פצאל שבמצודת־ירושלים

ד) בתוקף הסמכות של ההנהלה הכספית, שהיתה בידו, יכול היה הורדוס להקים מינהל מסודר בארץ, לקיים צבא ולשלם את המס השנתי לרומי. המקורות העיקריים של הכנסותיו היו: א) רכושו הפרטי, שכלל, כמסתבר, את נכסי־הקרקעות של משפחתו באדום ואת הנחלות המרו־בות, שהחרים ממתנגדיו המדיניים (החשמונאים ומשפחות ה„יקירים" ממצדדיהם). על כך יש להוסיף את ההלוואות, שהיה מלווה בריבית, בין השאר — לנבטים; ב) ההכנסות, שבאו לו מן המדינה. — מסתבר, שהורדוס השתמש במערכת־המיסים, שהנהיגו החשמונאים, אלא שהרחיב אותה בהתאם לצרכיו. נראה, שגבה מן העם מס־גולגולת, ובשיעור גדול מינאי, הואיל וצרכיו היו מרובים ביותר. חוץ מזה יש להניח, שבימי הורדוס שילם העם גם φόρος — כלומר, מס שגבה הורדוס כדי לשלם את ה tributum, שהיה חייב לקיסר. וכן נראה, שהורדוס חזר והנהיג את שיטת הסלֶוקיים לגבי מיסי־הקרקעות. הסלוקיים תבעו לעצמם שליש מן הזריעה ומחצה מפרי־העץ, ואילו יוליוס קיסר העמיד את שיעור המס על רבע מן הזריעה. אין לדעת, אם קיבל הורדוס את השיעורים הסלוקיים, או אם העדיף את השיעור הקל יותר של יוליוס קיסר. מכל מקום ברור, שהמשא היה כבד.

סוגי־המיסים, שנמנו עד כאן, נשתלמו בכסף ובמזון מדי שנה בשנה. אך היו עוד מיסים, שהוטלו בהזדמנויות שונות. מיסים כאלה היו: מס הכתר (כלילא), שהיה נהוג בתקופה הסלוקית, וכן גם מס הקניה והמכירה, שהעם דרש את ביטולו בימי אַרְכֶלַאוֹס. על מס־הבתים, שהיה נגבה בירושלים, ויתר, לפי יוסף בן מתתיהו, אגריפס I. מתקבל על הדעת, שאף מס זה הונהג ע"י הורדוס.

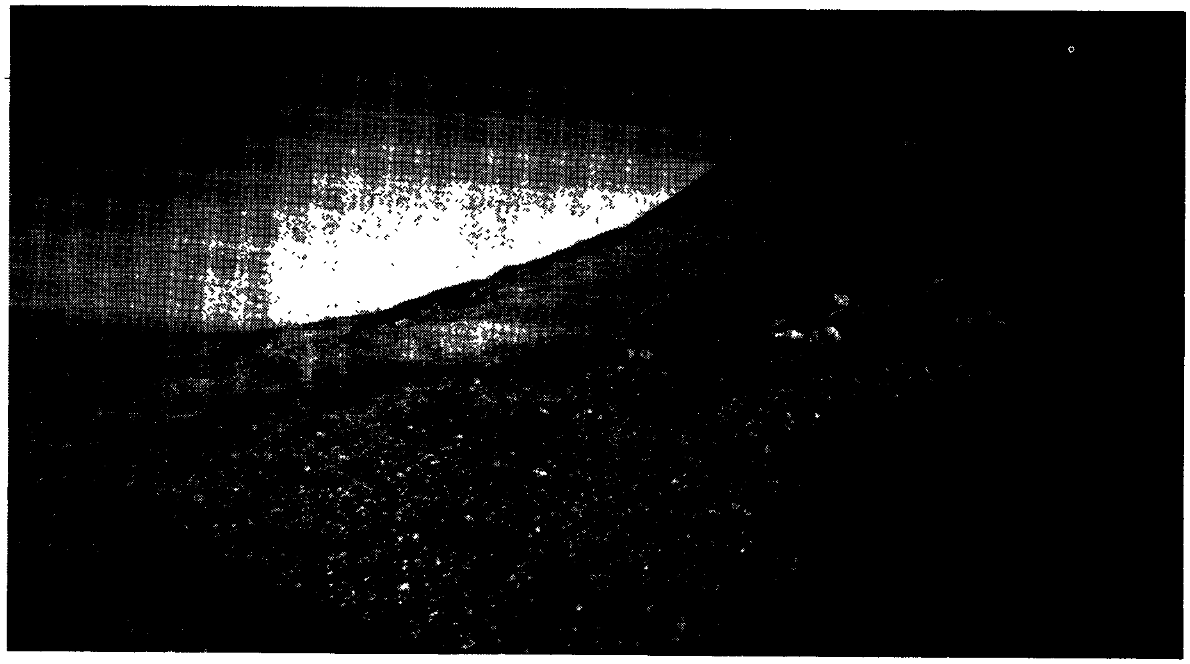
הכנסות גדולות היו להורדוס גם מן המכס. בין השאר, הקים תחנת־מכס גדולה בנמל החדש של קיסריה. ונוסף על המכס, שהטיל על סחורות שונות, גבה בלא ספק מיסים מיוחדים על שימוש בדרכים, גשרים ונמלים, מזחים וכיוצא באלה. הורדוס הלך בזה בעקבותיהן של מלכות־רומי והמסו־רת ההלניסטית, ולא נמנע משום אמצעי, שהיה עלול להגדיל את הכנסותיו.

ארבע הסמכויות, שקיבל הורדוס מרומי, שימשו יסוד איתן לשלטונו. הוא היה אדון הצבא ומפקדו העליון; הוא עמד בראשו של המנגנון המינהלי; הוא היה הפוסק האחרון בענייני־חוק; ואוצרו קלט חלק גדול מהכנסותיה של הארץ. הוא הפך את שלטונו המלכותי לגורם היחידי במדינה על־ידי מה שרוֹקן את שאר הגורמים מכל תוכן מדיני ממשי. הוא שם קץ למעמדה של הסנהדרין כגוף מדיני משתתף בשלטון עם המלך (והסנהדרין נעשתה בית־דין דתי עליון בלבד), ומן הכוהן הגדול נטל את סמכותו המדינית. כך עלה בידו של הורדוס לחסל זה אחר זה את כל מוסדותיה של החברה היהודית, שהיה בהם משום סכנה לשלטון־היחיד שלו.

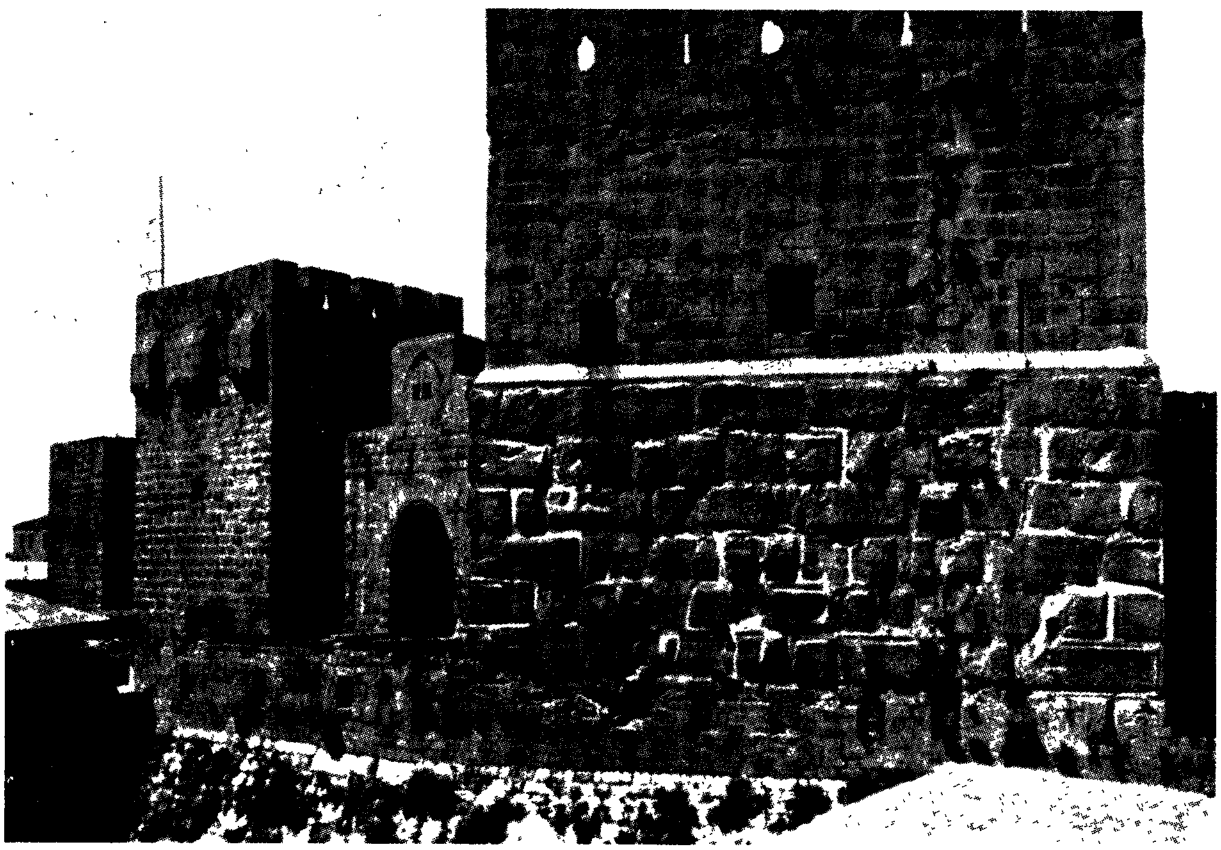
כדי למנוע גיבוש של התנגדות לשלטונו, הקים הורדוס מנגנון־פיקוח עצום, שמתפקידו היה להשגיח על הנעשׂה בארץ ולהבטיח את עצמו מפני כל אפתעה. הוא אסר על העם לערוך אסיפות. אווירה של בית־סוהר מילאה את חלל־הארץ. את מרכז־שלטונו בירושלים הקיף הורדוס בכמה מבצרים (בין אלה יש לציין את מגדלי־הענק, שהוקמו בפינה הצפונית־מערבית של חומת העיר העליונה: היפיקוס, פצאל ומרים). אמנם מצודות כגון מכוור, מזרחית לים המלח, וחשבון בעבר־הירדן שימשו, ודאי, בעיקר כמצודות־גבול נגד אויבים מחוץ למדינה; אך אין ספק בדבר, שאף מבצרים אלה שימשו בתי־כלא לאסירי־הורדוס, כדוגמת מה שראינו בימי הורדוס אנטיפס, כשיוחנן המטביל נכלא במבצר מכוור והוצא בו להורג. אלכסנדריון נבנתה מחדש בפקודתו של הורדוס ע"י פֵרוֹרָה אחיו עוד בשעת המלחמה נגד אנטיגונוס, בלא ספק כדי לשמש מעוז להורדוס נגד אויביו הפנימיים. למבצר זה שלח הורדוס את מרים אשתו ואת אלכסנדרה אמה קודם שיצא לרודוס כדי לפגוש את אוקטאוויינוס אחר הקרב על־יד אַקטיום. מבצר מעורר זוועה היתה הורקניה: בה הוצאו להורג אנשים הרבה, שהובאו לשם בגלוי ובסתר. חלק גדול מן האוכלוסיה הרכין ראש בפני שלטון־העריצות התקיף של הורדוס, אך היה גם מיעוט של קשי־עורף, שדחה כל פשרה עם השליט האדומי, ומיעוט זה נרדף על צוואר.

בתוך משטר־אימים זה, שלא הוקל אף לזמן קצר, היתה דעתו של הורדוס נתונה גם לפיתוחה של הארץ, ובתחום זה פעל גדולות. הוא שקד על עיבוד שלם של השטחים החק־לאיים המפותחים בא"י המערבית ובעבר־הירדן ועל פיתוחם של שטחים בלתי־מנוצלים ע"י מסירתם למתיישבים מן החוץ. כמו־כן ביצע עבודות־שיפור בחקלאות בעמק־הירדן התחתון (בסביבות־יריחו). מפעלי־ההשקאה, שביצע כאן, הגדילו את פריונו של החבל במידה ניכרת. עבודות־שיפור ראשונות במעלה ביצע הורדוס גם בחבלים הצפוניים־המזרחיים, שנספחו על מלכותו ב20 לפסה"נ.

הורדוס שקד גם על פיתוחן של דרכי־המסחר. הוא הגן על דרך־המסחר המזרחית, שעברה בארץ טְרָכוֹנָה, וביחוד על דרכי המסחר בבשׂמי־עֲרָב, שהוליכו לדמשק ולעזה. כמו־כן עמד הורדוס על הצורך הדחוף במרכזים עירוניים לפיתוח המסחר בארצו. יש להזכיר בראש ובראשונה את קיסריה,

מבצר הרודיון (ג׳בל פוריידיס), שבו נקבר הורדוס

הבסיס של „מגדל־דוד” במצודת־ירושלים. ההלק התחתון של המגדל שייך למגדל־פצאל

שנבנתה כנמל הראשי של הארץ, ואת הערים סבאסטי וגבע של הפרשים. ירושלים התפתחה והתרחבה מאוד בימי־הורדוס. וכן גם חידש את נמל־אַנתֶדון.

חלק חשוב מעבודות־הבניין של הורדוס נתרכז במבצרים, שהוקמו מטעמי ביטחון, כהורקניה (כיום: ח׳רבת מֶרד) ואלכסנדריון. מבצר מכוון נגד הנבטים היה מַכְוֶור, וחשיבות מיוחדת היתה למעוז מְצָדָה, על החוף המערבי של ים־המלח. מבצר זה נבנה, לפי בן מתתיהו, על־ידי יונתן החשמונאי, והורדוס ביצר והרחיב אותו מאוד. נוסף על עיר־המבצר והמשגבים הבודדים בנה הורדוס ביצורים מפוארים בירושלים, שהראשון שבהם היה, אפשר, מצודת־„אנטוניה״, בפינה הצפונית־המערבית של הר־הבית, שנקראה על שמו של מארקוס אנטוניוס.

ואולם הורדוס בנה גם בנייני־פאר הרבה. בירושלים בנה תיאטרון ואמפיתיאטרון, וכן ארמון נהדר לעצמו. נוסף על כך בנה ארמונות מרובים במקומות שונים בארץ. אך הבניין המפואר ביותר, שהוקם ע״י הורדוס, היה בית־המקדש, שעורר את התפעלותם של בני־דורו ושל בני הדורות, שבאו אחריו.

שנותיו האחרונות של הורדוס. משנת ה־12 לערך לפסה״נ נתעכרו ביותר היחסים בבית הורדוס מחמת ההתחרות בין בניה של מרים החשמונאית ובני נשיו האחרות. אותה שנה מצא הורדוס לנחוץ להביא למשפט את בניה של מרים, שחשד בנאמנותם לו, לפני אוגוסטוס. ביד זה האחרון עלה להביא לידי התפייסות בין הורדוס ובין בניו. אך משחזר הורדוס מרומי נתחדשה הנרגנות, שהביאה לידי מאסרו של אלכסנדר, בנו הבכור ממרים. הפעם השלימו האב והבן בתיווכו של אַרְכֶלאוס, מלך קאפאדוקיה, שהיה חותנו של אלכסנדר. אך התככים בחצר־הורדוס נמשכו, ביחוד בהשפעת בנו־בכורו אַנְטִיפַּטֶר, והיחסים בין המלך ובין אלכסנדר ואריסטובולוס, בני־מרים, נתקלקלו והלכו. שני הבנים הושמו במאסר, ובעצת הקיסר העמיד הורדוס לסוף את בניו לפני בית־דין בבירות, שדן אותם למיתה. הם הוצאו להורג בסֶבַּסטי.

מכאן ואילך שלט אַנטיפטר, שנתמנה ליורש־הכסא, בחצרו של הורדוס. אך לא עברו ימים מרובים ונתגלו תככיו. הוא הושם בבית־הסוהר, ובצוואה חדשה, שערך הורדוס בשעה שכבר היה חולה אָנוּש, נתמנה אַנטיפאס, בנה הקטן של מַלְתַּקי השומרונית, כיורש־העצר. ימים אחדים קודם מותו (4 לפסה״נ) עוד הספיק הורדוס להוציא להורג את אנטיפטר וחזר ושינה את צוואתו: הוא מינה את ארכלאוס, אחיו של אנטיפאס, למלך, ואילו את אנטיפאס מינה לטטרארכוס של הגליל ועבר־הירדן היהודי, בעוד שאת פיליפוס, בנה של קלאופאטרה הירושלמית, מינה כטטרארכוס של הגולן, טרכונה, הבשן ובאניאס.

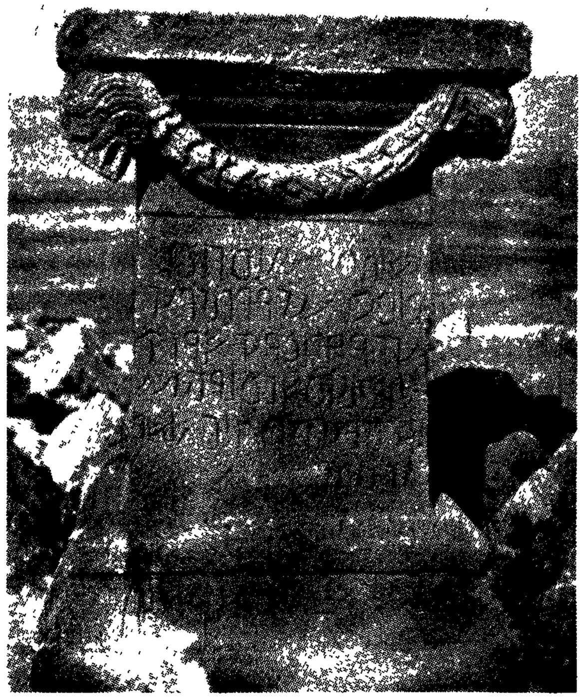
חלוקת־הממלכה; ביטול השלטון העצמאי־למחצה ביהודה. צוואתו האחרונה של הורדוס היתה טעונה אישור של הקיסר. אולם עוד קודם שיצא ארכלאוס לרומי לשם אישור־הצוואה פרצו מהומות בירושלים. החיילים, שנשלחו להשליט סדר בעיר, נרגמו באבנים. ארכלאוס דיכא את ההתקוממות באכזריות, ולאחר שהשאיר את אחיו פיליפוס ביהודה כאַפִּיטרופוס, יצא לרומי. אחריו יצאו לרומי אנטיפאס אחיו ואחרים מבני־משפחתו כדי להתנגד לארכלאוס ולבקש מאוגוסטוס, שיהודה תימסר לשלטון רומי בלתי־אמצעי או לשלטונו של אנטיפאס. וכן באה לרומי משלחת מטעם העם, שביקשה לשחרר את יהודה משלטונו של בית־הורדוס ולהחזיר לעם את צורת־השלטון הקודמת. אוגוסטוס לא מיהר להחליט בדבר; ובינתיים פרצו מהומות חדשות ביהודה, שדוכאו ע״י וארוס נציב־סוריה. אך כשחזר וארוס לסוריה פרצה התקוממות חדשה וחמורה יותר, שגרמו לה מעשי־העושק של סאבינוס, הפרוקוראטור הרומי, שנשלח ליהודה ע״י אוגוסטוס אחר מות הורדוס, כדי לפקח על ענייני־המדינה עד שייקבע הסדר החדש. ביד המתקוממים עלה לצור על סאבינוס בארמון־הורדוס, והמהומות התפשטו בכל הארץ. בגליל, בסביבות ציפורי, פעל יהודה בן חזקיה הגלילי. בעבר־הירדן היהודי הכריז על עצמו כמלך אחד שמעון, שלסוף נוצח ונהרג. עוד אחד, אַתְרוֹנְגַס שמו, הכריז על עצמו כמלך והיה משוטט בארץ עם ארבעת אֶחיו ומטיל בה מבוכה. וארוס, ששמע על כך, מיהר לחזור ליהודה, ובעזרת ערבים נבטיים דיכא, קודם כל, את המרידה בגליל. ציפורי נשרפה ותושביה נמכרו לעבדים. כשהתקרב וארוס לירושלים הוכרחו המתקוממים להסיר את המצור מעל סאבינוס והלגיון הרומי שהיה עמו. וארוס תפס את ראשי־המתקוממים וצלבם. בינתיים חיכו ברומי המשלחות מיהודה להכרעתו של הקיסר.

באותו זמן בערך הגיע גם פיליפוס לרומי כדי לתבוע את זכותו ולתמוך בארכלאוס. לפי הכרעתו של אוגוסטוס נתמנה ארכלאוס לאֶתנארכוס של יהודה, אדום ושומרון, להוציא את עזה, גדרה וסוסיתא, שנספחו לסוריה. אנטיפאס קיבל את הגליל, עבר־הירדן היהודי ותואר של טטרארכוס; פיליפוס נתמנה אף הוא לטטרארכוס וקיבל את הבשן, טרכונה והחורן. שלום, אחותו של הורדוס, קיבלה את הירושה, שהוריש לה אחיה: יבנה, אשדוד, פצאליס וסך של 500,000 כסף. חוץ מזה קיבלה את ארמון־הורדוס באשקלון.

ארכלאוס השתדל לחקות את אביו בשיטת שלטונו ובחיבתו לבניינים. הוא הקים את הארמון ביריחו, שנהרס בימי הפולמוס של וארוס. מזרחית ליריחו בנה את עיר־התמרים ארכלאיס. אך בדרך כלל הצטיין, כנראה, באכזריותו של הורדוס, ולא בכשרונותיו. בשנת 6 לסה״נ שלחו היהודים משלחת אל אוגוסטוס, שאליה הצטרפה גם משלחת שומרונית, ושתי המשלחות התאוננו על ארכלאוס וביקשו להקים ביהודה שלטון רומי פרובינציאלי. אוגוסטוס הסכים לבקשה והגלה את ארכלאוס לוויֶנה בגאליה. יהודה הפכה לחלק מן הפרובינציה הסורית תחת שלטונו של פרוקוראטור.

חבלי־מלכותו של פיליפוס נשארו ברשותו עד שנת 33/34 לסה״נ ועם מותו נספחו אף הם אל הפרובינציה סוריה. חבלי־מלכותו של אנטיפס (ע״ע) נשארו ברשותו עד 39 לסה״נ, שנת גירושו לגאליה. חוץ מהבקמתה של ציפורי מהריסותיה נתפרסם אנטיפאס ע״י בניין טבריה (ע״ע), שנקראה על שמו של טיבריוס קיסר, וע״י נישואיו עם הרודיאס (ע״ע), שהיו בניגוד לחוקי־ישראל ועוררו תסיסה בעם נגד אנטיפאס, שנסתיימה בהמתתו של יוחנן המטביל (ע״ע).

9. יהודה בימי המשגיחים הרומיים הראשונים. הפרוקוראטור (ביוו׳ ἐπίτροπος), שנשלח ליהודה, היה פקיד ממעמד־הפרשים, שקיבל מן הקיסר סמכות לגזור בתחום־שלטונו חיים ומוות (ius gladii), אך אזרחי־רומי שבין התושבים היו רשאים לערער על דינו בפני הקיסר. רודפי־הבצע שבפרוקוראטורים היו נוהגים לעשוק את התושבים, הואיל ומעיקרם לא היו אלא פקידים משקיים, אחראים לקֶנסוס ולקביעת מיסים. למצב הפנימי ביהודה לא דאגו הפרוקורא־

מזבח בהר חורן, שעליו חרותה כתובת נבטית לכבודו של פיליפוס בן הורדוס

טורים, וע״י כך נשארה לעם מידה מרובה של שלטון עצמי. השלטון הפנימי היה מסור בידי הסנהדרין, שבראשה עמד הכוהן הגדול. אמנם בימי שלטונם של המשגיחים לא היתה בחירתו של הכוהן הגדול בידי היהודים, אך בהתאם לדעת־הקהל היו המשגיחים ממנים את הכוהנים הגדולים מתוך משפחות מסויימות, כגון בית פיאבי, חנן, בֵּיתוֹס. כמו־כן השתדלו הרומים שלא לפגוע בדת־ישראל, וביחוד נזהרו, שלא להביא תמונות אליליות לירושלים. יהודה היתה פטורה גם מן החובות, שהיו כרוכות בפולחן־הקיסר. במקום זה היה נהוג בירושלים להביא קרבן לשלום־הקיסר — מנהג, שהיה מקובל אף בתקופת־הפרסים.

הפרוקוראטור הראשון היה קוֹפּוֹניוס. בתחילת שלטונו נערך — בפקודת הנציב הסורי פּוּבליוס קוירינִיוּס — המיפקד (הקֶנסוס) הראשון ביהודה, כדוגמת מה שהיה נהוג בשעת סידורה של פרובינציה חדשה. רישום הקרקעות והנכסים הנדים, שרבים ראו בו התחלה של שיעבוד קיצוני, עורר את יהודה הגלילי וצדוק הפרושי להטיף למרי נגד הקנסוס. אעפ״כ נראה, שעלה ביד קוֹפּוֹניוס לקיים יחסים תקינים עם העם, שהרי לכבודו נקרא שער אחד בבית־המקדש בשם שער־קוֹפּוֹניוס.

מן הפרוקוראטורים, שבאו אחריו, ידוע ביותר פּוֹנְטִיוֹס פילאטוס (26—36), שנתפרסם ביחוד ע״י חלקו במשפט ישו, שחי ופעל בימיו (ע״ע ישו הנצרי; נצרות). נסיונו להביא לירושלים את סמלי־הלגיונות גרם לסיכסוך הראשון בינו ובין העם. העם יצא בהמוניו לקיסריה ודרש ממנו לסלק את הסמלים מן העיר. לאחר שסירב במשך חמישה ימים למלא את תביעתם, נתן פילאטוס פקודה להביא את העם להיפודרומוס, במקום שהחביא פלוגה של חיילים. וכשחזר העם על דרישתו נתן פילאטוס אות והחיילים יצאו ממחבואם ואיימו על העם בחרבות שלופות. אך העם נשאר במקום והראה, שהוא נכון למות ובלבד שלא לראות את חוקי־התורה נרמסים. למראה הדבר נרתע פילאטוס וציווה להרחיק את הסמלים מירושלים.

גורם לסיכסוך שני בין העם ובין פילאטוס שימשה תכניתו לבנות אַמַת־מים לירושלים בכספי בית־המקדש — דבר, שהעם ראה בו חילול־הקודש. פעם אחת, כשבא פילאטוס לירושלים, יצא העם לקראתו בצעקות, אך חייליו של פילאטוס התנפלו על המפגינים באַלות והמיתו רבים מהם. העבודה נמשכה, אך שנאת־העם לפילאטוס גברה.

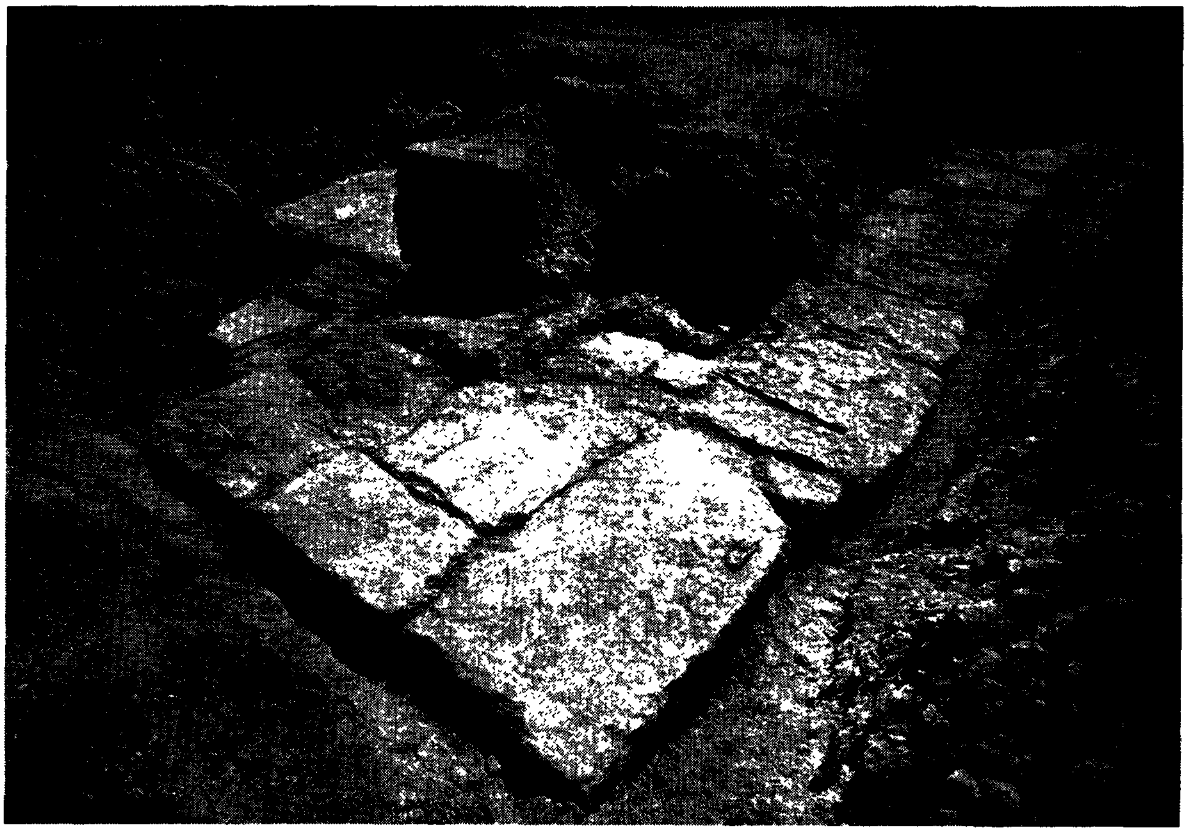
הקמת שלטים, שעליהם היה חרות שמו של הקיסר טיבריוס, בארמונו של הורדוס בירושלים, גרמה אף היא למהומות, אך בפקודת־הקיסר הורחקו השלטים מן העיר. תסיסה, שקמה בין השומרונים בהשפעת נביא שומרוני, שהבטיח לגלות לעם את מקומם של כלי־המשכן, שנגנזו, לפי אמונת־השומרונים, בהר־גריזים, עוררה את פילאטוס לשלוח צבא נגד השומרונים, שהרג חלק מהם וחלק לקח בשבי. קובלנת השומרונים על מעשה זה בפני ויטֶליוס, נציבה של סוריה, גרמה לכך, שפילאטוס הודח מתפקידו ונשלח להצטדק לפני הקיסר ברומי. במקומו בא מַרֶקלוס.

תקופת נציבותו של ויטליוס בסוריה מצויינת כתקופה של יחסים טובים ביותר בין העם ביהודה ושלטונות־רומי. קבלת־הפנים הנאה, שערך העם לוויטליוס בשעת ביקורו בירושלים (36 לסה״נ), הביאה לידי מתן הנחות במיסים, שהוטלו על הפירות שהיו נמכרים בירושלים. ויטליוס מסר גם את זכות הפיקוח על בגדי־הכהונה לרשות העם, אע״פ שזכות זו נחשבה כזכותם המיוחדת של השלטונות המרכזיים. ב37 יצא ויטליוס, לפי פקודתו של טיבריוס, למלחמה בחֲרֶתַת מלך־הנבטים, ולפי בקשת העם הסכים ויטליוס להסיע את צבאו דרך העמק, כדי שלא יעבור הצבא על דגליו דרך יהודה.

באותה שנה עלה על כסא־הקיסרות ברומי קאליגולה, ומיד מסר לאגריפס I (ע״ע), נכדם של הורדוס ומרים החשמונאית, שהיה ידידו הקרוב, את הטטראכיה של פיליפוס בעבר־הירדן ומינה אותו כמלך על שטח זה. בסתיו 38 יצא אגריפאס מרומי לא״י ועבר דרך אלכסנדריה. המהומות, שפרצו נגד יהודי־אלכסנדריה בשעת ביקורו בעיר, נתפשטו לא״י ב40 לסה״נ. הדבר התחיל ביבנה, שהיתה עיר אלילית

גלוסקמה מתוך אחד מן הקברים היהודיים בסביבות־ירושלים, תקופת הבית השני

הבסיס של אחד מן המגדלים בחומה השלישית של ירושלים
החומה, שבבניינה התחיל אגריפס הראשון (41—44 לסה"נ), הושלמה בימי המרד הגדול ברומי

בחלקה באותו זמן. התושבים הנכרים הקימו בעיר מזבח גדול לכבוד הקיסר, בעיקר כדי להרגיז את היהודים. ניתוץ־המזבח הגיע לידיעת הקיסר והוא ציווה להקים את פסלו בבית־המקדש בירושלים, ועל פּוּבְּלִיוּס פֶּטְרוֹנִיוּס, נציבה של סוריה, הטיל להוציא לפועל את פקודתו בעזרת מחצית חיל־המצב, שעמד בסוריה. פטרוניוס הזמין את הפסל בצידון וכינס את ראשי־היהודים כדי להשיג את הסכמתם לדבר. אך כשפשטה בארץ השמועה על כוונותיו, נתאסף העם בהמר־ניו בעכו והתחנן לפני פטרוניוס, שיימנע מביצוען. הדבר עשה רושם עצום על פטרוניוס והוא החליט לבקש מאת הקיסר, שידחה את הקמת־הפסל. הנימוקים, שהביא פטרוניוס לבקשתו, היו, שהזמן הוא זמן־הקציר (ואם לא יעסקו היהודים, מתוך התרגשותם משום עניין־הפסל, בעבודת־האדמה, יהא רעב בארץ) והכנת־הפסל דורשת זמן. קאליגולה הסכים לדחיה רק עד גמר־הקציר, ובינתיים נשא־ונתן פטרוניוס עם באי־כוח העם, שהתאסף ברבבותיו בטבריה וחיכה 40 יום להכרעתו של הנציב. התחנונים והיללה של ההמון העצום, שבכללם היו אריסטובולוס, אחיו של אגריפאס המלך, וגם קרובי־המלך, עשו על פטרוניוס רושם מכריע עד שהחליט לפנות אל הקיסר בהצעה, שיבטל את הגזירה

בינתיים (בסתיו 40) הגיע אגריפאס לאיטליה כדי להיפגש עם הקיסר. אותה שעה עדיין לא ידע על המתרחש. וכשסיפר לו הקיסר את הדבר, התעלף אגריפס מרוב פחד. כשהתאושש פנה אל קאליגולה בבקשה נמרצת, שיוותר על פקודתו. להפתעת הכל ויתר קאליגולה על הפקודה, אך בעת ובעונה אחת ציווה, שלא יִמָּנַע משום אדם בארץ להקים לקיסר מזבחות או מקדשים מחוץ לירושלים. פקודה זו ביטלה במידה מרובה את ההחלטה לוותר על הקמת־הפסל. אך עם מותו של קאליגולה בטלה גם פקודה זו. קלאודיוס, שהיה אסיר תודה לאגריפס (ע"ע) על התפקיד המכריע שמילא בהתקסרותו, הגדיל את תחומי שלטונו של אגריפאס ומסר לרשותו את יהודה ושומרון באופן שברשותו של אגריפאס היתה עכשיו ממלכה בהקף שהיה ברשותו של הורדוס (על שלטונו של אגריפס, ע"ע). עם מותו של אגריפאס בשנת 44 לסה"נ נספחה כל הממלכה על הפרובינציה הסורית והועמדה תחת שלטונם של פרוקוראטורים רומיים, שהיו כפופים ללֶגאטוס הרומי באנטיוכיה.

10. *תקופת המשגיחים האחרונים.* בפרק־זמן אחרון זה של תולדות הבית השני הצטבר כל אותו החומר המסוכן, שהביא את התפתחות־הדברים לסופה הבלתי־נמנע: למלחמת־החורבן. התפתחות זו היתה ביסודה דתית־לאומית וחברותית־לאומית. היא התגבשה מתחילה בפעולותיהם של שלושה גופים חברותיים: הפרושים, הצדוקים, האיסיים, ולסוף גם בפעולותיו של גוף רביעי — הקנאים.

הפרושים יצאו מתוך השכבות הרחבות של העם, אך אין לראות בהם את השכבות הרחבות עצמן, כלומר אין לומר, שהפרושים היו רוב מניינה ורוב בניינה של האומה. הם רק ייצגו רוב זה הואיל והשקפותיהם נתקבלו במרוצת־הזמן על רובה של האומה. הפרושים ראו את עצמם כשומרי התורה, שהקיפה, לפי השקפותיהם, את כל תחומי־החיים בלא יוצא מן הכלל. תורה זו כללה, לדעתם, לא רק את החוקים המצויים בתורת־משה (התורה שבכתב) אלא אף את המסורות המקודשות באומה ואת החוקים, שנתקבלו ע"י החכמים מתוך הסתמכות על התורה ומתוך התעמקות בכוונת חוקיה (התורה שבעל־פה). פירושיהם לתורת־משה נראו משום כך בעיניהם כחוקים, שמחייבים את האומה כולה. נוסף על כך

"קבר־זכריה" — אחד מן הקברים החצובים בסלע בנחל־קדרון בירושלים
תקופת הבית השני

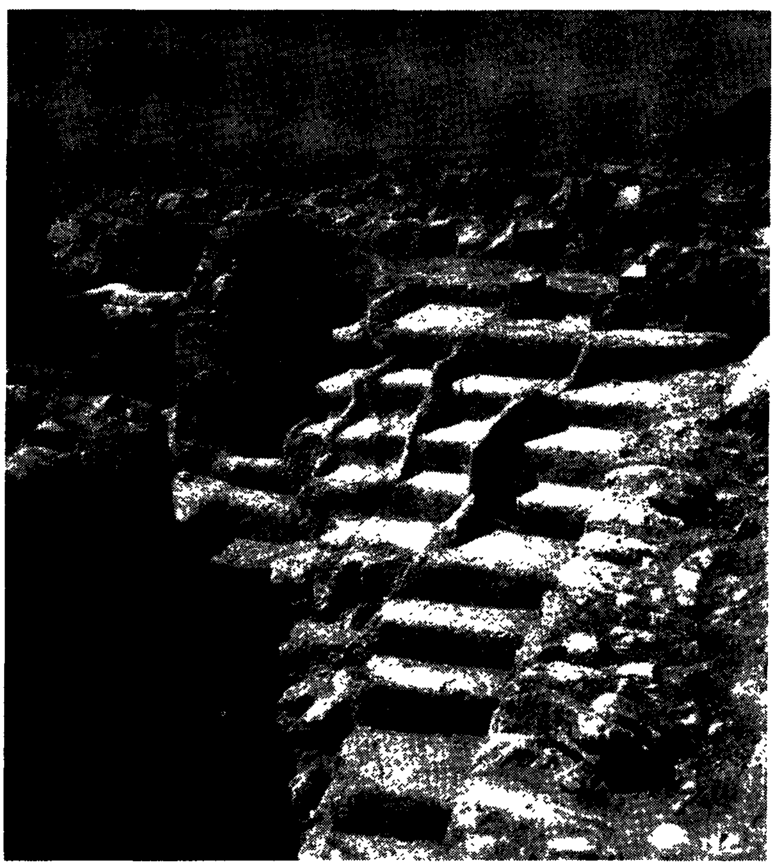
האמינו בהישארות־הנפש, בשכר ועונש ובהשקפה שהיה בה מעין מזיגה של גזירה קדומה ובחירה חפשית (על השקפותיהם של הפרושים בפרטות, ע"ע).

בניגוד לפרושים יצאו הצדוקים משכבה מסויימת — משכבת העשירים והמיוחסים, שעליה נמנו גם ראשי־הכהנים. נראה, שלידתה של מפלגה זו היתה כרוכה בעלייתם של בני־חשמונאי למעלת המשפחה השלטת באומה. במידה שמדינת־החשמונאים הלכה ונתבססה, בה במידה עלתה קרנם של בני אותן המשפחות, שתמכו בחשמונאים וסייעו לנצחונם. לשון אחרת: שרשה של מפלגת־הצדוקים היה מדיני בעיקרו, בעוד ששרשה של מפלגת־הפרושים היה דתי בעיקרו. חילוקי־הדעות בין הפרושים והצדוקים בענייני־הלכה אינם מעידים, שהצדוקים עסקו בדיוני־הלכה בפועל. בדרך כלל ודאי נהגו אף הם לפי מנהגי הפרושים וחוקיהם, אלא שעשו כך יותר ממורא העם עליהם, הואיל, וכפי שאומר יוסף בן מתתיהו, העם לא היה סובל אותם אילו נהגו בניגוד להלכות־הפרושים. אעפ"כ החמירו בדיני־נפשות יותר מן הפרושים, ובניגוד לאלה האחרונים, שהיו נוטים להכניס שינויים בפירושי החוקים של התורה בהתאם להשקפות המוסריות החדשות, גרסו הצדוקים את חוקי־התורה ככתבם בלבד. כמו־כן דחו הצדוקים את האמונה בתחיית־המתים וכן את האמונה במלאכים וברוחות; ולעומת זה האמינו בבחירה החפשית, כלומר, שגורל־האדם נתון בידיו ושאין אלוהים מכריע בענייניהם של בני־האדם. השקפות אלו באו להם, ודאי, מתוך עיסוקם המתמיד בבעיות מדיניות וצבאיות, שהטביע את חותמו על הלך־רוחם והכריח אותם להביט בעיני־בשר לתוך המציאות ולהחשיב ביותר את רצון האדם ואת כושר־פעולתו (וע"ע צדוקים).

האיסיים היו כת של מתנזרים ונזירים, שישבו בחבורות במקומות שונים בארץ ושמרכזם היה, כנראה, בעין־גדי. לפי יוסף בן־מתתיהו ופילון הגיע מספרם ל4,000. מקום ראשי בתפיסת־עולמם תפסה האמונה בגזירה קדומה ובהעדר של בחירה חפשית. כמו־כן האמינו בהישארות־הנפש (וע"ע איסיים).

הכיוון הרביעי בעם — "הפילוסופיה הרביעית", כפי שהוא מכונה ע"י יוסף בן מתתיהו — התרכז בכת הקנאים. ככוח מאורגן אנו מוצאים אותם מיד אחר חיסולם של שרידי השלטון העצמי היהודי האחרונים ועם הנהגת השלטון הפרובינציאלי ביהודה. קריאתם שלא להיענות לצו הקנסוס היתה פעולתם המדינית הראשונה. במרוצת־הזמן התפתחה בין מצדדיהם שיטה רעיונית, שבמרכזה עמדה הדרישה שלא להכיר בקיסר מאחר שאלהים לבדו הוא מלך־ישראל. שלטון־האלהים יתפשט בעולם עם בואה של מלכות־המשיח, אך את בואה של מלכות־המשיח אפשר להחיש ע"י מלחמה בזרוע ברומי; לכשיהא עם ישראל מוכן לכך, יבוא אלהים לעזרתו. תורה זו מצאה לה מהלכים בשדרות הרחבות של העם, בין העניים והמדוכאים בעיר ובין האיכרים המנושלים והמנוצלים בכפר. ב"פילוסופיה הרביעית" התמזגו, איפוא, יסודות מדיניים, דתיים וחברותיים, שנתנו לתנועה זו כוח־נפץ מסוכן.

שנות־שלטונם של המשגיחים הרומיים, שבאו אחר אגריפס I, סייעו להחשתה של ההתפוצצות. הראשון שבהם היה קוספיוס פאדוס. במלחמה, שפרצה בין תושבי עבר־הירדן היהודי ובין רבת־עמון מחמת סיכסוך־גבולים, פסק לטובת רבת־עמון והוציא שלושה יהודים להורג (44). בימי פאדוס

חרבת קומראן. מדרגות, שמוליכות לבורות (או למקוות), ששימשו, כפי הנראה, את הכת של ה"מגילות הגנוזות"

נתעוררה שוב שאלת הפיקוח על בגדי הכהן הגדול. פאדוס והנציב הסורי קסיוס לונגינוס, שבא באופן מיוחד בעניין זה לירושלים, הסכימו, שמשלחת יהודית תביא את עצמותיה לפני הקיסר, ובפקודת־הקיסר נמסר הפיקוח על בגדי־הכהונה לבאי־כח הכהונה. בימי שלטונו של פאדוס אירע מעשה תודוס, שקרא לעצמו נביא והבטיח לבקוע את הירדן בראש המון חסידיו ולהעביר את אנשיו בו בחרבה. פלוגה של חיילים יצאה נגדו בפקודת פאדוס. רבים מחסידיו של תודוס נהרגו, והוא עצמו נתפס ונערף וראשו הובא לירושלים.

אחר פאדוס שימש כמשגיח טיבריוס יוליוס אלכסנדר (ע"ע), שצלב את ראשי הקנאים, יעקב ושמעון, בניו של יהודה הגלילי. בימיו היה בארץ רעב כבד. בימי שלטונו של וֶנטידיוס קומאנוס (48—52) כבר נסתמנו המהומות הרא־שונות בארץ, שנגמרו במלחמת החורבן. בשעת הקרבת־הפסח העליב חייל מן המשמר, שחנה בתחום בית־המקדש, את עבודת־הקודש. המשגיח ניסה להשקיט את הקהל, אך ההמון קיבל את פניו בגידופים עד שקומאנוס שילח בו את החיילים, שפיזרו והניסו אותו. מהומה אחרת קמה לרגל מעשה־שוד, שבוצע ע"י יהודי. שודדים התנפלו בסביבת ירושלים על אחד מעבדי־הקיסר, ונטלו ממנו את כל מה שהיה ברשותו. כעונש על כך נמסרו לבז הכפרים בקרבת מקום־השוד. בשעת מהומה זו קרע חייל רומי ספר־תורה לפני הקהל מתוך גידופים ודברי־בוז. הקהל הנרגז פנה בהמוניו אל קומאנוס לקיסריה והמשגיח דן את החייל למיתה.

תוצאות חמורות יותר היו למאורע אחר. עולי־רגל גליליים, שהלכו לירושלים לחג־הפסח, נרצחו בכפר שומרוני. קומאנוס סירב להעניש את האשמים הואיל ושוחד ע"י השומרונים. אז התנפלו יהודים בהנהגתם של שני קנאים, אלעזר ואלכ־סנדר, על השומרונים וערכו טבח בנשיהם, זקניהם וטפם והחריבו כפרים הרבה. קומאנוס יצא לקראת הקנאים והרג ושבה רבים מהם. בינתים הופיעו שתי משלחות לפני נציב סוריה אומידיוס קוואדראטוס. קוואדראטוס בא לשומרון וצלב את השומרונים, שהיו אחראים לרציחת עולי־הרגל, וכן הוציא להורג חמשה יהודים. עם זה שלח קוואדראטוס את נכבדי היהודים והשומרונים, ביחד עם קומאנוס, אל הקיסר לרומי. אגריפאס הצעיר (II), בנו של אגריפאס I, שהיה אז ברומי, עזר ליהודים והם זכו בדין. קלאודיוס ציווה להוציא להורג את נכבדי השומרונים. קומאנוס הודח ממעמדו והוגלה. לבקשתו של הכוהן הגדול יונתן, שהיה מנכבדי־היהודים, שנשלחו ע"י קוואדראטוס לרומי, נשלח ליהודה כמשגיח פֶליכס, אחיו של פאלאס, השר הכל־יכול של קלאו־דיוס. אך שנות שלטונו של משגיח זה (52—60) רק החמירו את המצב.

בימיו של פליכס הלכה מפלגת־הקנאים וחיכתה שרשים עמוקים בעם. אמנם פליכס נלחם בקנאים בחימה שפוכה. אך כשנדמה היה לו, שהצליח לבער אותם, קמו במקומם הסיקריים — חבריה של מפלגה קיצונית עוד יותר, שהש־תמשו בפגיונות קצרים מתחת למדיהם לשם רציחת יריביהם המדיניים. יונתן הכהן הגדול, שהמליץ על מינויו של פליכס כמשגיח, נרצח ע"י הסיקריים, אך רצח זה דוקה היה לרצונו של פליכס, שלא סבל את יונתן, הואיל וזה האחרון דרש ממנו לשלוט בארץ ברוח של צדק ושלום.

המהומות, שפרצו בימיו של פליכס, נגרמו גם ע"י הוזים

„יד־אבשלום" — מצבת־קבר בנחל־קדרון, ירושלים, סוף תקופת הבית השני. החלק התחתון של הקבר חצוב בסלע

דתיים, שהוליכו את העם שולל והבטיחו לו שיחרור מֵעולה של רומי. פליכס נלחם בבעלי־הזיה אלה לא פחות משנלחם בקנאים. המפורסם שבהוזים שגרמו למהומות היה יהודי מצרי, שהכריז על עצמו כעל נביא (ע"ע בן סְטָדָא), כינס סביבו המון רב במדבר ורצה לעלות על הר־הזיתים מתוך הבטחה, שיפיל את חומות־ירושלים במאמר־פיו בלבד. פליכס הרג המון רב מחסידיו, חלק מהם שבה, ואילו המצרי עצמו נעלם. אך דיכויה של תנועה זו גרם דוקה להתגברותה של המפלגה הקיצונית, שהסתלקה מהסתמכות על ניסים ודגלה באקטיוויזם צבאי. מכאן ואילך התחילו הקנאים מתנפלים על המתונים ומכריחים אותם בדם ואש לחדול ממדיניותם. המאבק בתוך העם קיבל צורה של שלטון־אימים מצד הקנ־אים, שאחת היתה מטרתם: להצית את אש המלחמה ברומי. בצד המאבק המדיני התפתח גם מאבק כלכלי, שהוסיף על התוהו ובוהו הכללי. הכהנים הגדולים גבו את מתנות־הכהנים בזרוע והיו שולחים את עבדיהם אל הגרנות לקחת מכל הבא ביד. ע"י כך נתקפחו הכהנים ההדיוטות באופן שהרבה מהם מתו ממחסור.

סימן אָפייני אחר למתיחות הכללית, ששררה בימיו של פליכס, היה הריב, שפרץ בין היהודים והנכרים בקיסריה. היהודים תבעו לעצמם יתרונות, בטענה שהעיר נוסדה ע"י מלכם של היהודים, אך הנכרים סירבו להכיר בדרישה זו. המהומות שפרצו גרמו לכך, שפליכס שלח לרומי את מנהי־גיהם של שני הצדדים כדי שיביאו את עצמותיהם לפני הקיסר. אך עוד קודם שהקיסר הכריע בדבר נקרא פליכס לחזור לרומי.

במקומו בא פּורקיוס פֶסטוס, שלא יכול היה להשתלט על המצב הפרוע, שהניח אחריו פליכס. מיד לאחר שבא פסטוס לארץ הגיעה אליה החלטת הקיסר בעניין הריב בין היהודים

והנכרים בקיסריה; הקיסר הכריע לטובתם של הנכרים, ונוסף על כך עלה ביד האחרונים להשיג פקודה מאת הקיסר, שהוציאה את יהודי־העיר מכלל האזרחים שווי־הזכויות. פקודה זו עוררה התמרמרות מרובה בתוך התושבים היהודיים של קיסריה. מאז לחשה בעיר אש־המחלוקת, וכשפרצה בקיסריה המהומה בשנת 66, היתה זו ראשיתה של מלחמת־החורבן.

על אַלבינוס (62—64), שבא אחר פסטוס, אומר יוסף בן מתתיהו, שלא היתה נבלה שלא עשה. תכלית שלטונו היתה הבצע. הוא גזל מכל הבא ליד. לכאורה נלחם אלבינוס בסיקריים, אך כל סיקרי שנתפס על־ידיו היה יכול לזכות בחופש תמורת כסף. הסיקריים מצאו עכשיו דרך חדשה לשחרר את חבריהם. הם היו חוטפים אנשים מן המתונים, סוחטים מהם כסף, ואלבינוס, שקיבל כסף זה, היה משחרר סיקריים תמורתו. כל זה גרם לכך, שגל־ההתמרדות הלך וגאה בארץ. הכהן הגדול חנניה הוסיף על המבוכה על־ידי מה שהיה שולח את אנשיו אל הגרנות ולוקח את מתנות־הכהונה בחוזק־יד. שני קרוביו של אגריפס II, קוֹזְגֶבר ושאול, הפכו לשודדים פשוטים. והגיעו הדברים לידי כך, שאנשי הכהן ישוע בן גמליאל נלחמו ברחובות־העיר באנשי ישוע בן דמנאי, שנתמנה ככהן גדול. קודם שעזב אלבינוס את הארץ ציווה לשחרר את כל השבויים חוץ מן הפושעים הפליליים, שדינם נגזר למיתה — מעשה, שעירער עוד יותר את מצב הביטחון האזרחי בארץ.

המנוול שבמשגיחים היה גֶסִיוּס פלורוס איש קלאזוֹמֶנַי (64—68), שקיבל את משרתו ע״י אשתו קלאוֹפאטרה, ידידתה של הקיסרת פּוֹפֵּיאָה סַבִינָה. הוא האיש, שהביא במתכוון את העם לקצה סבלנותו. הוא שדד וחמס בלא בושה ולעיני השמש, עד שכשל כח־הסבל וההתפרצות באה.

10. מ ל ח מ ת ־ ה ח ו ר ב ן. עילה ישירה להתפרצותה של מרידה כללית שימש השוד של אוצר בית־המקדש ע״י גסיוס פלורוס. השוד גרם למהומה גדולה ביותר וכמה אנשים התהלכו ברחובות כשהם מחזיקים סלים ומאספים נדבות בשביל פלורוס המסכן, כדי לשים אותו ללעג. כעונש על כך בא פלורוס בראש פלוגת־חיילים לירושלים ומסר חלק מן העיר לביזה, ולא שם לב לתחנוניהם של הכהן הגדול והנכבדים, שיימנע מכך. בני־אדם הרבה יוסרו בשוטים ונצלבו, ובהם גם אנשים בדרגת פרשים (אייר, 66 לסה״נ).

כתובת לכבודו של המלך אגריפאס. נמצאה בהר־חורן

למחרת דרש פלורוס, שהאזרחים יקבלו את פניהן של שתי קוֹהוֹרטות, שהתקרבו לעיר מקיסריה, וע״י כך יביאו ראיה להכנעתם. הכהנים הגדולים הניעו את העם לקיים את דבר הפרוקוראטור. אך כשהחיילים לא השיבו על ברכות־השלום, שבהן קידם העם את פניהם, נשמעו קריאות־גנאי כנגד פלורוס. אז התנפלו החיילים על העם והתחילו הודפים אותו העירה תוך רציחה בלתי־פוסקת. בתוך העיר התלקח קרב מר, והעם הצליח לנתק את הקשר בין הלשכות של בית־המקדש לאנטוניה. פלורוס נסוג מן העיר והשאיר בה קוהורטה אחת והטיל על הנכבדים את האחריות לשקט. אותה שעה היה אגריפאס המלך באלכסנדריה. כששמע על המהומות, שפרצו בירושלים, מיהר אל העיר וכינס את העם ברחָבה שלפני ארמון־החשמונאים, מקום־מגוריו של המלך. בנאום נרגש ניסה להוכיח לנאספים עד כמה חסרת תקווה היא המלחמה ברומי. העם השיב, שהוא מוכן להישמע לפקודותיו של הקיסר. הוחל בהקמת הלשכות מהריסותיהן. אך כשדרש אגריפאס, שהעם יכנע לפלורוס, גורש מן העיר בבוז ובגידופים.

בשעה שאירעו מאורעות אלה בירושלים כבשו מתקוממים אחרים את מצדה. בירושלים הוחלט על־פי הצעתו של אלעזר, בנו של חנניה הכהן הגדול, שלא להקריב עוד קרבן לשלום הקיסר. פירושה של החלטה זו היה הכרזת מלחמה על רומי. כל עמלם של היקירים לבטל את ההחלטה עלה בתוהו. נוכח סכנה זו פנו היקירים אל אגריפאס וביקשו ממנו עזרא צבאית. אגריפאס שלח להם 3,000 פרשים, ומפלגת־השלום תפסה את העיר העליונה של ירושלים. המתקוממים היו על הר־הבית ובעיר התחתונה. בקרב שנאסר נהדפו הפרשים ונסוגו מן העיר. כדי להתנקם ברודפי־השלום שרף ההמון את ארמנותיהם של חנניה הכהן הגדול וברניקי, אחותו של אגריפאס.

ימים אחדים אח״כ (אב 66) השתלטו המתקוממים על אנטוניה. חייליו של אגריפאס בארמון העליון של הורדוס לא יכלו להתגונן והסכימו לעזוב את המקום. הפלוגה הרומית נמלטה אל שלושת המגדלים: היפיקוס, פצאל ומרים. כל שאר החלקים נשרפו ע״י המתקוממים (אלול). למחר נמצא הכהן הגדול חנניה במחבואו ונרצח. הפלוגה הרומית שבמגדלים לא יכלה להחזיק מעמד ונכנעה בתנאי שיתנו לה לעזוב את העיר. אך כשהניחו החיילים את נשקם, התנפלו עליהם המתקוממים ורצחום.

בעת ובעונה אחת אירעו שחיטות של יהודים ונכרים בערים בעלות אוכלוסיה מעורבת, כגון קיסריה ובית־שאן. במקומות, שמספר הנכרים היה גדול בהם, נהרגו כל היהודים, ולעומת זה נהרגו הנכרים במקומות שהיהודים היו בהם הרוב. סוף־סוף החליט נציב־סוריה, קֶסטיוס גאלוס, לפעול לשם השלטת־הסדר. הוא יצא מאנטיוכיה בראש הלגיון השנים־עשר וכמה פלוגות מלגיונות אחרים, פרשים וחילות־עזר, ועלה על המתקוממים דרך עכו, קיסריה, אנטיפטריס, לוד, בית־חורון עד גבע, וקבע את מחנהו במרחק של חמשים סטאדיות (כ15 ק״מ) מירושלים. לאחר שהדף קסטיוס התקפה של המתקוממים התקרב לירושלים. הימים היו ימי חג־הסוכות. הביצתא, פרבר של ירושלים, נכבשה ונשרפה. אך ההתקפה על הר־הבית נהדפה וקסטיוס החליט להיסוג —

כתובת יוונית (מסוף תקופת הבית השני) של תיאודוטוס בן וטינוס הכוהן וראש־הכנסת, שהיתה קבועה בבניין, ששימש בית־כנסת ואכסניה. נתגלתה בחפירות ב„עופל", ירושלים

ודאי, מתוך הנחה, שצבאו לא הספיק כדי לכבוש את המצודה החזקה. הנסיגה נהפכה למנוסת־בהלה על־יד בית־חורון, כשהצבא הרומי הותקף ע"י היהודים מכל צד. הרומים השליכו מעליהם את החלק הגדול ביותר של ציודם, הפקירו את כלי־המשחית ונסו על נפשם. ציוד זה שימש אח"כ ליהודים לצורך מלחמתם ברומי. המנצחים חזרו לירושלים בתרועות־שמחה. ההתלהבות למלחמה היתה כללית. רק מתי־מספר חששו לעתיד ועזבו את העיר.

המתקוממים התחילו מתכוננים לקראת הבאות. בראשם עמדו עכשיו בני המעמדות העליונים, הכהנים הגדולים, החכמים. באסיפה הכללית, שנתקיימה בבית־המקדש, נבחרו המפקדים. הפיקוד על הגנת־העיר נמסר ליוסף בן גוריון והכהן הגדול חנן. אֱדום נמסרה לפיקודם של ישוע בן צפפא ואלעזר בן חנניה, שניהם ממשפחות כהנים גדולים. בראש הגליל הועמד יוסף בן מתתיהו, ההיסטוריון שלאחר מכן.

תפקידו של יוסף בן מתתיהו היה בלא ספק קשה מאוד. הוטל עליו לבצר את חבל־הארץ, שהיה צפוי להתקפה הרא־שונה של לגיונות־רומי. הלוחמים, שעמדו לרשותו, הצטיינו באומץ־לב, אך לא היו מאומנים למלחמה. יוסף מספר על מה שפעל בגליל וכיצד הכין את הגנת־הארץ. הוא הקים צבא (של 100,000 איש, לפי דבריו), ביצר את המקומות העיקריים: יָדְפַת, צִפּוֹרִי, טַרִיכֵאַי, טבריה, גוש־חלב, הר־תבור, גַמְלָא, ואירגן מועצה של 70 איש דוגמת הסנהדרין בירושלים. אך אין ספק בדבר, שלבו לא היה שלם עם התפקיד, שקיבל עליו, ועם המרד בכללו. בדבר זה חשו הגליליים ובראשם יוחנן מגוש־חלב. גם בטבריה קם לו מתנגד, יוסטוס איש טבריה, מזכירו הפרטי של אגריפאס המלך, שחיבר אח"כ ספר על מלחמת־היהודים. יוסף בן מתתיהו התגבר על הקשיים בתחבולות שונות.

בירושלים שקדו המתקוממים על ביצור העיר ועל הכ־שרתם של הלוחמים לקרבות הצפויים. כך הגיעה שנת 67. נירון הטיל את התפקיד של דיכוי־המרד על שר־הצבא המנו־סה אספסיינוס.

במשך חדשי־החורף של שנת 67 הכינו אספסיינוס וטיטוס בנו את הצבא הרומי למסע על המורדים. עוד לפני פתיחת־המסע הוזמנו הרומים על־ידי תושבי ציפּורי להיכּנס לעיר. באביב 67 יצא אספסיינוס עם צבאו, שמנה 60,000 איש לערך, מעכּו. בגבול הגליל חיכּה לו יוסף עם צבאו, אך כשהגיעה אליהם הידיעה על התקרבותם של הרומים, ברחו רוב אנשיו ממקום־המערכה בלא שחיכּו לבוא האויב. יוסף שלח ידיעה לירושלים על מצב־העניינים והוא עצמו נסוג למבצר־יָדְפַת, שאליו נמלטו רוב חייליו. אספסיינוס הלך בעקבותיו של יוסף והגיע למבצר למחרת בואו של זה. יוסף מתאר בפרטות כיצד הצליח במשך 40 יום בתחבולות־ערמה להתגבר על מאמצי־הרומים לכבוש את המבצר. אך למרות גבורתם של הנצורים נפלה העיר בתמוז 67. התושבים נרצחו או הובלו בשבי והעיר נהרסה עד היסוד. רק יוסף ועוד ארבעים מחבריו נמלטו למערה, וכשנתגלה מקום־מחבואם ע"י הרומים החליטו לאבד את עצמם לדעת. ע"י מעשה תרמית הצליח יוסף להתחמק מידי חבריו ונפל אל הרומים. כשבא אל אספסיינוס ניבא לו שעתיד הוא להיות קיסר, וע"י כך הציל את חייו.

זמן קצר אחר כיבושה של ידפת פתחה טבריה את שעריה לפני אספסיינוס. מכאן פנה צבאו לטריכיאי, שנכבשה ע"י טיטוס בהתקפת־פתע. בידי המתקוממים נשארו בגליל רק

גוש־חלב והר־תבור ובגולן העיר החשובה גמלא. גם מקומות אלה נכבשו ע״י הרומים לאחר התנגדות קצרה־ביחס.

המפלה בגליל גרמה לתסיסה בקרב המורדים, שהטילו את האשמה על המנהיגים. הקנאים רצו ליטול לידם את הנהלת־העניינים ולהדיח את המנהיגים הבלתי־יעילים. הדבר הביא לידי התפרצות־דמים בירושלים בחורף 68/69, שנסתיימה בחיסולם הגמור של המנהיגים משדרות־האזרחים ובעליית החלק הקיצוני ביותר של המורדים להנהגת־המרד.

הרוח החיה בהגנת־ירושלים היה יוחנן מגוש־חלב. הוא משך אחריו את הנוער הלוחם ואת גדודי־הקנאים, שבאו לירושלים מן הסביבה. המעשה הראשון של כת־יוחנן היה לסלק את כל אלה מן הנכבדים, שהיו חשודים בנטיות לשלום. מתוך שאיפתם של הקנאים להוציא את הכהונה הגדולה מידי היקירים, החליטו על בחירת כהן גדול חדש על־פי הגורל. הכהן הגדול, שנבחר באופן זה, היה כהן הדיוט ועם־הארץ — פנחס מֵחַבְתָּא שבסביבות ירושלים.

הנכבדים ובראשם גוריון בן יוסף, שמעון בן גמליאל, חנן בן חנן ויהושע בן גמליאל, התאמצו לשחרר את העיר משלטון־האימים של הקנאים. חנן בן חנן הלהיב את האזרחים בנאום גדול להתנגד בכוח לקנאים ולהחזיר את הסדר על כַּנו. הקנאים, שהיו מיעוט, נסוגו אל הר־הבית הפנימי והאזרחים שמו עליהם מצור. כדי להחזיק מעמד שלחו הנצורים שליחים אל יושבי־הדרום („האדומים״) וביקשו מהם עזרה בטענה, שהצד שכנגד זומם לבגוד במרידה הלאומית. האדומים באו באלפיהם לירושלים, אך מצאו את השערים נעולים. בלילה פרצה סערת ברקים ורעמים והקנאים התחמקו מהר־הבית ופתחו את השערים של חומת־העיר. האדומים חדרו לעיר ופתחו בה במעשי־רצח בעזרתם של הקנאים. מנהיגי הנכבדים והיקירים נרצחו, ביניהם הכהנים הגדולים חנן ויהושע. הקנאים ערכו גם משפטים כדי לשוות למשטרם צביון של חוק ומשפט. אחד מן הנידונים, זכריה בן ברוך, יצא זכאי, אך אחדים מן הקנאים רצחוהו תוך קריאות: „הרי לך גם פסק־דיננו״. משסיימו האדומים את מלאכת הרצח והשוד נוכחו, שרומו ע״י הקנאים, ועזבו את ירושלים. הקנאים ויוחנן מגוש־חלב בראשם שלטו עכשיו בעיר באין מפריע; בתנאים אלה השמידו את אחרוני־הנכבדים וביניהם את גוריון בן יוסף. במחנה הרומי הובעה הדעה, שיש להשתמש במהומה שבירושלים ולנסות לעלות על העיר ולכבשה. אך דעתו של אספסיינוס היתה, שמוטב לחכות עד שיכלו כוחותיהם של המורדים במלחמת־אחים, ואז אפשר יהא לכבוש את העיר בלא קושי מרובה. בינתים פנה לעבר־הירדן היהודי. באביב שנת 68 יצא אספסיינוס מקיסריה ועלה על גדרה, שביקשה חיל־מצב רומי לעצמה. אח״כ חזר לקיסריה ושלח פלוגת־רגלים של 3,000 איש ו500 פרשים בראשותו של פלקידוס לשם כיבושו של עבר־הירדן היהודי עד מכוור.

באביב יצא אספסיינוס בראש רוב צבאו מקיסריה וכבש את אנטיפטריס, לוד ויבנה. את הלגיון החמישי השאיר באמאוס ויצא לאדום. אח״כ פנה צפונה דרך שומרון ושכם והגיע עד קוֹרֵאַי (בבקעת־הירדן, דרומית לבית־שאן) ומכאן פנה שוב דרומה, ליריחו. והנה הגיעה אליו הידיעה על מותו של נירון (9 ביוני 68). אספסיינוס הפסיק את פעולות־המלחמה, חזר לקיסריה וציפה לבאות. אך המאורעות ביהודה הכריחו אותו לפעול. דמות חדשה עלתה על במת המלחמה הפנימית ביהודה, שמעון בר גיורא (ע״ע). זה האחרון אסף חיל־לוחמים גדול ועבר בדרום־הארץ. בדרכו השאיר אחריו סימנים של שוד ושרפה.

אספסיינוס יצא, איפוא, מקיסריה וכבש את גופנה, עקרבתא, בית־אל ואפרים. חברון, שהתנגדה לרומים בתוקף, נכבשה ונהרסה ע״י קֶרֶאליס. באופן זה היתה בידי הרומים כל הארץ, חוץ מירושלים, מצדה ומכוור.

בינתיים חלו שינויים מכריעים בירושלים, שהעלו את שמעון בר־גיורא למעמד של אחד משליטי־הבירה. שלטונו של יוחנן מגוש־חלב היה לזרא לרוב התושבים, והללו ראו בשמעון כוח, שעלול לסייע להם להיפטר ממנו. בעצת מתתיהו הכהן הגדול הוזמן שמעון לבוא העירה. שמעון הגיע לירושלים בניסן 69, אך לא היה בכוחו להכריע את יוחנן, ומלחמת־האחים בעיר רק החמירה והפילה קרבנות נוספים הרבה.

בינתיים הכריז טיבריוס יוליוס אלכסנדר, נציב מצרים באותם הימים, את אספסיינוס לקיסר (1.7.69), ולאחר יוֹמַיים הצטרפו להכרזה זו הלגיונות ביהודה ובסוריה. הקיסר החדש יצא לרומי ואת הנהלת־המלחמה הטיל על טיטוס.

בירושלים הלכה המהומה והחמירה מיום ליום. על שתי המפלגות של שמעון בר־גיורא ויוחנן מגוש־חלב נתווספה מפלגה שלישית — של אלעזר בן שמעון. שמעון החזיק בעיר העליונה ובחלק גדול מן העיר התחתונה, יוחנן חלש על הר־הבית ואלעזר על התחום הפנימי של בית־המקדש. המלחמה בין מפלגות אלו לא פסקה כל הזמן והשנאה בין היריבים היתה גדולה כל־כך, שלא היססו מלהשמיד אף את אוצרות־המזון שהיו בעיר כדי להזיק זה לזה. באותו זמן, בתחילת ניסן 70, הגיע טיטוס אל חומות־העיר.

צבא־המצור היה מורכב מארבעה לגיונות: החמישי, העשירי, השנים־עשר והחמישה־עשר. ראש־המטה היה טיבריוס יוליוס אלכסנדר. טיטוס סובב את החומה בראש 600 פרשים כדי לתור את סביבותיה. בסיור זה כמעט שנהרג כשהתקיפו היהודים את פרשיו. התקפה עזה נערכה גם על הלגיון העשירי בשעה שהיה עסוק בהקמת המחנה על הר־הזיתים. הלגיון התחיל להיסוג תחת מהלומותיהם של היהודים ורק התערבותו של טיטוס הצילה אותו מתבוסה.

גם באותה שעה חמורה לא פסקה המלחמה הפנימית בעיר. כשבא חג־הפסח פתח אלעזר את שערי החצר הפנימית של בית־המקדש בפני העם. יוחנן השתמש בהזדמנות זו ושלח לשם אנשים מזויינים, והללו עשו טבח ביריביו, שהופתעו ולא יכלו להתגונן. יוחנן השתלט באופן זה על בית־המקדש ומאותו רגע עד סוף־המצור היו רק שני יריבים בירושלים הנצורה, יוחנן מגוש־חלב ושמעון בר־גיורא.

רק כשנערכה ההתקפה הראשונה של הרומים על העיר (על החומה הצפונית) החליטו יוחנן ושמעון לפעול ביחד. הם כמעט הצליחו להשתלט על כלי־המשחית של הרומים והנחיתו על הלגיונות מכות קשות. אעפ״כ הצליחו הרומים לאחר חמשה־עשר יום לפרוץ פרץ בחומה ולהשתלט עליה בסערה. לאחר חמשה ימים נוספים פרצו גם את החומה השניה. היהודים התקיפו והדפו את הרומים, אך ארבעה ימים לאחר מכן השתלט טיטוס על החומה.

בעת ובעונה אחת ציוה טיטוס לחיילי ארבעת הלגיונות הצרים לשפוך ארבע סוללות, שתים נגד העיר העליונה

ושתים נגד העיר התחתונה. הגנת העיר העליונה היתה בידי שמעון. יוחנן הגן על אנטוניה.

בחודש אייר היו הסוללות מוכנות. אולם אך סיימו הרר־מים את העבודה, והנצורים התחילו בפעולות־נגד מוצלחות. יוחנן חפר מנהרה תחת שתי הסוללות ותמך אותה בקורות־עץ. כשהוצתו הקורות שקעו הסוללות ועמלם של הרומים עלה בתוהו. יומים אח״כ שרף שמעון גם את הסוללות, שהוקמו לפני העיר העליונה.

אותה שעה פקד טיטוס להקיף את כל העיר בדָיֵק. הוקמו משמרות, שלא יתחמק איש מן העיר הנצורה. הרעב עשה שמות בתושבים ויוסף בן מתתיהו מספר סיפורי־זוועה על סבלה של ירושלים באותם הימים. ניתנה פקודה להקים סוללות חדשות במקום אלו שנהרסו. העבודה היתה מייגעת ביותר, מפני שסביבות־ירושלים נחשפו מאילנות והיה הכרח להביא את העצים הדרושים ממרחק של 90 ריס. לאחר 21 יום הוקמה הסוללה. יוחנן ניסה בתמוז להתקיף ולהרוס את המבנה, אך נהדף. אֵילי־הברזל ניגחו את החומה בלא לפרוץ אותה פריצה של ממש. אך היא נתערערה מחמת הנגיחות ונפלה מאליה. המגינים הקימו עוד קודם לכן חומה שניה, באופן שההסתערות היתה קשה גם אחר נפילת־החומה. חיילים רומיים ניסו להשתלט בהתקפת־פתע על מצודת־אַנטוניה. הניסיון הראשון לא הצליח, אך בניסיון השני עלה ביד הרומים להגיע עד לחצר של בית־המקדש. אע״פ שגורשו משם הצליחו להחזיק באנטוניה, אך הרסו את המצודה מחשש שהמורדים יכבשו את המקום מחדש. טיטוס התכונן עכשיו להתקפה על בית־המקדש.

לשם כך נבנו ארבע סוללות נגד החומה החיצונית של בית־המקדש. אך חוזק החומה היה גדול כל־כך, שהאיל לא פרץ בה שום פירצה. אז ציווה טיטוס לשרוף את השערים ולפתוח ע״י כך את הדרך לחצר החיצונית. בעשרה באב ניסו הנצורים בחצר הפנימית להתקיף את הרומים פעם אחר פעם. הם נהדפו ואחד מן החיילים, שרדפו אחר הנסוגים, השליך לפיד לבית־המקדש. האש אחזה במהירות בבית. אחוזי־התרגשות מיהרו הרומים אל מקום־השריפה, הטילו בו חמרי־תבערה נוספים וכל הבית היה למאכולת־אש. טיטוס הספיק להיכנס לפני ולפנים קודם שנשרף כל הבניין.

כל מי שנמצא בתחום־המקדש נהרג. בתשובה על קרי־אתו של טיטוס ליוחנן ולשמעון שייכנעו, דרשו שני המנ־היגים יציאה חפשית, ומשנדחתה דרישה זו נמלטו אל העיר העליונה. טיטוס המשיך במצוֹר. הוא הקים סוללות חדשות בפינה הצפונית־המערבית של העיר העליונה על־יד ארמון הורדוס ובפינה הצפונית־המזרחית על־יד הכְּסִיסְטוֹס (ע״ע ירוּשלים). המלחמה לא היתה קשה, הואיל והמגינים נחלשו עד כדי כך, ששוב לא יכלו להתגונן במלוא הכוח. החומה נפרצה, והחיילים חדרו לתוך העיר והכריעו לטבח כל מי שנתקל בהם. חלק מן המגינים ניסה לפרוץ לו דרך אל מחוץ לעיר על־יד השלוֹח ונהדף, אך כמה מהם הצליחו להימלט אל המנהרות.

ירושלים נכבשה אחר מצור של חמישה חדשים. שרידי־התושבים, שנפלו בידי הרומים, נהרגו או נשלחו אל המכרות. הצעירים והחזקים נשלחו אל הזירות או נלקחו לרומי לשם השתתפות בתהלוכת־הניצחון של טיטוס. ירו־שלים נהרסה עד היסוד. רק את שלושת המגדלים של ארמון הורדוס: היפיקוס, פצאל ומרים, השאיר טיטוס כדי שיעידו על חוזק העיר ועל גוֹדל נצחונו.

אחר הניצחון נשאר הלגיון העשירי בירושלים כחיל־מצב. כל שאר הצבא הלך עם טיטוס מתחילה לקיסריה שעל חוף הים התיכון ואח״כ לקיסריה של פיליפוס. כאן הוחג הניצחון ע״י משחקי־לודרים, שבהם השתתף חלק מן השבו־יים. משם חזר לקיסריה שעל הים, ובדרכו מעיר זו לבירות ולאנטיוכיה נערכו משחקים, שבהם נלחמו השבויים זה בזה. טיטוס לקח עמו לרומי את יוחנן מגוש חלב ושמעון בר גיורא, שנפלו לידיו, ושבע מאות איש, שנבחרו למלחמה בזירה. ברומי ערכו אספסיינוס ושני בניו תהלוכת־ניצחון על „יהודה הכבושה". שמעון בר־גיורא הוצא להורג ויוחנן הושם בכלא לכל ימי־חייו. בתהלוכת־הניצחון נישאו כלי בית־המקדש.

אך ביהודה עדיין לא כבתה אש־המרד. המבצרים הרודיון, מכוור ומצדה עדיין נמצאו בידי המורדים. התפקיד לכבוש את מעוזי־המורדים האחרונים הוטל על הנציב החדש של יהודה, לוקיליוס בַּסוס. כיבוש הרודיון לא נמשך זמן מרובה. וכן נכבשה מכוור לאחר שניתן למגינים לעזוב את המבצר.

בינתים מת לוקיליוס בַּסוס ועל יורשו פלוויוס סִילְוָה הוטל לכבּוֹש את מצדה (ע״ע). בראש הגנת המבצר עמד אלעזר בן יאיר, ועמו היו כמה מאות סיקריים; ביחד עם נשיהם וילדיהם הגיע מספרם עד קרוב לאלף איש. משנפרצה חומת־המבצר נתקלו הרומים בחומת עץ ועפר חדשה, שנב־נתה ע״י המגינים. אך חומה זו הושמדה באש וכשראו המגינים, שאפסה כל תקווה מהם, שחטו בידיהם, לפי עצתו של מנהיגם, את נשיהם וילדיהם, ואח״כ הרגו זה את זה. כשנכנסו הרומים למבצר הביטו באימה מעורבת בהערצה על מעשה־הגבורה של הסיקריים. המעשה אירע בפסח שנת 73 לסה״נ ובו תמה הפרשה האחרונה של מלחמת־החורבן.

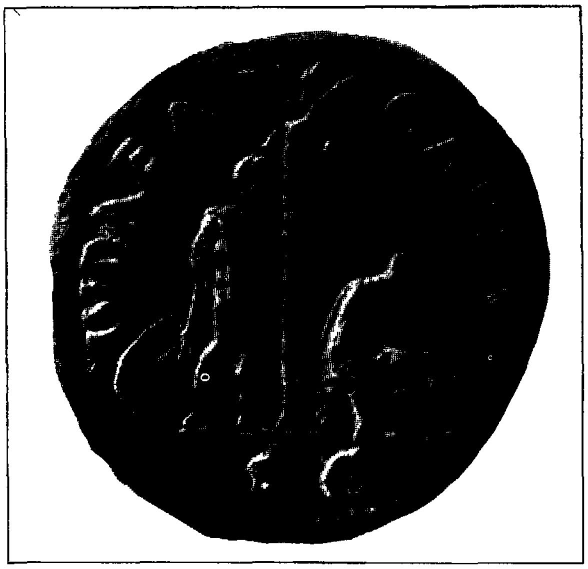
א. צ׳ריקובר, בני טוביה וסיעתם, השלח, מ״ו (תרפ״ו—תרפ״ז), 183–162; הנ״ל, היהודים והיוונים בתקופה ההל־ניסטית, תרצ״א; הנ״ל, האם היתה ירושלם „פוליס" יוונית בימי הפרוקוראטורים?, ארץ ישראל, א׳ (תשי״א), עמ׳ 104–94; הנ״ל, תולדות ירושלים בתקופת הבית השני, ספר ירושלים, תשט״ז, 251–221; א. שליט, המשטר הרומאי בא״י, 1937; הנ״ל, על כיבושי אלכסנדר ינאי במואב, ארץ ישראל, א׳ (תשי״א), 121–107; הנ״ל, חורבן ירושלים, ספר ירושלים, תשט״ז, 263–252; י. גוטמן, אלכסנדר מוק־דון בא״י, תרביץ, י״א (תרצ״ט–ת״ש), 294–271; ב. מייזלר, בית טוביה, תרביץ, י״ב (תש״ה), 123–109; י. קלוזנר, היס־טוריה של הבית השני, כרכים ב׳–ה׳, תש״ט–תשי״א; הנ״ל, ישו הנוצרי, א–ב, 1954[6]; הנ״ל, הרעיון המשיחי בישראל, א–ב, 1956[4]. L. Mendelsohn, *Senati consulta quae sunt im Josephi antiquitatibus* (*Acta societatis philologae Lipsiensis*, VI, 1876); H. Willrich, *Juden und Griechen*, 1895; id., *Urkundenfälschungen in der jüdisch-hellenistischen Literatur*, 1924; A. Büchler, *Die Tobiaden und die Oniaden*, 1899; E. R. Bevan, *The House of Seleucus*, II, 1902, 115–177; E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, I–III, 1904[3-4]; Th. Mommsen, *Judäa und die Juden* (*Römische Geschichte*, V, 487–552); A. Schlatter, *Gesch. Israels von Alexander dem Grossen bis Hadrian*, 1906; id., *Wie sprach Josephus von Gott?*, 1910; id., *Die hebräischen Namen bei Josephus*, 1913; J. Spak, *Der Bericht des Josephus über Alexander den Grossen*, 1911; W. Otto, *Herodes*, 1913; E. Norden, *Josephus u. Tacitus*, in: *Neue Jahrbücher f. das klassische Altertum*, 1913; J. Juster, *Les Juifs dans l'empire romain*, I, 1914; J. Wellhausen, *Israelitische und jüdische Geschichte*, 1921; R. Laqueur, *Der jüdische Historiker Flavius Josephus*, 1920; W. Weber, *Josephus und Vespasian*, 1921; H. Gressmann, *Die ammonitischen Tobiaden* (*Sitzungsberichte der preuss. Akademie*, 1921); J. Jeremias, *Jerusalem zur Zeit Jesu*, I–II, 1923–4; E. Meyer, *Ursprung und Anfänge*

des Christentums, II, 1925; U. Kahrstedt, *Syrische Territorien in hellenistischer Zeit*, 1926; W. Kolbe, *Beiträge zur syrischen und jüdischen Geschichte*, 1926; H. Lichtenstein, *Die Fastenrolle, HUCA*, VIII–IX (1931–32); A. Schalit, *Josephus und Justus* (*Klio*, XXVI [1932–3], 67–95); E. Bikerman, *La charte séleucide, REJ*, C (1935); id., *Un document relatif à la persécution d'Antiochos IV Épiphane*, in: *Revue de l'histoire des religions*, 1937, 188–223; id., *Institution des Séleucides*, 1938; id., *Une proclamation séleucide relative au temple de Jérusalem* (*Syria*, XXV [1946–8], 67–85); id., *Der Gott der Makkabäer*, 1951; H. Zucker, *Studien zur jüdischen Selbstverwaltung im Altertum*, 1936; V. Tscherikower, *Palestine under the Ptolemies*, in *Mizraim (Journal of Papyrology, Egyptology* etc.), IV–V (1937); I. Heinemann, *Wer veranlasste den glaubenszwang der Makkabäerzeit? MGWJ*, LXXXII, (1938), 145–172; A.H.M. Jones, *The Herods of Judaea*, 1938: M. I. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, 1941, I, 3–51, 126–187, 346–351; III, 1403, n. 149; F. M. Abel, *Histoire de la Palestine*, I–II, 1952; V. Burr, *Tiberius Julius Alexander*, 1955.

א. ש.

מחורבן הבית השני עד חלוקתה של הקיסרות הרומית. — המצב המשפטי־המדיני של הארץ אחר החורבן. חורבן הבית השני גרר שינויים מרובים במשטרה המדיני־המשפטי של א״י. הארץ, שמעכשיו נקראה עפ״ר בשם הפרובינציה „יהודה״ (Judaea), לא היתה כפופה, כמו קודם החורבן, לסוריה, אלא קיבלה מכאן ואילך מעמד של פרובינציה עצמאית והשלטון עליה נמסר למפקד הלגיון הרומי בארץ (הלגיון העשירי). שני מקומות בארץ, קיסריה ומוצא (על־יד ירושלים), קיבלו זכויות של קולוניות, ז״א שהתושבים במקומות הללו, שהיו בעלי אזרחות רומית, קיבלו את הסמכות לנהל את ענייני־המקומות. יהודי־קיסריה וכן גם היהודים בעלי־הקרקעות במוצא נשתעבדו בהחלט לבעלי האזרחות הרומית במקומות הללו. אף יפו והמקום על־יד שכם, שנקרא מכאן ואילך בשם: פְלַוִיה נֵאַפוליס, קיבלו זכויות של עיריות עצמאיות, ואף שם עברה הנהגת ענייני־המקום לידי נכרים. לקולוניה, שהוקמה במוצא שעל־יד ירושלים, ניתן ערך מדיני מיוחד: כאן יושבו חיילים רומיים לשעבר, שלאחר שסיימו את שירותם בצבא קיבלו אזרחות רומית — הם ובני־משפחותיהם —, והפיקוח על חורבות ירושלים וסביבותיה עבר ע״י כך לידי השלטונות הרומיים. — אף במצבה המשפטי של אדמת א״י היהודית בא שינוי: אדמת־הארץ הוכרזה כרכוש־הקיסרות, והמעבדים אותה נחשבו, איפוא, כבעלי זכויות מסויימות על תבואת הארץ ופירותיה (לאחר ששילמו את המיסים המגיעים לקופת־הקיסרות), אך לא על האדמה עצמה; אף שתי הקולוניות בארץ לא היו פטורות ממיסי־הקרקע וממיסים אישיים, אלא ששלטונות הקולוניות גבו מיסים אלה בעיקר מן הישוב היהודי.

אולם שינוי זה במצבה המשפטי של אדמת א״י לא חל, כפי הנראה, על כל אדמת־הארץ. על אנטיפטריס, לוד, יבנה ואמאוס מסופר, שאספסיינוס כרת ברית עם תושביהן (יוסף, מלח׳ ד׳, 443 ואילך). גם חדיד (מלח׳ ד׳, 486), גופנה, חבל עקרבה שמצפון לירושלים ובית־אל נחשבו לישובים, שנשארו נאמנים לרומי. בגליל לא גררה המלחמה שינויים בקנה־מידה גדול. ציפורי קיבלה מרצונה עוד בתחילת ימי־המלחמה חיל־מצב רומי. טבריה עברה אח״כ לצד רומי. אף בעבר־הירדן היהודי פגעה המלחמה רק במקומות מועטים.

מטבע ועליה כתובת Judaea capta (יהודה השבויה), שטבעו הקיסרים לבית פלאוויוס אחר חורבן ירושלים

שינויים דמוגראפיים, סוציאליים וכלכליים. עקבות המלחמה היו ניכרים ביותר ביהודה, שהרבה מישוביה חרבו או נידלדלו, וביחוד בירושלים, שלפי עדותו של יוסף בן מתתיהו, אי־אפשר היה אף להכיר, שהיה בה פעם ישוב (מלח׳ ז׳, 3). על חורבותיה של העיר הוקם המחנה לחיילי הלגיון העשירי, שברובו הושכן כאן. מפקד הלגיון, שהיה, כאמור, גם נציבה של יהודה, ישב, כקודם לכן, בקיסריה. לצרכי הקמת הקסרקטינים, המחסנים, בתי־המלאכה ושאר הבניינים, שהיו נחוצים למחנה, וכן גם לצרכי הובלה וייצור־נשק העסיקו, כפי שיש להניח, יהודים. יהודים היו עסוקים, כנראה, גם באספקת־מיצרכים לצבא, ויש, איפוא, לשער, שבירושלים נשאר ישוב לא גדול של יהודים, ששימש את צרכי הצבא הרומי. העליה לרגל למקום הר־הבית נמשכה, אף אם במידה מצומצמת ביותר.

גם בשאר חלקי־הארץ הורגשו התוצאות הקשות של המלחמה. מספר החללים במלחמה ובפרעות שנערכו בערים, שישובן היה מעורב, הגיע בלא ספק למאות אלפים. עשרות אלפים נמכרו לעבדים, ואין ספק בדבר, שבמשך זמן מה אחר המלחמה היה דם־יהודים נחשב להפקר, שכן המקורבים לאספסיינוס היו סבורים אף בראשית המלחמה, שמעשי־אכזריות מנוגדים לחוקי־המלחמה אינם נחשבים לפשע, אם נעשים הם ביהודים (מלח׳ ג׳, 536). בתנאים אלה מרובים

שבר־לבנה, שבו טבוע פלג־חותמת של הלגיון העשירי, שחנה בירושלים אחר חורבן הבית השני. בחותמת: [LE]G. X. F. (Legio decima fretensis), ראשי־תיבות של הלגיון

היו המקרים של קידוש־השם, שעליהם מספר יוסף בן מתתיהו (מלח׳ ב׳, 152; נגד אפיון א׳, 43). שבויים, שהובאו להריגה לתיאטראות, עונו, קודם שהוצאו להורג, מחמת סירובם לטמא את עצמם במאכלות אסורים או לחלל את קדושת־התורה. כמו־כן היו, ודאי, גם מקרים של קידוש־השם בשעה שרצו לכפות על יהודים את קיומם של המנהגים, שהיו כרוכים בפולחן־הקיסר ושנחשבו כסימן של נאמנות לרומי. לא טוב מזה היה המצב הכלכלי, מאחר שמספרם של הישובים החרבים גדול היה וכן מרובה היה מספרם של השדות, שנשׂרפו ויצאו מכלל שימוש במשך שנות־המלחמה. עבודות־הכפיה והמיסים הכבדים, שהוטלו על הישוב המדולדל, הגדישו את סאת־הפורענות. מכאן ואילך אנו שומעים על מציקים, שהשתלטו על חלקים ניכרים של אדמת א״י; הללו היו המתיישבים החדשים במוֹצא ובמקומות אחרים, וביחוד אלה שהיו ממונים על ההפקעות של אדמות־הארץ.

עמוקים ביותר היו גם השינויים, שחלו בחייה הפנימיים של האומה. השכבות של בעלי־ההון ובעלי־ההשפעה, ששלטו עד עכשיו בא״י וייצגו את האומה כלפי חוץ, נעלמו ברובן המכריע. מקום־מושבם של בני השכבות הללו היה בדרך כלל בירושלים, ועם חורבן־העיר איבדו את רכושם ומאז חיו חיי רעב ומחסור. תיאורים מזעזעים ממצב השרידים של עשירי־ירושלים הגיעו אלינו מפי עדים בני־הזמן (מכילתא לשמ׳ יט, א; ירוש׳ כתובות ל׳, א׳; כתובות ס״ז, א׳). חלק ניכר של הישוב בירושלים ומחוצה לה התפרנס מעבודת בית־המקדש ועם חורבן־המקדש איבד את מקור־פרנסתו. חלק אחר, שייצג את העם כלפי חוץ, איבד את אמונם של השלטונות הרומיים, בעוד שבעיני העם נראָה כאחד מגופי־הציבור, שהביאו לידי אסון־החורבן. משום כך אין אנו מוצאים מכאן ואילך בהנהגה הלאומית אלא את חכמי־התורה, שבמשך זמן מסויים לא היו מוכּרים ע״י השלטונות ועמידתם בראש העם באה רק מכּוח השפעתם הדתית והמוסרית בלבד.

השינויים הרוחנים. הכשלונות במלחמה והחורבן גרמו לזעזועים עמוקים גם בתחומם של החיים הדתיים והרוחנים בישראל. בדבריהם של חכמי־ישראל מאותה תקופה כמעט שאין למצוא רמז להכרה, שיש צידוק לפורענות שעברה על האומה, והיפוכו של דבר: כמה סימנים מעידים, שהפורענות גרמה לתדהמה וליאוש אף בחוגים, שהיו נאמנים לתורת־ישראל ביותר. ביטוי פיוטי־דתי להלכי־הרוח הללו ניתן בין השאר בספר עזרא ד׳, שהשתדל להוציא את בני־דורו מן המבוכה הרוחנית, שבה היו שרויים. בעל ספר עזרא ד׳ שואל מה הם החטאים, שנעשו בישראל, שעלולים היו לשמש גורם לפורענות קשה זו, שבאה על האומה; ואף אם חָטא ישראל, כלום כבדים היו חטאיו מחטאיה של רומי? ואם כך, מפני־מה עולה רומי החוטאת והפושעת כפורחת ורומסת ברגל־גאווה אותו עם דוקה, שהוא העם היחידי המאדיר את שם אלהים לעיני כל העמים? והמחבר מוסיף לשאול: מה הם דרכי השכר והעונש בעולם? מיהו הדיין ומה הן מידות־הדין בעולם? כיהודי נאמן נכון הוא מחברו של עזרא ד׳ להסיח את דעתו מן השוֹאה, שבאה על העם לשם קידוש שמו של אלהי־ישראל, אך אם עם־ישראל — שואל הוא — הולך וכלה כשהוא נרמס ברגליהם של רומי ומשרתיה הבזויים, מה יהא על שם־האלהים? אם שם העם, שקיבל עליו עוֹל תורה ומצוות, נעשה לחרפה בגויים, מי ישׂא מכאן ואילך את שם־אלהים בעולם?

תשובתו של בעל ס׳ עזרא היא ברוח האַפּוֹקאליפּטיקה הקדומה והמאוחרת, שלפיה עולם זה, שבו אנו חיים, עולם שאינו מתוקן ובן־חלוף הוא, והמאורעות שאירעו לישראל אינם אלא סימן לדבר, שעומדים אנו בפני התחדשותו של טבע־העולם, בפני בריאת עולם חדש, שבו יתוקנו כל הפגמים של העולם הזה. אולם בעולם שבו אנו חיים, מוטב לו לאדם שלא נברא משנברא. דעה זו עצמה מביעים גם חכמי ההלכה בני דור החורבן (עירובין י״ג, ב׳) — כנראה, מתוך אותם הנימוקים עצמם.

בהשפעתם של רעיונות אַפּוֹקאליפּטיים אלה נוצרו חוגים של מתנזרים מבשׂר ומיין (ב״ב ס׳, ב׳), שכמה מהם התגוררו במערות של נחל־קידרון ממזרח לירושלים או בסביבות אֵלוני־ממרא ומערת־המכפלה שבחברון, וחיכו מתוך צומות וסיגופים לקץ־הימים, שחזו אותו, כאילו עומד הוא לבוא בקרוב (עי׳ חזון ברוך הסורי).

רבן יוחנן בן זכאי ופעולתו. סימני ההתאוששות הראשונים באו מאותם המקומות, שהשתתפותם במלחמה נגד רומי לא היתה ניכרת ביותר, וביחוד מן המקומות, שעליהם מסופר, שבאו בברית עם אספסיינוס, כמו: תמנה, לוד, יבנה, עמאוס (עי׳ מלח׳ ד׳, 130; שם, 444). לעמדה מיוחדת זכתה באותם הימים יבנה, שנחשבה לעיר ראשית של חבל שלם והשתמשה לצרכי־מסחר בעיר־חוף, ששימשה לה נמל ושאף היא נקראה בשם יבנה. החבל כולו היה שייך מתקופת־הורדוס ואילך לבית־הקיסר, ובימיו של גאיוס קאליגולה עדיין היה נתון להנהלתו של אֶפּיטרוֹפּוֹס מיוחד, שהיה כפוף לקיסר עצמו. הישוב בעיר היה יהודי ברובו, ובזמנו של גאיוס קאליגולה היה ישובה הלא־יהודי נחשב למיעוט, שחדר אל העיר „בגנבה מן הסביבה״ (פילוֹן, המלאכות לגאיוס, 200).

את קביעתו של מרכז חדש ביבנה, שנועד לשמש תחליף לירושלים, מייחסת המסורת היהודית לרבן יוחנן בן זכאי. על המסיבות, שבהן נקבע מרכז זה, הגיעו לידינו מקורות, שדברי אגדה ואמת היסטוֹרית משמשים בהם בעירבּוּביה. הסיפור המובא בהם, שלפיו ניבא רבן יוחנן בן זכאי לאספסיינוס, שיוכרז בקרוב לקיסר (גטין נ״ו, א׳; אדר״נ נו״א ד׳; נו״ב ו׳ ואילך; איכ״ר א׳, ל״א), יסודו, כנראה, באגדה; שהרי כל שאר המקורות מייחסים נבואה זו ליוסף בן מתתיהו (מלח׳ ג׳, 401 ואילך; סויטוניוס, Vita Vesp. 5; Cass. Dio 66, 1). אך יש לציין, שנבואה מעין זו יוחסה גם לכהן אלילי, שמקום־פולחנו היה על הר־הכרמל (טאציטוס, Hist. IV, 78), ולפי מקור, שנתחבר במאה ה3 — גם לאפּוֹלוֹניוס מטיאַנה (עי׳ Philostratus, V. Ap. V 28). עיקרו של הסיפור המסופר על ריב״ז (גיטין נ״ו, א׳), שלפיו נמלט מירושלים בשעת־המצוֹר, נראה כמכוון אל האמת, לפי שריב״ז ודאי עלה לרגל לירושלים לחג־הפסח של שנת 70 לסה״נ והמצוֹר הרוֹמי על העיר התחיל בעונת־הפסח ממש, ושוב לא היתה, איפוא, לריב״ז אפשרות לצאת מן העיר בדרך רגילה. אך אין זה מתאים למציאות ההיסטוֹרית, שלאחר שיצא מירושלים הנצורה נפגש עם אספסיינוס, שהרי אספסיינוס עזב את הארץ כמה חדשים קודם שהתחיל המצוֹר על ירושלים, ובאחד ביולי 69 כבר הוכרז רשמית כקיסר. משאוֹ־ומתנוֹ של רבן יוחנן בן זכאי עם אספסיינוס יכול היה להתקיים קודם מצור־ירושלים — בשעה שאספסיינוס סידר את ענייני הישוב היהודי ביבנה ובסביבה (68 לסה״נ), ויש להניח, שבקשתו של ר׳ יוחנן היתה ברוח המסופר באבות דרבי נתן

(שם): „איני מבקש ממך אלא יבנה, אלך ואשנה בה לתלמידי ואקבע בה תפילה ואעשה בה כל מצוות". על הקמתה של יבנה כמרכז, שעתיד לשמש תחליף לירושלים עדיין לא יכול היה רבן יוחנן לחשוב באותה שעה. יבנה נעשתה, כנראה, מרכז כזה אחר־כך — בתוקף התנאים שנוצרו בארץ מיד אחר החורבן.

סמכותו של ריב"ז בקביעת הלכה למעשה היתה מוכרת בעם עוד קודם חורבן־הבית. המסורת מייחסת לו ביטול מי סוטה (משנ' סוטה ט', ט') וביטול עגלה ערופה (תוספתא, שם, י"ד, א'). כמו־כן נזכר ריב"ז פעם בפעם כראש המדברים בוויכוחים בענייני־הלכה עם הצדוקים (מנחות ס"ה, א'; ב"ב קט"ו, ב'; תוספתא פרה ג', ה'; משנ' ידים ד', ו'). אך חשובה ביותר היא הידיעה הנמסרת עליו, שלפיה חתם עם רבן שמעון בן גמליאל על חוזר בעניין ביעור המעשרות (מדרש תנאים לדברים כו, ג, עמ' 175—176), שנשלח לכל חבלי א"י — מה שמעיד על עמדתו הרשמית בימים שקדמו לחורבן.

עם חורבן־הבית נתעוררו כמה שאלות חשובות בתחום החיים הדתיים, שהיו טעונות פתרון דחוף, ובכללן השאלה בדבר קביעת המועדים, שהיתה תלויה בקידוש־החודש ועיבור־השנים. קודם לכן היתה ההכרעה בשאלות אלו, שהיה בהן עניין לאומה כולה, בארץ ובחוץ־לארץ, מסורה לבית־הדין הגדול בלשכת־הגזית. אך עם חורבן־הבית היה הכרח בדבר למסור הכרעה זו לסמכות אחרת כדי שלא תהיינה הקהילות השונות בא"י ובחו"ל חוגגות את החגים בזמנים שונים. אחדות מן התקנות החשובות של ריב"ז היו מכוונות, איפוא, להסדרת קידוש־החודש ועיבור־השנה מחוץ לירושלים (משנ' ר"ה, ד', ד'; שם א', ד'; ר"ה כ"א, ב'; ועי' ר"ה ל"א, ב'). מן המקורות שלפנינו (עי' ביחוד משנ' ר"ה ד', א') קשה להסיק בבירור אם לפי תקנות אלו היתה קביעת־המועדים צריכה ליעשות ביבנה דוקה או בכל מקום ששימש מושב לבית־הדין הגדול. אך נראה, שביבנה נתרכזו כמה אישים, שהיו ידועים כבעלי־השפעה בימי הבית, והללו סייעו לדבר, שליבנה ייִנתן היתרון על ערים אחרות, כמו לוד, אֶמאוס, תימנה, אֲנטיפטריס, שנמצאו בדרך כלל באותם התנאים, שבהם נמצא הישוב היהודי ביבנה. באופן מפורש נזכרים במקורות בני בתירא (ע"ע), שנזדמנו עם ריב"ז ביבנה (ר"ה כ"ט, ב'), ומבני משפחה זו הרי נמצאו כמה אישים חשובים בשירותו של אגריפס II (עי' חיי יוסף 46 ואילך, מלח' ב', 421; ועי' קדמ' י"ז, 23—27).

אין זה גם מן הנמנע, שאחדים מבאי־כוחם של השלטונות הרומיים עמדו גם אחר החורבן במגע ומשא עם ריב"ז. על כל פנים בירוש' סנהדרין (י"ט, ג'—ד') נזכר שמו של הגמון, שהתדיין עם ריב"ז בנוגע למספרה של האוכלוסיה היהודית לפי רשימות המיפקדים שבתורה. קשה להניח, שדיון זה, שלפיו חשד ההגמון הרומי במשה, שבילבל בכוונה את המספרים, שנסתכמו במיפקדים, כדי להעלים את מספרם הנכון של היהודים, לא היה אלא דיון עיוני לשם ביאורי סתירות בדברי־התורה. קרוב הדבר, שבמרכזו של דיון זה עמדו שאלות נוגעות למיפקדי־האוכלוסיה, שנעשו בימים שלאחר החורבן לשם הטלת־מיסים. שמו של אותו הגמון נזכר בצורה משובשת בנוסחאות של הירושלמי, אך יש להניח, שהכוונה היא כאן לאנטוניוס יוליינוס הנזכר כ„אפיטרופוס" על יהודה בסיפורו של יוסף על ההתייעצות, שערך טיטוס ביחס לשאלה אם יש לשרוף את בית־המקדש או להשאירו על תילו (מלח' ו', 238). אותו אנטוניוס יוליינוס היה, כנראה, מחברו של ספר על מלחמות היהודים ברומי, שבו האשים את היהודים בחורבן ארצם (ע' Minucius Felix, Oct. 33), וקרוב לוודאי, שבספר זה השתמש טאציטוס בפרקים, שבהם הוא דן על תולדות־ישראל ומלחמתם של ישראל ברומי (Tacitus, Hist. V, 1—13).

בני דורו של רבן יוחנן בן זכאי. שאר תקנותיו של ריב"ז נוגעות לנטילת־לולב, תקיעת־שופר, זמן אכילת תבואה מן הקציר החדש ושאר הלכות, שהן חסרות חשיבות חברותית־מדינית. — בכלל יש להניח, שבימים הראשונים אחר החורבן לא שימשה יבנה מקום־מושבו הקבוע של מוסד דתי או לאומי מרכזי. גם לוד, שעֲרכה כבר היה ניכר אף בפני הבית (עי' ירוש' סוכה נ"א, ד'; ירוש' סנה' כ"ה, ד'; בבלי שם ס"ז, א'), הגיעה לחשיבות מרובה אחר החורבן ולפעמים קרובות היא נזכרת כמקום, שבו נתקיימו כינוסים של חכמי־הזמן (ע"ע לוד). אף באֶמאוס נתרכזו כמה מגדולי־הדור, כמו ר' אלעזר בֶּן ערך, תלמידו הגדול ביותר של ריב"ז, ורבי נחוניה בן הקנה, אביה של אסכולה רבת־השפעה בהלכה, שרישומה היה ניכר ביותר גם בדורו של רבן גמליאל דיבנה. נראה, שאף ריב"ז עצמו לא ישב אחר החורבן תמיד ביבנה, ויש מקום להנחה, שבסוף־ימיו קבע את ישיבתו בברור־חיל (עי' סנה' ל"ב, ב'; תוספתא מעשרות ב'; ירוש' דמאי כ"ג, ב'; ירוש' מעשרות מ"ט, ד').

מבחינת הפעילות בשדה־ההלכה היה ערך מרובה בדורו של ריב"ז לשתי שיטות בפרשנות־התורה, שבשתיהן אפשר להבחין במגמה ליתן צורה מגובשת לחומר של ההלכה, הנובע מתוך דרשות הכתובים שבתורה. ביחוד ניכרת מגמה זו בדיון בשאלת המידות שהתורה נדרשת בהן, שבה נחלקו רבי נחוניה בן הקנה ונחום איש גמזו (ע"ע מדות). שיטותיהם של שני החכמים הללו הונחו ביסודן של האסכולות, שאנו מוצאים אח"כ בתקופת רבן גמליאל דיבנה — האסכולה שבראשה עמד ר' עקיבא, שהלכה בעקבות הפרשנות של נחום איש גמזו, וזו שבראשה עמד ר' ישמעאל, שהניחה ביסודה את שיטת הפרשנות של ר' נחוניה בן הקנה (תוספתא, שבועות א', ז'; בבלי, שם, כ"ו, א').

ימי נשיאותו של רבן גמליאל דיבנה. שינוי ניכר לטובה בחיי האומה בארץ בא ב96 לסה"נ — השנה, שבה נרצח דומיטיינוס. ביטול המדיניות, שעודדה מלשינויות על חשודים ביהדות כדי להטיל על חשודים אלה ענשים על השתמטות מתשלומי מס־היהודים, וחיסולה של מדיניות הרדיפות כלפי המתגיירים ברומי גררו אחריהם שינויים ביחס אל א"י היהודית, שהיה מקובל בתקופת בית־פלאוויוס. מאותה תקופה ואילך מגיעים אלינו סימני התאוששות מדיניים ניכרים בחייה של היהדות בא"י. מעכשיו התחילו חכמי־ישראל דואגים לכך, שענייני־השיפוט בארץ ירוכזו בידיהם, ולשם כך ניתן מכאן ואילך תוקף מיוחד לבית־הדין ביבנה, שהוכר בלא ערעור כבית־הדין המרכזי והעליון של היהודים בארצם. ניכרים הדברים, שהמגמה לבטל את השימוש בבתי־הדין הלא־יהודיים בארץ הצליחה, ומכאן מובנת חוות־דעתם של חכמי־הדור (ר' טרפון, ר' אלעזר בן עזריה), שבתי־הדין הלא־יהודיים חסרים כל סמכות משפטית גם כשדיניהם הם כדיני־ישראל (גטין פ"ח, ב'; מכילתא לשמ' כ"א, א').

על המגע עם השלטונות הרומיים לשם שיפור התנאים בארץ באותה תקופה הגיעו אלינו ידיעות משני סוגים. ידיעה סתמית אחת מספרת, שרבן גמליאל יצא פעם מן הארץ „לטול רשות מהגמון בסוריא" (עדיות ז׳, ז׳). ידיעות מסוג אחר מספרות על ר"ג, שיצא לרומי בלוויתם של ר׳ יהושע בן חנניה, ר׳ אלעזר בן עזריה ור׳ עקיבא (משנ׳ מע"ש ה׳, ט׳; ספרי דברים מ"ג; תוספתא יו"ט ב׳, ג׳; ירוש׳ סנה׳ כ"ה, ד׳). ייתכן, שהידיעות שלפנינו דנות — כדעתם של כמה חוקרים — בביקורים ברומי, שחזרו ונשנו. על כל פנים נראה, שחכמי־ישראל שהו ברומי במשך זמן ניכר, ועל כך מעידה הידיעה, שדרשו בבתי־הכנסת ברומי (עי׳ שמות רבה ל׳, ט׳). כדוגמת מה שמצאנו בתקופות שקדמו לחורבן־הבית, יש להניח שאף עכשיו השתדלה היהדות הרומית להשפיע על השלטון הרומי המרכזי, שיתייחס בחיוב אל הבקשות והתביעות, שבשמן באו באי־כוחם של יהודי־הארץ לרומי. כמו־כן מתקבל הדבר על הדעת, שהימים שבהם יצק הסנאט מטבע לזכר ביטול העלילות בעניין מס־היהודים ושבהם אף הוכרז על חיסולה של מדיניות הרדיפות כלפי המתגיירים, היו נוחים ביותר להשגת הנחות ושיפורים במעמדם של היהודים. יש, איפוא, להניח בוודאות, שכמה מן התביעות לסידור אוטונומי של חיי היהודים בארץ באו באותו זמן על סיפוקן, ובכללן — ההכרה הרשמית ביבנה ובבתי־הדין שלה כבית־דין מרכזי, ההכרה הרשמית בנשיאותו של ר"ג, וההכרה בזכויות אוטונומיות אחרות של היהדות בא"י בתחום הדתי והחברותי־המדיני.

כינוסו של חומר־ההלכה. אבל עיקר חשיבותה של יבנה באותה תקופה היה במה ששימשה מרכז לפעילות רוחנית פנימית. פעילות זו באה לידי ביטוי במאמץ שיטתי ורבצדדי בכינוסו של חומר־ההלכה מן הדורות הקודמים ובסידורו ועריכתו הסופית של חומר זה, באופן שיוכל לשמש את צרכי־העם. הבעיות, שהיו כרוכות בפעולות אלו, שימשו נושאים לחילוקי־דעות מרובים. היו חכמים, שביקשו לסמוך בעיקר על החומר, שהגיע מן התקופות הקודמות, ועל יסודו נתכוונו לקבוע הלכה למעשה, ואילו חכמים אחרים ביקשו לבדוק את מהימנותו של חומר זה ע"י גביית עדויות מפי חכמי־הדור. היו גם חילוקי־דעות בשאלת ההכרעה בין עמדתו של בית־הילל ועמדתו של בית־שמאי בנוגע לפסקי־ההלכה בעניינים הרבה. כמו־כן נידונו שאלות עיוניות מרובות, שהיו תלויות בכמה וכמה גורמים, כגון שאלת קידוש־החודש וקביעתם של מועדי־החגים; שאלות, שהיו קשורות בקיום המצוות התלויות בארץ, כמו מעשרות ושביעית; שאלות על היחס לכיתות השונות, שמספר חבריהן גדל בארץ, כמו הנוצרים ובני כיתות אחרות; שאלות על היחס לשכנים בקביעת דיני־ההתגיירות. כל השאלות הללו היו טעונות בירור יסודי, וצריך היה שהתשובה עליהן תינתן ע"י מוסדות, שסמכותם היתה למעלה מכל ספק. צרכים אלה נתמלאו ביבנה של אותו דור, שקם אחר ריב"ז.

עליית סמכותה הרוחנית־המדינית של הנשיאות. האדם, שפעל יותר מכל שאר בני־זמנו ליצירתו של מרכז רוחני־מדיני לאומה — מרכז, שנקבע ביבנה —, היה רבן גמליאל, מצאצאיו של הילל הזקן. נראה, שזמן לא מרובה אחר ירידתו של בית־פלאוויוס הוכר כנשיא מטעם השלטונות הרומיים, ובתקפה של הכרה זו, וגם בזכות מוצאו מבית־הילל, קיבל עליו להיות דן יחידי בעניינים, שתפסו מקום מרכזי בחייה של האומה. לאחר חילוקי־דעות מרובים הסכימו סוף־סוף חכמי־דורו להכיר בסמכותו המוחלטת להכריע בכל השאלות הנוגעות לעיבורי־שנים ולקביעת זמניהם של החגים בכל תחומי העולם היהודי — בא"י ובתפוצות־הגולה. גם בשאלות מרכזיות אחרות הראה רבן גמליאל את תוקף השפעתו ושלטונו, ואע"פ שפעם אחת עלה ביד חכמי־זמנו להורידו מנשיאותו, מפני שראו בהתנהגותו משום נטילת שררה יתרה לעצמו, מצאו לנכון להחזירו לנשיאות, אלא ששיתפו עמו במילוי תפקידו את ר׳ אלעזר בן עזריה, שייחדו לו סמכות מצומצמת מזו של רבן גמליאל (ברכות כ"ז, ב׳ — כ"ח, א׳). האגדה המאוחרת לא ראתה שום פגם בתקיפות, שהראה ר"ג כנשיא, ואף בשעה שגיסו, רבי אליעזר בן הורקנוס, נתנדה משום סירובו להסכים לחבריו בעניין הנוגע להלכות טומאה וטהרה, שמה האגדה בפי ר"ג את הדברים: „ריבונו של עולם! גלוי וידוע לפניך, שלא לכבודי עשיתי ולא לכבוד בית אבא עשיתי, אלא לכבודך, שלא יַרבּו מחלוקת בישראל" (ב"מ נ"ט, ב׳). מטרה זו, שלא תרבינה מחלוקות בישראל, היתה לעיניהם של חכמי־הדור גם בשעה שהחליטו, שבחילוקי־הדעות בין בית־שמאי ובית־הילל (ע"ע) יש להכריע כדעת בית־הילל (עירובין י"ג, ב׳, שם ו׳ ב׳—ז׳, א׳; ירוש׳ ברכות ג׳, ב׳). להכרעה זו היה אז ערך מרובה, לפי שתלמידי בית־שמאי לא היו מועטים באותו זמן והשפעתם היתה ניכרת. היו בהם גם כאלה, שהיו ידועים בחריפותם ובגדולתם בתורה, כמו יונתן בן הרכינס, שחכמי־זמנו התייחסו אליו בכבוד מרובה. אולם בתנאי־החיים של אותם הימים היה קיים חשש מבוסס, שחילוקי־הדעות בין שתי אסכולות אלו עלולים לעשות את התורה לשתי תורות, והמוסד המרכזי ביבנה החליט לקבוע הלכה כבית־הילל. בפועל נמצאו במשך זמן ניכר אף לאחר שנקבעה ההלכה כבית־הילל כמה חוגים, שנטו לבית־שמאי ונהגו על־פי הכרעותיו. ורק המגמה הגלויה להשליט אחדות בעניינים הנוגעים להלכה ולמעשה וגם השפעתו של הנשיא מבית־הילל גרמו, שתורת בית־הילל נתקבלה סוף־סוף בשלמות ולא היה מי שיערער עליה.

סמכותו של ר"ג לא נצטמצמה בקביעת ההלכה מבחינה מוסרית־רוחנית בלבד. היה לו גם התוקף להוציא לפועל את תקנותיו והוראותיו. בשאלת קדושתם של הבכורות נקבעה בימי ר"ג משרה מיוחדת של מומחה לראיית בכורות, שהיה קובע איזה מום מפקיע את הבכור מקדושתו (משנ׳ בכורות ד׳, ה׳). ר"ג קבע גם משרות מיוחדות בשכר בהנהלתה של הישיבה המרכזית ביבנה (ספרי דברים ט"ז). והיה גם מעשה, שהדיח ממעמדו ראש של עיר ביהודה (הכוונה, כנראה, לגזר), שלא נשמע להוראותיו בדיני עדות־החודש (ר"ה כ"ב, א׳; ירוש׳ שם נ"ז, ב׳).

בית־הדין הגדול והישיבה המרכזית. מקור סמכותו החוקית של הנשיא בימי ר"ג לא היה במוצאו מבית־הילל ולא בתוקף השלטון שניתן לו מטעם רומי, אלא במוסדות הרוחנים־המשפטיים העליונים של האומה, שנתגבשו אחר ירידתו של בית־פלאוויוס. אלה היו הישיבה המרכזית ביבנה ובית־הדין הגדול שעל־ידה. הישיבה המרכזית עסקה בעיבודו של חומר־ההלכה ובבירור השיטות לקביעתם של פסקי־ההלכה. בית־הדין הגדול היה מוסמך להכריז על ההלכות הפסוקות ולהוציאן לפועל, וכן היה מוסמך למַנות את הנשיא וגם להורידו מגדולתו. הורדתו הזמנית של ר"ג

מנשיאותו באה בתוקף החלטה של בית־הדין הגדול, ובתוקף החלטה של אותו מוסד עליון נצטמצמה בחלקה סמכותו של הנשיא ונמסרה לר' אלעזר בן עזריה. לבית־הדין הגדול היתה גם הסמכות למנות דיינים. ואע"פ שבני־הישוב בארץ נוהגים היו לפנות גם לבית־דין של בוררים, שלא היו מוסמכים מטעם בית־הדין הגדול, ולבתי־דין אחרים מסוגים שונים, מרובות היו זכויותיו של מומחה (=דיין מוסמך) מזכויותיהם של דיינים, שהיו חסרים סמכות רשמית מטעם בית־הדין הגדול (ספרי דברים י"ז; שם קמ"ד; שם רפ"ו; בכורות ד', ד'). — כמה סימנים מעידים, שבמשך התקופה הנדונה נקבעו כינויי־כבוד מיוחדים למוסמכים מטעם בית־הדין הגדול. לנשיא נתייחד הכינוי „רבן", למוסמך לשַמש כדיין וכחבר בית־הדין הגדול נתייחד הכינוי „רבי", ולחכמי־הדור, שהוסמכו לצרכי ארצות־הגולה, נתייחד הכינוי „רב" (עי' ערוך, ערך אביי).

פעולתם החינוכית־המשפטית של המוסדות המרכזיים ביבנה על המוני־העם היתה מתנהלת בעיקר בשתי צורות: ע"י התשובות, שהיו משיבים על השאלות בענפי־ההלכה השונים, שהיו מובאות לפניהם מישובי־הארץ השונים, וע"י המסעות, שהנשיא היה עורך בלויתם של גדולי־החכמים בערי־הארץ השונות. הידיעות שנשתמרו במקורות בדבר שאלות, שהובאו בפני חכמי־יבנה מטבעון, בית־ירח, ציפורי (תוספתא נדה ד', ג'—ד'; תוספתא כלאים א', ד'; תוספתא שבת ט"ז, ח') ואפילו מעציון גבר (עסיא; עי' תוספתא חולין ג', י'; תוספתא פרה ו', ד'; תוספתא מקואות ד', ה) מעידות, שסמכותה של יבנה היתה מוכרת בכל הארץ. הידיעות שנשתמרו על ערים בחוץ־לארץ, שפנו ליבנה (תוספתא עירובין ו'), ועל חכמי־יבנה, שפנו ליהודי־רומי והתרו בהם, שינהגו בעריכת הסדר של פסח בהתאם לדעתם של רוב חכמי־יבנה (תוספתא יו"ט ב', ט"ו; פסחים נ"ג, א'), מעידות, שיבנה ראתה את עצמה באותם הימים כממלאת את מקומו של בית־הדין הגדול בלשכת־הגזית. — את רבן גמליאל ובני־לויתו אנו מוצאים באכזיב (תוספתא תרומות ב', י"ג), בעכו (ע"ז ג', ד'), באשקלון (תוספתא מקואות ו', ג'), בכפר עותנאי (גטין א', ה'), בטבריה (עירובין י', י'), ביריחו (תוספתא ברכות ד', י"ב), בלוד (תוספתא פסחים י', י"ב), „בעיירות של כותים שעל־יד הירדן" (תוספתא דמאי ה', כ"ד). בדומה לרשימת המקומות, שפנו ליבנה, כך כוללת אף רשימת מקומות־ביקוריהם של רבן גמליאל והחכמים את רוב חבליה של א"י.

מכללם של דברי־המקורות שלפנינו אנו למדים, שהעם ברובו המכריע היה נזהר באותה תקופה בקיומן של מצוות־התורה, ותפקידם של המוסדות ביבנה לא היה אלא לתָאֵם את פסקיהם עם מנהגי־המקום ולהקפיד על כך, שחכמי־ההלכה לא יפלגו את העם בשיטות השונות בהלכה, שנוצרו בישיבות השונות, שהיו קיימות בארץ. מתוך כך נבעה גם החלטת־הנידוי, שנתקבלה כלפי רבי אליעזר בן הורקנוס על שסירב להיכנע לדעת הרוב של ישיבת־יבנה המרכזית. להווי של קיום־המצוות, שהיה מושרש בעם, אָפייני הוא מַה שבני־עכו מצאו לאפשר לעורר את תשומת־לבו של הנשיא רבן גמליאל, בשעה שביקר בעירם, שלא היה נזהר בדברים (הכוונה לישיבה על ספסל של עכו"ם בשבת), שבני־המקום היו נוהגים בהם איסור. ואע"פ שלבו של ר"ג לא היה שלם עם איסור זה, לא מצא לנכון לבטלו ואף קיבלו עליו (תוספתא מו"ק ב', ט"ו). — סיפור דומה לזה מסופר גם על ביקורו של ר"ג באשקלון (תוספתא מקואות ו', ג').

המשא־ומתן עם ארצות־הגולה. כמו בתקופות הקודמות, כך היה קיים אף בתקופה זו מגע־ומשא נמרץ למדי בין היהדות בא"י ובין תפוצות־הגולה. ביחוד מרובות הן הידיעות על מסעותיו של ר' עקיבא בארצות־הגולה השונות. כמה מן הידיעות על מסעות אלה נוגעות בלא ספק לתקופה, שקדמה למלחמותיו של טריינוס בפרתים (114—117 לסה"נ), שהרי אחר מלחמות אלו של טריינוס לא נשארו יהודים באפריקי (=אפריקה הצפונית, קירֵנֵי), הנמנית עם המקומות שבהם ביקר ר' עקיבא (ר"ה כ"ו, א'). בדומה לזה נערך גם ביקורו במדי ובנהרדעא בלא ספק, בהתאם למסופר במקור שלפנינו, קודם מלחמותיו של טריינוס באותו איזור (תענית י"א, ב'; ע"ז ל"ד, א'; שם, ל"ט, א'; ב"ר ל"ג, ה'; משנ' יבמות ט"ז, ז'). ביקורים אלה נערכו עפ"ר, כמו בתקופת־הבית, כדי להודיע על קביעת־המועדים, ולפעמים — לצרכי־מגביות. בין העומדים בראשן של המגביות הללו נזכרים במקום אחד ר' יהושע, ר' אלעזר ור' עקיבא — שלושת החכמים, שהיו קרובים ביותר לנשיא (ירוש' הוריות מ"ח, א'; ויק"ר ד', ד'; דברים רבה ד', ח'), ובמקום אחר: ר' עקיבא בלוויַת אחד מן החכמים (ירוש' פסחים ל"א, ב').

תקנת התפילה. בין התקנות, שנקבעו ע"י חכמי־הדור לפי הוראותיו המפורשות של רבן גמליאל, יש לציין ביחוד את קביעתה של תפילת שמונה־עשרה. תפילה זו היתה ידועה גם קודם לכן והיתה נהוגה גם בפני הבית, אלא שלא היתה לה צורה של קבע, וספק הוא, אם היתה מקובלת על כל העם. תקנת רבן גמליאל ייחדה, כנראה, לתפילה זו מעין ערך לאומי כללי, ומכאן ואילך נתקבלה כתחליף לעבודת בית־המקדש (ברכות כ"ח, ב'—כ"ט, א'; מגילה י"ז, ב').

היחס לנצרות. בתקופה זו בא גם הפילוג הבולט הראשון בין היהדות והנצרות. בראשית ימיה של הנצרות לא התייחסו חכמי־התורה בשלילה גמורה לכת זו, ונאמנת עלינו העדות של בעל „מעשי־השליחים", שרבן גמליאל הזקן בשעתו וחכמי־הפרושים בסוף שנות ה50, בתקופה שבה הובא שאול הטרסי לדין לפני הסנהדרין, היו מוצאים לאפשר לצדד בזכותם של הנוצרים (מעשי־השליחים ה', ל"ד ואילך; שם, כ"ג, ט'). גם העובדה, שיעקב (ע"ע), אחי ישו, יכול היה לעמוד בראש עדתו בירושלים עד שנת ה63 בלא שהופרע בעבודתו, וכן העובדה, שהמתתו ע"י בית־דין של צדוקים היתה למורת־רוחם של הפרושים, מעידות, שבעדת הנוצרים הראשונים לא מצאו חכמי־התורה פגם. אך בעשרות־השנים הראשונות אחר החורבן בא שינוי ביחס אל הנוצרים. בניגוד לעדה הנוצרית של סוף ימי הבית, שהיתה מַקפדת על שמירתן של מצוות־התורה והיתה נאמנת לבית־המקדש ולעבודת בית־המקדש, וכנראה, גם למוסדות הרוחנים המרכזיים של האומה, התחילו עכשיו הנוצרים, שישבו אחר החורבן בירושלים ובשאר ערי־הארץ, להתייחס בזילזול לצרת־האומה ולאסון־החורבן וכן לתקוותיו של רוב האומה לעתיד הקרוב והרחוק. את הפסוק בישעיהו (ח, יד): „והיה למקדש ולאבן נגף ולצור מכשול לשני בתי ישראל" ביארו הנוצרים שישבו בא"י על בית־שמאי ובית־הילל, שראו בהם את האשמים לחורבן על שדחו את הנצרות (ע' היאֶרונימוס לישעיהו ח, יד). אין ספק בדבר, שבשאלת הקמתו של בית־המקדש

מחרבותיו וכן גם בשאלות חיוניות אחרות, שהיו נוגעות לעתידה של האומה, נקטו עכשיו הנוצרים, שישבו בארץ, עמדה שנראתה כבגידה בעיני רוב האומה.

הד לשנאה העמוקה, שרחשו יהודי־הארץ לנוצרים בני־זמנם, אנו מוצאים בדבריהם של כמה מחכמי־הדור. את רבי טרפון אנו מוצאים כשהוא מכריז בשבועה, שאם יזדמנו ספרי־מינים לידו ישרוף אותם, אף אם שם ה׳ יהיה נזכר בהם. והוא מוסיף: „שאפילו הרודף רודף אחרי — נכנסתי לבית עבודה זרה ולא נכנסתי לבתיהן. שעובדי עבודה זרה אין מכירין אותו וכופרין בו והללו מכירין וכופרין בו" (תו־ספתא שבת, י״ג [י״ד], ה׳). בן אותו הדור, ר׳ ישמעאל, קבע, שספרי־המינים מטילים איבה בין ישראל לאביהם שבשמים „ועליהן הכתוב אומר: הלוא משנאיך, ה׳, אשנא ובמתקוממיך אתקוטט, תכלית שנאה שנאתים, לאויבים היו לי" (תה׳ קלט, כא—כב [תוספתא, שם]). במקור אחר, שהוא מאותו הזמן, נאמר: „שחיטת המין — לעכו״ם ופיתן פת עכו״ם ויינן — יין נסך... ואין נושאין מהם ואין נותנים להם. אין מלמדים את בניהם אומנות ואין מתרפאין מהם" (תוספתא חולין ב׳). ר׳ ישמעאל, שהתיר לעבוד עבודה זרה כדי להינצל ממוות, אסר לחולה, שחייו היו בסכנה, להשתמש בלחשים, ששמו של „ישוע בן פנטרא" נזכר בהם (תוספתא חולין, שם; ירוש׳ ע״ז מ׳, ד׳—מ״א, א׳).

בתנאים אלה מובן הדבר, שחכמי־יבנה ראו צורך בהקמת חַיִץ בין האומה ובין הנוצרים, ולשם כך השתמשו בתפילת שמונה־עשרה, שמעכשיו ניתנה לה צורה של קביעות: מעין תחליף להקרבת התמיד בבית־המקדש, ובין ברכת „השיבה שופטינו כבראשונה" וברכת „על גרי־הצדק יהמו רחמיך" קבעו תפילה נוספת: „למשומדים אל תהי תקוה, הנצרים והמינים כרגע יאבדו". תפילה זו הרחיקה את הנוצרים מבתי־הכנסת והוציאה אותם מכלל ישראל.

השפעתו של פולמוס־טריינוס. התקופה של עבודת־בניין וימי־שלווה ביהודה, שנמשכה מתחילת שנת ה96 עד קרוב לסופה של שנת 115, נפסקה באופן פתאומי ע״י מלחמות־הדמים, שפרצו בין היוונים והיהודים באלכסנ־דריה של מצרים. אע״פ שמלחמה זו בין היהודים והיוונים נסתיימה, כנראה, באמצע אוקטובר 115, פרצו מיד אחריה בקי־רני, בכל רחבי מצרים, בקפריסין, במסופוטאמיה, וכנראה, גם בסוריה, מלחמות אכזריות בין היוונים והרומים, מצד אחד, והיהודים ובעלי־בריתם מבני־המקום, מצד שני. מלחמות אלו, שנמשכו גם ב118, נסתיימו בכליונם הגמור של ישובי־ישראל בחבלי־מצרים השונים, פרט לאלכסנדריה, בהשמדתם של יהודי קירני וקפריסין ובמעשי־טבח בישובי־ישראל שבמסופוטאמיה. לשואה זו, שבאה על ישובי־ישראל, שהיו מושרשים במשך מאות־שנים בתפוצות־הגולה המזרחיות, היו תוצאות חמורות גם לגבי הישוב היהודי בא״י. על־ידי ההשמדה של קיבוצים יהודיים שלמים וחורבנן של קהילות הרבה בקיבוצים אחרים ניטלו מן היהדות בא״י מקורות של השפעה רוחנית וסיוע חמרי בקנה־מידה גדול. אך נוסף על התרופפות כוחה הכללי של האומה, שבאה מתוך כריתה זו של אברים חיים מגופה, נשקפה סכנה חמורה אף ליהדות הא״י עצמה מן המדיניות, שנקט טריינוס בסוף ימיו. כתגמול למפקדו לוסיוס קיטוס, שהצטיין בהשמדת המוני־יהודים במסופוטאמיה, מינה טריינוס מפקד זה לנציב על יהודה, וכוונתו המפורשת של מינוי זה היתה להתנקם ביהודה על מרידות היהודים באפריקה הצפונית ובקפריסין, בשעה שטר־יינוס היה עסוק במלחמותיו בפרתיה.

על יסוד המקורות שבידינו אין לדון בבירור, אם הספיק לוסיוס קיטוס להגיע ליהודה. מותו של טריינוס אירע ב9 באוגוסט 117 ולוסיוס קיטוס נהרג בפקודת הדריינוס בי״ב באדר 118. ולפי שאין להניח, שקיטוס הגיע מיד אחר מותו של טריינוס לחבל־נציבותו החדש, ייתכן ששהה זמן מה במסופוטאמיה ובסוריה וליהודה לא הספיק אף להגיע. אולם הידיעה שבמשנה: „בפולמוס של קיטוס גזרו על עטרות כלות ושלא ילמד אדם את בנו יוונית" (סוטה ט׳, י״ד) מַרְאָה, שמלחמת־קיטוס בבבל עשתה רושם עמוק גם ביהודה. בעל סדר עולם רבה (ל׳) אף מצא לנכון למנות: „מפולמוס של אספסיינוס עד פולמוס של קיטוס". — הסיפורים, שאנו מוצאים במקורות התלמודיים על פַּפּוּס ולוליינוס, שהוצאו להורג ע״י טריינוס וניצלו ברגע האחרון, מתכוונים בלא ספק לקיטוס. אבל מאורע זה אירע, כנראה, בסוריה ולא בא״י (עי׳ ספרא לויק׳ כו, יט; קה״ר ג׳, י״ז; שמחות ח׳; תענית י״ח, ב׳; מכילתא דרשב״י לשמות כא, יג).

התקוות שנתעוררו בראשית ימיו של הדריינוס. עם עלייתו של הדריינוס לשלטון (11.8.117 לסה״נ) בא שינוי מהפכני במדיניותה של רומי. לא זו בלבד שהדריינוס הפסיק את המלחמה בפרתיה, אלא אף הכריז על ביטול כל קווי־המדיניות של רומי, שנסתמנו בפעולותיו של טריינוס משהת־חיל בהכנותיו למלחמה בפרתיה ואילך. בשניים ממעשיו של הדריינוס אפשר היה אף לראות משום ניסיון לשפר במידת־האפשר את היחסים בין רומי והיהודים, שנתקלקלו ביותר בסוף ימיו של טריינוס. הדריינוס המשיך כמובן בפעולות לשם חיסול סימני־ההתמרדות האחרונים של יהדות־התפוצות נגד רומי, אך כשהוגשו לפניו תלונות בשאלת המלחמה, שפרצה ב115 בין היהודים והיוונים באלכסנדריה של מצרים, הכריע בפסק־דינו לטובת היהודים. גם רציחתו של לוסיוס קיטוס עם שאר גדולי המצביאים של טריינוס — רציחה, שבוצעה בלא ספק ביזמתו של הדריינוס בהתאם למטרות, שקבע למדיניותו הכללית — נתקבלה ע״י היהדות בא״י כסימן לחיסול המדיניות האנטי־יהודית, שנקט טריינוס בסוף ימיו. ההכרזה על כוונתו של הקיסר להתחיל בפעולות בניין והקמת־הריסות בכל חלקי האימפריה הרומית עוררה בלא ספק בליבותיהם של היהודים את התקווה להקמתה של ירו־שלים מחורבותיה. אף אין זה מן הנמנע, שהדריינוס נתן הבטחות אלו ועל המסיבות, שבהן ניתנו, אין ברשותנו כל שמוצא את אישורו בכמה מקורות, אע״פ שעל צורתן של הבטחות אלו ועל המסיבות, שבהן ניתנו, אין ברשותנו כל ידיעה שהיא (עי׳ איגרת בר נבא ט״ז, ג׳—ד׳; אפיפניוס De mens. et pond. c. 14; בראש׳ רבה ס״ד; תוספתא עדיות ג׳).

מגמת ההלניות במדיניות של הדריינוס. אך תקוות אלו הוכזבו עד מהרה משנקבעו בבירור קווי־מדיניותו של הדריינוס. מדיניות זו היתה מכוונת להשליט באימפריה — וביחוד בחלקיה המזרחיים, שכללו את מרכזי־התרבות באותו זמן — את ההשקפות וסיגנון־החיים של ההלניות האוניוור־סאלית המאוחרת. מבחינה חיצונית נתבטאה מדיניות זו בהקמת בניינים ומצבות־זיכרון, ומבחינה פנימית — חברו־תית־משפטית — בנטיה, שנתגלתה פה ושם, למתן צורה הומאנית לחוקי־העבדות ולחוקים שהכבידו על הישוב

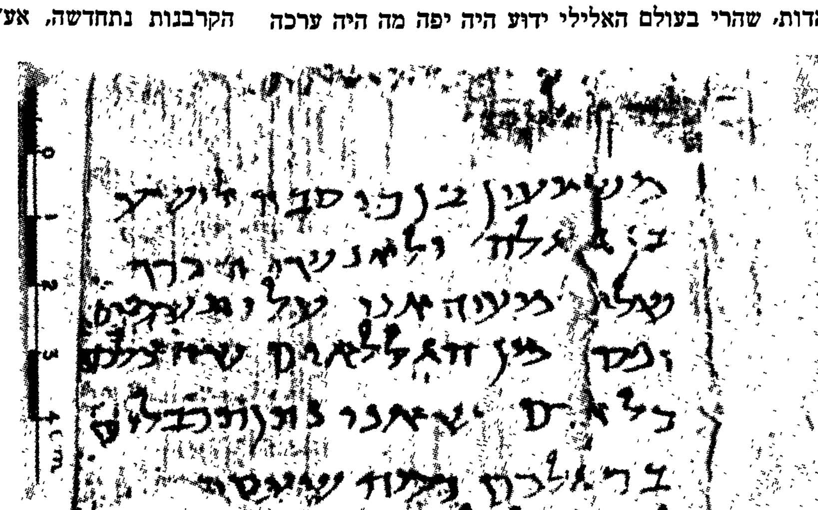
בתחומי־חיים אחרים. אולם אף כמה מן החוקים, שנחקקו בימי הדריינוס ושאפשר לראות בהם נטיה להומאניות, לא באו בעיקרו של דבר אלא כדי לרופף את השפעתם של אותם היסודות, שהיו מעורריהן של המרידות בימי־טריינוס האחרונים. סימנים לכך אנו מוצאים ביחוד באפריקה הצפונית. אף הצו על ביטול קרבנות־אדם בסַלאמיס של קפריסין — שהיתה קן של התקוממות לרומי בסוף ימיו של טריינוס —, אע״פ שהוא נמנה עם החוקים ההומאניים, שנחקקו בימי הדריינוס הראשונים, היה מכוון בפועל נגד הישוב הכנעני במקום, וקשה שלא לראות בו פעולה מיוחדת להרמת קרנם של היוונים, תושביה של אותה עיר, שקרבנותיהם במלחמה בסוף ימיו של טריינוס היו מרובים.

איסור־המילה. גם איסור־המילה, או הכללתו של איסור־המילה בסעיפי. החוק, שהטיל ענשים קשים על הסירוס ושכבר נקבע בימיו של דומיטיינוס, בא ל ה ל כ ה מטעמים הומאניים. אך על הגורמים, שהביאו לידי איסור זה ל מ ע ש ה, יכולים אנו לדון רק בדרך השערה. אין ספק בדבר, שהישוב הלא־יהודי בא״י, שהיה מושפע זה מזמן מן ההלניות מבחינת צורתה החיצונית, קיבל ברצון את המדיניות ההלנית כביכול של הדריינוס. נוסף על כך היו תקומת־ישראל והקמתה של ירושלים מהריסותיה כעיר יהודית בניגוד למגמות ההשתלטות של בני ערי־החוף וערי־הדקאפוליס האליליים על הישוב היהודי בארץ. לבנייתה של ירושלים, שהיהודים, כנראה, התחילו בה בתמיכתו החמרית של עקילס הגר (אפיפניוס, שם), התנגדו בלא ספק גם צאצאיהם של הוֶטֶראנים, שהתיישבו מיד אחר החורבן במוצא והתפרנסו על חשבונם של האיכרים היהודיים במוצא עצמה ובסביבה. אם פירסומו של איסור־המילה בא בהשפעתם של אלה או בהשפעתם של גורמים אחרים, ודאי, שהיה מכוון לפגוע באחד מעיקריי היהדות, שהרי בעולם האלילי ידוע היה יפה מה היה ערכה של מצוַת־המילה בישראל. אם כך ואם כך, האיסור של מצוַת־המילה נתפרש בהכרח בעם־ישראל כסימן מובהק לכוונתו של הדריינוס להכריז מלחמת־השמד על היהדות ותרבותה ולהעמיד במקומן את האלילות ותרבותה, שבהן דגל.

התכניות להקמתה של ירושלים אלילית. אף הקמתה של ירושלים מחורבותיה, שעוררה תחילה תקוות מרובות בעם, שימשה, לו, כנראה, להדריינוס אמצעי לדכא בו את היהדות. על כל פנים קאסיוס דיון (LXIX, 12) מעיד בפירוש, שהפיכתה של ירושלים לעיר אלילית והקמת מקדש לזֶוּס במקומו של בית־המקדש עוררו את היהודים למלחמה ברומי. המקורות היהודיים המאוחרים מעידים, שתכניתו הראשונה להקים את ירושלים היהודית נתקלה בהתנגדותם של השומרונים — התנגדות, ששימשה גורם ראשון לביטולה של תכנית זו.

ראשיתה של מלחמת בר־כוכבא. לפי עדותו של קאסיוס דיון (שם 12—15) התכוננו היהודים למלחמה ברומי במשך כמה זמן, ולשם כך הכינו לעצמם בין השאר מְנהרות מתחת לאדמה ושבילים תת־קרקעיים ביניהן. להכנות אלו גרם, כנראה, איסור־המילה הנזכר, שנתפרסם קרוב לחמש שנים קודם התפרצותה של המלחמה (עי׳ ב״ב, ס׳, ב׳ [דברי ר׳ ישמעאל], ועי׳ משנ׳ שבת י״ט, א׳). פעולות־המלחמה הראשונות, שהתחילו ב132, הוכתרו משום כך בהצלחה וחילו של הנציב הרומי ביהודה, טיניוס רופוס, לא יכול היה לעמוד בפני המתקוממים. היהודים המורדים התגברו אף על נציב־סוריה, שבא לעזרתו של הנציב ביהודה. ירושלים נכבשה, כנראה, בימי־המלחמה הראשונים, ומן המטבעות, שהגיעו אלינו מאותו פרק־הזמן, אנו למדים, שבראש העם עמד אז מנהיגה של מלחמת־החירות — בר־כוכבא (ע״ע) — ועל־ידו — הכהן הגדול. יש להניח, שעבודת־הקרבנות נתחדשה, אע״פ שאין ברשותנו ידיעה, שניגשו להקמתו של בית־המקדש מחורבותיו. כמה סימנים מעידים, שתקופה קצרה זו של חירות־ישראל עוררה תקוות משיחיות חזקות באומה, ובבר־כוכבא — מנהיגה של מלחמת־החירות — ראו רבים מבני־העם, ורבי עקיבא בתוכם, את המלך המשיח.

סופה של המלחמה ונפילת ביתר. רומי היתה שרויה באותם הימים במצב של ביטחון גמור ושלום שרר על כל גבולותיה, ולפיכך ברור היה, שכל הכוחות הצבאיים של הקיסרות יהיו מכוננים נגד יהודה. את תוצאות־המלחמה בתנאים אלה של משקל־הכוחות אפשר היה לראות מראש. אחר תבוסתם של נציב־יהודה ונציב־סוריה ניגשו מצביאי־רומי בראשותו של יוליוס סֶוֶרוּס למלחמה במורדים בטכסיסים חדשים, שהיו מכוונים בעיקרם לכבוש עמדה אחר עמדה ולשמור על העמדות הכבושות, שלא תפולנה

מכתב של שמעון בן כוסבא (לפי השערתם של כמה חוקרים: בר־כוכבא), שנתגלה בוואדי מורבעת שבמדבר יהודה (1952). וזו לשון המכתב:

משמעון בן כוסבא לישוע
בן גלגלה ולאנשי חברך
שלום מעיד אני עלי תשמים
ופס[ה?] מן הגללאים שהצלת
כל אדם שאני נתן תכבלים
ברגלכם כמה שעסת[י]
לבן עפלול
[ש]מעון

קיסרי. פסל שיש לבן מן המאה ה2 לסה"נ

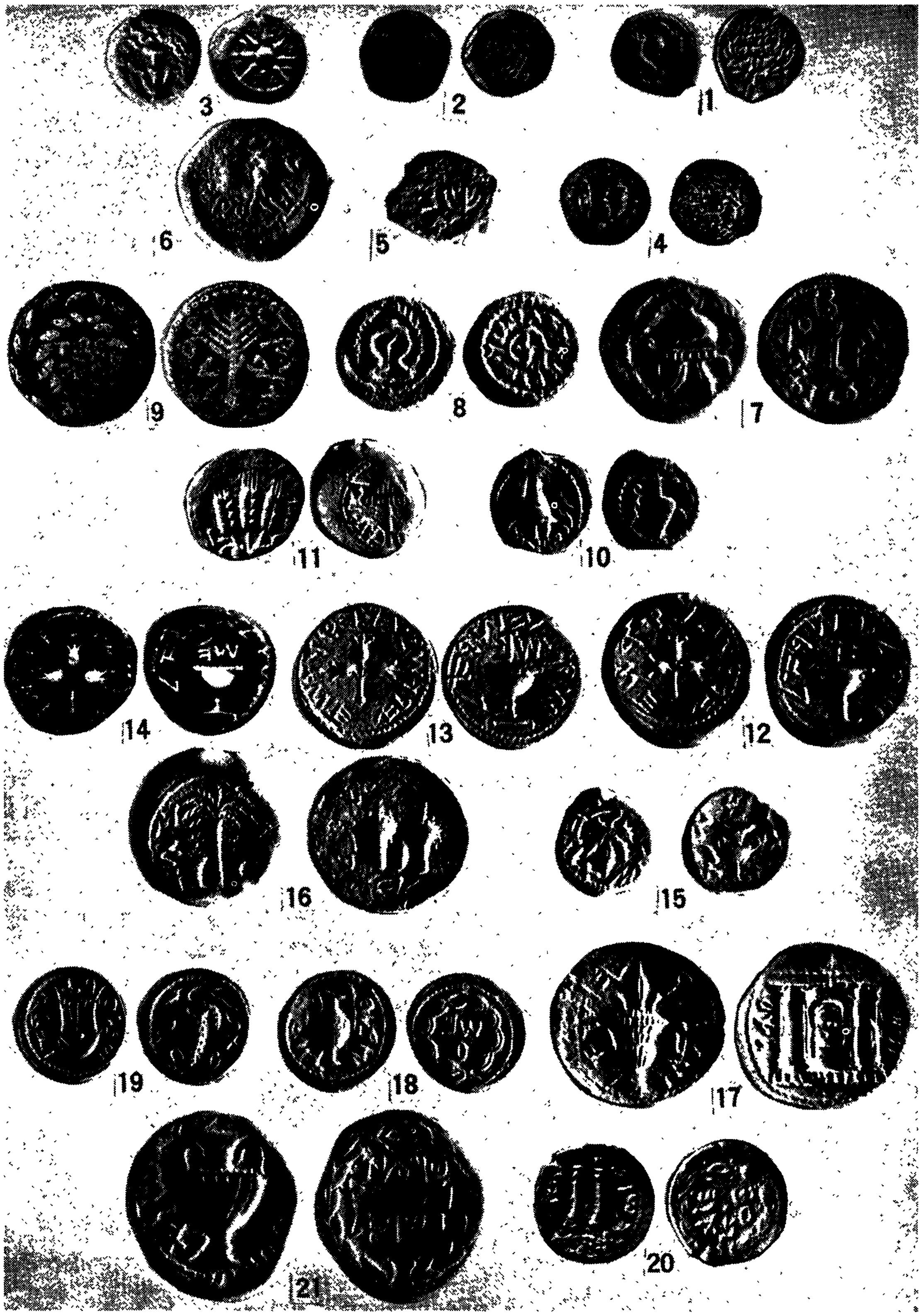
בידי האויב. נראה, שאף שאלת כיבושם של ביצורים הרריים, שהעסיקה את מנהיגי־רומי באותם הימים, נידונה בקשר לתנאי המלחמה, שהתנהלה באותה תקופה בא"י. השתתפותו של הצי הרומי במלחמה מעידה, שרומי מצאה לנכון לרכז חלקים חשובים של כוחותיה הצבאיים מכל הסוגים לצרכיה של מלחמה זו. מסתבר, שהגליל נפל בידי רומי זמן קצר אחר התחלת ההתקפה של סֶוֶרוּס — הידיעות שנשתמרו (ב"ב ע"ה, ב') על חורבנה החלקי של ציפורי נוגעות, כנראה, לאותה תקופה —, ואילו ביהודה נמשכה המלחמה זמן ארוך־ביחס והתנהלה מתוך קנאות של יאוש, מצד אחד, ומתוך אכזריות ופעולות־השמדה, מצד שני. ביתר היתה המבצר האחרון, שהחזיק מעמד בפני רומי, אבל המצור, ששׂמו הרומים על העיר ניתק את ביתר ממקור־המים שלה וגורלה נחרץ ע"י כך. הנצורים ביקשו, כנראה, לפרוץ את המצור (עי' תוספתא יבמות י"ד, ח'), אבל לא הצליחו בדבר, ומאנשי־ביתר לא נשאר, כנראה — אחר כיבושה של העיר בידי רומי —, אף אחד בחיים.

המלחמה נסתיימה בסוף הקיץ של 135. אבידותיהם של הרומים במלחמה זו היו מרובות כל־כך, שלדברי קאסיוס דיון (שם, 14), לא מצא הדריינוס לאפשר לכלול במכתבו לסנאט, שבו הודיעו על הניצחון, את המלים שהיו נוהגים להוסיף בהודעות כאלו: „לי וללגיונותי שלום". זכר לאבידות העצומות של הרומים במלחמה זו אנו מוצאים גם במכתב משנת 162, שכתב מארקוס קורנליוס פרונטו למארקוס אַוֶרליוס (De bello Parthico), כדי לנחמו על מפלה, במלחמה הפרתית, שנחל באותה שנה. אך מרובות עוד יותר היו אבידותיהם של היהודים, שקאסיוס דיון אומד את מספרן ב580,000. נוסף על כך עצום היה מספר השבויים, שנמכרו לעבדות בשוקי עזה וחברון. יהודה כמעט שנחרבה כולה, ולדבריו של קאסיוס דיון נהרסו במלחמה כחמש מאות מבצרים וקרוב לאלף כפרים (שם). המקורות התלמודיים קובעים, שבמשך „חמשים ושתים שנה לא נראה עוף טס בארץ־ישראל" (ירוש' תענית ס"ט, ב'), ובמשך זמן ניכר היה קיים המנהג לקרוע קריעה, כשהיו עוברים על־יד ערי־יהודה החרבות (מו"ק כ"ו, א'). הרוגי־ביתר לא נמסרו לקבורה בחייו של הדריינוס — כלומר, עד 138 (ירוש' תענית ס"ט, א'; איכ"ר ב', ב'; ברכות מ"ח, ב'; תענית ל"א, א'; ב"ב קכ"ב, א'; איכ"ר א', י"ג).

ג ז י ר ו ת ־ ה ש מ ד. אחר דיכויה של היהדות בא"י לא היה מי שיתנגד לתכניות־הבניין של הדריינוס בירושלים. העיר נקראה מכאן ואילך במקורות הרומיים הרשמיים Colonia Aelia Capitolina (על־שמו של אֶיליוס הדריינוס, שכינה את עצמו „קאפיטולינוס" — שם הכינוי של יופיטר הקאפיטוליני). כדוגמת קיסריה היתה „קולוניה" חדשה זו חייבת במיסי־קרקעות ובמיסי־גולגולת; ומיסים אלה הוטלו בלא ספק על שרידי האיכרים היהודיים שבסביבה, ששיעבודם היה מעכשיו ואילך קשה משהיה אחר החורבן. לפי מנהג, שהיה מקובל ברומי, היה כל מקום שנועד לשמש „קולוניה" נחרש במחרשה רתומה לצמד שוורים (Serv. ad Verg. Aen. IV, 212; ib. V, 753). המשנה קובעת את זמנו של מאורע זה אחר לכידת ביתר (תענית ד', ו'; ועי' בבלי תענית כ"ט, א' וירוש' שם ס"ח, ב'). צמד־השוורים נקבע כסמל ל„קולוניה" החדשה על המטבעות, שיצקו לזכר המאורע.

הפיקוח על איסור המילה והענשים על המקיימים מצווה זו הוחמרו מכאן ואילך ביותר. אך נוסף על איסור־המילה התחילה פרשה ארוכה של רדיפות, שהיו מכוונות נגד קיום המצוות כולן. ביחוד נאסרו ההתקהלויות (ודאי, מחשש להתפרצויות), ובכללן ההתקהלויות לצרכי לימוד־התורה, ואף התפילה בציבור וקיום מנהגי־החגים בציבור נעשו בלתי־אפשריים. יש להניח, שמבחינה חוקית־רשמית הוחמר רק הפיקוח על איסור־המילה, ואילו שאר הגזירות הוטלו ע"י שלטונות־המקום לפי הוראות של השלטון המרכזי. אין זה מן הנמנע, שהחשודים על השתתפות במרד היו נאנסים להביע אמון לקיסר ע"י קיום המנהגים של „פולחן־הקיסר, ומתוך כך נתרבו המקרים של קידוש־השם בישראל. על ההווי של תקופת־ייסורים זו מעיד חכם מאוחר אחד: „אם יאמר לי אדם: תן נפשך על קדושת שמו של הקדוש ברוך הוא אני נותן, ובלבד שיהרגוני מיד, אבל בדורו של שמד (מונח מקובל לתקופה של גזירות־הדריינוס) איני יכול לסבול" — מרוב העינויים שהיו מענים בהם את המומתים (שיר השירים רבה ב', ז'). לפי מאמר אחר, שנוגע לאותה תקופה, זיעזעה עמדת־ישראל באותם הימים כמה חוגים באומות־העולם, והקריאה נשמעה: „מה אלהיהם של אלו עושה להם, שכך נהרגין עליו כל שעה" (איכ"ר א', ב'; ועי' סדר אליהו רבה ל', עמ' 153).

ה ת ו צ א ו ת ה כ ל כ ל י ו ת ש ל ה ד י כ ו י. מבחינה מדינית וכלכלית כאחת נתערערה ביותר אחר מלחמות בר־כוכבא עמדתה של האומה הישראלית בא"י. ההרג הרב, שנעשה בתושבים, המספר המרובה של השבויים, ובריחתם של יהודים הרבה מן הארץ בסיבת הרדיפות והגזירות, גרמו

מטבעות יהודיות: מתקופת־החשמונאים עד מלחמת בר־כוכבא

בית־חשמונאי: 1. יהוחנן הורקנוס הראשון; 2.—3. יהונתן (ינאי אלכסנדר); 4. יהוחנן הורקנוס השני; 5.—6. מתתיהו (אנטיגונוס). **בית־הורדוס**: 7.—8. הורדוס; 9. אנטיפס; 10. ארכלאוס; 11. אגריפס הראשון. **מימי המרד הגדול ברומי**: 12. שקל שנה א׳; 13. שקל שנה ב׳; 14. שקל שנה ה׳; 15. שנה שתיים (מטבע־נחושת); 16. שנה ארבע (חצי־שקל מנחושת). **מימי מלחמת בר־כוכבא**: 17. שנה ב׳ (סטרדרכמון); 18. דינר שנה ב׳; 19. דינר שנה ב׳; 20. דינר „לחרות ירושלם"; 21. „שמעון נשיא ישראל" (מטבע־נחושת)

לכך, שחלקים מרובים של הארץ נשארו הפקר. שאלת השימוש בנכסיהם של שבויים, שהכל היו בטוחים שלא יחזרו, וכן שאלת השימוש בנכסים נטושים, ז"א בשדות עזובים, שבעליהם עתידים לחזור, עמדו עכשיו על הפרק ודרשו את פתרונן המשפטי (עי' ב"מ ל"ח, ב'; ירוש' יבמות ט"ו, א'; תוספתא כתובות ח', ג'). בצורה חמורה יותר מבתקופת אספסיינוס הופקעו הקרקעות של היהודים. אֶוְזֶבִּיוּס מציין פעולה זו כהפקעה, שנעשתה על יסוד משפט־המלחמה (Hist. ecl. IV, 6, 1). ודאי, שהקרקעות ברובן המכריע לא נמסרו למתיישבים אחרים, אך זכות־הבעלות ניטלה מבעלי־הן, ומכאן ואילך הוחמר הפיקוח של פקידי־רומי על התוצרת החקלאית של הישוב היהודי ברוב חלקי־הארץ.

מבחינה רוחנית גרמו ימי־השמד של ימי־הדריינוס האח־רונים (135—138) למצבי־יאוש בחוגים רחבים של האומה; אעפ"כ כמעט שנעדרות ידיעות על מקרים של בגידה ביהדות. המקרה באלישע בן אבויה (ע"ע), שהפך ל„אַחֵר", הוא יוצא מן הכלל, ואף כאן אין המסיבות, שבהן הפך ל„אחר", ברורות כל צרכן. אולם בחוגים אליליים רחבים, שפסחו על שתי הסעיפים — בין היהדות והנצרות —, גרמו ימי שואה אלה להתרחקות מן היהדות, אע"פ שמקרי־גיור לא פסקו גם עכשיו.

סימני־ההתאוששות הראשונים בחוגיהם של חכמי־ישראל. בחוגי השרידים של חכמי־ישראל התנהלה עבודה רוחנית במחתרת בתנאי עוני ומחסור קשים. בסוף ימיו של הדריינוס — ואפשר, בתחילת ימיו של אנטו־נינוס פיוס (138—161) — זיכה ר' יהודה בן בבא בסמיכות חמשה חכמים מתלמידיו של ר' עקיבא. פעולה זו נעשתה, כנראה, במעמד, שהיה לו במידת־מה אופי ציבורי. ומאחר שר' עקיבא ור' חנינא בן תרדיון נהרגו על שלימדו תורה ברבים, ערך ר' יהודה בן בבא את טכס־הסמיכות בין שני הרים — בין אושא לשפרעם. אך משמרות של חיילי־רומי הבחינו בדבר, וכשנתקרבו למקום־הטכס נשאר ר' יהודה בן בבא לבדו במקום, כדי לשמש מטרה לחיציהם של החיילים וע"י כך ליתן שהות לאחרים להימלט (סנה' י"ד, א'). חמשת המוסמכים ע"י ר' יהודה בן בבא קיבלו עליהם אחר מות רבם להחזיר את עטרת התורה לישנה. מתחילה אנו מוצאים אותם בבקעת רימון, שלשם נתכנסו לשם קביעת מועדי־החגים בישראל (ירוש' חגיגה ע"ח, ד')—מה שאי־אפשר היה לעשות בתקופת־הרדיפות. נראה, שבאותה תקופה היה הישוב היהודי חסר במשך זמן־מה לוח־שנים קבוע ומוסמך, ואין תימה בדבר, שבאותו זמן עצמו נעשה בבבל ניסיון לפסוק הלכה בשאלת עיבור־השנים וקידושי־החדשים שלא על דעתם של חכמי א"י (ברכות ס"ג, א'; ירוש' נדרים מ', א'). במעשה של חמשת המוסמכים הנזכרים היה, איפוא, משום הנחת־יסוד לחידושה של הסמכות הדתית־הלאומית, שבטלה עם הת־ערערותם של יסודות־החיים בארץ.

עלייתו לשלטון של אנטונינוס פיוס (138) בימים, שבהם היתה רווחת בין בעלי־ההשפעה ברומי מורת־רוח עצומה נגד הדריינוס ודרכי־שלטונו, עוררה בלא ספק את היהדות הרומית לפעול לטובת ביטולו של איסור־המילה. קרוב הדבר לוודאי, שביטול זה כבר הושג בשנותיו הראשונות של אנטו־נינוס פיוס (Dig. XLVIII, 8, § 4, § 11). ניסוחו של ההתר מעיד, שהאיסור נשאר בתקפו לגבי בני דתות אחרות, וההתר לא היה חל, כנראה, על גרים או עבדים לא־יהודיים, שעבדו בשירותם של יהודים. שאר הגזירות, שהונהגו בימי הדריינוס בתוקף הפיקוח הצבאי שהוטל על הישוב, נשארו בתקפן במשך כמה זמן. יש להניח, שבתנאים אלה אירעו פה ושם התפרצויות נגד שרירות־הלב של החיילים, ועל כך מרמזת, אפשר, הידיעה על השמדתם של מתקוממים יהודיים בימיו של אנטונינוס פיוס (Hist. Aug., Vita Ant. Pii, V, 4).

הכינוס באושא וביטול הגזירות. הכינוס של חכמי־ישראל באושא, שנערך ביזמתו של איש אושא — ר' יהודה בר' אילעאי —, ניסה להחזיר את המצב הרוחני לישנו, ויש להניח שכינוס זה נערך בשנות החמישים של המאה השניה, כשנוצרה האפשרות להקהיל קהילות ברבים לצרכי תלמוד־תורה. המסורות המאוחרות כורכות את ביטולו של איסור־המילה עם ביטול האיסור של שמירת־השבת ותלמוד־תורה (מגילת תענית לכ"ח באדר; ר"ה י"ט, א'; תענית י"ח, א'). כמה מן המקורות מזכירים גם כפיה של עבודה זרה (שבה נתכוונו, אפשר, לפולחן־הקיסר). המקורות מספרים גם על משא־ומתן ממושך עם השלטונות בשאלת ביטולן של הגזירות, שכתוצאה ממנו בוטלו הגזירות זמנית, חזרו ונת־חדשו ורק אח"כ בוטלו סופית (מעילה י"ז, א'—ב'). אע"פ שמתוך הרישומים שנשתמרו קשה לעמוד על פרטיה של השתלשלות־המאורעות, יש להניח, שהזכויות, שהיו כרוכות בשמירת־השבת — ושכללו את האיסור להטיל על יהודים עבודת־כפיה בשבת ואת זכותם של היהודים להימנע ממשא־ומתן עם השלטונות בשבתות ובחגים (זכות, שממנה נהנו היהודים עוד בימי הבית) — לא הוחזרו ליהודים אלא אחר משא־ומתן מייגע. כמו־כן יתכן, שאף האפשרות להקהיל קהילות ברבים לצרכי תלמוד־תורה ניתנה רק לאחר זמן מרובה, משנרגעה הארץ ושוב לא היה צורך במשמרות מרובים של חיילים.

הכינוס באושא הכריז: כל מי שהוא לָמֵד יבוא וילַמֵד וכל מי שאינו לָמֵד יבוא וילמוד (שיר השירים רבה ב', ג'). משאם־ומתנם של חכמי־הדור באושא, שבראשם עמדו חמשת המוסמכים ע"י ר' יהודה בן בבא (ר' יהודה בר' אילעאי — המארח של הכינוס —, ר' מאיר, ר' יוסי בן חלפתא, ר' שמעון בן יוחי ור' נחמיה), מעיד, שהימים כבר היו ימים של שלווה — לכל הפחות, יחסית.

רבי שמעון בן יוחי וטיהורה של טבריה. מאותה תקופה נשתיירו סימנים לעלייתה הכלכלית של טב־ריה. יתכן, שהמטבעות של 119/20 יש בהן משום עֵדוּת להשתדלותו של הדריינוס ליתן צביון אלילי גם לעיר זו; הדבר מתאשר, אפשר, גם על־ידי סיפורו של אֶפִּיפַנִיוּס (Adv. haer. 30) על מקדש בשם הדריניון (לכבודו של הדריינוס), שהתחילו בבנייתו בטבריה ולא סיימוהו, ומשום כך שימש לאחר מכן לצרכי המרחצאות של העיר. אולם מכאן ואילך אין זכר לבניינים בעלי אופי אלילי בטבריה או לפעולות אחרות מצד השלטונות למתן צורה אלילית לעיר. להפך, כל הידיעות שברשותנו מעידות, שהעיר היתה מיושבת רובה ככולה יהודים. יש, איפוא, להניח, שהישוב הלא־יהודי של העיר, שלו דאג הדריינוס בשעתו, נעלם מטבריה בימי מלחמותיו של בר־כוכבא, באופן שטבריה יכלה לשמש עכשיו נקודת־משען חשובה לעלייתו הכלכלית של הישוב היהודי בסביבתה. בתנאים אלה מובן הדבר, מפני־מה מצא ר' שמעון בן יוחַי לנכון לדאוג לטיהורה של העיר מן הקברות, שהיו מצויים בה מימי ייסודה בזמנו של

הורדוס אנטיפס (ע"ע). ע"י טיהור זה יכולה היתה טבריה ליהפך גם למרכז רוחני לישוב היהודי, שהתחיל מראה סימני־התאוששות אחר ימי־הגזירות. עדותם של המקורות קובעת, שרשב"י בדאגתו לטיהורה של טבריה כינס את חכמי־הדור, ולאחר דיון ממושך נמנו (לפי המקובל בבית־הדין המרכזי של האומה) וגמרו, שטבריה יכולה להיחשב לטהורה (ירוש' שביעית ל"ח, ד'; בראש' רבה ע"ט, ו'; קהלת רבה י', ח'; שבת ל"ד, א'; פסיקתא דר"כ צ', א'). ההתנגדות לטיהורה של טבריה באה, לפי המסורת, ממגדל הסמוכה לה, ולפי אגדות־עם מאוחרות, שנעשו רווחות בטבריה, נענשו המתנגדים עונש קשה מן השמים (שם). ע"י מה שניטהרה אפשר היה לה, לטבריה, לשמש לאחר זמן מושבה של הסנהדרין (עי' ר"ה ל"א, ב'). גם עלייתה של ציפורי, שלא היתה רחוקה ביותר מטבריה, סייעה אף היא להתאוששות הכללית, שבאה אחר תקופת־הגזירות, ואף עיר זו שימשה מכאן ואילך גורם לליכודה הרוחני של האומה.

התחדשותה של הנשיאות; בית־הדין הגדול. האפשרות, שניתנה מכאן ואילך לחידוש פעולותיו של בית־הדין הגדול, עוררה גם את שאלת אירגונו של מוסד זה בתנאים החדשים. לעזרתה של היהדות בא"י במילויה של משימה חשובה זו נשלח, כנראה, במיוחד רבי נתן, בנו של ראש־הגולה בבבל. ואולם לבית־הנשיא בא"י נשאר יורש לתפקיד־הנשיאות — רבן שמעון בן גמליאל. הדבר היה מובן בעיני החכמים, שרשב"ג צריך היה להיבחר לנשיא, ואילו לר' נתן ניתן התפקיד של אב בית־דין. כ„חכם" — כלומר, כסגנו של אב בית־הדין — נתמנה ר' מאיר, אחד מחמשת המוסמכים ע"י ר' יהודה בן בבא והגדול בתורה ובחסידות בין חכמי־דורו. ר' מאיר התפרסם כדרשן לוקח לבבות, כאמן וכמחבר של משלי־שועלים, שבהם השתמש גם בדרשותיו. הוא ידע לנחם את בני־דורו בעיתות בצרה, אך בקביעת הלכה למעשה לא הראה עניין מרובה.

התקנה החשובה ביותר של בית־הדין הגדול באותה תקופה היתה: „אין מעברין אותה (את השנה) בחוץ לארץ; ואם עיברוה אינה מעוברת" (ירוש' סנה' י"ט, א'). תקנה זו שמה לאַל את נסיונם של חכמי־בבל להיפטר מזיקתם לא"י בשאלות הנוגעות לקביעת הלוח (עי' ברכות ס"ג, א'; ירוש' נדרים מ', א'), והיא נתקבלה על דעת־הכל, ובהסכמתו הגמורה של ר' נתן הבבלי. אך רשב"ג מצא לנכון לחזק את סמכותו גם בא"י ע"י צורה מיוחדת של חלוקת כבוד לנשיא בשעה שהיה נכנס למקום־מושבו של ביה"ד הגדול או לישיבה (ירוש' בכורים ס"ה, ג'; תוספתא סנה' ז', ה'; בבלי הוריות י"ג, ב'), ודבר זה עורר את התנגדותו של ר' נתן, שרצה להדיח את רשב"ג ממשרתו ולהתמנות במקומו לנשיא, וכן של ר' מאיר, שתמך באותה תכנית של ר' נתן. מחלוקת זו בין הנשיא וחבריו הקרובים ביותר בהנהגת ענייני בית־הדין הגדול עוררה, כמו בימיו של רבן גמליאל דיבנה, את שאלת המשמעת כלפי המוסד המרכזי של האומה ונשיאו. אך מצבם של חכמי־התורה באותם הימים, זמן קצר לערך אחר הרדיפות, שהיו מכוונות בעיקר נגדם, לא איפשר את השימוש בנשק הנידוי, כדוגמת מה שנהגו כלפי ר' אליעזר בן הורקנוס בימיו של רבן גמליאל דיבנה. הפעם הוחלט, שאין מנדים זקן, ז"א שאין לנידוי תוקף כלפי חבר בבית־הדין הגדול (ירוש' מו"ק פ"א, ד' ושם ג'; ועי' בבלי שם י"ז, א'). ואולם עמדתו של ר' מאיר בבית־הנשיא, ומתוך כך אף בחוגי בית־הדין הגדול, נתרופפה ע"י כך, ואע"פ שהשפעתו על חבריו, וביחוד על ר' יוסי בן חלפתא, מרובה היתה, הרי בהנהגת הישיבה ובשאלות הנוגעות לקביעת הלכה למעשה עלתה קרנו של חברו — ר' יהודה בר' אילעאי.

הפעילות בשדה־ההלכה. פעולתו של הנשיא — רבן שמעון בן גמליאל — בשדה ההלכה נתבטאה במתן סיכום וניסוח אחרון להלכות, שנתקבלו ע"י בני־הדור. אין פירושו של דבר, שרשב"ג לא היה אלא תלמיד, שסיכם דברי רבותיו, לפי שבדיונים, שהיו חסרים כל זיקה לקביעת הלכה למעשה, נשתמרו ידיעות על רשב"ג, שהיה בעל הלכה עצמאי. אולם על ההלכות, שנמסרו בשמו במשנה, מוצאים אנו את הידיעה, „שהלכות קצובות היה אומר מפי בית דינו" (ירוש' ב"ב י"ז, ד'; ועי' גיטין ע"ה, א'; ב"ק ס"ט, א'; ב"מ ל"ח, ב'). — אחת מן ההלכות, שנמסרה לנו בשמו של רשב"ג, נוגעת בשאלת היחס לפסלים לכבוד הקיסר ומשפחתו, שנתרבו באותם הימים בא"י. פסלים אלה והמטבעות המרובים של אותה תקופה מעידים על רצונם של פקידי־רומי בא"י באותו זמן לגלות את מסירותם המיוחדת לבית־הקיסר. אולם לחכמי־ישראל חשוב היה לברר מבחינת־ההלכה מה צריך היה להיות היחס לפסלים אלה, וביחוד לכלים, שעליהם מצויירות צורות של פסלים אלה, ודעתו של רשב"ג היתה, שהפסלים אסורים כולם, תהא צורתם מה שתהיה. מה שנוגע לכלים, סבור היה, שאסורים רק אותם הכלים שצורת־פסלים עליהם המשמשים לעניינים שבנוי ובכבוד (משנ' ע"ז ג', א'—ג'). על פסלי סֶראפיס ואיסיס הטיל איסור בן זמנו של רשב"ג — ר' יהודה בר' אילעאי (ע"ז מ"ג, א').

ימי מַרְקוּס אַוּרֶלְיוּס וקוֹמוֹדוּס. המפלה, שנחלו הרומים ב162 במלחמתם בפרתים בארמניה, עוררה, כנראה, תקוות בישראל לירידתה של רומי ולתחילת הגאולה, ומכאן דבריו של בן הזמן, ר' שמעון בן יוחי: „אם ראית סוס פרסי קשור בקברי א"י, צפה לרגליו של משיח" (שיר השירים רבה ח', י"א). אך מפלה זו גרמה לכך, שאירגונו של הצבא הרומי נמסר לבן סוריה הצפונית — אַוִידיוּס קאסיוּס, וביד זה האחרון עלה להשליט סדר למופת לא רק בצבא אלא אף בחיים האזרחיים בסוריה ובא"י. מכאן הנאמנות, שבה התייחסו אליו כל חבלי המזרח התיכון, ובתוכם א"י היהודית, אף בשעה שמרד במארקוס אַוּרֶליוּס והכריז עצמו לקיסר (אפריל 175). השרידים הארכאולוגיים מאותה תקופה מעידים על עבודות־בניין ותיקוני־דרכים, שבוצעו באותו זמן בא"י, ובארצות הסמוכות לה, ורק מגפת־הדֶבֶר, שפרצה ב166 בפרתיה ונתפשטה משם לסוריה, א"י ולכל שאר חלקי המזרח הקרוב, גרמה — ביחד עם אסונות־טבע אחרים, כמו ארבה ובצורת — למצוקות זמניות קשות (ועי' סוטה מ"ט, ב': „כשמת רשב"ג עלה גובאי ורבו צרות"). רציחתו של אַוִידיוּס קאסיוּס (אוגוסט 175) לא גררה מעשי־נקם במצדדיו. יחס השלילה והבוז, שהראה מארקוס אַוּרֶליוּס ליהדות של א"י בשעה שעבר דרך הארץ ב176, לא נתבטא בשום שינוי במצבם החוקי של היהודים בארץ. אך כוחה של הנשיאות עדיין לא היה חזק באותם הימים במידה ניכרת, ולכוח השפעתו של ר' אלעזר בר' שמעון, — שהיחסים בינו ובין הנשיא הצעיר, ר' יהודה I, לא היו תקינים —, היה משקל מרובה בין בחוגי־השלטונות ובין בחוגי־העם השונים.

בית סֶוֶרוּס ועליית־הנשיאות. שינוי במצב בא לאחר שנרצח קוֹמוֹדוּס (31.12.192) ובאימפריה פרצה התחדות

על תפיסת־השלטון. מתחילה גרם הדבר למהומות בא״י ולהתנגשויות בין היהודים והשומרונים, אך נראה, שבזמן הנכון באה ההצטרפות של בית־הנשיא וכמה מחבלי־א״י היהודיים לצידו של סֶפּטימיוס סוורוס, שהתגבר על כל יריביו והשתלט ביד חזקה על כל חלקי־הקיסרות. תקופת־שלטונם של ספטימיוס סוורוס ויורשיו (193—235) היתה תקופת־זוהר לא״י היהודית. בתקופה זו גברו כוחה של הנשיאות והשפעתו של בית־הדין הגדול, וכן גברה השפעתם הכללית של תלמידי־החכמים בארץ. בתקופה זו נתרחב גם שטחה של א״י היהודית, ואף נתעוררו תקוות לעליית השפעתה המדינית של יהדות א״י.

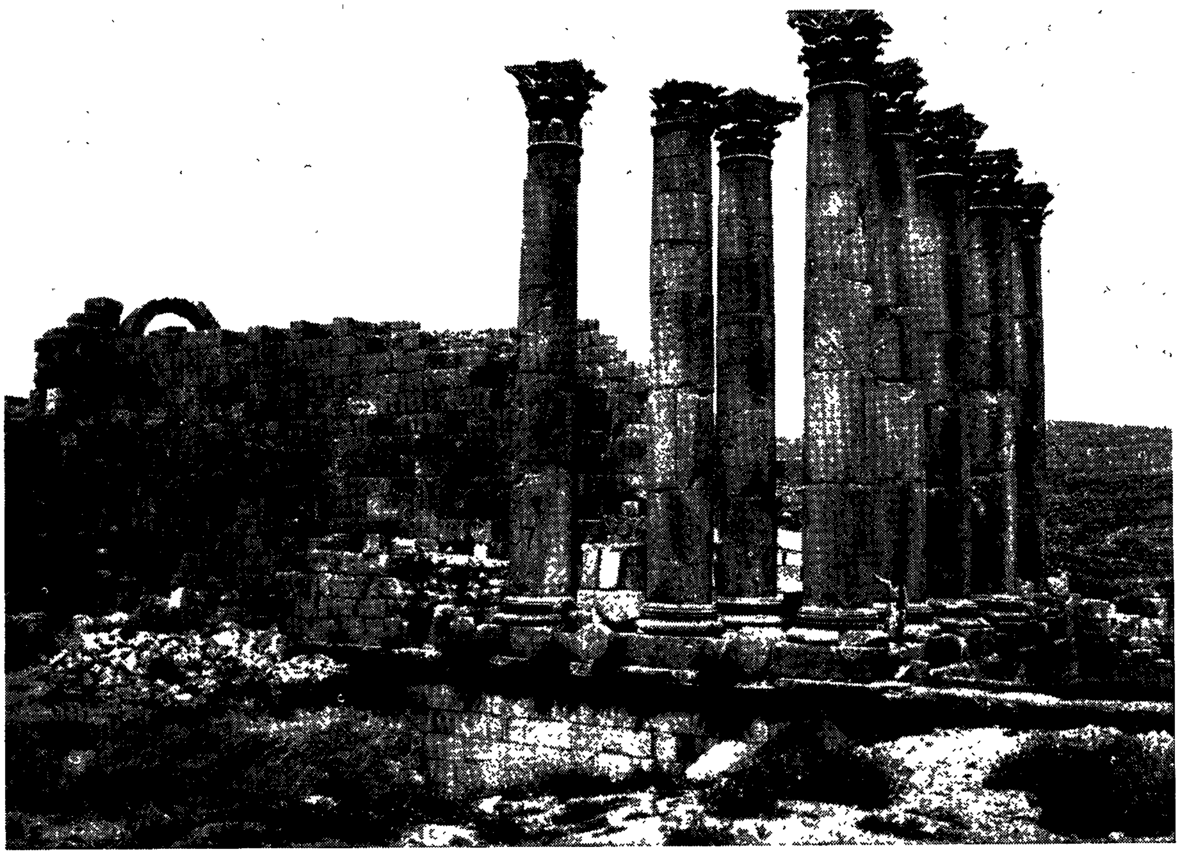
עשרו של ר׳ יהודה הנשיא בקרקעות, בתוצרת חקלאית ובעדרי־בהמות שימש נושא לסיפורי אגדה (ב״מ פ״ה, א׳), אך אף מן העדויות ההיסטוריות משתקף מצב של שפע ורווחה, שלא היה כדוגמתו בתולדות בית־הנשיא בכל תקופות־קיומו הקודמות. מקורות־העושר של רבי יהודה הנשיא היו מרובים ושונים. ודאי, שלתרומות, שנשלחו מקהילות־ישראל בתפוצות, ולמגביות, שנערכו בקהילות אלו, היה חלק ניכר בעושר זה, אך אין ספק בדבר, שבמידה ניכרת נבע עשרו של ר׳ יהודה מן האירגון הפיסקאלי החדש של האימפריה, שנקבע בימיו של ספטימיוס סוורוס. לפי הסדר החדש, היו המעמדות של האיכרים, בעלי־המלאכה, הספנים ושאר המתפרנסים למיניהם אחראים למיסיהם של היחידים בתוכם, ומשום כך נוח היה לפקידי־האוצר לרכז את המעמדות המקצועיים השונים בא״י, וביחוד את האיכרים, מסביב לבית־הנשיא, אע״פ שלגביית המיסים כשהם לעצמם לא היו הנשיא וביתו אחראים. רק בשאלת אופן החלוקה של נטל המיסים על השכבות השונות היה הנשיא מכריע לפעמים, בשעה שהצדדים, שראו את עצמם מקופחים, פנו אליו בבקשת תיווך (ב״ב ח׳, א׳, שם קמ״ג, א׳). נראה, שבהשפעתה של מדיניות זו נמסרו מטעם המלכות חבלי־ארץ שונים בא״י לרשותו של הנשיא, וחבלים אלה נשתחררו מעול המציקים הרומיים וגם הגדילו את השטח החקלאי של הישוב היהודי בארץ, בעוד שאוצר־המלכות — כפי שיש לשער — לא הפסיד ע״י כך כלום. המקורות מעידים על אדמה חקלאית, שנמסרה מטעם השלטונות לנשיא (ירוש׳ שביעית ל״ו, ד׳; ועי׳ ירוש׳ מע״ש נ״ד, ד׳), אך יש יסוד להנחה, שהנשיא קיבל לרשותו מידי השלטונות גם אדמת־מטעים (ברכות מ״ג, א׳), ואפשר גם עדרים (ירוש׳ יבמות ו׳, א׳; שם נידה מ״ט, ב׳; בראש׳ רבה כ׳, ו׳).

הקף סמכותו של הנשיא. תפקידו זה של הנשיא במנגנון המשקי־הפיסקאלי של א״י היהודית הגדיל גם את משקלו המדיני ואת זכויותיו המדיניות. לפי עדותו המפורשת של אוריגינס, לא היה נבדל שלטונו של הנשיא על הישוב היהודי בא״י משלטונו של מלך, ולא זו בלבד שהשיפוט בכללו היה מרוכז בידיו, אלא שכוחו היה יפה אף לדון בני־אדם למיתה. אע״פ שלכך לא היתה לו, כפי שמעיד אוריגינס, הסכמה מפורשת מצד השלטונות הרומיים, הוטלו ובוצעו על־ידיו ענשי־מיתה לא בלא ידיעתם של שלטונות אלה (Origines, Ep. ad African., § 14). — במקורות התלמודיים לא נשתמרו רמזים לדבר, שמימי ר׳ יהודה הנשיא ואילך היה בית־הדין דן גם דיני־נפשות, אך אף מקורות אלה מעידים בפירוש על מעין כוח־משטרה, שהיה ברשותו של בית־הנשיא, שבאמצעותו יכול היה לכוף את קיומם של פסקי־הדין (קה״ר י׳, ב׳; נדה נ״ב, ב׳; ועי׳ גם ברכות ט״ז, ב׳; שבת ל׳, ב׳; ברכות מ״ד, א׳; ועי׳ ירוש׳ כתובות ל״ג, א׳). על כל פנים ברור, שרוֹמי אישרה, בדרך ישירה או בעקיפים — ע״י הכרתה בזכויותיו של הנשיא כראש העם היהודי — את חוקת־התורה כחוקה הרשמית של עם־ישראל, וע״י כך אף נתנה תוקף מדיני לחוקה זו בהנהגה המדינית של העם. בזה ניתן ממילא תוקף מדיני גם למוסדות המרכזיים, שהיו קיימים בישראל לשם קביעתם של חוקי־התורה הלכה למעשה. הנשיא ובית־הדין הגדול קיבלו צורה של מוסדות אוטונומיים רשמיים בחיי־ישראל.

במסיבות אלו, שבהן נתרכזו בידיו של הנשיא סמכויות הרבה, מובן הדבר, מפני־מה נטל הנשיא לעצמו זכויות מיוחדות כלפי בית־הדין המרכזי. הוא היה ממַנה את כל חבריו של בית־דין זה וכן היו מסורים לו המינויים לשיפוט ולהדרכה רוחנית בערי־א״י השונות (ירוש׳ יבמות י״ג, א׳; בראש׳ רבה פ״א). המקורות מודיעים גם על מקרים, שחכמים, שהיו ראויים לקבל מינוי, לא זכו לכך מחמת איזו תרעומת, שהיתה לנשיא עליהם (ירוש׳ מו״ק פ״א, ג׳; ירוש׳ תענית ס״ח, א׳; ועי׳ ב״מ פ״ה, ב׳ — פ״ו, א׳). זכותו המיוחדת של הנשיא להכריע במינויי החכמים לתפקידיהם השונים ריכזה בידיו גם את הפיקוח על ענייני הקהילות בא״י ובתפוצות — פיקוח, שהיה נעשה בעזרתם של חכמי־הזמן (פסחים ג׳, ב׳; יבמות ק״ה, א׳). תכליתו של פיקוח זה היתה, אפשר, בחלקה חברותית־מדינית ופיסקאלית, אך המקורות שהגיעו לידנו אינם דנים אלא על פיקוח רוחני בלבד — פיקוח על ענייני־החינוך; בירור שאלות, שנגעו לשמירתם של חוקי־התורה; דיונים בשאלות־הלכה שונות, וכד׳.

מעדותם של המקורות אנו למדים, שר׳ יהודה הנשיא נטל לעצמו זכויות מיוחדות גם בשאלה של קביעת־הלוח, שתפסה אז מקום מרכזי בחיי היהדות בא״י ובתפוצות. ממה שמסופר עליו, שביטל את המַשׂוּאוֹת (ירוש׳ ר״ה נ״ח, א׳), מסתבר, שהתפקיד להודיע במקומות מרוחקים בא״י ובתפוצות על קביעת מועדיהם של החגים היה מסור בידי שליחיו של הנשיא. רבי יהודה הנשיא צימצם גם את הצורך לקדש את החודש על־פי הראִיה ע״י מה שהחליט לקבל את עדות החודש גם מבני־אדם, שבדרך־כלל פסולים הם לעדות לפי דיני־ישראל, וגם מעֵד מפי עד (שם), שלפי דיני־ישראל אין לה תוקף של עדות. אך התקנה החשובה ביותר שתיקן היא מַה שהתיר לקבוע את עיבור־השנים לא רק ביהודה, אלא אף בגליל (ירוש׳ סנה׳ י״ח, ג׳).

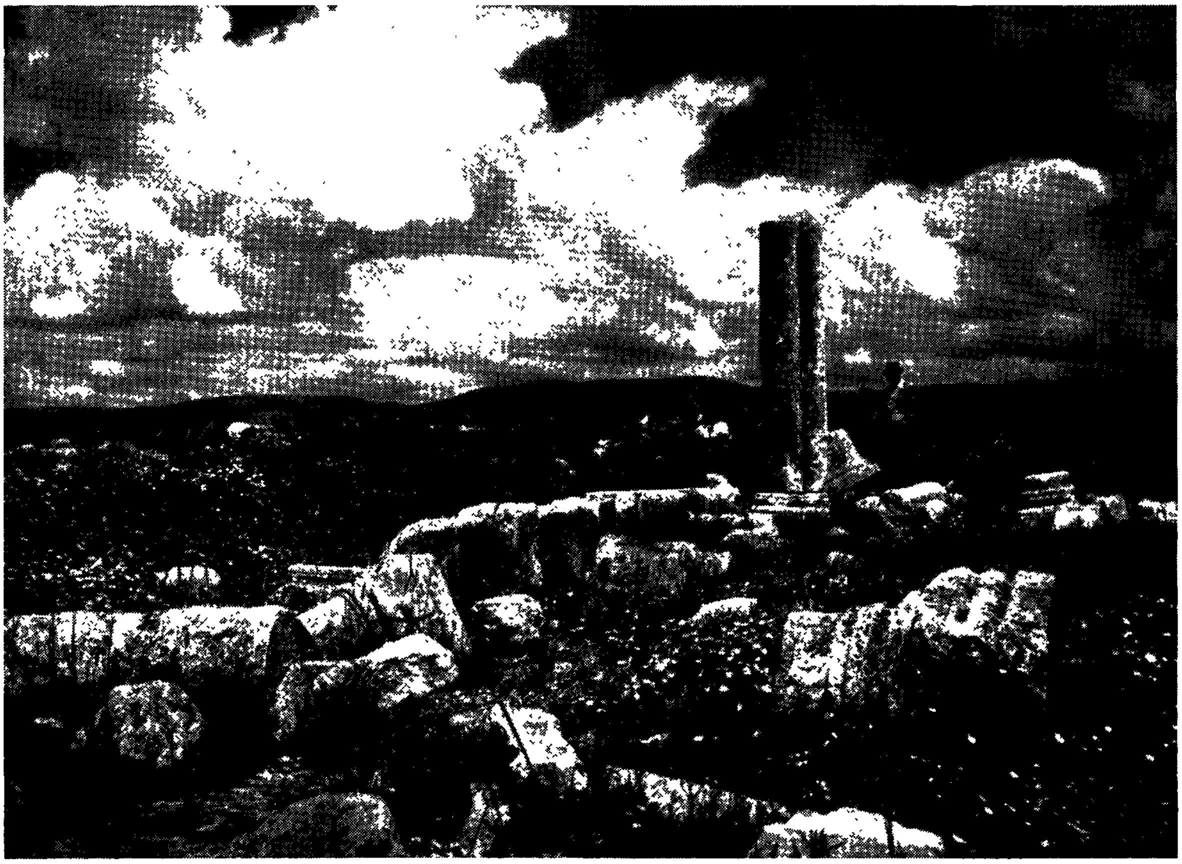
שאלת קיומן של המצוות התלויות בארץ ושל הצומות לזכר החורבן. בשאלת קיומן של המצוות התלויות בארץ, כמו שביעית ומעשׂרות, נסתעפה פעולתו של ר׳ יהודה הנשיא לכמה כיוונים. כמה ערים, שיישובן היה מעורב או שהיו מצויות על הגבול, פטר מכל המצוות התלויות בארץ. על ערים אלו נמנו: בית שאן, קיסריה, בית גוברין, כפר צמח (ירוש׳ דמאי כ״ב, ג׳). על ערים אחרות, כמו סוסיתא ואשקלון, שהיו נחשבות כמובלעות בתחומה של א״י, מעידים המקורות, שר׳ יהודה הנשיא פטר אותן מן המעשׂר ומן השביעית ולא הטיל עליהן איסורי טומאה של ארץ־העמים (עי׳ תוספתא אהלות, י״ח, א׳; משנ׳ שם י״ח, ח׳). מגמתן של תקנות אלו היתה בלא ספק לאַפשר

גרש. החורבות של היכל־ארטמיס, המאה ה2 לסה"נ

סבסטי (שומרון). הבסיליקה, שהוקמה בזמנו של הורדוס ושהוכנסו בה שינויים בתקופת הסוורים

שרידי בית־כנסת בחורבת־העמודים שעל־יד בקעת בית־נטופה

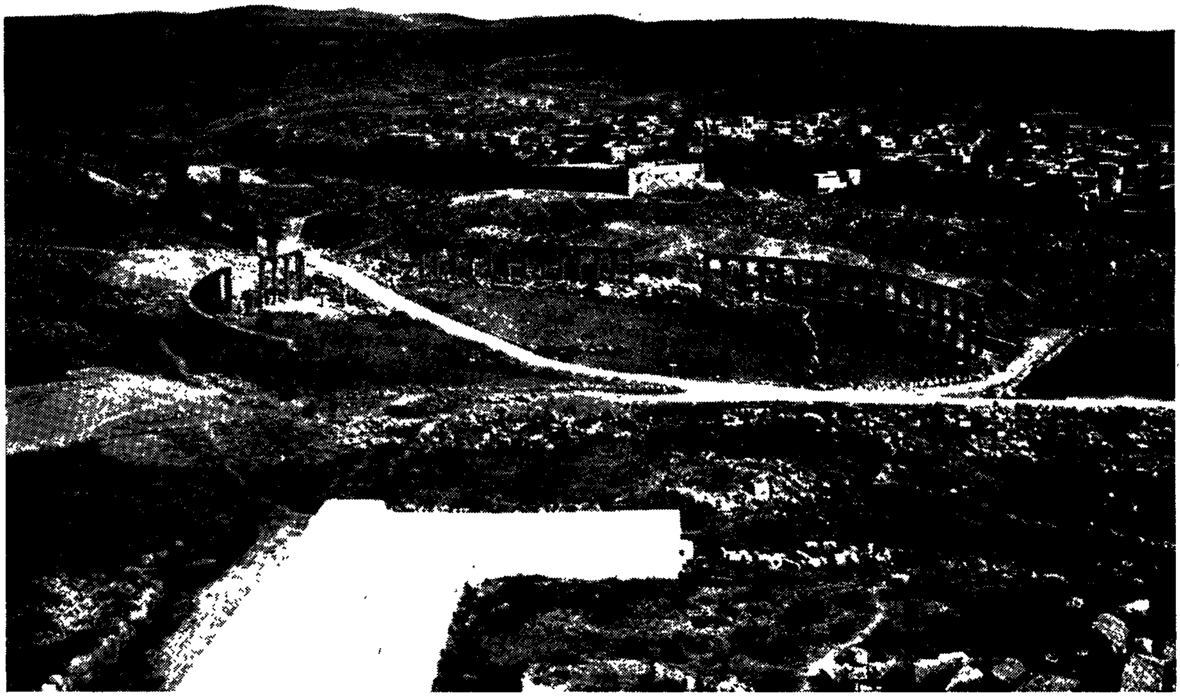
לישוב היהודי במקומות הללו לעמוד בהתחרות עם הישוב הלא־יהודי, שהיה בשכנותו. רבי יהודה הנשיא פעל כאן ברוחם של חכמי־ההלכה מבין קודמיו, שהתירו אחר הגזירות של הדריינוס — כדי למנוע את היעקרותו של העם מקרקע־המולדת. — ללכת ליריד של עכו״ם על מנת לקנות שם בהמות, עבדים ושפחות, בתים ושדות וכרמים, „מפני שהוא כמציל מידם״ (תוספתא מו״ק א׳, ח׳; ע״ז י״ג, א׳), אלא שבניגוד לתקנות קודמיו היה לתקנות של ר״י הנשיא אופי מדיני־לאומי. אעפ״כ עוררה תקנה זו של ר״י הנשיא התנגדות נמרצת מצד חכמי־דורו (ירוש׳ דמאי כ״ב, ג׳; חולין ו׳, ב׳—ז׳, א׳), ולא עלה בידו להתגבר על התנגדות זו אלא משום שוויתר למתנגדים בתחום אחר. שהרי ר״י הנשיא רצה להרחיק לכת בתקנותיו ולבטל את דיני השביעית מעיקרם (ירוש׳ תענית ס״ו, א׳—ב׳), אך ההתנגדות לכך היתה חזקה ביותר, והנשיא הסתפק בהנהגתן של כמה הקלות בדיני־שביעית בכללם (ירוש׳ שביעית ל״ז, א׳; תוספתא שם ד׳, ט״ז; שם י״ט; נדרים נ״ג, ב׳; סנה׳ י״ב, א׳; ירוש׳ פאה י״ח, ד׳) ושל הקלות מיוחדות באותם המקומות, שהשאלה של גאולת־הארץ עמדה בהם על הפרק.

עדות מעניינת להשקפתם של בני־זמנו על מצבם מבחינה מדינית, אפשר לראות בידיעה, שר׳ יהודה הנשיא רצה לבטל את הצומות של י״ז בתמוז ותשעה באב (מגילה ה׳, א׳—ב׳). חשוב לציין, שבשאלת י״ז בתמוז לא נמצאו עוררים כנגד ר׳ יהודה הנשיא, ואילו בנוגע לתשעה באב נשתמרה עוד עדות אחת, שלפיה לא היה בדעתו של ר״י הנשיא לבטל צום זה אלא כשהוא חל בשבת (שם). אם כך ואם כך, מעידה פעולתו זו של ר״י הנשיא על ההרגשה, שוודאי היתה רווחת בזמנו, ששעתם של הצומות לזכר החורבן (בשלמותם או בחלקם) הגיעה לעבור מן העולם.

ר ב י י ה ו ד ה ה נ ש י א ו ב נ י ־ ד ו ר ו. כמה סימנים מעידים, שהכבוד שחָלקו בני־הדור לר״י היה כבוד־מלכים (ירוש׳ שבת ט״ו, ג׳; ויק״ר ט״ו, ד׳; איכ״ר ד׳, כ״ג); ובאופן זה עצמו נהגו גם ביורשיו. אך מתן־כבוד זה היה כרוך גם בדרישות חמורות, ואחד מחבריו של ר״י הנשיא, ר׳ שמעון בן חלפתא, מנסח דרישות אלו כך: „ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת (דברים כז, כו) — ...זה בית דין של מטן״ (ירוש׳ סוטה כ״א, ד׳ — לפי גירסת הרמב״ן לדברים. שם). וכוונת הדברים (לפי העניין בירושלמי, שם) היא: בית־דין של מטה והממונים עליו, המלך או הנשיא, חייבים להקים את דברי־התורה, ז״א לדאוג שיקיימו אותם, שאם לא כן חל עליהם ה„ארור״ שבתורה.

בשאלות הנוגעות להלכה אנו מוצאים את ר״י הנשיא כשהוא כפוף לחבריו ואינו עומד על דעתו במקום שדברי־חבריו נראים לו יותר (תוספתא אהלות ה׳, ו׳; נידה נ״ג, ב׳; ועי׳ מכות י׳, א׳; תענית ז׳, א׳). כך היתה דרכו אף בסידור החומר בהלכה, שכינס בתוך המשנה. הוא נהג זהירות יתרה במסירת החומר שמצא מן המוכן, וכך נהג אף במקרים, שדעות קודמיו התנגדו לדעתו.

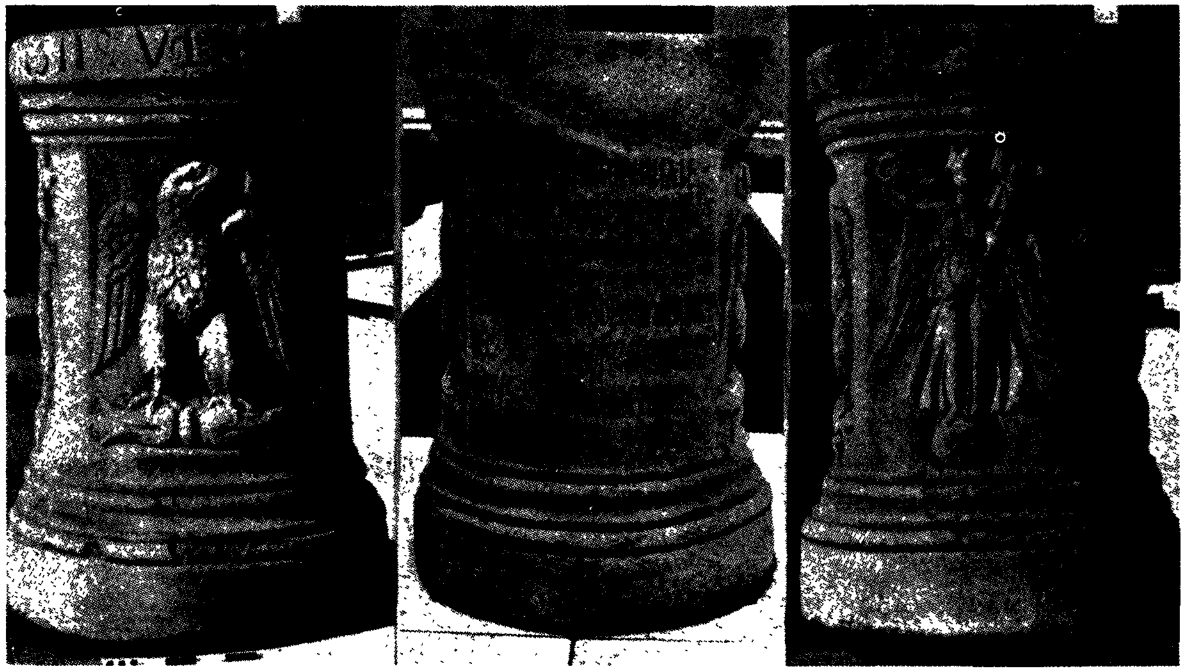
ס י ד ו ר ־ ה מ ש נ ה. למעשה לא נועד החומר, שכינס ר״י הנשיא בצורת המשניות, לשמש במיוחד לצרכי פסקי־הלכה, ור״י הנשיא לא היה גם הראשון, שהתחיל בסידורו ועריכתו של חומר זה. לפניו היו ידועים אספי־הלכות של ר׳ עקיבא, שאף הוא סידר את החומר שמצא מן המוכן לפי העניינים (אדר״ן י״ח). חלק חשוב בסידורו של חומר־ההלכה

גרש. הפורום מתקופת השלטון הרומי. משמאל — רחוב־העמודים היוצא מן הפורום

היה גם לר׳ מאיר; וייתכן שהחומר של התורה שבעל־פה, שנכלל במשנה, אינו אלא חלק מן החומר, שהיה בדעתו של ר״י הנשיא לכנס. עכ״פ ברור הדבר, שר״י שמר מכמה וכמה בחינות לא רק על תכנו של החומר שסידר, אלא גם על צורתו. נראה, שהחלוקה למסכתות כבר היתה קיימת קודם לכן, ואילו חלוקתן של המסכתות לפרקים היתה, כנראה, מעשה־ידיו של ר״י הנשיא. מצד תכנו אין החומר המובא במשנה כולל דברי־הלכה בלבד. כלולות בו גם השקפות כלליות, כגון ש„כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא" (סנה׳ י׳, א׳), ש„כל העושה מצוה אחת מטיבין לו ומאריכין לו את ימיו" (קידושין א׳, י׳), שישנם „דברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא" (פאה א׳, א׳). הלכות מפורשות כלפי הנצרות אין למצוא במשנה כלל, אע״פ שמצויים בה כמה פרטים ביחס למינים, שאין לראות בהם רמזים מפורשים כלפי הנצרות דוקה (ברכות ה׳, ג׳; ט׳, ח׳, מגילה ה׳, ט׳), ויש להניח, שלנצרות לא היתה השפעה ניכרת בחיי־ישראל בזמן סידור־המשנה לא בא״י ולא בתפוצות. לעומת זה הוקדש במשנה מקום ניכר למלחמה באלילות. לא זו בלבד שנאסר כל משא־ומתן מסחרי בין יהודים ועובדי־אלילים בימי חגים אליליים מסויימים — ובכללם גם הימים, שהיו קדושים לפולחן־הקיסר —, אלא שנאסר אף משא־ומתן עם עובדי־אלילים ביחס לדברים מסויימים בכל זמן שהוא. כך, למשל, נאסרה מכירה של דובים ואריות לעובדי־אלילים (ע״ז א׳, ז׳) מחשש שמא ישתמשו בהם לצרכי ההתגוששות של גלאדיאטורים. מסיבה דומה לזו נאסרה מכירת נשק לעכו״ם. כמו־כן אסור, לפי המשנה, להשכיר להם בתים ועל אחת כמה וכמה שדות בא״י (שם, שם ח׳), כדי שלא להסגיר את אדמת א״י לאלילות. — בעריכת החומר הכלול במשנה ובסידורו טיפלו גם זמן מה אַחַר ר״י הנשיא, אך השפעת פעולתו היתה ניכרת בעבודת הכינוס של התורה שבעל־פה בכללה במשך כל התקופה התלמודית, והחומר שנִכלל במשנה זכה למעמד של סמכות מיוחדת, שעלה על סמכותם של שאר מקורות־ההלכה.

היחס אל השלטונות של הקיסרות. חוקת־האזרחות של קאראקאלה משנת 212, שלפיה קיבלו כל תושבי הקיסרות הרומית זכות־אזרח, חוץ מן ה־dediticii (נכנעים במלחמה או בני־אדם, שנענשו בשלילת־חירותם), נתפרסמה עוד בחייו של ר״י הנשיא, ואין ספק בדבר, שחוקה זו העניקה זכות־אזרח לחלק ניכר של יהודי א״י. אך אף אם נתעלם משאלת מעמדם האזרחי של היהודים בקיסרות, נאמנת עלינו עדותו של היארונימוס, שאֶת הפסוק: „וּבְהִכָּשְׁלָם יֵעָזְרוּ עֵזֶר מְעָט" (דניאל יא, לד) פירשו היהודים כאילו היה מכוון לתקופת ספטימיוס סוורוס (193—211) וקאראקאלה (212—217) בנו — שניהם בני זמנו של ר״י הנשיא (עי׳ היאֶרונימוס לדניאל, שם). ויותר מזה מעידה על התקופה שלפנינו הברייתא, שהיא קרובה ביותר לזמנו של ר״י הנשיא (מגילה י״א, א׳): „לא מאסתים ולא געלתים לכלותם להפר בריתי אתם (ויקרא כו, מד) — ...לא מאסתים — בימי כשדים, שהעמדתי להם דניאל, חנניה, מישאל ועזריה, ולא געלתים — בימי יוונים, שהעמדתי להם שמעון הצדיק וחשמונאי ובניו ומתתיהו כהן גדול..., להפר בריתי אתם — בימי רומים, שהעמדתי להם בית רבי וחכמי־דורו".

מזבח רומי, שהקים הלגיון הששי לכבוד הקיסר אֶלַגַּבָּל (218—222 לסה"נ) בסביבות כפר־עותני (לג'ון). משני צירי הכתובת: נשר רומי ואלת־הניצחון, המחזקת ניצב עטור שלל (טרוֹפֵּאוּם). שם הקיסר נמחק לאחר שהודח ונהרג

ימי רבי יהודה הנשיא II. בתקופת נשיאותו של ר"י I אין אנו שומעים דבר על חבריו בהנהגת בית־הדין הגדול: אין זכר לא לתפקידו של אב־בית־הדין ולא לתפקידו של החכם במוסד המחוקק העליון. אין להניח, שמשרות אלו לא היו קיימות בימיו של ר' יהודה, אבל, כנראה, שתופסיהן היו חסרים השפעה בצידו של הנשיא. אחר מותו של ר"י אנו שומעים שוב על משרות אלו וגם נראים הדברים, שהשפעת בעליהן היתה ניכרת ביותר. בנוסח הצוואה, שהניח אחריו ר"י הנשיא, אנו קוראים, שאת רבן גמליאל בנו מינה לנשיא, אולם את הנהגת־הישיבה, שהיתה, כנראה, מתפקידו של אב־בית־הדין, מסר לר' חנינא בר חמא. גם תפקיד־החכם נזכר בצוואה, וזה נמסר לבן אחר של הנשיא, לר' שמעון (כתובות ק"ג, ב'; ירוש' תענית ס"ח, א'). ר"י הנשיא הכיר, כנראה, בדבר, שהתפקידים המרובים המוטלים על הנשיא לא היו לפי כוחו של גמליאל בנו ודאג לכך, שיימצאו לו עוזרים מתאימים. ר' חנינא בר חמא, מגדולי־ההלכה בימיו, התאים בהחלט לתפקידו, אע"פ שמסרו מרצונו הטוב למשך זמן קצר לחברו הגדול ממנו בשנים — ר' אפס.

ימי נשיאותו של רבן גמליאל III היו קצרים ולא נשתיירו מהם אלא רשמים מועטים בלבד. בימי בנו, ר' יהודה נשיאה (ר' יהודה הנשיא II), נמשכה המדיניות של תקופת ר"י הנשיא I, שהיתה מכוונת לשחרר את הישוב היהודי מכמה הגבלות, שהיו קשורות באיסור המגע־והמשא עם לא־יהודים. בין תקנותיו של ר"י נשיאה נתפרסמה ביותר התקנה, שהתירה את השימוש בשמן של עכו"ם, אע"פ שהאיסור להשתמש בשמן מסוג זה היה קיים, לפי עדותו של יוסף בן מתתיהו (קדמ' י"ב, 119—120), מימים קדומים.

ישיבת ר' ינאי בעכברא. על משטר־החיים של הרבה מן החכמים מזמנו של ר' יהודה I ואילך מלמד מצב־הדברים בעכברא — כנראה, מדרום לצפת —, שהידיעות שבידנו עליה הן מימיו של ר"י נשיאה. כאן היתה קיימת במשך שנים הרבה ישיבה מייסודו של ר' ינאי, בן זמנם של חכמי־הדור, שפעלו אחר ר"י הנשיא הראשון, ולפיכך היתה ידועה בשם: דבי רבי ינאי. חבריה של אותה ישיבה היו עסוקים במשק החקלאי של המקום, שכנראה התחיל מת־פתח בימיו של ר"י הנשיא I. לפי הידיעות שבידינו היו מצוים בעכברא בתי־בד לשמן (ירוש' שביעית ל"ח, ב'), שדות תבואה (ירוש' מעשרות מ"ט, ג'), תוצרת דבש (ירוש' ברכות י"א, א'), כרמים ויין (ב"ב י"ד, א'). על יסוד מנהגיהם של אנשי־עכברא נתקבלו לפעמים החלטות בענייני־הלכה (ירוש' מעשרות, שם; ירוש' ברכות, י', ב'), אך לעיתים קרובות היו אנשי־המקום פונים לר' יוחנן ולחכמים אחרים בשאלות שונות בהלכה. בחוקי טומאה וטהרה נהגו בני־עכברא לפי כל מנהגי־הזהירות, שהיו מקובלים בחוגים, שקיבלו עליהם דיני חברוּת (ירוש' דמאי כ"ג, א'; ועי' משנ' דמאי ב', ג'). חלק מסויים מרכושו של המקום היה שייך לר' ינאי (ב"ב י"ד, א'; מו"ק י"ב, ב'; ע"ז ל', א'), אך במקורות נזכרים גם שדות, שהיו שייכים למעבדיהם של שדות אלה (ירוש' מעשרות מ"ט, ג').

התקופה של חילופי־הקיסרים בימי המהומות ברומי המזרחית. בדורו של ר' יהודה נשיאה באה תקופת הגידול והשיגשוג של א"י היהודית לסופה והתחילה תקופת־משבר, שנמשכה עד קרוב לסוף המאה ה3. עלייתה של פרס החדשה במקומה של פרתיה (שנת 226) והניסיון של מלך פרס הראשון, אַרְדְשִיר I (226—241), לרכז בידיו את כל חלקיה הנרחבים של מלכות־פרתיה המפוררת בעזרת הסיס־מות של דת־זרתוסתרה, ומתוך רדיפות נגד בני דתות אחרות, גרמו לכך, שבמשך זמן מסויים גדלה העליה של חכמי־בבל לא"י. אולם עליה זו פסקה או נתמעטה מחמת המהומות, שפרצו ברומי מ235 ואילך בסיבת עלייתם וירידתם של קיסרים, שחזרו ונשנו לעיתים קרובות, ומחמת השינוי לטובה, שבא בבבל היהודית משנת עלייתו של שבור I לשלטון (241) ואילך. באותו זמן גרמו המלחמות, שהתנהלו בין פרס ורומי ושעירערו את עמדתה של רומי בחלקיה

המזרחיים של הקיסרות, לשיבוש סדרי־החיים בא״י היהודית.

לערך בשנות ה40 של המאה ה3 נקבעה טבריה כמקומה של הישיבה המרכזית במקומן של בית־שערים וציפורי, ששימשו קודם לכן מושבים לישיבה המרכזית ובית־הדין הגדול. ישיבת־טבריה המרכזית הוקמה במקום ישיבתו של ר׳ בנאה (ע״ע), שהיתה, כנראה, מקובלת גם על חוגי־השלטונות. הסיפור, שנמסר בצורת אגדה על ר׳ בנאה (ב״ב נ״ח, א׳–ב׳), ושלפיו הורה בפני השלטונות הרומיים, שיש לפסול כדיין כל אדם שיצא חייב במשפט בדיני־ממונות, מוצא את אישורו בביוגראפיה של הקיסר אלכסנדר סוורוס (Hist. Aug., V. Al. Sev. 45, 7), המספרת, שהלכה מעין זו הנהיג הקיסר בהשפעת מה שהיה מקובל בין היהודים.

שכם. מצבה על קברו של פרש רומי ממאורֵטניה
המאה ה3 לסה״נ

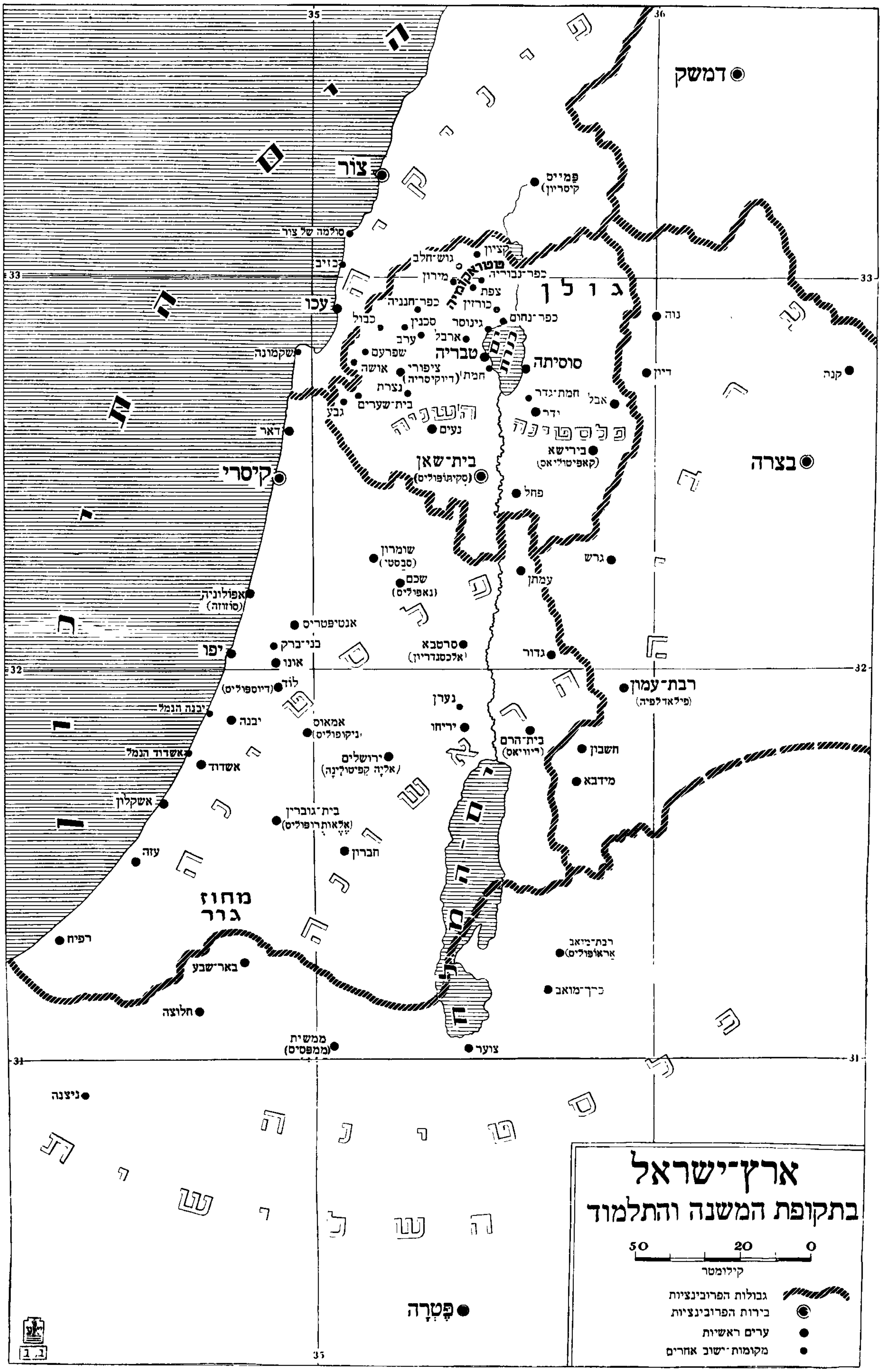
בראשם של הישיבה ובית־הדין הגדול בטבריה עמד (עד 279) ר׳ יוחנן נפחא. ישיבת־טבריה נתמכה בלא ספק ע״י בית־הנשיא, שכן מצאנו גם בתקופת ר״י הנשיא, שלא זו בלבד שתמך בתלמידי־חכמים, אלא שראשי־החכמים בדורו היו סמוכים על שולחנו (עירובין ע״ג, א׳). ר׳ יוחנן, שהיה ראש ישיבת־טבריה בימיו של ר״י נשיאה, נקרא משום כך: „ר׳ יוחנן דבי נשיאה״ (סוטה כ״א, א׳). אולם בימיו של ר׳ יוחנן כבר נראו סימנים גלויים של חלוקת התפקידים בין בית־הנשיא וחכמי־התורה. הנשיאים ירדו יותר ויותר לדרגת נציגי־האומה כלפי חוץ, והמנהיגות הרוחנית התרכזה יותר ויותר בידיהם של חכמי־התורה. בסופה של המאה ה3 כבר היה הנשיא כפוף בהחלט בענייני־הלכה לראש־הישיבה.

המצב בא״י בימי עלייתה של תדמור. באותה תקופה באה גם ירידה ניכרת בחיים הכלכליים של א״י, שלא היתה למעשה אלא תוצאת־לוואי של גילויי־ההתפוררות, שנראו בקיסרות הרומית. הלחץ של מלכות־פרס על הקיסרות, שהלך וגבר, ודרכה של מלכות זו לערוך פשיטות של שוד והרס בחבלי־רומי שהיו בשכנותה, הצריכו את הגברתה של מערכת־ההגנה המזרחית. המעמסה הכלכלית, שהיתה כרוכה באספקת מזון וציוד לחיילים ובאיכסונם, הלכה וגדלה עם ריבוי מספרם של החיילים בחבלי־המזרח של הקיסרות, והמשמעת בחוגיהם הלכה ופחתה בסיבת חילופי־הקיסרים, שחזרו ונשנו, באופן שאף הם, החיילים הרומיים, חמסו ועשקו את האוכלוסיה. כל הגורמים הללו הביאו לידי התרוששות גמורה של הישוב.

באותה תקופה עלתה לגדולה תַּדְמוֹר, שזכתה זה מזמן לעמדה של חשיבות כמדינת־חַיִץ בין פרס, רומי וחבלי־ערב. ביחוד עלתה השפעתם של התדמורים לאחר שהקיסר ואלֶריינוס נלקח בשבי על־ידי שַׁבּוּר I מלך־פרס (260), וסוריה הצפונית ומזרחה של אסיה הקטנה נפלו בידי גייסות פרס, שלא היו מעוניינים אלא להרבות את שללם בארצות, שדרכן עברו. אותה שעה היה חיל תדמור הצבא היחיד, שנלחם בהצלחה בגדודי־הפרסים, ולא עוד אלא שאף היה בכוחו להוציא מידי הפרסים חלק מן השלל, שנפל בידם בשעת הפלישות, שערכו בחבלי־רומי. עם זה לא עלה בידה של תדמור להשליט מחדש בארצות שהשתלטה עליהן, וא״י בכללן, את הסדר, שהיה קיים בהן בימי שלטונם של הסֶוורים. ומכאן דבריו של אחד מבני־הזמן על התדמורים: „הצילני נא מיד אחי מיד עשו — הצל את בני לעתיד לבוא מיד בני בניו, שבאו עליהן מכוחו של עשו״ (ברא׳ רבה ע״ו, ו׳). ואע״פ שהמדיניות של התדמורים כלפי היהודים גם בארץ וגם בארצות אחרות שנפלו בידם, כמו מצרים, היתה להלכה ידידותית, הרי למעשה אי־אפשר היה להם להשתלט על חייליהם, שהמשמעת בתוכם היתה לקויה, ומעשי השוד וההפקרות שעשו הגבירו בכל מקום את האנארכיה. המקורות היהודיים, הנוגעים לתקופה שבין 240 ו290 לערך, מרבים משום כך לדון במעשי סחטנות וביזה, שחזרו ונשנו, בין מצד הגייסות, שנמצאו בפיקודם של מפקדים רומיים, ובין מצד הגייסות, שבראשם עמדו השלטונות התדמוריים (בראש׳ רבה ע״ח, י״ב; כתובות נ״א, ב׳; ירוש׳ תרומות מ״ו, ב׳). אולם חמורה עוד יותר היתה השפעתם של השינויים, שבאו במערכת הכלכלית של הקיסרות כולה. שינויים אלה גרמו לירידתו של המעמד העירוני בכל רחבי הקיסרות, ובכלל זה — לירידת ערכן של הערים בא״י, כמו ציפורי, טבריה ולוד, ששימשו גורם לגיבושה המדיני של היהדות בא״י.

החיכוכים בין הנשיאות וחכמי־התורה. מצב־הביטחון הרעוע והזעזועים הכלכליים, שבאו בעקבותיו, גרמו לכך, שנתעוררו חיכוכים ממין חדש בין בית־הנשיא וחכמי־ישראל. על ר׳ יוחנן, שהיה תלוי מבחינה חמרית בבית־הנשיא, אומרת המסורת במפורש, שקיים בעצמו את הכלל: „אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה — שאהב ר׳ יוחנן את התורה — בוז יבוזו לו״ (שיר השירים ח, ז, שמות רבה מ״ז, ה׳; ויק״ר ל׳, א׳; שיר השירים רבה ח׳, ד׳). על־ידי כך קובעת המסורת בבירור, שאהבת־התורה היתה חשובה בעיניו יותר מכל כבודו ועשרו של בית־הנשיא. ואולם התנגדות פעילה לבית־הנשיא גילה חברו הקרוב ביותר של ר׳ יוחנן, ר׳ שמעון בן לקיש, שפעם אף מצא לנכון לעורר את השאלה, אם מותר להטיל על נשיא שחטא עונש־מלקות — דבר, שהיה בניגוד לחוקה הרומית, שאסרה ענשי־גוף ביחס לרמי־מעלה (ירוש׳ הוריות מ״ז, א׳; ירוש׳ סנה׳ י״ט, ד׳). אגב דיון זה נתעוררה גם השאלה, אם כלפי נשיא, שיצא חייב בדין, יש להשתמש בכלל, שקבע בשעתו ר׳ בנאה לגבי

אבן־מיל רומית, שנמצאה על־יד בית־שאן

ארץ־ישראל
בתקופת המשנה והתלמוד
50 20 0
קילומטר
גבולות הפרובינציות
בירות הפרובינציות
ערים ראשיות
מקומות־ישוב אחרים
דמשק
צור
פמייס (קיסריון)
סולמה של צור
כזיב
עכו
שקמונה
דאר
קיסרי
אפולוניה (סוזוזה)
יפו
יבנה הנמל
אשדוד הנמל
אשקלון
עזה
רפיח
גוש־חלב
מירון
צפת
כפר־חנניה
כבול
סכנין
ערב
ארבל
גינוסר
כורזין
כפר־נחום
שפרעם
אושה
ציפורי (דיוקיסריה)
טבריה
חמת
נצרת
בית־שערים
גבע
נעים
גולן
סוסיתה
חמת־גדר
אבל
ידר
בירישא (קאפיטוליאס)
בית־שאן (סקיתופוליס)
פחל
נוה
דיון
קנה
בצרה
גרש
עמתן
שומרון (סבסטי)
שכם (נאפוליס)
אנטיפטריס
בני־ברק
אונו
סרטבא (אלכסנדריון)
גדור
לוד (דיוספוליס)
יבנה
אמאוס (ניקופוליס)
נערן
יריחו
בית־הרם (ליוויאס)
חשבון
מידבא
רבת־עמון (פילאדלפיה)
ירושלים (אליה קפיטולינה)
אשדוד
בית־גוברין (אלאותרופוליס)
חברון
מחוז גרר
באר־שבע
חלוצה
ממשית (ממפסיס)
צוער
רבת־מואב (ארעופוליס)
כרך־מואב
ניצנה
פטרה
35
36
33
32
31

שופטים, שיצאו חייבים בדין, ושלפיו יש לסלק אותם מתפקידם (שם, שם). יותר חריפה היתה ההתקפה נגד בית־הנשיא של יוסי מעוני — חכם, שזכרו בא רק פעם אחת בספרות התלמודית —, שהאשים את בית־הנשיא כגורם העיקרי בחלוקה הבלתי־נכונה של מעמסת־המיסים, שהביאה לידי המצב הירוד של לימוד־התורה בישראל. הכוונה כאן היא, ודאי, לתמיכה המצומצמת, שקופת־הנשיא היתה מקצבת לצרכי תלמוד־תורה. לא פחות חריפה היתה התקפתו של ר׳ יהודה בר נחמני, מתורגמנו של ר׳ שמעון בן לקיש, על בית־הנשיא, שנאשם על־ידיו במינויי דיינים, שאינם ראויים לתפקידם (סנה׳ ז׳, ב׳).

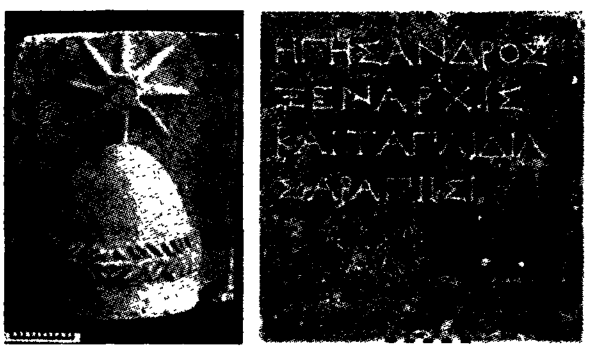
המצב הבטחוני והכלכלי הירוד גרם גם לתנועת הגירה מן הארץ, והמקורות מודיעים בפירוש, שסיבתה של הגירה זו היתה חוסר פרנסה (ירוש׳ מו״ק פ״א, ד׳, ירוש׳ חגיגה ע״י, ד). היו גם מקרים, שאנשים מכרו את עצמם לשם השתתפות במשחקי־הגלאדיאטורים (ירוש׳ גטין מ״ו, ב׳; בבלי שם מ״ו, ב—מ״ז, א׳). כנראה, מפני המעמסה המרובה, שהוטלה על אנשי־החקלאות, הכריז אחד מן החכמים של אותו דור: „אין לך אומנות פחותה מן הקרקע״ (יבמות ס״ג, א׳).

חורבנה של תדמור ותקופת־שלטונו של דיוקלטיינוס. את חורבנה של תדמור (273) קידמו חכמי־ישראל בברכה (ירוש׳ תענית ס״ט, ב׳: „אמר ר׳ יוחנן: אשרי מי שהוא רואה במפלתה של תדמור״). אך מאורע זה עדיין לא שם קץ לאנארכיה, שנשתלטה במזרחה של הקיסרות הרומית, ובא״י בכלל. על השאלה בנוגע לגֵרֵי־תדמור, אם כשרים הם לבוא בקהל־ישראל, שנידונה במשך זמן מרובה ע״י החכמים, ניתנה אחר חורבנה של מדינה זו תשובה חיובית, ובשם ר׳ יוחנן מסרו תלמידיו, שגרי־תדמור כשרים הם (ירוש׳ יבמות ג׳, א׳—ב׳; ועי׳ בבלי, שם ט״ז, א—י״ז, א׳).

לפי הסדרים החדשים, שקבע דיוקלטיינוס (284—305), נתחלקה ההנהגה של הקיסרות בינו ובין מַכּסימיינוס, ואת הפיקוח על חבלי־המזרח השאיר דיוקלטיינוס בידיו. ע״י כך נשתפרו הרבה תנאי־הביטחון בחבלים אלה, וביחוד בא״י, שדיוקלטיינוס ביקר בה כמה וכמה פעמים ופעם אחת אף שהה בה (בטבריה) לכל הפחות כשלושה חדשים (מסוף מאי עד סוף אוגוסט 286). בראשה של הישיבה המרכזית עמד מ280 ואילך ר׳ אמי, ובימיו היה הנשיא כפוף לו בכל דבר, שהיה נוגע לפסקי־הלכה (ביצה כ״ז, א׳). באותם הימים עדיין מרובה היתה מידת סמכותה של א״י אף בחוגיהם של חכמי־בבל, ואלה האחרונים היו פונים לחכמי א״י בשאלות חשובות, ובכללן בשאלת מינויו של ראש־ישיבה בבבל (מו״ק י״ז, א׳; ירוש׳ שם פ״א, ד׳; הוריות י״ד, א׳; ברכות ס״ד, א׳). אולם גם כששאלותיהם של חכמי־בבל היו מופנות אל הנשיא, תלה זה האחרון את תשובתי בהחלטתו של ראש־הישיבה (מו״ק שם). וכך נהג הנשיא אף בשאלת קידוש־החודש (ר״ה כ׳, א׳) — שאֵלָה, שהנשיאים בדורות הקודמים הקפידו על זכותם להכריע בה. ייתכן, שלתקופה זו יש לייחס את הידיעה על שלושה מחכמי־הדור, מתלמידיו של ר׳ יוחנן, שערכו מסע־פיקוח בישובי־הארץ מתוך דאגה לרמת לימוד־התורה בערי א״י וכפריה (ירוש׳ חגיגה ע״ו, ג׳).

יחסו של הישוב היהודי, וחכמי־ישראל בתוכם, לדיוקלטיינוס היה בדרך כלל חיובי. אמנם אגדות־עם מאוחרות סיפרו על דיוקלטיינוס, שבצעירותו היה רועה־חזירים בטבריה ותלמידי־הישיבה של בית־הנשיא היו נוהגים להתקלס בו; כשעלה לגדולה רצה להתנקם בחכמי־ישראל, אלא שבדרך נס לא נפגעו (ירוש׳ תרומות מ״ו, ב׳—ג׳; בראש׳ רבה ס״ג, ח׳). אך בני־זמנו התייחסו אליו בכבוד, ור׳ חייא בר אבא, שהיה כהן, מצא אף לאפשר להיטמא ולפסוע על קברים, כדי לראות מרחוק את דיוקלטיינוס בשעה שהגיע לצוֹר (ירוש׳ ברכות ו׳, א׳). חכמי־ישראל שמרו גם על קטע מתוך פקודתו של דיוקלטיינוס מ303/4, שהיה מכוון נגד הנוצרים: „כל אומיא ינסכון, בר מן יודאי״ (כל האומות ינסכו נסך לאלים, חוץ מן היהודים: ירוש׳ ע״ז מ״ד, ד׳).

היחס אל השומרונים; ר׳ אבהו והשפעתו. בתקופת דיוקלטיינוס בא קרע גמור ביחסים בין היהודים והשומרונים, שהיו קודם לכן יחסי־סבלנות. ייתכן, שהאיסור, שפירסם דיוקלטיינוס ב295 על נישואים עם בת־אח או בת־אחות (Mos. et Rom. leg. coll. VI, 4), נראָה לשומרונים כסימן, שהותרה הרצועה נגד היהודים ומתוך כך נתעוררו למעשי־איבה נגדם, שכן אותו איסור מקובל היה גם על השומרונים, בעוד שלפי חוקי־ישראל נישואים מסוג זה לא רק היו מותרים, אלא אף נחשבו לרצויים ביותר (יבמות ס״ב, ב׳). כתוצאה מכך הוכרזו השומרונים ע״י חכמי־ישראל כעובדי־אלילים. הכרזה זו נעשתה בלא השתתפותו המפורשת של הנשיא — כנראה, מפני שחכמי־הדור לא מצאו לנכון להביא בחשבון את דעתו של הנשיא בשאלה, שחכמי־ההלכה

סבסטי (שומרון). א. כתובת יוונית מוקדשת לסרפיס ואיסיס
ב. קובע עטור זר דפנה ועליו כוכב — סמל הדיוסקורים

היו צריכים לפתרה. מאחר שזמנה של הכרזה זו היה אחר 303/4, יש להניח, שבאותם הימים כבר שימש בנשיאות רבן גמליאל IV, שר׳ אבהו ראה אותו כ„אדם קטן״ (ירוש׳ ע״ז ל״ט, ב׳). ולא רק בענייני־הלכה, אלא אף בשאלות מדיניות תפס באותם הימים את המקום החשוב ביותר ר׳ אבהו ולא הנשיא. מקום־מושבו הקבוע של ר׳ אבהו היה בקיסריה (קה״ר ז׳, י״ח), והישיבה של אותה עיר עלתה בימיו לדרגה גבוהה אף מזו של ישיבת־טבריה המרכזית. אחר ר׳ אמי, ששימש כראש־ישיבה בטבריה מ280 ואילך והיה יועצו הקבוע של הנשיא בכל עניין חשוב בהלכה, לא הגיעו אלינו שום ידיעות על ראשי־הישיבה בטבריה, אע״פ שר׳ אבהו עצמו שלח את בנו ללמוד תורה בטבריה (ירוש׳ חגיגה ע״ו, ג׳). בני־הזמן היו פונים לר׳ אבהו לא רק בענייני־הלכה, אלא גם לצרכי משא־ומתן עם בית־הנציב בקיסריה. כך, למשל, מוצאים אנו, שחכמי־הדור פנו בעניין קובלנה, שהוגשה בפני הנציב בקיסריה נגד פסק־דין אחד של ראשי־הדור באותה תקופה, לא לנשיא, אלא לר׳ אבהו

(ירוש׳ מגילה ע״ד, א׳). על הכבוד המרובה, שזכה לו ר׳ אבהו בבית־הנציב, מודיעים המקורות בהזדמנויות שונות (סנה׳ י״ד, א׳; חגיגה י״ד, א׳; סוטה מ׳, א׳).

ראשיתה של רומי הנוצרית. שינויי־המשטר, שבאו ברומי בהשפעת ההכרה בנצרות כדתה של הקיסרות, הורגשו בא״י רק מ324 ואילך — עם כיבושו של המזרח על־ידי קונסטאנטינוס. — ההתנגשות הראשונה בין הנצרות ובין היהדות בא״י באה בשאלת־הלוח. בחוגי הנוצרים בארצות־המערב נשתנתה זה מזמן צורתו של חג־הפסח, וזכר הצליבה של ישו התחיל תופס בו מקום חשוב ביותר. בהתאם לכך בא במערב גם שינוי במועד חגיגתו של חג זה. אך במזרח עדיין היו הנוצרים חוגגים את חג־הפסח בזמנו, ז״א במועדים, שהיו נקבעים ע״י בית־הדין הגדול. הנוצרים המערביים התנגדו בתוקף למנהג זה של הנוצרים בארצות־המזרח, ובוועידת־ניקיאה (324) הוחלט לחוג את חג־הפסחא בכל העולם הנוצרי לפי הסדרים, שנתקבלו בקהילות־הנוצרים במערב — החלטה, שבה תמך במרץ גם קונסטאנטינוס קיסר. מאחר שהנוצרים במזרח התעלמו מהחלטה זו במשך זמן ניכר, נעשו מצד השלטונות הרומיים נסיונות להפריע לשליחי בית־הדין בפירסום מועדי־החגים בישובי־הגולה, וביחוד בבבל (עי׳ סנה׳ י״ב, א׳).

בצורה חמורה יותר השפיעו לרעה על מצבה של היהדות בקיסרות, וביחוד של היהדות בא״י, המינויים של נציבים ופקידים גבוהים מבין הנוצרים בכל רחבי האימפריה, ובא״י בכלל. הביטויים הקשים הראשונים נגד היהדות, שאנו מוצאים במקורות של המשפט הרומי מאותה תקופה (אע״פ שבמצב המשפטי של היהודים עדיין לא בא שום שינוי), נבעו בלא ספק מן העובדה, שהתעודות המשפטיות הללו נוסחו ע״י פקידים נוצריים. יָתֵר על כן: בהשפעתם של הפקידים הנוצריים הגבוהים קיבלה המדיניות הרומית כולה כיוון אנטי־יהודי גלוי. תגובתם של חכמי־ישראל על מינויי הנוצרים לתפקידים מדיניים חשובים מעידה, שלחצם של הנוצרים על היהודים גבר באותה תקופה, וכן היא מעידה על דרכי התעמולה, שניהלו הללו בין היהודים: „אנכי־אנכי הוא מנחמכם (ישעיהו נא, יב)... אומות העולם מונין לישראל ואומרים להם: עד מתי אתם מומתים על אלהיכם... כמה בוזים הוא מביא עליכם... בואו לכם אצלינו ועושין אנו אתכם דוכסין ואפרכין ואסטרטיליתין, וישראל נכנסין לבתי כנסיות ובתי מדרשות ונוטלין ספר תורה... ומתנחמין״ (פס׳ דר״כ קל״ט, ב׳; פסי״ר ק״ו א׳—ב׳).

נישול היהודים ע״י הנוצרים. סימן לשאיפתם של הנוצרים להשתלט על אדמתה של א״י ולנשל מעליה את היהודים שימשו באותם הימים עבודות־הבניין, שהתחילו בהן הנוצרים בירושלים וסביבתה. אֶוזביוס, בן זמנו של קונסטאנטינוס, הביע שאיפה זו בפירוש בהכרזתו, שירושלים היהודית נחרבה כעונש על צליבת־ישו וירושלים המוקמת עכשיו לתחיה היא ירושלים של העתיד — ירושלים נוצרית (Vita Constantini III, 33). הבניין המפואר, שהוקם בירושלים במקום מקדש־אַפרודיטי של ימי אֶיליה קאפיטולינה, נתפרסם לאחר זמן אצל הנוצרים כמקדש שהוקם במקום־הצליבה. סופרי הנוצרים מאותה תקופה אינם מציינים אף ברמז, שמקדש זה הוקם בגולגולתא, וגילויה של החומה השלישית מאשר בוודאות, שאיתורו של מקדש זה בגולגולתא בא בהשפעתן של אגדות מאוחרות.

הקמתה של ירושלים מחורבותיה כעיר נוצרית פגעה ברגשותיהם של היהודים אפשר יותר מהקמתה של אֶיליה קאפיטולינה. שהרי נוסף על מה שיורשיה החוקיים של ירושלים נושלו מעמדת־הבכורה שלהם בעיר, הושמעה הפעם הסיסמה, שיורשיה ה„אמיתיים״ של ירושלים אינם היהודים, אלא הנוצרים. הקמתה של ירושלים בצורתה הנוצרית היתה, איפוא, קשורה בטענותיהם של הנוצרים, שהאגדה מנסחת אותן במלים: „עתידין האומות להיות אומרים אנו הם ישראל, אנו הם בניו של מקום״ (תנח׳ בובר, וירא ו׳; שמות רבה מ״ז; ועי׳ שיר השירים רבה ז׳, ג).

הסכסוכים בשאלת מקומות־הקודש בין היהודים והנוצרים. היהודים עסקו בלא ספק באותם הימים בפינוים של מקומות שונים בירושלים וסביבתה מסימני אלילות, אך להקמת הר־הבית מהריסותיו, ודאי, לא ניגשו, לפי שהשעה לא היתה כשרה בעיניהם לכך. הנוצרים לא מצאו, איפוא, מתחרים בעבודות־הבניין שלהם. אך נראה, שבכמה מקומות בירושלים לא מצאו הנוצרים לנכון לנגוע, ומקומות אלה עברו לרשותם של היהודים. ערך מיוחד קיבל משום כך באותם הימים הכותל המערבי (פס׳ דר״כ מ״ט, ב׳; שמות רבה ב׳, ב׳; שיר השירים רבה ב׳, ד׳). חוץ מבכותל ותחומו של הר־הבית לא מצאו, כנראה, הנוצרים לנכון לנגוע גם במערת־המכפלה ובמקום קבורתו של יוסף (בראש׳ רבה ע״ט, ז׳), שנשארו בידי היהודים. על הבעלות של שאר המקומות בירושלים ובסביבה, שהיתה להם חשיבות היסטורית ודתית, פרצו סיכסוכים בין היהודים והנוצרים. על כל פנים, המקום, שהיה ידוע בשם אֵלוֹנֵי מַמְרֵא, נתפס ע״י הנוצרים עוד בימיו של קונסטאנטינוס.

ייתכן שהתקוממות של היהודים בימי קונסטאנטינוס, שעליה מדבר יוהאנס כריסוסטומוס (Adv. Jud. V, 11), היתה קשורה במאורעות אלה. ואפשר מרמזת על כך גם דרשתו של ר׳ ברכיה (אגדת בראשית נ״ו) לעובדיה א, ד: „אם תגביה כנשר ואם בין כוכבים שים קינך — משם אורידך נאום ה׳״, שהכוונה היא ל„שרה של אדום״, שהוא „מבקש להידמות לאותם שנקראו כוכבים... שהם מסרקים גופם של ישראל ונוטלים את ממונם״. אך אין זה מן הנמנע, שר׳ ברכיה נתכוון בדרשתו למס החדש, שהטיל קונסטאנטינוס על בעלי־המלאכה, שחכמי־התלמוד קראו לו בשם כריסוארגירא (ירוש׳ ב״ק, ג׳ ג׳, שיר השירים רבה ב׳, ב׳, ה׳) — כלומר, ה־χρυσάργυρον, שהיה נגבה אחת לחמש שנים ושימש מעמסה כבדה על הישוב העירוני. — יש לציין, שבאותה תקופה של עליית הנצרות והצלחתה הפתאומית אין המקורות הנוצריים מודיעים על נטיה ניכרת להתנצרות בקרב היהודים. מקרה בודד ויוצא מן הכלל הוא מה שמסופר על המומר יוסף (אפיפאניוס, Haer. XXX, 4 sqq.), — מקרה, שאף הוא מעיד על הכלל.

רדיפות היהודים בהשפעת הנצרות; המרידות בימי גאלוס. בתחוקה הרומית מימיו של קונסטאנטיוס (337—361) ניכרת הנטיה להצר את צעדיה של היהדות יותר מבזו שמימיו של קונסטאנטינוס. על נישואים בין יהודים ונוצרים הוטל עונש־מיתה. כמו־כן הוטל עונש־מיתה על יהודים, שמלו את עבדיהם הנוצריים (339). אך לידי התנגשות גלויה בין היהודים ושלטונות־רומי הגיע הדבר, בשעה שההנהגה של רומי המזרחית והנהלת המלחמה נגד פרס עברו לידיו של גאלוס, בן דודו של קונסטאנטיוס

(מ351 ואילך). המלחמות בין פרס ורומי, שנמשכו כמעט כל ימיו של קונסטאנטיוס, נתנו את אותותיהם בארץ־ישראל במעשי־הסחטנות של החיילים, שהיו עוברים דרך ערי־הארץ; והיה מעשה ואנשי ציפורי מוכרחים היו למשכן את בניהם כדי לספק את הדרישות של פלוגות־הצבא, שחנו זמנית בעירם (ירוש׳ פסחים ל״א, ב׳). אעפ״כ היו היחסים בין השלטונות ובין היהודים תקינים פחות או יותר כל עוד התנהלו העניינים בא״י על־ידי מפקד־הפרשים הרומי, אורסיקינוס. באותם הימים היו חכמי־ישראל נותנים הוראות לחלל את השבת, ואפילו לאפות לחם בחג־הפסח, כדי לספק את דרישותיהם של החיילים (ירוש׳ שביעית ל״ה, א׳; ירוש׳ יו״ט ס׳, ג׳; ירוש׳ סנה׳ כ״א, ב׳). נשתמרה גם ידיעה, שאורסיקינוס חָלק כבוד מיוחד לחכמי־ישראל, כשביקרו אותו פעם באנטיוֹכיה (ירוש׳ ברכות ט׳, א׳). אולם שלטון־הרשע של גאלוס בחבלי סוריה וא״י הביא לידי מצב, שהיה קרוב לאנארכיה, ובתנאים אלה התקוממו אנשי־ציפורי, שסבלו ביותר מהשתוללותם של החיילים, והתנפלו על פלוגת־הצבא שחנתה בעירם והשמידוה. מכאן נתפשטה ההתקוממות גם לטבריה, ללוד ולכמה ערים אחרות. בראשה של תנועת־ההתקוממות זו עמד אדם, שאוֻרליוס ויקטור (XLII, 11) קרא לו בשם פַּטריקיוס. בעל פסיקתא רבתי (ע״ט, א׳) מרמז, כנראה, לאותה תקופה כשהוא קורא בשמו של נטרונא, שעתיד להיפרע מאדום ע״י עריכת „טבח גדול בארץ אדום״ (ישעיה לד, ו), ובן אותו הזמן, ר׳ ברכיה, מדבר על אש חזקה, שעתידה להשמיד את אדום „ודוכסיה ואפרכוסיה ואיסטרטיליה״ (פסי״ר, שם). — התקוממות זו לא היתה מכוונת נגד הנצרות, כי אין זכר במקורות לפגיעות בנוצרים, והנוצרים, ודאי, לא היו עוברים בשתיקה על כך, אילו היו פוגעים בהם בימי־ההתקוממות הללו (עי׳ Socrates, H. e. II, 33; Hieron. Chron. ad Ol. 283). הגורם העיקרי להתקוממות היה בלא ספק שלטון השחיתות והשרירות של ימי־גאלוס, ונראה, שההצלחות הראשונות של המורדים עוררו תקוות משיחיות, שמצאו אחיזה בלבבות הַרְבֵּה בתקופה רבת־סתירות ורבת־מבוכה זו. — אולם מצבו של הישוב היהודי באותו זמן מבחינה מספרית וכלכלית כאחת לא הכשיר אותו לנהל מלחמה של ממש, והמרד דוכא, כנראה, לאחר זמן קצר. כמה ישובים יהודיים נחרבו, ובכללם ציפורי, שסבלה ביותר גם קודם ההתקוממות. אעפ״כ מוצאים אנו אותה לאחר זמן קצר שוב מיושבת ע״י יהודים. אם לייחס את הסיפור על אנשי־ציפורי, שביקשו דרכים לשנות את מראה פניהם, כדי שלא יכירו בהם, לפרק־הזמן שלאחר ההתקוממות, יש להניח, שחורבנה של ציפורי לא היה שלם, ועדותו של סוקראטס (שם), שלפיה פקד גאלוס להרוס את ציפורי עד היסוד, היא מוגזמת, או שהפקודה לא יצאה מאיזו סיבה לפועל (עי׳ ירוש׳ יבמות ט״ו; ג׳; ירוש׳ סוטה כ״ג, ג׳). אין זה מן הנמנע, שאורסיקינוס, שאַמיאַנוּס מַרְקֶלינוס משבח את הגינותו, דאג לכך, שמעשי־הנקם במתמרדים לא יקבלו צורה קיצונית; ומכאן היחס החיובי אליו במקורות היהודיים. נראה, שמאותו זמן ואילך שוב לא היתה בית־שערים עיר בעלת ערך מרכזי; גם טבריה סבלה ביותר בתקופת דיכויה של התקוממות זו, והסיפורים שנשתמרו על חכמי־ישראל, שביקשו להם מפלט במערות שבסביבותיה, שייכים בלא ספק לאותו פרק־זמן (ירוש׳ פסחים כ״ז, א׳; בראש׳ רבה ל״א, י״א). לאותה תקופה שייך גם הסיפור על שריפת ספר־תורה בצנברי שליד טבריה (ירוש׳ מגילה ע״ד, א׳). — יש להניח, שהמהומות גרמו ליציאתם של כמה מחכמי־הדור לבבל, וביחוד ליציאתם של אלה, שמוצאם היה מבבל (עי׳ איגרת רב שרירא ב׳, ג׳; ועי׳ ע״ז ע״ג, א׳; חולין קכ״ד, א׳; נידה י׳, ב׳; ל״ט, ב׳). הרחקתו של גאלוס מחבלי־המזרח והוצאתו להורג (354) גרמו בלא ספק ליחס סבלני יותר כלפי המתקוממים, אע״פ שהמדיניות הנוצרית המובהקת של השלטונות לא נשתנתה, וב357 אף מצאו השלטונות לנכון לפרסם פקודה על הפקעת רכושו של כל נוצרי, שיעבור ליהדות (Cod. Theod. XVI, 8, 7).

קרוב הדבר לוודאי, שבישיבת טבריה, וביחד עמה — בפעולותיו של בית־הדין הגדול, בא עכשיו, אחר המאורעות של ימי־גאלוס, שיתוק. ואע״פ שהפעולה בשדה־ההלכה בא״י והשפעתה של א״י בתחום זה על התפוצות לא פסקו, נראה הדבר, שטבריה לא שימשה עוד כמרכז־התורה בעולם היהודי. בתנאים הנזכרים קשה היה לקיים משא־ומתן סדיר עם הגולה, ביחוד בשאלת קידוש־החודש ועיבורי־השנים, ולפי מסורת, שהגיעה אלינו מפי רב האי גאון (עי׳ ר׳ אברהם בר חייא, ספר העיבור, עמ׳ 97), נמסר סוד העיבור לבני־הגולה, ומכאן ואילך לא היו בני־הגולה תלויים עוד בא״י בקביעת החגים והמועדים. הישיבה המרכזית ובית־הנשיא ויתרו הפעם על אחת מזכויותיהם החשובות, אך ברור הדבר, שבתוקף התנאים המדיניים עשו מה שעשו. מבחינה מסויימת השפיע מצב זה לטובה גם על הנוצרים במזרח, שלא הכירו במועד של חג־הפסחא, שנקבע בוועידת־ניקיאה, והוסיפו לערוך חג זה במועדיו על־פי הלוח היהודי, לפי שמעכשיו לא היו אף הם, כדוגמת הקהילות היהודיות, תלויים עוד בשליחי בית־הדין, ויכולים היו לקבוע את חגם לפי חשבון־הלוח. אעפ״כ לא פטרה תקנה זו של הילל II את ארצות־הגולה, וביחוד את בבל, מזיקתן לא״י. כמה עניינים, שהיו כרוכים בקביעת־הלוח, לא נתבררו לחכמי־הגולה כל צרכם, ולהוראות של חכמי א״י בעניינים אלה עדיין היה ערך מרובה במשך כמה דורות, אלא שהשאלות ביחס אליהם היו מופנות עכשיו לא לבית־הנשיא אלא לחכמי־ההלכה שבכל דור. חכמי־התורה היו גם נוהגים לקיים את החגיגות לכבוד קידוש־החודש, כפי שנהגו בשעה שקידוש־החודש היה תלוי בהכרזתם של הנשיא ובית־הדין הגדול (עי׳ מסכת סופרים י״ט, ט׳).

ימי יוליינוס. תקופת־שלטונו הקצרה של יוליינוס (363—360) עוררה הדים מרובים בא״י. בדרך כלל היה יחסו של יוליינוס ליהודים וליהדות כיחסם של סופרי־יוון בני־זמנו אליהם: התרבות היוונית נחשבה בעיניו כעולה הרבה על תורת־ישראל. אך בדומה לסופרים היווניים הנזכרים שימשה לו היהדות אמצעי להחלשת השפעתה של הנצרות, שינקה את שרשיה מתורת־ישראל. מבחינה מדינית התייחס יוליינוס בכבוד ובסבלנות לדתות השונות, שהיו קיימות בקיסרות הרומית, ובכללן גם ליהדות — אחת מן הדתות העתיקות שבקיסרות. אף לנצרות התייחס בסבלנות, אע״פ שהיתה בעיניו דת חדשה, חסרה כל תוכן מקורי וכעין מזיגה של היהדות וההלניות. תכניותיו להקמת בית־המקדש בירושלים מהריסותיו לא נבעו, כנראה, מתוך יזמה יהודית: היו לו בזה בלא ספק נימוקים, שהיו מכוונים נגד הנצרות, שראתה בחורבן בית־המקדש מופת לאמיתותה. וכן יש להניח, שתכניות אלו נבעו מנימוקים מדיניים כלליים;

אפשר, נתכוון לרכוש ע"י כך את לבותיהם של יהודי פרס, שבתחומי־מגוריהם נלחם במלכות־פרס, ואפשר שאַף להר־אות, שכל הדתות בקיסרות שרויות בה בשלווה מתוך נאמנות כללית לקיסרות. מרכזה החָרב של היהדות, שהנוצרים עשו לו פירסומת מרובה ברוח עיקריהם הדתיים, שימש בלא ספק מעין סתירה להנחה מדינית זו.

בהתאם למדיניות זו של מתן חירות לכל הדתות ביטל יוליינוס את החוקים נגד היהדות, שנתקבלו בתקופת שלטונם של הקיסרים הנוצריים, שקדמו לו. אעפ"כ מצא לנחוץ להתערב במדיניות הכספית של נשיאי־ישראל ויעץ להם — ודאי בהשפעתם של חוגים יהודיים מסויימים — לבטל את המס, ששליחי־הנשיאות היו גובים מיהודי־התפוצות. המקורות הנוצריים מעידים, שהחלטתו של יוליי־נוס להקים את בית־המקדש מהריסותיו עוררה בקהילות היהודיות בא"י ובחוץ־לארץ גל של שמחה, שגרר אחריו הת־נדבות כספית עצומה. במקורות היהודיים לא נשתמר זכר ברור למאורע זה — אפשר, מפני שהפעולות נפסקו באמצע ובינתיים נהרג יוליינוס בפרס וכל תכניותיו נתבטלו.

בשנים, שעברו ממותו של יוליינוס עד מותו של ואלֶנס (379—363), נמשכה מדיניות הסבלנות וההגנה על זכויות־היהודים בא"י. ואלנס אף מצא לנכון להעניק זכויות מיוחדות לאנשי־הדת בישראל, וכן חקק חוק מיוחד על איסור השימוש בבתי־כנסת לשם איכסונם של חיילים. אך מימיו של תאודוסיוס I (379—395) ואילך גברו המגמות הנוצריות במדיניות הרומית, ומכאן ואילך נתרבו החוקים נגד היהודים, שהורידו אותם לדרגה של כלי־משחק בידיהם של הקנאים הנוצריים.

אע"פ שהעבודה בשדה־ההלכה נמשכה עוד זמן מרובה בא"י, וגם השפעתה של א"י על ארצות־הגולה בתחום זה הוסיפה להתקיים במשך כמה דורות, פסקה בַּדור שבא אחר זמנו של יוליינוס הפעולה לכינוסו של חומר־ההלכה, שנת־רכז בתלמוד הירושלמי. יָתֵר על כן: לאחר שהישיבה המר־כזית בטבריה איבדה את השפעתה הקודמת, שוב לא נוצר במקומה מרכז אחר, שהיה בעל חשיבות דומה.

וע"ע ביזנטיון, היהודים.

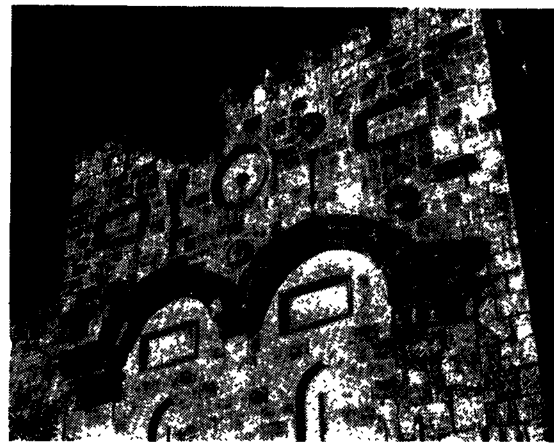
ז. פרנקל, דרכי המשנה, 1923 (הוצאה שלישית); הנ"ל, מבוא הירושלמי, 1870; א. ה. ווייס, דור דור ודורשיו, ב–ג, 1904; גרץ־שפ"ר, דברי ימי ישראל, ב', 1893; י. א. הלוי, דורות הראשונים, חלק א', כרך ה', 1918; חלק ב', 1901; ז. יעבץ, תולדות ישראל, ו'–ח', תרפ"ח־תר"ץ; ז. בכר, אגדות התנ־אים, א–ד, תרפ"ב־תרפ"ז; הנ"ל, אגדות אמוראי א"י, א–ו, תרפ"ה־תרצ"ח; ש. קליין, ארץ יהודה, תרצ"ט, עמ' 108 ואילך; הנ"ל, ארץ הגליל, תש"ו, עמ' 41 ואילך; ג. אלון, תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, א–ב, תשי"ג־תשט"ז; מ. אבי־יונה, בימי רומא וביזנטיון, תשי"ב; L. Schurer, *Gesch. des jüd. Volkes*, I, 1901[4], 642 sqq.; H. Graetz, *Gesch der Juden*, IV, 1908[4]; A. Büchler, *The Economic Condition of Judaea after the Destruction of the Second Temple*, 1912; J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire Romain*, I–III, 1914; G. F. Moore, *Judaism*, I–III, 1928–1930; L. Finkelstein, *Akiba*, 1936; F. M. Abel, *Histoire de la Palestine*, II, 1952.

י. ג.

מחלוקת הקיסרות עד הפלישה הערבית. — **א. הרֶאַקציה הנוצרית** (379—451 לסה"נ). מיד אחר מותו של יוליינוס חרבו הישובים היהודיים בדרום, והדת הנוצרית נתפשטה והלכה (ביחוד בערים ההלניות ובין האי־כרים, שהשלטונות הרומיים הושיבו בארץ), עד שהנוצרים נעשו גורם חשוב באוכלוסיה. מכל תושבי־הארץ היו היהודים

שרידים של כנסיה נוצרית ושל הרחבה שהיתה לפניה בהורבות של העיר הביזאנטית שבטה (סְבֵּיטה) בנגב

החזית של „שער־הזהב" או „שער־הרחמים" בחומה המזרחית של הר־הבית, ירושלים. השער הוקם, לפי המשוער, בסופה של התקופה הביזאנטית

והשומרונים הקיבוצים היחידים, שסירבו להמיר את דתם. בסוף המאה ה4 אסר הקיסר תיאודוסיוס I את הדת ההלנית וגזר על סגירת ההיכלות האליליים. במאה ה5 גברה השפעתה של הכנסיה הנוצרית, בעיקר בעזרת־הנזירים. הילאריון וחאריטון היו הנזירים הראשונים, שפעלו בארץ, ובהשפעתם נתמלאו מדבר־יהודה והשפלה הדרומית מנזרים גדולים וקטנים. הנזירים הקנאים התקיפו והרסו היכלות אליליים הרבה (וביניהם את מקדשו המפורסם של מַרְנָא בעזה) והפנו את זעמם גם נגד בתי־כנסת. לא זו בלבד שהשלטון הרומי לא הפריע להם במעשיהם הבלתי־חוקיים, אלא אף נגרר בזרמה של התנועה הקנאית וחקק חוקים, שהפלו את היהודים לרעה בענייני פקידות, שירות בצבא, מיסים, ועוד. בסוף הרבע הראשון של המאה ה5 בוטלה הנשיאות; אך גם אחר ביטול הנשיאות היו היהודים נשמעים לסנהדרין, שבראשה עמד עכשיו „ראש־הפֶּרֶק".

המצב הכלכלי בארץ הלך ונשתפר במשך התקופה הביזאנטית. עם שקיעת האימפריה במערב באו לא"י הרבה עולים נוצריים בעלי־הון ובעלי־השפעה, וביניהם הִיאֶרוֹנִימוּס (ע"ע), שהתיישב בבית־לחם בלוויית כמה נשים צדקניות. נתרבו גם עולי־הרגל מכל ארצות המזרח (גיאורגיה, ארמניה ועוד), ובאותו זמן התחיל גם יצוא עצמותיהם של האבות, הנביאים והקדושים הנוצריים, שקבריהם נתגלו כביכול בארץ. החקירה הארכאולוגית הוכיחה, שצפיפות־הישוב וגדלו של השטח המיושב והמעובד הגיעו באותה תקופה לשיא. ביחוד יש לציין את התרחבותו של הישוב בנגב, שבו נמצאו חורבותיהן של חמש ערים ביזאנטיות. במחצה הראשונה של המאה ה5 התיישבה בירושלים הקיסרת אֶוּדוקיה, שפתחה בפעולת־בְּנִיה נרחבת, ביחוד בהר־ציון. בהשתדלותה חזרו והתירו ליהודים ישיבה מצומצמת בירושלים.

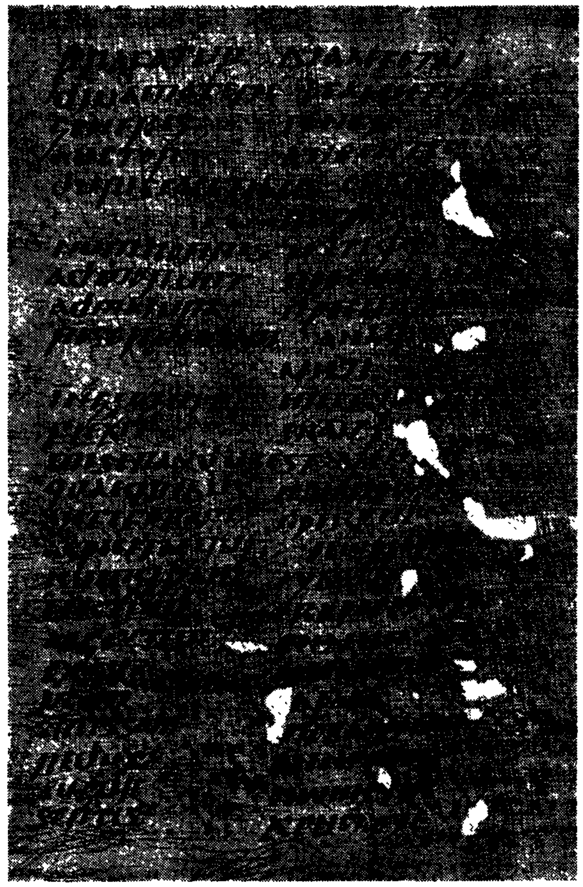
ב. הפילוג במחנה הנוצרי (451—614). הנצרות המנצחת נפגעה קשות באמצע המאה ה5 ע"י הפילוג בין ה„אורתודוכסים" וה„מונופיסיטים" — פילוג, שלכאורה נבע מניגודים בתפיסת טיבו האנושי־האלוהי של ישו, אך שביסודו לא היה אלא פרי הניגוד בין הנטיה לצנטראליזאציה, שציינה את השלטונות בקושטה, ובין השאיפה לעצמאות של הפרובינציות המזרחיות, סוריה ומצרים. האֶפיסקופוס של ירושלים באותה שעה, יוּבֶנאליס, היה מתחילה ממצדדי המונופיסיטים, אך באסיפת ראשי־הכנסיה בחַלקדון (451)

הצטרף אל הרוב האורתודוכסי וע"י כך נתעלה למעמד של פאטריארך וראש כל האֶפיסקופים ב„פלסטינה" ו„ערביה". כשחזר יוּבֶנאליס לירושלים נתקל בהתנגדות מצד ידידיו לשעבר; אך בעזרת הצבא התגבר על התנגדות זו, ומאז נשארה א"י מבצר של האורתודוכסיה הנוצרית.

אעפ"כ החליש הפילוג הנזכר את כוחם של הנוצרים בארץ; המתנגדים לַשלטון (נוצרים פורשים, יהודים ושומרונים) נעשו באותו זמן הרוב בארץ; ועובדה זו, וכן הציפיה לעזרה מצידם של הפרסים, אויביהן של רומי וביזאנטיון, עודדו את השומרונים לאַרגן מרידות רבות־הקף ב485 וב529. שתי ההתקוממויות דוכאו באכזריות. היהודים כמעט שלא השתתפו בהן, ומשום כך, וגם משום הפילוג בנצרות, נהנו באותו זמן משלווה יחסית. בין השאר נתחדשה אז בנייתם של בתי־כנסת, שהיו מוקמים לפי תכנית חדשה (כגון בית־הכנסת בבית־אלפא). תקופת־שלווה זו נמשכה עד לחידושה של המדיניות הנוצרית התקיפה בימיו של יוסטיניינוס קיסר (527—565). תקופת־יוסטיניינוס היא תקופת־הזוהר האחרונה של השלטון הביזאנטי בארץ. קיסר זה ביצר את הגבולות, דאג לאספקת המים לערים והקים כמה כנסיות מפוארות; אך עם זה ביזבז את אוצרות המדינה והתיש את כוחה בתכניות־כיבוש גדולות במערב. יורשיו המשיכו בקו האנטי־יהודי שלו וגזרו גזירות קשות על ישראל כדי לחזק את הנצרות. ולעומת זה לא הספיק כוחם לעצור בעד הפלישה הפרסית, שכבר היתה ממשמשת ובאה.

ג. הפלישה הפרסית (614—629). הפרסים התחילו במלחמתם האחרונה ברומי ב603. ב609 חצו את הפרת, ב611 נכנעה אנטיוכיה, ב613 נכנעה דמשק וב614 הגיעו לשערי א"י. יהודי הגליל והרי־נצרת הצטרפו אל הפולשים, ובעזרתם כבשו הפרסים את עכו, ועלו על ירושלים. אחר מצור קצר נפלה העיר בידם; כנסיותיה נהרסו ותושביה הנוצריים, ביחד עם הפאטריארך הנוצרי זכריה, הוּגלו לפרס (שאליה הועברו גם שברי „הצלב הקדוש"). המקורות מרמזים, שבעיר הוקם שלטון יהודי, שהקרבת־הקרבנות נתחדשה ושבראשו של השלטון היהודי עמד מנהיג, שנקרא באופן סמלי „נחמיה בן־חושיאל" (שמו האמיתי אינו ידוע לנו), כשמו של המשיח בספרות המדרשית המאוחרת. שלטון יהודי זה נתקיים, כנראה, כמה שנים עד שהפרסים פנו עורף לבעלי־בריתם, היהודים, וגירשו אותם מירושלים כדי לקנות את הלבבות של הרוב הנוצרי בארץ. למרות ניסיון זה לזכות באהדתם של הנוצרים נתערער השלטון הפרסי בארץ ע"י נצחונותיו של הראקליוס קיסר בארמניה הצפונית ובמדי. ב627 כרתו היריבים ברית־שלום, שלפיה חזרו צבאות־פרס לארצם; ירושלים ושאר ערי־הארץ חזרו ונתפסו ע"י הצבא הביזאנטי. ב629 נכנס הראקליוס בתהלוכה חגיגית לירושלים והחזיר את „הצלב הקדוש" למקומו; הכנסיות הנוצריות ההרוסות הוקמו עוד בימי שלטון־פרס ע"י הכומר מוֹדֶסטוּס. אמנם הראקליוס הבטיח למנהיג היהודי, בנימין איש־טבריה, שיכבד את זכויותיהם של היהודים, אך בהשפעת הכמורה והנזירים הפר את הבטחתו, הטיל על היהודים קנס קשה ואסר עליהם להתקרב לירושלים עד לתחום של שלושה מילין מסביב לה. כמו־כן נעשה ניסיון של שמד המוני על־ידי מעשי־אונס מצד הנוצרים.

ד. סוף השלטון הביזאנטי (629—640). השלטון הביזאנטי המחודש לא האריך ימים. הראקליוס הסתבך

מילון (על פאפירוס) לכתבי־ורגיליוס. נמצא במנזר הביזאנטי בניצנה (עוג'ה אל־חפיר)

במחלוקת תאולוגית ועורר את התנגדותו של סופרוניוס, הפאטריארך הירושלמי. בינתיים עלו על א"י צבאותיהם של הערבים המוסלמיים. עוד בימיו של מוחמד נכנעה להם אילת שעל שפת ים־סוף. אמנם בזמנו נחלו המוסלמים תבוסה על־יד מוּתָה שבעבר־הירדן (629), אך בימיו של יורשו, אַבּוּ בַּכְּר, חדר גַיִס ערבי אחר לנגב, ניצח את המושל סֶרְגִיוּס סמוך לעַזה (634) וחזר והיכה את הביזאנטים על־יד אג'נאדין סמוך לבית־גוברין. ב635 נכנעה בצרה. בתחילת 636 השתלטו הערבים על טבריה והגליל, אך כשהתקרב הצבא הביזאנטי לאיזור זה חזרו הערבים ונסוגו עד הירמוך. כאן הוכרע גורל־המלחמה ב20 באוגוסט 636: הצבא הביזאנטי ניגף בהחלט ופינה את סוריה ואת ארץ־ישראל כאחת. ביולי 637 שמו המוסלמים מצור על ירושלים, ובמארס—אפריל 638 נכנעה העיר לחליף עומר; ב640 נכבשה קיסריה אחר מצור של שבעה חדשים, ובזה אבד לביזאנטים משגבם האחרון בארץ. רק מוסדות־הכנסיה, וביחוד המנזרים, המשיכו בה בקיומה של המסורת הנוצרית.

מ. אבי־יונה, בימי רומא וביזאנטיון, תשי"ב[2]; A. Couret, *La Palestine sous les empereurs grecs*, 1869; F.-M. Abel, *Histoire de la Palestine*, II, 1952.

מ. א. י.

מן הכיבוש הערבי עד השתלטות הפאטמים. הפשיטות של שבטי־ערב מן החג'אז על א"י וסוריה בסוף־ימיו של מֻחַמַּד (ע"ע) לא נבדלו לכאורה ברב או במעט מן ההתנפלויות, שבני המדבר הערבי היו רגילים — מן התקופה ההיסטורית הקדומה ואילך — לערוך על הישובים החקלאיים והמסחריים של ארצות־הסְפָר. כדי לקדם את פניה של רעה זו הקימו הרומים לאורך הסְפָר שבין הארץ הנושבת ובין הערבה שורה של מבצרים, שנועדו להגן על האוכלוסיה בכפרים ובערים מפני התנפלויותיהם של שבטי־המדבר. אך לא תמיד היה בהם, במבצרים אלה, כדי לשמש מעצור לבדוים, שהיו פולשים מן הדרום. הביזאנטים, יורשיו של השלטון הרומי בקידמת־אסיה, נקטו שיטה אחרת לשם הגנה על חלק זה של האימפריה: הם הקימו מעין „מדינה" ערבית חדשה, שכללה את השטחים, שהיו שייכים לפנים לנבטים ולתדמור (פאלמירה). לאמיתו של דבר, לא היתה זו מדינה מאורגנת אלא מחנה נודד של בדוים משבט הגַסאנים, שהיווה מעין חַיִץ בין הארץ הנושבת ובין הערבה. מרכזיהם היו בגַ'אבִיָה (בגולן) ובבָּצְרָה. עיקר פרנסתם של בדוים אלה היה על הממשלה הביזאנטית, שממנה קיבלו תמיכה קבועה. נוסף על המשימה להגן על הקיסרות מפני בדוים אחרים („פרא־למחצה פוקח את עיניו על אחיו הפרא לימוד־המדבר") הטילו קיסרי־ביזאנטיון עוד תפקיד חשוב על „מלכי"־הגסאנים: להתגרות פעם בפעם בפרסים, כדי להטריד ממנוחתם את תושבי הסְפָר הפרסי.

האיזורים, ששימשו שטחי־מריבה בין הביזאנטים ובין הערבים, היו מיושבים יהודים, שעזבו את ארץ־ישראל בימי המלחמות, המרידות והגזירות שלאחר חורבן הבית השני. עדויות היסטוריות, ספרותיות, אֶפיגראפיות וארכֵאולוגיות מאותה תקופה מספקות לנו ידיעות על קיומם של ישובים יהודיים, חקלאיים ומסחריים בארץ־הנגב, מדרום לים־המלח, בחופים של מפרץ־אילת ובעבר־הירדן המזרחי. ביחוד יש להצביע על שלוש מצבות־קברים מן המאות ה4—ה6 לסה"נ, שנתגלו בקרבת אל־צַפִי (צוער), בקצהו הדרומי־מזרחי של ים־המלח. מחשבון השמיטות, הנזכר בכתובות אלו, יש להסיק, שהיהודים, שישבו במקום, עסקו בחקלאות. משגדלו כוחו והשפעתו של מוחמד התחילו נוהרות אליו משלחות של תושבי הערים והכפרים בעבר־הירדן המזרחי, כדי לערוך עמו חוזי־חסות. בין המשלחות, שבאו משם וממפרץ־אילת, היו גם יהודים. מַקְנָא, נמל קטן בדרומו של מפרץ־אילת, היתה מושבה יהודית טהורה של בני גַ'נְבָּא. ומן החוזה, שנערך עם אלה האחרונים, אנו למדים, שהיו בני־חיל; שהרי היו ברשותם שריונים וגם סוסים, שהיו משתמשים בהם למלחמה ולא לעבודת־אדמה או להובלה. יהודי־מקנא עסקו בחקלאות, בדיג ובתעשיות־בית. נראה, שהיו עשירים; ועל כך מעידים בגדיהם היפים, שהתחייבו למסור למוחמד. מסתבר, שהיו בהם גם סוחרים, שהרי לנמלים של מפרץ־אילת נועדו באותו זמן תפקידים חשובים במסחר הבינלאומי. באיזור זה מצויים היו סוחרים מתימן, וקרוב לשער, שאף ביניהם נמצאו יהודים.

עם המשלחת מאילת באו גם אנשי אַדְ'רוּח וגַ'רְבָּא, שני ישובים בין פטרה ומַעָאן, שהיו מרוחקים זה מזה רק כמה מילין, והיסטוריון ערבי אחד מטעים, שהללו היו יהודים. גם תושבי־אדרעי (שבתוכם ישבו בני־קינוקאע ובני־נַצִ'יר, שני שבטים יהודיים, שישבו בְיַתְ'רִב־מְדִינה וגורשו על־ידי מוחמד) נכנעו לפני מוחמד. אין ספק בדבר, שגם אדרעי היתה מיושבת יהודים, ומפני־כן בחר חלק מן היהודים, שגורשו ממְדינה, להתיישב בה, בעוד שאחרים התיישבו ביריחו. תעודות שונות מן התקופה המוסלמית מאשרות,

שבכל אותו איזור ישבו יהודים אף במאות ה10 וה11 לסה"נ — מה שמעיד על רציפותו של הישוב היהודי: אין להניח, שיהודים אלה התיישבו שם בימי השלטון הערבי, מאחר שהנטיה הכללית של האוכלוסיה היהודית באותה תקופה היתה לעבור לערים הגדולות. ישובים יהודיים אלה בעבר־הירדן ובנגב נמחו מעל פני־האדמה ע"י מסעי־הצלב (אך ר' אשתורי הפרחי מזכיר, שבימיו [במאה ה14] היתה קיימת עדה יהודית באדרעי).

מתוך כל החוזים, שנערכו בחייו של מוחמד עם תושבי עבר־הירדן והנגב, אנו למדים, שהסכמים אלה לא באו כתוצאות של כיבוש. אמנם בנו המאומץ של מוחמד ניסה לכבוש ישוב בכוח, אבל הוכה ע"י הגסאנים על־יד מֻוּתָה (דרומית לקיר־מואב) והוא עצמו נפל בקרב. לאחר שמת מוחמד (632) נראה היה מתחילה כאילו הדת החדשה שייסד תעבור ותיבטל מן העולם. שבטים הרבה, שקיבלו את האסלאם, חזרו בהם ושבו אל אמונתם הישנה. אבל החליף הראשון אַבּוּ בֶּכּר ידע להתגבר על הקשיים, שנתקל בהם, ועד מהרה ריסן את תנועת־הבגידה. יָתֵר על כן: במשך שנה־שנתיים לאחר שעלה לשלטון הספיק לגייס ולארגן את מחנות־הבדוים ולהפכם לגדודים חזקים, בעלי כוח־מַחַץ מסוכן.

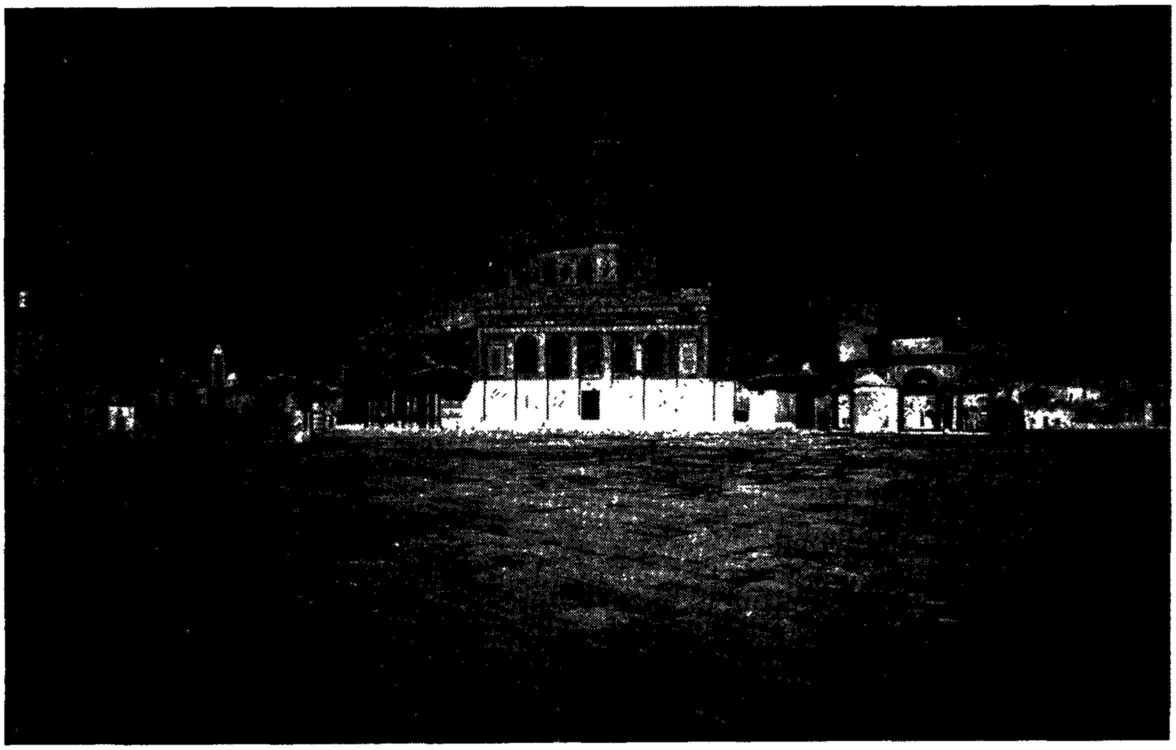
נראה, שבמשך כל אותו זמן לא התייחסו הביזאנטים ברצינות למאורעות שאירעו בחג'אז ולא עמדו על טיבם. למודים היו לזלזל בכשרם האירגוני של הבדוים והתייחסו מתוך ביטול אל גדודי־החלוץ של המוסלמים, שהגיעו עד גבולות־ארצותיהם. בימים שבשבטי־ערב התחילו עורכים את גישושיהם לאורך הגבול הביזאנטי, שררה בין הגסאנים התמרמרות מרובה על אדוניהם. הקיסר הפסיק להעניק להם את התמיכה הקבועה (ר' למעלה) — כך מוסרים מקורות יווניים — מפני שאוצרו היה ריק. אבל קרוב הדבר, שאחר הניצחון המכריע שנחל על הפרסים ולאחר שגירש אותם מא"י ושאר השטחים, שנכבשו על־ידיהם, חשב הראקליוס למותר לבזבז כסף על הבדוים השכירים, שעזרתם נראתה לו מיותרת באותה שעה. אין לתמוה, שהגסאנים, אע"פ שהיו נוצרים (מוֹנוֹפיסיטים), לא ראו חובה לעצמם לשפוך את דמם כדי להגן על אדוניהם, שלא שילמו להם את משכורתם. ולפיכך כשבאו הבדוים מחג'אז והציעו לגסאנים כריתת ברית נגד ביזאנטיון, גרמו קירבת־הדם והרגשת האחדות החברותית, שישיבו על הצעה זו בחיוב, וביחוד כשברית זו עם מאמיני־האסלאם הבטיחה לשבטים השוכנים באיזור־הסְפָר חלק בשלל עשיר.

בין הגורמים, שפעלו לרעתם של הביזאנטים, יש להזכיר עוד: א) ימי־שלטונו של הקיסר הראקליוס (610—641) מציינים תקופת־שפל באירגונו של הצבא הסדיר, שסבל אבידות הרבה במלחמות. כדי למלא את החסר היו הביזאנטים מגייסים לצבאם שכירים מתוך הישוב הארמני והערבי. אלה האחרונים, אע"פ שעמדו בראשם מפקדים ביזאנטיים מנוסים, לא יכלו להחזיק מעמד בפני הערבים; לעומת זה נתגלו בין בני־הערבה אישים בעלי כושר אירגוני וצבאי מעולה; ב) היחס העויין של האוכלוסיה המקומית בא"י וסוריה כלפי הביזאנטים (עי' למעלה). אע"פ שאוכלוסיה זו היתה ברובה נוצרית, כאמור, סבלה קשה תחת ידם של האדונים היוונים. הרדיפות, שנרדפו אף הרבה מן הנוצרים משום חילוקי־דעות בעיקרי־דת, והנגישות הכלכליות והמסים שהעיקו על כלל התושבים, גרמו לכך, שהאוכלוסיה בכללה התייחסה מתוך חיבה אל הפולשים ואף הושיטה להם עזרה ניכרת.

מהלך־הקרבות, שכתוצאה ממנו נכבשו א"י וסוריה, נודע לנו בעיקר מתוך מקורות ערביים, שנכתבו ברובם כמאתיים שלוש־מאות שנה לאחר מאורעות אלה, בעוד שבספרות הביזאנטית והסורית נשתמרו רק ידיעות מועטות על פרשה זו — כאילו נתביישו הללו לתאר את הפרטים של התבוסה המכרעת, שנחלה האימפריה. ברור הדבר, שלא תמיד אפשר לסמוך על תיאורים מאוחרים וחד־צדדיים אלה, וביחוד כשמחבריהם מחולקים בדעות הן בנוגע לתכנית האסטראטגית והן בנוגע לפרטים ולתאריכים. לפי תיאורו של מקור אחד היתה מגמתם של הערבים לכבוש תחילה את עבר־הירדן, שהיה מיושב פחות, להתבצר בדמשק ולאחר מכן לגשת לכיבושם של השטחים העשירים והמיושבים בצפיפות. אך רוב המקורות מציינים, שהערבים ערכו את התקפותיהם הקשות הראשונות בא"י המערבית — לכאורה מתוך כוונה לשבור את התנגדותם של הביזאנטים באיזורים הקרובים לחופי־הים ומתוך הנחה, שהחלק הפנימי־המזרחי יפול ע"י כך בידי הערבים מאליו. בדיקה מדוקדקת של התעודות מלמדת, שלא היתה לערבים שום תכנית אסטראטגית ברורה. כל המקורות מעידים, שרוב הכוחות הביזאנטיים נמצאו בצפון־המזרח של א"י ובסוריה דוקה (ג'לק, דמשק, חוֹמץ) ושכאן גם פגעו בערבים כל המכות, שהוכו במשך המלחמה. חשיבותם של הקרבות, שנערכו בא"י המערבית, היתה פחותה לאין־ערוך מקרב־הירמוך והם לא הכריעו במהלך־המלחמה לטובת הערבים וכתוצאה מהם לא נכבשו לא עבר־הירדן המזרחי, לא ירושלים וגם לא ערי־החוף החשובות והגדולות (קיסריה, אשקלון).

זמן קצר אחר מיתתו של מוחמד הצליח גדוד בדוי להכות את תושבי־אוּבְּנָה (כנראה, על־יד מֻוּתָה) ולקח חלק מהם בשבי. הבדוים הזדרזו וחזרו אל ארצם עם השלל הרב שלקחו במלחמה. עכשיו הופקדו על הצבא הערבי שלושה מפקדים. על עַמְר בן עאץ הוטל התפקיד לכבוש את „פלסטין", כלומר, את ארץ־יהודה והשפלה; שוּרַחְבִּיל בן חַסַנָה פנה אל בקעת־הירדן העליונה ואל עמק־יזרעאל (והגליל), שנקרא לאחר מכן „ג'וּנְד אורדון" (המחוז הצבאי של „הירדן"); וְיַזיד בן אבו סוּפְיָאן עלה על דמשק. עמר עלה על א"י דרך אילת, ואילו יזיד ושורחביל התקדמו בנתיב האורחות של תַּבּוּק אל הַבֶּלְקָה (בין הנחלים יבּוֹק וארנוֹן). עמר חנה על־יד גַּמְר אל־עַרַבָּאת, והביזאנטים, שחנו בערבה, הוכו ונסוגו מערבה. פעם שניה הוכו הביזאנטים על־יד דַאתִ'ן (דרומית לעזה). עוד מכה הונחתה עליהם בקרב על־יד אג'נאדין (כנראה, צפונית ללכיש, בין בית־גוברין לרמלה). כל זה אירע בשנות 633—634 לסה"נ. גם בכרוניקה סורית קדומה נשתמרה ידיעה על קרב, שהתנהל 12 מילין ממזרח לעזה ושבו השתתפו, כנראה, על צידם של הביזאנטים כפריים עניים מארץ־ישראל, נוצרים, יהודים ושומרונים. ארבעת אלפים מהם נפלו חלל. הערבים ניצחו את אויביהם והחריבו את הארץ.

הביזאנטים נסוגו אל בית־שאן והערבים ערכו במשך שישה חדשים התנפלויות־שוד על ערים וכפרים, אבל לא הצליחו לכבוש אף עיר מבוצרת אחת. לאחר מכן החליטו לעלות על הביזאנטים, שנתרכזו בבית־שאן. אלה האחרונים נסוגו מכאן מזרחה (אל פֶּחֶל שבעבר־הירדן), וכדי לעכב

ירושלים. בניין כיפת־הסלע ברחבה של הר־הבית. הוקם ב691 לסה"נ, על־ידי החליף עבד אלמלך

את הפרשים הערביים, שרדפו אחריהם, הרסו את הסכרים בבית־שאן. אך טכסיס זה לא הועיל להם, ובינואר 635 הוכו על־יד פחל והוכרחו להיסוג לדמשק, בעוד שהערבים מוסיפים לרדוף אחריהם. לאחר זמן נכנעה גם דמשק לפני הערבים.

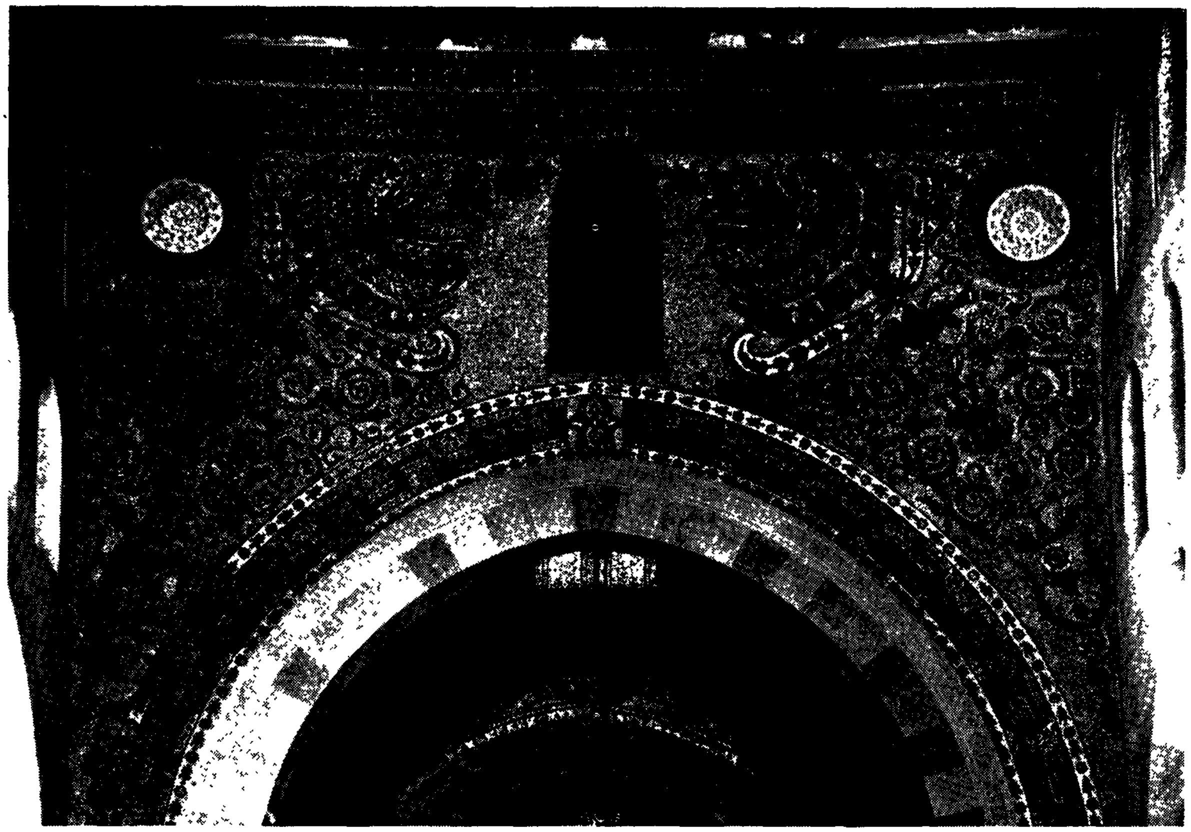
יש להעיר, שבקרבות הקודמים, שהתנהלו בקירבת דמשק, לא תמיד האיר המזל את פניו לערבים. גם עכשיו הוכרחו הערבים לעזוב את הערים, שכבשו בסוריה, ואת דמשק בתוכן, מפני השמועה בדבר ריכוז של צבא ביזאנטי גדול, שגייס הקיסר הראקליוס בקירבת חלב ואנטיוכיה כדי לגרש את הערבים. אך גַיס זה, שהיה מורכב משכירים ארמניים וערביים, אע"פ שמנה כחמישים אלף איש בערך, הוכה מכה ניצחת ב20 באוגוסט 636 על־יד שפך נחל רוקאד לתוך הירמוך, סמוך לוַאקוּצָה (כיום יאקוצה). בזה הוכרע גורלה של סוריה. הביזאנטים נסוגו לצד צפון וכל ערי־סוריה עַד חלב נפלו בידי הערבים (עד סוף 636). בא"י המערבית עדיין נמצאו הערים החשובות (ירושלים, קיסריה ואשקלון) בידי חיל־המצב הביזאנטי. יש חילוקי־דעות בין החוקרים בנוגע לזמן־כיבושן של ערים אלו. ירושלים נכנעה ב637 או ב638. לאחר שהמפקד הביזאנטי ערק מן העיר עבר השלטון לידי ההגמון סופרוניוס, שניהל את המשא־ומתן עם הערבים, שעמדו תחת פיקודו של עמר וצרו כשנתיים על ירושלים. לפי מסורת אחת, נערך חוזה־הכניעה בג'אביה, שבה ישב החליף עומר, מאחר שסופרוניוס רצה להיכנע רק לחליף. לדעת אחרים השתתף עומר עם המפקד העליון אַבּוּ עֻבַּידה במצור על העיר.

הגיעו לידינו נוסחות־מספר של החוזה, שנכרת בין עומר ובין סופרוניוס. לפי נוסח אחד, שנמצא במקור ערבי, הבטיח החליף לתושבי „איליא" שלום: לחולים ולבריאים, לרכושם, לכנסיותיהם ולצלביהם. בין השאר הובטח להם, שלא יחרימו את כנסיותיהם לשיכון (של מוסלמים), לא יהרסו אותן, לא יְצַרו את גבוליהן ולא יסירו את הצלבים שעליהן. עוד הובטח, שלא ישכנו היהודים ביחד עמהם ב„איליא". לפי נוסח זה, שמוצאו, כנראה, ממקורות נוצריים, התחייב עומר לאסור על היהודים את הישיבה בעיר הנוצרית, שנקראה „איליא" (Aelia). לאמיתו של דבר, כפי שמעיד הניסוח הזהיר של הסופר המוסלמי, הותר ליהודים לדור בעיר מחוץ לשטח של הרובע הנוצרי.

סופר נוצרי יודע לספר, שעומר הבטיח לסופרוניוס, שכל יהודי, שיימצא בירושלים, תישלל ממנו זכות־החסות וייענש בגופו וברכושו. לפי קטע, שנתגלה בגניזה של קאהיר, הרשה עומר לשבעים משפחות יהודיות להתיישב בירו־שלים — בעוד שהיהודים דרשו רשיון בשביל מאתיים משפחות. גם בדבר תאריך־כיבושה של קיסריה נחלקו הדעות בין הערבים, הקובעים אותו בשנת ה15, ה16, ה18, ה19 או ה20 של ההג'רה (בין 636 ו641). לפי עדותם של המקורות המהימנים ביותר אירע כיבוש זה בשנה ה19 להג'רה (640 לסה"נ), אחר מצור שנמשך שבע שנים, מחמת „בגידתו" של יהודי, שהראה לערבים מבוא סודי לעיר דרך תעלות־המים. היסטוריון ערבי אחר מספר, שבעיר היו 700,000 חיילים רומיים, 200,000 יהודים ו30,0001 שומרונים. אחר קיסריה נכבשה גם אשקלון — ונראה, ששתיהן נפלו ביד מועאוויה, מי שהיה עתיד להיות החליף הראשון מבית אוּמַיה.

לכיבושה של א"י נודעת חשיבות מכרעת בהיסטוריה העולמית. כיבוש זה פתח לבני־המדבר את השער למערב והביא אותם במגע ישיר עם תרבּ‌ות בת אלפיים שנה. אילו הסתפקו הערבים בכיבוש השטחים הנרחבים של ממלכת־פרס, ספק גדול הוא אם היה רישומם בתולדות העמים והתרבות האנושית ניכר יותר משלטונן של שושלת־הסאסא־נים ודת־האמגושים באיראן.

הנזק, שנגרם לסביבות בית־שאן ע"י הריסת הסכרים

ירושלים. פסיפס של קיר בכיפת־הסלע שבהר־הבית

בתקופת המלחמה, ניתַקן עד מהרה, והאיכרים בסביבה זו הוסיפו לעבוד את האדמה. הגאוגראפים הערביים בני המאה ה10, ובתוכם אחד, שהיה יליד־הארץ, מספרים, שבסביבות בית־שאן היו מגדלים תמרים ואורז, שהספיקו כמעט לכל הארץ, וכן שבאותה סביבה היה גדל האינדיגו שהשתמשו בו לצביעה. בבקעת־הירדן היו מגדלים קני־סוכר, ואף עצי־פרי היו מצויים כאן, שמהם היו מייצרים דבש־פירות.

גם ערי־השפלה וחבל־הנגב לא שממו כתוצאה של הכיבוש הערבי. מקטעי־הגניזה אנו למדים, שבמאה ה11 עדיין נמצאו ישובים יהודיים חשובים בערי־החוף שבדרום הארץ: עזה, רפיח, אל־עריש. על מציאותם של יהודים באילת באותה תקופה מעידים דבריהם של הגאוגראפים הערביים. רק מימי הכיבושים של נוסעי־הצלב ואילך פוסקות הידיעות על ישובי־הנגב היהודיים. ובאותו זמן באה גם ירידה במספרה של האוכלוסיה הלא־יהודית. ישובים הרבה נשמדו בימי המלחמות בין הצלבנים ובין הפאטמים והאַיובים, אבל אין לתלות את הקולר במלחמות אלו דוקה. מבחינה זו מְאַלפים ביותר דבריו של הגאוגראף הפרסי־ערבי אבן חורדאדְבֶּה (סוף המאה ה9 לסה״נ), שהיה המנהל של הדואר והבולשת באחת מן הערים של החליפות בפרס. הוא מזכיר את הרַדָנים, הסוחרים היהודיים, שבקיאותם בלשונות אירופה והמזרח עמדה להם לנהל עסקים בהקף בינלאומי. סוחרים אלה, שהיו קונים ומוכרים סריסים, שפחות, פרוות, משי, חרבות ושאר סחורות, היו מפליגים מחופי־צרפת ומגיעים לא״י הדרומית. מכאן היו הולכים דרך הנגב ויורדים בספינות בים־סוף כדי להגיע לנמלי ערב, הודו וסין. אמנם אותו מקור גם מציין, שהרַדָנים היו מגיעים אל ארצות־המזרח הרחוקות אף בדרכי־היבשה (דרך מצרים—רמלה—דמשק); אך דבר זה לא היה בו כדי לשנות את העובדה המכרעת, שעם התפשטותה של החליפות הערבית על שטח ענקי — מהודו המערבית במזרח עד ספרד במערב — נפתחו קווי־תחבורה חדשים בין אירופה למזרח, נשתפרו תנאי־הביטחון, הוקם קשר־דואר קבוע, דוגמת הדואר הפרסי, שהיה עובר ביבשה של קידמת־אסיה, ומתוך כך נתמעט ערכו של הנגב כקו־תחבורה חשוב ולפעמים יחיד, שדרכו עברו הארחות. הוא נשאר עוד זמן־מה איזור בעל חשיבות מסחרית, אך עמדת־המפתח שלו בטלה למאות שנים. מובן, שמתוך כך ירדה גם חשיבותן של ערי־הנגב ונשמט מידי תושביהן המונופולין, שהיה ברשותם בסחר־הביניים, במלאכות של הצביעה, האריגה, ועוד. האוכלוסיה של הנגב התחילה נוטשת אותו ועוברת לאיזורים אחרים, שהפרנסה היתה מצויה בהם יותר. משאָפסו הצרכנים לתוצרת חקלאית, בטלה ממילא חשיבותם של הכפרים. לא כדאי היה לאיכרים להשקיע מאמצים בעבודת־אדמה מיגעת בתנאי קרקע ואקלים לא־נוחים. בימי הצלבנים חדלו הארחות בנגב לגמרי, וכך הופסק הקשר בין אסיה לאפריקה ובין הים התיכון לים־סוף.

מאת־השנים הראשונה של השלטון הערבי היו ימי־שיגשוג לעדות היהודיות — ואף הנוצריות — בארץ. מייסדה של השושלת האומַיית, החליף מועַאויה (661—680), שָקוד היה על אירגונה והרחבתה של ממלכתו. המשטר שהקים התייחס בסבלנות אל אנשי־החסות ופתח אפשרויות הרבה לפעילותם של יהודים ונוצרים. מועאויה הושיב יהודים בטריפולי של סוריה, מפני שראה אותם נאמנים לערבים וביקש לחזק על־ידיהם את היסודות הנאמנים לו. שינוי לרעה בא בזמנו

של החליף עומר II (717—720), שהנהיג הגבלות שונות לגבי הלא־מוסלמים. יש סוברים, שחליף זה צימצם את חופש־ההתיישבות של היהודים בירושלים, באופן שהותר להם לדור רק על־יד שער אחד בלבד. מסתבר, שבימיו הותקנו גם כמה מן ההגבלות בשביל אנשי־החסות שב„תנאי־עומר" המפורסמים, שבצורה שנשתמרו ודאי אינם מימיו של החליף עומר I. והרי הנקודות העיקריות באחת מנוסחות־ה„תנאים", הערוכה בצורת מכתב, שכאילו נשלח אל החליף עומר I ושבו מתחייבים הנוצרים:

לשלם את מס־הגולגולת ולהיות מושפלים; לא למנוע משום מוסלמי מלהתעכב בכנסיות בלילה או במשך שלוש יממות; ליתן לו אוכל; לפתוח לפניו את דלתות־הכנסיות; להכות לאט בנאקוס (מקוש־עץ, שהשתמשו בו הנוצרים במקום פעמון לשם קריאה לתפילות) ולא להרים את הקול בשעת־התפילה; למנוע מקלט ממרגלים של האויב; לא להקים כנסיה, בית־מחסה, מנזר, ולא לתקן את אלה שחרבו; לא להתאסף בכנסיה, שהיא ברובע מוסלמי או בנוכחותם של מוסלמים; לא להציג לראווה עבודת־אלילים (!); לא להציב את הצלב על הכנסיות או באחד מן הרחובות והשווקים של המוסלמים; לא ללמוד את הקוראן וללמדו את הילדים; לא למנוע את קרוביהם מלהתאסלם, אם רצונם בכך; לגזוז את שער־הראש על־יד המצח; לחגור את ה„זונאר" (חגורה מיוחדת לשם הבחנה בין מוסלמי לנוצרי) על הבגד; לשמור את הדת; לא לחקות את המוסלמי בתלבושת, בהופעה, בצורת האוכף לרכיבה, בחריתת־חותמות (באותיות ערביות); לא להשתמש בכינויים (אבו... אום...); לכבד ולהוקיר את המוסלמים ולקום לפניהם; לשמש להם מורי־דרך; לא לבנות בתים גבוהים מבתי־המוסלמים; לא להחזיק נשק או חרב ולשאתם בעיר או בדרך בארצות־האיסלאם; לא למכור יין או להציגו לראווה; לא לשאת נרות דולקים בהלווית־המת העוברת דרך רחובות, שבהם יושבים מוסלמים, ולא להרים את הקול (בשעת ההספד); לא להכות מוסלמי; לא להחזיק עבדים, שהיו רכושם של מוסלמים. מי שיפיר תנאים אלה יהא מחוץ לתחום החסות והביטחון, שהובטחו לחייהם ולרכושם של אנשי־החסות. תנאים דומים הוטלו — בשינויים קלים — על היהודים ואנשי־חסות אחרים. ולעומתם נתגלו גם כמה „כתבי־זכויות" מזוייפים, שכאילו ניתנו על־ידי מוחמד למשפחות יהודיות או לעדות נוצריות.

בימי שושלת בני־עבאס הוכרחו היהודים לשאת כסימן־הכר צניפים צהובים, בעוד שצבע־ההכר, שנקבע בשביל הנוצרים, היה כחול ובשביל השומרונים — אדום. אבל חוקים אלה לא תמיד נשמרו בקפדנות, ולפיכך היה צורך להזהיר עליהם פעם בפעם ולחזק את תקפם. לא נשתמרו ידיעות מפורטות על התעסקויותיהם של היהודים בתחילת התקופה. המקורות היהודיים המצויים בידינו מימי כיבוש הארץ ע"י הערבים עד אמצע המאה ה10 הם מועטים מאד, ורק מסופה של תקופת־הגאונים בא"י הגיעו לידנו מיסמכים, שנשתמרו ב„גניזה" של פוסטאט, ועל־פיהם אפשר ללמוד משהו גם על ראשיתה של התקופה. מהם יש גם להסיק, שאז עדיין עסקו הרבה מן היהודים תושבי־הארץ בחקלאות.

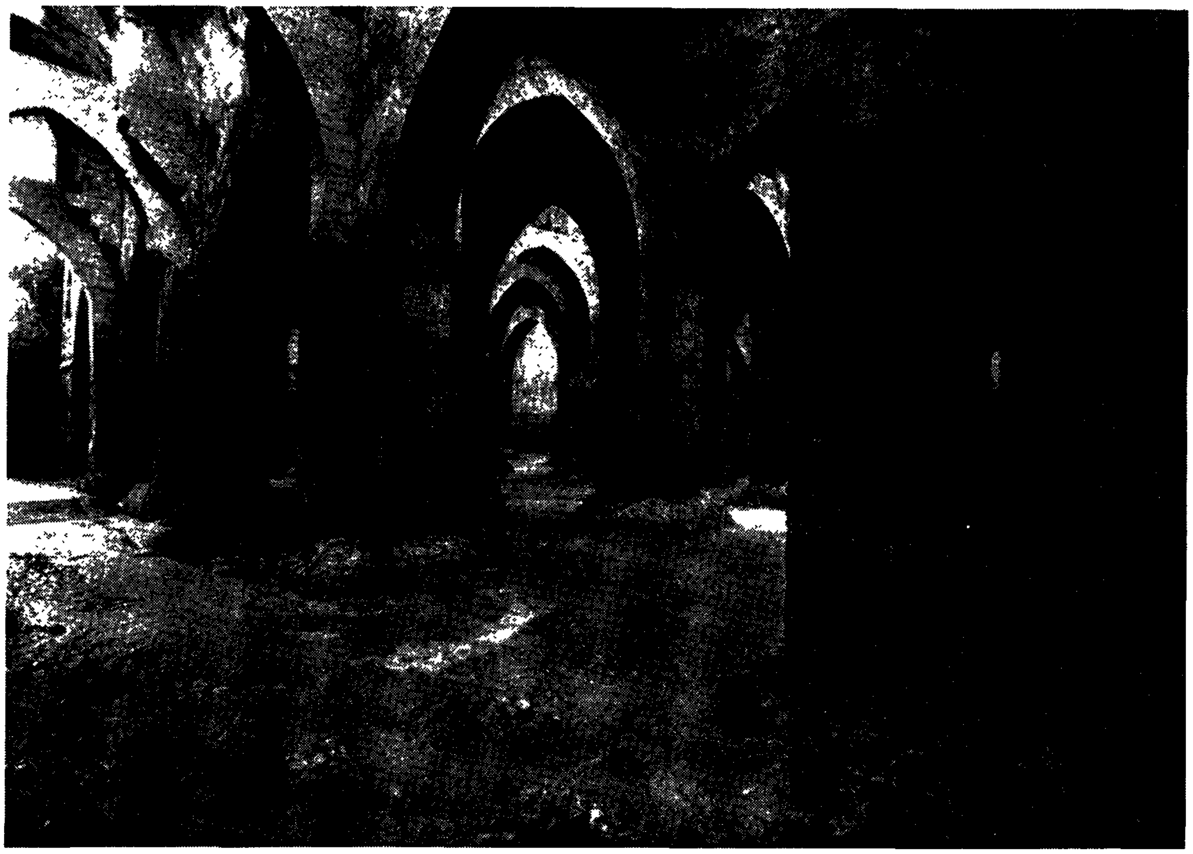
בסוף ימי־הביזאנטים ישבה הסנהדרין בטבריה. גם אחר ביטול־הנשיאות (415 לסה"נ) נחשבה עיר זו כמרכז־התורה בארץ־ישראל. מר זוטרא, ממשפחת ראשי־הגולה שבבבל, ברח מבבל לא"י ונעשה ראש־הסנהדרין — משרה, שהוסיפו לכהן בה בנו וצאצאיו אחריו. לאחר זמן, משהותרה ליהודים הישיבה בירושלים, עבר אליה המוסד הדתי העליון של היהדות, שבידו היתה הזכות לעבר שנים ולקבוע את המועדים. אך נראים הדברים, שבתחילת־הכיבוש לא ישבו חברי־הסנהדרין ישיבת־קבע בירושלים, אלא היו עולים אליה רק בימי חג ומועד — וביחוד ביום הושענא־רבה. בטבריה ישבו גם בעלי־המסורה וממציאיה של שיטת־הניקוד הטבריינית — היצירה הרוחנית החשובה של אותם הימים. אמנם מאותו זמן הגיעו אלינו שלוש שיטות של ניקוד: הניקוד הבבלי, הארצישראלי והטברייני, שהם נבדלים זה מזה לא רק בצורות־הסימנים, אלא אף במבטא המונח ביסודם. אך הניקוד הטברייני הונהג בכל מקום, שישבו בו יהודים, ואילו שאר השיטות כמעט שנשתכחו ויצאו מכלל שימוש. בדומה לזה נתפרסם המבטא הטברייני משום מידת־הדיוק שבו ובהירותו, וחכמים הרבה התחילו נוהרים אל טבריה, כדי ללמוד בה את המסורת של התורה.

טבריה נתפרסמה גם ע"י משורריה ופייטניה. ביובל־השנים, שעבר מגילוי־הגניזה, עלו מתהום־הנשיה פיוטים הרבה של מחברים, שקודם־לכן כמעט לא ידעו אף את שמותיהם. החשוב שבהם הוא יַנַּי (ע"ע), שממנו הגיעו אלינו כמה מאות של פיוטים לשבתות, למועדים ולצומות. מן הפיוטים הללו יש להזכיר את המפורסמים שבהם: „אז רוב נסים הפלאת בלילה", שנאמר עד היום בסדר של פסח ושהוא מצוי בהגדה של פסח, וכן „האוחז ביד מידת־משפט" — פיוט למוסף של ה„ימים הנוראים", שנמצא עד היום ב„מחזור" האשכנזי ונאמר בראש־השנה ויום־כיפור.

תקרה מגולפת בארמון של החליפים האומיים בחרבת מַפְגַ'ר, מצפון ליריחו
המאה ה8 לכה"נ

ארץ־ישראל
בתקופה הערבית
(1099–636)
הבירות של המחוזות (ג'נד)
מקומות־ישוב של יהודים
עיירות וכפרים
מקומות־קרב
הגבול של תחום־שכם, שעבר ממחוז אל־ארדן אל מחוז פלסטין
הגבולות של המחוזות (ג'נד)
50 25 0
קילומטר
דמשק
בניאס
חולה
קדש
גוש־חלב (אל־ג'יש)
דלתון (דלתה)
עין־זיתים
צפת
כפר־חנניה
עכו
צור
ח. מניה
טבריה
כפר־מנרי
אבלים (עבלין)
חיפה
חמת
ציפורי
נצרת
צין א־נברה
אפק
ירמוך
גדר
אדרעי
בית־ראס
הגולן (אל־ג'ולן)
נוה
עין־חרוד (עין־ג'אלוד)
מגידו (אל־לג'ון)
בית־שאן
קיסריה
פחל
גרש
ג'נין
שומרון (סבסטיה)
שכם (נאבלוס)
עקרבה
עמתן
ארסוף
בני־ברק
אונו
יפו
כפר־ענא
אבן־אברק
לוד
א־רמלה
ח. מפג'ר
יריחו
יבנה
אמאוס
ירושלים (קדס א־שריף)
אג'נדין
אשקלון (עסקלאן)
בית־גוברין
חברון (אל־חליל)
עזה
יוטה
א־סלט
רבת־עמון
רפיח (רפה)
באר־שבע (א־סבע)
חלוצה
קיר־מואב (אל־כרך)
אל־מותה
עין־אל־יהודיה
צוער
גרבא
פונון
אדרח
אל־גריף
הירדן
ג'נד אל־ארדן
ג'נד פלסטין
ג'נד דמשק
הים התיכון
ים המלח
כנרת
35
36
33
32
31

רמלה. ביר אל עזיזיה, המאה ה8 לסה״נ. — אחד מן הבניינים הראשונים, שנבנו על־ידי המוסלמים בארץ־ישראל

כחמישה־עשר שמות של פייטנים ידועים לנו מאותה תקופה, וכמה מהם היו, כאמור, אנשי־טבריה או ישבו בסביבתה הקרובה ביותר. פיוטי א״י נתפשטו בכל תפוצות־ישראל. גם כמה מדרשי־הגדה נקבעו והועלו על הכתב בצורתם הסופית באותו זמן. אבל יש מדרשים, שמעיקרם נוצרו בתקופה זו, שהרי ניכרת בהם השפעת האיסלאם. בגניזה נתגלו גם שרידי מדרשים, שלא היו ידועים כלל. לשונם של מדרשים אלה היא עברית, שכפי הנראה עדיין היתה שגורה בפי העם, בעוד שהארמית הלכה ונשתכחה, עד שראו צורך בדבר לתרגם לעברית חיבורים, שנכתבו מלכתחילה בארמית, וביניהם קטעים מתוך התלמוד הבבלי והלכות, שנתחברו בבבל.

מפני חשיבותן של ישיבות־בבל בחקר־ההלכה רגילים להתעלם מן התרומה, שתרמה א״י באותה תקופה גם בתחום זה. לפני זמן לא־מרובה נתגלו קטעים מ„ספר־המעשים לבני־ארץ־ישראל״, שנתחבר, כנראה, בתחילתה של התקופה הערבית כשהיוונית עדיין היתה רוֺוחת בארץ. „ספר־המעשים״ הוא קובץ של פְסָקים בעניינים דתיים, חברותיים וכלכליים. וכן נתגלו אספי־הלכות, שמשקפים את מנהגי־הארץ בניגוד למנהגי־בבל. אף בנוגע לספרים אחרים, שנחשבו זמן מרובה כיצירות של ארצות־הגולה, בירוו חקירות חדשות, שחוברו בא״י. עם זה אין להתעלם מן העובדה, שהיצירה הספרותית הלכה ופחתה בתקופת הגאונים של א״י — לפי כל מה שהגיע לידנו עד עכשיו.

במאה ה9 לסה״נ התחילה ירידתה של החליפוּת העבאסית, שאמירים מגזע תורכי השתלטו עליה והקימו להם נסיכויות עצמאיות למחצה. עם התפוררותו של השלטון המרכזי באו לחליפות זו ימים של אי־שקט. במצרים ייסד אחמד אבן טולון מדינה עצמאית (868 לסה״נ) ולאחר שנים מועטות כבש את א״י וסוריה, ובנו אל־חומַרַוַיה ניצח בקרב על־יד „הטחנות״ של נהר אַבּוּ פוטרוס (=אנטיפטריס = הירקון) את אחיו של החליף. אולם אחר מותו של שליט זה התחילו ההתנפלויות של הקארמאטים — כנופיות של שיעים, שהתבצרו בערבה הסורית ומכאן ערכו מסעי־שוד על סוריה וא״י. לסוף, כשעלו לשלטון במצרים נסיכי־האַחשידים, התחילו הללו נלחמים על השלטון בשליטי־חַלֶב התורכיים.

ח. ז. ה.

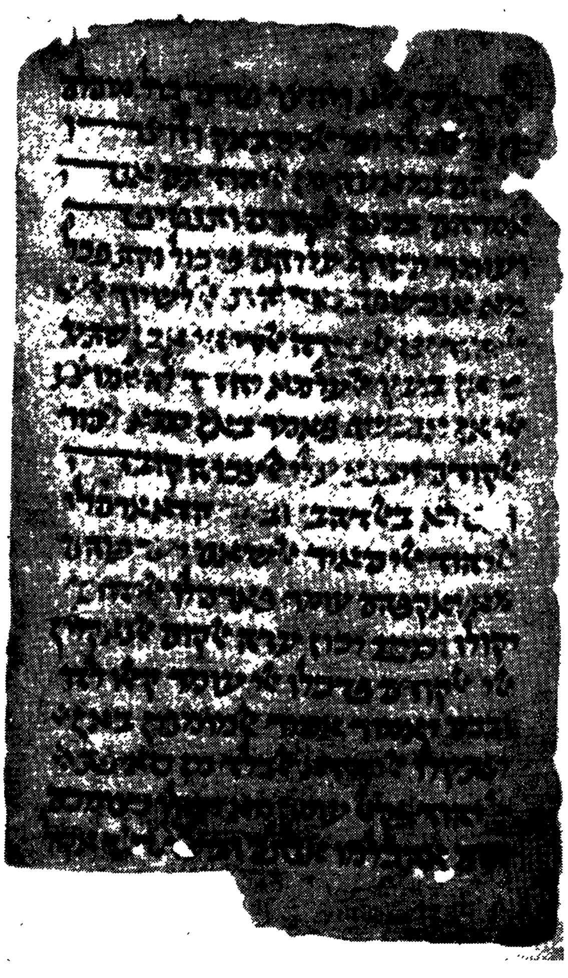
תקופת שלטון הפאטמים (969—1099). — **א. היסטוריה כללית.** — במחצה השניה של המאה ה10 עלתה במצרים השושלת השיעית של בני פאטמה, זו שבימיה נוסדה הבירה החדשה קאהיר. הנציב האַחשידי ניסה לשווא למנוע את השתלטותם של הפאטמים על א״י ונוצח בקרב על־יד רמלה (969). בשנים הראשונות לשלטון הפאטמים על א״י ערכו אויביה של שושלת זו פלישות אחדות לגבולות־הארץ. הפלישה הראשונה היתה זו של גדודי הקַרְמַטים (971), שכבשו את כל א״י חוץ מן המבצרים של חוף־הים. פלישתם של הקארמאטים למצרים לא הצליחה, אך בא״י החזיקו מעמד שלוש שנים. ב974 גירש אותם צבא פאטמי, אך לאחר זמן קצר השתלטו שוב על הארץ — והפעם לחדשים ספורים בלבד. את האנדרלמוסיה, שנשתלטה אז, ניצלו בינתיים הביזאנטים, שהתקיפו את החליף מבני־עבאס ושהגֵיִס שלהם, בראשותו של הקיסר צימיסקֵס, חדר לארץ והגיע עד בית־שאן (975). הביזאנטים הוכרחו להיסוג מן השטחים שכבשו בסוריה, אבל בינתיים חידשו הקארמאטים את התקפותיהם.

לאחר שהתאחדו עם התורכי אַלְפְּתְּכִּין, שליט דמשק, ניצחו את גדודי הפאטמים על־יד רמלה וצרו על אשקלון, אולם לסוף נוצחו בקרב, שנערך בסביבת רמלה ב977, ע״י החליף המצרי אל־עזיז.

אף לאחר שנהדפו הקארמאטים, לא עלה ביד הפאטמים להקים שלטון יציב בארץ, כי בשעת המלחמות עם הקארמאטים גבר בארץ כוחם של הבדוים משבט טַיי, והחליפים המצריים תמכו בהם כדי שיהיו להם לעזר נגד נציביהם בדמשק, שנטו להתמרד מזמן לזמן. ראשי־הבדוים, שישבו ברמלה, שלטו ע״י כך למעשה בארץ, בעוד שהנציבים של הממשלה הפאטמית הסתפקו בשלטון על ערי־החוף בלבד. ב998 מרד ראש־הבדוים, אַל־מֻפַרג׳ בן דַנְפַל בן אל־ג׳ראח, בחליף אל־חאכִּם והקים נגדו ברמלה חליף אחר. אמנם הבדוים השלימו אח״כ עם הממשלה ושלטונו של אל־מופרג׳ נמשך עד שנת מותו (1013), אלא שבאותה שנה שלחה הממשלה המצרית צבא רב לא״י כדי לשים קץ לשלטון־הבדוים, והארץ נשתחררה למספר שנים משלטונם. החליף אַ־טַ׳אהִר השלים מתחילה עם בנו ויורשו של אל־מופרג׳, חסן. אך כשנתקלקלו שוב היחסים בין הממשלה ובין הבדוים, כרת חסן ברית עם איגודי שבטים בדויים, שחלשו על סוריה, מתוך כוונה להשתלט על כל הגלילות מן הטאורוס עד גבול־מצרים. הבדוים זכו מתחילה לנצחונות, כבשו ב1024 את רמלה ושלטו חמש שנים בארץ. אך ב1029 היכה אותם הצבא הפאטמי בקרב, שנערך סמוך לים־כינרת. ב1042 חזרו וניסו בני ג׳ראח להשתלט על הארץ. שלטון הפאטמים כבר היה מעורער באותם הימים, ובאותו זמן הגיעו לשערי־הארץ הגדודים הראשונים של הסֶלְג׳וקים — שושלת תורכית, שהקימה באמצע המאה ה11 אימפריה אדירה באסיה המערבית. ב1071 לכד המצביא הסלג׳וקי אַטְסִיז את ירושלים ואת רוב חלקי־הארץ. פלישתו למצרים נסתיימה במפלה. אך המרד, שפרץ בירושלים בשעה שאטסיז היה עסוק במצרים, דוכא אח״כ באכזריות. עם הכיבוש הסלג׳וקי חוסל השלטון הערבי בא״י סופית. אך המאבק בין הפאטמים ובין הסלג׳וקים נמשך עד סוף המאה ה11. הצבא המצרי החזיק בשפלת־החוף וב1096 כבש גם את ירושלים.

א״י היתה ביה״ב המאוחרים ארץ חקלאית מובהקת. שמן־זית, תאנים וצימוקים היו עיקרי המוצרים החקלאיים שלה, שיוצאו לחוץ־לארץ. לדבריו של הנוסע הפרסי נאצר כוסרו, שביקר בארץ באמצע המאה ה11, היו תאני־רמלה נשלחות לכל ארצות־העולם. בעמק־הירדן נמצאו מטעי סוכר ואינדיגו, ובאיזור החולה גידלו כותנה. מזמן לזמן היו מגיעות לחופי־הארץ אניות־סוחר איטלקיות, אך באותם הימים שוב לא נודעה לא״י חשיבות ניכרת במסחר הבינלאומי. מרכז מסחרי בעל־ערך היתה אז רמלה, שבה היה גם מושבם של השלטונות המרכזיים. זולת רמלה נמנו, כנראה, אשקלון, קיסריה וירושלים עם הערים הגדולות. אך ערים אלו, כשאר חלקי־הארץ, נידלדלו והלכו בתקופת השלטון הפאטמי. ומעשי־השוד התמידיים של ראשי־הבדוים, שמזמן לזמן נשתלטו על א״י, העיקו ביותר על התושבים. נוסף על הפלישות ומעשי־הביזה, סייעו החורבנות, שנגרמו ע״י רעידות־האדמה של שנות 1016 ו1033, לדילדולה של הארץ.

האוכלוסיה המוסלמית היתה ברובה הגדול סונית, והתעמולה השיעית של הממשלה הפאטמית לא זכתה להצלחה. רק בטבריה ועוד במקומות מועטים היה מספרם של השיעים

קטע מתוך איגרת, כתובה ערבית באותיות עבריות, על ראשיתה של התיישבות היהודים בירושלים לאחר הכיבוש הערבי. נמצאה בגניזה של קאהיר

ניכר. בשכם ובנותיה היו מרובים השומרונים. בירושלים, בית־לחם, נצרת, טבריה ובערי־החוף היו רוב התושבים נוצרים. אלה האחרונים נהנו מהגנתם של הביזאנטים, שדאגו למקומות הקדושים לנוצרים. בני כל הדתות דיברו באותה תקופה ערבית, אלא שהתרבות הערבית לא היכתה שרשים בארץ. דרגת־ההשכלה של התושבים בכללם היתה נמוכה מזו של תושבי הארצות השכנות, וכפי שמציין אל־מַקדסי, הסופר הירושלמי, שכתב את חיבורו ב985, קשה היה למצוא בימיו בא״י משכיל מוסלמי. דרגת־ההשכלה של הנוצרים היתה גבוהה משל המוסלמים, וזו היתה אחת מן הסיבות לדבר, שתפסו את רוב המשרות הממשלתיות. בעלי־הכשרונות שבאוכלוסיה היו נוהגים להגר אל הארצות השכנות, שבהן היו בירות של מדינות גדולות ושאפשרויות־ההתקדמות בכמה שטחים היו מרובות בהן יותר משהיו בארץ.

א. אש.

ב. הישוב היהודי. הפאטמים נחשבו לזרים בעיני המוסלמים תושבי־הארץ מאחר שהשתייכו לכת השיעית, בעוד שהתושבים נשארו, כאמור, סוניים. מתחילת האלף השני לסה״נ גזר החליף הפאטמי אל־חאכִּם (זה שנחשב בעיני הדרוזים כמייסד כיתתם ושלו הם חולקים כבוד כלדמות אלוהית) גזירות חמורות על אנשי־החסות, שפגעו בנוצרים יותר מביהודים: נתחדשה גזירת־הבגדים, ניתנה פקודה

להרוס את בתי־הכנסיות ואת כנסיות־הנוצרים, ולסוף הועמדו היהודים והנוצרים בפני הברירה של התאסלמות או עזיבת־הארץ. אז הוחרבה כנסיית־הקבר בירושלים. אולם לאחר זמן קצר — עוד בחייו של אל־חאכם — בטלו הגזירות והורשה קימומם של בתי־התפילה ושיבתם של האנוסים לדתם.

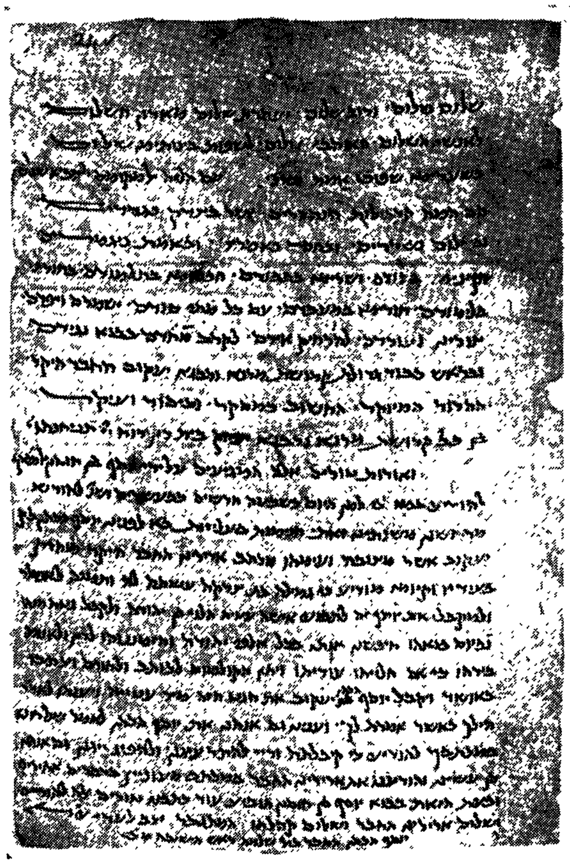
פרט לרדיפות בימי אל־חאכם, שהיו פרי מחלת־הרוח, שלקה בה שליט זה, היה יחס־השלטונות כלפי היהודים בתקופה הפאטמית טוב בכללו — וטוב משהיה כלפי הנוצרים, שהיו מרגיזים את המוסלמים ביהירותם. בתקופה העבאסית הוטל איסור חמור על העסקתם של אנשי־חסות במשרות ממשלתיות גבוהות. לעומת זה מוצאים אנו יהודים ונוצרים בשירותם של החליפים הפאטמיים. אלה האחרונים נוכחו, ש„אנשי־החסות" נאמנים להם יותר מן המוסלמים הסונניים. יהודים שימשו בתפקידים של גובי־מיסים, ויעקב בן כִּלִס זכה להשפעה מרובה בחצר אע"פ שלא נתמנה וזיר אלא לאחר שנתאסלם.

מן המסחר, שעבר דרך רמלה, נהנו גם היהודים, שהתיישבו בעיר זו. הם סחרו עם מצרים ועם סוריה, אבל היתה להם יד גם במסחר עם אפריקה המערבית ועם ארצות־אירופה. ברמלה מוצאים אנו יהודי „פקיד־הסוחרים", שמתפקידו היה, כנראה, לשמש נציגם של הסוחרים כלפי השלטונות, נאמן בעסקים מסובכים ו„מפשר" כשנתגלעו חילוקי־דעות בעסקים אלה. יש סוברים, ש„פקידי־הסוחרים" נתמנו ע"י הממשלה ומתפקידם היה לפקח על השווקים. יעקב בן כלס הנזכר שימש בתפקיד זה ברמלה. אך פשיטות הבדוים ורעידות־אדמה קשות, שפגעו במיוחד ברמלה, עירערו את מעמדם של העיר ותושביה.

פחות מניח את הדעת היה מצבה הכלכלי של ירושלים, שעליה הגיעו לנו ידיעות מפורטות במכתבים מאותה תקופה. ריחוקה מדרכי־המסחר העיקריות וקירבתה לערבה היו בעוכריה מבחינה כלכלית, שהרי בימים של מהומות והתנפלויות היה מתמעט גם מספרם של עולי־הרגל היהודיים ושל הצליינים הנוצריים, שהיו נוהרים במועדים מסויימים לעיר־הקודש. נוסף על אלה הכביד עול המיסים, שהיו גדולים בירושלים מבשאר הערים, כפי שמעיד הגאוגראף אל־מקדסי הנזכר. פרנסתם של רוב תושבי־העיר היהודיים היתה באה מן התרומות, שהיו שולחות הקהילות בתפוצות ושהיו מנדבים המבקרים בעיר־הקודש. ודאי, היו בתוכה גם סוחרים, אבל אלה היו תלויים בסוחרי־רמלה. מלאכה מפרנסת את בעליה היתה העתקת ספרים, שהיו נמכרים לחו"ל. בין הספרים, שהועתקו בירושלים, מוצאים אנו גם את חיבוריהם של גאוני־בבל.

יש להניח, שבאותו פרק־זמן כבר נטשו יהודי־הארץ את עבודת־האדמה מחמת המיסים הכבדים, שהוטלו על הקרקעות, שהיו בבעלותם של לא־מוסלמים. הם נאחזו בערים, שתנאי הכלכלה והביטחון היו בהן נוחים יותר. כאן פנו מחוסרי־האמצעים לענפי־מלאכה שונים, שעליהם כמעט היה להם מונופולין, כגון צביעה, בורסקאות, צריפה של מתכות עדינות וכד'. המצב במקצועות אלה לא נשתנה במשך כמה מאות־שנים, ועוד במאות ה15 וה16 שומעים אנו מפי נוסעים יהודיים, שפרנסתם של בעלי־המלאכה בא"י היא מובטחת.

חיי הדת ואירגון־העדה. הישיבה הארצישראלית, שחבריה עברו, כנראה, באותה תקופה מטבריה לדרום־

איגרת עברית, שנשלחה ב1025, מירושלים לארם־צובא
נמצאה בגניזה של קאהיר

הארץ — לירושלים ולרמלה, זכתה למנהיגים בעלי שיעור־קומה, שניסו לשמור על עצמאותה של א"י ועל ההגמוניה הרוחנית שלה בעם־ישראל. מפורסמת היא המחלוקת, שפרצה בין רב סעדיה, הגאון של סורא, ובין ר' אהרן בן־מאיר, „ראש־החבורה" של א"י, בעניין עיבור־השנה וקביעת־המועדים, שהיו לפנים זכותה המוכרת של א"י — זכות, שממנה נתעלמה עכשיו בבל. נסיונו של בן־מאיר להשיב לחכמי א"י את סמכותם בתחום זה לא הוכתר בהצלחה.

אחר בן־מאיר קמו כמה גאונים, שעמדו בראש הישיבה בארץ, והחשובים שבהם היו: שלמה בן־יהודה, שעלה על כסא־הגאונות בשנת תשפ"ה (1025) ומאז עמד בראש־הישיבה עד פטירתו בשנת תתי"א (1051). ימי־מנהיגותו היו אחת מן התקופות הקשות בחיי־הישוב בכלל ובחייהן של ירושלים ורמלה בפרט. ההתנפלויות של הבדוים, שכבר הוזכרו למעלה, היו בימיו תכופות ותדירות ביותר והסחיטות הכספיות היו קשות מנשוא. נוסף על כך באו מכות מידי שמים: רעב, דבר ורעידות־אדמה, שפגעו ברמלה ביחוד. אחריו ישב על כסא־הגאונים דניאל בן־עזריה, ממשפחתם של ראשי־הגולה שבבבל. הוא עזב את בבל מפני סיכסוכי־משפחה, התיישב תחילה במצרים, ולסוף עלה לא"י. מפני ייחוסו ובתוקף התמיכה, שקיבל מן השלטונות, חידש את משרת־הנשיאות בא"י ואיחד בידו את שתי המשרות: היה נשיא וגאון כאחד. הגאון בא"י היה תמיד גם נציגו של הציבור כלפי השלטונות — דבר, שהיה מתפקידו של ראש־הגולה בבבל, וכן היה הגאון דואג לאירגון הקהילות וממנה את ראשיהן, דייניהן ושאר פקידי־הציבור.

הישיבה הארצישראלית היתה מאורגנת בסנהדרין גדולה, ובה שבעים חברים מוסמכים, ובסנהדרין קטנה, בת עשרים ושלושה חברים. בראשה עמד הגאון ועל־ידו היה בית־הדין הגדול, שה„אב" שלו היה סגנו של הגאון. זולת שנים אלה היו בבית־הדין הגדול עוד חמישה חברים, שנקראו „השלי־שי", „הרביעי", „החמישי", „השישי" ו„השביעי". העליה בדרגה היתה לפי סדר קבוע: כשנפטר הגאון היה ה„אב" יורש את מקומו, השלישי היה עולה למשרת „אב", וכך הלאה.

כיבוש ירושלים בידי הסלג'וקים (1071) גרם להעברתה של הישיבה לצור — וכאן הוסיפה להתקיים עד מסעי־הצלב. אז עברה למקום סמוך לדמשק, ואח"כ לדמשק גופה. עוד כמאה שנה היתה נודעת בשמה המקורי: „ישיבת ארץ־הצבי".

ש. קליין, תולדות הישוב היהודי בארץ־ישראל, תרצ"ה; מ. אסף, תולדות הערבים בארץ־ישראל, ספר ראשון, תרצ"ה; ש. אסף ול. א. מאיר, ספר הישוב, ב׳, תש"ב; ב. קלאר, טבריה בתקופת הגאונים (בקובץ „ארץ כנרות"), תשי"א; R. Hartmann, *Palästina unter den Arabern 632–1516*, 1915; J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimids*, 2 vols., 1920–1922.

ח. ז. ה.

תקופת מסעי־הצלב. — בשם „מ מ ל כ ת ־ י ר ו ש ל י ם" (Regnum Hierosolymitanum) נקרא כללן של המדינות, שנוסדו ע"י הצלבנים אחר מסע־הצלב הראשון. אך במובן המצומצם שימש שם זה לציון הדרומית שבארבע הנסיכויות (אֶדֶסה, אנטיוכיה, טריפולי, ירושלים), שהשתרעו ממפרץ אֲלֶכסנדרֶטָה בצפון ועד אילת בדרום. נסיכות ירושלמית זו, שנקראה גם בשם „ממלכת־דויד" (Regnum David) ואף בשם „ישראל" (Israel), נוסדה ע"י המחנה, ששרד ממסע־הצלב הראשון לאחר מסע של שלוש שנים מיום שיצא מאירופה ולאחר המלחמות שנלחם בדרכו בקידמת־אסיה וסוריה.

במאי 1099 הופיע מחנה זה על דרך־החוף המוליכה מן הלבנון לא"י. ערי־החוף, שאימתו נפלה עליהן, הסכימו לסַפק לו מזונות וכסף. הוא עשה את דרכו מקיסריה לרמלה (שפונתה מתושביה, שנמלטו על נפשם), ומכאן עלה על ירושלים — העיר, שכיבושה היה המטרה המוצהרת של התנועה הצלבנית. מצור־ירושלים נמשך מ7 ביוני עד 15 ביולי 1099. לאחר שגדודיו של גוֹטְפריד מבּויון (ע"ע) פרצו את קו־החומה מזרחית משער־שכם (מול המוזיאון של רוק־פֶלֶר בימינו) וגדודי רַימון מטולוז (ע"ע) פרצו את חומת „הר־ציון", נפלה העיר בידי הצלבנים. הכובשים ערכו טבח כללי באוכלוסיה, שמנתה כ20—30 אלף נפש. היהודים, שהגנו בגבורה על שכונתם, קצתם נטבחו ונשרפו בבית־הכנסת וקצתם נפלו בשבי ונמכרו לעבדות באיטליה. רק מועטים מהם הצליחו לברוח לאשקלון ולמצרים.

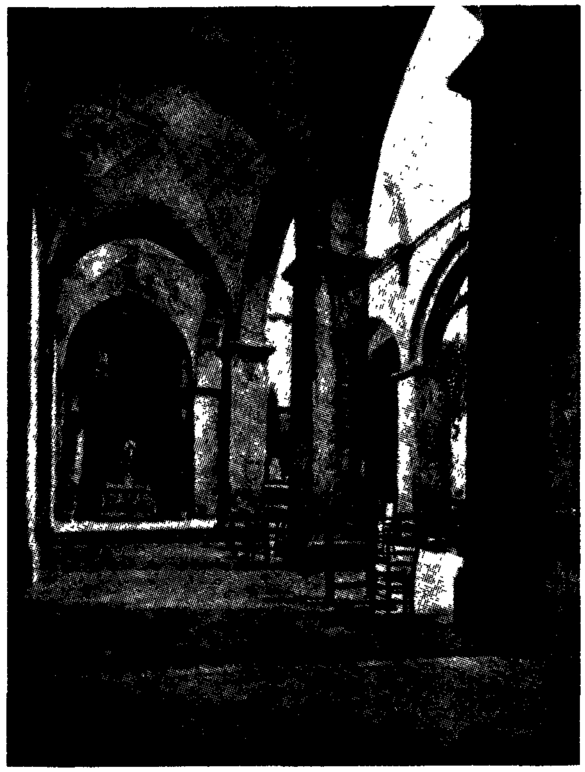
בערב הכיבוש הצלבני היתה הארץ מחולקת בין הסֶלג'ו־קים, שכבשוה בשנות־השבעים של המאה ה11 מידי הפאטמים המצריים, ובין מצרים. כמרכזו של השלטון הסלג'וקי שימשה דמשק, ששלטה בשטחי עבר־הירדן, בעוד שמרכז־השלטון של הגליל, שומרון ויהודה היה ברמלה; שטח־החוף על כל נמליו נמצא בידי הפאטמים או בידי מושלים מקומיים, שנפטרו מאֲדנות סלג'וקית ומצרית כאחת. המצרים בראשותו של הוָזיר בַּדְר אַל־גַ'מאלי ניסו לכבוש שוב את הארץ, ואף הציעו לצלבנים להסתפק בסוריה ולהשאיר את א"י ואת דמשק בתחום שלטונה של מצרים. לאחר שהצלבנים דחו את הצעתם עלו המצרים על ירושלים (28 באוגוסט 1098) וכבשוה מידי בני אורתוק הסלג'וקיים.

הפעולות הראשונות של הצלבנים אחר כיבוש־הבירה היו מכוונות לכיבושו של פנים־הארץ. עוד קודם שנכבשה ירושלים נכנעה לפניהם בית־לחם, שתושביה, ברובם נוצרים־מזרחיים, מסרו את העיר בידי הצלבנים. כמו־כן נכנעו לפני הצלבנים יריחו ושכם בזמן שטַנְקרֶד (ע"ע) השתלט בלא קרב על בית־שאן ועל טבריה (1099) והפך את טבריה לבירה של נסיכות חדשה — „נסיכות־הגליל".

ניסיון רציני אחרון של המצרים להילחם בצלבנים מל־חמה גלויה נסתיים במפלת־מצרים בקרב־אשקלון (אוגוסט 1099). מתוך כך נתפנו הצלבנים לכיבושן של ערי־החוף. בדומה לרמלה, נעזבה אף יפו ע"י האוכלוסיה המוסלמית שלה, וזמן־מה שימשה נמל עיקרי לצלבנים, שהיו תלויים — בתקופה ראשונה זו לקיום המדינה — באספקה של אנשים, סוסים, נשק ומזונות מחוץ־לארץ.

כיבושן של רוב ערי־החוף נמשך עשר שנים (1100—1110). בעזרת הציים של הערים האיטלקיות, ויניציאה, גֶ'נובה ופִּיזָה, כבשו הצלבנים את הערים הללו: חיפה, שהיתה אז מבצר קטן אך חשוב משום מַסְפֵּנוֹתיו (אוגוסט 1100) ושבהגנה עליה הצטיינה הקהילה היהודית, שישבה במקום לפי הסכם מיוחד עם הפאטמים; אַרסוף (אפריל 1101); קיסריה (1101); עכו (מאי 1104), שנמלה המצויין הוגן ע"י חומות חזקות, בנויות על המזחים; בירות (1110) וצידון (דצמבר 1110). כיבוש־הנמלים הֵקל את חידושם של הקשרים הצבאיים והמסחריים אל אירופה, וערי־הנמל אף שימשו מרכזיו העיק־ריים של הישוב הצלבני, שעד סוף תקופת־קיומו לא היכה שרשים בשטח החקלאי. כמו־כן מנע כיבוש זה מן המצרים, שכוחם הימי עדיין עלה הרבה על זה של הצלבנים, את השימוש בערי־החוף כבראשי־גשר לצורך פלישה אל המדינה הצלבנית, ועם זה סייע להידוק הקשרים בין המדינה הצלב־נית בא"י ובין הנסיכויות הצפוניות של טריפולי ואנטיוכיה. מערי־החוף נשארו רק שתים בידי המוסלמים: העיר צוֹר, שנסיונות מרובים של הצלבנים לכבשה עלו בתוהו; העיר הוקפה מבצרים צלבניים, כמו תִּבְנין (ב1107 לערך) ואִסְכַּנ־דרוּן (סְקַנדַליון — Scandalion — בפי הצלבנים) ב1116, ולסוף נכבשה ע"י הצלבנים ב1124 בעזרת הוויניציינים; אשקלון שימשה סכנה רצינית לממלכת־ירושלים, ונכבשה סופית מידי המצרים רק ב1153.

הבעיות הפוליטיות העיקריות של המדינה נוצרו ע"י שלושה גורמים אלה: א) ממלכת־ירושלים היתה חלק מכלל המדינות הצלבניות ועם זה היתה החשובה שבהן מבחינת מעמדה המיוחד (אם לא מבחינת עָשרה וחָזקה) — מה שנת־בטא בעובדה, שרק שליטה נקרא „מלך", בעוד ששליטיהן של המדינות האחרות הסתפקו בתואר רוזן (comte), כמו בטרי־פולי, או נסיך (prince), כמו באנטיוכיה ובאֶדֶסה. בתוקף מעמדה זה, וכן מחמת אינטרסים דתיים ומדיניים, שבהם היתה שותפת למדינות הצפוניות, הוכרחה ממלכת־ירושלים להיכנס מזמן לזמן לסבך הבעיות של המדינות הללו: רוזנות טריפולי, שכֵנתן של האמירויות המוסלמיות של חֲמָת, חֻמְץ וכת האִסְמַאעִילִיָה (ע"ע); נסיכות־אנטיוכיה, שיריבותיה המוסל־מיות היו חַלַב ושַיזַר; ונסיכות אֶדֶסה, שכנתם של הסלג'וקים בדרום־מזרחה של קידמת־אסיה ושל המרכז הסלג'וקי במוצול; ב) שכנותה של מצרים, שיצרה עד אמצע המאה ה12 את

קרית אל־ענב. פנים הכנסיה הצלבנית

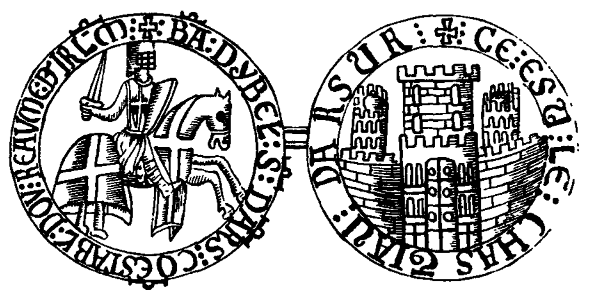
הבעיה של „רצועת־אשקלון" ולאחר מכן עוררה בממלכה את בעיית הירושה של הפאטמים, שליטי־מצרים המתנוונים; ג) שכנותה של דמשק יצרה את בעיית הגבולות המזרחיים והצפון־מזרחיים של הממלכה הירושלמית.

המהומות הפנימיות, שפרצו אז במצרים, וחילופי־השלטון התכופים, שאירעו בארץ זו, מנעו ממנה את האפשרות של פעולה נמרצת נגד הצלבנים, אע"פ שפעולה כזו היתה עלולה להשמיד את המדינה בימי־קיומה הראשונים. כמו־כן מנעו המתיחות והשנאה בין מצרים הפאטמית־השיעית ובין דמשק הסונית שיתוף פעולה בין שני מרכזים מוסלמיים אלה. הפעילות המצרית נתבטאה בהתקפות, שהיו יוצאות כרגיל מאשקלון והיו מכוונות נגד יפו או ירושלים. שדה־הקרב הרגיל היה השטח הסמוך לרמלה (1101, 1102, 1105). לעיתים נראה היה, שהמצרים היו קרובים לניצחון, מאחר שהכוחות המועטים של הממלכה באותו זמן (כ300 פרשים וכ1,200 רגלים) לא היו יכולים לעמוד בפניהם אחר מפלה קשה. המצרים תקפו את חברון (1107) ואת ירושלים (1110, 1113), ובאותו זמן ערכו נחיתות־שוד ימיות על יפו (1103, 1106, 1115, 1123) ואף על סביבות צידון ובירות (1108, 1126, 1150, 1159), שניתקו לזמן־מה את קשרי־הצלבנים אל אירופה. תוצאותיה של מלחמה כרונית זו, שהעמידה לפעמים בסכנה את קיום־המדינה, לא היו חמורות בכללן, אם לא להביא בחשבון את חורבנו של מבצר צלבני בקרבת בית־נובא — מבצר־ארנול (Chastel Arnoul) — ב1106, או את חורבנה של אל־בירה, שהיתה ידועה אז בשם „מאהומריה" (La Grande Mahomerie), שבין ירושלים ושכם (1124).

נסיונותיהם הראשונים של הצלבנים לכבוש את אשקלון, ראש־הגשר הפאטמי, לא הצליחו, אע"פ שבמשך שנה תמימה (1110—1111) עמד בעיר, שנמסרה לידי הצלבנים על־ידי מפקדה, שבגד במצרים, חיל־מצב צלבני. חיל־מצב זה נטבח בשעת מרד של האוכלוסיה המקומית. אמנם הסכנה מצד מצרים פחתה והלכה, ביחוד אחר התבוסה הקשה, שנחלו המצרים בקרב יבנה (איבלן — Ybelin) מידי העוצר של המלוכה הירושלמית (המלך בלדוין II [ע"ע] היה אז בשבי), אוסטאש גרניה, במאי 1123; אך הסתננויות ופלישות־שוד מצריות לא פסקו. הצלבנים פתרו בעיה זו ע"י מה שהקיפו את העיר המצרית בשרשרת חזקה של ביצורים. ביצורים אלה מנעו את הפלישות ואף ניתקו את קשריה של אשקלון אל מצרים.

ב1132 (או 1133) חודש ביצורו של מבצר־ארנול, בין לטרון ובית נובא, בדרך המוליכה לירושלים; ב1137 נבנה מבצר בית־ג'יברין (גוברין; שהיה קרוי אז ז'יבלן או בית־ז'יבלן — Gibelin) בדרך המוליכה לחברון; ב1144 הוקמו מבצר איבלן (Ybelin) היא יבנה, בדרך ליפו ולרמלה, ומבצר בתל־א־צאפי (צפיתא; השם הצלבני: בלנשגארד [Blanche-garde], כלומר, „המשמר הלבן", הוא תרגום מערבית) בדרך המוליכה לירושלים. בתקופה מאוחרת יותר הוקם מבצר בעזה (1150) ומבצר בדיר אל־בלח' (דרום — Daron), שניתק את אשקלון ממצרים. פעולות אלו צימצמו את הפעולות האשקלוניות־המצריות והכינו את כיבושה של העיר עצמה ע"י הצלבנים ב1153.

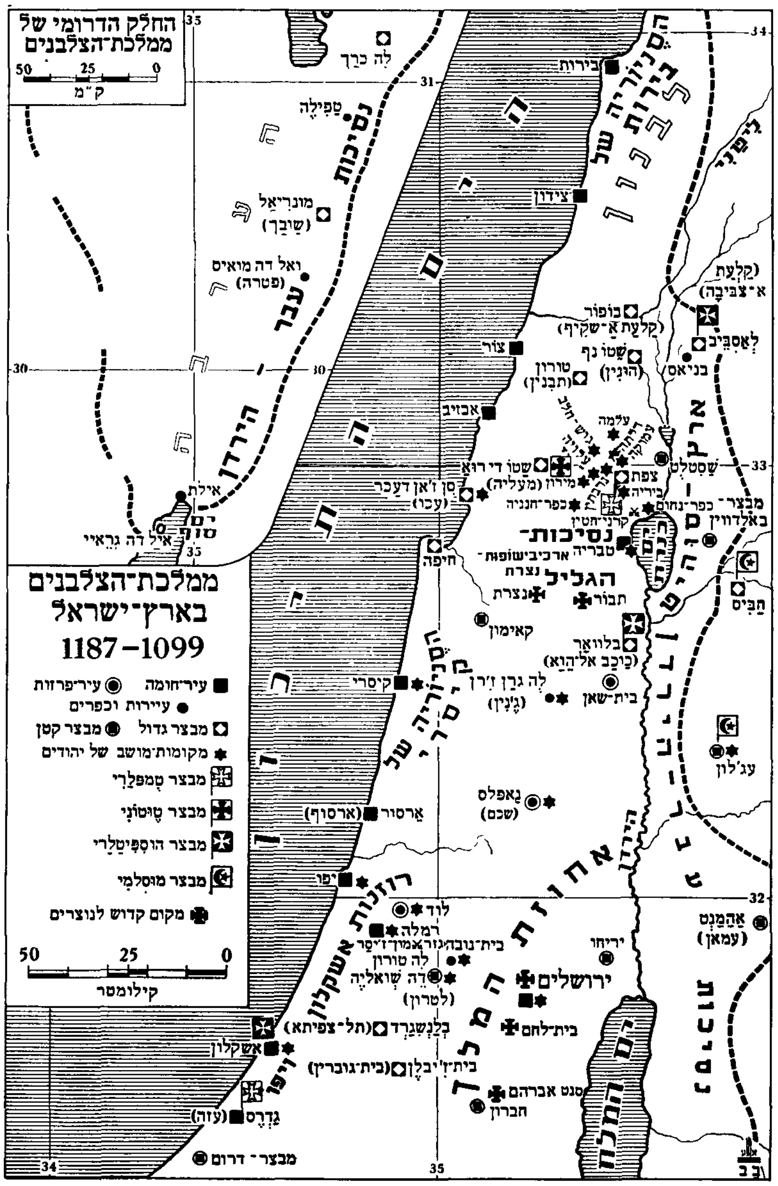
התפשטותם של הצלבנים במזרח היתה מכוונת לצפון — דרך אסואד (Terre de Suete), למזרח — מן הכינרת לגולן ולחורן ועד דמשק, ובדרום — במואב ואדום עד אילת. בשטחים הצפוניים הצליחו הצלבנים לבצר מקומות־מספר כמו „קצר ברדאויל" („המבצר באלדוין"), סמוך לעלעל, וחביס ג'לדק (דרומית לירמוך) — מה שהכריח את הדמשקאים לחלק את ריבונותם בשטח זה עם הצלבנים. בפועל

החותמת של האביר באלדווין לבית איבלן (יבנה), מצביאה של ממלכת־ירושלים ושליטה של ארסוף

נשאר השטח ללא בעלים והצלבנים היו מקבלים ממנו שליש של היבולים. כיבושה של באניאס (1129), שאמנם אבדה לצלבנים ב1132, אך חזרה לבעלותם ב1140, הבטיח את הדרך הראשית לתנועות של צבא ולהעברת סחורות מדמשק לנמלה הטבעי בצור.

התפשטותם של הצלבנים בעבר־הירדן הדרומי כבר התחילה ב1100. למרות מאמציהם של הדמשקאים למנעם מכך, השתלטו הצלבנים מתחילה על האוכלוסיה המקומית והנודדת בשטח זה. ב1107 כבשו את ואדי מוסה, ב1112 ביצרו את שובך, שנקראה מונריאל (Montréal), ב1113 השתלטו על אילת, בעוד שביצורה של כרך מואב (Le Crac) ב1142 הבטיח להם את שליטתם בשטח זה והעביר לידם את הפיקוח על הקשר היבשתי בין סוריה ומצרים ועל „דרך

העולים לרגל" (דַּרְבּ אל-חַג') מן הצפון המוסלמי לְמֶכּה ומֶדינה בְּעָרָב.

התפשטות רחבה זו של הצלבנים בדרום, בצד התפשטותן של רוזנות-טריפולי ונסיכויות אנטיוכיה ואֶדסה בצפון, עוררה תגובת-התאוששות בעולם המוסלמי. במרכז הסלג'וקי במוֹצוּל התחילה (ב1113) תנועה, שנתכוונה לאחד את הנסיכויות המוסלמיות בעיראק ובסוריה לשם פעולה משותפת נגד הצלבנים. תנועה זו הגיעה לשיאה בימיו של זֶנְגִי (ע"ע), שב1127 עלה בידו לִכְוֹף את שלטונו על השטח העיראקי-הסורי כולו, חוץ מדמשק ששמרה על עצמאותה ואף נעשתה בעלת-ברית טבעית של הצלבנים, אע"פ שהחיכוכים בינה לבין ממלכת-ירושלים לא פסקו כליל (ביחוד בגבול באניאס) והצלבנים אף ניסו ליצור אמירות עצמאית בבָּצְרָה ובסַלְכָה (1147) על חשבונם של הדמשקאים. התוצאה הראשונה של פעולת האיחוד המוסלמי היתה נפילתה של נסיכות-אדסה (1144) בידיו של זנגי, וכך נחשף הגבול הצפוני-מזרחי של מדינות-הצלבנים. מסע-הצלב השני (1146—1149), שבראשו עמדו מלכי-אירופה (ע"ע מסעי הצלב), לא הביא לצלבנים תועלת מרובה. אדסה לא נכבשה על-ידיהם שנית, והניסיון לכבוש את דמשק (1148), שלא הצליח, היה משגה פוליטי, שעזר לנור אַ-דין (ע"ע), יורשו של זֶנְגִי, להיכּנס לדמשק (1154) וליצור גוש מוסלמי אחיד בצפון.

חזית אחידה זו, שמנעה את הצלבנים מלהתפשט מזרחה, הפנתה אותם לצד מצרים, שמלחמותיה הפנימיות החלישו אז הרבה את כוח-התנגדותה. בין שאר המניעים, שעוררו אותם לכך, היתה הסכנה, שנשקפה מאיחודה של מצרים עם ממלכת נור אַ-דין. מסעותיו של אַמַלְרִיק (ע"ע) למצרים (1164, 1167, 1168, 1169), בסיועה של מפלגת הוזיר שַׁאוּר, הביאו מתחילה לידי הקמת פרוטקטוראט צלבני על מצרים, שהעלתה לממלכת-ירושלים מיסים כבדים. אך הניסיון לכבוש את המדינה כיבוש של קבע גרם לדבר, ששַׁאוּר פנה לעזרתו של נור אַ-דין בדמשק. שִׁרְכּוּה הכורדי, שליחו של נור אַ-דין הצליח לגרש את הצלבנים ממצרים ולסלק את שַׁאוּר, וכשמת שרכּוּה (1169) עבר השלטון במצרים לבן-אחיו, יוסוף צלאח אַ-דין (ע"ע), שביטל את שלטון החליפים הפאטמיים במצרים. התהוותו של קרע חדש בין סוריה ומצרים נמנעה ע"י מותו של נור אַ-דין (1174).

מבחינת הקפה הטריטוריאלי עמדה אז ממלכת-ירושלים בשיא גדולתה. גבולה הצפוני עבר בנהר מְעַאמַלְתֵּין שבין גְּבַל (שהשתייכה לרוזנות-טריפולי) ובירות ונמשך במערב לאורך החוף דרומה עד דֵיר אַל-בַּלַח' (מבצר-דרום, Daron בפי-הצלבנים). הגבול הצפוני פנה מבירות לצד מזרח, הקיף את מקורות-הירדן, והגיע עד למרגלות-החרמון. משם נָסַב הגבול לצד דרום וכלל בתחום-המדינה חלקים של החוֹרָן והבשן, את הגלעד ואת כל שטח-מואב ועד אילת בים-סוף. השטח המדברי של הנגב (Grande Barrie ,מערבית „בַּרִיָּה" — מדבר) השלים את קו-הגבול שבין אילת ובין מבצר-דרום.

צלאח אַ-דין (Saladin כפי שהוא נקרא במערב), בנו של אַיּוּב, כיוון את מדיניותו לאיחודן של סוריה ועיראק עם מצרים. מדיניות זו נסתיימה בכיבושה של חלב על-ידיו (1183). נסיונותיו ההססניים להתקיף את גבולות הצלבנים עוד בחייו של נור אַ-דין (עזה — 1170; 1171 — מוֹנְרֵיאַל ואילת; 1173 — כֶּרַךְ) לבשו צורה של פעולה מתוכננת מ1177 ואילך, כשהתקיף את דרום ועזה, כבש את רמלה, שם מצור על לוד והגיע עד לארסוף. אך בקרב-גזר (בפי הצלבנים מונז'יסַאר — Montgisard) נחל תבוסה מידי באלדווין IV. נסיונותיו להטיל על הצלבנים הסגר ימי (1179—1182), שהיו מלווים בהתקפות על מונריאל, הגליל, בית-שאן ובירות, נסתיימו בניצחון צלבני חדש בקרב עַפְרְבַּלָּא (Forbelet; 1182). ב1183 נעשה ניסיון הרפתקני של רֵינוֹ מִשָּׁטִיוֹן (ע"ע) לכבוש את אילת ומשם להשתלט על ים-סוף ולהגיע לְמֶכּה ולמְדינה. באותה שנה כבש צלאח אַ-דין את בית-שאן, זַרְעִין, שם מצור על כרך והחריב את שכם, שומרון ויזרעאל. פעולות-

מלחמה אלו נסתיימו בקרב־חיטין (יולי 1187) בתבוסה איומה של המחנה הצלבני, שיצא מציפורי לעזרתה של טבריה הנצורה. כתוצאה מקרב זה נכנעו כל הערים והמבצרים של הצלבנים ביחד עם ירושלים הבירה (נוב׳ 1187) כמעט ללא התנגדות בפני צלאח אַ־דין ומפקדיו. צור, שלא נכבשה הודות לקונראד ממונְפֶּרַט (Montferrat), נעשתה עכשיו מרכזם של שרידי־הצלבנים בראשות מלכם גִי דֶה לִיזִינְיַן (ע״ע) ואח״כ של מחנות ריצ׳ארד לב־האריה ופיליפ II אוגוסטוס במסע־הצלב III. המצור הממושך, ששמו הצלבנים על עכו (אוגוסט 1189—יולי 1191), וכיבושה של עיר זו

חותמת הקאנוניקוס של הקבר הקדוש מזמנו של אמלריק הראשון

על־ידיהם, שימשו התחלה לפעולת־כיבוש מחודשת בראשותו של ריצ׳ארד לב־האריה. אך מחמת הניגוד שהיה קיים בין מלכי צרפת ואנגליה נסתיימה פעולה זו בתוצאות דלות. לפי חוזה־השלום של ספטמבר 1192 הוקמה מדינת־הצלבנים בתחום שבין צור ויפו (שטח לוד—רמלה חולק בין שני הצדדים); כן קיבלו הנוצרים זכות של עליה לרגל לירושלים, שנשארה בידי המוסלמים.

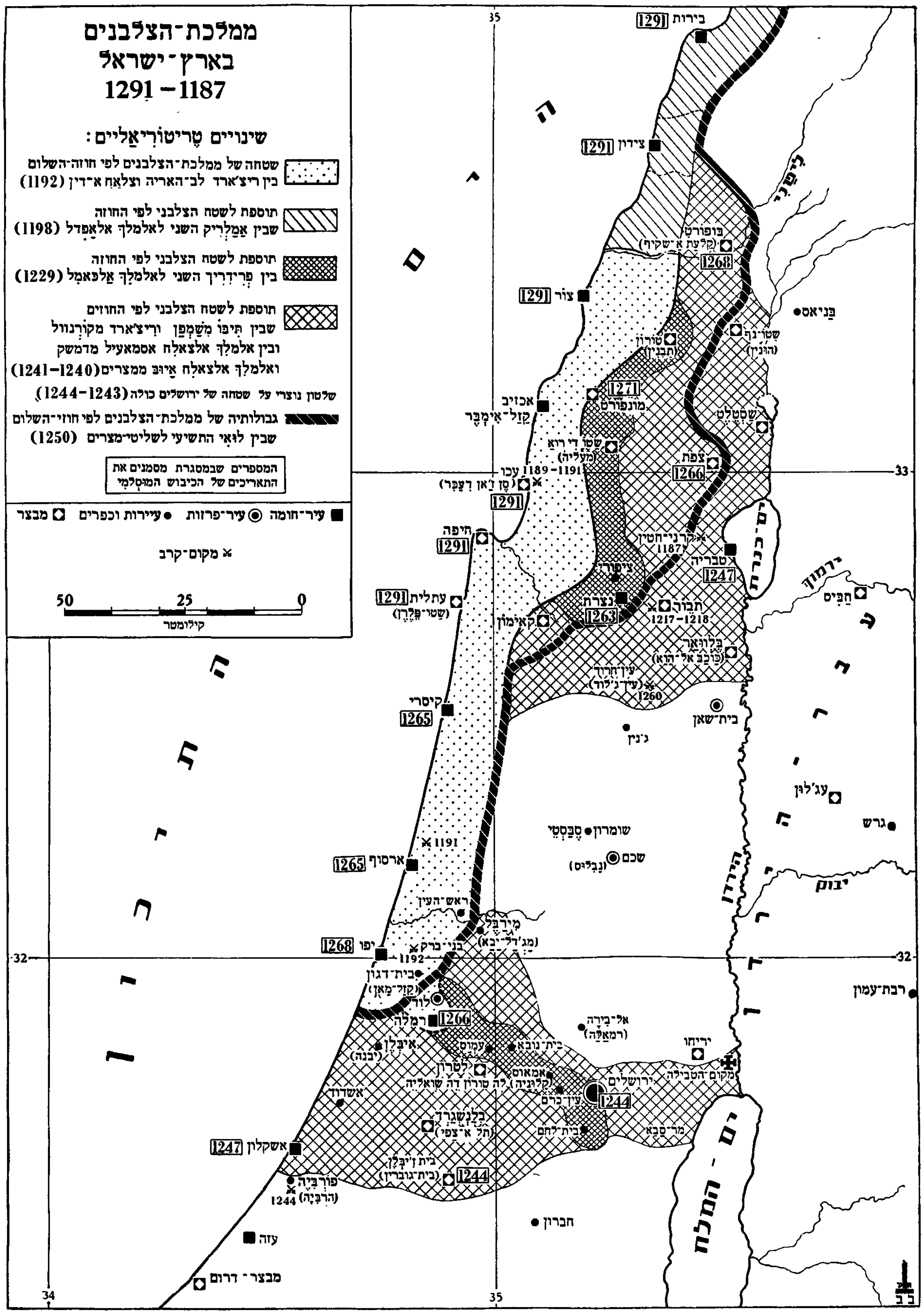
עם מיתתו של צלאח אַ־דין (1193) נתפצלה שוב האימ־פריה המוסלמית, אך הצלבנים לא היו מסוגלים עוד לנצל עובדה זו, אע״פ שמדינתם נתרחבה והלכה ע״י מסעי־צלב שונים, כמו המסע הגרמני, שהצליח לכבוש את בירות (1197). החוזה של 1204 החזיר לצלבנים את יפו (שנפלה בידי המצרים ב1197) וחלק משטחיהן של צידון ונצרת. מסע־הצלב הרביעי, שהיה עלול להביא לצלבנים עזרה, פנה לכיבוש קושטה, ותוצאתה של פניה זו היתה סטייתם של כוחות הצבא והעליה האירופיים לקיסרות הלאטינית ולקפריסין (שנכבשה ע״י ריצ׳ארד ב1189). המסע הצבאי של מלכי הונגאריה וקפריסין ב1217 נתבזבז בפעולות בלתי־מכוונות בגליל, בית־שאן והר־תבור (שבוצר ע״י אַל־מַלִךְ עַאדִל המצרי ב1210), והתוצאות החיוביות היחידות שלו היו ביצורה של קיסריה והקמתה של עתלית (בפי הצלבנים: שאטו פֶּלֶרֶן — Château Pélerins). שרידי החיילות של מסע זה נצטרפו לניסיון נועז של זַ׳ן דֶה בּרִיֶן (ע״ע), מלך־ירושלים, להתקיף את מצרים (מסע־הצלב החמישי). מסע דַמְיאט נסתיים בהצלחה (1219); השולטן של מצרים היה מוכן להחזיר תמורת דאמיאט את כל שטח־הממלכה לשעבר, שעבר לידי מצרים; אך הצעתו נדחתה על־ידי פֶּלאגיוס, שליחו של האפיפיור, ונסיונם של הצלבנים לכבוש את קאהיר נגמר בתבוסה צלבנית איומה בקְרַב־מַנצוּרָה (יולי 1221) ובנסיגתם של הצלבנים ממצרים. במשך המצור, ששמו הצלבנים על קאהיר, נערכו התקפות־הַטָיָה מוסלמיות בארץ, שגרמו לפינויה של קיסריה (אע״פ שעתלית עמדה בפניהן).

מפחד הצלבנים החריבו המוסלמים באותו זמן את ביצוריהם בתִבְנִין, באניאס, בֶּלְוואר (Belvoir — כּוֹכַּב אַל־הַוָא), צפת, הר־תבור וירושלים.

המזרח הצלבני ציפה עכשיו לבואו של פרידריך II (ע״ע), קיסר־גרמניה ומלך־סיציליה. מ1206 ניהל פרידריך מו״מ עם מצרים, שהיה מכוון נגד דמשק. אמנם נשלחה עזרה מסיציליה לא״י, אך יציאתו של פרידריך למסע־הצלב נתעכבה עד שנת 1228, שבה הגיע לעכו כשהוא מוחרם ע״י האפיפיור. בינתיים הספיקו הצלבנים לכבוש חלקים של צידון, להקים את חומות־קיסריה ולבצר את קַלעַת אַל־קוּרֵין (מוֹנְפוֹרט — Montfort). הודות לקשריו של פרידריך עם אלמַלִךְ אַל־כַּאמִל, השולטן של מצרים, עלה בידו להשיג בלא קרבות את חוזה־יפו (פברואר 1229), שהרחיב את תחום שלטונם של הצלבנים. צידון (בלא מבצר בּוֹפוֹרט), תבנין, ציפורי, נצרת, לוד, רמלה, בית־לחם, הכביש מרמלה לירו־שלים ולסוף ירושלים עצמה, אך בלא הר־הבית, שנשאר בידי המוסלמים, עברו לידי הצלבנים. הממלכה כללה עכשיו שתי מובלעות, שהיו קשורות לשטח־החוף: נצרת וירושלים. הקיסר פרידריך, כחותנו של זַ׳ן דֶה בְּרִיֶן, הכתיר את עצמו כמלך־ירושלים, אך לאחר שמינה את פקידי־הממלכה עזב את הארץ. פעולותיו של פרידריך גררו מלחמת־אזרחים, מעין מלחמת הגְוֶלְפִים והגִיבֶּלִינים (ע״ע) באירופה, שנתפשטה מא״י גם לממלכת־קפריסין. בראש ההתנגדות לשלטונו של פרידריך עמדה משפחת־האצילים לבית אִיבְּלֶן (Ybelin). מלחמה זו, שנמשכה בהפסקות מ1231 עד 1243, התישה את כוחה של ממלכת־ירושלים. הקומונות האיטלקיות והמיסדרים הצבאיים ניהלו מדיניות משלהם, והארץ נשארה בלא שליט אמיתי.

מסע־הצלב החדש של תִיבּוֹ (Thibaut) IV, רוזן־שאמפאן ומלך נאווארה (1239), סבל מחמת חילוקי־דעות בין מנהיגיו ביחס לשאלה, אם יש לכרות ברית עם מצרים או עם דמשק. נסיונם של הצלבנים להקים את חורבות־אשקלון נסתיים בתבוסתם בקרב עזה (נוב׳ 1239). בינתיים שיכנע אִסְמַאעִיל מדמשק את הצלבנים, שיכרתו עמו ברית נגד דַאוּד, שליט עבר־הירדן, ואַיּוּבּ, שליטה של מצרים, ותמורת זה התחייב להחזיר להם את בּוֹפוֹרט (צידון), את צפת וטבריה בגליל ואת כל שטח־שלטונו חוץ מעבר־הירדן. אך הצלבנים עזבו את דמשק, ועם הופעתו של ריצ׳רד מקורנוול (ע״ע) ביצרו את אשקלון, וכרתו ברית עם מצרים (1241). לפי ברית זו הוקמה ממלכה צלבנית, שהקיפה את שטח־החוף (עם אשקלון), הגליל (באותו זמן ביצרו הטֶמְפְּלארים את צפת) ושלוּחה מן החוף לתוך ההרים, שכללה את בית־גוברין, ירושלים ובית־לחם. שליט עבר־הירדן, שכרת ברית עם דמשק נגד מצרים, מסר אז לצלבנים את הר־הבית כדי לזכות באהדתם.

בניין חדש זה נתמוטט כשהמיסדר הטמפלארי ובעלי־בריתו הגְוֶלְפִים (האנטי־קיסריים) ביקשו לבוא בברית עם דמשק נגד מצרים, בעלת־בריתו המסָרתית של פרידריך. מצרים קראה לעזרה את גדודי החַ׳וַארְזְמים (ע״ע), שנסו אז מפני המונגולים, והללו הציפו את הארץ, כבשו את ירושלים (אוגוסט 1244) מידי הצלבנים והנחילו אותם תבוסה כבדה בקרב־הִרְבִּיָה (Forbie) שעל־יד עזה (אוקטובר 1244), ולאחר מכן החריבו את הגליל. ירושלים, שסופחה למצרים, לא חזרה עוד לצלבנים, וכן לא חזרו עוד לידם יהודה ושומרון, שסופחו לעבר־הירדן. אח״כ (ב1247) כבשו המצרים גם את טבריה ואת אשקלון. המדינה המקוטעת והלחוצה לחוף־הים התאוששה

ממלכת־הצלבנים
בארץ־ישראל
1291–1187
שינויים טריטוריאליים:
שטחה של ממלכת־הצלבנים לפי חוזה־השלום בין ריצ'ארד לב־הארי וצלאח א־דין (1192)
תוספת לשטח הצלבני לפי החוזה שבין אמלריק השני לאלמלך אלאפדל (1198)
תוספת לשטח הצלבני לפי החוזה בין פרידריך השני לאלמלך אלכאמל (1229)
תוספת לשטח הצלבני לפי החוזים שבין תיבו משמפן וריצ'ארד מקורנוול ובין אלמלך אלצאלח אסמאעיל מדמשק ואלמלך אלצאלח איוב ממצרים (1240–1241)
שלטון נוצרי על שטחה של ירושלים כולה (1243–1244)
גבולותיה של ממלכת־הצלבנים לפי חוזי־השלום שבין לואי התשיעי לשליטי־מצרים (1250)
המספרים שבמסגרת מסמנים את התאריכים של הכיבוש המוסלמי
עיר־חומה
עיר־פרזות
עיירות וכפרים
מבצר
מקום־קרב
50
25
0
קילומטר
ים
התיכון
ים־כנרת
ים - המלח
הירדן
ירמוך
יבוק
עבר הירדן
ביירות 1291
צידון 1291
בופורט (קלעת א־שקיף) 1268
צור 1291
בניאס
טורון (תבנין)
שטנף (הונין)
מונפורט 1271
אכזיב
קזל־אימבר
שטו די רוא (מעליה)
שסטלט
צפת 1266
עכו 1189–1191
(טן דאן דעבר)
1291
חיפה 1291
קרני־חטין 1187
טבריה 1247
ציפורי
נצרת 1263
חבור 1217–1218
עתלית 1291 (שטו פלרן)
קאימון
בלוואר (כוכב אל־הוא)
עין־חרוד (עין ג'לוד) 1260
חספים
קיסרי 1265
בית־שאן
ג'נין
עג'לון
גרש
שומרון
סבסטי
שכם (נבלוס)
ארסוף 1265
1191
ראש־העין
מירבל (מג'דל־יבא)
יפו 1268
בני־ברק
1192
בית־דגון (קזל־מאן)
לוד
רמלה 1266
אל־בירה (רמאללה)
יריחו
מקום־הטבילה
רבת־עמון
איבלין (יבנה)
עמוס
בית־נובא
לטרון
אמאוס
ירושלים 1244
אשדוד
בלנשגרד (תל א־צפי)
עין־כרם
בית־לחם
מר־סבא
אשקלון 1247
בית ג'יבלין (בית־גוברין) 1244
פורביה (הרביה) 1244
חברון
עזה
מבצר־דרום
35
33
32
34

החורבות של המבצר הצלבני מונפורט בנחל כזיב שבגליל העליון

עוד לתקופה קצרה ע״י מסע־הצלב של לואי IX (ע״ע), מלך צרפת (1248—1254). התכנית לכבוש את מצרים כמפתח לכיבושה של א״י התחילה בכיבוש מוצלח של דאמיאט, אך לסוף נסתיים המסע במפלה (בקרב מַנצורה) והצבא הצלבני נשבה ביחד עם מלכו (אפריל 1250). לאחר שנשתחרר לואי משביו תמורת דאמיאט וסכום־כסף עצום של פדיון, ניסה לבצר את שרידי הממלכה, שגבולה הדרומי היה עכשיו ביפו, ע״י קימומן של חומות־עכו (רובע מונמוסַאר), קיסריה, יפו וצידון.

ימיה של הממלכה היו עכשיו ספורים, ביחוד מפני מהפכת הממלוכים (ע״ע) במצרים (1250), שהעלתה לשלטון כת צבאית חזקה. קרן־אור נשקפה לצלבנים עם הופעתו של גורם חדש במזרח התיכון — המונגולים, שמפקדם הולַגו כבש את בגדאד ב1258. נראה היה, שתיווצר ברית מונגולית־אירופית (לפי השמועה, נמצאו בין המונגולים נוצרים מרובים), שתסייע בידי הצלבנים לעמוד בפני המוסלמים. אך הממלכה היתה נתונה עכשיו במשבר חדש מחמת מלחמותיהן של הקומונות האיטלקיות, שהעבירו את מריבותיהן מאיטליה לחופי־הארץ ומילאו בהן את שנותיה האחרונות של

החותמת של ראולפוס, שליטה של איבלן (יבנה)

הממלכה בארץ. התחילה המריבה בדבר הבעלות של מנזר סַן־סַבַּס (St. Sabas) בעכו (1256) בין בני־ג׳נובה והוויניציאנים, שנתפשטה בכל הנמלים של הארץ, בקפריסין ובאיי הים־התיכון, כשעכו וצור משמשות בסיסי־פעולה לשני הצדדים. כל זה שיבש את המסחר ואת סדרי־החיים במדינה, ביחוד מכיוון שהאצולה המקומית והמיסדרים הצבאיים היו מפולגים בתמיכתם בקומונות השונות, באופן שמלחמתן זו בזו הפכה למלחמת־אזרחים כללית.

הצלבנים לא ניצלו את הופעתם של המונגולים, ובהתנגשות הגדולה בין האחרונים ובין הממלוכים של מצרים תפסו עמדה ניטראלית. ב1260 נחלו המונגולים מפלה בקרב־עזה ואח״כ — תבוסה קשה בעין־חרוד (עין ג׳לוד), בלא שהצלבנים התערבו במלחמה באיזו צורה שהיא. כתוצאה ממשגה פוליטי זה עמדו שרידיה של הממלכה הצלבנית בפני השליט הגדול של מצרים בַּיבַּרְס (ע״ע) מחוסרי־אונים. באיטיות, אך בהתמדה, כבש ביבּרס מידם מבצר אחר מבצר. ב1263 הותקפו הגליל, הר־תבור ונצרת; ב1265 נפלו בידיו קיסריה, חיפה וארסוף, ב1266 — צפת ותבנין, וב1271 — המבצר של המיסדר הטֶוטוני במונפורט. השרידים של ממלכת־ירושלים שוב לא פעלו מתוך שיתוף ועשו חוזים נפרדים עם הכובש כדי לשמור על רכושם הדל. כך עשו חוזים נפרדים בירות וקיסריה ב1272, עכו — ב1283, בירות וצור — ב1285. ביבּארס ויורשו קַלָאוּן חיסלו בינתיים את השרידים של הנסיכויות הצפוניות: אנטיוכיה (1287) וטריפולי (1289). שלטונם של שארל מאַנז׳ו (ע״ע) ושל מלכי־קפריסין לבית ליזיניאן לא הועיל לממלכת־ירושלים, ועכו, מרכזה של זו האחרונה, נפלה אחר מצור (אפריל—מאי 1291)

בידי אלמלך אל־אשרף הממלוכי. לשמע ידיעה זו פינו הצלבנים את עתלית ואת צור, שתושביהן נסו לקפריסין. בזה נסתיימה תקופת־הצלבנים בארץ.

יה. פ.

המשטר. „ממלכת־ירושלים" היתה מדינה פאודאלית, שקיבלה את דפוסי־משטרה מצרפת של המאה ה11. גוטפריד מבויון (ע"ע) הסתפק בתואר ה„מגן של הקבר הקדוש" (Advocatus S. Sepulchri), אך יורשיו נעטרו בתואר מלך. המלכים היו זכאים להוריש את סמכויותיהם, אך נשתמרה גם זכותם של האצילים לאשר או לבחור את מלכם. זכות־האצילים בלטה בתקופות, שבהן עמדו נשים לרשת את המלוכה (לאחר שמת בלדוין V, ע"ע), וביחוד במאה ה13 כשהשליטים הלגיטימיים לבית הוהנשטאופן (פרידריך II, קונראד וקונראדין) לא נמצאו בארץ ותובעי־כתר שונים (ביניהם שליטי־קפריסין ושארל מאנז'ו, ע"ע) הביאו את טענותיהם בפני אסיפת־האצילים.

המוסד המרכזי של הממלכה היה „בית־הדין העליון" (Haute Cour) — כנס הוואסאלים הישירים של המלך, שאליו היו מצטרפים מזמנו של אמלריק I (אמצע המאה ה12 — ע"ע אמלריק) ואילך גם הוואסאלים המשנים (סובוואסאלים) של המלוכה. גוף גדול זה היה נשמע למעשה לחוג אריסטוקראטי, שנתרכז סביב משפחת־ד'איבלן — משפחה, שהיתה מקורבת לבתי־המלוכה הירושלמי, הקפריסאי והביזאנטי. כרגיל במדינות של יה"ב, לא היו סמכויותיו של גוף זה מוגדרות והוא נתעלה מדרגה של גוף יועץ ומסייע לשליטים החזקים במחצה הראשונה של המאה ה12 למעמד שווה לזה של המלך בסופה של אותה תקופה ולדרגה של שליטה גמורה בממלכה במאה ה13.

„בית־הדין העליון", שהיה דומה ל„חצר־המלך" (Curia regis) באירופה, ריכז בידו בפועל את רוב הסמכויות של השלטון. הוא פעל כבית־דין בסיכסוכים בין הוואסאלים הישירים של המלך, וכן היו בידו סמכויות של תחיקה, מינהל וכספים. הוא היה מכריע בענייני־מדיניות, כורת בריתות־שלום ומכריז מלחמות. מעמדו החזק של „בית־הדין העליון" מנע את התהוותו של מינהל מלכותי עצמאי, והצטמצמותן של הכנסות־המלוכה (הקטנת הדומנה; הזכויות המסחריות של הקומונות האיטלקיות) גרמה לתלותה הגמורה של המדינה בגוף זה. בתקופת המריבות בין תובעי־הכתר בזמנו של פרידריך II ואחריו נעשה „בית־הדין העליון" בורר ופוסק עליון בממלכה.

הבארוניות והפאודות. בדומה לשאר המדינות של יה"ב נתחלקה אף ממלכת־ירושלים לפאודות (ע"ע פאודליזם), שהיו שייכות לוואסאלים של המלוכה. מעמדם המיוחד של המלכים הצלבנים גרם, שאף הנסיכויות הגדולות, שהיו מדינות אוטונומיות לכל דבר (אדסה, אנטיוכיה וטריפולי), נחשבו למדינות ואסאליות של מלכי־ירושלים. אלה האחרונים היו מתערבים לפעמים בענייניהן של הנסיכויות הללו ודואגים בעיתות משבר ומלחמה להנהלתן.

בתחום־הממלכה עצמה נתחלקה הארץ בין ארבע בארוניות גדולות: רוזנות יפו־אשקלון (שכללה גם את רמלה ומג'דל־יבא); נסיכות־הגליל, שבירתה היתה טבריה; הסניוריה של צידון־קיסריה — ובית־שאן; והסניוריה של כרך־מונריאל (שובך)־חברון. חלוקה זו נתגבשה במחצה השני של המאה ה12. אי־הרציפות של כמה משטחי־הנסיכויות באה כתוצאה של הורשות ונדוניות, שמסרו בידי משפחות־אצילים מסויימות שטחים מפוזרים ברחבי־המדינה. על ארבע הבארוניות הגדולות יש להוסיף את הבארוניה של ז'וסלן מקורטני (Joscelin de Courtenay) — קרוב של בית־המלוכה —, שכללה שטחים רחבים בגליל המערבי. — כן היה מספר ניכר של סניוריות בעלות הקף קטן יותר: בירות, איסכנדרון (סקאנדליון), חיפה, ארסוף, איבלן (יבנה), ועוד. למעמד מיוחד זכו נכסי־הכתר: ירושלים, שכם, עכו (זמן־מה צור) ודיר בלח' (דרום); ומעמד נבדל נתייחד לסניוריות כנסייתיות: לוד (סן־ג'ורג') ונצרת.

רוב הפאודות עברו מיד ליד (ע"י ירושה ונישואים), אך שינויים אלה לא פגעו במעמדן האוטונומי כיחידות פאודאליות. שינויים מרחיקי־לכת חלו בבעלות של הפאודות במאה ה13 בשעה שהמסדרים הצבאיים רכשו להם נכסים מרובים, ביחוד לאורך הגבולות של המדינה, לאחר שבעליהם החולונים נטשו אותם מפחד המוסלמים.

הבארוניות היו מאורגנות כממלכות קטנות. נמצאו בהן פקידי־חצר גבוהים, כסנשאל וקוניטבל, ואף בראשן עמד „בית־דין" מורכב מן הוואסאלים של הבארון, שהיו מקבלים ממנו פאודות תמורת שירותים צבאיים ושירותים אחרים. כשהיו מתכנסים בחצר־הבארון היו מהווים את מועצת־הבארוניה, שעיקרי תפקידיה היו בתחומי השיפוט והמינהל. במקרה של מיאון־הדין ע"י הסניור, רשאי היה הוואסאל לפנות ל„בית־הדין העליון" של הממלכה.

מטרתה הראשית של חלוקת הפאודות בין הוואסאלים היתה להבטיח שירותים צבאיים למדינה. אך שטחה המצומצם של הארץ, מצד אחד, ומשק־הכספים המפותח שלה, מצד שני, איפשרו יצירה של שכבת ואסאלים מקבלי שכר שנתי, שנקרא

ירושלים. כותרת־עמודים בכנסיית־הקבר. המאה ה12

„פֶאודום של כסף" (fief en besants). מבחינה סוציאלית היו אבירים אלה קרובים לשכירים. משום תלותם הכספית היו פחות עצמאים, וכך איפשרו את עלייתה של שכבת־אצילים דקה לעמדה מכרעת במדינה.

ה„ב ו ר ג נ י ם". מקום חשוב במדינה תפסו הערים — תופעה, שבאותו זמן אנו מוצאים דוגמתה בעולם הנוצרי רק בביזאנטיון ובאיטליה. אמנם הערים לא הגיעו לדרגה של עצמאות קומונאלית, אך הן נהנו מאוטונומיה מסויימת. היה בהן „בית־דין של הבורגנים" (Cour des Bourgeois), שהיה בעל תפקידים שיפוטיים ותפקידי מינהל ושיטור. בראשו עמד אציל, שהיה מכונה „ויקונט" (Vicomte); אציל זה היה מתמנה ע"י בעלי־העיר והיה נעזר במילוי־תפקידיו ע"י חבר מושבעים (Jurés ;iurati), שהיה בא מן הפאטריציאט העירוני. בית־דין זה היה מוסמך לגבי האוכלוסיה הפראנקית הלא־אצילית והיה קיים בכל ישוב פראנקי; מספרם של בתי־הדין הללו הגיע ל37. „בית־הדין של הבורגנים" שפט לפי חוקים מיוחדים, שהיו שונים תכלית־שינוי מאותם של בתי־הדין הפאודאליים. חוקים אלה הושפעו מן החוק הרומי, שנשתמר בדרומה של צרפת, אע"פ שהפרוצדורה של השיפוט היתה מושפעת מן המקובל בצרפת הצפונית. חוץ מבמשפטים פליליים היה בית־הדין הנזכר עוסק במשפטים אזרחיים, שהיו נוגעים עפ"ר בענייני־כספים וברכוש הקרקעי של הבורגנים (שהיו אסורים ברכישת־פאודות) — במקרקעים עירונים (borgesie). השלטון הצבאי בעיר היה מסור עפ"ר לנציב מיוחד, „מפקד־המצודה" (châtelain; castellanus). התפתחות־המסחר הביאה לידי יצירת בתי־דין מיוחדים, שהיו קרויים „בתי־הדין של הנמל" (Cour de la chaine) ושלא טיפלו אלא בסיכסוכים, שנבעו מעסקות ימיות וקברניטות. בראשם עמדו מומחים ימיים.

ה ק ו מ ו נ ו ת. בשם זה ציינו את מושבות־הסוחרים של ערי איטליה, צרפת וספרד (אֲמַלפי, ג'נובה, פיזה, ויניציאה, מארסיליה, בארצלונה), שהתיישבו בנמלי־הצלבנים. הודות לעזרה, שהושיטו ערים אלו לצלבנים בתקופת כיבוש־הארץ, זכו הקומונות לשורה ארוכה של פריווילגיות, ברובן מסחריות ובמיעוטן אדמיניסטראטיוויות. עפ"ר זכו הקומונות לאוטונומיה, שנתבטאה בבעלותן על רבעים מיוחדים בערי־הנמל. ברבעים אלה היה קיים שוק מיוחד, בתי־מסחר ומחסנים של הקומונה, כנסיה, מאפיה ובית־מרחץ, ששיוו לרובע אופי של מדינה עצמאית בתוך העיר. הנהלת־הרובע נמצאה בידי פקידי־הקומונה, שנקראו „קונסולים" או „ויקונטים". אלה האחרונים היו מתמנים בעיר־האם ובני־המושבה היו נשבעים להם שבועת־אמונים. ההסכמים, שנעשו עם מלכי־ירושלים, ובזמן מאוחר יותר עם בעלי־הערים, הבטיחו לבני־המושבה אוטונומיה שיפוטית במשפטים אזרחיים ולפעמים אף במשפטים פליליים. משטרת־הרובע היתה אחראית לסדר במקום, והקומונות הקפידו שלא יתערבו בעלי־הערים בניהול־ענייניהן. המרכזים הגדולים של הקומונות בארץ היו עכו וצור. נסיונות מועטים שנעשו כדי לבטל את האוטונומיה של הקומונות נכשלו, ותלותה של המדינה בציים של הקומונות הביאה לידי התרופפותו הסופית של השלטון המלכותי במדינה.

האוכלוסיה המקומית. הרוב של אוכלוסיית־הארץ היה לא־פראנקי: מוסלמים, נוצרים־מזרחיים (בני הכנסיות הביזאנטית, הסורית המונופיסיטית, ועוד), יהודים (עיין להלן), ושומרונים. הצלבנים הניחו מידה מרובה של אוטונומיה לעדות המקומיות. אמנם מעמדם של בני העדות הללו היה זה של אזרחים ממדרגה שניה, אך השיעבוד האישי (servage) לא היה בארץ תופעה כללית כל־כך, כמו שהיה באותו זמן באירופה. במידה שאוכלוסיה זו נמצאה בעיר היתה חפשית בדרך כלל, אע"פ שהיתה חייבת בתשלומי מיסים מיוחדים. בערים הגדולות (ירושלים, עכו וצור) נמצאה אוכלוסיה מזרחית מרובה ומגוונת, שבתי־דיניה המיוחדים בטלו במרוצת־הזמן ונבלעו בבתי־הדין המעורבים, שהיו קרויים „בתי־הדין של השוק" (Cour de la Fonde) מפני שרוב המשפטים שנתבררו בהם נבעו מן העסקות, שנעשו בשוק העירוני. חבר־המושבעים של בתי־דין אלה היה מורכב מבורגנים פראנקיים וסוריים. אך היו גם בתי־דין עדתיים, שבראשם עמדו הכומר של העדה, הקאדי או בית־הדין הרבני; בבתי־דין אלה נתבררו סיכסוכים בין בני־העדה לבין עצמם.

האוכלוסיה הלא־פראנקית בשטח החקלאי היתה להלכה משועבדת ואף צמודה לקרקע. אך מידת־השיעבוד שלה היתה מצומצמת לעומת זו שהיתה קיימת באירופה ואף לעומת זו שהיתה רווחת בעולם המוסלמי שמסביב. המיסים והשירותים (עי' להלן: המבנה הכלכלי) היו מועטים, וכנראה, אף ההצמדה לקרקע לא היתה שלמה. אף אוכלוסיה זו נהנתה מאוטונומיה משפטית.

ה צ ב א. חולשתם של הצלבנים מבחינה מספרית גרמה לאימוץ כל כוחות־המדינה לצרכי הגנתה. בתוך ישוב פראנקי של כמאה ועשרים אלף נפש יכלה המדינה להעמיד צבא של 600 פרשים ו5,0001 רגלים בקירוב — מספרים, שנראים גדולים מאוד ביחס למקובל באותה תקופה. ביחד עם כוחם של המיסדרים הצבאיים ושל כוח הגייסות מן הנסיכויות של אנטיוכיה וטריפולי כלל כוחם הצבאי של הצלבנים, לפי אומדן, כ2,000 פרשים וכ18,000 רגלים. הצבא נתגייס בדרכים פאודאליות: מתוך השכבה של הוואסאלים המלכותיים והבארוניאליים ומן הגייסות, שנתחייבו להעמיד הכנסיות, המנזרים והערים (הכוונה ביחוד לחיל־הרגלים).

כוחו העיקרי של הצבא הצלבני היה חיל־פרשים כבד־נשק. כל פרש היה מצוייד בכובע־ברזל, שריון, מגן, שתי חרבות (ארוכה וקצרה) וחנית. בציוד הצבאי של חַיִל זה הוכנסו במרוצת־הזמן שינויים חשובים בהשפעת המגע שהיה לו עם הלוחמים המוסלמיים, שציודם היה שונה מזה של הצלבנים, ובהשפעת התפתחות־הנשק באירופה. המגמה הכללית היתה לעשות את השריון יציב יותר ומכסה במידה גדלה והולכת סוס ורוכבו. מול התקפה ישירה של פרשים אלה לא החזיקו מערכות־המוסלמים מעמד. צבאם היה ברובו חיל פרשים־קשתים קלי־מגן ומהירי־תנועה, שהיה מתגונן ע"י פתיחת מערכותיו להתקפתו של חיל־הצלבנים, ואח"כ היה מנסה להתקיף חַיִל זה מן האגפים, לפצלו ולבודד קבוצות קטנות מתוכו.

בצד הפרשים כבדי־הנשק, שכל אחד מהם היה נזקק, לכל הפחות, לשלושה סוסים ושני נושאי־כלים (écuyers), הקימו הצלבנים חיל־פרשים קל־נשק, שהיה דומה לחיילות של המוסלמים. חַיִל זה נתגייס עפ"ר מבני־הארץ: מן האַרמנים, המַרונים (ע"ע), הסורים ואף מן המוסלמים. הם נקראו „תורכופולים" (Turcopliers — בני־התורכים), אך במרוצת־הזמן שימשו בו גם פראנקים. דומה לאלה היה חיל־הפרשים — ה„סרז'אנטים הרוכבים על סוסים" (serjeants

à cheval). נשק־המגן שלהם היה פחות שלם, סוסיהם היו קלי־תנועה, נוחים לבילוש, להטרדה ולאיגוף. נשקם העיקרי היתה הקשת הקטנה, שאֶת יעילותה למדו הצלבנים מן התורכים.

הצלבנים השתמשו גם בחיל־רגלים (serjeants à piéd), שהיה בעיקרו חיל־קשתים, יורי־אַרבַּליסטות (ע״ע בליסטה) וזורקי־חניתות. סוברים, שבדרך כלל היו בצבא הצלבני מ5 עד 10 רגלים כנגד כל פרש. יש מייחסים לצלבנים את תחילתו של השימוש הטאקטי בחיל־רגלים, שמשתף פעולה עם הפרשים. הרגלים היו יוצאים אל המערכה הראשונה של הקרב כשחיל־הפרשים היה מסותר מאחוריהם. אח״כ היו הרגלים פותחים את מערכותיהם כדי לאַפשר לפרשים לזנק על האויב, ואילו לאחר מכן, עם סיום־ההתקפה, היו הפרשים חוזרים לעמדותיהם הקודמות כשהם מוגנים ע״י המגינים והחניתות של חיל־הרגלים, שהיה עושה שמות בחיל האויב ובסוסיו. כמה מן המפלות הגדולות של הצלבנים נגרמו ע״י בידודו של חיל־הפרשים שלהם מחיל־הרגלים.

הגייסות הפאודאליים, שעליהם היה נוסף בשעות־חירום הגַיִס הכללי של הממלכה, כלומר, כל גבר, שהיה מסוגל לשאת נשק (arrière ban), לא התאימו עפ״ר לצרכי הממלכה ומלחמותיה המתמידות. הגיוס לא היה שלם וברוב הקרבות לא השתתפו יותר מעשרות אחדות של פרשים. מחנה של 200—300 פרשים היה נחשב למחנה גדול (מחנה כזה היה מלווה 2,000—3,000 רגלים). במאה ה13 עברה נקודת־הכובד של הצבא הצלבני אל חיל־הפרשים השכיר, ששליטי־אירופה (צרפת, אנגליה, הונגאריה, ועוד) היו מביאים ממדינותיהם ומשאירים אותו לתקופה מסויימת בארץ לשירות המדינה והמיסדרים הצבאיים (עי׳ להלן).

חיל־ים צלבני כמעט שלא היה מצוי. צייהם של הצלבנים היו עפ״ר הציים של הקומונות האיטלקיות, שפעלו ע״פ הסכמים מיוחדים עם „ממלכת־ירושלים״. ודאי, הסכנה הימית, שנשקפה למדינה, פחתה והלכה, מאחר שהאַיובים, וביחוד הממלוכים, הזניחו במידה ניכרת את הצי המוסלמי. במאה ה13 שלטו ספינות־איטליה כמעט שלטון בלא מצרים באגן המזרחי של הים־התיכון. בעכו ובצור היו קיימות מספֵנות, שהיו קרויות ארסֶנאלים (באיט׳ arsenale, מערב׳ דאר אַלצַנאעַה — בית־חרושת) ושבהן היו מתקנים ספינות זרות ומקומיות.

מבצרים וביצורים. ביצורי־הצלבנים עלו הן בכמותם והן בגֹדלם על כל הביצורים, שהוקמו בארץ לפניהם ואחריהם. מצב־המלחמה התמידי, שהצלבנים היו נתונים בו, והמחסור החמור בחיילים, שסבלו ממנו, עוררו אותם להקים מערכת־ביצורים ענפה, שנועדה להגן על גבולות־המדינה ועל כל נקודה בעלת חשיבות אסטראטגית: מעברות של נהרים, צמתי־דרכים, גבעות בשטחי־מישור. בהתאם לצרכים השונים, שהיו מותנים במסיבות הזמן והשטח, הקימו הצלבנים בארץ שלושה סוגי־ביצורים אלה: א) מבצרים קטנים, עפ״ר בצורת מרובע, שקרנותיו חוזקו במגדלים ושבנייתם היתה קרובה לטיפוס מסויים של ביצורים ביזאנטיים; ב) מבצרים גדולים, שיכלו להכיל חיל־מצב של מאות אחדות של חיילים. כל אחד ממבצרים אלה היה מוקף חומה גבוהה, או שתי חומות, שהפנימית שבהן היתה שלטת על החיצונית. מגדלים עגולים או מרובעים היו שוברים את הקו הישר של החומה ומאַפשרים הגנה יעילה יותר על השטח הסמוך לה; הם שימשו בסיסים ליחידות־התגוננות בלתי־תלויות; ג) ערים מבוצרות מן התקופות הקודמות, שהצלבנים חיזקו או הרחיבו את חומותיהן ואף ציידו כל אחת מהן במצודה חזקה בנקודה החלשה או הגבוהה ביותר של החומה, או במצודה מסוגלת לשמש יחידת־התגוננות עצמאית (בערי־הנמל).

הקו החיצוני של ביצורי־הצלבנים היה מכוון להחזיק את המוסלמים בגבול־המדבר ועל־ידי כך למנוע את הֶערכותם למלחמה ב„ממלכת־ירושלים״ על הגבול הממשי של המדינה. נקודת־מפתח של מערכת־הגנה זו שימשה קַלְעַת אַ־צֻבֵּיבָּה (L'Assabebe), מבצרה של בַּניאס (Paneas, Belinas), על הדרך העולה לרגלי החרמון לדמשק. דרומית־מזרחית משם, בשטח א־סַוָאד (Suhete, Suéte), בחופה המזרחי של הכינרת ובגולן, שבעלותם היתה מחולקת בין הצלבנים והדמשקאים, ניסו הצלבנים להתבצר בקַצְר בַּרְדַוִיל (על־יד עלַעַל) וסמוך לגדה הדרומית של הירמוך, בחַבִּיס ג׳לְדַק, מבצר־סלעים בעל מערכת־מערות משולשת. נסיונותיהם להתבצר בגלעד לא עלו יפה, אע״פ שאֶדרֶעי (Cité Bernard d'Etampes) היתה זמן־מה בידם וכן גם גֶרֶש (Jerras), שהצלבנים החריבו אותה מאחר שלא יכלו להחזיק בה. — דרומית ליַבּוק השתרעה על־פני מואב ואדום הנסיכות הצלבנית הגדולה של „ארץ עבר־הירדן״ (Terre d'Outre Jourdain). ביצוריה התחילו בעמאן (Ahamant) ונמשכו לצד דרום, דרך כרַךְ (Le Crac), שַׁוּבַּךְ (היא מוֹנרֶאַל), ואדי מוסא (Le Vaux Moïse), אל־עֻוַירָה (Sela), אֵילַת (Aila), ועד האי המבוצר בים־סוף בכניסה לאֵילַת: גֶ׳זִרַת פִרְעוֹן (Isle de Graye — קורֶיה).

הקו השני של הביצורים, שהקביל לראשון, היה מערבי יותר ושמר על מעברות־הירדן. עליו נמנו קַצְר־אל־עַתְרָה (Chastellet), שהגן על גשר בנות־יעקב, דרומית לחולה, וכַּוּכַּב אל־הַוָא (Coquet, Belvoir), שהגן על גשר־נהריים (ג׳סר אל־מַגַ׳אמִע). המעבר הדרומי יותר הוגן ע״י ביצוריה של בית־שאן, ואילו המעברות בקרבת־יריחו הוגנו על־ידי מבצרים קטנים, שנמצאו בידי הטֶמפלַרים. על הנגב המערבי הגן המדבר (Barrie), ועל חלקו הצפוני הגנו מבצרים קטנים באל־כַּרְמִל (Carmel, כרמל שביהודה) וא־סַמוּע (אשתמוע; Semoa), מדרום לחברון, בעוד שהדרך שהוליכה למצרים הוגנה ע״י מבצר־דרום (Daron) בדֵיר אַל־בַּלַח׳ ומבצר עזה (Gadres), שמסביב לו אף התרקם ישוב עירוני.

בפנים־הארץ נבנו ביצורים כדי להגן על עורקי־התחבורה העיקריים, ועם צימצום־שטחה של הממלכה נתרבו בה מבצרים, שהגנו על שארית־הפליטה של המדינה. כן בוצרו גם כל ערי־החוף, אף אותן שלא היתה להן חשיבות מסחרית. דרך־המלך מדמשק לצור היתה מוגנת ע״י קַלְעַת אַ־צֻבֵּיבָּה, מבצר חונין (Chastiau Neuf), ותִּבְנִין (Thoron), בעוד שצור עצמה היתה מוגנת ע״י מערכה משולשת של חומות, שהוקמו בצד לשון־היבשה, שקישרה את האי (שעליו עמדה העיר) אל החוף. ביצורים קטנים בחופים של איסכנדרון (Scandalion) ואַכְזִיב (Casal Imbert) הגנו על הדרך לעכו. עכו, בירת הממלכה במאה ה13, היתה מוגנת בחומה כפולה בעלת מגדלים מרובים וכללה רובע חדש (Montmusard), שנבנה בחלק הצפוני של העיר המסחרית. מבואות־העיר היו מוגנים בצפון על־ידי קַלְעַת אל־קֻרֵין (Montfort), מַעַלְיָה (Chastiau du Roi) וקַלְעַת ג׳דין (כיום: יחיעם), ואילו המבצר הענקי של הטמפלארים בצפת הגן על הקשר בין עכו וגשר

עתלית. שרידי המגדל הגדול בחומה הפנימית שבמבצר של מסדר־הטמפלארים

בנות־יעקב במזרח. ביצורים בשְׁפַרְעָם (Saffran) וחיפה (Cayphas) הגנו על מבואות־הדרום של הבירה. עמק־יזרעאל היה מוגן בחלקו המזרחי על־ידי כּוֹכַּב אל־הַוָא ובית־שאן, במרכזו — ע״י גֶ׳נִין (Grand Gerin), עַפְרַבַּלָא (Forbelet), אל־פוּלֶה (La Fève) וע״י הביצור החזק, שהוקם בהר־תבור ובדַבּוּריה (דָבְרַת — Burie) שלמרגלותיו; בחלקו המערבי הגן עליו ביצור קטן ביָקנעם (Caymont). ביצורים חזקים נבנו לאורך חוף־הים דרומית לעכו. החשובים שבהם היו מבצרי עתלית (Chastiau Pélerins, 1217) וקיסריה, שזכתה לחומות חדשות בזמנו של לואי IX. בוַאדי עָרָה — על הדרך, שהוליכה דרך לַג׳וּן (Lyon) להר־תבור ונצרת — הוקם מבצר בעַרְעָרָה. דרומית לקיסריה נמצאו מבצרי־אַרסוּף (Arsur) ויפו. בדרך המַקבלת לחוף־הים והמוליכה מן העיר המבוצרת רמלה (Rames) לצד צפון, עד לכניסה לוַאדי עָרָה, נמצאו הכנסיה הגדולה והמבוצרת של לוד, מַג׳דַל יַבַּא (Mirabel), קַלַנְסוּאַ (Calansua), בֻּרְג׳ אַל־אַחְמַר (= המגדל האדום — Turris Rubea) וקָאקוּן (Caco). עורק־תחבורה חשוב קישר את יפו המבוצרת לירושלים. קו זה של תחבורה הוליך מלוד ורמלה דרך אל־בֻּרג׳ (Chastiau Arnoul), בית־נוּבּא (Betnoble) וקֻבֵיבּה (Petite Mahomerie) לנֶבִּי־סַמְוִיל (Montjoie), או מרמלה, דרך לטרון המבוצרת (Toron des Chevaliers) ואַבּוּ גוֹש (Fontenoid), לירושלים, כשמבצר צֻבָּה — ואפשר, גם הקַסְטֶל — שמרו עליו מדרום. מערכת־הביצורים בדרום־המערב כללה את מבצר יִבְנֶה (Ybelin), תל א־צאפי (Blanchegarde) ובית־גוברין (Beth Gibelin), שהוזכרו למעלה (בהיסטוריה של „ממלכת־ירושלים") בקשר ל„רצועת אשקלון". אשקלון עצמה בוצרה יפה ושימשה סלע־מחלוקת תמידי במשא־ומתן על השלום בין הצלבנים והמוסלמים בזמנו של ריצ׳ארד לב־האריה ואחריו.

המיסדרים הצבאיים, שמילאו בתקופה מאוחרת יותר תפקיד מדיני חשוב באירופה, נוסדו לראשונה בא״י ובהם נתגשם במידה השלמה ביותר האידיאל הצלבני. משותף לכל המיסדרים הללו היה הרעיון של הנוצרי המושלם: לוחם ונזיר כאחד. את ההתחלות הצנועות של המיסדרים הצבאיים יש לראות בבית־החולים ובאכסניה לעולי־רגל, שנוסדו בירושלים המוסלמית באמצע המאה ה11 ע״י סוחריה של אַמַלְפִי שבאיטליה, שאזרחיה סחרו במצרים, סוריה וא״י. מוסדות ממין זה כבר היו קיימים בא״י בתקופה הביזאנטית, ואף קארל הגדול ייסד אכסניות בארץ, אלא שאלו לא נתקיימו עוד בסוף התקופה הערבית.

לאחר שירושלים נפלה בידי הצלבנים והעליה אליה גברה, נעשו בית־החולים, האכסניה וכנסיית מרים הקדושה, דרומית־מזרחית לכנסיית־הקבר, מרכז חשוב של טיפול בצַלְיָנים. מספר של אבירים בראשותו של אחד זֶ׳ראר (Gerard) היו ממונים על המקום, ובשנת 1113 קיבלו תקנון מיוחד מן האפיפיור פַּסְחַלִיס II (ע״ע). האבירים היו נשבעים שבועה משולשת של נזיר (פרישות, עניות, משמעת) ומטרתם העיקרית היתה הטיפול בחולים. בימי יורשו של ז׳ראר, רַימוֹן דֶה פּוּאִי (Raymond de Puy), שינה המיסדר את אָפיו כשהוסיף למטרותיו תפקידים של הגנה על הממלכה הצלבנית ושל מלחמה בבלתי־מאמינים. כנסייתו, שהיתה מקודשת ליוחנן עושה־הצדקות (Eleemosynarius, הפאטריארך של אלכסנדריה), הוקדשה אח״כ ליוחנן המטביל, שמאז נתקשר שמו במיסדר זה (Hospitale S. Johannis Baptistae), וחברי המיסדר נקראו „יוֹהַאנִיטִים" — אבירי יוחנן הקדוש. בהתאם לתפקידיו הצבאיים החדשים נתחלק המיסדר לדרגות שונות: אבירים, אנשי־כמורה ואחים משרתים שלא מבני־האצילים, שאך הם בלבד דאגו לחולים. המיסדר נתקיים בנדבות־השליטים וזכה במרוצת־הזמן לעשירות מרובה, שסייעה לו במילוי תפקידיו הסוציאליים והצבאיים המרובים. סניפים הרבה, שנוסדו באירופה, היו מזרימים למרכז, שהיה תחילה בירושלים ולאחר מכן בכרך אל־אַכְרַד (Crac des Chevaliers) שבסוריה, אנשים, סוסים, ציוד וכספים. הודות לעצמתו הכלכלית נעשה המיסדר כוח צבאי, וביחד עם שאר המיסדרים היה במובן־מה חיל־הקבע היחידי של המלוכה. ההוספיטאלרים בלבד יכלו להעמיד מחנה שווה לזה של כל גייסות־המלוכה. — אבירי־המיסדר היו ניכרים בלבושם המיוחד: גלימה שחורה, שצלב לבן בעל שמונה קצוות („צלב־מלטה") היה תפור בחלקה העליון בצד שמאל (במקום שעל־גבי החזה).

מיסדר־הטֶמְפְּלַרים נוצר אך שנים מועטות אחר מיסדרם של ההוספיטאלרים ומטרותיו היו מתחילה צבאיות בלבד: מתן ליווי צבאי והגנה לעולי־רגל מעכו או יפו לירושלים ומירושלים ליריחו ולמי־הירדן. הראש הראשון של מיסדר זה היה איג דֶה פֶּיֶן (Hugue de Payen), שב1118 ריכז חבורת אבירים וקיבל מבאלדווין I את מסגד אל אקצה, שהצלבנים קראו לו „היכל־שלמה" (Templum Salomonis), למקום־מושבם; ומכאן שמם: טמפלארים (Templarii). התקנון של המיסדר החדש אושר בהשתדלותו של בֶּרנאר מקְלֶרווֹ (ע״ע) בוועידת־הכנסיה, שנתכנסה בטרוּאַ ב1128. לבושם של חברי־המיסדר היה גלימה לבנה, שצלב אדום

היה תפור עליה. הטמפלארים, כהוספיטארים, נתפשטו באירופה. עשרו של המיסדר בארץ, וביחוד בחוץ־לארץ, היה עצום ועסקי־הכספים שלו עשו את חבריו באנקאים בינלאומיים בעלי־השפעה. עסקים אלה הוציאו עליהם שם רע, ובסופו של דבר, הביאו לידי חיסולם. מבחינה צבאית מילאו הטמפלארים בארץ תפקידים חשובים ביותר. עם התרופפותה של „ממלכת־ירושלים" נפלה כמעט כל המעמסה של הגנת־הגבולות על שני המיסדרים הנזכרים, שנתבצרו בכל מבצרי־הספר של המדינה.

המיסדר הטֶוטוני נוצר בשנות העשרים של המאה ה12 בירושלים כשקבוצה של אבירים גרמניים התחילה מטפלת בחולים ובעולי־רגל גרמניים. האגודה היתה מתחילה תחת מרותו של המיסדר ההוספיטאלרי, אע"פ שהיו לה מרכז וכנסיה משלה, כנסיית תומאס הקדוש (ברובע היהודי של זמננו בעיר העתיקה). במסע־הצלב השלישי נעשתה אגודה זו — בעזרתם של גרמנים מבְּרֶמֶן ולִיבֶּק, שהשתתפו במצור־עכו (1190) — מיסדר עצמאי מוקדש למרים, אם ישו (Ordo Theutonicus S. Mariae). המיסדר נתחזק ביחוד בתקופת מנהיגותו של הֶרמַן פון זַלְצָה, מנאמניו של הקיסר פרידריך II; זה האחרון, בזמן ששהה בארץ, העניק למיסדר נכסים הרבה. במאה ה13 שימש מרכז למיסדר מבצר מוֹנְפוֹרט (קַלְעַת אַל־קֻרֵין) שבמבואות־עכו. לבוש־המיסדר היה: גלימה לבנה וצלב שחור תפור עליה על־גבי הכתף השמאלית.

משאר המיסדרים הצבאיים, שקמו בארץ, ראוי להזכיר שנַים: מיסדר לַזַר (אלעזר) הקדוש של האבירים הנגועים בצרעת ומיסדר תומאס מִקֶּנְטֶרְבֶּרִי של האבירים הבְּרֶטוֹנים.

ה מ ב נ ה ה כ ל כ ל י. יסוד קיומה של הממלכה היה החקלאות, אך זו נשארה משלח־ידם של בני־המקום בלבד. העברתו של המשטר הפאודאלי מאירופה ל„ממלכת־ירושלים" לא היתה כרוכה כאן בהנהגתו של האירגון המשקי הטיפוסי למשטר זה, שהיה מבוסס על שני סוגי־קרקעות: „אדמות־האדון" (indominicatus), שהיו מעובדות על־ידי איכרים חייבים בעבודות־אַנגַריה, ואדמות, שהיו ברשות־האיכרים בתוקף חֲזָקה (tenurae). הצלבנים ויתרו על ניצול ישיר של אדמותיהם והסתפקו בגביית יבולים מאדמות־החזקה של האיכרים בלבד. המס הרגיל הגיע ל$\frac{1}{4}$—$\frac{1}{3}$ של היבול מאדמות־הפלחה; אך על עצי־הזית והכרמים הוטלו מיסים מיוחדים. האיכרים היו פטורים בדרך־כלל מעבודות־אנגריה או היו חייבים בהן במידה מועטת בלבד.

הכפר הארצישראלי באותו זמן היה בדרך כלל קטן מאוד, בעל 10—20 משפחות (50—100 נפש) לערך, ורק בדרום־הארץ היו, כנראה, כפרים גדולים יותר. הבעלות על הקרקע היתה בידי משפחות, ויחידת־המשק המשפחתית הקיפה שטח של 350 דונאם בקירוב. הגידולים העיקריים היו תבואות־החורף, ונוסף על כך גידלו תבואות־קיץ, זיתים וגפנים. העיבוד נעשה לפי שיטת שני שדות, כשחלק של השדה השני שימש גם כְּרֶב. בכמה שטחים גידלו עצי־פרי ומטעים לצרכי־תעשיה; החשובים שבהם היו המטעים של קני־הסוכר בסביבות צור, של האורז בסביבות טבריה, ושל הכותנה

עתלית. אולם־המחסנים המקומר במבצר הטמפלארים

בסביבות שכם; וכן שימשו לצרכי־תעשיה קני־הסוף שגדלו בחולה. הגפן היתה רוֹוַחת מאוד, ביחוד בשטח שבין ירושלים לרמאללה ובסביבות נצרת. תאנים, אפרסקים ובאנאנות עוררו את התפעלותם של האירופים, וכן גם פרי־הצבר (ficus Pharaonis). כמויות מסויימות של שמן, זיתים ויין היו נשלחות לחוץ־לארץ. שטחי הגולן והחורן היו ידועים בפוריותם, והם, ביחד עם שטחה של מואב, סיפקו גם את עדרי הצאן והבקר למדינה. גידול־הסוסים היה רווח בשטח זה ומִזַרְב בגלעד שימשה שוק שנתי לבהמות.

האוכלוסיה, שעסקה בחקלאות, היתה ברובה מוסלמית, אך בשטחים מסויימים נשתמרה אוכלוסיה חקלאית נוצרית־סורית — למשל, בסביבות של ירושלים, בית־לחם, הר־תבור ונצרת. מן הראוי לציין את הנסיונות, שנעשו ע"י הצלבנים להכות שרשים בחקלאות על־ידי יצירת כפרים מאוכלסים ביוצאי־אירופה. ישובים כאלה נוסדו — מטעמים כלכליים ובטחוניים כאחד — בסביבותיהן של רמאללה, בית־גוברין, הר־תבור, אכזיב וחיפה. המתיישבים הפראנקיים שמרו על חירותם האישית והיו מקבלים מן הרשות המיישבת (מלך, מיסדרים, כנסיות) שטח של כ700 דונאם למשפחה. הם נהנו מזכויות של אוטונומיה משפטית, ממיסים נמוכים ומזכות של השתתפות בביזה, שנלקחה מן המוסלמים. כפרים אלה נבנו מסביב למצודות, ששימשו מקלט בעת צרה ופעמים הפכו לעיירות מוקפות־חומה (כפי שנעשו עזה ושַׁובַּך). הכפרים הללו היו גדולים משאר הישובים החקלאיים; פעמים ישבו בהם 100 משפחות (כ500 נפש) ויותר. אך למרות המאמץ הגדול, שנעשה בכיוון זה, היו התוצאות מועטות. הצלבנים בכלל סירבו לעזוב את הערים, ובמאה ה13 שוב לא נתחדשו נסיונות־ההתיישבות הללו.

במאה ה12 היתה, כנראה, הארץ מסַפקת את צרכיה החקלאיים בכוח עצמה. במאה ה13, עם צימצום שטחה של המדינה לאיזור־החוף בלבד, נזקקה הארץ אף ליבוא של מצרכים ראשוניים, כמו תבואה, שהובאה מסיציליה וקפריסין, וסוסים (שהיו חשובים לצרכי־מלחמה), שהובאו מספרד ודרום־צרפת.

ה מ ס ח ר. בתקופה הצלבנית הגיע סחר־הארץ לשיא

פריחתו. א״י נעשתה אחד מן המרכזים החשובים ביותר של המסחר הבינלאומי. בה עברו דרכי־המסחר מן המזרח הרחוק (סין, איי־המולוקים, הודו), מאדאגאסקאר ואפריקה אל המרכזים האירופיים, ולהפך. המתווכים העיקריים במסחר זה היו ערי־איטליה, שרבעיהן בנמלי־הארץ (בעכו ובצור) היו מרכזים חלק ניכר של סחורות־המזרח ומעבירים אותן לאיטליה ומשם לצרפת, גרמניה ואנגליה. כמו־כן היו נמלים אלה קשורים קשרים הדוקים לקפריסין ולקושטה, שהיתה מצידה קשורה למערכת־המסחר של אירופה המזרחית והצפונית (רוסיה וארצות־סקאנדינאוויה). במשך המאה ה13 הפכו נמלי־הארץ לא רק למרכזי־יצוא אלא אף למרכזי־יבוא, ביחוד של אריגים שיוצרו באירופה והיו מכוונים ללקוחות בארצות־ערב.

הארץ סיפקה רק סחורות מועטות ליצוא: סוכר מקני־סוכר, פירות, שמן, יין, וקצת מוצרי־תעשיה, כמו הזכוכית המפורסמת של צור ואריגים צבועים ולבנים. נראה, שגם מוצרי־חרס ודגים מיובשים היו נשלחים מן הארץ לחוץ־לארץ. לעומת זה הכניסה הארץ מן החוץ: תבואה, סוסים, עצים, עופרת וברזל. מקום חשוב תפסה במחזור המסחרי הסעת עולים ומתיישבים.

המרכזים הקודמים של המסחר הבינלאומי, אלכסנדריה וקושטה, פינו בחלקם מקום למרכזי־הצלבנים, שבהם נהנו הסוחרים ממעמד של עדיפות כלכלית ומדינית. ערי־הצלבנים שימשו נקודות־מפגש לסוחרים מוסלמיים (מדמשק, מוצול, בגדאד) ונוצריים־ארמניים, מצד אחד, וסוחרי־אירופה, מצד שני, וממילא נעשו מרכזים מתאימים ביותר של סחר־הביניים למזרח ולמערב. יש לציין, שכבר קודם לכן התחילו האיטלקים חודרים גם לפנים־אסיה בחיפוש מקורות של תבלים, בשמים, אריגי־משי ושאר מוצרי מותרות.

המסחר התנהל בשוקי הערים, שנקראו fundae (fondes) ובבתי־המסחר של הקומונות (fondaci), וכן גם ברבעים הסמוכים לנמל (catenae), שבהם היה נגבה המכס מן הסחורות היוצאות והבאות (נשתמר תעריף־המכס של עכו מאמצע המאה ה13). כאן התרכז המסחר הסיטוני, שהיה מספק סחורות לשוק המקומי. המסחר המקומי, במידה שלא נעשה בשוק העירוני בפיקוחו של המחתסב (mathessep), שהיה ממונה מטעם אזרחי־העיר על שיטור־המסחר, נתרכז בבתי המסחר והעסק (estaçons, stationes), שלפעמים קרובות יוחדו להם רחובות מסויימים בהתאם לטיב־סחורותיהם. עפ״ר היו בתי־המלאכה קשורים בחנויות אלו. בירושלים נהוג היה ריכוז בתי־המסחר בהתאם למוצאם של הסוחרים: למשל, פראנקים וסורים, שתפסו רחובות מיוחדים בעיר.

המטבע. הצרכים הגדולים של המסחר הארצישראלי חייבו הנהגת מטבע עובר לסוחר בכל רחבי העולם המסחרי. בזמן שאירופה עדיין השתמשה במטבע של נחושת ובמטבע קטן של כסף, פיתחו הצלבנים מחזור־כספים דו־מתכתי, שהיה מבוסס על מטבעות של זהב וכסף בשביל העסקים הגדולים, בעוד שלעסקים הקטנים שימשו מטבעות של נחושת: המטבע של זהב היה „הביזאנטינוס" או ה„בזאן" (bisantinus, besant), על שם מטבע־הזהב של הקיסרות הביזאנטית. כדי שיחדור בקלות למסחר הבינלאומי יצקו אותו בתבנית של הדינר הפאטמי, ואף הכתובת שנחקקה בו היתה ערבית אע״פ שבמשך הזמן נעשה תכנה נוצרי. ציינו אותו בשם ה„בזאן הסאראצני". מטבע זה היו יוצקים, כנראה, הוויניציאנים (שקנו את המונופולין על כך) בבית־היציקה שהיה בצור. ה„ביזאנטינוס" של קפריסין היה פחות־ערך (כ⅓) מזה של א״י. המטבע של כסף היה הדנאריוס או הדינר (denarius, denier), שלעיתים היו מחליפים אותו בדירהאם (draham) המוסלמי. במאה ה13 היו מונים 48 דינרים לבזאן אחד, או היו מחלקים אותו ל24 קרובלים (caroubles) או קראטים (carats). מלבד זה השתמשו גם במטבעות של נחושת, שנקראו לפעמים בשם היווני העתיק: אובול (obole). יציקת־המטבע, שבמשך המאה ה12 היתה מונופולין מלכותי, עברה במאה ה13 לרשותם של הסניורים הגדולים של הממלכה, אלא שהללו לא יצקו עפ״ר אלא מטבעות קטנות של כסף ונחושת בלבד.

היהודים בממלכת־הצלבנים. כשהגיעו הצלבנים לגבולות הארץ היה הישוב היהודי שלה נתון במצב של התפוררות. הנשיאות פסקה מלהתקיים, ו„ישיבת־גאון־יעקב" (המרכז הרוחני של קהילות־ישראל), שגלתה מירושלים אחר כיבושה של העיר ע״י הסלג׳וקים, עברה לרמלה ומשם לצור, ולסוף לסביבות־דמשק. הקהילות בפנים־הארץ, ביחוד של רמלה וירושלים, סבלו קשות מן הכיבוש הסלג׳וקי בשנות־השבעים של המאה ה11, ולעומת זה לא נשתנה המצב מיסודו בקהילות של ערי־החוף הפאטמיות אע״פ שחסרות היו עכשיו אותו אירגון כולל, שהיה להן בתקופה הקודמת.

בתקופת הכיבוש הצלבני שיתפו היהודים פעולה עם חיל־המצב ועם האוכלוסיה המוסלמית של הערים. השמועות על מעשי הרצח והשוד, שעשו הצלבנים בקהילות־הרינוס, הגיעו גם למזרח ואף עוררו תנועות משיחיות, שניזונו מן האמונה התמה, שמסע־הצלב הראשון לא בא אלא לאסוף את גויי־הארצות בארץ־הקודש לשם השמדתם במלחמה („מלחמת גוג ומגוג"). בתעודות מאותו זמן נזכרים היהודים לראשונה בקשר להגנה על ירושלים. שכונתם החדשה, שנוסדה במאה ה11 בחלקה הצפוני־מזרחי של העיר (בין שער־שכם ועמק־יהושפט), הותקפה יותר משאר חלקי־העיר ולתוכה פרצו גדודיו של גוטפריד דה בויון תחילה. רק מועטים ניצלו מן הטבח האיום, שערכו הצלבנים בבני־הקהילה, ומשריפת־בתי־הכנסת על הנמלטים לתוכם. היהודים נזכרים שוב בקשר להגנת־חיפה ב1100. הקהילה היהודית של עיר זו נהנתה מתנאים מיוחדים, שהוענקו לה על־ידי הפאטמים. מסופר, שטאנקרד, שנסוג מחומות־חיפה, לא חזר לצור עליה עד שהוכיחו אותו, שאי־כיבושה של עיר זו, שיהודים מגינים עליה, ישים ללעג את אלוהי־הנוצרים. גם קהילת־חיפה נטבחה ע״י צבאות־הצלבנים וע״י הספנים הוויניציאנים.

בעשר השנים הראשונות של הכיבושים (1099—1110), שבהן נפלו ביד הצלבנים ביחוד ערי־החוף, היו הכובשים נוהגים לטבוח את האוכלוסיה המקומית, ויש לשער, שאף קהילות־ישראל של ערים אלו הושמדו או בטלו. רק צור ובאניאס בצפון ואשקלון ורפיח בדרום, שעדיין עמדו בפני הצלבנים, קלטו את פליטי־הקהילות, שחלק מהם ברח למצרים. לעומת זה יש לשער, שקהילות־ישראל, שהיו מצויות בשטח החקלאי, כמו בגליל, סבלו רק מעט מן הכיבוש הצלבני. למרות מצבן הקשה בכללו עדיין הורגשה השפעתן של הקהילות היהודיות ואנו שומעים על מקרי־התגיירות, כאותו של רוברט, הגר הנורמאני, ששהה זמן־מה בבאניאס ובצור (כשערים אלו היו בידי המוסלמים).

כשנסתיימו פעולות־הכיבוש של הצלבנים התחילו הקהי־

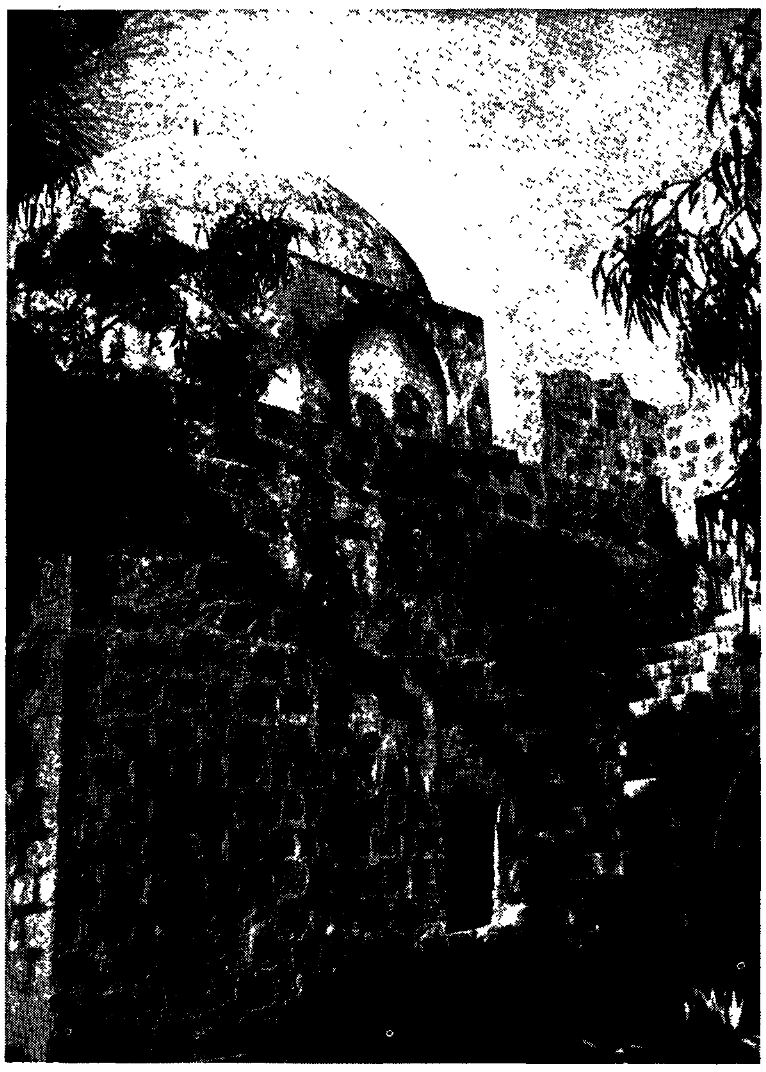
לוֹת מחדשות את חייהן, ותנועת־עליה מאירופה, שנסתייעה בשיפור התחבורה שבין אירופה ונמלי־הארץ, ביססה מעט־מ' ט את מעמדן. גם מעמדם המשפטי של היהודים, כפי שנקבע ע"י הצלבנים, סייע לחידושם של החיים היהודיים בארץ. לפי החוקה הצלבנית לא היה מעמדם של היהודים שונה מזה של הסורים־הנוצרים והמוסלמים. ומאחר שאלה האחרונים היו הרוב של אוכלוסי־הארץ וקיומם של הצלבנים היה תלוי בהם, היתה התחוקה הצלבנית סבלנית מאד כלפי הלא־מאמינים, בניגוד ליחס אליהם מצד הנצרות שנתגבש והלך באותו זמן (במאה ה12) באירופה. רק בנוגע לירושלים חידשו הצלבנים את הגזירה הביזאנטית, שאסרה על היהודים לדור בתוכה, ואך משפחות מועטות נתיישבו בה על־פי רשיון מיוחד של מלך־ירושלים.

מתיאוריהם של נוסעים שונים (ר' בנימין מטודֶלה ואחרים), שביקרו באותו זמן בארץ, אנו לומדים על מצבם של ישובי היהודים בארץ במחצה השניה של המאה ה12. החשובה שבקהילות היתה זו של צור, שלא פסקה, כנראה, מלהתקיים אף אחר הכיבוש הצלבני. זו היתה קהילה מאורגנת (מנהיגה נקרא בשם „ראש־הקהל") וחכמיה עמדו בקשרי שאלות ותשובות עם הרמב"ם במצרים. לא פחות חשובה ממנה היתה קהילת־עכו, שגם חכמיה עמדו בקשר עם הרמב"ם. השלישית שבקהילות־ישראל היתה קהילת־אשקלון, שאף היא, אפשר, לא בטלה עם כניעת העיר לצלבנים (1153). שאר הישובים היהודיים באותם הימים היו קטנים מאוד. בערי־הגליל נמצאו אך קהילות בודדות: במאה ה12 בטבריה ובמאה ה13 גם בצפת. לעומת זה היה קיים בגליל ישוב יהודי כפרי: גוש־חלב, עלמה, כפר־ברעם, עמוקה, כפר־חנניה, כפר־תנחום, מירון, דלתא, ביריה, אל־עויה. ישובים קטנים נמצאו גם בערי־החוף: בירות, צידון וקיסריה. בפנים־הארץ נמצאו קהילות יהודיות בזרעין, שכם, בית־נובא ובית־גוברין.

כיבושיהם של צלאח א־דין ויורשיו האיובים והממלוכים, שצימצמו את שטחה של הממלכה הצלבנית, עוררו בין היהודים ציפיות משיחיות באירופה ובמזרח. בנוגע לישוב היהודי בארץ ידוע לנו, שאע"פ שלא נטש את מקומות־יישובו הקודמים, גברה התרכזותו בשטח הנוצרי דוקה — בערי־החוף. אפשר, שפעלו כאן גורמים כלכליים, מאחר שמקורות הפרנסה במלאכה ובמסחר היו מצויים יותר בנמלים הגדולים של הארץ.

אחת מן התופעות החשובות של אותו זמן היתה ההתעוררות לעליה לארץ, שהורגשה אז בכמה קהילות באירופה. רק ידיעות מועטות נשתמרו בידנו על העליה במאה ה12, ורובן דנות לא בעליה ממש, אלא בביקורים שנערכו בארץ־הקודש, כמו ביקוריהם של ר' בנימין מטודלה (ע"ע), ר' פתחיה מרגנסבורג (ע"ע) ור' יעקב בן נתנאל הכהן (ע"ע). במאה ה13 לא פסק זרם המבקרים (ר' יהודה אלחריזי), אך בצידו אנו מוצאים עליה של יהודים, שבאו להשתקע בארץ. יתר על כן: באותם הימים נוצרו גם שני מרכזים רוחנים, בירושלים ועכו, אלא שהללו לא נתקיימו אלא תקופה קצרה־ביחס. תנועה חדשה זו שאבה, ודאי, כוח מן הכשלונות של הצלבנים במלחמתם בצלאח א־דין, וכן ניזונה מגלי־הרדיפות, שעברו על יהודי־אירופה באותו זמן.

הגל הראשון של העליה לארץ כלל את „שלוש מאות רבני צרפת ואנגליטירא", שעלו ב1210—1211. חלק מהם התיישב בעכו וחלק בחר בירושלים. ישובה של ירושלים, שהאוכלוסיה היהודית שלה היתה מצומצמת ביותר מחמת גזירת־הצלבנים, נתרחב במידה ניכרת לאחר שנכבשה ע"י צלאח א־דין (1187). לפי השמועה, שהיתה רווחת בעיר דור אחד לאחר מכן, פנה הכובש ליהודים בבקשה, שיבואו ויתיישבו בעיר־הבירה. בין הרבנים, שעלו לארץ, היו חכמים גדולים מבעלי־התוספות, כמו ר' יהונתן הכהן מלוּנֶל (ע"ע) ור' שמשון משַׁנְץ (ע"ע). הישוב הירושלמי נתחזק עוד ע"י פליטי הקהילה היהודית של אשקלון, שנהרסה ב1191, וכן על־ידי עליה מצפון־אפריקה, שבאה כתוצאה מרדיפות על היהודים, שגברו שם באותו זמן (1198). קהילת־ירושלים המחודשת לא נתקיימה זמן מרובה. יש להניח, שחורבן העיר

יבנה. קבר מיוחס לאבו הורֵירה, מבני־דורו של מוחמד

ב1244 (בידי החֳוָרֶזְמים) שם קץ גם לקהילת־ישראל בתוכה. נסיונות להחיות את הישוב הירושלמי נעשו עם עלייתו של הרמב"ן לירושלים ב1267. מסביב לו נתרכזה ישיבה קטנה, שאליה היו באים תלמידים אף ממקומות מרוחקים במזרח. הרמב"ן סיים כאן את פירושו על התורה. אך פטירתו ב1270 הפסיקה, כנראה, את תחיית הישוב היהודי במקום. בתקופה מאוחרת יותר נוצרה אגדה על „בית־כנסת הרמב"ן" בירו־שלים — אגדה, שניסתה לתלות ברמב"ן את תחיית הישוב היהודי בירושלים ואת רציפות־קיומו.

לעומת מצבה הירוד של קהילת־ירושלים בלטה התפת־חותה של קהילת־עכו. בעכו נשתקע, כאמור, חלק מן העליה של 1210 — 1211, והגלים המאוחרים יותר של העליה לא"י נקלטו ברובם בעיר זו. מחשובי־מתיישביה של עכו יש להזכיר את ר' יחיאל מפריס (ע"ע), שעלה לארץ אחר 1257 והצליח, כנראה, להקים ישיבה בעכו, שנקראה „ישיבה דפרישי". את שליחיה של ישיבה זו אנו מוצאים כעורכי־מגביות בקהילות שונות באירופה. קהילת־עכו היתה קשורה בקשרים מסויימים עם הרשב"א והמהר"ם מרוטֶנבורג והיא גם תפסה עמדה חשובה בוויכוח השני על כתבי־הרמב"ם. הקהילה חרבה כמעט כליל בזמן כיבוש העיר ע"י אַלמַלִךְ אַלאַשְרַף ב1291.

בנוגע להתעסקותם הכלכלית של היהודים ב„ממלכת־ירושלים" יש לציין, שהיו בעיקרם בעלי־מלאכה, וביחוד צבעים של אריגים (צביעה זו היתה מונופולין ממלכתי באותם הימים). מקצוע אחר, שהיה מיוחד ליהודים, היה תעשיית הזכוכית המפורסמת של צור. בעיר זו נמצאו יהודים גם בין בעלי־הספינות. כמו־כן היו יהודים בין הרוקחים והרופאים של הארץ. ולעומת זה תפסו היהודים רק מקום מועט במסחר הבינלאומי הגדול בים־התיכון, שנעשה מונו־פולין איטלקי, אע"פ שסוחרים ורוכלים יהודיים היו מצויים במסחר המקומי.

המקורות לתולדות ממלכת הצלבנים — עיין הביבליוגראפיה לערך מסעי־הצלב.

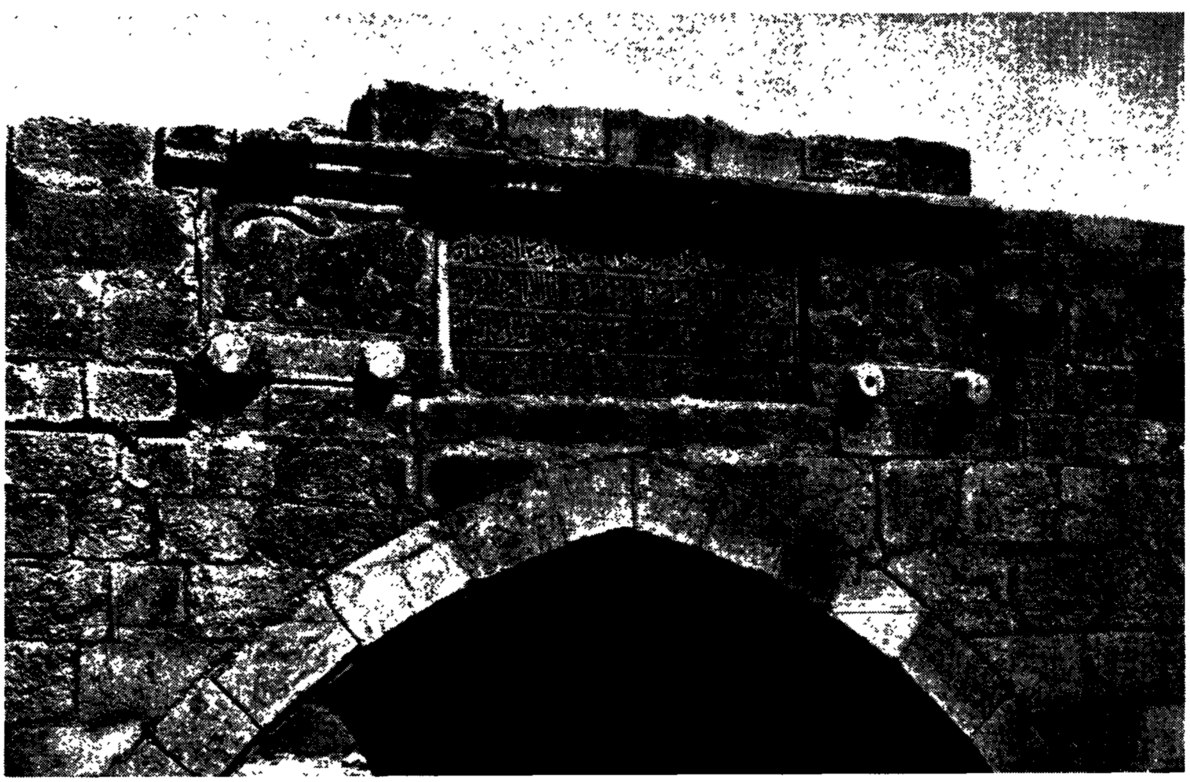
ב. דינבורג, היהודים בתקופת מסעי הצלב, ציון ב', תרפ"ז; הנ"ל, ישראל בגולה ח"ב, א'–ב', תרצ"א–צ"ו; מ. אסף, ארץ־ישראל תחת שלטון הצלבנים, הממלוכים והתורכים, תש"א; י. פראוור, ממלכת ירושלים הצלבנית, תש"ו; הנ"ל, היהודים בממלכת ירושלים הצלבנית, „ציון" י"א, תש"ו; הנ"ל, לתולדות החקלאות הצלבנית, „ארץ־ישראל", א' (מוקדש למ. שובה), 1950; ספר הישוב, ג' (מקורות לתולדות היהודים) בעריכת י. בער וי. פראוור (נדפס והולך); H. Prutz, *Die Besitzungen des Deutschen Ordens im Heiligen Lande*, 1877; id., *Kulturgeschichte der Kreuzzüge*, 1883; id., *Entwicklung und Untergang des Tempelherrenordens*, 1888; id., *Die geistlichen Ritterorden*, 1908; G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient Latin*, 2 vols., 1878–1882; E. G. Rey, *Les colonies franques en Syrie aux XIIe et XIIIe siècle*, 1883; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, 2 vols., 1885–1886; G. Dodu, *Histoire des institutions monarchiques dans le royaume latin de Jérusalem*, 1894; R. Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem (1100—1291)*, 1898; J. Delaville le Roulx, *Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre*, 1904; A. Schaube, *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge*, 1906; C. Enlart, *Les monuments des Croisés dans le royaume de Jérusalem*, 2 vols., 1925–1927; E. J. King, *The Knights Hospitallers in the Holy Land*, 1931; J. L. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem, 1100–1291*, 1932; R. Grousset, *Histoire des Croisades et du royaume franc de Jérusalem*, 3 vols., 1934–1936; P. Deschamps, *Les châteaux des Croisés en Terre Sainte*, 2 vols., 1934–1939; J. Richard, *Pairie d'Orient latin (Revue hist. de droit fr. et étr.)*, 1950; id., *Le royaume latin de Jérusalem*, 1953; Cl. Cahen, *Le régime rural au temps de la domination franque (Bull. de la Fac. des Lettres de Strasbourg)*, 1951; J. Prawer, *Colonization Activities in the Latin Kingdom (Rev. belge de philol. et d'hist.)*, 1951; id., *Etude de quelques problèmes agraires et sociaux d'une seigneurie croisée au XIIIe siècle (Byzantion)*, 1952; id., *Les premiers temps de la féodalite dans le royaume latin de Jérusalem (Rev. d'hist. du dro't)*, 1954; St. Runciman, *A History of the Crusades*, 3 vols., 1951–1955; C. Smail, *Crusaders' Warfare in the 12th Century*, 1956.

יה. פ.

ת ק ו פ ת ש ל ט ו ן ה מ מ ל ו כ י ם. — א. ה י ס ט ו ר י ה כ ל ל י ת. — משחזרה הארץ כולה לרשותם של המוסלמים, איבדה את חשיבותה במד ניות הבינלאומית למשך מאות שנים. במחצה הראשונה של המאה ה14 ישב אל־מַלִךְ אַ־נַאצר מחַמַד במשך דור שלם על כסא־המלכות במצרים, ונציבו תֶנְגִז, שהיה במשך תקופה ארוכה מאוד השליט הכל־יכול בסוריה ובא"י, הנהיג בארץ סדר וביטחון, בנה תעלות־מים והקים בניינים ציבוריים. אחר מותו של אל־מלך א־נאצר מחמד נתרופף שלטון־הממלוכים, ובתחילת המאה ה15 גרמו הסיכסוכים, שפרצו בין גדולי־השרים, למלחמות־אחים, שהביאו הרס מרובה על גלילות־סוריה. באמצעה של אותה מאה, בימי השולטנים בַּרְסְבַּאי (1422—1438) וגַ'קְמַק (1438—1453), זכתה הארץ שוב לתקופת־נופש קצרה; אך אח"כ נתפורר המשטר הממלופי בקצב מהיר.

במשך חמשת היובלות של שלטון־הממלוכים בארץ לא באו במינהל שלה שינויים ניכרים. סוריה וא"י היו מפוצלות לפרובינציות גדולות (ממלכות), שהיו מחולקות למחוזות. בראש כל פרובינציה עמד שר־צבא, „משנה למלך" (נָאיב) או „שר השרים", ובראש כל מחוז — נציב (ואלי). הפרו־בינציה של צפת כללה את המחוזות של צפת, נצרת, טבריה, תִבְנִין (הונין), עתלית, עכו, צור, א־שאגור, אל־אִקלים, א־שַקיף, ג'נין. פרובינציה זו היתה בפועל מובלעה בפרובינציה הגדולה של דמשק, שכללה גם חלק גדול של א"י, כלומר את המחוזות הצפוניים של עבר־הירדן המזרחי (אדרעי, עג'לון, אל־בלקא, באניאס), את מחוז בית־שאן ואת המחוזות של א"י המרכזית והדרומית (שכם, קאקון, ירושלים, חברון, רמלה, לוד ועזה). בניהולם של המחוזות הדרומיים הוכנסו במחצה השניה של המאה ה14 כמה שינויים. ב1376 הועלתה דרגת הנציב של ירושלים, וחברון סופחה למחוזו. כמו־כן נתמנה נציב מיוחד לרמלה, שהיה אחראי באופן ישיר בפני הממשלה בקאהיר, ואל מחוזו סופחו לוד וקאקון. מעמדו של מחוז־עזה נשתנה תכופות, כי פעם בפעם נעשה פרובינציה עצמאית. עבר־הירדן הדרומי היה תחומה של פרובינציה מיוחדת: זו של קיר־מואב (אַל־כֶּרַךְ).

הידיעות, שאנו מוצאים במקורות מן המאות ה14 וה15 על המבנה הכלכלי של א"י, מעידות, שמבנה זה לא נשתנה מעיקרו במאות האחרונות של יה"ב. הסופר־הנסיך אַבּוּ־לְ־פִדַא, שביקר בארץ ב1312, מונה את פירות־הארץ כמוצרי־יצוא. הגאוגראף אַ־דִמַשְקִי והנוסע אבן בַטוּטָה, אף הם בני המאה ה14, מוסרים, ששמן־הזית — והסבון שעושים ממנו — היו בזמנם המוצרים החשובים ביותר של א"י. אל־קַלְקַשַנְדִי (המאה ה15) מספר, שבעמק־הירדן היו מצויים מטעי־סוכר, והנוסע הבורגונדי בֶּרְטְרַנְדוֹן דֶה לה בְּרוֹקְיֶר, שביקר בארץ ב1432, מזכיר, שבעמק בית־שאן היו מגדלים כותנה. לאחר שחוסלו השרידים האחרונים של מלכות־הצלבנים שוב לא

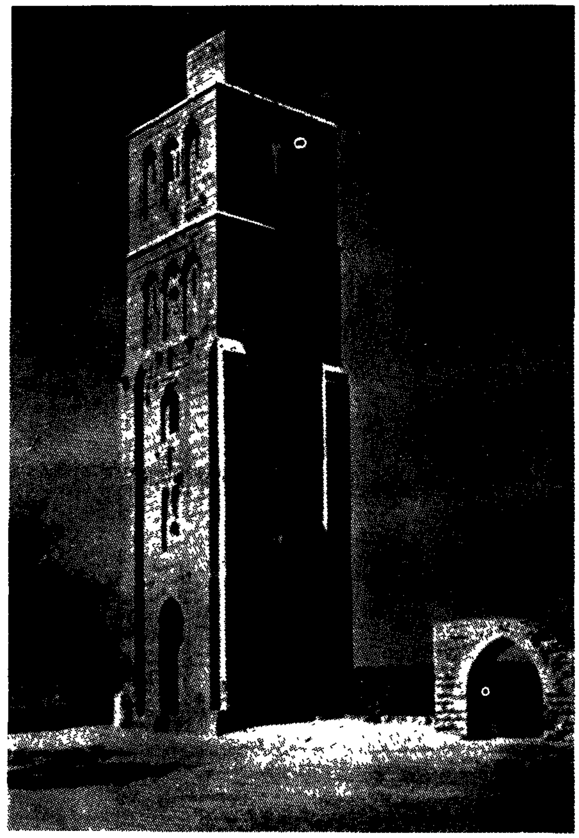
גשר־ג'ינדאס מצפון ללוד. נבנה ב1273 על־ידי השולטן הממלוכי ביבארס

היה לא"י חלק במסחר הבינלאומי של התבלים, שבעבר היה מכניס לתושביה רווחים ניכרים.

הממלוכים הרסו את עכו, יפו ושאר הערים בחוף־הארץ מחשש שמא תשמשנה נקודות־משען למסעי־צלב חדשים. יפו נשארה תל־חרבות עד סוף יה"ב, ואילו בעכו קם במאה ה15 ישוב קטן. גם טבריה ואשקלון היו בסוף יה"ב חרבות־למחצה. פ. פברי, שביקר בארץ ב1480 ו1483, מצא בירושלים מקומות חרבים הרבה. ידיעה זו מאשר ר' עובדיה מברטינורו, שהגיע לירושלים ב1488 ומצא בה 4,000 משפחות. לפי ידיעות, שהגיעו מתקופת שלטונם של הממלוכים הראשונים, היתה רמלה עיר גדולה, שמסחרה פרח, אך אלה שביקרו בה בסוף המאה ה15 ותחילת המאה ה16 מציינים, שאף היא הלכה ונחרבה. עזה היתה לפי כל המקורות עיר־מסחר משגשגת, גדולה לערך פי שנים מירושלים. נראה, שעזה, רמלה ושכם היו בסוף יה"ב הגדולות שבערי־הארץ.

א"י לא מילאה תפקיד חשוב בחיי התרבות הערבית באותה תקופה, אך מקורות שונים מעידים, שההשכלה והחינוך לא היו נעדרים מעריה. השולטנים הממלוכיים ושריהם הוסיפו להקים בארץ בתי־מדרש ללימוד הדת ולהפריש הקדשות להחזקת מוריהם ותלמידיהם. מספרם של בתי־המדרש, שנוסדו בארץ עד סוף יה"ב, הגיע ל50, ומהם היו 43 בירושלים. מבחינה דתית הוטבע בימי הממלוכים על הארץ החותם, שנשתמר בה עד הזמן האחרון. א"י נעשתה ארץ מוסלמית אורתודוכסית, ואילו מספרם של השיעים פחת בה והלך. ריחוקה של הארץ ממרכזי־השלטון, מצד אחד, וטיפוחה של הקנאות הדתית בבתי־המדרש הנזכרים, מצד שני, גרמו, שענייני־הדת הירבו להעסיק את המוחות. פעם בפעם נטפלו קנאים מוסלמיים אל הנוצרים בטענות, שהגדילו את כנסיותיהם בניגוד לחוק האיסלאמי, וטענות אלו הביאו תכופות לידי מחלוקות ממושכות. בדומה לזה התנהלה בירושלים (מ1473 ואילך) מחלוקת ממושכת בין המוסלמים והיהודים בדבר זכויותיהם של האחרונים בבית־כנסת מסויים, שלסוף נהרס ע"י הראשונים. גם בתקופה זו היו המוכשרים שבבני־הארץ נוהגים לצאת למצרים ולסוריה. במקורות ערביים נזכרים כמה חכמי־דת מוסלמיים, שנולדו או פעלו בא"י, וכמה סופרים ערביים מבני־הארץ, שחיברו חיבורים בתחומים שונים. אך רק למועטים מהם היתה חשיבות מסויימת. מאלה ראוי להזכיר את בֻּרְהאן אַ־דִּין אִבְּראהים אבן גַ'מַאעה (1325—1388), שהיה מטיף בירושלים, את צלאח א־דין חַ'ליל בן אַיְבֶּךְ אַ־צַּפַדִי (1296—1363), שהיה פקיד בצפת ובמקומות אחרים וחיבר חיבורים היסטוריים ידועים לתהילה, ואת מֻג'יר א־דין אל עֻלַיְמִי (1456—1521), שהיה שופט בירושלים, רמלה, חברון ושכם וחיבר ספר על תולדותיהן של ירושלים וחברון.

בסוף תקופת־הממלוכים נתערער מצב־הבטחון בארץ ועמו נשתנה לרעה המצב הכלכלי. המלחמות בעותמאנים הכריחו את הממשלה הממלוכית לבקש מקורות־הכנסה נוספים ולגייס את שבטי־הבדוים לשירות־הצבא. כך, למשל, החרימו השלטונות את השמן אצל החקלאים במחוז־שכם במחיר זול, והכריחו את תושבי ירושלים, חברון ורמלה לקנותו במחיר מופקע. מעשים מעין אלה הביאו לידי התמרדויות מצד התושבים ופעמים גרמו אף לבריחתם ממקומות־ישובם. בעשור האחרון למאה ה15 התקוממו הבדוים במחוז בית־שאן ובעבר־הירדן. זולת הפורענויות, שבאו על הארץ בידי אדם, באו עליה גם פורענויות בידי שמים. במקורות הערביים מסופר על מגפות, שפרצו ב1438, 1469, 1476, 1477 ו1492, על מכת־ארבה, שהֵשַׁמה את הארץ ב1484, ועל רעידות־אדמה, שאירעו ב1458 ו1497. קשי־מצבה של האוכלוסיה

רמלה. המגדל של ה„מסגד הלבן". נבנה בראשית המאה ה14 לסה"נ

וההתמרמרות, שנצטברה בה כלפי השלטונות, הביאו לידי כך, שרובה ציפה לשינוי לטובה מסיפוחה של הארץ אל המדינה העותמאנית.

מ. אסף, תולדות הערבים בארץ־ישראל, תרצ"ה—תש"י;
G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, 1890.

א. אש.

ב. **הישוב היהודי.** — במאתיים השנים, שבהן נלחמו המוסלמים והנוצרים על השלטון, נידלדל הישוב היהודי ביותר, ובסוף המאה ה13 היה, כנראה, מספרם של היהודים בארץ קטן מאד. ר' תנחום הירושלמי (נפטר 1291 בקאהיר), שכתב בערבית פירוש על המקרא ומילון בערבית לספר משנה־תורה של הרמב"ם, הוא הסופר היחידי מיהודי א"י הידוע לנו מאותה תקופה.

לאחר שהממלוכים הרסו את הערים, ששימשו בעבר תחנות־מסחר חשובות, לא עברו עוד דרכי המסחר הבינלאומי בארץ. לעולים היהודים, שהיו יסוד עירוני מובהק, קשה היה עכשיו למצוא מחיה בארץ, אע"פ שתנאי־הבטחון בה היו עכשיו יציבים. בתחילת המאה ה14 עלו לארץ קצת ממגורשי־צרפת, וביניהם ר' אשתורי הפרחי (ע"ע), שחיבר את הספר „כפתור ופרח", המחקר הראשון בגאוגראפיה של א"י. ר' אשתורי הפרחי ישב מתחילה בירושלים, אך מחמת המחלוקות, שנתרבו בקהילה זו, עבר לבית־שאן, שבה נתיישבו עוד עולים חדשים. ישובים יהודיים היו קיימים בימיו גם בצפת, גוש־חלב, לוד ורמלה, וכן היו קיימים ישובים בעבר־הירדן: בעג'לון, באדרעי, בסַלְכָה ובחַבְרָם (אַמְרָוָה?). גם בעזה, שהיתה אז עיר ראשית של פרובינציה, קמה במאה ה14 קהילה יהודית. יהודים מן הארצות השכנות, מצרים וסוריה, היו נוהגים באותם הימים לעלות לארץ כדי לחוג בה את החגים. באמצע המאה ה14 היתה קיימת בירושלים ישיבה, שבראשה עמד ר' יצחק הלוי אסיר־התקוה. אע"פ שהישוב בארץ היה קטן והעליה היתה מצומצמת, כבר התחיל באותם הימים הפירוד בין יוצאי הגלויות השונות. יוצאי־אשכנז התחילו מתבלטים בתוך הישוב בארץ והתחילו מקימים בה מוסדות משלהם. המגפה השחורה, שפרצה באמצע המאה ה14 ועשתה שמות בכל הארצות מסביב לים־התיכון, והמשבר הכלכלי החמור, שזיעזע את אשיותיה של המלכות המצרית־הסורית בתחילת המאה ה15, גרמו ודאי אף הם לדילדולו של הישוב.

אך במאה ה15 התחילה תנועה של עליה לא"י, שהביאה לישוב חיזוק מסויים. עליה זו באה בהשפעת הירידה, שחלה במצב־היהודים בכל ארצות־אירופה. מכתבים, שנכתבו ע"י עולים יהודיים, וגם רשימות של עולים נוצריים מאותו זמן מעידים, שברבע הראשון של המאה ה15 גברה העליה לא"י מאיטליה ומן הארצות של מרכז־אירופה, אך בסופה של אותה תקופה נתקלה עליה זו במכשולים. יהודי גרמני עשיר, שעלה לירושלים, ניסה לרכוש את המקום הנחשב כקבר דויד המלך; אלא שנתעוררה התנגדות לכך מצד הכמרים הפראנציסקנים, שראו את המקום כקדוש לנוצרים משום שלפי המסורת שלהם ערך שם ישו את הסעודה האחרונה שלו ולאחר מכן נחה שם על תלמידיו רוח־הקודש. הסיכסוך גרם, שהשלטונות המוסלמיים החליטו להפוך את המקום למסגד וגירשו את הנוצרים ממנו, וכשנודע הדבר באירופה פנה האפיפיור אל ערי־איטליה, שבידן היה אז המונופולין על התחבורה בין אירופה ובין ארצות־המזרח, וביקש מהן, שמכאן ואילך לא יעבירו נוסעים יהודיים לא"י. ממשלת־ויניציאה וממשלות איטלקיות אחרות תמכו בתביעה זו של האפיפיור ואף פירסמו מצידן תקנות ברוח זו (1428). תקפה של הגזירה על הסעת יהודים לא"י פג, כנראה, לאחר זמן

סַבִּיל (באר) של השולטן הממלוכי קאיתבאי ברחבה של הר־הבית סוף המאה ה15

מועט; אך במחצה השניה של המאה ה15 נתחדש האיסור ואין ספק בדבר, שבזמן, שבו הוצא לפועל, הכביד מאוד על העליה ממרכז־אירופה ומאיטליה. שני עולים נוצריים־גרמניים, שביקרו בארץ בסוף שנות השבעים של המאה ה15, מספרים על הדרך הרחוקה, שהוצרכו אז יהודי־גרמניה לעבור כדי להגיע לארץ־ישראל. הם היו נוסעים דרך פו־לניה ורומניה, חוצים את הים השחור ואח"כ ממשיכים את נסיעתם ביבשה, דרך אסיה הקטנה וסוריה. כפי הנראה, נמצאו יהודים לא־מעטים, שהגיעו בדרך ארוכה זו למחוז־חפצם, שהרי הנוסעים־העולים הגרמניים, שביקרו בא"י במחצה השניה של המאה ה15 מזכירים פעם בפעם יהודים מגרמניה, שפגשו בארץ.

בארץ גופה הוכרח אז הישוב להיאבק על קיומו מאבק קשה. באמצע המאה ה15 התחילו השלטונות הממלוכיים גוזרים גזירות קשות על היהודים תושבי־הארץ. סמוך ל1440 הוטל על יהודי־ירושלים מס שנתי כבד, שהביא בסופו של דבר לבריחת רוב היהודים מן העיר. גם מצבה הכלכלי של הארץ, שהיתה אז מנותקת מדרכי המסחר העולמי, והשיטות הפיסקאליות של הממלוכים, שמוטטו את משק־הארץ, מנעו את התפתחותו הכלכלית של הישוב. ב1438 עלה לא"י אחד מרבני־איטליה, ר' אליהו מִפֶּרארה, שנתמנה רב ומורה של יהודי־ירושלים ואף נעשה מנהיגן הרוחני־הדתי של שאר הקהילות בא"י: כפי הנראה, לא נמצאו אז בישוב תלמידי־חכמים גדולים בתורה. באחת מן האיגרות, שר' אליהו זה שלח לידידו בחו"ל, מצויות ידיעות מעניינות על משלחי־היד של היהודים בא"י באותו זמן. בין השאר עסקו היהודים בנגרות, צריפה ורצענות, קצת נשים היו עוסקות באריגת־משי ובעליהן היו מוכרים את תוצרתן. כמו־כן נמצאו יהודים, שעסקו במסחר קמעוני של תְבלים ותרופות. גם לפי עדותו של יהודי איטלקי אחר, שעלה לא"י במחצה השניה של המאה ה15, התפרנסו יהודי הארץ ממלאכה ומסחר: כרוכלים היו עוברים בכפרי־הארץ לארכה ולרחבה. לפי מקור נאמן מסופה של אותה מאה, היו רוב היהודים באותם הימים רוכלים עניים, שמכרו בכפרים את מעט הסחורה, שקנו בערים. אעפ"כ אפשר להבחין באותה תקופה בגידול איטי של הישוב בארץ. ר' יצחק בן מאיר לאטיף, שעלה לא"י, כנראה, סמוך ל1470, מספר, שקהילת־ירושלים מנתה אז 150 משפחות. ר' יוסף דמונטאניה, שעלה לארץ ב1480, מספר, שבצפת ישבו באותו זמן 300 משפחות ובכפר קִיני 70 משפחות. את הקהילה בכפר קיני מזכיר גם יהודי אלמוני מקאנדיה, שביקר בארץ וכתב את זכרונותיו ב1473. ר' משולם מוולְטֶרָה, שביקר בארץ ב1481, מונה 250 משפחות בירושלים, ואילו בסוף העשור התשיעי של המאה מונה בה ר' עובדיה מבַּרטינורו לא יותר מ70 משפחות, זולת אלמנות הרבה. עוד הוא מוסר, שבחברון ישבו באותו זמן 20 משפחות ובעזה 70 משפחות. עלייתו של ר' עובדיה מברטינורו לירושלים ב1488 הביאה לידי מִפְנֶה בחיי־הישוב. ב1473 הרסו המוסלמים הקנאים בירושלים בית־כנסת, ופרנסי־הקהל הוצרכו לשחד את השלטונות, שיתירו להם להקים את ביהכ"נ מהריסותיו, ואח"כ העמידו אותו על תילו; ומתוך שנסתבכו על־ידי כך בחובות, הגבירו את לחצם על בני־הקהילה — מה שגרם להת־מרמרות ולקילקול־המידות. ר' עובדיה מברטינורו הוכר מיד לאחר שבא לירושלים כרועה דתי־רוחני של הקהילה, ועל־ידי תכונותיו התרומיות ולמדנותו המופלגת השפיע לטובה על האוירה הציבורית. גם ההצלחה האירה לו פנים. באותו זמן ביטלו השלטונות את המס השנתי הקצוב, שהכביד על יהודי־ירושלים במשך עשרות שנים, ואותם היהודים, שברחו מן העיר מחמת־לחץ־המסים, התחילו חוזרים לתוכה. כמו־כן נתבטל אז איסור־העליה הנזכר, שגרם לצימצומה של העליה מאירופה. אך המאורע החשוב ביותר בתולדות־הישוב באותו זמן היתה עלייתם של קצת מיהודי־ספרד, ביחוד מן האנוסים שבהם, קודם הגירוש של שנת רנ"ב.

מ. אסף, תולדות הערבים בארץ־ישראל, כרך ב', תש"א;
א. שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, א'–ב', תש"ד–תשי"א; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamlouks*, 1923.

א. אש.

מראשית שלטון־העותמאנים עד מסעי־נאפוליון. — הכובשים העותמאניים, שהתחילו עורכים פשיטות בקדמת אסיה הצפונית מן המאה ה13 לסה"נ ואילך, פנו בראש ובראשונה לצידן של ביזאנטיון ואירופה, וע"י כך ניתנה לממלוכים האפשרות לפתח כוח צבאי, שאי־אפשר היה לזלזל בו. אך סֶלים I (1512—1520), שדמה בתכונותיו לאבי־אביו מוחמד הכובש, לא המשיך בהסתערותם של קודמיו על אירופה. הוא היה „איש חזית־המזרח", כפי שמכנה אותו אחד מן ההיסטוריונים. ואמנם בימיו הוכפל שטחה של המדינה העותמאנית ע"י כיבושים באסיה ואפריקה.

במסעו הראשון יצא סלים נגד אסמאעיל, השאה הפרסי, אבי שושלת הצַפַוִים. לאחר שהיכה אותו ב1514 העמיד סלים פנים כאילו הוא מתכונן למסע־מלחמה שני נגד פרס, ולפיכך בא בטענה על השולטן הממלוכי, שהלה קושר קשרים נגדו עם הצפוים ה„כופרים", המשתייכים לכת השיעה. נראה, שסלים קיבל ידיעות מוסמכות על התפוררותו של השלטון במצרים, וכוונתו היתה לגרות את הממלוכים, שיצאו מארצם, יתרחקו מבסיסי־האספקה שלהם ויתקיפוהו באסיה. תכסיס זה עלה יפה: השולטן הממלוכי הישיש קאנצוה אל־גורי יצא במאי 1516 לסוריה כדי להילחם בסלים, ובקרב, שפרץ ב24 באוגוסט 1516 בעמק דאבֶּק (על־יד עין־תאב) בסוריה הצפונית, הוכו המצרים מכה ניצחת. כתוצאה מכך נפלו בידי סלים כל הערים הגדולות בצפון סוריה: חלב, חמת, חומץ ודמשק.

מדמשק שלח סלים נציבים, כדי להשתלט על האיזורים בסביבותיה; לכאן באו ראשי הדרוזים ושיכים של בדוים מכל חלקי־סוריה כדי להישבע אמונים לשליט החדש, ומכאן יצא הוזיר הגדול סינאן פחה לכבוש את עזה. נראה, שעוד קודם שיצאה שנת 1516 היתה כל הארץ בידי סלים. כשעלה בשנה שלאחר מכן על מצרים (שאף היא נפלה בידיו אחר ניצחון צבאי), ביקר בדרכו בירושלים.

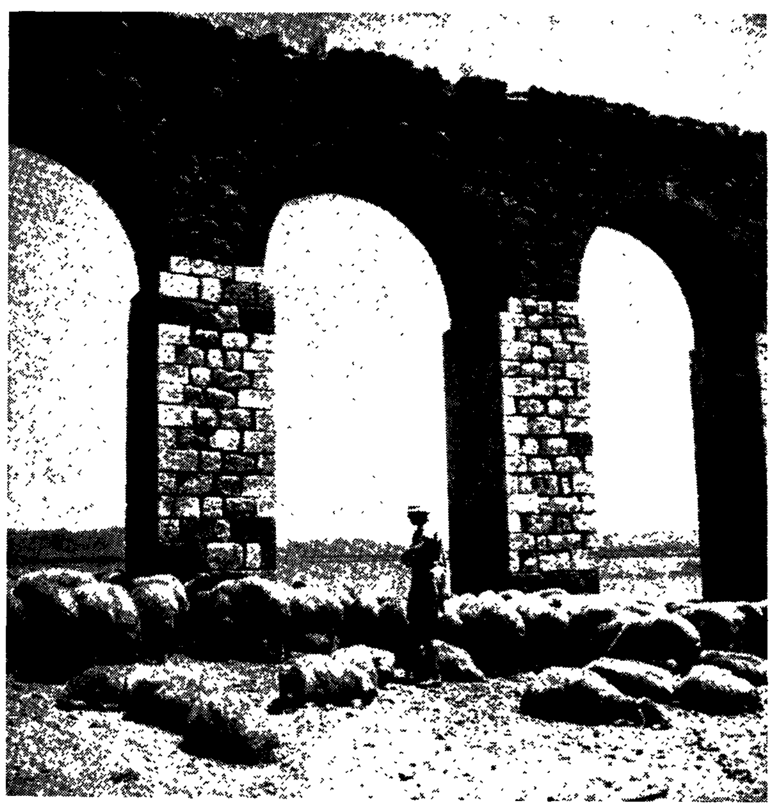
בתחילת ימי בנו של סלים, סולימאן אל־קאנוני, כלומר המחוקק (1520—1566), מרד בו נציב סוריה וארץ־ישראל, שהיה מבני־הארץ. זה האחרון הניח, שהגיעה השעה לפרוק את עול מלכות־העותמאנים מעליו ולהקים ממלכה ריבונית בסוריה וא"י. יש סבורים, שניצל את התסיסה, שהיתה קיימת באוכלוסיה ושבאה מתוך המצב הכלכלי הירוד. אבל הנציב נרצח ע"י העותמאנים וראשו נשלח לקושטה. במחוזות המתמרדים השתרר שקט, הוחזר הביטחון בדרכי־התחבורה,

שנשתבשו מחמת המלחמה, ונתחדשה התנועה של שיירות־הסוחרים למצרים. מתוך רמזים באחת מאיגרותיו של ר' ישראל מפירושא אפשר להסיק, שהעדה הירושלמית סבלה ממרד זה, שעל־ידיו „כל המדינה היתה בבלבול".

אחר המרד הורחקו מעמדותיהם כל הנציבים מילידי־הארץ, ומכאן ואילך נמסרו המשרות האחראיות בממשלה רק לידיהם של עותמאנים. המינהל הצבאי והאזרחי אורגן לפי השיטה העותמאנית, כפי שעוצבה ע"י סולימאן המחוקק. האדמות שנכבשו נתחלקו בין העותמאנים כהֶפְקֵדים צבאיים, ובעלי־ההפקדים היו מחוייבים להתגייס למלחמה כחיל־סִיפָּאהים (פרשים), ולהביא עמם מספר מְלַוים, לפי גודל אחוזותיהם. הסיפאהים של כל חבל־ארץ היו מאוגדים בדגל (בתורכ' סַנגַ'אק, בערב' לִוָא) והיו יוצאים לקרב בפיקודו של הסנג'אק בֵּי (בתורכ': אדוני־הדגל), או ה(א)מיר ליוא (בערב' — אותה משמעות). מפקד זה היה מתמנה מתחילה מתוך הסיפאהים. כאות חיצוני למשרתו שימש הנס, שבראשו היה כדור־זהב ומתחת לו זנב־סוס.

עם גידולה של האימפריה העותמאנית והתפשטותה מעבר לשטחי־אנאטוליה הורגש הצורך להתאים את האירגון האדמיניסטראטיווי לתנאים החדשים. מספר הסנג'אקים גדל, והיה מן התועלת למנות מִשְׁנִים־לשולטן בדרגה גבוהה מזו של מושלי־המחוזות. אלה הופקדו על שטחים, שכללו כמה וכמה סנג'אקים ונעשו שלב־ביניים בקשרים בין השער העליון לבין המחוזות. יובל־השנים הראשון אחר כיבושה של א"י היו השנים המכריעות בעיצוב מסגרתה האירגונית החדשה של כל האימפריה. נראה הדבר, שאז גם נקבעה סופית המסגרת האירגונית של ה„אִיָאלֶה", כלומר הרשות, או הוִילָאיֶה, „השלטון" של הפלך.

א"י חולקה לארבעה מחוזות: ירושלים, עזה, שכם וצפת.

אמת-המים התורכית של עכו

כל מחוז היה יחידה אירגונית, צבאית, משקית ושיפוטית. לצרכי היעילות חולק המחוז לשורה של נפות כפריות — „נאחיה". במחוז־ירושלים היו שתי נפות: ירושלים וחברון. מחוז־עזה היה מחולק מתחילה לשלוש נפות: עזה, רמלה ולוד; אך לפי הדפתר (פינקס־השומה) השני צורפה לוד לנפת־רמלה. במחוזה של שכם (נאבלוס) היו ארבע נפות: ג'בל שאמי (ההר הצפוני, הוא הר־עיבל); ג'בל קֻבְּלִי (ההר הדרומי, הוא הר־גריזים); קאקון, בַּנִי צַעַב. בדיפתר מ1533—1539 נזכרת גם נפת מרג' בני עאמר (עמק־יזרעאל); אך לפי דיפתר מ1548/49 סופחה נפה זו לנפת־טבריה. במחוז־צפת היו מתחילה שש נפות: צפת, תבנין, צור, שקיף, עכו, טבריה. אך לאחר זמן סופחה צור לתבנין.

חוקת פלך־דמשק, שאליו השתייכה א"י, נקבעה בקאנון־נאמֶה של סולימאן מ1548. אחר אי־הסדר וחוסר־הביטחון, שציינו את סוף תקופת־הממלוכים, נהנתה עכשיו הארץ ממשטר יציב ומסדרים מתוקנים. השינוי לטובה, שבא במצבה הכללי של הארץ, נתן בין השאר את אותותיו בחקלאות, ששופרה בתחומים שבהם היתה קיימת, אבל לא נתרחבה במידה ניכרת ולא התפשטה באיזורים שהיו שוממים. מן המספרים הכלולים במיפקדים, שנערכו ביובל־השנים הראשון אחר הכיבוש, אנו למדים, שמספרם של התושבים בארץ הוכפל והגיע לשלוש מאות אלף בקירוב ושרק מחומש עד רבע מתוכם ישב בשש הערים: ירושלים, חברון, עזה, רמלה, שכם וצפת. השאר היו ברובם המכריע עובדי־אדמה, שישבו בכפרים, ובמיעוטם — בדוים ונוודים־למחצה, שעיבדו אדמות באופן עונתי וארעי. הבדוים עסקו גם בליקוט של מיני צמחים לתרופה ושרף, ובשריפת הקאלִי, שאפרו שימש לתוצרת־הסבון.

גידולי־השדה העיקריים היו: חיטה, שעורה, דורה ומיני קטניות לזניהם, ששימשו למאכל אדם ובהמה (כרשינה), ירקות, כותנה ושומשום. בבוסתנים גידלו עצי־פרי: דקל, תאנה, רימון, תות, זית, תפוח, אגס ואגוז; בפירות השתמשו גם לייצור של דבש־פירות. היהודים והנוצרים היו מייצרים יין־ענבים, וכן היו מייצרים דבש־ענבים, שהותר למוסלמים; לפעמים קרובות נזכרות במקורות כוורות של דבורים.

בגידול־צאן עסקו בעיקר הבדוים, וכן הפלחים ותושבי הפרוורים העירונים. הג'אמוס (התאו) היה רווח באיזור של ביצות־החולה. בישובים על־יד החולה והכינרת ובנקודות המועטות, שהיו קיימות על חוף הים התיכון (עכו, יפו), עסקו בדיג.

גידול האוכלוסיה, התרחבותם של שטחי האדמות המעובדות בכפרים ובפרוורי־הערים, והטיפול בפרדסים ובכרמי־הזיתים גרמו לפיתוחה של תעשיה חקלאית. נתרבה מספרם של בתי־הבד להפקת שמן־זית ושמן־שומשמים ולסחיטת מיצי־פירות לשם הכנת דבש־פירות. בייצור־השמן היתה קשורה תעשיה של סבון, שנתפרסם בטיבו במזרח התיכון. טחנות־הקמח הופעלו בקביעות. נראה, שביזמתם של העולים היהודיים

הוקמו ענפי־מלאכה חדשים — תעשיות של אריגים ולֶבֶד וצביעתם. אף כאן מספקים לנו רשימות המיסים שב„קאנוּנים" והדיפתרים של המיפקדים פרטים על מרכזיהן של תעשיות אלו ועל הארצות, שאליהן היו מייצאים את הסחורות. במיוחד נזכרים המיסים, שהוטלו על שמן־הזית, שהופק בירושלים וברמלה, ועל הסבון של ירושלים, שהיה נשלח למצרים. המִסבָּנה של חברון היתה רכוש הוואקף. המרכז של תעשיית־האריגים היה בצפת ובפרווריה, וכאן גם התפתחה צביעית־האריגים. אבל בתי־צביעה נמצאו גם בכפר כנה, שכם ועזה. לפי הרשימות הנזכרות נמצאו בורסים בשכם ובעין־זיתים. העובדה, שהוטל מס מיוחד על עצי־התות, מעידה, כנראה, שגידלו אותם להזנת תולעי־משי. ובאמת נזכרים במקומות אחדים טווי־משי. עם התפשטותו של גידול הכותנה בארץ התחילו טווים אותה במג'דל שבדרום, וגם בלוד. גם בשכם ובעכו עסקו במלאכה זו.

חוץ ממקצועות־המלאכה, שהיו בידי היהודים עוד בימי־הממלוכים, היתה נפוצה בין הנוצרים בירושלים, בית־לחם ובכפרים הסמוכים להן תעשיית־בית של תשמישי־קדושה שונים (מעץ ומצדפים), שהיו נמכרים לצליינים בשעת ביקוריהם בארץ וגם מוצאים למכירה לחוץ־לארץ.

בתקופת שלטונו של באַיֶזיד II (1481—1512) נפתחו שערי־תורכיה לפני מגורשי־ספרד, ובנו סלים איפשר להם לנוע גם בשטחים שנכבשו על־ידיו, וא"י בכללם. מתוך דבריו של ר' משה באסולה (שביקר בארץ ברפ"ב, 1521—1522) על ירושלים ניכר, שהעיר גדלה בימיו בהשפעת העליה הספרדית. הקהילה היתה מורכבת אז מארבע עדות: א. האשכנזים, שמנו חמש־עשרה משפחות מצאצאי האשכנזים, שישבו שם מימות הרמב"ן, ואליהן נצטרפו העולים מאירופה (גם האיטלקים נמנו באותה תקופה עם האשכנזים); ב. הספרדים, — פליטי הגירוש, שהיו הרוב בעיר; ג. עולי צפון־אפריקה, שהיו ידועים בשם מערביים; ולסוף: ד. המוסתערבים (המוֹריסקוֹס), תושבי־הארץ מאז ומקדם, מצאצאיו של הישוב המקומי, שלא הלך בגולה. בין הדיינים והחכמים, שבכללם היו מבני כל העדות, נתעוררו לפעמים חילוקי־דעות על סדרי התפילה ובית־הכנסת וכד'. לדבריו של ר' ישראל אשכנזי, אחד מן הרבנים של אותו דור, עברה אחר הכיבוש ההגמוניה הרוחנית בישוב מן המוסתערבים והמערביים לידי הספרדים.

יהודי־ירושלים מנו אז כשלוש מאות משפחות, מלבד האלמנות, שמספרן עלה על מאה וחמישים ושלא היו פורעות מס ופרנסתן היתה בשפע. כמאתיים נפשות היו מתפרנסות מן הצדקה, שקיבלו מכספי הקהל ומן הכספים, שבאו לצורך זה מארצות־הגולה. בראש הקהילה עמד מ1516 עד 1528 הנגיד ר' יצחק הכהן שולאל, שמוצאו היה ממארוקו, אך לארץ בא ממצרים. הדיפתר העותמאני המפורט מ1525—1526 הנוגע ל„גְ'מַעאתִי יהוּדִיַאן" — עדת־היהודים — מכיל רשימה מפורטת של מאה תשעים ותשעה שמות של בעלי־בתים, מלבד הרווקים (שלא נרשמו), ויש להניח, שלא כל תושבי־ירושלים היהודיים נכללו במיפקד זה.

בלב־הארץ עדיין היה ישוב יהודי בשכם, ובדרומה היו ישובים בחברון ובעזה.

הישוב בצפת כלל יותר משלוש מאות בעלי־בתים, ולדבריו של ר' משה באסולה היה מצבם הכלכלי טוב. היו בה שלושה בתי־כנסיות: אחד של ספרדים, אחד של מוֹריסקים ואחד של מערבים. בעזרתם של יהודי־מצרים עלה בידי אנשי־צפת להתגבר על תקופת־המעבר הקשה של נסיגת־הממלוכים וכיבושי־העותמאנים. גם בכפרי־הגליל התגוררו יהודים: בעין־זיתים (כארבעים בעלי־בתים); בבירייה (תשע־עשרה משפחות); בעלמא (שמונה־עשרה משפחות); בפקיעין (שלושים ושלושה בעלי־בתים); בכפר כנה (ארבעים־חמישים משפחות); בכפר חנניה (ארבע־עשרה משפחות); גם בכפר יאסיף, בשפרעם, ובכאבּול נמצאו יהודים. לפי אומדן, ישבו בארץ בתחילת המאה ה16 כאלף משפחות יהודיות — כלומר, כ5,000 נפש.

תקופת־המעבר עוררה תקוות משיחיות בתוך יהודי א"י וגם בארצות־הגולה; לירושלים הגיעו באותה תקופה דויד הראובני ושלמה מולכו, שבישרו את ביאת הגאולה בקרוב. תקוות אלו וגם שיפור התנאים הכלכליים גרמו להתגברותו של זרם־העולים — ביחוד מבין מגורשי־ספרד. מיעוטם פנה לירושלים, שבה גדל הישוב במשך חצי יובל־שנים כמעט כפליים (בקירוב 340 משפחות). כאן התיישב גם ר' לוי בן חביב, שדאג לכל צרכי־הקהילה, הרוחנים והחמריים כאחד. הוא נתפרסם ע"י התנגדותו לחידוש הסמיכה, שר' יעקב בירב ביקש להנהיג בצפת.

רובם של העולים החדשים נשתקע בצפת, שהתפתחה לעיר מסחר ותעשיה חשובה. לדברי ר' דויד די רוסי, שהתיישב בצפת (1535): „מי שראה צפת זה עשר שנים ורואה אותה היום היא נפלאת בעיניו, כי בכל עת מרבים היהודים לבוא ומלאכת הבגדים מתרבה בכל יום" (אגרות ארץ־ישראל, עמ' 184); „פה אין גלות כמו בארצנו והתוגרמים מכבדים היהודים הנכבדים, ופה ובאלכסנדריה של מצרים הממונים על המכסים והכנסות המלך הם יהודים" (שם, עמ' 186—187). מספרם של יהודי־צפת באמצע המאה ה16 הגיע, כנראה, לעשרת אלפים; כלומר, רוב מניינו של הישוב היהודי בארץ התרכז בצפת ובנותיה: עין־זיתים, בירייה, ובכפרים אחרים שבגליל.

צפת נתפרסמה גם כמרכז חשוב לתורה ולהוראה. בה התיישב ב1524 ר' יעקב בירב הנזכר, שביקש, כאמור, לחדש את הסמיכה, שבטלה לפני מאות שנים. תכניתו עוררה את התנגדותם הנמרצת של חכמי־ירושלים וביחוד את רָגזוֹ של הרב לוי בן חביב. הללו טענו, שחידוש־הסמיכה זקוק להסכמתם של כל חכמי־א"י. אעפ"כ סמך ר' יעקב בירב ארבעה מתלמידיו, בהם ר' יוסף קארו, בעל ה„שולחן ערוך", ורבי משה מטראני (המבי"ט), ומוסמכים אלה סמכו אחדים מתלמידיהם. הניסיון לחדש את הסמיכה בישראל ולהחזיר לבתי־הדין בא"י את מלוא סמכותם כבימי־קדם נתבטל, אך השפעתם הרוחנית של חכמי־צפת לא בטלה, ועדות לכך משמש ה„שולחן ערוך" של ר' יוסף קארו.

חכמי־צפת התעמקו גם בנסתר ואף ר' יוסף קארו (נפטר 1575), בעל־ההלכה המובהק, כתב את הספר „מגיד מישרים" — שיחות בינו ובין ה„מגיד" המסתורי, שהדריך אותו בעצותיו. בתורת־הנסתר נתפרסמו ביותר ר' משה קורדוֹבירו, ר' שלמה אלקבץ, בעל „לכה דודי", ועל כולם ה„אר"י" — ר' יצחק לוריא אשכנזי. יוצרה של שיטת הקבלה (ע"ע) המעשית, שמצאה לה עד מהרה דורשים בכל תפוצות־הגולה. את תורתו הפיצו תלמידו המובהק ר' חיים ויטאל קאלאבריזי ושאר תלמידיו — „גורי־האר"י".

הכיסופים לגאולה, שגברו בתקופה זו, והתקוות המשיחיות,

שנתעוררו ביחוד בלבותיהם של גולי־ספרד, מצאו להם לסוף ביטוי מעשי בניסיון הנועז של דון יוסף נשיא (ע"ע) ודונה גְרַציה מֶנדֶס (ע"ע) לקומם את טבריה מהריסותיה. דון יוסף ודונה גראציה קיבלו בהכירה מידי השולטן את האיזור של טבריה, שהיה שומם באותו זמן, ושלחו לשם את בא־כוחם כדי שיטפל ביישוב של יהודים במקום. השטח, שנועד לבניין־העיר, הוקף חומה (1564). — מחמת מיעוט המקורות שברשותנו קשה לדעת, אם כוונתו של דון יוסף היתה ליסד מדינה יהודית בא"י או רק ליצור מקלט מצומצם בשביל מגורשי־ספרד ולהפיק תועלת חמרית מייסודו של מרכז כלכלי חדש, שבו יעסקו בתעשיית אריגים מצמר וממשי. אם כך ואם כך, טבריה, שהוקמה מחורבנה, התחילה מושכת אליה מתיישבים מקרוב (גם מצפת) ומרחוק (תימן). בסוף ימיו לא טיפל עוד יוסף נשיא בענייני־טבריה באותה התלהבות, שבה טיפל בהם בתחילה. אחר מותו הוסיף לדאוג לטבריה שלמה בן יעיש, שקיבל זכיון חדש על האיזור מבנו של השולטן סלים; אלא שבסופו של דבר נצטמקה התכנית ואח"כ בטלה כליל מחמת גורמים מדיניים וכלכליים שונים.

ביחס לדויד הראובני מציין ר' יוסף הכהן, שקבע לעצמו את המטרה: „נלכה להלחם בסוליימאן התוגר ונקח את הארץ הקדושה מידו". מעניין הדבר, שבאותה תקופה הציעו גם כמרים נוצריים לקארל V לערוך מסע־צלב לא"י כדי להחזיר את המקומות הקדושים לנצרות לידיהם של הנוצרים. אך תכנית זו לא הגיעה לכלל ביצוע. גם בימיו של סלים II פנה הפאטריארך היווני סופרוניוס (1570) אל הקיסר הגרמני בבקשה, שיזכור ברחמים את ירושלים העיר ויחדש בה את השלטון הנוצרי.

בימיהם של מוראד III (1574—1595) ובנו מוחמד III (1595—1602) נתערערה בצבא היאניצ'ארים המשמעת החמורה, שהנהיג בו סלים I, והיאניצ'ארים נעשו מקור של סכנה מתמדת לשולטן ע"י מרידותיהם התכופות ותביעותיהם המופרזות למשכורת ולהענקות שונות. המצב בַּמֶרכז נשתקף עד מהרה בסימנים של התפרקות מעול שלטונה של המדינה, שנראו קודם כל על גבול המדבר, ובליבותיהם של שֵיכים ונסיכים קטנים נתעוררה התקווה להיבנות מהריסותיה של המדינה העותמאנית. בין האמירים של הדרוזים, ששלטו בהר־הלבנון, נתבלטה באותה תקופה משפחת מַעַן, שראשה, פַחְ'ר אל־דין II, כבש את צפת ואיזורה, וכן את עג'לון שבעבר־הירדן המזרחי, בשעה שצבאו של מוחמד III היה עסוק במלחמות בפרסים. פח'ר אל־דין זה השכיל לעקור את מכת־השודדים, שפשתה בארץ, והפך את הגליל לארץ שקטה ובטוחה.

באותה תקופה צמח הרעיון להקים בסוריה, א"י וקפריסין מדינה צלבנית עצמאית, ופח'ר אל־דין השתמש ברעיון זה כדי להרחיב את תחומי השפעתו בא"י בעזרתם של הנוצרים. הוא תפס שטחים באיזור ג'נין, התקרב לכרמל, וקשר קשרים עם הבדוים בהרי־חורן. פעילות זו עוררה את ה„שער העליון" לתגובה נמרצת, ולפי הוראתו של הווזיר הגדול מַנצור יצא ב1613 הוואלי של דמשק, אחמד אל־חאפז, למלחמה על פח'ר אל־דין. האמיר הדרוזי השאיר את ניהול ענייניו המדיניים בידי אחיו ויצא לאיטליה, בילה שנים אחדות בחצרותיהם של נסיך־טוסקאנה ומושלים אחרים, ביקר את האבירים באי מאלטה, וב1618 חזר ללבנון. משחזר חידש מיד את מאמציו להחזיר לעצמו את השלטון על כל השטחים, שאבדו לו בימי־גלותו, ולאחר זמן־מה השתלט על הסנג'אקים של צפת, עג'לון, שכם ועזה. אותה שעה לא נמצא בשער העליון מדינאי או מצביא, שיטיל את מוראו על האמיר הדרוזי, באופן שזה האחרון אף נועז להעלות מחדש את תכנית הקמתה של א"י נוצרית במשא־ומתן שלו עם נציגיו של מלך־ספרד.

התפשטות שלטונו של בית־מען כמעט על כל שטחה של א"י הביאה לידי התנגשות בינו ובין שליטים מקומיים אחרים. בין אלה בלטו ביחוד בני בית טַרַאבַּאי, שלפי המסורת קיבלו את נפת־ג'נין מידיו של סלים הכובש ומעט־מעט הרחיבו את תחומי־השפעתם עד חיפה ומשם — לאורך חוף־הים — עד עזה, ולעיתים אף הטילו את מרותם על איזורים מסויימים בגליל. גם בית אל־פוּרֵיח', משפחת־בדוים מבקעת־הלבנון, טענו בזרוע לזכות שלטונם על צפת, שכם ועג'לון. בהשפעתם קיבל הוואלי של דמשק, אחמד כּוּצ'וּךְ (הקטן), פקודה מן השלטונות המרכזיים לצאת נגד פח'ר אל־דין, בעוד שהקַפּוּדאן פאשה (מפקד־הצי), ג'עפר, נצטווה לשים עליו מצור מן הים, כדי למנוע ספינות נוצריות ממתן־עזרה לאמיר. פח'ר אל־דין ניסה לפייס את הוואלי של דמשק ע"י מסירתן של צידון ובירות לידיו, ובינתיים שיגר בישוף מארוני לאיטליה לגייס עזרה בשבילו. משהכזיבו בעלי־בריתו, החליט להיכנע לשל־טונות העותמאניים. ב1634 הובא לקושטה כאסיר, ובשנה שלאחר מכן הוצא שם להורג עם שני בניו, שנפלו עמו בשבי. אעפ"כ עדיין לא נסתיימה הפרשה של מאמצי־הדרוזים להשתלט על הארץ. ישובי הגליל, ובעיקר צפת וטבריה, סבלו מנסיונותיהם של אמירים דרוזיים שונים לכבוש מחדש חבל זה. ב1653 תפס אחיו של פח'ר את הסנג'אק של צפת.

אחר דיכויו הגמור של בית־מען לא נשתנה המצב בארץ לטובה. הירידה האיטית של הממלכה התורכית, שהשתקפה במרידותיהם החוזרות ונשנות של היאניצ'ארים, בלחץ גובר והולך של המיסים ובאיבוד של שטחים נרחבים באירופה (למרות נצחונות מזהירים בני־יומם), השפיעה בין השאר את השפעתה השלילית על התפתחותו של הישוב היהודי. בזמן המלחמות בין הדרוזים ובין הפחות העותמאניים סבלו ביותר יהודי צפת וטבריה, באופן שבאמצע המאה ה17 כמעט הפכו שתי ערים אלו לשממה. גם על ירושלים תכפו הצרות בימי שלטונו של מוחמד אבן פרוך (1625—1626), שהתאכזר על כל תושבי־העיר ולא פסח על היהודים. הסבל המרובה, שנגרם בימיו לעדה היהודית בירושלים, תואר בפרטות בספר „חורבות ירושלים", שמחבריו האלמונים, בני־הזמן, היו בקיאים בסדרי המשטר העותמאני.

אחר תקופת־הגזירות של שליט זה התאוששה הקהילה בירושלים, ובימי הצרות בצפת ובטבריה מצאו בה מקלט פליטים מן הגליל. ביהוד גדל מספר התושבים בירושלים אחר גזירות ת"ח, כשחלק מפליטי־החרב של יהדות־אוקראינה עלה לארץ. מושלי־העיר ניצלו מצב זה כדי להכביד על היהודים את עול־המיסים, ובייחוד נפגעו העניים, שלא השיגה ידם לפרוע את חובותיהם לשלטונות. הרבה היו מצפים לעזרה מחוץ־לארץ, שהיתה נשלחת בדרך כלל בקבי־עות ע"י הקהילות בגולה. וכשלא נתקבלה התמיכה בזמנה או במידה הדרושה, היו משגרים שליחים לחוץ־לארץ כדי לעורר את רחמיהם של האחים בתפוצות. אחד מן השליחים הללו היה שבתי צבי (ע"ע), שזמן קצר לאחר שבא לירושלים יצא משם כדי לאסוף נדבות במצרים (1664). בדרכו למצרים

נתעכב בעזה, במקום שהכיר את נתן העזתי, שעתיד היה להיות שליחו ו„נביאו". במצרים הכריז שבתי צבי על עצמו, שהוא המשיח המקווה, ונתקבל בה בכבוד גדול. אבל כשחזר לירושלים ולא מסר לראשי־העדה את הנדבות שאסף, גורש ממנה וחזר לעיר־מולדתו, איזמיר. בין אנשי־ירושלים, שהתלוצצו על שבתי צבי, נתפשטה אז האימרה: „הלך שליח וחזר משיח". אעפ"כ נמצאו לשבתי צבי מאמינים ותומכים אף בארץ, והמחלוקת בקשר למשיחותו גו׳מה לפירוד הלבבות גם בא"י.

על סף המאה ה18, בימי שלטונו של מוצטפא II, בא מפנה במעמדה המדיני של המעצמה העותמאנית באירופה. חוזה־קארלוביץ (26 בינואר 1699) כפה על השער־העליון ויתורים טריטוריאליים מרובים באיזורי־הספָר. רוסיה קופחה בחוזה זה, אך דוקה אותן מדרישותיה שנדחו מעידות על מצבה הירוד של תורכיה. בין השאר ביקשה רוסיה להכניס תחת חסותה את המקומות הקדושים בירושלים ואת כל הנוצרים האורתודוכסיים שבקיסרות העותמאנית, בין שהם יוונים, סרבים, בולגארים ובין שהם בני עמים אחרים. חסות זו היתה צריכה להעניק חסינות אישית ופיטורים ממיסים ומשיפוט מוסלמי.

עם ירידת כוחם הצבאי של היאניצ׳ארים הוכרח השלטון המרכזי להתיר לנציביו, שיגייסו חיילים לפי שיטה אחרת, כדי להשתמש בהם לצרכיהם המקומיים. כך נתארגנו פלוגות של פרשים ורגלים, שהיו שכירים ממוצא אלבאני, בוסני ומוגרבי (צפון־אפריקני). משכורתם של אלה באה להם מהכנסותיהן של האחוזות הממשלתיות או ממיסים מיוחדים, שהוטלו על האוכלוסיה ושעפ"ר לא היה להם יסוד במסורת הדתית, ולפיכך נראו כבלתי־חוקיים. צבאות פרטיים אלה היו אחד ממקורות האנארכיה, שנשתלטה בתורכיה במאה ה18. הנציבים השתמשו בהם לשם גביית־מיסים והרחבת תחומי־שלטונם על חשבונם של פַּחות שכנים, שהיו חלשים מהם. אך להגנה מפני אויב מבחוץ לא היה לצבא זה שום ערך. תולדותיה של א"י במאה ה18 הן דוגמה מאלפת לכך.

בתחילת המאה ה18 קיבל דאהִר אל־עומר משבט בני זידאן „אַלתְּזאם" (זכיון־חכירה) על רוב מחוזות־הגליל באיזורי נצרת, טבריה וצפת. הוא התגבר עד מהרה על כמה מיריביו, ומטבריה, שהתבצר בה, פרש את ממשלתו על מחוזה כחוכר־המס של פחת־צידון. לרשותו עמד גדוד־חיילים, שגייס מבין הבדוים והפלחים.

ב1742 קיבל הפחה של דמשק צו מן השולטן לצאת למלחמה על דאהר, שהתנהגותו השחצנית נתפרשה כמרידה, אע"פ שהיה זה מתפקידו של נציב־צידון לענוש את המורד. פרשת־הדברים תוארה בעברית ע"י חתנו של ר׳ חיים אבולעפיה, המחדש של היישוב היהודי בטבריה. המצור וההתקפה על טבריה לא הצליחו, כי בינתיים נצטווה הפחה ללוות את אורחת־החג׳ למכה. ב1743 עלה הפחה שוב על טבריה, אך זמן קצר לאחר מכן מת מ„מחלת־מעיים" (כנראה, הורעל ע"י דאהר). מכאן ואילך עלה בידו של דאהר להיפטר משאר יריביו, ואת אחוזותיהם (כגון שפרעם) סיפח לגבולותיו. אח"כ שם פניו אל הים וכבש את עכו, וב1750 אף קיבל אישור רשמי על כך. עם השתלטותו של דאהר על עכו, חיפה ומבחינה כלכלית גם על דאר־טנטורה, בא במגע בלתי־אמצעי עם הסוחרים והסוכנים של מדינות־אירופה, שהקימו להם בסיסים בערי־החוף לשם הנהלת מסחרם עם ישובי פנים־הארץ. לנמלי־הארץ היו רגילים לבוא גם שודדי־ים, ואנשי דאהר היו קונים מאבירי־מלטה את ביזת־הים, שהיתה בידיהם, ומוכרים להם את הגזל שגזלו הבדוים, שודדי־היבשה. ב1757 נועז דאהר אף לקנות מן הבדוים את השלל הרב, שלקחו מאורחה של עולי־רגל שחזרה ממכה. עיסקותיו של דאהר עם שודדים נוצריים ומוסלמיים עוררו את השער העליון לצאת נגדו שנית, והפחה החדש, שבא לדמשק, נצטווה לתפסו. אך מחמת התנהגותו האכזרית של פחה זה (ביחוד ביפו ב1770) התקוממו לו כל תושבי־הארץ. דאהר מצא לו בעלי־ברית בשליט־מצרים עלי בֶּך ובצי הרוסי, שהגיע לים התיכון — להפתעתם של התורכים. ב1771 היתה כמעט כל הארץ בידיו של דאהר, ובעלי־בריתו המצריים כבשו את דמשק. אך השער העליון הצליח לזרוע מחלוקת בין המפקד המצרי ובין אדוניו עלי בך — מחלוקת, שלאחר זמן הפכה למרד גלוי. בינתיים כבש דאהר את עזה, לוד, רמלה וגם את יפו, אבל עד מהרה התחבר המפקד המצרי המורד עם צבא השולטן, לקח מיד דאהר את שללו וגם ערך טבח ביפו (1775). העותמאנים משכו לצידם גם את גדודי־השכירים של דאהר, שבגדו באדונם ורצחו אותו (1775). באותו יום נכבשה עכו בידי צבא השולטן, ואחמד אל־ג׳זאר (ה„טַבָּח") נתמנה כמושלו של פלך־צידון.

תקופת כהונתו של אחמד כנציבו של פלך־צידון, שאת עיר־בירתו העביר לעכו, נמשכה כ29 שנה (1775—1804). אחמד נעשה גם שליטו של פלך־טריפולי וב1790—1799 ו1804 היה אף נציבה של דמשק. בחבלי־שלטונו אירגן צבא פרטי מורכב מאלבאנים, בוסניאקים, מוגרבים ובדוים; כמו־כן ביצר את חומותיה של עכו, שיעילותן הוכחה בימי המצור של נאפוליון. עוד קודם לכן היה לו צבאו לעזר בדיכוי התקוממויות של שבטי הנודים, הדרוזים והמֶתואלים, וכן בגביית המיסים, שהיה מטיל על האוכלוסיה ללא התחשבות במצבה. הניצחון של התורכים על נאפוליון על־יד עכו (ר׳ להלן) נגרם במידה מסויימת על־ידי ההגנה הנמרצת של אחמד. אף־על־פי־כן כשמת זה האחרון (1804) היתה הרווחה בחצר־השולטן בקושטה, הואיל וירד מעל הבמה מושל, ששימש סכנה מתמדת לשלמותה של הקיסרות ולריבונותו העליונה של השולטן.

מצבם של האיכרים, שעבדו את אדמת־הממשלה, היה בתחילת השלטון העותמאני טוב מזה של האיכרים באירופה המזרחית, שהיו צמודים לקרקע של אדוני־האחוזות. מס ה„מירי" לא הכביד על הפלחים כל עוד היתה הארץ מאוכלסת וכל עוד נהנתה, במישרים ובעקיפים, מן הרווחים, שהכניס המסחר הבינלאומי. אך עם התרוששותה של האימפריה העותמאנית בכללה נעשה עול־המיסים כבד ביותר — מה שגרם להתמעטותם של עובדי־האדמה, שהתחילו נוטשים את הכפר ובורחים אל הערים. עם זה לא נתמעטה מכסת התשלומים השונים, שהוטלה על הכפר, ובאין ידיים עובדות נעשתה מכסה זו נטל כבד מנשוא, באופן ששוב אי־אפשר היה לגבותה בלא להשתמש באמצעי־כפיה חמורים. נוסף על כך היו הבדוים מציקים לתושבי הכפרים שבמישורים ובעמקים והיו חומסים את פרי־עמלם, וגם מסיבה זו היו אלה האחרונים נוטשים את אדמותיהם הפוריות. בייחוד היתה גוברת מצוקתם של הפלחים בשנות־בצורת, כי גובי־המיסים לא היו מתחשבים בפורענות שבאה לעולם, וכשהיה הפלח בא לזרוע את השדה אחר שנת־רעב, היה מוכרח ללוות את הכסף, שהיה דרוש לו לרכישת־זרעים, בריבית גבוהה ביותר (לפעמים עד כדי שלושים אחוזים למאה).

לדבריו של התייר הצרפתי וולני היו הפלחים הרוב המכריע של האוכלוסיה, אך גם תייר זה וגם נוסעים אחרים, שביקרו בארץ במאות ה17 וה18, עמדו על התופעה המוזרה של פוריות־האדמה, מצד אחד, ומצבם הירוד של הכפרים המועטים, שתושביהם לא היו מנצלים את הקרקע כראוי או שנטשו אותה כליל, מצד שני. כזה היה המצב באיזור השפלה הדרומית (בין עזה ואשקלון ובין חברון) ובנפה שבין בית־לחם לירושלים. נוסע אחד (מסוף המאה ה17) מתאונן, שמישור עכו רחב־הידיים, המצטיין בשפע מים, אינו מגדל אלא קני־סוף בלבד. באותו מצב עצמו נתונה היתה כל הארץ בסביבות ימה של כינרת. בייחוד ראוי לעמוד על רשמי הסתכלותו של ת. שו (1722) — חוקר־טבע, שהקר את החי והצומח בארצות אפריקה הצפונית והמזרח התיכון. הוא מספר, שאדמתם של העמקים המרובים היא פוריה וטובה, אף אם לא במידה שווה; ואילו היו הקרקעות מעובדות כמו בעבר, כשהיתה הארץ מיושבת, היה יבולן מרובה מזה של החלקים המשובחים של חופי סוריה ופיניקיה. הכותנה, שמגדלים בעמקי „רמה" (רמלה), יזרעאל וזבולון, עולה בטיבה על זו שמגדלים בקרבת צידון או טריפולי. קשה למצוא קטניות, חיטה או דגנים אחרים, שאיכותם עולה על זו של התוצרת הנמכרת ברגילות בירושלים. השיממון, שעליו קובלים לפעמים הנוסעים, אינו בא מחמת תכונתה הטבעית של הארץ, אלא הוא תוצאה של דלילות־האוכלוסיה ועצלותם של התושבים. התייר נוכח לדעת, שאיזור־ההרים, שרובו ככולו הוא אדמת־טרשים, מיושב יותר מן העמקים הפורים. וולני עמד על סיבותיה של תופעה זו: תנאי־בטחון רעים בעמקים, שהגישה אליהם קלה לא רק לבדוים, אלא אף לצבא הסדיר, הבא לגבות את המגיע לַשלטון.

דאהר אל־עומר ניסה לשפר את מצבה של החקלאות בגליל. הוא היה מעודד את הפלחים לעבד את אדמותיהם ע"י מתן הלוואות למחוסרי־האמצעים שבהם, וביחוד השתדל להגן עליהם מפני שודדים. לעומת זה מאשים אחד מן התיירים את אחמד אל־ג'זאר, יורש שלטונו של דאהר בגליל, שלא שקד על פיתוחה של החקלאות באיזור־עכו, שמישורו נשאר אדמת־ביצות.

פרנסתם של היהודים בירושלים באותם הימים היתה תלויה בתרומות, שהיו מקבלים מחוץ־לארץ, ובמקרים מועטים — בהכנסות, שהיו מקבלים מעסקיהם בארצות־מוצאם. כל זעזוע קל במצבם של הנדבנים, וכן כל עיכוב במשלוח־העזרה, עלול היה להמיט שואה על העניים בירושלים. מצב זה של דלות מופלגת עורר את ר' רפאל מרדכי מלכי, אחד מחכמי ירושלים, להתריע על עלייתם של עניים מרודים ולהטעים, שהארץ אינה צריכה אלא לעולים שיש בכוחם להתקיים באמצעיהם שלהם.

לשם פיקוח על חלוקת הקצבות ועל השימוש בהן, וכן כדי לאפשר את תשלום החובות המרובים, שהעיקו על הקהילה הירושלמית, שלחו „פקידי־ירושלים" בקושטה, שקיבלו עליהם את הדאגה לצרכיה של ירושלים היהודית, פרנס מיוחד לירושלים, שיהיה מעין אֶפיטרופּוס על העדה. פקידי־קושטה היו מטפלים גם ביהודים, שרצו לקיים את מצוות הביקור בארץ כדי להתפלל על־יד הכותל ולהשתטח על קברי האבות והצדיקים. לא מבוטל היה גם מספרם של אלה שעלו לארץ כדי להשתקע בה ולשקוד בה על לימוד־התורה. בירושלים הוקמו לשם כך כמה ישיבות, שבהן למדו תלמידי־חכמים מובהקים. בין אלה נמצאו בישיבת „בית־אל", שבה עסקו גם בלימוד־הקבלה, הרב חיים יוסף דוד אזולאי, ר' שר שלום שרעבי ור' אברהם גרשון קיטובר (גיסו של בעל־שם־טוב).

מספרם של יהודי־ירושלים גדל אך מעט־מעט, ובסוף המאה ה17, קודם שבאה לארץ שיירתו של ר' יהודה חסיד, לא מנו אלא כ1,200 נפש. עלייתה של חבורה זו, שהיתה נוטה לשבתאות, עוררה מבוכה בארץ וברובם לא נקלטו בה.

שטר־חזקה וקיום בית־דין מירושלים משנת תקי"ז

אעפ"כ ישבו בירושלים ב1741, לפי דברי איגרת אחת מירושלים, „עשרת אלפים איש יהודה, אפי רברבי ואפי זוטרי". הדבר נעשה אפשרי ע"י פעולתם של „פקידי־ירושלים" בקושטה, שאירגנו בערי מוֹריאה ורוּמֶליה את גביית מס הפארה (מטבע תורכית קטנה) לטובת הישוב בארץ. בתקופת שלטונו של דאהר אל־עומר ומלחמותיו בנציגי השלטון המרכזי נתמעט מספרם של המבקרים מחו"ל, והרבה מתושבי ירושלים עזבו את העיר. בין 1741 ו1770 נתמעט מספרם של יהודי־ירושלים כדי מחציתו. רק לאחר שעלה על כס־השולטן עבד אל־חמיד I (1774) בא שיפור במצבה של העדה. זרם העולים מרוסיה ומפולניה, שהגיעו אז לארץ בראשות תלמידיו של הבעש"ט: ר' מנחם מנדיל מוויטבסק ור' אברהם מקאליסק, פנה לצפונה של הארץ, לצפת ולטבריה. זו האחרונה שוקמה ע"י ר' חיים אבולעפיה בעזרתו של השיך דאהר אל־עומר. דאהר גם ראה בעין יפה את התיישבותם של היהודים בגליל, שנאחזו שוב בפקיעין, בשפרעם ובכפר יאסיף.

מעלייתם של החסידים נבנתה בייחוד צפת, אע"פ שהתיישבותם בעיר זו עוררה מלחמת־דעות בינם ובין מתנגדיהם. גם העדה בצפת נמצאה בתנאים חמריים קשים, ובאיגרת מ1762 שומעים אנו, שהיתה חייבת סכומים גדולים לגויים. לצפת נגרמו נזקים מרובים מרעידות־אדמה, שהיו פוקדות אותה תכופות.

עדות קטנות נמצאו גם בחברון ובעזה. יהודי־חברון סבלו ממלחמת־האזרחים המתמדת, שהיתה נטושה בין הערבים של חברון, שהשתייכו לפלג אחד (קַיְסים), ובין תושבי בית־לחם, שנמנו על פלג אחר (יַמַנים). לצרכיהם של יהודי־חברון דאגו „פקידי חברון" בקושטה, שניסו לסלק את החובות, שרבצו על הישוב היהודי בעיר זו. גם ר' חיים יוסף דוד אזולאי יצא פעמיים (ב1753 וב1773) לחוץ־לארץ בשליחות לטובת חברון. בשנות השמונים למאה ה18 הגיע מספרם של היהודים בעיר־האבות לשלוש מאות נפש בקירוב. בתקופה

זו היתה העדה בעזה קטנה ביותר וסבלה מן הפלישות החוזרות ונשנות של הצבאות השונים.

אע"פ שמצבו של הישוב היהודי בארץ כולה במאה ה18 היה קשה למדי, בישרו גידול־האוכלוסיה והעזרה הקבועה, שניתנה לישוב מצד קהילת־קושטה, התחלה של תקופה חדשה בתולדות־הישוב.

י. בן־צבי, ארץ־ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני (עם ביבליוגראפיה מפורטת), תשט"ו.

ח. ז. ה.

מסעו של נאפוליון בא"י (8.2.1799—1.6.1799). עם כיבושה של מצרים (אוגוסט 1799) ע"י צבא־נאפוליון נמלטו שרידי המנוצחים לא"י, ומכאן ניסו הפחה של עכו, אחמד ג'זאר, והתורכים לארגן פלישה למצרים. כדי לקדם את פני הרעה, ובהתאם לכוונותיו לכבוש את המזרח, יצא נאפוליון בתחילת פברואר 1799 ממצרים לא"י בראש צבא של 13,000 איש. ב8.2.99 הגיע לאל־עריש, שנכנעה לו ב20.2. ב24.2 הגיע לעזה. הקהילה היהודית הקטנה שבעיר זו נמלטה לחברון. ב1.3 הגיע לרמלה וב7.3 נכנעה לו יפו (לאחר מצור שנמשך 4 ימים), בתנאי שיחַיה את הנכנעים. ההבטחה הופרה, וכ5,000 איש מחיל־המצב (בכללם רבים מפליטי אל־עריש) נורו על שפת־הים, כי ברשותו של המנצח לא נמצאו חיילים במספר מספיק לשם שמירה על השבויים. ביפו וברמלה פרץ דבר בצבא הצרפתי, והרבה מן החיילים חלו ומתו במשך יממה. כדי להרגיע את החיילים ולהוכיח להם, שאין המחלה אלא מין „קדחת", ביקר נאפוליון בבית־החולים ואף נגע בחולים. ב14.3 המשיך הצבא בדרכו צפונה לעכו. למחר נתקל בגדודי־אויב על־יד קאקון ואלה הוכו ונתפזרו. מכאן שלח נאפוליון פלוגות לפנים הרי־שכם, לן בזיתה (כ5.5 ק"מ צפונית־מזרחית לאומץ), חצה ב16.3 ו17.3 את דרום־הכרמל והגיע ב17.3 לאל־חַרִיתִיָה (ממערב לשער־העמקים). ב18.3 כבש את חיפה וב19.3 עמד לפני חומות־עכו. בחופה של עכו עגנו אותה שעה שתי ספינות־מלחמה בריטיות בפיקודו של סֶר סידני סְמִית. הבריטים תפסו בינתיים את הסירות, שבהן העביר נאפוליון תותחי־מצור כבדים ומכשירי־מצור אחרים, וכך נשארו בידו רק תותחי־השדה שלו ותותחים ישנים, שמצא במבצרים שכבש בארץ. הנצורים בעכו קיבלו נשק וציוד טוב מידי הבריטים, ותותחיהן של הספינות הבריטיות השיגו את הצרפתים כשאלה האחרונים התקרבו לעיר. על ביצורי־המגן פיקד צרפתי מפליטי־המהפכה, לואי אֶדמון דֶה פֶליפּו (Phelipeaux), לשעבר חברו של בונאפארטה בבית־הספר לקצינים, ובידו עלה למנוע את חדירתם של הצרפתים לעיר. כדי להגן על העורף של חיל־המצור הוכרח נאפוליון לשלוח גדודים לעמק־יזרעאל ולהרי־הגליל. ב16.4 הותקף גדוד צרפתי בן 2,000 איש בין מרחביה והר־תבור ע"י צבא תורכי סדיר ופלחים מזויינים מהרי־שומרון, אך נאפוליון החיש לו עזרה, היכה את האויב ופיזרהו. ניצחון זה הגדיל את כבודם של הצרפתים בעיני עדות־המיעוטים, שאליהן כבר פנה נאפוליון קודם לכן בכרוזים. דרוזים ומתואלים סייעו לצרפתים באספקת־מזון, אבל כל עוד לא נפלה עכו חששו להצטרף אליהם בגלוי. נראה, שנאפוליון פנה בכרוזים גם אל היהודים, ובקושטה — ואח"כ אף בעיתונות־המערב — נתפשטו שמועות־שווא על גדודי־יהודים, שבאו לעזרתם של הצרפתים. ב7.5 קיבלו הצרפתים תותחים כבדים בדרך־היבשה ממצרים, אבל בו ביום הורידו הבריטים בנמל־עכו 5,000 איש, תורכים ובריטים, וציוד מרובה. הסתערויותיהם של הצרפתים על העיר ב7, ב8 וב10 במאי נהדפו מתוך אבידות מרובות לתוקפים. נאפוליון החליט על שיבה למצרים, והנסיגה מעכו הושלמה בליל ה22.5 בלא שהנצורים הרגישו בה בשעת־מעשה. פינויה של הארץ כולה מחילות־צרפת נסתיים ב1.6.99, כשצבא־נאפוליון הגיע לאל־עריש לאחר שהשאיר בדרכו חיילים מוכי־דבר.

מבחינה מדינית סימן מסע־נאפוליון בארץ את תחילת ההתעניינות המחודשת של מעצמות־המערב בא"י כעמדה בעלת חשיבות בינלאומית (עיין להלן, עמ' 518—519). מבחינה חברותית־תרבותית היה ערכו מצומצם הרבה יותר, אע"פ שלא היה מבוטל כלל וכלל: היה זה המגע הניכר הראשון של בני־הארץ עם בני־המערב משעת חורבנה של עכו הצלבנית.

von Waas, *Bonaparte in Jaffa (Historische Vierteljahrschrift)*, 1903; Rolf, *Die Orientpolitik Napoleons*, 1916; C. M. Walson, *Bonaparte's Expedition to Palestine in 1799* (P. E. F., Jan. 1917, p. 17–35); Fr. M. Kircheisen, *Napoleon im Lande der Pyramiden u. seine Nachfolger 1798–1801*, 1918; Fr. Kobler, *Napoleon and the Restoration of the Jews to Palestine: Discovery of an Historic Document* (New Judea v. XVI, No. 12, v. XVII, No. 1–2, 3, 5).

א. י. בר.

מתחילת המאה ה19 עד ראשית ההתיישבות החדשה (1800—1882). — **א. היסטוריה כללית.** תולדותיה של א"י המערבית בתקופה זו ניתנות לחלוקה לשתי תקופות כמעט שוות. בתקופה הראשונה, שנמשכה עד 1840, עבר סופית מן העולם המשטר המחוזי הישן. בעשרות־שנים אלו נתבלטו בארץ כל התוצאות של מעמדה כמחוז מוזנח של אימפריה מתנוונת. על קשיים אלה נוספו השינויים שבאו בדרכי המסחר המצומצם שהתנהל עם אירופה. התקופה השניה (1841—1882), בניגוד לראשונה, עמדה בסימן של תמורה גדולה. האוכלוסיה נתרבתה במידה ניכרת. האדמיניסטראציה של הארץ שונתה כליל וההשפעה המערבית נתרחבה בה בעקבות המהפכה, שבאה באמצעי התחבורה והקישור ושקירבה את האימפריה העותמאנית אל אירופה. החרפת ההתחרות בין המעצמות האירופיות על ההשפעה בתחומי האימפריה התורכית הפכה את א"י לאחת מנקודות־המוקד של הבעיה המזרחית.

נתונים סטאטיסטיים מדוייקים על האוכלוסיה אינם בנמצא. לפי ניחושים, שנוטים לתפוס מרובה, לא עלה מספר תושביה של א"י ב1800 על 300,000 נפש. מספר היהודים לא עלה, כנראה, על 5,000 נפש, שברובם היו ספרדים. רובו של הישוב היהודי נתרכז בירושלים, צפת, טבריה וחברון. הנוצרים, שמְנוּ, כנראה, כ25,000 נפש, היו נפוצים על־פני שטח רחב יותר. קיבוציהם העיקריים — בירושלים, נצרת ובית־לחם — נשתייכו בעיקר לכנסיות היוונית־אורתודוכסית, היוונית־הקאתולית והרומית־הקאתולית. שאר התושבים של א"י היו מוסלמים, שנמנו כמעט כולם על הכת הסונית. מספרו של הישוב היהודי הוכפל סמוך לשנת 1840, אך היסודות הנוצריים והמוסלמיים שבאוכלוסיה נשארו יחסית ללא־שינוי.

בין 1800 וסוף 1831 היתה א"י מחולקת בין שתי פרובינציות (פאשאליקים) עותמאניות. הגבולות של פרובינציות אלו נשתנו מזמן לזמן בהתאם למידת כוחם הצבאי של מושליהן, אך בקווים כלליים נתחלקה הארץ כלהלן: תחום־ההרים המזרחי־המרכזי, מנקודה צפונית לשכם עד לנקודה דרומית לחברון (כולל ירושלים), נשתייך לפרובינציה של דמשק (אלשאם); הגליל ושפלת־החוף, עד חאן יונס, נש־

תייכו לפרובינציה של עכו. איזור־החוף מחאן יונס עד קיסריה היה מחולק לשלוש נפות: עזה, רמלה ויפו. רובו של הנגב היה באותה תקופה מחוץ לתחום השיפוט העותמאני.

את מבנה המדינה העותמאנית אין לסקור מתוך אספקלריה מערבית. אפילו בימי־השיא שלה לא נעשה ניסיון לעַתְּמֵן מחוזות בלתי־תורכיים שנכבשו. כאן הסתפקו מקימי־האימפריה בהנחת נדבך עליון משלהם, בדמות חילות־מצב ומושלים, על המבנה של הסדר הקיים; ואף בְּנֵיהָ של שכבה עליונה זו היו נושאים לפעמים קרובות נשים מבנות־המקום ונטמעים באוכלוסיית־הארץ. משום כך נשתמרו במחוזות הכבושים, ביחוד בא״י ובאיזור הערבי־המוסלמי של אסיה, המסורת המקומית ומעמד־פקידות מקומי. בתנאים אלה היה נתינו של השולטן חייב לשמור אמונים, קודם כל, לא לממשלת האימפריה אלא לקבוצה הדתית, או לשכבה החברותית, שבתוכה נולד. לנוצרים וליהודים, כחבריהם של מילֶטים מיוחדים (מילֶט בתורכית — עדה דתית בלתי־מוסלמית), היה אך מגע ישיר מצומצם ביותר עם הממשלה התורכית. אפילו דמי־הכופר האישיים, שפטרו את נותניהם משירות־צבא, נגבו באמצעות המילט. רק אותם הנתינים הבלתי־תורכיים, שהיו שייכים לכת הסונית, יכלו להזדהות באיזו מידה עם תפקידו העליון של השולטן (אמנם, תפקיד להלכה בלבד), שחייב אותו להגן על האמונה המוסלמית מפני כפירה ואפיקורסות.

עם תגבורת ההתפוררות באימפריה התורכית אחר המאה ה16 הלכו הפחות, מושלי־הפרובינציות, ששוב לא היו בהכרח תורכים עותמאניים, ונטלו לעצמם שלא כדין סמכות מורחבת. במוצאי המאה ה18 נעשו הפחות של האיזור הסורי־ארצישראלי מושלים בלתי־תלויים בפועל, שקיימו את שליטתם כל עוד עלה בידם לסַכֵּל את התככים, שרקמה נגדם הרָשות האימפריאלית. בא״י נתקיים משטר זה, תוך שינויים קלים, במשך שלושים השנים הראשונות של המאה ה19. דרך־חייו של אחמד, מושל־עכו הנזכר, היתה אמנם יחידה במינה מכמה בחינות, אך יש בה כדי להבליט בבהירות את היחסים, שנתקיימו בחלק הראשון של המאה ה19 בין הפחות של א״י ובין האוכלוסיה המקומית, מצד אחד, ובינם ובין השער העליון, מצד שני.

אחמד לא כפר בזיקתו אל השער העליון ושילם לשַליטו בקביעות את המס. אך בפרובינציה שלו נהג אחמד כשליט ריבוני. הוא הקים לו צבא פרטי, בנה לו צי משלו, הטיל מיסים ותשלומי־מכס כרצונו, ואף ביקש להנהיג מונופולין על המסחר הפנימי והחיצוני. לפעמים קרובות ישב על כס־השופט, חרץ פסקי־דין, וביצע במו ידיו את העונש, כולל עונש־מוות, כפי שעלה על רוחו. הכינוי אל ג׳זאר („הטַבָּח״), שכבר ניתן לו בשעה שעדיין היה מעוזריו של הממלוק עלי בֶּךְ המצרי, הגדיר את אחמד בצורה קולעת. „עשר שנים ויותר אחר מותו נראו תכופות בחוצות עכו בני־אדם שה„טבח׳ ניקר את עינם, קטע את אזנם או חלק מאפם״.

זיקה מעורפלת זו אל השער העליון נתקיימה גם בתקופת שלטונם של יורשי־אחמד: סולימאן, איסמאעיל ועבדאללה, שישבו על כסאו בעכו (1804—1832) ושפעילותם ואכזריותם גם יחד היו קטנות משלו. כאלו היו גם היחסים בין השער העליון ובין הפחות, ששלטו באותה תקופה בדמשק ובעזה. לטובת־הציבור לא היה כל ערך בעיני השלטון. את עיקר פעולתו של שלטון־המחוז ראו הפחות בגביית־מיסים, שנבעו משלושה מקורות ראשיים: ה„מִירִי״, או מס־קרקע (ממוסלמים), ה„כאראג׳״, או מס הפיטור מחובת השירות הצבאי (מנוצרים ויהודים), וכן תשלומי־המכס. כשהמקורות הללו לא הספיקו לתשלום המס השנתי לשער העליון ולהחזקת שלטונו של הפחה, הוטלו באורח שרירותי ארנוניות שונות על העדות המוסלמיות והבלתי־מוסלמיות כאחת. צבאו הפרטי של הפחה שימש להטלת אימה על האוכלוסיה, לצורך גביית־המיסים, יותר מששימש לשמירת הסדר והביטחון.

באין ביטחון מספיק היו הבדוים עורכים פשיטות על האיזורים המיושבים, בעוד שהפלחים היו נוהגים לפשוט על כפרי שכניהם. רובם של הפלחים היה מאורגן לצרכי הגנה עצמית, ואירגון זה הושתת על יסוד האיגודים השבטיים, ששרשם היה נעוץ בתקופה הקדומה של הכיבוש המוסלמי של סוריה וא״י. האיגודים הללו, שכונו ה„קַיְסִים״ (האיגוד הצפוני) וה„יַמַנִים״ (האיגוד הדרומי), נתרוקנו זה כבר מכל משמעות אֶתנית וגאוגראפית. אך השבטים הוסיפו להיקרא על שם האיגודים, שאליהם נשתייכו בעבר. הסיכסוכים על רקע של גאולת־הדם, שהיו בחזקת תופעה של קבע בחברה הכפרית של א״י במאה ה19, נתרבו כל־כך, שתכופות הפכו למלחמה גלויה בין ה„קַיְסִים״ וה„יַמַנִים״. הפחות השתלטו אך לפעמים רחוקות על מצב־דברים זה.

בתחילת שנות השמונים של המאה ה18 עדיין נתפרנסו רמלה ועכו מכותנה גלמית ומסחורות־כותנה פשוטות, שנמכרו לסוחרי־הלֶוואנט הצרפתיים. הקפו של מסחר זה נאמד ע״י וולני ביותר מ65,000 לי״ש לשנה. מן הסוחרים הצרפתיים נקנו בדים, צבעים, סוכר וקפה (מאיי הודו המערבית). אך סוחרים אלה נעלמו מן הארץ זמן קצר אחר המהפכה הצרפתית ולא חזרו אליה אלא אחר מלחמות־נאפוליון. חברת־הלוואנט (הבריטית), שנכנסה לחלל הריק שנתהווה עם הסתלקותם של הסוחרים הצרפתיים, לא גילתה עניין בכותנה הארצישראלית. חרושת בדי־הכותנה בלאנקשיר אמנם נתרחבה באותם הימים במידה עצומה בהשפעת המהפכה התעשיינית באנגליה, אך חמרי־הגלם שלה באו בעיקר מאה״ב. כשחזרו הסוחרים הצרפתיים למזרח אחר 1815, לא עלה בידם לחדש את קשרי־מסחרם הקודמים. לאחר שהוכנס ב1821 למצרים הזן ארוך־הסיבים של הכותנה, נעשה ייצור־הכותנה בא״י מחוסר־ערך־ביחס, חוץ מבתקופה של מלחמת־האזרחים האמריקנית, שבה זכה להתאוששות קצרת־ימים. עכו ורמלה שוב לא החזירו לעצמן את מעמד־הבכורה בכלכלה של הארץ. לחברת־הלוואנט (הבריטית) היה מסור מונופולין על המסחר הבריטי עם האימפריה העותמאנית, כולל ארץ־ישראל. ללשכת־המסחר במארסֵי היה מעמד דומה לגבי המסחר הצרפתי עם האיזור. משבוטלו (ב1825) הזיכיון, שניתן לחברת־הלוואנט, וזכויות־היתר, שהוענקו ללשכת־המסחר במארסי, נפתחה הדרך למסחר הפשי.

תקופת־הביניים של השלטון המצרי בסוריה וא״י, שנמשכה תשע שנים (1832—1840), ציינה את נקודת־השיא של משטר־הפרובינציות. זו היתה הפעם הראשונה שפחה עצמאי־בפועל התמרד בשער העליון, כבש שטחים מידי פחות אחרים וכפה על השולטן הודיה ב„חוקיות״ של כיבושיו ומינהלו. אעפ״כ הסכים מוחמד עלי, הפחה של מצרים, לאחר שנתבצר מעמדו בסוריה וא״י, לשלם לשולטן מחמוד II את ה„מכסות המקובלות״ של המס (1834). איברהים פחה (בנו של מוחמד עלי), שניהל בהצלחה את מסע־המלחמה, נעשה מושלו הכללי

של השטח, שנכבש, וכמקום־מושבו נקבעה דמשק. א״י כולה, שגבולה הצפוני הגיע עד צידון, היתה עכשיו מחוז אחד, שירושלים שימשה לו מרכז.

היערות המועטים, ששרדו בעמקים ובמדרונות־ההרים של א״י התיכונה, נגדעו כדי לספק עצים בשביל הצי של מוחמד עלי. אִבראהים פחה הכריח את האיכּרות המוסלמית להתגייס לצבא המצרי. כשמעשים אלה גרמו להתמרדויות, כפי שאירע ברוב הערים, דוכּאו ההתקוממויות הללו בכוח והאוכלוסיה פורקה מנשקה. עם זה הושלטו החוק והסדר הן בעיר והן בכפר. ענשים, שבוצעו במהירות, בלמו את הפשיטות של הבדוים. אפילו סיכסוך גאולת־הדם בין ה„קַיסים״ וה„יַמַנים״ דוכּא, והנוסעים מיפו לירושלים שוב לא הוצרכו לשלם מס לאנשי־השבטים של אַבּו גוֹש. נעשו נסיונות במידה שונה של הצלחה, לבער את השיחוד בבתי־הדין, להנהיג חלוקה צודקת של המיסים, ולנהוג ביהודים באופן שלא יופלו לרעה מן המוסלמים.

במשך עשר שנים ויותר קודם השתלטותם של המצרים בארץ ניסו מיסיונרים פרוטסטאנטיים מבריטניה ואה״ב להשיג רשיון להקמת מוסדות־קבע בירושלים ומקומות אחרים בארץ; אך נסיונות אלה נתקלו בהתנגדות נמרצת מצד מושלי־הפרובינציות ונציגיהם. אִבראהים פחה התיר למיסיונרים לא רק לנהל פעולות של הטפה, אלא אף לפתוח בתי־ספר. בתקופה המצרית נעוצה גם ראשיתם של המאמצים המקיפים, ביחוד אותם של החוקר האמריקני אדוּאַרד רוֹבינסון (ע״ע), שנעשו בתחום הגאוגראפיה המקראית. יָתֵר־על־כן: ב1838 התירה הממשלה המצרית לבריטניה לפתוח קונסוליה קבועה בירושלים. היה בכך משום סטיה מן הנוהג, שהיה מקובל ביחס לעיר זו שבפנים־הארץ. קודם לכן נצטמצמו מקומות־מושבן של הנציגויות הקונסולאריות של האומות האירופיות בארץ — פרט לנסיונות הקיקיוניים של הצרפתים בירושלים ב1699—1700 ו1713—1715 — בערי־החוף עכּו, חיפה ויפו וברמלה (הסמוכה ליפו). ואף בהן היו נוהגות המעצמות למנות כנציגיהן סוכנים מבני־המקום, מאחר שבאותה תקופה מילא השירות הקונסולארי תפקיד מסחרי יותר ממדיני. לא עברו עשרים שנה מיום שהוקמה הקונסוליה הבריטית הנזכרת, וכל אומות־המערב החשובות, ובכללן אה״ב, היו מיוצגות בירושלים ע״י משלחות קונסולאריות רגילות.

ההתערבות של המעצמות האירופיות ב1840/41 בסיכסוך המצרי־תורכּי הכריחה את אִבראהים פחה ואת חֵילוֹתיו לצאת מא״י וסוריה והחזירה את הארצות הללו לבעלותה הישירה של תורכּיה. השלטון המצרי לא היה ממושך במידה שיכול היה להשפיע השפעה של קֶיָם בתחומי־המינהל השונים. ה„קיסים״ וה„ימנים״, שביקשו לסלק חשבונות ישנים, שוב זרעו התפרעות באיזורים הכּפריים. בקרית־ענבים חידשו אנשי אבּו־גוֹש את גביית המיסים מעוברי־אורח (שנמשכה עד 1846). אך הפַּחוֹת הקודמים לא הוחזרו לכהונותיהם. לעומת זה ביצעה הממשלה האימפריאלית תורכּיזאציה בפקידות המקומית ושללה ממנה את מעמדה העצמאי־למחצה. מלכתחילה הוקמה האדמיניסטראציה החדשה על יסוד של רכּזנות נמרצת והפקידים הועברו שנה־שנה מכהונה לכהונה. מן המושלים נשללה הזכות להטיל דין־מוות, בעוד שהם עצמם נעשו כפופים לשיפוט ולענשים על שימוש לרעה בתפקידם.

התמורות האדמיניסטראטיוויות, שהלכו ונתרבו, מצאו לסוף ביטוי בחוק הווילאיֶת משנת 1864. בהתאם לתחוקה זו, שנתנה מסגרת אחידה לאדמיניסטראציה המחוזית כולה, היתה א״י מורכבת בעיקר מן הסאנג׳אקים (הפלכים) של שכם (שכּלל עד 1888 את מחוז בַּלְקָה, מזרחית לירדן) ושל עכּו, שהיו חֵלק מן הווילאיֶת של בֵּירות. כן נכלל בא״י הסאנג׳אק של ירושלים, שהיה מסופח לווילאיֶת של דמשק (עד 1887). כל סאנג׳אק נתחלק לקאדות (מחוזות) וכל קאדה לנאהיות (עיריות). האדמיניסטראציה המחוזית היתה מורכּבת מהיאֶרארכיה נוקשה של פקידים תורכּיים: מודיר (ראש הנאהִיֶה), קאימאקאם (ראש הקאדה), מותצאריף (ראש הסאנג׳אק) וואלי (ראש הווילאיֶת). כל פקיד היה כפוף לממונה על התחום האדמיניסטראטיווי הגדול משלו, ואילו הוואלי היה כפוף למיניסטריון־הפנים בקושטה (שהוקם ב1860). פקיד תורכי מכל דרג ודרג, שעמד בראש יחידה מינהלית, נסתייע ע״י מועצה (מֶג׳ליס), שייצגה את כל השכבות של האוכלוסיה, המוסלמית והבלתי־מוסלמית כאחת. שיטת־מינהל זו לא שמה, כמובן, קץ לכל הגילויים של שחיתות ושימוש־לרעה, שהיו רווחים במשטר הקודם, ואף לא היה בה כדי להנהיג בפרובינציות שלטון של נבחרים, אך היא צימצמה במידה מרובה את הפעולות השרירותיות של מושלי־המחוזות ואף העניקה לעדות הדתיות השונות השפעה — אף אם מועטת — על ניהול ענייני־הציבור.

מוסדות מיסיונריים — שייצגו כמעט כל כת בנצרות המערבית — נתרבו במהירות אחר עזיבת המצרים. הם נתרכזו בעיקר בירושלים, שבה היה — בסוף המאה ה19 — האחוז של המיסיונרים בכלל־האוכלוסיה גדול מבכל שאר ערי־העולם. רוב הקבוצות המיסיונריות עסקו רק בהטפה דתית, אך היו מהן שטיפחו מפעלי חינוך, ריפוי וצדקה, שנתרחבו והלכו. אם את הצלחת פעולתם של המיסיונרים יש לָמוד לפי מספר הנפשות שרכשו, הרי העלו מאמציהם חרס; שכן העוברים לדת חדשה, ואפילו מן הנוצרים המזרחיים, היו קומץ מבוטל. אך ייסודם של בתי־ספר ומרפאות ע״י המיסיונרים הפרוטסטאנטיים במקומות, שמוסדות כאלו נעדרו קודם לכן, גרם להתפתחות מרחקת לכת. לא רק העדות הלאטינית והיוונית־האורתודוכּסית, אלא לסוף גם הממשלה התורכּית ואף הישוב העברי, התחילו מקימים מוסדות דומים— מטעמים של הגנה עצמית.

שיקולים מדיניים גרמו להגברת ההתחרות בין הקבוצות המיסיונריות, שבאו מארצות שונות. המעצמות האירופיות הגדולות, שתימרנו בכל מקום באימפריה התורכית כדי לזכּות באיזורי־השפעה, שבהם ראו נקודות־אחיזה אפשריות בשעת חלוקתה של האימפריה בעתיד, נסתייעו בפעולה המיסיונרית של נתיניהן בא״י לשם קידום מטרותיהן המדיניות. אוסטריה־הונגאריה, צרפת, פרוסיה ורוסיה תמכו בפעולה המיסיונרית בכסף. לאחר שנחתם חוזה קוצ׳וק קיינארג׳י (1774) תבעה לעצמה רוסיה את הזכות להגן על הערבים המשתייכים לכנסיה היוונית־האורתודוכּסית, ואף העניקה את חסותה לפאטריאַרכאט היווני־האורתודוכּסי בירושלים. הממשלה הצארית, שנסתייעה בתחום זה בחברה הרוסית־האורתודוכּסית לא״י ובמשלחת הכנסיה הרוסית בארץ, עזרה בכספה לקיים בתי־ספר, כנסיות ואכסניות־לינה. צרפת, שתבעה לעצמה זכויות דומות בעניין ההגנה על העדה הרומית־הקאתולית, על מוסדותיה ומקומות־הקודש שלה,

הפעילה מחדש ב1847 את הפטריארכאט הרומי־הקאתולי בירושלים. מעמדה של צרפת, כמגינתה של הקאתוליות הרומית בתורכיה, אושר רשמית בסעיף 62 של חוזה־ברלין (1878); אך מעמד זה של צרפת עורר בא"י תחרות גוברת והולכת מצידן של מדינות קאתוליות אחרות. המיסיונים הפרוטסטאנטיים של אנגליה ופרוסיה הקימו ב1841 בירושלים הגמונות מאוחדת, שהגרמנים פסקו לתמוך בה ב1881.

פעולתן של המעצמות הפרוטסטאנטיות באימפריה העות־מאנית התנהלה בפועל בתנאים גרועים מאותם שבהם פעלו רוסיה וצרפת, מאחר שהראשונות חסרות היו „עדות" בארץ, שיכלו „לאמצן" מטעמים דתיים. זוהי סיבת־הדבר, שאנגליה נעשתה בימי המלחמה התורכית־מצרית של 1839—1841 ה„מגינה" של העדות היהודית והדרוזית בארץ; מעשה זה היה בו משום צעד־שכנגד להזדהותה של צרפת עם העדה המארוניטית. תנועת הטמפלרים הגרמנית הקימה אחר 1868 מושבות ביפו, שרונה, חיפה וירושלים, שהמספר הכללי של תושביהן, אחר 1882, עלה על 500 נפש. מושבות־הטמפלרים, שהוסיפו להתרחב, סיפקו אח"כ לווילהלם II נשק רבצדדי לצורך חדירה מדינית. מן הקבוצות האמריקניות של מאמינים בשנת־האלף, שישבו בארטס (עין־עיטם שעל־יד בית־לחם) ב1852, ביפו ב1866/67 ובירושלים ב1881, נשתיירה רק הקבוצה האחרונה. היא נקראה בשם „המושבה האמריקנית", אע"פ שאחר 1896 כללה שוודים יותר מאזרחים של אה"ב.

החקירה הארכאולוגית בתקופת־המקרא היכתה שרשים נאמנים בתקופה זו. משלחת מטעם הצי של אה"ב, בראשותו של ליוטננט ויליאם פ. לינץ', חקרה את הירדן ואת ים־המלח. „הקרן [הבריטית] לחקירת ארץ־ישראל", שנוסדה ב1865, השלימה כמבצע ראשון מפה — מבוססת על מדידות — של השטח ממערב לירדן, קודם שהתחילה בחפירות של אתרים קדומים. „החברה האמריקנית לחקירת ארץ־ישראל", שלא האריכה ימים (1870—1881), ריכזה את מאמציה בחקירות בעבר־הירדן המזרחי.

עם הופעתן של ספינות־הקיטור במזרח הים התיכון, בשנות השלושים של המאה ה19, הונהג לראשונה שירות־תחבורה קבוע בין ארץ־ישראל ואירופה. ב1837 קיבלו אוסטריה וצרפת רשיונות לקיים שירותי־דואר בערים הראשיות של המחוזות האסייתיים בתורכיה. שליחי־הדואר התורכיים־הטאטאריים, שהיו נעים בין קושטה והבירות של הפרובינציות ברווחי־זמן של ששה שבועות לערך, סולקו סופית באמצע המאה ה19 ובמקומם הונהג שירות תורכי, שהיה אמנם יותר תדיר מקודמו, אך לא פחות משובש. בירושלים ושאר ערי־המחוז החשובות של א"י הותקן ב1865 קשר טלגראפי עם בירת הממלכה ועם אירופה. שלש שנים לאחר מכן השלימה האדמיניסטראציה של המחוז את סלילת הדרך הראשונה בא"י (זו שבין ירושלים ויפו), שהתאימה למרכבות בעלות גלגלים. הסלילה של הדרכים בין ירושלים, חברון ושכם התחילה ב1881. עם שיפור אמצעי התחבורה והקשר נתרבה מספרם של הצליינים והתיירים, שהביאו עמם מקורות חדשים של הכנסה לאוכלוסיה המקומית.

סמוך ל1882 גדלה האוכלוסיה של הארץ במידה ניכרת והגיעה עד 450,000, מהם 24,000 יהודים ו45,000 נוצרים. בתקופה זו נעשתה ירושלים, שמיד אחר מלחמת־קרים נתפשט יישובה מעבר לחומות העיר העתיקה, הגדולה שבערי־הארץ. אוכלוסייתה מנתה, לפי אומדן, לכל הפחות 25,000 נפש, שיותר ממחציתם היו יהודים.

H. A. R. Gibb and H. Bowen, *Islamic Society and the West*, 1950; E. Lockroy, *Achmed le boucher*, 1888; J. L. Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land*, 1822; H. H. Dodwell, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad 'Ali*, 1931; E. Robinson and E. Smith, *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petrea: A Journal of Travels in the Year 1838*, 1841; E. Robinson, *Later Biblical Researches in Palestine and in the Adjacent Regions (1852)*, 1857; J. Finn, *Stirring Times or Records from the Jerusalem Consular Chronicles of 1854–56*, 1878; J. C. Hurewitz, *Middle East Dilemmas*, 1953.

י. ק. ה.

ב. הישוב היהודי. — גם בהיסטוריה של יהודי א"י, כמו בהיסטוריה הכללית של הארץ, בולט ההבדל בין שתי התקופות: 1800—1840 ו1841—1882. בתקופה הראשונה חיו היהודים בעיקר תחת שלטונם המקולקל של העותמאנים, שבשלושים השנים הראשונות של המאה ה19 הגיע, כאמור, לשיא של שחיתות. אחר 1840 נקלעו היהודים לתוך המערבולת של סיכסוכים בינלאומיים, שנתעוררו בקשר לבעיה המזרחית, אבל עם זה התחילו גם ליהנות מחסותם של כוחות מערביים. מספרם של היהודים גדל במידה ניכרת, והשפעתם הכלכלית והתרבותית גברה.

מסעו של נאפוליון במצרים ובא"י וקריאתו אל יהדות־המזרח, שתבוא לעזרתו וע"י כך תסלול את הדרך לתקומתו המדינית של עם־ישראל — אם באמת נתפרסם קול קורא כזה — עשו, לכל היותר, רושם מועט על היהדות הארצ־ישראלית. במשך עשרים שנה היתה ניכרת בארץ השפעתו הממֻתנת של חיים סַלְים פַּרְחִי, נצר ממשפחה יהודית עתיקה מדמשק. כפקיד־הכספים וכיועץ כללי של אל־ג'זאר ושל יורשיו בפחוה של עכו, הקל פרחי במקצת לא רק את חייהם של בני־עמו, אלא אף את חייהם של המוסלמים והנוצרים. לאחר עשרים שנות־שלטון נרצח ב1820 ע"י עבדאללה פחה, שפרחי סייע בעלייתו לדרגת־מושל. שלושת אֶחָיו של פרחי, שרצו לנקום את מותו, אירגנו ב1821/22 נחיתה צבאית בעכו, שנכשלה מפני שבעלי־בריתם בין המנהיגים הסוריים שוחדו ע"י עבדאללה.

רוב יהודי־הארץ באותה תקופה חיו בארבע הערים הקדושות: ירושלים, צפת, טבריה וחברון. אע"פ שהתפרנסו מכספי־החלוקה, סבלו מנטל כבד של מיסים, שהוטל עליהם ע"י הפקידות התורכית. וכך כתב קונֶדֶר ב1831: „הסחיטות והנגישות היו מרובות כל־כך, עד שאמרו על היהודים, שצריכים היו לשלם גם בעד האויר שנשמר". אעפ"כ הוסיף הישוב לגדול, בעיקר הודות לעליה מן הארצות האשכנזיות. תנועה זו גדלה עם התחלת התחבורה של ספינות־הקיטור בקו אודסה—יפו ובכיוונים אחרים. כוח־המשיכה הישן של א"י, שפעולתו הורגשה אז ביחוד בין חסידי מזרח־אירופה, הביא זרם מתמיד של מתיישבים מן החסידים לירושלים ולערים קדושות אחרות. כך נוסדה בחברון הקהילה האשכנזית הראשונה ע"י חסידי חב"ד ב1820, בהשפעתו של הרב בֶּר, בנו של ר' שניאור זלמן מלאדי. באותו פרק זמן התחילו יהודים מתיישבים גם במקומות אחרים בארץ. יפו, למשל, שנבנתה מחדש ע"י התורכים בין 1810 ו1820, משכה אליה מספר ניכר של יהודים מ1830 ואילך. התפתחותה של הקהילה, שהופסקה מחמת רעידת־האדמה הקשה של 1837,

נתחדשה אחר 1839, בעיקר אחר ייסוד־הרבנות ב1841. את רוב האוכלוסיה ביפו היוו הספרדים. ב1857 היו ביפו רק שלוש משפחות אשכנזיות. ב1874 עלה מספרן לעשרים, ובסך־הכל מנתה האוכלוסיה היהודית ביפו 500 נפש.

צפת, שהיתה מתחרה בירושלים על ההגמוניה הרוחנית בארץ, סבלה מאד מרעידת־האדמה של 1837. מספרם של היהודים, שקיפחו בה אז את חייהם, נאמד ל2,000, והקהילה לא חזרה מאז לאיתנה ולעמדתה הקודמת בהנהגה. בית־הדפוס העברי הראשון בא״י, שנוסד בה ב1831, הועבר לירושלים לאחר תשע שנים.

שלטון־מצרים, שנמשך תקופה קצרה (1832—1840), לא הפחית הרבה את לחץ־המיסים. אך הודות למאמציו המכוונים של מוחמד עלי להנהיג שיטות מערביות בארץ, נפתח פתח לשינויים חיונים — פנימיים וחיצונים. אע״פ שההבטחות שנכללו בצו־השולטן מ1839 להעניק שיווי־זכויות לבני שלוש הדתות — ליהודים, לנוצרים ולמוסלמים — לא נתמלאו מעולם, בא שינוי ניכר לטובה במעמדם של היהודים. גם ההכרזות הנמלצות של התורכים, כגון זו של 1841, לא יכלו להישאר ללא השפעה כלשהי על מעמדם של המיעוטים המדוכאים. „מוסלמים, נוצרים, ישראלים", הכריז השולטן, „כולכם נתינים של שליט אחד, כולכם בניו של אב אחד".

כמו־כן נודעה חשיבות לעובדה, שהמעצמות המערביות גילו עניין מסויים ביהדות של א״י במאבקן על ההגמוניה במזרח הקרוב. לפי שיטת הקאפיטולאציות (ההסכמים, שהעניקו זכויות מיוחדות בתורכיה למעצמות זרות), „הגנו" הקונסולים המערביים בארץ על האינטרסים של אזרחיהם בתוכה במידה שעוררה את קנאתה של האוכלוסיה המוסלמית. בריטניה הגדולה, ולעיתים קרובות גם פרוסיה, נעשו, מטעמים שנזכרו למעלה, הפטרונים של היהודים בארץ. בריטניה התערבה לא רק לטובת יהודים נתיני־תורכיה, אלא אף לטובתם של יהודים מארצות־אירופה, כשהקונסולים שלהם סירבו להגיש להם עזרה. גם שיקולים הומאניים עוררו מזמן לזמן את ממשלת־אנגליה לפעול לטובתם של היהודים. כך היה הדבר לא רק בשעת מאורעות דראמאטיים כעלילת־דמשק ב1840 או טבח־הנוצרים בסוריה ב1860, שהֵדם נשמע בארץ־ישראל הסמוכה, אלא אף בזמנים רגילים. בקשר לעלילת־דמשק נועזה הממשלה הבריטית אף לפנות בהצעה אל השולטן, שיתיר ליהודים מסוג ה„רעַיַא" (הנתינים הלא־מוסלמים של השולטן) לפנות אליו בקובלנותיהם על השלטונות התורכיים המקומיים בלא תיווכם של שלטונות אלה ורק באמצעות הקונסולים הבריטיים. אע״פ שהצעה זו נדחתה ע״י התורכים, מצאו להם השלטונות הקונסולאריים הבריטיים הזדמנויות להתערב לטובתם של היהודים. ב1849 פנה הרב ישעיה ברדקי, מנהיגם של יהודי־רוסיה בירושלים, אל הקונסול הבריטי בירושלים בבקשה, שיעניק חסות ליהודים שנעשו מחוסרי־אזרחות כתוצאה מחוקי־האפלָיָה ברוסיה. שלושים שנה לאחר מכן חזרה בה רוסיה מעמדתה העוינת כלפי היהודים בא״י ואף העניקה להם הגנה מסויימת, בעוד שרדפה את היהודים ברוסיה גופה. לורנס אוליפאנט העיר על כך: „אילו עודדה רוסיה עליה יהודית לארץ־ישראל, ועם זה היתה מגינה על העולים, היתה מוצאת לה בזה נימוק מצויין להתערבות פוליטית בארץ" („חיפה", עמ׳ 49).

יֶתֶר על כן: הרעיון של הקמת מדינה יהודית או, לכל הפחות, ישוב יהודי אוטונומי תחת מרות עותמאנית עליונה, נעשה נושא לדיון רציני. בשנת 1839, בסיורו השני משבעת סיוריו בא״י (1827—1876), פתח סֶר משה מונטיפיורי במשא־ומתן עם מוחמד עלי על השגת צ׳ארטר להתיישבות יהודית בא״י תמורת הלוואה גדולה למצרים. מונטיפיורי הוצרך לנהל בעניין זה מו״מ עם באנקים בלונדון. המו״מ נכשל מפני תבוסתו של מוחמד עלי וחידושו של השלטון העותמאני בא״י ב1841. אבל הרעיון בדבר הקמת מדינת־חַיִץ יהודית בין מצרים ותורכיה מצא לו תומכים באותה תקופת־סיכסוך בין שתי המעצמות. הראשון, שטען לפתרון כזה, היה הכומר וילסון פילסון (Filson) מארש (לפי ידיעה, שנתפרסמה בתרגום גרמני, כנראה על־ידי משה שטיינשנידר, ב„אוריינט" של לייפציג, 1840, מס׳ 16). וגם לאחר שהוקם השלום, שוב לא פסק הדיון בשאלה זו. הצעה מפורטת של התיישבות יהודית הוצעה באותם הימים ע״י אברהם בֶּניש (ע״ע), יהודי וינאי, שנעשה עורכו של ה Jewish Chronicle בלונדון. בניש ניסה להשפיע על הממשלה הבריטית, שתפתח לצורך זה במו״מ ישיר עם השולטן. התזכיר, שחיבר בשאלה זו, הומצא למשרד־החוץ ע״י הקונסול הבריטי בירושלים, ויליאם יאנג (Young), וזכה לתמיכתם של מונטיפיורי ומנהיגים יהודיים אחרים בבריטניה. תכניות דומות, אף אם פחות מפורטות, הוצעו באותו זמן ביבשת־אירופה. הרעיון מצא לו תומכים אנגליים מחוננים, כמו קולונל צ׳ארלז הנרי צ׳רצ׳יל (1840—1856), קולונל ג׳ורג׳ גולֶר [Gawler] (1845), לורנס אוליפאנט (1879) ואחרים. הצעות אלו של יהודים ושל לא־יהודים ציינו שלב חדש וחשוב בראשית ההיסטוריה של התנועה הציונית.

היחסים בין היהודים והלא־יהודים בא״י לא היו ידידותיים כלל וכלל. סיכסוכים על רקע דתי ציינו כמעט תמיד את המציאות החברותית בארץ, ויהודים נמצאו במצב של מלחמה עם מיסיונרים נוצריים, שהחוק אסר עליהם לנַצֵּר מוסלמים. אפילו החברה המיסיונרית הלונדונית להפצת הנצרות בין יהודים, שנלחמה בדרך כלל על זכויות היהודים בא״י, השתדלה הרבה בהמרתם של יהודים ארצישראליים. חברה זו נתמכה ע״י קונסולים בריטיים כמו ג׳ימז פין (Finn), שהדו״ח האוטוביוגראפי שלו "Stirring Times" שימש במשך זמן מקור חשוב לאינפורמאציה גם לגבי יהדות א״י. אע״פ שבני־הזמן העירו תכופות, שההתקדמות של המיסיון בארץ היתה איטית, מצא לודוויג אַוגוסט פְרַנְקֶל בירושלים, כשביקר בה ב1856, 131 מומרים. לפי הערכתה של גודריץ׳־פריר (Freer) התנצרו מ1839—1896 לא פחות מ523 יהודים, וההוצאות, שהיו כרוכות בטבילת יהודי אחד לנצרות, עלו ל1,000 לי״ש. במלחמתם במיסיונרים נסתכסכו היהודים לעיתים קרובות במריבות עם הקונסולים הבריטיים ועם קונסולים אחרים, שבדרך כלל הגנו על היהודים.

גם בין היהודים לבין עצמם פרצו חילוקי־דעות רצינים. מקבלי הכספים מקופת־החלוקה קָבלו תכופות על האפליה, הממשית או מדומה, שפקידי־החלוקה נהגו בהם. יהודי גרמניה והולאנד היו הראשונים, שאירגנו לעצמם כולל נפרד. מאחר שמספרם היה מועט, קיוו שכל אחד מהם יקבל הקצבות גדולות יותר, כשהתרומות של הקהילות העשירות של ארצות־מוצאם תימסרנה לידם. הכולל שלהם, שנקרא „כולל־הו״ד", שימש דוגמה לכוללים אחרים, שהוקמו על־ידי פלגים אחרים של הקהילה. עד תחילת המאה ה20 הגיע מספרם של כוללים אלה ל30. פיצול זה עורר מחלוקות

פנימיות והזיק גם לפעולתם של המשולחים, שנשלחו מא״י לארצות שונות כדי לאסוף כסף בשביל קרנות־העזרה. המשולחים נתקלו בהתנגדות ניכרת מצד כמה ממנהיגי־הקהילות בתפוצות, שהביטו בעין רעה על ריבוי המשולחים מא״י מאחר ששיגורם וקיומם בחוץ־לארץ היו כרוכים בהוצאות מרובות. מסיבה זו אירגנו הכוללים האשכנזיים בירושלים ב1866 **ועד כללי**, במנהיגותם של הרבנים מאיר אֻוֶרבאך ושמואל סאלאנט.

אך הרבנים האשכנזיים, כמה שמרובה היתה סמכותם בעדתם, לא נהנו מאותה הכרה חוקית, שממנה נהנה ה„חכם באשי״ הספרדי. אפליה זו נבעה בלא ספק מן העובדה, שהרוב של האשכנזים היו אזרחי חוץ־לארץ. כדאי לציין, שגם הרבנים הספרדיים הראשיים הראשונים, ובתוכם שלמה משה סוּזין (בימי שלטונו של מוחמד־עלי), יונה משה נבון (1836—1840) ויהודה נבון (1840—1841), היו חסרים הכרה ממשלתית בכהונתם. אבל מימיו של חיים אברהם גַגִין (ע״ע; 1842—1848) קיבל החכם באשי מעמד רשמי על־ידי מינויו הממשלתי או יותר נכון: ע״י האישור, שנתן השולטן להי־בחרותו ע״י הקהילה הספרדית בירושלים. אחר גאגין שימשו בכהונת החכם באשי יצחק קובו (1848—1854), חיים נסים אבולעפיה (1854—1861), חיים דוד חזן (1861—1869) ואב־רהם אשכנזי (1869—1880), שבא מלַאריסה שביוון.

אך מספרם של האשכנזים עלה מעט־מעט על זה של הספרדים ברוב הקהילות הארצישראליות. הישובים הישנים גדלו מעשור לעשור, ולא עוד אלא שהוקמו אף ישובים חדשים. שכם, המרכז הישן של השומרונות, התחילה מושכת אליה יהודים משנעשתה מרכז מסחרי. ב1864 ישבו בעיר זו כ100 יהודים, כ150 שומרונים, כ600 נוצרים וכ9,400 מוס־למים. בקהילת־חיפה המחודשת ישבו, לפי פראנקל, כ100 יהודים ב1856. ביחוד גברה השפעת היהודים בירושלים, שנעשתה עיר בעלת רוב יהודי. כשהעיר הישנה נעשתה צרה מלהכילם, הקימו היהודים פרבר ראשון מחוץ לחומות ב1861, ובמשך עשרים וחמש השנים שלאחר מכן הקימו שבעה פרברים נוספים. פרברים אלה, ובתוכם הרובע של „מאה שערים״, שנוסד ב1872, היוו את העיר החדשה, שעד מהרה עלתה על העיר העתיקה הן בשטחה והן במספר אוכלוסיה.

אך המצב הכלכלי של יהודי א״י נשאר בכללו ללא שינוי, אע״פ שנעשו כמה נסיונות ליישב כמה מיהודי־הארץ על הקרקע וללמדם מקצועות מועילים. ב1839 ושוב ב1849 נתעורר מונטיפיורי ע״י בקשות של יהודי־הארץ לעבד תכניות מרחיקות־לכת לשם יישובם של יהודים על הקרקע. מונטיפיורי, הרוטשילדים מפאריס, שפעלו בעיקר ע״י היועץ שלהם אלברט כהן, ונדבנים אירופיים אחרים עזרו להקים בירושלים בית־חולים יהודי (1854) ואת בית־הספר לֶמֶל, שנועד להורות את היהודים מקצועות ולהרחיק את ילדי־היהודים מבתי־ספר של המיסיון. כיוון ששיטת־הלימודים בבית־הספר הנזכר היתה מכמה בחינות חדשה וכיוון שבין השאר אף הורו בו לשון אירופית, נתקל בית־ספר זה בהתנגדות קשה מצד יהודים אשכנזיים־אורתודוכסיים קיצו־נים ומצד תומכיהם שבחוץ־לארץ. אָפייניים מבחינה זו הם הדברים, שכתב צבי הירש לֶהרן מאמסטרדאם אל החכם באשי גאגין ב1843 בקשר להקמתו של בית־החולים: „אבל אם יבנה בית שתשרה עליו רוח טומאה ח״ו בעשייתו, ובו יתרבו המינים, אין נטיעת אשרה גרועה מזו״. מטעם זה הוכרח פראנקל למסור את האדמיניסטראציה של בית־הספר לספ־רדים, שהיו סבלנים יותר.

תהליך הפיכתם של יהודי א״י לגורם כלכלי־יצרני לא פסק, ולא עוד אלא שגבר בהדרגה. אפילו המיסיונרים חשבו לייסד מושבה חקלאית בשביל יהודים מומרים. לסוף, ב1870, נוסד ע״י חברת כל־ישראל־חברים ביה״ס החקלאי „מקוה ישראל״. לאחר מכן נוסדו המושבות החקלאיות של מוצא (1873) ופתח־תקווה (1878). אע״פ שמושבות אלו חוסלו זמנית אחר תקופת־קיום קצרה ביותר, התוו את הדרך להתפתחות בעתיד. ב1881 כבר יכול היה קונסול אמריקני לציין, שכ1,000 יהודים ארצישראליים הוציאו את לחמם מעבודה חקלאית, ולפיכך פסקו הרבה מהם להיות „אביונים ופושטי־יד״. מצד שני העידה הופעתם של כתבי־העת הרא־שונים בעברית—„**הלבנון**״ ב1863 ו„**חבצלת**״ ב1870— על התרחבות האפקים התרבותיים. בדרך זו הוכשר הישוב לפתוח את שעריו בשביל העולים, ארחות־החיים והרעיונות החדשים, שהובאו לארץ ע״י תנועת חיבת־ציון.

א. מ. לונץ, החלוקה, מקורה, קורותיה והשתלשלותה (ירו־שלים, ז׳ [תרס״ג], 25–40, 181–201); הנ״ל, קורות היהודים בירושלים במאה האחרונה (ירושלים, י״ג [תרע״ט], 209–246); בן ציון דינור (דינבורג), מארכיונו של החכם באשי ר׳ חיים אברהם גאגין (ציון, א [תרפ״ו], 84–121); פ. גרא־ייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, תרפ״ז–פ״ח; הנ״ל, מגנזי ירושלים, תר״ץ–צ״א; אריה ליב פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, הו״ל אליעזר ריבלין, ג׳ כרכים, תרפ״ח–ץ; מ. ד. גאון, יהודי המזרח בא״י, ב׳ כרכים, תרפ״ח–תרצ״ח; א. יערי, אגרות א״י, תש״ג; הנ״ל, שלוחי א״י, תשי״א; י. בן־צבי, ארץ־ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, תשט״ו; N. Sokolow, *History of Zionism*, 1918; J. de Haas, *History of Palestine: The Last Two Thousand Years*, 1934; S. W. Baron, *Abraham Benisch's Project for Jewish Colonization in Palestine (1842)*, in *Jewish Studies in Memory of George A. Kohut*, 1935, pp. 72–85; id., *Great Britain and Damascus Jewry in 1860–1861*, in *Jewish Social Studies*, II (1940), 179–208; A. Revusky, *Jews in Palestine*, 1936.

ש. ו. ב.

מראשית ההתיישבות החדשה עד הכרזת־באלפור.— השינוי המכריע, שבא בהתפתחותה של א״י מתחילת שנות ה80 ואילך, נגרם ע״י העליה היהודית המחודשת, שנתארגנה במידות גוברות והולכות. עליה חדשה זו, שנבעה מכמה גורמים, וקודם כל הפרעות ביהודים שפרצו ברוסיה (1881) ומן התנועה הלאומית היהודית שצמחה בה, הביאה לארץ יסודות חדשים, ששאפו לחידוש פניה מבחינה חמרית, רוחנית ומדינית. מאז אין להפריד את תולדות־הארץ מתול־דותיה של ההתיישבות היהודית בתוכה.

העליות. בגלי העליה היהודית, שהגיעו לארץ משנות ה80 ואילך, נוהגים להבחין שבע תקופות: העליה הרא־שונה — מ1882 עד 1903; העליה השניה — מ1904 עד 1914; העליה השלישית — מ1919 עד 1923; העליה הרבי־עית — מ1924 עד 1931; העליה החמישית — מ1932 עד 1939; העליה השישית — מתחילת מלחמת־העולם II עד ייסודה של מדינת־ישראל (1948); העליה השביעית — מייסוד מדינת־ישראל ואילך. אָפיה של כל אחת מתקופות־עליה אלו והשגיה נקבעו במידה מרובה ע״י סוג העולים, שבאו בכל עליה, וע״י כשרם להיקלט בארץ וליעשות גורם פעיל בקידומה.

העליה הראשונה ומפעלה. העליה הראשונה, שהתחילה ב1882 (תרמ״ב) ושלאחר הפסקה של שנים אחדות חזרה וגברה לזמן קצר בשנת תרנ״א (1890—1891), הניחה את היסודות לחקלאות חדישה בארץ־ישראל, ולבניינה של

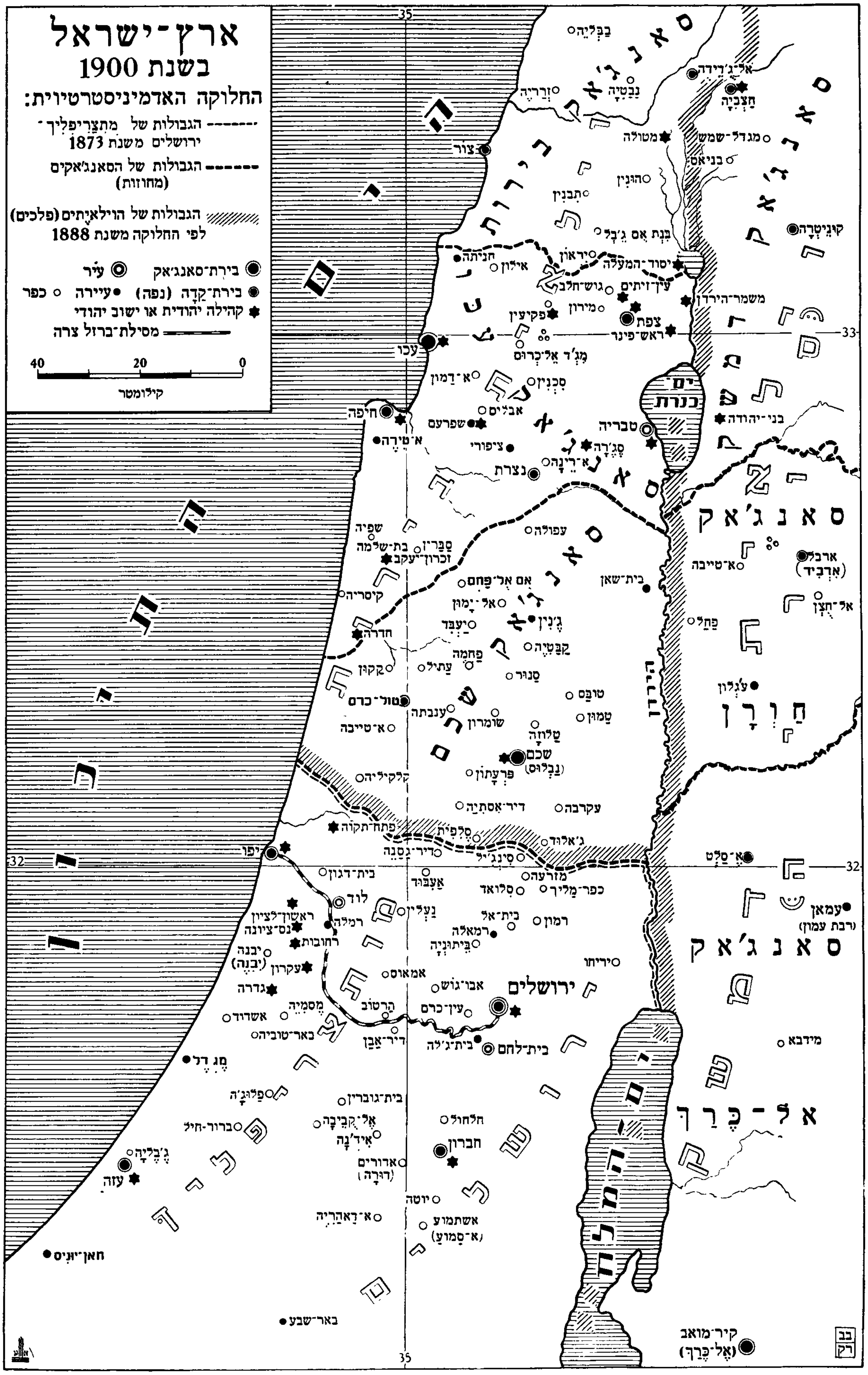
א״י היהודית בכללו. על עליה זו הטביעה את חותמה תנועת ביל״ו (ע״ע), ששאפה לתקומתו של העם היהודי בא״י וראתה את האמצעי העיקרי לכך בעבודת־האדמה במולדת הקדומה. בני־ביל״ו רצו לייסד מושבות־למופת. אך גם לבותיהם של שאר העולים מאותו זמן — ביניהם אנשים בעלי הון זעיר, שהתחברו לאגודות־התיישבות — היו נתונים לרעיון, שבו דגלה תנועת ביל״ו. הם ראו את עצמם כחלוצי־העם והיו בטוחים, שאם יצליחו במאמציהם, ישמשו מופת לעם כולו, שילך עד מהרה בעקבותיהם. בדרך זו — כך האמינו — תקום א״י לתחיה ותשמש שוב מולדת לעם המפוזר, שבניו ישבו בה בשלווה איש תחת גפנו ותחת תאנתו.

המציאות הנחילה להם אכזבה מרה. כמעט שלא היו אז בארץ ישובים חקלאיים יהודיים, שהיו עלולים לשמש להם משען. העולים לא היו מנוסים בעבודה חקלאית, ורובם לא נתנסה קודם לכן בעבודה גופנית ממש. האקלים, שלא היו רגילים בו, מיעוט־המים ברוב חלקי־הארץ וריבוי־הביצות באיזורי־התיישבות אחדים גרמו לעיתים קרובות למחלות קשות, שהרבה מן המתיישבים נפגעו בהן. החקלאות בא״י היתה אז בשפל־המדרגה, ושיטות־עבודה חדישות עדיין לא נודעו בה. נוסף על כך הניחו השלטונות התורכיים מכשולים בפני המתיישבים על כל צעד ושעל. מיד לאחר שהגיעו לארץ חבורות־העולים הראשונות מרוסיה, אסרה הממשלה התורכית — מחשש של התערבות מצד מדינות־אירופה בענייני־תורכיה בהתאם לזכויותיהן ע״פ הקאפיטולאציות — את עליית היהודים והתיישבותם בארץ. ישיבת־קבע, קניית־קרקעות, בניין־בתים וכד׳ נתאפשרו לעולים רק אחר מתן־שוחד או מתוך הערמה על החוק. כמו־כן הוכרחו המתיישבים לעיתים קרובות להגן על עצמם מפני התקפות־שוד של הערבים.

בתנאים קשים אלה היו נתונים העולים הראשונים, שבאו בעיקר מרוסיה, פולניה ורומניה וייסדו ב1882 את המושבה ראשון־לציון בשפלת־החוף, את זכרון־יעקב בשומרון ואת ראש־פינה בגליל. ב1883 יסדו את יסוד־המעלה על חוף ים־חולה ואת נס־ציונה בשפלה, וכן חידשו את היישוב בפתח־תקווה. ב1884 הקימו בני־ביל״ו את מושבתם גדרה בדרום־יהודה. למרות מאמצי־הגבורה, שעשו המתיישבים, נשקפה סכנת־כישלון למפעל־ההתיישבות הרך מן הטעמים הנזכרים למעלה.

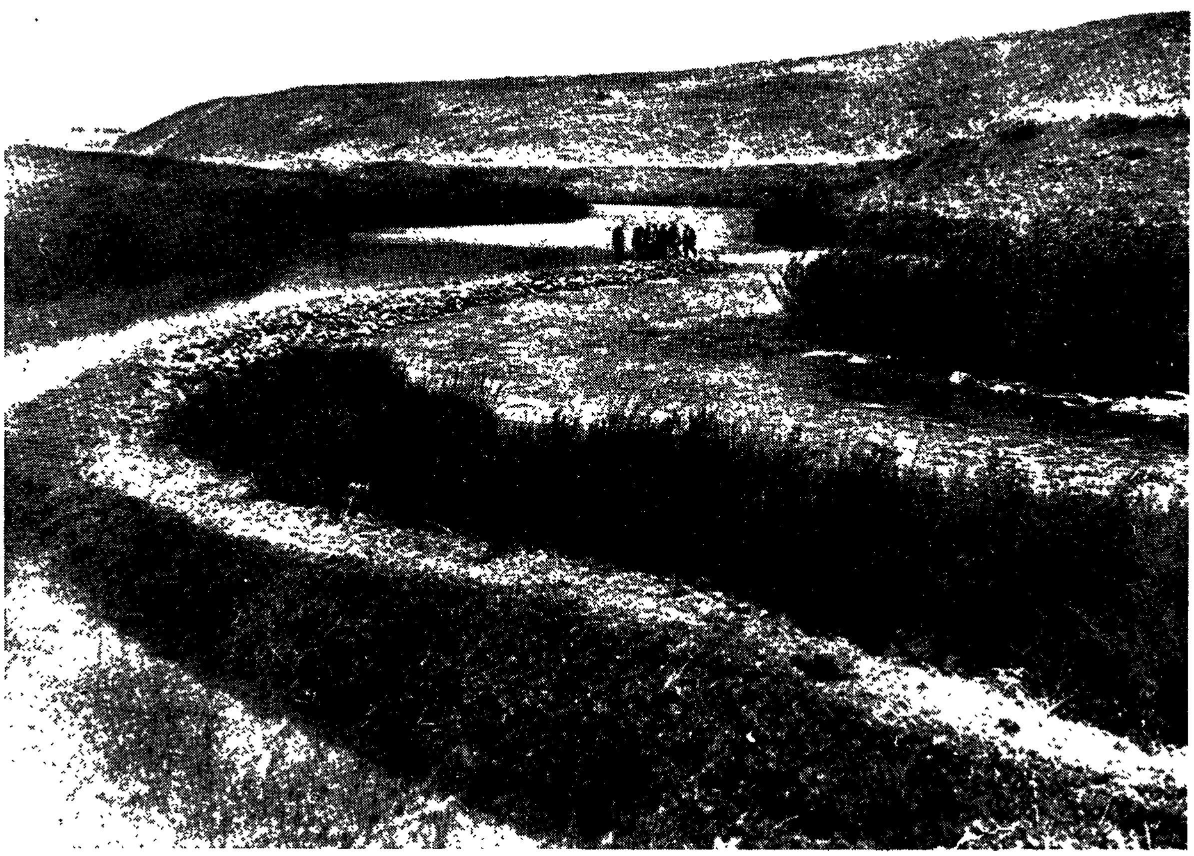
מסכנה זו ניצלה ההתיישבות הודות לעזרתו של הבארון אדמונד דֶה־רוטשילד (ע״ע) מפאריס, שבצדק מכנים אותו „אבי הישוב״. הוא קיבל, מ1883 ואילך, את רוב המושבות תחת חסותו ותמך בהן ביד רחבה: את השקעותיו בא״י אומדים בסך 5.6 מיליון לי״ש, כשליש מזה בתקופת העליה הראשונה. כמו־כן קנה קרקעות להרחבת־ההתיישבות ואף הקים עליהן מושבות חדשות, כגון עקרון (מזכרת־בתיה) ב1883, ועוד. עם זה שלח לארץ מומחים, כדי שידריכו את המתיישבים בענפי־החקלאות השונים, ביחוד במטעי־גפנים, וכן פקידים־מורשים, שינהלו את ענייני־המושבות ויפקחו על הנעשה בהן. פעולה זו, עם כל התועלת שהיתה כרוכה בה להתיישבות היהודית באותו זמן, גרמה לשינוי יסודי בשיטת ההתיישבות ולמיעוט דמותה של התנועה הלאומית, תנועת חיבת־ציון. החלוצים, שבאו לארץ כשהם חדורים אידיאלים לאומיים וסוציאליים נעלים, נמסרו במושבות הנתמכות ע״י רוטשילד, בידי פקידות רקובה ברובה, שלא הבינה לרוחם ואף התערבה בכל פרטי־חייהם. הם קיבלו תמיכה במשך שנים הרבה, לא לפי ערך עבודתם אלא לפי מספר הנפשות שהיו בביתם, ולעיתים קרובות גם לפי מידת התרפסותם בפני אדוניהם רבי־היכולת. בהנהלת המושבות לא השתתפו, תכניות־המשק נמסרו להם כפקודה מגבוה, על הכספים שהושקעו במשקיהם לא קיבלו שום ידיעות; מחובתם היה רק לעשות עבודות מסויימות ולקבל את הכסף שהוקצב להם. בדרך כלל ראתה הפקידות — שבראשה עמד כמנהל כללי יהודי מאלזאס, אשר שייד — את המתיישבים כבני־אדם נחותי־דרגה, והיחסים בינה ובין האיכרים נתחדדו עד כדי כך, שהאיכרים בראשון־לציון (בהנהגתם של יוסף פיינברג, ישראל בלקינד ומיכאל הלפרין), בראש־פינה, בזכרון־יעקב ובעקרון התמרדו נגדה מתוך החלטה לסלקה מן המושבות. אך מרידות אלו דוכאו ונסתיימו בהחמרת תנאי־השיעבוד, ביחוד אחר ביקורו של הבארון רוטשילד בארץ באביב 1887. — פחות חזק היה הלחץ של האפיטרופסות במושבות המועטות, שנתמכו ע״י חובבי־ציון ברוסיה, כגון בגדרה, מושבתם של בני ביל״ו. אבל כנגד זה היו כספי־התמיכה שקיבלו מועטים־ביחס, והביקורת הקטנונית בענייני המשק ובשאלות החברה והדת היתה מדכאת למדי. בתנאים אלה נשברה, צעד אחר צעד, התנגדותם המוסרית של המתיישבים הגיבורים. התנועה הלאומית בארץ שקעה, ובמקומה באה התיישבות זעירה, בעלת אופי פילאנטרופי־פאטריארכאלי מובהק. אנשיה איבדו יותר ויותר את עצמאותם ויזמתם, ומעט־מעט התחילו מפקפקים באידיאלים שלהם, וכמה מהם אף זנחו אותם מתוך יאוש.

אך העליה חזרה וגברה לזמן קצר בשנת תרנ״א (1890—1891). אחדות ממושבות־המטעים כבר נתנו אז יבול־ענבים טוב, ויבול זה נקנה במחירים טובים ע״י היקבים הגדולים, שהקים הבארון רוטשילד בראשון־לציון ובזכרון־יעקב. לעידוד־העליה גרם גם המצב בגולה: גברה המדיניות האנטי־יהודית ברוסיה, שהגיעה לשיאה בגירוש היהודים ממוסקווה, ועם זה התירה הממשלה הרוסית לייסד ארגון כולל של אגודות חובבי־ציון, שפעלו עד אז ברוסיה באורח בלתי־חוקי מתוך מכשולים והגבלות. המרכז, שמקומו היה באודסה (והיה ידוע בשם „הוועד האודיסאי״), הקים ועד־פועל ביפו בהנהלתו של זאב טיומקין. אז נוסדו ברוסיה כמה וכמה אגודות־התיישבות לשם ייסודן של מושבות־מטעים בא״י. צצו תכניות־פעולה נרחבות, ועמן צמחה הספסרות בקרקעות. כמו־כן עמדו להסתיים באותו זמן קניות של שטחי־קרקע גדולים, בכללם שטחים נרחבים בעמק־יזרעאל ומפרץ־חיפה. כרוכש־קרקעות הופיע אז בפעם הראשונה יהושע חנקין (ע״ע), שהודות לפעולתו נרכשו הקרקעות של רחובות וחדרה. אך הממשלה התורכית, שההתיישבות היהודית בארץ לא היתה לה לרצון, אסרה מכירת קרקעות ליהודים והחמירה באיסור של עליית־יהודים לארץ. אחר הפריחה הקצרה בא משבר חמור, קניות־הקרקעות בטלו ברובן וסכומי־כסף גדולים נתבזבזו ללא תועלת. אעפ״כ הוקמו אז כמה מושבות חדשות: רחובות, דרומית לראשון־לציון, שנוסדה והתנהלה, בהשפעתו של אחד־העם, על־יסוד שיקולים כלכליים מבוססים וללא כל עזרה ציבורית; חדרה, בשפלת־החוף בין יפו וחיפה, שנוסדה בשטח־ביצות ושמתיישביה נאחזו בה מתוך קרבנות עצומים, ומשמר־הירדן בגליל העליון. עליהן נוספו בשנים שלאחר מכן המושבה הקטנה מוצא, צפונית לירושלים (1894), ושתי

ארץ־ישראל
בשנת 1900
החלוקה האדמיניסטרטיווית:
הגבולות של מתצריפליך־ירושלים משנת 1873
הגבולות של הסאנג'אקים (מחוזות)
הגבולות של הוילאיתים (פלכים) לפי החלוקה משנת 1888
בירת־סאנג'אק
עיר
בירת־קדה (נפה)
עיירה
כפר
קהילה יהודית או ישוב יהודי
מסילת־ברזל צרה
40
20
0
קילומטר
35
33
32
ים כנרת
סאנג'אק
ירושלים
שכם
(נבלוס)
עכו
חיפה
צפת
טבריה
נצרת
יפו
לוד
רמלה
בית־לחם
חברון
עזה
באר־שבע
ג'נין
טול־כרם
קיסריה
ראשון־לציון
רחובות
פתח־תקוה
זכרון־יעקב
ראש־פינה
מטולה
עמאן
(רבת עמון)
מידבא
קיר־מואב
(אל־כרך)
א־סלט
ארבד
(ארביד)
עג'לון
חורן
אל־כרך
קוניטרה
צור
ירדן
חאן־יונס

הבתים הראשונים בחדרה, 1896

סכר־אבנים בערוץ־הירדן שהוקם בידי מתיישבי מנחמיה, 1904

הבארון אדמונד דה רוטשילד בחברת איכרים מפתח-תקוה בזמן ביקורו בא"י ב1914

מושבות בקצות-הארץ: באר-טוביה בדרום-יהודה, שנוסדה ע"י „חובבי-ציון" ברוסיה כמושבת-פועלים (1896); והמושבה מתולה, שהוקמה ע"י הפקידות של הבארון רוטשילד על גבולו הצפוני-מזרחי של הגליל העליון (ב1896).

המושבות הללו שימשו אבני-פינה להתיישבות היהודית בכל איזורי-הארץ והוכיחו בבירור את כשרם של היהודים להיות חקלאים ומיישבים בארצם. אך עם זה נתגלו יותר ויותר המגרעות של ההתיישבות מבחינה אירגונית ומשקית: (1) שיטת התמיכה והניהול הפילאנטרופי, שדילדלה את היזמה האישית של המתיישבים, ו(2) המבנה החדצדדי של המשק, שהיה מושתת בעיקרו על כרמי-גפנים, שלא היה אז שוק מספיק לתנובתם.

בהשפעת הביקורת, שנמתחה על שיטת-ההתיישבות שלו, ומתוך שאיפתו למצוא דרך, שתביא את מפעל-ההתיישבות לידי קיום עצמאי, העביר הבארון רוטשילד מתחילת שנת 1900 את הנהלת-מושבותיו לרשותה של חברת יק"א (JCA, ראשי-תיבות של Jewish Colonization Association) — חברת-ההתיישבות, שנוסדה ב1891 ע"י הבארון מוריץ פון הירש ועסקה בעיקר בהתיישבות של יהודים בארגנטינה. יק"א עשתה מאמץ רציני להבראתה של ההתיישבות היהודית בארץ ע"י טיפוח יזמתם של המתיישבים. היא הקימה ב1899 חוות-לימוד בסג'רה שבגליל התחתון, וב1901—1909 הקימה שורה של מושבות בגליל התחתון, שהיו מבוססות בעיקר על גידולי-פלחה: כפר-תבור, סג'רה (אילניה), מנחמיה, יבנאל, מצפה וכינרת. תכניתו של מנהל ההתיישבות של יק"א בגליל התחתון (עד 1907), חיים מרגלית-קאלווארייסקי, היתה לקנות את כל חבל-עכו ולייסד בו רשת של מושבות, שתתקיימנה על יסוד משק מעורב. אך תכנית זו לא בוצעה. בפועל היה המבנה הכלכלי של מושבות-הפלחה החדשות לא פחות חדגוני מזה של מושבות-המטעים הישנות; וכאלו כן אלו הצריכו שימוש קבוע בפועלים שכירים.

עם הצורך התמידי בפועלים שכירים נתעוררה בעיה, שההתיישבות היהודית בארץ נאבקה עמה מאז עד ייסודה של מדינת-ישראל. פועלים יהודיים אפשר היה למצוא מתחילה אך במספר זעום בלבד, ורק מועטים מהם היו מנוסים בעבודה חקלאית. וכך באו המתיישבים בארץ (כמו בכל ארצות-הקולוניזאציה) לידי שימוש בעבודת-ילידים. פועלים ערביים מצויים היו לרוב, מנוסים היו בעבודה חקלאית פרימיטיווית, ונוסף על כך היו — משום רמת-חייהם הנמוכה — זולים הרבה מן הפועלים העבריים. מטעמים אלה הועסקו פועלים ערביים במושבות היהודיות במספר גדל והולך. התוצאה היתה, שרוב האיכרים לא עסק אלא בהשגחה על הפועלים ובמכירת-התוצרת. בני-האיכרים, שלא ראו לפניהם מטרה ראויה למאמץ, עזבו את המושבות ונדדו לערים, וכמה מהם עזבו את הארץ לצמיתות.

אילו נמשכה ההתפתחות בכיוון זה, היה מפעל-ההתיישבות היהודי בא"י מתערער במוקדם או במאוחר. ישוב חקלאי, שבו לא היו היהודים ממלאים שום תפקיד זולת זה של משגיחים בלבד, בעוד שעבודת-האדמה ושאר העבודות הקשות היו נעשות בו ע"י הערבים, לא יכול היה להיות בן-קיָם. אך באותו זמן הופיעו שני גורמים חדשים, שהשתדלו לתקן מצב זה ולהניח יסודות נאמנים יותר למפעל ההתיישבות היהודית בארץ.

העליה השניה ומטרותיה. הגורם המכריע האחד היה זרם-עליה חדש, שהתחיל ב1904 ושנתפרסם בשם „העליה השניה". רוב אנשיה של עליה זו, שהיו יוצאי אירופה המזרחית, היו צעירים מבני המעמד הבינוני או מן המעמד של דלי-האמצעים. עדים היו לפרעות, שפרצו ברוסיה מ1903 (קישינב) עד 1905, והרבה מהם אף השתתפו בהגנה העצמית היהודית, שנתארגנה באותן השנים. על השקפותיהם השפיעו התנועות הסוציאליסטיות, שהיו רווחות ברוסיה באותו זמן, והציונות, כפי שנתגבשה אחר פולמוס-אוגאנדה. תכנית-ההתיישבות שלהם נתבררה להם מתוך עבודתם המעשית בארץ. תנאי העבודה השכירה במושבות גרמו לגיבוש מטרתם הראשונה: כיבוש-העבודה, כלומר החלפת הפועלים הערביים בעבריים בכל תחומי המפעל היהודי, כולל עבודות הבניין והשמירה בעיר ובכפר. מכאן באו לידי תביעה, שהישובים החקלאיים החדשים של היהודים יוקמו על-יסוד עבודה עצמית של המתיישבים ללא צורך בעבודה שכירה. במאמציהם להגשמת השאיפות הללו נתקלו אנשי העליה השניה במכשולים, שספק הוא אם היה בכוחם להתגבר עליהם, אילמלא בא לעזרתם הגורם השני משני הגורמים שנזכרו למעלה: באותו זמן התחילה ההסתדרות הציונית את עבודתה המעשית בא"י.

ההסתדרות הציונית וההתיישבות בארץ. ההסתדרות הציונית, שנוסדה ב1897 ביזמתו של תאודור הרצל (ע"ע), שללה מתחילה כבלתי-תכליתית כל התיישבות, שנעשתה בדרך של הסתננות, נגד רצונם של שלטונות-הארץ. תכנית-הפעולה, שהתווה הרצל להסתדרות, היתה מכוונת לקבל את הסכמתן של המעצמות — וקודם כל, של תורכיה — להתיישבות הציונית, ועם זה להקים את המכשירים הכספיים, שישמשו את ההתיישבות כשתגיע שעתה. מכשיר כזה נועד להיות „באנק אנגלו-פלשתינה", שנפתח ביפו ב1903 (כחברה-בת של „אוצר התיישבות היהודים" שנוסד ע"י הרצל בלונדון ב1899) והתפתח במהירות יחסית לבאנק היהודי החשוב ביותר בארץ (כיום: „הבאנק הלאומי לישראל"). „הקרן הקיימת לישראל" נוסדה כמכשיר לרכישת קרקעות בא"י, שתישארנה לצמיתות רכושו של העם היהודי ותימסרנה בחכירה (עוברת בירושה) למתיישבים (או לבונים בעיר).

בשש השנים הראשונות לקיומה עמדה ההסתדרות הציונית בתוקף על השקפתו העקרונית של הרצל. — הרצל עצמו ביקר בארץ לשם פגישה עם קיסר גרמניה (קבלת־פנים בירושלים ב2 בנובמבר 1898), שהבטיח—עוד קודם הנסיעה ובשעת הראיון שנתן להרצל בקושטה — את תמיכתה של גרמניה במטרותיה של הציונות ואף את חסותה על חברת־זיכיון להתיישבות היהודים, שאת הרשיון לייסודה השתדל הרצל להשיג מן השולטן. לאחר שנכשלו מאמצים אלה, ולאחר שהסיכויים להסכם עם תורכיה נתמעטו והלכו, נתערערה עמדה זו של ההסתדרות הציונית, ועם זה גברה אחר ה„פולמוס של אוגאנדה" הדרישה מצד חוגים רחבים בציונות להתחיל מיד בעבודה מעשית בא"י. ב1905—1907 ביצעה הקרן הקיימת את קניותיה הראשונות (אדמות בן־שמן, חולדה, חיטין). ב1908 נעשה צעד מכריע בדרך לפיתוח עבודת־ההתיישבות: נוסד „המשרד הארץ־ישראלי" ביפו, כבא־כוח ומוסד מְבַצע בא"י של ההסתדרות הציונית העולמית. כמנהל „המשרד הארץ־ישראלי" נתמנה ד"ר ארתור רופין (1876—1943), שהצליח לטפח שיתוף־פעולה ויחסי־אמון בין ההסתדרות הציונית ופועלי העליה השניה. עקרונות העבודה העברית והעבודה העצמית נעשו — מתוך פעולה משותפת זו בין המוסד המיישב והמתיישבים — עקרונות־יסוד של ההתיישבות הציונית.

לשם העבודה בא"י עמדו לרשותה של ההסתדרות הציונית בשנים שקדמו למלחמת־העולם I רק אמצעים מצומצמים ביותר. הכנסותיה של הקרן הקיימת לישראל, הקרן היחידה של ההסתדרות באותו זמן, הגיעו ב1908 רק ל13,700 לי"ש וב1913 ל40,000 לי"ש. כמוסד מרכזי לרכישת קרקעות מתוך שיתופו של הון פרטי נוסדה אז „חברת הכשרת־היישוב", שהיה לה חלק ניכר בעבודת־ההתיישבות של אותה תקופה. אך גם אמצעיה של חברה זו היו מוגבלים. בתנאים אלה לא יכלו ההסתדרות הציונית ומוסדותיה להקים מושבות גדולות. אעפ"כ נודעה לעבודתה באותן השנים חשיבות מרובה מכמה בחינות, כי בישובים הקטנים, שיסדה ב1908—1913 — הקבוצות דגניה וכינרת בעמק־הירדן, בן־שמן וחולדה ביהודה, מרחביה בעמק־יזרעאל וגן־שמואל בשרון —, סללה ההסתדרות הציונית דרכים חדשות להתיישבות היהודית בעתיד.

חשיבות מיוחדת יש לייחס לייסודה של קבוצת־ההתיישבות הראשונה דגניה ב1909. מסירת משק חקלאי לקבוצת־פועלים על אחריותה הקיבוצית בלבד היה בו משום ניסיון נועז, שהיו לו תוצאות מרחיקות לכת. ההתיישבות השיתופית וההתיישבות העובדת בכללה קיבלו ממנו דחיפות מכריעות, באופן שיש לראות בו את נקודת־המוצא להתפתחותה של התנועה הקיבוצית בהתיישבות על זרמיה וגוניה השונים (ע"ע קבוצה).

ניסיון אחר למצוא צורת־התיישבות חדשה נעשה באותם הימים במרחביה, שהוקמה בלבו של עמק־יזרעאל (מ1911 ואילך). כאן השתדלו לארגן קואופראטיו של התיישבות לפי תכניותיו של הכלכלן והסוציולוג הציוני פְרַנְץ אופֶנהַימֶר (ע"ע) — פעולה, שהיתה מכוונת למזג את יתרונותיה של ההתיישבות השיתופית עם היתרונות של ההתיישבות הפרטית. הניסיון לא קיים את התקוות, שתלו בו. אך על־ידי מפעל זה נוסד הישוב החקלאי הראשון בעמק־יזרעאל.

חידוש חשוב שני בישובי ההסתדרות הציונית מאותו זמן היה במה שישובים אלה הוקמו לא על יסוד ענף חקלאי אחד, אלא על יסוד ענפי־חקלאות שונים, מתוך כוונה למנוע את התערערותו של המשק בשעת משבר בענפים מסויימים. עקרון זה של המשק המעורב, שנוסה תחילה הלכה למעשה בבן־שמן בהנהלתו של האגרונום יצחק וילקנסקי, עתיד היה ליעשות גורם מכַוֵן בכל פעולת־ההתיישבות של ההסתדרות הציונית ושל רוב הישובים החקלאיים בארץ.

ההסתדרות הציונית התחילה מסייעת באותו זמן גם להרחבת העבודה העברית במושבות. לשם כך עודדה ב1910 את עלייתם של יהודי־תימן לארץ, שכמה אלפים מהם כבר עלו אליה בימי העליה הראשונה, וכן מ1907 ואילך. בשיתוף עם מוסדות אחרים (ביחוד הוועד האודסאי של חובבי־ציון) סייעה ההסתדרות גם בהקמתם של שיכונים ומושבי־פועלים על־יד המושבות. מושב־פועלים ראשון מסוג זה היתה עין־גנים (על־יד פתח־תקוה), שנוסדה ב1908. כן אירגנה ההסתדרות הציונית ייסוד מושבות ע"י חברות־התיישבות פרטיות (ישובי ה„אחוזות" במגדל, פוריה, שרונה).

את התפתחותו של הישוב ואת השינוי שבא בהרכבו בעקבותיהן של העליות הראשונה והשניה אפשר לסכם בנתונים סטאטיסטיים אלה: הישוב היהודי גדל מ24,000 נפש ב1882, שישבו כולם בערים, ל85,000 נפש (בתוך אוכלוסיה כללית של 700,000 נפש) ב1914. 12,000 נפש מישוב זה ישבו ב44 ישובים חקלאיים, שכולם נוסדו אחר 1881.

במידה מרובה גדל גם הישוב העירוני. מספר היהודים בירושלים עלה עד 1914 ל45,000, בטבריה ל5,000 ובצפת ל7,000. הישוב היהודי בחיפה גדל ל1,500 ב1900 ול3,000 ב1914. הישוב היהודי ביפו, שערה של העליה החדשה ומרכזה, עלה עד 1914 ל10,500, ועל־יד יפו נוסדה ב1909 (מתחילה כאחת משכונותיה) העיר העברית הראשונה תל־אביב.

בתקופה זו באה התפתחות חשובה גם בשדה החינוך והתרבות. הוקמו (מ1881 ואילך) מערכות של בתי־ספר חולונים ע"י חברת כי"ח (שכבר הקימה ב1870 את בית־הספר החקלאי „מקווה־ישראל"), חברת „עזרה" של יהודי גרמניה (מ1904 ואילך), חובבי־ציון ברוסיה (הוועד האודסאי), ולסוף ע"י ההסתדרות הציונית, וכן ע"י מוסדות אירגוניים אחרים. לשון־ההוראה בבתי־ספר אלה היתה מתחילה עפ"ר לשון הארץ של החברה המייסדת; אך בהשפעתם של חובבי־ציון וההסתדרות הציונית נעשתה הלשון העברית שלטת בהם יותר ויותר. היא נכנסה לראשונה לשימוש בחיי יום־יום, לאחר שאליעזר בן־יהודה התחיל ב1882 במאמץ להנהיג את הדיבור העברי בביתו ובחוג־מכריו. בהשפעתה של העליה השניה התחילה הלשון העברית כובשת מקום בראש בחיי יום־יום של הישוב החדש וכן בעיתונות ובספרות שלו (עי' להלן, חינוך). ריב־הלשונות, שפרץ ב1913 בקשר להקמת הטֶכניון העברי בחיפה (עי' להלן, שם), נסתיים בהכרעה לטובת העברית כלשון־ההוראה.

כמו־כן הונחו באותן השנים היסודות הראשונים לאירגון עצמי של הישוב. מתחילה נוצר אירגון־הפועלים. בצד שתי מפלגות־הפועלים („הפועל הצעיר" ו„פועלי ציון") נוסדו, זו אחר זו, כאגודות מקצועיות, מ1911 ואילך, הסתדרות הפועלים החקלאיים ביהודה, הסתדרות פועלי־הגליל והסתדרות פועלי־השומרון. ב1912 הונח היסוד לקופת־חולים של הפועלים. ב1913 התחילו מתארגנים גם איכרי־המושבות והקימו את ההתאחדויות של המושבות ביהודה ובגליל.

קבוצה של חברי „השומר" בגליל ב1907

למאמצי האירגון הללו של המושבות ניתנה דחיפה גם ע"י מצב־הביטחון. מהפכת התורכים הצעירים (1908) הביאה לידי שינוי התנאים בארץ. הנהגתם של משטר קונסטי־טוציוני ומידה מרובה יותר של חירות מדינית, מצד אחד, ושאיפתו של השלטון המרכזי בקושטה לחיזוק האיחוד של ארצות האימפריה התורכית ועמיה ע"י „לאומיות עותמאנית", מצד שני, עוררו פעילות ציבורית מסויימת גם בין הערבים בארץ. כתוצאה מכך התחילה מתארגנת בארץ תנועה ערבית לאומית, ביחוד בקשר לבחירות לפארלאמנט התורכי, ואותותיה הורגשו עד מהרה בתעמולה, שהתנהלה נגד מתן אישורים לקניות־קרקע גדולות ע"י יהודים (למשל, בשעת רכישת הקרקע של מרחביה). הורע מצב־הביטחון בארץ, המרות של פקידי־השלטון, שהתחלפו לעיתים קרובות, נתרופפה, אך סדר חדש בפועל לא הוקם. על כך נתווספה עמדתם של השלטונות כלפי הציונות, שהיתה בכללה שלילית: ראשיו של המשטר החדש, שהוקם כדי למנוע את התפוררותה של תורכיה, ראו בציונות גורם, שעלול לסייע להתפוררות זו. בתנאים אלה נתרבו ההתנפלויות של הערבים על ישובי־היהודים בארץ, ועמן נתרבו הגנבות, מעשי־השוד והרציחות. אי־הביטחון המריץ את הישוב היהודי לנקיטת צעדים בכיוון של הגנה עצמית, וכך נוסדה אגודת „השומר" (1909), ששמה לה למטרה לארגן שמירה יהודית יעילה על המושבות היהודיות (ע"ע הגנה). — התפתחות הארץ והישוב היהודי בה הופסקה ע"י מלחמת־העולם I.

הישוב במלחמת־העולם הראשונה (1914—1918). המלחמה ניתקה את א"י מן הארצות, שמהן הובאו אליה רוב המזונות ושאר מצרכים בעלי חשיבות חיונית. הארץ הוכנסה למעגל־המלחמה — מתחילה בשעת הקרב על תעלת־סואץ ואח"כ עם התקפת הבריטים על הארץ, שנסתיימה בכיבוש חלקה הדרומי על־ידיהם ב1917 וחלקה הצפוני ב1918. סבלה של האוכלוסיה בכללה בתקופת־המלחמה היה גדול ביחוד מן הצד הכלכלי; אך הישוב היהודי סבל ביותר גם מחמת ביטולן של הקאפיטולאציות ע"י תורכיה מיד אחר התפרצותה של המלחמה — מה ששלל ממנו את הגנתן של רוב מעצמות־אירופה — ומתוך כך נפגע קשות ע"י רדיפותיהם של השל־טונות בראשותו של ג'מאל פחה, מפקד הגיס הרביעי ושר־הצי. זה האחרון בא לארץ בהחלטה לעקור בה מן השורש את הציונות כתנועה מתנגדת לרוחה הלאומית של תורכיה ולמגמותיה המדיניות.

רדיפות היהודים גברו במידה שהורע מצבה של תורכיה במלחמה. סבלו של הישוב היהודי הגיע לשיאו עם גירושם של היהודים מיפו באפריל 1917 ועם הרדיפות השיטתיות, שנערכו נגד ישוביו, לאחר שנתגלתה רשת הריגול לטובת האנגלים, שנתארגנה בארץ (בראשותו של אהרן אהרנסון) ע"י אירגון בשם „ניל"י" (ע"ע). פעולתו של אירגון זה, שהתנהלה בניגוד לדעת המוסדות והמנהיגים המוכרים של הישוב, אך שנבעה מרצון עז לשנות את המשטר, שהיה קיים בארץ, ומהערכה נכונה של המצב המדיני, נתנה לג'מאל פחה ולעוזריו הזדמנות לפעול נגד הישוב כולו. שבועות הרבה נמשכו הרדיפות, שנרדפו תושבי זכרון־יעקב, ראשון־לציון, פתח־תקווה, וכן בני המושבות של הגליל התחתון וכמה מתושביה של חיפה. נאסרו ראשי המושבות, חברי הוועדים השונים, ראשי התאחדות המושבות ביהודה, מנהי־גים וחברים של אירגון „השומר", שנראה לשלטונות (על־פי עדויות מסויימות) קשור בפעולות מאורגנות, שהיו מכוונות נגד השלטון התורכי. החקירות התנהלו במקומות הרבה

לורד אלנבי נכנס לירושלים לאחר כיבוש העיר ע"י הבריטים, 11 בדצמבר 1917

באכזריות ובשיטות של יה"ב. מאות צעירים נשלחו לחקירה לנצרת ומשם הובלו לדמשק. כאן נתארגן אז (בהנהלתו של מאיר דיזנגוף) ועד־העזרה המרכזי למען המגורשים והאסי־רים, שנתמך ע"י טובי־הישוב ועמד בקשר מתמיד עם המוסדות הרשמיים של הישוב והתנועה הציונית.

בימי מלחמת־העולם I נתבלטה בבירור חשיבותה של העובדה, שההסתדרות הציונית קיבלה עליה קודם המלחמה את האחריות למפעל־ההתיישבות בארץ ועוררה בלב המתיישבים, ובלבותיהם של הרבה מיהודי־התפוצות, את הרצון לקיים ולהמשיך את המפעל אף בתנאים הקשים ביותר. כך עלה בידה לקיים במשך כל שנות־המלחמה קשר בין יהודי־הארץ ויהדות־העולם ולשלוח בדרכים שונות כספי־סיוע לישוב מגרמניה, מהולאנד, מסקאנדינאוויה וביחוד מאה"ב, שיהודיה התחילו אז משתתפים לראשונה בממדים גדולים במפעל־ההתיישבות היהודי בארץ.

למרות עזרה זו שבאה מן החוץ ולמרות המפעל של עזרה עצמית, שאורגן על־ידי הישוב עצמו, גוועו אז בארץ אלפי יהודים ברעב ובמחלות; כעשרת אלפים יהודים, שהיו נתינים של מדינות־חוץ, הוכרחו לעזוב את הארץ. מספרם של היהודים בארץ ירד ע"י כך מ85,000 ב1914 ל56,000 בערך ב1918. אעפ"כ לא זו בלבד שמפעל ההתיישבות החקלאית נשאר בהקפו הקודם, אלא אף נוסדו — בזמן הרדיפות הקשות ביותר, שנערכו על הישוב — ארבעה ישובים חקלאיים חדשים בגליל העליון, ובתוכם תל־חי וכפר־גלעדי.

ב31 באוקטובר 1917 פתחו צבאות־בריטניה, לאחר הכנות ממושכות, בהתקפה פתאומית על באר־שבע וכבשוה. ב7 בנובמבר לכדו את עזה וב16 בו כבשו את יפו. ב11 בדצמבר (בחנוכה) נכנס הגנראל אלנבי בראש צבאותיו לירושלים. כמה שבועות קודם לכן, ב2 בנובמבר 1917, הונח ע"י הכרזת־באלפור גם היסוד המדיני להתפתחות חדשה של הארץ והישוב היהודי בתוכה.

א. רופין, שלושים שנות בנין א"י (1907–1935), תרצ"ז; א. ביין, תולדות ההתישבות הציונית מתקופת הרצל ועד ימינו, תשי"ד (כולל ביבליוגראפיה מפורטת); י. בן־צבי, ארץ־ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, תשט"ו; זכ־רונות ארץ־ישראל, קיבצם וביארם אברהם יערי, תש"ז; ספר תולדות ההגנה, כרך א', ספר א', תשט"ו; Y. Ben Zvi and D. Ben Gurion, *Eretz Israel*, 1917; A. Böhm, *Die zionistische Bewegung*, I, 1935.

א. ב.

בעיית א"י במדיניות הבינלאומית (1798—1923). עם סיום מסעי־הצלב נתמעטה החשיבות, שיוחסה ע"י המעצמות לא"י, ועם הכיבוש התורכי־העותמאני של הארץ נצטמצמה חשיבות זו עוד יותר. בתקופה זו נחשבה א"י, מבחינת משקלה ביחסים הבינלאומיים, לקרן־זווית, למחוז נידח, שמשמש סלע־מחלוקת לפחות פרועים או שדה־ביזה לבדוים. אמנם נכון הדבר, שבמשך זמן מסויים עוררה הארץ עניין בחוגי־מסחר אירופיים מסויימים (מסוג „חברת הלוואנט"), אך פעולתם של חוגים אלה היתה פרושה על־פני המלכות העותמאנית כולה ולא היתה מכוונת לא"י דוקה. עד היום לא נתגלתה הוכחה משכנעת, שלאינטרסים מס־חריים אלה נודע משקל חשוב בתחרות־המעצמות באותה תקופה.

נקודת־מפנה במצב זה נוצרה עם נחיתתו הפתאומית של נאפוליון במזרח. נחיתה זו הביאה לידי כיבושה של מצרים על ידיו ב1798, ואחריו — למסעו לארכה של א"י, שנבלם ע"י כשלונו של המצור, ששם על עכו (ר' למעלה, עמ' 497). לנימוקים שהגיעו, לפי המקובל, את נאפוליון למסע זה נודעת

חשיבות מרובה ביותר, מאחר שהם אָפיינים לנימוקים, שהניעו את המעצמות השונות, מאותו זמן ואילך, להיאבק על השפעתן באיזור. העיקרי שבהם היה: חשיבותה של הארץ מבחינת מעמדה הגאוגראפי.

א"י נמצאת בנקודת־הצטלבות של שלושת הנתיבים המסחריים והאסטראטגיים הגדולים של העולם המודרני, הנתיבים המחברים את שתי מערכות־האוקיינוסים — של האטלאנטי (כולל הים־התיכון) ושל האוקיינוסים ההודי והשקט —, את הים התיכון עם המפרץ הפרסי ואת היבשת האירופית־אסייתית עם חצי־האי האפריקני (עי' למעלה, מעמדה הגאוֹפוליטי של א"י). כל עוד נתקיימה עליונותה של האימפריה העוֹתמאנית, ועם זה — שליטת־המוֹנוֹפּולין שלה על שלושת הנתיבים הללו, הוצאה א"י למעשה מתחום־ההתחרות של המעצמות. אך משהתחילה התפוררותו של השלטון העוֹתמאני באסיה בסוף המאה ה18, השתדלה כל מעצמה למנוֹע מיריביה שלטון־מוֹנוֹפּולין על נקודת־הפגישה של שלושת הנתיבים הנזכרים.

שיקול זה תפס מקום חשוב גם בחישוביו של נאפּוליון וגם בחישוביהם של אלה, שהיו אחראים להתפתחויות העיקריות, שאירעו באיזור אחר זמנו — ביחוד אותן שאירעו בזמנו של מוחמד עלי. בעיני נאפּוליון היתה לא"י חשיבות שווֹת־ערך לצרכי הגנה והתקפה כאחד. הוא ראה בה עמדת־מגן, שתוכל לשמש לו להגנה על מצרים מפני נסיונות בריטיים־תורכיים לכבשה מחדש; ועם זה ראה בה קרש־קפיצה לאנאטוליה ולקושטה, לעיראק, למפרץ הפרסי ולהודו. מן המסמכים, שנתגלו עד עכשיו, אין להסיק בבירור אם נתכוון נאפּוליון, אחר קרב־ניצחון בא"י, להתקדם ממנה צפונה, או מזרחה.

גורם נוסף, שמאותו זמן ואילך הובא בחשבון בשיקוליה של כל מעצמה, שנתכוונה להשתלט באיזור זה לאחר שתתפּורר הממלכה התורכית, היתה מציאותם של מיעוטים לאוּמיים ודתיים בארץ, שהיו מוכנים — כפי שאפשר להניח — לקבל את חסותה של מעצמה אירופית. בעיצומו של מסע־המלחמה של נאפּוליון בא"י נידונו בפאריס תכניות בדבר הקמת מדינה יהודית בין עכּו, ים־המלח, ים־סוף ומצרים התחתית, אע"פ שלא ידוע בבירור באיזו מידה נתן נאפּוליון את תמיכתו לתכניות הללו. לעומת זה ידועות כוונותיו לעורר תסיסה בין הדרוזים והמארוֹניטים, יושבי האיזורים הצפוניים של א"י, ולהפיק לצרכיו את מלוא התועלת מן המקומות הקדושים לנצרות ולאיסלאם.

מטעמים אלה, וכן מטעמים אחרים, נעשתה שאלת עתידה של א"י בעיה בעלת חשיבות כל־אירופית בתקופת מלחמותיו של מוחמד עלי, הפחה האדיר של מצרים ובעל־בריתה ההדוק של צרפת, שניסה לבסס את ממלכתו על החידושים והרעיונות, שהובאו ע"י הכיבוש הנאפּוליוני. הוא שלח את מצביאו הראשי, את בנו־החורג אִבּראהים, לכבוש את סוריה וא"י, הן כדי להרחיק את האפשרות של התקפה תורכית ישירה על מצרים — מאחר שהשולטן מחמוד, אדונו־להלכה, ביקש לנשלו משלטונו — והן כצעד ראשון לכינונה של מלכוּת ערבית, שנועדה לכלול את סוריה, עיראק והמקומות הקדושים בחג'אז. ב1831/33 כבש אִבּראהים את כל א"י וסוריה, ובמשך שבע השנים שלאחר מכן נמצא תחום זה במרכז ההתעניינות של המדיניות האירופית — ביחוד מחמת נסיוֹנוֹתיה של תורכיה לשוב ולכבוש את האיזור.

הצדדים המקיפים־יותר של הבעיה נתגלו בעיקר בעובדה, שבריטניה של פאלמֶרסטון, ובמידת־מה גם אוסטריה, ראו הכרח לעצמן לבוא באותה שעה לעזרתה של תורכיה המתפוררת. אילמלא נקטו מעצמות אלו עמדה זו בעוד מועד, היתה התוצאה: או חסות רוסית על המלכות העוֹתמאנית (בהוּנקיאר אֶסְקֶלֶסי [Unkiar Skelessi], ב1833, ויתרו התורכים ויתורים מרחיקי־לכת לניקולאי I תמורת הבטחתו לסייע בידם נגד מוחמד עלי) או הגמוניה צרפתית על הים התיכון (הצרפתים כבר כבשו את אלג'יריה; וכיבושם של נמלי א"י וסוריה ע"י מוחמד עלי היה עשוי למסור את החוף המזרחי של הים התיכון לידי בעל־בריתו נאמן זה של צרפת, ביחוד לאחר שקודם לכן נמסר לאִבּראהים האי כרתים, ששימש בסיס לתורכיה ומצרים במלחמתן במורדים היווניים בימי מלחמת־העצמאות היוונית).

החשיבות העצמית של סוריה וא"י כבר שימשה באותם הימים גורם בשיקולי מדיניותן של המעצמות. במאה ה19 באה ההשתלטות המודרגת של המכשירים החדשים, פרי ההתפתחות המדעית, בשדה־התחבורה (ביחוד של ספינת־הקיטור והרכבת); עובדה זו כשלעצמה הבליטה ביתר שאת את ערכן של ארצות כגון א"י, שנודעה להן חשיבות של צמתי־דרכים, בתקופה של תעלות בינאוקיאניות ומס"ב חוצות־יבשות. מן הבחינות של שתי שיטות־התחבורה — הימית והיבשתית — כאחת, עלתה חשיבותה של א"י עוד בתקופת־פאלמרסטון. כיבושה של א"י היה עשוי להבטיח את השליטה על נתיב־הסואֶץ (ביחוד לאור העובדה, שקווי־הגבול בחצי־האי סיני, שהפרידו באותו זמן בין תורכיה ובין מצרים, לא הותוו בדייקנות). נתיב זה, אף קודם חפירתה של תעלת־סואֶץ היה בעל חשיבות מרובה מאחר שספינות־הקיטור מן הסוגים הקדומים העדיפו את השַיִט לאורך חופי הים התיכון על פני הפלגה בנתיב המסוּער שמסביב לכף התקווה הטובה. משום כך היו המטענים מועברים ביבשה דרך רצועת־היבשה הצרה של סואֶץ, שממנה שוב הובלו בדרך ימית בים־סוף ובאוקיינוס ההודי. כן נחשבו החופים של א"י וסוריה מתאימים לשמש נקודות־סיום לדרך יבשתית — אפשר, למסילת־ברזל, שתהא נמשכת עד עיראק והמפרץ הפרסי; היתה זו תכנית־הזיוֹת, שהטילה את צילה במידה הולכת וגדלה על המדיניות האימפריאלית של אנגליה ועל זו של צרפת.

שיקולים אלה חייבו, מנקודת־מבטה של פאריס, שמוחמד עלי ירחיב את תחום־שלטונו בסוריה כל כמה שאפשר צפונה; ואילו מנקודת־מבטה של לונדון חייבו שיקולים אלה, שמוחמד עלי ייהדף חזרה בכיוון אל הנילוס כל כמה שניתן להדפו. מבחינה זו אָפייניִם דבריו של פאלמרסטון, שנכתבו ב1833: „התנאים, שמציעים לָכוֹף על מוחמד עלי, הם טובים במידה שהם שוללים ממנו... את השימוש בנתיבים של ארם־נהריים" (כלומר, הדרך היבשתית אל המפרץ הפרסי). בדבריו אלה רמז פאלמרסטון במיוחד לתכנית, שהמליצה על הגבלת שלטונו של הפחה המצרי לחוֹפה של א"י ועל הוצאת ארץ־העורף של עבר־הירדן וסוריה מרשות שלטונו — מה שהיה מוֹנע ממנו את השליטה על קווי־התחבורה העיקריים. מוחמד עלי, שנתמך ע"י צרפת, דחה את התנאים הללו. אך שאר המעצמות, שהונהגו ע"י בריטניה והתערבו בסיכסוך התערבות מזויינת, הכריחו את מוחמד עלי ב1840 להצטמצם בשלטון על מצרים בלבד ולוותר על סוריה וא"י.

בעשרות־השנים הבאות נתבלט משקלה של א״י בזירה הבינלאומית על־יסוד חשיבותה לגבי כל אותן המעצמות, שהשתוקקו לזכות ב„חסות״ על מיעוט דתי זה או אחר שבתחומי הממלכה העותמאנית המתפוררת. החסות, שהיתה לרוסיה על הנוצרים האורתודוכסיים בתורכיה ועל המקומות הקדושים לנוצרים־האורתודוכסיים בא״י, היתה בעלת היס־טוריה ארוכה, ואף ניתן לה חיזוק משפטי בחוזה של קוצ׳וק קיינארג׳י (Kutchuk Kainarji) מ1774 (ביחוד בסעיף 7 שבו). שרשיה של החסות, שהיתה לצרפת על הקאתולים (הלאטינים) ועל המקומות הקדושים לקאתולים, היו נעוצים בתקופת מסעי־הצלב. הבריטים (ובמידה מסויימת גם הפרו־סים) ניסו לבטל יתרון זה של יריביהם ע״י יצירת חסות על המיעוט הפרוטסטאנטי החלש (כוונה זו היתה טמונה בייסודה של ההגמונות הירושלמית ב1841). כשלונה של מדיניות זו עורר את פאלמרסטון ואת יורשיו לנסות בהטלת חסות בלתי־רשמית על המיעוט היהודי (עי׳ למעלה, עמ׳ 503). כתוצאה מכך היו שנות ה40 וה50 של המאה ה19 עדות למאבק נמרץ, שנערך בין המעצמות, וביחוד בין נציגיהן הקונסולאריים בירושלים, על גיבוש עמדותיהן כבעלות־חסות. היה ברור, שזולת הבאלקאנים, שימשה ירושלים, וכן שאר חלקיה של א״י — בזכות המקומות הקדושים שבהם —, זירה אידיאלית למעצמות להצגת תביעותיהן הדתיות. המט־רה, שהיתה מונחת ביסודן של חסויות אלו, היתה, כמובן, להבטיח לבעליהן אחיזה מסויימת בתורכיה במקרה ששקי־עתה של הממלכה תביא לידי חלוקתה הסופית. ידוע יפה, שהתביעות הסותרות של המעצמות בקשר למקומות הקדושים שימשו עילה ישירה למלחמת־קרים.

המאורעות, שנתרחשו במצרים בשנות ה60, ה70 וה80, חזרו והעבירו את מרכז־הכובד של הבעיה לתחום־התחבורה. תעלת־סואץ נבנתה, הבריטים התקוממו לעליונותם של הצר־פתים בקאהיר ולמרותם על תעלת־סואץ, עד שהדברים הגיעו לידי כיבוש בריטי צבאי של מצרים, שנישל את הצרפתים ונמשך עשרות שנים. עכשיו נתחלפו התפקידים: הבריטים ניסו להרחיב את השפעתם צפונה, דרך א״י וסוריה הדרומית, ואילו הצרפתים, שחיכו שרשים בלבנון, במרכז סוריה ובצפו־נה, ניסו להגביל את ההשפעה הבריטית למצרים בלבד. בשנים האחרונות של המאה ה19, כשהתפשטות ההון והתי־עשיה הטביעה את חותמה על מהלך ההיסטוריה הכללית, נטתה ההתחרות בין אנגליה וצרפת על א״י וסוריה להתרכז בתחומי הבעיות הפינאנסיות והכלכליות. המעצמות השקיעו בממלכה העותמאנית סכומים כבדים, בצורת מילוות, מבנים, עבודות ציבוריות, וכן בהפקת מחצבים (בזמן מאוחר יותר — ביחוד נפט). אך בתקופה הנדונה נתרכזה ההש־קעה בהנחת מסילות־ברזל (ב1903 היה יותר ממחצית ההון הצרפתי בתורכיה, פרט להלוואות, שניתנו למדינה העות־מאנית, משוקע במס״ב). המאבק האנגלי־צרפתי נתרכז יותר ויותר בזירת הסלילה של מס״ב, ולתחרות כלכלית זו נודעה משמעות מדינית. בתקופת־הגבול בין שתי המאות, היה ברור, שאיזור־השפעה כלכלי של אחת מן המעצמות עשוי ליהפך למושבה של אותה מעצמה, ובריטניה התחילה תומכת בהקמתם של איזורי־השפעה כאלה, למרות מה שהיו עשויים להביא לידי התפוררותה של תורכיה. סיבתה של מגמה זו במדיניות הבריטית היתה נעוצה בשני גורמים, שהפכו את הידידות האנגלית־תורכית העתיקה לאיבה: הכיבוש הבריטי של מצרים — שמעכשיו ואילך תוארה ע״י מנהיגי התורכים הצעירים כ„אלזאס־לותרינגיה״ של המלכות העותמאנית — והשתלטות ההשפעה הגרמנית על ארמון־השולטן בסוף המאה ה19 ותחילת המאה ה20.

התפתחויות אלו עוררו אצל הבריטים — ביתר דיוק, אצל נציגי האימפריה הבריטית בקאהיר, וביחוד אצל הלורד קיצ׳נר — את החשש, שהתורכים עלולים לערוך התקפה על מצרים, וכן — מה שנראה מסוכן עוד יותר — שבהתקפה זו הם עלולים להסתייע במעצמה מודרנית, קרוב לוודאי בגר־מניה או בצרפת (אף אחר ה„אנטאנטה״ של 1903 היו היחסים בין אנגליה וצרפת במזרח התיכון בסימן של התחרות ולא של ידידות). מטעם זה ראה קיצ׳נר כחיונית את הקמתה של מדינת־חַיִץ, כפופה לחסות בריטית, באיזור הסמוך למצרים, בין עַכּוֹ ועקבה.

שיקולים אסטראטגיים אלה מילאו תפקיד חשוב במערכה על מסה״ב בסוריה וא״י, שהיתה נטושה בין בריטניה, צרפת וגרמניה. התכניות הגרמניות לסלילת מסילות־ברזל בתורכיה האסייתית היו מבוססות על נתיב יבשתי, בכיוון צפוני־מערבי—דרומי־מזרחי, שנמשך מקושטה לאלכסנדרטה, ומכאן למפרץ הפרסי. תכנית זו של „מסה״ב קושטה—בגדאד״ איימה על האינטרסים הבריטיים במפרץ הפרסי והת־חרתה: א) בתכנית הבריטית, שנתבססה על נתיב יבשתי מזרחי־מערבי מבגדאד לחיפה („תכנית וילקוקס״, שיוזמה ע״י מונטיפיורי ולינץ׳ [Lynch] ותוכננה ע״י סר ויליאם וילקוקס; ב) בתכנית הצרפתית של סלילת מסילה בין אלכסנדרטה או חומץ (Homs) ובין בגדאד. תכנית אחרת, שבביצועה נטלו הגרמנים חלק פעיל, היתה זו של מסה״ב החג׳אזית — בין דמשק לְמֶכָּה —, שהיה בה משום התחרות ישירה במסה״ב הצפונית־דרומית, בין חַלֶב למֶזֵריב, שנסללה ע״י הצרפתים; ביחוד נודעה חשיבות לענף חיפה—אדרעי של מסה״ב החג׳אזית, שהתחרה בענף בירות—דמשק של המסילה הצרפתית ובא במקום תכנית־וילקוקס הבריטית. נוסף על כך היה במסילה החג׳אזית משום איום אסטראטגי על האינטרסים הבריטיים במצרים, ביחוד לאחר שהתורכים ביקשו הן מן הגרמנים והן מן הצרפתים, שימשיכו את המסילות בכיוון לרפיח, וכן שיסללו מסילה ממעון לעקבה, שהיתה עשויה להתחרות בתעלת־סואץ (שהרי ע״י כך היה נוצר קו ישיר בין חיפה שעל גדות הים־התיכון ובין עקבה שעל חוף ים־סוף).

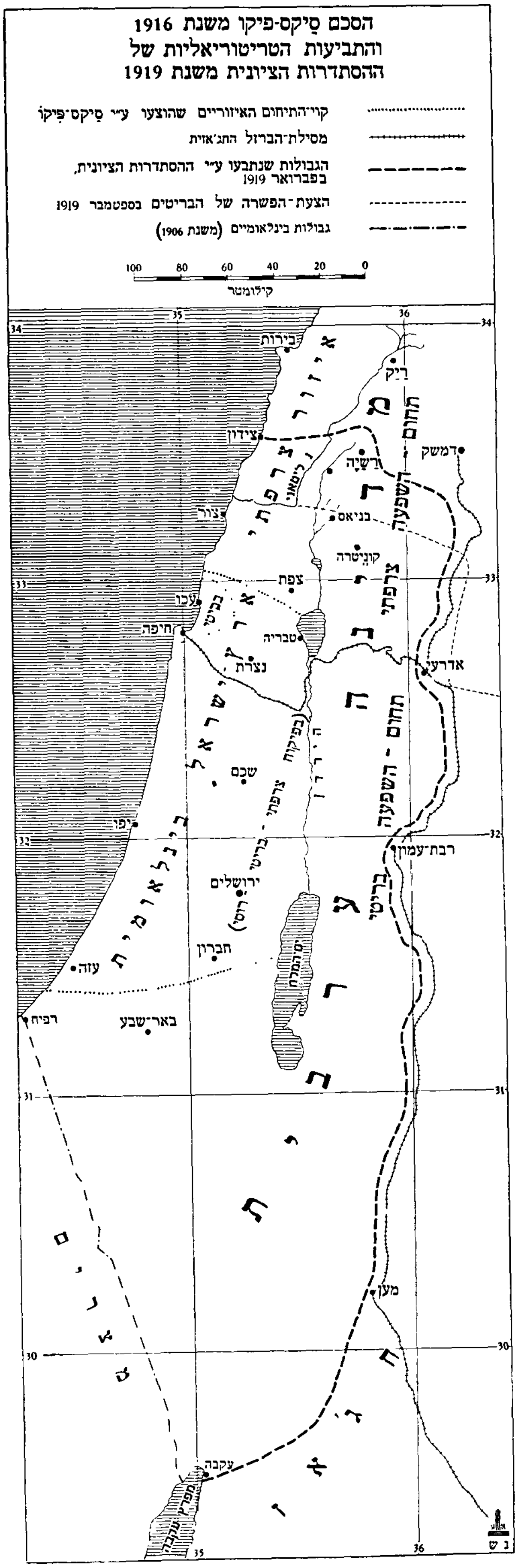
מאבק זה לבש צורה חריפה ועזה כל־כך עד שבסוף 1912 נתקבלה בבית העליון של צרפת החלטה, שבה הוטעמו האינטרסים הצרפתיים בסוריה (וא״י בכלל — בהתאם להגדרות, שהיו רווחות באותו זמן) נוכח ההתחרות מצד אנגליה וגרמניה. שר־החוץ הבריטי, סר אֶדוארד גְרֵי, התחייב בפומבי, שבריטניה תנקוט במדיניות של „סילוק הידיים מסוריה״, אך לאחר־מכן הסביר, שבכך לא נתכוון כלל וכלל להכיר בזכויותיה הבלעדיות של צרפת בתחום זה. יָתֵר על כן: הכרזתו של סֶר אֶדוּאַרד גְרֵי לא חייבה את הנציגים הבריטיים בקאהיר, כמסתבר ממסמך דיפלומאטי מאותה תקופה: „קיומן של כוונות צרפתיות לגבי סוריה ידוע באותה מידה שידועה ההתנגדות לתכניות אלו מצד הבריטים. פאריס, ודאי, נפגעה מן העובדה, שלורד קיצ׳נר, ממושבו בקאהיר, ניסה לנהל תעמולה פרו־בריטית בסוריה״ (יש להזכיר שוב,

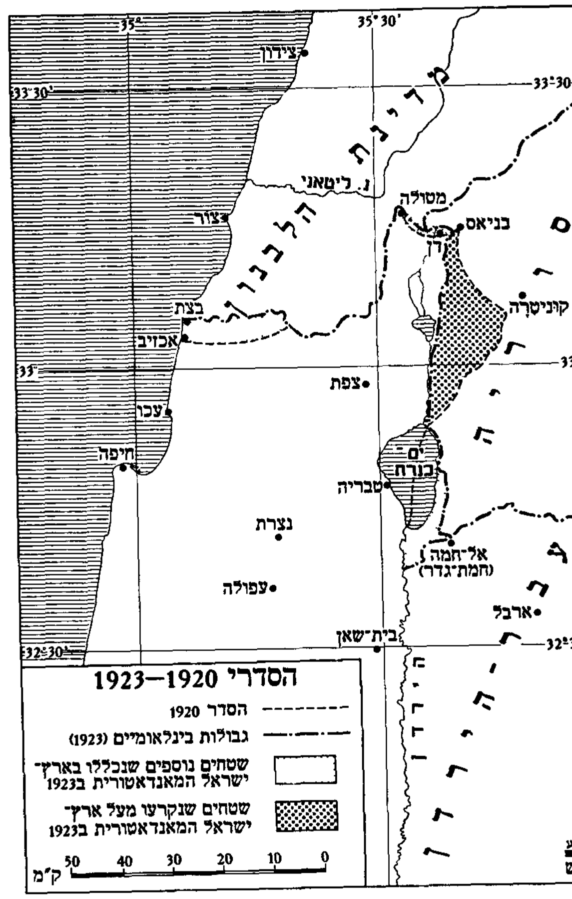
שבשם „סוריה״, שנזכר בכל אחת מן ההודעות הללו, המכוון היה גם לא״י).

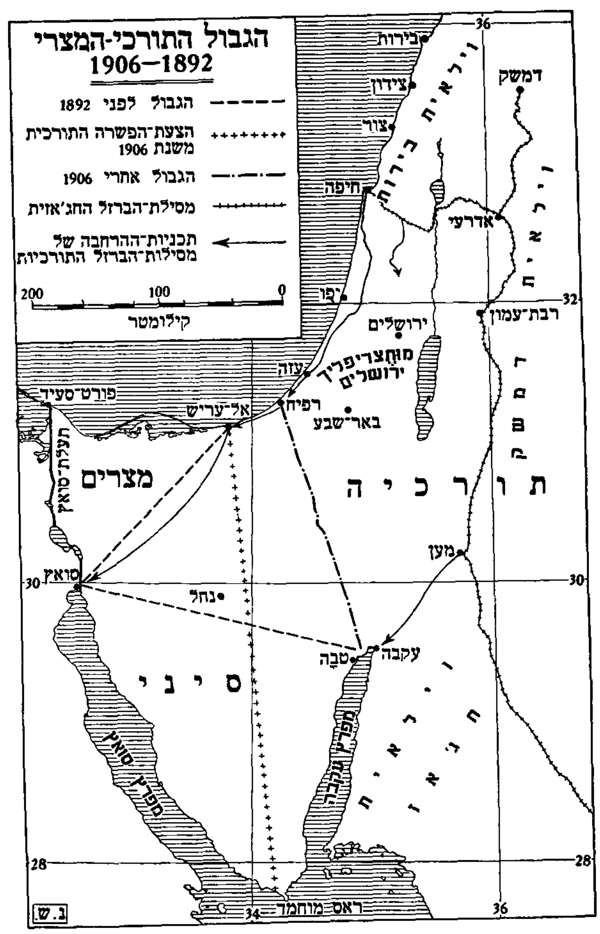
ב1914, ערב המלחמה, יישבו הגרמנים את חילוקי־הדעות בינם ובין צרפת ואנגליה ע״י שני הסכמי מסילות־ברזל (שנחתמו בפברואר וביוני של אותה שנה), שחילקו את תורכיה האסייתית לאיזורי־השפעה כלכליים. ההסכם הצרפתי־גרמני הנחיל לגרמנים עליונות באנאטוליה, סוריה הצפונית וארץ־נהריים (איזורי מסה״ב קושטה—בגדאד), ולצרפת — עליונות בסוריה המרכזית והדרומית, עד גבולותיה של מצרים (כלומר באיזורים של מסילות־הברזל הצרפתיות ומסה״ב החג׳אזית). ההסכם האנגלי־גרמני חילק את ארם־נהריים לאיזור־השפעה גרמני בצפון ולאיזור־השפעה בריטי לאורך חופי המפרץ הפרסי, וכן העניק לבריטים עליונות באיזור שמדרום לבירות וממערב לרבת־עמון (כלומר באיזורי־החוף של א״י והלבנון), וכן במדבר שבין עיראק ועבר־הירדן, באופן שאפשר היה עכשיו לבריטים לבנות מס״ב בקו סואץ—עקבה—כווית—בצרה (פיצוי על תכנית־וילקוקס שנתבטלה). ראויה לציון העובדה, שההסכם הגרמני־צרפתי הנחיל את ארץ־ישראל לצרפת, ואילו ההסכם האנגלי־גרמני הנחיל אותה לאנגליה. במלים אחרות: בערב מלחמת־העולם I יישרו הגרמנים את ההדורים עם מתחריהם לשעבר ויצרו בין בעלות־הברית, אנגליה וצרפת, נקודת־מחלוקת בנוגע לעתידה של א״י.

תקרית־עקבה והגבול הארצישראלי־המצרי. אחת מן הפרשיות, המעידות על החשיבות, שיוחסה ע״י בריטניה, עוד קודם מלחמת־העולם I, לתחומה של א״י כולו, היתה קשורה ב„תקרית־עקבה״ משנת 1906. לפרשה זו נודעת גם חשיבות משום ששימשה סיבה לקביעת הגבולות בין א״י המאנדאטורית ובין מצרים. הסכם־השלום עם מוחמד עלי, משנת 1841, השאיר בידו, נוסף על מצרים, איזור בעל גבולות מטושטשים בסיני וכמה ערי־מבצר על חוף ים־סוף, בדרך למכה. ב1892 — עשר שנים אחר הכיבוש הצבאי הבריטי של מצרים — חזרו התורכים ותבעו את חצי־האי סיני ואת ערי־החוף בחג׳אז. סר אֶוולין בֵּרינג (אח״כ: לורד קרומר), ממושבו בקאהיר, מיחה על כך, ולסוף הושגה פשרה, שלפיה חזרו הערים בחג׳אז לבעלות תורכית, ואילו חצי־האי סיני נשאר תחום מצרי. תוך כדי כך נתגלה, שקווי־הגבול שהותוו בסיני לא היו ברורים. לדברי התורכים נמשך הגבול של מצרים מאל־עריש לסואץ, בעוד שגבולות־סיני נמשכו מסואץ עד עקבה. פירושו של דבר, ששטח בצפון־סיני, בצורת משולש, שנמצא בין אל־עריש, סואֶץ ואילת, נחשב לחלק מן המחוזות התורכיים של א״י; ואמנם ברוב המפות מאותה תקופה צויין איזור זה כתורכי ולא כמצרי. אולם ברינג טען, שמשולש זה, וכן החלק הדרומי של חצי־האי סיני, שייכים למצרים, ותבע, שקו ישר מאל־עריש לאיזור־אילת ישמש קו הגבול החדש של מצרים. התורכים דחו תביעה זו, ולמחלוקת, שנוצרה בקשר לכך, נודע משקל מסויים במשא־ומתן על התיישבות היהודית בצפון־סיני, שהתנהל ב1902–1903 בין הרצל ובין ג׳וזף צ׳מברלין. צ׳מברלין נטה להאמין, שהתיישבות זו היתה עשויה לסייע לבלימתה של התקפה תורכית אפשרית והיתה עלולה להביא לידי הכללתה של א״י באיזור־ההשפעה הבריטי. אך ברינג פסל את התכנית והעדיף להשתמש בבדוים המקומיים ככלי־שרת של המדיניות הבריטית. „מדיניות־בדוים״ זו גרמה, שב1906 תפסו הבריטים שטח תורכי על־יד אילת מתוך הסגת־גבולות גלויה. התורכים טענו, שתפיסת השטח התורכי היתה חלק מן הניסיון הבריטי להרחיב את גבולותיה של מצרים בכיוון לא״י. המתיחות מסביב לתקרית זו גברה עד כדי התהוות של משבר. הבריטים דחו הצעת־פשרה תורכית, שנתכוונה לחלק את חצי־האי סיני באופן ששתי הגָדות של מפרץ־הסואֶץ היו נשארות בידי מצרים ושתי הגָדות של מפרץ־אילת — בידיה של תורכיה. הבעיה נחשבה כבעלת־משקל עד כדי כך, שהיה בה כדי להצדיק שיגור אולטימאטום לקושטה — מה שהכריח את השולטן עבדול חמיד להיכנע, בספטמבר 1906, לתביעות הבריטיות, שהיו עוד יותר נפרזות מאותן של שנת 1892. מצרים קיבלה לא רק את דרומו של חצי־האי סיני ואת המשולש שבין אל־עריש, סואֶץ ועקבה, אלא אף את רצועת־החוף שבין אל־עריש ורפיח. כך הותווה הגבול המצרי־התורכי החדש לאורך קו רפיח—טַבָּה, שנתקיים עד שנת 1948 ושלל מא״י — לפי הקפה הטריטוריאלי ב1892 — הרבה אלפי מילין מרובעים.

הסכם סייקס־פיקו וגבולות־המאנדאט. מלחמת־העולם I לא הפסיקה כל עיקר את הסיכסוכים המזרח־תיכוניים שבין בעלות־הברית. גדולה מזו: היא גרמה להחרפתם. הסכמי מסילות־הברזל עם גרמניה השאירו את עתידה של א״י שנוי במחלוקת בין אנגליה וצרפת, וכבר במשך החדשים הראשונים למלחמה חזרו שתי בעלות־הברית והטעימו את האינטרסים, שהיו להן באיזור, כרמז לתביעות, שנתכוונו להציג אחר הניצחון, כשיוחלט על חלוקתה של תורכיה משום הצטרפותה לגרמניה. מנובמבר 1914 עד מארס 1915 נערכה שורה של דיונים, במסגרת הקאבינט הבריטי, שנסתיימו בהחלטה, שלפיה מחייבים האינטרסים הבריטיים כפתרון־מינימום את הבינאום של א״י, ואם אפשר — חסות בריטית בלעדית. באותו זמן עצמו העלו הצרפתים בפארלאמנט ובעיתונות של צרפת את תביעותיהם לעליונות צרפתית בא״י ובסוריה, ודרשו סיוע רוסי לתביעות אלו תמורת תמיכה צרפתית בתביעות הרוסיות על קושטה. הרוסים תבעו, שכל המקומות הקדושים האורתודוכסיים (לא רק בירושלים אלא אף בגליל) יוצאו מכלל השלטון הצרפתי. אך הצרפתים השיבו, שלכל היותר יוכלו להסכים לבינאום של איזור ירושלים—בית־לחם, בתנאי שכל שאר חלקי א״י יימסרו לצרפת. הרוסים והאנגלים כאחד סירבו להסכים לדרישה צרפתית זו, וביולי 1915 החליט הקאבינט הבריטי, שהתשובה הטובה ביותר לתביעה הצרפתית תהא הסכמה רוסית לתכנית של שלטון אנגלי—צרפתי—רוסי בא״י אחר המלחמה. נראה, שהרוסים הסכימו לתכנית זו. מכתביו של ת. א. לורנס מאותה תקופה מסַפקים הוכחה ברורה לדבר, שהמרד הערבי נגד תורכיה, שאורגן בקאהיר, היה מכוון, לכל הפחות בחלקו, להחדרתם של יסודות עויינים־לצרפת לעבר־הירדן וסוריה, כדי להחליש את תביעותיה של צרפת לשלטון בשטחים אלה אחר המלחמה. משהעלו המנהיגים הסוריים והחג׳אזיים של המרד הערבי בעידודם של הבריטים את תביעותיהם בנוגע לאיזור זה („חליפת־המכתבים בין חוסין ומאק־מאהון״), הוחלט למנות ועדה אנגלית־צרפתית, שמתפקידה היה לברר את התביעות השונות ולהגיש תכנית מוסכמת לחלוקתה של תורכיה בין בעלות־הברית אחר המלחמה. הוועדה, שמונתה בסתיו 1915, היתה מורכבת מסֶר ארתור ניקולסון (Nicolson), כנציג הבריטי, וז׳ורז׳ פיקו (Picot), כנציגה של צרפת. לאחר מכן

הסכם סיקס-פיקו משנת 1916
והתביעות הטריטוריאליות של
ההסתדרות הציונית משנת 1919
קוי־התיחום האיזוריים שהוצעו ע״י סיקס־פיקו
מסילת־הברזל החג׳אזית
הגבולות שנתבעו ע״י ההסתדרות הציונית, בפברואר 1919
הצעת־הפשרה של הבריטים בספטמבר 1919
גבולות בינלאומיים (משנת 1906)
קילומטר
ביירות
ריק
צידון
דמשק
רשיה
צור
בניאס
קוניטרה
צפת
עכו
חיפה
טבריה
נצרת
אדרעי
שכם
יפו
רבת־עמון
ירושלים
חברון
עזה
רפיח
באר־שבע
מען
עקבה
ים המלח
מפרץ עקבה
תחום השפעה צרפתי
תחום השפעה בריטי
צרפתי - בריטי
ארץ־ישראל
נ.ש

הסדרי 1923—1920
הסדר 1920
גבולות בינלאומיים (1923)
שטחים נוספים שנכללו בארץ־ישראל המאנדאטורית ב־1923
שטחים שנקרעו מעל ארץ־ישראל המאנדאטורית ב־1923
ק״מ
צידון
נ. ליטאני
צור
מטולה
בניאס
דן
קוניטרה
בצת
אכזיב
צפת
עכו
חיפה
ים כנרת
טבריה
נצרת
אל־חמה (חמת־גדר)
עפולה
ארבל
בית־שאן
מדינת הלבנון
סוריה
עבר הירדן
נ.ש

הגבול התורכי־המצרי
1906—1892
הגבול לפני 1892
הצעת־הפשרה התורכית משנת 1906
הגבול אחרי 1906
מסילת־הברזל החג׳אזית
תכניות־ההרחבה של מסילות־הברזל התורכיות
קילומטר
ביירות
דמשק
צידון
צור
חיפה
אדרעי
יפו
רבת־עמון
ירושלים
מותצריפליק ירושלים
עזה
פורט־סעיד
אל־עריש
רפיח
באר־שבע
תעלת־סואץ
מצרים
תורכיה
מען
סואץ
נחל
עקבה
טבה
סיני
מפרץ סואץ
מפרץ עקבה
ראס מוחמד
וילאית בירות
וילאית דמשק
וילאית חג׳אז
נ.ש

בא במקומו של ניקולסון סר מארק סייקס (Sykes). המלצותיה של ועדה זו, שנתקבלו ע"י הממשלות השונות, נודעו כהסכם סייקס—פיקו משנת 1916. הסכם זה קבע, שכל חלקי א"י, שמצויים בהם מקומות קדושים כלשהם ושמשתרעים בין חברון לים־כינרת ובין הים התיכון לירדן, יועמדו תחת שלטון משותף: אנגלי־רוסי־צרפתי, שיגן על האינטרסים של המעצמות הנזכרות ושל כל הדתות, ואילו כל השטחים שמצפון לנצרת ולים־כינרת (כלומר הגליל הצפוני וצפת) יימסרו, ביחד עם הלבנון, לשלטון צרפתי. לגבי מפרץ־חיפה הוחלט, שיהא כפוף לרשות בריטית, הן מטעמים קשורים בצרכי־הצי והן משום שנועד לשמש נקודת־מוצא למסה"ב הבגדאדית. הנגב ועבר־הירדן נועדו להיות חלק ממדינה ערבית בחסות בריטית, שמתפקידה היה לשמש „פרוזדור" בין הבסיסים הבריטיים במצרים ובין אלו שבדרום עיראק, ואילו החורן נועד להיות חלק ממדינה ערבית־סורית, כפופה לחסותה של צרפת. כדי להעמיד, במסגרת הקונדומיניון המוצע, משקל־שכנגד מול החסות הצרפתית על הקאתולים והחסות הרוסית על האורתודוכסים, המליצה הממשלה הבריטית ב1916 בפני בעלות־בריתה על מתן רשות להתיישבות ציונית בא"י (כמסתבר, תחת חסות בריטית). רעיון זה כבר נידון בקאבינט הבריטי ב1914. בפברואר 1917 נפגש סר מארק סייקס עם המנהיגים הציוניים לשם דיון על אפשרות זו. ממכתב של סייקס, שנכתב חדשים אחדים לאַחַר מכן, נראה בבירור, שבריטניה לא נתכוונה לקיים את ההסכם שחתמה עליו עם צרפת. סר מארק סייקס כתב: „מבחינת האינטרסים הבריטיים בלבד אני חושב לרצוי... בלא שנגלה כל שאיפה לסיפוחה של א"י... לטכס את מדיניותנו בצורה שתבטיח, כשידובר בבחירת מעצמה מאנדאטורית לשלטון בא"י, שאנו נהא המועמד הבטוח ביותר".

משהגיעו לאזני המנהיגים הציוניים שמועות על הסכם סייקס—פיקו, שביתר את א"י ביתור טריטוריאלי, פתחו במאבק עז לשם שינויו ותבעו את הקמתה של א"י מאוחדת, בעלת גבולות נאותים, שתהא כפופה למעצמה מאנדאטורית אחת, במקום שלוש. מטרה זו הזדהתה, במידה מסויימת, עם המטרות הבריטיות באיזור ויש להניח, שבעובדה זו נעוצים שרשיה של הכרזת־באלפור.

שלבי־הסיום של המלחמה, ההשתקעות היתרה של צרפת בענייני־אירופה והתמוטטותה של רוסיה, איפשרו לבריטניה להשתלט לבדה על המזרח התיכון ע"י כיבוש צבאי. ההרכב של מנגנון־המינהל לשטחי־הכיבוש נקבע לאורה של עובדה זו, ולא לאורו של הסכם סייקס—פיקו. כך אירע, שהמינהל של „המחוז הדרומי משטחי־האויב הכבושים" (א"י) הורכב מבריטים בלבד. מינהל זה שלט לא רק באיזור שבין חברון וטבריה (כפי שנקבע בהסכם 1916), אלא גם באיזורי צפת ובאר־שבע.

חודש אחר סיומה של המלחמה הסכים קלמאנסו, שהיה אדיש לענייני המזרח התיכון והיה שקוע בראשו ורובו בבעיית גרמניה, שא"י כולה „מדן ועד באר־שבע" (הגדרה מדוייקת יותר לא ניתנה) תימסר לשלטון בריטי תמורת תמיכה בריטית במאנדאט צרפתי על החלק הפנימי של סוריה.

בינתיים הביאו המנהיגים הציוניים את תביעותיהם לפני ועידת־השלום לאחר שהגיעו עם המלך פייסאל לידי תיאום תביעותיהם הטריטוריאליות עם תביעותיו (תיאום, שממנו נבע הסכם פייסאל—וייצמן). מנהיגי־הציונות תבעו, שגבולותיה של א"י יתחילו בחוף הים התיכון דרומית לצידון, ומשם יימשכו לאורך רוכסי־הלבנון עד רַשַיָה, באופן שיקיפו את רובו של עמק־הליטאני ואת כל האיזור של מקורות־הירדן. משם נועד הגבול להימשך על רכס־החרמון, ואח"כ דרומה, לאורך מסה"ב החג'אזית, עד ים־סוף. הֶסדֵר מוצע זה הבטיח הן לא"י והן למדינה הערבית גישה חפשית לחלקים העבר־ירדניים של מסה"ב החג'אזית. כן הובטח לערבים שימוש חפשי בנמלים של חיפה ועקבה. בנוגע לגבול עם מצרים הוצע, שגבול זה יתוקן, מתוך הסכם הדדי, לטובתה של א"י.

גבולותיה העתידים של א"י נידונו בחליפת־איגרות חשובה בין צרפת ואנגליה בספטמבר 1919 וביוני 1920, וכן בשלוש ועידות אנגלו־צרפתיות, בדצמבר 1919, יוני 1920 ודצמבר 1920. לְעניין יוחסה, ע"י שני הצדדים, חשיבות מרובה, והיה רגע שבו שקלו הבריטים את האפשרות, שיסרבו לערוב לגבול הצרפתי־גרמני כל עוד יתמידו הצרפתים בעמדתם הנוקשה לגבי בעיית א"י. הצרפתים מצידם זעמו על ההתנגדות הבריטית לתכניותיהם בסוריה, ותבעו שִיבה אל הסכם סייקס־פיקו, שביתר את א"י. הבריטים לא נטו ליתן את ההנחות, בענייני־נפט ועניינים חשובים אחרים, שנתבעו ע"י צרפת, כתמורה לנכונותה של זו האחרונה לוויתורים לגבי א"י. לפיכך נסוגו לסוף הבריטים מתמיכתם בתביעות־הגבול הציוניות והסכימו לפירוש צר של ההסכם, שהושג בינם ובין קלמאנסו ב1918. מתוך כך הורחבה א"י מקו־הגבול של הסכם סייקס—פיקו עד „דן" בלבד; כלומר, סופחו אליה איזור־צפת וטריז דק, שנמשך משם אל החולה ומתולה. קו־גבול חדש זה הותווה לפרטיו ע"י ועדה מיוחדת ב1920—1923 ותוקן בצורה, שהעניקה לא"י שליטה גמורה על שתי גדות החולה, הירדן וים־כינרת.

כל המאמצים, שנעשו ע"י מנהיגי־הציונות להשגת גבולות טובים יותר, נכשלו, למרות תמיכתו של הנשיא וילסון; ולסוף הופרד מן הבית הלאומי היהודי אף עבר־הירדן.

הצעד האחרון נעשה כדי לפצות את האמיר עבדאללה, אחיו של פייסאל, שיצא במסע מחג'אז, כדי לנקום בצרפתים על שגירשו את אחיו מדמשק. משהגיע לעבר־הירדן שודל עבדאללה לחדול מהתקדמותו, שהיתה עשויה לגרור הסתבכויות נוספות, תמורת שלטון — בחסות בריטית — על עבר־הירדן, שהופרד לשם כך מן הבית הלאומי היהודי. התביעות הציוניות, שהטעימו את חשיבותם החיונית של גבולות טובים יותר — שכוללים את מקורות־המים בצפון ואת השטחים הבלתי־מעובדים הגדולים במזרח — להתפתחות בריאה של א"י, נשארו ללא השפעה בפני האינטרסים של המעצמות שהיו נוגעות בדבר.

מסמכים ודו"חות של ההסתדרות הציונית. מתוך גנזי הארכיון הציוני (לא נתפרסמו); Egypt No. 2: *Correspondence Respecting the Turko-Egyptian Frontier in the Sinai Peninsula*, Cmd. 3006 (H. M. Stationery office, London), 1906; E. M. Earle, *Turkey, the Great Powers and the Baghdad Railway*, 1923; M. Sabry, *L'Empire Egyptien sous Mohamed Ali et la question d'orient*, 1930; H. N. Howard, *The Partition of Turkey*, 1931; E. A. Adamov, *Die europäischen Mächte und die Türkei während des Weltkrieges*, 1932; *Documents diplomatiques français*, IIIme s., 1933; A. M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem*, 1939; E. L. Woodward and R. Butler, *Documents on British Foreign Policy*, 1952; H. F. Frischwasser-Ra'anan, *Frontiers of a Nation*, 1955.

או. ר.

ההתפתחות המדינית מהכרזת־באלפור עד תקומתה של מדינת־ישראל. — הכרזת־באלפור. כתוצאה מפעולותיה הדיפלומאטיות של קבוצת מנהיגים ציוניים באנגליה, צרפת ואה"ב בראשותו של ד"ר חיים וייצמן, וכתוצאה מחישוביה המדיניים של הממשלה הבריטית, נשלח בשני לנובמבר 1917 המכתב הבא מאת ארתור ג'ימז באלפור, שר־החוץ הבריטי, אל לורד רוטשילד:

> משרד־החוץ, 2 בנובמבר 1917
>
> לורד רוטשילד יקירי,
>
> בעונג רב הריני מוסר לך בשם ממשלת הוד־מלכותו את הכרזת האהדה שלהלן לשאיפות יהודיות ציוניות, שהוגשה לקאבינט ואושרה על־ידיו:
>
> „ממשלת הוד־מלכותו מביטה בעין יפה על ייסודו של בית לאומי לעם היהודי בא"י ותעשה כמיטב מאמציה כדי להקל את השגתה של מטרה זו, בתנאי ברור, שלא ייעשה שום דבר העלול לפגוע בזכויות האזרחיות והדתיות של עדות בלתי־יהודיות, שקיימות בא"י, או בזכויותיהם ובמעמדם המדיני של יהודים בכל ארץ אחרת".
>
> אכיר לך תודה אם תביא הכרזה זו לידיעתה של ההסתדרות הציונית.

אחר מתן ההכרזה הביע וודרו וילסון, נשיא אה"ב, את הסכמתו הפומבית למדיניות המוצהרת בה. שר־החוץ הצרפתי, סטפן פישון, ושגריר־איטליה בלונדון, המרקיז אימפריאלי, הצהירו על הסכמת ממשלותיהם להכרזת־באלפור, הראשון ב14 בפברואר 1918, השני ב9 במאי 1918. הממשלה הזמנית ברוסיה, שקדמה למהפכת־נובמבר, הודיעה לציוני־רוסיה ואף לממשלת־בריטניה על תמיכתה במדיניות פרו־ציונית בא"י. גם ממשלות אחרות — ביניהן סין, יאפאן, יוון וסיאם — הביעו את תמיכתן הרשמית במדיניות זו. ממשלות גרמניה ותורכיה התחילו אף הן במו"מ עם עסקנים ציוניים על עתידה של א"י.

אחת ממטרותיה של הכרזת־באלפור היתה להבטיח את הסכמתן של בעלות־הברית לשלטון בריטי בא"י, ומטרה זו הושגה. בוועידת־השלום, שנתכנסה בפאריס, נדונה ההכרזה במועצת־העשרה (באי־כוח איטליה, אה"ב, בריטניה, יאפאן וצרפת) מתוך אהדה כללית, ובוועידת סאן רֶמו, שבה השתתפו „מעצמות־הברית העיקריות" (איטליה, בריטניה, יאפאן, צרפת), הוחלט (ב24 לאפריל 1920) למסור את השלטון על א"י כולה לבריטניה כמעצמה מאנדאטורית ולהטיל עליה את האחריות לביצועה של הכרזת־באלפור. כמו־כן הוחלט שהקביעה הסופית של הגבולות תיעשה מתוך מו"מ בין בריטניה וצרפת. סעיפים מתאימים (סע' 95—97, 129, 132) הוכנסו לחוזה־השלום בין מעצמות־הברית העיקריות ותורכיה מיום 10 באוגוסט 1920 (חוזה סֶוְר), שאע"פ שלא הזכיר במפורש, שבריטניה תפעל כמעצמה מאנדאטורית, קבע, שא"י תהא איזור־מאנדאט ושהמעצמה המאנדאטורית תהא אחראית לביצועה של הכרזת־באלפור. אה"ב, שלא השתתפה בוועידת סאן־רמו ואף לא בחוזה־סוור, הביעה בצורת חוק מיוחד את הסכמתה להכרזה (החלטת הקונגרס מיום 30 ביוני 1920; נחתמה ע"י נשיא אה"ב ביום 20 בספטמבר 1920). מחמת מו"מ בינלאומי מסובך בעניין המקומות הקדושים, המשטר בסוריה ובלבנון והגבולות בין סוריה ועיראק, נדחה אישור המאנדאטים ע"י מועצת חבר־הלאומים, והמאנדאט הא"י לא אושר אלא ב24 ביולי 1922. כניסת המאנדאט לתקפו נדחתה מחמת סירובה של ממשלת־תורכיה הרפובליקנית לאשר את חוזה־סֶוְר, וכך נכנס המאנדאט לתקפו רק ב29 לספטמבר 1923 — יום אחד לאחר שאושר חוזה לוזאן, שבו ויתרה תורכיה על חלקי הקיסרות העותמאנית, שבפועל כבר נותקו ממנה כמה שנים קודם לכן. השלב האחרון בשורת־מיסמכים זו היה החוזה בין אה"ב ובריטניה על א"י, שנחתם ב3 בדצמבר 1924 ונכנס לתקפו ב3 בדצמבר 1925. אבל שלטונה של בריטניה על א"י, בסייגים המפורטים במאנדאט ובפיקוחו של חבר־הלאומים, כבר נתגבש כמה שנים קודם לתאריך זה.

ניצני ההתנגדות לבית הלאומי. עוד קודם ניסוחה הסופי של ההכרזה, וביחוד קודם הניסוח הסופי של המאנדאט ואחריו, נתגלתה נטיה חזקה בחוגים רשמיים בריטיים למעט את דמותו של הבית הלאומי היהודי. בין השאר בא הדבר לידי ביטוי בשלב הניסוח של המיסמכים הללו וכן בהשתדלותם של החוגים הנזכרים ליתן פירוש מצמצם ביותר להוראות ולביטויים שבהכרזה ובמאנדאט, שמעניקים זכויות ליהודים, ולעומת זה לפרש פירוש מרחיב את הביטויים וההוראות, שאפשר לראותם כמעניקים זכויות לערבים. במרכזם של חוגים אלה עמד מנגנון־הפקידים הבריטי, שטיפל בענייני המזרח התיכון ושהיה לו קו מדיני משלו. תכניתו להסדרת ענייני המזרח התיכון חייבה הקמת שורה של נסיכויות ומלכויות ערביות, קשורות לבריטניה בקשרי־ברית, שנועדו להבטיח לה מעמד של הגמוניה באיזור. לבית לאומי יהודי בא"י לא היה לפי תכנית זו מקום. כמה מאנשיו של המנגנון הנזכר היו סבורים, שאוכלוסיה בעלת רמה אירופית לא תסכים לשלטון בריטי בארץ לאורך ימים, ואילו רובם חשש, שהתמיכה הבריטית ביהודים תעורר שנאה מצד הערבים לבריטניה במזרח התיכון כולו.

אך לא כל אנשיו של המנגנון הנזכר התנגדו לבית הלאומי היהודי מתוך שיקולים מדיניים בלבד; אצל הרבה מהם נבעה התנגדות זו — לכל הפחות, בחלקה — מאהדה לתרבות הערבית ולאורח־החיים המזרחי־האכזוטי, ואצל כמה מהם — מיחס שלילי ליהודים. מיזוג זה של שיקולים ממלכתיים עם עניינים שברגש הוא שנתן להתנגדות זו את התוקף המיוחד, שבו הצטיינה.

אנשיה של אסכולה זו, שתפסו עמדות חשובות בשירות הדיפלומאטי הבריטי במזרח התיכון, במשרד־המושבות ובמינהל בא"י, הטעימו את השקפותיהם בשיטתיות ובהתמדה הן בעבודתם היום יומית והן בתיאור המצב והסברתו בחוגי הציבור, הפארלאמנט והממשלה. מועטים היו אנשי הפקידות הבריטית שהסכימו למטרות, שנקבעו בהכרזת־באלפור ובמאנדאט או שלכל הפחות לא התייחסו אליהן מתוך איבה. אע"פ שהשפעתם של אלה האחרונים לא היתה מתחילה מבוטלת כלל וכלל, הלכה ופחתה בהקף ובעצמה, ולעומת זה הושפעה המדיניות הבריטית יותר ויותר על־ידי הקבוצה שהתנגדה למדיניות הבית־הלאומי והתאמצה לצמצמו ככל האפשר.

תקופת השלטון הצבאי. עמדתה של הפקידות האנטי־ציונית מצאה את ביטויה הראשון והבולט בהתנהגותם של השלטונות הצבאיים, שמשלו בא"י משעת הכיבוש (בנובמבר 1917 נכבשה יהודה; בספטמבר 1918 — שומרון, הגליל ועבר־הירדן) עד 1920. תחת שלטונו של הגנראל סר ארתור מוני, ואחריו של הגנראל סר לואי בוֹלס, התייחסו השלטונות יחס עוין למדיניות, שהוצהר עליה בלונדון, ומתחילה התנגדו אף לפירסומה של הכרזת־באלפור בארץ. גם מפעל הגיוס לגדודים היהודיים, שהישוב התנדב לו מתוך הת־

ועד־הצירים בא״י (1918)

להבות כללית, נתקל בקשיים מצד השלטונות. ב14 באפריל 1918 הגיעה לא״י ועדה מטעם ההסתדרות הציונית („ועד־הצירים״), שפעלה מאז עד ספטמבר 1921 בריכוזם ובכיוונם של המאמצים היהודיים בארץ. בראש ועד־הצירים עמד מתחילה ד״ר וייצמן, אחריו — ד״ר אידר; ומסתיו 1919 ואילך — מנחם אוסישקין; כקצין־קשר מטעם הממשלה הבריטית השתתף בעבודת־הוועד מיג׳ור אוֹרמסבּי־גוֹר. מחמת הקשיים, שנתקלו בהם מצד השלטונות הצבאיים, הוכרחו חברי־הוועד ומיג׳ור אורמסבי־גור לקבול מזמן לזמן על שלטונות אלה בפני הממשלה המרכזית, וזו האחרונה נתנה פעם אחר פעם הוראות לשלטונות הצבאיים בארץ, שיתאמו את פעולותיהם למדיניות הבית הלאומי. אך הוראות אלו לא הועילו הרבה, והאוירה נשארה עויינת.

מחוץ לחוגים הבריטיים הנזכרים נראו סימני התנגדות לבית הלאומי גם מצד חוגים יהודיים אנטי־ציוניים באנגליה, צרפת ואה״ב. אע״פ שהשפעתם נחלשה במרוצת־הזמן, לא חוסלה חיסול גמור מעולם. גם ועדת קינג־קְרין (King-Krane; 1919), שנשלחה למזרח התיכון על־ידי נשיא אה״ב ושמתפקידה היה להמליץ על הצמדת איזורי המזרח התיכון למעצמות שונות בהתאם לרצון תושביהם, נקטה עמדה מתנגדת לציונות והמליצה על סיפוחה של א״י לסוריה, על המלכתו של פייסאל בסוריה ועל מסירת המאנדאט על ארץ זו לאה״ב או לאנגליה.

הגורם הערבי. בהשפעת כל הגורמים הללו נתגבשו עד מהרה מֻרְכְּזֵי ההתנגדות לציונות בתוך הציבוריות הערבית, שעתידים היו ללבוש צורה מסוכנת. עם המו״מ, שהתנהל ב1915/16 בין הממשלה הבריטית לבין חוּסֵין אִבּן עלי, ראש משפחת ההאשימים ושריף מֶכּה, ועם קבלת הסיסמה לזכות ההגדרה העצמית של הלאומים ע״י המהפכה הרוסית ב1917 וע״י הנשיא וילסון ב14 הסעיפים שהכריז עליהם ב1918, נכנסה גם התנועה הלאומית הערבית למעגל התנועות הלאומיות המקובלות על דעת הציבור בעולם. המנהיגות הציונית ביקשה להבטיח, שבניין הבית הלאומי לא ייתקל ביחס עויין מצד התנועה הלאומית הערבית ואף יזכה לאהדת מנהיגיה. בעזרת אורמסבי־גור וקולונל לוֹרֶנס נפגש ד״ר וייצמן כמה פעמים עם האמיר פייסאל, בנו של חוסין ומנהיגם הראשי של הלאומנים הערבים באותה תקופה. הושגה הסכמה מסוייגת של פייסאל להעמדת א״י מחוץ לתחומי המדינה הערבית העתידה, וברוח זו נחתם הסכם בין פייסאל ובין וייצמן ב3 ביאנואר 1919, שאושר ע״י פייסאל בפני ועידת־השלום ב29 ביאנואר וגם באיגרתו של פייסאל לפרופ׳ (אח״כ: השופט) פליכס פראנקפורטר ב1 במארס 1919. אך למרות המאמצים הללו, לא הצליחה התנועה הציונית להמשיך במפעלה מתוך הסכמה ערבית. חלק ניכר מחשובי האוכלוסיה הערבית בא״י התייחס מראש בחוסר־אהדה לרעיון הציוני, בין השאר גם מתוך החשש, שאם באמת יביא המפעל הציוני שיגשוג כלכלי לאוכלוסיה בכללה, עתיד הוא בהכרח להכניס שינויים יסודיים בשכבותיה השונות ויחסל את סיכוייהם להתקיים בארץ כמעמד שליט. חוסר־אהדה זה הלך וגבר ועד מהרה הפך להתנגדות גלויה משנתברר לערבים שחוגים בעלי־השפעה בפקידות הבריטית מתנגדים אף הם לבית הלאומי.

יָתֵר על כן: הקיצונים שבין מנהיגי הערבים ראו בעמדתם

טכס השבעתו של הרברט סמואל כנציב עליון לא"י. 1920

של השלטונות כלפי הציונות סימן־עידוד לתכניותיהם התקפניות, ופתחו בשורה של התנפלויות על יהודים. בהתנפלות הראשונה, שנערכה על מתולה ותל־חי, במארס 1920, נפלו 7 קרבנות יהודיים, ביניהם יוסף טרומפלדור (ע"ע). באפריל 1920 התנפלו ערבים מזויינים, מאותם שנתאספו בירושלים לשם חגיגת נבי־מוסה, על היהודים בעיר העתיקה. השלטונות הצבאיים נקטו מתחילה עמדה סבילה כלפי הפורעים ולא השתדלו להפסיק את הפרעות אלא אחר יומיים־שלושה, כשבינתיים הצליחו הערבים להרוג 6 ולפצוע כ200 יהודים, ולא עוד אלא שזאב ז'בוטינסקי (ע"ע), שאירגן בידיעתם של השלטונות הגנה עצמית ליהודי־ירושלים, ועמו כמה מחברי ההגנה נידונו על פעולתם זו לתקופות־מאסר ממושכות ע"י בית־דין צבאי. יתכן שלא במקרה אורגנו התנפלויות אלו באותו זמן דוקה, בערב כינוס הוועידה של מעצמות־הברית בסאן־רֶמו. יש להניח, שמארגניהן של ההתנפלויות קיוו, שהמהומות בארץ תְּמַנַּעְנָה את המעצמות ממתן אישור פורמאלי למדיניות הבית הלאומי. אך בפועל חיזקו הפרעות את ידי התומכים באותה מדיניות דוקה, ומיד אחר ועידת סאן־רמו החליטה הממשלה הבריטית להחליף את המשטר הצבאי האנטי־ציוני במשטר אזרחי, שיהא נאמן לעקרונות הבית הלאומי. סר הרברט סמואל (ע"ע), מדינאי אנגלי־יהודי, שתמך תמיכה פעילה בתכניות הציוניות מ1915 ואילך (כשהיה חבר בקאבינט הבריטי), נתמנה כנציבה הראשון של א"י, וב2 ביולי הגיע לארץ והתחיל במילוי תפקידו.

נציבותו של הרברט סמואל. מינויו של סמואל כנציב עליון בא לשמש כעין הפגנה להחלטתה של הממשלה להמשיך בתוקף במדיניות הבית הלאומי, אך תקפה של הפגנה זו נחלש במידה ניכרת ע"י השיטות, שנקט סמואל במשך תקופת־כהונתו. באישורו נמסרה משרת המנהיגות של ערביי א"י — זו של מופתי ירושלים ויו"ר המועצה המוסלמית בארץ — לעסקן ערבי צעיר, אמין אל חוסיני, שהיה ידוע בהתנגדותו הקיצונית לבית הלאומי והיה מעורב בפרשת הפרעות של 1920. לתפקידים חשובים נתמנו פקידים בריטיים, שאף הם היו ידועים כמתנגדים להכרזת־באלפור, ובהשפעתם של פקידים אלה, ננקטו כמה צעדים, שצימצמו את מושג הבית הלאומי להלכה והאיטו את התפתחותו למעשה. ב1920 הוגבלה העליה היהודית ל16,500 נפש לשנה, ולאחר שנערכו ב1921 התנפלויות חדשות של הערבים על היהודים ביפו, בפתח־תקווה ובמושבות אחרות, שבהן נהרגו 47 יהודים (ביניהם הסופר יוסף חיים ברנר) ונפצעו 146, הודיע סמואל מתחילה על הפסקה זמנית של העליה, ואחר־כך על הגבלתה בהתאם „למספר ולאינטרסים של האוכלוסיה הקיימת" ובהתאם „לכוח הקליטה" של הארץ. מ1921 עד 1923 נעשו נסיונות להנהיג בארץ שלטון עצמי מוגבל בעזרת מועצה מחוקקת (נבחרת בחלקה) — תכנית, שנכשלה רק מפני שמנהיגי־הערבים התנגדו לה מתוך תקווה לקבל ויתורים נוספים. נקבע קו מינהלי, שלפיו הוטל על השלטונות לדאוג ביחוד לצרכי האוכלוסיה הערבית, ואילו את הדאגה לצרכי היהודים השאירו למוסדות של הישוב היהודי. ניתן פירוש מצמצם ביותר למושג ה„בית הלאומי" ולחובותיה של הממשלה המאנדאטורית כלפיו, מתחילה בהצהרותיו של הנציב העליון, ואח"כ בספר הלבן, שהוצא רשמית על־ידי הממשלה הבריטית ב1922. מעמדה של ההסתדרות הציונית („הסוכנות היהודית" לפי המאנדאט) צומצם באופן רציני,

תהלוכה של ערבים מחוגגי „נבי־מוסה", בדרכם למקום־הקבר (ראה עמ' 533, 928)

עבר־הירדן המזרחי, ז. א. 77% מן השטח הכולל של א״י לפי המאנדאט (90,000 מתוך 117,000 קמ״ר), הוצא מכלל ההו־ראות של המאנדאט המתייחסות לבית הלאומי.

למרות מה שמדיניות זו קבעה גבולות צרים להתפתחותו של הבית הלאומי, יש לציין, שבגבולות אלה פעל סמואל לשם קידומו. בתקופת־כהונתו, שנמשכה חמש שנים (1920—1925), גדלה האוכלוסיה היהודית מ55,000 נפש (ב1919) ל108,000 נפש (1925) ומספרן של המושבות החקלאיות היהודיות, שב1918 היה 44, הגיע ל100; ניתנה הכרה רשמית למוסדות המייצגים של הישוב (אסיפה לאומית, ועד לאומי, מועצות מקומיות); ניתנה תשומת־לב מיוחדת להתפתחות הכלכלית ולשיפורים בסדרי המשפט והמשטר, שנהנו מהם יהודים וערבים כאחד; בין המפעלים התעשייניים, שנוצרו באותה תקופה, יש לציין ביחוד את חברת החשמל לא״י, שהוקמה על־סמך זיכיון, שניתן לפנחס רוטנברג ב1921.

השקפות פוליטיות ביהדות ובציונות. עמדתם של השלטונות כלפי השאיפות הציוניות, כפי שנתגבשה בימי נציבותו של סמואל, העמידה את התנועה הציונית בכללה, ואת הישוב העברי בארץ ביחוד, בפני שאלת ההגבה הראויה על עמדה זו. הציבור הציוני בארץ ובחו״ל תמך ברובו בהשקפתו של ד״ר וייצמן, נשיא ההסתדרות הציונית באותו זמן, שלפיה היה גורל הציונות תלוי במספרם ובמידת הת־בססותם של היהודים בארץ ולא במדיניות המוצהרת של גורמי־חוץ ושלפיכך חייבים היו היהודים — כל עוד אפשר היה להמשיך, בתוך מסגרת המדיניות הבריטית, בעליה יהודית ובפיתוחה הכלכלי של הארץ — להתרכז בעבודת־ההתיישבות ולא במאבק מדיני. כמו־כן דגלה אז התנועה הציונית ברעיון, שכדאי לה, בחשבון סופי, להפגין את נאמנותה לבריטניה, למרות האכזבות הנגרמות לה מצד השלטונות. בהתאם לכך, אע״פ שעבודת־הסברה חרוצה היתה מופעלת בחוגי הממשלה, הפארלאמנט והעיתונות באנגליה בהדרכתו של ד״ר וייצמן, נמנעה התנועה מלערער בהקף רחב על מדיניותה של בריטניה בפני ממשלות אחרות או בפני דעת־הקהל העולמית, והסתפקה בהגשת תזכירים לוועדת־המאנדאטים של חבר־הלאומים, במגע־ומשא עם חבריה, ובשיחות מסוייגות עם מדינאים נבחרים בבירות שונות. מו״מ בינלאומי זה היה מרוכז בעיקרו בידיהם של ד״ר וייצמן, נחום סוקולוב וד״ר אביגדור יעקבסון, בא־כוחה של ההסתדרות הציונית בפאריס ובז׳נווה. נציגה המדיני בא״י מ1923 עד 1931 היה הקולונל פרדריק קיש.

אך בתנועה הציונית היו קיימות גם השקפות אחרות. כבר ב1919 הזהיר מאכס נורדאו, שאם לא תצליח התנועה להזרים לא״י מ500,000 עד 600,000 עולים בזמן קצר, עלולה המערכה המדינית להשתנות לרעתה בצורה מסוכנת ביותר. ישראל זנגביל טען לעמדה תקיפה כלפי הנטיות האנטי־ציוניות במדיניות הבריטית; זאב ז׳בוטינסקי וה„רוויזיוניס־טים" דרשו הפעלת לחץ ציבורי בינלאומי על הממשלה לשם שינוי יסודי של המשטר בארץ, באופן שיהא מכוון להת־יישבות יהודית גדולה, והטעימו, שיש לתבוע את הקמתו של „גדוד יהודי" ככוח־מגן עצמאי של היהודים בארץ ואת החזרתם של השטחים רחבי־הידיים והריקים־ביחס של עבר־הירדן לתחומו של הבית הלאומי.

מנהיגיה הידועים ביותר של ציונות אה״ב, בראשותו של השופט לואי ברנדייס, אע״פ שלא הרחיקו ללכת עד כדי כך, תבעו אף הם יצירת תנאים כלכליים, שיאפשרו עליה רחבה ומהירה והציעו לוותר לשם כך על עבודה לאומית־תרבותית בארץ ובגולה ועל הטעמת ההבדלים בין הציונים לבין הבלתי־ציונים, וכן להעדיף מדיניות של עידוד השקעות פרטיות על חשבון הקמתם של מפעלים קואופראטיוויים. הרבה מן העסקנים הציוניים בארץ ובאירופה, שמנחם אוסישקין היה שופרם הראשי, אע״פ ששיתפו פעולה עם ד״ר וייצמן ואף היו תמימי־דעים עמו ברוב השטחים, תבעו עמדה תקיפה יותר כלפי הנטיות האנטי־ציוניות במדיניות הבריטית. במידה מסויימת תמכו בהשקפה זו גם יצחק גרינבוים ושאר מנהיגי „הסיעה הראדיקאלית" וכן חלק חשוב של תנועת־„המזרחי" עם הרב מאיר ברלין (בר־אילן) בראשו.

אך באותו זמן עצמו נשמעו בציבור היהודי גם קולות אחרים. בין משכילים בעלי עבר ציוני התחילו בודדים להטיף למדינה „דו־לאומית", מתוך תקווה שלסיסמה כזו אפשר יהא להשיג את הסכמתם של הערבים והמנגנון הבריטי. גוש קיצוני משורות הישוב הישן התנגד לכל חיזוק של יסודות בלתי־חרדים בין יהודי א״י, ולכל שיתוף פעולה עם התנועה הציונית. ביטוי אירגוני ותמיכה מן החוץ מצא גוש זה בתנועת „אגודת־ישראל". בתחילת שנות ה20 עדיין היה לתנועה זו אופי אנטי־ציוני מובהק. אך גם כשנחלש אופי זה, וחוגים, שנמנו על „אגודת־ישראל", התחילו מנהלים עבודת־ההתיישבות משלהם, הפריעו מנהיגיה של תנועה זו לאיחודו של הישוב ע״י סירובם להצטרף ל„כנסת־ישראל", ויצרו לעצמם מסגרת מיוחדת של קהילות, בתי־ספר ומוסדות רבניים.

אך כל הנטיות המיוחדות הללו בתחום המדיני והאירגוני כאחד לא השפיעו באותה תקופה על עמדתו של הישוב בכללו, שמבחינה אירגונית היה מאוחד בכנסת־ישראל ומיוצג

ע״י מוסדותיה המרכזיים, ומבחינה מדינית תמך במדיניותו של ד״ר וייצמן, והאמין בבניין מודרג של כוחותיו מתוך שיתוף־פעולה עם השלטונות והגשת עצומות אליהם בשעת הצורך.

אירגון ההגנה. בשטח אחד בלבד גילה הישוב באותה תקופה יחס שיטתי של אי־ציות לשלטונות. מלומדי־ניסיון מן הפרעות, שערכו הערבים ביהודים ב1920 וב1921, ומן האדישות היחסית, שהראו השלטונות לגביהן, המשיכו מוס־דות הישוב וההסתדרות הציונית, בעלי המסורת של ההגנה העצמית מרוסיה וההגנה של „השומר" בארץ, את מאמציהם בשיכלולו של אירגון־ההגנה ליהודי הארץ. אירגון זה, שתחי־לתו היתה נעוצה בהגנה הירושלמית של 1920, היה מחתרתי מבחינה פורמאלית, אע״פ שהשלטונות ידעו על קיומו ובמידה מסויימת העלימו עין מפעולותיו, ואף סמכו עליו ככוח מסוגל לסייע להם בהשלטת־הסדר בשעת־הצורך. בתהליך, שהביא לידי שיחרורו של הישוב מן השלטון הבריטי ולהקמתה של מדינת־ישראל עצמאית, מילא אירגון ההגנה בהתגלמויותיו השונות תפקיד מן החשובים ביותר.

על הקמתם של אירגוני־הגנה מקומיים בנקודות, שהיו עלולות להיות זקוקות להגנה, הוחלט לראשונה בוועידת „אחדות־העבודה" בכינרת בתחילת 1920. ב1921 הורחבה המסגרת של אירגון־ההגנה והועמד בראשו ועד ארצי בשם „מרכז־ההגנה", שהיה מורכב מעסקנים, שנבחרו לשם כך ע״י המוסדות של אחדות־העבודה ולאחר־מכן של הסתדרות־העובדים. רחל ינאית ואליהו גולומב היו האישים המרכזיים במנהיגות־ההגנה באותה תקופה וכן במשך שנים הרבה אחריה. אחר הפרעות של 1921 צורפו לוועדים המקומיים של ההגנה נציגים של חוגים אזרחיים בישוב, באופן שאירגון־ההגנה נעשה מעין גוף מייצג את המפלגות הציוניות והישו־ביות השונות. בין השאר היה האירגון דואג לאספקת־נשק ולמימון פעולותיה של ההגנה, אך האירגון הטכני שלה נשאר מבוסס עד 1929 על חטיבות מקומיות, שבראשן עמדו מפקדים מקומיים. עבודתם של המפקדים ושל חברי־ההגנה היתה חלקית ובהתנדבות, וחוץ מבזמני התפרצויות של ערבים, נתבטאה בעיקר באימונים בנשק.

תחילת־ה„עליה הבלתי־חוקית". גופים ציוניים שונים סטו מציות לשלטונות הבריטיים גם בשאלת העליה, וביחוד נעשו מאמצים לעקוף את ההגבלות, שהטילו השלטו־נות על העליה של מחוסרי־הון. בעזרתם הפעילה של גופים ציוניים שונים בגולה, וכן ביזמתם של יחידים מעוניינים, נסעו עולים לארץ באשרות־תיירים ונשארו בה ללא אישור רשמי, נרשמו סכומי־כסף על שם עולים מחוסרי־רכוש, כדי לאפשר לאלה להיכנס לארץ כבעלי־הון, וסודרו נישואים פיקטיוויים כדי לאפשר לשנים להיכנס לארץ על סמך תעודת־עליה יחידה. כמו־כן נעשו מזמן לזמן מאמצים להכניס עולים ללא אשרות־כניסה דרך הלבנון, סוריה, עבר־הירדן ואיזורי־החוף. הספינה הראשונה, שנשכרה ע״י גוף ציוני מאורגן („החלוץ" בפולניה) והצליחה להביא עולים „בלתי־חוקיים" בדרך זו, היתה הספינה וֶלוס, ב1934. תושבי המושבות והקי־בוצים היהודיים בקרבת־הגבול וגם יהודים הרבה, ששירתו במשטרת א״י, היו מושיטים עזרה לעליה „בלתי־חוקית" זו. אך ברוב המקרים היו מארגני־הפעולה צריכים לשחד ערבים כפריים משני עברי־הגבול, וכן שוטרים ערביים ואנגליים, שפעלו בגבולות־הארץ. אפשר להניח, שבין 1920 ו1937 נכנסו באופן כזה לארץ קרוב לחמישים אלף יהודים.

יש לציין, שבניגוד לעליה זו, שנחשבה לאי־חוקית בעיני השלטונות, לא נתקלה בקשיים מצד השלטונות ההגירה של ערבים מן הארצות השכנות לא״י, שנמשכו לכאן על־ידי הסיכויים הכלכליים, שנפתחו לפניהם בארץ, וביחוד על־ידי המצב בשוק־העבודה. קשה לאמוד את מספרם של הערבים, שהיגרו לא״י בזמן המאנדאט, אבל ניתוח של נתוני הסטאטיסטיקה הרשמית מלמד, שמספרם הגיע, לכל הפחות, ל100,000.

האירגון הפנימי. חיי הישוב העברי בארץ באותה תקופה התנהלו במסגרת של מוסדות שלטונו־העצמי ומתוך תיאום עם ההסתדרות הציונית ומוסדותיה. קודם תקופת־המאנדאט וגם בתחילתה היה קיים פירוד בין קהילות שונות על יסוד גיוונם המיוחד ומקום מוצאם של האוכלוסים, ורק הרב („חכם באשי"), שהיו לו סמכויות רשמיות והיה נבחר בערים הגדולות, וה„מוכתר", שהיה מתמנה ע״י השלטונות בכפרים, וכן בתי־הדין הרבניים, שהיו בעלי סמכויות־שפוט רחבות, שימשו כמוסדות מאחדים רשמיים. עם צמיחת הישוב החדש, השתדלו ראשיו לאַרגן קהילות אחידות, מונהגות ע״י מועצות נבחרות, אבל רק בנקודות החקלאיות נתקבלה תו״מ מתכונת של שלטון עצמי אחיד. מאמצים לאירגון הישוב בקנה־מידה ארצי התחילו מיד אחר כיבוש דרום־הארץ ע״י הכוחות הבריטיים, ובאפריל 1920 נערכו בחירות לאסיפת־הנבחרים הראשונה. אך רק ב1927 זכה אירגון זה, בצורת „כנסת־ישראל", להכרה רשמית מצד השלטונות. בהשפעת מחאותיהם של חוגי חרדים קיצונים, מן הנמנים על „אגודת־ישראל" או הקרובים לה, שלא רצו להימצא במסגרת אירגו־נית משותפת עם הישוב החדש, היתה החברות בכנסת־ישראל מותנית בהכללת כל יחיד ב„פנקס" הכנסת, שכ95 אחוזים של הישוב ראו בה את אירגונם.

מוסדותיה המרכזיים של הכנסת היו אסיפת־הנבחרים, הוועד הלאומי, שהיה נבחר על ידיה, והרבנות הראשית. מוסדותיה המקומיים היו — ועד־הקהילה והרבנות. סמכויות הרבנות התפשטו, זולת על עניינים דתיים טהורים, על שיפוט בשאלות המעמד האישי של חברי כנסת־ישראל. למוסדות הנבחרים היתה הסמכות לטפל בעניינים הקשורים בפולחן הדתי (בתי־כנסת, שחיטה, קבורה), וכן בעניינים סוציאליים (בריאות, צדקה) וחינוכיים. הם היו רשאים לגבות מיסים ותשלומים, אבל גובה המיסים וצורתם, וכן תקציבי־המוסדות, היו טעונים אישור מצד השלטונות. במשך שנות השלושים העבירה הנהלת־הסוכנות את הטיפול בענייני חינוך ובריאות למוסדותיה של כנסת־ישראל. — במקומות, שהאוכלוסיה בהם היתה כולה עברית, מותר היה לצרף את סמכויות הקהילה לסמכויות של גופי השלטון המקומי — מועצת־העיריה או המועצה המקומית, ועל־ידי כך נמצאו באותם המקומות ענייני השלטון העצמי העדתי והשלטון העצמי המקומי בידי גוף אחיד. בראש המוסדות של כנסת־ישראל עמדו כיו״ר „האסיפה המכוננת" ד״ר יעקב טהון (1917—1920), ולאחר מכן כיו״ר הוועד הלאומי דוד ילין (1920—1929), פנחס רוטנברג (1929—1931), יצחק בן־צבי (1931—1944) ודוד רמז (1944—1948).

המפלגות. נקודת־הכובד של החיים המדיניים של הישוב היתה במפלגות. אירגונים אלה הראו פעילות התיישבותית מרובה ושימשו גורם מכריע בהנהלת כל הגופים הרשמיים

בישוב — כנסת־ישראל, גופי השלטון המקומי וההסתדרות הציונית. המפה המפלגתית של הישוב בא"י נתגלתה בבחירות לאסיפת־הנבחרים, שנערכו ב־1920 ושהשתתפו בהן כל חוגי־הישוב, פרט לאגודת־ישראל. מתוך 30,805 בעלי זכות־בחירה, השתתפו בבחירות אלו, שהתנהלו לפי השיטה היחסית, 77%, ונבחרו בהן נציגיהן של 20 רשימות. מתוך 314 חברי האסיפה נמנו 111 על מפלגות־הפועלים (70 אחדות־העבודה, 41 הפועל הצעיר), 72 — על עדות־המזרח (54 ספרדים, 12 תימנים, 5 בוכארים ו־1 גורג'י), 64 — על רשימות דתיות, 67 — על כעשר רשימות אזרחיות, שהגדולה שבהן היתה רשימת־האיכרים (16 נציגים). חולשתו ופיצולו של המרכז האזרחי, פרט לגוש־האיכרים, שהיה בעל עמדה משקית חשובה ואינטרסים כלכליים מגובשים, נשארו בולטים גם בשנים שלאחר מכן. משקלן של עדות־המזרח בנציגות־הישוב ירד הרבה אחר הבחירות של 1920 גם מחמת העליה הרחבה, שבאה מאירופה, וגם מפני שמספר גדל והולך מתוכן התחיל בוחר במפלגות בעלות אופי אידיאולוגי. בתנאים אלה היוו שתי מפלגות־הפועלים מכאן ואילך את הכוח המגובש והמכריע. השפעתן עלתה עוד יותר כשהוקמה באותה שנה בכוחות משותפים „ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ־ישראל", שריכזה את רוב הפעולות, שהיו כרוכות בייצוגם המעמדי של הפועלים בישוב. השפעה זו נתנה בין השאר את אותותיה גם בגידול משקלן של מפלגות־הפועלים במוסדות המייצגים של הישוב. בניגוד לכך נמשך הפירוד בין המפלגות הדתיות, בחוגיהם של בני העדות המיוחדות ובחוגי המעמד הבינוני. בבחירות לאסיפת־הנבחרים השניה, 1925, שבהן השתתפו 57% מתוך 64,764 בעלי זכות־בחירה, נבחרו נציגיהן של 26 רשימות. מתוך 221 צירים נבחרו 90 נציגים של שלש מפלגות סוציאליסטיות (אחדות־העבודה 54, הפועל־הצעיר 30, קומוניסטים 6), 40 נציגים של 3 רשימות מיוצאי המזרח (מהם 20 תימנים), 19 נציגים של 5 רשימות דתיות (מהן בעלות אופי פועלי), 72 נציגים של 15 רשימות של המעמד הבינוני (ביניהם 15 רוויזיוניסטים ו־13 נציגות של האגודה לשיווי זכויות הנשים). באסיפת הנבחרים השלישית של 1931 צומצם מספר הצירים עד 71, והבחירות היו לפי קוריות עדתיות (אשכנזים, ספרדים, תימנים). השתתפו בהן 56% מתוך 89,656 בעלי זכות־בחירה. האיכרים החרימו את הבחירות. בקוריה האשכנזית נבחרו 27 נציגי מפא"י ועוד שני נציגים של רשימות פועלי־ציון ואחד מרשימת השומר הצעיר; 10 רוויזיוניסטים; 8 נציגים של שתי רשימות של המעמד הבינוני; 5 נציגים של המזרחי והפועל המזרחי. שתי רשימות (בעלי־מלאכה וקומוניסטים) לא זכו לנציגות. התימנים הצביעו בקוריה מיוחדת להם, שקיבלה 3 מקומות. הבוחרים הספרדיים (15 מקומות) התפלגו לחמש רשימות. נבחרו 6 ספרדים מן המעמד הבינוני, 5 רוויזיוניסטים, 4 מפא"י. לבחירות לאסיפת־הנבחרים הרביעית, שנערכו ב־1944, לפי שיטה יחסית ללא חלוקה לקוריות, הוצגו 24 רשימות לשם בחירת 171 ציר. השתתפו 67% מתוך קרוב ל־300,000 בעלי זכות־בחירה. הספרדים, הציונים הכלליים מן האגף הימני (איכרים) והרוויזיוניסטים החרימו את הבחירות. מפא"י זכתה ל־63 צירים, השומר־הצעיר ביחד עם לאחדות־העבודה ל־21 ציר, הפועל־המזרחי ל־17 ציר, ו„עליה חדשה" — 18 ציר.

למרות התפצלות זו של הישוב, לא נפגמה האחדות במגמתו היסודית. כל המפלגות בישוב, פרט לקומוניסטים ולאגודת־ישראל בתחילת התקופה, רצו במפעלי התיישבות רחבי־ממדים. שאיפה ציונית משותפת זו גישרה את הניגודים החריפים שביניהן וגייסה אותן למשימות יצירה מתואמות. ברובן הגדול, היו המפלגות גם קשורות קשר אירגוני להסתדרות הציונית העולמית, ומבחינה זו היו כעין סניפים ארצישראליים של מפלגות בין־ארציות. וכמעט כולן (שוב: פרט לקומוניסטים, לאגודת־ישראל ולרוויזיוניסטים בין 1935 ו־1945) הכירו בסמכות מוסדותיה של ההסתדרות הציונית לנהל ולהדריך את חיי־הציבור בארץ.

הקמת הסוכנות היהודית. כדי להגביר את זרם־הכספים למימון המפעל הציוני וכדי לחזק את ערפו הפוליטי, ניסה ד"ר וייצמן מ־1920 ואילך לקרב למפעל הציוני חוגים „בלתי־ציוניים" בעלי־אמצעים ובעלי־השפעה. כשלא נתנו מאמצים אלה את התוצאות המקוות, המליץ ד"ר וייצמן ב־1923 לשתף מנהיגים „בלתי־ציוניים" באורח רשמי בהנהלת „הסוכנות היהודית", באופן שמחציתה של „הסוכנות" תהא מורכבת מהם ומחציתה מנציגי ההסתדרות הציונית. ההצעה נתקלה בהתנגדות נמרצת מצד חלקים חשובים של התנועה הציונית, ואף מצידם של הבלתי־ציונים לא עוררה התלהבות מיוחדת. אבל בקיץ 1929 יצאה התכנית לפועל והוקמה „סוכנות מורחבת".

הרחבת הסוכנות לא מילאה את תקוות חסידיה, ואף לא אִמתה את חששות מתנגדיה. כניסתם של הבלתי־ציונים לא גררה תמיכה מדינית בעלת־ערך מצידם, ואף לא הַגְבָּרָה מרובה של זרם התרומות וההשקעות של ההון הפרטי. כתוצאה מכך לא רכשו להם הבלתי־ציונים שבסוכנות השפעה של ממש בהנהלת המפעל הציוני, ומ־1939 ואילך שוב לא כונסו המוסדות של „המחצה הבלתי־ציונית".

הישוב והשלטונות, 1925—1929. תקופת כהונתו של הנציב העליון השני, פילדמארשאל לורד פלומר (1925—1928), היתה השקטה שבכל התקופות של השלטון הבריטי בארץ. אמנם, מצד המנהיגות הערבית נעשו נסיונות לארגן הפגנות אנטי־ציוניות, וכן הושמעה דרישה נמרצת להקים מועצה מחוקקת, שבה יהא רוב לנציגיה של האוכלוסיה הערבית, אך נראה, שנכונותו של פלומר, שהיה חייל מקצועי, לשלוט בארץ במסגרת התנאים שמצא בה, ריסנה כל נטיה להפרעת הסדר הציבורי. ידועה תשובתו של פלומר למשלחת של מנהיגים ערביים, שהודיעו לו, שאם יינתן ליהודים רשיון לקיים תהלוכה מסויימת בירושלים, „לא יוכלו לשאת באחריות לסדר הציבורי". — „אין צורך, שאתם תשאו באחריות לסדר הציבורי", — השיב הנציב העליון — „אני אחראי לו".

התחוקה, שנתחקה בזמנו של פלומר, לא שמה שום מכשול נוסף בפני הישוב, ולא עוד אלא שאַף סייעה להתקדמות הכלכלית, האדמיניסטראטיווית והמשפטית של אוכלוסיית־הארץ כולה, כיהודים כערבים. אך ההגבלות, שהוטלו קודם לכן על המפעל היהודי, וכן האוירה האנטי־ציונית בחוגי הפקידות הבריטית והמנהיגות הערבית, נשארו ללא שינוי.

השקט הופרע באופן חמור זמן קצר לאחר שבא לארץ הנציב העליון השלישי, סר ג'ון צ'נסלור, בנובמבר 1928. בתחילת תקופת־כהונתו עדיין הוסיפו השלטונות, תחת לחץ תביעותיהם של היהודים, לבצע תכניות־פיתוח, שבמישרים או בעקיפים היו לעזר לישוב. בתקופה זו הוחל בבניית נמל־חיפה, שחשיבותו היתה מרובה לקיסרות הבריטית ושסייע גם להתפתחותו הכלכלית של הישוב. כן ניתן זיכיון לניצול

אוצרות ים־המלח לחברת־האשלג, שהשתתפו בה בעלי־הון יהודיים ואנגליים.

הפרעות של 1929. אך עד מהרה נודע לציבור, שנציב חדש זה, חניך האסכולה של פקידות־המושבות, תמים־דעים עם רוב פקידיו הבריטיים ביחסם להכרזת־באלפור והבית הלאומי. עובדה זו עודדה את מנהיגי־הערבים לארגן שורת־התפרצויות חדשה.

באַמְשָׁלָה, שהם מבקשים לערוך הפגנת־מחאה נגד תהלוכה שקטה של צעירים יהודיים לכותל המערבי, שהתקיימה בתשעה באב, תרפ״ט (15 באוגוסט 1929), ובאַמְשָׁלָה נוספת, ששוררת מתיחות בין הערבים לרגל ההכנות, שנעשו אז להרחבת הסוכנות היהודית, נערכה למחר הפגנה ערבית באותו מקום עצמו, נהרסו תשמישי־קדושה יהודיים, וימים מועטים לאחר מכן התנפלו להקות של ערבים מזויינים על היהודים בירושלים, חברון, צפת, ובכמה נקודות חקלאיות. בפרעות אלו נהרגו 133 יהודים ו339 נפצעו. הנציב העליון היה באותם הימים באנגליה, ועמדתם של השלטונות (בראשותו של הארי לוק) כלפי ההכנות הגלויות לפרעות, שנעשו ע״י מנהיגי־הערבים, וכן כלפי הפורעים עצמם במשך שני הימים הראשונים לפרעות, היתה סבילה בכללה, ורק הודות לפעולת ההתגוננות של אירגוני־ההגנה לא היה מספר הקרבנות היהודיים מרובה יותר. הצעות מטעם המוסדות היהודיים לזיין מספר יהודים לשם הגנה רשמית נדחו על־ידי השלטונות, ואף אותם השוטרים היהודיים, שהיו מזויינים קודם לכן (ובכללם יהודים, שהיו נתינים בריטיים), הוכרחו לפרוק את נשקם. רק לאחר שניתנה לפורעים שהות להשתולל במשך יומיים, נקטו השלטונות אמצעים להשלטת־סדר.

ועדת־חקירה, שנתמנתה על־ידי משרד־המושבות לשם חקירת סיבותיהן של הפרעות, שהיתה מורכבת מסֶר ולטר שו (ששימש קודם לכן כשופט במושבות) כיו״ר ומשלושה חברים של בית־הנבחרים האנגלי (משלוש המפלגות), פירסמה דו״ח, שפָּסַח (פרט לדעת־המיעוט של חבר הוועדה ממפלגת־הפועלים, הנרי [אח״כ לורד] סְנֶל) על אחריותם של השלטונות לפרעות, נזף נזיפות קלות במנהיגי־הערבים, הכריז, שחששותיה של האוכלוסיה הערבית לזכויותיה המדיניות והכלכליות מפני מדיניות הבית הלאומי שימשו סיבתן העיקרית של הפרעות, ורמז על הצורך להטיל הגבלות נוספות על העליה היהודית, לצמצם את זכותם של היהודים לרכוש קרקעות, ולמסור חלק ניכר בשלטון למוסד נבחר, שהערבים יהיו בו רוב. ועדת־המאנדאטים של חבר־הלאומים, שהממשלה הבריטית העבירה אליה את הדו״ח של ועדת־שו, מתחה עליו, ועל עמדת־השלטונות בארץ, ביקורת חריפה, אבל הממשלה הגנה בתקיפות על עמדתה ועמדת־הוועדה, והתחילה צועדת בכיוון, שהוצע ע״י ועדת־שו.

שינויים פנימיים. המאורעות של 1929 גרמו לשינויים ניכרים בדעת־הקהל ובמפלגות בישוב. נסתמנו מכאן ואילך שלשה אגפים, שנלחמו על עמדותיהם בשאלת המדיניות הציונית ובשאלת היחס לשלטונות המאנדאט. במרכז עמדו הפועל־הצעיר ואחדות־העבודה, שקיבלו בבחירות לאסיפת הנבחרים השלישית 31 ציר מתוך 71, וב1930 התאחדו למפלגת פועלי ארץ־ישראל (מפא״י), שמכאן ואילך תפסה את המקום הראשי בהנהלת־העניינים בישוב ובתנועה הציונית. את האופוזיציה העיקרית היוו הרוויזיוניסטים, שמתחו ביקורת חריפה על המשטר הבריטי ועל שיטותיה של ההנהלה הציונית. נקודות־היסוד בתכניתם היו: התנגדות לוויתור על עבר־הירדן והתביעה להכריז על יצירת רוב עברי בארץ והפיכתה של ארץ־ישראל למדינה עברית כמטרותיה הסופיות של הציונות. בבחירות לאסיפת־הנבחרים השלישית עלה מספר ציריהם ל16. אופוזיציה מכיוון אחר שימשה קבוצה קטנה, שתבעה מן ההסתדרות הציונית ויתור על התכנית להפוך את א״י למדינה יהודית מבוססת על רוב עברי. עמדה זו התגבשה בין אינטלקטואלים בעלי־השפעה, ביניהם אישים כמו ד״ר יהודה ליב מַגנס (ע״ע); חיים מרגלית־קאלווארסקי, מוותיקי המפעל ההתיישבותי בארץ; ד״ר ארתור רופין (ע״ע); י. רדלר־פלדמן (ר׳ בנימין; ע״ע) ועוד. כמרכזם שימשה מתחילה תנועת „ברית־שלום", ולאחר מכן הקימו אירגונים אחרים. כמנהיגם הרוחני ראו את אחד־העם, שבכתביו הטעים את רעיון המרכז הרוחני יותר מאֵת הצורך בהתיישבות המונית או עצמאות מדינית. כסיסמה מסוגלת לזכות להסכמה ערבית ראו את סיסמת „המדינה הדו־לאומית", שבה יהא מעמד שווה לשני הלאומים, יהא מספרם מה שיהיה, ובמרוצת־הזמן אף הסכימו לכך, שמספר היהודים לא יעלה על חמישים אחוז של האוכלוסיה. אך למרות מאמציהם לא הצליחו חוגים אלה לגבש לסיסמותיהם תגובה חיובית מצד מנהיגי־הערבים. ברעיון המדינה הדו־לאומית דגל גם „השומר הצעיר" (אך בלא הגבלת הישוב היהודי לתנאי של שוויון־האוכלוסים). בין הציונים הכלליים והמזרחי, היו שתמכו במדיניות „המתונה" של ההנהלה הציונית, והיו שדרשו קו מדיני תקיף יותר.

גם במבנה ההגנה באו שינויים מכריעים בהשפעת הפרעות של 1929. בירושלים פעלה ההגנה בצורה יעילה למדי בהדיפתם של הפורעים, ואף שלחה תגבורת לכמה נקודות סמוכות. על תל־אביב, פתח־תקווה והדר־הכרמל הגנו יחידות־ההגנה המקומיות בהצלחה. גם בנקודות ישוביות אחרות פעלה ההגנה במידה ניכרת. נסיונה של ההגנה בתל־אביב להיכנס ליפו לשם שמירה על יהודי־המקום הוכשל ע״י השלטונות. במספר מקומות (ביחוד בצפת ובמוצא) לא הצליחה ההגנה, מסיבות שונות, להגן על האוכלוסיה. בחברון נדחתה הצעת־העזרה של שליחיה ע״י יהודי־המקום, שסמכו על הבטחותיהם של האנגלים. בהשפעת הנסיונות הללו ננקטו צעדים לחזק את הקשר הטכני בין יחידות־ההגנה במקומות שונים, ונעשתה התחלה בכיוון של הקמת מיפקדה ארצית, שתתאם את פעולות־ההתגוננות בחלקי־הארץ השונים. במיפקדה זו שותפו גם נציגים של החוגים האזרחיים.

אך שותפות זו בהנהגתו של האירגון לא האריכה ימים. מתוך התנגדותם של הרוויזיוניסטים והחוגים האזרחיים, שהיו קרובים להם בדעה, להשפעתה המכרעת של תנועת־הפועלים באירגון־ההגנה, התפלג האירגון ב1931 לשניים, והחוגים, שנשתייכו למפלגה הרוויזיוניסטית ולתנועת־הנוער שלה „בית״ר" וכן למפלגת „המזרחי" וגושים אזרחיים, שהיו קרובים לציונים הכלליים ולחוגי־האיכרים, פרשו מאירגון ההגנה הכללי ונתארגנו בגוף, שהיה ידוע בשם „אירגון מקביל" או „אירגון ב׳". גם הוועד הציבורי האחיד נתפלג, וחלק מן המפלגות והגושים הבלתי־שמאליים נתן את תמיכתו לגוף החדש. אע״פ שהיו קיימות מזמן לזמן פעולות־תיאום בין שני אירגוני־ההגנה, נשאר הפילוג בתקפו עד 1937.

גיבושו של הקו האנטי־ציוני. שנת 1929 היתה שנת־מפנה במדיניות של בריטניה כלפי א״י. בראשותו

של לורד פאספילד, שר־המושבות (1929—1931), נסתמן הקו החדש, שלפיו פסקה המדיניות האנטי־ציונית להיות מדיניות אופוזיציונית, שהיתה נתמכת בעיקר ע״י הפקידים המעורבים בעניין, והפכה למדיניות הרשמית של הממשלה הבריטית. מכאן ואילך נעשה כל צעד של קאבינט בריטי לטובת הבית הלאומי תחת לחץ בלבד. ואילו מדיניותה של הממשלה כשלעצמה נעשתה אנטי־ציונית יותר ויותר.

מדיניות זו מצאה בנקל אחיזה בכל מיני מסיבות. כמה ממנהיגיה של מפלגת־הפועלים הבריטית (כגון לורד פאס־פילד, ואח״כ אֶרנסט בווין) היו מושפעים מן התפיסה, שיהו־דים „עשירים״, כפי שהכירום באנגליה, עומדים לנצל ערבים „עניים״. שמרנים היו מושפעים מן החשד, שהאוכלוסיה היהודית בא״י, שהיתה סוציאליסטית במידה מרובה ושחלק ניכר ממנה בא מרוסיה, תגרום להתפשטותם של רעיונות מהפכנים ולהשפעה קומוניסטית באיזור. כשגדלו ממדיה של העליה היהודית, טענו להגבלתה כדי לשמור על מעמד־הרוב של הערבים. בשעה שהואט קצב העליה, ראו בכך הוכחה, שתכניות הבית הלאומי הן תכניות שאין בהן ממש. בשעה שנראו היהודים כמוותרים והערבים כתקפנים, ראו בכך נימוק להיכנע ללחץ. בשעה שנראו הערבים כמשתפי־פעולה עם הבריטים והיהודים כלוחצים על השלטונות, ראו בכך נימוק לסייע ליסוד ה„נוח״ ו„להעניש״ את הלוחצים. בשעה שיאפאנים, איטלקים, גרמנים, רוסים, היו נראים כמשתדלים לקנות את אהדתם של הערבים, ראו בכך נימוק להראות לערבים ידידות יתרה כדי להבטיח את נאמנותם לבריטניה; ולהפך, כשהובעו חששות, שחלק מן היהודים בארץ יושפע על־ידי רוסים, איטלקים, פולנים, ראו בכך ראיה לחוסר־מהימנותם של היהודים כבעלי־ברית.

כמה „חקירות״ ספציפיות באו למלא אחר הדו״ח של ועדת שו, והראשונה שבהן היתה זו של סר ג׳ון הופ־סימפסון (1930). הופ־סימפסון, פקיד־מושבות ותיק, נשלח לא״י כדי לברר אם יש בה מקום להתיישבות חקלאית יהודית נוספת, ובדו״ח, שמסר לאחר ביקור קצר בארץ, קבע, שהתיישבות כזו לא תיתכן בלא שתגרום נזק לערבים. זמן קצר לאחר שנתפרסם דו״ח זה ניתן ביטוי רשמי לקו החדש של הקאבינט הבריטי לגבי א״י ב„ספר הלבן״, שהוצא ב21 באוקטובר 1930 ע״י לורד פאספילד. מיסמך זה הזדהה במידה מרובה עם המסקנות, שנכללו בדו״ח של ועדת־שו ושל הופ־סימפסון, התייחס בחוסר־אהדה גלוי למפעל הציוני והבליט את כוונתה של הממשלה להגבילו הגבלות חמורות. פירסומו של מיסמך זה העמיד במצב קשה את המנהיגות הציונית, וביחוד את ד״ר וייצמן, שעד אז המליץ בעקביות על שיתוף־פעולה עם השלטונות הבריטיים. לפיכך הודיע ד״ר וייצמן אחר פירסומו של הספר הלבן על התפטרותו מן הנשיאות של ההסתדרות הציונית ומן הראשות של הנהלת־הסוכנות כאחת. יחד עמו התפטרו מכהונותיהם בסוכנות פליכס ווארבורג ולורד מלצ׳ט. שלושתם נתבקשו ע״י מוסדות הסוכנות וההסתדרות הציונית להמשיך בתפקידיהם עד לקונגרס הציוני וועידת־הסוכנות, שעמדו להתכנס ב1931.

ההתפטרות ההפגנתית של אישים אלה, שלכל הפחות שניים מהם היו ידועים בדעותיהם המתונות; החשש, שהישוב העברי בארץ ודעת־הקהל היהודית בעולם יעברו לפסים קי־צוניים ואנטי־בריטיים; הביקורת החריפה, שנמתחה על מדיניות־הממשלה על־ידי מדינאים בריטיים בעלי־משקל בעיתונות הבריטית ובפארלאמנט, ובמקביל לכך הביקורת שנשמעה בחוגים רחבים במדינות־חוץ, הניעו את הקאבינט להיסוג במקצת. נתמנתה ועדת־שרים בריטית, שניהלה מו״מ ממושך עם באי־כוח הסוכנות, וכתוצאה ממנו פורסם ב13 לפברואר 1931 מכתב מאת ראש־הממשלה, ראמזי מאקדונלד, אל ד״ר וייצמן, שבו הבטיחה הממשלה הבריטית לבדוק מחדש כמה מן ההנחות, שנקבעו בדו״ח של שו והופ־סימפסון ולעיין באפשרויות של מדיניות־פיתוח בא״י, שתביא תועלת ליהודים ולערבים גם יחד, וכן אישרה הממשלה שוב את חובתה לסייע לעלייתם של יהודים לארץ ולעודד את התיישבותם על הקרקע.

מכתב־מאקדונאלד היה נסיגה חלקית וזמנית של הממשלה הבריטית מן המדיניות, שעליה הכריזה בספר הלבן — נסיגה, שבאה בהשפעת הלחץ הציבורי, שהופעל עליה באותו זמן. אך מכתב זה לא שינה את העובדה היסודית, שהממשלה ביקשה להיפטר ממדיניות הבית הלאומי, ומ1930 ואילך השתדלה למצוא לה הזדמנויות לכך. ראיה לדבר היה הדו״ח של לואיס פְּרֶנְץ׳ — אחד מן ה„חוקרים״, שהממשלה שלחה לארץ ב1931. פרנץ׳ טרח ועמל למצוא ערבים, שנעקרו ממקומות־מושבם מחמת רכישת־קרקעות ע״י יהודים ושמאז נשארו מחוסרי עבודת־קבע. ואמנם מצא, שאחר 12 שנות השלטון הבריטי לא הגיע מספרם של הערבים העקורים הללו אלא ל624 בלבד; אעפ״כ המליץ על הטלת הגבלות נוספות על ההתיישבות החקלאית של היהודים ואף שלל את סיכויי התפתחותה של החקלאות היהודית בארץ.

הקונגרס הציוני, שנתכנס ביוני 1931, עמד בפני הבעיה כיצד להתייחס למדיניות הבריטית החדשה. ד״ר וייצמן היה סבור, שאחר מכתב־מאקדונאלד היתה קיימת שוב אפשרות לקדם את הישוב בארץ במסגרת המדיניות הבריטית ומתוך שיתוף־פעולה עם השלטונות. אך חלק גדול של הקונגרס היה בדעה, שמדיניותו המתונה של ד״ר וייצמן שימשה גורם חלקי למפנה האנטי־ציוני, שחל בבריטניה. ההנהלה החדשה, שנבחרה בראשותו של נחום סוקולוב, כשד״ר חיים ארלו־זורוב מכהן כנציגה המדיני בא״י, אמנם הוסיפה לשתף פעולה עם השלטונות הבריטיים, אף שיתוף־פעולה זה נעשה מתוך הדגשה מוגברת של אי־נכונותה של ההנהלה לוותר ויתורים נוספים ומתוך הצגת תביעות נמרצות למעצמה המאנ־דאטורית, שתבצע את התחייבויותיה בהתאם למאנדאט.

נשיאותו של סוקולוב והריב עם הרוויזיוניסטים. הנציב העליון החדש, סר ארתור ווֹקוֹפּ (Wauchope), שנת־מנה במקומו של צ׳נסלור ונכנס לתפקידו ב19 לנובמבר 1931, איחד בו סגולות, שאיפשרו לו להשליט בארץ סדר ולשפר במקצת את היחסים בין השלטונות ומנהיגי־הישוב. ווקופ מצא לשון משותפת עם האינטליגנציה היהודית, ובמשך חמש שנים — למרות העליה הניכרת, שבאה בתקופה זו באוכלוסיה היהודית — לא הופר השקט בארץ אלא פעם אחת. באוקטובר 1933 אירגנו הערבים הפגנות אנטי־בריטיות, שפוזרו בזריזות ע״י כוחות־הביטחון הרשמיים. כן לא נעשו מצד השלטונות שום מאמצים רציניים באותה תקופה להגביל את המפעל הציוני בהגבלות נוספות, פרט למאמץ להקים מועצה מחוקקת, שהיתה עלולה לגבש את התנגדותם של המנהיגים הערביים לבית הלאומי. בזהירות הציע ווקופ הצעה זו כמה פעמים, אך כל פעם נתקל בהתנגדות נמרצת מצד ההנהלה הציונית, ולפיכך נמנע מביצועה של התכנית.

עם השיפור, שבא ביחסים בין נציגי הישוב וההסתדרות הציונית ובין השלטונות, ועם התפתחות הישוב בהשפעת

העליה המוגברת, הוחרפו היחסים בתוך הישוב והתנועה הציונית. הרוויזיוניסטים, מחמת עמדתם הקיצונית בקונגרס של 1931, נשארו מחוץ להנהלה, והיחסים בינם לבין שאר הסיעות בתנועה הציונית הלכו ונתקלקלו. ביחוד נתחדדו היחסים בין הרוויזיוניסטים ובין מפלגות־הפועלים — מפא״י והשומר הצעיר. כשנהרג ב16 ליוני 1933 ד״ר חיים ארלוזורוב (ע״ע), כמעט שהגיעה המתיחות לשלב של מלחמת־אחים. הוטל חשד באחריות לרצח, שכנראה בוצע ע״י ערבים עבריינים, על קבוצה רוויזיוניסטית קיצונית. אמנם הרוויזיוניסטים הנאשמים, שהועמדו לדין, זוכו, אבל חוגים רחבים בתנועה הציונית, וביחוד במפלגות־הפועלים, הוסיפו להאמין באשמתם.

בקונגרס, שהתאסף בקיץ 1933, שימש ריב פנימי זה, ולא הריב עם הבריטים, הנושא העיקרי של הדיון. אך בסתיו 1934 נעשה ניסיון להשלים בין שני המחנות. המו״מ, שהתקיים בין בן־גוריון וז׳בוטינסקי, הסתיים בהסכמים להפוגה פוליטית ולסידור יחסי־עבודה בין הסתדרות־העובדים הכללית ובין אירגון־העובדים, שיצרו הרוויזיוניסטים בשם הסתדרות־העובדים הלאומית. אך במשאל־העם, שנערך בקיץ 1935, דחו חברי ההסתדרות הכללית את הסכם־העבודה הנזכר ברוב של 15,000 נגד 10,000 קולות. סמוך לאותו זמן נידונה בוועד הפועל הציוני בעיית פעולתם המדינית הנפרדת של הרוויזיוניסטים, ומשסירבו הללו לוותר עליה, עזבו את ההסתדרות הציונית ואירגנו את ההסתדרות הציונית החדשה. בקונגרס הציוני, שכונס ב1935 בהעדרם, נבחר שוב ד״ר וייצמן לנשיאות ההסתדרות הציונית, ומשה שרתוק (אח״כ: שרת), שמ1933 ואילך שימש ראש המחלקה המדינית של ההנהלה בא״י, הוסיף לכהן במשרה זו.

מ א ו ר ע ו ת 1 9 3 6. חדשים מועטים אחר הקונגרס של 1935 חודשה ההתקפה המדינית על הבית הלאומי. בדצמבר 1935 הודיע הנציב העליון על כוונתה של הממשלה להקים מועצה מחוקקת בא״י. ההנהלה הציונית סירבה להסכים לתכנית זו, ואף בוויכוחים, שנתקיימו בבתי־הפארלאמנט הבריטי, נמתחה עליה ביקורת חריפה. אבל הממשלה המשיכה במאמציה לגישומה של התכנית. מנהיגי הערבים היססו לקבוע עמדה ברורה כלפיה, והממשלה הזמינה אותם ללונדון כדי שידונו בבעיה עם שר־המושבות. בינתיים התגברה בין המנהיגים הערביים הדעה, שנוכח האהדה שנתגלתה כלפיהם מצד ממשלות גרמניה, איטליה וברית־המועצות, ומצד הפקידות הבריטית בארץ, לא כדאי להם להסכים לתכנית, שתביא בעקבותיה רק ניצחון חלקי, ושיספיק לחץ נוסף בצורת התמרדות מצד הערבים להביא לידי שינוי ראדיקאלי בארץ, לחסל את סיכוייו של המפעל הציוני ולהבטיח להם שליטה פנימית גמורה. כך התחילה תקופה של התקפות־דמים על הישוב, שנמשכה מאפריל 1936 עד אוקטובר אותה שנה, ושוב מיוני 1937 עד 1939.

השיקולים, שהניעו את הערבים ומצדדיהם לנקוט עמדה קיצונית זו, הושפעו ע״י כמה גורמים נוספים, שאחד מהם היה גידולו המהיר־ביחס של הישוב ב1932—1936. גלי־העליה, שבאו באותן השנים לארץ, ובכללם גל־העליה שבא מגרמניה אחר עלייתו של היטלר לשלטון, הביא לא״י מספר גדול של יהודים וכמות מרובה של הון. אע״פ שממדיה של עליה זו עדיין רחוקים היו מן הממדים, שהיה בהם כדי להפוך את משקל־הכוחות באוכלוסיה וליצור רוב יהודי בארץ, מכל מקום ביצרה את עמדתו של הישוב, ובמובן זה אישרה את שיטתו של ד״ר וייצמן, שראה בחיזוקו המודרג של הישוב את האמצעי החשוב ביותר לחיזוקו המדיני. מתנגדי המפעל הציוני בין הערבים והבריטים התחילו חוששים שמא — אם תימשך התפתחות זו — שוב לא יהא ביכלתם להפסיקה.

גורם נוסף לאירגון ההתפרצויות נגד היהודים שימש המצב הבינלאומי. נתונה בין שלוש המעצמות בעלות משטר לאומני־תקפני — גרמניה, איטליה ויאפאן —, מצד אחד, ובין המדיניות הסובייטית הדינאמית, מצד שני, גילתה הממשלה הבריטית באותה תקופה סימני היסוסים וחולשה ביחסיה הבינלאומיים, והיה קרוב לחשוב, שמרד ערבי רציני יספק לממשלה זו אֲמַתְלָה נוחה לחסל אחת ולתמיד את מדיניות הבית הלאומי.

אך המרד הערבי, אע״פ שכמעט השיג את מטרותיו, בסופו של דבר לא השיגם. הסיבות העיקריות, שגרמו לכך, היו:

(א) מידת ההשתתפות המצומצמת של האוכלוסיה הערבית בהתקוממות. — בשום פרק־זמן של אותה תקופה לא עלה מספר אנשיהן של כנופיות־הפורעים הערביות ליותר מאלפיים (מתוך אוכלוסיה ערבית, שמספרה נאמד בין 750 אלף למיליון), ואף חלק ניכר מאלה היה מורכב משכירים מן הארץ ומעבר לגבולות, שנטלו חלק בהתקוממות כל עוד שכרם היה מובטח והסיכון לא היה מרובה ביותר. גם בתוך המנהיגות הערבית לא היתה ההתלהבות להתקוממות כללית. סיעת־המופתי הוצרכה להרוג כמה מן המנהיגים ה„מתונים״ כדי לשתק את התנגדותם, וכן היו הכנופיות מוכרחות לנקוט אמצעי איום ואלמות נגד ראשי כפרים ערביים בארץ כדי להבטיח לעצמן את תמיכתם של אלה.

(ב) ההפרזה, שהפריזו מנהיגי־הערבים בתביעותיהם. סבורים היו, שהגיעה השעה לא רק להיפטר מן הבית הלאומי, אלא גם מן השלטון הבריטי. בהתאם לכך יזמו המורדים הערביים התנגשויות עם כוחות בריטיים מזויינים, הכריזו על שביתה כללית ועל אי־תשלום מיסים, פוצצו צינור־נפט, שהיה שייך לחברה בריטית; וכך הוכרחו השלטונות לאחר זמן־מה לנקוט באמצעים חמורים יותר.

(ג) למרות האהדה והעידוד, שקיבלו המורדים הערביים מכמה מעצמות־חוץ, בפועל לא התערבה אף מעצמה אחת לטובתם.

(ד) כוחות־ההגנה של הישוב שופרו הרבה אחר הלקח המר של 1929. — שני אירגוני־ההגנה התאחדו תוך הקמת ועד מפקח משותף ותוך קבלת מרותם של ההנהלה הציונית והוועד הלאומי, ורק הגרעין הרוויזיוניסטי של „הגנה ב״ נשאר מחוץ לאיחוד.

במקום התנפלויות המוניות ובלתי־מתוכננות, התחילו הערבים ובראשם פאוזי אל־קאוקג׳י, קצין סורי, מארגנים התנפלויות, שהיו מכוונות להפרעת התנועה והעבודה בישוב. ההגנה השיבה על כך בתיכנון הולך ויעיל של כוחותיה בממדים ארציים. ב1938 נעשה ניסיון להפוך את מפקדת־ההגנה למוסד בלתי־מפלגתי ע״י מינויו של יוחנן רַטְנֶר כראש המפקדה הארצית; וכן אורגן מטה ארצי בעל אופי מקצועי, שהיה ממונה על הפיקוד. יחידות נודדות הועמדו לרשות המטה, וכוחות־ההגנה בכללם שוב לא היה להם האופי של יחידות־עזר מקומיות. המפקדה היתה מורכבת משלושה נציגים של ההסתדרות ומשלושה באי־כוח של הגוש האזרחי, ובראשה עמד ממונה מטעם יו״ר הנהלת הסוכנות שלפניו

מפקדי ההגנה ב1942

למטה: מימין לשמאל: א גולומב, ד"ר מ. קליינבוים (סנה), י. דורי, ישראל גלילי, יצחק שדה. למעלה: יצחק דובנו ויגאל ידין

היה הממונה אחראי. סמוך לאחר מכן נתמנה כראש־המטה יעקב דוסטרובסקי (דורי), שהתמיד בתפקידו עד הקמתה של מדינת־ישראל.

ב1936 לא הופעל עדיין נגד המורדים כוח צבאי בריטי בממדים ניכרים, ורק אחדים מראשיהם נעצרו. מו"מ התנהל בעקיפים (בתיווכו של נורי־פחה, ראש ממשלת־עיראק, ומנהיגים ערביים אחרים מחוץ לא"י) כדי לשכנע את המופהי ועוזריו לצמצם את תביעותיהם ולוותר על התנגדותם לשלטון הבריטי. את העליה היהודית לא הפסיקו הבריטים בזמן המאורעות, אבל את מספרם של רשיונות־העליה צימצמו עד למינימום. כמו־כן חידשו הבריטים את נסיונותיהם להקים — במסגרת השלטון הבריטי — מועצה מחוקקת בעלת רוב ערבי. אך סירובם של המורדים להסכים להצעה זו והתקפותיהם החוזרות ונשנות על כוחות־השלטון הכריחו את הבריטים (שריכזו בינתיים כעשרים אלף חיילים בארץ) להודיע, שאם המהומות תימשכנה, יוצרכו להפעיל נגד המורדים את מלוא־כוחם. רק לאחר מכן, ובמידה מרובה בהשפעת המצוקה הכלכלית, שבה היתה נתונה האוכלוסיה הערבית מחמת המרד, הסכימו הערבים להפסיק את ההתפרצויות. הדבר נעשה בצורת כרוז מצד ראשי מדינות־ערב אל ערביי־הארץ, שבו נתבקשו אלה האחרונים להירגע „ולסמוך על כוונותיה הטובות של ידידתנו בריטניה, שהכריזה כי תעשה צדק". ב11.10.1936 הודיעה המועצה הערבית העליונה בא"י, שנענתה לפנייתם של המושלים הערביים וההתפרצויות הופסקו. לקאוקג'י ולשאר אנשי הכנופיות, שבאו מחו"ל לעזרת הערבים בארץ, ניתנה הזדמנות לעזוב את א"י.

כך נגמר השלב הראשון של המרד. האבידות, שנגרמו על־ידיו ליהודים, היו: 91 הרוגים, 369 פצועים, והנזקים, שנגרמו לרכוש היהודי, היו ניכרים: נהרסו מאות בתים, ביניהם 13 בתי־חרושת ובתי־מלאכה; הושמדו 200,000 עצים וגידולי־חקלאות בשטח של 17,000 דונאם. כאלף התקפות נערכו ע"י הכנופיות על כוחות־הצבא והמשטרה ועל ערבים, שסירבו לשתף עמהן פעולה. אבידות הכנופיות, אע"פ שאינן ידועות בבירור, עלו בלא ספק על אבידותיהם של היהודים. היהודים, למרות קו־ההבלגה שנקטו בו, הראו, שהם מסוגלים להפעיל כוחות צבאיים רצינים.

משפסקו המהומות ניסו השלטונות לחדש את ידידותם עם המנהיגים הערביים, אך עם זה נתעוררו, כנראה, בתוכם ספקות רצינים בנוגע למהימנותם של כמה מהם, ולפיכך נעשו — עוד בתקופת המרד — כמה צעדים, שהיה בהם משום סיוע ליהודים. בין השאר, ניתנה רשות למוסדות־הישוב לגייס 2,700 צעירים יהודים כ„נוטרים" (שוטרי־עזר מקומיים); מספר השוטרים היהודיים, שקודם המרד הגיע ל290, הוכפל, ולמשק היהודי ניתן בסיס נוסף עם מתן הרשיון לפירוק ספינות בתל־אביב; על יסוד רשיון זה התחילה בנייתו של הנמל בעיר זו.

ת כ נ י ת ה ח ל ו ק ה. כחודש אחר תחילת המרד, ב18 למאי 1936, הודיע שר־המושבות לפארלאמנט הבריטי על החלטתה של הממשלה למסור את בעיית א"י לבדיקתה של „ועדה מלכותית" לאחר שיוחזר הסדר על כנו. הוועדה, שנתמנתה בראשותו של לורד פיל, שמעה עדויות באנגליה ובא"י מנובמבר 1936 עד פברואר 1937, וחיברה דו"ח מקיף, שפורסם ב7 ביולי 1937. הדו"ח קבע, שלאור הכרזת־באלפור, המאנדאט, ואפילו הספר הלבן משנת 1922, היה ליהודים יסוד לצפות, שאם ינצלו את האפשרויות שהובטחו להם וייכנסו

הוועדה המלכותית הבריטית (ועדת־פיל) כשהיא יוצאת מתחנת־הרכבת בלוד, 1936

לא״י במספר מספיק, תיווסד בארץ מדינה יהודית; שצימצום שטח הבית הלאומי ע״י הקמת משטר מיוחד בעבר־הירדן פגע בהם; וכן רמז הדו״ח, שמדיניות השלטונות שימשה גורם מסייע להחמרת המצב ולהתפרצויות. הוועדה הציעה לוותר על המאנדאט ולפשר בין התביעות של היהודים והערבים ע״י חלוקת־הארץ לשתי מדינות: מדינה יהודית זעירה, שתוקם בגליל, בעמק ובשפלה, ומדינה ערבית, שתקיף את רובה של א״י המערבית. את ההגנה על האינטרסים הבריטיים ואת השמירה על המקומות הקדושים אפשר היה להבטיח, לדעת הוועדה, ע״י מאנדאט בריטי על חבל, שישתרע מירושלים ובית־לחם עד יפו ויכלול את נצרת, חיפה, צפת, עכו, ים־כינרת וחבל החוף של ים־סוף (ז. א. אילת וסביבתה), וכן ע״י „בריתות״ בין בריטניה ושתי המדינות, שתענקנה לבריטניה זכויות־יתר וזכויות־פיקוח בשתיהן. בין השאר המליצה הוועדה על חילופי־אוכלוסים בין שתי המדינות, וכן על חיובה של המדינה היהודית בהענקת תמיכה כספית שנתית למדינה הערבית. עד להקמתן של שתי המדינות, הציעה הוועדה שורה של צעדים זמניים, שכללו את הגבלתה של העליה היהודית לא רק בהתאם לכוח־הקליטה של הארץ, אלא אף מטעמים מדיניים, וכן הטלת איסור על רכישת קרקעות ע״י יהודים בשטח המיועד למדינה הערבית וע״י ערבים בשטח המיועד למדינה היהודית.

ההצעה להקים מדינה יהודית לא היתה לרוחם של מתנגדי הציונות באנגליה: מדינה פחות או יותר עצמאית, אף הקטנה ביותר, צופנת אפשרויות של התפתחות רבת־מידות. לפיכך הסתפקו השלטונות בקבלת המלצותיה של הוועדה במה שנוגע לרכישת הקרקעות ולעליה, ואילו לגבי שאר חלקי־ההצעה הצהירו, שהם מתייחסים אליהם „באהדה כללית״ והבטיחו להביאם בפני המוסדות של חבר־הלאומים. הללו, ועדת־המאנדאטים ומועצת־החבר, הסכימו, מתוך הסתייגות מסויימת, לעיין בהצעות מפורטות יותר, כשתוגשנה לפניהם הצעות כאלו ע״י בריטניה, אך הטעימו, שעד לביצועה של החלוקה נשאר המאנדאט בתקפו.

בישוב וביהדות היו הדעות מפולגות. הרוב בהסתדרות הציונית, בראשותו של ד״ר וייצמן, סבור היה, שיש לנצל את ההזדמנות שניתנה להקמתה של מדינה יהודית. מיעוט חשוב בראשותו של אוסישקין ראה בשטח הזעיר של המדינה המוצעת תמרון לשם הורדתו של הישוב למעמד של גטו, ושלל את ערכה ואת אפשרות קיומה של מדינה בגבולות שהוצעו. „השומר הצעיר״ התנגד לסיסמת החלוקה, דרש את פתיחת א״י המערבית כולה להתיישבות יהודית, והיה סבור שאפשר יהא לקבל את הסכמתם של הערבים לכך, אם יובטח להם, שהמדינה, שתוקם בעתיד בארץ, תהא מדינה דו־לאומית. זו היתה אף השקפתם של אנשי „ברית־שלום״ בראשותו של ד״ר מאגנס ושל חוגים קרובים לתנועה זו בחו״ל. עסקנים בלתי־ציוניים מאה״ב, שהשתתפו בהנהלת הסוכנות, לא התייחסו באהדה יתרה לעצם הרעיון של מדינה יהודית, ובחלוקה המוצעת לא ראו תחליף רצוי של א״י מאנדאטורית. ז׳אבוטינסקי וההסתדרות הציונית החדשה התנגדו לתכנית־החלוקה עקרונית, אלא שנוסף על כך הטילו ספק בכנות המגמה הבריטית להקים מדינה יהודית. לדעתם עלולה היתה הסכמה יהודית לתכנית — נוכח ההתנגדות הערבית העתידה לבוא — לסייע לבריטים במסירת חלק־הארי של א״י המערבית לשלטון ערבי על־יסוד הטענה, שלכך הסכימו שני הצדדים, ואילו בחלק „היהודי״, שביחס אליו היתה קיימת פלוגתה, ישאר השלטון הבריטי בתקפו אך יהא משוחרר מן ההתחייבויות המפורשות במאנדאט הקיים. אך למרות ביקורת זו, שנמתחה על תכנית־החלוקה מצדדים שונים, מרובים היו אוהדיה בארץ ובחו״ל. המונים ציוניים באה״ב והמונים של יהודים במזרח־אירופה היו מוקסמים

מן החזון של מדינה יהודית עצמאית, שבפעם הראשונה הועלה בפניהם ע״י מוסד בריטי רשמי, ולא הרבו לחשוב על עניינים כגון שטח, כוח־קליטה, מידת עצמאות, בטחון־גבולות וכדומה.

בקונגרס הציוני ה20, שנתכנס בקיץ 1937, נתקבלה ברוב דעות החלטה, שחָלקה על ההנחה, שהמאנדאט אינו ניתן לביצוע, שהוקיעה את השלטונות הבריטיים על שלא ניסו לבצעו, שדחתה את תכנית־החלוקה כמות שהיא ושייפתה את כוחה של ההנהלה הציונית לדון עם הממשלה הבריטית על „ההקמה המוצעת של מדינה יהודית”. ההחלטה הובנה ע״י יהודים ואנגלים כהסכמה עקרונית לחלוקה, מתוך מאמץ להרחיב את שטחה של המדינה היהודית המוצעת עד כמה שאפשר.

המנהיגים הערביים לא הגיבו על הצעת־החלוקה כלל, אך סבורים היו, שתכניותיהם הולכות ומתגשמות. שלטונם ברוב שטחה של א״י המערבית היה נראֶה קרוב למדי, ולא נשארו להם אלא שתי משימות: לדאוג לכך, שגם שאר השטח, במקום ליהפך למדינה יהודית או לשטח־מאנדאט בריטי חדש, יוכנס אף הוא בגבולות מדינתם; וכן לדאוג לכך, שמדינה זו תהא עצמאית יותר לגבי בריטניה מכפי שהוצע בדו״ח של ועדת־פיל. מסתבר, שאת עיקר תפקידם ראו עכשיו המנהיגים הערביים בהכשלת התכנית הבריטית להשליט בצורה זו או אהרת את הגמונותה של בריטניה בארץ.

עם השתלטותה של מגמה זו הלך והעמיק הניגוד, שנוצר בין הפקידות הבריטית ובין מנהיגי הסיעה הלאומנית־הקיצונית בין הערבים, שבראשה עמד המופתי. ניגוד זה, שהתחיל מתגלה עם כניסתן של איטליה הפאשיסטית וגרמניה הנאצית לזירת המזרח הקרוב, גרם לתנודות, שנוצרו מזמן לזמן ביחסים בין המנהיגות הערבית הקיצונית בא״י ובין השלטונות הבריטיים: בעלי־ברית היו כלפי היהודים, אך אויבים במַה שנוגע לכוונותיהם ההדדיות. מכאן גם היחס הדו־משמעי של השלטונות הבריטיים כלפי המנהיגות הערבית המתונה, שהתרכזה מסביב למשפחות נאשאשיבי וחאלדי: מצד אחד היתה כת־מנהיגים זו נוטה יותר להתפשר עם האנגלים בנוגע לעתיד, אך מצד שני, מחמת אותה נטיה פשרנית עצמה, היתה כת זו בעל־ברית בלתי־יעיל למשימה המיידית של חיסול הבית הלאומי. מכאן בא גם הרעיון, שעלה לפרקים על דעת השלטונות הבריטיים, להפקיד את א״י המערבית בצורה זו או אחרת בידי ממשלת עבר־הירדן, שהאנגלים ראו בה, כל עוד משל בה עבדאללה, בעל־ברית נאמן לבריטניה.

חידוש המרד הערבי, חיסול תכנית־החלוקה והספר הלבן של 1939. בספטמבר 1937 נתנו המנהיגים הערביים הקיצונים את האות לחידוש הפרעות, ובהתאם לתכניתם הכפולה כיוונו אותן שוב נגד היהודים והבריטים כאחד. התקפותיהם על הישוב העברי נתקלו הפעם בהגנה ובהתקפות־נגד קשות. התקפותיהם על פקידים ומוסדות בריטיים עוררו אף הם תגובה נמרצת (ביחוד לאחר שנרצח אנדריוּס, מושל מחוז־נצרת): המועצה הערבית העליונה הוכרזה כגוף בלתי־חוקי, מספר ניכר ממנהיגיה נעצר או הוגלה, והמופתי הודח ממשׂרתו ונמלט לחו״ל. לשם שיתוף פעולה בחיסול המרד האנטי־בריטי הוכרחו השלטונות להסתייע בכוחות יהודיים. מספר הנוטרים הוגדל עד לששת אלפים, ולחלק מהם הותר להתארגן על בסיס איזורי, ולא על בסיס מקומי בלבד. כלפי ההגנה התחילו מתייחסים שוב בסבלנות מרובה יותר, ואחד מן המפקדים הבריטיים, קפטן (אח״כ גנראל) אורד וינגֵיט, שהיה ממונה על אימונן של יחידות יהודיות, אף הרחיק ללכת בשיתוף־פעולתו עם הישוב. גיבוש ההתנגדות של הישוב והשלטונות להתפרצויות הערביות חיזק את עמדתם של המנהיגים המתונים בין הערבים, והקיצונים, שראו בכך סכנה לתכניותיהם, הפנו כלפי המתונים את נשק הטרור. לאחר שנהרג מספר ניכר של עסקנים ערביים חשובים מן המתונים, ירדה השפעת יריביה של סיעת־המופתי באוכלוסיה הערבית.

למרות האכזבה, שנחלו השלטונות הבריטיים מהתפתחות היחסים בינם לבין הערבים, לא שינו את מדיניותם האנטי־ציונית. באופק המדיני נערמו אז עננים, שבישרו סערה בינלאומית קרובה, והמדיניות האנטי־ציונית נתעצמה עכשיו בנימוק, שיש לרכוש את אהדתם של הערבים כדי שיהיו בעלי־בריתה של אנגליה במקרה שתפרוץ מלחמה עולמית. שני צעדים, שננקטו בתחילת 1938, הצביעו בבירור על מגמתה של מדיניות זו: (1) במקומו של סר ארתור ווקוּפ נתמנה כנציב עליון סר הרולד מק־מייכל, פקיד קולוניאלי, שלא הסתיר את יחסו העוין לבית הלאומי וליהודים כאחד; ו(2) נתמנתה ועדה, שהפעם — כדי למנוע כל הפתעה — הורכבה מפקידי משרדים ממשלתיים אנגליים ושהוטל עליה לבדוק את תכנית־החלוקה ולהציע הצעות מפורטות. ועדה זו, שבראשה עמד סר ג׳ון וודהֶד (Woodhead), התחילה את פעולתה ב28 בפברואר 1938 ופירסמה דו״ח ב9 בנובמבר אותה שנה. המסקנה של הוועדה היתה, שמבחינה כלכלית אין חלוקת־הארץ לשתי מדינות עצמאיות ניתנת לביצוע ואף התנגדות הערבים לכל חלוקה כזו, וכן שיקולים בטחוניים, עושים את כל התכנית של החלוקה נטולת־סיכויים.

הדו״ח של ועדת־וודהד איפשר לממשלה הבריטית להכריז, שהקמתן של שתי מדינות נפרדות בא״י שוב אינה ניתנת לביצוע ושלפיכך מתכוונת הממשלה לכנס „ועידת שולחן עגול” בהשתתפותם של ב״כ הסוכנות, ערביי א״י ומדינות־ערב, כדי לנסות להגיע לידי פתרון מוסכם; האופוזיציה בתוך ההסתדרות הציונית ומחוץ לה (ההסתדרות הציונית החדשה) התנגדה להשתתפותו של גוף יהודי בוועידה זו, שהכניסה באופן רשמי צד חדש לתוך בעיית א״י — את מדינות־ערב. אך הסוכנות החליטה להשתתף. הערבים מצידם סירבו לשבת אל שולחן אחד עם נציגי־היהודים בישיבות הרשמיות של הוועידה, והממשלה ניהלה מו״מ מקביל עם באי־כוחם של שני הצדדים בישיבות נפרדות. הישיבות נמשכו מ8 בפברואר עד ה17 במארס 1939. הצעות־הממשלה היו מכוונות להפוך את א״י המערבית כולה באופן מודרג למדינה עצמאית, שתהא קשורה קשרי־ברית בבריטניה; אם אפשר, תסויים התפתחות זו תוך 10 שנים; בינתיים תצומצם העליה ל75,000 איש במשך 5 שנים, ולאחר מכן לא תורשה עליה נוספת אלא בהסכמתם של הערבים.

הצעה זו נדחתה ע״י נציגי־היהודים, וגם נציגי־הערבים הביעו את התנגדותם לה, אם משום שקיוו לעצמאות מהירה ושלמה יותר ללא עליה נוספת כלשהי, אם מטעמים תכסיסיים. ב17 במאי 1939 הודיעה הממשלה ב„ספר לבן”, שמאחר שלא ניתנה הסכמתם של הצדדים לתכנית שהציעה או לכל תכנית אחרת, תגשים את תכניתה על דעת עצמה. ביקורת חריפה נמתחה על תכנית זו מצד היהודים, מצד חלק חשוב של הציבור באנגליה ובארצות אחרות ומצד ועדת־המאנדאטים של חבר־הלאומים, שפסקה, ביוני 1939, שהספר הלבן מהווה

סטיה מן ההוראות של המאנדאט. העניין הועבר למועצת־החבר, אבל בינתיים פרצה מלהמת־העולם II, והמועצה לא הספיקה לדון בבעיה עד שפסקו פעולותיה. אעפ״כ התחילה הממשלה מבצעת את תכנית הספר הלבן. הגבלות העליה הוחמרו ורכישת קרקעות ע״י יהודים נאסרה בחלק־הארי של א״י המערבית.

תחילת המרי העברי. כבר במאורעות 1936 לא נצטמצמה פעולתה של ההגנה במעשי־התגוננות בלבד. לפרקים הופעלו מיבצעי־עונש נגד פורעים, שזהותם היתה ידועה. לא תמיד היו פעולות מסוג זה מקובלות על הגופים המדיניים, שהכריזו על קו־ההבלגה, אך תנאי־המציאות המריצו את ראשיהן של יחידות־ההגנה לנקוט בצעדים שמחוץ לקו הרשמי. עם זה השתלטה בחלק מאנשי־ההגנה אי־שביעת־רצון מחמת הגבלת פעולותיה. אי־שביעת־רצון זו היתה חריפה ביותר בשורות הרוויזיוניסטים, שהתנגדו להצטרפותו של „אירגון־ב׳״ לאירגון המקורי ב1936, ובתחילת 1937 הקימו אירגון מיוחד בשם אירגון צבאי לאומי (אצ״ל) והחליטו על קו־פעולה, שהיה מכוון להחליש את הפורעים ע״י התקפות־תגמול על הערבים בישוביהם ובדרכי־הארץ.

פעולות האצ״ל עוררו תגובות שליליות חריפות. האחת באה מצמרת ההגנה הכללית ומראשי המוסדות היהודיים הרשמיים — הסוכנות והוועד הלאומי. ראשית, ראו הללו בפעולותיו של אצ״ל מעשי חתירה תחת אחדותו של הישוב והפרת המשמעת למוסדות; שנית, התנגדו ראשי הסוכנות והוועד הלאומי לקו של התקפות־נגד מתוך שהיו משוכנעים, שקו־ההבלגה הולם יותר את תביעות־המוסר ואת התנאים המדיניים כאחד. אך בכמה חלקים של הציבור היהודי, שההתקפות הבלתי־פוסקות של הפורעים הערביים העמידו את סבלנותו במבחן קשה, זכה האצ״ל למידה ניכרת של אהדה.

תגובה חריפה עורר האצ״ל מצד השלטונות הבריטיים, שנקטו מיד אמצעים חמורים נגד האצ״ל והחשודים באהדה אליו. מאות חברי אצ״ל ורוויזיוניסטים אחרים נעצרו במחנות־הסגר, נערכו חיפושי־נשק שיטתיים, וחברי אצ״ל שנמצא נשק בידיהם התחילו מקבלים פסקי־דין, שחומרתם לא עמדה בשום יחס לענשים, שהוטלו על ערבים בשל עבירות דומות. ביוני 1938 בוצע פסק־דין מוות ראשון נגד יהודי בא״י: שלמה בן־יוסף, חבר אצ״ל, שניסה — בלא הצלחה — לבצע עם שנים מחבריו התקפת־תגמול באחד משבילי־הארץ. אך הרדיפות הללו לא חיסלו את האצ״ל, שהוסיף להפנות את פעולותיו נגד הערבים ועם זה השתתף — מ1937 ואילך — באירגון עליה חשאית מאירופה המרכזית והמזרחית, שנודעה בשם „עליה ב׳״.

באותה תקופה הצטרף הרוב של הנוער היהודי בארץ להגנה ומיעוטו לאצ״ל. כדי לחזק את אירגון־ההגנה, שהיה מורכב עד אז ברובו ממתנדבים, שהקדישו לאימונים רק חלק קטן מזמנם והיו מגוייסים לשירות פעיל רק בשעת־סכנה, הקימו ראשי־ההגנה „פלוגות מיוחדות״ מורכבות מחברים, שהקדישו לשירות את רוב זמנם ושאפשר היה להעבירם ממקום למקום לפי הצורך. במרוצת־הזמן התפתחו יחידות אלו ל„פלוגות מחץ״ (פלמ״ח). מינוים של אלפי יהודים, שהיו כמעט כולם מחברי־ההגנה, כשוטרים ונוטרים, נתן לחברי־ההגנה הללו אפשרות של אימונים רשמיים בנשק ונסיון ניכר בפעולות צבאיות. במיוחד יש לציין את האימון הצבאי החשוב, שקיבלו חברים מרובים של ההגנה ושל הפלוגות המיוחדות, ככוחות־עזר בריטיים בהדרכתו של קפטן (אח״כ גנראל) וינגיט בשנות 1937—1938 — הדרכה, שאיפשרה להם לאחר מכן להימנות עם הכוחות המעולים ביותר במלחמת־העצמאות. עם זה התחילו ראשי־ההגנה מתעניינים גם באירגון פעיל של עליה ב׳, שהתחילה בימים ההם מתפרסמת בשם „העפלה״. מתחילת 1938 ואילך היו אנשי־ההגנה מארגנים בחו״ל חבורות של מעפילים, וכן היו פעילים במתן עזרה למעפילים לרדת מספינותיהם וסירותיהם ולהסתתר בנקודות־ישוב שונות בארץ. ההובלה הימית של המעפילים היתה אז בחלקה הגדול נתונה בידי הרוויזיוניסטים והקרובים להם. מחודש מארס 1939 מופיעה ההגנה כמארגנת את ההובלה הימית של המעפילים.

יחסיהם ההדדיים של הכוחות השונים, שפעלו באותה תקופה בא״י היו, איפוא, מסובכים למדי: הכנופיות הערביות במנהיגותם של המופתי והמועצה הערבית העליונה נלחמו מתחילה ביהודים, אך בלא שנטשו כליל מלחמה זו עברו יותר ויותר להתנגשות עם הכוחות הרשמיים של השלטון הבריטי. הבריטים, אע״פ שהוסיפו לקוות, שבשעת־הכושר יפסיקו את התפתחותו של הבית הלאומי, העבירו את נקודת־הכובד של מאבקם מן החזית היהודית אל החזית הערבית, ובכך נעזרו ע״י יחידות יהודיות וסייעו להתפתחותו הצבאית של הישוב. באותו זמן עצמו השתדלו הבריטים לחסל את כוחות האצ״ל, שתפיסתם המדינית הפכה לגורם מסוכן לשלטון הבריטי בארץ בכל המסיבות; ועם זה השתדלו לרכז בידיהם את האמצעים לדיכוי ההגנה, כשדיכוי זה ייראה להם רצוי.

שני הכוחות היהודיים — ההגנה והאצ״ל — ריכזו את מאבקם הפיסי בחזית הכנופיות הערביות. הראשונה העריכה את האפשרות של שיתוף־פעולה עם השלטונות הבריטיים בנידון זה יותר מֵאֶת האפשרות של פעולה מכרעת נגד הכנופיות, והיתה מוכנת, איפוא, לצמצם את הדיפת הכנופיות עד למידה שהותרה ע״י הבריטים. השניה העדיפה מעשי־תגמול נגד הערבים והיתה מוכנת לשלם בעדם את המחיר הגבוה של רדיפות גלויות מצד הבריטים. ניגוד תכסיסי זה נבע מתוך ניגוד בתפיסה המדינית: קו־ההגנה נקבע ע״י מנהיגות, שברובה עדיין האמינה, שהתפתחותו של הבית הלאומי עתידה להימשך בעזרתה של בריטניה, שתעבור שוב לאוריינטאציה ציונית; בעוד שהאצ״ל יצא מן ההנחה, שהממשלה הבריטית החליטה סופית להתנגד לכל התפתחות ציונית בממדים מתקבלים על הדעת ושבעתיד יוצרך הישוב להילחם בבריטניה על גישום שאיפותיו הלאומיות. עם זה הביאו גם אחדים מצמרת־ההגנה אפשרות כזו בחשבון, והתכוננו גם אליה. מה שנוגע להעפלה, ראו בה הן הרוויזיוניסטים והאצ״ל מ1937 ואילך, והן ההגנה ורוב המנהיגים מ1938 ואילך, מכשיר־מאבק נגד בריטניה, שיש להשתמש בו בהווה.

החרפת המרי אחר פירסום הספר הלבן. עם פירסומו של הספר הלבן הגיע שיתוף־הפעולה בין ההגנה והשלטונות לסופו. לא רק שהשלטונות פסקו להרחיב את יחידות הנוטרים, שמנו אז קרוב ל19,000 איש, אלא שאף התחילו מצמצמים את מספרם של הנוטרים ומפרקים מעט־מעט את נשקם. ראשי־ההגנה, שעד אז התרכזו ביצירתו של כוח יהודי מזויין במסגרת המשטרה הממשלתית, התחילו חוזרים ומפנים עכשיו את תשומת־לבם ליצירת כוח עצמאי ומחתרתי. באותה תקופה עמדה ההגנה שוב תחת פיקוחן של

מפלגות־הפועלים בלבד, ואילו המפלגות האזרחיות חזרו ונתרחקו ממנה. כדי לתקן ליקוי זה, הועמדה ב1941 בראש ההגנה מפקדה ארצית, בראשותו של ב"כ ההנהלה הציונית, שכללה שלושה נציגים של ההסתדרות ושלושה נציגים של הגוש האזרחי. בהרכב אירגוני זה נוהלה ההגנה עד 1946.

פעולותיה של ההגנה אחר פירסומו של הספר הלבן התרכזו באירגון מסתעף והולך של ההעפלה מאירופה, וע"י כך הורחבו ממדיה של פעולה זו והוחש קצבה. השלטונות הבריטיים, שמתחילה התירו את כניסתם של ה„מעפילים" ורק הפחיתו את מספרם מחשבון רשיונות־העליה, התחילו נוקטים ב1938 באמצעים נמרצים נגדם ונגד כל המעורבים בדבר. את ה„מעפילים" שתפסו שׂמו במחנות־הסגר לתקופות ממושכות למדי; את הספינות עצרו; את הצוות תבעו לדין; על הממשלות האירופיות, שמארצותיהן יצאו העולים או דרכן עברו, הפעילו לחץ דיפלומאטי חזק כדי להניע אותן שתַפסקנה את תמיכתן בהעפלה; בחופים אירופיים שונים אירגנו רשת־ריגול, שנועדה לעקוב אחר תנועות השליחים מן הארץ, העולים והספינות; ולסוף אף התחילו שולחים נגד ספינות־המעפילים אוירונים ואניות־מלחמה, שהיו עוקבים אחריהן בלב־ים ועוצרים אותן כשהיו מתקרבות למים הטריטוריאליים של א"י.

אע"פ שההגנה נזהרה מאוד שלא לגרום להחמרה נוספת של המצב ונמנעה משום כך מלהתנגש בכוחות הבריטיים, ראו הבריטים במאמציה להכניס מעפילים מעין מרד בשלטון. הבריטים התחילו מנהיגים חיפושי־נשק, מטילים ענשים קולקטיוויים על נקודות ישוביות קשורות בהגנה, עורכים מעצרים המוניים ואף משתמשים פה ושם בנשק. ההגנה מצידה היתה מוכרחת לנקוט באמצעים שונים, פרט לשימוש בנשק, כדי להכשיל את פעולת המשטרה והצבא. מנהיגים חשובים בהנהלה הציונית התייחסו לקו זה בלא חיבה, ולפרקים אף הצליחו להחלישו מתוך כוונה לחזור למדיניות „מתונה" יותר, אבל בדרך כלל החזיק הקו מעמד, כשהוא נתמך בכל תוקף ע"י צמרת־ההגנה וע"י קבוצה בעלת־השפעה במפלגות הפועלים, עם דוד בן־גוריון וב. כצנלסון בראשה.

אחר פירסומו של הספר הלבן פסק האצ"ל מלהתרכז בפעולות־תגמול נגד הערבים, והעמיד במרכז התעניינותו פעולות־מרד גלויות נגד השלטונות הבריטיים, שעכשיו ראה בהם את אויבו הגלוי של הישוב. בין השאר הופצצה תחנת־ראדיו ממשלתית, הותקפו כמה משרדים ממשלתיים, ובפגישות עם כוחות בריטיים לא נמנעו חברי־האצ"ל מלהתקיפם או מלהתגונן בנשק בידם. השלטונות נקטו צעדים נמרצים: נעצרו מאות צעירים נוספים, ביניהם מפקד אצ"ל, דוד רזיאל; הוטלו ענשים קולקטיוויים על שכונות, שראו בהן בחיסים של האצ"ל. אבל בראשותו של יעקב מרידור המשיך האצ"ל בפעולותיו, ולא עוד אלא שבאוירה, שנוצרה בישוב אחר הספר הלבן, עלה מספר חבריו באופן ניכר.

שלב זה של הפרת הציות של האוכלוסיה היהודית כלפי השלטונות פתח תקופה חדשה בדרך לעצמאות, שאפשר להגדירה כתקופה של טֶרֶם־מֶרֶד. בתקופה זו עברה היזמה להפרה גלויה של הסדר המקובל מן הערבים אל היהודים. פעילותם המדינית של הערבים נתמעטה באותה תקופה גם מחמת הסיכסוכים, שפרצו בין סיעות מנהיגיהם. השפעתם של החוסינים, שראשיהם היו בגולה, ירדה, ומאמציהם לשמור בידם את השליטה על האוכלוסיה הערבית — מאמצים, שהיו כרוכים במעשי־אלמות נגד יריביהם — נראו באותה שעה חשובים בעיניהם ממעשי־אלמות נגד יהודים ואנגלים, אע"פ שלא חסרו גם התפרצויות מסוג זה. אך נוסף על כך נחלש במידה מרובה כוח־הפעולה של מארגני המרד הערבי ע"י הפעולות הנגדיות הנמרצות של הכוחות היהודיים והבריטיים ב1937 וב1938, וכן מחמת סירובו של רוב האוכלוסיה הערבית לשאת במעמסה הכלכלית הכבדה, שהיתה כרוכה באספקת הכנופיות ובמימונן. בתנאים אלה ראו לפניהם מנהיגיהם של ה„מתונים" — בפעם הראשונה אחר שנים הרבה — סיכויים של ממש לעלות לגדולה מתוך שיתוף־פעולה עם השלטונות הבריטיים.

הקונגרס הציוני, שנתכנס בבאזל באוגוסט 1939, ימים ספורים קודם התפרצותה של *מלחמת־העולם II*, הביע את מחאתו הנמרצת על הספר הלבן ובחר שוב בהנהלה הקודמת. הוויכוח, שהתנהל בו בעד ונגד „עליה בלתי־חוקית", נתן ביטוי חלקי להתפתחות־הדברים בארץ, שהתחילה עוברת מפסים של עבודה ציונית רגילה לפסים של מאבק טיפוסי לעמים, שמתכוננים להיחלץ משלטון זר.

ת ק ו פ ת מ ל ח מ ת ־ ה ע ו ל ם II. עם תחילת המלחמה נשתפרה במידה מסויימת האוירה ביחסי הישוב והשלטונות. כלפי גרמניה ההיטלריסטית ובעלות־בריתה ראה הישוב את עצמו, פרט לקומוניסטים, כמאוחד עם בריטניה ובעלות־בריתה, ואילו השלטונות, שידעו את כוונותיו של הישוב, ידעו גם־כן, שמצד הערבים בארץ קשה היה להם לצפות לאהדה ולסיוע. אעפ"כ לא בטלו הניגודים היסודיים, ועד מהרה צפו ועלו על פני השטח כשנתעורר הדיון בשאלת השירות הצבאי.

מתחילת המלחמה הכריזו הוועד הלאומי וההנהלה הציונית על הרשמת מתנדבים לשירות בא"י או בכל חזית שהיא במסגרת הצבא הבריטי, ויותר מ130,000 איש ואשה נענו להכרזה זו. אך השלטונות הבריטיים לא נענו אף לאחת מן התכניות הצבאיות רבות־הממדים (כגון התכנית להקמת דיוויזיה יהודית בצבא הבריטי), שהוצעו על־ידי הגופים הציוניים השונים. עם זה אפשרו הבריטים — תחת לחץ המצב שנוצר באיזור, ואפשר גם בהשפעתם של מדינאים בודדים, שעדיין נטו לברית יהודית־אנגלית בארץ־ישראל — ליחידות צבאיות יהודיות להתפתח קמעה־קמעה. במסגרת המשטרה הארצישראלית נתקבלו או אומנו בצורות שונות קרוב ל24,000 צעירים יהודיים, ברובם הגדול חברי־ההגנה. במה שנוגע לשירות בצבא או בשירותי־העזר צבאיים, ניסו האנגלים מתחילה להפעיל את עקרון השיוויון המספרי, שלפיו נאסרה על היהודים ההתגייסות לשירותים אלה בהקף מרובה מזה של ההתגייסות הערבית; ועם זה ניסו לארגן מתנדבים יהודיים וערביים ביחידות „פלשתינאיות" מעורבות, וכן להעמידם תחת פיקודם של קצינים וסַמָלים בריטיים בלבד. אך מחמת מיעוט מספרם של המתנדבים הערביים, מחמת נטייתם של אלה האחרונים לערוק, וכן מחמת החמרתה של הסכנה מצד האויב ביוון ובאפריקה הצפונית, הוכרחו השלטונות להקל בכל הסייגים הללו. היחידות ה„פלשתינאיות" הפכו יותר ויותר ליחידות יהודיות, ומספר הולך וגדל של יהודים קיבלו אימונים והתמנויות כקצינים וסמָלים. גם ניסיון קרבי חשוב קיבלו יחידות יהודיות אלו ביוון ובאפריקה הצפונית, אע"פ שעד סופה של המלחמה נמשך המאמץ השיטתי של הבריטים להסתיר את תרומתם של יהודי א"י לניצחון — בכלל זה, את תרומתם בשטח הייצור התעשייני

לצבא של בעלי־הברית במזרח הקרוב כולו. לסוף, בספטמבר 1944, לאחר שהמחסור בכוח־אדם כבר חוסל, והאויב כבר גורש כליל מאפריקה הצפונית, ניתנה רשות לארגן במסגרת הצבא הבריטי חטיבה (בריגאדה) יהודית תחת דגל כחול־לבן. אך באותו זמן כבר היה ברור, שהקרבות, שבהם תשתתף חטיבה זו, יתנהלו הרחק מן המזרח הקרוב, ושוב לא היה כל חשש, שהחטיבה תופיע ככוח מגובש בסוף המלחמה בסביבות א״י. ואמנם, בתחילת 1945 הועברה החטיבה לאיטליה ונטלה חלק בקרבות האחרונים באירופה המערבית ובתחילת הכיבוש.

בביצוע המדיניות של הספר הלבן לא באו שום שינויים. בשלב הראשון של המלחמה, באביב של 1940, נמשכה ההעפלה בקצב מזורז בהשתתפותה של התנועה הציונית לכל זרמיה. אך בטענה המשולשת, שכניסתם של עולים אלה היא בניגוד לספר הלבן, עשויה לחזק את אהדתם של הערבים בארץ ובאיזור לאויב, ועלולה לשמש אמצעי לאויב להכניס לארץ סוכנים ומרגלים, כשהם מוסווים כפליטים יהודיים, החריפו השלטונות את מאבקם במעפילים. האכזריות, שבה בוצעה מדיניות זו נוכח מצבם המיואש של יהודי־אירופה, עוררה התמרמרות מרובה בישוב, וביחוד שבאותו זמן עצמו נתנה הממשלה מקלט בא״י לפליטים פולניים, יווניים ויוגוסלאוויים. שלוש תקריות עוררו בישוב תגובה שלילית חזקה ביותר.

האחת היתה תקרית „פאטריה" — ספינה, שהועברו אליה 1,771 מעפילים, כדי להגלותם לאי מַאוריציוס. ב25 בנובמבר 1940 פוצצה „פאטריה" בנמל־חיפה, כנראה ע״י כוחות ההגנה, כדי למנוע את גירושם של המעפילים. בפיצוץ זה איבדו את חייהם 202 מעפילים וחמישים שוטרים ואנשי־הצוות. לנשארים בחיים הותר „באופן יוצא מן הכלל" להישאר בארץ. התקרית השניה אירעה ב8 בדצמבר אותה שנה, כש1,584 מעפילים הוגלו לאי מַאוריציוס. ההגליה עוררה ביקורת חריפה באנגליה, והגליית־המעפילים הופסקה זמנית. לעומת זה הוגברו המאמצים למנוע את הפלגתן של ספינות־מעפילים מחופי־אירופה והוגבר הלחץ על ממשלת־תורכיה, שתסרב ליתן מעבר למעפילים דרך שטחה היבשתי והימי. על רקע זה אירעה התקרית השלישית, הטראגית מכולן. הספינה הקטנה והרעועה „סטרוּמָה", שמכונותיה כמעט לא פעלו, הצליחה להימלט מרומניה כשהיא מלאה פליטים עד אפס מקום (769 במספר), והגיעה לקושטה בדצמבר 1941. כאן נעצרה ע״י התורכים, בהתאם להבטחה שהללו נתנו לבריטים. במשך חדשיים התחננו באי־כוח הישוב בפני השלטונות, שיתנו לפליטים אלה אשרות־כניסה על

מעפילים, שהגיעו לחופי־א״י, נעצרים ע״י הבריטים לשם גירוש מן הארץ

חשבון ה„עליה החוקית". אך הבריטים סירבו למלא בקשה זו, ובסופו של דבר הכריחו התורכים, ב23 בפברואר 1942, את הספינה לחזור לים השחור, כשהיא חסרת מים, מזון ודלק. באותו יום טבעה „סטרומה" ועמה כל הנוסעים, פרט לאחד.

כתוצאה מן האמצעים הללו, שנקטה הממשלה נגד העליה היהודית, וכן כתוצאה מן האיסורים, שהוטלו על יציאת יהודים משטחי השלטון ההיטלריסטי, נחלש לזמן־מה זרם העליה החוקית „והבלתי־חוקית" כאחת. בעוד שבמחצה

האחרונה של 1939 עדיין נכנסו לא״י כ21,000 עולים (8,617 בעלי אשרות; 12,296 מעפילים), נכנסו ב1940 — 4,547 בעלי אשרות, 3,851 מעפילים; ב1941 — 3,647 בעלי אשרות, 2,239 מעפילים; וב1942 — 2,194 בעלי אשרות, 1,539 מעפילים. אך נוסף על כך נתארגנה ב1939—1942 תנועה די־ניכרת של עליה „בלתי־חוקית" של יהודי עיראק, סוריה והלבנון דרך הגבול הצפוני של א״י.

בקיץ 1943, לאחר שנתפרסמו ברבים ידיעות על ההשמדה ההמונית של יהודי אירופה ע״י השלטון הנאצי, ניתנה הוראה לשגרירות הבריטית בתורכיה לתת אשרת־כניסה לא״י לכל יהודי, שיצליח להימלט מן הנאצים. הוראה זו ניתנה מתוך הנחה, שמספרם של פליטים אלה יהא מצומצם ביותר, והודגש בה במפורש, שיש להימנע ממתן עידוד או תמיכה לבריחתם. אבל שליחי־ההגנה ראו בהוראה זו פתח לפעולת־הצלה מוגברת. בסיועם אורגנה העברה של יהודים מיוון ויוגוסלאוויה בסירות מיוון לתורכיה. צנחנים יהודיים וחברי־הגנה אחרים, שחדרו לשטח האויב במסגרת שירותם בצבא הבריטי, הגבירו את פעולותיהם להצלת יהודים באירופה המרכזית, וכמה מהם, כמו חנה סֶנֶש ואֶנצו (חיים) סירֶני, מצאו במאמץ זה את מותם. פעולות אלו קיבלו דחיפה נוספת בתחילת 1944 כשגורמים יהודיים שונים באה״ב הצליחו לגייס את עזרתה של ממשלת אה״ב למפעל־ההצלה. בוואשינגטון הוקמה חטיבה ממשלתית בשם „מועצה לפליטי המלחמה" (War Refugee Board), שניסתה לעכב את תכנית ההשמדה וסייעה למספר יהודים לצאת משטח האויב.

עמדת האצ״ל והתארגנות הלח״י. בדומה לשאר האירגונים של הישוב הכריז אף האצ״ל בתחילת המלחמה על הפסקת המאבק עם הבריטים, ולא עוד אלא שאף שיתף פעולה עם השלטונות בצורות שונות. חלק מחבריו נתגייס לצבא ולמשטרה, ויחידה מיוחדת של האצ״ל, בראשותו של רזיאל, אף נטלה חלק בהכנעתו של המרד העיראקי. יוצאת דופן מבחינה זו היתה קבוצה של חברי האצ״ל בראשותו של אברהם שטרן, שחשבה את הפסקת המאבק למוטעית. אירגנה ב1940 אירגון נפרד בשם „לוחמי חרות ישראל" (לח״י), והוסיפה להתנגש בכוח במנגנון השלטוני. חברי־לח״י נעצרו ועונו ע״י המשטרה, ובתשובה על כך נהרגו על־ידי שליחי לח״י כמה שוטרים. זמן קצר לאחר מכן נתפס שטרן ונהרג ע״י המשטרה, אך הקבוצה המשיכה בפעולותיה, ואע״פ שמחמת הלחץ המוגבר של השלטונות עברה עליה תקופה של פאסיוויות יחסית, הצליחה לחזור לפעילותה בשנת 1943 בראשותו של נתן פרידמן־ילין. את מאמציה באותה תקופה ריכזה קבוצה זו בפעולות־טרור, שהיו מכוונות לראשי המשטר הבריטי. ב1944, לאחר שנעשו ללא־הצלחה שני נסיונות להרוג את הנציב העליון מק־מייכל, הרגו שני חברי לח״י בקאהיר את לורד מוין — חבר הממשלה הבריטית, שהיה ממונה על ענייני המזרח הקרוב. מעשים אלה עוררו עליהם ביקורת חריפה מצד מנהיגי הישוב והתנועה הציונית, אך עם זה נעשתה רוֹוַחת באותם הימים ההכרה, שהקו האנטי־ציוני של הממשלה שוב לא היה ניתן להצדקה בטענה של תנאי־חירום, שהרי סכנת־הניצחון הנאצי חלפה, ומתוך כך התחילו היחסים בין השלטונות ובין שאר הגורמים בישוב — האצ״ל, ההגנה, ואף ההנהלה הרשמית של הסוכנות ושל הוועד הלאומי — מתחדדים יותר ויותר.

העניינים, שהיו משותפים בתקופת־המלחמה לצדדים, שהיו מעורבים בסיכסוך הא״י, חיפו במקצת על הניגודים שהיו ביניהם. א״י נעשתה מרכז־אספקה חשוב באיזור, והאוכלוסיות הערבית והיהודית כאחת נהנו ממצב זה, ומפני־כן לא רצו בכללן בהפרעות, שהיו עלולות לסכן את שיגשוגן החמרי. אצל הערבים השפיעה באותו כיוון העובדה, שסיעת אמין חוסיני הקיצונית נחלשה במקצת, והמנהיגים ה„מתונים" התחילו שוב תופסים עמדות חשובות בציבור. אך המנהיגות הערבית קיוותה, שהמנצח במלחמה — יהא מי שיהיה — יהפוך את א״י למדינה ערבית, עם מידה מסויימת של עצמאות בחסותו של המנצח.

ב1944 — כנראה, כדי לפייס במקצת את הישוב וביחוד את היהדות של אה״ב, שנתגבשה באותם הימים ככוח מדיני חשוב — אפשר היה להבחין בפעולותיה של הממשלה סימני סטיה כלשהי מן הקו הקודם. סר הארולד מק־מייכל עזב את משרתו באוגוסט 1944, ובמקומו נתמנה פילדמארשאל לורד גורט, שניסה לגשר את הניגודים בין השלטונות והישוב ולהחזיר את היחסים ביניהם למצב, שבו נמצאו בימיו של ווקוֹפּ. בפברואר 1945 ניתן רשיון לגולי מַאוריציוס לחזור לארץ, ובמארס אותה שנה סירב הנציב העליון לשריין את המשרה החשובה של ראש עיריית־ירושלים בידי מנהיג ערבי, כפי שדרשו הערבים. אך בעיני הרוב הגדול של הישוב והתנועה הציונית לא היה בפעולות אלו כדי להעיד על שינוי במדיניותה של הממשלה, מאחר שברור היה שמדיניות זו עדיין היתה צמודה לספר הלבן.

במסיבות אלו פנה קו הפעילות המדינית של התנועה הציונית מכיוון של מו״מ סבלני עם חברי הממשלה הבריטית ופקידיה לכיוון של גיוס כוחות בציבור לשם מאבק־תעמולה חריף נגד בריטניה. כסיסמה העיקרית במאבק זה שימשה סיסמת „הקהיליה יהודית", שנועדה לבוא במקום משטר־המאנדאט הבריטי — סיסמה, שנתגבשה קודם לכן בהחלטה של הכינוס הציוני, שנתקיים ב1941 בניו־יורק (במלון „בילטמור", ומכאן השם: „תכנית־בילטמור"). בדצמבר 1944 אושרה תכנית זו גם על־ידי אסיפת־הנבחרים של יהודי א״י. הספרדים, הציונים הכלליים ב׳ והרוויזיוניסטים, שלא השתתפו בבחירות לאסיפת־נבחרים זו, ולפיכך לא היו מיוצגים בה, היו גם הם ממצדדי התכנית. פעולות של הסברה ותעמולה רחבות־ממדים אורגנו על־ידי המנהיגות הציונית באה״ב. שם פעל „ועד ציוני אמריקה לשעת חירום" בהנהגתו של ד״ר א. ה. סילוֶר, נציג הנהלת הסוכנות, וכן פעלו שם מ1940 ואילך משלחות של האצ״ל ושל המפלגה הרוויזיוניסטית. אך בישוב גברה בהדרגה ההכרה, שנוסף על כל הפעולות הללו יהא צורך במאבק פיסי נגד משטר־המאנדאט. נטיה זו גברה כשבקונגרס הציוני בדצמבר 1946 לא העמיד ד״ר וייצמן את מועמדותו לנשיאות של ההסתדרות הציונית, וניהול העניינים התרכז בידי דוד בן־גוריון כיו״ר ההנהלה, בעוד שד״ר א. ה. סילוור קיבל עליו את הראשות של סניף ההנהלה בניו־יורק.

המרד. השלב האחרון במאבק עם הבריטים נפתח בקיץ 1943, כשהשלטונות התחילו במאמצים נמרצים להחרמת הנשק, שהאירגונים המזויינים היהודיים היו צוברים. חיפושי־נשק ומאסרים אורגנו לא רק בין אוהדי האצ״ל ולח״י, אלא גם במשקים, ששימשו מרכזים להגנה. לח״י, וכן האצ״ל בראשות מפקדו החדש, מנחם בגין, התחילו בפעולות־מרד שיטתיות נגד השלטונות, והמשיכו בהן למרות כל אמצעי־הדיכוי, שננקטו ע״י הבריטים. האוכלוסיה היהודית בארץ

לא הראתה נכונות לסייע לשלטונות בפעולות־הדיכוי, ולא עוד אלא שהראתה סימני־חיבה למורדים. ההגנה והמוסדות הרשמיים — הסוכנות והוועד הלאומי — היו מהססים בקביעת יחסם אל מעשי־המרד. ה„מתונים" שבהם אמנם חייבו שיתוף־פעולה עם השלטונות נגד ה„פורשים", אך עד לאחר הריגת לורד מוין לא הופעל קו זה באופן שיטתי וההתנגדות של ההגנה לאצ"ל וללח"י נשארה ברובה התנגדות פנימית.

באותה תקופה היתה פעולתה של ההגנה נגד השלטונות עדיין מוגבלת להעפלה, צבירת נשק, אימון ואירגון לקראת העתיד, התנגדות סבילה אבל נמרצת לחיפושי־נשק — ועם זה הקפידה ההגנה שלא לפגוע במנגנון הבריטי פגיעה גופנית. עמדה זו כונתה בפי ראשי התנועה הציונית בשם „מֶרִי", כדי להבדיל בינה לבין „מרד" במלוא מובן המלה; עדיין קיוו לשמור על אפיה של ההגנה כגוף חוקי־למחצה המקיים קשרים עם השלטונות הבריטיים. לשם פיקוח על פעולות־המרי נתמנתה ועדה ציבורית מיוחדת („ועדת־השמונה"), שבה היו מיוצגים חוגים שונים.

חילוקי־הדעות הפנימיים בישוב בשאלות מדיניות וסוציאליות נתנו את אותותיהם גם במחנה מפא"י, וב1944 פרש ממנה חלק מחבריה, שנתארגן במפלגה חדשה בשם „לאחדות העבודה". באותה תקופה נמצאה רק מפלגה סוציאליסטית אחת, קטנה ביותר, מפלגת פועלי־ציון־שמאל, מחוץ לשתי המפלגות המאוחדות (כמו שהיתה גם מחוץ להסתדרות הציונית העולמית, מתוך התנגדותה לשיתוף פעולה עם שכבות בלתי־סוציאליסטיות). אך בינתיים נתגבש „השומר הצעיר", שהיה מתחילה תנועת־נוער סוציאליסטית, למפלגה בפני עצמה, שרכשה את מקומה של פועלי־ציון־שמאל כנציגו של השמאל הסוציאליסטי בישוב. ב1946 התאחד השומר הצעיר עם לאחדות־העבודה ועם שרידיהם של פועלי־ציון־שמאל ל„מפלגת פועלים מאוחדת" (מפ"ם). למרות התפצלות זו של מפא"י, נשארה מפלגה זו הכוח הראשי בהסתדרות־העובדים הכללית ובישוב כולו.

חוגים מרובים בישוב תלו תקוות מסויימות בשינוי הקו של הממשלה הבריטית במקרה של מפלת־השמרנים באנגליה ועלייתה לשלטון של מפלגת־הפועלים, שב1944—1945, כשהיתה באופוזיציה, דרשה לשנות את המדיניות בא"י תכלית שינוי, לעודד הגירה ערבית מן הארץ, ואף לעיין בהרחבת גבולותיה של א"י כדי שהמדינה היהודית העתידה תוכל לקלוט עליה המונית. אך ביולי 1945, כשרסן־הממשלה באנגליה עבר לידיה של מפלגת־הפועלים, נתברר עד מהרה, שהממשלה החדשה, עם שר־החוץ שלה אֶרנסט בֶּוין, החליטו להמשיך ואף להחריף את הקו האנטי־ציוני הקודם. בתנאים אלה הגיעה צמרת־ההגנה, בהסכמתם של הגורמים המכריעים בתנועה הציונית, לכלל מסקנה, שהגיעה השעה להרחיב את פעולתה של תנועת־המרי עד כדי פגיעה ישירה במוסדות־השלטון, אע"פ שעדיין נשתמרה המגמה להימנע מפגיעה גופנית בפקידיו וחייליו. בהתאם לכך ניתנה גם הוראה ע"י בן־גוריון, כיו"ר ההנהלה הציונית, לשתף פעולה עם האצ"ל ולח"י בתנאי שאלה יקבלו עליהם את מרותה של תנועת־המרי. לאחר שהאצ"ל ולח"י הסכימו לתנאי זה, נשארה ועדת־השמונה אחראית להכוונה הכללית של הפעולות, ואילו לשם ביצוען בפועל הוקם „גוף תיאום", שהיה מורכב מד"ר סנה, ישראל גלילי, מנחם בגין ונתן פרידמן־ילין. בחדשים שלאחר־מכן החריפו פעולות־המרד, ועמדתה של בריטניה בא"י שימשה בקביעות מטרה לביקורת בינלאומית, מאחר שההצלחות של המורדים היהודיים בארץ עוררו אהדה כללית אליהם באמריקה, באירופה ואף — במידה מסויימת — במזרח הקרוב ובמושבות הבריטיות. ביוני 1946, לאחר שיחידות פלמ"ח פוצצו שמונה גשרים אסטראטגיים בגבולות־הארץ, פתחו השלטונות במסע־ענשים המוני נגד הישוב ומוסדותיו. חיפושי־נשק שיטתיים נערכו בתל־אביב, ברבעים היהודיים של ירושלים וחיפה, ובמספר מרובה של נקודות אחרות. משרדי הסוכנות בירושלים ובתל־אביב נתפסו. 2,700 יהודים, ברובם מתומכי ההגנה ופעיליה, נעצרו, וביניהם יו"ר הוועד הלאומי, דוד רמז, וכמה מחברי הנהלת־הסוכנות. צו־מעצר הוצא אף נגד יו"ר ההנהלה, בן־גוריון, שנמצא אותה שעה בחו"ל.

פעולת־ענשים זו החריפה את חילוקי־הדעות בתנועה הציונית ובישוב. חוגים בעלי־השפעה דרשו לשנות את הקו ולהשתדל לחזור לשיטת המו"מ עם השלטונות. אך הרוב תמך בהמשך המאבק בקצב מוגבר, והאהדה לתומכי־המרד גברה. ביולי 1946 הופצץ ע"י האצ"ל אחד מן המשרדים המרכזיים של הממשלה, שהיה באגף מלון „המלך דוד" בירושלים. פעולה זו נעשתה באישור המטה של תנועת־המרי, שהתכוון לבצעה בשעות־הלילה באין עובדים רבים במשרדים. אך מסיבות שונות נאלצו לבצעה ביום, ולמרות שהשלטונות הוזהרו על הפעולה בעוד מועד הרי מחמת סירובם לפנות את הבניין נפלו קרבנות הרבה. באותם הימים אושרה גם פעולה רחבת־ממדים של תפיסת נשק ממשלתי על־ידי יחידות־ההגנה, אך ד"ר וייצמן התערב בדבר ודרש את עיכובה של הפעולה, וכן את הפסקתן של פעולות־המרי בכלל, עד לקונגרס הציוני. בוועדת־השמונה החלט ברוב קולות (נגד דעותיהם של בר־יהודה וסנה) לציית לנשיא־הסוכנות. סנה נסע (בהסוואה) לפאריס. כאן כונסה ישיבת ההנהלה הציונית וברוב קולות (נגד דעותיהם של סנה, פישמן ושמורק) הוחלט לקבל את דעתו של ד"ר וייצמן. פיקוד ההגנה עבר לידיו של ישראל גלילי.

ביולי 1946 התחילו הבריטים מהססים בדבר, אם מוטב להם לבחור בקו של מאבק גלוי נגד הסוכנות וההגנה או לחדש את היחסים הסדירים עם הסוכנות ולנהל מו"מ עמה, ואילו מצב־המלחמה בין הבריטים והיהודים בארץ, שמנע את חזירתם של חיילים בריטיים לבתיהם ושגרם אף למספר ניכר של קרבנות בריטיים, המאיס במידה מרובה על הציבור האנגלי את כל עניין השלטון הבריטי בא"י והביא לידי דרישה נמרצת וגוברת, שבריטניה תוותר על שלטונה בארץ. פקידות משרד־החוץ ומשרד־המושבות באנגליה אמנם התנגדו למוצא זה, אך הלך־המחשבות הנזכר, שנעשה רווח באנגליה, השפיע הרבה על מה שאירע אח"כ.

הזירה הבינלאומית, — פעולת ההסברה הענפה, שנעשתה באה"ב, הביאה לידי תמיכה הולכת וגוברת בחוגי הציבור והקונגרס האמריקנים לתביעות הציוניות, וגרמה לביקורת נמרצת, שהלכה והחריפה, על מדיניותה של בריטניה בא"י. ביוני 1945 שיגר הנשיא טרומן את אֶרל הריסון לבדוק את מצב הפליטים באירופה, ובאוגוסט, על סמך הדו"ח שקיבל משליחו, המליץ טרומן בפני אטלי, ראש הממשלה הבריטית, על מתן רשות למאה אלף פליטים יהודיים בגרמניה ובאוסטריה לעלות לארץ בקצב מהיר. צעד זה בא בשעה, שבה היתה בריטניה זקוקה ביותר לעזרתן הכלכלית והמדינית של אה"ב, וחשיבות יתרה נודעה לביקורת, שנמתחה אז על אנגליה באה"ב, ביחוד משום שנבעה במידה מרובה מחוגים ליבראליים ויהודיים, שעד אז היו נמנים

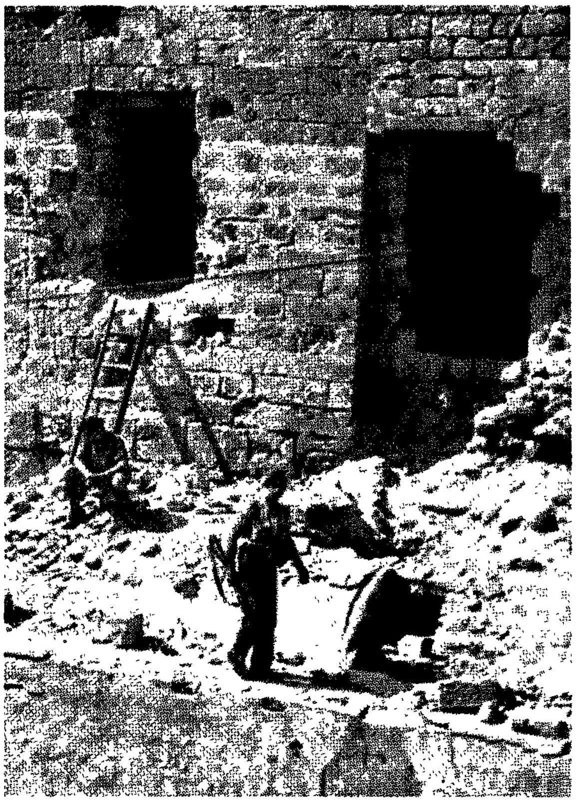

הבניין של מטה־המשטרה בשרונה לאחר שפוצץ ע״י אנשי לח״י, 25.4.47

עם תומכיה המובהקים של מדיניות־הסיוע לבריטניה. תחת לחצה של ביקורת זו, וכן מתוך תקווה שבמשך דיון משותף וממושך יושפעו באי־כוח אה״ב, ובעקבותיהם אף דעת־הקהל באמריקה, מן העמדה הבריטית בשאלת א״י, הציעה הממשלה הבריטית בסתיו 1945 למנות ועדה אנגלית־אמריקנית לשם עיון בשאלה זו. בדצמבר 1945 נתמנתה הוועדה, שהורכבה משׁשה אמריקנים וששה בריטים; אך בינתיים נמשך באה״ב תהליך ההתגבשות של דעת־הקהל לטובת הדרישות הציוניות, וב־17 וב־19 לדצמבר קיבלו שני בתי־הקונגרס החלטה, שהמליצה על עליה חפשית לא״י ועל פיתוח הארץ בכיוון שיביא לידי הפיכתה למדינה יהודית.

הבריטים, שעמדו בפני עליה „בלתי־חוקית" הולכת וגוברת, היו במבוכה גם בשאלה זו: כל מעצר או גירוש נוסף של מעפילים היה מוסיף להתרגשות בישוב ובאה״ב; ואילו התרת כניסתם של המעפילים היתה עלולה לעודד גלי־עליה חדשים. הבריטים ניסו להיחלץ מן המיצר ע״י הודעה על נכונותם להתיר עליה זמנית (לתקופת הסקירה של הוועדה) של 1,500 נפש לחודש, בתנאי שהערבים יסכימו לכך. אך המנהיגות הערבית סירבה ליתן את הסכמתה, ובסוף יאנואר 1946 הודיעו הבריטים, שכל עוד נשאר המאנדאט בתקפו, אין הם יכולים להתנכר להתחייבויותיהם לגבי העליה, והכריזו על מיכסת־עליה הנזכרת. מנקודת־מבטם של הערבים, היה בכך משום סטיה מן הספר הלבן, והמנהיגות הערבית התחילה מראה סימני־עצבנות. בפעם הראשונה לאחר כמה שנים התחילו הערבים מטילים ספק בדבר אם אמנם מתפתחים המאורעות בכיוון הרצוי להם.

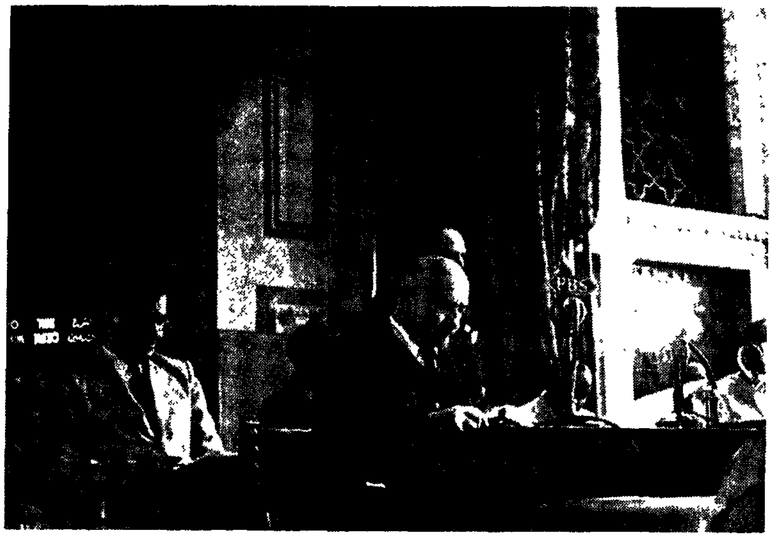
אך ליהודים ואוהדיהם באה״ב, צרפת וארצות אחרות

הפרצות שנעשו ע״י אנשי־אצ״ל בחומת כלא־עכו, לשם שיחרורם של אסירי־המחתרת, 4.5.47

היתה זו הנחה בלתי־מספקת לנוכח מצבם של מאות אלפי יהודים מניצולי־השואה. תנועת־המרד בא״י נמשכה, וכל עבודתה של הוועדה האנגלית־האמריקנית עמדה תחת ההשפעה הכפולה של לחץ העקורים באירופה, מצד אחד, ושל המרד בא״י, מצד שני. באי־כוח הישוב, ההסתדרות הציונית, חוגים יהודיים אחרים, וכן באי־כוח הערבים, השלטונות הבריטיים, ומומחים שונים, מסרו לוועדה עדויות מפורטות. הרוויזיוניסטים והאצ״ל החרימוה רשמית, אך באופן בלתי־רשמי באו חבריה של הוועדה במגע־ומשא גם עם נציגי התנועות הללו. המלצותיה של הוועדה בדו״ח, שהגישה ב־20 באפריל 1946, היו: מדיניות הספר הלבן היא בניגוד למאנדאט ויש לחסלה; יש להתיר כניסה מיידית של 100,000 פליטים יהודיים; יש לפרק את הנשק מעל ההגנה ושאר הכוחות המזויינים בארץ.

כתגובה לדו״ח זה הביע הנשיא טרומן את שביעת־רצונו מחלקיו הראשיים, וביחוד מן ההמלצה לאפשר כניסה מיידית של 100,000 יהודים לארץ. ולעומת זה טען אטלי, ראש הממשלה הבריטית, שאין לבצע את ההמלצות של הוועדה בחלקן, אלא בצירופן השלם, ולפיכך יש לפרק תחילה את כוחות ההגנה והמחתרת של היהודים והערבים (אלה האחרונים כבר לא היו קיימים), וכן יש לברר תחילה באיזו מידה מוכנות אה״ב להשתתף באחריות כספית וצבאית בכל הנוגע לביצוען של ההמלצות הנזכרות. בתשובה על כך הביעה ממשלת אה״ב את הסכמתה לממן את העברת 100,000 הפליטים, ואת התיישבותם בארץ. באוירה, שהוסערה יותר ויותר ע״י התעמולה הציבורית באה״ב, נמשך המו״מ בין לונדון וואשינגטון, כשמשרד־החוץ האמריקני תומך בעמדת הברי־

ד״ר חיים וייצמן מעיד בירושלים בפני הוועדה המיוחדת לא״י של האו״מ, 1947

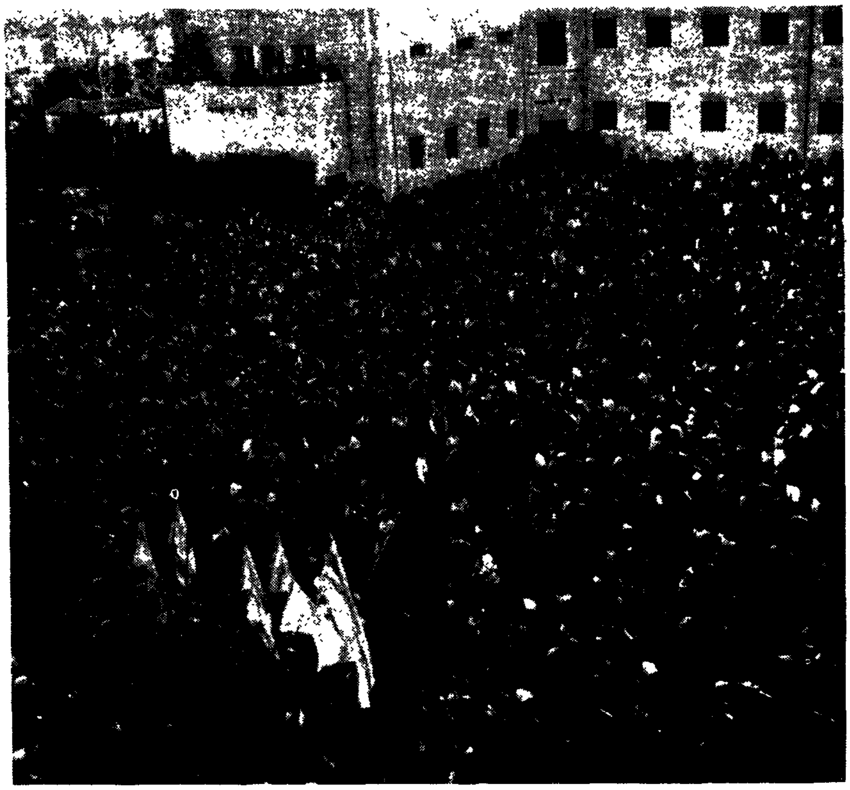
טים, ועם זה נתון ללחצם של הקונגרס והבית הלבן. המנהיגות הערבית בא״י והמדינות הערביות, שב1945 התאחדו לליגה ערבית, הגבירו את התנגדותן לעמדה הציונית.

ועדה מעורבת שניה, שהורכבה מבאי-כוחן של שתי הממשלות, השתדלה למצוא מוצא מן הסבך, אבל הצעתה, שנתפרסמה בשם „תכנית מוריסון" (על שם חבר הממשלה הבריטית מוריסון, שהשתתף בעיבודה והסביר אותה בנאום בבית-הנבחרים הבריטי ב31.7.46), לא דיברה אלא על חלוקתה של א״י לאיזורים אוטונומיים ועל הטלת איסור מוחלט על היהודים להשתקע ברוב הגדול של שטחה; כמו-כן כללה הצעה זו עליה נוספת של 100,000 נפש, אפשרות של עליה עתידה לאיזור יהודי זעיר, שלטון עליון על הארץ כולה, שיהא מסור לרשותו של נציב בריטי, ושלטון ישיר של נציב זה על ירושלים, בית-לחם והנגב. — המנהיגות הערבית הכריזה, שאינה מוכנת לקבל את ההצעות הללו. הסוכנות היהודית דחתה אותן בטענה, שהן המשך מוסווה של מדיניות הספר הלבן, ובמקומן הציעה כתכנית מינימאלית את *חלוקתה של הארץ והקמתה של מדינה יהודית* בגליל, בשרון, בשפלה ובנגב. ב4 באוקטובר 1946 פירסם אף הנשיא טרומן גילוי-דעת, שבו דחה את „תכנית-מוריסון". שוב ניסתה הממשלה הבריטית להציל משהו מתכנית זו, ולשם כך קראה לוועידה של כל הצדדים המעוניינים. הערבים, כרגיל, היו מחולקים בתגובתם להזמנה: הממשלות הערביות הסכימו להשתתף בה, ואילו המנהיגות הערבית בא״י סירבה. ההסתדרות הציונית, לאחר ויכוח פנימי חריף בין האקטיוויסטים והמתונים, התנתה את השתתפותה בתנאים מסויימים, אך לאחר שתנאים אלה נדחו ע״י הבריטים, סירבה אף היא להשתתף בוועידה. כמו-כן סירבה להשתתף בה ממשלת אה״ב. הוועידה המקוצצת כונסה בלונדון ב10 בספטמבר 1946, ולאחר הפסקה ממושכת, חזרה ונתכנסה בתחילת 1947, אבל לא הביאה לידי שום תוצאות של ממש.

א״י בפני האו״מ. — בינתיים הלך המצב בא״י והחמיר, ועם כשלון מאמציה של הממשלה הבריטית לזכות בתמיכתן של אה״ב, החליטה להביא את בעיית א״י בפני האו״מ. הדבר נעשה ב2 לאפריל 1947 — כמסתבר, מתוך כוונה לקבל את תמיכת האו״מ למדיניותה של בריטניה בא״י. באו״מ כבר ישבו 5 מעצמות ערביות, מדינות מוסלמיות נוספות, מדינות קאתוליות מרובות, שהבריטים היו סבורים, שמטעמי קנאות דתית לא תרצינה בא״י יהודית, וכן כמה מדינות קומוניסטיות, שיחסן השלילי לציונות היה ידוע. אעפ״כ נהגה בריטניה בזהירות יתרה ולא הביאה את העניין בפני האו״מ לא בצורת עניין של הפרת-שלום, העלול לגרור החלטה מחייבת, ולא בצורת הצעה להפיכת א״י לשטח-נאמנות, שהיתה עלולה להוציא את הארץ מתחום שלטונה הבלעדי של בריטניה, אלא בצורת בקשת-המלצה, שהשאירה בידי בריטניה את הרשות, שלא לציית להמלצה במקרה שלא תיראה בעיניה. וכך — לאחר שוועידת-הייסוד של האו״מ בסאן-פראנציסקו, באפריל 1945, כבר טיפלה בעקיפים בשאלת א״י, ועצרת-האו״מ בלונדון, בפברואר 1946, רשמה לפניה את החלטת בריטניה להעניק עצמאות לעבר-הירדן (פרוצדורה, שספק הוא אם אפשר היה ליישבה עם הסעיפים 77 ו80 של מגילת האו״מ) — הובאה בעיית א״י בפני האו״מ בפעם השלישית.

למרות כל זה נכשל התמרון. בהשפעתה של דעת-הקהל העולמית, ומתוך שיקולים מדיניים שונים, העדיפו המעצמות הגדולות לוותר על השתתפותן ב„*ועדה המיוחדת של האו״מ לענייני א״י*" (UNSCOP), שנבחרה באמצע מאי 1947 כדי לחקור את כל הכרוך בבעיית-א״י ולהציע הצעות לפתרונה, ונכנסו לתוכה נציגי אחת-עשרה מדינות אחרות (אוסטראליה, קאנאדה, צ׳כוסלובאקיה, גואטמאלה, הודו, פרס, הולאנד, פרו, שוודיה, אורוגוואי ויוגוסלאוויה). חברי-הוועדה, שחקרו את המצב בארץ ובמחנות-הפליטים היהודיים בחו״ל, היו מפולגים בנוגע לעתידה המדיני של א״י; מהם טענו, שהארץ צריכה להיות מדינה דו-לאומית אחידה ומהם ראו בה איזור מיועד לחלוקה בין שתי מדינות עצמאיות — ערבית ויהודית, אבל כולם כאחד היו שותפים לדעה בנוגע למעמדם של הבריטים בארץ. פה אחד המליצה הוועדה, שעל בריטניה לנטוש את שלטונה בארץ. ואף בנוגע לשמירת אחדותה או לחלוקתה של הארץ, לא היה הפילוג בוועדה יסודי בהחלט: אף המיעוט, שטען למדינה דו-לאומית אחידה, דרש אוטונומיה חלקית ועליה יהודית די רחבה; ואף הרוב, שתמך בחלוקת-הארץ, הטיף לאחדות כלכלית בין שתי המדינות מתוך תקווה, שבמרוצת-הזמן תוקם פדראציה בין שתיהן. באי-כוחן של המדינות הקומוניסטיות, יוגוסלאוויה וצ׳כוסלובאקיה, נטשו את המסורת האנטי-ציונית שלהן — ודאי, מתוך הסיכוי, שראו בהזדמנות זו לסלק את אנגליה מעמדה חשובה — ואף הן טענו לטובת מדינה דו-לאומית. ברוח זו פירסמה הוועדה דו״ח ב31 באוגוסט 1947.

בעצרת או״מ, לאפתעת הבריטים, הצטרפה ברית-המועצות להצעת הרוב של הוועדה, שטען לחלוקת-הארץ. מדיניותן של אה״ב היתה מפולגת: הציבור, הקונגרס, ובמידת-מה של היסוסים אף הנשיא, תמכו בהצעת הרוב; משרד-החוץ נטה — ואף זה בלא אהדה יתרה — להצעת-המיעוט. בסופו של דבר, הכריעה עמדתו של הנשיא. בהצבעה, שנערכה בעצרת האו״מ ב29 לנובמבר 1947, זכתה הצעת הרוב ב33 קולות (אוסטראליה, בלגיה, בוליוויה, בראזיל, בילורוסיה, קאנאדה, קוסטה-ריקה, צ׳כוסלובאקיה, דאניה, הרפובליקה הדומיניקאנית,

יהודי־ירושלים, שהתאספו בחצר הסוכנות היהודית, מביעים את שמחתם על החלטת האו"ם מן ה29 בנובמבר 1947

אקוואדור, צרפת, גואטמאלה, האיטי, איסלאנד, ליבריה, לוכסמבורג, הולאנד, ניו־זילאנד, ניקאראגואה, נורווגיה, פאנאמה, פאראגוואי, פרו, הפיליפינים, פולניה, שוודיה, אוקראינה, אפריקה־הדרומית, ברית־המועצות, ארצות־הברית, אורוגואי, ונזואלה); נגד ההצעה הצביעו 13 מדינות (אפגאניסטאן, קובה, מצרים, יוון, הודו, פרס, עיראק, לבנון, פאקיסטאן, ערב הסעודית, סוריה, תורכיה, תימן). נמנעו 10 מדינות (ארגנטינה, צ'ילי, סין, קולומביה, סאלוואדור, חבש, הונדוראס, מכסיקו, בריטניה, יוגוסלאוויה); מדינה אחת (סיאם) נעדרה.

נציגי הסוכנות הצהירו, שהחלוקה המוצעת פוגעת באורח רציני בזכויות העם העברי בארץ ושהם מוכנים לקבלה רק מתוך צער ולשם השכנת־שלום. הערבים הכריזו במשך הדיון, וכן אחר ההצבעה, שהם מתנגדים לתכנית, והזהירו, שהתנגדות זו תלבש צורות של התקפה בכוח. הממשלה הבריטית הודיעה, שאמנם לא תתנגד לביצוע התכנית וכוחותיה יעזבו את הארץ, אך לא תנקוט שום צעדים לביצועה, הואיל ואין הצדדים המעוניינים מסכימים לה. לאחר זמן־מה הודיעה הממשלה, שהיא עומדת לסיים את שלטונה בארץ ב15 במאי 1948.

לפי החלטת העצרת, שהתאימה, בשינויים, להצעת הרוב של הוועדה — החלטה, שמבחינה פורמאלית לא היתה אלא המלצה —, היתה המדינה היהודית צריכה לכלול את העמק, הגליל המזרחי, השרון, השפלה ורוב הנגב. ירושלים, בית־לחם והסביבה הוצעו כ„איזור נפרד", שיהא נתון למרותו של נציב עליון מטעם האו"ם ושתושביו יהיו רשאים להירשם כאזרחים של אחת משתי המדינות. נציב זה ישמש ממונה על המקומות הקדושים שבתחומיהן של שתי המדינות וגם יפקח על ביצוע איגוד־המכס בין שתיהן. לאחר עשר שנים יתקיים דיון חדש על היחסים בין שתי המדינות ועל גורל ירושלים. יפו הוצעה כחלק מן המדינה הערבית, למרות מה שהיתה מוקפת שטח יהודי. על בריטניה הוטל לפנות נמל אחד בשטח היהודי עד 15.2.48, ולפנות את כל כוחותיה המזויינים ולסיים את המאנדאט עד 1.8.48. נקבע, ששתי המדינות והמשטר המיוחד של ירושלים יתחילו את קיומם תוך חדשיים מסיום המאנדאט. כמו־כן החליטה העצרת, שוועדה מטעם או"מ תסייע בהקמתן של שתי המדינות, והטילה על הבריטים את החובה לשתף עמה פעולה ולמסור בהדרגה את ניהול־העניינים לרשויות של שתי המדינות, שתתגבשנה בינתיים.

בהתאם להצהרתם, לא שיתפו הבריטים פעולה עם ועדת האו"ם, לא סייעו בביצוע־התכנית על־ידי מסירה מסודרת של העניינים לרשויות בשני האיזורים, ואף לא פינו נמל בשטח היהודי במשך התקופה שנקבעה. יָתֵר על כן: הם פסקו לשמור על הגבולות היבשתיים, ועל־ידי כך איפשרו ללהקות של ערבים (ולכמויות מרובות של נשק) להיכנס לארץ מן המדינות הערביות. עמדה בריטית זו, וכן הנחתם של הערבים, שאם השלום והסדר הציבורי יישמרו, תקום עוד מעט מדינה יהודית, המריצה את הערבים לפתוח שוב בפעולות מזויינות נגד הישוב, כשהכוחות הבריטיים לא הפריעו להם בדרך כלל ובמקרים מרובים אף סייעו להם ע"י מה שפירקו את נשקם של היהודים או הפריעו ליהודים להתגונן. כמו־כן לא נעשו מצד הערבים שום הכנות להקמתה של מדינה ערבית במסגרת התכנית. בלונדון, ואשינגטון וניו־יורק (מושב האו"ם) נתרבו הדעות, שתכנית־החלוקה לא היתה ניתנת לביצוע בדרכי־שלום, ומכיוון שבריטניה ואה"ב לא היו מוכנות לבצעה בכוחותיהן שלהן, ועם זה לא רצו להתיר לכוחות בינלאומיים ואחרים להיכנס לאיזור (ביחוד מחשש לכניסתם של צבאות סובייטיים), יש להימנע מביצועה או לכל הפחות לדחותה עד עת מצוא; ולפי שעה יש להפקיד את הארץ בידי נציב עליון בריטי. תכנית זו, שמקורה היה במשרד־החוץ הבריטי, ונתמכה תמיכה חזקה במשרד־החוץ בוואשינגטון, היתה מכוונת להחזיר לארץ את אפיה כאיזור־שלטון בריטי. יתר על כן: בעוד שבריטניה סיפקה נשק למדינות הערביות, שהתכוננו להשתמש בו בא"י, הכריזו אה"ב על איסור משלוחי־נשק לכל מקום שהוא במזרח הקרוב. חברות־הנפט האמריקניות, שהיו להן אינטרסים במדינות־ערב לחצו לחץ כביר באותו כיוון עצמו. ב24 לפברואר 1948 הסביר ציר אה"ב באו"ם, וורן אוסטין, שממשלתו אינה מוכנת לשלוח כוחות מזויינים לשם ביצועה של תכנית־החלוקה,

וב19 במארס הציע רשמית לדחות את ביצועה של התכנית ולעיין באפשרות של הקמת משטר־נאמנות זמני בא״י.

לחץ חזק הופעל ע״י משרד־החוץ של אה״ב בחדשים מארס ואפריל על מנהיגי ההסתדרות הציונית והישוב להסכים למפנה זה. ואכן נמצאו בין חברי הנהלת־הסוכנות עסקנים חשובים למדי, שנטו לכך. אך בהשפעת דוד בן־גוריון בא״י, ד״ר אבא הלל סילוור באה״ב, וכן בהשפעת כמה גורמים ואישים אחרים הוחלט להמשיך בהכנות לקראת הקמת המדינה ולהקימה למרות הכל. „ועדת המצב״, שהוקמה ע״י הסוכנות והוועד הלאומי בנובמבר 1947, תיכננה את הצעדים העיקריים לקראת הקמת המדינה ומנגנונה. באפריל 1948 הוקמה „מועצת־העם״, שהיתה מורכבת מחברי ההנהלה הציונית בא״י, חברי הוועד הלאומי, ונציגי המפלגות היהודיות שלא השתתפו בשני הגופים הנזכרים (ז. א. הספרדים, הרוויזיוניסטים, אגודת־ישראל והקומוניסטים), ומתוכה נבחר גוף מצומצם יותר בשם „מינהלת־העם״. ביום ה׳ באייר תש״ח (14 במאי 1948), שעות מועטות קודם סיום שלטון־המאנדאט, התאספה בתל־אביב מועצת־העם, הצהירה על הקמת־המדינה, והכריזה על עצמה כעל מועצת־המדינה הזמנית, ועל מינהלת־העם כעל הממשלה הזמנית של המדינה היהודית, היא „מדינת־ישראל״.

נ. מ. גלבר, הצהרת בלפור ותולדותיה, תרצ״ט; מ. מדזיני, עשר שנים של מדיניות א״י, תרפ״ח; פ. ה. קיש, יומן ארץ־ישראלי, תרצ״ט; ב. יוסף, השלטון הבריטי בא״י, תש״ח; ח. וייצמן, מסה ומעש, תש״ט; B. Akzin, *The Palestine Mandate in Practice* (Iowa Law Rev., vol. 25, 1939, p. 32–77); *The United Nations and Palestine* (Jewish Yearbook of International Law, 1948, p. 87–114); A Böhm, *Die zionistische Bewegung, 1918 bis 1925,* 1937; Viscount Samuel, *Memoirs,* 1945; I. Cohen, *The Zionist Movement* (ed. and rev. by B. G. Richards), 1946; Esco Foundation, *Palestine — A Study of Jewish, Arab and British Policies,* 2 vol., Yale U. Press, 1947; J. C. Hurewitz, *The Struggle for Palestine,* 1950; J. Robinson, *Palestine and the United Nations,* 1947.

ב. א.

מלחמת־העצמאות. — בשם זה נקראת המלחמה, שנלחם הישוב העברי בא״י — לשם הבטחת חירותו ועצמאותו המדינית ועם זה לשם הבטחת עצם קיומו — בערבים של א״י והמדינות השכנות בשנים 1948—1949.

במלחמה זו יש להבחין שתי תקופות עיקריות: התקופה הראשונה התחילה ב30 בנובמבר 1947, למחרת החלטת האו״מ על חלוקתה של א״י, ונסתיימה עם הפינוי הבריטי של הארץ ב14.5.48; התקופה השניה התחילה למחרת הפינוי הבריטי ונסתיימה עם חתימת הסכם שביתת־הנשק עם סוריה ב20.7.49. בשלב הראשון של המלחמה נלחמו בישוב העברי ובכוחות־המגן שלו כוחות מזויינים של האוכלוסיה הערבית הארצישראלית, בסיועם של כוחות מתנדבים בלתי־סדירים ממדינות־ערב. בשלב השני נלחמו כוחות־המגן של ישראל, הנקראים מ30.5.48 ואילך בשם „צבא ההגנה לישראל״, בעיקר בצבאות מצרים, עיראק, ירדן, סוריה ולבנון, שפלשו לא״י למחרת הפינוי הבריטי ונסתייעו בגייסות של מתנדבים מסעודיה, לוב ותימן. מגמתם המוצהרת של הערבים בשני השלבים היתה לסכל את החלטת ה29 בנובמבר ולמנוע את הקמתה של מדינת־ישראל.

בשלב הראשון נוהלו מתחילה פעולות־האיבה של הערבים ע״י כנופיות בעלות אירגון רופף, שהודרכו ע״י שליחי הגופים המדיניים של ערביי א״י. אך בתחילת אוקטובר 1947 הטילה

הבניין המרכזי ברמת־רחל אחר ההפגזה המצרית, 1948

הליגה הערבית על חברותיה להכשיר מתנדבים ולגייס כסף ונשק לעזרתם של ערביי א״י. הכוח העברי, שקידם את פניה של התקפנות הערבית, כלל את אירגון ההגנה (ע״ע) על יחידותיו המגוייסות והעשויות להיקרא לשירות. הכוח המגוייס כלל 4 גדודי פלמ״ח (ע״ע), שמָנו באוקטובר 1947 2,100 לוחמים וכ1,000 עתודאים, חיל־שדה (חי״ש), שמנה 1,800 מגוייסים ו10,000 עתודאים. נוסף על יחידות־מטה, שירותים וייצור חמרי־מלחמה עמדו לפקודת ההגנה 32,000 אנשי חיל־משמר רשומים, שהיו רתוקים להגנת מקומות־מושבם בכפרים ובערים, וגדודי־נוער, שאומנו לתפקידי־עזר ונועדו למלא את שורות החי״ש והפלמ״ח. במחסניה של ההגנה נצטברו בערב מלחמת־העצמאות יותר מ15 אלף רובים מסוגים שונים, מקלעים קלים וכמה עשרות מקלעים בינונים ומרגמות של 3״; רימוני־יד, חמרי־נפץ ותת־מקלעים מדגם „סטן״ יוצרו בסדנאות הסודיות שלה. נוסף על אירגון ההגנה היו קיימים בישוב היהודי שני אירגוני־מחתרת מזויינים אחרים, אצ״ל (ע״ע ארגון צבאי לאומי) ולח״י (ע״ע לוחמי חרות ישראל), שפעלו עצמאית בתחילת המלחמה, אך נתפרקו במהלכה ואנשיהם הצטרפו לצה״ל בהדרגה. בתחילת המלחמה מנו כוחות־האצ״ל כ5,000 איש וכוחות הלח״י כ1,000 איש. מבנה הפיקוד, החיילות, היחידות והשירותים של הכוח הצבאי העברי עוצבו במרוצת־המלחמה והגיעו לכלל גיבוש סופי רק סמוך לסופה.

מהחלטת החלוקה עד מבצע „נחשון״ (29.11.47—3.4.48). פיזורם של ישובים יהודיים הרבה בתוך איזורים ערביים בעיקרם, מציאותן של ערים בעלות אוכלוסיה מעורבת ושליטתם של הערבים על רובו של שטח־ההר ועל דרכי־הארץ הראשיות, קבעו את אפיה של התקפנות הערבית מגילויה הראשון — כשהותקף אוטובוס יהודי על־יד לוד — ואילך. זמן קצר לאחר שהוכרזה שביתה ערבית כללית ע״י הוועד הערבי העליון, פרץ המון ערבי למרכז המסחרי

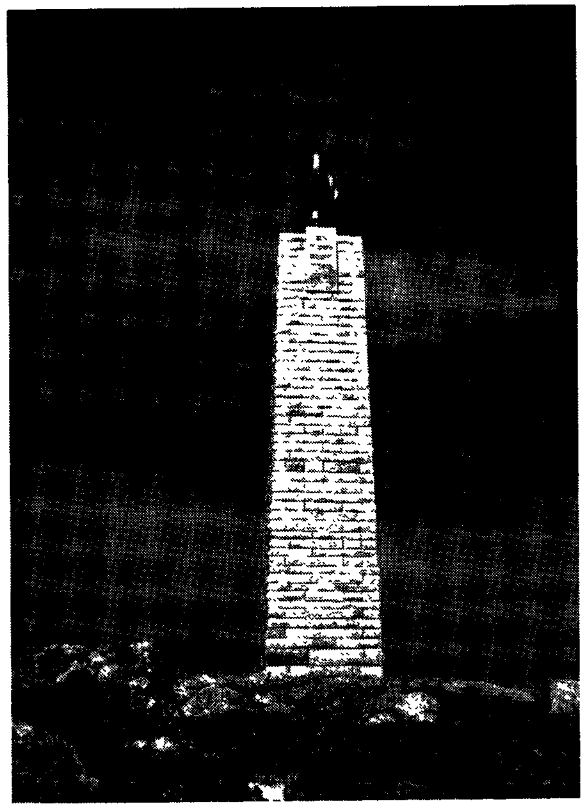
המרכז המסחרי בירושלים לאחר שהועלה באש ע״י פורעים ערביים, 2.12.47

בירושלים והרסו. באותו זמן נערכו התקפות־אש בחיפה ובגבול יפו—תל־אביב. ב10.12 פתחו הערבים בהתקפות על כלי־רכב יהודיים בנגב ובכביש ירושלים—כפר־עציון, ומיד לאחר מכן התחילו כוחות ההגנה והאצ״ל בפעולות־תגמול נגד מרכזי־הכנופיות. במשך חודש דצמבר חל בכל הארץ תהליך של תיחום בין איזורי־שליטה ערביים ויהודיים, ובערים המעורבות נתפנו שכונות־סְפָר ועברו מיד אל יד. מלחמת־התחבורה החמירה והלכה כשידם של הערבים היתה על העליונה — ביחוד מחמת עמדתו של הצבא הבריטי, שנקט עמדה ניטראלית להלכה ועמדה פרו־ערבית למעשה. שיקולים מדיניים הכריעו נגד פינוין של 33 נקודות־ישוב יהודיות, שלפי החלטת־החלוקה נועדו להיכלל בתחום המדינה הערבית.

ב10 ביאנואר תקפו 900 לוחמים של „צבא־ההצלה" הערבי, שאומן ואורגן מעבר לגבול, את כפר־סולד — ונהדפו. בימים שלאחר מכן נערכו התקפות על ישובים יהודיים מבודדים בהרי ירושלים וחברון, בגליל העליון ובנגב. יחידה בת 35 לוחמים, שיצאה לעזרתו של גוש־עציון המנותק, הושמדה בקרב על־יד בית־נטיף. עם זה נמשכו פעולות־הטרור נגד מרכזיה של האוכלוסיה היהודית ונגד פועלים יהודיים במפעלים מעורבים. מכונות־תופת הוחדרו על־ידי הערבים לרחובות של היהודים בחיפה וירושלים. בירושלים נותקו ממרכז העיר העברית השכונות הקיצוניות בדרום־מזרחה. התנועה היהודית ברוב כבישי־הארץ התנהלה בכלי־רכב משוריינים ובשיירות, שיצאו לדרכן עפ״ר במפתיע, בלילה או בדרכי־עקיפים. בחודש מארס כמעט פסקה התחבורה העברית לכמה שכונות בירושלים ובכמה מכבישי הארץ העיקריים.

ב16 בפברואר 1948 תקף „צבא־ההצלה" את טירת־צבי ונסוג מתוך אבידות כבידות. לאחר שנכשלו נסיונותיו לכבוש נקודות־ישוב עבריות ריכז האויב בחודש מארס את עיקר מאמציו במלחמת־הכבישים. אך באותו זמן עצמו נמשכו ההתקפות על שכונות־הספר בערים המעורבות ועל הישובים בצפון, בהרי־ירושלים ובנגב. שיירת משוריינים, שיצאה מנגבה, הצליחה להגיע למשק־גת, שהיה שרוי בניתוק ממושך, ושיירת־נשק ערבית עלתה על מארב, שהוצב לה על־יד כפר־מוצקין, ונשמדה. אעפ״כ זכה האויב להשגים ניכרים במלחמת־התחבורה, והתקפותיו על השיירות בדרך לירושלים גברו והלכו. ב26.3 פסקה כליל התחבורה היהודית בכביש החוף לנגב. שיירה, שחזרה מגוש־עציון, נלכדה ע״י הערבים על־יד נבי־דניאל, ושיירה אחרת, שיצאה ליחיעם, נתקלה במארב והושמדה.

באותו זמן עצמו, שכוחות־המגן העבריים לא הצליחו למנוע את ניתוקם של הנגב, ירושלים ובנותיה ורובם של ישובי הגליל המערבי, נשתכללו אירגונם ואימונם כאחד. בסוף מארס הגיע מספרם של המגוייסים ל21,000 איש בגיל 17—25. כן באה התקדמות בייצור מטולים נגד טאנקים. תת־מקלעים, חמרי־נפץ וכמויות גדולות של נשק קל, שנרכשו בצ׳כוסלובאקיה, היו בדרכם לארץ. בסוף מארס כבר היו בידי השירות האוירי של הישוב 30 כלי־טיס קלים, שמילאו תפקידי סיור, הסעה ואספקה לאיזורים מנותקים. אך באותה

מצבת־זיכרון על־יד חולדה לזכר החללים שנפלו בהגנת הדרך לירושלים

שעה גדל גם הכוח הערבי המקומי, שאורגן במסגרת „המשמר הלאומי", וכן נתרבה מספרם של המתנדבים ממדינות־ערב.

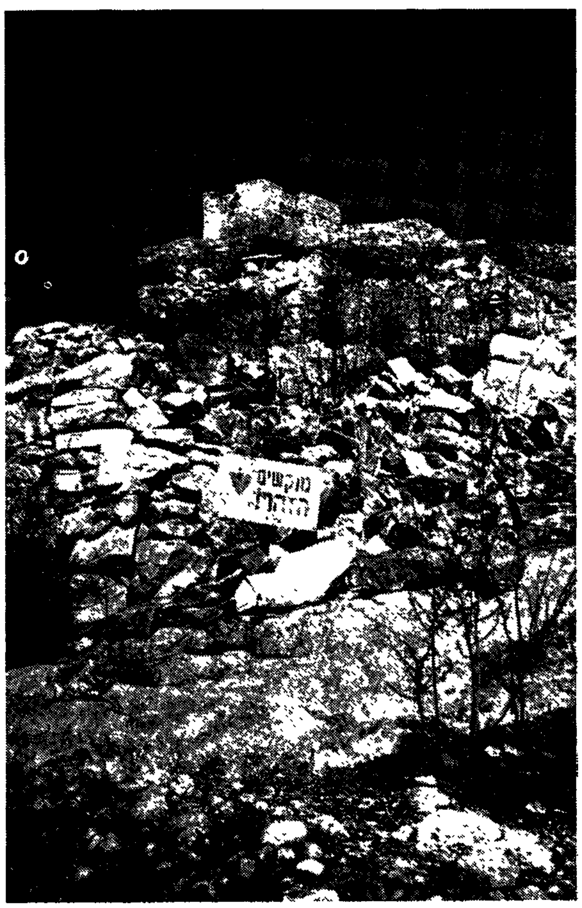
ממבצע „נחשון" עד הפלישה (מארס 48 — 15.5.48). התקרבות המועד של ההכרעה הצבאית, התעצמותם של כוחות־המגן העבריים והחשת קצב הפינוי של הצבא הבריטי, חייבו וגם איפשרו מעבר לפעולות יזומות, שהיו מכוונות להשתלטות על שטחיה של המדינה העברית וליצירת תנאים נוחים יותר לקידום פניהם של הפולשים. תכנית־הפעולה (תכנית „ד") נתבצעה בהדרגה, לפי מהלך הפינוי של הצבאות הבריטיים והתפתחות הלחימה בגזרות השונות. כמשימה ראשונה בתכנית זו נקבעה פריצת הדרך לירושלים. לשם פריצה זו — מבצע „נחשון" — רוכז כוח של 1,500 לוחמים, שחומש בחלקו בנשק הצ'כי, שהגיע לארץ בהסתר ב1.4. כהכנה למבצע נכבשו מפקדת חסן־סלאמה שעל־יד צריפין וכפר קאסטל שעל־יד ירושלים. המבצע גופו התחיל ב6.4 ובמסגרתו נכבשו חולדה הערבית, מחנה ואדי־צראר ודיר מוחזין (בְּקוֹעַ). הערבים גילו התנגדות נמרצת בעיקר בקאסטל, שעבר מיד ליד כמה פעמים עד שפּוּנה סופית ע"י הערבים ב10 באפריל, לאחר שיום קודם לכן נהרג בקרב מפקד הכוחות הערביים במחוז ירושלים — עַבְּד אל־קאדר אלחוסיני. עד לסיומו של מבצע „נחשון" ב15.4 הגיעו לירושלים שלוש שיירות עמוסות אספקה ונשק.

בימי מבצע־„נחשון" חזר „צבא־ההצלה" על נסיונותיו לכבוש ישוב עברי ותקף את משמר־העמק. בפיקודו של פאוזי אל קאוקג'י, פתחו כוחותיו של צבא זה בהרעשת משמר־העמק בתותחים (ב4.4), אך ההסתערות של הרגלים על הכפר נהדפה. למחר נתחדשה ההתקפה ונפסקה בהתערבותו של הצבא הבריטי. בשעת הפסקת־האש פונתה הנקודה מן הנשים והילדים. לאחר מכן פתחו כוחות־ההגנה בהתקפת־נגד, וב12.4 תפסו כמה משלטים מדרום־מזרח למשק והביסו כוח ערבי, שנע להתקפה על הישוב דרך החורשה שמדרום. לאחר שהועמדו כוחותיו בסכנת־ניתוק, נסוג קאוקג'י לעבר ג'נין, ותותחיו הועברו לחזית־ירושלים והתחילו — בראשית מאי — בהפגזת העיר העברית.

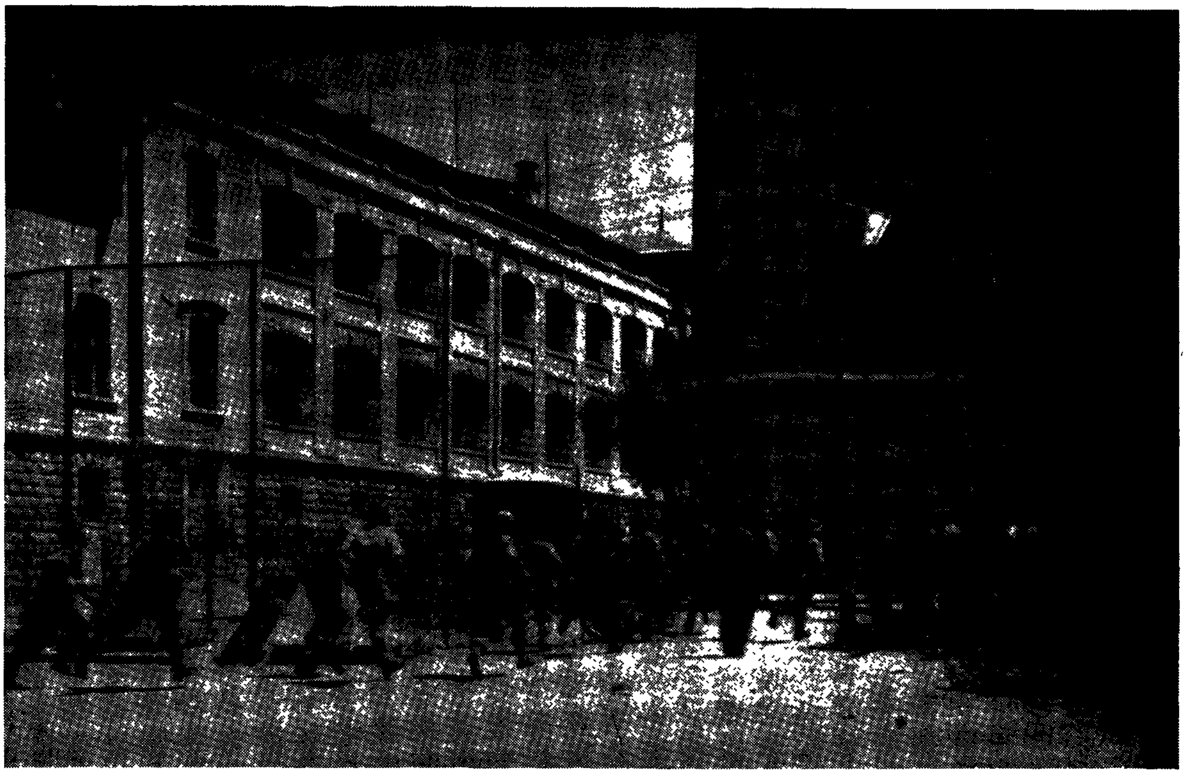
סמוך למפלתו במשמר־העמק פנה קאוקג'י למפקד של גדוד־השכירים הדרוזי, שחנה בשְׁפַרְעָם, וביקש ממנו שיבוא לעזרתו. בין ה12 וה14 באפריל תקף גדוד זה את משלטי רמת־יוחנן בהושה ובקַסַיִר, אך נהדף באבידות כבידות, ומאז לא הוסיף להשתתף במלחמה.

הצלחתו של מבצע „נחשון" וכשלון המאמץ הערבי במשמר־העמק וברמת־יוחנן עודדו את כוחות־המגן להמשיך בביצוע ספיפיה של תכנית „ד", במידה שהתירו את הדבר קצב הפינוי הבריטי ומהלכו. ב18.4 ביתרו כוחות „גולני" והפלמ"ח את טבריה הערבית לשניים, ובימים שלאחר מכן נתפנתה העיר מתושביה. ב21.4, כשהתחיל הצבא הבריטי מרכז את כוחותיו באיזור־הנמל, התחיל הקרב על חיפה, שנסתיים בכיבושה ע"י הכוחות היהודיים במשך 24 שעות. חיפה פונתה מרוב תושביה הערביים, שיצאוה בדרך הים והיבשה.

שיחרורה של טבריה ופתיחת הדרכים לגליל המזרחי איפשרו את הגברת הכוח היהודי ב„אצבע" הגליל (הבליטה הפונה צפונה). ב14.4 כבר הסתננה לצפת יחידה של פלמ"ח, שחיזקה את הגנת הרובע היהודי הנצור. במסגרת מבצע־„יפתח" — שנועד לשחרר את הגליל העליון ולהשתלט על דרכי־התחבורה שבו — תפסו כוחות־ההגנה את משטרת

הר־הקאסטל לאחר שנכבש ע"י היהודים

כוחות יהודיים נכנסים ל„בווינגראד" (איזור בריטי מבוצר) בירושלים לאחר שפונה ע"י הבריטים ב14.5.48

ראש־פינה ואת מחנה־הצבא שעל־ידה, שפונו מן הבריטים ב28.4. ע"י כיבושן של ביריה ועין־זיתים נפרץ מסדרון לרובע היהודי בצפת. ב1.5 התחילו הערבים בהתקפה על רמות־נפתלי הנצורה — התקפה, שבה הופעלו גם תותחים ושריון של הצבא הלבנוני. אך המגינים החזיקו מעמד בסיועה של טייסת הגליל, וההכנות למבצע „יפתח" לא שובשו. ב3.5 הגיע לאיזור־צפת גדוד פלמ"ח נוסף, שטיאטא בדרכו את איזור בּוּטֵיחָה. ההתקפה על צפת הערבית נפתחה ב6.5 בהסתערות־נפל והאויב הביא לעיר תגבורת ואף התחיל מפגיז אותה בתותחיו. ההתקפה נתחדשה אור ל10.5, ולמחר התחילה בריחתם של תושבי־צפת הערביים ובעלי־בריתם. אחר בריחתם של 10,000 ערביי־צפת נמלטו מכפריהם גם ערביי־החולה, ובערב הפלישה של צבאות־ערב לארץ הושגה רציפות של שטח עברי בגליל העליון המזרחי. דרומה מכאן תפסה יחידת „גולני" ב29.4 את צמח ואת מבצר־המשטרה שבה לאחר שפונו מן הכוחות הבריטיים, וכן נתפסה תחנת־המשטרה בגשר. כוחות הלגיון הערבי, שתקפו את גשר בסיוע שריון וארטילריה, נהדפו. בית־שאן נפלה בידי כוחות יהודיים ב12.5 וכן נכבשו כפרים ערביים באיזור התבור, סג'רה הערבית, בית־לחם הגלילית, המושבה הגרמנית לשעבר וַלְדְהיים ואום אֶ־זינאת שבכרמל הדרומי. חטיבת „כרמלי" כבשה במבצע „בן־עמי" את משלטי עכו, את אֶ־זיב (אכזיב) ובאסה (בֶּצֶת), ופרצה את המצור ליחיעם ולגוש־חניתה. כיבושה של עכו נשלם ב17.5.

במבצע „חמץ", שהתחיל בערב חג־הפסח תש"ח, כבשו יחידות „אלכסנדרוני", „קריתי" ו„גבעתי" כפרים ערביים בסביבות תל־אביב—יפו, ובתוכם חִירִיָה, סאקִיָה, סַלַמֶה ויאזור. במקביל למבצע זה תקפו כוחות אצ"ל את שכונות הצפון של יפו ואת מנשיה, אך התקפתם נתקלה בהתנגדות ערבית עזה וכוחות בריטיים הוזעקו לעיר, שנועדה להיות בשטח המדינה הערבית. ההתקפה חודשה ב26.4, ועשרה ימים לאחר מכן נותקה מנשיה. ב29.4, לאחר שהושלם כיתורה של יפו, התחילה מנוסת רוב 70,000 תושביה הערביים. העיר נכנעה ב13.5, עם הפינוי הבריטי.

ידיעות, שנתקבלו על כוונתם של הבריטים להקדים את פינויה של ירושלים, גרמו להעברתה של חטיבת „הראל" לירושלים. לאחר שהגיעה שיירת „הראל" לעיר תפסו יחידות של „צבא־ההצלה" את משלטי הכביש ירושלים—יפו, וירושלים נותקה שנית. למרות התבדותן של הידיעות בדבר הפינוי הבריטי המוקדם, הוחלט לפתוח במבצע „יבוסי" כדי לחדש את הקשר עם גוה־יעקב, עטרות והר־הצופים בצפון, ועם השכונות המנותקות בדרום־העיר. התקפה, שנערכה על נבי סַמְוִיל ב22.4, נכשלה וכוחות „הראל", שכבשו את שיך גַ'ראח ב26.4, הוכרחו לפנותה בלחץ הצבא הבריטי. הניסיון לכבוש את בנייני אוגוסטה ויקטוריה על הר־הזיתים ולהשיג שליטה על כביש־יריחו, שנעשה יומיים לאחר מכן, נכשל. אור ל29 באפריל התחיל הקרב על מנזר סן־סימון בקאטאמון. לאחר שהחיילות התוקפים והנתקפים הגיעו לאפיסת־כוחות גמורה, הוכרע קרב קאטאמון ב30.4 ע"י תגבורת יהודית שהגיעה לזירת־הפעולה. כיבושה של קאטאמון איפשר העברת תגבורת למגיניה של שכונת מקור־חיים הנצורה. במבצע „מכבי" נעשה ניסיון נוסף לפתוח את כביש־ירושלים. נכבשו בית־מַחְסִיר ע"י כוחות „הראל" ומחנה־העצורים בלאטרון ע"י „גבעתי", אך רק שיירה של כמה עשרות מכוניות עברה לירושלים ב17.4, קודם שנחסם הכביש מחדש.

עם יציאת אחרוני החיילים הבריטיים מירושלים ב14.5 התחילו הכוחות של חטיבת „עציוני" שבעיר במבצע „קלשון". תכליתו של מבצע זה היתה לתפוס את האיזורים לאחר

שנתפנו מן הבריטים ולמנוע את חדירתם של הערבים לתוכם. לאחר שנכבשו מחנה אלנבי, דיר־אבו־תור עילית וביה"ס לשוטרים בשיך גַ'ראח הושג שטח עברי רצוף בעיר. השגים אלה בחמשת הימים, שעברו מן הפינוי הבריטי עד הופעת טורי־הפלישה הראשונים של הלגיון הערבי בצפון העיר ובמזרחה, והטור המצרי בדרומה, הכריעו במלחמה על ירושלים הנצורה. אך מבצע „קלשון" לא התנהל במהירות הדרושה ולפיכך לא הושגה תכליתו הסופית. לא נוצר קו מוצק במבואות הצפוניים של העיר ולא נכבש מסדרון לרובע היהודי בעיר העתיקה קודם שהופיעו חיילי הלגיון בשעריה. בערב הפלישה נפלו הישובים המנותקים שמדרום לעיר ומצפונה לה. ב4.5 נפתחה ההתקפה על גוש־עציון, שבה השתתפו יחידת־שריון של הלגיון וארבעה טאנקים בריטיים. התקפה זו נהדפה, אך למגינים נגרמו אבידות שלא היתה להן תמורה בתנאי הניתוק. אור ל12.5 הצליחו התוקפים לבתר את הגוש ולמחר נכבש „משלט־הסלעים" בין כפר־עציון ומשואות־יצחק וכוחות שריון פרצו לכפר. לאחר כניעת המגינים נערך בהם טבח ע"י כפריי הר־חברון. ב14 במאי הלכו בשבי שרידי מגיני־הגוש ותושביו. מגיני עטרות השתלטו על שדה־התעופה הצבאי, שפונה ע"י הבריטים, אך לאחר שבוטלה התכנית להטיס אליהם תגבורת נסוגו לנוה־יעקב ב15.5. ישוב זה הותקף ע"י יחידת שריון של הלגיון, שלא פונתה עם הכוחות הבריטיים, ומפקדו של הישוב החליט לפנותו מן החיילים והאזרחים כאחד (שבכללם היו פצועים וחולים) והוליך את אנשיו ברגל להר־הצופים. פינויה של נוה־יעקב בוצע בלילה שבין ה16 במאי וה17 בו, לאחר שתכנית אחרת, לתפוס תוך כדי נסיגה את תל אל־פול בעוד שכוחות מן העיר יכבשו את שְעָפַאט, נדחתה ובוטלה. פינוין של עטרות ונוה־יעקב חשף לפני הלגיון את המבואות הצפוניים לירושלים, ואזלת ידם של מגיני בית־הערבה, קליה ומפעל האשלג בצפון ים־המלח לחסום את גשר אלנבי, פינתה לפני הלגיון את כביש יריחו—ירושלים.

בששת השבועות, שקדמו להקמת המדינה ולפלישתם של צבאות־ערב, שוחררו חיפה, יפו, צפת וטבריה, נכבשו כמאה כפרים ערביים וכותרה עכו. רוב הכבישים, להוציא את קטע לאטרון בכביש ירושלים, היו פתוחים לפני תנועתם של כוחות־ישראל. כוחותיהם הצבאיים של ערביי־הארץ מוגרו ו„צבא־ההצלה" נחל מפלות כבדות במשמר־העמק ובקרבות בפרוזדור ירושלים. בששת השבועות הללו הגיעו האבידות של היהודים בהרוגים לכמה מאות, אך הכוח המגוייס מנה ערב הפלישה יותר מ30,000 צעירים ומצב החימוש שופר עם בואה של ספינת־הנשק הצ'כית הראשונה ועם רכישת תותחים קלים נגד טאנקים ומטוסים. עדיין לא היו בידי כוחות־ישראל כלי ארטילריה של שדה או מטוסי־קרב.

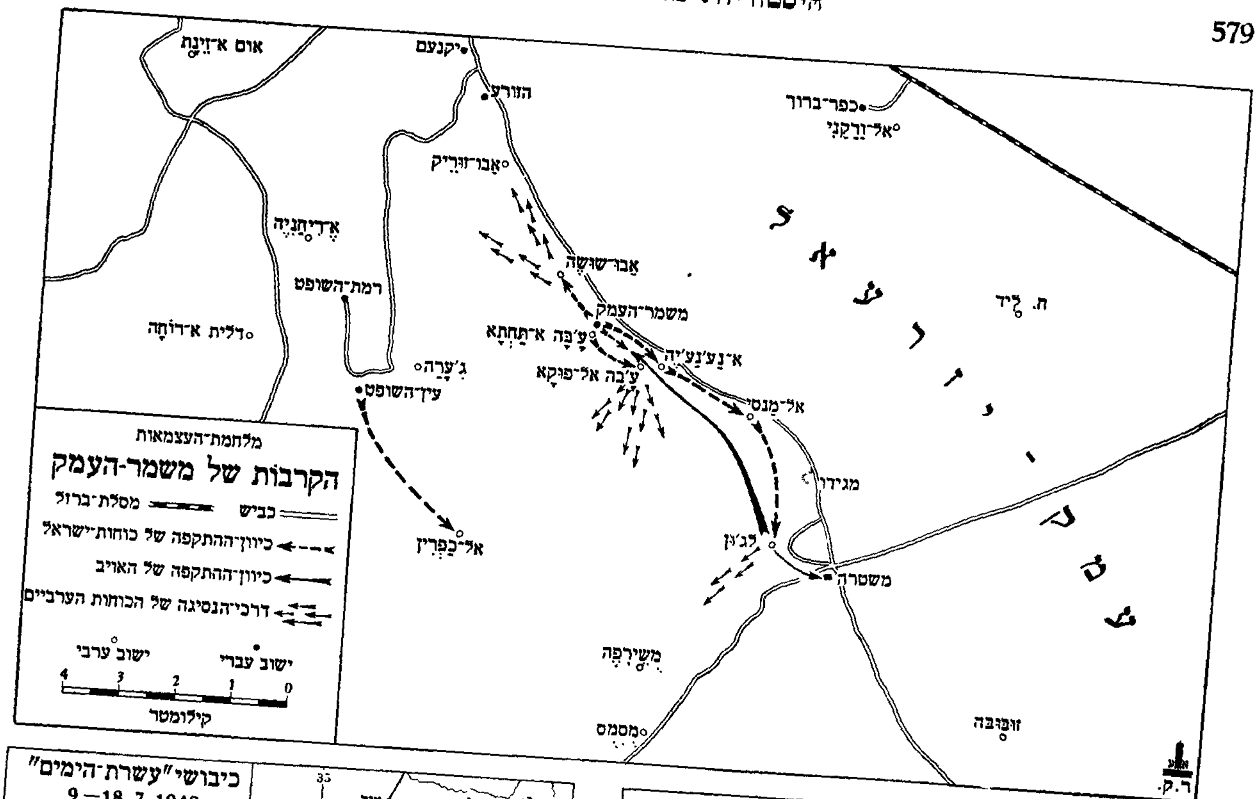
מן הפלישה עד ההפוגה הראשונה (15.5.48 — 10.6.48). פלישת הצבאות הערביים לא"י התחילה ב15.5. עיקרה של תכנית הפלישה הערבית, כפי שתוכננה ע"י הרמטכ"לים של צבאות־ערב באמצע חודש אפריל, היה לנתק ניתוק בזק את איזורי הישוב היהודי מחוף־הים ולכבוש את שטח־החוף החיוני ביותר, ובכלל זה את חיפה על נמלה ובית־הזיקוק שבה. השגתה של מטרה עיקרית זו הוטלה על צבאות סוריה, לבנון, עיראק וירדן (כוחותיהם של שתי המדינות האחרונות נועדו לפעול בחזית צמח—בית שאן), ואילו על הצבא המצרי הוטל להתקדם לתל־אביב ולרתק כוחות יהודיים גדולים להגנתה. מחמת שיקולים מדיניים וצבאיים שונים בוצעה הפלישה שלא לפי התכנית המקורית, והמאמץ הירדני הופנה לירושלים ולאיזור ההר שמצפון לה, עד לוד—רמלה במערב.

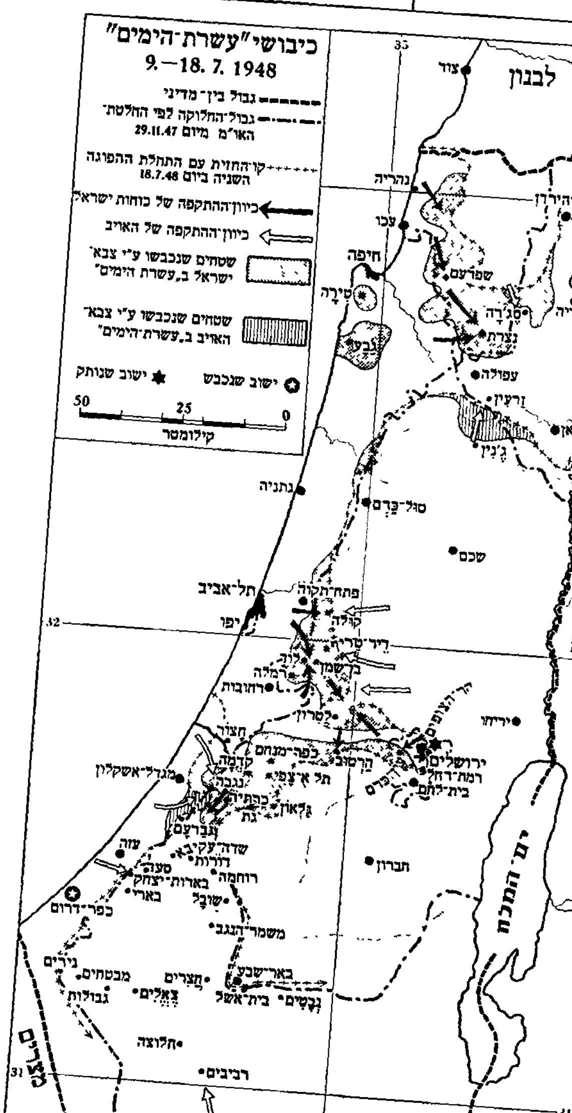
בצפון פתחו הסורים את ההתקפה (אור ל16.5) בהרעשת תותחים ומרגמות על עין־גב, מסדה ושער־הגולן, ומטוסיהם הִפציצו עם שחר את ישובי עמק־הירדן. טור־הרגלים הסורי העיקרי נע לעבר צמח, תקף בדרכו את מסדה ושער־הגולן, אך נהדף. ב18.5 איגף שריון־האויב את צמח, שנעזבה ע"י כוחות־ישראל לאחר קרב, וכתוצאה מכך פונו מסדה ושער־הגולן. ההתקפה על הדגניות נפתחה ב20.5 ונערכה ע"י כוחות רגלים בצירוף שריון וטאנקים קלים. מגיני דגניה א' וגשר־הירדן שמצפון לה הצליחו להדוף את הכוח התוקף, שנסוג עד לצמח. כן נהדפה התקפה סורית על דגניה ב'. תותחי־שדה קלים, שהובאו למערכה ע"י היהודים במפתיע, הפגיזו את ריכוזי הצבא הסורי בצמח והביאו לידי פינויה ופינוי מסדה ושער־הגולן.

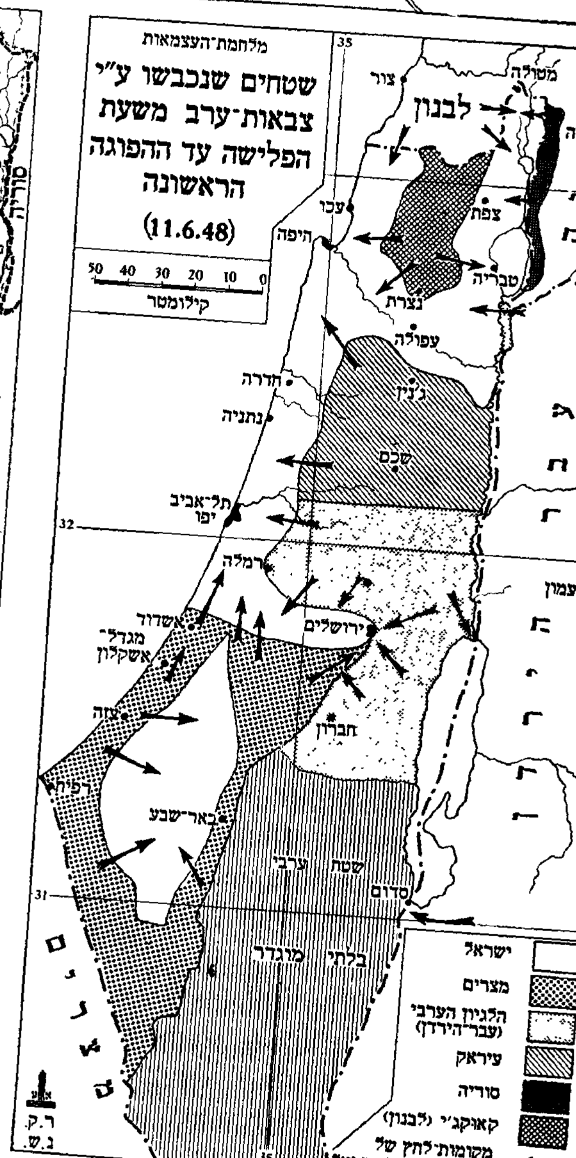
ב„אצבע" הגליל העליון תקפו הכוחות של חטיבת „יפתח" את מַלְכִּיָה ואת מצודת נבי־יושע וכבשו את האחרונה. כן חיבלו כוחותיה של חטיבה זו בגשר הליטאני שבגבול לבנון ובגשר נחל באניאס (נחל־חרמון) שבתחום הסורי. בפשיטה מוצלחת, שנערכה אור ל19.5 על בית־המכס הסורי מול גשר בנות־יעקב, הושמד מיצבר גדול של ציוד ותחמושת, שהסורים ריכזו כהכנה לפלישה מכיוון זה. אור ל29.5 נכבשה מלכיה מן העורף ע"י טור ממונע של חטיבת „יפתח" ונמסרה לידי חטיבת „עודד", שהוקמה בתוך ימי הפלישה הראשונים.

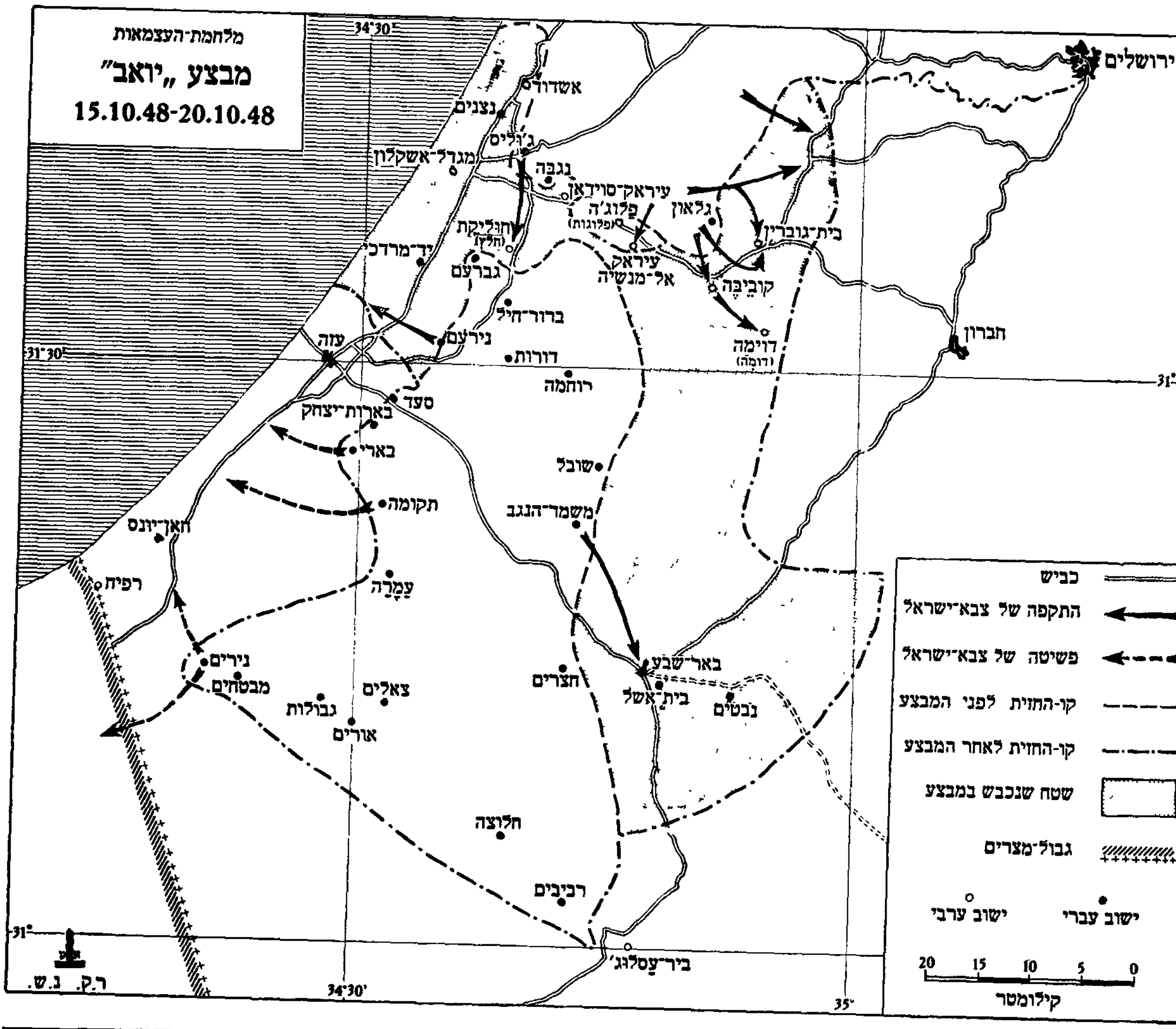
הצבא העיראקי חדר לא"י בגיזרת גשר—כאוכב־אל־הַוַא, והלגיון הערבי כבש ב14.5 את מתקני חברת־החשמל שבתחר מי ממלכת־הירדן. לאחר שנכשלו נסיונותיו לכבוש את גשר ואת כַּאוּכַּבּ־אל־הַוַא, הפנה הכוח העיראקי את עיקר מאמציו לגיזרת המשולש. העברתה של חטיבת „יפתח" מחזית־הצפון לחזִית־המרכז ותפיסת קוויה ע"י חטיבת „עודד", שהיתה באותו זמן טירונית־ביחס, הקלה על הסורים את ביצוע נסיון הפלישה השני שלהם על ציר גשר בנות־יעקב. לאחר ששה ימי קרבות נכבשה משמר־הירדן ב11.6, ביום שבו התחילה ההפוגה הראשונה. נסיונם של הסורים לכבוש את עין־גב ערב ההפוגה נכשל. נפילתה של מלכיה בידי הלבנונים ב5.6 איפשרה לקאוקג'י לפלוש מחדש לגליל המרכזי, אך כוחותיו לא השיגו את מטרתם העיקרית: כיבושה של סג'רה. ב24 במאי, לאחר שהגיע החלוץ העיראקי לשכם, נתעוררה חזית־המשולש, וכדי לבלום את שלוש החטיבות העיראקיות נערכה התקפה על ג'נין. בדרכה לקראת הסתערות על העיר כבשה חטיבת „כרמלי" כמה כפרים ומשלטים ששימשו עמדות־מגן לג'נין, אך הוכרחה לסגת מן העיר וממשלטיה בלחץ התקפת־נגד. ב6.6 כבשה חטיבת „אלכסנדרוני" את קאקון בחזית המערבית של המשולש.

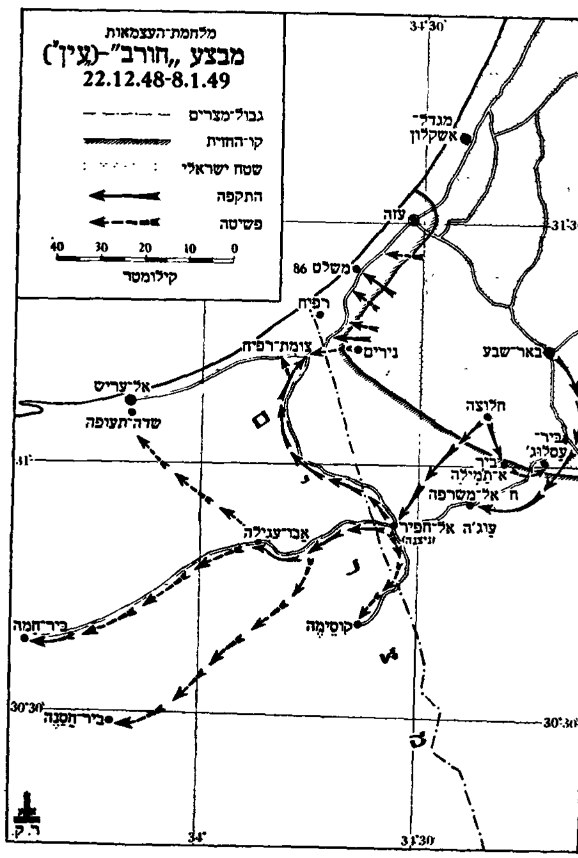
בחזית־ירושלים נערכה פלישת־הלגיון במגמה לכבוש את העיר ואת מרחבה, מתוך שמירה קפדנית על שלימות הכוחות של הלגיון — משענתו העיקרית של המלך עבדאללה. הטור, שחדר דרך גשרי המשולש נע דרומה, וב18.5 הגיעה זרועו הימנית למשלטי לאטרון. ב19.5 הופיעו בעיר העתיקה של ירושלים כוחות של הלגיון, שעלו בכביש יריחו, ובצפון־העיר כבש הלגיון את בית־הספר לשוטרים ואת שיך ג'ראח, ניתק את הר־הצופים ואיים על שכונות־הצפון של העיר החדשה. לאחר שנכשלו מאמציהם של היהודים לחדור לעיר העתיקה מצד שער־יפו, כבשו כוחות „הראל" את „הר־ציון"

מלחמת־העצמאות
הקרבות של משמר־העמק
מסלת־ברזל
כביש
כיוון־ההתקפה של כוחות־ישראל
כיוון־ההתקפה של האויב
דרכי־הנסיגה של הכוחות הערביים
ישוב עברי
ישוב ערבי
קילומטר
משמר־העמק
אבו־שושה
אל־מנסי
מגידו
משטרה
אל־כפרין
עין־השופט
רמת־השופט
דלית א־רוחה
יקנעם
הזורע
כפר־ברוך
ח. ליד
משירפה
מסמס
זובובה

כיבושי "עשרת־הימים"
9.—18. 7. 1948
גבול בין־מדיני
גבול־החלוקה לפי החלטת־האו"ם מיום 29.11.47
קו־החזית עם התחלת ההפוגה השניה ביום 18.7.48
כיוון־ההתקפה של כוחות ישראל
כיוון־ההתקפה של האויב
שטחים שנכבשו ע"י צבא־ישראל ב"עשרת הימים"
שטחים שנכבשו ע"י צבא־האויב ב"עשרת־הימים"
ישוב שנכבש
ישוב שנותק
קילומטר
לבנון
סוריה
עבר־הירדן
ים־המלח
מצרים
חיפה
נצרת
טבריה
תל־אביב
יפו
ירושלים
חברון
עזה
באר־שבע

מלחמת־העצמאות
שטחים שנכבשו ע"י צבאות־ערב משעת הפלישה עד ההפוגה הראשונה
(11.6.48)
קילומטר
ישראל
מצרים
הלגיון הערבי (עבר־הירדן)
עיראק
סוריה
קאוקג'י (לבנון)
מקומות־לחץ של הפולשים על קווי־ישראל
לבנון
סוריה
עבר־הירדן
מצרים
שטח ערבי בלתי מוגדר
חיפה
עכו
צפת
טבריה
נצרת
עפולה
שכם
תל־אביב
יפו
רמלה
ירושלים
חברון
עזה
באר־שבע
סדום
רבת־עמון

מלחמת־העצמאות
מבצע „יואב"
15.10.48-20.10.48
ירושלים
אשדוד
נצנים
מגדל־אשקלון
נגבה
עיראק־סוידאן
פלוג'ה
גלאון
בית־גוברין
עיראק אל־מנשיה
קובֵּיבֵּה
דוימה
חברון
יד־מרדכי
גברעם
ברור־חיל
ניר־עם
עזה
דורות
רוחמה
סעד
בארות־יצחק
בארי
שובל
תקומה
משמר־הנגב
חאן־יונס
רפיח
ניר־ים
מבטחים
צאלים
גבולות
אורים
חצרים
באר־שבע
בית־אשל
נבטים
חלוצה
רביבים
ביר־עסלוג'
כביש
התקפה של צבא־ישראל
פשיטה של צבא־ישראל
קו־החזית לפני המבצע
קו־החזית לאחר המבצע
שטח שנכבש במבצע
גבול־מצרים
ישוב עברי
ישוב ערבי
20 15 10 5 0
קילומטר
34°30'
31°30'
31°
35°
ר.ק. נ.ש.

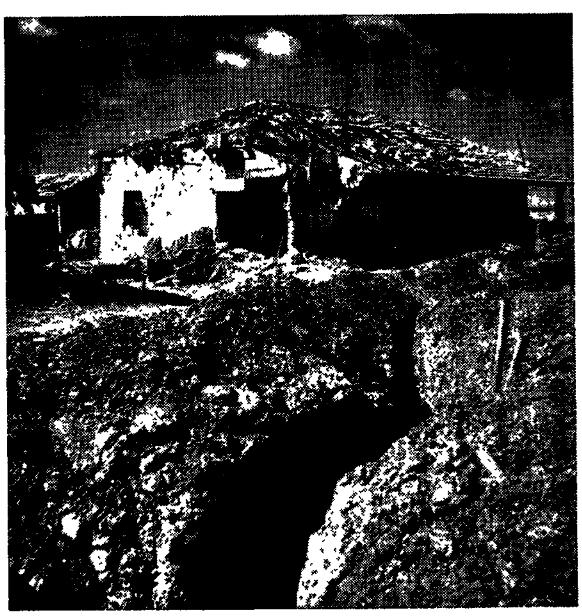

מלחמת־העצמאות
מבצע „חורב"-(„עין")
22.12.48-8.1.49
גבול־מצרים
קו־החזית
שטח ישראלי
התקפה
פשיטה
40 30 20 10 0
קילומטר
מגדל־אשקלון
עזה
משלט 86
רפיח
צומת־רפיח
נירים
באר־שבע
אל־עריש
שדה־תעופה
חלוצה
ביר־עסלוג'
ח. אל־משרפה
עוג'ה אל־חפיר
אבו־עגילה
קוסימה
ביר־חמה
ביר־חסנה
30°30'
31°
31°30'
34°
ר.ק.

קדיתה
עין־זיתים
מע'ר אל־חיט
פרעם
בירייה
קרית־שרה
מירון
ג'עונה
צפת
סמועי
משטרה
מנצורה אל־חיט
טובה
מחנה־פילון
עכברה
זנע'ריה
ח. ג'יסי
ח. חתי
ח. כרזים
סמכיה
טבחה
מגדל
ים־כנרת
סוריה
נוקיב
עין־גב
כ. חריוב
טבריה
דגניה א'
צמח
דגניה ב'
מלחמת־העצמאות
מבצע „יפתח"
הגיזרה הדרומית
פעולות־כיבוש
פעולות־פשיטה
מנוסת האויב
גבול־סוריה
ישוב עברי
ישוב ערבי
6 4 2 0
ק"מ
ר.ק.

אור ל18.5, ולמחר פרצו את שער־ציון ובאו במגע עם מגיני הרובע היהודי. לרובע חוחדרה תגבורת בלוחמים ובנשק, אך הקשר נותק, ונסיונות אחדים, שנעשו כדי לחדשו, נסתיימו בכישלון. ב28 במאי נכנעו מגיני הרובע והלכו בשבי. לאחר שנבלמה התקדמותו של הלגיון בגזרות של בית־מנדלבּאום ונוטְר־דאם, ולאחר שנתבררה אי־יעילותם של שריוני־הלגיון בשטח הבנוי, ניסו כוחות מצריים סדירים־למחצה לכבוש את רמת־רחל בסיוע פלוגת־שריון של הלגיון הערבי ויחידות של מקומיים. קרב רמת־רחל התחיל ב22.5 ולאחר שהישוב נעזב ע״י מגיניו כמה פעמים, נהדף האויב סופית מחצר המשק ב25.5. מאז עד תחילתה של ההפוגה הראשונה הסתפקו כוחות הלגיון והכוח הכפוף למצרים בהפגזה בלתי־פוסקת של העיר הנצורה. בהפגזות אלו נפגעה בעיקר האוכלוסיה האזרחית (כ170 אזרחים נהרגו ויותר מ1,000 נפצעו בהפגזות מתחילת הפלישה עד הפוגה א׳). פעילותם של הכוחות היהודיים בירושלים נצטמצמה לקרבות־הטרדה ויישור־קווים ולנסיונות־נפל לכבוש את ביה״ס לשוטרים ואת שיך־ג׳ראח. כמה מנסיונות אלה נעשו בזיקה לקרבות לאטרון, שעליהם ידובר להלן.

- ב25.5 נעשה ע״י החטיבה השביעית, שכללה שני גדודי חיל־רגלים וגדוד שריון, ניסיון לכבוש את לאטרון, וע״י כך לפתוח את הדרך לירושלים, שהיתה במצור ובמצוק (בין השאר מחמת הרעב, שגבר בעיר). ההתקפה נתאחרה והכוח הותקף באש־הלגיון בשעה שעדיין היה בדרכו לאיזור ההיערכות. ב29.5 חדר כוח משוריין של החטיבה השביעית לחצר משטרת־לאטרון, אך הוכרח לסגת משם משום שחיל־הרגלים לא הדביקו ומשום שאגפו הימני לא הובטח ע״י כוח אחר, בניגוד למה שתוכנן מראש. בקטע הכביש שממזרח לשער־הגיא נכשלו נסיונותיה של חטיבת „הראל״ לכבוש את ביתְ־יַאלוּ (המשלט של מתקני־הראדאר), מצפון לקרִית־ענבים, שנפל ביד הלגיון. לעומת זה נכבשו בית־ג׳יז ובית־סוּסין, ובתחילת חודש יוני התחילו שלטונות־ישראל מעבירים חיילים ואספקה למרחב ירושלים בדרך־עפר, שכונתה „דרך בורמה״. בדרך זו הגיעו למרחב ירושלים כמה תותחי־שדה קלים עוד קודם שהתחילה ההפוגה הראשונה.

ה ג נ ת ה נ ג ב ו ה ד ר ו ם מפני פלישה הוטלה על חטיבת־

חפירות־הגנה בנגבה בימי מלחמת־העצמאות

הנגב, שנתבססה על 27 הישובים העבריים, שהיו בנגב, עד לקו כביש אשקלון—פַלוּגָ׳ה, ועל חטיבת „גבעתי״, שעסקה בערב הפלישה בטיהורם של כמה כפרים ערביים, שאיימו על התחבורה בדרום. פלישתם של הכוחות המצריים נעשתה בשני צירים: לאורך כביש החוף, ובכביש ניצנה—באר־שבע. ה„כוחות הקלים״ של הצבא המצרי, שכללו יחידות מתנדבים של ה„אחים המוסלמים״, הגיעו לבית־גוברין, לחברון, לבית־לחם והרטוב. לפלישתם של הכוחות הסדירים קדמה התקפה מצרית על כפר־דרום ב11.5, שבה השתתפו אנשי ה„אחים״. ההתקפה נהדפה, אך הישוב נותק. ב15.5 תקף הצבא המצרי הסדיר את כפר־דרום ואת נירים, אך נהדף. בין ה23 וה29 במאי תקף הצבא המצרי את יד־מרדכי מתוך הסתייעות בשריון ובמטוסים, וכְבָשָׁה לאחר חמישה ימי־קרבות. לאחר שנפלה יד־מרדכי בידי המצרים נע הכוח הפולֵש צפונה והתחבר עם גדודים מצריים, שנחתו במגדל. ב29 במאי התקדם כוח מצרי ממונע לאשדוד, במרחק 35 ק״מ בלבד מתל־אביב. הגַיִס המצרי העיקרי רותק למשלטיו והוכרח להפסיק את התקדמותו צפונה ומזרחה לאחר שהוטרד ע״י התקפות חיל־רגלים ומטוסי־הקרב (מדגם מֶסֶרשמיט) הראשונים, שהגיעו לארץ מצ׳כיה. התקפת־השמֵד של חטיבת־„גבעתי״ על הכוח המצרי באשדוד, שתוכננה באותם הימים, בוטלה אור ל2.6 עם התקבלותן של ידיעות על הפוגה קרובה. אך אותו יום פתחו המצרים בהתקפה על נגבה שעל דרך־הרוחב מאשקלון לבית־גוברין. התקפה זו, שנסתייעה בטאנקים ובתותחים, נהדפה ע״י המתיישבים וע״י תגבורות של צבא, ובתוכן יחידת־ג׳יפים. אור ל3.6 תקפו חטיבת־הנגב וחטיבת־„גבעתי״ את המערך המצרי באשדוד, ואע״פ שלא עלה בידן לכבשו, הכריחו את המצרים לוותר על המשך התקדמותם לעבר מושבות־הדרום ותל־אביב. במסגרת מאמציהם להבטיח את דרכי־התחבורה שלהם ולטהר את כיסי־ההתנגדות בעָרפם תקפו המצרים את ניצנים וכבשוה. התקפת־נגד של חטיבת־„גבעתי״ על ניצנים הכבושה נכשלה, והמצרים כבשו כמה עמדות נוספות בכביש־החוף. סמוך לתחילתה של הפוגה א׳ כבשה חטיבת־„גבעתי״ כמה כפרים ערביים מצפון לאשדוד (ג׳וּליס, יַסוּר ואִגְ׳סַיר) וחטיבת־הנגב כבשה את ביר־עסלוּג׳ ואת תחנת־המשטרה שעל־ידה. ניסיון לכבוש את משטרת עיראק־סוידַן, החולשת על נגבה וסביבותיה, נכשל.

ה מ ל ח מ ה ב א ו י ר ו ב י ם. עליונותם של המצרים, העיראקים והסורים במטוסי־קרב ובמפציצים איפשרה להם לסייע לכוחות־הקרקע שלהם ולפגוע במרכזי האוכלוסיה האזרחית. המצרים הפציצו את תל־אביב, רמת־גן, ראשון־לציון ואת ישובי הנגב. חיל־האויר העיראקי הפציץ את גשר וסייע לכוחות־הקרקע שלו בפעולותיהם במשולש. חיל־האויר הסורי פקד את משקי עמק־הירדן והגליל העליון. מיפנה מסויים ביחסי הכוחות באויר בא לאחר שקיבלו כוחות־ישראל את מטוסי־הקרב הראשונים מדגם מסרשמיט. קרב אוירי ראשון נערך ב3.6, שבו הפיל מטוס־קרב ישראלי שני מפציצי־דאקוטה מצריים, שהיו בדרכם לתל־אביב ולמושבות־הדרום. ב1.6 נערכה הפצצה על רבת־עמון ובערב הפוגה א׳ הופצצה דמשק. מטוסי־ישראל, שברובם לא היו מטוסים צבאיים, פעלו בעיקר בלילות, ואי־אפשר היה להם לסייע לחיל הרגלים בהתקפה או בהגנה. בשבועות הראשונים לפלישה עסק הצי המצרי, שכלל כ־45 כלי־שיט קטנים, בהעברת אספקה ובסיוע לכוחותיו, שנעו לאורך כביש־החוף. ב2.6 הפגיזו כלי־שיט מצריים את שדות־ים. אניות נושאות צבא

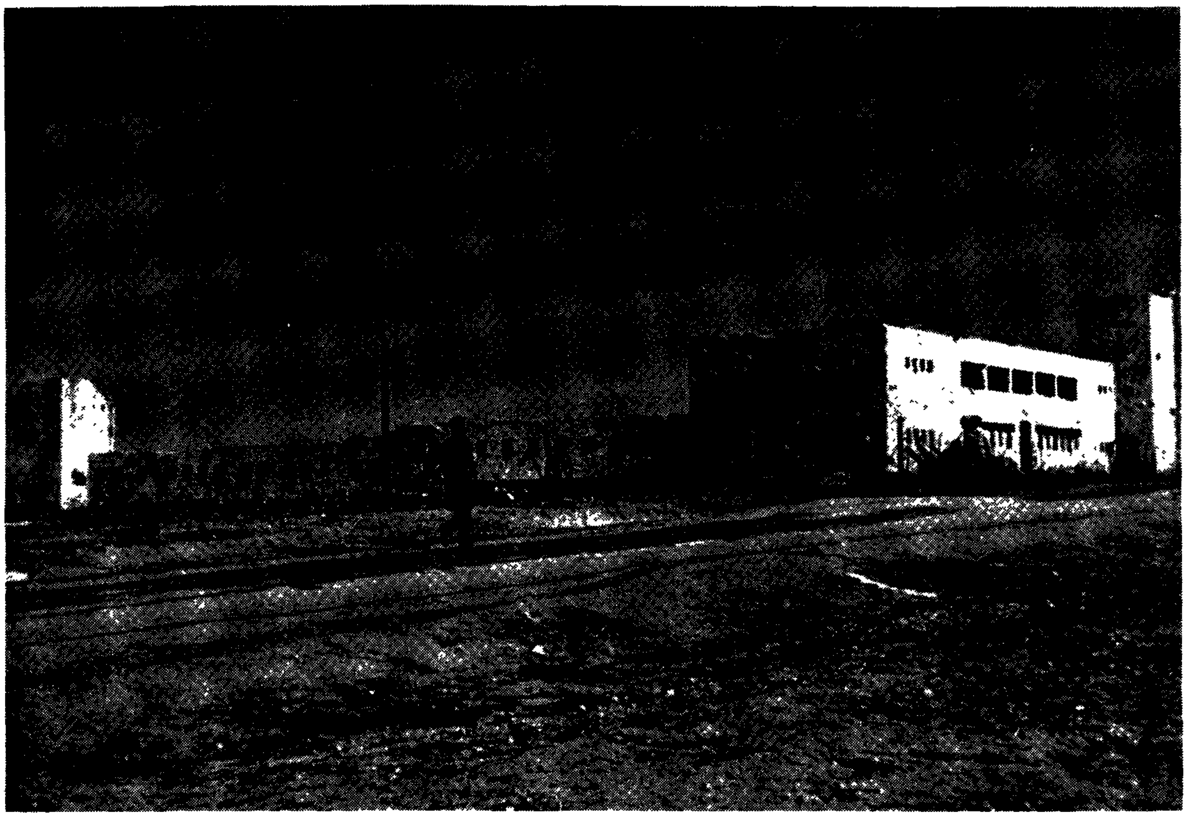
כניעת הערבים ברמלה לפני צבא ישראל ב11.7.48

מצרי, שנראו ב4.6 מול חוף בת־ים, הונסו ע״י כוחות אויר וים ישראליים.

ה ה פ ו ג ה   ה ר א ש ו נ ה. הקרבות נפסקו ברוב החזיתות ב11.6 בשעה 0600, כשנכנסה לתקפה ההפוגה הראשונה, שהוכרזה ל28 יום. הקרבות, שנערכו עד ההפוגה, לא הביאו לידי הכרעה צבאית. למרות מה ש7 ישובים יהודיים נפלו ביד האויב ולמרות מה שנגרמו לכוחות־ישראל אבידות כבדות בהרוגים ובפצועים, לא השיגו כוחות־הפלישה את מטרתם: כיבושה של א״י ומניעת הקמתה של המדינה היהודית. ההפוגה הראשונה הביאה יתרונות שקולים לשני הצדדים. היא איפשרה לכוחות־הלגיון לחדש את מלאי התחמושת והדלק שלהם, שעמד לפני אפיסה, ואיפשרה לשאר הכוחות הערביים להינפש ולהתארגן להגנת השגיהם. למרות האֶמבַּרגו, שהוטל על הספקת־נשק לכל המדינות המשתתפות במלחמה, הוסיפו לזרום לחזית בא״י נשק ולוחמים. הכוחות היהודיים הוציאו את 28 ימי־ההפוגה בהינפשות, בהתבצרות, בהתארגנות, באימונים ובתיכנון לקראת חידוש־הקרבות. בתקופת הפוגה א׳ אירעה פרשת אַלטַלֶנה (ע״ע ארגון צבאי לאֻמי; ועי׳ להלן, עמ׳ 595).

עם זינוקם של שני הצדדים לעמדות־מפתח בערב סיומה של ההפוגה נפתחה שורת „הקרבות של עשרת הימים״. ב9.7 התחילה חטיבת „כרמלי״ במבצע „ברוש״, שתכליתו היתה לעקור את הסורים מראש־הגשר שלהם במשמר־הירדן. המבצע לא השיג את מטרתו, אך הסורים לא הצליחו לחרוג מראש־הגשר לעבר כביש ראש־פינה. במבצע „דקל״, שתכליתו היתה למנוע מכוחות קאוקג׳י התפשטות למזרח ולמערב מבסיסיהם שבגליל התחתון, כבשה החטיבה השביעית ביחד עם יחידות־משנה של חטיבות „גולני״ ו„כרמלי״, את שפרעם (14.7), ציפורי (15.7) ונצרת (16.7). כיבושה של נצרת הכריח את כוחות־קאוקג׳י להפסיק את לחצם על סג׳רה ולסגת אל מצפון לבקעת בית־נטופה. באיזור־הגלבוע הוכרחו היחידות של חטיבת „גולני״ לפנות את עמק דותן ולקבוע את משלטיהן ברכס הצפוני של הגלבוע. ב26.7 טוהרו הכפרים איגְ׳זים, עין־עַ׳זַאל וגַ׳בַּע שבמורדות־הכרמל.

עיקר המאמץ של צבאות־ישראל בתקופת „עשרת הימים״ כוּון נגד הכוחות של הלגיון, שהיו מרוכזים בטריז לוד—רמלה. מבצע „דני״ היה מכוון לכיבושן של שתי הערים ופתיחת כביש לאטרון—ירושלים. במבצע זה השתתפו 3 חטיבות, אחת מהן חטיבת־שריון, שכללה גם גדוד של טאנקים. הטור הדרומי, שכלל את חטיבת „יפתח״, כבש את גמזו (ג׳ימזו), עינבה ודניאל וב11.7 חילץ מן המצור את כפר בן־שמן. הטור הצפוני (חטיבת־שריון, שכללה גדוד של טאנקים, גדוד־פשיטה ושני גדודי חיל־רגלים) כבש את שדה־התעופה של לוד (ב10.7), ולאחר שהתגבר על קשיי הקרקע ועל ההתנגדות של הלגיון הערבי באיזור בית־נבאלה, הגיע אף הוא לבן־שמן. גדוד־הפשיטה פרץ בו ביום לתוך לוד כשהוא מקדים את לוח־הזמנים, ופנה לרמלה. לאחר שנתקל בהתנגדות כבדה במשטרת־רמלה, שהוחזקה ע״י הלגיון, חזר לבן־שמן. בו בלילה נכבשה לוד, שרוח־מגיניה נפלה בעקבות הפשיטה, ע״י כוחות רגלים של הטור הדרומי. למחר נכנעה רמלה לכוחות־„קריתי״ בלא קרב. בין ה15 ביולי ובין ה18 בו התקדמו הכוחות של מבצע „דני״ לעבר כביש לאטרון—רמאלה ועמדו בהתקפות־נגד כבדות, שערך עליהם הלגיון, כדי למנוע את ניתוקה הגמור של לאטרון. הצורך להעביר כוחות ממבצע „דני״ לחזית הדרום והנגב מנע את השגת אחת ממטרותיו של

מצודת־המשטרה בעיראק סוַידאן לאחר שנכנעה לפני כוחות צ.ה.ל.

מבצע זה — כיבוש לאטרון. באגף הצפוני של חזית מבצע „דני" כבשה חטיבת „אלכסנדרוני" מידי העיראקים את מקורות הירקון בראש־העין. בפרוזדור ירושלים כבשה חטיבת „הראל" את צָרעה ושיחררה את הרטוב.

בירושלים הוחל, עם חידושם של הקרבות, בפעולות נגד הכוחות המצריים וכוחות הלגיון הבלתי־סדירים בדרום־מערבה של העיר. עד ל12.7 נכבשו משלטיהן החיצונים של עין־כרם ומַלְחָה (מָנַחַת). אור ל15.7 נכבשה מלחה וב18.7 נכבש הר „מיס־קֶרי" ועין־כרם פונתה ונפלה בידי כוחות־ישראל. במקביל כבשו כוחות „הראל" את צובה ב13.7.

ערב כניסתה של הפוגה ב' לתקפה ב16 ביולי נעשה על־ידי הכוחות היהודיים בירושלים נסיון־נפל להבקיע לעיר העתיקה. אותה שעה פתח הלגיון בסידרה של התקפות נמרצות בגזרת מנדלבאום. הקרבות בגזרה זו שככו רק ב20 ביולי.

בדרום ובנגב הפרו המצרים בתקופת ההפוגה הראשונה את ההתחייבות, שנתנו לאו"מ: להתיר מעבר לשיירות של אספקה לישובי־הנגב המנותקים. ב8 ביולי — שני ימים קודם סיומה של ההפוגה — חידשו המצרים את התקפותיהם, שנסתיימו בכיבוש משלטי כַּאוּכַּבָּה, חוּלֵיקאת ומשלט 113, וכתוצאה מכך נתבססה שליטתם ב„צומת". בקרבות „עשרת הימים" בגבול הצפוני של הנגב נהנו המצרים מיתרון־כוחות גדול, בעיקר בשעות היום, ומשלטים, שנפלו בידי היהודים בלילה (עיבדיס, בית־עפה, עיראק־סוַידאן הכפר) פונו על־ידיהם ביום, בלחץ שריון האויב, תותחיו ומטוסיו. לאחר כשלון התקפתם על נגבה ועל משלטים סמוכים לה ב12.7, העתיקו המצרים את עיקר־לחצם דרומה, תקפו את בארות־יצחק (15.7), כבשוה בחלקה אך לסוף הוכרחו לסגת ממנה. רק ב18.7, בערב כניסתה של הפוגה ב' לתקפה, כשגדוד־הפשיטה, שהוצא ממבצע „דני", הגיע לחזית־הדרום, עלה בידיו ובידי כוחות „גבעתי" לכבוש את הכפרים חַתָּה וּכַּרַתִיָּה ולהבקיע דרך לרוחמה. התקפות־הנגד של המצרים בגזרה זו נהדפו, אך עדיין לא נמנעה מהם אפשרות התנועה לרוחב החזית. ניסיון, שנעשה ע"י כוחות־ישראל להבקיע דרך לנגב בגזרת עיראק־אל־מנשיה—פַלוּגָ'ה (מבצע „גיס") — לאחר שהתחילה הפוגה ב' — נכשל, והנגב הוסיף להיות מנותק.

המלחמה באויר ובים. ב„עשרת הימים" המשיך חיל־האויר המצרי להפציץ את ישובי־הנגב ואת תל־אביב, וכן הטיל כמה פצצות על ירושלים. בתקופה זו רכש חיל־האויר של ישראל שלושה „מבצרים מעופפים", שהפציצו את קאהיר בדרכם לישראל. חיל־האויר סייע לפעולות חיל־הרגלים בתקופת „עשרת־הימים" ופעל נגד קֻנֵיטרה (בזיקה למבצע „ברוש"). בתקופת „עשרת הימים" נצטמצמו ביותר פעולותיהם של מטוסי הסורים והעיראקים מחשש של התמודדות עם מטוסי־קרב ישראליים.

ההפוגה השניה. מאמצי הגיוס והחימוש של ישראל, שגברו בתקופת ההפוגה הראשונה ונמשכו בתקופת „עשרת־הימים", הגיעו לשיאם באותה שעה דוקה, שבה הוכרזה ההפוגה השניה לתקופה בלתי־מוגבלת, עד שיושג הסדר בין הצדדים הלוחמים. אך גורלו של הנגב עדיין לא נחרץ במבצעים הצבאיים, והסדרי־התנועה שנקבעו בו, ע"י משקיפי או"מ, הן לגבי הכוחות המצריים והן לגבי הכוחות הישראליים, לא היו בני־ביצוע. שיקולים מדיניים, שהושפעו מתכנית־בֶרנאדוט (עיין להלן, תולדות מדינת־ישראל), חייבו אף הם הכרעה צבאית בנגב. בתקופת ההפוגה השניה נשלחה חטיבת־הנגב צפונה לשם נופש, ומקומה נתפס ע"י חטיבת־„יפתח". העברת־הכוחות נעשתה בחלקה במטוסים וברובה

כיתה של צ.ה.ל. בשעת התקפה בנגב

ברגל, מתוך הסתננות דרך המערך המצרי. מטוסי־הובלה של חיל־האויר, שנפטרו ממשימות ה„רכבת האוירית" מחו"ל (ששימשה בייחוד להעברת ציוד צבאי), העבירו עכשיו כמויות גדולות של נשק ואספקה לנגב. נסיונם של המצרים להשתלט על חִרבת מַחַאז שעל־יד שדה־התעופה של רוחמה, כדי להפריע ל„רכבת האוירית" לנגב, נכשל, לאחר שהמשלטים העיקריים עברו כמה פעמים מיד אל יד. לאחר שהמצרים פגעו בשיירת־אספקה, שיצאה לנגב ב14.10, התחיל צה"ל במבצע „יואב" („עשר־מכות"). למבצע קדמה התקפת־פתע של כוחות־אויר על שדות־התעופה המצריים ועל ריכוזיו העיקריים של הצבא המצרי בעזה, בית־חנון, מג'דל (כיום: מגדל־אשקלון) ופַלוג'ה. בו בלילה תקעו כוחות־„יפתח" טריז בקווי־המצרים בקרבת בית־חנון ואיימו בניתוקה של מג'דל. כוחות־„גבעתי" ניתקו את כביש מג'דל–בית־גוברין, אך ניסיון, שנעשה ע"י חטיבת־שריון וחטיבת־הנגב, לכבוש את עיראק אל־מנשיה נכשל. לעומת זה הצליחה חטיבת־„גבעתי" — למרות התנגדות מצרית עזה — לכבוש את משלטי־הצומת בלילה שבין ה16 באוקטובר וה17 בו. בתיאום עם מבצע „יואב" התחילה חטיבת־„הראל" תוקפת את הכוחות הקלים של המצרים בגזרת הרטוב והר־חברון. במבצע זה הגיעו כוחות־„הראל" עד למשלטי המזלג שבמבואותיה המערביים של בית־ג'אלה. לאחר כשלונן של התקפות־נגד מצריות בגזרת מג'דל–פלוג'ה, נכבשה חוליקאת ע"י כוחות „גבעתי" אור ל20.10, וע"י כך נפתחה הדרך לנגב. אור ל21.10 נכבשה באר־שבע במסע־בזק של חטיבת־הנגב. החטיבה המצרית באיזור פלוג'ה ועיראק אל־מנשיה מצאה עצמה מכותרת ומנותקת כליל ב„כיס", ואילו הכוחות המצריים שבגזרת־מג'דל — שעמדו בסכנת ניתוק — נסוגו מתוך שימוש בדרך מאולתרת לאורך שפת־הים. ממדי־ה„כיס" צומצמו עם כיבושה של משטרת עיראק־סוידאן על־ידי חטיבת־השריון בשמונה בנובמבר.

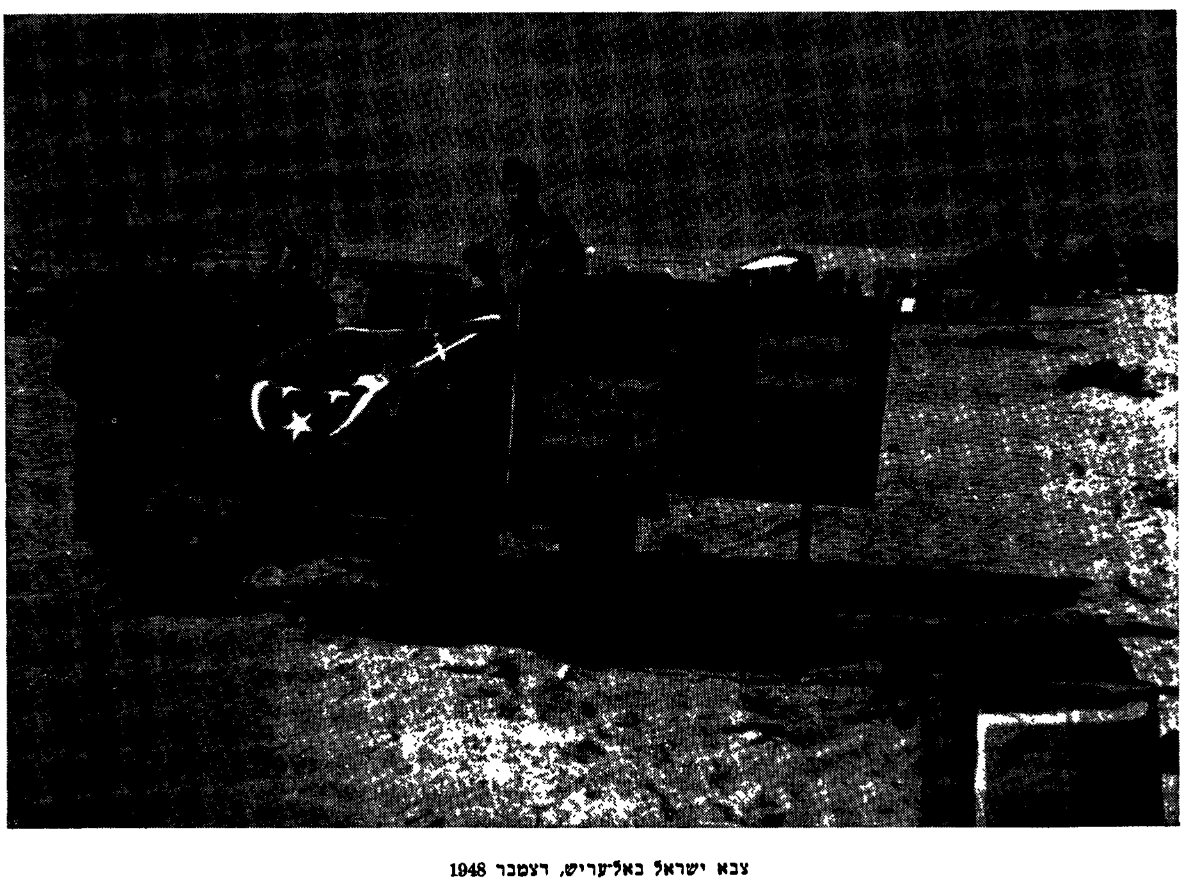
עם כיבושה של באר־שבע נותק הכוח המצרי שבהר־חברון מן הכוח המצרי העיקרי, והאיזור נתפס בהדרגה ע"י הלגיון. בלילה האחרון של מבצע „יואב", שנסתיים, בתוקף צו של מועצת־הבטחון, אור ל20.10, התחילו הכוחות של חטיבת „עציוני" במבצע „יקב". נכבשו כמה משלטים, שחלשו על מסילת־הברזל לירושלים, מול ביתר, אך המטרה העיקרית של המיבצע, כיבושה של בית־ג'אלה, לא הושגה. מבצע „יקב" חתם למעשה את הקרבות בחזית ירושלים — קרבות, שנצטמצמו, משעה שנכנסה ההפוגה השניה לתקפה — פרט למבצע־סרק לשם כיבוש המשלטים של ארמון־הנציב אור ל18.8 —, בפעולות צליפה והפגזה, ובפעולות לביעור עמדות תקפניות של האויב בשטחי ההפקר של הר־ציון (11.10), כביש בית־לחם (19.10) ודֵיר־אבּוּ־תור (14.11). בדצמבר 1948 נחתם הסכם ל„שביתת־נשק כנה" בין מפקד צה"ל בירושלים ובין מפקד כוחות הלגיון — הסכם, שציין את סיומן של פעולות־האיבה בעיר. בתחילת פברואר הוחל בחילופי־שבויים עם הלגיון הערבי.

המלחמה באויר ובים. בתקופת מבצע „יואב" ביצע חיל־האויר הישראלי כ150 גיחות נגד בסיסי־האויב, בסיוע לכוחות־הקרקע. חיל־הים הופעל נגד מטרות־חוף והסיע יחידות־חבלה, שפעלו נגד מסה"ב בגבול מדבר־סיני. סמוך לסיומו של מבצע־„יואב" טיבעו חבלני חיל־הים את אנית־הדגל של הצי המצרי, מול חוף עזה.

המבצעים האחרונים. כניסתה של ההפוגה השניה לתקפה לא סיימה את המלחמה, ועד שנחתמו הסכמי שביתת־הנשק נערכו עוד כמה מבצעים. בין אלה היה מבצע „חירם" מכוון נגד כוחות קאוקג'י, שהיו מרוכזים מצפון לעמק בית־נטופה. כוחות אלה לא הכירו בתקפם של צווי־ההפוגה,

יחידת־קומאנדו („שועלי שמשון") של צ.ה.ל. בפעולה בנגב, אוקטובר 1948

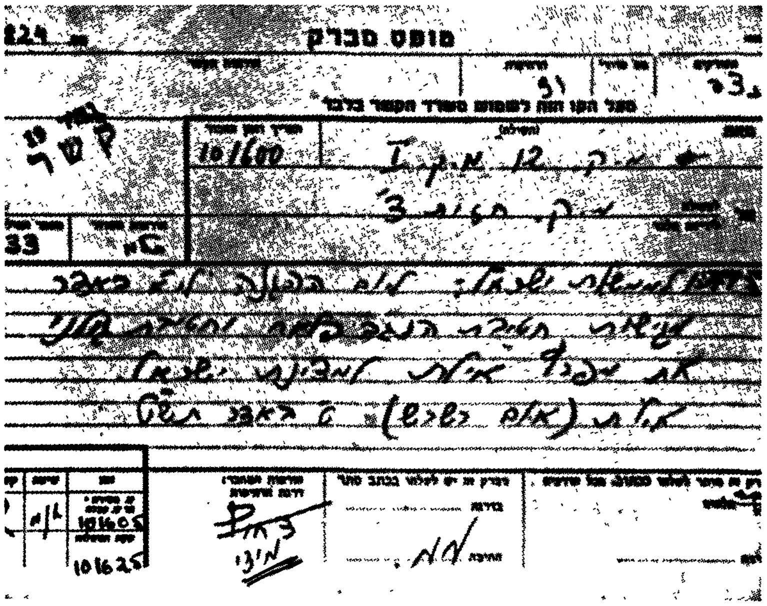
צבא ישראל באל־עריש, דצמבר 1948

ובו 22.10 כבשו את משלט שֵיך עַבֶּד, ועי"כ ניתקו את מַנָּרָה. אור ל-30.10 נסתיים כיבושה של סאסא ע"י החטיבה השביעית ולמחר נכבשה תרשיחה. החטיבות, שהשתתפו במבצע „חירם", לא הסתפקו בגירוש שרידיו של „צבא־ההצלה", אלא נכנסו לתוך גבול־הלבנון וכבשו כמה כפרים לארך נהר־קסימיָה. המבצע כולו נסתיים אור ל-31.10, פחות מ-60 שעות אחר התחלתו.

בתחילת דצמבר, לאחר שהכוחות המצריים תפסו שורה של משלטים באיזור נחל־הבשור, כהכנה לפעולות בקנה־מידה רחב יותר בכיוון לבאר־שבע, הביסו הכוחות של חטיבת „גולני" וחטיבת־השריון גדוד־שריון מצרי שנערך מול שיך נוראן. כסיוע לעמדה הישראלית במו"מ, שהתנהל באותם הימים באו"מ, הוכן מבצע „עין" („חורב"), שתכליתו היתה: גירושו של הצבא המצרי מן הנגב הדרומי ומגזרת עזה־רפיח. המבצע התחיל אור ל-22.12 בהפצצה כבדה על שדות־התעופה המצריים ועל ריכוזי הצבא המצרי ברפיח, חן־יונס ועזה, ובהפגזה ארטילרית על כל משלטיו של הצבא המצרי באותו איזור. חטיבת „גולני" ביצעה התקפת־הסחה בגזרת עזה—רפיח, ותוך כדי כך נעו הכוחות העיקריים — חטיבת־השריון, חטיבת־הנגב וחטיבת „הראל" — בעורף המערך המצרי שעל כביש באר־שבע־עסלוג׳־ניצנה (עוג׳ה). חטיבת־הנגב כבשה את משלטי תַמילה ומשרפה, ואילו שאר הכוח נע בדרך הרומית העתיקה, בגבעות־החול של נחל לָבָן, עד לכביש רפיח—ניצנה. לאחר שנחסם כביש זה, תקפו יחידות הטאנקים והשריון את ניצנה וכבשוה ב-27.12. שעות מועטות לאחר מכן נסתיים טיהורו של כביש באר־שבע—עסלוג׳—ניצנה. בשלב השני של המבצע, שהתחיל אור ל-29.12, נע טור משוריין לתוך אדמת־מצרים וכבש את אבּו עגילה, ולמחר נכבש שדה־התעופה של אל־עריש והושלם ניתוק הכוחות המצריים באיזור־עזה. אך מחמת שיקולים מדיניים נצטווה הכוח הכובש לחזור לאדמת א"י. במאמץ להשיג את השמדת הכוחות המצריים באיזור עזה—רפיח ע"י התקפה ישירה כבשו כוחות „גולני" את משלט בית־הקברות, החולש על רפיח, וכוחות „הראל" התחילו עולים על רפיח בכביש ניצנה—רפיח. אך ב-7.1.49 ניתנה פקודה להפסיק את האש, הואיל והמצרים הביעו את נכונותם להתחיל במו"מ לשם הסכם של שביתת־נשק. השגיו של מבצע „עין" שימשו גורם מכריע בדיונים על הסכם זה, שנפתחו ברודוס ב-12.1.

במקביל לשלב א׳ של מבצע „עין" ניסתה חטיבת „אלכסנדרוני" לחסל את כיס פַלוּג׳ה, אך נהדפה. לעומת זה נתפסה באותם הימים עין־חוסוּב וחודש הקשר היבשתי עם מרחב־סדום, שהיה מנותק במשך כל ימי המלחמה.

במבצע „עובדה", שנערך בתחילת מארס 1949, ירדו כוחות של חטיבת „גולני" וחטיבת־הנגב דרך הערבה ודרך הר־הנגב לאילת. ב-10 בו הניסו את יחידות הבדוים הירדניים, שחנו באום־רַשרַש, ותקעו את דגל־ישראל על חוף ים־סוף. בו בזמן הגיעו כוחות של חטיבת „אלכסנדרוני" לעין־גדי ולמצדה בדרך ים־המלח ותפסון ב-9.3.

מברק של כובשי־אילת למפקדת החטיבה

חתימת הסכם שביתת־הנשק עם סוריה ב-20.7.1949 ציינה את סופה של מלחמת־העצמאות. המלחמה נמשכה 20 חודש, מהם 61 ימי־לחימה רצופים. אבידותיה של ישראל הגיעו בה ל-6,000 הרוגים, כ-4,000 מהם אנשי־צבא. מחיר־המלחמה — 500 מיליון דולאר.

ד. בן גוריון, בהלחם ישראל, תש"י[4]; „מערכות", חוברות מ"ו–מ"ז — ע"ז (פירוט בחוברת־המפתח צ"א–צ"ב); אילן ושלח, הוצאת „מערכות", ליקט וערך בנימין עציוני [חש"ד]; מ. כרמל, מערכות צפון, 1949; א. תמיר — א. אופק, מעוז עציון, תש"ט; י. שדה, כיצד נלכדה המצודה, תש"י; י. אוליצקי, ממאורעות למלחמה, תש"י; ז. וילנאי, מלחמת־השחרור של עם ישראל, 1950; מ. בגין, המרד, 1950; י. הרכבי, הסכמי שביתת־הנשק, שנתון העתונאים, 1950/1951; ספר הפלמ"ח, הוצאת הקיבוץ המאוחד, כרך ב׳, תשי"ג; י. צ. שורץ, מלחמת השחרור של עם ישראל, 1953; בעיני אויב (קובץ), תשי"ד; מאחורי הפרגוד (קובץ), תשט"ו; נרות תמיד (קובץ), תשי"ד (כולל ביבליוגראפיה מפורטת); T. Eytan, *Negev*, 1950; H. Sacher, *Israel: the Establishment of a State*, 1952.

נ. ל.

מדיניות־החוץ ומדיניות־הפנים של מדינת־ישראל (1948—1955). — עם הכרזת העצמאות הפכה מועצת־העם למועצת־המדינה הזמנית, ששימשה גם כרשות המחוקקת של המדינה. בישיבתה הראשונה נבחר ד"ר חיים וייצמן כנשיאה ואת ישיבותיה ניהל תחילה ראש־הממשלה; רק בישיבתה העשירית, ביום ח׳ תמוז תש"ח (15.7.1948), בחרה המועצה את יוסף שפרינצק ליושב־ראש המועצה, ולסגניו את א. גרנובסקי (לאחר־מכן: גְרָנוֹת), הרב ז. גולד ואת נ. ניר־רפאלקס.

עם הקמת המדינה הפכה מינהלת־העם לממשלה זמנית, שהורכבה מ-4 באי־כוח של מפא"י, 2 של מפ"ם, 2 של „המזרחי" ו„הפועל המזרחי"; 2 ציונים כלליים, 1 מן הפרוגרסיוויים, 1 מן הספרדים, 1 מאגודת־ישראל. ראש־הממשלה היה דוד בן־גוריון, ששימש גם כשר־הביטחון.

בעיות החוץ והביטחון. שעות מועטות אחר הכרזת־העצמאות הכירה ממשלת אה"ב במדינת־ישראל דֶה פאקטוֹ (למעשה). שלושה ימים לאחר מכן הכירו בה ברית־המועצות וגואטמלה הכרה שלמה. בעקבותיהם הכירו במדינת־ישראל בחודש הראשון לקיומה גם פולניה, צ׳כוסלובאקיה,

ההכרזה על הקמתה של מדינת־ישראל, במוזיאון תל־אביב, ה' אייר תש"ח (14.5.48)

ניקאראגואה, אורוגואי, יוגוסלאוויה, אפריקה הדרומית, קוסטה־ריקה, הונגאריה ורומניה. בסוף השנה הראשונה לקיומה הוכרה מדינת־ישראל ע"י 55 מדינות, וב11 במאי 1949 נתקבלה כחברה באירגון האומות המאוחדות.

מיד אחר הכרזת־העצמאות התחילו צבאותיהן של מדינות־ערב פולשים לא"י (עי' לעיל: מלחמת־העצמאות). ב20 במאי מינתה מועצת־הביטחון את הרוזן השוודי בֶּרנאדוט כמתווך מטעם האו"מ וקראה לשני הצדדים להפסיק את האש. הערבים, שעדיין קיוו לנצחון מהיר, התחמקו מתחילה ואח"כ דחו את פניית האו"מ. רק שבועות אחדים לאחר מכן עלה ביד מועצת־הביטחון להשפיע על הערבים, שיסכימו להפוגה של ארבעה שבועות, שנכנסה לתקפה ב11 ביוני.

בתחילת יוני 1948 הוקם צבא־ההגנה לישראל; חברי ה„הגנה" נכנסו לצבא הסדיר וכן הושג הסכם עם האירגון הצבאי הלאומי על פירוקו והעברת פלוגותיו לצבא־המדינה. אך האצ"ל עדיין שמר על חלק מכוחותיו בירושלים וב20 ביוני הביא נשק לחופי־הארץ בספינה „אַלְטַלֶנָה" על־מנת למסרו לאנשיו. הממשלה תבעה את מסירת הנשק לצ.ה.ל., האצ"ל עמד על כך שיימסר לפלוגותיו שלחמו בחזית ירושלים. לאחר שמפקדת אצ"ל סירבה למסור את הנשק הופגזה הספינה ע"י הצבא עד שעלתה באש; כמה מאנשיה נהרגו וכמה נפצעו. פרשת אלטלנה גרמה למשבר פנימי רציני, אך עמדתה התקיפה של הממשלה הכריחה לסוף את האצ"ל לקבל עליו את מרותה.

לאחר שנסיונות התיווך של הרוזן ברנאדוט לא נשאו פרי והערבים סירבו להסכים להארכת־ההפוגה, נתחדשו הקרבות ב9 ביולי. שלב שני זה של המלחמה נסתיים בנצחונות חשובים של ישראל. ב19 ביולי נפסקו הקרבות מחדש בהתערבות האו"מ, ואח"כ נתחדשו ונפסקו כמה פעמים עד שלסוף נסתיימו ב7 ביאנואר 1949 (עי' למעלה, מלחמת־העצמאות). כתוצאה ממלחמת־העצמאות לא זו בלבד שסוכלה מזימתן של מדינות־ערב לחסל את המדינה היהודית בעודה באיבה, אלא ששטחה של מדינת־ישראל אף הוגדל במידה ניכרת לעומת מה שנועד לה ע"י תכנית־החלוקה (20,600 קמ"ר לעומת 15,850).

נסיונות התיווך של האו"מ, שעד עכשיו לא נשאו פרי, באו זמנית לידי שיתוק גמור כשב17 לספטמבר 1948 נרצח בירושלים המתווך הראשי, הרוזן ברנאדוט. ממשלת־ישראל הגיבה על רציחתו בשורה של צעדים נמרצים נגד הטרור, אך לא הצליחה לגלות את הרוצחים. ימים מועטים אחר מותו של ברנאדוט נתפרסם הדו"ח שלו אל עצרת או"מ, בדו"ח זה הציע ברנאדוט להמיר את ההפוגה בשלום של קבע. הוא הציע שינויי בגבולות, שנקבעו בהחלטת־החלוקה של 29.11.1947: מסירת הנגב לערבים, מסירת הגליל כולו לישראל, בינאום ירושלים, סיפוח החלקים הערביים של א"י למדינות הערביות השכנות, שימוש משותף של מדינת־ישראל ומדינות־ערב בנמל־חיפה ובשדה־התעופה של לוד, מתן רשות לפליטים הערביים לחזור למקומותיהם. ממשלת־ישראל דחתה הצעות אלו. בעצרת או"מ, שנתכנסה בסתיו 1949 בפאריס, נעשה ניסיון לכפות את הצעותיו של ברנאדוט על ישראל, אך העצרת לא קיבלה את ההצעות הללו, אלא הסתפקה במינויה של ועדת־פיוס, שהורכבה מנציגיהן של אה"ב, צרפת ותורכיה.

אחר מותו של הרוזן ברנאדוט נתמנה ד"ר ראלף באנץ' מתחילה כמתווך בפועל, ואח"כ כמתווך מטעם האו"מ. לאחר ששככו הקרבות בנגב הצליח באנץ' לזמן את נציגי ישראל ומצרים למו"מ על שביתת־נשק. מו"מ זה התחיל ב13.1.1949 ברודוס — ונסתיים ב24 בפברואר בחתימת הסכם לשביתת־

נשק. קו שביתת-הנשק השאיר את הנגב כולו, ובכללו את באר-שבע, בידי ישראל, ואילו המצרים נשארו ברצועת-עזה. איזור עוג'ה-אל-חַפִיר (ניצנה) נקבע כאיזור מפורז וכמקום מושבה של ועדת שביתת-הנשק. ב23 במארס נחתם בראש-הנקרה הסכם שביתת-הנשק עם לבנון, שלפיו נקבע הגבול הבינלאומי בין לבנון וא"י כקו שביתת-הנשק. מסובך יותר היה המשא-ומתן עם עבר-הירדן, שהתחיל ב4 במארס ונסתיים ברודוס ב3 באפריל. בהסכם שהושג נקבע קו שביתת-הנשק בירושלים לפי קו-ההפוגה, ובערבה — לפי קו-הגבול הבינלאומי. כן הוסכם, שכוחות ירדניים יחליפו את הכוחות העיראקיים, שחנו במשולש. בגיזרת חברון—ים-המלח נקבע קו שביתת-הנשק בסטיה מן הקווים הצבאיים לטובת ירדן כפיצוי על סטיות לטובתה של ישראל בגיזרה העיראקית, בגבול המשולש. המשא-ומתן עם סוריה, שנמשך יותר משלושה חדשים ומחצה, נסתיים אף הוא בהסכם של שביתת-הנשק (ב20 ביולי). הסורים נסוגו מן העמדות, שכבשו בשטחה של א"י ממזרח לקו-המים ולמשמר-הירדן אל מעבר לקו-הגבול הבינלאומי. ע"י כך הובטחה שליטתה של ישראל באגמים ונפתחה מחדש הדרך היבשתית לעין-גב. לעומת זה הסכימה ישראל לפירוזו של האיזור שפונה ע"י הסורים, לפירוזן של דרדרה ועין-גב, ולהחזרתם של הערבים שברחו מן האיזור המפורז למקומות-מושבם הקודמים.

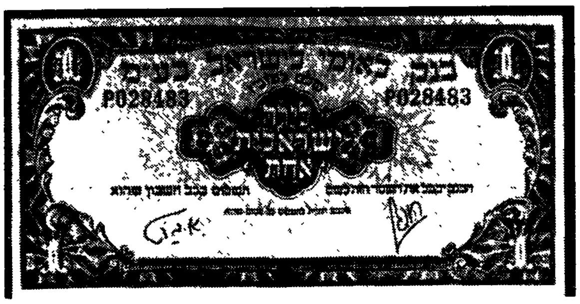
תביעתן של מדינות-ערב, שישראל תקיים את החלטת האו"ם בדבר הבינאום של ירושלים, לא באה בעיקרה אלא לצרכי-תעמולה, מתוך כוונתן להציג את ישראל בעיני העולם כמפירה של החוק הבינלאומי. אותה כוונה היתה גם להודעותיהן, שלפיהן התנו את הסכמתן לשלום עם ישראל בנסיגתה של ישראל מגבולותיה הנוכחים אל הגבולות שנקבעו לה ע"י החלטת האו"מ. ישראל — שבתשובה על כך הזכירה לערבים, שהם שהתעלמו מתכנית-החלוקה וביקשו לבטל אותה מעיקרה ע"י השמדתה של ישראל — הטעימה, שלא תחזור לגבולות-החלוקה ותתנגד בתוקף לכל תכנית, שתתבע ממנה ויתורים טריטוריאליים.

לאחר שנחתמו ההסכמים של שביתת-נשק לא בא כל שיפור ביחסים בין ישראל ומדינות-ערב, ולא עוד אלא שיחסים אלה נמתחו והחמירו. ההסכמים כללו הודעה מפורשת, שנועדו לשמש אמצעי של מעבר ממצב של הפוגה צבאית למצב של שלום-קבע. אך עברו כשבע שנים משעה שנחתמו ושום התקדמות לקראת שלום לא באה. מדינות-ערב מסרבות להכיר בקיומה של מדינת-ישראל, אינן באות במגע-ומשא עמה (חוץ מבוועדות של שביתת-הנשק), הן מקיימות חרם כלכלי נגד ישראל, נמנעות משיתוף-פעולה עמה במסגרת הארגונים של האו"מ ומוסיפות לאיים עליה ב„סיבוב שני". במצב זה נתהוו פרצות רציניות בהסכמי שביתת-הנשק. בשנה הראשונה אחר חתימת-ההסכמים נראו סיכויים קלושים לשלום או, לכל הפחות, להסכם נוסף עם ממלכת-הירדן, אך שאר מדינות-ערב הצליחו להשפיע על עבדאללה, מלך-ירדן, שיימנע מכל פעולה לשם הסכם נפרד עם ישראל, ולאחר שנרצח עבדאללה (20.7.1951) בטלו אף סיכויים אלה.

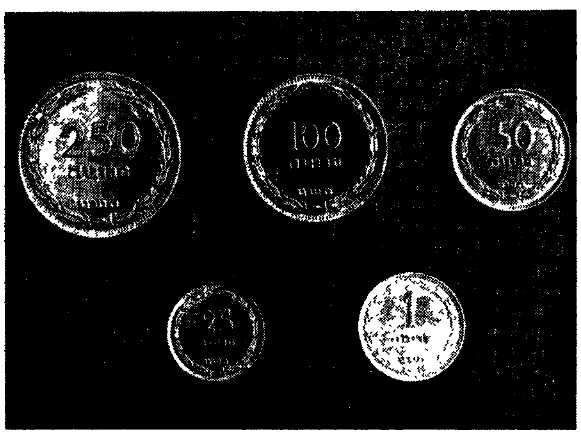
עוד בדצמבר 1948 בחרה עצרת האו"מ בוועדת-פיוס, מורכבת מנציגי אה"ב, צרפת ותורכיה, לשם תיווך בין הצדדים היריבים, אך מאמציה של ועדה זו לא נשאו פרי.

אחת מן הבעיות הבלתי-פתורות, שהערבים מכריזים עליה כעל אחת מן העילות להתנגדותם לשלום של קבע עם ישראל,

מטבעות ושטרות-כסף של מדינת-ישראל

היא בעיית הפליטים הערביים. מדינות-ערב תובעות את החזרתם של הפליטים לתחומי-ישראל ומסרבות לעשות דבר לטובת יישובם בתחומיהן, בעוד שישראל מתנגדת להחזרתם של הפליטים, חוץ מבמקרים של איחוד-משפחות, ורואה את פתרון הבעיה ביישובם בארצות-ערב. עם זה הביעה ישראל את נכונותה לשלם פיצויים בעד האדמות, שניטשו ע"י הפליטים — נכונות, שהותנתה אמנם במילוי תביעות נגדיות בעד רכוש יהודי מוחרם בארצות-ערב ובהפסקת החרם הכלכלי.

גורם אחר, שבו נאחזו רוב מדינות-ערב כבנימוק להתנגדותם לשלום עם ישראל, היה סירובה של ישראל לבינאום

ירושלים. בעיית־ירושלים הועמדה לדיון במושב הרביעי של עצרת האו"מ בסתיו 1949 ושימשה נושא למאבק מדיני קשה. אע"פ שמדינות הרבה נוכחו, שההחלטה המקורית של האו"מ על בינאום ירושלים לא היתה עוד מעשית ובת־ביצוע, נוצר בעצרת רוב של שני שלישים (ממספר של מדינות קאתוליות, ממדינות־ערב ומדינות מוסלמיות אחרות ומן הגוש הסובייטי), שטען לחידושה של החלטת הבינאום. ב13 בדצמבר 1949, ארבעה ימים לאחר שנתקבלה החלטה זו בעצרת, החליטה הכנסת לערוך את ישיבותיה בירושלים והממשלה החישה את העברת משרדיה לעיר, שהכריזה עליה כעל עיר־הבירה של המדינה. לעמדה זו של ישראל בשאלת־ירושלים היתה שותפת גם מדינה ערבית אחת: ממלכת־הירדן, שהביעה התנגדות נמרצת להחלטת הבינאום.

מועצת־הנאמנות של האו"מ, שעליה הוטל להוציא את החלטת־העצרת לפועל, באה לכלל מסקנה, שאין בכוחה לבצע החלטה זו, ובמושב של העצרת, שנתקיים לאחר מכן, שוב לא נמצא רוב של שני שלישים לשום הצעה. כך נשארה בתקפה, אמנם רק מבחינה טכנית, החלטת הבינאום משנת 1949, ומשום כך מסרבות עד היום רוב המדינות להכיר בירושלים כבבירת־ישראל, ורק שתי מדינות קאתוליות — גואטאמלה ואורוגואי — הקימו את נציגויותיהן בירושלים היהודית.

כל התביעות הנזכרות של הערבים הוכיחו, שפניהם אינן מועדות לשלום. הסיכסוך הראשון התגלע בגבול הסורי חדשים מועטים אחר חתימת שביתת־הנשק, כשהסורים התנגדו להקמתה של נקודת־ישוב באיזור המפורז. הסיכסוך החמיר באביב 1951 כשמדינת־ישראל ניגשה לניקוז החולה כחלק מתכניותיה להקמת מפעלי־מים. הסורים טענו, שאין ישראל זכאית לבצע עבודות בשטח המפורז על אדמות, שהן רשומות על שם בעלים ערביים, ושביצוע העבודה עשוי להעניק לישראל יתרון צבאי. כמו־כן ערכו התקפה צבאית, מתחילה ע"י כוחות בלתי־סדירים ואח"כ ע"י צבאם הסדיר, על שטח ישראלי בלתי־מפורז בתל אל־מוטילה, אך נהדפו ע"י צה"ל. מועצת־הביטחון דחתה את טענת הסורים, שדרשו להטיל איסור על העבודות על יסוד ההנחה, שהן מעניקות יתרון צבאי לישראל, אך התנתה את העבודה בשטח השייך לבעלים ערביים בהסכמתם של האחרונים. סיכסוך חדש פרץ בסתיו 1953, כשישראל התחילה בחפירת תעלה על־יד גשר בנות־יעקב שבאיזור החולה. הסורים טענו, שהטייתם של מי־הירדן כמותה כהפרת שביתת־הנשק ועמדתם אושרה ע"י ראש המטה של משקיפי האו"מ, הגנראל הדאני בניקה. אמנם מועצת־הביטחון לא אישרה את עמדתו של בניקה, אך החלטת־המועצה נכשלה ע"י הוטו, שהוטל עליה ע"י ברית־המועצות, שהזדהתה עם העמדה הסורית. בשלב זה התערב בסיכסוך נשיא אה"ב, הגנראל אייזנהאואר, ששלח את אריק ג'ונסטון כשגריר מיוחד למזרח התיכון כדי להשיג את הסכמתן של המדינות המסוכסכות לתכנית־מים איזורית. משא־ומתן זה נמשך קרוב לשנתיים וחצי בלא שהביא לידי תוצאות כל שהן — בעיקר מחמת סירובן של מדינות־ערב לבוא לידי הסכם עם ישראל. סיכסוכים בין סוריה וישראל פרצו גם מחמת ההפרעות הסוריות החוזרות ונשנות לדיג הישראלי בים־כינרת. בדצמבר 1955 גרמו הפרעות אלו לפעולת־תגמול נמרצת של צה"ל, שבהן היו לסורים כמאה אבידות בהרוגים ובשבויים. אך ההפרעות הסוריות לדיג הישראלי בכינרת ורציחתם של אזרחים ישראליים באותו איזור נתחדשו במארס 1956, והסורים ובעלי־בריתם המצרים אף התחילו מאיימים על ישראל במלחמה, במקרה שתחדש את העבודה בערוץ־הירדן.

בגבול הירדני נתרבו מ1952 ואילך מקרי ההסתננות, השוד והחבלה, ועליהם נוספו מקרי־רצח, שמספרם גדל והלך ב1953. לאחר שמסתננים רצחו אשה יהודיה ושני ילדיה בכפר יהוד, באה פעולת־תגמול ישראלית חמורה: נהרס חלק מן הכפר הערבי קיביה וקרוב ל50 מאנשיו נהרגו. תקרית־קיביה עוררה הד חזק בעולם ונוצלה ע"י מצדדיהם של הערבים לגינויה של ישראל. באביב 1954 הותקף במעלה־עקרבים ע"י מסתננים ירדניים אוטובוס ישראלי אזרחי בדרכו מאילת ו11 מ16 נוסעיו נהרגו. אע"פ שעקבות־המרצחים הוליכו בכיוון לירדן, נמנע היושב־ראש של ועדת שביתת־הנשק המעורבת הירדנית־הישראלית מהצבעה וע"י כך הכשיל את הרשעתה של ירדן. ישראל נטשה אחר הצבעה זו את ועדת שביתת־הנשק וחזרה אליה רק לאחר שהוחלף היושב־ראש. מסתיו 1954 ואילך באה הרגעה מסויימת בגבול הירדני. אך עם סילוקו של גלאב מן הפיקוד של הלגיון (ר' להלן, ירדן) חזרה וגברה המתיחות בגבול זה.

במשך כל תקופה זו עמדה מצרים בראש פעולות־החרם נגד מדינת־ישראל בִּמַה שהטילה הסגר על השיט הישראלי דרך תעלת־סואץ ועל ספינות, שמובילות לישראל סחורות, שהן, לדעתה של מצרים, בעלות חשיבות צבאית (כולל נפט). ישראל הביאה את בעיית ההסגר בפני מועצת־הביטחון, וזו האחרונה פסקה ב1.9.1951, שמצרים אינה זכאית לטעון, שהיא צד לוחם פעיל בישראל, וכן שההסגר בתעלה נוגד את שביתת־הנשק ואת זכותם של העמים לשיט חפשי בים. מועצת־הביטחון תבעה ממצרים להפסיק את ההגבלות על המעבר של ספינות־מסחר בתעלה, אך ממשלת־מצרים התעלמה מהחלטה זו, ובסתיו 1954 החרימה את הספינה הישראלית „בת־גלים", שניסתה לעבור בתעלה בדרכה לישראל. כן הטילה מצרים הסגר על השיט במפרץ־אילת.

בסוף 1954 החמיר המצב בגבול המצרי ובגבול רצועת־עזה המוחזקת ע"י צבא־מצרים. המצרים התחילו מאמנים קבוצות של חבלנים, שחדרו לשטח ישראל וביצעו מעשי חבלה, מיקוש ורצח. המתיחות בגבול גברה והלכה והתגרויותיהם של המצרים גרמו לפעולות־תגמול אחדות של צה"ל ברצועת־עזה. יחידה מצרית, שחדרה לאיזור המפורז של ניצנה, גורשה משם ע"י כוחות ישראליים, לאחר שאיבדה את רוב אנשיה בקרב.

להחמרת המצב בגבולות ישראל—מצרים גרמה במידה מכרעת „עיסקת־הנשק", שביצעה מצרים עם צ'כוסלובאקיה בסתיו של 1955 — „עיסקה", שנתנה בידי מצרים עליונות בנשק, בעיקר באוויר, באופן שמאזן־הכוחות באיזור הופר באופן חמור. מתוך כך נחלש אחד מן הגורמים, שמנעו התקפה ערבית על ישראל: פחדם של הערבים מפני כוחו של צה"ל, שהוכח בזמן מלחמת־העצמאות ואחריה.

על רקע מצב־הביטחון של ישראל יש לראות גם את ההתפתחויות, שבאו ביחסיה עם העולם הלא־ערבי.

צרכיה של מדינת־ישראל, וביחוד צרכי־בטחונה, וקשריה אל העם היהודי בתפוצות חייבו אותה לטפח יחסי־ידידות עם כל האומות השוחרות שלום. ואמנם פיתחה מדינת־ישראל, במשך שנות־קיומה המועטות, קשרים ויחסים עם רוב מדינות־העולם. בסוף תשט"ו היתה מיוצגת ייצוג

דיפלומאטי ב42 מדינות ובעצרת השמינית של האו"מ זכתה למעמד בנשיאות של העצרת.

ישראל אינה קשורה קשר ישיר אף לאחד מן הגושים העולמיים. מתחילה נקטה ישראל בעמדה של אי־הזדהות — עמדה, שנבעה בחלקה מן העובדה, ששתי המעצמות הגדו־לות, ארצות־הברית וברית־המועצות, סייעו בהקמתה של מדינת־ישראל. וכן השתדלה ישראל לטפח יחסי־ידידות עם שתי המעצמות הללו כאחת. אך יחסיה עם ברית־המועצות והגוש הסובייטי בכללו נתעכרו בהשפעת המסע נגד הציונות ו„היהדות הקוסמופוליטית", שהוחל ברוסיה בתחילת שנות ה50. המתיחות ביחסים עם הגוש הסובייטי הגיעה לשיאה בימי משפט סלאנסקי, שנערך בפראג בסתיו 1952 ושבו נאשמו „יהודים־בורגנים" במעשי ריגול וחבלה נגד המדינות הקומוניסטיות בהשפעתה של מדינת־ישראל. בדצמבר 1952 הודיעה ממשלת צ׳כוסלובאקיה, שציר־ישראל בפראג הוא אישיות בלתי־רצויה. העלילה, שהוטלה על רופאים יהודיים בברית־המועצות ביאנואר 1953, חיזקה את הרושם, שרוסיה נקטה קו של מדיניות אנטישמית, והגבירה את המתיחות ביחסים בינה ובין ישראל. בפברואר 1953, לאחר שנתפוצצה פצצה בבית הצירות הסובייטית בתל־אביב, ניתקה ברית־המועצות את יחסיה הדיפלומאטיים עם ישראל. אך אחר מותו של סטאלין, ועם שינוי הקו הרשמי ביחס ליהודים, נתחדשו יחסים אלה, והנציגויות של שתי המדינות הועלו לדרגת שגרירויות. ב1955 באה שוב הרעה ביחסים עם הגוש המזרחי בהשפעת „עיסקת־הנשק", שעשתה צ׳כיה עם מצרים, ובהשפעת התמיכה, שנותנת רוסיה לתביעות הערביות באו"מ.

באותו זמן עצמו השתדלה מדינת־ישראל להדק את קש־ריה עם אה"ב—השתדלות, שנבעה במידה מרובה מן ההכרה, שאה"ב נעשו הכוח המכריע באיזור. תמיכתה של יהדות אה"ב במדינת־ישראל ומשקלה בציבוריות האמריקנית תרמו אף הם לחיזוקה של נטיה זו. אך עמדתן של אה"ב כלפי ישראל לא עברה עד עכשיו את הגבול של ניטראליות ידידותית והושפעה במידה מכרעת ע"י שאיפתן של אה"ב להכניס את מדינות־ערב למעגל המדיניות המערבית. פחות מסובכים — ולפיכך גם יותר ידידותיים — הם יחסיה של ישראל עם הדומיניונים הבריטיים ועם רוב הארצות באירופה המערבית ובאמריקה הלאטינית.

מדינת־ישראל שקדה על טיפוח יחסים עם עמי אסיה ואפריקה והשקיעה מאמצים מרובים בנסיונותיה לערער את העמדה, שהתעמולה הערבית כבשה לה בעמים אלה. למרות מאמצים אלה לא הוזמנה ישראל לוועידה של עמי אסיה ואפריקה, שנתקיימה בבאנדונג ב1955. כיום מקיימת ישראל יחסים דיפלומאטיים עם בורמה, יאפאן ותאילנד, יחסים קונסולאריים הדדיים עם הפיליפינים, וכן קיימת קונסוליה ישראלית בהודו. בין בורמה לישראל קיים שיתוף־פעולה בשטחי כלכלה, חינוך מקצועי וחקלאי. יחסי הידידות בין שתי המדינות הובלטו בביקורו של ראש ממשלת־בורמה, או־נו, בישראל באביב 1955. באפריקה קיימות, פרט לצירות וקונסוליה בדרום־אפריקה, קונסוליות־כבוד של ישראל בלי־בריה, קונגו הבלגית וקֶניָה. תורכיה הכירה במדינת־ישראל במארס 1949, ובנובמבר 1949 הותקנו יחסים דיפלומאטיים בין שתי המדינות..הקשרים התהדקו והלכו, אך בזמן האחרון נתרופפו במקצת בהשפעת ברית־בגדאד.

„עיסקת־הנשק" וההתחרות בין המזרח והמערב על השגת תמיכתם של הערבים הביאו לידי משלוחי נשק לאויבי ישר־אל — מצרים, סוריה וגם ערב הסעודית — גם מצד מדינות הגוש המערבי. דבר זה הכריח את ישראל לרכז את כל מאמציה הדיפלומאטיים בהשגת נשק לשם תיקון מאזן־הכוחות. רק אחת משלוש מעצמות־המערב — צרפת — קיבלה באהדה את התביעה הישראלית לנשק. בריטניה דחתה בלא שהיות את בקשתה של ישראל לנשק כבד, ואה"ב הכניסו את הטיפול בבקשה זו לתהליך אדמיניסטראטיווי ממושך, שעד עכשיו (יולי 1956) לא הביא לידי תשובה חיובית.

בעיות־הפנים, שעמדו בפני המדינה הצעירה, לא היו פחות חמורות מבעיות־החוץ. בפתרונן של בעיות אלו כבר התחילה מועצת־המדינה הזמנית, שבין פעולות־החקיקה שלה יש לציין בעיקר את ביטולו של הספר הלבן והענקת מעמד חוקי לכל עולה, שעלה בזמן מן הזמנים לא"י בניגוד לחוקיה של ממשלת־המאנדאט, הקמת צבא ההגנה לישראל, קביעת שטרי־מטבע ישראליים חדשים, קביעת סמל המדינה ודגלה, הקמת בית־הדין העליון וקבלת חוקת הבחירות לאסיפה המכוננת: הכנסת הראשונה. כדי לאפשר קיום של בחירות כלליות, נערך ביום ו׳ במרחשון תש"ט (8.11.1948) מפקד כללי של האוכלוסיה ברחבי המדינה (המפקד הקודם נערך ב1931 ע"י ממשלת־המאנדאט). מספר תושבי המדינה ביום הרישום היה 782,000, מהם 713,000 יהודים.

הבחירות נתקיימו ביום כ"ד בטבת תש"ז (25.1.1949) והשתתפו בהן 440,095 בוחר, או כ87% מבעלי זכות־הבחירה. מ21 הרשימות, שנאבקו על קולות־הבוחרים, זכתה מפלגת פועלי א"י ב155,274 קולות (46 צירים); החזית הדתית המאוחדת ב52,982 (16 צירים); תנועת־החירות מייסודו של הארגון הצבאי הלאומי ב49,782 (14 צירים); מפלגת הפוע־לים המאוחדת ב64,018 (19 צירים); רשימת האיחוד הארצי של הספרדים ובני עדות המזרח ב15,287 (4 צירים); המפלגה הפרוגרסיווית ב17,786 (5 צירים); הסתדרות הציונים הכלליים (מפלגת המרכז) ב22,661 (7 צירים); ורשימת הקומוניסטים ב15,148 קולות (4 צירים). שאר המפלגות לא זכו לשום נציגות או לנציגות של ציר אחד או שני צירים בלבד.

ת ק ו פ ת ה כ נ ס ת ה ר א ש ו נ ה (תש"ט–תשי"א, 1949–1951). בט"ו בשבט תש"ט (14.2.1949) נפתחה בבית הסוכ־נות היהודית בירושלים האסיפה המכוננת בראשותו של ד"ר וייצמן, נשיאה של מועצת־המדינה הזמנית. בישיבה הרא־שונה נבחרו י. שפרינצק ליושב־ראש של האסיפה המכוננת וי. בורג ונ. ניר־רפאלקס לסגניו. במושב זה אושר חוק המעבר, תש"ט—1949, שהגדיר בקווים כלליים את מעמדם של בית־המחוקקים, נשיא־המדינה והממשלה. הוחלט, שבית־המחוקקים יהא נקרא „כנסת", והאסיפה המכוננת — „כנסת ראשונה". בי"ז בשבט תש"ט (16.2.1949) נבחר ד"ר וייצמן לנשיא־המדינה, ולמחר הושבע כנשיא.

עם בחירת הנשיא התפטרה הממשלה הזמנית והנשיא הטיל על ד. בן־גוריון את התפקיד של הרכבת־ממשלה. ב8.3.1949 הגיש בן־גוריון לכנסת הצעת־ממשלה ומצע. הממ־שלה, שאושרה ע"י הכנסת ביום ט׳ באדר תש"ט (10.3.49), היתה מבוססת על קואליציה של ארבע סיעות: מפא"י, החזית הדתית המאוחדת, המפלגה הפרוגרסיווית והספרדים. וזה היה הרכבה:

דוד בן־גוריון—ראש־הממשלה ושר הביטחון; דב יוסף—

טכס השבעתו של ד"ר וייצמאן כנשיאה הראשון של מדינת־ישראל, 17.2.49

שר האספקה והקיצוב (לסמכותו נמסר גם משרד החקלאות); הרב יצחק מאיר לוין — שר הסעד; גולדה מאירסון — שרת העבודה והביטוח; הרב יהודה ליב הכהן מימון — שר הדתות; אליעזר קפלן — שר האוצר (לסמכותו נמסר גם משרד המסחר והתעשיה); פנחס רוזן — שר המשפטים; דוד רמז — שר התחבורה; זלמן שזר — שר החנוך והתרבות; בכור שלום שיטרית — שר המשטרה; משה שפירא — שר הפנים, העליה והבריאות; משה שרת — שר החוץ.

בניגוד לממשלה הזמנית, שהיתה מבוססת על „קואליציה ציונית רחבה", שכללה את כל הסיעות הציוניות הגדולות, נתבססה הממשלה הנבחרת הראשונה של ישראל על קואליציה של מפא"י עם אֲחָדוֹת מן הסיעות — מה ששימש דוגמה לקואליציות, שנוצרו אף לאחר מכן. גם בתחום של מדיניות־החוץ וגם בזה של בעיות־הפנים, ובייחוד בבעיות כלכליות, נסתמנו חילוקי־דעות מרחיקי־לכת, ששוב לא איפשרו את הקמתן של ממשלות בהרכב דומה לזה של הממשלה הזמנית. חילוקי־דעות אלה נתרכזו בעיקר בשאלת האינפלציה והפיקוח הכלכלי (שביחס אליה נתגלה הבדל יסודי בין דעותיהם של מנהיגי מפא"י והציונים הכלליים), בשאלת מדיניות־החוץ, ובייחוד בשאלת הזדהותה או אי־הזדהותה של ישראל עם אחד מן הגושים העולמיים (שביחס אליה תפסה מפ"ם עמדה שונה מזו של שאר הסיעות שהיו בממשלה הזמנית) ובשאלת הביטחון (שבה תבעה „חירות", יורשתה של המפלגה הרוויזיוניסטית, מדיניות תקפנית ונמרצת יותר מזו שבה דגלו שאר המפלגות).

בתקופת הכנסת הראשונה גברה העליה לישראל ואף הגיעה לשיאה. זרם העליה התחיל בימי הקרבות וכחדשיים אחר תקומת־המדינה כבר יכול היה שר־העליה לציין, ששש־רים וחמשה אלף יהודים עלו למדינתם. מ15 במאי ועד סוף 1948 עלו לארץ 101.828 יהודים.

עידוד העליה היה ממטרותיה הראשיות של המדינה. כבר במגילת־העצמאות נאמר: „מדינת ישראל תהא פתוחה לעליה יהודית ולקיבוץ גלויות". חוק השבות מיום כ' בתמוז תש"י קבע את זכותו של כל יהודי לעלות למדינת־ישראל, אלא אם כן הוא עשוי לסכן את בריאות־הציבור או אם פעל נגד העם היהודי. בתקופה הראשונה בלט בזרם העולים היסוד האירופי, ניצולי השואה ממחנות־העקורים ויהודי מזרח־אירופה. עם מדינות אחדות באירופה המזרחית הושגו הסכמים, שלפיהם הותרה למשך תקופה מסויימת עלייתם של יהודים — מה שהיה בניגוד למדיניות הכללית של המדינות הקומוניסטיות, האוסרת על הגירה. אך עוד ב1948 התחילה גם עליה מארצות־המזרח, בעיקר מאפריקה הצפונית ומתורכיה. בסתיו 1949 התיר מלכה החדש של תימן את עלייתם של יהודים לארץ וכמעט כל יהודי־תימן עלו לישראל במשך חדשים מועטים. באביב 1950 התירה עיראק למשך שנה אחת עליה יהודית וכ90 אחוז של יהודי־עיראק עלו באותה שנה לארץ. כן עלו לארץ כ90 אחוז מיהודי לוב. בסוף שנת 1951 נסתיימה תקופת העליה ההמונית. ממדי־העליה נצטמקו כשנסגרו שערי היציאה מאירופה המזרחית וארצות־ערב נתרוקנו מיהודיהן. רק ב1955 התחילה תנועת־העליה גדלה שוב עם התגברות זרם העולים מאפריקה הצפונית.

העליה הגדולה העמידה את המדינה בפני בעיות־קליטה קשות. מאחר שאי־אפשר היה לקלוט את המוני־העולים בעבודה יצרנית מיד, הוקמו מחנות, שבהם החזקו העולים על חשבונה

של הסוכנות היהודית. עם התפתחותן של עבודות הפיתוח חוסלו מחנות־העולים ואת מקומם תפסה המעברה, שאף לה צורת מחנה או שיכון ארעי, אלא שיושביה מתפרנסים על עבודתם וחיים ביחידות משפחתיות. בדרך כלל נשתלבו העולים לאחר זמן קצר בתהליכי העבודה והייצור של המדינה, אך הקמתם של שיכוני־קבע פיגרה הרבה אחר היקלטותם בעבודה. חלק ניכר מן העולים נקלט בהתיישבות החקלאית וייסד ישובים חקלאיים חדשים מרובים.

המעמסה הכלכלית הכבדה, שהעיקה על המדינה מחמת ריבוי הוצאותיה לצרכי ביטחון וההוצאות שהיו כרוכות בקליטת־העליה, עוררו את הממשלה לפעולה בשני כיוונים: מצד אחד, הונהג בארץ משטר חמור של קיצוב וצנע, ומצד שני, ניסתה הממשלה להגדיל את זרם ההון למדינת־ישראל, הן ע״י עידוד השקעות־הון והן ע״י גיוס אמצעים נוספים באמצעות המגביות של הקרנות הלאומיות, הכרזת מילווה־העצמאות, שחרור יתרת השטרלינג המוקפאת בבריטניה, וקבלת מילווה מטעם הבנק האמריקני ליבוא ויצוא ומענק אמריקני.

מפעולות־החקיקה החשובות של הכנסת הראשונה יש להזכיר במיוחד את חוק דגל־המדינה (י״ט באייר תש״ט/18.5.1949), שלפיו דגל־המדינה הוא (בשינויים קלים) הדגל הציוני, חוק העלאת עצמותיו של הרצל (ט״ו באב תש״ט/10.8.1949), שבוצע ב17.8.1949, חוק שירות הביטחון (כ״א באלול תש״ט/15.9.1949), חוק לימוד חובה (כ״ד אלול תש״ט/18.9.1949), הקובע שבמשך שלוש שנים יש להנהיג חינוך־חובה חינם לכל הילדים בגיל של 5 עד 13 שנה וחינוך־חובה לנערים עובדים בגיל 14—17, חוק לעידוד השקעות הון — תש״י, חוק השבות (כ׳ תמוז תש״י), והחוק לעשיית דין בנאצים ועוזריהם — תש״י. מן החוקים הסוציאליים יש להזכיר במיוחד את חוק שיווי זכויות האשה — תשי״א, חוק שעות העבודה והמנוחה — תשי״א וחוק חופשה שנתית — תשי״א. לעומת זה לא עלה ביד הכנסת הראשונה לקבוע חוקת־יסוד למדינה — התפקיד הראשי שלשמו נבחרה — מחמת חילוקי־דעות בשאלות עקרוניות, שלא נמצאו להן פתרונים מתקבלים על דעת הרוב. הוחלט רק על הכנת חוקי־יסוד, שישמשו מעין פרקים של חוקת־המדינה, אך שתקפם לא יהא שונה בפועל מזה של שאר החוקים.

בתחילת 1951 פרצו חילוקי־דעות חריפים בתוך הקואליציה הממשלתית בשאלת החינוך במעברות של העולים, ובהצבעה בכנסת ביום ח׳ באדר א׳ תשי״א (14.2.1951) נשארה הממשלה במיעוט ונתפטרה. לאחר שבן־גוריון לא הצליח להרכיב ממשלה חדשה, שאפשר היה לה להישען על רוב בכנסת, הודיע הנשיא ליו״ר הכנסת על הצורך להכריז על בחירות חדשות. בהתאם לכך נחקקו החוקים הדרושים לעריכת הבחירות לכנסת השניה, שנקבעו ליום כ״ו בתמוז תשי״א (30.7.1951).

תקופת הכנסת השניה (תשי״א—תשט״ו, 1951—1955). בבחירות לכנסת השניה בלטה עליה גדולה של מפלגת הציונים הכלליים וירידה ניכרת של תנועת־החירות ושל מפלגת הפועלים המאוחדת, שנתפלגה בתקופת כהונתה של הכנסת השניה. הממשלה הורכבה ע״י ד. בן־גוריון וחבריה היו: דוד בן־גוריון—ראש־הממשלה ושר־הביטחון; לוי אשכול — חקלאות ופיתוח; יוסף בורג — בריאות; בן־ציון דינור — חינוך ותרבות; דב יוסף — מסחר ותעשיה ומשפטים; הרב יצחק מאיר לוין — סעד; גולדה מאירסון — עבודה; פרץ נפתלי — בלי תיק; דוד צבי פנקס — תחבורה; אליעזר קפלן — אוצר; בכור שלום שיטרית — משטרה; משה שפירא — פנים ודתות; משה שרת — חוץ.

בתחילת הקיץ 1952 פרש א. קפלן מחמת מחלה ממשרד־האוצר ונתמנה סגן ראש־הממשלה. ל. אשכול נתמנה שר־האוצר, פ. נפתלי שר־החקלאות וחיים כהן שר־המשפטים. בכ׳ בתמוז תשי״ב (13.7.1952) נפטר א. קפלן ובכ״ג באב תשי״ב (14.8.52) נפטר שר התחבורה ד. צ. פנקס. לממשלה צורף פ. לבון כשר בלי תיק. מחמת חילוקי דעות בשאלת שירותן של נשים דתיות בצבא ועניני הדת בחינוך פרשו בנובמבר 1952 אגודת־ישראל ופועלי אגודת־ישראל מן הקואליציה. ראש הממשלה התחיל, איפוא, בניהול משא־ומתן לשם הרכבת ממשלה על בסיס רחב יותר והושג הסכם על צירופם של הציונים הכלליים לממשלה. הממשלה החדשה אושרה ע״י הכנסת ביום ה׳ בטבת תשי״ג (23.12.1952)*.

בכ׳ במרחשון תשי״ב (19.11.1951) בחרה הכנסת מחדש בד״ר חיים וייצמן כנשיא־המדינה, אך מצב בריאותו של הנשיא הלך ורע וביום י״ב בכסלו תשי״ב (11.12.1951) החליטה הכנסת, שיושב־ראש הכנסת, י. שפרינצק, ימלא את תפקידיו של הנשיא. ביום כ״א במרחשון תשי״ג (9.11.1952) נאסף הנשיא אל עמיו. בהתאם לחוק נתכנסה הכנסת שלושים יום לאחר מכן לשם בחירת נשיא חדש, ובכ״ו בכסלו תשי״ג (8.12.1952) בחרה הכנסת ברוב קולות ביצחק בן־צבי כנשיא השני של מדינת־ישראל.

בא׳ בטבת תשי״ד (7.12.1953) התפטר בן־גוריון — מטעמים אישיים — מתפקידיו והלך לקיבוץ שדה־בוקר בנגב. הנשיא הטיל על מ. שרת להרכיב ממשלה חדשה. ממשלה זו אושרה ע״י הכנסת בכ״ב בשבט תשי״ד (26.1.1954)**.

בכ״ט בשבט תשט״ו (21.1.1955) הודיע ראש הממשלה בכנסת על התפטרותו של שר־הביטחון פ. לבון ועל הסכמתו של ד. בן־גוריון לכהן כשר־הביטחון. כחודש לפני הבחירות לכנסת השלישית פרץ משבר בממשלה לרגל הערעור, שהגישה על פסק־הדין שהוצא נגד י. קסטנר, שנאשם בשיתוף־פעולה עם הנאצים בימי השואה. משלא הצטרפו הציונים הכלליים להצבעת האימון לממשלה, התפטרה הממשלה ובו ביום התייצבה בהרכבה הקודם, אך בלא הציונים הכלליים, לפני הכנסת, שנתנה לה את אישורה.

הכנסת השניה המשיכה בחקיקה של חוקי־היסוד, שביניהם יש לציין ביחוד את חוק כהונת נשיא המדינה, תשי״ב—1951, חוק חסינות חברי הכנסת, תשי״א — 1951, חוק השופטים, תשי״ג—1953, חוק השיפוט הצבאי, תשט״ו—1955, וחוק הבחירות לכנסת, תשט״ו—1955, שהוא חוק של קבע, חוק האזרחות, תשי״ב—1952, קובע בין השאר, שכל יהודי

---

* הרכבה היה: דוד בן גוריון — ראש הממשלה ושר הביטחון, לוי אשכול — אוצר, פרץ ברנשטיין — מסחר ותעשיה, בן־ציון דינור — חינוך ותרבות, דב יוסף — שר, פנחס לבון — שר, גולדה מאירסון — עבודה, פרץ נפתלי — חקלאות, יוסף ספיר — בריאות, יוסף סרלין — תחבורה, פנחס רוזן — משפטים, ישראל רוקח — פנים, בכור שלום שיטרית — משטרה, משה שרת — חוץ. בהרכבה זה אושרה הממשלה ב63 קולות נגד 24. שינויים בחלוקת התיקים חלו ששה ימים לאחר מכן (י. ספיר — תחבורה וי. סרלין — בריאות).

** הרכבה היה: משה שרת — ראש הממשלה ושר החוץ, זלמן ארן — שר בלי תיק, לוי אשכול — אוצר, בורג — דואר, פ. ברנשטיין — מסחר ותעשיה, ב. דינור — חינוך ותרבות, דב יוסף — פיתוח, פנחס לבון — ביטחון, ג. מאירסון — עבודה, פ. נפתלי — חקלאות, י. ספיר — תחבורה, י. סרלין — בריאות, י. רוקח — פנים, ב. ש. שיטרית — משטרה, מ. שפירא — דתות וסעד; משפטים — פנחס רוזן (שנצטרף לממשלה ששה ימים לאחר מכן).

העולה לישראל מקבל עם עלייתו את האזרחות הישראלית, אלא אם כן הצהיר שאין בדעתו לקבלה.

בין שאר החוקים, שקיבלה הכנסת השניה, יש לציין את חוק החינוך הממלכתי, תשי״ג—1953 (נתקבל בא׳ באלול תשי״ג—12.8.1953), שביטל את שיטת־הזרמים בחינוך; את חוק הביטוח הלאומי, תשי״ד—1953 (נתקבל בי״א בכסלו תשי״ד—18.11.1953), שהנהיג ביטוח לעת־זקנה, למקרי־מוות, לנפגעי־עבודה ולאימהות, שהוא אחד מחוקי־היסוד הסוציאליים של המדינה; את חוק מעמד ההסתדרות הציונית העולמית — הסוכנות היהודית לארץ־ישראל, תשי״ג—1952 (נתקבל בר׳ בכסלו תשי״ג—24.11.1952), ה„מכיר בהסתדרות הציונית העולמית כסוכנות המוסמכת, שתוסיף לפעול במדינת ישראל לפיתוח הארץ ויישובה, לקליטת עולים מהתפוצות ולתיאום פעולותיהם בישראל של מוסדות ואיגודים יהודיים הפועלים בתחומים אלה״; ואת החוק לביטול עונש־מוות על רצח (חוץ מבמקרה שהורשע אדם ברצח לפי החוק לעשיית דין בנאצים ועוזריהם).

בתקופת כהונתה של הכנסת השניה השתמשה הממשלה בסמכותה החוקית וחילקה את המדינה חלוקה אדמיניסטראטיווית חדשה. עד אז — כמעט חמש שנים אחר יסודה של המדינה — התקיימו המחוזות והנפות בישראל בגבולות שהיו להם בתקופת־המאנדאט; במארס 1955 חולקה המדינה ל6 מחוזות ו14 נפות (עי׳ למעלה, החלוקה האדמיניסטראטיווית).

מבחינה כלכלית היתה תקופת קיומה של הכנסת השניה תקופה של ייצוב יחסי. בין הגורמים שהיתה להם השפעה מרחקת לכת על מצבה הכלכלי של המדינה, יש לציין בייחוד את שני אלה: א) ב13 בפברואר 1952 הביאה הממשלה לפני הכנסת תכנית כלכלית חדשה, שבאה לבלום את התהליך האינפלאציוני, לפרק בהדרגה את משטר הקיצוב ולהביא לידי הבראת המשק והמטבע; ב) ב10 בספטמבר 1952 נחתם בלוכסמבורג, לאחר משא־ומתן של יותר מחצי שנה, הסכם־השילומים בין מדינת־ישראל לבין הקהיליה הפדראטיווית של גרמניה (גרמניה המערבית), שלפיו התחייבה גרמניה לשלם למדינת־ישראל שילומים בסחורות בשווי של 3,000 מיליון מארק (כ720 מיליון דולאר) בתקופה של 12 עד 14 שנה ונוסף על כך 450 מיליון מארק לאירגונים היהודיים.

הכנסת השלישית. הבחירות לכנסת השלישית נתקיימו בז׳ באב תשט״ו (26.7.1955) והביאו לידי עליה ניכרת של תנועת החירות, לעליה מסויימת של אחדות־העבודה־פועלי־ציון ומפ״ם (שני פלגי מפ״ם) ולירידה ניכרת של הציונים הכלליים וירידה מסויימת של מפא״י. בי״ח במרחשון תשט״ז (3.11.55) אושרה ע״י הכנסת ממשלה חדשה בראשותו של ד. בן־גוריון. הקואליציה הממשלתית הקיימת מורכבת ממפלגות מפא״י, הפועל המזרחי והמזרחי, אחדות־העבודה־פועלי ציון, מפלגת הפועלים המאוחדת והפרוגרסיוויים.

ד. בן־גוריון, *בהלחם ישראל*, תשי״ג; פ. ברנדוס, *לירושלים*, 1952; ג׳. מקדונלד, *שליחותי בישראל*, 1951; א. א. בן אשר, *יחסי חוץ של ישראל*, תשט״ו; א. גורן, *הליגה הערבית*, 1945–1954; N. Bentwich, *Israel*, 1952.

ג. ק. – ח. י.

עבר־הירדן. — היסטוריה. — מן הכיבוש התורכי עד מלחמת־העולם I. אפיינים לדברי־ימיו של עבר־הירדן תחת השלטון התורכי, מ1517 עד תחילת המאה ה19, הם מריבות־הדמים בין השבטים וסיכסוכי־המשפחות, שלא פסקו בתחומו. ב1831 נכבש עבר־הירדן עם שאר חלקי א״י וסוריה ע״י צבאות־המצרים, שבראשם עמד אִבּראהים פחה. כשהכריז אִבראהים על „טירוניה״ — מס גיוס לצבא — נכנסו ערביי עבר־הירדן, ביחד עם מורדים מחברון, שכם ובית־לחם, לירושלים ובזזוה. לאחר מכן הונסו לעבר־הירדן והובסו קשה. אע״פ שהמעצמות האירופיות הגדולות החזירו להלכה את השלטון התורכי לחבל־ארץ זה ב1841, הרי למעשה לא עלה ביד התורכים להשליט את מרותם בצפונו של עבר־הירדן אלא ב1865, ורק לאחר כ30 שנים נוספות חדרו לחלק הדרומי, שעד אז שלטו בו ראשי שבטים בדויים. מ1894 עד מלחמת־העולם I היה עבר־הירדן חלק מן הווילאֶית של סוריה; חלקו שמצפון ליבּוק נכלל בפלך (סנג׳אק) חוֹרן, שבו היו 8 נפות (קַדוֹת), ואילו החלק שמדרום ליבּוק נכלל בפלך אל כֶּרַךְ, שכלל 3 נפות. חשיבותו של עבר־הירדן עלתה עם סלילת מסה״ב לשירותם של עולי־הרגל למקומות הקדושים למוסלמים. באוגוסט 1902 הגיעה מסה״ב החג׳אזית עד רבת־עמון, ואילו למֶדינה הגיעה ב1907.

ההתיישבות היהודית בעבר־הירדן. ב1880 פירסם סר לורנס אוליפאנט ספר בשם „ארץ־הגלעד״, שבו המליץ על התיישבות יהודית גדולה בעבר־הירדן. קבוצה של יהודי־צפת קנתה בעבר־הירדן שטח של 3,500 דונאם מעבר לים־כינרת, וב1886 הוקמה כאן מושבה בשם „בני־יהודה״ (ע״ע), שנעזבה לאחר מכן, אך נושבה מחדש ע״י „חובבי־ציון״ מלונדון. ב1900 נמצאו בה 31 מתיישבים. המושבה נפגעה קשה בימי מלחמת־העולם I, והמשפחה האחרונה, ששרדה בה, נרצחה ע״י הערבים ב1920. ב1894 רכש אדמונד רוטשילד 70,000 דונאם בעבר־הירדן, אך שום התיישבות יהודית לא בוצעה כאן, ופיק״א, שקיבלה לרשותה את האדמה, הוכרחה להחכירה לערבים במחיר סמלי.

תקופת מלחמת־העולם I. הסכם סייקס־פיקו, שנחתם בפברואר 1916, כלל את עבר־הירדן באיזור ב׳, שהיה צריך להיות נתון להשפעה בריטית. הטענה, שהושמעה ע״י הערבים לאחר זמן, שעבר־הירדן הוכלל בשיחות מאק־מהון—המלך חוסיין בשטח השלטון הערבי, אינה מתאשרת ע״י התעודות שנתפרסמו. השתתפותם של כוחות־הגרילה הערביים בשיחרורו של עבר־הירדן היתה דלת־ערך. חשובה מזו היתה פעולתו של הלגיון העברי (באטאליונים 38 ו39 של קלעי־המלך), שב22 בספטמבר 1917 הבטיח את מעבר־הירדן לצבאות־הברית במעברות אום אל שרט (כ12 ק״מ מצפון לגשר אלנבי).

בין שתי מלחמות־העולם. לאחר שנכבשה א״י ע״י הבריטים, נמצא כל האיזור תחת שלטון בריטי. באוגוסט 1918, כשכל סוריה נכבשה, הושג הסכם בין בריטניה וצרפת, שלפיו נכללו לזמן מוגבל עבר־הירדן ופנים־סוריה באיזור המזרחי של „שטח האויב הכבוש״ (Occupied Enemy Territory=OET), שהיה נתון לשלטונו האזרחי של המלך פייסל בדמשק. כשגורש פייסל מסוריה ע״י הצרפתים (יולי 1920), לא ניסה הצבא הצרפתי לכבוש את עבר־הירדן, שהושאר במצב של תוהו ובוהו. לאחר כמה שבועות ביקרו כמאה שיכים ערביים מעבר־הירדן אצל הרברט סמואל, ששימש אז נציב עליון בא״י, וביקשו שאיזורי־מגוריהם יופרדו מתחום־השלטון של ממשלת־דמשק שבפיקוח הצרפתים ויוכללו באיזור הבריטי. ב20 באוגוסט 1920 הוכלל עבר־הירדן (90,000 קמ״ר מרובעים) בשטח השלטון הבריטי.

הופעת עבדאללה. ואולם בנובמבר 1920 הופיע האמיר עבדאללה, בנו השני של השריף חוסין, במעון

(מעאן), עם כוח של 1,200 בדוים מחג'אז כדי להתקיף את הצרפתים בסוריה ולנקום את נקמת אחיו פייסל שגורש. ב2 במארס 1921 הגיע עבדאללה לרבת־עמון (עמאן). הבריטים, שלא רצו, שכוחות־הכיבוש הצר־פתיים של עבר־הירדן יְמַגרו את עבדאללה, החליטו לבוא עמו לידי הסכם. ב27.3.21 הוזמן עבדאללה לירושלים, ולאחר ששוחח כאן עם וינסטון צ'רצ'יל, הרברט סמואל וקולונל לורנס, הסכים עבדאללה לעמוד בראש השלטון של עבר־הירדן למשך שישה חדשים, תחת פיקוחו של הנציב העליון לא"י; לאחר מכן נעשה ההסכם קבע.

באפריל 1923 הודיעה ממשלת־בריטניה, ש„אם חבר־הלאומים יאשר את הדבר, תכיר ממשלת־בריטניה בקיומה של ממשלה עצמאית בעבר־הירדן תחת שלטונו של הוד רוממותו האמיר עבדאללה, בתנאי שממ־שלה כזו תהא חוקתית (קונסטיטוציונית) ושהממשלה הבריטית תהא במצב, שיהא סיפק בידה לקיים את התחייבויותיה הבינ־לאומיות בנוגע לשטח זה". ב25.5.1923 הוכרז בעבר־הירדן על הקמתו של ממשָל עצמאי כזה.

ע ב ר ־ ה י ר ד ן ב מ א נ ד א ט ה א " י. הנוסח הבריטי המקורי של המאנדאט הא"י מיום 7 בדצמבר 1920 אינו מזכיר במיוחד את עבר־הירדן. אך הנוסח הסופי, שהובא לפני חבר־הלאומים באוגוסט 1921, הכיל סעיף נוסף (מספר 25), שהעניק לממשלה המאנדאטורית את הזכות „לדחות או לעכב בהסכמת חבר־הלאומים את קיומן של אותן ההוראות של המאנדאט, שלדעתה אינן ניתנות לקיום לגבי התנאים השוררים במקום". הנוסח המתו־קן של המאנדאט אושר ע"י חבר־הלאומים ב24 ביולי 1922. ב16.9.22 אישרה מועצת חבר־הלאומים את התזכיר הבריטי, שלפיו הוצא עבר־הירדן מתחום תחולתם של סעיפי־המאנדאט, הנוגעים להקמת בית לאומי יהודי בא"י. באפריל 1923 פירסמה הממשלה הבריטית הודעה רשמית על כך.

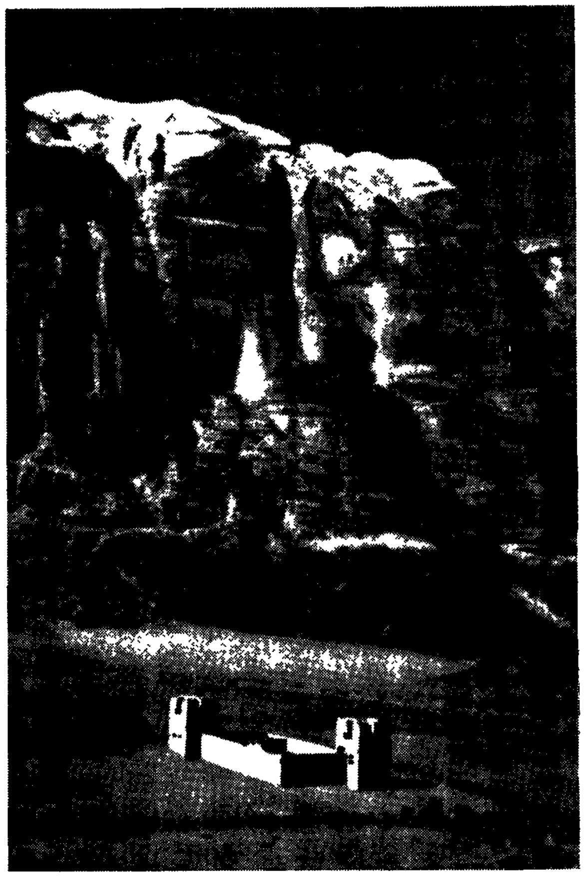
ה ת ג ו ב ה ה צ י ו נ י ת. התנועה הציונית ראתה בעבר־הירדן חלק מן הטריטוריה הלאומית היהודית. התזכיר הציוני לוועידת־השלום, שהוכן בינאואר 1919, ביקש, שבקהילייה (הקומונוולת) היהודית יוכלל השטח של עבר־הירדן שמ־מערב למסילת־הברזל החג'אזית. אך ההסתדרות הציונית הוכרחה לקבל את ההחלטה הבריטית בדבר הוצאתו של עבר־הירדן משטח הבית הלאומי היהודי. בעדותו בירושלים ב25 בנובמבר 1936 בפני הוועדה המלכותית לא"י אמר ד"ר ח. וייצמן: „לא אכניס את ראשי בוויכוח על מעמדו המדיני הנוכחי של עבר־הירדן. שום יהודי בעל שכל ישר לא יבקש עתה כל שינוי בר". המפלגה הציונית היחידה, שסירבה להכיר בהפרדתו של עבר־הירדן משטחו של הבית הלאומי היהודי, היתה המפלגה הרוויזיוניסטית בראשותו של זאב ז'בוטינסקי, שהתביעה בדבר החזרתו של עבר־הירדן לתחום

האמיר עבדאללה בראשית תקופת־המאנדאט. הקיצוני משמאל: הקולונל לורנס; הקיצוני מימין (בשורה הקדמית): סר וינדם דידז

הבית הלאומי היתה עיקר חשוב בתכניתה. בלא שעירערה על חוקיות הוצאתו של עבר־הירדן משטח הבית הלאומי המאנדאטורי, הדגישה הסוכנות היהודית, שהמדיניות האוס־רת על יהודים להיכנס לעבר־הירדן מהווה הפרת הסעיפים 2, 15, 16, ו18 של המאנדאט, שקבע שוויון־זכויות בשטחים מאנדאטוריים לכל תושב ללא הבדל דת או גזע. הסוכנות טענה, שאע"פ שאין הממשלה המאנדאטורית מוכרחת להקל את ההגירה היהודית לעבר־הירדן, הריהי מפירה את המאנדאט במה שהיא מונעת הגירה כזו. בינאואר 1933 חתמה הסוכנות על הסכם עם עבדאללה, שלפיו הסכים זה האחרון להחכיר 65,000 דונאם בעבר־הירדן להתיישבות יהודית לתקופה של 99 שנה. אך עבדאללה הוכרח לבטל את ההסכם תחת לחצם של הבריטים והלאומנים הערביים, שבראשם עמד המופתי הירושלמי. כמה מראשי־הערבים בעבר־הירדן היו נוטים למכור אדמה ליהודים, והניסיון הבריטי להעביר במועצה המחוקקת של עבר־הירדן הצעת פקודה, שאסרה את מכירתן או החכרתן של אדמות לשאינם עבר־ירדנים, נכשל ברוב של 13 קולות כנגד 3.

ב1920 הוקם בעבר־הירדן הלגיון הערבי ע"י מיג'ור (אח"כ לט.־קולונל) פ.ג. פיק (Peake), מקציניו של לוֹרנס.

רום. בדרומו של עבר־הירדן;
אחד ממבצרי הלגיון הערבי על גבול־המדבר

הלגיון הצליח להכניע את השבטים המתמרדים, להדוף את הפלישות הסעודיות מבחוץ ולהשליט ביטחון במדינה גופה. בזמן־המאנדאט היה קיים בצד הלגיון גם „חיל הספר העבר־ירדני". הוא הוקם ב1927 והיה כפוף לממשלת א"י המאנדאטורית. ב1948 פורק חיל זה, ורוב אנשיו עברו ללגיון. — ב1939 נמסר הפיקוד על הלגיון לקצין הבריטי ג'ון ב. גלאב (Glubb).

עצמאות למחצה. העצמאות־למחצה של עבר־הירדן הוגדרה בהסכם שבין בריטניה ועבדאללה מיום 20 בפברואר 1928. ההסכם קובע פיקוח בריטי על הנהלת ענייני החוץ, הכספים והצבא, וכן שעבר־הירדן ינוהל בהתאם למאנדאט הבריטי לא"י ולפי הוראותיו של הנציב העליון. ההסכם של 1928 תוקן לאחר מכן ב1934 וב1941. ב19.4.28 פירסם עבדאללה את החוקה, כפי שנקבע בהסכם, וב15 ביולי — את חוק־הבחירות. בבחירות, שנערכו זמן קצר אח"כ, השתתפו רק 3% מבעלי זכות־הבחירה. המועצה המחוקקת, שמנתה 15 חבר, נתכנסה ב2.4.29. ב16 במאי 1936 הסכימה הממשלה הבריטית להקמתה של מועצת־שרים בעבר־הירדן, שתהא אחראית בפני האמיר, במקום הוועד־הפועל, שהיה קיים עד אז, וכן למינוים של נציגים קונסולאריים ע"י האמיר בארצות שכנות מסויימות. ב6 באוגוסט 1939 נתמנה תאופיק פחה אַבּו אל־הודה כראש־הממשלה הראשון; קונסוליות במצרים ובעיראק נפתחו בדצמבר 1939.

האוכלוסיה נאמדה ב1936 ב340,000 (הצפיפות הממוצעת: 3.5 אנשים לכל קמ"ר. בשטח המיושב [17,500 קמ"ר] הצפיפות היא כ18 איש לקמ"ר). מהם היו 300,000 ערבים סוניים, 30,000 נוצרים, 10,000 צ'רקסים מוסלמיים, צ'צ'נים וטורקומנים. כ105,000 היו כפריים קבועים, מרוכזים ברצועת רמות והרים, שארכה 200 מילים ורחבה כ25 מילים ושמגעת עד עמק־הירדן וים־המלח; 120,000 היו נודדים־למחצה, שחיים באהלים ומעבדים את האדמה, וכ40,000 בדוים נודדים, שחיים על המקנה ונודדים לצרכי־מרעה לא"י. — גידול האוכלוסיה בין 1930 ל1943 נאמד ב78,000, אך השבטים הנודדים מתרבים באיטיות מרובה, וכמעט שאינם מתרבים כלל.

בריאות הציבור. אע"פ שאקלימו של עבר־הירדן יפה לבריאות, היתה השפעתה השלילית של רמת־החיים הנמוכה ניכרת בבריאות־הציבור, וביחוד בזו של הבדוים, שהרבה מהם נגועים בשחפת ובמחלות כגון צפדינה וּפְּסְרוֹ־פתאלמיה. בימי־מחסור הוכרחו כמה מתושבי עבר־הירדן לאכול את הטוֹפַח Lathyrus Sativus, שמגדלים אותו כמזון לשוורים ולגמלים ושלפעמים הוא גורם שיתוק־אברים, שאינו ניתן לריפוי. הקדחת היתה נפוצה.

ב1943 היו בעבר־הירדן 4 בתי־חולים ממשלתיים, מיטה אחת לכל 79 תושבים; 5 תחנות לטיפול במחלות מידבקות (28 מיטות); בית־חולים של בית־הסוהר; 5 בתי־חולים ציבוריים ובהם 159 מיטות. רק 30 רופאים, 10 רופאי־שיניים ו51 רוקחים היו בעלי רשיונות מקצועיים.

חינוך. חינוך יסודי היה ניתן חינם, אך לא היה חובה, וכן לא היה כללי. ב1945/46 הוציא עבר־הירדן על חינוך 35,248 לא"י, 11% מכלל תקציבו. באותה שנה היו קיימים 73 בתי־ספר ממשלתיים, שבהם היו 199 מורים ו9,814 תלמידים; בכלל זה 9 בתי־ספר לילדות, שבהם ביקרו 1,956 תלמידות, ו4 בתי־ספר תיכונים, שמספר־תלמידיהם הכללי הגיע ל160 לערך. בית־ספר טכני בעמאן הקנה חינוך מקצועי ל72 נערים. ב100 בתי־ספר בלתי־ממשלתיים למדו 3,832 ילדים ו2,640 ילדות; 15 מהם היו בעלי חינוך משותף. כ⅔ (4,345) מן התלמידים היו נוצרים. בבתי־הספר הקאתוליים למדו 2,731 תלמידים; ביוונים־האורתודוכסיים — 1,247; בפרוטסטאנטיים — 843; בבתי־הספר המוסלמיים הפרטיים — 1,429 תלמיד. ב1948 נפתח בעמאן קולג' מוסלמי.

חקלאות. השטח המעובד של עבר־הירדן כלל 4.5 מיליון דונאמים ב1949, שמהם היו רק 231,000 בהשקאה. משערים, שבשיטות־השקאה מתאימות אפשר היה להשקות מ7,148,000 עד 7,960,000 דונאם. לעבר־הירדן מבחר גדול של תבואות, וביחוד של ירקות. יבול־שיא משנת 1948 נאמד ל450,000 טונות, שמהן היו דרושות לתצרוכת המקומית רק 50,000 טונות בלבד. האיכרים היו ברובם בעלי משקים קטנים. מ15,960 המשקים הפרטיים, שהיו בעבר־הירדן ב1938, כללו 79% שטחים של עד 66 דונאמים, 13% מ66 עד 133 ד', ורק 8% היו גדולים יותר. המקנה היה מרובה־ביחס. ב1943 נמנו בעבה"י: 6,400 סוסים, 6,000 גמלים, 200,000 צאן, 53,000 בקר, 324,000 עיזים. נעשתה התחלה לנטיעת יערות ולפיתוחם באדמות, שבהן נשארו שרשי־העצים בחיים, למרות ניצולם הממושך בעבר. ב1945 נאמד השטח הכללי של האדמות, שנועדו לשמש שטחי־יער, ב600,000 דונאם.

תעשיה. בעבר־הירדן היו מצויים בסה"כ 2 בתי־חרושת בריטיים לטאבאק, 3 בתי־משרפות, 2 בתי־חרושת לאטריות, 4 בתי־חרושת לאריגה, 4 בתי־חרושת להפקת עמילן, 1 לייצור ריבה, 1 לעיבוד עורות. התעשיה החקלאית כללה יצור סֶמְנֶה (חמאה מותכת); מצויה גם תעשיה ביתית של

מרבדים ושקים מצמר מקומי. אין מעמד־עובדים במובן המקובל במערב ואין, כמובן, איגודים מקצועיים.

מחצבים. גבס, קאולין, חול סיליקאט ופוספאטים גלמיים היו מנוצלים לצרכים מסחריים. יש סימנים למציאות ברזל, מאנגאן ונפט (בסביבות ים־המלח). ב10.5.49 ניתן לחברת פיתוח הנפט, חברה־בת של חברת־הנפט העיראקית, רשיון קדיחה בעבר־הירדן למשך 75 שנים. ב8.8.46 הותר לחברת צינור־הנפט הטראנס־ערבית להניח צינור־נפט מסעודיה דרך עבר־הירדן לצידון שעל חוף הים התיכון תמורת תשלום שנתי של 250,000 דולאר.

המאזן המסחרי היה תמיד שלילי. היבוא עלה מ6.6 מיליון לא״י ב1946 ל12 מיליון לא״י ב1948, ואילו היצוא ירד מ2.04 מיליון לא״י ב1946 ל1.7 מיליון לא״י ב1948. היבוא כלל בעיקר סוכר, אורז, קפה, קמח, ממתקים, תה, שמן־זית ושמני־צמחים, בנזין, נפט, בגדים, נעליים, וכד׳. היצוא כלל בעיקר כבשים, עיזים, בקר, שלחים, ירקות טריים, צמר, חמרים מינראליים. בעמאן 4 באנקים ולשכת־מסחר אחת.

כספים. רובו של תקציב־המדינה נתכסה לא ע״י ההכנסה המקומית אלא ע״י תמיכה (הענקות) בריטית. מן ההוצאות הכלליות, שעלו ב1939—1944 ל1,632,179 לא״י, יותר מ70% כוסו ע״י הענקות בריטיות. ב1946—1948 קיבל עבר־הירדן הענקות בסך 3.97 מיליון לי״ש. — המטבע של עבר־הירדן היה כאותו של א״י המערבית הלא״י. ב22.2.48 הוצא עבר־הירדן, ביחד עם א״י המערבית, מאיזור־השטרלינג.

במלחמת־העולם II ואחריה. ב4.10.39 הכריזה ממשלת עבר־הירדן על גרמניה כעל מדינה אויבת. במשלחת־העונשים נגד ההתקוממות העיראקית הפרו־נאצית (אפריל 1941), השתתף הלגיון הערבי בפיקודו של המפקד הבריטי ג׳ון ב. גלאב. בפעולה, שנעשתה נגד כוחות־וישי הצרפתיים בסוריה, כבש כוח עבר־ירדני את תדמור (פאלמירה). יחידות קטנות של הלגיון נלחמו בחזית אל־עלאמין. ב22.3.46 נכרתה ברית־ידידות ל25 שנים בין בריטניה ועבר־הירדן; לפיה נסתיים המאנדאט על עבר־הירדן, שהוכר כמדינה עצמאית ובראשה הועמד עבדאללה כמלך. מומחים וטכנאים בריטיים נתחייבו, לפי ההסכם, לעזור לעבר־הירדן, וכוחות מזויינים בריטיים הורשו לחנות בעמדותיהם הנוכחיות „ובמקומות אחרים כפי שיוסכם״. עבדאללה הוכרז למלך של עבר־הירדן ב25.4.46. בקשתו של עבר־הירדן להתקבל כחבר באו״מ, שנתמכה ע״י בריטניה, נדחתה ע״י רוסיה הסובייטית, שהשתמשה לצורך זה בזכות־הווטו שלה. ב15.3.48 נכרתה ברית־ידידות חדשה בין אנגליה לעבר־הירדן (הפעם ל20 שנה עם זכות לתקנה לאחר 15 שנה), שהיא שונה אך במקצת מן הקודמת. היא מענקת לבריטניה זכות להחזיק כוחות־אויר בעמאן ובמפרק. כן מחייבת הברית את כל אחד מן הצדדים לבוא לעזרת הצד השני במקרה שימצא במלחמה או בסכנת־מלחמה. על בריטניה לספק נשק ואימון ללגיון ולהגיש לירדן סיוע כספי.

עבר־הירדן והחלוקה. תכנית־החלוקה של האו״מ כללה את הקמתה של מדינה ערבית נפרדת בחלק מא״י המערבית, שלא תהא מאוחדת עם עבר־הירדן. על־כן נצטרף עבדאללה לשאר המדינות הערביות במלחמתן בחלוקה. ב2.12.47 החליטו שני בתי־הנבחרים של עבר־הירדן פה אחד „לתמוך באינטרסים הערביים בא״י״, והלגיון הערבי מילא תפקיד ראשי בפלישה הערבית לישראל. הוא נכנס לא״י דרך יריחו, תפס את המשולש הערבי ההררי של שומרון ויהודה והקים בו מימשל אזרחי. ב18.5.48 הגיע הלגיון לירושלים וב27 תפס את העיר העתיקה וכמה שטחים הסמוכים לה (ר׳ למעלה, מלחמת־העצמאות). אך מעולם לא עבר את השטח, שהוקצה ע״י האו״מ לערבים. ב7.7.1948 הושג הסכם לפירוז הר־הצופים. עם חידוש הקרבות אחר ההפוגה הראשונה, שנסתיימה ב9 ביולי, כבשו כוחות ישראליים כמה עמדות חשובות שהיו תפוסות בידי הלגיון. ב22 ביולי הושג הסכם לתיחום איזורי־ההפקר בירושלים. בספטמבר 1948 הציע הרוזן ברנאדוט, ששימש מתווך מטעם האו״מ, שהחלק הערבי של א״י המערבית יאוחד עם עבר־הירדן. ההצעה נדחתה ע״י האו״מ. ב23.9.48 הוקמה בעזה „ממשלה כלל־פלשתינאית״ במנהיגותו־בפועל של המופתי הירושלמי לשעבר ובחסותה של מצרים, שהוכרה עד מהרה ע״י כל המדינות הערביות. מאחר שסבור היה שפעולה זו היתה מכוונת נגד עבדאללה, דרש כינוס ערבי, שנערך ביריחו ב1.10.48 ביזמת השלטונות, את סיפוחו המיידי של החלק הערבי של א״י לעבר־הירדן. החלטה זו גונתה באופן חמור ע״י מדינות ערביות אחרות, שהזהירו את עבר־הירדן שלא לנקוט כל פעולה שהיא בכיוון של ביטול העצמאות של „פלשתינה״. אך ב13.12.48 אישר בית־הנבחרים העבר־ירדני פה אחד את ההחלטה, שנתקבלה ביריחו. שבוע לאחר מכן מינתה ממשלת עבר־הירדן את שיך חסן א־דין ג׳ראללה למופתי ירושלים במקום חג׳ אמין אל חוסיני. הממשל הצבאי, שהוקם בשטח הא״י הכבוש במאי 1948, הוחלף בממשל אזרחי ב17.3.49. ב3.4.49 נחתם ברודוס הסכם של שביתת־נשק בין ירדן וישראל, שנקבע לשנה אחת וניתן לחידוש לאחר מכן. בהתאם להסכם זה תפסו כוחות ישראליים במאי רצועה באורך של 3 ק״מ מדרום לירושלים וכמה כפרים במשולש (השטח: 250 קמ״ר; האוכלוסיה: 30,000). סעיף 8 קובע מינוי ועדה מיוחדת לדיון בהפעלת כבישי בית־לחם ולטרון ומסה״ב לירושלים, בחידוש העבודה במוסדות שעל הר־הצופים ובגישה למקומות הקדושים. מכל העניינים הללו נידונה רק שאלת חידוש השימוש במסה״ב לירושלים — ובעניין זה אף הושג הסכם. לפי סעיף 12 יכול כל צד לדרוש ממזכיר האו״מ שיכנס ועידה של נציגי שני הצדדים כדי לשקול, לתקן או לבטל כל תנאי מתנאי־ההסכם; ההשתתפות בוועידה זו תהא חובה. באפריל 1949 הוסב שמה של ממלכת עבר־הירדן ל„ממלכה הירדנית ההאשמית״. ומ1.3.50 שוב אין פירסומי הממשלה משתמשים עוד בשם „פלשתין״ לציון א״י המערבית, אלא בשם „הגדה המערבית״. מכאן ואילך מסתיימת ההיסטוריה של עבר־הירדן כמדינה בפני עצמה ומתחלת ההיסטוריה של הממלכה הירדנית ההאשמית, או כפי שהיא נקראת בקיצור: ממלכת־הירדן או ירדן.

לס.־קול. פ. ג. פיק, תולדות עבה״י ושבטיה (בערבית), 1934; אגרא, צבאות הערבים בדורנו, „מערכות״ תש״ח, עמ׳ 111–157; A. Konikoff, *Trans-Jordan, An Economic Survey*, 1946; J. B. Glubb, *The Story of the Arab Legion*, 1948; G. Kirk, *A Survey of International Affairs: The Middle East, 1945–1950*, 1954; King Abdalla of Jordan, *My Memories Completed (al Takmileh)*, translated by H. W. Glidden, 1954.

י. ב. ש.

ירדן. — היסטוריה. הסיפוח של חלקי מערב א״י. עבדאללה השתלט על שטחי א״י המערבית, שלא נכללו במדינת־ישראל, ושהיו סמוכים לתחומי־שלטונו, מתוך כוונה

ברורה לספחם לעבר־הירדן. הצעד הסופי לשם סיפוח זה נעשה ב1.1.50 עם פיזורו של ביה״נ העבר־ירדני והכרזת בחירות לבית־נבחרים חדש, משותף לשתי הגדות. לחלקי־א״י, שנת־ספו ע״י עבר־הירדן, נקבעו 20 צירים (מהם 3 מקומות לנוצ־רים)—כלומר, מחצית מספר הצירים שבביה״נ. ב11.4.50 נערכו, למרות התנגדותם של חוגים רחבים מחסידי המופתי־לשעבר והקומוניסטים, בחירות משותפות בשתי הגדות, שהביאו ניצחון לתומכי־עבדאללה. ב16.4 מינה עבדאללה סנאט חדש בן 20 חברים, ש8 מהם היו פלשתינאים (להלכה צריך היה מספרם להיות 10). ב24.4 אישר הפארלאמנט את סיפוח השטח הא״י, שהיה בידי הלגיון, לממלכת־הירדן. דובר ממשלת־ישראל הצהיר, שסיפוח זה היה „צעד חד־צדדי ואינו מחייב את ישראל". בריטניה הכירה במעמד החדש ב27.4.50 והודיעה, שתנאי הברית שלה עם עבר־הירדן חלים גם על האיזור המסופח. הוועדה המדינית של הליגה הערבית החליטה, שהסיפוח היווה הפרה של החלטת הליגה. אך הליגה נמנעה מלהוציא מתוכה את ממלכת־הירדן, כפי שהוצע ע״י מצרים. ממשלת ירדן התנגדה להחלטת האו״מ בדבר בינאום ירושלים.

מלחמת א״י והסיפוח יצרו בממלכת־הירדן בעיות חברת־תיות, כלכליות ובטחוניות חמורות. אוכלוסיית ירדן גדלה פי שלושה וכללה מעכשיו כ½ מיליון פליטים וכ120 אלף תושבי־גבול, שנותקו מעל אדמתם. אלה האחרונים וכן הפלשתינאים בכללם לא השלימו עם מפלתם ועם סיפוחם לעבה״י. הם עוררו קשיים גוברים והולכים ביחסי עבה״י עם בריטניה ועם ישראל.

המלך עבדאללה נקט מדיניות עצמאית ומנוגדת לזו של הגוש המצרי־הסעודי שבליגה הערבית. הוא שאף להקים ממלכה ערבית גדולה בצפון („סוריה הגדולה"), וראה בעבר־הירדן המורחבת את גרעינה. אחר מלחמת א״י החריפו הניגודים בינו לבין שאר מדינות־ערב מחמת סיפוח החלק הערבי של א״י לירדן, וכן מחמת נטייתו להשלים עם ישראל, הסכמתו ליישוב הפליטים בארצו והתנגדותו לבינאום ירו־שלים. כל זה היווה את הרקע לרציחתו ב20.7.51 ע״י ערבים ארצישראליים מחסידי המופתי־לשעבר. ברצח היה מעורב, כפי הנראה, גם קולונל עבדאללה אל־תל, קודם לכן ממפקדי־הלגיון, שברח ב1949 למצרים.

הרצח העמיד בסכנה את עצם קיומה של המדינה, אך בעזרת הלגיון הערבי התגברה ירדן על המשבר. ב5.9.51 עלה לשלטון טלאל, בנו הבכור של עבדאללה. טלאל העניק למדינה חוקה חדשה, שלפיה אחראית הממשלה בפני ביה״נ. בימיו באה התקרבות בין ירדן והליגה הערבית, וב16.2.52 חתמה ירדן על חוזה־הביטחון הקיבוצי הערבי, שבחייו של עבדאללה נמנעה מלחתום עליו.

ב11.8.52 הודח טלאל מן השלטון לאחר שנתגלתה בו מחלת־רוח. ב2.5.53, כשהגיע בנו חוסין לגיל 18, הוכתר למלך.

לאחר שנהרג עבדאללה החמירו יחסי ירדן־ישראל מחמת מעשי־הרצח, שביצעו מסתננים מירדן בתחום־ישראל ומחמת מעשי־תגמול ישראליים, שהגיעו לשיאם בהתקפה הישראלית על הכפר קיביה ב14.10.53 ועל הכפר נחאלין ב29.4.54. הדיון במועצת־הביטחון על תקרית נחאלין נפסק כשירדן סירבה להתחייב מראש על קבלת החלטות המועצה. בד בבד עם התחדדות היחסים עם ישראל, גברה ההתקרבות של ירדן לליגה הערבית, ומדינות־ערב התחילו תורמות לתקציב המשמר הלאומי הירדני.

התפתחות זו באה בעיקר בימי ממשלתו של פאוזי אל־מולקי, שהוקמה אחר הכתרתו של חוסין. ממשלה זו התקרבה ליסודות האופוזיציה במדינה, הכניסה תיקונים מרחיקי־לכת בחוקה והחריפה את היחסים עם בריטניה. ב2.5.54 פוטר אל־מולקי, ותאופיק אבו אל־הודא הרכיב ממשלה. הוא פיזר את ביה״נ האופוזיציוני וב16.10.54 ערך בחירות חדשות, שהיו מלוות בהתנגשויות־דמים. מחמת התקרבותה היתרה של הממשלה לגוש המצרי־הסעודי, המנוגד לגוש העיראקי, פוטרה גם ממשלה זו ב29.5.55 ולשלטון עלה סעיד אל־מופתי. בדצמבר 1955 פרץ משבר גלוי ביחסים בין ירדן לבריטניה. בריטניה, בתמיכתן של עיראק ותורכיה, ניסתה לצרף את ירדן לברית־בגדאד, ולתכלית זו אף נשלח לירדן ראש המטה הקיסרי הבריטי, הגנראל טמפלר. משנתקל זה האחרון בהתנגדות חריפה מצד דעת־הקהל והשרים הפלש־תינאים, הוכרחה ממשלת סעיד אל־מופתי להתפטר. ממשלת הזאע אל־מג׳אלי, שהורכבה ב15.12.55 במטרה לצרף את ירדן לברית־בגדאד, נפלה לאחר 5 ימים כתוצאה ממהומות־דמים חמורות, שפרצו בכל חלקי־הממלכה ונתארגנו בסיוען של ממשלות מצרים וסעודיה. הממשלה החדשה הכריזה, שירדן לא תצטרף לברית־בגדאד.

ב1.3.56 גירש המלך חוסין מירדן את גלאבּ, מפקד־הלגיון, וקצינים בריטיים גבוהים אחרים, והעביר את שאר הקצינים הבריטיים מתפקידי־פיקוד. צעד אנטי־בריטי זה עירער במי־דה ניכרת את יחסיה של בריטניה עם ירדן וכן את שארית השפעתה של בריטניה במזרח התיכון.

השטח והגבולות. שטחה של ירדן הוא כ96,300 קמ״ר (ובכלל זה כ6,300 קמ״ר של „הגדה המערבית"). — ירדן גובלת בצפון עם סוריה; במזרח — עם עיראק; במזרח ובדרום — עם סעודיה; ובמערב — עם ישראל. בדרום יש לה מוצא לים בנמל־עקבה. גבולות־ירדן ארוכים, וברובם הם קווים ישרים מלאכותיים, שהותוו לשם יצירת מסדרון־קשר בין ירדן לעיראק.

האוכלוסיה. לפי אומדן רשמי נמצאו בירדן ב1955 1,447,450 תושבים. מספר זה מבוסס על המיפקד, שנערך בסוף 1952 ושלפיו היו מצויים בירדן 1,329,174 תושבים. הצפיפות: כ15 נפש לקמ״ר, אך קיימים הבדלים גדולים בצפיפות בין האיזורים השונים: בגדה המערבית מגעת הצפיפות ל115 נפש לקמ״ר ובמזרחית ל6 לקמ״ר. השיעור של הילודה הוא 40.1 לאלף ושל התמותה 9.1 לאלף (1955). מתוך האוכלוסיה כ828,000 הם כפריים; כ100,000 נודדים ונודדים־למחצה; כ420,000 עירונים. רוב התושבים הם מוסלמים־סונים. — בסוף 1955 ישבו בגדה המזרחית 642,147 תושבים ובמערבית 805,303. מספרים אלה כללו 499,606 פליטים פלשתינאים, שמהם ישבו כ100,000 בגדה המזרחית והשאר בגדה המערבית.

העבר־ירדנים הם מיעוט באוכלוסיה וכ⅔ מכלל התושבים הם ערבים בני א״י המערבית, שהם שונים במוצאם, הרכבם ורמת־חייהם מבני הגדה המזרחית. בעוד שבני העבר המערבי הם הרוב, ורמת־השכלתם גבוהה מזו של העבר־ירדנים, נתון השלטון בידי האחרונים: ראש־הממשלה הוא תמיד עבר־ירדני; בפארלאמנט מחצית הצירים הם מעבה״י; ורובו המכריע של הלגיון מורכב מבני הגדה המזרחית. לפיכך

קיימת בירדן בעיה של מיזוג בני שתי הגדות, וקיים מאבק מתמיד מצד המערביים על הרחבת חלקם בשלטון.

נוצרים. בירדן מצויים כ100,000 נוצרים, כמחציתם בגדה המזרחית. רובם יוונים־אורתודוכסיים. מצבם הכלכלי של הנוצרים מבוסס וחלקם בחיי־המדינה ניכר. יש להם 7 צירים בביה״נ, וכמה סנאטורים ושרים. קיימים בתי־דין דתיים נוצריים. השלטונות אינם רואים בעין יפה את הפעילות המיסיונרית ואת פעילותם הענפה של המוסדות הנוצריים העולמיים בירדן. בשנים האחרונות הוצאו כמה חוקים, שמגבילים פעילות זו בתחום־החינוך וברכישת־מקרקעים. מזמן לזמן פורצים סכסוכי־דמים בין המוסלמים והנוצרים.

צ׳רקסים. בירדן יושבים כ12,000 צ׳רקסים. מוצאם מקאוקאז, שמשם ברחו מחמת הכיבוש הרוסי בסוף המאה ה19; הם יושבו על־ידי השליטים התורכיים בשולי־המדבר להגנה על שטחי־הישוב מפני פשיטות־הבדוים. הצ׳רקסים הקימו מחדש את עמאן. מרכזיהם בירדן: ודי־סיר, גרש (ג׳רש) ונאעור. הם יסוד נאמן על השלטון. חלקם בלגיון מרובה. יש להם 2 צירים בביה״נ, והצ׳רקסי סעיד אל־מופתי שימש כמה פעמים כראש־ממשלה. — כן מצויים בירדן פרסים־באהאים, ארמנים וכמה מאות שומרונים.

הערים העיקריות. — **בעבה״י**: הבירה עמאן — כ110 אלף תושבים; אירביד — 23 אלף תו׳; אל־סלט — 16 אלף תו׳; **בגדה המערבית**: ירושלים — כ47 אלף תושבים; שכם — 43 אלף תו׳; יריחו — 41 אלף תו׳; חברון — 36 אלף תושבים.

כלכלה. ירדן אינה נושאת את עצמה מבחינה כלכלית. חומרת מצבה הכלכלי גברה משסופחה לתחומה חלק מן הגדה המערבית על מאות אלפי הפליטים שבו. ניתוק המוצא הטבעי לים דרך נמל־חיפה; אבדן השוק העיקרי שלה (בא״י המערבית), שצרך את מרבית התוצרת החקלאית העבר־ירדנית; השבתת מפעל ים־המלח, שהיה משותף לעבה״י ולא״י, וניתוקם של כפרי־גבול הרבה מעל אדמותיהם — הגבירו את קשייה הכלכליים של המדינה. ב1955 נאמד מספר המובטלים בין תושבי־הקבע בירדן ב60,000. מחמת תנאים אלה מנסים צעירים הרבה בירדן להגר לארצות־ערב אחרות ולאמריקה הדרומית והצפונית.

מאזן־התשלומים. ב1953 הגיעו ההכנסות ל5.99 מיליון דינאר וההוצאות ל19.66 מיליון דינאר. הפער העצום מתכסה ע״י סיוע־חוץ: ע״י בריטניה (כ12 מיליון ליש״ט לשנה), ע״י סוכנות הסעד והתעסוקה לפליטים של האו״מ המקיימת את הפליטים, וע״י הסיוע הכלכלי של אה״ב.

המאזן המסחרי. מחמת מלחמת א״י, הסיפוח וגידול מספר התושבים בירדן, גדל אף היבוא. ב1955 הגיע היבוא ל27.5 מיליון דינאר, והיצוא ל2.8 מיליון דינאר. היצוא העיקרי מורכב ממוצרים חקלאיים, שהם מיוצאים בעיקר ללבנון, לסוריה ולעיראק. היבוא כולל בעיקר צרכי מזון, בניין והלבשה. ארצות־היבוא העיקריות הן בריטניה ואה״ב.

החקלאות מעסקת כ80% מתושבי־הקבע של ירדן. מעובדים כ6 מיליון דונאם, ורק כ280 אלף מהם בהשקאה. לפיכך קשה בירדן פגיעתן של שנות־בצורת והרבה מן החקלאים עמוסים חובות ונטל של ריבית קצוצה. היבולים העיקריים הם דגנים, ירקות ופירות. ב1955 היו בירדן 625 אלף עיזים, 116 אלף כבשים, 99 אלף ראשי־בקר ו22 אלף גמלים.

התעשיה היא ברובה תעשיית־בית של שמן, סבון וגפרורים. ביהח״ר למלט, שהוקם ב1954, הגיע באותה שנה לתפוקה של 79 אלף טון; הוא מספק את התצרוכת המקומית ומכונן גם ליצוא.

אחר סיפוחם של שטחים שבגדה המערבית התחילה התארגנות כללית של פועלים בירדן. בסוף 1955 כללה התאחדות־הפועלים בממלכה 25 אגודות ו15 סניפים, שמנו 11,000 פועל.

מחצבים. מנוצלים רבדי הפוספאטים ברוציפה, מצפון לעמאן, שהם בעלי איכות משובחת. ב1954 הופקו כ75 אלף טון, שיוצאו לאיטליה, יאפאן ויוגוסלאוויה. כן מתכננים הפקת פוספאטים באיזור אל־חסא.

תיירות. ב1955 ביקרו בירדן כ85 אלף איש מחוץ־לארץ.

כספים. הצעת התקציב ל1956/57 כוללת הוצאות בסך 23.4 מיליון דינאר, שמהם מוקדשים לביטחון 12.2 מיליון דינאר. ירדן היא חברה בגוש השטרלינג, שאליו חזרה ב1950.

המטבע הוא הדינאר, השווה בערכו לליש״ט. בסוף 1955 היו במחזור כ12 מיליון דינאר.

התחבורה. — **כבישים**. עמאן מחוברת עם עיראק ע״י כביש הנפט עמאן—מפרק—רוטבה—בגדאד, ועם סוריה בכביש עמאן—מפרק—דמשק. אל הגדה המערבית מסתעפים הכבישים עמאן—סלט—יריחו—ירושלים ועמאן—סלט—גשר־דאמיה—שכם. כן נסלל כביש קצר לירושלים דרך נאעור. לאורך הגדה המזרחית עובר כביש עמאן—עקבה, ובגדה המערבית מצויה רשת־כבישים מימי־המאנדאט.

מסילות־ברזל. מסה״ב החג׳אזית עוברת כ320 ק״מ בשטח ירדן ומגעת עד נקב אל־אשטר, דרומית למעאן. מתכננים את סלילתה של מסילת־ענף עד עקבה.

קווי־אויר. מצויים שדות־תעופה בעמאן, מפרק וירושלים, שמהם מתקיימות טיסות סדירות בקווי־התעופה העולמיים וביחוד לארצות־ערב השכנות.

נמל עקבה נתון בתהליך־פיתוח משנותקה ירדן מנמל־חיפה. קשרי־ספנות קיימים עם לונדון, שממנה בא רוב היבוא, ועם ניו־יורק. ב1955 פורקו בעקבה 200 אלף טון של סחורות מ222 ספינות. עקבה אינה נוחה כנמל, שכן היא מחוץ לקווי־הספנות העולמיים ורחוקה ממרכזי־המדינה. ירדן משתמשת גם בנמל־בירות, אך גם הוא מרוחק ממרכזיה, ומיסי־הטראנזיט דרך לבנון וסוריה מייקרים ומשהים את המשלוחים.

צינורות־נפט. דרך ירדן עוברים צינורות־הנפט של חברת הנפט העיראקית (I.P.C.), שאינו בשימוש כיום, ושל Tapline. תמורת הראשון היא מקבלת 60,000 ליש״ט לשנה, ותמורת האחרון כ300,000 דינאר.

תחנת־שידור, שנמצאת ברמאללה, משדרת בערבית ואנגלית בגלים בינונים וקצרים.

סדרי־המדינה. — **החוקה**. החוקה הראשונה, שניתנה לעבר־הירדן ב1928, תוקנה ב1946. החוקה נתנה סמכות מרובה למלך. בחוקה, שניתנה ב1952, בימי המלך טלאל, הוגבל כוחו של המלך, והממשלה נעשתה אחראית לא בפני המלך, אלא בפני ביה״נ. לפי תיקונים נוספים, שהוכנסו בחוקה ב1953 ונכנסו לתקפם בנובמבר 1955, דרוש רק רוב רגיל של ביה״נ (ולא עוד רוב של ⅔) להבעת אי־אימון בממשלה, שצריכה במקרה זה לפזר את ביה״נ ולהתפטר. המלוכה עוברת בירושה במשפחת־המלך מאב לבנו הגדול.

המלך מאשר את החוקים, מכריז מלחמה ועושה שלום, ממנה את ראש־הממשלה ומפטרו, מכנס ומפזר את ביה״נ, והוא המפקד העליון של כוחות־הצבא.

ה ר ש ו ת ה מ ח ו ק ק ת מורכבת משני בתים: בית־נבחרים וסנאט. ביה״נ מורכב מ40 צירים, שנבחרים בבחירות כלליות, חשאיות וישירות. הייצוג הוא איזורי־עדתי. נבחרים 20 ציר מכל גדה. הצירים צריכים לכלול 7 נוצרים (4 מן הגדה המזרחית ו3 מן המערבית), 2 צ׳רקסים ו2 בדוים (שנבחרים על־ידי מועצות־שבטים). זמן כהונתו של ביה״נ 4 שנים. — הסנאט מורכב מ20 חברים, שהם ממונים על־ידי המלך, 10 סנאטורים מכל גדה. לפי תיקון, שהוכנס בנובמבר 1955, תקופת־כהונתו של הסנאט היא 4 שנים (קודם לכן: 8 שנים). במקרה שהצעת־חוק נדחית ע״י אחד מן הבתים פעמיים, מתכנסים שני הבתים לישיבה משותפת ומכריעים ברוב של ⅔. הממשלה מורכבת מ10—11 שרים.

קיימות רק שתי מפלגות, שהן מוכרות ע״י השלטונות: „המפלגה הלאומית־הסוציאליסטית״ (אל־חִזב אל־וַטַנִי אל־אִשתיראכִּי) והמפלגה הערבית החוקתית (אל־חִזב אל־עַרַבִּי אל־דֻסתוּרִי). „מפלגת התחיה הסוציאליסטית״ (חִזב אלבַּעת׳ אל־עַרַבִּי אל־אִשתיראכִּי) עירערה על שלא ניתן לה מעמד חוקי וביה״ד העליון קיבל את עירעורה; אך השלטונות מתעלמים מהחלטת ביה״ד. פועלות גם מפלגות בלתי־חוקיות: המפלגה הקומוניסטית הנרדפת ע״י השלטונות ו„מפלגת השיחרור״ (חִזְב אל־תַחריר) האסלאמית הקיצונית, וכן אגודת „האחים המוסלמים״.

ע י ת ו נ ו ת. מופיעים 4 עיתונים יומיים: 3 בירושלים העתיקה — „פַלַסטִין״, „אַל־דִפאע״, ו„אל־ג׳יהאד״; ואחד בעמאן — „אל־אורדון״. כן מופיעים 10 שבועונים ו16 כתבי־עת.

דת־המדינה היא האסלאם. הלשון הרשמית היא ערבית. הדגל: שחור־אדום־ירוק עם משולש אדום (שבסיסו על הצלע הימנית של הדגל). בתוך המשולש כוכב לבן.

מ ע ר כ ת ־ ה מ ש פ ט. קיימים בתי משפט־שלום (20), בתי־משפט מחוזיים (7), בתי־משפט לעירעורים (2) ובית־משפט גבוה לצדק. על־ידם קיימים בתי־דין דתיים למוסלמים ולנוצרים, שדנים בענייני אישות, ובתי״ד מיוחדים לשבטי־הבדוים.

החלוקה האדמיניסטראטיווית. הממלכה מחולקת לאיזור־המדבר ולאיזור הישוב, המחולק ל7 מחוזות, שבראשם עומדים מושלי־מחוז (מותַצַרִף). ארבעה מן המחוזות הללו מצויים בגדה המזרחית (עג׳לון, אל־בַּלקָה, אל־כַּרַךּ ומעאן) ושלושה בגדה המערבית (שכם, ירושלים וחברון). המחוזות מחולקים לנפות, שבראשן עומדים מושלי־נפה (קאימַקאם), והנפות מחולקות ליחידות־משנה. בראש כל כפר עומד מוח׳תאר. ב1955 היו בירדן כ40 עיריות. ראש־העיר ממונה ע״י שר־הפנים מתוך חברי־המועצה הנבחרים. לשר־הפנים סמכות למַנות למועצה שני חברים נוספים. בבחירות האחרונות (1955) ביטל הייצוג העדתי בעיריות.

מ ע ר כ ת ־ ה ה ג נ ה. — ה צ ב א. הצבא הירדני („אל־גֵ׳יש אל־עַרַבִּי אל־אורדוני״; בלשונות אחרות: „הלגיון הערבי״) מתקיים בסיוע בריטי ותלוי בבריטניה בצידו ובאימונו. התמיכה הבריטית הגיעה ב1955/56 לכ9 מיליון ליש״ט. מספר הקצינים הבריטיים בלגיון בעמדות־מפתח הגיע קודם גירושו של גלאב (מארס 1956) ל70. כיום הפיקוד הוא ערבי. — מספר אנשיו של הלגיון כ20 אלף, רובם בני הגדה המזרחית ובעיקרם הם בדוים. הוא מורכב מחיל־רגלים, חיל־תותחים וחיל־שריון. הוא הוכשר במיוחד למלחמת־מדבר. ללגיון כוח־אויר קטן של מטוסי אימון והובלה; בסוף 1955 נרכשו גם כ10 מטוסי־סילון. בים־המלח מוחזקת שייטת זעירה של סירות־משמר.

ה מ ש מ ר ה ל א ו מ י. במחצה השניה של 1949 הוקם משמר לאומי לתפקידי הגנה על הגבול עם ישראל. מדינות הליגה ובריטניה תומכות בתקציב המשמר.

ה מ ש ט ר ה. המשטרה היא חלק של הלגיון ומונה כ4,000 איש.

מ ע ר כ ת ־ ה ח י נ ו ך. ב1955 למדו בירדן כ200 אלף תלמיד ב713 בתי־ספר יסודיים ותיכוניים. מספרם של המורים והמורות: 5,720.

כ130 אלף תלמיד לומדים בבת״ס ממשלתיים, כ45 אלף בבתה״ס של סוכנות הסעד והתעסוקה לפליטים של האו״מ, כ17 אלף בבת״ס פרטיים, כ6 אלפים בבת״ס זרים, וכ2,000 בבתה״ס של הצבא. מספר ניכר של סטודנטים ירדניים לומד בחו״ל, מהם יותר מאלף במצרים וכ500 באה״ב.

ב ר י א ו ת. מצב־הבריאות בירדן הוא בקו של עליה. סוכנות הסעד והתעסוקה של האו״מ מסייעת לירדן הרבה בתחום זה. ב1955 היו בירדן 209 רופאים, 43 רופאי־שיניים, 251 מיילדות, 82 בתי־מרקחת ו41 בתי־חולים (מהם 15 מייסודם של אירגונים זרים) ובהם 2,550 מיטות.

„המזרח החדש״, רבעון החברה המזרחית הישראלית, 1949–1955; י. פאפוריש, ארצות המזרח־התיכון, גיאוגרפיה פיסית, כלכלית וישובית, תשי״ד, עמ׳ 184–199; א. א. בן אשר, יחסי חוץ של ישראל, תשט״ז, עמ׳ 38–43; א. גורן, הליגה הערבית, תשי״ד; H. M. Davis, *Constitutions, Electoral Laws, Treaties of States in the Near and Middle East*, 1953²; *The Middle East: A Political and Economic Survey* (Royal Inst. of Int. Aff.), 1954²; *The Middle East, 1955* (Europe Publications).

ג. ס.

רצועת־עזה. — הסכם שביתת־הנשק בין ישראל ומצרים, שנחתם ב24 בפברואר 1949, השאיר בידי המצרים שטח של 320 קמ״ר בקירוב. בתוקף הסכם אחר, שנחתם בין ישראל ומצרים ב22.2.52 („פשרת־שעה״) בנוגע לחלוקתו של האיזור המפורז, סופחו למצרים עוד 20 קמ״ר, באופן שבסה״כ כוללת רצועת־עזה 340 קמ״ר (29% מנפת־עזה של תקופת־המאנדאט). ארכה של הרצועה — מבית־חנון בצפון עד רפיח בדרום — הוא כ40 ק״מ בקו־אויר; רחבה המאכסימאלי (באיזור ח׳אן יונס) הוא כ14 ק״מ ורחבה המינימאלי (באיזור דיר אל־בלח) הוא כ5.5 ק״מ. חולות־החוף משתרעים על־פני שטח, שתופס משליש עד מחצית רחבה של הרצועה; שני עורקי־תחבורה, כביש־החוף ומסילת־הברזל, מקשרים את האיזור דרך מדבר־סיני עם מצרים. האיזור שימש בימי השלטון הבריטי שטח־ריכוז לכוחותיהם ועל־כן מצויים בו מיתקנים ומחנות צבאיים. האוכלוסיה מונה כ285 אלף נפש. כ70 אלף מהם הם תושבי־קבע של האיזור, ומאלה האחרונים — כ45 אלף מרוכזים בעזה וכ20 אלף בח׳אן־יונס, דיר אל־בלח ורפיח. שאר התושבים הם פליטים (כ213 אלף). הצפיפות ברצועת־עזה היא, איפוא, 820 נפש לקמ״ר.

לפי הדו״ח הסופי של ועדת־הסקר של האו״מ בראשותו של גורדון קלאפ, שנתפרסם ב1949, נמצאו ברצועת־עזה 211 אלף פליטים, שקיבלו טיפול באמצעות קרן־הסעד למען הפליטים מטעם האו״מ; מתוך מספר זה היו כ190 אלף משטח

ישראל — בעיקר מדרום־הארץ — והשאר (21 אלף) מחציתם בדוים ומחציתם פלחים מקומיים, שנשארו — לפי הדו״ח הנזכר — ללא קרקע מאחר שאדמותיהם צורפו לתחום־ישראל. מקורות מצריים מציינים, שברצועה מצויים כ42 אלף בדוים, מהם כ30 אלף פליטים משטח ישראל. בדו״ח קודם (ספטמבר 1949), שנמסר ע״י משלחת הקוויקרים באיזור־עזה לוועדה הטכנית שעל־יד „הוועדה המפשרת של האו״מ״, הועמד המספר הכולל של הפליטים על 214,500. ממספר זה ניכתה הוועדה הטכנית 28,500 פלחים מקומיים מחוסרי־קרקע ו22 אלף בדוים. מספר הפליטים משטח־ישראל נקבע, איפוא, ל164,000.

הפליטים מרוכזים ב12 מקומות (מחנות וישובים) והטיפול בהם מסור באיזור זה בעיקר בידי סוכנות הסעד והתעסוקה של האו״מ (אונרוו״א UNRWA) והקוויקרים. המשלחת הקוויקרית פתחה (עד סוף 1951) בתי־ספר ל20 אלף מתוך 70 אלף ילדי־הפליטים בגיל ביה״ס. העיתון הרשמי המצרי לרצועת־עזה („אל־וַקַאיע אל פַלַסְטיניה״) ציין בסוף מארס 1954, שמספר בתי־הספר לילדי התושבים הקבועים הגיע ל70 (מהם 22 לבנות). בבתי־ספר אלה למדו כ46 אלף ילדים, מהם כ34 אלף ילדי־פליטים. בתחילת 1955 נתפרסמו ידיעות בעיתונות המצרית, שלפיהן היה המספר הכולל של בתיה״ס ברצועה 94 והמספר הכללי של תלמידיהם 56 אלף.

רוב קרקעותיהם של התושבים הקבועים נמצא בתחום השטח הישראלי. לפי אומדנים ערביים, אין השטח הראוי לעיבוד חקלאי מספיק אף כדי כלכלת האוכלוסיה הקבועה בלבד; לפי הדו״ח הסופי של ועדת־הסקר, מעובד כל השטח הראוי לעיבוד. מצב זה מחייב יבוא של תוצרת חקלאית ומיצרכים אחרים מחוץ לאיזור. מחמת חוסר־עבודה וחוסר־פרנסה, מועט כוח־הקניה של האוכלוסיה. עבודת בתי־המלאכה לאריג ובתי־מלאכה אחרים (שעזה וח׳אן־יונס נודעו בהן) נתחדשה רק בחלקה.

במדיניות־המיסים כבמדיניות־המכס שמרו המצרים על המצב, שהיה קיים בתקופת־המאנדאט. על סחורות, שהובאו מעזה למצרים, הוטל מכס מטעם המינהל המצרי, ומיסי־הקרקעות ומס־ההכנסה — שהוגדלו ב1942 ו1943 בא״י המאנדאטורית כשהיה קיים בא״י עודף של כספים — נשארו בתקפם. מדיניות המכס והמיסים של המצרים והעדר מקורות־מחיה גרמו לירידת המחזור המסחרי ברצועה מ4½ מיליון לירות (ארצישראליות) בשנה האחרונה של תקופת־המאנדאט ל1,800,000 לירות ב1951. ערך הרכוש במיטלטלים, שנמצא ברצועה ב1951, נאמד ב½ מיליון לירות מצריות.

הקף הפקדונות בבאנקים הוא מצומצם ונתון בתהליך של ירידה.

	יאנואר 1949	נובמבר 1949
	בלא״י	
פקדונות בבארקליס באנק	360,000	140,000
פקדונות ב„באנק הערבי״	1,000,000	300,000

מצרים לא עשתה דבר לעידוד כלכלתה של הרצועה. היא הגנה על תעשיית־הטכסטיל המצרית ע״י מה שמנעה אספקת חוטי־טוויה מ700 הנולים שברצועה; ניצלה עד תום את המלאי של מטבע־חוץ, שהיה ברצועה; גבתה 50,000 לירות לשנה בעד הובלת משאות במסילת־הברזל לעזה, ושמרה בהקפדה על גבולות־המכס בין מצריים ל„פלסטין״, עד אמצע שנת 1955.

החקלאות — כ8—10 אלפי דונאם של הדרים וכ80—90 אלף דונאם של תבואות — מכנסת כ150,000 לירות מצריות בשנה. המלאכה — אריגה וצביעה, עיבוד עורות ומלאכת־מחשבת — מכנסת אף היא כ100,000 לירות בשנה. בשנת־הבצורת 1950/51 הגיעה הכנסתה ה„לאומית״ של הרצועה ל223,313 לירות מצריות בלבד, ואילו הוצאותיה עלו ל340,244 לירות. מצריים הוציאה על החזקת הרצועה ב1950 277,000 לי״מ. סכום זה כולל את הגירעון הנזכר (של 117,000 לי״מ) ועוד 160,000 לי״מ, שהוצאו על 60,000 נצרכים. לעומת ההוצאות הללו נהנו סוחרי־מצריים משוקה, הצרכני בעיקרו, של הרצועה:

	יבוא בל״י	יצוא בל״י	הגירעון במאזן המסחרי בל״י
1949	983,863	80,072	903,791
1950	1,011,150	12,859	998,291
1953	1,118,000	272,000	846,000

עיקר סחרה של הרצועה הוא עם מצרים וגרעונותיה התבטאו, איפוא, בזרימה מהירה של כסף מן הרצועה למצריים (המטבע המאנדאטורי הוחלף ב9.6.50 במטבע המצרי). הגירעון מכוסה ע״י האו״מ, הקוויקרים והשלטונות המצריים. ב1955 כלל היצוא הדרים (135 אלף לי״מ), אבטיחים וגרעיני־אבטיחים (55 אלף לי״מ), עורות, בדים וצמר (כ20 אלף לי״מ). בתחילת מאי 1955 נתפרסמו ידיעות על ביטולן של כל ההגבלות על תנועת היבוא והיצוא בין מצרים והרצועה.

צבא־הכיבוש המצרי של הרצועה מוחזק על חשבון תקציב הביטחון המצרי. הוא עלה ב1950 ב7 מיליון לי״מ לערך וב1951 — ב3 מיליון לי״מ בערך.

המשטר. עד סוף 1953 נוהלה הרצועה כשטח־כיבוש צבאי. בעזה ובח׳אן־יונס מוסיפות הרשויות העירוניות לפעול תחת פיקוח מצרי. השלטון לא שיתף את נציגי שאר המקומות (מוח׳תארים, שיכים וחברי ועדות מקומיות) בהנהלת ענייניה של האוכלוסיה האזרחית. יוצאת מכלל זה היא ה„ועדה לענייני גאולת דם״ (מְאתַמַר מַגְ׳לִס אַדְמוּם), המורכבת משיכים בדוים. ביאנואר 1950 הוקמה מועצה מוסלמית עליונה בראשות סגן המושל המינהלי. כן קיים כוח משטרתי קטן ו„משמר לאומי״, שמשרת את צרכיה הצבאיים של מצריים. חלק ניכר מן הפקידות מורכב מתושבי־המקום ומפליטים, פקידי ממשלת־המאנדאט לשעבר. יחסם של השלטונות אל האוכלוסיה — תושבים קבועים כפליטים — היה עד הזמן האחרון שרירותי. ההרגשה הרווחת בין התושבים היא שהם נמצאים במחנה־הסגר גדול. עד שנות 1952—1953 היו השלטונות מקרבים את הנכבדים, שבעבר היו ידועים כמצדדי המופתי הירושלמי, אמין אל חוסיני, ורודפים את מתנגדיהם — תומכי עבדאללה — וכן את הקומוניסטים, הפועלים במחתרת. את ציבור הפליטים מתאר דו״ח ועדת־חקירה של משרד־הכלכלה המצרי („אהראם״, 18.8.51) כאבק־אדם ללא דת ומוסר; העניות מנוולתם, הפריצות ושחיתות־המידות פורחות בתוכם והלכי־רוח קומוניסטיים פושים בקרבם.

בספטמבר 1948 הקימה מצרים את „הממשלה הערבית הפלשתינאית״, שמרכזה „הזמני״ נקבע בעזה. לאחר קיום עלוב של חדשיים (מחמת יחס־ההסתייגות אליה מצד הממשלות הערביות ובעטיים של חיכוכים פנימיים) פסקה הממשלה הערבית הפלשתינאית לפעול בתחומי־הרצועה. דבר זה לא מנע את ממשלת־מצרים מלתבוע בהזדמנויות שונות זכות

ייצוג לממשלת־עזה לפני האו"מ. באופן פורמאלי קיימת „ממ־שלה" זו ושמור לה לעיתים מקום בישיבות הליגה הערבית.

מצרים אינה רוצה לספח אליה את הרצועה מסיבות מדיניות וכלכליות: א) מצרים דבקה בהחלטתה של הליגה, האוסרת על המדינות הערביות, שכבשו חלקים של א"י המאנדאטורית, לספח חלקים אלה לתחומן; היא האשימה את עבה"י בהפרתה של החלטה זו ועל יסוד זה אף תבעה את גירושה של ירדן מן הליגה; ב) מצרים פוטרת את עצמה מן המעמסה הכלכלית שבהחזקת הרצועה ע"י הימנעותה מלספחה אליה. רושדי אל־שווא, ראש עיריית עזה לשעבר, פנה באפריל 1949, ביולי 1949 ובנובמבר 1950 למצרים בבקשה, שתספח אליה את רצועת־עזה, ובכל פעם דחו המצ־רים את הבקשה בטענה, שהם מגינים על „עצמאותה של פלסטין". „עצמאות פלסטין" נשמרת — למרות רצונם של בני־הרצועה — בכידוני הצבא המצרי. עזה חשובה למצרים אך ורק כבסיס צבאי וכראש־גשר להתקפה על ישראל, וכן כבסיס להסתננות לישראל.

בזמן האחרון חלה התפתחות ניכרת בשלטון האזרחי ברצועה בכיוון של הרחבת האוטונומיה. ב12 בדצמבר 1953 נתפרסם חוק, שקובע את יסודות המינהל של הרצועה. חוק זה מבטיח את הזכויות הכלכליות והחירויות האישיות, כגון שוויון אזרחי, חופש אישי, חופש ההתאגדות וחופש־התנועה (כל אלה בהגבלות שבחוק הצבאי). רשות־הביצוע היא בידי המושל האדמיניסטראטיווי הכללי ובידיה של מועצה מבצעת. המושל כפוף לשר־המלחמה המצרי, הזכאי להנהיג משטר צבאי. המועצה המבצעת כוללת את המושל וראשי המחלקות הממשלתיות, שכולם ממונים מטעם משרד־המלחמה המצרי. המועצה המחוקקת, שבראשה עומד המושל, מורכבת מחברי המועצה המבצעת, ראשי־העיריות של עזה וח'אן־יונס, ששה מחברי־המועצות של העיריות הללו וששה נציגים של בעלי המקצועות השונים (כגון חינוך, בריאות, משפטים וכד'). כל חוק צריך להתאשר ע"י המושל. במקרה שהוא מסרב ליתן אישור זה, נמסרת הצעת־החוק להכרעתו של שר־המלחמה. השופטים ממונים על־ידי שר־המלחמה, שבידיו מסור גם האישור של הצעת־התקציב. מבקר־המדינה המצרי מפקח על החשבונות.

„חוק יסודי" זה נכנס לתקפו ב2 ביאנואר 1954. בתחילת 1955 הושלמה הצעה של חוקה חדשה, שנתאשרה ע"י מועצת־השרים. חוקה זו מבוססת על ה„חוק היסודי" הנזכר, והחידוש שבה הוא — הקמתה של מועצה מחוקקת (מעין פארלאמנט), שתיבחר במקום המועצות הממונות בעבר. הביצוע יישאר, כנראה, גם להבא בידיו של המושל.

דו"ח ועדת הסקר של גורדון קלאפ (1949); והדו"חות השנ־תיים של אונרוו"א לעצרות או"מ (1949–1955).

ג. ת.

סדרי השלטון והמשפט

1. המשטר. — קו בולט במשטר־המדינה הוא ההעדר של חוקה במובן פורמאלי, ז. א. מיסמך או שורה של מיסמכים בעלי דרגת־תוקף מיוחדת, שמעמדת אותם מעל לחוקים הרגילים ושעל־ידי כך הם מגבילים אף את חופש פעולתו של המוסד המחוקק עצמו. בישראל — בדומה לאנגליה, אבל שלא בדומה לשאר המדינות התרבותיות בזמן החדש — שווים כל החוקים בדרגת־תקפם, מתקבלים לפי אותו תהליך, ובמקרה של סתירה ביניהם מכריע החוק האחרון. אע"פ שעל־יסוד החלטה שנתקבלה בכנסת מקובל בישראל לסמן חוקים מסויימים (לדוגמה: פקודת סדרי השלטון והמשפט, חוק המעבר, חוק השבות, חוק כהונת נשיא המדינה) כ„חוקי־יסוד", ולראות בהם כעין פרקים של חוקה לעתיד לבוא, אין לחוקים אלה מבחינה משפטית כל עדיפות על שאר החוקים. העדר זה של חוקה פורמאלית בישראל מעניק למשטר שלה, כפי שהוא מתואר להלן, אופי של גמישות יתרה. המוסד המחוקק — הכנסת — רשאי וגם יכול ללא קושי מיוחד לשנות בכל שעה שירצה בכך את אפיו של המשטר, את הרכב מוסדותיו ואת סמכויותיהם. עובדה זו מוסיפה חשיבות למוסד המחוקק והופכת אותו למוסד עליון במדינה, שאינו מוגבל ע"י שום מוסד אחר ואף לא ע"י סייגים שהוא עצמו יצרם. במובן זה אפשר לומר, שבישראל קיימת עליונות של הפארלאמנט.

ביסודו של דבר, המשטר הישראלי הוא פארלאמנטארי, רפובליקני ודמוקראטי. הוא דמוקראטי מפני שהוא נשען על הסכמת האוכלוסיה או רוב באוכלוסיה. כדי לקבוע את רצון האוכלוסיה, הוא מאפשר לכל יחיד ויחיד שבה לבחור מתוך יכולת של ברירה, ללא כפיה, במועמדים לתפקידים ציבוריים יסודיים, ובעקיפים גם לקבוע את עקרונות־המשטר עצמם. מכאן חופש הדיבור, הוויכוח והביקורת, חופש של התארגנות פוליטית, ושוויון של כל בעלי זכות־ההצבעה לגבי הפעלת זכותם.

שנית, הדמוקראטיה הישראלית היא דמוקראטיה של נציגים, בניגוד לדמוקראטיה ישירה. חוץ מביחידות מקומיות של ההתיישבות העובדת, אין אנו נתקלים בישראל במוסדות כגון אסיפות־עם בעלות סמכות־החלטה וכגון משאלי־עם. אין העם מחליט החלטות ענייניות; פעולתו מצטמצמת בבחירת נציגים, ורק הם מחליטים על גופם של דברים.

שלישית, קיים בישראל משטר פארלאמנטארי, ז. א. משטר, שבו הפארלאמנט עליון מכל שאר המוסדות במדינה, וביחוד מן הממשלה, האחראית בפניו וזקוקה לאימונו בה. כאמור, העדר של חוקה פורמאלית מחזק את עליונותו של המוסד המחוקק בישראל.

מ ו ע צ ת ־ ה מ ד י נ ה ה ז מ נ י ת. אופי זה של משטר פארלאמנטארי נתגבש במדינה מן היום הראשון לקיומה, כשהמוסד המחוקק הזמני, מועצת־המדינה הזמנית, קבע את הרכבם וסמכויותיהם של כל שאר המוסדות, בעוד ששום מוסד אחר לא היה רשאי לקבוע, להגביל או לשנות את הרכבה וסמכויותיה של המועצה. „מועצת המדינה הזמנית היא הרשות המחוקקת" (מנשר מיום ה' אייר, תש"ח, עתון רשמי תש"ח, עמ' 3). כל סמכויותיה של הממשלה, כל פעולותיהם של בתי־המשפט, וכל הכללים הנכללים במשפט־המדינה כפופים לרצונו של המחוקק (פקודת סדרי השלטון והמשפט, עתון רשמי תש"ח, תוספת א', עמ' 1). פרי החלטתו של המחוקק — החוקים (בתקופת המועצה הזמנית היו החוקים נקראים „פקודות") — הם המיסמכים העדיפים מבחינת תקפם מכל מיסמכים מחייבים אחרים במערכת המשפטית, ושום תקנות, צווים, פסקי־דין וכד' אינם בעלי כוח מחייב במידה שהם סותרים את החוק, אלא אם כן החוק עצמו מתיר את הדבר. התר זה ניתן ע"י סעיף 9 לפקודת סדרי השלטון והמשפט לגבי תקנות לשעת־חירום, ש„ראש־הממשלה או כל שר אחר" רשאי לתקנן „ככל אשר ייראה לו לטובת הגנת המדינה, בטחון הציבור וקיום האספקה והשירותים החיוניים" אם הכריז המוסד המחוקק, „כי קיים במדינה מצב

של הירום" ואם מילאה הממשלה את ידו של השר הנידון לתקן תקנות מסוג זה. לגבי תקנות אלו, אבל רק לגביהן, קובע החוק, שכוחן יפה „לשנות כל חוק, להפקיע זמנית את תקפו או לקבוע בו תנאים", אבל רק לתקופה של 3 חדשים מיום תיקונן. המוסד המחוקק יכול לבטל את תקפה של תקנה לשעת־חירום גם קודם שעבר זמנה ע"י ביטולה במפורש באמצעות חקיקה מיוחדת או ע"י הכרזה, שמצב־החירום פסק להתקיים. ביום י' באייר תש"ח הכריזה המועצה על קיומו של מצב־חירום, ותקנות לשעת־חירום מהווֹת משום כך חלק ניכר וחשוב במערכת המשפטית של מדינת־ישראל, אבל יש לזכור, שתקנות אלו כוחן יפה אך ורק משום שהחוק מתיר את תיקונן ובמידה שהוא מתירו (אגב, בסמכותם של בתי־המשפט לבדוק באיזו מידה מַתאמת התקנה לשעת־חירום לסייגים המפורטים בחוק) ושהפיקוח על כניסתן של תקנות אלו לתקפן וכן על פקיעתו של תוקף זה נשאר בידיו של המחוקק. מובן, שהמחוקק רשאי להגביל את תחומן או לשנות כליל את אָפיין של התקנות לשעת־חירום, וְכך כבר צימצמה הכנסת את הנאמר שכוחן „יפה לשנות כל חוק", כשקבעה בחוק מאוחר יותר (חוק המעבר לכנסת השניה, סעיף 11, ספר החוקים תשי"א, עמ' 104), ש„אין בכוחן של תקנות לשעת־חירום לשנות חוק זה או את חוק הבחירות לכנסת השניה, או את החוק לקביעת יום בחירות".

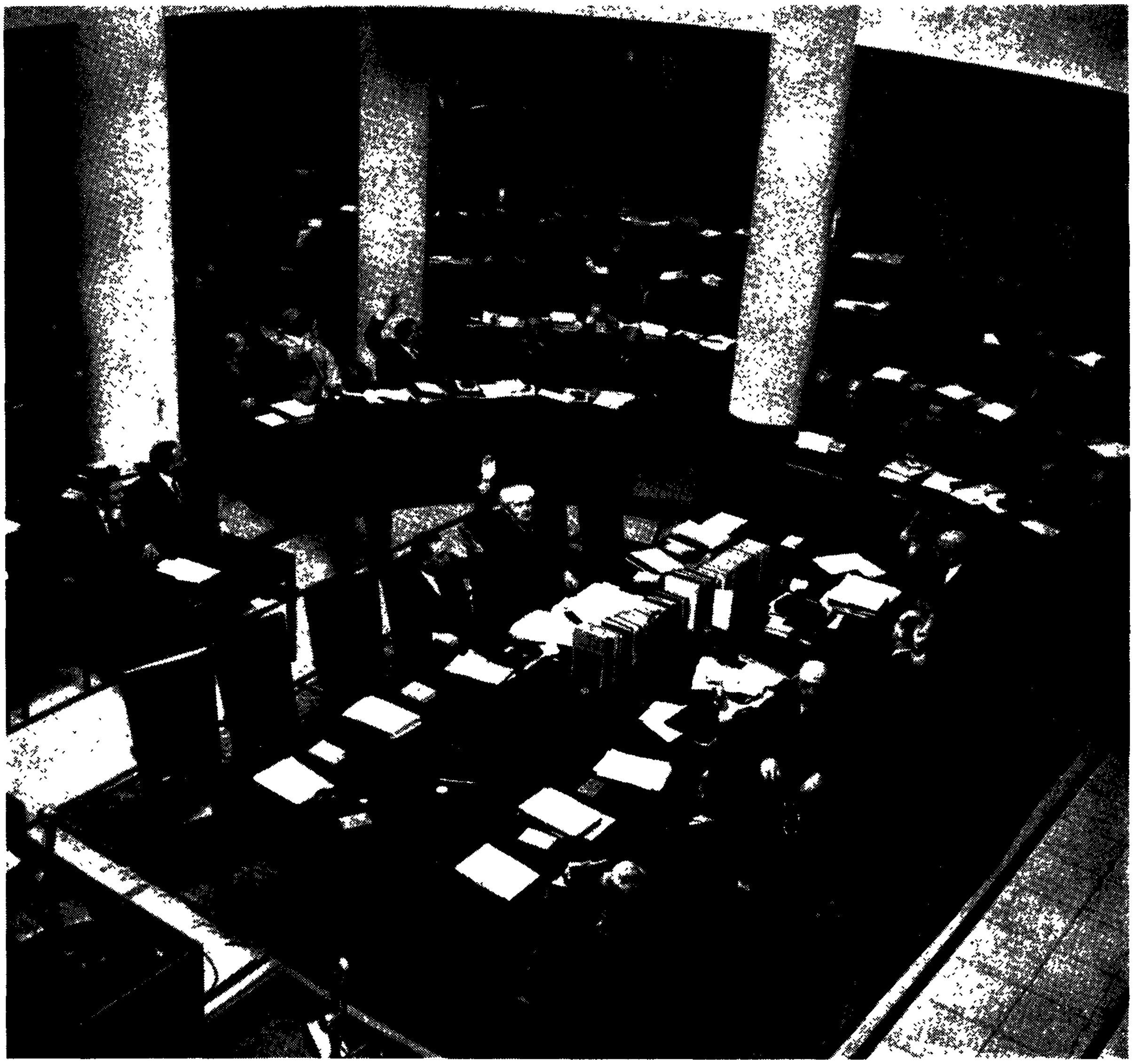
ה כ נ ס ת. משירש פארלאמנט נבחר — „כנסת" — את מקומה של המועצה הזמנית, נתגבש המשטר הפארלאמנטארי בישראל עוד יותר. חוק המעבר (ספר החוקים תש"ט, עמ' 1) מַתנה את תיכון הממשָלה (ז. א. התהוותה הרשמית כגוף בעל סמכויות) בהבעת אימון בה מצד הכנסת, ואילו הבעת אי־אימון בה גוררת את חובת התפטרותה המיידית. גם נשיא־המדינה נבחר ע"י הכנסת, הרשאית להעבירו ממשרתו. המועצה, ואחריה הכנסת, „היא הרשות המחוקקת", ואע"פ שראש־הממשלה, השרים האחראים לתחום הנידון, וברוב המקרים גם נשיא־המדינה, חותמים על החוקים, אין לראות בכך סמכות של וֶטוֹ (כלומר סמכות למנוע את כניסת החוק לתקפו), אלא תפקיד של חובה בלבד. תקופת כהונתה של הכנסת והתאריך של יום־הבחירות נקבעים ע"י הכנסת, ואילו יום כינוסה של הכנסת החדשה נקבע ע"י נשיאות־הכנסת. אין לממשלה ואף לא לנשיא־המדינה זכות לפזר את הכנסת קודם זמנה.

משנבחרה הכנסת, מתנהלת החקיקה לפי נוהל מיוחד המחייב, שכל הצעת־חוק תעבור 3 „קריאות", ז"א 3 שלבי־דיון במליאת הכנסת, וכן שלב־דיון באחת או יותר מוועדות־הכנסת. נוסף על החוקים, מַחלטת הכנסת גם החלטות מסוג אחר (על בחירות, אישורים, הכרזות, וכד'). אך מקובל להניח, שהחלטות אלו חייבות להישאר במסגרת החוקים, ואין בכוחן לשנות חוק. הזכות לקבוע את תקציב־הממשלה שמוּרה לכנסת, וקביעתו של תקציב זה נעשית ע"י חוק; וכן הטלתם של מיסים ממשלתיים ותשלומי־חובה והגדלתם מותנות בהתר מצד החוק; אלא שביחס למיסים ותשלומי־חובה, מתיר החוק במפורש לסטות מן החוק באופן זמני על יסוד תקנה לשעת־חירום. ככל מוסד מחוקק מן הטיפוס המערבי, מַקדשת הכנסת חלק חשוב מזמנה לפיקוח מתמיד על מוסדות הרשות המבצעת, לרבות הממשלה והמנגנון המינהלי. פיקוח זה מוצא את ביטויו לא רק באפשרות להביע אי־אימון בממשלה, אלא אף בזכותם של חברי־כנסת בודדים להציג שאילתות לשרים ולדרוש דיון במליאת־הכנסת על כל עניין שהוא, וכן בזכותן של ועדות־הכנסת לדון בעניינים, שהן ממונות עליהם.

לפי החוק, קובעת הכנסת עצמה את סדרי ישיבותיה ועבודתה. ואמנם שומרת הכנסת על סמכותה זוֹ בכל השטחים, פרט לקביעת סדר־יומה, הנתונה להשפעתה המַכרעת של הממשלה. עבודת הכנסת מתנהלת על־ידי נשיאות, שהיא מורכבת מיו"ר (בתקופת המועצה הזמנית — נשיא ויו"ר) וכמה סגנים. לצרכי הכנת החקיקה, הסדרת עבודתה ופיקוח על הממשלה, קיים מספר של ועדות, שהחשובות שבהן הן ועדת־הכנסת, ועדת־הכספים, ועדת החוץ והביטחון וועדת־הפירושים. מזמן לזמן מועברות לוועדות אלו, ע"י הוראה מפורשת בחוק או ע"י החלטה, גם סמכויות של החלטה סופית בגבולות רחבים למדי.

לפי חוק־המעבר לכנסת־השניה (ספר החוקים, תשי"א, עמ' 104), וכן לפי חוק הבחירות לכנסת (ספר החוקים, תשט"ו, עמ' 30) בצורתו המתוקנת, נבחרת הכנסת, שהיא בת 120 חברים, לתקופה „סדירָה" של 4 שנים. זכות־הבחירה האקטיווית (ז. א. הזכות לבחור) ניתנת לכל אדם שהוא בחזקת אזרח ותושב ישראלי, שהיה בן שמונה־עשרה ב31 בדצמבר שקָדַם ליום־הבחירות. הבוחר חייב להצביע באופן אישי באיזור־הקלפי שהוא נמנה על תושביו, והעדרו מאיזור־הקלפי ביום־הבחירוֹת שולל ממֶנו את אפשרות ההצבעה. סדרי ההצבעה בין חיילים נקבעים באופן מיוחד, והחוק — הדוֹאַג לחופש התעמולה לטובתן של הרשימות השונות — מתיר להגביל את צורות התעמולה המוּתרוֹת בצבא ולצבא. זכות־הבחירה הפאסיווית (ז. א. הזכוּת להיבחר) ניתנת לכל אזרח ותושב, שהיה בן עשרים ואחת ביום שבוֹ הוגשה רשימת־המועמדים, פרט לנשיא־המדינה, מבקר־המדינה ועובדי־לשכתו, ושופטי־המדינה. שאָר נושאי משרות רשמיות מטעם המדינה (לרבוּת חיילים) רשאים אמנם להיבחר, אבל מיום שנכלל שמם ברשימת־מוּעמדים ועד סיוּמן של הבחירוֹת (או, אם נבחרו — עד שפסקוּ להיות חברי־הכנסת) אינם רשאים לעבוד בשירות המדינה או לשמש כחיילים סדירים. הגבלה זוֹ אינה חלה על מוֹרים. בבחירות לכנסת הראשונה והשניה לא נדרשו הבוחר והמועמד להיות אזרחי־המדינה, כיוון שסדרי־האזרחוּת לא נקבעו אלא בחוק משנת תשי"ב.

הבחירות הן ישירות, שוֹות, חשאיות ויחסיות. כל המדינה מהווה איזור־בחירות אחיד, וכל רשימת־מועמדים, שהוצעה ע"י 750 בוחרים או ע"י סיעה כלשהי של הכנסת היוצאת, מובאת בחשבון לצורך חלוקת המקומות בכנסת בתנאי שקיבלה בבחירות, לכל הפחות, אחוז אחד מכל הקולות הכשרים. הפיקוח על הבחירות מסור במידה מרובה בידיה של ועדת־בחירות מרכזית, שמורכבת מנציגי הסיעות בכנסת היוצאת לפי משקלן היחסי של סיעות אלו ומאחד משופטי בית־המשפט העליון, הנבחר ע"י חבריו והמשמש כיושב־ראש. הוועדה המרכזית ממַנה (לפי הצעתם של באי־כוח הרשימות) ועדות איזוריות. הללו ממַנות — באישורה של הוועדה המרכזית — ועדות־קלפי. על רוב החלטותיה של ועדת־הבחירות המרכזית אי־אפשר לערער או לבוא בקובלנה, אך מותר לערער בפני ביהמ"ש העליון על סירובה של הוועדה המרכזית לאַשר מועמד או רשימת־מועמדים. על תוצאות הבחירות, כפי שפורסמו ע"י הוועדה המרכזית, מותר לערער בפני הכנסת. הכנתה של רשימת־הבוחרים נמצאת בידיו של משרד־הפְנים, ועל הכנסתו או אי־הכנסתו של שם לרשימה מותר לערער בפני ביהמ"ש המחוזי.

הכנסת בשעת־הצבעה

במשך תקופת שירותו בכנסת נהנה חבר־הכנסת ממידה מרובה של חסינות משפטית ואדמיניסטראטיווית, אך הכנסת רשאית להחליט על ביטול חסינותו לאחר שתינתן לו הזדמנות להביע לפניה את דעתו בעניין זה. כשהמדובר הוא בחסינות ביחס למעשים, שהם קשורים במילוי תפקידו כחבר־הכנסת, עומדת לו חסינותו גם לאחר שפסק להיות חבר בכנסת. החוק מעניק לחברי־הכנסת זכויות־יתר מסויימות, ועם זה הוא מטיל עליהם איסורים מיוחדים. אין החוק מעניק לחברי־הממשלה זכויות נוספות על אלו, שניתנו לשאר חברי־הכנסת, אך על שרים וסגני־שרים חלים איסורים נוספים על האיסורים החלים על שאר חברי־הכנסת. לגבי כל העניינים הללו, דינו של שר שאינו חבר־הכנסת כדינו של שר שהוא חבר־הכנסת (חוק חסינות חברי הכנסת, זכויותיהם וחובותיהם, ספר החוקים, תשי״א, עמ׳ 228). חוק מיוחד קובע את גובה משכורתם של חברי־הכנסת, שקבלתה חובה, ואוסר עליהם לקבל משכורת (אבל לא הכנסה אחרת) מכל מקור אחר באיזו צורה שהיא. משכורתם של נשיא־המדינה וחברי־הממשלה נקבעת ע״י הכנסת או ע״י ועדת־הכספים שלה.

ה מ מ ש ל ה. כאמור, כפופה הממשלה לכנסת, מצד החוק, גם מבחינת הרכבה וגם מבחינת סמכויותיה. הנשיא מטיל אמנם את התפקיד של הרכבת הממשלה על אחד מחברי־הכנסת „לאחר התייעצות עם נציגי סיעות", אך התחלת פעולתה של הממשלה מותנית בהבעת אימון בה מצד הכנסת. ממשלה, שהובע אי־אימון בה, חייבת להתפטר מיד, אך היא ממשיכה במילוי תפקידיה עד תיכונה של ממשלה חדשה, וכבר היה מעשה, שתקופת־מעבר זו נמשכה כשמונה חדשים. שינויים אישיים וחלופי תפקידים בין חברי־הממשלה מותרים הם בתנאי שתימסר הודעה עליהם לכנסת, ואילו התפטרותו של ראש־הממשלה דינה כדין התפטרותה של הממשלה כולה (ספר החוקים, תשי״ב, עמ׳ 253).

אין חוק, שקובע באורח כללי את מספרם של חברי־הממשלה או את תפקידיהם. חוק המעבר, סעיף 10, אינו אומר אלא ש„הממשלה תהיה מורכבת מראש הממשלה וממספר שרים מתוך חברי הכנסת או מחוצה לה". אך חוקים בודדים הרבה מזכירים באופן מיוחד את השרים הממונים על שטחי־מימשל שונים (כגון שר־האוצר, שר־הפנים, שר־המשפטים, ועוד) ומעניקים להם סמכויות. במשך שנותיה הראשונות של המדינה באו כמה שינויים בחלוקת תחומי־המימשל בין משרדי־הממשלה השונים, ואף כיום (1956) עדיין לא נקבעו תחומים אלה סופית. המשרדים, שראשיהם

הם שרי־הממשלה, הם כיום: משרד ראש־הממשלה ומשרדי האוצר, הביטחון, הבריאות, הדואר, הדתות, החוץ, החינוך והתרבות, החקלאות, המסחר והתעשיה, המשטרה, המשפטים, הסעד, העבודה, הפיתוח, הפנים והתחבורה. בעבר היו קיימים כחטיבות־ממשל נפרדות גם משרד האספקה והקיצוב ומשרד־העליה. אך ספירת המשרדים אינה קובעת את מספרם של חברי־הממשלה, כיוון שמצד אחד מקובל בישראל למסור לחבר־ממשלה אחד מספר משרדים, ומצד שני מתמנים לפעמים שרים בלי תיק.

בכפיפות לחוקים נמסרו לממשלה כגוף קולקטיווי ולשריה הבודדים סמכויות רחבות מאוד, שהן מפורשות בחוקים שונים. שתי סמכויות כלליות, שכדאי להזכירן ביחוד, נוסף על הסמכות לתקן תקנות לשעת־חירום, שכבר הוזכרה למעלה, הן הסמכות הנתונה ל„כל שר... להתקין תקנות לביצוע הפקודות אשר בתחום סמכותו, עד כמה שפקודות אלה מעניקות סמכות להתקין תקנות" (פקודת סדרי השלטון והמשפט, סעיף 8), והסמכות הרחבה ביותר, המפורשת בסעיף 14 (א) לאותה פקודה: „כל סמכות שהיתה על פי החוק בידי מלך בריטניה או אחד ממזכירי המדינה שלו, וכן כל סמכות שהיתה על פי החוק בידי הנציב העליון, הנציב העליון במועצתו או ממשלת ארץ־ישראל תהא מעתה נתונה לממשלה... בלתי אם ניתנה למועצת המדינה הזמנית על פי אחת הפקודות שלה". ראוי לציין, שבמידה שאין הדבר סותר אחת מן הפקודות של המועצה או אחד מחוקי־הכנסת, רשאית הממשלה להעביר מסמכויותיה לשרים בודדים ללא כל הגבלה.

בפועל חשובים תפקידיה של הממשלה במבנה המדינה אף יותר מכפי שנראה מתוך סמכויותיה. כל עוד נהנית הממשלה מאימונו של רוב בכנסת, מַנהגת הממשלה—המור־כבת עפ"ר ממנהיגיהן של סיעות־הרוב — את הכנסת יותר משמַנהגת הכנסת את הממשלה. לא רק ביצועם של החוקים, אלא אף קביעתן של מדיניות־הפנים ומדיניות־החוץ, וכן היזמה לחקיקה, נמצאים בידיה. רק לעיתים נדירות מת־קבלים במדינה חוקים שלא לפי יזמתה של הממשלה; אך לפעמים מַכנסת הכנסת, במהלך דיוניה, שינויים חשובים בנוסח החוק, כפי שהוצע ע"י הממשלה. בנוגע למדיניות־החוץ מקובל בישראל, שהממשלה חפשית לחייב בשטח זה את המדינה בלא צורך של פניה אל הכנסת, פרט לכריתת אמנות, שיש בהן משום שינוי של חוקי־המדינה. אף אַחַר התפטרותה, נהנית הממשלה מזכויות חשובות אלו כל עוד לא נכנסה הממשלה החדשה לתפקידיה.

ה נ ש י א. משרת נשיא־המדינה נוצרה בישראל תשעה חדשים אחר תקומת־המדינה. תפקידיו של הנשיא, כפי שאנו מוצאים אותם מפורשים בחוק־המעבר ובחוקים מאוחרים יותר, הם תפקידי־ייצוג ותפקידים סמליים יותר משהם תפקידי־ניהול ממש. מכל התפקידים הללו יש רק שנַים, שלגביהם קובע החוק באופן ברור שהם סמכויות, ז. א. תפקידים, שהם קשורים בשיקול־דעתו של נושא־התפקיד: (1) בחירת האדם, שעליו יוטל התפקיד להרכיב ממשלה חדשה (אמנם, כל עוד קיימת בכנסת סיעה אחת מכרעת בגדלה ובהשפעתה, ובעלת מנהיג שעמדתו כראש הסיעה אינה מוטלת בספק, אין לייחס חשיבות מעשית מרובה אף לסמכות זו; אבל במצב פארלאמנטארי מגובש פחות, עלולה סמכות זו להיות מכרעת בהתפתחות־הדברים במדינה); ו(2) מתן חנינה לפושעים. נוסף על כך — במידה שפעולותיו הרשמיות של הנשיא מצריכות את חתימתו — מוגבל חופש פעולתו ע"י הוראת חוק־המעבר, סעיף 7: „כל מיסמך רשמי שייחתם ע"י נשיא המדינה ישא עליו חתימת־קיום של ראש הממשלה או של שר אחר, שתחליט עליו הממשלה".

הנשיא נבחר ע"י הכנסת לתקופה של 5 שנים, לשם בחירתו בהצבעה ראשונה או שניה דרוש רוב קולות של כל חברי־הכנסת (ז. א. 61 קול); לאחר מכן — מספיק רוב של המש־תתפים בהצבעה. ברוב של ¾ מכל חבריה (ז. א. ע"י 90 קול), לפי הצעת ¾ מכל חברי ועדת־הכנסת, יכולה הכנסת להעבירו ממשרתו „אם היא סבורה כי מחמת התנהגות שאינה הולמת את מעמדו כנשיא המדינה, אין הוא ראוי לכהונתו", וכן יכולה הכנסת לסיים את כהונתו מטעמי־בריאות. במשך תקופת־כהונתו נהנה הנשיא מחסינות שלמה בפני בתי־המשפט, וביחס לפעולות הקשורות בתפקידיו עומדת לו חסינות זו גם לאחר שפסק מלהיות נשיא. כשיש צורך למלא זמנית את מקומו של הנשיא, מכהן יו"ר הכנסת כממלא מקומו (חוק כהונת נשיא המדינה, ספר החוקים, תשי"ב, עמ' 6).

מנגנון־הביצוע בישראל נתון, איפוא, למרותם של הממ־שלה ושריה, ולא למרותו של הנשיא. מרות זו היא בכפיפות לחוקים, ובתי־המשפט מפקחים על עליונות החוק במידה שהחוק מצמצם את סמכות שיפוטם.

מ ב ק ר ־ ה מ ד י נ ה. מוסד פיקוח נוסף הוא זה של מבקר־המדינה. המבקר, המתמנה לחמש שנים ע"י נשיא־המדינה על־פי המלצתה של ועדת־הכנסת, אחראי, במילוי תפקידיו, לא בפני הממשלה, אלא בפני הכנסת בלבד, וזו האחרונה רשאית לפטרו ממשרתו ברוב של ⅔ מן המצביעים. נמנע המבקר באופן זמני מלמלא את תפקידיו, רשאית ועדת־הכנסת למנות אדם, שימלא את מקומו לתקופה שלא תעלה על 3 חדשים. המבקר ועובדי־לשכתו מקיימים ביקורת על משק־הכספים של המדינה, על מפעליה הכלכליים ועל רכושה. הביקורת מַקפת אף יחידים וגופים, שמחזיקים, שלא לפי חוזה, ברכוש המדינה, או מנהלים רכוש זה או מפקחים עליו, רשויות מקומיות, מפעלים ומוסדות, שהממשלה משתתפת בהנהלתם או תומכת בהם תמיכה כספית, וכן כל אדם, מפעל או גוף, שיועמדו לביקורת על־פי חוק, ע"פ החלטת־הכנסת או על־פי הסכם בינם ובין הממשלה. מבקר־המדינה, וכן עובדי לשכתו, אינם רשאים להיות פעילים בחיים המדיניים או ליהנות במישרים או בעקיפים מזכונות־הממשלה או מנכסי־המדינה (פרט לקרקע או הלוואה לצרכי התיישבות או שיכון).

ה ש י פ ו ט. רשת השפיטה בישראל מורכבת מבתי־המשפט האזרחיים (בתי־משפט השלום, בתי־משפט מחוזיים, בית־משפט עליון), שהם בעלי תחום־שיפוט רחב, ומערכאות מיוחדות, שהם בעלי תחום שיפוט מצומצם. ערכאות אלה, מהן בתי־דין שתקפם נובע במישרים מן המדינה והחומר המשפטי שלפיו הם פוסקים הוא, ברובו או כולו, משפט המדינה (בתי־דין עירונים; בתי־דין צבאיים; בתי־דין אד־מיניסטראטיוויים למיניהם, כגון בתי־דין למניעת הפקעת־שערים וספסרות), ומהן בתי־דין, שהמדינה מַכרת בסמכותם אבל עיקר תקפם נובע מצוויה של דת (בתי־דין עדתיים) או מרצונם של הצדדים (בתי־דין של בוררים). עקרון מקובל הוא שהערכאות המיוחדות כפופות לפיקוחם של בתי־המשפט

האזרחיים, ובתי־משפט אלה מקפידים על עמדתם הבלתי־תלויה, באופן שלא יהיו נתונים לשום מרות פרט למרותו של החוק.

אי־תלותם של שופטי בתי־המשפט האזרחיים מתבלטת בישראל בצורה ניכרת מאוד, ומוצאת את ביטויה ביחס־הכבוד, שהאוכלוסיה והמוסדות המבצעים והמחוקקים רוחשים אליהם. לפי חוק, שנקבע בימיה הראשונים של המדינה, לא היו שופטי ביהמ״ש העליון מתמַנים אלא באישורה של הכנסת. בשנת תשי״ג נחקק חוק השופטים (ספר החוקים, תשי״ג, עמ 149), המעמיד את אי־תלותם של השופטים בנוגע למינוּיִם, פיטוריהם ותנאי־עבודתם על בסיס איתן עוד יותר. גם בתי־הדין האדמיניסטראטיוויים שבמדינה, למרות מה שהם קשורים קשר הרבה יותר הדוק למוסדות של הרשות המבצעת, משתדלים להטעים, שבדיוניהם ובפסקיהם אין הם תלויים בשום מרות, פרט לזו של החוק והחומר המשפטי שהוא בעל תוקף חוקי.

חשיבות מיוחדת לקביעת אָפיו של משטר יש לייחס למידה, שבה רשאי הפרט לטעון את טענותיו בפני בתי־הדין נגד מוסדות־המדינה. אפשרות זו קיימת בישראל במידה מרובה. קודם כל פתוחים לפני הפרט בכמה שטחים שעריהם של בתי־דין אדמיניסטראטיוויים. נוסף על כך, רשאי הוא לערער על פסקיהם של בתי־דין אלה בפני בתי־המשפט האזרחיים. אך יכול הוא גם להיזקק לבתי־המשפט האזרחיים במישרים. בסייגים מסויימים, רשאי הוא להגיש לביהמ״ש תביעה אזרחית נגד המדינה, מוסדותיה או נושאי־המשרות הפועלים בשמה, כשנגרמו לו נזקים ע״י פעולותיהם (או חוסר־פעולתם), אם פעולות אלו היו חסרות בִסיס חוקי. כמו־כן יכול הפרט שלא לציית לדרישתם של שלטונות־המדינה מתוך כוונה להוכיח לביהמ״ש, כשתוגש תביעה נגדו או תלונה עליו ע״י השלטונות, את הֶעדר הבסיס החוקי לדרישתם. אך הדרך החשובה ביותר, שבה יכול הפרט לערער על פעולתם של השלטונות, היא הפניה לביהמ״ש העליון, כשהוא משמש כבית־משפט גבוה לצדק (בג״צ), בבקשה, שיוציא צו של הַבֶּאַס קורפוס (צו לשיחרורו של אדם, שנעצר בלא יסוד חוקי) או צו, שבו ידרוש ביהמ״ש מפקיד או גוף ציבורי לעשות או להימנע מלעשות פעולה מסויימת. אם נראה לבג״צ, שיש יסוד לבקשה זו, יתן ברוב המקרים „צו־על־תנאי״ — ז. א. צו, שייכנס לתקפו באופן סופי אלא אם כן יוכיח הצד המשיב, שהבקשה אינה מבוססת. אם לא יצליח הצד המשיב להוכיח את הדבר, ייהפך הצו ל„החלטי״. — בתנאי המציאות בישראל נהפכה הפניה לבג״צ לאמצעי החשוב ביותר להבטיח את כפיפותם של השלטונות הציבוריים ל„שלטון החוק״ ולהפיכתה של המדינה ל„מדינה מיוסדת על החוק״. לבדיקה מצד הבג״צ כפופים לא רק המוסדות המבצעים, מן הממשלה ומטה, אלא גם בתי־דין שונים — לכל הפחות, במידה שאינם נמנים על רשת בתי־המשפט האזרחיים, ופטורה ממנה בהחלט רק הכנסת בפעולתה כגוף מחוקק. אך קיימת נטיה מצד השלטונות המבצעים לצמצם את תחום־שיפוטם של הבג״צ ושל שאר בתי־המשפט ע״י הכנֶסֶת סייגים מגבילים בהצעות החוקים ובתקנות לשעת־חירום.

ז כ ו י ו ת ־ ה י ח י ד. מעמדו של הפרט במדינה, ובסופו של דבר גם אפיה של המדינה, נקבע לא רק ע״י האמצעים שבידו של הפרט להגן על זכויותיו, אלא גם — וקודם כל — ע״י הזכויות עצמן. זכויות־הפרט בישראל אינן מפורשות ב„מגילת־זכויות״ מיוחדת או בצורה אחרת, אלא הן מבוססות על ההשקפה האנגלית, שלפיה רשאי וזכאי היחיד לעשות את כל הפעולות שאינן אסורות עליו על־פי החוק, ואילו השלטונות הציבוריים אינם רשאים לפעול אלא במסגרת הסמכויות והתפקידים המוטלים עליהם או המותרים להם מטעם החוק או המסורת המשפטית. מובן, שהחוק עלול לצמצם את חופש פעולתו של היחיד ע״י הגבלות הרבה, והעדר של חוקה פורמאלית בישראל, שבכוחה לצמצם את חופש פעולתו של המחוקק, משמש גורם מסייע להכנסת הגבלות מסוג זה. אך בסיכומו של דבר, מקפדת מדינת־ישראל ביותר על זכויותיו המדיניות של היחיד ועל שוויון־הזכויות בשטח זה. בתחום יחסי־הרכוש והיחסים הכלכליים ניכרת מגמה סוציאלית, המכוונת לצימצומו של אי־השוויון הכלכלי בחברה והמעדפת את האינטרס של הכלל ואת שאיפתן של שכבות־הפועלים להעלאת רמת־חייהן על זכויות, שהן קשורות ברכוש פרטי, בהתאם להשקפה, שהמדינה צריכה להיות „מדינת־סעד״ (Welfare State). מה שנוגע ליחס המשפטי בין שני המינים, קיים „חוק שיווי זכויות האשה״ (ספר החוקים, תשי״א, עמ׳ 248) המרחיק לכת בכיוון של השוואת זכויותיהם של גברים ונשים.

היחס בין המדינה ובין הדתות השונות שבה אינו נקבע כיום ע״י שום מיסמך מחייב, אבל מגמתה של המדינה בתחום זה מתוארת בהצהרה הכלולה ב„הכרזה על הקמת מדינת ישראל״ (עתון רשמי, תש״ח, עמ׳ 1), שלפיה „תקיים [מדינת־ישראל] שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת...״ וכן „תבטיח חופש דת, מצפון...״ וגם „תשמור על המקומות הקדושים של כל הדתות״. עקרון שיווי־זכויותיהם של תושבי־המדינה הנמנים על דתות שונות נשמר בהקפדה. כל קבוצה דתית בַּמדינה חפשית לסדר את ענייניה במסגרת החוק, ואותן העדות הדתיות, שאין בכוחן לְמַמן את צרכיהן והרוצות בכך, מקבלות תמיכה מתקציבה של המדינה. העדות הדתיות, שבימי המאנדאט קיבלו מעמד של „עדות מוכרות״ לצרכי ההתדיינות של חבריהן בפני בתי־דיניהן, מוסיפות ליהנות מזכות זו בשינויים קלים. ימי המנוחה במדינה הם השבת ומועדי־ישראל, אבל „לשאינם יהודים הזכות לקיים ימי־מנוחה בשבתם וחגיהם״ (פקודת ימי מנוחה, עתון רשמי, תש״ח, תוספת א׳, עמ׳ 12). אפיה הלאומי של המדינה נקבע ע״י הקשר בינה ובין העם היהודי המודגש בהכרזה על הקמתה וכן בחוק־השבות. אך שוויון־זכויותיהם של תושבי־המדינה השייכים ללאומים אחרים נשמר בהקפדה, חוץ מבמסיבות, שבהן נמנע שוויון זה ע״י שיקולים בטחוניים, ופרט לרכישתה של האזרחות הישראלית, שהיא קלה יותר לאותם שחוק־השבות חל עליהם, ז. א. ליהודים. ההוראה מימי השלטון הבריטי, הקובעת את הלשון הערבית כאחת מן הלשונות הרשמיות בארץ, לא בוטלה, והשימוש בלשון הערבית בצידה של העברית נמשך במוסדות־המדינה עד היום (1956), וכן קיימת רשת רחבה של בתי־ספר ממשלתיים, שלשון־ההוראה בהם היא ערבית.

ה מ פ ל ג ו ת. המשטר המדיני בישראל נקבע במידה מכרעת על־ידי התפקידים שממלאות בה המפלגות. פרט למפלגות הערביות, שהניגודים ביניהן הם עפ״ר אישיים או משפחתיים, מבוססות המפלגות בישראל (ז. א. המפלגות, שנתגבשו בציבור היהודי או שהרכבן האתני הוא מעורב)

על יסודות אידיאולוגיים. ההתחרות ביניהן היא איפוא לא רק אישית — לשם רכישת עמדות כבוד ושלטון, אלא גם רעיונית — לשם השלטת עקרונותיהן ותפיסת־עולמן. כתוצאה מכך קיימות בישראל אוירה של מלחמת־מפלגות חריפה־ביחס ונטיה לפילוגים בפנים המפלגות כשמתגלעים בין מנהיגיהן חילוקי־דעות אידיאולוגיים. מְסיבות אלו משמשות גורם לריבוי מספרן של המפלגות במדינה, ושיטת־הבחירות היחסית, המקובלת בישראל, אך מסייעת למצב־עניינים זה. אמנם כיום (1956) מורגשת נטיה מסויימת לצימצום מספרן של המפלגות או לליכודן.

כתוצאה מריבוי המפלגות ומהעדר של מפלגה אחת, שיהא לה רוב מוחלט בכנסת, מוכרחות הממשלות בישראל להיות קוֹאֲליציוֹת. יש רואים בכך גורם לחוסר יציבות מדינית, אך עם זה יש לציין, שכל קוֹאֲליציה משמשת גורם לפשרה בין המפלגות וע״י כך היא מְפחתת במידת־מה את המתיחות ביחסים שביניהן.

אפייני לרוב המפלגות היהודיות בישראל הוא מה שאין הן מסתפקות בהצגת תביעות בפני הרשויות הציבוריות לטובת השכבות המיוצגות על־ידיהן, אלא שהן פועלות אף במישרים למען חבריהן ואוהדיהן באמצעות מפעלים כלכליים וסוציאליים משלהן. קו אָפייני אחר למפלגות היהודיות, וכן למפלגות המעורבות בישראל, הוא מה שאין הן נוטות לסמוך על תמיכתם של אוהדים בלתי־מאורגנים ביום־הבחירות, אלא הן משתדלות לארגן מספר מאכסימאלי של אוהדים כחברי־מפלגה ממושמעים ולהשליט עליהם את מרותן ואת הלך־רוחן בחייהם היום־יומיים. כדי לחזק את זיקתם של החברים אליהן, משתדלות המפלגות לספק לחבריהן — עד כמה שדבר זה הוא בכוחן — את צרכיהם החמריים והרוחניים כאחד. כתוצאה מכך נמצא חלק גדול של האוכלוסיה קשור למפלגות שונות קשר הדוק ביותר, באופן שהמפלגות בישראל גם תובעות מחבריהן וגם נותנות להם יותר מכפי שנהוג במדינות אחרות.

חשיבותן החברותית היוצאת מן הכלל של המפלגות בישראל ניכרת גם בכמה מפרטיו של המשטר הקיים במדינה. לא רק הכנסת והמועצות המקומיות, אלא גם הממשלה (במסגרת קוֹאֲליציה זו או אחרת), הוועדות בכנסת ובעיריות, ובמידה מרובה אף המנגנון הציבורי, מורכבים לפי ה„מפתח המפלגתי״, וכמה בעיות, שבארצות אחרות נוהגים לפתרן על־יסוד שיקולים טכניים, נפתרות בישראל לפי משא־ומתן בין המפלגות או בפנים המפלגות. בשעת הרכבתה של ממשלה, למשל, מקובל בישראל, שבשלבי המו״מ מחליטים על מספר המקומות וכן על המשרדים, שיימסרו לכל מפלגה העומדת להשתתף בקוֹאֲליציה, ואילו את שמותיהם של השרים ואת חלוקתם של המשרדים שהוקצבו למפלגה בין שריה קובעת המפלגה עצמה. מחמת תכונות אלו משמשת מדינת־ישראל דוגמה בולטת ביותר לאותו משטר, שהוא מכונה במדע־המדינה בשם „מדינת־מפלגות״.

י. פרוידנהיים, השלטון במדינת ישראל, תשי״ג; שלטון ומשפט בישראל (ערוך בידי צ. זילביגר), הוצאת נציבות המנגנון, תשי״ד; א. צידון, הכנסת להלכה ולמעשה, תשי״ד; B. Akzin, *The Role of Parties in Israeli Democracy*, in *Journal of Politics*, November, 1955.

ב. א.

2. מערכת־המשפט. — א. ה ש י ר ו ת ה מ ש פ ט י. — שירות זה של מדינת־ישראל, למעט את שירות השיפוט של בתי־המשפט, מורכב משלושה חלקים: חקיקה, יעוץ ופרקליטות.

ח ק י ק ה. — 1. י ז מ ת ־ ה ח ק י ק ה. כל אחד מחברי־הכנסת רשאי להציע הצעת־חוק ביזמתו שלו, אך רוב רובה של החקיקה יזום על־ידי הממשלה. כשהממשלה מְנַחַת הצעת־חוק על שולחן־הכנסת, נכללת הצעה זו באורח אוטומאטי בסדר־יומה של הכנסת, ואילו הצעת־חוק של חבר־הכנסת אינה נכללת בסדר־יומה אלא משהחליטה הכנסת על הכללה זו.

מבחינת יזמת־החקיקה יש להבחין בין שלושה סוגים של הצעות־חוק: א) הצעות־חוק, שהזמן גרמן (כגון חוקי־תקציב ושאר חוקים פיסקאליים); ב) הצעות־חוק, שהן מכוונות לתקן מעוות, שנתגלה מקרוב או שהציבור אינו יכול עוד לעמוד בו; ו(ג) הצעות־חוק, שתכליתן להחליף את החוק הקיים במדינת־ישראל בחוקים חדשים ועצמאים, אע״פ שהחוק הקיים אינו טעון תיקון או שינוי מיידיים.

2. ד ר כ י ה ח ק י ק ה ו ש ל ב י ה. בתוך הממשלה גופה באה יזמת־החקיקה תמיד מצד אחד מחברי־הממשלה. אך קודם שהצעת־חוק מובאת לפני הממשלה, מפיץ המשרד היוזם בין כל שאר משרדי־הממשלה „הצעת־תזכיר״, שבה מבוארים עיקרי הוראותיו של החוק המוצע, תכליתו והצורך בו, השינויים, שיביא החוק המוצע בחוק הקיים, והשפעת החוק המוצע על התקן של המשרד, שיהא אחראי לביצועו, ועל תקציב־המדינה. משהעירו שאר המשרדים את הערותיהם להצעה זו ומשאושרה מבחינה משפטית ע״י היועץ־המשפטי־לממשלה ומבחינה תקציבית ע״י הממונה על התקציבים, מגיש המשרד היוזם „תזכיר״ לממשלה, הדנה על־פיו בצורך ובתועלת שבהצעת־החוק ובתוצאות חקיקתו. החליטה הממשלה שלא לאשר את התזכיר, נגנזת הצעת־החוק; החליטה הממשלה לאשרו, מנסחים הצעת־חוק על־פיו. הצעת־החוק, בניסוחה המעובד והמאושר ע״י הממונה על נוסח־החוק שבמשרד־המשפטים, מובאת אז לדיון לפני הממשלה, או לפני ועדת־שרים מיוחדת, שבודקת אותה סעיף־סעיף מבחינה מדינית, עניינית, משפטית ולשונית. רק לאחר שאושרה ההצעה סופית מְנַחַת אותה הממשלה על שולחן־הכנסת, וההצעה מתפרסמת ב„רשומות״.

לגבי הצעות של חקיקה יסודית ומקפת יותר, סוטה משרד־המשפטים מן הנוהג המתואר למעלה ומפרסם ברבים את הצעות־החוק, עם דברי־הסבר מפורטים, עוד קודם שהונחו על שולחן־הממשלה. כך נתפרסמו הצעת חוק הירושה (בשנת תשי״ב), הצעת חוק הרְאָיות (בשנת תשי״ג), הצעת חוק היחיד והמשפחה והצעת חוק־המים (בשנת תשט״ז).

3. ח ק י ק ת ־ מ ש נ ה. בשם „חקיקת־משנה״ נקראים מעשי־החקיקה של רשויות מחוקקות לא־ריבוניות, שהוסמכו ע״י הכנסת להתקין „תקנות״ (הממשלה, שריה ורשויותיה) או לחוקק „חוקי־עזר״ (רשויות מקומיות). חקיקת־המשנה מנוסחת ומעובדת ע״י היועצים המשפטיים במשרדים או ברשויות היוזמים ונבדקת קודם פירסומה במשרד־המשפטים (כדי לראות אם יש בה משום חריגה מן הסמכות). חקיקת־משנה מתפרסמת בתוספת מיוחדת של „רשומות״, שנקראת „קובץ־התקנות״, אך אין בפירסום זה משום אישור מטעם הממשלה, שאמנם נעשתה חקיקת־המשנה כדין. בתי־המשפט בודקים, על־פי טענותיהם של בעלי־הדין, אם יש לקיים את חקיקת־המשנה כשרירה או לפסלה כבְטֵלָה.

4. נ ו ס ח ח ד ש. פעולה, שיש בה מעין חקיקה, היא הכנת „נוסח חדש״ של החוקים, שהיו בתוקף בא״י בערב הקמת־המדינה ושעדיין הם בתקפם כיום. נוסח חדש זה

נכתב ע״י הממונה על נוסח־החוק במשרד־המשפטים; ומשנתפרסם ע״י שר־המשפטים ב„רשומות" (ב„תוספת ורודה"), בודקת ועדה מיוחדת — מורכבת משופט ממונה ע״י נשיא בית־המשפט העליון, מן היועץ־המשפטי־לממשלה או מנציגו, ומנציג הסתדרות עורכי־הדין או הפאקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית — אם מתאים הנוסח החדש לחוק המקורי, ולאור מסקנותיה של ועדה זו קובעת ועדת החוקה, החוק והמשפט של הכנסת את הנוסח החדש ומקנה לו תוקף של חוק במקום הנוסח (האנגלי) המקורי.

ייעוץ. מאחר שמדינת־ישראל, כרוב המדינות בזמננו, מרכזת בידיה או מקיימת תחת מרותה הישירה שירותים ציבוריים ומפעלים רחבי־ממדים (בתחומי התעשיה והמסחר, הפיתוח והמחקר), שמנהלים עסקים, מקבלים עליהם התחייבויות, מכניסים ומוציאים מכספיו של תקציב־המדינה וכיו״ב — זקוקים שירותיה ומפעליה תכופות לעצה ולהדרכה של עורך־דין. השירות המשפטי מספק צורך זה ע״י ניסוח של חוזים ומיסמכים אחרים בעלי משמעות משפטית וע״י מתן הדרכה משפטית בביצועם ובפירושם. כמו־כן ממלא השירות המשפטי תפקיד של שומר ומשגיח, מזהיר ומדריך, שהרשויות המוסמכות למיניהן תעשינה את המוטל עליהן לביצוע החוק, ושעם זה לא תחרוגנה מתחומי־סמכויותיהן.

לפי השיטה הנהוגה בישראל, אין אנשי השירות המשפטי נושאים באחריות לעצם החלטותיהן ושיקול־דעתן של הרשויות המוסמכות; הם „יועצים" בלבד, והסאנקציה היחידה שיש בידם, אם אין עצתם מתקבלת, היא סירובו של היועץ־המשפטי־לממשלה — המייצג את כל רשויות הממשלה לפני בתי־המשפט — להגן על מעשיה של הרשות המוסמכת כשהם משמשים נושא לדיון בבית־המשפט הגבוה לצדק.

פרקליטות. ייצוג המדינה ורשויותיה לפני בתי־המשפט, הן בעניינים פליליים והן בעניינים אזרחיים, מופקד ע״פ החוק בידי היועץ־המשפטי־לממשלה, הפועל ע״י פרקליטות־המדינה (ובמשפטים פליליים לפני בתי־משפט־השלום — גם ע״י המשטרה).

1. **עניינים פליליים.** הכלל הוא, שכל באי־כוחו של היועץ־המשפטי־לממשלה (לרבות אנשי־המשטרה, בבתי־משפט־השלום) רשאים להעמיד עבריין לדין; אך יש עבירות מסויימות, שכדי להעמיד את עושיהן לדין דרושה הסכמה או הרשאה מן היועץ־המשפטי־לממשלה עצמו, כגון עבירות לפי פקודת הסודות הרשמיים ועבירות אחרות נגד בטחון המדינה, וכן הגרלות, עבירות לפי פקודת העיתונות ועבירות לפי חוק נכסי־נפקדים. יש גם סוגי־עבריינים, שאין להעמידם לדין אלא בהסכמתו או בהרשאתו של היועץ־המשפטי־לממשלה עצמו — תהא עבירתם של עבריינים אלה מה שתהיה —, כגון עובדי־המדינה והעיריות, שעברו עבירה תוך כדי מילוי־תפקידם. שופטים ודיינים של בתי־דין רבניים, רק היועץ־המשפטי־לממשלה רשאי להעמידם לדין פלילי. העמדת חברי־כנסת לדין פלילי אפשרית רק לאחר שנשללה מהם חסינותם בתוקף החלטה מיוחדת של הכנסת (ר' למעלה, עמ' 627). לגבי האשמה פלילית רשאי היועץ־המשפטי־לממשלה לבקש את שלילתה של חסינות זו.

במספר עבירות, שהן מטבען „עבירות פרטיות" (כגון הוצאת דיבה רעה, תקיפה, כניסה לרשותו של זר, פגיעה בסימני־מסחר וכיו״ב), רשאי הניזוק עצמו להביא את קובלנתו במישרים לפני בית־המשפט; אלא שהרשות שמורה לפרקליטות־המדינה (פרקליט־המחוז) ללמד קטיגוריה גם בקובלנה פרטית כזו, אם תודיע לבית־המשפט על רצונה בכך. בעבירות שאינן „עבירות פרטיות", והמשטרה או פרקליטות־המדינה מסרבת להעמיד את הנאשם בהן לדין פלילי, רשאי המתלונן להגיש עירעור על סירוב זה ליועץ־המשפטי־לממשלה; ואין מסרבים להעמיד נאשם לדין פלילי אם קיימות ראיות מספיקות להוכחת אשמתו, אלא אם הוגשה התלונה „לשם קינטור או להפקת תועלת כספית בלבד ואין בניהול המשפט כל עניין ציבורי".

הואשם אדם בבית־משפט ועדיין לא נגזר דינו, רשאי היועץ־המשפטי־לממשלה לצוות, על הפסקת־המשפט. התוצאה של הפסקת־משפט כזו אינה זיכויו של הנאשם מן האשמה. היועץ־המשפטי־לממשלה רשאי בכל עת לבטל את צו הפסקת־המשפט ולצוות על חידושו או המשכתו. סמכות מיוחדת זו להפסיק משפטים פליליים תכליתם לאפשר לשלטונות התביעה הכללית למנוע מן הנאשם במקרים מסויימים (שהם נדירים ביותר) סכנת־חיים או עוול חמור אחר, שהעמדתו בפלילים עלולה לגרום לו. סמכות זו של היועץ־המשפטי־לממשלה נשללה ממנו על־פי הוראה מפורשת בחוק רק לגבי סוג אחד של עבירות: העבירות לפי חוקי הבחירות לכנסת.

2. **עניינים אזרחיים.** תביעה אזרחית של המדינה מוגשת לבית־המשפט ע״י היועץ־המשפטי־לממשלה או ע״י בא־כוחו, ותביעה אזרחית נגד המדינה, נגד הממשלה או נגד אחת מרשויותיה מוגשת לבית־המשפט „נגד היועץ־המשפטי־לממשלה". באי־כוחו של היועץ־המשפטי־לממשלה מייצגים את המדינה לא רק בבתי־המשפט בישראל אלא גם בבתי־המשפט בחוץ־לארץ, כשהמדינה תובעת או נתבעת (במקרה האחרון — כשהמדינה אינה מחוסנת מפני התביעה או כשוויתרה על חסינותה).

היועץ־המשפטי־לממשלה רשאי להתייצב בבית־המשפט, בעצמו או ע״י בא־כוחו, בכל משפט ואף במשפט בין בעלי־דין פרטיים, שיש בו, לדעתו, עניין למדינה או לציבור. כמו־כן מעניק החוק ליועץ־המשפטי־לממשלה ולבא־כוחו את הסמכות המיוחדת להתייצב ולטעון בכל משפט, שבו נידונות זכויותיהם של קטינים, חולי־נפש או נעדרים, בין שאלה האחרונים מיוצגים בפני בתי־המשפט ובין שאינם מיוצגים בו. כן מוסמך היועץ־המשפטי־לממשלה למסור בשם הממשלה עניין לבוררות.

3. **עניינים אדמיניסטראטיוויים.** לפי חוקים הרבה, שנחקקו על־ידי הכנסת, הוקמו ועדות (שבראשן יושב על־פי־רוב שופט) לשמיעת עירעורים על החלטותיהן של הרשויות המוסמכות למיניהן. בעירעורים אלה מיוצגות הרשויות המוסמכות על־ידי בא־כוח מטעם היועץ־המשפטי־לממשלה.

בית־המשפט העליון, כשהוא משמש כבית־משפט גבוה לצדק, מקיים בידו את השיפוט האדמיניסטראטיווי המקיף והסופי: מסמכותו לצוות על כל רשויות המדינה ועובדיה לעשות מעשה או להימנע מלעשות מעשה; ומשציווה על רשות או עובד ליתן לו טעם מפני־מה לא יעשה מעשה מסויים או יימנע מלעשות מעשה מסויים („צו־על־תנאי"), מיוצגים הרשות או העובד לפני בית־המשפט העליון ע״י ב״כ היועץ. במקרים מיוחדים, ביחוד כשהעניין דוחק והזמן קצר, קורא או מרשה בית־המשפט העליון ליועץ־המשפטי־

לממשלה. להתייצב לפניו ולטעון את טענותיו עוד קודם שניתן הצו־על־תנאי.

אנשי השירות המשפטי משמשים גם כקטיגורים בבית־הדין המשמעתי לעובדי־המדינה שעל־יד נציבות שירות־המדינה.

ח. כ.

ב. **המשפט הנוהג בישראל.** מחמת תנאי־המלחמה, שמדינת־ישראל היתה נתונה בהם בימים הראשונים לקיומה, לא הכניסה מיד לאחר ייסודה שינויים מרחיקי־לכת במערכת־החוקים, שהיתה נהוגה בה באותו זמן. בתוקף סמכויותיה, שהוגדרו בהכרזה על הקמתה של מדינת־ישראל ובמנשר שפורסם ביום־ההכרזה פירסמה מועצת־המדינה הזמנית את פקודת סדרי השלטון והמשפט, תש״ח—1948, שנועדה לשמש מעין חוקה, ועם זה למלא, כחוק־מעבר, את החלל שנוצר בתחומים הנידונים עם סיומו של שלטון־המאנדאט. פקודה זו, שפורסמה אך ימים אחדים אחר תקומתה של המדינה, ביטלה את חוקי הספר הלבן של 1939, שנקבעו על־ידי השלטונות הארצישראליים מתוך כוונה להפסיק את עלייתם של יהודים ולהגביל את התפתחותו של הישוב היהודי בארץ. אך לגבי המשפט בכללו קבעה פקודה זו, שהמשפט שהיה קיים בא״י ביום ה׳ באייר תש״ח (14 במאי 1948) — היום, שבו הוכרז על תקומת־המדינה — יוסיף לעמוד בתקפו בשינויים, שנובעים מתוך הקמת המדינה ורשויותיה, ובמידה שלא תימצא בו סתירה לאותה פקודה ולשאר החוקים העתידים להיקבע ע״י מועצת־המדינה או על־פיה במרוצת־הזמן. ב־16 בפברואר 1949 הועברו סמכויות־החקיקה של מועצת־המדינה הזמנית לכנסת.

המשפט הארצישראלי, שעבר בירושה למדינת־ישראל, לא היה מעור אחד. בעיקרו של דבר היה מורכב משלוש מערכות־משפט, שהן שונות זו מזו על־פי מהותן, מקורותיהן ודרכי־התפתחותן. מערכות־משפט אלו הן:

א) המשפט העותמאני, שהיה קיים בא״י ביום 1 בנובמבר 1914 (היום, שבו נצטרפה תורכיה לאויביהן של מעצמות־הברית במלחמת־העולם I), וחוקים עותמאניים מאוחרים יותר, שניתן להם תוקף בהודעה רשמית, במידה שאותו משפט ואותם חוקים לא בוטלו לאחר זמן ע״י ממשלת־המאנדאט. אף המשפט העותמאני גופו לא היה הומוגני וינק בעיקר מ־4 תחומים אלה:

1. המשפט המוסלמי הדתי, ששרד בקיסרות העותמאנית;
2. יסודות חשובים של המשפט בארצות־אירופה, ביחוד צרפת, שהועברו למשפט העותמאני בדרך הרֶצֶפציה;
3. חוקים מקוריים, שנחקקו ע״י מוסדות־החקיקה העותמאניים לצרכי הקיסרות ושכמה מהם היו מיוסדים על מנהגים מקומיים;
4. המשפט הדתי של העדות הבלתי־מוסלמיות, ובכלל זה — המשפט העברי, שנהג בענייני המעמד האישי.

ב) חוקים ופקודות, שנחקקו ע״י המעצמה המאנדאטורית וע״י השלטונות הארצישראליים בתקופת־המאנדאט.

ג) המשפט המקובל (Common Law) ועקרונות־היושר (Equity) של אנגליה, במידה שהיה בהם כדי למלא את החסר בשתי מערכות־המשפט הראשונות ובמידה שהתאימו לתנאי־המקום ולאוכלוסיה.

שלוש מערכות־משפט אלו, בצירוף הפקודות והחוקים, שנקבעו ע״י מועצת־המדינה הזמנית והכנסת, הם המקורות הראשיים של המשפט הנוהג כיום במדינת־ישראל.

ג. **המשפט האזרחי.** — 1. **ענייני המעמד האישי.** בענייני המעמד האישי נוהג, כאמור, המשפט הדתי של העדות הדתיות השונות. בימי השלטון העותמאני היתה קיימת בארץ מערכת של בתי־דין דתיים — מוסלמיים, נוצריים ויהודיים —, שלא היו שווים בסמכויותיהם. בתי־הדין השרעיים, שאף הם נחשבו כבתי־דין ממלכתיים, היו מוסמכים לדון בכל ענייני המעמד האישי של בני העדה המוסלמית, בייסוד הקדשות של מוסלמים ובני דתות אחרות, ובכמה מענייני המעמד האישי של בני עדות דתיות לא־מוסלמיות ושל אזרחים נכריים, שלא נהנו, מסיבה זו או אחרת, ממשטר הקאפיטולאציות. בית־הדין של שאר העדות המוכּרות היו מוגבלים יותר בסמכויותיהם, ושיפוטם נצטמצם ביחוד לענייני נישואים, גירושים ומזונות של בני עדותיהם, שהיו אזרחים עותמאניים, או של זרים, שהסכימו להישפט לפניהם. ממשלת־המאנדאט מצאה לנכון לשמור על האוטונומיה הפנימית של בתי־המשפט הדתיים, אך הכניסה שינויים ניכרים בהקף־שיפוטם. עניינים נוגעים ליהודים ולנוצרים הוצאו בהחלט מתחום שיפוטם של בתי־הדין המוסלמיים, וסמכותם של בתי־דין אלה הוגבלה לענייני המעמד האישי של מוסלמים ולהקדשות, שהוקדשו לטובת מוסלמים בבית־דין מוסלמי־דתי. אך בתחום מיוחד זה היתה מתחילה שליטתם מוחלטת, בלא שהוגבלה אף במקרים, שהנוגעים בדבר היו אזרחי־חוץ. ב־1939 צומצמה סמכות זו נוספות, ונכרים בני הדת המוסלמית, שלפי חוקי נתינותם לא היו כפופים לשיפוטם של בתי־הדין המוסלמיים הדתיים בענייני המעמד האישי, הוצאו מתוך תחומי שיפוטם הייחודי של בתי־הדין השרעיים. לעומת זה הורחב מלכתחילה במידת־מה תחום שיפוטם של בתי־הדין היהודיים והנוצריים, שכן הוענקה להם הסמכות הייחודית לדון בענייני נישואים, גירושים, מזונות ואישור צוואות של בני־עדותיהם, שלא היו אזרחי־חוץ, ובענייני הקדשות ומוסדות־צדקה, שנוסדו לפניהם ולפי חוקותיהם. בכל שאר העניינים של המעמד האישי — כגון ירושות, עזבונות וניהול נכסי־נעדרים —, שבהם היו מעורבים אזרחי־חוץ או חברי־העדה, שהיו נתיני־א״י, היתה לבתי־הדין הדתיים של העדה סמכות שווה לזו של בתי־המשפט האזרחיים, אם כל הנוגעים בדבר הסכימו לשיפוטם. לא ניתנה ההסכמה הדרושה לשיפוטו של בית־הדין הדתי בעניין מענייני המעמד האישי, לא היה שום בית־משפט מוסמך לדון בו, זולת בית־המשפט האזרחי.

ענייני המעמד האישי פירושם תביעות בענייני נישואים או גירושים, מזונות, כלכלה, אפיטרופסות, כשרות־היחס של קטנים ואימוצם, איסור השימוש ברכושם של אנשים, שהחוק פסל אותם בדרך כלל לענייני מקח וממכר, ירושות, צוואות ועזבונות, וניהול נכסי־נעדרים.

בכל העניינים, שנכללו בתחום שיפוטם של בתי־הדין הדתיים, היו בתי־דין אלה פוסקים על־פי המשפט הדתי של העדה, חוץ מבעניינים, שביחס אליהם נחקקו חוקים מיוחדים (כגון חלקים מסויימים של פקודת־הירושה, וכיום — חוק שיווי זכויות האשה וחוק גיל־הנשואים), שהוראותיהם היו מחייבות את כל בתי־המשפט בארץ, ובכללם בתי־הדין הדתיים. מבחינה זו, ובהגבלה הנזכרת, היה המשפט הדתי חלק מן המשפט האזרחי של המדינה. לבתי־המשפט האזרחיים

ניתנה סמכות לדון בענייני המעמד האישי בשני סוגים של מקרים: (א) בכל עניין מענייני המעמד האישי, שבו לא הסכימו הצדדים הנוגעים בדבר להתדיין לפני בתי־הדין הדתיים ושלא נכלל בגדר שיפוטם הייחודי של אותם בתי־דין; ב) בכל עניין אזרחי אחר, שבקשר אליו נתעוררה, אגב הדיון, שאלה, שנגעה לענייני המעמד האישי ושפתרונה היה דרוש לשם בירורו של העניין. משנדרשו בתי־המשפט האזרחיים בכל אחד מן המקרים הנזכרים לדון בענייני המעמד האישי של צדדים שלא היו אזרחי־חוץ, היו אף הם חייבים לפסוק את הדין לפי המשפט הדתי של הנוגעים בדבר, במידה שלא היה קיים חוק אזרחי, שהורה אותם כיצד לנהוג בעניין הנדון. חוק אזרחי כזה הוחק בתקופת־המאנדאט בענייני־ירושה. ענייני המעמד האישי של אזרחי־חוץ היו נדונים בבתי־המשפט האזרחיים על־פי חוק־המדינה של בעלי־הדין, בכפיפות לכל חוק מקומי.

העדות הדתיות המאורגנות והמוכּרות בתקופת־המאנדאט היו: היהודית, המזרחית (אורתודוכּסית); הלאטינית (קאתוֹלית); הגרֶגוֹריינית־הארמנית; הארמנית (קאתולית); הסוּרית (קאתולית); הכשדית (אוּניאַטית); היוונית־הקאתולית (מַלַכּיתית); המארוֹניטית; הסוּרית־אורתודוכּסית. חבריהן של עדות דתיות בלתי־מוּכּרות — למשל, העדות הנוצריות הפרוֹטסטאנטיות למיניהן, העדה הקוֹפּטית והעדה הנֶסטוֹריינית (אשורית) — לא היו יכולים להיזקק לבתי־דין דתיים, והוצרכו לפנות לבתי־המשפט האזרחיים גם בענייני המעמד האישי. כשחבריהן של עדות דתיות שונות היו מעורבים בעניין מענייני המעמד האישי, באופן שנוצרה התנגשות סמכויות של בתי־דין דתיים שונים, היה זקן־השופטים (היום: נשיא בית־המשפט העליון) רשאי להחליט, לפי בקשתו של אחד מן הצדדים הנוגעים בדבר, לאיזה בית־דין יימסר השיפוט. משנתעוררה השאלה, אם עניין מסויים הוא עניין של מעמד אישי, שעליו חל שיפוטו היחיד של בית־דין דתי, או אם גם לבית־משפט אזרחי יש רשות לדון בו, היה מכריע בדבר בית־דין מיוחד של שלושה, שהורכב, לצורך כל עניין ועניין לחוד, משני שופטים של בית־המשפט העליון ומן הנשיא (או משופט, שמונה ע״י הנשיא) של בית־הדין הדתי הגבוה ביותר של העדה הדתית, שלפי טענתו של אחד מבעלי־הדין היה בעל זכות של שיפוט ייחודי בעניין.

המחוקק הישראלי לא שינה את פני־הדברים בתחום־שיפוטם ובתוכן־שיפוטם של בתי־הדין המוסלמיים והנוצריים. לעומת זה הוכנסו — ע״י חוק בתי־הדין הרבניים (נישואים וגירושים), תשי״ג—1953 — שינויים ניכרים בהקף שיפוטם של בתי־הדין הדתיים של היהודים.

2. המֶגֶ׳לֶה. פרט לענייני המעמד האישי, הנדונים, כאמור, בבתי־דין דתיים ובהתאם להוראות של המשפט הדתי, חל המשפט האזרחי הכללי על כל העניינים ועל כל בני־האדם הנמצאים בארץ. חלק גדול של המשפט האזרחי כלול במג׳לה (ע״ע) — ספר־החוקים האזרחי העותמאני, שחובר בין 1868 ו־1876. מספרי המג׳לה החשובים ביותר, שעדיין הם נוהגים בישראל, יש לציין את הדנים בענפי־המשפט הבאים: מכר, שכירות, ערבות, משכון, משמרת (פיקדון והשאלה), פַּסלות, מצרנות (במקרקעים מסוג מולק), הרשאה, פשרה, מחילה, הודאה והתיישנות.

המג׳לה אינה דנה בחוזים כבענף מיוחד של דיני־חיובים, והלכות־המכר חלות, לפי המג׳לה, על כל סוגי־החוזים. מכאן, שהחוזה הוא לפיה אמצעי, שעל־ידיו מעביר אדם בדרך משפטית את קניין בעלותו בחפץ מסויים לאחר. חוזה נוצר ע״י הצעה וקבלה. כל עוד לא נתקבלה ההצעה, רשאי המציע לחזור בו ממנה. לשם יצירת חוזה תקיף, דרוש, לפי המג׳לה, שהמתקשרים בו יהיו בוגרים ובני־דעת. התחייבויותיו המשפטיות של קטן בענייני־קניין אינן תקיפות. ע״פ החוק המוסלמי הדתי, שבא לידי ביטוי במג׳לה, תלויה התבגרותו המשפטית של אדם בבגרותו הגופנית (ע״ע בגרות). הנטיה במדינת־ישראל היא לקבוע את גיל־הבגרות לשנת ה־18 בחייו של אדם, בין איש ובין אשה. האפיטרופסים על קטנים, לפי המג׳לה, הם: אביו, האפיטרופוס שבחר בו האב ומינהו, אפיטרופוס שנתמנה ע״י האפיטרופוס הנזכר, אביו זקנו של הקטן וכד׳, ולסוף השופט או האפיטרופוס הממונה, כלומר, אפיטרופוס שהעמידו השופט. אמו של קטן אינה נחשבת כאפיטרופסית הטבעית שלו. שינוי ניכר בעניין זה הובא ע״י חוק שיווי זכויות האשה, תשי״א—1951. לפי חוק זה, האפיטרופסים הטבעיים של ילדיהם הם האב והאם כאחד. מת אחד מהם, הנשאר בחיים הוא האַפיטרוֹפּוס הטבעי. בדוֹמה לקטנים פסולים לענייני־קניין גם חולי־רוח ולקויי־שכל. בזבזן — בית־המשפט מוסמך לפסלו לענייני־קניין ולמנות לו אַפיטרוֹפּוס. גם פושט־רגל אינו מוכשר לנהל את עסקיו, לפי ההוראות שבפקודת פשיטת־הרגל. קניינים, שנקנו מתוך אונס וכפיה, בטלים ומבוטלים. אונס מידי שמים פוטר אדם מהתחייבויותיו המשפטיות. על הפרת־חוזה משלמים דמי־נזק. מבחינת הצורה מותר לעשות חוזה, בדרך כלל, בין בכתב ובין בעל־פה, אך בתי־המשפט רשאים להסיק את קיומו של חוזה גם מתוך התנהגותם של הצדדים. חוזים מסויימים אין להוכיח את קיומם אלא אם כן נעשו בכתב. חוזה־שכירות פירושו הסכם למכירת הנאה ידועה בתמורה ידועה; לפיכך, אם פָּסקה ההנאה מן המושכּר — אין חִיוּב בתשלום שכר; אך אם לא השתמש השוֹכר במושכר מסיבה אחרת — הוא חייב בתשלום דמי־השכירות. מכירת בית מושכּר אינה מבטלת ואינה מַפסקת את השכירות; זו נמשכת ומחייבת את הקונה. המשכּיר חייב בתיקונם של הדברים, שקילקולם שולל את ההנאה הראויה. אך דייר, שעשה תיקונים ושיפורים להנאתו, על חשבונו עשאם. השוכר אחראי לנזקים, שגרם למושכר שלא מתוך שימוש רגיל. קילקול המושכר הוא גם עילה לביטולו של חוזה־השכירות. חוזה־ערבות פירושו: הסכם למסור נכסים לבטחון זכות, כדי לגבוֹתה מתוכם, אם לא יתמלאו תנאים מסויימים. המשכון נמכר בפקודת בית־המשפט, אך המתקשרים — כלומר הלווה והמַלווה — רשאים להסכים מראש, שהמַשכּון יימכר על־ידי המַלווה או ע״י צד שלישי. משמרת היא דבר, שנמצא ביד מי־שהוחזק־נאמן. היא נוצרת בשלוש דרכים: ע״פ קשר של שמירה, כגון פיקדון; ע״פ קשר שיש עמו אחריות לנזק, כגון מושכּר ומושאל; שלא ע״פ קשר אלא ע״י מה שנתגלגל החפץ לידו של אדם בהסח־הדעת, כגון שהשליך הרוח לתוך ביתו של אדם מנכסי־שכנו. דיונים הרבה הוקדשו במג׳לה לעיקרי־המשמרת, אך חלק גדול מהם בוטל במידה שנמצאו מנוגדים להוראותיה של פקודת הנזיקים האזרחיים. עם החשובים שבדינים אלה יש למנות את הבאים: שומר חינם אינו חייב אם הפיקדון שבידו ניזק או אבד שלא בפשיעה ושלא מחמת התרשלות בשמירתו. שומר־שכר חייב בתשלומי־נזק אם החפץ שהופקד בידו נשחת או נעלם מחמת סיבה,

שאפשר היה לו להיזהר ממנה, כגון כשנשבר או נגנב או אבד. עשיית שימוש בפיקדון שלא ברשות־הבעלים היא פשיעה. השואל חפץ חייב לנהוג בדבר השאול כמנהג־המקום. השואל בהמה חייב במזונותיה. מתנה נקנית בנטילה, אך בית־המשפט רשאי, במסיבות מסויימות, לבטל את המתנה. מכל מקום, אין חוזרים מצדקה לאחר שניטלה. נכסים נרכשים בשלוש דרכים: ברכישה מאת הבעלים ע"י מכר או ע"י מתנה; בירושה; בזכיה מן ההפקר. חזקה ממושכת אינה מקנה למחזיק זכות־בעלים במישרים, אך היא מונעת הבאת תביעה ע"י הבעלים משעברה תקופת־ההתיישנות.

3. שאר חוקים עוֹתמאניים. משאר החוקים העוֹתמאניים בתחום המשפט האזרחי, שעדיין הם בני־תוקף בישראל, יש להזכיר במיוחד — נוסף על חוק־הקרקעות, שעליו יורחב הדיבור להלן — את חוק ההוצאה לפועל, חוק הנוטריונים, החוק על אגודות לתועלת ציבורית, שמטרתן אינה עשיית רווחים, וחלקים מחוק הריבית משנת 1877. שיעור־הריבית המאכסימאלי, שהחוק מכיר בו היום, הוא 9% לשנה. כל הסכם על תשלום של שיעור גבוה מזה אינו ניתן לביצוע, ועל בתי־המשפט לראותו כהסכם על השיעור החוקי בלבד. כל סכום, ששולם מעבר לגבול השיעור החוקי, ניתן להחזרה. ריבית דריבית אינה מותרת לשום מַלווה, פרט לבאנקים (וגם להם רק בגבול המאכסימום המותר), והסכום הכולל של הריבית ניתן לגביה רק במידה שאינו עולה על סכום־הקרן. הגבלה אחרונה זו אינה חלה על סוגי הלוואות אפותיקאיות (ששר־האוצר ציין אותם בהודעה ב„רשומות"), שניתנות ע"י חברות מאושרות. חברה מאושרת פירושה חברה לעסקי־באנקאות או כל חברה רשומה אחרת, שאושרה ע"י שר־האוצר בהתאם לפקודת ההלוואות (גביית ריבית), 1938. לפי חוק באנק־ישראל, תשי"ד—1954, רשאי נגיד־הבאנק, באישורה של הממשלה ולאחר התייעצות עם הוועדה המייעצת שעל־ידו, לקבוע בצו את שער־הריבית המאכסימאלי, שמוסד באנקאי רשאי לשלם על פקדונות, וכן את שער־הריבית המאכסימאלי לצבירת הריבית, את התקופות לצבירת הריבית, את שיעורי העמילות והניכיון ותשלומים אחרים, שמוסד באנקאי רשאי לקבל בעד נכיון־שטרות או בעד הלוואות ועסקות־אשראי אחרות; צו כזה טעון אישור של ועדת־הכספים של הכנסת. עד עכשיו (סוף יאנואר, 1956) לא השתמש נגיד־הבאנק בסמכות זו. החוק הנזכר כולל גם הוראה (בסעיף 78), שלפיה אין חוק־הריבית העוֹתמאני ופקודת־הריבית (השער החוקי) חלים על מוסדות באנקאיים, אך הוראה זו עדיין לא קיבלה תוקף.

4. דיני־הקרקעות הנהוגים כיום בישראל רובם עוֹתמאניים וארצישראליים ומיעוטם ישראליים. בתורכיה עצמה בוטלו דיני־הקרקעות העוֹתמאניים זה כבר, ובמקומם באו חוקים אחרים, שמתאימים יותר לתביעות־הזמן. אך בא"י של תקופת־המאנדאט היו הראשונים חלק חשוב מן המשפט האזרחי. חוקים אלה, עם התוספות שנוספו עליהם והשינויים היסודיים שהובאו בהם ע"י המחוקק הארצישראלי, הועברו למדינת־ישראל. יוצאות מן הכלל הן התקנות בדבר העברת קרקעות משנת 1940, פרי הספר הלבן של 1939, שבוטלו עם הקמת־המדינה.

חלק מן התחוקה הקרקעית העוֹתמאנית כלול בקובץ המשפט האזרחי העוֹתמאני, המג'לה. אך דיני־קרקעות אלה, ככל שאר החוקים שבמג'לה, יונקים מתחומי הדת המוסלמית וחלים רק על קרקעות מסוג מוּלְק. על כל שאר סוגי־הקרקע חלות הוראותיו של חוק־הקרקעות העוֹתמאני משנת 1858 (قانون الاراضى), המהווה חטיבה יסודית במשפט־הקרקעות בארץ. חוק זה, שלא כמג'לה, אינו מבוסס על עיקרי הדת המוסלמית, אלא על יסודות חוּלוֹניים ועל מנהגים מקומיים, שהיו מושרשים בחיי־העם בתקופת הקיסרות העוֹתמאנית. אעפ"כ יש גם בחוק זה כמה תקנות, שאינן מובנות אלא על רקע חוקיה של הדת המוסלמית, שהרי דת זו היתה חלק בלתי־נפרד ממשפט הקיסרות העוֹתמאניה. השפעת האיסלאם על תחוקה חוּלוֹנית זו ניכרת אף במינוח המשפטי, שבו השתמש המחוקק העוֹתמאני. החוקים העוֹתמאניים במקורם נכתבו בלשון התורכית, אך הואיל ורובה המכריע של החקיקה היה מבוסס על דיני־האיסלאם, שהיו מצויים בעיקר במקורות הערביים, השתמש המחוקק במונחים ובביטויים, שמצא מן המוכן בלשון הערבית.

המשפט העוֹתמאני הכיר ב5 סוגי־מקרקעים אלה:

א) קרקעות־מוּלְק (الاراضى المملوكة). — אלה הם מקרקעים, שיש לאדם עליהם (ועל פירותיהם) בעלות שלמה ובלתי־מוגבלת, והוא רשאי לעשות בהם כטוב בעיניו: לעבדם, להובירם, לתיתם במתנה, להעבירם במכירה, לעשותם הקדש ולהורישם ע"פ צוואה. מקרקעים מסוג זה הם מיעוט במדינה. הם מצויים עפ"ר בתחומי הערים הישנות ובכפרים, ועליהם חלים, כאמור, דיני־המג'לה. מת בעל־מולק ולא הניח אחריו צוואה או יורשים, נעשים הנכסים קניינה של המדינה, לא בתוקף בעלותה עליהם, אלא מכוח ריבונותה, והיא רשאית למכרם במכירה פומבית כקרקע־מירי נטושה. תקופת־ההתיישנות לגבי תביעה בענייני קרקע מסוג מולק היא, כבמיטלטלים, 15 שנה.

ב) קרקעות־מירי (الاراضى الاميرية). — אלו הן קרקעות שגופן שייך לממשלה, ואילו זכויות החֲזָקָה והשימוש בהן, וכן הזכות של אכילת פירותיהן, נתונות למחזיק בהן, כל עוד הוא מעבד אותן ומשלם לאוצר את המיסים המוטלים על היבול. קרקע־מירי, שהמחזיק בה לא עיבדה במשך שלוש שנים רצופות, נעשית נטושה („מחלול") והיא חוזרת, להלכה, למדינה. מבחינה היסטורית אלו הן קרקעות, שנמסרו לעיבוד ע"י הכובשים העוֹתמאניים לחיילי צבאם או לתושבים המקומיים, בלא שהקנו להם את גוף־הקרקע. הבעלות נשארה ברשותה של המדינה. על קרקעות מסוג זה ומן הסוגים, שייזכרו להלן, חלים דיני חוק־הקרקעות העוֹתמאני, שביסודו הונח העקרון של הלאמת־הקרקע. מכאן סגולותיהם המיוחדות של מקרקעים אלה. גם על קרקעות־מירי חלים דיני־המג'לה, במידה שדינים אלה אינם סותרים את הוראותיו של חוק־הקרקעות. המחזיק בקרקעות־מירי יכול למכרן, למשכנן ולמסרן במתנה, אך אינו רשאי להפכן ל„הקדש אמיתי". כמו־כן אין צוואה תופסת בקרקעות־מירי. מת המחזיק, עוברת הקרקע ליורשיו בהתאם להוראות הכלולות בחוק־הירושה העוֹתמאני וע"פ הסֵדר המפורש בו. לפי הוראות אלו נוטלת גם האשה חלק בירושת־בעלה. עם פטירת הבעלים בלא צוואה, היתה אדמת־מולק עוברת בירושה בהתאם להוראותיו של חוק המעמד האישי של הבעלים. חוק המעמד האישי של יהודי נתין ארצישראלי (או ישראלי) היה עד 1951 החוק היהודי, ולפי חוק זה אין אשה נוטלת חלק בירושת־בעלה ואין בת יורשת עם הבנים. לפיכך נמצאה אשה יהודיה מקופחת כשהניח אחריו בעלה או אביה

קרקע-מולק. בא חוק שיווי-זכויות האשה, תשי״א—1951, וביטל את ההבדל בין אדמת-מירי ואדמת-מולק לעניין ירושה. מכאן ואילך נוטלת אשה חלק בירושת-בעלה ובת בירושת-אביה גם במקרקעים מסוג-מולק. בניינים הולכים אחר הקרקע, שעליה הוקמו: מה היא מירי, אף הם מירי. הקרקעות במדינה הן ברובן המכריע מסוג קרקע-מירי. שר-המשפטים מוסמך להפוך מקרקעים מסוג מירי למולק. זכות-תביעה במירי מתיישנת לאחר שעברו 10 שנים מיום שנוצרה העילה לתביעה.

ג) קרקעות-הֶקדש (الاراض الموقوفة) — אלו הן קרקעות, שגופן הוקדש לגבוה ופירותיהן למוסדות דת, צדקה ותרבות, או לטובת בני-משפחה. ההקדשה נעשית בבית-הדין הדתי, והמקדיש כותב שטר-הקדש. קרקעות-מולק אפשר להקדיש גם ע״פ צוואה, לא כן קרקעות-מירי. הגבאי של ההקדש ממונה על ביצועו. לאחר שבית-הדין הדתי מאשר, שההקדש נעשה כחוק, נרשם ההקדש בספרי-האחוזה, והמיועדים לקבל את ההכנסה מקבלים תעודות-רישום. הקדש אינו ניתן לביטול, ונכסי-הקדש אינם נמכרים, אינם מוחלפים ואינם מועברים לצמיתות אלא במקרים יוצאים מן הכלל, כגון כשהנכסים אינם עושים פירות או כשאפשר להחליפם בנכסים, שהכנסתם מרובה יותר. מבחינים שני סוגי-הקדש:

(1) הקדש אמיתי (وقف صحيح) — כלומר, קרקע, שגופה ופירותיה הועברו ע״י בעליה להנהלת-ההקדש לשם גישום המטרה, שלה הקדיש אותה. הקדש מסוג זה תופס רק לגבי קרקע-מולק, ועליו חָלים תקנות-הדת והתנאים הכלולים בשטח-ההקדש, ולא דיני חוק-הקרקעות. פקודת-ההקדשות משנת 1924 קבעה אפשרות לייסד הקדש מסוג זה גם בהתאם לחוק האזרחי ובפיקוחם של בתי-המשפט החולונים. אך הוראותיה של פקודה זו חלות רק על הקדשות, שהם מיועדים למטרות צדקה, חינוך ומדע, דת ופולחני-דת, או לכל מטרה אהרת העשויה להביא תועלת לאנושות. הקדש לצרכי-משפחה אין לייסד לפי פקודה זו. זכות-תביעה על קרקעות של הקדש אמיתי פוקעת שלושים ושש שנים לאחר שנוצרה העילה לתביעה.

(2) הקדש לא-אמיתי (وقف غير صحيح) — כלומר, קרקע-מירי, שהופרשה ע״י בעליה לצרכי-הקדש. זהו „הקדש לא-אמיתי״, מאחר שזכות-הבעלות על הקרקע המוקדשת—הקנויה להלכה לממשלה, לפי שהיא מסוג מירי — אינה נמסרת להקדש, ורק הכנסותיה בלבד מוקדשות לתכלית, שלה הועיד אותן המקדיש. דין הקדש לא-אמיתי כדין קרקעות-מירי — כלומר, הוראותיו של חוק-הקרקעות חלות עליו. רוב ההקדשות בארץ הוא מסוג זה.

ד) קרקעות מֻתרוּכה (الاراض المتروكة). — אלו הן קרקעות, שגופן שייך לממשלה, ואילו זכות-השימוש בהן נתונה לציבור מסויים (ולא ליחידים), כגון קרקעות, שאנשי-הכפרים משתמשים בהן במשותף למרעה ולגורן, וכן קרקעות, שזכות השימוש בהן נתונה לציבור בכללו, כגון דרכים ושווקים ושאר מקומות של רשות-הרבים. כשחלוקה של שטח-אדמה לכמה חלקות נרשמת בספרי-האחוזה, נרשמות על שם הממשלה החלקות המופרשות לדרכים ולמקומות ציבוריים כקרקע מסוג מֻתרוּכה. שר-המשפטים מוסמך להפוך קרקעות מסוג מֻתרוּכה לכל סוג-קרקע אחר, אם הוא רואה בכך משום תועלת לציבור.

ה) קרקעות מתות (الاراض الموات). — אלו הן קרקעות עזובות, שלא החזיק בהן אדם ע״פ שטר-מקנה ולא הוקצו לשימוש לציבור, והן רחוקות מישוב עד „שקולו של אדם ממקום-הישוב הסמוך ביותר לא יגיע אליהן״.

בימי שלטון-העות׳מאנים קבע החוק, שכל מי ש„החיה״ קרקע מתה נעשה בעליה, וזכאי היה לקבל עליה תעודת-רישום כבעל אדמת-מירי. החיאה פירושה: חרישה, השקאה, חפירת-תעלות, התקנת-צינורות, זריעה ונטיעה. כן ניתנו אז, בימי התורכים, הנחות מיוחדות מתשלומי-מיסים למחייהן של קרקעות מתות. המטרה היתה לעודד את עיבודן של קרקעות-הפקר. אך בפקודת הקרקעות (אדמות מתות) משנת 1921 קבעה הממשלה הארצישראלית, שמי שיעבד קרקע מתה בלא הסכמתו של מנהל-הקרקעות לא ירכוש ע״י כך לעצמו כל זכות לקבל שטר-מקנה על אדמה זו, ולא עוד אלא שיהא עלול להיתבע לדין בעוון הסגת-גבול.

אין מכירה תופסת במקרקעים, אלא אם כן נרשמה בספרי-האחוזה; והוא הדין בהשכרה לתקופה ארוכה משלוש שנים, במשכנתא ובמתנה. דיני-מִצרנות נוהגים במכירת קרקע-מולק, ודיני זכות-קדימה — במירי. אך דינים אלה אינם חלים על דירות בבתים משותפים. קרקע, שבנו עליה או נטעו בה על-יסוד זכות משוערת בתום-לב, חוזרת לבעליה, אלא שבעל-הקרקע חייב לשלם את מחיר הבניינים או הנטיעות. עלה שווי הבניינים או הנטיעות על ערך הקרקע, נוטל בעליהם את הקרקע ומשלם את מחירה לבעליה.

בימי התורכים שררה אנדרלמוסיה בענייני-קרקעות, לפי שספרי-האחוזה לא שיקפו את המצב לאמיתו. השטח והגבולות של חלקות-אדמה הַרבֵּה לא היו רשומים בדיוק מפני העדר של מדידה ארצית יסודית ומפני שבעלי-קרקעות ביקשו להתחמק מתשלומי-מיסים על שטחי-האדמה הגדולים, שהיו בחזקתם; עסקות מרובות נעשו מחוץ למשרד ספרי-האחוזה ולא נרשמו כלל; נכסי-מקרקעים נפלו בירושה לבנים ולנכדים ולא נרשמו על שמות היורשים. כדי לתקן את המצב בתחום זה, וכדי להכניס סדר ומשטר ברישום-הקרקעות, נתנו השלטונות המאנדאטוריים את דעתם על עריכת קַדַסטר ארצי ועל הסדר זכויות-הקניין במקרקעים ורישומן בספרי-האחוזה. לשם כך נחקקה ב1928 פקודת-הקרקעות (הסדר זכות-הקניין), שתכליתה העיקרית היתה להסדיר את הרישומים בספרי-האחוזה על סמך מדידה ארצית מדוייקת. שטחי-קרקע מרובים הוסדרו עוד בימי-המאנדאט, ושלטונות מדינת-ישראל ממשיכים בפעולת-הסדר זו.

לפי חוק בתים משותפים, תשי״ג—1952, אפשר לרשום זכות-קניין בדירה בנפרד מן הבעלות על הקרקע. קרקע וזכויות בקרקע ניתנות להפקעה לצרכי-ציבור, או לטובתו ולשימושו של בעל-זיכיון, או לטובת כל אדם אחר, אם רכישת-הקרקע בשביל אדם זה עשויה להביא תועלת לציבור. סמכות-ההפקעה נתונה בידי שר-האוצר, אך בתנאים מסויימים הוא רשאי להעביר סמכות זו לעיריה, למועצה מקומית או לרשות מקומית אחרת, לבעל-זיכיון, או לכל אדם אחר, או לאיגוד של בני-אדם, שצויינו במיוחד לצורך זה ע״י שר-האוצר בהודעה שפירסם ב„רשומות״. אדם, שזכותו בקרקע הופקעה, זכאי לדמי-פיצוי. בהעדר הסכם על כך קובע בית-המשפט את שיעורי-הפיצוי.

נכסיהם של שלטונות א״י, המצויים בישראל, נעשו נכסיה של מדינת-ישראל מיום תקומתה של המדינה. נכסים אלה כוללים: מקרקעים, מכרות ומחצבים, מיטלטלים, וכל

הזכויות, המוחזקות או הראויות, שהיו ביום תקומתה של המדינה קניינה של ממשלת א"י או אחת ממחלקותיה, או קניינו של הנציב העליון. כן שייך למדינת-ישראל כל נכס, שמצוי בארץ ושאין לו בעלים. מקרקעים של המדינה נרשמים בספרי-האחוזה על שם מדינת-ישראל.

5. דיני-נזיקים. בהקפה הצר ובמושגיה הפרימיטיוויים התאימה המג'לה לצרכיהם המצומצמים של תושבי ערים קטנות וישובים חקלאיים זעירים. היא לא היתה עשויה לספק את תביעותיה ואת צרכיה של חברה מתקדמת. אותו דבר עצמו אפשר לומר גם ביחס לכמה חוקים עותמאניים אחרים בתחום המשפט האזרחי. מפני-כן חייבה התפתחותה של א"י בחרושת, במסחר ובמלאכה — התפתחות, שבאה בעיקר הודות לעלייתם של היהודים לארץ ולפעולתם בתחומי-כלכלה שונים — שידוד של מערכות-המשפט והוספת חוקים על החוקים הישנים לשם הסדרת היחסים בין אדם לחברו ובין הפרט לשלטון. ואמנם האדמיניסטראציה הארצישראלית בתקופת-המאנדאט נתנה את דעתה על הרחבת גבולותיו של המשפט המקובל האנגלי. ושתי פנים היו לתחיקה זו: היא כללה, ראשית — תיקונים ושינויים בחוק העותמאני, ששרד מן התקופה שקדמה לכיבוש הבריטי (על חוקים מועטים מסוג-תחיקה זה כבר דובר למעלה); ושנית — חוקים חדשים מעיקרם, שנועדו למלא חלל ריק, שהורגש בתחום התחוקה הקיימת, או משום שתחוקה זו לא הסדירה עניינים מסויימים כלל, או משום שטיפלה בהם באורח שלא הניח את הדעת. חוקים חדשים אלה הצריכו לפעמים את ביטולם הגמור של חוקים או של חלקי-חוקים עותמאניים קיימים. עם החשובים שבחוקים חדשים אלה יש למנות את פקודת הנזיקים האזרחיים, שביטלה, בין השאר, את מאת הסעיפים הראשונים של המג'לה ואת דיני-הנזיקים הכלולים בה, במידה שהוראותיהם סותרות את הוראותיה של הפקודה החדשה.

פקודת הנזיקים האזרחיים, שנחקקה ב1944 וקיבלה תוקף ב1947, מונה את אבות-הנזיקים, כלומר, את העוולות האזרחיות הנוצרות ע"י אדם כשהוא מפר, אם במעשה ואם באפס מעשה, כל חובה שהוא חב על-פי החוק לעולם כולו, ואת סוגי-הסעד האזרחיים הניתנים להם, לניזק או לנפגע, לשם הטבת הנזק שנגרם להם או לשם הסרת הפגיעה שנפגעו. „נזק" מובנו אבדן-חיים, וכן אבדן או הזק של רכוש, של נוחות, של רווחה גופנית, של שם טוב, או כל אבדן או הזק אחר כיוצא באלה. „פגיעה" פירושה כל התערבות בלתי-חוקית בזכותו החוקית של אדם. העוולות האזרחיות — 16 במספר — הן כלהלן: א) הוצאת דיבה רעה; ב) טענת-שווא מַזקת; ג) תקיפה; ד) מאסר בלתי-חוקי; ה) הבאת תביעת-זדון; ו) גרימת הפרת-חוזה שלא כדין ע"י מי שאינו צד לחוזה; ז) ימרנות (passing off) של סחורה וכיוצא בזה; ח) מעשה-תרמית; ט) תפיסת-נכסים שלא כדין; י) שליחת-יד (conversion) בנכסי-הזולת; י"א) הסגת-גבול במקרקעים או במיטלטלים; י"ב) מטרד הרבים; י"ג) מטרד היחיד; י"ד) הפרעה במאור-יום; ט"ו) רשלנות; ט"ז) הפרת חובה מפורשת בחוק — כלומר, אי-מילוי חובה, שהוטלה מטעם החוק לטובתו או להגנתו של אדם אחר, כשאדם זה סובל מחמת ההפרה נזק מן הסוג, שהחוק נתכוון למנעו.

כמה סוגים של עבירות פליליות הם גם עוולות אזרחיות, למשל: גנבה היא לפעמים גם הסגת-גבול ברכוש או פגיעה בגוף-האדם. וכך היא גם רשלנות בריפוי אדם, בניתוחו או בנהיגה, שגרמה לדריסתו במכונית. התרופות, שהחוק מעניק לניזק על הנזק שנגרם לו, הן: פיצויים, צו-מניעה, השבת הרכוש, שחזקתו נשללה ללא חוק. יש שאדם זכאי ליותר מתרופה אחת.

החוק קובע חסינות, מסוייגת או בלתי-מסוייגת, לסוגים מסויימים של בני-אדם. כך, למשל, נהנים שופטי בית-המשפט העליון ושופטי בתי-המשפט המחוזיים מחסינות מוחלטת נגד תביעת נזיקים אזרחיים, שהסבו בתוקף תפקידם השיפוטי. שופטים של בתי-משפט אחרים וחברי בתי-דין, ובכלל זה בוררים, שממלאים תפקידים שיפוטיים, מחוסנים רק אם המעשה שגרם את הנזק נעשה בתחום-שיפוטם. גם מי שלא הגיע לגיל 18 זכאי להגיש תביעה משפטית על נזיקים אזרחיים, שנגרמו לו; אך אין לתבוע לדין קטן, שלא מלאו לו 12 שנים, על נזיקים שנגרמו על-ידיו. כן אין להגיש תביעה משפטית נגד אדם, שלא מלאו לו 18 שנים, על „נזיקים אזרחיים, שנובעים מחוזה שהתקשר בו". בעל ואשה אינם אחראים לנזיקים, שגרמו זה לזה, אף אם המעשה, שהסב את הנזק, נעשה קודם הנישואים. אדון אחראי לנזיקים שגרמו מעשי-משמשו, שנעשו ע"פ הרשאתו או באישורו, או שנגרמו תוך כדי עבודתו של המשמש. פושט-רגל יכול לתבוע לדין ולהיתבע לדין על נזיקים אזרחיים. זכות או חובה, שנובעות ממעשה נזיקים אזרחיים, אינן ניתנות להעברה. מזיקים במשותף עשויים להיתבע לדין יחד או לחוד. חוייב אדם מן המזיקים בתשלום-הנזק, רשאי הוא לדרוש דמי-השתתפות מכל מזיק אחר, שהיה אחראי לאותו נזק. אדם, שידע והעריך כהלכה את מצב-הדברים, ואעפ"כ העמיד את עצמו או את רכושו בסכנה, וניזוק על-ידי כך — אינו זכאי לדמי נזק. הכלל הוא volenti non fit injuria — כלומר, הדבר, שאדם הסכים לו, אינו חשוב כנזק. כלל זה אינו חל על נזק, שגרם לו אדם שלא מילא חובה, שהוטלה עליו ע"י חיקוק כלשהו, או על נזק שנגרם ליילד שלא מלאו לו 12 שנה. נזק שנגרם בידי שמים אינו משמש עילה לתביעת נזיקים אזרחיים. המדינה אחראית לנזיקים ככל גוף מאוגד, חוץ מבכמה מקרים יוצאים מן הכלל, שהם מנויים בחוק הנזיקים האזרחיים (אחריות המדינה), תשי"ב—1952. כך, למשל, אין המדינה אחראית לנזיקים אזרחיים על הוצאת שם רע; על מעשה (חוץ מן הרשלנות שבמעשה), שנעשה בתחום הרשאה חוקית, או מתוך שימוש מדומה בתום-לב בהרשאה חוקית; על מעשה שנעשה על-ידי פעולה מלחמתית של צבא-ההגנה לישראל; על חבלה, שנחבל אדם בתקופת שירותו הצבאי משום שירותו הצבאי; ועל מוות, שנגרם כתוצאה מחבלה כזו. חיילים שנפגעו בשירותם הצבאי ומשפחותיהם של חיילים שנספו במערכה מקבלים תגמולים לפי חוקים אחרים (ר' חוק הנכים [תגמולים ושיקום], תש"ט—1949, וחוק משפחות-חיילים שנספו במערכה [תגמולים ושיקום], תש"י—1950).

את פקודת הנזיקים האזרחיים יש לפרש בהתאם לעקרונות הפרשנות המשפטית הנהוגים באנגליה, ומשמעותם של הביטויים המצויים בה היא כאותה של הביטויים המקבילים בחוק האנגלי, אלא אם כן מחייב הכתוב פירוש אחר.

משאר מעשי-החקיקה החשובים בתחום המשפט האזרחי, שירשה המדינה מן הממשלה המאנדאטורית, יש להזכיר את פקודת סימני-המסחר (1921), שתכליתה לשמור מפני רמאים וזייפנים על זכות קניינם של בעלים בסימני-המסחר, שבהם הם משתמשים לציון סחורותיהם, ואת פקודת הפאטנטים

והמדגמים (1924), שנועדה להגן על זכויותיהם של ממציאים באמצאותיהם. זכויות סופרים ואמנים בפרי יצירתם מוסדרות ומוגנות ע"י החוק האנגלי: „חוק זכות יוצרים, 1911", שהועבר לחוקי־הארץ ע"י דבר־המלך־במועצה, מיום 15 במארס, 1924, והותאם לצרכי־הארץ ע"י פקודת זכויות יוצרים משנת 1924, כפי שתוקנה ב1934.

מג'לה (תרגם: ג. פרומקין), תשי"ב[3]; נ. בנטביטש, הכרת המשפט העברי בחוקה הא"י, המשפט העברי, קובץ א' (תרפ"ו), 129; א. מלחי, תולדות המשפט בארץ־ישראל, תשי"ב–תשי"ג; ח. הלפרין, התחיקה החקלאית בארץ־ישראל, תש"ד; ש. יהודה, דיני הסדר זכויות האחוזה בישראל, תשי"א; מ. דוכן, דיני קרקעות במדינת ישראל, תשי"ג[2]; א. בן־שמש, חוקי הקרקעות במדינת ישראל, תשי"ג; F. Ongley, *The Ottoman Land Code*, ed. Miller, 1892; G. Young, *Corps de droit ottoman*, 1906; F. M. Goadby, *International and Inter-Religious Private Law in Palestine*, 1926; R. C. Tute, *The Ottoman Land Laws*, 1927[7]; C. A. Hooper, *The Civil Law of Palestine and Trans-Jordan*, I, 1933; J. Goadby and M. Doukhan, *The Land Law of Palestine*, 1935; E. Vitta, *The Conflict of Laws in Matters of Personal Status in Palestine*, 1947.

ש. ז. ח.

ד. **המשפט המסחרי**. בתחילת תקופת־המאנדאט שלט בארץ החוק המסחרי העותמאני של 1850, שהיה מיוסד על קובץ־החוקים הצרפתי. אך ב1921 פתח המחוקק המאנדאטורי בחקיקה מַקפת בתחום זה, וכמנהגו בתחומי־משפט אחרים נקט גם כאן את השיטה האנגלית. במרוצת־הזמן הוצאו פקודות להסדר ענייני חברות, שותפויות, אגודות שיתופיות, פשיטת־רגל, שטרי־חליפים וענינים אחרים, עד שלא נשארו מן החוק העותמאני אלא סעיפים בודדים בלבד. בדיני־המסחר לא חלו שינויים בתקופת קיומה של מדינת־ישראל.

אם נגדיר את המשפט המסחרי לפי מושגי המשפט האנגלו־סאכסי, אין תחומיו כוללים אלא מספר נושאים, שלאנשי־המסחר יש עניין מיוחד בהם. אך הגדרה כזו מצומצמת מדי. ודאי, שדיני חברה, שותפות ושטרות הם מכלל דיני־המסחר, אך מקובל למנות עם דינים אלה גם דיני הרשאה, הובלה, ביטוח, ערבות, פשיטת־רגל, משכון, פאטנטים, סימני־מסחר ובוררות, אע"פ שהדינים המנויים לאחרונה חלים על סוחרים ועל שאינם־סוחרים כאחד. להלן נסקור את דיני־המסחר העיקריים, שמצאו הסדר בדרך החקיקה.

דיני חברות (ע"ע) קובצו והוסדרו בפקודת־החברות מ1929. כשאר דיני־המסחר מתקופת־המאנדאט, מושתתת אף פקודה זו על החוק האנגלי, וכדי להבינה כראוי יש להסתייע בספרות ובתקדימים האנגליים. סוגי־החברות העיקריים, שפקודה זו באה להסדירם, הם החברה בערבון מוגבל (בע"מ), שמניין חבריה חייב להיות לא פחות משבעה ומספר מנהליה לא פחות משנַים, והחברה הפרטית, אף היא בערבון מוגבל, שמספר חבריה צריך להיות לא פחות משנַים ומספר מנהליה לא פחות מאחד. לרובן הגדול של החברות הון־מניות, ואחריות חבריהן לחובותיהן מוגבלת לחלק הבלתי־נפרע של המניות שברשותם. החברה היא גוף משפטי; מותר לה להחזיק רכוש, והיא מוכשרת לנהל כל משא־ומתן בתחום סמכויותיה המוגדרות בתזכיר־החברה. אין החברה זהה עם כלל חבריה, והיא משמשת כעין מסך, שמבדיל ביניהם ובין רכושה של החברה, זכויותיה וחובותיה. לחברים אין זכויות ברשות־החברה אלא באמצעות המניות שלהם, ואינם אחראים לפרעון חובותיה של החברה אלא בשעת פירוקה, וגם אז רק במידה, שמניותיהם לא נפרעו בשלמותן.

השותפות (ע"ע) — צורה אחרת של אירגון, שמספר חבריו אינו מרובה מעשרה ושתכליתו ניהול מסחר לשם עשיית־רווחים — מצאה הסדר משפטי בפקודת־השותפויות של 1930. אף פקודה זו נוסחה בדפוסי החוק האנגלי, אלא שכאן סטה המחוקק המאנדאטורי מן הדוגמה האנגלית בתחום אחד: בַמה שנתן לשותפות רשומה אופי של גוף משפטי עצמאי. אעפ"כ יש הבדל יסודי בין שותפות לבין חברה, והוא: כל שותף הוא בא־כוח של שותפו, וכל השותפים אחראים עם השותפות לתשלום חובותיה.

פקודת האגודות השיתופיות חזרה ונחקקה—אחר חקירה יסודית — בשינויים מרובים ב1933. כַּחֲברה כך אף האגודה השיתופית היא גוף משפטי, ואחריותם של חבריה היא עפ"ר מוגבלת. אך אין לייסדה אלא למטרות המפורטות בחוק: טיפוח של חיסכון ועזרת־גומלים בין בעלי אינטרסים משותפים. שלא כחברה, שהונה מוגבל לסכום המפורש בתזכיר, רשאית אגודה שיתופית להוציא מניות ללא גבול. חבר של אגודה שיתופית, שלא כבעל־מניות בחברה, אינו רשאי להחזיק יותר מ20% מכל מניותיה, ואין לו אלא קול אחד בהצבעה, יהא מספר מניותיו מה שיהיה. ולסוף: מניה בחברה אפשר, בדרך כלל, להעביר לאחר; לא כן באגודה: זו רשאית לקנות את המניה בעצמה ולהוציאה לאַחַר מכן לאדם אחר.

שונה מן האגודה השיתופית היא „האגודה העותמאנית", שבה מתאגדים בני־אדם לשם תכלית, שאינה כרוכה בעשיית־רווחים, ושדיניה קבועים בחוק העותמאני מ1909. בצורה זו של התאגדות משתמשים מוסדות, מפלגות ואירגונים חברותיים אחרים.

דיני־שטרות (ע"ע) כלולים בפקודת שטרי־החליפים, 1929, המבוססת על חוק־השטרות האנגלי של 1882 (בשינויים אחדים). הפקודה דנה בשלושה סוגי־שטרות: שטר־חליפים, שטר־חוב ושֶק. השטר עובר לסוחר או, בלשון המשפט, הוא „סחיר". היתרון בכך הוא במה ש„המחזיק בו כשורה" — כלומר, מי שקיבל את השטר (קודם זמן־פרעונו) בתמורה, בתום־לב ובלא ידיעה על איזה פגם בו, זכאי לתבוע את פרעונו מכל החתומים עליו, וכנגדו אין לעורר כל טענות, שכוחן יפה בין שאר הצדדים. החוק הארצישראלי סטה מן החוק האנגלי במה שהתיר את החתימה על שטר כְּעָרֵב „אוואל" — שיטת־ערבות, שהיא ידועה בארצות־אירופה, אך אינה מוכרת במשפט האנגלי.

אף פקודת פשיטת־הרגל (ע"ע), 1936, היא העתק נאמן של החוק האנגלי בעניין זה. מטרתה להבטיח חלוקה צודקת של נכסי־החייב בין נושיו, ולאפשר לו להיפטר מחובותיו ולפתוח דף חדש בעסקי־מסחרו.

לסוף יש להזכיר את החוק העותמאני מ1877 ואת פקודת־הריבית (השער החוקי), שלפיהם מוגבל שער־הריבית ל9% לשנה. כוחן של הוראות אלו עדיין יפה, פרט לגבי מוסדות באנקאיים; לגבי אלה קובע חוק באנק־ישראל, תשי"ד—1954, שנגיד־הבאנק רשאי לקבוע — באישורה של הממשלה — את שער־הריבית המאכסימאלי, שמוסד באנקאי רשאי לשלם בעד פקדונותיו ולקבל בעד נכיון־שטרות, הלוואות ועסקות־אשראי אחרות.

א. פלמן, דיני אגודות שיתופיות בישראל, תשי"א; י. זוסמן, דיני שטרות, 1954.

א. ו.

ה. דיני־מיסים. כלל גדול הוא בשלטון דמוקראטי, שאין להטיל מס אלא ע"פ חוק; בלא חוק אין הָרשות המבצעת רשאית לגבות מיסים. במדינת־ישראל נקבע כלל זה במפורש בסעיף 6 לפקודת סדרי השלטון והמשפט, תש"ח—1948, לגבי מיסים ממשלתיים ותשלומי־חובה ממשלתיים אחרים. — ואלה הם החוקים העיקריים בתחום מיסי־המדינה:

פקודת מס־הכנסה, 1947 — שבאה במקום הפקודה משנת 1941, שהטילה מס זה לראשונה — מבוססת על עיקרי החוק האנגלי. ביסודו של החוק מונחת ההבחנה בין הכנסות והוצאות שבפירות לבין הכנסות והוצאות שבקרן. החוק הישראלי, כחוק האנגלי, מפרט מקורות מסויימים, שההכנסות הבאות מהם חייבות מס, אך מוסיף „סעיף עוללות", כדי לתפוס במצודת המס הכנסות ממקורות אחרים, שלא פורטו במיוחד. ב1952 סטה המחוקק הישראלי מעיקרי החוק האנגלי ונטל לו לדוגמה את החוק האמריקני: נוספה הוראה להטלת מס על רווחי־הון, שנובעים ממכירת מיטל־טלים, המשמשים לצורך מסחר או עסק, מקצוע או משלח־יד, ושנקבע להם שיעור של פחת.

מס־ההכנסה הוא מס פרוגרסיווי. בזמן המאנדאט קבע החוק שיעורי־מס „שוליים". פירושו של דבר, שההכנסה מתחלקת לשלבים: שלב שלב ושיעורו, שהוא אחוז מסויים של ההכנסה באותו שלב. כן קבע החוק סכומים, שניכּוּיָם מן ההכנסה מותר לנישום כתושב, בעד אשה וילדים, בעד תלויים ובעד תשלומים לשֵם ביטוח־חיים, קרן־תגמולים, הוצאות־ריפוי, תרומות למוסדות־צדקה וכו'. מצב זה נשתנה מיסודו. כיום קובע החוק שיעורים כוללים לכל לירה של ההכנסה עד 5,000 ל"י בגובה של 150 פרוטה+מספר־הפרו־טות, המתקבל מחלוקת סכום־ההכנסה בעשרים; כל לירה של הכנסה למעלה מ5,000 ל"י חייבת במס בשיעור של 650 פרוטה. שיעורים אלה כפופים להקלות מסויימות ולהגבלה, שהמס לא יעלה על מחצית־ההכנסה. כן בוטלו הניכויים שניתנו לנישום כתושב וכבעל־משפחה, ובמקומם באה שיטה של זיכויים לחשבון המס, כדי להבטיח, שהמס, שהנישום חייב בו, יוקטן במידה שווה לכל נישום, תהא הכנסתו מה שתהיה. הכנסתה של האשה מצטרפת להכנסת־הבעל, אך היא זכאית לדרוש חישוב נפרד. חברה משלמת מס־הכנסה בשיעור אחיד של 25% ומס רווחי־חברות, אף הוא בשיעור של 25%, אך החברה רשאית לנכות את מס־ההכנסה בשיעור של 25% מן הדיווידנדה, ובעל־המניות רשאי לזקוף ניכוי זה לזכות חשבונו כנגד המס, שעליו לשלמו על הדיווידנדה המגולמת— כלומר, על הסכום־ברוטו קודם הניכוי. הוראות מיוחדות חלות על הכנסותיהם של הקיבוצים וחבריהם הבודדים. למס־ההכנסה מתווסף שיעור של 7½%, שנגבה בעד הרשויות המקומיות.

חוק מס שבח מקרקעים, תש"ט—1949, היה הצעד הראשון בארץ לכלול רווחים־שבקרן במערכת־המיסים. הכנסה־שבפירות, שהיא חייבת במס־הכנסה—למשל, רווחים מקרקע, שנמכרה ע"י סוחר בקרקעות —, אינה חייבת במס שבח־מקרקעים. ואילו הכנסה, שמס זה חל עליה, אינה חייבת במס־הכנסה על רווחי־הון לפי התיקון מ1952. המס מוטל על השבח הממומש במקרה של מכירת נכסים בלתי־נדים, ובכלל זה — מניות בחברה, שעסקיה העיקריים הם רכישת מקרקעים והחזקתם ושהשליטה עליה נתונה בידי חמשה אנשים, לכל היותר. כן חל המס על מקרקעים, שיורשיהם ויתרו עליהם לטובת יורשים אחרים, לאחר שנתיים מיום פטירת המוריש. במכירת מקרקעים השבח הוא ההפרש בין מחיר המכירה ומחיר הקניה, או שָוְיָם בשעת רכישתם, אם נרכשו המקרקעים בדרך אחרת. הוצאות־השבחה והוצאות אחרות מותרות בניכוי מן התמורה. במקרה של מכירה תלוי שיעור המס באורךְ התקופה, שעברה בין הרכישה והמכירה, וביחס שבין גודל השבח ומחיר־הקניה של המקרקעים או שוויים.

חוק מס עיזבון, תש"ט—1949, אף הוא מסוג המיסים המוטלים על הכנסה־שבקרן. נשוא המס הוא שווי העיזבון, אך נראה, שבסופו של דבר מוטל המס לא על העיזבון, אלא על חלקו של היורש בו. בקביעת ערך העיזבון מביאים בחשבון מתנות, שהמוריש נתן מחוץ לגדר הרגיל תוך שלוש שנים קודם מותו. השיעורים מודרגים הן לפי גודל־הירושה, אחר ניכוי הסכומים הפטורים ממס, והן לפי דרגת הקירבה שבין היורש והמוריש.

לפי פקודת מס רכוש עירוני, 1940, ולפי פקודת מס רכוש חקלאי, 1942, מוטלים מיסים אלה על בעלי נכסים בלתי־נדים לפי שיעורים, שנקבעים באחוז מסויים מן השווי השנתי הנקי של הנכס — כלומר, לפי הרנטאבי־ליות שלו, או לפי סוג־הקרקע. מיסים אלה כבר הוטלו בתקו־פת־המאנדאט במקום מיסי־הרכוש העותמאניים (וֶרקו). — אחר תקומת־המדינה הוטל מס מיוחד על רכוש בצורת מילווה־חובה לפי חוק מילווה חובה, תשי"ג—1953.

מיסי־עקיפים. החשוב שבמיסים אלה הוא המכס. גבייתו מוסדרת על־פי פקודת המכס, 1929, ופקודת תעריף המכס והפיטורים, 1937. מיסי־הבּלו מוטלים על־פי פקודות שונות. לפי חוק מיסי מכס ובלו (שינוי תעריף), תש"ט—1949, רשאי שר־האוצר להגדיל — בצו מיוחד — את רשימת המיצרכים הטעונים מיסי מכס או בלו ולהגדיל מיסים אלה או להפחיתם; אך תקפו של צו כזה יפקע אם לא יאושר ע"י הכנסת במשך חדשיים מיום פירסומו. — חוק מס־קניה, תשי"ב—1952, מסמיך את שר־האוצר לקבוע, איזו סחורות טעונות מס זה ומה יהא שיעורו. צו, שקובע מס בשיעור מרובה מ7½% מן המחיר הסיטונאי, רשאית הכנסת תוך חדשיים לבטלו בדרך החלטה.—מס־בולים נגבה לפי פקודה, שהונהגה ב1927 ע"י המחוקק המאנדאטורי לפי דפוסים אנגליים. חשוב לציין, שמיסמך שאינו מבוייל כדין אינו כשר לראיה בדיון אזרחי, אך אפשר להכשירו ע"י תשלום המס בצירוף קנס. — חוק מס נסיעות־חוץ, תשי"א—1950, מטיל מס על רכישת כרטיס־נסיעה לחוץ־לארץ לפי שיעורים, שנקבעים ע"י שר־האוצר ושאינם יכולים לעלות על 100% ממחיר־הכרטיס. — ולסוף, תקנה 46(1ב) לתקנות ההגנה, 1939, מענקת סמכות לרשות המוסמכת לחייב בעלי־מפעלים בתשלום הטלים על סחורות, שהן מיוצרות או מסופקות על־ידיהם. על תקנה זו מבוססים ההטלים לקרן־ההשוואה.

סמכותן של הרשויות המקומיות לגבות מיסים („ארנונות" בלשון־החוק) מוגדרת בפקודת העיריות, 1934, ובפקודת המועצות המקומיות, 1941. רשויות אלו מוסמכות גם לגבות מס־עסק לפי פקודת מס־עסק, 1945. כאמור, רשאית הרשות המקומית, לפי חוק הרשויות המקומיות (תוספת למס־הכנסה), תשי"ב—1952, להטיל תוספת למס־ההכנסה בשיעור של 7½%. מלבד אלה מקנים חוקים וחוקי־עזר שונים סמכות

לרשויות המקומיות לגבות מאלה הנתונים לשיפוטן מיסים שונים, ארנונות, היטלים, תרומות ואגרות.

א. פלמן, דיני מס הכנסה בישראל, תשט"ו–1955; י. שטרן, מס הכנסה, הלכה ומעשה, תשט"ז.

אל. ו.

ו. המשפט הפלילי והדיון הפלילי בישראל. —

1. **המשפט הפלילי.** בתקופה העותמאנית וכן בתקופת־המאנדאט עד סופה של שנת 1936 היה נהוג בארץ החוק הפלילי העותמאני, שהיה מבוסס על קובץ הדינים הפליליים הצרפתי. עוד קודם שחוק זה בוטל מעיקרו הכניס בו המחוקק המאנדאטורי תיקונים מרחיקי־לכת בתחום ההוראות הכלליות של המשפט הפלילי, כגון: בפרקים הדנים באחריותם של שותפים למעשה, בניסיון לעבור עבירה, בקשירת קשר ובכמה עבירות מיוחדות, כגון עבירות נגד המדינה וסדריה, זיוף־מטבע, שבועת־שקר, עבירות נגד המוסר וכד'. תיקונים אלה נבעו ממגמתו של השלטון המאנדאטורי להשתית את המשפט הארצישראלי על יסודות המשפט האנגלי, במידה שנראה היה לו שהמשפט העותמאני לא התאים לצרכי האוכלוסיה והשלטון.

החוק הפלילי העותמאני על התיקונים שהוכנסו בו הוחלף בפקודת החוק הפלילי, 1936, שקיבלה תוקף ב־1.1.1937. פקודה זו, שמקפת את עיקרי ההלכות בתחום המשפט הפלילי ואת רוב העבירות החשובות, מבוססת בעיקרה על ה"משפט המקובל" של אנגליה ועל חוקים שנחקקו באנגליה ובמושבותיה, ששימשו דוגמה לניסוחה. הפקודה גם מורה, שיש לפנות אל המשפט האנגלי בכל הנוגע לפירושה. אחר תקומת־המדינה הוכנסו כמה תיקונים בפקודת החוק הפלילי, שתכליתם העיקרית היתה להתאים את החוק לצרכי המדינה ולשפר את הוראותיו. החשובים שבתיקונים אלה הם: ביטול עונש־המוות על כל עבירה (פרט לעבירת בגידה בשעת־חירום), עריכה מחדש של הפרק הדן בדרכי ענישתם של עבריינים, החלפת הפרק הדן בעבירת־שוחד בחוק חדש, והרחבת סמכותם של בתי־המשפט לגבי עבירות, שנעשו מחוץ לגבולות המדינה ושפוגעות בשלומה, בנכסיה ובסמליה.

פקודת החוק הפלילי מחולקת לשני חלקים: החלק הראשון דן בהוראות כלליות, והשני — בעבירות מיוחדות.

בחלק הכללי מפורשים העקרונות היסודיים, שעל־פיהם יש לקבוע אחריות פלילית, תוצאותיה של אחריות כזו ודרכי־ההגנה העיקריות בפניה. כאן ראויות לציון הסטיות מן המשפט הפלילי האנגלי, המצויות בפקודה זו:

א. קטן עד גיל תשע אינו מסוגל, לפי פקודת החוק הפלילי, 1936, להגות מחשבה פלילית, ועל־כן אינו נושא באחריות פלילית. הנחה דומה נקבעה גם לגבי קטן בין הגילים תשע ושתים־עשרה, אלא אם כן הוכח הדבר, שהיה בר־הבנה עד כדי לדעת, שאסור היה לו לעשות את המעשה המיוחס לו. הגילים הקבועים בנידון זה באנגליה הם שמונה וארבע־עשרה.

ב. סמכותו של בית־משפט בישראל לצוות על אישפוזו של נאשם לקוי במחלת־רוח היא רחבה מסמכותו של בית־משפט אנגלי.

ג. נאשם, שמגן על עצמו בטענת "צורך" (כגון, של הגנה עצמית), חייב לשכנע את בית־המשפט הישראלי, שאמנם עשה את המעשה המיוחס לו מתוך צורך, בעוד שבאנגליה אינו צריך להביא לפני בית־המשפט אלא הוכחות לכאורה בלבד, כדי שחובת־ההוכחה תועבר אל התביעה הכללית.

סוגי העונשים הקבועים בחוק הם: עונש מוות (החל על בגידה בשעת־חירום); מאסר (שבית־המשפט רשאי לדחותו ולהתנות את ביצועו בעשיית עבירה חדשה); קנס; תשלום־פיצויים; תשלום הוצאות־המשפט; העמדת החוטא תחת פיקוחו של קצין־מבחן; מתן התחייבות להתנהגות טובה.

בדומה לחוק האנגלי, אין החוק הישראלי קובע, בדרך כלל, עונש מסויים, שיש להטילו, אלא מציב את גבול העונש המאכסימאלי, שבית־המשפט רשאי להטילו על נאשם. עפ"ר אין ענשי־מינימום נקבעים. ביהמ"ש חפשי בדרך כלל בבחירת סוג־העונש הנראה לו. חוק מיוחד מסדיר את הענשתם של עבריינים צעירים.

החלק השני של פקודת החוק הפלילי, 1936, וכן חוקים פליליים מיוחדים אחרים, מגדירים את העבירות המיוחדות הגוררות עונש. העבירות הכלולות בפקודת החוק הפלילי מחולקות לפי הערכים, שבהם פגע העבריין—כלומר, עבירות נגד המדינה, סדריה, מינהלה, ועבירות נגד החיים, הגוף, הרכוש וכד'.

מיון אחר של העבירות הוא לפי מידת החומרה של העונש, שביהמ"ש רשאי להטיל. לפי מיון זה — "פשע" הוא עבירה, שגוררת עונש־מוות או מאסר לזמן ארוך משלוש שנים; "חטא" הוא עבירה, שגוררת מאסר למשך זמן, שאינו מרובה משבעה ימים, או קנס, שאינו עולה על 75 ל"י; "עוון" הוא עבירה, שאינה באה בגדר "פשע" או "חטא". לחלוקה זו נודעת חשיבות בעיקר בתהליכי הדיון הפלילי.

2. **הדיון הפלילי.** בתקופה העותמאנית נהגו בארץ לפי קובץ הדיון הפלילי העותמאני, שהיה מבוסס על חוק צרפתי. ב־1924 הוחלף קובץ זה, כמעט בשלמותו, ע"י כמה חוקים, שמקורם בסדרי הדיון הפלילי הנוהגים באנגליה ובמושבותיה, אך שונים מן האחרונים במה שהשיפוט הפלילי הופקד בארץ בידי שופטים מקצועיים בלבד ולא בידיו של חבר־מושבעים; דיני הראיות אף הם הושתתו על הנוהג האנגלי. מאז לא הוכנסו בחוקי הדיון הפלילי אלא תיקונים קלי־ערך בלבד.

רשויות החקירה והתביעה. החקירה בביצועה של העבירה וגילוי העבריין הם מתפקידיה של המשטרה. זו האחרונה גם תובעת לדין עבריינים, שביצעו עבירות קלות, ומופיעה בחקירות המוקדמות, המתנהלות לפני שופט חוקר, בעבירות מסוג הפשע. התביעה לדין וניהול־המשפט בעבירות רציניות מוטלים על התביעה הכללית. אע"פ שהמשטרה והתביעה הכללית הן מחלקות ממשלתיות נפרדות, הן פועלות, בכל הנוגע לחקירה ולתביעה, תחת השגחתו וראשותו של היועץ־המשפטי־לממשלה. התביעה הפלילית מוגשת עפ"ר על־ידי רשויותיה המוסמכות של המדינה, ולא ע"י האזרח הנפגע ובשמו. רק לגבי עבירות שאין בהן משום חשיבות ציבורית, כגון הוצאת דיבה או תקיפות קלות, ניתנת הזכות לאזרח הנפגע להגיש משפט פלילי בשמו שלו.

שיטת המשפט הנוהגת ביבשת־אירופה מחייבת את הממונים על כך, ע"פ עקרון הלגיטימיות, להגיש משפט פלילי משנתגלתה עבירה. לעומת זה נהוגה במדינת־ישראל השיטה האנגלית, המבוססת על עקרון התועלתיות, ולפי שיטה זו מוגש משפט פלילי רק אם לדעת הרשויות המוסמכות עתיד הדבר להביא תועלת לציבור. משום כך מסורה ליועץ־המשפטי־לממשלה, כראש התביעה הכללית וכנציגה של

המדינה, הסמכות העליונה להחליט אם יש להגיש תביעה או לא, ואף להפסיק תהליכים משפטיים, שכבר הוחל בהם.

משסיימה המשטרה את חקירתה בתלונה על עבירה, ומשהגיעה לכלל מסקנה, שחומר ההוכחות שנאסף על ידיה מספיק להגשת תביעה, נפתחים התהליכים המשפטיים ע״י הגשת כתב־אישום לביה״מ המוסמך. אם העבירה, או אחת מן העבירות, היא מסוג־ה„פשע״, יש להביא את ההוכחות תחילה לפני שופט חוקר. תפקידו של זה האחרון הוא להחליט אם יש חומר מהימן מספיק, שמצדיק את העמדתו של הנאשם לדין לפני בית־משפט מחוזי. תכליתה העיקרית של החקירה המוקדמת היא, איפוא, לא לקבוע את אשמתו של הנאשם אלא לבחון את חומר־הראָיות; וכך משמשת חקירה זו אמצעי למניעת האשמות בלתי־מוצדקות בעבירות רציניות. בא השופט החוקר לכלל מסקנה, שהובא לפניו חומר־ראיות, שמוֹרה על קשר בין החשוד ובין העבירה, הוא מעביר את דינו של החשוד לבית־המשפט המחוזי, ע״פ צו העמדה לדין. החלטת השופט החוקר אינה מחייבת את היועץ־המשפטי־לממשלה, המוסמך להעמיד נאשם לדין אף אם השופט החוקר סירב לעשות כך, וכן להפסיק את התהליכים המשפטיים אף כשהשופט החוקר הוציא צו העמדה לדין.

בעבירות אחרות, שאינן מסוג־ה„פשע״, מוגש בדרך כלל כתב־האישום במישרים לבית־המשפט המוסמך. דיון בעבירות כאלו מכונה בשם „דיון מקוצר״, בעוד שהדיון בפשעים לאחר חקירה מוקדמת מכונה „שפיטה לפי כתב־אישום״. סדרי הדיון המקוצר וסדרי השפיטה לפי כתב־אישום דומים ברוב פרטיהם אלה לאלה ואינם שונים ביסודם מן הסדרים הנהוגים באנגליה, אלא במידה הכרוכה בהעדר של חבר־מושבעים בארץ.

ס מ כ ו ת ב ת י ־ ה מ ש פ ט. גם בתי־משפט־השלום וגם בתי־המשפט המחוזיים מוסמכים לדון בדיון מקוצר (כלומר, בלא חקירה מוקדמת) בעבירות שאינן פשעים. אך הדיון בעבירות, שיש לדון בהן בשפיטה לפי כתב־אשמה, הוא בגדר סמכותו של ביהמ״ש המחוזי בלבד. ביהמ״ש המחוזי יושב גם כבית־משפט לערעורים פליליים על פסקי־הדין של בית־משפט־השלום. החלטת ביהמ״ש המחוזי כבית־משפט לערעורים היא סופית, אלא אם ניתנה רשות ערעור לפני בית־המשפט העליון בתפקידו כבית־משפט לערעורים פליליים. גם פסקי־הדין של בית־המשפט המחוזי בערכאה ראשונה ניתנים לערעור לפני בית־המשפט העליון. בערכאת הערעור נדונות שאלות משפטיות בלבד. ביהמ״ש לערעורים אינו בוחן מחדש שאלות שבעובדה (פרט לשאלת חומרת־העונש) אלא במידה שכרוכה בהן גם שאלה משפטית.

לא הוגש ערעור על פסק־הרשעה, או ניתן פס״ד מרשיע באופן סופי בבימ״ש לערעורים פליליים, שוב אין אפשרות לשנות את פסה״ד בערכאות המשפטיות; אך נשיא־המדינה מוסמך, לאחר שקיבל המלצה על־כך משר־המשפטים, לחון את המורשע בדין. החנינה יכולה להיות שלמה — כלומר, שהעונש שהוטל על הנאשם בוטל כליל — או חלקית, כלומר, שדינו של הנאשם הומתק או העונש החמור שהוטל עליו הוחלף בעונש קל ממנו.

פ. דיקן (דיקשטיין), דיני עונשין בישראל ובעמים, בעבר ובהווה, תשי״ג; א. סלנט, סדרי הדיון הפלילי בישראל, תשי״ב; א. גורני וא. קדרון, החוק הפלילי הלכה למעשה, תשי״ג.

א. ש. ש.

ז. ד י נ י ־ ע ב ו ד ה. משפט־העבודה מטפל בדרך כלל בעבודתם של שכירים מועסקים ע״י אחרים, ומגמתו להסדיר את היחסים בין עובדים ומעבידים המבוססים על התקשרות חוזים ביניהם.

חוזה־העבודה נבדל משאר סוגי־החוזים בשני דברים עיקריים: העובד מתחייב ליתן שירות אישי למעבידו, ותוך כדי מתן שירות זה הוא כפוף להוראות של נותן־העבודה הן בנוגע לטיב העבודה המוטלת עליו והן בנוגע לאופן ביצועה.

דיני־העבודה הנוהגים במדינת־ישראל מיעוטם נובע מן התחוקה העותמאנית (מֶגֶ׳לה), שנשארה בתקפה עד היום, קצתם כלולים בחוקים שונים מתקופת־המאנדאט ורובם נחקק אחר תקומת־המדינה.

המג׳לה דנה בחוזה־העבודה בפרק המטפל בענייני שכירות בכלל, ואינה מייחדת מקום ניכר לטיפול נפרד בשכירות־עבודה. גם האבחנה בין עובד שכיר ובין בעל־מלאכה או קבלן, שנודעת לה חשיבות מרובה בזמננו (ביחוד מבחינת האחריות בנזקים ובדמי פגיעה בשעת עבודה), כמעט שאינה מצויה במג׳לה. לעומת זה מַבחנת המג׳לה בין שכיר שֶׁל יחיד לשכיר של רבים, שהראשון זוכה בשכרו גם כשלא עשׂה עבודתו בפועל אלא היה מוכן ומזומן לעשותה, ואילו האחרון זוכה בשכרו רק משעשה את מלאכתו בפועל. תגמול עבודתו של עובד שכיר הוא השכר שהוסכם עליו, ובאין הסכם — שכר ראוי לפי נוהג־המקום והערכת־מומחים.

מן החוקים מתקופת־המאנדאט, שעדיין הם בתקפם, יש להזכיר את פקודת מחלקת־העבודה, 1943; את פקודת תאונות ומחלות משלח־יד (הודעה), 1945; ואת פקודת בתי־החרושת, 1946. פקודת מחלקת־העבודה חייבה את הקמתה של מחלקה זו כמסגרת לפעולת הממשלה בתחום־העבודה, והציבה לה למטרה „להבטיח ולטפח את טובתם הכללית של העובדים ולקיים יחסים טובים בין עובדים למעבידים״. פקודת ההודעה על תאונות ומחלות מחייבת בעיקר להודיע למחלקת־העבודה על כל תאונה שאירעה בעבודה ועל כל מחלה שנבעה ממשלח־היד, שגרמה למוות או שללה את כושר העבודה ליותר משלושה ימים, ומסמכת את המנהל להורות על עריכת חקירה במסיבות של המקרה. פקודת בתי־החרושת, 1946, היא אחד מחוקי־העבודה החשובים והמקיפים ביותר. היא חלה על כל סוגי־העובדים (גברים, נשים וילדים), ותכליתה לקבוע את התנאים הפיסיים בעבודה, כדי להבטיח את בריאותם, בטיחותם, שלומם ורווחתם הכללית של העובדים במקומות־עבודתם. על המחזיקים במקומות־העבודה הוטלו חובות מרובות, שהן בדרך כלל מסוג החובות האבסולוטיות, ואין המעבידים יוצאים ידי חובות אלו ע״י נקיטת אמצעים סבירים בלבד.

מתקופת־המאנדאט נותרו גם פקודת מועצות המלאכה, 1945, המחייבת יצירת מנגנון לקביעת שכר־מינימום ותנאי־עבודה מינימאליים בענפי־עבודה נחשלים, ופקודת בתי־דין תעשיינים, 1947, שמחייבת יצירת מנגנון ליישוב סיכסוכי־עבודה ע״י תיווך או בוררות. אך שני חוקים אלה לא הופעלו עד היום הלכה למעשה. גם פקודת האיגודים המקצועיים, 1947, שבאה להסדיר את מעמדם החוקי של אירגוני עובדים ומעבידים, וכן את זכויותיהם וחובותיהם, לא קיבלה בכללה תוקף עד היום. הפקודות הללו נתונות כיום בשלב של עיבוד ועריכה חדשה, וכבר נתפרסמו שתי הצעות־חוק חדשות בדבר חוזים קוֹלקטיוויים ויישוב סיכסוכי־עבודה.

ענייני השביתה וההשבתה של עובדים ומעבידים, גרימת נזק־ממון ע״י הפרת חוזה־עבודה, וכן גרימת נזקים אזרחיים ע״י איגוד מקצועי או בשמו בקשר לשביתה או להשבתה, כמעט שלא הגיעו לטיפול משפטי בבתי־המשפט בארץ. לפי הסעיפים 210 ו211 לפקודת החוק הפלילי, 1936, מותר להעמיד במקום, שבו פרץ סיכסוך־עבודה, משמרת שקטה, שפעולתה אינה כרוכה במעשה־אלמות, התפרעות או פגיעה ברכוש; אך סיכסוך, שנובע מתוך התנגדות להעסקת עובדים מחמת גזעם, דתם או לשונם, אינו בגדר סיכסוך־עבודה. הנעת עובד להפר חוזה־עבודה אינה נחשבת לעוולה אזרחית, כשהדבר נעשה לשם שביתה או השבתה בסיכסוך־עבודה בתחומי ענף־העבודה, שבו עוסקים השובתים או המשביתים.

חוקי־העבודה העיקריים, שנתקבלו מתקומת־המדינה עד היום (1956), הם:

חוק איסור האפיה בלילה, תשי״א—1951, ששמו מעיד על תכנו. חוק שעות עבודה ומנוחה תשי״א—1951, המגביל בדרך כלל את יום־העבודה לשמונה שעות, את עבודת־הלילה לשבע שעות, ואת שבוע־העבודה לארבעים ושבע שעות, ומחייב מנוחה שבועית של, לכל הפחות, שלושים ושש שעות רצופות, ובתוכן את יום־השבתון הדתי או המקובל על העובד. לפי החוק לתיקון פקודת סדרי השלטון והמשפט, תשי״ב—1951, יש להעניק לעובד מנוחה דומה למנוחה השבועית גם בימי־החג שלו, שייקבעו לצורך זה לגבי כל עדה על־פי החלטת הממשלה. חוק חופשה שנתית, תשי״א—1951, מעניק לרוב המכריע של השכירים חופשה בשכר של, לכל הפחות, ארבעה־עשר יום לשנה. עובדים ארעיים, שאינם מועסקים, לכל הפחות, שלושה חדשים במקום־עבודה אחד, זכאים לתמורת חופשה בשיעור של לא פחות מ 4% משכר־העבודה, שנפרעים בשבילם ע״י המעבידים לקרנות־חופשה. קרנות אלו הן גופים משפטיים מאוגדים והן מתנהלות ע״י נציגי־העובדים בפיקוחו של שר־העבודה.

עבודת־הנוער במדינה מוסדרת ע״י שני חוקים: חוק עבודת־הנוער וחוק־החניכות, שניהם משנת 1953. חוק עבודת־הנוער קובע גיל מינימום (14 שנה), שבו מותרת כניסה לעבודה, אוסר העסקה בעבודות מסויימות ובמקומות מסויימים בגיל גבוה מזה, מנהיג שיטה של בדיקות רפואיות לנוער עובד, קובע אפשרות למתן הדרכה לנוער בבחירת מקצוע, ומבטיח שורה של תנאים סוציאליים משופרים בעבודה. חוק־החניכות נועד להסדיר ולהבטיח הקניית מקצוע לנוער עובד „על ידי עבודה מעשית מודרכת ועל ידי לימוד בשיעורי מקצוע מאושרים".

חוק עבודת נשים משנת 1954 מסדיר את עבודת הנשים מתוך מגמה כללית למנוע פגיעה בבריאותן. חוק שיווי זכויות האשה, תשי״א—1951, קובע במפורש, שחוק זה לא בא לפגוע בכל הוראת־חוק, שנועדה להגן על האשה כאשה.

האחרון בסדרת חוקי־העבודה הוא חוק אירגון הפיקוח על העבודה, תשי״ד—1954. תכליתו של חוק זה היא להבטיח פיקוח יעיל על ביצועם של חוקי־העבודה ושיתוף העובדים והמעבידים בענייני הבטיחות בעבודה והגהות המקצועית. החוק מסדיר, בין השאר, את הקמתם של ועדות־בטיחות ונאמני־בטיחות במקומות־העבודה ושל מוסד ארצי מורכב מנציגי־הממשלה, מאירגוני העובדים והמעבידים החשובים ביותר במדינה ומגופים מעוניינים אחרים. הניסיון הוכיח, ששירות הפיקוח על ענייני־העבודה הוא בין הגורמים הראשונים במעלה לקידום ענייני־העובדים ולשיפורה של התחוקה המכוונת להגנתם.

חוקי־העבודה הם רק חלק מן התחוקה הסוציאלית, שתכליתה להגן על העובד כעובד נגד עוול או ניצול ולהבטיח לו תנאי־עבודה הוגנים. ענף אחר בתחוקה הסוציאלית הוא הביטוח או הביטחון הסוציאלי, שנועד להבטיח קיום מיני־מאלי הוגן על־ידי הספקת הכנסת־יסוד לכל הזקוקים לכך וטיפול רפואי כולל. צעד גדול בכיוון זה נעשה ע״י חוק הביטוח הלאומי, תשי״ד—1953, שקיבל תוקף ב1.4.1954. חוק זה הנהיג שיטת ביטוח סוציאלי בענפים הבאים: ביטוח לעת זקנה וביטוח למקרי־מוות לכלל האוכלוסיה הבוגרת במדינה; ביטוח אימהות; וביטוח מפני פגיעות בעבודה, שמקיף כמעט את כל העובדים. הביטוח הסוציאלי מתנהל ע״י מוסד הביטוח הלאומי, שהוקם במיוחד לתכלית זו כגוף מאוגד נפרד מן הממשלה, אך נתון לפיקוחו המדוקדק של שר־העבודה ולביקרתו של מבקר־המדינה. במועצת המוסד, שהיא הרשות העליונה שלו, משתתפים נציגי־הממשלה בראשותו של שר־העבודה, נציגיהם של עובדים, עובדים עצמ־אים ומעבידים, נציגיהם של מוסדות־ציבור וכן אישי־ציבור.

בתי־דין מיוחדים, בשתי ערכאות, שהם מורכבים משו־פטים מקצועיים (המשמשים כאבות בתי־הדין) ומנציגי־ציבור (המשמשים כחברים), דנים ומחליטים בתביעות השונות, המתעוררות בקשר לביטוח הלאומי.

הגמלאות הכספיות ארוכות־המועד — כלומר, קצבות זקנה וקצבות אלמנות ויתמות — הן אחידות לפי שיעור יסודי קבוע (basic flat rate) ומותנות לפי מספר התלויים בהן ומדד יוקר־המחיה. הגמלאות קצרות־המועד — כלומר, דמי פגיעה בעבודה לתקופה של עד 26 שבועות ודמי חופשת־לידה בעד 12 שבועות — נפרעות על־יסוד שכרו של מקבל־הגמלה. כל יולדת מקבלת גם מענק־לידה להוצאות אישפוז ולרכישת ציוד בשביל הנולד. נוסף על הגמלאות הכספיות, זכאים נפגעי־עבודה גם לטיפול רפואי, לשיקום רפואי ולשיקום מקצועי על חשבון המוסד.

מלבד דיני העבודה הנזכרים, המבוססים על החוק החרות, נוצרו מנהגים ונהגים מקצועיים, שבתי־המשפט מכירים בהם ונותנים להם תוקף, במידה שהם נעשים כלליים ומגיעים לדרגת רציפות מספקת. נוהג כזה קיים, למשל, לגבי תשלום „מס מקביל" לקופות־החולים של העובדים בשיעור 3% משכר־העובדים, לגבי חופשת־מחלה בשכר, ולגבי פיצויי־פיטורים.

צ. בר־ניב, חוק הבטוח הלאומי, תשי״ד.

צ. ב.

ח. המשפט הבינלאומי־הפרטי. הכללים הנהוגים במדינת־ישראל במקרים של „התנגשות חוקים" (כגון, כשאחד מן הצדדים הוא נכרי) נטולים בחלקם מן החוקים המקומיים הכלולים בפקודות שונות וב„דבר־המלך במועצה על ארץ־ישראל", 1922, ובחלקם מכללי המשפט המקובל של אנ־גליה, שנקלטו בישראל. מטרתם העיקרית של כללים אלה היא להבטיח, שזכויות, שנרכשו בחסותה של שיטת־משפט מסויימת, תעמודנה לבעליהן אף בתחומי שלטונן של שיטות־משפט אחרות ושכל בעיה משפטית תהא נדונה לאור שיטת־המשפט הקרובה אליה ביותר מבחינת הצדק, ההיגיון וטובת־הציבור.

ענייני מעמדו האישי של אדם — נישואים וגירושים,

מזונות, אפיטרופסות, כשרות־היחס של קטנים ואימוצם, איסור עשיה ברכושם של פסולים לענייני־קניין — צוואות והנחלות וניהול נכסיהם של נעדרים — נחתכים בהתאם למשפט האישי החל עליו, והוא: בנכרי — משפט מדינתו, ובאזרח — המשפט הדתי (אזרח של ישראל, שהוא גם אזרח־חוץ, רואים אותו כאזרח ישראלי). ענייני נישואים וגירו־שים של יהודים תושבי־ישראל, ואפילו הם נכרים, נתונים לשיפוטם הייחודי של בתי־הדין הרבניים (שבהם פוסקים לפי דין־תורה); בעוד שטכסכי נישואים וגירושים בין יהודים יש לערוך בישראל ע"פ דין־תורה, אף כשאין הצדדים תושבי המדינה או אזרחיה.

זכויות בנכסי־עזבון, שהם מצויים בישראל, נקבעות לפי חוק־הירושה של המדינה ללא התחשבות בשייכותו המדינית או הדתית של הנפטר. אך אם הניח המוריש צוואה כשרה לפי משפטו האישי, נוהגים בישראל על־פיה; ואם נערכה הצוואה „בצורה אזרחית", כפי שנקבע בפקודת־הירושה — נוהגים על־פיה אף כשאין היא כשרה בצורתה לפי משפטו האישי של המצַוה. ואולם למרות כל ההוראות של משפט זר, אין צוואה תופסת במקרקעים מסוג „מירי". אלה מתחלקים תמיד בהתאם למשפט הנוהג במדינת־ישראל.

כשרותם של חוזים מבחינת הצורה (כגון הצורך במיסמך כתוב, בהופעה לפני נוטריון וכד') נבדקת לפי משפט המקום, שבו נערכו. ההסכם גופו נבדק ומתפרש לפי שיטת־המשפט, שבה הוא קשור ביותר (והיא בדרך כלל השיטה, שאליה נתכוונו הצדדים). ע"פ שיטה זו נקבע גם כשרם האישי של הצדדים להתחייב בחוזה. אך בחוזים, שאינם מסחריים או שגרתיים (כגון התקשרויות בענייני־משפחה), נקבע כשרם המשפטי של הצדדים על־פי משפטם האישי. דרכי ביצועו של החוזה — וכן ההצדקות להפרת החוזה או לשינוי אופן ביצועו — נדונות לפי המשפט של המקום, המיועד לביצועו. חישובי מטבע זר במטבע מקומי נעשים לפי השער הנוהג ביום המיועד לפרעון. בפקודת־השטרות מצויות הוראות מיו־חדות, שמתאמות את תחולתן של ההלכות הנזכרות לגבי שטרי־חליפים, שטרי־חוב ושֶקים.

תביעה על נזק שנגרם בחו"ל אפשר להביא בישראל כשקיימים שני תנאים אלה: (א) גרימת הנזק אינה מוצדקת לפי משפט־המקום; (ב) אילו אירע הדבר בישראל, היה נחשב, לפי דיניה, עוולה אזרחית.

חברות, אגודות ושותפויות, שהוקמו כדין בחו"ל, מוכרות בישראל כגופים משפטיים, והן רשאיות להתקשר בחוזים, להחזיק רכוש ולהיות צד במו"מ משפטי. אך אסור לחברה נכרית לייסד מקום־עסקים בישראל אלא אם נרשמה כדין. בימ"ש ישראלי מוסמך לפרק חברה נכרית, שיש לה נכסים בישראל, אף אם לא נרשמה בה, אם הדבר נצרך לשם הגנה על זכויותיהם של נושיה. — הוראות דומות חלות על שותפו־יות נכריות.

בימ"ש ישראלי מוסמך להכריז חייב כפושט רגל אף כשאין החייב אזרח של ישראל, ואף לא תושב בה, אם רק ניהל עסקים במדינת־ישראל (או אם קיימת היתה בינו ובין מדינת־ישראל אחת משאר הזיקות המפורשות בחוק) בשעה שביצע את „מעשה פשיטת־הרגל". שיחרורו של פושט רגל ע"י בימ"ש נכרי מוכר בישראל לגבי אותם החיובים, שהופקעו מכוח השיחרור לפי המשפט החל עליהם.

פסקי־דין סופיים, שניתנו ע"י בתי־משפט מוסמכים בחו"ל, מוכרים בדרך כלל בישראל, אם לא הושגו במירמה ואם אינם מנוגדים לעיקרי הצדק הטבעי או לטובת־הציבור.

כל אימת שנדרש שימוש בכלליו של משפט זר, צריך שקיומם של כללים אלה יוכח ע"י מומחים. בהעדר הוכחה כזו מניחים, שהמשפט הזר זֵהֶה עם משפטה של מדינת־ישראל. ענייני־פרוֹצדוּרה נחתכים ע"פ המשפט המקומי, גם כשגוף־השאלה נדון לאור משפט נכרי; בתי־המשפט נוטים להרחיב את המושג „פרוצדורה", וכוללים בו לא רק דיני־ראָיות אלא אף התיישנות, זקיפת־חובות, עדיפויות בין סוגי־נושים ועוד, נוסף על ההלכות הנוגעות לעצם הדיון.

בתי־המשפט האזרחיים מוסמכים להיזקק לתביעה נגד נתבע, שנמצא מחוץ לגבולות־המדינה, בנוגע לנכסים שנמ־צאים בישראל, למאורעות שאירעו בה, לחוזים שנועדו להיות מבוצעים בה, ובמקרים אחרים, שבהם קשור תוכן התביעה במדינת־ישראל.

F. M. Goadby, *International and Inter-religious Private Law in Palestine*, 1926; E. Vitta, *The Conflict of Laws in Matters of Personal Status in Palestine*, 1947.

אב. ל.

ט. מערכת בתי־המשפט. שיפוטם של בתי־המשפט האזרחיים בארץ הוא טריטוריאלי, כלומר סמכותם האזרחית והפלילית חלה בדרך כלל על העניינים המתרחשים במדינה גופה ועל האנשים המצויים בתחומיה, מתוך התחשבות בעקרונות המשפט הבינלאומי הפרטי. לצרכי פקודת החוק הפלילי, 1936, משתרע שיפוטם של בתי־המשפט הפליליים גם על כל מקום בתוך תחומי שלושה מילין ימיים מרצועת־החוף של המדינה, הנמדדים מנקודת־השפל של המים. לעומת זה ניתן לבתי־המשפט במיוחד כוח־שיפוט בעניינים מסויי־מים, שאירעו מחוץ לגבולותיה של המדינה.

המערכת הראשית של בתי־המשפט האזרחיים בישראל כוללת שלוש דרגות: בתי־משפט־השלום; בתי־משפט מחו־זיים; ובית־המשפט העליון.

בתי־משפט־השלום מצויים בכל מחוז ובכל נפה. בעניינים אזרחיים מוסמכים בתי־משפט־השלום לדון בתבי־עות, שערך הנושא שלהן אינו מרובה מ1,500 ל"י, ובמשפטים הדנים בהחזרת חזקה בנכסים בלתי־נדים — כגון פינוי וסילוק יד — ובחלוקת נכסים בלתי־נדים, יהא ערכם מה שיהיה. בתביעות נגדיות, שנובעות מאותן המסיבות, שמהן נובעת התביעה המקורית, אין הסמכות מוגבלת מבחינת ערך הנושא שלהן. בעניינים פליליים מוסמכים הם לדון בעבירות מסוג ה„חטא" וה„עוון", ולפי בקשת הקטיגוריה ובהסכמת הנא־שם — גם בפשעים מסויימים. אך בכל מקרה הם מוסמכים להטיל עונש של לא יותר מ3,000 ל"י או שנת־מאסר אחת או את שני העונשים כאחד. פסקי־הדין של בתי־משפט־השלום ניתנים לערעור לפני בית־המשפט המחוזי, ולאחר נטילת רשות מבית־המשפט המחוזי או מנשיא בית־המשפט העליון אפשר לערער עליהם שוב לפני בית־המשפט העליון.

בתי־המשפט המחוזיים. קיימים 3 בתי־משפט מסוג זה, שמרחב שיפוטו של כל אחד מהם מקיף שנַים משש המחוזות, שהמדינה מחולקת להם. מקומות־מושבם: ירושלים, תל־אביב וחיפה. כמו־כן קיים בית־משפט מחוזי נוסף למחוז־הצפון, שמקום־מושבו בנצרת. לבתי־המשפט המחוזיים סמכות מקורית ועירעורית. כבתי־משפט בערכאה ראשונה הם דנים בכל העניינים האזרחיים והפליליים, שאינם בתחום־שיפוטם של בתי־משפט־השלום. בכל שאר העניינים

בית־המשפט העליון של מדינת־ישראל

מימין לשמאל: ד"ר מ. זילברג, י. אולשן, מ. זמורה, פרופ' ש. אסף ז"ל, ד"ר ש. ז. חשין, ד"ר ש. אגרנט

הפליליים מקבלת סמכותם לזו של בתי־משפט־השלום. כבתי־משפט לעירעורים הם דנים בעירעורים אזרחיים ופליליים, שמובאים אליהם מבתי־משפט־השלום, מבתי־משפט עירונים ומבתי־דין מינהליים מסויימים שבמחוזם. פסקי־הדין של בתי־המשפט המחוזיים ניתנים לעירעור לפני בית־המשפט העליון. על פסקי־הדין, שניתנו ע"י בתי־המשפט המחוזיים בסמכותם העירעורית, אפשר לערער נוספות לפני בית־המשפט העליון ברשות מיוחדת.

בית־המשפט העליון. מקום־מושבו בירושלים ותחום־שיפוטו משתרע על־פני כל המדינה. סמכותו כפולה: עירעורית ומקורית. בסמכותו העירעורית הוא דן בפסקי־דין ובהחלטות, שניתנו על־ידי בתי־המשפט המחוזיים (בעניינים אזרחיים ופליליים) וע"י בתי־דין מינהליים מסויימים. בסמכותו המקורית דן בית־המשפט העליון, כשהוא יושב כבית־משפט גבוה לצדק, בבקשות, שאינן באות בתחום שיפוטו של כל בית־משפט אחר. בכלל עניינים אלה יש למנות בקשות למתן צווים של „הַבֵּאַס קורפוס", שתכליתם לתת לבית־המשפט את האפשרות לבחון את חוקיות מעצרם של אסירים, ולמתן צווים מכוונים למחלקות ממשלתיות ולפקידי־ציבור, שבהם הם נדרשים להופיע כדי ליתן טעם מפני־מה לא יעשו, או לא יימנעו מלעשות, פעולות מסויימות.

החלטותיו ופסקי־דינו של בית־המשפט העליון הם סופיים, ואינם ניתנים לעירעור נוסף.

יש להזכיר גם את בתי־המשפט העירונים, שאינם נמנים על מערכת בתי־המשפט הסדירה. בתי־משפט אלה דנים בעבירות על חוקי־העזר של העיריות, ועל חוקים שונים בעלי אופי מינהלי, שביצועם מסור למעשה בידי הרשויות המקומיות. פסק־דינו של בית־המשפט העירוני ניתן לעירעור לפני בית־המשפט המחוזי שבמחוז.

נוסף על בתי־המשפט הנזכרים, שהם בעלי שיפוט כללי, הוקמו בזמנים שונים בתי־דין, שסמכותם מוגבלת לסוגים מסויימים של בני־אדם, או לסוגים מסויימים של עניינים. בין אלה יש למנות כאן את בתי־המשפט השבטיים, את בתי־הדין הצבאיים, ואת הערכאות המינהליות השונות.

סדרי־הדין האזרחי הנוהגים בבית־המשפט העליון ובבתי־המשפט המחוזיים נקבעו בתקנות הפרוצדורה האזרחית, 1938. בבתי־משפט־השלום נוהגות תקנות־הפרוצדורה, 1940, שהן דומות בעיקריהן לתקנות הדיון האזרחי, 1938.

פסקי־הדין של בתי־המשפט, ובכללם אלה של בתי־הדין הדתיים, מבוצעים ע"י משרדי ההוצאה לפועל שעל־יד בתי־המשפט על־פי ההוראות של חוק ההוצאה לפועל העותמאני משנת 1914, שמאז הובאו בו אך שינויים מועטים בלבד.

השופטים של בית־המשפט העליון, של בתי־המשפט המחוזיים ושל בתי־משפט־השלום מתמנים ע"י נשיא־המדינה לפי הצעתה של ועדת־מינויים, שמובאת לפניו ע"י שר־המשפטים. בוועדה זו, שהיו"ר שלה הוא שר־המשפטים, מיוצגות: הרשות השופטת (ע"י שלושה שופטים של בית־המשפט העליון), הרשות המבצעת (ע"י שניים מחברי הממשלה), הרשות המחוקקת (ע"י שניים מחברי הכנסת) והסתדרות עורכי־הדין (ע"י שנַים מחבריה). חוק השופטים, תשי"ג—1953, קובע, בין השאר, את מעמדם של השופטים ואת אי־תלותם. השופטים נהנים מחסינות מוחלטת בעניינים אזרחיים ופליליים במה שנוגע למילוי תפקידיהם השיפוטיים. נוסף על כך הם נהנים מחסינות מסוייגת, לפי שאין להגיש

נגדם תביעה פלילית אלא ע״י היועץ־המשפטי־לממשלה ולפני בית־משפט מחוזי, שמורכב משלושה שופטים.

בתי־המשפט במדינה מהווים יחידה נפרדת במשרד־המשפטים. בראש המינהל של בתי־המשפט עומד שופט, שמונה לכך ע״י שר־המשפטים, והוא אחראי לביצוע סדרי המינהל הנקבעים ע״י שר־המשפטים.

עתון רשמי, 1934—1949 (תש״ט); רשומות, תש״ט—תשט״ו; שנתון הממשלה, תשט״ז; R. H. Drayton, *The Laws of Palestine*, 3 vols., 1934.

ש. ז. ח.

י. בתי־הדין הרבניים. עם כיבושה של א״י ע״י האנגלים הוטל על מעצמת המאנדאט ע״י חבר־הלאומים (לפי סעיף 9 של המאנדאט מיום 24.7.1922) „להבטיח שמירה מלאה על המעמד האישי של העדות השונות ועל ענייניהן הדתיים״. על יסוד הוראה זו נמסרה, ב„דבר־המלך במועצה על א״י״ משנת 1922, הסמכות בענייני המעמד האישי לידי בתי־הדין הדתיים של העדות השונות, ז. א. העדה היהודית, העדה המוסלמית וכמה מן העדות הנוצריות.

לבתי־הדין הדתיים של העדה היהודית ניתנה סמכות ייחודית בענייני נישואים וגירושים, מזונות האשה ואישור צוואות של יהודים חברי־העדה ונתיני־הארץ, וכן בענייני הקדשות דתיים, שהוקדשו לפי דיני־ישראל לפני בית־דין רבני. כל שאר המשפטים בענייני המעמד האישי של יהודים מן הסוג הנזכר, וכן כל ענייני המעמד האישי של יהודים, שהם נתיני חוץ־לארץ וחברי־העדה, מסורים לפי החוקה לסמכותם של בתי־הדין הרבניים — אם כל הצדדים הנוגעים בדבר מסכימים לשיפוט זה (סימן 53 של „דבר־המלך במועצה על ארץ־ישראל״).

שינוי ניכר בסמכותם של בתי־הדין הרבניים בארץ הוכנס ע״י חוק שיפוט בתי־דין רבניים (נישואים וגירושים), שהוחק במדינת־ישראל בתשי״ג (1953). חוק זה הרחיב את סמכותם הייחודית של בתי־הדין הרבניים בענייני נישואים וגירושים והחיל אותה גם על יהודים נתיני־חוץ, אם הם תושבי־הארץ. סמכותם של בתי־הדין הרבניים בענייני־גירושים כוללת, לפי החוק החדש, גם את הסמכות לפסוק בכל עניין הכרוך בתביעת הגירושים, לרבות מזונות לאשה ולילדי הזוג. לעומת זה ניטלה מבתי־הדין הרבניים הסמכות הייחודית לאשר צוואות, מאחר שהחוק החדש קובע, שבכל ענייני המעמד האישי (ואישור צוואות בכלל זה), שביחס אליהם לא הוקנתה לבתי־הדין סמכות ייחודית, תלויה סמכותם בהסכמת כל הצדדים הנוגעים בדבר.

בתי־הדין הרבניים של הרבנות הראשית, שרק הם בלבד מוכּרים מטעם המדינה כבתי־דין דתיים של העדה היהודית, קיימים בשתי דרגות: בית־הדין הרבני הגדול בירושלים, המשמש כבית־דין לעירעורים, ובתי־הדין הרבניים האיזוריים, המשמשים כבתי־דין בדרגה ראשונה.

שני נשיאיה של מועצת הרבנות הראשית, שהם הרבנים הראשיים, מכהנים כאבות בית־הדין הגדול בתוקף תפקידם, ללא מינוי נוסף. שאר הדיינים מתמנים ע״י נשיא־המדינה לפי הצעתה של ועדת־מינויים בת עשרה חברים, ששר־הדתות — יו״ר הוועדה — מביא אותה לפני הנשיא. סדרי מינוי הדיינים ותנאי כהונתם נקבעו בחוק הדיינים, תשט״ו—1955, הדומה בעיקריו לחוק השופטים, תשי״ג—1953.

סדרי הדיון בבתי־הדין הרבניים נקבעו ב„תקנות הדיון בבתי הדין בא״י״, שהתקינה מועצת הרבנות הראשית לא״י בשנת תש״ג.

פרט להוראות שבחוקים מיוחדים, כגון חוק שיווי זכויות האשה, תשי״א—1951, חוק גיל הנישואים, תש״י—1950, וחלק של פקודת הירושה, 1923, אין בחוק האזרחי כל הוראות בדבר המשפט, שלפיו חייבים בתי־הדין לדון. אך במסורת השיפוטית של בתי־הדין ובתי־המשפט נתקבל כדבר מובן מאליו, שבתי־הדין דנים לפי דיני־ישראל, כלומר לפי המשפט העברי. בבתי־הדין הולכת ונוצרת גם מסורת משפטית, שחותמה טבוע על המשפט העברי הנוהג בארץ. ענפי־המשפט העיקריים הנידונים בבתי־הדין הללו הם: נישואים; גירושים; מזונות לילדים; ירושה; צוואות והקדשות.

ירחון „המשפט״, א־ד, תרפ״ז־תר״ץ; „המשפט העברי״, ה׳ קבצים, תרפ״ו־תרצ״ז; א. שפטלוביץ, משפט המשפחה והירושה היהודי ושימושו בא״י, תש״א; א. ח. פרימן, דיני ישראל בארץ־ישראל, לוח הארץ, תש״ו; א. ע. רודנר, משפטי אישות, תש״ט.

א. ח. פ.־ב. שר.

יא. בתי־הדין הדתיים (ה„שרעיים״) של המוסלמים. מזמן קיומו של מינהל מאורגן תחת שלטונם של הערבים בא״י, נוהג בה השיפוט על־פי ה„שריעה״, כלומר ה„דרך״ (ה„הלכה״ של האיסלאם). שיפוט זה, המבוצע תמיד על־ידי הקאדי (דיין דתי מוסלמי) כדן יחידי, חל בעיקר על המוסלמים; אך גם היהודים והנוצרים, שנהנו בדרך כלל מאוטונומיה דתית־משפטית רחבה, היו כפופים לו, במידה שנושאי הדיון המשפטי חרגו מתחום דתי־עדתי, כגון אישור עסקות בנכסים בלתי־נדים, מיסים, מכסים וכד׳. אחר הכיבוש העותמאני נעשה „המד׳הב״ החנפי (אחת מארבע האסכּולות של האיסלאם, ע״ע אסלאם, עמ׳ 968) השליט בשיפוט זה.

השולטן סולימאן המחוקק (1520—1566) הכניס תיקונים ושיפורים מרובים במערכת־השיפוט של הקיסרות העותמאנית. סמכותו של הקאדי לא נצטמצמה עוד בשיפוט בענייני המעמד האישי והחוק השרעי, כגון דברי מקח וממכר בנכסים בלתי־נדים, דיני ממונות והקדשות („וקף״), אלא הקיפה שטחים, שעליהם חלו ההוראות של החוקים השולטניים בתחומי החוק האזרחי, המסחרי וכיו״ב.

בתחילת תקופת־המאנדאט בטלה סמכותם של בתי־הדין המוסלמיים לגבי לא־מוסלמים — יהודים ונוצרים. בסימנים 51—52 לדבר המלך במועצה משנת 1922 הוענקו לבתי־הדין השרעיים המוסלמיים סמכויות רחבות בענייני המעמד האישי של מוסלמים. כן ניתנה להם סמכות בכינונם של הקדשות דתיים ובפיקוח עליהם. בכל העניינים הללו ניתן לבתי־הדין המוסלמים שיפוט ייחודי על הנתינים המוסלמיים של א״י ועל המוסלמים הזרים, שבמדינתם היו כפופים לדיני השריעה.

בתקופת־המאנדאט היו קיימים 15 בתי־דין איזוריים, שבהם כיהנו שנים־עשר קאדים. עם תקומת מדינת־ישראל עזבו כל הקאדים — חוץ מאחד — את שטח־המדינה. ביזמתה של המחלקה לענייני המוסלמים והדרוזים שבמשרד־הדתות הוקמו מחדש ארבעה בתי־דין איזוריים, שאושרו בחוק בתי־הדין השרעיים (אישור מינויים), תשי״ד—1953, ובו ניתן גם תוקף חוקי לפעולותיהם בעבר. לפי חוק זה הוקם גם בית־דין לעירעורים, שהוא מורכב משלושה או משני קאדים. לבתי־הדין הללו יש אותן הסמכויות, שהיו להם בתקופת־המאנדאט, ופסקי־הדין ניתנים בהם לפי האסכּולה החנפית של החוק השרעי, בכפיפות לתיקונים, שהוכנסו בימי העותמאנים־התורכּים, ולחוקים, שנחקקו אחר תקומת־המדינה לגבי כלל תושבי־הארץ.

בעיית העדה הדרוזית, שהיתה כפופה בימי־המאנדאט לשיפוט השרעי המוסלמי, עדיין לא מצאה את פתרונה. בניה של עדה זו תובעים להכיר בהם כבעדה עצמאית ונפרדת מן העדה המוסלמית.

י. שמעוני, *ערבי ארץ־ישראל*, תש"ז; י. בן־צבי, *ארץ־ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני*, תשט"ו; J. W. Hirschberg, *Ottoman Rule in Jerusalem in the Light of Firmâns and Sharî'a Documents* (in *Israel Exploration Journal*, II, pp. 237–248), 1952.

ח. ז. ה.

יב. בתי־הדין של העדות הנוצריות. זכויותיהן המשפטיות האוטונומיות של העדות הנוצריות בא"י כבר הוגדרו ואושרו בתקופת השלטון העותמני. כששליטי־קושטה התחילו מצמצמים ואף מבטלים את העצמאות הדתית־התרבותית של עדות אלו, הובטח מעמדן המשפטי ע"י זכויות־יתר, שהשיגו המעצמות הגדולות בשביל העדות הנוצריות ע"י הסכמים בינלאומיים (ה„קאפיטולאציות").

הבריטים, שכבשו את א"י בסוף שנת 1917, שמרו, בשינויים קלים, על המצב, שהיה קיים בתחום זה. בסימן 51 ל„דבר־המלך במועצה על ארץ־ישראל" הוגדרו סמכויות בתי־הדין של העדות הדתיות השונות בענייני המעמד האישי, וב1939 נתפרסמה רשימה, שמנתה — נוסף על העדה היהודית — תשע עדות נוצריות, שהיו מוכרות באופן רשמי.

1) העדה **המזרחית** (אורתודוכסית); 2) העדה **הלאטינית** (קאתולית); 3) העדה **הגרגוריינית־הארמנית**; 4) העדה **הארמנית** (קאתולית); 5) העדה **הסורית** (קאתולית); 6) העדה **הכשדית** (אוניאטית); 7) העדה **היוונית־הקאתולית** (מַלַכיתית); 8) העדה **המארוניטית**; 9) העדה **הסורית־אורתודוכסית**.

עדות נוצריות אלו היו מאורגנות לפי תקנונים מיוחדים לכל עדה ועדה, שנקבעו בתקופת השלטון העותמאני. לפי תקנונים אלה מוסמך כל ראש־עדה מוכרת (פאטריארך או ארכיבישוף) למנות בתי־דין בערכאה ראשונה ובדרגת עיר־עור. פעילותם של בתי־הדין כוללת — בהתאם לסמכות, שהוענקה לפאטריארך (או לארכיבישוף) על־ידי החוק הכנסייתי — גם עניינים מינהליים ואחרים.

בהתאם לסימן 54 ל„דבר המלך במועצה" הוענק לבתי־הדין של העדות הנוצריות השונות שיפוט ייחודי בענייני נישואים וגיטים, מזונות וקיום צוואות של חברי־העדה, שהיו אזרחים ארצישראליים. בכל שאר העניינים של המעמד האישי הותנה שיפוטם בהסכמת כל הצדדים. כן ניתן לבתי־הדין של העדות הנוצריות שיפוט ייחודי בכל עניין הנוגע ליצירתו או לניהולו הפנימי של וקף או הקדש דתי, שהוקדש לפני בית־הדין הדתי של העדה.

עם תקומתה של מדינת־ישראל לא בא כל שינוי במצבן החוקי של העדות הדתיות, אך כתוצאה מדילדולה של האוכלוסיה הנוצרית אין, לפי שעה, לעדות מסויימות נציגים בישראל, מאחר שראשיהן של רוב העדות נשארו מֵעֵבר לגבולות־המדינה. העדות המוסיפות לקיים בתי־דין בישראל הן: העדה הלאטינית, העדה היוונית־הקאתולית (המַלַכיתית), העדה האורתודוכסית והעדה המארוניטית.

בתי־דין של היוונים האורתודוכסים מטפלים גם בעניינים של **הקופטים האורתודוכסים**, שלא זכו למעמד של עדה מוכרת, ומשום כך אין להם בית־דין עצמאי.

עם תקומת־המדינה נשארו כל בתי־הדין הכנסייתיים לערעורים מעבר לגבול. הפאטריארך היווני־האורתודוכסי, שמושבו בלבנון, מינה שלושה שופטים, שמתפקידם לכהן כבית־דין בשלב שני בישראל. אך נתעוררו ספקות ביחס לתקפו של מינוי זה. השאלה נפתרה בחיוב ע"י בית־המשפט העליון בישיבתו כבית־משפט גבוה לצדק.

מעמדם של הדיינים הנוצרים המכהנים במדינת־ישראל עדיין לא נקבע בהסדר חוקי בדומה להסדר הקיים לגבי הדיינים של דתות אחרות שבמדינה.

ש. קו.

יג. מקצוע המשפט בארץ. — 1. החינוך המשפטי. שלא כבאנגליה, שבה קיימת הבחנה בין הפרקליט, ה Barrister, לבין עורך־הדין, ה Solicitor, שהם בעלי תפקידים, מעמד והשכלה שונים, מייצג העו"ד הישראלי בפעולתו את שני הסוגים הללו של איש־המקצוע האנגלי. כפילות זו של תפקידיו מחייבת התכשרות מקצועית רבת־צדדים.

עורכי־הדין, שהוסמכו בישראל, קנו את השכלתם המקצועית באחד ממוסדות אלה: בית־הספר למשפטים של ממשלת־המאנדאט; האוניברסיטה העברית; בית־הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל־אביב; אוניברסיטות של חו"ל.

בית־הספר למשפטים (Law Classes) נוסד ב1921 ועם בוגריו נמנה ביום תקומת־המדינה רובם של עורכי־הדין שבארץ. לביה"ס לא היתה מגמה אוניברסיטאית־אקאדמית והוא נועד בעיקרו להכשרת בוגריו לעבודה מעשית בבתי־המשפט ומחוץ להם. לשון־ההוראה בו היתה אנגלית, אך כמה מקצועות נלמדו, בכיתות נפרדות וע"י מרצים שונים, בעברית ובערבית. לתלמידים מבני שתי העדות (היהודים והמוסלמים) היו גם מקצועות־בחירה ממשפטי דתם. מספר שנות־הלימוד היה מתחילה שלוש, לאחר מכן הוגדל לארבע ולסוף הועמד על חמש.

לפאקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית, שנוסדה בתחילת שנת־הלימודים תש"י, ניתנה מגמה שונה מזו. מערכת־השיעורים בפאקולטה היא רחבה הרבה מאותה שהיתה קיימת בביה"ס למשפטים. מלבד ההכשרה המעשית, הניתנת בארבע שנות־לימוד, מוקדשת תשומת־לב לחקר מדע־המשפט. לבוגרי הפאקולטה ניתן התואר „מוסמך למשפטים" (Magister Juris).

בבית־הספר הגבוה למשפט ולכלכלה שבתל־אביב (נוסד ב1935) קיימת, בין השאר, פאקולטה למשפטים, שבה לומדים ארבע שנים. בית־הספר מקיים סניף בחיפה.

הדיפלומה של ביה"ס למשפטים או של האוניברסיטה העברית מקנה למחזיק בה את הזכות להירשם בפנקס עורכי־הדין, לאחר שעבר תקופת־התמחות. כל שאר המוסמכים במקצוע־המשפט הרוצים במעמד של עורך־דין — ובכללם עורכי־דין, שעסקו במקצועם בחו"ל — חייבים לעמוד בבחינות בדיני־ישראל בשבעה מקצועות, כדי שתינתן להם הזכות להירשם בפנקס עורכי־הדין בארץ.

התמחות (**סטאז'**). מלבד הלימוד העיוני נדרשת מן המועמד גם התכשרות מעשית במשך שנתיים במשרד של עורך־דין, בבית־המשפט, או בשירות המשפטי של המדינה. בהתאם לתקנות המועצה המשפטית, תשי"ג—1953, חייב המתמחה לעמוד, בסוף תקופת ההתמחות, בבחינת־התמחות בע"פ.

2. מעמד עורכי־הדין. המועצה המשפטית. הפיקוח על החינוך המשפטי בארץ ועל התנהגותם של עורכי־הדין בעיסוקם המקצועי נתון בידי המועצה המשפטית. המועצה מורכבת מאנשי־משפט, והיא מתמנית ע"י שר־המשפטים בתוקף סמכותו לפי פקודת המועצה המשפטית, 1938.

אתיקה מקצועית. אע"פ שאין מערכת־חוקים מקפת בנוגע להתנהגותם של עורכי־הדין, נתגבשו במרוצת־הזמן כמה כללי־יסוד, מהם שנקבעו בחוק ומהם שנפסקו ע"י בתי־המשפט. פקודת עורכי־הדין, 1938, מטלת על עורך־הדין את החובות הבאות: „לפעול כלפי שולחו בנאמנות מוחלטת ובתום־לב מוחלט"; „לפעול לטובת ענייני שולחו ולסייע לביהמ"ש לנהל משפט־צדק"; „להתייחס בכל הכבוד לכל בית־משפט, שלפניו הוא מופיע, ולהיכנע להחלטתו בלא היסוס". כן קיימות ביחס לעוה"ד כמה מצוות „לא תעשה".

3. **פירסום פסקי־הדין.** עקרון „התקדים המחייב", שהוא מיסודות המשפט האנגלוסאכסי, נתקבל בדרך כלל גם בישראל. מכאן החשיבות הנודעת לפירסומם ברבים של פסקי־הדין הניתנים ע"י בתי־המשפט, ומטעם זה מרובים כל־כך פסקי־הדין, שנתפרסמו בא"י ובמדינת־ישראל.

4. **הוצאת חוקי א"י.** — בתקופת־המאנדאט נתפרסם (ב1934) ע"י ר. ה. דרייטון קובץ חוקי ארץ־ישראל ב3 כרכים, שניתרגם גם לעברית ולערבית. במדינת־ישראל התחילו מתפרסמים כמה קבצי־חוק בהוצאות פרטיות; בהם: **אוסף חוקי ישראל** (עד עכשיו יצאו 7 כרכי חוק ו51 כרכי תקנות) בעריכת עוה"ד מ. הוכמן ואחרים; **חוקי מדינת ישראל** (ששה כרכים), בעריכת ד"ר ר. גדעון; **חוקי ישראל** (עד עכשיו יצאו שלושה כרכים) בעריכת ד"ר י. רבינר.

„נוסח חדש". החוקים בתקופת־המאנדאט ניתנו במקורם באנגלית, ואע"פ שנתפרסמו גם בעברית ובערבית, היה הנוסח האנגלי מחייב. כדי להכניס בחוקים הללו את השינויים הנובעים מהקמת המדינה ורשויותיה, ואת התיקונים שנעשו בהם אחר תקומת־המדינה, הוסמך שר־המשפטים לפרסמם בנוסח חדש. הצעת הנוסח החדש מתפרסמת ברשומות, ותוך ארבעה חדשים מיום הפרסום דנה בה ועדה מייעצת. לאור הדין־וחשבון של ועדה זו קובעת ועדת החוקה, החוק והמשפט של הכנסת את הנוסח החדש. משנכנס נוסח זה לתקפו ע"י פרסומו ברשומות, בחתימת שר־המשפטים, הוא נעשה החוק המחייב. י. ח.

האוכלוסיה

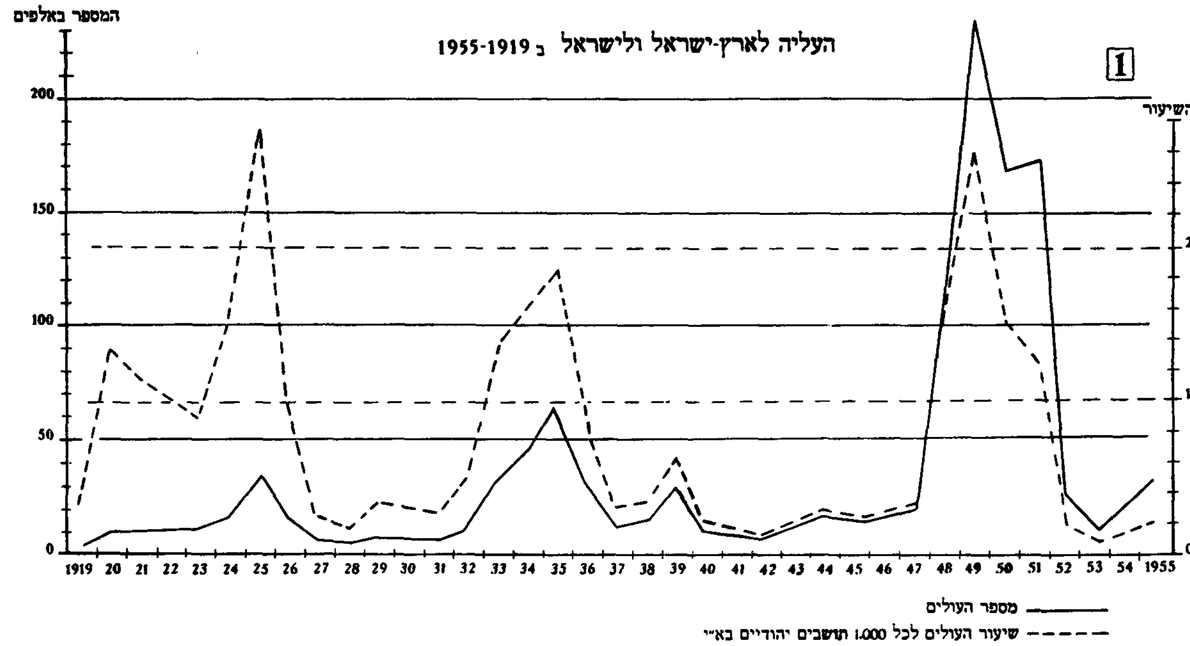
דמוגראפיה. — בסקירה שלהלן נדונות הבעיות הבאות: א) **ביחס לאוכלוסיה היהודית**: הממדים והמקורות של העליה, שבמשך 75 השנים האחרונות שימשה הגורם העיקרי ליצירתה של אוכלוסיה זו; ההרכב של העליה ושל האוכלוסיה — לפי ארצות־הלידה, הלשונות, רמת־ההשכלה, הגיל, המין, המצב המשפחתי והעיסוק הכלכלי; החלוקה הגאוגראפית של האוכלוסיה; התנועה הטבעית שלה; ב) **ביחס לאוכלוסיה המוסלמית, הנוצרית והדרוזית**: התפתחותה, הרכבה וחלוקתה הגאוגראפית בא"י בתקופת־המאנדאט; הממדים, ההרכב, החלוקה הגאוגראפית והתנועה הטבעית של האוכלוסיה הלא־יהודית, שנשארה בישראל אחר היציאה ההמונית של הערבים מן הארץ ב1948.

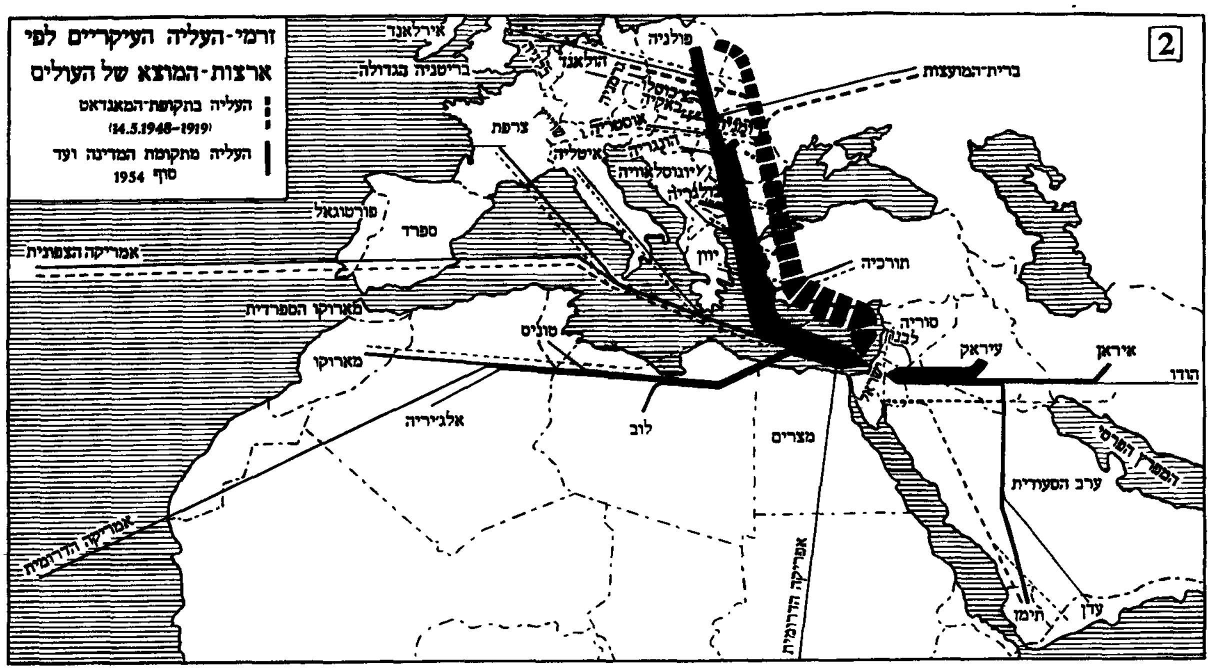
א) **האוכלוסיה היהודית**[1]. — 1. **הממדים של העליה היהודית לא"י** (1882—1955). כדי להראות את הממדים של העליה היהודית לא"י רוכזו בלוח 1 המספרים המוחלטים של העליה בתקופות השונות. מספרים אלה הושוו לאלה של האוכלוסיה היהודית בגולה, שמתוכה יצאה העליה, לאלה של האוכלוסיה היהודית בא"י, שקלטה אותה, ולאלה של זרם ההגירה היהודית מארצות־אירופה לארצות שמעבר לים. בתרשים 1 צוינו המספרים המוחלטים והשיעורים השנתיים של העליה לכל 1,000 תושבים יהודיים בא"י בכל שנה בין 1919 ו1955, ובתרשים 2 צוינו זרמי־העליה העיקריים בתקופת־המאנדאט ובשנים הראשונות לקיומה של מדינת־ישראל. מן הלוח והתרשימים הנזכרים מתברר, שממדי־העליה השתנו תכלית שינוי במשך שלוש התקופות העיקריות, הכלולות בשנות 1882—1955.

בתקופה האחרונה לשלטון התורכי, בין 1882 ומלחמת־העולם I (1914), היו ממדי העליה לארץ קטנים מאוד. מתוך כ2,367,000 היהודים, שעזבו באותה תקופה את אירופה — וביחוד את רוסיה הצארית, רומניה וגאליציה האוסטרית — מתוך כוונה להגיע אל הארצות שמעבר לים, עלו רק כ3% לארץ. עליה זו הקיפה בכללותה כ55,000—70,000 נפש, ז. א. כ2,000 נפש לשנה בממוצע או פחות מ2 לכל 10,000 מיהודי־הגולה; ויש להוסיף, שחלק לא־מבוטל מן העולים הללו לא הצליח להסתגל לתנאים הכלכליים של הארץ, שהיו קשים ביותר באותו זמן, והיגר שוב לחו"ל. אך זרם קטן זה של עליה התייחד משאר זרמי ההגירה היהודית של הזמן בְּמַה שכָּלל מספר ניכר של בני־אדם, שהיגרו מארצם מתוך מניעים דתיים, לאומיים וחברותיים ולא רק מתוך מצוקה כלכלית או מטעמים של ביטחון אישי.

אחר מלחמת־העולם I, שבה הופסקה העליה כליל, באה תקופה של עליה מוגברת. **במשך כל התקופה של השלטון הבריטי** (מ1919 עד ה14 במאי 1948) נכנסו לא"י כ453,000 עולים (או כ14,000 לשנה בממוצע — כעולה אחד לשנה לכל 1,000 מיהודי־הגולה). עליה זו לא באה בצורת זרם סדיר ובעל ממדים שנתיים קבועים, אלא בצורת גלים שוני־גודל, שההבדלים ביניהם נגרמו ע"י התמורות, שבאו במצב המדיני והכלכלי של היהודים בתפוצות ובמצב המדיני והכלכלי של א"י. אופי „גלי" זה של העליה, שתקופות של התפתחות מהירה (בעיקר: 1924/25 ו1933/36) נתחלפו בתולדותיה בתקופות של ירידה ושפל, בולט מתרשים 1. במשך 1919/31, כשהצורך של יהודי אירופה המזרחית בהגירה גבר והלך, בעוד שאה"ב וארצות אחרות הגבילו את כניסתם של מהגרים לתוכן, קלטה א"י כ15% של ההגירה היהודית אל מעבר לים (33% ב1924/26). הרבה מן העולים היו חלוצים מרוסיה (עד שנאסרה ההגירה מארץ זו), פולניה, הארצות הבאלטיות ורומניה, ומספר ניכר מהם היו בעלי־הון, שבאו מאותן הארצות עצמן (חלק מהם חזר והיגר ב1926/29 מא"י לחו"ל מחמת המשבר הכלכלי, ששלט אז בארץ). אחר 1932 נוסף על הזרם, שבא מאירופה המזרחית, זרם, שבא מן הארצות, שנמצאו בתחומו של השלטון הנאצי או חששו להתפשטותו של שלטון זה (גרמניה, אוסטריה, צ'כוסלובאקיה, וכד'). א"י מילאה אז תפקיד חשוב בהגירה היהודית מאירופה, שהרי בין 1932 ו1936 קלטה 63% מהגירה זו. בתחילתה של התקופה הנזכרת עדיין באה העליה בצורה מאורגנת, הביאה עמה הון בכמות לא־מבוטלת ותרמה תרומה ניכרת לפיתוח הטכני והכלכלי של א"י. אחר 1939, משהוגבלה מכסת־העליה בהתאם ל„ספר הלבן",

[1] הרוב המכריע של האוכלוסיה היהודית, שנמצאה בא"י בזמן השלטון התורכי ובתקופת־המאנדאט, ישב במקומות הכלולים כיום בתחומה של מדינת־ישראל; היהודים המועטים, שישבו ב1948 במקומות שנשארו מחוץ לתחום זה, עברו לתוכו בתקופת מלחמת־העצמאות.

שנתפרסם באותה שנה, ומשפרצה מלחמת־העולם II, נצטמצמו מידות־העליה הרבה, ובשנים האחרונות לשלטון־המאנדאט (1946/48) הגיעו לכדי 2,000 נפש לחודש.

משהוקמה מדינת־ישראל ונפתחו שערי־הארץ התפתחה העליה בממדים עצומים: בין מאי 1948 והחדשים האחרונים של 1951 (כלומר ב־3 שנים ו־8 חדשים), נכנסו לארץ 687,000 נפש, ז. א. 189,000 לשנה בממוצע או 18 לכל 1,000 מיהודי־הגולה, וישראל קלטה אז את הרוב המכריע של ההגירה היהודית אל מעבר לים. עליה זו כללה בעיקר שלושה זרמים:

1) הזרם, שבא ממחנות־הפליטים (ברובם יהודים מאירופה המזרחית והמרכזית);

2) הזרם המאורגן, שבא מתוך „שארית־הפליטה" שניצלה מן השואה בארצות אירופה המזרחית וארצות־הבאלקאן (פולניה, רומניה, ועוד). זרם זה עוכב אח"כ ע"י איסורי־היציאה, שהונהגו באחדות מארצות אלו. בין השאר כלל את העליה של 37,000 נפש מתוך 49,000 היהודים, שישבו בבולגאריה בסוף מלחמת־העולם II;

3) הזרם, שהביא לארץ גלויות שלמות או כמעט שלמות מארצות אסיה ואפריקה — כגון תימן (45,000), עיראק (123,000) ולוב (31,000) — ועליה רחבה מקהילות־ישראל אחרות של יבשות אלו — כגון תורכיה (34,000), מארוקו, טוניסיה ואלג'יריה (45,000), איראן, מצרים, ועוד. קצתה של עליה המונית זו היה בה משום המשך לתנועות־העליה הקודמות מאותן הארצות (מתימן וכד') וקצתה נגרמה ע"י גורמים חדשים (החרפת היחסים בין היהודים שבארצות־ערב ובין הרוב הערבי, כתוצאה מהתגברותה של התנועה הלאומית הערבית והמלחמה בין היהודים והערבים בא"י; כוח־המשיכה של מדינת־ישראל העצמאית; תעמולה ציונית מוגברת בין יהודי הארצות הללו, ועוד). עם הנהגת מדיניות העליה החדשה („עליה סלקטיווית" במקום עליה המונית) ועם החרפת המשבר הכלכלי בישראל, ירד מספר העולים מן

לוח 1

עולים יהודיים לא"י — לכל 1,000 יהודים, שישבו בכל איזור (1919—1954)

האיזור	לכל 1,000 יהודים, שישבו באיזור בתחילתה של כל תקופה, עלו לארץ במשך —*: 13 השנים 1919—1931	7 השנים 1932—1938	9.4 השנים 1939—14.5.1948	3.6 השנים 15.5.1948—1951	3 השנים 1952—1954
איזורים בעלי שיעורי־עליה גבוהים					
ארצות־הבאלקאן[1]	15.5	40.0	44.5	728.7	77.6
אסיה (בלא א"י)[2]	22.7	52.5	44.7	657.4	67.7
אירופה המזרחית[3]	13.2	28.0	16.2	431.3	18.4
אפריקה	1.6	2.3	3.8	150.0	40.0
אירופה המרכזית[4]	2.0	27.3	43.2	96.1	7.1
בממוצע	10.4	27.2	21.9	319.1	34.7
איזורים בעלי שיעורי־עליה נמוכים					
אירופה הצפונית והמערבית	2.2	4.2	4.0	13.0	1.9
ברית־המועצות[5]	10.0	2.1	0.4	4.0	0.3
אמריקה ואוקיאניה	0.8	1.0	0.5	0.7	0.3
בממוצע	4.7	2.7	0.6	2.5	0.5
בממוצע כללי	7.5	13.3	9.3	64.5	5.3

* הסטאטיסטיקה של העליה ב־1919—1934 היא לפי הנתינות, ואילו בשנים שלאחר מכן — לפי ארץ־הלידה.
[1] בולגאריה, יוגוסלאוויה, יוון.
[2] כולל תורכיה.
[3] פולניה, רומניה, ובתקופת־המאנדאט — גם ליטה, לאטוויה, אסטוניה.
[4] גרמניה, אוסטריה, צ'כוסלובאקיה, הונגאריה.
[5] בתקופות שלאחר ה־15 במאי 1948 נכללו בברית־המועצות גם ליטה, לאטוויה ואסטוניה.

לוח 2

מקורות העליה היהודית לא"י

האיזורים	לכל 100 עולים נולדו בכל איזור:* בתקופת־המאנדאט 1919—14.5.1948	בתקופת־העצמאות 15.5.1948—1951	1952—1954	סה"כ 15.5.48—1954	לכל 100 מיהודי־התפוצות ישבו בכל איזור 1925	1953	האוכלוסיה היהודית שבכל איזור (באלפים) 1953
איזורים בעלי שיעורי־עליה גבוהים							
ארצות הבאלקאן[1]	4.1	7.0	2.6	6.7	1.3	0.2	19
אסיה (חוץ מא"י)[2]	9.5	35.6	25.2	34.9	3.1	1.9	196.5
אירופה המזרחית[3]	53.0	33.6	10.6	31.9	30.4	2.7	270
אפריקה	0.9	14.0	50.8	16.7	3.7	6.6	675.5
אירופה המרכזית[4]	20.4	6.6	2.9	6.3	11.8	2.0	204
סה"כ	88.0	96.8	92.1	96.5	50.3	13.4	1,365
איזורים בעלי שיעורי־עליה נמוכים							
אירופה הצפונית והמערבית	1.9	1.4	3.0	1.5	4.7	8.7	0,881
ברית־המועצות[5]	8.3	1.2	1.3	1.2	20.0	19.7	2,000
אמריקה ואוקיאניה	1.8	0.6	3.6	0.8	25.0	58.2	5,918
סה"כ	12.0	3.2	7.9	3.5	49.7	86.6	8,799
ס"ה כללי	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	10,164

* הסטאטיסטיקה של העליה בין 1919 ו־1934 היא לפי הנתינות, לאחר מכן לפי ארץ־הלידה.
[1] בולגאריה, יוגוסלאוויה, יוון.
[2] כולל תורכיה.
[3] פולניה, רומניה, ובתקופת־המאנדאט — גם ליטה, לאטוויה ואסטוניה.
[4] גרמניה, אוסטריה, צ'כוסלובאקיה, הונגאריה.
[5] בתקופות שלאחר 15 למאי 1948 נכללו בברית־המועצות גם ליטה, לאטוויה ואסטוניה.

החדשים האחרונים של 1951 עד למחצה הראשונה של 1954 לממדים קטנים. מאז, כתוצאה מהתגברות היציאה של היהודים מאפריקה הצפונית הצרפתית, בא שוב גידול בממדי העליה לישראל.

חמשת האיזורים הללו, שסמוך ל1925 כללו 7,788,000 נפש מישראל, או 50.3% מכל יהודי־התפוצות, כוללים כיום, כתוצאה מן השואה ומן העליה ההמונית לישראל, רק 1,365,000 נפש או 13.4% מיהודי־התפוצות. יש לציין, שחלק

לוח 3

עצמת העליה היהודית לא״י

השלטון	השנים	המספר המוחלט של העולים (מספרים מעוגלים) — כל התקופה	המספר המוחלט של העולים (מספרים מעוגלים) — בממוצע שנתי	עלו לארץ כל שנה (בממוצע) לכל 1,000 יהודים בתפוצות	עלו לארץ לכל 1,000 יהודים, שהיגרו מיבשת ליבשת	עלו לארץ בכל שנה (בממוצע) לכל 1,000 נפש של האוכלוסיה היהודית בא״י
תורכי	1903—1882	30,000—20,000	1,364—909	0.12	כ29	כ26 (?)
״	1914—1904	40,000—35,000	3,636—3,182	0.27	כ29	כ42 (?)
״	1914—1882	70,000—55,000	2,121—1,667	0.17	כ29	כ31 (?)
בריטי־מאנדאטורי	1931—1919	117,000	8,984	0.58	כ150	86
״	1939—1932	225,000	28,098	1.81	כ462	95
״	14.5.48—1940	111,000	13,170	0.99	כ372	24
״	14.5.48—1919	453,000[2]	14,125	1.03	כ300[3]	71
עצמאי־ישראלי[1]	1951—15.5.48	687,000	189,186	18.09	כ788[4]	192
״	1954—1952	54,000	18,197	1.77	?	12
״	1955	37,400	37,400	3.60	?	24

[1] כולל תיירים, שהורשו להשתקע. בתקופת 1948—1955 היגרו מן הארץ כ66,000.
[2] כולל: עולים „לגאליים״, תיירים, שהורשו להשתקע ו„בלתי־לגאליים״, שנרשמו ע״י השלטונות המאנדאטוריים. יש להניח, שעוד כ11,000 „בלתי־לגאליים״ נכנסו באותה תקופה לארץ ושכ20,000 תיירים נשארו בא״י ללא רשיון. המספר הכללי של העולים מכל הסוגים התקרב, איפוא, ל485,000. באותה תקופה היגרו מן הארץ כ60,000.
[3] 1947—1920.
[4] 1952—15.5.1948.

2. מקורות־העליה. העליה היהודית לישראל היא בעלת אופי קוסמופוליטי, שהרי אין לך קיבוץ יהודי בעולם, שלא שלח מבניו לא״י. ואולם ייצוגם של קיבוצים אלה באוכלוסיה של הארץ אינו שווה כלל וכלל.

על עצמתה של העליה היהודית לא״י מן התפוצות השונות אפשר לעמוד מתוך לוח 1, שמראה את מספר העולים לא״י בכל תקופה לכל 1,000 תושבים יהודיים, שהיו בכל איזור בתחילתה של אותה תקופה. האיזורים מסודרים בלוח 1 לפי עצמת העליה מתוכם בתקופה האחרונה. עצמת־העליה היתה מרובה בחמישה איזורים אלה:

1) ארצות־הבאלקאן. — קהילות־ישראל בארצות אלו כבר שלחו בתקופת־המאנדאט אחוז ניכר מבניהן לא״י. ואילו בתקופת־העצמאות הראשונה עלו לישראל כ¾ מבניהן.

2) קהילות־ישראל באסיה, שאף הן השתתפו בשיעורים מרובים בעליה בזמן־המאנדאט, שלחו ⅔ של בניהן לישראל בשנים הראשונות לקיומה של המדינה.

3) ארצות אירופה המזרחית (חוץ מברית־המועצות), ששיעור העליה מתוכן היה בינוני בתקופת־המאנדאט והתפתח ל43% ב1948/51.

4) ארצות־אפריקה, שהתחילו משתתפות בממדים ניכרים בעליה רק בתקופת קיומה של המדינה ושלחו בתקופה זו כ15% מבניהן לישראל (ב1948/51).

5) ארצות אירופה המרכזית, שהתחילו משתתפות בעליה בממדים ניכרים אחר 1932. ב1948/51 שלחו 9%—10% מבניהן לישראל.

מהם יושב בארצות, שהעליה לישראל כמעט שאינה מותרת בהן; לעומת זה עדיין ניכרות הן האפשרויות של העליה מאפריקה הצפונית הצרפתית, שבה נמצאים, לפי אומדן ל1954, כ½ מיליון יהודים.

משאר שלושת האיזורים של ריכוזי־היהודים בעולם — (1) ברית־המועצות, (2) אירופה הצפונית והמערבית ו(3) ארצות אמריקה ואוקיאניה — הכוללים 8,799,000 יהודים או 86.6% של כל יהודי־התפוצות —, שימשה רק ברית־המועצות (בזמן שגבולותיה עדיין היו פתוחים ליוצאים) מקור של עליה בעלת עצמה מסויימת, ואילו מאירופה הצפונית והמערבית, וביחוד מאמריקה ואוקיאניה, היתה העליה קטנה ביותר.

על יסוד כל האמור אפשר לבוא לכלל מסקנה, שעתידה של העליה תלוי במידה לא מועטת:

1) באפשרות עלייתם של יהודי ברית־המועצות, שכוללת כ19.7% של יהדות־התפוצות ושתרמה רק 8.3% לעליה בתקופת־המאנדאט ו1.2% אחריה;

2) בשינוי היחס כלפי העליה על־ידי קהילות אמריקה, אירופה המערבית־הצפונית ואוקיאניה. קהילות אלו, שבשנת 1925 הקיפו כ30% מיהודי־התפוצות וב1954 67% מכללם, תרמו רק 3.7% מן העליה לישראל בתקופת־המאנדאט ו2.3% אחריה (עי׳ לוח 2, שמראה את הרכב העולים לפי ארצות־הלידה).

כדי להשלים את התמונה של תנועות־ההגירה בזמן האחרון, יובאו כאן מספרים על הירידה מן הארץ בשנות 1948—1954.

אומדנים של מספר ה„יורדים״

	*1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
מספר מוחלט	1,040	7,207	9,463	10,057	13,000	12,500	7,000	6,000
שיעור ל1,000 באוכלוסיה היהודית	(3.0)	8.0	8.6	7.6	9.1	8.5	4.7	3.9

* השיעור חושב לשנה שלמה על סמך מספרם של היורדים מ15.5.1948 עד 31.12.1948.

מן המספרים הללו אנו למדים, שהשיעורים של הירידה עלו מדי שנה מ1948 עד 1952, אבל מאז נצטמצמו משנה לשנה. מכאן, שהירידה היתה בעיקרה תופעת־לוואי של העליה ההמונית. בדומה לגלי־העליה הקודמים לארץ נתלְוָה גם אל הגל הגדול של העליה ב1948/51 גל מסויים של ירידה. רושם זה מתחזק כשמנתחים את המספרים המפורטים של הירידה: הרוב בין היורדים (71%) היה מורכב מעולים חדשים, שלא מצאו להם אחיזה כלכלית בארץ או שהחליטו לעזבה מסיבות משפחתיות וכד׳. אם נחַשב את שיעורי השכיחות של הירידה לכל 1,000 אנשים או 1,000 עולים שנולדו בכל איזור, נראה, שהיורדים היו שכיחים ביחוד בין בני אירופה המרכזית (גרמניה, אוסטריה, צ׳כוסלובאקיה, הונגאריה), שקצתם חזרו לארצות־מוצאם וקצתם היגרו לארצות שמעבר לים, כמו קאנאדה ואה״ב; בין יהודי אפריקה הצפונית הצרפתית, שחזרו לארצות־מוצאם או היגרו לצרפת; בין יהודי־תורכיה, שרוב היורדים מתוכם חזרו לארץ־מוצאם. כמו־כן גדול היה האחוז של החוזרים מתוך הקבוצות הקטנות של העולים מאמריקה ומאירופה המערבית והצפונית.

3. התפתחות האוכלוסיה היהודית בא״י. על התפתחותה של האוכלוסיה היהודית בארץ ב100 השנים האחרונות — מ12,000 באמצע המאה ה19 לכ84,000 בשנת 1922, שבה התחילה תקופת המאנדאט הבריטי, ל650,000 בגמר תקופת־המאנדאט (1948) ול1,591,000 בסוף 1955 — אפשר לעמוד מתוך לוח 4 ותרשים 3 (המסודר לפי קנה־מידה לוגאריתמי). מתברר, שתקופות ההתפתחות המהירה ביותר של האוכלוסיה היו זהות עם התקופות של העליות הגדולות ביותר (1924/26, 1933/36, 1948/51). 71.2% של כל גידול־האוכלוסיה בין 1922 ו1948 ו88.3% של גידולה בין 1948 ו1951 היו פרי היתרון המספרי של העולים (ושאר הנכנסים לארץ) על היוצאים, בעוד ש28.8% מגידולה בתקופה הראשונה ו11.7% בשניה נגרמו ע״י עודף הלידות על המיתות (ב1952/54 עלה עודף זה ל83.4% מגידול־האוכלוסיה).

לוח 4

אומדני האוכלוסיה היהודית בא״י

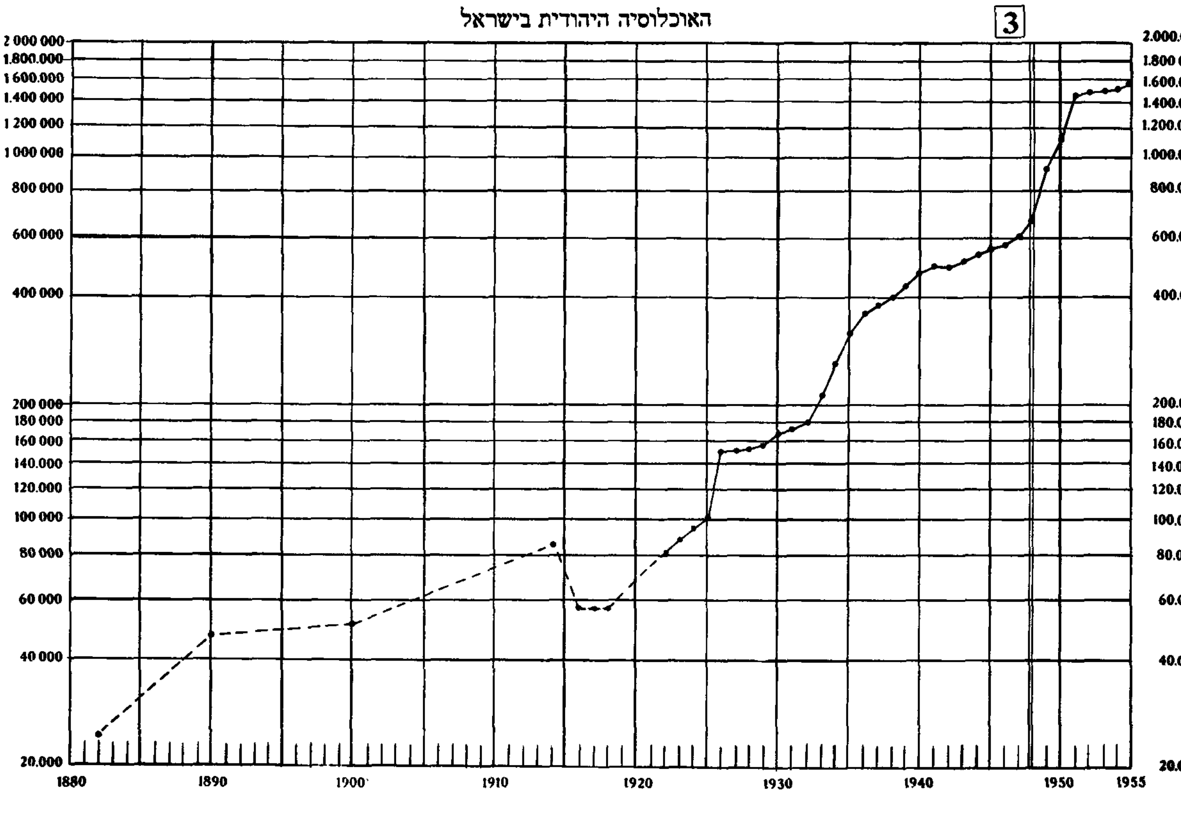
1845	11,800	31.12.1936	384,000
1882	24,000	31.12.1941	479,000
1890	47,000	31.12.1947	630,000
1900	50,000	15.5.1948	650,000
1914	85,000	8.11.1948	[3]716,678
1918—1916	[1]56,700	31.12.1949	1,014,000
23.10.1922	[2]83,790	31.12.1950	1,203,000
30.6.1927	150,000	31.12.1952	1,450,000
18.11.1931	[2]174,610	31.12.1955	1,590,600

[1] לפי „ספירת יהודי א״י בהוצאת המשרד הארצישראלי של ההסתדרות הציונית, חוב׳ א׳־ב׳, תרע״ח־ט.
[2] לפי המיפקד של ממשלת א״י.
[3] לפי רישום־התושבים.

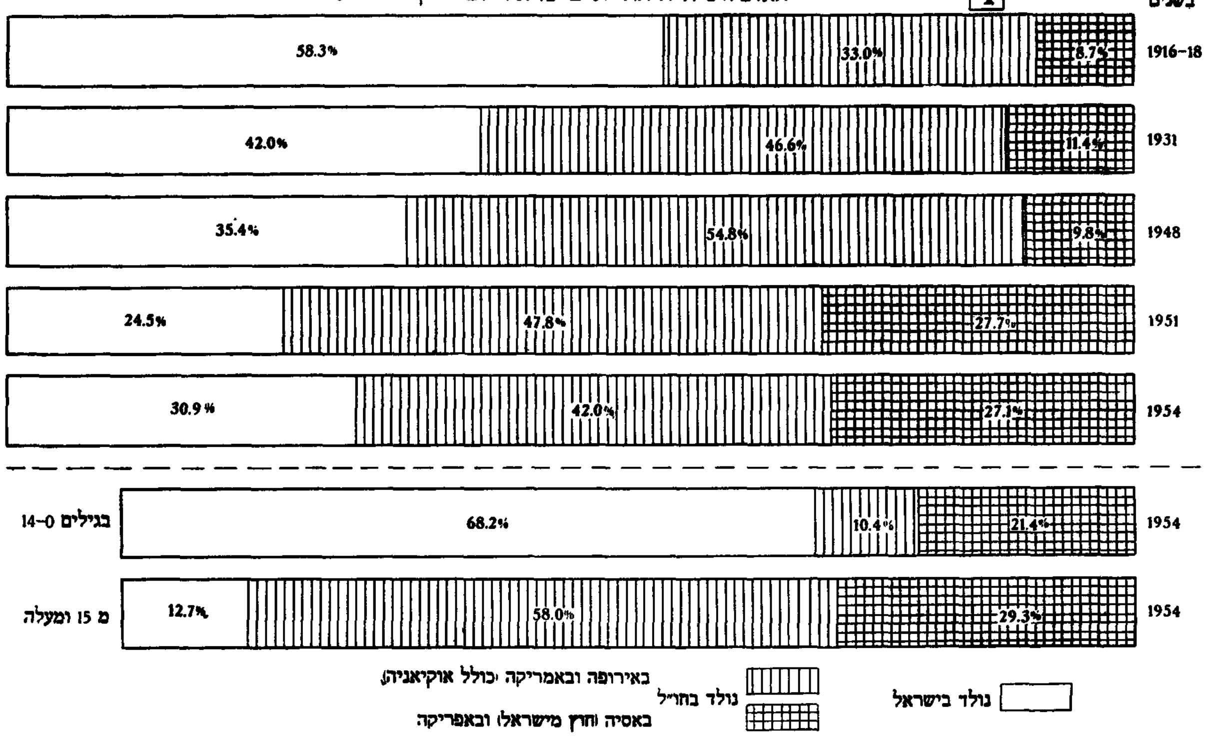
4. הרכב האוכלוסיה לפי ארצות־הלידה. כתוצאה מן העליה מורכבת האוכלוסיה היהודית של ישראל ברובה הגדול מילידי־חוץ. אלה האחרונים היו 41.7% של האוכלוסיה היהודית בא״י (חוץ מירושלים) ב1916/18, 58% של אוכלוסיה זו ב1931, 64.6% בנובמבר 1948 ו75.5% בסוף 1951 (עי׳ תרשים 4). האחוז של ילידי חוץ מרובה יותר בין המבוגרים, ומועט יותר בין הילדים.

ילידי־החוץ מחולקים לפי מקומות־לידתם לקבוצות הרבה, וחלוקה זו הלכה ונסתעפה עם כל גל חדש של עליה. קודם מלחמת־העולם I היה, כנראה, רובם של ילידי־החוץ מורכב מילידי רוסיה הצארית; ב1931 היו בני אירופה המזרחית (וברית־המועצות בכלל) 72.6% מילידי־החוץ שנמצאו בארץ (הפולנים בלבד היוו 35.4%); ב1948 ירד חלקם של בני אירופה המזרחית ל58.6%, וב1954 שוב לא היו אלא מיעוט של 38.3%; בני רוסיה והארצות הבאלטיות, שהשפעתם על הישוב בתחילת ההתיישבות החדשה היתה מרובה ביותר, היו ב1954 רק 5.2%, ואילו ילידי־פולניה הם כיום רק כ22.1%. חלקם של בני אירופה המרכזית, שעלה מ3.1%

3 האוכלוסיה היהודית בישראל

4 האוכלוסיה היהודית בישראל לפי מקום-מוצאה

ב1931 ל18.5% ב1948, חזר וירד ל10.6%. לעומת זה עלה חלקם של ילידי אסיה ואפריקה — שירד מ19.6% ב1931 ל15.1% ב1948 — בקפיצה מהירה ל36.7% ב1951 ול39.2% ב1954.

העובדה, שאחוז גדול מן המבוגרים החיים כיום בישראל נולד וחונך בארצות שונות בחו"ל, קובעת את הרבגונות של האוכלוסיה מנקודת־מבט תרבותית. מן הבעיות המרובות הקשורות בתופעה זו, נדון להלן בקיצור רק בשתיים: ההרכב של העליה ושל אוכלוסיית־ישראל (1) לפי הלשונות ו(2) לפי ידיעת קריאה וכתיבה.

5. **הרכבן של העליה והאוכלוסיה לפי הלשונות.** המאמצים, שנעשו בתקופת 1882—1914 להחיות את הלשון העברית בדיבור, הביאו לידי כך, שבסופה של אותה תקופה נעשתה העברית לשון החיים הציבוריים של הישוב ולשון־הדיבור היומיומית של כ40% מבניו. ביחוד כבשה העברית את הדור הצעיר ואת מקומות־הישוב החדשים (תל־אביב והמושבות החקלאיות), ולעומת זה נעשתה רווחת רק במידה זעומה בתוך החוגים של הישוב הישן (חברון, צפת, טבריה, וכד'). לפי אומדן כללי היו בא"י בערב מלחמת־העולם I כ34,000 דוברי עברית (עי' לוח 5, תרשימים 5א, 5ב). הרוב של בני־הישוב עדיין דיבר לשונות אחרות, ובעיקר יידית (העדה האשכנזית), ערבית וספרדית (עדות־המזרח וספרדים).

אחר מלחמת־העולם I, למרות מה שרובם של העולים היה מורכב מבני אירופה המזרחית שהיו יודעי־יידית, נעשו הידיעה של הלשון העברית והשימוש בה רווחים בין העולים לא"י עוד קודם שעלו לארץ (למשל: בין העולים של 1921 היו יותר מ50%, שידעו לדבר עברית בגולה; אחוז דומה של יודעי עברית מתקופת חייהם בגולה נמצא גם בין העובדים היהודיים, שנפקדו ב1926 בא"י). בינתיים התקדמה העברית מאוד מנקודת־מבט טכנית, נעשתה אחת מן הלשונות הרשמיות בא"י, השתלטה על רשת בתי־הספר המתפתחת בארץ, וע"י כך כבשה את הרוב המכריע של היהודים ילידי־הארץ.

כתוצאה מזה הגיע מספרם של דוברי עברית בין היהודים בארץ בסוף תקופת־המאנדאט לכ511,000 (ז. א. 75% מן האוכלוסיה היהודית). הרכבם של דוברי לשונות אחרות היה מגוון ביותר, ולפיכך היתה העברית הלשון השלטת היחידה. ההתחרות בה מצד היידית או הגרמנית היתה בתקופה הנסקרת מוגבלת רק לשכבות מסויימות בלבד.

עם תקומתה של המדינה והעליה ההמונית אליה באו בתחום זה התפתחויות בכיוונים שונים. בחיי־הציבור, בניהול־המדינה, באדמיניסטראציה, בעסקים וכד' נעשתה העברית הלשון העיקרית ולפעמים היחידה. כמו־כן נתחזקה עמדתה עוד יותר בשדה התרבות וחינוך. לעומת זה היה האחוז של יודעי־עברית בין העולים בגולה מועט הרבה משהיה בשנים הקודמות: רק כ0.4% בלבד מן העולים המבוגרים, שנכנסו לארץ ב1948/49, דיברו עברית בחיי יום־יום קודם עלייתם; כ16% מהם ידעו לדבר, לקרוא ולכתוב עברית; וכ31% מהם ידעו עברית במידה מצומצמת ביותר.

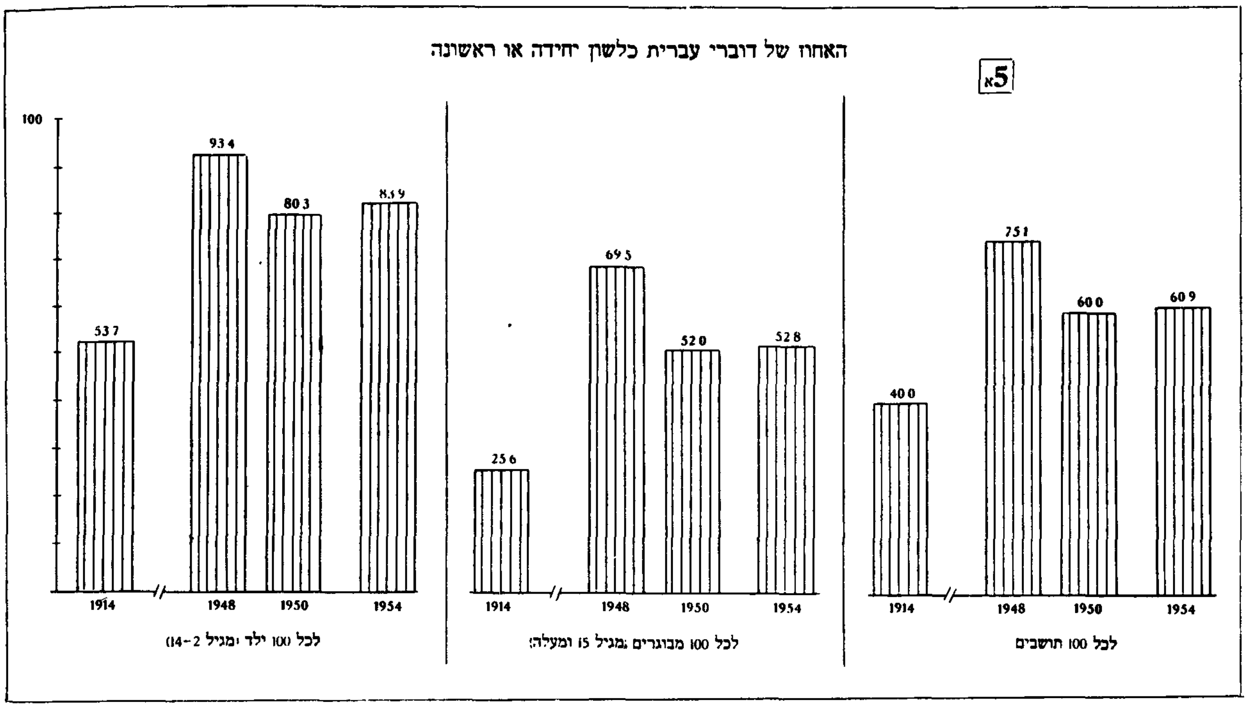
לוח 5

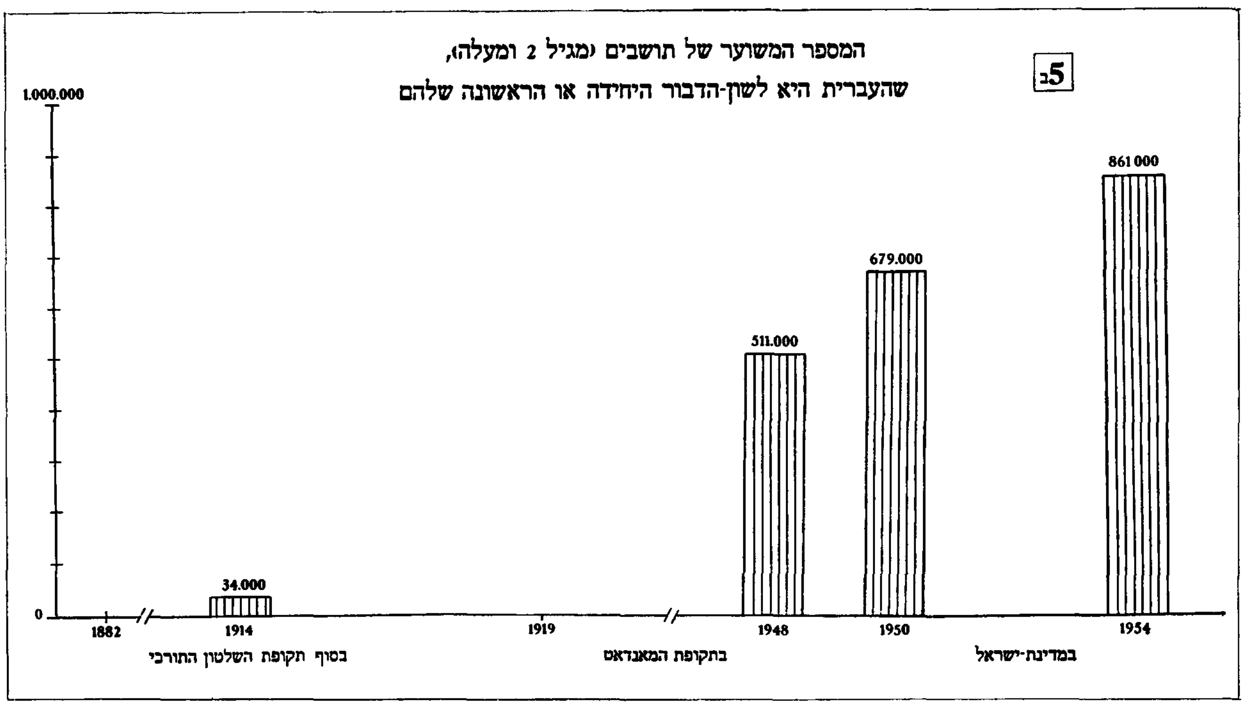
המספר והאחוז של דוברי עברית בתוך יהודי א"י

(1954—1914)

גיל הדוברים	אומדן ל1914	מיפקד נובמבר 1948	אומדן דצמבר 1950	אומדן יוני 1954
בין בני שנתיים או יותר דיברו עברית כלשונם היחידה או העיקרית . .	כ34,000 [1]	511,000	679,000	861,000
האחוז לכל 100 בני שנתיים או יותר	39.9% [2]	75.1%	כ59.8%	כ60.9%
דיברו עברית — לכל 100 בני 15 או יותר . .	25.6% [3]	69.5%	כ52.0%	52.8%
דיברו עברית — לכל 100 בני 2—14	53.7% [4]	93.4%	כ80.3%	83.9%

[1] כל הגילים; [2] כל הגילים למעלה משנה; [3] „הורים"; [4] „בנים".

ילדיהם של העולים החדשים למדו לדבר עברית במהירות מפליאה; לעומת זה היה המעבר אל השימוש בעברית בין המבוגרים איטי ומוגבל הרבה יותר. כתוצאה מזה ירד האחוז של דוברי־עברית באמצע התקופה של העליה ההמו־נית (בסוף 1950) עד למטה מ־60%. עם התקדמות הקליטה התרבותית של העולים עלה אחוז זה במקצת. המספר המוחלט של המשתמשים בעברית בחיי יום־יום בארץ הגיע ב־1954 ל־861,000.

6. **ההרכב של העליה והאוכלוסיה לפי המצב התרבותי.** קודם העליה ההמונית האחרונה הצטיינה האו־כלוסיה היהודית בא״י באחוז גבוה של יודעי קריאה וכתיבה: תופעה זו היתה פרי הרמה התרבותית הגבוהה־ביחס של רוב העולים, וכן היתה תוצאה של העובדה, שרוב ילדי־הישוב בתקופת־המאנדאט למדו בבתי־ספר, למרות מה שהדבר לא נתחייב ע״י החוק. רק בין הנשים בעלות גילים גבוהים יותר, ביחוד בערים אחדות ובתוך עדות־המזרח, היה אחוז ניכר של אנאלפביתים (לכל 100 מכל גיל ומין לא ידעו קריאה וכתיבה, לפי המפקד של 1948: בין זכרים בגיל 5—14 — 12%; בגיל 15—29 — 2%; בגיל 30—44 — 2.1%; בגיל 45—59 — 4.5%; בגיל 60 ויותר — 10%; בס״ה — 4.6%; בין הנקבות, בגיל 5—14 — 11.5%; בגיל 15—29 — 4.3%; בגיל 30—44 — 7.5%; בגיל 45—59 —

15.7%; בגיל 60 ויותר — 28.5%; בסך הכל — 10%).

העליה ההמונית הכניסה לא״י בני־אדם בעלי רמות־תרבות שונות ביותר. רובם של יוצאי־אירופה קיבלו חינוך בבתי־ספר ואחוז ניכר מתוכם ביקר בבתי־ספר תיכונים או גבוהים. לעומת זה הגיע האחוז של האנאלפביתים בין העולים מצפון־אפריקה, תורכיה ותימן, וביחוד בין העולות מארצות אלו, לממדים מדאיגים. ב1952/53, כשרובה של העליה בא מאסיה ומאפריקה, נמצאו בכל 100 עולים בני 16 ומעלה, לכל הפחות, 17 שלא ידעו לקרוא ולכתוב, ובין העולות לא פחות מ31. ב1954 הגיעו אחוזים אלה ל28% ול49%. אחוז ניכר מעולי אפריקה הצפונית ותימן קיבל חינוך דתי־מסרתי (בחדר או בישיבה) בלבד.

7. הרכבן של העליה והאוכלוסיה לפי המין. מן הראוי להזכיר כאן, שבאנושות בכללה מאוזנים יפה שני המינים כתוצאה משני גורמים, שפועלים בכיוונים הפוכים: מצד אחד, מרובה אחוז הזכרים בין הנולדים (כ51.5%) מזה של הנקבות (כ48.5%), ומצד שני, נמוכה במקצת התמותה בין הנקבות וארוך יותר מֶשֶך־חייהן מזה של הזכרים. לעומת זה בארצות, שמתוכן יוצאים זרמי־הגירה, וכן בארצות, שקולטות זרמים אלה, מופרע שיווי־המשקל של המינים ע״י העובדה, שבדרך כלל גדול חלקם של הזכרים בהגירות (וביחוד בהגירות, שנגרמות ע״י גורמים כלכליים) מזה של הנקבות. מאחר שאוכלוסיית־ישראל נוצרה בעיקרה על־ידי תנועת־הגירה, היה יסוד להנחה, שלא יימצא בה שיווי־משקל בין המינים — מה שהיה עלול לשמש מקור לבעיות דמוגראפיות וחברותיות רציניות. אך בניגוד להנחה משוערת זו היתה העליה היהודית לארץ־ישראל מאוזנת בדרך כלל מצד הרכבה לפי המינים: במשך שנות 1919—1954 הגיע האחוז של הזכרים בין העולים (שמספרם הכללי הגיע ל1,160,000) ל51.5% ושל הנקבות ל48.5%. עם זה יש לציין, שבתקופות קשות יותר מבחינה כלכלית או מדינית היה האחוז של הזכרים בין העולים גבוה במידה ניכרת מן הממוצע. כך, למשל, הגיע אחוז זה בין 1919 ו1923 — בתקופה, שבה חזרו לארץ הרבה מן הציונים, שהוגלו ממנה ע״י השלטונות התורכיים בתקופת מלחמת־העולם I, ועלו לתוכה חלוצים הרבה — ל63.2%. האחוז של הזכרים נשאר גבוה אף בתקופת 1924—1931 (54%) וחזר ועלה בתקופות, שבהן היו המעפילים חלק ניכר מן העולים (1939—1954: 56.9%; 1946—14.5.1948: 55.4%), לעומת זה ירד אחוז זה במידה ניכרת בתקופות של העליה החפשית וההמונית (1932—1938: 49.0%; 1950: 49.8%; 1951: 48.5%).

הרכב האוכלוסיה היהודית לפי המינים הראה בדרך כלל נטיה לאיזון. אך אחוז־המינים לא נשאר יציב, והשתנה במידת־מה במשך הזמן בהשפעת השינויים, שבאו בהרכבה של העליה לפי המינים, ובהשפעת ההרכב לפי המינים של ההגירה מן הארץ.

בתוך האוכלוסיה היהודית בכללה היה האחוז של הזכרים כלהלן: ב1922: 52.3%; ב1931: 50.5%; ב1936: 50.0%; ב1940: 50.5%; בנובמבר 1948: 51.8%; ב1954: 50.8%; בגילים מסויימים, וביחוד בתוך קבוצות־אוכלוסיה אחדות, המינים הם פחות מאוזנים משהם באוכלוסיה בכללה.

8. ההרכב של העליה והאוכלוסיה לפי הגיל. הרכב האוכלוסיה לפי הגיל שונה בקיבוצי־היהודים השונים בתפוצות. בלוח 6 מובאים סיכומים של הרכב זה בשלושה קיבוצים טיפוסיים לפני השואה: באחד מהם — זה של יהודי־פרוסיה — נמצאה חלוקת־גילים, שמעידה על „הזדקנות־אוכלוסיה" מרובה אף מזו שמציינת ארצות מן הטיפוס האירופי — תופעה, שבאה כתוצאה מהגבלה נמרצת וממושכת של הילודה במשך תקופה ארוכה מצד אחד, ושל התמעטות התמותה, מצד שני. בקיבוץ אחר — זה של יהודי־טריפולי — אנו מוצאים לעומת זה הרכב־גילים, שהוא דומה מאוד לזה שרווח בארצות מן הטיפוס המזרחי: ריבוי מספרם של הילדים ומיעוט מספרם של המבוגרים, שהם תוצאה מריבוי הילודה והתמותה כאחת. מצבם של יהודי־פולניה מבחינה זו היה מעין מצב־ביניים.

אע״פ שהעליה היהודית לא״י באה מתוך קיבוצים, שנמנו על שלושת הטיפוסים הנזכרים, לא ייצגה בדרך כלל את הרכב־הגילים, שהיה מצוי בקהילות־המוצא. במשך כל תקופת־המאנדאט, שבה היתה העליה מוגבלת ונבחרת, היה האחוז של הצעירים בין העולים גבוה הרבה משהיה בארצות־מוצאם. כך, למשל, היו 47% מן העולים לארץ מ1928 עד ה14 למאי 1948 בגילים 15—29, בעוד שבקהילות־הגולה הנזכרות בלוח 6 נמצאו בגילים אלה רק מ25% עד 30%. נמוכים ביחוד היו האחוזים של העולים בגילים הגבוהים.

הרכב הגילים של העולים בתקופת־המאנדאט לא נשאר קבוע. אע״פ שנעדרים נתונים מפורטים בנידון זה מן התקופה שקדמה לשנת 1928, ידוע הדבר, שבשלבים הראשונים של העליה היה אחוז־הצעירים גבוה ביותר. אף ב1928—1931 היו 63.5% מן העולים בני 15—29. אחוז זה של הצעירים ירד במשך השנים שלאחר מכן, וביחוד ב1935—1938 (42.8%), אך חזר ועלה ב1946—1948 (61.8%). שינויים אלה שיקפו את ההרכב הכללי של העולים בתקופות השונות: בשלבים הראשונים של העליה היה גדול־ביחס חלקם של החלוצים, ובשלבים המאוחרים, בסוף תקופת־המאנדאט, היה גדול חלקם של המעפילים: גם בין החלוצים וגם בין המעפילים מרובים היו הצעירים. לעומת זה ניכר היה בשאר התקופות — וביחוד ב1932—1938 — חלקם של „בעלי־ההון" ושל ה„תלויים" בין העולים: בעולים מן הסוג הראשון ניכר היה חלקם של בני גילים בינונים ובאותם מן הסוג השני גדול היה חלקם של הזקנים.

אחר תקומת־המדינה הושפע ההרכב הכללי של העליה לפי הגילים בעיקר ע״י ההרכב השונה לפי הגילים של שני זרמי־עליה שונים זה מזה (שדוגמות אָפייניות להם מובאות בלוח 6):

א) העליה של היהודים, שבאו (באופן ישיר או לאחר נדודים וישיבה במחנות) מארצות, שנכבשו ע״י הנאצים. עליה זו כללה כמעט 50% של בני 20—40, בעוד שהאחוז של בני 5—14 היה נמוך בה מאוד (7.7%) כתוצאה מן הילודה המועטת ותמותת־הילדים המרובה בזמן הרדיפות;

ב) העליה מתימן, עיראק, לוב, ועוד. עליה זו הביאה לישראל קהילות מזרחיות כמעט שלמות, שהרכבן לפי הגיל היה סדיר ואחוז ילדיהן גבוה.

ההרכב לפי הגילים של האוכלוסיה היהודית בא״י בתקופות שונות בין 1926 ו1954, כפי שהוא משתקף בלוח 6 ובתרשים 7, הושפע במידה מסויימת גם ע״י הגורמים שלהלן:

א. ב1926 — כתוצאה מן העובדה, שב1919—1925 הגיעו לארץ עולים צעירים הרבה, וכתוצאה מן הילודה הגבוהה — היו האחוזים של הילדים והצעירים באוכלוסיה היהודית

לוח 6

הרכב האוכלוסיה (בא״י ובארצות אחרות) והעליה לפי הגילים (באחוזים)

	לכל 100 משני המינים היו בגיל					בכל 100 זכרים היו בגיל		בכל 100 נקבות היו בגיל
	עד ל15	16—29	30—44	45—59	60+	15—34	15—64	15—44
ארצות אסיה ואפריקה								
מצרים 1947	38.2	25.1	19.8	10.8	6.1	31.6	58.3	45.1
תורכיה 1945	39.6	24.3	19.8	10.1	6.2	32.3	55.5	43.7
ירדן 1950[1]	44.4	21.0	(16.4)	(9.3)	8.9	25.1	(48.2)	(39.0)
ארצות אירופה ואמריקה הצפונית								
אנגליה 1951	22.1	20.5	22.5	19.2	15.7	28.4	67.3	41.6
צרפת 1950	21.6	23.2	19.2	19.3	16.7	29.9	67.5	40.5
ארצות־הברית 1950	27.2	22.6	21.8	16.3	12.1	30.0	64.4	44.7
יהודי־הגולה								
פרוסיה 1925	17.5	24.9	24.6	20.4	12.6	33.6	74.6	49.1
פולניה 1921	33.9	30.1	(16.6)	(12.6)	6.8			
טריפולי 1931	40.8	26.3	(18.6)	(8.6)	5.7	(31.9)	(54.3)	(45.2)
עליה יהודית לא״י								
1928/31	13.6	63.5	(9.9)	(6.4)	6.6	?	?	?
1932/34	20.0	44.5	(21.7)	(8.4)	5.4	?	?	?
1935/38	18.1	42.8	19.6	11.9	7.6	50.6	76.3	63.3
1939/45	17.1	43.5	22.6	12.4	4.4	54.3	81.6	64.4
1946—14.5.1948	13.6	61.8	16.2	5.3	3.1	70.7	85.9	75.1
15.5.1948—1954	28.8	29.3	20.9	13.8	7.2	36.3	66.6	50.0
עליה מארצות, שנכבשו ע״י הנאצים[2]	21.9	33.4	30.5	10.7	3.5	?	?	?
מקהילות מזרחיות[3]	39.8	28.4	18.0	9.0	4.8	?	?	?
אוכלוסיה יהודית בא״י								
1926	31.8	36.4	16.0	9.6	6.2	43.7	64.3	51.8
1940	27.3	26.0	28.9	10.4	7.4	36.8	67.8	55.1
נובמבר 1948	28.7	26.4	26.0	12.6	6.3	33.9	67.9	52.5
דצמבר 1954	32.8	23.2	21.6	15.3	7.1	31.0	62.7	45.3
אוכלוסיה לא־יהודית של א״י								
מוסלמים, אומדן ל1944	43.6	23.6	16.2	10.4	6.1	29.5	51.8	39.5
נוצרים, אומדן ל1944	33.8	24.6	23.3	11.4	6.9	35.3	62.2	45.4
דרוזים ואחרים (אומדן ל1944)	41.1	24.4	16.5	11.0	6.9	29.6	53.1	41.2
אוכלוסיה לא־יהודית של ישראל								
מוסלמים, סוף 1955	47.9	24.7	12.0	8.8	6.6	29.9	46.1	37.1
נוצרים, סוף 1955	38.5	27.4	13.9	12.2	8.0	33.6	55.0	41.1
דרוזים, סוף 1955	45.7	25.1	14.3	9.0	6.0	30.7	48.7	40.2

[1] אומדן, בלא הפליטים במחנות. עי׳ שנתון סטאטיסטי של האומות המאוחדות, 1951; המספרים ב( ) נתקבלו ע״י חישוב כללי ביותר.

[2] פולניה, גרמניה, צ׳כוסלובאקיה והונגאריה (15.5.1948—31.12.1949).

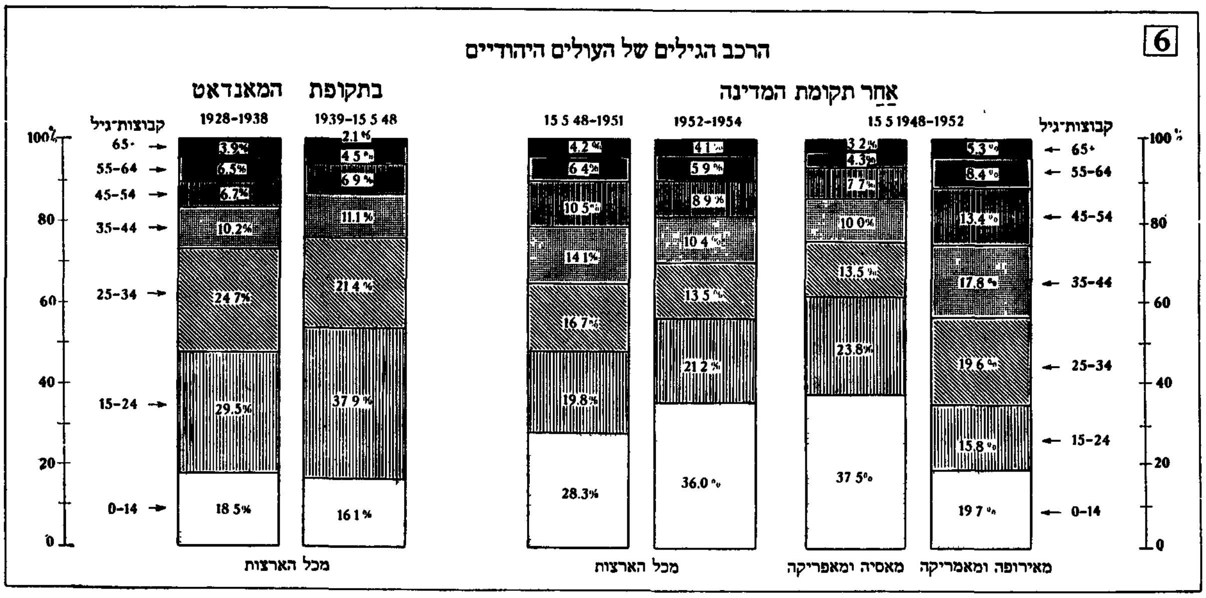
[3] לוב ותימן (15.5.1948—31.12.1950).

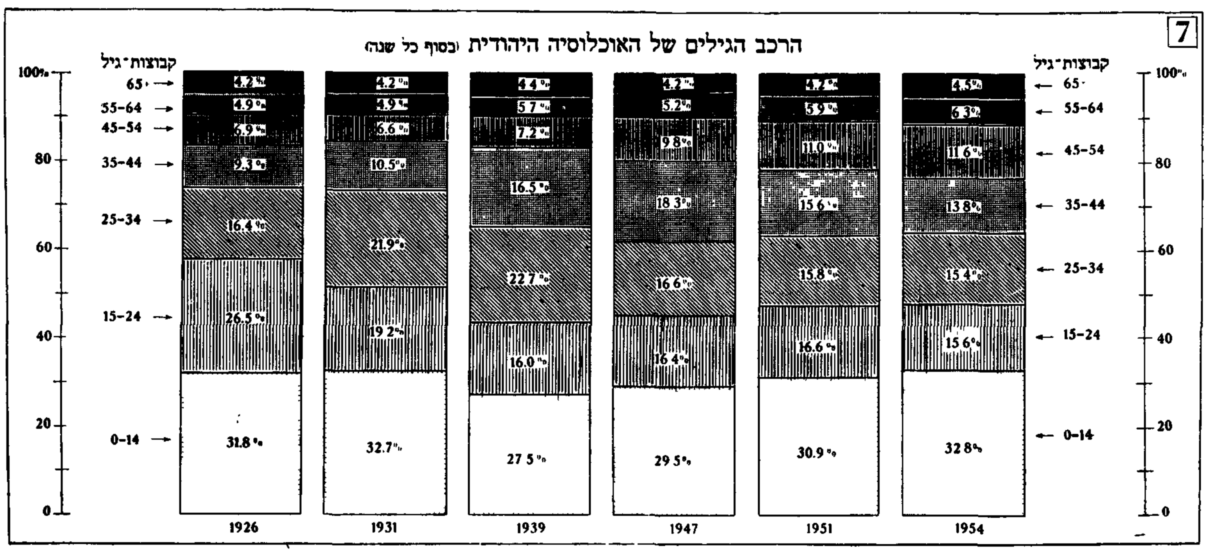
גבוהים למדי: כ־68% של אוכלוסיה זו היו למטה מגיל 30;

ב. הירידה, שבאה בילודה בתקופת 1926—1941, הביאה לידי ירידה ניכרת באחוז של הילדים (בעיקר של בני 4 ומטה). אחר 1942 התחילה הילודה גוברת שוב, וכתוצאה מכך ומריבוי הילדים בתוך העליה ההמונית (שלאחר 1948) חזר האחוז של הילדים באוכלוסיה ועלה בסוף 1954 לאותו גובה, שהיה לו ב־1926;

ג. באותו זמן הביאה ההזדקנות של העולים, שבאו לארץ לפני 1926, לידי שינוי בצורת הפיראמידה של הגילים. העליה, שבאה אחר 1926, אמנם חיזקה את קבוצות הגילים הצעירים, אך במידה מועטת הרבה יותר מן העליה הקודמת. בהשפעת כל הגורמים הנזכרים אנו מוצאים כיום באוכלוסיה היהודית של ישראל הרכב לפי גילים סדיר הרבה יותר מזה שהיה בה ב־1926.

הרכב האוכלוסיה לפי הגילים הוא בעל חשיבות מרובה ביותר מנקודת־מבט כלכלית, חברותית ומדינית. כפי שמראה לוח 6, שונים הם בארצות השונות האחוז של הגברים בגילי־העבודה הצעירים ובגילי־הצבא העיקריים (15—34), האחוז

הכללי של הגברים בגיל־העבודה (15—64) והאחוז של הנשים בגיל־הפריון (15—44). האוכלוסיה היהודית בישראל, כתוצאה מריבוי בני הגילים הצעירים בהרכבה, כללה בעבר אחוזים גבוהים במידה יוצאת מן הכלל של גברים בגילי הצבא והעבודה הצעירים ושל נשים בגיל־הפריון. אחוזים אלה ירדו במרוצת־הזמן במידה ניכרת מאוד. הרכב־הגילים בקבוצות השונות של האוכלוסיה היהודית בישראל שונה במידה מרובה, כפי שמראה תרשים 8. ילידי־ישראל כוללים אחוז גבוה של ילדים; לילידי אסיה ואפריקה הרכב סדיר למדי (אם נתחשב בעובדה, שהרבה מילדיהם כלולים בין „ילידי־ישראל"), ואילו בין ילידי־אירופה בולט ביותר תהליך ה„הזדקנות".

9. **הרכבן של העליה והאוכלוסיה לפי המצב המשפחתי.** הרכב האוכלוסיה לפי המצב המשפחתי מושפע מגורמים הרבה, כגון: ההרכב לפי המין והגיל של העדות והשכבות השונות, שמהן מורכבת האוכלוסיה; שכיחות הנישואים בכלל ושכיחות הנישואים בכל גיל וגיל קודם העליה ואחר העליה בכל אחת מן העדות והשכבות הנזכרות; שכיחות הגירושים והתמותה בתוכן, ושכיחות הנישואים השניים של המגורשים, המגורשות, האלמנים והאלמנות וכד'. בלוח 7 ניתנים כמה מספרים על ההרכב של האוכלוסיה והעליה לפי המצב המשפחתי.

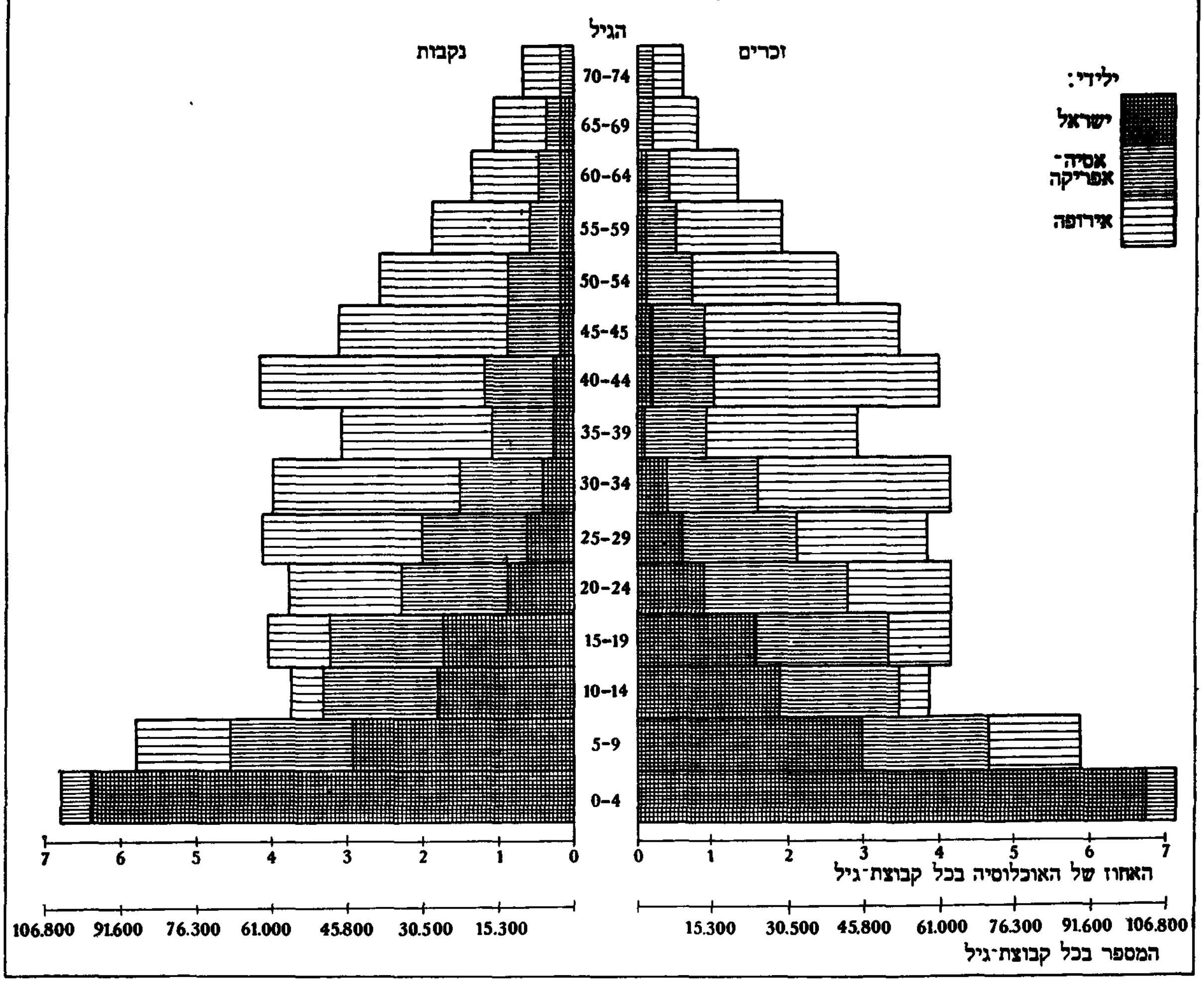
לוח 7

ההרכב של האוכלוסיה היהודית בישראל ושל העליה לפי המצב המשפחתי

(באחוזים לכל 100 אנשים מגיל 15 ומעלה)

המצב המשפחתי	באוכלוסיה היהודית בכללה 1931	באוכלוסיה היהודית בכללה 1948	בין העולים 1954—1949
ס"ה מגיל 15 ומעלה	100.0	100.0	100.0
רווקים	35.7	33.3	35.2
נשואים	61.3	63.4	61.0
אלמנים	2.5	2.4	3.4
גרושים	0.5	0.9	0.4
ס"ה מגיל 15 ומעלה	100.0	100.0	100.0
רווקות	23.9	20.6	21.6
נשואות	61.1	68.0	61.2
אלמנות	14.0	9.8	16.0
גרושות	1.0	1.6	1.2

מתוך לוח 7 ומחקרים נוספים, שנעשו בתחום זה, מתברר: 1) אחוז־הרווקים לכל 100 גברים מכל גיל ואחוז־הרווקות לכל 100 נשים מכל גיל נמוכים־ביחס באוכלוסיה היהודית בארץ משהם באוכלוסיות אחרות. עובדה זו מתיישבת עם התופעה (שעליה נעמוד להלן), ששכיחות־הנישואים בארץ

הרכב הגיל והמין של האוכלוסיה היהודית לפי מקום־מוצאה

היא מרובה־ביחס. ביחוד בולטת העובדה, שמועטים מאוד הם הגברים והנשים בישראל, שאינם מתחתנים לפני גמר גיל־הפריון.

2) כמו בארצות אחרות, כך אף בישראל, גבוה—כתוצאה מגורמים שונים — האחוז של האלמנות מזה של האלמנים (בדרך כלל גדול הבעל בשנים מן האשה ועל־כן הוא מקדים למות במקרים הרבה; תמותת־הגברים מרובה בדרך כלל מזו של הנשים באותו גיל).

10. **הרכבן של האוכלוסיה והעליה לפי המקצוע.** הרכבם המקצועי והחברותי של היהודים בארצות הרבה, שבהן הם מיעוט בתוך האוכלוסיה הכללית, הוא יחיד במינו. נמוך מאוד האחוז שלהם בחקלאות, ולעומת זה מרובה בדרך כלל חלקם בין העובדים במסחר, ובארצות מסויימות גם בין העוסקים במקצועות חפשים, בעבודה פקידותית, בענפים מסויימים של תעשיה או מלאכה וכד׳, וכן גבוה האחוז שלהם במעמד הבינוני.

בישראל שונה ההרכב המקצועי במידה מסויימת מן ההרכב של יהודי־התפוצות כתוצאה מגורמים שונים, כגון:

(א) במשך תקופת־המאנדאט כבר היוה המשק היהודי בא״י יחידה עצמאית במידה מסויימת; כיום היהודים הם הרוב הגדול בתוך האוכלוסיה של ישראל;

(ב)המדיניות הציונית היתה מכוונת ליצירת אוכלוסיה עצמאית מנקודת־מבט כלכלית, בעלת כושר של פעולה בכל המקצועות והענפים הכלכליים;

(ג) במידה מסויימת היו היהודים, שעלו לארץ במשך תקופת־המאנדאט, „נבחרים״, והרכבם המקצועי היה שונה בכללו מן ההרכב המקצועי של קהילות־מוצאם;

(ד) לאחר שעלו לארץ שינו העולים במידה ניכרת את מקצועם בהתאם לצרכי־הארץ.

כל הגורמים הללו משתקפים

א. בהרכב המקצועי של העולים (קודם עלייתם);

ב. בשינויי־המקצוע, שחלו בין העולים;

ג. בהרכב הכלכלי של האוכלוסיה.

א) **ההרכב המקצועי של העולים.** במשך השנים הראשונות של תקופת־המאנדאט היה בין העולים אחוז ניכר של צעירים ו„נבחרים״, שקיבלו הכשרה בעבודה חקלאית בחוץ־לארץ, ועל־כן הם מופיעים כחקלאים בסטאטיסטיקה הרשמית של העליה. גלי־העליה, שבאו לארץ אחר התחלת הרדיפות הנאציות, וכן העליה ההמונית, שבאה אחר תקומת־המדינה, כללו רק אחוזים נמוכים של חקלאים ואחוזים הרבה יותר גבוהים של עובדים במסחר, במקצועות חפשים, בפקידות וכד׳. בכל התקופות היה ניכר מאוד האחוז של העובדים בתעשיה ובמלאכה.

בתוך העליה ההמונית, שבאה אחר תקומת־המדינה, בולטים האחוזים הגבוהים של בעלי־מלאכה בין העולים

לוח 8

אומדן האוכלוסיה מגיל 14 ומעלה לפי תכונות כוח־העבודה, המין והלאום, נובמבר 1955

תכונות כוח־עבודה	מספרים מוחלטים			אחוזים				
	האוכלוסיה כולה	יהודים	ערבים ואחרים	האוכלוסיה כולה			יהודים: שני המינים	ערבים ואחרים: שני המינים
				שני המינים	זכרים	נקבות		
מועסקים בשבוע־הסקר[1]	585,700	542,300	43,400	49.7	74.5	24.4	50.5	41.5
בלתי־מועסקים בשבוע־הסקר[1]	45,500	41,400	4,100	3.9	5.6	2.1	3.9	3.9
ס״ה של השייכים לכוח־עבודה אזרחי	631,200	583,700	47,500	53.6	80.1	26.5	54.4	45.4
אינם שייכים לכוח־עבודה אזרחי[2]	547,300	490,100	57,200	46.4	19.9	73.5	45.6	54.6
ס״ה כללי	1,178,500	1,073,800	104,700	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

[1] מ30 לאוקטובר 1955 עד 5 לנובמבר 1955.

[2] עקרות־בית, לומדים, בלתי־מסוגלים לעבודה.

מאפריקה ואסיה ושל סוחרים בין עולי אסיה, בעוד שעולי־אירופה, ובמידה מסויימת עולי־עיראק, עדיין כללו אחוז ניכר של בעלי מקצועות חפשים ומקצועות טכניים.

ב) **שינויי־מקצוע בישראל בין העולים.** בדרך כלל נעשו שינויי־מקצוע בין העולים (כלומר, נטישת המקצוע, שבו עסקו בגולה, והחלפתו במקצוע אחר בארץ) בכיוון של מַעבר מן העיסוק במסחר (בעבר: גם במקצועות חפשים) לעבודת־כפיים בחקלאות ותעשיה. מן החומר, שנאסף ע״י סקר כוח־האדם ב1954, אנו למדים, ששינויי־מקצוע בין העולים בישראל הם שכיחים מאוד; הם שכיחים יותר בין אלה שבאו בעליה ההמונית האחרונה מבין אלה שבאו בגלים הקודמים, בין ילידי אסיה ואפריקה מבין ילידי־אירופה, בין הגברים מבין הנשים.

ג) **ההרכב הכלכלי של האוכלוסיה.** במשך תקופת־המאנדאט לא היה האחוז של המפרנסים באוכלוסיה היהודית של ישראל נמוך כלל וכלל — תופעה, שבאה גם כתוצאה מן ההרכב הנוח לפי הגילים. העליה ההמונית, שבאה אחר תקומת־המדינה, גרמה לגידול עצום ב**מספר המוחלט** של המפרנסים, אך עם זה גרמה לירידה ב**אחוז** של המפרנסים — גם־כן כתוצאה מן השינוי, שבא בהרכב־הגילים. במשך שנות 1954 ו1955 — עם היקלטותם של העולים במשק־המדינה — נראה, שאחוז זה עלה, אך למרות כן נשאר נמוך־ביחס. לפי סקר כוח־האדם, שנערך בנובמבר 1955 ושתוצאותיו ניתנות בצורה תמציתית בלוח 8, היה האחוז של המפרנסים (השייכים לכוח־האדם האזרחי) בין היהודים מגיל 14 ומעלה 54.4% ובאוכלוסיה בכללה 53.6%; כמו בכל שאר הארצות כך אף בישראל גבוה אחוז זה הרבה יותר בין הגברים (80.1%) משהוא בין הנשים (26.5%). חלק ניכר מאוד בין הנשים, שאינן נכללות בכוח־העבודה, הן עקרות־בית.

למרות העובדה, שמספרם של המפרנסים בתוך האוכלוסיה היהודית גדל יותר מפי 8 מ1931 עד 1955, לא נשתנה הרבה ההרכב של אוכלוסיה זו לפי עיסוקה בענפי־הכלכלה השונים במשך הזמן הנזכר; כך, למשל, נע האחוז של העובדים בחקלאות, לפי המיפקדים והאומדנים השונים, שנערכו בין 1931 ו1955, רק בין מאכסימום של 18.5% (1931) ומינימום של 12.6% (1947), ואחוז עובדי־התעשיה — בין 21.8% (1931) ו26.5% (1947). כפי שמתברר מן המספרים של סקר כוח־האדם 1955, הניתנים בצורה תמציתית בלוח 9, עובדים בשני ענפי־הייצור היסודיים — חקלאות ותעשיה (כולל מחצבות) — כ38% של כל המועסקים בכוח העבודה היהודית מגיל 14 ומעלה; אחוז זה נמוך מן האחוז המצוי בתחום זה בארצות אחרות; אעפ״כ יש לראות בעובדה, שיותר מ15% עובדים בחקלאות, השג ניכר של המדיניות הכלכלית הציונית. מניתוח החומר הסטאטיסטי המפורט של המועסקים לפי ארצות־הלידה, זמן השהות בישראל והענף הכלכלי, מתברר, שאחוז גדול־ביחס של עולים חדשים מאסיה ואפריקה פנו או הופנו לחקלאות.

בהשוואה לארצות אחרות בולט בישראל האחוז הגבוה של העובדים בשירותים (שירותים אדמיניסטראטיביים ממשלתיים וציבוריים, שירותים אישיים, בריאות, חינוך, סעד וכד׳). אחוז העובדים בשירותים גבוה ביותר בין ילידי־הארץ והעולים הוותיקים ממוצא אירופי.

מכל היהודים הנכללים בכוח־העבודה, כ64% הם שכירים, 22% הם עצמאים, נותני־עבודה או חברי קואופראטיווים, 9% הם חברי קיבוצים, וכ5% בני־משפחה, שעובדים ללא תשלום במפעל, חנות, משק וכד׳ של ראש־המשפחה (1955).

לוח 9

המועסקים בכוח־העבודה לפי ענף כלכלי, לאום ומין (נובמבר 1955)

הענף הכלכלי	כל האוכלוסיה			יהודים	ערבים ואחרים
	ס״ה 1955	גברים 1955	נשים 1955	סקר 1955	סקר 1955
חקלאות, ייעור ודיג	18.0	19.2	14.1	15.3	50.5
מכרות ומחצבות	0.3	0.4	—	0.2	1.4
חרושת (תעשיה ומלאכה)	21.6	23.7	14.7	22.3	11.9
בניה ועבודות ציבוריות	9.0	11.7	0.7	8.6	13.6
חשמל, מים	1.2	1.5	0.5	1.4	0.2
מסחר ובאנקאות	13.9	13.5	15.0	14.4	7.4
הובלה, אחסנה ותחבורה	6.6	8.2	1.8	6.9	3.5
שירותים (כולל שירותי בריאות, חינוך וכו׳)	29.4	21.8	53.2	30.9	11.5
ס״ה	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

לוח 10

האוכלוסיה, התפתחותה וצפיפותה, לפי המחוז והנפה

המחוז והנפה	שטח יבשתי בקמ"ר	מספר הישובים (בסוף 1954)			האוכלוסיה ס"ה	צפיפות לקמ"ר (בסוף 1954)	האוכלוסיה היהודית					האוכלו־סיה הלא־יהודית
		ס"ה[1]	יהו־דיים[1]	אחרים[1]			מספרים מוחלטים		אחוזים			
							8.11.48	31.12.54	8.11.48	31.12.51	31.12.54	31.12.54
מחוז־הצפון	3,447	320	243	78	285,659	82.9	60,501	158,935	8.6	10.5	10.4	126,724
נפת־צפת	720	58	53	5	31,210	40.6	8,910	27,080	1.3	1.7	1.8	4,130
נפת־עכו	894	80	47	34	94,240	105.4	5,969	35,127	0.8	2.2	2.3	59,113
נפת־כינרת	494	45	41	4	37,745	76.4	14,436	32,027	2.1	2.2	2.1	5,718
נפת־יזרעאל	1,339	137	102	35	122,464	93.0	31,186	64,701	4.4	4.4	4.2	57,763
מחוז־חיפה	704	77	66	12	285,363	405.3	140,605	265,092	20.1	18.9	17.4	20,271
נפת־חיפה	129	11	11	1	211,821	1.642.0	109,296	204,321	15.6	14.0	13.4	7,500
נפת־חדרה	575	66	55	11	73,542	127.9	31,309	60,771	4.5	4.9	4.0	12,771
מחוז־המרכז	1,388	248	237	13	358,505	258.0	106,348	337,008	15.2	21.5	22.0	21,497
נפת־השרון	365	92	85	7	87,900	240.3	26,509	73,298	3.8	4.7	4.8	14,602
נפת פתח־תקוה	258	45	42	3	115,587	448.8	45,607	112,292	6.5	7.2	7.4	3,295
נפת־רמלה	430	65	64	3	69,625	161.0	2,870	66,025	0.4	4.1	4.3	3,600
נפת־רחובות	335	46	46	—	85,393	254.9	31,362	85,393	4.5	5.5	5.5	—
מחוז תל־אביב	165	22	22	1	549,198	3.328.5	302,050	542,698	43.2	34.8	35.6	6,500
מחוז־ירושלים	490	45	40	6	157,367	322.0	84,090	154,054	12.0	10.7	10.1	3,313
מחוז־הדרום	14,024	148	148	—	81,722	5.8	5,967	68,622	0.9	3.6	4.5	13,500
נפת־אשקלון	1,070	71	71	—	35,092	32.8	3,696	35,092	0.6	2.0	2.3	—
נפת־באר־שבע	12,954	77	77	—	46,630	3.6	2,271	33,130	0.3	1.6	2.2	13,500
לא ידוע						—	17,117	—	—	—	—	—
כל הארץ	20,218	860	756	110	1,717,814	85.0	716,678	1,526,009	100.0	100.0	100.0	191,805

[1] בטורים של „הישובים היהודיים" ו„הישובים האחרים" מופיע כל ישוב בעל אוכלוסיה מעורבת פעמים — פעם כ„ישוב יהודי" ופעם כ„ישוב אחר".

11. **ה ח ל ו ק ה ה ג א ו ג ר א פ י ת ש ל ה א ו כ ל ו ס י ה ה י ה ו ד י ת.** מתוך המפות 1—3, המובאות להלן, אפשר לעמוד על השינויים הכבירים, שחלו בחלוקה הגאוגראפית של האוכלוסיה היהודית במשך תקופת־המאנדאט (השווה מפה 1 ל2), ובתקופת קיומה של מדינת־ישראל כתוצאה מן העליה ההמונית (השווה מפה 2 ל3). על השינויים, שחלו במשך השנים האחרונות בחלוקה הגאוגראפית של האוכלוסיה היהודית, בעיקר כתוצאה מן העליה ההמונית, אפשר לעמוד גם מתוך לוח 10. מלוח זה מתברר, שכשליש של האוכלוסיה היהודית מרוכז במחוז ת"א, אך חלקו של מחוז זה, וכן חלקם של נפת־חיפה ומחוז־ירושלים באוכלוסיה, פחת במקצת בשנים האחרונות, ולעומת זה גדל במידה ניכרת חלקן של נפות צפת, עכו, רמלה, רחובות, אשקלון ובאר־שבע. כמו־כן מת־ברר מאותו לוח, שצפיפות האוכלוסיה בנפות השונות היא שונה ביותר: היא מינימאלית בנפת באר־שבע (הנגב) ומאכ־סימאלית בנפות של חיפה ותל־אביב.

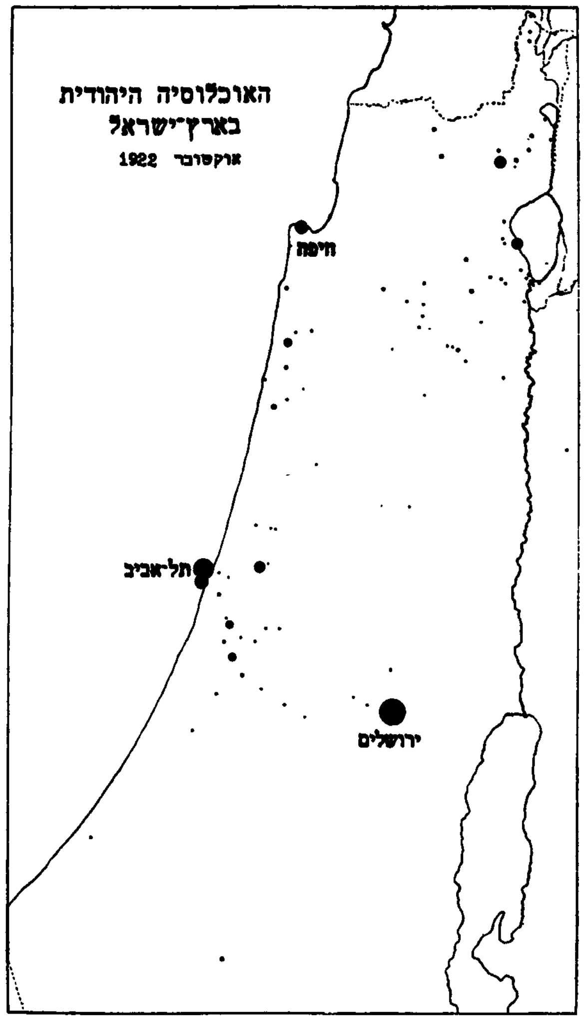
האוכלוסיה היהודית מרוכזת כולה ב756 ישובים, של709 מהם יש אופי של ישובים כפריים. התפתחותה של ההת־יישבות הכפרית, שהיתה אחת ממטרותיה של התנועה הציו־נית, משתקפת מתוך לוח 11. קודם מלחמת־העולם II מרובה היה חלקם של ילידי־אירופה בין המתיישבים בכפרים, וגדל והלך חלקם של הקיבוצים בתוך התיישבות זו. אחר העליה ההמונית של 1948—1951 נתרבה חלקם של ילידי אסיה ואפריקה; האוכלוסיה הכפרית גדלה באופן יחסי יותר מן האוכלוסיה העירונית, וכתוצאה מכך עלה אחוז האוכלוסיה היהודית שבכפרים מ16% ב1948 ל24% ב1954. התפתחות זו אירעה בעיקר במושבים, במושבות, במעברות, בכפרי־העבודה ובישובים כפריים אחרים; חלקם של הקיבוצים באוכלוסיה הכפרית ירד מ49% ב1948 ל21% ב1954.

לוח 11

ישובים כפריים ואוכלוסייתם

השנה	קיבוצים וקבוצות	מושבים, מושבי־עובדים ומושבים שיתופיים	מושבות	ישובי־עולים כפריים, כפרי־עבודה ומעברות עצמאיות	שונים (בעיקר: מוסדות־חינוך וחוות)	סה"כ
מספר הישובים						
1882	—	—	5	—	—	5
1914	4	3	32	—	8	47
1948	177	104	34	—	11	326
1954	223	314	39	74	59	709
האוכלוסיה						
1882	—	—	500	—	—	500
1914	180	400	11,000	—	410	11,990
1948	54,208	30,142	24,160	—	2,121	110,631
1954	76,115	112,278	60,110	106,651	6,628	361,782

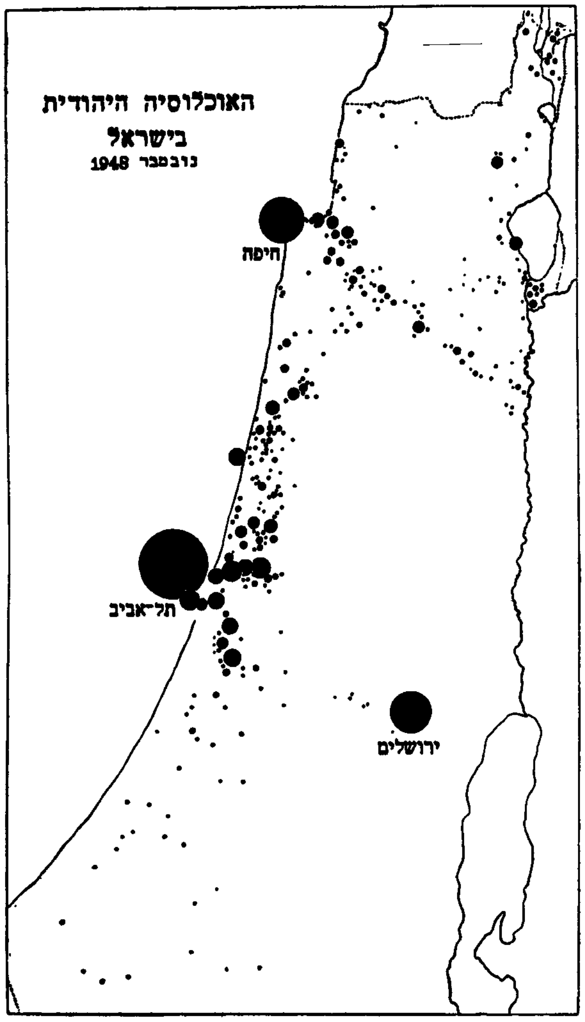
12. **ה ת נ ו ע ה ה ט ב ע י ת ש ל ה א ו כ ל ו ס י ה ה י ה ו ־ ד י ת. — א) ה ע ר ו ת כ ל ל י ו ת.** השפעתה של העליה על גידול־האוכלוסיה היתה במשך עשרות־השנים האחרונות

מפה 1

מרובה כל־כך, שדעת־הקהל בישראל התעניינה אך במקצת בבעיות הכרוכות בריבוי הטבעי של האוכלוסיה. רק בתקופת מלחמת־העולם II — עם התמעטות העליה וירידת הילודה—היתה התעניינות מסויימת בבעיית־הילודה. אך בשנים האחרונות נשתנה המצב מבחינה זו הרבה: עיקר הגידול של האוכלוסיה היהודית בישראל בשנות 1952—1954 בא מתוך הריבוי הטבעי. להלן נעמוד על מגמותיה של תופעה זו על סמך בירור שנַיִם מגורמיה העיקריים: הילודה והתמותה. לבירור זה יש להקדים את סיכום המסקנות, שנתקבלו מתוך מחקרים על הנישואים בישראל, שהרי למספר הנשואים וגיליהם נודעת השפעה מרובה על הקפה של הילודה.

ב) הנישואים. — שכיחות הנישואים בישראל מרובה ביותר. עובדה זו משתקפת בשיעורים הכלליים של הנישואים (עיין לוח 16), שהם מן הגבוהים ביותר בעולם — בין השאר, מחמת האחוז הגבוה של הצעירים באוכלוסיית־ישראל; והיא משתקפת גם במודדים, שאינם מושפעים ע״י הרכב־הגילים. מצומצם ביותר האחוז של האנשים והנשים, שנשארים רווקים או רווקות כשהם מגיעים לסוף תקופת־הפריון. שכיחות־הנישואים בישראל בין היהודים ממוצא אירופי מועטת יותר משהיא בין היהודים ממוצא אסייתי ואפריקני, אך נראה, שהיא מרובה משכיחות־הנישואים בין היהודים בארצות־אירופה. היהודים ממוצא אסייתי ואפריקני לא זו בלבד שרובם ככולם מתחתנים, אלא שהם אף

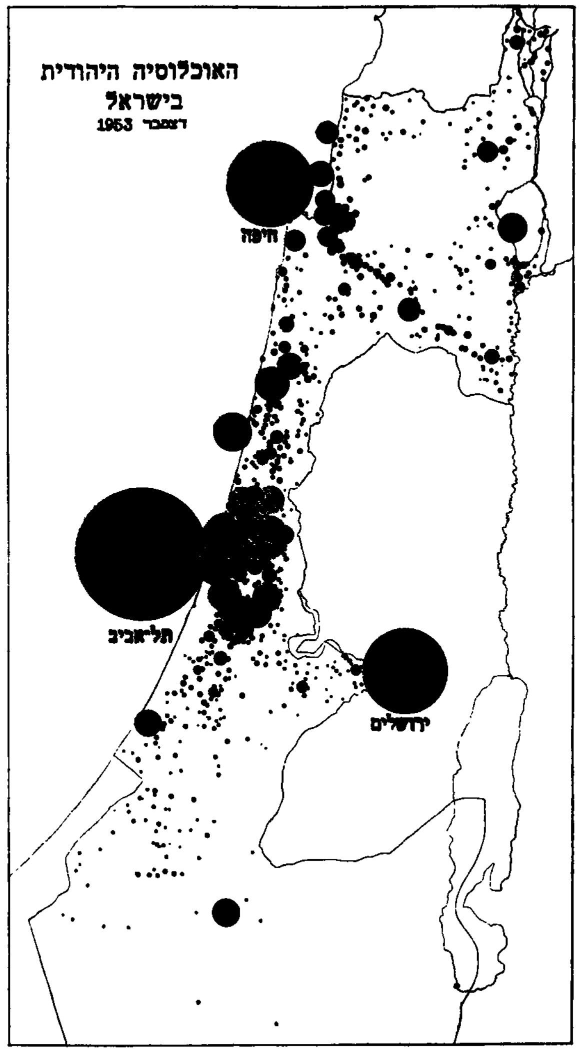

מפה 2

מתחתנים בגיל צעיר. יש לציין, שמרובה גם השכיחות של הנישואים השניים: מתוך כל 100 נישואים ב1952 היו רק 77.8 נישואים בין רווק ורווקה; 6 מתוכם היו נישואים בין רווק ואלמנה או גרושה; 6.1 בין אלמן או גרוש ורווקה; 10.1 בין אלמן או גרוש ואלמנה או גרושה. — הנישואים בישראל אינם יציבים ביותר. שכיחות־הגירושים היא מרובה. נהגי־הנישואים בישראל נוחים יותר להבטחת עתידה של האוכלוסיה היהודית מנהגי־הנישואים בתפוצות אירופה ואמריקה — בין השאר כתוצאה מן העובדה שבישראל (בניגוד למה שאנו מוצאים בתפוצות הנזכרות) מספר הנישואים בין יהודים ולא־יהודים הוא כמעט אפסי.

בישוב היהודי בישראל, כמו באוכלוסיות אחרות, קיימת במידה מסויימת הנטיה ל„הומוגאמיה״, כלומר לנישואים בין בני־אדם בעלי תכונות דומות או שוות. נטיה זו היא בדרך כלל חלשה בישראל מבחינת הקירבה או השוויון בין מקצועו של הגבר למקצועה של האשה, וחזקה מבחינת הקירבה או השוויון של מקום־המגורים והמוצא. כאן נעמוד בקצרה על הבעיה של ה„הומוגאמיה״ וה„אנדוגאמיה״ לפי המוצא — שנעשתה בעיה חברותית חשובה ביותר אחר העליה ההמונית האחרונה.

ניתוח של חומר סטאטיסטי מרובה מגלה, שמידת האנדוגאמיה היא שונה בקבוצות השונות של האוכלוסיה היהודית בישראל ושהיא משתנית במרוצת־הזמן. מסתבר, שעל השתנות זו משפיעים בעיקר שלושת הגורמים הבאים:

מפה 3

לוח 12

אחוז המתחתנים עם אנשים מאותה ארץ (1952)

	לכל 100 חתנים מכל סוג מתחתנים עם כלות מאותה ארץ			לכל 100 כלות מכל סוג מתחתנות עם חתנים מאותה ארץ		
	ס"ה	ילידי אירו־פה	ילידי אסיה ואפרי־קה	ס"ה	ילידי אירו־פה	ילידי אסיה ואפרי־קה
נישואים בין ילידי־ישראל	54.8	—	—	43.0	—	—
עולה ותיק — עולה ותיקה	27.7	26.5	34.4	34.0	34.0	34.0
עולה ותיק — עולה חדשה	48.2	43.4	67.4	41.4	40.9	42.8
עולה חדש — עולה ותיקה	32.1	33.0	29.0	46.1	45.8	47.2
עולה חדש — עולה חדשה	74.5	62.7	85.7	74.6	64.0	84.3
ס"ה	56.4	45.6	76.4	56.4	50.0	73.2

א) גודל הקבוצה ופיזורה משפיעים, כנראה, על השייכים לקבוצות הקטנות והבלתי־מרוכזות (כגון בני אנגליה, איטליה, צרפת וכד') להיכנס ל„נישואי־תערובת" עם בני ארצות אחרות במידה יחסית מרובה מזו שאנו מוצאים בין בני הקבוצות הגדולות והמרוכזות יותר.

לוח 13

נישואים לפי הוותק בארץ של החתן והכלה (1952)[1]

באחוזים

החתן	הכלה: ילידת־הארץ	הכלה: ותיקה	הכלה: עולה חדשה	סה"כ
	לכל 100 חתנים			
יליד־הארץ	56.2	23.2	20.5	100.0
עולה ותיק	19.1	35.1	45.7	100.0
עולה חדש	4.8	10.8	84.4	100.0
ס"ה	15.5	20.1	64.3	100.0
	לכל 100 כלות			
יליד־הארץ	43.5	13.9	3.9	12.1
עולה ותיק	39.2	55.9	22.7	32.0
עולה חדש	17.2	30.1	73.3	55.9
ס"ה	100.0	100.0	100.0	100.0

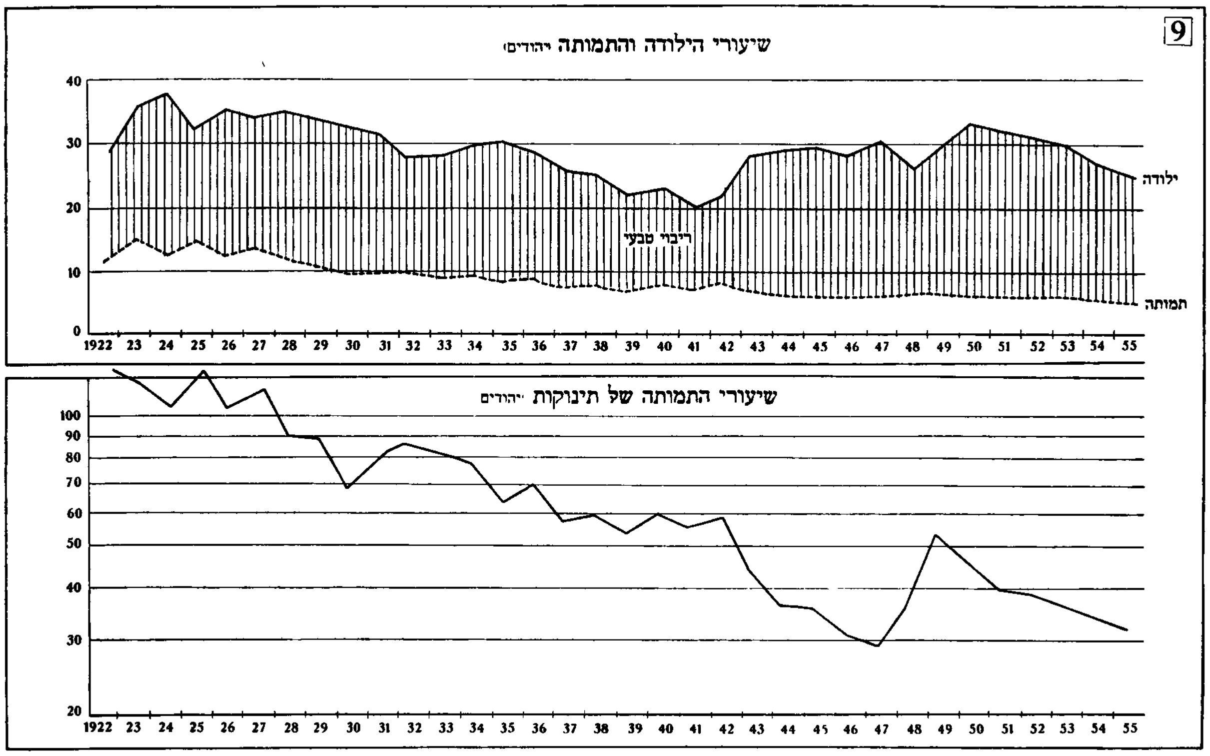
[1] האחוזים מתייחסים רק לנשואים, שהוותק שלהם בארץ היה ידוע.

ב) הטיפוס החברותי של כל קבוצה משפיע אף הוא על מידתם של „נישואי־התערובת". גבוה אחוז הנישואים בין בני ארץ אחת אצל בני ארצות־אסיה; הוא נמוך ממנו במקצת בין בני ארצות אפריקה; הוא נמוך עוד יותר בין בני ארצות־הבאלקאן (עפ"ר ספרדים); והוא נמוך ביותר בין בני ארצות אמריקה, אירופה המרכזית, המערבית והצפונית.

כמו־כן שכיחים נישואים בין אנשים, שאע"פ שאינם בני אותה ארץ, הם בני ארצות, שבהן מדוברות אותן הלשונות עצמן או שמצבן התרבותי או החברותי דומה (כגון: בני אוסטריה, גרמניה, הונגאריה, צ'כוסלובאקיה; בני רוסיה, הארצות הבאלטיות, פולניה, רומניה; בני בולגאריה, יוגוסלאוויה, יוון, תורכיה [ספרדים]; בני סוריה, עיראק, איראן, תורכיה [עדות מזרחיות]; בני תימן ועדן, וכד'). בזמן האחרון שכיחים גם הנישואים בין בני ארצות אירופיות השייכות לאיזורים שונים.

ג) סימנים שונים מעידים, שהנטיה לנישואים בין בני אותו מוצא מתרופפת עם ריבוי השהות בישראל. כך, למשל (כפי הנראה מלוח 12), נמוך אחוז הנישואים בין ילידים של ארץ משותפת הרבה יותר בין ה„ותיקים" משהוא בין עולים חדשים; נמוך אחוז הנישואים בין ילידי ארץ משותפת בתוך הקבוצות הנמצאות בישראל זמן מרובה (כגון: בני רוסיה וכד'), והוא גבוה בתוך הקבוצות הנמצאות בארץ זמן קצר. כן מראה השוואה בין מדדי־האנדוגאמיה לתקופות שונות, שהמדדים עלו בזמן האחרון בתוך הקבוצות, שקיבלו תגבורות של עולים חדשים. בדרך כלל השפיעה, איפוא, העליה ההמונית של 1948—1951 בכיוון של הגדלת המדדים הכלליים של האנדוגאמיה.

לעומת זה העובדה, שבעבר היתה האנדוגאמיה פוחתת עם ריבוי השהות בישראל, נותנת מקום להנחה, שבשנים הבאות — אם לא תבוא שוב עליה המונית — ירדו מדדי־האנדוגאמיה ויעלה האחוז של „נישואי־התערובת" (המעיד על מיזוג הגלויות בישראל). כיום עדיין קיימות מחיצות גבוהות בין עדות מסויימות ושאר חלקי־הישוב. מחיצות אלו הן גבוהות ביותר לגבי העולים החדשים, שבאו מארצות אסיאתיות ואפריקניות מסויימות. כמו־כן גבוהות המחיצות המפרידות בין העולים החדשים, מצד אחד, וה„וותיקים" ו„ילידי־הארץ", מצד שני. לפי הסטאטיסטיקה לשנת 1952

(עי׳ לוח 13), רק כ 20% מילידי־הארץ בחרו להם נשים מבין העולות החדשות, בעוד ש 84% של העולים החדשים בחרו את נשיהם בין העולות החדשות.

ג. הלידות. בירורה של בעיית־הילודה בישראל מחייב תשומת־לב לשתי העובדות הללו:

א) העולים לישראל הושפעו במידה ניכרת מן השינויים היסודיים, שבאו בנְהָגים המשפחתיים של היהודים בארצות־מוצאם — שינויים, שאירעו במשך המחצה השניה של המאה ה19 והמחצה הראשונה של המאה ה20 ושאפשר לסכם אותם כלהלן: בהשפעת השכבות העירוניות, שעליהן נמנו, הנהיגו יהודי אירופה המרכזית והמערבית במשך התקופה הנזכרת את ההגבלה המלאכותית של הילודה בתוכם; יהודי אירופה המזרחית התחילו — באיחור זמן — ללכת באותה דרך עצמה; לעומת זה עדיין מצטיינים היהודים של קהילות מסו־יימות של אסיה ואפריקה בפריון גבוה; בדרך כלל נתקבל ע״י היהודים הדתיים והשמרנים הנוהג של הגבלת־הפריון במידה פחותה ובאיחור־זמן מן היהודים הרחוקים מן המסורת הדתית.

ב) חקר הילודה בישראל נתקל בקשיים מרובים מחמת הרכב־הגילים הבלתי־סדיר של קבוצות־האוכלוסיה השונות בישראל. לפיכך יש להשתמש בחקר בעיית־הפריון במודדים עדינים יותר משיעור־הילודה הגלמי (מספר הלידות לכל אלף תושבים, עי׳ לוח 16 ותרשים 9), שאינם כפופים להש־פעה של הרכב־הגילים (עי׳ לוח 14). מתוך שימוש במודדים אלה מתברר, שהפריון של האוכלוסיה היהודית בישראל נשתנה במרוצת־הזמן במידה ניכרת, באופן שאפשר להבחין בהתפתחותו 4 תקופות שונות:

1) בסוף המאה ה19 ובתחילת המאה ה20 עדיין היה הפריון גבוה למדי; קודם מלחמת־העולם I הגיע, כנראה, המספר הממוצע של ילדים למשפחה שלמה (כלומר, למש־פחה, שבה הגיעה האם לסוף גיל־הפריון) ליותר מ5; הפריון היה גבוה גם במשפחות ממוצא אירופי (שרובן באו מארצות אירופה המזרחית, שהמסורת הדתית עדיין היתה חזקה בתוכן).

2) אחר 1926 נמצאה האוכלוסיה היהודית בכללה באופן ברור בדרך של הגבלת־הפריון. שיעור־התחלופה (gross reproduction rate) הגלמי, שב1926—1927 עדיין היה 1.87, ירד ב 1933 ל1.28; הירידה — שהופסקה בשנות הגיאות הכלכ־לית של 1934—1935 — נתחדשה ואף גברה בשנות המשבר ומאורעות־הדמים של 1936—1939 והביאה את שיעור־התחלופה הגלמי לנקודת־השפל בזמן שבו התקרבה סכנת־המלחמה לשערי־הארץ (1941: 1.06).

3) מאז נשתנתה העקומה של שיעור־התחלופה מעיקרה: שיעור זה עלה ל1.20 ב1942 ול1.58 ב1943, ונשאר באותה רמה בערך במשך כמה שנים, ואף עלה לרמה גבוהה יותר אחר העליה ההמונית מארצות־המזרח (1949: 1.66; 1950: 1.89; 1951: 1.95). גידול זה בשיעורי־התחלופה אינו מיוחד לישראל. גם בקִרבה ארצות אחרות גדלה התחלופה במידה ניכרת אחר 1933—1934 או 1937—1938, אך בישראל התחיל גידול זה בתקופה מאוחרת יותר, ועם זה היה נמרץ יותר משהיה בארצות אחרות. הוא נמשך עד 1951.

לוח 14

שיעורי־התחלופה של האוכלוסיה היהודית

השנה	שיעור־התחלופה הגלמי[1]	שיעור־התחלופה הנקי[2]	השנה	שיעור־התחלופה הגלמי	שיעור־התחלופה הנקי
1926—1927	1.87	1.42	1940	1.17	1.03
1928—1930	1.62	1.33	1941	1.06	0.94
1931	1.50	1.18	1942	1.20	1.07
1932	1.35	1.07	1943	1.58	1.42
1933	1.28	1.08	1944	1.67	1.44
1934	1.29	1.08	1945	1.72	1.61
1935	1.32	1.13	1946	1.67	1.54
1936	1.27	1.09	1949	1.66	1.53
1937	1.14	1.02	1950	1.89	1.75
1938	1.19	1.07	1951	1.95	1.81
1939	1.09	0.98	1952	1.93	1.79
			1953	1.88	1.77

1. Gross Reproduction Rate   2. Net Reproduction Rate

4) מ1951/52 ואילך באה שוב ירידה בילודה ובפריון של האוכלוסיה היהודית ממוצא אירופי, ומתוך כך באה ירידה בשיעורי הילודה והפריון של האוכלוסיה היהודית בכללה (עי׳ לוחות 14 ו16).

גם ביחס לפריון קיימים הבדלים גדולים בין השכבות השונות של האוכלוסיה היהודית בישראל. במקצתם ההבדלים אלה הם תוצאה של הנְהָגים בחיי־המשפחה, הרווחים בקהילות היהודיות השונות שמתוכן באו העולים, ובמקצתם — פרי ההשקפות הדתיות השונות שלהן. השפעה מסויימת על הבדלי־הילודה נודעת גם לצורות־הישוב ולהבדלים בין השכבות המקצועיות השונות.

הפריון שונה במידה מרובה בין קיבוצי־העולים שמוצאם מארצות שונות. הוא גבוה ביותר בין הנשים, שנולדו באסיה ובאפריקה, נמוך יותר בין הנשים, שבאו מתוך קהילות ספרדיות (בתורכיה, יוון, יוגוסלאוויה, בולגאריה, ועוד), נמוך עוד יותר בין הנשים, שבאו מאירופה המזרחית, ונמוך ביותר בין אלו שבאו מאירופה המרכזית והמערבית. לא קל למדוד באופן מדוייק את ההבדלים במידת־הפריון לפי ארצות־הלידה. על סמך מתודה גלמית ביותר, אבל פשוטה מאד, שהוצעה ע״י בורקס וג׳יני, נעשה נסיון להעריך את המספר הממוצע של ילדים למשפחה פוריה בסוף תקופת־פריונה (ע״י חלוקת מספר־הלידות הכולל במספר־הלידות של בכורים). חישוב זה נעשה ביחוד לתקופת 1938—1940, שבה היתה הילודה נמוכה, ולתקופת 1944—1945, שבה היתה הילודה גבוהה. מתוך הממוצע של המספרים לשתי תקופות אלו בולטת עצמת ההבדלים בין ילידות הארצות השונות. המספר הממוצע של ילדים במשפחה היה 7.5 אצל נשים, שבאו מאיראן; 7 אצל נשים, שבאו מתימן; 5.9 אצל נשים מעיראק, 5.4 — מעדן; 4.5 — מסוריה ולבנון; 3.7 — מיוגוסלאוויה; 3.4 — מתורכיה; 3.3 — שנולדו בא״י; 3.2 — שבאו מיוון; 3.1 — ממצרים; 3 — מברית־המועצות (בלא הארצות הבאלטיות); 2.7 — מלאטוויה; 2.5 — מאמריקה; 2.4 — מבולגאריה; 2.3 — מליטה; 2.3 — מפולניה; 2.1 — מהונגאריה; 2 — מרומניה; 1.9 — מצ׳כוסלובאקיה; 1.8 — מבריטניה הגדולה; 1.7 — מגרמניה; 1.5 — מאוסטריה (2.6 בממוצע כללי).

משאר הנסיונות, שנעשו כדי למדוד את ההבדלים ברמת־הפריון של נשים ילידות ארצות שונות, יש לציין את הניסיון הבא: על סמך המספרים הסטאטיסטיים על חלוקת־הלידות לפי ארץ־הלידה של האימהות, גילן, והמספר הסידורי של הלידה, חושב בשביל האימהות שבקבוצת־גילים מרכזית (30—34) המספר הסידורי הממוצע של הלידה. כפי שנראה מלוח 15, מספר הילדים של אימהות אלו מבנות אסיה ואפריקה היה גדול בממוצע פי 2.4 ממספר הילדים של בנות־אירופה. שיעורי־התחלופה לשנת 1950, הניתנים בלוח 15, מראים גם הפרש ניכר מבחינת הפריון בין קבוצות־הנשים השונות.

לפי המתודה, שהוזכרה למעלה, חושב גם מספר־הלידות הסידורי הממוצע של אימהות בגיל 30—34 לפי ארץ־הלידה שלהן ולפי השכבה המקצועית של האב. ממספרים אלה יוצא, שהפריון נמוך יותר במשפחות של בעלי מקצועות חפשים ושל הפקידים משהוא בין העוסקים במקצועות עירונים אחרים ובחקלאות. ההפרשים במידת־הפריון לפי השכבה המקצועית קטנים יותר בין היהודים ממוצא אירופי, מאחר שהללו — על כל שכבותיהם — נוטים להגביל את פריונם. לעומת זה ניכרים מאוד הפרשים מסוג זה בין בני אסיה ואפריקה, שבתוכם נוהגים השייכים לשכבות עירוניות גבוהות להגביל את הילודה, בעוד ששאר השכבות שומרות על רמת־פריון גבוהה. בדרך כלל יש להטעים, שההפרשים לפי שכבות מקצועיות הם פחות חשובים בישראל מן ההפרשים לפי ארצות־המוצא. מבחינה זו שונה המצב בישראל מן המצב בארצות אחרות הרבה, שבהן ההפרשים העיקריים ברמת־הפריון הם פרי הנטיה של השכבות הכפריות לשמור על פריונן הגבוה, בעוד שהשכבות העירוניות נוטות להגבילו. בישראל היו השכבות הכפריות, שנוצרו רק במשך עשרות־השנים האחרונות, מורכבות בעיקרן, עד העליה ההמונית האחרונה, מיוצאי ערים אירופיות, שהיו רגילים לקיים פיקוח על הילודה.

לוח 15

הפריון אצל ילידות היבשות השונות

מודד־הפריון	ילידות אירופה	ילידות אסיה (בלא א״י) ואפריקה	ילידות א״י	סה״כ
שיעורי־תחלופה גלמיים 1950	1.65	2.74	1.86	1.89
מספר סידורי של הילדים שנולדו לאימהות בנות 30—34 [1]				
1938/40	2.10	5.66	4.61	3.05
1944	2.00	4.86	3.77	2.51
1945	2.08	4.87	3.62	2.59
1946	2.13	4.63	3.69	2.63
1949	2.22	4.69	3.65	2.74
1952	2.28 [2]	5.26 [3]	3.63 [4]	3.63
ממוצע של השנים הנ״ל	2.13	5.16	4.02	2.91

[1] הסבר למתודה זו ראה במאמר של ר. בקי בPopulation, יולי—ספטמבר 1952. [2] עולות ותיקות: 2.38; עולות חדשות 2.14. [3] עולות ותיקות: 5.31; עולות חדשות: 5.24. [4] אבי־האם יליד־אירופה: 2.61; אבי־האם יליד אסיה או אפריקה: 4.61; אבי־האם יליד־ישראל או ממוצא בלתי־ידוע: 3.83.

שאלה מיוחדת היא אם המעבר של אנשים אלה לעבודת־האדמה הביא, בסופו של דבר, לידי שינוי ברמת־פריונם, ואם יש להבחין — במה שנוגע לשינוי זה — בין קבוצות־העולים השונות ובין צורות־הישוב השונות. ממחקרים חלקיים, שעסקו בבעיות אלו, מתקבלות המסקנות הבאות:

1. קודם 1942 היה הפריון של השכבות החקלאיות נמוך בדרך כלל הן בין היהודים ממוצא אירופי הן בין בני הדור שנולד בא״י. לעומת זה היה גבוה בקבוצה הקטנה של החקלאים ממוצא אסייתי.

2. הפריון היה גבוה יותר במושבים משהיה במושבות, ונמוך יותר בקיבוצים. הוא היה גבוה יותר במושבים ובקיבוצים הוותיקים (ולפיכך: המבוססים יותר מבחינה כלכלית) משהיה במושבים ובקיבוצים הצעירים.

3. אחר 1942 היה גידול־הפריון מרובה, כנראה, יותר בין החקלאים ובני־הכפרים משהיה בערים. אך קשה לומר, אם היה כאן שינוי מרחיק לכת בנוהַג הדמוגראפי של השכבות הללו. יתכן שהפריון של השכבות הכפריות בכללן מרובה כיום במקצת מזה של השכבות העירוניות, אך הבדל זה, אם הוא קיים, הוא מצומצם ביותר. ההבדלים בין הפריון של

צורות־הישוב השונות נתגלו גם בשנים האחרונות, ונראה, שהקיבוץ הוא עדיין בעל פריון נמוך יותר משאר צורות־הישוב הנזכרות.

4. בקיבוץ ניכרת נטיה לסטאנדארדיזאציה של הנוהג הדמוגראפי: השינויים במספר־הילדים של הנשים מאותו גיל מועטים בקיבוץ משהם במקומות אחרים; כן נחלשו בקיבוץ ההפרשים בין הפריון של העולים ממוצא אירופי והפריון של העולים ממוצא מזרחי. העובדה, שהאחריות הכספית לגידול־הילדים הועברה בקיבוץ מן המשפחה אל החברה, נתלוותה, כנראה, בגידול ההשפעה של החברה על המשפחה.

ד. התמותה. בהרבה מארצות־הגולה היו היהודים נבדלים משאר האוכלוסים במה ששיעור־התמותה שלהם בכל גיל וגיל היה פחות יותר — תופעה, שנבעה מגורמים שונים, כגון: הרכב מקצועי מיוחד, רמת־תרבות גבוהה יותר, חיסון תורשתי נגד מחלות מסויימות (כמו שחפת), שכיחות מועטת יותר של מחלות־מין, שימוש מוגבל יותר במשקאות משכרים וכד׳. עובדה זו קבעה במידה מרובה את מצב בריאותם של העולים מאירופה לא״י קודם מלחמת־העולם II. גם העובדה, שבמשך כל תקופת־המאנדאט היתה העליה היהודית לא״י ברובה עליה נבחרת, גרמה במידה מרובה לרמת־הבריאות הגבוהה של העליה בכללה.

עם זה יש לציין, שמשהגיעו העולים לארץ, צריכים היו הרבה מהם לשנות את ארחות־חייהם ומשלחי־ידם, ואף להסתגל לתנאים אקלימיים חדשים — מה שלא השפיע תמיד לטובה על מצב־הבריאות שלהם. נוסף על כך נכנסו לארץ, שרמת־הבריאות של רוב אוכלוסיה (הערבים) היתה ירודה הרבה מזו של אוכלוסיות הארצות שמתוכן יצאו.

השינויים המכריעים, שבאו באוכלוסיה מ־1948 ואילך, השפיעו במידה מרובה גם על מצב־הבריאות שלה. מצד אחד, הביאה יציאת הרוב של הערבים מן הארץ לידי כך, שרוב האוכלוסים של מדינת־ישראל היה מורכב בתקופה הו־אשונה לקיומה מבני־אדם ממוצא אירופי. מצד שני, באה במקום העליה הנבחרת עליה המונית, שכללה — מתוך עולי־אירופה — בני־אדם הרבה, שמצב־בריאותם היה ירוד מתוך שסבלו במשך שנים מן הרדיפות הנאציות ומתנאי־חיים קשים במחנות־הריכוז, ומעולי ארצות־המזרח — בני־אדם הרבה בעלי מנהגים היגייניים פרימיטיוויים למדי. גם העובדה, שהאוכלוסיה גדלה פי שנים במשך כשלוש שנים בלבד, יצרה בעיות, שעלולות היו להשפיע השפעה שלילית על מצב־הבריאות (קשיים בשיכון, הצורך לפתח בשביל העולים החדשים ובנקודות־הישוב החדשות רשת רחבה של שירותים לטיפול בחולים, לרפואה מונעת, לתברואה וכד׳).

בדרך כלל עמדה הארץ בהצלחה במבחן כפול זה; גם ההעברה של בני־אדם ממוצא אירופי לארץ מזרחית וגם ההעברה של המוני עולים בלתי־נבחרים מן המזרח לארץ זו, שהיא בעלת אורח־חיים מערבי, נעשו מתוך דאגה לשמירת־הבריאות. לוח 16 ותרשים 9 מראים, שמזמן שקיימת סטאטיסטיקה של התמותה בארץ, ירד בהתמדה שיעור־התמותה הגלמי בתוך יהודי א״י. אמנם הירידה של שיעור־התמותה מ־14.1 ב־1923/25 ל־5.8 ב־1955 לא היתה רק תוצאה של השתפרות מצב־הבריאות, אלא גם של השינויים, שבאו בהרכבה של האוכלוסיה לפי הגיל; אך גם כשמחשבים את שיעורי־תמותה על סמך לוחות־התמותה באופן שהרכב־הגילים אינו משפיע על שיעורים אלה, מתקבלים שיעורים, שמעידים על השתפרות מתמדת של מצב־הבריאות עד השנים האחרונות ועד בכלל (עי׳ לוח 16, עמודות 6, 8 ו־9). מניתוח של נתונים אחרים, מפורטים יותר, אנו למדים, שהתמותה ירדה בכל הגילים, וביחוד בין הילדים בגילים מן החודש השני עד סוף השנה החמישית, בין הילדים בגילים גבוהים יותר ובין

לוח 16

ילודה, תמותה, ריבוי טבעי ואורך־חיים ממוצע בתוך יהודי ארץ־ישראל (1923—1954)

השנים	שיעורים גלמיים				שיעורים מתוקנים (לפי הרכב־הגילים של לוחות־תמותה)			אורך־החיים הממוצע		שיעורים גלמיים	
	ילודה*	תמותה*	ריבוי טבעי*	תמותת תינוקות **	ילודה ***	תמותה ***	ריבוי טבעי ***	זכרים	נקבות	נישואים*	גירושים*
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1923/25	35.8	14.1	21.7	121.3	?	?	?	?	?	?	?
1926/27	35.1	12.6	22.5	112.1	25.9	18.3	7.6	54.1	54.7	?	?
1928/29	34.3	11.8	22.5	91.2	?	?	?	?	?	?	?
1930/32	31.4	9.5	21.9	77.7	19.0	16.0	3.0	59.9	62.7	?	?
1933/35	29.9	9.1	20.8	74.2	17.7	16.2	1.5	59.5	61.8	[1]13.6	[1]5.4
1936/38	27.5	8.2	19.3	61.5	16.4	15.5	0.9	60.8	64.5	11.8	6.5
1939/41	22.5	7.9	14.6	56.2	15.2	15.5	−0.3	62.3	64.6	12.9	4.2
1942/44	27.3	7.8	19.5	46.1	20.6	15.3	5.3	64.1	65.9	11.1	2.7
1945/47	30.1	6.5	23.6	32.2	?	?	?	?	?	11.8	2.4
1948	26.3	6.7	19.6	36.3	?	?	?	?	?	10.9	1.4
1949	29.9	6.8	23.1	51.7	22.5	14.7	7.7	65.2	67.9	13.4	1.7
1950	33.0	6.5	26.5	46.2	25.2	14.4	10.8	66.3	69.5	14.5	2.1
1951	32.7	6.4	26.3	39.2	25.0	14.3	11.7	67.2	70.1	11.8	1.8
1952	31.6	6.8	24.7	38.7	25.5	14.3	11.1	66.7	69.8	11.3	1.7
1953	30.2	6.3	23.9	35.8	25.1	14.2	10.9	68.0	70.5	9.6	1.6
1954	27.4	6.4	21.0	34.5	?	14.2	?	67.5	70.5	8.8	1.5
1955	27.3	5.8	21.5	32.3	?	?	?	?	?	?	?

* לכל 1,000 נפשות. ** מ־1948 ואילך לכל 1,000 תינוקות (כולל עולים); עד 1947: לכל 1,000 לידות. *** לכל 1,000 נפשות (נקבות בלבד). [1] 1935.

המבוגרים עד גיל 50. מן המספרים בלוח 16 בולטת ההת־קדמות, שבאה באורך־החיים הממוצע בישראל — אורך־חייר שהוא כיום קרוב לזה של האוכלוסיה המתקדמת ביותר.

ה. הריבוי הטבעי. מלוח 16 מתברר, ששיעור הילודה הגלמי (עמודה 1) בתוך יהודי־ישראל היה — גם בשנים של שפל — גבוה הרבה משיעור־התמותה הגלמי. כתוצאה מכך היה שיעור הריבוי הטבעי הגלמי בתוכם גבוה תמיד (22.5 ב1926/7; 14.6 ב1939/41; 25.5 ב1951/52). אך רמה גבוהה זו של הריבוי הטבעי היתה בעיקרה פרי ההרכב הבלתי־סדיר של האוכלוסיה לפי הגילים; האחוז הגבוה של הצעירים באוכלוסיה הגדיל את שיעור־הילודה, בעוד שה־אחוז הנמוך של הזקנים הפחית את שיעור־התמותה. יש לשאול מה היו שיעורי הילודה, התמותה והריבוי הטבעי אילמלא השפיע עליהם ההרכב הבלתי־סדיר של האוכלוסיה לפי הגיל. שיעורים כאלה ניתנים בעמודות 5—7 של לוח 16, ומתוכם אנו למדים, ששיעור־הילודה היה נמוך הרבה מן השיעור הגלמי, שיעור־התמותה גבוה הרבה מן השיעור הגלמי ושיעור הריבוי הטבעי נמוך הרבה מן השיעור הגלמי. אם נדון על העצמה של הריבוי הטבעי על סמך המספרים שבעמודה 7 של לוח 16, יתברר לנו, שבמשך שנות 1926—1941 פחת הריבוי הטבעי של הישוב היהודי במהירות וב1939—1941 הגיע למצב ירוד כל־כך, שהפריון שוב לא היה בכוחו לאזן את התמותה. אחר 1941 עלה הריבוי הטבעי שוב, וב1951 הגיע עד לרמה של כמעט 12 ל1,000 נפש, אך אח״כ ירד שוב במידה ניכרת. יש להניח, שב1954 ירד עד ל8 או 9 ל1,000 נפש. שיעור כזה מראה, שכוח הריבוי

הללו ולתקופה שבין 1931 וסוף תקופת־המאנדאט קיימים אומדנים שוטפים של ממשלת־המאנדאט, שנתקבלו מתוך תוספת הריבוי הטבעי ועודף הנכנסים על היוצאים למיספ־רי של המיפקדים. המיספרים של מיפקד 1931 נראים בדרך כלל נכונים, וההרשמה של הלידות והפטירות בתוך האוכ־לוסיה הלא־יהודית היתה שלמה למדי; המיספרים, שנת־קבלו על סמך הרשמה זו עד 1942, אע״פ שכללו טעויות הרבה בפירוט הלידות לפי גיל־האם, בפירוט הפטירות לפי הגילים וכד׳, נתנו בכללם תמונה מתאמת למציאות. אך אחר 1942 — משהונהג פיקוח על המזונות — פחתה מידת מהימ־נותם הכללית, והסטאטיסטיקות של התמותה, וביחוד של תמותת־הילדים, נעשו בלתי־שלימות ביותר מחמת נטייתם של ה„מוכתארים" להעלים מקרי־פטירות (כדי לקבל את מנות־המזון של הנפטרים).

ב. הגודל, ההרכב והחלוקה הגאוגראפית של האוכלוסיה הלא־יהודית בא״י. האוכלוסיה הלא־יהודית בא״י בתקופת־המאנדאט (ע׳ לוח 17) היתה מורכבת בעיקר משלוש קבוצות אלו:

1) מוסלמים, שלפי האומדן האחרון של ממשלת־המאנדאט הגיע מספרם בסוף מארס 1947 לכ1,157,000 ושברובם המכ־ריע היו ערבים.

2) נוצרים, שמספרם — לפי האומדן הנזכר — הגיע במארס 1947 לכ146,000. הנוצרים כללו מיעוט ניכר של לא־ערבים (אנגלים, אירופים אחרים, ארמנים וכד׳).

3) בני דתות אחרות — כ16,000 במספר —, שהיו שייכים ברובם לדת הדרוזית.

לוח 17

האוכלוסיה של א״י ושל ישראל לפי הדתות

השנים	מוסלמים	נוצרים	דרוזים ואחרים	ס״ה לא־יהודים	יהודים	ס״ה כללי
כל א״י: מיפקד 1922	589,177[1]	71,464	7,617	668,258	83,790	752,048
מיפקד 1931	759,700	88,907	10,101	858,708	174,606	1,033,314
אומדן לסוף 1942	995,292	127,184	13,121	1,135,597	484,408	1,620,005
אומדן למארס 1947	*1,157,423	*146,162	*15,849	*1,319,434	614,239[1]	*1,933,673
ישראל: אומדן לסוף 1949	?	?	?	160,000	1,013,871	1,173,871
לסוף 1955	136,200	43,300	19,000	198,500	1,590,600	1,789,100

1. אומדן מתוקן ב "de facto" של ממשלת המאנדאט. * מהימנותו של מספר זה מוטלת בספק (מטעמים מפורשים למעלה, עמ׳ 702).

האמיתי של האוכלוסיה היהודית הוא נמוך הרבה יותר מכפי שמראים השיעורים הגלמיים, אך אינו מבוטל. על־יסוד המצב הקיים אפשר לבוא לכלל מסקנה, שאף אם תחלוף ההשפעה של הרכב־הגילים הנוכחי, יהא בכוחה של האוכלו־סיה היהודית בכללה להמשיך ולהגדיל את מספריה. אך הדבר מוטל בספק אם מסקנה זו חלה גם על האוכלוסיה ממוצא אירופי כשלעצמה.

ב) האוכלוסיה המוסלמית, הנוצרית והדרוזית. — 1. בא״י של תקופת־המאנדאט. — א. הערה כללית. מספרים מוסמכים על הקפה של האוכלוסיה הלא־יהודית בארץ־ישראל בתקופת־המאנדאט, וכן על הרכבה וחלוקתה של אוכלוסיה זו, אפשר לקבל בעיקר משני המיפ־קדים, שנערכו ב1922 ו1931. ביחס לתקופה שבין המיפקדים

המוסלמים ישבו ברובם הגדול (ב1944: 70%) בכפרים, שהרבה מהם היו בעלי גודל ניכר. כפרים בינונים וגדולים היו שכיחים בעיקר בגבעות־השומרון ובנפת־חברון, בעוד שבשאר הלקיה של א״י היו שכיחים גם כפרים קטנים. כתוצאה מתנאי־הביטחון הירודים, שהיו רווחים בארץ במשך דורות, וכן כתוצאה מגורמים אחרים, כמעט שלא נמצאה אוכלוסיה חקלאית מחוץ לכפרים. מ65,000 עד 90,000 מוסלמים, שנמנו על שבטי־הבדוים, היו חיים חיי־נוודים באיזור־הנגב. מן הרי־כוזים העירונים העיקריים של האוכלוסיה המוסלמית באותה תקופה יש לציין בעיקר את ישוביה ביפו, עזה, חיפה, ירו־שלים, חברון ושכם. בס״ה היו התושבים המוסלמיים בערים בעלות אוכלוסיה של 15,000 נפש ויותר רק כ20% מכלל האוכלוסיה המוסלמית הקבועה בארץ (חוץ מבדוים). במשך

תקופת־המאנדאט התפתחה, אף אם באיטיות, בתוך אוכלו־סיה זו הנטיה לעבור מן הכפרים אל הערים. נטיה זו היתה קשורה בהתחלת ההתפתחות של הכלכלה הערבית בכיוון תעשייני. אך כפי שמעידים המספרים שבלוח 18, הוסיפה האוכלוסיה המוסלמית ברובה הגדול להתפרנס מחקלאות.

בניגוד לאופי החקלאי־הכפרי של האוכלוסיה המוסלמית היתה האוכלוסיה הנוצרית בעיקרה בעלת אופי עירוני, ואף היתה נוטה יותר ויותר להתרכז בערים. ב1922 ישב כרבע מכל הנוצרים, שהיו אז בארץ, בכפרים, ואילו ב1944 ישב בכפרים רק החלק החמישי של הנוצרים. האוכלוסיה העירו־נית הנוצרית התרכזה בעיקר בירושלים, חיפה ויפו, שכללו 53% של כל נוצרי א"י. גם נצרת, בית־לחם, רמאללה ובית־ג'לה היו בעיקרם ישובים נוצריים. האוכלוסיה הנוצרית הכפרית היתה מפוזרת בכל חלקיה של א"י, אך ביחוד בהרי־יהודה, בכרמל, בחלק המרכזי של מישור־החוף ובגליל העליון והתחתון. אחוז ניכר מן הנוצרים התפרנס מתעשיה, מסחר, מקצועות חפשים וכד' (עי' לוח 18).

הדרוזים היו בדרך כלל תושבי־כפרים ומקומות־מושבם נמצאו בנפות עכו, חיפה וטבריה.

לוח 18

המפרנסים והתלויים בהם לפי הדת וענף־הכלכלה

(מיפקד 1931)

הדת	לכל 1,000 מכל דת — מספר המתפרנסים מ־					
	חקלאות	תעשיה	מסחר	מקצועות חפשים	מקצועות אחרים	ס"ה
מוסלמים	637	97	132	15	119	1,000
יהודים	151	289	219	100	241	1,000
נוצרים	177	252	186	84	301	1,000
בממוצע	507	146	152	37	158	1,000

בין שלושת החלקים של האוכלוסיה הלא־יהודית היו הבדלים ניכרים גם ברמה החינוכית והתרבותית. בעוד שה־רוב הגדול של המוסלמים והדרוזים ב1931 עדיין לא ידע קרוא וכתוב (לפי המיפקד של אותה שנה הגיע אחוז האנ־אלפביתים בין המוסלמים מגיל 7 ומעלה ל85.6%; ובין הדרוזים באותו גיל ל76.7%), היה אחוז האנאלפביתים בין הנוצרים 42.3% (בין היהודים: 13.9%).

האוכלוסיה המוסלמית היתה מאוזנת יפה לפי המינים: היחס המספרי בין הזכרים והנקבות בין 1922 ו1947 נשאר קבוע בערך (זכרים: 50.9%—50.8%). לעומת זה הלך וגדל אחוז הזכרים בין הנוצרים מ50% ב1922 ל51.4% ב1944 — כנראה, כתוצאה מעליה לארץ.

מלוח 6 — שמַראה את חלוקת האוכלוסיות המוסלמית, הנוצרית והדרוזית לפי קבוצות־גילים — מתקבל, שהרכב־הגילים של המוסלמים היה דומה להרכב הרווח באוכלוסיות מטיפוס מזרחי, ואחוז־הילדים בתוכם היה גדול מאוד. הרכב־הגילים של הנוצרים היה בלתי־תקין במידת־מה כתוצאה מן העליה (בעיקר של זכרים צעירים). הרכב־הגילים של הדרו־זים היה דומה בדרך כלל לזה של המוסלמים.

ג. התנועה הטבעית באוכלוסיה הלא־יהודית בא"י. — המוסלמים של א"י נהנו במשך חלק מתקופת־המאנדאט מתנאים דמוגראפיים יחידים במינם. הנישואים היו שכיחים ביניהם ביותר: שיעור־הנישואים בתוכם היה למעשה בין הגבוהים שבעולם; האחוז של הנשים, שנשארו רווקות בסוף גיל־הפריון שלהן, היה מצומצם ביותר בתוכם. גיל־הנישואים היה נמוך גם אצל הגברים וגם אצל הנשים. למשל, ב1944 נמצא, שהגיל הממוצע בני־שואים הראשונים היה אצל הנשים המוסלמיות 19.4, אצל הגברים 24.3. ריבוי־נשים היה מצוי, אבל לא שכיח. נישו־אים שניים של אלמנים, אלמנות, גרושים וגרושות היו שכי־חים, וכתוצאה מזה היה אחוז הגרושים בתוך האוכלוסיה נמוך, אע"פ שמספר הגירושים היה מרובה־ביחס.

התנאים הכלכליים השפיעו השפעה ניכרת על שיעור־הנישואים, שנטה לעלות בתקופות של שפע כלכלי. עובדה זו היתה קשורה בחלקה בנוהג של תשלום מוֹהר למשפחת־האשה בזמן הנישואים: מפני־כן גברה הנטיה להתחתן בת־קופות, שבהן איפשר המצב הכלכלי תשלומי־מוהר מרובים יותר. מספר מסויים של נשים בא לא"י מארצות־חוץ, כגון מצרים, לבנון, סוריה וקפריסין.

ביחס לפריון של המוסלמים אפשר לציין, שלא זו בלבד שהיה גבוה מאד, אלא שאף נטה, כנראה, לעלות במשך הזמן: המספר הממוצע של ילדים לכל אשה מוסלמית במשך תקופת־הפריון שלה היה — לפי אומדן גלמי — בערך 6 ב1927—1929 ויותר מ7 בשנים שלאחר 1936. ממוצעים גבוהים כל־כך נדירים בסטאטיסטיקה הדמוגראפית החדישה. יש להניח, שהנטיה של האוכלוסיה המוסלמית לפריון גבוה היתה קשורה בשיעור הגבוה של הנישואים בתוכה, בעליית הרמה הכלכלית הכללית של מוסלמי א"י ובעובדה, שההש־פעה של הנוהג האירופי לפקח על הילודה עדיין היתה מצומצמת מאד באוכלוסיה זו ומוגבלת לשכבות ולמקומות מועטים. כתוצאה מן הפריון הגבוה שלהם, נהנו מוסלמי א"י משיעור־ילודה גלמי גבוה מאד (עי' לוח 19).

השוואה בין שיעורי־התמותה הגלמיים בתוך מוסלמי א"י ושיעורי התמותה הגלמיים במצרים (הארץ הערבית היחידה, שביחס אליה מצויים נתונים סטאטיסטיים, שאפשר להשוותם לאלה של א"י) מַראה, שבעוד שב1924/29 היתה התמותה של מוסלמי א"י קרובה לזו של המצרים, ירדה אח"כ התמותה בין מוסלמי א"י במהירות מרובה, בעוד שבמצרים לא באה מבחינה זו התקדמות ניכרת. ב1927—1929 עדיין היתה התמותה של מוסלמי א"י שווה לתמותה הממוצעת באירופה בשנות 1851—1860. במשך 15 השנים שלאחר מכן — עד 1942/4 — ירדה התמותה של מוסלמי א"י במהי־רות מרובה כל־כך, שהשיגה את הרמה הממוצעת של התמותה, שהיתה רוֹוַחת באירופה ב1901—1910. גם המספרים הסטא־טיסטיים על אורך־החיים הממוצע של מוסלמי א"י מעידים על התקדמות ניכרת מאוד: אורך זה עלה מ37.5 שנים ב1926/7 ל49.9 ב1942/4. לשם השוואה יצויין, שאורך־החיים הממוצע במצרים היה ב1936/8 38.5, ושמוסלמי א"י השיגו בסוף תקופת־המאנדאט אורך־חיים ממוצע, שהיה דומה לזה של ארצות כגון יאפאן ובולגאריה.

עוד יותר בולטים היו ההשגים, שהושגו בתחום של תמותת־הילדים. בעוד שב1927/29 הגיע השיעור של תמותת־הילדים בין מוסלמי א"י ל412 פטירות לכל 1,000 ילדים במשך חמש שנות־חייהם הראשונות, ירד שיעור זה ב1942/44 ל251. הירידה בתמותת הילדים המוסלמיים היתה ניכרת בכל חלקי א"י, אך היתה מצומצמת יותר בנפות, שהיו מיוש־בות ע"י ערבים בלבד, מִבַּנפות, שישובן היה מעורב. ביחוד יש לציין את הירידה העצומה (בממדים של כ60%), שבאה בתמותת־הילדים בכפרים המוסלמיים בנפות של חיפה ויפו.

שהאוכלוסיה המוסלמית שלהן היתה באה במגע עם האוכ־לוסיה היהודית ונהנתה מהתקדמות תרבותית וכלכלית מרובה יותר. הירידה הגדולה, שבאה בתמותה בין המוסל־מים, היתה בדרך כלל תוצאה של התפתחות־הארץ בתקופת־המאנדאט ושל הפעולה המרובה, שנעשתה ע״י ממשלת־המאנדאט בשיפור מצב־הבריאות של הערבים.

לוח 19

הילודה, התמותה והריבוי הטבעי בתוך מוסלמי א״י (1944–1922) ובתוך הלא־יהודים בישראל (1954–1951)

(שיעורים גלמיים)

השנים	ילודה	תמותה	ריבוי טבעי	תמותת־הילדים במשך 5 השנים הראשונות	אורך־חיים ממוצע	
	ל־1,000 נפשות			(ל־1,000 נולדים)	זכרים	נקבות
א) מוסלמי א״י						
1922/25	50.2	26.9	23.3	?	?	?
1926/30	53.5	28.3	25.2	[1]412	[2]37.1	[2]37.9
1931/35	50.3	25.3	25.0	[3]345	[3]41.9	[3]42.2
1936/40	48.9	21.2	27.7	[4]289	[4]46.4	[4]47.7
1941/44*	50.1	19.4	30.7	[5]251	[5]49.4	[5]50.4
ב) לא־יהודים בישראל						
1951/54	46.4	[6]9.9	[7]36.5			

[1] 1927/29 [2] 1926/27 [3] 1930/35 [4] 1936/41 [5] 1942/44
[6] רישום בלתי־שלם [7] השיעור מוגזם במידת־מה כתוצאה מן הרישום הבלתי־שלם של הפטירות. * המספרים לתקופה שלאחר 1942 מוטלים בספק (עי׳ למעלה, סעיף א׳).

כתוצאה משיעורי הנישואים והפריון הגבוהים ומירידתה של התמותה — וביחוד של תמותת־הילדים —, נהנו מוסלמי א״י מריבוי טבעי גדול מאד, שעלה במידה ניכרת על הריבוי הטבעי של אוכלוסיות מוסלמיות אחרות. ריבוי טבעי גדול זה היה הגורם העיקרי לגידול העצום של האוכלוסיה המוס־למית בא״י, כפי שמתברר מלוח 17.

לתופעות אלו נודעה בתקופת־המאנדאט חשיבות מדינית ממדרגה ראשונה: הריבוי הטבעי הגדול של המוסלמים גרם לגידול מהיר של אוכלוסייתם והקשה את ביצוע שאיפתם של היהודים, שריבּוּיָם הטבעי היה מצומצם יותר, להגיע למעמד של רוב האוכלוסים בארץ.

בין הנוצרים היו הנישואים שכיחים הרבה פחות משהיו בין המוסלמים; גיל־הנישואים היה נמוך בין הערבים הנוצריים ובין הארמנים, וגבוה בין הנוצרים יוצאי־אירופה. הפריון היה גבוה בכפרים הנוצרים הערביים, נמוך יותר בערים, וביחוד בחיפה; בערים היה הפריון בשכבות החברותיות הנמוכות גבוה מִבַּשכבות הגבוהות. בין הנוצרים הלא־ערביים, היה פריון גבוה בין הארמנים ופריון נמוך בין האירופים.

גם באוכלוסיה הנוצרית ירדה התמותה הַרְבֵּה ואורך־החיים הממוצע עלה (מ־53.4 ב־1933/35 ל־58.8 ב־1942/44), ואף תמותת־הילדים עד גיל 5 פחתה (מ־283 ב־1927/29 ל־138 ב־1942/44). כתוצאה מכל אלה היה אף הריבוי הטבעי של הנוצרים ניכר, אע״פ שהיה מועט מזה של המוסלמים.

התנאים הדמוגראפיים של הדרוזים היו דומים, פחות או יותר, לאלה של המוסלמים; הנטיה להתחתן רק בתוך העדה, גיל־הנישואים הנמוך, הפריון הגבוה והתמותה הנוטה לרדת, הבטיחו לעדה הדרוזית ריבוי טבעי גבוה ואיפשרו לה להכפיל את מספרה במשך תקופת־המאנדאט.

2. **האוכלוסיה המוסלמית, הנוצרית והדרוזית במדינת־ישראל. — ההרכב, החלוקה הגאוגרפית והתנועה הטבעית.** המלחמה של 1948 הביאה לידי שינוי יסודי במצבה של האוכלוסיה הלא־יהודית. חלק משטחה של א״י הועבר לשלטון ירדני ומצרי, ורובם של התושבים הלא־יהודיים, שישבו בשטח שנשאר תחת שלטון־ישראל, עבר למדינות השכנות. בסוף 1949 נאמד מספרה של האוכלוסיה הלא־יהודית בישראל ב־160,000; מאז גדלה ל־198,500 (סוף 1955).

האוכלוסיה הלא־יהודית בישראל היא ברובה מוסלמית. לפי אומדן לסוף 1955 מנו המוסלמים 136,200 נפש, הנוצרים כ־43,300 נפש והדרוזים ואחרים כ־19,000 נפש. כמעט כל המוסלמים והרוב הגדול של הנוצרים הם ערבים.

האוכלוסיה הלא־יהודית במדינת־ישראל יושבת ברובה בכפרים. לפי אומדן לסוף 1954 ישבו 120,500 נפש מן האוכ־לוסיה הלא־יהודית ב־102 כפרים ושרידי־כפרים, 20,400 נפש חיו חיי־בדוים בגליל ובנגב (בגליל יש 32 שבטים ופלגי־שבטים של בדוים, שנמצאים בתהליך של התיישבות־קבע; בנגב יש 18 שבטים של בדוים) ו־50,900 ישבו ב־8 ערים (ב־2 מערים אלו — נצרת ושפרעם — יושבים לא־יהודים בלבד, ואילו בשאר 6 הערים הישוב הוא מעורב).

באוכלוסיה הלא־יהודית, הנמצאת כיום במדינת־ישראל, נשתמרו כמה מן התכונות, שהיו אָפייניות לאוכלוסיה הלא־יהודית של א״י בתקופת־המאנדאט. כך, למשל, שומרים הנוצרים על האופי העירוני שלהם, בעוד שהמוסלמים והדרו־זים יושבים בחלקם הגדול בכפרים.

על החלוקה הגאוגראפית של האוכלוסיה הלא־יהודית במדינת־ישראל אפשר לעמוד מתוך לוח 10. מתברר, שחלק ניכר של האוכלוסיה הלא־יהודית מתרכז בנפות של עכו ויזרעאל. הריכוז העיקרי של הלא־יהודים הוא בחלק המער־בי של הגליל העליון והתחתון. איזורים אחרים, שבהם מצוי מספר ניכר של לא־יהודים, הם: א) השרון וצפון־השומרון, וב) הנגב, שבו נמצאים כ־13,500 בדוים.

ביחס **להרכב־המינים** יש לציין, שאחוז־הגברים עולה במקצת על אחוז־הנשים (לפי אומדן לסוף 1955 היו הזכרים 51.5% בין המוסלמים, 50% בין הנוצרים, 51.4% בין הדרוזים ואחרים).

על ההרכב של האוכלוסיה הלא־יהודית **לפי הגיל** מלמדים המספרים שבלוח 6. האוכלוסיה הלא־יהודית בישראל שומרת על הקו האפייני, שצויין למעלה ביחס להרכב־הגילים של האוכלוסיה הערבית בארץ־ישראל המאנדאטורית: הילדים הם חלק גדול מאוד של אוכלוסיה זו (ביחוד אצל המוסלמים); לעומת זה נמוך אחוז האנשים בגילי־העבודה העיקריים.

אע״פ שהרישום של תנועת האוכלוסיה הטבעית בין הלא־יהודים בישראל עדיין הוא לקוי, אפשר להסיק מן השיעו־רים המובאים בלוח 19 (שחושבו לשנות 1951/54), ששיעור־הילודה של הלא־יהודים בישראל הוא גבוה מאד ושהוא מתקרב לזה של המוסלמים בא״י המאנדאטורית. לעומת זה נמוך השיעור של התמותה, וגדול מאד הריבוי הטבעי (העולה במידה ניכרת על זה של היהודים). כתוצאה מכך גדלה

האוכלוסיה הלא־יהודית בממדים ניכרים בשנים האחרונות (מ160,000 בסוף 1949 ל198,500 בסוף 1955).

א) מן הפירסומים של ממשלת־המאנדאט:
Census of Palestine, 1931, 2 vols., 1933; *A Survey of Palestine, Prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry*, 3 vols., 1946; Government Department of Statistics, *Vital Statistics Tables, 1922–45*, 1947; *Statistical Abstracts of Palestine*, 1936–1945.

ב) מן הפירסומים של הלשכה המרכזית לסטאטיסטיקה של ממשלת־ישראל:
ירחון סטטיסטי לישראל (חלק א: סטטיסטיקה חברתית); שנתון סטטיסטי לישראל; סקר כוח האדם (פירסומים מיוחדים של הלשכה, מס׳ 25), 1954; סקר כוח אדם, 1955 (בהכנה); רישום התושבים (פירסומים מיוחדים של הלשכה, מס׳ 36), תש״ט; האוכלוסיה היהודית לפי המין, הגיל וארץ הלידה 1931–1954 (פירסומים מיוחדים של הלשכה, מס׳ 37).

ג) מן הספרות המקצועית:
ר. בקי, הנוהג בנשואין ובילודה בקרב השכבות השונות של הישוב והשפעתו על עתידו, 1944; ר. בקי וב. גיל, תמורות בעליה ובישוב בשנות 1948–1951 (ב„שיבת ציון" ב׳—ג׳, 1953, עמ׳ 461–481); ר. בקי, ההתפתחות הדימוגרפית של ישראל (ב„רבעון לכלכלה", יוני 1955); R. Bachi and G. Kallner, *The Decline of Child Mortality in Palestine* (in *Palestine and Near East Medical Journal*, January 1945); E. Bromberger, *The Growth of Population in Palestine* (in *Population Studies*, June 1948); P. J. Loftus, *Features of the Demography of Palestine* (in *Population Studies*, June 1948); N. Lawrence, *Jewish Population and Immigration* (in *International Population Statistics Reports*, Washington, Bureau of the Census), 1952; R. Bachi, *La population juive de l'Etat d'Israel* (in *Population, Juillet–Septembre* 1952); id., *Outlines of the Demography of Israel* (in *The Israel Economist Annual*, 1952); K. R. Gabriel, *The Fertility of the Jews in Palestine. A Review of Research* (in *Population Studies*, March 1953); R. Bachi, *On the Accuracy of Demographic Statistics in Palestine and Israel* (*Proceedings, World Population Conference*, 1954); id., *A Statistical Analysis of Revival of Hebrew in Israel* (in *Scripta Hierosolymitana*, vol. III, 1956; עומד להופיע גם בעברית ב„לשוננו"); id., *Immigration to Israel* (*Round Table on International Immigrations*, International Economic Association, 1955); H. V. Muhsam, *Enumerating the Beduins of Palestine* (in *Scripta Hierosolymitana*, vol. III), 1955; M. Sikron, *Report on the Immigration into Israel, 1948–1953* (עומד להופיע).

ר. ב.

הערבים. — (1) **בארץ־ישראל בתקופת־המאנדאט.** עם כיבוש הארץ על־ידי בעלות־הברית במלחמת־העולם I, בשנת 1917, מנה הישוב הערבי שבה כ600,000 נפש; ב1947 נאמד מספר הערבים בארץ ביותר מ1,200,000. ריבוי עצום זה של הישוב הערבי, שהסתכם בהכפלת מספרו במשך חצי־יובל שנים (ע׳ דמוגראפיה), היה מלווה בעליה מתמדת ברמת־חייו הכלכלית והתרבותית. שתי התופעות כאחת — הריבוי והעליה של רמת־החיים — נבעו בחלקן מסדרי השלטון המאנדאטורי, שנבדלו לטובה מסדרי המשטר של הממלכה העותמאנית: שופר מצב־הביטחון; צומצמה שררתם של התקיפים למיניהם; נתמעטו גזילת־קרקעות והנשך; הונהגו שירותי בריאות וחינוך נרחבים; טופחה החקלאות והושם לב לצרכי הכפר ותושביו; בוטל השירות בצבא וכיו״ב. אך הגורם העיקרי לתופעות הנזכרות היה קשור בהתפתחותו של הישוב היהודי ובמפעל־הפיתוח הציוני. ראיה לדבר משמשת ההשוואה של מספרי הילודה והתמותה, תמותת התינוקות, האנאלפביתיות, אחוז הילדים הלומדים בבתי־ספר, מספר הרופאים, האחיות, המורים וכו׳, בין ערביי־הארץ אל המספרים המקבילים בין הערבים בארצות השכנות. אע״פ שסדרי־השלטון, שהונהגו באלו האחרונות ע״י הבריטים או הצרפתים היו דומים לאותם שהונהגו בא״י, הרי השגיהם הממוצעים של ערביי־הארץ בכל שטחי החברה והתרבות עלו לאין שיעור על אלה של הערבים שבעבר־הירדן, מצרים, עיראק, סוריה והלבנון. הישוב היהודי הזרים מיסים לקופתה של הממשלה המאנדאטורית, שאיפשרו לה, לזו האחרונה, להעניק לערבים שירותי בריאות וחינוך רחבים יותר, וכן היה הישוב היהודי אחראי להנהגתם של שירותי תחבורה, באנקאות ואמצעי־ייצור חדשים. יָתֵר על כן: ישוב זה שימש שוק הולך ומתרחב לתוצרת החקלאית של ערביי־הארץ ומקום־עבודה נוח לפועלים; שירותי־הציבור של הישוב היהודי עמדו בחלקם לרשותם הישירה של הערבים, ועוררו את הממשלה ואת הערבים עצמם להנהיג שירותים דומים בשביל הערבים. החקלאות היהודית, מפעלי־הפיתוח וכיו״ב שימשו לערבים לא רק גורם מדרבן לפעולה, אלא אף תחומי־לימוד ישירים.

שחלקם של ערביי־הארץ שפר מזה של הערבים בארצות השכנות מעיד גם כוח־המשיכה של הארץ לגבי אלה האחרונים. מהגרים ערביים מן הארצות השכנות זרמו לא״י במשך כל תקופת־המאנדאט. מספרם הכללי נאמד ב100,000 (ע׳ למעלה, היסטוריה).

העדות. בין ערבי א״י, כמו ברוב ארצות־המזרח, נודעת לזיקה הדתית־העדתית של אדם חשיבות ראשונה במעלה, אע״פ שהזיקה הלאומית כובשת לה מקום ניכר יותר ויותר. עדת־הרוב של המוסלמים בא״י זיהתה תכופות, ביודעים או בלא יודעים, את קיבוצה העדתי עם הקיבוץ הלאומי; עדות המיעוט הרגישו בייחודן העדתי, הנבדל משייכותן הלאומית, ביתר חריפות ובהכרה ברורה ביותר (דבר, שאינו מונע את בני המיעוטים מלהטעים את לאומיותם הערבית, ולא עוד אלא שמשום מעמדם המיוחד, הדומה לזה של אנוסים, יש שהם מטעימים לאומיות זו הטעמה יתרה). לעדה הדתית נודעה חשיבות מעשית־משפטית מרובה משום שבא״י המאנדאטורית, כמו בכל ארצות המזרח התיכון, מסורים ענייני ה„מעמד האישי" — נישואים וגירושים, ירושה ואפיטרופסות וכד׳ — לסמכותו של המשפט העדתי־הכנסייתי (ע׳ למעלה, סדרי השלטון והמשפט).

המוסלמים שבין ערבי א״י, שהיו הרוב המכריע בישוב הערבי (ע׳ דמוגראפיה), היו סוּנִיים; מכלל זה יצאו רק אלפים מועטים של שיעים: ה„מתואַלים", שישבו בגבול הצפוני ושהיו מעין שלוחה של הישוב המתואַלי הגדול בדרום הלבנון. בתוך המוסלמים־הסוניים ניכרים היו שרידים של קבוצות מהגרים, כגון צ׳רקסים, בוסנים, קורדים — כולם מוסלמים סוניים אף הם; אך „מיעוטים" אלה, שמספרם היה מצומצם ביותר, נמצאו בתהליך מתמיד של התבוללות.

בראש הנהלת ענייניה הדתיים והעדתיים של העדה המוסלמית — כולל הנהלת הרכוש המרובה של ההקדשות (וקף; ברבים: אַוקאף) — עמדה „המועצה המוסלמית העל־יונה". מועצה זו ריכזה בידיה כוח־השפעה וסמכויות חשובות, והמאבק הפנימי על השלטון בה שימש מתחילת שנות ה20 ואילך גורם מכריע בציבוריות הערבית. בראש המועצה הועמד ע״י שלטונות־המאנדאט בתחילת שנות ה20 חאג׳ אַמין אל־חוסיני, שנעשה ע״י מינוי זה מנהיגם הראשי של ערבי א״י. בראש ה„אופוזיציה" עמד ראגב נַשאשיבּי. חלוקת הציבור הערבי ל„חוסינים" ול„נַשאשיבּים" הוסיפה להתבטא בגיבושים מדיניים שונים גם בשנים שלאחר מכן, משנשתנה סלע־המחלוקת ב1937. כשגילו אַמין אל־חוסייני ומועצתו

המוסלמית התנגדות מדינית פעילה לשלטונות־המאנדאט, פוטר חאג' אמין והמועצה פוזרה (עי' היסטוריה). לאחר זמן נתמנתה מועצה חדשה, אך שוב לא נודעה לה אותה השפעה ואותה חשיבות ציבורית.

העדות הנוצריות היו מפולגות לכנסיותיהן — יוונים־אורתודוכסים (45,000), יוונים־קאתולים (20,000), לא־טינים (20,000), מארוניטים (6,000), כנסיות פרוטסטנטיות שונות (15,000) ועוד. בעדות אלו, יותר מבעדה המוסלמית, היתה הנהלתם של רוב ענייני הרכוש והאירגון העדתי מרוכזת בידיה של הכמורה, המתמנית לפי מסגרת קבועה וחוקי־נוהל מסרתיים; לפיכך לא שימשו בהן ענייני־העדה גורם למאבק ציבורי־מדיני, אע"פ שגם בין הנוצרים לא נעדרו ניגודים ומאבקים. העדה האורתודוכסית, למשל, שרובה ערבית, נאבקה במשך שנים, בעזרת כמורתה הנמוכה, שגם היא ברובה ערבית, עם הכמורה הגבוהה והאפאטריארך, שהם יוונים.

העדה הדרוזית, בעלת הדת המיסתורית המיוחדת לה (ע"ע דרוזים), מנתה בא"י בתקופת המאנדאט כ10—12 אלף נפש. היא לא היתה מוכרת ע"י השלטונות כעדה עצמאית בעלת סמכויות משפטיות, ובניה הוכרחו להיזקק לבתי־הדין המוסלמיים (עי' למעלה, סדרי השלטון והמשפט).

המבנה החברותי. כמה רבבות מערבי א"י עדיין חיו בתקופת־המאנדאט חיי בדוים (עי' למעלה, דמוגראפיה, עמ' 702). הללו לא היו עוד נודדים גמורים מגדלי־גמלים מחוסרי מרכז קבוע, אלא נודדים־למחצה, שנמצאו בתהליך של מעבר לחיי־התיישבות: מגדלי־צאן, שזורעים לעיתים חלקות־אדמה, תוקעים אהליהם באיזורים מסויימים ועוברים מעט־מעט לישיבה בבתים. כמה שבטים ושברי־שבטים מתוכם כבר נעשו עובדי־אדמה ותושבי־קבע בכפרים. אלא שברוב קבוצות־הבדוים הוסיפה להתקיים צורת האירגון השבטית־הפאטריארכאלית. לגבי שבטי־הנגב הכירו שלטונות־המאנ־דאט, בגבולות מסויימים, גם במשפט הבדוי המיוחד המיוסד על נקמת־דם או קבלת פיצויים כפתרון למקרי־רצח וכד' (ללא תביעה „פלילית") ועל האחריות הקולקטיווית של השבט למעשי כל בניו.

הכפר הערבי. כ67% מתושבי א"י הערביים עסקו בחקלאות, והרוב המכריע בין אלה ישב בכפרים, שמספרם הגיע ל900 בקירוב. לעומת החקלאות של הישובים היהודיים היתה זו של הכפריים הערביים פרימיטיווית למַדי; הרבה מהם היו חורשים את אדמתם ב„מסמר"־העץ, שלא נשתנה ולא נשתפר מימי־קדם; זיבול שיטתי היה נדיר (זבל טבעי שימש חומר־הסקה, והשימוש בזבל כימי לא היה רווח בכפר הערבי); בפיתוח מקורות־המים לשם השקאה לא עסקו; שיטות שיווק, קניה ואשראי קואופראטיוויות וחדישות לא השתרשו בתוכם, והמַלווה־ברבית, הנושך נשך, עדיין פרש את שלטונו על אלפי משפחות כפריות. שטחי־קרקע רחבים — לפי אומדנים שונים: 25%—30% — עדיין הוחזקו בבעלות קולקטיווית של הכפר („משאע"), וכיוון שהיו מתחלקים מחדש לעיתים מזומנות בין משפחות־הכפר, לא היה לאיכרים עניין בשיפורים, נטיעה, השבחת־הקרקע וכיו"ב. כגורם מעכב מבחינה חקלאית־סוציאלית נחשבה גם שיטת ההקדש [הַוַקף] (עי' להלן, היסטוריה אגרארית; המשטר הקרקעי).

אף־על־פי־כן נמצאו משקו וחברתו של הפלח הערבי בארץ בתקופת המאנדאט בתהליך של עליה ממשק טבעי, שעובד לצרכי עצמו ואינו מתקדם מבחינה טכנית וחברותית, למשק קאפיטאליסטי חדיש יותר. לא רק בעלי־אחוזות, אלא אף אלפי פלחים, התחילו עוסקים בגידול־מטעים אינטנסיווי לפי שיטות חדישות למדי, וכן בגידול ירקות אינטנסיווי ובענפי הלול והרפת. שוק־העבודה הממשלתי והיהודי לא רק הזרים לכפר הערבי סכומי־כסף ניכרים, שלכל הפחות חלק מהם הושקע בשיפורים משקיים, וכן בשיפור תנאי־המגורים ושאר צורות־החיים, אלא גם משך מדי שנה אל העיר והמו־שבה היהודית צעירים כפריים לאלפים, שחלק מהם חזר אח"כ אל הכפר כשהוא דוגל ברעיונות ומנהגים חדשים.

אע"פ שמבנה החברה הערבית הכפרית היה שרוי מסיבות אלו בתהליך של התפוררות, עדיין היתה המסגרת הפאטרי־ארכאלית הישנה בעלת תוקף מרובה. עדיין היתה המשפחה, בית־האב, או איגוד בתי־האב (ה„חמולה"), התא החברותי השליט בכפר. לא היחיד קבע את זיקתו לחברה, לשכנים, לממשלה, לאירגונים ולמפלגות — אלא המשפחה, החמולה. ראש כל משפחה (במסגרת ענייני־המשפחה) וראש החמולה (במסגרת רחבה יותר) עדיין היו שליטים מוחלטים לא רק בענייני משק ועבודה, נישואים ועסקי־המשפחה של כל בני־המשפחה, אלא למעשה אף בחייהם. מנהגי־נודדים, כגון נקמת־הדם, האחריות המשפחתית הקולקטיווית וכיו"ב, הוסיפו להיות מקובלים גם בכפר הערבי. הריגת בנות ע"י אחיהן או בני־משפחתן על סטיה ממושגי־המוסר המקובלים בכפר היתה תופעה רווחת למדי.

עפ"ר היתה החמולה הכפרית קשורה בכעין ברית אל חמולות אחרות — לפעמים מחמת קירבת דם או מוצא — בכפרים שכנים. כך נוצרו רשתות של חמולות, שהיו קשורות מצידן קשרי־זיקה פֶאודאליים־למחצה אל משפחות עירוניות או אל „תקיפים" איזוריים ועירונים. תמורת הגנה על האינטרסים של המשפחות הכפריות כנגד משפחות יריבות ובפני השלטונות, המשטרה ובתי־המשפט, ותמורת „סידור" ענייניהן של המשפחות הכפריות בשטחי המשק, הפינאנסים, התעסוקה והציבור, זכו התקיפים והמשפחות־המנהיגות העי־רוניות לנאמנותם הפוליטית־ציבורית של הכפריים. כאן נעוץ שרשם של החיים הפוליטיים של ערבי א"י. אע"פ שעמדתם המדינית והמפלגתית של המנהיגים העירונים נשתנתה תכופות, לא נשתנתה כמעט כלל מערכת יחסיהם עם רשת המשפחות הכפריות. מכאן שה„מפלגות", שנוצרו בערים, התגבשותן והתפרקותן החוזרת ונשנית של סיעות, היו מלאכתם ועניינם של חוגים צרים־ביחס של משכילים ועסקנים עירונים, ולא נודעה להן השפעה של ממש על המוני־הכפריים.

העיר הערבית. 30%—35% מערבי־הארץ ישבו בערים; מאלה עסקו 30%—35% במלאכה, בתעשיה ובבנין, 15%—17% בהובלה ובתחבורה, 20%—23% במסחר, 5%—8% במקצועות חפשים, 5%—7% בשירותים ציבוריים, 6%—9% בשירותי־בית וכיו"ב, 1%—8% ב„שונות" (בין ה„שונות" גם חקלאות, שכמה מתושבי־ערים עסקו בה, בייחוד בעיירות הקטנות, החקלאיות־למחצה).

המלאכה המסרתית של ערבים עירונים אלה, שבחלקה היתה מלאכת־בית (ייצור סבון, שמנים ואריגים; טחנות־קמח וכיו"ב), נדחתה יותר ויותר ע"י התעשיה המקומית החדשה וע"י מוצרי־חוץ זולים. אך בצד המלאכה המסרתית, ובמידה מרובה מתוכה, הלכה ונתפתחה תעשיה ערבית

מודרנית, בעיקר בענפי הטכסטילים, הסיגאריות והקאר־טונאז'. מספר הפועלים הערביים העירוניים הקבועים — בתעשיה, במלאכה, בעבודות ציבוריות, בבנין ובמפעלים הבינלאומיים והיהודיים — נאמד בסוף תקופת־המאנדאט ב25—30 אלף. על אלה יש להוסיף כמה אלפים של פועלים, שעבדו בתעשיה ביתית. פועלים הרבה היו כפריים־למחצה, שהיו באים אל העיר רק לתקופות קצרות, ואח"כ היו חוזרים לכפריהם.

בדומה לזה התפתח בענף־ה מסחר, בצד המסחר הזעיר המסרתי, מסחר ערבי סיטוני־מודרני, ביחוד ברוב ענפי־המזון. גם במסחר היבוא והיצוא מילאו ערבים תפקיד חשוב. ערבים היו פעילים גם בבאנקאות: נוסף על הבאנקים הבינ־לאומיים והבריטיים, שפעלו בארץ — ושערבים הרבה שימשו בהם מנהלים ופקידים גבוהים — ונוסף על הבאנקים היהו־דיים, עמדו לרשותם של ערביי א"י שני באנקים ערביים מיוחדים: ה„באנק הערבי" (נוסד 1930) ו„באנק האומה הערבית" (נוסד 1940).

אע"פ שקווי־האופי של המשק הערבי העירוני בארצות־ערב — (1) העדפת השקעות ופעולות מסחריות על השקעות ופעולות תעשייניות ו(2) שימוש בעדפי־הון לשם רכישת־מקרקעים — היו ניכרים גם במשק העירוני הערבי בארץ, נתרככו וניטשטשו קווים אלה בא"י יותר מברוב ארצות־ערב — בלא ספק, בהשפעת הדוגמה היהודית. גם מעמד בינוני, כולל שכבה של משכילים, התפתח בין ערביי־הארץ במידה ניכרת יותר מברובן של ארצות־ערב.

חינוך ותרבות. בסוף תקופת־המאנדאט הגיע האחוז של הילדים הערביים בגיל בית־הספר, שביקרו בב"ס ממשל־תיים, ל45 בקירוב. לעומת זה היה חינוך־הבנות מוזנח, ומן הבנות בגיל בית־הספר ביקרו בבת"ס כ25% בלבד. יש לציין, שהציבור הערבי לא עשה כמעט שום מאמץ עצמי לפתח רשת־חינוך משלו: במידה שצרכיו לא סופקו ע"י השלטונות, פנה אל מוסדות־מיסיון (אותה תופעה עצמה נתגלתה בתחומי הטיפול הרפואי, הסעד הסוציאלי וכיו"ב). — הרמה הממוצעת של חיי־התרבות בין ערביי א"י היתה גבוהה מזו של ערביי הארצות השכנות. העיתונות הערבית בתקופת־המאנדאט כללה 3—4 עיתונים יומיים (מהם אחד, שהופיע מ1911 ואילך) וכמה שבועונים ושאר בטאונים פובליציס־טיים. נתפרסמו ספרי־לימוד וחיבורים שונים בערבית, אך לכדי יצירות ספרותיות חשובות לא הגיעו ערביי־הארץ. עיקר מזונם הספרותי בא להם ממצרים, ובשורה שניה — מן הלבנון. בדומה לזה לא יצרו ערביי־הארץ כמעט כלום אף בתחומי היצירה האמנותית, כגון התיאטרון, המוסיקה וכד', ואף בתחומים אלה שימשה להם מצרים מקור־אספקה עיקרי.

על הפעילות המדינית של ערביי א"י עי' למעלה, ההיס־טוריה של תקופת־המאנדאט.

י. שמעוני, ערביי ארץ־ישראל, 1947; י. ואשיץ, הערבים בארץ־ישראל, 1947; י. בן־צבי, אוכלסי ארצנו, 1929 (באוסף כתביו: כרך ה', 1937); עארף אל־עארף, תולדות באר־שבע ושבטיה, 1937; שבטי הבדווים במחוז באר־שבע, 1937; מ. סטבסקי, הכפר הערבי, תש"ו; י. בר"נ מיוחס, הפלחים, 1937; י. אברמוביץ וי. גלפט, המשק הערבי בארץ ובארצות המזרח התיכון, תש"ד; מ. אסף, התנועה הערבית בארץ־ישראל ומקורותיה, 1936; J. C. Hurewitz, *The Struggle for Palestine*, 1950.

י. שמ.

(2) במדינת־ישראל. — על הרכבה של האוכלוסיה הערבית בא"י, וכן על מספרה, חלוקתה הגאוגראפית, הרכב־הגילים וכו', במדינת־ישראל, עי' למעלה, דמוגראפיה.

הבריחה של הערבים מתחומה של מדינת־ישראל בימי מלחמת־העצמאות צימצמה את מספרם עד כדי 22% מכפי שהיה קודם המלחמה. מספר הבורחים מן המוסלמים היה קרוב ל80% ושל הנוצרים — קרוב ל50%. בסוף 1949 ישבו כ22% מן הערבים, שנשארו בארץ, בערים וכ78% (כולל הבדוים) בכפרים ובנגב.

באמצע שנת 1949 ישבו לא־יהודים (ערבים בעיקר) בערים ובעיירות כלהלן (במספרים עגולים): בירושלים — 1,000; ביפו — 4,000; ברמלה — 1,500; בלוד — 1,350; בחיפה — 3,100; בעכו — 3,000; בנצרת — 18,000. מאז גדל מספרם של הערבים העירוניים, ביחוד בחיפה. הרוב המכריע של ערביי־ישראל מרוכז בגליל (באיזורי עכו ונצרת).

המשק הערבי העירוני התמוטט בכללו ע"י הבריחה. אך ברוב הכפרים, שבהם נשארו התושבים במקומותיהם, לא אירע זיעזוע משקי כלל או שהזיעזוע לא היה חמור. יוצאים מכלל זה כמה כפרים בגבול המזרחי, שנספחו תחילה לירדן והוחזרו לישראל במאי 1949, כי חלק גדול מאדמותיהם הוכלל בינתיים בתכניות־העיבוד של המשק היהודי. כן נפגעו ביחוד העיר נצרת וכמה כפרים ע"י התיישבותם של הרבה פליטים ערביים בתוכם וע"י ביטול מקורות־הפרנסה (כגון עבודות־חוץ בערים המעורבות, בחברות בינלאומיות ובעבו־דות של ממשלת־המאנדאט) של חלק מתושביהם. מן הפר־דסנים הערביים, ביחוד מרבֵּי־הנכסים שבהם, שרדו בארץ רק בודדים, ורוב הפרדסים, שלא עובד במשך שנות המהומות והמלחמה, נחרב ללא תקנה.

כל הרכוש הנטוש של הערבים שברחו, ובכלל זה נכסי הוקף של העדות השונות, נמסר להנהלת האפיטרופוס על נכסי־נפקדים, שנתמנה מטעם משרד־האוצר ופעל לפי תקנות, שנקבעו ע"י הכנסת. בינתיים הוחזרו נכסי העדות הנוצריות השונות, כולם או רובם, על־פי הסכמים מיוחדים לבעליהם. ב1953 חקקה הכנסת חוק, שמחייב תשלום כסף או מתן נכסי־חליפים תמורת נכסים, שהם מוחזקים ע"י האפיטרופוס ושבעליהם, שנחשבו מתחילה כנפקדים, נמצאים בארץ כחוק (מסתננים, שקיבלו התר להישאר, וחוזרים לארץ ברשות).

משרד־החקלאות טיפל בכפרים הערביים וסייע לשיבתם לצורת־חיים תקינה ולשילובם במשק הישראלי. לצורך זה הקציב שר־החקלאות יותר מ900,000 ל"י מתקציבו לשנת 1955/6 (להלוואות, למכונות חקלאיות וכד'). משרד המזון והקיצוב הסדיר את שיווקה של התוצרת החקלאית. המחלקה לאיגוד שיתופי של משרד־העבודה הקימה מנגנון לפיתוח הקואופראציה בין הערבים, ביחוד בכפרים (עי' להלן, הקו־אופראציה).

הצעת תכנית־פיתוח לכפר הערבי מטעם משרד־החקלאות של ממשלת־ישראל (1955) כללה 95 כפרים ערביים, פרט לשבטי־הבדוים בנגב, שבטים קטנים אחדים בגליל ומספר תושבים חקלאיים ביפו, רמלה, לוד ונצרת. לפי הנתונים שבתכנית זו, החזיקו החקלאים הערביים באותה שנה — בבעלות ובחכירה — שטח־קרקע של 650,000 דונאם לערך (נוסף על 100—150 אלף דונאם, שהוחזקו ועובדו ע"י הבדוים בנגב). כלל השטח המעובד (פרט לזה של הבדוים) היה 457,000 דונאם; שטח־השלחים הקיף כ19,000 דונאם, גדלה

הממוצע של יחידת־הקרקע המעובדת (ע״י משפחה) היה 37 דונאם. מספר יחידות־המשק היה 12,300, שנתחלקו לפי גודל חלקות־הקרקע שלהן כלהלן:

1 — 4 דונאם	19.6%
5 — 30 ״	39 %
31 — 75 ״	25.1%
76 — 100 ״	8 %
101 — 500 ״	6.3%
501 ויותר ״	2 %

בעליהם של שטחי־קרקע עד 30 דונאם לערך מעבדים את אדמותיהם בכוחות עצמם. בעליהם של שטחים גדולים יותר מחכירים את אדמותיהם לאריסים (מחוסרי־קרקע או בעלי חלקות קטנות) תמורת 30% מן היבול (מאדמות־שלחים חכורות מקבל שליש מן היבול בעל־הקרקע, שליש בעל־המים, ושליש האריס המעבד). רוב היבול החקלאי — פרט לזיתים, לטאבאק, לחלק מן הירקות ולקצת פירות — משמש להספקה עצמית.

בהספקת עבודה לפועלים ערביים מטפלת מחלקה מיוחדת במשרד־העבודה של הממשלה, שמקיימת לשכות מיוחדות בנצרת ובמקומות אחרים. פועלים ערביים אינם מתקבלים להסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ כחברים שווי זכויות וחובות, אך הם רשאים להצטרף לאיגוד המקצועי שלה, וכן ליהנות מקרנות העזרה ההדדית. כ־6,000 פועלים ערביים שילמו, בסוף 1955, את המס האחיד של ההסתדרות, הכולל דמי קופת־חולים.

מחלקה מיוחדת של משרד־החינוך מטפלת בבתי־הספר הממשלתיים הערביים (ע׳ להלן, חינוך המיעוטים). מלבד בתי־ספר אלה קיימים 27 בתי־ספר של הכנסיות והמיסדרים הנוצריים השונים, שבהם לומדים כ־3,500 ילד וילדה. משרד־הבריאות מרחיב משנה לשנה את פעולתו בציבור הערבי, ובכלל זה — בתוך שבטי־הבדוים בנגב. בין השאר התחילו בהקמת בית־חולים לאוכלוסיה הערבית בכפר טירה. משרד־הסעד תומך בזקנים, באלמנות וביתומים בין הערבים. שני המשרדים מסתייעים בכספי ההקדשות המוסלמיים (הַוַקְף).

משרד־הדתות מטפל בצרכיהם הדתיים של המוסלמים ע״י מחלקה מיוחדת, שמינתה אנשי־דת מוסלמיים, במידה שנמצאו בארץ, כדי לקיים את צרכי־העדה. שלא כאנשי הכמורה הנוצרית, ברחו כמעט כל אנשי־הדת המוסלמיים המוסמכים מן הארץ בימי מלחמת־העצמאות. כיום קיימים בישראל 4 בתי־דין דתיים (שרעיים), שבראש כל אחד מהם עומד קאדי: בנצרת, בעכו, באיזור התיכון, וביפו (ע׳ למעלה, המשפט, עמ׳ 662). הקאדים ומסדרי־הנישואים מקבלים את שכרם מאוצר־המדינה. נוסף על כך תומכת הממשלה ב־70 אימאמים (שליחי־ציבור במסגדים), 3 מטיפים, 35 קוראים־לתפילה (מואזינים), 21 שמשים, 15 שומרים על המקומות המקודשים. הממשלה ביצעה תיקונים במסגדים הרבה וערכה בדק מקיף במסגד הגדול ביותר בישראל — מסגד אל־ג׳זאר פחה בעכו.

המחלקה לעדות הנוצריות של משרד־הדתות דואגת בין השאר לשיפורן של דרכי־הגישה למקומות המקודשים על הנוצרים; כך נסללו כבישים חדשים להר־תבור, לכנסיית הביאטיטודינה שעל־יד טַבְּחָה ולכפר־נחום. המחלקה טיפלה גם בהחזרת רכוש כנסייתי נפקד, בהחלפת רכוש בשטחים שעליהם חל פיקוח צבאי, בתשלומי פיצויים לניזוקי מלחמת־העצמאות ובפינוי בניינים כנסייתיים שנתפסו, בטיפול באורחים ובצליינים נוצריים ובהעברתם של אנשי־דת ותושבים נוצריים לעיר העתיקה (לחג־המולד, לחג הפסחא וכד׳), ועוד. מספרם של אנשי־הדת הנוצריים במדינה (כולל עדות־כנסיות לא־ערביות: חבשית, ארמנית, קופטית) הוא כאלף. 160 בתי־תפילה דתיים פתוחים לפולחן, וכן קיימים כ־50 בתי־ספר דתיים ועשרות מוסדות של צדקה ואישפוז. המיסדר הפראנציסקני העולמי התחיל בבניין כנסיה חדשה וגדולה בנצרת במקומה של הכנסיה העתיקה.

פרט לתושביהן הערביים של יפו, רמלה, לוד, חיפה, עכו ולכמה כפרים ערביים, נתונים הערבים בישראל תחת ממשל צבאי. ממשל זה מפקח ביחוד על תנועתם של הערבים ממקום למקום. הפיקוח מבוצע ע״י מתן רשיונות לתנועה הן לתקופות ארוכות (למסחר, לעבודה, ללימוד) והן למועדים קצרים (לביקורים, לריפוי וכד׳). התושבים הערביים מתנגדים לממשל הצבאי ותובעים את ביטולו. משנה לשנה גוברת התביעה, הנתמכת ע״י שתי מפלגות: הקומוניסטית ומפ״ם. ב־1955 מינתה הממשלה ועדה אזרחית (שני עורכי־דין ופרופסור של הטכניון) לבירור הבעיה. החלטת הוועדה היתה, שאין לבטל את הממשל הצבאי כל עוד לא נעשה שלום עם המדינות הערביות השכנות. הוועדה הציעה כמה תיקונים והקלות בפעולת המנגנון של הממשל.

הנסיונות המועטים, שנעשו עד עכשיו לאירגונה של מפלגה מדינית ערבית, לא הצליחו. ערבים נמנים עם חבריהן של המפלגה הקומוניסטית (מק״י) ומפ״ם. גם שאר המפלגות היהודיות משתדלות לרכוש להן תומכים באוכלוסיה הערבית. בבחירות לכנסת השלישית (יולי 1955) השתתפו בהצבעה 78,134 ערבים מכלל 86,898 הערבים, שהיו בעלי זכות־בחירה. בעד מפא״י הצביעו 10,829; בעד שלוש רשימות ערביות, שהיו קשורות במפא״י — 37,777; בעד מק״י — 11,847; בעד מפ״ם — 5,463; בעד אחדות העבודה — 1,247; בעד הציונים הכלליים — 5,064; בעד המזרחי — 1,454; בעד חירות — 331. בכנסת השלישית יושבים 5 צירים ערביים כתומכי מפא״י, 2 קומוניסטים, 1 — מפ״ם.

חוג יהודי מצומצם, שהוא מאורגן בחברת „א־ת׳קאפה״ („התרבות״), מוציא בתמיכת המדינה ביפו (מסוף 1948 ואילך) עיתון יומי בערבית בשם „אל־יום״. תפוצתו — יותר מ־2,000 גליונות. מטעם הסתדרות־העובדים הכללית וברית פועלי א״י מופיע מ־1937 ואילך בתל־אביב שבועון ערבי בשם „חקיקת אל־אמר״ („האמת שבדבר״). מטעם המפלגה הקומוניסטית מופיע בחיפה חצי־שבועון בשם „אל־איתיחאד״ („האחדות״). גם מפ״ם מוציאה שבועון בערבית בשם „אל מירצד״ („המשמר״).

מ. אס.

מערכת־הבריאות. — 1. שירותי־הרפואה בא״י עד אמצע המאה ה־19. בתנ״ך מובאים נתונים רפואיים הן בתיאורים של מבנה גוף־האדם ותפקידיו ובמסירת פרטים על מחלות, פגיעות ופצעים, והן בשימושי־לשון לצרכי מליצה ומלאכת־השיר. בתקופת־המקרא היה קיים בארץ מעמד מיוחד של רופאים (ירמ׳ ח, כב; דהי״ב טז, יב); וכן נזכרת בתנ״ך הרפואה כמומחיות מקצועית במצרים (ברא׳ נ, ב); אך עניין ההסגר במחלות מידבקות היה נתון בידי הכהנים (ויק׳ יג—יד) כנציגי ההיגיינה הציבורית. כמה פעמים נזכרות מיילדות (ברא׳ לה, יז; שם לח, כח; שמ׳ א, טו—כא) ופעם אחת חובש (ישע׳ ג, ז — אלא שמשמעותו של ביטוי זה

במקומו אינה ודאית). במצוות טהרת־משפחה יש צד היגייני; משפטי פגיעות בגוף וקביעת פיצויים חוקיים כוללים בחינה ריפויית („רק שבתו יתן ורפא ירפא", שמ' כא, יט); יש הוראות בדבר היגיינה צבאית (דב' כג, י—יד); טיפול בפצעים, וביחוד חבישת שבר־עצמות, נזכרים פעמים הרבה — הן כדברים שבפועל והן דרך משל ומליצה (ישע' א, ו; שם ל, כו; שם סא, א; יחז' ל, כא; שם לד, ד; תה' קמז, ג, ועוד).

בתקופת־התלמוד גוברת הזיקה לרפואה מחמת הצורך להתמצא בדיני־טרפה, מומים, שפוסלים לכהונה, והלכות נידה ואישות. יש יסוד להניח, שהרפואה התלמודית היתה מושפעת מן האסכולה של אלכסנדריה. אחד מן הרופאים המוסמכים ביותר בדורם של ר' עקיבא ור' טרפון, תודוס הרופא, מזכיר במפורש את „אלכסנדריה של מצרים" (משנ' בכורות ד', ד'); הוא היה, כנראה, ראשה של אסכולה רפואית („תודוס הרופא וכל הרופאים עמו", תוספתא אהל' ד'; בבלי נזיר נ"ב, ע"א) והיה מעוניין בעיקר באנאטומיה וכירורגיה. לכל הפחות, אחד מגדולי האמוראים, שמואל — שהיה, אמנם, בבלי, אבל למד, כנראה, בא"י —, היה רופא מומחה (ב"מ פ"ה—פ"ו; נידה כ"ה, ע"ב). מן ההלכה והסוגיה התלמודית ניכר, שהיתה קיימת התחלה של אנטומיה (ע"ע, עמ' 405—408) עם ניתוח־גופות במקרים מסויימים; הכירורגיה נזכרת פעמים הרבה עם סידורים מיוחדים של הכנת החולה לניתוח ע"י סם־שינה והכנסתו לשם ביצוע הנתוח ל„בית־השיש". גם הניתוח הגדול באשה יולדת, הניתוח „הקיסרי", נזכר („יוצא דופן", משנ' בכור' ח', ב', ור' בבלי ערכ' ז' ע"א). ההיגיינה הציבורית בולטת אף היא בתלמוד: שוקי־ירושלים היו עשויים להתכבד בכל יום (פסח' ז', ע"א); הוצאת־הזבל היתה מאורגנת, והוא הוצא דרך שער מיוחד — שער־האשפות.

גם בתקופה מאוחרת יותר לא נעדרו רופאים יהודיים מא"י. אסף הרופא (ע"ע) ישב, כנראה, זמן־מה בארץ. יש תעודות מן התקופה שמכיבוש הארץ ע"י הערבים עד מסעי־הצלב, שבהן נזכרים שמות של רופאים יהודיים, בעיקר בירושלים וברמלה, מהם בתארים מופלגים. אך עיקר שירותי־הבריאות בא"י היה בידי הנוצרים והמוסלמים, שלכמה מפעולותיהם בתחום זה באותו זמן היתה חשיבות בתולדות הרפואה בכללה (ע"ע בית־חולים). ב370 נוסד בי"ח גדול בקיסריה ע"י באסיליוס הקדוש; גם באנטיוכיה נזכר בי"ח כזה באותה תקופה; מוסדות אלה שימשו אח"כ דוגמה למדינות־האסלאם. במלכות־הצלבנים של ירושלים הגיעו גם לידי אירגון ותחוקה סאניטאריים מפותחים; בין הרופאים היו גם בני־שם, כגון גילברט האנגלי. נוסדו בתי־חולים, שהמפורסם שבהם היה המוסד ע"ש יוחנן הקדוש, שמסביב לו נתגבש מיסדר ה„יוהאניטים" או „האחים ההוספיטאלרים", שקיבלו עליהם את השירות הרפואי־צבאי. אמנם האבירים הלאטיניים בחרו להתרפא ע"י רופאים יהודיים ומוסלמיים, כפי שמוכח מן ההתנגדות הנמרצת לנוהג זה, שאנו מוצאים אצל סופרי־הזמן הנוצריים, ומן האיסור, שהוציאה עליו הוועידה הכנסייתית בניקוסיה (1253); מכאן, שאפילו בתקופת מסעי־הצלב לא נעדרו רופאים יהודיים מן הארץ. פריחה שלישית של בתי־חולים בא"י מסתמנת במאה ה14, הפעם בתמיכתם של שליטי־האסלאם (רמלה, שכם, צפת, עזה). מן הרופאים, שישבו בארץ ביה"ב המאוחרים, יש להזכיר את הרמב"ן, וכן את אשתורי הפרחי (ע"ע), שעסק כרופא בעיקר בבית־שאן. תיאור של המצב הסאניטארי העגום בסוף המאה ה15 נמצא במכתביו של ר' עובדיה מברטינורו מא"י: מחסור ברופאים והעדר טיפול בחולים בירושלים, ואפילו „נושאי מתים לא ימצאו בה", נוסף על מצב־תזונה ירוד מחמת עניות.

בתקופה החדשה, עד התחלתה של העליה הראשונה, רבו המגפות; בדרכו לארץ, ב1563, התעכב אליהו מפיסארו זמן ממושך בפאמאגוסטה שבקפריסין מחמת הדבר, ששרר אז בא"י. מנהיגי הישוב בצפת ישבו זמן־מה בפקיעין, לאחר שהוכרחו לעזוב את עירם מפאת הרעשים והמגפה. גם יה̇ודה חסיד (בערך 1700) וגם ר' חיים בן משה ן' עטר (1743), וכן ר' משה חיים לוצאטו (1747), נספו זמן קצר אחר עלייתם, האחרון במגפת־הדבר בעכו. הרופא המפורסם טוביה כ"ץ (בעל „מעשה טוביה") חי בסוף ימיו, בתחילת המאה ה18, בירושלים. שירות רפואי חדיש, אף אם בממדים צנועים, התחיל מתפתח בארץ רק באמצע המאה ה19.

א. יערי, אגרות א"י, 286, תש"ג; הנ"ל, מסעות א"י של עולים יהודים, 165, תש"ו; ש. אסף ול. א. מאיר, ספר הישוב, ב', 25, 26, 59, 127, תש"ד; יהושע ליבוביץ, לתולדות הרפואה בישראל („יבנה", ג', 184 ואילך), 1949; הנ"ל, לתולדות בתי־החולים היהודיים („דפים רפואיים" י"א, ג'), 1952; J. Preuss, *Biblisch-talmudische Medizin*, 1911; E. Wickerscheimer, *Organisation et législation sanitaires au royaume franc de Jérusalem* (Actes Congrès International d'Histoire des Sciences, I, 344–360), 1950; G. Sarton, *Introduction to the History of Science*, III, 1249, 1950.

יה. ל.

2. מאמצע המאה ה19 ואילך. מוסדות־הבריאות הראשונים, שנוסדו בא"י בזמן החדש, לא הוקמו ביזמתם ובכספיהם של תושבי־הארץ אלא בתכניות ובאמצעים שנתרמו מבחוץ. המניעים להקמתם של מוסדות אלה היו בעיקרם דתיים ופילאנתרופיים, וכאלה כן אלה נקבעו במידה מרובה מהערכתה של הארץ כ„ארץ הקדושה". זו היתה גם סיבת־הדבר, שמוסדות אלה הוקמו במקומות־ישוב, שייחסו להם קדושה יתרה. כך נוסד בירושלים ביה"ח רוטשילד ע"י משפחת רוטשילד בשנת תרי"ד (1854) לזכר מאיר אנשיל רוטשילד, מייסדה של שושלת־הרוטשילדים. בירושלים נוסדו גם ביה"ח „ביקור־חולים" בשנת תר"כ (1860), ביה"ח „משגב לדך" בתרמ"ט (1889) וביה"ח „שערי־צדק" בתרס"א (1901). נוסף על בתי־חולים אלה נוסדה בירושלים ב1913 „תחנת־הבריאות" ע"י הנדבן היהודי האמריקני נתן שטראוס. באותה שנה נוסד בה ע"י ד"ר אריה בֶהם (Böhm) מכון־פאסטר. משפחת־רוטשילד הקימה קודם מלחמת־העולם I בית־חולים בצפת. הקמתם של שני המוסדות האחרונים כבר נבעה במידה ידועה מנימוקים לאומיים־יהודיים.

בצד המוסדות היהודיים הוקמו (ע"י המיסיונים השונים) גם כמה מוסדות־בריאות נוצריים, ביחוד בנצרת ובירושלים, ששימשו בעיקר את התושבים הלא־יהודיים ואת עולי־הרגל המרובים, שהיו באים לארץ. הגורם הממשלתי לא היה ניכר בשטח־הבריאות בימי שלטונה של תורכיה בא"י.

שינוי יסודי במצב־הבריאות בארץ חל עם כיבושה של א"י ע"י בריטניה בימי מלחמת־העולם I ועם הקמתו של המשטר המאנדאטורי. הסתדרות הנשים הציוניות „הדסה" באה"ב וההסתדרות הציונית באותה ארץ החליטו, בהשפעת המנהיגה של „הדסה" הֶנְרִיאֶטָה סולד (ע"ע), לשלוח לארץ משלחת של אנשי־רפואה, שתארגן בה את שירותי־הבריאות. המשלחת הגיעה לא"י בנובמבר 1918 והיתה ידועה מתחילה בשם „קבוצת עזרה מדיצינית של ציוני אמריקה" (קעמצ"א). זמן קצר לאחר מכן (1922) הפכה קבוצה זו ל„הסתדרות

מדיצינית הדסה" בא"י, שנעשתה החלוצה וסוללת־הדרך בשיפורו ואירגונו החדיש של שירות־הבריאות בארץ.

התפתחותה של הסתדרות־העובדים הכללית הביאה לידי ייסודה של קופת־חולים, אחד ממוסדות־העזר העיקריים שלה. קופת־חולים זו נסתייעה מתחילה על־ידי „הדסה", שנתנה אישפוז חינם לחבריה ותמכה בה בהקמת בית־החולים הראשון שלה בעמק־יזרעאל. במרוצת־הזמן נתפתחה קו"ח זו עד שנעשתה המוסד הרפואי הגדול והעשיר ביותר בישראל. הצמדתה של קוה"ח להסתדרות־העובדים הכללית גרמה, שגם גופים ציבוריים ומדיניים אחרים הקימו להם קופות־חולים משלהם, שלא הגיעו להתפתחות כמותית מרובה.

ממשלת־המאנדאט ראתה את עצמה כמעט פטורה מלדאוג לשירותי־הבריאות של הישוב העברי, ולעומת זה פעלה במידה ניכרת לטובת השירותים של הלא־יהודים, שלא היו מפותחים כל־כך. בשביל אלה האחרונים פתחה ממשלת־המאנדאט כמה בתי־חולים ותחנות לטיפול בתינוקות. נוסף על־כך הניחה יסוד לעבודת התברואה בארץ וחוקקה בכיוון זה חוקים, שכמה מהם נשארו בתקפם עד היום.

משיצאו הבריטים מן הארץ עברו תפקידיה של ממשלת־המאנדאט בתחומה של מדינת־ישראל למשרד־הבריאות של ממשלת־ישראל. משרד זה ממלא תפקיד כפול במערכת־הבריאות בישראל. מצד אחד, הוא מקיים, מפתח ומרחיב את שירותיו, ומצד שני, הוא מפקח על פעולותיהם של מוסדות־הבריאות ומשתדל לתאם אותן. כמו־כן הוא חייב לקבוע ולכוון את מדיניות־הבריאות הכללית של המדינה. ביצועם של תפקידים אלה כרוך לפעמים בקשיים מרובים מאחר שמוסדות שונים נשענים על אירגונים מפלגתיים ומסתייעים בכוחם ובהשפעתם כדי שיוכלו לפעול על־פי דרכם וכטוב בעיניהם. מכאן תופעות של חוסר־תיאום ושיתוף־פעולה בין החלקים השונים של מערכת־הבריאות.

בענפים מסויימים של עבודת־הבריאות פועל רק משרד־הבריאות בלבד. כל השירותים הבלתי־אישיים מוצאים לפועל על־ידיו מתוך השתתפות מסויימת של הרשויות המקומיות: העבודה האנטי־מאלארית מרוכזת כולה בידיו; עבודת־התברואה — בחלק גדול, ורק חלק קטן ממנה נעשה על־ידי הרשויות המקומיות; כמו־כן מרוכזים בידיו הטיפול באפידמיולוגיה והעבודה למניעת התפשטותן של מחלות (חיסון, בדיקות עולים וכד'). הוא גם מגדיל בהתמדה את חלקו באישפוז, בעיקר לחולי ריאה ונפש. כן גדל חלקו של המשרד בטיפול באם ובילד, וכיום הוא תופס בו עמדה מכרעת.

משאר המוסדות, הפועלים בשדה־הבריאות בישראל, העיקריים הם:

(א) **קופת־חולים של הסתדרות־העובדים הכללית**, שנוסדה ב1912. בסוף שנת 1954 היו לה 432,708 חברים, ומספר הנפשות, שהיתה חייבת לטפל בהם טיפול רפואי, הגיע ל975,000. התקציב של הקופה ב1955 הועמד על יותר מ40 מיליון ל"י. 38% מתקציבה מתכסים על־ידי דמי־חבר, 13% ע"י תשלומים בעד שירותים, ו38% ע"י מס מקביל של נותני־העבודה. המדינה משתתפת בתקציב הקופה ב8.6%, ועוד 2% באים מהשתתפויות אחרות. הקופה מעסקת כ6,500 עובדים, מהם כ1,500 רופאים וכ1,800 אחיות. כמו־כן היא מקיימת מספר מרובה של בתי־הבראה, שיש בהם 1,490 מיטה.

מבחינה כספית מיוסדת קוה"ח על העקרון של עזרה הדדית — עקרון, שהוא חשוב מבחינת צרכי הקליטה של העליה החדשה: בנקודות־הישוב של עליה זו נגרם לקופה גרעון גדול, שמתכסה ע"י הנקודות של הישוב הוותיק. דמי־החבר משתלמים בהתאם להכנסה ומהווים חלק מן המס האחיד של ההסתדרות. קוה"ח שואפת ליתן לקשורים בה עזרה רפואית כוללת ומקפת עד כמה שאפשר והיא מְלַוָּה את ציבור חבריה בכל משימותיהם: התיישבות חדשה, קליטת עליה, וכד'. אחד מן העקרונות של קו"ח זו הוא פיתוחם של שירותים משלה, וכתוצאה מזה הוקמה בארץ רשת ענפה של מוסדותיה, שכוללת בתי־חולים (העיקריים שבהם — ביה"ח על־שם בילינסון על־יד פתח־תקוה; ביה"ח המרכזי בעמק, על־יד עפולה; ביה"ח ע"ש קפלן, על־יד רחובות), בתי־הבראה, מרפאות, מכונים ומעבדות, מכונים לריפוי פיסיקאלי, בתי־מרקחת, תחנות לטיפול בנשים הרות ו/או תינוקות, ועוד.

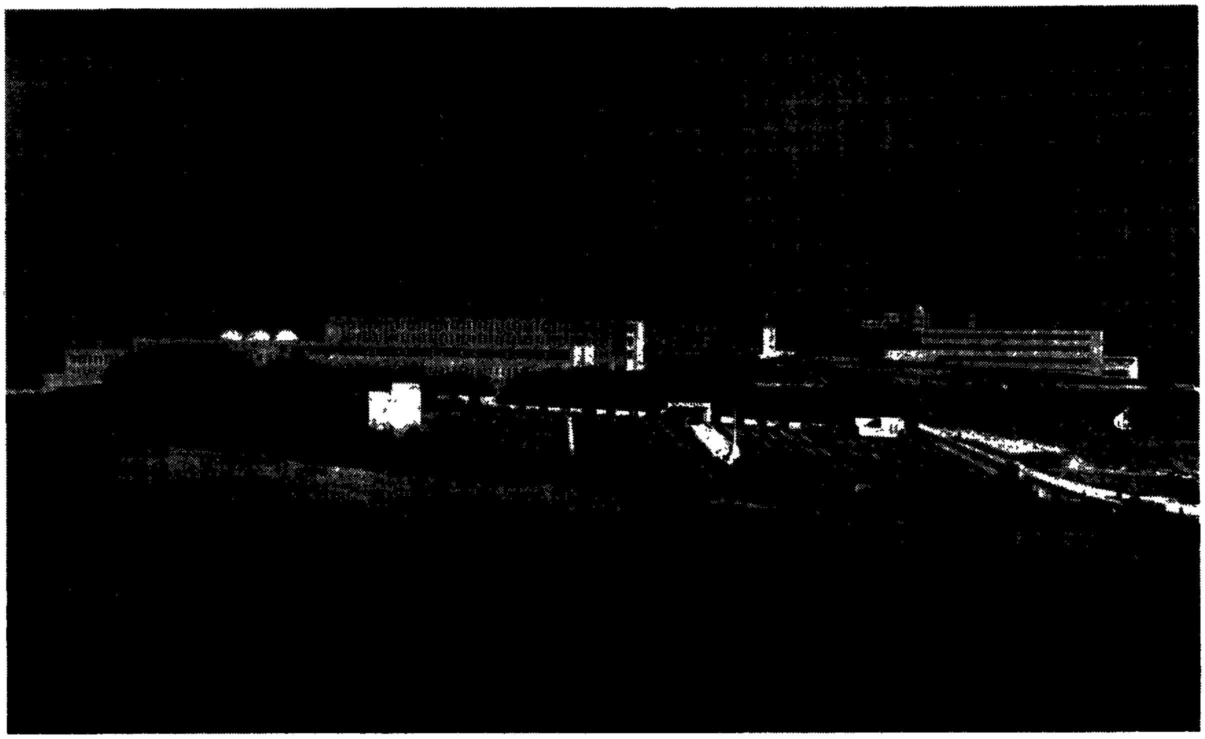
בתחילת 1955 היו ברשותה של קו"ח זו 856 מרפאות בכל חלקי־הארץ, שבהן נעשו — במשך 1954 — 7,995,889 ביקורי־חולים. לכל נפש מבוטחת נעשו באותה שנה 4.1 ביקורים ראשונים, 4.2 ביקורים חוזרים, ובס"ה 8.3 ביקורים.

ב1930 נוסדה ע"י קוה"ח קרן־נכות, שמתפקידה לדאוג לחולים הכרוניים שבין חבריה. קרן זו, שהיא קשורה בקופה, הקימה מספר מוסדות לחולי ריאה ונפש ולחולים כרוניים אחרים. היא גם תומכת במשפחותיהם של חברי־הקופה בתקופות־מחלה ממושכות.

(ב) **הסתדרות מדיצינית „הדסה"** היתה אחראית להקמתם של חמישה בתי־חולים ורשת נרחבת של מרפאות בשנות־ההתיישבות הראשונות אחר מלחמת־העולם I. כל מוסדותיה עמדו על רמה רפואית גבוהה וצוידו במכשירים חדישים. ב1922 הניחה „הדסה" את היסוד לשירותי הטיפול באם ובילד (תחנות לנשים הרות, תינוקות וילדים בגיל שלפני ביה"ס, וכן היגיינה של ביה"ס). במרוצת־הזמן נתפתחו שירותים אלה, נתקבלו ע"י כל חלקי־האוכלוסיה והגיעו לרמה גבוהה ביותר. האחיות הציבוריות העובדות בהם נעשו מחנכות של הציבור בהלכות בריאות והיגיינה והן תורמות תרומה חשובה ביחוד לעליה החדשה. בין השאר יסדה „הדסה" את ביה"ס הראשון לאחיות; פתחה את המחלקה הראשונה לניתוחי־מוח בישראל; הנהיגה במוסדות־הבריאות את הריפוי ע"י עיסוק (occupational therapy); הפנתה את תשומת־לבו של הציבור הרפואי לבעיות הרפואה המשפחתית, ועוד. לשיא פעולותיה הגיעה „הדסה" כשפתחה אחר שנות־הכנה מרובות את ביה"ס לרפואה של האוניברסיטה העברית (1948). כיום מתרכזת „הדסה" במפעל זה ונוטשת מעט־מעט את שאר פעולותיה. נטישה זו היא בהתאם לכוונתה הכללית להעביר את מפעליה לרשות האוכלוסיה המקומית במידה שהישובים והאירגונים המקומיים מוכשרים לממנם ולנהלם. הודות לפעולת „הדסה" בשדה הרפואה הישראלית מושפעת זו בכמה תחומים משיטות הרווחות באה"ב.

תקציבה של הדסה לשנת 1954/55 הגיע ל6 מיליון ל"י בקירוב. מזה נתכסו כ4.5 מיליון ל"י מתרומות של הסתדרות הנשים הציוניות „הדסה" באה"ב, והשאר — מתשלומי־החולים ומהכנסות מקומיות אחרות.

בימי מלחמת־העצמאות הוצא מכלל שימוש ביה"ח האוניברסיטאי, שהוקם ע"י „הדסה" על הר־הצופים, וכיום הוא נמצא בשטח מפורז. היא מתכננת את הקמתו של מרכז רפואי

בנייני המרכז הרפואי על הר־הצופים: בית־החולים האוניברסיטאי של הרסה, ביה"ס לאחיות ע"ש ה. סולד וביה"ס לרפואה ע"ש נ. רטנוף. הבניינים יצאו מכלל שימוש לאחר ניתוק הר־הצופים ממדינת־ישראל בימי מלחמת־העצמאות

(שיכלול גם את ביה"ס לרפואה) בסביבות עין־כרם, על־יד ירושלים.

(ג) המלב"ן (המוסד לטיפול בעולים נחשלים) הוא הצעיר שבאירגונים הרפואיים בישראל. הוא הוקם ב1950 ע"י הג'וינט, ומטרתו — טיפול בזקנים ובחולים כרוניים שבין העולים. כיום עוסק המלב"ן בעיקר בחולים כרוניים ובחולי־שחפת, שצריכים לחָסוּת (custodial care). הוא מקיים 3 מוסדות לחולי־שחפת, שיש בהם 710 מיטות ו4 בתי־חולים למחלות כרוניות, שיש בהם 600 מיטות. הטיפול בחולי־נפש נעשה באמצעות משרד־הבריאות. עם התמעטות העליה וצימצום התפשטותה של השחפת נכנס מלב"ן לתוך ה„תיאום" של מוסדות־השחפת. הטיפול מיוסד על רישומם של כל חולי־השחפת ואישפוזם ע"י ועדה מרכזת של מוסדות־התיאום, שמוסיפים להימצא בבעלות הישנה. התיאום מקיף לא רק עולים חדשים, אלא אף תושבים ותיקים.

המלב"ן מקדיש תשומת־לב מיוחדת לבעיית־השיקום ומקיים את מרכז־השיקום היחיד לחולי־שחפת בישראל (נוה־חיים, על־יד חדרה) וכן רשת של 19 בתי־מלאכה „מוגנים", שבהם מועסקים 600 עולים נכים. כמו־כן הוקמו ע"י מלב"ן 17 בתי־זקנים ובתי־תשושים בשביל 3,000 עולים מחוסרי־כל ובודדים, שהגיעו בתקופת העליה ההמונית.

התקציב של המלב"ן לשנת 1954/5 הגיע ל14 מיליון ל"י, והוא מתכסה כולו ע"י הג'וינט.

(ד) עיריית תל־אביב—יפו היא היחידה בין הרשויות המקומיות, המסַפקת שירותי־בריאות שלמים לתושביה. ברשותה: בי"ח עירוני עם בי"ס לאחיות, בית־יולדות, מוסדות לנכים (ילדים ומבוגרים) ושירותים מפותחים לרפואה מונעת (תחנות לאם וילד, מרפאות איזוריות, היגיינה של ביה"ס). תקציבה, שלשנת 1955/6 הועמד על יותר מ3 מיליון ל"י, מתכסה ברובו מן התקציב העירוני.

חוץ מן המוסדות הנזכרים קיימות קופות־חולים אלו:

קו"ח לעובדים לאומיים, שהיא מסונפת להסתדרות־העובדים הלאומית. החברות בקופה זו אינה קשורה בהשתייכות מפלגתית או אירגונית מסויימת. העזרה הרפואית, הניתנת על־ידיה, מיוסדת על רשותו של כל חבר לבחור לו מרופאי־הקופה ברופא הרצוי לו. העזרה ניתנת ברובה בבתיהם של הרופאים. קופה זו אינה מקיימת בתי־חולים משלה, ולשם אישפוזם של חבריה היא משתמשת בבתי־חולים ממשלתיים וציבוריים שונים. יש לה 71 סניפים ו45,000 חבר (121,000 נפש). תקציבה, שמגיע ל2 מיליון ל"י בערך, מתכסה באופן זה: 75% מתוך דמי־חבר ותשלומים בעד שירותים, 15% — ממס מקביל, והשאר — מהקצבות של הממשלה והרשויות המקומיות ומתרומות.

קו"ח עממית נוסדה ע"י הסתדרות מדיצינית „הדסה" בשיתוף עם התאחדות־האיכרים (1931) והגיעה לידי התפתחות בעיקר במושבות הישנות. ב1952 היו רשומים בה 12,625 חבר (50,000 נפש). — בקופות־החולים של „מכבי", הציונים הכלליים ו„אוצר־הרופאים" מאורגנות קבוצות קטנות יותר.

רוב הרשויות המקומיות מבצעות בתחום־הבריאות פעולות, שמצטמצמות בעיקר בפיקוח סאניטארי ובשירותים בלתי־אישיים. חוץ מעיריית ת"א—יפו פועלות בשדה־האישפוז (בהקף מוגבל) גם העיריות של חיפה ופתח־תקוה והמועצה המקומית של נהריה. התקציב של עיריית־חיפה למטרות־בריאות לשנת 1954/5 הגיע לכ700,000 ל"י.

גם כמה אגודות־צדקה, שפועלות בישראל, עושות

עבודה חשובה בשדה־הבריאות. — מגן־דוד אדום הוא אגודה מוכרת ע״י החוק, שמשמשת מעין הקבלה לאגודות הצלב האדום. אגודה זו מקיימת בכל חלקי־המדינה שירות־אמבולאנסים לעזרה ראשונה ולהעברת־חולים, מרכזת את ענייני תרומות־הדם ובאנק־הדם ומנהלת רשת רחבה של קורסים לשם הכשרה לעזרה ראשונה. — הליגה למלחמה בשחפת מפתחת בציבור עבודה והסברה לשם הגנה מפני השחפת ומקיימת מספר של מרפאות לשחפת בערים שו־נות. — האגודה לילדים נכים מקיימת בירושלים מוסד של אישפוז, ובת״א ובחיפה — מרפאות לילדים נכים, שרובם הם מנפגעי שיתוק־הילדים. — איגוד ישראלי למען נפגעי שיתוק ילדים (אילנשי״ל) מכוון לסייע לשיקומם של ילדים, שעברה עליהם מחלת־השיתוק. — אגודת עזרת נשים, אחת מאגודות־הצדקה הרפואיות הראשונות בישראל, מקיימת בירושלים בי״ח לחולי־נפש.— הסתדרות נשים ציוניות (ויצ״ו), אירגון אימהות עובדות וכמה איגודים אחרים מנהלים עבודה בתחומים שונים, וביחוד בתחום הטיפול בילד הרך (בתי־תינוקות, מעונות־יום וכד׳).

בתחילת 1955 נמצאו במוסדות־האישפוז השונים בישראל 11,837 מיטות. חלוקתן, לפי סוגיהן ובעלותן, היתה כלהלן:

בעלות \ סוגי־המיטות	למחלות כלליות	לחולי־ריאה	לחולי־נפש	למחלות ממושכות	לשיקום	לצרעת	סה״כ
הממשלה	1,923	443	1,825	30	100	60	4,381
הרשויות המקומיות	738	—	—	78	—	—	816
קופת־חולים	1,158	237	318	44	27	—	1,784
מלב״ן	—	868	—	722	—	—	1,590
הדסה	448	177	10	—	—	—	635
מיסיון	373	4	14	12	—	—	403
מוסדות ציבוריים אחרים	276	—	120	58	112	—	566
פרטיים	468	—	947	232	15	—	1,662
בסך־הכל	5,384	1,729	3,234	1,176	254	60	11,837

מספר המיטות ב1.1.55 היה מרובה פי שנים וחצי ממספר־המיטות, שהיה בישראל בשעת תקומתה של המדינה. ב1.1.49 הגיע המספר הכללי של המיטות במדינה ל4,626 בלבד. מספרן של המיטות גדל ביחוד במוסדות ממשלתיים (1.1.49 — 649; 1.1.55 — 1,784).

הטבלות הבאות משקפות את היחס בין התפתחותם של שירותי־האישפוז בישראל וגידולה של האוכלוסיה:

מיטות לאלף תושבים

	1.1.49	1.1.50	1.1.51	1.1.52	1.1.53	1.1.54	1.1.55
למחלות כלליות	3.03	3.35	3.41	3.17	3.22	3.15	3.14
לחולי־ריאה	0.71	0.64	0.61	1.04	1.21	1.06	1.01
לחולי־נפש	1.38	1.32	1.39	1.37	1.52	1.62	1.88
למחלות ממושכות	—	—	—	0.21	0.29	0.36	0.68
לשיקום	0.14	0.12	0.11	0.14	0.12	0.12	0.15
לצרעת	0.05	0.02	0.02	0.03	0.03	0.03	0.03
בסך־הכל	5.33	5.48	5.56	5.98	6.40	6.34	6.89

בטבלות אלו בולטות כמה תופעות: (א) עליה באישפוז של חולי־נפש; (ב) ירידה (לאחר עליה) באישפוז של חולי השחפת כתוצאה מהתמעטותה של מחלה זו; (ג) הרחבה ושיפורים ניכרים באישפוז של חולים במחלות ממושכות, בעיקר הודות לפעילותו של מלב״ן; (ד) ייצוב בתחום האישפוז הכללי.

ימי־אישפוז לכל מאה תושבים

	1951	1952	1953	1954
למחלות כלליות	109	101	102	101
לחולי־ריאה	33	40	38	36
לחולי־נפש	49	51	55	62
למחלות ממושכות	6	10	12	20
לשיקום	5	4	4	4
לצרעת	1	1	1	1
בסך־הכל	203	207	212	224

חלוקת בתי־החולים בין איזורי־המדינה השונים אינה שווה. מתוך התחשבות באיזור, שממנו בא לכל בי״ח הרוב המכריע של חוליו, אפשר לחלק את המדינה לשלושה איזורים, שכל אחד מהם מקיף שני מחוזות:

האיזור	המחוזות	התקבלויות לבתי־חולים לכל 1,000 נפש, 1954	ימי אישפוז כללי לכל 100 נפש, 1954
צפון	צפת וחיפה	74.5	76.9
מרכז	מרכז ות״א	95.4	112.3
דרום	ירושלים ודרום	88.2	107.2
כל הארץ		87.4	99.8

(ב1940 היו בישוב היהודי 60.4 התקבלויות לבתי־חולים לכל אלף נפש: בירושלים וסביבתה — 92.8; בת״א, השרון, השפלה ועמק־חפר — 48.3; בחיפה, שומרון, עמק־יזרעאל וגבולות בית־שאן — 57.2; בגליל (העליון והתחתון) ובעמק־הירדן — 112.5).

השלמה חשובה ביותר לאישפוז משמש הטיפול האַמבּוּלאטורי המפותח, המקיף את כל נקודות־הישוב בלא יוצא מן הכלל. הודות לטיפול זה יכלה המדינה לעמוד בימי העליה הגדולה, ואף בימים רגילים, במשימה של שמירת־הבריאות למרות שיעור־המיטות הצנוע שברשותה. הטיפול האַמבּוּלאטורי ניתן בעיקר ע״י קופות־החולים השונות, שבהן מאורגנים כשלשה רבעים של האוכלוסיה.

קופ״ח של הסתדרות־העובדים הכללית נוהגת לקבל את חוליה במרפאות שלה, שבהן היא מעסקת רופאים עיסוק „שלם" או „חלקי", בעוד שקופות־החולים הקטנות מבכרות על־פני שיטה זו את שיטת הבחירה המוגבלת של הרופא ע״י החבר, וקבלת החולים מחבריהן נעשית עפ״ר בביתו של הרופא. הטבלה הבאה (עמ׳ 723—724) סוקרת את הנתונים החשובים ביחס לחמש קופות־החולים העיקריות (1953).

בתנאים המיוחדים של ישראל, שהיא בעלת אוכלוסיה רבגונית ושנוסף על כך היא קולטת עליה רבת־מידות, יש לייחס ערך מיוחד לפעולות בתחום הרפואה המונעת, המקיפות טיפולים שונים באם ובילד: תחנות לטיפול בנשים הרות, תינוקות וילדים שלפני גיל ביה״ס („טיפות־החלב"); דאגה להיגיינה בבה״ס; מלחמה בגַרעֶנֶת ובגַזֶזֶת (מחלות, שכמעט נעקרו מתוך הישוב היהודי בתקופת־המאנדאט

הקף־הפעולה, ההכנסות וההוצאות של קופות־החולים העיקריות במדינת־ישראל, 1953

	קו"ח של הסתדרות העובדים הכללית	קו"ח לעובדים לאומיים	קו"ח עממית	קו"ח מכבי	קו"ח של הציונים הכלליים	ס"ה
חברים	393,883	38,789	12,625	8,973	5.872	460,142
נפשות	959,771	117,859	38,750	21,455	13,290	1,151,125
הכנסות (באלפי ל"י)						
דמי־חבר	12.790	630	321	252	102	14.095
תשלום בעד שירותים	3.442	182	100	19	30	3.773
מס מקביל	10.389	146	61	14	11	10.621
הקצבות ושונות	2.251	46	35	10	26	2.368
בסך־הכל	28.872	1.004	517	295	169	30.857
הוצאות (באלפי ל"י).						
הוצאות־ריפוי	22.788	757	358	228	98	24.229
דמי־מחלה	689	28	—	—	—	717
הוצאות־מינהל	2.771	297	68	62	21	3.219
הוצאות אחרות	4.197	64	91	4	45	4.401
בסך־הכל	30.445	1.146	517	294	164	,32.566
הכנסה ממוצעת לחבר (ל"י)	73.3	25.9	40 9	32.9	28.7	67.1
מזה: בתשלומי־חברים	32.5	16.2	25.4	28.1	17.3	30.6
בתשלומים בעד שירותים	8.7	4.7	8.0	2.1	5.1	8.2
הוצאה ממוצעת לחבר (ל"י)	77.3	29.5	40.9	32.8	27.9	70.8
מזה: הוצאות־ריפוי	57.9	19.5	28.3	25.4	16.7	52.7
דמי־מחלה	1.7	0.7	—	—	—	1.6
הוצאות־מינהל	7.0	7.7	5.4	6.9	3.6	7.0
הוצאות שונות	10.7	1.6	7.2	0.5	7.6	9.5

ונעשו שוב שכיחות בשנים האחרונות, שנות העליה הגדולה); הזנת תינוקות וילדים קטנים, וכד׳. אחד מן ההשגים המזהירים של הישוב היהודי בא"י בתקופת־המאנדאט היה השיעור הנמוך של תמותת־התינוקות. גל־העליה הגדול, שבא לארץ אחר תקומת־המדינה, גרם לנסיגה מסויימת בתחום זה, אך שירותי־הבריאות משתלטים שוב על המצב, כפי שמעידים המספרים הבאים הנוגעים לתמותת התינוקות היהודיים בא"י בתקופת־המאנדאט ובמדינת־ישראל:

1922	132.1	1923	123.3	1924	107.6
1925	132.9	1926	107.2	1927	116.9
1928	93.4	1929	88.9	1930	65.8
1931	81.6	1932	85.8	1933	80.5
1934	78.0	1935	64.2	1936	68.9
1937	57.2	1938	58.5	1939	54.0
1940	59.1	1941	55.6	1942	58.0
1943	44.1	1944	36.1	1945	35.8
1946	31.5	1947	(!)29.2	1948	36.2
1949	(!)51.7	1950	46.2	1951	39.2
1952	38.7	1953	35.8	1954	34.5

באמצע שנת 1955 פעלו יותר מ400 תחנות לטיפול בילד בישובים של המדינה: כמחציתו של מספר זה נמצאו בבעלות ממשלתית, 175 היו ברשות קוה"ח של ההסתדרות, 18 ברשותה של עירית ת"א—יפו, 34 (בירושלים וסביבתה הקרובה) ברשותה של הדסה. 80% של התינוקות היהודיים בישראל נמצאים בפיקוחה של אחת מן התחנות. בין הלא־יהודים נמוך האחוז של התינוקות הנזקקים לתחנות אלו, אבל גם בתוכם ניכרת התקדמות מתמדת בתחום זה ומספרן של התחנות הממשלתיות בישוביהם גדל והולך. בין התחנות הנמצאות בבעלויות שונות קיימים הבדלים בשיעורי הפיקוח והטיפול. בממוצע כללי היו שיעורים אלה ב1954 כמפורט בטבלה שלהלן (עמ׳ 724).

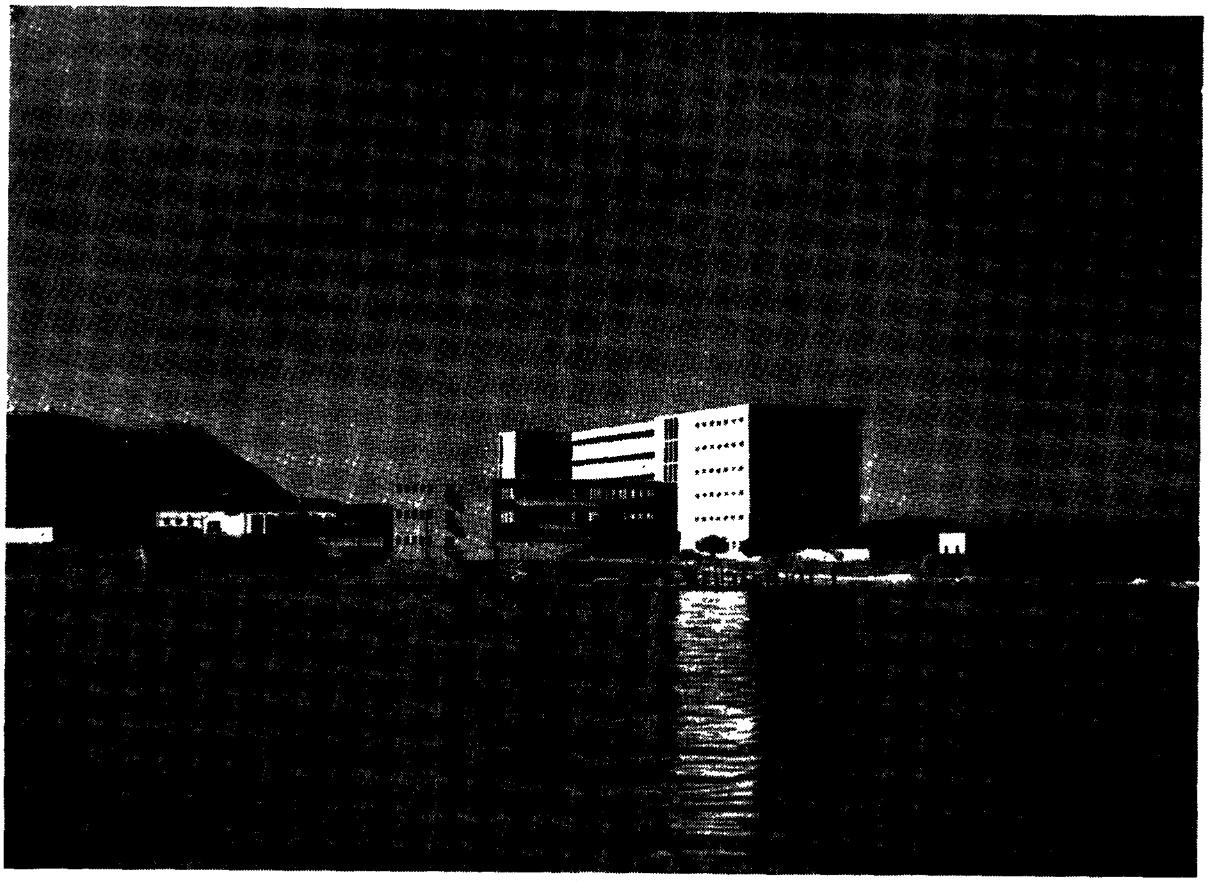
העבודה לשיפור ההיגיינה בבה"ס קשורה בתחנות אלו. האחות המטפלת בתחנה מבקרת גם בביה"ס שברובע, מפקחת על התנאים ההיגייניים והסאניטאריים שבו, בודקת את

הקף הפיקוח והטיפול בתחנות לטיפול בילד, 1954

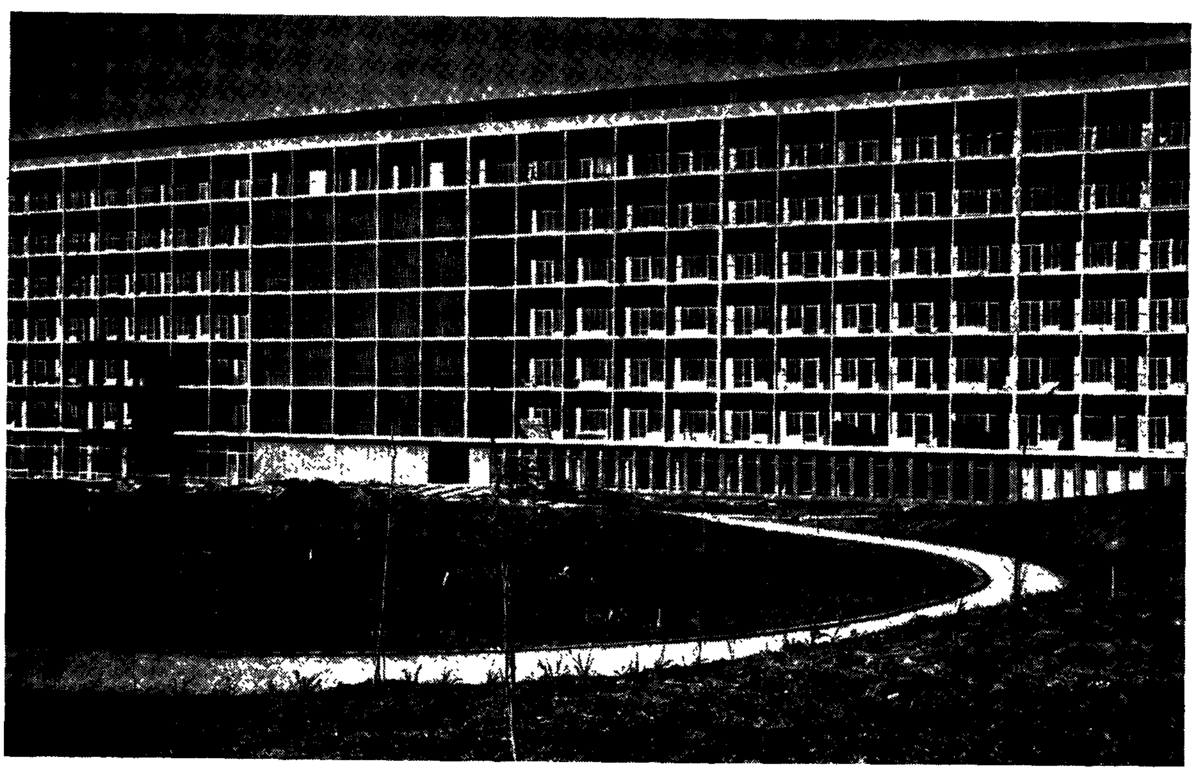
	נשים הרות	תינוקות	ילדים בגיל שלפני ביה"ס
תקופת־הפיקוח הממוצעת (שנים)	0.5	0.9	1.9
ביקורים בתחנה לכל נפש בתקופת־פיקוח שלמה	7.6	17.8	8.4
בדיקות־רופא לכל נפש בתקופת־פיקוח שלמה	3.0	3.2	1.5
ביקורי־בית לכל נפש בתקופת־פיקוח שלמה	1.5	2.8	6.9

התלמידים, וע"י שיעורים והדגמות מקנה להם דרכי־חיים, שהם יפים לבריאות. מתוך כך מושגת אחידות מסויימת בטיפול במשפחה: אותה אחות עצמה, שעורכת גם את ביקורי־הבית, מטפלת בכל בניה; היא מכּרת את בעיותיה של המשפחה ומסייעת לפתרונן. כך רכשה לה האחות הציבורית עמדת מחנכת של הציבור לשיפור מצב־הבריאות שלו וחלקה מרובה בקליטתה של העליה החדשה.

בשנים האחרונות נעשה צעד חדש בכיוון האירגון של שירותי־הבריאות על בסיס משפחתי ו/או קהילתי ע"י הקמתם של מרכזי־בריאות באיזורים כפריים שונים. מוסדות אלה מיועדים לרכז ולתאם את הפעולות לשם הבריאות — הקוראטיוויות, המונעות והמכוונות לקידום הבריאות (promotional health) כאחת. המרכזים מוקמים עפ"ר מתוך שיתוף של מוסדות־בריאות אחדים, שפועלים באותו ישוב. המרכז הראשון מסוג זה הוקם ע"י הדסה בשיתוף עם קו"ח בקריית־יובל על־יד ירושלים, במסגרת ביה"ס לרפואה. המרכז השני הוקם באשקלון החדשה מתוך שיתוף־פעולה של משרד־הבריאות, קוה"ח של הסתדרות־העובדים הכללית, המועצה המקומית והפדראציה הציונית באפריקה הדרומית. משרד־הבריאות עוסק כיום (1956) בהקמתם של מרכזים נוספים אחדים לאוכלוסיה היהודית והערבית ומתכנן רשת של מרכזים

בית־החולים הממשלתי ע"ש הרמב"ם. חיפה

בית־החולים ע"ש מ. בילינסון מייסודה של קופת־חולים של הסתדרות־העובדים הכללית. פתח־תקוה

תחנה לטיפול באם ובילד (בישוב־עולים) מטעם משרד־הבריאות של ממשלת־ישראל

כאלה בחלקים שונים של הארץ. אך מטרותיהם ושיטות־פעולתם של מרכזי־הבריאות עדיין לא נקבעו סופית.

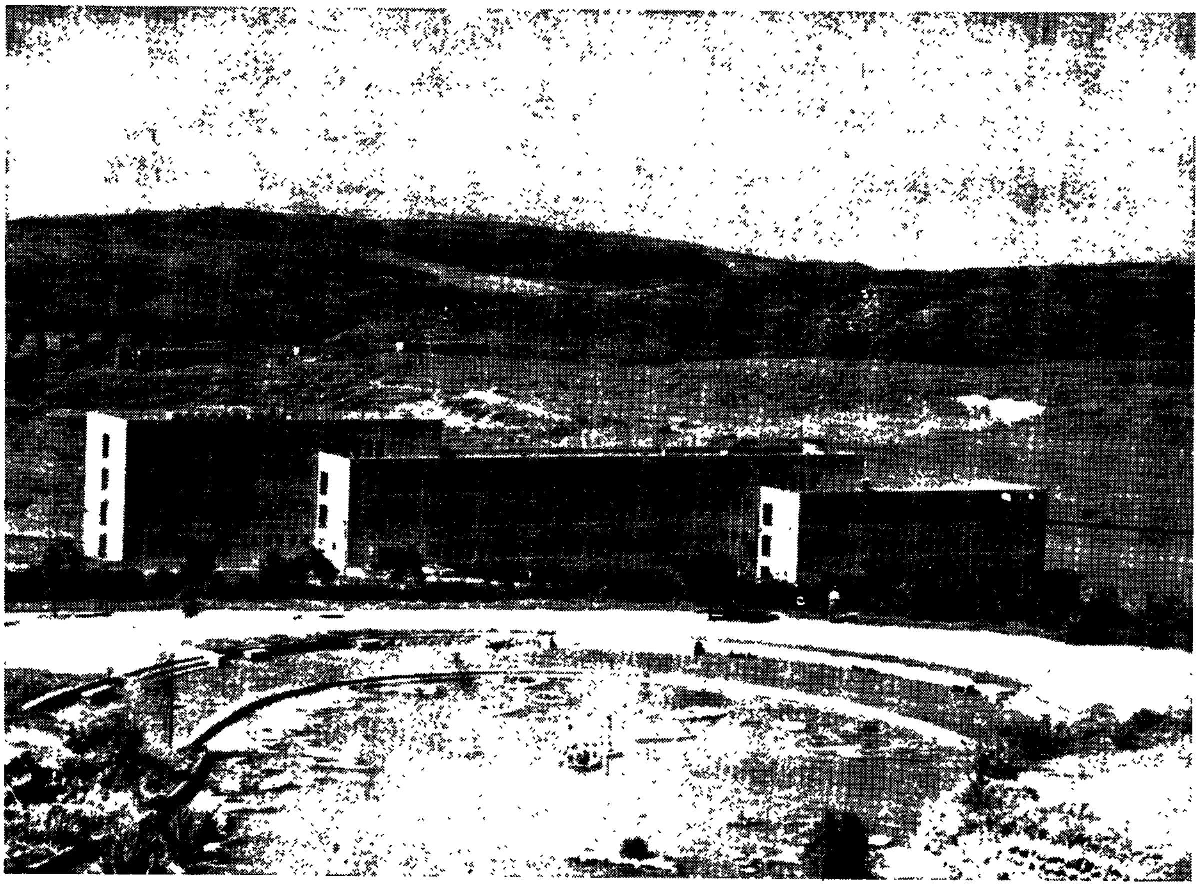
ההשגים של שירותי־הבריאות נתאפשרו במידה מרובה ע"י הצֶוֶת הרפואי, בעל הרמה המקצועית הגבוהה, העומד לרשותם. הפיקוח על כשרם של עובדי־הרפואה לסוגיהם (פרט לאחיות) נתון בידי המחלקה למקצועות רפואיים של משרד־הבריאות, ואילו על כשרן של האחיות מפקחת מחלקת־אחיות מיוחדת. מתקומת־המדינה עד 31.8.55 הוצאו רשיונות קבועים ל3,883 רופאים, וביחד עם בעלי הרשיונות הזמניים הגיע מספרם של הרופאים בארץ ל4,000 בערך. מכאן, שבישראל נמצא רופא אחד ל440 תושבים (אחוז גבוה ובלתי־רגיל). אעפ"כ מורגש מחסור ברופאים צעירים, וביה"ס לרפואה של האוניברסיטה העברית ו„הדסה", שנפתח ב1949, ממלא תפקיד חשוב בהפחתתו. עד 31.8.55 קיבלו רשיונות־עבודה 212 מבוגריו של בי"ס זה. מספרם של רופאי־השינים הגיע באותו זמן ל915, ונוסף עליהם נמצאו עוד 401 מרפאי־שינים בעלי רשיונות זמניים (1:1,300); מספרם של הרוקחים היה 848 (1:2,000). כל השיעורים הללו הם מרובים מן השיעורים המקבילים להם (באותם התחומים), שאנו מוצאים במדינות אחרות. אך הגיל הממוצע הגבוה של העוסקים במקצועות הנזכרים נותן מקום לחששות, שמספרם יתמעט הרבה אחר תקופה מסויימת. מפני־כן נפתחו בתי־ספר לריפוי־שינים ולרוקחות על־יד ביה"ס לרפואה. מקצוע־הרפואה על ענפיו השונים עומד בישראל על רמה גבוהה. הוא מושפע הרבה מאה"ב, השגיה וסידוריה.

מתחילת התקופה החדשה בתולדות הרפואה בא"י יוחסה חשיבות מרובה לאחות. ב1918 יסדה „הדסה" את ביה"ס השלש־שנתי הראשון לאחיות מוסמכות, הנקרא על שמה של הֶנריאֶטה סולד. כיום קיימים במדינת־ישראל 12 בתי־ספר כאלה בצידם של בתי־חולים ממשלתיים, עירונים, ציבוריים ופרטיים. ממאי 1948 עד אפריל 1955 סיימו את חוק־לימודיהן בבת"ס אלה 1,448 אחיות מוסמכות, בעוד שבמשך כל תקופת השלטון הבריטי (1918—1948) הוסמכו 1,335 אחיות. נוסף על כך קיימים 13 קורסים לאחיות מעשיות, שתקופת־הלימודים בהם היא מ12 עד 15 חודש. בחמש השנים האחרונות (1950—1955) סיימו קורסים אלה 1,196 אחיות. על־יד בתי־הספר לאחיות קיימים קורסים להתמַחות בענפים השונים של עבודת־האחות: רפואה ציבורית, מילדות, חדרי־ניתוח, פסיכיאטריה, פִיסִיוֹתֶראפיה, ועוד.

מוסדות־הבריאות הגדולים (משרד־הבריאות, קרן־נכות, הדסה ומלב"ן) מקיימים בשיתוף קורס שלש־שנתי למטפלים בריפוי ע"י עיסוק. מקצוע זה מקובל בעיקר במוסדות לחולים כרוניים לסוגיהם, והמחסור במעסיקות מוסמכות מורגש ביותר. כמו־כן מקיים משרד־הבריאות קורסים קצרים להכשרת מפקחים סאניטאריים ואַנטי־מאלאריים. על־יד בתי־חולים שונים, וכן בתוך בתי־ספר מיוחדים, מתקיימים קורסים לעובדי־מעבדות, לטֶכנאֵי־רנטגן, ועוד. הכשרה שיטתית מַבטחת רמה מַתאמת לעובדי־המקצוע.

א. מ. לונץ, לוח ארץ־ישראל, א'–י"ט (בפרקי השנה שבכל כרך), תרנ"ו–תרע"ד; הסתדרות מדיצינית הדסה, עשרים שנות שרות רפואי בארץ־ישראל (1918–1938), 1939; י. קניבסקי, הביטוח הסוציאלי בארץ־ישראל, הישגיו ובעיותיו, ב', תש"ב; ח. ש. הלוי, לבעית תכנון האשפוז במדינה (הרפואה, כרך מ', חוברת ב'), 1951; *The Health Services of Israel. A Survey*, ed. Th. Grushka, 1952 (stenciled); H. S. Halevi, *Public Health* (in *The Israel Yearbook*), 1955.

ח. ש. ה.

הבניין של משרד־האוצר בירושלים

הכלכלה

ההכנסה הלאומית. — האומדנים של ההכנסה הלאומית של א"י בתקופת השלטון המאנדאטורי, וכן האומדנים של הכנסה זו בתקופת קיומה של המדינה (עד 1954), לקויים במידת־דיוק מועטת, הואיל והיסודות הסטאטיסטיים, שעליהם נתבססו, לא היו מספיקים. להלן מובאים תחילה סיכומי־האומדנים לתקופת ממשלת־המאנדאט, וכן המסקנות, שאפשר להסיק על־יסודם.

ההכנסה הלאומית בתקופה המאנדאטורית מראה את חלוקת ההכנסה הלאומית בין היהודים והערבים בס"ה ולגולגולת, לפי המחירים השוטפים.

לוח 1

חלוקת ההכנסה הלאומית בין היהודים והערבים, 1936—1947

השנה	כלל ההכנסה הלאומית (במיליוני לא"י)			ההכנסה לגולגולת (בלא"י)		
	א"י	יהודים	ערבים	א"י	יהודים	ערבים
1936	34.8	19.0	15.8	25.5	47.5	16.3
1939	30.2	17.2	13.0	20.2	37.8	12.5
1942	84.0	48.0	36.0	51.4	94.0	32.0
1943	92.3	52.1	40.2	55.0	99.3	34.8
1944	125.5	70.6	54.9	72.0	128.6	46.0
1945	143.4	80.1	63.3	79.1	138.3	51.3
1946	170.0	96.0	74.0	90.0	157.4	57.8
1947	200.0	110.0	90.0	101.0	169.3	67.7

אחר 1939 השפיעה העליה של הוצאות־המחיה על דרגת ההכנסות. אם נבטל את ניפוח־ההכנסות, שבא מתוך השפעה זו, נקבל תמונה של התפתחות ההכנסה הממשית. לשם כך יש לחלק את ההכנסות לגולגולת במספרים של מדד הוצאות־המחיה.

לוח 2

ההכנסה הממשית של יהודים וערבים בא"י 1936—1947

שנה	מדד הוצאות־המחיה ממוצע שנתי	הכנסה לגולגולת					
		כל תושבי א"י		יהודים		ערבים	
		לא"י	מדד	לא"י	מדד	לא"י	מדד
1936	100	25.5	100	47.5	100	16.3	100
1939	100	20.2	79	37.8	80	12.5	77
1942	192	26.8	105	48.9	103	16.7	102
1943	233	23.6	93	42.6	90	14.9	91
1944	242	29.8	117	53.1	112	19.0	117
1945	256	30.9	121	54.0	114	20.0	123
1946	266	33.9	133	59.3	125	21.8	134
1947	281	35.9	141	60.0	126	24.1	148

בחישוב מדד הוצאות־המחיה הוחל רק ב־1939. אין להניח, שבין 1936 ו־1939 חלו שינויים ניכרים ברמת־המחירים הכללית. לעומת זה יש להניח, שבתקופת מלחמת־העולם II לא שיקף מדד־המחירים את התייקרות המחיה בשלמותה. משום כך קרוב לוודאי, שעלייתה של ההכנסה הממשית בתקופה זו היתה מועטת מכפי שמציינים המספרים. אעפ"כ לא היה בכך כדי לשנות הרבה את המגמה בכללה.

מן הלוחות המובאים למעלה אנו למדים, שבתקופה שבין 1936 ו־1947 עלתה ההכנסה הממוצעת של הערבים ב־48%, ולעומת זה עלתה הכנסה זו אצל היהודים אך ב־26% בלבד. ההכנסה לגולגולת של הערבים, שב־1936 היתה כ־34% מזו של היהודים, הגיעה ב־1947 בקירוב ל־40% מזו של היהודים.

לוח 3

מפרנסים בקבוצות המקצועיות והכנסותיהם ב1936 ו1944

הענף	הסקטור היהודי				הסקטור הערבי			
	מפרנסים		הכנסות		מפרנסים		הכנסות	
	מספר	%	באלפי לא"י	%	מספר	%	באלפי לא"י	%
1936								
חקלאות	32,000	19	1,930	11	162,000	62	4,441	30
חרושת	30,000	18	3,816	21	22,000	9	1,831	12
בניה	14,000	8	1,581	9	8,000	3	321	2
מסחר ותחבורה	32,000	19	4,289	23	32,000	12	3,042	21
שירותים אחרים	63,000	36	6,859	36	37,000	14	5,172	35
ס"ה	171,000	100	18,475	100	261,000	100	14,807	100
1944								
חקלאות	24,000	10	9,100	12	152,000	51	20,400	41
חרושת	66,000	27	24,900	34	13,000	4	3,300	7
בניה	9,000	4	2,700	4	20,000	7	2,900	6
מסחר ותחבורה	45,000	18	17,000	23	40,000	13	8,500	17
שירותים אחרים	101,000	41	19,700	27	75,000	25	14,500	29
ס"ה	245,000	100	73,400	100	300,000	100	49,600	100
1945								
חקלאות	24,000	10	9,600	12	152,000	50	25,400	41
חרושת	66,000	27	29,800	37	19,000	6	6,700	11
בניה	9,000	4	3,600	4	20,000	7	3,300	5
מסחר ותחבורה	55,000	22	21,400	26	45,000	15	12,000	19
שירותים אחרים	91,000	37	17,100	21	67,000	22	14,700	24
ס"ה	245,000	100	81,500	100	303,000	100	62,100	100

כל זה מעיד על התועלת, שהערבים בא"י הפיקו ממפעל ההתיישבות היהודי: באופן ישיר נהנו הערבים מן המחירים הגבוהים, שהיהודים שילמו בעד הקרקעות, התוצרת החקלאית וחמרי־הבניה, שקנו מהם, וכן משכר־העבודה בבניה ובפרדסנות של היהודים, שהיה גבוה ממה שהיה נהוג אצל הערבים. באופן בלתי־ישיר נהנו מהתפתחותו של הישוב היהודי ע"י העובדה, שהממשלה המאנדאטורית השתמשה בחלק ניכר מן המיסים, ששולמו ע"י האוכלוסיה היהודית, כדי לממן עבודות ציבוריות בתחום הישוב הערבי, כדי להעסיק פקידים ופועלים ערביים, וכדי לממן שירותי חינוך, בריאות ועזרה סוציאלית לטובת האוכלוסיה הערבית. אך יש לציין, שב1947 תרמו היהודים, שהיו פחות משליש של אוכלוסיית א"י, כ55% של ההכנסה הלאומית.

המבנה המקצועי ומקורות ההכנסה לפי חלקי־האוכלוסיה ב1936, 1944 ו1945.

השינויים הבולטים במבנה המקצועי של הישוב היהודי מתבטאים בנסיגה היחסית של החקלאות ממצבה ב1936, שבו הקיפה 19% של המפרנסים, למצבה ב1944 וב1945 שבו כללה אך 10% מהם, בעליה באחוז של המפרנסים בחרושת (מ18% ב1936 ל27% ב1944 וב1945) ובעליה היחסית של מספר המפרנסים בשירותים. מגמות אלו משקפות בחלקן את הגיאות, שהמלחמה הביאה בראש ובראשונה לתעשיה ולמלאכה של היהודים, ובמידה מועטת יותר — למסחר ולהובלה שלהם. כמו־כן משקפים המספרים שבלוח 3 את שיתוקה של הבניה — מה שנגרם במידה מרובה ע"י צימצומה של העליה היהודית בתקופת ה"ספר הלבן" והמלחמה.

שינויים באותו כיוון מַראה הלוח הנזכר גם במבנה המקצועי של האוכלוסיה הערבית: ירידה של החקלאות ועליה ניכרת של השירותים, אע"פ שבמידה מסויימת יש לייחס שינויים אלה שבלוח לשינויים בהגדרה של המפרנסים (למשל, באומדנים האחרונים, בניגוד לקודמים, לא נמנו עם המפרנסים בני־המשפחה, שעזרו לראשה בעבודה החקלאית). יש להניח, שחלק מן האוכלוסיה החקלאית הערבית עבר בזמן המלחמה לתחומי־עבודה אחרים, שבהם נתפרנס משירותיו לצבאות בעלי־הברית וכן למעסיקים יהודיים, שסבלו מחוסר ידיים עובדות בתקופת־המלחמה. בעוד שהאחוז של המפרנסים בחקלאות ירד במידה ניכרת מ1936 עד 1944 ו1945, עלה חלקה של החקלאות בהכנסה הלאומית, ביחוד בישוב הערבי. תופעה זו יש לייחס במידה מרובה למדיניות הליבראלית של השלטון המאנדאטורי בקביעת המחירים, ששולמו לחקלאים. מדיניות זו הביאה לידי כך, שהפלחים, שהיו שקועים בחובות עד התפרצותה של מלחמת־העולם II, הספיקו להיפטר מחובותיהם בשנות־המלחמה. גם ההכנסה של החרושת עלתה במידה יחסית יותר משעלה מספרם של המפרנסים. החרושת נהנתה מן ההזמנות של הצבאות במזרח התיכון ומן השוק של ארצות־המזרח, שמשנת 1942 היו מנותקות מִספקיהן הקודמים באירופה ובאמריקה.

אם נראה את החקלאות כאָפיינית למקצועות הראשונים במעלה, את התעשיה והבניה כמקצועות שניים במעלה, ואת שאר המקצועות כשלישיים להם, נוכל להשוות את המצב בא"י עם זה שהיה קיים בארצות אחרות, לפי השיטה של קולין קלארק, כלהלן:

לוח 4

השוואה בינלאומית של מקורות ההכנסה הלאומית

ארץ	שנה	אחוז ההכנסה הלאומית במקצועות		
		ראשוניים	שניים	שלישיים
א"י, יהודים	1936	11	30	59
	1945	12	41	47
א"י, לא־יהודים	1936	30	14	56
	1945	41	16	43
ישראל	1950	9.5	36.2	54.3
ארצות־הברית	1950	9.5	36.1	54.4
בריטניה הגדולה	1950	8.8	42.0	49.2
איטליה	1950	30.4	34.6	35.0
יאפאן	1948	28.9	34.0	37.1

חלוקת ההכנסה הלאומית של היהודים, שמשקלה של החקלאות בה הוא מועט־ביחס, דומה יותר לזו של הארצות המפותחות יותר, כגון ארצות־הברית, מלזו של הארצות המפותחות פחות, כגון איטליה. בניגוד לכך היה מבנה ההכנסה של האוכלוסיה הערבית בא"י המאנדאטורית דומה לזה של ארצות מפגרות יותר, כגון ארצות־הבאלקאן.

ההכנסה הלאומית במדינת ישראל. השינויים הדמוגראפיים הכבירים, שחלו בתחומה של מדינת־ישראל, ביחוד בשלוש שנות־קיומה הראשונות — מחמת הבריחה ההמונית של הערבים, מצד אחד, והעליה ההמונית של יהודים, מצד שני — השפיעו הרבה על ההכנסה הלאומית של המדינה, כפי שמעיד לוח 5. בלוח זה ניתנת חלוקת ההכנסה הלאומית לפי ענפי־הכלכלה העיקריים בשנות 1950—1954 במחירים שוטפים.

לאור התנודות הגדולות, שבאו בערכה של הל"י בתקופת קיומה של המדינה, וכדי להקל על השוואת ההכנסה הרֵאָלית בשנים השונות, מובאים כל הנתונים שלהלן כשהם מחושבים במחירי 1954. לשם השוואה נכללים בלוחות 6, 7, 8 גם נתונים מקבילים לשנת 1936. ערכי היבוא והיצוא חושבו לשנות 1950—1954 בהתאם לכוח הקניה של הל"י לפי השערים הבאים:

1936	0.200 ל"י	—	$1.00
1950	0.655 "	—	"
1951	0.847 "	—	"
1953	1.400 "	—	"
1954	1.800 "	—	"

המחירים הותאמו לפי המדד הבא:

1936	9.3*
1950	40.0
1951	52.5
1953	85.2
1954	100.0

* בהתאם למדד זה חושבו גם ערכי היבוא והיצוא ל1936.

נוסף על כך הותאמו מרכיבי היבוא בתוך ההשקעה הגלמית והבלאי בהתאם לשערים הנזכרים של היבוא.

בלוח 6 (עמ' 735—736) מובאים החשבונות הלאומיים של ישראל בשנות 1936, 1950, 1951, 1953 ו1954.

מלוח זה אנו למדים, שב1936 וב1950 תרם היבוא כשליש למקורות־הכלכלה הממשיים. ב1951 עלה חלקו של היבוא לשיא של 37½%. ב1953 וב1954 ירד משקלו ל29%—28%. הצריכה תפסה בשנות־העצמאות 74%—71 מן המקורות,

לוח 5

חלוקת ההכנסה הלאומית הנוצרת לפי המקור

(במחירים שוטפים)

ענפי־הכלכלה	1950		1951		1952		1953		1954	
	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%
1. חקלאות	32	9.5	39	7.4	104	11.9	140	12.1	203	13.6
2. חרושת ומכרות . .	82	24.3	123	23.3	170	19.5	239	20.6	295	19.7
3. בניה	40	11.8	54	10.2	60	6.9	67	5.8	88	5.9
4. שירותים ציבוריים . .	—		—		14	1.6	24	2.1	27	1.8
5. הובלה (כולל רכבת) .	21	6.2	45	8.5	68	7.8	86	7.4	122	8.1
6. מסחר	59	17.5	91	17.2	103	11.8	130	11.2	188	12.6
7. באנקאות, רכוש, בתים .					63	7.2	79	6.8	102	6.8
8. ממשלה, מוסדות . .	51	15.1	84	15.9	186	21.4	259	22.4	311	20.8
9. שירותים אחרים . .	53	15.6	92	17.5	103	11.9	134	11.6	161	10.7
10. סך־הכל	338	100.0	528	100.0	871	100.0	1158	100.0	1497	100.0

מס' 2. חרושת. המספרים ל1950 ול1951 כוללים מלאכה. מ1952 ואילך כלולות ההכנסות, שנתקבלו ממלאכה, בשירותים. ב1952 היוו ההכנסות ממלאכה כרבע של הכנסות־התעשיה.
מס' 4. שירותים ציבוריים. סעיף זה כולל הכנסות מייצור־חשמל ומאספקת־מים. ההכנסות מייצור־חשמל כלולות ב1950 וב1951 במס' 2. ההכנסות של חברות־המים כלולות בשנתיים הללו בסעיפים 1 (הפעלה שוטפת של מפעלי־המים) ו3 (הרחבת רשת ההשקאה).
מס' 7. בנקאות, רכוש, בתים. עד 1951 כולל סעיף זה את שכר־הדירה החוקי על דירות שהושכרו. מ1952 ואילך הוא כולל תוספת לשכר־הדירה, שמבטאת את דמי־המפתח המקובלים; הם חולקו לכמה שנים.
מס' 8. ממשלה. מ1952 ואילך כלולות ההכנסות, הבאות מן הדואר, בס' 5, תחבורה, וההכנסות הבאות ממפעלים חרשתיים, כגון המדפיס הממשלתי, מפעלי־חצץ של מחל' העבודות הציבוריות, ומפעלים, שבהם יש לממשלה יותר ממחצית־המניות — בס' 2.
מס' 10. זהו סך „ההכנסה הנוצרת", ז. א. ההכנסה הלאומית קודם ניכוי הריבית, הרווחים וכו', ששולמו לזרים. ניכוי זה מביא לידי „ההכנסה הלאומית שנתקבלה" בלוחות 6 ו9.

מלוח 5 מסתבר, שייצור של סחורות (חקלאות ותעשיה) תרם בכל השנים **כשליש** להכנסה הלאומית. לעומת זה נטלו השירותים (סעיפים 6, 7, 8, 9) בכל השנים, חוץ מב1950, למעלה מ50% מן ההכנסה הלאומית. ענף־הבניה הצטמצם מ1952 ואילך עד כדי מחצית משקלו ב1950/51 (שנים של אינפלאציה ועליה המונית), ואילו חלקם של הממשלה והמוסדות הלאומיים נמצא בסימן עליה.

בעוד שב1936 לא תפסה אלא 56% בלבד. בתוך מידות־הצריכה הכלליות הללו עלתה הצריכה הציבורית (של הממשלה ומוסדות אחרים) מ3% ב1936 ליותר מ14% ב1953/54. כמו־כן למדים אנו מלוח 6, שחלקה של ההשקעה הגלמית בכלל האמצעים שעמדו לרשות המשק ירד מ32% ב1936 ל24% ב1950, ל20% ב1951, ול20%—18 בשנתיים האחרונות, ובדומה לזה ירד חלקו של היצוא מ12% ב1936

לוח 6

חשבונות לאומיים של מקורות־הכלכלה במדינת־ישראל והשימוש במקורות אלה ב1936, 1950, 1951, 1953 ו1954 (במחירים של 1954)

	1936 יהודים		1950		1951		1953		1954	
	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%
מקורות:										
1. הכנסה לאומית שנתקבלה	203	54	845	53.2	1,005	50.2	1,309	61.3	1,461	61.5
2. מיסי־עקיפים נקיים מתמיכות	15	3	160	10.1	170	8.5	105	4.9	141	5.9
3. בלאי	32	9	73	4.6	78	3.9	97	4.5	100	4.2
4. תפוקה גלמית . . .	250	66	1,078	67.9	1,253	62.6	1,511	70.7	1,702	71.6
5. יבוא	131	34	510	32.1	750	37.4	624	29.3	675	28.4
6. סך־הכל של המקורות (4+5)	381	100	1,588	100.0	2,003	100.0	2,135	100.0	2,377	100.0
שימוש במקורות:										
7. צריכה — פרטים . .	201	53	892	56.2	1,179	58.9	1,224	57.3	1,335	56.2
ממשלה וכו'	15	3	230	14.5	293	14.6	295	13.8	366	15.4
סך־הכל של הצריכה . .	216	56	1,122	70.7	1,472	73.5	1,519	71.1	1,701	71.6
8. השקעה גלמית . . .	121	32	378	23.8	400	20.0	424	19.9	433	18.2
9. יצוא	44	12	88	5.5	131	6.5	192	9.0	243	10.2
10. סך־הכל של השימוש במקורות (7+8+9)	381	100	1,588	100.0	2,003	100.0	2,135	100.0	2,377	100.0

לוח 7

החיסכון במשק הלאומי במדינת־ישראל (במחירים של 1954)

	1936		1950		1951		1953		1954	
	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%
1. יבוא־הון (יבוא פחות יצוא)	87	100	422	100	619	100	432	100	432	100
2. השקעה נקיה (השקעה גלמית פחות בלאי)	89	102	305	72	322	52	327	70	333	76
3. חיסכון נקי (1 פחות 2) .	+2	+2	− 117	(−) 28	− 297	(−) 48	− 105	(−) 30	− 99	(−) 24
4. תפוקה נקיה	218	100	1,005	100	1,175	100	1,414	100	1,602	100
5. צריכה	216	99	1,122	111½	1,472	125	1,519	109	1,701	107
6. חיסכון נקי (4 פחות 5) .	+2	+1	− 117	− 11½	− 297	− 25	− 105	− 9	− 99	− 7

לוח 8

השימוש במקורות נקיים, שעמדו לרשותה של כלכלת־ישראל

(במחירים של 1954)

	1936		1950		1951		1953		1954	
	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%	במיל' ל"י	%
צריכה פרטית	201	66	892	62	1,179	66	1,224	66	1,335	66
צריכה ציבורית . . .	15	5	230	16	293	16	295	16	366	18
השקעה נקיה	89	29	305	22	322	18	327	18	333	16
סה"כ של המקורות, שעמדו לרשותה של כלכלת־ישראל	305	100	1,427	100	1,794	100	1,846	100	2,034	100

ל־5½% ב1950. מכאן ואילך — עד 1954 — באה עליה מַת־מדת בחלקו של היצוא עד שהגיע ל־10% ב1954.

לוח 7 מראה, שבכל השנים הנסקרות בו, חוץ מב1936, היה החיסכון שלילי, ז. א. יבוא־ההון עלה על ההשקעה הנקיה, והצריכה, הפרטית והציבורית, עלתה על התפוקה הנקיה.

עם זה ראוי לציין, שהצריכה הפרטית, כפי שמשתקף מלוח 8, היתה יציבה־ביחס; שהרי בכל אחת מן השנים הנסקרות בלוח הנזכר נטלה צריכה זו כשני־שלישים מכלל המקורות, שעמדו לרשות המשק, ואילו השליש האחרון נת־חלק במידה בלתי־שווה בין הצריכה הציבורית וההשקעה הנקיה.

הואיל וחלק ניכר של יבוא־ההון עבר דרך תקציבי הממ־שלה, יכלה הממשלה להרחיב את ההשקעה ע"י צימצום הוצאותיה השוטפות, וכן יכלה — לשם הרחבת הוצאותיה השוטפות — לצמצם את ההשקעה, במקום לגייס חסכונות מן האוכלוסיה.

הלוח הבא מראה את התפתחותם של התפוקה הגלמית, הצריכה הפרטית, יבוא־ההון וההשקעה הגלמית לגולגולת (במחירים של 1954):

התפוקה, הצריכה, יבוא־ההון וההשקעה לגולגולת (במחירים של 1954)

השנה	תפוקה גלמית		צריכה פרטית		יבוא־הון		השקעה גלמית	
	ל"י	(*)	ל"י	(*)	ל"י	(*)	ל"י	(*)
1936	625		503°		217		302	
1950	851	+2.0	704	+2.4	333	+3.1	298	− 0.0
1951	839	−1.4	789	+12.1	414	+24.3	268	−10.0
1953	916	+4.5	742	−3.1	262	− 20.5	257	− 2.2
1954	1007	+9.9	790	+6.3	256	−2.3	256	− 0.4

(*) עמודה זו מראה את השינוי שבא בכל שנה לגבי התקופה הקודמת (ב%, בחשבון ריבית דריבית).

הלוח מראה, שמ1950 ל1951 נתמעטה התפוקה הממשית, ואילו הצריכה גברה במידה מרובה הודות ליבוא־ההון הגדול של אותה שנה. מ1952 ואילך ניכרות מגמות הפוכות, כלומר ירידה של יבוא־ההון, מצד אחד, וירידה של הצריכה (או עלייתה במידה פחותה מגידול התפוקה לגולגולת), מצד שני — תופעה, שמעידה על הבראה מסויימת. ההשקעה לגולגולת אינה מראה גידול כמותי עד 1950. היא יורדת מ1950 ל1951 עם עלייתה של הצריכה הפרטית, ואילו אח"כ היא נשארת פחות או יותר יציבה.

כדי לעמוד על התפתחותה של דרגת־ההכנסות בתקופת־קיומה של המדינה, וכן כדי לאפשר השוואה של דרגה זו אל דרגת־ההכנסות בתקופה המאנדאטורית, חושבה ההכנסה הממשית לנפש במחירים של 1954. לשנים שקדמו ל1950 נעשתה אכסטרפולאציה בהתאם למדדי הוצאות־המחיה של הסוכנות היהודית לא"י ושל ממשלת־המאנדאט. מתוך כל החישובים הללו נתברר, שההכנסה לגולגולת עלתה בתקופת 1947—1954 בכ41% (ר' לוח 9).

לוח 9

ההכנסה לנפש (במחירים של 1954)

שנה	אוכלוסיה ממוצעת (באלפים)	הכנסה לאומית במיליוני ל"י שוטפים	הכנסה לנפש ל"י	מדד כוח־הקניה של ל"י	הכנסה לנפש במחירים של 1954	מדד 1954 — 100
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	
1947*	650	110	169	29.6	571	66
1949	1,046	240	229	36.5	627	72
1950	1,267	338	267	40	668	77
1951	1,494	528	353	52.5	672	78
1952	1,606	856	533	70	761	88
1953	1,650	1,176	713	85.2	837	97
1954	1,689	1,461	865	100	865	100

* האוכלוסיה היהודית בלבד.

לוח 10 מראה את ההשקעות הגלמיות במשק הלאומי לפי ענפי־ההשקעה, במחירים של 1954. חישוב המחירים נעשה על־יסוד מדד כוח־הקניה (ר' למעלה, עמ' 734) לשנות 1949 ו1952 ומדד הוצאות־הבניה ל1953 ו1954. מחוסר אפשרות של חלוקה בין ענפי־ההשקעה, הובאו ההתאמות ע"ח ערכי־היבוא בתוך ההשקעות בסוף הלוח.

לוח 10

השקעה גלמית (במחירים של 1954)

(במיליוני ל"י)

הענף המשקיע	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1954-1949	%
1. חקלאות והשקאה (א) .	51	75	48	84	106	118	482	21.3
2. חרושת, חשמל ומחצבים	32	43	48	107	94	68	392	17.3
חרושת					69	40		
חשמל					12	9		
מחצבים					13	19		
3. בניה	94	165	230	277	174	167	1,107	49.0
דיור		130	209	228	131	135		
בנייני־ציבור . .		(ב)	(ב)	9	12	32		
עבודות ציבוריות . .		35	21	40	31			
4. ממשלה	(ב)	(ב)	11	6	(ב)	(ב)	(17)	[0.8]
5. מסחר ושירותים . . .	(ב)	(ב)	6	22	26	7	(61)	[2.7]
6. תחבורה	22	36	15	32	24	43	172	7.6
7. שינויים במלאי . .	—*	—*	—*	—*	(ב)	30	[30]	[1.3]
סך־הכל	199	319	358	528	424	433	2,261	100.0
התאמות	78	59	42	0	0	0	179	
ס"ה מותאם (מעוגל) . .	277	378	400	528	424	433	2,440	
סטיה מן הממוצע השנתי [406.7], ב %	−32	−7	−2	+ 30	+ 4	+ 6		

* אין נתונים.

(א) השקעות בשיכון מתיישבים חדשים כלולות בסעיף „חקלאות" בשנות 1949 ו1950 ובסעיף „בניה" בשאר השנים.

(ב) כלול בסעיפים אחרים.

מלוח זה אנו למדים, שב6 השנים הנסקרות בו הושקעו— במידה שאפשר למדוד את ההשקעות — כ2,440 מיליון ל״י (לפי מחירים של 1954). כמעט החצי של סך זה הושקע בבניה של דירות ובבנייני־ציבור ובעבודות ציבוריות; קצת פחות מרבע ממנו הושקע בחקלאות ובהשקאה, שישית ממנו הושקעה בחרושת, בחשמל ובמכרות, והשאר בתחבורה ובשירותים.

כמו־כן למדים אנו, שהקף־ההשקעה התנודד בין 32% למטה מן הממוצע השנתי של 1949 ובין 30% למעלה מן הממוצע ב1952. מה שנוגע לאיכותה של ההשקעה, ז״א למידת הוצאתה למטרות בעלות עדיפות ולמטרות פחותות־ערך, הערכתה תלויה בקביעת קנה־מידה לאיכות. אם נראה בהשקעות בדיור, עבודות ציבוריות ובניינים ציבוריים השקעות פחות עדיפות מכל שאר ההשקעות, ואם נוציא את ההשקעות, שנעשו בבניה, מן הסך הכללי של ההשקעות (לפני ההתאמה של ערכי־היבוא), נקבל את התמונה הבאה:

	השקעה בלי בניה (לפני ההתאמה) במיליוני ל״י	סטיה מן הממוצע ב %
1949	105	−46
1950	154	−21
1951	138	−29
1952	251	+29
1953	250	+29
1954	266	+37
ממוצע שנתי	194	+ 0

המסקנה המתקבלת מסיכום זה היא שההשקעה הנחשבת ליצרנית יותר היתה ב1952—1954 גבוהה הרבה משהיתה בשלוש השנים הראשונות לקיומה של המדינה. נראה, שהצורך לקלוט עליה המונית גרם להפנייתם של מקורות־השקעה חשובים לשיכון ולצימצומן של ההשקעות בענפי־ייצור ובתחבורה.

א. ל. גרינבאום [געתון], ההכנסה הלאומית של ישראל (שיבת־ציון, א׳, תש״י); הנ״ל, כלכלת ישראל בשנת 1950 (הלשכה המרכזית לסטאטיסטיקה, פירסום מיוחד מס. 1, ירושלים, תשי״ב–1952); ד. קרימר, אומדנים ארעיים של ההכנסה הלאומית של ישראל, 1952—1953 (הלשכה המרכזית לסטאטיסטיקה, פירסום מיוחד מס. 29, ירושלים, תשט״ו — 1955); L. Gruenbaum, *National Income and Outlay in Palestine*, 1936 (Economic Research Institute); Gvt. of Palestine, *General Monthly Bulletin of Current Statistics*, 1944; P. J. Loftus, *National Income of Palestine 1944*, 1946; id., *National Income of Palestine 1945*, 1948; *Economic Survey of Israel*, 1954 (Econ. Advisory Staff).
א. ל. גע.

העושר הלאומי. — המכוון במונח זה הוא כלל הציוד הפרודוקטיווי בנכסים מוחשים, שעומדים לרשותה של האומה בתהליכי־הייצור שלה ומפיקים תפוקה מסויימת, וכן מטבעות־זהב ושטרי־ערך זרים, שבהם יכול המשק הלאומי לרכוש לעצמו סחורות או שירותים מחוץ־לארץ, נוסף על אלה שהם מצויים או מיוצרים בתוכה. כיסוד לקביעת ערכם של רוב הנכסים הנזכרים משמשת השקעת־ההון הדרושה להבאתם מחו״ל או לייצורם בארץ. קשה יותר האומדן של נכסים, שהם מורשה של דורות קודמים, ושל ערכים כלכליים שנוצרים במשק פרימיטיווי, שאינו מבוסס על חשבון כספי. נכסים כאלה מוערכים על־פי כוח־תפוקתם ועל־יסוד אומדן של ההון הדרוש להשגת תפוקה כזו במשק חדיש. הקרקע אינה מוערכת על יסוד שטחה בלבד; אך יש לוותר על ניחושים בדבר ערכם של אוצרות־הטבע שבאדמת־המדינה או במימיה. בסקירה זו לא הובאו בחשבון אלא הסכומים, שהושקעו בהכשרת־קרקעות ובהקמת המנגנון לייצור חקלאי ולהפקה של חמרים טבעיים. הסיכומים הבאים כוללים איפוא נכסים פרודוקטיוויים מוחשים (או נזילים), שהם נתונים לחידוש.

עם תקומתה של מדינת־ישראל בא מפנה מכריע הן בשיטת המיון הסטאטיסטי והן בטיבו של העושר הלאומי עצמו. השינויים, שחלו בין 1946 לסוף 1949, נגרמו לא רק ע״י ההשקעות הממשיות הניכרות, שנעשו ב1947 ו1949, אלא גם ע״י עליית המחירים ושערי־החליפים למטבע־חוץ, ובמידה פחותה־ביחס — ע״י נזקי־המלחמה, שנגרמו ב1948. מפנה חשוב יש לראות גם בשינוי מקומם של האקטיו והפאסיו במטבע־החוץ בחשבון העושר הלאומי.

בשנות העשרים, וביחוד בשנות השלושים, נצטברו עדפי־הון (של יחידים ומוסדות), שעלו על צרכי־היבוא של מוצרי־תצרוכת ונכסי־השקעה, ובתקופת מלחמת־העולם II נתרבו הכנסות־החוץ ע״י המאמץ המלחמתי — הצבאי והכלכלי —, שנעשה ע״י הישוב, וביחוד ע״י ההוצאות של הצבא הבריטי בארץ, בעוד שאפשרויות־היבוא ופעולות־ההשקעה נצטמצמו הרבה. מ1948 ואילך גדל יבוא־ההון, אך חלק ניכר ממנו לבש (בפעם הראשונה בתולדות המשק היהודי בארץ) צורה של חובות־חוץ; אעפ״כ נתרוקנו בהדרגה הרזרוות של מטבע־חוץ מחמת מאזן־המסחר השלילי, שנגרם במידה ניכרת ע״י צרכי־הביטחון, מצד אחד, וע״י צרכי האספקה וההשקעה בשביל העליה ההמונית, מצד שני. רק ב1953/54 התחילה מצטברת שוב רזרווה צנועה במטבע־חוץ בהקף של אחוז קטן מכלל ההתחייבויות לחוץ־לארץ.

טבלה 1

התפתחות העושר הלאומי בתקופת־המאנדאט לפי הבעלות של הגורמים השונים

(באלפי לא״י)

נכסי־קבע בבעלות של:	לפי רמת־המחירים ב1937/38			לפי המחירים השוטפים	
	1920/22	1930	1939	סוף 1944	סוף 1946
יהודים	5,000	24,000	83,000	97,000	129,000
לא־יהודים	22,000	32,500	54,000	57,000	65,000
הממשלה	2,500	8,000	14,000	18,000	20,800
זרים	1,000	2,500	7,500	12,000	17,000
סך־הכל בלא נכסי־חוץ	30,500	67,000	158,000	184,500	232,000
השקעות־חוץ נזילות	9,500	3,500	15,000	99,500	111,000
מלאי מסחרי	—	4,500	7,000	13,500	33,500
בסך־הכל	40,000	75,000	180,000	297,500	376,500

עם זה יש לזכור, שגם במדינת־ישראל מורכב יבוא־ההון בעיקרו מהעברות „חדצדדיות", שאינן גוררות התהוות של חובות. אמנם משקלן של העברות־ההון הפרטיות (ע"י עולים או משקיעים אחרים) פחת בשנים האחרונות, אך לעומת זה הוסיפו לזרום לארץ סכומים גדולים מן המגביות הלאומיות והציבוריות, מן המענקים של ממשלת־אה"ב ומן השילומים של גרמניה המערבית.

בכל שלבי־ההתפתחות של העושר הלאומי בישראל משתקפת אי־התאמה מסויימת בין הערך הכללי של התוספת בנכסים, שבאה מתוך השקעות חדשות, ובין ההקף של יבוא־ההון: הסכומים, שזרמו מחו"ל לתוך המשק הישראלי, לא נתגבשו בשלמותם בצורת נכסים, שאפשר להגדירם כעושר לאומי. צבירת ההון בארץ והחסכונות העצמיים של הישוב תרמו רק במידה מועטת־ביחס למימון ההשקעות והפיתוח. את ההפרש בין יבוא־ההון ובין גידולו של העושר הלאומי יש להסביר בעיקר בסיבות הללו: א) הפסד של הון, שהושקע בנסיונות שנכשלו; ב) הוצאת חלק מיבוא ההון הציבורי לצרכים שוטפים (הוצאה, שבחלקה היתה בלתי־נמנעת בתנאי העליה ההמונית) ולפעולות מחקר ופיתוח ושירותים סוציאליים, שלא נתגבשו בנכסים מוחָשים; ג) נזק מסויים, שנגרם לנכסים בזמנים של מלחמה ומהומות.

את התפתחות העושר הלאומי בתקופת קיומה של מדינת־ישראל יש, איפוא, לתאר בצורה שונה מזו, שבה תוארה התפתחות זו בתקופת־המאנדאט. שוני זה מתגלה בבירור מתוך השוואת טבלה 1 לטבלה 2:

ההרכב של העושר הלאומי נאמד בתחילת שנת 1952 (לפי המחירים באותו תאריך) כלהלן:

סוגי העושר הלאומי במדינת־ישראל בתחילת שנת 1952 לפי מחירים שוטפים

(במיליוני ל"י)

א) תעשיה ומלאכה, בלא בניינים	117
ב) חקלאות (עם בניינים והכשרת־קרקע, מתקני־הכשרה וכד')	180
ג) הממשלה והרשויות המקומיות	108
ד) תחבורה לא־ממשלתית	27
ה) מלאי מסחרי (בלא תעשיה חקלאית וכד') . . .	35
ו) זהב, שונות והתאמות	30
סיכום־ביניים	480
ז) בניינים (כולל 17 מיליון ל"י ע"ח בנייני־תעשיה) .	422
סך־הכל	902

מבחינת הבעלות יש, כמובן, להביא בחשבון לא רק את מחזיקי הנכסים המוחשים ואת מנהליהם, אלא גם את בעלי התביעות (claims) הפרטיים והמוסדיים, שבכספם מומנו נכסים הרבה. גדל והלך חלקן של ההשקעות, שמומנו באמצעות התקציבים הציבוריים, המבוססים ביחוד על תרומות־חוץ של המוסדות הלאומיים ועל מקורות־החוץ של הממשלה, כגון מלוות, המענק האמריקני והשילומים מגרמניה המערבית. הטבלה הבאה מראה את מידת השתתפותו של ההון הציבורי־הממלכתי במימונן של ההשקעות, שבוצעו

טבלה 2

התפתחות העושר הלאומי במדינת־ישראל ב1950—1954 (במיליוני ל"י)

	1950	1951	1952	1953	1954
א) הנכסים המוחשים					
1. השווי הכולל בתחילת־השנה	430*)	590	875	1,705	2,545
2. תוספת ערך מחמת עליית־מחירים . .	45	130	630	515	775
3. שווי העושר הישן בסוף השנה . . .	475	720	1,505	2,220	3,320
4. השקעות חדשות במחירים שוטפים . .	115	155	200	325	440
5. סה"כ של השווי במחירים שוטפים בסוף־השנה (ברוטו)	590	875	1,705	2,545	3,760
ב) נכסים נזילים					
6. היתרה הנקיה של זכויות חו"ל בבאנקים ובבאנק המרכזי (שערי־חליפים שוטפים)	20	10	5	15	95
7. סך־הכל הכולל (א+ב, בלא ניכוי הבלאי)	610	885	1,710	2,560	3,855
ג) חובות־החוץ של הכלכלה הלאומית					
8. יתרות של חובות, חוץ מאלה שהיו בתחילת־השנה לפי שער־החליפים של אותו זמן	25	65	120	375	810
9. התאמה לשינוי שער־החליפים . . .	—	—	180	375	—
10. תוספת נקיה לחובות־חוץ במשך השנה (בקירוב)	40	55	75	60	25
11. סיכום־ביניים	65	120	375	810	835
סה"כ של הנכסים הנקיים (§7 פחות §11)	545	765	1,335	1,750	3,020

*) נוסף על כך היו קיימות בסוף 1949 זכויות־חוץ גלויות בבאנקים ובמחלקת־ההוצאה בסכום נקוב של 40 מיליון ל"י בקירוב, לפי שערי־חליפים שוטפים.

מתחילתה של תקופת־המאנדאט עד שנת 1954; בתקופה זו נוצרו כ95% מכלל העושר הלאומי הקיים:

בין שתי מלחמות־העולם	19%
מתחילת מלחמת־העולם II עד סוף שלטון־המאנדאט	34%
מתקומת מדינת־ישראל עד סוף שנת 1954	57%
הממוצע השקול: חלקו של המימון הציבורי בכלל ההשקעות	43%

לפי אומדן כללי ביותר נמצאים פחות ממחציתם של הנכסים, שמומנו ע״י ההון הציבורי, בבעלותם של הממשלה, הסוכנות היהודית, הרשויות המקומיות וגופים דומים.

האחוז של ההלוואות, שניתנו ע״י הממשלה מתקציב־הפיתוח, גדל בהדרגה בשנים האחרונות: הוא הגיע ל46% בשנת־הכספים 1953/54 ול49.5% (מזה 1.5% הון חוזר, שניתן לתעשיות־יצוא ותעשיות אחרות) בשנת־הכספים 1954/55 ול70% ב1955/56 (לפי הצעת תקציב־הפיתוח של אותה שנה). יָתֵר על כן: יתכן, שחלק מן הסכומים, שהוצאו על הגברת התעסוקה בחקלאות ובתעשיה, שהסתכמו ביותר מ5% ב1954/55, יוחזר לאוצר ע״י המוסדות, המפעלים והמשקים, שנהנו ממנו. גם חלק ניכר מהוצאות־השיכון, שאינן מוגדרות כהלוואות, אינו אלא פעולת־מימון זמנית, הואיל והממשלה בונה בתי־מגורים, שנועדים עפ״ר למכירה; סעיף זה כלל 11% מתקציב־הפיתוח בשנת־הכספים הנדונה. בשנת־הכספים 1954/55 כיסו שיעורי־הפירעון של הלוואות כאלו ביחד עם מכירת־בתים כ9.5% מתקציב־הפיתוח, בעוד שפעולות דומות של „רשות־הפיתוח״ תרמו 8.5% נוספים לתקציב זה. שאר ההוצאות של תקציב־הפיתוח (קרוב ל35% ממנו) נתגבשו ברובן בנכסים מוחָשים של מפעלי־הממשלה (בניינים, ציוד, אמצעי־תחבורה, כבישים וכד׳).

בניגוד לעליה המתמדת, שבאה בנכסים המוחָשים, הפסיד המשק הלאומי ב1950—1952 זכויות־חוץ נזילות (שמהוות חלק חשוב מהונו החוזר) בסכום, שהיה שווה ל7% מכלל העושר הלאומי. אמנם בשנתיים שלאחר מכן חזרו ונתרבו זכויות אלו, אך התוספת שלהם הגיעה לשיעור של 2% בלבד של העושר הלאומי, ורק ב1954 עלתה על התוספת של החוב החיצוני.

למרות מה שבשנות 1949, 1950 ו1951 בוצעו השקעות בהקף בלתי־רגיל, היה כנראה העושר של הארץ לכל נפש קטן בשנים אלו ב10% משהיה קודם המלחמה. סיבת־הדבר נעוצה בגידול המהיר של האוכלוסיה, שבא בתקופה זו. בדומה לזה ירד באה״ב — בתקופת ההגירה הגדולה אליהן — שיעור גידולו של העושר הלאומי לנפש לנקודה נמוכה מאד. באותה תקופה גָדלה האוכלוסיה של אה״ב בשיעור של 3% בשנה; לעומת זה גדלה האוכלוסיה במדינת־ישראל בשנות העליה ההמונית אליה בשיעור שנתי של 20% ויותר.

מ1952 ואילך התחיל עולה גם הציוד, העומד לרשותו של כל תושב וכל מפרנס, על הציוד, שעמד לרשותו קודם תקומת־המדינה.

על התפתחותו של העושר הממשי במחירים (ובתוכם שערי־חליפים) יציבים, מעידה הטבלה הבאה (3), המשקפת גם את התפתחותה של ההכנסה הלאומית הממשית לנפש באותו פרק־זמן.

במספרים מוחלטים ולפי מחירים ושערי־חליפים שוטפים

טבלה 3

מדד 1950—100	1950	1951	1952	1953	1954
הנכסים הממשיים לנפש	100	102	111	123	136
ההכנסה הלאומית הממשית לנפש	100	110	91	92	107

נאמדה ההכנסה הלאומית של ישראל ב1954 בסך של 1,400 מיליון ל״י בקירוב, בעוד שהעושר הלאומי הסתכם בסופה של אותה שנה ב3,673 מיליון ל״י, ובתחילתה בסך של 3,300 מיליון ל״י בקירוב. לאמיתו של דבר, ראוי להביא בחשבון רק את המספר האחרון, שהרי מן הנמנע הוא שהנכסים, שנתווספו במשך השנה, כבר הספיקו לתרום במידה מרובה לגידול התפוקה.

בעוד שהעושר הלאומי גדל ב1950—1954 בקצב מהיר מזה שבו גדלה האוכלוסיה, פיגרה זמנית ההכנסה הלאומית אחר התפתחותם של העושר והאוכלוסיה כאחד. אך ב1954 בא מפנה כפול. ההכנסה הלאומית הממשית גדלה לא רק יותר מכפי גידולה של האוכלוסיה, אלא גם במידה, שעלתה על שיעור התרבותו של העושר הלאומי. סיבת־הדבר היתה, כנראה, השלמת ההשקעות במשקים ובמפעלים מסויימים, שבהקמתם כבר התחילו בשנים הקודמות, וכן גידול היבוא של חמרי־גלם והתרחבות כלל הפעילות הכלכלית במדינה.

התחשבות בפחת ע״ח הבלאי וההתיישנות של הנכסים עלולה לשנות את עקומת העושר הלאומי הכולל כלהלן:

טבלה 4

הבסיס של 1950—100

	1950	1951	1952	1953	1954
העושר הלאומי: בלתי־מופחת	100	146	280	415	610
העושר הלאומי: מופחת	100	141	260	376	546

עם זה יש לציין, שהבלאי של נכסים צעירים כל־כך, שמקצתם עדיין אף לא הופעלו, הוא מועט משהוא בציוד של יחידות משקיות ותיקות. יָתֵר על כן: קרוב לוודאי, שנכסים מרובים של המשק הישראלי נשארו לפי שעה בשימוש גם לאחר שנסתיימה תקופת־הבלאי שלהם ואף לאחר שכבר הופעלו נכסי־חילוף. כמו־כן עדיין נעדרים נתונים סופיים על מידות ההצלחה, הפריון והכדאיות, שהושגו בהפעלתם של הנכסים החדשים.

בשנות קיומה של המדינה עלה יבוא־ההון ובמידה מרובה מידת ההשקעות נֶטו, כי תפוקת האומה וחסכונותיה לא הס־פיקו לחדש את הציוד שבלה או ליצור תוספת נקיה של נכסים פרודוקטיוויים. פירושו של דבר הוא שחלק מיבוא־ההון הוצא על מטרות צרכניות, שאמנם היו קשורות במידת־מה בקליטת־העליה וצרכי־הביטחון של המדינה הצעירה, אך לא חיזקו במישרים את כוח־הייצור של המשק הלאומי.

א. ו. דיסטרולד, צורות העושר הלאומי וההכנסה הלאומית (רבעון לכלכלה, מס׳ 8 ומס׳ 9–10), 1955; הנ״ל, יסודות הפיננסים הציבוריים ומשק הכספים, 1955; ג׳. ר. היקס, הכלכלה בימינו, תש״י; *Statistical Abstract of Palestine*, 1936–1945; Economic Department of the Jewish Agency, *Palestine Figures and Facts*, 1947; A. W. Duesterwald - Doroth, *The National Wealth of Israel* (supplement to Israel Economic Bulletin, Ministry of Trade and Industry), 1954.

א. ו. ד.

מאזן־התשלומים. — המונח „מאזן התשלומים הבינלאומיים", כפי שהוא מקובל כיום, מתייחס לדו"ח הסטאטיסטי המשקף את כל העסקות הכלכליות, שנעשו בין תושביה של ארץ אחת עם תושביהן של ארצות אחרות. למעשה אין האומדנים של מאזן־התשלומים, הנעשים בארצות שונות, מתאימים להגדרה זו. והוא הדין גם ביחס לאומדנים, שנעשו בשביל ארץ־ישראל ומדינת־ישראל.

א. בתקופת־המאנדאט. אומדנים של מאזן־התשלומים של א"י נעשו בשביל התקופה שבין 1932 ו1946. אומדנים אלה מסוכמים בלוח 1 (על בסיס נטו), שבו הם ניתנים כממוצעים שנתיים ל4 תקופות: 1932—1935, 1936—1939, 1940—1945 ו1946. הסכומים מופיעים בליש"ט; הלירה הארץ־ישראלית היתה קשורה בליש"ט ביחס של אחת לאחת.

למאזן־התשלומים של התקופה הראשונה אפייניות התופעות הבאות: פער גדול בחשבון השוטף, שגדל משנה לשנה; חלק קטן של היבוא, בערך כרבע ממנו, כוסה ע"י יצוא־סחורות; זרם גדול של הון נכנס, בעיקר של עולים; יצוא־זהב במידה ניכרת ב1932—1934 (כנראה, בהשפעתם של התנאים הבינלאומיים באותו זמן).

במשך תקופה ראשונה זו (1932—1935) היתה גיאות כלכלית בארץ. העליה לארץ גברה, וגירעון גדול במאזן המסחרי ליווה את העליה ואת יבוא־ההון, שהיה קשור בה. הסכם ה„העברה" שימש מכשיר, שדרכו הועבר לארץ חלק ניכר של הון העולים מגרמניה.

בתקופה השניה (1936—1939) באו צימצום של העליה, אי־שקט מדיני וירידה בפעילות הכלכלית. סימניו של מאזן־התשלומים בתקופה זו היו: גירעון קטן יותר בחשבון השוטף, הפחתת העודף של היבוא על היצוא וירידה כמעט מתמדת ביבוא־הון; לעומת זה היתה עליה בתרומות, וביחוד באלו שנתקבלו ע"י המוסדות והקרנות הלאומיים.

בתקופה השלישית (1940—1945), שהן שנות מלחמת־העולם II, נותקה א"י מרוב שוקיה ומקורות־האספקה שלה. נתפתח משק איזורי, שהיה נתון לפיקוחו של מרכז המזרח התיכון לאספקה, שהוקם מטעם מעצמות־הברית, ובאה עליה במסחר האיזורי. הוטל פיקוח על מטבע־חוץ וכן הוטלו כמה פיקוחים אחֵרים. לכוחות־הביטחון של צבאות־הברית היו הוצאות גדולות בא"י, ומתוך כך נוצרה בה גיאות כלכלית שהיתה מלווה באינפלאציה. תופעות אלו מתבטאות במאזן־התשלומים של שנות־המלחמה (חוץ מ1940) ב(1) עדפים ניכרים בחשבון השוטף, שהיו מלווים בגרעונות גדולים במאזן המסחרי (תופעה זו נוצרה הודות להוצאות הגדולות של כוחות־הביטחון, שהיוו את הסעיף החשוב ביותר במאזן־התשלומים בתקופה הנדונה); (2) גידול מתמיד בתרומות; (3) יצוא־הון (נֶטו) ביחוד בצורה של צבירת יתרות־שטרלינג באנגליה. כדי להילחם באינפלאציה הביאו השלטונות לארץ ב1943—1944 כמות מרובה־ביחס של זהב.

בשנים שלאחר המלחמה (שמהן יש לנו מאזן־תשלומים רק לשנת 1946) ניכרת מגמה שונה מזו בתכלית. העודף בחשבון השוטף הפך לגירעון ניכר. תופעה זו נגרמה לא רק ע"י התמעטות ההוצאות (נֶטו) של כוחות־הביטחון והשירותים, אלא גם ע"י העליה הגדולה מאוד, שבאה ביבוא של סחורות ושנמשכה גם ב1947. סיבתה העיקרית של עליה זו, שהיתה קשורה בביטול הגבלות־היבוא מתקופת־המלחמה, היתה נעוצה בביקוש המרובה לסחורות, שנוצר בשנות־המלחמה, וכן, כנראה, בשאיפה להכין מלאי של סחורות בארץ. כמו בשנים שקדמו למלחמה כך קיימת היתה אף עכשיו זרימת־הון לארץ; נוצלו יתרות־השטרלינג; תרומות והעברות חד־צדדיות אחרות הוסיפו להגיע לארץ בסכומים, שגדלו והלכו.

בתקופת־המאנדאט היו סחורות־היבוא העיקריות מוצרי־תצרוכת, ששימשו ביחוד את האוכלוסיה היהודית; היצוא היה מחולק בין היהודים והערבים כמעט במידה שווה. מדיניות־היבוא היתה מבוססת על סעיף 18 של המאנדאט לא"י מטעם חבר־הלאומים והתבטאה בשיעורי־מכס נמוכים וב„דלת פתוחה" לסחורות מחו"ל. קודם מלחמת־העולם II היו הסַפקים הראשיים לא"י הממלכה המאוחדת ומדינות אירופיות אחרות, ביחוד הארצות, שמהן היגרו יהודים לארץ. בשנות־המלחמה היו הסַפקים הראשיים מדינות המזרח התיכון. אחר המלחמה חזר המצב לישנו. הנפח הכללי של היבוא ירד בתקופת־המלחמה למרות מה שערכו הכללי עלה הרבה.

בין סחורות־היצוא התבלט פרי־ההדר, שהיווה כמעט 80% של שווי־היצוא באמצע שנות ה30 וכשני שלישים משוויו בסופן. בזמן המלחמה הופסק יצוא־ההדרים כמעט כליל, בעוד שאשלג, נפט מזוקק, יהלומים מלוטשים ומוצרי־תעשיה אחרים שימשו סחורות־יצוא חשובות. החלוקה הגאוגראפית של היצוא הקבילה פחות או יותר לזו של היבוא, חוץ מבסעיף חשוב אחד: הממלכה המאוחדת היתה הלקוח החשוב ביותר של פרי־ההדר.

ב. במדינת־ישראל. מ1949 ואילך קיימים אומדנים של מאזן־התשלומים, אלא שהאומדנים של 1949—1951 הם לקויים, ביחוד בסעיפי השירותים וההון. בלוח 2 מסתמכים האומדנים על בסיס ברוטו. הסכומים מופיעים בדולארים, שתפסו את מקום הליש"ט כמטבע־החוץ העיקרי.

העצמאות המדינית של ישראל ויציאתה של מדינת־ישראל מגוש־השטרלינג שיחררו את המשק הישראלי מתלות בליש"ט ומיצוא־ההון, שהיה קשור בתלות זו (בצורה של הגדלת יתרות־השטרלינג של ועדת המטבע הארצישראלית, שליוותה כל עליה במזומנים במחזור). בתנאים החדשים היה האוצר הישראלי יכול לנקוט מדיניות כספית ופיסקאלית בלתי־תלויה.

במשך ארבע השנים הראשונות לקיומה של המדינה גדלה האוכלוסיה היהודית פי שניים, בעיקר ע"י העליה ההמונית; מעמסת־הביטחון לא הוקלה; בוצעו השקעות־הון גדולות־ביחס; תקציבי־הממשלה לא היו מאוזנים והיתה הרחבה ניכרת באשראי; התפתחה אינפלאציה, שהיתה מתחילה מרוסנת ע"י פיקוח; הלחץ על שערי־החליפים נעשה חמור יותר ויותר. במשך 1952/53 בוצע פיחות ניכר של המטבע; האינפלאציה נעשתה גלויה; הפיקוח במשק הפנימי צומצם במידה ניכרת; העלה ההמונית הופסקה. בתחילת 1954 פחת הרבה הלחץ על שערי־החליפים; העליות במחירים נתמעטו; הייצור המקומי הלך וגדל והורגשה הרחבה ניכרת של הצריכה. אך גורמי־היסוד, המביאים לידי אי־יציבות, עדיין נשארו בתקפם. תופעות אלו נשתקפו במאזן־התשלומים בצורה הבאה:

הגירעון בחשבון השוטף גדל מ260 מיליון דולאר ב1949 ל335 מיליון דולאר ב1951, ואחר־כך הצטמצם והגיע ל241 מיליון דולאר ב1954. התנודות ביבוא וביצוא היו מקבילות.

ב1955 פסקה הירידה בגירעון, והפער בין היבוא והיצוא חזר וגדל.

בהקפן של התרומות ושאר ההעברות החדצדדיות באו תנודות גדולות משנה לשנה. בחשבון־ההון ניכרת עד שנת 1951 מגמה של עליה ביבוא של הון נטו. אח״כ ירד היבוא של הון נטו במהירות עד שב1954 שוב לא היתה קיימת תנועת הון נטו כלל. באותה שנה הספיקו התרומות ושאר ההעברות החדצדדיות לא רק לממן את הגירעון בחשבון השוטף, אלא אף ליצור עליה ניכרת־ביחס ברזרוות של מטבע־חוץ.

ליבוא־הסחורות נודעה במדינת־ישראל אותה חשיבות משקית מרובה, שהיתה לו בתקופת־המאנדאט (בשנות ה30), אך משקלו היחסי של היצוא ירד. בין 1949 ו1954 נשתנה הרכבו של היבוא. חלקם של מוצרי־התצרוכת המוגמרים בשווי הכללי של היבוא ירד מ35% עד למטה מ20%, חלקם של המוצרים המשמשים בייצור עלה ביבוא משליש לחצי, וחלקם של נכסי־ההשקעה ביבוא ירד, אחר עליה קלה, מ29% ל22%.

החלוקה הגאוגראפית של מקורות־היבוא נשארה יציבה־ביחס. אה״ב סיפקה כשליש משוויו של היבוא; הממלכה המאוחדת — כ10%; ושאר מדינות־אירופה — כ30%; בחלוקה הגאוגראפית של היצוא ירד חלקה של הממלכה המאוחדת מיותר מחצי לפחות מרבע.

בשנות 1951—1954 היווה היצוא של פרי־הדר כ30% עד 40% מן השווי הכללי של היצוא, ושל יהלומים — כ20% עד 25% משווי זה. העליה ביצוא של מוצרי־תעשיה (זולת יהלומים) היתה ניכרת למדי; ב1952—1954 היווה יצוא זה כ35% מכלל שוויו של היצוא.

העובדה העיקרית בתמונת סחר־החוץ היא מיעוטו של יצוא לעומת היבוא. ב1949—1952 היה ערך היצוא בין 10% ו15% מערכו של היבוא, ב1953 — 18% וב1954 — 30%; אבל ב1955 ירד שוב האחוז של היצוא. אם מביאים בחשבון רק את ההכנסה הנקיה של מטבע־חוץ, כלומר אחר ניכוי ערך סחורות־היבוא הכלול בתוך היצוא, לא הגיע היצוא אלא ל9% ב1953 ו16% ב1954. ויתכן, שאף אחוזים אלה מוגזמים הם מחמת הכמות המרובה של מוצרי־תעשיה (זולת יהלומים), שיוצאו תמורת מטבעות קלירינג, שערכן הרֵאלי היה מועט מערכן הרשמי.

הסכמים מסחריים היתה אחת מן הצורות, שבה התבטאה המדיניות המסחרית של הממשלה — מדיניות, שנבעה בעיקרה מן העובדה המכרעת של מחסור במטבע־חוץ. בעוד שחלקו של היבוא לפי ההסכמים המסחריים ביבוא הכללי היה תמיד קטן, היה חלקו של היצוא, שבוצע על יסודם, ביצוא הכללי תמיד חשוב, ביחוד במה שנוגע למוצרי־תעשיה (להוציא יהלומים); כ60% מן היצוא של מוצרי־התעשיה נמכרו באמצעות הסכמים מסחריים ב1953 ו1954. לישראל היה כמעט תמיד מאזן שלילי בהסכמי־הקלירינג. הממשלה הטילה דיסאג׳יו על ההכנסות מן היצוא לארצות־קלירינג, שהן בעלות מטבע רך. בדרך כלל עמדה היתרה שלמעלה מן המחירים הבינלאומיים, ששולמה תמורת היבוא מארצות אלו, ביחס שווה ליתרה מעל למחירים הבינלאומיים, שנתקבלה תמורת־היצוא. כך היה מצב־הדברים, לכל הפחות, ב1953. לעסקות־חליפים נודעה, כנראה, חשיבות מרובה יותר בשנים הראשונות לקיומה של המדינה משנודעה להן בשנות 1953 ו1954, שבהן היוו עסקות אלו כ10% מן היצוא של מוצרי־תעשיה (זולת יהלומים).

השינויים החשובים ביותר, שבאו בחשבון השירותים (יבוא ויצוא סמוי), באו מתוך התפתחותם של הצי המסחרי ושל האויריה, מתיירות וכן מהגדלת תשלומי־הריבית והדיווידנדות.

מידת תלותה של מדינת־ישראל בתרומות של מוסדות־סיוע בחו״ל אינה משתקפת כראוי בלוח 2 (עמ׳ 751—752). לא רק שיש ספקות בקשר לשלמותו של רישום ההכנסות במזומנים, אלא שיבוא ניכר של סחורות, שמומנו ע״י כספי המוסדות הנזכרים, אינו מופיע בנפרד או מופיע בסעיף התרומות הפרטיות.

בתרומות, שנתקבלו ע״י המוסדות, ניכרת מגמה לירידה; את העליה הפתאומית, שבאה בתרומות אלו ב1954, יש לזקוף על חשבון מלווה „הקונסולידאציה", שהושג על־ידי הקהילות היהודיות באה״ב ושממנו הועברו למדינת־ישראל 56 מיליון דולאר.

סעיף התרומות הממשלתיות כולל את המענקים, שנתקבלו מממשלת אה״ב כסיוע טכני; מ1953 ואילך — סחורות (ושירותים), שנתקבלו במסגרת הסכם השילומים מגרמניה; ולשנת 1954 — הכנסות מפיצויים אישיים מגרמניה. סעיף התרומות הממשלתיות היה הסעיף הגדול ביותר במימון מאזן־התשלומים מ1953 ואילך.

בחשבון ההון מופיעות פעולות ישירות מצד הממשלה בשלושה שטחים: א) שימוש ביתרות השטרלינג והדולאר, שנצטברו בתקופת־המאנדאט; תהליך זה התחיל ב1948 ונמשך עד 1952; ב) מכירות של ניירות־ערך זרים, שהיו בידי תושבים ובאנקים ישראליים; ג) הגדלת חובות־חוץ. האומדנים של חובות־החוץ שבלוח 2 מ1949 עד 1952 הם כלליים ביותר ומבוססים על נתונים חלקיים, אבל מן הגְדָלים של החובות אנו למדים על האופן, שבו נכנסה ישראל בעול חובות במטבע־חוץ — הן חובות ישירים של הממשלה והן חובות בערבות־האוצר, הן חובות לזמן ארוך והן חובות לזמן קצר — שהסתכמו ביותר מ400 מיליון דולאר בסוף 1954. שני החובות הגדולים ביותר היו: (1) המלוות מן הבאנק ליבוא וליצוא של ממשלת אה״ב בסך של 135 מיליון דולאר, ו(2) איגרות־החוב של ממשלת־ישראל, שהסתכמו ביותר מ170 מיליון דולאר בסוף 1954 וב200 מיליון דולאר בערך בסוף 1955. המכירות החדשות של איגרות־החוב היוו כ60% מכלל ההגדלות (נטו) של החובות במטבע־חוץ במשך 1952—1953 ואת כל ההגדלה (נטו) ב1954.

במשך השנים הראשונות לקיומה של המדינה לְוותה הממשלה מחו״ל כמעט בכל מקום, שאפשר היה לה להשיג אשראי. החובות לזמן קצר הגיעו לממדים מבהילים. הקשיים בסילוקם של החובות הללו, נוסף על חובות אחרים ותשלומי ההוצאות השוטפות במטבע־חוץ, גרמו למשברים עונתיים ב1951 ו1952. בקיץ 1952 הופעל בצורה שיטתית תקציב של מטבע־חוץ ביחד עם דיווח מדוייק יותר של הכנסות, רישוי והתחייבויות במטבע־חוץ. הוקל הלחץ מצד החובות לזמן קצר; וכדי להפחית לחץ זה עוד יותר, הושג מלווה־הקונסולידאציה הנזכר במשך שנת 1954, שעתיד היה להיפרע מתוך ההכנסות של המגבית המאוחדת ב1955 ובשנים שלאחר מכן.

באותו זמן עצמו, שבו הצליחה ממשלת־ישראל להתגבר על הקשיים הטכניים והפרוצדוראליים, שהיו כרוכים באספקת

מטבע־חוץ במשך 1953/54, היתה בעיית מימון־היבוא רחוקה מפתרון. דבר זה אפשר לראות מהתפתחות שערי־החליפים של הלירה הישראלית.

בשנים האחרונות של תקופת־המאנדאט נקבע להכנסות של הסוכנות היהודית השער הגבוה יותר של 3$ ל1 לא״י במקום שער־החליפים הרשמי של 4.03$ ל1 לא״י. סידור דומה היה קיים גם במדינת־ישראל עד פיחות ערכה של הליש״ט בספטמבר 1949, שאז גם הופחת ערכה של הלירה הישראלית ל2.80$ = 1 ל״י. שער הלירה הישראלית בשוק השחור היה למעלה מ2$ ל1 ל״י ב1949, כ1.50$ ב1950 ובערך כ0.74$ ב1951 (כל המספרים הללו מציינים את הממוצע השנתי). במשך 1951 נתרבו העסקות בשערים גבוהים משער־החליפים הרשמי, והרבה מהן נעשו בהסכמתה של הממשלה (השערים של „דולאר־להשקעה"). כוונתה של הממשלה בדבר היתה לעודד זרם של הון בצורה של יבוא ללא הקצבת מטבע־חוץ; אך תכנית זו לא עלתה יפה, ועל כל פנים לא ייצבה את שער־החליפים, שהלך ונשתנה לרעה. בפברואר 1952 נכנסו לתקפם שלושה שערים במקום אחד כחלק מן „המדיניות הכלכלית החדשה", ואחר־כך התחילה תקופה של פיחות מַתמיד. תהליך הפיחות התבטא בצורות שונות: העברת סחורות משער לשער, מכס נוסף, הֵטלים מיוחדים, ויציבות במחיריהם של המוצרים, שהובאו לארץ ע״י מחלקות־הממשלה, למרות מה שבאה ירידה במחירם במטבע־חוץ וכד׳. בצד שלושת השערים הרשמיים (2.80 דולאר, 1.40 דולאר ו1.00 דולאר לל״י) נוצרו שערי־חליפים ממשיים, שנתבססו על תוספות עקיפות לשערים הרשמיים.

באמצע 1953 נכנס לתקפו שער נוסף של 1.800 ל״י לדולאר (0.56 דולאר ל1 ל״י). ב1954 היה שער זה השער היסודי, ואילו הסטיות ממנו נתבטאו בתמיכות (למוצרי־יבוא שונים). הפיחות המרובה ביותר נעשה ב1952; הוא נמשך בצורה ניכרת ב1953 והואט ב1954. הפיחות מן השער היסודי של 0.360 ל״י לדולאר (כלומר, 2.80 דולאר ל1 ל״י) ל1.800 ל״י לדולאר היה פיחות של 80% (או הגדלה של 400% במחִיר הדולאר בל״י).

באמצע שנת 1953, כשנקבע השער של 1.800 ל״י לדולאר ליצוא תעשייני, הותר לרוב היצואנים התעשיינים להחזיק את הכנסותיהם במטבע־חוץ בחשבונות מיוחדים (פקדונות של מטבע זר). ליצואנים אופשר להשתמש בחשבונות אלה לשם יבוא של חמרי־גלם לצרכי ייצור לשם יצוא וכן לצרכי ייצור לשם מכירה בשוק המקומי. במשך 1955 הואטה במידה ניכרת הרחבתו של היצוא התעשייני, שהתבסס במידה ניכרת על הפרמיה, שנתקבלה מתוך המכירה לשוק המקומי.

דבר זה, וכן העליה המתמדת, שבאה בהוצאות־הייצור כתוצאה מתוספת־היוקר האוטומאטית לשכר־העבודה, הפעו־לות הפיסקאליות של הממשלה, החלפת מוצרי־יבוא זולים בתוצרת־הארץ היקרה־ביחס, הפעלת שיטת הפקדונות של מטבע זר, ביחד עם הלחץ להעלאות בשכר־היסוד, היו כולם סימנים ברורים לדבר, שתהליך הפיחות במטבע עדיין לא פסק. מאזן־התשלומים של 1955 מעיד, שמדינת־ישראל עדיין היא רחוקה מעצמאות כלכלית.

ג. הלוי, מאזן התשלומים של ישראל, 1952—1954 (עם ביבליוגראפיה מקפת), 1956; L. Gruenbaum, *National Income and Outlay in Palestine*, 1941; P. J. Loftus, *National Income of Palestine, 1944*, 1946; id., *National Income of Palestine, 1945*, 1948; *A Survey of Palestine, Prepared for the information of the Anglo-American Committee of Inquiry*, vol. III, 1946; A. Halperin, *The Balance of Payments of Palestine, 1932–1946*, 1954 (כ״י בספריית האוניברסיטה של פרינסטון).

א. ק.

לוח 1

מאזן־התשלומים של ארץ־ישראל, 1932—1946 (במיליוני לירות שטרלינג)

(זכות נטו = +; חובה נטו = −)

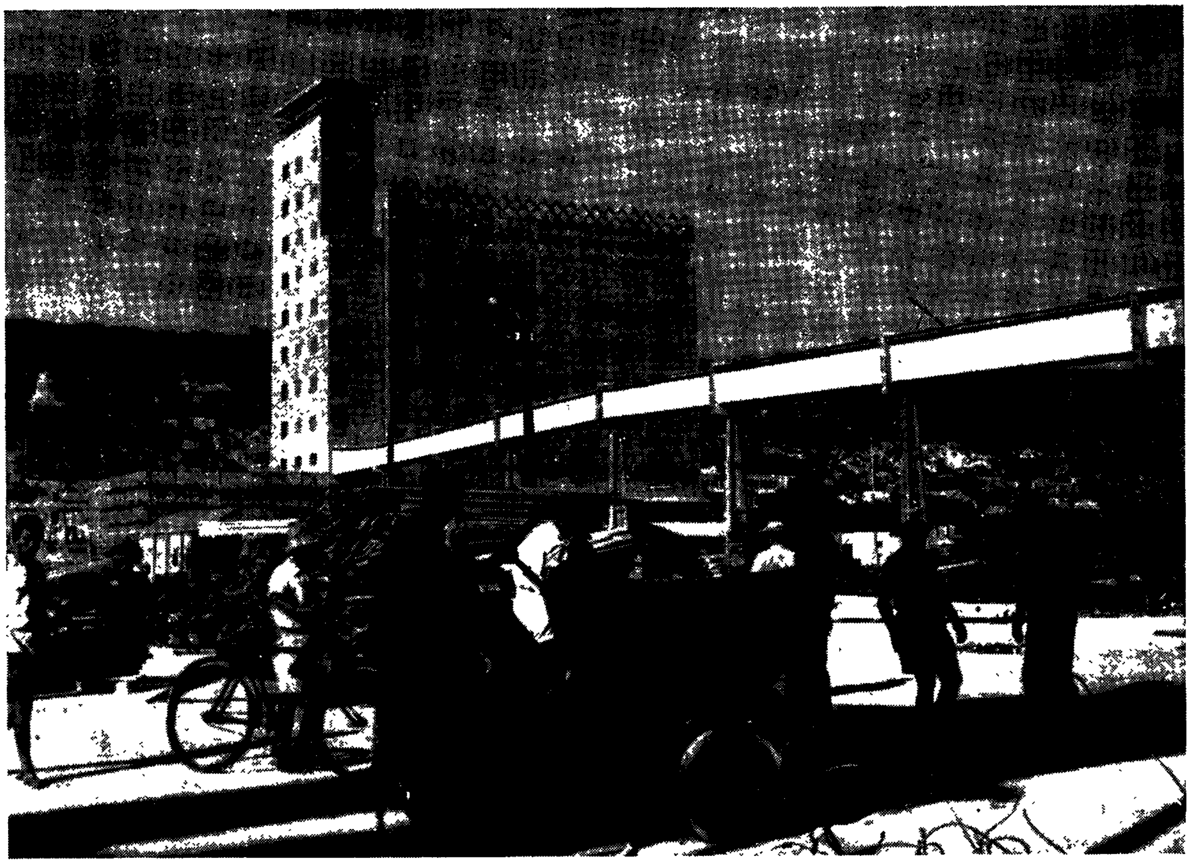
חשבון	ממוצע שנתי של: 1932—1935	ממוצע שנתי של: 1936—1939	ממוצע שנתי של: 1940—1945	1946
א. שוטף				
1. סחורות	− 8.9	− 7.9	−14.5	−42.0
2. שירותים	+ 0.2	+ 0.1	+24.2	+23.4
ס״ה	− 8.7	− 7.8	+ 9.7	−18.6
ב. תרומות והעברות חד־צדדיות אחרות				
1. שנתקבלו ע״י המוסדות . .	+ 0.8	+ 1.5	+ 3.5	+ 9.0
2. שנתקבלו ע״י פרטים . .	− 0.1	− 0.1	+ 0.9	+ 1.5
3. שנתקבלו ע״י הממשלה . .	—	+ 0.8	+ 1.3	—
ס״ה	+ 0.7	+ 2 2	+ 5.7	+10.5
ג. הון				
1. השקעה ישירה (לזמן ארוך) .	+11.5	+ 5.5	+ 3.2	+ 6.0
2. השקעות אחרות לזמן ארוך .	− 1.6	+ 0.7	− 5.3	− 1.7
3. השקעות לזמן קצר . . .	− 1.3	− 0.8	−12.2	+ 4.5
ס״ה	+ 8.6	+ 5.4	−14.3	+ 8.8
ד. זהב	+ 0.6	+ 0.1	− 0.4	− 0.8
ה. טעויות והשמטות . . .	− 1.2	+ 0.3	− 0.7	+ 0.1

לוח 2

מאזן־התשלומים של מדינת־ישראל (במיליוני דולארים)

	1949			1950			1951			1952			1953			1954	
	חובה (תשלו־מים)	זכות (תקבו־לים)	נטו	חובה (תשלו־מים)	זכות (תקבו־לים)	נטו	חובה (תשלו־מים)	זכות (תקבו־לים)	נטו	חובה (תשלו־מים)	זכות (תקבו־לים)	נטו	חובה (תשלו־מים)	זכות (תקבו־לים)	נטו	חובה (תשלו־מים)	זכות (תקבו־לים)
ש ב ו ן																	
שוטף																	
1. סחורות[1]	282	32		292	38		347	49		323	45		282	56		296	88
2. שירותים	28	18		49	24		68	31		70	42		83	46		80	47
סך־הכל	310	50	−260	341	62	−279	415	80	−335	393	87	−306	365	102	−263	376	135
תרומות והעברות חד־צדדיות אחרות																	
1. מוסדות במזומן		70			53			32			46			48		3	90
2. פרטים[2]	3	64		3	50		1	62			59		2	38		1	47
3. ממשלה		—			—			14			86			88			127
סך־הכל	3	134	+131	3	103	+100	1	108	+107		191	+191	2	174	+172	4	264
הון (שינוי נטו)																	
פאסיו																	
1. השקעות (לזמן ארוך)		15			20			30			23			20			18
2. חובות־חוץ		50			75			100			82			64			24
אקטיו																	
3. השקעות (כולל ניירות־ערך)	− 1						−10			− 6			1			1	
4. יתרות מטבע־חוץ	− 24			− 58			−32			− 5			8			40	
סך־הכל	− 25	65	+ 90	−58	95	+153	−42	130	+172	− 11	105	+116	9	84	+ 75	41	42
טעויות והשמטות		39	+ 39		26	+ 26		56	+ 56	1		−1		16	+ 16	20	
סך־הכל	288	288		286	286		374	374		383	383		376	376		441	441

יתאמות למטרות מאזן־התשלומים ועל־כן שונות מן הסטאטיסטיקה הרשמית של סחר־החוץ. [2] במזומנים ובסחורות, כולל העברות של המוסדות הלאומיים בסחורות והון־עולים בצורת סחו

ממגורת „דגון" בנמל־חיפה
משמשת לאיחסון גרעינים, שמובאים לארץ בתפזורת

מסחר. — סקירה היסטורית. העובדה, שבארץ־ישראל עוברת הדרך הראשית המקשרת את בקעת־הנילוס לארצות הפרת והחידקל, יצרה תנאים נוחים לסחר־המַעבר בארץ מן התקופות הקדומות ביותר. בחפירות של אתרים נֶאוֹליתיים בא"י נתגלו אבני אוֹבסידיאן — חומר, שהוּבא, כנראה, מארמניה או מאיי אסיה הקטנה, אף אם, כפי שיש להניח, לא הגיע משם במישרים. בתקופה הנאוֹליתית (האלף ה4 לפסה"נ) קיימו הישובים, שהיו בסביבות באר־שבע, קשרי מסחר עם מצרים הטְרַם־דינאסטית. בתקופה הכנענית הגיע המסחר הבינלאוּמי של א"י לממדים ניכרים ביותר, הן בצוּרת סחר־מעבר (השווה את הסיפור על הארחות של הישמעאלים, שהוּבילוּ „נכאת וצרי ולֹט" מגלעד למצרים, בראשית לז, כה) והן בצוּרת מסחר ימי לאורך חופי הארץ (מסע וֶן־אמון). העוּבדה, שבכמה קברים מצריים נמצאו כדים ארצישראליים (כדי אֲבּוּט) וציורי־קיר, שמראים יבוּא של סחורות, מעידה על יצוּא של יין ושמן מן הארץ, בהקבלה ליצוּא של עצים מן הלבנון. בכל הפעולות המסחריות הללו כמעט שלא השתתפו בני־ישראל, שהיו מבודדים בהריהם, מתקופת־ההתנחלוּת עד ימי שלמה. שלמה היה השליט הישראלי הראשון, שניצל את השתרעוּתה של א"י מן הים התיכון ועד ים סוּף כדי לסחור — בשיתוף עם חירם מלך צור — דרך אילת עם ארץ אופיר (דרום־ערב?). באותו זמן עצמו ניצל את העוּבדה, שא"י שוכנת בין אסיה הקטנה ומצרים, כדי לסחור בסוּסים, שנשלחו למצרים מארץ קְוֵה בקיליקיה שבדרומה של אסיה הקטנה. אחר הפילוג, שבא בין ישראל ויהודה, מרובה היתה פעילוּתם של הסוחרים הצוּרים בארץ, ביחוד בישראל. החפירות בשומרון מעידות על היבוּא רב הכמוּת והאיכוּת של סחורות פיניקיות, שהיה מגיע לחצרם של עמרי ואחאב. עם זה דאג מלך־ישראל להבטיח לסוחרי ארצו „חוּצוֹת" בדמשק, בדוּמה לאותם שהיו לסוחרי ארם בשומרון (מל"א כ, לד). בדרך כלל היה סחַר־היצוּא של א"י בידי הסוחרים הצוּרים: „יהודה וארץ ישראל המה רכליך בחִטֵי מִנִית וּפַנַג ודבש ושמן וצֳרי נתנו מַעֲרָבֵךְ" (יחזק' כז, יז). פסוק זה של יחזקאל מלמד, שא"י סיפקה תוצרת חקלאית וחמרים גלמיים תמורת התוצרת התעשיינית ומלאכת־המחשבת, שבאו לה מידי הצוּרים. החרסים המדברים על יצוּא־שמנים ויבוּא־זהב, שנמצאו בתל קסילה, מעידים על המשך קיומו של המסחר הישראלי בתקופה המלכוּתית. באיזו מִדָה היה אף המסחר בפנים הארץ בידיים נכריות מלמד, אפשר, הפסוק הידוע במשלי לא, כד, שבו משבחים אשת־חיל על שנתנה „חגור... לכנעני", כלומר, מכרה את אריגיה לסוחר־רוכל פיניקי, שעבר בארץ. מצב זה נמשך ביתר תוקף בימיו של נחמיה: הצוּרים היו יושבים בירושלים (כנראה בשווקים שמחוּץ לשערי־העיר — ב„מִשְנֶה") והיו מוכרים את סחורתם („דָאג וכל־מֶכֶר") בשבת (נח' יג, טו ואילך). יוסף בן מתתיהו מעיד על עמו, שהיה עוסק אף בזמנו בחקלאוּת ולא במסחר (נגד אפיון א, 60). אך לאמיתו של דבר, בא שינוּי גדול במובן זה מן התקופה ההלניסטית ואילך. מדיניוּתם של החשמונאים, שהיתה מכוּונת לכיבושה של יפו ולהפיכתה לנמל היחידי בחוף הארץ (פרט לאשקלון), להכללת חופי ים־המלח בממ־לכתם ולניתוקו של קו אילת־עזה, שהיה בידי הנבטים, מראה את החשיבוּת, שייחסו לדרכי־המסחר המלכים היהודיים.

כנראה, ששאפו לרכז בידיים יהודיות את מסחר היצוא (בעיקר חמר, שמן ויין), שהיה מרוכז קודם לכן בידי הסוכנים של מלכי מצרים מבית־תלמי (כפי שמעידים על־כך מכתביו של הסוכן זנון משנת 259 לפסה״נ). מתעודות אלו אנו למדים, שהיה קיים גם יצוא של עבדים וכלבי־ציד מיהודה ומעבר־הירדן למצרים. גידולן של העדות היהודיות בארצות הפיזור במערב (באסיה הקטנה, מצרים ואיי־יוון) מן התקופה ההלניסטית ואילך — שבהן עסקו, ודאי, הרבה מן היהודים במסחר — עודד את המסחר היהודי בארץ, שעמד בהתחרות עם הפיניקים. באיטליה היו (לפי עדותו של יוּבֶנאליס) יהודים, שעסקו במסחר כרוכלים, אך גם כאן נתבססו עד כדי כך, שבמאה ה3 כבר היתה לסוחרי־טבריה אגודה משלהם באוסטיה, נמלה של רומא. המסחר ביינות, שיוצאו מעזה ומאשקלון, קיבל בתקופה הביזאנטית ממדים גדולים מאוד; בנמלה של עזה ישבו (לפי עדותו של מארקוס דיאַקונוס) סוחרי־יין מצריים מרובים; יינות־הארץ הגיעו בתקופת־הפראנקים לגאליה ולספרד הוויזיגותית. אחר מרד בר־כוכבא התרכז המסחר היהודי בראש ובראשונה בכלכלת ערי־הצורים, והחמָרות של סוחרי־ישראל היו עוברות את אכזיב וסולם־צור בדרכן אל ערים אלו. המצבות בבית־הקברות ביפו (המאות ה3 וה4 לסה״נ) מעידות על מציאותם של סוחרים קמעונים בתוך העדה היהודית של אותה עיר. וכן יש ידיעות על רוכלים, שהיו סובבים בכפרי הגליל (ירוש׳ מעשרות מ״ט ע״ד). עם הכיבוש הערבי נשתבשו דרכי־התחבורה המערביים, ולעומת זה נתרחב מסחרה של הארץ עם ארצות הכיבוש הערבי; אך הירידה הכלכלית, שבאה באותה תקופה, צימצמה את הקפו של המסחר, וערי־האורחות הוותיקות בעבר־הירדן ובנגב התחילו שוקעות ומידלדלות; המסחר בארץ נעשה יותר ויותר סחר־מעבר. בתקופת־הצלבנים נתעודד המסחר בארץ בהשפעת עלייתם של אצילים ועולי־רגל מרובים מאירופה לא״י ומחמת גידול הריכוזים המסחריים של אזרחי הערים האיטלקיות (ויניציאה, ג׳נובה, פיזה ואַמַלפִי) בערי־הארץ. איטלקים אלה קיבלו ממלכי־הצלבנים רבעים שלמים בערים אלו (עי׳ למעלה, היסטוריה, עמ׳ 475). עם שקיעתה של ממלכת־הצלבנים בא קיצה של תקופת־פריחה זו; וההחרבה השיטתית של ערי־החוף ע״י הממלוכים ניתקה את הארץ מן הים. השלטון התורכי לא עודד את חיי־המסחר בארץ, ורק במאות ה15 וה18, כשקמו בעכו ובסביבתה רשויות כמעט עצמאיות של שליטים מקומיים (האמיר הדרוזי פח׳ר אל־דין, השיך הבדוי דאהר אל־עומר), נתעורר בתמיכתם המסחר עם אירופה. בעכו נוסדה אז מושבה של סוחרים צרפתיים, שעסקו בין השאר גם במסחר בחיטה של החורן. שינוי לטובה בא במסחר הא״י במאה ה19, עם התרחבותה של ההתיישבות האירופית (של הגרמנים בשנות ה70 ושל היהודים משנות ה80 ואילך) ופתיחתה של תעלת־סואץ — שגרמה להתעוררות של חיי־המסחר בכל המזרח התיכון. סלילת מסה״ב בין חיפה והחורן העבירה את המסחר בחיטה מעכו לחיפה והביאה לידי ירידתה של העיר הצפונית; התפתחותה של הפרדסנות היהודית עודדה את נמל־יפו. עם הכיבוש הבריטי והקמת משטר־המאנדאט נפתח פרק חדש בתולדותיה המסחריות של א״י, שמאז נעשו קשורות במידה הולכת וגדלה בהתפתחותה ותנודותיה של כלכלת ה„בית הלאומי היהודי״.

המסחר, התעשיה והמלאכה בא״י בימי־קדם (קובץ), תרצ״ז.
מ. א. י.

סחר־החוץ של א״י מתחילת תקופת־המאנדאט ואילך. ביחסיה הכלכליים של א״י עם ארצות־חוץ אפשר להבחין בתקופה זו בשלושה שלבים. בשלב הראשון, שנסתיים עם התפרצותה של מלחמת־העולם II, היה המטבע הא״י ניתן להמרה חפשית בכל מטבע אחר ומאזן־התשלומים של הארץ התאזן בדרך אוטומאטית ע״י פעולתם החפשית של גורמים כלכליים כתנועת־ההון ומחירי־השוק העולמיים. בשלב השני השתייכה הארץ לגוש־השטרלינג, שנשא באחריות לאיזון־תשלומיה. השלב השלישי התחיל עם הוצאתה של א״י המערבית מגוש־השטרלינג והקמתה של מדינת־ישראל, שקיבלה עליה את האחריות לאיזון תשלומיה הבינלאומיים.

סחר־החוץ של א״י בתקופת־המאנדאט. צימצום סחר־החוץ של רוב ארצות־העולם, מצד אחד, ושיתוקה של תנועת ההון הבינלאומי, מצד שני, שימשו בצירופם הרקע הכלכלי הבינלאומי להתפתחותה המשקית של א״י בתקופת־המאנדאט. התפתחותו של סחר־החוץ הא״י ב1929—1938 היתה בניגוד גמור למגמות, ששלטו באותה תקופה במסחר העולמי. סחר־החוץ של א״י עלה באותן השנים דוקה, שבהן באה ירידה גדולה במערכת־המחירים בעולם.

מדד ערך סחר־החוץ של א״י

(הבסיס: 1929—100)

השנה	מדד
1932	116.4
1933	157.3
1934	210.6
1935	253.0
1936	204.6
1937	250.6
1938	223.4

השוואת המספרים המוחלטים של סחר־החוץ של א״י ושל ארצות אחרות מעידה, שערך סחר־החוץ לכל נפש בארץ עלה פי כמה על ערכו לנפש בארצות הסמוכות והיה שווה לערכו בארצות מפותחות יותר:

סחר־החוץ (לכל נפש) בארצות שונות ב1936

(בדולארים של זהב)

הארץ	יבוא לנפש	יצוא לנפש	המאזן המסחרי (+ חיובי − שלילי)
ארץ־ישראל	13.7	8.5	− 5.2
אנגליה	49.3	27.6	− 21.7
שווייץ	52.5	37.1	− 15.4
צרפת	21.5	13.1	− 8.4
סוריה והלבנון	6.4	3.0	− 3.4
עיראק	6.4	3.1	− 3.3
שוודיה	39.2	36.7	− 2.5
פולניה	3.3	3.4	+ 0.1
מצרים	6.0	6.4	+ 0.4
תורכיה	2.7	3.4	+ 0.7
רומניה	2.8	4.9	+ 2.1
אוסטראליה	27.9	44.7	+ 16.8
ארגנטינה	16.3	24.7	+ 8.4
ניו־זילאנד	65.6	84.7	+ 19.1

גידול מהיר זה של סחר־החוץ הא״י יש לזקוף בעיקר על חשבון היבוא. גידולו של היבוא בא מתוך התרחבותו של משק־הארץ, שנתאפשרה ע״י השקעות־הון; שהרי בניגוד למגמה הכללית של ירידה, שניכרה בתנועת־ההון בעולם ב1932—1938, זרמו לא״י באותן השנים — ביחד עם העליה היהודית — סכומי־כסף עצומים ושפע של אמצעי־ייצור. את

חלקם של אמצעי־הייצור ביבוא של א״י משקפת הטבלה הבאה:

יבוא נכסי־השקעה לארץ־ישראל
(באלפי לא״י)

השנה	ציוד לתעשיה	ציוד לתחבורה	ציוד לחקלאות	חמרי־בניין	סך־הכל
1932	304	477	276	527	1,584
1933	664	719	530	952	2,865
1934	1,278	1,023	694	1,806	4,801
1935	1,394	1,060	769	2,141	5,364
1936	609	524	464	891	2,488
1937	522	752	567	880	2,721
1938	415	717	372	800	2,304

ראיה לדבר, שיבוא זה היה כרוך בתהליך הפיתוח וההש־קעות אנו מוצאים גם בהשוואת המספרים של הגירעון המסחרי אל סכומי ההשקעות היהודיות בארץ:

השקעות־הון ע״י יהודים בא״י ומאזנה המסחרי של הארץ (באלפי לא״י)

השנה	השקעות־הון	הגירעון במאזן המסחרי
1932	3,850	4,855
1933	6,550	8,349
1934	9,400	10,858
1935	10,700	12,504
1936	6,800	8,392
1937	6,000	8,519
1938	4,700	5,099

המספרים הללו מעידים, שהיתה קיימת הקבלה מסויימת בין הגירעון במאזן המסחרי ובין ההשקעות של היהודים בארץ. ההפרשים בין ההשקעות והגירעון, ביחוד בשנים שקדמו למלחמת־העולם II, נבעו משתי סיבות: (א) סיכומי ההשקעות המובאים בטבלה אינם כוללים את ההשקעות הבלתי־יהודיות (של הממשלה ושל הערבים); (ב) כל הת־פתחות משקית מהירה, שהיא כרוכה בגידולו של היבוא, מלווה בפיגור מסויים של היצוא אַחַר היבוא.

יחסיה המסחריים של א״י עם ארצות אחרות נקבעו בסעיף 18 של המאנדאט על־יסוד העקרון של ה„דלת הפתו־חה". עקרון זה נוסח במאנדאט כלהלן:

„ממשלת־המאנדאט חייבת לדאוג, שלא תהיה בא״י כל הפליה לרעת נתיניה של כל מדינה, שהיא חברה בחבר־הלאומים,... לעומת נתיניה של ממשלת־המאנדאט, או של כל ארץ זרה אחרת, בעניינים הנוגעים למיסים, למסחר או לספנות, לפעולה תעשיינית או מקצועית, או בטיפול בספי־נות או אוירונים. בדומה לזה לא תהיה הפליה בא״י לרעת סחורות, שמוצאן מאחת מן המדינות הנ״ל או שהן מיועדות לה"...

עקרון ה„דלת הפתוחה" מנע כל אפשרות לקיים שיווי־משקל ביחסיה המסחריים של א״י עם ארצות אחרות, וע״י כך הפריע הרבה להתפתחותה הכלכלית של הארץ. ההסכמים המסחריים של א״י עם ארצות אחרות, שלא היו חברות בחבר־הלאומים, לא היו אף הם לטובתה של הארץ (עי׳ להלן: היחסים הכלכליים עם הארצות השכנות). היצוא של הארץ היה חד־צדדי ומורכב בעיקר מפרי־הדר ובזמן מאוחר יותר — גם מתפוקת המחצבים של ים־המלח. כתוצאה מכל הגורמים הללו היה המאזן המסחרי של הארץ בכל תקופת־המאנדאט שלילי מאוד.

ס ח ר ־ ה ח ו ץ ש ל י ש ר א ל. הפיגור המרובה של היצוא אחר היבוא הוא התופעה הבולטת ביותר בסחר־החוץ של ישראל. סיבותיה העיקריות של תופעה זו הן:

1) הגידול המהיר של האוכלוסיה היהודית, שאת רובם המכריע של המצרכים הדרושים לה עדיין אין הארץ מייצ־רת ואין בכוחה לייצר.

2) האינפלאציה, הפוגמת קשה בכל יצוא, לרבות יצוא של מצרכים, שאפשר לייצאם בתנאים רגילים.

3) הוצאות־הייצור בארץ גבוהות יחסית — מה שמַקשה על תוצרתה של ישראל להתחרות בתוצרות אחרות בשוקי־חוץ.

היחס של היצוא אל היבוא היה יציב למדי ב1949—1952 והתנודד בין 12% ל13.6%. ב1953 עלה ל20% וב1954 לקרוב ל30%, אך ב1955 ירד שוב, כפי שמראה הטבלה הבאה:

המאזן המסחרי של ישראל
(במיליוני דולאר)

	השנה	היבוא	היצוא	עודף היבוא על היצוא	היצוא ב% מן היבוא
יולי—דצמבר	1948	66.9	4.2	62.7	6.4
	1949	246.1	29.7	216.4	12.0
	1950	287.3	37.0	250.3	12.8
	1951	343.3	46.8	296.5	13.6
	1952	321.2	44.2	277.0	13.8
	1953	287.0	59.6	227.4	20.7
	1954	286.4	85.1	201.3	29.6
	1955	325.6	85.7	239.9	26.3

ה י ב ו א ו ה ר כ ב ו. היעוד הכלכלי של היבוא מעיד במידה מסויימת על שיעורי ההתקדמות של הייצור וההש־קעות בארץ, כפי שהדבר משתקף בטבלה שלהלן:

הרכב היבוא לפי היעוד הכלכלי
(באחוזים)

	1949	1950	1951	1952	1953	1954
נכסי־תצרוכת	35.0	26.2	25.5	22.9	21.2	18.3
מזון	15.4	12.8	12.2	10.0	12.4	11.3
נכסים אחרים לצריכה שוטפת .	14.0	9.0	9.2	8.7	5.8	4.9
נכסים לצריכה ממושכת	5.5	4.4	4.0	3.3	3.0	2.3
נכסי־ייצור	33.0	32.0	37.0	37.1	45.4	51.5
חמרי־גלם לתעשיות־מזון	7.6	7.7	7.6	11.7	13.8	13.0
חמרי־גלם לתעשיות אחרות	18.5	18.5	23.0	20.2	24.6	32.7
מספוא . . .	5.0	3.7	4.2	2.4	3.6	2.2
חמרי־גלם אחרים	1.8	2.0	2.2	2.8	3.4	3.6
נכסי־השקעה	28.7	34.4	28.1	27.4	22.6	20.3
ציוד לחרושת .	7.1	8.3	9.3	9 8	10.0	7.0
ציוד לחקלאות .	6.7	9.2	5.9	5.6	3.7	2.8
ציוד לענפים אחרים	1.0	0.9	1.0	1.1	0.8	1.0
חמרי־בניין . .	6.0	8.1	6.9	7.0	4.3	4.4
כלי־תחבורה וחלקיהם	7 9	7.9	5.0	3.9	3.8	4.1
דלק וחמרי־סיכה	3.3	7.4	9.4	12.6	10.8	9.7

מכאן, שחלקן של סחורות־התצרוכת ביבוא ירד מ35% ב1949 ל18.5% ב1954, ואילו חלקם של חמרי־הגלם עלה משליש מכלל היבוא ב1949 ליותר ממחציתו ב1954. השינויים בהרכבו של היבוא מבטאים את עליית־הייצור הגדולה,

טעינת הדרים ליצוא בנמל־חיפה

שבאה בתעשיה הישראלית, המעבדת ברובה חמרי־גלם מחו״ל.

הואיל ולתנודות במספר האוכלוסיה נודעת השפעה מרובה על המאזן המסחרי, יש לייחס חשיבות מיוחדת לשיעורי היבוא והיצוא לגולגולת, המובאים בטבלה הבאה. יתר על כן: היבוא לצרכיה הישירים של העליה החדשה היה גדול במיוחד.

היבוא והיצוא לנפש במדינת־ישראל (1949—1954)

(בדולארים)

השנה	האוכלוסיה	היבוא לנפש	היצוא לנפש	הגירעון המסחרי לנפש
1949	1,046,050	241,95	28,37	213,58
1950	1,266,753	235,85	29,09	206,76
1951	1,494,284	254,18	31,33	222,85
1952	1,606,153	199.92	27,62	172,30
1953	1,650,248	170.38	36,15	134,23
1954	1,689,471	171,48	52,16	119,32

מסתבר, שהגירעון במאזן המסחרי לגולגולת פחת במידה ניכרת בשנים האחרונות והגיע ב1954 ו1955 לכדי 60% מזה של שנת 1949 *.

מקורות־האספקה של מדינת־ישראל שונים במידה ניכרת מאותם של א״י בתקופת־המאנדאט. סיבותיה העיקריות של עובדה זו הן:

א) הוצאת א״י מגוש־השטרלינג, שצימצמה במידה ניכרת את קשרי־המסחר שלה עם הארצות המשתייכות לגוש־השטרלינג, ובראש ובראשונה עם הממלכה המאוחדת (אע״פ שארץ זו קולטת אף כיום את חלק־הארי של היצוא הישראלי).

ב) העליה, שבאה במסחר בין אה״ב וישראל, בעיקר בהשפעת המילווה, שניתן למדינת־ישראל על־ידי הבאנק האמריקני לאכספורט ואימפורט בתנאי, שהרוב הגדול של היבוא, שיקנה בכספיו של מילווה זה, יהא מורכב מסחורות אמריקניות.

ג) האשראי, שנתקבל מארצות שונות, כגון צרפת, בלגיה ושווייץ, ניתן בסחורות וקשר את הארץ למקורות־אספקה אלה.

ד) הסכמים מסחריים והסכמי־חליפים, שכיוונו את המסחר הישראלי לאפיקים גאוגראפיים מסויימים.

ה) החרם הערבי, שהפסיק את כל יחסי־המסחר עם ארצות־ערב הסמוכות.

ו) היחס כלפי גרמניה, שגרם להפסקתם של כל יחסי־מסחר ישירים עם ארץ זו עד לעשיית הסכם־השילומים.

ז) סגירתה של תעלת־סואץ, שגרמה לניתוק יחסי־המסחר המבוססים על תחבורה חפשית דרך התעלה.

חלוקת היבוא לישראל לפי ארצות־המוצא העיקריות

(באחוזים)

הארץ	1949	1950	1951	1952	1953	1954
אה״ב	31.2	36.7	31.8	36.5	31.7	27.4
הממלכה המאוחדת	9.3	8.8	10.0	7.5	10.6	9.5
צרפת	1.9	2.2	5.0	4.4	1.7	2.6
איטליה	4.6	5.5	4.0	2.7	2.6	1.6
אפריקה הדרומית	4.4	4.0	4.1	3.8	1.1	0.5
בלגיה	3.8	2.4	4.0	4.0	4.4	2.2
קאנאדה	2.5	4.2	2.8	2.9	2.8	3.5
הולאנד	2.1	2.0	2.6	2.1	1.8	1.9
שווייץ	1.0	1.6	2.5	2.5	3.0	1.6
גרמניה המערבית		1.3	1.7	1.7	4.3	18.0

* יש לציין, שערך סחר־החוץ מובא במחירים שוטפים, אע״פ שהיו בתקופה זו תנודות ניכרות במחירי היבוא והיצוא, שנתבטאו בעיקר בעליית־המחירים בתקופת מלחמת־קוריאה (1950—1952).

לשינויים, שבאו במקורות־האספקה, היו גם כמה סיבות משותפות: (א) שיקולים מדיניים, שהשפיעו על חילופי־סחורות; ו(ב) המחסור של ישראל במטבע־חוץ, שהכריח אותה לבחור במקורות של אספקה על בסיס של אשראי או סחר־חליפים. השינויים במקורות־האספקה ייקרו בכללם את יבוא־הסחורות לארץ, ביחוד כשיבוא זה היה כרוך באשראי ובסחר־חליפים.

היצוא ובעיותיו. את הרכבו של היצוא לפי הסחורות העיקריות משקפת הטבלה הבאה:

חלוקת־היצוא לפי הסחורות העיקריות

(באחוזים)

	1949	1950	1951	1952	1953	1954
פרי־הדר	63.1	48.1	35.7	38.8	37.6	39.3
מיצי־הדר	0.2	4.0	7.1	7.2	3.5	2.5
יהלומים	8.5	25.1	26.1	26.4	22.1	18.5
מוצרי־	18.2					
טכסטיל		11.0	14.0	9.1	6.4	4.0
מכוניות	1.2	—	3.6	5.2	8.8	7.6
שיניים	—					
תושבות	1.8	2.4	1.7	0.7	0.3	0.2
סמי־רפואה	0.2	0.7	1.5	0.4	1.0	0.9
מלט	4.3	5.0	5.9	0.4	2.2	2.9

בדומה ליצוא של א"י בסוף תקופת־המאנדאט, מורכב אף עיקרו של היצוא הישראלי מפירות־הדר ומיציהם, שחלקם ביצוא הגיע ל־72% לערך ב־1949, אך פחת ל־44%—42% לערך ב־1951—1954, ומיהלומים, שהיוו כרבע מן היצוא ב־1950—1952 וכחמישית ממנו ב־1953—1954. מבחינת החשבות האיכותית של היצוא, יש לציין שמחיר־השוק של פרי־ההדר נוצר ע"י הערך המוסף בארץ, ואילו זה של מוצרי־התעשיה המיוצאים (פרט למיצי־הדר ולסחורות מועטות אחרות) נוצר רק במקצתו ע"י ערך מוסף זה.

היצוא לפי ארצות־היעוד העיקריות

(באחוזים)

	1952	1953	1954	1955
הממלכה המאוחדת	28.9	25.9	23.7	18.8
אה"ב	25.3	21.2	16.6	18.9
פינלאנד	7.7	10.2	8.4	7.9
דאניה	3.9	1.9	2.0	1.8
שוודיה	3.8	3.2	2.9	2.7
תורכיה	0.8	4.4	4.1	12.2
הולאנד	2.4	1.8	1.9	2.9

המקום הניכר, שתופסות ביצוא של ישראל תורכיה, פינלאנד, הולאנד, בלגיה, דאניה ושוודיה, מוכית, שהחוזים המסחריים, שנעשו עם ארצות אלו, שימשו גורם רב־משקל בהרחבת יצואה של ישראל, אע"פ שערכו של המטבע, המתקבל כתמורה בעד היצוא לארצות אלו, נופל מערכו של המטבע המתקבל מן היצוא לבריטניה, אה"ב וקאנאדה. בסך הכל מגיע הקף התשלומים, המתקבלים בעד היצוא במטבע חפשי, ל־60% מן התמורה הכללית, ואילו 40% מתמורה זו מתקבלים בסחר־חליפים או בצורה אחרת של מטבע כבול. בהדרים מרובה יותר חלקו של המטבע החפשי, בעוד שהתוצרת התעשיינית, זולת היהלומים, נמכרת בעיקר לפי הסכמי־חליפים והסכמים אחרים.

מבחינת שיפורו של מאזן־התשלומים של ישראל יש, איפוא, ערך מכריע ליצוא של פרי־הדר ולכל סיכוי ליצוא של תוצרת־יסוד מקורית, כגון אשלג (מים־המלח) או פוספאטים (מן הנגב), שבהם מרובה יותר הערך המוסף ומועט יותר חלקם של חמרי־גלם מחו"ל ושלפיכך הם גם מצמצמים את הצורך להיזדקק לסחר־חליפים.

ד. ה.

מלטשת־יהלומים בנתניה

היחסים הכלכליים של א"י עם הארצות השכנות. 1. הארצות, שהיו כלולות באימפריה העותמאנית קודם מלחמת־העולם I, היו מבחינת המסחר יחידה כלכלית אחת. בירות שימשה מרכז חשוב של סחר־חוץ לעורף נרחב; אלכסנדרטה שימשה אף היא נמל־יבוא לאיזור גדול. מכאן הועברו הסחורות לפנים־הארץ: אל חלב, דמשק, חיפה, ירושלים ועד מוסול וערי־תורכיה. אלכסנדריה ופורט־סעיד היו מרכזי־איחסון גדולים לסחורות־טכסטיל, סחורות קולוניאליות, פחם ומוצרי ברזל ושאר מתכות. המסחר הפנימי, במידה שהדבר נגע לתוצרת מקומית — כלומר, לתבואות, פירות וירקות — הועבר בעיקר בדרכים אלו: מחומץ וחמה אל חלב, טריפולי, בירות ושאר ערי־הלבנון, מן החורן אל דמשק וחיפה, ומעבר־הירדן המזרחי לחיפה ולירושלים. העסק העיקרי בתחום זה היה חילופי־סחורות בין הערים וסביבותיהן החקלאיות.

אחר מלחמת־העולם I, כשהוקמו על שטחה של האימפריה העותמאנית יחידות מדיניות נפרדות, נותקו קשרי־מסחר עתיקים והוקמו חומות־מכס חדשות, וכמה מרכזי־ייצור נפגעו קשה מאבדן שוקיהם הקודמים. נוסף על כך הביאה העליה היהודית לא"י אחר מלחמת־העולם I ציבור חדש לארצות־המזרח, שרמת־צריכתו וכוח־קנייתו עלו על אלו של שאר חלקי־האוכלוסיה. תהליך־הקליטה של העולים החד־

שים יצר שוק חדש בא״י המערבית, וקשרי־מסחר בין הארץ ושכנותיה — ביחוד עם סוריה, הלבנון ועבר־הירדן — נתהדקו. סייעו בדבר גם אמצעי־התחבורה החדשים, שפותחו במזרח התיכון.

מלחמת־העולם II הגבירה את חשיבותה של א״י כלקוח ואף כספק של שאר ארצות המזרח התיכון. כשנסתיימה המל־חמה נותקו קשרים אלה מחמת החרם הכלכלי על התוצרת היהודית בארץ, שהוכרז ע״י המדינות הערביות, וביחוד מחמת התחדשותו של היבוא למדינות אלו מן הארצות שמעבר לים.

הטבלה הבאה משקפת את התפתחות היחסים המסחריים של א״י עם הארצות השכנות במשך השנים האחרונות של תקופת־המאנדאט. מעמדה של א״י כקונה של ארצות־האיזור מובלט ע״י העובדה, שחלקן של ארצות אלו ביבוא הכללי לארץ (להוציא נפט גלמי) הגיע ב1938 לכ20%, שהיו 2.3 מיליון לא״י. בשום ארץ אחרת מארצות־האיזור, שהאוכלוסיה של רובן גדולה הרבה מזו של א״י המערבית, לא היה חלקו של היבוא משאר ארצות־האיזור גדול כל־כך, הן מבחינת אחוזיו בכלל־היבוא והן מבחינת ערכו המוחלט.

חשיבותו של השוק הארצישראלי היתה שונה לכל אחת מארצות־האיזור. בעוד שעבר־הירדן יָצְאָה לא״י 94% וסוריה והלבנון 62.8% מיצואן, יָצְאָה עיראק לא״י רק 5% ומצרים 1.5% מיצואן בלבד. א״י מצידה יָצְאָה 12.5% מכלל־יצואה לכל ארצות־האיזור.

מאזנה המסחרי של א״י ב1938 עם כל אחת מארצות המזרח התיכון היה שלילי והגירעון בסחרה עמהן הסתכם ב1.7 מיליון לא״י, שמהן היוו 1.5 מיליון לא״י את הגירעון בסחרה עם הארצות הערביות. הגורמים העיקריים, שהביאו לידי גרעונות אלה, היו: כוח־הקניה הגדול של תושבי א״י ורמת־המחירים הגבוהה, שהיתה רוֹוַחת בארץ, לעומת זו שהיתה קיימת בשאר ארצות־האיזור. על שתי סיבות אלו יש להוסיף את החוזים המסחריים, שנחתמו בין ממשלת־המאנדאט ובין כמה מן הארצות השכנות ושפתחו את א״י לרווחה וללא תנאי של הדדיות לסחורותיהן של ארצות אלו (על הארצות, שהיו בעבר בתחומי השלטון העותמאני, לא היה חל הסעיף ה18 של המאנדאט, שאסר הסכמים מסחריים). כך נחתם ב1929 הסכם עם סוריה והלבנון, שלפיו הוּתַּר לַמדינות אלו להכניס לא״י ללא תשלומי־מכס כל סחורה מתוצרת מקומית, פרט לכמה מוצרים כמו טאבאק וכוהל. כתוצאה מהסכם זה הוצף השוק הא״י במזונות ובמקצת מוצרי־תעשיה זולים מסוריה והלבנון, שהתחרו במידה ניכרת של הצלחה במוצרי החקלאות והתעשיה של הארץ. ארץ־ישראל מכרה לסוריה וללבנון בעיקר פרי־הדר, שמן־מאכל, סבון, דברי־מתיקה, עורות, חוטים, אריגים ומוצרים של כותנה, ועוד. ב1939 הוחלף הסכם זה בהסכם נוח יותר (במקצת) לא״י, שלפיו נפטרו ממכס רק סחורות מסויימות ואילו על שאר הסחורות הוטל מכס חלקי. בשני החוזים הוסכם על טראנזיט חפשי.

עם עיראק נחתם ב1937 חוזה, שזיכה ארץ זו, ללא כל תמורה ממשית, באיזור חפשי בנמל־חיפה ובשיחרור גמור או חלקי ממכס על כמה מסחורות־היצוא שלה לארץ. עיקרו של היבוא מעיראק היה מורכב מתבואות, בקר, צאן ודגים. היצוא לעיראק היה אפסי. החוזה נתבטל ב1941 מאחר שלא הביא תועלת כלשהי לא״י. היחסים המסחריים עם עבר־הירדן נקבעו ע״י ההסכם בין בריטניה ובין האמיר מ1924, וע״י התוספת להסכם זה מ1934. הסכם זה הבטיח לעבר־הירדן העדר של מחיצת־מכס בינה ובין א״י ומתן הקלות לסחורו־תיה בנמליה של א״י כאותן שניתנות למסחר המקומי. כן

טבלה 1

מסחרה של ארץ־ישראל עם הארצות השכנות

(להוציא נפט ומוצריו)

	היבוא (באלפי לא״י) לארץ־ישראל					היצוא (באלפי לא״י) מארץ־ישראל				
	1938	1943	1944	1945	1946	1938	1943	1944	1945	1946
מצרים	405	2,011	2,099	1,313	1,667	102	632	1,233	1,144	309
סוריה והלבנון	1,015	1,460	1,400	1,623	3,146	413	470	831	1,063	317
עיראק	173	767	3,329	2,914	1,891	8	489	384	670	40
אירן	115	113	188	159	324	—	146	668	313	103
תורכיה	79	1,372	2,289	2,562	5,171	44	710	260	227	118
קפריסין	60	471	518	618	432	15	217	353	214	325
עבר־הירדן	445	2,172	1,441	1,783	1,697	46	551	653	658	520
סודאן	2	654	788	488	284	1	17	39	18	15
ערב	9	494	223	156	144	3	2	37	44	21
עדן	1	33	31	6	13	1	9	17	11	18
ס״ה של היבוא מן — או של היצוא אל — המזרח התיכון	2,304	9,547	12,306	11,622	14,769	633	3,243	4,475	4,362	1,786
ס״ה של היבוא או של היצוא	11,357	20,221	27,904	31,193	57,689	5,066	7,353	10,107	13,908	14,781
חלקו של המזרח התיכון ביבוא או ביצוא ב%	20.3	47.2	44.0	37.3	25.6	12.5	44.1	44 3	31.2	12.1

הובטח בהסכם מ1928 מַעבר חפשי דרך א״י לסחורות מיועדות לעבר־הירדן.

מלבד זה נהנתה עבר־הירדן מאחידותו של המטבע, שהונהג בה ובארץ, מהשתתפותה של א״י בהחזקת צבאה וממה שהגירעון של מסה״ב החג׳אזית נתכסה ע״י ממשלת א״י, אע״פ שמסילה זו עברה ברובה בשטחה של עבר־הירדן. כשפרצה מלחמת־העולם II גברה ההשתלבות הכלכלית בין ארצות המזרח התיכון, וא״י בכללן. היבוא של א״י מן הארצות השכנות עלה מ20% ב1938 ל47% ב1943 ול44% ב1944. בממדים דומים עלה גם חלקו של היצוא לארצות־האיזור.

התפתחות זו הומרצה ע״י כמה גורמים, שהיו תולדה של תנאי־המלחמה: התמעטותו של היבוא מן הארצות שמעבר לים מחמת צימצומו של נפח־הספינות, מחסור קשה במטבע, ניתוק ממקורות־האספקה שבארצות־האויב ושיבושם של דרכי־ההובלה. גורמים אלה הניעו את „מרכז האספקה למזרח התיכון" לעודד את הידוק הקשרים הכלכליים באיזור ללא התחשבות בכדאיות הכלכלית. א״י המערבית הוכרחה לקנות מן הארצות השכנות למרות מה שמחירי מוצריהן של ארצות אלו עלו הרבה על אלה של ארצות אחרות. ביצוא של א״י לארצות השכנות עלה חלקם של מוצרים תעשייניים, כגון מיצים, זכוכית, הלבשה, כימיקאלים, תרופות ועוד. עליית חלקן של הארצות השכנות ביצוא הארצישראלי נבע גם מירידת היצוא של פרי־ההדר. נראה, שתנאי־החליפים של הארץ הורעו בתקופה זו. המאזן המסחרי נשאר שלילי כמעט עם כל ארצות־האיזור; היתרה לטובת הארצות השכנות הגיעה ב1944 ל7.8 מיליון לא״י, ומזה לטובת הארצות הערביות — ל6.1 מיליון לא״י.

עם סיום המלחמה ופתיחת שוקי־העולם, שוב ירד חלקו של היבוא מארצות־האיזור לא״י, אע״פ שהירידה האבסולוטית לא היתה מרובה. ב1946 הטילו ארצות הליגה הערבית חרם על הסחורות של היהודים בארץ. ע״י כך קיוו הערבים להפחית את תלותם בסחורות היהודיות ולפגוע במשק העברי ובכוחו לקלוט עולים בלא שהדבר יפגע בכלכלתן של ארצות־ערב, מאחר שסבורים היו, שהרעב העולמי למזונות וחמרי־גלם — עיקר היצוא של ארצות־ערב — יימשך. כמו־כן האמינו באי־התערבותה של המעצמה המאנדאטורית. אע״פ שפעולת־החרם היתה בניגוד גמור לחוזים שנזכרו למעלה, וכן בניגוד למגילת־האו״מ, לא נקטו שלטונות־המאנדאט שום אמצעי כנגדה; יתר על כן: הם אף האריכו את תקפו של החוזה עם עבר־הירדן לשנתיים.

החרם גרם נזק למשק הארצישראלי, אך לא מוטט אותו. הקפו וחלקו של היצוא לארצות־ערב פחת, אך לעומת זה נפתחו לפניו שווקים חדשים באירופה ובארצות אחרות. עם זה נתבדו תקוותיהן של ארצות־ערב, שיבואיהן ממקורות אחרים יגדלו, מחמת קשיי המטבע, שנוצרו בסוריה ובלבנון, ומפני שאנגליה הקפיאה את יתרות הלי״ש של מצרים ועיראק.

משפרצו פעולות־האיבה בין הישוב היהודי והערבים אחר הכרזת האו״מ על חלוקתה של א״י והקמת מדינה יהודית בתוכה (29 בנובמבר 1947), נתרופפו עוד יותר הקשרים הכלכליים בין היהודים ובין הערבים בארץ ובארצות־ערב. כן פגעה הוצאתה של א״י המערבית מאיזור־השטרלינג (ב22.2.1948) בקשרי־המסחר שלה עם כמה מן הארצות השכנות.

2. עם הקמתה של מדינת־ישראל ב15.5.48 נותקו הקשרים הכלכליים האחרונים, שעדיין היו קיימים בין הישוב היהודי בארץ לבין ארצות־ערב. קשרים אלה לא נתחדשו אף לאחר שנחתמו הסכמי שביתת־הנשק ב1949. האמצעים הכלכליים, שנקטו מדינות־ערב במלחמתן בישראל, ניתנים להסתכם כלהלן:

א. איסור גמור על מסחר עם ישראל בכל צורה שהיא.

ב. הפסקה של הזרמת הנפט מעיראק לבתי־הזיקוק בחיפה והטלת איסור על חברות־הנפט הפועלות בארצות־ערב למכור דלק כלשהו למדינת־ישראל.

ג. סגירת תעלת־סואץ בפני ספינות ישראליות ובפני ספינות, שמובילות מטענים לישראל או ממנה.

על הפעולות הללו נוסף בספטמבר 1955 ההסגר, שהוטל על מפרץ־עקבה כדי למנוע מספינות את האפשרות להגיע לאילת.

האיסור על קיומו של מסחר כלשהו עם מדינת־ישראל נשמר בקפדנות מרובה. רק בגבולות של ישראל עם ירדן, סוריה והלבנון מתנהלות פעולות־הברחה, שאת ממדיהן קשה לאמוד.

הזרמת הנפט משדות־הנפט בקירקוק שבעיראק (בצינור בעל קוטר של 12 אינץ׳) לבתי־הזיקוק בחיפה הופסקה ב17 באפריל 1948. כן הופסקו הנחתו של צינור־נפט מקביל (בעל קוטר של 16 אינץ׳) ובנייתה של יחידת־זיקוק נוספת בחיפה, שהיתה מעלה את כושר־הזיקוק של המפעל מ4 מיליון טונות לשנה ל7.5 מיליון טונות בערך. דרך הצינור הקיים ודרך הצינור שהנחתו הופסקה אפשר היה להעביר בשנה 6—7 מיליון טונות של נפט. הפסקת זרם־הנפט לא״י גרמה להפסדים מרובים לכלכלתה של עיראק, וגם לישראל ולמדינות אירופה המערבית, שהיו מביאות נפט מזוקק מחיפה. ישראל הוכרחה לספק את תצרוכת־הנפט שלה על־ידי יבוא מוֶנֶזואלה ומארצות אחרות, שבעדו הוצרכה על־פי־רוב לשלם בדולארים. ב1954 שילמה ישראל בעד יבוא של מיליון ורבע טונות של דלק וחמרי־סיכה כ31 מיליון דולאר, שהם כ11% מערכו הכללי של יבואה. הנפט הגלמי, המובא לארץ והמיועד לתצרוכת עצמית, מזוקק בבתי־הזיקוק בחיפה, אך בזה מנוצל רק כרבע מכושר־תפוקתו של המפעל. כן הוגבלו אפשרויות הניצול של חמרי־לוואי של הנפט לפיתוח־התעשיה.

ההסגר בתעלת־סואץ הוא בניגוד להסכם־קושטה מ1888, שלפיו צריך המעבר בתעלה להיות פתוח תמיד לספינות של כל הלאומים. עקרון זה אושר שוב אחר מלחמת־העולם I.

מצרים דחתה גם את החלטתה של מועצת־הבטחון מספטמבר 1951, המגנה את ההסגר וקוראת למצרים להפסיקו. בספטמבר 1954 ניסתה הספינה הישראלית „בת־גלים" לעבור דרך התעלה, והוחרמה ביחד עם מטענה. ספינות, שעוגנות בנמלי־ישראל, נכללות ע״י מצרים ב„רשימה שחורה" והיא אף מסרבת להתיר להן מעבר בתעלה. הסגר־הסואץ מקשה מאוד על מדינת־ישראל לבוא בקשרי־מסחר עם מדינות לא־ערביות במזרח התיכון, וכן עם ארצות אפריקה המזרחית והמזרח הרחוק.

המגע הכלכלי היחיד, שנתקיים בין ישראל והערבים, היה קשור בשיחרור הפיקדונות של פליטים ערביים, שהיו

חסומים בבאנקים ישראליים. הסכום הראשון של מיליון לירות שטרלינג בערך שוחרר בספטמבר 1952. בספטמבר 1954 הוחלט לשחרר את יתרת הפקדונות בסך 3 מיליון ליש"ט לפי השער של לירה שטרלינג ללירה ישראלית.

הטבלה הבאה מסכמת את התפתחותם של יחסי־המסחר בין ישראל ושאר ארצות המזרח התיכון ב1949—1954:

סחרה של מדינת־ישראל עם הארצות השכנות
(באלפי דולארים)

	יבוא						יצוא					
	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1949	1950	1951	1952	1953	1954
מצרים	188	202	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
סוריה והלבנון .	112	36	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
עיראק	—	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
אירן	515'	910	2,100	1,445	146	389	—	22	17	×*	03	19
תורכיה	7,174	3,030	4,057	2,604	13,401	11,743	50	70	403	1,053	7,874	12,667
קפריסין . . .	2,027	2,870	2,895	1,593	1,266	736	45	157	134	174	190	487
עבר־הירדן . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
סודאן	1,509	2,033	1,952	484	22	6	—	×	—	×	×	×
ערב	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
עדן	—	62	—	—	—	—	×*	20	—	—	—	—
ס"ה הסחר עם המזרח התיכון	11,525	9,168	11,004	6,126	14,835	12,874	95	269	554	1,227	8,067	13,173
ס"ה סחר־החוץ .	245.594	287,291	343,260	320,956	286,871	289,716	28,496	35,146	44,752	42,580	57,534	85,028
הסחר עם המזרח התיכון כחלק מן הסחר הכללי . .	4.7%	3.2%	3.2%	1.9%	5.2%	4.4%	0.3%	0.8%	1.2%	2.9%	14.0%	15.5%

* × = פחות מאלף דולאר

מתקומת־המדינה עד 1951 הלך וגבר היבוא מקפריסין, שהגיע ב1951 עד ל1% בקירוב מן היבוא הכללי באותה שנה, אך מאז ואילך ניכרת ירידה מתמדת ביבוא מארץ זו. לעומת זה באה, אחר תקומת־המדינה ירידה נמרצת בהקפו של היצוא מא"י לקפריסין — מה שנגרם במידה מרובה ע"י העובדה, שמדינת־ישראל, בניגוד לארץ־ישראל המאנדאטו־רית, אינה חברה בגוש־השטרלינג. לאחר שנים של עליה איטית ביותר קפץ ערך היצוא לקפריסין ב1954 ל487 אלף דולאר, כתוצאה ממכירת כמות מרובה של תרופות. אך גם אחר עליה ניכרת זו, עדיין זעום ערכו המוחלט של היצוא לקפריסין וגם חלקו ביצוא הכללי מן הארץ. מחמת הפיקוח הקיים בארץ על מטבע זר ומחמת ההגבלות, שהוטלו על היציאה מן הארץ, באה בתקופת קיומה של המדינה גם ירידה במספר התיירים הישראליים המבקרים בקפריסין.

ערך היבוא של ישראל מסודאן, שכּלל בעיקר זרעונים לתעשיית־השמנים בארץ, היה ניכר מ1948 עד 1951, אך בטל בפועל בשנים האחרונות. לעומת זה נתהדקו בשנים אלו קשרי־מסחר עם חבש. ערך היבוא מחבש עלה מ100,000 דולאר ב1949 ל1,200,000 דולאר ב1954. להתפתחותם של קשרי־המסחר עם חבש, סודאן ואיראן משמש ההסגר בתעלת־סואץ מכשול רציני.

היצוא לתורכיה הגיע ב1954 ל15% מערך יצואה הכללי של מדינת־ישראל. אותה שנה היה לישראל בפעם הראשונה מאזן מסחרי חיובי עם תורכיה. חלקו של היצוא התורכי לישראל בתוך כללו של היצוא התורכי היה ב1949 2.8% ועלה ב1954 ל3.5%; חלקו של היבוא של תורכיה מישראל עלה בהתמדה מפחות מ0.1% ב1949 ל3% ב1954.

יחסי־המסחר בין שתי המדינות נתפתחו מ1950 ואילך על יסוד ההסכם המסחרי, שנחתם ביולי של אותה שנה. הסעיף העיקרי בהסכם זה קובע: „מדינת־ישראל והרפוב־ליקה התורכית יעניקו זו לזו את זכות האומה המעודפת: א) בענייני־ספנות; ב) בכל ענייני מכס וגבייתו וכן בכל התקנות הפורמאליות וענייני המטבע בקשר לשיחרור ממכס, בין ביבוא ובין ביצוא". ההסכם נחתם לשנה אחת בלבד, אך נאמר בו, שאם אחד מן הצדדים לא יודיע על ביטולו שני חדשים קודם סיום תקפו, יחשב ההסכם כמחודש לתקופה של שנה נוספת. ההסכם עדיין הוא בעל תוקף: לא נקבע בו יחס קבוע בין היבוא ליצוא ולא צויינו בו שום מיכסות לסוגי־הסחורות השונים.

להסכם מסחרי זה הוצמד הסכם־תשלומים, שהוא נשאר בתקפו במשך כל זמן תחולתו של ההסכם המסחרי. הסכם־התשלומים כולל, בין השאר, את הסעיפים הבאים:

א. כל תשלום בעד עיסקה מסחרית בין שתי המדינות, שתבוצע במסגרתו של ההסכם המסחרי, ישולם במטבע הלאומית של הארץ המשלמת.

ב. כל עוד לא תעלה היתרה (לזכות או לחובה) של אחת משתי המדינות על סכום מסויים, תבוצענה העסקות ללא הפרעה וללא העברה כלשהי של מטבע זר מארץ לארץ. — הסכום הנזכר הועמד מתחילה על 840,000 דולאר, אך עם התרחבות המסחר הוגדל באוקטובר 1953 ל1,500,000 דולאר.

ג. אם בסיומה של תקופת־ההסכם יראה החשבון יתרה לחובתה של אחת משתי המדינות, תינתן למדינה זו אפשרות לסלק את חובה תוך ששה חדשים ע"י יצוא. אם לא יחוסל החוב באופן זה במשך ששה חדשים, תהא הארץ החייבת צריכה לחסלו ע"י תשלומי דולארים, לירות שטרלינג או מטבע אחר, שעליו יוסכם בין הצדדים.

יבואה של ישראל מתורכיה מורכב בעיקרו ממוצרי חקלאות, כפי שמעידה הטבלה הבאה:

היבוא הישראלי מתורכיה, סוגים עיקריים, 1950—1954

	1950/51	1952	1953	1954
	(דולארים)			
חיטה ועצמות למספוא	398,557	781,812	1,026,874	3,185,983
חיטה	—	500,332	3,495,372	1,610,844
כותנה גלמית	97,517	12,163	472,290	1,304,681
בקר וכבשים	878,559	3,633	416,255	142,049
זרעוני־חמניות וזרעונים שונים לייצור־שמן	503,614	675,066	2,140,464	—

לעומת זה מורכב יצואה של ישראל לתורכיה בעיקר ממוצרי־תעשיה.

היצוא הישראלי לתורכיה, סוגים עיקריים, 1953—1954

	1953	1954
	(דולארים)	
מכוניות	3,561,514	4,421,664
חלקי־מכוניות	30,877	437,330
צמיגים	737,686	692,295
ציוד חשמלי, חוטי־חשמל, סוללות, מצברים, טראנספורמאטורים, ועוד	76,843	705,592
מקררים חשמליים ומקלטי־ראדיו	347,843	26,669
שעונים	70,486	352,653
מלט	1,339,439	2,212,068
תרופות	308,010	252,987
צבעים	258,800	612,030
חומצה גפריתנית	—	251,944
מבעירי־שמן, תנורים, פתיליות, פרימוסים	125,484	385,563
זכוכית שטוחה וזכוכית־ביטחון	95,408	191,856
כלי־בית	48,724	178,206
אריגי־כותנה	256,248	237,426

נוסף על כך ייצאה ישראל עוד שורה ארוכה של מוצרי־תעשיה בכמויות קטנות. מתוך הערך הכללי של היצוא התעשייני הישראלי ב1954, שהגיע לסך של 32.5 מיליון דולאר, קלטה תורכיה 12.5 מיליון דולאר או יותר מ38%.

כמה וכמה מוצרי־תעשיה מיוצאים רק או בעיקר לתורכיה. החשובים שבמוצרים אלה הם: מלט, רוב הציוד החשמלי והמכשירים החשמליים, מכוניות וחלקי־מכוניות. המחירים של חלק גדול מן היבוא מתורכיה והיצוא אליה גבוהים מן המחירים הבינלאומיים.

בזמן האחרון התחילה ישראל מייצאת לתורכיה גם שירותים. חברת „סולל־בונה" זכתה במיכרז לסלילת־כבישים בתורכיה, וגם חברות קבלניות אחרות מבצעות בה עבודות שונות. אך למרות מה שישראל הדרה לשוק התורכי, אין לומר, שכבר נתבססה בו, שהרי חדירתה לתוכו היתה כרוכה במידה מרובה בתנאים המיוחדים, ששלטו בתורכיה בשנים האחרונות ושאין לבטוח בהתמדתם. תנאים אלה היו: הגירעון הגדול במאזן־המסחר התורכי, סירובן של מדינות שונות לייצא לתורכיה מחמת החובות המרובים, שהיתה חבה להן, עדפים גדולים של מוצרים חקלאיים, שנצטברו בתורכיה ב1953 ושתורכיה רצתה להיפטר מהם.

יש מטילים ספק בכדאיותו הכלכלית של חלק גדול מן היצוא הישראלי לתורכיה, הואיל וישראל משלמת בעד חמרי־הגלם, וכן בעד המוצרים התעשייניים הבלתי־מוגמרים שהיא מביאה, במטבע קשה, בעוד שבעד יצואה היא מקבלת חשבונות־קלירינג בלבד. אעפ"כ קיימים התנאים היסודיים, שנותנים מקום לפיתוח נרחב של קשרי־מסחר בין ישראל ותורכיה, והם: (א) המשקים של שתי הארצות משלימים זה את זה מחמת המבנה הכלכלי שלהם, ו(ב) קירבתן הגאוגראפית של תורכיה וישראל. האפשרויות להחדרת יצוא ישראלי לשוק התורכי עדיין לא נתמצו, וגם היבוא מתורכיה לישראל ניתן להרחבה נוספת.

אל. בו.

מערכת־הכספים. — 1. בארץ־ישראל המאנדאטורית. — התפתחותה של מערכת־הכספים בא"י מתחילת תקופת־המאנדאט עד סופה היתה במידה מכרעת תולדה של יבוא־הון ושל התמורות שחלו ביבוא זה. יבוא־ההון, שהקביל לזרם־העליה, שימש מנוף להתפתחות הכלכלית. הוא היה מלווה בהתרחבות של מחזור־המטבע והקף־הפיקדונות, כפי שמראה הטבלה הבאה:

מחזור המטבע והפקדונות בבאנקים של א"י ב1934—1939
(באלפי לא"י)

החודש	מחזור־המטבע	הפיקדונות	סך הכל
דצמבר 1934	4,739	14,500	19,239
אוגוסט 1936	6,041	17,235	23,276
אוגוסט 1937	5,114	16,765	21,879
אוגוסט 1938	4,874	17,128	22,002
אוגוסט 1939	9,820	17,328	27,148

אעפ"כ לא באה בתקופה זו עליית־מחירים כללית — תופעת־הלוואי הטיפוסית לגידול מחזור־המטבע — אלא בממדים מצומצמים ובתחומים מוגבלים בלבד. לעובדה זו גרם בראש ובראשונה משקלו המכריע של היבוא, שהיה חפשי בהחלט, מאחר שהמטבע ניתן לחליפים באופן חפשי.

יבוא־ההון הביא אף לידי הרחבת האשראי הבאנקאי. גידול הפקדונות בבאנקים, ללא כל יחס למחזור הכספי הרגיל של הארץ, עורר את הבאנקים להרחיב את האשראי, בעוד שההשקעות בקנה־מידה גדול יצרו דרישה מוגברת לאשראי. מ1935 ואילך ירד במידת־מה יבוא ההון, אע"פ שהקפו המוחלט נשאר ניכר למדי:

מדד יבוא־ההון

השנה	מדד	השנה	מדד
1934	100	1937	53
1935	125	1938	70
1936	74	1939	72

הירידה, שבאה ביבוא־ההון, נבעה מכמה גורמים, שהבו־לטים שבהם היו: הרעת התנאים להעברת־הון מגרמניה וההגבלות שהוטלו על יצוא־הון בכמה ארצות בערב מלחמת־העולם II. באותן השנים ירד גם באופן יחסי מחזור־המטבע.

מחזור־המטבע

החודש	באלפי לא״י
יאנואר 1936	6,298
יאנואר 1937	5,621
יאנואר 1938	4,789

אחד מן הסימנים האפיינים למבנה הבאנקאות והפינאנ־סים בא״י המאנדאטורית, וביחוד בישוב היהודי, שעליו בעיקר נתבסס מבנה זה, היה השיעור היחסי הגדול של הפיקדונות. שיעור־הפיקדונות לנפש בישוב היהודי היה דומה ברמתו לזה שבארצות מפותחות. רמה גבוהה זו של פיקדונות היתה תולדתו הישירה של יבוא־ההון. חלק גדול מפיקדונות אלה לא קפא בקופות־הבאנקים, אלא שימש להשקעה, כפי שמעידים השינויים המתמידים, שבאו בהרכב הפיקדונות, גם כשלא בא שינוי בסכומם הכללי, וכן העובדה, שהקפם של הפיקדונות לזמן קבוע היה מועט לעומת הפיק־דונות לפי דרישה.

תופעה אחרת, שהיתה אפיינית לבאנקים הא״י בתקופת־המאנדאט, היתה דרגת הנזילות הגבוהה של ההון, שהיה ברשותם. הסך הנקי של האמצעים הנזילים בבאנקים הא״י הגיע בערב מלחמת־העולם II ל־42.2% מהקף פיקדונותיהם, בכלל זה 24.7% פיקדונות של באנקים ארצישראליים בבאנ־קים בריטיים ו־11.8% ניירות־ערך ממשלתיים בריטיים. ליק־ווידיות גבוהה זו היתה במידה מרובה פרי העדרו של באנק ממלכתי בא״י המאנדאטורית.

התפתחות המשק החדיש בא״י מצאה את ביטויה בריבוי המימון של מפעלים ע״י מניות ואיגרות־חוב. תופעה זו, הכרוכה בהפרדת זכות־הקניין מן ההנהלה, התפתחה בא״י בקנה־מידה רחב רק בשנות ה־30, וביחוד בערב מלחמת־העולם II, בהשפעת הגורמים הללו: 1) עליה של בעלי־הון, שהיו רגילים לצורה זו של השקעות; 2) ייסוד מפעלים גדולים יותר; 3) אי־הביטחון המדיני והכלכלי, שגרם לחש־שות של בעלי־ההון מפני הסיכון הכרוך בהשקעה ישירה; 4) הניסיון החיובי של ניירות־הערך הא״י, שערכיהם היו יצי־בים ביותר ובלתי־נתונים לתנודות חריפות, בעוד שרווחיהם היו ניכרים למדי.

המדיניות התקציבית. לפעולתה הכספית של הממשלה היה בתקופת־המאנדאט משקל יחסי מועט במשק לעומת משקלה של פעולת־הממשלה בתחום זה בארצות מפותחות, ולפיכך שימשה רק במידה מוגבלת כמכשיר במדיניות הכלכלית. אחוז־המיסים בהכנסה הלאומית בא״י המאנדאטורית היה מועט הרבה מאחוז־המיסים בארצות מפותחות, אע״פ שהיה מרובה מזה שבארצות הקולוניאליות.

בגידול של הכנסות־הממשלה, שבא בעיקר בתקופת העליה היהודית המוגברת, היה לישוב היהודי חלק מכריע. ב־1930 לא כלל ישוב זה אלא כ־19% מאוכלוסי־הארץ, בעוד שחלקו בהכנסות־הממשלה הגיע ל־36%; ב־1934/35 הקיף הישוב 30% מן האוכלוסיה, בעוד שחלקו במיסי־הממשלה נאמד ב־62%. — הקשר בין העליה והתפתחותו של הישוב ובין ריבוי ההכנסות של ממשלת־המאנדאט משתקף בטבלה שלהלן:

העליה היהודית וההכנסות של ממשלת א״י

השנה	העליה היהודית (המספר נטו)	ההכנסות המקומיות של הממשלה: השנה	ההכנסות המקומיות של הממשלה: אלפי לא״י
1931	4,075	1931/32	2,194
1932	13,484	1932/33	2,888
1933	38,646	1933/34	3,824
1934	42,756	1934/35	5,277
1935	65,063	1935/36	5,611
1936	21,183	1936/37	4,495
1937	4,464	1937/38	4,744
1938	8,085	1938/39	4,235
1939	27,598	1939/40	4,735

העליה בהכנסות־הממשלה היתה מרובה כל־כך, שנתהווה עודף של הכנסות על ההוצאות. בסוף שנת־התקציב 1935/36 הגיע עודף זה, שעמד לרשות הממשלה, לסך של 6¼ מיליוני לא״י ויותר. המהומות של 1935/6, שהביאו לידי הגדלת ההוצאות של הממשלה על כוחות הצבא והמשטרה, שינו מצב־דברים זה, ובסוף שנת 1937/38 ירד עודף־התקציב ל־2 מיליון לא״י בלבד, ואילו ב־1939/40 חזר העודף וגדל.

חלקן המרובה של ההכנסות ממכס בתוך כלל הכנסותיה של הממשלה וההעדר של מיסים ישירים, שהיה כמעט מוחלט (מס־הכנסה הונהג רק בימי מלחמת־העולם II), מתגלים בבירור בפירוט ההכנסות של הממשלה הא״י.

מקורות־ההכנסה של הממשלה הארצישראלית

(באלפי לא״י)

המקורות	1931/1932		1937/1938		1938/1939	
	לא״י	אחוזים	לא״י	אחוזים	לא״י	אחוזים
מכס	949	40.3	2,000	40.8	1,855	31.2
נמל ומיסים	18	0.7	129	2.6	143	2.4
רשיונות, מיסים וכו׳	632	26.9	982	20.1	796	13.4
מיסי בתי־המשפט	248	10.6	751	15.3	640	10.8
דואר וטלגראף	211	8.9	509	10.4	557	9.4
הכנסות אחרות	296	12.6	527	10.8	1,946	32.8
סך־הכל	2,355	100.0	4,897	100.0	5,937	100.0

מה שנוגע להוצאות של הממשלה, מזדקר לעין החלק הקטן של התקציב, ששימש לשירותים ולפעילות משקית פרודוקטיווית, כפיתוח חקלאי ותעשייני ועבודות ציבוריות. הוצאות הפיתוח והשירותים הסוציאליים של ממשלת־המאנ־דאט על כל נפש בא״י היו מועטות הרבה מאותן של ממשלות בארצות מפותחות, אך עלו על אלו של ארצות קולוניאליות נחשלות.

בתקופת מלחמת־העולם II גדלה הליקווידיות של שוק־הכספים ונוצרה נטיה למצב של אינפלאציה. הרחבת הייצור והתמעטות היבוא סימנו נטיה לאוטארקיה מרובה יותר. ע״י זה גברה והלכה השפעתם של הצבא והממשלה על משק־הארץ.

עודף התקבולים על התשלומים גדל מ־4,097 אלף לא״י ב־1940 ל־8,416 אלף לא״י ב־1941, ל־18,301 אלף לא״י ב־1942

ול‏20,685 אלף לא״י ב‏1944. עדפים אלה השפיעו השפעה ניכרת על משק־הארץ: מחזור־המטבע, הקף האשראי הבאנקאי, סכום הפיקדונות בבאנקים והליקווידיות בשוק־הכספים היו בקו של עליה מתמדת. כמו־כן בא שיפור ברנטאביליות של ענפי־משק שונים. התעשיה, החקלאות המעורבת והשירותים הכניסו רווחים. הצד השווה שבגיאות הכלכלית של תקופת־המלחמה ובגיאות של 1933—1935 היה מה ששתיהן נבעו מגורמי־חוץ. בשנות ה‏30 היו גורמים אלה העליה ויבוא־ההון, ותנועת־הבניה וההשקעות שבאו בעקבותיהם, ואילו בשנות ה‏40 היה זה משק־המלחמה, או ביתר דיוק: הוצאותיו של הצבא הבריטי בארץ.

הגיאות, שבאה בתקופת־המלחמה, עודדה את הרחבת האשראי, הן מפני שפיתוח הייצור החקלאי והתעשייני חייב השקעות נוספות והן מפני שהפעלתם של גורמי־הייצור — בתנאי העליה הכללית של המחירים — הצריכה הון חוזר מרובה יותר. סכום הפיקדונות עלה מ‏47 מיליון לא״י לערך בספטמבר 1943 ל‏82.5 מיליון לא״י בחודש האחרון של המלחמה, ואף עליית מחזור־המטבע היתה בולטת ביותר, כפי שמלמדת הטבלה שלהלן:

התפתחות הפיקדונות ומחזור־המטבע

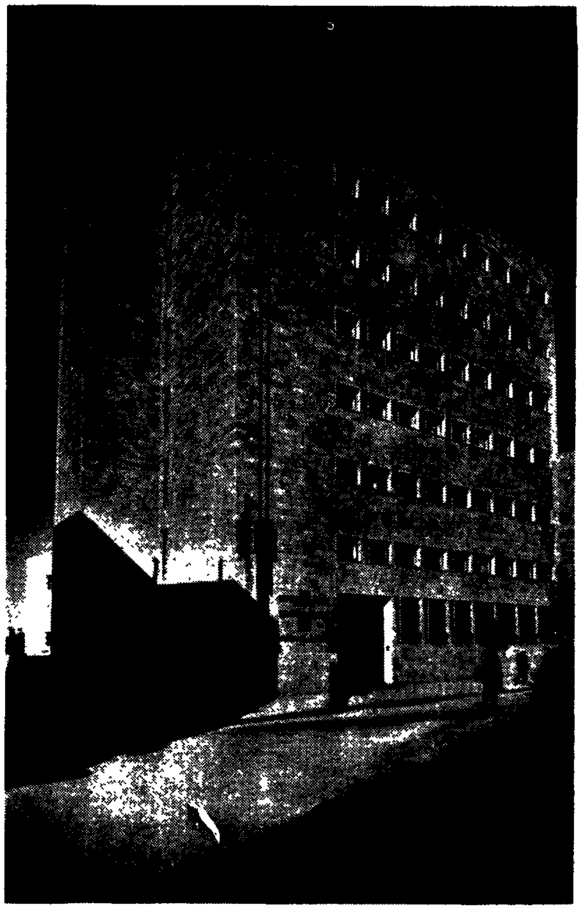
(באלפי לא״י)

סוף חודש	הפיקדונות	מחזור־המטבע	סך־הכל
יולי 1939	20,044	6,315	26,359
ספטמבר 1939	15,312	10,655	25,967
ספטמבר 1940	14,833	11,217	26,050
ספטמבר 1941	19,152	13,307	32,459
ספטמבר 1942	27,962	21,479	49,441
ספטמבר 1943	47,339	33,574	80,913
ספטמבר 1944	66,164	40,680	106,844
ספטמבר 1945	82,480	47,067	129,547

עליית מחזור־המטבע באה מחמת ריבוי החיילים בארץ, שהשתמשו בכסף מזומן בלבד, ומחמת ההצטברות של הון ניכר בידי הערבים, שבדרך כלל אינם נזקקים לבאנקים. התוצאה היתה, שגידול מחזור־המטבע מיולי 1939 עד ספטמבר 1945 הגיע לכדי 748%, בעוד שהקף־הפיקדונות לא גדל אלא ב‏412% בלבד.

לעומת זה לא בא שינוי מכריע במשקלם של כספי־הממשלה במשק בכללו. מבנה ההכנסות וההוצאות של הממשלה לא נשתנה מיסודו בתקופת מלחמת־העולם, ועליית ההכנסות של הממשלה ב‏196% בשנת־התקציב של 1944/45 לעומת שנת־התקציב של 1938/39 ועליית הוצאותיה ב‏213% באותו זמן עצמו ביטאו את עליית־המחירים שבאה מחמת האינפלאציה יותר מֵאת עליית משקלו של המשק הממלכתי האזרחי (להבדיל מן הצבאי) במשק בכללו. מאמץ־המלחמה של א״י לא מומן ע״י ממשלת א״י ולא ממקורותיה הכספיים של א״י. מימונו נעשה ע״י הצבא הבריטי, ששילם תמורת קניותיו באמצעים, שבאו מחוץ לא״י. משק־המלחמה היה, איפוא, מעין יצוא סמוי מן העין — יצוא, שיצר עודף ניכר במאזן־התשלומים של הארץ — מה שנתבטא בהגדלת יתרותיהם של הבאנקים הא״י בחו״ל.

יבוא ההון היהודי נמשך גם בשנות־המלחמה, אך שוב לא היה הגורם היחיד, ואף לא הגורם החשוב ביותר, לעודף שנוצר במאזן־התשלומים. יבוא־הון זה (בסך כולל של 45 מיליוני לא״י לערך) והוצאות־הצבא (בסך כולל של יותר

בניין באנק לאומי לישראל, ירושלים

מ‏113 מיליוני לא״י) הביאו לידי הצטברות ניכרת של הון בא״י, ומאחר שהתצרוכת היתה מוגבלת, מחמת ההגבלות של היבוא, נוצרו עדפי־הון בדמות זכויות־חוץ של הבאנקים הארצישראליים בחו״ל.

מחמת ריבוי הכסף, מצד אחד, והתמעטות היבוא, מצד שני, עלו המחירים בארץ יותר משעלו בארצות אחרות, שהשתתפו במאמץ־המלחמה של מעצמות־הברית. עליית־מחירים זו רוסנה ע״י פיקוח ממשלתי או ע״י מה שעדפי־הכסף הוצאו על מימון המאמץ המלחמתי. אעפ״כ ציין המדד הרשמי של יוקר־המחיה עליה בשיעור של 25.4 נקודות ב‏1945 לעומת 1939.

2. **במדינת־ישראל**. שאלת מימונה של מלחמת־העצמאות תפסה את המקום המרכזי בניהול משק־הכספים של המדינה בשנה הראשונה לקיומה. העזרה המרובה, שהושיטה יהדות־הגולה למדינה באותו זמן, שימשה מכמה בחינות גורם דומה לשיטה של „החכר והשאל״, שבאמצעותה סייעו אה״ב לאנגליה. אך חלק מן המאמץ המלחמתי בוצע גם ע״י מימון פנימי, שכן עם יציאתם של הבריטים לא נוצר בארץ חלל ריק מבחינה פיסקאלית, הואיל וכמה מוסדות פיסקאליים של המדינה כבר הוקמו בימי השלטון המאנדאטורי. מוסדות אלה התחילו עוד קודם שהוקמה המדינה בגביית מיסים ומכס, ובאמצעותם כיסו את ההוצאות של כוחות־ההגנה.

נוסף על ההכנסות הרגילות ממיסים וממכס השתמשה המדינה למימון צרכי־המלחמה גם באשראי פנימי על־ידי הוצאת שלושה מילוות בסך כולל של 13.5 מיליון ל״י.

שטרי־באנק במחזור והכיסוי לשטרי־הבאנק
(באלפי ל״י מעוגלות)

סוף שנת	שטרי־באנק במחזור	מזה: שטרי־כסף של ועדת־המטבע הפלשתינאית (א״ית)	זהב ויתרות מטבע־חוץ	שטרי־אוצר	שטרי־מקרקעים
1948	30,658	18,823	6,835	5,000	—
1949	50,010	317	28,363	4,740	16,680
1950	73,341	—	10,887	17,070	45,384
1951	101,808	—	2,762	21,910	77,136
1952	109,888	—	12	42,740	77,136
1953	138,012	—	4,256	56,480	77,276
1954	164,461	—	50,585	36,610	77,266

משהונהג מטבע ישראלי עצמאי, בוצע מימון־המלחמה וסופקו צרכי־המדינה גם ע״י הוצאת ניירות־ערך ממשלתיים, כלומר ע״י התפשטות מטבעית. המטבע הפלשתינאי (א״י) הוחלף במטבע ישראלי בצורת שטרות־כסף של באנק אנגלו־פלשתינה בע״מ (אח״כ: באנק לאומי לישראל בע״מ). המטבע הפלשתינאי (א״י) נשלח לאנגליה והצטרף שם לשאר יתרות השטרלינג המוקפאות, ששיחרורן התחיל ב1949 ונסתיים ב1951. עד להפשרתן שימשו יתרות אלו כיסוי למטבע החדש. במרוצת־הזמן הוציא אוצר־המדינה שטרי־אוצר, שחלק מהם נתקבל ע״י הבאנקים ושימש להם כרזורוה ליקווידית נושאת ריבית, וחלק הוחלף במחלקת ההוצאה של באנק אנגלו־פלשתינה בשטרות־כסף חדשים, שנכנסו למחזור.

מחזור אמצעי־התשלום גדל באופן מתמיד, כפי שמַראָה הטבלה הבאה:

אמצעי־התשלום (באלפי ל״י)

סוף חודש	מטבע במחזור	פיקדונות בבאנקים	ס״ה של אמצעי־התשלום
ספטמבר 1948 . . .	27,375	68,910	96,285
אוגוסט 1949 . . .	44,391	87,569	131,960
הגידול מספטמבר 1948 עד אוגוסט 1949 . .	17,016	18,659	35,675
באחוזים	62.2	27.1	37.5

עליה זו בכוח־הקניה, שלא היתה יכולה להיות מלווה בהרחבה מתאמת של אספקת סחורות ושירותים, גרמה בהכרח לעליית־המחירים.

התנודות ברמת־המחירים (1947—1949)

התקופה	מדד הוצאות־המחיה (הבסיס: אוגוסט 1939 — 100)	מדד המחירים הסיטוניים (הבסיס: אוגוסט 1939 — 100)
נובמבר 1947	273	352
פברואר 1948	301	382
מאי 1948	336	444
אוגוסט 1948	357	479
נובמבר 1948	363	504
פברואר 1949	370	493
מאי 1949	359	459
אוגוסט 1949	337	416

פעולות הממשלה והאינפלאציה ב1949—1951. הבעיה המרכזית של המדיניות הפינאנסית של המדינה בשנים הראשונות לקיומה היתה בעיית היחס שבין המשימה המדינית־הכלכלית ובין היכולת הממשית של המשק. מימון העליה רחבת־הממדים, הוצאות־הביטחון המרובות, ההוצאות על תעסוקתם וכלכלתם של מאות אלפי־עולים, שלא נקלטו בארץ מבחינה כלכלית, יצרו מעמסה כבדה על המימון הממלכתי, והתקציב הממשלתי הבלתי־מאוזן נעשה אחד מן המקורות של האינפלאציה.

בטבלה המובאת בראש עמוד זה ניתנים המספרים של שטרי־הבאנק שהיו במחזור והכיסוי של שטרות אלה. כפי שמעידה טבלה זו, באה בתקופת קיומה של המדינה הרחבה עצומה בכיסוי המטבע על־ידי שטרי־אוצר ושטרי־מקרקעים. עד שנת 1951 נמצא אוצר־הממשלה במצב של גירעון מתמיד, מפני שתקציבי־הממשלה עלו על יכלתה של הארץ לכסותם באמצעים פיסקאליים רגילים. ההפסקה, שבאה בהוצאת שטרות־אוצר ושטרות־מקרקעים ב1951 ע״י האוצר הישראלי, ועליית־המחירים, שבאה מתוך שינוי שערי־המטבע בפברואר 1952, שמו קץ לכמה מתופעות האינפלאציה.

המקור העיקרי של האינפלאציה היה נעוץ בעליה רחבת־הממדים. עליה זו הביאה לארץ מספר עצום של צרכנים, שבמשך תקופה ניכרת היו מרוכזים במחנות־מעבר, לא ייצרו שום מיצרכים והתקיימו באמצעים, שסופקו בחוץ־לארץ. תצרכתם הקטינה את הקפם של הכספים, שעמדו לרשותן של ההשקעות. הם אף יצרו לחץ בשוק של המצרכים, שאין להביא מחו״ל, כגון בתים, תוצרת חקלאית וכד׳.

גורם אינפלאציוני נוסף שימשו הוצאות־הביטחון, שמַשמעותן הכלכלית היא: הוצאת אלפי אנשים מתהליך־הייצור והפיכתם לצרכנים בלבד. גם להשקעות, שלא מומנו בשלמות ע״י הון מחוץ־לארץ או ע״י חסכונות פנימיים, היתה השפעה אינפלאציונית; שהרי השקעות כאלו יוצרות תעסוקה ומספקות לעסוקים בהקמתם של המפעלים, העתידים להניב פירות רק לאחר זמן, כוח־קניה גדול־ביחס.

גורם אחר בעל חשיבות מרובה בעידודה או כבילתה של הנטיה לאינפלאציה היא מערכת־הכספים של הבאנקים ומדיניותם, המתבטאת בהתפשטותו או בצימצומו של האשראי. הטבלה הבאה משקפת את הקף האשראי במדינת־ישראל בשנות 1949—1953.

סכום האשראי, שניתן ע״י הבאנקים והאגודות השיתופיות לאשראי

סוף שנת	אשראי מתוך אמצעי הבאנקים והאגודות השיתופיות
1949	63.8
1950	94.1
1951	152.2
1952	155.1
1953	202.1

נפח־האשראי מ1951 ואילך הושפע ע״י מדיניות הממשלה, שנקטה בשיטת ההגבלה של האשראי כאמצעי לריסון

האינפלאציה. תחילה היתה מדיניות זו מכוונת לצימצומו של נפח־האשראי בכללו, אך משהתחילה המדיניות הכלכלית החדשה נותנת את אותותיה ריכּכה הממשלה את מדיניותה; אמנם השאירה את שיעורי־הליקווידיות שקבעה בעינם, אלא שהתירה במידה רחבה שיחרורים מעבר לשיעורים אלה ביחס לסוגי־האשראי הרצויים מבחינת המשק הלאומי.

המדיניות הכלכלית החדשה. — המצב הכל־כלי ב1952 הושפע במידה ניכרת ע״י ירידת העליה. מספר העולים, שהגיע ל129,000 ב1948, ל239,000 ב1949, ל170,000 ב1950, ול174,000 ב1951 ירד ב1952 ל23,000. לעומת זה הועמדו לרשותה של מדינת־ישראל מקורות נוספים של סיוע במטבע־חוץ: הענקות ממשלת אה״ב ומילווה־העצמאות, ובתקופה מאוחרת יותר — השילומים מגרמניה.

תוצאות המצב החדש, שנוצר לרגל האָטה מכרעת זו בקצב־העליה והשתפרות ההכנסות במטבע־חוץ, הורגשו במידה הולכת וגדלה ואיפשרו את הפניית תשומת־הלב לשאלת־הייצוב. התפתחות זו התחילה בשעה שהאינפלאציה כבר היתה קרובה ביותר לגבול של אינפלאציה דוהרת, שסיכּנה את יסודות־המשק. ב13 בפברואר 1952 הנהיגה הממשלה את המדיניות הכלכלית החדשה, שהיתה לה השפעה מרחקת לכת על החיים הכלכליים בארץ. המטרות העיקריות של מדיניות זו היו דיסאינפלאצה וייצוב כלכלי, והאמצעים, שנוקטו להשגתן של מטרות אלו, היו:

א. דוואלואציה ע״י הנהגת שלושה שערים למטבע. שער אחד של 2.80 דולאר ללירה ישראלית, שחל רק על מצרכי־מזון חיוניים (בחישוב הוצאות) ועל כספי ההענקה והמילוות הממשלתיים (בחישוב ההכנסות); שער שני של 1.40 דולאר ללירה ישראלית, שחל על מצרכי־מזון פחות חיוניים ועל חמרי־גלם מסויימים (בחישוב ההוצאות) וכן על קרנות שונות (בחישוב ההכנסות); ושער שלישי של דולאר אחד ללירה ישראלית, שחל על כל שאר המיצרכים (בחישוב ההוצאות) ועל העברות־הון פרטיות והכנסות מיצוא (בחישוב ההכנסות).

ב. הפסקה מוחלטת של הוצאת שטרי־אוצר ושטרי־מקרקעים חדשים ואיזון תקציב המדינה ע״י הכנסות ממשיות ממיסים וע״י תרומות, הלוואות וקרנות־תמורה בתקציב־הפיתוח.

ג. מילווה־חובה של 10% מכל האמצעים הליקווידיים (פיקדונות בבאנקים ומטבע במחזור).

ד. מס יתר, שהעביר לידי הממשלה חלק מן הרווחים על המלאי, שנקנה לפני הנהגת שערי־המטבע החדשים ונמכר במחירים החדשים.

ה. הגבלה כמותית חמורה של האשראי ואח״כ גם הַכוונתו מבחינה איכותית.

נוסף על האמצעים המוֹנֶטאריים הנזכרים, נתכוונה הממ־שלה לאחוז באמצעים נוספים אלה: הצמדת שכר־העבודה לתפוקה והנהגת עבודה קבלנית לשם הגברת הייצור, ייעול המפעלים, הצמדת הרווחים של כל מפעל ליעילותו וביטול שיטת החישוב של המחירים על יסוד ההוצאות בלא הת־חשבות ביעילות.

מדיניות כלכלית חדשה זו הביאה לידי עליה גדולה ברמת־המחירים, שלא היתה מלווה בעליה מַקבלת של אמצעי־התשלום. באופן זה ירד הערך הריאלי של אמצעי־התשלום במידה מרובה, כפי שמַראָה הטבלה הבאה:

אמצעי־התשלום ומדד־המחירים מאוקטובר 1951 עד אפריל 1953

החודש	אמצעי־התשלום (במיליוני ל״י)	מדד־המחירים לצרכן לפי אוקטובר 1951 — 100	מדד הספקת אמצעי־התשלום הריאליים
אוקטובר 1951	251.3	100	100
יאנואר 1952	258.0	110	93
אפריל 1952	256.6	139	76
יולי 1952	244.9	157	63
אוקטובר 1952	264.6	168	63
יאנואר 1953	278.2	176	63
אפריל 1953	284.6	181	63

בניגוד לתקופה הקודמת, נעשו עכשיו המחסור בכסף וההעדר באמצעים ליקווידיים הקו האָפייני ביותר של המצב הכלכלי. כתוצאה ממצב זה גבר חוסר־העבודה, פעולות הפיתוח וההשקעה צומצמו משום המחסור באמצעים ליקווי־דיים, והלחץ על האשראי גדל. לעומת זה נעצרה הירידה של ערך הלירה הישראלית בשווקים החפשים, ופחתו הוצאות־הייצור לפי חישובן במחירי השוק הבינלאומי במטבע־חוץ.

התופעות, שהיו כרוכות בביצועה של המדיניות הכלכלית החדשה, היו תופעות אָפייניות לכל תהליך של דיסאינפלאציה. אך במשק־הארץ נתקל תהליך זה בקושי מיוחד. קושי זה נבע מן הצורך לקיים — בעת ובעונה אחת עם תנאי־הדיסאינפלאציה — פיתוח רחב־ממדים.

מערכת־הכספים ב1953—1955. למרות המגמות הדיסאינפלאציוניות, שהשפיעו על המשק עם הנהגת המדי־ניות הכלכלית החדשה ב1952, התחילו פועלות עליו בהדרגה מגמות בכיוון אינפלאציוני. הגורמים, שהפעילו מגמות אלו, היו: הרחבת האשראי, ההוצאות המוגברות של הממשלה, שהיתה חסרה הכנסות מספיקות למימונן השוטף, והתחזקות הנטיה להעלאת רמת הצריכה וההשקעות.

ב1951 כבר הוטלו, כאמור, הגבלות על הרחבת האשראי הבאנקאי. שיעור הנזילות, שנקבע באותה שנה, הועמד על 50% לגבי הפיקדונות, שהיו בבאנקים עד מארס 1951, ועל 75% לגבי הפיקדונות, שנתווספו בהם לאחר מכן. ב1953

חלוקת האשראי, שניתן מאמצעי־הבאנקים לפי ענפי־המשק
(באחוזים)

סוף־חודש	סה״כ *	לממשלה	לרשויות מקומיות	לשירותים ציבוריים	למוסדות אשראי וכספים	למוסדות מיישבים	לחקלאות	לתעשיה	לבניה	למסחר	לשירותים	לשונים
יוני 1953	100.0	2.9	2.3	6.3	4.8	4.7	16.9	23.8	7.7	13.2	17.4	**
יוני 1954	100.0	8.0	1.8	2.9	2.8	2.1	16.5	27.1	9.1	18.0	4.9	9.8
יוני 1955	100.0	—	1.3	2.7	3.5	1.5	21.0	32.6	7.4	15.9	4.3	9.9

* אי ההתאמה בסיכום נובעת מעיגול המספרים. ** נכלל בשירותים.

הוגדל שיעור־הנזילות לגבי פיקדונות, שנתווספו אחר דצמבר 1952 או מארס 1953 (לפי בחירתו של כל באנק), ל־90%. במועד מאוחר יותר הוברר, ששיעורי־הנזילות אינם משמשים תריס מספיק בפני הרחבת האשראי. לפיכך ניתנו בתחילת 1954 הוראות לבאנקים ולאגודות השיתופיות לאשראי להגביל את נפח האשראי שלהם לסכום האשראי, שניתן על־ידיהם ב־30 בנובמבר 1953. אך גם הגבלה זו לא הועילה, והקף האשראי במערכת־הבנקאות הוסיף להתרחב. סיבותיה של התרחבות זו היו בעיקרן אלו:

א) כדי להתאים את האשראי לצרכי הייצור החיוני הוצאו פעם בפעם אישורים למתן אשראי מחוץ למסגרת הנזילות;

ב) בתקופת אוגוסט—אוקטובר 1954 הורשו הבאנקים, לפי החלטת הממשלה, להרחיב את נפח־האשראי ב־4%, כלומר ב־9 מיליון ל״י;

ג) עם הקמת באנק־ישראל העבירו אליו המוסדות הבאנקאיים את רובן המכריע של ההלוואות, שניתנו על־ידיהם לממשלה, וכן הלוואות במטבע־חוץ; עם צימצומן של הלוואות אלו, שנכללו בנפח האשראי שהותר להם, יכלו כמה מוסדות באנקאיים להרחיב את הלוואותיהם לציבור במטבע ישראלי;

ד) נכיון־המשנה, שנעשה ע״י באנק־ישראל ושהקפו הגיע בסוף 1955 ל־10 מיליון ל״י, הגדיל את הקף האשראי לציבור למטרות של ייצור חיוני בחקלאות ובתעשיה, ביחוד בתעשיות־היצוא;

ה) הרחבת האשראי לממשלה על־ידי מערכת־הבאנקים ב־1954 וע״י באנק־ישראל ב־1955.

תקציבי־הממשלה. הקפם של תקציבי־הממשלה גדל בהתמדה בתקופה הנסקרת הן משום עלייתה של רמת־המחירים והן משום הרחבתם של השירותים לצרכי־ביטחון וקליטת־העליה, וכן מחמת ההוצאות המרובות, שהוצאו לצרכי פיתוח ותעסוקה. על גידול זה מעידה הטבלה הבאה:

הוצאות־הממשלה
(במיליוני ל״י)

שנת הכספים	תקציב רגיל	תקציב פיתוח	ס״ה	עודף (+) או גירעון (–) בתקציב הממשלה
1953/54	232.5	155.0	396.7	+ 5.5
1954/55	331.5	314.4	624.6	+34.0
1955/56 (מחצית שנה)	201.9	41.9	362.6	– 34.8

אע״פ שלהלכה היו תקציבי־הממשלה מאוזנים, ואף נצטבר עודף של הכנסות על הוצאות, לא היה משק־הכספים של הממשלה מאוזן בפועל; הגורמים העיקריים לכך היו שנים:

א) כתוצאה מן השערים השונים, שנקבעו למטבע־חוץ ושהיו נהוגים ב־1952—1954, נצטבר גירעון גדול בקרן־החליפים, שהכנסותיה והוצאותיה לא הובאו בחשבון בתקציב הרגיל ובתקציבי־הפיתוח. כמו־כן הכביד על קופת־האוצר נטל כבד של התחייבויות, שחלק גדול מהן נוצר מחמת ביצוע מזורז של תכניות־שיכון, וכן מחמת גידול המלאי של הסחורות במחסני־הממשלה. העדפים השוטפים, שנצטברו בתקציב הרגיל ובתקציב־הפיתוח, לא הספיקו כדי לכסות את ההתחייבויות הללו.

ב) העדר של רזרווה מספקת מנע ביצוע סדיר של התקציב בלא שיוגדל האשראי לממשלה ממערכת־הבאנקאות ומבאנק־ישראל. מאחר שהאשראי הבאנקאי לממשלה גדל במידה ניכרת, נוצר גורם נוסף להתרבות אמצעי־התשלום.

יתרות מטבע־חוץ. כתוצאה מגידולו של יבוא־ההון לארץ, נצטברו ב־1953—1954 יתרות של המדינה במטבע־חוץ בסך של כ־70 מיליון ל״י, ששימש „כיסוי" למטבע במחזור, נוסף על היתרות של מטבע־חוץ, שנצטברו בקרן־החליפים. מטבע־חוץ זה הומר במטבע ישראלי, ומאחר שלא היתה בידי הממשלה רזרווה מספקת למימון ההצטברות של היתרות הללו, הוזרמו סכומים גדולים של אמצעי־תשלום חדשים למשק.

מתוך כך עלו ההכנסות האישיות וגדל הביקוש למוצרים ולשירותים, הן למטרות תצרוכת והן לצורך השקעות. עם גידול זה באה עליה ברמת־המחירים, כפי שמראה הטבלה הבאה:

עליית מדדי־המחירים (1953—1955)

ממוצע שנתי	מדד המחיר לצרכן (ספטמבר 1951 — 100): נקודות	מדד המחיר לצרכן: עליה ב־%	מדד המחירים הסיטונים (ממוצע 1948 — 100): נקודות	מדד המחירים הסיטונים: עליה ב־%	מדד הוצאות־הבניה (יולי 1950 — 100): נקודות	מדד הוצאות־הבניה: עליה ב־%
1952	153	—	165	—	211.3	—
1953	196	28.1	229	46.8	275.8	30.5
1954	220	12.3	270	17.8	353.6	28.2

ערך התפוקה הלאומית הגלמית ב־1953 היה 1,480 מיליון ל״י והוא עלה ל־1,647 מיליון ל״י ב־1954 (כל החישובים כאן ולהלן מובאים במחירי 1954). התפוקה הלאומית הגלמית גדלה ב־1954 בסך של 167 מיליון ל״י — כלומר, ב־11.3%. באותה שנה גדלה אוכלוסיית המדינה בשיעור של 2.9%. הייצור גדל, איפוא, בשיעור, שעלה במידה ניכרת על שיעור הגידול של האוכלוסיה. אעפ״כ תרמה תוספת־הייצור אך תרומה זעומה בלבד לשיפורו של המאזן המסחרי, מאחר שערך הצריכה של הציבור ושל הממשלה עלה מ־1,520 מיליון ל״י ב־1953 ל־1,644 מיליון ל״י ב־1954. אילמלא עלתה רמת־הצריכה הממוצעת של האוכלוסיה, היה ערך הצריכה ב־1954 מגיע ל־1,564 מיליון ל״י. באופן זה עלה — כתוצאה מעלייתה של רמת־הצריכה לנפש — ההקף הכללי של הצריכה בסך של כ־80 מיליון ל״י

התהליך של שימוש בתוספת־הייצור לסיפוק הביקוש הפנימי גבר ב־1955. עדיין אין לקבוע את ערך התפוקה הלאומית במחצה הראשונה של שנת 1955. אך אומדן של גידול התפוקה הלאומית הגלמית בשיעור של כ־105 מיליון ל״י (או בכ־14%) ביחס למחצה הראשונה של שנת 1954 נראה כמתקבל על הדעת. למרות עליה זו, שבאה בתפוקה הלאומית, לא זו בלבד שהגירעון במאזן המסחרי לא צומצם, אלא אף גדל. פתרונה של הבעיה נעוץ, כפי שמסתבר, במציאת סינתזה בין פיתוח מהיר ובין יציבות כלכלית.

באנק־ישראל. בהתאם לחוק־הכנסת מיולי 1954, נוסד בדצמבר 1954 באנק־ישראל, שמשמש מכשיר של ממשלת־ישראל לביצוע המדיניות המוניטארית שלה. בסעיף 3 של חוק באנק־ישראל הוגדרו תפקידיו של הבאנק כלהלן:

„...להסדיר ולכוון את מערכת המטבע, וכן... את מערכת האשראי והבאנקאות בישראל, בהתאם למדיניותה הכלכלית של הממשלה", על מנת לקדם באמצעים מוניטאריים את „ייצוב ערכו של המטבע בישראל ומחוצה לה", ולאפשר „רמה גבוהה

של ייצור, תעסוקה, הכנסה לאומית והשקעות הון בישראל".

באנק־ישראל הוא הבאנקאי והסוכן הפיסקאלי היחיד של ממשלת־ישראל, הן ביחס לחשבונותיה המקומיים והן ביחס לחשבונותיה עם ארצות־חוץ. ע"י ריכוז חשבונותיה בבאנק־ישראל חוסכת הממשלה סכומי־כסף ניכרים, שהיתה משלמת קודם לכן לבאנקים מסחריים בעד שירותיהם. אמנם הממשלה משלמת גם לבאנק־ישראל בעד שירותיו, אך יתרת רווחיו הנקיים של באנק־ישראל חוזרת לאוצר־המדינה.

באנק־ישראל הוא גם הבאנק של הבאנקים. הוא מקבל את יתרותיהם בתורת פיקדונות, נותן להם הלוואות ועושה נכיון־משנה של שטרות, שנמסרים לו על־ידיהם. החזקת יתרות הבאנקים בבאנק־ישראל מקילה על זה האחרון את הפיקוח על נזילותם של הבאנקים. מתפקידיו של באנק־ישראל לפקח על הנהלת העסקים של המוסדות הבאנקאיים כדי להבטיח את זכויותיהם של המפקידים ובעלי־המניות.

ד. הורוביץ, כלכלת ישראל 1954; D. Horowitz and R. Hinden, *Economic Survey of Palestine* (with Special Reference to the years 1936 and 1937), 1938; R. D. Ottensooser, *The Palestine Pound and the Israel Pound (Transition from a Colonial to an Independent Currency)*, 1955.

ד. ה.

פינאנסים ציבוריים. — תפקידם של הפינאנסים הציבוריים הוא לספק את הצרכים המשקיים של גופים ציבוריים ולקבוע את מעמדו של הפרט ביחס להגשמת התביעות, הנובעות מצרכים אלה.

האגף הציבורי במשק הישראלי מורכב משתי קבוצות גדולות: גופים ציבוריים טהורים ומפעלים משקיים ציבוריים. הקבוצה הראשונה כוללת את המשרדים של הממשלה המרכזית, את המוסדות הלאומיים ואת הרשויות המקומיות. הקבוצה השניה מורכבת משני סוגים: מפעלים ציבוריים וחברות ציבוריות. המפעלים הציבוריים מתקיימים בדרך כלל מתקציבי־הממשלה ואין ברשותם עתודות כספיות עצמאיות, פרט לחשבונות עובר ושב ודמי־מחזור. על סוג זה נמנים המפעלים של משרד־התחבורה, הדואר, המחלקה לעבודות־ציבוריות, המדפיס הממשלתי, מחלקת־המדידות, חשבונות מסחריים וקרנות. ברשויות המקומיות יש לראות במפעלי־המים, בשווקים העירונים וכדומה פעילות משקית מסוג זה. את רווחיהם של המפעלים הללו יש לראות כמיסים עקיפים ואת גרעונותיהם כסובסידיות, והרווחים כגרעונות כלולים בחשבונות השוטפים של הממשלה המרכזית או של הרשויות המקומיות. — החברות הציבוריות הן יחידות בעלות אישיות משפטית נפרדת, שהוקמו ונרשמו בהתאם לחוק ושרוב מניותיהן שייכות לגוף ציבורי או שרוב מנהליהן מתמנה על־ידיו. לקבוצה זו שייכות חברות לפיתוח אוצרות־הטבע, חברות חקלאיות, חברות תעשייניות, שירותי־תחבורה,

לוח 1

ההכנסות וההוצאות השוטפות של הממשלה המרכזית בשנות־הכספים 1948/9—1954/5

שנת הכספים	1948/49		1949/50		1950/51		1951/52		1952/53		1953/54		1954/55	
	ל"י	%	ל"י	%	ל"י	%	ל"י	%	ל"י	%	ל"י	%	ל"י	%
סעיפי ההכנסה														
הכנסה מרכוש והשקעות	0,3	0.5	0,5	0.7	1,5	1.8	6,0	5.2	10,0	6.1	8,5	4.2	15,5	5.2
מיסים ישירים	4,1	7.2	9,3	12.6	19,1	22.3	32,2	27.8	57,0	34.7	75,2	37.3	119,1	39.9
מיסים אחרים (לאחר תשלום סובסידיות)	10,2	18.0	24,7	33.6	37,5	43.8	47,4	40.9	76,4	46.5	65,0	32.2	170,7	57.3
העברות שוטפות אחרות	1,2	2.1	1,9	2.6	2,9	3.4	3,4	2.9	4,1	2.5	5,2	2.6	8,4	2.8
סיכום ביניים, הכנסות שוטפות	15,8	27.8	36,4	49.5	61,0	71.3	89,0	76.9	147,5	89.8	153,9	76.3	313,7	105.2
גרעון (+) או עודף (–) בחשבון השוטף	41,0	72.2	37,2	50.5	24,6	28.7	26,8	23.1	16,7	10.2	47,8	23.7	−15,6	−5.2
סך־הכל	56,8	100	73,6	100	85,6	100	115,8	100	164,2	100	201,7	100	298,1	100
מטרות ההוצאה														
ריבית	0,5	0.9	1,0	1.4	2,8	3.3	2,9	2.5	8,0	4.9	10,8	5.3	26,4	8.9
מינהל ראשי	2,1	3.7	4,0	5.4	4,9	5.7	5,8	5.0	12,3	7.5	15,3	7.6	19,4	6.5
חוק ומשטר	48,0	84.5	49,2	66.8	50,5	59.0	63,3	54.7	82,9	50.5	97,5	48.3	140,6	47.1
חינוך, תרבות ודת	0,7	1.2	2,7	3.7	5,0	5.8	8,7	7.5	10,6	6.4	11,1	5.5	16,4	5.5
בריאות	1,0	1.8	3,0	4.1	4,1	4.8	5,8	5.0	10,6	6.4	14,1	7.0	20,7	7.0
סעד	1,2	2.1	5,0	6.8	5,6	6.5	5,6	4.8	8,1	4.9	9,2	4.6	11,6	3.9
שירותים כלכליים	2,0	3.5	5,2	7.1	8,0	9.3	11,0	9.5	14,4	8.8	16,1	8.0	27,7	9.3
החזקת רכוש	0,3	0.5	1,0	1.4	1,1	1.3	1,8	1.6	2,4	1.5	3,0	1.5	5,5	1.8
העברות שוטפות ליחידות אחרות של האגף הציבורי	1,0	1.8	2,5	3.4	3,6	4.2	10,9	9.4	14,9	9.1	24,6	12.2	29,8	10,0
סך־הכל	56,8	100	73,6	100	85,6	100	115,8	100	164,2	100	201,7	100	298,1	100

לוח 2
מקורות־ההון של הממשלה המרכזית בשנות־הכספים 1948/9 — 1954/5
(במיליוני ל"י)

שנת הכספים	1948/49		1949/50		1950/51		1951/52		1952/53		1953/54		1954/55	
	ל"י	%	ל"י	%	ל"י	%	ל"י	%	ל"י	%	ל"י	%	ל"י	%
מכירת רכוש									1,1	0.7	1,3	0.5	0,9	0.1
מס שבח מקרקעים	—	—	0,2	0.3	0,8	0.8	1,2	1.1	0,5	0.3	0,4	0.1	0,5	0.1
מס עיזבון	—	—	—	—	0,1	0.1	0,2	0.2	0,2	0.1	0,3	0.1	0,3	0.1
מס רכוש (כופר)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5,3	2.0	5,7	1.6
חשבון הקרן הקיימת לישראל	—	—	0,8	1.0	0,6	0.6	0,6	0.5	2,3	1.5	1,7	0.6	10,2	2.9
הענקות ותקבילים מיוחדים	—	—	—	—	—	—	12,0	10.8	53,3	35.7	57,0	21.2	84,7	23.6
שילומים מגרמניה	—	—	—	—	—	—	—	—	9,0	6.0	38,7	14.4	96,6	26.9
סיכום־ביניים	—	—	(1,0)	(1.3)	(1,5)	(1.5)	(14,0)	(12.6)	(66,4)	(44.3)	(104,7)	(38.9)	(198,9)	(55.3)
גביות של הלוואות (קרן)	—	—	—	—	1,2	1.2	1,6	1.4	4,9	3.3	15,3	5.7	23,7	6.6
הגדלה בפקדונות	—	—	2,1	2.7	2,0	2.0	3,4	3.2	5,6	3.8	11,6	4.3	2,5	0.2
קבלת הלוואות והתחייבויות :	43,1	100	73,0	95.3	94.8	95.3	86,9	78.6	72,1	48.3	136,4	50.7	135,1	37.9
מזה בארץ	(41,5)	(96.3)	(52,0)	(71.2)	(69,2)	(73.0)	(41,0)	(47.2)	(31,0)	(43.0)	(51,7)	(37.9)	(66,6)	(18.9)
מזה בחוץ לארץ	(1,6)	(3.7)	(21,0)	(28.8)	(25,6)	(27.0)	(45,9)	(52.8)	(41,1)	(57.0)	(84,7)	(62.1)	(68,5)	(19.0)
מכירת ניירות־ערך וכדומה	—	—	0,5	0.7	—	—	4,7	4.2	—	—	—		—	—
עליה במעות נייר									0,5	0.3	1,0	0.4	—	—
סך־הכל של המקורות	43,1	100	76,6	100	99,5	100	110,6	100	149,5	100	269,0	100	360,2	100

חברות־שיכון, מוסדות־מימון לחברות פינאנסיות, חברות־מסחריות וגופים מיוחדים כמו רשות־הפיתוח, משרד־הארנונה והמוסד לביטוח לאומי.

ה מ מ ש ל ה ה מ ר כ ז י ת. הפינאנסים של הממשלה המרכזית הם אחד מן הגורמים, המעצבים את דמותו של המשק הישראלי: הוצאות־הממשלה במשך כל שנות קיומה של המדינה הגיעו לכדי 40% של ההכנסה הלאומית ושימשו להשגת מטרות כלכליות, פיסקאליות וסוציאליות.

על יסוד הלוחות 1, 2, 3 אפשר להבחין במדיניות התקציבית של הממשלה כמה תקופות. הראשונה שבהן התחילה עם הקמת־המדינה ונמשכה עד סוף שנת־הכספים 1951/52. אע"פ שההכנסות השוטפות בתקופה זו היו בסימן של עליה, לא הדביקו את ההוצאות השוטפות, שהושלמו ע"י הלוואות והתחייבויות אחרות. לאחר שסופקו הצרכים של שירותי החוק והמשטר, ז. א. הוצאות הביטחון, המשטרה וכדומה, לא נשתייר הרבה־ביחס למטרות אחרות. ההוצאות השוטפות היו בסימן של עליה מתמדת, וכמעט הוכפלו במשך התקופה הנדונה, והגרעון בחשבון השוטף נשאר הגורם המרכזי בתקציב. אָפייני לפרק־זמן זה הוא המימון האינפלאציוני של הוצאות־הממשלה ע"י שטרי־האוצר ושטרי־מקרקעים, שהביא לידי הדפסת כסף ויצירת כוח־קניה חדש. כ־50% בממוצע מתקציב־הפיתוח מומנו ע"י הוצאת שטרי־מקרקעים והשאר ע"י מלוות־חוץ. אם נפנה ממקורות־הכספים אל השימוש בהם נראה, שהגרעון בחשבון שוטף שימש יסוד חשוב בחשבון־ההון. ההשקעות העצמיות של הממשלה התרכזו בשני סעיפים: דיור וסלילת־כבישים. יתרת חשבון־ההון ניתנה כהלוואות ליחידות אחרות של האגף הציבורי, כמו הסוכנות היהודית, הרשויות המקומיות, מפעלים ציבוריים וכד', וליחידות לא ציבוריות. עבודות ציבוריות שבוצעו נועדו גם לשמש מקור־תעסוקה לעולים חדשים. בשטח הדיור נבנו בישראל בתקופת 1949/53 16.5 דירות חדשות בממוצע שנתי לכל 1,000 תושבים לעומת 10.6 דירות כאלו, שנבנו בנורווגיה, 10 בגרמניה המערבית, 8 בשודיה, 6.9 באנגליה ו5.91 בברית־המועצות (כל המספרים הללו מתייחסים ל1953).

התקופה השניה התחילה עם הנהגתה של המדיניות הכלכלית החדשה בפברואר 1952, שבעקבותיה נעשה ניסיון לבסס את התקציב הרגיל על הכנסות שוטפות ולהפסיק את המימון האינפלאציוני של תקציב־הפיתוח. בשנת 1952/53 אפשר להבחין בהוצאותיה של הממשלה צימצום מסויים בשירותים מינהליים. כ־90% מן ההוצאות השוטפות נתכסו ע"י הכנסות שוטפות. באמצעות השקעה של כ־8 מיליון ל"י נוסדו כמה חברות־פיתוח ציבוריות. כמו־כן עלה אחוז ההלוואות לחקלאות ולתעשיה. ההלוואות לחקלאות ניתנו בעיקר באמצעות באנק ישראל לחקלאות — באנק ממשלתי, שנוסד לשם תיאום התאריכים של מתן אשראי ולשם פיקוח על השימוש באשראי למטרות שלשמן ניתן (בלוח 3 כלולות השקעות אלו כהלוואות של הממשלה למפעלים ציבוריים). בדרך כלל אפשר לציין, שאחוז ההוצאות הבלתי־פרודוקטיביות ירד. עם הנהגתה של המדיניות הכלכלית החדשה הוקמה קרן־חליפים, שנועדה לנהל את עיסקות הממשלה במטבע־חוץ. כתוצאה מקניית מטבע־חוץ בשערים גבוהים וממכירתו בשערים נמוכים, וכן כתוצאה מגביה לקויה של

לוח 3

השימוש במקורות־ההון של הממשלה המרכזית בשנות 1948/9—1954/5

(במיליוני ל״י)

	1948/49		1949/50		1950/51		1951/52		1952/53		1953/54		1954/55	
	ל״י	%	ל״י	%	ל״י	%	ל״י	%	ל״י	%	ל״י	%	ל״י	%
I. גרעון (+) או עודף (−) בחשבון השוטף	41,0	95.1	37,2	48.6	24,6	24.7	34,8	31.4	16,7	11.2	47,8	17.8	-15,6	-4.2
II. השקעות בנכסים (ברוטו) של הממשלה														
1. חקלאות			0,2	0.3	0,3	0.5	0,4	0.3	2,2	1.5	6,9	2.6	9,4	2.6
2. מחצבים			—	—	0,1	0.1	—	—	0,3	0.2	0.4	0.1	0,1	
3. בניה														
א) כבישים ודומה			3,4	4.4	8,3	8.3	6,5	5.9	8,2	5.5	10,3	3.8	7,9	2.2
ב) בניינים לאדמיניסטראציה			0,1	0.1	1,5	1.5	1,0	0.9	2,0	1.3	2,6	1.0	2,2	0.6
ג) בנייני חינוך ודת			—	—	0,1	0.1	0,4	0.4	0,1	0.1	0,1	—	0,2	
ד) דיור			5,3	6.9	3,5	3.5	9,6	8.7	13,0	8.7	21,3	7.9	32,0	8.8
ה) בתי־חולים			—	—	0,8	0.8	0,7	0.6	1,0	0.7	1,1	0.4	0,9	0.2
ו) בניינים למטרות־סעד			—	—	0,4	0.4	0,3	0.3	0,1	0.1	0,1	—	0,2	
ז) בניה בחקלאות			0,1	0.1	0,2	0.2	0,2	0.2	4,7	3.1	6,8	2.5	12,0	3.3
4. פיתוח מקורות־מים			0,1	0.1	0,9	0.9	0,4	0.4	0,8	0.5	1,4	0.5	3,6	1.0
5. תחבורה וקשר					—		—		1,6	1.1	1,5	0.6	2,2	0.6
6. שינוי במלאי			—		2,2	2.2	2,0	1.8	6,4	4.3	13,6	5.1	10,5	2.9
III. הענקות להשקעות														
1. ליחידות אחרות של האגף הציבורי					1.0	1.0			0,7	0.5	1,3	0.5	1,7	0.5
2. למפעלים וחברות ציבוריות			6,6	8.7	3,4	3.4	7,6	6.9	7,0	4.7	11,3	4.2	18,5	5.2
3. לאחרים			—	—	—	—	—	—	1,1	0.7	10,8	4.0	12,9	3.7
סיכום־ביניים			(53,0)	(69.2)	(47,3)	(47.6)	(63,9)	(57.8)	(65,9)	(44.2)	(137,3)	(51.0)	(98,7)	(27.4)
IV. השקעות פינאנסיות בחברות ציבוריות			3.9	5.1	1,0	1.0			8,0	5.4	7,6	2.8	25,5	7.0
V. השקעות במניות אחרות	0,5	1.2			5,2	5.2			1,4	0.9	1,2	0.4	1,6	0.5
VI. הלוואות לאגף הלא־ציבורי														
לחקלאות			2,6	3.4	6,1	6.1	8,3	7.5	3.3	2.2	6,2	2.3	10,2	2.8
לתעשיה			0,4	0.5	7,1	7.1	5,5	5.0	6,9	4.6	21,2	7.9	14,2	4.0
לענפים אחרים			0,3	0.4	7,7	7.7	4,1	3.7	4,5	3.0	7,3	2.7	41,1	11.2
VII. גידול בפקדונות לזמן ארוך שבבאנקים			—	—	—	—	—	—	12,1	8.0	10,2	3.8	25,0	7.0
VIII. החזרת מלוות (קרן)			0,7	0.9	2,0	2.0	3,1	2.8	7,0	4.7	4,8	1.8	59,1	16.5
IX. הלוואות ומקדמות ליחידות אחרות של האגף הציבורי (הרשו־יות המקומיות והסוכנות)			9,5	12.4	14,4	14.4	20,3	18.3	18,0	12.0	28,7	10.7	20,1	5.6
X. הלוואות למפעלים ולחברות ציבוריות			1,5	2.0	2,2	2.2	2,4	2.2	22,1	14.8	40,0	14.9	57,6	16.0
XI. עליה במזומנים וחש־בונות עובר ושב	1,6	3.7	4,7	6.1	6,5	6.5	3,0	2.7	0,3	0.2	4,5	1.7	7,1	2.0
בסך־הכל	43,1	100	76,6	100	99,5	100	110,6	100	149,5	100	269,0	100	360,2	100.

מיסי־היתר על המלאי של היבוא, נצטבר גרעון של 59 מיליון ל״י בקרן־החליפים לסוף מארס 1954 (לוח 1 מראה את מיסי־העקיפים נטו, ז.א. אחר הניכוי של תשלומי־סובסידיות. מתן הסובסידיות התבטא בעיקרו בגרעון בקרן־החליפים). בשנת־הכספים 1954/55 הצליחה הממשלה לגבות את רוב החובות של השנים הקודמות, ובפעם הראשונה עלה

בידה ליצור עודף ממשי בחשבון השוטף בלא ששינתה הרבה את חלוקת־ההוצאות ואת רמת־השירותים. מה שנוגע לחלו־קת־ההוצאות, יש להעיר, שאחוז ההוצאות על החינוך נראה קטן, מפני שהמשכורות של המורים והגננות בבתי־הספר של הרשויות המקומיות נרשמות כחלק מן הסכומים, המועברים לרשויות אלו. אך אם נצרף משכורות אלו להוצאות־החינוך

לוח 4

ההכנסות וההוצאות השוטפות של הרשויות המקומיות בשנות 1948/9—1954/5

(במיליוני ל"י)

שנת הכספים	1948/49		1949/50		1950/51		1951/52		1952/53		1953/54		1954/55	
	ל"י	%	ל"י	%	ל"י	%	ל"י	%	ל"י	%	ל"י	%	ל"י	%
סעיפי־הכנסה														
הכנסות מרכוש	—	—	—	—	—	—	0.3	1.3	0.5	1.2	0.6	0.9	0.7	0.9
מיסים מקומיים	4.1	68.3	5.8	53.7	9.6	57.8	12.9	55.9	22.2	52.1	31.7	48.1	39.0	48.8
דמי־שירותים	0.2	3.3	0.3	2.8	0.4	2.4	0.7	3.1	2.5	5.9	3.7	5.6	3.8	4.8
הכנסות משירותים (חינוך, סעד ובריאות)	0.7	11.7	2.1	19.4	2.8	16.9	3.0	13.1	4.2	9.9	6.0	9.1	6.0	7.5
עדפים של מפעלים מוניציפאליים	—	—	0.1	0.9	0.2	1.2	0.2	0.9	0.2	0.5	0.5	0.8	0.6	0.7
העברות שוטפות מן הממשלה המרכזית	1.0	16.7	2.5	23.1	3.6	21.7	5.9	25.8	12.9	30.4	23.4	35.5	29.8	37.3
סך־הכל	6.0	100	10.8	100	16.6	100	22.9	100	42.5	100	65.9	100	79.9	100
מטרות־ההוצאה														
ריבית	0.2	3.3	0.2	1.9	0.4	2.4	0.7	3.1	0.9	2.1	1.8	2.7	1.8	2.3
מינהל ראשי	1.6	26.7	3.1	28.7	4.0	24.1	4.3	18.8	10.4	24.5	13.3	20.2	16.0	20.0
חינוך	1.7	28.3	3.2	29.6	5.2	31.3	9.1	39.7	17.0	40.0	26.2	39.8	36.4	45.6
בריאות	1.3	21.7	2.1	19.4	3.2	19.3	5.7	24.9	10.3	24.3	12.5	19.0	14.8	18.5
סעד	0.8	13.3	1.3	12.0	2.0	12.0	3.8	16.6	3.7	8.7	5.4	8.2	6.4	8.0
דת	—	—	0.2	1.9	0.2	1.2	0.5	2.2	0.5	1.2	1.0	1.5	1.2	1.5
החזקת־רכוש (כולל כבישים)	0.2	3.3	0.3	2.8	0.5	3.0	1.3	5.7	1.6	3.8	1.8	2.7	2.4	3.0
שירותים חקלאיים	—	—	0.1	0.9	0.3	1.8	0.2	0.9	0.3	0.7	0.4	0.6	0.4	0.5
עודף (+) או גרעון (−) בחשבון השוטף	0.2	3.3	0.3	2.8	0.8	4.8	−2.7	−11.8	−2.2	−5.2	3.5	5.3	0.5	0.6
סך־הכל	6.0	100	10.8	100	16.6	100	22.9	100	42.4	100	65.9	100	79.9	100

של הממשלה, נראה, שהוצאות אלו נמצאו בסימן של עליה. כמו־כן עלה חלקו של סעיף „תשלומי־הריבית", אך לעומת זה עלו ה„הכנסות השוטפות מרכוש ומהשקעות הממשלה", שבהן נכללת הריבית הנגבית ע"י הממשלה.

הרשויות המקומיות. תהליך המוניציפאליזאציה במדינה משתקף מן הטבלה הבאה:

סוג הרשות	מספר הרשויות המקומיות הקיימות במשך שנות־הכספים:						
	1948/49	1949/50	1950/51	1951/52	1952/53	1953/54	1954/55
עיריות	8	14	18	20	21	21	20
מועצות מקומיות	22	41	45	59	72	80	84
מועצות איזוריות	4	17	31	38	42	46	48
סה"כ	34	72	94	117	135	147	152

מקורות־הכספים של הרשויות המקומיות בחשבון השוטף הם מיסים, ארנונות, הטלים מקומיים והענקות של הממשלה. חשבון־ההון מורכב מהשתתפותם של בעלי־הנכסים בעבודות־פיתוח, מלוות, שניתנו על־ידי הממשלה, ומקורות אחרים. בהתאם למדיניותה של הממשלה, שהיתה מכוונת להעביר סמכויות ותפקידי־ביצוע לרשויות המקומיות, נמסרו לטיפולן שירותים סוציאליים כמו חינוך, סעד, שירותי־בריאות ודאגה ליצירת מקורות־תעסוקה לעולים חדשים; ובהקבלה לכך הועברו לרשותן גם סכומים, שגדלו משנה לשנה, בצורת הענקות, השתתפויות בתקציב והלוואות. עד שנת 1951 הצליחו הרשויות המקומיות בדרך כלל לכסות את התקציבים השוטפים שלהן ע"י מיסים והענקות־הממשלה, אבל ב1951/52 ו1952/53 שוב לא הספיקו לכך מקורות אלה. רוב ההוצאות של הרשויות המקומיות צמודות למדד של יוקר־המחיה, ולעומת זה מבוססות ההכנסות שלהן ברובן על הערכות חד־פעמיות, שאין אפשרות לשנותן במשך שנת־הכספים. שלא כממשלה המרכזית, לא יכלו הרשויות המקומיות להחליט על הטלת מיסים או תשלומי־חובה חדשים, או לשנות את מבנה־ההכנסות ושיטת־הגביה. אלו הן הסיבות העיקריות לגרעונות, שנתהוו בשנים אלו בתקציביהן של הרשויות המקומיות. גרעונות אלה היו בפועל גדולים יותר מכפי שהם מסתכמים בלוח 4, שהרי לוח זה כולל בין המיסים את רווחי המפעלים של הרשויות המקומיות. כמו־כן אין מפעלים אלה מנכים פחת מחשבון ההשקעות, שנעשו בהם, באופן שרווחיהם הם ברובם מדומים. לאחר שהרשויות המקומיות עמדו בפני משבר חמור ב1952/53 הוכנסו תיקונים לתוך שיטת־המיסים, והשתתפותה של הממשלה

לוח 5

ההכנסות וההוצאות בחשבון־ההון של הרשויות המקומיות בשנות 1948/9—1954/5

(במיליוני ל״י)

	1948/49		1949/50		1950/51		1951/52		1952/53		1953/54		1954/55	
	ל״י	%	ל״י	%	ל״י	%	ל״י	%	ל״י	%	ל״י	%	ל״י	%
מקורות־החוז														
עודף בחשבון השוטף	0,2	5.6	0,3	5.5	0,8	6.6	—	—	—	—	3,5	13.8	0,5	2.1
העברת־הון (השתתפות בעלי־נכסים)	1,4	38.9	1,1	20.4	0,9	7.4	4,6	21.8	3,4	14.3	4,4	17.4	5,4	23.0
הלוואות מן הממשלה המרכזית	—		3,4	63.0	8,4	68.9	7,0	33.2	10,1	42.4	6,9	27.3	8,2	34.9
הלוואות והתחייבויות מאחרים	2,0	55.5	0,6	11.1	2,1	17.1	9,5	45.0	10,3	43.3	10,5	41.5	9,4	40.0
סך־הכל	3,6	100	5,4	100	12,2	100	21,1	100	23,8	100	25,3	100	23,5	100
שימוש במקורות־החוז														
גירעון בחשבון שוטף							2,7	12.8	2,2	9.2				
השקעות ברוטו:														
חקלאות			0,1	1.9	0,7	5.7	0,2	0.9	0,4	1.7	1,3	5.1	1,1	4.7
כבישים	2,6	72.2	4.0	74.0	5,9	48.4	5,9	28.0	8,8	37.0	6,5	25.5	3,5	14.9
בניינים לאדמיניסטראציה	0,1	2.8	0,2	3.7	—		0,8	3.8	0,5	2.1	1,5	6.0	0,5	2.1
דיור	0,1	2.8	0,2	3.7	—		0,5	2.4	1,0	4.2	1,1	4.0	0,2	0.9
בריאות וגנים	0,1	2.8	0,1	1.9	0,4	3.3	2,2	10.4	1,6	6.7	1,8	7.2	2,5	10.6
ביוב	0,1	2.8	0,2	3.7	2,2	18.0	1,1	5.2	1,9	8.0	2,2	8.8	2,7	11.5
בניינים למטרות־סעד	0,2	5.6	—	—	0,1	0.8	0,1	0.5	0,1	0.4	0,1	0.4	0,1	0.4
בתי־ספר ובניינים למטרות דתיות	0,2	5.6	0,1	1.9	1,9	15.6	4,4	20.9	3,0	12.6	2,8	11.2	5,1	21.7
השקעות במפעלים (מים)	0,1	2.8	0,1	1.9	—	—	0,8	3.8	1,1	4.6	1,8	7.2	2,3	9.8
ציוד	—	—	—		0,3	2.5	0,6	2.8	0,3	1.3	0,4	1.6	0,5	0.1
סיכום־ביניים	3,5	97.2	5,0	92.6	11,5	94.3	19,3	91.5	20,9	87.8	19,5	77.0	18,5	78.7
החזרות של מלוות (קרן)	0,1	2.8	0,3	5.5	0,7	5.7	1,5	7.1	2,9	12.2	5,3	21.0	4,5	19.2
עליה במזומנים וחשבונות עובר־ושב	—	—	0,1	1.9	—		0,3	1.4	—		0,5	2.0	0,5	2.1
סך־הכל	3,6	100	5,4	100	12,2	100	21,1	100	23,8	100	25,3	100	23,5	100

בתקציביהן הוגדלה. ב־1953/54 הצליחו הרשויות המקומיות ליצור עודף בחשבון השוטף שלהן, וב־1954/55 — אף לאַזן תקציב זה. אעפ״כ מצבן של הרשויות המקומיות עדיין הוא קשה.

היחסים הכספיים וגם המינהליים בין השלטון המרכזי ובין השלטון המקומי עדיין לא נתגבשו. הוראות של פקודות מימי שלטון־המאנדאט עדיין עומדות בתקפן ומגבילות את סמכויותיהן של הרשויות, בין השאר, גם במה שנוגע למבנה־מיסיהן. תיאום נוסף בין הממשלה המרכזית והשלטון העצמי בהטלת מיסים ובגבייתם היה מעלה את ההכנסות נטו ע״י ביטול ההוצאות הכרוכות בקיומם של מנגנוני הערכה וגביה נפרדים. הרשויות המקומיות תלויות במידה הולכת וגדלה בהענקות ממשלתיות — מה שגורם במידה ידועה לצימצום עצמאותן. מתוך לוח 4 מתברר, שבערך 40% מכל הוצאותיהן השוטפות מיועדים לחינוך, שבתקציבו, כאמור, משתתפת הממשלה ע״י תשלום משכורות־המורים. שאר הסעיפים העיקריים של ההוצאות הם: „כבישים" ו„בתי־ספר" (בניינים). רוב מקורות־ההון הם הלוואות של הממשלה, הבאנקים והתחייבויות. מפעלים, שבחו״ל הם משמשים אחד מן המקורות העיקריים של הכנסות לשלטון המקומי, כמעט שלא נתפתחו בארץ. גיוס של הון־לצורך־השקעות בשוק באמצעות איגרות־חוב של הרשויות או מניות של המפעלים אינו נהוג בישראל — במקצת מפני ששוק־ההון אינו מפותח כל צרכו ובמקצת מתוך העדר יזמה של הרשויות עצמן.

ה מ ו ס ד ו ת ה ל א ו מ י י ם. — המוסדות הלאומיים של התנועה הציונית העולמית, כמו הסוכנות היהודית והקרנות הציוניות, היו במשך תקופת־המאנדאט כעין „מדינה בתוך מדינה". עם ייסודה של מדינת־ישראל הוקם בצידם של

לוח 6

ההכנסות וההוצאות של הסוכנות היהודית בשנות 1948/9—1954/5

(במיליוני ל״י)

	1948/49		1949/50		1950/51		1951/52		1952/53		1953/54		1954/55[1]	
	ל״י	%	ל״י	%	ל״י	%	ל״י	%	ל״י	%	ל״י	%	ל״י	%
הכנסות														
תרומות	18,5	69.3	16,7	71.8	20,7	83.1	28,8	79.7	46,5	79.4	66,8	66.0	43,2	76.5
השתתפות	4,9	18.4	3,2	13.6	1,6	6.3	3,8	10.4	9,8	16.8	30,4	30.0	11,3	20.0
גביות של הלוואות ושונות	3,3	12.3	3,4	14.6	2,6	10.6	3,6	9.9	2,2	3.8	4,0	4.0	2,0	3.5
סך־הכל	26,7	100	23,3	100	24,9	100	36,2	100	58,5	100	101,2	100	56,5	100
הוצאות														
עליה	4,5	12.9	1,4	3.6	3,8	10.4	1,9	3.5	1,5	2.2	2,9	3.1	2,6	4.7
קליטת־עליה	17,9	50.8	13,6	33.8	8,1	22.1	8,0	15.3	6,5	9.2	6,1	6.5	4,0	7.2
עליית־נוער	3,2	9.2	3,6	9.4	3,6	9.7	4,8	9.2	6,7	9.6	8,0	8.4	4,0	7.4
התיישבות	7,4	21.1	16,8	43.6	17,4	47.4	32,3	61.0	44,2	63.4	62,2	66.0	36,5	67.0
שונות	2,1	6.0	3,1	9.6	3,8	10.4	5,8	11.0	10,9	15.6	15,0	16.0	7,5	13.7
סך־הכל	35,2	100	38,6	100	36,7	100	52,9	100	69,8	100	94,2	100	54,6	100

1 לגבי התקופה 1.9.54—31.3.55 בלבד.

מוסדות אלה מנגנון ממשלתי חדש, שקיבל עליו את הפעולה בשטחים הרבה, שקודם לכן היו בתחומם של המוסדות הלאומיים. לדוגמה — בשנים האחרונות של שלטון־המאנדאט היוו ההוצאות על הביטחון ומדיניות־החוץ כ־50% של תקציב־הסוכנות — תפקידים, שעם תקומתה של המדינה הועברו למשרדי הביטחון, המשטרה והחוץ.

אחר תקומתה של המדינה נתגבש הסכם מסויים בנוגע לחלוקת התפקידים בין המדינה והמוסדות הלאומיים, שלפיו קיבלה עליה המדינה את הדאגה לישוב הקיים בארץ, בעוד שהמוסדות הלאומיים, המייצגים את יהודי־העולם, קיבלו עליהם את הדאגה לעולים החדשים. תכנית זו לא עמדה במבחן־המציאות, וכיום חלוקת התפקידים בין הממשלה והסוכנות אינה פונקציונאלית אלא תקציבית בלבד. הרוב של עבודות־הסוכנות בארץ נעשה לשם העולים החדשים, אבל לא כל מה שנעשה לשמם נעשה ע״י הסוכנות. רובו של עול־השיכון מוטל על הממשלה, עבודות־הפיתוח החקלאיות נעשות בעזרתן של השקעות הממשלה, וחלק חשוב מתקציביהן של הממשלה והרשויות המקומיות מוצא על צרכים שוטפים של העולים. מתוך כך באות העברות־כספים בין כל היחידות של האגף הציבורי. הממשלה מענקת הלוואות לסוכנות ולקרן הקיימת לישראל, הסוכנות משתתפת בהוצאותיהן של הממשלה ושל הרשויות המקומיות, הקרן הקיימת קונה קרקע מן הממשלה, וכדומה. נוסף על כך מחלפת הממשלה את מטבע־ההוץ של המוסדות לפי שער מיוחד. את התמונה הכללית אפשר לראות מתוך מאזן מרוכז של כל האגף הציבורי, שבו מתבטלות ההעברות הפנימיות (עמ׳ 793/4).

כמו שמראה לוח 6, עלה אחוז ההוצאות בקשר להשקעות (בהתיישבות) מ־21% ב־1948/49 ל־66% ב־1953/54 או מ־7.4 מיליון ל״י ל־62.2 מיליון ל״י. מספרים אלה הם ברוטו, הואיל וחלק מן ההוצאות נכלל גם בדו״ח של יחידות אחרות של האגף הציבורי (לדוגמה: הקרן הקיימת לישראל, כפרי־עבודה). ההשקעות של הסוכנות בלא העברות הסתכמו, לפי אומדן, ב־30 מיליון ל״י לשנה בממוצע. את הכספים להשקעות אלו ולשאר הוצאותיה מקבלת הסוכנות בעיקר ממקורות־חוץ — בזמן האחרון: כ־70% מן ההעברות של קרן־היסוד, ז. א. מתרומות של היהדות העולמית (85% מזה מיהדות־אמריקה) וכ־30% — מֵחֶלקה בשילומים מגרמניה ומרכושם של יהודים מחוסרי־יורשים.

יחידה אחרת של האגף הציבורי היא קרן־היסוד — המוסד הפינאנסי של הסוכנות, שדרכו עוברות התרומות מיהדות־העולם המיועדות לישראל. בשעת־הצורך מגייסת קרן זו גם הלוואות, בעיקר במטבע־חוץ.

היחידה השלישית, הנמנית על המוסדות הלאומיים, היא הקרן הקיימת לישראל, שעיקר תפקידה עד תקומת־המדינה היה גאולת־הקרקע ושבמרוצת־הזמן נעשתה הגדול שבבעלי־הקרקעות בארץ. עם תקומת־המדינה נשתנו תפקידיה, והעיקריים שבהם הם כיום שנים: פיתוחם של ענפי־חקלאות מסויימים והעברת־כספים לממשלה. ב־1949 החליטה הממשלה למכור לקרן הקיימת מיליון דונאם וב־1953 מיליון דונאם נוסף. סעיפים חקלאיים במאזני הקרן הקיימת הם הכשרת־קרקע, ייעור, מפעל־החולה וכפרי־עבודה.

אחת מן הפעולות החשובות של המוסדות הלאומיים בשנים האחרונות היתה הפצת מלווה מיוחד לביסוס חובות־החוץ של המדינה. עד 31.3.1955 הצליחו האירגונים היהודיים באה״ב לגייס ע״י מלווה זה סך של 68.5 מיליון דולאר. בהתאם להסכם בין הממשלה והסוכנות הופקד סכום זה באוצר, שהשתמש בו לקונסולידאציה של החובות במטבע־חוץ, והסוכנות קיבלה בארץ מן הממשלה סך של 46.6 מיליון ל״י. את השפעתה של פעולה זו על מצב החובות של המדינה במטבע־חוץ אפשר לראות מתוך הלוח הבא:

חלוקת ההתחייבויות הישירות של הממשלה (קרן בלבד)

(במיליוני דולארים)

התחייבויות	ב־31.3.54	%	ב־31.3.55	%
למשך 5 שנים ויותר	273.0	83.9	325.1	88.5
בין 1 ו־5 שנים	17.0	5.2	30.3	8.3
עד ל־12 חודש	35.2	10.8	11.8	3.2
בסך־הכל	325.2	99.9	367.2	100.0

בלא להביא בחשבון את מלווה העצמאות והפיתוח, אפשר לומר, שהסך הכללי של המלוות ירד במשך שנת 1954/55.

מפעלים ציבוריים. התפתחותם של המפעלים מסוג זה היתה מהירה מאוד, בעיקר מ1952 ואילך. החשבון השוטף של הממשלה כולל בסעיף מיסי־העקיפים שלו את הרווח הנקי הנומינאלי, שנתקבל ממפעלים אלה. אך יש לזכור, שבדומה למפעליהן של הרשויות המקומיות אין המפעלים הממשלתיים כוללים בהוצאותיהם את הבלאי ואת הריבית על השקעות קודמות. ההכנסות ברוטו של מפעלי משרד־התחבורה היו כלהלן (במיליוני ל״י):

54/55	53/54	52/53	51/52	50/51	49/50	48/49
40.5	30.8	23.1	11.8	8.2	5.5	2.3

רוב החברות הציבוריות עדיין נמצאות בשלב של בניה, ורק לאחר כמה שנים אפשר יהא להעריך כראוי את תרומתן להתקדמותה הכלכלית של הארץ. בין חברות־המימון יש לציין את באנק ישראל לחקלאות, הנזכר למעלה, שביחד עם הסוכנות הוא משמש מקור ראשי לאשראי חקלאי. קיימות שתי יחידות לביטוח: הארנונה והמוסד לביטוח לאומי. לפי חוק נזקי־מלחמה, 1951, מוטלת חובת התשלום של ארנונה על בעלי־נכסים. מן ההכנסות של מס זה נצטברה קרן (היתרה ליום 31.3.55 היתה: 10.2 מיליון ל״י), שממנה משלמים פיצויים בעד נזקים, שנגרמו בימי מלחמת־העצמאות, ובעד אלה שנגרמים ע״י מסתננים. חוק הביטוח הלאומי כולל כיום ביטוח לעת־זקנה ובמקרי מוות, ביטוח של נפגעי־עבודה וביטוח־אימהות. אע״פ שחוק זה נכנס לתקפו רק באפריל 1954, כבר הספיק הביטוח הלאומי ליצור עתודות כספיות ניכרות, שמהן ניתנות מלוות לאוצר בריבית ובהצמדה למדד יוקר־המחיה. בתקציב־הפיתוח הממשלתי של שנת 1954/55 מופיעות בין מקורות־ההון הלוואות מן הארנונה ומן המוסד לביטוח לאומי בסכום של 25.8 מיליון ל״י. חוק התקציב של שנת 1955/56 מביא בחשבון מלוות בסך של 30 מיליון ממוסדות ביטוח, פנסיה ותגמולים. אלו הן שתי דוגמות של חסכונות־חובה, שנודעת להם השפעה דיסאינפלאציונית.

כמו ברוב הארצות הנתונות בתהליך־פיתוח נמרץ, הוטל גם על האגף הציבורי בישראל התפקיד לשמש מדריך ומכוון בפיתוח־הארץ. המטרה המוצהרת של ההשקעות הציבוריות היא קידום עצמאותה הכלכלית של הארץ, ז. א. הגדלת היצוא או הקטנת היבוא באמצעים הזולים ביותר ובמהירות המאכסימאלית. אבל רק חלק מהשקעות אלו הוצא לתכלית זו (בחקלאות, בתעשיה ובתחבורה), בעוד שחלק מהן הוצא לצרכי בניה, שמילאה בעיקר תפקיד סוציאלי. מבחינה כמותית מרובה חלקו של ההון הציבורי בהשקעות, שנעשו בארץ (מתקומת־המדינה עד היום: יותר מ50% של ההשקעות).

חשבון מאוחד של האגף הציבורי לשנת־הכספים 1953/54

(במיליוני ל״י)

חשבון שוטף

הכנסות		הוצאות	
הכנסות מרכוש והשקעות	11.2	משכורות, שכר ותשלומים נלווים	118.0
פחות תשלומי־ריבית	−16.5	קניות שוטפות אחרות	42.8
מיסי עקיפים	148.4	ביטחון ותקציבים מיוחדים	80.9
מיסים ישירים שנגבים מחברות	15.3	סובסידיות (נטו)	29.7
מיסים ישירים, שמוטלים על פרטים	59.9	העברות שוטפות לפרטים ולאירגונים אחרים שלא למטרות־רווח	35.3
העברות שוטפות אחרות מפרטים ואירגונים אחרים שלא למטרות־רווח	15.1		
סכומים במעבר	4.3		
גירעון בחשבון השוטף	69.0		
	306.7		306.7

חשבון ההון

מקורות		שימוש במקורות ההון	
העברות־הון		גירעון בחשבון השוטף	69.0
מישראל	12.6	השקעות ברוטו	101.2
מחוץ־לארץ	176.5	הענקות להשקעות	20.8
ירידה בנכסי־ממון (גביית הלוואות)	21.2	השקעות של מפעלים וחברות ציבוריות	63.4
פקדונות	11.7	עליה בפקדונות לזמן ארוך בבאנקים	10.2
עליה בהתחייבויות		מתן־הלוואות	75.6
התחייבויות בארץ	46.3	ירידה בהתחייבויות (החזרה מלוות קרן)	35.2
הלוואות אחרות בארץ	15.8	עליה במזומנים וחשבונות עובר ושב	6.2
הלוואות מחוץ־לארץ	84.8		
חשבונות מסחריים עם חוץ־לארץ	11.7		
הוצאת שטרי־כסף לסכומים קטנים (50 פר׳, 100 פר׳, 250 פר׳)	1.0		
	381.6		381.6

חלקה של ההשקעה הציבורית בחקלאות, בתחבורה ובחרושת היה כ45% ב1949, 40% ב1950, 30% ב1951 וכ40% ב1952 ו1953. הסעיף העיקרי בהשקעות הציבוריות במשך כל השנים הנזכרות היה: שיכון ועבודות ציבוריות (שנועדו לפתור את בעיות הדיור והתעסוקה של העולים). הקף ההשקעות בארץ הוא ללא יחס אל ההכנסה הלאומית, הואיל ומימון־ההשקעות נעשה ברובו ע״י יבוא של הון.

א. פרסומי ממשלת ישראל: דו״חות כספים של ממשלת ישראל (ב„רשומות״); דו״חות שנתיים של מבקר המדינה; שנתונים סטאטיסטיים לישראל. — ב. פרסומי המוסדות הלאומיים: דו״חות כספיים ומאזנים של הסוכנות היהודית; קרן קיימת לישראל וקרן היסוד. — ד. הורוביץ, כלכלת ישראל, תשי״ד; השלטון המקומי, ירחון בהוצ׳ חבר השלטון המקומי; *Revenue Administration and Policy in Israel* (U. N. Technical Assistance Administration), 1952; *Economic Developments in the Middle East, 1945 to 1954* (U. N., Department of Economic Affairs), 1955.

מ. ר. ב.

המיסים. — מערכת־המיסים של מדינת־ישראל מיוסדת על זו שהיתה קיימת בתקופת־המאנדאט, וכן על שרידים מתקופת האדמיניסטראציה העותמאנית. עיקרם של המיסים העותמאניים היה מוטל על החקלאות: המעשר („עושר״) — מעין מס ישיר על הכנסות ברוטו מחקלאות, ומס־הבהמות („אג׳נאם״) — מס־גולגולת על עדרים. המס הנגבה מנכסים בלתי־נדים („וֶרקו״), וכן המס המוטל על העברות של נכסים כאלה במשרדי ספרי־האחוזה (טאבּו), מוצאם מאותה תקופה. מערכת־המיסים כללה גם מכס לפי הערך (ad valorem) על יבוא, ובשיעור נמוך גם על יְצוא, בְּלו על מלח, טאבאק ומשקאות חריפים, ומיסים על אמצעי־ההובלה הפרימיטיוויים של אותם הימים.

השינויים הכלכליים החשובים, שחלו בא״י בתקופת האדמיניסטראציה הבריטית בהשפעת העליה היהודית, חיזוק האוכלוסיה העירונית ועלייתה של רמת־החיים, גררו שינויים בתחוקת המיסים ובחשיבותם היחסית. מיסים עקיפים, ובראשם המכס, היוו את עיקר ההכנסות. מס־ההכנסה נוסף למערכת־המיסים רק ב1941 והיה מבוסס על הפקודה לדוגמה, שהוצעה לארצות האימפריה הבריטית עשרים שנה קודם לכן. פקודת מס־ההכנסה המאנדאטורית עדיין משמשת יסוד לשיטת מס־ההכנסה בישראל, ופסקי־דין בריטיים עדיין עלולים לשמש תקדימים בפירושיו של החוק הישראלי בתחום זה. מס־עיזבון בשיעורים של 1—5% מערך העיזבון (שמשתלם בשעת אישורה של הצוואה) כבר הוטל בימי־המאנדאט, אך רק ב1949 נתקבל חוק מיוחד בנוגע למס זה. באותה שנה נתקבלו גם החוק של מס שבח־מקרקעים ופקודת מס־המותרות, שעם הרחבת מסגרתו והפיכתו למס־קניה ב1952 הושלמה, לפי שעה, מערכת־המיסים בישראל.

מ י ס י ם י ש י ר י ם. מס־הכנסה, מס רכוש עירוני, מס שבח־מקרקעים, מס עיזבון, מס רכוש חקלאי ומס העברת־קרקעות (בספרי־האחוזה), שאפשר להגדירו גם כמס עקיף, הם המיסים הישירים בישראל. העליה המרובה, שבאה בהכנסות של מס־ההכנסה, שינתה בתכלית את חלקם של המיסים הישירים בכלל הכנסותיה של המדינה ממיסים, למרות הירידה היחסית, שבאה בהכנסה ממיסים ישירים אחרים, כגון מיסי־רכוש. מיסים ישירים היוו שליש של הכנסות־המיסים בשנת־הכספים 1948/9 ו45.8% מהכנסות אלו ב1952/3. מאז באה ירידה קלה בחשיבותם של המיסים הישירים, אך ישראל עדיין שייכת למיעוט של המדינות — כגון בריטניה וקאנאדה —, שחלקם של המיסים הישירים והעקיפים בהכנסותיה הוא כמעט שווה.

מ ס ־ ה ה כ נ ס ה. מס־הכנסה חל למעשה על כל הכנסה, פרט להכנסות, שהפקודה פוטרת אותן בפירוש ממס זה, כגון משכורת־הנשיא, ההכנסה של אגודה שיתופית, שעסקיה נעשו עם חבריה בלבד, וההכנסות של קרנות־תגמולים מאושרות. כמו־כן פטורים ממס־הכנסה רווחי־הון על ניירות־ערך. תוספת־יוקר, שבאה על־יסוד עליית המדד של יוקר־המחיה למעלה מ175 נקודות, פטורה כיום אף היא ממס־הכנסה. המס חל על הכנסה, שמקורה בישראל, וכן על כל הכנסה, שמתקבלת למעשה בישראל. המס מנוכה במקור־ההכנסה משכירים, ובאופן חלקי גם ממקבלי־דיווידנדות. עצמאים נישומים אחר סוף שנת־המס, אך חייבים לשלם כמפרעות ארבעה תשלומים רבע־שנתיים, שהם מבוססים על שומתם האחרונה.

בחישובה של ההכנסה החייבת במס מנכים את ההוצאות, שהיו כרוכות בהשגתה, ובכללן הוצאות־הון, שניכוין בצורת פְחָת מתחלק לאורך חיי־הנכס. חישוב הפחת מיוסד על המחיר, ששולם בפועל, ורק למפעלים מאושרים לפי החוק לעידוד השקעות־הון, תש״י, מותר להביא בחשבון פחת מואָץ.

לשיטת הזיכויים האישיים, הנוהגת כיום, קדמה שיטה של ניכויים אישיים לנישום ולנתמכים על־ידיו. הסיבה העיקרית למעבר משיטת־הניכויים לשיטת־הזיכויים היתה נעוצה בהכרה הגוברת ביסוד הרֶגְרֶסיווי של הניכויים האישיים, שחשיבותם מבחינת ההקלה במס עולה עם עליית שיעורו השולי של המס, כלומר, עם גידול־ההכנסה. שיטת הזיכויים הונהגה לראשונה בתיקון פקודת מס־ההכנסה, תשי״ב. הזיכויים הקיימים כיום (1956) הם 120 ל״י לנישום, 45 ל״י לאשה (מאכסימום של 120 ל״י לאשה עובדת), 50 ל״י לילד ראשון ושני, 65 ל״י לילד שלישי, ו55 ל״י לכל ילד נוסף. נוסף על כך יש זיכויים מוגבלים בעד הוצאות על טיפול רפואי, תרומות למוסדות מוכרים, חיסכון לזמן ארוך ותשלומי ביטוח לאומי.

השנים הראשונות לקיומה של המדינה היו שנים של עליה בשיעורי־המס. עליה זו נעשתה קשה ביותר לנישומים מפני שהעליה שבאה בהכנסות הכספיות עם עלייתה של רמת־המחירים הביאה לידי כך, שהכנסות רֶאַליות בינוניות חויבו בשיעורי־מיסים, שהיו מכוונים מלכתחילה להכנסות רֶאַליות גבוהות הרבה יותר. בשנת־המס 1947 — שנת־השומה הראשונה בישראל — היו השיעורים של המס לרווק, כולל תוספת מלחמתית ומס־קליטה, מ13% (לגבי הכנסה חייבת במס מ1 ל״י עד 300 ל״י) עד 80% (לגבי הכנסה של יותר מ2,100 ל״י). שיעורים שוליים גבוהים אלה השפיעו בהכרח לרעה על מידות הנכונות לעבודה ולהשקעה, והן על יחסם המוסרי של חייבי־המס לחובתם. פתרון חלקי לבעיה זו ניתן ע״י קביעתם של שיעורים מיוחדים בשביל הכנסות מהענקות, שניתנו בעד פריון־עבודה (15%, בתנאי שההענקה אינה עולה על 30% משכרו הרגיל של הפועל), ולהכנסות משעות־עבודה נוספות (22.5%, באותה הגבלה). כמו־כן הופחת המס ב10% לגבי ניכויי־מס משכירים. לפי החוק לעידוד השקעות־הון, תש״י, הוגבל מס־ההכנסה על הכנסות של מפעל מאושר או על הכנסות של מומחה מאושר למאכסימום של 25%. תיקון פקודת מס־ההכנסה, תשי״ב, הרחיק את המס השולי של 80% להכנסות של יותר מ7,000 ל״י על־ידי

שינויים בשיעורים והרחבה של דרגות־ההכנסה לצרכי־המס. באותו זמן עצמו הוטלה תוספת מוניציפאלית של 7.5% מסכום־המס, שיצרה שיעור שולי מאכסימאלי של 86%, אך נקבעה „תקרה" למס, פרט לתוספת המוניציפאלית, באופן שלא יעלה על מחציתה של ההכנסה החייבת במס בצירוף פטור תוספת־היוקר. התיקון בנוגע ל„תקרה" נכנס לתקפו בשנת־המס 1952. על רווחי־הון, במידה שחייבו במס, הוטלו שיעורים מיוחדים (מאכסימום של 25%).

החוק לתיקון פקודת מס־הכנסה, תשי"ד, הנהיג שיטת־שיעורים חדשה, שהיא מבוססת על נוסחה זו: שיעור־המס לכל לירה מתוך 5,000 הל"י הראשונות של הכנסה חייבת במס הוא 15%+1% לכל 200 ל"י של הכנסה כזו. על יסוד נוסחה זו מגיע השיעור השולי של המס ל־65% בהכנסה של עד 5,000 ל"י, ושיעור זה קיים גם בהכנסות גבוהות יותר, עד שה„תקרה" מורידה אותו שוב ל־50% (ול־53.75% עם התוספת המוניציפאלית).

הצורך להקל על בעלי ההכנסה הבינונית גרם להקלה מיוחדת לרבע־המס או ל־350 ל"י (לפי הסכום הקטן יותר). מס־ההכנסה על חברות שיעורו 25%. נוסף על כך הוטל מס רווחי־חברות (פקודת מס רווחי־חברות, 1947), ששיעורו 25%. שיעוריהם האפקטיוויים של שני המיסים המוטלים על חברות עלו מ־10% ב־1/1940 ל־53.75% (כולל התוספת המוניציפאלית). המס של רווחי־חברות משולם ע"י החברה כחברה. מס־ההכנסה על חברות מעומת כנגד תשלומי מס־ההכנסה של בעלי־המניות — עימות, שאינו שלם במידה שהחברה אינה מחלקת לבעלי־המניות את כל רווחיה. תיקון החוק לעידוד השקעות־הון, תשט"ו, פוטר חברות מאושרות ממס־הכנסה על חברות.

הגידול, שבא בהכנסות של מס־ההכנסה (ר' טבלה 1), נובע מן השינויים, שהוכנסו בשיעורי־המס, מעלייתה של ההכנסה הלאומית הריאלית, מגידולן של ההכנסות הכספיות מחמת אינפלאציה ומשיפורים אדמיניסטראטיוויים, שבאו בגביה.

טבלה 1

שנה פיסקאלית	הכנסות מס־ההכנסה (באלפי לירות)	הכנסות מס־ההכנסה בתוך כלל ההכנסות ממיסים (באחוזים)
1948/9	4,080	26.3
1949/50	9,341	26.3
1950/51	19,059	33.9
1951/52	32,178	35.6
1952/53	56,421	42.7
1953/54	76,626	42.0
1954/55	119,099	42.1
1955/56 (אומדן)	134,500	45.7

ההכנסות ממיסים כוללות הכנסה רגילה ומועברת ממיסים, דמי־רשיונות ודמי־שירותים.

טבלה 2

מספר תיקי־הנישומים, לפי סוגי־הנישומים

ביום	חברות	שכירים	עצמאים	סך־הכל
15.5.48	3,800	22,760	62,000	88,560
31.3.49	4,390	39,594	82,000	125,984
31.3.50	4,534	58,346	95,459	158,339
31.3.51	6,559	80,143	129,416	216,118
31.3.52	8,141	97,353	185,254	290,748
31.3.53	8,995	121,516	222,606	353,117
31.3.54	11,375	144,973	242,228	398,576
31.3.55	10,721	153,348	302,436	466,505

טבלה 3

הכנסות מס־ההכנסה לפי סוגי־הנישומים

(במיליוני לירות ובאחוזים)

השנה	עצמאים		חברות		ניכויים, בעיקר משכירים		סה"כ
	במיליוני ל"י	באחוזים	במיליוני ל"י	באחוזים	במיליוני ל"י	באחוזים	במיליוני ל"י
1949/50	3.7	39.7	1.2	12.9	4.4	47.4	9.3
1950/51	8.0	42.1	2.9	15.3	8.1	42.6	19.0
1951/52	13.0	40.5	3.7	11.6	15.4	47.8	32.2
1952/53	20.9	36.2	[1] 4.6	7.9	32.3	55.9	[1] 57.8
[3] 1953/54	22.7	29.6	15.3	19.9	38.7	50.5	[2] 76.7
[3] 1954/55	46.2	38.8	21 9	18.4	50.9	42.8	119.1

[1] סך של 924,000 ל"י הוכנס ע"י החשב הכללי לסעיף־הפקדונות ולא לסעיף מס־ההכנסה.

[2] כולל 1.5 מיליון ל"י, שהועברו לרשויות המקומיות.

[3] אגף מס־ההכנסה חילק את ההכנסות לפי סוגי הנישומים באופן שונה.

השנה	עצמאים (במיליוני ל"י)	חברות (במיליוני ל"י)	ניכויים (במיליוני ל"י)
1953/4	19.3	17.4	40.0
1954/5	41.3	24.8	53.0

מ י ס י ר כ ו ש, ע י ז ב ו ן ו ש ב ח ־ מ ק ר ק ע י ם. מס הרכוש העירוני ומס הרכוש החקלאי פסקו להיות מיסים חשובים מנקודת־מבטו של האוצר. ההכנסה המשותפת של מיסים אלה ב־1955/56 הגיעה, לפי אומדן, לקצת יותר מ־1% (3 מיליון ל"י ממס רכוש עירוני, כ־½2 מיליון ל"י ממס רכוש חקלאי) מכלל ההכנסות של המיסים. מס רכוש עירוני מוטל על השווי השנתי הנקי, כלומר על ההכנסה המשוערת, שבאה ממקרקעים, בניכוי הוצאות של 20% לבנייני־מגורים ו־33⅓% לבנייני־תעשיה. המס, המוטל על השווי השנתי, הוא 10% לבנייני תעשיה ולבנייני־מגורים. שיעור המס המוטל על מגרשים הורד ב־1955 מ־35% ל־20% מן השווי השנתי, שנקבע ל־6% מערך הקרקע, כלומר ל־1.2 מן השווי הכולל. מס רכוש חקלאי הוא מס קצוב לדונאם לפי סוג המטע או המזרע.

מס־עיזבון ומס שבח־מקרקעים הוטלו ב־1949 (ההכנסות של כל אחד ממיסים אלה היו, לפי אומדן, ב־1955/56: חצי מיליון ל"י). מס־העיזבון הישראלי הוא מיזוג של מס־עיזבון ומס־ירושה. המס תלוי בסיוגם של היורשים ובעודף העיזבון. שיעוריו לגבי סוג א' (בן־זוג של הנפטר וילדיו) מ־5% עד 40% בהתאם לעודף הפטור. השיעורים המוטלים על סוגי־יורשים אחרים הם גבוהים יותר.

הפרוגרסיוויות של מס שבח־מקרקעים, המוטל על רווחי־הון הבאים ממכירת־מקרקעים, אינה תלויה בגדלו המוחלט של הרווח, אלא בשיעורו לעומת הוצאות־הרכישה ובמשך־הזמן שעבר משעת הרכישה: מ־5% על רווח של לא יותר מ־250% במשך יותר מעשר שנים עד 40% על רווח של יותר מ־500% במשך לא יותר משנתיים.

מקור־הכנסות חשוב יותר הוא המס המוטל על רישומן של העברת־בעלות (בספרי־האחוזה). הכנסותיו של מס זה ב־1955/56 תגענה, לפי אומדן, ל־1.5 מיליון ל"י.

מ י ס י ם ע ק י פ י ם. המיסים העקיפים העיקריים הם: מכס כללי, מכס על דלק, בלו על טאבאק, משקאות, מלט וצמיגים, מס־קניה, מס נסיעות־חוץ, מס־שעשועים, מס־בולים וכן דמי־רשיונות.

ה מ כ ס ה כ ל ל י הוא, כמקור פיסקאלי, שני בחשיבותו למס־ההכנסה. בהכנסות המתקבלות ממס זה ניכרות עליה

מוחלטת וירידה יחסית בעת ובעונה אחת. ההכנסות של המכס הכללי עלו מ4.53 מיליון ל״י ב1948/9 (40.8% מהכנסות־המיסים) ל44.76 מיליון ל״י ב1954/55 (14.8% מהכנסות־המיסים). ההכנסות של המכס תלויות בנפחו של היבוא, בערכו במטבע־חוץ, בשער־החליפים (גורם עיקרי בעלייתן של הכנסות־המכס היתה הדֶוואלוּאַציה של הל״י), בהרכב היבוא, בכמויות של הפטור הכללי והמותנה ובתעריפי־המכס. לצרכי המכס מחולק היבוא לשלוש קבוצות עיקריות: (1) מיצרכי־מזון, משקאות וטאבאק; (2) חמרי־גלם; ו(3) מוצרים מעובדים. ב1954/5 היוותה קבוצה א׳ כחמישית מערך־היבוא ועיקרה (89%) היה חייב במכס, אע״פ שעל דגנים, שערך־יבואם הוא כמחצית ערך־היבוא של קבוצה זו, מוטל מכס של 2.5% בלבד. המכס הממוצע, שהוטל על היבוא החייב במס של קבוצה א׳, היה באותה שנה 17.4%. קבוצה ב׳, שהיוותה ב1954/5 כרבע של היבוא, פטורה ברובה ממכס, וקבוצה ג׳ היוותה באותה שנה 53.4% מערך־היבוא. אע״פ שהפטור בקבוצה ג׳ הגיע ל71.6%, תרמה קבוצה זו כמחצית ההכנסות של המכס הכללי (מחמת התעריפים הגבוהים המוטלים עליה). צימצום היבוא של קבוצה ג׳ (שתעריפיה גבוהים) והגידול הניכר, שבא ביבוא של קבוצה ב׳ (הפטורה ברובה ממכס) האיט את גידולן של הכנסות־המכס.

תעריפי־המכס מתחלקים לשלושה סוגים: (1) קצובים; (2) לפי ערך המיצרך; (3) מעורבים. המכס הקצוב היה אָפייני למדיניות־המכס של ממשלת־המאנדאט. אי־היציבות של המחירים, שהיתה רווחת בשנים הראשונות לקיומה של מדינת־ישראל, חייבה מעבר למכס לפי הערך כדי להבטיח את הכנסותיה הרֶאַליות של הממשלה. מחמת הקשיים הקיימים בהערכת שָוְיָם של המיצרכים ניכרת בשנתיים האחרונות מגמה לחזור במידה מסויימת למכס הקצוב או המעורב. ב1953/4 היו 56.5% מערך היבוא החייב במכס כללי חייבים במכס קצוב, 31% — במכס לפי הערך, ו12.5% — במכס מעורב; אך מחמת השיעור הגבוה יותר של המכס לפי הערך, היו הכנסותיהם של המכס הקצוב והמכס לפי הערך זהות: 42% מכל סוג. — מדיניות־המכס מכוונת, נוסף על מטרותיה הפיסקאליות, להגן על תוצרת־הארץ.

מכס על דלק. למכס על הדלק, שהוא המס השלישי בחשיבותו הפיסקאלית, יוחד, מחמת גודל הכנסותיו, סעיף־הכנסה מיוחד בחוק התקציב. מכס זה נגבה בעיקר משלוש חברות בינלאומיות והוא נמצא במגמת־עליה. הכנסותיו עלו מ4.2 מיליון ל״י ב1949/50 ל30.5 מיליון (יותר מ10% מכלל הכנסות־המיסים) ב1954/5. גידול זה נובע מריבויים של יבוא הדלק וצריכתו, מעליית המחירים, שבאה מחמת השינויים, שהוכנסו בשערי־החליפים, ומעליית תעריפי־המכס. כמעט כל ההכנסות של מכס זה הן מבנזין, ששיעור המכס המוטל עליו עלה בהדרגה מ22 פרוטות לליטר ב1948 ל140 פרוטות לליטר ב1955 (65.4% ממחיר־הבנזין לצרכן). גם על גז בוּטָן מוטל מכס קצוב של 15 פר׳ לק״ג, ואילו על נפט מוטל מכס סמלי בלבד: 5 פר׳ לליטר.

בְּלוֹ. הכנסות הבלו, המוטל על טאבאק, משקאות, מלט, צמיגים וגפרורים, הגיעו ב1954/5 ל40.8 מיליון ל״י (לעומת 22.9 מיליון הל״י, שהיו ההכנסות ממס־קניה באותה שנה). הבלו המוטל על גפרורים (למטרות־פיקוח) הוא סמלי בלבד.

בלו־מלט. הטלתו של בלו זה מבוססת על פקודת מלט פורטלנד מ1944, שחייבה גביית בלו של 500 פר׳ מכל טון של מלט. בלו זה בוטל וחודש שוב, בשיעורים גבוהים הרבה יותר, ב1953. שיעור הבלו הועלה מ19.400 ל״י לטון ב1953 ל35 ל״י לטון ב1954 ול56.5 ל״י לטון בקיץ 1955. העלאה ניכרת זו והגידול שבא בייצור־המלט העלו את הבלו על המלט תוך שנתיים משעת הטלתו לדרגת הבלו החשוב ביותר מבחינה פיסקאלית (15 מיליון 632 אלף ל״י ב1954/5). מלט־ייצוא פטור ממס.

בלו־טאבאק. בלו־הטאבאק, שהכנסותיו עלו פי חמישה עשר מתקומתה של המדינה עד היום (ממיליון אחד ל15 מיליון ל״י בערך), הוא מס חשוב כמעט בכל מדינה מחמת קביעות הביקוש של מוצרי־טאבאק. שיעורי הבלו משתנים בהתאם לטיב הטאבאק ולמחירו. המס היה מתחילה קצוב, וכיום הוא נקבע לפי הערך: 53% מן המחיר לצרכן לגבי סיגאריות מזרחיות עד למחיר של 300 פר׳ לחפיסה, ו60% לגבי סיגריות וירג׳יניה.

בלו־משקאות. בלו־משקאות מוטל על בירה, יין, כוהל ומשקאות חריפים. ההכנסות של בלו זה עלו מ1.9 מיליון ל״י ב1949/50 ל8.9 מיליון ל״י ב1954/5. הבלו של משקאות חריפים, הנקבע לפי מידת־הכוהל שבמשקה, תרם 58.2% מהכנסות הבלו על משקאות ב1954/5. אחוז הבלו במחיר־המשקה באותה שנה היה 7% לגבי יין, 51% לגבי משקאות חריפים ו43% לגבי בירה.

בלו־צמיגים (אומדן הכנסותיו ל1955/56: 1.5 מיליון ל״י) הוא בלו חדש־ביחס (חוק מס בלו צמיגים, תשי״ג), שנועד לקיים את הכנסות האוצר מצמיגים לאחר שפסק היבוא של מיצרך זה עם הקמתה של תעשיית־צמיגים מקומית.

מס־קניה. הטלתו של מס זה הוא החידוש הפיסקאלי העיקרי, שבא בתחום המיסים העקיפים. מקורו בפקודת מס־המותרות, תש״ט, שהטילה מס לפי הערך, בדרך כלל בשיעורים של 15—35% על קבוצת־מוצרים, שהלכה ונתרחבה, באופן שכללה, נוסף על מוצרי־מותרות מובהקים (פרוות, אבנים יקרות וכדומה), אריגים, מלבושים, רהיטים, צרכי־משרד ועוד. החוק של מס־מותרות ומס מסוייג, תשי״ב, מטיל מס מסוייג עד 7.5% מן המחיר הסיטוני (כולל מכס על סחורות־יבוא) על סחורות, שאינן בכלל מותרות.

מס־קניה, הנקבע בדרך כלל לפי הערך, מוטל על היצרן או היבואָן, אע״פ שהמחיר הסיטוני משמש יסוד להערכה. 80.8% מהכנסותיו של מס זה ב1954/5 באו מייצור מקומי, והשאר בא מיבוא. המס הממוצע, שהוטל על סחורות של ייצור מקומי, הגיע באותה שנה ל16%, וזה שהוטל על סחורות־יבוא — ל21.5%.

הרחבת מסגרתו של מס זה, העלאת שיעוריו והגדלתו של הייצור המקומי העלו את הכנסותיו של מס־הקניה מ1.2 מיליון ב1949/50 ל22.9 מיליון ב1954/5. מצד הקף הכנסותיו תופס מס זה מקום רביעי בשורת־המיסים (אחר מס־ההכנסה, המכס הכללי והמכס על דלק), אע״פ שהכנסות אלו עדיין הן פחותות במידה ניכרת מן ההכנסות של בלו־טאבאק ובלו־מלט במאוחד.

מס נסיעות־חוץ מוטל כיום (1956) בשיעור של 25% ממחיר כרטיסי הנסיעה לחוץ־לארץ. ההכנסות של מס זה הגיעו ב1954/5 ל1.3 מיליון ל״י.

הכנסות־האוצר **ממס־שעשועים** ב1955/6 תגענה, לפי אומדן, ל3 מיליון ל״י. מחציתן של הכנסות אלו מופר־

שת לרשויות המקומיות. עיקרן בא מכרטיסי־קולנוע. נוסף על כך מוטל מס־שעשועים גם ע"י הרשויות המוניציפאליות.

ההכנסות של מס בולי־הכנסה ב1955/6 נאמדות ב4 מיליון ל"י. שאר ההכנסות הפיסקאליות בא מדמי רשיונות לכלי־רכב ולמקלטי־ראדיו ומדמי־שירותים.

מיסי הרשויות המקומיות. 50% מן ההכנסות של מס־השעשועים ומן הרשיונות לכלי־רכב, 5% מהכנסות מס־הקניה, והתוספת המוניציפאלית למס־ההכנסה מועברים לרשויות המקומיות. המיסים, שמטילות רשויות אלו, הגיעו ב1953/4 לסך של 40.9 מיליון ל"י. מיסים אלה כוללים ארנונת־רכוש (מס־רכוש על בניינים ועל מגרשים), שבתשלומיה חייבים בעלי־הרכוש, ארנונה כללית ומס פינוי־אשפה (המוטלים על הדיירים), מס־עסקים ומס־שעשועים.

טבלה 4

נטל המיסים[1] של השלטון המרכזי והרשויות המקומיות בהכנסה הלאומית[2] (באחוזים)

השנה	מיסי־השלטון המרכזי	מיסים מוניציפאליים	סך־הכל
1949/50	13.8	2.6	16.4
1950/51	15.6	2.6	18.2
1951/52	16.7	2.6	19.3
1952/53	16.6	2.6	19.2
1953/54	17.0	2.8	19.8
1954/55	19.5	2.5	22.0

1 מדובר במיסים תקציביים בלבד. האומדנים של מבקר־המדינה מראים אחוזי־נטל גבוהים יותר, בכללם גם הטלים לקרנות־השוואה, גביות מרכוש, גביות ע"ח ריבית והכנסות שונות.
2 ההערכה של ההכנסה הלאומית היא לפי השנה האזרחית, ואילו זו של הכנסות־המיסים — לפי שנת־הכספים.

טבלה 5

נטל־המסים של השלטון המרכזי והמקומי לגולגולת

(במחירים של 1950/51)

1950/51	48.8 ל"י
1951/52	" 54.9
1952/53	" 48.1
1953/54	" 53.6
1954/55	" 71.5

סיכום. מס־ההכנסה, המכס (הכללי והמוטל על דלק), מס־הקניה, ומיני־הבלו הם המיסים החשובים ביותר, התורמים יותר מ90% מכלל הכנסותיה של המדינה ממיסים. מגמת־השלטונות לקבוע מס־הכנסה פרוגרסיווי מוגבלת ע"י השיקול, שמס כזה עלול להשפיע השפעה שלילית על גורמי הדירבון הכלכלי. המדיניות של מס זה מכוונת להגיע לגביית־אמת של המס הקיים. מדיניות־הממשלה ביחס למיסים העקיפים מכוונת להחליש את היסוד הרגרסיווי שבה ע"י הטלת מיסים כבדים על מצרכים, שאינם חיונים ביותר, ועל־ידי מתן סובסידיות למוצרים עממיים. שכבות־ההכנסה הנמוכות ביותר והגבוהות ביותר סובלות, איפוא, במידה יחסית פחות מן השכבות בעלות ההכנסה הבינונית, שהן הנושאות העיקריות בנטל־המיסים.

חוקי התקציב; דו"חות החשב הכללי; דו"חות מבקר המדינה; הערות שר האוצר לדו"חות מבקר המדינה; דו"חות שנתיים של אגף המכס והבלו; התפתחות המסים תש"ח—תשי"ד (בהוצאת משרד האוצר), 1954; א. פלמן, ר. נוחימובסקי, דיני הכנסה, 1955; י. שטרן, מס הכנסה להלכה ולמעשה, 1955; ד. הורוביץ, כלכלת ישראל, תשי"ד, ע"ע 342—356; A. Granovsk *The F'scal System of Palestine*, 1935; *Revenue Administration and Policy in Israel* (United Nations, Technical Asistance Program), I, 1953, II, 1955.

א. מו.

שכר־העבודה. — אחד מן הגורמים החשובים ביותר במאבקה של מדינת־ישראל על קליטת־העליה ועל השגת מעמד של עצמאות כלכלית הוא התפתחותה של רמת־השכר.

לפי האינדכס החדשי של השכר בתעשיה, שנתפרסם ע"י הלשכה המרכזית לסטאטיסטיקה, היה השכר היומי הממוצע בחדשי יאנואר־מארס 1948 1.7 ל"י. בדצמבר 1955 הגיע שכר זה ל8.7 ל"י, מה שכָּלל עליה של 414%. בתקופה זו עלה האינדכס של יוקר־המחיה מ82 ל239 נקודות או ב191%; מכאן, שהשכר הרֶאַלי עלה ב77%. נוסף על כך בא גידול ניכר בהענקות הסוציאליות לעובדים.

על התפתחות זו עצמה מלמדים גם הסְקָרים של השכר בתעשיה, שבוצעו בתאריכים הניתנים בטבלה 1. סקרים אלה מעידים על עליה של כ60% בשכר הראלי בין יאנואר 1948 ונובמבר 1954; חוץ מזה באה באותה תקופה גם הגדלה במענקים הסוציאליים בהקף של 10—15%.

טבלה 1

שכר שבועי ממוצע (ברוטו) של עובד־תעשיה יהודי, 1947 — 1954

תאריך	שכר שבועי נומינאלי		מדד יוקר־המחיה יאנואר 1948=100	מדד השכר הראלי
	ל"י	אינדכס		
פברואר 1947	9.921	89	92	96
יאנואר 1948	11.184	100	100	100
מארס 1949	14.222	127	126	101
נובמבר 1949	15.443	138	110	126
נובמבר 1950	16.164	145	111	130
אוגוסט 1952	32.919	294	206	143
אוקטובר 1953	43.525	389	259	150
נובמבר 1954	50.602	452	285	159

על משמעותו של גידול זה בשכר הראלי אפשר לעמוד כראוי רק כשמביאים בחשבון את תנועת־העליה, שהביאה מתקומת־המדינה ואילך כ700,000 יהודים לארץ ועל־ידי כך הכפילה את האוכלוסיה היהודית שלה. אפשר היה להניח, שעליה זו תגרום להנמכתו של השכר הראלי: שהרי צימצומו של שיעור ההון הפרודוקטיוי, שהועמד עכשיו, כמסתבר, לרשותו של כל עובד ועובד, היה עשוי לגרור גם את הפחתת התפוקה הממוצעת של כל עובד. נוסף על כך באה העליה בתקופה, שמדינת־ישראל עמדה בה בפני קְשָׁיים יחידים במינם, שאף הם היו עשויים, כפי שאפשר היה להניח, להביא לידי ירידת־השכר: מחסור בכוחות מנוסים לניהולה של המדינה; הנזק החמור, שנגרם למשק בימי מלחמת־העצמאות; החרם וההסגר מצד מדינות־ערב; ולסוף, המעמס הכבד שהוטל על המשק הלאומי מחמת הוצאות־הביטחון.

טבלה 2

העליה היהודית (נטו) לארץ־ישראל, מאי 1948 — דצמבר 1954

(העודף של הנכנסים על היוצאים)

15.5.1948 — 31.12.1948	105,082
1949	234,922
1950	160,160
1951	166,859
1952	10,686
1953	- 1,528
1954	11,052
1955	31,168
ס"ה	718,401

גם הרכבה האנושי של העליה לא היה בו כדי לעורר תקוות ביחס להגדלת התפוקה הממוצעת לעובד ולעלייתו של השכר הראלי. יותר ממחציתם של העולים בתקופה זו היו מיוצאי ארצות־המזרח (ילידי המזרח הקרוב, המזרח התיכון ואפריקה הצפונית), והשאר היו יוצאי־המערב (ילידי אירופה והעולם המערבי). רובם הגדול של יהודי־המזרח באו מסביבה סוציאלית נחשלת ועפ״ר מן השכבות העניות שבארצות־מוצאם — שכָבות, שכוללות אחוז גבוה מאוד של בורים, לקויי־בריאות ודלי כושר־הסתגלות לתנאיה של חברה טכנולוגית מודרנית. מה שנוגע לעולי־אירופה, היה חלק גדול מהם מיושבי מחנות־ריכוז ומחנות־עקורים, שסבלם בימי־המלחמה עירער את בריאותם של הרבה מהם, ושנות־הבטלה־מאונס, שבילו במחנות, הרחיקו אותם מחיי־עבודה. יש להסביר, איפוא, כיצד עלה השכר ב־75% לערך בתקופה, שבה, כפי שאפשר היה להניח, צריכה היתה הכפלתו של כוח־העבודה, וכן שאר הגורמים שנמנו למעלה, להביא לידי ירידה מרובה של השכר, וכיצד השפיעה תופעה זו על המשק הישראלי מבחינת התקרבותו לעצמאות כלכלית.

עם הכפלת כוח־העבודה יכול היה המשק הישראלי לנקוט אחת משיטות אלו:

1. לחסום את שוק־העבודה בפני העולים החדשים כדי לאַפשר לעובדים בני הישוב הוותיק להחזיק גם לאחר מכן בעמדות־התעסוקה שלהם וליהנות משכרם הרֵאַלי הקודם.

2. להנמיך את השכר הרֵאַלי עד לדרגה מַקבלת לשיעור השולי של פריון־העבודה, שהוקטן מחמת העובדה, שקרנות־ההון המצויות הוצרכו עכשיו לשרת כוח־עבודה כפול.

3. להגדיל את אספקת ההון הפרודוקטיווי בשיעור מַקביל לגידולו של כוח־העבודה, כדי לאַפשר לעולים להיקלט מבחינה כלכלית במסגרת שיעורי־השכר ורמות־החיים הקיימות.

4. להגדיל את אספקת ההון הפרודוקטיווי בשיעור עולה על זה של גידול כוח־העבודה, כדי לאפשר דרגות גבוהות יותר של פריון, שכר רֵאלי ורמת־חיים.

ב־1949/50, כשהרבה מן העולים, שישבו במחנות, היו על־כרחם בטלים מעבודה, נעשה ניסיון ללכת בדרך הראשונה מארבע הדרכים הנזכרות. לאחר מכן ניתנה עדיפות לדרך הרביעית, שנבחרה מתוך כוונה להגדיל את אספקת־ההון במידה שאפשר יהא להעלות את שיעורי־השכר ואת רמת־החיים של האוכלוסיה כולה לגובה גדול אף מזה שהיה להם בא״י המאנדאטורית (עד כמה שהדבר נגע לישוב היהודי) או לגבהם בארצות־המערב המפותחות. השגתה של מטרה זו חייבה את השימוש בקרנות־הון גדולות, שאמנם גוייסו והוזרמו לארץ. במשך שבע שנים (1949—1955) נהנתה ישראל מיבוא־הון, שנסתכם בשני מיליארד דולאר ויותר. אך מהון זה לא הוצאה כמות מספקת על השקעות פרודוקטיוויות, שהיו עשויות להגדיל את הפריון במידה מַקבֶּלת לגידולו של השכר הראלי. מכאן, שהעליה בשכר הראלי לא היתה גמול, שניתן לכוח־עבודה מסתייע בקרנות־הון, שרמתן הממוצעת לכל עובד גבוהה מזו שהיתה קודם לכן, אלא כעין שכר שנתבע בעד ייצור קודם שהופק.

לעובדה זו היו השפעות חמורות על תהליכי התעסוקה, ההשקעה והפיתוח הכלכלי של המדינה. בשנים, שבהן נכנסו שני המיליארדים של הדולארים, נסתכמו ההשקעות במדינה (לפי אומדן) ב־1.3 מיליארד דולאר, כלומר ב־62% מכלל יבוא ההון, ואילו היתרה נבלעה בצריכה שוטפת. יש לציין, מצד אחד, שבהוצאות־הצריכה נכללו גם הוצאות על הביטחון, על החזקת העולים החדשים ועל קיומם של שירותים סוציאליים חיונים, ומצד שני — שכשליש מן ההשקעות הוצא על שיכון, וכן על מבצעים בלתי־פרודוקטיוויים אחרים, שמטרתם העיקרית היתה מתן תעסוקה למובטלים. מכאן, שההשקעה בנכסים פרודוקטיוויים, כלומר זו שמְסַפקת את הציוד המאפשר לעולים לזכות בשכר הרֶאַלי הקיים, נסתכמה ב־0.7 מיליארד דולאר לערך, כלומר באלף דולאר לעולה.

התכניות הראשוניות משנת 1949 נתבססו על השקעה של 3,000 דולאר לכל עולה — השקעה, שנראתה עשויה להבטיח את היקלטותו הכלכלית לפי רמת־השכר, שהיתה קיימת באותו זמן. תכניות אלו חייבו הוצאה של נכסי־הון פרודוקטיוויים בשיעור של 2 מיליארד דולאר לערך לקליטתה הכלכלית של העליה כולה; אלא שעם עלייתה של רמת־החיים צריכה היתה אף השקעה זו לגדול. למשל: ההוצאות של ההתנחלות בחבל־לכיש נאמדו ב־1954/5 ב־5,000 דולאר לנפש (30,000 ל״י למשפחה), כולל הוצאות־שיכון אך בלא ההוצאה הכרוכה בהבאת מי־ההשקאה בקו ירקון־נגב. לעומת זה קבע סקר־מידגם של השקעות בתעשיה בשנים האחרונות (שהוגבל בעיקר למפעלים גדולים ובעלי מיכון גבוה), ש־10,500 דולאר הושקעו לכל עובד (בממוצע) במיתקני־ייצור בלבד.

בעוד שמצד אחד הגדילה העליה, שבאה בשכר הראלי, את סכומי־ההשקעה הדרושים לקליטת־העליה, הרי מצד שני הקטינה את הכדאיות הכלכלית של המפעלים וע״י כך גרמה לצימצומן של ההשקעות. תוצאה אחרונה זו הכריחה את הממשלה לאחוז בצעדים מיוחדים לעידוד־ההשקעה, כגון אספקת סחורות־יסוד לפי שערי־חליפים נוחים ומתן הלוואות בריבית נמוכה, שאפשר לסלקן בלירות ישראליות, שערכן פחת והלך.

צירוף מיוחד זה של הון זול ושכר יקר הֵקים בישראל גושי־משק קטנים של חקלאות, תעשיה, תחבורה, וכיוצא באלה, שהם בעלי ציוד מעולה ומיכון גבוה, ולעומת זה גרם, שחלק גדול מן האוכלוסיה — כמחצית מכוחות־העבודה שבמדינה — נשאר ללא תעסוקה כלכלית. סקר כוח־האדם מיוני 1954 מוכיח, שהשתתפותה של האוכלוסיה העברית בארץ בגיל־העבודה (בני 14 ומעלה) בכוח־האדם המועסק הוא הנמוך שבעולם. באה״ב מקיף כוח־העבודה המועסק 60% מכלל בני גיל־התעסוקה, ברוב ארצות־אירופה הוא כולל 65%, וחלקו הולך ועולה בארצות שרמת עשרן והתפתחותן נמוכה יותר. לעומת זה בישראל כולל כוח־העבודה המועסק רק כ־49% מכלל בני גיל־העבודה; 46.2% מן העולים החדשים (מ־1948 ואילך) ו־53.2% מן הוותיקים.

בין 530,000 האנשים, שנמנו בסקר כוח־האדם מיוני 1954 כמועסקים, צוינו 42,600 (או 8%) כמובטלים מבקשי־עבודה; אך מרובים מאלה האחרונים — כפי שמניחים: פי שניים או פי שלשה — הם העובדים, שתעסוקתם אינה דרושה ממש ושאינה, לאמיתו של דבר, אלא „אבטלה מוסווית", שמתבטאת במתן שירותים בלתי־חיונים, בצוותות־עובדים מנופחים, במשרות שאינן כרוכות במאמץ של ממש, במציאותם של „סוחרים" יתרים (רוכלים), וכיוצא באלה.

את ממדיו של כוח־העבודה הרזרווי המצוי במשק הישראלי אפשר להעריך על־פי החישובים הבאים:

א. הגדלת החלק המועסק מבני גיל־העבודה באוכלוסיה היהודית, כלומר בני 14 ומעלה, מ%49 ל%60 מִכְּלָלָהּ של שכבה זו היתה עלולה להביא כ100,000 עובדים נוספים לתחום הפעילות הכלכלית היצרנית.

ב. צימצומו של שיעור האבטלה הגלויה מ%8 ל%4 היה בו כדי להוסיף כ25,000 עובדים.

ג. צימצומה של האבטלה המוסווית עד כדי החצי מממדיה הנוכחים היה משחרר לעבודה של ממש, לכל הפחות, כ75,000 עובדים.

בדרכים אלו, אילו רק היה מצוי המספר הדרוּש של מקומות לעבודה פרודוקטיווית, אפשר היה לצרף למחנה העובדים הפרודוקטיוויים שבמדינה 200,000 עובדים נוספים — מה שהיה בו כדי גידול של %40.

מאחר שחלק מכוח־העבודה בישראל לא נקלט מבחינה כלכלית משמשות קרנות־ההון המובאות לארץ כאמצעי לאספקה ישירה של תעסוקה יותר משהן משמשות לפיתוח־הארץ. תעסוקה כזו סופקה ע״י מימונן של עבודות ציבוריות וע״י החזקתם של מנגנונים רחבים מדי. התופעה האחרונה גרמה לאחוז הגבוה מן הרגיל של כחות־העבודה היהודיים בישראל המועסקים במסחר ובשירותים, כפי שמודגם בטבלה הבאה:

	ייצור־סחורות	מסחר ושירותים
ישראל (1954)	37.9	44.4
אה״ב (1950)	41.7	42.8
הולאנד (1947)	46.4	36.7
אנגליה (1951)	46.5	38.0
בלגיה (1947)	57.7	29.3
צרפת (1946)	62.8	25.7
ישראל, לא־יהודים (1954)	68.9	20.0
תורכיה (1950)	92.2	6.4

אך התעסוקה סופקה גם בעקיפים ע״י השקעה של ממש, שבאה ליצור מקומות־עבודה בחקלאות ובתעשיה.

מ%38 האחוזים מיבוא־ההון, שהופנו לצריכה, הוקצה לתכלית זו רק חלק קטן בצורת סובסידיות ישירות לצרכנים. רובו של הסכום הופנה לצריכה באמצעות שערי־חליפים נוחים. דברים אלה נכונים בייחוד לגבי ארבע השנים הראשונות לקיומה של המדינה, שבהן גדל שיעורו הכספי של השכר כמעט פי שניים, ואילו שער־החליפים הרשמי נשאר ברמה של 2.80 דולארים לל״י. עם הפיחות המודרג של הל״י (מ1952 ואילך), הלכו ונצטמצמו הסובסידיות לצרכנים, שניתנו באמצעות שערי־חליפים נוחים. באפריל 1954 הונהג בכל החשבונות של הממשלה שער־החליפים של 1.800 ל״י לדולאר. אך העליה המתמדת, שבאה מכאן ואילך במחירים

טבלה 3

הגידול של מענקי תוספת־היוקר 1951—1955 (שיעורי מאכסימום)

התקופה	אינדכס יוקר־המחיה ספטמבר 1951 —100	השיעור החדשי של תוספת־היוקר לנפש בתקופה	תוספת בל״י	ס״ה תוספת־היוקר בל״י	סך־הכל של השכר החדשי, שכר־היסוד —120 ל״י	אחוז תוספת־היוקר בשכר
1951						
דצמבר	107	יאנ.—פבר. 1952	—	5.600	125.600	4.7
1952						
פברואר	120	מארס	10.400	16.000	136.000	11.8
מארס	132	אפריל	9.600	25.600	145.600	17.6
אפריל	144	מאי—יוני	9.600	35.200	155.200	22.7
יוני	157	יולי—אוג.	10.400	45.600	165.600	27.5
אוגוסט	165	ספטמבר—נובמבר	6.400	52.000	172.000	30.2
נובמבר	175	דצמבר 1952—פברואר 1953	8.000	60.000	180.000	33.3
1953						
פברואר	182	מארס—מאי	5.600	65.600	185.600	35.3
מאי	191	יוני—אוגוסט	7.200	72.800	192.800	37.8
אוגוסט	201	ספטמבר—נובמבר	8.000	80.800	200.800	40.2
נובמבר	208	דצמבר 1953—פברואר 1954	8.750	89.550	209.550	42.7
1954						
פברואר	216	מארס—מאי	10.000	99.500	219.500	45.3
מאי	218	יוני—אוגוסט	—	99.500	219.500	45.3
אוגוסט	222	ספטמבר—נובמבר	7.500	107.000	227.000	47.1
נובמבר	228	דצמבר 1954—פברואר 1955	7.500	114.500	234.500	48.8
1955						
פברואר	228	מארס—מאי	—	114.500	234.500	48.8
מאי	230	יוני—אוגוסט	—	114.500	234.500	48.8
אוגוסט	231	ספטמבר—נובמבר	3.750	118.250	238.250	49.6
נובמבר	236	דצמבר 1955—פברואר 1956	6.250	124.500	244.500	50.9
1956						
פברואר	239	מארס—מאי	3.750	128.250	248.250	51.7
מאי	249	יוני—אוגוסט	12.500	140.750	260.750	54.0

ובשכר כאחד, חזרה והגדילה את האחוז של הסובסידיה ליבוא, הכלולה בשער־החליפים הרשמי.

בעוד שהסובסידיות הללו שומרות על רמת השכר הראלי הניתן לעובדים המועסקים, מנעו מחירי־הייצור הגבוהים־ביחס את הגדלת היצוא בממדים הדרושים להתפתחותה הכלכלית התקינה של המדינה, באופן שתוכל להגיע לעצמאות כלכלית בעתיד נראה לעין. הנהגת שער־חליפים של 1.800 ל״י לדולאר לגבי היצוא ב־1953 גרמה במידה ניכרת לגידול של היצוא ב־1954 (אע״פ שחלק חשוב מגידול זה יש לזקוף על חשבון יבול־שיא של הדרים, שנמכר באותה שנה במחירים טובים). אך ב־1955 שוב לא גדל היצוא כלל — קרוב לוודאי, מחמת העובדה, שבאותו זמן כבר חלפה ההשפעה המעודדת, שהיתה לקביעתו של שער־החליפים הנזכר. הסובסידיות־ליצוא, שהופעלו בשיטות שונות, גלויות וסמויות, הוכחו כבלתי־יעילות, ויש יסוד לחשוש, שעליות־השכר ב־1956 תבאנה אף לידי צימצומו של היצוא.

התגובה הטבעית של מנגנון־השוק כלפי שכר מופרז היא יצירת אבטלה, שמורידה את השכר לרמתו הקודמת. בארצות אחרות, שבהן — בדומה לישראל — נתקלת הורדה כזו בהתנגדות חזקה מצד אירגוני־העובדים, קיימת האפשרות לבטל את העליה בשָׂכָר הרֵאלי ע״י העלאת־המחירים; אך בישראל חסומה אף דרך זו ע״י תוספת־היוקר הנהוגה, המעלה אוטומאטית את השכר בד בבד עם עליית־המחירים — מה שעשוי להביא לידי אינפלאציה (ר׳ טבלה 3).

העליה, שבאה בשכר הראלי קודם שהתפתחותו של המשק איפשרה לשכבה העובדת כולה להרוויח שכר ראלי מוגדל זה, הנמיכה במידה ניכרת את רמת התעסוקה וההכנסה הלאומית וצימצמה הרבה את ממדי־הפיתוח, לעומת אותם שהיו אפשריים מבחינה טכנית וכלכלית. עליה זו בשכר הראלי, שקדמה להתפתחות הכלכלית, בלמה את התרחבותו של היצוא ואת התרחבותן של ההשקעות בתעשיות־יצוא; ובדומה לזה בלמה את פיתוחן של תעשיות מתחרות ביבוא.

לאחר שעליה זו בשכר הראלי הובטחה מפני זעזועי־משבר ע״י אירגון־עובדים חזק, ולאחר שחוסנה בפני סכנת־האינפלאציה ע״י תוספת היוקר האוטומאטית, נמנע מן המשק למצוא דרך, שתאפשר לו להפיק את מלוא התועלת מן ההון המובא שברשותו למטרות הפיתוח הכלכלי. כתוצאה מכך הוכרחה הממשלה להוציא חלק גדֵל והולך מקרנות־ההון — ע״י הגדלת היבוא של חמרי־גלם וסחורות־צריכה —, לשם הקלת האבטלה וריסון מגמות־הלחץ האינפלאציוניות, הנוצרות מתוך עליות־שכר קודם זמנן.

ש. רימר, כלכלת ישראל: המבוך והמוצא, 1953; S. Riemer, *The Hard Road to Israeli Self-Dependence* (*Commentary*, August 1953); *Saaki Eretz Ahuvah, Israel's New Economic Policy: The Background; Israel's New Economic Policy in Action* (Public Finance, September, December 1954); Economic Advisory Staff, *The Israel Economy in 1954*, 1955.

ש. רי.

החקלאות. — א. היסטוריה. — שפע של אור־החמה, איזורי־אקלים שונים במרחקים קטנים זה מזה ומשקעים ומי־תהום בכמויות ניכרות — צירוף מיוחד זה של גורמים הביא לידי התפתחות מוקדמת של החקלאות בארץ־ישראל. מציאותה של אם־החיטה בארץ יש בה משום סיוע להנחה, שא״י היתה אחת מן הארצות, שבהן למד האדם לראשונה להפוך צמחי־בר לגידולי־תרבות. ביתר ביטחון אפשר להניח, שא״י היתה אחד מן המרכזים, שמהם נתפשטו בזמנים ההיסטוריים גידולים שונים לארצות אחרות. בשעה שהיוונים והרומים היו מכנים פירות כגון התמר או הרימון בכינוי „פיניקי" („פוני"), בשעה שסיפרו על ארץ־ניסה, שממנה הובאה לראשונה ע״י האל אוסיריס תבואה למצרים, קרוב לוודאי, שנתכוונו בכך לא״י, ששימשה מקור של אספקה חקלאית לצור וסביבותיה (מל״א ה, כה; יחז׳ כז, יז). כמו־כן מוצאים אנו, שהמצרי סינוהֵי (המאה ה־19 לפסה״נ) הטעים את עשרה של ארץ־ישראל מבחינה חקלאית, ופליניוס הרומי מציין את פירסומה של החיטה הארצישראלית בכל הארצות.

מצבה הגאוגראפי של הארץ כגשר (1) בין הים והמדבר, (2) בין עמקי מצרים וארץ־נהריים ו(3) בין הרי אסיה הקטנה וערב גרם, שרק לעיתים רחוקות יכול היה החקלאי לנצל את כל אפשרויותיה הטבעיות. ישעיהו (לב, יט—כ) חולם על הזמן, שהאיכר יוכל לזרוע בו „על־כל־מים", לשַלֵּחַ את רגל השור והחמור בכל מקום יפה למרעה, ולבנות את בתיו בשפלה ולא בראש הר. עפ״ר הכריעו טעמי־ביטחון בשאלה: מה לעבד והיכן לבנות. העברים של תקופת־המקרא כבר הוצרכו לקומם ארץ, שעברו עליה חורבנות מרובים. זכורים היו, שבעבר היתה כיכר־הירדן „כולה משקה... כגן־ה׳, כארץ מצרים" (ברא׳ יג, י), בעוד שבימיהם היתה שאגת־כפירים בוקעת ועולה מתוך השיחים הסבוכים של „גאון הירדן" (יר׳ מט, יט; נ, מד). המחזות של האריה השואג לקראת שמשון בין הכרמים, של הארי והדוב התוקפים את עדר דוד, של האיילה היולדת בשדה ושל חמורי־הבר העומדים על גבעות בימי ירמיהו, מחזות אלה, שהם מתוארים במקרא, אינם הולמים ארץ, שיושבה זה זמן מרובה. השממה בארץ בתקופת־המקרא היתה בעיקרה מעשה ידי־אדם. המראות המתוארים בספרי־הנביאים, של עדרים רועים בין חורבות־ישוב ושל קוצים עולים במקום שדות וכרמים, היו ידועים לשומעיהם. הישוב היה נדחק להרים, מוותר על מיתקני־ההשקאה שבנה, ומבסס את משקו על גידולי־בעל: גפן, תאנה, רימון וזית (סמוך לכפר), חיטה, שעוֹרה (על האדמות שמסביב לו), ומרעה (באדמות רחוקות יותר או קשות לעיבוד). לעמקים לא היתה חשיבות לעומת „ארץ הרים ובקעות, למטר השמים תשתה־מים" (דברים יא, יא; והשווה שם, ז, יג; ח, ח). ריכוזו של הקרקע ההררי הפורה בגושים מבודדים זה מזה ע״י מדרונים סחופי־עפר גרם, שהחקלאים נטו להתרכז בכפרים גדולים ולא להתפזר בחוות קטנות. מגמה זו גברה אף מטעמי־ביטחון. חידוש פוריותה של אדמת־הפלחה היה נעשה ע״י הוֹבָרָתָהּ המחזורית, והשטח המעובד היה מתחלק פעם בפעם בין בני־הכפר מחדש; היו מחלקים אותו ע״י מדידה בחבלים למספר־החלקות הדרוש, ואח״כ היו מגרילים את החלקות בין החקלאים (מכאן הביטויים: „משליך חבל בגורל", מיכה ב, ה; ו„אדמתך בחבל תחולק", עמוס ז, יז). אדמת־זרע מושקית בגשמים נחשבה לאדמת־בעל (מונח, שהוא מצוי בספרות התלמודית, אך שמוצאו מלפני הכיבוש הישראלי): שייכת היא לאלוהות הנותנת גשמים ומשותפת היא לעובדיה של אלוהות זו; ליחיד אין בה אלא זכות־שימוש ארעית.

בני־ישראל באו לארץ כרועים שוכני־אהלים, שמבקשים „ארץ זבת חלב ודבש" (דב׳ ו, ג ועוד) — ארץ, שהבהמות

נותנות בה חָלב יותר מִבַּמדבר ושבה אפשר להיזון, נוסף על כך, ממיץ מבושל (בערבי: דִבְּס) של פירות גידולי־הבּר ומדבש של דבורי־הבּר למכביר (השווה ישעיה ז, כב ועוד). הנאמנוּת לאורח חיי־האבות נחשבה גם אח״כ ראויה לשבח מבּחינה דתית: ללוויים ולכהנים היו על־יד עריהם מגרשים לבהמתם, אך לא נחלות חקלאיות; הרֵכָבים אף לא היו גרים בבתים, והנביאים היו מצפים לשיבת העם בכללו לחיי מרעה ואוהל (הושע ב, טז; יב, י; ישעיה ז, כא—כה; כז, י; מיכה ה, י). החוק, שחייב את הוֹברת־האדמה בכל שנה שביעית (במידה שהיה בה משום הוברה נוספת על זו שהיתה דרושה לצרכי־העיבּוּד) היה מכוון בעיקרו לקיום משק־המקנה בקנה־מידה גדול. אוֹפי אֶכּסטֶנסיווי זה של המַשְׁקִים הצְריך את הרחבתם של שטחי־הקרקע המנוצלים, וביחוד מרובה היה בהרי־שומרון בירוא היער לשם התיישבוּת (יהו׳ יז, טו—יח). מאחר שהאדמות, שהיו מעוּבּדות ע״י יחידים, הופרשו מתוך השטח, שהיה נחשב תחילה כנחלת־מרעה משותפת של העם—נחלה, שניתנה לו לשימוש מידי ה׳ — הוגבל הקניין הפרטי של הקרקע בצורה חמוּרה עוד מזו שהיתה נהוגה בימי הכנענים. „והארץ לא תִמָּכר לצמיתוּת, כי־לי הארץ, כי־גֵרים ותוֹשבים אתם עמדי״ (ויקרא כה, כג).

הקמת המלוכה גרמה לאינטֶנסיפיקאציה של החקלאוּת: האיכר הוכרח להרבות את הייצור כדי לכלכל את צבא המלך, חצרו ופקידיו, וכן כדי לספק את ההוצאות, שהיו כרוּכות בהנהגת צוּרות מפוארות יותר של פולחן (ביהמ״ק). מתחילה קיבל המלך סמכוּת להפקיע חלקים מאדמות־האיכרים לשם חלוקה בין האנשים, שהיו בשירותו (שמו״א ח, יד), אך סמכות זו לא נתקיימה, כנראה, אלא זמן קצר בלבד — עד שנתגבשו מנגנון המדינה וסדריה, ואילו לאחר מכּן לא היה המלך זוכה אלא באדמתו של פושע, שנתחייב מיתה (מל״א פרק כא). הרחבתן של אחוזות־המלך נעשתה בעיקר על־ידי עיבּוּדן של אדמות שוממות. מסופר, שלדוד היו שנים־עשר „שרי הרכוּש״, שפיקחו על ענפים שונים של משקו הגדול (דהי״א כז, כה—לא), ושעוזיהו „אוהב אדמה״ היה והגדיל את שטח אחוזותיו במדבר ע״י חציבת בורות (דהי״ב כו, י).

ה„לוח״ של ירחי־השנה החקלאיים, שנמצא בגֶזֶר, מעיד לא רק על ניסיון חקלאי ניכר, שנרכש ע״י האיכר בארץ, אלא אף על קיוּמה של הוראה חקלאית בכתב. כמוּיוֹת גדולות של קטורת, בשמים ושמן־רקח, שהיו דרושות לביהמ״ק ולבתי־הנכבדים, היו מובאות תחילה בשיירות מערב הדרומית. אך במרוצת־הזמן למדו העברים עצמם את דרכי הגידול של המטעים הללו. בשיר־השירים נזכרים הר־המוֹר, גבעת־הלבוֹנה, ערוגות־בוֹשם ונטיעות של קנה, קינמון ולבוֹנה, שהיו גדלות בתוך פרדסי־רימוֹנים, וכן נזכר בו הכּוֹפֶר, שהיה גדל בכרמי עין־גדי. בזמנו של יוסף בן־מתתיהו היה מפורסם העמק, שהושקה ע״י מעיינות־יריחו ושבו היו מטעי בשׂמים ותמרים („מלחמות־היהודים״, ד׳, ח׳, ג׳). כן השתמשו היהודים בזמנו להשקאה במי־הירדן, כמו שנהגו לעשות אף קודם לכן, בימי בית־תלמי, אע״פ ש„איגרת אריסטיאס״ (קי״ו—קי״ז) נוקטת לשון של גוזמה כשהיא מַשווה את תפקידו של הירדן בחקלאוּת של יהודה לזה של הנילוּס בחקלאוּת המצרית. התפּתחוּתם של קשרי־המסחר בין א״י וארצות־חוץ איפשרה את פיתוחם של מטעי־הפשתן, שיבוּלם שימש למלאכת־אריגה ביתית, מכוּונת ליצוּא (משלי לא, יג, יד וכד). רמת־העיבּוּד של מחוזות שוֹנים היתה נתונה מסיבות מדיניות לתנודות. לפי יוסף בן־מתתיהו, היה הגליל החבל המאוכלס ביותר והמעוּבּד ביותר שבא״י, בעוד שבשומרון וביהודה מרוּבים היו השטחים, ששימשו למרעה בלבד, ובעבר־הירדן היו ההרים מוזנחים בכללם והחקלאוּת התרכּזה בעמקים („מלחמות־היהודים״, ג׳, ג׳, ב׳ וד׳). אך נראה, שסיבּת־הדבר לא היתה נעוּצה באי־פּוֹריוּתם של ההרים שם, כפי שסבר בן־מתתיהו. הישוב היהודי בעבר־הירדן היה מועט ביחס, ובטחונו היה תלוּי בתחבוּרה עם יהודה והגליל, שעברה דרך העמקים.

דיכויין האכזרי של המרידות היהודיות נגד רומי הפחית את האוֹכלוּסיה החקלאית של הארץ, אך הפחתה זו לא גררה צימצום מרובה של השטח המעוּבּד, אלא ניצול מוּגבר של כוחות־העבודה שנשארו.

בסוף התקופה הרוֹמית ובימי השלטון הבּיזאנטי התפּשט השטח המיוּשב בכיווּן של מדבריות הנגב ועבר־הירדן. באותם הימים הוקמו שש ערים במדבר־צין, וכן הותקנו אז בריכות מרובות (שכמה מהן נחצבו בסלע בצורת מערות) בשטח, הכלוּל עכשיו בתחומי חבל־סיני שבמצרים (סמוך לגבול א״י). אז הוקמו (או לכל הפחות ניתַּקְנוּ והוגדלו הרבה) גם הבריכוֹת העצומות של ארץ־מואב, שכּל אחת מהן היה בכוחה להכיל מ7 עד 10 אלפי ממ״ע של מים. השמדתם של הרבה מן האיכרים הזעירים בתקופת המרידות הגדולות ברוֹמי הביאה לידי הצטרפוּתן של נחלות הרבה לאחוזות גדולות, שאפשר היה להן להשתמש באפשרויות החקלאיוּת המקומיות בצורה מאורגנת ותכניתית יותר ולהסתפק במספר מועט יותר של ידיים עובדות; עם זה גדל מספרם של העבדים, שאפשר היה לנצל את כוחותיהם עד קצה גבול־האפשרוּת ושלא הצריכו הוצאות מרובות לפרנסתם. שרידי בתי־המגורים מאותם הימים, המפוזרים במקומות שונים, יש בהם כדי ליצור רושם מוטעה בנוגע לצפיפותו של הישוב באותו זמן. גם בזמננו קיימות בחלקות מרוחקות של אדמות כפרים ערביים מִזְרָעוֹת, כלומר קבוצות של בתי־דירה ובנייני־משק, שמשמשים לעבודות עונתיות מסוּיימות בלבד. באחוזה רוֹמית גדולה היה המנהל מעביר פעם בפעם את העובדים ממקום אחד לשני בהתאם לצרכי העיבּוּד.

מ ע מ ד ־ ה ק ר ק ע ו ת ב ת ק ו פ ת ־ ה אִ ס ל א ם. בשעת הכיבוש הערבי ברחו או נשמדו כמעט כל בעלי־האחוזות הבּיזאנטיים. הילידים, שהחזיקו קודם לכן בקרקע כבעלים או אריסים קבועים, שמרו עליה גם להלן תמורת תשלום מס, חַ׳ראג׳. בא״י היה זה מתחילה מס־גולגולת, דומה לזה ששילמו העירונים הבלתי־מוּסלמיים, אלא שהחקלאים חייבים היו להוסיף עליו גם מזוּנות לכלכלתם של החיילים, שהיו חונים בקרבתם. החליף עַבד אל־מלִךְ (685—705) העמיד את המס על 4 דינרים לשנה (הרווח השנתי של פועל שכיר באותו זמן), אך בכפר הוּטל מס זה לא על כל אדם אלא על מידת־קרקע, שהכניסה הכנסה קרובה לזו. בימי החליפים אל־מַנצוּר ואל־מַהְדי (754—785) הונהגה גביית הח׳ראג׳ ע״י הפרשת חלק מסוּיים של התוצרת ברוּטו, מה שפטר את השלטון מן הצורך למדוד ולהעריך פעם בפעם את האדמות המעוּבּדות. בקביעת התעריפים של הַפְרשה (מְקאסַמָה) זו בשביל ממלכת־החליפים כולה טיפל הווזיר מְעאוִיָה אל־אַשְעַרי, אחד מיהודי־טבריה שנתאסלמו. שיטה זו הפרידה כליל את המס הקרקעי ממס־הגולגולת. אדמות־ח׳ראג׳ התחילו להיחשב כקניינה של המדינה, שכאילו מסרה אותן לצמיתות

לשימוש אריסיה הקבועים תמורת המס הנגבה מהם; האריסים הללו היו מאבדים את זכותם אם הזניחו את העיבוד, אך רשאים היו להעביר את זכותם לאחרים באישורה של המדינה. בתפיסה משפטית זו היה משום פשרה בין מעמדם המקורי של שני סוגי־הקרקע, שההבדל ביניהם ניטשטש במשך הזמן. הסוג האחד כלל את האדמות, שנכבשו בכוח ע״י הצבא המוסלמי ושעובדיהן נעשו אריסי המדינה, שהיו משועבדים לה בגופם; ואילו הסוג השני כלל את האדמות, שבעליהן נכנעו לכובשים מתוך הסכם ושמרו על זכות־הקניין תמורת תשלום מס. רק קצתן של קרקעות־הארץ חולקה בין הכובשים הערביים כקניינם הפרטי (מוּלְק), שתמורתו היו חייבים בתשלום מעשר (עיתים היה זה מעשר כפול). סיבת־הדבר היתה מה שהכנסותיו של האוצר מאדמות־המעשר הללו היו מועטות מהכנסותיו מאדמות־חַ'ראג'. עפ״ר היו אלו אדמות, שהופקעו (א־צַוַאפִי) בזמן־הכיבוש משום שהיו חסרות־בעלים, או מוזנחות או מעובדות בשביל בעלי־אחוזות ביזאנטיים ע״י אריסים זמניים או פועלים שכירים. רק במקרים נדירים הוענקו לכובשים כפרים קיימים, שהתנהלה בהם עבודה חקלאית סדירה. מקבלי־האדמות הללו ישבו בדרך־כלל בערים והחכירו את אדמותיהם לאריסים תמורת דמי־אריסות, שהיו קובעים כטוב בעיניהם. עד ימיו של עומר II ‏(717—720) מותר היה לערבים לקנות מן האוצר אדמות־חַ'ראג', שנעשו בתוקף קניה זו אדמות־מעשר; אך חליף זה אסר על האוצר להמשיך במכירת אדמות אלו, כדי למנוע ירידה בהכנסות־המלכות. בתקופת שלטון־הממלוכים בארץ נתחדשו מכירות אלו וחלק ניכר מן האדמות החקלאיות של הארץ נעשה מולק. אך במאות ה17 וה18, כשמושלי־המחוזות היו חוכרי ההכנסות של אדמות־ח'ראג' והיו מעוניינים בהרחבתן (ואף נהנו מסמכויות־שלטון כמעט בלתי־מוגבלות) נצטמק השטח של אדמות־מולק לתחומי אדמות של בניינים וגנים.

המונח „מירי" („ממלכתי") מציין את אדמות־הח'ראג' הארצישראליות מתחילת המאה ה17 ואילך. מונח זה בא להורות, שהמדינה (שלה שייכת הקרקע) מפקחת על מחזיקי־הקרקע (כלומר, אלה שיש להם זכות־שימוש קבועה בה) במישרים, ללא תיווך של פֶאודאל. תיווך זה התפתח לראשונה מסיבה זו: אוצר־המדינה, שהיה נמצא במצב דחוק, לא יכול היה לשלם לאנשי־הצבא והפקידים את שכרם בזמן, ולפיכך העניק להם מקור־הכנסה בצורת זכות לגבות לטובתם את הח'ראג', שהגיע למדינה בגוש־קרקעות מסויים. תמורת מקור־הכנסה (אִקְטאע) זה היה האוצר תובע מתחילה דמי־חכירה קבועים, שהיו משתלמים בראש כל שנה מוסלמית. במאות ה9 וה10, עם התגבשותו של מעמד־פרשים שליט ממוצא תורכי, נעשו מקורות־הכנסה אלה עוברים בירושה. מן המאה ה11 ואילך נתפשט המנהג, שבעל האקטאע היה חייב להחזיק פלוגת־פרשים שלמה, שהוא היה המפקד שלה ושמספר־אנשיה התאים לגודל הכנסת־האקטאע. מנהג זה הוכנס לא״י מן הצפון ע״י שושלת־הסֶלג'וקים התורכית, ואילו המתחרה הדרומית שלה על השלטון בארץ, שושלת החליפים הפאטמיים שבמצרים (969—1171), לא היתה מַתנה אקטאע בשירות צבאי אלא במקרים נדירים; אך עם נפילתה של שושלת אחרונה זו נתקבל המנהג של הקצאת אקטאע צבאי בכל המדינות המוסלמיות, שביקשו לשלוט על א״י. השפעת השיטה הפאודאלית המערבית, שהיתה מקובלת בממלכת־ירושלים הצלבנית (1099—1291), על סדריהן של המדינות הללו היתה חזקה בשעתה, אך אחר גירושם של הצלבנים מן הארץ בטלה עד מהרה. הנוהג של הורשת־אחוזות, שנחלש בימי השלטון הממלוכי, גבר בימי השלטון העותמאני, אע״פ שגם אז לא היה מתחילה הבן מקבל עפ״ר אלא חלק מאחוזת־אביו. האחוזות הצבאיות, שנתפסו ב1605—1607 בידי המורדים (אנשי הכורדי עלי ג'אנבולאט, שהוכרז כמלך־סוריה, ותומכו הדרוזי פַחְ'ר אלדין), לא חולקו מחדש לאנשי־צבא לאחר שדוכא המרד. ע״י כך הפכו אדמות־הארץ למירי, אך החכרתן ע״י המדינה היתה נהוגה עד ימי שלטונו של מוחמד עלי (1831—1841). תקופת־החקירה הרשמית היתה עפ״ר שנה אחת בלבד, אך בפועל היו ראשי־השבטים מחזיקים בשטחי־שבטיהם לצמיתות, ומושלי־המחוזות היו חוכרים את אדמות־מחוזותיהם (וגובים דמי־אריסות מן האיכרים באמצעות חוכרי־משנה). הביטול המודרג של ההחכרה ע״י מוחמד עלי קדם רק זמן קצר להחלטתה של הממשלה העותמאנית לבטלה בכל רחבי הקיסרות (1839), ולפיכך לא נתחדשה ההחכרה עם התחדשותו של השלטון העותמאני בארץ. בהתאם לחוק־הקרקעות העותמאני ב1858, שעדיין הוא משמש יסוד לתחיקה הקרקעית בארץ, נערך משנות השישים ואילך רישום־קרקעות (תַטוּבּ) מודרג. מחזיקי־הקרקעות קיבלו אז לראשונה תעודות־אישור לזכויותיהם, בעוד שקודם לכן היו תעודות כאלו ניתנות בא״י למתווכים פאודאליים בלבד. תחיקת „התורכים הצעירים" (קודם מלחמת־העולם I) הגדילה את סמכותם של מחזיקי־הקרקעות להשתמש בנחלותיהם למטרות שונות ולהעבירן לידי הזולת, בלא שביטלה כליל את ההבדל המשפטי בין אדמות־מירי ואדמות מולק. אדמות־מירי, שנשארו ברשותה הגמורה של המדינה, היו האדמות השוממות שמחוץ לשטח המיושב (מַוַאת = אדמות „מתות"), החלקות בפנים השטח המיושב, שעיבודן הוזנח או שניטשו ע״י בעליהן (מַחְלוּל), והאדמות שבימי התטוב נרכשו על־ידי השולטן מן המדינה כאחוזותיו הפרטיות (ג'יפְתְלִיק) ועכשיו הוחזרו על־ידיו למדינה.

המשפט המוסלמי הדתי, המונח ביסודו של חוק־הקרקעות העותמאני, מתיר להפוך לְהֶקדֵש (וַקְף) רק אדמות, שהן קניינו הפרטי הגמור של המקדיש: כלומד רק אדמות־מולק. מטרות־ההקדשה יכולות להיות שונות: עשיית־חסד, תועלת־הציבור או טובת צאצאיו של המקדיש. דוגמה לסוג השני הוא ההקדש שברשותה של משפחת תַמימי בחברון: צאצאי תמים אלדארי, שקיבל, לפי המסורת, ממוחמד הבטחה־בכתב, שקרקעותיה של סביבה זו יהיו רכושו לכשיכבשו אותה המוסלמים. מאחר שעיקר אדמות־הארץ הן אדמות־מירי, רוב ההקדשות בה הוא „וַקף בלתי־אמיתי", כלומר, קרקעות, שרק ההכנסה המגעת מהן למדינה מוקדשת לאיזו מטרת־חסד מוסלמית, בתוקף ההקדשה שנעשתה ע״י שולטנים עותמאניים או נציגיהם. כיום זכאים גם מחזיקי־קרקעות להפוך את זכויותיהם ל„וַקף", אלא שאף הוא „בלתי־אמיתי" מבחינה משפטית.

ע י ב ו ד ־ ה ק ר ק ע ב ת ק ו פ ת ־ ה א ִ ס ל א ם. השלטונות המוסלמיים, שנציגיהם הראשונים לא היו בקיאים בחקלאות, הניחו לחקלאים המקומיים לעסוק במקצועם כהבנתם ולא נתנו את דעתם אלא על גביית־המס. המדינה לא הקימה משקים משלה, ולא הביטה בעין יפה על הקמת משקים חדשים גם ע״י מוסלמים יחידים, כי הדבר היה פוגע בעקרון בעלותה

על הקרקע. האיכרים שוב לא הוצרכו לעבוד תחת שבט־נוגש עד קצה מידת יכלתם הגופנית, אך לא היה גם מקום להקמת מפעלי השקאה וניקוז גדולים חדשים או אף לתיקון מסודר של מפעלים גדולים ישנים. לפיכך: אע״פ שלא אירעו בזמן־הכיבוש חורבנות גדולים ואע״פ שמצבם של החקלאים נשתפר, התחיל הקפו של השטח המעובד פוחת בהדרגה. במרוצת־הזמן, עם צימצום כוחו של השלטון המרכזי, ואח״כ, בתקופת מסעי־הצלב, הוחשה הצטמצמותו של שטח זה ע״י מעשי־ההרס, שבאו בעקבות המלחמות. ביחוד יש לציין את כריתת עצי־היער בימי מסעי־הצלב, שנעשתה לשם פעולות־מצוֺר והתקנת כלי־נשק או כדי למנוע מן האויב את האפשרות של ביצוע פעולות כאלו. פקודתו של השולטן הממלוכי חַ׳לִיל (ב1291, עם גירושם של שרידי־הצלבנים) להחריב את רוב הישובים של עמק־החוף כדי להכביד על פלישות נוספות מצד הים, גרמה אף היא להתמעטותו של השטח המעובד. תוך כדי כך הומרצה נטייתה של האוכלוסיה הא״י לנטוש בתקופות של חוסר־ביטחון את העמקים ולהתרכז בהרים, ובו בזמן הורעו תנאי החקלאות ההררית מחמת ריבויו של סחף־העפר. אותה שעה לא הרגישו האוכלוסים, שצר להם המקום בארץ, מאחר שמספרם היה מועט, ומחמת מגיפת־הדבר של 1347—1348 ירד עד למינימום שבכל זמני־ההיסטוריה (כ100,000). אך גידולם האיטי לאחר־מכן (עד כדי 300,000 לערך ב1800) יצר מעט־מעט את הבעיה של שטח־מחיה, שהלכה והחמירה גם בתוקף העובדה, שהמשק החקלאי היה אכסטנסיווי ובלתי־מגוון. בצד תבואות וקטניות, תפס הזית מקום חשוב בהרי־שומרון: השמן והסבון של שכם היו מוצרי־יצוא חשובים לארצות הקרובות מיה״ב המאוחרים ואילך. כרמי עזה והגליל היו אז נודעים ביותר, ואילו לאחר־מכן עלתה חשיבותם של כרמי־חברון. האורז היה הזן העיקרי בביצת־החולה. מן המאה ה17 ואילך נעשה רוֹוֵחַ גידול הכותנה (אף ברמות, כגון שומרון והכרמל), עד שנעלם במאה ה19 מחמת ההתחרות של הכותנה המצרית. במאה ה18 התפשט גידול הטאבאק, שאף הוא כמעט שנעלם במאה ה19 בהשפעת המונופולין, שהונהג לגבי ענף זה בכל הקיסרות העותמאנית ושגרר את הגבלת גידולו במחוזות מסויימים בלבד (שא״י לא נכללה בהם). מטעי קנה־הסוכר בבקעת בית־שאן, שהיו מפורסמים ביה״ב המאוחרים, הוזנחו לאחר זמן. וכן נידלדל משק־המקנה מחמת התפתחותו של ענף זה במצרים (ששימשה קודם לכן שוק חשוב לגבינה ולֶבֶן מא״י), מחמת היבוא של אריגי־צמר אירופיים, ומחמת החלפת צבאות הרוכבים ברגלים עם ירידת ערכם של הראשונים כתוצאה מהתפשטותו של נשק־האש. גידול הפשתן, שהיה רווח בעיקר בסביבת־עזה, פסק אף הוא במאה ה19 מחמת היבוא של אריגים זולים מארצות־חוץ. תפוח־הזהב המתוק, שבמאה ה16 הובא מסין לאגן הים התיכון ע״י הפורטוגיזים (ועדיין נקרא בפי הערבים „בֻּרְתֻקָאן״=פורטוגיזי), תפס מן המאה ה18 ואילך מקום חשוב בבוסתנים בסביבות יפו בצד התפוז המר (חושְחַש), שכבר היה ידוע בארץ במאות ה10—ה11. אלא שגני־יפו, וכן הגנים הסמוכים לעזה, סיפקו בעיקר את צרכיהן של הערים הללו ולא היתה להם חשיבות למשק־הארץ בכללו. הפלחה היתה הענף החקלאי היציב ביותר. לא רק שתבואות־אירופה לא התחרו בתבואות־הארץ, אלא להפך: ארצות אירופה הדרומית היו מביאות תבואה מן המזרח התיכון (ביחוד ממצרים) עד עשרות־השנים הראשונות של המאה ה19. עם תהליך ההחלפה של החיטה בכותנה כגידול החקלאי הראשי של מצרים—תהליך, שהוחל בו בימיו של מוחמד עלי (ב1815) ושהושלם בשעת ההפסקה, שבאה ביצוא הכותנה מאה״ב (בתקופת מלחמת־האזרחים של 1861—1865) — ניתנה דחיפה עצומה להגדלת שטחי־המזרע של תבואות בא״י, הואיל ושוב לא יכלה הארץ לסמוך אלא על עצמה באספקת לחם לאוכלוסיה המתרבה. רק בסופה של המאה ה19 התחיל יבוא־תבואות ממדינות־הים, ועדיין היו ממדיו מצומצמים מחמת תנאי־התחבורה הגרועים בפנים־הארץ.

ה ע ד ה ה כ פ ר י ת. תפקידה המכריע של הפלחה במשק החקלאי העלה ממילא את חשיבותו של שיתוף־הקרקע הכפרי. עם פירוקן של האחוזות הרומיות־הביזאנטיות הגדולות ועם גידול הצורך לחדש את כוחה של האדמה על־ידי הוברתה המחזורית, חזרו ונעשו שיתוף־הקרקע הנזכר והחלוקות השנתיות של האדמה בין האיכרים, היסודות של המשטר הקרקעי בכפר. נֻוַירִי, סופר ערבי־מצרי מן המאה ה14, מתאר בפרטות את הוברת־הקרקע בארץ. ג׳. פין, הקונסול הבריטי בירושלים, ציין ב1850, שהוברה זו היתה בזמנו האמצעי היחיד, שהשתמשו בו בא״י לריענון כוחות־הקרקע. במצרים הסמוכה היו מקובלים מיה״ב אמצעים יעילים יותר, והם: זיבול ירוק ומחזור־הזרעים; אך שיטות אלו לא הועברו לא״י, כמו שהמַדְגֵרות, שהיו מקובלות במצרים, לא הותאמו לאקלימה הקריר יותר של א״י, ורק בתקופתנו הוכנסו לתוכה מדגרות מן הטיפוס המערבי החדיש. גם המדינה וגם הפאודאלים יושבי־הערים לא טיפלו בשיפור־החקלאות; כזו כן אלו לא התעניינו אלא בגביית־מיסים בלבד, ואילו האיכרים העניים והנבערים לא היו מוכשרים לעסוק בנסיונות.

מסוף המאה ה8 עד המאה ה10 גרמו עליית מס־הקרקע, מצד אחד, ומחיריה הירודים של התוצרת החקלאית, מצד שני, לתנועות־הגירה גדולות של איכרים ממחוז למחוז ומארץ לארץ. כך, למשל, עזבו אז הרבה מן האיכרים השומרונים את כפריהם והתיישבו במקומות אחרים (בשומרון, ביהודה ואף בעיראק), ובכפריהם הנטושים התיישבו בני ארצות אחרות (בכללן פרס). בימי הנדידות הללו נוצרו כפרים בעלי ישוב מעורב, ויוצאי מקומות שונים ישבו בשכונוֺת מיוחדות, שכל אחת מהן קיבלה חלק מסויים מן האדמה המשותפת של הכפר. במאות ה9—ה12 חדר לא״י ושכנותיה מעמד צבאי־פאודאלי תורכי, שהביא עמו את המנהג התורכי להעריך את גודל־המשק ומידת־הקרקע לפי מספר צמדי־הבקר וכושר־החרישה שלהם. מתוך כך הונהגה בארץ חלוקת הקרקע המשותף בין משקי־האיכרים לפי מספר הצמדים (פַדאנים), שהיו ברשותם. אך בכפרים המעורבים הנזכרים שמרה כל שכונה על חלקה הקבוע, אע״פ שבשכונה עצמה היו מחלקים חלק זה בין המשקים לפי צמדי־הבקר. בניה של כל שכונה כפרית כזו, גם כשלא ייצגו מלכתחילה בית־אב, שהוא מאוחד ע״י קשרי־משפחה, נעשו בית־אב כזה במרוצת־הזמן. ייצובם של בתי־אב אלה ושל חלקם באדמת־הכפר הושלם בימי הממלוכים, וביחוד ע״י הסדר־הקרקעות של 1315. השלטון הממלוכי, שרצה להגביר את תלותם של הפאודאלים בו, הרכיב את אחוזותיהם לא כגושי־קרקע רצופים אלא כצירופי חלקים מכפרים שונים, ולצורך זה השתמש בחלוקה של הכפרים לבתי־אב, שכבר היתה קיימת במידה ניכרת: בכל כפר, שישבו בו בתי־אב שונים זה בצד

זה, קיבל כל אחד מהם אדון פאודאלי מיוחד. בתעודה, שניתנה לאדון כזה, נרשם, שיש לו חלק פלוני באדמת־הכפר (מכנה השבר, שציין חלק זה, היה 2, 3, 4, 6 או 24, ולפעמים רחוקות יותר: 5 או 7) או מספר פלוני של „מנות" (סהמים) או כך וכך פדאנים: הכל לפי המנהג המקומי, שקבע את מידת חלקו של בית־האב באדמה המשותפת. אלא שמעכשיו הפך המנהג לחוק, ששוב לא היו האיכרים רשאים לשנותו, וכך נשאר בתקפו עד נפילת שלטון־הממלוכים ב1516. הוא חזר והונהג ב1521, כשנתחדשו האחוזות הפאודאליות הצבאיות בא"י, ונשאר קיים עד ביטולן בתחילת המאה ה17. בית־האב האיכרי היה חַמולה, „בהמת־משא" משועבדת לאדון הפאודאלי, שהיתה נושאת על גבה. כינוי זה נשאר לו, לבית־האב, גם אחר ביטולן של האחוזות הפאודאליות ואחר ביטולו של שיעבוד־האיכרים המשפטי (שהיה קיים בא"י מ1260—1841 ושלל מן האיכר את הזכות לעזוב את כפרו ומשלח־ידו ללא רשיון מיוחד, שהיה ניתן, לכל היותר, רק לזמן קצר בלבד).

כמו בעדת־הכפר הישראלית בימי־קדם, כך היו מודדים את האדמה המשותפת בחבלים גם בכפר הערבי, היו מחלקים אותה למספר־חלקות בהתאם למספר צמדי־הבקר שבידי בעלי־הזכות (שַדאדים), ולסוף היו מגרילים את החלקות בין האיכרים. החלקה נקראה מארס, „חבל", והאבן, שהיו מוציאים מן השק בשעת ההגרלה ושבה היה חרות שמה של החלקה, נקראה גַ'רַל או גַ'עַרַל — אפשר, שיבוש של המלה העברית „גורל". אך אין לראות בכך מידה מרובה של מורשה עברית דוקה. הקצאת החלקות לאנשי־הכפר בדרך של הגרלה מצויה גם בעדות כפריות בארצות רחוקות מא"י, וגם צידי־הדמיון האחרים בין הסדרים בכפרי־הפלחים ובין אותם שהיו נהוגים בכפר העברי הקדום (כגון מנהגי לקט ופאה) מקורם, אפשר, בעיקר בדמיון של התנאים הכלכליים והחברותיים: הרי בסוף יה"ב ובזמן החדש (עד המאה ה19) חזרה החקלאות הא"י במידה מרובה למצב, שהיתה בו לפני אלפי שנים, למצב־בראשית.

את אדמת־הכפר היו מחלקים לכמה גושים, וכל גוש היו מחלקים לחוד, כדי שלא יקופח מישהו מן הכפריים מבחינת טיב אדמתו או ריחוקה מן הכפר. נמצא, שכל איכר קיבל כמה חלקות במקומות שונים מסביב לכפר. בראש כל שנה חקלאית היתה אסיפת־הכפריים קובעת תכנית־עיבוד משותפת, כדי שזריעת זן אחד בחלקות סמוכות זו לזו תקל על עזרה הדדית בעבודה. מחוסרי־הבהמות היו ממילא משוללי זכות לקרקע, אלא אם כן קיבלו חלקות־טרשים, שבהן אפשר היה רק לעדור, אך לא לחרוש. מידת הטיפול של העדה בגביית־המיסים מחבריה היתה משתנית מזמן לזמן. נְוַירי (המאה ה14) מספר, שהפאודאלים היו מכריחים את זקני־הכפר לחתום על התחייבות, שלא יובירו קרקע ראויה לעיבוד ושישלמו דמי־אריסות גם בעד שטח, שחובר בניגוד להבטחה; אך כל אדון היה גובה אז את המיסים מחמולתו שלו, אלא אם כן מסרו האדונים הקטנים את תפקיד־הגביה לתקיף, שפרש את חסותו עליהם. כמו־כן היו כפרים, שהיו שייכים בשלמותם לאדון אחד (למשל: הכפרים של הר־הכרמל היו אחוזת־השולטן). במאה ה19 היתה העדה גובה את המס מחבריה לטובת השלטון: בעד האדמה המעובדת — בהתאם לחלק שקיבל כל חבר, ובעד האדמה המוברת (לשם החזרת פוריותה) — מכל התושבים הזכרים במידה שווה.

ההתיישבות במאה ה19 ותוצאותיה. במאה ה19 הוכפלו אוכלוסיה של א"י; מחוסר התפתחות תעשיינית לא יכלו האוכלוסים הנוספים להיקלט אלא בחקלאות (אפילו המלאכות, שהיו קיימות מדורי־דורות, נהרסו במידה מרובה ע"י יבוא של מוצרים אירופיים, שיצרניהם קיבלו פרסים מממשלותיהם ושמכסי־מגן לא הופעלו נגדם); וכן קשה היה לגוון את החקלאות (מן הסיבות שנזכרו למעלה). האיכרים יכלו רק להרחיב את שטח אדמות־הפלחה מתוך ניצול העובדה, שהאירגון הפאודאלי הישן של הממלכה התורכית נדחה מפני האירגון הביורוקראטי החדש, שהיה מרוכז ונשען על צבא סדיר, מוכשר יותר לרסן את פשיטות הבדוים והשודדים (ר' להלן, המשטר הקרקעי). הישוב, שהתרכז עד אז בהרים שממערב לירדן, התפשט לעמקים (שפלת־החוף, עמק־יזרעאל), לנגב הצפוני ולהרי עבר־הירדן. המתיישבים הללו לא היו מייבשים ביצות ולא היו מרבים בנטיעות; האמצעים, שעמדו לרשותם, לא היו אלא הלוואות פרטיות (בזורעים, בהמות, מכשירים, מזון עד היבול הראשון, ובמידה מוגבלת בכסף מזומן), שניתנו בנשך מרובה, וכשהתחילו באים לארץ המתיישבים היהודיים, עדיין היתה ההתיישבות הנזכרת דלילה ובלתי־מושרשת. אף בסביבות־רמלה עדיין היו הכפרים במוצאי המאה ה19 נצרכים לכוחות־עבודה מן ההרים כדי להשלים את העבודות העונתיות. ביחוד היו הכפרים מאוכלסים באופן דליל בשטחי־העמקים—ודבר זה היה אחד מן הגורמים, שהפנו את ההתיישבות היהודית אל העמקים דוקה; הגורם השני היה מה שבאיזורים, שנושבו זה מקרוב, אפשר היה לרכוש ביתר קלות גושי־קרקע גדולים. בשעת רישום־הקרקעות, שהונהג בשנות ה60, חילקה הממשלה (במחיר מועט) לעשירים ולתקיפים מבני־הערים אדמות באיזורים אלה כ„אדמות־שממה", אע"פ שחלק מהן כבר יושב על־ידי המתיישבים החדשים, שהרי רשימות הכפרים, שנמצאו בידי השלטון כשהתחיל ברישום זה, נערכו בשנות השלושים, כשהישוב הפלחי עדיין היה מוגבל בעיקרו להרי מערב־הירדן. בכפרים הישנים נרשמה הקרקע על שם הפלחים, ואילו בכפרים החדשים, שקמו בינתיים, חששו תושביהם להתבלט מפחד המיסים והגיוסים, ותכופות גם משום שהסתבכו בחובות לאותם התקיפים, שעמדו עכשיו ליעשות בעלי־הקרקע. העברת־קרקע טיפוסית לאותם הימים היה רישום האדמות של עמק־יזרעאל (ובכלל זה יותר מ20 נקודות־ישוב חדשות, שהיו בהן 4,000 תושבים) על שמו של הבאנקאי הבירותי סורסוק ב1872 תמורת 6,000 לי"ש (ו„באקשיש" כפול). בדרך זו נתהוו אז גם אחוזות־השולטן (ג'יפְתְּלִיק). בנגב הצפוני ובעבר־הירדן נרשמו אדמות הרבה על שם ראשי השבטים הבדוִיים. אך הטיפוס העיקרי בין בעלי־האחוזות החדשים היה ה„אֶפֶנדי" („אדון"): תואר רשמי לפקיד האזורחי העוֹתמאני, שמאז נעשה כינוי עממי של בעל־אחוזה. האדונים החדשים לא השתקעו באחוזותיהם, לא הקימו בהן משקים לעצמם ולא דאגו לפיתוחן. ברצון מכרו חלקים מהן למי שהיה מוכן לשלם את מחירן. בכפרים הישנים סירב השלטון לרשום את הקרקעות כרכוש משותף (מַשַאע) של העדה הכפרית, שנידונה לפירוק. רק מקצתה של האדמה הושארה לשימוש הכלל — (מַתְרוּכָּה) — לגורן, למרעה ולדרכים. השאר חולק (מפרוז) בין יחידים, באופן שנחלתו של כל אחד הורכבה מ„חבלים" מפוזרים במקומות שונים מסביב לכפר: דוגמת נחלותיו הארעיות בעבר, אך מתוך

שלילת זכותו של הציבור לכפות על היחידים תכנית־עיבוד אחידה. חלוקה זו היתה בניגוד לצרכי־המשק של אותם הימים, ונהנו ממנה בעיקר המלווים־בריבית, שיכלו עכשיו לשעבד את אדמתו של כל יחיד לחובו. היא נתקלה, איפוא, בהתנגדות מרה מצד הפלחים, ובכפרים הרבה רשמו הללו במתכוון את כל אדמת־הכפר על שמם של אחדים מהם — מה שהיה בעיניהם רק רישום להלכה בלבד —, כדי לקיים גם להבא את שיתוף־הקרקע למעשה. במשך הזמן עירערה עלייתם של מחירי־הקרקעות את יסודותיו של שיתוף זה (מנתו של כל יחיד נעשתה קבועה, עוברת בירושה ועשויה להימכר ולהיות ממושכנת גם למי שלא היה מבני־הכפר), וכן הורגש יותר ויותר, שהשיתוף מעכב את האינטנסיפיקאציה, את הפיכתן של אדמות־הפלחה לשטחי מטעים וגינות־ירק. עם זה יש לציין, שבמקרים הרבה נובעת צרת פיזורן של החלקות המעובדות מן העובדה, ששטחים סחופי־עפר (אפיקים, מדרונות זקופים, ראשי־הרים) חוצצים ביניהן, ולפיכך אין תיקונו השלם של מעוות זה אפשרי אלא ע"י ביקורת של חלוקת־הקרקעות ומפעל־פיתוח כאחד.

תהליכים כלכליים, שמקורם בהתיישבות היהודית, ביטלו כמה מן התוצאות השליליות של ההתיישבות הערבית שבמאה ה19. משקלן של האחוזות הגדולות בחקלאות הערבית ירד: חלק מאדמתן נמכר ליהודים, ובמחוזות הרחוקים מישובים יהודיים נתמעט שטח־המזרע של האריסים. התמעטותו של השטח המעובד בא"י, המסתמנת בתקופה האחרונה של השלטון המאנדאטורי (למרות גידול־האוכלוסים וההתיישבות היהודית), אינה רק פרי ההגירה מן הכפר אל העיר, אלא גם פרי העובדה, ששטח זה גדל במאה ה19 ובתחילת המאה ה20 גידול מוגזם מחמת האכסטנסיוויות והעדר הגיוון של המשקים, שנוצרו באותו זמן. כמו־כן הלכו האיכרים ונחלצו, במידה מרובה משום ריבוי מקורות־הפרנסה וההתפתחות של האשראי המודרני, מן ההסתבכות בהלוואות־נשך, שנתרבו באותה תקופה. מלחמת־העולם II, שבזמנה פחת ערכם הממשי של החובות הישנים, בעוד שמחירי־התוצרת עלו, החישה תהליך זה.

אב. נ. פולק, דברי ימי הערבים, תש"ן (ביחוד פרקים ט' וי"ג); H. Vogelstein, *Die Landwirtschaft in Palästina zur Zeit der Mischnah*, 1894; G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palästina*, II, 1932; A. N. Poliak, *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and The Lebanon, 1250–1900*, 1939; id., *La Féodalité islamique* (*Revue des Etudes Islamiques*, 1936, pp. 247–265); id., *Some Notes on the Feudal System of the Mamluks* (*Journal of the Royal Asiatic Society*, 1937, pp. 97–107); id., *The Ayyubid Feudalism* (*ibid.*, 1939, pp. 428–432).

אב. נ. פ.

המשטר הקרקעי. — עם מיגורם של הכוחות הפאודאליים הצבאיים בא"י בימי שלטונו של מוחמד עלי (1833—1835), בטלה גם הצורה הפאודאלית של החזקת־הקרקע. השרידים האחרונים של שיטת־ההפקדים עברו מן העולם בימי התיקונים של השולטן עבד־אל־מג'יד, עם פירסום החוק של „תאנצימאת" ב1839. מטרת התיקונים הללו היתה, בין השאר, להחזיר למדינה את זכויות אדנותה על הקרקעות. אך משקלו של שלטון־המדינה בקביעת היחסים האגראריים הלך ופחת, ובמרוצת־הזמן חלו במשטר הקרקעי תמורות יסודיות נוספות. בין השאר נתרופפה עמדתו של מוסד הואקף (ההקדשים הדתיים) בחייה הכלכליים של הקיסרות העותמאנית, וכן נשתנו דרגות חשיבותם של סוגי־הקרקע השונים; ביחוד נתרוקנו מתכנן התקנות, שהיו נהוגות ביחס לאדמת־מירי, עד שלא נשתיירו מהן אלא סימנים מועטים, כדי להבדיל בינה ובין שאר סוגי־הקרקע. השינויים העמוקים הללו באו לידי ביטוי מסכם באוסף הראשון של חוקי־הקרקע העותמאניים, שהושלם ב1858.

מתוך חמשת סוגי־הקרקע, שמבחין חוק זה, שלושה — מירי, מתרוכה ומואת — הם אדמות חקלאיות, שה„ראקאבא" (זכות הבעלות העליונה) עליהן נמצאת בידי המדינה. הסוג החשוב ביותר של הקרקעות, מבחינת הקפם, הוא הסוג של אדמת־מירי. החלק הגדול ביותר משטחה של א"י, ובתוכו אדמה עידית שבעידית, היה נמנה על סוג מירי. רוב הקרקעות בשרון, בעמק־יזרעאל ובשאר עמקי הארץ, שהועברו בזמנן ע"י הממשלה לכפרים שלמים, ולפעמים גם ליחידים — רשומים עד היום בספרי־האחוזה הממשלתיים כאדמת־מירי. וגם במחוזות ההרריים מצויה אדמת־מירי לרוב. זכות־הבעלות של המדינה בטלה בפועל, אע"פ שנשתמרה במידה מסויימת מבחינה פורמאלית. החוק מ1912 ביטל את ההגבלות שעדיין נשארו בתחום זה, וכמעט השווה את זכויותיו של בעל אדמת־מירי אל זכויות הבעלות של קרקעות־מולק, שנחשבה כבעלות גמורה ובלתי־מוגבלת. הגבלה יחידה קיימת עד היום לגבי אדמת־מירי: בעליה אינם רשאים להקדישה בצוואה לפי רצונם שלהם, או להפכה לרכוש ואקף. באין קרובים לבעלי־הקרקע לפי הדרגה הקבועה בחוק, נהפך הקרקע למחלול — רכוש פנוי — וחוזר למדינה. החזרה לרשות המדינה חלה גם במקרה שאדמת־מירי אינה מעובדת במשך שלוש שנים רצופות. תקנה זו לא נתבטלה מעולם באורח רשמי, אלא שלא הקפידו עליה שלטונות־הארץ בתקופות שונות ולא השתמשו בזכותם להפקיע את הקרקעות, כשבעליהן לא היו מעבדים אותן.

התחוקה הקרקעית העותמאנית נשמרה בימי השלטון המאנדאטורי, ומשנת 1912 לא באו כמעט שום שינויים בחוקים. החידוש העיקרי, שהונהג בתקופה זו, הוא: הסדר הקרקעות לפי שיטת־רישום חדישה, אך ביצועו של הסדר זה התקדם בקצב איטי; שיטת הבעלות המשותפת בקרקעות־מושאע, שהיתה שולטת בתחום הערבי, הוסיפה לשלוט בו גם בתקופה זו והשפעתה הופחתה רק במקצת הודות למקרים המועטים, שבהם חילקו בני־הכפר בינם לבין עצמם את הקרקעות המשותפים. פיצול נחלותיהם של האיכרים לעשרות חלקות מנותקות ומרוחקות זו מזו הוסיף להיות תופעה רווחת בכפר הערבי, וגם מבחינה זו לא שופר המצב בתקופת־המאנדאט אלא במקרים בודדים בלבד.

בסופה של תקופה זו באה ירידה ניכרת בהקף רכושם של בעלי־האחוזות; קרקעותיהם נרכשו עפ"ר ע"י יהודים ונתפצלו לנחלות קטנות. רוב רובם של המשקים בחקלאות היהודית היו משקים קטנים: מחמשה־עשר או עשרים דונאם במשקי־נטיעות, עד מאה או מאה וחמישים דונאם במשקי־פלחה. השטח של יחידת־המשק אצל איכר ערבי היה גדול למדי, עד כדי מאות דונאמים לנחלה, ואף במושבות־היהודים הוותיקות נמצאו משקים של מאתיים וחמישים ושלוש־מאות דונאם. הקף הנחלות במשק היהודי הלך ופחת באופן מתמיד ושיטתי: ממאה וחמישים עד ששים, ארבעים ועשרים דונאם לנחלה, ופירושו של דבר היה, שהקניין הקרקעי הזעיר נתרחב בהקפו. בסוף תקופת השלטון הבריטי לא נשארו בין הערבים אלא בעלי־אחוזות מועטים בלבד, ולעומת זה גדל

מחנה האיכרים הקטנים בין היהודים, וגם מספר הפלחים הזעירים בין הערבים. אם בעשור הראשון של המאה נמצאו ברשותם של בעלים מועטים שטחי־אדמה עצומים (עד כדי מיליוני דונאמים), הרי במשך ארבעים השנים שעברו מאז ירדו פלאים גם מספרם של בעלי־הקרקע וגם הקף השטחים שבידיהם.

גם בחמש השנים הראשונות לקיומה של מדינת־ישראל לא חלו שום תמורות בתחוקה הקרקעית. לפי הכרזת מועצת־המדינה הזמנית מיום 14 במאי 1948 נשארה בתקפה המורשה התחוקתית מימי המאנדאט; וכך נשתמרה גם חלוקת הקרקעות לחמשת הסוגים שנזכרו למעלה. לעומת זה חלו, בהשפעת המאורעות, שאירעו במלחמת־העצמאות, תמורות מרחיקות־לכת בחלוקת הבעלות הקרקעית. היציאה של המוני־ערבים מן הארץ שינתה בבת אחת את היחסים האגראריים, ששלטו בה עד אז. מאות אלפי ערבים נטשו את רכושם הקרקעי, ושטחים עצומים נשארו ללא־בעלים וללא־עיבוד כאחד. לפי אומדן משנת 1949 היו שייכים לבעלים נפקדים כמעט ששה מיליון דונאם של אדמה חקלאית. נעלמו גם הבעלים הגדולים, הבינונים והזעירים, וגם מעבדי־האדמה והאריסים. עם תקומת המדינה נצטמצם במידה מרובה גם מספרם של האיכרים הערביים: מתוך 660,000 תושבי־הכפר הלא־יהודיים, שהיו בא"י ב1942, נמצאו בישראל באמצע 1949 כ120,000 תושבי־כפר, כלומר כ18% בלבד. ע"י השינויים הללו נעלמו במידה מרובה גם התופעות השליליות, המציינות את המשטר הקרקעי המוסלמי: הבעלות המשותפת — מושאע — על כל הסיבוכים, שנוצרו על־ידיה במשק החקלאי ושהפריעו לניצול היעיל של האדמות; פיצול הנחלות לחלקות מרובות; פיזור החלקות וצורתן הלקויה, עד כדי להכביד על עיבוד השדות — כל התופעות הללו אינן קיימות עכשיו אלא בשטחי־האדמה של האיכרים הערביים, שנשארו בתחומיה של המדינה. השפעתן של תופעות שליליות אלו מוגבלת כיום רק לאדמות, שתופסות כ6% משטח־המדינה. כל הקרקעות הנטושים עברו לרשות האפיטרופוס על נכסי־נפקדים, שמתפקידו לשקוד על רישום הנכסים הבלתי־נדים ועל שמירתם. בהתאם לחוק מיולי 1951 נוצר מוסד מיוחד בשם רשות־הפיתוח. רשות זו מקבלת, בדרך של הַקניָה, את כל נכסי־הנפקדים, והוטל עליה לטפל בהעברתו של רכוש זה לידיים אחרות, כדי לנצלו לצרכי חקלאות ופיתוח. לפי החוק הנזכר אין רכישתם של נכסי נפקדים מותרת אלא לשני גורמים בלבד: מדינת־ישראל והקרן הקיימת לישראל; זו האחרונה נהנית מזכות־קדימה לרכישת כל קרקע גם בשטחי־הערים; וכן קבע החוק, שפרט למאה אלף דונאם בכל ערי־הארץ אין אדמת־הנפקדים ניתנת להימכר לפרטים, ואפשר למסרה להם בחכירה בלבד; תנאי־החכירה דומים לאלה שנקבעו בחוזה־החכירה של הקרן הקיימת. בתוקף החוק של רשות־הפיתוח העבירה הממשלה לידי הקרן הקיימת 2,300,000 דונאם, מהם 98% אדמות חקלאיות. ע"י החוק נקבעו סייגים להרחבתה של האדמה הפרטית בישראל. החלוקה הנוכחת של הבעלות הקרקעית במדינת־ישראל היא, במספרים משוערים וכלליים, כלהלן: ברשותה של מדינת־ישראל — כ15,000,000 דונאם (הכוללים את רובם המכריע של שטחי־הנגב, שתנאי־הבעלות עליהם עדיין לא הובררו כל צרכם); בידי הקרן הקיימת לישראל — 3,250,000 דונאם; בידי בעלים יהודיים פרטיים — כ600,000 דונאם; בידי בעלים פרטיים ערביים, תושבי מדינת־ישראל — כ1,200,000 דונאם; השטח של אדמות־הנפקדים, שעדיין לא עברו לידיים אחרות — כ3,500,000 דונאם בערך. האדמה הפרטית מהווה, איפוא, רק חלק קטן משטחה של המדינה, כ10% בקירוב. המספרים הללו מראים, שבמדינת־ישראל אירע — ועדיין נמשך — שידוד מערכות מבחינת הבעלות הקרקעית. ירידת ערכה של הבעלות הגדולה הגיעה לסופה: שוב אין בה, במדינה, בעלות פרטית מסוג זה, אבל גם השטח הכללי של האדמות בבעלות פרטית, בינונית וזעירה, הוא קטן־ביחס כיום. במקומם עלתה, בהקפה ובערכה, הבעלות הציבורית: אדמת־המדינה ואדמת־הלאום. מספר החוכרים של אדמה לאומית גדל והלך מאז התחילה פעולת ההתיישבות של התנועה הציונית, מלפני כשלושים שנה, ובימינו הוא כולל את רוב מניינם של החקלאים היהודיים במדינה. כ80% מן המספר הכולל של החקלאים היהודיים נמצאים בישובים, שהוקמו על אדמות הקרן הקיימת לישראל. החכירה — צורת־קניין מסוייגת, שכן זכויותיו של החוכר על הקרקע מוגבלות לפי חוזה — היא כיום השיטה השלטת ביחסים האגראריים במדינת־ישראל.

א. גרנובסקי, הקרקע והבניין העברי בארץ־ישראל, תרצ"א; פרשת הקרקע בארץ־ישראל, תרצ"ו; הנ"ל, המשטר הקרקעי בארץ־ישראל, תש"ט; א. נ. פולאק, תולדות היחסים הקרקעיים במצרים, בסוריה, בארץ־ישראל בסוף ימי הביניים ובזמן החדש, 1940; הנ"ל, דברי ימי הערבים, תש"ו; Belin, *Etude sur la propriété foncière en pays musulmans, et spécialement en Turquie* (*rite hanéfite*) [*Journal Asiatique*, Cinquième Série, Tome XVIII, 1861]; XIX, 1862; A. von Kremer, *culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, 1875; S. Bergheim. *Land Tenure in Palestine*, Palestine Exploration Fund, 1894; Ph. G. Baldensperger, *The Immovable East*, Pal. Expl. Fund, Quart. Stat., 1917; I. Elazari-Volcani, *The Fellah's Farm*, 1930; D. G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palästina*, 1932; *Palestine Royal Commission Report and Memoranda*, 1937; A. N. Poliak, *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon, 1250–1900*, 1939; *Survey of Social and Economic Conditions in Arab Villages*, 1944; C. F. Walpole, *Land Settlement in Trans-Jordan* (in *The Proceedings of the Conference on Middle East Agricultural Development*), 1944; *General Monthly Bulletin of Current Statistics*, 1945–1947; *A Survey of Palestine, Prepared 1945–1946 for the Information of the Anglo-American Commitee of Inquiry*, 1946; J. Weulersse, *Paysans de Syrie et du Proche Orient*, 1946.

אב. ג.

המדיניות הקרקעית היהודית בא"י. בשלביו הראשונים של מפעל־ההתיישבות היהודי לא היתה קיימת כל מדיניות קרקעית שהיא. קוני־הקרקע לא התכוונו אלא לתכלית אחת: לרכוש קרקעות לחקלאות היהודית בכל מקום שיכלו לרכשן. האדמות שקנו לא היו אדמות־עידית דוקה או שטחים רצויים ביותר להקמתם של מפעלים, אלא עפ"ר אדמות בלתי־פוריות או, לכל היותר, בעלות טיב בינוני, שהצריכו השבחה והכשרה מרובות. עם ביצוע רכישות־הקרקע הגדולות הראשונות ע"י הקרן הקימת לישראל (ע"ע) ב1920 באה תמורה מבחינה זו. בתקופה הראשונה של שלטון המאנדאט הבריטי גיבשה לעצמה הקק"ל מדיניות קרקעית מסויימת, ומתוך כך קבעה מוקדם ומאוחר ברכישת־אדמות.

נוסף על המגמה העיקרית של פעולותיה — רכישת קרקעות להתיישבות החקלאית — התחילה הקק"ל נותנת את דעתה גם על רכישת קרקעות בערים ובסביבותיהן. עם התרחבותו של מפעל־ההתיישבות היהודי נתבלטה חשיבותה של העיר כגורם בקליטת עולים ובהשרשתם בחיי־הכלכלה של הארץ. באותו זמן עצמו התחיל עולה בסביבותיהן של

ערי־הארץ הראשיות ערכם של שטחי־קרקע מסויימים, שעתידים היו ליהפך — ע״י פיתוח מתאים — לעמדות־מפתח בכלכלת הארץ. דוגמה לכך הוא האיזור של מפרץ־חיפה— עכו על אפשרויות־הפיתוח המרובות שלו. פעולתה הראשונה של הקרן הקיימת ברכישתה של קרקע עירונית היתה קניית־הקרקע, שביצעה באיזור רב־סיכויים זה (1925).

כמו־כן נתנה הקק״ל את דעתה על תנאי השיכון והדיור בערי־הארץ, שהיו קשים לעיתים מחמת אי־ההתאמה בין ממדי העליה ובין הרזרווה הקרקעית, שעמדה לרשותם של בוני הערים העבריות. מצב זה ייקר את מחירי המגרשים ואת מחירי הבניינים והדירות עמהם. כדי לסייע בפתרונה של בעיית־השיכון, ביחוד לגבי השכבות של מעוטי־האמצעים, רכשה הקק״ל קרקעות למגרשי־בניין בסביבות הערים ועל־יד המושבות הגדולות, ועליהן הוקמו שכונות ופרברים, לפעמים מתוך השתלבות עם מפעלים חקלאיים. בשיכונים, שהוקמו בערים ובסביבותיהן על אדמות, שנחכרו מן הקק״ל, נשתכנו כ38,000 משפחות — השג ניכר, שאעפ״כ לא התאים להקפם של הצרכים בתחום זה.

הבעיה המדינית. משהחריפה התנגדותה של ממשלת־המאנדאט למפעל־ההתיישבות היהודי בארץ נעשתה רכישת־הקרקע ע״י יהודים בעיה מדינית ממדרגה ראשונה. ממשלת־המאנדאט חוקקה חוקים שונים ותיקנה תקנות אדמיניסטראטיוויות מרובות, שהיו מכוונות בין השאר לצמצם את האפשרויות של רכישת־קרקעות ע״י יהודים בארץ. מדיניות זו הגיעה לשיאה בגזירת־הקרקע שבספר הלבן מ1939 (עי׳ היסטוריה, עמ׳ 552/3). בתנאים אלה נתעוררו ספקות, אם רכישת־קרקעות ע״י יהודים תהא אפשרית בעתיד באיזו מידה שהיא וגברה הכרת הצורך ביצירת עתודות־קרקע, שאפשר יהא להעמידן לרשות ההתיישבות באותה שעה. לשיקול זה נוסף טעם בטחוני־אסטראטגי: צריך היה להרבות בקניית קרקע בחלקי־הארץ, שמספר תושביהם היהודיים היה מועט, כדי לייסד בהם ישובים נוספים, וכן בשטחים בעלי חשיבות מבחינה בטחונית, כגון במקומות, שמאפשרים שליטה על עורקי־תחבורה מסויימים, צמתי־דרכים, וכיוצא באלו. כמו־כן יוחסה חשיבות חיונית לחדירה לחבלי־ארץ מרוחקים ממרכזי־הישוב, כדי להרחיב את מסגרתו הטריטוריאלית של הבית הלאומי, או כדי לבלום מזימות, שנתכוונו להוציא חבלים אלה מתחום פעולתה של ההתיישבות היהודית. דוגמה לכך תשמש החדירה למחוז בית־שאן, וכן החדירה למחוז באר־שבע, הוא הנגב, המשתרע על מחצית שטחה של א״י בתקופת־המאנדאט. ע״י שילובם של שיקולים אלה בשאר המגמות, שקבעו את מדיניותה הקרקעית, נעשתה רכישת־הקרקעות ע״י הקק״ל מבצע של בניין והתגוננות כאחד.

ההון הפרטי וההון הלאומי במדיניות הקרקעית. במשך שנים העסיקה את התנועה הציונית הבעיה, אם יש ליתן דין־קדימה לקניה של קרקע ע״י פרטים או לרכישת קרקע, שנמסרת לבעלותה של האומה. בוועידה הציונית, שנתכנסה בלונדון ב1920, נקבעו העקרונות של המדיניות הקרקעית הציונית. הוועידה החליטה על פשרה בין שתי הדעות הקיצוניות. היא לא הסכימה לשום צימצום או הגבלה בצורות של גאולת־הקרקע, אבל תבעה מן ההון הפרטי ציות לעקרונות הלאומיים, כדי שהאדמה לא תישמט מידי יהודים ולא ייעשו בה מעשי־ספסרות, שמביאים נזק למפעל כולו. ואמנם הושגה במרוצת־הזמן מזיגה של ההשקפות המנוגדות, וההון הפרטי היה חפשי לפעול ברכישת־קרקעות במלוא יכלתו.

בהקף פעולתו של ההון הפרטי בתחום זה חלו עליות וירידות. במשך יובל־שנים היה ההון הפרטי כמעט הגורם היחידי בגאולת־קרקע. לעומת זה ב35 השנים האחרונות (מ1920 ואילך) הלך ההון הלאומי והרחיב את הקף־פעולתו יותר ויותר. משהחמיר המצב המדיני בארץ באה פעולתו של ההון הפרטי לידי שיתוק גמור, באופן שההון הלאומי נשאר הגורם היחיד, שהוסיף לפעול בתחום זה. קודם תקומת־המדינה הגיע רכושה הקרקעי של הקרן הקיימת לשיעור של 942,000 דונאם, ואילו שטחי־האדמה, שנמצאו בידי יהודים פרטיים, בכפר ובעיר, כללו 600,000 דונאם.

המדיניות הקרקעית במדינת־ישראל. התמורות, שבאו במעמד המדיני של הארץ, גררו גם תמורות במדיניותם הקרקעית של מכווני ההתיישבות היהודית ומתכנניה, שהעיקרית שבהם היא ממשלת־ישראל. העקרון העיקרי במדיניות הקרקעית של ממשלת־ישראל כיום הוא פיזור־האוכלוסיה. לפיזור זה נודעת חשיבות גם מבחינת בטחונם של המדינה ותושביה, גם מבחינת עיצובה של כלכלה מתוכננת, וגם מבחינת אפשרות החשתו של תהליך המיזוג של הגלויות. עקרון אחר, שמדריך את מדיניותה הקרקעית של הממשלה, מסתמן במגמה להגביל את ההקף הכללי של הבעלות הפרטית של הקרקע ולהרחיב עד כמה שאפשר את תחום הבעלות הלאומית. ביטוי לעקרון זה משמש חוק רשות הפיתוח, 1951 (עי׳ למעלה, המשטר הקרקעי, עמ׳ 819).

פ. אופנהיימר, ההתישבות הציונית ויסודותיה (הרצאה בקונגרס הציוני הששי); מ. אוסישקין, קול האדמה, 1929; באנך הבניין, קובץ לזכרו של א. ביהם, תשי״ב; א. גרנות, בהתנחל עם, תשי״א; נתיבות ומפלסים, תשי״ב; בשדות הבנין, תשי״ב; י. וילקנסקי, בדרך, תרע״ח; מדות, תרפ״ד; יוסף וייץ, התנחלותנו בתקופת הסער, 1947; המאבק על האדמה, תש״י; בשבילי יחיד, קובץ לזכרו של נ. דה־לימה, תש״י; י. סימון, החכירה שבירושה ושאלת האשראי, 1919.

אב. ג.

החקלאות היהודית בא״י מתחילת שנות ה80 עד סוף תקופת־המאנדאט. — צורות־ההתיישבות. מראשית צמיחתה של ההתיישבות היהודית, היתה הבעיה של צורת־ההתיישבות כרוכה בצורך להבטיח מקור־הכנסה למתיישבים ממוצא אירופי, שרמת־חייהם גבוהה מזו של הפלח הערבי. מבחינה עקרונית ניתן לפתור בעיה זו בשלושה אופנים: 1) ע״י הקצאת שטח־אדמה רחב־ביחס לכל נפש באוכלוסיה החקלאית היהודית, ללא שינוי יסודי מן הנוהג המקומי של חקלאות אכסטנסיווית; 2) ע״י נטיעת מטעים מבוססת על השקעת־הון מרובה, שהיא צמודה לשכר־עבודה נמוך — צורה, שמבטחת הכנסה גבוהה־ביחס; 3) ע״י הגברת האינטנסיוויות של החקלאות המעורבת, כדי להשיג הכנסה גבוהה־ביחס גם כשהשטח שברשותו של כל מתיישב הוא קטן. בפועל בוצעה ההתיישבות היהודית בכל שלושת הכיוונים הללו, ובשלבים שונים של מפעל־ההתיישבות היה אחד מכיוונים אלה השולט.

גורם־השפעה נוסף לקביעתה של צורת־ההתיישבות שימשה עלייתם של מחירי־הקרקע. בשנות ה80 של המאה ה19 עלה מחיר הדונאם של אדמה חקלאית מ0.350 עד 1.100 לירות ישראליות (לפי כסף ישראלי ובמחירים של 1956). ב1910 היו המחירים של אדמה זיבורית ועידית כדי 1—10

בציר־ענבים בכרמי זכרון־יעקב

ל"י לכל סוג. ב1921 נקנו קרקעות בעמק־יזרעאל במחירים של 15—18 ל"י ואילו ב1934 נקנו קרקעות באיזור זה במחירים של 50—60 ל"י. אדמת־מטע משובחת נמכרה ב70 ל"י ב1910, אך עלתה 150—200 ל"י ב1935. עליה זו במחירי־הקרקע הביאה לידי זניחת החקלאות האכסטנסיווית ולידי ביקוש של צורות־עיבוד, שמאפשרות משקים בעלי שטחי־קרקע קטנים יותר.

עם התפתחותה של ההתיישבות הציונית הופיע העקרון של העבודה העצמית כגורם חדש, שהשפיע על עיצובה של צורת־ההתיישבות: נקודות־ההתיישבות הקיבוציות וכן המושבים, קיבלו על עצמם תקנה, האוסרת כל עבודה שכירה. מטעם זה עוצבה צורת־ההתיישבות מתוך תיאום עם שיעורו של כוח־העבודה המצוי במשפחתו של המתיישב.

1. **כרמים וחקלאות של גידול־יחיד במושבות־הבארון.** ב1882, כשהוקמו בארץ הנקודות החקלאיות הראשונות, נבצר מן השוק המקומי לקלוט תוצרת חקלאית, שמחיריה גבוהים. המתיישב היהודי הוצרך, איפוא, להפיק ממשקו תוצרת, שיש לה מהלכים בשוק העולמי ושע"י כך היתה עשויה להבטיח לו רמת־חיים הוגנת.

כלכלה נתמכת. מטעם זה יש לקבוע, שרעיונו של הבארון רוטשילד בדבר הנהגת גידול־גפנים בחקלאות היהודית היה רעיון נכון ביסודו. בהתאם להוראות של הבארון ניטעו באדמות ראשון־לציון, זכרון־יעקב וראש־פינה כרמי־גפנים מזני־הגפן המשובחים ביותר של צרפת, ובעת ובעונה אחת נבנו בשתים ממושבות אלו יקבים רחבי־מידות. נטיעת־הגפנים הוצאה לפועל ע"י המתיישבים עצמם, שקיבלו מפקידות־הבארון שכר יומי, שהבטיח את פרנסתם. התמיכה הרחיקה לכת עד כדי מתן ערובה למכירת כל תפוקת־היין השנתית במחירים, שעלו הרבה על מחירי השוק העולמי. כתוצאה מכך עלתה תפוקת־היין, והרבה מן המתיישבים התרכזו כל־כך בגידול־הגפן כבעיסוקם היחיד, שהזניחו אפילו את הפקת הירקות, החלב והביצים, והיו קונים מצרכים אלה מן הפלחים. במרוצת־הזמן נבצר למצוא שווקים לכמויות־היין, שהלכו וגדלו משנה לשנה. כך נוצר מלאי־יין גדול, שנאגר במרתפים ושהיה הכרח, בסופו של דבר, למכרו בהפסד ניכר.

התמוטטות. במשך חמש־עשרה שנה הוצאו מיליונים רבים של פראנקים כדי לקיים באורח מלאכותי מחירי־יין גבוהים. ההתמוטטות באה ב1899, כשהמושבות של הבארון רוטשילד הועמדו תחת פיקוחה של חברת יק"א, שראתה הכרח לעצמה להקטין עד לחצי את מחירי־היין. כתוצאה מכך פרץ משבר חמור, שהעיק על המושבות. משהגיע המשבר לשיאו שילמה יק"א לכורמים, שהסכימו לעקור את כרמיהם, פרמיות, שהושקעו בנטיעתם של גידולי־מטע אחרים (שקדים וזיתים). גידול־הגפנים כגידול־יחיד פסק, איפוא, אחר תקופה קצרה־ביחס.

ענף־הגפן בסוף מלחמת־העולם II. בסוף מלחמת־העולם II הקיפו השטחים של גפני־בעל יהודיים כ14,000 דונאם, מהם 10,000 דונאם של ענבי־יין ו4,000 דונאם של ענבי־מאכל. ב4,000 הדונאם של גפני־שלחים גודלו אך ורק זנים של ענבי־מאכל. בתקופה זו היה גידול־הגפן משולב בענפים אחרים של המשק. לגידול־הגפן נועד מקום מכריע

חביות־קוניאק ביקב של ראשון־לציון

רק בזכרון־יעקב, שבה נמצאו כ־6,500 דונאם של כרמים (כ־80 דונאם לערך לכל איכר בממוצע).

2. **משקי פלחה פרימיטיוויות של יק"א (פיק"א). — שינוי בצורת־ההתיישבות.** עם מסירת המינהל של מושבות הבארון רוטשילד לידיה של יק"א (לאחר־מכן: פיק"א) נפתחה תקופה חדשה בעבודת ההתיישבות. נקטו אמצעים חדשים כדי להציל את המתיישבים שנפגעו ממשבר־היין וכדי להבטיח להם, לטווח ארוך, אפשרות של קיום. האמצעים שננקטו כללו: 1) יצירת מינהל פשוט יותר על־ידי צימצום המנגנון; 2) הפחתה או ביטול של התשלומים למתיישבים, במידה שתשלומים אלה לא שימשו למטרות יצרניות (פרודוקטיוויות); 3) צימצום הוצאות־הייצור; 4) פיתוח השיווק; 5) הכנסת גידולים חדשים, מביאי־רווחים; 6) הרחבתם ואיחודם של שטחי אדמת־המזרע. מבחינת עיצובן של צורות־ההתיישבות נועד ערך מכריע לאמצעי האחרון. בעקבותיו הוקצה לכל מתיישב שטח של, לכל הפחות, 250 דונאם, שאיפשר לו לפתח את הפלחה כענף עיקרי.

כמו־כן הנהיגה פיק"א את שיטת־החכירה, שלפיה לא ניתנה נחלה לקניין למתיישב אלא לאחר שהוכיח את יכלתו החקלאית. פיק"א קבעה תנאי, שהמתנחל יהא בעל הון עצמי של, לכל הפחות, 200 לירות ארצישראליות והעניקה את שאר ההון הדרוש בצורת מלוות למשך 50 שנה ובריבית של 2%. פיק"א גם הקימה חוות־לימודים בסג'רה, בהנהלתו של א. קראוזה.

למרות דלותה של ההכנסה הנקיה, שזכה בה האיכר במושבות של פיק"א באותה תקופה, היה במושבות אלו משום צעד גדול לפנים לעומת מושבות־הבארון, שמשקן הושתת על גרעונות־קבע. מושבות־פיק"א סייעו ליצירתה של אוכלוסיה יהודית חקלאית, שנושאת את עצמה, אינה זקוקה לסובסידיות ומקיימת חקלאות מגוונת יותר. אך היה גם צד שלילי בהתפתחות זו. הצורה המקורית, שניתנה למושבות של פיק"א, גרמה להן שלא תסתגלנה במידה מספקת לתנאי־הכלכלה של א"י, שהיו הולכים ומשתנים. בתקופה מאוחרת, כגון ב־1936, כשכל שאר גופי ההתיישבות היהודית הגיעו לצורות־משק אינטנסיוויות ביותר, עדיין לא העלו האיכרים של מושבות־פיק"א את רמת־היבולים הנמוכה של שדותיהם, לא שיפרו את השיטות של גידול־המקנה, עדיין היו מחזיקים בחלקות־קרקע גדולות ביותר.

3. **ה"משקים המעורבים" של ההתיישבות הציונית. — א. משקי־בעל. — עקרון העבודה העצמית.** ההסתדרות הציונית הנהיגה בנקודות־ההתיישבות שלה צורת־חקלאות חדשה, המכונה „משק מעורב". פיתוחה של צורה זו הושפע מעקרון העבודה העצמית. משהופעל עקרון זה פסק המתיישב היהודי להיות „קולוניסט", שקיומו היה תלוי במידה לא־מבוטלת בהעסקת שכירים זולים, שברובם היו ערבים. במקום זה הפך המתיישב לאיכר, שתפקידו שוב לא נצטמצם בעבודה הניהול של משקו, אלא אף כלל את הביצוע של כל מלאכה בשדה, בחצר ובבית.

שינוי קיצוני זה בא לא רק בזכות הנטיה הסוציאליסטית, שהיתה אָפיינית לאנשי העליה השניה, ביחוד לילידי־רוסיה שבהם, שהתנגדו עקרונית לעבודה השכירה; שינוי זה נבע גם מן ההכרה, שאך ורק עבודת־הכפיים של המתיישב על אדמתו, שניתנה לו לקניין, עשויה ליצור אותו קשר אמיץ אל הארץ, שהוא הכרח להתהוותה של אומה עברית מושרשת.

בחירתה של צורת המשק המעורב שימשה גם אמצעי להתגבר על קושי פסיכולוגי ניכר. ההתיישבות החקלאית היהודית בא"י היתה כרוכה במעבר־לחקלאות של בני־אדם, שאבותיהם היו מנותקים מן הקרקע במשך דורות. בדרך כלל ניתן למועמדים־להתיישבות אך זמן מועט כדי להתכונן לעיסוקם החדש, ואי־אפשר היה לצפות, שייהפכו בן לילה לאיכרים. היה זה מן הנמנע לסגל את היהודים לחקלאות בלא לסגל את החקלאות, במידה כלשהי, לאפיו של המתיישב היהודי.

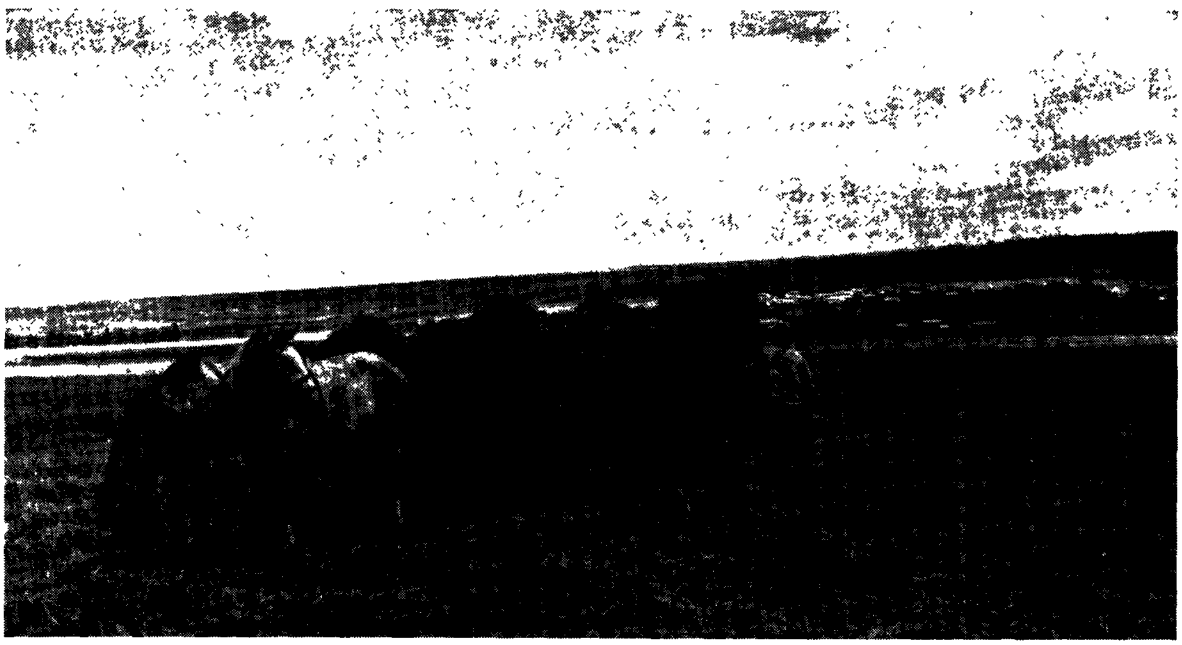
החקלאות האֶכּסטנסיווית עם שטחיה הגדולים, תלותה המרובה בטיב הקרקע והאקלים, קשריה החלשים־ביחס אל השוק, הולמת, ביסודו של דבר, בני־אדם, שנוטים לחיי־כפר פרימיטיוויים. חקלאות זו מספקת רק אפשרויות מועטות־ביחס לעיצוב דמות־המשק בכוח היזמה האישית. לעומת זה נותנת החקלאות האינטנסיווית, שהיא בעלת מערך־ענפים גדול יותר, הזדמנויות לניצולם של תנאי־השוק המשתנים, לגילויי של יכולת־תיכנון דייקנית, לשימוש במכשירים מכאניים חדישים ולהליכה בקו הנרמז על־ידי תגליות־המדע. בסגולות אלו של החקלאות האינטנסיווית נעוצה אחת מן הסיבות העיקריות להנהגתה של צורת המשק המעורב בהתיישבות היהודית.

במשקים, שאדמתם היא אדמת־בעל, אוזנה הפלחה ע"י הרפת. במשקים אלה אין יבולי־השדה מיועדים בראש ובראשונה לשיווק, אלא הם משמשים כמספוא לבעלי־החיים. מתוך כך הפך המשק מייצרן ראשוני, שמספק בעיקר תוצרת ראשונית, למשק חקלאי משוכלל, שמפיק מוצרי־משנה, כגון חלב, ביצים, עופות, וכיוצא באלה.

גידול בקר. צעד מכריע במעבר מן החקלאות האכסטנסיווית לאינטנסיווית היה הכנסת הגידול של פרות עשירות־תנובה — גידול, שבוצע ביזמתה ובניהולה המתמיד של תחנת־הנסיונות מטעם הסוכנות היהודית ושהביא במשך זמן קצר לידי תוצאות מצויינות. הפרה המקומית מניבה 600—800 ליטר חלב לשנה. הפרה הדמשקאית מניבה בממוצע מ־1,000 עד 2,000 ליטר חלב לשנה. חקלאים יהודיים הרביעו מתחילה פרות ערביות ואח"כ פרות דמשקאיות ע"י פרים הולאנדיים. דור־הפרות הראשון, שנולד מזיווגי־תערובת אלה, כבר הניב 3,500—4,000 ליטר חלב לשנה. תנובת־החלב הממוצעת ב־13 משקים ב־1923—1926 היתה 1,600—1,800 ליטר חלב לשנה לפרה. עדרי־הבקר היהודיים מנו באותה שנה בעיקר פרות ערביות ודמשקאיות, ורק פרות מועטות מעורבות־גזע. עד שנות ה־40 נמשכה בשיטתיות הכלאה זו של הפרות הדמשקאיות עם הפרים ההולאנדיים, וכתוצאה מכך עלתה התנובה הממוצעת של הפרות היהודיות — להוציא את הפרות הערביות המועטות — ל־4,000 ליטר לשנה. בנקודות מועטות, ביהוד באלו שבאיזור ירושלים, שאקלימן נוח לגידולם של גזעי־בקר הולאנדיים, הוחזקו פרות מגזע הולאנדי טהור, שהניבו 5,000—6,000 ליטר חלב לשנה.

גידול־עופות. במקום התרנגולת הפלחית, המטילה רק כדי חמישים ביצה לשנה, והניזונה משיירים, הונהג במשק היהודי הגידול של תרנגולות־לֶגהורן, המטילות בממוצע 150 ביצה לשנה.

עיבוד ממוכן. הצעד החשוב ביותר להעלאת הרווחים מגידולי־השדה, שהביאו בעבר אך הכנסה זעומה בלבד, נעשה ע"י החלפת בהמות־העבודה במכונות כבדות. עם הנהגת

העמסת מספוא ירוק לאחר קצירתו, בשדות גבע בעמק־יזרעאל

השימוש בטראקטורים, קומביינים ומכבשי־שדה נשתנה מעיקרו אפילו של ענף־הפלחה במשק היהודי. קודם לכן נתאפשר לאדם ולצמד־בהמותיו לעבד שטח־מזרע בגודל של 120—150 דונאם, ואילו המיכון איפשר למתיישב לעבד שטח גדול פי חמישה. עם זה תבע השינוי בצורת־העיבוד תוספת של ענפי־משק אחרים. שכן פלחה על אדמת־בעל כענף־יחיד הולמת ארצות רחבות־ידיים, אך לא ארץ קטנה כא"י, שבה מתכוונים ליצור ישוב צפוף.

עליה ביבולים. השימוש בדשנים כימיים והנהגת צורות־עיבוד טובות יותר, ביחד עם המעבר לעיבוד ממוכן, גרמו לעליית היבולים לכל יחידת־שטח. בעוד שהיבולים של גידולי־השדה במושבות־פיק"א נשארו קרובים לרמה הפלחית, הרי במשקים, שהנהיגו שיטות־עיבוד מודרניות, עלו היבולים ב50% ויותר; וזה בתנאים שווים של קרקע ואקלים. היבול (הממוצע לתקופה ארוכה) של חיטה ושעורה היה 120 ו180 ק"ג לדונאם באיזורים הפורים ביותר (עמק־יזרעאל המערבי); 100 ו145 ק"ג לדונאם באיזורים בעלי פוריות בינונית (עמק־יזרעאל המזרחי, עמק־קישון, שומרון). 80 ו120 ק"ג לדונאם באיזורים פורים פחות (עמק־הירדן, מישור־החוף הדרומי).

ערך מיוחד נודע לזני־הדגנים החדשים, שהוכנסו על־ידי תחנת־הנסיונות של הסוכנות היהודית. יבוליהם של זנים אלה עלו הרבה על אלה של מיני־הדגן השכיחים בא"י והשימוש בהם נעשה בשנות ה40 רווח יותר ויותר. כן הושגה התקדמות מרובה בשיטות הברירה והניקוי של זרעים.

מבנה טיפוסי של משקי פלחה ורפת. המבנה הטיפוסי של משק מעורב בתקופת־המאנדאט, בהקף של 120 דונאם, בעמק־יזרעאל המערבי, שהיה מושתת על פלחת־בעל ורפת, מצטייר מתוך הפירוט הבא של שווי תוצרתו החקלאית (באחוזים מן הסך הכל של התפוקה החקלאית):

גידולי־פלחה	31 אחוזים
מטעים	7 "
גידול־בקר	36 "
גידול־עופות	20 "
גידול־כבשים	6 "

למרות מה ששטח־הקרקע נצטמצם עד למחצית המינימום הקודם, לא היה במשק מסוג זה, שתבע 120 דונאם של אדמה עידית (או 150 דונאם של אדמה בינונית), משום תשובה לבעיה של חוסר־הקרקע, שהלכה והחמירה. ההצטמקות של עתודת־הקרקע חייבה צימצום נוסף בשטחו של משק זה, וצימצום זה נתאפשר בזכות ההתרחבות המתמדת של השוק הפנימי.

4. משקי־שלחים. הרחבתה של ההשקאה, שהיתה מוגבלת מתחילה לפרדסנות בלבד, על החקלאות העברית המעורבת הופעלה לראשונה באיזורים, שבהם מצויה אספקת־מים ממעיינות ומנהרות, כגון עמק־הירדן ועמק־יזרעאל המזרחי. מחיר־המים נע בין 0.2 ו0.8 מיל לממ"ע. בשאר חלקי־הארץ הונהגה השקאה בחקלאות מעורבת ב1930 בקירוב. מחיר־המים היה שונה מאוד בהתאם לתפוקתן של הבארות ונסתכם ב1—5 מיל לממ"ע.

הנהגת ההשקאה בחקלאות המעורבת איפשרה צימצום מרובה של שטח־המשק, וכן איפשרה גידול של מטעים — כגון באנאנות, שלא להזכיר את ההדרים —, שהכנסתם ליחידת־שטח היא גדולה הרבה מזו של גידולי־בעל; ועל הכל: ההשקאה פתחה סיכוי לזריעה כל־עונתית של ירקות וחצירים ירוקים, שגידולם נצטמצם קודם לכן בעונת־הגשמים הקצרה בלבד. היא הבטיחה את יבולי־הגידולים, שהם בדרך כלל גידולי־בעל, כגון ענבי־מאכל, והגדילה אותם. השקאת־עזר של גידולי־פלחה איפשרה יבולים מגידולים אלה אף באיזורים יבשים ביותר, כגון בסביבות בית־שאן, שבהן נותנת חקלאות־בעל רק יבול אחד לשנתיים. יש לציין, שללא השקאה מניבה אדמת א"י יבול אחד בלבד, אך בעזרת השקאה אפשר לקבל שני יבולים, בתנאי שסיבות אחרות, כגון מלחות־הקרקע ומי־תהום גבוהים, אינן מונעות השקאה גדושה. אעפ"כ מקובל לזרוע רק 7—8 גידולים בתקופת מחזור־זרעים של חמש שנים.

במשקים המעורבים, שנתבססו על השקאה, נתנו באותה תקופה הרפת והלול ביחד 40—50 אחוז מן ההכנסה הכללית. גידולי פלחת־בעל תפסו מקום ניכר בהכנסה הכללית במשקי

קציר בעמק־יזרעאל. באופק: הר־תבור

עמק־יזרעאל המערבי והשומרון, ואילו באיזורים אחרים היתה תרומתם בלתי־חשובה. בדרום־הארץ הביאו המטעים, בראש וראשונה ההדרים, כדי חמישית מהכנסת המשקים המעורבים. כן התבלט מקומן המיוחד של הבאנאנות בעמק־הירדן; מקום דומה לזה תפסו בריכות־הדגים באיזור בית־שאן.

השקאה באיזורים דלי־מים. בשנות ה40 הורחבה ההשקאה לאיזורים, שבהם לא נתגלו באותה תקופה מקורות־מים. חברת „מקורות" הניחה צינור באורך של 25 ק"מ ממפרץ־חיפה, השופע מעיינות, אל עמק־יזרעאל המערבי. צינור זה סיפק מים ל20 ישובים. צריכת־המים השנתית בַּמרוחק שבישובים אלה, שקודם לכן היה חסר כל השקאה שהיא, נסתכמה ב1939 ב0.5 מיליון ממ"ע והגיעה ב1943 ל3.3 מיליון ממ"ע לשנה. במשך תקופה זו עלה הֶספֵק־המים של חברת „מקורות" מ1 ל7.6 מיליון ממ"ע לשנה.

הגברת האינטנסיוויות של העיבוד ע"י ההשקאה איפשרה את הקטנת שטחם של המשקים הנזכרים ופינוּיָם של שטחים

הרכב טיפוסי של שווי־התוצרת במשקים יהודיים באיזורים חקלאיים שונים ב1939/40

(באחוזים מן הסך הכל של התפוקה החקלאית)

איזור	הגליל העליון	עמק־הירדן	עמק־יזרעאל המזרחי	עמק־יזרעאל המערבי	עמק־קישון	שומרון	עמק־חפר	מישור החוף הדרומי	שרון	בית־שאן*	חולה
ענפי חקלאות											
פלחת־בעל	10	4	11	31	19	25	6	4	9	9	20
מספוא־שלחים	7	11	11	—	10	3	13	11	4	9	9
ירקות־שלחים	25	8	8	—	10	27	14	13	20	6	20
מטעים, משתלות. . . .	14	11	12	7	15	16	20	22	22	5	5
באנאנות	—	27	—	—	—	—	—	—	—	—	—
בריכות־דגים	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	6
רפת	30	30	33	36	30	12	31	27	20	15	17
עופות	10	9	23	20	12	13	15	21	23	14	6
כבשים	3	—	2	6	2	—	—	—	—	—	5
דבורים ושונות	1	—	—	—	2	4	1	2	2	2	12
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
גודל טיפוסי של יחידת־משק (בדונאמים)	50	33	62	115	62	67	30	25	25	32	32
מזה אדמת־שלחים	10	20	13	—	13	9	10	10	8	30	20
הכנסה ממוצעת שנתית של עובד חקלאי (בלא"י) . . .	110	125	110	135	110	100	100	100	95	120	110

* משקים בעלי בריכות־דגים.

להתנחלותם של מתיישבים נוספים. בצורה זו נתאפשרה הקמתו של כפר בית־שערים, שכל אחד מ65 מתיישביו קיבל 65 דונאם של קרקע, מזה 10 דונאמים של אדמת־שלחים, שניטלו מקרקעותיהם של איכרי נהלל וכפר־יהושע, שהתנחלו קודם לכן על חלקות של 120—150 דונאמים.

ההתיישבות בנגב. התכנית הראשונה להתיישבות יהודית בנגב, שעובדה בסתיו 1918 ע"י אהרן אהרנסון וי. וילקנסקי, נדחתה ע"י השלטון הצבאי הבריטי. נסיונות נוספים לרכישת קרקעות בנגב, שנעשו בשנות ה20, נכשלו בגלל העובדה, שכל אדמת־הנגב היתה שייכת לבדוים וקנייתה היתה קשורה במתן פיצוי לבעליה בצורת קרקע אחרת. הרכישות הראשונות של קרקע בנגב נעשו ב1932, וב1943 נוסדו בנפת באר־שבע שלוש הנקודות הראשונות: גבולות, רביבים ובית־אשל, שנועדו לשמש שדה־ניסיון ונקודת־סקר לבחינת האפשרויות החקלאיות של האיזור.

לאחר שהניסיון הוכח כמוצלח, הוחלט להפוך את שלוש הנקודות הנזכרות לישובי־קבע. באוקטובר 1946 הוקמו בנגב ובדרום־יהודה 11 תאי־התיישבות חדשים, וב1947 נוסדו 7 נקודות נוספות.

כצעד מוקדם להתיישבות בנגב התחילה חברת „מקורות" ב1942 בביצוע מפעל־השקאה, שבא לספק את צרכי הנקודות קודם גישומה של תכנית־ההשקאה הגדולה. המים נשאבו מבארות בדרום־יהודה והוזרמו לנגב באמצעות מערכת־צינורות ענפה. ב1947 כבר הרווה המפעל את כל ישובי־הנגב, להוציא את אלה שמדרום לבאר־שבע.

התיישבות הררית. אחר ייסודה של מוצא (1894) והתיישבותם של יהודי בולגאריה בהרטוב (1896), עשתה ההסתדרות הציונית ניסיון מורחב של התיישבות הררית בקריית־ענבים (1920). ביזמתו של האגרונום עקיבא אֶטינגר הותקנו כאן על מדרונות־ההרים מדרגות, שעליהן ניטעו גפנים ועצי־פרי. בעת ובעונה אחת הוקמה המושבה קאלאנדיה (עטרות). ההתיישבות ההררית נהנתה מתנאי־אקלים, שהיו טובים מאלה שרווחים בעמקים. אך העיקו עליה ההוצאות המרובות להכשרת הקרקע, הכרוכות בהתיישבות זו, והמחסור באדמה מישורית. החסרון האחרון בלם בצורה חמורה את התפתחותה, ואף מנע ממנה את היתרונות של המיכון, שכוחו מועט בצלעות־ההר. בשנות ה30 וה40 פותח ענף־הרפת במשקי־ההר בסביבות ירושלים לדרגה גבוהה. אך העובדה, שמשקים אלה הוכרחו לקנות מספוא ירוק ושחת ממשקי־העמקים, צימצמה את הכנסות הרפת. בשנות ה40 נתגבשה אצל מומחי־החקלאות דעה, שצלעות־ההרים, התופסות חלק ניכר משטחה של א"י, צריכות לשמש בראש ובראשונה כשטחי־ייעור.

5. **ישובי המעמד הבינוני.** באמצע שנות ה30 הוקמו ישובים חקלאיים ע"י עולים ממרכז־אירופה — יושבי־עיר בגיל־העמידה —, שהיו מצויידים באמצעי־כסף משלהם. ישובים אלה הצטיינו בכמה תכונות מיוחדות. רובם של המתנחלים, שהיו בעלי מקצועות חפשים, התרכזו בעיקר בענפי־חקלאות, שמצריכים עבודה פיסית קלה מזו שהיא דרושה במשק המעורב ומאפשרים הפקת תועלת מרובה יותר מן הכשרונות האירגוניים והמסחריים של המתנחל.

מן הישובים הראשונים והטיפוסיים ביותר מסוג זה היא רמות־השבים, שנוסדה ב1934 במרחק של 30 ק"מ מתל־אביב. ד. טריטש, היוזם של הכפר, קבע בו את גידול־העופות כענף ראשי. לכל משפחה נקבע שטח של 2—4 דונאם, שנועד לגידול עצי־פרי וירקות לצרכי־הבית. כל משק צויד בלול, שהיה מותאם לאיכסון 800 תרנגולות מטילות. גידול־האפרוחים נמסר לקבוצת־מתיישבים מיוחדת, שהפכה עיסוק זה למקור־הכנסתה העיקרי. למרות האירגון המצויין של הקניות והמכירות, שבוצעו באורח קואופראטיווי, באמצעות מנגנונים מיוחדים, ולמרות התוצאות המצויינות, שנתקבלו מגידול־העופות כשלעצמו, נתברר במרוצת הזמן, שהמשק, שהיה ברשותם של המתנחלים, לא איפשר להם קיום ברמת־החיים, שהורגלו בה, והמתנחלים נזקקו למקורות־הכנסה נוספים. מכל מקום הוסיף הכפר להתפתח, ואף שימש דוגמה לכפרים אחרים, שהוקמו באותה סביבה.

ישובי „ראסקו". ראסקו, חברה להתנחלות, שנוסדה ב1935, שמה לה למטרה להקים משקים של חקלאות מעורבת בשביל מתנחלים, שהיו מצויידים ב750 לא"י לערך. הקרן הקיימת סיפקה קרקע לכפרים אלה, שיחידת־המשק בהם כללה 12—15 דונאם של אדמת־שלחים. גם במשקים אלה שימש גידול־העופות כענף ראשי, אך מקום חשוב תפסו בהם גם הרפת וגידול צמחי־מספוא, ירקות ועצי־פרי. פעולות הקניה והמכירה נעשו בדרך קואופראטיווית ובוצעו על־ידי מוסדות־שיווק מיוחדים („טנא" ו„הספקה"). עד 1945 הקימה „ראסקו" ששה ישובים כאלה באיזורי־הארץ השונים.

נהריה. בנהריה שבמפרץ עכו הוקצו ב1935, ביזמתו של האגרונום סוסקין, חלקות של 7—11 דונאמים למשקים מעורבים. משקים אלה נועדו לגידול־ירקות (אינטנסיווי), עצי־פרי ועיזים. אך התחשיב, שעל יסודו הוקמו, התעלם הן מן העבודה המרובה הכרוכה בגידול־ירקות והן משכרה המועט של עבודה זו. כתוצאה מכך זנחו הרבה מן המתיישבים את החקלאות, ואילו אחרים חכרו שטחי־אדמה פנויים, שהיו גדולים הרבה משלהם, לשם טיפוח הגידולים של החקלאות המעורבת.

הפרדסנות. בניגוד למשק המעורב, שתוצרתו נמכרה רובה ככולה בשוק הפנימי, שיווק ענף־ההדרים הארצישראלי, קודם מלחמת־העולם II, 85% מתוצרתו לחוץ־לארץ, מזה את הרוב אל מעבר לים ואחוז קטן לארצות הסמוכות. יצוא ההדרים ב1932—1938 הקיף 70—75% מכלל היצוא הארצ־ישראלי והכנסתו היתה שווה להוצאה, שהיתה כרוכה ביבוא המזונות לא"י.

בערב מלחמת־העולם II הקיף שטח־הפרדסנות 300,000 דונאם, כולם אדמת־שלחים, שמהם היו 156,000 בידי יהודים ו144,000 בידי ערבים. ב1939 קיימה הפרדסנות היהודית במישרים ובעקיפים מספר נפשות שווה לזה שפירנס המשק־המעורב היהודי (כ20,000—25,000 איש). אחר מלחמת־העולם II, שבה נתרחב מאוד המשק המעורב היהודי בעוד שהפרדסנות נפגעה ממשבר חמור, פירנס המשק המעורב מספר־נפשות כמעט כפול מזה שפירנסה הפרדסנות. בחקלאות הערבית בתקופה המאנדאטורית היה משקלה של הפרדסנות קטן־ביחס, אך הכנסתה היתה גדולה הרבה מזו של החקלאות המעורבת הערבית.

מיון הפרדסים לפי גדלם ולפי המקצוע של בעליהם. ראשית צמיחתה של הפרדסנות בא"י חלה בשנות ה90 של המאה ה19. אך בתקופה, שקדמה למלחמת־העולם I, היתה התרחבותה איטית. רק ב1912 הגיע היצוא למיליון תיבות, שרובן באו מפרדסים ערביים. ב1918 הקיף שטח־הפרדסים 30,000 דונאם, מזה 9,500 של יהודים.

שטחה של הפרדסנות היהודית גדל מ9,500 דונאם ב1918

אריזת־יד של הדרים בפרדסי פיק"א בנזלה, על־יד זכרון־יעקב

בית־האריזה המודרני של „פרדס" ברחובות

ל־155,000 דונאם ב־1937, ואילו זה של הפרדסנות הערבית גדל מ־20,500 דונאם ב־1918 ל־144,000 דונאם ב־1937. ב־1939 היו 30% משטחה של הפרדסנות מכוסים מטעים צעירים, שלא הגיעו לפוריות שלמה.

מיפקד החקלאות היהודית, שנערך ב־1936, הראה, שבששת הגושים הבאים: פתח־תקווה, ראשון־לציון, נס־ציונה, רחו־בות, חדרה, פרדס־חנה—כרכור—בנימינה נמצאו 73,000 דונאם של מטעי־הדר, שהיו כדי מחצית משטח־הפרדסנות של הישוב. מספר הפרדסים בששת הגושים הללו היה 2,622 (מספר הפרדסים הכללי היה 6,000 לערך).

60% מן הפרדסים היו בידי חקלאים. סוחרים ותעשיינים וכן עובדים שכירים בתעשיה ובמסחר החזיקו ב־25% משטח־הפרדסים, ואילו בעלי־הון החזיקו ב־13.5% משטחם. הפרדסים הערביים היו רובם ככולם קניינם של בעלי־אחוזות (אפנדים).

לא פחות מ־70% משטח הפרדסים, שנכלל במיפקד, נתפסו ע״י מטעים של 10—100 דונאם, ומתוכם שימשו 40% בקירוב למטעים של 30—100 דונאם. כדי 30% מכלל המטעים היו בגודל מועט משל 10 דונאם. ההקף הממוצע של הפרדסים, שבעליהם ישבו בחו״ל, היה גדול מזה של הפרדסים, שנמצאו בבעלותם של יושבי־הארץ.

ההשקעה במטע של 10 דונאם היתה 750—800 לירות ארצישראליות. מכאן שבעל פרדס של 25 דונאם ויותר היה בגדר של בעל־אמצעים. פרדסנים בעלי מטעים מגודל זה נמנו על המעמד הבינוני, אך פרדסנים בעלי מטעים של 60 דונאם נחשבו כבעלי־הון. לכל הפחות, שליש מכל הפרדסנים נמנה על הסוג האחרון, בעוד שבחקלאות המעורבת הגיע מספרם של בעלי־האמצעים לפחות מ־5%.

העליה ביצוא־ההדרים בשנות ה־30. יצוא ההדרים של א״י, שב־1933/34 הגיע ל־5,414,000 תיבות, כמעט הושלש במשך שש השנים שלאחר מכן.

יצוא ההדרים של א״י, 1933/34—1938/39

(באלפי תיבות)

עונה	תפוזים	אשכוליות	הדרים אחרים	סך־הכל
1933/34	5.049	351	14	5.414
1934/35	6.539	670	31	7.240
1935/36	5.047	682	39	5.768
1936/37	9.241	1.479	69	10.789
1937/38	9.654	1.794	81	11.529
1938/39	13.246	2.067	142	15.455

יצוא תפוזים מא״י לארצות הצריכה 1934/35 — 1938/39

(באלפי תיבות)

	1934/35	1935/36	1936/37	1937/38	1938/39
אנגליה	4.594	3.384	6.560	6.080	7.957
הולאנד	358	313	551	1.033	1.519
בלגיה	111	63	194	329	866
סקאנדינאוויה . . .	265	332	392	754	1.256
גרמניה	493	208	245	159	77
רומניה	163	131	178	215	261
פולניה	153	257	283	353	457
צרפת	143	78	193	84	317
ארצות־אירופה אחרות	230	255	610	623	456
ארצות מחוץ לאירופה	29	26	35	24	80
	6.539	5.047	9.241	9.654	13.246

קודם מלחמת־העולם II קלטה אנגליה, לכל הפחות, 60% מיצוא זה. את המקום השני תפסו הולאנד, בלגיה וסקאנדי־נאוויה, שקנו בעונת 1938/39 28.5% מכלל היצוא. גרמניה, פולניה וצרפת קנו הרבה פחות מסקאנדינאוויה, ואילו רוסיה לא קנתה כלל.

חשיבותה של אנגליה כשוק־יצוא להדרי א״י נבעה מן ההגבלות, שהטילו על יבוא־ההדרים ארצות אחרות. החלוקה של יצוא־ההדרים הספרדי היתה מאוזנת הרבה יותר. רבע ממנו הופנה לאנגליה, רבע לגרמניה, רבע לצרפת, והשאר לארצות קטנות יותר.

גם ביצוא האשכוליות מא״י ניכרה התכונה של ריכוז בשווקים מסויימים, אך לגבי פרי זה הושגה — בשתי העונות, שקדמו למלחמת־העולם II — חלוקה מאוזנת קצת יותר של שיווק־היצוא. ב־1938/39 ירד חלקה של אנגליה ל־50%, הולאנד, בלגיה וסקאנדינאוויה נטלו 22% ואילו צרפת נטלה 13%.

המשלוחים העיקריים של הדרי א״י לחוץ־לארץ יוצאים בחדשי דצמבר—מארס—אפריל. עונת יצוא־התפוזים היא מנובמבר עד מאי; ואילו זו של האשכוליות מתחלת באוק־טובר ומסתיימת אף היא במאי. ההתחרות בשוקי־אירופה היא מצד הפרי הספרדי. ההתחרות מצד הדרי־הקיץ היא נטולת־חשיבות. רובו של יצוא־ההדרים האיטלקי הופנה לגרמניה, שווייץ וארצות הבאלקאן, ומפני־כן לא התחרה בהדרי א״י בכל שאר השווקים.

יצוא־ההדרים מא״י לממלכה המאוחדת לא נהנה מעולם מן העדיפות הקיסרית, ואילו היצוא לשאר הארצות נפגע ע״י הסעיף ה־18 של המאנדאט, שאסר חוזי־מסחר דו־צדדיים, שעלולים היו לקבוע יחס מסויים בין היצוא מארצות־אירופה לא״י ובין היבוא של הדרים מא״י לארצות אלו. ריכוז היצוא של הדרי א״י למדינות כגון הממלכה המאוחדת, הולאנד, בלגיה וסקאנדינאוויה, ללא הסדר של מכסות־יבוא, הוא שגרם בעיקר לירידת־מחיריהם. ברווחי הפרדסנים מתפוזים באה ירידה מרובה מ־1936/37 ואילך ובעונת 1938/39 הגיעו לשיעור אפסי. מאשכוליות היו רווחים רק עד עונת 1935/36, ומכאן ואילך היו רק הפסדים.

בעונת 1939/40 הגיע יצוא ההדרים רק למחצית ההקף שהיה לו קודם המלחמה, ולאחר מכן פסק כליל, עד שנת־חדש בעונת 1944/45 (פרט לאי־אלה משלוחים לארצות השכנות). מ־300,000 הדונאם של מטעי־ההדר הוזנחו 50,000 דונאם ללא־תקנה. שטחם של מטעי־ה„שמוטי״ פחת מ־242,500 דונאם ב־1938 ל־202,000 דונאם בסוף 1944. מטעי האשכוליות נצטמצמו מ־37,500 ל־16.000 דונאם, ומטעי־הלימון — מ־14,500 ל־13,000 דונאם.

השיווק הקואופראטיווי של ההדרים. קודם מלחמת־העולם II בוצע הרוב של יצוא־ההדרים היהודי (כ־80%) בצינורות קואופראטיוויים, וזה של הערבים על־ידי סוחרים פרטיים. הקואופראטיווים הגדולים, כגון „פרדס״ ו„סינדיקאט״, אירגנו את ההובלה וחקרו את השווקים, מתוך מגמה להרחיבם. הם יסדו את „מועצת־ההדרים״, שהיתה גוף נבחר. מוסד זה פורק ב־1940 ובמקומו באה המועצה הממשל־תית לפיקוח על ההדרים. מועצה זו, שחבריה כללו יהודים וער־בים, קציני־קשר יהודי וערבי, ופקיד בכיר ממשלתי, ששימש כמנהל, כיוונה והדריכה את ענף־ההדרים כולו. במשך המל־

חמה ערכה המועצה פעולות־סקר מקיפות במטעים ופיקחה על חלוקת מילוות ממשלתיים, ואילו המועצה לשיווק ההדרים, שהיתה מסונפת למועצת־ההדרים, ניהלה משא־ומתן על יצוא־הדרים לארצות השכנות, ומ1944 ואילך גם על יצוא־ההדרים לאנגליה.

י. אלעזרי־וולקני (וילקנסקי), הקבוצות בהתיישבות העברית בארץ, 1927; הנ"ל, המשק המעורב המתוכן בא"י, 1928; הנ"ל, תעשיית החלב — בסיס להתישבות בארץ, 1928; הנ"ל, תיכון החקלאות בארץ, 1937; א. ביין, תולדות ההתישבות הציונית מתקופת הרצל ועד ימינו, תשי"ד[3]; א. גרנובסקי, מדיניות קרקעית עברית בארץ־ישראל, תרצ"ח; א. בונה, הפיתוח הכלכלי של המזרח התיכון, קוים לריקונסטרוקציה מכוונת, בהוצאת המכון לחקר הכלכלה, תש"ד; ל. סמואל, שוק הירקות העברי בארץ (עם תמצית אנגלית), תש"ב; ד. גורביץ, א. גרץ, ר. בקי, העליה, הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ־ישראל, תש"ה; K. Nawratzky, *Die jüdische Kolonisation Palästinas*, 1914; L Oppenheimer, *Gross- und Kleinbetrieb in der Siedlung*, 1934; D. Horovitz and R. Hinden, *Economic Survey of Palestine with special reference to the years 1936/7*, 1938.

יה. לו.

החקלאות בישראל. — צורות ההתיישבות החקלאית. בחקלאות הישראלית יש להבחין ארבע צורות עיקריות: 1. מושב־עובדים; 2. קיבוץ; 3. מושב שיתופי; 4. משק פרטי.

1. **מושב־העובדים** הוא כפר, שמונה 60—150 משפחות חקלאיות מאוגדות באגודה שיתופית אחת לשם מכירתה של התוצרת החקלאית וקנייתה של ההספקה הדרושה לייצור החקלאי ולצרכיהם האישיים. לכל משק מכסת־קרקע שווה, שגדלה נקבע ע"י המוסד המיישב בהתאם לתנאי־הטבע, ובמיוחד לפי השטח הניתן להשקאה. כל משפחה מעבדת את אדמתה ומכלכלת את צרכיה בנפרד. בהרבה ממושבי־העובדים קיימים עזרה הדדית לשעת־מחלה וביטוח פנימי מפני אסונות. ועד האגודה השיתופית מטיל מיסים על חבריה ודואג לשירותים הציבוריים, המשקיים והמוניציפאליים של הכפר. לעיתים מעבדת האגודה חלק מאדמות־המושב עיבוד שיתופי.

2. **הקיבוץ או הקבוצה** הוא משק גדול, שמונה 80—250 משפחות, המתבסס על בעלות משותפת של כל הרכוש, היצרני והצרכני, עבודה משותפת של כל החברים וחלוקה שווה של ההכנסות ביניהם. כל המשק מתנהל לפי העקרון: „כל אחד לפי יכלתו — לכל אחד לפי צרכיו". העבודה (החקלאית והבלתי־חקלאית) מנוהלת ע"י מזכירות, שנבחרת באסיפה כללית. כל החברים אוכלים ביחד בחדר־אוכל אחד ממאכלים, שמכינים אותם במטבח משותף, והם מקבלים את הספקתם וציודם האישי ממחסנים משותפים לפי חלוקה, שנקבעת ע"י מזכירות־הקיבוץ.

3. **המושב השיתופי** מאחד דפוסים של שתי הצורות הקודמות. ייצור התוצרת ושיווקה הם שיתופיים, כמו בקיבוץ, ואילו משק־הבית מתנהל ע"י כל משפחה בנפרד, כמו במושב־עובדים (ועי' להלן, עמ' 948—949).

רוב המשקים של „ההתיישבות העובדת" הוקמו על אדמת הקרן הקיימת הניתנת לחכירה בירושה, וקיבלו אמצעים כספיים לאומיים לרכישת הרכוש הראשוני בצורת הלוואות לזמן ארוך ובריבית נמוכה. משקים אלה מושתתים על העקרון של עבודה עצמית, אע"פ שבתנאים החדשים, שנוצרו אחר תקומת־המדינה, נתהוו פרצות ניכרות בעקרון זה.

4. **המשק הפרטי** חסר דפוס אחיד. הוא מצוי בכל תקופות ההתיישבות ובכמה מצורותיה — מן המושבות החקלאיות הראשונות, שכל איכר בודד עיבד בהן את נחלתו בעצמו, עד החוות המנוהלות, שנוסדו בשנים האחרונות ושהן מיועדות לפיתוח מהיר של שטחי־קרקע גדולים לשם ייצור גידולי־תעשיה לפי שיטות־עיבוד חדישות ולהכשרתם של עולים חדשים, שמועסקים כפועלים שכירים, בעבודה חקלאית. הצד השווה שבכל הצורות הללו הוא הבעלות הפרטית של המשק והאחריות הפרטית להנהלתו ולהוצאותיו.

המשק הפרטי משמש כיום תחום־הריכוז העיקרי של מטעי־ההדר, בעוד שההתיישבות העובדת מושתתת בעיקר על המשק המעורב, שהיסוד העיקרי בו הוא משק־החלב.

טבלה 1. מספר הכפרים החקלאיים לפי צורותיהם העיקריות וזמני־ייסודם

צורת־הישוב	עד 1948	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	לא צוין	ס"ה מ1948	ס"ה לסוף 1954
מושבים . .	117	8	63	63	11	20	26	2	—	193	310
קבוצות . .	149	28	51	9	8	3	4	1	—	104	253
מושבות ועיירות כפריות . .	27	13	12	47	32	7	—	1	13	125	152
ס"ה	293	49	126	119	51	30	30	4	13	422	715

התנאים הטבעיים. העובדה, ששטחה הכללי של הארץ הוא מועט־ביחס ושכמות־הגשמים היורדת בה היא מוגבלת, קובעת במידה מרובה גם את בעיותיה של החקלאות בא"י וגם את דרכי־פתרונן. דרכים אלו (כגון שימוש בשיטות של החקלאות האינטנסיווית והבאת מים ממרחקים להשקאת אדמות חקלאיות) מכוונות בעיקרן לניצול מאכסימאלי של גורמי־הטבע היסודיים, החשובים ביותר לחקלאות: קרקע ומים.

א. **קרקע.** — מחלקת שימור־הקרקע במשרד־החקלאות סיימה זה לא כבר סקר של הקרקעות בארץ. סקר זה הקיף 9 מיליון דונאם, שכוללים את רוב הקרקעות הראויות לעיבוד שבמדינה. הסקר מסכם את שטח־הקרקע הניתן לעיבוד בתנאי־בעל ואת השטח הניתן לעיבוד בהשקאה. טבלה 2 מראה את מיון־הקרקעות לפי אבחנות אלו.

סיכומים אלה כוללים פחת לצרכי שיכונים, דרכים וכיו"ב. שטח־הקרקע, העלול לשמש לעיבוד חקלאי בפועל, קטן ב10%—15% מן השטח הכולל. סיכום השטח הראוי לעיבוד בהשקאה אינו מביא בחשבון כל שיקול כלכלי, כגון ההוצאות הכרוכות בהבאת־מים וכד'.

לשם הבהרה נוספת של חלק מן הבעיות הכלכליות

טבלה 2. סיכום סקר־הקרקעות בישראל

טיפוס־הקרקע	תיאור כללי של הקרקע	שטח כללי	שטח ראוי לעיבוד	
			בתנאי־בעל	בתנאי־שלחים
I—III	מתאמת לעיבוד לכל הגידולים	3,395,550	3,395,550	3,940,990
IV	מתאמת למטעים ולגידולים רב־שנתיים	697,540	697,540	1,339,010
V	כולל קרקע למרעה וקרקע, שהיא טעונה הכשרה או השקאה, כדי שתהא ראויה לעיבוד	3,317,800	241,710	—
VI	חולות נודדים באיזור החוף	265,100	—	265,100
VII	ליעור	882,500	—	—
VIII	אדמות הרוסות	204,680	—	—
	סך־הכל	8,763,170	4,334,800	5,545,100

הקשורות במיונן של הקרקעות מצד אפשרויות ניצולן החקלאי, חולקו הקרקעות לפי כדאיות השקאתן. בחלוקה זו נקבעו 4 סוגים: סוג א׳ כולל את האדמות המתאימות ביותר להשקאה והקרובות ביותר למקורות־המים; סוג ב׳ כולל שטחים, שמתאימים להשקאה בסייגים קלים, אך הגבלתם העיקרית נובעת מגבהם או מריחוקם ממקור־המים — גורמים, שמשפיעים על יוקר ההשקאה; סוג ג׳ כולל שטחים מפוצלים וקשים להשקאה וכן אדמה זיבורית; לסוג ד׳ שייכות הקרקעות הדלות ביותר וכן אלו שהשקאתן יכולה ליעשות אך בהוצאות מרובות ביותר.

טבלה 3.

עדיפות־ההשקאה באדמות הראויות להשקאה

עדיפות ההשקאה	בעמקים ובשפלה	בגבעות ובהרים	הנגב הצפוני	ס״ה
א׳	1,867,700	18,000	—	1,885,700
ב׳	532,890	197,000	826,770	1,556,660
ג׳	360,910	380,000	497,310	1,238,220
ד׳	—	535,220	329,300	864,520
ס״ד	2,761,500	1,130,220	1,653,380	5,545,100

אדמות־מרעה. — נוסף על שטחי־הקרקע, הנדונים בסיכומים הנזכרים, יש להביא בחשבון שטח כולל של 3.5 מיליון דונאם בקירוב, שהוא ראוי למרעה. שטח זה כמעט שאינו מנוצל כיום כראוי. פעולה ממלכתית על יסוד תכנית כוללת להשבחת המרעה וניצולו היעיל עלולה להוסיף לא מעט לפוטנציאל הייצור הישראלי.

ב. מים. — מחקרים שונים נועדו לקבוע את כמות־המים, שתעמוד לרשותה של המדינה בעתיד. האומדן האחרון, שנעשה ע״י העוסקים בחקר מקורות־המים ומתכנני מפעלי־המים בישראל, קובע כמות של 1.8 ביליון ממ״ע לשנה. השטח הניתן להשקאה בכמות־מים זו נאמד ב2.2 עד 3 מיליון דונאם. גדלו נקבע ע״י מנת־המים הממוצעת הדרושה לכל דונאם והוא תלוי בהרכב הגידולים ובמשקלם היחסי של הגידולים הזקוקים למנות־מים גדולות או קטנות. מן האומדן של כמות־המים הניתנת לניצול מסתבר, שכמות זו מספקת להשקאת כל האדמות הראויות להשקאה בישראל.

פיתוח אוצרות־המים ופיתוח־הקרקע. מתחילת קיומה של מדינת־ישראל עד היום, שימש פיתוח אוצרות־המים אחת ממטרות־הפעולה הראשיות של הממשלה (ע׳ להלן, פיתוח אוצרות־המים בא״י). אך בד בבד עם פיתוח זה הושקעו מאמצים גם בפיתוח־הקרקע. ב1953/4 הכשירה הקהק״ל שטחי־קרקע לחקלאות בהקף של 20,000 דונאם. ב1953/4 נעשו הצעדים הראשונים להשבחת המרעה ע״י מחלקת־שימור־הקרקע בעזרתם של מומחים, שהוזמנו מחוץ־לארץ. כ300,000 דונאם הוקצו לפעולה זו בשלב הראשון, ומהם הוכשרו 200,000 דונאם לרעיה מנוהלת. 20,000 דונאם נזרעו מחדש לצרכי מרעה. נסיונות ראשונים לפיזורם של מי־שטפונות, כדי לסייע בגידולם של עשבי־מרעה, נעשו בנגב. פעולות ראשונות לשימור־הקרקע ע״י שיטות־עיבוד נכונות נעשו בשטח של כ800,000 דונאם, בעיקר בדרום ובנגב.

הייצור החקלאי. — א. שטחי הגידולים השונים: שטחה של הקרקע המעובדת עלה מ1.408 מיליון דונאם, כולל כ297,000 דונאם בהשקאה, ב1948/49 ל3.203 מיליון דונאם, כולל כ730,000 דונאם בהשקאה, ב1953/54. עיקר ההרחבה חלה בשטח המושקה. ב1948/49 תפסו המטעים יותר ממחציתו של השטח המושקה ושטח־ההדרים תפס כ80% מן השטח הכללי של מטעי־השלחים. במידה שתחום־השלחים גדל, בה במידה פחת מבחינה יחסית שטח־המטעים בתחום זה, וב1953/54 תפסו המטעים רק 30% מן השטח המושקה. שטח גידולי־השדה גדל כמעט פי שלושה במשך תקופה זו, בעוד ששטח הירקות ותפה״א גדל פי חמישה.

טבלה 4. השימוש בשטח ב1948—1954

(באלפי דונאמים)

השנה	גידולי־שדה			ירקות ותפ״א			מטעים			בריכות דגים
	ס״ה	בעל	שלחים	ס״ה	בעל	שלחים	ס״ה	בעל	שלחים	שלחים
1948/49	958	891	67	67	16	51	355	205	150	15
1949/50	1.721	1.639	82	129	43	86	377	219	158	22
1950/51	2.082	1.953	129	146	37	109	392	226	166	27
1951/52	2.314	2.173	141	184	38	146	410	234	176	30
1952/53	2.495	2.303	192	216	35	181	433	240	193	35
1953/54	2.443	2.204	239	222	28	194	475	240	235	37

לול באפיקים

עדר־כבשים בעמק־יזרעאל

ב. הייצור החקלאי בענפי־החקלאות העיקריים.— ייצור־גרעינים. — בשטח הניתן לעיבוד בגבולה של מדינת־ישראל אין כדי לספק את מלוא תצרוכת הגרעינים לאדם ולבהמה. הצורך להגדיל את הייצור המקומי במיצרך זה הורגש ביותר בשנים האחרונות. שדות־הבעל תלויים בחסדי־שמיים, והבצורת הפוקדת לעיתים מזומנות את הארץ נותנת את אותותיה בעיקר ביבול־הגרעינים. עם הרחבתו של שטח־ההשקאה הוקצו שטחים גדולים בשדות־השלחים לגידול גרעינים (בעיקר תירס), ומתוך כך גם הובטח יבול מרובה. השטח המושקה, שנועד לגידול גרעינים, גדל מ400 דונאם ב1948/49 לכ37,000 דונאם ב1953/54.

של יהודה והשרון עד קיסריה; 20% בשפלת־החוף שמצפון לקיסריה עד ראש־הנקרה ובהרי הגליל המערבי; 14% בהרי הגליל לצד מזרח ובשקע־הירדן, ורק 2% בנגב ובפרוזדור־ירושלים. בשנים האחרונות היה חלק גדול משטח־הירקות מרוכז במשקים של ההתיישבות החדשה (שנוסדה אחר ייסודה של המדינה); הוא הגיע ל54% ב1953/54.

כמות־הירקות, שהוצאה לשוק, גדלה—מ1949 עד 1954—פי שלושה. טבלה 7 מראה את הכמויות, ששווקו לערים העיקריות. על כמויות אלו יש להוסיף כ30% כדי להגיע לכמות הכללית של הייצור. ההפרש כולל את השיווק הישיר בסביבה, שיווק לא־מאורגן ואת החלק הנשאר בידי החקלאים.

טבלה 5. ייצור הגרעינים בטונות

	1948/49	1949/50	1950/51	1951/52	1952/53	1953/54
ס"ה	52,600	85,300	46,290	139,790	120,350	161,300
משק יהודי	42,200	67,300	39,790	121,090	104,000	137,150
משק ערבי	10,400	18,000	6,500	18,700	16,350	24,150

בסיכומים אלה ניכרת השפעת שנות־הבצורת ב1950/51 וב1952/53.

ייצור־פירות. פרי־הארץ העיקרי הוא פרי־ההדר. שטח הפרדסים, שהגיע כמעט ל300,000 דונאם ב1942 (בכ־ללם 156,000 דונאם, שהיו ברשותם של יהודים) ירד ל130,000 דונאם בקירוב ב1950. לירידה זו גרמו: במידה מועטת, הזנחת הפרדסים בימי מלחמת־העולם II, כשאי־אפשר היה לייצא את הפרי, ובמידה מרובה — חורבן הפרדסים הערביים בימי מלחמת־העצמאות. מתקומת־המדינה עד היום (1956) ניטעו פרדסים חדשים, וב1953/54 הגיע השטח הכללי של הפרד־סים ל164,000 דונאם.

הבדלי הגובה והאקלים המרובים באיזורים השונים שבארץ מאפשרים גיוון מרובה במטעים. תכניות־הנטיעה, שעובדו אחר תקומת מדינת־ישראל, עדיין נמצאות בשלבי־ביצוע, ועד שתוכל הארץ לספק כמות מספקת של פירות ממינים הרבה, תעבורנה עוד כמה שנים. חלק גדול מן המטעים הנטושים, שבשנים הראשונות אחר תקומת־המדינה כמעט שלא נתנו פרי, היה נתון לתהליכי־השבחה שונים והוא עתיד להביא יבול ניכר.

גידולו של הבצל היבש, שהיווה בעיה חמורה בשנים הראשונות לקיומה של המדינה ושהיה צורך להביאו מחו"ל, הלך ונתפשט בארץ עד שיבולו מאפשר הספקה שלמה.

חשובה לא פחות מכמות־הירקות הכללית היא העונתיות בהספקת־הירקות. חלק גדול מן הירקות הטריים יש לשווק מיד אחר האסיף מֵאַחר שלא כדאי לאחסנם. חדשי יוני—יולי הם החדשים, שהספקת־הירקות היא בהם מרובה ביותר (עד כדי פי 2—2½ מן ההספקה בחדשים אחרים). לעומתם חדשי יאנואר–פברואר הם חדשי־השפל של הספקה זו, בהם משווקת אך כ¼ מן הכמות המוצאת לשוק בחדשי־השיא.

בעלי־חיים ותוצרתם. מספר ראשי־הבקר במשק היהודי עלה מ33,000 ב1948 ל78,000 ב1954; מספר הפרות החולבות במשק זה עלה מ18,800 עד 38,000 באותן השנים עצמן; ב1948 היו בו כ27,000 כבשים ועיזים; ב1954 — כ125,000. מספר העופות עלה במשך שנים אחדות מ1.3 מיליון ליותר מ2 מיליון; מספר זה נשאר בפועל ללא שי־נויים משנת 1950 ואילך.

גידול דומה בבעלי־חיים היה גם במשק הערבי. מספרם של ראשי־הבקר במשק זה עלה מ12,200 ב1948 ל23,500

טבלה 6. ייצור הפירות בשנות 1948—1954 (בטונות)

	1948/49	1949/50	1950/51	1951/52	1952/53	1953/54
ס"ה	311,950	304,000	383,550	404,350	409,600	551,300
הדרים	272,750	270,000	352,650	349,550	352,000	472,000
זיתים	10,700	3,800	2,700	14,500	13,500	21,500
ענבים	17,800	16,850	13,350	19,500	22,200	30,100
באנאנות	3,500	2,000	5,700	8,200	10,900	11,300
נשירים	5,200	6,450	3,500	6,800	6,000	11,000
אחרים	2,000	4,900	5,650	5,800	5,000	5,400

גידול־הירקות מותאם בדרך כלל לאיזורים השונים. הגורמים העיקריים המשפיעים על גידול־הירקות הם: קירבה לשווקים הראשיים (תל־אביב וחיפה) והתנאים הטבעיים בעונות מסויימות. 59% משטח־הירקות הם בשפלת־החוף

ב1954, ומספרם של הכבשים והעיזים — מ43,000 ב1948 ל108,000 ב1954.

התוצרת, שנתקבלה מחמרים של בעלי־חיים ב1948/49—1953/54, מפורטת בטבלה 8.

מטעי־בננות בעמק־הירדן

חריש בנגב

טבלה 7. שיווק מאורגן של ירקות בטונות

	1949	1950	1951	1952	1953	1954
כל הירקות	64,488	99,659	111,303	161,977	177,279	183,310
מינים נבחרים						
תפ"א	14,475	17,021	18,545	27,272	34,715	45,503
עגבניות	13,767	23,985	21,561	34,966	37,300	47,989
מלפפונים	8,872	11,618	10,290	16,747	17,200	15,389
גזר	4,309	6,857	9,277	8,199	14,987	10,953
חצילים	3,010	4,455	4,899	13,506	6,726	9,124
כרובית	5,489	8,852	11,933	12,791	19,100	10,442
בצל־יבש	(?)	346	1,321	4,690	7,814	5,245

טבלה 8. ייצור מבעלי־היים בישראל 1953/54—1948/49

	1948/49	1949/50	1950/51	1951/52	1952/53	1953/54
חלב־פרות (באלפי ליטר)	78,750	92,200	103,000	119,250	128,100	146,600
חלב כבשים ועיזים (באלפי ליטר)	7,200	12,900	15,000	18,400	23,900	30,200
ביצים (באלפים)	245,500	330,000	391,500	366,500	369,000	414,000
בשר־בקר (בטונות)	2,000	1,900	2,225	2,400	2,800	4,000
בשר־צאן "	500	480	575	950	1,200	1,600
בשר־עופות "	5,040	7,375	7,170	7,000	8,050	9,300
דגים "	3,500	6,170	8,850	7,850	7,600	9,000
דבש "	530	420	514	600	725	470

מכונות חקלאיות. בד בבד עם פיתוחו של המשק החקלאי נתרבה בו מספרן של המכונות החקלאיות. במקום 680 טראקטורים, שעמדו לרשות החקלאים ב1948, עמדו לרשותם בסוף 1954 3,415. גם מספרן של שאר המכונות החקלאיות גדל במידה ניכרת, כפי שמשתקף מן הטבלה הבאה:

טבלה 9.

מכונות חקלאיות	1948	1953	1954
טראקטורים זחליליים	400	1520	1545
טראקטורים על גלגלים	280	1740	1870
קומביינים	260	1120	1175
מַכבשים	170	570	610

מבנה החקלאות היהודית. פרט למשק־ההדרים, המתבסס בעיקרו על שיווק הפרי, מושתתת החקלאות העברית ברובה על המשק המעורב. משקים אלה כוללים משלשה עד שמונה ענפים, שהמרכזיים שבהם הם ענפי־החי. לתופעה זו גרמה ביחוד השאיפה לקבל הכנסה גבוהה משטח מצומצם, שהרי המחסור בקרקע היה גורם רב־ערך בחקלאות העברית קודם תקומת־המדינה. משקים אלה היו תלויים באספקת־הגרעינים במשקים הערביים בארץ ובארצות השכנות, שייצרו עדפי־גרעינים למכירה. כך נוצרו משקים עבריים אינטנסיוויים בתוך סביבה חקלאית אכסטנסיווית, וכך אפשר היה לו, לחקלאי העברי, להתרכז בייצורם של מוצרי־מִשְׁנֶה, כמו חלב, ביצים, וכד׳. עם תקומת־המדינה וההתיישבות ההמונית החדשה, שבאה אחריה, גברה השאיפה להרחיב את יסודותיו של המשק החקלאי. מאזן המזונות והמספוא של המדינה מראה גירעון ניכר של מוצרי־היסוד ומחייב יבוא גדול של חיטה, גרעיני־מספוא, שמנים, סוכר, בשר, דגים וכותנה שנה־שנה. את כל המצרכים הללו אפשר לייצר בארץ, אך ייצור הגרעינים כרוך בבעיית המחסור בשטח, שאינה ניתנת בקלות לפתרון. מתוך שאיפה לדפוסי־משק, שיספקו למדינה את מוצרי־היסוד הדרושים לה, נעשו נסיונות שונים בגידולים חדשים.

גידולים חדשים. שטחו של סלק־הסוכר, שהקיף 300 דונאם של אדמת־בעל ב1950/51, הקיף כ3,500 דונאם של אדמת־שלחים ו500 דונאם של אדמת־בעל ב1953/54. מיבולים של 2—2½ טון לדונאם הגיעו ב1955 ליבול של יותר מ4 ו51 טונות. הגורם העיקרי, שמנע התפתחות נוספת בגידולו של סלק־הסוכר, היה העדר של בתי־חרושת לסוכר. עד 1955 שימש סלק־הסוכר להפקת כוהל, שתצרכתו מוגבלת. ב1956 התחילו שני בתי־חרושת, שנוסדו בארץ — אחד בעפולה ואחד (קטן יותר) ברמת־גן — להפיק סוכר. בעיה אחרת, שעלולה להכביד על פיתוחו של ענף־הסוכר, הוא יוקר הייצור של הסוכר המופק מסלק. החישובים האחרונים של ההוצאות הכרוכות בייצור זה מעוררים ספקות בנוגע לכדאיותו הכלכלית (בהשוואה למחירו של סוכר־היבוא). תעבורנה, כנראה, כמה שנים עד שיתגבר החקלאי על הבעיות הכרוכות בכך ויוכל לעמוד בהתחרות עם סוכר־היבוא.

שטח־הבטנים גדל מ800 דונאם בשנת 1948/49 ל41,000 דונאם ב1953/54 וליותר מ60,000 דונאם ב1954/55. עד עכשיו שימשו הבטנים ברובם המכריע לאכילה. נעשה ניסיון מוצלח לייצא בטנים לאכילה לשוקי אירופה. אך גם גידולם של הבטנים, שנועדו לשמש תחליף לגרעיני־שמן של יבוא, עדיין כרוך בבעיה חמורה. לפי שעה עדיין מרובה הפרש המחירים בין הבטנים מגידולי־המקום ובין הבטנים וגרעיני־שמן אחרים, המובאים לארץ.

הכותנה היא גידול חדש במדינה. שטח של 200 דונאם, שהוקצה לגידול נסיוני של כותנה, נזרע ב1952/53. לאחר שהתוצאות היו חיוביות עד להפליא הוגדל שטח־הכותנה ל2,800 דונאם ב1953/54 (בעיקר בבית־שאן) ולכ22,000 דונאם ב1954/55. גידול זה, שהתחיל מכה שורש בחקלאות הישראלית, מבטיח תקוות מרובות. התוצאות שנתקבלו עד

שדה־כותנה בעמק בית־שאן

עכשיו הן מעודדות ביותר, ויש להניח, שבזמן הקרוב תסופק כל תצרוכת הכותנה של הארץ מתוצרת עצמית.

הספקת גרעיני־מספוא גדלה באופן ניכר ע״י גידול תירס־כלאיים בהשקאה. שטחו גדל מ300 דונאם ב1948/49 ל55,600 ב1954/55. בשנה האחרונה היה היבול לדונאם 428 ק״ג בממוצע ארצי (בהשוואה ל76 ק״ג מתירס־בעל).

התעסוקה בחקלאות. ההתיישבות העובדת, הדוגלת בעבודה עצמית, שואפת לחלוקת־עבודה פחות או יותר מאוזנת בין רוב חדשי־השנה — מה שמסייע לחקלאי ולבני־משפחתו לבצע את כל העבודה הדרושה. במשך השנים האחרונות נתרחב הייצור בהתיישבות העובדת, שנוסדה קודם תקומת־המדינה, מֵעבר לכושר־העבודה של המתיישבים והעבודה השכירה חדרה גם לתוכם.

בסוף 1954 מנתה החקלאות הישראלית כ50,000 יחידות־משק חקלאיות. בכלל היחידות החקלאיות בהתיישבות העובדת נמנות כל המשפחות החקלאיות במושבים ומחצית מספר המבוגרים בקיבוצים (מלבד אלה שמתפרנסים ממקורות־פרנסה בלתי־חקלאיים), בעוד שבמשק הפרטי נקבעת היחידה החקלאית לפי חישוב התעסוקה החקלאית למשפחה. בהתיישבות העובדת אין היחידות החקלאיות שוות־ערך מבחינה כלכלית. יש בהן משפחות, שעובדות ומרוויחות די צרכיהן, ויש בהן כאלו, שתוצאות־הייצור שלהן עדיין אינן מספיקות כדי מחייתן. חישובן של היחידות לפי ממדים כלכליים שווים הביא לכלל מסקנה, שקיימות כ40,000 יחידות חקלאיות בעלות תעסוקה שלמה וההכנסה מספקת לקיומן. הפרש זה בין מספר יחידות־המשק הפיסיות לבין מספר יחידות־המשק הכלכליות נובע בעיקרו ממצבה של ההתיישבות החדשה, שב1954 בוצעו רק כדי 50% מתכנית פיתוחה הכלכלי.

טבלה 10.

מספר יחידות המשק החקלאי בסוף 1954

	יחידות פיסיות	יחידות כלכליות
התיישבות [illegible]שה	20,150	10,900
התיישבות קו[illegible]ית	19,975	19,975
משק פרטי	9,000	9,000
ס״ה	49,125	39,875

מספר ימי־העבודה, שהושקעו במשק החקלאי. מאחר שאין רישום רשמי של התעסוקה בחקלאות במשקים השונים, מובא כאן אומדן, שמתבסס על „נורמות״ מקובלות וממוצעות לביצוע עבודות שונות בגידולים חקלאיים שונים. לפי חישוב זה מסתבר, שהמספר הכללי של ימי־העבודה שהושקעו בחקלאות הגיע ב1952/53 ל12.4 מיליון וב1953/54 ל13.8 מיליון.

הודות למזג־האויר הנוח, מאוזנת בישראל חלוקת־העבודה לפי החדשים יותר משהיא במדינות אחרות הרבה. חלוקת־העבודה במשך חדשי־השנה משתנית משנה לשנה עם משקלם של הגידולים השונים בתוך המחזור הקבוע. טבלה 11 מציינת את חלוקת־העבודה ב1953/54 לגידולים של אותה שנה. אין היא מביאה בחשבון את עבודת האסיף של גידולים שונים מן השנה שקדמה לה, וכן אינה כוללת את העבודה בגידולים של אותה שנה, שנעשתה בפועל בשנה שלאחריה.

טבלה 11. חלוקת ימי־העבודה לפי החדשים במשק החקלאי היהודי בתשי״ד

(באלפי ימי־עבודה)

הגידול	ס״ה	אוק׳	נוב׳	דצמ׳	יאנו׳	פבר׳	מארס	אפ׳	מאי	יוני	יולי	אוג׳	ספט׳
גידולי־שדה בהשקאה	5,012	524	533	367	156	148	347	468	477	596	631	341	424
מטעים בהשקאה	3,749	209	128	201	501	603	604	380	191	238	215	267	212
בריכות־דגים	212	21	18	14	9	9	18	18	21	21	21	21	21
גידולים של שדה־בעל	1,428	132	94	39	76	55	52	306	136	196	244	92	6
מטעי־בעל	1,112	146	121	21	61	128	102	117	93	110	75	130	8
בעלי־חיים	2,298	192	191	191	192	211	211	211	192	192	171	171	173
ס״ה	13,811	1,224	1,085	833	995	1,154	1,334	1,500	1,110	1,353	1,357	1,022	844

מטעי־טאבאק בעמקו של נחל־עירון (ואדי ערה)

מטבלה 11 יוצא, שחודש־השיא בחקלאות היה אפריל. בחודש זה נעשות עבודות הרבה, ובכללן האסיף של גידולי־הבעל וגידולי־האביב בגן־הירק; כמו־כן קוטפים באפריל חלק מן ההדרים (את הוואלנסיה). יאנואר, פברואר ומארס הם חדשי־השפל במשק החקלאי, וענף הפרדסנות מספק 40—50% מכלל העבודה, המבוצעת בחדשים אלה.

כדי להשלים את התמונה של חלוקת־העבודה במשך השנה כדאי לאמוד את הקפה של העבודה השכירה וחלוקתה במשך השנה. הטבלה הבאה מציינת (ב%) את משקלה של עבודה זו בכלל העבודה החקלאית, שבוצעה בכל חודש.

על עליית־המחירים בכיוון אחיד בשלבי הייצור והשיווק השונים.

טבלה 13 מראה את תנועת־המחירים בשנות קיומה של המדינה בהשוואה למחירים של 1935/40.

תנועת המחירים בין 1952/53 ו1953/54 מעידה על תחילת עצירה במירוץ של המחירים. במחיריהם של כמה מיצרכים, כגון תפ״א, ירקות, ענבים וחלב, באה אף ירידה מסויימת במחירים. תופעה זו השפיעה על רמת־המחירים בשלבי־הייצור השונים. מן הממוצע של המחירים למיצרכים נבחרים אנו למדים, שהתייקרות המיצרכים בין 1952/53 ו1953/54

טבלה 12. אומדן הדרישה לעבודה שכירה בתשי״ד

(באלפי ימי־עבודה)

	ס״ה	אוק׳	נוב׳	דצמ׳	יאנ׳	פבר׳	מארס	אפר׳	מאי	יוני	יולי	אוג׳	ספ׳
ימי־עבודה	5,450	524	389	285	495	642	678	618	288	416	417	397	301
% מכלל ימי־העבודה	39	43	36	34	50	56	51	42	26	31	31	30	36

העבודה השכירה מתרכזת בעיקרה בקטיף־ההדרים, הנעשה בחדשי־החורף. בחדשים אלה היא מהווה 42—56% מכלל העבודה הנעשית בחקלאות. בעונת־הקיץ (יוני—אוגוסט) עובדים השכירים באסיף של שאר הגידולים.

עם שינוי ההרכב של הגידולים במשק החקלאי (וביחוד עם התפשטות שטחי־הגידול של הבטנים, הכותנה וסלק־הסוכר), תגדל הדרישה לעבודה בחדשי־הקיץ מכפי שהיתה ב1953/54.

המחירים בחקלאות. — א. מחירים למוצרים חקלאיים.—כלכלת־ישראל ב20 השנים האחרונות הושפעה מאוד מעליית־המחירים. מ1935/40 עד היום עלו המחירים הרשמיים למיצרכים חקלאיים כמעט פי עשרים והמחירים הבלתי־רשמיים כמעט פי שלושים. תופעה זו השפיעה

עלתה ב7.8% לחקלאי, 12.9% לסיטונאי ו14% לקמעוני. עליית המחירים בשיעורים אלה לא היתה שווה לכל מיצרך, אך התאימה למוצרים העיקריים, כמו ירקות, תפ״א, ביצים וחלב. ההבדל העיקרי ברמת־העליה במחירים בין החקלאי והסיטונאי נבע מעליית מחירי־ההובלה (עד כדי 25%) באותן השנים. נוסף על כך עלה שכר־העבודה של כל המטפלים בקבלת־התוצרת בהתאם למדד יוקר־המחיה.

ב. המחירים של חמרי הייצור החקלאי. הכנסתו של האיכר אינה תלויה רק במחירים, שהוא מקבל בעד המיצרכים שהוא מייצר, אלא גם במחיריהם של החמרים, הדרושים לו לייצורם של מיצרכים אלה. טבלה 14 מראה את המחירים של החמרים העיקריים המשמשים לייצור חקלאי מ1935/40 עד 1953/4.

טבלה 13. מחירים למיצרכים חקלאיים במשק היהודי

(בפרוטה לק״ג; בסוגריים: מחירים לא־רשמיים)

המיצרך	הממוצע ל1935—1940	1948/9	1949/50	1950/51	1951/52	1952/53	1953/54
חיטה	9	53	47	68	110	165	200
שעורה	6.5	27 (50)	27 (50)	40 (80)	75 (125)	90 (160)	100 (200)
תירס	6.5	33 (60)	33 (60)	40 (80)	75 (125)	90 (160)	110 (200)
תפ״א	6	50 (100)	60 (150)	70 (180)	100 (125)	130 (250)	120 (220)
ירקות	7.5	60 (100)	75 (150)	90 (180)	110 (250)	130 (180)	115 (100)
באנאנות	14.5	140	135 (140)	150 (270)	210 (280)	330 (600)	400 (720)
ענבים	8.5	95 (160)	90 (200)	110 (250)	260 (600)	350 (800)	310 (650)
פירות נשירים	14.5	100 (400)	115 (600)	170 (800)	500 (1350)	660 (1200)	660 (1000)
חלב	10.5	65	70	80	155	230	205
ביצים	72	420 (750)	420 (1000)	420 (1000)	750 (2000)	1000 (3000)	1300 (2400)
בשר־בקר	38	450 (1500)	550 (2000)	550 (2500)	950 (2500)	1400 (4000)	1550 (4500)

טבלה 14. המחירים של מיצרכי האספקה החקלאית במשק היהודי

(בפרוטה לק״ג; בסוגריים: מחירים בלתי־רשמיים)

המיצרך	1935/40	1948/49	1949/50	1950/51	1951/52	1952/53	1953/54
זבל כימי (ממוצע)	8	45	40	40	60	80	100
טראקטור (שעת־עבודה)	150	1000	1000	1000	1500	3000	3800
עבודה שכירה (יום־עבודה)	200	1750	2000	2300	3600	4200	5500
מים (איזור־החוף)* ממ״ק	2.5	9	11	14	17	20	24 (10)
שעורה	7.2	30 (55)	30 (55)	45 (90)	85 (140)	100 (180)	150 (225)
תירס	7.2	36 (65)	36 (65)	45 (90)	95 (140)	100 (180)	150 (225)
סיבים	5	24	22 (35)	22 (40)	30 (60)	40 (80)	70 (120)
כוספה (בטנים)	8	40	40 (55)	45 (70)	50 (90)	65 (120)	100 (160)
אבקות־חלב ובשר ממוצע	14	65	75 (120)	70 (120)	110 (160)	75 (160)	175 (225)

* מחיר־המים באיזור־החוף הוא מן הנמוכים ביותר: באיזור־הצפון, בנגב ובגליל מחיר־המים גבוה פי 2—3 ממחירם באיזור־החוף.

מטבלה 14 אנו למדים, שתנועת המחירים של חמרי־הייצור דומה לזו של מחירי המוצרים החקלאיים.

ג. סובסידיות לחקלאות. כדי להשלים את תמונת המחירים בחקלאות יש לשים לב לתמיכות, שניתנו לחקלאות באופן ישיר (לחקלאים) או עקיף (לצרכנים), וכן בצורת הקלות שונות בתקציב ובאשראי (שקשה להעריכן במונחים כספיים). בטבלה 15 מובאים סכומי־התמיכות, שניתנו לחקלאות בשנות 1952/53, 1953/54 ו1954/55. ב1952/53 הגיעו תמיכות אלו ל3.4 מיליון ל״י (שהיוו כ3% מן ההכנסה הכוללת של החקלאות), ב1953/54 ל10.5 מיליון ל״י (או לכ6% מן ההכנסה הכוללת של החקלאות), וב1954/55 — ל15.9 מיליון ל״י (או ליותר מ6% מן ההכנסה הכוללת של החקלאות).

הכנסה מחקלאות. טבלה 16 מראה את ערך הייצור החקלאי הכולל משנת 1948/9 עד 1953/4 במחירים של 1948/9.

הערך המוסף. כדי להגיע לידיעת הערך המוסף בחקלאות, יש לנכות מערך הייצור הכולל את ערכיהם של הגורמים המשתתפים בייצור זה, שמקורם בענפי־כלכלה אחרים. חישוב כללי מדוייק של ערכים אלה עדיין לא נעשה. מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל הכין אומדן ראשון שלהם לשנת 1952, והגיע לסכום של 57 מיליון ל״י לפי הפירוט כלהלן:

1.	מזון לבעלי־חיים	11 מיליון ל״י
2.	מים להשקאה	7 ״ ״
3.	חמרי־אריזה	6 ״ ״
4.	זבלים	5 ״ ״
5.	הובלה	4 ״ ״
6.	תיקוני מכוניות	4 ״ ״
7.	שמני־סיכה וחשמל	3 ״ ״
8.	חמרי־הדברה	1 ״ ״
9.	זרעים	1 ״ ״
10.	ביטוח, מיסים ושונות	1 ״ ״
11.	הפחתות לפי הערכה מחודשת	14 ״ ״
	ס״ה	57 מיליון ל״י

לפי אומדן זה, מגיע ערכם של הגורמים מענפי־כלכלה אחרים המשתתפים בייצור החקלאי לכ33% מערך ההכנסה הכוללת. מכאן שהערך המוסף בחקלאות מסתכם בשני שלי־שים מערכו הכללי של הייצור.

הכנסת החקלאי. ההבדלים בין החקלאים מבחינת רמת־התפתחותם, כושר־עבודתם ומצב־משקם משפיעים על ההכנסה הכוללת והנקיה שלהם. בתחום זה בולט באופן כללי בישראל ההבדל בין ההתיישבות, שהוקמה קודם ייסוד־המדינה, ובין ההתיישבות, שהוקמה אחר ייסודה. התיישבות

טבלה 15. תמיכות לחקלאות (באלפי ל״י)

המיצרך	1952/53 המטרה	1952/53 הסכום	1953/54 המטרה	1953/54 הסכום	1954/55 המטרה	1954/55 הסכום
ירקות	התיישבות חדשה	1,407	התיישבות חדשה	348	התיישבות חדשה	1,236
			קרן־המינימום	287	קרן־המינימום	486
			עגבניות ליצוא	146	עגבניות ליצוא	218
תפ״א	——	—	לצרכנים	95	לצרכנים	1,024
זיתים	——	—	התיישבות חדשה	62	התיישבות חדשה	68
באטאטות	——	—	——	—	התיישבות חדשה	24
טאבאק	——	—	——	—	התיישבות חדשה	50
בטנים	——	—	ליצוא	45	ליצוא	342
ענבים	——	—	——	—	ליצוא	15
פרחים	——	—	——	—	ליצוא	2
חלב	ליצרנים	379	ליצרנים	2,903	ליצרנים	3,840
מספוא	הפרשים של שערי־חליפים	1,320	הפרשים של שערי־החליפים	4,840	הפרשים של שערי־החליפים	4,782
זבל כימי		—	הפרשים של שערי־החליפים	1,060	הפרשים של שערי־החליפים	3,204
״ ״			לייצור מקומי	342	לייצור מקומי	564
חריש בנגב	ליצרנים	296	——	—	——	—
דיג באילת	——	—	באילת	5	באילת	4
דיג באילת	——	—	——	—	שיווק	8
דיג באילת	——	—	——	—	הכשרת־דייגים	12
מיצרכים שונים	——	—	לצרכנים	437	——	—
	ס״ה	3,402	ס״ה	10,570	ס״ה	15,879

טבלה 16. ערך הייצור החקלאי הכולל במחירי 1948/49 (באלפי ל״י)

הענף	1948/9	1949/50	1950/51	1951/52	1952/53	1954/55
ס״ה	44,413	58,154	61,189	75,247	81,446	97,772
גידולי־שדה	6,698	10,396	7,951	16,133	16,730	21,650
ירקות ותפ״א	5,338	8,041	9,105	11,353	13,085	14,303
פירות	3,252	2,814	2,661	5,130	5,358	6,845
הדרים	6,924	7,459	8,402	8,011	9,507	12,859
חלב	7,213	8,768	9,900	11,549	12,735	14,658
ביצים	6,663	9,018	10,766	10,079	10,147	11,421
דבש	123	98	96	139	167	110
בשר	3,775	5,152	5,144	5,201	6,016	7,188
דגים	1,584	2,744	3,303	3,552	3,439	4,073
שינוי באינוונטאר	1,433	1,592	1,411	1,094	1,012	982
שונות	1,410	2,072	2,450	3,006	3,250	3,683

חדשה זו, שאין בידה לא אמצעי־ייצור מספיקים ולא הכנסה חקלאית מספקת, מפגרת הרבה ברמת הייצור וההכנסה אחר ההתיישבות שקדמה לה.

מחקרים מקיפים על מצבם של החקלאים בישראל עדיין לא נעשו. ב־1954 נבדק מצב־החקלאות במושבים מבוססים. ממחקר זה יוצא, שב־1952/3 נעה ההכנסה השנתית הכוללת למשפחה במשקים שבוקרו ע״י החוקרים בין 7,243 ל״י ל־17,218 ל״י והגיעה בממוצע ל־8,940 ל״י. ההכנסה השנתית הנקיה למשפחה חקלאית נעה בין 1,977 ל״י ל־5,737 ל״י, והגיעה בממוצע ל־2,920 ל״י. היחס בין ההכנסה הכוללת ובין ההכנסה הנקיה נע בין 27% ו־49% (לפי טיפוסי־המשק השונים) והגיע בממוצע ל־33% בקירוב.

סקר נוסף, שנערך במשקים מובחרים של ההתיישבות החד־שה לשנת 1953/54, מראה עַל שוני בהכנסה השנתית הנקיה למשפחה, שנע בין 500 ל״י ל־4,500 ל״י. חקירה, שנערכָה ביחס ל־80% מן הקיבוצים ב־1951/52, גילתה תנודה מ־3,220 ל״י ליום־עבודה פרודוקטיווי בקיבוצים צעירים עד 5,100 ל״י ליום־עבודה בקיבוצים וותיקים. הממוצע המשוכלל באותה שנה הגיע ל־4,220 ל״י ליום־עבודה פרודוקטיווי.

השקעות, אשראי והחוב בחקלאות.—א. השקעות. התפתחותה של החקלאות בשנות קיומה שֶל המדינה היתה מרובת־ממדים ומרובת־תנופה. יותר מ־400 כפרים מכל צורות־ההתיישבות נוסדו ב־7 השנים הללו (לעומת כ־290 כפרים, שהוקמו ב־60—70 השנים שקדמו להן). מפעלי־ההשקאה נתרחבו ושטחה של אדמת־השְלָחים גדל פי שלושה. כדי להגיע להשגים אלה נדרשו השקעות מרובות במטבע מקומי וזר. הממשלה (בעזרת תקציבי־פיתוח) והסוכנות היהודית (באמצעות המחלקה להתיישבות) היו גורמי ההקצבה וההפעלה העיקריים, וביחד תרמו כ־70% מכלל ההַשקעות, שנעשו בחקלאות במשך תקופת קיומה של

המדינה. הסוכנות היהודית מוסיפה לפעול כגורם מיישב: היא דואגת להקמתם של ישובים חקלאיים חדשים, מטפלת בהם ומדריכה אותם עד שלב מסויים, שבו יכול המשק להתקיים בכוח עצמו ובסיוע השגרתי של משרד־החקלאות. גם בתקופת־הטיפול שלה בהתיישבות החדשה מקבלת הסוכנות היהודית עזרה מתקציבי־הפיתוח הממשלתיים. נוסף על ההקצבות הישירות, שהיא נותנת לישובים החדשים, משתתפת הסוכנות כשותף בחברת „מקורות" ובמפעלים איזוריים או ארציים אחרים. תקציב־הפיתוח של הממשלה מסייע (ע"י מתן הלוואות) לחברת „מקורות" ולמפעלי־מים איזוריים אחרים. בתקציב זה מסתייעים גם המשקים הוותיקים במאמציהם להרחבת ייצורם החקלאי. כמו־כן מסתייע המשק החקלאי בהלוואות באנקאיות, שניתנות עפ"ר לזמנים קצרים. שאר כספי־ההשקעה באים מחסכונותיהם של המתיישבים ומקרנותיהן של התנועות השונות.

חלוקת ההשקעות לפי מקורות־ההון ניתנת בטבלה 17.

טבלה 17. ההשקעות בחקלאות בשנות 1949—1954 לפי הממנים, במחירים שוטפים

(במיליוני ל"י)

הממנן	1949	1950	1951	1952	1953	1954
תקציב־הפיתוח	15.8	27.5	22.6	32.8	58.4	64.5
הסוכנות היהודית	2.7	11.2	10.5	21.3	32.5	47.7
קק"ל	2.7	1.3	2.3	3.3	3.9	3.4
באנקים (הון עצמי)	2.7	4.0	1.8	5.6	9.1	0.6
אגודות שיתופיות (הון עצמי)	2.7	0.5	1.5	—	0.7	3.6
קרנות של זרמי־ההתיישבות	0.5	0.6	0.7	0.7	0.8	0.8
מימון עצמי של החקלאים	2.0	3.9	6.5	8.0	10.0	15.0
ספקים	2.0	3.5	7.0	9.0	10.0	12.0
ס"ה	21.1	52.5	52.9	80.7	125.4	147.6

מטבלה זו אנו למדים, שחלקו של תקציב־הפיתוח בהשקעות חקלאיות הגיע ל־45% מהשקעות אלו ושל תקציב־הסוכנות ל־27%, של באנקים ואגודות שיתופיות — ל־9%, של המימון העצמי (בצירוף הקרנות) — לכ־10% ושל הספקים — ל־9%.

טבלה 18 מראה את חלוקת־ההשקעות לפי יעודן הכלכלי ובמחירים יציבים.

טבלה 18. ההשקעות בחקלאות 1949—1954 לפי מחירי 1954

(במיליוני ל"י)

מטרת־ההשקעה	1949	1950	1951	1952	1953	1954	ס"ה
השקאה	11.4	22.6	34.6	57.8	66.4	66.6	259.4
התיישבות חדשה	34.6	39.9	46.5	30.0	33.2	27.8	232.0
הרחבת הייצור	17.3	37.3	33.0	12.0	14.0	14.0	127.6
הון חוזר	18.9	26.0	50.3	26.5	23.6	20.5	165.8
שונות	2.2	9.6	14.2	10.7	16.8	7.5	61.0
שיכון	31.9	66.4	20.0	14.4	14.9	14.0	161.6
ס"ה	116.3	201.8	198.6	151.4	168.9	150.4	1,007.4

ב. אשראי וחוב חקלאיים. כפי שנראה מסכומי־ההשקעות מיוסדת החקלאות הישראלית בעיקרה על כסף זר: תקציבים, הלוואות וכיו"ב. ההון העצמי תופס אך אחוז מצומצם מערכו הכללי של המשק. מן התקציבים וההלוואות, שהוזרמו לחקלאות משנת תקומתה של המדינה ואילך, הוחזר רק חלק מועט בלבד. תופעה זו מוסברת ע"י העובדה, שרובן של השקעות אלו ניתנו למפעלי־השקאה ממלכתיים, שמספקים מים בעיקר להתיישבות החדשה. החקלאים החדשים עדיין רחוקים ברובם ממצב, שבו יוכלו להתקיים בכוחות עצמם, ועל אחת כמה וכמה שאין בכוחם לפרוע חובות מסוג זה. עם זה יש לציין שני דברים נוספים: א) רוב ההשקעות בחקלאות נעשה בשעה שערכה של הלירה הישראלית היה נמוך. בעוד שערך ההשקעות לפי מחירי 1954 מגיע ל1,007 מיליון ל"י, הושקעו למעשה רק 489 מיליון ל"י. אילו היו מחשבים את ערך ההשקעות לפי מחירי 1954, היה גדל חלקו של ההון העצמי בכל המימון עד כדי 50% בקירוב — בהשוואה אל הערך הנומינאלי של החוב. משמעו של הבדל־מחירים זה הוא שבפועל בוטלו כ־50% מן החוב ע"י הפחתת ערך הל"י במשך 6 השנים האחרונות.

ב) רוב ההשקעות, שנעשו בהתיישבות החדשה, במפעלי־ההשקאה, בשיכון ובהרחבת־הייצור, ניתנו כהלוואות לזמנים ארוכים ובריבית נמוכה.

טבלה 19 מפרטת את החוב החקלאי לפי סוגי־ההתיישבות והממנים.

שיווק והספקת־מזונות. השנים הראשונות לקיומה של המדינה היו שנים של מחסור. הייצור החקלאי פיגר אחר גידול האוכלוסיה, שעלה וגבר עם העליה ההמונית. ושנים אלו היו גם שנים של קיצוב ופיקוח חמורים. שנת 1953/54 יכולה להיחשב כשנה של מפנה לטובה בתחומים אלה. במקום תקופה של מחסור־בירקות באה תקופה של שפע ועדפים עונתיים בירקות, בחלב ובחלק מן הפירות. עם הגדלת הייצור החקלאי וריבוי המטבע הזר ברשותה של המדינה, התחיל שיחרור מודרג מנטל הפיקוח והקצבת־המיצרכים. מספר המנות הקצובות פחת וב־1954 נשארו למעשה אך 8 מצרכים שניתנו בחלוקה, והם: תה, קפה, סוכר, ריבה, קמח, שמן,

אסיף תפוחי־אדמה בסביבות חדרה

מסיק זיתים על־יד רמלה

טבלה 19. חוב החקלאות לסוף 1953

המממנים

החייבים	הממשלה (לשיכון)	הסוכנות היהודית	באנקים, ממשלה וחברות — לזמן ארוך	באנקים, ממשלה וחברות — לזמן קצר	קרנות־הזרמים	חוב פיתוח	ס"ה
קיבוצים	8.0	31.6	8.7	14.9	3 0	23.1	109.3
מושבים ותיקים	—	6.9	3.1	5.1	0.3	5.0	20.4
מושבים צעירים	25.4[1]	44.1	1.5	1.5	—	7.0	79.5
מעמד בינוני	—	2.7	1.0	1.5	—	1.5	6.7
מגדלי הדרים	—	—	6.2	12.0	—	4.0	22.2
אחרים	—	—	3.5	2.0	—	4.0	9.5
ס"ה	33.4	85.3[2]	24.0	37.0	3.3	44.6	247.6

[1] חוב זה נזקף ע"ח המתיישבים כחוס לסוכנות.
[2] נוסף על כך השקיעה הסוכנות כ־24.7 מיליון ל"י בחברות־השקאה, בי"ס חקלאי, כבישים וכיו"ב.

מארגארינה וקטניות (וכן נמשכה חלוקה זעומה של בשר, דגים וביצים, שנמצאו בכמויות מרובות גם בשוק החפשי).

ירקות. ענף הירקות היה הענף הראשון, שהדביק בייצורו את גידול־האוכלוסיה. גידול־ירקות, שהוא קל־ביחס ואפשרי למעשה בכל איזורי־הארץ, נעשה הענף העיקרי בהתיישבות החדשה. אך גידולם של ירקות־האביב בשטחים גדולים ביותר הביא לידי הצפת־השוק, עדפים, ירידת מחירי־הירקות וסבל לחקלאים. כדי למנוע זעזועים קשים במחירי־הירקות הוקמה ע"י משרד־החקלאות קרן למחירי־מינימום לירקות. תפקידם הראשון של מנהלי קרן זו הוא לקבוע מחירי־מינימום לירקות שונים בכל עונה. גובה־המחיר נקבע עפ"ר באופן שיהא בו כדי להבטיח הספקה סדירה של השוק ולכסות, לכל הפחות, את הוצאות־הייצור המינימאליות. הקרן גבתה מַס מכל הירקות, שהגיעו לשווקים המאורגנים וגם קיבלה תמיכה ישירה מן הממשלה. הכנסותיה של קרן־המיני־מום משעת ייסודה באפריל 1952 עד סוף 1953 הגיעו ל־1.3 מיליון ל"י (ומהם כ־300,000 ל"י מתמיכת־הממשלה). מסכום זה הוציאה הקרן כ־900,000 ל"י על תמיכה לחקלאים כשמחירי־הירקות היו ירודים. היא פועלת בעיקר בתקופות, שיש בהן עדפים, וע"י פעולתה היא מחלשת את זעזועי־המחירים. בדרך כלל עברה תקופת־השפע בלא זעזועים קשים, ורק בתקופות קצרות נצטברו עדפים, שקשה היה למנעם.

חלב. ב־1951 וב־1952 הגיע השיווק החדשי של חלב ל־5—8 מיליון ליטר, ולעומת זה הגיע ליותר מ־10 מיליון ליטר בחדשי מארס, אפריל ומאי 1954. ייצורו של החלב ושיווקו נתונים לתנודות עונתיות, שהן קבועות פחות או יותר; חדשי־השיא הם מארס—יוני, ואילו שאר החדשים הם חדשי שפל יחסי.

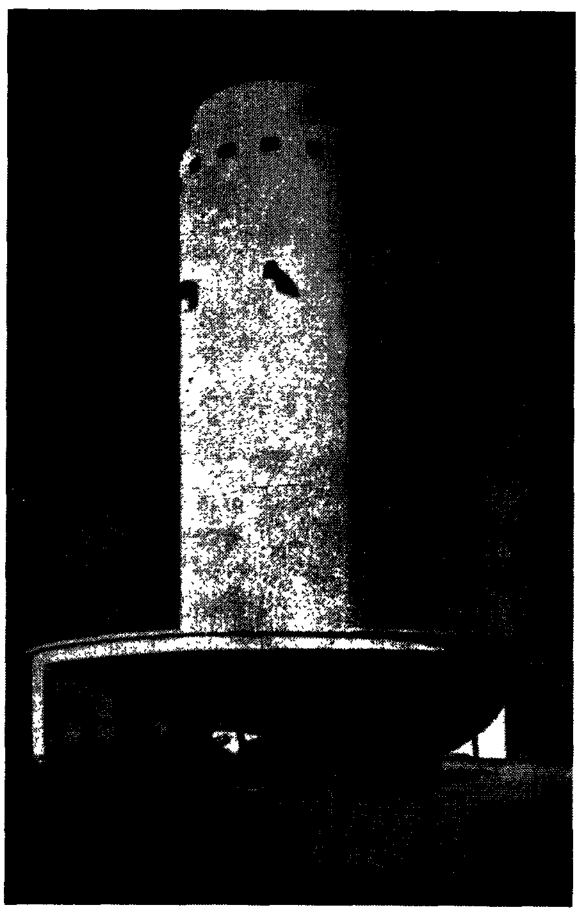
מסוף שנת 1951 נסתייעו תצרוכת־החלב ותוצרת־החלב ביבוא של אבקת־חלב, שמשמשת בעיקר למוצרי־חלב כגון לֶבֶּניה, לֶבֶּן, גבינות רכות וכיו"ב. אך בשנים הראשונות לקיומה של המדינה השתמשו באבקת־חלב גם לשם הגדלת הכמות של חלב־השתיה. ב־1951 היו 25% מחלב־השתיה מורכבים מאבקת־חלב. ב־1952 עלה חלקה של אבקת־החלב בחלב־השתיה ל־28%, ב־1953 ירד ל־18% וב־1954 ל־5% בלבד. השימוש באבקת־חלב רווח בעיקר בחדשי־השפל הנזכרים. אפשר להניח, שהעירבוב של אבקת־חלב בחלב־השתיה ייפסק בשנים הבאות.

הכמויות של אבקת־החלב, שהובאו לשם שימוש בתוצרת־חלב ובחלב־שתיה, היו כלהלן:

1951	5,869 טון
1952	5,572 "
1953	5,576 "
1954	5,025 "

ביצים. ענף־הלול נמצא תחת פיקוח מתמיד במשך כל זמן קיומה של המדינה. סיבת־הדבר: תלותו הגמורה ביבוא־מספוא. הדרישה לביצים, שהיא מרובה מאוד בישראל, הביאה לידי הרחבתו של ענף־הלול מחוץ לתחומי המסגרת המבו־קרת. הגדלת ייצור הגרעינים ויבואם איפשרו את התפתחותו של הענף, ושוק־הביצים החפשי היווה למעשה ב־1953/54 כ־30% משוק־הביצים הכללי.

פירות. ייצור־הפירות פיגר מאוד אחר צרכיה של

מגדל לאיחסון־גרעינים, נען

האוכלוסיה בשנות־קיומה הראשונות של המדינה מחמת הנזקים, שנגרמו למטעים בתקופת־המלחמה, הזנחה, וכיו"ב. אך מעט־מעט הלכה וגדלה הספקת־הפירות. ההדרים כיסו את התצרוכת המקומית אף בשנים הראשונות לקיומה של המדינה, בעוד ששאר מיני־הפירות עדיין הם רחוקים מלספק תצרוכת זו בכל העונות. ב1953/54 היה שפע יחסי של ענבים ושזיפים בעונות־השיא, ומחירם של פירות אלה ירד ב30% משהיה ב1952/53. מחירם של תפוחי־עץ עדיין הוא יקר וכמותם מועטת.

המיצרך העיקרי של היצוא היה ונשאר פרי־ההדר. אחר מלחמת־העצמאות, שבה נהרס חלק גדול ממטעי־ההדר, התחיל ענף זה מתפתח מחדש. טבלה 20 מציינת את היצוא של פרי־ההדר מ1947/48 עד 1954/55 וכן את יצוא־השיא בתקופת השלטון המאנדאטורי (ב1938/39), שהגיע ל15 מיליון תיבות.

טבלה 20. שיווק פרי־הדר מישראל

(בתיבות)

1938/39	15.319.437
1947/48	9.918.083
1948/49	3.895.227
1949/50	4.221.610
1950/51	4.185.117
1951/52	3.098.920
1952/53	5.323.122
1953/54	8.137.049
1954/55	7.061.617

היצוא ב1953/54 מהווה בפועל את היצוא המאכסימאלי מתנובת הפרדסים הקיימים. ליצוא נוסף אפשר לצפות רק ב1959/60, כשהמטעים החדשים יתחילו ליתן פרי.

היבוא והיצוא בחקלאות והספקת־מזון. טבלה 21 מסכמת את יבוא המזונות והחמרים לייצור חקלאי, וכן את היצוא החקלאי בשנות קיומה של המדינה:

מטבלה זו אנו למדים, שיבוא־המזון בכל השנים הנזכרות נשאר שווה בערכו. הגורם העיקרי לכך היא תלותה של הארץ ביבוא של חיטה ודגנים לתצרוכת. יבוא־החיטה גדל עם גידולה של האוכלוסיה. בשנים האחרונות ירד מחיר־החיטה — מה שהשפיע על הערך הכולל של יבוא־המזון. יבוא הבשר והדגים ירד במשך השנים הנ"ל הן בכמות והן במחיר. ירידה זו באה ע"ח הקטנת המנות הקצובות, שהרי הייצור המקומי של בשר ודגים לא החליף את היבוא במלואו. היבוא של מצרכי־חלב ירד ב1951 וב1952, ועלה שוב ב1953 ו1954 כתוצאה מעדפי־המזון, שנתקבלו מאה"ב. מחירי השמן והסוכר ירדו ב1954, ועם זה נצטמצמה במקצת כמותם. היבוא של חמרי־מזון אחרים עלה במשך אותן השנים עצמן מחמת השינויים, שבאו בהרכבם של חמרים אלה (כך, למשל, הובאו במקום שמן זרעי־שמן). יבוא המספוא ירד בשנים האחרונות, אך עדיין הוא ניכר. המקנה בארץ גדל, ועדיין אין בכוחו של הייצור המקומי לספק את כל התצרוכת.

תצרוכת **הדלק** עלתה עם התרחבותם של שטחי־ההשקאה ועם גידולו של הייצור החקלאי, אך מחיר הדלק ירד בשנים האחרונות, ומכאן ההקפאה, שבאה בערך היבוא של הדלק לצרכי־החקלאות.

השפעתה של החקלאות על מאזן־התשלומים. לשיפורו של מאזן־התשלומים של הארץ יכולה החקלאות לתרום בשתי דרכים: א. ע"י הגברת היצוא החקלאי, בעיקר של הדרים; ב. ע"י צימצום היבוא של מצרכי־מזון וסיבים.

אין במדינה שטח־אדמה במידה, שיוכל לספק את כל התצרוכת של הארץ בחיטה ודגנים. נראה הדבר, שגם בתנאים של פיתוח חקלאי שלם, יהא צורך ביבוא מסויים של גרעינים. המאמצים האחרונים בפיתוחה של החקלאות מכוונים להרחבתו של הייצור המקומי בגידולי שמן, סוכר וכותנה. אע"פ שהתוצאות הראשונות משביעות רצון מבחינה אַגרו־טֶכנית, קיימים קְשָיים, שנובעים מהוצאות־הייצור המרובות. כל עוד לא התגברה החקלאות על בעיה זו הכרוכה בייצור

טבלה 21. יבוא ויצוא של מזון לייצור חקלאי מ1948 עד 1954

(במיליוני דולארים)

הסעיף	1949	1950	1951	1952	1953	1954
א. יבוא						
מזון	48.5	36.7	42.0	35.0	34.8	32.5
חמרי־מזון לתעשיה	24.2	22.1	26.2	37.5	39.1	37.6
ס"ה מזון	72.7	58.8	68.2	72.5	73.9	70.1
מספוא לבעלי־חיים	14.6	10.8	14.5	7.5	10.1	6.5
חמרים לייצור חקלאי	5.8	5.8	7.3	8.2	8.4	7.8
ס"ה	20.4	16.6	21.8	15.7	18.5	14.3
תצרוכת־הדלק להשקאה וחקלאות	—	—	—	4.8	5.2	4.9
מכונות חקלאיות	1.0	9.6	10.0	6.8	6.3	4.9
ס"ה	—	—	—	11.6	11.5	9.8
ס"ה יבוא	—	—	—	99.8	103.9	94.2
טאבאק, כותנה וצמר	—	5.7	6.1	5.7	5.8	7.3
ב. יצוא						
הדרים	35.7	16.9	16.0	16.6	19.9	36.0
שונות	3.7	2.7	4.8	4.0	3.2	5.9
ס"ה יצוא	29.4	19.6	20.8	20.6	23.1	41.9

החקלאי, אין לקוות לשינויים מרחיקי־לכת בתחומי ה י ב ו א החקלאי.

יש להניח, שאחר 1960 (עם תוספת התנובה של הפרדסים החדשים) ילך ויגבר היצוא החקלאי ויגיע עד כדי כפליים משהוא כיום. כמו־כן נעשים נסיונות ביצוא של בטנים, ביצים, ענבים, ירקות ומצרכים אחרים, שעדיין אין לבוא על־יסודם לכלל מסקנות סופיות בנוגע לגידולו של היצוא החקלאי בעתיד.

י. גיל וצ. רוזנזפט, קרקעות ישראל ואפשרויות ניצולן החקלאי, 1952; *Israel Agriculture*, 1953/54 (A report prepared by the Joint Planning Center for Agriculture and Colonization and the Economic Advisory Staff, December 1955. The Government Printer).

או. א.

פיתוח אוצרות־המים בארץ־ישראל. — א. ס ק י ר ה ה י ס ט ו ר י ת. — 1. א ס פ ק ת ־ ה מ י ם ב ז מ נ י ם ק ד ו ־ מ י ם. א״י לא היתה מעולם ארץ־השקאה מובהקת. על הארץ המובטחת נאמר בספר דברים (יא, י—יא): „כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים היא אשר יצאתם משם אשר תזרע את זרעך והשקית ברגלך כגן הירק. והארץ אשר אתם עוברים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעות למטר השמים תשתה־מים״. תשומת־הלב של יושביה הקדומים היתה מרוכזת בעיקר בהשגת מים לצרכי האדם והחי.

ברחבי־הארץ מפוזרות בארות עתיקות הרבה במקומות, שפני המים התת־קרקעיים לא היו עמוקים בהם ביותר. באיזורי־ההרים מפוזרים בורות קטנים של מי־גשמים לאלפים ורבבות, ששימשו לצרכי אספקת־מים משפחתית. מפאת התנאים ההידרולוגיים אין למצוא בארץ סכרים לאגירת מי־שטפונות, כי לא בכל שנה יש שטפונות בארץ, והקרקעות של הוואדיות הן ברובן מחלחלות.

בזמנים קדומים נבנו בריכות לאגירת מי המעיינות החרפיים, וכן נבנו כמה מובילי־מים, שהעתיק שבהם הוא מנהרת־חזקיהו, שמתפקידה היה להעביר את מי־הגיחון לתוך ירושלים. כן ידועים: תעלת־בירינקי, שמתפקידה היה להעביר את מי נחל־יבנאל לטבריה; תעלת־קיסריה, היוצאת מנחל־התנינים, ששימשה להשקאה ולאספקת־מים לקיסריה; והאקוודוקט ממעיינות־כבריתה, שבו הועברו מים לעכו.

2. פ י ת ו ח א ו צ ר ו ת ־ ה מ י ם מ ר א ש י ת ה ע ל י ה ה ר א ש ו נ ה ע ד א ח ר מ ל ח מ ת ־ ה ע ו ל ם I. אנשי העליה הראשונה, שהתיישבו באיזור החוף, התחילו עד מהרה מכ־ניסים שיכלולים בבניית־הבארות, שהיתה נהוגה בארץ; אך רק לאחר 25 שנה הגיעו היהודים לידי קדיחת בארות ולידי שימוש במשאבת־מוטות, שהותקנה בארץ, ובמנועי־נפט, שהובאו מחו״ל. 25 שנה לאחר ייסודה זכתה פתח־תקווה לרשת־צינורות, שהביאה את המים לחצרו של המתיישב. רחובות זכתה לכך 20 שנה לאחר שנוסדה. מושבות אחרות, ביחוד בגליל, היו חסרות אספקת־מים מכאנית זמן מרובה עוד יותר.

עם פיתוח הבארות התחילה נטיעת־הפרדסים, שהקיפה לאחר שנים מועטות כמה אלפי דונאמים (עי׳ הפרק: חקלאות), אך כל באר לא סיפקה אלא כ20 ממ״ע לשעה, באופן שיכולה היתה לשמש להשקאת שטח של 20—30 דונאם בלבד. קודם מלחמת־העולם I הוקם מפעל־מים מרכזי על הירקון, שסיפק 300 ממ״ע לשעה. רחבו של הצינור הראשי היה 16 אינץ׳ והמנוע היה של 75 כ״ס. היה זה מפעל־המים הגדול ביותר, שהוקם באותה תקופה בארץ.

3. פ י ת ו ח א ו צ ר ו ת ־ ה מ י ם ב ת ק ו פ ת ־ ה מ א נ ד א ט. בין העולים בתקופת העליה השלישית היו מומחים לענייני־מים, ועם התרחבותה של ההתיישבות היהודית, התחילו המוסדות הלאומיים דואגים לשיכלול המיתקנים של מפעלי־המים. באותה תקופה שוכללה הטכניקה של בניית־בארות באיזור־החוף, וכמה מן הבארות, שנבנו באותו זמן, סיפקו כמויות מרובות פי שלושה ויותר מן הבארות, שנקדחו קודם המלחמה.

בתחילת שנות ה30 הוחל בפיתוח מוגבר של אספקת־המים, שנמשך עד מלחמת־העולם II. באותה תקופה הוכנסו שיטות חדישות בקידוח בארות ובציודן, בהנחת רשת־צינורות ובבניית בריכות. הנהגת השימוש בכוח־החשמל לשאיבת־מים פעלה כגורם מדרבן בתחום זה. כמו־כן התחילו באותה תקופה בניצול מי־המעיינות בגוש חרוד ובשאיבת מים מן הירדן והירמוך. נוסף על כך גילו לראשונה מים בשכבות הרריות (טורון־קנומן). באיזורים, שבהם לא היתה אפשרות פיסית לפתור את שאלת אספקת־המים במסגרת של כפר יחיד, עברו לאספקת־מים איזורית. ב1936 נוסדה חברת „מקורות״, שמפעלה הראשון נועד לספק מים לעמק־יזרעאל ולחיפה.

תקופת מלחמת־העולם II היתה — למרות המחסור בחמ־רים, שהיה מורגש בה — תקופה של פיתוח־מים נרחב גם באיזור־החוף וגם בשאר חלקי־הארץ, וביחוד באיזורי בית־שאן והחולה. פיתוח זה נבע מן הצורך (שהיה קיים בתקופת־המלחמה) להגביר את הייצור החקלאי.

4. ה ת י כ נ ו ן ה ג ד ו ל ו ר א ש י ת ה פ ע ו ל ה ב נ ג ב. פיתוח־המים היהודי היה מוגבל בהכרח לתחומיו של השטח, שהיה בבעלותם של יהודים. אך בתקופת מלחמת־העולם II התחילה — כתגובה על עמדתה של ממשלת־המאנדאט, שכפרה באפשרויות־פיתוח גדולות — פעולה נמרצת מצד המוסדות הציוניים בכיוון של תיכנון־מים כל־ארצי. חברת „מקורות״ פירסמה תכנית בשם „אוצרות המים בא״י״, שבה תוארה תכנית של אספקת־מים כל־ארצית, והמהנדס ג׳. ב. הייז נשלח מאה״ב לא״י לשם הכנתה של תכנית כזו על יסוד ההנחות של ו. ק. לאודרמילק. לאחר שחקר את בעיות־המים בארץ עיבד תכנית־מים כל־ארצית ופירסם אותה בספרו: „רשות של עמק־טנסי על הירדן״.

עם התעוררות האמונה בפיתוח רב־ממדים של אוצרות־המים, שתכניתו היתה מבוססת בעיקרה על הבאת מים מן הצפון אל הנגב, התחילה הפעולה המעשית של הכשרת הנגב ע״י הקמת שלוש נקודות־המצפה לאיסוף נתונים, שנוגעים לזרימת־המים בוואדיות: בית־אשל, רביבים וגבולות. כשהו־קמו — במוצאי יום־כיפור תש״ז — אחת־עשרה נקודות־ישוב בנגב הצפוני, הונחו קווי־צינורות זמניים (ברוחב של 6 אינץ׳) לשם אספקת־מים חלקית לישובים אלה. התיכנון הגדול לא לבש צורה מעשית אלא אחר תקומתה של המדינה, שיצרה את הכלים הדרושים להקמת מפעל־המים הגדול.

5. פ י ת ו ח א ו צ ר ו ת ־ ה מ י ם ב מ ד י נ ת ־ י ש ר א ל. הפעולה, שנעשתה בפיתוח־המים מתקומת־המדינה עד היום (1956), נתרכזה בשלושה תחומים: א) בהמשך פיתוח־המים על־ידי גורמים פרטיים ויזמה ציבורית מקומית בכל אותם האיזורים, שהתנאים הטבעיים איפשרו בהם פיתוח זה; ב) בהקמת מפעלי־מים איזוריים ע״י חברת־„מקורות״ — עפ״ר במקומות, שהתנאים הטבעיים היו קשים בהם ביותר; החשוב שבמפעלים אלה נועד להבאת מים לנגב הצפוני;

ממשית (כורנוב) בנגב. שרידי סכר מן התקופה הביזאנטית והסכרים החדשים, שהוקמו על־ידו

ג) בתיכנון ארצי רב־מידות של מפעלי־המים הגדולים (ביחוד: מפעל הבאת מי־הירדן אל הנגב) ובהתחלת ביצועם ע"י „תיכנון המים לישראל".

ההשגים, שהושגו עד עכשיו בתחומים אלה, משתקפים בסיכומים הבאים: עם תקומת־המדינה סיפקו כל מפעלי־המים, שהיו במשק היהודי, 230 מיליון ממ"ע לשנה, שכללו בין השאר גם את אספקת־המים לערים ובריכות־הדגים. בתחילת 1936 הגיעה כמות־המים, שסופקה במדינת־ישראל, ל550—600 מיליון ממ"ע לשנה. מכאן, שבמשך שבע שנות־קיומה של המדינה סופקה כמות־מים גדולה פי שנַים וחצי ויותר מזו שסופקה במשך שבעים שנות הפעולה ההתיישבותית, שקדמה להן.

פיתוח מפעלי־המים בישראל נכנס כיום (1956) לשלב, שבו תוכל אספקת־המים השנתית לגדול ב100 מיליון ממ"ע — מה שיאפשר הרחבה של שטחי־ההשקאה ב150,000 דונאם בכל שנה ואספקת־מים גדלה והולכת לצרכי הבית והתעשיה. לפי התכנית עתידה האספקה הכללית להגיע — בשנים ה15 — ה17 לקיום־המדינה — לכמות של 1,800 מיליון בשנה. עם השבחתן של שיטות־ההשקאה תוכל כמות־מים זו לספק את צרכי־ההשקאה של כשלושה מיליון דונאם וכן את שאר הצרכים במים של אוכלוסיה בת כשלושה מיליון נפש.

ב. התנאים המיוחדים של חקלאות־השלחים בישראל. במַה שנוגע לחקלאות זו, אין התנאים הקיימים בישראל דומים לאלה שבמצרים ועיראק, למשל. אין בה שטחי־מישור גדולים ואין לה כמויות־מים עצומות, כאותם שיש לארצות אלו. גם התנאים של חקלאות־השלחים באה"ב אינם דומים לאלה שבישראל; שהרי באה"ב מצויים בעיקר משקי־שלָחים, שמגדלים גידולים מיוחדים ושמחייבים ריכוז גדול של עובדים בעונות קצרות. לעומת זה קשורים רוב העובדים החקלאיים בישראל לישוביהם הקטנים־ביחס, כפי שיוסבר להלן.

מתנאי־היסוד שבטבע הארץ ועִמה מתחייבות כמה מסקנות־יסוד בנוגע לפתרון בעיית־המים בארץ. תנאי־האקלים וביחוד העובדה, שבמשך שני שלישים של השנה אין גשמים יורדים בארץ, מחייבים אספקת־מים בטוחה, כי חוסר־מים לזמן ממושך משמעותו הקטנת היבולים בחלק מן השדות והפסד היבול ברוב השדות. התנאים הטופוגראפיים מחייבים התקנת מובילי־מים משוכללים, ועפ"ר שימוש בצינורות־לחץ; ומיעוט המים במדינה מחייב שימוש יעיל בהם עד כמה שאפשר.

משק־השלחים בישראל חייב להשתמש באופן יעיל במים גם מטעמים כלכליים טהורים. אספקת המים בישראל — מהפקתם עד הבאתם לשדה־השלחים — עולה ביוקר, ואין טעם למאמצים המרובים הכרוכים בהשגת־המים אם המים מתבזבזים בשדות־ההשקאה.

יתר על כן: החקלאות הישראלית נועדה לא רק לספק מזונות, אלא גם לשמש אורח־חיים מסויים. החקלאים קשורים לאדמתם, ומקום־מגוריהם הוא עפ"ר במרכז אדמתם, שהם בעליה ועובדיה. העובד מעוניין למצוא תעסוקה במשקו במשך כל ימות־השנה, ודבר זה מחייב, שמשקו יהא מעורב ומחזור־גידוליו מגוון. משק כזה מצריך אינסטאלאציה, שתוכל להשקות גידולים שונים, מה שמביא ברוב המקרים לידי שימוש בשיטת־ההמטרה. כ"כ מעוניין החקלאי בשדות בריאים, שלא יחלו הוא ומשפחתו בקדחת, ואינסטאלאציה פנימית משוכללת מאַפשרת אספקת־מים בזמן הדרוש, וגם את מניעת הרטבתם של השטחים, שאינם זקוקים למים.

ג. מקורות־המים ואפשרות ניצולם. — 1. מקורות־המים. כל המים העומדים או הזורמים על־פני האדמה בא"י או מתחת לפניה מקורם במי־הגשמים. חלק ניכר של מימי־הירדן בא מן הגשמים היורדים בלבנון; הירמוך ניזון מן הגשמים היורדים בסוריה ובממלכת־הירדן, ואפילו מקורות הירקון בראש־העין ניזונים בחלקם מהרי־יהודה, הנמצאים בתחומה של ממלכת־הירדן. מה שנוגע למים התחתיים, בחלק הצפוני (עד קיסריה) מקורם בגשמים היורדים בישראל; ואילו את החלק המרכזי של המדינה, הגובל עם ה„משולש הקטן", יש לחלק מבחינה זו לשני חלקים: (1) הרצועה המערבית (בשכבות הפליו־פליסטוקן), שמקור־המים בה הם

מאגר מימי המעיינות של ראש־העין

הגשמים היורדים בישראל, ו(2) הרצועה המזרחית (בשכבות הטורון־קנומן), שמקבלת את רוב מימיה מהתנקזותם של מי־הגשמים, היורדים בהרי שומרון ויהודה. המים בחלק הדרומי של הארץ באים בעיקר מן הגשמים היורדים בתחומה של המדינה.

כמות־הגשמים השנתית היורדת על־פני השטחים, שישר־אל נהנית ממימיהם, מכולם או מקצתם, כוללת (בממוצע רב־שנתי) כ12 מיליארד ממ״ע: כמות־הגשמים היורדת באגן־הירמוך מגעת ל2.65 מיליארד ממ״ע, באגן נהר־הירדן (מחוץ לגבולות־ישראל) — 1.25 מיליארד ממ״ע, בשטח ההר המערבי שבתחום ממלכת־הירדן — 2.6 מיליארד ממ״ע, ועל אדמת־ישראל — 5.5 מיליארד ממ״ע. מים אלה מופיעים בשלוש צורות:

א. כמים תדירים, מי נהרות ומעיינות, שספיקתם מתמדת, אע״פ שבחורף היא מרובה יותר מִבַּקיץ ובשנות־בצורת היא מועטת מִבְּשנים גשומות.

ב. כמי־שטפונות, שמופיעים בעיקר בשעת ירידתם של גשמים חזקים או מיד לאחר מכן.

ג. כמַים תחתיים, שזורמים מתחת לפני־הקרקע בחלקה המערבי של הארץ, שממנו הם יוצאים לים התיכון, ובחלקה המזרחי, שממנו הם יוצאים לבקעת־הירדן, במקום שהם מתנדפים בעיקר באגמי־הבקעה (ים־החולה, ים־כינרת וים־המלח).

2. הכמות הניתנת לניצול. — כמות המים התדירים. מסיבות מדיניות עדיין שנוי במחלוקת חלקה של מדינת־ישראל במי הירדן והירמוך. ביחס לירקון, נחל־התנינים, מעיינות הגליל המערבי (כולל מעיינות נעמן וכבריתה), מעיינות בית־שאן, נחל־חרוד, נחל־תבור ועשרות המעיינות הקטנים המפוזרים ברחבי המדינה עד לאילת, כולל מעיינות עין־גדי, אפשר לנקוט מספרים מדוייקים יותר, שהרי ביחס לרובם של מקורות־מים אלה קיימות מדידות רב־שנתיות. את ההקף הכללי של כמות־המים התדירים — ביחד עם חלקה המשוער של ישראל במי הירדן והירמוך — אפשר לאמוד ב1,100—1,200 מיליון ממ״ע בממוצע רב־שנתי.

כמות מי־השטפונות. מידת הדיוק במדידת השט־פונות, שמימיהם מתנקזים לים התיכון, היא פחותה מזו של המים התדירים. כן חלוקות הדעות בדבר הכמות של מי־השטפונות, שאפשר יהא לנצל מבחינה כלכלית. את הממוצע הרב־שנתי של השטפונות יש להעריך ב250 מיליון ממ״ע; הממעיטים מניחים, שמכמות זו אפשר יהא לנצל כ100 מיליון ממ״ע בשנה, אך אין ספק בדבר, שבהשקעה כספית מרובה אפשר יהא להגיע לניצול של כ200 מיליון ממ״ע בשנה בממוצע.

כמות המים התת־קרקעיים. למרות הפעולה המרובה, שנעשתה בפיתוח המים התת־קרקעיים, עדיין לא נקבעה סופית כמות־המים הניתנת להפקה ממקור זה. בזמן האחרון עורכים מחקר מקיף כדי להגיע למספר מוסמך. בשלב זה של המחקר אפשר לומר, שלפי הערכה מינימאלית מצויה־כמות של 600 מיליון ממ״ע בשנה, ואילו לפי אומדן מאכסימאלי — הכמות היא כפולה מזו.

כמות המים החוזרים. חלק מן המים הבאים לכלל שימוש אינם נעלמים, אלא חוזרים וניתנים לשימוש חוזר. באספקת־המים החדישה לצרכי הבית והתעשיה, נכנסים המים המשומשים לצינורות־ביוב, מתרכזים במכוני־טיהור ומשם הם מועברים שוב לשימוש. גם מי־ההשקאה חודרים ברובם לתוך הקרקע, מתחברים עם המים התת־קרקעיים או

מגדילים את ספיקת המעיינות שבאיזור־הניקוז. במפעלי־ביוב מודרניים באים לידי שימוש חוזר כ70% מן הכמות שסופקה; כמות המים החוזרים ממי־השקאה, במקרה של שימוש חסכוני, אינה פחותה מ15%.

בסיכום אפשר לאמוד את כמות־המים, העלולה לעמוד לרשותה של מדינת־ישראל, כלהלן:

	במיליוני ממ"ע בשנה בממוצע רב שנתי	
	הערכה מינימלית	הערכה אופטימלית
1. מים תדירים, כולל חלקה של ישראל בירדן ובירמוך	1,100	1,200
2. מי־שטפונות, שניתנים לניצול .	100	200
3. מים תת־קרקעיים בהערכה כללית	600	1,200
4. מים חוזרים מאספקה לצרכי הבית והתעשיה: לפי אומדן מינימאלי — 400 מיליון ממ"ע בשנה ולפי אומדן אופטימאלי — 500 מיליון ממ"ע בשנה, על יסוד הנחה, ש70% מן האספקה יחזרו	280	350
5. מים חוזרים מהשקאה (כ15%) . .	250	400
בסה"כ	2,330	3,350
6. הפסדים שונים, בהקף של כ10%, שיש להפחיתם מן האומדנים הנזכרים	230	350
7. הכמות נטו לשימוש (במיליוני ממ"ע בשנה בממוצע)	2,100	3,000

כאמור, מכוון התיכנון לעתיד הקרוב להבטיח אספקה של 1,800 מיליון ממ"ע בשנה.

ד. מפעלי־המים. — 1. כוח המסיבות. התנאים הכלכליים והחברותיים של הארץ, וכן התנאים ההידרולוגיים שלה, מחייבים שימוש במפעלי־מים מסוגים שונים: מן הבאר, המשקה רק כמה עשרות־דונאמים, עד מפעל־המים הארצי, המוביל מים עד למרחק של 300 ק"מ והמוסת את המים לאורך־הארץ. למרות פעולתם הנפרדת של מפעלי־המים הללו, עתידים כולם, לפי תכנית־המים הארצית, להיכלל במסגרת אחידה לא רק מבחינה שלטונית, אלא גם מבחינה הידרולוגית והנדסית.

2. מפעלי־מים מקומיים וכפריים. מפעל־המים הוותיק ביותר הוא מפעל־המים המקומי. כל בעל־קרקע היה קודח באר ומתקין מכונות־שאיבה לשם השקאת אדמתו. הסדר זה אפשרי לאורך החוף, במקום שהמים נמצאים בעומק לא מרובה ביותר.

מפעל־המים הכפרי התפתח בעיקר בהתיישבות העובדת — גם־כן לאורך החוף, במקום שמצויים מים תת־קרקעיים. מפעל־המים מסוג זה כולל מספר בארות ובריכות, וכן רשת־צינורות, שמחברת אותן זו לזו, באופן שהמפעל הוא יחידה אחת, שמשמשת את כל אדמת הכפר או הקיבוץ.

3. מפעלי־מים איזוריים. מפעל־המים האיזורי מפתח את המים הנמצאים במקום או במקומות מסויימים באיזור ומביא אותם באמצעות מובילי־מים למספר ישובים וצרכנים. מפעל־מים איזורי מסוג מיוחד הולך ומתפתח באיזור־החוף; הוא מספק מים למושבה, לפרדסנות (בהקף קטן), לירקנות ולתעשיה. יש לציין, שבמקומות, שהשגת־המים אינה כרוכה בהם בבעיות מסובכות ביותר, יכול מפעל־מים מסוג זה להתפתח לתועלתם של תושבי־האיזור ובכוחם העצמי.

מפעל־מים איזורי מיוחד הוא זה שמשמש את איזור בית־שאן. באיזור זה נמצאו 14 אגני־מים, שהמים שבכל אחד מהם היו שונים בכמותם ובמידת־מליחותם. מפעל־המים, שהוקם כאן, מאחד את המים ומחלק אותם לשני סוגים: מתוקים (שמיועדים להשקאה) ומלוחים (שמשמשים לבריכות־דגים). המים מתחלקים במידה שווה לכל משפחת־מתיישבים ומוזרמים בלא ביזבוז ובלא לגרום לקדחת. כך נהפך איזור, שהיה ידוע בנחשלותו ובמריבות־המים שלו, לשטח רצוף של תרבות חקלאית ותנובה רבה. מפעל זה נתאפשר לאחר שבוטלו זכויות־החזקה, שהיו לכמה משפחות ערביות על מימיהם של האגנים הנזכרים.

4. סניפי המפעל הארצי. מפעל־המים הארצי נועד להעביר את מי־הירדן מן הגליל לאורך כל הארץ עד לדרום ולנגב. סניפי המפעל הארצי אינם אלא מפעלי־מים גדולים, שהם קשורים קשר הדוק במפעל הארצי. לפי התכנית עתיד המפעל הארצי לכלול חמישה סניפים אלה:

א. ייבושה של החולה והשקאתה. תכנית־הייבוש כוללת את חפירתן של שתי תעלות ראשיות מצפון לדרום:

צינורות לקו הובלת המים לירושלים

גדולה במזרח, וקטנה במערב. תעלות־ניקוז קטנות יותר, מחוברות לתעלות הראשיות, תמנענה את הצפתם של השטחים בשעת שטפונות. שטח של כ8,000 דונאם בין שתי התעלות הראשיות נשאר כשמורה להפקת־כבול. כן נועד שטח של 4,000 דונאם לשמש שמורה לנוף ולחי של האיזור.

השקאת־החולה תיעשה בעיקר במימיו של נהר־דן. לפי התכנית יועבר צינור־מים מרכזי מן הדן מערבה, ואחר־כך דרומה, באופן שיקיף את הבקעה שמדרום לאגם־החולה. רוב שטחה של החולה הוא בגובה של 70—80 מ׳ מעל פני־הים, ואילו מקור־המים גבוה יותר בכ100 מ׳. לאחר שתאופשר השקאתה של החולה באמצעות ממטרות בלא כוח־שאיבה, אפשר יהא לנצל את הפרש הגובה (כ50 מ׳) לשם העלאת מים לאיזור־ההרים שבגבול הצפוני.

ב. קו ים־כינרת—בית־שאן. לשם אספקת תוספת־המים הדרושה לאיזור בית־שאן ולשם שמירת מי המעיינות החרפיים שלו, יונח קו צינורות־מים מים־כינרת עד למרכזו של האיזור, שיספק את המים, שאיזור זה חסר בחדשי־הקיץ; ואילו בחדשי־החורף, כשאין צורך בהשקאה, יחזיר את מי המעיינות לים־כינרת, שישמש כמאגר־מים מרכזי של המדינה.

מי־החולתה זורמים לתעלת־ניקוז

ג. מפעל הגליל־המערבי—העמק. מפעל זה ישתמש בארבעה סוגי־מים: 1) מי המעיינות בגליל המערבי, שנביעתם כמעט קבועה; 2) מי קידוחים מסוגים שונים באיזור־הפעולה, אך ביחוד משכבת הטורון־קֶנוֹמָן שבגליל המערבי; 3) מי שטפונות של הקישון; 4) מי־הביוב של חיפה והסביבה, שירוכזו בתחנת־טיהור על־יד בתי־הזיקוק.

ד. קו הירקון—הנגב המזרחי. מפעל זה נועד להעביר חלק ממעיינות ראש־העין לדרום ולנגב. הקו מורכב מצינורות של 66 אינץ׳, ולארכו הותקנו תחנות־שאיבה ובריכות. הוא עובר דרך 4 איזורי־לחץ, והדרומי שבהם שולט על שטחים, שהם גבוהים כ204 מ׳ (על־יד שובל) וכ220 מ׳ (מדרום לחצרים) מעל פני־הים.

ה. קו הירקון—הנגב המערבי. מפעל זה נועד לשלוט על השטחים המערביים והוא כולל רק 3 תחנות־שאיבה. בחלקו הדרומי הוא שולט על שטחים בגובה של כ150 מ׳ (על־יד תקומה) וכ120 מ׳ (סמוך לגבול־מצרים בדרום) מעל פני־הים. הקו המערבי עתיד להעביר בעיקר את מי־הביוב של תל־אביב והסביבה בתוספת של מי־הירקון.

בקיץ 1955 התחילה העברת־המים בקו ירקון—הנגב־המזרחי. בסוף 1956 עתיד המפעל לספק כשני שלישים מתפוקתו המתוכננת.

5. מפעל־המים הארצי. — א. תפקידי־המפעל. שלושה תפקידים למפעל־המים הארצי: 1) להעביר חלק ניכר ממי־הירדן לדרום ולנגב; 2) לאגור מים מעונת־החורף לעונת־הקיץ ומשנים גשומות לשנות־בצורת; ו3) לשמש מנסת למפעלי־מים שונים במדינה, וביחוד לסניפי המפעל הארצי, ז. א. לספק להם מים כשיהיו צריכים למים, ולקבל מהם מים ולאחסנם כשיהיו להם עדפים. לשם כך דרושים: מוֹביל־מים גדול מן הירדן לנגב, מערכת של אגמי־מים שיהיו קשורים במוֹביל זה, ותיאום הנדסי של מיתקני רוב מפעלי־המים שבמדינה עם המפעל הארצי.

ב. בעיות האיגום: ים־כינרת כאגם המרכזי. לפי תנאי הופעת המים בישראל וזמני צריכתם, יש צורך בנפח איגום גדול כדי לאחסן אותם משעת־הופעתם עד שעת־צריכתם. במידה שיתרבה השימוש במים, בה במידה יגדל נפח־האיגום הדרוש. תצרוכת של 1,800 מיליון ממ״ע בשנה מְצרכת נפח־איגום של כ1,200 מיליון ממ״ע. מפאת התנאים הגאולוגיים של הארץ קשורה הקמתם של אגמים מלאכותיים בהוצאות ניכרות ובתקופת־זמן ארוכה. מסיבה זו יש לנצל את נפח־האיגום הפעיל, הקיים בים־כינרת, שהוא בעל 700 מיליון ממ״ע, וייתכן שאפשר יהא להגדיל נפח זה ע״י העלאת הגובה של פני־המים מעל לרמתם בזמננו.

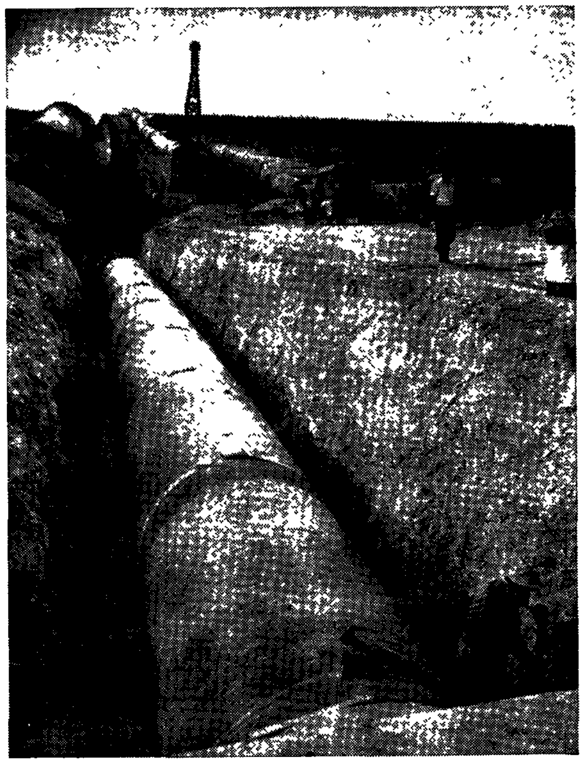
באגמים יש להבחין 4 סוגים אלה:

1) סוג, שמסוגל להחזיק מים במשך שנים הרבה בלא הפסדים; כיוון שים־כינרת עתיד לשמש, לפי התכנית, כאגם מרכזי לאיגום רב־שנתי, יצומצם הצורך באגמים מסוג זה.

2) אגמים אוֹפֶּראטיוויים, שהם דרושים להפעלתו של מפעל־המים הארצי. אחד מאגמים אלה יימצא בבית־נטופה; בשלב הראשון יכיל כ100 מיליון ממ״ע וישמש גם כמאגר רב־שנתי; אגם שני יותקן בדרום־הארץ (בנחל־שורק), בנפח של 75 מיליון ממ״ע. האגמים האופראטיוויים צריכים להיות מותקנים באופן, שלא יפסידו מים במידה מרובה, מאחר שהמים עומדים בהם במשך כל הזמן.

3) אגמים לאגירה זמנית של שטפונות, שמהם מועברים המים ישר לשימוש או לאגמים האוֹפראטיוויים, או שמימיהם מחלחלים לתוך האדמה ומתאחדים עם המים התחתיים באיזור.

4) סוג מיוחד של אגמים קטנים, שנמצאים במקומות

הנחת־צינורות בקו הירקון—הנגב

גבוהים ורחוקים, שכדאי להשקיע בהם הוצאות מיוחדות, שאם לא כן יש להעלות את המים בשאיבה למרחקים וגבהים גדולים.

העברת כ300 מיליון ממ״ע ממי־הירדן לדרום ולנגב עתידה לערער את משטר המליחות בים־כינרת. כידוע, נכ־נסים מי הירדן לים־כינרת במליחות של כ20 מיליגראם כלור לליטר ויוצאים מהם במליחות של כ280 מיליגראם לליטר. סיבת־הדבר היא מה שמעיינות מלוחים נופלים לים־כינרת. כדי לקיים את ים־כינרת במליחותו הנוכחת, יהא הכרח להטות לכיוון ים־המלח כמה ממי המעיינות המלוחים הזורמים אל הכינרת (בכמות כללית של 30 מיליון ממ״ע של מים בשנה). ע״י כך לא תשתנה המליחות בים־כינרת, למרות מה שמחזור־המים בו יהא קטן יותר.

ג. **התעלה הראשית מן הירדן עד לבית־נטופה ומיתקניה.** תעלת־הירדן תצא מאפיק־הירדן במרחק של ק״מ אחד מדרום לגשר בנות־יעקב. גובה־המים של התעלה במקום־מוצאה יהא כ52 מ׳ מעל פני־הים; ארכה — כ42 ק״מ; היא תגיע לנחל צַלמון (ודי טוּפַח), במקום שיוקמו בריכה ותחנת־שאיבה, שתשאב את המים דרך צינור באורך של 2.2 ק״מ ודרך מנהרה באורך של 850 מ׳ לתוך בקעת בית־נטופה. מי־הירדן, שיוזרמו לתעלה, יופלו בחלקם לים־כינרת דרך בריכה אופראטיונית וצינור־לחץ, וייצרו אנרגיה חשמלית בתחנת־כוח, שתוקם על־יד ים־כינרת בקרבת טבחה. תחנה זו תפעל בחלק מן הזמן — בעיקר בקיץ — כמווסת חשמלי במסגרת מפעל־החשמל הארצי. המים ירוכזו בבריכה על־יד תעלת־הירדן, יורדו דרך הצינור וייצרו חשמל בשעות השיא של התצרוכת בחשמל, ואילו בלילות תשאב התחנה מים מים־כינרת לתעלה.

תחנת־השאיבה הגדולה, שתשאב את המים מתעלת־הירדן לבית־נטופה, תבצע פעולה זו בשעות, שבהן מצוי עודף של חשמל ברשת הארצית, או בכוח החשמל שייווצר בתחנת־טבחה. אך אותה תחנת־שאיבה תוכל לפעול גם כתחנת־כוח ע״י הורדת המים מן הבריכה האופראטיווית במזרח בית־נטופה לבריכה, שתותקן על־יד תחנת־השאיבה. כמו־כן אפשר יהא להשתמש בתחנות־שאיבה גדולות אחרות במדינה כתחנות־כוח לזמני־השיא בתצרוכת החשמל לאחר שיושקע בהן הון נוסף בכמות מועטת בלבד.

ד. **אגם בית־נטופה ומיתקניו.** רק קרקעה של בקעת בית־נטופה אינה מחלחלת, ואילו הקרקעות של חלק ניכר מן המדרונים שמסביב לבקעה מחלחלות במידה מרובה. האגם יותקן בחלק שאינו מחלחל — מה שיחייב את בנייתן של סוללות־עפר ארוכות. לשם הפעלת האגם, תיבנה בחלק המזרחי של הבקעה בריכה אופראטיווית, שאליה יושאבו המים, ולאורך הבקעה תעבור תעלה, באופן שהמים ייכנסו לבריכה האופראטיווית ממערבה של הבקעה. בשלב הראשון יותקן אגם, שיוכל לכלול כ100 מיליון ממ״ע של מים; אם יהא צורך בדבר, יהא אפשר להגדיל את נפחו ע״י הרמת־הסוללה, וכן אפשר יהא להשתמש בשעת הצורך גם בשאר שטחי־הבקעה למטרות־איגום.

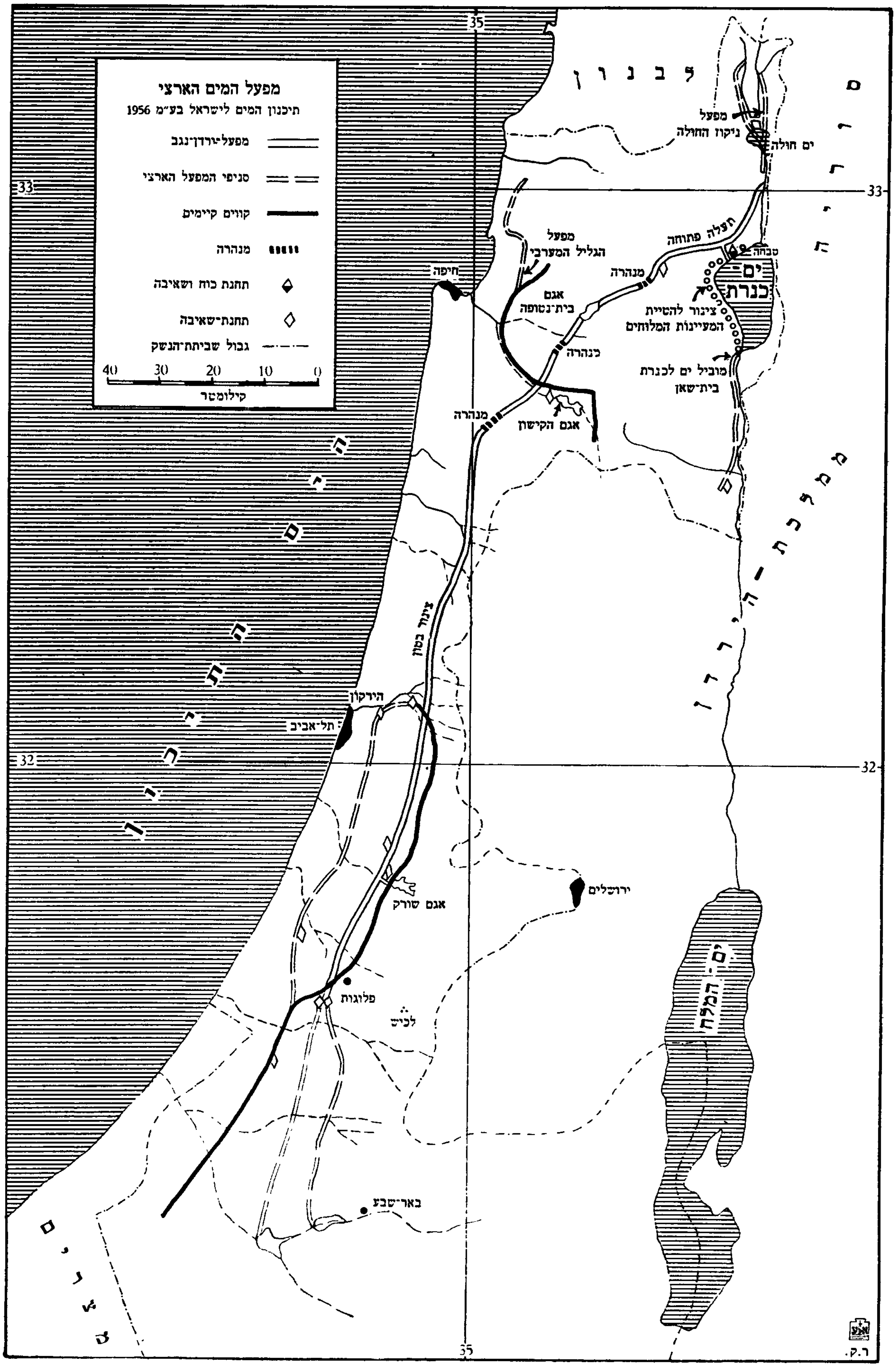
ה. **המוביל הראשי.** מן הבריכה האופראטיווית המער־בית של אגם בית־נטופה יֵצֵא צינור בקוטר של 2.75 מ׳ בכיוון למבואות־הנגב. המוביל יעבור תחילה במנהרה (בגבעת־זרזיר = אל־קֻנְדֵילה) באורך של כ2 ק״מ, ימשיך דרך עמק־יזרעאל ויעלה במדרונים של הרי־אפרים, יעבור במנהרה באורך של כ7 ק״מ וימשיך לאורך הארץ, יעבור מזרחה מראש־העין וימשיך דרומה עד פלוגות. המוביל יהא קשור ברוב המפעלים לאורך החוף, בירקון ובאגמים.

בסביבת פלוגות תוקם תחנת־השאיבה הראשית, שתקבל את המים מן המוביל הראשי ותעביר אותם ע״י שאיבה לגבהים שונים — דרך שלושה סעיפי־צינורות של כ66 אינץ׳ — לדרום ולנגב. כדי שאספקת־המים לא תיפגע אם המוביל הראשי יֵצֵא זמנית מכלל שימוש, יותקנו מאגרי־מים בשטחי הדרום והנגב. במסגרת אספקה של 1,800 מיליון ממ״ע בשנה, יסַפֵּק המפעל הארצי, לפי המשוער, כמות של כ500 מיליון ממ״ע לשנה.

ב9 בפברואר 1956 סיים ה„וועד לתיכנון מפעל המים הארצי״, שהוקם מטעם ממשלת־ישראל, את פעולתו. תכניתו אושרה בניו־יורק בסוף פברואר 1956 ע״י המועצה המייעצת, המורכבת מ5 מומחים אמריקנים בעלי שם בינלאומי.

6. **אספקת־המים בנגב הדרומי** תהא שונה מבשאר חלקי־הארץ. ושתי סיבות לדבר: (1) דלותם של מקורות־המים הנמצאים במקום ויוקר פיתוחם; (2) מיעוטם ופיזורם של שטחי־הקרקע היפים לחקלאות אינטנסיווית. אך פיתוחו של איזור זה מחוייב משני טעמים: א) אין להשאיר כמחצית שטחה של המדינה ללא ישוב חקלאי כלשהו; ב) מפאת מציאותם של מחצבים בחלק זה של הארץ, יש להניח, שיתפתחו בו ישובי־תעשיה; ואת אספקת־המים לישובים אלה כדאי יהא להרחיב גם לצרכי חקלאות, שתספק להם מזון.

אספקת־המים בערבה ובשטחים הנמוכים מסביב לים־המלח תיעשה באמצעות קידוחים, וכן ינוצלו המעיינות המועטים המצויים בסביבות אלו. את מי־השטפונות באיזור זה יחדירו לתוך שכבות המים התחתיים, גם מפני שאין למצוא כאן מקומות מתאימים לאיגום פתוח וגם מפני שההת־נדפות מרובה כאן ביותר.

מפעל המים הארצי
תיכנון המים לישראל בע״מ 1956
מפעל־ירדן־נגב
סניפי המפעל הארצי
קווים קיימים
מנהרה
תחנת כוח ושאיבה
תחנת־שאיבה
גבול שביתת־הנשק
40 30 20 10 0
קילומטר
לבנון
סוריה
ממלכת הירדן
הים התיכון
מצרים
מפעל ניקוז החולה
ים חולה
תעלה פתוחה
סבחה
ים כנרת
מנהרה
מפעל הגליל המערבי
חיפה
אגם בית־נטופה
צינור להטיית המעיינות המלוחים
כנהרה
מוביל ים לכנרת
בית־שאן
מנהרה
אגם הקישון
צינור בטון
הירקון
תל־אביב
ירושלים
אגם שורק
פלוגות
לכיש
באר־שבע
ים המלח
35
33
32
ר.ק.

אספקת־המים בתחומו של הר־הנגב תיעשה בשלוש צורות: א) ע״י הקמת אגמי־מים קטנים למי־שטפונות; ב) על־ידי קידוחים שטוחים ועמוקים במקומות מתאימים; ג) ע״י העברת מים ממפעל הירקון—הנגב המזרחי.

7. **מפעלי־מים לצרכי בית ותעשיה.** מפעלי־המים לצרכים אלה יתקיימו קיום נפרד באותם הישובים באיזור־החוף, שבהם נמצאים מים תת־קרקעיים בכמות מספקת ובאיכות טובה. אך ברוב חלקי־הארץ תהא אספקת־המים לעיר ולתעשיה משולבת שילוב הידרולוגי וכלכלי עם אספקת־המים לחקלאות; שילוב זה יהא קיים רק עד הבאתם של המים לאיזור־התצרוכת, שבו תיעשינה הפעולות המיוחדות הדרושות להשבחת המים וחלוקתם לפי התֶקֶן המוֹדרני של אספקת־מים לצרכי בית ותעשיה.

8. **הון־ההשקעה ומחיר־המים.** לשם אספקת 1,800 ממ״ע מיליון לשנה (בלא סידורי־ההשקאה בשדות ובלא רשת־הצינורות בערים) יש צורך בהשקעה כלהלן:

	כמות־מים שנתית במיל׳ ממ״ע	הון־השקעה (לפי מחירי 1955) במיל׳ ל״י
א. מפעלי־המים, שנבנו עד הקמת המדינה	230	כ 50
ב. מפעלי־מים מקומיים, כפריים ואיזוריים, שהוקמו מתקומת־המדינה ואילך (כולל השלמות שתידרשנה)	570	כ 160
ג. 5 סניפים של המפעל הארצי, כולל הסכומים שהושקעו עד 1955	500	כ 180
ד. מפעל־המים הארצי, כולל ראשית פיתוח־המים בנגב הדרומי	500	כ 250
בס״ה	1,800	כ 640

לאחר סיכום ההוצאות השנתיות, שתהיינה כרוכות בהחזקת מפעל־המים (ושנאמדות בסך של 63 מיליון ל״י), יעלה מחיר־המים (במסגרת של 1,800 מיליון ממ״ע) לצרכנים ב35 פרוטה לממ״ע.

9. **המפעל ההידרו־אלקטרי ממי הים התיכון.** ביצוע התכניות של שימוש במי־הירדן, הירמוך וכל שאר הזרמים המתנקזים לבקעת־הירדן לצרכי־השקאה יערער את שיווי־המשקל הקיים בגובה של פני ים־המלח, באופן שפני־הים ילכו וירדו בערך במ׳ אחד לשנה, והקפו של ים־המלח יקטן עד ליותר מחציו. ע״י כך תינתן האפשרות להעביר מים מן הים התיכון לבקעת־הירדן, ומתוך ניצול הפרשי הגובה של פני־הים והבקעה — להקים תחנת־כוח הידרו־אֶלקטרית לשם ייצור־חשמל.

מן ההצעות, שהוצעו ע״י מומחים שונים ביחס לאופן ביצועה של תכנית זו, הטובה ביותר מבחינה כלכלית היא זו שמבוססת על העברת מי־הים דרך עמק־יזרעאל. לפי הצעה זו יועמק הקישון עד לצווארו של העמק באופן שמי־הים יזרמו בכוח משקלם לנקודה, שבה תוקם תחנת־שאיבה; תחנה זו תרים את המים לגובה של כ60 מ׳ ומשם יוזרמו המים לתעלה, שתעבור במערבו של העמק בחלקו הדרומי, תמשיך על־יד עפולה בחפירה עמוקה ותעבור בצפונו של עמק־חרוד. סמוך לנחל־חרוד תוקם תחנת־כוח, שדרכה יופלו המים לירדן, הזורם כאן בגובה של כ290 מ׳ למטה מפני־הים. הכוח נטו, שייווצר ע״י כך, יכלול כ600 מיליון קו״ש לשנה. המפעל ההידרואלקטרי בשטח ישראל יעלה כ100 מיליון ל״י, והחשמל שייצור יהא בשליש יותר זול מזה שניתן לייצור במפעלי־הכוח התרמיים הגדולים.

השנתון ההידרולוגי לישראל 1946/47; 1947/48—1949/50; 1950/51; 1951/1952; 1952/53; J. B. Hays, *T. V. A. On Jordan*, 1948; G. S. Blake & M. J. Goldschmidt, *Geology and Water Resources of Palestine*, 1947; Government of Palestine, *Water Measurements prior to October*, 1944; 1944/45; 1945/46; *Chemical Analyses of Water from Rivers, Springs, Wadis and Wells*, 1948; *Hydrological Year Books of Israel*, 1946/47; 1947/48—49/50; 1950/51; 1951/52; 1952/53.

ש. בל.

הדַיִג. — ב1954 סיפק הדיג בישראל 8,755 טון של דגים לעומת 4,186 טון, שסיפק הדיג הא״י ב1945 — שנת־השיא שלו בתקופת־המאנדאט. למרות גידול זה (יותר מפי שנים) בהשגיו, סיפק הדיג המקומי רק כשליש מתצרוכת־הדגים של ישראל, ולפיכך הובאו ב1954 15,018 טון של דגים מחו״ל (בצורת דגים קפואים, דג פילה, דגים מלוחים וממרח־דגים).

שלל־הדיג של שנת 1954 מתחלק לפי מקורותיו כלהלן:

מקור־הדיג	כמות בטונות	מספר הדייגים
ים — חופי	670,5	600
ים — מכמורת	1,294,9	171
ים — מים עליונים	408,1	211
אגמים	975,5	395
בסך־הכל	3,349,0	1,377
מידגה	5,406	שטח הבריכות
בסך־הכל (דיג ומידגה)	8,755,0	32,585 דונאם

הדַיִג הימי מופעל לאורך החוף הישראלי בים התיכון וברצועת־החוף הקטנה של ישראל במפרץ־אילת. החוף הישראלי של הים התיכון נחשב לעשיר בדגים לעומת חופיו הצפוניים של ים זה. בדרך כלל אין למצוא על־יד חופי הים התיכון שטחים נרחבים של מים בלתי־עמוקים, שהם יפים לדיג. על־יד החוף הישראלי, מת״א דרומה, משתרע שטח רחב (שהולך ומתרחב כלפי דרום) של מים לא־עמוקים, שמאפשרים פיתוח של צמחיה תת־מימית ושהם נוחים לדִיגָה. עמקו של הים התיכון במרחק של 5 מילין מן החוף מגיע מול נהריה ל55 מ׳, על־יד תל־אביב ל45 מ׳, על־יד עזה ל31 מ׳. צורת החוף הישראלי מושפעת ביותר מזרמי־הים, השוטפים מדרום לצפון והמביאים כמויות של אדמה פוריה ממקום שפכו של הנילוס. התחנה הממשלתית לחקר הדיג הימי בחיפה, מייסודם של הסוכנות היהודית והחבל הימי, חוקרת בעזרת ספינות־מחקר את התכונות הביולוגיות וההידרולוגיות של חוף־הים ועורכת נסיונות לשיפור שיטות־הדיג בסביבות החוף הישראלי. כמו ברוב הארצות של הים התיכון, כך נהוגות אף בא״י שלוש שיטות עיקריות של דיג ימי: הדיג החופי, דיג־המכמורת הממוכן והדיג במים עליונים.

הדיג החופי מופעל מסירות־משוטים קטנות (ארכן: 4.5—6 מ׳), עפ״ר מחוסרות־מנועים, ברשתות־גריפה, בחכות וברשתות־עמידה. רשתות־הגריפה נפרשות מתוך הסירות

דיג ימי בספינה „חנה סנש"

במרחק של כ150 מ׳ מן החוף, ולאחר שהן נמצאות זמן מסויים במים הן נמשכות אל החופים בחבלים ע"י קבוצת־דייגים (כ14 איש). החכות (בקבוצות של 100—200) מחוברות לחבלים ומורדות עם פתיונות מן הסירות לקרקע־הים בעומק לא־גדול. את רשתות־העמידה „מעמידים" בסביבת־החופים על קרקע־הים בצורת קירות, שבהם נתקלים הדגים כשהם נישאים עם הזרם. עונתו של הדיג החופי היא בעיקר בחדשי־החורף, כשהדגים מתקרבים אל החופים, שבאותו זמן הם עשירים ביותר במזון, שמובא אל הים עם הסחף של מי־הגשמים. סירות־המשוטים אינן זקוקות (לשם עגינה) לנמלים עמוקים טבעיים, שאינם בנמצא בחופים הישראליים (הוץ מבחיפה), ורכישתן אינה כרוכה בהשקעות כספיות מרובות. אבל שלל־הדיג הנאסף באמצעותן הוא מועט בהשוואה לזמן־העבודה. 670.5 טון של דגים העלה הדיג בסירות־משוט ב1954 ב72,867 ימי־עבודה (כלומר, כ9 ק"ג בממוצע ליום־עבודה).

דֵיג־המכמורת הממוּכּן נמנה עם השיטות החדישות ביותר של הדַיִג בזמננו, והוא כיום שיטת־הדיג העיקרית בחופי־הים של ישראל. דיג־המכמורת מעלה דגים, שנמצאים סמוך לקרקע־הים, ע"י רשת־מכמורת, שנגררת ע"י ספינה ומורדת עד קרוב לקרקע־הים.

בחופי־א"י מצריך דיג זה ספינות־מנוע בעלות אורך של 15—22 מ׳ ומנועי־דיזל של 100—250 כ"ס. בכל ספינה כזו עובדים 8—10 דייגים. מחלקת־הים של הסוכנות היהודית התחילה ב1936 מַכְשרת צעירים יהודיים בדַיִג לפי שיטה זו. 1,294.9 טון של דגים, שהועלו בדיג־המכמורת, היו שְׁלָלן של 19 ספינות (68 טון בממוצע לכל ספינה במשך שנה). ספינות־המכמורת הישראליות מצויידות במכשירים חשמליים למדי־דת־עומק ובראדיו־טלפון, שהוא קשור לתחנת־ריכוז ביפו. בשנים האחרונות יצאו דייגי־המכמורת הישראליים לחופי־תורכיה (למפרץ־אלכסנדרטה) והביאו משם שלל מרובה מזה שהם מוצאים כרגיל בחופי־הארץ. למרות מה שספינות אלו פעלו במים בינלאומיים הופרעו בעבודתן ע"י השלטונות התורכיים, וספק הוא אם תוכלנה להמשיך בפעולתן בשדות־דיג אלה. לשם פיתוחו של הדיג בשיטה זו, הוזמנו כ20 ספינות חדשות, קצתן באנגליה, קצתן בגרמניה (במסגרת השילומים) וקצתן במספנות מקומיות.

הדיג במים עליונים מעלה דגים, שהם ניזונים מן הצמחיה ומבעלי־החיים הזעירים (plancton) השטים בשכבת־המים העליונה. בלילות־חושך, בעיקר בקיץ, נוהגים למשוך את הדגים לסביבות הסירות ע"י אורות, וכשהם מתקהלים מסביב להן הם נתפסים ברשת גדולה, שנסגרת בתחתיתה ע"י טבעות. בשיטה זו דגו ב1954 408.1 טון של דגים בחופי־הארץ, בעיקר בסביבת נמל־חיפה.

לפי ידיעתנו על עושר הדגים בחופי־הארץ ובסביבותיהם, מצויות אפשרויות מרובות לפיתוחן של כל שיטות־הדיג הנזכרות. עם הכשרתם של דייגים יהודיים נוספים לדיג־הים, עם קידומו של המחקר בתחום זה ועם בנייתם של נמלי־דיג

מלאכותיים, עתיד הדיג הימי הישראלי להתרחב במידה ניכרת.

העדר של נמלי־דיג מתאימים מפריע ביחוד לפיתוחו של הדיג הממוּכּן בספינות גדולות. כדי לסייע לקיבוצים ולישובים שבין חיפה ותל־אביב בפעולתם בענף זה, החליטה הממשלה לתמוך בבנייתם של נמלי־דיג בקיסריה ובמכמורת. יש להניח שנמל־קיסריה יוכל לרכז מספר ניכר של ספינות־דיג. הריכוז העיקרי של ספינות־דיג יהא לפי שעה בחיפה, שבה בונה הממשלה נמל־דיג גדול בתוך תעלת־קישון המלאכותית. בנמל זה יוקמו גם בתי־קירור לאחסנת דגים ומספנה לתיקון ספינות ומנועים.

הדיג במפרץ־אילת עדיין הוא בשלב נסיוני. נראה, שהשמועות, שהיו רווחות בעבר בדבר עושר־הדגה של מפרץ זה, היו מוגזמות. תנאי־הדיג בו קשים מחמת העומק המרובה של הים בקרבת־החוף ומחמת האופי האַלמוגי של קרקעיתו. גם העובדה, שמדייגי־ישראל נמנַעת הגישה לחופי־המפרץ שברשותן של סעודיה ומצרים, העשירים בדגים והנוחים יותר לדִיגָה, מקשה את התפתחותו של הדיג במפרץ־אילת.

2. דִ י ג ־ ה א ג מ י ם. בימת־חולה ובים־כינרת היה נהוג דיג מימי־קדם עד היום. בים־המלח אין דגים בנמצא. ימת־חולה, המשתרעת על שטח של 14,000 דונאם, מצטיינת בצמחיה מפותחת ובעומק מועט (עד 4 מ׳). בימה זו היתה אוכלוסיית־דגים מרובה. מחמת ייבושה של ביצת־החולה הולך אגם זה ונעלם. עָמקו של ים־כינרת, המשתרע על שטח של 200,000 דונאם בקירוב, מגיע ל50 מ׳, והצמחיה בו — ביחוד בעמקיו — אינה מפותחת ביותר.

שיטות־הדיג באגמים הן בעיקרן אותן של הדיג הימי החופי. לאחר נסיונות, שנעשו ע״י מחלקת־הים של הסוכנות היהודית עוד בתקופת־המאנדאט, הנהיגו באגמים את השימוש ברשתות־הטבעת וגם את משיכת־הדגים על־ידי אורות, שהצליחה ביחוד בדיג הלבנונים בים־כינרת. נסיונות בדיג באמצעות זרם חשמלי, שהופעל בנחלים הנופלים לאגם־החולה, הצליחו ביחוד בעונת־החורף כשהדגים נוהגים להתקהל במים החמים יותר.

ממשלת־ישראל מקיימת בריכות־איכלוס בצפונו של ים־כינרת וב1954 הכניסה לימה זו 750,000 אמנונים קטנים כדי להגדיל את אוכלוסיית־הדגים בתוכה.

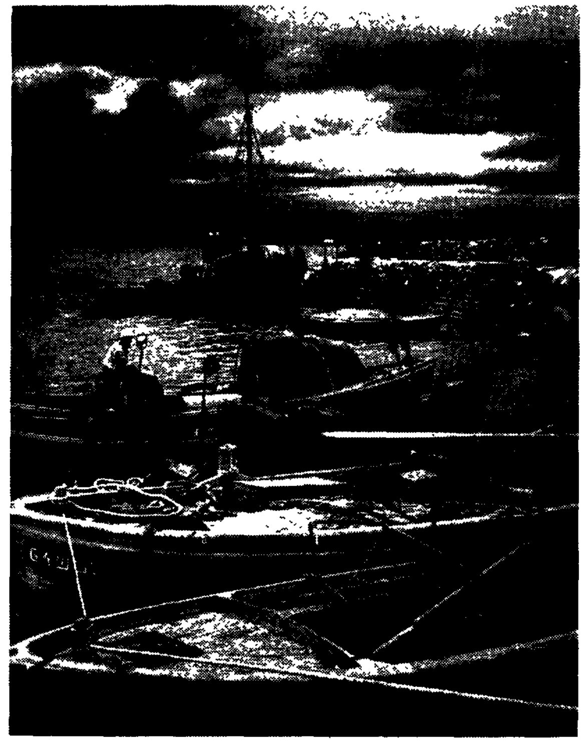
בנהרות הארץ ובנחליה אין הדיג מפותח ביותר. בירדן ובנחל־אלכסנדר, בנחל־חדרה, בירקון ובקישון דגים כמה עשרות דייגים עפ״ר בחכּות־יד ולפעמים גם ברשתות־עמידה או במלכּודות. דיג זה נעשה מטעמי־ספורט יותר מלצרכי־פרנסה.

בתקופת־המאנדאט היה דיג־האגמים מוזנח מאוד, והשלטונות האנגליים התנגדו לשיכלולן של שיטות־הדיג. במדינת־ישראל הצליחו הדייגים היהודיים — מתוך שימוש בשיטות יעילות יותר — להגדיל את שלל־הדגה של ימת־החולה מ71 טון ב1945 ל127 טון ב1954, למרות מה ששטחיהם של האגם והביצה הוקטנו בינתיים הרבה.

ים־כינרת, הידוע כעשיר בדגים מימי־קדם, סיפק ב1945 רק כ73 טון של דגים, אבל ב1954, עם הנהגת השימוש ברשתות־טבעת ורשתות־נילון ומשיכת־הדגים ע״י אורות, עלה השלל באגם זה ל834 טון. רוב הדגה שנתפסה היו דגי־הלבנון, שנמסרו לבית־החרושת לשימורי־דגים („טָרית״) שבעין־גב.

הטלת רשתות בבריכות־הדגים בעמק זבולון

ספינות־דיג על־יד המזח בגינוסר

3. בתוצרת הדיג הישראלי צועד כיום בראש **גידול הדגים בבריכות**. בריכות אלו מתקינים ע״י הקמתן של סוללות־אדמה מסביב לשטח מתאים, שלתוכו מזרימים מים ע״י תעלות ממעיינות או נחלים, וגם מבארות ואגמים (בעזרת משאבות). עמקן של בריכות אלו הוא מ־½ עד 2 מ׳. האדמה צריכה להיות כבדה או ביצתית ובלתי־מוכשרת לחילחול מרובה. גידול־הדגים המלאכותי בארץ התפתח במידה מרובה הודות לפעולותיה של מחלקת־הים של הסוכנות היהודית, שב־1938 התחילה בנסיונות בתחום זה בעמק בית־שאן. חשיבותו של ענף זה היא בין השאר בניצולם של אדמות ומים, שאינם ראויים לניצול חקלאי רגיל (מה שנעשה בנסיונות הנזכרים), כגון מים מלוחים מדי כמֵי נחל עַסי בעמק בית־שאן או שטחי סיד וביצה, שהם מצויים בעמקים מרובים בארץ. שיטת־הגידול בישראל היא אינטנסיווית ביותר. מזבלים את מי־הבריכות בזבל אורגאני וכימי ומאכילים את הדגים בחיטים, תירס ובעיקר בכוספה. תנאי־האקלים יפים ביותר לגידול דגי־הקארפיון, הצריכים לאקלים חם ולמים שקטים.

בניגוד לאירופה, שבה אפשר לגדל קארפיונים רק בקיץ (כי בחורף עלולות הבריכות לקפוא), אפשר לגדלם בישראל במשך כל השנה. הייצור לדונאם בשנה גדול פי שלושה משהוא באירופה: כ־160—170 ק״ג לדונאם בשנה לעומת 50—60 ק״ג באירופה. התנאים המצויינים לגידול־הקארפיון, וההכנסה הטובה המובטחת על־ידיו, עוררו הרבה ישובים, קיבוצים ופרטיים, להנהיג ענף זה במשקם. ב־1954 נמצאו בארץ 94 משקי־דגים — מן הגוש של מצודת־אוסישקין בצפון עד בית־חנן בדרום; שטח הבריכות הפעילות שלהם היה ב־1954 32,595 דונאם ושלל־הקארפיונים שלהם הגיע ל־5,406 טון.

נוסף על הקארפיון הוכנסו לארץ לשם גידול מלאכותי כמה מיני־דגים, שבארצות אחרות מגדלים אותם בבריכות מלאכותיות. דגי הטרוטה (Trout) הובאו מאמריקה ומשווייץ והם גדלים יפה במים הקרים היוצאים מתל אל־קאדי (תל־דן) שבמצודת־אוסישקין (משקי דן ודפנה). השפעת השמש החמה על המים הקרים מחישה את גידול הצומח והחי במים, ובתוספת של מזון מלאכותי גדלה בהם הטרוטה במשך שנה עד למשקל של 400 גראם. יש יסוד לגידול הטרוטה בסביבת מעיינות־הירדן, במקום שמצויים מים קרים, שהם דרושים להתפתחותה.

ב־1946 הובאו לארץ גם תְּכְלונים (Tench) — מין של דגים, שהם גדלים ביחד עם הקארפיון בבריכות של מים חמים יותר. גידולו של דג זה בארץ עדיין הוא בשלב נסיוני, אבל אין זה מן הנמנע, שיוסיף לגוון את גידול־הדגים בבריכותיה.

עם הקמתם של אגמי־אגירה (בריכות־אגמים) בבית־נטופה ואגם־הקישון הוכנסו לתוכם דגיגי־קארפיונים. תוצרתן של בריכות־אגמים אלו הגיעה ב־1954 ל־57.8 טון.

ג. וידרא, הדיג בארץ־ישראל, 1939; דו״חות סטאטיסטיים של משרד־החקלאות (מחלקת־הדיג).

נ. ז.

הייעור. — ייעור משמעו גידולם של צמחי־יער באדמה זיבורית, שאינה מעובדת ואינה ראויה לעיבוד חקלאי־משקי, כגון אדמה שטחית, סלעית, חולתית, תלולה וגרודה.

קרקעות כאלו מצויות בא״י המערבית לרוב. מתוך 26,320,000 דונאם (שטחה היבשתי של הארץ לפי תחומי המאנדאט הבריטי) היו רק כ־9,000,000 דונאם מנוצלים ניצול חקלאי ועירוני; כ־3,000,000 דונאם נוספים נראו ראויים לכך אחר הכשרה והשבחה יסודיות. השאר, כ־14⅓ מיליון דונאם, היה שטח של אדמה זיבורית, שלא כולה היתה ראויה אף לייעור מאחר שברובה הגדול היא ערבתית־מדברית (כגון אדמת מדבריות יהודה והנגב). שטחי־האדמה המתאימים לייעור (במשמעותו המוגדרת למעלה) הקיפו כארבעה וחצי מיליונים דונאם. הם נמצאו:

באיזור־ההר (סלעית, שטחית ותלולה)	2,650,000 דונאם
בנגב הצפוני (חולתית וגרודה)	1,600,000 ״
בחוף־הים ובעמקים (חולתית וגרודה)	250,000 ״
בס״ה	4,500,000 דונאם

שטח זה כלל כ־17% מאדמת א״י המערבית כולה או כ־25% משטחה התרבותי.

שטחי־הייעור במדינת־ישראל צומצמו, ומתוך 20.5 מיליון הדונאם שבתחומי־המדינה 3.6 מיליון דונאם נמנים על אדמת־יער והם:

באיזור־ההר	1,770,000 דונאם
בנגב הצפוני	1,600,000 ״
בשרון ובעמקים	230,000 ״
בס״ה	3,600,000 דונאם

היער הטבעי. לא כל 4.5 מיליוני הדונאמים שבא״י המערבית טעונים ייעור בידי אדם; כ־620,000 דונאם מיוערים בידי הטבע. שטחים אלה נמצאים כולם באיזור־ההר: 162,000 דונאם בגליל העליון והתחתון, 389,000 דונאם בשומרון ו־60,0001 דונאם ביהודה. בתחומיה של מדינת־ישראל מקיף היער הטבעי — או יותר נכון: שרידיו של היער הטבעי, הניתנים לפיקוח־הממשלה כ״שמורות־יער״ — כ־460,000 ד׳.

היער הטבעי של א״י, שניצל מן המִבְעָה והכּוֹרת, מורכב מעצים, שיחים ובני־שיחים ממינים וזנים שונים. לפי גידוליו מתחלק היער והחורש שבאיזור ההר המערבי לארבעה טיפו־סים אלה:

א. יער אורן־ירושלים (Pinus halepensis). העצים והשיחים הגדלים בקרבתו הם: אַלוֹן מצוי (Quercus calli-prinos), אֵלָה ארצישראלית (Pistacia palaestina), אלת המַסטיק (P. lentiscus), קְטָלָב מָצוּי (Arbutus andrachne), החרוב (Ceratonia siliqua), בר־זית בינוני (Phillyrea media), ובני־שיחים: רְתֶמָה קוֹצָנית (Genista sphacelata), מַרְוָה משולשת (Salvia triloba), קידה שעירה (Calycotome villosa), ועוד. טיפוס־יער זה אינו מצוי אלא במקומות בודדים: הכרמל, סביבת הכפר ירכה בגליל העליון, סביבת הכפר אום־צַפָּה בשומרון וסביבת הכפר הנטוש בית־תול (יִתְלָה) ביהודה.

סיבת תפוצתו המועטת של האורן בין שרידי היער והחורש נעוצה, כנראה, בגורמים אלה: א) עצו נוח ומבוקש להסקה ולמלאכה; ב) משנגדע גזעו אינו מצמיח גזע חדש; ג) האש אוחזת בו בקלות; ד) נבטיו, אע״פ שהם מרובים, נשמדים בקלות על־ידי דריסת־העדרים. העובדה, שלמרות המכשולים הללו מצוי האורן ביער הטבעי (אף אם במידה מועטת), והסתגלותו לתנאי קרקע ואקלים שונים, מעידות, שהוא עץ טוב לייעור בכל איזורי־הארץ.

ב. יער אַלוֹן התבור (Quercus ithaburensis). האילן השולט ביער זה הוא אלון התבור. הוא מצוי בשפלת־החוף, בהרי־אפרים ובגבעות של הגליל התחתון — באלונים ובשפרעם. העצים המצויים בקרבתו בסביבת־אלונים הם: לִבנֶה רפואי (Styrax officinalis), אלת ארץ־ישראל, בר־זית בינוני, כליל החורש (Cercis siliquastrum), אַלון מצוי, אֶשחר ארץ־ישראל (Rhamnus palaes.), אלת המסטיק, עוזרר קוֹצני (Crataegus azarolus) ובני־שיחים שונים.

ג. חורש האַלון והאֵלָה. טיפוס זה של חורש או יער הוא אָפייני ביותר לארץ והוא רווח ביותר בתחומי ההר ושפלת־הים. פרצופו נקבע על־ידי המינים המשתתפים בהרכבו, שרובם עצים קטנים או שיחים גבוהים, קצתם בעלי עלים גלדיים־נוקשים, שמתקיימים על העץ במשך כל השנה, וקצתם בעלי עלים רפים, שנושרים מן העץ בימות־החורף. מלבד עצים ושיחים, אָפיינים לחורש זה גם שיחים נמוכים ובני־שיח וכן גם עשבים. הגובה הבינוני של החורש אינו מרובה עפ״ר מ4 מ׳. מן העצים מצויים בו: אַלון מצוי; אלת ארץ־ישראל; אַלון התולע (Q. infectoria); בר־זית בינוני; קטלב מצוי; עָר אציל (Laurus nobilis); לבנה רפואי; אֶדֶר סורי (Acer syriacum); כליל החורש; אשחר רחב־עלים (Rhamnus alaternus). מן השיחים ובני־השיח שבו: לוטם מַרְוָני (Cistus salvifolius); קידה שעירה; מַרְוָה משולשת; אלת־המסטיק; אשחר א״י; אחירותם החורש (Spartium junceum), ועוד.

ד. חורש החרוב ואלת־המסטיק. החרוב הוא עץ עושה פרי למאכל ואילו אלת־המסטיק היא שיח־סרק סרוח, שרק לפעמים הוא מופיע כעץ נמוך. טיפוס זה מצוי ביחוד בחולת־החוף ובשיפולי־ההרים עד גובה של 400 מ׳, ולפעמים גם בגובה מרובה מזה.

אע״פ שהחֳרָשים ושרידי־היערות תופסים כיום כמיליון דונאם מאדמת־ההר, אין לכלול את כולם בתחום היער שלעתיד לבוא, כיוון שהרבה מהם נתפשטו על־פני שטחים, שהם יפים לחקלאות. החרשים הגדלים על אדמת־יער (שאינה ראויה לעיבוד) תופסים שטח של כ500,000 דונאם (שרובו בגליל), כלומר כ15% מן השטח הטעון ייעור בידי אדם.

ראשית הייעור והתפתחותו. על בירוא היער הטבעי של הארץ כדי להפוך את אדמת־גידולו לנחלה נשתמר זכר בספר יהושע (יז, יח): „כי יער הוא וּבֵרֵאתוֹ והיה לך תוצאותיו״. כמו־כן נשתמרו במקרא רמזים על השמדת־יערות ע״י אויבים לצרכי־מצור או כחלק מהשחתת־הארץ בכללה. על השמדה כזו מדבר גם יוסף בן־מתתיהו. רמז לנטיעת עצי־יער לְשֵׁם בימי בית שני אנו מוצאים בסיפור על המנהג, שהיה רווח בין היהודים: „כשנולד תינוק שתלו ארז, תינוקת — שתלו שיטה״. אעפ״כ נראה, שעבודת־ייעור מכוונת — ועל כל פנים בממדים רחבים — לא בוצעה בארץ מעולם עד סוף המאה ה19.

המתיישבים של פתח־תקוה וחדרה היו הראשונים, שהת־חילו בפעולת־ייעור בארץ, בשטחים בעלי אדמה זיבורית, וכן בחולות ובביצות. היער הטבעי, שמצאו בארץ, לא שימש להם דוגמה. את האֵיקליפטוס, יליד־אוסטראליה, שהובא לארץ ע״י הבארון רוטשילד, נטעו ברבבותיו על אלפי־דונאמים. וביחד עם האיקליפטוס הוכנסו לארץ הקאזוּאַרינה והשיטה, אף הן ילידות־אוסטראליה; הללו ניטעו בשדרות ובגני־נוֹי בצירוף הברוֹש הצריפי והאֶפקי ועצים אחרים מגידולי־הארץ.

באותה תקופה בערך עסקו הגרמנים בעבודת־ייעור שיט־תית על הכרמל. את האורן הירושלמי, שמצאו על הכרמל, נטעו במורדות ובמדרגות כדי ליצור חורש מֵצֵל. הם היו הראשונים, שהפיצו בארץ גם את אורן־הסלע (Pinus pinea) המצוי בלבנון, ובשיטה חדישה: ע״י זריעת גרעינים באדמה ולא ע״י שתילת שתילים.

נטיעת עצי־יער בצורות שונות (יער, חורש ושדרה), שהיתה אָפיינית להתיישבות היהודית החדשה, נתפשטה יותר ויותר אחר מלחמת־העולם I. ממשלת־המאנדאט ראתה את אחד מתפקידיה בהגנה על שרידי היער העתיק ובנטיעת חרשים במקומות שוממים. היא חקקה חוקים מיוחדים להגנה על העצים מפני הערבי ועדרו. שטחי־יער מרובים, ושטחים שוממים, שהם יפים לייעור, הוכרזו כ„איזורי־יער סגורים״, שכל הנכנס לתחומם כדי לחטוב עצים או לרעות את בהמתו צפוי לעונש. ע״י כך ניצלו מהשמדה גמורה כמה בני־חרשים בהרי־יהודה, שומרון והגליל. בו בזמן גידלה הממשלה שתי־לים של עצי־יער לשם נטיעת חרשים במקומות שונים בארץ. מן הכיבוש הבריטי עד סוף תקופת־המאנדאט היו נתונים לפיקוחם של השלטונות 808,500 דונאם של אדמה מיוערת ואדמת־יער, שמהם היו בגליל 200,500 דונאם, בשומרון — 394,000 דונאם וביהודה 214,000 דונאם. החרשים החדשים, שנטעה הממשלה, תפסו שטח של 41,500 דונאם, שמהם היו בגליל 9,100 דונאם, בשומרון 5,500 דונאם וביהודה 26,900 דונאם. כ14,500 דונאם מן החרשים הללו היו במישור, רובם בחולות־עזה. בסך־הכל ניטעו ע״י השלטונות כ6.25 מיליון עצים.

בתקופה זו הוסיף הישוב החקלאי היהודי לטעת עצי־יער בצורת חרשים קטנים ושדרות, וכן בגני־נוֹי. השטח שיוער

עצי־איקאליפטוס בין הסלעים על־יד נחל־עירון

בכפר העברי עד תקומתה של מדינת־ישראל הגיע ל24,000 דונאם בערך. חברת־פיק״א טיפלה גם בשרידים של יער טבעי בשטח של אלפי דונאמים בגבעות־שומרון.

באותה תקופה עצמה עסקה הקרן הקיימת לישראל בעבודת־ייעור שיטתית; האמצעים הכספיים לפעולה זו באו מ„קרן תרומות־עצים", שנוצרה ע״י התנועה הציונית אחר פטירתו של הרצל לשם נטיעת „יער הרצל". על־יד נקודות־ישוב, שהוקמו על אדמת הקהק״ל, ניטעו יערות וחורשות, שכמה מהם היו מוקדשים לזכר אישים, קהילות או מאורעות, כגון „יער־איינשטיין", „יער־באלפור", „יער־הישוב", „יער־החירות", וכד׳. נוסף על כך טיפלה הקרן הקיימת בטיפוח השרידים של היער הטבעי, שנמצאו בתחומי־אדמותיה, ביחוד בהרי־הגליל. עד סיומה של אותה תקופה, כלומר עד סוף 1947, ניטעו ע״י הקרן הקיימת יערות וחרשים, שתפסו שטח של 21,000 דונאם וכללו כ5 מיליון עצים, וכן טופחו על־ידיה שרידי־יער בשטח של 20,000 דונאם.

השטחים, שיוערו בא״י עד תקומתה של מדינת־ישראל, ניתנים, איפוא, לסיכום כלהלן:

ע״י ממשלת־המאנדאט	41,500	דונאם
ע״י הקהק״ל	21,000	"
ע״י חברות יהודיות פרטיות	24,000	"
בס״ה	86,500	דונאם

או 3% מן השטח הטעון ייעור בא״י המערבית.

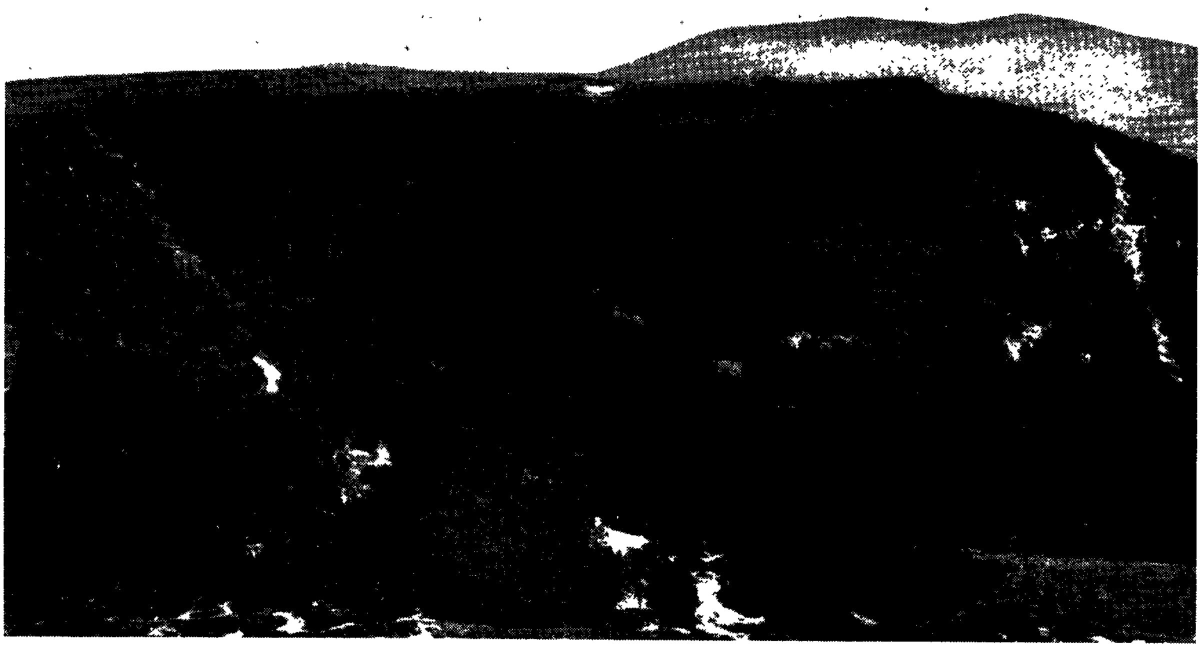
הייעור במדינת־ישראל. ייעורה של הארץ הוכר ע״י ממשלת־ישראל כפעולה בעלת חשיבות ראשונה במעלה להחייאת־השממה, להפרחת־הכלכלה ולקליטת עולים חדשים ע״י אימונם בעבודת־האדמה קודם התנחלותם המשקית. נטיעת יערות, חורשות ושדרות על גבולות־הארץ ובצידי הדרכים הראשיות שולבה בתקופה זו בתכנית־ייעור ארצית. מתקציבה של המדינה מופרשים שנה־שנה סכומים ניכרים, ממיליון ל״י לשנה ויותר, לצרכי ייעור חדש, לטיפוח היערות הקיימים (לרבות שרידי היער הטבעי), ולחקר הבעיות הכרוכות בעבודות־הייעור, באיקלומם של עצי־יער חדשים ובניצולם של עצי־יער מקומיים לצרכים שונים.

גם הקרן הקיימת לישראל הרחיבה בתקופה זו את פעולת־הייעור שלה בכל איזורי־הארץ, ובכללם הנגב הצפוני. ייעורו של איזור צחיח זה כולל נטיעת שדרות־מגן ברווחים מסויימים, כדי להגן על האדם, החי והצומח התרבותי מרוחות־הקדים העזות, המצויות כאן והגורמות בין השאר לסחף־הקרקע ולייבוש לחלוחיתם של הצמחים.

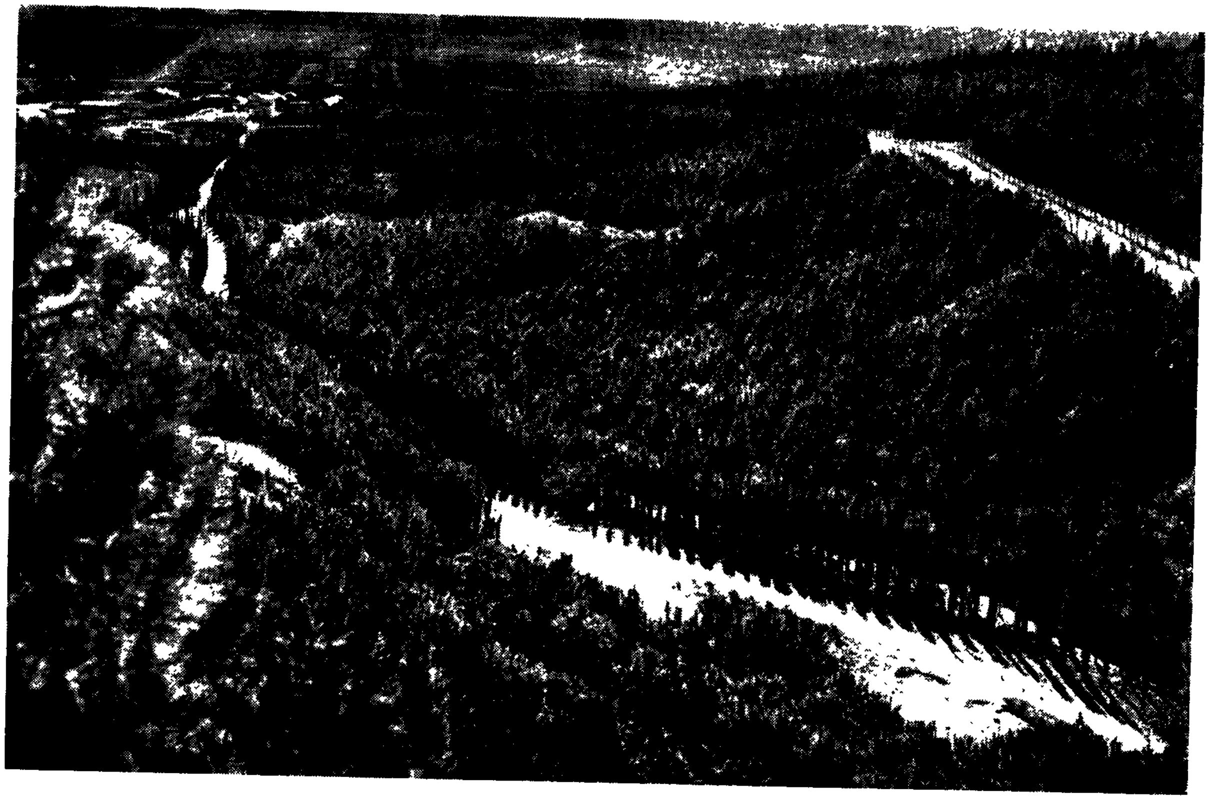
עם הרחבת הקפו של הייעור נוסדו משתלות גדולות בכל איזורי־הארץ ע״י הממשלה (8 משתלות) וע״י הקרן הקיימת (6 משתלות), שמגדלות כ7 מיליון שתילים בשנה. בסך־הכל ניטעו ע״י מחלקת־הייעור הממשלתית עד סוף 1954 כ9 מיליון שתילים (וכן נזרעו עשרות ק״ג של זרעים) בשטח של כ35,000 דונאם, בכלל זה — שדרות, שניטעו בצידי־הדרכים לאורך של כ620 ק״מ. הפרטים נתונים בטבלה הבאה:

יער־הרצל בבן־שמן

יער כפר־החורש (בהרי־נצרת)

יער־באלפור, גניגר

יער צעיר במעלה־החמישה

הייעור במדינת־ישראל מ־1948 עד 1954[1]

האיזור	1948/49	1949/50	1950/51	1951/52	1952/53	1953/54	ס"ה
ירושלים	—	363	1,190	200	300	250	2,303
הדרום	—	1,200	250	6	—	—	1,456
השרון	—	1,230	800	350	—	193	2,573
זכרון־יעקב	—	—	2,050	706	400	300	3,456
חיפה	300	560	1,860	481	785	600	4,586
נצרת	300	1,617	2,130	405	500	830	5,782
טבריה	200	800	1,090	400	100	200	2,790
צפת	30	1,040	2,440	1,270	85	315	5,180
הגליל המערבי	—	750	1,350	1,067	520	646	4,333
בחלקים שונים של הארץ	—	—	—	—	—	2,835	2,835
סה"כ	830	7,560	13,160	4,885	2,690	6,169	35,294

[1] המספרים שבטבלה מציינים דונאמים.

כמו־כן טיפלה מחלקת־הייעור של הממשלה בשיקומו של היער הטבעי ע"י גיזום, דילול והתקנת קווי־אש, שבילים ודרכים, שמאפשרים הגנה יעילה עליו. יש לציין, שביער הטבעי באיזור־ההר ניכרת התפתחות יפה בצומח וריבוי נאה של אורן־ירושלים.

פעולת־הייעור של הקרן הקיימת בתקופה זו מסתכמת בטבלה הבאה:

פעולת־הייעור של הקהק"ל בשנות תש"ח—תשט"ו*

השנה	הרי־הגליל	הרי־שומרון	הרי־יהודה	הנגב הצפוני	סה"כ
תש"ח	206,670	224,890	—	80,500	512,060
תש"ט	146,450	127,400	59,835	277,350	611,035
תש"י	544,648	329,075	265,420	541,500	1,680,643
תשי"א	1,400,502	1,315,761	1,961,475	320,000	4,997,738
תשי"ב	748,500	1,087,681	822,219	1,327,500	3,985,900
תשי"ג	695,031	736,713	937.898	95,850	2,465,492
תשי"ד	410,712	844,888	637,670	488,177	2,381,447
תשט"ו	462,003	532,402	836,977	511,108	2,342,490
סה"כ	4,614,516	5,198,810	5,521,494	3,641,985	18,976,805
	18,458 ד'	20,796 ד'	22,086 ד'	10,210 ד'	71,550 ד'

* המספרים שבטבלה, חוץ ממספרי־הדונאמים, הם של העצים שניטעו.

העצים שניטעו מחולקים לפי סוגיהם כלהלן:

מחטניים: 12,689,332; איקליפטוס: 2,391,813; אשל: 3,164,100; אקאציה: 385,356; חרובים: 166,341; שונים: 179,863.

פעולת־הייעור במדינת ישראל הורחבה וקודמה במידה ניכרת גם ע"י איקלומם של עצי־יער חדשים, ע"י ניסויים בשיטות יעילות יותר בגידול שתילים, בהעברתם ובנטיעתם, וע"י מחקרים בנושאים שונים, שהם קשורים ביערנות. כתוצאה של האיקלום נתוספו שני זנים חדשים, אחד מן הארנים (Pinus brutia) ואחד מן האיקליפטוסים (Eucalyptus gom-phocephala). הזן האחרון, שהובא מאוסטראליה, הוכיח את כושר הסתגלותו לאדמה סידית ולאיזורים שחונים כנגב הצפוני.

עקרונות ומסקנות. אף כיום, לאחר שלושים וחמש שנים של פעולת־ייעור, עומד היערן בארץ בפני בעיות מרובות, שעדיין הן מצפות לפתרונן. אעפ"כ נתגבשו כמה מסקנות, שקובעות את דרכי־הייעור בארץ. החשובות שבמסקנות אלו הן:

א. בעמקים ובמישורים אין לבצע ייעור אלא בשטחים של חולה נודדת, שאינה ניתנת לטיוב, או באפיקים עמוקים, שאינם ניתנים להיסתם. ביצות אין לייער אלא לייבש, שכן אחר הייבוש אדמתן יפה לעיבוד. בתחומי אדמה חקלאית במישור ובעמק יש לנטוע עצי־יער כשדרות־נוי לדרכים ולגדרות, כשוברי־רוח להגנת המטעים וכחרשים זעירים למתן צל ועץ לצרכי־המשק.

ב. עיקר היער מקומו בהר, שבו שכיחים שטחים בעלי אדמה מסולעת או גרודה, ביחוד במדרונות ששכבת־קרקעם הדקה נסחפה ע"י זרמי־הגשמים. היער הוא האמצעי היחידי לניצול העפר, שנשתייר בין הסלעים, ולמניעת תגרופת. יער־ההר, משגדל והגביה, משמש גם — באקלים ההררי הנוח — מקום מרגוע ונופש.

ג. מעצי־היער הטבעיים, האורן הירושלמי הוא הרוֹוָח ביותר ביערות הנטועים. ניסויים מרובים, שנעשו בגידולו של האלון כעץ־יער, הביאו לידי הזנחתו של עץ זה. הסיבה העיקרית: איטיות גידולו בצעירותו. בארבע־חמש השנים הראשונות לחייו אין האלון מגיע אלא לגובה של 40—50 ס"מ, ולעומת זה מתרבים וגדלים על־ידו צמחי־בר, שביעורם דורש עבודת־ידיים מרובה.

ד. עצי אורן־ירושלים הם רוב העצים הניטעים ביערות החדשים בהרים, ואילו עצי האקליפטוס הם רוב עצי־היער הניטעים בחוף־הים ובנגב. העצים מגודלים מתחילה במשתלות, בעציצים ובפחיות, וכשהם מגיעים לגיל של שנה (באורן) או חצי שנה (באקליפטוס), הם מועברים למקום־הנטיעה.

ה. על האורן הירושלמי נוסף בשנים האחרונות אורן בְּרוטיה, שהובא לארץ מקפריסין ומיוון, והוא בן־זן לאורן הירושלמי. משנה לשנה גדל מספרו בארץ והוא עתיד לתפוס מקום חשוב בצידו של אורן־ירושלים. אמנם גידולו הוא איטי, אך גזעו זקוף ואינו נתקף ע"י מזיקים. בחרשים החדשים נראה אורן הקָנָרִי, שהוכנס ע"י הקרן הקיימת.

כדי לגוון את היער, נוטעים בו בזמן האחרון גם עצי־ברוש מזנים אחדים. בחולות שעל שפת־הים בנגב וכן במישורי־הנגב נוטעים, מלבד איקליפטוס, גם אשל ושיטה.

ו. בצד היער של עצי־סרק הולכים וניטעים בשנים האחרונות (על־ידי הקרן הקיימת) עצי־חרוב, שפירותיהם משמשים מספוא לבהמה ולעוף וחומר־גלם לתעשיות שונות.

ז. בילדותו דורש היער טיפול קפדני; יש לעבד את הקרקע כדי שתשתמר בו הרטיבות של מי־הגשמים; כי בלא זה ייבשו השתילים הרכים בחמסיני־האביב ולהט־הקיץ; כמו־כן יש לבער, ב2—3 שנות־קיומו הראשונות, את עשבי־הבר ע״י חרישות, עידורים וניכושים.

ח. בייעור־ההר נוטעים בממוצע 250 שתילים לדונאם. משגבהו ונתקרבו צמרותיהם זו לזו, מגזמים אותם — כלומר, מסלקים את הבדים התחתונים. משהגיעו האילנות לגיל של 9—10 שנים, מדללים בהם את העצים הנדכאים והמנוונים. הדילול חוזר ונשנה בכל שלוש־ארבע שנים, עד שנשארים רק אילנות בריאים וחזקים, בעלי גזע מפותח וזקוף, בלבד. מספרם של אלה בדונאם הוא בין 50 ל100. חישבו ומצאו, שייעור של דונאם אחד בהר והטיפול בעצים בו בשנות־חייהם הראשונות מֻצריך 21—24 ימי־עבודה.

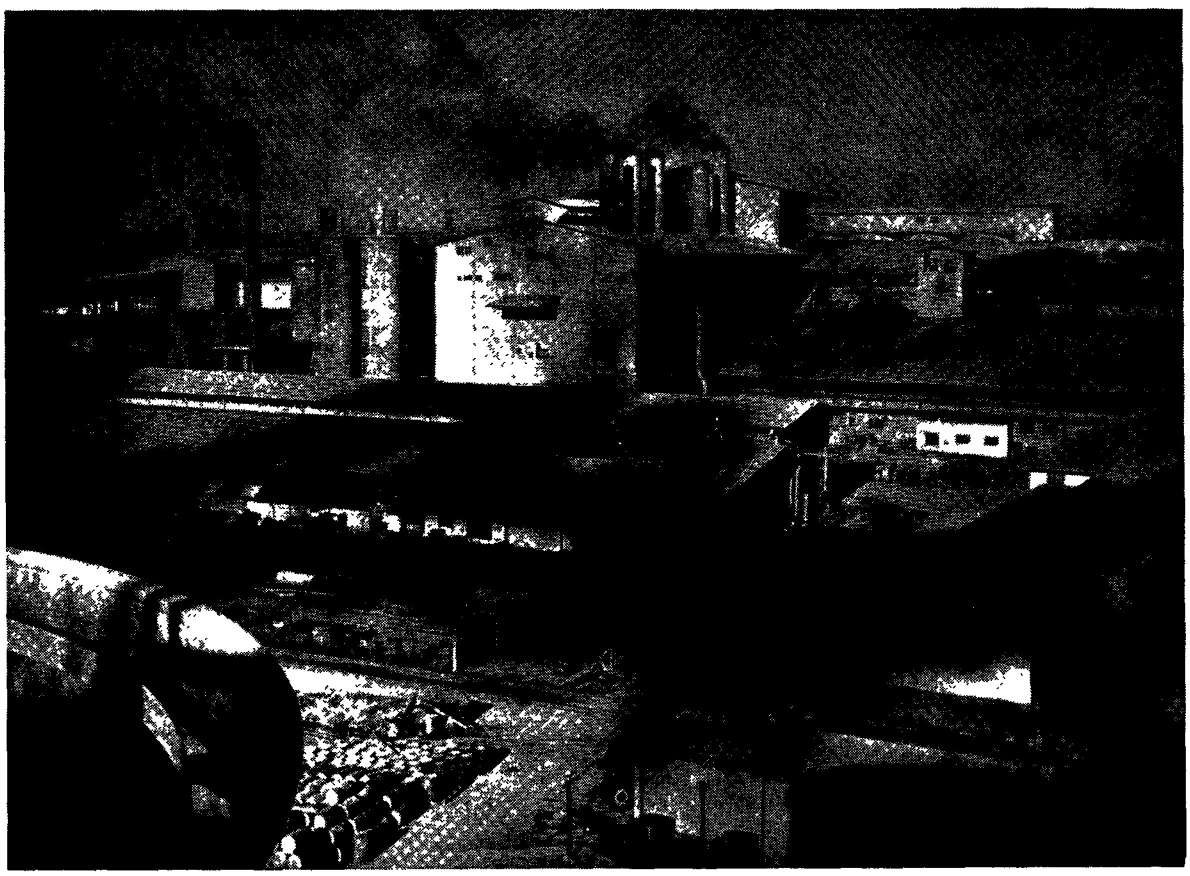
ט. האויבים המסוכנים ביותר להתפתחות־היער בארץ הם המַבְעֶה והבעירה. מקורו של הראשון: רועים יהודיים וער־ביים, שמכניסים את עדריהם (ביחוד עדרי־עיזים) לתוך תחומי־היער בניגוד לחוק. בעבר היו שכיחות בעירות מחמת הצתה במזיד (עפ״ר ע״י ערבים מאויבי ההתיישבות היהו־דית) וכיום הן פורצות עפ״ר מחמת שגגה וחוסר־זהירות, כשגיצים נופלים ליער בשעת ביעור־קוצים בשדות סמוכים, וכדומה. ריבויים של קווי־בידוד ביערות, כלומר פסי־אדמה בלתי־נטועים בין חורש לחורש, שמשמשים מעצורים לאש המלחכת את פני־הקרקע, הוא תריס בפני התפשטותן של הדליקות. בשנים האחרונות נתגלו גם מזיקים רציניים באורן־הירושלמי: כנימת הקליפה ואיצרית האורן (Matsococcus sp.). גיזום ענפיהם של העצים בעודם צעירים משמש תריס בפני התקפותיהם של המזיקים הללו.

י. חשיבותם של היערות החדשים בולטת יותר ויותר עם התבגרותם של האילנות. מלבד תפקידיהם היסודיים של היערות הללו — הגנה על הקרקע מפני תגרופת, שיפור־הנוף ויצירת מקומות־מרגוע — נודע לעצי־היער ערך כלכלי חשוב, שהרי מספקים הם סמוכות לעצי־פרי וגפנים, עמודים לגדרות, תאית לחרושת הצלוטכס, ועוד. כן הוברר, שֶׁעֵצָה האורן הירושלמי יפה לתעשיית־רהיטים ולבניין, עֲצֵה־האלון — לכלי־עבודה ולרהיטים משובחים, עֲצֵה־האֶיקליפ־טוס — לתעשיית־רהיטים, התאית — לתעשיית־נייר, וכיו״ב.

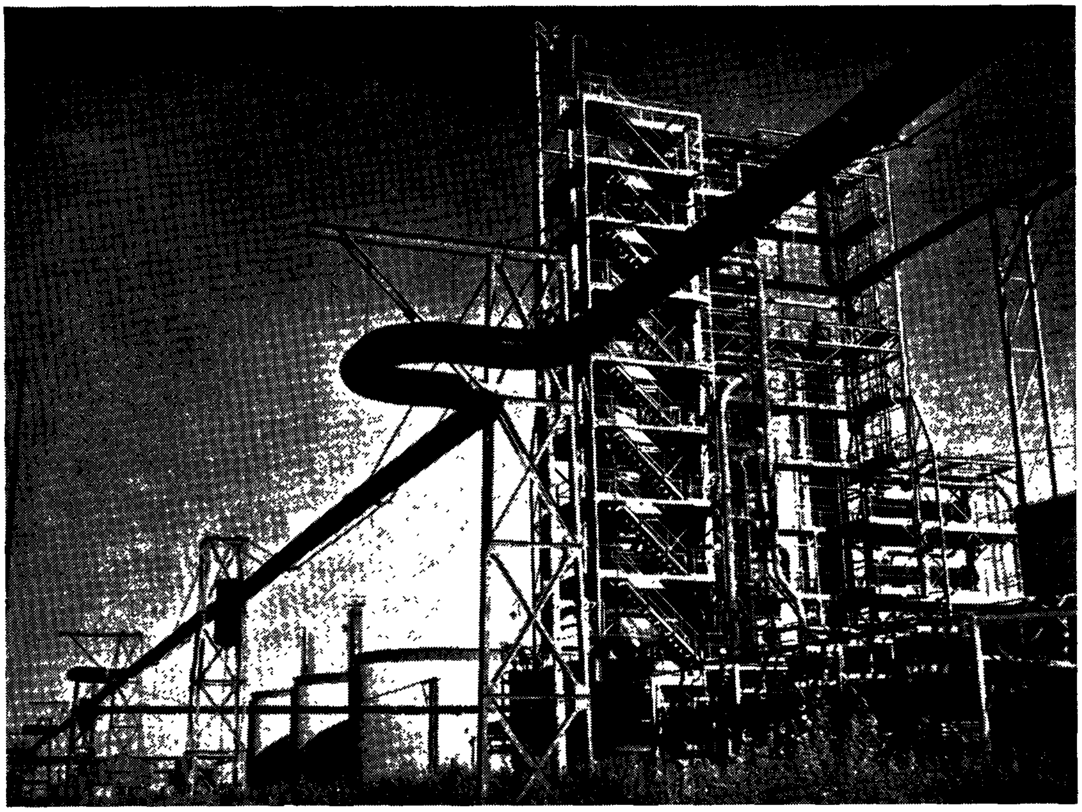
מ. זהרי, מבוא לגיאובוטניקה של ארץ־ישראל, 1955; הנ״ל, עולם הצמחים, תשי״ד; י. גינדל, היער והיעור בארץ ישראל, תשי״ב; ב. צ׳יז׳יק, אוצר הצמחים (ערך אלון), פברואר 1941; יוסף ויץ, עבודת היעור של הקהק״ל, תש״י; הנ״ל, יעור החולות בא״י („הטבע והארץ״, 1933); הנ״ל, האורן הירושלמי בא״י („השדה״, תרצ״ח); הנ״ל, היער בא״י, תרפ״ט; הנ״ל, מדיניות היעור בישראל, תש״י; „היער״, קבצים א׳, ב׳, ג׳ וד׳ מוקדשים לבעיות היער והייעור בא״י, בעריכת יוסף ויץ, ירושלים תש״ח ותשט״ו; Government of Palestine, Department of Forests, *Reports on the Period 1936/39, 1939/45.*

י. ו.

התעשיה. — א. בתקופת־המאנדאט. כשעברה הארץ לידי השלטון המאנדאטורי־הבריטי, לא נמצאו בה אלא מפעלים תעשיינים אחדים, שעסקו בעיבודה של תוצרת חקלאית מקומית (טחנות־קמח, יקבי־יין) ובתיקונו של ציוד

בית־החרושת למלט „נשר״ בנשר שעל־יד חיפה

מיתקנים בבתי־הזיקוק לנפט, חיפה

מכני־חקלאי (משאבות, חלקי־יציקה של מכונות־טחינה וכד׳). תולדות התעשיה בארץ מתחילות, איפוא, בפועל עם ראשיתו של משטר־המאנדאט, והן מתחלקות לשלוש תקופות אלו:

(1) מתחילת תקופת־המאנדאט עד תחילת העליה ממרכז־אירופה ב1933; (2) מתחילת העליה ממרכז־אירופה עד סוף תקופת־המאנדאט; (3) מתקומתה של מדינת־ישראל ואילך.

האדמיניסטראציה הבריטית לא ראתה בעין יפה את מאמציהם של היהודים לפיתוח התעשיה בארץ, ראשית, מפני שסבורה היתה שמחובתה לדאוג ליבוא של סחורות־תעשיה זולות עד כמה שאפשר לצרכי האוכלוסיה המקומית, שהיתה ערבית ברובה; ושנית, מפני שראתה בפיתוחה של התעשיה יצירת כוח־קליטה כלכלי חשוב לעליה גדולה של יהודים מארצות אירופה המזרחית (ביחוד מפולניה) — עליה, שממשלה זו התנגדה לה בשיטתיות. מפני־כן התפתח תהליך התיעוש של הארץ, מאמצע שנות־העשרים ואילך, בכיוון הפוך מזה שהיה רווח בארצות־התיישבות: לא „מלמעלה" (בעידודם של השלטונות) אלא „מלמטה" (ביזמתם של המתיישבים עצמם).

בתנאים כאלה לא היתה קיימת אפשרות מעשית של „תיכנון" בתחום זה. התעשיה, שקמה באותו זמן בארץ, שיקפה בעיקר את עיסוקם הקודם של בעליה בארצות־הגולה (ייצור של סחורות־טכסטיל וכד׳). בתקופה הראשונה לתולדותיה, הנזכרת למעלה, עדיין לא לבשה התעשיה את צורת התעשיה החדישה, בעלת הדינאמיות האובייקטיווית, המינהלית (managerial). רובם של מפעלי־התעשיה, שנוסדו באותה תקופה, היו בתי־חרושת קטנים, שעמדו ונפלו עם יוזמם הראשון. רובם של יוזמים אלה, שהיו קודם לכן בעלי־מלאכה או סוחרים, פעלו — עם הפיכתם לבעלי־תעשיה — כחלוצים־הרפתקנים בתחום בלתי־ידוע. על הקשיים המרובים, שהיו כרוכים בהתחלותיהם, נוספו הקשיים, שנבעו מיחסם של השלטונות לפעלם. ממשלת־המאנדאט השאירה את הארץ פתוחה להצפה של מוצרי־חוץ מכל ארצות־העולם, בלא שנקטה אמצעים להגנה על התעשיה הצעירה מפני הֲצָפה זו. מפני־כן היה בתעשיין־החלוץ של אותה תקופה הרבה מאותה עקשנות בלתי־ראציונאלית, שציינה את חלוצי החקלאות, התחבורה וכד׳.

דרכי התפתחותה של התעשיה הקואופראטיווית והקיבוצית לא היו שונות בכללן מאותן של התעשיה הפרטית, אלא שהיסוד ה„מינהלי" הובלט בתעשיה מן הסוג הראשון הרבה יותר מבזו מן הסוג האחרון. מ1925 עד 1935 עלה מספרם של העסוקים בתעשיה ובמלאכה היהודיות מ4,900 ל30,000 בעוד שמספרם של המפעלים עלה באותו פרק־זמן מ550 ל4,050; בתעשיה בלבד היו בסוף התקופה 20,700 עסוקים ב1,550 מפעלים. הכוח החשמלי, שמיתקני־התעשיה היו מסוגלים להשתמש בו, עלה מ5,800 כ"ס ב1925 ל33,000 כ"ס ב1936. ההון המושקע נאמד ב1925 ל1,500,000 לא"י בתעשיה ובמלאכה ביחד, ובערב התקופה השניה — ל7,500,000 לא"י (בלא חברות־החשמל). כל המספרים הללו מעידים, שבמשך התקופה הראשונה הנזכרת נתפתחה התעשיה במידה ניכרת. התפתחות זו שימשה בסיס להשגים רחבים הרבה יותר בתקופה השניה.

העליה, שבאה בתקופה השניה, בעיקר ממרכז־אירופה, ושחלק ממנה פנה אל התעשיה, הביאה עמה, מלבד הון, גם מושגים כלכליים־טכניים חדישים. עליה זו נתנה לתעשיה בארץ תנופה, שקודם לכן היה קשה לראותה מראש. באותה שעה כבר היתה הסוכנות היהודית ערה הרבה יותר לבעיות־

ביהח"ר למוצרי־סריגה „לודזיה" בחולון

התעשׂיה. בשיתוף־פעולה עם גופים אחרים (באנק אנגלו־פלשתינה, התאחדות בעלי־התעשׂיה, מרכז הקואופראציה) איפשרה הסוכנות השׂגת אשראי לזמן ארוך (עד 10 שנים!) למפעלים הצעירים. פעולה זו הכניסה בפעם הראשונה גורם תכניתי חשוב לתוך שיקוליהם של המוסדות, שהיו אחראים למתן אשראי זה.

מלחמת־העולם II המריצה את פיתוחה של התעשׂיה בארץ, שסיפקה חלק מצרכי הצבאות של מעצמות־הברית במזרח הקרוב וחלק מצרכיהן של הארצות השכנות. גידולה של התעשׂיה בתקופה זו משתקף בטבלה הבאה:

התעשׂיה* בישׂראל ב1937—1946**

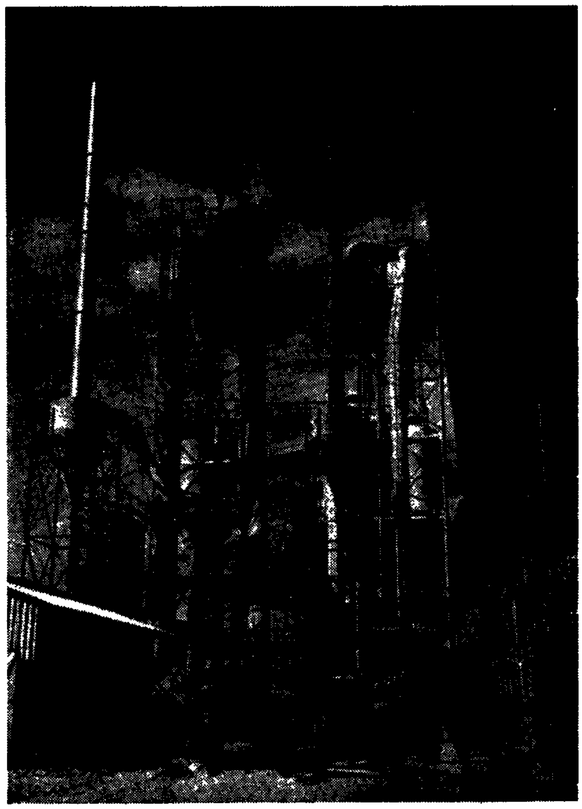
	1937	1946
מספר המפעלים	1,550	2,500
מספר העסוקים	21,000	47,000
שוויה של התוצרת (ברוטו)	8,000,000 לא"י	44,000,000 לא"י
	ב1937	ב1946
תצרוכם בזרם חשמלי	20.3 מיליון קו"ש	74.5 מיליון קו"ש

* בלא המלאכה ** המספרים עגולים

החרם הערבי, שהוכרז בא"י ובארצות הסמוכות, על תוצרתה של התעשׂיה היהודית, לא השׂיג את מטרתו. הקף מכירותיה של התעשׂיה היהודית לציבור ערבי בארץ לא עלה מעולם ליותר מ8%—6% של המחזור הכללי, והיו ענפים שלמים, שלא היו קשורים בציבור זה מבחינה מסחרית אף במידה כלשהי, ולפיכך לא הרגישו בפעולת־החרם כלל. היו ענפים אחרים, כגון בתחומי ההלבשה, מוצרי־המטבח ומשק־הבית, שאמנם היו מוכרים מתוצרתם לציבור הערבי, אך גם הם לא היו קשורים בציבור זה במידה, שהחרם היה יכול לפגוע בהם קשה. ביצוא היה החרם הערבי מורגש יותר מבשוק הפנימי. ארצות כמו מצרים ועיראק, שקנו במשך תקופת־המלחמה כמויות ניכרות של צרכי־הלבשה, מכשירי־רפואה, מוצרים כימיים ומוצרי־מטבח ומשק־בית מתוצרת־הארץ, פסקו לשמש שווקים לתעשׂיה היהודית. ממשלת־המאנדאט לא עשׂתה דבר לסייע לתעשׂיה זו במלחמתה בחרם הערבי. יתר על כן: היבוא מארצות־החרם לא"י עוד הוגדל! לעומת זה לא נעדרו פעולות־תגמול מצד היהודים, שהיו מורגשות במשק החקלאי הערבי, ביחוד בסוריה ובלבנון.

ב. במדינת־ישׂראל. ב1954 תרמה התעשׂיה (לרבות המכרות ולהוציא את המלאכה) כ20%—19% מן ההכנסה הלאומית והעסיקה כ24%—23% מן המפרנסים־בכוח.

מפני שבשנים האחרונות נוסדו בארץ כמה מפעלים בעלי הקף גדול־ביחס, נוצר הרושם, שהקפם הממוצע של מפעלי־התעשׂיה הלך ונתרחב. לאמיתו של דבר, ירד המספר הממוצע של העסוקים למפעל מ19 ב1946 ל11 בערך ב1951. יש מקום להנחה, שבתקופות של עליה מוגברת מתחזקת הנטיה לייסודם של מפעלים קטנים דוקה. סיבת־הדבר: רוב העולים החדשים, המבקשים לפעול בתחומי־התעשׂיה, מתחילים את פעולותיהם בקנה־מידה מצומצם ביותר, ורק לאחר תקופה של ביסוס והתפתחות מרכזים מפעליהם מספר מרובה יותר של עסוקים. סיבה נוספת לאותה התפתחות עצמה היתה נעוצה במצבם החמרי הטוב של בעלי־המקצוע בין הפועלים הוותיקים במשך השנים האחרונות. מצב זה איפשר למספר לא מועט מתוכם להקים להם מפעלים עצמאיים, ביחוד בתעשׂיית־המתכת, בתעשׂיית מוצרי־חשמל, בדפוס ובמידת־מה אף בענף הטכסטיל וההלבשה, המושתתים בעיקר על ידיעות מקצועיות ואינם מצריכים השקעות־הון גדולות. גם המיכון הגובר והולך בתעשׂיה של הארץ ממלא תפקיד חשוב

המיתקן לעיבוד פוספאטים בביהח"ר לדשנים וחמרים כימיים, חיפה

באותו כיוון עצמו, שהרי הוא גורם לצימצום היחסי של מספר־העובדים בהשוואה למספר־המפעלים. אנו עומדים, איפוא, בפני שתי מגמות־יסוד: מגמה להתפצלותם של ענפי־התעשיה למפעלים הַרְבֵּה ומגמה למיכּוּן ולחיסכון בכוח־אדם.

עד עכשיו לא הצליחה התעשיה הישראלית לפתח שלבים יסודיים של תהליכי־ייצור אלא במידה מצומצמת בלבד. את סיבת־הדבר יש לראות, כנראה, בגורמים סוציולוגיים־גלותיים, ועל כל פנים לא בגורמים כלכליים בלבד; שהרי השוק של מוצָרים מעובדים־למחצה בכל ענפי־התעשיה אינו פחות מובטח מן השוק של מוצרים מוגמרים. אך מספרם של המועמדים המוכנים לייסד מפעלים, שעוסקים בשלבי־ייצור יסודיים יותר, הוא מוגבל מאוד, הואיל ורובם המכריע של היהודים בגולה לא נמנה על התעשיינים ובעלי־המקצוע, המסוגלים לייצר בשלבים כאלה. מפני־כן אפשר לומר, שהתפתחותה של התעשיה עד עכשיו היתה בעיקרה ברוחב, ולא בעומק. רק בזמן האחרון הורגש שינוי מסויים בכיוון־ההשקעות לטובת שלבים יסודיים יותר בתעשיה, כמו תפוקת מינראלים, נפט, עיבוד מתכות בשלבים מוקדמים יותר, תעשיה כימית יסודית וכד'.

העליה ההמונית של 1949/51 הרחיבה במידה ניכרת את השוק הפנימי ויצרה אפשרויות להקמת מפעלים חדשים, שקודם לכן לא היה כדאי להקימם מחמת צימצום הקפו של שוק זה. אך הנטיה ל„כפילות" הזיקה כאן לתעשיה, הואיל ובמקרים הרבה נוסדו בענף אחד כמה מפעלים, שכוח־התפוקה הכללי שלהם עלה על כוח־הקליטה של השוק המקומי (והרי לא כל מפעל, שכוח־התפוקה שלו אינו מנוצל בשוק הפנימי, מסוגל לעבוד לצרכי יצוא). העליה ההמונית הביאה גם מספר מרובה של בעלי־מקצוע ומומחי־תעשיה, ועל־ידי כך, וכן ע"י השתלמותם של בעלי־מקצוע מקומיים במפעלים בחו"ל, שופרה הרבה רמת הידיעות המקצועיות של המנהלים והפועלים כאחד. לעובדה זו נודעת חשיבות מרובה בתעשיה מבחינה כלכלית, מקצועית וטכנולוגית כאחת.

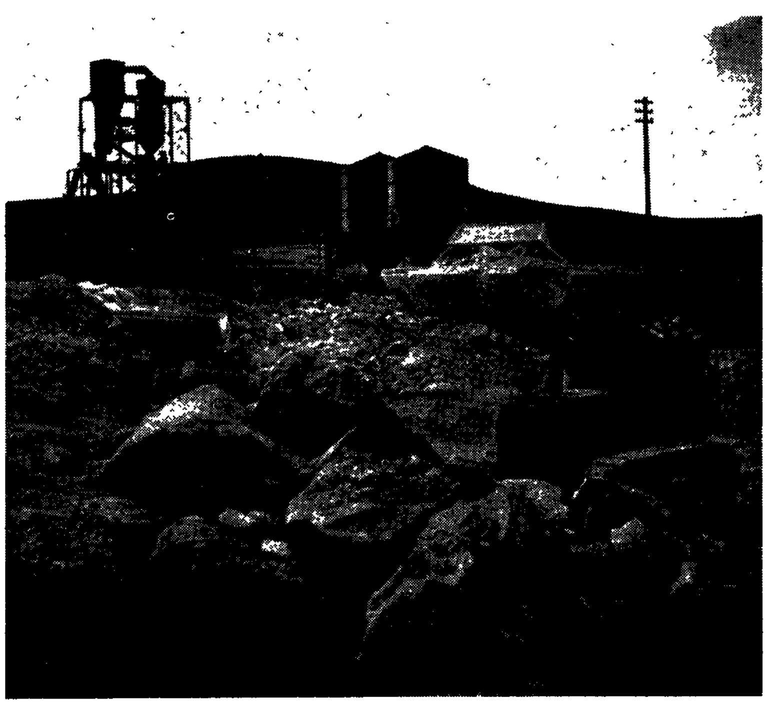
להלן ניתן ניתוח מפורט יותר של מגמות ההתפתחות העיקריות של התעשיה בתקופת קיומה של מדינת־ישראל.

א) מספר העסוקים בתעשיה (להוציא את המלאכה) גדל ב1948—1954 מ50,000 ל90,000 בערך או ב80%. גידול כללי זה נתרכז ברובו בשלושה ענפים אלה:

		שיעור התוספת
בענף־המתכת		12,000 עסוקים
בענף הטכסטיל וההלבשה		8,000 "
בענף מוצרי־המזון		7,000 "
	ס"ה	27,000 עסוקים

נמצא, שכשני שלישים מן הגידול הכללי של מספר העסוקים בתעשיה נתרכז בשלושת הענפים הנזכרים, ואילו כל שאר הענפים קלטו רק תוספת של שליש אחד (כ13,000 עובדים). יש לציין, ששלושת הענפים הנזכרים שימשו „חוט־השדרה" של התעשיה הישראלית אף קודם תקומת־המדינה; שהרי מספר העסוקים בהם גדל מ30,000 ל57,000 ב1954, באופן שהיתה כאן עליה של 90% לעומת העליה הכללית בענפי־התעשיה שהגיעה ל80% בלבד.

משאר הענפים בולטים תעשיית מוצרי־הבניין המינראליים וענף עיבוד־העץ, שכל אחד מהם קלט כ4,000 עסוקים נוספים.

מפעל־הפוספאטים באורון שבנגב

ב) **מספר המפעלים.** הטבלה הבאה מלמדת על מספרם של מפעלי־תעשיה בארץ בשנות 1948—1954 וכן על המספר הממוצע של העסוקים בכל מפעל. היא משקפת בבירור את צימצום ההקף של המפעל הבודד בשנת 1954 לעומת שנת 1948:

הענף	מספר העסוקים	מספר המפעלים	מספר העסוקים בממוצע
א) שנת 1948			
מתכת וכו'	10,000	450	22.2
טכסטיל וכו'	13,000	550	23.8
מוצרי־מזון	7,000	400	17.5
ס"ה	30,000	1,400	21.4
ב) שנת 1954			
מתכת וכו'	22,000	1,900	11.6
טכסטיל וכו'	21,000	2,100	10.0
מוצרי־מזון	14,000	950	14.7
ס"ה	57,000	4,950	11.5

ג) **התצרוכת בחשמל** בתעשיה עלתה מ80 מיליון קו"ש (שהם 1,600 קו"ש לכל עובד לשנה) בזמן תקומתה של המדינה ל270 מיליון קו"ש (שהם 2,800 קו"ש לכל עובד לשנה) ב1954. לפי התצרוכת במחצה הראשונה של שנת 1955 יש לשער, שהתצרוכת הממוצעת לכל עסוק בתעשיה הגיעה בקירוב ל3,000 קו"ש לשנה. זוהי הגדלה ניכרת מאוד (ב375%!), שמעידה על תהליך נמרץ מאוד של מיכון בתעשיה.

ד) **ההשקעות בתעשיה.** הקפן של השקעות אלו עלה באופן ניכר ב1948—1951, אך לאחר מכן נצטמצם במידה לא פחות ניכרת. ההשקעה הממוצעת בכל **עסוק נוסף** בתעשיה בתקופת קיומה של המדינה הגיעה, לפי אומדן, ל2,500 ל"י בערך לפי מחירי 1949. משמעותו של מספר זה היא: עליה ניכרת בערכים ראַליים לעומת התקופה המאנדאטורית. בעזרת ההשקעות הללו גדל ערכו של הייצור המקומי:

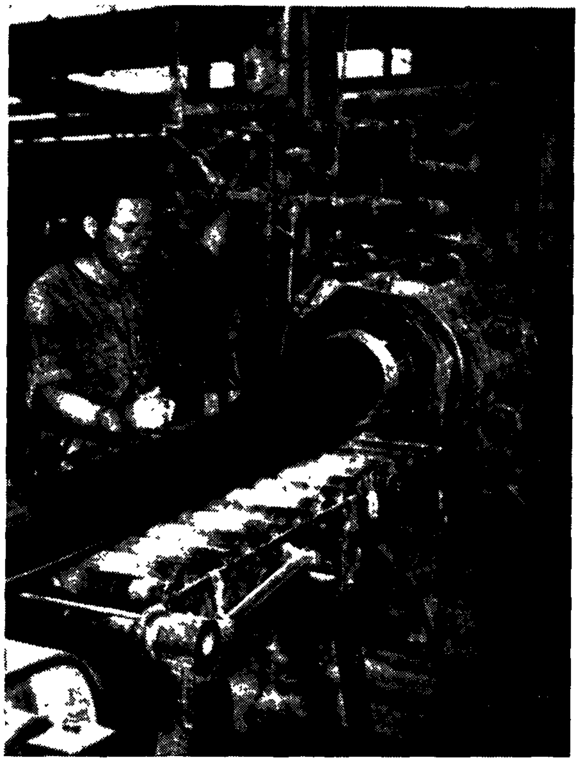
ערך הייצור התעשייני (במיליוני ל"י)

השנה	הייצור ברוטו: לפי מחירים שוטפים	הייצור ברוטו: לפי מחירי 1950	הייצור נטו: לפי מחירים שוטפים	הייצור נטו: לפי מחירי 1950
1950	193	193	82	82
1951	279	256	123	113
1952	475	251	204	108
1953	715	259	285	103
1954	820	275	305	108

שוויה הממוצע (נטו) של התוצרת התעשיינית לנפש היה, לפי המחירים של 1950, כלהלן:

ב1950	60 ל"י
ב1951	71 "
ב1952	66 "
ב1953	61 "
ב1954	63 "

בין הגורמים, שעיכבו את הייצור התעשייני, יש לציין את המחסור בחמרי־גלם, שהיה מורגש במשך כמה מן השנים הנזכרות. גורם חשוב אחר היה פיצולן של הפעולות הטכ־

ייצור אבובים בביח"ר לצמיגים „ג'נראל" בפתח־תקוה

ניות במספר מרובה של מפעלים פעוטים. פיצול זה מנע את הניצול היעיל של ההשקעות, הכוח הטכני וכוח־האדם. אין ערך מרובה לנולים אוטומאטיים בבית־חרושת לבדים, אם מספרם מצומצם כל־כך, שכל יתרונם הולך לאיבוד.

ה) **בסיס הגלמים.** במדינת־ישראל נעשה לא מעט בתחום ניצולם של הגלמים התעשייניים, הנמצאים בארץ גופה. בגלמים אלה יש להבחין שתי קבוצות גדולות: (א) גלמים מינראליים; (ב) גלמים חקלאיים.

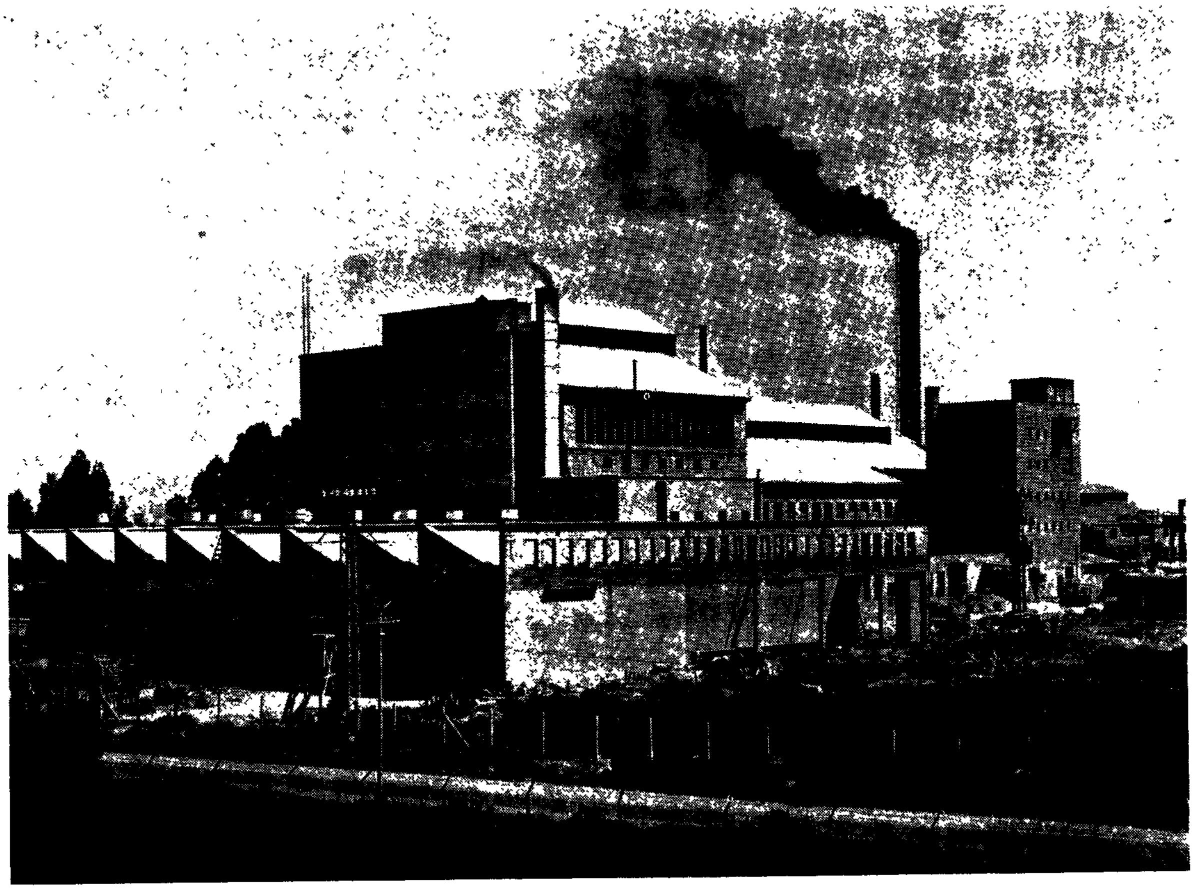
בנוגע לגלמים המינראליים אפשר לומר בוודאות, שלהבא עתידים לנצל בממדים כדאים מבחינה כלכלית את חמרי־הגלם הללו: מחצבי ים־המלח, פוספאטים, עפרות־נחושת, גלמים קֶראמיים, נפט, וקרוב לוודאי גם עפרות־ברזל. מה שנוגע לניצול ולפיתוח של אוצרות הצומח והחי של הארץ כחמרי־גלם תעשייניים, מצויות כאן אפשרויות השקעה ופיתוח לא פחות מרובות מבשטח המינראלים. לפנינו „פוטנציאל־השקעות" מגוון וגמיש מאוד, שלפי שעה הוא מנוצל רק בחלקו הקטן בלבד. את התעשיות העיקריות, שאפשר לפתח בארץ על יסודם של גלמים חקלאיים, יש לחלק לשני סוגים, או לשני טיפוסים של חטיבות־ייצור: מורכבות ובלתי־מורכבות.

חטיבת־ייצור בלתי־מורכבת משמשת לייצורו של מוצָר אחד בלבד (למשל, טאבאק — סיגאריות — סיגארים). **חטיבת־ייצור מורכבת** מכוונת לייצורם של מוצרים שונים (למשל: סוכר — כוהל — חלב). חטיבות־הייצור החשובות ביותר בכל אחד משני הסוגים הללו, שכבר הן מצויות בתעשיה הישראלית, הן כלהלן:

חטיבות ייצור בלתי־מורכבות:

(1) ייצור שימורי ירקות ופירות (פרט למוצרי־הדר);

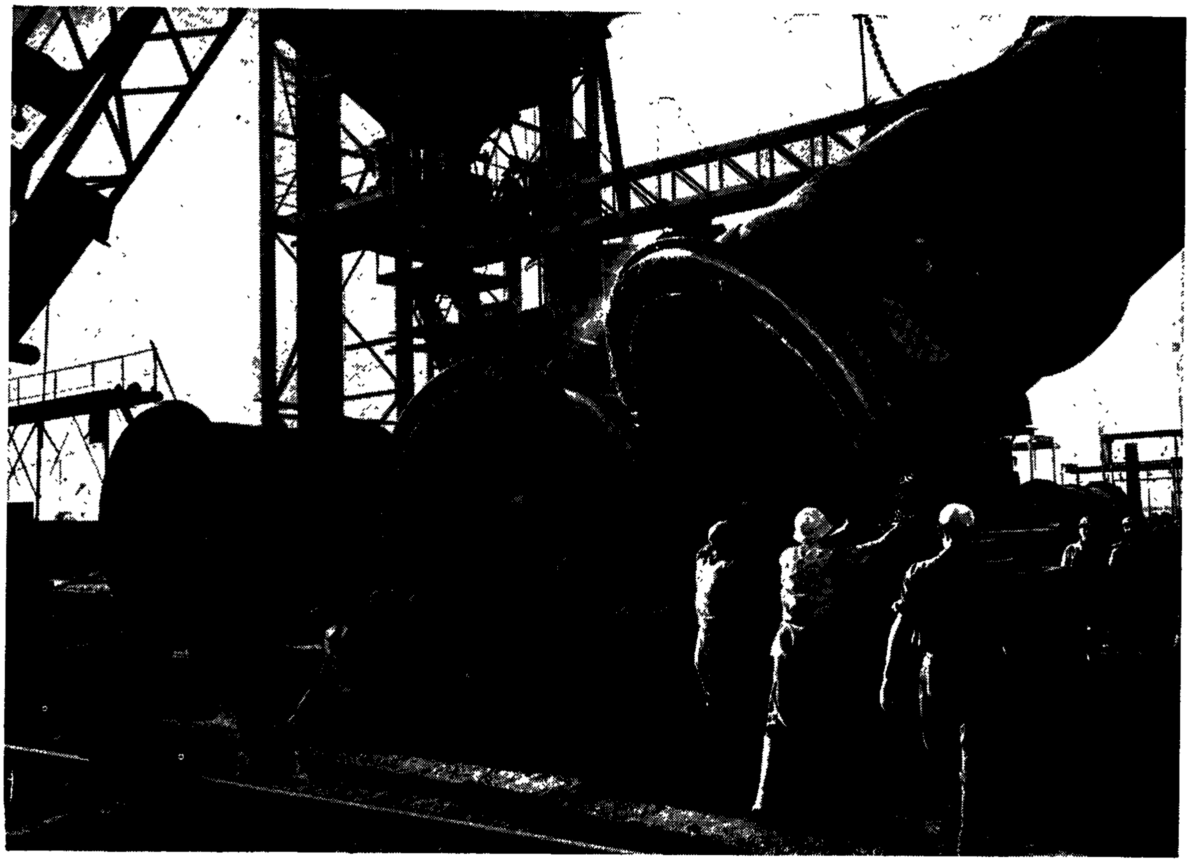
(2) ייצור קואקר, בורגול, גריסי־פנינה, ייבוש וטחינה של אפונה, עדשים וכד';

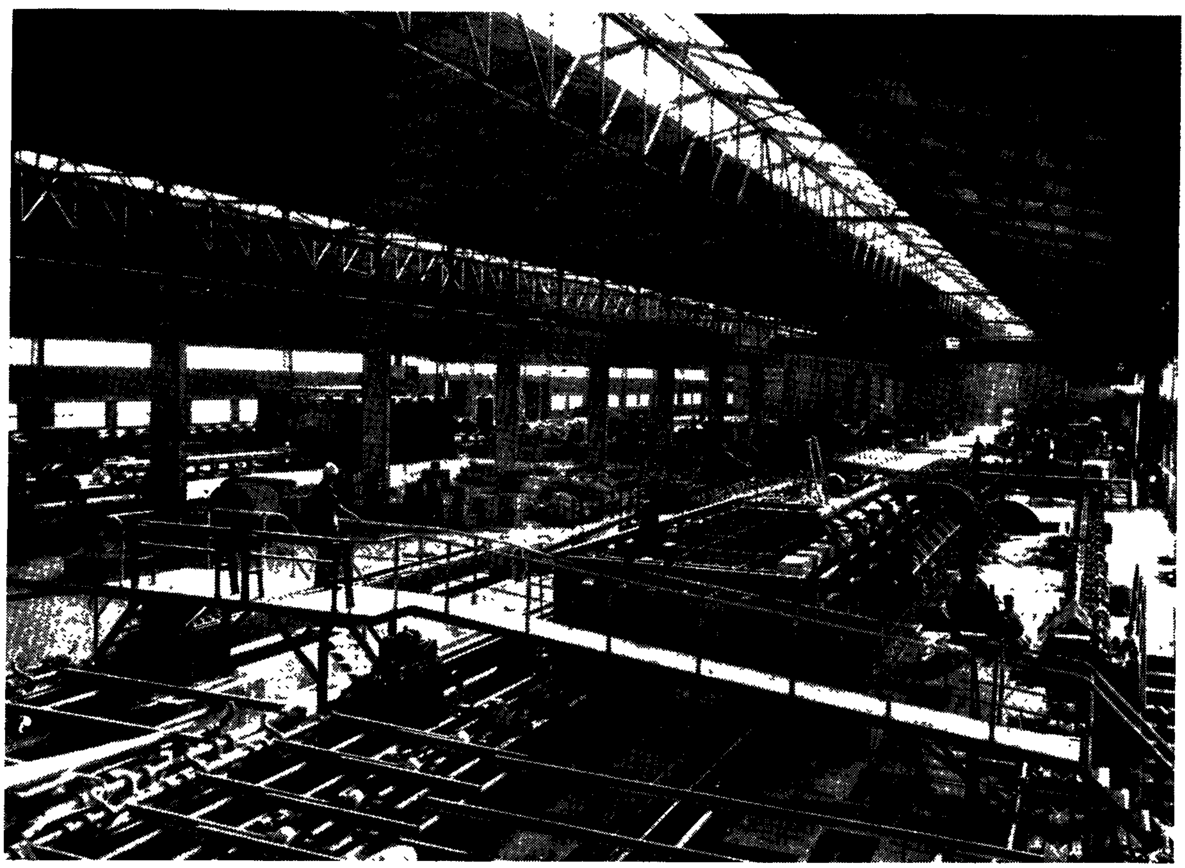
ביהח"ר לזכוכית „פניציה" בחיפה

המטוויה של ביהח"ר למוצרי־טכסטיל „אתא" בכפר־אתא

צינורות־השקאה, שמיוצרים בביח"ר „יובל־גד" באשקלון

ביח"ר לצינורות בעכו

(3) ייצור טאבאק־עישון בצורותיו השונות;

(4) ייצור יין וכוהל ענבים ופירות (תאנים);

(5) ייצור לֶתֶת משעורה;

(6) ייצור חמרי־בורסקאות.

חטיבות ייצור מורכבות:

(1) ייצור קמח־דגנים: לחם, ביסקוויטים, אטריות — סובין למספוא;

(2) ייצור מוצרי־הדר: ריבות — מיצים — תרכיזים — כוהל — שמנים אתריים, פֶּקְטין — מספוא מקליפות מיובשות;

(3) ייצור שמנים מזרעוני־שמן: שמן־מאכל — שמן טכני וחומצות שמן — סבון — שימורי־דגים — מספוא (כוספה); חמרים פלאסטיים משמנים; תעשיית־צבעים;

(4) ייצור מצמחי־סוכר: כוהל — סוכר — מולַסָה — מספוא נוזל ויבש; גידול פָּרות וייצור חלב — ייצור קַזְאִין מחלב;

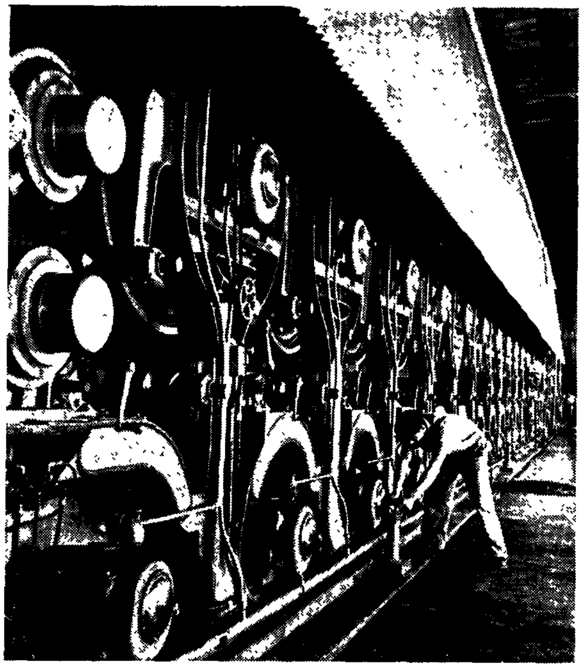
(5) ייצור מסיבי־צמחים: פשתן — שמן־פשתן — תעשיית־צבעים — קש לייצור נייר — כותנה — שמן־כותנה — כוספה — סִיסָל — יוטה ותחליפי יוטה (קינף);

(6) ייצור מצמחי־נייר: יונקוס — תאית־עץ — כוהל טכני מעץ;

(7) ייצור שימורי־דגים — דבק מעצמות־דגים — קמח־דגים — זבל;

(8) ייצור שימורי־בשר — מוצרים מפסולת־בהמות — קמח־עצמות, טלפיים וקרניים — כפתורים ומוצרי־קרן

המוצר	שווי היבוא השנתי בממוצע 1954—1950	הערות
לתת	150,000 ל"י	
קמח־דגים	450,000 "	
קמח־בשר	100,000 "	
כוספה מזרעוני־שמן	600,000 "	
דגים משומרים בקופסאות	220,000 "	בעיקר ב1950/51. ב1952/53 צומצם יבוא זה במידה מרובה
שמנים צמחיים למאכל	750,000 "	
שמנים צמחיים טכניים	250,000 "	
ריבות	220,000 "	
סוכר	1,800,000 "	
פסולת־סוכר לזיקוק (מולסה)	60,000 "	
טאבאק בלתי־מעובד	375,000 "	ב1952/3 פחת יבוא זה במידה ניכרת
כותנה גלמית	950,000 "	
סיבים צמחיים אחרים	150,000 "	אינו כולל יבוא סיבים בצורת שקים
צמר גלמי	330,000 "	
שומן־בהמות טכני	60,000 "	
זרעוני־שומן (כולל בטנים)	1,600,000 "	
עורות גלמיים	400,000 "	
עצמות, טלפיים וקרניים	40,000 "	
דבק־עצמות ועור	20,000 "	
קזאין	35,000 "	
חמרי־בורסקאות	80,000 "	
תאית לייצור נייר	2,500,000 "	יבוא לצרכי המפעל לייצור נייר בחדרה; הסכום הנקוב מתייחס לתפוקה שלמה של 15,000 טון נייר
ס"ה	11,140,000 ל"י	

בית־החרושת לנייר בחדרה

אחרים — דבק — שומן טכני — קמח־דם — עורות — מעיים — נוצות — שערות — זיפים — צמר־לנולים.

אף כיום כבר מהווה „שטח־הביניים" של הייצור החקלאי־התעשייני המשולב גורם חשוב מאוד בחייה הכלכליים של הארץ. על חשיבותו הכלכלית של הפיתוח המשולב של גידולים חקלאיים והתעשיות הנזכרות מעידים מספרי־היבוא המובאים בטבלה שבעמודה 911.

מובן, שהפוטנציאל הכלכלי הטמון בהתפתחותה של התעשיה מרובה לאין שיעור מן החיסכון במטבע־חוץ, העלול להיגרם ע"י ביטול היבוא.

היצוא ובעיותיו. עניות בגלמים אין בה כדי למנוע באופן עקרוני יצוא בעל משקל כלכלי חיובי. אך ה„כדאיות" הכלכלית של יצוא תעשייני היא בטוחה יותר ומרובה יותר כשהמוצר התעשייני מופק כולו (החומר הגלמי, חומר־ההסקה וחמרי־העזר הדרושים לייצור) בארץ המייצאת אותו. ממצב „אידיאלי" זה עדיין רחוקה התעשיה של הארץ אף בְּמַה שנוגע לַמוצרים, שהיא מייצרת מגלמים מקומיים ממש, כמו, למשל, מלט או מיצים מרוכזים מפרי־הדר. אמנם בייצורם של מוצרים אלה אין היא צריכה לשלם במטבע זר בעד הגלם, אבל גורם נוסף — חומר־ההסקה — מהווה סעיף חשוב בהוצאות־הייצור, וכל עוד אין ברשותה של התעשיה דלק מקומי בכמות מספקת, משמש הסעיף הנזכר גורם שלילי רב־משקל בחישוב הערך המוסף האמיתי של היצוא.

הנתונים הסטאטיסטיים הרשמיים הנוגעים ליצוא הם מוגבלים למדי. קיימת גם אי־התאמה ניכרת בין חישובו של הייצור המקומי לבין חישוב היצוא של ייצור זה, שמתבטאת ע"י מה שבכמה מקרים נמדד הייצור של מוצר מסויים לפי מודד שונה מזה, שלפיו נמדד היצוא (טונות ומ^2, יחידות לעומת משקל, וכד'). אך מצויים גם מוצרים, שביחס אליהם נותנת הסטאטיסטיקה הקיימת אפשרות לקבוע את המשקל האמיתי של היצוא בתוך הייצור הכולל. להלן כמה דוגמאות:

הייצור והיצוא של התעשיה בישראל ב1953/54

המוצר	הייצור המקומי		היצוא		היצוא ב% של הייצור	
	1953	1954	1953	1954	1953	1954
	טון	טון	טון	טון	%	%
מלט	464,000	563,000	73,845	134,615	15.9	23.8
שוקולאדה	1,829	1,500	73	115	3.9	7.7
סוכריות	3,301	3,651	209	112	6.3	3.1
פירות משומרים . . .	1,814	2,994	587	1,795	32.4	60.0
ירקות משומרים . . .	5,727	4,732	582	2,069	10.2	43.8
מיצי־פרי	11,593	18,693	3,430	4,623	29.6	24.7
זכוכית שטוחה	10,485	13,650	1,041	2,316	9.9	17.0
חומצה גפריתנית . . .	16,205	42,076	35	9,241	0.2	22.0
עץ לבוד	7,490	10,969	1,577	3,740	21.1	34.0
צמיגים	2,875	3,600	569	1,652	19.8	45.9

המבנה של התעשיה (והמלאכה בכלל) בישראל

הענף	מספר העסוקים		מספר העסוקים והמפעלים ב1952			
			העסוקים		המפעלים	
	1950	1953	מס' אבסולוטי	ב%	מס' אבסולוטי	ב%
מתכת ומוצרי־חשמל . .	23,500	26,000	26,700	22.2	3,985	19.6
מוצרי־מזון תעשייניים . .	16,500	17,400	18,500	15.4	1,759	8.6
טכסטיל	10,500	15,500	13,500	11.3	1,264	6.3
עור, הלבשה והנעלה . .	16,500	19,700	17,300	14.4	6,957	34.3
מוצרי בניין מינראליים . .	9,900	10,700	12,100	10.1	621	3.0
כימיקאלים, רפואות, תמרוקים	3,100	4,300	4,500	3.8	392	1.9
עץ	9,000	11,500	10,900	9.1	3,052	15.0
יהלומים	2,000	2,600	2,300	1.9	103	0.5
נייר ודפוס	5,000	4,900	5,700	4.7	757	3.8
שונות	6,000	11,400	8,500	7.1	1,420	7.0
ס"ה	102,000	124,000	120,000	100 0	20,310	100.0

ס י כ ו ם. מקומו של כל אחד מענפי־התעשיה בתוך המסגרת של התעשיה בכללה משתקף בתוך הטבלה שלמעלה (על המבנה של התעשיה בישראל).

מכיוון שהטבלה, המובאת כאן, כוללת גם את המלאכה, ז. א. מספר מרובה של מפעלי־ננס, אפשר לבוא על יסודה לכלל מסקנה, שבממוצע עבדו ב1952 רק 5 אנשים בכל מפעל. עם זה יש לזכור, שקיימים בארץ מפעלים (כמו חברת־החשמל ומפעלי ים־המלח), שכל אחד מהם מעסיק יותר מ1,000 איש, והרבה מפעלים, שכל אחד מהם מעסיק מ300 עד 500 איש. כמו־כן אנו למדים מן הטבלה הנזכרת, שאין למצוא יחס מקביל בין החלוקה של העסוקים ובין מספרם של המפעלים. מספר־העסוקים המרובה ביותר מרוכז בענף־המתכת (22.2%), בעוד שהמספר הגדול ביותר של מפעלים נמצא בענף־ההלבשה (34.3%), שבו מגיע המספר הממוצע של העסוקים במפעל רק ל2.5 בלבד. לעומת זה מגיע הממוצע של העסוקים למפעל בתעשיית מוצרי־המזון ל10.5, בענף הטכסטיל (טוויה, אריגה וסריגה) ל10.7, ובענף מוצרי־הבניין ל19.9. המספר המרובה של המפעלים בענפי ההלבשה וההנעלה בא מתוך ריבוים של בתי־המלאכה, הכלולים בענף זה — בתי־מלאכה, שאין להקימם בהקף זה בענפי המתכת, מוצרי־הבניין וכד'.

בסיכומו של דבר אפשר לומר, שהתעשיה הישראלית עדיין היא נמצאת בשלבי־הפיתוח הראשונים שלה, למרות ההתקדמות המרובה, שבאה בה בעשרות השנים האחרונות, וביחוד בתקופת קיומה של מדינת־ישראל.

ד. הורוביץ, הכלכלה הארצישראלית בהתפתחותה, תש"ד; ספר הכלכלה הישובית לשנת 1947, הוצ' הוועד הלאומי; ד. הורוביץ, כלכלת ישראל, תשי"ד; א. מרכוס, מבנה התעשיה בישראל, תשי"ד; פרקי־עיון: משק הארץ — התעשיה, תשט"ו; ג. צידרוביץ, חרושת הפועלים, תשט"ו; רבעון לכלכלה, הוצאת „עם עובד" (מדור: תעשיה).

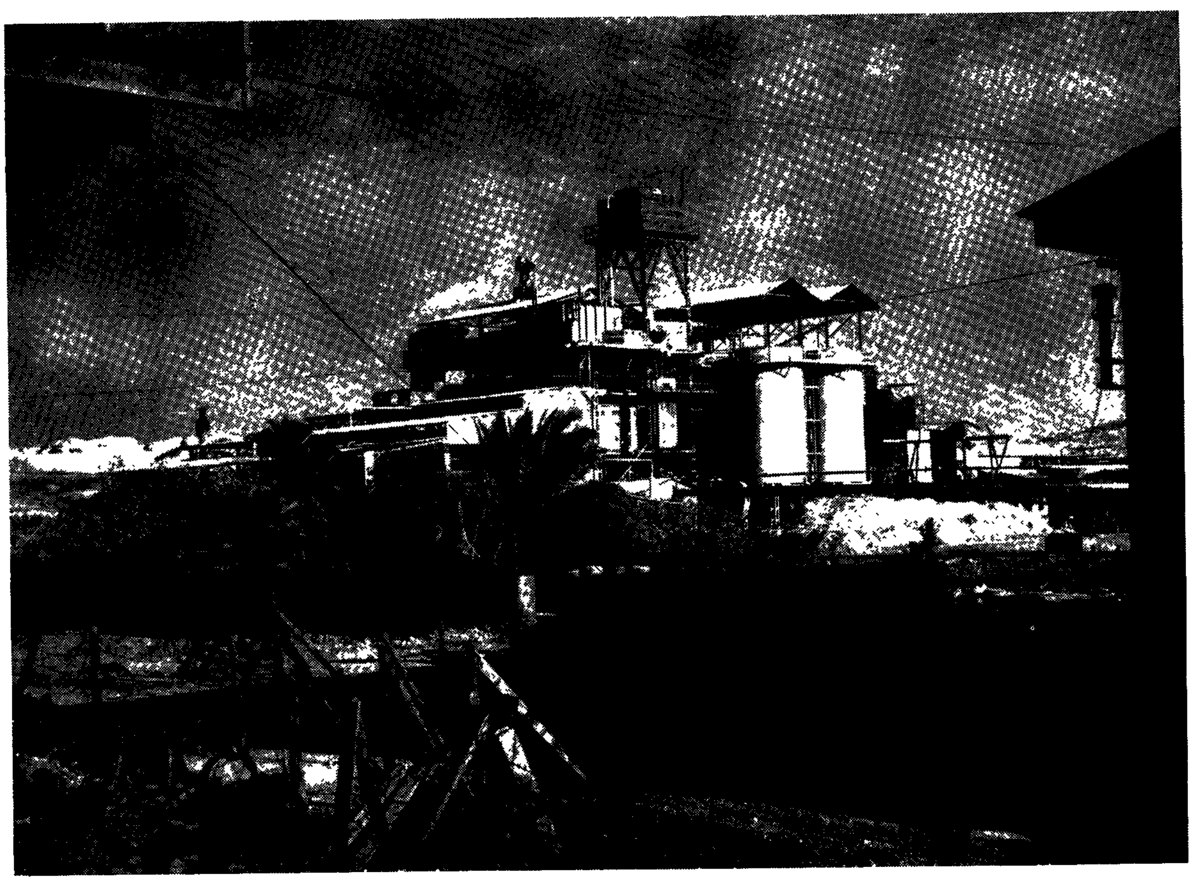
א. מר.

מ ח צ ב י י ם ־ ה מ ל ח. לפי הצרכים הנוכחים, אפשר להגדיר את אוצרות ים־המלח כאינסופיים. הם מכילים כדי מיליארד טון של ברומין, יותר משני מיליארד טון של אשלגן כלורי ויותר מ20 מיליארד טון של מאגנזיום כלורי. כמויות אלו יש בהן כדי לספק את צרכי־העולם בחמרים אלה במשך מאות שנים.

ה י ס ט ו ר י ה. זמן קצר קודם מלחמת־העולם I חקר מ. א. נובומיסקי, מהנדס־מכרות יהודי מסיביר, את אפשרויות הניצול המסחרי של מחצבים אלה. מתוך חקירותיו נתברר, שאפשר להפיק את המלחים הנמצאים בים־המלח בעזרת תהליך פשוט למדי, ששלבו הראשון: ריכוזם של מי־מלח ע"י אידוי מי־הים בקרני־השמש, ושלבו השני: הפרדתו של משקע־המלחים ע"י גיבוש למקוטעים. ב1929 קיבלו נובומיסקי ושותפו האנגלי, ת. ג. טולוק, ממשרד־המושבות הבריטי זיכיון לניצול העושר המחצבי של ים־המלח. באותה שנה נוסדה ואף פתחה בפעולותיה חברת־האשלג הארצישראלית.

בריכות־קארנאליט להפקת־אשלג בדרום ים־המלח

בנייני מפעל־האשלג בדרום ים־המלח

ב1931 כבר יכולה היתה החברה להפיק במיתקנים, שהקימה בצפונו של ים־המלח, כמה מאות טונות של תרכיז־אשלג מאיכות מעולה, שנשלחו לאנגליה. החברה הצטרפה לקארטל העולמי לאשלג ועד התפרצותה של מלחמת־העולם II שיווקה את תוצרתה מתוך שיתוף עם אירגון זה. מיתקן קטן לייצור ברומין הוקם ב1931 ומיתקן גדול יותר ב1932. בתקופת מלחמת־העולם II חלה התפתחות נוספת בייצור הברומין.

במאי 1934 התחילה החברה מקימה בדרומו של ים־המלח מפעל שני, גדול ב50% מן הראשון. האשלג, שהופק כאן, היה מובל בסירות אל החוף הצפוני, במקום שיובש, נארז ונשלח עם התוצרת של המפעל הצפוני לתחנת־הרכבת בירושלים, ומשם לנמל־חיפה. החברה פעלה בהצלחה עד ימי מלחמת־העצמאות (1948). המפעל הצפוני נפל אז בידי הערבים, בעוד שהמפעל הדרומי נותק משאר חלקי־הארץ. ביוני 1951 התחילה ממשלת־ישראל בסלילת דרך חדשה — שנפתחה רשמית במאי 1953 — ממפעל־האשלג שבחוף הדרומי של ים־המלח לבאר־שבע.

בינתיים הוקמה חברה חדשה, מפעלי ים־המלח בע"מ, ששליש ממניותיה שייך לחברת־האשלג הישנה, 8.5% מהן לגופים ציבוריים שונים, והשאר לממשלת־ישראל, שבבעלותה נמצאים 51% מזכויות־ההצבעה ושסיפקה לחברה החדשה — בצורת הלוואות — את רוב כספי־הפיתוח, שמסתכמים עד עכשיו (1956) ב25 מיליון ל"י לערך.

ת ה ל י כ י ־ ה י י צ ו ר. הייצור מתחיל בגיבוש למקוטעים, שהוא כרוך בשאיבת מי־הים ובהזרמתם לשורה של בריכות רדודות, שבהן הם מתאַדים. מי־המלח זורמים באיטיות — בהשפעת כוח־הכובד — מבריכה לבריכה עד שהם מגיעים לסוף לבריכות־הקארנאליט, במקום שאחוז־המלחים הולך ועולה. לאחר שמתהווה משקע של קארנאליט (מלח כפול של מאגנזיום כלורי ואשלגן כלורי) בעובי של 7—10 ס"מ, הוא נאסף בדרך מכאנית ע"י משאבות צפות ומועבר למיתקני־זיקוק, שמסלקים מתוכו את הפסולת ומלחים שונים (בעיקר מלח רגיל ומאגנזיום כלורי). אחר עיבוד נוסף מייבשים את האשלגן הכלורי ומשווקים אותו בצורתו הגלמית או באריזה בשקי־יוטה. — הייצור כרוך בניצול מחוכם של שיווי־המשקל שבין המַצב הנוזלי והמוצק של המלחים והוא מחייב עירות ופיקוח מתמידים.

אחר הפרדת הקארנאליט מוצאים במי־המלח ברומין מרוכז. השווי של הברומין ומלחי־הברומין, שהופקו ע"י חברת האשלג ב1939—1947, נסתכם ב3.5 מיליון דולאר לערך. הברומין מוצא בצורה נוזלית ומלחית.

נוסף על ברומין נוזלי, ברומאט וסידן ברומי הופקו גם אבץ ברומי טכני, וברומידים של נתרן, אשלגן ואַמון. מ1948 ואילך לא הופק ברומין כלל, מאחר שכל המיתקנים לייצורו נמצאו בחוף הצפוני של ים־המלח, שנכבש ע"י הערבים. מפעל לייצור־ברומין מקימים עכשיו בחוף הדרומי.

מוצרים אחרים, שהופקו קודם לכן ע"י החברה, כוללים: אשלג מאַכל, כלורין, אשלגן כלוראטי, אשלגן קארבונאטי, מאגנזיום כלורי, קארנאליט אל־מימי, מלח רגיל, אשלגן כלורי, מלח־שולחן, סאלסאנה (מלח־אמבטיה רפואי), פריגור (תמיסת־הפעולה למקררים חשמליים), אנטידאסט (תמיסה לחיזוק חמרי־ניקוי) ואספאלט.

כל המוצרים הללו הופקו במפעל הצפוני — שנקרא „קאליה" בשנות ה30 ו„רבת־אשלג" משנות ה40 ואילך —, ואילו המפעל הדרומי שבסדום היה חסר את המיתקנים להפקתם. יש להניח, שהייצור של חמרים אלה — שכמה מהם הביאו הכנסה יפה — יתחדש במרוצת־הזמן בסדום.

רוב שיטות־הייצור הקודמות היו בעיקרן פרי אמצאות מקוריות של מהנדסי החברה וכימאיה, או פרי עבודת־סיגול שנעשתה על־ידיהם. אך בעבודתה בשדה־המחקר הרבתה החברה להסתייע גם בכוחות־חוץ, וב1932 הוקם קשר הדוק בין מומחיה של החברה ובין עובדי־המחקר של האוניברסיטה העברית. הסכומים, שהושקעו בעבודת־המחקר היו גדולים־ביחס.

ה ק ף ־ ה י י צ ו ר ו ה ש י ו ו ק. ב1939—1947 נסתכם הייצור ב650 אלף טון לערך של תרכיז־אשלג, בשווי של 35 מיליון דולאר לערך F. O. B. חיפה. המחיר הממוצע של טון היה 53 דולאר לערך. בתקופה שקדמה לזו הופקו 150 אלף טון, אלא שהמחיר היה נמוך הרבה יותר (לפעמים עד 25 דולאר לטון). האשלג שווק באנגליה, אוסטראליה, צילון, אירלאנד, הודו, אפריקה הדרומית, רודסיה, הודו ההולאנדית, הולאנד, הונגאריה, איטליה, קפריסין, תורכיה, יוון, יאפאן, סקאנדינאוויה ואה"ב.

מ1952 ואילך, עם התחלת פעולתה של החברה החדשה, נתרכזה העבודה בשיקומו של הציוד הישן, בהרחבתו של שטח־הבריכות ובהתקנתו של ציוד חדש. הייצור נצטמצם בניצולו של הקארנאליט הישן, שנצטבר בבריכות. בייצור המסחרי מן הקארנאליט החדש התחילו בסוף 1955.

החברה מתעתדת לייצר שנה־שנה 135—180 אלף טון של אשלגן כלורי, שמכיל 60% של K_2O —, כלומר, 2%—3% מן הייצור העולמי ו7%—9% מן היצוא הכללי של הארצות המייצאות חומר זה. התמורה (ברוטו), העלולה להתקבל בעד 180,000 טון בשנה במחירים של היום, היא בגבולות של 5.5 מיליון דולאר F. O. B. הכמות השנתית הנזכרת אינה ממצה את האפשרויות של ייצור־האשלג בחוף הדרומי של ים־המלח. אך הגדלת הייצור מֵעֵבר לכמות זו מצרכת את הרחבתן של הבריכות בים־המלח, והחברה מטפלת עכשיו בבעיות הטכנולוגיות הכרוכות במבצע זה.

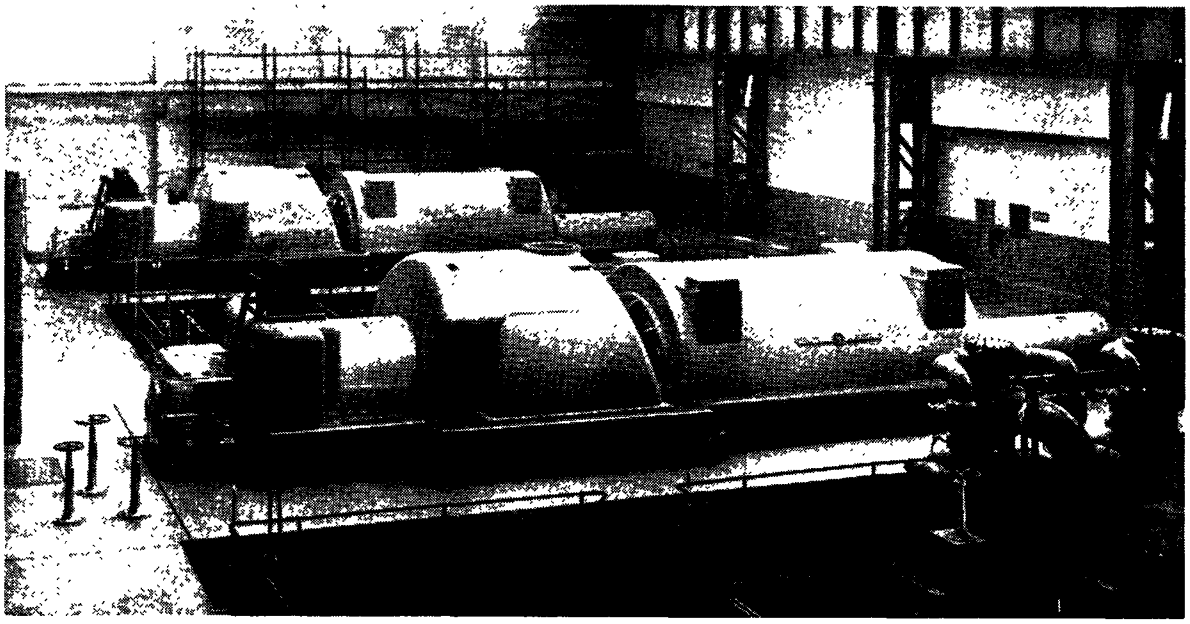
ההשקעות של חברת־האשלג, כולל הון חוזר, נסתכמו ב1944 ב7 מיליון דולאר לערך. באותה שנה הגיעה תפוקת־האשלג ל90,000 טון והרווח הנקי (אחר ניכוי דמי־האמורטיזאציה, אך קודם ניכוים של דמי־הזיכיון והמיסים) ל460 אלף דולאר לערך. ב1947, בלא שההשקעה גדלה מכפי שהיתה ב1944, הפיקה החברה יותר מ100 אלף טון של תרכיז־אשלג, והרווח הנקי (בהגבלות הנזכרות למעלה) הגיע ל1.4 מיליון דולאר בקירוב. הסיבה העיקרית לגידול־הרווחים נבעה מעליית מחירו של האשלג, שהיה באותה שנה עיקר תפוקתה של החברה.

חברת האשלג הא"י העסיקה 1,500—2,000 פועלים, ברובם בלתי־מאומנים, כמחציתם יהודים וכמחציתם ערבים, וכ160 עובדים חדשיים, שמחציתם היו מהנדסים וכימאים. מחמת מיכון־העבודה, שיהא להבא מרובה פי כמה משהיה בעבר, מניחים שהתוצרת המקוּוה תופק ע"י מאות אחדות של עובדים בלבד.

א. צ. רצ'קובסקי, הזכיון על ים־המלח, 1939; י. אלמוג— ב. אשל, חבל ים־המלח, תשט"ז.

ל. י. ו.

ח ש מ ל. אירגון האספקה של כוח־החשמל בא"י שימש גורם יסודי בפיתוחה הכלכלי של הארץ; בין השאר איפשר את הפעלתם של מכוני־שאיבה להשקאה ואת הנעתן של

2 טורבו־גנראטורים (כל אחד של 50,000 קילוואט בתחנת־הכוח רידינג, תל־אביב)

מכונות במלאכה ובתעשיה. כמעט כל הפקת כוח־החשמל במדינה נתרכזה בידיה של חברת החשמל לארץ־ישראל בע"מ, שנוסדה (1923) ע"י פנחס רוטנברג (ע"ע) ונוהלה על־ידיו עד מותו (1942).

חברה זו נתבססה על שני זכיונות, שקיבל פנחס רוטנברג ב1921 מן הממשלה הבריטית לניצול מקורות־המים של הארץ לצרכי השקאה ויצירת כוח־חשמל: זכיון הירקון וזכיון הירדן; הזכיון האחרון הקיף את כל השטח המאנדאטורי של א"י (כולל עבר־הירדן), חוץ מירושלים וסביבתה (בראדיוס של 20 ק"מ), שנכללו בזכיון, שניתן ע"י השלטונות העותמאניים ב1914.

התפתחות־המפעל. ב1923 הקימה החברה הנזכרת תחנת־כוח בת"א כדי לספק את הצרכים המיידיים של האוכלוסיה. מתחילה הופעלו בתחנה זו שני דיזל־גנראטורים, שכושר־ייצורם הגיע ל750 קילוואט, ועם גידולה של העיר הוגדל כושר־הייצור של התחנה ל4,000 קילוואט. כיום אין משתמשים במתקני־דיזל אלה אלא בזמנים, שבהם מגיע עומס הצריכה במערכת האספקה הכללית לשיאו. שתי מערכות־ייצור קטנות נוספות הוקמו ב1924/25 — האחת בחיפה (שכבר פורקה) והשניה בטבריה.

ב1928 התחילה החברה בהקמת תחנת־הכוח על הירדן. תכניתו של מפעל הידרו־אלקטרי זה נתבססה על ניצולו של ים־כינרת לאגירתם של מי־הירדן המתרבים בחורף. לצורך זה נבנה סכר, שחוצה את הירדן מדרום לכינרת ומאפשר את הצטברות מימיו של הירדן העליון ואת ויסותם לפי הצורך; נפח האגירה הוא 600 מיליון ממ"ע. שני סכרים נוספים הוקמו כ10 ק"מ מדרום לכינרת — האחד על הירדן והשני על הירמוך, ותעלה באורך של 1,700 מ' נבנתה לשם הטיית מי־הירדן אל אגם מלאכותי, שנוצר על־יד סכר הירמוך. תחנת־הכוח הוקמה סמוך למקום שפכו של הירמוך אל הירדן, כדי לנצל את מימיהם של שני הנהרות. בתחנה זו הותקנו שלוש טורבינות, כל אחת של 6,000 קילוואט. — תחנת־הכוח שעל הירדן הוצאה מן השימוש כשחלקו של המפעל, הנמצא על אדמת עבר־הירדן, נתפס ע"י צבאות ערביים במאי 1948.

ב1934 נבנתה תחנת כוח־קיטור במפרץ־חיפה וב1937 תחנת כוח־קיטור בתל־אביב (תחנת „רידינג"), שמופעלות ע"י שמן־דלק. מכיוון שתחנות אלו הן על חוף הים התיכון, מובטח להן מקור בלתי־מוגבל של מי־קירור — מה שמאפשר את הגדלת כושר־הייצור שלהן ללא מניעה. שתי תחנות אלו הוגדלו אח"כ בהתאם לקצב גידולה של האוכלוסיה והתפתחותן של התעשיה והחקלאות בארץ.

בסוף 1955 הגיע כושר־הייצור של תחנת־הכוח בחיפה ל90,000 קילוואט, ושל תחנת־הכוח „רידינג" ל136,000 קילוואט. כושר־הייצור הכללי של החברה הגיע ל230,000 קילוואט.

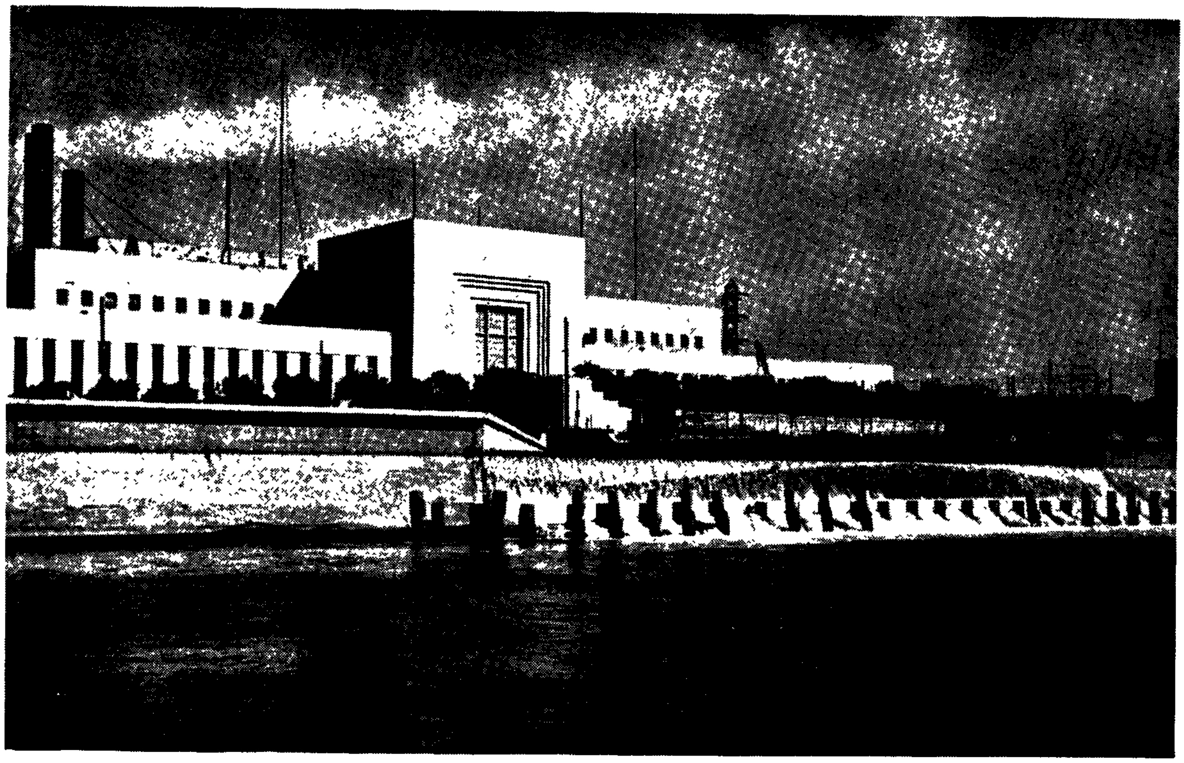
הרחבות נוספות נמצאות בשלב של ביצוע: נבנות עוד שתי תחנות־כוח חדשות בדרום־הארץ, האחת של 40,000 קילוואט, שתופעל ב1956, והשניה של 100,000 קילוואט, שתופעל ב1957/58.

התפתחותו של המפעל משתקפת מן המספרים הבאים:

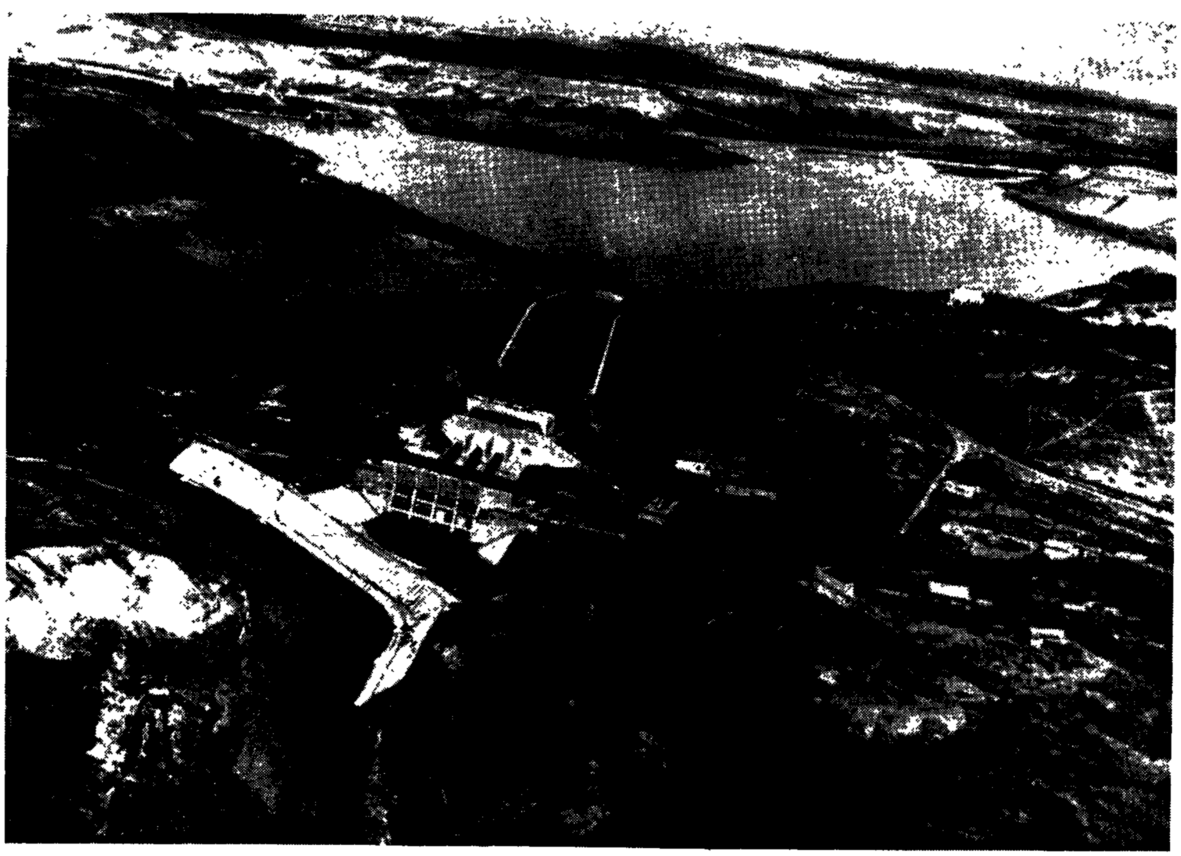
שנה	כושר הייצור המותקן
1926	2,250 קילוואט
1929	2,250 "
1932	16,200 "
1935	40,400 "
1938	63,600 "
1941	63,600 "
1944	69,600 "
*1947	74,700 "
1950	100,000 "
1953	180,000 "
1954	230,000 "

* המספרים לשנים שלאחר 1947 אינם כוללים את תחנת־הכוח שעל הירדן.

תצרוכת החשמל. על התפתחותה של התצרוכת לסוגיה השונים מלמדת הטבלה הבאה:

תחנת־הכוח ע״ש רידינג, תל־אביב

תחנת־הכוח של חברת החשמל הא״י בנהריים. כיום בתחומה של ממלכת־הירדן

אספקת החשמל של חברת החשמל לא״י
(1954—1926)

השנה	סך־הכל של קילוואט־שעות שסופקו (במיליונים)	מזה:	
		קילוואט־שעות להשקאה (במיליונים)	קילוואט־שעות לתעשיה (במיליונים)
1926	2	—	1
1929	4	—	2
1932	12	4	4
1935	50	16	17
1938	72	26	20
1941	103	33	33
1944	174	50	57
1947	281	73	86
1950	443	85	137
1953	723	172	199
1954	901	201	261
1955	1048	252	293

כדי לעודד את התפתחותן של החקלאות והתעשיה הנהיגה החברה מחירים מוזלים לחשמל בשביל סוגי־צריכה אלה. כן פעלה החברה להרחבתה של אספקת־חשמל לאיזורים כפריים, להבאת חשמל לאיזורים מרוחקים ולהנהגת תעריפים אחידים בכל חלקי־הארץ.

הון־החברה. ההון הרשום של החברה, שהיה בשעת ייסודה 1 מיליון לי״ש, הוגדל ב1934 ל$2\frac{1}{2}$ מיליון לי״ש, ב1937 ל4 מיליון לי״ש וב1951 ל8 מיליון לי״ש. הרחבות המפעל מומנו מהוצאות של מניות ומרווחי־החברה. ב1955 ו1956 גייסה החברה 16 מיליון ל״י ע״י הוצאת אגרות־מילווה לקהל.

בהתאם להסכם, שנעשה בין החברה וממשלת־ישראל ב1954, נרכש הרוב המכריע של מניות־החברה ע״י מדינת־ישראל.

חברת החשמל והשירות הציבורי לירושלים בע״מ. ב1928 נוסדה בארץ חברת החשמל והשירות הציבורי, שרכשה את הזיכיון לאספקת חשמל לירושלים מידי מי שקיבל אותו מן השלטונות העותמאניים ב1914. חברה זו הקימה בירושלים תחנת־כוח של דיזלים.

עם התפתחותה של ירושלים וריבוי אוכלוסיה שוב לא היה בכוחה של החברה הנזכרת לספק את כל תצרוכת־החשמל של העיר, וב1951 התחילה חברת החשמל לא״י מספקת חשמל גם לירושלים ולמערכת אספקת־המים שלה. מסוף 1954 רכשה חברת החשמל לא״י את כל המניות, שהוצאו ע״י החברה הירושלמית, וזו האחרונה הפכה לחברה־בת שלה. ע״י כך הושגה אחידות במשק־החשמל בארץ.

פקודת זכיונות החשמל, 1927 (דריטון, חוקי א״י, כרך א׳, פרק נ״ב, עמ׳ 604).

יו. פ.

מקצועות חפשים. רוב סימני־ההכר של המקצועות החפשים (ע״ע) אינם הולמים את המקצועות החפשים בארץ. פרט לפרקליטות לא היתה העבודה העצמית אָפיינית לשום מקצוע חפשי בארץ (גם לא ברפואה) מתחילת שנות העשרים ואילך. הסדר חוקי של הַרְשָׁיָה היה קיים בפועל רק ברפואה, במשפטים וברוקחות, וגם במקצועות אלה נשאר השלטון העצמי של האירגון המקצועי מוגבל מאוד. סימן־ההכר הכללי היחיד של המקצועות החפשים בארץ הוא עצם המתן של שירות מקצועי בתחומים, שהמתעסקים בהם הם עפ״ר בעלי השכלה מקצועית גבוהה או (במקצועות חפשים למחצה) בעלי השכלה מקצועית גבוהה מזו של בית־ספר תיכון.

מעמדם של בעלי המקצועות החפשים בארץ נקבע במידה מסויימת ע״י מצבם החברותי של היהודים בארצות של אירופה המזרחית והמרכזית מתחילת המאה הנוכחת עד שנות ה30. לנוער היהודי בארצות אלו, שהשתדל לתפוס לו מקום בחברה הזרה, שימשה ההשכלה האקדמאית אמצעי מובהק של התעלות חברותית. אך השתדלות זו נתקלה בהתנגדות אנטישמית והביאה לידי הגבלת כניסתם של היהודים לאוניברסיטות ולמקצועות החפשים (הגבלה, שנס־תייעה גם בעובדה, שבשנות ה20 וה30 היה חוסר־עבודה כללי בכמה ממקצועות אלה בארצות של ריכוזי־היהודים באירופה). עם זה היו נסיונותיהם של המשכילים מישראל להצטרף לשורות האינטליגנציה הלא־יהודית כרוכים בוויתורים מרובים או מועטים על עקרונות לאומיים, מוסריים או דתיים, שהיו יקרים להם — מה שהביא במקרים הרבה לידי מאבק פנימי קשה. מטעמים אלה מרובים היו היהודים משכבה זו, שהצטרפו לתנועה הציונית (חמישה משש מנהיגיה הראשונים של התנועה — הרצל, נורדאו, ואַרבּורג, צ׳לנוב ווייצמן — היו בעלי מקצועות חפשים, וכאלה היו הרוב המכריע של חברי הוועד הפועל הציוני עד שנות ה30) ועלו לארץ, באופן שבמקצועות חפשים הרבה (ביחוד ברפואה ובענפי־הוראה מסויימים) עלה בה ההצע על הביקוש במשך כל תקופת־המאנדאט.

עם זה עיצבו הגורמים הנזכרים את אָפיה של העליה החלוצית־הפועלית, שבאה מתוך תנועות־הנוער הציוניות בגולה. חבריהן של תנועות אלו נמנו בעיקר על הנוער הלומד מקצועות חפשים; הללו חשו, בתקופת לימודיהם, במאבק הפנימי והחיצוני הצפוי לאקדמאי היהודי וראו את המוצא ממנו בהצטרפות לתנועות החלוציות. נוסף על כך היו חדורים בהשקפה, שהמבנה החברותי של היהודים טעון „נורמאליזאציה״, כלומר שיש למעט את מספרם של הסוחרים ואנשי־הרוח בחברה היהודית ולהרבות בה את מספרם של עובדי עבודת־כפיים — השקפה, שלפיה נועד המעמד החברותי הראשון במעלה לפועל ולחלוץ ולא למַשׂ־פיל בעל המקצוע החפשי. הרבה מבעלי ההשקפות הללו נטשו את לימודיהם והפכו לפועלים מרצון, וכך יצא, שחלק ניכר של שכבת „הפועלים״ הוותיקה בארץ היה בעל אופי אינטלקטואלי מובהק, אע״פ שהיה חסר השכלה אקדמית מסודרת, והכשרה מקצועית לא כל שכן.

יוצא, שבעוד שעודף ההצע על הביקוש החליש את כוח המיקוח הכלכלי של בעלי המקצועות החפשים, נוצרה — כתוצאה מאָפיה האינטלקטואלי אך הבלתי־פרופסיונאלי של מנהיגות־הפועלים ושל פקידות המוסדות הלאומיים, מצד אחד, ומהעמדת החלוץ במרום הסולם החברותי, מצד שני — אידיאולוגיה, שהתנגדה להענקת מעמד מיוחס לבעלי מקצו־עות חפשים. אידיאולוגיה זו, שלפיה לא היתה האינטליגנציה אלא אחת משכבותיו של מעמד־הפועלים (כך, למשל, נקבע המונח „עובד־חינוך״ במקום „מורה״ בזרם החינוכי של העובדים), נתקבלה בארץ אף ע״י חלק ניכר של בעלי המקצועות החפשים עצמם, גם מפני שהתאימה לתפיסת־עולמם וגם מפני שהיתה קרובה למציאות החברותית. סימ־נים לדבר יש לראות בהצטרפותם של אירגונים מקצועיים שונים מתחום זה להסתדרות־העובדים הכללית והתרחקותה האידיאולוגית והחברותית של רוב האינטליגנציה בארץ — בניגוד לארצות אירופה המרכזית והמערבית — משכבות הסוחרים ובעלי־ההון.

מצב זה נשתנה בכמה מובנים אחר מלחמת־העצמאות. אמנם גם בתקופה זו מרובה היה מספרם של בעלי המקצועות החפשים בארץ: האחוז שלהם ב1954 היה 30 לאלף, כלומר, הוא לא נפל משיעורם בארץ מפותחת כמו אה״ב, ואפשר, אף עלה עליו (28—30 לאלף לפי המפקד של אוכלוסיית אה״ב ב1950, עד כמה שהנתונים ניתנים להשוואה); האחוז של הרופאים, אע״פ שירד מן השיא, שהיה לו בתקופת־המאנדאט — רופא אחד לכל 250 נפש בישוב היהודי — עדיין נשאר הגבוה שבעולם: רופא אחד ל380 נפש (1950); מרובה היה גם שיעורם של עורכי־הדין והמהנדסים, ביחוד כשמביאים בחשבון את הרמה הנמוכה־ביחס של הייצור התעשייני בארץ. אעפ״כ נוצר אחר תקומת־המדינה מחסור מסויים של בעלי מקצועות חפשים בענפי־התמחות מיוחדים ובאיזורי־ההתיישבות החדשים. גם במקומות ובתחומים, שלא היה בהם מחסור ממש, גבר הביקוש לאנשי המקצועות הללו כתוצאה מצרכי פיתוח־הארץ והתרחבותם המהירה של מנגנוני הממשלה והמוסדות הציבוריים. בצד עובדה זו יש לציין גם התפתחות נוספת: התמורות, שבאו (מחמת האינפלאציה) ברמת־החיים המוחלטת והיחסית, צימצמו את ההפרש בהכנסה בין האינטליגנציה השכירה והפועלים, ובאותה תקופה עצמה גדל המרחק בין שתי השכבות הללו מבחינה חברותית ותרבותית לרגל העליה ההמונית. כתוצאה מכך גברה הדרישה להבטחת מעמד כלכלי גבוה לבעלי המקצועות החפשים וקיימים סימנים להתפתחותה של תודעה מעמדית בתוכם.

הגורמים ההיסטוריים, שתוארו למעלה, השפיעו גם על מבנה האירגונים של בעלי המקצועות החפשים בארץ. בעוד שברוב ארצות־אירופה ובאה״ב משמשים אירגוני הרופאים והמשפטנים, שהם בעלי מסורת של עצמאות קורפוראטיווית, דוגמה ומופת לשאר האירגונים של בעלי המקצועות החפשים, היתה בארץ הסתדרות־המורים האירגון המקצועי הראשון ממין זה (היא נוסדה ב1903). אירגון ארצי של רופאים קם בארץ רק אחר מלחמת־העולם I (לאחר התחלות, שנעשו בקנה־מידה מקומי ב1912). בתחילת שנות העשרים נעשו גם התחלות לאירגון אגודות של מהנדסים וסופרים. הסתדרות עורכי־הדין נוסדה רק ב1928.

המיוחד שבאגודות אלו, לעומת האגודות המקבילות להן בארצות אחרות, הוא במה שראו את עיקר פעולותיהן — לכל הפחות, עד אמצע שנות העשרים — בהגשמת שאיפות תרבותיות־לאומיות כלליות, ולא בשמירת הרמה והאתיקה המקצועיות ובהגנת האינטרס הכלכלי של חבריהן. לפיכך נמנעו רוב האירגונים הללו מלהשתמש באמצעי המקובל של הגבלת הכניסה למקצוע ע״י הגבלת מספרי־הרשיונות, הכבדה בבחינות וכד׳. יָתֵר על כן: בתחומים, שהיו קיימות בהם הגבלות כאלו (כמו ברפואה ובמשפטים, בתקופת השלטון המאנדאטורי), ניהלו האירגונים של בעלי־המקצועות היהודיים תעמולה לשם ביטולן. כמו־כן ראו את עצמם האירגונים הנזכרים כגורמים, שמקשרים את חבריהם לפעילות הישובית הכללית (כגון התרמה לקק״ל, התנדבות להגנה וכד׳). משעת תקומתה של המדינה פחת משקלם של הנימוקים הלאומיים בפעולותיהם של האירגונים הללו, ועיקר תפקידם כיום הוא הגנה על האינטרסים הכלכליים של חבריהם ודאגה להשתלמותם המקצועית. קו אָפייני נוסף לאירגונים הפרופסיונאליים הללו בארץ הוא המבנה הדמוקראטי שלהם. זכויות־החברות בהם אינן מודרגות לפי הוותק או התארים של חבריהם, ומדיניותם של האירגונים אינה מעודדת בדרך כלל דיפרנציאציה פנימית מבחינת העֶמדה המקצועית. משום כך מתקרב המבנה של אירגונים אלה למבנה של האיגוד המקצועי, ואף פעולותיהם להגנת האינטרס הכלכלי של חבריהם נעשות עפ״ר לפי השיטות של איגוד מקצועי. זוהי סיבה נוספת לדבר, שחלק מן האירגונים הללו מסונף להסתדרות־העובדים הכללית.

לעובדה, שמצד אספקת כוח־האדם המקצועי הסתמכה הארץ עפ״ר על בעלי־מקצוע שעלו מחוץ־לארץ, היו כמה תוצאות אָפייניות, בכללן: המספר המרובה־ביחס של בעלי גיל גבוה במקצועות מסויימים (ביחוד ברפואה), ולעיתים קרובות: אי התאמתה של ההתמחות המקצועית לצרכיה המיוחדים של הארץ. יוצאים מן הכלל מבחינה זו היו מקצועות חפשים למחצה, שרוב המשמשים בהם קיבלו את הכשרתם בארץ (כגון מורים עממיים, גננות, אחיות), הן משום שמספרם של היהודים במקצועות אלה בארצות־מוצאם היה נמוך והן משום שמחזור־העובדים בהם הוא בדרך כלל מרובה. מכאן, שהכשרה מקצועית בקנה־מידה ניכר ובעלת אופי מקומי מיוחד ניתנה בארץ ביחוד בבתי־המדרש למורים ולגננות ובבתי־הספר לאחיות. רק בשני המקצועות הללו טבעו מוסדות־ההכשרה בארץ את חותמם המכריע על חיי־המקצוע. מוסד־הכשרה מקצועי אקאדמי מובהק היה הטכניון, אך בוגריו היו עד תקופת מלחמת־העולם II רק אחוז קטן מכלל המהנדסים בארץ (מספרם של כל מסיימי־המוסד עד 1939 היה 375). האוניברסיטה העברית קיבלה עליה רק בהדרגה תפקידים של הכשרה מקצועית־מעשית. היא קיימה מתחילה רק שני מכוני־הכשרה לעבודה מקצועית־מעשית (המחלקות לחקלאות ולחינוך). אחר מלחמת־העצמאות התחילה בהוראת־משפטים (שהתנהלה קודם לכן בעיקר על־ידי „כיתות המשפט" של ממשלת־המאנדאט) ואחר־כך בהוראת רפואה, ריפוי־שיניים, רוקחות, הכשרת מורים עממיים, ועוד. כמה בתי־חולים במקומות שונים בארץ הוכרו כמוסדות־הכשרה קליניים לרופאים. „מכון וייצמן למדע", שנוסד ברחובות אחר מלחמת־העצמאות, אינו עוסק בהכשרתם של בעלי־מקצוע, אך הוא מסייע בהתפתחותם של בעלי מקצועות שונים מתוך טיפוחם של המדעים, שבהם הם עוסקים. מלבד מוסדות אלה קיימים עוד מוסדות־הכשרה גבוהים, שעדיין לא זכו למעמד אקאדמי מוכר, כגון בית־הספר למשפט ולכלכלה בת״א, בית־הספר „בצלאל" לאמנות, הקונסרוואטוריונים למוסיקה, בתי־הספר לשירות סוציאלי, ועוד.

בזמן מפקד־האוכלוסים הראשון של ישראל (1948) הגיע מספרם של בעלי המקצועות החפשים, ובכללם בעלי המקצועות החפשים למחצה, ליותר מ30,000. הם התחלקו, לפי המקצועות העיקריים, כלהלן:

רופאים	2,670
רופאי־שיניים	860
רוקחים	690
אחיות ועובדי־עזר אחרים ברפואה	6,040
וטרינארים	100
מהנדסי־בניין, ארדיכלים ומודדים	1,810
מהנדסים מכאניים, חשמליים ואחרים	2,300
כימאים	710
שופטים ועורכי־דין	960
אגרונומים	340
מורים	7,480
גננות ועובדי־הוראה אחרים	2,510
סופרים ועיתונאים	920
אמנים אחרים	1,230
אנשי־מדע ועובדי־מחקר שונים	670
בעלי מקצועות חפשים אחרים	810
בסך־הכל	30,100

מאז עלה מספרם של בעלי המקצועות החפשים בארץ כתוצאה מן העליה ההמונית, שהביאה, כפי שיש לשער, יותר מ10,000 מבעלי המקצועות הללו. במשך 1950—1954 עלו לארץ קרוב ל8,000 בעלי מקצועות חפשים, שהתחלקו לפי מקצועותיהם כלהלן:

רופאים	730
רופאי־שיניים	230
רוקחים	420
אחיות ועובדי־עזר אחרים ברפואה	1,150
וטרינארים	34
מהנדסים לסוגיהם	760
כימאים	226
שופטים ועורכי־דין	880
אגרונומים	70
מורים	2,090
גננות ועובדי־הוראה אחרים	110
סופרים ועיתונאים	200
אמנים אחרים	700
אנשי־מדע ועובדי־מחקר שונים	140
בעלי מקצועות חפשים אחרים	90
בסך־הכל	7,830

כמו־כן רכשו בשנים האחרונות (1948—1955) הרבה מבני־הארץ השכלה גבוהה והכשרה במקצועות החפשים. כאלף מחניכי־הטכניון הוסמכו כמהנדסים בשנות תש"ט—תשי"ד; ביה"ס לרפואה של האוניברסיטה העברית והדסה הכתיר (עד 1955) 211 צעירים בתואר דוקטור לרפואה, וכ600 עורכי־דין חדשים קיבלו רשיונות של עבודה במקצוע מתחילת 1948 עד אמצע 1953.

כתוצאה מכך לא פסק לעלות מספרם של בעלי המקצועות החפשים בארץ. לפי אומדן מבוסס על סקר כוח־האדם משנת 1954 התקרב מספרם של המתפרנסים ממקצועות חפשים ל50,000.

ר. בקי—ש. גרוסמן, ידיעות סטאטיסטיות על הרופאים היהודים בארץ־ישראל, תש"ח; מדינת־ישראל, משרד החינוך והתרבות, ספר החינוך והתרבות א', תשי"ב; ה. מיוזם, נתונים לתכנון כוח האדם הרפואי (חקרי־עבודה, כרך ו', ניסן, תשי"ב); A. Ruppin, *Soziologie der Juden*, 1930, I, p. 487–499; J. Ben-David, *Professions and Social Structure in Israel* (Scripta Hierosolymitana, vol. III); Carr-Saunders and Wilson, *The Professions*, 1933.

י. ב־ד.—ה. מי.

התיירות. — גם התיירות (של מבקרים מחוץ־לארץ) וגם הנסיעות למקומות שונים בה לשם נופש (של בני־המקום) ידועות בא"י מימי־קדם. מאז עד הזמן האחרון היתה התיירות קשורה בעיקר בדת. בימי בית שני, משהוקמו מרכזים יהודיים חשובים בבבל ובארצות הים־התיכון, היתה העליה לרגל של יהודים מחו"ל לירושלים אחד ממקורות־ההכנסה החשובים של הארץ. מאותה תקופה ומן התקופה שלאחריה ידוע גם השימוש במעיינות החמים של קלירוהי, חמת־גדר וטבריה, שסביבותיהם היו, כנראה, מרכזים של תיירות ונופש כאחד.

עם התפשטותה של הנצרות נעשתה א"י מרכז של עליה לרגל גם למאמינים בדת זו. הנצרות החשיבה „עליה" זו כל־כך, שההכרזה של האפיפיור על מסע־הצלב הראשון לשם כיבוש המקומות הקדושים באה בין השאר כדי להבטיח תנאי־ביטחון לעולי־הרגל מן הנוצרים. גם לאחר שבטלה ממלכת־הצלבנים נשמרה בידי הנוצרים הזכות של העליה לרגל. יֶתֶר על כן: מסעי־הצלב קירבו את א"י לאירופה, ואפשר לומר, שמימיהם היתה העליה־לרגל הנוצרית פחות או יותר קבועה, אע"פ שמעולם לא הגיעה אחר זמנם לממדים גדולים. הביקורים של יהודים מחוץ־לארץ בארץ לא פסקו כליל בשום תקופה, ואף לא בתקופה של שלטון־הצלבנים. לעומת זה לא היתה העליה־לרגל המוסלמית מכוונת מעולם לא"י, אע"פ שגם האִסלאם ייחס לא"י מידה מסויימת של קדושה. „עליות" מוסלמיות, שמתקיימות בתוך א"י, מעין העליה לקברו של נבי מוסה (=הנביא משה; ר' תמונה בעמ' 535) וביקורים ל„וֶלים" (קברי־„קדושים"), היה להן תמיד אך אופי מקומי בלבד ולא משכו אליהן תיירים.

עם התפתחותם של אמצעי־התחבורה במאה ה19 ועם ריבוי ההתעניינות במזרח התיכון התחילו תיירים בודדים מבקרים בארץ אגב ביקוריהם במזרח התיכון. מספרם של אלה היה מועט, אך חשיבותם הכלכלית לא היתה פחותת־ערך, ראשית, משום שבתנאי־הנסיעה של הימים ההם היתה שהותם בארץ בהכרח ארוכה־ביחס (בדרך־כלל לא פחות משלושה שבועות), ושנית, משום שהיו באים עפ"ר בלוויית פמליה גדולה. בסוף המאה ה19 גדלה במידה מרובה תנועת העליה־לרגל הרוסית־הפראוּוסלאווית, שהביאה לארץ אלפי מבקרים מדי שנה בשנה: בתנועה זו תמכה הממשלה הרוסית מטעמים דתיים ומדיניים כאחד (עי' היסטוריה, עמ' 502).

בסופה של המאה ה19 התחילה התיירות בא"י לובשת צורה מודרנית יותר. הדחיפה לכך ניתנה ע"י אלברט בלין (ע"ע), מנהל חברת־הספינות „קו האמבורג—אמריקה", שיזם את הקמתם של בתי־מלון (בבעלותם של גרמנים) בתחנות הראשיות בדרך ירושלים—נצרת—טבריה ואירגון של נסיעות (ברכיבה על סוסים, פרידות או גמלים) לצרכי התיירים, שביקשו לבקר בא"י אגב ביקורם במצרים.

עם זה גברה העליה־לרגל. לא רק הרוסים אלא אף שאר הכנסיות הנוצריות, וביחוד הכנסיה הקאתולית, דאגו דאגה של קבע לעליה־לרגל בקנה־מידה גדול. מנזרים ואכסניות, שהוחזקו ע"י הכנסיות, נתנו במשך עשרות שנים את האיש־פוז הנרחב ביותר בארץ.

משנות ה80 של המאה ה19 ואילך התחילה התיירות הציונית, כלומר, ביקורים של יהודים מחוץ־לארץ מתוך מניעים, שהיו בעיקרם לאומיים. במשך מלחמת־העולם I באה הפסקה בתנועה זו, אך אחר המלחמה חזרה ונתחדשה, ואף גברה במידה מרובה, בהשפעת (1) תגבורת הפעילות הציונית, (2) השינוי, שבא במצבה המדיני של הארץ, ו(3) השתפרותם של אמצעי־התחבורה, שכללה את התפתחותה של תנועת כלי־הרכב המוטוריים בארץ גופה. גם פתיחתה של האוניברסיטה העברית בירושלים ב1925 גרמה לתנועה מורחבת של תיירות. אעפ"כ לא עלה עד 1929 מספרם של התיירים הציונים על אלפים אחדים לשנה. מאז ואילך — במקצת הודות לייסודה של הסוכנות היהודית, שעוררה את ההתעניינות בא"י בחוגים יהודיים חדשים במערב, וביחוד מחמת עלייתה של האנטישמיות בארצות אירופה המזרחית והמרכזית, שהגבירה את ההתעניינות בא"י ביהודי הארצות הללו — גדל מספר זה במהירות עד שהגיע לשיא ב1935/6. פתיחת „יריד־המזרח" בת"א ב1936 וקיומן של ה„מכביות" בעיר זו ב1932 ו1935 משכו אף הם לארץ תיירים יהודיים הרבה.

במשך העשור, שקדם למלחמת־העולם II, ניתנו, לפי הסטאטיסטיקה הממשלתית, כ100,000 ויזות של תיירים לשנה. כיוון שמספר זה כלל נוסעים, שעברו דרך א"י בדרכם לארצות אחרות במזרח התיכון או בשובם מהן, וכן נוסעים, שבפועל היו עולים — אין מספר זה מדוייק. את מספרם של

התיירים באותה תקופה אפשר לאמוד ב־35,000 לשנה, ואת חלקם של היהודים ביניהם — ב־20%. עד 1933 בא רוב התיירים היהודיים מארצות אירופה המזרחית. ב־1934/35 גדל ביחוד האחוז של התיירים ממרכז־אירופה. מבקרים הרבה באו לארץ כדי לעמוד על תנאיה ולקשור קשרים בה קודם עלייתם אליה. מכמה בחינות היתה לתיירות היהודית חשיבות מיוחדת, שכן (א) תיירים יהודיים הרבה השקיעו — כתוצאה מביקוריהם — כספים בקרקעות, בבניינים ובתעשיה בארץ, ותרמו למוסדות הציוניים והישוביים; (ב) תיירות זו חיזקה את הקשר בין יהודי חו"ל והישוב בארץ.

במשך כל תקופת־המאנדאט שימשה ירושלים מרכזו של ענף־התיירות בארץ. היהודים לא היו הגורם הראשי בפיתוחו של ענף זה ובקיומו. סוכנויות־הנסיעות ומורי־הדרך היו בעיקרם נוצריים, אך היתה קיימת גם לשכת־מודיעין ומחלקת־הסברה לתיירים מטעם ההנהלה הציונית. על מצבם של בתי־המלון היהודיים מעידה העובדה, שבמשך זמן מרובה לא היה בשום עיר בארץ — ואף לא בירושלים — מלון יהודי אחד ממדרגה ראשונה. בחיפה נעשו התחלות בפיתוח מלונאות יהודית זמן מה קודם מלחמת־העולם II, אך ההחרמות של בתי־מלון לצרכי הצבא והשלטונות, שבוצעו בתקופת־המלחמה, מנעו התפתחות נוספת בכיוון זה.

ואולם השפעת המלחמה על ענף־התיירות בארץ לא היתה שלילית בלבד. א"י (וביחוד תל־אביב) נעשתה איזור של בילוי־חופשה לצבא, שחנה במזרח התיכון. ההכנסה מאורחים אלה היתה מרובה, ואיפשרה, בין השאר, למספר ניכר של בתי־מלון קטנים לייצב את עמדתם הכלכלית.

בניגוד למדינות אחרות היה ענף־התיירות בא"י בסוף מלחמת־העולם II במצב כלכלי טוב הרבה יותר משהיה בתחילתה. גם מבחינת ההכשרה המקצועית באה בו, בענף זה, בתקופת־המלחמה התקדמות ניכרת. מעכשיו עמדו לרשותו מלצרים, מורי־דרך, נהגים ומנהלי בתי־מלון בעלי־ניסיון. בעמדתה של תל־אביב בענף־התיירות בא שינוי: היא נעשתה המרכז של התיירות בארץ.

אחר מלחמת־העולם II, כשבטלו ההגבלות בתנועה הבינ־לאומית, לא נתחדשה התיירות מחו"ל בהקף, שהיה לה קודם המלחמה, מחמת מצב־הביטחון הרעוע, ששלט בארץ. מלונות חדשים לא הוקמו, ואף מלון „המלך דוד" בירושלים — באותו זמן: המלון הגדול היחיד בארץ—היה תפוס ברובו ע"י השלטונות הבריטיים. לעומת זה נתרבו באותו זמן בתוך הארץ הנסיעות לשם נופש (מה שגרם להקמת מספר ניכר של בתי־מרגוע בערים ובקיבוצים) וכן הטיולים והסיורים לשם הכרת הארץ ועתיקותיה. הסיבות העיקריות להתפתחות זו היו: (א) העליה, שבאה ברמת־החיים של הישוב בתקופת־המלחמה; (ב) נסיעות לחו"ל עדיין היו כרוכות בקשיים; ו(ג) פועלים ופקידים התחילו מבלים יותר ויותר את ימי־החופשה שלהם בבתי־מרגוע עם התפשטותו של הנוהג, שלפיו מתכסה חלק ניכר מהוצאות־הנופש ע"י המעבידים (נוסף על תשלום המשכורת הרגילה בזמן־החופשה).

בסוף 1948, אחר מלחמת־העצמאות, היה מצבה של התיירות הישראלית בכל רע. לתייר היהודי אבדו העיר העתיקה, הכותל המערבי, קבר־רחל, ברכות־שלמה, הר־הצופים, הר־הזיתים, חברון, שכם, יריחו, ולתייר הנוצרי בישראל אבדו רוב המקומות הקדושים לו, פרט לגליל (נצרת), ים־כינרת וסביבותיו ועין־כרם. כמו־כן פסק השימוש בתעלת־סואץ כדרך־מעבר לישראל — הדרך הקצרה והנוחה ביותר לתיירים מן המזרח הרחוק, אוסטראליה ואפריקה הדרומית. לעומת זה שימשה כוח־משיכה לתיירות — וביחוד לתיירות היהודית — התופעה החדשה של מדינת־ישראל על כל המתהווה בה.

מלון „המלך דוד" בירושלים

כתוצאה מכך באה עד מהרה בישראל התקדמות מרובה בתיירות על כל ענפיה. בתל־אביב ובסביבותיה (ביחוד בחופה של הרצליה) בלבד נבנו קרוב ל־700 חדרים — או 1,200 מיטות — במלונות ממדרגה ראשונה. מלונות נוספים נבנו גם בירושלים ובחיפה, וכן הוכנסו שיפורים במלונות הקיימים. סלילת כבישים חדשים ויבוא של מכוניות־תיירים גדולות איפשרו סיורים במקומות מרוחקים ממרכז־הארץ מתוך הבטחת נוחיות למסיירים.

התפתחותן של חברות התחבורה הלאומיות בים ובאויר („צים" ו„אל־על") סייעה אף היא לעידוד התנועה מארצות־חוץ לישראל, שכן קודם לכן לא היו קיימות חברות מסוג זה, שתהיינה מעוניינות בישראל ביחוד. הקונגרסים והפסטיוואלים היהודיים והבינלאומיים, שנתקיימו בארץ, כגון הקונגרס הציוני הכ"ג (1951), הקונגרס לתולדות המדעים (1954), הפסטיוואל למוסיקה חדישה של האגודה הבינלאומית למוסיקה חדישה (1954), הקונגרסים של רופאים יהודיים (1955), וכינוסים דומים לאלה, שימשו אף הם גורמי־משיכה לתיירים מחוגים שונים. גם פיחות שער הל"י לתיירים והעמדתו על 1.80 ל"י לדולאר באפריל 1953 שימש עידוד לתיירות.

מוסדות לטיפול בתיירים. בתקופת־המאנדאט היתה מחלקת־התיירות של הסוכנות היהודית מטפלת בענייני התיירות היהודית. כשקמה מדינת־ישראל עבר הטיפול בעניינים אלה לידי אחת מן המחלקות של משרד־העליה. מוסד זה הפך לאחר זמן ל„מרכז־התיירות" שעל־יד משרד המסחר והתעשיה. לסוף הוקמה „החברה הממשלתית לתיירות" שליד משרד ראש־הממשלה, שהתחילה בפעולתה ב־1 באוקטובר 1955. כל מניותיה של חברה זו הן בידי הממשלה, והנהלתה מורכבת מפקידים ממשלתיים. על־יד הנהלת־החברה פועלת ועדה מייעצת, שבה מיוצגים מוסדות ציבוריים שונים, ביניהם התאחדות בתי־ההארחה בישראל" ו„התאחדות משרדי הנסי־

עות והתיירות בישראל". ועדה זו משמשת חולייה־קשר בין החברה ושאר הגורמים הקשורים בתיירות. מרכז־החברה הוא בירושלים, ואליו מסונפות לשכות־תיירות בירושלים, תל־אביב, חיפה, טבריה ולוד, ובחו"ל — בניו־יורק, לונדון, פאריס ורומא.

הכנסות ענף־התיירות בישראל. את הקפן של הכנסות אלו אפשר לאמוד על־יסוד ההחלפות הרשמיות של מטבע זר במטבע הישראלי, שנעשו בארץ. ב1952 הוחלפו בא"י 2,431,567 דולאר, ב1953 — 3,652,332 דולאר, ב1954 — 4,417,559 דולאר, ועד יולי 1955 — 3,645,819 דולאר. יש להניח, שמספרים אלה מהווים 50%—60% מן הסכום הכולל, שהשקיעו התיירים בארץ בצורות שונות.

התיירות לישראל ב1949—1955

השנה	מספר־התיירים
1949	22,208
1950	30,976
1951	35,893
1952	32,965
1953	36,212
1954	38,661

תנועת־התיירות לישראל. בשנים הראשונות לקיומה של מדינת־ישראל היתה תנועת־התיירות לישראל מיוצגת בעיקרה ע"י יהודים. כיום מגיע מספרם של הלא־יהודים לשליש, והוא נמצא בקו־עליה.

תיירים יוצאים לפי זמן־שהותם בארץ
(1954—1951)

זמן־השהות	1951	1952	1953	1954	1955
פחות מ6 ימים	4,223	5,043	6,192	7,687	10,732
6—9 ימים	2,962	3,097	4,011	4,012	5,555
10—19 ימים	5,398	5,620	6,076	6,154	8,157
מ20 יום עד חודש	4,882	4,143	4,513	4,821	6,035
למעלה מחודש	15,087	13,743	13,194	14,197	15,879
מספר התיירים הכללי	32,552	31,646	33,986	36,871	46,358

לגבי שלוש הטבלות המובאות למעלה יש לומר, שמספר לא־מבוטל של בני־אדם, שנכנסו לישראל כתיירים, היו בפועל עולים־משתקעים.

מרכזי־התיירות והנופש בארץ. — ירושלים.

המלונאות בישראל (לפי איזורים)
בקיץ 1955
מספר המלונות והחדרים בדרגות א'—ג'

האיזור	הדרגה א — מלו־נות	א — חדרים	ב — מלו־נות	ב — חדרים	ג — מלו־נות	ג — חדרים	ס"ה — מלו־נות	ס"ה — חדרים
ירושלים	3	260	7	261	11	167	21	688
תל־אביב רבתי	5	510	16	546	23	320	44	1,376
חיפה	2	156	13	369	17	198	32	723
הגליל	2	102	7	168	19	367	28	637
ס"ה	12	1,028	43	1,344	70	1,052	125	3,424

למרות העובדה, שהעיר העתיקה אינה בתחומה של מדינת־ישראל, יש בירושלים היהודית מקומות בעלי משמעות היסטורית, שהם עשויים לעניין תיירים. בין החשובים שבהם „הר־ציון", קברי־הסנהדרין, קברי משפחת־הורדוס. נקודות־משיכה אחרות: קבר־הרצל ובית־הקברות הצבאי; משרדי־הממשלה והמוסדות הלאומיים; האוניברסיטה העברית; מחלקת־העתיקות של הממשלה; הארכיון הציוני המרכזי וחדר־הרצל; מוזיאון־בצלאל; ועוד. בכל אלה יש עניין גם לנופשים המקומיים, אך אלה נמשכים לירושלים בעיקר משום אקלימה ההררי ולילותיה הקרירים בקיץ.

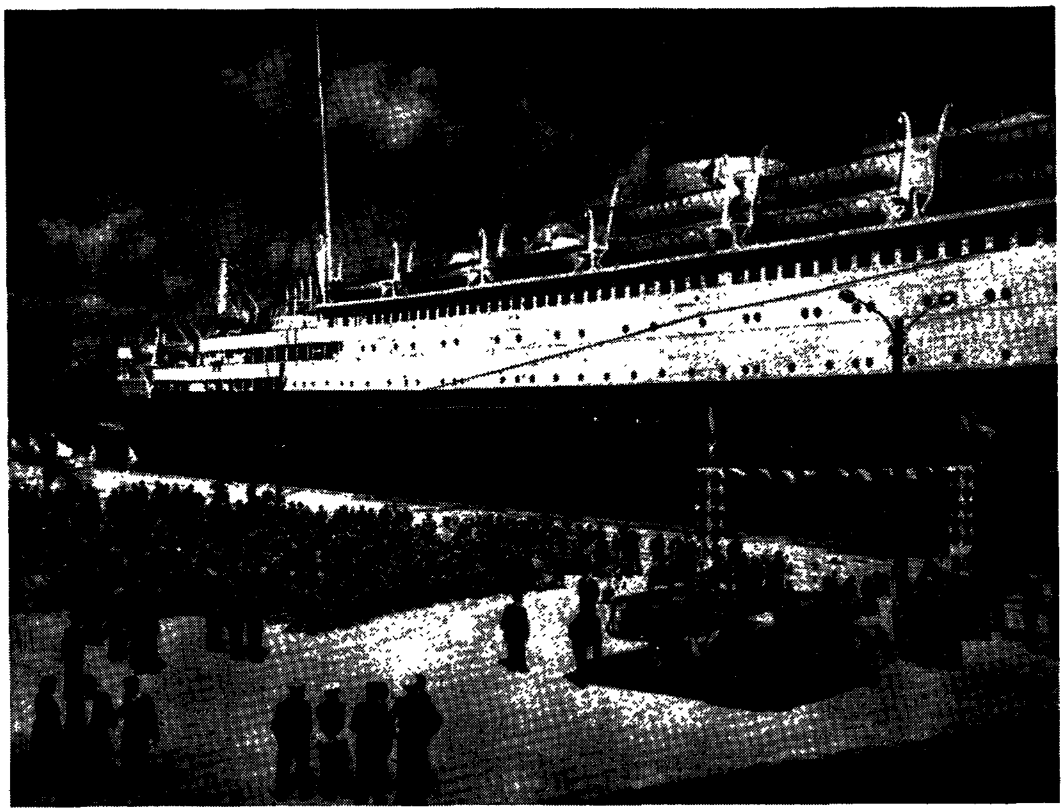
בדרום משמשת אשקלון, המצטיינת באקלימה הממוזג בקיץ, בחופה הנאה ובשרידים הארכאולוגיים שבה, מרכז־משנה לתיירות ומקום־מרגוע כאחד. עניין לתיירים יש גם ברחובות, שבה נמצאים „מכון וייצמן למדע" ו„יד חיים וייצמן".

תל־אביב מושכת אליה תיירים כעיר הדינאמית ביותר בישראל. היא עיר שוקקת, ובה בתי־קפה וחנויות מפוארות לרוב — סמוך ליפו ההיסטורית. בה גם מתרכז חלק חשוב מחיי־התרבות בארץ (התזמורת הפילהארמונית הישראלית, תיאטרונים, מוזיאונים). מדרום ומצפון לתל־אביב—יפו, מבת־ים עד נתניה, משתרע חוף־ים, שהוא יפה לרחיצה, ומרכזו — מצפון תל־אביב עד הרצליה. החופים הנאים ביותר הם בבת־ים, הרצליה ונתניה. הודות לתחבורה הבינעירונית המפותחת והנוחה באיזור זה, הוא כולו למעשה איזור של

התיירים הבאים לארץ לפי ארצות־מגוריהם (1950—1955)

ארץ־המגורים	1950 *	1951	1952	1953	1954	1955
אסיה	2,447	4,734	2,970	2,889	2,971	3,633
אפריקה	2,172	2,649	2,301	2,493	3,240	4,014
אפריקה הדרומית	1,444	1,684	1,370	1,703	2,079	2,225
ארצות אחרות	728	965	931	790	1,161	1,789
אירופה	11,565	15,317	13,152	13,980	15,110	17,803
הממלכה המאוחדת	3,682	3,992	3,234	3,695	4,039	4,916
הארצות הסקאנדינאוויות	576	787	835	1,284	1,436	1,408
ארצות אירופה המערבית	4,094	6,533	5,785	8,654	6,091	7,326
ארצות אחרות	3,213	4,005	3,298	347	3,544	4,153
אמריקה	10,866	11,660	14,115	14,829	16,749	22,035
אה"ב	8,659	9,524	11,435	11,854	13,232	18,332
קאנאדה	581	513	647	717	843	1,055
ארצות אמריקה הדרומית והמרכזית	1,626	1,632	2,033	2,258	2,674	2,648
אוקיאניה	291	321	335	327	407	466
לא ידוע	1,572	1,212	92	694	184	261
כל הארצות	28,913	35,893	32,965	35,212	38,661	48,212

* המספרים הנוגעים ל1950 מתייחסים לתיירים שיצאו מן הארץ. לשנה זו לא נתפרסמו סיכומים על הרכבם של התיירים שנכנסו אליה.

קבלת־פנים לתיירים, שהגיעו לנמל־חיפה בספינת הפאר „בריטניק"

תיירות ונופש. בתל־אביב—יפו מתרכזות החברות של התיירות ושל התחבורה הקשורה בה.

חיפה והכרמל. איזור זה, שכולל את שלוחות־הכרמל מזכרון־יעקב עד קרית־עמל וטבעון, הוא האיזור היחיד בישראל, שבו מזדמנים יחד ים, הרים ויערות. מרכזו—חיפה, שנחשבת לאחת מן הערים היפות ביותר בארצות הים התיכון, ובה גנים מטופחים ומוזיאון. כמה חגים („חג־הפרח" ואחרים), שהונהגו בה בשנים האחרונות, נותנים לה צביון של עיר־פסטיוואלים. בכל תחומי־האיזור מצויים מקומות מקודשים והיסטוריים, שעשויים לעניין תיירים. חיפה היא גם מרכזה של דת־הבאהאיים. מפורסם היכל הבאהאיים על כיפת־הזהב שלו בגן הפרסי שבעיר. בזכרון־יעקב מצויה „רמת־הנדיב" — קברם של „הנדיב הידוע", הבארון אֶדמונד דה רוטשילד, ורעייתו. דרומית לזכרון־יעקב, על חוף־הים, מצויות עתיקות קיסריה ומצפון להן — מבצר־הצלבנים בעתלית.

הגליל המערבי. באיזור זה מצויים מקומות היסטוריים מרובים מימי־הצלבנים, ובכללם מבצר־מונפורט, שנשתמר יותר מכל שאר מבצרי־הצלבנים ששרדו. מעניינת ביותר העיר עכו (עמק זבולון) מצד אוירת יה"ב שבה. בעיר גם מוזיאון ונקודות־עניין לתיירים כמו מסגד ג'זאר פחה, המצודה, החומה, הנמל והשווקים, וכן בית־הסוהר, שבו נכלאו אסירי הגנת־ירושלים ובראשם ז. ז'בוטינסקי (1920), אסירי־ההגנה (1943) ואסירי־המחתרת מתקופת מלחמת־השיחרור ושבו גם עלו לגרדום אנשי אצ"ל ולח"י, שנידונו למיתה.

נהריה ושבי־ציון משמשות מרכז לנופש ומרגוע על חוף־הים. במשקים הקיבוציים אילון וחניתה נמצאים בתי־מרגוע.

הגליל העליון מצטיין ביפי נופו, הדומה לזה של כמה מאיזורי־ההרים באירופה. ממקומות מרובים בו נראה החרמון. בצפת, עיר המקובלים, יש לתיירים עניין בביהכ"נ של האר"י ובבתי־כנסת עתיקים אחרים, שמייצגים סיגנונות־בניה שונים, וכן בבית־הקברות העתיק, שבו מצויים בין השאר קבריהם של האר"י ור' יוסף קארו. בבַּרְעָם יש ביכ"נ יהודי עתיק; במירון מתקיימות בל"ג בעומר חגיגות לכבודו של ר' שמעון בר יוחאי. האקלים המצויין בגליל העליון איפשר גם פיתוח של מרכזי הבראה ונופש, ביחוד בצפת ועל הר־כנען.

הגליל התחתון. איזור זה הוא המעניין ביותר בארץ לנצרות. מלבד נצרת על כנסיותיה ומקומות־האישפוז שבה לעולי־רגל ותיירים נוצריים, יש לציין עוד את הר־התבור, כפר־קנה, כפר־נחום, טבחה שעל חוף ים־כינרת, קרני־חיטין ועוד.

טבריה, המפורסמת בחמי־המרפא שבה, היא מקום־המרגוע החרפי היחיד בארץ (חוץ מאילת, שעדיין לא פותחה מבחינה זו כראוי). נקודות־משיכה לתיירים בטבריה הם קבר הרמב"ם וקבר ר' מאיר בעל־הנס. נוף ים־כינרת הוא מן היפים שבנופי־הארץ.

איזור העמקים אינו משמש בדרך כלל לנופש ולמרגוע, אך בתכניות לטיולים בצפון־הארץ נכלל כרגיל גם איזור זה. בכמה מעמקי־הארץ יש מקומות היסטוריים ונערכו חפירות, שזכו לפירסום — במגידו, בית־שערים, בית־שאן, בית־אלפא (רצפת־פסיפס בבית־הכנסת העתיק), מבצר הצלבנים בלוואַר (כּוֹכַּב אל האוא), ועוד.

בכל אחד ממרכזי־התיירות הנזכרים נמצאים בתי־מלון ממדרגה ראשונה, שכמעט כולם הוקמו אחר תקומתה של מדינת־ישראל.

ו. ס.

בְּנִיָּה. — א. **עד סופה של תקופת־המאנדאט.** משקה של א״י, שהיה נתון בעשרות־השנים האחרונות בתהליך של פיתוח מַתמיד ושל קליטת עליה בעלת־ממדים, הוכרח להפריש חלק ניכר מאמצעיו לצרכי שיכון ובניה משקית. ביחוד תפסו הבניה והשיכון מקום חשוב במשק העברי בארץ. קודם מלחמת־העולם I, וכן בשנות העשרים של המאה הנוכחת, עדיין לא היה קיים בארץ שוק פנימי רחב, שהיה בו כדי לאפשר את הקמתן של תעשיות ענפות וחקלאות מבוססת. לעומת זה יצרה העליה, שזרמה לארץ, ביקוש מיידי וניכר לדירות־מגורים. התוצאה היתה, שהבניה מילאה באותם הזמנים תפקיד חשוב ביותר במשק ובתעסוקה. ב1925 הועסקו בבניין 43% מכלל הפועלים היהודיים וב1926/27 — 34.2%.

בשנות ה30 באה התפתחות מהירה של התעשיה והחקלאות, והשוק הפנימי התרחב והיה מסוגל לקלוט כמויות ניכרות ממוצרי הייצור המקומי. כתוצאה מכך ירד משקלם של פועלי־הבניין בתוך ציבור־העובדים לשיעור נוֹרמאלי יותר של 19.4% ב1935 ול11%—10% ב1936. אך מעמדה של הבניה כמשענת חשובה למשק וכשדה חשוב להשקעות־הון לא נתקפה. עובדה מאַלפת היא שמכלל השקעות־ההון היהודיות ב1932—1939 זרמו 47% לענף־הבניה.

בניה מרוּכּזת. אֲפיינית לבניה העירונית היהודית בא״י היתה מגמתה להתרחק מתחומי הערים הישנות ולהתרכז בשכונות ורבעים מיוחדים. במגמה זו אפשר להבחין בבירור — ביחוד בירושלים — עוד קודם תקופת ההתיישבות החדשה. ב1860 עזב מספר מסויים של תושבים יהודיים את העיר העתיקה בירושלים, שתנאי־הדיור בה היו קשים ביותר מחמת צפיפות וחוסר־סאניטאציה, והתיישב ברובע־המגורים „משכנות־שאננים", שהוקם מחוץ לחומות ע״י משה מוֹנטפיוֹרי. תשע שנים לאחר מכן, ב1869, הוקמה ביזמתם של שבעה מתושבי־העיר השכונה „נחלת־שבעה", וב1873 נוסדה שכונה שלישית — „מאה שערים" —, שכקודמתה היתה מרוחקת מן העיר העתיקה. בתקופת ההתיישבות החדשה לא בא במגמה זו שינוי. אמנם העולים היהודיים התיישבו מתחילה ברובם בערים ובמקומות־הישוב הישנים, אך אחר תקופה מסויימת של התאַקלמוּת, השתדלו לחרוג מריכוזים ישנים אלה ולהקים לעצמם רבעים נפרדים, חדישים ומרווחים יותר. כך ייסדה ב1909 קבוצה מתושבי־יפו היהודיים מחוץ לתחומי־יפו את השכונה תל־אביב, שנעשתה במרוצת־הזמן העיר הגדולה ביותר בישראל. ובדרך דומה לזו הוקמו — בתקופת ממשלת־המאנדאט — השכונות הירושלמיות בית־הכרם, תלפיות, רחביה וכרם־אברהם, והשכונות החיפניות — הדר־הכרמל, הר־הכרמל, הקריות במפרץ־חיפה, ועוד.

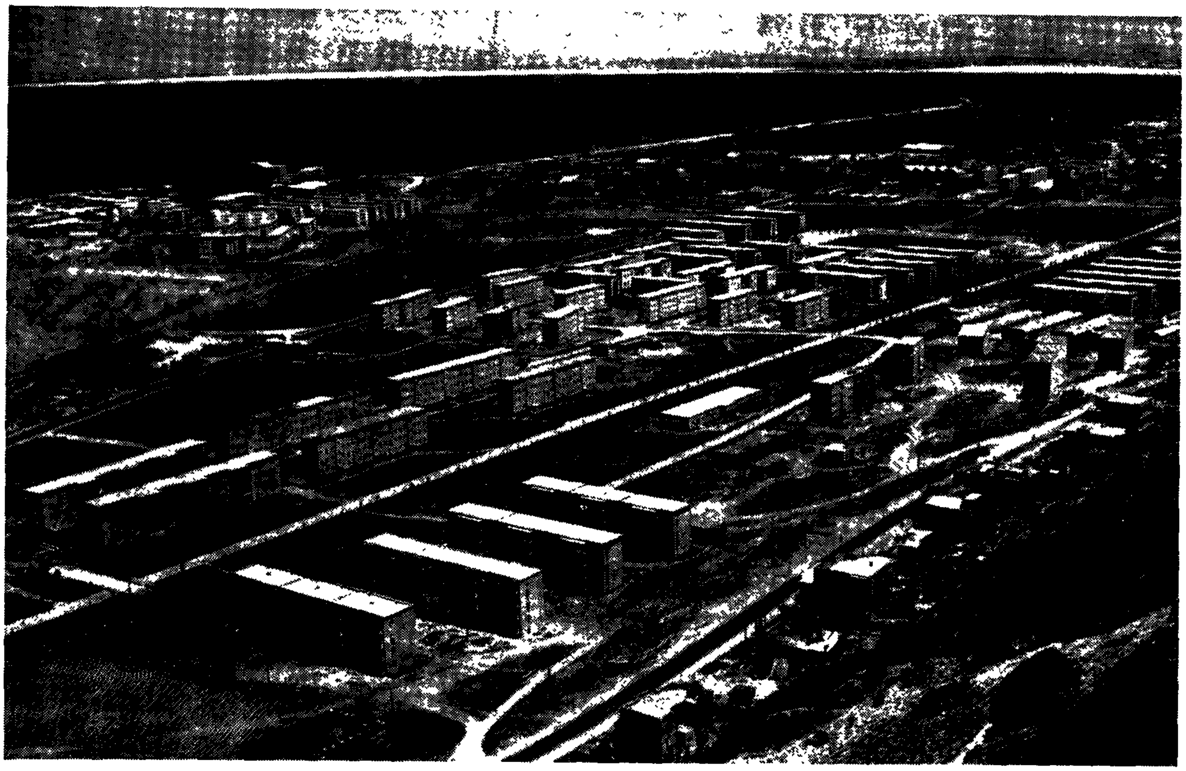
מגמה זו של בניית שכונות חדשות הושפעה ע״י גורמים שונים: שאיפה להווי לאומי־תרבותי מיוחד, מסורת דתית, קשרים עדתיים, זיקה לאירגון מקצועי (כגון הסתדרות־העובדים הכללית) ואף טעמי־ביטחון. אך ביחוד נתעוררה אותה מגמה ע״י תנאי־המגורים והסידורים המוּניציפאליים הכלליים בריכוזי־האוכלוסיה הערביים, שהיו פרימיטיוויים ביותר. העולים היהודים, שבאו ברובם מארצות־אירופה והיו רגילים לרמת־חיים גבוהה יותר, לא יכלו להסתגל לתנאים אלה, ומכאן נטייתם לייסד להם שכונות וערים משלהם. גורם נוסף שימשו המחירים היקרים של הקרקע, שהלכו והאמירו בשטחי־הריכוז של האוכלוסיה, באופן שבניה עממית בקנה־מידה רחב שוב לא היתה אפשרית בשטחים אלה.

צפיפות־הדיור וסיבותיה. כל גל של עליה היה מביא להתגברותה של תנועת־הבניה היהודית בא״י. הנתונים הסטאטיסטיים מצביעים על קשר הדוק בין העליה והבניה. בשנות 1934/35, שבהן הגיעה העליה לשיאה בתקופת השלטון הבריטי, הגיעה גם הבניה לשיאה באותה תקופה, ואילו בסוף שנות השלושים, כשהעליה פחתה, בא צימצום ניכר גם בהקפן של פעולות־הבניין. למרות מה שקיים היה קשר בין מידות הבניין והעליה, יש לציין, שבדרך כלל פיגרה הבניה אחר העליה וכתוצאה מכך נוצרה מצוקת־שיכון חמורה. מתוך מיפקד של חברי „הסתדרות־העובדים הכללית", שנערך ב1937, נתברר, שכ40% מן המשפחות שנפקדו היו דרות **בפחות** מחדר למשפחה, ורק כ15% מחברי־ההסתדרות היו מתגוררים בדירות של שני חדרים. הצפיפות הממוצעת בדירותיהם בתל־אביב היתה 2.1 נפשות לחדר, ובחיפה — 2.3 נפשות לחדר. קרוב למחצית־העובדים היו דרים בצפיפות של 3 נפשות ויותר לחדר בממוצע.

הבניה הפרטית להשכרה, שהיתה מקובלת באותו זמן, לא היה בה כדי לפתור את בעיית־השיכון מפני שעלתה ביוקר מרובה. יוקר זה נגרם ביחוד ע״י העליה המהירה של מחירי־הקרקע, שבאה מחמת ההתפתחות של הערים, מצד אחד, ומחמת ההעדר של קרקע זול לבניה בבעלות פרטית, מצד שני. עם ריבוי ההגבלות בקניית קרקע מן הערבים האמירו מחירי הקרקע לבניה פרטית עוד יותר. בין 1932 ו1936 נתייקרו הקרקעות בתל־אביב בממוצע פי 4.4, בירושלים — פי 2.6 ובחיפה — פי 2. בתקופת מלחמת־העולם II האמירו מחירי המגרשים בארץ עד כדי פי 3 בממוצע ממחיריהם בערב המלחמה. התוצאה היתה, שערכם של המגרשים הגיע עד ל30% ואף 50% מערך ההשקעות בבניה, בעוד שברוב ארצות־אירופה, למשל, אין ערכם עולה ליותר מ20%—10%.

גורם נוסף, שייקר את הבניה, היה האשראי היקר. שער־הריבית קובע במידה מרובה את הוצאות־הבניה ואת גָבהוֹ של שכר־הדירה. חישובים, שנערכו ב1946, הוכיחו, שהכפלת שער־הריבית מייקרת את שכר־הדירה ב50%. באותו זמן כבר נהוגה היתה בארץ ריבית אפותיקאית של 9%—8%, שהיא גבוהה הרבה מן הריבית המקובלת בארצות מפותחות. נוסף על כך היה אשראי אפותיקאי ניתן בהקף מועט־ביחס — מה שהכריח את הבונה להזדקק למקורות־מימון יקרים עוד יותר. גם מידת־המיכּוּן הנמוכה, שהיתה נהוגה בבניה בארץ, בהשפעת שיטות־הבניה, שהיו מקובלות בה, ייקרה את הבניה במידה ניכרת. יוקר־הבניה הגיע לממדים כאלה, ששכר־הדירה בלע בממוצע 25% מהכנסתו של פועל. בתחום זה הגיעה א״י לשיא עגום בקנה־מידה עולמי. בדרגות־ההכנסה הנמוכות (עד 6 לא״י לחודש) הגיעו ההוצאות על שכר־הדירה ל40%—30% ואף ליותר מכן. בתנאים אלה אי־אפשר היה, שהצורה המקובלת של בניה פרטית להשכרה תשמש פתרון למצוקת הדיור של השכָבות מעוטות־האמצעים באוכלוסיה.

אחר מלחמת־העולם II נכנס ענף־הבניה למָבוֹך, שהיה נראה כמחוסר־מוצא: שכר־הדירה הוקפא בזמן־המלחמה, ומכיוון שעליית־המחירים נמשכה, שוב לא היתה אפשרות

שיכון במערב־חיפה, על־יד בת־גלים

להתאים את הגובה של שכר־הדירה לערך הרֵאלי של ההשקעה בבניין. כדי להתגבר על קושי זה הונהגו „דמי־מפתח": תשלום חד־פעמי גדול, שהנכנס לדירה משלם לבעל־הבית (ולדייר הקודם) נוסף על שכר־הדירה הקבוע. אך תשלום חד־פעמי זה היווה מעמסה עצומה, שהשכבות מעוטות־האמצעים באוכלוסיה לא יכלו לעמוד בה. נוסף על כך הופיעו חוגים חדשים של מחוסרי־אמצעים — חיילים משוחררים ועולים פליטים מאירופה —, שהבניה המקובלת לא יכלה לפתור את בעיות־הדיור שלהם. בתנאים אלה התחילו מתפשטות צורות שונות של שיכון ציבורי ועממי, שדחקו חֲלקית את רגליה של הבניה הפרטית.

השיכון הציבורי והקואופראטיווי אינו תופעה חדשה במשק־הארץ. בנייתן של כמעט כל הערים היהודיות בארץ התחילה ע"י אגודות של משתכנים. במרוצת־הזמן הוקמו חברות־שיכון גדולות, שדאגו להוזלתה של הבניה ולהקלת המעמסה הכספית, שהיא מֻטלת על המשתכן, בארבע הדרכים העיקריות הללו: א) ע"י השגת קרקע במחיר זול מן הקרן הקיימת לישראל או באמצעותה; ב) ע"י קבלת משכנתות בתנאים נוחים ממוסדות וקרנות בעלי אופי ציבורי או ציבורי־למחצה; ג) ע"י צימצום רווחיהם של הקבלנים; ד) ע"י ראציונאליזאציה וסטאנדארדיזאציה של הבניה.

גורם חשוב בתחום השיכון הציבורי שימשה הסתדרות־העובדים הכללית. לאחר שיסדה ב1922 את שכונת־בורוכוב בקרבת תל־אביב, אירגנה ב1928 את „המרכז לשכונות־עובדים", שהקים שכונות (של בתים בודדים ומעונות־עובדים) בתל־אביב, ולאחר זמן אף ייסד את קריות־הפועלים: קריית־חיים וקריית־עמל (בחיפה), וקריית־עבודה (כיום: חולון). ב1935 נתארגן ה„מרכז" כחברת־מניות בשם „שיכון".

אחר מלחמת־העולם II, כשגברה מצוקת־הדיור, התחילה חברת „שיכון" גם במפעלי־שיכון מיוחדים לעולים ולחיילים משוחררים. אך באותו זמן נוסדו שתי חברות־שיכון הסתדרותיות נוספות: א) „נוה־עובד", שטיפלה בשיכונם של פועלי־המושבות; ב) „שיכון עממי", שנועדה לטפל בשיכונם של חוגים בלתי־הסתדרותיים.

מחברות־השיכון שמחוץ להסתדרות יש לציין את „רַסְקוֹ", שהוקמה ע"י הסוכנות היהודית. קודם מלחמת־העולם II עסקה „רסקו" בהתיישבות חקלאית של עולים מן המעמד הבינוני. עם גמר המלחמה התחילה גם בשיכון עירוני ובנתה מאות דירות בחולון, קריית־ביאליק, צפון־תל־אביב, ירושלים, ועוד. כן יש להזכיר את החברה הציבורית „הדיור", שעסקה בשיכונם של חיילים משוחררים, את פעולוֹת־השיכון הישירות של הסוכנות היהודית, שבנתה בין השאר שכונות־תימנים בכמה ממושבות־הארץ, ואת חברות־השיכון הקשורות בגופים מפלגתיים („משכנות", „שיכון אזרחי", ועוד). ב1945 קיבלו העיריות התר מממשלת־המאנדאט לטפל בענייני־שיכון.

כתוצאה מכל אלה נעשה השיכון הציבורי והציבורי־למחצה גורם חשוב בענף־הבניה בא"י, ביחוד אחר מלחמת־העולם II. מתוך 28,895 חדרי־מגורים, שנבנו בשביל האוכלוסיה היהודית ב1945/46, בנו אירגוני השיכון הציבורי (חברות שיכון ציבוריות וציבוריות־למחצה, עיריות, מושבים וקיבוצים) 12,742 חדרים — כלומר, כ44% מכלל החדרים שנבנו.

2. במדינת־ישראל (מ1948 ואילך). מדינת־ישראל, שהאוכלוסיה היהודית שלה מנתה במאי 1948 650,000 נפש, הועמדה בפני המשימה הקשה של שיכון 750,000 עולים, שהגיעו אליה במשך 7 שנות־קיומה. ביחוד קשה היה להבטיח קורת־גג ל649,000 עולים, שהגיעו לארץ במשך 37 חדשים: מיולי 1948 עד אוגוסט 1951. באותו זמן עצמו הוחמרה בעיית־

הדיור ע״י צרכיה של האוכלוסיה הוותיקה, שרובה התגורר בתנאים קשים ביותר עוד קודם תקומת־המדינה ונאבק על שיפורם של תנאי־מגוריו. אמנם 50,000 יחידות־הדיור של הרכוש הנטוש הערבי סיפקו מגורים ל150,000 נפש בערך. אך צרכי־הדיור של האוכלוסיה, שהוכפלה במשך שלוש שנים, לא באו ע״י כך על סיפוקם אלא בחלקם בלבד.

בסוף שנת 1949 הוקם אגף־השיכון של הממשלה, שהסתייע בפעולתו בכספים, שהוקצבו מתוך תקציבה של המדינה למטרות־שיכון, בקרקעות, שהועמדו לרשותו בכל חלקי־הארץ, ובפעולות התיכנון של ישובים חדשים ושכונות חדשות, שנעשו ע״י אגף־התיכנון של הממשלה. התאמתה של תעשיית חמרי־הבניה לצרכי־הבניה הנרחבת והכשרתם של פועלים במספר הדרוש לביצוע התכניות שימשו אף הם גורמים חשובים, שאיפשרו לה, למדינה, להגיע לתוצאות, שאליהן הגיעה בזמן קצר כל־כך. ערך לא מבוטל בביצוע תכניות־הבניין היה לחברות־השיכון הציבוריות, שרכשו ניסיון בשנות־פעולתן הקודמות, וכן לחברות קבלניות ולקבלנים בודדים, שביצעו עבודות בהקף רחב בתקופת מלחמת־העולם II. הספקת שיכון לעולים, להוציא את השימוש ברכוש הנטוש, נעשתה בשלושה שלבים: (1) בתי־עולים או מחנות־עולים; (2) מעברות ו(3) שיכוני־קבע.

בסוף 1949 הגיעה האוכלוסיה של מחנות־העולים למאה אלף נפש בקירוב והוחל בהקמתן של המעברות, שהמשתכנים בהן, בניגוד ליושבי מחנות־העולים, מתפרנסים מעבודתם. שנת 1950 הצטיינה בפיתוח המעברות. בקצב מהיר הוקמו שיכונים ארעיים וזולים עד כמה שאפשר. עץ, פח ובד היו חומר־הבניה. בהשקעה של 22 מיליון ל״י הוקמו 52,000 יחידות־דיור ארעיות (19,500 בדונים; 18,300 צריפונים; 14,500 פחונים); מספר זה כולל גם את 1,200 מבני־העץ, שהוקמו למוסדות־ציבור שונים, כגון גני־ילדים, בתי־ספר, צרכניות, מרפאות וכד׳.

בסוף דצמבר 1951 הגיע מספרם הכללי של דרי השיכון הארעי לשיא של 256,506 נפש, מהם היו במעברות — 179,140, בבתי־עולים 26,039, ובמחנות עבודה ומַעבר — 51,327 נפש. השיכון הארעי, על כל הקשיים המרובים, אי־הנוחיות והסבל שגרם — ועדיין הוא גורם — לעולים, סיפק קורת־גג לעולים מחוסרי־האמצעים, ויתכן שעל־ידי כך הציל עליה זו מהתמוטטות. אך המעברות, שנועדו לשמש שיכון ארעי בלבד, נעשו תופעה של ארעיות ממושכת, ויצרו אחת מן הבעיות הסוציאליות החמורות של המדינה. בשיכון־הקבע משמשת הדירה מרכז לחיי־המשפחה ומשענת מוסרית לדריה, בעוד שפעולתו של השיכון הארעי היא בכיוון הפוך מזה. הפחון, הבדון והאוהל מגרשים את יושביהם החוצה — לבתי־הקפה במעברה, שבהם מבלים המבוגרים ובני־הנוער הרבה משעותיהם. תנאי־הדיור הקשים מגבירים את העצבנות ומחשמלים את האוירה הכללית, וכל אי־הבנה קטנה הופכת בהם בקלות לקטטה ולתגרת־ידיים. שילובם השלם של העולים בחיי־הארץ נתעכב הרבה ע״י התנאים הללו.

תחת לחצם של הרבה מדרי־המעברות וכן של העולים, שהוסיפו להגיע לארץ, הוחשה בניית־הקבע. צרכי ההתיישבות החדשה, וכן התפתחותן של התעשיה והחקלאות, חייבו אף הם את הרחבתן של עבודות־הבניה, בכלל זה — סלילתם של כבישים, שמחברים את הישובים החדשים אל מרכזי־הישוב. עם זה נתפשט באותן השנים עצמן הנוהג להקים בנייני־פאר ציבוריים, שנועדו לשרת את האינטרסים המיוחדים של גופים מפלגתיים שונים.

כל הגורמים הללו השפיעו על הקפה של הבניה, שהלך וגבר משנה לשנה. הטבלה הבאה משקפת את התפתחותה של הבניה ב1949—1955:

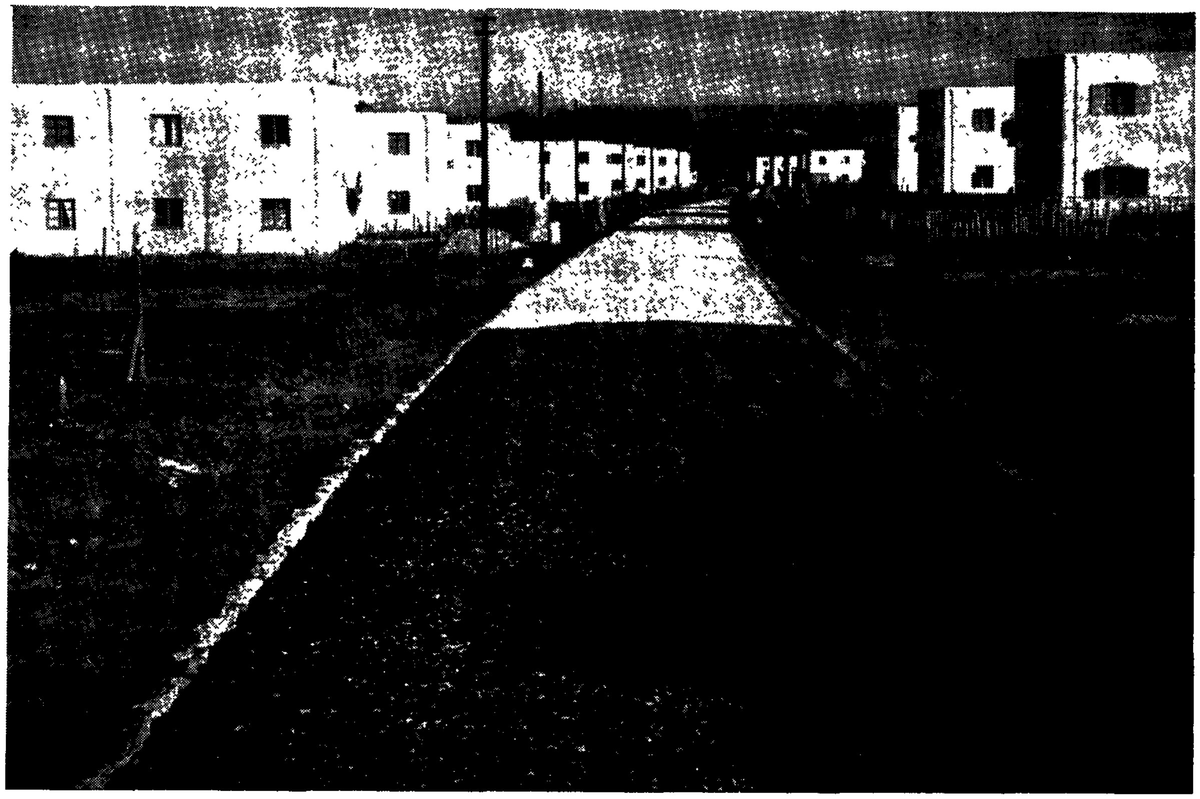
הבניה הגמורה במדינת־ישראל לפי הסוגים (השטח לפי אלפי ממ״ר)
(1955—1949)

סוג־הבניה	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1954 ינואר־יוני	1955 ינואר־יוני
מגורים	749	1,133	1,946	1,811	842	1,065	557	689
תעשיה	40	49	122	182	142	115	70	23
מסחר ושירותים	26	36	45	69	102	63	35	34
בתי־הארחה	—	6	5	5	22	5	2	1
בניינים ציבוריים	28	25	19	35	50	26	9	14
סך־הכל	843	1,249	2,137	2,102	1,158	1,273	672	760

שנות 1949—1951 היו תקופה של גיאות בתנועת־הבניה. במשך תקופה זו עלה הקף הבניה מ843,000 ממ״ר ב1949 ל2,137,000 ממ״ר ב1951. ב1952 לא נשתנה הקפה של הבניה הגמורה, ולעומת זה באה ירידה ניכרת בהקף ההתחלות של בניה. ב1951 הקיפו התחלות אלו 1,307,000 ממ״ר ב25 רשויות מקומיות; ב1952 — 905,000 ממ״ר ב29 רשויות מקומיות. שנת 1953 היתה שנת־שפל בבניה. אך ב1954 באה שוב עליה בבניה, שנמשכה גם במחצה הראשונה של 1955. בתקופת־הגיאות של הבניה נתרבה מספרם של פועלי־הבניין, וכן עלו שכר־העבודה והמחירים של חמרי־הבניה. הבניה נתקלה בתקופה זו בכמה גורמים מעכבים: מחסור בפועלים בעלי־מקצוע, מחסור בחמרי־בניה ותלות ביבוא של חמרי־בניה — מלט, ברזל ועץ. במידה מרובה בהשפעתם של גורמים אלה היה טיב־הבניה ירוד באותה תקופה.

ההקף הרחב של הבניה, שהיה הכרח־המציאות, שימש אחד מן הגורמים האינפלאציוניים בשנות 1949/51. ההשקעות בבניה ובעבודות ציבוריות תפסו את המקום הראשי בכלל ההשקעות, שנעשו בארץ. ב1949 היוו 45% מכל ההשקעות; ב1950 — 44%, וב1951 כ70%. ב1952 ירד אחוז זה ל53% וב1953 ל41%.

משקלן של הבניה והעבודות הציבוריות בהכנסה הלאומית עלה מ10.5% ב1949 ל11.4% ב1950, וירד ל7% ב1952 ו1953. השוואת חלקה של הבניה בהכנסה הלאומית של ישראל אל חלקה בהכנסה הלאומית של ארצות אחרות מלמד, שהקפה של הבניה בישראל ב1953 לא היה מופרז כלל וכלל. בעוד שבישראל הגיעו ההשקעות בבניה באותה שנה ל7% מן ההכנסה הלאומית, היה אחוז זה בנורווגיה 10%, בפינלאנד — 9%, באוסטריה — 7%, בבריטניה — 6%, בהולאנד — 6%, בקאנאדה — 6%. חשיבותה הכלכלית של

שיכון־עולים ברמת־יצחק, על־יד רמת־גן

הבניה ומקומה במשק הלאומי מותנים בסוג־הבניה ובמצב התעסוקה וההשקעות במשק בכללו. בעוד שהבניה לצרכי־תעשיה, לעבודות־פיתוח וכן למתיישבים בכפרים החדשים שימשה לפיתוחה התעשייני והחקלאי של הארץ, ובעוד שהבניה לשיכונם של העולים היא תנאי לקליטת־העליה, מותנה ערכה הכלכלי של הבניה לשם שיפור תנאי־הדיור של האוכלוסיה הוותיקה במצב־התעסוקה הכללי. בזמן של תעסוקה מלאה משמשת הבניה לשם שיפור תנאי־המגורים — שהיא רצויה מאוד מבחינה חברותית, אך אינה הכרחית מבחינה כלכלית — גורם אינפלאציוני, ואילו בזמן של חוסר־עבודה משמשת כל הרחבה של תנועת־הבניה גורם מסייע לביטול השפל הכלכלי, שהרי האחוז של שכר־העבודה בהוצאות־הבניה הוא גבוה למדי (40%).

מה שמייחד את הבניה בישראל מן הבניה בארצות אחרות הוא — בין השאר — חלקם הגדול של השיכון הקואופראטיווי והשיכון העצמי בבניה של בתי־מגורים. גם בבניה הפרטית וגם בבניה הממומנת ע"י הממשלה רווחת רכישת דירות בבתים משותפים. רק אחוז קטן בלבד מן הבניה הפרטית מיועד להשכרה, ורובה המכריע של הבניה הממומנת ע"י הממשלה נמכר למשתכנים, שלפעמים קרובות הם מתאגדים כקואופראטיוים.

צרכי־הבניה המרובים גרמו לכך, ששני שלישים מן הבניה מומנו ע"י הממשלה ושליש אחד מומן ע"י משקיעים פרטיים. הבניה הפרטית הקיפה בחלקה חוגים מעוטי־הכנסה או בעלי הכנסה בינונית ובחלקה — חוגים בעלי־יכולת. הבניה, שבוצעה לצרכיהם של העולים — בהתיישבות, באיזורים העירונים, העירונים־למחצה והכפריים — מומנה כמעט כולה ע"י הממשלה. נוסף על כך מימנה הממשלה את מפעלי־הבניה הציבוריים, שנועדו לאוכלוסיה הוותיקה ולסוגים מיוחדים של עובדים, כגון: שיכון הוותיקים, שיכון עממי,

האוכלוסיה היהודית לפי צורת־הישוב

צורת־הישוב	8.11.1948		31.12.1954		תוספת אוכלוסיה ב1948—1954		גידול האוכלוסיה ב% מ1948 עד 1954
	מספר התושבים	% מכלל האוכלוסיה	מספר התושבים	% מכלל האוכלוסיה	מספר התושבים	% מכלל האוכלוסיה	
א. שלוש הערים הגדולות (ירושלים, תל־אביב, חיפה)	412,973	60.1	641,000	42.1	228,027	27.4	55.2
ב. ישובים עירונים אחרים ועירונים־למחצה	163,234	23.8	518,892	34.1	355,658	42.5	318.4
ג. אוכלוסיה כפרית	110,631	16.1	361,782	23.8	251,151	30.1	227.0
ס"ה של אוכלוסיה עירונית וכפרית	686,838	100.0	1,521,674	100.0	834,836	100.0	
בתי־עולים ובלתי מסומנים	29,840		4,342				
בסך־הכל	716,678		1,526,016				112.9

שיכון צבא־הקבע, חיילים משוחררים ונכים, וכן שיכון של מומחים, עובדי־המדינה וכד׳. השיכונים, שמומנו על־ידי הממשלה, היו מכוונים לפיזור האוכלוסיה. מתוך כך ירד משקל אוכלוסייתן של שלוש הערים הגדולות בכללה של האוכלוסיה, ולעומת זה עלה משקלה של האוכלוסיה הכפרית והעירונית־למחצה, כפי שאנו למדים מן הטבלה שבעמ׳ 941/2.

הגידול המרובה של אוכלוסיית הישובים החקלאיים והעירונים־למחצה נתאפשר ע״י הקמתם של ישובים חדשים בכל חלקי־הארץ. 44% מכל שיכוני העולים והמתיישבים החדשים נבנו בישובים, שנוסדו אחר 1948. אך יש לציין, שכמעט כל המעברות ושאר סוגי־הדיור הערעיים נכללו בקבוצות ב׳ וג׳ שבטבלה המובאת למעלה.

המספרים הבאים משקפים את הקפו של השיכון, שמומן ע״י הממשלה בתקופת קיומה של מדינת־ישראל: מ1948 עד 1.4.1955 הושלמו או נמצאו בבניה 124,703 דירות, מהן — 69,275 דירות לשיכון־עולים ו33,962 דירות בהתיישבות (22,288 במושבים, 11,674 בקיבוצים). נוסף על כך נבנו 31,466 דירות במפעלי־שיכון ציבוריים שונים, מהן 8,498 דירות לשיכון־ותיקים, 13,045 דירות לשיכון עממי ו5,467 דירות לשיכון צבא־הקבע, חיילים משוחררים ונכים.

למרות השגים אלה של השיכון הציבורי, לא הדביק זה את צרכיה של האוכלוסיה. הצרכים התכופים ביותר בדיור מסתכמים כלהלן:

6,000	דירות	למשפחות, שיושבות בפחונים ובדונים במעברות.
24,000	״	שיושבות בצריפונים, מחנות בריטיים וצורות־דיור ארעיות אחרות.
12,500	״	לדרי צריפים וצריפונים בהתיישבות הקיבוצית.
12,500	״	תוספת חדרים למשפחות גדולות במושבי־עולים.
55,000	דירות	

מספרים אלה אינם מביאים בחשבון מבנים רעועים, שיש צורך לשפרם או להרסם, ואת תוספת־הדיור הנדרשת ע״י הגידול הטבעי והעליה.

על הקפה של הבניה בארץ אפשר לעמוד מתוך השוואתה אל הבניה בארצות אחרות. ב1948—1955 נבנו בממוצע בישראל 19 דירות לכל 1,000 תושבים לעומת 10.5 דירות שנבנו בנורווגיה, 10.2 בגרמניה המערבית, 8 בשוודיה, 6.9 בממלכה המאוחדת, 6.7 בהולאנד, 6.7 בשווייץ, 5.9 בברית־המועצות, 3.6 באיטליה, 3.2 בצ׳כוסלובאקיה, ו4 בצרפת. כל המספרים הללו מתייחסים ל1954.

א. גליקסון, שיכון אזורי, 1952; א. שרון, תכנון פיסי בישראל, 1953; ד. זסלבסקי, שיכון עולים בישראל, 1954; ח. דרין (דרבקין), שיכון וקליטה בישראל, 1955; א. אלוייל, השוואת השיכון בצורות בינוי וצפיפויות שונות, 1956.

ח. ד.

התנועה הקואופראטיווית בארץ־ישראל. — 1. הקואופראציה בין היהודים. התפתחותה של התנועה השיתופית בארץ, כתנועות דומות לה בארצות אחרות, היתה תולדה של מצוקה כלכלית וחברותית. היא התפתחה בציבור־הפועלים, וכן במעמד הבינוני, ולפי זה אפשר להבחין בה שני סוגים: א) הקואופראציה הקשורה בהסתדרות־העובדים הכללית, שאגודותיה פתוחות לחברים של הסתדרות זו בלבד; ב) הקואופראציה האזרחית, שאגודותיה פתוחות בדרך כלל לכל אדם, שממלא אחר תקנותיהן. כל אחד משני סוגי הקואופראציה הללו, ז.א. העובדת והאזרחית, כולל כמחצית מספרן של האגודות החקלאיות, האגודות להשקאה והאגודות לשיכון, שנוסדו על יסוד קואופראטיווי. הקואופראציה העובדת כוללת למעשה את כל הקיבוצים ואת רוב המושבים, קופות־התגמולים, הצרכניות, האגודות היצרניות, השירותים והתחבורה.

בין 1921 ו1955 (אוגוסט) נרשמו בארץ 4,249 אגודות שיתופיות. 1,749 אגודות בוטלו ונתפרקו בתקופה זו. קרוב ל40% מן האגודות שנתחסלו היו אגודות־נפל. כ22% נתפרקו תוך שנה מיום רישומן. אחוז החיסול הגדול ביותר היה בין האגודות היצרניות. לפי דו״ח של רושם האגודות השיתופיות, היה מספרן של האגודות השיתופיות העבריות הפעילות באוגוסט 1955 2,501 וזה של האגודות הערביות הפעילות 69. המספר הכללי של החברים ב2,501 האגודות העבריות (להוציא כמה חברות שיתופיות, כגון „חברת־העובדים", „ניר שיתופי" ו„ניר") נאמד ב850,000 (מהם 550,000 חברי האגודות ההסתדרותיות). מספר זה אינו משקף את המספר הכללי של היחידים המשתתפים באגודות אלו, מאחר שכמו בארצות אחרות משתייכים אף בא״י הרבה מן החברים בעת ובעונה אחת לכמה אגודות בעלות אופי שונה, כגון: אגודות לאשראי, לחקלאות, לשיכון.

היסטוריה. — 1. הקואופראציה בארץ לפני מלחמת־העולם I. באמצע המאה ה19 נתארגנו בא״י קבוצות שיתופיות לבניין, שכמה מהן פעלו בהתאם לעקרונות הקואופראציה, אע״פ שלא נרשמו כאגודות שיתופיות. התשלומים החדשיים הראשונים של חבריהן שימשו לרכישת קרקעות, שעליהן נבנו אח״כ בתים. בסוף השנה נהגו לחלק בין החברים (עפ״ר על־פי גורל) את הדירות, שבנייתן הושלמה. רישום הקרקעות והבתים על שם החברים נעשה עם גמר תשלומיהם (בין 1860 ו1891 הקימו קבוצות־הבניין השיתופיות הנזכרות 17 רְבעי־מגורים יהודיים ו2 רְבעי־מגורים של לא־יהודים). אך כמה מהן הגבילו את פעולותיהן לרכישת־קרקע ולאירגון שירותים ציבוריים, כגון הספקת מים ותנורי־אפיה, הקמת מקוואות ציבוריים, בתי־כנסת ובתי־ספר וסלילת כבישים פנימיים.

התנועה השיתופית המודרנית התחילה מתארגנת בארץ בתחילת המאה ה20 כשנוצרו תאים שיתופיים ע״י חלוצי העליה השניה. באמצעותם של תאים אלה ניהלו חבריהם מאבק עם האיכרים, שעל־ידיהם הועסקו, על הטבת תנאי־העבודה שלהם. במאבק זה נעוצים שרשי הפיצול של התנועה השיתופית בארץ לשני אגפים: פועלי ואזרחי.

2. נסיונותיה של הקואופראציה העובדת בתקופת 1904—1920. — רוב הצעירים, שעלו לארץ מרוסיה מ1906 ואילך, השתייכו לתנועות הפועל הצעיר ופועלי־ציון. שתי התנועות אירגנו, מימנו וניהלו קאנטינות, מכבסות ומועדונים שיתופיים, ביחוד ביהודה ובגליל התחתון. העבודה במוסדות אלה נעשתה בהתנדבות, אך רובם חוסל לאחר זמן קצר מפני שהיו חסרים אשראי מספיק ומפני שלא עלה בידם לגבות את חובותיהם של החברים, שברובם היו מובטלים נודדים.

ב1910 החליטה קבוצה של פועלים מחבריהן של התנועות הנזכרות להקים אגודה מרכזית לעזרה הדדית לשם שיפור מצבם החמרי והרוחני. כל אחד ממאת המייסדים נתבע לחתום על מניה (100 פראנקים), לשלם במזומנים 20%

ממחירה ואת היתרה — בשיעורים חדשיים במשך שנתיים. התכנית נכשלה מחמת תקלות אירגוניות בגביית המזומנים ולאחר שאפ"ק סירב ליתן לאגודה אשראי.

אך הנסיונות להקמתן של אגודות שיתופיות בתחומי תנועת־העבודה לא פסקו. חברים מן „הפועל הצעיר" התחילו באירגון של משרדי־קבלנים, שקיבלו עבודה מאיכרי־המושבות. כן עיבדו משרדים אלה קרקעות, שחכרו מן המשרד הא"י של ההסתדרות הציונית העולמית. ב1915 נוסד ע"י 100 פועלים הגדול במשרדי־הקבלנות השיתופיים — „אחווה", שעסק בחקלאות ובבניין. במשך שתי שנות־קיומו ביצע אירגון זה עבודת־ניקוז בקישון ואת קידוח הבארות הראשונות בנגב הצפוני.

בחורף 1915 נוסדה בפתח־תקווה על־ידי קבוצה של 30 פועלים אגודה צרכנית, שבה השקיע כל חבר במנייתו סך של 10 פראנקים במזומנים; הלוואה בסך 3,000 פראנקים ניתנה לאגודה זו ע"י המשרד הא"י הנזכר. האגודה שירתה כ150 מפועלי־השרון, ואחד ממפעליה הראשונים היה הקמתה של מאפיה, שסיפקה מצות בפסח תרע"ו (1916).

בהתאם להחלטות, שנתקבלו באסיפת־פועלים, שנתקיימה בפסח 1916 בדגניה א' לשם דיון במצבם הכלכלי החמור של פועלי־יהודה, הוקמה האגודה הצרכנית הלאומית „משביר", שבה השקיעו המייסדים 1,500 פראנקים ושקיבלה הלוואה בסך 30,000 פראנקים מן המשרד הא"י. האגודה הוציאה את כל הרכוש שהיה ברשותה על קניית חיטים וקטניות, שנשלחו ליהודה.

3. הקואופראציה האזרחית (1900 — 1920). הקואופראטיווים האזרחיים הראשונים נוסדו בעזרתה של חברת אפ"ק והפקידות של יק"א (שפעלה בשביל הבארון רוטשילד בין 1900 ו1922). בין אלה יש להזכיר את החווה השיתופית בעתלית, שנוסדה על־ידי יק"א ב1901 וניטשה ב1904, וכן את האגודה לביטוח־הבקר, שהוקמה בעזרתה של יק"א בזכרון־יעקב ב1905 ונתפרקה ב1906. אגודה זו נתארגנה מחדש ב1908 ונתחסלה ב1941. הקואופראטיווים „פרדס" (נוסד ב1900) ו„אגודת־הכורמים ראשון־לציון— זכרון־יעקב" (נוסדה ב1906), שהוקמו בעזרתו הכספית של הנדיב הידוע, ממשיכים בפעולתם עד היום.

עם שאר המפעלים, שהוקמו ע"י הציבור האזרחי קודם מלחמת־העולם I, נמנים: אגודות לאשראי בזכרון־יעקב, רחובות ופתח־תקווה, אגודות לשיווק חלב ושקדים, אגודות לפיתוח רשת־ההשקאה, לטיוב הקרקע ע"י זיבול, ולכל הפחות, שתי צרכניות. אף האגודות, שנוסדו ע"י ציבור זה, לא נרשמו כחוק, ובפועל היו סוכנויות של אפ"ק. ועדות־הפיקוח, שנבחרו ע"י חברי־האגודות, היו מנהלות את המו"מ עם אפ"ק בנוגע לתנאי ההלוואות, שהיו ניתנות לחברים, וחברת אפ"ק לא היתה נוהגת ליתן הלוואות לחברים אלא באישורן של ועדות־פיקוח אלו. חוזה משותף היה נערך בין הלווים, שחתמו על ערבות הדדית, ובין אפ"ק. כל לווה השתתף ב„קרן־קיבוץ" של האגודה ב10% מסך האשראי המאכסימאלי שקיבל. כשקרן־הקיבוץ לא הספיקה כדי כיסוי של הפסדים, הוצרכו החברים לפרוע חלק מסכום־הערבות. בין 1904 ו1914 נתרבה מספרן של הקבוצות השיתופיות, שקיבלו הלוואות מאפ"ק, מ27 ל50. חבריהן של קבוצות אלו היו בדרך כלל בני מקום אחד ובעלי מקצוע משותף. 45 מהן היו קופות־מלווה, שכללו 1,800 חברים בקירוב וחבו לחברת אפ"ק כחצי מיליון פראנקים של זהב (125,000 דולארים).

4. מימון הקואופראציה היהודית אחר מלחמת־העולם I. — א. הסיוע הכספי מחו"ל. הועה"פ הציוני, ומ1929 ואילך הסוכנות היהודית לא"י, תרמו לקואופראטיווים מאות אלפים של דולארים. מוסדות אלה אף רכשו מניות־בכורה של כמה אגודות שיתופיות, שהקנו למחזיקיהן זכויות מיוחדות. בהנהלת „משביר" ישב ממונה מטעם הוועד הפועל הציוני, שהיו לו סמכויות של וֶטו בכל הנוגע להחלטות הכספיות של האגודה. ממונה מעין זה ישב גם בהנהלת האגודה השיתופית „סולל בונה", שהפסיקה את פעולותיה כקואופראטיו ב1927. „משביר" ו„המשביר המרכזי", נעשו במרוצת־הזמן סוכנויות של המחלקה להתיישבות של הועה"פ הציוני והסוכנות היהודית לאספקה של ציוד חקלאי, מספוא, זרעים וכד' לישובים החקלאיים. עד 1935 היו פעולות אלו חלק חשוב מעסקיהן.

פיק"א השקיעה אף היא כמה מאות אלפים של דולארים בקואופראטיווים. השתתפותה ביקבי ראשון־לציון וזכרון־יעקב התבטאה לא רק בהחכרה של הקרקע, המבנים והציוד בסכום נומינאלי של 10 לא"י לשנה, אלא אף בסיפוק אשראי למוסדות אלה בסכומים גדולים; עד היום שמורה לפיק"א הזכות לאַשר את מינויו של המנהל הכללי (המשמש גם כיו"ר המועצה), את התקציב השנתי של האגודה, ועוד. פיק"א סייעה גם לשתי אגודות שיתופיות לעיבוד ולשיווק של טאבאק, לאגודה של יצרני־חלב, לאגודות חקלאיות כלליות ולאירגוני־אשראי כפריים.

בתקופת שלטון־המאנדאט לא נהנו הקואופראטיווים מתמיכה ממשלתית. ממשלת־ישראל העניקה (במישרים ובעקיפים) סכומי אשראי ברבבות ל"י לקיבוצים ולמושבים, לאגודות היצרניות ולאגודות החקלאיות. כמקורות כספיים אחרים של התנועה השיתופית בארץ משמשות מגביות שונות בחו"ל.

ב. אירגון מוסדות מרכזיים. עם הקמתם של הקואופראטיווים הראשונים בארץ הוקמו מוסדות מרכזיים למימון פעולותיהם. מוסדות כאלה הם: באנק הפועלים בע"מ (1921) והבאנק המרכזי למוסדות שיתופיים בע"מ (1922; כיום: הבאנק המרכזי קאנאדה־ישראל), שהוקמו כשהיו בארץ כעשרים וחמש אגודות פרימריות רשומות ובין שבעים וחמש למאה בלתי־רשומות, בעיקרן אגודות לקבלנות־בניין של העובדים, קיבוצים ומושבי־עובדים; „אסם" — הסתדרות האיכרים השיתופית הארץ־ישראלית בע"מ, שנרשמה ב1925 כאגודה שיתופית חקלאית סיטונית לצרכי הישובים החקלאיים האזרחיים בגליל התחתון; „מרכז" — ברית־פיקוח של הקואופראציה האשראית האזרחית —, שנרשמה ב1922, כשהיו רשומות אך תשע אגודות שיתופיות אזרחיות בלבד.

ג. סוגי־האגודות. האגודות השיתופיות מתחלקות לאגודות פרימריות (2,400) ולאגודות מרכזיות. החברים באגודות הפרימריות (שמספרם מגיע ל840,000) הם ברובם המכריע יחידים, בעוד שרוב רובם של חברי האגודות המרכזיות (101) הם אגודות פרימריות. שדה־פעולתן של האגודות משני הסוגים הוא שונה בהקפו: מישוב אחד ועד הארץ כולה; חברת־העובדים, למשל, היא אגודה פרימרית, שמקפת את כל הארץ. תחום פעולתה של כל אחת מן האגודות האיזוריות לאספקה חקלאית („אירגונים איזוריים"),

הנמנות על האגודות המרכזיות, הוא איזור מסויים. „הלוואה וחסכון תל־אביב—יפו" — אגודה פרימרית, שמונה כ־66,000 חבר — משמשת את תל־אביב וכתריסר כפרים בסביבותיה.

את האגודות השיתופיות אפשר למיין גם מבחינה פונקציונאלית כלהלן:

א) צרכניות — אגודות צרכניות; אשראי; שיכון; קופות תגמולים וביטוח הדדי; זהו סוג של קואופראציה בעקיפים, ששירותיה אינם משמשים למחייתם של החברים אלא לנוחותם.

ב) יצרניות — אגודות חקלאיות ויצרניות, שנמנות על סוג הקואופראציה הישירה, מאחר שחבריהן, כיצרנים, תלויים בשירותיהן לצרכי מחייתם.

ג) אינטגראליות — שיש בהן משום שילוב של ייצור וצריכה. על סוג זה נמנים הקיבוצים והמושבים השיתופיים.

1. אגודות לאשראי. 81 מתוך 105 האגודות לאשראי משתייכות לקואופראציה האזרחית, ומונות כ־230,000 חברים מכלל 349,000 חברי האגודות לאשראי. עיקר תפקידן של אגודות אלו הוא לספק אשראי לחבריהן, ואין כיום הבדל ניכר בין אגודות עירוניות וכפריות. 24 מאגודות אלו הן של העובדים („קופות מלווה") ו־81 הן אגודות אזרחיות. 61 מתוך האחרונות יסדו את הבאנק השיתופי היחיד בישראל—„באנק זרובבל" —, שהן שולטות בו עד היום.

2. אגודות חקלאיות. מספרן הכללי הוא 311 והן מתחלקות לחד־תכליתיות ודו־תכליתיות. הראשונות מגבילות את התעסקותן לסוג פעולות אחד בלבד, כגון: שיווק, אספקה וכד׳, אך אינן מצטמצמות בדרך כלל בטיפול במוצרים מסויימים, ואילו האחרונות עוסקות בדרך כלל בכמה סוגי־פעולה—קניות, שיווק, עיבוד־תוצרת ושימוש שיתופי במכונות חקלאיות. האגודות החקלאיות המרכזיות הן בדרך כלל חד־תכליתיות, והן המעבדות ומשווקות מוצרים שונים.

„תנובה" — האגודה המרכזית לשיווק של ההתיישבות החקלאית העובדת — מרכזת 72% מכלל התוצרת החקלאית העברית המשווקת, בעוד ש„טנא", „עמיר" ושתי אגודות אחרות משווקות 12% מתוצרת זו.

האגודות לאספקת־מים, כמרכזיות כפרימריות, מזרימות מים לבריכות־אגירה מרכזיות, ומשם לאדמות־הצרכנים.

3. ישובים חקלאיים שיתופיים:

א) קיבוצים. חבריהם של גופים אלה, שנתלכדו על־יסוד רעיונות כלכליים וחברותיים ומ־1951 ואילך גם מדיניים — משותפים, נוהגים ע"פ העקרון של מורֶלי (ע"ע), שלפיו „נותן (הפרט לכלל) כפי יכלתו ומקבל לפי צרכיו". שכר־העבודה אינו משתלם בעין אלא בשירותים. הנכסים (להוציא חפצים אישיים מסויימים) וכן הייצור והצריכה הם משותפים. שיווי של זכויות וחובות הוא אחד מאבני־היסוד של הקיבוץ. חברי הקיבוצים אינם זכאים לתבוע שום רכוש, שנמסר על־ידם לקיבוץ בשעת כניסתם, אלא אם כן הותנה בינם ובין הקיבוץ, שרכוש זה יוחזר להם. 200 מתוך 233 הקיבוצים מסונפים לאחת מתנועות אלו: איחוד הקבוצות והקיבוצים, הקיבוץ הארצי, הקיבוץ המאוחד, הקיבוץ הדתי. רוב רובם של חברי „איחוד" משתייך למפא"י; כל חברי הקיבוץ הארצי נמנים על מפ"ם; חברי הקיבוץ המאוחד משתייכים לאחדות־העבודה־פועלי־ציון; חברי הקיבוץ הדתי — לפועל המזרחי.

בתוך ארבע התנועות הנזכרות רוֹוַחת הדעה, שעבודה שכירה עשויה למוטט את הקיבוץ, כפי שאירע בישובים השיתופיים, הן הדתיים והן החילוניים, שהוקמו באה"ב במאות ה־18 וה־19. כהוראת־שעה בלבד — מתוך התחשבות במצב־האבטלה בציבור העולים החדשים ומתוך הצורך בהרחבתו של הייצור החקלאי — הן מתירות עבודה שכירה.

ב) מושבים. תנועת־המושבים כוללת: (1) מושבי־עובדים; (2) כפרים שיתופיים; (3) מושבים שיתופיים; (4) מושבי עולים.

לכל צורות־המושב יש ארבעה קווים משותפים אלה:

א) הקרקע, רובה ככולה, ניתנה בחכירה ע"י הקק"ל;

ב) לכל חבר בית משלו;

ג) חוץ מבמושב השיתופי מעבדים עפ"ר החברים את חלקות־אדמותיהם בעצמם;

ד) שיתוף השיווק, המניות, אספקת־המים והבעלות על המכונות החקלאיות הכבדות.

בין צורת־המושב ובין צורת הישוב, שיסד פרופ׳ אופנהיימר במרחביה קודם מלחמת־העולם I, קיים דמיון מרובה. מושב־העובדים הוא הטיפוס הוותיק שבתנועת־המושבים. המושב הראשון — נהלל — נוסד ב־1921. רוב רובם של המתיישבים הם חברי־ההסתדרות. ציודם הראשוני של החברים הוא שווה, אלא שבמרוצת־הזמן מתהווים הבדלים כלכליים ניכרים בין החברים. העבודה השכירה חֲדרה למושב, כפי שאירע בקיבוץ. אחד מעקרונות־היסוד של המושבים השיתופיים, וכן של מושבי־העובדים, הוא העזרה ההדדית, כגון סיוע לאלמנות ולחברים, שאי־אפשר להם לנהל את משקם.

הכפר השיתופי נוצר כדי לספק את צרכיהם של העולים מאירופה המרכזית והמערבית, שברובם עלו לארץ בגיל־העמידה. אלה היו בעלי משפחות קטנות, שבאו מחוגי בעלי המקצועות החפשים ומעמד־הסוחרים. הכפר השיתופי הראשון — רמות־השבים — נוסד ב־1933. הציוד הראשוני של חברי הכפר מטיפוס זה אינו שווה, והעבודה השכירה מותרת בו אף בלא נטילת רשות מן ההנהלה.

המושב השיתופי הראשון — מולדת — נוסד ב־1935 ע"י עולים מאירופה המערבית. מבחינה מספרית הוא תופס את המקום האחרון בין ארבעת סוגי־המושבים; בסך הכל יש 20 מושבים כאלה, שהאוכלוסיה הכללית שלהם מונה 3,000 נפש.

המושב השיתופי נבדל מן הקיבוץ משלוש בחינות אלו:

א) הילדים דרים עם הוריהם בבית־המשפחה.

ב) הקצבות המשפחתיות נקבעות לפי מספר בניה של המשפחה וגילם, ואינן תלויות בסוג העבודה המבוצעת על־ידיה. נשים נשואות מועסקות במשק רק 2—4 שעות ליום. בדרך־כלל רשאים החברים להשתמש בקצבותיהם לשם קניות בצרכניה המקומית בלבד.

ג) העוזבים את המושב רשאים ליטול עמם את מיטלטליהם, את הסכומים שנזקפו לזכותם וגם את סכומי השתתפותם בהון־המניות ואת חלקם בקרנות העומדות לחלוקה.

מושב־העולים, שנוסד לראשונה ב־1948, נועד לצרכי ההתיישבות ההמונית, שבאה בעיקרה מחוץ לאירופה. לאמיתו של דבר, לא בחרו המתיישבים של מושבי־העולים בצורת הישוב השיתופי, ויתכן שהיו מעדיפים עליה את המושבה, שבה אין כל הגבלות ביחס לעבודה שכירה, שיווק,

קניות וכד׳. רק מועטים מהם שמעו קודם התיישבותם על צורות־חיים שיתופיות.

4. **שיכון שיתופי**. 490 האגודות לשיכון מתחלקות לשני סוגים: (א) Co-ventures, (ב) All the way co-ops. הראשונות מפסיקות את פעולותיהן משבוצעו התפקידים, שלשמם נוצרו, כגון: רכישת הקרקע ופיתוחה, אספקת־מים והתקנת ביוב, סלילת־כבישים והקמת בניינים ציבוריים. כמה מאגודות אלו דואגות גם למימון הבניה של בתי־החברים. הדירות נרשמות על שם החברים ללא כל תנאים או הגבלות.

רוב האגודות מסוג ה All the way co-ops הן הסתדרותיות. האדמה נחכרת בדרך כלל מן הקהק״ל והדירות נרשמות על שם האגודה. עם הצטרפותו של חבר חדש לאגודה, הוא מכניס להון־המניות סכום, שמגיע לכדי ½—⅓ ממחיר־הדירה (כולל חלק ממחיר הקרקע והוצאות־הפיתוח), ואת השאר הוא פורע בתשלומים חדשיים במשך 10 שנים או יותר בתוספת חלקו בהוצאות הכלליות. לחבר וליורשיו יש זכות להחזיק בדירה לצמיתות. התקנות של אגודות־השיכון ההסתדרותיות אוסרות על החבר למכור את הדירה או להחכירה חכירת־משנה, אלא אם כן קיבל התר לכך מן האגודה.

5. **אגודות יצרניות ושירותים**. כל חבר של אגודה יצרנית מתחייב עם כניסתו לאגודה לעבוד לטובתה ולהקדיש לה את רוב זמנו.

אפשר להבחין ארבעה סוגים של אגודות יצרניות בישראל: (א) תעשיות ומלאכות (202); (ב) שירותים (57), כגון מלונות, מסעדות, בתי־שעשועים, מכבסות; (ג) תחבורה — העברת נוסעים (12) ומשאות (24) —, שבעיקרה היא יבשתית ובקצתה ימית; (ד) עבודות שונות.

1) כל חבר משתתף בסכום שווה בהון־המניות ויש לו קול אחד בלבד.

2) אגודות יצרניות מרובות, ובכללן חמש האגודות הגדולות לתחבורה בשביל נוסעים, הגדילו במאזניהן את ערך דמי־ההשתפות של החברים הוותיקים ע״י הערכה מוגדלת של הנכסים. בהתאם לכך זיכו כמה מן האגודות את חשבונותיהם של החברים הוותיקים בחלק מן הסכומים המוגדלים. בין 1949 ו1951 חילקו אגודות־התחבורה בין חבריהן הוותיקים כ3 מיליון ל״י במזומנים.

3) שכר־השכירים נקבע בהתאם לתעריפיהם של האיגודים המקצועיים. באגודות־התחבורה מקבלים החברים תשלומי־יסוד שווים, בעוד שברובן של שאר האגודות מקבלים החברים תשלומים לפי מידת המומחיות והוֶתֶק שלהם. התשלומים לחברים נחשבים למיקדמות. חלק מן העֳדָפים נכנס לקרן שמורה וחלק מתחלק בין החברים במידה שווה. בכמה מן האגודות היצרניות מחלקים חלק מן העדפים גם בין השכירים, בדרך כלל לפי שעות־העבודה שלהם.

כמה מן האגודות היצרניות, מן הסוגים א׳ וב׳, שנזכרו למעלה, הן אגודות קבלניות של עובדים מטיפוס קרוב לזה של ה Commandites הצרפתיות; אין בידיהן בעלות על אמצעי־הייצור ואחריותן מוגבלת לאדמיניסטראציה הטכנית בלבד. ברוב האגודות הללו נמצאת הבעלות על הציוד בידי מוסד הסתדרותי. בכל סוגי האגודות היצרניות הגיע בסוף 1953 חלקם של העובדים השכירים ל39% מכלל־העובדים, ובתחבורה — ל43%.

6. **אגודות צרכניות**. רוב רובן של 246 הצרכניות שבארץ הן אגודות הסתדרותיות, שהן מסונפות לברית־הפיקוח של הקואופראציה הצרכנית. בדומה לצרכניות שבארצות־אירופה ובאמריקה מתעסקות הצרכניות הכפריות שבארץ גם במכירת ציוד חקלאי קל. כמה מן הצרכניות בישובים הגדולים מוכרות גם ירקות, שהן קונות בעיקר מ„תנובה״.

החברות בצרכניות הפרימריות בארץ מַקנה, כנהוג בארצות אחרות, לכל חבר וחבר קול אחד ואת סכום השתתפותו המינימאלית בהון־המניות. מ1941 ואילך נוהגות הצרכניות למכור במזומנים ובמחירי־השוק. בשנים האחרונות, עם החמרת המצב הכלכלי, דרשו החברים לאפשר להם קניה בהקפה, אך עם ייסוד קרנות־הלוואה מיוחדות לבעלי אמצעים מועטים ומחוסרי־עבודה, נבלמה דרישה זו.

נוסף על תשלומי ריבית בשיעור מאכסימאלי של 6% לכל מניה, מחלקות הצרכניות לחבריהן דיווידנדות לפי סכומי־הפדיון שלהן. בדומה לנהוג בשוודיה, משתמשות הצרכניות בארץ בחלק מסכומי הדיווידנדה לשם זיכוי חשבון חלקו של החבר בהון־המניות ובקרנות העומדות לחלוקה. בישראל, כמו באנגליה וסקאנדינאוויה, זכאים החברים לדיווידנדה גם בעד קניותיהם בצרכניות שמחוץ למקומות־מגוריהם וכן בחנויות של „המשביר לצרכן״, שבעלותן היא בידי „המשביר המרכזי״ והצרכניות. בישובים הגדולים גוברת הנטיה לייחודן של הצרכניות.

„משביר״, אגודה פרימָרית, הפסיק את פעולותיו ב1931 ואת מקומו תפס „המשביר המרכזי״, אגודה מרכזית סיטונית. ב1954 היוו הקיבוצים והמושבים קרוב ל50% מחברי „המשביר המרכזי״. הצרכניות היוו 45% מכלל החברים וממספקי הפדיון הכללי. הפדיון השנתי של „המשביר המרכזי״ הגיע ב1954 לסך של 72 מיליון ל״י, בעוד שהפדיון של כלל הצרכניות בערים ובמושבות הגיע באותה שנה ל65 מיליון ל״י. בניגוד לאגודות סיטוניות שיתופיות (C. W. S.) בארצות אחרות, באים 40% מן הפדיון של „המשביר המרכזי״ ממכירות של אספקה וציוד חקלאיים.

7. **קופות־תגמולים** (423). הממשלה, הרשויות המקומיות, כמה מפעלים כלכליים ומוסדות ציבוריים אחרים מקיימים קופות־תגמולים בשביל עובדיהם. קופות אלו הן בעלות אופי של אגודות הדדיות (Mutualist Societies), שחובת־חברות בהן מוטלת על כל העובדים. הנהלת־הקופות היא בידי העובדים ונותני־העבודה כאחד. הקופות ההסתדרותיות, שהן הרוב המכריע בקופות אלו, מסונפות כולן לברית־הפיקוח של קופות־התגמולים.

8. **אגודות שונות** (62). סוג זה של אגודות כולל אגודות לשירותים ציבוריים, אגודות לקניית חמרי־גלם ולמכירת מוצרים גמורים של בעלי־מלאכה, אגודות של קומפוזיטורים ומְבַצעים ושל סופרים, שהתאגדו לשם הגנה על זכויותיהם, אגודות מו״לים של ספרים עבריים, שהתאגדו לשם טיפול בבעיות הקשורות בסחר־החוץ, וכן „חברת־העובדים״, „ניר שיתופי״, ועוד.

9. **בריתות־פיקוח** (10). פעולותיהן של אגודות אלו מוגבלות לאירגון, הדרכה, ייעוץ, ייצוג וביקורת. אסורה עליהן ההתעסקות בעניינים כלכליים, פרט למכירת מכשירי־כתיבה וטפסים להנהלת־חשבונות.

כל אגודה שיתופית רשומה חייבת להגיש לרושם האגודות השיתופיות דין־וחשבון שנתי מבוקר. פקידי בריתות־

הפיקוח, שהורשו לכך במיוחד ע"י הרושם, רשאים לבקר, לאשר את הדו"חות השנתיים של האגודות המסונפות אליהן ולחתמם. דו"חות של האגודות, שאינן מסונפות לבריתות־הפיקוח, חייבים להיבדק ע"י רואי־חשבון מוסמכים, שנבחרים ע"י חברי האגודות באסיפותיהם הכלליות, באישורו של רושם האגודות השיתופיות. 75% מן האגודות השיתופיות שבארץ, ובכללן כל האגודות ההסתדרותיות, מסונפות לבריתות־פיקוח. שש מתוך עשר בריתות־הפיקוח הקיימות מטפלות באגודות הסתדרותיות בלבד.

ז. ד. לבונטין, שלשה קונטרסים, 1907, 1910, 1911; דו"ח יום־השנה העשירית של א.פ.ב., 1913; ז. ד. לבונטין, זכרונות, חלק ב', פרק מ"ד, תרפ"ח; דו"חות שנתיים של יק"א, 1898—1924; F. Oppenheimer, *Merchavia — A Jewish Co-operative Settlement in Palestine*, 1914; H. Valden, *Co-operative Credit in Finland* (in *International Review of Agricultural Economics*, IV, 4, 1926); *Reports of the Experts Submitted to the Joint Palestine Survey Commission*, III, 1928; G. Ch. George, *Communists and Co-operative* Colonies, 1930; *Report of the Registrar of Co-operative Societies*, 1921–1937, 1938; A. B. Bestor, *Backward Utopias*, 1950; F. Parker, *Co-operative Housing in the U.S.A.*, 1953.

צ. ו.

II. הקואופראציה בין הערבים. בין 1921 ו1933 נרשמו בארץ רק 28 אגודות קואופראטיוויות ערביות בלבד, אך משנתפרסמה פקודת האגודות השיתופיות של 1933 והוקמה המחלקה לאיגוד שיתופי, שכללה גם סגל של עובדים ערביים, נתרבה מספרן. ב1933 החליטה ממשלת־המאנדאט לארגן אגודות־אשראי כפריות מסוג רייפאייזן (Raiffeisen) ולהמשיך אח"כ בהקמתן של אגודות חקלאיות קואופראטיוויות באוכלוסיה הערבית.

בין 1933 ו1946 נרשמו, לפי הדו"ח של הרַשָּׁם, כ250 אגודות ערביות. מאלו היו פעילות בסוף 1946 244 אגודות, שכללו: 148 אגודות לאשראי, 42 אגודות לשיווק, 25 אגודות של צרכנות, 21 אגודות של יצרנות, 6 אגודות שונות. 183 אגודות הגישו לרשם דו"ח שנתי ל1946. אגודות אלו הקיפו 12,591 חברים, שכְּלל הונם וקרנותיהם הגיע לסך של 158,316 לא"י, והסך של יתרת ההלוואות שנתנו — ל286,149 לא"י. 136 מהן היו אגודות לאשראי, שהיו להן 8,900 חבר, הון וקרנות בסך של 45,074 לא"י ויתרות־הלוואות בסך של 215,261 לא"י.

בין האוכלוסיה הערבית המוסלמית (שהיתה בה אך שכבה דקה של בעלי־עסקים ובעלי מקצועות חפשים) ובין האוכלוסיה הערבית הנוצרית (שהסוחרים והפקידים היו מרובים בה ביחס) היה קיים הבדל ניכר בְּיחס לרעיון הקואופראציה. תגובתם של המוסלמים לרעיון זה היתה חיובית יותר. רובם היו פלחים, בעיקרם — אריסים, שהיו רגילים למנהגים של עזרה הדדית, כגון: שיטת ההלוואה הקולקטיווית, שלפיה חותם אחד מן הלווים על שטר־החוב, בעוד שהשאר חותמים עליו כמסיבים; ההלוואה מחולקת בין החותמים לפי ידות מוסכמות. כמו־כן היתה נהוגה בין הפלחים בעלות משותפת של החווה ואדמת־המרעה, מקורות־המים ומקומות־הדיש, וכן העסקה משותפת של רועים ושומרים.

בדו"ח של רַשָּׁם האגודות השיתופיות צויין, שאחר 12 שנות פעילות נתארגנו אגודות לאשראי רק ב148 מתוך כ1,000 הכפרים הערביים, שהיו קיימים בארץ, ואלה שירתו אך כ90,000 מתוך המספר הכללי של תושבי הכפרים הערביים, שנאמד ע"י השלטונות במיליון אחד. פעולותיהן של אגודות אלו נצטמצמו בחלוקתם של כספי־ההלוואות, שנתקבלו מבאנקים, ובגבייתם. סגל העובדים הערביים במחלקה לאיגוד שיתופי היה נוהג להכין את הדו"חות של רוב האגודות הללו. רק למועטים מחברי האגודות לאשראי היו נהירות מטרות הקואופראציה ותכליותיה. הניסיון להקים אגודות לחקלאות הצליח פחות אף מן הניסיון באירגונן של האגודות לאשראי.

במדינת־ישראל נמצאים (מ1948 ואילך) אירגון העבודה, ההדרכה החינוכית הנוגעת לקואופראציה הערבית והפיקוח עליה בעיקר בידי ברית־פיקוח שבחסותה של הסתדרות־העובדים הכללית. בפועל הוקם רובם של הקואופראטיווים הערביים, משעת ייסודה של המדינה עד היום (1956), בחסות המחלקה הערבית של ההסתדרות וברית־הפיקוח שבחסות ההסתדרות, וכן ע"י מפלגת־הקונגרס הערבית. לפי הדו"ח של ברית־הפיקוח על האגודות הערביות מסוף 1953, מנו 62 האגודות הערביות 2,845 חברים, הונן (בצירוף הקרנות) עלה לסך של 30,000 ל"י וסכום יתרות־ההלוואה שלהן — ל53,750 ל"י (רובן ממוסדות ההסתדרותיים).

לפי דו"ח של הרשם היו רשומות (בסוף 1955) 69 אגודות ערביות פעילות ו21 בפירוק. רק 9 מן האגודות הפעילות היו אגודות לאשראי (עירוניות), בעוד ש5 מהן היו אגודות כלליות לחקלאות ו34 — אגודות לשיווק. תופעה זו היא בניגוד לְמה שמצאנו בקואופראציה הערבית בתקופת ממשלת־המאנדאט, שעודדה בעיקר את אירגון האגודות לאשראי.

התקנות של האגודות השיתופיות הערביות (רובן ככולן מסוג רייפאייזן, בערבות בלתי־מוגבלת) מנוסחות לפי דוגמת התקנות של האגודות היהודיות המקבילות. האגודות הנמצאות בחסותה של ההסתדרות מסונפות לברית־הפיקוח ההסתדרותית ותקנותיהן מעניקות למוסדות־ההסתדרות ולברית־הפיקוח זכויות־יתר.

האגודה הערבית המרכזית לשיווק („שיווק היבול"), היחידה במינה בין הקואופראטיווים הערביים, נמצאת אף היא בחסותה של ההסתדרות. אגודה זו נרשמה באוגוסט 1949, אך בסוף אוקטובר 1955 עדיין היתה פעילותה מועטת. מייסדי האגודה היו נציגיהן של שלוש אגודות חקלאיות פרימריות בגליל המערבי ותשעה מעובדי ברית־הפיקוח הערבית ההסתדרותית. באוגוסט 1953 הגיע מספרן של אגודות אלו לעשרים. הקשר בין האגודות הפרימריות ובין אגודת „שיווק היבול" רופף ביותר. חברי המועצה וההנהלה של „שיווק היבול" ב1954 מונו או נבחרו מתוך רשימת־שמות, שהוכנה ע"י ההסתדרות. בהתאם לדו"ח של מנהל מחלקת הקואופראציה הערבית בהסתדרות, שיווקו האגודות הפרימריות הערביות ב1953/4 באמצעות עמילים 60% מתוצרתן. כן מוסר הדו"ח, ש70% מן הפלחים אינם יודעים להעריך את התועלת שב„שיווק היבול", בעוד שהמיעוט המוכן לשיתוף־פעולה עם אגודה זו מוכרח להיכנע לנכבדי־הכפר, המתנגדים לכך. לדעת הפקידים הבכירים של הקואופראטיווים הערביים, קלושים הסיכויים לפיתוחן של האגודות הערביות לשיווק, אלא אם כן יוכרחו הערבים, על־ידי חוק מיוחד, להצטרף לקואופראטיווים.

צ. ו.

התחבורה

הדרכים בא״י מימי־קדם עד ההתיישבות החדשה. — התחבורה הקדומה ביותר בארץ נתקיימה באמצעות בהמות־רכיבה; בעגלות ובמרכבות לא השתמשו כמעט כלל. כתוצאה מכך לא היה צורך בסלילת דרכים מיוחדות, אלא שנוצרו שבילים בלתי־סלולים בין ישוב לישוב. דרכים כאלו הותקנו מתוך סילוקן של האבנים מקו־הדרך. אבנים אלו נערמו בשוליהן של הדרכים ושימשו כעין גדרות להן, ועם זה — לַשדות ולַכרמים, שגבלו עם „גדרות״ אלו; כך היו עולי־מצרים יכולים להבטיח לשליטה של אדום, שילכו בדרך־המלך ולא יטו מן המסילה (במדבר כ, יז—יט).

המבנה הגאוגראפי של הארץ ומצבה בין סוריה ומצרים גרמו לכך, שכבר בימי־קדם עברו בה שתי דרכים בינלאומיות גדולות: (א) „דרך־הים״, שנמשכה מדמשק, דרך גשר בנות־יעקב, דרומה; הזרוע האחת של דרך זו עברה על־יד הר תבור והשניה דרך בית־שאן. שתיהן התחברו בפתחו של מעבר עירון, על־יד מגידו. בארוּבּוֹת, בפתחו המערבי של אותו מעבר, נתחברה דרך זו עם דרך חוף־הים, שנמשכה מצור לעכו, ומשם — מסביב לכרמל, ושוב לאורך־החוף. בהמשכה עברה הדרך הקדומה לרגלי הרי שומרון ויהודה, דרך אֲפֵק (ראש־העין) ולוד ומשם, דרך יבנה, אשדוד, אשקלון ועזה, למצרים. בחלקה הדרומי נקראה דרך זו במקרא „דרך ארץ פלשתים״ (שמ׳ יג, יז); (ב) „דרך־המלך״, שבה רצו בני־ישראל לילך כשביקשו לעבור דרך אדום ומואב (במד׳ כ, יז); ה„מלך״ הנזכר כאן היה בלא ספק מלך־מצרים. דרך זו עלתה מאילת בעמק נחל־יַתים, ומשם נמשכה לרֶקֶם, קיר־מואב, מידבא וחשבון, רבת־עמון, רמות־גלעד, עשתרות עד לדמשק.

דרך שלישית, שחשיבותה היתה בעיקר פנימית, היתה דרך־האבות, שנמשכה מדותן לשכם, לשילה, לבית־אל, גבעת־שאול, ירושלים, בית־לחם, חברון (ואֵלוני־ממרא) עד לבאר־שבע וארץ־גְרָר, ומשם — דרך קָדֵש בַּרְנֵעַ למצרים. מלבד דרכים אלו, שעברו לארכה של הארץ, היו דרכים הרבה, שעברו לרחבה. אלו האחרונות חיברו את ערי־החוף עם הישובים של פנים־הארץ, עם עמק־הירדן ועם עבר־הירדן, כגון הדרך מיריחו לעי ובית־אל; דרך בית־חורון ועמק־אילון; הדרך מסוכות לשכם ומשכם לשפלת־החוף וכד׳.

הצורך בסלילת־דרכים גבר עם הנהגת השימוש בכלי־רכב בצבאם של מלכי־ישראל, ויש להניח, ששלמה והמלכים אחריו דאגו, לכל הפחות, להתקנת כְּבָשים סלולים לערי־הרכב שלהם. כמו־כן חצבו כנראה הצורים מעברות בגבעות הנמוך שלאורך חוף־הכרמל כדי להקל על הגישה לעריהם עתלית ודֹאר או כדי לייבש את הביצות שבדרך. גם מישע מלך־מואב הכריז בכתובת שלו: עשית[י] המס[י]לה בארנ[ו]ן (שורה 26), ובכך נתכוון בלא־ספק להקלת המעבר המסוכן בקרבת נהר זה — מעבר, שהיה חלק מדרך־המלך. דרכים קדומות אלו היו, ודאי, דרכי עפר כבוש ולשם סלילתן הוצרכו בוניהן לבצע בכמה מקומות חציבות. בדרכים אלו השתמשו צבאותיהם של הכובשים השונים, מלכי מצרים, אשור, בבל ופרס, ואף הצבאות ההלניסטיים.

בתקופה הרומית בא שיפור מרובה בסלילת־הדרכים בארץ. רשת־דרכיהם התאימה בקוויה הכלליים לדרכים, שהיו קיימות בתקופות הקדומות. הדרכים הרומיות שימשו בראש ובראשונה לתכליות אסטראטגיות, ולפיכך נתרחבה הרשת הרומית בהקבלה לקרבות, שנערכו בארץ. בימי מלחמת־אספסיינוס ומיד אחריה הותקנו כביש־החוף ושלוחתו לירושלים; וכן חוברה בית־שאן עם דמשק וכבישי־סוריה. כתוצאה מביקוריו של הדריינוס בארץ וממלחמת בר־כוכבא הושלמו הכבישים בין ירושלים ויריחו, ירושלים ועזה, „כביש־המצור״, שנבנה מסביב לשטח, שבו התבצרו המורדים, וכן הכביש שחיבר את קיסריה, בירת הפרובינציה, עם לֶגיוֹ, שבה חנה הלגיון השישי, ועם ציפורי, בלבו של הגליל היהודי; כביש־עֶרֶב, שעבר מעכו לטבריה, השלים רשת בטחונית זו. בינתיים סלל נציבו של טריינוס, קורנֶליוס פַּלמה, מיד לאחר שכבש את הממלכה הנבטית (שהפכה ב106 לפרובינציה ערביה), את „הכביש החדש״ (via nova), שנמשך מבצרה עד אילת בקו של „דרך־המלך״. בתקופות מאוחרות יותר הושלמו הדרכים, שחיברו את ירושלים עם נֶאַפּוֹליס (שכם) וסֶבַּסְטֵי, ואת נֶאפּוֹליס עם בית־שאן. הכבישים הרומיים היו בנויים היטב לפי מושגי הזמן ההוא; הם נסללו בשפלה על בסיס של אבנים, ובמעברים שנחצבו בהרים. לאורך הכבישים הועמדו אבני־מיל, ועליהן היו כתובות, ברובן בלשון הרומית, שהיו מכוונות ליתן הסברים לצבא העובר בדרך. הרומים היו הראשונים, שבנו גשרים מעל לנהרות ולנחלים („תיקון גשרים״ נחשב בין המעשים הנאים של הרומים, לדברי ר׳ יהודה בר׳ אילעאי — שבת ל״ג, ע״ב). כמה מן הגשרים הרומיים שימשו את הציבור עד המאה ה19 (כגון גשר מַג׳אמִע על הירדן ממזרח לבית־שאן וכמה גשרים בעבר־הירדן). בתקופה הביזאנטית ובתקופה הערבית הקדומה עוד הוסיפו להחזיק את הכבישים הרומיים במצב תקין; על כך מעידות בין השאר גם אבני־מיל, שבהן חקוקות כתובות ערביות מימי החליף עַבְּד אַלְמַלִךְ (המאה ה7 לסה״נ). הצלבנים הוסיפו להשתמש ברשת־הדרכים הישנה, בעיקר בשפלת־החוף; הדרכים בפנים הארץ, שלא שימשו לתנועות־חילותיהם, נעזבו והתחילו משתבשות. אמנם הממלוכים דאגו לקיומו של דואר מלכותי מסודר ואף הקימו כמה חאנים לאורך הכבישים הראשיים (כגון החאן האדום על־יד בית־שאן, החאן על־יד ראש־העין, ועוד), אך הזניחו את בדק־הדרכים; והתורכים אחזו במנהגם גם בבניית החאנים וגם בהזנחתן של הדרכים, שהפכו למקומות של ציבורי־אבנים, שהוצאו מן השדות הסמוכים. בימי מסעו הצבאי של נאפוליון ב1799 היתה תחבורת־הארץ במצב הירוד ביותר; רק ב„דרך־המלך״ הישנה השתמשו עוד בעליות לרגל מדמשק למכה. עם עליית המתח של החיים הכלכליים בארץ במאה ה19 התחילו דואגים בה גם לתחבורה; ביחוד נעשו כמה תיקונים בדרכים (בעיקר בקו חיפה—יפו ויפו—ירושלים); אך חידושה של רשת־הדרכים בארץ היה מפעלו של השלטון המאנדאטורי (שבמקרים הרבה הלך בזה בעקבות סוללי הכבישים הרומיים)— מפעל, שבוצע בעיקר בשנות ה30 בהשפעת המרידות הערביות ובעיות־הביטחון, שהיו קשורות בהן.

מ. א. י.

הכבישים. — א. משנות ה70 של המאה ה19 עד תקומתה של מדינת־ישראל. הכביש המודרני הראשון בא״י נסלל בין ירושלים ויפו ב1869/70. לפי עדותו של הקונסול הבריטי בא״י באותה תקופה, בוצעה אז התחבורה היומית בין ירושלים ויפו ע״י עשרות אחדות של גמלים וחמורים וע״י דואר־סוסים (אחת ליומיים). עבודת

קטע מן הכביש לסדום, שסלילתו הושלמה ב1953

הכביש הנזכר הוצאה לפועל כחלק מן ההכנות לקבלת־הפנים הממשלתית לפראנץ־יוסף, קיסר אוסטריה, ואורחים מבתי־המלכות של פרוסיה ואיטליה, שהתעתדו לבקר בארץ אחר השתתפותם בפתיחה החגיגית של תעלת־סואץ. העבודה היתה לקויה, באופן ששנתיים לאחר שנסתיימה נהרס הכביש כמעט כולו, ומזמן לזמן היה הכרח לסלול אותו מחדש; וכשנסללה מסה״ב הראשונה בארץ בין ירושלים ליפו והתנועה בה נפתחה ב1892, נתמעטה התנועה בכביש, שבו נמשכה הנסיעה בעגלה כ12 שעות (לעומת 4 שעות ברכבת).

הישוב העברי החדש גרם אף הוא להתפתחותה של תחבורה בארץ ע״י מה שהנהיג בה את השימוש בעגלות, שנחשבו אז במזרח לאמצעי־הובלה חדישים. אך עד מלחמת־העולם I כמעט שלא היו בארץ כבישים מתוקנים, שתנועה סדירה היתה אפשרית בהם במשך כל עונות־השנה. בזמן המלחמה הרחיבו גם התורכים (בעזרת הגרמנים) וגם הצבא הבריטי את רשת־הכבישים בארץ מטעמים אסטרא־טגיים. בתחילת 1920 הגיע ארכם הכללי של הכבישים, הראויים לתנועה במשך כל השנה, ל400 ק״מ בקירוב, וארכן של הדרכים הטבעיות, שנמצאו בפיקוח־השלטונות ושהשימוש בהן היה אפשרי רק במשך ימות־החמה — לכ1,000 ק״מ. כל הכבישים נסללו לפי השיטה הפשוטה ביותר (שכבת־חצץ על יסוד של אבני־גוויל) והתאימו רק לסוג התנועה, שהיתה קיימת באותה תקופה. עם התפתחותם של הישוב והתחבורה בארץ ועם ריבוי האוטומובילים בתוכה, נתרחבה הרשת של הכבישים ובנייתם שוכללה במידה ניכרת. בטבלה הבאה מובאים המספרים הנוגעים לכבישי א״י ולתנועה בהם מ1920 עד 1946.

השנה	אורך־הכבישים ק״מ	מספר המכוניות הרשומות*
1920	400	450
1925	600	1,963
1930	912	3,186
1933	1,207	11,874
1940	2,340	15,748
1944	2,640	14,619
1946	2,720	17,000

* לא נכללו כאן מכוניות־הצבא, שמספרן היה מרובה, ובפרקי־זמן מסויימים — בסוף תקופת־המאנדאט — אף עלה על מספרן של המכוניות האזרחיות.

רחבו של החלק הכבוש בדרכים הבינעירוניות הראשיות בא״י היה מ5 עד 6 מ׳, ואילו רחבה הכללי של הדרך היה מ20 עד 30 מ׳. בדרכים ממדרגה שניה היה רחבו של החלק הכבוש מ3 עד 4 מ׳. רחבם של הכבישים בתחומים עירוניים (שהיה תלוי ברחבם של הרחובות) לא עלה עפ״ר על 6 מ׳. דרכים בלתי־כבושות, מהן מצויידות במעבירי־מים ותעלות, היו נוחות לתנועה רק בעונות מסויימות של השנה. עד 1925 היו כל כבישי־השדה, שנסללו בארץ, כבישי־חצץ, שנבנו לפי שיטת מקאדם קשור־מים על גבי יסוד של אבני־גוויל או בלעדיו. מ1925 ואילך התחילו בונים את הכבישים הראשיים ככבישי מקאדם־אספלט לפי שיטת־ההחדרה ובש־נים האחרונות גם לפי שיטת הבלילה (ע״ע דרכים). ב1922 התחילו סוללים גם כבישי־בטון — בתל־אביב ונתניה, ובמק־צת גם בישובים הסמוכים לת״א. כבישי־שדה מבטון נבנו רק במקרים בודדים.

ב. הכבישים במדינת־ישראל. אחת מן הבעיות, שעמדו לפני שלטונות המדינה בימים הראשונים לקיומה,

היתה בעיית שיקומם של הכבישים, שנהרסו בימי מלחמת־העצמאות. עם גמר המלחמה (1948) נמצאו בגבולות־ישראל כ1,600 ק"מ של כבישים מכל הסוגים (כשני־שלישים מן הרשת הכללית של א"י המערבית), שרובם דרש תיקון ושיקום. בו בזמן התחילו בסלילתם של כבישים חדשים, שהיו דרושים לתנועה הגוברת או לצרכי־פיתוח. כבישים אלה היו בעיקרם משני סוגים: כבישים ראשיים, שנועדו לשמש לתנועה בין מרכזי־הישוב או לקישור של נקודות חשובות, וכבישי גישה ופיתוח, שתפקידם היה לחבר את הישובים החקלאיים החדשים לכבישים הראשיים. הכבישים הראשיים, שיש להזכירם במיוחד, הם: חלקים חשובים בדרך רמלה—שער־הגיא לירושלים, כביש פלוגות (פלוג'ה)—הדרך לבאר־שבע, כביש נתניה—תל־אביב, כביש באר־שבע—ים־המלח, כביש עין־כרם—נס־הרים באיזור־ירושלים, כביש ספיח—בית־הגדי בנגב הצפוני, והחלק הצפוני של הכביש מבאר־שבע לאילת.

על ארכם הכללי של הכבישים בארץ, פרט לכבישים העירוניים, מ1949—1955 מלמדת הטבלה הבאה:

הכבישים בא"י ב1949—1955

השנה	אורך הדרכים מכל הסוגים (ק"מ)	אורך כבישי־האספלט (ק"מ)
תחילת 1949	כ1,600	1,380
1950	1,700	1,430
1951	2,070	1,670
1952	2,200	1,800
1953	2,400	2,000
1954	2,380	1,980
1955	*2,594	2,028

* בכלל זה — 456 ק"מ של כבישי־גישה.

ההוצאות הכלליות, שהיו כרוכות בבניית הדרכים והגשרים בארץ, בתיקונם והחזקתם, הסתכמו בשנת־התקציב 1954/55 ב9 מיליון ל"י.

למרות העבודה המרובה, שנעשתה במשך 8 שנות־קיומה של מדינת־ישראל, בפיתוח התחבורה באמצעות דרכים סלולות, עדיין רחוקה הרשת הקיימת מלספק את צרכי־הפיתוח וצרכי התחבורה המוטורית בארץ. העבודות העיקריות, המוצאות לפועל כיום (1955), הן: השלמת כביש נתניה—חדרה (בדרך חיפה—ת"א), סלילת כביש באר־שבע—דימונה (לשם קיצורה של דרך באר־שבע—ים־המלח), השלמת הדרך לאילת, התקנת דרכים לאיזור הנגב המרכזי ושיפור הכבישים בדרכים הראשיות באיזורי־הארץ השונים (בעיקר הרחבתם, שהוצרכה ע"י התפתחותה של התנועה בהם).

שיטות הבניה של כבישים, שכיום משתמשים בהן בארץ, הן: לכבישים ראשיים — מקאדם אספאלט מוחדר ומוחדר למחצה, וביחוד בטון־אספאלט בצורתו הפשוטה יותר (ע"ע דרכים); לכבישים ממדרגה שניה וכבישי־גישה — חצץ רגיל או מקאדם־אספאלט מוחדר למחצה. רחבם של הכבישים ממדרגה ראשונה הוא 7 מ' (לשני מסלולי־תנועה), בחלקים הסמוכים לערים הגדולות הוא עפ"ר גדול מזה, ובכמה מקומות מצויים אף שני כבישים מקבילים, שרוחב כל אחד מהם הוא 7 מ' ושהתנועה בהם נעשית אך בכיוון אחד בלבד.

של. אס.

התחבורה המוטורית. — התפתחותה של התחבורה המוטורית בארץ־ישראל, ואחר־כך במדינת־ישראל, היתה קשורה בתנאים ההיסטוריים והחברותיים המיוחדים לארץ. הרכבת פותחה בא"י ע"י השלטון המאנדאטורי בראש ובראשונה כאמצעי־תחבורה צבאי, בלא להתחשב באופן מיוחד בצרכי האוכלוסיה האזרחית (עי' להלן, מסילות־הברזל). ביחוד לא הותאמו שירותי־הרכבת לצרכי האוכלוסיה היהודית, ודבר זה המריץ את זו האחרונה להשתמש במידה גדלה והולכת באמצעי־תחבורה מוטוריים לשם הסעת־נוסעים והובלת־משאות כאחת.

התפתחותה של התחבורה המוטורית נמשכה גם אחר תקומתה של המדינה, אע"פ שהרכבת התחילה בזמן האחרון כובשת לה בתחבורה האזרחית מקום חשוב כתוצאה מן ההשקעות, שהשקיעה המדינה בשיפורה ובהרחבתה. עיקר התחבורה בישראל מבוסס אף כיום על כלי־רכב מוטוריים. גם מבחינת הבעלות של התחבורה היבשתית הציבורית לא נשתנתה תחבורה זו מיסודה עם תקומת־המדינה. התחבורה הציבורית באוטובוסים נשארה מונופולין של קואופראטיווים, וגם בהובלת־המשאות המוטורית בולטת צורה זו של בעלות.

בעוד שהמבנה של התחבורה היבשתית הותנה ע"י סיבות היסטוריות, שהיו קשורות במטרותיו של השלטון המאנדאטורי ובצרכיו של הישוב היהודי, נקבע קצב גידולו של צי־המכוניות בארץ ע"י גידולו של הישוב היהודי והגיאות הכלכלית, שהיתה כרוכה בגידול זה.

טבלה 1

כלי־רכב ממונעים בעלי רשיון־נסיעה

	1925	1939	1945	1950	1952	1954
מכוניות־משא	256	4,240	4,990	13,301	16,266	18,826
אוטובוסים	316	1,271	1,409	1,309	1,677	1,843
מוניות	622	1,264	1,299	1,276	1,984	2,346
מכוניות פרטיות	406	6,699	5,203	9,388	11,779	13,739
אופנועים	323	2,282	1,928	7,432	9,225	10,655
כל כלי־הרכב הממונעים	1,923	15,756	14,829	32,706	40,931	47,409

מטבלה 1 אנו למדים, שבמשך 30 שנה (1925—1954) גדל הצי של כלי־הרכב הממונעים פי 25 לערך. קצב־הגידול המהיר ביותר היה בצי של מכוניות־המשא (פי 70) והאיטי ביותר בזה של המוניות (פחות מפי 4). — מספרים אלה אינם משמשים ביטוי נאמן לשינויים, שבאו בכושר ההובלה וההסעה של כלי־הרכב למיניהם. הטונאג' הממוצע של מכוניות־המשא גדל במשך תקופה זו. וכן גדל המספר הממוצע של מקומות־הישיבה באוטובוסים ובמוניות.

אין בידנו אומדן של נפח כלי־הרכב המוטוריים, ששימשו להובלת־מטענים בשנים שקדמו לתקומת־המדינה. בשנים האחרונות נערכים שנה־שנה אומדנים של נפח ההובלה וההסעה בכבישים, שהם מבוססים על ספירות־התנועה המבוצעות ע"י הלשכה המרכזית לסטאטיסטיקה. לפי אומדנים אלה גדל הנפח של כלי־הרכב הממונעים, המשמשים בתחבורה של ישראל, כלהלן:

טבלה 2

מדד התחבורה הממונעת (1951 = 100)

	1952	1953	1954
מכוניות־משא	104	98	100
אוטובוסים	121	123	106
מכוניות קטנות (כולל מוניות)	109	114	134
אופנועים	102	116	115
כל כלי־הרכב	110	109	112

המספרים שבטבלה 2 מראים גידול של קצת יותר מ־10% בנפח הממוצע של כלי־התחבורה שבדרכים. אך מלבד המגמה הכללית של גידול, שאנו מוצאים בנפח, מתגלות כמה מגמות־מִשְׁנֶה, שהן תוצאה של כמה גורמים, שמשפיעים על התפתחותו של ענף משקי זה. נפחן של מכוניות־המשא היה בשנים אלו קרוב לשיעורו ב־1951. עובדה זו יש לייחס בחלקה להגברת כוחה של הרכבת, שהרחיבה בתקופה זו במידה ניכרת את הקף פעולתה בהובלת־מטענים.

לעומת התנודות הקלות בלבד, הניכרות בתחום של הובלת־משאות, ניכרות תנודות גדולות בתחום של הסעת־נוסעים. בעוד שמדד התנועה באוטובוסים עלה מ־100 ב־1951 ל־123 ב־1953 וירד ל־106 ב־1954, מראה מדד התנועה במכוניות קטנות עליה חדה ובלתי־פוסקת — עובדה, שנחשבת לסימן מובהק לעליית רמת־הצריכה של שירות־תחבורה זה לנוסעים. כמו־כן מסתמנת מגמה לעבור מכלי־רכב ציבוריים לרכב פרטי, שהוא נוח יותר מכמה בחינות — על מה שמעידה בין השאר גם העליה של מדד התנועה באופנועים. למרות מגמות אלו ניכרת עליה מוחלטת במספר הנוסעים המשתמשים באוטובוסים:

טבלה 3

הנוסעים באוטובוסים

(במיליונים)

הנוסעים	1939	1945	1950	1952	1953
נוסעים בקווים בינעירונים	11	34	41	53	48
נוסעים בקווים עירונים ותת־עירונים	46	113	221	265	254
מדד הסעת הנוסעים:					
נוסעים בקווים בינעירונים	100	308	373	482	436
נוסעים בקווים עירונים ותת־עירונים	100	246	480	576	552

לפי נתונים אלה גדל מספרם של הנוסעים באוטובוסים מ־1939 פי 4—5, בעוד שמספרם של האוטובוסים גדל באותו פרק־זמן בשליש בלבד (עי' טבלה 1). הפרש זה מתאַזן בחלקו ע"י גידול המספר הממוצע של מקומות הישיבה והעמידה באוטובוס, ובחלקו ע"י ניצול מרובה יותר של הרכב. אך ניצול זה מביא לידי צפיפות באוטובוסים, ומכאן הסבר להתגברותה של המגמה להיזדקק למכוניות קטנות.

אע"פ שבשנים הבאות יעלה — כפי שמשערים — משקלה של הרכבת הן בהסעת־נוסעים והן בהובלת־משאות, אין להסיק מכך, שיהא בה כדי לספק את צרכי־התחבורה של המדינה במידה, שתביא לידי הפסקת התרחבותה של התחבורה הממונעת. בתנאים תקינים תוסיף תחבורה זו להתרחב משתי סיבות אלו: א) ריבוי האוכלוסיה והייצור; ב) גידול שטחה הכלכלי של המדינה ע"י יישובם ותיעושם של האיזורים, שכיום הם מחוץ לתחומה של הפעילות הכלכלית.

מחמת אי־חידוש הציוד במידה מספקת בשנים האחרונות, נפגם כשרה של התחבורה הממונעת ומתרבה ההתיישנות של צי־הרכב; ביחוד ניכרת התיישנות זו בצי של מכוניות־המשא.

אב. ש.

מסילות־הברזל. — א) לפני תקומתה של מדינת־ישראל. מסילת־הברזל הראשונה בארץ נבנתה בין יפו וירושלים ב־1890—1892 (השווה למעלה, עמ' 955). המסילה היתה צרה (ברוחב של מ' אחד). הזיכיון לבנייתה, שניתן ליוסף נבון, תושב־ירושלים, הועבר על־ידיו לידי חברה צרפתית, שבנתה את המסילה בעיקר לצורך תנועת התיירים ועולי־הרגל לעיר־הקודש. הזיכיון ניתן ל־71 שנה, וכיוון שממשלת־תורכיה לא נתנה שום ערבות להכנסותיה של המסילה — כפי שהיה נהוג ביחס למסילות אחרות, שנבנו בתורכיה באותה תקופה —, עבדה החברה מתוך הפסדים מרובים, ולא פעם עמדה לפני פשיטת־רגל. ב־1900 החליטה ממשלת־תורכיה לסלול מס"ב בין דמשק, בירתה של סוריה (שגם א"י השתייכה לה באותה תקופה), ובין מכה ומדינה (המרחק בין התחנות הסופיות: כ־1,500 ק"מ). בין דמשק ואל־מוּזֵירִיב היתה קיימת מס"ב, שנבנתה ע"י בעלי־זיכיון צרפתיים, ומתחילה נתכוונה הממשלה לקנות מידם מסילה זו, ולהמשיך קו זה מאל־מוזיריב דרומה. אך מאחר שלא הושג הסכם בינה ובין בעלי־הזיכיון בדבר המחיר, החליטה ממשלת־תורכיה לבנות מסילה מקבלת בין דמשק לאדרעי. לאחר מכן הורגש גם הצורך בסידור תחבורה עם נמל בים התיכון. הואיל והמסילה של דמשק—בירות נמצאה בידי הצרפתים, בחרה הממשלה התורכית לבנות מסילה מאדרעי לחיפה, כדי להטות את משלוח־הסחורות וגם את תנועת־התיירים מבירות לחיפה. רחבה של מסילה זו היה כרוחב המסילה החג'אזית: 105 ס"מ. ב־1912 נבנה קו חיפה—עכו. באותה שנה התחילו גם בבניית מסילה, שנועדה לחבר את ירושלים — דרך עפולה — עם רשת המסילות הקיימות. אך כשפרצה מלחמת־העולם I, היטו את המסילה — מחמת הקשיים, שהיו כרוכים בסלילתה בהרי־יהודה — לצד השרון (לטול־כרם); מכאן המשיכו אותה

הרכבם של כלי־הרכב הממונעים במדינת־ישראל לפי גילם (באחוזים)

(מארס 1951 — מארס 1954)

הגיל	מכוניות־משא 1951	מכוניות־משא 1954	אוטובוסים 1951	אוטובוסים 1954	מוניות 1951	מוניות 1954	מכוניות פרטיות 1951	מכוניות פרטיות 1954	אופנועים 1951	אופנועים 1954	כל הסוגים 1951	כל הסוגים 1954
עד 1.9 שנים	20.8	5.5	30.1	2.7	40.3	3.7	23.5	7.0	20.2	2.9	22.7	5 2
מ־2—4.9 "	14.0	22.6	17.8	42.8	38.4	42.7	40.4	32.6	36.5	19.4	27.7	26.8
מ־5—7.9 "	6.0	11.1	8.4	14.0	0.6	32.6	2.8	31.1	2.8	29.8	4.3	22.6
מ־8—9.9 "	43.0	4.2	11.5	4.5	5.9	0.1	6.6	1.2	14.1	2.0	23.3	2.6
מ־10—15 "	8.9	47.0	10.0	15.0	12.3	13.4	16.3	11.8	18.1	29.0	13.3	29.2
יותר מ־15 שנה	7.3	9.6	22.2	21.0	2.5	7.5	10.4	16.3	8.3	16.8	8.8	13.6

לבאר־שבע, ומשם לעוּג'ה אל־חפיר (כיום: ניצנה). מסילה זו נבנתה בעיקר לצרכי הצבא התורכי, שהתעתד לעלות על תעלת־סוּאֶץ ועל מצרים. כשהחליטו הבריטים לפלוש לא"י, התחילו (בתחילת 1916) בבניית מס"ב מקצה המסילה המצ־רית (בקַנְטַרָה) צפונה, כדי להבטיח אפשרות של אספקה לצבא־הפלישה. מסילה זו נבנתה סמוך לחוף, כדי שהצבא יוכל להסתייע בשעת הצורך בהגנת־הצי; במארס 1917 הגיעה מסילה זו, שרחבה היה תִּקְנִי (143½ ס"מ), כרוחב מסה"ב הראשית במצרים, לתחנת רפיח, התחנה הראשונה בגבולות א"י. בנייתה של המסילה התקדמה בד־בבד עם התקדמותו של הצבא הבריטי, ובפברואר 1918 הגיעה המסילה עד תחנת־לוד. פניה זו של המסילה לצד לוד, וכן המשכה לטול־כרם, בעקבות המסילה התורכית הישנה, נעשו כדי לחסוך זמן והוצאות, וכך הוזנח רוב האיזור של המושבות העבריות, שהוקמו לאורך חוף־הים. בסוף שנת 1918 הושלם הקו עד חיפה; באותה שנה הרחיבו השלטונות הצבאיים את המסילה הצרה של ירושלים—לוד עד לרוחב תקני ובנו שנית את מסילת יפו—לוד, שפורקה ע"י התורכים בזמן־המלחמה. עם הקמת השלטון האזרחי בא"י ע"י ממשלת־המאנדאט הוזנחו כמה קווים, שנבנו בזמן המלחמה ע"י שני הצדדים הנלחמים ושמטרתם היתה צבאית בלבד (כגון: קווי באר־שבע—חפיר [ב־1920], באר־שבע—רפיח [ב־1927], באר־שבע—נחל־שורק, ועו"ד), ומן המסילה הכפולה, שעברה דרך חצי־האי סיני מקנטרה לרפיח, הושארה בשימוש רק מסילה אחת. בתקופה מאוחרת יותר הופסקה מטעמים כלכליים גם התנועה במסילה הצרה של עפולה—שכם—טול־כרם.

בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם לא נבנו שום מס"ב בארץ. קשר תקין במס"ב היה קיים עם מצרים בלבד. אל הארצות השכנות בצפון ובמזרח היה קיים קשר־עקיפים ע"י מסה"ב החג'אזית הצרה. רשת מסילות־הברזל, שנמצאה בפיקוחה של ממשלת־המאנדאט כשפרצה מלחמת־העולם II, היתה מורכבת מחלקים אלה:

מס"ב ברוחב תִּקְנִי (143½ ס"מ):

(א) בארץ־ישראל:

1. חיפה—רפיח (כולל הקו הקצר חיפה—ביהח"ר למלט „נשר") . . 211.3 ק"מ
2. יפו—ירושלים . . . . 87.0 "
3. ראש־העין—פתח־תקוה . . . . 6.6 "
4. לוד—צריפין. . . . . . . 4.2 "
5. ראש־העין—נבלט . . . . . . 4.9 "
6. קו נעמן—הצפון . . . . . . 21.8 "

(ב) בחצי־האי סיני (קו רפיח—קנטרה על אדמת־מצרים) . . . . . 204.9 "

בסך־הכל 540.7 ק"מ

מסילות צרות (105 ס"מ):

(א) בארץ־ישראל

1. חיפה—צמח . . . . 87.5 ק"מ
2. חיפה—עכו . . . . 18.4 "
3. טול־כרם—נור־אל־שמש (התנועה הופסקה בקו נור־אל־שמש — שכם לאורך 33 ק"מ ב־1938 ובקו עפולה־שכם עד מסעודיה לאורך 60 ק"מ ב־1932) 5.5 "

(ב) בעבר־הירדן: קו נסיב־רבת־עמון 323.3 "

בסה"כ 434.7 ק"מ

האורך הכללי של מסה"ב מכל הסוגים היה, איפוא, 975.4 ק"מ; מהם בא"י המערבית — 447.2 ק"מ. בתקופת מלחמת־העולם II לא בא כל שינוי ברשת זו. אך עם פלישתם של הכוחות הבריטיים לסוריה ביוני 1941, הורגש מיד הצורך להמשיך צפונה את קו קנטרה—רפיה—חיפה, כדי לאַפשר אספקה נוחה ותקינה לכוחות של בעלי־הברית, שנמצאו בלבנון, בסוריה ובעיראק. לפיכך הוחלט לבנות מס"ב ברוחב תִּקְנִי מחיפה לבירות ומכאן לטריפולי; בתחומה של א"י עוברת מסילה זו מחיפה דרך עכו—נהריה לראש־הנקרה. בנקודה אחרונה זו עוברת המסילה במנהרה, שקָצֶהָ האחד נמצא בא"י וקצה השני בלבנון (אָרכה כ־350 מ'). מסילה זו מקשרת את הארץ אל דרכי־התחבורה של אסיה ואירופה (חיפה—חלב—אֲדָנָה—איסטנבול, ועוד).

המבנה העליון של מסה"ב בא"י היה מן הסוג הקל ביותר. משקל הפס — 37.2 ק"ג למ', 753 ליטרות ליארד במסה"ב התקנית ו־20 ק"ג למ' במסילה הצרה. מספר המִשְׁקים מרובה ביותר מחמת ארכו המועט של הפס (10.97 מ' — 36 רגל), ומספר האדנים — כ־1,300 לק"מ. במסילה התקנית עשויים האדנים (מידותיהם: 25 × 12½ × 250 ס"מ) מעץ ובמסילה הצרה — מפלדה (אָרכו של אדן־הפלדה — 187 ס"מ). גם הנֵיד שייך לסוג הקל ביותר. הנֵיד כלל (ב־1939) 62 קטרים במסילה התקנית (מהם רק 6 קטרים מ־1935, השאר — מלפני 1920; המשקל המאכּסימאלי של הקטר: 63 טונות), ו־30 קטרים במסילה הצרה, שחלק ניכר מהם לא היה ראוי לשימוש יעיל. מספר קרונות־הנוסעים מכל המחלקות והסוגים היה 78 ומספר מקומות־הישיבה בהם היה 5,287; מספר קרונות־המשא היה 2,358, מזה במסילה התקנית — 2,021, ומידת־קיבולם הכללית היתה 24,867 טונות (בממוצע — 12 טון לקרון; של הרוב המכריע — 10 טונות). בזמן מלחמת־העולם II הושאלו על־ידי שלטונות־הצבא 50 קטרים וכ־2,000 קרונות־משא. מספר־העובדים היה: ב־1939 — 4,174; ב־1943 (השיא) — 7,778; מספר העובדים היהודיים ירד באותו זמן מן המאכּסימום של 12% למינימום של 8%.

הקף־הפעולה של מסילות־הברזל בא"י ב־1922—1946

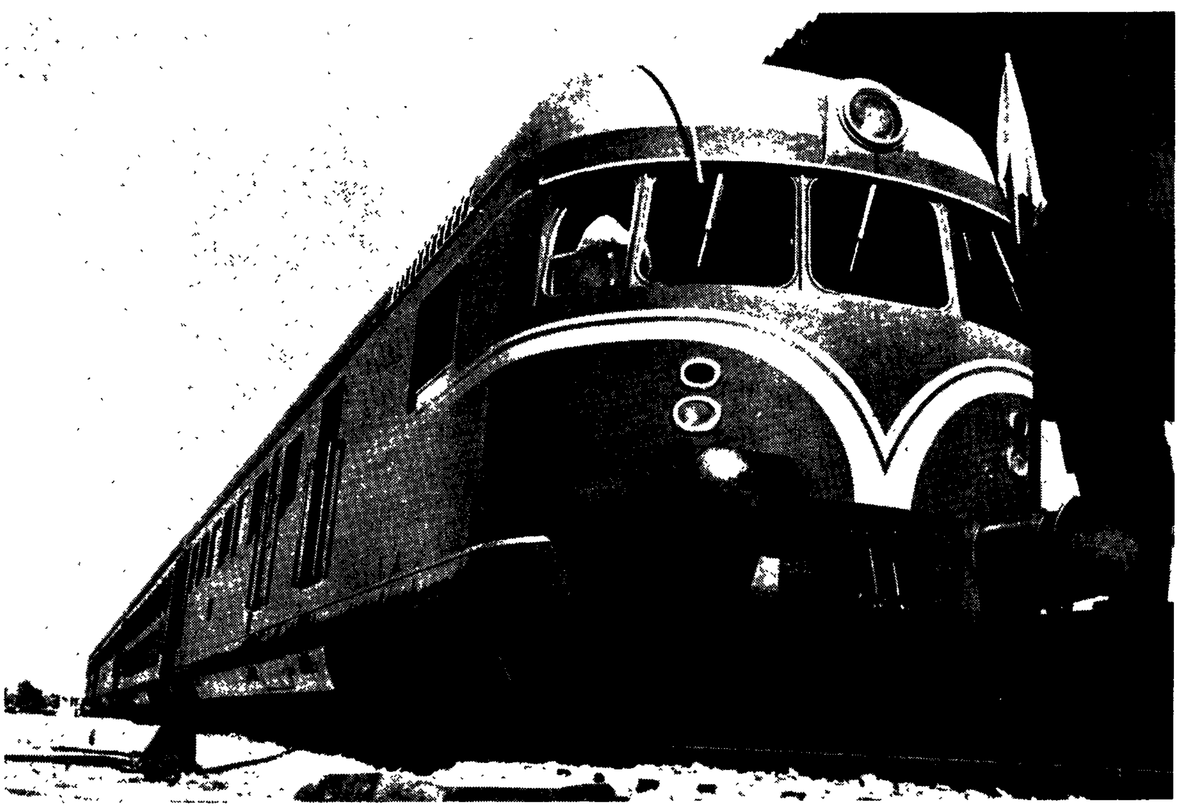
השנה (שנת התקציב)	נוסעים	משאות (טונות)	הכנסות (לא"י)	הוצאות (לא"י)
1922—23	607,000	338,000	595,000	563,000
1925—26	1,228,000	521,000	648,000	596,000
1930—31	1,517,000	1,195,000	643,000	450,000
1936—37	2,469,000	1,693,000	1,015,000	715,000
1938—39	665,000	1,181,000	493,000	572,000
1943—44	2,969,000	3,479,000	3,115,000	2,379,000
1945—46	2,345,000	2,158,000	2,857,000	2,180,000

ב) מסילות־הברזל במדינת־ישראל. כשקמה מדינת־ישראל נמצאו המיתקנים של מסה"ב במצב עלוב ביותר (מקצתם הרוסים), ובלא שיקום שלם של המסילות אי־אפשר היה אף להעלות על הדעת פעולה יעילה של הרכבות. אורך הקווים, שאפשר היה להפעילם שנה לאחר תקומתה של המדינה, היה 121 ק"מ בלבד. הנֵיד היה מורכב מ־52 קטרים (רובם מ־1918), 38 קרונות־נוסעים, שהיו ראויים לתנועה, וכ־2,400 קרונות־משא מסוגים שונים ולמסילות ממידות־רוחב שונות (רובם בלויים).

ברור היה, שעתידן של מסה"ב בארץ היה תלוי בהרחבת הרשת ובשיפורה. ב־1949 הוחל בביצוע התכנית להטייתה של מסילת תל־אביב—חדרה לאיזור־החוף. קו זה (צומת־רמז—

הקטר הראשון, שהופעל בא"י בתחנת־הרכבת בחיפה (1902)

קרון ממונע (קרונוע), שהוכנס לשימוש בשירות־הרכבת של מדינת־ישראל ב1955

מסילות־הברזל במדינת־ישראל בשנות 1949—1955

	1949/50	1950/51	1951/52	1952/53	1953/54	1954/55
אורך הקווים הפתוחים (ק"מ) . .	268	291	291	303	352	356
עובדי־הרכבת (קבועים)	1,371	1,815	2,069	1,887	1,864	1,600
נוסעים (באלפים)	1,008	1,557	1,778	2,265	2,531	3,060
נוסעים־ק"מ (באלפים)	37,730	84,204	119,187	159,568	176,502	211,733
משאות (באלפי טונות)	520	779	917	918	1,114	1,296
טונות־קילומטרים (באלפים) . . .	39,881	82,843	104,249	93,946	112,606	124,500
הכנסות (באלפי ל"י)	692	1,261	1,717	2,402	3,188	4,441
הוצאות (באלפי ל"י)	791	1,650	2,590	4,713	5,323	6,996

כפר־ויתקין—נתניה—הרצליה—תל־אביב), באורך של 46 ק"מ, שעלה ב־3½ מיליון ל"י, הושלם ב־1953; ע"י כך בוטל הקשר דרך לוד, ואורך־המסילה קוצר ב־18 ק"מ. ב־1954 נבנו 6 ק"מ נוספים, שהביאו את המסילה לתוך תל־אביב ממש, ובזו האחרונה נפתחה תחנה מרווחת לשירות־הציבור סמוך לרחוב ארלוזורוב (תחנת־רכבת מרכזית עתידה להיבנות בתל־אביב עם המשכתה של המסילה דרומה, בין רחוב־הבשן לדרך פתח־תקוה).

ב־1955 הוחלפו פסי המסילה שבין חיפה לתל־אביב; במקום הפסים שמשקלם 37 ק"ג למ', הונחו פסים, שמשקלם 46 ק"ג למ' (המסילה של קו חדרה—ת"א נבנתה מלכתחילה מפסים אחרונים אלה, שאורך כל אחד מהם הוא 18 מ'). ע"י כך הוגברה בטיחותה של הנסיעה ואופשרה מהירות מאכסימאלית של 90 ק"מ לשעה.

ב־31.3.1955 היה האורך של מסילות־הברזל בישראל כלהלן: מסילות־תקן (143½ ס"מ) — 356 ק"מ של קווים ראשיים ו־186 ק"מ של שלוחות; מסילה צרה (105 ס"מ) — 87 ק"מ — במצב בלתי־ראוי לשימוש. בטבלה שלמעלה מובאים נתונים שונים על פעולת מסילות־הברזל בארץ בתקופה האחרונה.

עם זה הולכת ונשלמת העבודה בבניית הקו החדש מנען דרך צומת־יסודות עד באר־שבע (76 ק"מ), שתעלה ב־10 מיליון ל"י לערך. מסילה זו תָקֵל הרבה את הובלת הפוספאטים, האשלג והחמרים אחרים מן הנגב לנמלי־היצוא. כמו־כן מכינים תכניות לחיבור ים־המלח עם מסילת־הנגב דרך דימונה וכן להמשכת מסילת־הנגב מבאר־שבע דרומה עד לאילת. נדונות גם תכניות להפיכת המסילה הצרה של חיפה—עפולה—צמח למסילה ברוחב תקני ולקישורה של טבריה למסילה זו.

נוסף על כך מתחדש הנֵיָד. מאה"ב ומגרמניה (מכספי־השילומים) מובאים לוקומוטיווי־דיזל חדשים, קרונות־נוסעים, קרונות־משא רגילים וקרונות לסחורות מיוחדות (הדרים, פוספאטים וכדומה), וכן יחידות משולשות של קרונות־מנוע מודרניים ומהירים (280 מקומות־ישיבה בכל יחידה).

על המשקיות של עבודת־המסילה אין לדון לפי הגרעונות, הכרוכים בה, בלבד: הפסדי מסה"ב בארץ, הבאים בעיקר מחמת מצבן של המסילות וצימצומה של הרשת, יֻצאו בשכר עידודם של ענפי־משק אחרים. המרחקים בארץ נעשו גדולים למדי, ואין לתאר הובלת מחצבים מן הנגב או מים־המלח לנמלי־הארץ במכוניות, שההובלה בהן עולה פי שניים ויותר משהיא עולה ברכבת. כמו־כן יש להביא בחשבון את העובדה, שמסילת חיפה — בירות — טריפולי קישרה את רשת מסה"ב בארץ אל בגדאד והמפרץ הפרסי, מצד אחד, ואל קושטה והרשת האירופית, מצד שני, וכן שמצויה מס"ב מא"י למצרים. בתנאי־שלום בין ישראל והמדינות השכנות יתהווה קשר ישיר במס"ב בין ישראל ובין המדינות של אסיה, אירופה ואפריקה, וישראל תשמש חוליה חשובה בתחבורת מסה"ב של שלוש היבשות.

של. אס.

הספנות המסחרית. — סַפנות־המסחר הישראלית נולדה עם תקומתה של מדינת־ישראל. חוץ מחֶברה אחת, שמַפעלת ספינות ניידות (בנסיעות בין נמלים זרים לשם הובלת מטענים מיוחדים), משמש רוב צי־הסוחר הישראלי את צרכי העליה, התיירות והמסחר של מדינת־ישראל.

קצב גידולה של הספנות המסחרית היה מהיר מאוד, כפי שמַראה הטבלה הבאה:

אניות־סוחר תחת דגל־ישראל ותפוסתן

התאריך	מספר־הספינות	התפוסה (באלפי טונות)
16.5.48	4	6.1
31.12.48	8	23.9
31.12.49	18	54.7
31.12.50	20	74.5
31.12.51	28	94.2
31.12.52	31	111.9
31.12.53	31	119.1
31.12.54	29	108.2

גידול מהיר זה גרם לתנודות במספרן של החברות הישראליות, שהתחילו עוסקות בספנות מסחרית. נראה, שלכל הפחות שתי חברות — „צים", שעוסקת בהעברת נוסעים ומשאות בקווים קבועים, ו„אל־ים", שעוסקת בהובלת־משאות ניידת (Tramping), נתבססו היטב, ויש להניח, שתוספנה לפעול בתחום זה גם בעתיד.

בהתאם לגידול הנזכר גדל והלך במשך אותה תקופה עצמה גם חלקו של הצי הישראלי בהעברת מטענים ונוסעים בין נמלי־הארץ לנמלים זרים.

גם טונאג'־הסחורות וגם מספר־הנוסעים, שהועברו בספינות ישראליות, הם מרובים בפועל מכפי שמציינים המספרים שבטבלה, המובאת למעלה, גם משום הנסיעות בין נמלים זרים, שבוצעו על־ידי הספינות המשרתות את נמלי־הארץ, וגם משום ההובלה הניידת, שהוזכרה למעלה, שחלק מספינות־ישראל עוסק בה במיוחד.

העברת מטענים ונוסעים בנמלי־הארץ, וחלקו של הצי הישראלי בהם

מטענים ונוסעים	1950	1951	1952	1953	1954
מטענים (שהוטענו ופורקו) בנמלי־הארץ (באלפי טונות)	1,648	1,800	1,352	1,600	2,008
בכלל זה — מטענים, שהובאו בספינות ישראליות (באלפי טונות)	201	327	373	521	587
אחוזי המטענים בספינות ישראליות	12	18	28	33	29
מספר הנוסעים, שהפליגו והגיעו (באלפים)	157	115	65	59	62
בכלל זה — הנוסעים בספינות בעלות דגל ישראלי (באלפים)	76	49	44	38	37
אחוזי הנוסעים בספינות בעלות דגל ישראלי	49	43	67	64	60

חשיבותם של הקווים, שבהם פועלות הספינות המניפות דגל ישראלי (פרט לאותן שעוסקות בהובלה נייָדת), מבחינת המסחר והתיירות משתקפת בטבלה הבאה:

הרכב הקווים של הספנות הישראלית ב1953

1.	קו־נוסעים לאירופה הדרומית . . .	2 ספינות
2.	קו־נוסעים לאה"ב וקאנאדה	1 "
3.	קו־משאות לאמריקה הצפונית . . .	4 "
4.	קו־משאות לאירופה הצפונית . . .	9 "
5.	קו־משאות בימים התיכון והשחור .	4 "
6.	קו־משאות למערב אפריקה ולדרומה .	1 "
7.	קו־משאות חופי	2 "
8.	קו הובלת־משאות נייָדת	3 "
9.	מחוץ לפעולה	5 "
	בסה"כ	31 ספינות

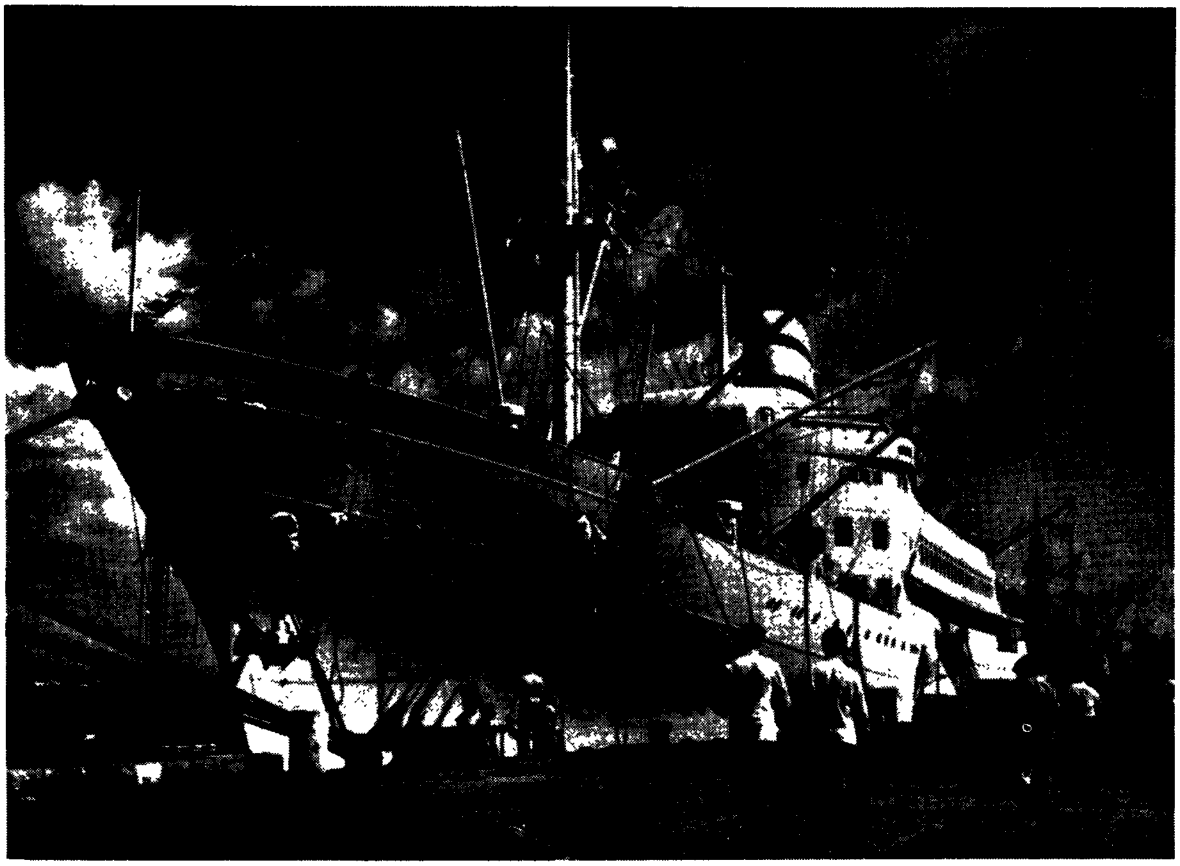
רובו הגדול של צי־הסוחר הישראלי מורכב מספינות ישנות. ב1954 היו בין הספינות המשרתות בו רק 4, שגילן למטה מ5 שנים. מתוך התחשבות בצרכים הכלכליים והבטחוניים של המדינה — שמחייבים החזקת צי, לכל הפחות, בהקף הקיים — החליטה ממשלת־ישראל על חידוש כללי של צי־הסוחר (באמצעות כספי־השילומים של גרמניה), שיסתיים, לפי התכנית, בשנת 1957 ושכתוצאה ממנו ייעלמו מן הצי הישראלי כל הספינות, שכיום הן בנות 5—6 שנים או יותר מכן. השינויים העיקריים, העתידים לבוא בספנות־המסחר הישראלית מתוך רכישת ספינות חדשות, יהיו: ריבוי המהירות והתמעטות הוצאות־ההפעלה, גידול כושר ההובלה של פרי־ההדר ושימוש במיכליות להובלת־נפט — סוג של ספינות, שכיום אינו מצוי בצי הישראלי.

אב. ש.

הנמלים. — א. ה מ צ ב ה ט ב ע י. א"י לא נֻחנה מטבעה בתנאים נוחים להתפתחותם של נמלים. שפכי־הנהרות שלה סתומים בחולות, בחופיה אין מפרצים מוגנים מסערות ועפ"ר אנוסות הספינות, המבקרות בארץ, לחנות במרחק של 1 ק"מ ויותר מן החוף מחמת המים הרדודים והשרטונות. ביפו שובתת העבודה מחמת סערות 24 יום בשנה (בממוצע) ובתל־אביב 30 יום, בעיקר בחדשי־החורף. אף מפרץ־חיפה זועף לעיתים כשסופה נושבת מדרום־המערב, וספינות בעלות מטען קל־ביחס מוכרחות אז לצאת מתחומיו ללב־הים. רק בקצת מקומות — בעיקולי החוף (חיפה, קיסריה) ומאחרי השוניות שממולו (יפו) — יכולים כלי־שיט קטנים למצוא מחסה מגעש־הגלים. לפיכך נזקקו כל ערי־החוף לנמלים עשויים בידי אדם, שנבנו בדרך כלל כשפתחם פונה לצד הצפון, כדי ששובר־הגלים הראשי יהא מגן על המעגן מפני הרוחות הבאות מדרום וגם כדי למעט את הסתתמות־הנמל ע"י הסחף הבא עם הזרם מחופי־מצרים. שונים מזה הם התנאים במפרץ־אילת, שמימיו עמוקים והסערות בו נדירות.

ב. ה י ס ט ו ר י ה. ראשיתה של בניית־הנמלים בא"י נעוצה בדורות קדומים מאוד. לפי המסורת היוונית, נמל־יפו הוא מן העתיקים שבנמלי־העולם. בסוף האלף הרביעי לפסה"נ כבר היה קיים שיט מסחרי בין ערי־השפלה וערי־הפיניקים, מצד אחד, ובין מצרים, מצד שני. פרעה זוֹסֶר (2900 לפסה"נ) הביא כרותות־ארזים מן הלבנון. באלף השני לפסה"נ נתרחב סחר־הים בין א"י וארצות־חוץ באופן שֶׁהקיף גם את איי הים התיכון. גם הפלשתים שאבו, כנראה, כוח מן הקשר הימי, שהיה קיים בין עריהם ובין ארץ־מוצאם — כרתים. עָשרה של מלכות דוד ושלמה בא לה במידה מרובה מהשתלטותה על יפו ושאר נמלי־השפלה, וכן על אילת—עציון־גבר, באופן שאפשר היה לה לקיים מסחר ימי מתרשיש עד אופיר. דרך יפו הובאו עצי הארזים והברושים מן הלבנון לבניין בית־המקדש — וכאן נופצו הדוברות, שהוכנו על־ידי הצידונים, והעצים הוטענו על בהמות־משא (מל"א ה, כג). מסתבר, שגם האבנים המסותתות הובאו בדרך זו (שם שם, לב) ואף החיטים והשמן, שנשלחו לחירם, הוטענו בנמל־יפו (שם שם, כה). לפיכך, היו שם, ודאי, סידורים מתאימים לפריקה ולטעינה במים שקטים. גם בדורות שלאחר מכן נשארה יפו נמלה הראשי של ממלכת־יהודה, ואליה היה פונה כל מי שביקש לו ספינה לדרך רחוקה (יונה א, ג). אבל זולת יפו נמצאו לאורך החוף כמה נמלים קטנים יותר (כִּסְלון, דאר, אכזיב, עכו ועוד), שקצתם היו בידי מלכי־ישראל וקצתם היו עצמאים או עצמאים־למחצה. לעומת זה לא נבנה, כנראה, נמל מוגן בעציון־גבר, ולפיכך נשברו שם הספינות, שעשה יהושפט (מל"א כב, מט; דהי"ב כ, לז). המאבק על השלטון בנמלים של הים התיכון וים־סוף היה אחד מקווי־היסוד של מדיניות־החוץ של מלכי־יהודה (ואח"כ של מלכי בית־חשמונאי).

בתקופת שלטון־פרס ניתנו נמלי יפו ודאר לאֶשְׁמֻנְעֲזַר מלך־צידון. עם התרחבותו של סחר־הים בתקופה ההלניסטית גברה בערי־הנמל השפעתם של יסודות לא־יהודיים, בעוד שהתחזקות כוחם של הנבטים ניתקה את יהודה מאילת. אחת מפעולותיו הראשונות של יונתן החשמונאי היה כיבושה של יפו, ששמעון סיפחה סופית למדינת־היהודים ועשה תיקונים בנמלה, „ותהי לו לחוף אניות לעבור ממנה אל איי הים" (קדמוניות י"ד, ה'). לפי בקשתו של יוחנן הורקנוס פסק הסנאט הרומי, שהיהודים יהיו רשאים „להוציא את סחורתם דרך נמלים ולא תהיה רשות לשום מלך או עם להוציא סחורות מארץ יהודה או מנמליהם בלא לשלם את המכס". בימי אלכסנדר ינאי נמצאו בגבול־מלכותו הנמלים שקמונה, דאר, מגדל־שָׂרְשָׁן, אפולוניה, יפו, יבנה, אשדוד, אנתֶדון, עזה (מאיוּמַאס) ורפיח, אך עכו ואשקלון נשארו ערים עצמאיות. הורדוס הרחיב את נמלה של קיסריה (היא מגדל־שָׂרְשָׁן) ועשה עיר זו מרכזו של המסחר הימי בארץ. גם בדורות שלאחר מכן מילאו ערים אלו תפקיד חשוב במסחר הבינלאומי, אע"פ

ספינת־הנוסעים „ישראל” עוגנת על־יד הרציף בנמל־חיפה

„דגן” — ספינה להעברת נוסעים ומשאות — בנמל־חיפה

שעם התמעטותה של התנועה המסחרית בארץ אחר חורבן בית שני נידלדלו במידה ניכרת. במאה ה7 לסה"נ עדיין היתה המַספֵנה של עכו שניה בחשיבות לזו של אלכסנדריה.

מכה נוספת הוכּו ערי־הנמל של א"י עם כיבוש הארץ ע"י הערבים, כי יחסי־המלחמה, שהיו קיימים כמעט תמיד בין המוסלמים לבין אירופה הנוצרית, הפריעו למסחר הבינ־לאומי. אל־מוקדסי (במאה ה10) מזכיר את נמלי עזה, אשדוד, אשקלון, יבנה, יפו וארסוף, שאליהם היו באות ספינותיהם של היוונים כדי למכור לעבדים את המוסלמים, שנפלו בשבי־הנוצרים. בתקופת מסעי־הצלב שימשו יפו ועכו בסיסיהם העיקריים של הצלבנים. לכאן הובאו מאירופה המוני חיילים ועולים וסחורות לרוב. רוב המסחר והשיט בין אירופה וערי־הארץ נמצא בידי בני פיזה (ביפו) וויניציאה (בעכו), שבין השאר שיפרו את הנמלים והרחיבום, וביפו בנו סוללה בגבול־הסלעים. לעומת זה נשארה אשקלון זמן מרובה בידי המצרים ושימשה בסיס ראשי לצי־מלחמתם. הקשרים אל ערי־המסחר באירופה נמשכו גם אחר גירוש־הצלבנים, אך במאות ה13 וה14 ציוו השוֹלטנים להרוס את מיתקני־הנמלים ולסתמם באבנים מחשש של פלישות נוספות מצד הנוצרים. רק בעכו נשאר נמל מבוצר קטן.

עם ריבּוי יישובה של הארץ והתפתחותה המשקית במאה ה19 חזרה וגברה התנועה בנמליה. ב1886 הגיע שווי היבוא בנמל־יפו לסך של 240,000 לי"מ, ב1900 לסך של 382,000 לי"מ וב1913 לסך של 1,313,000 לי"מ. באותו פרק־זמן עלה היצוא מ120,000 לי"מ ל745,000 לי"מ. ב1885 נשלחו לחו"ל 106,000 תיבות של פרי־הדר; ב1913 — 1,609,000 תיבות. תנועת הנוסעים (צליינים, תיירים, תושבים ועולים) בנמלים הגיעה בתחילת המאה ה20 ליותר מ30,000 בשנה. אך הנמ־לים נשארו במצבם הקודם: הם הוסיפו להיות מעגנים פתוחים, ללא מחסה מסערה וללא מיתקני־עזר. הספינות היו עוגנות בלב־ים, והמטענים והנוסעים היו מועברים לחוף בסירות־משוט ובדוֹברות, כמעט בלא סיוע של מכשירים מכאניים. בתנאים אלה היו מטענים הרבה נופלים לתוך הים, נשברים וניזוקים, והספנים, שהיתה להם „חזקה" על עבודות הפריקה והטעינה, היו מפקיעים מזמן לזמן את המחירים ואף מלסטמים את הנוסעים. בחורף, בימי־סערה, היו הספינות, על מטענן ונוסעיהם, מוכרחות לפעמים להמתין כמה ימים ואף שבועות עד ששככה הסערה, או שהיו מפליגות לנמל־בירות, למרות מה שהנסיעה וההובלה משם בדרך־היבשה היו כרוכות בהוצאות מרובות. רק ב1908 נבנה בחיפה מזח קטן, שעליו הוקם מַדְלֶה לפריקת חמרים וציוד בשביל מסה"ב החג'אזית, שהיתה אז בבניינה.

עם גידולו של הישוב החדש נתברר, שבנייתו של נמל מודרני היה בה משום הכרח לפיתוחה הכלכלי של הארץ. משעברה הארץ לידי השלטון הבריטי, התחילה חברת „עתיד", שנוסדה ע"י ציוני־רוסיה לשם הקמתם של מפעלי־חרושת בארץ, פועלת בכיוון זה. תכניתה של החברה היתה לרכז את מפעלי־החרושת, שהיה בדעתה להקים, באיזור־תעשיה מיוחד מסביב לנמל, שביקשה לבנות בעתלית (1919); אך התכנית נכשלה מחוסר הון מספיק ומהעדר סיוע מצד השלטונות. לעומת זה התחילה ממשלת־המאנדאט בבניית־נמל באמצעיה שלה, מאחר שהיתה מעוניינת בדבר גם מטעמים אסטראטגיים. ב1922 הוזמן המהנדס ג'. א. פאלמר לערוך סקר בחופי־הארץ ולהציע תכנית לבניין נמל של מים עמוקים. על־פי עצתו נקבעה חיפה כמקומו של הנמל. למרות התנגדותם של חוגים יהודיים, שהעדיפו לתכלית זו את יפו, השוכנת במרכז־הארץ. האמצעים לבניית־הנמל (מיליון לא"י) הושגו במסגרת המלווה „פלשתינה ומזרח־אפריקה", שהוצא בערבותה של הממשלה הבריטית (1926), אך בפועל עלו ההוצאות לסך 1.2 מיליון לא"י, מלבד 0.23 מיליון לא"י שהוצאו על בנייתו של נמל־נפט. העבודה בוצעה על־ידי מחלקה מיוחדת, שהוקמה ע"י „מחלקת העבודות הציבוריות" של ממשלת־המאנדאט ושפעלה מתוך שיתוף עם הפירמה ההנדסית של ראנדל, פאלמר וטריטוֹן באנגליה. המחצבה בעתלית (נפתחה 1929) סיפקה כ2 מיליוני טונות של אבן לבנייתם של שני שוברי־גלים, והחומר שהוצא עם העמקת קרקע־הים הוערם סמוך לחוף, באופן שנוצרה בדרומו ובמערבו של הנמל רצועת־חוף חדשה בשטח של 360 דונאם, שעליה הוקמו מחסנים, רציפים ובתי־משרדים. רוב הבניינים הללו הוחכר ולא נכלל בתחום־הנמל. שטח נוסף של 50 דונאם יובש בפינה המזרחית של הנמל, שיוחדה לשמש כנמל־נפט וכמוֹצא לקו־הצינורות של חברת־הנפט העיראקית. ב1932 התחילו ספינות עוגנות על־יד שוברי־הגלים, וב31 באוקטובר 1933 נחנך הנמל ע"י סר ארתור ווקוֹפ, הנציב העליון באותו זמן. נמל־הנפט הושלם ב1934. הנהלתו של נמל־חיפה נמסרה מתחילה למחלקת־המכס, אך ב1943, כשהנמל שימש בעיקר כבסיס צבאי, אוחדה הנהלתו עם הנהלת מסה"ב.

נ מ ל ־ ח י פ ה הושלם בערב הגיאות הכלכלית, שבאה לארץ עם העליה מגרמניה. ב1930 הגיע הקפו של היבוא לארץ ל300,000 טונות, ואילו ב1934 — ל1,076,000 טונות. גם יצוא־ההדרים התחיל גדל בקצב מהיר. עומס התנועה במעגן־יפו גרם בין השאר להשהייתן של הספינות בנמל. בסוף 1933 נאסר על הספינות לפרוק ביפו מטענים כבדים (ברזל, עצים, צינורות וכד'), ויבוא זה רוכז כולו בחיפה. אך גם בנמל־יפו בוצעו שיפורים חשובים (שעלו בסך של 325,000 לא"י): נבנתה חומת־מגן בגבול סלעי־הים, שבה נקבעו פתחים לסירות, נוספו מחסנים, תוקנו רציפים, נסללו כבישים חדשים, ועוד; אך למרות כל השיפורים הללו נשאר נמל זה מעגן פתוח, וגם חסר היה חיבור ישיר למסה"ב. פגיעה נוספת נפגע נמל־יפו במאורעות של 1936, כשמַלָּחי־הנמל נצטרפו לשביתה הערבית, שהוכרזה כמחאה נגד העליה היהודית. הישוב היהודי שבדרום־הארץ הועמד ע"י כך בפני הסגר ימי חלקי — וכדי לפרוץ אותו התחילו היהודים פורקים מטענים גם בחוף תל־אביב (1936). להקלת העבודה בחוף זה נבנה בו מזח ברזל, ואח"כ נחפרה בריכה קשורה בתעלה לים; כמו־כן נבנו מחסנים, נרכשו דוברות, מַדלים וציוד נוסף. בפעולה זו הושקע במרוצת־הזמן סך של כרבע מיליון לא"י, שגוייס על־ידי חברת „אוצר מפעלי־ים", שבהקמתה השתתפו הסוכנות היהודית, חברות הפרדסנים, הסתדרות־העובדים הכללית, באנקים ואנשים פרטיים. ב1939 פרקו וטענו בתל־אביב בסה"כ כ206,000 טונות וביפו 267,000 טונות. הממשלה המאנדאטורית הכירה במעגן־ת"א כסניף צפוני של מעגן־יפו והתירה ל„אוצר מפעלי־ים" לגבות תש־לומים כקבלנית לעבודות, שנעשו בנמל, אבל לא ויתרה על דמי־הרציף, ולפיכך פעלה החברה כל השנים מתוך הפסד. בימי מלחמת־העולם II נסגרו נמלי יפו ותל־אביב מחשש לפגיעתם של צוללות ומוקשים.

הטבלה הבאה מלמדת על מצב הנמלים של א"י והתנועה בהם שנתיים קודם הקמתה של מדינת־ישראל:

יפו ונמלה. צילום מן האויר מימי מלחמת־העולם הראשונה

הקמת שובר־גלים בנמל־חיפה

התנועה בנמלים של א״י ומצבם ב־1946

		חיפה	יפו	ת״א
תנועת־ספינות	באלפי טונות רישום	3,233	—	—
נפרקו מטענים	״ ״ משקל	763	167	77
הוטענו מטענים	״ ״ ״	361	61	29
נפרק נפט גלמי	״ ״ ״	2,687	—	—
הוטענו מוצרי־נפט	״ ״ ״	2,850	—	—
שטח־המעגן	דונאם	1,200	23	10.5
עומק־המעגן	מטר	9.4(א)	2	2
אורך־הרציפים	״	400(א)	630	360
שטח המחסנים	באלפי מ״ר	31	20	7.4
שטח הקרפיפים	״ ״	40	7	11
מַדלים	מספר	7	7	8
דוברות וסירות	״	30	כ־200	31
דמי־רציף	% מן הערך	½%־1%	½%	½%

(א) הרציף הראשי

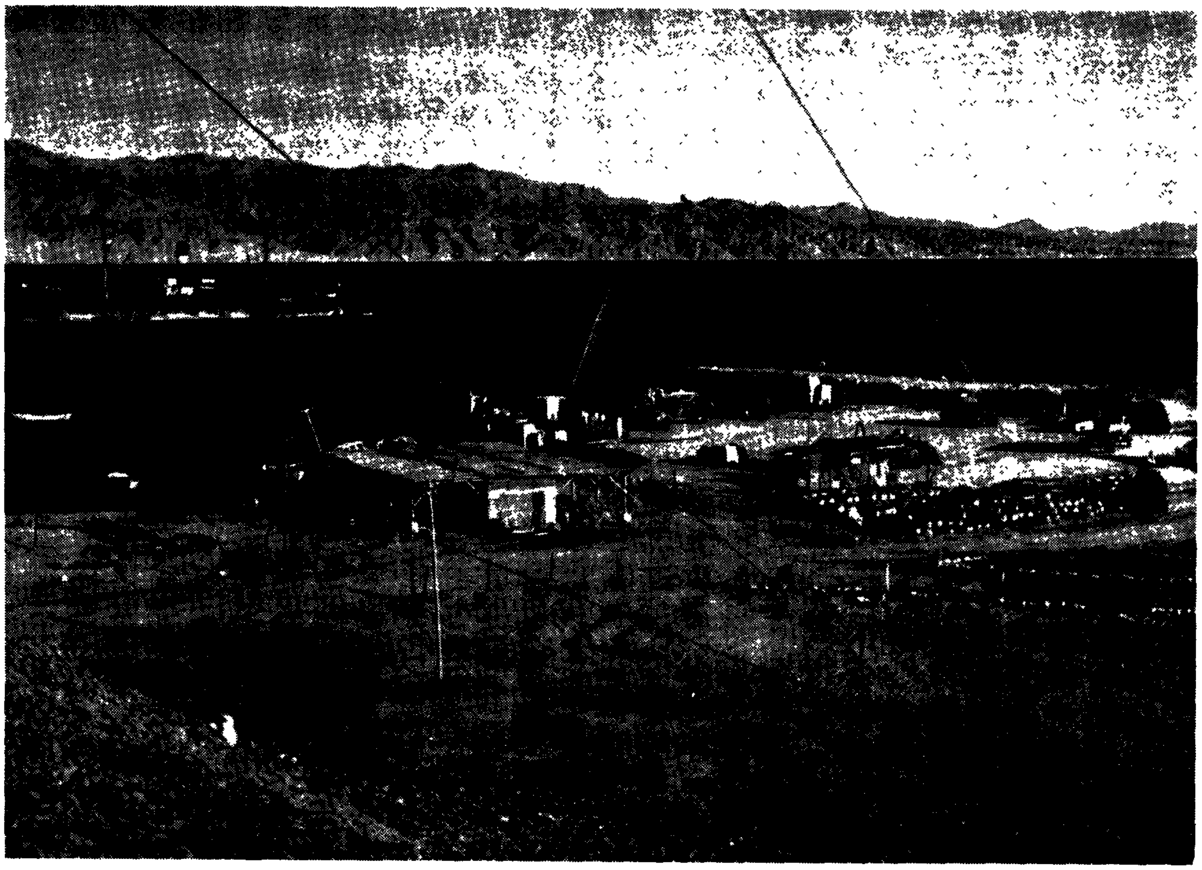
בחיפה התרכזה גם תנועת־הנוסעים מארצות־חוץ ואליהן, שעדיין היתה אז ברובה בספינות ושהגיעה עד כ־19,000 נפש לשנה. לעומת זה היה ציודו המכאני של הנמל דל ומחסניו צרים מלקלוט את תנועת־המטענים, שגדלה והלכה. הפריקה, ההטענה וההסעה בשטח־הנמל היו נעשות בעיקר בידיים (בעבודות אלו היו עסוקים כ־1,500 סבלים, רובם חורנים ורק כ־200 מהם יהודים), ולפיכך מרובה היתה הצפיפות ברציפים, והשהיית־ספינות, עיכובים וגנבות היו מעשים שבכל יום. רוב הספינות הוכרחו לעגון על־יד שובר־הגלים הגדול ו־60% מכל מטעני־היבוא נפרקו באמצעות סירות ובהוצאות יתרות. ב־1946 המליצה ועדת־מומחים על הגדלת מספר המַדלים, הטראקטורים והעגלות שבנמל ועל הרחבת שטח־ההחסנה שבו, אך שלטונות־המאנדאט שוב לא הספיקו להוציא המלצות אלו לפועל.

ג. הנמלים במדינת־ישראל. עם יציאת הערבים מחיפה נעזב גם נמלה מרוב עובדיו, אך מוסדות־הישוב גייסו במקומם מאות פועלים יהודיים ממפעלים שונים, והעבודה בנמל נמשכה ללא הפסקה. ב־30 ביוני 1948 יצאו הבריטים מן הארץ והנהלת־הנמל עברה לידי משרד־התחבורה של מדינת־ישראל. העבודה בנמל נמסרה לשלוש חברות קבלניות — „הסַוָּר", „עומסים" ו„שחף" —, שנתאגדו ב־1953 לחברה אחת: „שירותי־נמל מאוחדים". אחר תקופת־שפל קצרה נשתפך שוב לנמל זרם של נוסעים ומטענים, שממדיו עלו אף על אלה של השנים הקודמות (במארס 1949 הגיעה תנועת־הנוסעים בנמל־חיפה לשיא של 28,642 איש; במארס 1952 הגיע היבוא לשיא של 126,512 טונות). אך חלק מן הציוד אבד ונשחת בימי מלחמת־העצמאות, פריון־העבודה היה מתחילה ירוד והמנהלים החדשים היו מחוסרי־ניסיון. מפני־כן היתה פעולת־הנמל גם בשנים הראשונות לקיומה של מדינת־ישראל בסימן של צפיפות, עיכובים, עירבוביה והפסדים, עד שמעט־מעט באו הדברים על תיקונם: התנועה בנמל פחתה ובינתיים הוגדלו כוח־קיבולו ויעילותו.

השיפורים העיקריים, שהוכנסו בנמל־חיפה משעה שעבר לידי מדינת־ישראל, הם אלה: הוכפל ארכו של הרציף הראשי (למטענים ולנוסעים), והמים שבקרבתו (לאורך של 442 מ׳ מארכו הכללי, שהוא 979 מ׳) הועמקו עד 11 מ׳, באופן שגם ספינות־נוסעים גדולות ביותר יכולות לעגון על־ידו. נבנו מחסנים חדשים, שהרחיבו את שטח־ההחסנה המקורה בהקף של כ־12,000 מ״ר. נרכש מספר מרובה של מַדלים, מזלגות־הרמה, טראקטורים, קרוניות, משטחים, וציוד אחר. על־ידי כך נתאַפשר מיכּוּן של כל פעולות ההובלה הפנימית, הפריקה וההטענה. הותקן מנגנון־ספיגה (מטיפוס „רֶדלֶר") לפריקת מטעני־תפזורת ונבנתה ממגורה משוכללת לתבואות בעלת קיבול של 20,000 טון (ע״י חברה פרטית בשם „דגון", שקיבלה זיכיון). נבנתה חומת־בטון מסביב לנמל והוגברה השמירה למניעת הברחות וגנבות. הונהגה מְנִיָה אחידה

הספינה „נגבה" בתוך המבדוק בנמל־חיפה

נמל־אילת

של מטעני־יבוא למניעת חילוקי־דעות בין סוכני־הספינות ומקבלי־הסחורות. הותקן מַמְשֶׁה לתיקונן של ספינות קטנות (עד 500 טונות) ונרכש מבדוק צף גדול, שהוחכר לחברת „הימה". כמו־כן הונהגו שיפורים מרובים באדמיניסטראציה הפנימית ובאירגון־העבודה. פריון־העבודה עלה (לעומת 1952) כדי 20% ויותר. אחוז המטענים הנפרקים לסירות ירד עד 15%. השהיית־הספינות כמעט נעלמה, והנמל נחשב כיום מבחינת קצב־עבודתו, סדריו, נקיונו ובטיחותו אחד מן הטו־בים בים התיכון. כוח־קליטתו השנתי עולה כיום על 2 מיליוני טונות, באופן שהוא לבדו יכול לקלוט את כל תנועת היבוא והיצוא של המדינה בשעה זו.

חברת „שרותי־נמל מאוחדים" מעסקת בנמל־חיפה כ1,300 עובדים קבועים, מלבד פועלים זמניים, שמספרם מגיע בעונות מסויימות עד 1,200. האדמיניסטראציה של הנמל היא בידי „מינהלת־נמל־חיפה", הכפופה למשרד־התחבורה, ולה כ750 פקידים, מחסנאים, שומרים, ועוד. מבחינה כספית הנמל הוא „מפעל סגור", שמעביר לאוצר רק את עדפיו. בשנת־הכספים 1954/55 הגיעו הכנסותיו ל9.3 מיליון ל"י (מזה 5.6 מיליון ל"י מדמי־רציף) והוצאותיו ל5.06 מיליון ל"י.

ממזרח לנמל־חיפה, בשפך־הקישון, נבנה (1951—1954) נמל נוסף, שהוחכר זמנית לחברת „גב־ים לקרקעות". אורך־רציפיו 345 מ' ועומק־המים שבקרבתם 6.5 מ'. חלק ממנו נועד לשמש כנמל־דיג וחלק אחר — להחסנת־סחורות וכאיזור־תעשיה.

נמל־יפו הושבת מתחילה עם יציאתם של הערבים מן העיר בימי מלחמת־העצמאות, ונמסר להנהלת „אוצר מפעלי־ים", אך ב1952 עבר לרשותו של משרד־התחבורה. ב1954 רכשה הממשלה גם את רוב המניות של „אוצר מפעלי־ים" (שלו היה נמל־ת"א שייך) כדי לאַחד את שני הנמלים הדרו־מיים בהנהלה אחת. בינתיים נרכש ציוד חדש לצרכיהם של הנמלים הללו ונעשו בהם כמה שיפורים; אך התנועה בהם מועטת משהיתה בשנות ה30. בשנת הכספים 1954/55 הגיעו ההכנסות של נמל־יפו לסך של 2.66 מיליון ל"י וההו־צאות לסך של 2.04 מיליון ל"י; הכנסותיה של חברת „אוצר מפעלי־ים" (ב1954) הגיעו לסך של 2.96 מיליון ל"י והוצאו־תיה לסך של 2.11 מיליון ל"י. מספר העובדים הקבועים בנמל־יפו הוא כ380 ובנמל־ת"א כ560.

עם פיתוחה של אילת הוכשרו גם בה התנאים לפריקת מטענים והוחל בעריכת תכניות לבנייתו של נמל עמוק בתוכה. ביצועה של תכנית זו תלוי בין השאר בסיכויים לייצוא מחצבים בדרך זו.

בנייתו של נמל נוסף בדרום־הארץ, כדי לחסוך בהוצאות ההובלה הפנימית של סחורות־היצוא (פירות־הדר, מחצבים, ועוד), הבאות ברובן מן הדרום והנגב, היא עדיין שאלה שנויה במחלוקת. מקום משוער לבנייתו של נמל זה הוא שפכו של נחל לכיש, צפונית לאשקלון. אך יתכן, שמטעמי חיסכון (בהשקעות) יסתפקו כאן במיתקן (מסילה תלויה) להטענתן של ספינות בלב־ים.

הטבלה המובאת בעמ' 979/80 משקפת את התפתחות התנועה בנמליה של מדינת־ישראל בשנים האחרונות.

עם התפתחותו של הדיג הימי נבנו מעגנים לכלי־שיט קטנים בקיסריה ובמכמורת שעל חוף הים התיכון, וכן בגינוסר ובעין־גב שעל חופי ים־כינרת. גם נמל־עכו משמש עכשיו בעיקר לצרכי־דיג.

התנועה בנמלי־ישראל ב1952—1954

השנה	יבוא (באלפי טונות)				יצוא (באלפי טונות)			נוסעים (באלפים)		ספינות שעגנו	
	חיפה	יפו	ת"א	דלק	חיפה	יפו	ת"א	הגיעו	הפליגו	מספר	נפח *
1952	854	100	158	1,112	204	21	2	25	39	290	1,605
1953	911	126	192	985	342	22	7	30	28	995	2,011
1954	1,058	136	207	1,063	549	61	6	41	32	1,111	2,061

* אלפי טונות רישום.

מצב־הנמלים ב1955

הציוד לסוגיו	חיפה	יפו	ת"א
מדלים צפים	2	—	—
מדלים קבועים . . .	4	5	12
מדלים נעים . . .	26	6	11
מרימי משאות . . .	94	11	12
טראקטורים	61	14	13
קרוניות	850	20	64
משטחים (במ"ר) . . .	12,000	3,000	—
קונוויירים	12	—	—
גוררות לספינות . .	2	—	11
גוררות לדוברות . .	7	8	—
דוברות	61	33	40
שטח־המחסנים . . .	44 ד'	18 ד'	11 ד'
שטח־הקרפיפים . . .	87 ד'	23 ד'	18 ד'
דמי־רציף:			
בעד יבוא	2%	1½%	1½%
בעד יצוא	¼%	¼%	¼%

ש. טולקובסקי, תולדות יפו, תרפ"ט; הכלכלה הישובית בשנת תש"ו (הוצאת הוועד הלאומי), 1947; תקציבי־הפיתוח לשנות־הכספים 1949/50—1953/54 (י־ם, 1954); M. Ettinger, *Verkehrswesen und Verkehrspolitik in Palästina*, 1936; A. Ruppin, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, 1916; *The Port of Haifa*, 1933–1953 (published by the Port of Haifa Authority).

מ. אס.

התעופה האזרחית. — התעופה האזרחית היא בישראל ענף־תחבורה צעיר אף מן הספנות. ענף זה מקיף שתי חברות: „ארקיע", שמבצעת טיסות בתוך הארץ, ו„אל־על", שמשרתת את נתיבי־האויר הבינלאומיים של ישראל. ל„ארקיע" אין חשיבות מיוחדת משום שתחום־פעולתה מצומצם למדי — לא כן „אל־על" (שנמצאת בבעלות ממשלתית של 51%), שהתחילה בפעולותיה ב1950 ומאז התפתחה בקצב מהיר.

התפתחות זו נבעה בעיקר משתי סיבות: ראשית, מחמת תנאי־המלחמה, שבהם נתונה ישראל עם המדינות השכנות, המקיפות אותה מכל צד (זולת המערב), מנותקת הארץ מן היבשה, שבה היא שוכנת, והגישה אליה אינה אפשרית אלא בדרכי המים והאויר בלבד. אך מלבד עובדה גאוגראפית־מדינית זו, שחייבה את פיתוחה של התעופה, גרמה לגידול המהיר של הקף פעולות „אל־על" גם התפתחותה הכללית של התעופה העולמית, שנעשתה אחר מלחמת־העולם II אמצעי מקובל של העברת נוסעים וסחורות בכל חלקי־העולם.

לצרכי פעולתה משתמשת חברת „אל־על" בארבעה מטוסים בעלי ארבעה מנועים (מטוס אחד, שהיה ברשותה, נורה והופל ביולי 1955, בשעה שטס בשמי־בולגאריה) ובמספר מצומצם של מטוסים דו־מנועיים, שמשמשים בעיקר להובלת־מטענים. בעזרת ציוד זה, שהוא מיושן במידה מרובה, משרתת „אל־על" שלושה קווי־נוסעים עיקריים: לאה"ב, אירופה המערבית ואפריקה הדרומית, וקו־מטענים אחד — לאירופה המערבית.

להלן מובאים כמה נתונים, שמסכמים את התפתחותן של פעולות־החברה:

פעולות אויריות של „אל־על"

	1950	1951	1952	1954
מספרן של הטיסות הבודדות	475	658	774	910
המרחק הכללי של הטיסות (באלפי ק"מ)	1,771	3,040	3,656	4,563
המספר הכללי של שעות־הטיסה	5,975	8,672	10,167	12,854
המספר הכללי של הנוסעים .	14,514	21,237	24,776	31,785
המטען (באלפי ק"ג) . . .	327	863	1,116	1,349

בהשפעת התפתחות מהירה זו וגידול צרכי התחבורה האוירית של המדינה, הזמינה „אל־על" שלושה מטוסי־נוסעים מסוג חדיש, שיהא בכוחם — ע"י מידות קיבולם ומהירותם — להכפיל את כושר פעולתה של החברה.

אב. ש.

הדואר. — בתי־הדואר הראשונים בא"י הוקמו במחצה השניה של המאה ה19 על־ידי המעצמות האירופיות: צרפת (1852), אוסטריה (1852?), רוסיה (?), גרמניה (1898) ואיטליה (1908), שרשאיות היו להנהיג בתחומי־תורכיה שירותי־דואר משלהן, בהתאם לזכויותיהן לפי ה„קאפיטולאציות". במשך תקופה קצרה פעל גם בית־דואר מצרי ביפו (1870/71). מ1865 ואילך, משהקימה תורכיה רשת־דואר עצמאית, גברה התנגדותה לקיומם של בתי־הדואר הזרים, ועם כניסתה של תורכיה למלחמה העולמית, אסרה על קיומם בתחומיה.

בתי־הדואר הזרים היו קיימים בארץ בשלוש הערים הגדולות: יפו, ירושלים וחיפה. מושבות יהודיות כראשון־לציון, פתח־תקוה וחדרה היו קשורות בדואר האוסטרי ביפו ע"י סוכנים, שלפעמים השתמשו בבולים מיוחדים משלהם לכיסוי דמי־המשלוח מן המושבות ליפו וחזרה. גלויות ומכתבים, שעליהם הוטבעו החותמות של הסוכנים והודבקו בוליהם, נדירים כיום מאוד והם מבוקשים ע"י האספנים.

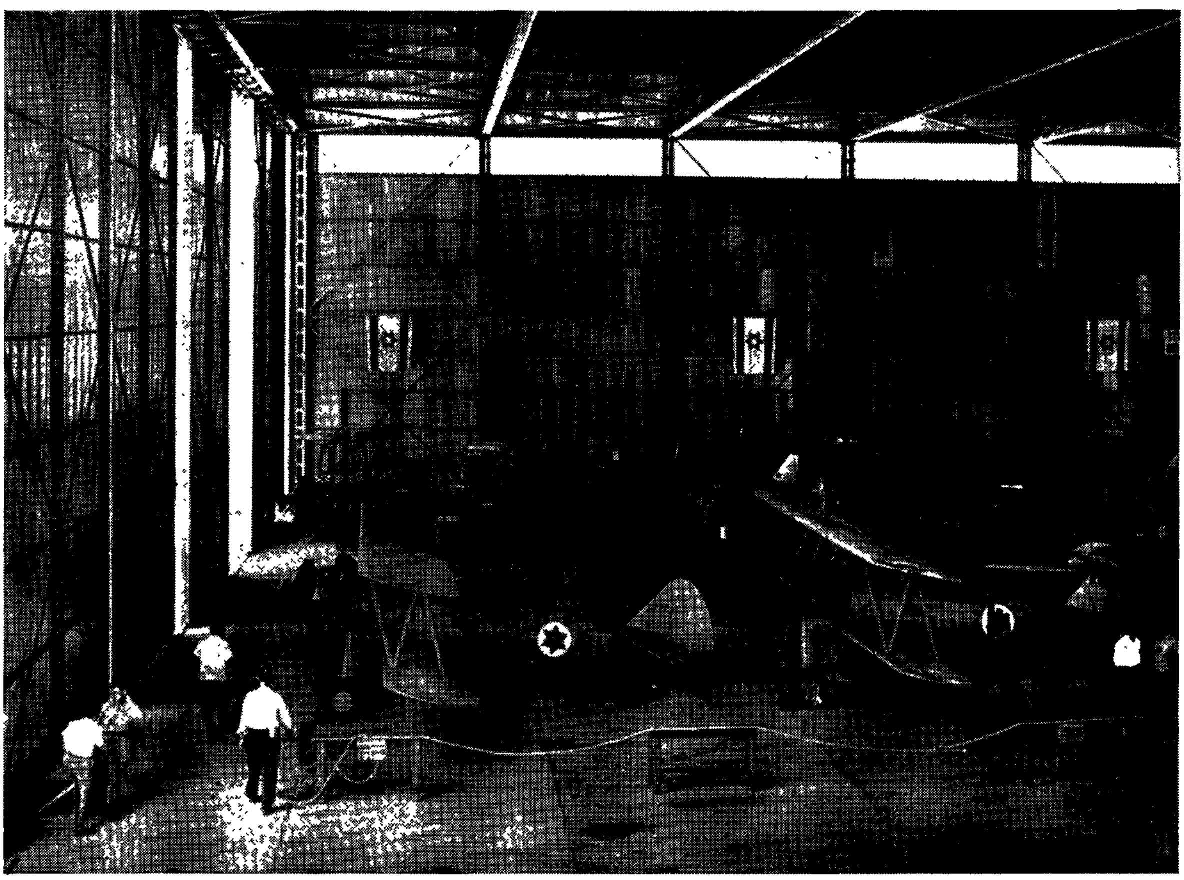
יהודי א"י באותו זמן הירבו להשתמש בדואר, וכמה מן המעצמות — ביחוד אוסטריה, רוסיה ותורכיה — התחרו זו בזו על הלקוחות היהודיים. התחרות זו נתבטאה במינוים של מנהלי־דואר יהודיים, ותורכיה אף הקימה בשכונת מאה־שערים סניף־דואר, שבחותמת־הדואר שהשתמשו בו היו טבועות מלים עבריות.

לשם העברת הדואר היומי מירושלים ליפו שימשו 2 מרכבות: אחת מהן שימשה את הדואר האוסטרי (שטיפל בחלק־הארי של הדואר בארץ), והשניה — את שאר משרדי־הדואר הזרים. הדואר התורכי השתמש בעיקר ברכבת לשם העברת מכתבים — דבר, שהיה אסור לבתי־הדואר הזרים.

מאוקטובר 1914 עד כיבושה של א"י על־ידי הבריטים

מטוס־נוסעים של „אל־על״ בשדה־התעופה בלוד

מראה כללי של סדנה במכון־הבדק למטוסים בלוד

נתקיימו בארץ רק בתי־דואר עותמאניים בלבד. באותן השנים הגיעה רשת־הדואר העותמאנית בא"י לשיא התפתחותה: 20 בתי־דואר (פרט לסוכנויות עירוניות) בשטח העברי של הארץ.

מיד אחר הכיבוש הבריטי הוקמה רשת של דואר צבאי, ששימשה גם את האוכלוסיה האזרחית, וכשנמסרה הארץ למינהל אזרחי הועמדה רשת זו תחת מרותו. משרת המנהל הכללי של הדואר, ושאר המשרות הגבוהות בהנהלה, נמסרו לבריטים; המשרות הנמוכות יותר נמסרו במרוצת־הזמן ליהודים ולערבים. — בתקופת־המאנדאט התפתח שירות־הדואר בארץ במידה ניכרת, ובסופה של תקופה זו נמצאו בשטח, שאחר־כך נכלל במדינת־ישראל, 102 בתי־דואר וסוכנויות־דואר. מספרם של מנויי־הטלפון באותו שטח היה במאי 1948 — 10,360.

התפתחותו של הדואר ב מ ד י נ ת־י ש ר א ל היתה מהירה עוד יותר. מ1948 עד 1952 פעל הדואר במסגרת משרד־התחבורה. ב1952 רוכזו ענייני־הדואר במשרד מיוחד — משרד־הדואר (דואר, טלגראף, טלפון ורדיו). כיום קיימים במדינת־ישראל 93 בתי־דואר, 119 סוכנויות־דואר ו161 קווים של דואר נע, שמשרתים 374 ישובים נוספים. מספרם של מנויי־הטלפון הגיע במארס 1956 ל35,253. ב1954 הוקם באנק־הדואר (מחלקת הסילוקים — ב1954; מחלקת־החסכונות — ב1955). — מחלקת הבולים והבולאות, הידועה בשם „השירות הבולאי", מרכזת את ענייני הוצאת הבולים החדשים ואת מכירתם של בולי־דואר בארץ ובחו"ל.

ב ו ל י ם. בתי־הדואר הזרים השתמשו בדרך כלל בבולים של המדינה, שבשמה פעלו, או בבולים, שהודפסו בשביל כל בתי־הדואר במזרח התיכון (לוואנטה). הדואר התורכי שפעל בא"י, השתמש בבולי־הדואר שהיו נהוגים בקיסרות העותמאנית. בולי־דואר מיוחדים לא"י הופיעו לראשונה בתקופת־המאנדאט. הם הודפסו בחו"ל, ובדומה למטבעות ולשטרות־הכסף של ממשלת־המאנדאט הובאו הכתובות, שהיו עליהם, בשלוש הלשונות הרשמיות של א"י באותו זמן: אנגלית, ערבית ועברית.

משבטלו השירותים של הדואר המאנדאטורי קודם יציאתם של האנגלים מן הארץ, הוציאה מינהלת־העם של הישוב היהודי בולי־דואר ארעיים. בולים כאלה שימשו תוויות הקרן הקיימת לישראל, שעליהן הודפסה המלה „דואר". בולים ארעיים אלה היו במחזור מ2 עד 14 במאי 1948.

עם תקומת־המדינה הוצאה סידרה של 9 בולים, שעליהם היתה הכתובת „דאר עברי", הואיל ובשעת הדפסתם (תחילת מאי) עדיין לא נקבע שמה של המדינה. עד סוף אוגוסט 1956 הוצאו 163 בולים מסוגים אלה: בולים רגילים (כגון בולי־מטבע ובולי שבטי־ישראל), בולי דואר־אויר, בולי־זיכרון (ביניהם שתי הסדרות החוזרות בכל שנה: ליום־העצמאות ולשנה החדשה), בולי־שירות ובולי דמי־דואר.

ו. הקסטר וש. לחמן, „בולי ארץ ישראל", חיפה 1946; קטלוג זימון לבולי ישראל, 1956; „הדואר", הוצאת משרד הדואר, בעריכת ז. אלישיב; *Palestine Post Office Guide*, 1948.

מ. חז.

חינוך ומחקר

תולדות החינוך העברי החדש. — א. החינוך היהודי לפני תקופת „חיבת־ציון". עד התקופה של „חיבת־ציון" היה החינוך היהודי בארץ־ישראל דומה בתכנו ובצורתו כאחת לחינוך היהודי המסרתי, שהיה מקובל במאות ה18 וה19 בשאר ארצות המזרח התיכון או בארצות אירופה המזרחית. מוסדות־החינוך היו ה„כותב", ה„חדר", „תלמוד־התורה" וה„ישיבה" ולשון־ההוראה בהם היתה — לפי העדה, שאותה שימש המוסד — „לאדינו" („ספאניולית") או יידית או ערבית.

באמצע המאה ה19 (ב1856) נעשה הניסיון הראשון בארץ לייסד בעיר העתיקה בירושלים בית־ספר, ששיטת־הלימודים בו תהא קרובה לשיטות החדשות, שהיו נהוגות אז באירופה. מייסדו של בי"ס זה היה הד"ר ל. א. פרנקל, שבא לארץ מווינה, והאמצעים הכספיים להקמתו ולהחזקתו ניתנו ע"י היהודיה הווינאית עליזה ליפֶּט־הֶרץ לזכר אביה שמעון לֶמל (המשכו של בי"ס זה, „בית הספר להאציל לבית למל", קיים עד היום בירושלים כבי"ס ממלכתי לבנות). ביה"ס ע"ש למל, שייסודו נתלווה באהדה זהירה של הספרדים ובהתנגדות סוערת של האשכנזים, לא הצדיק כלל את התקוות, שמייסדו תלה בו, שכן בתקופת־קיומו הראשונה (שנמשכה 33 שנה) לא היה בעיקרו אלא „כותב" ספרדי, שהיה נתון בתנאים סאניטאריים טובים יותר. ב1871 נעשה ניסיון שני בארץ לייסד בי"ס ברוח הזמן החדש. זה היה ביה"ס החקלאי „מקווה־ישראל", שנוסד מטעם חברת כל ישראל חברים ע"י קארל נֶטֶר, שהיה גם מנהלו הראשון של בי"ס זה. שנים מועטות לאחר מכן יסדה „החברה האנגלית־היהודית" בלונדון בי"ס לבנות בירושלים (הקיים עד היום). המורים למקצועות הכלליים בשני המוסדות האחרונים באו לָראשון מצרפת ולשני מאנגליה; לשון־ההוראה היתה הלשון של ארץ־המוצא של מורים אלה.

ב. ת ק ו פ ת־ה י ס ו ד. ראשיתו של החינוך העברי החדש בארץ חלה זמן קצר אחר ייסודה של תנועת „חיבת־ציון" (תרמ"א—1882) ועם ההתיישבות החקלאית, שבאה בעקבותיה. הטפתו ופעולותיו של אליעזר בן־יהודה לשם תחיית הלשון העברית בא"י, וביחוד תביעתו לעשות את העברית לשון־ההוראה במוסדות־החינוך של היהודים בארץ, שימשו גורם לייסודו של ביה"ס העברי. בן־יהודה היה גם הראשון, שהורה עברית לפי השיטה הטבעית („עברית בעברית"): בשנת תרמ"ג הורה עברית לפי שיטה זו בביה"ס לבנים „תורה ומלאכה" של חברת כל ישראל חברים, שנוסד באותה שנה בירושלים ע"י נסים בכר (ע"ע).

בן־יהודה עסק בהוראה זו זמן קצר בלבד, אך נמצאו ממשיכים להוראת העברית לפי השיטה הטבעית: דוד ילין ויוסף מיוחס (ירושלים), מרדכי לובמן ודוד יודלביץ (ראשון לציון), יהודה גראזובסקי (עקרון), אליהו ספיר (פתח־תקוה), זאב יעבץ (זכרון־יעקב), ישראל בלקינד (יפו), יצחק אפשטין (צפת), ואחרים. ראשי המדברים בהוראת „עברית בעברית" היו גראזובסקי, ילין ואפשטין, שנתנו בחיבוריהם ביסוס עיוני ומעשי לשיטה זו. לפי עדותו של גראזובסקי (השלח, תרנ"ח), היו בארץ בתרנ"ז עשרים בת"ס, שבהם למדו עברית בעברית „כשפה חיה ומדוברת".

שנים אחדות לאחר שהוחל בהוראת עברית בעברית נעשו נסיונות ללמד בעברית גם מקצועות כלליים: תחילה חשבון ואח"כ גם דבה"י, כתיבת־הארץ וידיעת־הטבע. הניסיון הראשון בכיוון זה נעשה בביה"ס העממי בראל"צ, ומשנת תרמ"ט ואילך נלמדו בו בעברית גם המקצועות הכלליים. משום כך נחשב בי"ס זה כבי"הס העברי הראשון בארץ (ובעולם כולו). בראל"צ נוסד בתרנ"ח גם גן־הילדים העברי.

אסיפת־הייסוד של „אגודת המורים העברים" בזכרון־יעקב, אלול תרס"ג

הראשון, ואסתר שפירא, חניכת ביה"ס בראל"צ, היתה הגננת העברית הראשונה.

כתנאים קשים ביותר צמח ונתפתח ביה"ס העברי בארץ. חוץ מקומץ המורים העבריים שלו, מועטים היו ידידיו. הציבור הרחב התייחס אליו בשוויון־נפש או באי־אמון, ובחלקו — גם באיבה גלויה (הקיצונים שבאדוקים בירושלים אף הכריזו עליו חרם). הפקידות במושבות־הבארון, שהיתה חדורה ברובה רוח של התבוללות צרפתית, התייחסה אל ביה"ס העברי באדישות, ולפעמים התנגדה להחלפת הצרפתית בעברית כלשון־ההוראה במקצועות הכלליים. נוסף על כך היו קשיים, שהיו כרוכים בתפקיד עצמו. העברית עדיין לא הותאמה אז לצרכי ההוראה בבית־ספר וחסרה היתה הרבה מן המלים והמונחים היסודיים ביותר; לא היו לא ספרי־לימוד, לא ספרי־עזר ולא ספרי־קריאה בעברית לתלמידים. ומשום כך קשה היתה ההתחרות של הלשונות הזרות (מתחילה הצרפתית ואחר־כך הגרמנית) בעברית כלשונות־הוראה של המקצועות הכלליים.

קשיים חיצונים ופנימיים אלה האֵטו את קצב התבצרותה של העברית כלשון־ההוראה בבתה"ס, ורק בתרס"ח — כעשרים שנה לאחר שהעברית הונהגה בראל"צ כלשון־ההוראה בכל המקצועות — נסתיים תהליך השלטתה של העברית בבתיה"ס שבמושבות, והלשון העברית נעשתה לשון־ההוראה היחידה בכל בתה"ס של הישוב היהודי הכפרי.

בערים נמשך תהליך זה זמן מרובה יותר, הואיל וכמה גורמים חיזקו והאריכו בהן את השפעתן של הלשונות הזרות בחינוך היהודי. יפו — המרכז העירוני הגדול ביותר לקליטתם של עולים חדשים — נעשתה החלוץ של החינוך העברי השלם בערים. בתרמ"ט (1890) כבר נוסד ביפו בי"ס עברי על־ידי ישראל בלקינד (ע"ע), שנתקיים שלוש שנים ונסגר מחוסר־אמצעים. בהשתדלותם של עסקני־המקום נפתחו ביפו בתרנ"ג — ע"י ועד „חובבי ציון" וחברת כל ישראל חברים — שני בת"ס, לבנים ולבנות, שהעברית נעשתה בהם בהדרגה לשון־ההוראה הראשית והצרפתית נלמדה בהם בעיקר כלשון זרה. ייסודם של שני בת"ס אלה עורר תקוות מרובות בחוגי „חובבי־ציון" ביחס לעתידו של החינוך העברי בארץ, אך במרוצת־הזמן התנדפו תקוות אלו מחמת ההבדלים בהשקפות הלאומיות־החינוכיות בין חובבי־ציון וחברת כי"ח, ובתרס"ג הוחלט לחלק את הבעלות על שני בתה"ס הנזכרים באופן שביה"ס לבנים עבר לרשותה של חברת כי"ח, ואילו ביה"ס לבנות נמסר לוועד „חובבי־ציון". מנחם אוסישקין, שהיה אז ראשו של ועד זה, הקדיש תשומת־לב מרובה לביה"ס ובמשך שנים מועטות ריכז בו חבר של מורים מעולים, מטובי המורים בארץ ובגולה: מרדכי אזרחי (קריצ'בסקי), ישי אדלר, פסח אורבוך, ד"ר ניסן טורוב, יחיאל יחיאלי, יוסף עזריהו, שרה עזריהו, אליעזר פפר ואחרים. ביחוד עלתה הרמה החינוכית של ביה"ס עם מינויו של ד"ר טורוב כמנהלו. בבי"ס זה נתמזגה האחידות של לשון־הלימודים, שהיתה עברית, עם יכולת פדאגוגית מרובה, ולאחר שנים אחדות נעשה מוסד זה בי"ס לדוגמה לכל בתה"ס העבריים בארץ מצד תכנית־לימודיו, דרכי־הוראתו וסדריו. לרמה פדאגוגית גבוהה הגיע באותו פרק־זמן גם ביה"ס של ראש־פינה, שנתעלה — בהנהלתם של שני מורים מעולים, מתחילה בזו של יצחק אפשטין ואח"כ של שמחה חיים וילקומיץ — לדרגת בי"ס עברי כפרי למופת.

עם התרבותם של בתה"ס העבריים והעבריים־למחצה בארץ הורגש הצורך ביצירתו של מוסד מרכזי לטיפול בענייני המשותפים של בתה"ס הללו, שנמצאו ברשויות מרובות: ועד חו"צ, יק"א, חברת „עזרה", רשויות מקומיות. מאחר שאי־אפשר היה ליצור מוסד מרכזי כזה מטעם הרשויות הללו (מחמת ההבדלים המרובים בהשקפותיהן בשאלות

לאומיות וחינוכיות), נשארה אך דרך אחת ליצירת מוסד מרכזי לחינוך העברי: על־ידי איחודם של המורים העברים בארץ. ואיחוד זה הושג ע"י מנחם אוסישקין.

בקיץ תרס"ג בא אוסישקין לארץ בראש משלחת מטעם חו"צ לשם אירגונו של הישוב, ובין השאר שם לו למטרה לאַחד את כל המורים העברים בארץ בהסתדרות אחת. המורים נענו ברצון לקריאתו של אוסישקין, וביום ה׳ באלול תרס"ג — לאחר שנסגרה האסיפה של צירי־הישוב בזכרון־יעקב — נפתחה בו במקום אסיפת־המורים, שהשתתפו בה כ60 מורים מכל חלקי־הארץ. התוצאה העיקרית של אסיפת־מורים זו היתה: ייסודה של „אגודת המורים העברים בא"י" (שנקראה אח"כ: הסתדרות־המורים) ובחירת ועד מרכזי — „מרכז המורים", שמאז עד התפרצותה של המלחמה (תרס"ג–תרע"ד) היה המוסד העליון של החינוך העברי בארץ.

בפעולתו נתקל מרכז־המורים בקשיים הַרְבֵּה, כי מכל רשויות־החינוך בארץ קיבל את מרותו הפדאגוגית רק ועד חו"צ. אך מעט־מעט, עם כושר־הפעולה שגילה ועם התרחבות עבודתו, הלכה וגדלה השפעתו גם על בתיה"ס של רשויות אחרות. הפעולה החשובה ביותר, שביצע בפרק־הזמן הנזכר, היתה פירסום ה„הצעה לתכנית הלימודים של בתה"ס העממיים בא"י" (בשנת תרס"ו). זו היתה התכנית השלמה הראשונה לבית־ספר יסודי בן 8 שנות־לימוד, שהוצעה בארץ. התכנית עובדה ע"י אזרחי, יחיאלי ועזריהו, ואע"פ שלא אושרה באופן רשמי ע"י שום מוסד, נתקבלה בפועל ע"י ציבור־המורים והשפיעה השפעה מרובה על התפתחותו של ביה"ס בארץ.

המרכז עיבד גם את „תכנית הבחינות למורים בא"י" (תר"ע) וקבע בשמו ועד־בוחנים. מאחר שלא היה אז בארץ בית־מדרש למורים, היה זה תיקון הכרחי וחשוב, באופן שמאז ואילך לא כל מי שרצה ליטול את השם מורה היה בא ונוטלו. תיקון זה הגדיל את השפעתו ואת כמכותו של מרכז־המורים וסייע בהגברת איחודם של בתה"ס מבחינה פדאגוגית.

בין שאר הפעולות של המרכז ראויות לציון מיוחד: סידור שיעורי־קיץ להשתלמות של מורים, חידוש „ועד־הלשון", הוצאת הירחון „חנוך" למורים והירחון „מולדת" לנוער וייסודה של „קֹהֶלֶת" — הוצאת־ספרים, שטיפלה ביחוד בהוצאת ספרי־לימוד וספרי־עזר מקוריים, שהיו ספוגים תוכן עברי וארצישראלי.

שלוש שנים אחר אסיפת־היסוד הנזכרת בז"י אירע מאורע חשוב בחינוך העברי בארץ: בתרס"ו נוסדה ע"י הד"ר יהודה מטמון־כהן הגימנסיה העברית ביפו (אח"כ בת"א). ראשיתה של הגימנסיה היה מצער, ומרובים היו הקְשָיים של מוריה בקביעת תכנית־הלימודים שלה, ביחוד מפני שלא נמצאו באותו זמן שום ספרי־לימוד וספרי־עזר, שהיו מותאמים לבי"ס עברי תיכון. אך המוסד הצעיר התגבר על קשיים אלה וכיוצא בהם. בשנים הראשונות לקיומה של הגימנאסיה נצטרפו אל הד"ר מטמון־כהן מורים בעלי שאר־רוח ומרץ: ד"ר חיים בוגראשוב, ד"ר אברהם ברוך, ד"ר חיים הררי, ד"ר יוסף לוריא, ד"ר בן־ציון מוסינזון ואחרים— והתפתחותו של המוסד היתה מהירה. כשהוציאה הגימנאסיה את מחזורה הראשון (בתרע"ג) כבר מנתה כ500 תלמיד, שמחציתם היו בני חו"ל.

שלוש שנים אחר ייסודה של הגימנאסיה ביפו, יסד ד"ר מטמון־כהן גימנסיה גם בירושלים, שעברה אח"כ להנהלתו של שלמה שילר. כך הונח בארץ היסוד לחינוך העברי התיכון.

ג. נצחון העברית ב„מלחמת־השפות". בתרס"א (1901) נוסדה בברלין „חברה העזרה ליהודי־גרמניה", שמטרתה היתה לסייע לחינוך היהודי במזרח־אירופה ובארצות־הבאלקאן. זמן קצר לאחר שנוסדה צירפה חברה זו גם את א"י לתחום־עבודתה החינוכית ופיתחה בה פעולה חינוכית מרובת־הקף: תמכה בגני־ילדים ובבתי־ספר יסודיים קיימים, ואף יסדה גנים ובת"ס חדשים. פעולתה העיקרית היתה מרוכזת בירושלים, שבה פתחה החברה (בתרס"ד) גם בית־מדרש למורים (הראשון בישוב היהודי) ואח"כ יסדה גם בי"ס תיכון למסחר ובי"ס להכשרת־גַנָּנוֹת. אחר 10 שנות־פעולה היו ברשותה של „עזרה" 30 בתי־ספר וגני־ילדים בכל חלקי־הארץ (בכלל זה: בסוריה), שמנו כ3,000 תלמידים וכ100 מורים. הרמה הפדאגוגית של מוסדותיה היתה גבוהה למדי, ואף ללימודים העבריים ולטיפוח הדיבור העברי הוקדשה בהם תשומת־לב מרובה. אעפ"כ לקתה „עזרה" בהעדר של שלמות חינוכית מחמת שאיפתה לייחד בבתי־הספר שלה מקום חשוב ללימוד הלשון הגרמנית. שאיפה זו עוררה בקרב מורי־„עזרה" התנגדות, שגברה משנה לשנה והביאה לסוף — לרגל ייסודו של הטכניון בחיפה — לידי מלחמה גלויה ב„עזרה" ובמוסדותיה. מלחמה זו נתפרסמה בשם „מלחמת העברית" (או „מלחמת־השפות").

את הרעיון להקים טכניון — בי"ס גבוה למדעים הטכניים — בארץ ובי"ס תיכון רֵאלי על־ידו הגתה „עזרה". מאחר שלא היו ברשותה אמצעים כספיים מספיקים לתכלית זו, נסתייעה בתמיכותיהם של נדבנים שונים ברוסיה ובאמריקה. אף הקהק"ל השתתפה במפעל ע"י מתן מגרש במורד־הכרמל להקמת הבניינים בשביל המוסדות הנזכרים. בתחילת תרע"ד נסתיימה בנייתם של בניינים אלה ונעשו הסידורים לפתיחתם של הטכניון ובית־הספר הראלי אחר הפסח של אותה שנה. בינתיים נתכנס הקוראטוריון (של שני המוסדות) והחליט, שמדעי־הטבע והטכניקה יהיו נלמדים בטכניון בגרמנית. ההחלטה עוררה סערת־רוחות בארץ. קמה תנועת־עם, שכמותה לא היתה עד אותו זמן בישוב להקף, לליכוד ולהתלהבות. התנועה, שנוהלה ע"י מרכז־המורים בראשותו של ד"ר יוסף לוריא, הרחיבה את חזית המלחמה וכיוונה אותה לא רק נגד החלטתו הנזכרת של הקוראטוריון, אלא נגד כל מוסדות־החינוך של „עזרה" בארץ.

נערכו אסיפות רבות־עם בכל ערי הארץ ומושבותיה, שבהן נתבעו מנהלי המוסדות החדשים להשליט את הלשון העברית בביה"ס הראלי ובטכניון. החלטות ברוח זו נתקבלו ע"י כל ההסתדרויות והמוסדות הציבוריים של הישוב וע"י כל ועדי הערים והמושבות. מרכז־המורים הכריז איסור על כניסת תלמידים לביה"ס הראלי והטכניון ועל קבלת משרות בהם ע"י מורים ופקידים. נבחרה „ועדה לחיזוק החנוך העברי בא"י", שמטרותיה היו: לסייע למרכז־המורים בפעולותיו ולאסוף תרומות לשם פתיחתם של בת"ס עבריים (במקום אלה של „עזרה"). תלמידי בתה"ס של „עזרה", שבהם לא היתה העברית לשון־ההוראה היחידה, תבעו להשליט את העברית בכל מקצועות־ההוראה (הראשונים, שהשמיעו תביעות אלו, היו תלמידי ביה"ס למורים בירושלים וביה"ס למסחר שעל־ידו). משנדחתה דרישתם של התלמידים, שבתו מלימודיהם.

בינתיים בא לארץ ד"ר פַאול נתן, סגן־הנשיא של „עזרה", במטרה לשים קץ למלחמה באמצעים קיצונים. כשבא לארץ הוצגה לפניו מטעם מורי־„עזרה" בירושלים הדרישה

להכיר בעברית כבלשון־ההוראה היחידה בכל בתה"ס של החברה בארץ. כשנדחתה דרישה זו, התפטר חלק גדול ממורי „עזרה" בירושלים, ודוד ילין בראשם, מן השירות בחברה. מרכז־המורים הכריז על פתיחתם של בת"ס חדשים, ובכסליו תרע"ד נפתחו בירושלים בי"מ למורים ושני בת"ס יסודיים, לבנים ולבנות, ואח"כ גם בי"ס לגננות. מוסדות אלה קלטו חלק גדול מתלמידי „עזרה" וממוריהם. בזה תמה „מלחמת העברית", שנסתיימה בנצחונה הגמור של הלשון העברית. מוסדותיה של „עזרה" נתקיימו עוד קיום עלוב שנים מועטות עד סוף מלחמת־העולם I.

בחורף תרע"ד נתכנס שוב הקוראטוריון של הטכניון בחיפה לישיבה, ובהשפעת המאורעות, שאירעו בינתים בא"י, קיבל החלטות חדשות, שכללו ויתורים גדולים לתביעות הלאומיות של הציבור העברי בארץ. אך ויתורים אלה לא היה בהם כדי להניח את דעתו של ציבור זה. ערך ממשי לא היה להחלטותיו של הקוראטוריון בכל אופן, כי מחמת עיכובים שונים נדחתה פתיחתו של הטכניון, והוא נפתח רק אחר מלחמת־העולם I בתנאים אחרים וכמוסד עברי לפי לשון־הוראתו.

ד. ייסודה של מערכת־החינוך. לניצחון ב„מלחמת־השפות", שהושג בכוחה של תנועת־עם, היתה משמעות לאומית־תרבותית רבת־ערך: העברית הוכרה כלשון־ההוראה היחידה של החינוך היהודי בארץ ועם זה גם כלשונו הלאומית של הישוב. ניצחון זה הביא לידי ייסודה של מערכת בתי־ספר עבריים, מאוחדים תחת הנהלה אחת: „ועד־החינוך", שהיה מורכב מב"כ המשרד הא"י של ההסתדרות הציונית, וַעד חו"צ ומרכז־המורים. בסוף מלחמת־העולם I כללה מערכת זו 27 מוסדות־חינוך מסוגים שונים (מהם 22 בערים), שתקציבם סופק ע"י ההסתדרות הציונית. עובדה זו של החזקת בת"ס ע"י ההסתדרות הציונית העולמית היתה אף היא תוצאה של „מלחמת־השפות", ומאותו זמן ואילך התחילה זיקתה הישירה של ההסתדרות הציונית לחינוך העברי בארץ. בשנת תרע"ט, מיד אחר מלחמת־העולם I, נוסדה „מחלקת־החינוך" כאחת מן המחלקות של „ועד־הצירים" (אח"כ של ה„הנהלה הציונית", ומתרפ"ט — של ה„סוכנות היהודית"). כמנהלה של מחלקה זו נתמנה הד"ר י. לוריא וזמן־מה אח"כ צורפו אליו כחברי־המחלקה שני מפקחים: האחד על בתה"ס הכלליים והשני על בתה"ס הדתיים (בתה"ס של „מזרחי"). עם צירופם של שני אלה למחלקת־החינוך נתגבשה מחלקה זו כמוסד מיוחד לניהול ענייני החינוך העברי, בעוד ש„ועד־החינוך" נעשה מוסד מייעץ בשאלות פדאגוגיות־ציבוריות.

עם סיום המלחמה והתגברות העליה לא"י התחיל גידול מהיר של מערכת־החינוך, ובתרע"ט, שנת ייסודה, כבר מנתה 97 מוסדות, שבהם למדו יותר מ10 אלפים תלמידים. התרחבותה של מערכת־החינוך נעשתה בשתי דרכים: בדרך של גידול טבעי, כלומר ע"י הרחבתם של המוסדות הקיימים ופתיחתם של מוסדות חדשים, ובדרך של סיפוח, כלומר, ע"י הצטרפותם של מוסדות־חינוך עבריים, שנוסדו ע"י הסתדרויות ואירגונים שונים (או ע"י אנשים פרטיים) למערכת זו. שתי פעולות־סיפוח ממין זה ראויות לציון מיוחד: בתרפ"א הצטרפו למעה"ח כל בתה"ס שבמושבות־פיק"א ובתרפ"ג — בתי־הספר („בתי־החינוך") מייסודה של הסתדרות־העובדים.

ה. מערכת־החינוך ברשותו של הוועד הלאומי. לאחר שמערכת־החינוך נמצאה 14 שנה ברשותה של ההנהלה הציונית ואחר־כך של הסוכנות היהודית, הועברה ב1933 לרשותו של הוועד הלאומי לכנסת־ישראל על־פי החלטת „אסיפת־הנבחרים" של כנסת־ישראל והקונגרס הציוני ה18, שנתכנס בפראג. טעמיה העיקריים של החלטה זו היו שנַיִם: עקרוני ומעשי. מבחינה עקרונית נראה היה, שהוועד הלאומי, כבא־כוחו של הישוב, היה חייב לטפל בחינוכם של בני הישוב (ולא הסוכנות, שייצגה את היהדות העולמית); מבחינה מעשית נראה היה הישוב — מחמת גידול כוחו המספרי, הציבורי והכלכלי — מוכשר לשאת בעול העיקרי של הוצאות החינוך והנהלתו.

גידול כוחו הכלכלי של הישוב השתקף יפה בעליית חלקו בהוצאות־החינוך. בשנת תרע"ט, שנת ייסודה של מערכת־החינוך, היה תקציבה השנתי של מערכת זו 74 אלף לא"י; 88.7% ממנו סופקו ע"י ההנהלה הציונית ורק 11.3% ע"י הישוב; ואילו בתרצ"ג, שנת־ההעברה, נשתנה חלקם של הגורמים בהחזקת מערכת־החינוך במידה מרובה ביותר: מתוך התקציב של 177 אלף לא"י סיפק הישוב 63.7%, ואילו חלקה של הסוכנות בו ירד ל20.9% בלבד. גידול חלקו של הישוב בהחזקת־החינוך נמשך והלך, ובשנת תש"ז (1947) הגיע ל79.4% מתוך התקציב של 2,150,000 לא"י, בעוד שהשתתפותה של הסוכנות בתקציב זה הגיעה רק ל9.3%.

בתקופת בעלותו של הוועד הלאומי נתרחב הקפה של מערכת־החינוך בקצב ובמידה, שלא ידעה כמותם קודם לכן. התרחבות זו נבעה בעיקר מהתגברותו של זרם העליה לארץ (העליה החמישית), שביחד עם הגידול הטבעי העלה את מספרה של האוכלוסיה היהודית בארץ מ185 אלף (לערך) בתרצ"ג ליותר מ600 אלף בתש"ז. בהתאם לכך הוגברה גם הפעולה החינוכית בישוב ע"י מוסדותיו המרכזיים והמקומיים. מתרצ"ג עד תש"ז (ועד בכלל) עלה מספר המוסדות של מערכת־החינוך מ272 ל760 (תוספת של 180%), מספר משרות־המורים מ811 ל3,588 (תוספת של 342%) ומספר־התלמידים מ23,911 ל93,199 (תוספת של 290%).

ו. מערכת־החינוך וממשלת־המאנדאט. הדיונים בין המוסדות הלאומיים ובין ממשלת א"י בקשר לחינוך סובבו על שני צירים עיקריים: על מכסת השתתפותה הכספית של ממשלת־המאנדאט בתקציבו של החינוך העברי ועל האוטונומיה של מעה"ח.

בשתי השנים הראשונות אחר כיבוש הארץ ע"י האנגלים (תרע"ט—תר"פ) לא השתתפה הממשלה כל עיקר בתקציבו של החינוך העברי, וגם לא התערבה בענייניו. בתרפ"א הקציבה הממשלה בפעם הראשונה סכום לא גדול (יותר מאלפיים לא"י) לחינוך העברי, ומאז ואילך נעשתה השתתפותה בתקציבה השנתי של מערכת־החינוך קבע, ואף גדלה והלכה מפרק לפרק. בחמש השנים הראשונות למתן ההקצבות (תרפ"א—תרפ"ו) הסתפקה הממשלה בזכותה לבקר בבתה"ס העבריים ולהשגיח על מצבם הסאניטארי. אך בתרפ"ז קבעה תנאים מיוחדים למתן־ההקצבה: מינויה של ועדת־תקציב בהשתתפותם של ב"כ הממשלה, והשתתפות של שניים מבאי־כוחה בוועד־החינוך. עם זה הודיעה הממשלה, שהיא „מַשאֶרת לעצמה את הזכות להחסיר מתמיכתה בשיעור יחסי מכל הוצאה בתקציב למטרות־החינוך, שלא נתאשרה ע"י הממשלה".

תנאים אלה נשארו קיימים עד סוף תקופת־המאנדאט: התקציב של מערכת־החינוך היה טעון אישור של הממשלה;

בא־כוחה של זו האחרונה היה משתתף בישיבות של „הוועד המנהל" (שעיקר תפקידו היה קביעת־התקציב) וכן בוועד־החינוך. תנאי השתתפותה של הממשלה בתקציבו של החינוך העברי שימשו בידיה אמצעי־לחץ חזק כלפי מעה"ח, שבכוחו השפיעה על דרכי הטיפול בשאלות־חינוכיות שונות, עקרוניות ומעשיות, וצימצמה במידה מרובה את האוטונומיה של החינוך העברי.

משנת תרצ"ג (1933) ואילך קבעה ממשלת־המאנדאט את מכסת־ההקצבה שלה לחינוך היהודי על יסוד מספריהם של הילדים היהודיים בגיל 5—15 בתוך המספר הכללי של הילדים בגיל זה באוכלוסיה של הארץ. כתוצאה מחישוב זה הקצתה הממשלה לחינוך היהודי פחות מ־20% מהוצאותיה הכלליות על החינוך. הסדר הזה היה מבוסס על התעלמות מן הצרכים הממשיים של החינוך העברי וממספריהם של ילדי העדות השונות, שהיו מבקרים בפועל בבתי־הספר (לדוגמה: גם ילדי־הבדוים נכללו במספר הילדים בגיל הנזכר, אע"פ שהיה קיים בארץ רק בי"ס אחד לילדי־הבדוים, ומספר תלמידיו לא היה מרובה). מאמציו המרובים של הוועד הלאומי לשנות הסדר זה בהסדר נוח יותר לחינוך העברי לא הצליחו. כמו־כן נסתיימו בכשלון השתדלויותיו לשנות סעיפים אחדים בפקודת־החינוך הממשלתית של 1933 מתוך כוונה להגדיר ולהטעים את סמכויותיה האוטונומיות של מערכת־החינוך העברי — סמכויות, שבפקודה הנזכרת לא הוגדרו כלל.

ז. שיטת־„הזרמים" בחינוך. אחד מקווי־היסוד של החינוך העברי בתקופת 1919—1953 נקבע ע"י קיומם של „זרמים" אוטונומיים בחינוך, שנבדלו זה מזה „מבחינת הרעיונות המיוחדים אשר בהם חדורים דרכי החנוך ותכניות הלימודים" (מתוך חוקת החינוך של „כנסת ישראל"). קיומם של זרמים כאלה הובלט ואושר לראשונה בוועידה הציונית, שנתכנסה ב־1920 בלונדון, ואח"כ גם בקונגרסים הציוניים. חוקת־החינוך של „כנסת־ישראל", שעובדה עם העברתו של החינוך מרשותה של הסוכנות היהודית לרשותו של הוועד הלאומי (בתרצ"ג), כוללת סעיפים מרובים, שבאו להגדיר את זכויותיהם האוטונומיות של הזרמים הללו.

עם ייסודה של מערכת־החינוך היו בה רק שני זרמים: „כללי" ודתי (או „מזרחי"). בתי־ספר דתיים עבריים נתקיימו עוד קודם מלחמת־העולם I, וכשנוסדה בתרע"ט מערכת־החינוך נספחו אליה בתי־ספר אלה כחטיבה מיוחדת. בשנים הראשונות אחר מלחמת־העולם I נוסדו „בתי־חינוך" של „זרם־העובדים", ואף הם הצטרפו אל מערכת־החינוך כגוש אוטונומי, מתחילה (בתרפ"ג) להלכה בלבד ואח"כ (בתרצ"ט) גם למעשה. זמן קצר אחר תקומתה של מדינת־ישראל, בימי שלטונה של „מועצת־העם" וע"פ החלטתה (בתש"ט), נכנסו למערכת־החינוך, כזרם אוטונומי רביעי, גם בתיה"ס של „אגודת־ישראל".

הרעיונות המיוחדים, שעליהם מבוססים הזרמים הנזכרים, קשורים בהשקפותיהם הלאומיות, הדתיות והחברותיות השונות של חלקי־הציבור, שאותם הם מייצגים. באחד מן המסמכים של „הועד המפקח על בתה"ס הכלליים" הוגדרה מהותו של הזרם הכללי כלהלן: „מצד תכנו ותכניתו חייב ביה"ס לעמוד מעל למפלגות ולמעמדות, מעל להשקפותיהם ושאיפותיהם המיוחדות ולהיות מושתת על העניינים הרוחניים, המשותפים לכל חלקי־האומה... ביה"ס חייב להיות בית היוצר לאחדות־האומה... אין בתי־הספר הכלליים מהווים זרם, ושם זה, במשמעותו הארץ־ישראלית המיוחדת, אינו הולם כל עיקר את מהותם המקובצת הפנימית. בתוך בתה"ס הכלליים זורמים זרמים פדאגוגיים שונים ורווחות דעות חינוכיות שונות".

הוועד המפקח על בתה"ס של „המזרחי" כתב באחת מהודעותיו הרשמיות: „החינוך ה„מזרחי" ממזג את החינוך הדתי המסרתי של עם־ישראל עם החינוך המודרני, המקובל בארצות המתקדמות של אירופה ואמריקה, באופן שמצד אחד יקלטו הילדים את כל ערכי הדת היהודית כבסיס לכל השקפת־עולמם ויגשימו בחייהם את המצוות המעשיות, ומצד שני ירכשו את כל הידיעות ואת ההכשרות הנדרשות מכל אזרח החי בחברה מודרנית... כל המורים המלמדים איזה מקצוע שהוא בביה"ס של „המזרחי" צריכים להיות דתיים בהשקפותיהם ובהתנהגותם".

„הנחות־היסוד" של „זרם העובדים" („המרכז לחנוך") סוכמו ע"י הוועד המפקח שלו באופן זה: „תעודתו העיקרית של זרם העובדים בחינוך היא: עיצוב אישיות יהודית חלוצית עצמאית, חדורה חזון ציוני־סוציאליסטי... לקשר את הילד קשר של קיים לעמנו ולערכי הנצח המוסריים והתרבותיים של היהדות, להעמיק בו את ההכרה באחדות הגורל של עמנו בארץ ובתפוצות... להקנות לילד את הערכים של תנועת העבודה בארץ ושותפות גורלו עמה; לעורר בו את להט השאיפה לכונן בה משטר חברתי חדש וצודק ללא ניצול וללא מעמדות".

בתי־הספר הקשורים בזרם של „אגודת־ישראל" (שהוא קטן הרבה מכל אחד משלושת הזרמים הנזכרים) נועדו ליתן לחניכים חינוך יהודי דתי קיצוני ברוחם של העקרונות, שבהם דוגלת אגו"י.

ההבדלים בהשקפות־היסוד של הזרמים, שכל אחד מהם זכה לעצמאות חינוכית ומינהלית, נתבטאו בין השאר בתכניות־הלימודים, בהווי של חיי ביה"ס ובמידה מרובה גם בדרכי החינוך וההוראה. ההבדלים בתכנית־הלימודים מצאו את ביטוים גם במידת־הזמן, שהוקצתה בכל זרם ללימודי־היהדות ולמקצועות הכלליים. בתה"ס הכלליים הקדישו בכיתות הבינוניות והגבוהות כ־40% מזמן־השיעורים ללימודי־היהדות וכ־60% למקצועות הכלליים. בבתה"ס של „המזרחי" היתה חלוקת־הזמן בין שני סוגי־הלימודים הללו שונה ביסודה מזו שנתקבלה בבתה"ס הכלליים: 60% מן הזמן הוקדשו ללימודי־היהדות ו־40% — ללימודים הכלליים. בבתה"ס היסודיים של ה„עובדים" למדו התלמידים כ־30% מן הזמן לימודים עבריים וכ־70% — מקצועות כלליים. בבתה"ס של „אגודת־ישראל" הוקדש למקצועות הכלליים זמן מצומצם ביותר.

נוסף על כך התבטאה האוטונומיה של הזרמים בהקמתם של מוסדות־חינוך נבדלים בכל דרגות־החינוך, לרבות גני־ילדים, בתי־מדרש להכשרת מורים וגננות ובתי־ספר מקצועיים; בפיקוח נבדל על מוסדות־החינוך; בקיומם של ועדים מפקחים מיוחדים; בקביעת נציגים מיוחדים בשלושת המוסדות, שניהלו את מערכת־החינוך עם תקומת־המדינה (הוועד המנהל, ועד החינוך ומחלקת־החינוך), וכן בוועדות שונות; בעצמאותו של כל זרם במינויי מורים ובפיטוריהם, בבחירת ספרי־הלימוד וכד'.

משטר־הזרמים בחינוך היה מלווה תופעות נפסדות מבחינה חינוכית וציבורית כאחת. הוא פורר את המאמץ הפדאגוגי של מערכת־החינוך והביא לידי התחרות קשה בין הזרמים

גידולה של מערכת החינוך בתלמידים ב37 שנות קיומה

(כל שנה שלישית)

השנה העברית	השנה הכללית	גני־ילדים	בתי־ספר יסודיים	לנערים עובדים	בת״ס תיכונים	בת״ס מקצועיים חקלאיים	בתי־מדרש למורים־(ות) וגננות	בסה״כ
תרע״ט	1918/19	2,525	6,234	—	877	431	105	10,172
תרפ״ב	1921/22	2,623	8,084	—	686	744	319	12,456
תרפ״ה	1924/25	2,337	9,030	—	1,009	593	277	13,246
תרפ״ח	1927/28	4,136	11,987	—	1,408	697	452	18,680
תרצ״א	1930/31	5,000	15,031	—	1,489	513	500	22,533
תרצ״ד	1933/34	5,216	19,553	—	1,972	591	374	27,706
תרצ״ז	1936/37	6,839	34,673	—	4,409	846	660	47,427
ת״ש	1939/40	7,095	41,713	—	5,922	471	855	56,056
תש״ג	1942/43	8,485	49,181	—	7,846	603	624	66,739
תש״ו	1945/46	12,963	60,290	—	11,245	2,011	1,122	87,631
תש״ט	1948/49	25,494	90,624	—	10,867	3,523	1,532	132,040
תשי״ב	1951/52	59,625	184,292	10,760	15,582	9,539	2,833	282,631
תשט״ו	1954/55	54,543	238,230	11,350	21,407	11,371	3,428	340,329

* משנת־הלימודים תשי״ד הועברו ממשרד החינוך והתרבות בתה״ס החקלאיים למשרד־החקלאות ובתה״ס המקצועיים למשרד־העבודה.

על הרחבת השפעתם ותחום־פעולתם. עם תקומת־המדינה והעליה המוגברת, שבאה בעקבותיה, החריף המאבק בין הזרמים ביותר מתוך השתדלותם להשתלט על ילדיהם של העולים החדשים, ומתוך כך נתעוררה דעת־הציבור על הצורך לבטל את משטר־הזרמים במערכת־החינוך.

ח. מערכת־החינוך במדינת־ישראל. בא׳ באלול תש״ח (1948) החליטה ממשלת־ישראל לקבל עליה את האחריות לתקציב־החינוך ומינתה ועדת־שרים לשם טיפול בבעיות, שהיו כרוכות בהעברתה של מערכת־החינוך מרשותו של הוועד הלאומי לרשותה של המדינה. עם גמר פעולת־ההעברה נתכונן „משרד החינוך והתרבות" כאחד ממשרדי־הממשלה. ז. שזר נתמנה כשר החינוך והתרבות, ובאדר תש״ט הושבע כשר ונכנס לתפקידו. כחצי שנה לאחר מכן אישרה הכנסת את חוק־החינוך הראשון שלה („חוק לימוד חובה, תש״ט"). לפי חוק זה, „חינוך יסודי פירושו — לימוד הניתן בתשע שנות לימוד והמיועד בדרך כלל לילדים מ5 עד 13 ועד בכלל, מהן שנת לימוד אחת של גן־ילדים ושמונה שנות לימוד בכתות מא׳ עד ח׳ ועד בכלל" (§ 1 של החוק). החוק מטיל „לימוד חובה במוסד־חינוך מוכר על כל הילדים בגילים הנ״ל במשך 9 שנים. לימוד־חובה חל גם על כל נער בגיל 14—17, אשר טרם השלים את החינוך היסודי" (2§).

חקיקת־החוק היתה מעשה רב ביותר: בתנאים, שנת־קיימו בישראל אחר המלחמה, ובזמן של עליית־המונים גוברת והולכת היתה הטלתה של חובת־לימוד על 9 גילים בבת אחת — באופן שזמן־ביצועה הוגבל ע״י החוק ב3 שנים בלבד — פעולה, שלא היתה כדוגמתה בשום אומה ולשון בתחום של הנהגת לימוד־חובה. הגשמת החוק היתה כרוכה בתקלות מרובות מחמת קשיים כספיים, העדר מספר מספיק של בניינים ומחסור חמור במורים וגננות. אך המדינה הצעירה התגברה מעט־מעט על הקשיים הללו, ומתוך מאמצים מרובים הגשימה את החוק, באופן שהחינוך היסודי הקיף את כל ילדי־המדינה ללא הבדל דת, גזע ומין.

ט. „חוק חינוך ממלכתי, תשי״ג—1953". אחר הבחירות לכנסת השניה (בקיץ תשי״ב) והקמתה של ממשלה חדשה נוצרו התנאים המתאימים לביטולה של שיטת־הזרמים בחינוך. עם הצטרפותן של מפלגת הציונים הכלליים והמפלגה הפרוגרסיווית לקואַליציה הממשלתית הוצגה על־ידיהן התביעה, שהזרמים יבוטלו, ובחירתו של הפרופ׳ בן־ציון דינור — ממתנגדיה הנמרצים של שיטת־הזרמים — כשׂר החינוך והתרבות סייעה הרבה להתקבלותה של תביעה זו. „קווי־היסוד" של הממשלה, שאושרו ע״י הכנסת, כללו סעיף, שחייב את הקמתה של ועדה ממשלתית לעריכת תכניות להנהגתו של „חינוך ממלכתי בכל בתה״ס היסודיים". הוועדה הכינה הצעת „חוק חינוך ממלכתי", שאושרה על־ידי הכנסת ביום א׳ באלול תשי״ג (12.8.53). בתוקף חוק זה בטלה חלוקת גני־הילדים ובתיה״ס היסודיים לפי הזרמים, ומראשית שנת־הלימודים תשי״ד ואילך קיימים במערכת־החינוך שני סוגי מוסדות של חינוך יסודי: גני־ילדים ובת״ס יסודיים ממלכתיים וממלכתיים־דתיים.

החוק מגדיר את מהותם של שני סוגי מוסדות־החינוך הללו כלהלן:

„חינוך ממלכתי פירושו — חינוך הניתן ע״י המדינה ע״פ תכנית הלימודים ללא זיקה לגוף מפלגתי, עדתי או ארגון אחר מחוץ לממשלה, ובפיקוחו של השׂר או של מי שהוסמך לכך על ידיו".

„חינוך ממלכתי דתי" פירושו — חינוך ממלכתי, אלא שמוסדותיו הם דתיים לפי אורח חייהם, תכנית לימודיהם, מוריהם ומפקחיהם" (§ 1 של החוק).

מטרת החינוך העברי בארץ הוגדרה ע״י החוק כלהלן: „מטרת החינוך הממלכתי היא להשתית את החינוך היסודי במדינה על ערכי תרבות ישראל והשגי המדע, על אהבת המולדת ונאמנות למדינה ולעם ישראל, על אימון בעבודה חקלאית ובמלאכה, על הכשרה חלוצית, ועל שאיפה לחברה הבנויה על חירות, שוויון, סובלנות, עזרה הדדית ואהבת הבריות" (§ 2).

י. ניהול החינוך. עם אישור החוק בדבר חינוך ממלכתי (בתשי״ג) הועברו הסמכויות המינהליות והפדאגוגיות ביחס לאירגון גני־הילדים ובתה״ס היסודיים, שהיו ברשותם של הזרמים השונים, לידיו של משרד החינוך והתרבות. אחר העברה זו חולקו פעולות־הניהול בין „המשרד הראשי" „והלשכות המחוזיות" (שמספרן 6, כמספר המחוזות האדמי־

ניסטראטיוויים של המדינה). בידי המשרד הראשי רוכזו בעיקר תפקידים של תיכנון, פיקוח וחקר, ואילו על הלשכות המחוזיות, המנוהלות ע״י מפקחים מחוזיים, הוטלו תפקידי־ביצוע.

המשרד הראשי כולל את לשכת־השר ואת ההנהלה הראשית, לשכות־פיקוח, מחלקות מיוחדות לחינוך יסודי, לתיכנון, להכשרת מורים והשתלמותם, להכשרה גופנית, להנחלת הלשון ולהשכלה, את אגף־העתיקות, ועוד כמה מחלקות, מדורות ולשכות.

על־יד המנהל הכללי פועלים בתחום המינהל והייעוץ המשפטי סגני־המנהל והיועץ המשפטי של משרד־החינוך, ובתחום הפיקוח הפדאגוגי — חברי הפיקוח המרכזי ועל־ידם „המפקחים המרַכּזים למקצועות״. חוץ מענייני הפיקוח הפדאגוגי ואגף־העתיקות, מחולקות כל שאר היחידות האִרגוניות שבתחום פעולותיו של המשרד הראשי (בכללן מחלקת־הכספים והמדור לאפסנאות ומשק) בין חמשת הסגנים של המנהל הכללי, שאחד מהם הוא „משנה למנהל״.

הפיקוח המרכזי — המורכב משלושה חברים: ראש־המפקחים, סגנו ומנהל אגף החינוך הדתי — מטפל בשאלות החינוכיות המרכזיות של החינוך היסודי ובאלו שכרוכות בהכשרת מורים והשתלמותם, כגון ביצוע תכנית־הלימודים, עיבוד הצעות לַסְדרים הפנימיים במוסדות, אישור ספרי־לימוד וספרי־עזר, ויסות כוחות־ההוראה וכד׳. המפקחים המרַכזים למקצועות מטפלים בענייני ההוראה של מקצועות או שטחי־פעולה מסויימים, שהם ממונים על ניהולם מבחינה פדאגוגית: גן־הילדים, החינוך המיוחד והוראת המלאכה, החקלאות, המקצועות האמנותיים (מוסיקה וציור), התעמלות ולשונות זרות.

מתפקידם של מפקחי־המחוזות הוא להציע לבתי־הספר היסודיים הנמצאים במחוזותיהם תֶקֶן (מספר שעות הלימוד והניהול) ומַצָּבָה (רשימת שמות המורים ושעות־הוראתם) והם גם אחראים למוסדות של החינוך היסודי, המוחזקים ע״י משרד־החינוך במקומות, שאין בהם רשות־חינוך מקומית (בישובי־עולים חדשים).

הפיקוח הבלתי־אמצעי והשיטתי על עבודת החינוך וההוראה במוסדות־החינוך, וכן הדרכת המורים והגננות, נעשים על־ידי חֶבֶר של מפקחים ומדריכים. „תקנות חינוך ממלכתי״ מַבחינות בחֶבֶר זה שלושה סוגים של מפקחים: „מפקחים־מבקרים״, „מפקחים־מדריכים״ ומפקחים או מדריכים אחרים. מפקח־מבקר חייב לשים לב למצבו של המוסד הנמצא בפיקוחו מכל הצדדים, שיש בהם עניין למשרד־החינוך (האירגון, רמת־הלימודים, השגי־התלמידים, הציוד, ועוד). תפקידי המפקח־המדריך והמדריך הם להדריך מורים וגננות בפעולתם החינוכית ע״י מתן עצות בענייני חינוך והוראה, שיעורים לדוגמה וכיו״ב. מספר המפקחים מכל הסוגים גדל והולך עם גידולה של מערכת־החינוך.

על־יד משרד־החינוך פועלים שני ועדים, שיש להם סמכות של גופים יועצים: „ועד החינוך״ (מספר חבריו בתשט״ו היה 59), שבו נמלך השר בשאלות החינוך הכללי „בטרם ישתמש בסמכות מן הסמכויות המסורות לו״ (חוק חינוך ממלכתי תשי״ג, § 14), ו„המועצה לחינוך ממלכתי־דתי״ (מספר חבריה: 14), שבה נמלך השר בשאלות „הנוגעות לחינוך ממלכתי־דתי״. חבריהם של הוועדים הללו מתמנים ע״י השר באישורה של הממשלה לתקופה של ארבע שנים.

ספר היובל של הסתדרות המורים, הוצ׳ הסת׳ המורים תרפ״ט; נסים בכר, זכרונות, הדאר, ניו־יורק, תרצ״א; אחד העם, על פרשת דרכים, בתה״ס ביפו ושאלת הפועלים (כרך א׳), בתה״ס ביפו (ב׳), הגמנסיה העברית ביפו (ד׳), סך הכל (ד׳); „ספר הזכרון לאספת המורים בא״י״, פרוטוקול כתוב בידי ד. יודלביץ (ב„כתבים לתולדות הבת ציון וישוב א״י״, כרך ג׳); י. עזריהו, החנוך העברי בארץ־ישראל, כתבים, כרך ג׳, תשי״ד; א. ריגר, החנוך העברי בארץ־ישראל, 2 כרכים, ת״ש; ספר החנוך והתרבות, הוצאת משרד החנוך והתרבות, תשי״א.

א. אר.

גן־הילדים. — 1. תולדותיו. גן־הילדים העברי הראשון בארץ־ישראל הוקם בשנת תרנ״ח בראשון־לציון. לאחר 20 שנה לערך, בתרע״ט — שנת ייסודה של מערכת־החינוך בארץ — כבר נמצאו בא״י 32 גני־ילדים, שבהם ביקרו 2,525 ילדים (מתוך המספר הכללי של 97 מוסדות־חינוך ו10,172 תלמידים). משהוקמה מערכת־החינוך הנזכרת, היו גני־הילדים נתונים לפיקוחה, ואף הוחזקו או נתמכו על־ידיה מבחינה תקציבית. בשנת תרצ״א הפקיעה מערכת־החינוך — מחמת מחסור בכספים — את גני־הילדים ממסגרת תקציבה, אך הוסיפה לדאוג להם מבחינה פדאגוגית וסיפקה להם פיקוח והדרכה. עול החזקתם של גני־הילדים מבחינה כספית היה מוטל מאז על הרשויות המקומיות, אירגוני־נשים וּועדים ציבוריים שונים.

לאחר סיומה של תקופת־המאנדאט — בשנת־הלימודים תש״ט (1948/9) — פיקחה מערכת־החינוך על 426 גני־ילדים, שהכילו 606 כיתות ו25,494 חניכים. באותו זמן היה מצבם של גני־הילדים שבמושבות הקטנות ובכפרים, בקיבוצים, בקבוצות ובמושבי־עובדים מבוסס למדי, באופן שאפשר היה להם לקלוט את כל הילדים בגיל הגן, שהיו בישובים הללו. שונה מזה לרעה היה מצבם של גני־הילדים בערים ובמושבות הגדולות, כיוון שתקציבי העיריות והמועצות המקומיות היו טעונים אישור של השלטון המאנדאטורי, שסירב לאשר הוצאות על גני־ילדים. מכל העיריות קיימה רק תל־אביב כ62 כיתות גן ל2,200 ילד מתוך 6,000 הילדים בגיל 4—6 שנים, שהיו באותה שנה בעיר.

מיעוט מספרם של גנה״י הציבוריים בערים ובמושבות הגדולות הגדיל את הביקוש לגנ״י פרטיים, וכך נוצרה רשת של גנ״י פרטיים, רובם בערים ובשכונות העירוניות ומיעוטם במושבות הגדולות. בעלותם וניהולם של מוסדות אלה הם בידיהן של גננות פרטיות, שהן מאורגנות בהתאחדות הארצית של הגננות שעל־יד הסתדרות המורים. רובם של גנים פרטיים אלה עדיין אינם נתונים לפיקוח ציבורי.

חוק לימוד־חובה, שנתקבל בכנסת ביום י״ח באלול תש״ט (12.9.49), נכנס לתקפו לגבי גן־הילדים — אך לשנת־חינוך אחת (לגיל 5—6 שנים) בלבד — בתשי״א. בהשפעתו של חוק זה, וכן בהשפעתה של העליה הגדולה, זכו גנה״י מאותה שנה ואילך לגידול ולהתפשטות מרובים. בשנת־הלימודים תשט״ו הקיפה רשת־הגנים לילדי־ישראל שבפיקוחו של משרד החינוך והתרבות 1,364 מוסדות, שכללו 1,754 כיתות־גן ו54,543 ילדים — מלבד 1,578 ילדים בגיל חינוך־חובה, שביקרו בגנים של המיעוטים. המספר הכללי של הילדים, המבקרים בגנים הרשמיים, הציבוריים והפרטיים, מגיע ל65,000 בערך. משנת־הלימודים תשט״ו ואילך נחשבות הגננות שבגני־הילדים הרשמיים לבני 5—6 שנים כעובדות

של משרד החינוך והתרבות (בעוד שקודם לכן נחשבו כעובדות של הרשויות המקומיות).

בכפרים, במושבות, בקיבוצים ובקבוצות מוסיפות הרשויות המקומיות והאיזוריות לשאת בעול ההוצאות של גנה״י לילדים בגיל 3—5 שנים. בישובי־עולים כולל גן־הילדים הרשמי לבני 5—6 גם ילדים מגילים צעירים יותר. בפרוורי־הערים ובמעברות מוחזקים הגנים לילדים שלמטה מגיל החוק לחינוך־חובה ע״י אירגוני־נשים.

מלבד גני־ילדים רגילים, ששעות־העבודה בהם הן מ8 לפנה״צ עד 1 אחה״צ, קיימים גם גני־מעון, שבהם מבלים הילדים את רוב שעות היום (מ8 לפנה״צ עד 4.30 אחה״צ), מקבלים 3 ארוחות וישנים את שנת־הצהריים. מוסדות כאלה קיימים במספר מצומצם בתל־אביב, שבה הם נמצאים בבעלותה של העיריה, וכן בערים אחרות ובפרוורים, שבהם הם נמצאים בבעלותם של אירגוני־נשים (אירגון אימהות עובדות וויצ״ו). לגני־מעון אלה, יש, מלבד תפקידים חינוכיים, גם תפקיד סוציאלי: הם משחררים אימהות עובדות מן הטיפול בילדיהן במשך יום־העבודה, וכן הם משמשים במשך מספר שעות ביום תחליף של בַּית תקין לילדים מדלת־העם.

2. שיטות־החינוך. הגנים הראשונים, שהוקמו בארץ, היו גנים פְרֶבֶּליים. הגננות, שעיצבו את דמותם, היו חניכות של הסמינאריון הפרבלי בגרמניה (בית פֶּסטאלוצי־פְרֶבֶּל בברלין), שהחזיקו באדיקות מרובה בשיטתו. במרוצת־הזמן חדרו לארץ, ע״י גננות שיצאו לחו״ל להשתלמות וכן ע״י גננות עולות, שיטות־חינוך חדשות, בתוכן השיטות של מונְטֶסורי, דֶקרולי ואחרים. רישומי שיטתה של מונטסורי ניכרים למדי בגני־הילדים בארץ. ביחוד נתקבלו בהם אחדים מעקרונותיה, כגון הטעמת הפיתוח האינדיווידואלי של הילד, הספקת אפשרויות של התעסקות אינדיווידואַלית והפחתת מידת ההתעסקות הקולקטיווית, הפיכת הגן לבית־ילדים אסתטי והנהגת התעסקויות ביתיות וטבעיות בתוכו.

החקירות בתהליכי גידולו והתפתחותו של הילד, שנערכו בעשרות־השנים האחרונות, הביאו תמורות ושינויים נוספים בשיטות־החינוך של גנה״י גם בא״י. את מקומם של מכשירי־משחק קטנים וסמליים, שהיו נהוגים בגן בעבר, תפסו מכשירים גדולים וממשיים; העבודות המכאניות והמלאכותיות הוחלפו בפעילות טבעית ויצירתית; ה„נושא״, שהיה שולט בגה״י של פרבל, שוב אינו ממלא בגן תפקיד מרכזי, ובמקומו באו הצרכים היום־יומיים של הילד והמאורעות וההתרחשויות בסביבתו הקרובה, שיש לו עניין בהם.

מבחינה חינוכית גן־הילדים בישראל הוא כיום מוסד מתקדם. אין הוא מוסד, שתכליתו העיקרית היא הקניית־ידיעות, אלא תכניתו מכוונת לסייע בפיתוחו הגופני של הילד; לאַפשר לו מגע חברותי; לעצב את בטחונו ויציבותו האֲמוציונאלית; לפתח את שכלו; להדריכו לפעילות עצמית בחיי יום־יום ולהבעה עצמית ומקורית; בקיצור — לפתח את אישיותו מכמה צדדים. אך מלבד תפקידים חינוכיים כלליים אלה, ממלא גה״י בארץ גם תפקידים מיוחדים, שהם חשובים למיזוג־הגלויות: סיגול הלשון העברית והקניית מושגים לאומיים ואזרחיים ראשוניים לילדיהם של הרבה מן העולים החדשים.

המחנכות בגנה״י במדינת־ישראל הן ברובן בוגרות של בתי־המדרש לגננות המקומיים (תקופת־הלימודים: שנתיים), שבהם מתקבלות תלמידות, שסיימו 7 מחלקות של בית־ספר תיכון. עם כניסתן של הגננות לעבודה בגני־הילדים ניתנות להן אפשרויות של השתלמות במקצוען על־ידי ימי־עיון, כינוסים פדאגוגיים, ימי הדגמה של העבודה המעשית, שיעורי השתלמות בתקופת חופשת־הקיץ והדרכה אינדיווידואלית בעבודה על־ידי כוחות ההדרכה והפיקוח של משרד החינוך והתרבות.

ח. פינסוד־סוקניק, התפתחות גן־הילדים העברי בארץ, ספר־היובל של הסתדרות המורים בא״י, תרפ״ט, עמ׳ 158—166; י. הלפרין, שעורים בתורת חינוך התינוקות, תש״ד; ש. פאיאנס־גליק, גן־הילדים, קובץ החינוך היסודי בישראל, בהוצ׳ משרד החינוך והתרבות, תשי״ג; ר. רובין, גן־הילדים העברי מראשיתו ועד ימינו, אשיות ו—ז (תשט״ו); אשיות ד, ה, ו—ז (תשי״א—תשט״ו).

ש. פ.־ג.

בית־הספר היסודי. — א. הכיוון החינוכי. שתי מגמות עיקריות נתגלו בדרכי פעולתו של ביה״ס היסודי בארץ משנת ייסודו (1885) עד היום (1956). מטרתה של המגמה האחת היתה להשתיתו על ערכיה של תרבות־ישראל, על ערכים יהודיים־לאומיים וארצישראליים, ואילו של השניה היתה להכניס בו מ„יפיפותו של יפת״, מן הטוב של ביה״ס המתוקן אצל אומות־העולם המתקדמות. המגמה הראשונה הביאה לידי כך, שביה״ס היסודי נעשה אחד מן הגורמים הראשונים במעלה לתחיית הלשון העברית כלשון־הדיבור ולהפצתה של התרבות העברית בשדרות הרחבות של הישוב. המגמה השניה הביאה לידי כך, שהמחשבה והמעשה הפדאגוגיים של המורה בביה״ס היסודי בארץ הושפעו במידה מרובה מן המחשבה והמעשה הפדאגוגיים בארצות אחרות. כמעט כל התנועות החינוכיות והכיוונים בדרכי־ההוראה העיקריים, שנעשו רווחים באירופה ובאמריקה, הטביעו את חותמם — ברב או במעט — על עבודת המורה בביה״ס היסודי בארץ. קודם מלחמת־העולם I באה ההשראה הפדאגוגית בעיקר מאירופה המרכזית; בין שתי מלחמות־העולם נתלוותה להשראה זו השפעה מסויימת מרוסיה ויותר מכן — מאה״ב; אחר מלחמת־העולם II גברה והלכה ההשפעה האמריקנית. השפעות אלו הן שקבעו במידה מרובה את דרכי־החינוך של ביה״ס היסודי בארץ והרבה מנושאי־הלימוד שלו, סדריו וצורות־אירגונו.

פעולתן המשותפת של שתי המגמות הנזכרות הביאה לידי ביטול המחיצה, שהיתה קיימת בישראל במשך דורות, בין הלימודים היהודיים והכלליים, וההשכלה שנתן ביה״ס היסודי לחניכיו קיבלה אופי של חטיבה אורגאנית שלמה. וכן סייעו בידו המגמות הנזכרות לחנך דורות של נוער מחוסר קרעים נפשיים וחדור רוח של קוממיות אנושית, מצד אחד, ואהבה לעם, לקנייניו הרוחנים ולמולדתו העתיקה־החדשה, מצד שני.

ב. המבנה וההקף. בית הספר היסודי היא בן 8 שנות־לימוד והוא מכוון לגילים 6—14. לכיתה הראשונה מתקבלים תלמידים, שמלאו או תמלאנה להם שש שנים עד לר״ח טבת של אותה שנה. תלמידים אלה הם בדרך כלל מגומרי גן־הילדים.

חלוקת מוסדות החינוך היסודי בתשט״ו לפי סוגיהם (באחוזים)

	ממלכתי	ממלכתי דתי	מוכר שאינו רשמי	לא מוגדר
גני־ילדים	70.2	18.6	9.6	1.6
בתי־ספר	68.6	24	7.4	—

יש מחנכים, שמטעמים חינוכיים הם תובעים לצרף את כיתה א׳ של ביה״ס היסודי לכיתה העליונה של גן־הילדים

ולעשות את שתי הכיתות הללו חטיבה חינוכית אחת, דוגמת מה שנהוג בכמה מארצות-המערב. אף בארץ נהוג צירוף זה בקיבוצים וגם במקומות מועטים מחוץ להם. חוק לימוד-חובה, החל על ילדים מגיל 5 ואילך, משמש טעם נוסף לאיחוד הכיתה העליונה של הגן עם הכיתה הראשונה של ביה"ס. אך הרוב המכריע של ההורים והמורים (לרבות הגננות) מתנגד לשינוי זה במבנה של מערכת-החינוך.

כשם ששאלת המבנה של השלב הראשון של מערכת-החינוך שנויה במחלוקת, כך חלוקות הדעות ביחס לשלביה האחרונים. ע"פ המגמה הכללית, שנסתמנה בחינוך ב30 השנים האחרונות, מתקבלים גומרי בתה"ס היסודיים לכיתה החמישית של בתה"ס התיכונים, שברובם הם בני 4 שנות-לימוד. אך יש מציעים להגדיל את תקופת-הלימוד בביה"ס התיכון בשתי שנים, ובהתאם לכך להפחית את מספר שנות-הלימוד בביה"ס היסודי (על כך עי' בפרטות להלן, ביה"ס התיכון).

ביה"ס היסודי הוא עמוד-השדרה של מערכת-החינוך הן מפאת חשיבותו הכללית כבית-אולפן יסודי לילדי-העם והן מפני שמתחנכים בו בני 8 גילים, שעל כולם חלה חובת-לימוד, לעומת 3—2 גילים, שמתחנכים בגן-הילדים (שרק על בני אחד מהם הוטלה חובה זו), ו4 גילים בביה"ס התיכון, שאין עליהם חובת-לימוד כלל. זוהי אחת מן הסיבות לדבר, שמספר-תלמידיו של ביה"ס היסודי עולה הרבה על מספר התלמידים שבכל שאר מוסדות-החינוך ביחד. כך, למשל, למדו בתשט"ו בבתה"ס היסודיים 232,205 תלמידים לעומת 69,082 תלמידים, שביקרו באותה שנה בכל שאר מוסדות-החינוך ביחד (גני-הילדים, בתה"ס התיכונים, החקלאיים והמקצועיים) — כלומר, הראשונים היו מרובים מן האחרונים כמעט פי 3½.

תלמידים וכיתות בבתה"ס היסודיים בתשט"ו

	תלמידים	כיתות
א'	39,602	1,178
ב'	42,978	1,274
ג'	38,442	1,134
ד'	31,713	962
ה'	26,478	823
ו'	21,780	711
ז'	17,007	578
ח'	13,243	471
סה"כ[1]	232,205	7,131

[1] כולל 962 תלמידים, שלא צוינה כיתתם.

מספר התלמידים של בתה"ס היסודיים בתשט"ו היה גדול ב7 אלפים לערך ממספר הילדים והנערים, שהיו חייבים בלימוד-חובה. הפרש תמוה זה בין שני המספרים, שלכאורה צריכים היו להיות זהים, מסתבר ע"י שתי עובדות: לכיתות א' נתקבל מספר של תלמידים, שהיו למטה מגיל 6; והעיקר: בכיתות הגבוהות של ביה"ס היסודי למדו הרבה תלמידים, שגילם היה למעלה מגיל חובת-לימוד. האחרונים היו ברובם הגדול מבני העולים החדשים.

ג. **הארגון הכללי.** — 1. **בת"ס מעורבים ונפרדים.** ברוב הגדול של בתה"ס היסודיים לומדים בנים ובנות ביחד (בת"ס אלה נקראים „מעורבים"); בחינוך הממלכתי מצויים רק 5 בתי-ספר מיוחדים לכל אחד משני המינים (בתי-ספר אלה קרויים „נפרדים"): 4 בירושלים (3 בת"ס לבנות ובי"ס אחד לבנים) ואחד בת"א (בי"ס לבנות). בחינוך הממלכתי-הדתי בתה"ס הם בדרך כלל נפרדים, ורק בישובים הקטנים הם בהכרח — מחמת מיעוט התלמידים — מעורבים. — בכיתות ז'—ח' של בתי-הספר המעורבים רשאים המורים להפריד בין הבנים והבנות בהוראת ההתעמלות (באישור משרד החינוך והתרבות).

2. **מכסת-השיעורים.** לגבי מכסה זו מבחינות ההוראות של משרד החינוך והתרבות בין „כיתה שלמה", שמונה 30 תלמידים ויותר, ובין „כיתה חסרה", שמספר תל-מידיה הוא פחות מ30.

מכסת-השיעורים בכיתה שלמה היא:

בכיתות א'—ב' 24
בכיתות ג', ד', ה' 28
בכיתות ו', ז', ח' 29

נוסף על כך ניתנות לכיתות שונות (בין ד' לח') שעות מיוחדות להוראת החקלאות, התלמוד, הלשון הערבית (ע"פ הצעת ביה"ס ולאחר אישור משרד החינוך והתרבות) ולסידור מקהלה. משעלה מספר התלמידים באחת מכיתות ה'—ח' ל31, מחלקים את הכיתה לשתי קבוצות בשיעורים לחקלאות ולמלאכה, וכל קבוצה מקבלת את מספר-השיעורים המלא הניתן למקצוע. בכיתות חסרות מפחיתים ממספר-השיעורים הניתן בכיתות שלמות לפי סולם קבוע, או מצרפים שתי כיתות חסרות, שהן סמוכות בדרגה, בלימוד מקצועות מסויימים. — כל אחד מן השיעורים הראשונים של הכיתה נמשך 50 דקה, וכל אחד מן השיעורים הבאים אחריהם — 45 דקה.

3. **כיתות טְרַם-מקצועיות.** מתשט"ו קיימות בבתי-הספר היסודיים כיתות ז'—ח' „טרם-מקצועיות" — כלומר, כיתות, שמלמדים בהן מלאכה (לבנים ולבנות) וחקלאות (לבנים בלבד) בהקף רחב יותר. מספר השיעורים בכיתות אלו הועמד על 39 לשבוע, והם מחולקים בין לימודים כלליים (24 ש'), מלאכה (12 ש') ולימודי-עזר למלאכה (3 ש'). בתשט"ז נתקיימו כיתות כאלו ב25 בת"ס ולמדו בהן יותר מ1,000 תלמיד.

כיתות מקבילות. משהגיע מספר התלמידים באחת מכיתות א'—ב' ל50 ובאחת מכיתות ג'—ח' ל55, מחלקים את הכיתה לשתי כיתות מקבילות; בבתה"ס שבמעברות, וכן בכיתות הלומדות ב„משמרת שניה" (בשעות של אחה"צ), מחלקים את הכיתה לשתַים כשמספר התלמידים מגיע ל50.

4. **מספר ימי-הלימוד וימי-החופש.** בתה"ס נפתחים לשנת-לימודים חדשה במחצה השניה של חודש אלול (במחצה הראשונה של ספטמבר) ונסגרים לתקופת „החופש הגדול" („חופש-הקיץ") במחצה הראשונה של חודש תמוז (סוף יוני — תחילת יולי). מיספר ימי-הלימוד בשנה הוא 218 ומספר ימי-החופש — 147. אלה האחרונים כוללים את החופש הגדול — 62 יום; חופש-הפסח — 18 יום; סוכות — 10; חנוכה — 7; ראש-השנה, פורים ושבועות — כ"א 3 ימים; יום הכיפורים — 2 ימים; יום-העצמאות, ל"ג בעומר וט"ו בשבט — כ"א יום אחד — והשבתות.

5. **מיון התלמידים לפי הכיתות** נעשה עם סיומה של שנת-הלימודים. לפי החלטתם של מורי הכיתות השונות „עולים" תלמידים לכיתה גבוהה יותר או „נשארים" בכיתותיהם לשנת-לימודים שניה. בשנים האחרונות גברה התביעה בין המחנכים לצמצם או אף לבטל — ע"י קביעת הוראות מתאימות — את הקף-ההישארות (שהיה מרובה

ביחוד בכיתה א׳ ופחות והלך מן הכיתות הנמוכות אל הגבוהות). בהשפעתה של תביעה זו נתן משרד החינוך והתרבות בתשט״ו הוראות לבתה״ס, שמגבילות במידה מרובה את זכויותיהם להשארת תלמידים לשנה שניה.

תכנית־הלימודים לבית הספר היסודי הממלכתי והממלכתי־הדתי לכתות א׳—ד׳, אדר ב׳ תשי״ד; תכנית־הלימודים כנ״ל לכתות ה׳—ח׳, כסלו תשט״ו.

א. אר.

החינוך התיכון. — 1. המבנה. תכנית־הלימודים של בתה״ס התיכונים, שהוקמו בארץ קודם מלחמת־העולם I, היתה מבוססת על שתים־עשרה שנות־לימוד (בשביל הגילים 6—18), ששמונה הראשונות שבהן סיפקו, בשינויים מסויימים, את החינוך הניתן בביה״ס היסודי וארבע האחרונות שבהן — את החינוך התיכון ממש. בתיה״ס התיכונים, שהוקמו בתקופת השלטון המאנדאטורי, נוסדו ברובם כמרסדות בני 4 שנות־לימוד, שמשמשים המשך לבי״ס יסודי בן 8 שנות־לימוד. בהשפעת השינויים, שחלו במבנה־החינוך בכמה מן הארצות הנאורות, התחילה מתבלטת בחינוך העברי בארץ, משנות השלושים ואילך, נטיה להעמיד את המסגרת האירגונית ואת התכנית של החינוך התיכון על 6 שנים, על בסיס של שש שנות־לימוד בביה״ס היסודי. אחר ממסגרת זו ונמסרו לפיקוחם של משרדי העבודה והחקלאות. עם זה נשארו תחת מרותו של משרד החינוך והתרבות כמה בתי״ס חקלאיים, שתכנית־הלימודים שלהם מכוונת לספק לתלמידיהם השכלה מקצועית בצד השכלה עברית וכללית (ברמה של בתי״ס תיכונים). משנות הארבעים, וביחוד מתקומת־המדינה ואילך, הולך ומתפתח סוג מיוחד של בתי״ס תיכונים, שהוא ידוע בשם „ביה״ס התיכון של ערב". תקופת־הלימודים בבתי״ס אלה, שהם מיועדים בעיקר לנערים ונערות עובדים, היא בת 4 שנים, והלימודים ניתנים בהם בחמשה ימים בשבוע בשעות של אחה״צ והערב.

2. ההקף. על מידת־התפתחותו של ביה״ס התיכון בא״י בתקופת־המאנדאט מעידים המספרים הבאים:

בשנת תרפ״ז נמצאו בארץ 5 בתי״ס תיכונים (3 כלליים, 2 של „המזרחי"), שבהם ביקרו 1,473 תלמידים; בשנת תש״ח נמצאו בה (בערים ובמושבות) 36 בתי״ס תיכונים, שמספר תלמידיהם הגיע ל10,511. הם התחלקו, לפי הזרמים החינוכיים, כלהלן: 18 כלליים, 9 של „המזרחי", 8 של זרם־העובדים, 1 בפיקוח משותף (זרם כללי וזרם־העובדים).

על מידת התפתחותו של החינוך התיכון בתקופת קיומה של מדינת־ישראל אנו למדים מן הטבלה הבאה:

התפתחות בתי־הספר התיכונים בשנות תש״ט—תשי״ד

	תש״ט		תש״י		תשי״ב		תשי״ג		תשי״ד		תשט״ו	
	מוסדות	תלמידים	מוסדות	תלמידים	מוסדות	תלמידים	מוסדות	תלמידים	מוסדות	תלמידים	מוסדות	תלמידים
בתי״ס תיכונים	39	10,534	55	15,246	68	15,843	68	16,848	84	*15,350	90	*15,608
מוסדות־המשך		1,048		1,168	50	2,304	53	3,019	64	3,290	69	3,768
בתי״ס תיכונים של ערב					15	1,433	18	1,918	16	1,960	19	2,424

* בלא הכיתות היסודיות שעל־יד בתיה״ס התיכונים.

תקומתה של מדינת־ישראל הוכנסו במבנה של החינוך התיכון שני שינויים עיקריים: א) הולכות ומתחסלות בבתה״ס התיכונים הכיתות המקבילות לחינוך היסודי ע״י העברתן של כיתות אלו לרשת הציבורית של בתיה״ס היסודיים; ב) משרד־החינוך החליט לעודד לשם ניסוי את הפיתוח של בתי״ס תיכונים בני שש שנות־לימוד (כהמשך לשש שנות־לימוד בבת״ס יסודיים). עד עכשיו נקבעה תכנית זו בחמישה בת״ס תיכונים מוכרים.

רשת החינוך התיכון כוללת בין השאר את סוגי־בתה״ס הללו: הכיתות המכינות שעל־יד בתי־המדרש למורים וגננות, מוסדות־ההמשך, בתי״ס מקצועיים וחקלאיים, בתי״ס תיכונים של ערב. הכיתות המכינות שעל־יד בתי־המדרש למורים ולגננות מקיפות מ2 עד 4 שנות־לימוד; הן מקבילות בדרך כלל למגמה הפדאגוגית הקיימת בכמה בתי״ס תיכונים. מוסדות־ההמשך פותחו בעיקר בהתיישבות העובדת, והם מכוונים להקנות השכלה לילדי־המשק, שסיימו את חוק־לימודיהם בבי״ס יסודי בן שמונה שנות־לימוד (ובמקרים מסויימים — גם של שש שנות־לימוד) בלא להכשיר אותם לבחינות־בגרות דוקה ולהמשכת לימודיהם בבתי״ס גבוהים. משך־הלימודים במוסדות אלה הוא בדרך כלל עד 4 שנים. תכניתם מותאמת בכללה לזו של בתה״ס התיכונים הרגילים, אלא שניתנת בהם תשומת־לב מיוחדת ללימודי החברה ולמקצועות החקלאות והעבודה במשק.

המוסדות להכשרה מקצועית וחקלאית, שהיו כלולים עד תשי״ג במסגרת החינוך התיכון, הוצאו באותה שנה

בתקופת־המאנדאט (מתרפ״ז עד תש״ח) התאים הריבוי של מספר המוסדות לחינוך תיכון לעליית המספר הכללי של תלמידיהם. לעומת זה למדים אנו מן הטבלה, המובאת למעלה, שבעוד שמספר המוסדות בתקופת קיומה של המדינה (מתש״ט עד תשט״ו) עלה ב130%, עלה מספרם של הלומדים בהם רק ב95%.

3. תכנית־הלימודים. מעצבי־דמותו וקובעי־תכניתו של החינוך העברי התיכון בארץ שאפו ברובם לכך, שחינוך זה יקיף את עיקרי הלימודים, הנהוגים בארצות הנאורות, ועם זה יהא טבוע בחותמה של היהדות על גילוייה במשך הדורות. שאלת בחירת החומר במקצועות העבריים היתה אחת מן השאלות, שנתחבטו בהן. חומר זה הוא מרובה כל־כך, שמן ההכרח לקבוע מה יש לקרב ומה אפשר לרחק מתוכו, ראשית, כדי שהתלמידים יכירו את מיטב היצירה היהודית של כל הזמנים, ושנית, כדי שהלימודים הכלליים לא יצטמצמו ביותר מחוסר זמן. תכנית המקצועות העבריים, המקובלת כיום, כוללת: לשון, תנ״ך, פרשנות, אגדה ומדרש, משנה ותלמוד, ספרות יה״ב (שירה ודברי־עיון), הספרות החדשה, תולדות־ישראל, ידיעת העם והארץ. אך כדי שלא לקבוע מסמרות בעניינים, שהם שנויים במחלוקת וטעונים מבחנים של המציאות, נמנעו עד עכשיו שלטונות־החינוך מלכפות תכנית־לימודים מפורטת על כל בתה״ס התיכונים; התכנית הלכה ונתגבשה מתוך עבודת יום־יום ובמידה מסויימת גם לאור פעילותם של בוגרי בתיה״ס התיכונים בשטחי־החיים השונים ובמוסדות להשכלה גבוהה. על יסוד החומר

תלמידים וכיתות בבתיה"ס התיכוניים בתשט"ו

הכיתה	שנת הלימודים	בה"ס תיכוניים (90 מוסדות)		בה"ס תיכוניים של ערב (20 מוסדות)		מוסדות המשך (72 מוסדות)		סה"כ 182 מוסדות	
		תלמידים	כיתות	תלמידים	כיתות	תלמידים	כיתות	תלמידים	כיתות
א'	י"א	4,925	152	760	21	1,650	70	—	243
ב'	י"ב	4,650	150	640	19	1,150	53	6,440	222
ג'	י"ג	4,250	136	570	19	1,060	45	5,880	200
ד'	י"ד	2,400	130	390	16	510	26	3,300	172
		16,225	568	2,360	75	4,370	194	—	864

המרובה שנצטבר בתחום זה, וכן על יסוד דיוניהן של ועדות מקצועיות שונות בהשתתפותם של מורי בתיה"ס התיכונים ומורי האוניברסיטה העברית, עומד משרד־החינוך לפרסם תכנית־לימודים רשמית, שבדומה לתכנית לבתיה"ס היסודיים תוכנס לפי שעה לשימוש בניסיון. תכנית זו אינה בעצם אלא הרכב של כמה תכניות, מיוסדות על מגמות חינוכיות שונות, שכל אחת מהן מתרכזת במקצועות מסויימים ושהצד השווה שבכולן הוא מינימום מסויים של השכלה עברית וכללית. משרד־החינוך קבע שמונה מגמות, שהן: הומאניסטית (עם לשון זרה, נוסף על האנגלית, ובלא לשון כזו), מזרחית, חברותית, מאתמאטית, פיסיקאלית, ביולוגית, חקלאית, פדאגוגית.

לדוגמה תובא כאן תכנית־הלימודים (עם מספר השעות לשבוע) בשתי הכיתות העליונות (יא—יב) במגמות ההומאניסטית (בלא לשון זרה שניה), המזרחית, החברותית והביולוגית.

המקצועות	מגמה הומאניסטית*		מגמה מזרחית**		מגמה חברותית**		מגמה ביולוגית	
	יא	יב	יא	יב	יא	יב	יא	יב
תנ"ך	3	3	3	3	3	3	3	3
עברית	6	6	5	5	5	5	4	3
תושבע"פ	5	5	—	—	—	—	—	—
אנגלית	5	5	5	5	5	5	5	5
לשון זרה שניה	—	—	6	6	4	4	—	—
ספרות כללית	2	2	—	—	—	—	—	—
מאתמאטיקה	4	—	4	—	4	—	3	3
היסטוריה	4	4	6	6	5	4	3	—
גאוגראפיה וידיעת־הארץ	—	—	2	2	2	—	—	—
פיסיקה	2	—	—	—	—	—	4	4
כימיה	—	—	—	—	—	—	4	5
טבע	—	—	—	—	—	—	5	4
אזרחות	—	2	—	2	—	2	—	2
פילוסופיה או תולדות־המדע	—	2	—	—	—	2	—	—
מדעי־החברה	—	—	2	2	3	4	—	—
התעמלות	2	2	2	2	2	2	2	2
חינוך	1	1	1	1	1	1	1	1
גדנ"ע	1	1	1	1	1	1	1	1
מקצוע־בחירה	2	—	—	—	2	—	2	—
סה"כ	37	33	37	35	37	33	37	33

* בלא לשון זרה שניה.

** הלשון הזרה השניה במגמה המזרחית היא ערבית, ואילו במגמה החברותית היא ערבית או לאטינית או צרפתית וכיו"ב; לימודי־ההיסטוריה במגמה המזרחית כוללים 2 שעות לתולדות עמי־האיסלאם; בבתי"ס תיכונים דתיים ניתן מספר מרובה יותר של שיעורי תנ"ך ותלמוד (או „מחשבת־ישראל") על חשבון מספר־שעות במקצועות אחרים.

יש להוסיף, שהתפקיד החינוכי של ביה"ס התיכון בארץ אינו מתמצה בהקניית השכלה לפי תכנית־לימודים מסויימת. בי"ס זה שואף לעשות את חניכו משכיל עברי, שיהא גם אישיות מוסרית ואזרח פעיל ונאמן לעמו ולארצו. לשם כך מטפח ביה"ס את החינוך לפעילות אזרחית ולאומית (טיפול בעולים, עזרה למתיישבים החדשים), את החינוך הגופני (טיולים וסיורים, פעולות גדנ"ע, התחרויות לקבלת „אות הספורט"), את החינוך לעבודה אינטלקטואלית מוגברת (פרסי־עידוד בעד עבודות מעולות), את החינוך החברותי (אירגון של עזרה הדדית ושלטון עצמי), ולסוף את החינוך האמנותי (חוגים דראמאטיים, טיפוח המוסיקה והריקוד העממי, עריכת מסיבות וחגיגות וכד').

בחינות־הבגרות, שמתקיימות בגמר־הלימודים, נערכות בשישה מקצועות, מהם משותפים לכל המגמות (עברית, תנ"ך, אנגלית, מאתמאטיקה) ומהם מיוחדים לכל אחת מהן. הבחינות נערכות כמעט כולן בכתב, ולשם הבטחתם של דרכי־הערכה אחידים ואובייקטיוויים נקבע כלל, ששום מורה אינו מקבל להערכה את עבודות תלמידיו שלו. בקביעת הציונים בתעודות־הגמר מובאים בחשבון — בבתי־הספר הוותיקים — גם השגיו של התלמיד בלימודיו הסדירים בשתי שנות־לימודיו האחרונות; בבתי"ס חדשים, שנחשבים כ„מוסדות בתקופת־הניסיון", מובאים בחשבון רק הציונים, שקיבל התלמיד בבחינות. נוסף על בחינות־הגמר לתלמידי בתיה"ס הרגילים עורך משרד־החינוך גם בחינות־חוץ לאכסטרנים, שלרגל מצבם הכלכלי או לרגל השיבושים בדרכי לימודיהם בגולה לא זכו ללימוד סדיר.

	תרצ"ג	תש"ז	תשי"ב	תשי"ד	תשט"ו
בוגרי בתיה"ס התיכונים הרגילים	247	894	1,395	2,183	2,406
בוגרי בתיה"ס התיכונים של ערב			654	2,129	309
אכסטרנים					1,438

4. **החזקת החינוך התיכון.** כבסיס כספי של החינוך התיכון משמשים (מראשיתו של חינוך זה עד היום) שכר־הלימוד הנגבה מן ההורים ותמיכות ציבוריות קטנות. בתיה"ס התיכונים נוסדו עפ"ר מתוך יזמה פרטית או ציבורית למחצה (בין השאר ע"י חבורות שיתופיות של מורים). משנות ה40 ואילך התחילו העיריות (ביחוד של תל־אביב ונתניה) משתתפות בהחזקתם של בתיה"ס התיכונים, וכמה מהם הם כיום מוסדות מוניציפאליים. גם באלה האחרונים נגבה שכר־לימוד, אלא שאינו מרובה כל־כך כמו בשאר בתיה"ס התיכונים. רובם של בתיה"ס התיכונים, הנתבעים

לדאוג לכיסוי שכר־ההוראה, לבניינים מתאימים, לספריות ומעבדות (ללימודי־הטבע), נתון במצוקה כספית. עם זה אין חלק מן ההורים יכול לעמוד במעמסת שכר־הלימוד הגבוה, שבתי־ספר אלה מטילים עליהם, והם מוכרחים לוותר על מתן חינוך תיכון לבניהם. משקמה מדינת־ישראל התחילו השלטונות נותנים את דעתם על מצבם של בתי־הספר התיכונים, והם משתדלים לסייע בידם על־ידי מתן תמיכות למעבדות וסטיפנדיות לתלמידים נצרכים ומוכשרים, בכללן סטיפנדיות מיוחדות (שניתנות בהשתתפותה של הסוכנות) למעוטי־היכולת שבין בני העולים החדשים וביחוד שבין התלמידים מעדות־המזרח. אבל סיוע זה אין בו כדי לספק את צרכיו הגדלים והולכים של ביה"ס התיכון. מתקציב־המדינה הוקדשו בשנת תשט"ו להוצאות אלו על החינוך התיכון לא יותר מ2.5% מכלל ההוצאות על החינוך. בתקציבי בתיה"ס התיכונים תופסת התמיכה המתקבלת מן הממשלה וממקורות ציבוריים אחרים לא יותר מ25%.

5. מורי בתיה"ס התיכונים. ראשוני המורים בבה"ס התיכון בארץ היו בעלי הכרה לאומית שלמה ובעלי השכלה עברית וכללית רחבה. אחר מלחמת־העולם I נתרבה מספרם של המורים מעולי פולניה, ליטה ורומניה, וכן מעולי הארצות האנגלוסאכסיות, שברובם לא נפלו מקודמיהם מן הבחינות הנזכרות. אחר שנת 1933 בא זרם של מורים גם מגרמניה. אלה האחרונים היו ברובם בעלי השכלה גבוהה ובעלי תארים אקדמיים, וקצתם — גם בעלי השכלה עברית יסודית. בזמן האחרון הולך וגדל מספרם של המורים, שקיבלו את השכלתם במוסדות־הלימוד העליונים בארץ. עם חיסולם של קיבוצי־היהודים באירופה, שמתוכם באו בעבר עולים הרבה, שהיו בעלי רמה גבוהה של השכלה (עברית וכללית) ועם הריבוי המהיר של התלמידים בישראל, שבא בתקופת העליה ההמונית, הועמד החינוך התיכון בארץ בפני מחסור חמור של מורים מתאימים, ובכלל זה — גם מורים למקצועות העבריים. מתוך כך הוכרחו בתיה"ס התיכונים להשתמש גם במורים, שהכשרתם להוראה לא היתה אלא חלקית בלבד. אך מורים אלה משתתפים יותר ויותר בקורסים להשתלמות, הנערכים מטעם משרד־החינוך והסתדרות־המורים בשיתוף עם האוניברסיטה העברית.

על החנוך התיכוני העברי בארץ־ישראל, קובץ בעריכת ח. י. רות, תרצ"ט; א. ריגר, ההנוך העברי בארץ־ישראל, א—ב, ת"ש; ספר החינוך והתרבות, בהוצאת משרד החינוך והתרבות, תשי"א; בעיות ביה"ס התיכוני (קובץ), בהוצאת איגוד בתיה"ס התיכונים בישראל, תשי"ג; חנוך האזרח בישראל (קובץ), תשי"ד; ערכי המידות בחנוך, בהוצאת איגוד בתיה"ס התיכונים בישראל, תשט"ז.

מ. ה.

החינוך המקצועי. — רובם של בתי־הספר המקצועיים (שבהם מקבלים התלמידים הכשרה מקצועית — מעשית ועיונית — ביחד עם השכלה כללית) ובתי־הספר להשתלמות מקצועית שבמדינת־ישראל מוחזקים ע"י מוסדות ציבוריים ומוניציפאליים, והממשלה תומכת בהחזקתם אך במקצת. מספרם של התלמידים שבבתי־הספר המקצועיים ומספר המקצועות הנלמדים בהם אינו מותאם לצרכיו של המשק הישראלי המתפתח. לשם השוואה: ב1950 למדו באה"ב בכל המוסדות של החינוך המקצועי 3,363,684 תלמידים. אם נשתמש במספר זה כבקנה־מידה לקביעת הרצוי בתחום זה, הרי לפי היחס המספרי שבין אוכלוסיית אה"ב לזו של מדינת־ישראל (170 מיליון נפש לעומת מיליון ושבע מאות אלף נפש) צריכים היו ללמוד בארץ בבת"ס מקצועיים 33,636 תלמיד. בפועל לומדים בה רק כ10,000 תלמיד בבת"ס כאלה: 5,407 בבתי־ספר מקצועיים־טכניים (בכללם בתי־ספר למשק־בית ולפקידות) וכ4,500 בבתי־הספר החקלאיים. כמו־כן יש לציין, שבניגוד לאה"ב האפשרויות ללימוד מקצוע בסדנאות או בבתי־חרושת אינן מרובות בארץ.

גרוע מזה הוא המצב במה שנוגע לגיוון המקצועות. אמנם מספרם של המקצועות הנלמדים בארץ מגיע ל26, אך רובם של התלמידים המקבלים הכשרה מקצועית מרוכז בשני מקצועות בלבד: הבנים בעבודות־המתכת והבנות במקצוע־התפירה. מספר התלמידים הלומדים עבודות־מתכת הוא 2,969 (מסגרות — 1,808, אוטומכאניקה — 384, מכונאות — 221, מכונאות ימית — 60, מקצועות־הרכבת, שהם למעשה מסגרות מכאנית — 51, אגרומכאניקה — 184, קירור — 130, מכונות כבדות — 67, מכאניקה עדינה — 64), כלומר קרוב ל73% מכל התלמידים (הבנים) הלומדים מקצוע, שמספרם הכללי הוא 4,093. מספר הבנות הלומדות תפירה, מתוך 1,314 הבנות הלומדות בבת"ס מקצועיים, הוא 990, כלומר 75%.

עד כמה אין גיוון המקצועות בבתה"ס המקצועיים מספק את צרכיו של המשק הישראלי אפשר לראות מן המספרים הבאים: יותר מ4,000 טראקטורים ו500 קומביינים משרתים את החקלאות. לפי אומדן של משרד־החקלאות עובדים במכונות אלו כ5,000 איש בלתי־מאומנים כהלכה. ברור, איפוא, ש184 התלמידים הלומדים כיום (תשי"ד) אגרומכאניקה, שמהם עתידים לסיים כל שנה את חוק־לימודיהם כ50 בלבד, לא יהא בכוחם להפעיל את כל המכונות החקלאיות הנזכרות, ועל אחת כמה וכמה — לתקנן. כזה הוא המצב גם במקצוע־הנגרות. מספרם של התלמידים הלומדים מקצוע זה הוא רק 189, ומספרם פוחת והולך. כמו־כן אין לימודים נהוגים במקצועות הסנדלרות והחייטות, ואף לא במקצועות־הבניין (ושרברבות בכלל), המהווים ענף חשוב ביותר במשק הישראלי. את מקצוע־הדפוס לומדים בארץ רק 54 תלמיד, אע"פ שיש מקום להנחה, שישראל יכולה ליעשות מרכז של הדפוס העברי לעם היהודי כולו. נוסף על כך הולכים ונעזבים מקצועות, שהם מיוחדים לעדות שונות; כך, למשל, זונחים התימנים את צורפות־הפיליגראן שלהם, והבוכארים והקורדים — את אריגת־השטיחים.

את בתי־הספר המקצועיים שבארץ אפשר לחלק ל4 סוגים:

א) בתי־ספר מקצועיים תיכונים בעלי 4 שנות־לימוד, שמתכוונים ליתן לתלמידים, נוסף על החינוך המקצועי, גם השכלה תיכונית.

ב) בתי־ספר בעלי שלוש שנות־לימוד (הסוג הרווח ביותר בארץ), שעיקר תפקידם להכשיר פועלים לתעשיה.

ג) בתי־ספר דו־שנתיים, שאף הם מכשירים פועלים לתעשיה.

ד) בתי־ספר חד־שנתיים, שמכשירים פועלים במקצועות שההכשרה הנדרשת בהם היא מצומצמת־ביחס.

בכל בתה"ס הנזכרים נהוגה תכנית־לימודים של 46 שעות בשבוע, שמחציתן מוקדשת לעבודה מעשית בבתי־המלאכה של בתי־הספר, ומחציתן — ללימודים עיוניים ועיוניים־מקצועיים.

מ49 בתי־הספר המקצועיים שבארץ שייכים 43 למוסדות מוניציפאליים וציבוריים, שנושאים בעול החזקתם והספקת ציודם. לפי השתייכותם אפשר לחלקם כלהלן:

בתי־הספר המקצועיים בתשי״ד

הבעלות על בית־הספר	מספר בתי־הספר	מספר התלמידים	%
הממשלה והצבא . .	5	224	4.15
עיריות	2	780	14.40
„אורט" עם מועצות מקומיות ואיזוריות	4	461	8.55
„עמל"	9	882	16.21
„אורט"	10	1,007	18.60
מועצת־הפועלות . .	7	264	4.89
הדסה	2	229	4.25
הטכניון	2	789	14.60
צעירות מזרחי . . .	2	259	4.80
ויצ"ו	3	305	5.63
כי"ח	1	130	2.50
שונים	2	77	1.42
	49	5,407	100.00

שאלת המורים והמדריכים, הדרושים לבתי־הספר המקצועיים שבארץ, עדיין לא מצאה את פתרונה. המורים והמדריכים הקיימים הם ברובם בעלי־מקצוע מובחרים (בעלי השכלה אקאדמית ומהנדסים), אך ברובם לא קיבלו הכשרה פדאגוגית להוראת המקצועות שנתמחו בהם, בדומה לְמַה שנהוג בארצות אחרות. כמו־כן סובל החינוך המקצועי ממחסור במנהלים מתאימים, שצריכים לאחד בהם את הסגולות של טכנאים, מורים ומארגנים כאחד. הפיקוח על בתי־הספר המקצועיים הועבר (באפריל 1953) — בניגוד למקובל בארצות אחרות — ממשרד החינוך והתרבות למשרד־העבודה.

כתוצאה מן הביקוש הגובר והולך לבעלי־מקצוע מומחים במפעלי־המשק השונים גברה הדרישה להשתלמות מקצועית. מספר המשתלמים במקצועותיהם הגיע בתשי״ד ל־7,082 בעוד שמספר הלומדים מקצועות חדשים היה 4,090. משרד־העבודה מקיים קורסים מקצועיים, שנמשכים מ־3 עד 12 חדשים, ואף מסייע ללומדים בהם, הנזקקים לתמיכה, בהלוואות בתנאים נוחים. הקורסים להשתלמות מקצועית (שחלק מהם ניתן בשעות הערב) מקיפים כ־200 מקצועות שונים, ובשנת תשי״ד נערכו קורסים כאלה ב־164 נקודות־ישוב בארץ. בשיעורי־הערב להשתלמות מקצועית השתתפו בשנת תשי״ד כ־2,800 חניכים, בעוד שכ־1,000 חניכים ביקרו באותה שנה פעם אחת בשבוע בשיעורי־הערב לחינוך מקצועי. כ־600 חניכים עמדו במשך השנה בבחינות־מקצוע. כמו־כן ניתנים קורסים מיוחדים להשתלמות של מדריכים ומנהלי־עבודה. כ־2,500 ממנהלי־העבודה במשרדים ממשלתיים, בתי־חולים, מפעלי תעשיה ומלאכה וכ־500 מדריכים סיימו קורסים אלה. תרומה חשובה לחינוך המקצועי תורמים המרכזים להכשרה מקצועית, שהוקמו (בירושלים, חיפה, יפו, נצרת, באר־שבע ורמתיים) בהשתתפות ה„סיוע הטכני" של ממשלת אה״ב.

סיכוי חשוב לקידום ההכשרה המקצועית של הנוער כלול בהפעלתו המודרגת של חוק־החניכות, שנתקבל ע״י הכנסת ביולי 1953 ושלפיו יוכרו מקצועות־עבודה מסויימים — כגון מקצועות המתכת, העץ והדפוס (שבהם מועסקים כ־5,000 מתוך כ־15,000 החניכים המצויים בארץ) — כמקצועות־חניכות. במקצועות אלה יהיו הנערים חייבים לעבוד בתנאים, שיבטיחו את לימוד־המקצוע.

א. ריגר (בהשתתפות מ. פלדשטיין ואחרים), החנוך המקצועי בישוב העברי בארץ ישראל, תש״ה.

מש. פל.

החינוך המַשְׁלִים. — לחינוך זה, שנועד בין השאר לכוון את משחקיו ופעולותיו של הילד בשעות שלאחר הלימודים ובתקופות־הנופש שלו וכן להכשיר אותו לאזרחות פעילה על־ידי מילוי תפקידים בחברת־ילדים, נודעת במדינת־ישראל חשיבות מיוחדת. הוא מזרז את תהליך היקלטותה של העליה החדשה בארץ מבחינה חברותית ותרבותית כאחת. הניסיון, שנרכש בכמה ארצות אחרות, שקלטו הגירה המונית, כגון אה״ב, הוכיח, שלחינוך המשלים כוח־הטמעה גדול. באמצעי־החינוך, שהוא משתמש בהם — המשחק והסיפור, הנגינה והשיר, הדראמה והמחול וכד׳ — הוא מַקנה לילדיהם של המתיישבים החדשים ידיעות לשוניות, הרגשה של הזדהות עם בני־הארץ ורגש של השתייכות למדינה בכללה.

את מוסדות החינוך המַשלים בארץ אפשר לחלק לשלושה סוגים: א) מוסדות מרוכזים מסביב לביה״ס; ב) מפעלי־נופש עירוניים וכפריים; ג) מפעלי־נופש ארציים. המוסדות מן הסוג הראשון לא נועדו אלא לתלמידים של בתה״ס, שעל־ידם הוקמו, ואילו המוסדות משני הסוגים האחרים פתוחים לילדים ובני־נוער ללא הבדל גיל, מין ובי״ס.

א) מספרם של בתיה״ס בישראל, שמתנהלת בהם פעולה של חינוך מַשלים, מגיע ל־200 בערך (קרוב ל־22%). מוסדות החינוך המַשלים שבתחום ביה״ס כוללים „מוֹעדוֹן" לגילים הרכים (כיתות א׳—ד׳) ו„בית־תלמיד" לבני הכיתות הבינוניות והגבוהות (ה׳—ח׳). ה„מועדון" מרכז קבוצות־גיל בנות 25—30 ילד, שמנוהלות ע״י מדריכים קבועים. תכניתו כוללת הכנת שיעורים, משחקים (כגון משחקי־שולחן [דומינו, רביעיות וכד׳], משחקי־כדור מאורגנים בחצר), וכן גם הַמְחָזות קלות, מלאכות־יד משעשעות, שירה בציבור ומסיבות. הילדים המבקרים במועדון אוכלים עפ״ר את ארוחת־הצהריים במטבח של ביה״ס. בדרך זו משמש ביה״ס לילדים אלה לא רק מקום־לימודים, אלא אף מקום של בילוי ונופש בשעות אחה״צ בחברת מוריהם ומדריכיהם.

„בית־התלמיד" מוקם ע״י „חברת־הילדים" המתנהלת ע״י מוסדותיה הנבחרים. הצורך הטבעי של הילד להגדרה עצמית ולפעילות חברותית מוצא כאן את ביטויו. בבתה״ס, שבהם קיימת „חברת־ילדים", כגון בקיבוצים ובמספר ניכר של בתי״ס ממלכתיים בערים, נבחרים מוסדות ההנהלה העצמית ע״י הכיתות. ועדי־הכיתות עוסקים בענייני־הכיתה ובאירגון הפעולות שמחוץ ללימודים. ועדי־הכיתות מהווים את „מועצת־החברה", הנפגשת לעיתים מזומנות לקביעת תכנית־הפעולה הכללית של „החברה" ובוחרת בוועדות לתפקידים מסויימים, כגון: לעריכת־העיתון, להנהלת־הספריה, לטיפול במשק (לול, גן־ירק וערוגות־פרחים), לפעולות־אספורט (התחרויות בין־כיתתיות ובין ביה״ס למוסדות־חינוך אחרים), לאירגון מסיבות בימי־חג וערבי־שבתות. מורי ביה״ס נוטלים חלק פעיל בחברת־הילדים ומשמשים יועצים לוועדי־הכיתות ולוועדות השונות.

בבתי־ספר, שהשיטה של „חברת־הילדים" אינה נהוגה בהם, נבחרים המוסדות להנהלה עצמית של „בית־התלמיד" באסיפה כללית של חבריו מכיתות ה׳—ח׳. תכניתו של „בית־התלמיד" בנויה על שני יסודות: 1) פעילות חפשית, שמתקיימת יום־יום בשעות של אחה״צ ושכוללת משחקים שקטים ומשחקי־אספורט, עיון והכנת־שיעורים בחדר־הספריה וכד׳; 2) פעולות ב„חוגים", שנפגשים פעם או פעמיים בשבוע לשעתיים רצופות. רשימת החוגים נקבעת על־ידי

„מועצת־החברה" ומובאת לאישור באסיפה הכללית של החברה. יש חוגים לדראמה, נגינה, מחול ואספורט, וחוגים להשתלמות בספרות, בהיסטוריה, בביולוגיה וכד׳. כמו־כן יש חוגים לחובבות מסוגים שונים, כגון בולאות, צילום, טכניקה, מלאכות־יד (קֶרמיקה, חיטוב בעץ וכד׳). לסוגי החוגים ולמספרם אין הגבלה. כל עשרה ילדים, שמתאגדים לשם עניין משותף, רשאים לדרוש יצירת חוג חדש. משבחר הילד בחוגו, הוא חייב להשתתף בו בקביעות. היסוד של הנהלה עצמית בולט גם בדרך ניהולם של החוגים. כל חוג בוחר לו במזכיר ובגזבר. מזכירי־החוגים מוסרים דו"חים ל„מועצת־החברה" על פעולותיהם.

ב. מפעלי־הנופש העירוניים והכפריים כוללים פינות־משחק, מגרשי־משחק, מרכזי־נוער ובתי־נוער, בריכות־שחיה, מגרשי־אספורט ואיצטדיונים. רק בערים מועטות, כמו תל־אביב וחיפה, קיימים כל שירותי־הנופש הללו, ואף בהן אין הם קיימים בהקף הדרוש. בשנים האחרונות התחילו העיריות והרשויות המקומיות מייחסות חשיבות ניכרת לשירותי־הנופש ולחינוך המַשלים, מאחר שהן רואות בהם אמצעים מובהקים לצימצום העבריינות בתוך הנוער. ביזמתה של לשכת־הנוער במשרד החינוך והתרבות הוקמו בשנים האחרונות 23 לשכות־נוער על־יד רשויות־החינוך המקומיות. לשָכות אלו הן מעין תאים מקומיים לטיפול בענייני־הנוער בהתאם לצרכי הסביבה, ובכלל זה — בהקמתם של שירותי־הנופש לסוגיהם. משירותי־הנופש העירונים יש לציין ביחוד את אלה שניתנים ע"י (א) מגרשי־המשחקים, המצויים כמעט בכל ערי־הארץ (מספרם הכללי מגיע ליותר מ30). מגרשים אלה, שהשימוש בהם הונהג בארץ בתחילת שנות ה30 ע"י בֶּרטה גוּגֶנהיימר (ממנהיגות „הדסה" באמריקה), מנוהלים ע"י מדריכים קבועים, שמקיימים חלק מפעולותיהם (מלאכת־יד, נגינה, מחול, דראמה, וכו׳) בבניין־המועדון, הנמצא בתחום־המגרש; (ב) „בתי־הנוער" (כ10 במספר), המצויים בערים הגדולות (ירושלים, ת"א, חיפה, רמת־גן) והמיועדים לנוער בגיל־ההתבגרות. הם כוללים עפ"ר חדרים לספריה, לראדיו ולשמיעת מוסיקה, חדרי־מועדון לפגישות חוגים ואולם להרצאות ולהצגות.

„מרכזי־הנוער", המצויים במעברות ובישובי־עולים, מיועדים בין השאר ליתן חינוך טְרַם־מקצועי לבני הגילים 14—18, עפ"ר בהתאם לצרכי־הסביבה. לדוגמה, מרכז־הנוער בבית־שֶמש, שנועדה להתפתח כאיזור־תעשיה, מכשיר את הנערים בעבודות נגרות, בניין וסנדלרות ואת הבנות לתפירה וניהול משק־בית, ואילו מרכז־הנוער במועצה האיזורית שָפִיר מכשיר את הנוער — הבא לכאן מישובי העולים מן הסביבה — לעבודה חקלאית.

ג. מפעלים ארציים. לסוג זה שייכים מפעלים, שאירגונם מחייב תיכנון ארצי. בין אלה יש לציין, קודם כל, את האכסניות לנוער, שבהן נתקיימו ב1955 37,900 לינות, מהן 4,390 לבני־נוער מחוץ־לארץ. תכליתן של אכסניות אלו לעודד טיולים בארץ (א) כדי לטפח את הכרת־המולדת ו(ב) כדי להחדיר בנוער חיבה אל הטבע ולחיים בחבורה. „אכסניות" כאלו, שמספרן הכללי בארץ מגיע ל12, מצויות כיום בגליל המזרחי והמערבי, בעמק־הירדן, בהרי־אפרים, בעמק־חפר, בירושלים, בבאר־שבע, בסדום ובעין־גדי, והן מסונפות לפדראציה הבינלאומית של אכסניות לנוער, שהיא בעלת מטרות דומות.

הקייטנות ומחנות־הנופש מספקים תנאי־נופש מתאימים למאות ילדים ובני־נוער בעונת החופש הגדול. בקיץ 1955 הגיע מספרן של הקייטנות בארץ ל250, ומספר התלמידים, שביקרו בהן, ליותר מ27,000. לילדיהם של הרבה מן העולים החדשים משמשים מחנות־הנופש לא רק הזדמנות לבידור ולהבראה, אלא אף להכרתם של מנהגי־תרבות מערביים, שיש בהם כדי להעניק לילד חוויה חדשה ומַפרה.

מספרם הכללי של מוסדות החינוך המַשלים בישראל מגיע כיום ליותר מ500 והם משמשים יותר מ50,000 ילדים ובני־נוער בגילים 8—18. אפשר לומר, שעיקר חשיבותם הוא בתרומתם להחדרת ערכי הנופש והתרבות הרוחנית בתוך חברה, שבה הולכת ומשתלטת המכאניזאציה. בתיה"ס בישראל עשו התחלות חשובות בכיוון זה, ובהשפעתם התפשטו מוסדות־הנופש בערים ובכפרים ולבשו צורות שונות בהתאם לצרכי־האוכלוסיה. כיום הם משמשים לא רק ילדים ובני־נוער, אלא אף חלק מן המבוגרים.

י. מ.

החינוך המיוחד. — המדור לחינוך מיוחד של משרד החינוך והתרבות נפתח בקיץ שנת 1950 במטרה להבטיח חינוך מתאים לכל ילד, שהמסגרת החינוכית הרגילה אינה מאפשרת את חינוכו באופן יעיל. תפקידיו המיוחדים של מדור זה הם לפקח על הנעשה בתחום החינוך המיוחד בארץ, להכין תכניות־לימודים מתאימות ולדאוג להכשרתם של מורים ומחנכים לילדים הזקוקים לחינוך מיוחד. על הילדים הצריכים חינוך כזה נמנים בעלי מום גופני (עיוורים, חרשים ונכים), לקויי־ראיה, כבדי־שמיעה, קְשֵי־דיבור, חולים במחלה כרונית (מחלת־לב, שחפת, מחלת־האנסן וכד׳), מפגרים מבחינה שכלית לפי דרגותיהם (אימבֶצילים, דֶבִילִים), ומופרעים מבחינה אֶמוֹציונאלית־חברותית.

חינוך מיוחד ניתן כיום בארץ בכיתות מיוחדות בבתי־ספר רגילים; בבת"ס מיוחדים; במוסדות „סגורים" (מוסדות עם פנימיה); בכיתות או קבוצות לימודיות בבתי־חולים; באמצעות טלפון מחובר לכיתה, שמאפשר אף לילד מרותק למיטה להשתתף במהלך־הלימודים. במקרים בודדים ניתנת הוראה לילדים חולים ע"י מורה „נודד", שמבקר בבתיהם.

החינוך המיוחד בישראל בסוף 1955

	מספר הילדים	מספר הכיתות*
בכיתות במסגרת ב"ס רגילים	1,713	87
בבתי־ספר מיוחדים	3,592	209
במוסדות סגורים	500	35
בבתי־חולים	351	19
באמצעות טלפון	1	ניסיון ראשון
ס"ה	6,157	350
מהם:		
אימביצילים	187	17
עיוורים	83	9
חרשים	184	23
בבתי־חולים	351	19

* או הקבוצות הלימודיות.

שיטות החינוך המיוחד בארץ מבוססות על העקרונות החינוכיים־הסוציאליים המקובלים בזמננו בארצות־התרבות, והם:

א) אינדיווידואליזאציה, כלומר, תיאומן של דרכי החינוך וההוראה לצרכיו של הילד מתוך התחשבות בבעיותיו המיוחדות, קשייו הפסיכולוגיים והפיסיולוגיים וכד׳; ב) אינטגראציה — חינוכו של הילד כאזרח־העתיד ושילובו בחיי־החברה.

את הילדים הטעונים חינוך מיוחד מלמדים בכיתות קטנות, שבהן קל יותר — בין השאר — ליצור אוירה חינוכית ספוגת חיבה, הבנה וסבלנות. בתקן בה״ס המיוחדים בארץ נקבע הקפן של הכיתות כלהלן: 20 ילד בכיתת ילדים דביליים, 10 ילדים בכיתת אימבציליים, 12—15 בכיתות של מופרעים, 8—12 בכיתת חרשים, וכל מספר שהוא — אף קטן ביותר — בכיתה של עיוורים או חולים בבתי־חולים. מדרכי הלימוד והטיפול, שמשתמשים בהן בארץ, יש להזכיר את הוראת כתב־ברייל לעיוורים, את השימוש במכשירים מודרניים (אמפליפייאר, מכשירי־שמיעה אינדיווידואליים), את הוראת קריאת־השפתיים לחרשים וכבדי־השמיעה, את ההמחשה העקבית והמחושבת, את האטת קצב־הלמידה ואת ריכוז נושאי־הלימוד מסביב לחוויות־הילד בהוראת הילד המפגר פיגור שכלי, ואת הטיפול בקשיים האמוציונאליים, שלו זקוק כל ילד פרובלמאטי.

העברתו של ילד מבי״ס רגיל לבי״ס מיוחד מצרכת ביסוס אובייקטיווי, כלומר, בדיקה פסיכולוגית. לשם בדיקות אלו עובדו מבחני־שכל מיוחדים, שבכללם הם מבוססים על כמה מן המבחנים, הנהוגים בארצות אחרות, אך שבכמה מפרטיהם הותאמו לתחום־התעניינותו של הילד בארץ. נעשים נסיונות בשיפורם של מבחנים אלה על יסוד מחקר מתמיד. בשנים האחרונות נפתחו תחנות פסיכולוגיות בערים ובמושבות, ובהן נבדקים הילדים המועמדים להעברה לבית־ספר מיוחד. בישובים קטנים ובמעברות נערכות בדיקות אלו ע״י פסיכולוגים או טסטולוגים, שנשלחים אליהם מטעם פיקוח החינוך המיוחד. לשם הרחבת הקפן של הפעולות הללו הוכשרו מורים, בקורסים מיוחדים, במתן מבחני־שכל. מורי החינוך המיוחד מקבלים הכשרה כללית ונוספת בקורסים להשתלמות, שמתקיימים בירושלים, תל־אביב וחיפה, ובסמינאר־קיץ אוניברסיטאי בירושלים. כן נפתחו מגמות לחינוך מיוחד בבתי־המדרש למורים בירושלים, ת״א, חיפה, נתניה וגבעת־השלושה.

ה. ב.

הכשרת מורים וגננות. — המוסד הראשון להכשרת מורים בישוב היהודי בארץ בתקופה החדשה נפתח בשנת תרס״ג מטעם „עזרה״ על־יד „ביה״ס האציל לבית למל״ בירושלים. מתחילה הועמד מוסד זה על שלוש שנות־לימוד (לאחר ביה״ס היסודי), ואח״כ הוארך בו משך הלימודים לחמש שנים. תכנית־הלימודים נקבעה לפי דוגמת הסמינארים בגרמניה באותם הימים וכללה את המקצועות: תנ״ך, דברי ימי ישראל ותולדות הספרות אחר תקופת־התנ״ך, תלמוד, עברית, תורכית, ערבית, גרמנית, דברי ימי העמים, גאוגראפיה, חשבון, הנדסה, ידיעות־הטבע, פיסיקה וכימיה, כתיבה, ציור, זמרה, התעמלות, פדאגוגיה, תורת־הבריאות וארכאולוגיה. המקצועות הרֵאליים, התעמלות וארכאולוגיה, נלמדו בלשון הגרמנית.

בתרס״ט פתחה „עזרה״ „שיעורים לגננות״. תלמידותיו של מוסד זה היו מגומרות בתה״ס היסודיים והלימודים בו נמשכו שנה אחת בלבד. משום כך היתה רמתו הכללית והמקצועית נמוכה למדי. אח״כ הורחב זמן הלימודים במוסד זה לשנתיים ושמו הוסב ל„בית־ספר לגננות״. הלימודים התנהלו בדרך כלל בעברית. רק בשנים הראשונות לקיומו של ביה״ס, ניתנו השעורים בתורת־הגן בגרמנית, ובלשון זו אף הודרכה העבודה המעשית ע״י גננות מגרמניה.

המוסד הראשון להכשרת מורות בארץ נוסד בתרע״ג ע״י ועד „חובבי־ציון״ באודסה ונקרא בשם „בית־המדרש למורות ביפו ע״ש א. ל. לוינסקי״. כמנהלו הראשון נתמנה הד״ר ניסן טורוב, וזמן הלימודים בו הועמד על ארבע שנים (לאחר בי״ס בן שמונה שנות־לימוד). שלא כמוסדות „עזרה״ היה מוסד זה חדור ברוח הלאומית החדשה ולשון־הלימודים היחידה היתה בו מתחילתו עברית בלבד.

שנה לאחר מכן, בכסלו תרע״ד, בעצם ימי „מלחמת השפות״, נפתח בירושלים על־ידי קבוצת מורים, שפרשה מן הסמינאר של „עזרה״ ושבראשה עמד דוד ילין, „בית־המדרש למורים העברי״, שתכנית־הלימודים בו נתבססה על חמש שנות־לימוד. אותה שנה נפתח בירושלים גם בית־ספר לגננות חדש, שהיה בן שלש שנות־לימוד; אך מחמת קשיים תקציביים עבר מוסד זה, מיד. אחר מלחמת־העולם I, ליפו וצורף לביה״מ למורות כמדור מיוחד להכשרת־גננות. — ביה״מ למורים העברי בירושלים וביה״מ למור״ג ביפו (כיום בת״א) הניחו יסודות מוצקים להכשרתם של מורים וגננות עבריים בארץ.

ההקף. עם התפצלותו של החינוך העברי לזרמים הוקמו מוסדות מיוחדים להכשרת מורים, שהתאימו לתביעותיהם של הזרמים השונים. עם אישור חוק החינוך הממלכתי נקבעו שני סוגי סמינארים: ממלכתיים וממלכתיים־דתיים. מספרם של הסמינארים הממלכתיים למורים ולגננות הוא 11, כולל שני מוסדות ללימודי־ערב, שהם מיועדים לחיילי צה״ל; הם כללו (בתשט״ו) 34 כיתות־מורים(ות), שמנו 1,042 תלמידים, ו־27 כיתות־גננות, שמנו 731 תלמידות. מספרם של הסמינרים הממלכתיים־הדתיים הוא 5; בתשט״ו כללו 11 כיתות מורים ומורות, שמנו 261 תלמידים, ו־6 כיתות־גננות, שמנו 116 תלמידות. מספר המסיימים את חוק־לימודיהם בסמינארים משני הסוגים היה (בתשט״ו): 536 מורים ומורות ו־420 גננות. מן המוסדות הנזכרים נמצאים 3 בירושלים, 4 בת״א, 3 בחיפה, 1 בגבעת־השלושה, 1 בנתניה, 1 בצופית, 1 בהדסים, 1 ביבנה ו־1 בארנים.

עם המוסדות להכשרת מורים(ות) וגננות נמנים גם שני סוגי המוסדות הללו: (1) שני מכונים תורנים־פדאגוגיים (בירושלים וברחובות) — מיועדים לבחורי־ישיבה, שלומדים בשעות־היום בישיבות ומשלימים את השכלתם הכללית והפדאגוגית בשעות־הערב (במשך שנה או שנתיים)—, (2) שני מוסדות להכשרת מורות וגננות ל„חינוך העצמאי״: 1 בירושלים ו־1 בת״א.

מלבד המוסדות להכשרת מורים להוראת המקצועות הכלליים קיימים עוד 8 מוסדות להכשרת מורים מקצועיים, ששנים מהם הם ברשות משרד החינוך והתרבות: מדרשה לחינוך גופני בת״א ומדרשה לתזונה בירושלים. שאר ששת המוסדות מיועדים: למוסיקה, לציור, למלאכה לבנים, למלאכה ולעבודות־בית לבנות (כל אלה בתל־אביב); לחקלאות (ב„אפעל״) ולמלאכה לבנות (בנחלת־יצחק). — בס״ה נמצאו בתשט״ו בשמונה המוסדות הללו 15 כיתות, שמנו 315 תלמיד.

בין המוסדות להכשרת מורים וגננות לסוג הממלכתי והממלכתי־הדתי, קובעים מקום מיוחד לעצמם בתי־המדרש למו"ג של הקיבוצים: „סמינאר הקבוצים" על שני חלקיו בארנים ובתל־אביב, ביה"מ למו"ג בצופית וביה"מ למו"ג הדתי בגבעת־ואשינגטון (יבנה). מטרת שלשת המוסדות הללו היא להכשיר מורים וגננות בעיקר בשביל הקיבוצים ובהתאם למגמותיהם המיוחדות. צעיר־המוסדות להכשרת מורים — ביה"מ למורים בכפר הילדים והנוער „הדסים" (נוסד בתשט"ו על־ידי הס' „הדסה" בקאנאדה) — נועד להכשיר מורים־מדריכים בעיקר לכפרי־הנוער ולמוסדות סגורים.

המבנה ומקצועות־הלימוד. תכנית־הלימודים בסמינארים למורים וגננות הועמדה במרוצת־הזמן על שש שנות־לימוד (לאחר ביה"ס היסודי). כיום מתקבלים לסמינארים למורים רק בוגרים של בי"ס תיכון וההכשרה בהם נמשכת שנתיים, ואילו לסמינארים לגננות מתקבלות תלמידות, שסיימו 7 כיתות של בי"ס תיכון, ואף ההכשרה בהם נמשכת שנתיים. השכלתם הכללית והמקצועית של המורים נמשכת, איפוא, בס"ה 14 שנה (8 שנות־לימוד בביה"ס היסודי + 4 ש"ל בבי"ס תיכון + 2 ש"ל בסמינאר) ושל הגננות 13 שנה (8+3+2). בשתי הכיתות הסמינאריוניות מוקדש הרוב המכריע של שעות־הלימוד לנושאים מקצועיים־פדאגוגיים והמיעוט ללימודים כלליים.

המקצועות ומספר־השיעורים בסמינארים בכיתות למורים

המקצוע	כיתה א'	כיתה ב'
1. פסיכולוגיה (כולל טסטים)	3	—
2. תכנית־הלימודים ומתודיקה (כולל מתודיקה לחשבון והנדסה)	5	—
3. יסודות־החינוך ותולדות־החינוך	—	3
4. היגיינה		1
5. עבודה מעשית [1]	4	3
6. תנ"ך, תורה שבע"פ וספרות עברית (כולל הוראות מתודיות)	—	5
7. עברית (הבעה בכתב ובע"פ, כולל הוראות מתודיות)	4	—
8. היסטוריה ישראלית, ידיעת־הארץ, אזרחות (כולל הוראות מתודיות)	—	4
9. אנגלית (קריאת טכסטים בחינוך)	2	2
10. טבע וחקלאות (כולל הוראות מתודיות)	5	3
11. התעמלות ומשחקים (כולל הוראות מתודיות)	2	2
12. מלאכה, ציור או מוסיקה (כולל הוראות מתודיות)	3	3
13. שעות נוספות לבחירה [2] (תלמוד, הכשרות, מקהלה, משק־בית, טבע, חקלאות, מלאכה, חינוך מיוחד, חינוך למבוגרים וכיו"ב)	2	4
ס"ה	30	30

[1] „עבודה מעשית" (או „אמונים") פירושה: ביקורי תלמידים בשיעוריהם של המורים בבתה"ס היסודיים לשם הסתכלות ומתן שיעורים לניסיון. נוסף על הביקורים השבועיים, חייבים תלמידי הסמינארים לבקר כל שנה בשיעוריהם של מורים (או גננות) במשך שלשה שבועות רצופים.

[2] השיעורים הנוספים לבחירה, וכן הרשות להעביר שיעורים ממקצוע למקצוע, נותנים לכל מוסד את האפשרות לחזק ולטפח מקצועות, שנראים בעיניו חשובים ביותר, אם מחמת האופי המיוחד של אותו מוסד ואם מחמת ההשקפות הפדאגוגיות הרווחות בו.

כל הסמינארים (פרט לשלשה) מקיימים על־ידם מכינות, עפ"ר בני שתי שנות־לימוד, שמתאימות לכיתות ז' וח' של בתה"ס התיכונים. אך יש סמינארים, שמקיימים על־ידם

המקצועות ומספר־השיעורים בסמינארים בכיתות לגננות

המקצוע	כיתה א'	כיתה ב'
1. פסיכולוגיה (יסודות הפסיכולוגיה ההתפתחותית)	3	—
2. פסיכולוגיה (פסיכולוגיה של האישיות ופסיכוהיגיינה, כולל עבודה מעשית בפסיכולוגיה)		3
3. תורת־הגן (כולל פדאגוגיה ומתודיקה של הגן)	2	2
4. עבודה מעשית בגן [1]	4	3
5. עברית: הבעה בכתב ובעל־פה (כתיבת חיבור, הרצאה בע"פ, מבטא ודקדוק)	2	3
6. יסודות־החינוך ותולדות־החינוך	—	3
7. טבע וחקלאות	3	2
8. הגידול הפיסי של הילד והיגיינה	2	—
9. מלאכות	2	—
10. אמנות (הדרכה להבנת האמנות ולהבעה)	—	2
11. חינוך מוסיקאלי		
א. זמרה ונגינה	2	2
ב. ריתמיקה	1	2
12. התעמלות ומשחקים	2	—
13. ידיעת־הארץ, תולדות־הישוב, אזרחות	—	2
14. תנ"ך ואגדה	3	
15. ספרות־ילדים	—	1
16. אנגלית	2	2
17. שעות נוספות לבחירה [2] (ספרות כללית, היסטוריה, לימודי־דת, סוציולוגיה, כלכלה מדינית, עבודה סוציאלית ומקהלה)	2	3
ס"ה	30	30

[1] ר' הערה 1 בלוח הקודם (עמ' 1013).

[2] ר' הערה 2 בלוח הקודם.

בת"ס תיכונים שלמים (כגון: ביה"מ הממלכתי־הדתי למורים בירושלים, ביה"מ למו"ג ע"ש א. ל. לוינסקי בת"א, ביה"מ למו"ג בגבעת־השלשה ואחרים). המכינות שעל־יד הסמינרים ובתה"ס התיכונים הקשורים בהם הם בעלי מגמה פדאגוגית, והם משמשים בית־קיבול טבעי של תלמידים מיועדים לכיתות הסמינאריוניות.

הכיתות הסמינאריוניות בבתה"מ למו"ג מוחזקות ע"י משרד החינוך והתרבות (פרט לכיתות שבסמינאר „הדסים", שהמשרד משתתף בהחזקתן רק ע"י תשלום משכורת־המורים), ואילו המכינות שעל־יד הסמינארים הן בבעלות פרטית.

בתה"מ למו"ג הממלכתיים הם מעורבים, בתה"מ למו"ג הממלכתיים־דתיים הם נפרדים. הצד השווה שבשני סוגי־המוסדות הללו הוא מיעוטם של הבנים בין הלומדים בהם. בתשט"ו היה מספר הבנים בכיתות למורים בחינוך הממלכתי 170 (מתוך המספר הכללי של 1,125 מתלמדים — כלומר, 15%) ובחינוך הממלכתי־הדתי 83 (מתוך 260 מתלמדים — כלומר, 32%). במכינות לכיתות הסמינאריוניות אחוז הבנים מועט עוד יותר: בחינוך הממלכתי 9% (55 בנים מתוך 550 מתלמדים), בחינוך הממלכתי־דתי 17% (21 בנים מתוך 127 מתל'). מסתבר, איפוא, שבעתיד יפחת עוד יותר מספרם של הבנים, שילמדו בבתה"מ למורים.

א. אָר.

החינוך התורני. — שלב ראשון בחינוך זה משמש בארץ־ישראל — כמו במקומות אחרים — התלמוד־תורה. מתקבלים אליו ילדים בגיל רך, שלומדים בו מתחילה לקרוא עברית, עפ"ר מתוך סידור־התפילה; לאחר זמן־מה עוברים בו

ללימוד התורה עם פירוש רש"י וללימוד שאר ספרי־המקרא, ואח"כ — ללימוד התלמוד ומפרשיו. יש שלומדים בת"ת גם ספרי דינים ומוסר, דיקדוק עברי וחשבון; אבל הלימוד העיקרי ברוב הזמן הוא התלמוד, ומטרת־הלימוד היא להכשיר את הילד ללימוד התלמוד בלא עזרת מורה. הלימודים בת"ת נמשכים רוב שעות־היום. הפעולה החינוכית מכוונת להכשיר את הילדים ליראת־שמים ולקיום מצוות־התורה. השלב השני של החינוך התורני הוא הישיבה (ע"ע).

בתקופה שקדמה למלחמת־העולם I הגיע מספרם של תלמידי הת"ת ל־8,000 ויותר (למעלה מ־50% מן התלמידים היהודיים, שהיו באותו זמן בארץ); בתקופה שלאחר מכן הלך המספר ונתמעט. כיום קיימים בתי ת"ת בעיקר בישוב הישן, ואילו בישוב החדש תופסים עפ"ר את מקומם של הת"ת בתי־ספר בעלי כיוון דתי. בישיבות של הישוב הישן בא"י — בעיקר בחלקו האשכנזי — אין שום הגבלה של שנות־לימודים ויכול אדם ללמוד בהן כל ימיו, והישיבה מכלכלת אותו עד סוף ימיו.

בשנות שפ"א—תקע"ג, כשהישוב היה ברובו ספרדי, היו הישיבות בא"י ספרדיות בעיקרן (ישיבות ר"י חגיז, ר' חיים בן־עטר, ועוד); הרבה מהן נקראו ע"ש העיר שנדיביה תמכו בישיבה (כגון: "ישיבת ליוורנא", "ישיבת פירייראָ", וכדומה). — בשנת תקס"ח, עם עלייתם של תלמידי הגר"א לא"י, יסד אחד מתלמידיו — ר' ישראל משקלוב — ישיבה בצפת. בתר"א הונח יסוד לת"ת ציבורי אשכנזי בירושלים, ב"חורבת ר' יהודה חסיד", ובתר"ח נוסדה ישיבת־בחורים בשביל גומרי הת"ת הנזכר. בתר"כ נתאחדו שני המוסדות למוסד אחד בשם "עץ־חיים", שהוא עכשיו הגדול במוסדות־החינוך של הישוב הישן, והוא כולל בתי ת"ת, ישיבת־בחורים וישיבה לקשישים, שלומדים בה כל ימיהם; בתרפ"ה—תשי"ד עמד בראש המוסד הרב א. ז. מלצר, שהנהיג בו את דרך־הלימוד של ישיבות ליטה. הת"ת והישיבה הגדולה בשכונת מאה־שערים היו מתחילה סניף של "עץ־חיים", עד שנעשו מוסד עצמאי. מן הוותיקות והחשובות שבישיבות של הישוב הישן בירושלים הן גם ישיבת "תורת חיים", שנוסדה בתרמ"ז ע"י הרב י. וינוגראד; ישיבת "חיי־עולם" (של חוגי החסידים בישוב הישן), שנוסדה בתרל"ו; ישיבת "אהל־משה", מייסודו של הרב י. ל. דיסקין, שבה הורה גם הרב אליהו קלצקין; והישיבה הספרדית "פורת־יוסף". היו קיימות גם כמה ישיבות מיוחדות ללימודי הקבלה (הנודעת שבהן: ישיבת "שער־השמים" בירושלים, נוסדה תרס"ו). — בתרע"ב נוסדה בחברון ישיבה של חסידי חב"ד בשם "תורת־אמת", לפי מתכונת ישיבות "תומכי־תמימים" של חב"ד בארצות שונות; ישיבה זו נתקיימה בחברון עד תרע"ד, ונסגרה עם גירוש תלמידיה ע"י השלטונות התורכיים בימי מלחמת־העולם I, ונפתחה שוב אחר המלחמה בירושלים. נוסף על תלמוד ומפרשיו לומדים בה גם את ספרות־החסידות.

עם גידולו של הישוב החדש נתרבה מספרן של הישיבות בא"י. הישיבות החדשות — מהן שנוצרו מתחילתן בא"י ומהן שהועברו מן הגולה. רובן הן בנוסח ישיבות ליטה, ולא נועדו, כדוגמת הישיבות של הישוב הישן, רק למתן אפשרות לעסוק בתורה, אלא רואות הן את עיקר מטרתן בחינוך גדולים בתורה, ובשיעורים שמתקיימים בהן מרבים לעסוק בניתוח מושגי־היסוד ההלכתיים. קיימות גם מכינות לישיבות אלו ("ישיבות קטנות" — שלב־מעבר מן הת"ת אל הישיבה הגדולה). בשביל בוגריהן של הישיבות הגדולות נוסדו "כוללי־אברכים", שבהם לומדים הבוגרים לשם השתלמות נוספת בתלמוד ופוסקים, ומהם שמכשירים עצמם לרבנות. חלק חשוב מן המשמשים ברבנות בערי א"י ומושבותיה — וגם בתפוצות — הם מחניכי הישיבות ו"כוללי־האברכים" שבארץ. אך הרבה מהם עובדים גם בהוראה, פקידות, מסחר, חקלאות, מקצועות חפשים וכד'.

הישיבה "מרכז הרב", מיסודו של הרב א. י. קוק (ע"ע), שנוצרה במחשבה להקים בא"י ישיבה מרכזית עולמית ללימודי־היהדות, קיימת בירושלים עד היום. מתכונתה כמתכונת הישיבות הגדולות נוסח ליטה, אבל מתייחדת היא בכיוונה החינוכי: נוסף על השיעורים בתלמוד, ניתנים בה שיעורים גם במחשבת־היהדות. בישיבה זו הורו גם הרב א. א. בורשטין והרב י. מ. חרלפ.

חלוצת הישיבות שעלו מן הגולה היתה ישיבת "כנסת־ישראל" בסלובודקה (על־יד קובנה), מן הגדולות שבישיבותיה של תנועת־המוסר (ע"ע בלזר, יצחק; סלנטר, ישראל); ראש־הישיבה, הרב מ. מ. אפשטין (ע"ע), העלה בשנת תרפ"ד חלק גדול מתלמידי ישיבה זו לחברון; ישיבת סלובודקה בחברון — שגרמה גם לתחיה זמנית של הישוב היהודי בעיר זו — המשיכה שם בדרך של לימוד־התלמוד לפי השיטות של ישיבות־ליטה בדורות האחרונים, ונוסף על כך עסקו בה בעיון בספרי־מוסר ובחינוך ע"פ דרכה של תנועת־המוסר. הישיבה התקיימה בחברון עד לפרעות אב תרפ"ט, שבהן נהרגו גם מתלמידיה, ואח"כ עברה לירושלים, שבה היא קיימת מאז בשם "ישיבת חברון".

עליית הפליטים של ישיבות־אירופה וראשיהן אחר השואה הגדילה את מספרם של תלמידי הישיבות הקיימות וגם יצרה ישיבות חדשות ו"כוללי־אברכים" ברוח הישיבות שחרבו בגולה. בנוסח ישיבות־ליטה וברוח תנועת המוסר הוקמו ישיבות מיר וקמניץ בירושלים, ישיבת סלובודקה בבני־ברק (ע"ש הישיבות שהתקיימו קודם השואה בערים הנזכרות שבפולניה ובליטה), ובנוסח ישיבות הונגאריה — ישיבת "אהל שמעון" בירושלים. הגדולה בין הישיבות, שקמו בארץ אחר השואה היא ישיבת פוניבז', שנוסדה בתש"ג (לזכר הישיבה שהיתה בעיר פוניביז' שבליטה) בזכרון־מאיר שעל־יד בני־ברק. כן נוסדו בתקופה האחרונה כמה ישיבות של חסידים, שבין השאר לומדים בהן גם את תורת־החסידות.

בין "כוללי־האברכים" חשוב "מכון הרי פישל לדרישת התלמוד" בירושלים, שנוסד ע"י הרב א. י. קוק בתרצ"ב, בתרומתו של הנדבן היהודי האמריקני הרי פישל; ובכספי הקרן, שיוחדה לו, למכון זה, — "קרן הרי פישל" — מתקיים המוסד עד היום; אנשיו עוסקים בין השאר בהוצאה מדעית של כ"י מן הספרות הרבנית ובמחקרים בתחום המשפט העברי. בשנים האחרונות מתכשרים בו, במכון זה, בוגרי־הישיבות — תוך לימוד בספרי הפוסקים — לתפקידי דיינות בבתי־הדין הרבניים במדינת־ישראל.

על הטיפוס של ה"ישיבות הקטנות" הקיימות קיום עצמאי ולא כמכינות לישיבות הגדולות נמנות ישיבת "תפארת־ישראל" בחיפה, "תפארת־ציון" בבני ברק, "אחי תמימים" — בנוסח ישיבות חב"ד — בתל־אביב, ועוד. ב ת ל ־ א ב י ב נוסד בתרפ"ה ע"י רבה הראשון, הרב ש. אהרנסון (ע"ע), מוסד ממוצע בין ת"ת ל"ישיבה קטנה", בשם "ישיבת תל־אביב". הרב מ. א. עמיאל יסד בעיר זו, כהמשך ל"ישיבת תל־אביב",

את „ישיבת הישוב החדש" (בתרצ"ח), שנוסף על הלימוד העיקרי — תלמוד ומפרשיו — לומדים בה גם לימודי־חול לפי תכנית־לימודים של בית־ספר תיכון. ניסיון של יצירת מוסד, שיהא בו משום מזיגה של „ישיבה קטנה" עם בית־ספר תיכון מודרני, נעשה גם בירושלים ע"י ד"ר ב. מ. לוין, שיסד את „ישיבת אלומה", אלא שמוסד זה הפך אחר־כך לבית־ספר יסודי ובתש"ח פסק מלהתקיים. אירגון „בני־עקיבא" בא"י (תנועת־נוער של „הפועל המזרחי") הקים כמה ישיבות, שנועדו לשמש את חבריו אחר גמר לימודיהם בבי"ס יסודי; הראשונה שבהן נוסדה בת"ש בכפר־הרא"ה, ואחריה נוסדו ישיבות דומות לה במירון (תשי"א — בעיקר לעולי־תימן), בירושלים (תשי"ג) ובנחלים (תשט"ו); ישיבות אלו הן מסוג ה„ישיבות הקטנות", אלא שיש בהן גם מן ההווי החברותי של תנועת־נוער ושולט בהן כיוון חינוכי ברוח האירגון שיס־דן; נוסף על הלימוד העיקרי — התלמוד — ניתנים בהן גם שיעורי תנ"ך ומחשבת־היהדות וגם מידה מסויימת של לימודי־חול לפי תכנית בי"ס תיכון; מבוגריהן של ישיבות אלו יש שממשיכים את לימודיהם בישיבות גדולות ויש שיוצאים להתיישבות של „הקיבוץ הדתי". מטיפוס זה היא גם „מדרשית־נע"ם" בפרדס־חנה (נוסדה ע"י ארגון הנוער „המזרחי" בא"י, בתש"ה), שמערכת־הלימודים בה מיוסדת על תכנית של „ישיבה קטנה" בצירוף תכנית של בית־ספר תיכון מודרני. ישיבה מעין זו, אך בדרגה גבוהה יותר, היא ישיבת הדרום (קלֶצק), שנוסדה בתש"ז (לזכר ישיבת קלֶצק בפולניה) בפרדס־חנה, ואח"כ עברה משם לרחובות; גם בה נלמדים, נוסף על התלמוד, לימודי מחשבת־היהדות; והיא כוללת במסגרתה גם בי"ס תיכון ובימ"ד למורים (נמצאת כיום בחסותה של הסתדרות הרבנים באמריקה). מעין זו היא גם ישיבת „מרום־ציון" שבבית וגן, על־יד ירושלים. — מ. אוסישקין (ע"ע) תיכנן את הקמתה של ישיבה גדולה על אדמת יבנה ההיסטורית (שעליה הוקמה אח"כ קבוצת יבנה של „הקיבוץ הדתי") בשם „כרם ביבנה", וביזמתו הוקמו הבניינים לישיבה זו מכספי קרן־גוֹץ שברשות הקהק"ל; הח־זקתה והנהלתה של ישיבה זו נמסרו לידי המרכז העולמי של „המזרחי", ובתשי"ג נפתחה ביבנה ישיבה לבוגרי ישיבות בני־עקיבא (שהיא מסוגן של אותן הישיבות, אבל בדרגה גבוהה יותר). בנייני „כרם ביבנה" משמשים גם ל„ישיבת הקיבוץ הדתי", שהוקמה ע"י גוף קיבוצי זה לשם השתלמו־תם של חבריו בלימודי־היהדות. „ישיבות קטנות" מסוג מיוחד הן: הישיבה החקלאית בכפר־הרא"ה (נפתחה בתשי"ד), שנוסדה ע"י התנועה העולמית של „המזרחי" ושיש בה משום מזיגה של „ישיבה קטנה" עם בית־ספר תיכון חקלאי; וכן הישיבות „תורה ומלאכה" שבכפר־אברהם (נוסדה בתש"ח) ושבתל־אביב (נוסדה בתשט"ז) — שהן מזיגה של „ישיבה קטנה" ובית־ספר למלאכה. בשנות קיומה של מדינת־ישראל הוקמו „ישיבות קטנות" חדשות במספר מרובה בישובים הוותיקים ובישובי־עולים, וכן נתווספו „ישיבות קטנות" לבני עדות־המזרח. פעילות מרובה בהקמתן של ישיבות כאלו גילה אירגון של חניכי־ישיבות צעירים בשם: „חבר פעילי המחנה התורני".

מוסדות אלה של החינוך התורני — הת"ת והישיבות כאחד — מתקיימים על תמיכותיהם של נדיבים בארץ ובגו־לה. ברובם אין משלמים שכר־לימוד. הישיבות מכלכלות לא רק את המורים, אלא גם את רוב תלמידיהן. חלק חשוב מהוצאותיהן של הישיבות מסַפֵּק ה„ג'וינט" (ע"ע). בא"י נר סדה גם קרן בשם „קהלת" (ר"ת: קרן הרמת לימוד תורה) לתמיכה במצטיינים שבין בני־הישיבות. בתש"א, כשהוחמר מצבן הכלכלי של הישיבות עם ביטולם של כמה ממקורות־התמיכה שלהן בחו"ל מחמת המלחמה ועם גידול צרכיהן ע"י ריבוי הפליטים העולים וייסודן של ישיבות חדשות, נתארגנו רוב הישיבות בא"י באירגון כולל בשם: „ועד הישיבות בארץ־ישראל", שעוסק בקיבוץ־כספים לשם כלכלתן של הישיבות המאורגנות בו. חלק מן הישיבות בא"י מאורגן ב„מפעל־התורה" (מיסודו של הרב מ. בר־אילן) הדואג לכל־כלת הישיבות המאורגנות בו ומקיים שירות רפואי חינם לתלמידי כל הישיבות בא"י. חלק קטן מן הישיבות (אותן של חוגי „העדה החרדית" בירושלים) מאורגן ב„איחוד־הישיבות". אף משרד־הדתות של מדינת־ישראל משתתף בהחזקתן של הישיבות, ולפעמים הוא גם מעניק פרסים למצטיינים בין תלמידיהן.

מספרם הכללי של תלמידי הת"ת והישיבות בא"י כיום (1956) הוא למעלה מ7,000. מהם: קרוב ל2,000 — תלמידי ת"ת; קרוב ל3,000 — תלמידי „ישיבות קטנות"; יותר מ1,500 — תלמידי ישיבות גדולות; ויותר מ1,000 — תלמידי „כוללי־אברכים".

מוסדות החינוך הללו אינם נכללים בחינוך הממלכתי של מדינת־ישראל (ואף לא בחינוך העצמאי של הסתדרות אגודת־ישראל), אבל הם מוכרים ע"י המדינה כפוטרים מחינוך־חובה.

צ. ק.

עליית ילדים ונוער. — בשם זה נקרא מפעל של הצלה וחינוך, שמטרותיו הן: א) העלאת ילדים ונוער לישראל; ב) חינוכו של הנוער העולה; ג) הכשרתו של הנוער למילוי תפקידים חלוציים בישראל, וביחוד במפעלים ההתישבותיים.

1) היוזמת של מפעל זה היתה רֶחה פריאֶר מברלין, וכתר־צאה ממאמציה (מתחילת 1932 ואילך) עלתה בנובמבר 1932 קבוצת־נערים מן הגולה לכפר־הנוער בן־שמן. דחיפה מכרעת ניתנה למפעל עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה ב1933. במסגרת המחלקה ליישוב יהודי גרמניה של הסוכנות היהו־דית קיבלה הֶנריאֶטה סולד לידיה את הנהלת הלשכה לעליית־הנוער, ומאז עד סוף ימיה (1946) כיוונה את עבודתה של לשכה זו. עם עלייתה של חברת־הנוער הראשונה (19.2.1934) לעין־חרוד נפתחה דרך חדשה לקליטה וחינוך של נוער בקי־בוצים; לפעולה זו נתנו ידם גם מוסדות חינוכיים, שראו במגמות של עליית־הנוער את יעודם, וחוגים ציבוריים רחבים בישוב וביהדות של חוץ־לארץ: זרמי ההתיישבות העובדת, אירגוני־נשים (של ויצ"ו, „המזרחי", מועצת־הפועלות ובראשן נשי־„הדסה" באה"ב) וחוגי־ידידים בארצות הרבה השתתפו במאמצי המימון, הקליטה והחינוך של עליה זו.

במשך חמש השנים הראשונות לפעולתה של הלשכה לעליית־הנוער עלו לארץ — בגבולות מכסות־העליה של השלטון המאנדאטורי — קרוב ל5,000 בני־נוער מגרמניה. התפשטותו של שלטון־הנאצים באירופה והתפרצותה של מלחמת־העולם II הרחיבו את תחומי הפעולה. מספר של יהודים וחסידי אומות־העולם עשו הרבה — ולפעמים אף חירפו את נפשם — כדי להציל ילדים יהודיים ממוות ולהקל

את מצוקתם בדרכי־נדודיהם או בשעת שהייתם במחנות. הם הפיחו בליבות הילדים רגשי אמונה ותקווה, קיבצו אותם וליכדום בחבורות לצורך עלייתם לא״י. השמות של מקומות הבריחה והמקלט, מחנות־המעבר וספינות־ההעפלה, שהילדים עברו דרכם או שהו בהם, נתלוו לציון ארץ־המוצא שלהם כסימני־הכר נוספים. כך היו בני־הנוער בספינה „פאטריה" מחלוצי־ההעפלה (1940), כאלף ילדים מפולניה הגיעו בשיירה של „ילדי טֶהראן" (1943), „ילדי טראנסְדְנֶיסְטריה" באו בעקבותיהם, ובסוף־המלחמה התחילו באים „הבוּכֶנוואלדים" ושרידים של שאר מחנות־הריכוז. בשנות־המלחמה העלתה עליית־הנוער כ10,000 ילדים. „כפר־הנוער" בקפריסין (1947) שימש תחנת־מעבר לאלפי־ילדים, ברובם יוצאי אירופה המזרחית, עד שנפתחו בפניהם שעריה של הארץ. שליחותה של עליית־הנוער הגיעה גם לבני־נוער מארצות־המזרח. עוד בשנות־המלחמה עלו כאלף ילדים מסוריה והלבנון לא״י, וכן עלו לארץ בני נוער מתימן ומתורכיה.

אחר פטירתה של הנריאֶטה סולד (1944) היתה הנהלת־המפעל בידיהם של ד״ר ג. לאנדאוּאֶר (נפטר ב1954) והאנס בֵּיט, שנרצח על־ידי ערבים בדצמבר 1947. ב1948 נתמנה משה קול, חבר הנהלת־הסוכנות, כראש המחלקה לעליית ילדים ונוער. עם תקומת־המדינה נתלוותה במידה מרובה הפעולה של עליית־הנוער אל עלייתם של חלקים גדולים מקיבוצי־היהודים בארצות הבאלקאן והמזרח ובאפריקה הצפונית, ותרמה תרומה ניכרת בקליטתם של ילדים, שעלו קודם לשאר בני־משפחתם או עמהם. יותר ממחציתם של חניכי עליית־הנוער באו מארצות־אירופה, כשליש מהם בא מארצות המזרח ואפריקה הצפונית, והשאר, כ15%, היו בני נוער ישראלי, עפ״ר מיוצאי שכונות־העוני, שלא נמצאה מסגרת לחינוכם.

2) מספרם הכללי של חניכי עליית־הנוער הגיע ל72,000; ב1955 הגיע מספר הבוגרים של חינוך זה ל60,000; רובם סיימו את חוק־הכשרתם וקצתם עזבו את מסגרת עליית־הנוער אחר תקופת־חינוך חלקית. באותה שנה נמצאו 12,000 חניכים במסגרת הטיפול של עליית־הנוער. בכל שנה נקלטים כ4,000 חניכים חדשים. כ20% מהם היו בשנים האחרונות ילדים, שהועלו ע״י עליית־הנוער לארץ, ברובם ממארוקו ומטוניסיה; כ60% נקלטו מתוך מעברות (22%), שיכוני־עולים (25%), מושבי־עולים (13%) וכ20% היו מילידי־הארץ. בהרכב העדתי של חניכי עליית־הנוער בא שינוי ניכר: יוצאי העדות המזרחיות, שהיו ב1950 42% מכלל החניכים, מקיפים כיום 74%. קרוב למחצית החניכים של עליית־הנוער מתחנכים ב156 קיבוצים, והשאר ב77 מוסדות־חינוך, בכללם 32 מוסדות־חינוך חקלאיים. כ5% מן החניכים זקוקים לחינוך מיוחד. 30% מן החניכים נקלטים במרכזי־חינוך דתיים, בהתאם לרצון־הוריהם.

תקציבה של מחלקת עליית־הנוער לשנת תשט״ז הוא בקירוב 9 מיליון ל״י. מסכום זה מְסַפקת הסוכנות היהודית כ40%, הסתדרות־נשים „הדסה" כ35%, ושאר הסתדרויות הנשים וחוגי־הידידים של עליית־הנוער בארצות שונות כ25%. דמי־ההחזקה של החניכים (ביחוד של נערים ונערות במקומות־קליטה קיבוציים הם נמוכים במידה ניכרת מדמי־ההחזקה שלהם במוסדות חינוכיים.

תקופת־החינוך, שנמשכה בשנים הקודמות שנתיים, הוארכה. כ75% מן החניכים מתקבלים כיום למסגרת החינוך של המחלקה בגיל 13—14, ולפיכך נמשכת תקופת־חינוכם 3—4 שנים. הארכתה של תקופת־החינוך נראית חיונית ביחוד לחניכים יוצאי ארצות־המזרח או בני שכבות, שהן נחשלות מן הבחינות הסוציאלית והתרבותית.

לצרכי קבלתם של חניכים בחו״ל מקיימת המחלקה משרדים במארוקו ובטוניסיה וכן בצרפת. במועמדים הבודדים בשאר הארצות מטפלים סניפי ההסתדרות הציונית והוועדים הארציים של עליית־הנוער (העוסקים בעיקר בגיוס־אמצעים), שמשרדם הראשי הוא בפאריס. הילדים מיוצאי אפריקה הצפונית מובאים לתקופת־מעבר של חדשיים למחנה בקַמְפּוּז (שבצרפת הדרומית) המוחזק בעזרת הג׳וינט. במחנה זה קיים שירות פסיכולוגי, שעוסק (בעזרתם של המחנכים) במיונם של הילדים ובקביעת הטיפול בהם במקרים מיוחדים. במחנה זה מקבלים הילדים את הכשרתם הראשונה לקראת עלייתם לארץ.

למחנה־המעבר ברמת הדסה־סולד שעל־יד חיפה — היחיד משׁשׁת המחנות, שקיימה המחלקה בימי העליה הגדולה, שעדיין לא נסגר — מובא לערך שליש מן המועמדים לקליטה, מֵאַחַר שהכוונתם למרכזי עליית־הנוער מחייבת תקופת־מַעֲקָב מסויימת. הילדים הנקלטים מן הארץ הם ברובם בני שכבות נחשלות מבין העולים ומיעוטם מבני הישוב הוותיק. גורמים כלכליים, מסיבות משפחתיות, אי־הסתגלות לבית־הספר וקשיים אחרים, שבהם נתקל הילד, מביאים לידי כך, שהורים הרבה רואים בעליית־הנוער סיכוי יחיד של מתן חינוך לילד.

מגמה חינוכית חדשה קבעה לעצמה עליית־הנוער כשקלטה לתוך מסגרתה כ1,000 ילדים מתוך 120 מושבי־עולים. מטרת החינוך הניתן לחניכים אלה היא בראש ובראשונה שיבתם למושב־הוריהם, ולא—כרגיל במסגרת עליית־הנוער— הצטרפות לאחד מן הקיבוצים הקיימים או ייסודו של ישוב חדש. מקום־החינוך הוא מושב ותיק או מוסד חינוכי — ולא קיבוץ, ששואף בדרך כלל להכשיר את חניכיו למסגרתו שלו. תקופת־החינוך קוצרה כאן כדי למנוע פרישה ממושכת של החניך מבית־הוריו וכדי להקל את הסתגלותו מחדש לתנאי־ביתו.

קבלת חניכים למסגרת עליית־הנוער נעשית — עד כמה שאפשר — מתוך לימוד הרקע המשפחתי של הילד ובדיקת המניעים להצעת מועמדותו. שלבי־הטיפול כוללים: מילוי שאלון מפורט, אישור רפואי, בירור־דברים עם הורי־החניך והחתמתם על חוזה, שכולל התחייבות כספית — אף אם סמלית — מצידם, שיחה עם הילד, חוות־דעת של העובדת הסוציאלית ובית־הספר, בדיקת־מיון קבוצתית, ולפי הצורך— אבחנה אינדיווידואלית.

3) עליית־הנוער גילתה יוזמה גם בכיווני־פעולה נוספים. בשותפות עם כמה גורמים (כגון מחלקת־הקליטה, משרדי העבודה, החקלאות, החינוך ו„הדסה") התחילה עליית־הנוער בייסודם של „מרכזים לנוער", שמְסַפקים לנערים ונערות בגיל 15—18, כשהם מוסיפים לדור בבתי־הוריהם, תעסוקה בתשלום חלקי, לימודים כלליים ומקצועיים ובילוי חברותי. מרכזים כאלה נוסדו עד עכשיו ב11 מקומות והם מקיפים כ850 חניכים. קצתם נוסדו באיזורים בדרום־הארץ (שָפִיר, עזתה, לכיש), שנועדו לשמש מקומות־ישוב של עולים. מרכזים אחרים נוסדו בישובים עירונים ובמעברות (באר־שבע, ירושלים, שבות־עם, חולדה, בית־דגון, ועוד).

כדי להעלות את הרמה העיונית והמעשית של הכשרת החניכים בענפי־החקלאות, במלאכות ובשירותי־בית, ייסדה עליית־הנוער, בשיתוף עם „הדסה", את המרכז להכשרה כפרית („נעורים") בכפר ויתקין, שבו משתלמים כ־700 חניכים במשך 4—6 שבועות לשנה במקצועות שונים. תשומת־לב מיוחדת ניתנה לבירורן של בעיות־החינוך ותכניות־ההוראה על־ידי פעולות מַעֲקָב ופיקוח, שנסתכמו בשורת פירסומים. המחסור בכוחות־הדרכה מוכשרים עורר את חוגי עליית־הנוער לכמה פעולות, שסייעו בהקלתו של מחסור זה. הורחב הסמינאריון הכללי ע"ש האנס בייט בירושלים, וכיום (1956) לומדים בו ובסמינאריון הדתי 90 מדריכים (תקופת־הלימודים: 15 חודש). כמו־כן פותחה פעולה ענפה להשתלמותם של מדריכים ומחנכות־מטפלות, ובכינוסים מחוזיים וארציים של מחנכי עליית־הנוער נידונות שאלות של הדרכה והוראה. במרוצת־הזמן נתבלטה והלכה החשיבות המרובה של שירותי האבחנה לחניכים והייעוץ למדריכים, שפותחו ע"י „מֶרְכַּז לַסֶּקֶר" (מייסודה של „הדסה") מ־1949 ואילך, ותחנות האבחנה שנוסדו בחיפה (1952) ובתל־אביב (1955), עד שבסוף 1955 נקבעו כשירותים סוציאליים ופסיכולוגיים במסגרת האגף לחינוך.

כמו־כן הקימה עליית־הנוער מדור מיוחד לריפוי פדאגוגי. מדור זה פיתח רשת של מוסדות לטיפול בחניכים, שהוצאו על־יסוד אבחנה פסיכולוגית ממקומות־הקליטה הרגילים של עליית־הנוער ונמצאו זקוקים לסידור מיוחד. לצורך זה מקיימת המחלקה 3 מוסדות מיוחדים (קריית־יערים, כפר־פילאדלפיה, כפר־יוליאנה) ובהם נמצאים קרוב ל־200 חניכים. במסגרת השירות הרפואי נמצאים כ־80 חניכים, שהם זקוקים לטיפול ושיקום רפואי, מהם 60 בכפר השוודי שעל־יד ירושלים, והשאר בבתים פרטיים.

4) חברות־הנוער הראשונות, שנתחנכו בעין־חרוד, בדגניה ובקיבוץ הדתי רוֹדֶגס, יסדו ב־1936—1937 את ישובי־הבכורה של בוגרי עליית־הנוער — אלונים, מַצובה ושדה־אליהו. מספרם של החניכים הפונים עם סיום הכשרתם להתיישבות חקלאית הגיע ל־70% ועד היום נוסדו ביזמתם של בוגרי עליית־הנוער כ־60 ישובים קיבוציים. כמו־כן נשתלבו גרעינים ויחידים מתוכם באוכלוסיה של רוב הישובים החקלאיים שבארץ. חלק מהם עזב במרוצת־הזמן את הפעילות החקלאית, ולפי אומדן נשארו בהתיישבות כ־50%—40% מכללם. אחר תקומת־המדינה פנו הגרעינים של בוגרי עליית־הנוער ליחידות הנח"ל, והם כ־60% מכלל הבוגרים.

ח. רינהולד, נוער בונה ביתו, תשי"ג (עם ביבליוגראפיה מפורטת); ספר עלית הנוער, ערוך בידי ב. חבס, תשי"א; רחה פריאר, ישרש, ליסוד עלית הנוער ושנותיה הראשונות, תשי"ג; מ. קול, מסכת עלית הנוער (בקובץ „הציונות בשעה זו"), תשי"ב; א. ליפשיץ, מפעל עלית הנוער, תש"י; N. Bentwich, *Jewish Youth Comes Home*, 1944.

ח. רי.

חינוך־המיעוטים. — ראשוני בתי־הספר הערביים במדינת־ישראל נפתחו ביפו ובחיפה בספטמבר 1948, ועד דצמבר 1948 נפתחו בתי־ספר ברוב הנקודות של הישוב הערבי, שהיו אז בידי המדינה. במאי 1949, כשהועבר למדינת־ישראל שטחו של „המשולש הקטן", הועברו גם בתי־הספר שבאיזור זה, עם מוריהם שבחרו להישאר בו, לרשותה של המדינה. בתי־ספר אלה נפתחו מחדש ביוני 1949.

אירגון ההוראה בבתה"ס הנזכרים היה כרוך בקשיים הרבה. בתקופת מלחמת־העצמאות ניזוקו הרבה מן הבניינים של בתה"ס הערביים, שהיו קיימים בתקופת־המאנדאט, ורהיטיהם נשברו, נשרפו או נשדדו, ביחוד ע"י הצבא העיראקי ו„צבא־השיחרור" של קאוקג'י, שהשתמשו בבתה"ס הללו כבמקומות־חניה. כמו־כן הורגש מחסור בספרי־לימוד; הדפסת ספרים ערביים ומכירתם בארץ הופסקה בתקופת־המלחמה והקשר אל הספקים מארצות־ערב הופסק אף הוא. נוסף על כך נוצר — מחמת בריחת רובה של האוכלוסיה הערבית מן הארץ — מחסור במורים בעלי ניסיון.

מסגרת החינוך הערבי. החינוך לבני המיעוטים הוא כמעט כולו חינוך ערבי והוא מחולק לשתי חטיבות: רשת־החינוך הרשמית ורשת־החינוך הבלתי־רשמית. רשת־החינוך הרשמית, שהיא כולה ערבית, כוללת, כמו בחינוך העברי, את המוסדות המוחזקים ע"י הממשלה או ע"י רשויות מקומיות. גני־הילדים, בתי־הספר היסודיים ובתי־הספר התיכונים מוחזקים ע"י הרשויות המקומיות (עיריות או מועצות מקומיות) או ע"י רשויות־החינוך המקומיות באותם המקומות, שעדיין אין בהם עיריות או מועצות מקומיות (כפרים, מחנות־בדוים), ואילו הממשלה מקיימת רק בתי־מדרש או קורסים למורים. רשת־החינוך הבלתי־רשמית כוללת את בתי־הספר המוחזקים ע"י העדות או הכנסיות הנוצריות, ובהם לומדים, מלבד ערבים, גם יהודים וגם זרים, שמתגוררים בארץ.

חוקי־המדינה חלים על החינוך הלא־יהודי במידה שהם חלים על החינוך היהודי, אך ענייני הזרמים שבחוק לימוד־החובה וענייני בתי־הספר הממלכתיים הדתיים של חוק החינוך הממלכתי אינם חלים על בתי־הספר של הלא־יהודים. חוק החינוך הממלכתי כולל תקנה, שיש להתאים את תכנית־הלימודים הרשמית לצרכי בתי־הספר של המיעוטים.

רשת־החינוך הרשמית הערבית. רשת זו כוללת גני־ילדים לבני 5—6, בתי־ספר יסודיים לבני 6—14 ובתי־ספר תיכונים, שלשון־ההוראה בהם היא ערבית. בקורסים למורים, שהתנהלו עד תשט"ו, היתה לשון־ההוראה ברובה ערבית, אך ניתנו גם הרצאות בעברית ובאנגלית. מאחר שידיעת הלשון העברית נתפשטה במידה מרובה בין בוגרי בתי־הספר התיכונים, יורחב — מתשט"ז ואילך — השימוש בעברית כלשון־ההוראה בקורסים ובסמינארים למורים.

גן־הילדים הערבי שונה מגן־הילדים העברי בַּמה שהוא צמוד בדרך כלל לבית־הספר היסודי, באופן שהוא נחשב כאחת מכיתותיו. שעות־הלימודים בו הן כשעות של כיתה א', ומספר שעות־העבודה של הגננת הן כאותן של כל מורה יסודי. הֶסְדֵר זה נובע מן המסורת, המקובלת בבתי־הספר של הערבים, וכן מן המחסור בבניינים מתאימים לגני־ילדים בישוביהם. התוצאות של נוהג זה מניחות את הדעת. שיטת־החינוך בגני־הילדים הערביים הרשמיים דומה לזו שבגני־הילדים העבריים (פרט להווי, ראה להלן).

בית־הספר היסודי הערבי הממלכתי דומה לביה"ס העברי מסוג זה במספר שעות־ההוראה הניתנות בו בכל כיתה וכיתה, בסדריו הפנימיים ובדרך כלל בשיטות־ההוראה שלו. אך הוא שונה מביה"ס היסודי העברי לא רק בַּמה שלשון־הלימודים בו היא ערבית, אלא גם בהעדר הוראת התנ"ך כמקצוע, בהכללת הוראת הדת עד כיתה ז', ובהוראת שתי לשונות (ולא אחת) נוסף על לשון־הלימודים: בהוראת העברית מתחילים בו בכיתה ד' ובהוראת האנגלית בכיתה ו'. תכניות־הלימודים הן דומות או אף זהות ברוב־המקצועות,

א. החינוך הממלכתי הערבי ב1948—1955

	תלמידים בגני־ילדים	חינוך יסודי							חינוך תיכון
		בת"ס	כיתות	תלמידים	בנים	בנות	מורים	מהם מורות	תלמידים
תש"ט 1948—1949	679 [1]	60	352	9,401	8,036	1,365	243	— [3]	12
תש"י 49—50	155	78	479	14,764	11,358	3,406	349	71	46
תשי"א 50—51	4,378	105	670	20,907	14 258	6,649	628	169	222
תשי"ב 51—52	3,356	105	773	22,584	15,305	7,279	752	244	434
תשי"ג 52—53	3,153	110	828	24,105	16,471	7,634	788	276	661
תשי"ד 53—54	1,964 [2]	110	840	23,769	16,698	7,071	690	222	781
תשט"ו 54—55	1,601	112	852	23,262	16,711	6,551	740	222	795 [4]

[1] מספר זה כלל ילדים הרבה בגיל כיתה א׳, שהועברו בשנת תש"י למקומם המתאים. [2] הירידה באה מחמת ההטלה של חובת תשלום של שכר־לימוד חלקי. [3] נעדרות ידיעות סטאטיסטיות. [4] מהם 57 בנות.

ב. החינוך הממלכתי הערבי — התלמידים לפי הדת בשנת תשט"ו (1954—1955)

	גני־ילדים ובתי־ספר יסודיים			בתי־ספר תיכונים		
	בנים	בנות	סה"כ	בנים	בנות	סה"כ
מוסלמים	13,459	4,694	18,153	495	13	508
נוצרים						
אורתודוכסים	1,073	644	1,882	97	34	131
קאתולים יווניים	1,017	809	1,661	86	5	91
קאתולים לאטיניים	65	33	98	5	2	7
קאתולים מארוניטיים . .	151	108	259	13	—	13
פרוטסטאנטים . .	50	29	79	4	2	6
סה"כ נוצרים	2,356	1,623	3,979	205	43	248
דרוזים	1,910	810	2,720	38	1	39
אחרים	10	1	11	—	—	—
	17,735	7,128	24,863	738	57	795

ג. בתי־הספר הלא־ממלכתיים הלא־יהודיים בשנת תשט"ו

מספר המוסדות ומספר התלמידים לפי הדת

	מוסלמים			נוצרים			דרוזים			אחרים לא־יהודים			יהודים			סה"כ		
	ז	נ	ס"ה	ז	נ	ס"ה	נ	ז	ס"ה	ז	נ	ס"ה	ז	נ	ס"ה	ז	נ	ס"ה
15 בת"ס עדתיים .	92	36	128	1,020	631	1,651	3	65	68	—	—	—	65	—	65	1,180	732	1,912
5 בת"ס של טרה סאנטה	291	26	317	828	21	849	9	—	9	12	5	17	18	—	18	1,158	52	1,210
28 בתה"ס של המיסיון הקאתולי	179	350	529	1,066	2,107	3,173	35	—	35	2	4	6	439	703	1,142	1,721	3,164	4,885
5 בת"ס של המיסיון הפרוטסטאנטי	21	27	48	262	286	548	—	—	—	2	6	8	130	159	289	415	478	893
סה"כ	583	439	1,022	3,176	3,045	6,221	47	65	112	16	15	31	652	862	1,514	4,474	4,426	8,900

ד. תלמידים לא־יהודיים בבתי־ספר לא־יהודיים — תשט"ו

	בתי־ספר רשמיים			בתי־ספר לא־רשמיים			כולם יחד		
	בנים	בנות	סה"כ	בנים	בנות	סה"כ	בנים	בנות	סה"כ
מוסלמים	13,954	4,707	18,661	583	439	1,022	14,537	5,146	19,683
נוצרים	2,561	1,666	4,227	3,176	3,045	6,221	5,737	4,711	10,448
דרוזים	1,948	811	2,759	47	65	112	1,995	876	2,871
באהאיים ואחרים . .	10	1	11	16	15	31	26	16	42
סה"כ	18,473	7,185	25,658	3,822	3,564	7,386	22,295	10,749	33,044

אך הן שונות בערבית, בעברית, בדת ובהיסטוריה. כמו־כן אין עניינים דתיים־לאומיים ועניינים ציוניים תופסים מקום בתכניתו. התלמידים והמורים בבית־הספר הערבי הם עפ״ר בני דתות אחדות (ר׳ למעלה טבלה ב׳) ועיסוק מיוחד בענייני־דת באיזה כיוון שהוא היה עלול לעורר התנגדות מכמה צדדים, ביחוד מצד ההורים. עם זה אין, לפי שעה, להעלות על הדעת את האפשרות להחדיר לביה״ס הערבי את עיקרי החינוך הלאומי המקובלים בביה״ס העברי — עיקרים, שהם קשורים בתולדות־ישראל, במפעל הציוני ובמאבקם של היהודים על חידוש חייהם בארץ וחידוש עצמאותם בה. גם טיפוחה של לאומיות ערבית בבתה״ס בישראל נראית כבלתי־רצויה, מאחר שהיא עלולה ליהפך בקלות ללאומנות ערבית — מה שאירע בתקופת־המאנדאט. ביה״ס הערבי הממלכתי חסר, איפוא, חינוך לאומי ולפיכך הוא עני בהווי.

כיום נמצאים 114 בתי־ספר ממלכתיים ערביים בישראל. רובם הם מעורבים, כלומר משמשים לבנים ולבנות; סיבת־הדבר: חוסר דיור מתאים וחוסר מורות מוכשרות.

בדרך כלל סגורים בתי־ספר אלה שני ימים בשבוע: ביום ששי וביום ראשון (כפי שהונהג בתקופת־המאנדאט) או ביום ששי ובשבת (כשכל המורים והתלמידים הם מוסלמים) או בימי שבת וראשון (כשהם נוצרים או כשיש הסכמה מיוחדת על כך). חופשת־הקיץ מותאמת לזו של בתי־הספר העבריים, ואילו חופשת־החורף (חנוכה) וחופשת־האביב (פסח) מותאמות במידה ידועה לחגי הנוצרים וארכן שונה מן החופשות המקבילות הניתנות בבתי־הספר העבריים. בתי־הספר הערביים אינם סגורים בחגי־ישראל, אלא בחגים הדתיים של המוסלמים או של הנוצרים, אם ביה״ס הוא מוסלמי או נוצרי טהור, על מוריו ותלמידיו; כשהמורים או התלמידים הם בני דתות שונות, רשאים הם להיעדר מביה״ס בימי חגיהם הדתיים המיוחדים. בתה״ס הערביים הממלכתיים סגורים ביום־העצמאות ותלמידיהם נוהגים להשתתף באותו יום בתחרויות־אספורט וכיו״ב.

בתי־ספר תיכונים רשמיים אחדים קיימים בנצרת ובכמה כפרים גדולים, אבל רוב המורים שבהם אינם בעלי השכלה מספקת. התלמידים ניגשים לבחינת־הבגרות הישראלית המיוחדת לערבים והמתנהלת בלשון הערבית. ארבעת מקצועות־החובה בבחינה זו הם: ערבית, עברית, אנגלית ומאתמאטיקה, ושני מקצועות־הבחירה הם כנהוג בבחינת־הבגרות הרגילה. תכניות־הלימודים של מקצועות אלה (חוץ מערבית, עברית ובמידה ידועה היסטוריה) זהות עם אותן שנתבעות בבחינה הרגילה וגם השאלונים זהים עד כמה שאפשר.

הטבלות הסטאטיסטיות, המובאות למעלה, מלמדות, שמספרן של התלמידות בחינוך הערבי הממלכתי (בכל שלביו) הוא מועט ממחציתו של מספר־התלמידים, אע״פ שמספר הבנים והבנות באוכלוסיה הערבית שווה בערך. תופעה זו כמה סיבות לה: חינוך־הבנות עדיין אינו מקובל על הערבים בישראל, כמו שאינו רווח אף במדינות הערביות; הנערה הערביה מתבגרת בגיל צעיר־ביחס וההורים מעוניינים, שתישאר בבית ותסייע להם בעבודת־המשק; הרבה מן ההורים — ולא רק מן המוסלמים והדרוזים, המתנגדים לכך מטעמים דתיים — אינם מסכימים לשלוח את בנותיהם המתבגרות לבתי־ספר מעורבים.

בית־מדרש סדיר למורים ערביים אינו בנמצא לפי שעה. עד תשט״ו אי־אפשר היה לפתוח בית־מדרש כזה משום שעדיין לא נמצאו לו בוגרים של בתי־ספר תיכונים ערביים. משסיים המחזור הראשון של בתי־ספר אלה את חוק־לימודיו (1955) נתברר, שרק מועטים מאוד מתוכו מוכנים להקדיש שנתיים ללימודים בסמינאר. הסיבה העיקרית: משכורתו של המורה, שהוסמך להוראה, אינה עולה אלא במקצת על זו של המורה הבלתי־מוסמך. מ1949 ואילך התנהלו קורסים של השתלמות למורים בפועל, שבהם הוכשרה בין השאר חבורה שלמה של מורים ערביים לעברית. רוב המורים לעברית בבתה״ס הערביים הם ערבים.

ר ש ת ־ ה ח י נ ו ך ה ל א ־ ר ש מ י ת. בתי־הספר הלא־יהודיים שאינם ממלכתיים הם כולם נוצריים. אפשר להבחין בהם שלושה סוגים: (א) בתי־ספר עדתיים; הללו שייכים לכנסיות של העדות המקומיות או לוועדיהן של העדות הבאות: היוונית האורתודוכסית, היוונית הקאתולית, הלאטינית הקאתולית, הפרוטסטאנטית הערבית, הארמנית. בתי״ס אלה מיועדים לבני העדות, שלהן הם שייכים, ולשון־ההוראה בהם היא בדרך כלל ערבית (וארמנית לארמנים); (ב) בתי־הספר של Custos terrae sanctae („שומר הארץ הקדושה״), המיועדים לבני העדה הקאתולית. הקוסטודיה נמצאת מיה״ב בידיו של המיסדר הפראנציסקני, ומרכזה בעיר העתיקה של ירושלים. בתקופת־המאנדאט נחשבו בת״ס אלה כבת״ס מקומיים; (ג) בת״ס של גופים זרים, כגון מיסדרים ואגודות דתיים נוצריים, שמרכזם בארצות אחרות ושעפ״ר הם גם נמצאים בחסותן של מעצמות זרות. המגמה העיקרית של בת״ס אלה היא מיסיונרית. בסוג זה יש לכלול גם את בתה״ס של מיסדר נזירות קאתוליות ערביות, שמרכזו בירושלים הישראלית. לשון־ההוראה בבתה״ס מסוג זה היא בדרך כלל לשונה של המדינה, שבה נמצא מרכז האירגון, שלו הם שייכים (צרפתית, אנגלית, איטלקית). במקרה אחד, בביה״ס של האגודה הפינית, לשון־ההוראה היא עברית. בסך־הכל נמצאים כיום (בתשט״ו) במדינת־ישראל כ55 בת״ס נוצריים לא־ממלכתיים ובהם כ8,900 תלמידים, שכ1,500 מהם הם יהודים (ר׳ טבלה ג׳, עמ׳ 1023—1024).

לפי פקודת־החינוך, 1933, נהנים בתה״ס של אגודות או מיסדרים דתיים מזכויות מיוחדות. מטעמים שונים לא נמצאה עד עכשיו הדרך להכנסתם של בת״ס אלה לתוך מסגרת החוק ללימוד־חובה, 1949.

י. ל. ב.

מוסדות־לימוד גבוהים ומוסדות־מחקר. — האוניברסיטה העברית. — 1. המבנה האקאדמי. האוניברסיטה העברית כוללת כיום (אוקטובר 1955) שש פאקולטות, שבמסגרתן מתנהלים ההוראה האקאדמית והמחקר המדעי. פאקולטות אלו, לפי זמני ייסודן, הן:

1. הפאקולטה למדעי־הרוח . . . . . . (1928)
2. הפאקולטה למאתמאטיקה ולמדעי־הטבע . . (1935)
3. הפאקולטה לרפואה (ביה״ס לרפואה של האוניברסיטה העברית ו„הדסה״) . . . . . . (1949)
4. הפאקולטה למשפטים . . . . . . (1949)
5. הפאקולטה לחקלאות . . . . . . (1952)
6. הפאקולטה למדעי־החברה (בית־הספר לכלכלה ולמדעי־החברה ע״ש אליעזר קפלן) . . . (1953).

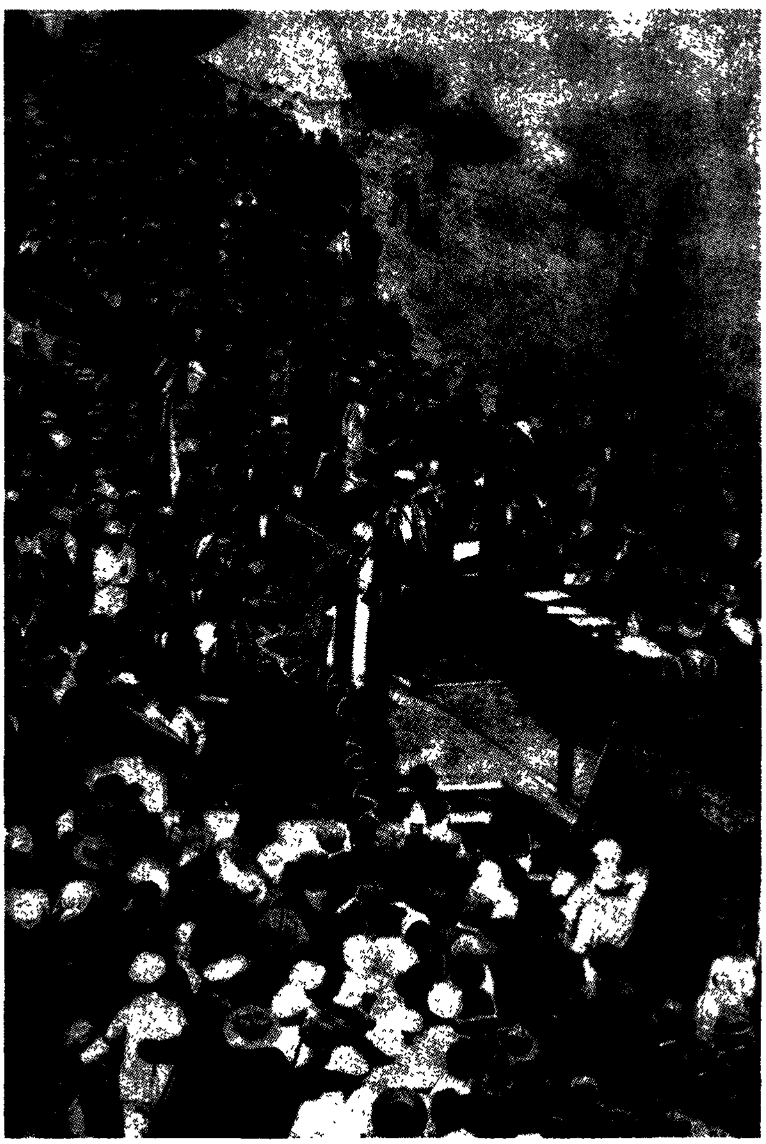
2. ת כ נ י ת ־ ה א ו נ י ב ר ס י ט ה; ה מ נ י ע י ם; ר א ש י ת ה ב י צ ו ע. — צבי (הרמן) שפירא, פרופסור למאתמאטיקה באוניברסיטה של היידלברג, היה הראשון שהטיף בסוף המאה ה19 להקמת אוניברסיטה יהודית בא״י. בשורה של מאמרים, שפירסם ב„המליץ״ ב1882 ו1884, הציע תכניח

להקמת „בית מדרש התורה, החכמה והעבודה" בארץ, בית־מדרש עליון מיוחד לישראל, שנועד לכלול שלוש פאקולטות: לתאולוגיה, למדעי־הרוח ולמדעי־הטבע. על תכניתו זו הרצה בקונגרס הציוני הראשון, שנתכנס בבאזל ב1897; לפיה צריכה היתה הלשון הגרמנית להיות לשון־ההוראה באוניברסיטה („אמנם במשך הזמן אפשר שתיעשה שפת עברית גם לשפה מדוברת"), ומקומה של האוניברסיטה צריך היה להיות לא „בעיר הקדש ירושלים" (מתוך חשש להתנגדות הקנאים) אלא „במרכז המושבות". מאז ועד פתיחתה של האוניברסיטה ב1925 נידונו רעיון־האוניברסיטה והצעדים הדרושים להגשמתו בקונגרסים הציוניים. ד"ר ח. וייצמן נעשה חסיד נלהב של רעיון זה ואף הקים בז'נווה (1901) משרד לחקר האפשרויות לייסוד מכון עליון ללימודים גבוהים בא"י; ב1902 פירסם, עם ד"ר מ. בובר וד"ר ב. פייבל, חוברת על „בי"ס יהודי גבוה". הדרישה המפורשת והמנומקת הראשונה להקמת אוניברסיטה בירושלים, שלשון־ההוראה בה תהא ע ב ר י ת דוקה, באה מצידו של החוקר היהודי ישראל אברהמס (ע"ע) במאמר, שפירסם בשבועון הלונדוני Jewish Chronicle, ב27 בפברואר, 1908. הרעיון הלך ורכש לו תמיכה בין מנהיגים ציוניים, בחוגים אקאדמיים ובקרב העם. בקונגרס הציוני הי"א (1913) הוקדשה ישיבה מיוחדת לדיון על האוניברסיטה והוחלט על כינון ועדה לשם ייסודה של אוניברסיטה עברית בירושלים. באביב 1914, חדשים אחדים קודם התפרצותה של מלחמת־העולם I, נרכשו שטח אדמה ובית על הר־הצופים בשביל האוניברסיטה העברית, ועוד קודם שנסתיימה המלחמה (בט"ו באב, 24 ביולי 1918) הניח ד"ר ח. וייצמן את אבן־הפינה לאוניברסיטה העברית על הר־הצופים.

אחר המלחמה נוסדה בלונדון ע"י ההסתדרות הציונית „הוועדה המייעצת של האוניברסיטה העברית". ב1921, בשעת ביקורם של ד"ר וייצמן ופרופ' איינשטיין באה"ב, פעלו כאן לשם האוניברסיטה. בין השאר נוסד באה"ב „ועד הרופאים היהודיים באמריקה" (בנשיאותו של ד"ר נ. רַטְנוֹף), שקיבל עליו להקים פאקולטה לרפואה באוניברסיטה והתחיל בקיבוץ־כספים בשביל מכון למיקרוביולוגיה. בירושלים הקים (1922) מ. אוסישקין, שהיה אז יו"ר ההנהלה הציונית בא"י, ועדה, שעסקה בבירור הבעיות הכרוכות בהקמת מכון למדעי־הרוח באוניברסיטה, וביחוד למדעי־היהדות. חבריה של ועדה זו היו: אחד־העם, א. בן־יהודה, ד. ילין, י. קלוזנר, ש. גינצברג, נ. בנטביטש, ל. א. מאיר וי. ל. מאגנס, שבא באותה שנה לארץ והתמסר לרעיון הקמתה של האוניברסיטה. ד"ר וייצמן התחיל אז בהקמת מכון לכימיה, וכמנהלו נתמנה פרופ' א. פודור. ב1924 נעשו גם ההתחלות להקמת מכון למיקרוביולוגיה, בהנהלתו של פרופ' ש. אדלר. בחנוכה 1924 נוסד המכון למדעי־היהדות.

פתיחת האוניברסיטה. בז' בניסן תרפ"ה (1 באפריל 1925) נפתחה האוניברסיטה העברית על הר־הצופים במעמד חגיגי וברוב עם. היה זה מאורע גדול בחייה של א"י המתחדשת, שעשה רושם חזק בעולם היהודי ואף הלא־יהודי. חגיגת־הפתיחה נערכה בתאטרון־המעלות של האוניברסיטה על הר־הצופים וניהל אותה ד"ר ח. וייצמן, נשיא ההסתדרות הציונית. האורח הראשי בחגיגה היה לורד בלפור (ע"ע) ובין הנואמים היו סר הרברט סמואל, הנציב העליון לארץ־ישראל באותו זמן, וחיים נחמן ביאליק. בין הנוכחים היו הגנראל אלנבי, כובשה של א"י, באי־כוחן של ממשלות הרבה ושליחי הסתדרויות יהודיות גדולות; כמו־כן נכחו בפתיחה אחד־העם והרב א. י. קוק, רבה הראשי של א"י באותו זמן.

בסיכומו של דבר אפשר לומר, ששלושה גורמים עיקריים הביאו לידי ייסודה של האוניברסיטה העברית: א) חזון התחדשותה הרוחנית של האומה וחידוש כוח יצירתה. רעיון האוניברסיטה, שנולד בראשיתה של התנועה הציונית, היווה חלק מן האידיאולוגיה של היהדות הלאומית בסוף

לורד באלפור נואם בטכס פתיחת האוניברסיטה העברית על הר־הצופים ב1925

המאה ה19. נושאי־הרעיון ראו אותה בחזונם כמרכז תרבותי, שאליו ייאָספו אנשי־מדע ומלומדים יהודיים מארצות־הגולה השונות, ובאמצעותו ישוב ויתרום עם־ישראל תרומה מקורית לתרבות האנושית; ב) מצוקתו וסבלותיו של הנוער היהודי בכמה מארצות־הגולה (ביחוד בארצות אירופה המזרחית), שביקש לרכוש לו השכלה גבוהה, בסוף המאה ה19 ותחילת המאה ה20; ג) הצרכים התרבותיים של הישוב בארץ, שהאוניברסיטה נועדה להשלים את מערכת־החינוך שלו.

3. המוסדות המנהלים. המוסד המנהל העליון של האוניברסיטה הוא חבר־הנאמנים. הוא מתכנס לעיתים מזומנות (כל שתי שנים) ומחליט על עניינים כגון אישור התקציב, מינויים, פתיחת מחלקות חדשות ומתווה את קווי־ההתפתחות לעתיד. על־יד חבר־הנאמנים קיימת ועדה מַתמדת, מורכבת מ10 נאמנים מן הארץ ו10 מחו״ל. ועדה זו מתכנסת בשנה, שבה אין החבר מתכנס. כל שתי שנים פורש שליש מן החברים ומתמנה שליש חדש. בחוקת האוניברסיטה נאמר, שמספרם של הנאמנים הממונים יהא לא יותר מ80 ולא פחות מ36, ולכל הפחות שהחצי מהם יהא יושב בקביעות בא״י. הם מתמנים ע״י החבר. הנשיא, הרקטור וסגן־הנשיא הם נאמנים מכוח־משרתם.

כמה מזכויותיו של חבר־הנאמנים מסורות בידי הוועד הפועל של האוניברסיטה, שהוא מורכב מנציגים של הציבור (רובם מחברי חבר־הנאמנים המצויים בישראל), באי־כוח העובדים האקדמיים הנבחרים ע״י הסנאט, ממשלת־ישראל וההסתדרות הציונית העולמית. ההצעות בעניינים האקדמיים נידונות ע״י הפאקולטות (בכל פאקולטה קיימת מועצה מורכבת מפרופסורים, פרופסורים־חברים, מרצים ונציגי המדריכים במחלקות ובמקצועות של הפאקולטה), שבראשן עומדים דֶקאנים, שנבחרים לשנתיים וע״י הסנאט (המורכב מן הפרופסורים מן המניין ומנציגים של בעלי שאר הדרגות בסגל האקדמי עד לדרגת מדריך ועד בכלל). בראש הסנאט עומד הרקטור, שהוא ראשה האקדמי של האוניברסיטה, ואף הוא נבחר לשתי שנים. האחראי בפועל להנהלת המוסד הוא נשיא־האוניברסיטה, שהוא גם יו״ר הוועד הפועל.

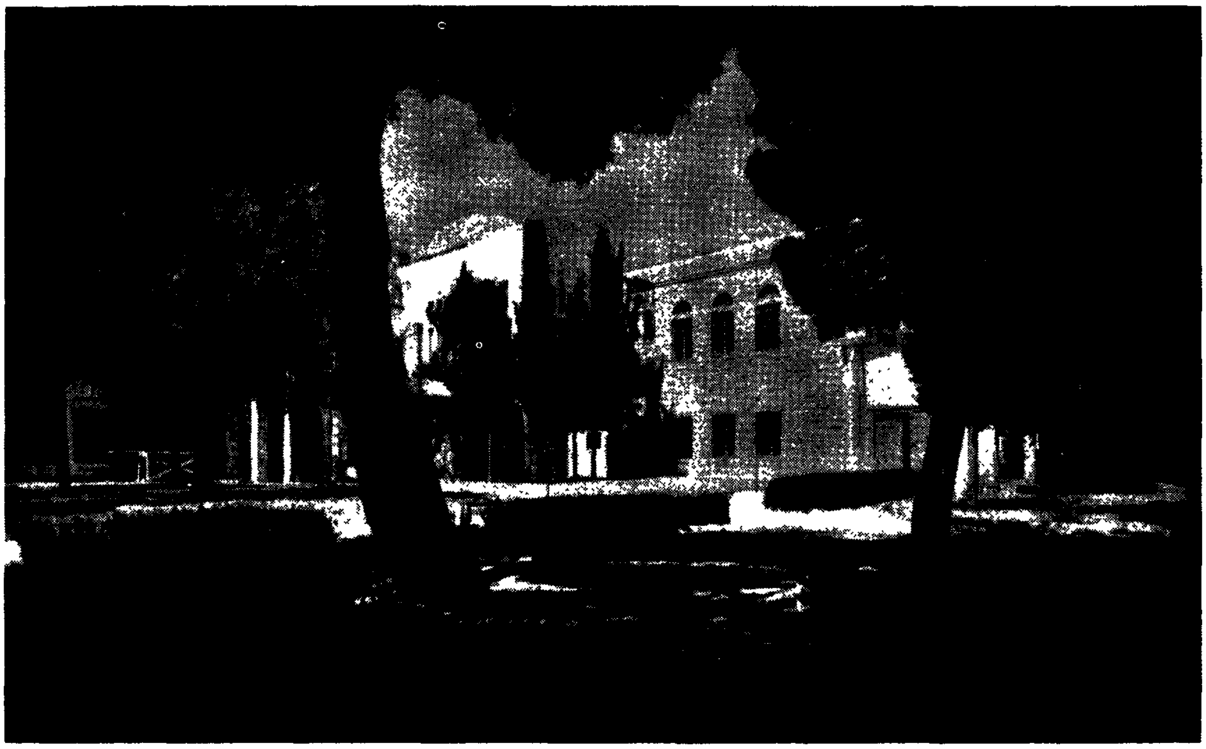
חבר־הנאמנים של האוניברסיטה נתמנה מיד אחר פתיחתה, ולו מסר ד״ר ח. וייצמן בשם ההסתדרות הציונית את רכושה של האוניברסיטה ואת כל זכויותיה בה. חבריו הראשונים היו: אחד־העם, פרופ׳ א. איינשטיין, ח. נ. ביאליק, פליכּס וארבּורג, ד״ר ח. וייצמן, ד״ר י. ל. מאגנס, סר אלפרד מונד, נ. סוקולוב, ג׳ימז דה רוטשילד (אך עוד באותה שנה הורחב חבר־הנאמנים ונוסד כגוף משפטי לפי חוק־האגודות העותמאני). כיושב־ראש של חבר־הנאמנים נבחר ד״ר ח. וייצמן (שכיהן בתפקיד זה עד 1948). חבר־הנאמנים בחר (ב1925) בד״ר י. ל. מאגנס לקאנצלר — תפקיד, ששימש בו עד שנת 1935, שבה נבחר כנשיא־האוניברסיטה.

4. התפתחותה של האוניברסיטה ב1925—1948. כשהוקמה האוניברסיטה כבר היו קיימים בה, כאמור, שלושה מכוני־מחקר: המכון למדעי־היהדות ושני מכונים במדעי־הטבע. עוד בשנת־הפתיחה נוסדו המכון למאתמאטיקה, המכון לחקר הטבע של א״י והמחלקה להיגיינה, וב1926 — המכון למדעי־המזרח. במשך השנים שלאחר מכן הורחבו בהדרגה מכונים ומחלקות אלה ע״י ענפי־מחקר חדשים ומינויים של עובדים מדעיים נוספים. ב1937 נוסדה המחלקה לחינוך וב1940 המכון לחקלאות.

בפועל שימשה האוניברסיטה אף בימיה הראשונים כמוסד של הוראה, אך הלימודים בה התקיימו אז בצידה של עבודת־מחקר ושלא על מנת לקבל תואר. התפתחותה הממשית של האוניברסיטה הביאה עד מהרה לידי ההכרה בצורך להנהיג בהקדם הוראה אקאדמית סדירה ועם זה לטפח את החקירה המדעית. מצד הישוב בארץ הלך וגבר הלחץ, שהאוניברסיטה תתחיל בהקדם במתן הוראה לסטודנטים כדי לאַפשֵר לבוגרי בתה״ס התיכונים בארץ לקבל בה הכשרה אקאדמית ותואר אקאדמי. גם מצד סטודנטים יהודיים בארצות־הגולה גברה הדרישה, שתינתן להם האפשרות ללמוד באוניברסיטה העברית, ודעת־הקהל היהודית תמכה בהם. כך נתארגנה ב1928 הפאקולטה הראש׳נה: הפאקולטה למדעי־הרוח על שלוש חטיבותיה — המכון למדעי־היהדות, המכון למדעי־המזרח ומקצועות מדעי־הרוח הכלליים. לאחר שנקבעו תקנות, שנועדו לשמור על הרמה המדעית של האוניברסיטה (כגון הוראה במקצועות, שבהם מצויים מורים אוניברסיטאיים מומחים; מתן תארים רק באותם המקצועות, שבהם פועל פרופסור עם חֶבֶר מתאים של אנשי־מדע ושבהם מצויות אפשרויות למחקר), הוחל בהוראה לשם מתן התואר האוניברסיטאי .M. A — „מוסמך למדעי־הרוח". ב1931 הוענק התואר של „מוסמך למדעי־הרוח" לשלושה־עשר מוסמכיה הראשונים של האוניברסיטה. באותה שנה נתארגנה גם חטיבת לימודי הביולוגיה והונהגה הוראה לשם מתן התואר .M. Sc — „מוסמך למדעי־הטבע". ב1935 נפתחה הפאקולטה למדעי־הטבע, שכללה מחלקות לכימיה, פיסיקה, מאתמאטיקה, בוטאניקה, גֶאולוגיה, זואולוגיה, מֶטֶאורולוגיה וקלימאטולוגיה, באקטריולוגיה והיגיינה, פאראזיטולוגיה ופיסיולוגיה, והוענקו התארים הראשונים של „מוסמך למדעי־הטבע". ב1936 הוענק לראשונה התואר .Ph. D — ד״ר לפילוסופיה. לאחר שעלו הנאצים לשלטון בגרמניה קלטה האוניברסיטה במכוניה ובמעבדותיה מספר ניכר של מורים־פליטים, ובשביל כמה מהם אף הוקמו מחלקות חדשות. נוסדו מחלקות לראדיוביולוגיה, חקר ההורמונים, פיסיולוגיה פאתולוגית ופאתולוגיה נסיונית, לרבות מעבדות לחקר הסרטן. גם בפאקולטה למדעי־הרוח (במדעי־היהדות, במדעי־המזרח ובמדעי־הרוח הכלליים) נקלטו מלומדים יהודיים מן הפליטים. עם התגברות האנטישמיות בגרמניה, אוסטריה וצ׳כוסלובאקיה הלך וגדל מספרם של הסטודנטים מארצות מרכז־אירופה, שבאו ללמוד באוניברסיטה. ב1940 היו סטודנטים אלה 33% מן המספר הכללי של תלמידי־האוניברסיטה. מספר התלמידים יוצאי מזרח־אירופה, שבשנים הראשונות לקיומה של האוניברסיטה העברית היו אחוז ניכר מתלמידיה, ירד אז ל32%. שאר 35% היו בוגרי בתי־הספר התיכונים בארץ־ישראל.

בתקופת מלחמת־העולם II השתתפה האוניברסיטה באופן פעיל במאמץ־המלחמה של הישוב. הרבה מן העובדים המדעיים שלה התנדבו לצבא הבריטי ושירתו ביחוד ביחידות מדעיות. בהתאם לבקשתם של שלטונות־הצבא אירגנו האוניברסיטה העברית ו„הדסה" קורסים ברפואה טרופית בשביל יותר מ400 קציני־רפואה של הצבא הבריטי. נוסף לכך בוצעו עבודות־מחקר בתעשיה ובחקלאות, שהיו לתועלת לאוכלוסיה האזרחית ולצבא בימים שההובלה בים נצטמצמה בהם ביותר.

אחר מלחמת־העולם II נתרבה מספרם של התלמידים מבני־הארץ וכן מספרם של התלמידים מחו״ל (שבכללם היו

בניין המכון לכימיה של האוניברסיטה העברית על הר־הצופים

תלמידים הרבה מאה"ב — על יסוד ה G. I. Bill of Rights). מספרם של התלמידים הגיע ליותר מאלף. ב1947 הוחל בהגשמתה של תכנית־פיתוח נרחבת, שביצועה הופסק עם התפרצותה של מלחמת־העצמאות, כשהאוניברסיטה הוכרחה לנטוש את הר־הצופים.

5. מתקומתה של מדינת־ישראל עד היום (1956). „כדי לתת לאוניברסיטה העברית חוקה ומסגרת חוקית המתאימות לתנאים החדשים שנוצרו על־ידי הקמת מדינת־ישראל" (מתוך חוקת האוניברסיטה), נתארגנה האו־ניברסיטה כגוף משפטי מאוגד במדינת־ישראל. מייסודה של המדינה עד 1956 נפתחו ארבע פאקולטות חדשות באוניבר־סיטה, בעוד ששתי הפאקולטות, שהיו קיימות בה, הורחבו אף הן על־ידי תוספת של מקצועות וכוחות־הוראה. גידול מזורז זה היה קשור קשר הדוק בצרכים החיונים של המדינה הצעירה.

הפאקולטות, שנוסדו בתקופת קיומה של המדינה הן :

1) הפאקולטה לרפואה. ב1949 נפתח בית־הספר לרפואה (הפאקולטה לרפואה) כמפעל משותף של האוניבר־סיטה והסתדרות „הדסה". התלמידים הראשונים בפאקולטה זו היו צעירים ישראליים, שלמדו רפואה בחו"ל, הפסיקו את לימודיהם וחזרו לארץ כדי להשתתף במלחמת־העצמאות, וכן עולים חדשים, שבאו לארץ זמן קצר קודם שסיימו את לימודיהם ברפואה בארצות־מוצאם. ב1952 קיבלה הקבוצה הראשונה של תלמידים לרפואה את תאריהם — תארי־הרופא הראשונים, שהוענקו במדינת־ישראל. ב1953 הושלמה תכנית־הלימודים, וכל שנה מתקבלים חמישים סטודנטים חדשים ללימודי־הרפואה מתוך מספר מרובה של מועמדים. ב1954 נפתחו על־יד בית־הספר לרפואה בתי־ספר לרוקחות ולרפואת־שיניים.

2) הפאקולטה למשפטים. פאקולטה זו, שנוסדה ב1949, נועדה למלא את החלל הריק, שנוצר בתחום החינוך המשפטי עם סגירת ביה"ס למשפטים של ממשלת־המאנדאט. ניתנת בה הכשרה משפטית מקפת מתוך תשומת־לב מיוחדת ליסודותיו של המשפט העברי. אחת ממטרותיה של פאקולטה זו היא הקמת משמרת חדשה של חוקרים במשפט העברי והכללי.

3) הפאקולטה לחקלאות. ב1952 הורחב המכון לחקלאות ונקבע כפאקולטה סדירה. הפאקולטה לחקלאות היא השלב העליון במערכת החינוך החקלאי בארץ ומתפקי־דיה להקנות חינוך חקלאי גבוה ולטפח ולקדם את המחקר החקלאי בכללו.

4) הפאקולטה למדעי־החברה. פאקולטה זו הוקמה ב1953, עם פתיחת בית־הספר לכלכלה ולמדעי־החברה ע"ש אליעזר קפלן. המקצועות הנלמדים בה כיום הם : סוציולוגיה, כלכלה, סטאטיסטיקה, יחסים בינלאומיים, מדע־המדינה. בעבודת־המחקר מוקדשת תשומת־לב מיוחדת לבעיות הקשו־רות בהתהוותה של החברה החדשה בישראל ובהתפתחותם של המשק והכלכלה במדינת־ישראל.

5) בית־הספר לחינוך של האוניברסיטה ומשרד החינוך והתרבות. ב1952 נוסד בית־הספר לחינוך כמפעל משותף של האוניברסיטה ומשרד החינוך והתרבות. המחלקה לחינוך של האוניברסיטה עוסקת בין השאר בהכשרתם של מורים לבתי־ספר תיכונים ולבתי־מדרש למורים ובחקר שאלות־החינוך.

הסֶגֶל האקאדמי. מספר העובדים המדעיים באוני־ברסיטה הוא (1955) 523, והם מתחלקים, לפי דרגותיהם, כלהלן :

פרופסורים מן המניין	44
פרופסורים־חברים	35
מרצים	83
מדריכים	55
אסיסטנטים	178
אחרים (מורי לשון, לימודי יסוד, מורים מן החוץ)	94
מורים אורחים	9
חברי־מחקר	12
מורים בפנסיה	13
	523

ב1947 מנה הסגל האקאדמי 190 איש.

סטודנטים. מספר התלמידים ב1956 היה 3,180, והם נתחלקו, לפי הפאקולטות שבהן למדו, כלהלן:

מדעי־הרוח והחברה	1,410
מדעי־הטבע	700
חקלאות	200
רפואה (כולל רוקחות ורפואת־שיניים)	400
משפטים	470
	3,180

מספר הסטודנטים באוניברסיטה היה בדרך כלל בקו של עליה במשך כל שנות־קיומה.

תלמידי־מחקר. לקבלת התואר ד"ר לפילוסופיה (Ph. D.) מתקבלים מוסמכים של האוניברסיטה העברית או בעלי תעודות שוות־דרגה של אוניברסיטות אחרות, שיש בידם להוכיח את הכשרתם למחקר במקצוע, שבחרו בו. הלימודים נמשכים, לכל הפחות, שנתיים, והתלמיד חייב להגיש מחקר מקורי בעל איכות והקף ניכרים. הרבה ממוריה וחוקריה הצעירים של האוניברסיטה הם ממוסמכיה, שהשתלמו בה כתלמידי־מחקר. מספר תלמידי־המחקר ב1955 היה 305, ולפי תחומי מחקריהם היו מחולקים כלהלן:

מדעי־הרוח והחברה	111
מדעי־הטבע והרפואה (פרקלינות)	155
חקלאות	37
משפטים	2
	305

פרסים וסטיפנדיות, שסכומם הכולל מגיע לכמה מאות אלפי ל"י, עומדים לרשותם של התלמידים, והם כוללים פרסי־לימוד (סטיפנדיות), פרסי־הצטיינות, פרסי־עבודות ופרסי מחקר והשתלמות. הקלות בשכר־לימוד ניתנות מכספיה של קרן מיוחדת, שמופרשים לה 20% משכר־הלימוד.

התארים הניתנים באוניברסיטה הם: M. A., B. A. (בפאקולטות למדעי־הרוח ולמדעי־החברה); M. Sc., B. Sc. (בפאקולטה למאתמאטיקה ולמדעי־הטבע); M. Sc. (בלימודי־הרפואה היסודיים); M. D. (בפאקולטה לרפואה); M. Sc. Agr., B. Sc. Agr. (בפאקולטה לחקלאות); M. Jur. (בפאקולטה למשפטים); Ph. D. (בעד עבודת־מחקר).

מספרם של מקבלי התארים האקאדמיים באוניברסיטה הגיע ב1955 (תשרי תשט"ז) ל2,590. הם התחלקו, לפי תאריהם, כמפורט בטבלה, המובאת להלן (עמ' 1034).

תארי־כבוד של האוניברסיטה מוענקים (לפי החלטת חבר־הנאמנים ב1955) לאישים משני סוגים: א) לאישים, שהצטיינו בשטח האקאדמי או ביצירה רוחנית; ב) לאישים, ששירתו את האוניברסיטה העברית שירות חשוב. התארים הם דוקטור כבוד לפילוסופיה או תואר דוקטור מכל סוג, שניתן באופן רגיל באוניברסיטה (חוץ מן התואר דוקטור

מקבלי־התארים באוניברסיטה העברית עד סוף 1955

B. A.	354
M. A.	798
M. Sc.	659
M. Jur.	236
M. Sc. Agr.	107
M. D.	213
Ph. D.	223
	2,590

לרפואה). מספרם של מקבלי־התואר מוגבל ל5 בשנה.

6. מוסדות ומפעלים של האוניברסיטה. ב1925, עם פתיחתה של האוניברסיטה, העבירה ההנהלה הציונית לרשותה של הראשונה את הספריה הלאומית בירושלים, שהיתה אחד ממוסדותיה של ההסתדרות הציונית, ומאז נשתנה שמה של ספריה זו ל„בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי". בית־ספרים זה ממלא תפקיד משולש: כספרייתו הלאומית של העם היהודי כולו, כספריה אוניברסיטאית וכספריה הראשית במדינת־ישראל. כבית־ספרים לאומי הוא משתדל לכנס ספרים מכל הדורות, שנכתבו בעברית, ביידית או באחד מן הניבים, שהיהודים השתמשו בהם (ספרדית־יהודית, ערבית־יהודית, פרסית־יהודית), וכן את כל הספרים הנוגעים ליהודים וליהדות, שנכתבו בכל לשון שהיא. כבית־ספרים אוניברסיטאי הוא משתדל לספק את הספרים, הדרושים לחוקרים בכל ענפי־המדע וביחוד במקצועות הנלמדים באוניברסיטה. כבית־הספרים הראשי במדינת־ישראל הוא מסייע לספריות ציבוריות שונות בארץ במתן ידיעות ביבליוגראפיות במקצועות כלליים ויהודיים, עצות ספרניות וכד'. כמו־כן הוא מקיים, בשיתוף פעולה עם ההסתדרות הרפואית העברית, סניפים של הספריה הרפואית שלו בכל חלקי־הארץ (וראה להלן: ספריות).

בית־הספרים משמש כנאמן (דפוזיטור) במדינת־ישראל לכל הפירסומים של האו"מ והוא גם הנציג של מכון סמיתסון (Smithsonian Institute) וספריית הקונגרס באה"ב (הקאטאלוגים של מוסדות אלה נמצאים בבית־הספרים והוא רוכש בשבילם את כל הפירסומים היוצאים לאור במדינת־ישראל). כן הוא משמש בא־כוחו של „אונסקו" במדינת־ישראל.

הוצאת־הספרים של האוניברסיטה. ב1929 יסדה האוניברסיטה הוצאת־ספרים (נקראה מתחילה „חברה להוצאת ספרים על־יד האוניברסיטה העברית", ואח"כ — אחר פטירתו של ד"ר י. ל. מאגנס, נשיאה הראשון של האוניברסיטה — „הוצאת ספרים ע"ש י. ל. מאגנס, האוניברסיטה העברית"), שנועדה לשרת את התרבות העברית המתחדשת ע"י הוצאת ספרים מדעיים בעברית. פירסומיה העיקריים: „תרביץ" (רבעון למדעי־היהדות), „קרית־ספר", רבעון ביבליוגראפי של בית־הספרים (ראה להלן, עמ' 1049), מחקרים מקוריים בחכמת־היהדות, מדעי־הטבע, פילוסופיה, ארכאולוגיה וכד', הרצאות אקאדמיות וספרי־מופת מתורגמים.

השכלה לעם. כדי לתאם ולפתח את המפעלים השונים להשכלת־העם, שהיו קיימים בארץ (סידרות הרצאות וקורסים לקהל הרחב, שבהם השתתפו גם הרבה ממורי־האוניברסיטה), וכן כדי לארגן ולהדריך חוגים של לומדים ומשתלמים במקומות שונים בארץ במקצועות המדע, הספרות והאמנות, הקימה האוניברסיטה ב1949 מרכז להשכלת־העם. גוף זה

משתף פעולה עם מוסדות שונים, כגון משרד החינוך והתרבות, המרכז לתרבות ולחינוך של ההסתדרות הכללית של העובדים, הסתדרות־המורים, ענף ההשכלה וההסברה של צה"ל, מחלקת־החינוך של עיריית־חיפה וקול־ישראל. חלק ניכר מפעולת המרכז להשכלת־העם לבש בשנה האחרונה צורת רשת של מוסדות־קבע להקניית השכלה סדירה למבוגרים. כמה ממוסדות אלה הם בבחינת שלוחות של האוניברסיטה בתל־אביב ובחיפה.

7. ה ר ־ ה צ ו פ י ם. ב7 ביולי 1948 — לאחר שנטשה האוניברסיטה את הר־הצופים — הושג הסכם על פירוזו של ההר. הוא נמצא בידים יהודיות, אך עד היום (תשרי תשט"ז) אין ממשלת־ירדן מתרת גישה חפשית אליו למרות הסעיף 8 בהסכם שביתת־הנשק עם ירדן, המבטיח גישה כזו. שבעה־עשר בניינים יש לאוניברסיטה על הר־הצופים. העיקריים שבהם (לפי סדר בנייתם) הם: בנייני האדמיניסטראציה והבניין לכימיה; הבניין למאתמאטיקה (1928); בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (1929); הבניין לפיסיקה (1930); המועדון (1936); אולם־ההתעמלות (1940); בניין רוזנבלום למדעי־היהדות (1940); בניין בית־הנכות לעתיקות־היהודים (1941); בניין לבוטאניקה ולגאולוגיה (1946); בנייני הרפואה, בית־החולים של „הדסה" והאוניברסיטה ע"ש רוטשילד ובניין ראטנוף למחקר רפואי (1939). בניין חדש לביולוגיה, שנועד לשכן את המחלקות לבוטאניקה ולזואולוגיה ולשמש גם לתלמידי הפאקולטה לרפואה ללימודים טרם־רפואיים, נשאר באמצע בנייתו. מלבד גנזי בית־הספרים, שבהם מצויים כחצי מיליון ספרים, שאין אפשרות להשתמש בהם, נמצאים על הר־הצופים אספים מיוחדים: אוטוגראפים ופורטרטים של גדולי־ישראל (אוסף אברהם שבדרון), צמחי תנ"ך והספרות התלמודית והפלנטלור היהודי והערבי (אוסף הראובני), השירה הערבית הקדומה (במכון למדעי־המזרח), מוסיקה מזרחית (אוסף לכמן), ספרי אינקונבולה (אוסף שוקן), צילומי עתיקות (בבית־הנכות), אספי המחלקה לבוטאניקה, המוזיאון הזואולוגי והמוזיאון הגאולוגי.

קריית־האוניברסיטה בירושלים: מימין — בניין „אולם־קאנאדה" (אולם־הרצאות למדעי־הטבע); משמאל — הפלאנטאריום

8. ש י ק ו ם ה א ו נ י ב ר ס י ט ה. משעבר זמן מרובה ולא נתאפשרה גישה חפשית להר־הצופים, שוב אי־אפשר היה לדחות את פתרון שאלת שיקומה של האוניברסיטה. ב1954 הקצתה ממשלת־ישראל לאוניברסיטה העברית שטח של 500 דונאם במערב ירושלים, שנועד לשמש להקמתה של קריית האוניברסיטה. בשטח זה הולכים ונבנים בקצב מהיר בניינים שונים, שעתידים לכלול, חוץ מבנייני הפאקולטות, גם בניינים לבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, לאדמיניסטראציה, למעונות־סטודנטים, ועוד. בין הבניינים שכבר הוקמו: בניין „אולם קאנאדה", הכולל 350 מקומות־ישיבה, שנבנה בכספי תרומת נשי הדסה (ויצ"ו) בקאנאדה; בניין מעבדות ע"ש חיים וייצמן; בניין מעבדות ע"ש המנוח מאכסוול לאוטרמן מקאנאדה; בניין מעבדות ע"ש המנוח יופה מארכּס מאפריקה הדרומית; שלושה בנייני מעבדות לפיסיקה (שניים מהם הוקמו בתרומה, שניתנה בעילום־שם ע"י חורם משווייץ); בניין הפלאנטאריום ע"ש ויליאמס של אגודת־האסטרונומים החובבים בישראל, שנבנה בכספי תרומה של ג. ז. ויליאמס. בשלב של בניה נמצאים הבניין למדעי־הרוח הכלליים (ע"ש המנוח משה ברנארד לאוטרמן); הבניין לבית־הספר לכלכלה ולמדעי־החברה ע"ש אליעזר קפלן; בניין מעבדות לכימיה פיסיקאלית ואי־אורגאנית וארבעה בניינים למעונות סטודנטים (הנבנים בתרומות של איגוד הנשים היהודיות באפריקה הדרומית, יהודי ארגנטינה, וליגת נשים למען ישראל באה"ב). כמו־כן נורתה אבן־הפינה למכון למדעי־היהדות ע"ש המנוח אברהם מֵיזֶר מאה"ב (שלבנייתו ניתנה תרומה של חצי מיליון דולאר ע"י משפחת־מיזר) והונחה אבן־הפינה לאולם המרכזי בקריית האוניברסיטה ע"ש ד"ר ג. ס. וייז ורעייתו מאה"ב (ד"ר וייז, שהוא יו"ר חבר־הנאמנים של האוניברסיטה, תרם לתכלית זו סך של 100,000 דולאר). הובטחו גם בנייתם של אמפיתאטרון על־שם מונה שקמן־ברונפמן (בתרומה של 100,000 דולאר של א. ברונפמן ורעייתו מקאנאדה) ושל בניין הפאקולטה למשפטים (בתרומה של שוחרי האוניברסיטה העברית בקאנאדה).

9. ת ק צ י ב. תקציבה של האוניברסיטה מגיע כיום ליותר מ6 מיליון ל"י לשנה. מקורות־ההכנסה העיקריים הם: הממשלה והסוכנות היהודית, אגודות שוחרי האוניברסיטה העברית בא"י ובארצות שונות, תרומות מיוחדות, עזבונות, שכר־לימוד.

אגודות של שוחרי האוניברסיטה העברית קיימות בארצות הרבה. האגודה הראשונה מאלו נתארגנה באה"ב וב1933 נוסדה אגודה דומה בא"י. בשנים שלאחר מכן נוסדו אגודות שוחרי האוניברסיטה ברוב ארצות־הגולה, שבהן קיימות קהילות יהודיות חשובות, והן מממנות חלק ניכר של הוצאות־האוניברסיטה.

10. ס י כ ו ם. בשלושים שנות־קיומה נעשתה האוניברסיטה גורם רב־ערך בחייו של עם־ישראל. כמעט שאין במדינת־ישראל חֶברה, חוג או מקצוע, שהמומחים שלהם אינם מצויים בתוך האוניברסיטה או קשורים בה. השפעתה הישירה והעקיפה מורגשת בכל חלקי־הישוב. כמו־כן נודעה

לה השפעה ניכרת על אותו חלק מיהדות-הגולה, שיש לו עניין בתרבותו של עם-ישראל ובחיזוק כוח-היצירה שלו. בקשר לכך יש לציין את הכינוס העולמי למדעי היהדות ואת הכינוס העולמי לחינוך עברי, שנערכו באוניברסיטה בקיץ 1947 — בין השאר מתוך כוונה לרכז את הכוחות הרוחניים של היהדות העולמית. בהנהגתם של לימודי-קבע באוניברסיטה למשך שנה לסטודנטים יהודיים מחו"ל (1955) יש לראות צעד חשוב לקראת מילוי תפקידה של האוניברסיטה כמוסד חינוכי ליהדות כולה.

י. קלוזנר, האוניברסיטה שלנו, 1932; י. ל. מאגנס, נאומי הקנצלר, 1936; ח. נ. ביאליק, על האוניברסיטה העברית, תרצ"ה; האוניברסיטה העברית בירושלים, התהוותה ומצבה, תרצ"ט; ח. י. רות, לימוד גבוה וחינוך הדור, 1944; חיים וייצמן, מסה ומעש", תש"ט; „האוניברסיטה העברית בירושלים, כ"ה שנה" תש"י; L. Roth, *The Hebrew University, its Place in the Modern World*, 1945; *The Hebrew University, Jerusalem, its History & Development*, 1948[3].

ב. ב.

הטכניון — מכון טכנולוגי לישראל. הרעיון של הקמת מוסד לחינוך טכני בא"י נולד בתחילת המאה ה20 עם התקדמותה של ההתיישבות היהודית בארץ. אביו של רעיון זה היה ד"ר פאול נתן (1857—1927), יליד ברלין, מראשיה של „חברת העזרה של יהודי-גרמניה" (Hilfsverein der deutschen Juden). ב1908 מסרו יורשיו של קלונימוס זאב ויסוצקי ממוסקווה לחברת „עזרה" תרומה בסך 100,000 רובל להקמת מכון יהודי לחינוך טכני בא"י, ואחריהם תרם יעקב שיף, מניו-יורק, לאותה תכלית עצמה 100,000 דולאר. באפריל 1912 הונחה אבן-היסוד לבניין הראשי של הטכניון על אדמת הקרן הקיימת לישראל באחד ממדרוניו של הר-הכרמל — במרכזו של השטח, שלאחר מכן הוקמה עליו השכונה העברית הראשית בחיפה: „הדר-הכרמל". התכנית לבניין-הטכניון עובדה ע"י הארדיכל אלכסנדר ברוואלד מברלין, והיה בה משום מזיגה של ארדיכלות מונומנטאלית מערבית עם יסודות של האמנות המזרחית. כנציג הקוראטוריון של המוסד נשלח לחיפה ד"ר שמריהו לוין.

ייסודו של הטכניון היה קשור במאורע, שנתפרסם בתולדות הישוב בשם „מלחמת-השפות" (ר' למעלה: תולדות החינוך העברי החדש). — בתקופת מלחמת-העולם I שימש בניין-הטכניון, שעדיין לא הושלם, כבית-חולים צבאי של הצבא התורכי ולאחר מכן של הצבא הבריטי. אחר מלחמת-העולם I נרכשו בנייני הטכניון ומגרשיו מידי חברת „עזרה" ע"י ההסתדרות הציונית, שקיבלה עליה את הדאגה להתפתחותו של המוסד. קרן-היסוד הביאה את הבניינים לידי גמר וסיפקה להם את הציוד הטכני היסודי. המוסד נפתח רשמית ביום ט"ו בשבט תרפ"ה (6 בפברואר 1925) ע"י סר אלפרד מונד (אח"כ: לורד מלצ'ט), ששימש באותה שנה כיו"ר הוועד המנהל של הטכניון. מנהל המוסד בשנתו הראשונה היה המהנדס ארתור בלוק מלונדון. בשנות תרפ"ו — תרפ"ז (1925/6 — 1927/8) עמד בראש המוסד המהנדס מ. הקר. בתרפ"ח—תרצ"א (1927/8—1930/31) שימשו כמנהלים פרופ' א. צ'רניאבסקי ופרופ' י. ברויר. משנת תרצ"ב (1942) ואילך — עד פטירתו ב1950 — ניהל את הטכניון ד"ר שלמה קפלנסקי. מתחילת 1951 מכהן כמנהל הטכניון רב-אלוף יעקב דורי, מי שהיה הרמטכ"ל הראשון של צבא-ההגנה לישראל.

בימיו הראשונים של המוסד עדיין היו הדעות על תעודתו חלוקות. לסוף ניצחה הדעה, שהטכניון צריך לשמש בית-ספר טכני גבוה בעל רמה אוניברסיטאית, שמתפקידו לחנך ולהכשיר מהנדסים בהתאם לצרכיה של הארץ. ואמנם התפתחותו של המוסד הושפעה הרבה ע"י צרכי ההתיישבות היהודית בארץ בתקופת-המאנדאט, ולאחר מכן ע"י הצרכים התכופים והחיוניים, שנתעוררו עם תקומתה של מדינת-ישראל. הואיל ומפעל-ההתיישבות בשלביו הראשונים הצריך השבחת-קרקעות וייבוש-ביצות, סידור-השקאה והספקת-מים, סלילת-דרכים ובניית-דירות, היו המחלקות הראשונות, שהוקמו בטכניון, מוקדשות להנדסה בנאית ולארדיכלות. עם התפתחותה של התעשיה בארץ נוצר הצורך בהכשרת מהנדסים-טכנולוגים וכימאים. כך נוסדה עוד בשנת תרצ"ה (1935) המחלקה לכימיה הנדסית, ואחריה נפתחו מחלקות למכונאות ולאלקטרו-טכניקה. ענפי-הלימוד הורחבו והסתעפו מאוד אחר תקומת-המדינה, כשמצד אחד נקבעו מקצועות-לימוד נוספים, כגון אוירונאוטיקה והנדסה חקלאית, ומצד שני, הוטעמה חשיבותם של הלימודים העיוניים והמחקר המדעי ונפתחה פאקולטה למדעים.

כיום (1956) כולל הטכניון 6 פאקולטות ו21 מחלקות אלו:

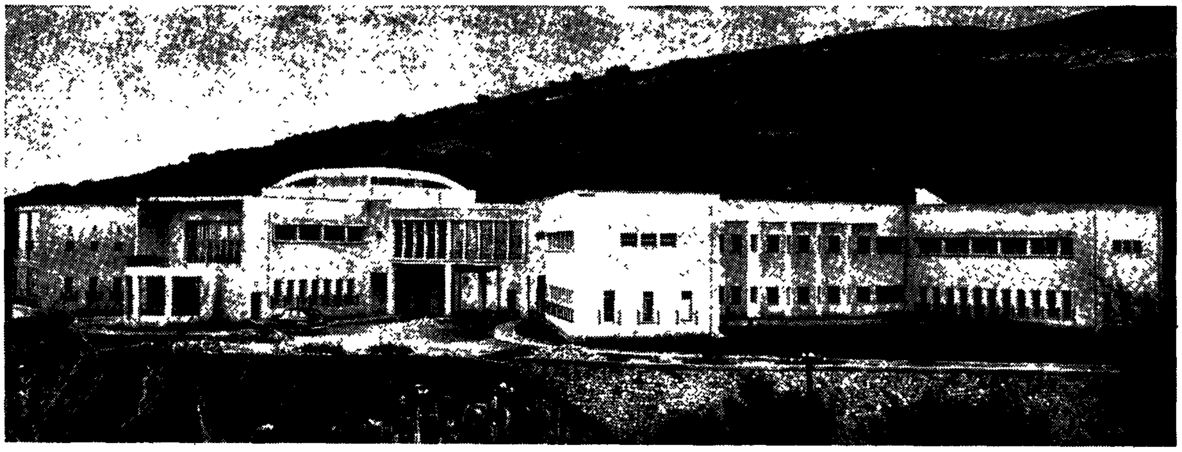
(1) **הפאקולטה להנדסה בנאית**, שהיא בעלת 4 מדורים — לקונסטרוקציות, לגאודזיה ותחבורה; להידרוטכניקה ולהנדסת-הקרקע.

(2) **הפאקולטה לארכיטקטורה**, שהיא בעלת 2 מדורים — לארדיכלות ולבינוי ותיכנון-ערים.

(3) **הפאקולטה למכונאות**, שהיא בעלת 3 מדורים — למכונאות כללית, לכוח וחום ולהנדסת-ייצור.

בניין הטכניון בהדר-הכרמל, היפה

המכון האוירונאוטי של הטכניון בקריית־הטכניון, חיפה

(4) הפאקולטה לאלקטרוטכניקה, שהיא בעלת 2 מדורים — לזרם חזק; לאֶלֶקטרוניקה וטֶלֶקומוניקאציה.

(5) הפאקולטה למדעים, שהיא בעלת 5 מדורים — למאתמאטיקה; למכאניקה; לפיסיקה; לכימיה ולגאולוגיה.

(6) הפאקולטה לטכנולוגיה כימית, שהיא בעלת 4 מדורים — לכימיה תעשיינית; להנדסה כימית; למֶטאלורגיה ולטכנולוגיה של המזון.

(7) מחלקה להנדסה חקלאית.

(8) מחלקה להנדסה אוירונאוטית.

לצרכי הוראה ומחקר קיימות בטכניון המעבדות הבאות: לחמרי־בניין, לבדיקות הידראוליות, לבדיקות קרקע הידרו־טכניות; לאֶלֶקטרוניקה, למכונות (ע״ש דוד וונש), לחקר תעשייני, למטאלוגראפיה, למדידים, לכימיה כללית, לכימיה אורגאנית, למכאניקה של קרקע, לפיסיקה, לכימיה אנאליטית ומיקרוכימיה, לכימיה פיסיקאלית, לטכנולוגיה של המזון, לכימיה תעשיינית, לבדיקות כימיות, למכאניקה ורֶאולוגיה, לאנאליזה אינסטרומנטאלית. כמו־כן כולל הטכניון מוסד לחקר בעיות הבינוי והשיכון, מכון גֶאודֶטי, מכון טכנו־קלימאטולוגי ותחנה סולארית.

מלבד מעבדות אלו עומדים לרשות הטכניון בתי־מלאכה מצויידים היטב, שכוללים מסגריה, מפחה, בית־מלאכה לריתוך, מוסך למכוניות, בית־מלאכה לחשמלאות ולמכאניקה מדוייקת ונגריה.

הספריה המרכזית של הטכניון (עי' להלן: ספריות) מכילה ספרים וכתבי־עת בכל המקצועות הטכניים. ספריה זו משרתת ביחוד את עובדיו המדעיים ותלמידיו של הטכניון בעבודתם ובלימודיהם. מספר מסויים של ספרי־לימוד הוצאו על־ידי הטכניון בדפוס או בהכפלה. כן מוציא הטכניון מאספים מדעיים, שכוללים את העבודות של אנשי הסגל האקאדמי.

בניינים ומיתקנים. בנייני הטכניון כוללים את הבית הראשי ובתי־המלאכה, שהוקמו ב1912—1914, את בנייני המעבדות ההידראולית והכימית, וכן את בית־הספר המקצועי התיכון שעל־יד הטכניון (ר' להלן). גידולו של הטכניון הצריך תוספת של כעשרים צריפים ומיבנים ארעיים, שמשמשים כאולמי־לימוד, מעבדות ומשרדים. על יסוד גידול זה של המוסד, וכן על־יסוד סיכויי התפתחותו להבא, באו מנהליו לכלל ההחלטה להקים את „קריית־הטכניון", שבבנייתה התחילו ב1953 ושתשתרע, לפי תכניתה, על־פני שטח של כ1,200 דונאם באיזור מיוער על הכרמל בחיפה, סמוך לשכונת־נוה־שאנן. הבניין הראשון, שהוקם במקום זה, היה המכון האוירונאוטי, שבינתיים הוא משמש גם כמקום־לימודים זמני לסטודנטים מן הפאקולטה לארכיטקטורה והפאקולטה להנדסה בנאית. סמוך לבניין זה הוקמה מעבדה אוירונאוטית, שכוללת מנהרת־אויר משוכללת. בקריית־הטכניון נבנים והולכים בניין הפאקולטה לאלקטרוטכניקה (ע״ש ה. פישבאך) בניין המכון לפיסיקה (ע״ש אלברט איינשטיין), בניין המיבדקה לצֶמֶנט (ע״ש מיכאל פולאק) ושלושה בניינים של מעונות־סטודנטים. כמו־כן נורתה בקריית־הטכניון אבן־הפינה לאולם־כינוסים (על־שם וינסטון צ׳רצ׳יל). בניין זה, ביחד עם בנייני־הספריה המרכזית ובנייני המינהלה, שייבנו על־ידו, יהוו את ה„פורום" — המרכז של קריית־הטכניון. בנייתה של קריית־הטכניון כולה נועדה להסתיים במשך 6—8 שנים, והוצאות־הבניה — שנאמדות ב20 מיליון דולאר — הובטחו ע״י האגודות של דורשי־הטכניון שמעבר לים (50%) וע״י ממשלת־ישראל (50%).

הסֶגֶל האקאדמי של הטכניון מונה כ390 איש. חלוקתם של אנשי־הסגל, לפי דרגותיהם, היא כלהלן:

פרופסורים	21
פרופסורים משנים	22
מרצים ראשיים	67
מרצים	107
מרצים משנים	69
אסיסטנטים	104
	390

כתלמידים בטכניון מתקבלים צעירים וצעירות מבני 17 ומעלה, ללא הבדל דת או לאום, ובעלי תעודת־בגרות ישראלית או תעודת־בגרות מחו״ל בעלת רמה דומה.

הואיל ובשנים האחרונות עלה מספרם של המבקשים להתקבל כתלמידים בטכניון על מספרם של המקומות הפנויים, הנהיגה הנהלת־המוסד שיטת־מיון, שמתבססת על הציונים שבתעודה של בחינת־הבגרות, על בחינות־מיון, ועל שיקוליה של ועדת־המיון לאחר ראיון אישי עם המועמד.

חוק־הלימודים בכל הפאקולטות והמחלקות בטכניון הוא בן 4 שנים, פרט למחלקה להנדסה חקלאית, שבה לומדים 5 שנים (כולל שנה בפאקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית ברחובות). עם סיום חוק־הלימודים ניתן למסיים התואר המדעי של „מוסמך למדעים טכניים" (B. Sc.), ולאחר

שעמד בבחינות הדיפלומה, המתקיימות בדרך כלל כשנה אחר הסיום, מעניקים לו את התואר המקצועי של „אינג׳ינר״. את התואר „מאגיסטר למדעים״ וכן את התואר „דוקטור למדעים״ מעניק הטכניון לגומרי־המוסד, שהשתלמו בתחומים מסויימים, עשו עבודת־מחקר, שסוכמה בצורת חיבור מדעי, ועמדו בבחינה נוספת.

עד סוף תשט״ו הוציא הטכניון 26 מחזורים, שכללו יותר מ2,000 איש. הרוב המכריע של בוגריו פעיל בחיים הכלכליים של הארץ, בשירותי הממשלה והצבא, ברשויות המקומיות, במוסדות לאומיים ופרטיים, בתעשיה, בחקלאות, בבניה, ועוד.

מספרם של הסטודנטים, שעם פתיחת־הטכניון היה 27, הגיע ב1931/32 ל100, ב1945/46 ל800 וב1954/55 ל1,571 (בהם 1,341 סטודנטים מן המניין ו230 סטודנטים, שמבקרים את שיעורי־הערב של הטכניון). כ70 גומרים השתלמו לשם קבלת תואר אקדמי גבוה יותר, בהם 17 לקבלת התואר דוקטור.

חלוקת הסטודנטים לפי הפאקולטות היתה בשנת תשט״ו כלהלן:

הנדסה בנאית	353
ארכיטקטורה	139
מכונאות	449
אלקטרוטכניקה	367
כימיה תעשיינית	119
הנדסה חקלאית	70
מדעים	74
	1,571

ביה״ס המקצועי התיכון. מתחילת קיומו דאג הטכניון בין השאר גם לטיפוחה של השכלה מקצועית תיכונית. ב1929 ייסד הטכניון בית־ספר לחרטות ומסגרות בן שלוש כיתות. ב1933 נוסד על־יד הטכניון ביה״ס המקצועי התיכון, שתקופת־הלימודים בו היא בת 4 שנים. מוסד זה נועד ליתן לחניכיו הכשרה מקצועית, מעשית ועיונית, וכן השכלה עברית וכללית. בשתי שנות־הלימודים הראשונות מקבלים התלמידים הכשרה כללית בעבודות־מתכת, ובכלל זה — קורסים לנפחות ולחרטות. מן השנה השלישית ואילך מתחלקים הלימודים, לפי 10 מגמות־התמחות, למקצועות הללו: מסגרות מכאנית, חרטות, חרטות ומכונאות, נפחות וריתוך, אוטו־מכונאות, חשמל־ראדיו, אלקטרו־אקוסטיקה ומכשירי־רפואה חשמליים, מכשירנות, מכונות־קיטור ומנועי־דיזל. נוסף על הקורס הרגיל של 4 שנים לנערים בגיל 14—18 מקיים ביה״ס המקצועי קורס דו־שנתי לנערים בני 17—18, שעיקרו הכשרה מעשית בבתי־המלאכה. בשנת תשט״ו למדו בביה״ס המקצועי התיכון שעל־יד הטכניון ב10 כיתות 671 תלמיד. בשנת תרצ״ט נוסד על־ידי הטכניון, בשיתוף עם הסוכנות היהודית והחבל הימי לישראל, בית־הספר הימי, שעבר בשנת תשי״ד (1953/54) לרשותה של ממשלת־ישראל.

„טכניון־ערב״. משנת תשי״א (1950/1) ואילך מתקיימים במוסד שיעורי־ערב אקדמאיים, שבהם מבקרים סטודנטים שמתפרנסים מעבודה בשעות־היום, חיילי צה״ל מחיפה וסביבתה, ועוד. מתחילת תשט״ז הועמדה תכנית־הלימודים של „טכניון־ערב״ על 4 שנות־לימוד במקצועות של הנדסה בנאית, מכונאות ואלקטרוטכניקה, באופן ששתי שנות־לימוד בטכניון־ערב שקולות כנגד שנת־לימודים אחת בטכניון. גומרי שתי שנים בטכניון־ערב יכולים להתקבל כסטודנטים מן המניין בשנה השניה בטכניון.

מוסד הטכניון למחקר ופיתוח בע״מ. מוסד זה נוסד ב1952 מתוך כוונה לסייע לתעשיה ולחרושת בארץ ע״י עריכת עבודות מחקר ובדיקות בתחומי־ייצור שונים. עבודות־מחקר כאלו מבצע המוסד לפי הזמנות, והוא גם מקיים שירות קבוע של ייעוץ טכני ומדעי בשביל התעשיה בישראל. לרשותו של מוסד זה עומדות מיבדקות לחמרי־בניין, לחשמל, לכימיה, דלק ושמנים, וכן הוא מסתייע במעבדות השונות של הטכניון להידראוליקה, מכונאות, מכאניקת־הקרקע, כימיה פיסיקאלית, כימיה תעשיינית, מטאלורגיה, ועוד.

מענקים, סטיפנדיות והלוואות לסטודנטים. ברשותו של הטכניון יש מספר ניכר של קרנות־סטיפנדיה, שנוסדו ע״י תורמים פרטיים, מוסדות, משרד החינוך, וכן ע״י הטכניון עצמו. הסטיפנדיות מוענקות לסטודנטים מצטיינים ונצרכים לפי המלצותיה של ועדת־הסטיפנדיות. נוסף על כך מקציב הטכניון סכום גדול מתקציבו השנתי השוטף לקרן למתן הלוואות לסטודנטים.

התקציב השוטף של המוסד הגיע ב1954/55 לסך של 2,400,000 ל״י. מסכום זה מכסות ההכנסות המתקבלות מתשלומי שכר־הלימוד של הסטודנטים רק כ14%. קרוב ל50% מתקציבו של הטכניון מספקות הקצבות של הממשלה והסוכנות היהודית. בשנים האחרונות הלך וגדל הסיוע, שקיבל הטכניון מגופים תעשיינים, חקלאיים ומשקיים בארץ, שמעוניינים בקידומה של ההכשרה הטכנית הגבוהה. שאר הסכום הדרוש לכיסוי תקציבו של המוסד בא ממקורות שמעבר לים, בעיקר מן האגודות של דורשי־הטכניון וממגביות יהודיות. רוב סכומי־התמיכה, שנתקבלו מחר״ל, נועדו לצרכי הבניה של קריית־הטכניון.

ש. קפ.־ק. א.

מכון־וייצמן למדע. מוסד זה, שנועד לטיפוח המחקר הטהור והשימושי במדעי־הטבע, נפתח ב1949 ברחובות לכבוד יום־הולדתו ה75 של ד״ר חיים וייצמן. כגרעינו שימש מכון־זיו, שנוסד ב1934 ביזמתו של ד״ר וייצמן ובסיוען הכספי של משפחות זיו, סאקר ומארכס מאנגליה ושנועד לטיפוח המחקר בכימיה חקלאית, מיקרוביולוגיה טכנית וכימיה סינתטית ופארמאצוטית. ב1953 נוסף על בנייני המכון בניין חדש ע״ש יצחק וולפסון, שמשמש מרכז לחקירה בביולוגיה נסיונית. כיום עובדים במכון־וייצמן כ120 חוקרים והמחקר בו מתנהל במחלקות אלו:

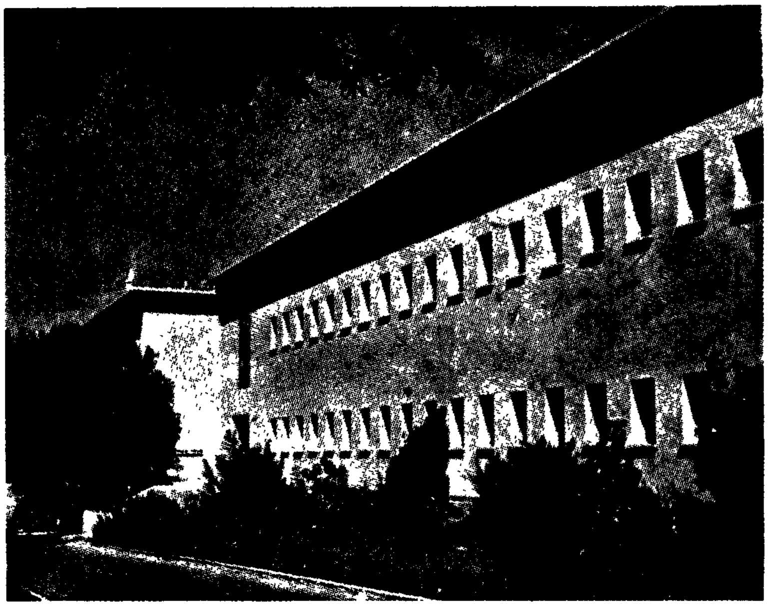
מחלקה למאתמאטיקה שימושית, שעוסקת בבירורן של בעיות פיסיקאליות וביולוגיות בעיבוד מאתמאטי, וכן בסקר גאופיסיקאלי של הארץ. סקר זה כרוך במיפוי גראוויטרי וסיסמי של שטחים שונים בארץ, שכפי שמציינים מיפויים גאולוגיים אפשרית בהם הימצאות של מים או נפט.

מחלקה לפיסיקה, שבה עוסקים בתורת הגרעין, בקרינה קוסמית ובמצב המוצק.

מחלקה לאלקטרוניקה, שבה נבנה מחשב אלקטרוני. מלבד מה שהיא עוסקת במחקר עצמי, היא משמשת את שאר המחלקות בתיכנון ובבניית מכשירים מדעיים.

מחלקה לאופטיקה, שכוללת שלוש מעבדות: אינפרא־אדום, קריסטאלוגראפיה בקרני־א, ופוטוכימיה וספקטרוסקופיה.

מחלקה לאיזוטופים, שבה מפרידים מים כבדים לפי שיטת הזיקוק למקוטעים ונעשים מחקרים קינטיים

„מכון וייצמן למדע" ברחובות. הבניין המרכזי

בראקציות כימיות עם איזוטופים. כמו־כן בודקים במחלקה זו, באמצעותן של שיטות ראדיואקטיוויות, את הימצאותם של מים תת־קרקעיים.

מחלקה לפולימרים, שעוסקת בחקר פוליאלקטרוליטים וחמרים פלאסטיים.

מחלקה לביופיסיקה, שעוסקת בחקר החלבונים לפי שיטות כימיות ופיסיקאליות, כגון אלקטרופוריזה, מיקרוסקופ אלקטרוני ואולטרצנטריפוגה.

מחלקה לכימיה אורגאנית, שעוסקת בחקר המבנה של חמרים אורגאניים, ביחוד חמרים של צמחים מקומיים, ובודקת את אפשרות ניצולם הפארמאצוטי, וכן את המבנה האורגאני של מינראלים מקומיים (כגון אבן־סיד ביטומנית) ואת דרכי־השימוש בהם.

מחלקה לביולוגיה נסיונית, שבה נערכים מחקרים בסרטן, אנדוקרינולוגיה, גנטיקה, ותהליכים ביוכימיים בגוף.

מעבדה למיקרוביולוגיה, שעוסקת בחקר מיקרוביולוגי יסודי ותעשייני.

מעבדה למיקרואנאליזה, שבה נערכות אנאליזות כימיות ופיסיקאליות לצרכיהן של מחלקות אחרות, ונחקרות סטרוקטורות כימיות בשיטות ספקטרוסקופיות.

מעבדה לגנטיקה של צמחים, שעוסקת ביצירת זנים חדשים של צמחים, שהם מתאימים לתנאי־הארץ, כגון תירס מתוק.

בבניין דניאל וולף ובמעבדה שבו עוסקים בניסוי תהליכים מעבדתיים (לצרכי התעשיה) בקנה־מידה טכני.

מוסדות־מחקר ממשלתיים. א) מוסדות מסונפים למשרד ראש־הממשלה. — 1. המועצה המדעית לישראל. מועצה זו, שמושבה בירושלים, הוקמה ב1949 ע"י ראש־הממשלה, דוד בן־גוריון, כדי לשמש גוף מייעץ לממשלה בענייני המחקר המדעי השימושי לפיתוח אוצרות־הארץ, לקידום החקלאות והתעשיה ולשיפור בריאות־העם. במועצה משתתפים 19 אנשי־מדע ונציגים של מוסדות־המדע בארץ, וביצוע החלטותיהם נתון בידי אגף במשרד ראש־הממשלה, שבו עובדים 20 אנשי־מדע. דרכי־פעולתה הן: עריכת מחקרים (בין השאר במעבדותיה שלה) בשיתוף עם מוסדות־מדע ועם תעשיות שונות (בכימיה תעשיינית, ביולוגיה, חקלאות, מזון, בניין ומקורות־אנרגיה); הקמת שירותים מדעיים (כגון המעבדה הפיסיקאלית הישראלית, שבה שמורות מידות־היסוד לקיום הדיוק במכשירים ובמדידות); סיוע למפעלים ופיתוח מוסדות־מחקר (המכון הגאולוגי, המכון לסיבים ומוצרי־יער, התחנה לחקר־הטל, מוסד וייצמן לפירסומים במדעי־הטבע ובטכנולוגיה); קשירת קשרי־מדע מקומיים ובינלאומיים.

2. המכון למחקר ביולוגי בישראל. נוסד ב1952 לשם טיפוח המחקר הביולוגי, ביחוד בכיוונים שלמדינה יש עניין מיוחד בהם. במרכזו בנס־ציונה, במעבדותיו, המצויידות בציוד החדיש ביותר, עובדים 30 חוקרים במחלקות הבאות: באקטריולוגיה, תורת־הוירוסים, אפידמיולוגיה נסיונית, אנטומולוגיה, פיסיולוגיה של מיקרואורגאניזמים, וקצינות וכימותראפיה.

3. הוועדה לאנרגיה אטומית. הוקמה ב1952. מתפקידה לבדוק את הימצאותם של מחצבים ראדיואקטיוויים במדינה ולעבד שיטות לניצולם, וכן לארגן את המחקר והחינוך האקאדמי בתחום של גרעין־האטום ובשימוש בחמרים ראדיואקטיוויים ואיזוטופים אחרים למטרות מחקר ותעשיה. הוועדה יסדה מעבדה פיסיקאלית (בשיתוף עם המחלקה לפיסיקה של האוניברסיטה העברית) ומכון לחקר הראדיו־אקטיוויות.

ב) מוסדות מסונפים למשרד־הביטחון. — 1. אגף מחקר ותיכון. אגף זה, שנוסד ב1948, אחראי למחקר הצבאי, והוא כולל מחלקות למכאניקה, לכימיה, לאלקטרוניקה ולפיסיקה כללית. מזמן לזמן מוטלים עליו תפקידים, שהם מחוץ לתחום המחקר הצבאי, כמו, למשל, המיפוי הגאולוגי של הנגב, שעליו מבוססת עבודתה של החברה הממשלתית־למחצה „מחצבי־ישראל". כמו־כן הוא כולל מדור לחקר הקורוזיה, שמשמש גם גופים בלתי־צבאיים, ומעבדה מטאלורגית, שמוחזקת על־ידיו בשיתוף עם מכון־התקנים ושמטפלת גם בשאלות מטאלורגיות, שלתעשיה האזרחית של המדינה יש עניין בהן.

2. תע"ש עוסק בייצורם של חמרים, שהם דרושים לצבא, ובפיתוח טכנולוגי של שיטות־הייצור.

3. חיל־הרפואה (חר"פ) הוא יחידת־מחקר רפואית קשורה לצבא.

ג) מוסדות מסונפים למשרד־החקלאות.— 1. התחנה לחקר־החקלאות. נוסדה ב1921 ברחובות ע"י הסוכנות היהודית ומנהלה הראשון היה י. א. וולקני. באפריל 1951 הועברה התחנה לרשותה של ממשלת־ישראל (משרד־החקלאות) וכיום נערכים בה מחקרים ב17 מחלקות אלו: קרקע, פלחה וגידול־זרעים, הדרים ובוטניקה חקלאית, מטעים כלליים, פאתולוגיה של צמחים, אנטומולוגיה, כלכלת־המשק, השבחת עצי פרי וגן, משק־הבקר, חקר־החלב, שימור פירות וירקות, חקר־מזונות, ייעור, המחלקה לחקר הטל

(בכרכור) והמחלקה לאקולוגיה של צמחים (בירושלים). לרשותם של החוקרים עומדות כמה מעבדות, חוות־ניסיון, על־יד נס־ציונה („חוַת־מרדכי") ועל־יד נתניה („נוֵה־יער"), ושדות־ניסיון בכמה משקים באיזורי־הארץ השונים. בתחנה עובדים כ60 חוקרים, שכמה מהם משמשים בפאקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית כפרופסורים, מרצים ומדריכים.

2. התחנה לחקר הדַיג הימי. הוקמה ב1946 בחיפה ע"י הסוכנות היהודית (מנהלה הראשון היה ד"ר ח. ליסנר) ועם תקומת־המדינה הועברה למשרד־החקלאות. חמשת החוקרים העובדים בתחנה זו אוספים נתונים על הים ודגיו ומשתדלים לברר בעיות אוקיאנוגראפיות וביולוגיות, שיש להן נגיעה בדיג. כמו־כן מטפלת התחנה בבעיות טכנולוגיות, שהן קשורות בדיג (כגון השיטות של צביעת רשתות וספינות־דיג), ובהדרכת דייגים ומורים לטבע. לתחנה אוסף מדעי של דגים וחסרי־חוליות.

3. התחנה לחקר המידגֶה. הוקמה ב1942 בדאר על־ידי הסוכנות היהודית, ובדומה ל2 הועברה עם תקומת־המדינה לידיו של משרד־החקלאות. תחנה זו עוסקת בבעיות הקשורות בגידול דגים בבריכות: דישון הבריכות, בירור זנים והכנסת מינים חדשים של דגים למחזור־הגידול.

4. המחלקה לבעלי־חיים. א. המכון הוֶטֶרינארי, שהוקם בתל־אביב ב1925 כחלק מן המעבדות המרכזיות של משרד־הבריאות. עם תקומת־המדינה הועבר למשרד־החקלאות וכיום הוא כולל חמשה מדורים: באקטריולוגיה; מחלות, שנגרמות ע"י נגיפים; מחלות, שנגרמות ע"י פרוטוזואָה וטפילים של בעלי־חיים; בדיקות היסטופאתולוגיות (בכלל זה הבחנות שיגרתיות של כלבת); ובדיקות של מוצרי־מזון, שחמריהם באים מן החי. — ב. החווה לטיפוח בעלי־חיים בעכו, שבה נעשים נסיונות בגידולם והשבחתם של בעלי־חיים, ביחוד של סוסי־עבודה.

5. המחלקה להגנת־הצומח. נוסדה ביפו ב1948 ובה עובדים כ10 חוקרים. מחלקה זו כוללת תחנות למלחמה בעשבי־בר, להדברת־מזיקים, ותחנה להגנת מחסני־תבואה. בכל התחנות הללו נעשים מחקרים אֶנטומולוגיים וכימיים וכולן באות לעזרתו של המשק החקלאי בשעת הצורך.

6. המכון לסיבים ומוצרי־יער, ירושלים. ב1950 התחילה המועצה המדעית לישראל בפיתוח שיטתי של מקורות מקומיים של סיבים וחמרי־גלם לתעשיות הטכסטיל והנייר, כגון: פשתן וסָמַר ים־תיכוני (יונקוס). עם הפיתוח החקלאי והתעשייני — התחלת גידול הפשתן והקמת ביהח"ר לפשתן — הוקם מכון זה, שבו מועסקים כ30 אנשי־מדע, וב1954 הועבר לרשותו של משרד־החקלאות. המכון מקיים שירות של בדיקות בתחומי הטכסטיל והנייר לצרכי התעשיה המקומית.

7. מינהל־המים, הכולל שלוש יחידות־משנה: א) המחלקה לחקר מקורות־המים, שהיא השירות ההידרולוגי של המדינה. מחלקה זו הוקמה ב1931 כסניף למחלקת־הפיתוח של ממשלת־המאנדאט. תפקידה: איסוף כל הנתונים על מקורות־המים, כלומר מציאותם ומצבם ההידרוגאולוגי של מקורות אלה; הרכב מימיהם וכמותם; הקשר שביניהם, תלותם במשקעים, והשפעת ניצול־מימיהם על מידת־תפוקתם; ב) המחלקה לשימוש יעיל במים, הכוללת את המדורים למים וקרקע, לניצול מי־ביוב, לאספקת מים לשעת־חירום ולמדידת־מים; ג) המחלקה לאספקת־מים מוניציפאלית.

כן מסונף למינהל־המים תיכנון המים לישראל (תה"ל)— חברה ממשלתית־למחצה, שעוסקת בחקר הנדסי של הבעיות הקשורות בניצול־המים ובניית־סכרים.

ד) מוסדות מסונפים למשרד־הפיתוח. — 1. המכון הגאולוגי. הוקם ע"י המועצה המדעית ב1948 והועבר למשרד־הפיתוח ב1953. 20 אנשי־המדע העובדים במכון זה עוסקים במיפוי גאולוגי של הארץ ומטפלים בגילוים ובחקירתם של אוצרות־טבע: מחצבים, מים ונפט, וכן בהכנתם של הנתונים העיקריים הדרושים לקבלת החלטות בנוגע לניצולם התעשייני.

2. משרד־הפיתוח אחראי גם לכמה חברות־תעשיה ממשלתיות־למחצה, שהוקמו בין 1952 ו1954, והוא מפקח עליהן. עם חברות אלו, שהן מן הגדולות שבארץ, נמנות: „מחצבי־ישראל", שעוסקת בסֶקר מקיף של אוצרות־המחצבים הנמצאים בארץ ובחיפוש דרכים לניצולם; „מפעלי ים־המלח" (ב1929—1954: חברת־האשלג), שעוסקת בחקר אוצרות ים־המלח (ביחוד אשלג, מאגנזיום וברום), בהפקתם, בעיבודם ובניצולם (עי' הפרק: מחצבי ים־המלח); „חברת הפוספאטים בנגב", שעוסקת מ1952 ואילך בניצול מחצבי־הפוספאטים בנגב הדרומי ומתכוונת להגיע ב1955/6 לייצור של 150 אלף טון של אבני־פוספאט בשנה; „חברת חרסית וחול זך", שעוסקת בכריה ובשיווק של חמרי־גלם חרשתיים, שהם דרושים לתעשיית־הקראמיקה ולתעשיות כימיות שונות בארץ, וכן באספקת כל התצרוכת של תעשיית־הזכוכית בחול זך; „דשנים וחמרים כימיים", שבה עובדים 23 חוקרים־מהנדסים ושמייצרת את כל התצרוכת של החקלאות המקומית בדשן זרחני (סופֶּרפוספאט), וכן את החומצה הגפריתנית הדרושה לייצור סופרפוספאט וחמרים אחרים: גפרת־האשלגן, דוסידן־הזרחן, ובקרוב גם: אַמוניה סינתטית, חומצה ניטרית, גפרת־אמון וחנקת־אמון. חברה זו מתכננת — לפי הזמנתה של הממשלה — את הקמתם של שני מפעלים (1) לייצור חומצה זרחנית (2) ומלחים זרחניים, ובכללם מפעל לקליית־פוספאטים.

4. למשרד־התחבורה מסונף השירות המטאורולוגי, שנוסד ב1937. שירות זה מבצע מדידות אקלימיות בכל רחבי־הארץ. 10 אנשי־המדע, שעובדים בשירות זה, עוסקים גם בחקר בעיות כגון חיזוי מוקדם, התאַדות בשטחי קרקע ומים, יצירת גשם מלאכותי, בחירת מקומות מתאימים לישובים ולחקלאות ומקומות מתאימים לניצול אנרגיית־הרוח, וכד'.

5. למשרד־הבריאות מסונפות המעבדות המרכזיות בירושלים. מעבדות אלו הוקמו ב1920 בחיפה ע"י ממשלת־המאנדאט, הועברו ב1922 לירושלים ונמסרו לידיו של משרד־הבריאות עם תקומתה של מדינת־ישראל. המעבדות המשמשות לבדיקה ולפיקות, מחולקות לפי מדורים אלה: ייצור־תרכיבים, באקטריולוגיה, כימיה, ביקורת של חמרי־רפואה, חקר השְפָכים והמרכז לחקר קבוצת־החידקים מסוג סַלמונֶלָה. במעבדות אלו עובדים כ10 חוקרים. גם במחלקה לאֶנטומולוגיה, מאלאריה, סרטן ואֶפידמיולוגיה ובמעבדות שונות בבתי־חולים ממשלתיים נערכים מחקרים מכוונים לשיפור בריאות־העם.

6. משרד המסחר והתעשיה מחזיק כמה מיבדקות קטנות לבדיקתם של מיצרכי־מזון.

מוסדות־מחקר אחרים. — 1. המכון למדעי־הטבע של עיריית תל־אביב. מכון זה, שעוסק בהכשרתם של מורים לכיתות הגבוהות של בתי־הספר העממיים ומסייע להשתלמותם של מורים בכיתות הראשונות של בתי־הספר התיכונים, נוסד ב1913 (ע״י יהושע מרגולין) בשם „המכון הביולוגי־פדאגוגי״ והועבר לרשותה של עיריית תל־אביב ב1950.

האוסף הזואולוגי (החי והמשומר) של המכון, המשמש גם למחקר, הוא כיום האוסף הגדול ביותר מן הפאונה של הארץ. המכון הצליח גם בגידולם וריבויים של כמה מינים מעניינים של חיות־מעבדה בעלות חשיבות מדעית. כמו־כן מקיים המכון גן בוטאני ועוסק בחקר הביולוגיה של צמחי בצל ופקעת.

2. מכון־התקנים הישראלי. נוסד ב1945 על־ידי אגודת האינג׳נרים והארכיטקטים ועיריית תל־אביב. מטרתו העיקרית: השגתה של רמת־ייצור מתאמת בכל תחומי־התעשיה ע״י קביעת תקנים למוצרים ותהליכי־ייצור, בדיקת חמרים ומוצרי־תעשיה ועריכת חקירות בתחומים שונים, כגון בניין, כימיה תעשיינית, דוקומנטאציה וכד׳.

3. המכון לפריון־עבודה. נוסד ע״י משרד־העבודה ב1952 ופועל בשיתוף עם התאחדות בעלי־התעשיה, אגודת האינג׳נרים והארכיטקטים והסתדרות־העובדים הכללית. מטרתו: בדיקת השיטות של אירגון־הייצור ושיפורן. בין השאר הוא עורך גם סטאטיסטיקה הנדסית.

4. מחקר תעשייני. בזמן האחרון התחילו התעשיות מקימות מעבדות־מחקר, כגון לחמרים פלאסטיים ואלקטרוניים, צבע, טכסטיל, דשנים וכימיקאלים, תסבינים, תכשירים אנטיביוטיים וכד׳. כ17% מן המחקר הנעשה בתחום זה בישראל נערך בתעשיה הפרטית (באה״ב: 60%).

5. איגודי־מחקר. בשיתוף עם התעשיות תומכת המועצה המדעית בשלושה איגודי־מחקר, ששניים מהם הוקמו על־ידיה ב1950: (1) איגוד למחקר קראמי ו(2) האיגוד למחקר הגומי, והשלישי שבהם, האיגוד למחקר מוצרי פרי־הדר, הוקם ע״י הייצרנים של תרכיזים מפרי־הדר עוד קודם תקומת־המדינה. איגודים אלה הקימו מעבדות מרכזיות לשירותם של בתי־החרושת בתחומים הנזכרים, והם עוסקים בעיבודם של תהליכי־ייצור חדשים, שהם מכוונים לשיפורה של התוצרת ולניצולם של אוצרות־הטבע המקומיים בתעשיה, וכן במתן אינפורמאציה טכנית לחבריהם. בכל אחד מאיגודים אלה עובדים עד 5 חוקרים.

מ. בל.

ספריות. מספר הספריות במדינת־ישראל נאמד ב700, אך מספר זה כולל גם אספי־ספרים הרבה, שאינם מאורגנים כראוי לספריות ציבוריות. בדרך כלל אפשר לומר, שבמה שנוגע לספריות המדעיות, אין הן רחוקות מלספק את הצרכים המקצועיים, מה שאין כן בנוגע לספריות העממיות, שהן מפגרות מאוד אחר צרכיהם של תושבי־המדינה, וזה למרות היחס המספרי שבין התושבים ובין הספרים שבספריות הציבוריות, שהוא מן הגבוהים ביותר בעולם: בערך 2 ספרים לגולגולת. העדרו של הסדר חוקי לספריות ציבוריות משמש מכשול עיקרי בדרך התפתחותן של ספריות אלו. משרד החינוך והתרבות, בשיתוף פעולה עם נציגי־הספרנים, עיבד הצעת חוק־הספריות, שמחייב את הרשויות המקומיות ומוסדות שונים לקיים ספריות לעם, אך הצעת־חוק זו עדיין לא הונחה על שולחן־הכנסת.

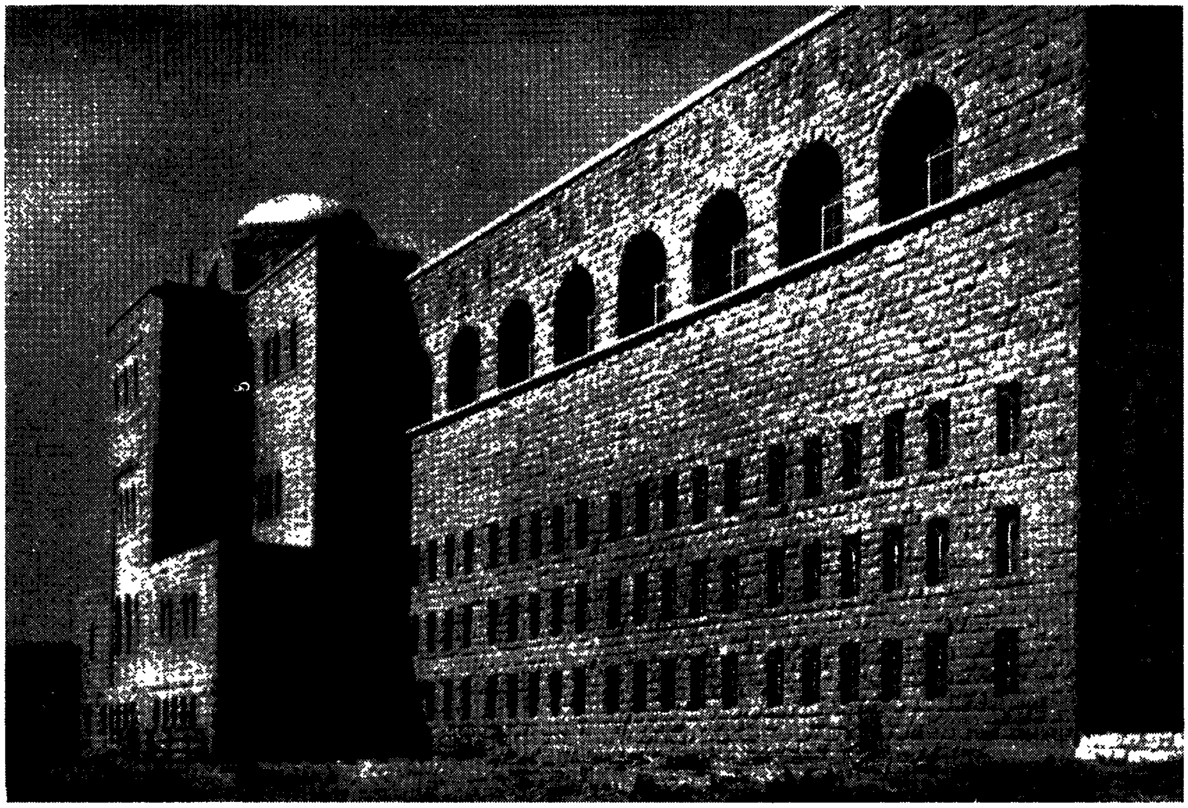
בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים תופס מקום ראשון בין הספריות בארץ מצד גדלו והקף פעולתו כאחד. כפי ששמו מעיד עליו, תפקידו הוא כפול: א) לכנס ולשמור את כל הספרות הנוגעת לעם־ישראל מאיזו בחינה שהיא; ב) לרכז את הספרות, שיש בה צורך ללימודי־האוניברסיטה בכל מקצועות־המדע (עי׳ למעלה, עמ׳ 1034).

גרעינו של בית־ספרים זה נוצר בשנת תרנ״ב (1892), שבה החליטה לשכת „בני־ברית״ בירושלים לייסד ספריה כללית בעיר זו בשם „בית ספרים מדרש אברבנאל״. ב1895 העביר הרופא וחובב־ציון ד״ר יוסף חזנוביץ את אוסף־ספריו הגדול (8,800 כרכים) מביאליסטוק, עיר־מושבו, לירושלים ומסר אותו במתנה לבית־הספרים הנזכר (שנקרא מאז ואילך בשם „בית הספרים הכללי לבני ישראל בירושלים מדרש אברבנאל וגנזי־יוסף״). ב1899 הגיע מספרם של הספרים בספריה זו ל15,000 לערך, ב1910 — ל32,000 בערך (מהם כ20,000 בעברית). ב1920 עבר בית־הספרים לרשותה של ההסתדרות הציונית ונמסר להנהלתו של ד״ר הוגו ברגמן. זה האחרון התחיל בתעמולה רחבה לאיסוף ספרים בחו״ל, והספריה נכנסה לתקופה של גידול מהיר.

ב1925, שנת פתיחתה של האוניברסיטה העברית, נמסרו אוצרות בית־הספרים לאוניברסיטה ושמו הוסב רשמית ל„בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי״. ב1930 הועברה הספריה, שכבר כללה כ200,000 ספר, אל הבניין הגדול, שנבנה בשבילה מכספי קרן־וולפסון („בית דוד וולפסון״) על הר־הצופים. בסוף תרצ״ה הגיע מספר הספרים של הספריה ל300,000 ויותר, ובתוכם אספים חשובים ויקרי־ערך בתחומים מיוחדים. בתחילת תרצ״ו נתמנה פרופ׳ ג. וייל, מי שהיה מנהל המחלקה המזרחית בספריית־המדינה הפרוסית בברלין, כמנהל־הספריה. בתקופת־כהונתו (תרצ״ו—תש״ו), שבה חלה העליה מגרמניה, נתווספו לספריה כ150,000 ספרים.

עם ניתוקו של הר־הצופים מירושלים בימי מלחמת־העצמאות, נותק ממנה גם מרכז־הספרים הגדול, ששני דורות טרחו בהקמתו. ההנהלה החדשה של הספריה — בראשותו של ד״ר ק. וורמן — התחילה בהקמתה של ספריה חדשה מן המסד. כונס אוצר־ספרים חדש, ששוכן ארעית בכמה בניינים. מספרם של הספרים, שנאספו עד היום (1956), מגיע ל400,000 בקירוב, וכמחציתם כבר הועמדה לרשותו של הציבור. מקור חשוב לשיקומה של הספריה שימשו אוצרות־הספרים, שהובאו ע״י האוניברסיטה (אח״כ: בשיתופו של משרד־הדתות) מעזבונה של יהדות־אירופה שנשמדה. ספרים אלה („אוצרות־הגולה״) הובאו מפולניה, צ׳כוסלובאקיה, אוסטריה, הולאנד, וביחוד מאיזור־הכיבוש האמריקני בגרמניה. מספרם מגיע לרבבות, באופן שבחלקו העברי והיודאיסטי כמעט חזר בית־הספרים למעמדו הקודם. כפולי „אוצרות־הגולה״ מועברים לרשותן של ספריות ציבוריות אחרות בארץ. בזמן מלחמת־העצמאות פיתח בית־הספרים פעולה נרחבת של הצלת־ספרים מכליון בשכונות הערביות הנטושות. כתוצאה מכך נאספו רבבות ספרים, שהם שמורים כפיקדון עד בירור גורלם.

בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי נבלעו כמה וכמה אספים פרטיים חשובים מסוגים שונים. מהם יש להזכיר ביחוד את א) אוסף האינקונאבולות העבריות של שוקן; ב) הספריה

בניין בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי על שם דויד וולפסון. הר־הצופים, ירושלים

המזרחנית של גולדציהֶר; ג) הספריה הפילוסופית של איטל־סון; ד) אוסף פרידנוואלד בתולדות־הרפואה אצל היהודים; ה) אוסף האוטוגראפים והפורטרטים של אנשי־שם ע״ש ד״ר אברהם שְׁבַדרון (שָׁרון).

בית־הספרים מוציא זה שלושים שנה רבעון ביבליוגראפי בשם „קרית־ספר", שבו נרשמים הפירסומים היוצאים בארץ וכן אלה שנוגעים ליהודים וליהדות, שיוצאים בחוץ־לארץ באיזו לשון שהיא.

הספריות הציבוריות בירושלים ומספר ספריהן

		ספרים
בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי: על הר־הצופים (20% הבראיקה, 14% יודאיקה) . . .		450,000 *
כתבי־יד	2,100	
בירושלים (מחציתם הועמדו לרשות הקהל) .		400,000
כתבי־יד	1,200	
ספריית הארכיון הציוני		35,000
הספריה התורנית המרכזית לישראל (שכוללת את ספריית ביהמ״ד למורים „מזרחי") . .		32,000
ספריית־הפועלים (ספרות עברית חדישה בעי־קר), נשרפה כליל באייר תש״י והוקמה מחדש		30,000
ספריית מוזיאון „בצלאל" (אמנות בעיקר)		25,000
ספריית ביהמ״ד למורים העברי (פדאגוגיה וספרות עברית חדישה בעיקר)		25,000
ספריה עממית „בני־ברית"		24,000
הגנזך והספריה שעל־יד משרד ראש־הממשלה		14,000
ספריית משרד־החוץ (חוץ מ5,000 חוברות)		13,000
ספריית־הכנסת		12,000
ספריית מוסד הרב קוק		12,000
כתבי־יד	1,500	
ספריית „ישורון"		12,000
ספריית „יד ושם"		8,000
ספריית המחלקה לעתיקות שעל־יד משרד החינוך והתרבות		6,000

* המספרים המובאים כאן, וכן אלה שנזכרים במקום אחר בפרק זה, מציינים את כמות־הספרים בקירוב.

מן הספריות הפרטיות חשובות ביחוד:

	ספרים
ספריית שוקן (כתבי־יד וצילומי כ״י, שירה עברית מיה״ב, ליטורגיה, דפוסים ראשונים, אמנות, ספרים ביבליופיליים, הבראיקה, יו־דאיקה)	55,000
ספריה תורנית של הרב י. ל. הכהן מימון .	40,000

ספריות לא־יהודיות

	ספרים
ספריית אגודת הצעירים הנוצריים Y. M. C. A. (כולל 1,200 ספרים עבריים)	25,000
ספריית המכון הביבלי הפונטיפיקאלי של מסדר הישועים (Institut Biblique Pontifical)	6,000

בחלקה של ירושלים שבתחום הירדני מצויות כמה ספריות, תאולוגיות וארכאולוגיות בעיקרן, שהחשובות שבהן הן:

	ספרים
הספריה של הדומיניקנים (Ecole Biblique et Archéologique Française)	28,000
הספריה הארמנית	30,000
הספריה שעל־יד מוזיאון רוקפלר	20,000
הספריה שעל־יד מנזר־הפראנציסקנים . . .	6,000

תל־אביב — יפו. הספריות הציבוריות שבתל־אביב הן בחלקן הגדול בבעלותה של העיריה והשאר ברשותם של הסתדרות־העובדים הכללית ואירגונים ומוסדות שונים. מספר הספרים שבספריות של העיריה מסתכם ב300,000 בקירוב.

הספריות הראשיות שברשות העיריה ומספר ספריהן

	ספרים
ספריית „שערי־ציון" (ספריה כללית מרכזית)	130,000
ספריה על־שם הרמב"ם (ספרות תורנית, יודאיקה)	31,000
ספריית בית־ביאליק	30,000
ספריית בית אחד העם (הבראיקה, ידיעת־הארץ בעיקר)	30,000
ספריית בית מיכה יוסף [ברדיצ'בסקי]	15,000
ספריית בית־הנוער	6,500
הספריה שעל־יד המוזיאון	4,000

ספריות מדעיות מקצועיות:

ספריית פרמן לבלשנות מזרחית	17,000
ספריית המכון למדעי הטבע	5,000
הספריה למוסיקה (כולל 2,000 תווי־נגינה)	4,000
הספריה המאתמאטית	2,000

נוסף על כך נמצאת ברשותה של אגודת האינג'נרים והארכיטקטים ספריה טכנית חשובה, שכוללת כ9,000 ספרים, רובם חדישים, בכל הענפים של המדעים השימושיים.

מן הספריות של הסתדרות־העובדים הכללית בתל־אביב יש לציין את חדרי העיון ע"ש נחמן סירקין (20,000 ספרים), הספריה העממית ע"ש זאב ברזילי (17,000 ספרים), הספריה שעל־יד ה„ארכיון והמוזיאון של תנועת־העבודה" (12,000 ספרים) והספריה הסוציולוגית החדשה בבית־לֵיְסין (9,000 ספרים). על־יד המרכז לתרבות וחינוך של ההסתדרות קיים „מדור לספריות", השוקד על ייסוד ספריות ושיכלולן.

ח י פ ה. הגדולה שבספריות הציבוריות בעיר זו היא ספריית בית־פֶבזנר (45,000 ספרים). תפקיד תרבותי־עממי ממלאת „ספריית בּוֹרוֹכוֹב" שעל־יד מועצת פועלי־חיפה (21,000 ספ', ובערך 28,000 ספ' בסניפים). ספריית־הטכניון מכילה ספרים וכת"ע מקצועיים (53,000), שנועדו למורי המוסד ותלמידיו.

מן הספריות המצויות במועצות המקומיות ובישובים לא־עירוניים, יש לציין את הספריות של המועצה המקומית בנהריה (14,000 ספ') ושל קיבוץ כפר גלעדי שבגליל העליון (20,000 ספ'), וכן את ספריית בית חיים סִירֶני בגבעת־ברנר (20,000 ספ') ואת הספריה לטבע־הארץ שעל־יד „בית א. ד. גורדון" בדגניה א' (18,000 ספ').

בתשי"ב נוסד איגוד־הספרנים בישראל, שהוא מסונף להסתדרות־העובדים הכללית. האיגוד, שתכליתו היא לפתח את מקצוע־הספרנות בארץ, משתתף בהוצאת רבעון ספרני־ביבליוגראפי בשם „יד לקורא". גם הספריה התורנית המרכזית לישראל התחילה בהוצאת רבעון לביבליוגראפיה בשם „הספר".

תולדות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי עד שנת תר"ף, תר"ץ; ה. ברגמן, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בשנות תר"ף–תרצ"ה, תרצ"ה; א. יערי, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, תש"ב; ג. וייל, דו"ח על הנהלת בית הספרים הלאומי 1935–1946, תש"ז; מ. בניהו, אספי הספרים לבני העדה הספרדית בירושלים: יד לקורא, תש"ת, כרך א', עמ' 243, 315; יהושע בן חנניה, הספריות הערביות בארץ: שם, עמ' 68; ק. וורמן, בעיית הספריה בישראל, שם, כרך ב', עמ' 2; I. A. Dagher, *Répertoire des Bibliothèques du Proche et du Moyen Orient*, 1951; S. Shunami, *Palestine* (A. E. Bostwick, *Popular Libraries of the World*, 1933, p. 222); C. Wormann, *The Scientific Libraries of Israel* (*UNESCO Bulletin for Libraries*, January, 1954).

ש. ש.

ארכיונים. — מעמדם ואירגונם מחדש של היהודים בארץ־ישראל מצאו את ביטויָם גם במבנה הארכיונים שבארץ, תכנם וסידורם. מתחילת ההתיישבות בארץ נהגו הישובים היהודיים לשמור את מסמכיהם, שבהם משתקפים חייו החברותיים של הישוב ותולדותיו על כל צדדיהם. בחלק ניכר מן הישובים נשתמרו עד היום עיקרי המסמכים (ובתוכם הפרוטוקולים של מוסדות ההנהלה) מזמן ייסודם ואילך, וכמעט בכולם — מן התקופה שלאחר מלחמת־העולם I (שבה הלכו הרבה תעודות לאיבוד). אך ארכיונים אלה עדיין אינם מאורגנים ומסודרים לצורך המחקר המדעי. והוא הדין לגבי הארכיונים של מוסדות מיישבים אחדים, וביחוד ארכיונה של חברת פיק"א (ע"ע), הכולל את רוב התיקים הנוגעים לתולדותיהן של המושבות, שנוסדו ע"י הבארון רוטשילד ובשמו (ע"י יק"א ופיק"א), וחומר מרובה לתולדות ההתיישבות היהודית בכללה, ביחוד בתקופת העליות הראשונה והשניה.

מ1933 ואילך נוסדו בארץ ארכיונים מרכזיים בעלי תחומי־פעולה מוגדרים, שיש להם צורה של ארכיונים היסטוריים ושסודרו לשם המחקר המדעי. הוותיק בין ארכיונים אלה הוא „הארכיון הציוני המרכזי", שנוסד ב1919 בברלין והועבר ב1933 לירושלים. סמוך לאותו זמן נוסד בתל־אביב ארכיון מיוחד לתנועת־העבודה. ב1940 הוקם בירושלים הארכיון הכללי לתולדות־ישראל, שנועד לקלוט את ארכיוני־הגולה. עם ייסודה של מדינת־ישראל נתווספו לארכיונים מרכזיים אלה שני ארכיונים ממלכתיים: ב1948 — ארכיון צה"ל, וב1949 — גינזך המדינה. ב1953 נוסד ארכיון „יד ושם". נוסף על כך נשמרים ארכיונים (בייחוד ספרותיים) ואספים ארכיוניים בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ובספריות אחרות, וכן על־ידי תנועות ומפלגות בארץ כגון התנועות הקיבוצית, תנועת־המושבים ועוד, ועל־ידי מוסדות מוקדשים לזכרם של אישים.

ב17 בינואר 1955 נתקבל בכנסת חוק לארכיונים, שהעניק יסוד חוקי לפעולת ארכיון־המדינה (ה„גנזך") ושנועד גם לקבוע את סדרי הארכיונים בארץ, לתאם את עבודתם, לקבוע כללים לסידוריהם הפנימיים, להשמדת חומר וכד'. קיימת גם מגמה לחזק את שיתוף־הפעולה בין הארכיונים השונים ולהעלות את רמתם המקצועית. לשם כך הוקם ב1956 „איגוד ארכיוני בישראל". עם התקדמותן של פעולות אלו — ועם גישומה של התכנית לרכוש בארץ (במקור או בתצלום) את עיקרי התעודות הנוגעות לתולדות־ישראל בתפוצות — הולכת הארץ ונעשית מרכז ארכיוני לא רק לחקר תולדות־הישוב אלא אף לחקר תולדותיו של עם־ישראל בכללן.

הארכיונים החשובים ביותר במדינת־ישראל הם (לפי סדר ייסודם):

ה א ר כ י ו ן   ה צ י ו נ י   ה מ ר כ ז י (ירושלים) — הארכיון ההיסטורי הראשי של ההסתדרות והתנועה הציונית העולמית ושל היישוב העברי בארץ — נוסד בשנת תרע"ט (1919) בברלין ע"י ד"ר ג. הרליץ (שהיה גם מנהלו עד 1955), ביזמתו של ד"ר תיאודור זלוציסטי ובעזרתו הפעילה של ד"ר א. הנטקה. ב1933 הועבר ארכיון זה לירושלים. ב1936 צורף להנהלת־הארכיון ד"ר א.ביין, שב1955 נעשה מנהלו. מדוריו העיקריים של ארכיון זה הם: א) ארכיון התיקים הרשמיים של ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית ומוסדותיהם. במדור זה, שמשמש יסוד לאספיו של הארכיון הציוני כולו, מרוכזים התיקים של המשרדים הראשיים של הנהלת

ההסתדרות הציונית (והסוכנות היהודית), סניפיה ומוסדותיה מזמן ייסודה של ההסתדרות הציונית ב1897 ואילך, וכן הא־רכיונים של איגודים ארציים, ושל הקרנות הלאומיות, הקרן הקיימת לישראל וקרן־היסוד; ב) ארכיוני הישוב העברי בארץ. במדור זה כלולים ארכיונו של הוועד הלאומי והוועד הזמני ליהודי ארץ־ישראל, שקדם לו, וכן ארכיוניהן של קהילת־ירושלים, קהילת־חיפה, מגבית ההתגייסות וההצלה, ארכיונים של מחנות הגולים בקפריסין, וכן ארכיוניהם של אירגונים ונקודות־ישוב שונים, ופינקסים ותעודות הרבה לתולדות הישוב בארץ. מקום מיוחד תופסים בו הארכיונים הנוגעים להשתתפותו הצבאית של הישוב במלחמת־העולם II (ארכיו־נים של יחידות צבא עבריות, הארכיון של הוועד למען החייל, וכד'); ג) ארכיונים של אישים ואספי־תעודות לתול־דות הציונות והישוב היהודי בארץ. מדור זה מכיל יותר ממאה וחמשים ארכיונים ואספי־תעודות. הנכס היקר ביותר במדור זה הוא ארכיונו הספרותי והפוליטי של תיאודור הרצל, שנתעשר ב1954 ע"י המסמכים של כַּסֶפֶת התעודות הסודיות (שהיתה שמורה בלונדון) וע"י ארכיון מערכת השבועון „די וֶלט". לארכיון הרצל נספחו, בעבודת־קיבוץ שיטתית של שנים מרובות, אספי־חומר משלימים על חייו של מייסד ההס־תדרות הציונית, וביניהם האוסף המקיף של מכתבים, שמכיל יותר מ4,500 מכתבים של הרצל במקור, תצלום או העתק. משאר הארכיונים שבמדור זה יִזָכרו כאן (לפי סדר הא"ב) ארכיוניהם של: מנחם אוסישקין, חיים ארלוזורוב, מ. י. בּודנהיימר, אגודת „בני־משה", יהושע בּרזילי־אייזנשטאט, ר. גוטהייל, אלתר דרויאנוב, דוד וולפסון, אוטו וארבורג, ישראל זאנגויל, אגוד חובבי ציון באנגליה, צבי פרץ חיות, יוסף טרומפלדור, דֵיוויס טריטש, ההסתדרות הטריטוריא־ליסטית היהודית (יט"א), הלל יפה, מרדכי בן הלל הכהן, היינריך לווה, מ. ל. ליליינבלום, שמריהו לוין, ז. ד. ליבונטין, מנשה מאירוביץ, מ. מאנדלשטאם, מאכס נורדאו, הנריאטה סולד, נחום סוקולוב, שמואל פינלס, יחיאל מיכל פינס, י. ל. פינסקר, י. קרמנצקי, שאול פנחס רבינוביץ (שפ"ר), ארתור רופין, יצחק ריילף, ועוד, ועוד. ארכיונים אלה, וכן ארכיונים ותעודות אחרות שבמדור, משלימים במידה מרובה את החומר ההיסטורי שבארכיונים הרשמיים ומקיפים גם את התקופות שקדמוּ לייסודה של ההסתדרות הציונית; ד) ספריית־הארכיון, שמכילה כ35 אלף ספרים וחוברות בכל הלשונות, היא הספריה המקצועית המקפת ביותר על הציונות והישוב החדש בארץ; ה) אוסף העיתונים והבולטינים, המכיל את רוב העיתונות הציונית והארצישראלית, בעיקר משנת תר"פ ואילך; ו) אוסף דברי־דפוס לא־תקופיים, שמכיל אלפים הרבה של כרוזים וכרזות, עלונים חד־פעמיים, חוזרים וכד'; ז) אוסף התצלומים, שבו שמורים כ15,000 תצלומים של אישים ומאורעות, של נקודות־ישוב, וכד'; ח) מדור המיקרו־פילם, שבו שמורים העתקים מיקרופילמיים של תעודות, חשובי המסמכים שבארכיון, וכן של תיקים ותעודות לתולדות הציונות מארכיונים אחרים; ט) המדור הקולי, אוסף סרטי־קול ותקליטים של אישים ומאורעות. הארכיון מפרסם בקבי־עות עלון ביבליוגראפי.

ארכיון ומוזיאון של תנועת־העבודה (תל־אביב). הוקם ב1932 על־ידי ד"ר ש. איזנשטאט, שניהלו עד 1941. מטרתו של ארכיון זה היא לאסוף את החומר ההיסטורי על (א) תנועת־העבודה בעולם, ובעיקר על חלקם של היהודים בתנועה זו; (ב) תנועת־העבודה ביהדות; (ג) תנועת־העבודה בציונות; (ד) ארץ־ישראל העובדת. עיקר פעולת האיסוף של תעודות שבכתב, בדפוס ובצילום התרכז בחומר על התנועה הציונית־הסוציאליסטית על זרמיה וגילוייה השונים ועל תנועת־העבודה בארץ. באספי הארכיון שמורים ארכיו־נים שלמים או חלקיים של מוסדות, מפלגות ואירגונים שונים של תנועת־העבודה בציונות ובארץ, שהחשוב שבהם הוא ארכיון המרכז החקלאי של הסתדרות־העובדים הכללית. כמו־כן הוא כולל הרבה חומר תעודתי של אישים ועליהם (ביניהם בר בורוכוב, י. ח. ברנר, א. ד. גורדון, נחמן סירקין, א. זייד, אז"ר, דוב הוז וב. כצנלסון) ותעודות וצילומים הרבה לתולדות העליות, וביחוד העליות השניה והשלישית, גדוד־העבודה, הסתדרות־העובדים הכללית, ישובי־העובדים, גולי־קפריסין, השואה, וכד'. מלבד מחלקת־התעודות קיימות מחלקות אלו: ספריה, אוסף־העיתונות (שהוא האוסף הגדול ביותר של עיתונות תנועת־העבודה בארץ), אוסף המודעות והכרזות, אוסף התצלומים ואוסף החפצים המוזיאוניים. מזמן לזמן מפרסם הארכיון את „ידיעות־הארכיון" ו„אסופות". על־ידיו הוצא גם קובץ־השומר (ת"א תש"ז).

הארכיון הכללי לתולדות־ישראל (בירו־שלים) נוסד ב1940 ע"י ד"ר יוסף מייזל (שהוא גם מנהלו) והועבר ב1944 לרשותה של החברה ההיסטורית הישראלית בירושלים. ארכיון זה, המתנהל בפיקוחו של משרד החינוך והתרבות, הציב לו למטרה לאסוף במקור, בתצלום או בהעתקה את החומר התעודתי הנוגע לתולדות־ישראל בגולה, ובראש וראשונה את ארכיוניהן של הקהילות היהודיות בתפוצות. הוא מכיל במקורם פינקסים, ארכיונים שלמים וחלקי־ארכיונים מכ1,000 קהילות באירופה ובאה"ב (מהן כ750 מקהילות גרמניה) מן המאה ה17, וביחוד מן המאה ה18, ואילך, בכללן (לפי סדר הא"ב) הקהילות של אופנבאך (והסביבה), כל הקהילות של באוואריה ובתוכם אנסבאך, באמברג, וירצבּורג, נירנברג, פלוס, רגנסבורג, ברלין, גראץ, דאנציג, דארמשטאט, האלברשטאט, נויוויד, פולדה, קארלס־רוּהֶה, וכן הוא כולל את הארכיון של קהילת־וינה. מן הפינק־סים המרובים, השמורים בו, ראוי להזכיר במיוחד את פינקסי קהילת פּוזנה (ובכללם „פינקס הכשרים") מסוף המאה ה16 ותחילת המאה ה17 ואילך, ופינקסים מערי גרמניה שונות, ואוסף פינקסים של קהילות מוֹראוויה. כן שמורים בארכיון זה „אוסף ד"ר מוֹריץ שטרן", ובו אלפי תעודות לתולדות היהודים בגרמניה, אוסטריה הקיסרית, איטליה, ועוד, מיה"ב עד המאה ה19; אוסף איטלקי ע"ש חיים סירני ז"ל; אוסף תעודות לתולדות היהודים בצרפת, ובתוכו פינקסים וכ1,000 יחידות־דפוס על משפט־דרייפוס; אוסף ז. ברכות לתולדות היהודים בניו־אינגלנד שבאה"ב; אוסף חומר ארכיוני לתול־דות היהודים ברומניה; אוסף של תקנות ודו"חות של מוסדות ואירגונים יהודיים בכל התפוצות; ארכיון י. ל. מאגנס (הקהילה היהודית המאוחדת בניו־יורק); לוחות־יחס ומסמכים מרובים לחקר משפחות וכו'. הארכיון מרכז באופן שיטתי רשימות של תעודות לתולדות היהודים שבארכיונים יהודיים ולא־יהודיים ומצלם במיקרופילם מבחר מקיף מן התעודות, שאין אפשרות לרכוש אותן במקורן.

ארכיון צבא ההגנה לישראל (בתל־אביב). נוסד לפי הוראת שר־הבטחון, ד. בן־גוריון, ביוני 1948 ע"י ר. ר. לב, שניהל אותו עד 1953. תפקידו של ארכיון־צה"ל לרכז את

החומר התעודתי הנוגע לצבא־ההגנה לישראל, להגנת הישוב העברי בארץ מימי ייסוד פתח־תקוה עד הקמתו של צה״ל, וכן את החומר על תולדות ההגנה העצמית היהודית בתפוצות־הגולה ועל השתתפותם של היהודים במלחמות־שיחרור לאומיות, וכד׳.

עד עכשיו ריכז הארכיון בעיקר את התיקים של צה״ל מתחילת התהוותו, כ30,000 תצלומים, מספר גדול של מפות צבאיות, כרוזים, ואת העיתונות הצבאית בארץ. מן החומר התעודתי כדאי לציין ביחוד את האוסף המקיף של יומני־המלחמה של כל יחידות צה״ל. לפי שעה משמש הארכיון בעיקר את צרכי המחקר של הצבא ומכין את החומר המקורי לכתיבת תולדותיה של מלחמת־העצמאות.

גנזך המדינה וספרייתה — ארכיונה של מדינת ישראל — נוסד ב1949 ע״י משרד ראש־הממשלה וב1955 ניתן לו בסיס חוקי על־ידי חוק הארכיונים. בגנזך המדינה נשמרים כל המסמכים הרשמיים מפעולות־המדינה כמו מגילת־העצמאות, חוקי המדינה, כתבי מינוי והרשאה לצירים, הסכמים עם מדינות זרות וכד׳, והתיקים של משרדי־הממשלה, שיצאו מן השימוש השוטף ויש להם ערך מבחינה היסטורית או אדמיניסטראטיווית. כן שמורים בגנזך ארכיונים של ממשלת־המאנדאט, במידה שנשתמרו בארץ, ושל גופים ממלכתיים אחרים מלפני ייסוד־המדינה. לארכיון מצורפים: ספריה, שמרכזת ספרות על מדינת־ישראל ובעיות ניהולה, את פירסומי־האו״מ וכן טפסי־החובה של כל הפירסומים המופיעים בארץ (כיום כ13,500 ספר), אוסף תקליטים ואוסף סרטים דוקומנטאריים על מאורעות חשובים בארץ, וכן אוסף חומר לתולדות תקומתה של המדינה אחר החלטת האו״מ ב29 בנובמבר 1947. הגנזך מפרסם בקביעות: רשימות של ספרי־חובה ושל פירסומי ממשלת־ישראל.

ארכיון „יד־ושם״ נוסד ב1945 לשם כינוס חומר תעודתי על תולדות השואה. פעולתו הופסקה בימי מלחמת־העצמאות ונתחדשה ב1953 עם קבלת „חוק זכרון השואה והגבורה — יד ושם, תשי״ג—1953״. החומר שנאסף עד היום כולל את אספי „הוועדה ההיסטורית״ במינכן, שהוקמה ע״י שארית הפליטה ב1945 ואספה במשך שלוש שנות קיומה אלפי מסמכים גרמניים, שנוגעים בעיקר להשמדת יהודי גרמניה, 1,000 תצלומים על חיי היהודים בארצות שונות באירופה, 2,550 עדויות ודברי־זכרון של ניצולי השואה, ועוד תעודות הרבה. חומר מרובה לתולדות השואה נאסף גם בארכיון של „בית לוחמי הגיטאות ע״ש יצחק קצנלסון״ (בקיבוץ על שם לוחמי הגיטאות), ע״ע ארכיון, כרך ה׳, עמ׳ 923.

אספים ארכיוניים על־יד האוניברסיטה העברית. קודם שהוקמו ארכיונים היסטוריים בארץ שימש בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי גם מקום־שמירה עיקרי לארכיונים. לאחר שהועבר הארכיון הציוני המרכזי מברלין לירושלים, נמסרו לרשותו ע״י הנהלת הספריה הלאומית הארכיונים הציוניים, שהיו שמורים בה, במידה שהעברה כזו לא נאסרה ע״י הצוואות של יורשי־הארכיונים. בשנים האחרונות נמסרו לספריה הלאומית והאוניברסיטאית אספים ארכיוניים אחרים לתולדות־היהודים. החשובים שבהם הם „אוסף ד״ר פרינץ״, שמכיל בעיקר העתקים ארכיוניים ורשימות לתולדות־היהודים בהולאנד, ו„ארכיון ד״ר איתמר פרוינד״, שמכיל העתקים מארכיונים גרמניים הרבה לתולדות האמאנציפאציה של היהודים בגרמניה. — אספים של חומר ארכיוני קיימים גם באוסף האוטוגראפים של הספריה הלאומית (אוסף ד״ר א. שרון; ע״ע אוטוגרפים) ובמכון בן־צבי.

מכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח התיכון על־יד האוניברסיטה העברית נוסד בשנת תש״ח (1947) ע״י האוניברסיטה העברית „כדי להציל מכליון את נכסי הרוח של היהודים במזרח התיכון, לעורר ולעודד את חקר קורותיהם ותרבותם״. המכון אוסף חומר תעודתי (בעיקר בצילום) לתולדות הקהילות „באותן הארצות שהיו תחת שלטון השולטאנים העותמאניים״. בראש המוסד עומד נשיא מדינת־ישראל, יצחק בן־צבי. המכון הצליח לרכז מספר מרובה של כתבי־יד, תצלומי פוטוסטאט ומיקרופילמים מארכיונים וספריות שבאירופה ובאה״ב.

הארכיון של מכון־ז׳בוטינסקי בישראל נוסד ב1934 ע״י י. פעמוני ופעולתו נתחדשה אחר הפסקה מסויימת ב1940. תפקידיו הם לאסוף את כל החומר התעודתי הנוגע לאישיותו ופעולתו של זאב ז׳בוטינסקי, את התעודות לתולדות הגבורה היהודית המחודשת (מן „השומר״ ו„נילי״ עד פעולת המחתרת בארץ ומלחמת העצמאות); את החומר התעודתי והמוזיאוני הנוגע לציונות הממלכתית ולתנועת ז׳בוטינסקי על כל ענפיה. מן הארכיונים ואספי־החומר, המצויים במכון זה — במקור או בתצלום — יש להזכיר את א) ארכיונו של זאב ז׳בוטינסקי; ב) אספי חומר תעודתי על טרומפלדור, על „נילי״, על הלגיון העברי במלחמת־העולם I, הבריגאדה ויחידות עבריות אחרות במלחמת־העולם II, וכן חומר תעודתי על אצ״ל ולח״י ופעולת המחתרת בארץ נגד שלטון הבריטים; ג) חומר לתולדות התנועה הציונית הרוויזיוניסטית, תנועת־המרי בגולה, השואה וכד׳. אספי־עזר של המכון הם: אוסף מוזיאלי מקיף, ספריה, צילומי תמונות ותעודות, סרטי־קול. המכון מפרסם „ידיעות״.

בית טרומפלדור בתל־יוסף (נוסד 1947) שם לו למטרה לאסוף במקור או בתצלום מסמכים על חיי יוסף טרומפלדור ופעולתו ועל גדוד־העבודה, וכן על העליה השלישית ועל התנועה הקיבוצית.

ארכיון חיים וייצמן (רחובות), שנוסד ב1951, מכיל כ10 אלפים מכתבים מאת וייצמן מ1885 עד 1951 (ברובם במקור) ומכתבים הרבה של אישים מפורסמים בעולם המדיני והמדעי אל וייצמן במחצה הראשונה של המאה ה20.

ארכיונו הספרותי של חיים נחמן ביאליק שמור בבית־ביאליק בתל־אביב. מכתבים, כתבי־יד וכד׳ של סופרים עבריים נאספים גם בארכיון של המכון הביו־ביבליוגראפי „גנזים״ (על שם אשר ברש) בתל־אביב, שנוסד ב1951.

ארכיון השומר הצעיר במרחביה, שנוסד ב1937, מיועד לאסוף את המקורות שבכתב ובדפוס לתולדות „השומר הצעיר״ בארץ ובתפוצות. מדוריו העיקריים הם: א) תנועת „השומר הצעיר״ לארצותיה, ובו שמורים בין השאר ארכיונים של ההנהגות הראשיות של התנועה בארצות אירופה ואמריקה; ב) הקיבוץ הארצי, ובו כלולים הארכיון של מזכירות הקיבוץ הארצי והפירסומים, שהופיעו בהוצאתו; ג) ישובי הקיבוץ הארצי, ובו מקורות לתולדות הקיבוצים של „השומר הצעיר״ בארץ; ד) המדור הפוליטי, ובו החומר הקשור בפעולתו הציבורית והמדינית של ה„שומר הצעיר״ בארץ. בין השאר מכיל הארכיון חומר מרובה לחקר תנועת־

הנוער היהודית והתנועה החלוצית בכללן בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם.

ארכיונים דומים נתארגנו בשנים האחרונות גם על־ידי תנועות קיבוציות אחרות (הקיבוץ המאוחד, איחוד הקבוצות והקיבוצים) ואירגונים אחרים.

גנזך הציונות הדתית שבמוסד הרב קוק בירושלים נוסד ב־1952 לשם ריכוז הארכיונים של המוסדות המרכזיים וההסתדרויות הארציות של תנועת המזרחי העולמית, וכן של כל חומר שבכתב ובדפוס ובצילום הנוגע לתולדות הציונות הדתית.

א. ב.

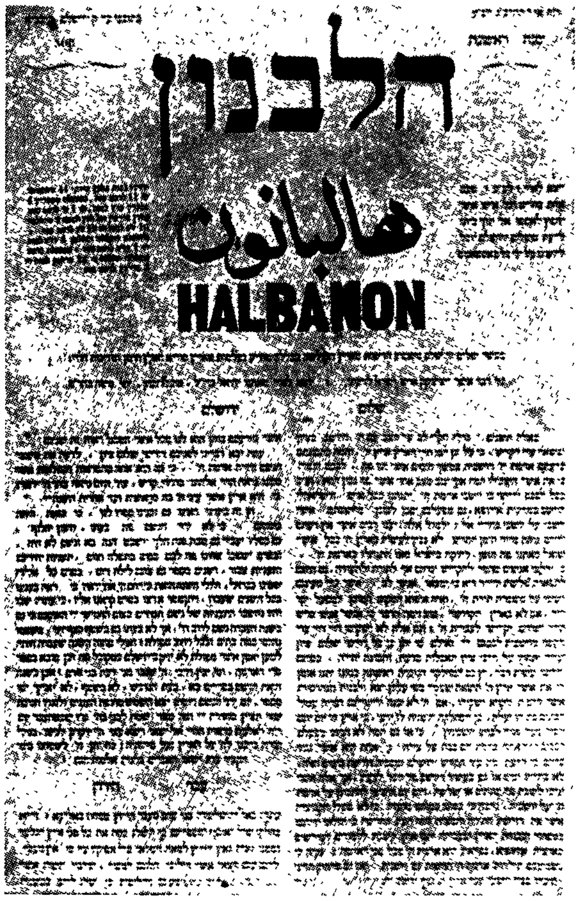
הספרות העברית, ע"ע עברית, ספרות.

העיתונות העברית

ראשית העיתונות. — העיתונים הארצישראליים העבריים הראשונים — להוציא את השנתון „מנחה חדשה", שיצא בירושלים ב־1856 ע"י אלברט כהן ולא הגיע לידנו — נוצרו לאחר שכבר היתה קיימת עיתונות עברית בחוץ־לארץ. ובדבר חשוב אחד נתייחדו כתבי־עת אלה מן העיתונות שבחוץ־לארץ מתחילת קיומם. העיתון העברי בחוץ־לארץ היה מיועד בעיקרו לשמש את צרכיהם של המשכילים העבריים. החדשות ושאר הידיעות הנוגעות לענייני־הזמן, שהן החלק העיקרי של כל עיתון, תפסו בו אך מקום מצומצם בלבד, מאחר שקוראיו שאבו את ידיעותיהם בתחומים אלה מן העיתונות הכללית או העיתונות היהודית־הלועזית, שכבר היתה מצויה באותם הימים. חקרי־מקרא, עיונים בספרות־ישראל, היסטוריה, ספרות יפה, מדעי־הטבע תפסו את המקום העיקרי בעיתונות העברית בחוץ־לארץ עד שנות ה־80.

לעומת זה תפסו ענייני־השעה מקום מרכזי בעיתונות העברית בארץ מתחילת קיומה: ראשית, מפני שלא היתה בארץ עיתונות בלשונות אחרות, ושנית, העברית היתה הלשון היחידה, שהיתה ידועה במידה ניכרת לעולים מן המזרח והמערב כאחד. מפני שעסקה בעיקר בשאלות־הזמן היתה העיתונות העברית בארץ שופעת חיים מראשיתה, ומתוך כך נתפתח גם סיגנונה המיוחד, שסייע הרבה להפיכתה של העברית ללשון חיה ושוטפת. צרכי הארץ ובעיותיה, שבהם טיפלה עיתונות זו, לא הניחו מקום לשעשועי־לשון יתרים ולשימוש מופרז במליצות, אלא כפו על המחברים שימוש בלשון פשוטה, בהירה ומדוייקת יותר, שהולמת את ענייני־החיים ואת תביעותיהם. חידושים חשובים, שהרבה מהם נקלטו ונתאזרחו בלשון, נתחדשו בה כמעט יום יום. מבחינה זו קדמה העיתונות העברית בארץ לזו שבחוץ־לארץ.

ביצירתה של העיתונות העברית בארץ השתתפו כמה וכמה גורמים, שאחד מהם היו יחסי־הפנים בעדה האשכנזית בירושלים. חידושו של הישוב האשכנזי בירושלים בתחילת המאה ה־19 היה פעלם של האשכנזים־הפרושים, תלמידיו של הגאון מווילנה, שעלו מן הגליל לירושלים, חידשו בה את הישוב האשכנזי, והיו שליטים בעדה האשכנזית בעיר זו עד הזמן החדש. לאחר זמן התחילו מתלקטים בירושלים החסידים על כיתותיהם השונות, ובראשם ישראל ב"ק, שהקים את הדפוס העברי הראשון בירושלים וכן את הכולל של חסידי ווליניה, ששימש מעין מרכז לחסידים בירושלים. המחלוקת בין החסידים והמתנגדים עמדה בא"י בחריפותה בשעה שבחוץ־לארץ כבר שככה, והאיבה בין שני המחנות הללו נתגלתה כאן בכמה וכמה תחומים. כך, למשל, התמרמרו

שער הגליון הראשון של „הלבנון" (מי"ח באדר תרכ"ג), שיצא בירושלים

הפרושים על העובדה, שהוכרחו להזדקק לדפוסו של ב"ק, שהיה הדפוס היחיד בירושלים במשך עשרות שנים. כדי להיפטר מהכרח זה שלחו הפרושים לחו"ל שני צעירים ירושלמיים מאנשיהם (יואל משה סלומון ומיכל כהן) כדי שילמדו שם את מלאכת־הדפוס ויקימו — כשיחזרו לארץ — בית־דפוס חדש. עם ביצועה של תכנית זו הוחלט על ייסודו של עיתון בשם „הלבנון", שצריך היה לספק עבודת־קבע לדפוס ולשמש כלי־מבטאם של הפרושים. עיתון זה התחיל יוצא בי"ח באדר תרכ"ג (1863).

„הלבנון" וה„חבצלת". עורכיו של „הלבנון" — העיתון הירושלמי הראשון — היו יואל משה סלומון ומיכל כהן, שנזכרו למעלה, וביחוד יחיאל בריל (ע"ע), שהיה העורך בפועל. זמן מה אחר הופעתו של „הלבנון" התחיל מופיע בירושלים עיתון שני בעריכתו של ישראל ב"ק בשם: „חבצלת" (הגליון הראשון יצא בי"ד באב תרכ"ג — 30.7.1863). ואמנם, שני העיתונים היו צהובים זה לזה כל־כך, שהלשנות הדדיות בפני השלטונות הביאו עד מהרה (ב־1864) לידי הפסקת שניהם כאחד. במשך שבע השנים שלאחר מכן לא יצא בא"י שום כתב־עת עברי.

„הלבנון", שיצא בהסכמתם של רבני־ירושלים, הקדיש את טוריו לרעיון יישוב־הארץ לפי תפיסתו והבנתו של בריל, שהיה נוהג לבחון כל תכנית של יישוב־הארץ לאור המציאות הארצישראלית. ע"י כך נעשה „הלבנון" במה גם לחובבי־ציון בחוץ־לארץ וביחוד לרבנים שבהם. עם זה נלחם „הלבנון" בכל המבקשים לצמצם את סמכותה והשפעתה של המסורת הדתית, כלומר במשכילים ובעלי הרפורמה במזרח

שער הגליון של „חבצלת" (מי"ב תשרי תרל"א), שיצא בירושלים

ומערב, ושימש מגן ל„חלוקה", שהמצדדים ביישוב-הארץ בחוץ-לארץ לא התייחסו אליה בחיבה יתרה. גם „הלבנון" וגם ה„חבצלת" הקדישו מקום רחב לתיאורים מחיי-הישוב.

כשנפסקו שני העיתונים קודם שהוציאו את שנתם, יצא בריל לחוץ-לארץ וחידש את „הלבנון" בפאריס. לעומת זה טרח ב"ק במשך כמה שנים לקבל רשיון חדש להוצאת עיתונו. לסוף (בשנת תר"ל) הושג הרשיון וה„חבצלת" הו־פיעה שוב מכ' באלול של אותה שנה (16.9.1870) ואילך. מתחילת הופעתה המחודשת של ה„חבצלת" נסתייע ב"ק בחתנו הצעיר, ישראל דב פרומקין, שהיה כוח עיתונאי מעולה. מתחילה הופיע רק שמו של ב"ק בשער-העיתון, אך לאחר זמן קצר הופיעו בו גם שמות שותפיו: ישראל דב פרומקין ומיכל הכהן, מבעלי „הלבנון" לשעבר.

ה„חבצלת" המחודשת הצטיינה בחריפות פובליציסטית, שהלכה וגברה במידה שהעמיק פרומקין לחדור לתוך בעיות־הישוב. לא היה עליו מורא של הרבנים הירושלמיים, שעל-כן היה באופוזיציה להם מטעמם של החסידים, ומכאן באה מלחמתו החריפה ב„חלוקה", שנמשכה כמה שנים והסעירה את הישוב הירושלמי. ושתי מטרות היו לה, למלחמה זו: האחת — להצביע על הסדרים הקלוקלים, שהיו נהוגים בחלוקתם של כספי-ה„חלוקה" ושהביאו לידי קיפוחם של יחידים ושכבות שלמות בישוב הירושלמי; והשניה — לחסל את משטר-החיים המבוסס על ה„חלוקה" כולו ולעורר את יהודי-הארץ לעבור בהדרגה לחיי עבודה ומלאכה. הדיונים בשאלות אלו מילאו את דפי ה„חבצלת" במשך שנים, והם שהוציאו מוניטין לעיתון זה ולעורכו פרומקין גם בחוץ־לארץ. העיתונות העברית והיהודית-הלועזית הרבתה להביא קטעים מדברי-הפולמוס של פרומקין ועוררה את דעת-הקהל היהודית על הנעשה בישוב.

עיתונים חדשים. השותפות ב„חבצלת" לא האריכה ימים. ב"ק, שזקן היה, לא היה אלא שותף להלכה בלבד. הוא סמך בכול על חתנו, ולאחר שנים אחדות מת (1875). שותפו השני של פרומקין, מיכל כהן, נפרד ממנו והקים לעצמו עיתון משלו בשם: „האריאל" (1874). הואיל וראה את עצמו לא פחות מפרומקין כבעל ה„חבצלת" המשיך את מניין השנים של ה„חבצלת" מעל דפי עיתונו החדש, ללמדך שעיתונו לא היה אלא המשך של ה„חבצלת", אע"פ שה„חבצ־לת" הוסיפה לצאת בעריכתו של פרומקין. כהן חזר אחר-כך ל„חבצלת", אך נפרד ממנה שוב וחידש שנית את „האריאל". שיבה ופרישה אלו חזרו ונשנו עד שפרומקין נשאר העורך היחיד של ה„חבצלת", שנעשתה העיתון המרכזי של הישוב הירושלמי, אע"פ שנלחמה ברובו של הישוב וביחוד ברבני־ירושלים ובממונים על ה„חלוקה".

תופעה אפיינית לעיתונות הירושלמית בראשיתה היתה מה ששאפה להגיע גם לאותן השכבות בישוב, שהעברית היתה זרה להן. מכאן נבעו נסיונותיו של פרומקין להוציא עיתונים בלאדינו וביידית, ומכאן בא גם נסיונו של העיתון „שערי ציון" (שהתחיל יוצא בכ"ה באייר תרל"ו בעריכתו של חיים פרס) להקצות בכל אחד מגליונותיו מדור ביידית. העיתון האחרון, שעורכו היה משכיל מבני-ירושלים, ביקש לתווך בין פרומקין ובין רבני-ירושלים, אע"פ שלא נמנע מדברי-פולמוס כשהגיעו הדברים ליישוב ארץ-ישראל. הדו־לשוניות של „שערי ציון" לא נמשכה יותר משנה, אך נעימתו המתונה נמשכה גם לאחר מכן. אעפ"כ אי-אפשר היה לו להיחשב ככלי-מבטאם של חוגי הרבנים והממונים על החלוקה. אלה האחרונים, שמשעת הפסקתו של „הלבנון" נשארו ללא עיתון, הוכרחו להשתמש ב„הלבנון", שיצא בפאריס ושנלחם מרחוק את מלחמתם של הנפגעים בשיניה החדות של ה„חבצלת". לסוף קיבל עליו יואל משה סלומון להוציא בירושלים ביטאון מקביל ל„הלבנון", שהוסיף לצאת בחו"ל. כך נוסד העיתון „יהודה וירושלם", שהתחיל יוצא באדר תרל"ז (1877).

עיתון זה היה לפה לרבני-ירושלים וממוני-ה„חלוקה" ושימש להם כלי למלחמתם ב„חבצלת" של פרומקין. עם זה שימש שופרה של התנועה, שקמה אז בירושלים ושהטיפה להקמתן של שכונות חדשות מחוץ לחומה. ואמנם הביאה תנועה זו לידי הקמתן של שכונות חדשות כאלו ואף שימשה גרעין לכל היסודות הפרודוקטיוויים ב„ישוב הישן". מתוכה יצאו החוגים, שביקשו להיאחז בקרקע ושלסוף הקימו את הראשונה במושבות החקלאיות בארץ-ישראל: פתח-תקוה (תרל"ח—1878). יואל משה סלומון, עורך „יהודה וירושלם", היה מראשוני העולים על הקרקע ומשום כך הפסיק את הוצאת עיתונו, מאחר ש„מָתְקו לו — לדבריו — רגבי המעשה מאלפי דברים".

בין כל העיתונים הנזכרים היתה ה„חבצלת" היחידה, שהחזיקה מעמד בחליפות-הזמנים. הנעימה המלחמתית של

פרומקין לא פסקה גם לאחר שנפגע ע״י רדיפות וחרמות מצד רבני־ירושלים וממוני־ה„חלוקה״. עם זה הוסיף להטיף לעבודה ולמלאכה. שורת המאמרים, שהקדיש לנושאים אלה, מצטיינת בלהט פובליציסטי, שלא היה מצוי בעיתונות העברית של אותו זמן. לימים, כשהתחילו מגיעים לארץ פליטי הפרעות ברוסיה בתחילת שנות השמונים, יצא פרומקין ב„חבצלת״ בתביעה לדאוג לעולים החדשים מתוך עידודם של נסיונות־ההתיישבות, שנעשו במושבות הראשונות. כמו־כן שימש עיתונו פטרון של העליה התימנית, שהגיעה באותו זמן לארץ ונמצאה בתנאים קשים ביותר.

קשה להפריד בין ה„חבצלת״ ובין הפעולות הישוביות החשובות, שבוצעו בסוף שנות השבעים ותחילת שנות השמונים: המלחמה במיסיון והקמתה של החברה „עזרת נידחים״, ששימשה לסוף משענת לתימנים, וכן הקמתם של מוסדות חינוך וחסד לרוב. כמו־כן יש לציין את העובדה, שה„חבצלת״ משכה הרבה מבני־הישוב לעבודה ספרותית, נוסף על מה ששימשה אכסניה לסופרים וחכמים מחוץ־לארץ. אף אליעזר בן־יהודה עלה לארץ ביזמתו של פרומקין והיה עוזרו הנאמן של פרומקין ב„חבצלת״ מן היום הראשון לבואו לא״י.

תקופת בן־יהודה. תקופת בן־יהודה בעיתונות העברית בארץ לא התחילה בשנת עלייתו לא״י (בתחילת תרמ״ב). קדמה לעלייתו השתתפותו ב„חבצלת״ ע״י מאמרים ששלח מחוץ־לארץ — מאמרים, שהפנו את תשומת־לבו של פרומקין לכשרונו הפובליציסטי של בן־יהודה. בן־יהודה השפיע על פרומקין, שיסכים לתביעותיו בנוגע לדיבור העברי, וכן שירסן את מלחמתו ב„חלוקה״, שכן לא בה ראה בן־יהודה את הבעיה העיקרית של הישוב. שותפות זו של פרומקין ובן־יהודה נמשכה כמה שנים, שבהן הכיר בן־יהודה את הישוב ואף התכונן להגשים את חלומו: להקים עיתון לפי רוחו, שיהא שונה בתכלית מזה של פרומקין ומן הדומים לו.

נסיונו הראשון של בן־יהודה בהוצאת עיתון היה כתב־עת בשם „מבשרת ציון״, שגליונו הראשון יצא בטבת תרמ״ד (תחילת 1884). השתתפו בו בני העליה החדשה (כגון פינס ומאירוביץ), ביחוד מן הביל״ויים, מה שהתאים לשאיפתו של בן־יהודה — לשמש ביטוי לישוב החדש — ומה שהביא לסוף לידי ניתוקו מן „הישוב הישן״, שה„חבצלת״ היתה בטאונו המובהק למרות מה שנלחמה בישוב זה. כתב־העת הנזכר של בן־יהודה היה להלכה תוספת ל„חבצלת״, אך למעשה היה בן־יהודה נוהג בו מנהג של עורך עצמאי. כל המאמרים, הרשימות והתיאורים, שנתפרסמו בכתב־עת זה, היו מוקדשים לענייני הישוב החדש ובעיותיו. בו התחיל בן־יהודה משתמש במניין־שנים מיוחד (לפי הזמן שעבר מחורבן־הבית) ובו הטיף להחייאתה של הלשון העברית בדיבור. ארבע חוברות יצאו מ„מבשרת ציון״ ומשפסקה הופעתן התחיל בן־יהודה מוציא עיתון משלו, בלא חסותו של פרומקין, ובעיתון זה — „הצבי״ — יש לראות את ראשיתה של תקופת בן־יהודה בעיתונות העברית בארץ — תקופה, שחוללה מהפכה גמורה באפיה של עיתונות זו.

הגיליון הראשון של „הצבי״ יצא בירושלים בה׳ במרחשוון תרמ״ה (או, לפי מניינו של בן־יהודה, בא׳ תתט״ז לחורבן; כל שנת־חורבן נסתיימה בתשעה באב, ומתשעה באב תרמ״ה התחילה שנת א׳ תתי״ז). עיתון זה, ככל העיתונים הירושלמיים הקבועים שקדמו לו, היה שבועון. השם „הצבי״ נבחר משום שרשיון לעיתון בשם זה היה בידיו של יצחק הירשנזון בירושלים (והשם רמז על שמו). לאחר שנים, כשקיבל בן־יהודה רשיון משלו, החליף את השם „הצבי״ בשם אחר, אך הוסיף למנות את שנות־עיתוניו משנתו הראשונה של „הצבי״ (כלומר, מתרמ״ה).

השבועון העברי של אותם הימים לא היה דומה לשבועון של ימינו. הוא היה — לפי הגדרתו של בן־יהודה — „עתון יומי היוצא לאור פעם אחת בשבוע״. וכך היו אף שאר השבועונים, שיצאו בירושלים עד מלחמת־העולם I, כעין עיתונים יומיים; חלק החדשות היה חלק־הארי שבהם, והמדור הספרותי־פובליציסטי תפס בהם מקום ניכר.

הניגוד היסודי, שהיה בין בן־יהודה לפרומקין, נתגלה לאחר זמן קצר ביותר. בן־יהודה ביקש לספק לגולה ידיעות מן הישוב החדש וכן „לפעול על רוח הקהל פה, ולהוציאו מעבדות וחושך״. לא ארכו הימים והמהפכה, שבאה בעיתונות העברית הירושלמית, נתבטאה בצורה דראמאטית ביותר. פרומקין, הלוחם האמיץ ב„חלוקה״, נרתע מעט־מעט מדרכו הקודמת ועיתונו נעשה יותר ויותר כלי־שרת ל„ישוב הישן״ ולממוני־החלוקה, שנואי־נפשו בעבר. בעיתונות של בן־יהודה באו לידי ביטוי רעיונות, שבגללם הוחרם ע״י הרבנים, ומשום כך התאחד פרומקין עם כל אלה שהיו חרדים לאורח־חייו המסרתי של הישוב ושראו בהשפתו של בן־יהודה סכנה לאורח־חיים זה. בן־יהודה נעשה מעכשיו נציגו הגלוי של הישוב החדש, וכך נוצר ניגוד רווי־איבה בין הישוב החדש והישוב הישן וכן בין בטאוני המחנות הללו: ה„חבצלת״ ו„הצבי״.

בן־יהודה קיבל תמיכה מן „הנדיב הידוע״ (הבארון רוטשילד), אך „הצבי״ נפגע ע״י החרם, שהוטל עליו מצד הרבנים, וכן ע״י רדיפותיה של הרשות התורכית, שבאו מחמת ההלשנות של מתנגדיו. אלה האחרונים מסרו לשלטונות את תכנו ה„מהפכני״ של מאמר לחנוכה תרנ״ד, שנתחבר ע״י חותנו של בן־יהודה (שנ״ה יונאס), ובן־יהודה, כנתין תורכי, הושם לזמן קצר בכלא. נוסף על המלחמה הציבורית הקשה, שנלחם בן־יהודה בעיתונו, השתדל לסגל באמצעותו של עיתון זה את הלשון העברית לחיי יום־יום ולצרכיהם, באופן שאין להפריד בין עבודתו העצומה במילון ובין עבודתו העיתונאית. גם בתרגומי הסיפורים מספרות־העולם, שפירסם בעיתון זה, העשיר את הלשון ע״י המלים המחודשות המרובות, שהשתמש בהן. תרגומים אלה של בן־יהודה מצטיינים בחיוניות מיוחדת, אע״פ שבולטת בהם לפרקים מלאכותיות יתרה.

מפני שהיה חסר רשיון להכניס את עיתונו לרוסיה, הדפיס בן־יהודה לפעמים מהדורה מיוחדת מעיתונו בשביל חו״ל בשם „השקפה״, ומתר״ן (1890) אף הדפיס את „האור״ כהוספה ל„הצבי״. אך בשם זה שוב לא הותר לו להשתמש, ומשהשיג רשיון חדש שינה את שם עיתונו ל„השקפה״ (מתר״ס). על עיתוניו של בן־יהודה נמתחה ביקורת שלילית מצד ראשי המדברים בספרות ובעיתונות העבריות בחו״ל. ביחוד מרובים היו דברי־הקיטרוג, שנתפרסמו עליהם ב„השלח״ וב„הצפירה״. במאמר־התגוננות מקיף, שפירסם בן־יהודה (ב„השקפה״ ה׳, גל׳ מ״ט—נ׳, וגם ב„הצפירה״ תרס״ה, גל׳ קמ״ו), סיפר על דרכו בעיתונות והביע את צערו על העדר ההבנה הדרושה בחוץ־לארץ לפעלו העיתונאי ולמסיבות המיוחדות, שבהן בוצע. אך הביקורת על העיתונות של בן־יהודה לא פסקה, ולא עוד אלא שגברה, ביחוד משעה

שבן־יהודה נעשה מליץ של האוגאנדיזם. לא היה עוד עיתון עברי בעולם כולו, שהטיף בשקידה ובהתלהבות מרובית כל־כך לאוגאנדיזם כעיתונו של בן־יהודה. דבר זה גרם לכך, שאף הסופרים המועטים והמעולים, שישבו בא״י, התרחקו מעיתוניו.

אעפ״כ הוסיף עיתונו של בן־יהודה להתפתח. ב1904 התחילה ה„השקפה״ (מגל׳ 36 ואילך) יוצאת פעמיים בשבוע, וב1910 אף החליט בן־יהודה על הוצאת עיתון יומי בשם „האור״. זה היה העיתון היומי הראשון שיצא בא״י. גליונו הראשון יצא בא׳ באדר תר״ע. הרוח החיה בעיתון זה היה בנו של בן־יהודה — איתמר בן אב״י —, שחזר מחו״ל לשם עריכת־העיתון. העורך הצעיר הנהיג כאן כמה וכמה שיכלו־לים טכניים וחיצונים, שהעיתונות העברית לא ידעה כמותם עד אז (כותרות גדולות, ביחוד לידיעות סנסאציוניות). „האור״ נתקיים עד תרע״ה — ובשנים האחרונות לקיומו — בתקופת מלחמת־העולם I —, נעשה שוב שבועון או עיתון, שיצא פעמיים בשבוע.

ע י ת ו נ ו ת ה ע ל י ה ה ש נ י ה. מפנה גדול ומהותי בתולדות העיתונות העברית בא״י בא בימי העליה השניה (מ1904 ואילך). גלי־עליה אלה הביאו לארץ עולים, שביקשו לשנות את יחסם של היהודים לעבודה. במאבקם על השלטת העבודה העברית ועל התאקלמותם בעבודה, וכן מהמת השקפותיהם המיוחדות בשאלות חברותיות ולאומיות, לא היתה עיתונותו של בן־יהודה לרוחם. ב1907 הקימו הפועלים את השבועון „הפועל הצעיר״, שהיה בטאונם של אנשי „הפועל הצעיר״ וכן את השבועון „אנפאנג״ ביידית, ששימש בטאון לפועלי־ציון (במקומו בא ב1910 השבועון העברי „האחדות״). שני העיתונים הללו התחילו במלחמה בעיתונו של בן־יהודה ובכיוונו. לאכסניות אלו, וכן לאותה שהקימו ש. בן־ציון ודוד ילין: „העומר״ (תרס״ז—ט), נתלקטו כמה מטובי הסופרים העבריים בארץ ובחוץ־לארץ. הקו המשותף לעיתונות חדשה זו היתה זיקה חדשה למציאות הארצ־ישראלית והעדר של אותה פאתטיות מיוחדת, שציינה את בית בן־יהודה, ושלדעת מתנגדיו היתה נבובה ואף הזיקה לישוב. המדורים הספרותיים הצטיינו ברמתם הגבוהה והיו מעין המשך של מדורים דומים באכסניות הספרותיות בחו״ל. על ברכיה של עיתונות זו גדלו פובליציסטים ומספרים, שכמה מהם זכו להשפעה מרובה אף מחוץ לתחומי הישוב (א. ד. גורדון, י. ח. ברנר, משה סמילנסקי, יעקב רבינוביץ, יצחק וילקנסקי, ר׳ בנימין, ועוד). לשונו של בן־יהודה „טוהרה״ בעיתונות זו מתוך שימוש ביסודות המעולים שבה והרחקתם של החידושים, שהיו פסולים בעיני עורכיה. — עורכים אלה היו: יוסף אהרונוביץ („הפועל הצעיר״), ד. בן־גוריון, י. ח. ברנר, י. בן־צבי, י. זרובבל ורחל ינאית („אחדות״).

עם התפתחותו של הישוב בירושלים התחילו יוצאים בעיר זו עיתונים חדשים, שעורכיהם ומשתתפיהם היו מתחילה עוזריו של בן־יהודה ושהושפעו ממסרתה של העיתונות שלו. מעיתונים אלה יש להזכיר את „החירות״, שהתחיל יוצא בכ׳ באייר תרס״ט בעריכתו של אברהם אלמליח, ואחר זמן קצר — בעריכתו של חיים בן עטר. עיתון ירושלמי זה, שהיה בעל צביון „ספרדי״, יצא מתחילה פעמיים בשבוע ואחר־כך (מא׳ בסיון תרע״ב) כעיתון יומי. הוא מילא תפקיד חשוב ב„מלחמת־השפות״, וזמן־מה אף השתתפו בו סופרים מעולים.

הוא היה גם העיתון היחיד, שיצא בארץ בימי מלחמת־העולם הראשונה כשכל שאר העיתונים העבריים נפסקו. גליונו האחרון (מערב פסח תרע״ז) יצא אך זמן קצר בלבד קודם שנתחדשה העיתונות העברית בארץ אחר הכיבוש הבריטי.

את מקומה של ה„חבצלת״, שכבר דעכה בשנים שקדמו למלחמת־העולם I, ירש עיתון חדש, שמילא את תפקידה בייצוגה של היהדות החרדית. עיתון זה, שנקרא בשם „מוריה״, התחיל יוצא בירושלים בכ״ז בניסן תר״ע בעריכתו של י. י. ילין, ואף הוא הפך לעיתון יומי בתרע״ג (מגל׳ צ״ט ואילך). גם עיתון זה, ככל שאר העיתונים (חוץ מ„חירות״), נפסק בימי־המלחמה. במקום העיתונים באו קבצים, שנקראו בשמות שונים, ובהם הובאו, בצד דברי־ספרות ודיונים על ענייני־היום, גם חדשות וידיעות מכל חלקי־הארץ. רק בימים האחרונים למלחמה, משהתחילה הפלישה הבריטית, נדם כליל קולה של העיתונות העברית.

בצד העיתונות הנזכרת למעלה יצאו בארץ־ישראל לעיתים מזומנות גם קבצים מדעיים, תורנים ומקצועיים, אף אם בקנה־מידה קטן ביותר. העיתונות החקלאית („האִכר״, „האכר היהודי״), המדעית („המסדרונה״, „ירושלים״, „לוח ארץ ישראל״, „המעמר״ כולם של א. מ. לונץ), התורנית („המאסף״ של ר׳ בן ציון קואינקה, „תורה מציון״, „אור תורה״, ועוד) והחינוכית („החינוך״, וקודם לכן: „בית־הספר״) מצטרפות אף הן לחוליות בשלשלת העיתונות העברית, וביחוד שכל אחד מכתבי־עת אלה היה בתחומו בבחינת מעשה־בראשית. אף עיתונות של נוער וילדים ועיתונות היתולית התחילה יוצאת בימים שקדמו למלחמת־העולם I.

ה ת ק ו פ ה ה ח ד ש ה. עם סיומו של הכיבוש הבריטי וחידושה של העיתונות העברית בארץ התחילה תקופה חדשה בתולדותיה של עיתונות זו, שסימניה המובהקים היו אלה: א) העיתון היומי היה מעכשיו ואילך יומי ממש ומילא בפועל את תפקידיו של עיתון כזה. התחומים בין העיתון היומי והשבועון, שקודם לכן היו מטושטשים, הוגדרו עכשיו בבהירות, ומשום כך נשתנה גם אָפיים של השבועונים, שהתחילו יוצאים בתקופה זו; ב) מאחר שהעיתון היומי עסק בעיקר בענייני־השעה, לא נתן מקום מרובה לדיונים מקיפים בעניינים המיוחדים של מקצועות מרובים ושונים, ולפיכך התפתחה העיתונות המקצועית; ג) בצד העיתון היומי, ה„רציני״, נוצרה גם עיתונות־הערב ה„קלה״, וכן נוצרו שבועונים מצויירים; ד) התחומים בין הסופר והעיתונאי, שהיו מתחילה מטושטשים, נקבעים מעכשיו ביתר בהירות, ומתוך כך נתפתח בעיתונות העברית הסוג החדש של הרפורטאז׳ה; ה) רוב העיתונים היומיים נעשים מוסדות גדולים ועצמאים, שמקימים אכסניות־משנה לתחומי נושאים מיוחדים, וכמה מהם אף מקיימים הוצאות־ספרים; ו) בדומה לעיתונות העברית בחוץ־לארץ, יחדה גם עיתונות־הארץ מתקופה זו מקום חשוב לדברי ספרות, מדע ואמנות — עפ״ר בגליונות של ערבי־שבת וערבי־חג; ז) מרכזה של העיתונות עובר מירושלים לתל־אביב.

ה ע י ת ו נ ו ת ה י ו מ י ת. זמן מה אחר הכיבוש הבריטי התחילה קבוצת־סופרים בירושלים מטפלת בהוצאתו של עיתון יומי. השם, שבחרו לעיתונם, „חדשות הארץ״ (שגליונו הראשון יצא בכ׳ בסיון תרע״ט/18.6.1919), היה בעיקרו שמו של עיתון, שממשל־הכיבוש התחיל מוציא בקאהיר ב1918:

„חדשות מהארץ". לסוף הושמטה התיבה הראשונה: „חדשות" ומגל' 131 (י' בכסלו תר"ף/2.12.1919) נקרא העיתון בשם: „הארץ". עורכיו הראשונים נתחלפו בזמן הראשון (נ. טורוב, ש. פרלמן, ליב יפה, ז. ז'בוטינסקי, מרדכי בן הלל הכהן, ועוד), ורק כשעבר העיתון לתל־אביב (ב1923) וד"ר משה גליקסון נתמנה כעורכו הראשי, נכנס העיתון למסלול־הקבע שלו.

העיתון, שחבר עורכיו וסופריו הראשונים נמנה על יוצאי־רוסיה, שהיו בעלי מסורת דמוקראטית־ליבראלית, השתדל לייצג כיוון זה בתנאי המציאות הארצישראלית. „הארץ" הוא העיתון הקבוע היחידי מעיתוני־הארץ, שלא היה תחת מרות מפלגתית. בדברים השנויים במחלוקת נקט לעיתים קרובות עמדה מתווכת־„פשרנית". גליקסון התמיד בעריכת־העיתון ארבע־עשרה שנה. זמן קצר לאחר שפרש מן העיתון נרכש „הארץ" ע"י ש. ז. שוקן, שמינה את בנו ג. שוקן, כעורך ראשי.

עוד בתקופת „חדשות מהארץ" הוציא העיתון תוספת ספרותית בשם „שי של ספרות" בעריכתו של ש. בן ציון (תרע"ח—ט), ומשנתרחבה יריעת־העיתון נתרחבה גם התוספת הספרותית שלו, שאיכסנה את מיטב הסופרים, המשוררים והחכמים העבריים בא"י. לציון מיוחד ראויים שני הקבצים על הרמב"ם, שיצאו בתרצ"ה. מזמן לזמן עשה העיתון נסיונות להוציא גם עיתון לילדים. הניסיון האחרון בתחום זה הוא „הארץ שלנו", היוצא משבט תשי"א.

בין הסופרים, שהקימו את „הארץ", היה מתחילה גם א. בן־יהודה, אך עד מהרה נתברר לו, שדעתם של חבריו אינה כדעתו לא בשאלות־השעה ולא בשאלות־הלשון, ועל־כן סייע לבנו, איתמר בן אב"י, בהקמת העיתון היומי „דֹאר היום" (שגליונו הראשון יצא בי"ב באב תרע"ט/8.8.1919). במשך שמונה־עשרה שנות־קיומו של עיתון זה עברו עליו גילגולים מרובים. מתחילה היה בן אב"י העורך והמכוון את דרכו של העיתון, והוא גם הנהיג בו כמה חידושים, שנתקבלו אחר־כך גם על דעתם של שאר מוציאי־העיתונים: כך היו עד שנת 1929 כל העיתונים היומיים, שיצאו בארץ, עיתוני צהריים; בן־אב"י היה הראשון, שהוציא עיתון־בוקר; כמו־כן הוזיל את מחירו של העיתון. בדצמבר 1928 קיבל לידו זאב ז'בוטינסקי את עריכת העיתון, שנעשה ע"י כך בטאונה של התנועה הרוויזיוניסטית. ב1930 חזר בן־אב"י למערכת, אך לזמן קצר בלבד, ומתרצ"ג ואילך נערך העיתון ע"י ש. פרלמן ופ. גינזבורג, ואח"כ על־ידי בר־דרורא. בתרצ"ו פסקה הופעתו של העיתון (בגליונותיו האחרונים יצא ביחד עם „חדשות אחרונות", עיתון יומי בעריכתו של פ. גינזבורג, שפסק בתרצ"ז).

עד שנת 1925 היתה העיתונות היומית „אזרחית" בעיקרה. מפלגות־הפועלים השתמשו בשני השבועונים, שעמדו לרשותן: ה„קונטרס" (של אחדות העבודה) ו„הפועל הצעיר" (של מפלגת „הפועל הצעיר"). בט' בסיון תרפ"ה (1.6.1925) הוקם „דבר", העיתון היומי של הסתדרות־העובדים, שהתחיל יוצא בעריכתו של ב. כצנלסון. עיתון זה, שטיפל בענייני־עבודה ובבעיות־הפועלים מנקודת־המבט של הרוב בהסתדרות־העובדים הכללית, וכן בבעיות הארץ בכללה, משך אל ה„מוסף" הספרותי שלו, שיצא בכל יום ששי, כמה מחשובי הסופרים והמשוררים, מן הוותיקים והצעירים כאחד (ביחוד בתקופת עריכתו של דב שטוק [סדן]). הרבה מן העיתונים ובני־העיתונים של ההסתדרות יצאו ע"י „דבר", וכן קיים העיתון הוצאת־ספרים משנתו הראשונה ואילך. ב1931—1936 הוציא העיתון „מוסף לילדים", שנקרא אח"כ (מד' באדר א' תרצ"ו) בשם „דבר לילדים", המופיע כשבועון עד היום.

עם גידולו של הישוב והתפצלות ענייניו הישוביים והשקפותיו המדיניות, התחילה המפלגה משמשת גורם חשוב בתולדותיה של העיתונות. כל מפלגה ראתה חובה ראשונה לעצמה להקים לה עיתון משלה, מאחר שנראה היה לה, שאַך באמצעותו של ביטאון כזה יהא בידה להילחם באופן יעיל על השקפותיה ולרכוש לה מספר מרובה יותר של מצדדים. התנועה הרוויזיוניסטית, שהשתמשה מתחילה ב„דאר היום", הקימה בתרצ"א (1931) את העיתון היומי: „העם", שהופסק באותה שנה ע"י הממשלה. במקומו התחיל יוצא השבועון של התנועה הרוויזיוניסטית, ששימש ביטאון לאגף הקיצוני־המהפכני שלה, „חזית־העם", ושבתקופת־קיומו הוחרף הסיכסוך בין הרוויזיוניסטים ותנועות־השמאל. „חזית־העם" הופסק ב1934 כשהרוויזיוניסטים הקימו את העיתון היומי „הירדן" ב1934 (בט' באדר תרצ"ד), שבמשך שנת הופעתו הראשונה הופסק פעמַיים ע"י השלטונות הבריטיים, ולאחר שנתחדש והופסק שוב על־ידיהם ב1936 לא יצא עוד כעיתון יומי, אלא כשבועון. ב1938 הקימו הרוויזיוניסטים את העיתון היומי „המשקיף", שנתקיים עד אחר תקומתה של המדינה (1948). בכל העיתונים הללו השתתף בקביעות (עד מותו ב1940) ז. ז'בוטינסקי. עורכיהם למעשה היו חליפות: י. ה. ייבין, ז. פון וַיזל, א. אחימאיר, ב. נתניהו, א. בן־חורין וא. רמבה.

זמן קצר לאחר שנוצרה תנועת ה„חירות" נוצר העיתון „חרות", תחילה כשבועון ואחר־כך (בכ"ט באלול תש"ח) כעיתון יומי, שמתקיים עד היום. האכסניה לנוער של „חירות" („חירות לנוער") קיימת מתשי"ג.

הציונות הכללית, שמתחילה ראתה את בטאונה ב„הארץ", לא יכלה עוד, אחר התפצלותה לשני אגפים (ימני ושמאלי), להסתפק בעיתון זה, והאגף הימני הקים לעצמו בערב סוכות תרצ"ו עיתון יומי משלו בשם „הבוקר". עורכיו הראשונים של עיתון זה היו בן־ציון כ"ץ וא. דרויאנוב; עורכו לאחר מכן (עד מותו ב1954) היה יוסף הפטמן. עיתון זה ייצג, בין השאר, את חוגי הפרדסנים ובעלי־התעשיה בארץ, וכן את הפועלים המסונפים לאירגון העובדים הציונים הכלליים. במשך שנתיים הוציא „הבוקר" תוספת מיוחדת לילדים בעריכתו של י. חורגין (תש"ג—ה). אחר־כך הוקצה מדור לילדים בגוף העיתון.

זמן קצר אחר ייסודו של „הבוקר" התחילו גם החוגים הדתיים מטפלים בהכנות להוצאת עיתון יומי. גליונו הראשון של עיתון זה, שנקרא בשם „הצופה", יצא בירושלים בכ"ו באב תרצ"ז; לאחר זמן קצר עבר לתל־אביב. מתחילה יצא במשך כמה חדשים שלוש פעמים בשבוע, ומי"ג בטבת תרצ"ח נעשה עיתון יומי. עיתון זה הקדיש מקום מרובה לבעיות הדת והרבנות, וכן לכל מה שיש בו עניין לאדם הדתי בישראל. מלחמה לו, לעיתון זה, בדתיים הקיצונים מזה וב„חפשים" מזה. מתש"ז מקיים „הצופה" שבועון לילדים בשם „הצופה לילדים".

ההתפעלות וההתפלגות מטעמים מדיניים פגעו במרוצת־הזמן גם במחנה־הפועלים, והחלק, שהיה מורכב בעיקרו מחברי „השומר הצעיר", יצר את העיתון היומי „משמר"

(בכ״ז בתמוז תש״ג/30.7.1943). עיתון זה, שבתקופת־קיומו הראשונה נלחם בתכנית־בילטמור (ראה למעלה, היסטוריה, עמ׳ 560), שימש במשך שנים ביטוי של אופוזיציה למפלגת פועלי־ארץ־ישראל ולעמדתה בישוב ובהסתדרות. ב1944 באה התפלגות נוספת בתוך מפלגת פועלי א״י, והפלג הפורש הקים לעצמו במה מיוחדת — את השבועון „ידיעות התנועה לאחדות העבודה״ (שאח״כ נתקצר שמו ל„לאחדות העבודה״). עיתון זה התקיים מי״ח בסיון תש״ד (19.6.1944) עד תחילת 1948. באותו זמן נתאחדה התנועה של לאחדות־העבודה ופועלי־ציון עם השומר־הצעיר וכביטאון לתנועה מאוחדת זו, שנקראה בשם „מפלגת הפועלים המאוחדת״ (= מפ״ם), שימש עכשיו העיתון היומי „על המשמר״ (מיום 25.1.1948 ואילך), שאח״כ נקרא בקיצור „משמר״. השם הקודם של „לאחדות העבודה״ ניתן עכשיו לירחון של המפלגה המאוחדת. אף „על המשמר״ הוציא עיתון לילדים בשם „משמר לילדים״ (מתחילה בתבנית גדולה — ב1946/45, ואח״כ — מערב ראש־השנה תש״ו — בתבנית מוקטנת).

התפלגותה של „מפלגת־הפועלים המאוחדת״ גרמה ליצירתם של כלי־ביטוי חדשים. הסיעה הפורשת הראשונה („סיעת למדן״) הקימה את השבועון „מאבק״ (54—1952), שפסק לצאת כשחבריה נכנסו למפלגת פועלי ארץ־ישראל. סיעה פורשת שניה (סיעת סנה) קיימה את השבועון „שמאל״, שנפסק עם כניסת חבריה למפלגת הקומוניסטים הישראלית. סיעה שלישית („לאחדות העבודה״) התחילה מוציאה את „למרחב״ (2.6.1954) מתחילה כדו־שבועון, ואחר־כך (מסוף 1954 ואילך כעיתון יומי. עיתון זה קרא על התוספת שלו לספרות בערבי שבתות וחגים את שם השבועון הספרותי „משא״, שב1951—1954 נתקיים כבמה עצמאית ושימש כלי־מבטאם של הסופרים הצעירים הקרובים למפ״ם ושחדל להופיע לאחר ההתפלגות.

העיתונות הקומוניסטית מונה את שנות־קיומה משנות העשרים ואילך. במשך שנים יצאה במחתרת ועל־פי רוב בשכפול. העיתון היומי של הקומוניסטים „קול־העם״, שהתחיל יוצא ב14.2.1947, רשם בראש גליונו הראשון: שנה 11. עיתון זה ראה את עצמו כהמשך של „קול העם — אורגן המפלגה הפלשתינאית״, שהתחיל יוצא ב1936, קצתו בדפוס וקצתו בשכפול. ככל שאר עיתוניה של המפלגה הקומוניסטית, מייצג אף עיתון זה בעקביות את הקו המדיני, שנקבע במוסקווה. קו זה עובר כחוט־השני בכל מדוריו של העיתון, לרבות המדור הספרותי שלו. פלג אחר של קומוניזם מייצג מ. שטיין בעיתוניו השונים, וכן ב„עיתון הדמוקראטי״, שהוא מוציא מתחילת 1945 — להלכה כעיתון יומי, ולמעשה לעיתים רחוקות.

אף לאגודת־ישראל ולפועלי אגודת־ישראל יש מסורת ניכרת של עיתונות בארץ, אע״פ שלעיתונות יומית זכו חוגים אלה אך בשנים האחרונות. כלי־מבטאה של אגודת־ישראל הם „היומן״, „קול ישראל״ ו„המודיע״, היוצאים בירושלים. עיתון אחרון זה הוציא גם (משבט תשי״ב) את „המודיע לילדים״ (ששמו נשתנה אח״כ ל„המודיע הצעיר״). פועלי אגודת־ישראל מקיימים (מל״ג בעומר תש״ט) שני עיתונים יומיים, אחד בירושלים בשם „הקול״ ואחד בתל־אביב בשם „שערים״. בשם העיתון האחרון היה נקרא במשך שנים בטאונם של פועלי אגודת־ישראל, שיצא מתחילה לעיתים מזומנות ואח״כ כשבועון (מכ״ו בטבת תש״ה, בעריכת ק. כהנא). כעיתון יומי התחיל עיתון זה מופיע ב15.7.51; מתחילה יצא כעיתון־צהריים וזמן קצר אח״כ כעיתון־בוקר (מ19.8.51). אף עיתון זה מוציא תוספת לנוער ולילד בשם „שערים״.

במשך כל תקופת־המאנדאט נעשו נסיונות שונים להקים עיתונים יומיים נוספים בירושלים, תל־אביב וחיפה. אך כל הנסיונות הללו לא הצליחו, ולכל היותר נסתיימו בהקמת עיתונים, שיצאו במשך ימים, שבועות או חדשים מועטים בלבד. כאלה הם „החרות״ של א. אלמליח ומ. לניאדו, שיצא בירושלים ב1933, ו„הזמן״ של בן־ציון כ״ץ, שיצא בתל־אביב ב1935. בתקופת קיומה של מדינת־ישראל ניסתה המפלגה הפרוגרסיווית לקיים עיתון יומי בשם „זמנים״. הוא התחיל יוצא בכ״ט באלול תשי״ג ונפסק בסוף 1955.

ע י ת ו נ ו ת - ע ר ב. כאמור, היתה כל העיתונות העברית (חוץ מ„דואר היום״) עד 1929 עיתונות־צהריים — כלומר, „עיתונות ערב״. סיבו־הדבר היתה נעוצה באורך הזמן, שהיה דרוש לידיעות של סוכנות־רויטר כדי להגיע מקאהיר לא״י (ברכבת). היה זה דבר רגיל באותן השנים, שהטלגראמות של רויטר ושל סוכנויות אחרות, שהיו נשלחות למצרים, נתפרסמו בעיתונות העברית בארץ באיחור של שתי יממות לערך. בסוף 1929 התחילה סוכנות־רויטר (באמצעות סט״א) ממציאה במישרים ידיעות טלגראפיות לא״י — מה שאיפשר את הופעתם של העיתונים בבוקר; וכן שימשו המאורעות של 1929 גורם חשוב לשינוי זמן־הופעתם של העיתונים. התפתחות נוספת באה ב1933, שנת השתלטותו של היטלר בגרמניה. ההתעניינות המרובה במתרחש באירופה, הרווחה הכלכלית שהיתה אז בארץ, והמתיחות הציבורית, שנוצרה בקשר למשפט רצח־ארלוזורוב, הביאו לידי יצירת עיתונות־ערב, או ביתר דיוק: עיתונות, שהופיעה בשעות־הצהריים. עיתונות זו כללה מדורים מנוקדים בצירוף ביאורים בסוגריים לגרמנית, שהיו מכוונים לעולי־גרמניה.

קדמו לעיתונות־ערב זו, שנכנסה למסלול־קבע ב1933, נסיונות של הוצאת עיתוני־ערב כתוספות לעיתוני־הבוקר. בכ״א במרחשוון תר״ץ (24.11.1929) התחילו יוצאים עיתוני־ערב של „הארץ״ („הארץ של ערבית״) ושל „דאר היום״. שניהם לא האריכו ימים ונפסקו לאחר זמן קצר. לאחר שנים חידש „הארץ״ את עיתון־הערב שלו בשם „השעה״, שנתקיים כחמש שנים (1938—1942). ב1948 התחיל „הארץ״ מוציא שוב עיתון־ערב בשם „יום־יום״, שנפסק ב1949. דומה לזה היה גם גורלו של עיתון־הערב של „הבוקר״ (שיצא לסירוגים בשם „השחר״ ו„הבוקר״). הוא נתקיים כמה שנים ונפסק. מתחילת 1942 הוציא גם „דבר״ מהדורת־צהריים, שנתקיימה עד סוף 1949.

עיתוני־צהריים אלה של עיתוני־הבוקר לא יכלו לעמוד בהתחרות עם עיתוני־הערב מן הסוג שנוצר מסוף שנות ה30 ואילך. עיקר החידושים של עיתונות־ערב מיוחדת זו, שלא היתה קשורה בעיתוני־הבוקר, היו: ידיעות קצרות, כותרות בולטות ונוסח־כתיבה „קל״ ומושך את הרבים — דברים, שלא היו מקובלים על עיתוני־הבוקר. כשפרצה מלחמת־העולם II הוקם עיתון־הערב „ידיעות אחרונות״ ע״י עזריאל קארליבאך, שלימים עזב עיתון זה והקים עיתון אחר בשם „ידיעות מעריב״, ששמו נתקצר אחר־כך ל„מעריב״ (ב1948). אחר־כך התחילו יוצאים עיתוני־ערב נוספים,

כגון „המברק", מיסודם של „לוחמי חרות ישראל" (לח"י), שנתקיים תקופה קצרה (בשנות 1947/48), ועיתון־ערב של מפלגת פועלי־ארץ־ישראל: „חדשות הערב" ואח"כ „הדור" (שנפסק ב1955). נוסף על כך יצאו עיתוני־ערב בירושלים („בערוב היום", תוספת־ערב לעיתון „היום", שיצא ב1948, „המבשׂר" של אגודת־ישראל, שיצא מתחילה כעיתון־ערב, ואח"כ כעיתון־בוקר ולבסוף כשבועון) ובחיפה („הכרמל", ב1938), ועוד. סופם של כל העיתונים הללו היה, שהוצאתם פסקה לאחר תקופת־קיום קצרה. בסוף 1955 נשתיירו אך שני עיתוני־ערב בלבד: „ידיעות אחרונות" ו„מעריב" (שניהם בתל־אביב).

עיתונות יומית מנוקדת. כדי להשפיע על ציבור העולים החדשים, שעדיין לא שלט כראוי בעברית, וכן כדי לסייע להם ברכישת־הלשון, נעשו כמה נסיונות להוציא עיתון יומי מנוקד. ניסיון ראשון ממין זה היה העיתון היומי „הגה", שהתחיל יוצא ע"י „דבר" בערב פסח ת"ש (22.4.1940). עיתון זה, שמשך אליו סופרים מבני העליה החדשה (ביחוד מבני העליה הגרמנית), הביא ביאורים בגרמנית למלים עבריות קשות. „הגה" פסק לצאת ב1946 ועמו פסקה העיתונות המנוקדת בתקופת־המאנדאט. היא חודשה רק במדינת־ישראל — מתחילה על־ידי משׂרדי־הממשלה, שהוציאו שבועון מנוקד מיועד לעולים. „דבר" התחיל (בכ"א בסיוון תשי"א/1.7.1951) מוציא עיתון יומי מנוקד בשם „אומר" היוצא עד היום (1956). ביאורי־המלים והחומר העיתונאי המובאים ב„אומר" מותאמים לקיבוצי־הגלויות המרובים והשונים, שלהם הוא מיועד.

כתבי־עת. מחמת אפיה המיוחד של העיתונות היומית והשבועית, שהתחילה מתפתחת אחר מלחמת־העולם I, נתבלט ביותר ההבדל המהותי בינה ובין דו־השבועון, הירחון, הרבעון וכד' עד לשנתון הקבוע. כל הסוגים הללו של כתבי־עת זכו לשׂיגשׂוג מסויים אחר מלחמת־העולם I; כמה מהם נתקיימו זמן ממושך וכמה מהם מילאו תפקיד חשוב בהתפתחות הרבגונית של הישוב העברי בארץ; מספרם כיום מגיע למאות. אך כל כתבי־העת הללו אינם עניין לסקירת העיתונות בארץ, אע"פ שיש לראותם מכמה בחינות כילדי־רוחה וצאצאיה של עיתונות זו (וע"ע עברית, עתונות; עברית, ספרות).

מ. פרובסט, העתונות העברית בהתפתחותה הכרונולוגית (1728–1920), אחיאסף (לוח) י"ג, תרפ"ג, 237–291; הנ"ל, חומר מספרי לתולדות התפתחותה של העתונות הישראלית לארצותיה, שנותיה וזמניה בצירוף טבלאות, קרית־ספר ב', 212–214; העתונות ארץ־הישראלית (רשימת העתונים וכו' מטעם בית הספרים הלאומי), 1926; העתונות הישראלית בא"י מאז היותה ועד ראש שנת תרפ"ט, רשימה ביבליוגראפית ערוכה בידי מ. פרובסט וד. קלעי, תרפ"ט; ז. פבזנר, שבעים שנה לעתונות הישראלית בארץ ישראל (רשימה ביבליוגרפית), תרצ"ב; ש. שונמי, מפתח המפתחות, 1936, 57–65; קובץ מאמרים לדברי ימי העתונות בא"י, א—ב, תרצ"ה–תרצ"ו; א. ר. מלאכי, העתונות הירושלמית, לוח א"י, ט"ז, 107–136; ש. ל. ציטרון, „הלבנון", העולם ו', 1912; גל' כ"ח–ל'; ג. קרסל, „הלבנון" וה„חבצלת", תש"ג; מבחר כתבי י. ד. פרומקין, בצירוף הערות ומבוא מאת ג. קרסל, תשי"ד; „יהודה וירושלם" בצירוף הערות ומבוא מאת ג. קרסל, תשט"ו; י. כנעני, אליעזר בן יהודה, חומר ביבליוגראפי, מזרח ומערב, ג', תרפ"ט; אסופות, קובץ ד', 1954 (מוקדש בעיקרו לתולדות עיתונות־הפועלים); J. Lin, *Die hebraeische Presse*, 1928; *Register of the Palestine Press*, 1946 (שלוש רשימות מטעם ממשלת־המאנדאט).

ג. ק.

האמנויות

האמנויות הפלאסטיות. — 1. ציור. במאה ה19 לא נתגלתה בא"י האמנות התיאורית שעל־פני השטח — ציור, רישום וגראפיקה — אלא ביצירות עממיות בלבד. אנו מוצאים ציורים על כתובות, וכן במורי־דרך לעולי־רגל יהודיים; „מזרחים" מקושטים בהדפסי־אבן (שנדפסו ברובם בחוץ־לארץ); תיאורים באמצעות רְקמות — על מפות לשבת ולפסח ועל מגבות־קידוש; ופה ושם אף קישוטים של קירות־בניינים, כגון בבתי־הכנסיות שבעיר העתיקה של ירושלים או של צפת.

תולדותיו של הציור כפעולה אמנותית מכוונת פותחות בא"י רק סמוך לתחילת המאה ה20, כשביקרו בארץ כמה אמנים מאירופה, כגון אברהם נוימן (1873—1942), שמוצאו מגאליציה. נוימן ניסה למסור את הנוף הארצישראלי באמצעות הצבעים החזקים של האימפרסיוניזם המזרח־אירופי שלו; תמונותיו מעידות על רוח ערה, הקפדה אמנותית וחוש טוב לרשמי־צבע.

אולם משכן של ממש מצא לו הציור בארץ רק עם ייסודו של „בצלאל" — בית־מלאכה ובי"ס למלאכת־מחשבת —, שהוקם ב1906 ע"י הפסל והצייר בוריס שץ (1866—1932; ע"ע). לפי תכניתו של שץ נועד „בצלאל" ליצור אמנות חדשה, שתבוצע בטכניקות אירופיות, אך תהא מבוססת על המסורת המזרחית־היהודית; הציור תפס בתכנית זו מקום חשוב, אך לא מקום ראשון, וכן חסר היה בוריס שץ, למרות מעוף־חזונו והתלהבותו היוצרת, כמה מן היסודות, שהיו דרושים לגישום חלומו, וחסרונות אלה נשתקפו גם בראשיתו של הציור הארצישראלי. עם עלייתו לארץ הביא עמו שץ מגרמניה את ידידו משה אפרים ליליֶן (1874—1925), שנולד בגאליציה, אך כבר קנה לו באותם הימים פירסום בגרמניה. בהשפעתם של מחדשי קישוט־הספר האנגליים, ויליאם מוריס ובירדסלי, תרם ליליין תרומה חשובה ליצירת סיגנון של אילוסטראציות בגרמניה, ואף היה מן המייסדים של „סיגנון־הנוער" (Jugendstil) הגרמני. אך באירופה כבר נתפתחו באותה שעה זרמים חדשים באמנות, שהיו שונים בתכלית מן הקודמים — סֶזאן מת סמוך לאותה שנה, ופיקאסו נמצא ב„תקופה הוורודה" שלו — ואילו ליליין, שבא לירושלים כדי לפעול בה כמורה לציור, הביא עמו את סיגנונו הקווי המיושן. בסיגנון זה יצר ליליין תחריטים, שבהם מסר באופן מעניין ובדייקנות את קווי־ההקף האדירים של הנוף הא"י. אך ליליין התבונן במראות־הארץ כתייר בעל הלך־רוח רומאנטי, ובהתלהבותו הלאומית עורר את תלמידיו להטעים בתמונותיהם נושׂאים יהודיים, בלא שבירר להם במידה מספקת את חשיבותו של מבנה־התמונה. בתחילת מלחמת־העולם I עזב ליליין את הארץ.

המורה השני לציור ב„בצלאל" היה שמואל הירשנברג (1865—1908), שהגיע ב1907 מפולניה לירושלים דרך מינכן, פאריס ואיטליה. הירשנברג, כרבים מן הציירים היהודים בני דורו, כמעט שלא שׂם לב אל הפירות, שנתנה האמנות בזמנו באירופה המרכזית והמערבית. הוא היה נאטוראליסטן אקאדמי; וגם בעיניו היו העיקר הנושׂאים, שטיפל בהם ושסובבו ברובם על ציר אחד: גורל היהודים בגלות. בא"י התחיל מצייר את גוף־הארץ, את טיפוסי האנשים, שפגש בה, ואת בתי־הכנסיות העתיקים שלה; ביצירות אלו נעדרים הגונים האפורים וה„דהויים" של תמונות־הגלות שלו, והגונים הבהי־

רים יותר, שמציינים אותן, מעידים על כוח־ההסתכלות שלו ועל ההשפעה, שהשפיעו ניצני החיים החדשים, שמצא בארץ, על רוחו. כיוון חדש זה ביצירתו לא הספיק להתפתח, כי הירשנברג מת שנה אחת לאחר שעלה לארץ.

שאר האמנים, שהורו אח"כ ב„בצלאל" — כגון אהרן לַחוֹבסקי, אריך גולדברג ודויד שׂור — לא יכלו להצביע על מפעלים חשובים כציירים, או — כמו לַזַר קְרסטין (1868—1938) — נצטמצמו בציור אקאדמי של מחזות עגומים מחיי־היהודים בעיירה הרוסית. במשך מלחמת־העולם I הוגלו או ברחו רוב המורים והתלמידים של „בצלאל" מן הארץ. אך משנסתיימה המלחמה מיהרו ברובם לחזור אליה. תלמידים לשעבר שימשו עכשיו כמורים ב„בצלאל" במקצוע הציור: אדולף בֶּרמן, זאב רַבָן, מ. גור־אריה, י. אייזנברג ושמואל לוי.

בוריס שץ נשאר נאמן בעקשנות לאידיאל האמנותי הצר שלו, ולא הרשה למורים ולתלמידים שבמחיצתו לשים לב למהפכה הגדולה, שבאה בסוף המאה ה19 באמנות של אירופה ושמ1900 ואילך שיוותה לה פנים חדשות. כל אמני־„בצלאל" אלה האמינו, שאמנות היא יהודית כשהיא מתארת מחזות מחייהם של היהודים; ומכיוון ששרשי עולמם היהודי היו נעוצים עפ"ר בערי־מולדתם במזרח־אירופה, הירבו לצייר מחזות מקהילותיהם הקטנות. הזהות של דת ויהדות היתה לרובם דבר שבמוסכמות, ואת הארץ הוסיפו לראות — אף לאחר שישבו בה שנים הרבה — בעיניהם של תיירים מופתעים; מפני־כן מוצאים אנו בין יצירותיהם שפע תמונות של מקומות היסטוריים בארץ ושל טיפוסי פלחים ובדוים, שתוארו על־ידיהם לפרקים כדמויות מקראיות. כיוון שאמני־„בצלאל" אלה התחילו כמעט כולם כמבצעי מלאכת־מחשבת, נסתמן בתמונותיהם ובאילוסטראציות שלהם האופי הקישוטי של „סיגנון־הנוער"; אף לא אחד מהם ידע, שציור פירושו בניין תמונה באמצעות צבעים.

באישיות עצמאית יותר חונן אַבֵּל פַּן (שמו הקודם: פֶּפֶּרמן; נו' 1883), שבא ל„בצלאל" זמן קצר אחר מלחמת־העולם I.

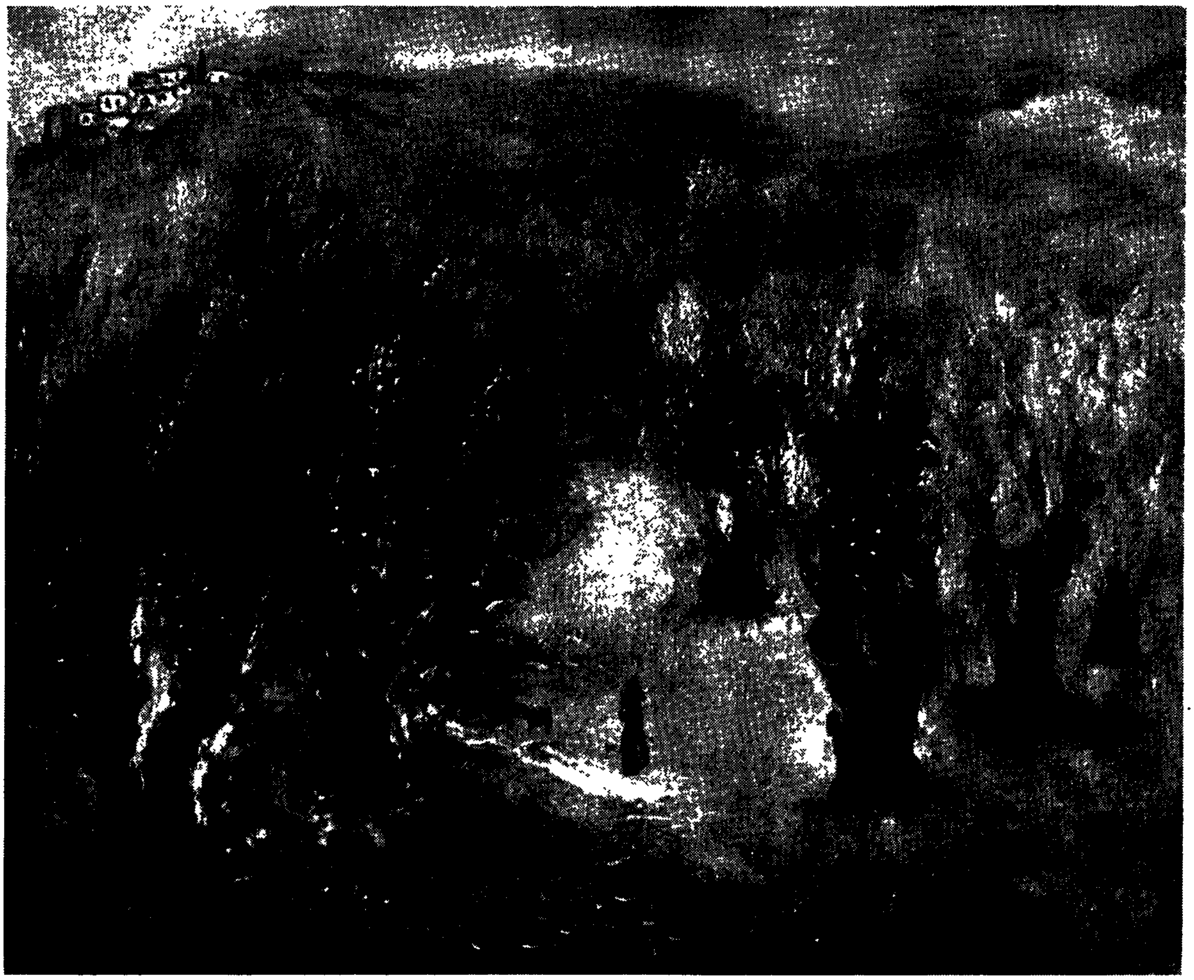
י. פלדי: כובסת (תבלים על־גבי צבע־שמן), 1954

פאן נולד ברוסיה, למד בפאריס ובאמסטרדאם והיה ידוע כצייר של תמונות־ז'אנר רוסיות בסיגנון קישוטי. אך ביחוד הוא מצטיין כרַשָׁם וכליתוגראף, וכן כצייר־פַּסטֶל. בתקופת הפרעות, שנערכו ביהודי־רוסיה אחר 1918, צייר סידרה של תמונות־פאסטל מזעזעות על רדיפות־היהודים (כיום בבית־הנכות של „בצלאל"), אך גם הוא נהה אחר המוסכמות המוטעים של מסורת־„בצלאל" והתחיל מתאר טיפוסים מקראיים בדמות של ערבים בני זמננו, ועל־ידי כך דימה לקרב את התנ"ך לתפיסתם של בני־דורנו. לא היה לו, לפאן, כוח־החזון, שהיה דרוש כדי להפיח רוח־חיים בדמויות שצייר, ולפיכך נאחז בעיקר בצד החיצוני, כגון לבוש ותכשיטים, באופן שאבות־האומה נראים בציוריו כאילו הם שחקנים בתחפושת.

אחד מן התלמידים הוותיקים של „בצלאל", ששימש אח"כ מורה במכון זה, הוא אהרן הלוי (נו' 1887), שפיתח סיגנון עצמאי ברישום. הלוי היה בתקופת פעילותו ב„בצלאל" חיי־חלוץ טיפוסיים: הוא היה שומר בקיבוץ, דיג, גנן — אדם, שביקש להתערות במציאות. ברוח זו צייר את הנוף על אילניו ושאר גידוליו בקפדנות דקדקנית, שמקרבת אותו לזרם של הפרימיטיוויזם.

מ. שמי (שמירט): צפת (צבעי־שמן), 1950

ראובן: עצי־זית בגליל (צבעי־שמן), 1955

בּוֹריס שץ — יוצרם של חיי־האמנות בארץ —, שבעיקרו היה פַּסָל ותבליטן, אך בצעירותו ובשנות־חייו האחרונות הירבה גם לצייר —, עשה מאמצים נוֹאשים כדי לקיים את „בצלאל"; אלא שבאותו זמן עצמו כבר נתמוטט המוסד מבחינה רעיוֹנית. באה קבוצה של תלמידים לשעבר, שרוּבּם שהוּ בינתיים בארצות־חוץ, והחליטה לשים קץ לגישה המיוּשנת ולשאוף לציור שיהא אמנות לשמה. „מוֹרדים" אלה במסוֹרת „בצלאל" הם שייסדוּ בפוּעל את הציור הא"י החדש.

בראש קבוצה זו עמד ישראל פַּלְדִי (נו' 1893), שעלה לא"י ב1907 ועזב אותה בתחילת מלחמת־העולם I. ב1920 חזר לארץ והתחיל מפתח סיגנון אֶכּספרסיוֹניסטי עצמאי, שהיה מושפע מן הציור המוֹדרני, הצרפתי והגרמני. מתחילה צייר טיפּוּסים מבני־הארץ ודיוֹקָנוֹת, בצורות נמרצות ואדירוֹת כאחד. בזמן מאוחר יותר, לאחר ששהה בפאריס, פנה פלדי לנאטוּראליזם רוֹמאנטי, וכיום הוא מעצב סיגנון מופשט משלוֹ (עי' להלן).

חשיבוּת מרוּבה היתה לתמונות, שיצר אז ראובן רוּבּין (נו' ב1893 ברוּמניה). מתחילה הוּשפּע ראובן משץ; אך אף בתמונותיו הראשונות כבר ניכרת עצמאוּת ציוּרית אמיתית, שלא היה בֵּינה ובין מסוֹרת־„בצלאל" ולא כלוּם. ראובן הירבה לנדוֹד בעולם. ב1920 הציג את יצירותיו בניו־יוֹרק, וכשחזר לארץ דבק בו, באמן זה — שביסודו אינו פשטן כלל וכלל —, משהו מן הפרימיטיווּיזם של אנרי רוּסוֹ; תמונה אחת, שמתארת את משפחתו, מצוּיירת בסיגנון זה. ראובן הוא רשם ואקווארליסטן מצויין, שצייר שוּרה ארוכה של רישוּמים מנוֹף הארץ ומטיפּוּסיה; באלה אין למצוא עוד את הרוח הקישוּטית של אמנוּת, שכל עניינה ב„תוכן", אלא עדיף בהם הקו השופע חיים וכתם־הצבע החיגני. במרוצת־הזמן פיתח ראובן בציורי־השמן שלו סיגנון, שבו מתוארים נוֹפי־הארץ במעוּף וירטוּאוֹזי ובצבעים בהירים; ואפילו כבדוּתו המדכּאת של יום־חמסין נמסרת בהם בחן. עומק־הרגש ושגב־הרעיון אינם בראש דאגוֹתיו של ראובן; אך השפעתו על חיי־האמנוּת, וכן פעילוּתו באירגוּן הערוּכוֹת, מייחדים לו, ביחד עם אמנותו העליזה והאידיאליסטית, מקום בולט בתולדות־האמנות בארץ.

שונה ביסודו מראובן היה האמן השלישי בקבוצה הנזכרת, העמקן מנחם שֵׁמי (שמו האמיתי: שֶׁמיט; נו' ברוּסיה; 1894—1954). עד סוף ימיו נאבק שמי על התיאוּר הציוּרי של המציאוּת — הנוֹף והאדם — ברוח האסכוֹלה של סֶזאן וה„פוֹביסטים" (Fauves); בכל אחת מתמונותיו בנה בעקשנוּת את הנוֹשא שלו מתוך צבעיו. רק פעם אחת, ב1923, צייר תמונות בהשפעת הנֶאוֹקלאסיציזם של פיקאסוֹ; אך עד מהרה חזר לדרכם של תלמידי־סזאן. מבחר־הצבעים של שמי הלך ונתבהר במרוּצת התפתחוּתו. דיוקן־האשה שלו משנת 1936, הבנוּי על גוֹני אדום וצהוב, הוא מעשה־ידי־אמן. כשהגיע במלחמת־העולם II עם הגדוד העברי לאיטליה,

נחום גוטמן: חצר בצפת (צבעי־מים), 1952

נעשה ציורו חפשי יותר; ובשנות־חייו האחרונות יצר בייחוד בצפת שורה של תמונות־נוף, שבהן נתמזגו אבלו על בנו, שנפל במלחמת־העצמאות, והשתוממותו על הודו של הנוף ההררי ליצירות אֶכּספרסיוניסטיות עמוקות־רגש. אפשר לומר, שבתקופה זו נעשו תמונותיו פשוטות יותר ועם זה קנו להן משמעות ציורית משלהן.

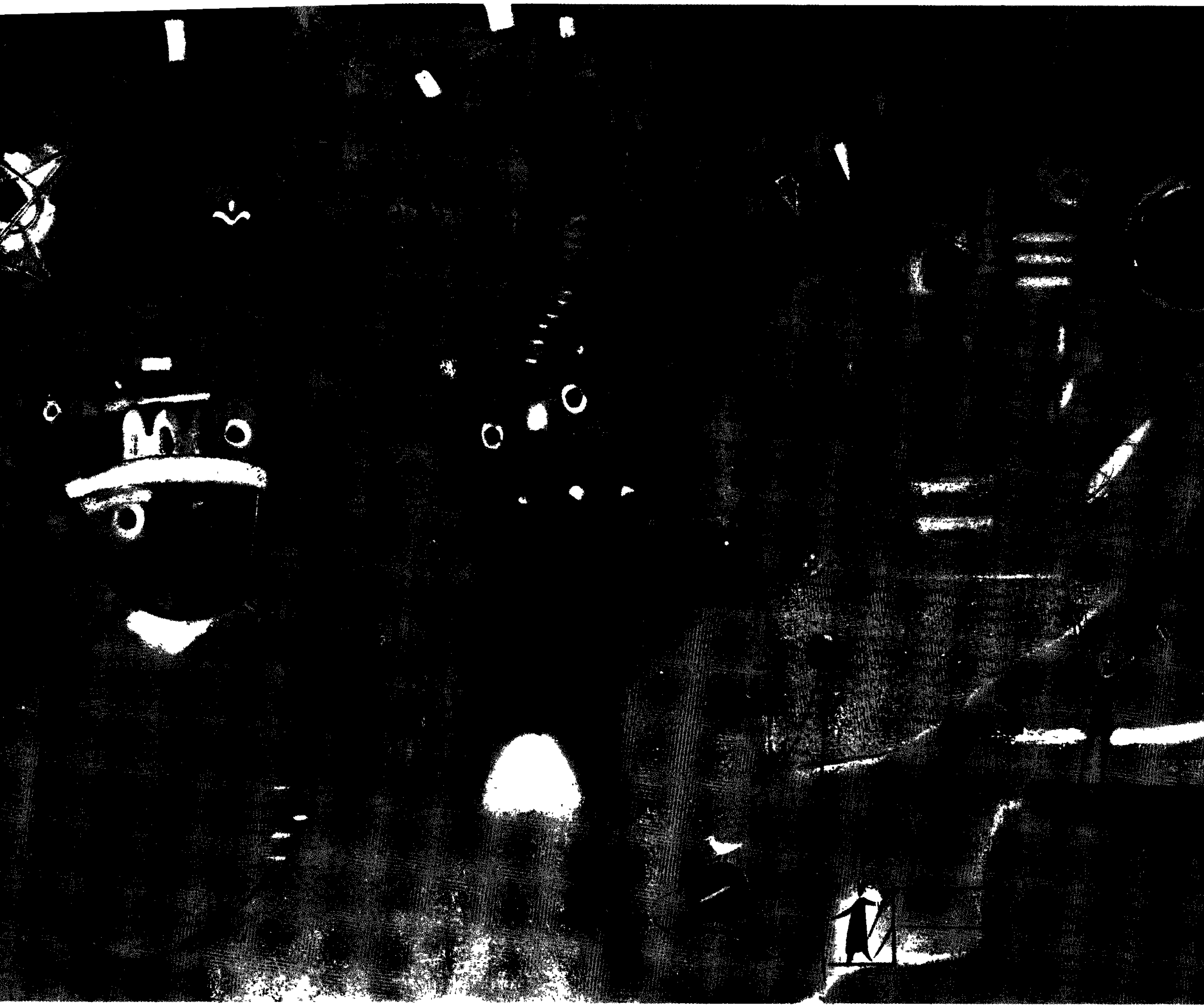
עם חלוצים אלה של הציור לשמו נמנה גם פסח ליטבי־נובסקי (נו׳ 1894). לאחר ששהה בארץ זמן קצר ב1912, חזר אליה ונשתקע בה ב1919. בתמונותיו הראשונות, שבהן צייר טיפוסים של ערבים ויהודים, וכן גם את נוף־הארץ, ניתן ביטוי לסערת־יצרים, שעדיין אינה פורצת את תחומיהן של הצורות, המוגדרות בקפדנות, ברוח האסכולה שלאחר סזאן. בזמן מאוחר יותר הגיע לפתרונות ציוריים חדשים (עיין להלן).

נחום גוטמן (נו׳ ב1898 בבסאראביה) בא לארץ בגיל 5. הוא היה תלמיד של „בצלאל", אך אמנותו הוכיחה מתחילתה את גישתו האמנותית הטהורה. לאחר שגוטמן קלט השפעות אירופיות שונות, פיתח סיגנון אֶכּספרסיוניסטי משלו, שהוא לירי וחולמני במשהו, עפ״ר עליז, ותמיד כֵּן. בתחריטיו ורישו־מיו, וגם באילוסטראציות שלו (לתנ״ך, לביאליק ולטשרני־חובסקי), בולטים קו עירני וקומפוזיציה בהירה. תמונות־הנוף, שביצע בצבעי שמן וטֶמפֶּרה, מעידים על דמיון־צבעים עשיר ומאורגן. אמנותו אינה עמוסה בעיות, אך היא נלבבת באצילות־הרגש שבה, מצויינת בביצועה הטכני ובתיאור ציורי ממשי של הארץ, על נופיה ואנשיה.

ציונה תַגֶ׳ר (נולדה ביפו, 1900) התחילה ב1921 את לימודיה ב„בצלאל", אך גם היא הצטרפה לקבוצה של פלדי, ראובן, ליטבינובסקי וגוטמן, ולא לסיגנון־„בצלאל" הקודם של שץ ופן. לאחר שלמדה בפאריס אצל אנדרֶה לוֹט (Lhote) פיתחה מ1925 ואילך סיגנון בָּתַר־קוּביסטי; לאחר זמן חזרה, ביחוד בתמונות־הנוף שלה, לַסיגנון של אסכולת סזאן.

על יוצאי־„בצלאל" אלה, שסללו את הדרך לאמנות צרופה, נוספו אחר מלחמת־העולם I כמה עולים חדשים, שהתפתחותם ברוח האמנות המודרנית הושפעה מן האסכולות של פאריס וניו־יורק. ב1920 יסדו אמנים אלה „איגוד אמנים עבריים"; ב1923 עלה בידיו של יוסף זַריצקי, שעלה אז לארץ, ביחד עם שמואל לוי ועם הפסל מֶלניקוב, לארגן תערוכות במגדל־דוד שבירושלים. ע״י כך התחילו למעשה את חיי־האמנות בארץ. אמנם הרמה של היצירות, שהוצגו בתערוכות אלו, היתה בלתי־שווה: עבודות בנוסח־„בצלאל" המיושן הָיו מוצגות על־יד העבודות המתקדמות של הציירים הצעירים יותר, שאגב, סבורים היו, שמחובתם ללכת בעיקר בעקבותיהם של הציירים היהודיים שאגאל, מודיליאני ואחרים (סברה, שאף היא נבעה ביסודה מן המסורת של „בצלאל"). אך הרמה האמנותית נתעלתה על־ידי זרימתם של אמנים חדשים לארץ, ע״י התערוכות השנתיות, שנערכו במגדל־דוד עד 1928, ואחר־כך במקומות שונים בתל־אביב, ולסוף ע״י המגע הרוחני, שנתפתח בין אנשי־האמנות (סופרים, ציירים ומוסיקאים).

בתערוכות־הציורים, שנתרבו בארץ בתקופת־המאנדאט, וביחוד בשנות ה30 וה40, נראו יצירות בכל הסיגנונות מן הנאטוראליזם האקאדמי עד לציור המופשט. כמה מן האמנים היו מאורגנים לזמנים קצרים בקבוצות קטנות בעלות תפיסה אמנותית מסויימת; אך רק ב1947 נוסדה ביזמתם של יוסף זאריצקי ומארסל יאנקו קבוצה גדולה יותר ובעלת חשיבות בשם „אפקים חדשים". גם בקבוצה זו, שמנתה מתחילה 18 אמנים, יוצגו כיווני־סיגנון שונים; משותף לחבריה היה אך הרצון לשחרר את הציור הישראלי משארית הפרובינציא־ליזם, שהיתה בו, ולהראות לציבור דרכים חדשות בבניית־עולם בצבעים; כשלב ראשון במאמציהם ראו את התפתחותו של שיכלול פורמאלי. ואולם בתערוכות הבאות של „אפקים חד־שים" אפשר היה להבחין בחילוקי־דעות ביחס לכיוון הרצוי של האמנות. כמה מאנשי־הקבוצה ביקשו לשוב אל רֶאליזם חדש. מאז לא נוצר אירגון כלשהו ע״פ עקרונות אמנותיים מוגדרים.

נחום גוטמן: אניות בנמל חיפה. 1959

ית (כרך ו)

5. בלום: נוף ירושלמי (צבעי־שמן), 1955

אף מטפחים במישרים — כל אחד על־פי דרכו — את הסיגנון של אסכולה זו.

עם הנמנים על חסידי־סזאן כבר הוזכרו מנחם שמי וציונה תג׳ר ביצירותיה המאוחרות יותר. לקבוצה זו שייך גם לודויג יונַס (1887, גרמניה — 1944), שבנה את תמונות־הנוף שלו משטחי־צבע גדולים ועמומים — מה ששיווה ליצירותיו אופי של מונומנטאליות והתאפקות כאחת. בין מייסדי האמנות המודרנית בא״י יש להזכיר גם את אריה אַלְווייל (נו׳ 1901 בפולניה), המצייר את תמונות־הנוף שלו מתוך נאמנות יתרה לנושא ומתוך חוש מצויין לשיווי־משקל בין הצבעים החזקים, שהוא נזקק להם. — חיים גליקסברג (נו׳ 1904) היה מושפע מתחילה מן הנאטוראליזם הרוסי, אך בארץ־ישראל טיפח סיגנון עדין־רגש ולירי בעיקרו, שמתגלה בתמונות של נוף, מראות־עיר, פרחים ודיוקנות. גם אמנותו של צבי שור (נו׳ 1903 באוקראינה) היא לירית ע״פ טיבה; בתמונות־הנוף שלו מסביבות פתח־תקווה ניכרת נימה עצובה במקצת. כחולמניות נראות התמונות של שמואל עובדיהו (נו׳ 1892 באוקראינה); תמונות הנוף והפנים שלו כאילו מסתתרות מאחרי צעיף עפרורי, שמעמעם את שכבות־הצבעים העבות, שצַייר זה משתמש בהן.

על קבוצה זו של הליריקנים נמנה גם אהרן אבני (1906—1949), שתמונותיו מעידות על כשרון ציורי מעולה. גם אבני יצא מן האסכולה הרוסית; אך בפאריס פיתח, בהשפעת „אסכולת־פאריס" היהודית, מבחר־צבעים מיוחד, שהעניק לנופיו ודיוקנותיו אופי מעודן. לקבוצה זו שייך גם עוזר שבת (נו׳ 1900 בפולניה), בעל הנופים והדוממים התוססים. — איזידור אַשהַיים (נו׳ 1891 בגרמניה) מתגלה בתמונות־הנוף, הדוממים והדיוקנות שלו כאֶכּספרסיוניסטן מן האסכולה הגרמנית; ואילו בתמונות־הגוּאַש, ובעיקר ברישומי־העט והליתוגראפיה שלו, פיתח אמנות אישית ביותר, שבה מתואר הנושא בקו ובצבע מתוך שפע של דמיון.

4. האֶכּספרסיוניזם. רוב התמונות מכיוון זה, שנוצרו בזמן האחרון, יש בהן משום אמירת־אָמֵן למציאות, לחיים על כל אימתם ויפעתם. גם בא״י, כמו בארצות אחרות, אין האכּספרסיוניזם סיגנון אחיד. אפשר להבחין בו שני כיוונים: אחד, שהוא בעיקרו דראמאטי, ואחד, שהוא בעיקרו קישוטי. כבר הוזכרו למעלה תמונותיהם של ראובן וגוטמן. לזרם זה שייך גם יוסף בודקו, שנולד ברוסיה, למד בגרמניה, עלה ב1933 לארץ ונתמנה ב1935 כמנהל של ביה״ס „בצלאל החדש", שבו פעל גם כמורה לגראפיקה. עוד כשהיה בגרמניה תיאר בציוריו ובחיתוכי־העץ השטחונים המצויינים שלו את חיי־העצבות של יהודי־רוסיה. ביצירות, שיצר בארץ, ניכרים ריכוז מרובה יותר של הצורות ושימוש בצבעים בהירים יותר; אמנותו של בודקו נעשתה אופטימית יותר.

אחד מן האישים המעניינים ביותר בחיי־האמנות בארץ הוא יעקב שטיינהארט, שנולד ב1887 בגרמניה, על־יד הגבול הרוסי, למד בברלין ובפאריס והשתתף בייסוד אחת מן הקבוצות האֶכּספרסיוניסטיות בתקופה שקדמה למלחמת־העולם I. אך עד מהרה חזר לסיגנון של אסכולת־סזאן, ומאז הוא פוסח בין אֶכּספרסיוניזם דוהר לבין אורח־ציור מתון. מקוריותו של שטיינהארט היא בתחום הגראפיקה; הוא אחד מן החלוצים של חיתוך־העץ השטחוני החדיש. את נושאיו הראשונים בחר לו מן החיים שמעבר לגבול, מיהודי העיירה הרוסית — סימטותיהם, בתי־המדרש שלהם וערבי־שבתותיהם.

י. שטיינהארט: סמטה בירושלים (חיתוך־עץ), 1946

כוח־הבעה מרובה עצור בדפים אלה, שהם מבוצעים בשיכלול. כשעלה ב1933 לארץ נשתקע בירושלים, שהעיר העתיקה שלה ושכונותיה הישנות משתקפות במלוא אוירתן באמנותו הגראפית. בשנים האחרונות חזר ופנה לסיגנון אֶכּספרסיוֹניסטי גרוטסקי. שטיינהארט העמיד תלמידים הרבה, והוא תופס מקום־כבוד בתולדות־האמנות בארץ.

תפקיד מיוחד בחיי־האמנות בארץ מילא חיים אתר (שמו הקודם: אפטקר; 1902, אוקריינה — 1953). הוא היה חבר בקיבוץ עין־חרוד והקדיש את חייו למטרה החלוצית של הקמת מכון לאמנות בהתיישבות העובדת. בשקדנות ובהתמדה אסף תמונות בארץ ובארצות־חוץ ולסוף הקים מוזיאון, שבו מרוכזות כיום תמונות משובחות של אמנים יהודיים. כצייר מושפע אתר מן הדראמאטיקנים היהודיים של אסכולת־פאריס האֶכּספרסיוניסטית; בדיוקנותיו, וכן בנופים שצייר לפרקים, ניכר להט פנימי מרוכז, שאמנם לא תמיד ביטויו משוכלל מן הצד הטכני.

מרדכי לבנון (נו׳ 1901 בהונגאריה) הוא הצייר של נוף־ירושלים על ניגודיו המרובים — בין גבעות שטוחות וגיאָיות עמוקים, בין פראות ושלווה, בין צבעים לוהטים ורכים. ניגודים אלה מתוארים ע״י לבנון בסיגנון דראמאטי מתאים בשטחי־הצבע שלו, המועמדים לפעמים קרובות זה בצד זה ללא מעבר, בדומה לחלונות צבעונים מיה״ב. האדירות האכזרית של נוף גיבורי זה מצאה מבע עילאי בתמונות־העיר, שצייר ממעיין גיחון. אפשר לציין את סיגנונו כראליזם אֶכּספרסיוניסטי.

עמדה יחידה במינה נודעת לאברהם גולדברג (נו׳ ב1904 בפולניה), שבשנות 1919/48 ישב חליפות בא״י ובארצות־חוץ ולסוף נשתקע בארץ. יצירתו של גולדברג קרובה לזו

מ. לבנון: צפת העתיקה (צבעי־שמן), 1954

של הבארוק האירופי; צבעים לוהטים מזנקים מתוך רקע אָפל. רוב תמונותיו מתארות דמויות יהודיות, ישישים וישי־שות, שמזכירים במשהו את הדמויות, שראה בילדותו בעיירה היהודית בפולניה; בשנים האחרונות צייר גולדברג באותו סיגנון תמונות־נוף, שבהן נתן צורה ציורית לניגודי האור והצל הגדולים של הארץ. תמונותיו ורישומי־הדיו שלו, בשחור־לבן, הם משוכללים בביצועם ומלאים רגש. — הציירת היחידה בארץ, שיצרה לה סיגנון משלה, היא סימה סלוּיים (נולדה בארץ ב1910), שנתחנכה על תרבות־הציור האירופית. תמונות־הנוף והקומפוזיציות הפיגוראליות שלה מצטיינות בכוח־הבעה חפשי ונמרץ ובדינאמיות בצורה ובצבע.

אהרן גלעדי (נו׳ 1907 ברוסיה) ישב זמן מרובה בקיבוץ, ומכאן שאב את נושאיו. הוא מצייר בצבעים חזקים בסיגנון אֶכּספרסיוֹניסטי. כרוב האמנים צייר גם גלעדי אילוסטרא־ציות לספרים. — אליהו סיגַרד (נו׳ 1901 בליטה) מצייר תמונות־נוף עם דמויות בסיגנון שקט ודקוראטיווי.

מרדכי אבניאל (נו׳ 1901 ברוסיה) בא לארץ ב1920 ועוד הספיק ללמוד אצל בוריס שץ. ב10 השנים האחרונות מצא סיגנון עצמאי, מתחילה בציור אקווארל. במראות־נוף (מסביבות חיפה וטבריה, וכן מאמריקה) הגיע לטכניקה משוכללת, שמאפשרת לו למסור את מזג־הנוף בקומפוזיציות דקות־רגש ומאוזנות היטב. בזמן האחרון מבצע אבניאל בדרך זו גם ציורי־שמן. אמנותו היא לירית וקשורה תמיד

למציאות, למרות החופש שהוא נוהג בבחי־רת צבעיו; אופי דראמאטי יותר יש לחיתוכי־העץ שלו.

כאקווארליסטן עובד גם שמשון הולצמן (נו׳ 1907 בפולניה), שחי זמן מרובה בפא־ריס; בתמונותיו הקישוטיות ניכרת עליצות ואף חמימות, הן בתפיסה והן בביצוע; ביצירותיו מן השנים האחרונות אפשר להבחין תפיסה רחבה יותר ורגש יותר עמוק. — דויד הֶנדלֶר (נו׳ 1904 באוקראי־נה) הוא רשם מצויין, שיודע להמחיש בקווי־עט מועטים ובכמה גוני־צבע קבוצות אנשים, או את הנוף בסביבות תל־אביב. בציורי־השמן שלו הוא מושפע מן האכּס־פרסיוניזם של אסכולת־פאריס.

לקבוצה זו שייך גם יוסף קוֹסוֹנוֹגי (נו׳ 1909 בהונגאריה), שרעיונותיו הציוריים מוֹצאים את עיקר ביטוּיָם באַקוָארלים הקישוּטיים שלו. — התמונות של יעקב אייזנשֶר (נו׳ 1896 בהונגאריה) הן מזיגה מעניינת של אכּספרסיוניזם ורֶאַליזם. — לֶאוֹ כהן (נו׳ 1894 בגרמניה) מצייר נופים ליריים בצבעים שוטפים.

כ„מאסף" לקבוצה זו אפשר להזכיר את מירון סימה (נו׳ 1902 באוקראינה), אע"פ שלאמיתו של דבר, אינו נמנה עליה; אמנו־תו קובעת לה מקום מיוחד. סימה למד אצל האכּספרסיוניסטן הראליסטי אוֹטוֹ דיכּס בדרזדן. ברוח סיגנונו של זה האחרון צייר סימה בארץ תמונות הרבה מחייהם של המעפילים באניותיהם. צבעי התמונות הללו הם כבדים ואפלים; הקומפוזיציה היא חגיגית. אך המציאות הישראלית הפנתה את אמנותו לכיוון אחר; מתחילה צייר את הנופים הדוממים והדיוקנות שלו בסיגנון בָתַר־אימפרסיוניס־טי. אך לאחר ששהה זמן־מה באמריקה העניק לתמונות־השמן שלו (שעליהם נוספו בזמן האחרון חיתוכי־עץ צבעו־נים) שקיפות מוזרת, שבה כאילו נתונים הנושאים — דומ־מים, נופים ובני־אדם — בין המציאות והדמיון.

האכּספרסיוניסטים המופשטים. הציירים הנמנים על קבוצה זו פיתחו את אמנותם מתוך האכּספרסיוניזם. אך לדעתם קשור אף סיגנון זה יותר מדי בתכנו המילולי של הנושא, ומשום כך הם שואפים ליתן ביטוי לרגשותיהם ולרישומיהם מן העולם החיצוני באמצעים האמיתיים של הציור, שהם הצורות והצבעים כשהם לעצמם.

מראשוניה של קבוצה זו היה אריה לובין (נו׳ 1897 באה"ב), שבא לארץ ב1913, חזר ב1914 לאה"ב, התנדב לגדוד העברי ועלה שוב לארץ ב1924. לובין הושפע מן האסכולה הקוביסטית הצרפתית; תמונותיו, המתארות ברובן טיפוסים מבני־הארץ, הן קומפוזיציות בנויות ע"פ צורות גֵאוֹמטריות, שבהן מצויים הצבעים החזקים בהארמוניה מצויינת זה בצד זה. אָפייני לאמנותו של לובין הוא כשרונו להסדיר שטחי־צבע בתוך מכלול רב־הבעה.

פנחס ליטבינובסקי כבר הוזכר למעלה כאחד מן המייסדים של הציור המודרני בארץ, אך יש לדון בו גם במקום זה,

פ. ליטבינובסקי: דמויות בשוק (צבעי־שמן), 1955

א. לובין: מוטיו תימני (גואש), 1949

מ. אבניאל: טבריה (צבעי־מים), 1955

משום המפנה, שבא ביצירתו בתחילת שנות ה40 תחת הרושם של תקופת־השואה. הולכת וגוברת השפעת רואו עליו: הדמויות שצייר מותוות בקווי־מכחול רחבים; הבעת פניהן מלאה יצרים עד לידי בהמיות; צבעים לוהטים ממלאים את השטחים בין קווי־ההקף. גם נוף־הארץ כאילו עולה באש בצבעיו היוקדים. לפרקים מצייר ליטבינובסקי בצבעי־שמן על זכוכית כדי להגביר את הזוהר. ועם זה הוא גם מצייר דיוקנות — כגון של אישי־המדינה — במשיכת־מכחול משוכללת, ועפ"ר — בצבעים קרים. בזמן האחרון פנה לסיגנון מופשט בהחלט.

אריה ארוך (נו׳ 1908 באוקראינה) — בוגר „בצלאל", שישב זמן מרובה בנכר — מייצג גם הוא את הקבוצה של יוצאי־האכספרסיוניזם. נושאיו כוללים נופים, דוממים ודמויות; מתחילה נזקק לדרכי־ביטוי אכספרסיוניסטיים טהורים; אך במקום אלה בולטת ביצירותיו האחרונות שאיפתו להשתמש בצורות־הציור הפרימיטיוויות, המיוחדות לילדים.

אביגדור סטֶמַצקי (נו׳ 1908 באוקראינה) הוא אחד מן האמנים המעניינים ביותר בא"י, שכוח־ביטויו גדול בעיקר באקווארל. נופים ודמויות הופכים ביצירותיו לשטחי־צבע מונעים בדראמאטיות יתרה. — יחיאל קריזֶה (נו׳ 1909 בפולניה) יצא מן האכפרסיוניזם לפי האסכולה של מרכז־אירופה, והגיע לתיאור חי של נוף ומראות־עיר, שבו נודע לצבעים ערך עצמאי כאבני־בניין בקומפוזיציה. צבעיו הם חזקים וניכר בהם, שקלט ועיבד את עולם־הצבעים המיוחד לארץ.

הצד השווה שבציירים הבאים — יחזקאל שטרייכמן (נו׳ 1906 בליטה), אברהם נתון (שמו הקודם: נתנזון; נו׳ 1906 בבסאראביה), אריה פיין (נו׳ 1906 בפולניה), אביגדור לוֹ־איזדה (נו׳ 1905 באיטליה), פנחס אברמוביץ (נו׳ 1909 בליטה), יעקב וכסלר (נו׳ 1912 בלאטוויה) — הוא שיצירתם מבוססת על הבֶּתר־קוביזם הצרפתי. לכל האמנים הללו יש חוש מפותח ביותר לקצב הקומפוזיציה ולערכי־ההבעה של הצבע. אף אחד מהם אינו מוותר על תיאור המציאות: דוממים, נופים, פרחים, קומפוזיציות — כל אלה מצאו בתמונותיהם את תיאורם ע"י הֶסְדר גאומטרי של שטחי־צבע.

מקום מיוחד בחבורת האכספרסיוניסטים המופשטים תופס מארסל יאנקו (נו׳ 1895 ברומניה), שיסד ב1915, ביחד עם פיקאסו וטריסטאן צַרַא (Tzara), את הדַדַאיזם. הוא אחד מן הדוגלים העקביים ביותר באסכולה הבתר־קוביסטית; תמונותיו הן קומפוזיציות צבעוניות, מבוצעות ביכולת משוכללת; בעיקר הוא מתאר את ערי־הארץ על תושביהן המזרחיים, ובזמן מלחמת־העצמאות בחר לו כנושא את החייל הסובל והלוחם. כמורה מצויין וכאחד מן המייסדים של „אֳפקים חדשים" ושל עין־הוד היתה לו השפעה מרובה על הנוער, שאת הטכניקה שלו עידן ואת רמת־טעמו הרים.

בעלי־החזון. הגדרה זו מכוונת לאמנים, שסימן־ההכר שלהם אינו סיגנון משותף, אלא רעיונותיהם הציוריים, שהם יוצאי־דופן; גם ביצירתם יש להבחין מזיגה בין המוחש והמופשט, אלא שמזיגה זו יש לה אופי פחות פורמאלי מיצירותיהם של האמנים מן הקבוצה שנזכרה למעלה. רזי־המציאות, הרבצדדיות שבתופעות החמריות והנפשיות, מוּמְחָשים בתמונותיהם בצורות, שפעמים הן נראות כמופשטות, אך שבפועל הן מוסרות את חוויית־המציאות שלנו.

מקום מיוחד בין האמנים הללו תופס מרדכי ארדון־ברונשטיין (נו׳ 1897 בפולניה), שיצירתו זכתה להכרה גם במרכזי־האמנות הגדולים שבעולם. הוא למד ב„באוהאוס"

בווימאר אצל קְלֶה וקאנ־דינסקי, ואת הטכניקה המ־שוכללת של ציור־השמן שלו קנה אצל דֶרנֶר (Doer-ner) במינכן; אח"כ לימד בביה"ס למלאכת־מחשבת „איטֶן" בברלין; מ1934 היה מורה בבית־הספר „בצלאל" ומ1940 — מנה־לו; מ1951 הוא מורה לחינוך־לאמנות באוניבר־סיטה העברית ומ1952 — מנהל המדור לאמנות שעל־יד המשרד לחינוך ותרבות. תמונותיו הקדומות של אַרדון בנויות בגונים כב־דים של שכבות־צבע עבות. עמק־קדרון שעל־יד ירוש־לים הוא בשבילו העמק של תחיית מתי הר־הזיתים, והעיר הבנויה מעליו — עיר־הנביאים. הצבעים לו־הטים בירוק וכחול עמוקים. הדיוקנות מתקופה זו נראים רֶאַליסטיים, אך אינם מוסרים את החיצוניות של האדם, אלא את עמדתו הפנימית. בשנים האחרונות נזקק אַרדון לפרקים לאגדות־המקרא ולחזיונות־הקבלה, לא מתוך התעניינותו בהם כשהם לעצמם, אלא כדי לתאר באמצעותם את תדהמת־הפחד ואת סבלות־הנפש של תקופתנו.

מ. יאנקו: הריסות יפו (צבעי־שמן).

מנוגד לו באפיו הוא משה מוקְדי (שמו הקודם: בראנד־שטטר; נו' 1902 באוסטריה), המושפע ע"י האסכולה של פאריס ועל־ידי האור המיוחד לעיר זו. אף תמונותיו הקדו־מות כבר מביעות את הבדידות, שבה עוברים חיי־אנוש, ונראה כאילו הדמויות שבקומפוזיציה שלו השלימו עם גורל זה. גם גוניו של מוקדי התפתחו בעשור־השנים האחרון מן האפל אל הבהיר; חזיונותיו מעולם־החוץ, מנופיה של א"י, מאנשיה ופרחיה, נעשו במרוצת־הזמן רוננים ומאוזנים יותר; בתמונותיו האחרונות מרהיב את העין לפעמים קרובות אפור בגון־כסף; שחור ואדום משולבים לקומפוזיציה בחוש בטוח לקצב־התמונה; אלה הם שירים מצויירים על הארץ ויושביה.

גם צבי מאירוביץ (נו' 1906 בפולניה), שצייר מת־חילה בסיגנון אֶכּספרסיו־ניסטי, מגלם כיום את המזיגה בין המוחש והמופ־שט; בשנים האחרונות טיפח חזון אישי ביותר של הארץ, בתיה וגגותיה וכל המצוי בה. כן צייר קומפו־זיציות משוכללות, שהן ליריות וסוערות לסירוגים.

יוסף בֶּרגנֶר (נו' 1920) בא לישראל מגאליציה, דרך פולניה ואוסטראליה, וכיום הוא יושב בצפת. חזונו האמנותי הוא עצמאי — וציוריו מבתי עיר־מושבו ואנשיה, ואף מן החפצים הפשוטים של חיי יום־יום, חדורים חיים. כל עצם ניתן

מ. מוקדי: אדם וכינור (צבעי־שמן), 1949

צ. מאירוביץ: אשה לבדה (צבעי־שמן)

כשהוא לעצמו עפ״ר על גבי רקע אפור, ותמונותיו הן מְשָׁלִים לעולם החמרי שבו אנו חיים, על כל המוזר שבו. במובן זה העמיק ברגנר בהבנת משמעותה של מסורת־צפת.

בין בעלי־החזון יש להזכיר גם צייר בן הדור הצעיר ביותר, אביגדור אריכא (נו׳ 1928 ברומניה), שעבר את הגיהינום של מחנה־ריכוז ואח״כ למד ב„בצלאל״. האילוס־טראציות שלו לרילקֶה ולפֶר לַגֶרקוויסט ותמונות־השמן שלו מעידות בבירור על כשרונו האמנותי וכן על המקוריות של רעיונותיו; העולם, שבו אנו חיים, נראה בעיניו לסירוגים הטוב ביותר — או הרע ביותר.

אמנות־החזון של ילידי־הארץ מעדות־המזרח. כאן יש להזכיר, קודם כל, את משה קַסטֶל (נו׳ 1907), בן למשפחה בוכארית ותיקה בירושלים. ב1921/25 למד ב„בצל־אל״, אח״כ ישב זמן מרובה בצרפת, ביקר באמריקה, והושפע מתחילה השפעה מכרעת מן האמנות הצרפתית. משחזר ב1939 לארץ, התחיל קאסטל מבקש ליתן ביטוי — באמצעי־המבע שרכש בפאריס — לסוד שבמסורת עדתו. ביצירותיו מתקופה זו מרובה פרימיטיוויזם מכוון; הצבעים הם מברי־קים, והציור הוא בדרך כלל קישוטי מאוד. מכאן הגיע בשנים האחרונות לציור מופשט בהחלט, והקומפוזיציות הצבעוניות שלו מעלות על הדעת אריגים מזרחיים.

אבשלום עוקשי (נו׳ 1913) הוא תימני יליד־הארץ, שהיה, קודם שהתמסר לציור, רפתן; בעבודה שקדנית עבר משלב סיגנוני אחד לשני. עוקשי, היושב כיום בעכו, התחיל מצייר תמונות בסיגנון הבתר־אימפרסיוניסטי; אח״כ עבר לאֶכּס־פרסיוניזם קישוטי, שבו מתוארים מראות מעיר־מגוריו בצבעים חריפים ומנוגדים עד לאכזריות. תמונותיו מן השנים האחרונות הן תיאורים סמליים, שצויירו בסיגנון קרוב־למופשט או בזיקה לציור הטְרֶם־היסטורי של א״י. באמנותו של עוקשי ניכר הדבר, שמימיו לא ראה אלא את צבעי־הארץ ואת אורה.

האמנים המופשטים. למעלה רמזנו על הסיבות, שהביאו הרבה מן האמנים בני זמננו — ואף כמה מאלה שבישראל — לידי שימוש באמנות המופשטת; אך בישראל הלכו בעקביות בדרך זו רק אמנים בודדים. כראשון מאלה יש להזכיר את יוסף זַריצקי (נו׳ 1891 באוקראינה). דרכו נתבררה לו כשראה לראשונה — באוסף שטוקין במוסקווה — את היצירות הגדולות של האמנות הצרפתית המודרנית. ב1923, כשעלה לארץ התחיל מיד פועל במרץ בטיפוחם של חיי־האמנות בתוכה (ר׳ למעלה, עמ׳ 1076), ומאז לא פסקה פעולתו הפוריה כמאַרגן. מתחילה צייר לפרקים דיוקנות; אך עד מהרה התחיל בציור־מראות באקווארל — מראֶה תל־אביב מגג־ביתו; מראה השפלה מן ההרים; מראות החולות שעל שפת־הים. בשפע תמונותיו מצויה מזיגה מצויינת בין הצד האובייקטיווי שבנושא ובין הצבע כאמצעי־מבע של החוויה. מאמצע שנות ה40 ואילך עבר זריצקי בהדרגה לציור־שמן; עפ״ר צייר קומפוזיציות צבעוניות, שהתיאור המציאותי הלך ונעלם מתוכן. בשנים האחרונות הביא ציור מופשט זה לידי שיכלול מרובה. קומפוזיציות־הצבעים שלו הן חפשיות ונעות, ועם זה הארמוניות ביותר. זריצקי זכה להצ־לחה מרובה בחוץ־לארץ, ביחוד בוויניציאה ובאמסטרדאם.

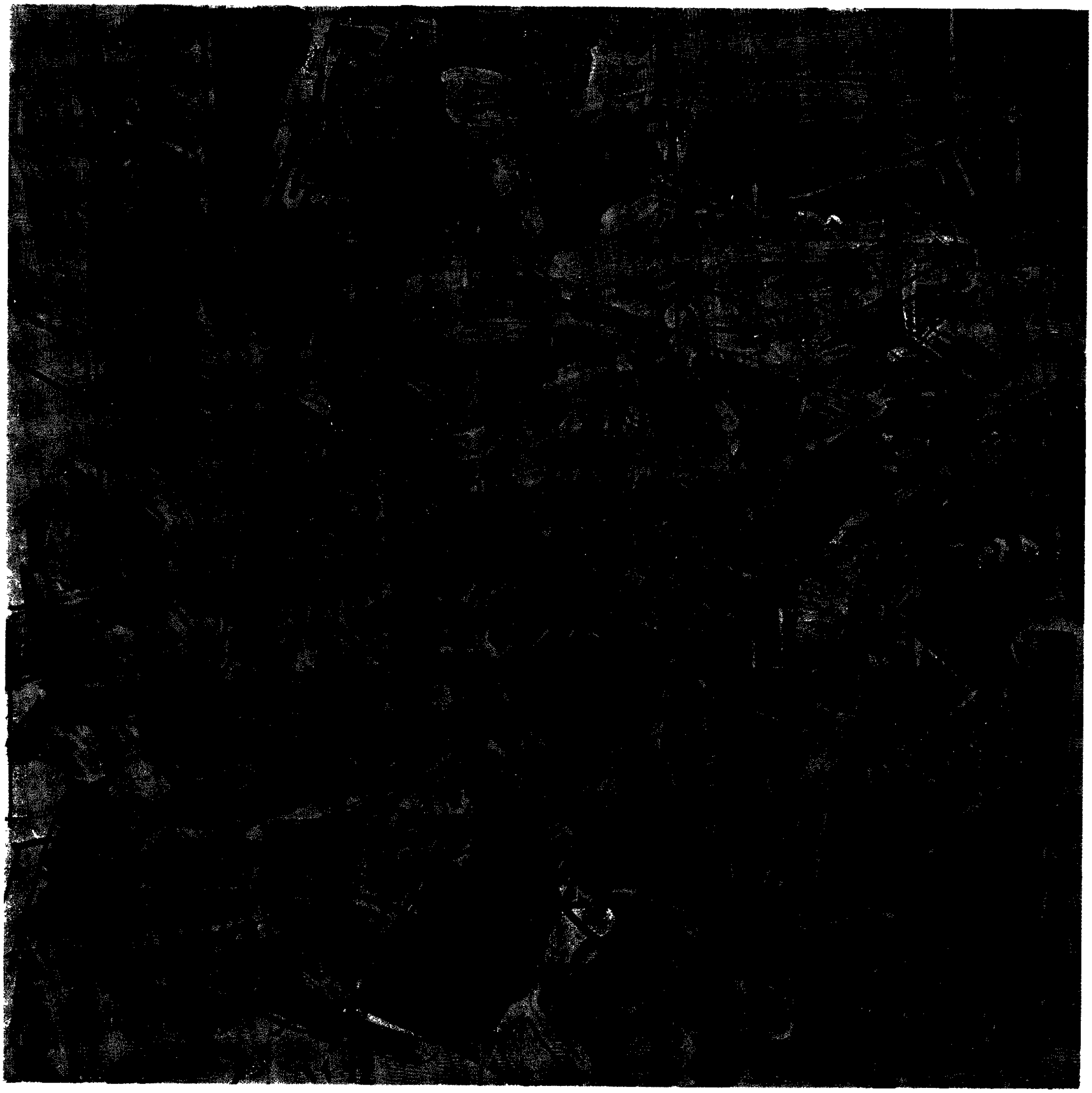
גם אהרן ה. כהנא (נו׳ ב1905 בגרמניה) ידוע מחוץ לא״י. לאחר שעלה ב1933 לארץ המשיך בציור־נוף בסיגנון בתר־אימפרסיוניסטי. בתקופת מלחמת־העולם II זנח אסכולה זו והתחיל מצייר קומפוזיציות מופשטות, שהן בנויות בחומרה ושקולות־מבע, ונוסף על כך מצטיינות בציוריותן הצבעונית.

תמונותיו המופשטות של וֶסטון, היושב זה שנים הרבה בפאריס, משקפות בצבעוניותן המַבהֶקת את שייכותו של אמן זה לארץ־ישראל.

פלדי כבר הוזכר למעלה בין הראשונים, שהתקוממו למסורת־„בצלאל״. גם הוא פנה בשנים האחרונות לאמנות המופשטת, וכיום הוא מצייר בטכניקת־תבליט מוזרת, באמ־צעות גבס וחמרים פלאסטיים אחרים.

המופשטים הקַשטנים. הללו הם ציירים, שנזקקים לדרכי־תיאור מופשטות למטרות אילוסטראטיוויות. אחד מן הבולטים שבהם הוא ז׳אן דויד (נו׳ 1908 ברומניה), שנתחנך בפאריס ועלה לארץ ב1947. הוא נעשה אחד מן הטובים ביותר בין אמני הגראפיקה השימושית, משום חושו הבטוח לקומפוזיציה של התמונה, טעמו וההומור המאופק שלו. — שני אמנים אחרים מבעלי הסיגנון המופשט הם בניו של בוריס שץ: בצלאל וזהרה שץ (נולדו 1912; 1916); ב1928 הובאו ע״י אביהם לאמריקה; ב1952 חזרו לארץ והביאו עמם את הניסיון של הגראפיקה השימושית המתקדמת של אמריקה. זהרה פיתחה את יצירותיה מתוך האפשרויות, הניתנות ע״י החמרים הפלאסטיים החדשים. בצלאל הוא צייר וגראפיקן שימושי; הוא מצייר תמונות קישוטיות ואילוסטראציות.

הרֶאַליזם. התנועה הראליסטית החזקה, שנוצרה באי־רופה ובאמריקה כתגובה על האמנות המופשטת, לא מצאה לה נציגים בארץ, פרט לקבוצה קטנה מאנשי „אָפקים חדשים״ ומן „הציירים והפַסָלים של הקיבוץ הארצי השומר הצעיר״. מבני הדור הקשיש יותר הלך בדרכה רק צייר אחד — יוחנן סימון (נו׳ 1906 בגרמניה), שחיה זמן מרובה בקיבוץ. סימון

יוסף זריצקי: אמסטרדם. 1955

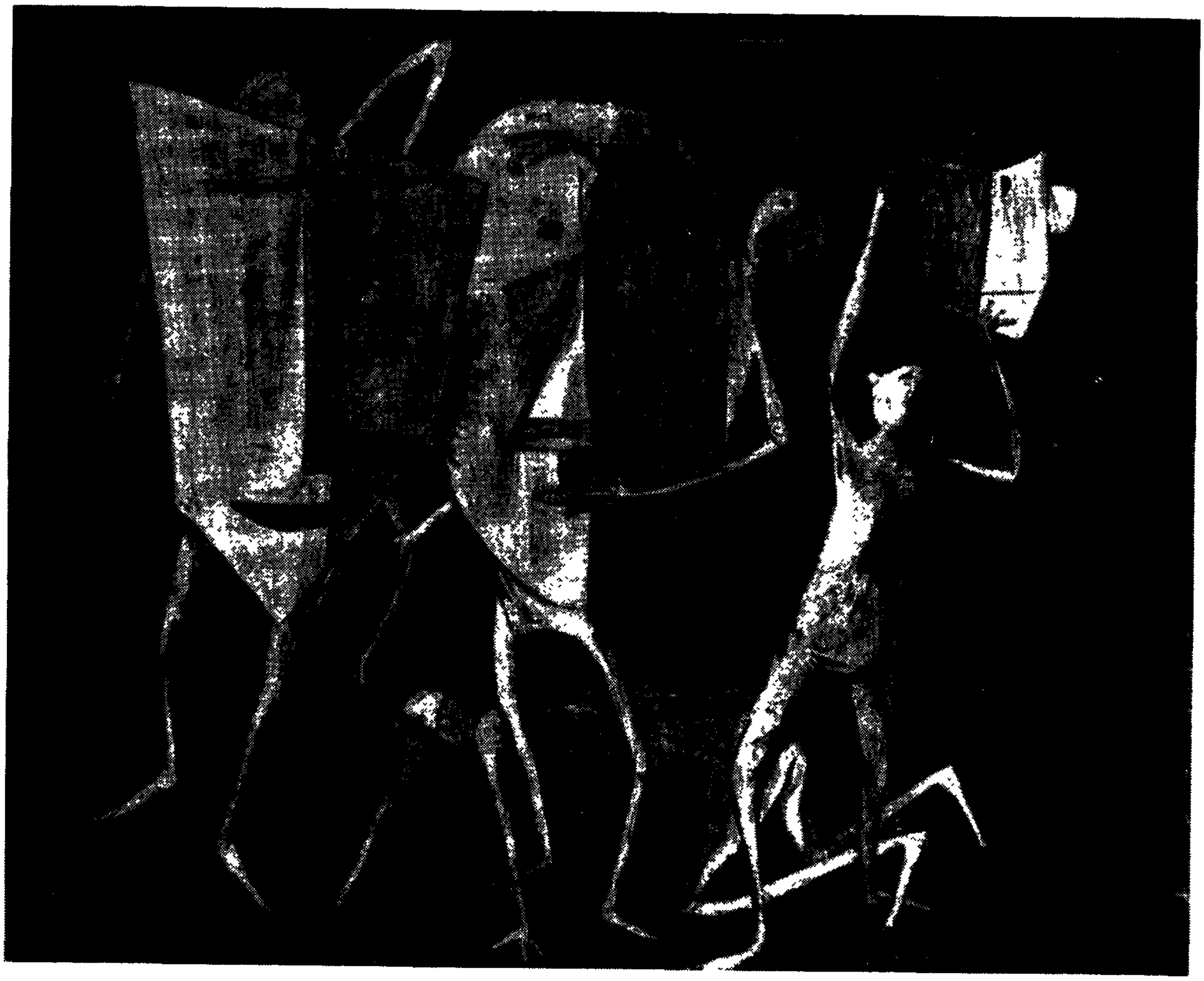
ה. שטרוק: יהודי תימני (שמן), 1923

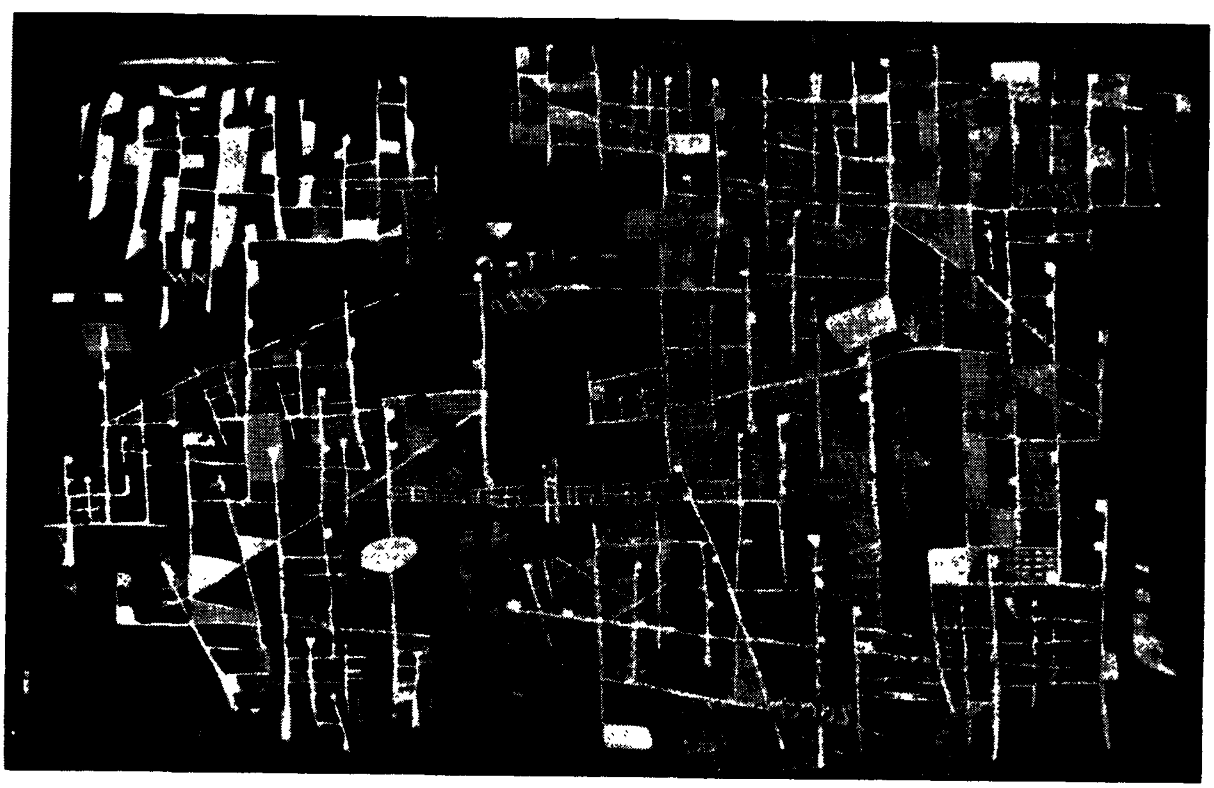
א. אשהיים: בשוק של העיר העתיקה בירושלים (ליתוגראפיה), 1951

מ. ארדון־ברונשטיין: ירושלים בלילה (צבעי־שמן), 1946

י. ברגנר: פורים (צבעי־שמן), 1956

מ. קאסטל: עיר הזהר והקבלה (צבעי־שמן), 1956

5. קראקאואר: קוצים (רישום), 1950

ביקש לתאר את חיי־הקיבוץ בישראל בפרסקות גדולות על בנייני־הציבור בקיבוצים. בזה שימשו לו מופת תמונות־הקיר של אסכולת־מכסיקו החדשה, המצויירות בראליזם מסוגנן. אך למגמה זו לא היה הד בארץ, ולאחר שביקר באמריקה הדרומית חזר סימון לציור־שמן קישוטי, שבו הוא מפתח תכונות מעניינות ביותר.

מן האמנים מבני הדורות הבינוני והצעיר, השואפים לרֵאליזם חדש, יש להזכיר את רודה ריילינגר, נפתלי בֶזֶם, גרשון קניספל, שרגא וייל ורות שלוס, שכולם מציירים בסיגנון קווי.

רְשָׁמים וגראפיקנים. מספרם של האמנים בישראל, העוסקים אך ורק ברישום ובגראפיקה, הוא לפי שעה מצומצם ביותר — למרות מה שהנוף הארצישראלי, על קווי־ההקף המדוייקים והעומק הפלאסטי שלו, עשוי להתבטא יפה ברישום דוקה.

החשוב בין רשמי הארץ היה לאופולד קְרַקָאוֶאר (1890, וינה — 1954). קראקאואר למד ארדיכלות בעיר־מולדתו ועלה לארץ ב1925 עם אשתו גְרֶטה וולף־קראקאואר (המציירת תמונות סיר־ראליסטיות מעניינות). במשך עשרות־שנים עסק קראקאואר במתן ביטוי גראפי לנוף־ירושלים, על עצי־הזית הגלמודים שלו וקוציו בין הסלעים, שהפכו ברישומיו ליצורים דמיוניים. ברישומי־הגיר המרובים שלו לובש נוף זה צורה של תבל קדמונית, שבה מתגלים הגודל האכזרי וההומור של הטבע.

אַנָה טיכו (נו' 1894 במוראוויה) עלתה ב1914 לארץ. ברישומיה הראשונים משתקפת יראת־כבוד עמוקה בפני פרטיהם של נושאיה — הרים, בתים וחומות, שתיארה בבליטות פלאסטית יתרה. בעשרות־השנים האחרונות נשתחררה התוויית־הקו שלה ונעשתה יותר נעה וציורית, והקומפוזיציה שלה נעשתה אחידה יותר ופחות דראמאטית. את יצירתה של אנה טיכו מפעמת רוח־הרנסאנס לפי אסכולת אלברכט דירר. — רשם בעל הלך־רוח שונה משלה בתכלית הוא לודוויג שְוַרין (נו' 1897 בגרמניה), המצייר בלִיריות נלבבת תמונות־נוף אימפרסיוניסטיות.

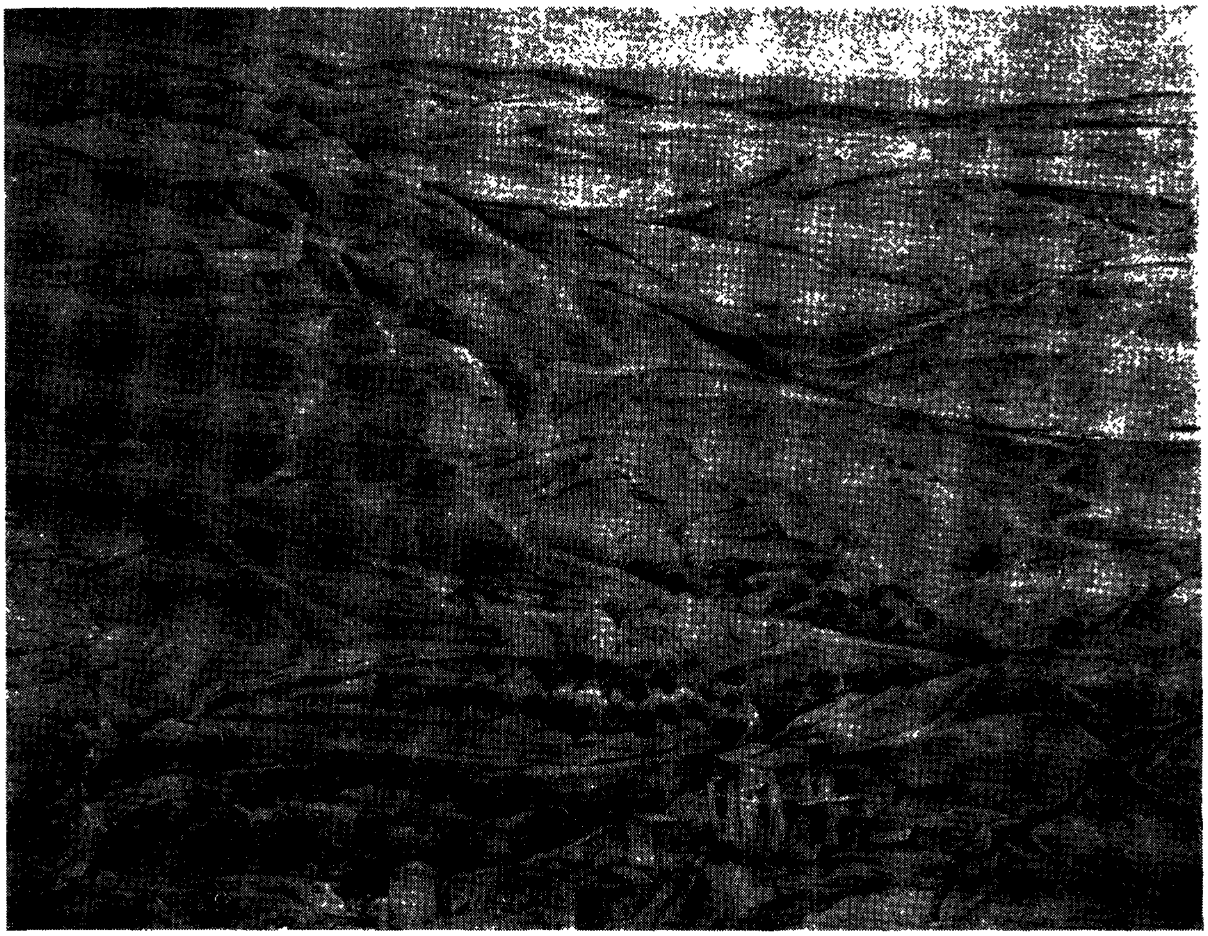
אריה נבון (נו' 1906 באוקריינה) זכה לשם ע"י אלפי הקאריקאטורות שלו, שנתפרסמו בעיתון היומי „דבר"; הוא אמן של הקו, שלמד הרבה מן האסכולה הצרפתית. בקווי־עט דקיקים הוא מתאר בני־אדם, סצנות ונופים. הקו שלו בטוח ומלא הבעה. בבהירות פלאסטית מעולה הוא מתאר את חיי יום־יום. — קאריקאטוריסטים ממש אין בארץ.

יוסף שטרן (נו' 1922 בהונגאריה) הוא בוגר של „בצלאל החדש", שבו נתמנה אחר־כך כמורה. לפרקים צייר קאריקאטורות. הוא שולט במלאכתו כרשם; הקו שלו רגיש ונמרץ, וכשרונו הניכר מורגש כמעט בכל מה שיצר.

בין האמנים, שהם בראש ובראשונה גראפיקנים, יש להזכיר בעיקר את יעקב פינס (נו' 1913 בגרמניה) — תלמידו של שטיינהארט, שלמד הרבה מחיתוכי־העץ היאפאניים שאסף. דמויות, נופים, דוממים, מתוארים בהבעה חזקה בחיתוך־העץ השטחוני (לפרקים גם בכמה צבעים).

אמנויות שימושיות שונות. בהשפעת התעניינותם של אזרחי־ישראל בארכאולוגיה של הארץ, ניכרת בישראל תנועת־תחיה של הפסיפס התיאורי. בתחום זה פעלו בעיקר פֶּרלי פֶּלציג ואריה רובינשטיין, שעליהם נוספו לאחרונה כמה אמנים צעירים, שמקשטים בנייני־ציבור ומעונות פרטיים בתמונות־פסיפס קישוטיות ותיאוריות. — טכניקה אחרת שחודשה היא זו של חריתת־הקיר (sgrafitto) המצובעת, שבה השתמשו בעיקר פלציג, מרדכי גומפֶל (נו' 1919) ובזמן האחרון גם הצייר פאול הניג (נו' 1907 ברומניה).

חשיבות מרובה נודעת בארץ לציור של תפאורות־בימה, שבו השתתפו גם ציירים כגון מוקדי, פלדי ואחרים: ג'ניה ברגר מציירת כמעט רק תפאורות, וכן גם פאול לוי (נו' 1919 בבוהמיה), שעלה לארץ ב1939 וייסד בה את תיאטרון־

א. טיכו: מי־נפתוח (רישום), 1933

הבובות האמנותי הראשון („להקת־עץ"). תמונות־הבימה שצייר והמודלים שלו לבימוי מוכיחים, שאינו שואף לחיקוי נאטוראליסטי של המציאות, אלא להבלטת האופי המָגי של אמנות־הבימה. — לסוף יש להזכיר, שבשנים האחרונות באה התקדמות מרובה באמנות האילוסטראציה ובקישוט של עטיפות־הספרים. ר. דיין, מורה בבית־הספר „בצלאל", חינך מספר מרובה של אמנים במקצוע זה; אמנות הקאליגראפיה מיוצגת בעיקר ע"י ירחמיאל שכטר (נו' 1900 בגאליציה), שהוא כיום מנהל ביה"ס „בצלאל", וע"י פראנציסקה ברוך (נו' 1901 בגרמניה).

ק. שוארץ, האמנות היהודית החדשה בארץ־ישראל, 1941;
ח. גמזו, ציור ופיסול בארץ־ישראל, תשי"א.

פ. ש.

2. פיסול. בא"י לא נמצאו תנאים נוחים להתפתחותו של הפיסול בתקופה החדשה, ואף כיום עדיין לא זכה הפיסול לאהדה הנודעת מצד הקהל לציור. אמנם גם בארצות אחרות אין למצוא בתקופה זו נטיה מיוחדת לפיסול; אך בישוב היהודי בארץ נתקלה אמנות זו בחוגים רחבים בהסתייגות מודעת או בלתי־מודעת, שמקורה בדת. מתוך התחשבות בחלק האדוק שבאוכלוסיה לא הוקמו עד עכשיו פסלים ברשות־הרבים, ורק במידה מצומצמת התחילו מקשטים גנים בפסלים או במזרקות מפוסלות. הקיבוצים קדמו לערים בפעולה בתחום זה.

כמו־כן קַיים בארץ קושי בהשגת החומר המתאים לפיסול. חוץ מאבן־החול הירושלמית האדמדמת הנאה ומאבן־הסיד האפורה, הדומה לפעמים קרובות לשַיש, אין בארץ הרבה סוגי־אבן, שהם יפים לפיסול (ורק עם פיתוחם של אוצרות הנגב עלול לבוא שינוי בתחום זה). בדומה לזה לא התאים העץ, שנמצא עד עכשיו בארץ, אלא לפיסול בקנה־מידה זעיר; נסכי־ברונזה הותקנו רק בארצות־חוץ. משום כך נוטים אמנים הרבה להשתמש באבן המלאכותית — תערובת של צמנט וגריסי־אבנים —, בטֶראקוטה או בגבס. כן יש להזכיר, שעד עכשיו התעניינו בארץ בפיסול רק אספנים בודדים.

ההתחלות. בדומה לתולדות הציור בא"י פותחות גם תולדות הפיסול המודרני בארץ בבוריס שץ, עם ייסודו של „בצלאל" (ראה למעלה, עמ' 1070). מפעלו של שץ היה בזמנו — כשהשפעתו של הישוב הישן היתה חזקה בארץ ביותר, ובירושלים ביחוד — העזה בלתי־משוערת. שץ יצא מעולם־ההשכלה הליבראלי של רוסיה, למד בפאריס והתיישב כפסל בבולגאריה. הוא היה תלמיד של אנטוקולסקי והפיסול היה אורח־המבע האמנותי החביב עליו ביותר. כל תלמידיו, גם הציירים, למדו ב„בצלאל" כיור, גילוף בעץ וכן גם את הטכניקה של עשיית מקשה־נחושת, שיש לה מסורת מסויימת בין היהודים (ריקועי־הנחושת שעל שער בית־הנכות של „בצלאל" הם תעודה היסטורית חשובה מאותו זמן). בדומה לציור של אותה תקופה היו מוצריה של אמנות זו מזיגה של נאטוראליזם וסיגנון־ה„נוער" — מזיגה, שבאמצעותה ועל יסוד מסורת־המלאכה של המזרח חלם שץ ליצור בא"י אמנות יהודית. עד מהרה הובעה ביקורת על נסיונות אלה, אך שץ לא סר מדרכו, שבה גם המשיך לעבוד בעצמו. באחת מיצירותיו הידועות ביותר — „מתתיהו קורא למרד" (נוצרה עוד ב1896 בסופיה) — עדיין ניכרות — למרות הפאתוס

הדראמאטי — התכונות הפלאסטיות, שסיגל לו שץ בוואַרשה; אך בשפע התבליטים שיצר אח״כ גובר היסוד הסיפורי על הפלאסטי עד כדי כך, שעבודות אלו אינן נחשבות כיום אלא כתעודות לתולדות־האמנות בישראל. בין תבליטים אלה מצויים דיוקנות של הרצל, וולפסון, וארבורג ואחרים, וכן גם תיאורים מן ההווי הדתי, כגון התבליט הגדול „יהודי מתפלל בתשעה באב על־יד הכותל המערבי" או תיאורים מחיי־המשפחה (רובם בבית־הנכוֹת של „בצלאל").

מתלמידיו הקשישים של שץ קנו להם פירסום ביחוד בתיה לישאנסקי (עי' למטה) ורבקה שטארק־אביבי. זו האחרונה התמחתה בהתקנת קבוצות־ז'אנר של בובות, שמת־ארות טיפוסים יהודיים מארצות־המזרח וממזרח־אירופה; הסיגנון של בובות אלו, שביצירתן נתגלה כוח־דמיון מרובה, הוא נאטוראליסטי, ועם זה בעל גוון היתולי; התנועות וגוני־הלבוש של הרבה מדמויות אלו מצטיינים בחן מיוחד.

בהתפתחות הפיסול לא באה אחר מלחמת־העולם I הפְּניה המפתעת אל התפיסה המודרנית, שנסתמנה אז בציור הא״י. לא ניתנו הזמנות לפסלים לא ע״י פרטים ולא ע״י מוסדות־ציבור. ההתחלה נעשתה ע״י אהרן מֶלניקוב (נולד 1903 ברוסיה), שהציב על הגבעה שעל־יד תל־חי את פסל־הארי לזכר יוסף טרומפלדור (ע״ע). אך פסל זה, שצורתו מושפעת מן הסיגנון המזרחי העתיק, לקוי מבחינת העיצוב הפלאסטי, למרות הרושם שהוא עושה. גם לאחר מכן נשאר הישוב היהודי אדיש לפיסול, וב1934 עבר מלניקוב ללונדון. משנות ה30 ואילך נודד בארץ פסל בשם דוד פּולוּס, שפיסל פסלים, ברובם מאבן מלאכותית, שהוצגו בכמה קיבוצים (למשל בתל־יוסף, רמת־דוד, בית־אורן); גם פסלו של אלכסנדר זייד, המתואר כשהוא רכוב על סוס (בגבעת בית־שערים), הוא מעשה־ידיו; סיגנונו הוא נאטוראליסטי.

לבתיה לישאנסקי (נו' 1901 באוקראינה), שישבה מ1910 בתל־אביב, ולאחר שלמדה ב„בצלאל" למדה גם ברומא, פא־ריס וברלין, ניתן להקים ב1931 את מצבת־הזכרון ללורד מלצ'ט בתל־מונד. אפייני להסתייגות שלה מן הפיסול התיאו־רי הוא מה שהמצבה עצמה אינה פסל, אלא צורה ארדיכלית, שמסתיימת בפסל ראשו של מלצ'ט. לאחר מכן יצרה עוד שלוש מצבות־זכרון — ב1937 לזכר משפחת צ'יז'יק בחולדה: כאן חצובות הפרוטומות הנאטוראליסטיות של הנערות בתוך הסלע; ב1946/47 קבוצה של רוקדי־הורה, ולסוף — אחר מלחמת־העצמאות — מצבת־זיכרון לחללים בכפר־יהושע: גם כאן מתחלפים חלקים נאטוראליסטיים בחלקים בלתי־מעובדים של האבן. כשרונה הפלאסטי המיוחד מוצא את ביטויו בעיקר בדמויות קטנות יותר, שהן מגולפות לפעמים קרובות בעץ.

ש י ג ש ו ג ה א מ נ ו ת ה פ ל א ס ט י ת. בתחילת שנות ה30 בא שיגשוג מסויים גם בפיסול. נתבגר דור של פסלים, שלא ציפה להזמנות אלא עסק באמנות זו לשמה. אחר מלחמת־העולם II נשתנה המצב מעיקרו: לא קיבוצים בלבד, אלא גם הממשלה ומוסדות־ציבור התחילו מזמינים מצבות־זיכרון, קישוטים לגנים, ועוד; מבחינה זו צעדה בראש חיפה, שבה אף הוכרזה ב1955 התחרות מטעם בית־הכנסת הגדול על תבליט תיאורי לקיר החיצון של הבניין.

ק ב ו צ ו ת ־ ה פ ס ל י ם ל פ י ס י ג נ ו ֹ נ י ה ן. בדומה לציור הארצישראלי מוצאים אנו גם בפיסול, שנוצר בארץ, שפע של סיגנוֹנים, שהם מותנים על־ידי אישיותו של האמן, ארץ־מוצאו ולפרקים על־ידי רעיונותיו החברותיים. עוד פחות מבתחום הציור אפשר להבחין כאן בסיגנון ישראלי מובהק. ביצירותיהם של הפַּסָלים, שפעלו בא״י, ניכרת השפעת הפיסול העתיק של מצרים וארם־נהרים, וכן של הממצאים הארכיאולוגיים, שנתגלו בא״י. גם כאן מצויה, כמו בארצות אחרות, נטיה מסויימת להפשטה.

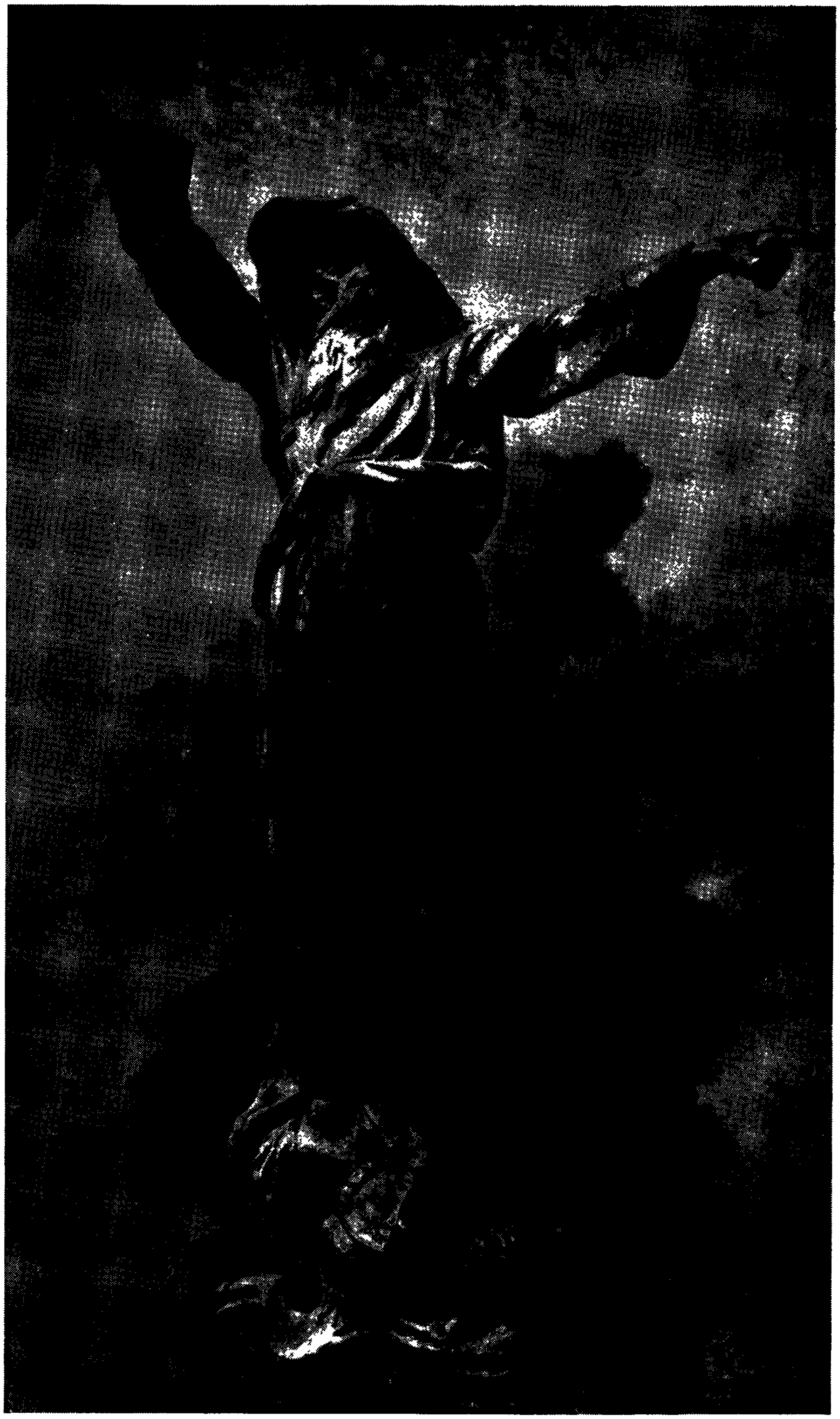
הדמות המרכזית בפיסול הא״י היה זאב בן־צבי. הוא נולד ב1904 ברוסיה, למד באקאדמיה של וארשה, עלה ב1923 לירושלים ועבד בה עד 1925 במחיצתו של שץ. מ1937 עד 1939 ישב בלונדון. מתחילה יצר בסיגנון נאטוראליסטי קלאסי בעל אופי רגשי מובהק. בן־צבי, שהיה הרהרן מטבעו, בא לכלל מסקנה, שמתפקידו של הפסל ליצור ע״פ האופי הקובי של האבן הטבעית ויצר סיגנון קוביסטי משל עצמו, שבו נראים הדמויות והראשים כמורכבים מקוביות גדולות, שמצ־טרפות במרחק מתאים לתמונה רֵאליסטית ברורה. שיאי־אמנותו הן הפרוטוֹמות של טשרניחובסקי, ביאליק, דיזנגוף, שמריהו לוין ואחרים. בסיגנון זה עבד בן־צבי גם בברונזה, אלא שעלה בידו לנסוך בברונזה רק חלק קטן מן המודלים, שעשה בגבס וצבע שחור. לכאן שייך גם פסל־„הזורע", שהוצב בירִיד־המזרח (תל־אביב, 1934).

עם התבגרותו האמנותית ביקש בֶן־צבי ליטול מן הפרוֹ־טוֹמות הקוביסטיות הגדולות את שאריתו של הפאתוֹס, שעדיין דבק בהן, ובמרוצת־הזמן עיגל את צורותיו המרובעות והקנה להן מתח פלאסטי מושלם; דוגמה לשלב סיגנוני זה הם הראש של שחקן־„הבימה" אהרן מֶסקין והפרוטומות שיצר באנגליה, כגון של מַכּסטון והוֹר־בֶּלִישָׁה. — כתלמיד של „בצלאל" טיפח בן־צבי גם את הטכניקה של פיסול במקשה־נחושת, שבה ביצע הן ראשי נשים עדינוֹת־מבע והן יצירות בעלות אופי דראמאטי, כגון „הזעקה": יד מושטת כלפי מעלה.

זמן קצר קודם מלחמת־העולם II בא בן־צבי מתוך ביקורת עצמית קפדנית לידי התגברות על נאמנותו לצורות המקריות שבטבע ולידי יצירתן של צורות פלאסטיות, שנתבקשו מתוך החומר עצמו. אחת מן התעודות הראשונות לסיגנונו המגובש הוא הפסל הנוגע עד הלב לזכרה של הנערה צילה שבקריית־ענבים (1939). אחר מלחמת־העולם II יצר את כותל־הזיכרון האדיר לזכר ילדי־הגולה שנרצחו (בגן של משמר־העמק), שבו עולה קצב הדמויות משמאל לימין, אל דמות־האם, שאחד מן הילדים מתרפק עליה — היצירה הפלאסטית החשובה ביותר, שנוצרה במדינת־ישראל. בשנותיו האחרונות, עד מותו הפתאומי ב1952, הלך סיגנונו ונעשה מופשט יותר; אף בדיוקנות, כגון זה של הטייס מתתיהו סוקניק, מחללי מלחמת־העצמאות, נצטמצמו הקווים האישיים לרמזים בלבד, עד שניתן מבע לצורה הטהורה.

מתלמידיו המרובים של בן־צבי, שחזר והורה בסוף ימיו ב„בצלאל" (החדש), יש להזכיר במיוחד את ידידו הצעיר, דוד פלומבּו — יהודי מזרחי, יליד־הארץ, שמיטיב לגלף בדמיון מפתיע גופים וצורות מוּנעוֹת הן בעץ והן באבן.

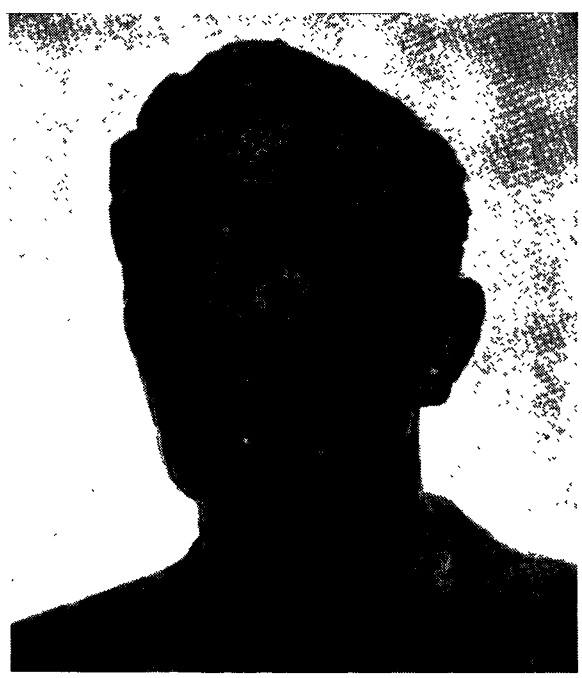
ה ק ל א ס י ק נ י ם ו ה נ א ט ו ר ל י ס ט י ם. אמנותם של אלה מושתתת על אידיאל האמנות של יוון בתקופה הקלאסית, שראתה את תפקידה בעיצוב הגוף האנושי כיחידה מרחבית וחמרית, מתוך שמירה על הפרופורציות והצורות הטבעיות. אמנות זו, שהגיעה בתקופתנו לשיאה ביצירותיו של הצרפתי אריסטיד מַיוֹל, מושפעת במידה מרובה ביותר גם מן התפיסה

ב. שץ: מתתיהו החשמונאי (ברונזה), 1894

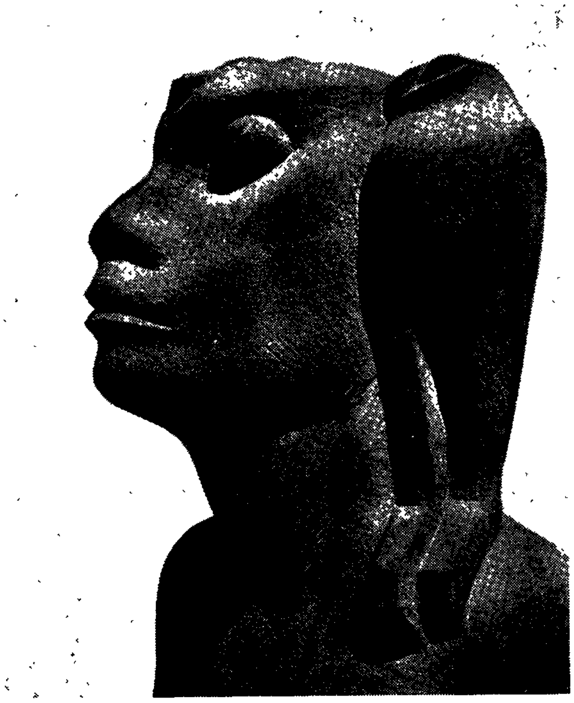
ר. להמן: זוג־אווזים (עץ), 1954

מ. ציפר: ראש החלוץ האלמוני (אבן), 1939

ז. בן־צבי: אם וילד. פרט מן האנדרטה „יד לילדי הגולה" שבמשמר־
העמק, 1947

י. דנציגר: נמרוד

הפלאסטית של המצרים ושל עמי ארם־נהריים בימי־קדם. גם לכמה מן הפסלים, שפעלו בא״י, משמש מַיול כמופת העיקרי, אלא שהקשישים שבהם קנו את אמנותם באולפנים של וינה וברלין, ומשום כך אין בהם אותה חתירה הד־צדדית לצורה כשלעצמה. ואילו הדור הצעיר יותר, במידה שהוא נזקק לסיגנון זה, שואף במידה מרובה יותר להבעת ערכים פלאסטיים לשם עצמם.

בראש קבוצה זו יש להזכיר את משה ציפר (נו׳ 1902 בפולניה), שעלה לארץ ב1919 ונשתקע בתל־אביב. כאן עבד כפועל עד שנת 1925, שבה נסע לחו״ל כדי להשתלם בציור. ב1925/8 למד באקאדמיה לאמנות בווינה ומ1928 עד 1933 בזו של ברלין. הוא מושפע ממַיול; אך יצירותיו, שהן ברובן עירומי־נשים, אינן טעונות מתח אֶרוֹטי מרובה כל־כך; עולם־הצורות שלו הוא בהיר; הרגשתו עמוקה וטיפולו בשטח הוא זהיר; ביהוד ביצירותיו מן השנים האחרונות עמד ציפר במידה הולכת וגדלה על האופי הגושי של האבן. — מן האקאדמיה הגרמנית יצא גם וולפגאנג מאיר־מיכאל (נו׳ 1890 בגרמניה; יושב בטבעון), שדמויות־העירום שלו ממשיכות את הקו הנאו־קלאסיציסטי של לוּאי טְיַאיוֹן (Tuallion). בעשרות־השנים האחרונות עסק בעיקר בפיסול קֶראמי מזוגג, שהוא מבוצע בטכניקה מעולה. — צעיר ממנו אהרון פְּרִיבֶר (נו׳ 1902 בפולניה), שעלה לארץ ב1922 ולמד בווינה. העירומים והדיוקנות, שהוא מבצע בדרך כלל באבן מלאכותית, מעידים על חושו הבטוח למבנה הפלאסטי של גוף־האדם; הצורות הבודדות הובאו עפ״ר לידי הכללה ואת החומר הוא מביא על־ידי ליטוש לברק ציורי. — לקבוצה זו שייכת גם טרודה חיים (1892, ברלין — 1952, ת״א), שיצרה דיוקנות טובים בסיגנון אקאדמי ודמויות־עירום קטנות. כמו־כן יש להזכיר כאן את יעקב בְּרַנְדֶנבּוּרג (1899, פולניה; למד אצל לֶדֶרֶר בברלין), שיצר שורה של פסלי־חיות ודיוקנות נאים. וכן ראויים להיזכר גם דיוקנותיו של גאורג לֶשניצר (1885, פולניה — 1950, תל־אביב). — על הדור הקשיש שנתחנך בווינה נמנה גם יעקב לב (נו׳ 1887 בפולניה האוסטרית), שלמד גילוף־עץ באקאדמיה בסטאניסלאבוב ושמשמש מ1939 ואילך מורה בבית־הספר „בצלאל״ החדש. מומחיותו המעודנת ניכרת ביהוד בדמויות הטֶראקוֹטָה שעשה. מאותה אסכולה עצמה יצא גם הפסל אריה רֶזניק (נו׳ 1898 בפולניה), שדמויות־החיות החינניות שלו עשויות בסיגנון מלאכת־המחשבת של „אולפני־וינה״. — אקאדמיקן, שהוא אומן מומחה, הוא מיכאל קרא, שנולד 1885 בהונגאריה, פעל בארץ זו, ואח״כ ברומניה ובאיטליה, ויושב מ1946 בתל־אביב.

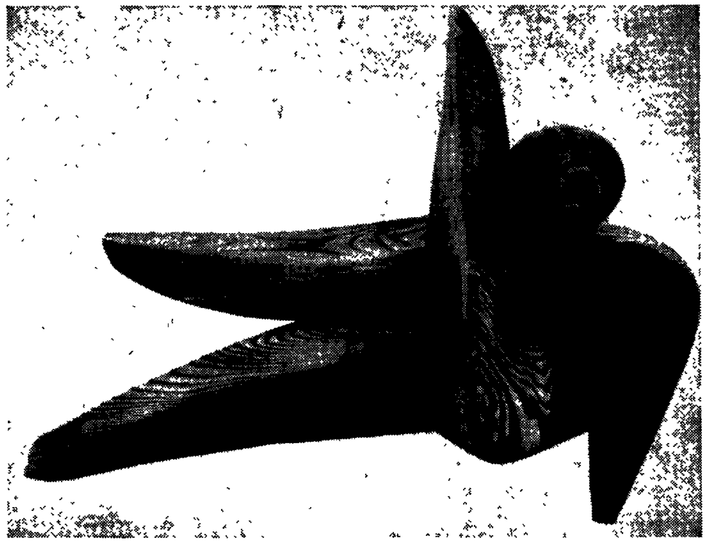
הפסל היחיד בן הדור הקשיש, שקיבל את חינוכו האמנותי בפאריס, הוא ז׳אק לוצ׳נסקי (נו׳ ב1876 ברוסיה), שלמד מתחילה באודסה ועבד מ1903 בפאריס; מ1949 הוא יושב בגבעת־ברנר. לוצ׳נסקי, שספג את המסורת הגדולה של צרפת, פיתח נאטוראליזם עצמאי שופע אצילות. בדיוקנות־הברונזה שלו מתגלה כוח־עיצוב נמרץ, ונוסף על כך יש בהם חיות מרובה; דמויות־הטֶראקוֹטה הגדולות שלו, שמתָארות בדרך כלל נשים שוכבות, גוהרות או יושבות, יש בהן ביטחון מעולה בקומפוזיציה ויופי מרובה בטיפול הפלאסטי. — אֶלֶן בֶּרנקוֹפף־קוֹלמַר (נו׳ 1904 בגרמניה) מושפעת מלוצ׳נסקי; תמונות־העירום הקטנות שלה מעידות על חוש מובהק למתן־צורה פלאסטי.

מן הפיסול הצרפתי מושפע גם דוב פיגין (נו׳ 1907 ברוסיה), שחי מ1927 בא״י, למד בפאריס וכיום הוא משמש מורה בסמינר־הקיבוצים בארנים. לפי חינוכו ותכונותיו כאחד, רואה פיגין את עיקר תפקידו של הפסל בעיצוב ברור של חלקי־הגוף. סיגנונו מַקנה כוח־הבעה מרובה לראשים ולמערומים שלו; ביצירותיו נספג כל קו מקרי בכלל הצורה הפלאסטית; הרגשתו לקצב של דמות או של קומפוזיציה תבליטית היא דקה ביותר. כל אחת מיצירותיו מושלמת על־פי דרכה. — יַנָה שַׁחֶרל־הילמן (נולדה 1913 בווינה) למדה מתחילה באקאדמיה של וינה ואח״כ אצל בּוּרְדֶל (Bourdelle) בפאריס. בדרך כלל החומר שלה הוא אבן מלאכותית; דמויותיה מעוצבות בריכוז מרובה; ניכר בהן הרושם, שעשתה עליה האמנות המזרחית הקדומה.

שורה של אמנים למדו בפאריס בלא שהושפעו מאמנותה של צרפת. ביניהם — אריה מֶרְזֶר (נו׳ 1905 בפולניה), היוצר בטכניקה המסרתית של מקשה־הנחושת טיפוסים יהודיים ממזרח־אירופה חדורים בהרגשה עממית. כאן מן הראוי להזכיר גם את נתן ראפאפורט (נו׳ 1911 בפולניה), שאמנם הוא יושב בפאריס, אך הקים בישראל — כאחד מלוחמי־הגיטאות — שתי מצבות־זיכרון, ב1951 ביד־מרדכי לזכר לוחמי־הגיטאות וב1953 בנגבה לזכרם של חללי מלחמת־העצמאות במקום. גם בפאריס שמר על הסיגנון הנאטוראליסטי, שהביא ממזרח־אירופה, ועל הראליזם של מסרתו היהודית, וברוח זו גם יצר את המצבות הנזכרות, שבהן שָׁאַף יותר למתן ביטוי ברור לרעיונו מִלְבהירות־הצורה.

ה א ּכ ס פ ר ס י וֹ נ י ס ט י ם. על קבוצה זו נמנים הפסלים המשַׁנים במתכוון את הצורות הטבעיות לשם מתן הבעה לעמדה פנימית מסויימת או לרעיון מסויים. בין סיגנון זה ובין הסיגנון הקודם אין גבולות ברורים; גם לרובם של האֶכּספרסיוֹניסטים משמש כנקודת־מוֹצא וקנה־מידה גוף האדם או החיה, אלא שאמנים אלה רחוקים יותר מן הנזכרים למעלה מן התפיסה היוונית של הפיסול, והם מושפעים פחות מן האסכולה הצרפתית החדישה. למופת משמשת להם בעיקר האסכולה הגרמנית של בּארלאך או האסכולה האנגלית של הנרי מוּר (Moore). בדומה לפַּסָּלים שנזכרו למעלה, מטפלים אף הם בפרטי־הגוף בצורה שמקרבת אותם לפעמים קרובות להפשטה. — חנה אורלוף (ע״ע), שהשתקעה בפאריס, אך מתגוררת לפרקים בתל־אביב, הקימה בא״י אחר מלחמת־העצמאות שתי אנדרטות גדולות: אחת בעין־גב, שמתארת אם וילד — ציון לגבורת האשה העבריה בארץ, והשניה לזכרו של דוב גרונר, מאנשי־אצ״ל, שהועלה לגרדום בימי מלחמת המחתרת בבריטים.

אחד מן האישים המעניינים הנמנים על הקבוצה האימפרסיוֹניסטית בישראל הוא רוּדוֹלף לֶהמן — גרמני־נוצרי, שלמד בגרמניה ובאיטליה ועלה ב1933 לארץ עם אשתו היהודיה, הקֶראמיקנית המצויינת, הֶדוויג גרוסמן; מתחילה פתח בית־מלאכה ביגור; מ1934 ישב בירושלים ובשנים האחרונות לפרקים גם בעין־הוד. הוא עובד כמעט רק בעץ, שתכונותיו המיוחדות משמשות לו לפיתוח דמויות של בעלי־חיים — עפ״ר חיות־טרף וציפרים — וגופי־אדם. פסליו חדורים שלווה ומעודנים, למרות הגושיות שלהם; כן הוא אוהב ליצור פסלים קטנטנים. כל חתיכת־עץ הופכת בידיו לדמות מעוצבת. להמן, שהוא מחונן בכשרונות פדגוגיים נדירים, העמיד תלמידים הרבה: מהם יש להזכיר את שושנה היימן־כרמי (נו׳ 1923 בגרמניה), שלמדה ב„בצלאל״ והשתלמה

מ. שטרנשוס: קומפוזיציה (עץ־אורן), 1955

באקאדמיה של פירנצה; בפסליה היא מרבה לתאר קבוצות־אנשים או נשים הרות, והם נרגשים יותר מפסלי המורה שלה. מרדכי גומפל (עי' למעלה, עמ' 1100) ואשתו מרים גומפל (שנולדה בגרמניה) היו מתחילה מתלמידיו של דאנציגר (עי' להלן) ואח"כ למדו אצל להמן; סיגנונם הוא ארכאי יותר וגם דקוראטיווי.

לעולם אחר בהחלט מכניס אותנו פיסולו של יצחק דאנציגר, אחד מן הפסלים המעניינים ביותר בארץ. דאנציגר נולד ב1916 בברלין, עלה ב1923 עם הוריו לארץ, השתלם 1934/38 בבי"ס סליד שבלונדון, אח"כ — בפאריס, וחזר ועבד בלונדון (1948/54). הוא חותר למתן ביטוי לצורה הפרימיטיווית, עם זה הוא משתדל להחיות צורות מארם־נהריים, כגון ב„נמרוד" שלו, אך באופן ניכר הוא מושפע גם מן האמנות של העמים הקרויים פרימיטיוויים. כברוב הפסלים, היוצרים בסיגנון זה, גדול גם ביצירתו חלקו של השכל; אך עובדה זו אינה גורעת כלל וכלל מעוצם המבע של דמויותיו וראשיו, שצורותיהם המוגזמות נשארות תמיד בגבולות הנקבעים על־ידי האבן.

תלמידו, קוסו אלול, שנולד ב1920 ברוסיה וישב שנים הרבה באה"ב, הוא פאתטי יותר במתן־הצורות שלו, שהוא אכספרסיוניסטי מובהק. ביצירותיו אין הנושא טפל לצורה. תלמיד אחר של דאנציגר הוא יחיאל שמי מקיבוץ כַּבְּרִי, שלפסלי־האבן שלו יש אופי קלאסי; פסלי־הציפרים הגדולים שלו, שהם מורכבים מלוחות־נחושת רקועים, מביעים באופן חי ביותר את התנועה של בעלי־הכנף, דוקה משום הקירבה שבסיגנונם של פסלים אלה אל הסיגנון המופשט.

עמדה יחידה־במינה תופס ד"ר פאול לוי, שהוזכר גם בפרק על הציור; בשבילו הפיסול הוא אמנות שימושית — אמצעי למטרות של „להקת־העץ" שלו. הדמויות שהוא מגלף הן דמיוניות בהחלט, אפייהן מובלטים בחריפות מרובה, וההתאמה בין צורותיהן ובין צבעי־הלבוש שלהן עושה אותן ליצירות־אמנות חשובות בסוגן.

ה מ ו פ ש ט י ם. נוסף על דוד פלומבו, שכבר הוזכר למעלה, יש להזכיר את זהרה שץ (נולדה ב1916 בא"י), שלמדה באה"ב ושכיום היא יוצרת בשפע של דמיון ובחוש לחמרים חדישים צורות ערניות, שעפ"ר הן קישוטיות ומופשטות. מן האמנים הקשישים יותר התמסר רק פַּסָּל אחד לסיגנון המופשט — משה שְׁטֶרנשוס (נו' 1903 בגאליציה), שעלה לארץ ב1926, למד ב1927/30 ב„בצלאל" ואח"כ ב„ביה"ס הגבוה לאמנויות־הקישוט" בפאריס. אך בשנים האחרונות הוא יוצר קומפוזיציות בעץ ובאבן, שבהן מצא לחוסר־השקט ולמתיחות של זמננו מבע פלאסטי; ביצירותיו זהים הצורה והתוכן. — נוסף על אלה פועלים בארץ עוד כמה וכמה פַּסָּלים — הרבה מהם בקיבוצים, שבהם הם יוצרים עבודות תיאוריות או קישוטיות לצרכים המקומיים.

ק. שווארץ, פסלים יהודים, 1954; בוריס שץ, חייו ויצירתו (קובץ), 1925; ח. גמזו, הפסל בן־צבי, 1955.

פ. ש.

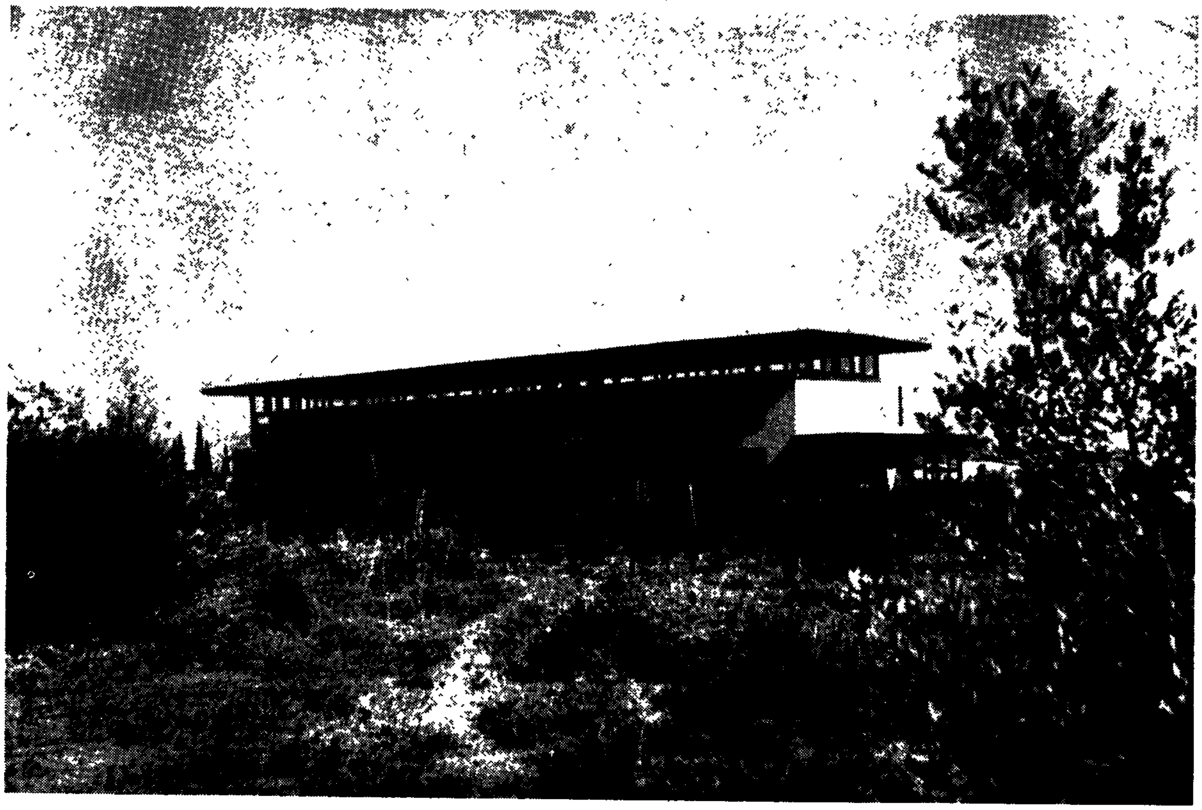
אדריכלות. — על הארדיכלות בא"י בתקופה העתיקה, ביה"ב ואחריהם עד אמצע המאה ה19 עי' להלן, חקירת ארץ־ישראל; וע"ע אדריכלות; בית־כנסת; אמנות.

ה א ר ד י כ ל ו ת ה ח ד י ש ה, שנתפתחה בא"י מסוף המאה ה19 ואילך, שייכת מבחינת סיגנונה והשקפות־היסוד שלה לארדיכלות האירופית, וביחוד לסיגנון המכונה „סיגנון בינלאומי". שייכות זו מתבטאת בין השאר בשימוש בטכנולוגיית־בניין חדישה, בגישה פונקציונאלית לתיכנון־הבניין, כדי להתאימו לאורח־החיים החדש, ובהשקפות האסתטיות על העיטור הפלאסטי של הבניין ועל יחסי־החלל שבין פְּנים הבניין לחוצו.

טיפוס הבניין האירופי הובא לראשונה לארץ במחצה השניה של המאה ה19 ע"י קבוצות של מהגרים ומתיישבים מארצות־אירופה: יהודים, גרמנים (טמפלרים) וחוגים קונסולאריים ומיסיונריים. קבוצות אלו הביאו עמן את מסורת־הבניה, שהיתה רוֹוחת בארצות מוצאן. ובבניינים, שהוקמו ע"י אנשיהן, ניכרת השפעתו של הסיגנון המקומי אך במידה מצומצמת בלבד. בין הצורות המקומיות, שהשתמשו בהן לפעמים, בלטו ביחוד אותן, שנראו להם כזֵהות עם צורות־בניה מתקופת־המקרא, כגון מעקה־גג משונן (כדוגמת חומת־ירושלים), „חדר־עליה" על הגג, וכד'.

עם התגבשותו של הישוב היהודי החדש בתחילת המאה ה20, נעשו הנסיונות הראשונים בארץ ליצירת סיגנון־בניה לאומי עברי. בבניין הגימנסיה „הרצליה" בתל־אביב (1910), שתוכנן ע"י הארדיכל ברסקי, נקבעו היסודות המצויים בשיחזור ביהמ"ק לפי חזון יחזקאל, שנעשה ע"י שִׁיפִּיה (ע"ע בית־המקדש, עמ' 557—558). בתיכנון של בנייני הטכניון בחיפה (ר' תמונה, למעלה, עמ' 1038), שבוצע ע"י הארדיכל אַלֶכְּסנדר בֶּרוַלד (מ1912 ואילך), נעשה ניסיון ליצור סיגנון מקומי מתוך שימוש ביסודות מן הארדיכלות של פרס, עבר־הירדן ומצרים. יסודות אלה מתגלים בעיטורים לבניינים, שתכניותיהם בכללן נעשו בהתאם לעקרונות מערביים. למרות השיטה האֶקלֶקטית שנקט, הצליח בֶּרוַלד, בכוח כשרונו וחיבתו לארכיטקטורה המזרחית, ליצור יצירות בעלות ערך ארכיטקטוני עצמאי.

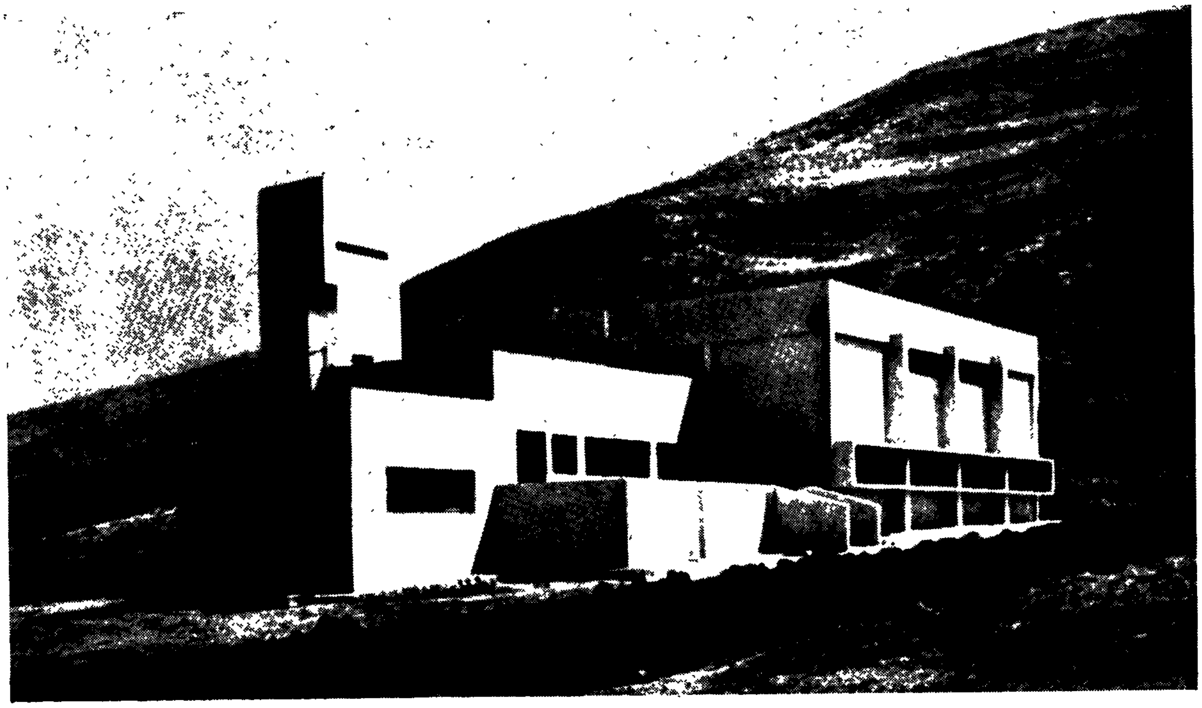
הארדיכלות בא"י אחר מלחמת־העולם I הושפעה על־ידי עבודותיהם של כמה ארדיכלים, שעלו מאירופה המערבית ומאנגליה. בעבודותיהם של ארדיכלים אלה אפשר להבחין כמה מגמות. באותן של הארדיכלים מיוצאי־גרמניה, וביחוד

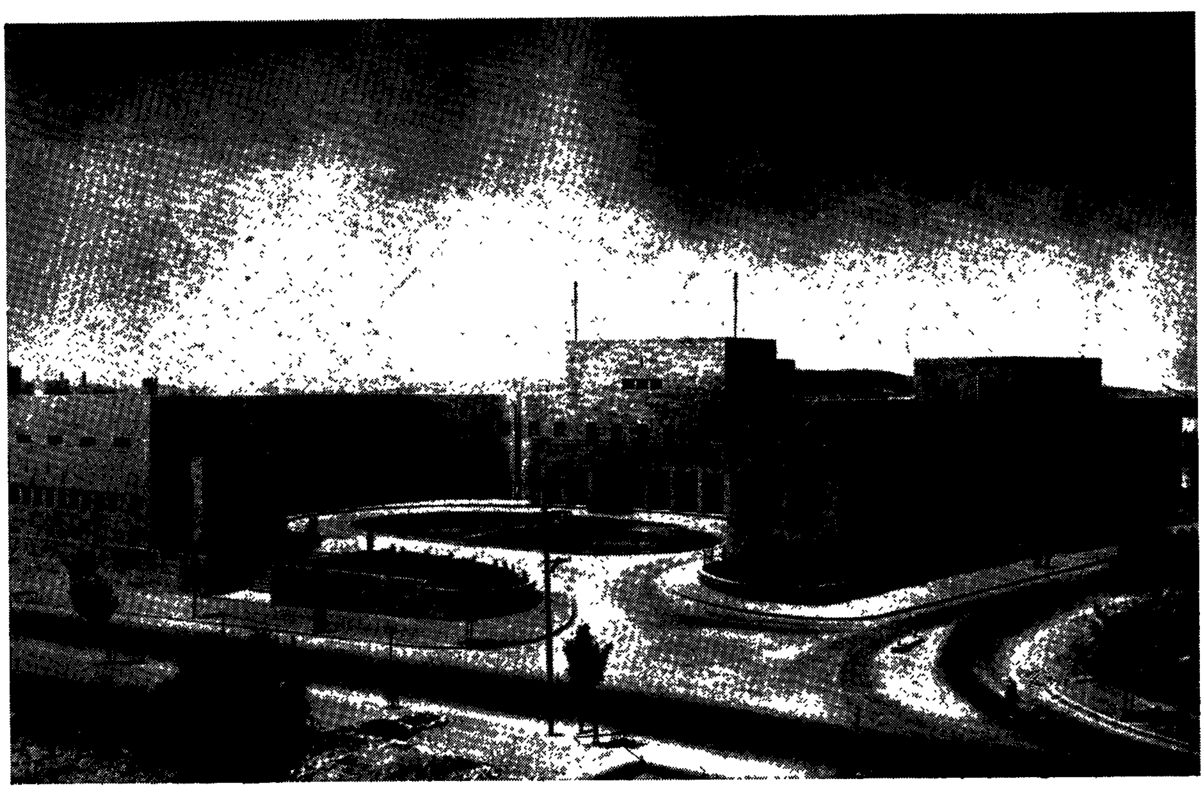
בית־הספר בדגניה א׳. הארדיכל: ר. קאופמאן

הכנסיה הסקוטית בירושלים. הארדיכל: קליפור הולידי

בניין חדר־האוכל בבית־אלפא. הארדיכל: ל. קראקאואר

בנייני הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים. הארדיכל: י. רטנר

בית־מגורים על עמודים בתל־אביב. האדריכל: ז. רכטר

בית על הר־הכרמל (המראה מצפון). האדריכלים: מ. ויינראוב וא. מאנספלד

בעבודתו של ריכארד קאופמן, בולטות ביחוד (1) הטעמת המבנה ההוריזונטאלי של הקורות והגגות, (2) צימצום, עד לידי סכמאתיות, של גוש־הבניין, ו(3) אירגון של הפתחים בסדר קפדני. בביה״ס שבדגניה א׳ (עמ׳ 1113/4) אנו מוצאים את כל התכונות הללו, ונוסף על כך: ניסיון מעניין לפתור את בעיית ההתחממות של הבניין ע״י חיפויו בגג נוסף, שממנו מתבלטת אכסדרה לצד דרום־מזרח. פתרון זה כבר הוא ידוע מן הציורים של בניינים מצריים קדומים, שבהם שימשה אכסדרת־גג כזו לישיבה בשעות־היום, שבהם מנשבת רוח צפונית.

קבוצה אחרת של אדריכלים ניסתה, בהשפעתה של האסכולה האכספרסיוניסטית, לסגל לה סיגנון עצמאי. טיפוסיות ליצירותיה של קבוצה זו הן עבודותיו של האדריכל פ. קורנברג, ששאב השראה לצורותיו המיוחדות מן האדריכלות הקדומה של כרתים.

האדריכלים מן האסכולה האנגלית (ברובם בריטיים) ניסו לגבש סיגנון ארצישראלי מיוחד ע״י שימוש ביסודות מן הארכיטקטורה הערבית המקומית. אדריכלים אלה התרשמו ביחוד ממבנה הגושים ומקו־הרכס המיוחדים לבית ולכפר הערביים, וכן מן הפרופורציה בין גודל־החלונות ושטחי־הקירות, מן השימוש בפתחי־איוורור ומן הנוהג המזרחי של בניית נדבכים שוני־גונים. כמו־כן ניכרת בפעולתם ההערכה היתרה של פרטים, הטיפוסית לארכאולוגים. הבניין של הנציב העליון, שהוקם על־יד תלפיות בירושלים (1935; כיום באיזור המפורז), נבנה בטכניקה, שהיא זהה בכל פרטיה עם טכניקת־הבניה הערבית; בניין „חברת התנ״ך״ בירושלים נבנה באבן הידועה בתכונתה לקבל גון שחור תוך זמן קצר, כדי שהבניין יֵרָאה עתיק. אחת מעבודותיו של האדריכל הסקוטי, קליפורד הולידֵי, הושפעה בחלקה מן הארכיטקטורה של המנזרים הארמניים שבעיר העתיקה בירושלים (עמ׳ 1113/4). האדריכל היהודי בנימין חיקין, שבנה את בית־הבריאות ע״ש נתן ולינה שטראוס בירושלים, נמנה אף הוא על קבוצה זו.

בעוד שיצירותיה של אדריכלות זו, שנתגלמה בעיקר בבניינים של ממשלת־המאנדאט, נראות מלאכותיות ומאונסות, ניכר ביצירותיה של האדריכלות העברית באותו זמן מאמץ להשתחרר מצוּרות מוסכמות. השימוש בצורות מזרחיות ובשאר צורות „עיטוריות״ נמצא בלתי־מתאים לבניינים החדשים, ובמקרים הרבה מנע גישה ראציונאלית לתיכנון ולא התאים לאפשרויות התקציביות המצומצמות. כמו־כן נתברר, ששלל הסיגנונים, שהאדריכלים מן הקבוצות הנזכרות השתמשו בהם, לא ניתן למיזוג בסיגנון אחיד.

הרֵאַקציה לאדריכלות האקלקטית המסוגננת מצאה את ביטויה הבולט הראשון בבנייני הסוכנות היהודית בירושלים (עמ׳ 1115/6), שתוכננו ע״י האדריכל י. רטנר (1927). תכניות אלו מצטיינות בהעדר גמור של עיטורים, שהגיע עד לידי אַסְקֵטיות, ובהטעמת יחסי־הגומלים שבין הבניין ובין סביבתו מתוך החשבת המונומֶנטאליות בבניה. תכניות אלו שימשו באדריכלות הא״י נקודת־מפנה לקראת סיגנון בניה מודרני, אחיד, ומותאם לחיי־הארץ.

שנות 1929—1931 היו שנות־שפל בבניה העירונית, אך באותו זמן עצמו התחילה מתפתחת הבניה היהודית בכפר, שדחיפה לה ניתנה ע״י מצב־הביטחון, שהחמיר אחר מאורעות 1929. האדריכלות, שנתגלמה בבניה זו, מצטיינת בגישה ישירה וענייניות אל הבעיות, שהבניה נועדה לפתרן. בין השאר הראו האדריכלים של הכפר העברי עניין מרובה בפתרון הבעיה האקלימית.

עם העליה המוגברת, שבאה ממרכז־אירופה, וביחוד מגרמניה, ב1933—1936, בא לארץ מספר ניכר של אדריכלים, שקיבלו את הכשרתם בארצות אלו. אדריכלים אלו פעלו במסגרת הסיגנון המודרני וחזקו את הסיגנון, שדוגמותיו הראשונות הופיעו בארץ בבנייניהם של ראטנר, קאופמן, לב, קראקאואר (עמ׳ 1115/6), ועוד. בתקופה זו פסקו הנסיונות ליצור סיגנון מקומי באמצעים אקלקטיים.

הפעילות העיקרית של האדריכלות בתקופה זו נתרכזה בתחום של בניית בתי־דיור. בין הצורות השונות, שפותחו באותו זמן, יש להזכיר את הטיפוס של בית־דירה עירוני, הבנוי על־גבי קומת־עמודים. הבניין הראשון מסוג זה נבנה בארץ ע״י האדריכל ז. רכטר, שהושפע בכך מן האדריכלות הצרפתית החדישה (עמ׳ 1117/8). שיטת־בניה זו, שנעשתה במרוצת־הזמן שלטת בתל־אביב ובאיזורה, גרמה לשיפורים ניכרים בתמונת־הרחוב ע״י מה שהגדילה את שטח־הגינה והטעימה את המַעבר מן הרחוב לתוך הבית. יסוד אחר, שהכניסה האדריכלות הא״י בבנייתם של בתי־דירה בארץ, מתבטא בהתקנת מרפסות נרחבות, שבהן אפשר לשהות בשעות הקרירות של אחר־הצהריים והערב. בנייתן של מרפסות אלו נעשתה אפשרית ע״י השימוש בטכניקה של בטון מזויין.

בתקופה זו התחילה גם בנייתם של שיכונים מאורגנים, שסיגנונם האדריכלי מזכיר את זה של מבנים דומים בהולאנד ובגרמניה. מעונות־העובדים בצפון תל־אביב, שתוכננו ע״י האדריכל א. שרון, חניך בית־הספר הגרמני „בַּאוּהַאוּז״, והשיכונים, שתוכננו על־ידי האדריכלים נויפלד ודיקר, הם טיפוסיים לבניינים מסוג זה. בולט בהם המבנה הטורי של יחידות־הדיור, שנקבע כדי לאַפשר את חדירת הרוח המערבית דרך כל הדירות שבבניין כולו, וכן מתוך השאיפה לפשטות בביצוע.

האידיאלים האדריכליים של תקופה זו מצאו ביטוי נאה בביתן הבריטי, שנבנה בתערוכת „יריד־המזרח״ ע״י האדריכל נויפלד. פשטות של הגושים, חלוקה מדוייקת של השטחים, ניגוד בולט בין השטחים האטומים והפתוחים, הבלטה מאופקת של המבנה הקונסטרוקטיווי, הטעמת ההוריזונטאליות, שימוש בגונים ניטראליים, והעדר גמור של יסודות מזרחיים או קישוטיים — הם מסימני־ההכר הבולטים באדריכלות בתקופה זו. השפעה ניכרת על סיגנון־הבניה בארץ נודעה לעבודתו של האדריכל א. מנדלסון, שפעל בא״י ב1935—1939 והקים מספר ניכר של בנייני־ציבור (ר׳ למעלה, תמונת בית־החולים הממשלתי ע״ש הרמב״ם, עמ׳ 725—726, ותמונת בניין הבאנק הלאומי בירושלים, עמ׳ 774).

האחידות הסיגנונית, שהתחילה מתגלית בשנות ה30 באדריכלות הא״י, הושגה במידה ניכרת כתוצאה מפעולתם של האדריכלים, שקיבלו את הכשרתם המקצועית בטכניון בחיפה (מ1925 ואילך). כיוון ההוראה של האדריכלות בטכניון התבסס על הצורך לקבוע עקרונות של תיכנון ועיצוב, שמתאימים לתנאים האקלימיים, הכלכליים והדמוגראפיים של הארץ. גורם אחר, שהביא לידי התפתחותה של האדריכלות בארץ, שימשה השתרשותו של הנוהַג לבחור את התכניות לבניינים ציבוריים ע״י התחרויות בין האדריכלים. ועדה

מיוחדת שעל־יד אגודת האינג'נרים והארכיטקטים שוקדת על כך, שהתכניות של בניינים בעלי חשיבות תיבחרנה בדרך זו.

בארדיכלות של שנות 1930–1939 נתגלתה מידה מסויימת של סטיכיות: היא השתמשה בבטון מזויין על אפשרויותיו השונות, בלא ששמה לב במידה מַספקת לצד הצוּרני. אחת מן התוצאות של סיגנון זה היה העדר של הארמוניה במראה־הרחוב. בניגוד לכך אנו מוצאים בבניינים, שנבנו מ1944 ואילך, נטיה לפשטות של הגוש, כיסוי הגג ברעפים (טכניקה, שאף היא מחייבת צורות־תכנית פשוטות) וכן את שיבוצו של הבניין בתוך גינות־דשא מטופחות. במקרים הרבה מַזכֶּרת בְּנִיָה זו את הארדיכלות המודרנית המדוייקת של שווייץ, שזכתה בתקופה זו להשפעה עולמית. אך באותו זמן עצמו נעשו גם עבודות, שבהן נתגלה שוב הניסיון להשתמש ביסודות מן הארכיטקטורה המזרחית, אבל באמצעים ובסיגנון מודרניים. עושיהם של נסיונות אלה קיבלו את השראתם מן העקרונות של החלל והקומפוזיציה, שהם אֳפיינים לארדיכלות של איזור הים התיכון, ולא מן הצורות העיטוריות דוקה (ראה „בית על הר־הכרמל", עמ' 1117/8).

בבניה של עשר השנים האחרונות בולטת נטיה להגדיל את שטחי־החלונות עד כדי הפיכת הקירות לחלונות מזוגגים. שיטה זו מחייבת בניה של קיר חרור — מעין תריס ענק (המכסה את כל הקיר), שמֵצֵל על החלונות ומונע התחממות יתרה של פְּנים־הבניין. הדוגמות הראשונות ליצירותיה של שיטה זו הופיעו בארדיכלות הבראזילייאנית ונתבססו על הצעותיו של הארדיכל הצרפתי לֶה־קורבִּיזְיֶה, שאגב, קיבל את השראתו לכך מן הבניה המזרחית־הים־תיכונית. שיטה זו מביאה לידי פשטנות בעיצובן של חזיתות־הבניין, המגעת עד כדי פורמאליזם ארכיטקטוני, שפוגע לפעמים בגישה הפונקציונאלית.

הבניה המזורזת של שיכונים, שבוצעה בשנים אלו ושהיתה מכוונת לקליטה מהירה של עליה, גרמה לפעמים לשימוש בתכניות, שהן לקויות בחדגוניות יתרה; מתוך כך התחילו מטעימים בזמן האחרון בתיכנון את חשיבותם של הגורמים החברותיים, הפסיכולוגיים והאֶסתטיים, נוסף על הגורמים השימושיים והטכנולוגיים, שהיו נראים עד הזמן האחרון כעיקריים. ביטוי להשקפות אלו ניתן בשנים האחרונות במספר של שיכונים חדשים, וכן בכמה מן הבניינים, שהוקמו בקריית־הטכניון, כגון בנייני־הסטודנטים, המכון האוירונַאוטי (עמ' 1039/40), ועוד.

עתון אגודת האינג'נרים והארכיטקטים, 1942–1956; הבנין במזרח הקרוב 1935/36; ק. שווארץ, האמנות היהודית החדשה בא"י, 1941; *Palestine and Middle East*, Vol. VIII, Nos. 7–8, 1933; *Technion Year Book; The Architectural Forum*, Dec. 1936; *Werk*, Sept. 1938; *L'Architecture d'aujourdhui*, Sept. 1937; Dec. 1955; *The Architectural Rev.*, Oct. 1938.

א. הש.

מוסיקה. — בתקופת בית־המקדש התפתחה בא"י מוסיקה—כנראה, לא בלא השפעה של מקורות זרים—, ששימשה מופת לתרבויות מזרח ומערב עד ראשית יה"ב. באותו זמן פרצו עמי־ערב לאירופה דרך ספרד והביאו עמהם יסודות של תרבות־המזרח — ובכללם של המוסיקה הא"י —, שהשפעתם על עיצובה של תרבות־אירופה לא פסקה עד הזמן האחרון. במוסיקה נתבלטה השפעה זו במנהגי הכנסיה הקאתולית, בצורות מסויימות של המוסיקה האמנותית שבתקופה הגותית וביה"ב המאוחרים, ובגיוון המזרחי שבכמה יצירות קלאסיות (מארשים „תורכיים", חיקויים של „האופי המזרחי" בדרכי־הניגון וכד'). בזמן החדש ניסו פעמים הרבה כמה מן הקומפוזיטורים הגדולים, יהודים ולא־יהודים, להתקרב לרוחה של המוסיקה העברית העתיקה (כפי שתיארו לעצמם את מהותה של זו) בשעה שחיברו נעימות לתהילים או לקטעים מתוך ספרי־מקרא אחרים, וכן כשחיברו אוראטוריות או אופרות על נושאים תנ"כיים (וע"ע מקרא, מוסיקה; מוסיקה, היסטוריה). גם ישובי־היהודים בארצות־המזרח, ששרשי־המסורת המוסיקאלית שלהם היו נעוצים במוסיקת הא"י הקדומה, תרמו תרומות ניכרות להתפתחותה של המוסיקה בתחומים שונים באמצעות הלחן של קריאת־התורה ושל הפיוטים. כן פעלו בארץ בזמנים שונים תֵאוֹרֶטיקנים של המוסיקה, משוררים ונוגנים; אך רק עם שיבתם של היהודים לארץ בתקופה החדשה נתחדשה בה הפעילות המוסיקאלית בצורה ובמידה, שמציינות שלב מיוחד בתולדות־המוסיקה בארץ.

שיריהם של חלוצי־ההתיישבות הראשונים הושרו בנעימות, שנבעו ברובן מן הארצות שמתוכן עלו: רוסיה, פולניה, אוקראינה, רומניה והקאוקאז. בתקופה מאוחרת יותר נוספו על נעימות אלו מנגינות, שהובאו ממרכז אירופה וממערבה, מתורכיה, מצרים ותימן. גם שירי־העבודה, ניגוני־המחולות ושירי־הילדים הראשונים, שנוצרו בא"י גופה, הושפעו במידה מכרעת ע"י המנגינות, שהובאו ע"י העולים מארצות־מוצאם. אך עד מהרה נראו סימניו של אופי עצמאי, שבו נתמזגו הקווים האירופיים והמזרחיים. למיזוג זה תרמו העולים מאירופה המזרחית יותר מן העולים משאר חלקי־אירופה — אפשר, מפני שהמוסיקה של אירופה המזרחית קרובה בכללה יותר למוסיקה המזרחית מיצירות האמנים של מרכז אירופה ומערבה, וכן מפני שהמסורת היהודית העתיקה היתה חיה בקהילות של ארצות־המזרח יותר מִבְּאותן של המערב.

תאריך חשוב בתולדות המוסיקה החדשה בארץ מציין ייסודו של בית־הספר למוסיקה בתל־אביב ב1910 (שנה אחת אחר ייסודה של העיר). בי"ס זה, שנודע בשם הקונסרוואטוריון „שולמית", נוסד ע"י שולמית רופין ונוהל מתחילה ע"י מ. הופֶנקו. בשנה הראשונה לקיומו כבר ביקרו בו 75 תלמידים, ובגימנסיה „הרצליה" התקיימה „בחינה פומבית", שהיתה, ודאי, הקונצרט הפומבי הראשון בתולדות הארץ המתחדשת. בית־ספר שני למוסיקה נוסד בתל־אביב עם הקמת „בית־לויים" על־ידי מרים לֶוית. 4 שנים לאחר מכן (ב1918) נוסד, ביזמתו של רונלד סטורס (ע"ע), בית־הספר הראשון למוסיקה בירושלים, שלאחר זמן קצר נמסר להנהלתו של סידני סיל (Seal). עשר שנים לאחר מכן זכתה גם חיפה למוסד מוסיקאלי משלה הודות ליזמתה של ג. דוניה־וייצמן.

עם גידולו והתבצרותו של הישוב אחר מלחמת־העולם I גבר העניין במוסיקה ובטיפוחה. ב1923 בא לארץ מ. גולינקין מרוסיה וייסד את ה„אופרה הארצישראלית", שפתחה באותה שנה את פעולותיה בהצגת „לה טראוויאטה" של וֶרדי בעברית. במשך ארבע שנות־קיומה הוצגו על־ידיה עשרים אופרות בעברית, וכן ערכה האופרה קונצרטים תזמרתיים ומַקהֵלתיים. מ1924 ואילך ניתנו בירושלים „קונצרטים למוסיקה עברית" (ביזמתו של הקומפוזיטור יעקב ויינברג, שהיגר אח"כ לאה"ב), ולאחר שנה הנהיג יואל אנגל (ע"ע) קונצרטים דומים בתל־אביב. בכל מקום ומקום, בעיר ובכפר, צצו מקהלות־פועלים, וב1925 אירגן מ. רבינוביץ (רבינא) את

התזמורת הפילהארמונית הישראלית (לשעבר התזמורת הסימפונית הארצישראלית):
למעלה — המנצח ארטורו טוסקאניני עם מייסר־התזמורת, הכנר ברוניסלאב הוברמאן, בשעת סיום קונצרט־הייסוד
ב26 לדצמבר 1936; למטה — התזמורת עם המנצח טוסקאניני

הפגישה הראשונה בין מקהלות אלו. ב1926 ייסד פרופסור דוד שׂוֹר את ה„מוסד להפצת מוּסיקה בעם" ופתח בעבודתו הפוֹריה בשדה־החינוּך המוּסיקאלי ע"י עריכת שורה של הרצאות וקוֹנצרטים חינוּכיים; השירה בציבור נעשׂתה רוֹוַחת יותר ויותר לאחר שהונהגה ב1929 במסיבות „עונג־שבת" בתל־אביב.

ב1927 נולדה התזמורת הסימפונית העצמאית הראשונה בשם „תסא"י" („תזמורת סימפונית ארצישראלית"); המנצח היה פוֹרדהאוּז בן ציסי, שלאחר מכן פעל הרבה להתפתחוּת האוֹראטוריה בארץ ולסוף נתמנה כמנהל המוּסיקאלי של „הבימה". ב1929 אירגן המנצח צבי קוֹמפַּנֵיץ חבורה קטנה, שמאז עד 1932 נתנה קוֹנצרטים בתל־אביב. ב1933 נוסד חֶבֶר תזמרתי אחר בשם „איחוד סימפוֹני", שפעל בניצוחו של ו. פרידלנד (צבי פריאל), מ. גולינקין ומ. יעקבסון, ואח"כ בניצוחו הקבוע של מיכאל טאוּבֶּה. שלבים אחרים בהתפתחוּת החיים המוּסיקאליים בארץ שימשו ייסודם של „מקהלה אקאדמית" בירושלים, של „הקוֹנסרוואטוֹריוֹן הארצ־ישראלי" בירושלים, של ה„אוֹפרה הקאמרית" בתל־אביב, של „התזמורת הקאמרית" בירושלים, ופתיחת הסניף של ה„חברה הבינלאוּמית למוּסיקה בת זמננו" בא"י. מתחילת שנות־העשרים ואילך ביקרו בארץ בקביעות מוּסיקאים בעלי־שם, יהודים ולא־יהודים, וניגנו בקוֹנצרטים, ביניהם — הכנר בּרוֹניסלאב הוּבֶּרמן, שאח"כ התחיל מעבד תכנית להקמתה של תזמורת ארצישראלית בעלת רמה גבוהה, ואף גייס בשבילה מוּסיקאים מארצות הרבה.

שנת 1936 היתה שנה מכרעת בתוֹלְדוֹת החדישוּת של המוּסיקה הארצישראלית. באפריל של אותה שנה נפתח שירוּת־השידוּר בירושלים, שהמחלקה המוּסיקאלית שבו (בהנהלת קרֶאֶל סלומוֹן) נעשתה עד מהרה הצרכן המוּסיקאלי החשוּב ביותר בארץ וסיפקה עבודה ואפשרויות־יצירה לקוֹמ־פּוֹזיטורים הארצישראליים. בדצמבר של אותה שנה נתנה התזמורת הארצישראלית (מייסוּדוֹ של הוּבּרמן) את הקוֹנצרט

הראשון שלה בתל־אביב, בניצוחו של ארטורו טוסקניני. התזמורת הארצישראלית הביאה לארץ אמנים הרבה, מהם מנצחים ומהם סוליסטים, והעלתה את רמת־הביצוע לדרגה גבוהה. חבריה ייסדו קבוצות למוסיקה קאמרית ושימשו מורים בבתי־הספר למוסיקה. התזמורת, שנקראה אח״כ — משעת אירגונה המחודש ב1946 — „התזמורת הפילהארמונית הארצישראלית" (ואחר תקומתה של מדינת־ישראל — „התזמורת הפילהארמונית הישראלית"), שירתה את כל ערי־הארץ וסיירה עד 1941 בארצות־המזרח (מצרים, לבנון) ואף הוזמנה לנגן באירופה ובאמריקה; סיורה הראשון באה״ב ובקאנאדה התקיים ב1952. ב1955 סיירה בארצות אירופה המערבית.

אחר הצגות־האופרה של גולינקין בשנות 1924—1927 נתפוררה חברת־האופרה שאירגן; נסיונותיו בשנים הבאות להחיות חברה זו לא הצליחו. ב1941 נתארגנה (על יסוד שיתופי) חברה חדשה בשם „האופרה העממית הארצישראלית", שפעלה מ1941 עד 1947 והציגה אופרות ואופרטות, ביניהן (ב1945) גם אופרה מקורית ארצישראלית בשם „דן השומר" (הטכסט של מאכס ברוד וש. שלום והמוסיקה של מרק לברי). קבוצה זו הפסיקה את פעולותיה ב1947. באותה שנה נוסדה ה„אופרה הישראלית", שנתקיימה עד 1953.

בכפרים התפתחה במהירות תנועת המקהלות, ואח״כ תנועת ריקודי־העם. בפסטיוואל הראשון למקהלות, שנערך ב1944 בכפר־יחזקאל ועין־חרוד, השתתפו כעשרים מקהלות (שכללו כאלף מזמרים) וקהל מבקרים של אלפים מכל חלקי־הארץ. באותה שנה התקיים בדליה שבהרי אפרים הפסטיוואל הראשון לריקודי־עם, שבו השתתפו ארבע־עשרה קבוצות־רוקדים ו3,500 אורחים. בפסטיוואל השני לריקודי־עם, שנתקיים בדליה ב1947, השתתפו כעשרים קבוצות, שכללו חמש מאות רוקדים, וקהל של קרוב ל25,000 איש. גם מספרן של המקהלות נתרבה באותן השנים.

פעולותיהן של המקהלות בארץ מתנהלות בעיקר על־ידי „המרכז לתרבות ולהשכלה" של הסתדרות־העובדים הכללית. פעיליו הראשיים של ה„מרכז" בתחומי־המוסיקה היו נסים נסימוב, גרט (בנימין) פינטוס, שלמה קפלן וארנסט הורביץ. נוסף על מקהלות נוסדו תזמורות איזוריות, מורכבות מחברי־קיבוצים, והמרכז לתרבות דאג להשתלמותם של המנגנים והמנצחים כאחד. מן הקורסים השנתיים, שאירגן לצורך זה, נתפתח מכון למורי־מוסיקה (בית־מדרש ממלכתי למורים ולגננות) בסמינאר הקיבוצים שבארנים, סמוך לקריית־עמל. המרכז לתרבות יסד גם הוצאה לפירסום חיבורים מוסיקאליים, שתפקידה העיקרי הוא לספק חומר למקהלות של הארץ, לתזמורות העממיות, וכד׳. אך בהוצאה זו הופיעו גם ספרי־לימוד ואף יצירות מוסיקאליות ישראליות שונות, שירונים, ועוד. ה„מרכז" תמך גם באירגון ה„זמריה" — פסטיוואל של מקהלות, שנערך בארץ בהשתתפותן של מקהלות שבארץ ושל קהילות־ישראל בתפוצות. א. פרופס (היוזם והמנהל הכללי של מפעל זה) וש. קפלן (כנציג המרכז לתרבות) עמדו בראש הזמריות הראשונות, שהתקיימו בישראל ב1952 וב1955 בהשתתפותם של אלפי מזמרים מישראל ומארצות אחרות.

בואם לישראל של אמנים — מנצחים, סוליסטים, קבוצות — לביקור ולעריכת־קונצרטים גרם לפירסומה של הארץ כ„ארץ מוסיקאלית"; בין האורחים היו לא רק אמני־ביצוע, אלא אף קומפוזיטורים מעולים, כגון אהרן קופלנד, דאריוס מיו, היטור וילה־לובוס. התעניינותם של מוסיקאים הרבה בחו״ל בפעילות המוסיקאלית הקיימת בישראל גרמה להחלטת ה„חברה הבינלאומית למוסיקה של זמננו" לערוך את הפסטיוואל העולמי ה28 שלה בארץ, ובמאי—יוני 1954 באו נציגיה של חברה זו מרוב ארצות המערב והמזרח לחיפה, שבה נערך פסטיוואל זה בהשתתפותם של כל מוסדות־המוסיקה בישראל. הפסטיוואל הגיע לשיאו בהצגת הבכורה של האופרה „דויד" מאת דאריוס מיו, שהתקיימה בירושלים בנוכחותו של המחבר.

קומפוזיטורים ישראליים. ע״י הזמרים והקומפוזיטורים, שפעלו בארץ, בא שינוי ניכר באפיו של זמר־העם היהודי הא״י. הלכי־הרוח המלאנכוליים והרוויים געגועים, שהיו רווחים בניגון היהודי בארצות־הגולה, נעלמו מזמר זה, החדור בדרך כלל ברוח אופטימית איתנה ורבת־מרץ. שינוי זה הוא פרי השפעתם של החיים החדשים בארץ והלכי־הרוח השולטים בה, שהם חדורי אמונה בהצלחתו של מפעל־התחיה היהודי. מבטם של הקומפוזיטורים בארץ — גם כשהם עוסקים בנושאים היסטוריים — מכוון בעיקר להווה ולעתיד, בניגוד לקודמיהם בגולה (וראשוני האמנים בארץ, שעדיין לא נשתחררו מהשפעת הגולה), שעיניהם היו מכוונות מתוך געגועים — אף כשעסקו בנושאים של זמנם — לעבר המזהיר, בלא שהיו בטוחים כלל, שעבר זה יקום לתחיה.

החלוץ בשדה המוסיקה העממית בארץ־ישראל היה יואל אנגל, שמת בתל־אביב ב1927. היפות שבזמירותיו העממיות מיוסדות על שירים של ח. נ. ביאליק. מן המחברים החדשים של זמירות־העם בישראל יש להזכיר את מ. זעירא, ד. סמבורסקי, ש. פוסטולסקי, נ. ניסימוב, ע. פוגאצ׳וב־עמירן, מ. רבינא, נ. נרדי, יהודה אנגל, אפרים בן־חיים, מ. וילנסקי, ש. קפלן, ש. הופמן, א. מינדלין, י. מירון־מיכרובסקי, ירדנה אזרחי, י. ולבה, שרה לוי, י. אדל, ד. זהבי, נ. כהן מלמד וי. גורוכוב־אדמון. עבודה מרובה וחשובה נעשתה ע״י יהודה שרתוק־שרת באיסוף שירי־העם ובפירסומם, וכן בעיצובה של „מסכת"־חג מוסיקאלית חדשה. בתחום זה מהוות תרומה מקורית גם כמה מיצירותיו של מ. שלם (ויינר). מן הקומפוזיטורים הקרובים למחברים של שירי־עם, או הפועלים גם בתחום זה, יש להזכיר את ישראל ברנדמן, יצחק אדל, ירדנה אזרחי, מארק לברי, וכמה אנשי־מוסיקה מחוג ה„חברה למוסיקה יהודית עממית", שנתארגנה ברוסיה ב1908, או מן הקרובים לחוג זה במטרותיהם, כש. רוזובסקי, ג. גראד, מ. רפפורט וש. אהרוני.

ביצירותיהם של הקומפוזיטורים הישראליים, שקיבלו את השכלתם המוסיקאלית באירופה, ניכרת תמיד השפעת המוסיקה של ארץ־מוצאם. החשובים בין הקומפוזיטורים הישראליים מאסכולת אירופה המזרחית־הסלאווית הם ישראל ברנדמן, אביאסף ברנע (ברנשטיין) ויוסף קמינסקי, שביצירותיהם ניכרת מזיגה של גורמים עממיים מזרח־אירופיים עם הדי המוסיקה של הארץ. לקבוצה זו שייך גם י. סטוצ׳בסקי, אע״פ שעל התפתחותו המוסיקאלית השפיעה גם אסכולת־וינה המודרנית; עוד קודם שעלה לארץ עשה קומפוזיטור־מחנך זה הרבה לשם הפצתה ועיבודה של המוסיקה היהודית העממית, והמשיך בפעולה זו בישראל מתוך תשומת־לב מיוחדת לגורמי־המוסיקה המזרחיים.

דמויות בולטות בין הקומפוזיטורים, שיצאו מארצות

אירופה המרכזית וחונכו באסכולות של המוסיקה החדישה, ששלטו בארצות אלו בין שתי מלחמות־העולם, הם א. ו. שטרנבֶּרג, פ. בן־חיים ויוסף טל. שטרנברג הוא דוגמה לקומפוזיטור, שנושאים תנ"כיים ויהודיים כלליים תופסים מקום מרובה ביצירותיו המוסיקאליות — הטרם־ישראליות והישראליות כאחת —, ואעפ"כ קשה למצוא בהן סיגנון מלודי או גון שהם ישראליים במיוחד. לעומת זה אפשר להבחין במוסיקה של בן־חיים את סימני ההשפעה של א"י גם בדרך עיצובה של המלודיה, המקושטת קישוט אוריינטאלי עשיר, וגם ברבגוונות של הקצב וגיווני־התיזמור. פעילותו של טל בתחום המוסיקה הכוריאוגראפית והתעסקותו בנושאים תנ"כיים הביאו אותו לידי יצירת סיגנון, שנובע מאופי הנעימה והמיקצב האוריינטאליים; ואע"פ שהרוח ה„ים תיכונית־המזרחית" אינה בולטת ביצירותיו כמו במוסיקה של בן־חיים, קשה לתאר, שמוסיקה מסוג זה היתה עלולה להיכתב במקום אחר, זולת א"י. כקרובים לקומפוזיטורים הללו יש לציין את קראל סלומון, ודרינה שלונסקי, אברהם דאוס, הסופר מאקס ברוד, חנוך יעקבי (הנוטה לביטוי עממי במוסיקה) ומשה לוסטיג.

אופי מזרחי מובהק יותר יש ליצירותיהם של קומפוזיטורים, שהשתדלו במיוחד להכיר את הפולקלור של המזרח ויסודותיו התאורטיים וגם הוכשרו לכך ע"י השכלתם בארצות מזרח־אירופיות, שבהן היה חקר הפולקלור המוסיקאלי מפותח ביותר. בין אלה האחרונים יש להזכיר את עדן פארטוש, שעלה מהונגאריה ושביצירותיו אפשר למצוא גם מבנה של מלודיה ברוח סולמות־התפילה והזמרה האוריינטאלית בכללה וגם את מקצבי המוסיקה הפולקלוריסטית וגוני צליליה (דוגמה למזיגה מוצלחת של יסודות אלה הוא „שיר־התהילה" שלו לוויולה ולתזמורת, 1949). בעיצובו של סיגנון ישראלי־ים־תיכוני מיוחד קדמו לו א. א. בוסקוביץ' (בקונצ'רטו שלו לאבוב ולתזמורת וב„סוויטה השמית" שלו) ומרדכי סתר בקאנטאטה שלו לשבת. זה האחרון היה הקומפוזיטור הישראלי הראשון, שבנה את המוסיקה שלו על נעימות דתיות קדומות לאחר עיון מקיף בשרידי הזמרה העברית העתיקה, שנשתמרו בניגוני־הכנסיה. שאיפות דומות, אך בעלות אופי עממי יותר, בולטות ביצירותיהם של מ. אבידום, י. ה. והל, ח. אלכסנדר, וכן של הפורה במחברי־המוסיקה בארץ, מארק לברי, שנתן ביצירות מוסיקאליות מרובות ביטוי קולע להווי של העם המחודש, לחגיו ולשמחותיו.

הדור הצעיר של הקומפוזיטורים, שגדל בישראל, פטור מעומס־הירושה של השפעה אירופית ישירה, ומבחינת המקוריות הארצישראלית יתרון חשוב להם, למחברי־מוסיקה אלה, על הקומפוזיטורים הקשישים מהם, בּמה שהלשון העברית שגורה בפיהם מנעוריהם (והרי שפת־המוסיקה נובעת באופן טבעי מן הלשון המדוברת בפי יוצרה). לקומפוזיטורים אלה משמשת המסורת העשירה של המוסיקה המערבית ואסכולותיה השונות מקור־השפעה שני־במעלה, ואת עיקר השראתם הם שואבים מאווירת־הארץ ומן הגורמים המוסיקאליים הפועלים בה. טיפוסיים לסוג זה של מחברים הם יהושע לַקְנֶר ובן־ציון אורגד.

כמה מן הקומפוזיטורים בישראל — מן הצעירים ביותר, וגם מן הקשישים — מתעניינים בחיבור מוסיקה על יסוד העקרון של „שורות טונים" — עקרון, שהונח ביסוד יצירתו של הקומפוזיטור היהודי המעולה ארנולד שֶׁנבֶּרג ושחשיבותו במוסיקה העולמית גדלה והלכה אחר מלחמת־העולם II. בעוד ששנברג עיבד את נושאיהן של יצירותיו מתוך שימוש ב12 הטונים, המצויים באוקטאווה של שיטת־הטונים הממוזגת (בעלת הבניין המושווה), משתמשים הקומפוזיטורים הישראליים הללו בגורמי סולמות־הטונים המזרחיים־המסרתיים, אלא שהם מטפחים את הגורמים הללו לפי עקרונות החיבור בשורות־טונים (בניגוד ל„סולם־הטונים" האירופי, המשמש בעיקר כיסוד הארמוני). בין מחברי־המוסיקה הללו יש להזכיר את הרברט בְּרִין, המושרש בעולם־המערב, אך המתקרב ביצירותיו לביטוי המזרחי; וכנגדו את רומן האוּבֶּנשטוק־רמתי, הקשור יותר לעולם־המזרח, אך המתקרב ביצירותיו הנסיוניות לאסכולת הקומפוזיטורים (בעיקר של צרפת וגרמניה המערבית) היוצרת צלילים חדשים גם באמצעות כלי־הנגינה המקובלים וגם במכשירים אלקטרוניים חדשים.

ההתעניינות, שהעולם המוסיקאלי הרחב מגלה ביוצרי־המוסיקה בישראל, היא בעיקר פרי התעניינותו במוסיקה, שמשמשת גשר בין המזרח והמערב. יצירותיהם של קומפוזיטורים ישראליים מופיעות בתכניות הקונצרטים התזמרתיים והקאמריים, בראדיו ובטלוויזיה בעולם כולו, ותווי־נגינה מודפסים בארץ מוצאים את דרכם לכל חלקי־העולם *. חברות־תקליטים בארצות שונות הוציאו לאור הקלטות של יצירות ישראליות, ואילו בישראל מתרכזת תעשיית־התקליטים בעיקר במוסיקה העממית ובפזמונים שבאָפנה.

מוסדות למוסיקה. החשובים שבמוסדות־המוסיקה בישראל הם: (1) התזמורת הפילהארמונית הישראלית, שנוסדה ב1936 ושמושבה בתל־אביב. מספר חבריה מ75 עד 90. המנצחים מוזמנים עפ"ר מחו"ל, ובכל חורף ניתנים עשרה קונצרטים למנויים בערים.

(2) קול־ישראל (המשך של שירות־השידור הא"י, שהוקם בשנת 1936), שלשירותו עומדים תזמורת סימפונית, תזמורת של האולפן וקבוצות למוסיקה קאמרית. מלבד קונצרטים למוסיקה קלאסית ומוסיקה של זמננו ממקורות־חוץ, משמיעים בקול־ישראל מוסיקה יהודית, עברית וישראלית. כמו־כן משדרים בו בקביעות את הקונצרטים של התזמורת הפילהארמונית.

(3) קול ציון לגולה (מטעם הסוכנות היהודית), ששידוריו מכוונים לתפוצות. המחלקה־למוסיקה שלו, בהנהלת מארק לברי, משדרת בעיקר יצירות יהודיות וישראליות בעלות אופי עממי.

(4) גלי צ.ה.ל., משדר של צבא־ההגנה לישראל, משדר בתכניות המוסיקאליות שלו בעיקר מוסיקה עממית ומוסיקה לריקודים, שהן עשויות לשעשע את החיילים, וכן גם שידורים בעלי ערך מוסיקאלי חינוכי.

משאר הארגונים למוסיקה הקיימים בארץ יש להזכיר את תזמורת חיפה (מייסודו של פראנק פֶּלֶג); התזמורת הקאמרית ברמת־גן (מייסודו של מיכאל טאובה); תזמורת צ.ה.ל., החברה למוסיקה קאמרית (בתל־אביב, ירושלים, חיפה ורחובות); המרכז הישראלי למוסיקה חדישה (סניף של החברה הבינלאומית למוסיקה של זמננו); ואת המקהלה הקאמרית בתל־אביב.

* נוסף על הוצאת המרכז לתרבות, הנזכרת למעלה, קיימות בארץ: הוצאת המוסיקה הישראלית בע"מ, הוצאת „נגן", הוצאת בלן, הוצאת תוים ישראלית, הוצאת ניידט, הוצאת המכון למוסיקה בחיפה, הוצאת פרנסוס והוצאת אירגון הקומפוזיטורים.

בתי־הספר למוסיקה שבארץ כוללים את: הקונסרוואטוריון הישראלי למוסיקה והאקאדמיה למוסיקה בתל־אביב; הקונסרוואטוריון הירושלמי החדש והאקאדמיה למוסיקה, ירושלים; מדרשה למחנכי המוסיקה, תל־אביב; מכון למורי־המוסיקה, אָרָנים; קונסרוואטוריון שולמית, תל־אביב; מכון למוסיקה, חיפה; קונסרוואטוריון השרון, רעננה; קונסרוואטוריון ע"ש יואל אנגל, יפו.

מן המוסדות הדואגים לטיפוח המוסיקה בארץ יש להזכיר את מרכז „אסכו" למוסיקה בעין גֵב — מרכז לפסטיוואלים וכינוסים מוסיקאליים, שמיועד לשמש גם כמרכז להוראה מוסיקאלית.

פ. ע. גרדנויץ, המוסיקה בישראל, 1955[2]; עולם הסימפוניה (חלק ח'), 1949, 1952[7]; המוסיקה הקאמרית (חלק ח'), 1948, 1953[2]; א. גרזון־קיוי, הפסנתר במזרח (ב„עולם הפסנתרן" מאת פ. ע. גרדנויץ), 1953; P. Gradenwitz, *The Music of Israel*, 1948; id., *Music in the Land of Israel*, 1952; M. Brod, *Die Musik Israels*, 1951.

פ. ע. ג.

התאטרון העברי, ע"ע תאטרון.

חקירת א"י

הספרות של ידיעת־הארץ והמחקר הארכאולוגי. — בתולדותיה של חקירת א"י יש להבחין שלוש תקופות: (א) תקופה ארוכה של התעניינות בשרידי־העבר מתוך יחס בלתי־מדעי או מדעי למחצה; (ב) תקופה קצרה, שבה נערך סקר מדעי, מבוסס על רישומם של שרידי־העבר, שנראו על־פני הקרקע; פעולת־סקר זו היתה מלווה בחפירות מועטות; (ג) תקופת החפירות המדעיות (משנות ה90 של המאה ה19 ואילך), שבה נמשכה גם פעולת־הסקר מן הסוג, שציין את התקופה השניה.

(א) ה ת ק ו פ ה ה ט ר ם - מ ד ע י ת. ה ה ל כ ה, המחייבת אמירת ברכת את כל הרואה „מעברות הירדן... אבני אלגביש במורד בית־חורון, ואבן שביקש לזרוק עוג מלך־הבשן על ישראל, ואבן שישב עליה משה בשעה שעשה יהושע מלחמה בעמלק, ואשתו של לוט וחומת יריחו שנבלעה במקומה" (ברכות נ"ד, א'—ב'), מעידה על קיומן של מסורות ביחס למקומות שונים בארץ, בין שזיהוים היה נכון בין שהיה דמיוני. כאן לפנינו ראשיתה של חקירת־א"י מבחינת עברה ההיסטורי של הארץ.

במאות ה3 וה4 נתעוררו גם בקרב הנוצרים, שעלו לארץ, שאלות שונות בקשר למקומות הנזכרים במקרא. ידיעות על המקומות הללו אפשר היה לקבל רק ממורי־דרך יהודיים, וכך נשתמרו מסורות וזיהויים, שהיו מקובלים בישראל, גם במסורת הנוצרית. מכאן הידיעה המצויה בכתבי אבות־הכנסיה, שלפיה אין הר־גריזים על־יד שכם אלא על־יד יריחו. הידיעות הנוצריות על א"י נרשמו בספרות של עולי־הרגל, שה„נוסע מבּורדו" (333) היה הראשון בין יוצריה. בצד ההסתמכות על מסורות עממיות נתפתחה בין הנוצרים גם חקירה רצינית יותר של הטופוגראפיה המקראית. התחיל בדבר אוֹריגֶנֶס (ע"ע), שניסה לקבוע את הנוסח הנכון של השמות. אחריו בא אֶוזביוס (ע"ע), שבחיבורו המקיף „אוֹנוֹמַסְטִיקוֹן" ערך רשימה של שמות המקומות הנזכרים במקרא, ערוכים לפי סדר האלפבית, בצירוף ציונים ביחס לטיבם. לרבע מהם בקירוב הוסיף אֶוזביוס גם את שמותיהם כפי שהיו מקובלים בזמנו. זיהוייו של אֶוזביוס היו ברובם מוטעים, אך ספרו מעיד על שאיפה לחקור את הצד הטופוגראפי של הארץ, וכן הוא מכיל חומר בעל ערך מרובה לידיעת־הארץ במאה ה4. אֶוזביוס חיבר גם את תכנית ירושלים בימי־המקרא וכן מפה של הארץ הקדושה, שהיתה מבוססת על מפת־דרכים רומית. מפה זו שימשה יסוד למפה הקדומה ביותר של א"י, שהגיעה לידנו — מפת־מידבא (עי' להלן, הפרק על המפות עמ' 1160/1).

מן התקופה שלאחר הכיבוש הערבי נשתמרו ידיעות על א"י בספרי הגאוגראפים הערביים: על מקומות־הישוב ועל תכונותיהם הכלכליות, וכן על החלוקה האדמיניסטראטיווית של הארץ במאות ה7—ה10. זיהויי־המקומות, שנעשו על־ידי נוסעי־הצלב, היו מכוונים לספק את שאיפתם של עולי־הרגל הנוצריים לבקר במקומות קדושים הרבה, והם משובשים ברובם. כך, למשל, זיהו את רמלה עם הרמתה, את ארסוף עם אנטיפאטריס, וכך קבעו בלא יסוד מספיק את מקומה של „דרך־היסורים" בירושלים, את מקומו של „קבר דויד" וכד'. גם החיבורים, שנכתבו על א"י במאות שלאחר מכן, נתחברו ביחוד לצרכיהם של עולי־הרגל. הארוך והמפורט ביותר שבחיבורים אלה הוא זה של פֶליכּס פאבּרי (Felix Fabri; המאה ה15), וכסיכום לספרות זו יכול לשמש ספרו הגדול של קווארֶסמיוס (Quaresmius; המאה ה17). חיבוריהם של בֶּלוֹן (Belon) הצרפתי וראוּבוֹלף (Rauwolff) הגרמני — שניהם רופאים, שביקרו בארץ — הקדישו מקום מרובה גם למדעי־הטבע, בעיקר לצומח ולחי של הארץ. הנוסעים האנגליים מאוּנדְרֶל ופוֹקוֹק והצייר ההולאנדי ברוין (Bruyn) התחילו מתארים את עתיקות־הארץ מתוך תשומת־לב לעובדות יותר מלאגדות; הצרפתי ווֹלְנֵי, שביקר בארץ בסוף המאה ה18, כתב עליה ברוח־ההשכלה של זמנו. ב1714 סיכם המלומד ההולאנדי רֶלאנד את כל מה שהיה ידוע עד זמנו על הגאוגראפיה ההיסטורית של א"י; ספרו הוא בעל ערך גם כיום (אע"פ שמחברו לא ביקר מעולם בארץ) כאוסף־מקורות מסודר יפה.

שקיעתו של הישוב היהודי בארץ הביאה לידי התמעטותה של ידיעת־א"י בין היהודים. ראשון בין חוקרי־הארץ היהודיים היה ר' אשתורי הפרחי (ע"ע), שהתיישב ב1313 בבית־שאן, וכאן חיבר את ספרו „כפתור ופרח" (1547), שבו הוא דן בין השאר בשמות המקומות של הארץ, כולל השמות הערביים. אחריו באה הפסקה בחקר־הארץ עד להופעת ספרו של החוקר הירושלמי ר' יהוסף שוַרץ (ע"ע), „תבואות־הארץ". בחקר המקורות הכתובים שבמסורת היהודית עסק א. נויבַּאואר (ע"ע) בספרו La géographie du Talmud („הגאוגראפיה של התלמוד"), 1888, שבו כונסו לראשונה באופן שיטתי הידיעות הגאוגראפיות המצויות בתלמוד ובמדרשים; בן־זמנו, ה. הילדסהיימר, פירסם כמה חידושים בתחום זה (Beitrage z. Geographie Palästinas, 1886). תלמידו של הילדסהיימר והמורה הראשון בידיעת־הארץ באוניברסיטה של ירושלים היה שמואל קְלֵין (ע"ע), שבמחקריו סיכם מה שהיה ידוע בנושא זה עד זמנו. מסוף המאה ה19 ואילך עסקו בכינוסו ובפירושו של החומר הספרותי הנוגע לא"י א. מ. לונץ (בכתב־העת שלו „ירושלים"), י. ז. הורוביץ, שהתחיל בפירסומה של אֶנציקלופדיה לידיעת־הארץ („ארץ־ישראל") וישעיהו פרס (באֶנציקלופדיה „ארץ־ישראל", תש"ו—תשט"ו). מחקר המקורות הספרותיים (שבין הלא־יהודים עסקו בו בעיקר Geyer, Itinera hierosolymitana, 1898; P. Thomsen, Loca Sancta, 1908) הושלם במידה מרובה

על־ידי חקירת השרידים בשטח, בין בדרך הסקר ובין על־ידי חפירות.

(ב) הסֶקֶר. במאה ה19 התחיל ציון שיטתי של השרידים, שנראו על־פני הקרקע. קדמה לכך המפה החלקית של א"י, שהתקין זַ'קוֹטֶן — מהנדס צבאי, שליווה את נאפוליון במסעו במצרים ובארץ (עי' להלן, עמ' 1169). צעד חשוב לביסוס הגאוגראפיה ההיסטורית על יסודות מוצקים עשה האמריקני אדוארד רובינסון, שביקר בארץ ב1838 ו1852 בחברת המיסיונר הערבי עלי סמית. שניהם התרחקו מן הדרכים, שבהן היו נוהגים לילך עולי־הרגל, סיירו באופן שיטתי בכפרים הערביים ורשמו את השמות, שנשתמרו בפי תושביהם; בדרך זו זיהו ביתר ודאות מאות של מקומות מקראיים. לזכותו של רובינסון יש גם לזקוף את הגילוי הראשון של שרידי החומה השלישית בירושלים וכן את גילוין של ערי־הנגב, שעמדו בחורבנן מן התקופה הביזאנטית. השיפור בתנאי־הביטחון, שבא בארץ בתחילת המאה ה19, הניע כמה נוסעים נועזים, כגון האנגלי באקינגאם (Buckingham), השווייצי בורקהארט (Burckhardt) והגרמני זֶיצֶן (Seetzen) להרחיב את תחום־מחקריהם, באופן שכלל גם את עבר־הירדן המזרחי; על־ידיהם נתגלו לעולם המדעי חורבותיהן של גרש, רבת־עמון (פילאדלפיה) ופטרה, עיר־הנבטים; כמו־כן היה זֶיצֶן הראשון, שהזכיר את מְצָדָה שעל שפת ים־המלח. בעקבותיהם של נוסעים אלה הלכו באמצע המאה ה19 ההולאנדי ואן וֶלְדֶה (Van Velde) והצרפתים גֶרֶן (Guérin) ורנאן. רנאן גילה ראשון שרידים של בתכ"נ בגליל, וגם רשם ופיענח כמה כתובות עבריות. אך כל הפעולות הללו לא היו אלא כעין הכנות למפעלה של ה„קרן [הבריטית] לחקירת א"י" (Palestine Exploration Fund) ב1871—1874 — מפעל, שבוצע ע"י קצינים של חיל־המהנדסים הבריטי, שבראשם עמדו קוֹנְדֶר (Conder), וורן (Warren) וקיצ'נֶר (Kitchener). קדמה לכך מדידת־ירושלים ב1864, שנתנה אפשרות לקבוע את התכנית המדוייקת של העיר העתיקה. מְבַצעי הסקר הבריטי רשמו כמעט את כל החורבות שנמצאו בארץ, את רוב התילים (שעל טיבם לא עמדו במידה מספקת), וכן את שמות הנחלים, ההרים והשטחים השונים; אלא שבאותו זמן עדיין לא נתבררה כל־צרכה חשיבותם של כלי־החרס הפזורים על־פני הקרקע לקביעת תקופות־היישוב, ומכאן הטעויות המרובות שבזיהויי־המקומות שלהם. תוצאות־עבודתם נתפרסמו בשלושה כרכים ובמפה, שהקיפה את תחום־הארץ מצור עד באר־שבע. קונדר התחיל אחר־כך בסקר של עבר־הירדן, אך הספיק לסקור רק את עמאן וסביבתה, ואת עבודתו המשיך הגרמני שומאכר (Schumacher) בגלעד, בגולן ובבשן. את ארצות מואב ואדום וכן את ארץ־הספר הסמוכה למדבר סקרו הגרמנים ברינוב (Brünnow) ודומאשֶוְסְקִי (Domaszewski) וכן האוסטרי מוסיל (Musil). אך כל החוקרים הללו הקדישו את תשומת־לבם כמעט אך ורק לשרידי העבר הנבטי, הרומי, הביזאנטי והערבי; ברינוב ודומאשווסקי, למשל, התעניינו בעיקר בשרידי־הלימס, בפֶטרה ומוּשַטָה, בבְצרה ואֻם ג'מאל. בשנים שקדמו למלחמת־העולם I ביקרה בסביבות רבת־עמון ובבשן־חוורן משלחת אמריקנית בראשותו של באטלר (Butler), שעיקר מטרתה היה לערוך סקר של סוריה. בנגב רשם מוסיל שרידים שונים, אך ביחוד ציין את מסורות הבדוים; עבודתו הושלמה ע"י משלחת בריטית, שבראשה עמדו וולי (Woolley) ולורנס (Lawrence), ואילו עבודתה של משלחת זו הושלמה בכמה פרטים ע"י משלחת גרמנית, שפעלה בראשותו של ויגאנד (Wiegand) בימי מלחמת־העולם I. בצידן של פעולות שיטתיות אלו בשטחים נרחבים נעשו גם כמה סיורים בשטחים מצומצמים ע"י בתי־הספר לאַרכֵאולוגיה בירושלים, כגון ביה"ס האמריקני בראשותו של ו. פ. אוֹלבְּרייט (Albright), ביה"ס הגרמני בראשותו של א. אלט (Alt) וביה"ס הצרפתי בראשותם של לאגראנג' (Lagrange), ז'וֹסֶן (Jaussen), וֶנסאן (Vincent) ואַבֶּל (Abel). תשומת־לב מיוחדת מצד הסוקרים לעתיקות הביאה עד מהרה לידי גילוי של כתובות קדומות, כגון אבן־מישע ב1868 וכתובת בית־המקדש ב1870; בתחום זה מרובות היו ביחוד זכויותיו של קְלֶרמוֹן־גאנוֹ (Clermont-Ganneau), שהעשיר את ידיעת־הארץ במחקרים לאין־מספר. לסוג זה שייכת גם כתובת־השילוח, שנתגלתה במקרה בשנות השמונים. בחקר בתי־הכנסת הקדומים עשו רבות הגרמנים קוֹל (Kohl) וּואצינגר (Watzinger), ובתחום הפרֶהיסטוריה חשוב הסֶקֶר, שנערך ע"י הגרמני קארגֶה (Karge) ונתפרסם בספרו „רפאים" (1917). בתקופת המאנדאט הבריטי נעשו בא"י המערבית פעולות־סקר חלקיות מרובות, אך התכנית שהוכנה לעריכת סקר מקיף נכשלה לאחר שנעשו כמה התחלות בראשותו של פ. ל. א. גיא (Guy), שהדריך את הסקר בנגב ובסביבות־יפו. בינתיים נסקר עבר־הירדן המזרחי מאילת עד הירמוך ע"י נ. גליק (Glueck), שרשם אלפי חורבות לפי שיטות חדשות ופירסם את תוצאות עבודתו בארבעה כרכים גדולים.

החברה העברית לחקירת א"י התחילה באירגון של פעולות־סקר בקנה מידה קטן (בעיקר בעמק־הירדן) עוד קודם שהוקמה מדינת־ישראל. כשנתארגנה מחלקת־העתיקות של המדינה היה הסקר הארכֵאולוגי אחד ממטרותיה; בראש פעולת ההכנה לסקר זה עמד פ. ל. א. גיא (עד מותו בתשי"ב). סקר חלקי בוצע בגליל באירגונו של י. אהרוני; כן יש לציין את פעולתם של ד. אלון וע. ענתי בדרום ושל נ. גליק בנגב.

(ג) החפירות. החפירות בארץ התחילו בתקופה מאוחרת־ביחס וע"י כך נמנעו החוקרים מטעויות הרבה, שבהן נכשלו ראשוני החופרים בארצות אחרות. נוסף על כך גרמה קדושתה של הארץ בעיני הבריות, שינהגו בשרידי־העבר כבוד וזהירות מרובים יותר מכפי שנהגו בהם בארצות עשירות יותר בשרידים אך מקודשות פחות מא"י. אעפ"כ אירעו כמה כשלונות גם בחפירות הראשונות, שנערכו בארץ: לֵידי הסטר סטאנְהוֹפּ (Stanhope) מצאה פסל־ענק באשקלון ב1815 וניפצה אותו כדי להשביע את רצונם של הערבים, שחששו שמא הוטמנו בתוכו אוצרות; אף דֶה סוֹלְסִי (de Saulcy) חפר בקברי־המלכים ב1864 בלא שיטה ובלא שעמד על חשיבותם של המימצאים. אולם וורן, שחפר בסוף שנות ה60 מסביב לחומות של הר־הבית והוכרח להשתמש במנהרות תת־קרקעיות כדי להסתיר את מלאכתו מעיני המוסלמים הקנאים, רשם כל מה שמצא בדיוק. רישום מדוייק זה הביא תועלת מרובה לחוקרים שבאו אחריו, אע"פ שוורן טעה בזיהויין של החומות הנזכרות: הוא חשב אותן לחומות־שלמה.

החפירה המדעית בא"י התחילה למעשה עם חפירתו של פֶּטְרִי (Petrie) בתל־אל־חַסי (1890). כאן נקבעו שתי עובדות־יסוד: (1) התילים מורכבים משכבות של שרידי ערים,

שנבנו זו על גבי זו; (2) כלי־החרס חשובים לזיהוי־השכבות ולקביעת־התאריכים. על יסודות אלה נמשכו החפירות בתילים בשפלה, ובעיקר בגזר, שנחפרה ע״י מַקְלִיסְטֶר (Macalister) ביסודיות מרובה. בשיטת־החפירות החדישה השתמשו רייזנר (Reisner) ופישר (Fisher) בשומרון עוד קודם מלחמת־העולם I. תקופת השלטון הבריטי היתה תקופה של חפירות גדולות בתילים הכנעניים, כגון מגידו, בית־שאן ויריחו, ובערים ישראליות, כגון שומרון ולכיש. בין החפירות הללו הצטיינה ביחוד עבודתו של אולברייט בתל בית מִרְסִים (דביר העתיקה?); החומר שנתגלה כאן לא היה עשיר ביותר, אך אופן־פירסומו המצויין העלה חפירה זו לדרגת חפירה למופת. באותה תקופה נתרחבו החפירות בארץ בשני כיוונים: מצד אחד, נערכה שורה של חפירות במערות הפרֶהיסטוריות (מערות־הכרמל, הר הקפיצה, מערת אֶ־זוּטִיֶּה על־יד ים־כינרת) ובמקומות־ישוב טְרַם־כנעניים (תְלֵילַאת אל־ע׳סול, השכבות התחתונות ביריחו), ומצד שני, נחפרו ערים רומיות (גרש) וביזאנטיות (שבטה, חלוצה, ניצנה, עבדת), ארמונות ערביים (חרבת אל־מַפְגַ׳ר, חרבת אל־מִינְיא) ומבצרי־הצלבנים (עתלית, מונפורט). בימי מלחמת־העולם II, ואף בימי המהומות שקדמו לה, נפסקו רוב החפירות בארץ. הן נתחדשו זמן קצר אחר תקומתה של מדינת־ישראל. עכשיו עסקו בפעולה זו בראש ובראשונה המוסדות והחוקרים הישראליים: אגף העתיקות של משרד החינוך והתרבות (ש. ייבין ומ. דותן), האוניברסיטה העברית והחברה לחקירת א״י (י. ידין, נ. אביגד, י. אהרוני, מ. אבי־יונה).

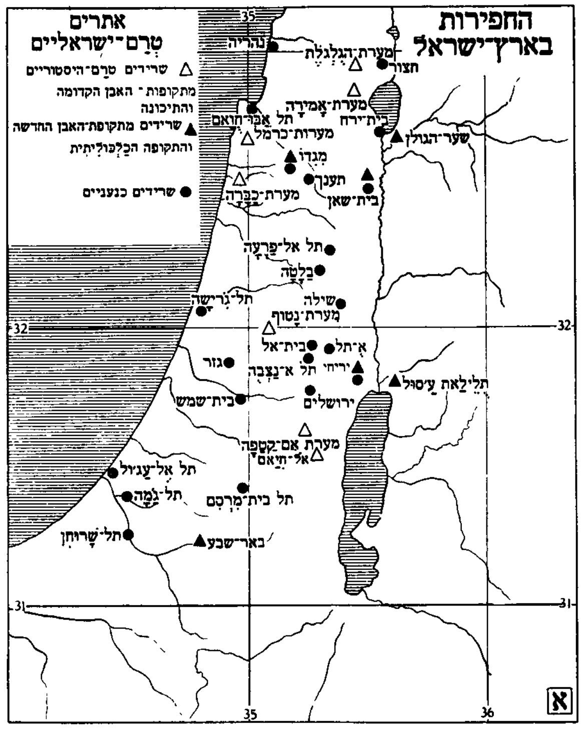
התוצאות העיקריות של החפירות שנערכו בא״י מפורטות להלן לפי סדר־התקופות.

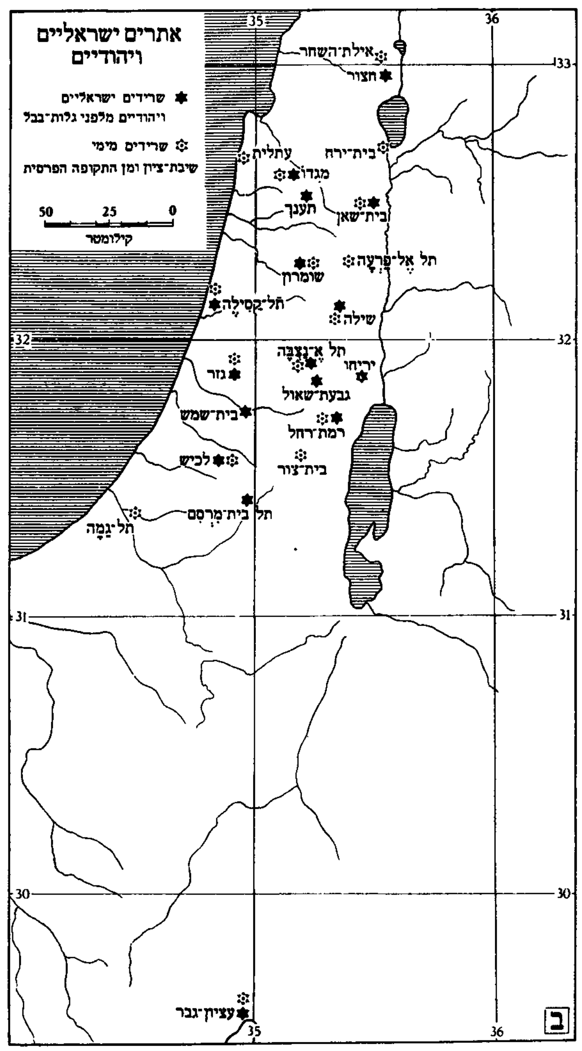
(1) **תקופת־האבן הקדומה והתיכונה** (250000—10000 לפסה״נ). נראה, שהשרידים הקדומים ביותר למציאות האדם בארץ נתגלו בבּוֹר על־יד בית־לחם (בחפירות שנערכו ע״י ד. בֵּיט [Bate] ומ. שְׁטֶקְלִיס, 1934, 1936—1937), שבו נמצאו עצמות־פיל ביחד עם אבני־יד מעובדות ועצמות־חיות, שכבר בוקעו — כנראה, בידי אדם — בתקופה הפליסטוֹקֶנית. החפירות העיקריות המתייחסות לתקופה הפאלֶאוליתית הן אלו שנערכו **במערות־הכרמל** (ע״י בית־הספר הבריטי לארכאולוגיה, בהנהלתה של דורותי גארוד [Garrod], 1928—1934). כאן נתגלו שלדים מרובים של האדם הקדמון בצד כמויות ניכרות של עצמות־חיות (שמפיצות אור על החי בתקופה ההיא וכן על האקלים הלח של התקופה). כאן נמצאו גם כלים שונים הרבה, כלי־אבן וכלי־עצם, שאחדים מהם מעידים על ראשיתה של החקלאות, על חיות־בית ועל דַיִג בחכות־עצם. שרידים אחרים של האדם הקדמון נמצאו **בהר־קדומים** על־יד נצרת (ע״י המשלחת של נֶוִויל [Neuville] ושְׁטֶקְלִיס, 1933—1935) ובמערת־זוּטִיֶּה על־יד ים כינרת (ע״י טירוויל פֶּטְר [Turville Pètre], 1925). במערה אחרונה זו נתגלתה גולגולת של אדם קדמון, שהיא שונה מזו של ה homo sapiens. ידיעות רבות־ערך על מצב־הארץ בכללו, וביחוד על החי והצומח בתקופת־האבן, באו לנו מתוך החפירות, שנערכו בכמה מערות במדבר־יהודה: אֻם קַטַאפָה, אל־ח׳יאַם, אֻם קַלְעָה (ע״י נוויל, ב1928—1949). במערות אלו, וכן במערות־הכרמל, נמצאו גם הסימנים הראשונים לאמנות הקדומה בצורת פסילי־עצם, שמתארים בני־אדם וחיות. ע״י המימצאים, שנתגלו במערת שוּקְבָּה (ע״י ד. גארוד, 1928), נתברר לראשונה הטיפוס שׁל כלי־הצור, שהיה רוֹוֵח בארץ בתקופת־האבן התיכונה; תרבות זו נקראה על שם נחל־נָטוּף, הזורם על־יד המערה, שבה נמצאו שרידיה, בשם התרבות הנָטוּפית. בחפירות, שערך מ. שטקליס במערת אבו אוּצְבַּע (1941) בהר־הכרמל, נתגלה המעבר מתקופת־האבן התיכונה לתקופת־האבן החדשה (הנֶאוליתית); מציאותם של כלי־חרס פשוטים וגסים מאוד בצידם של כלי־הצור מציינת מעבר זה.

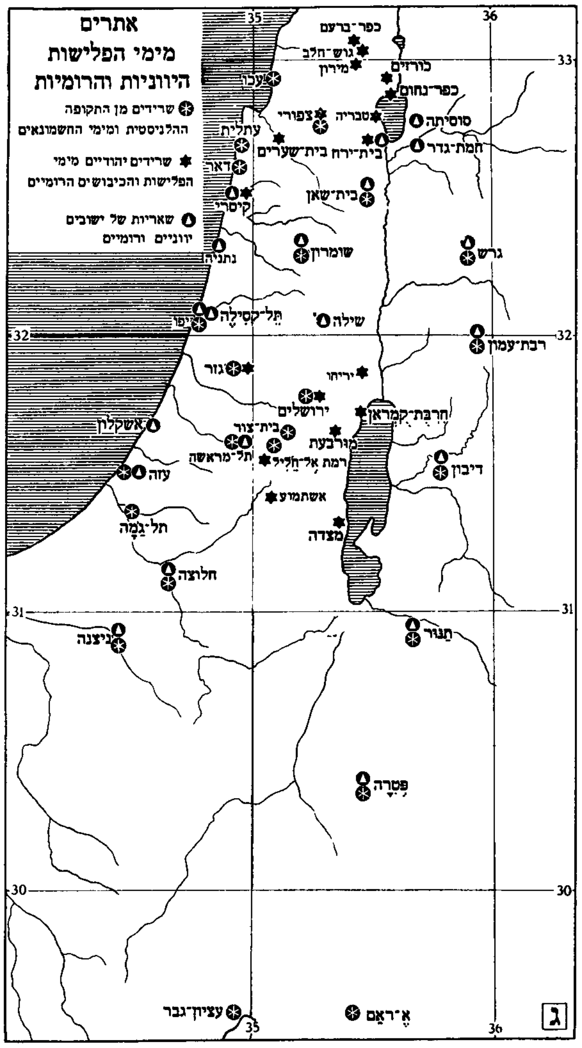
(2) **תקופת־האבן החדשה** (10000—5000 לפסה״נ). חוקרים הרבה הטילו ספק במציאותה של תקופה זו בארץ, עד שבאו חפירות־יריחו וחפירות אחרות וביטלו ספקות אלה. עדויות לתקופה הנֶאוליתית בא״י נתגלו לראשונה בשכבות XVII—IX של יריחו (ע״י גארסטאנג [Garstang], 1935—1936, וקֶניוֹן [Kenyon], 1950—1954). בשכבות אלו נמצאו שרידים של בתי־חמר, ואפשר, גם שריד של חומה — כלומר, הסימן הראשון לעיר מבוצרת בארץ; פסילי־חיות ופסלים גדולים של שלישיית־אלים, וגולגלות־אדם מעוטרות בצדפים ומכויירות לדמויות של ראשי־אנשים. סימנים של תרבות נאוליתית אחרת, מצויינת בשפע של פסילים סמליים, שמשתייכים לפולחן־הפוריות, נתגלו בשער־הגולן ע״י מ. שטקליס (1949—1952), ובצידם נמצאו גם כלי־צור מרובים, כלי־עצם וכלי־חרס פשוטים.

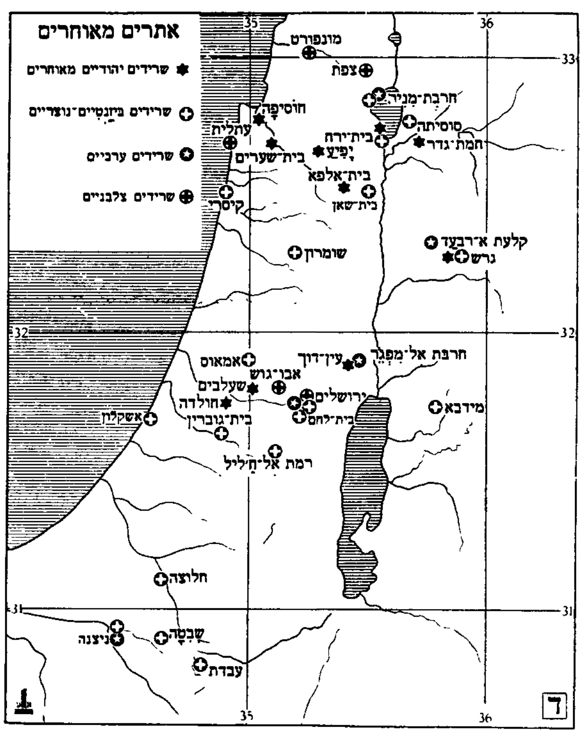
(3) **התקופה הכאלקוליתית** (5000—3000 לפסה״נ). סימנים של תרבות זו נמצאו בערבת־הירדן, והמקום הראשון, שבו נחשפו שרידיה, היה תְלֵילַאת אל־ע׳סול, מול יריחו; כאן חפרו מאלון (Mallon) ואחריו קֶפֶּל (Koeppel) ב1929—1938. נתגלתה כאן עיר, שהיו בה בתים מרובעים; נתגלו כלים טיפוסיים צרים וארוכים; וכן נתגלו כאן ציורים בצבעים על גבי קירות, שמדגימים צורות־פולחן ועצמים נערצים, כגון השמש. בשנים האחרונות נמצאו שרידי־תרבות מעין אלה בכמה מקומות, ביחוד בסביבות באר־שבע (חרבת ביתר, תל אבו מַטַר, א־צפדי, שבו חפר ז׳. פֶּרוֹ [Perrot], 1952—1956). בחפירות אלו נתגלו ישובים תת־קרקעיים, מורכבים מרשת של מערות מחוברות על־ידי מנהרות; בבתים נמצאו רְצָפות של חלוקי־נחל מסומנות בסימנים מָגיים, עדויות לקרבנות של בני־אדם (בעיקר ילדים), ממגורות ומוקדים, וכן כלי־חיתוך, גרגירי־נחושת, פסילים של עצם ואבן וכלי־בזלת גדולים ומלוטשים יפה. בחדרה, בני־ברק וגבעתיים נמצאו גלוסקמאות של חרס, שהן שייכות לתקופה זו; אלה הם ארונות קטנים, עשויים בצורת בית בעל גג משופע, גמלון בפתח־השער, ולפעמים גם עמודים, שמשמשים לו משען. תבניות אלו מדגימות טיפוס של בית כאלקוליתי בשפלת־החוף.

(4) **תקופת־הברונזה הקדומה** (3000—2000 לפסה״נ). זוהי התקופה ההיסטורית הראשונה בתולדות־הארץ: בזכות המקורות הכתובים של הארצות השכנות יש לנו ידיעות מפורשות על מה שהתרחש בארץ באותה תקופה. החפירות העיקריות, שבהן נתגלו שרידים מתקופה זו, נערכו (1) **בהעי** (בתמיכת הבארון אדמונד רוטשילד ובהנהלתם של י. קראוזה־מרקה וש. ייבין, 1933—1934); כאן נתגלו חומה, ארמון — ובו אולם גדול, שתקרתו נשענה על עמודי־עץ ניצבים על בסיסים — וכן מקדש, שהכיל מזבח, כלי־קטורת, מאכלת לקרבנות, ועוד; (2) **במגידו** (ע״י משלחת המכון לחקר המזרח שבאוניברסיטה של שיקאגו, בהנהלתם של פישר, גיא ולאוד (Fisher, Guy, G. Loud; 1925—1938);

החפירות
בארץ־ישראל
אתרים
טרם־ישראליים
שרידים טרם־היסטוריים
מתקופות־ האבן הקדומה והתיכונה
שרידים מתקופת־האבן החדשה והתקופה הכלכוליתית
שרידים כנעניים
א

אתרים ישראליים
ויהודיים
שרידים ישראליים ויהודים מלפני גלות־בבל
שרידים מימי שיבת־ציון ומן התקופה הפרסית
50 25 0
קילומטר
ב

אתרים
מימי הפלישות
היווניות והרומיות
שרידים מן התקופה ההלניסטית ומימי החשמונאים
שרידים יהודיים מימי הפלישות והכיבושים הרומיים
שאריות של ישובים יווניים ורומיים
ג

אתרים מאוחרים
שרידים יהודיים מאוחרים
שרידים ביזנטיים־נוצריים
שרידים ערביים
שרידים צלבניים
ד

נתגלו בית־מקדש כנעני קדום ובמה עגולה בעלת־מדרגות על־ידו; (3) בבית־ירח (ע״י החברה לחקירת א״י, בהנהלתם של שטקליס ואבי־יונה, 1945—1946); כאן נמצא אסם גדול, בנוי בצורת במה בתבנית האות „ח״ מסביב לחצר קטורה.

(5) תקופת־הברונזה התיכונה (2000—1550 לפסה״נ). זוהי תקופת־האבות, המתחלקת למעשה לשתים: (א) תקופת שלטון־מצרים בארץ (עד 1720 לפסה״נ בקירוב), שמציינת מעין שיא בתרבות החמרית של כנען: זוהי תקופת השימוש המוגבר במתכת, וכן בכתב האלפביתי בא״י ובסיני. ביריחו נמצאו שתי חומות של לבֵנים, שהן שייכות לתקופה זו, וכן מספר רב של קברים, שמכילים כלי־חרס, חרפושיות־פרעה וכלי־נשק. היכל ובמה מתקופה זו נמצאו על שפת ימה של נהריה (בחפירות, שנערכו ע״י מחלקת־העתיקות בהנהלתם של ע. בן־דור ומ. דותן, 1947—1954); היכל זה היה מוקדש לעשתורת; נמצאו בו „נרות״, שמורכבים משבעה גביעים, פסילי־עשתורת, ופסלי־יונים קטנים. בעפולה (בחפירות, שנערכו מטעם מחלקת־העתיקות בהנהלת מ. דותן, 1951—1952) נמצאו כבשנים של קַדָּרים, שעל־יסודם אפשר לבוא לכלל מסקנה, שכלי־החרס הטיפוסיים המתייחסים לתקופה זו והנקראים (על שם המקום במצרים, שבו נמצאו לראשונה) בשם „כלי תל יהודייה״ היו, לאמיתו של דבר, תוצרת־הארץ; (ב) בשלב השני של תקופה זו (1720—1550 לפסה״נ) עברה על הארץ סערת הכיבוש החיקסוסי. עם החיקסוסים באו לארץ חידושים חשובים בצורת הביצורים — למשל, מחנות מבוצרים גדולים, בעלי עוֹפֶל (אַקרופוליס) חזק וחומה חלקלקת של עפר כבוש מצופה טין דק. חומות מסוג זה נתגלו בתל גַ׳רִישָׁה על־יד תל־אביב (בחפירות, שנערכו מטעם האוניברסיטה העברית בהנהלת א. ל. סוקניק, 1927—1940), ביריחו, ועוד. שרידים חיקסוסיים חשובים נתגלו גם בבית־עֶגְלַיִם (תל אל־עג׳ול דרומית לעזה — ע״י סר פלינדרס פֶּטְרִי, 1930—1934): בעיקר קברים, שבהם נקברו הפרשים החיקסוסיים על סוסיהם (כוחם הצבאי של החיקסוסים היה בחיל־הרכב שלהם), וכן מתגי־סוסים; קבר חיקסוסי נמצא גם במעלה־החמישה, ממערב לירושלים.

(6) תקופת־הברונזה המאוחרת (1550—1200 לפסה״נ). זוהי התקופה של יציאת־מצרים וכיבושי־יהושע. בין המקומות, שבהם נתגלו שרידים מתקופה זו, יש לציין, קודם כל, את בית־שאן (חפירות האוניברסיטה של פנסילווניה, בהנהלת רוֹ [Rowe] ופיצגֶ׳ראלד, 1921—1935) ומגידו. בבית־שאן נתגלתה שורה של ביצורים (ובכללם מגדל מימי אַמֶנְחֹתֶפּ וכמה בתי־מקדש, זה מעל זה) מתקופת הפרעונים מתְחוּתְמֶס III עד רַעַמְסֵס III. כמו־כן נתגלו כאן חפצים מרובים, ביניהם לוח, שמתאר את „מֵכָל בַּעל העיר״, אֵל כנעני בדמות מצרית; וכן אסְטֶלָה של בַּזֶלת, שבה מתואר דו־קרב בין אריות (לפי גירסה אחרת: בין אריה וכלב, שומר־ההיכל) בסיגנון סורי־חיתי. לתקופה זו שייך גם היכל, ששרידיו נתגלו בלכיש (בחפירות, שערכה משלחת וֶלְקוֹם בהנהלת ג׳. סטארקי [Starkey]); מהיכל זה, שנחרב כנראה בימי כיבוש־יהושע, נשתמרו פיתוחי־שנהב מרובים, קצתם מתוצרת־מצרים וקצתם חיקויים מקומיים; וכן כד ובו כתובת באלפבית הכנעני וחותמות הרבה (חרפושיות וחותמות גליליות, בהן אחת, שמתארת את רעמסס III קולע למטרה). במגידו נתגלו היכלות ואוצר גדול של כלי־שנהב, ביניהם לוח, ועליו תיאור מחיי־החצר של מלך כנעני, שיושב על כסא בין כרובים ולפניו עומדים המלכה ומשורר־החצר. לסופה של תקופה זו שייכים כלי־הקטורת, שנמצאו בבית־שאן, שמעידים על פולחן־נחשים, וארונות דמויי־אדם, שנעשו כנראה כחיקוי גס לארונות המצריים. שרידים חשובים מתקופה זו נתגלו בתל שָׁרוּחֶן (תל פַרַע; חפירות פֶּטְרִי, 1927—1929), בגזר (חפירות ה„קרן [הבריטית] לחקירת ארץ־ישראל״ בהנהלת מאקאליסטר, 1902—1909), בבית שמש, בתל־חסי, ובתל בית מִרְסִים. בתענך (חפירת א. זֶלִין [Sellin], 1902—1904) נמצאו תעודות כתובות בכתב־היתדות מן המאה ה15 לפסה״נ. בתקופה זו התפתח גם הישוב של תל אבו הוואם שעל־יד חיפה (חפירות מחלקת־העתיקות בהנהלת ר. ו. האמילטון, 1931—1933), שהוא התל היחיד בארץ, שנחפר עד היסוד; כאן נמצאו שרידים של היכל כנעני, שזהותו עדיין לא נקבעה. ב1955 נתגלו בחצור (ע״י י. ידין) שרידי היכל (עם פסל של אל, דמות אריה ואַסְטֶלוֹת) מתקופה זו.

(7) תקופת־הברזל הראשונה (1200-930 לפסה״נ) — תקופת השופטים והממלכה המאוחדת של שאול, דויד ושלמה. לתקופה חשובה זו, שעדיין לא נחקרה כל צרכה, שייכים כמה שרידים, שנמצאו בגזר, במגידו נתגלו אורוות וביצורים חזקים, שמייחסים אותם לימי שלמה. בחפירות, שנערכו בתל קסילה, צפונית לתל־אביב (ע״י החברה לחקירת א״י בהנהלת ב. מזר, 1948—1950), נתגלו בניינים ציבוריים חשובים, שהם שייכים לאותה תקופה. בתל אל־ח׳לֵיפֶה (עציון־גבר? — בחפירות שערך נ. גליק מטעם בית־הספר האמריקני לחקר־המזרח, 1938—1940) נמצא בית־היתוך גדול, ששימש להתכתם של עפרות־נחושת והיה צמוד לנמל בים־סוף. חוקרים הרבה מסכימים לדעתו של ר. וַיל (Weil), שבחפירות שנערכו על־ידיו בעופל בירושלים (ב1914 ו1924; מטעם הבארון אדמונד רוטשילד) נתגלו שער־העין, המדרגות העולות לעיר־דויד, ואפשר אף קברי בית־דויד, שאמנם ניזוקו קלות ע״י פעולות־חציבה בתקופה הרומית. בחפירות נוספות, שנערכו בעופל מטעם ה„קרן [הבריטית] לחקירת א״י״ בהנהלת ג׳. ו. קרופוט (Crowfoot) ב1927, נתגלה שער מערבי, שיש חושבים אותו לשער־הגיא הנזכר במקרא.

(8) תקופת־הברזל השניה (930—586 לפסה״נ). זוהי התקופה של מלכות יהודה וישראל, וכן תקופת־הנביאים. החפירות העיקריות הקשורות בה, בתקופה זו, הן אלו שנערכו בשומרון (מטעם האוניברסיטה של הארוואַרד, 1908—1911; מטעם האוניברסיטה של הארוואַרד, בית־הספר הבריטי לארכאולוגיה והאוניברסיטה העברית, בהנהלת ג׳. ו. קרופוט, ב1931—1937). בשומרון נתגלו חומות־העיר מן התקופה הישראלית, וכן העופל, שכלל את ארמונם של עמרי ואחאב, מלכי־ישראל. בחפירות האחרונות נמצאו גם פיתוחי־שנהב מרובים, שמזכירים את בית־השֵׁן, שהיה לאחאב (מל״א כב, לט). וכן נתגלו כאן כלי־חרס מרובים, שעליהם נרשמו רשימות שונות, בכלל זה קבלות (אוֹסְטְרָקוֹנים של שומרון), שמהן אנו למדים כמה דברים חשובים על מצב המינהל והכלכלה בימי מלכות־ישראל. הסיתות היחיד במינו של חומות שומרון הישראלית עורר עניין מרובה; סיתות דומה לזה של חומות־שומרון נתגלה בקברים פיניקיים מאותה תקופה, שנחפרו על־יד אַכזיב (על־ידי מחלקת־העתיקות

בהנהלת ע. בן־דור, 1945—1946) — מה שמשמש עדות נוספת להשפעה הפיניקית החזקה, שהיתה קיימת בחצרם של מלכי־ישראל. בקברי־אַכזיב נמצאו גם פסילים מרובים וכלי־זכוכית. על התרבות החמרית בתקופת־המלוכה מעידות החפירות, שנערכו בתל אלנצבה ([מצפה?]; ע"י המכון הפאציפי לחקר־המקרא בהנהלת בַּדֶה [Badé], ב1926—1931). כאן נחשפו שער העיר וחומותיה וכן חותמת „יאזניהו עבד המלך". במגידו ובגבעת־שאול (תל אלפול, צפונית לירושלים; בחפירות, שנערכו בהנהלת ו. פ. אולבּרייט 1922/3, 1933) נחשפו שרידים של מבצר ישראלי מוקף חומת־סוגרים (מימי אסא?), בעל מגדלים מרובעים ומגדל גדול בפינה. בגזר נמצאה לוּחית־אבן קטנה מאותה תקופה, ועליה חרות לוח חקלאי („לוּח גזר"). בבית־שמש (בחפירות, שנערכו מטעם הארפורד קולג' בהנהלת א. גראנט, 1928—1933) נתגלו ביצורים וקברים מתקופה זו. בתל קְסילה נמצאו שני אוֹסטְרָקוֹנים מתקופת־המלוכה, ובהם ידיעות על הפעילות המסחרית, שהיתה קיימת בנמל זה. בחצור נתגלו כמה שכבות ישראליות; אחת מהן כוללת גם אולם־עמודים של בניין ציבורי חשוב. בלכיש נחשף חלק ניכר של העיר הישראלית על ארמונה המבוצר וחומתה הכפולה, וכן נחשפו השוק ובתים הרבה, שכללו מִתְקְנֵי־תעשיה, ומה שחשוב ביותר — חדר־המשמר שעל־יד השער, שבו נמצאו כ"א „מכתבי־לכיש", שנכתבו זמן קצר קודם כיבושה של יהודה על־ידי נבוכדנצר מלך בבל. בתל ג'מה (חפירות פֶּטְרִי, 1926—1927) נמצאו מזבחות מעוטרים של אבן־סיד ואסמים גדולים, ששימשו גם את צבא־אשור במסעותיו למצרים.

(9) התקופה הפרסית (586—332 לפסה"נ). מתקופה זו, שבה גברה ההשפעה הפיניקית בא"י והתחילה ההשפעה היוונית, נתגלו עד עכשיו בחפירות אך מימצאים מועטים בלבד. בלכיש נתגלו שרידיו של ארמון פרסי, שהיה בנוי מסביב לחצר קטורה ושמצידו האחד היה כעין סטיו פתוח, הליוואן האיראני. בעתלית גילה ג'ונז (C. N. Johns; בחפירות שנערכו מטעם מחלקת־העתיקות, 1931—1940) בית־קברות מתקופה זו, ובתל ג'מה ובאשקלון נמצאו חרסים אַטִיים מרובים וכלים שלמים מועטים.

(10) התקופה ההלניסטית (332—63 לפסה"נ). שרידים הרבה מתקופה זו נתגלו בחרבות מָרֵאשה (תל אל־צַנדַאחַנַא — בחפירות, שנערכו מטעם ה„קרן לחקירת ארץ־ישראל" בהנהלתם של בְּלִיס ומאקאליסטר, 1900). כאן נחשפה כל השכבה של העיר ההלניסטית כולה; בקרבת המקום נתגלו בדרך מקרה ב1902 קברים משוחים בצבע, ובהם תיאורי חיות וכלים בסיגנון ההלניסטי; קברים אלה היו שייכים למשפחת צידונים מיוונים, שישבו במראשה במאה ה2 לפסה"נ. שרידיו של מבצר חשמונאי נתגלו בחפירות, שנערכו בבית־צור (ע"י בית־הספר האמריקני לחקר המזרח, בהנהלת א. סֶלֶרס [O. R. Sellers], 1931—1932). גם בגזר נמצאו שרידים של מבצר חשמונאי, שבנה בה שמעון (לאחר שכבש עיר זו) — כנראה, בעבודתם של שבויי־מלחמה; באחת מאבני־המבצר חרותה ביוונית הכתובת: „אש תכלֶה את בית־שמעון". בעראק אל־אַמִיר בעבר הירדן (צוֹר של בית־טוביה) נמצאו שרידים חשובים מארמון השליטים העמוניים. בארמון זה ניכרת תערובת של יסודות מזרחיים (אַפְרִיז האריות) ויווניים (העמודים, תכנית־הבניין). בשומרון נתגלו שרידיו של מגדל מבוצר, שהוא שייך לתקופה זו.

(11) תקופת בית־הורדוס (63 לפסה"נ — 70 לסה"נ) או התקופה הרומית הראשונה, שנמשכה עד סוף ימי הבית השני. השרידים העיקריים, שנתגלו מתקופה זו, מרוכזים בירושלים: החומות הענקיות המקיפות את הר־הבית, „מגדל־דוד", שאינו אלא מגדל־פצאל מימי־הורדוס; לתקופה זו שייכת גם מערכת הקברים המפוארים, בעלי החזיתות המגולפות, שבסביבות־ירושלים; באחדים מהם נמצאו כתובות וגלוסקמאות, שמעידות על ראשיתה של אמנות יהודית חדשה. החשובים שבקברים אלה הם קברי מלכי־חֲדְיב (המכונים „קברי־המלכים"), יד־אבשלום, קברי־הסנהדרין וקבר בית־הורדוס. בשומרון נתגלו כמה מבנייניו של הורדוס, שהיו בעלי אופי אלילי מובהק, כגון ההיכל, שהוקם על־ידיו לכבוד הקיסר אוגוסטוס. בחורבות־קיסריה טמונים שרידים מרובים מימיו של הורדוס, אך אלה עדיין לא נחשפו. לעומת זה נתגלו ב1955 שרידי ארמונו המפואר של הורדוס במצדה. לתקופה זו שייכים גם השרידים הנהדרים של פֶּטְרָה, עיר־הבירה של ממלכת הנבטים (שסופחה לאימפריה הרומית ב106); אלה הם בעיקר חזיתות של קברים חצובים בסלע, שרידי ארמונות, תיאטראות ובתים פרטיים. בשרידים אלה ניכר עֵרֶב של סיגנון הלניסטי עם יסודות ערביים־מזרחיים.

(12) התקופה הרומית השניה (70–324 לסה"נ)־תקופת המשנה והתלמוד. מן המקומות, שהיו מיושבים בתקופה זו ע"י נכרים, בולטת ביחוד שומרון במימצאים שנתגלו בה: שרידי רחוב בעל עמודים, בסיליקי, פורום (השוק הראשי), שרידי החומה, איצטדיון, היכל קוֹרֵי, קברים בנויים וחצובים בסלע ואַמַּת־מים — כולם מתקופת־התחיה בימי השושלת הסֶוֶרִינִית (סוף המאה ה2 ותחילת המאה ה3 לסה"נ). בגֶרַש שבעבר־הירדן (בחפירות האוניברסיטה של ייל ובית־הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים, 1928–1934) נתגלו שרידים של עיר רומית מתוכננת, מוקפת חומה, בעלת שערים טְרִיוּמְפַאליים, פורום עגול, שני היכלות, שני תיאטראות ושני בתי־מרחץ ציבוריים. בקיסריה נתגלו שני פסלי־ענק מאותו זמן. באשקלון (בחפירות של בית־הספר הבריטי הנזכר, בהנהלת גארסטאנג, 1920—1922) הספיקו החופרים רק לנגוע בשרידיה של העיר הרומית הגדולה: נתגלו שרידים של בניין־המועצה (בּוּלֶוטֶריוֹן), פסלים הרבה ושברים ארכיטקטוניים מרובים. בין השרידים היהודיים מאותה התקופה יש לציין בראש ובראשונה את שרידי בית־שערים (חפירות החברה העברית לחקירת א"י, בהנהלת ב. מזר ואח"כ נ. אביגד, 1936—1954). בראש הגבעה נחשפו כאן שרידים של עיר יהודית ובה בית־כנסת גדול וכמה בניינים אחרים; מסביב לחומתה — בית־קברות עצום, שנחצב במדרון־הגבעה; וכן נחשפו 20 מערכות־קברים תת־קרקעיות, ובהן אחת, שהיא, אפשר, של ר' יהודה הנשיא וביתו. לסופה של תקופה זו שייכים בתי־כנסת מסוג קדום יותר (כלומר, שחזיתם פונה לצד ירושלים), ששרידיהם נמצאו בגליל (בכפר־נחום, כורזין, כפר־בִּרְעָם). הקישוט הארכיטקטוני של הבניינים הללו דומה לזה שהיה רווח בסוריה ובא"י במאה ה3, אך תכניותיהם הן יחידות במינן (חצר קטורה על־יד הבניין; בסיס לעמודים, שנמשך משלושת צידי־האולם). כשנתגלו בניינים אלה עוררו תימהון בקרב החוקרים, מפני שבגילופיהם מופיעים תיאורים של בעלי־חיים, ואף של בני־אדם ומלאכים בעלי־כנפיים, ומפני־כן

ומפני־כן היו שייחסו אותם לבנאים נכריים. למרות כל מאמציהם של החוקרים לקבוע את מקומו של ארון־הקודש בבתכ״נ אלה, עדיין לא נתברר הדבר כל צרכו.

(13) התקופה הביזאנטית (324—640 לסה״נ). בתקופה זו נבנו הכנסיות והמנזרים הנוצריים הקדומים בארץ, וזוהי גם תקופת ההתפשטות של ההתיישבות, ביחוד בנגב. בין השרידים הביזאנטיים החשובים שנתגלו בארץ יש להזכיר את רצפות־הפסיפס בבית־גוברין (שנחשפו על־ידי בית־הספר הצרפתי לארכאולוגיה ב1922 ו1924), את השכבה הביזאנטית של בית־שאן (הכוללת כנסיה עגולה, ארמון האֶפיסקופוס, מנזר בעל פסיפסים ובית־קברות גדול), מפת־פסיפס של א״י, שנמצאה במידבא, ושרידים של הערים הביזאנטיות בנגב (שבטה, ניצנה, חלוצה, עָבְדַת וממשית [כּורנוּב]), שנחקרו ע״י משלחת קולט (Colt) ב1933—1936; בניצנה נתגלו, חוץ משרידים של העיר והמבצר, גם כמה פאפירוסים מן המאות ה6 וה7. — מבתהכ״נ שהוקמו בתקופה זו נחשפו בתכ״נ בבית־אלפא, חמַת־גדֵר, יריחו, נַעֲרָן, גֶרֶש, בית־יֶרח, חוּסִיפָה, קיסריה ויָפיע. מסוגם של בתכ״נ אלה הוא גם ביהכ״נ השומרוני, שנמצא בשַעֲלבים. המאוחרים שבבתי־הכנסת הללו נבנו בצורת בסיליקי, אלא שהאַפסיס פונה בהם לצד ירושלים. ברצפות־הפסיפס שלהם נשתמרו תיאורים של מעמדות מקראיים (תיבת־נח, עקידת־יצחק, דניאל בגוב־האריות) בתוספת סמלים יהודיים (ארון־קודש, מנורות), וכן תיאורים של גלגל־המזלות.

(14) התקופה הערבית הראשונה (640—1099 לסה״נ). כיפת־הסלע, שהוקמה ב691, עדיין עומדת על תילה בהר־הבית, והיא הבניין הראשי, שנשתמר מתקופה זו; בחפירות נחשפו שרידים של כמה בניינים חשובים מתקופת שלטונו של בית־אומַיה, כגון הארמון של שליטים אלה, שנתגלה בחרבת מַפְגַ׳ר, צפונית ליריחו (ע״י מחלקת־העתיקות ב1935—1948). הארמון היה בנוי מסביב לחָצר קטורה וסמוך לו היו מצויים בית־מרחץ ומסגד; בבניינים אלה נמצאו רצפות־פסיפס סַסגוניות ופסלי־גבס מרובים. ארמון מאותה תקופה נמצא גם בחרבת אל מיניא שעל־יד ים־כינרת (ע״י משלחת גרמנית, 1932—1939), ואף בו נתגלו פסיפסים הנדסיים נאים.

(15) התקופה הצלבנית (1099—1291). בתקופה זו חדרו אל הארץ השפעות אירופיות, ביחוד מצרפת (ובמידה מועטת גם מאיטליה), שהן ניכרות בין השאר בבנייני־הצלבנים על שני סוגיהם הראשיים: מבצרים וכנסיות. מן המבצרים, שנבנו ע״י הצלבנים, נחפרו רק שניים: מונ־פורט, המבצר של המסדר הטֶוטוני, שנחשף בחלקו ע״י משלחת אמריקנית ב1926, ועתלית, מבצר הטֶמפְּלארים, שסביבותיו נחקרו ע״י מחלקת־העתיקות בהנהלת ג׳וֹנְז ב1931—1940. בעתלית נתגלו: חומת־העיר, כנסיה עירונית קטנה, מְצָד בפינה הדרומית־מזרחית, אורוות נרחבות, וכן ביצוריו המיוחדים של המבצר (חומה כפולה ושני מגדלים גבוהים מאד). המבצר עצמו עדיין לא נחפר. בין הכנסיות, שהוקמו ע״י הצלבנים ונשתמרו עד ימינו, תופסת מקום ראשון כנסיית־הקבר; וכן יש לציין את הסטיו שעל־יד כנסיית־המולָד בבית־לחם, את כנסיית חנה בירושלים, כנסיית אבו גוש, וכמה כנסיות ברמלה, לוד ועוד, שהפכו למסגדים.

(16) התקופות הממלוּכּית והתורכית (מ1291 ואילך). בין השרידים של תקופות אלו, שנחפרו רק במקרה, מצויים ארמונות, מדרשות ומסגדים בירושלים, עכו וכמה בניינים אחרים כגון מבצר ראש־העין, גשר גִ׳נְדַס (צפונית ללוֹד), החאנים המבוצרים שבסביבות הר־תבור, חומתה של עכו והמסגד הגדול שבה.

מוסדות־המחקר. — (א) המוסדות היהודיים. — (1) אגף־העתיקות של מדינת־ישראל. נוסד ביולי 1948 כיורשה של מחלקת־העתיקות של ממשלת־המאנדאט. האגף פועל — בהתאם לסמכות, שניתנה לו בתוקף חוק־העתיקות — ע״י פקחים ונאמנים במקומות שונים בארץ. לאגף שישה מדורות: פיקוח, שימור מונומנטים, סקר וחפירות, בית־נכות, ספריה וארכיון, מזכירות מדעית.

(2) החברה לחקירת א״י ועתיקותיה. נוסדה ב1913. החברה מארגנת חפירות, מקיימת כינוסים שנתיים ומוציאה פירסומים שונים (שנתון בשם „ארץ־ישראל״, כרכים א׳—ד׳; רבעון בשם „ידיעות״ [א׳—כ׳]; ובאנגלית: Israel Exploration Journal [א׳—ו׳]).

(3) באוניברסיטה העברית קיים חוג לארכאולוגיה, שכולל את המחלקות לארכאולוגיה, לפְּרֶהיסטוריה ולמזרח. בין השאר עסקה האוניברסיטה בחפירות, שכמה מהן נזכרו למעלה. באוניברסיטה קיים גם בית־נכות לקדמוניות־היהודים.

(ב) מוסדות לא־יהודיים. — (1) מחלקת העתיקות של ממשלת־המאנדאט. התקיימה מ1920 עד 1948. המַחלקה ניהלה את בית־הנכות הארצישראלי (בית־הנכות ע״ש רוֹקֶפֶלֶר), פירסמה רבעון באנגלית (כרכים א׳—י״ד) ועסקה בחפירות במקומות שונים בארץ. ביחס לחלק הערבי של א״י ירשה את מקומה של מחלקה זו מחלקת־העתיקות של ממלכת־הירדן, שאף היא מוציאה רבעון באנגלית מ1951 ואילך.

(2) המכון האפיפיורי לחקר הביבליה (Institutum Pontificum Biblicum). נוסד ב1927 ומרכזו הוא בירושלים (בתחומה של מדינת־ישראל). למכון ספריה; עבודות־חבריו מתפרסמות ברבעון Biblica, היוצא ברומא. המכון עסק בין השאר בחפירות.

בחלק הערבי של ירושלים נמצאים: (3) בית־הספר הצרפתי למדעי הביבליה והארכאולוגיה שעל־יד כנסיית סטפאנוס הקדוש. מכון זה, שנוסד ב1892 ע״י מסדר הדומיניקנים, מפרסם (מ1893 ואילך) רבעון בשם Revue biblique; חבריו עסקו בעיקר בבדיקת הכנסיות בירושלים, בית־לחם, אֶמָאוּס, ועוד; הם גילו את ביהכ״נ בנערן, חפרו במערת קומראן ובתל אל־פַרְעָה שעל־יד שכם.

(4) בית־הספר האמריקני לחקר המזרח. נוסד ב1900. מנהלי המכון ומוריו, שמתחלפים מדי שנה בשנה, עסקו בחפירות במקומות שונים ובסקר של עבר־הירדן. המכון מפרסם (ביחד עם בית־הספר המקביל לו בבגדאד) רבעון בשם Bulletin of the American Schools of Oriental Research ושנתון (Annual etc.).

(5) בית־הספר הבריטי לארכאולוגיה. נוסד ב1919. מתחילה היה מסונף למחלקת־העתיקות, אך ב1926 נפרד ממנה. מנהליו ותלמידיו חפרו במקומות שונים; עבודותיהם נתפרסמו ברבעון הקרן הבריטית (ר׳ להלן, 10).

(6) זמן־מה היה קיים בארץ גם בית־ספר בריטי לארכאולוגיה מצרית, שהועבר לכאן ממצרים ע״י סר פלינדֶרס פֶּטרי ב1926; מוסד זה פסק להתקיים עם מותו של פטרי ב1942. בין השאר ערך המוסד חפירות, בעיקר בשפלה הדרומית.

(7)–(8) בירושלים היו קיימים גם שני מוסדות גרמניים: **המכון האוואנגלי** (פרוטסטאנטי), שנוסד ב1900, **והמכון של החברה על־שם גֶרֶס** (קאתולי), שנוסד ב1908. שני המוסדות עסקו בחפירות. כבטאונו של הראשון שימש ה Zeitschrift des deutschen Palästina Vereins, ושל השני — Das heilige Land.

(9) **המרכז הפראנציסקני בא"י** (Custodia di Terra Santa) ערך אף הוא חפירות מזמן לזמן. למיסדר הפראציסקנים שני מוסדות בירושלים (מנזר סאן סאלמאטי־רה ומנזר פְלַגְלַאטיו), שכל אחד מהם מצוייד בספריה.

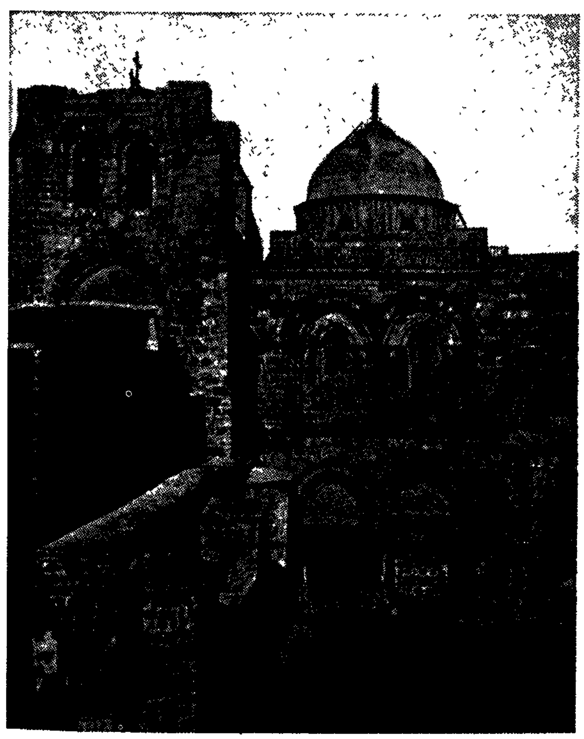
(10) **הקרן לחקירת א"י** (Palestine Exploration Fund). קיימת בלונדון מ1865 ואילך ומפרסמת מ1869 ואילך רבעון (P. E. F. Quarterly). — על פעולותיה של חברה זו ע"ע.

(11) מ1920 עד 1948 היתה קיימת בירושלים **החברה המזרחנית הארצישראלית**, שבה השתתפו מלומ־דים מכל העדות; חברה זו פירסמה רבעון בשם Journal of the Palestine Oriental Society. פעולתה נצטמצמה בפירסומים שונים.

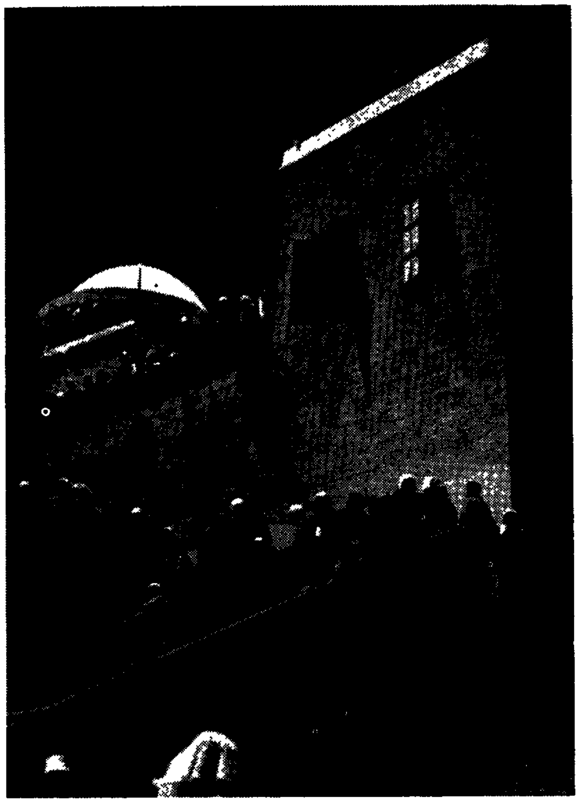
מ. אבי־יונה וש. ייבין, קדמוניות ארצנו, א', ת"א, תשט"ז; C. Watzinger, *Denkmäler Palästinas*, I–II, 1933–1935; W. F. Albright, *Archaeology of Palestine*, 1935[3]; L. Hennequin, *Fouilles et Champs de Fouilles en Palestine* (Vigoroux, Supplément au Dictionnaire de la Bible, III, cols. 318–524), 1936; C. C. McCown, *The Ladder of Progress in Palestine*, 1943.

מ. א. י.

המקומות הקדושים והאתרים ההיסטוריים. — 1. **המקומות הקדושים.** ארץ־ישראל היתה מימי־האבות ואילך ארץ קדושה לעם־ישראל; מאחר שבה נולדה הנצרות, נתקדשה גם בעיני העולם הנוצרי. בהשפעתן של היהדות והנצרות כאחת נתייחדה לארץ קדושה מסויימת גם בעיניהם

„כנסיית־הקבר" בעיר העתיקה בירושלים (המאה ה12)

כפר חטין: לפי מסורת־הדרוזים, מקום קברו של נבִי שֻעַיב (יתרו)

של המוסלמים, אע"פ שקדושתה פחותה בעיניהם מזו של מכה ומדינה. מכאן ריבוי המקומות בא"י, שהם קדושים לאחת משלוש הדתות או לכולן ביחד.

למונח „מקום קדוש" יש שלושה מובנים שונים:

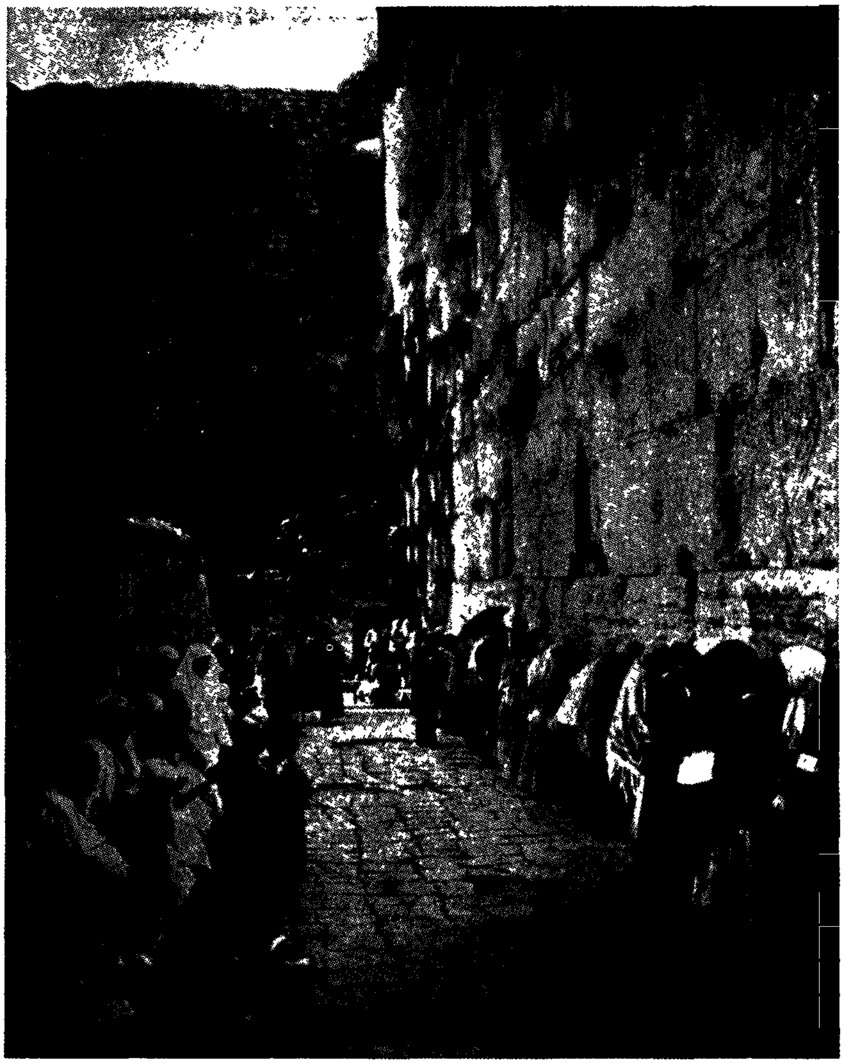
(א) המובן המצומצם ביותר הוא החוקי: לפיו נכללים בין ה„מקומות הקדושים" רק אותם הבניינים ומקומות־הפולחן, שהם נמצאים ברשותן של שתי עדות או יותר ושהזכויות של כל עדה ועדה עליהם מוגדרות ומוגבלות ע"י תעודות רשמיות. ראשונה במעלה בין התעודות הללו היא פקודתו של השולטן התורכי (פירמאן) מ1757, שקבעה את הזכויות של העדות הנוצריות השונות בכנסיה של קבר־ישו בירושלים, בכנסיית־המולד בבית־לחם, בכנסיית הר־ציון, בקבר־מרים ובכנסיית ה„עליה לשמים", שכולן נמצאות בירו־שלים. ב1931 הוכלל גם הכותל המערבי ברשימת המקומות הללו, לאחר שוועדה בינלאומית (שדנה בסיכסוך היהודי־הערבי בשאלת הכותל) קבעה את זכויותיהם של היהודים והמוסלמים עליו. התקנות הללו בדבר המקומות הקדושים קובעות בקפדנות את נוהג־הפולחן, וכן הן מציינות מי זכאי לנקות או לתקן כל מקום ומקום. הסטיות הקלות ביותר מן הנוהג גרמו וגורמות עד היום למריבות קשות ביותר בין העדות השונות, ולפעמים גם הביאו לידי שפיכות־דמים ולהתערבותם של השלטונות המקומיים ואף של מעצמות זרות. דוגמה לדבר: הסיכסוכים בין הנזירים הקאתוליים והאורתודוכסיים (הפראווסלאוויים) בקשר לגניבת כוכב־הכסף מכנסיית בית־לחם, שהיו בין הגורמים למלחמת־קרים (1854).

(ב) במובן רחב יותר מציין המונח „מקום קדוש" כל מקום או בניין, שהוא קשור במאורע (או מסורת), שיש לו (או לה) חשיבות דתית. לסוג של מקומות אלה יש לייחס

את הר־הבית בירושלים, את מערת־המכפלה בחברון, את אשל־אברהם בקירבת עיר אחרונה זו, את „כנסיית באר־יעקב" על־יד שכם, את הכנסיות בנצרת, מקומות שונים מסביב לים־כינרת, קבריהם של התנאים בגליל וכד׳, וכמה מסגדים בירושלים.

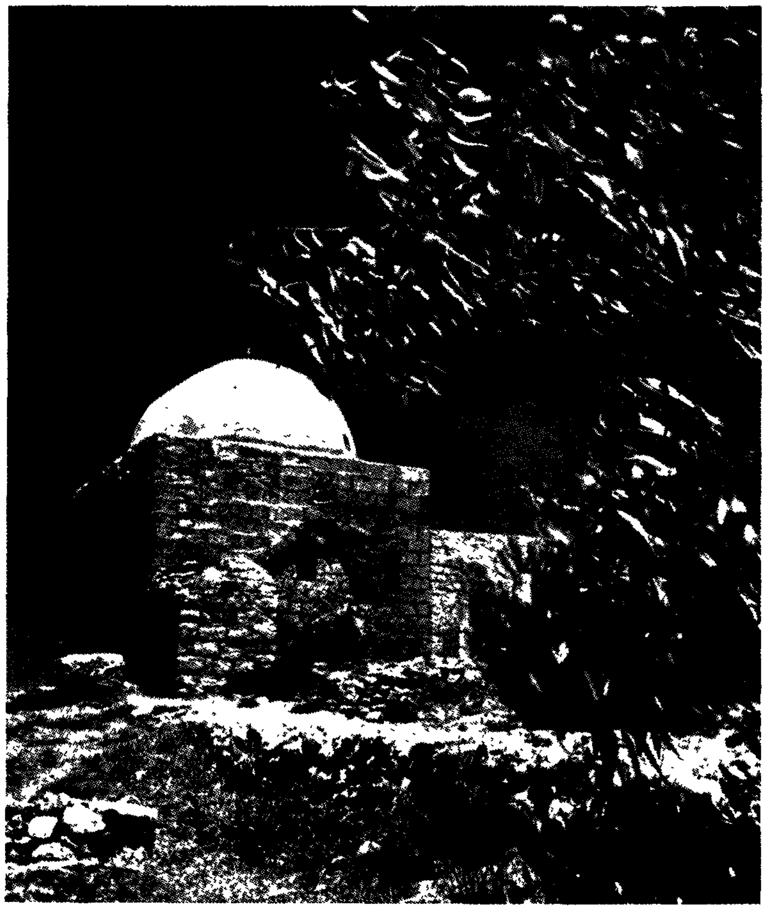
(ג) במובן רחב עוד יותר מציין המונח „מקום קדוש" כל מקום־פולחן בארץ, ובראש ובראשונה את המקומות המקודשים פחות או יותר בעיני עם־הארץ. מקומות ממין זה מרובים בייחוד בכפרים הערביים; על־פי־רוב הם נקראים בשם אחד מאבותיו של עם־ישראל, גיבוריו או נביאיו (נבי סַמְויל, נבי רובין, נבי יושע וכד׳); אך יש ביניהם גם כמה קברים מסרתיים של קדושי־האיסלאם, חללי מלחמות־הכיבוש הראשונות של הערבים בארץ. בכמה מקומות ממין זה הונהגו עליות־לרגל המוניות במועדים קבועים; ויש עליות (כגון תהלוכת א־נבי־מוסה בירושלים בימי־הפסח), שנקבעו על־ידי השלטונות המוסלמיים לתכליות מדיניות. בכמה מקרים (כמו בפולחן אל ח׳דר = גאור־גיוס הקדוש = הנביא אליהו) תפס „קדוש" מוסלמי את מקומו של קדוש נוצרי, שנקבע במָקוֹם מְקודש ליהודים, שלפעמים לא היה מעיקרו אלא מקום־פולחן כנעני קדום. קביעתם של מקומות „קדושים" ממין זה מנוגדת לפעמים למסורות העתיקות, ודוגמה לכך: „קברו" של משה, הנקרא אַ־נַבִּי מוסה, הנמצא — לפי אמונת־הערבים — בין ירושלים ויריחו, ממערב לירדן. קברים „קדושים" הרבה מיוחסים לאדם מפורסם אחד, ואין הכפריים, הבאים להתפלל עליהם, עומדים על אי־האפשרוּת שבדבר, שאיזה נביא או קדוש יהא קבור בכמה מקומות בבת אחת. מקומות קדושים ממין זה הם עפ"ר קברים, שהם מצויים בתוך בניינים קטנים בעלי כיפה מקומרת, או קברים שמצויים תחת עצים קדושים בתוך חצר מגודרת; על עצים כאלה רגילים המתפללים לתלות מַטליות ושאר דברים מוקדשים לקדוש. יחידים במינם הם גלי־האבנים המצויים מסביב לקברים קדושים במרחקים שונים מן האחרונים; גלי־אבנים כאלה מוקמים ע"י עוברי־אורח במקומות, שמהם רואים לראשונה את הקבר הקדוש. מובן, שיש להבחין בין מקומות קדושים ובין מקומות היסטוריים (שבהם אירעו מאורעות חשובים בדברי־ימי־הארץ) ואתרים עתיקים, אע"פ שלפעמים עלול מקום אחד להיות היסטורי, קדום ומקודש כאחד.

מקומות־קודש יהודיים. — הכותל המערבי, שהוא קטע מן החומה, שהקיפה את הר־הבית בימי בית שני, הוא החשוב במקומות הקדושים ליהודים, שזיהוים אינו מוטל

הכותל המערבי: צילום מתקופת־המאנדאט

בספק. מקום זה נתקדש קדושה מיוחדת, מפני שחלק זה של החומה, שבו היה נכלל ה„כותל", היה קרוב ביותר למקומו של קודש־הקדשים. מכאן מאמרם של חכמי־האגדה: „לעולם אין השכינה זזה מהכותל המערבי" (שמות רבה ב׳, ב׳); וכן: „זה הכותל המערבי של בית־המקדש, שאינו חרב לעולם" (פסי"ב מ"ט, ב׳). נראה, שבמאה ה5, בימי הקיסרת אוּדוקיה, כבר התפללו יהודים על־יד הכותל. מימיהם של ר׳ שמואל ב"ר פלטיאל (980—1015), הדן על תרומת־שמן למקדש „בכותל המערבי", ור׳ שלמה בן יהודה, ראש ישיבת־ירושלים (1025—1050), שערך סדר־תפילה על־יד הכותל, שוב לא פסקו יהודים להתפלל על־יד הכותל (ביחוד בט׳ באב, בראש־השנה וביום־הכיפורים) כל עוד נמצאו יהודים בירושלים. השאלה בדבר זכויותיהם של היהודים על הכותל נתעוררה לראשונה בחריפות בתקופת המאנדאט הבריטי, הואיל והמועצה המוסלמית בראשותו של המופתי אמין אל חוּסֵיני השתדלה לעורר קנאות דתית בין המוסלמים כדי להשתמש בה למטרות מדיניות, ובהתאם לכך החיתה אגדה ישנה (שאין לה סמוכים בקוראן), שלפיה חנה אל־בֻּרַק, סוסו של מוחמד, על־יד הכותל בשעת מסעו הלילי של הנביא ל„מסגד הקיצון", שזוהה עם מסגד אל־אקצה. הפגיעות במתפללים יהודיים על־יד הכותל נתרבו ביותר בקיץ תרפ"ט, קודם הפרעות

קבר־רחל

שפרצו באותה שנה. כתוצאה מכך מינה חבר־הלאומים ועדה מיוחדת לחקר זכויותיהם של היהודים והערבים על הכותל, וזו פסקה ב־1931, שהיהודים זכאים להתפלל על־יד הכותל, אך לא התירה להם לתקוע בשופר על־ידו, וכן לא להעמיד ספסלים ולהקים מחיצות בין גברים ונשים. את הבעלות על הרחבה שמול הכותל השאירה הוועדה בידי המוסלמים. לפי הסכם שביתת־הנשק, שנחתם בין ישראל וממלכת־הירדן ב־1949, צריכים היו הצדדים לדון במתן גישה חפשית ליהודים למקום קדוש זה, אך עד עכשיו (1956) לא יצא הדבר לפועל.

ק ב ר ר ח ל שעל־יד בית־לחם הוא מקום־הקודש החשוב ביותר ליהודים אחר הכותל המערבי. הזיהוי של המקום כקבר־רחל מבוסס על המסורת המקראית (בראי לה, טז—כ; מח, ז), שלפיה נמצא הקבר בדרך בין ירושלים ובית־לחם, ועל מסורת־עם, שנשתרשה במשך הדורות. אע"פ שספקות ביחס למקום־קברה של רחל כבר נזכרו בתלמוד (תוס' סוטה י"א, ז', בראשית רבה פ"ב, ט'), ואף רוב החוקרים בזמננו מטילים ספק בנכונותו של הזיהוי הנזכר. המקום כבר היה מקודש בתקופה הביזאנטית, ובמרוצת־הזמן הוקמו כאן בניינים שונים; האחרון שבהם — בניין קטן וכיפה מעל למצבה — הוקם במאה ה־19 על־ידי הנקף המוסלמי. המתפללים על־יד קבר־רחל היו מרובים בעיקר בחודש אלול, בימי ה„סליחות". המקום נמצא כיום בתחומה של ממלכת־הירדן והגישה ליהודים אליו אסורה.

גם קברי־האבות שבמערת־המכפלה, הנמצאת מתחת למסגד ה„חַרַם" (=המקדש) בחברון, משכו אליהם מתפללים יהודיים הרבה. האיתור של מערת־המכפלה מקובל גם על המלומדים. קודם שהעדה היהודית עזבה את חברון (אחר מאורעות תרפ"ט), היה מותר ליהודים לעלות עד המדרגה השביעית בטור־המדרגות המוליך למסגד.

בירושלים, בחלק הנמצא כיום בידי הערבים, יש כמה מצבות, שנתקדשו במסורת העממית היהודית: קבר שמעון הצדיק בנחל קדרון העליון, שאליו היו זורמים המונים מבני־העם, בעיקר מעדות־המזרח, ביום ל"ג בעומר; חצר־המטרה (בדרך יריחו, מול חומת העיר העתיקה), שבה נכלא הנביא ירמיהו; קבר חולדה הנביאה על הר־הזיתים, קברי הנביאים חגי ומלאכי במערה בהר־הזיתים, שהיא, לאמיתו של דבר, מערת־קברים מימי בית שני; וקבריהם של כמה צדיקים בבית־הקברות היהודי הגדול בהר־הזיתים, כגון אותם של ר' עובדיה מבֶּרטינורו ור' יהודה החסיד, שזכר מקומם נשתמר בעֵדה.

מחוץ לירושלים היו היהודים רגילים להתפלל על־יד קברו של שמואל הנביא (שמו"א כה, א; כח, ג), בהר המכונה נבי־סמויל שבסביבות ירושלים, על־יד קברו של יוסף הצדיק הסמוך לשכם (יהו' כד, לב), שכבר היה מקודש בימי התלמוד (בראשית רבה ע"ט, ז'; סוטה י"ג, ע"ב ועוד), ולפעמים על־יד קברו של יהושע בן נון הסמוך לתִמנַת־חֶרֶס (יהו' כד, ל; שופטים ב, ט), על־יד קבריהם של איתמר ופנחס מבני־אהרון בכפר עַוֶרְתָא, דרומית לשכם, ועל־יד קברו של אבנר בן נר (שמו"ב ג, לב; ד, יב) בחברון. כל המקומות הללו מצויים כיום בתחום השלטון הערבי. זיהויים וקדושתם מבוססים על מסורות עממיות בלבד.

המקום המקודש ביותר שבתחום מדינת־ישראל הוא הקבר המיוחס ל ד ו ד ה מ ל ך, במקום הנקרא בימינו בשם „הר־ציון". זהו המקום היחיד, שעליו חלים דיני ה„סטאטוס־קוו" מימי התורכים, הואיל ולנוצרים זכות־תפילה באולם העליון שבבניין הסמוך לקבר מאחר שבו נערכה, לפי מסָרתם, סעודתו האחרונה של ישו. המסורת, הקובעת את מקומה של עיר־דוד בגבעה המערבית של ירושלים העתיקה, כבר נזכרת אצל יוסף בן מתתיהו, אך צורה מגובשת לבשה מסורת זו רק במאה ה־12; מאותה תקופה ואילך נקרא מקום קברו של דוד בפי המוסלמים בשם „נבי דאוד". עם כיבוש „הר־ציון" ע"י צבא־ישראל ב־1948 נפתח לפני היהודים מקומו של הקבר המיוחס לדויד בקומת־הקרקע של הבניין הנזכר. במקום נמצא ארון ענקי מתקופת־הצלבנים. מתוך חקירות, שנערכו באתר, נתברר, שבמאות הראשונות אחר החורבן היה קיים כאן, כנראה, בית־כנסת יהודי, ובו היה אַפְּסִיס, שפנה לצד הר־הבית.

מסורת, שנובעת מן התקופה התלמודית, קובעת את מקום קבורתם של חכמי־ישראל במקומות שונים בגליל (ר' יהושע נשתטח על קברי בית־שמאי — חגיגה כ"ב, ב'). מסורת זו מצאה את ביטויה בספרי המסעות של ר' בנימין

„הר־ציון", ירושלים. בראש־ההר נמצא, לפי מסורת מיה"ב, קברו של דויד המלך

קבר ר' מאיר בעל־הנס בטבריה

מטודלה (תתק"ל) ור' פתחיה מרגנשבורג (תתקמ"ה), בספרו של ר' אשתורי הפרחי, „כפתור ופרח", ובספרים הנקראים בשם „יחוס של צדיקים", „יחוס אבות" וכד'. ביחוד נתרבו זיהויי קברים מסוג זה עם התיישבותם של המקובלים בצפת וסביבותיה במאה ה16; המסורת העממית הוסיפה על זיהויים אלה עוד כמה וכמה קברים של אישים מקראיים ושל חכמים ואישים מפורסמים באגדה, ועל אלה נוספו במרוצת־הזמן קבריהם של חכמים בני המאות האחרונות. מקומות אלה משמשים לתפילה (ולפעמים לחגיגה מסרתית, ל„הילולה", שהיא מלווה בהדלקת מדורות וריקודים). צורותיהם של הקברים הנדונים שונות הן: בניין מעל לקבר המקודש, בניין־מצבה, אבן־מצבה בודדת, מערת־קברים, גל־אבנים. משרד־הדתות של מדינת־ישראל משתדל לטפח את המסורות הנזכרות, לדאוג לתיקונן של המצבות ולקביעת זהותן.

המפורסמים בין הקברים שבגליל, שהם מקודשים במסורת העממית, הם בלא ספק קברי ר' שמעון בר־יוחאי ור' אלעזר בנו, שעל־ידם נערכת הילולה גדולה ביום ל"ג בעומר; בקרבת מירון נמצאים גם קברים, שהם מיוחסים ע"י העם להלל ושמאי ותלמידיהם, לר' יוחנן הסנדלר ולר' יצחק נפחא. מרכז שני בגליל לסביבה, שבה מרובים מקומות קדושים ליהודים, היא טבריה, שבקירבתה נמצאים, מלבד קברים מסרתיים של אישים קדומים, גם קבריהם של כמה חכמים מיה"ב, שזהותם ודאית יותר. בין הקברים מן הסוג הראשון יש להזכיר תחילה את קברו של ר' מאיר בעל נס, שמזהים אותו כרגיל עם התנא ר' מאיר; גם מסביב לקבר זה מקיימים הילולה ביום י"ד אייר. מסביב למצבה הנמצאת במקום זה נבנה בשנת תרכ"ז בניין גדול, המחולק למדרש אשכנזי ומדרש ספרדי; בניין זה עומד מעל לחמי־טבריה. בקרבתו מזהים בני־העם את קבריהם של כמה מחכמי־התלמוד המפורסמים, כגון ר' יוחנן בן זכאי, ר' ירמיה, רב כהנא, ר' אליעזר בן הורקנוס, סומכוס בן יוסף, ר' אמי ור' אסי, ר' חייא ובניו, ר' שמעון בר' אלעזר, ולסוף — את קבריהם של ר' עקיבה ותלמידיו; לסוג השני שייך קברו של הרמב"ם, שהבניין עליו חודש בשנת תרצ"ה, כשמלאו שמונה מאות שנה להולדתו של הרמב"ם, וכן קברו של ר' ישעיה הלוי הורוויץ (השל"ה).

צפת נתפרסמה כעיר קדושה זמן מרובה אחר טבריה, אך משעה שנעשתה מרכז של חכמים ומקובלים, שמצאו עניין מיוחד בזיהוי קבריהם של אישים קדומים מפורסמים באומה, נתרבו בסביבתה המקומות המקודשים (ר' גם הנאמר למעלה על מירון), ודוגמה לדבר: קבריהם של הושע הנביא, של ר' פנחס בן יאיר, של ר' חוצפית המתורגמן, של ר' בנאה ור' דוסא בן הרכינס, שזהותם נקבעה ע"י המקובלים. פרשה מיוחדת היא זו הנוגעת לקבריהם של חכמי־צפת, כמו קבריהם של האר"י (ר' יצחק לוריא), ר' משה קורדובירו, ר' יעקב בירב, ר' שלמה הלוי אלקבץ, ר' חיים ויטל ור' יוסף קארו; קבריהם של חכמים אלה נמצאים בבית־הקברות בצפת ורגילים להתפלל על־ידם. לפי המסורת העממית נמצאים בסביבות צפת גם קבריהם של שמעיה ואבטליון ויוחי, אביו של ר' שמעון, בקרבת גוש־חלב, של ר' סיסי ובנו (ר' לוי בן סיסי) בסאסא, ושל ר' יהודה בר' אילעאי ור' יוסי דמן יוקרת על־יד עין־זיתים. בגליל העליון מראים את קבריהם של ר' ישמעאל ור' נחום איש גמזו בסביבות פָּרוֹד, של ר' חנינא בן דוסא בְּעֶרָב, ושל ר' יוסי הגלילי ובנו בדַלָּתוֹן. הישוב היהודי בפקיעין, שהתקיים במשך דורות הרבה — ושלפי המסורת המקומית לא פסק מעולם — שמר על זכר מקומותיהם של קברי ר' יוסי דפקיעין ור' אושעיה איש טיריא בסביבות־הכפר; בכפר ברעם היו מציינים, פרט לשרידיו של בית־הכנסת העתיק, גם את קברה של אסתר המלכה (אע"פ שקבר אחר, מיוחס לאסתר, נמצא בפרס); וכן מראים באותו מקום גם את קברו של נחמן חטופה (ה„ינוקא" של כפר־ברעם, נושא של אגדה מיה"ב), בעוד שבכפר פְּרַעַם מראים את קברו של חוני המעגל. בשפרעם קבעו את מקום קבורתו ומצבתו של ר' יהודה בן בבא, בחיפה את קברו של ר' אבדימי דמן חיפה, וביבנה ייחסו לרבן גמליאל מצבה במקום הבניינים של אבו הוּרֵירה (ר' תמונה בעמ' 477/8), הסמוכים לעיר זו. הזיהוי של כל האתרים הללו מבוסס על אגדות עממיות, קדומות או מאוחרות.

מספרם של הקברים המפורטים במקורות השונים מגיע ליותר ממאתיים. המנהגים הקשורים במקומות מקודשים אלה כוללים הדלקת נר־„תמיד" ועריכת הדלקות, כתיבת שמות ופיתקות, השתטחות על הקברים, הקפות, גזיזת־שערות, הרמת תרומות, וכן עריכת תפילות מיוחדות לפי סדרי־תפילה, שקבעו במיוחד לשם כך, כולל אמירת־תהילים. לכמה מן הקברים הנזכרים מייחסת האמונה העממית גם כוח של ריפוי ממחלות שונות.

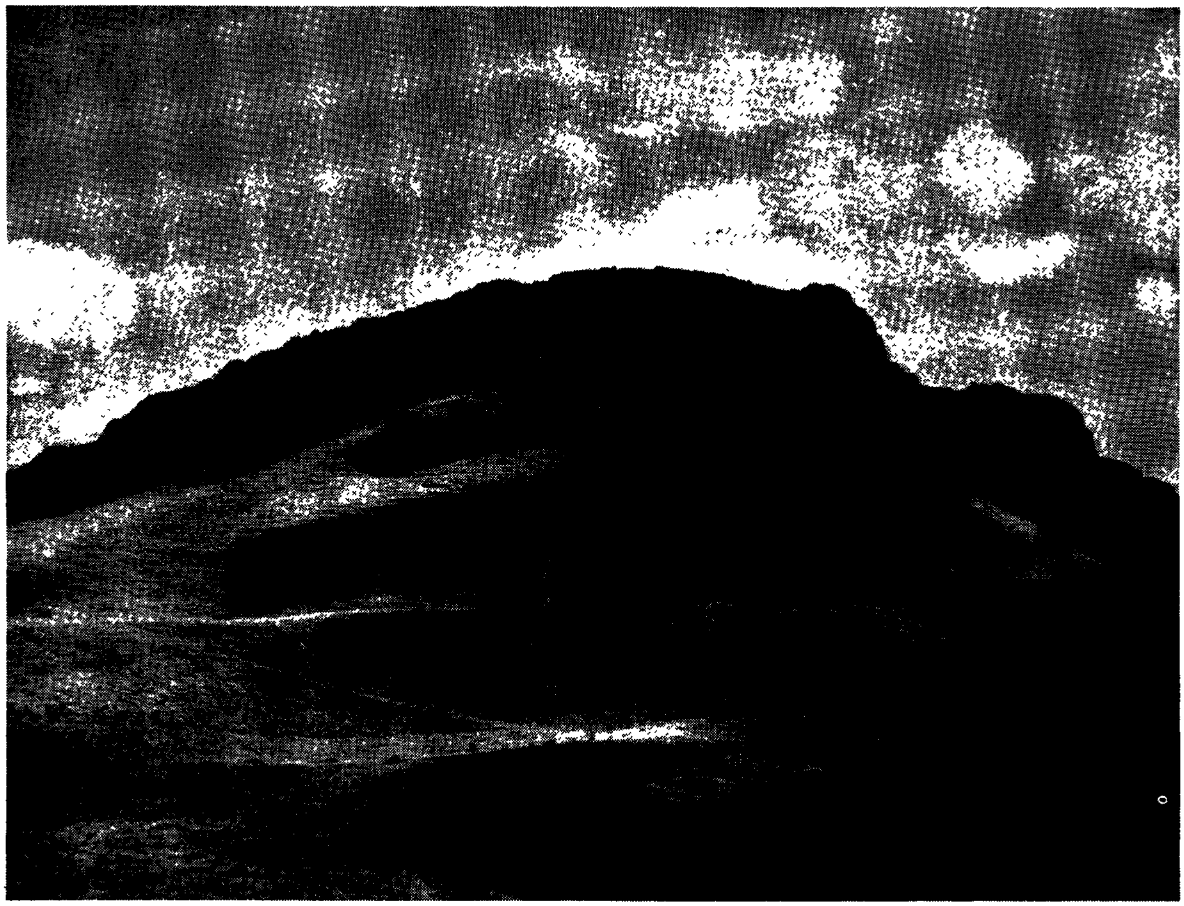
תזכיר על הכתל המערבי, הוגש לועדה המיוחדת של חבר הלאומים, ירושלים, תר"ץ; מ. איש־שלום, קברי־אבות, ירושלים, תש"ח; ז. וילנאי, מצבות קודש בארץ־ישראל, תשי"א.

מ. א. י.

2. **האתרים ההיסטוריים.** טבעי הדבר, שבארץ בעלת עבר עשיר כארץ־ישראל מרובים השרידים המוחשים מימי התרבויות השונות, ששלטו בה בזמנים שונים. ואמנם מוצאים אנו בארץ אתרים מכל התקופות — מן התקופה הפרהיסטורית עד התקופה התורכית. בימי־המאנדאט נרשמו בא"י המערבית כ2,800 אתרים בקירוב וכ750 בקירוב בעבר־הירדן המזרחי. במדינת־ישראל נמצאים, ודאי, לא פחות מאלפיים אתרים בעלי חשיבות.

השרידים ההיסטוריים שבארץ הם ברובם משני סוגים: „תִּלים" („גבעות מלאכותיות") ו„חורבות". התִּילים נוצרו ע"י מִצְבַּר־שְׁכָבוֹת של שרידי ישובים, שקמו במקום וחרבו בזמנם, וכך שימשו יסוד לישובים מאוחרים יותר, שאף הם חרבו לאחר זמן, וחוזר חלילה. התילים ניכרים בצורתם היחידה במינה: צורת רמה שטוחה, בעלת מורדות משופעים בזווית חדה למדי. ברובם הם שרידים של התקופה הכנענית־הישראלית. ולעומת זה, החורבות הן ברובן שרידים של התקופות הרומית, הביזאנטית והערבית. בחורבות אלו מוצאים בעיקר יסודות של בניינים ציבוריים ודתיים, וכן גם של בתים פרטיים, מתקני־מים (בורות, בארות, בְּרֵכוֹת) ומתקנים תעשייניים. מספרם של התילים הרשומים בישראל מגיע ל231; ורק ב40 מאלה נגעה את־החופר. להלן נציין את האתרים החשובים ביותר בארץ בסדר כרונולוגי:

1) **התקופה הטְּרַם־היסטורית.** מ37 השלדים משרידי האדם הקדמון, שהם ידועים למדע, נמצאו לא פחות מ18 בא"י. שלדים אלה נתגלו במערות בשלושה מקומות: במערת א־זוּטִיָּה, צפונית־מערבית לים־כינרת; במערה של הר־קדומים, דרומית לנצרת, ובמערות־הכרמל, מזרחית לעתלית, שבהן נמצאו שרידים פְּרֶהיסטוריים הרבה. כמו־כן

מקום המבצר הקדום ארבל

ראויים לציון שלושה מקומות, שבהם נתגלו שרידיהן של תרבויות פרהיסטוריות, שלא היו ידועות קודם לכן: מערת שוקבה, שבה נתגלתה תרבות מֶסוליתית, שנקראת בשם „נַטופית", ושער־הגולן, שבו נמצאו עקבות של תרבות נֶאוליתית, שנקראת ה„תרבות הַיַרמוּכִית"; גם בסביבות באר־שבע נתגלו שרידים של ישובים כאלקוליתיים יחידים במינם.

2) **מן התקופה הכנענית עד התקופה הפרסית** (3000 לפסה"נ — 333 לפסה"נ). מתקופה זו, שהיא תקופת ה„ערים העומדות על תילן", נשתיירו תילים מרובים בכל חלקי־הארץ. מן החשובים שבהם הם: **דן** (תל אל־קאדי) בגבולה הצפוני של הארץ, ו**חצור** (תל אל־קאדח) בקירבת החולה; כאן נתגלו עופל („אַקרופוליס"), שרידים של כרך גדול מתקופת האבות ושרידי ארמון מימי מלכות־ישראל. מערבית, בהרים, נמצאת **קדש־נפתלי** (תל־קַדֵס). על שפת הכינרת, על־יד מוצא־הירדן, שוכנת **בית־יֶרח** (ח'ִרְבֶּת כֶּרַךְ), ששמה הכנעני נזכר בתלמוד; כאן נמצאו שרידים של אסמים גדולים, חומות ובתים מן התקופה הכנענית הקדומה. בתילה של **בית־שאן** (תל־אל־חִצְן) נתגלו היכלים וכתובות מימי השלטון המצרי בארץ. ב**מגידו** נחשפו היכלים ובמה כנעניים, אורוות מן התקופה של מלכות־ישראל („אורוות־שלמה") וגם מתקני־מים וביצורים חשובים. מצפון למגידו שוכנת **יקנעם** (תל קַמון) ומדרום לה — **תענך** (תל תִּעְנִךְ). במוצא הדרומי של מעבר־עָרָה נמצאת **אֲרֻבּות** (תל אל־אַסאוויר). אתרים כנעניים וצידוניים נמצאים לאורך החוף; בצפון נמצאת **אכזיב** (א־זיב), שבה נתגלו קברים צידוניים; **אַכְשָׁף** (תל כֵּיסָן?), בעמק־עכו; תל אל פוח'אר — היא **עכו** העתיקה; **זאר** (אל־בורג, על־יד טאנטורה) ו**רשפון** (אַרסוף). על גדות־הירקון נמצאים שני תילים גדולים, תל־ג'רישה, הסמוך יותר לפנים־הארץ, ותל־קַסילה, ממערב לו; כאן היו ערי־נמל ומחסנים, בראשון שבהם עד התקופה הפלשתית (1200 לפסה"נ בקירוב), ובשני שבהם — אחריה. בתל־קסילה נמצאו שרידים של מחסנים ובניינים ציבוריים אחרים ושרידי־חומות; וכן נתגלו כאן חרסים ועליהם כתובות מימי המלוכה הישראלית. בפנים־הארץ נמצא התל הקדום של **אֲפֵק** (ראש־העין). **יפו** עצמה עומדת על תילה; מדרום לה נמצאות הערים הקדומות יבנה, אשדוד, אשקלון, עזה ורְפִיחַ המחוברות ליפו ע"י הכביש של שפלת־החוף. בדרך המוליכה לירושלים נמצאים: גזר וקרית־יערים (תל אל־אזהר על־יד אבו גוש). בדרך פרשת־המים בפנים־הארץ יש לציין את שומרון (שבה נתגלו ביצורים וארמונות מימי המלוכה הישראלית, כלים עשויים שן מ„בית־השן" של אחאב וחרסים וכתובות עליהם). שכם (בַּלאטה, מזרחית לנאבּלוּס, ובה חומות מן התקופה הכנענית התיכונה), שילה (סַילון) ושרידי־היכליה, העי (ובה שרידי ארמון ומקום־פולחן מן התקופה הכנענית הקדומה) ובית־אל (בֵּיתִין). בעמק־הירדן נמצא התל של יריחו (תל אֶ־סֻלְטַאן); כאן נמצאו השרידים של שלוש ערים מן התקופה הכנענית ושל עיר ישראלית אחת. בירושלים נמצאו שרידי־חומות מימי דוד ונחמיה בעופל, היא עיר־דוד; מדרום לירושלים מצויים התילים של דְבִיר (תֵל בֵית מִרְסִים), עֲזֵקָה (זכריה), בית שמש, עגלון (תל אל־חסי?) ומָרֵאשָׁה (תל־צַנְדַחַנה). דרומית־מזרחית לעזה שוכנות על גדות נחל־עזה תל־ג'מה ושָׁרוּחֶן (תל־פַרַע). בערבה נתגלו מכרות מימי שלמה בנחל תמנע ומיתקנים

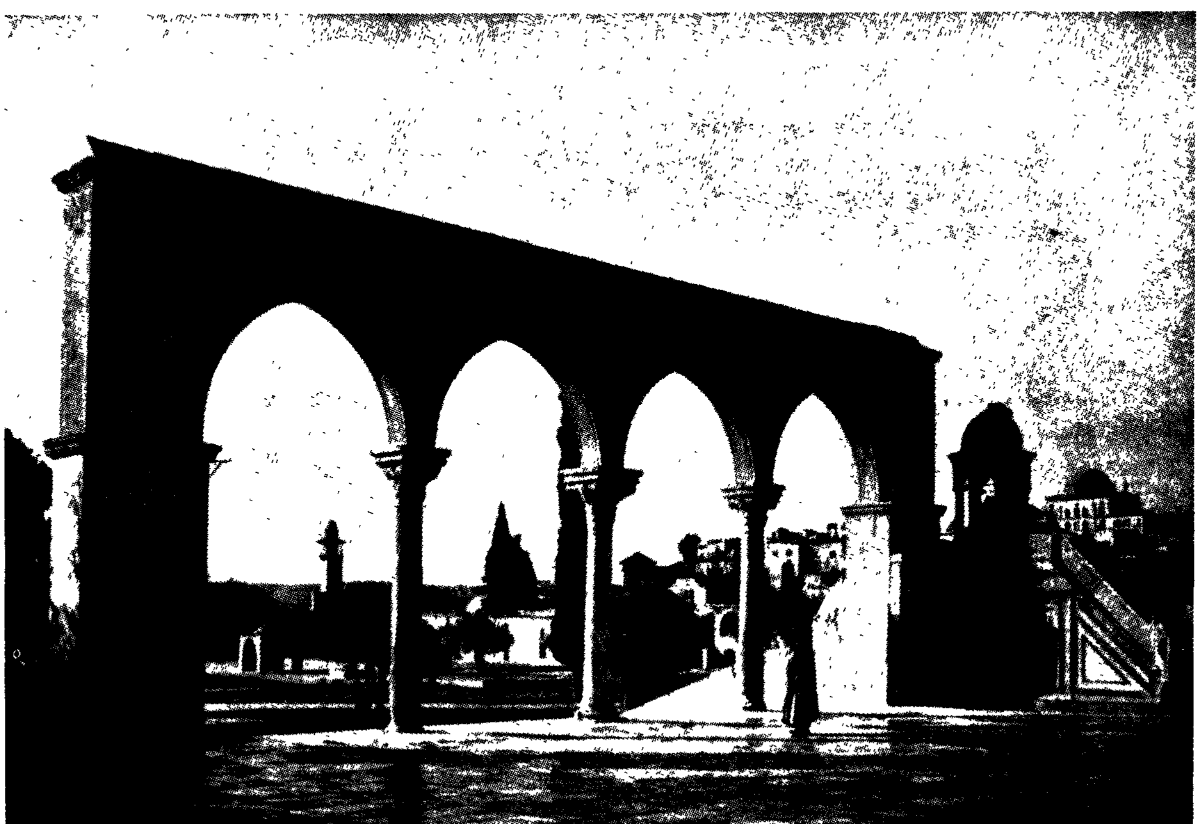

אשקלון. פסל, שמתאר את אלת־הניצחון (ניקי) כשהיא מחזקת בידה בכף־תמר ועומדת על כדור־העולם, הנישא על שכמו של אטלאס. מן המאה ה3 לסה"נ

ליציקת־נחושת בעציון גבר (תל חְ'לֵיפָה) על חופו של מפרץ־אילת.

שרידים יהודיים מימי הבית השני ואחריו. בירושלים נשארו מתקופה זו שרידי הביצורים של הר־הבית (הכותל המערבי) ושרידי החומה השלישית; וכן כמה קברי־פאר בסביבת העיר (קברי־המלכים, „יד־אבשלום", קבר בני־חֵזיר, „קברי־הסנהדרין"). מחוץ לירושלים יש להזכיר את חורבות המבצרים הגדולים: מְצדה, ארבל, יטבת, ביתר, אלכּ־סנדריון, חברון, בית־צור, דוֹק; ובעבר־הירדן את ה„בירה" של בני־טוביה ואת מְכָוֶר. אמת־המים הקדומה של ירושלים ו„ברכות־שלמה" מעידות על דרכי הספקת־המים לעיר־הבירה באותה תקופה. קבוצת בתי־הכנסת הקדומים, ששרידיהם נתגלו בגליל (כפר ברעם, כורזין, גוש־חלב, כפר נְבוֹרָיָה [חרבת אַ־נַבְרַתֵּין], כפר־נחום, מירון), ושרידי בית־הכנסת ונֶקרופוליס גדולה בבית־שערים משמשים עדויות לחיי הישוב היהודי אחר החורבן.

שרידי ערים וביצורים מן התקופה ההלניסטית והרומית. בתקופה זו באה פריחה כלכלית בחלקי־הארץ, שהיו מיושבים נכרים ברובם או בחלקם, וכמה חורבות של ערים גדולות ומפוארות נשארו מאותם הימים: קיסריה וחומתה, אַמות־המים שלה, האמפיתיאטרון, ההיפודרום והתיאטרון ושרידי־הנמל; סקיתופוליס = בית־שאן (תיאטרון, חומה); לֶגיו (לֶג'וּן — שרידי־מחנות); סוסיתה; בית־יֶרַח (בית־מרחץ רומי); מָרֵאשָׁה (קברים מעוטרים בציורים צבעונים); סֶבַּסְטֵי (שרידים של היכל־אַוגוסטוס, חומה, קברים); הר־גריזים (שרידי־היכל); אשקלון (חומה, שרידי בַּסִילִיקֵי); דאר־טאנטורה (שרידי־נמל); גֶרֶש (שרידים של היכלות וארמונות, שוק, רחובות מקושטים בשדרות־עמודים לארכם, תיאטראות והיפודרום); פילאדלפיה=רבת בני־עמון=עמאן (אקרופוליס, אודיאון, תיאטרון); פֶּטְרה (בניינים וקברים

רחבת מסגד־עומר בהר־הבית

חצובים בסלע); ביצורי הלִימֶס (לאורך גבול־המדבר בדרומה של א״י ובמזרחו של עבר־הירדן).

התקופה הביזאנטית. בתקופה זו נתרבו הכנסיות והמנזרים; מרובות הן בעיקר רצפות־הפסיפס הצבעוניות, שנשתיירו במאות מקומות. באותו זמן גדל גם השטח המיושב ונבנו ערים בלב הנגב, השומם כיום. בין המקומות, שבהם נמצאו כנסיות מעוטרות בריצפות־פסיפס, יש להזכיר את טַבּחה, בית־גוברין, בית־שאן (מנזר מרים) ומֵידְבָא (מפת־פסיפס של א״י); בין הכנסיות הקיימות מאותו זמן יש להזכיר את כנסיית בית־לחם ושרידי הכנסיות שעל־יד באר־יעקב שבסביבת שכם, על־יד אשל־אברהם ובעין־כרם; בנגב נשתיירו שרידים של שש ערים ביזאנטיות (שבטה, חלוצה, ניצנה = עַוג׳ה אל־חפיר [שבה נתגלו פאפירוסים הרבה], עֶבְדַת, מַמְשית [כֻּרְנֻבּ], רחובות) והרבה מקומות מעובדים ומיושבים.

מן התקופה הערבית הקדומה נשארו הארמונות של בני־אוּמַייה בחאן מיניא על גדות ים־כינרת ובחרבת מַפְגַ׳ר, צפונית ליריחו; וכן המסגדים הגדולים בהר־הבית בירושלים וביר אל־עזיזיה ברמלה (שנוסדה באותה תקופה).

מתקופת־הצלבנים נשתיירו שרידים של מבצרים הרבה, שהמפוארים שבהם הם אלה של עתלית (שַׁטוֹ פֶּלֶרן), מוֹנפוֹרט, בֶּלוואר (כּוֹכַב־אַל־הַווא), אַרסוּף וצפת; בכֶּרַךְ ובקיסריה נשתמרו שרידי החומות, שהוקמו ע״י הצלבנים, ומזמנם קיימות גם כמה כנסיות בירושלים: כנסיית־הקבר, כנסיית הר־ציון, וכן גם כנסיית אבו גוש.

הממלוכים בנו בירושלים מסגדים ומדרשות הרבה; יש להזכיר גם את גשריהם: גשר מַגַ׳אמִע (על־יד נהריים) וגשר ג׳ִנְדַאס (על־יד לוד), ואת מבצר עג׳לון שבעבר־הירדן.

בימי התורכים הוקמו ביצורי ירושלים, טבריה ועכו, חלק מביצורי־צפת ומבצר ג׳ידין (יחיעם).

מ. א. י.

בתי־הכנסת. — על בתי־הכנסת בא״י בתקופה העתיקה ויה״ב ע״ע בית־כנסת.

בתהכ״נ של הישוב, שהיה קיים בארץ מראשיתה של התקופה החדשה (1492) ואילך, היו מגוונים כגיוונו של ישוב זה. עולי־התפוצות יסדו להם בתי־כנסיות — בדומה לאותם שהיו להם בארצות־גלותם — בארבע ערי־הקודש: ירושלים, חברון, טבריה וצפת. בירושלים היה קיים עד שנת שמ״ו (1586) ביהכ״נ, שנוסד ע״י הרמב״ן (ע״ע בית־כנסת, עמ׳ 641/2), ומשנסגר ביכ״נ זה ע״י המופתי הירושלמי, יסדו האשכנזים ביכ״נ בבית שבחצר־ה„הקדש״ שלהם, שהיתה סמוכה לבהכ״נ שנסגר, ואילו הספרדים בנו להם ביכ״נ במורד הר־ציון. באותה שנה (1586) נבנה בירושלים ביהכ״נ הספרדי „קהל ת״ת״; בראשית קיומו לא היה בביכ״נ זה במשך שנים הרבה „אלא כיפה קטנה במקום ההיכל, ואנשים בה מעט, ורוב הקהל מגולה ללא תקרה״ (ר׳ יצחק הכהן: „בתי־כהונה״ איזמיר, תק״ו). במרוצת־הזמן נבנו סמוך לביכ״נ זה — קיר ועל־יד הקיר — עוד שלושה בתי־כנסת ספרדיים: „קהל איסטמבולי״, „ביהכ״נ הקטנה״ ו„ביהכ״נ הגדולה קהל־ציון״. ארבעה בתי־הכנסת הללו היו, לאמיתו של דבר, ביכ״נ אחד, מחולק לארבעה חלקים, שהיה ידוע כביהכ״נ הספרדי ע״ש ר׳ יוחנן בן־זכאי. ביכ״נ זה היה העתיק בבתי־הכנסת, שהיו פתוחים למתפללים בירושלים העתיקה עד חורבן ישובה היהודי ב1948. ר׳ יהוסף שווארץ (שעלה לירושלים ב 1833) מספר על ביכ״נ זה: „בתי־התפילה נטו לנפול ובימי־גשם אי־אפשר היה להשתמש בהם, כי היו מכוסים קרשים עתיקים ורקובים; מטעם השלטון המקומי אסור היה לבנותם מחדש ואף לתקנם. בשנת תקצ״ה (1835) ניתנה מאת מוחמד־עלי שליט־מצרים הרשות לבנות את כל ארבעת בתי־התפילה מיסודם מחדש, ועכשיו הם באמת בנינים נהדרים״. היפה שבארבעת בתהכ״נ הנזכרים היה ביהכ״נ „קהל־ציון״, שהיה מרוצף אבני־שיש ובימתו היתה בנויה אבני־שיש ומוקפת עמודי־עץ מפוארים; לוח־אבן היה קבוע בקירו המערבי ובו היתה חקוקה כתובת: „קבלה כי פה נגלה אליהו הנביא ז״ל״; היו בו כדי־שמן עתיקים, שלפי מסורת־הספרדים נשתיירו מימי בית־שני; בו היו נערכות קבלות־פנים רשמיות למלכים ורוזנים, שביקרו בירושלים, ובו היה גם מתקיים טכס ההכתרה של ה„חכם־בשי״. בקרבת ביכ״נ ריב״ז היה ביהכ״נ של המקובלים, „בית אל״ (נוסד באמצע המאה ה18 ע״י ר׳ גדליה חיון), והיו מתפללים שם מקובלים — אשכנזיים וספרדיים כאחד — לפי „כוונת האר״י״. משבאו לירושלים, בסוף שנת 1700 (ג׳ מרחשוון תס״א), ר׳ יהודה חסיד (ע״ע) וחבורתו ונתיישבו בחצר ה„הקדש״ האשכנזית, שבה היה ביהכ״נ האשכנזי, נקראה חצר זו בשם „חצר ר׳ יהודה חסיד״. ב1720 (במרחשוון תפ״א) התנפלו ערבים על „חצר״ זו — משום שהעדה היהודית־האשכנזית סירבה להכיר בחובות, שהללו תבעו ממנה — והעלו אותה ביחד עם ביהכ״נ באש. ב1836 הוציא שולטן־מצרים מוחמד עלי (בהשתדלותו של העסקן הירושלמי ר׳ אברהם־שלמה־זלמן צורף) פסק־דין, שביטל את תביעותיהם של הערבים נגד היהודים־האשכנזיים, פקד להחזיר להם את „חצר ר׳ יהודה חסיד״ והתיר להם לבנות בה בתי־כנסת ומעונות; ב1837 הותקן בית חרב, שהיה מצוי שם, כביכ״נ, שנודע בשם „מנחם־ציון״, וב1854 בנו ב„חצר״ ביכ״נ בשם „שערי־ציון״. ב1856 השיגו ראשי העדה האשכנזית (בעזרתו של ציר־בריטניה בקושטה) רשיון מן השלטונות התורכיים לבניית בית־כנסת גדול ב„חצר״; את תכנית־הבניין ערך ארדיכל תורכי, והנדיב יחזקאל ראובן מבגדאד תרם 3,400 לירות־זהב להקמתו; משה מונטפיורי הביא ב1857 את „מאמר־המלך״ מקושטה להתר־הבניין. אותה שנה הונחה אבן־הפינה לביכ״נ זה ע״י הבארון אלפונס דה רוטשילד (ע״ע רוטשילד) מפאריס. עבודת־הבניין נמשכה כמה שנים, והופסקה מזמן לזמן מחוסר כסף ולסוף הושלמה, בכספים שקובצו בחו״ל, ביום כ״ה באלול תרכ״ה (1865). ביכ״נ זה, שנקרא בשם „ביהכ״נ בית יעקב אשר בחורבת ר׳ יהודה חסיד״ (או בקיצור: ה„חורבה״), הצטיין בפארו ובהדרו, בגדלו ובגבהו, ומרובים היו המתפללים בו (עד השנים האחרונות של תקופת־המאנדאט). בביכ״נ זה היו נערכות מזמן לזמן תפילות חגיגיות לכבוד אורחים רמי־מעלה, ובו גם נערכו ההכתרות של רבני העדה האשכנזית בירושלים. הנציב העליון הראשון בא״י מטעם בריטניה, הרברט סמואל (ע״ע), היה מתפלל במועדים בביכ״נ זה, וכן היה מתפלל ודורש בו במועדים הרב הראשי א. י. קוק (ע״ע).

בשנת תר״ה (1845) רכשה עדת־החסידים בירושלים מגרש מול חצר־הקראים שבעיר העתיקה לשם הקמת ביכ״נ חסידי גדול (האמצעים לכך הומצאו ע״י האדמו״ר ר׳ ישראל מרוז׳ין, בהשתדלות ראשה של עדת־החסידים בירושלים, ר׳ ישראל ב״ק); בשנת תרי״ח (1858) הושג הרשיון לבניית ביכ״נ זה; הכסף להוצאות־הבניין נאסף על־ידי האדמו״ר

אברהם יעקב מסדיגורא (בנו של ר' ישראל מרוז'ין), שקיבל בין השאר תרומה גדולה לצורך זה מיחזקאל ששון מכלכותא (הודו); הבניין, שנבנה בהנהלתו של ר' ניסן ב"ק (בנו של ר' ישראל ב"ק ויורשו בהנהגתה של עדת־החסידים בירושלים) והושלם בשנת תרל"ז (1877), נקרא בשם „תפארת־ישראל" (בפי העם: „ביכ"נ ניסן ב"ק"); ביכ"נ זה היה קטן מן ה„חורבה", ואעפ"כ היה גדול והדור, וחסידים הרבה היו מתפללים בו (עד להתמעטותו של הישוב היהודי בירושלים העתיקה בשנים האחרונות לתקופת־המאנדאט). — בשנת תרל"ט (1879) נחנך ביכ"נ חב"ד (של חסידי־חב"ד) ברחוב חב"ד שבירושלים העתיקה, ונקרא בשם „כנסת־אליהו" ע"ש הנדיב אליהו דוד ששון מבּוֹמבֵּי (הודו), שנדב את הכסף לבניינו. כן היו בירושלים העתיקה בתכ"נ מיוחדים של חסידי קרלין וחסידי בראצלאב. — ר' חיים בן־עטר (ע"ע), בעל „אור־החיים" (שעלה לירושלים בשנת תק"ב — 1742 — ממארוקו), יסד בעיר ביכ"נ, ששימש גם בית־מדרש, בשם „כנסת־ישראל", והיה מלמד תורה שם. מקום־מושבו בשעה שלימד היה בגומחה שבקיר המערבי של ביהכ"נ; גומחה זו נסתמה אחר פטירתו כדי שלא ישב שם אדם אחר; לאחר שנים (לערך ב1814) נוסדה באותו בית־מדרש (ע"י ראשי האשכנזים בירושלים) ישיבה ע"ש מייסד ביהמ"ד בשם „אור־החיים", וחצר ביהמ"ד נקראה בשם „חצר־אור־החיים". מול חצר זו (ב„חצרו של ר' ישעיה ברדקי" — ראש עדת האשכנזים בירושלים, באמצע המאה ה 19) היה ביכ"נ בשם „סוכת־שלום", והיו שם שרידים של כלי־קודש עתיקים, שניצלו מן הרעש והביזה של צפת (ב1837). — ה„כוללים" השונים של הישוב הישן בירושלים הקימו בתי־כנסת בעיר העתיקה. כולל „שומרי־החומות" (שנוסד ע"י תלמידיו של בעל „חתם־סופר", שעלו מהונגאריה בסוף המאה ה19) יסד בית־מדרש וביכ"נ (שהיה בקומה השניה של הבניין) בשם „נחמת־ציון" (מפרעות 1920 ואילך הלכו אלה ונתרוקנו, ולסוף נסגרו, והערבים, שדרו בקירבת־מקום, עקרו מתוך הבניין את הגג, הדלתות, החלונות והארונות, והשאירו רק את קירות־האבן). אנשי „כולל הו"ד (הולנד ודייטשלנד)" בנו ב1855 ביכ"נ קטן ויפה בשם „אהבת־ציון". מספר בתי־הכנסת בירושלים העתיקה הגיע ל64, אבל עם התמעטות הישוב היהודי בעיר התחילו יוצאים זה אחר זה מכלל שימוש, באופן שב1940 כבר היו 26 מהם סגורים. בהרבה מהם היו ספריות תורניות גדולות, שלא נשתמרו כראוי.

ב„חצר־הקראים" בירושלים העתיקה היה ביכ"נ קראי קטן, במרתף; לפי המסורת הקראית נבנה ביכ"נ זה ע"י ענן (ע"ע) במאה ה8; מסתבר, שנבנה במאה ה10 או ה11 — ואפשר, בתחילת המאה ה12 —, בתקופת פריחתה של העדה הקראית בירושלים. ביכ"נ זה היה העתיק שבבתהכ"נ, שנמצאו בירושלים בתקופה האחרונה. — בתהכ"נ בירושלים העתיקה נהרסו — עם שאר בנייני הרובע היהודי בעיר — ע"י הערבים לאחר שנפלה העיר העתיקה בידם בקיץ 1948.

בתי־כנסיות עתיקים נמצאו גם בשאר ערי הישוב הישן: חברון (שבתי־הכנסת שבה חרבו עם חורבן הישוב היהודי בה בפרעות אב תרפ"ט), טבריה וצפת (שבתי־הכנסת העתיקים שבהן קיימים עד היום). ר' משה מטראני („המביט"; ע"ע) מספר על בתי־הכנסת בצפת (בתחילת המאה ה16), ש„נפרדו כל איש ואיש ללשונותם" (שו"ת המבי"ט, חלק ג', סי' מ"ח). כן הוא מספר, שבכפר־ביריה, עין־זיתים ומירון יש „בתי כנסיות חרבות מאין יושב... ובתוכם ספרי־תורות לאין מספר... הישמעאלים נוהגים בהם כבוד גדול והמפתחות בידם" (שם). בתחילת המאה ה17 נמצאו בצפת — לפי עדותו של אחד מבני הזמן — „כ"א (21) בתי־כנסיות... בכל ביכ"נ לומדים האנשים כתות־כתות אחרי תפילת ערבית ושחרית, כל כת וכת ענין אחר, באופן שלא נמצא אחד שיצא בבוקר למלאכתו או לעסקו אם לא ילמוד קודם לכן קביעות בתורה... הרב (=ר"מ גלאנטי) עולה על הבימה לפני התפילה ומעורר את העם לתפילה בכל יום חמישי של השבוע" („המעמר" של לונץ, ג', עמ' 290 ואילך). בשנת שצ"ב (1632) נמצאו, לפי מקור אחד, בצפת 13 בתכ"נ „מפוארים" ואח"כ הגיע מספרם ל17 („עמק־המלך", הקדמה, פרק ח'). בסיפור־מסע משנת תקכ"ד (1764) מסופר, שנשארו בצפת מכל אלה רק 2 בתי־כנסיות בלבד („אהבת־ציון"). כן מסופר שם על ביהכ"נ של האר"י (ע"ע) ושל ר' יצחק אברהם (ע"ע), שהיו סמוכים זה לזה ונחרבו ברעש (ודאי, ב1759); אחר הרעש תיקנום ועשאום ביכ"נ גדול אחד של המערביים, שאף הוא נחרב, כנראה, ברעש (ב1837). בשנת תקע"ו (1816) נבנה בצפת — בתוך שדה, שלפי המסורת היה האר"י נוהג לקבל בו את השבת — ביכ"נ על שמו, ועד היום קיים בצפת ביכ"נ עתיק הקרוי „ביהכ"נ של האר"י". גם בטבריה קיימים בתי־כנסת עתיקים, ביניהם ביכ"נ ע"ש ר' מאיר בעל־הנס (ע"ע).

ש. קרויס, בתי־כנסיות עתיקים בא"י ובארצות־הקדם (ב"ירושלים", לזכר א. מ. לונץ), תרפ"ח; ש. קליין, תולדות הישוב בא"י, תרצ"ה; י. פרס, אם אשכחך ירושלים (ברבעון „ירושלים", תש"ט).

צ. ק.

מפות ארץ־ישראל. — לתיאורה של ארץ־ישראל באמצעות מפות נודעת חשיבות מרובה מכמה בחינות. מפות־הארץ, שנתחברו בתקופות שונות, משמשות תעודות היסטוריות רבות־ערך על מצבה של הארץ באותן התקופות; וכן הן משמשות ביטויים נאמנים לידיעות ולהשקפות על הארץ, שהיו רווחות בזמני־חיבורן. לא פחות מרובה חשיבותן של מפות־הארץ מבחינת הקארטוגראפיה הכללית. מטעמים שונים תוארה ארץ־ישראל במשך דורות הרבה לעיתים קרובות הרבה יותר ובפירוט מרובה יותר, ולפעמים אף בטכניקה ובסיגנון משוכללים יותר, משתוארו ארצות אחרות. משום כך, ומסיבות אחרות (שתפורטנה להלן), משתקפת בקארטוגראפיה של א"י ההתפתחות של הקארטוגראפיה בכללה, ולפיכך מוקדש למפות־הארץ — וביחוד לאלו של התקופות הקדומות — מקום רחב בכל החיבורים על תולדות הקארטוגראפיה בכלל.

1) **ארץ־ישראל בקארטוגראפיה העתיקה.** מן התקופה הקלאסית לא הגיעו לידנו אלא ארבע תעודות קארטוגראפיות בלבד, שרק אחת מהן (מפת־מידבא) היא מקורית והשאר הן העתקות מיה"ב. שתיים ממפות אלו הן תיאורים גראפיים של א"י.

א. **פסיפס מידבא.** הפסיפס, שנמצא במידבא (לאחר שחלקו הגדול נהרס), הוא מפה „ארצית" מובהקת. מלבד א"י מתוארים בו בשוליו האיזורים הסמוכים לארץ, שהם חשובים מבחינה מקראית (מצרים התחתונה, סיני, סוריה הדרומית). המפה נתחברה במאה ה6 לסה"נ, ומצד תכנה ורוחה היא כמעט זהה עם האונומאסטיקון של אֶוזֶביוס. היא חסרה קנה־מידה, וגדלם של העצמים המתוארים בה

תלוי בפירוטם ובחשיבות המיוחסת להם. כמו־כן תופסות במפת־פסיפס זו מקום מרובה הויניֶטות (מראות „ממבט־ציפור") של ערי־הארץ (קנה־המידה של ויניטת ירושלים: 1:1600). הנוף הפיסי מתואר בצורה מוחשת ביותר מתוך שימוש בקוביות בעלות גון דומה לזה של המציאות. למפת־מידבא יש חשיבות יוצאת מן הכלל כמקור למצבה התרבותי של הארץ ולתנאי־הישוב בה בתקופה הביזאנטית.

ב. במפות המיוחסות לקלאודיוס פטולֶמאיוס מאלכסנדריה מופעת א"י בטבלה המכונה „החלק הרביעי של אסיה". ההעתקות הקדומות ביותר ממפות אלו, שהגיעו לידנו, נעשו במאה ה12 לסה"נ, ויש מטילים ספק בדבר, שפטולמאיוס עצמו צייר את המפות המקוריות. — למפת א"י של פטולמאיוס יש ערך כפול: א) כתעודה טופוגראפית של א"י מתקופת האנטונינים; ב) כמקור למפות מרובות של א"י, שנתחברו על יסודה — וכן על יסוד הנתונים האסטרונומיים־הגאוגראפיים המצויים בחיבורו של פטולמאיוס (Γεωγραφική ὑφηγήσις) — בתקופת הרנסאנס ואחריה, לאחר שהמפות של פטולמאיוס ושיטת־חיבורן (השימוש בקווי רוחב ואורך, התכּוָנות אחידה כלפי צפון, קנה־מידה) נעשו שליטות באירופה המערבית.

ג. טבלת פויטינגר (Tabula Peutingeriana) היא מעין מורה־דרך ציורי (itinerarium pictum) מסוג שהיה, ודאי, רווח בתקופת רומי הקיסרית. הטבלה המקורית נוצרה, כנראה, במאה ה3 לסה"נ, ואילו ההעתק שבידנו נעשה, כמשוער, במאה ה13. הטבלה ארוכה וצרה (682×33 ס"מ) והיא מתארת את הפרובינציות של האימפריה הרומית על הדרכים ותחנות־הדרך שבהן מתוך ציון קפדני של המרחקים ביניהן. לשם נוחיות השימוש במפה זו נגזר (בתקופה מאוחרת יותר) ההעתק הנזכר לחלקים שווים; א"י מתוארת בחלק התחתון של הגזרות IX וX. סבורים, שההעתק אינו שונה הרבה מן המקור, שהלך לאיבוד, ושההבדל העיקרי ביניהם הוא בכמה כתובות, שנוספו ע"י המעתיקים לשם זיהויים והסברים מקראיים־נוצריים (בעיקר בתחומה של א"י). למפה זו אין כל יסוד של קנה־מידה, ולפיכך משובשות ביותר צורות הארצות המסומנות בה, על שטחיהן וגבוליהן. אעפ"כ נודעת לה חשיבות יתרה כמקור טופוגראפי־טופונימי וכן כתעודה ממדרגה ראשונה בנוגע לתנאי־התחבורה וחלוקת־המחוזות, ובעקיפים אף בנוגע למצב הכלכלי של האימפריה הרומית בזמן־חיבורה. יש סברה, שההעתק הנמצא בידנו נעשה כדי לשמש מורה־דרך לעולי־הרגל לא"י ולרומי.

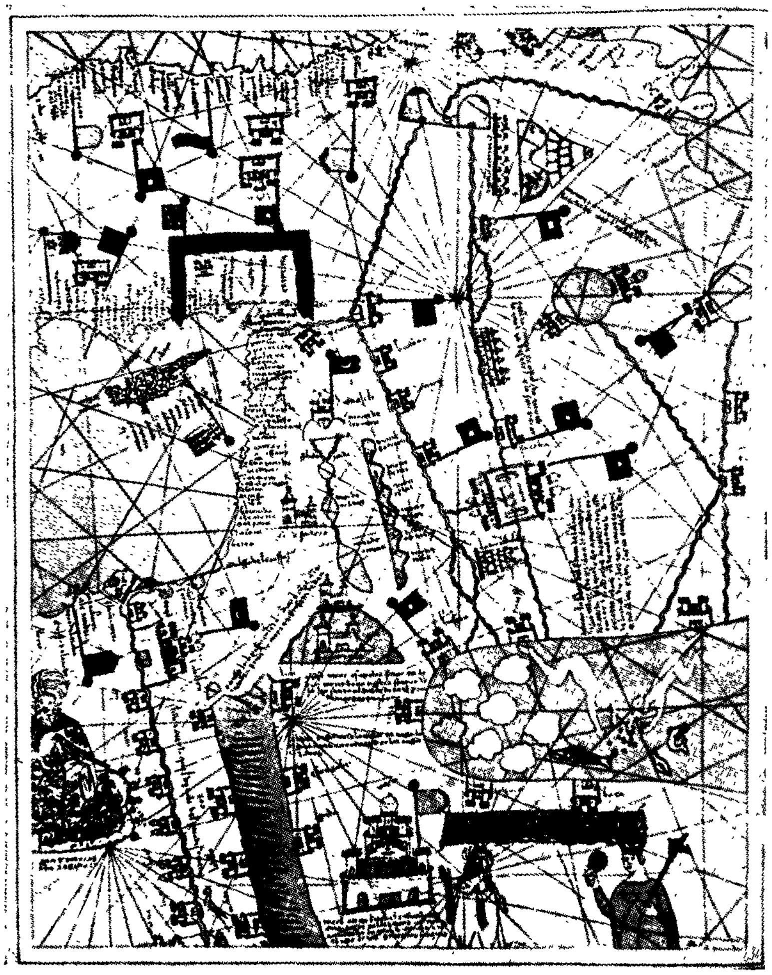
ד. שני התרשימים המכונים בשם „מפות־היארונימוס" הם העתקים מן המאה ה13, שצורפו לחיבורו של אבי־הכנסיה היארונימוס: De hebraicis quaestionibus et interpretationibus nominum Veteris et Novi Testamenti. תכנן של מפות אלו מעיד, שהן פרי התקופה של אבות־הכנסיה, ואפשר אף צויירו ע"י היארונימוס עצמו. התרשימים הם מופשטים בסיגנונם הציורי, שגרתיים למדי ומתאימים לאופי הקארטוגראפי־הנזירי של יה"ב.

הראשון מתרשימים אלה מתאר את האימפריה הרומית על הפרובינציות שלה מתוך הבלטת המקומות החשובים לנצרות. התרשים מקוטע באחד מצדדיו, ולפיכך מופיע בו מתוך א"י רק חלקה הצפוני בלבד: ארץ־החרמונים ופלגי מקורותיו של הירדן: „יור" ו„דן" — שהם, לפי ההסברה של יה"ב, גם היסוד לשמו של הנהר (Jordan). מפת היארונימוס השניה מתארת את א"י כולה ביחד עם הארצות הסמוכות לה (מצרים, סוריה, מסופוטאמיה), בעוד ששאר חלקי־העולם מסומנים בשוליה. א"י באה במרכזה של המפה והיא תופסת את רוב שטחה, ואילו שאר הארצות נראות כתוספת טפלה לה. תכנה של מפת־היארונימוס הוא ארכאי, ז. א.: בתחומיהן של א"י ושאר הארצות מופיעים שמות וסימנים, שתפקידם להמחיש את כתבי־הקודש ואת פירושיהם מתקופת יה"ב. על־פי סיגנונן הקארטוגראפי שייכות מפות אלו ליה"ב המאוחרים; על־פי תכנן — וביחוד זה של המפה הראשונה — הן תעודות חשובות של התקופה העתיקה.

2) מפות־א"י מימי־הביניים. — סקירה כללית. — אע"פ שיה"ב היו תקופת־שפל לקארטוגראפיה בכללה, היו תקופת־זוהר לקארטוגראפיה של א"י מן הבחינה האיכותית והכמותית כאחד. במשך מאות־שנים אחדות שימשה א"י הנושא היחידי או החשוב והבולט ביותר במקצוע של חיבור־המפות. — שני סוגי־מפות היו קיימים ביה"ב:

א. מפות מופשטות ברובן המכריע: מפות־תבל (mappae mundi), שכולן, כמעט בלא יוצא מן הכלל, חוברו על־ידי נזירים. תפקידן היה להסביר ולהמחיש באופן ציורי את ההשקפות הקוסמוגראפיות־הגאוגראפיות של הזמן, שלא נבעו מתוך הכרת־המציאות, אלא מתוך כתבי־הקודש כפי שפורשו על־ידי אבות־הכנסיה וחכמי־הסכולאסטיקה, ומתוך חיבוריהם של פוליהיסטורים עתיקים, כגון פליניוס, פומפוניוס מֶלָה וסולינוס. לא רק תכנן של מפות־תבל אלו היה מושפע במידה יתרה מן התנ"ך, אלא אף צורתן (עיגול או מלבן) היתה מותנית בפירושים דוגמאטיים של כמה פסוקים מכתבי־הקודש. מפות־תבל של הנזירים מכוונות למזרח — מקומו המשוער של גן־העדן, המסומן בהרבה ממפות אלו כמציאות גאוגראפית. א"י מתוארת בהן תמיד מתוך הבלטה יתרה מכל הבחינות. היא תופסת לפעמים קרובות חלק ניכר ביותר משטח־המפה, עד כדי החלק השישי ויותר (כגון במפה המפורסמת המכונה ה„אנגלו־סאכסית"). במפות־תבל אחדות, שהן מופשטות במידה שהן נראות כקארטוגראמה, תופסת א"י מקום רחב כל־כך, ששאר הארצות מובאות בהן כרקע־לווי טפל בלבד. תוכן התיאור המפתי של א"י הוא טופוגראפי־תנ"כי בלבד, בתוספת של הסברים וזיהויים מסָרתיים. ויֶתֶר על כן: מתחילת מסעי־הצלב עד המאה ה16 שימשה ירושלים, כ„טבור־העולם" (לפי ההשקפה של אותו זמן), המרכז המוחלט של כל מפות־תבל, באופן שמבחינת מבנה־המפה מילאה ירושלים אותו התפקיד, שממלאים קו המשווה ושני הקטבים במפות של התקופה החדשה. הפירוט המרובה־ביחס של אותם נתוני־הארץ, כּאנתרופוגאוגראפיים כּביופיסיוגאוגראפיים, שהם בעלי ערך מסרתי (הר־תבור, הרי־גלבוע, מעיינות, מערות, עצים ומקומות קדושים וכד'), שאנו מוצאים במפות אלו בתיאור הגראפי — חַייב ניסויי־ביטוי מרובים לשם המחשתם של נתונים אלה; ויש להניח, שהדבר השפיע על התפתחותם של הסימנים והסמלים המפתיים. מבחינה זו יש לייחס חשיבות מיוחדת למפות ולתרשימים המרובים של ירושלים וסביבתה, שנתחברו כמעט במשך כל יה"ב ושימשו עפ"ר מורי־דרך ציוריים לצליינים ולצלבנים.

ב. במפות הידועות בשם „פורטולאניות", שהופיעו ביה"ב המאוחרים ושימשו בעיקר לצרכי־ניווט, שוב אין שטחה של א"י מסומן מתוך הגזמה יתרה. אעפ"כ נקבעה לא"י אף

מתוך הפורטולאן של וילארדסטים (1413)

במפות אלו, שמצטיינות במידה מרובה של דיוק ושיכלול טכני, עמדה מיוחדת הן מצד התוכן והן מצד הביצוע הקארטוגראפי. בהתאם ליעודן של המפות הללו (לשרת יורדי־ים), מתוארות בהן רוב הארצות מצד קווי־חופיהן ונמ־ליהן בלבד, בעוד שפנים־היבשה מובא בהן בדרך כלל ללא כל פירוט, ורק לפעמים מציינות בהן תמונות של דגלים את השתייכותן של הארצות מבחינה מדינית. כיוצא מן הכלל רשומים בהן, בקטע המסמן את א״י, פרטים מרובים, ובכללם פרטים פיסיוגראפיים — ביחוד הירדן על ימותיו, מקומות קדושים, כנסיות ומנזרים חשובים. ים־סוף מובא באופן בולט בצבע אדום או ארגמן (שאר הימים בכחול או ירקרק). פס לבן מסמן את המקום המשוער, שבו נקרע ים־סוף.

מתברר יותר ויותר, שהמפות הפורטולאניות שימשו יסוד למפות הארציות המועטות, שנתחברו ביה״ב (או נשתיירו מהם). וכאן חשיבותה המיוחדת של א״י, שכן כל המפות הללו — מלבד אחת מהן, שמתארת גם את אנגליה (זו של מתתיהו פאריס, עי׳ להלן) — הן תיאורים מפתיים של ארץ־הקודש. על רקע־זמנן נראות מפות אלו מכמה בחינות כיוצאות דופן: א) הן או פרי של אוטופסיה או שנתחברו לפי ידיעות מקוריות ושקולות; ב) תכנן עפ״ר אקטואלי; הן מתארות את א״י בתקופת ממלכת־ירושלים הצלבנית ואחריה, אע״פ שהן מציינות גם את כל הפרטים המסרתיים, שהיו חשובים לכל נוצרי שעלה לארץ ביה״ב; ג) למפות אלו יש תכלית מעשית: לשמש מורה־דרך לאנשי־צבא או צליינים; ד) בכמה מהן אפשר להבחין הישגים קארטוגראפיים חשובים, שהושגו בתיאור המפתי של שאר הארצות בזמן מאוחר הרבה יותר. החשובות שבמפות המתארות את א״י, שנשתמרו מיה״ב המאוחרים, הן:

1. מפה גדולה (2,080 סמ״ר), שהיא שמורה בפירנצה. בולט בה תיאור־החוף, שהוא קרוב למציאות ואף מפורט ביותר — כנהוג בפורטולאנים. שאר תכנה של המפה נופל מזה באיכותו. סימון המקומות — שהם הנושא העיקרי של כל מפה ביה״ב — אינו מותאם לשטחה הגדול. המפה מכוונת לצד מזרח.

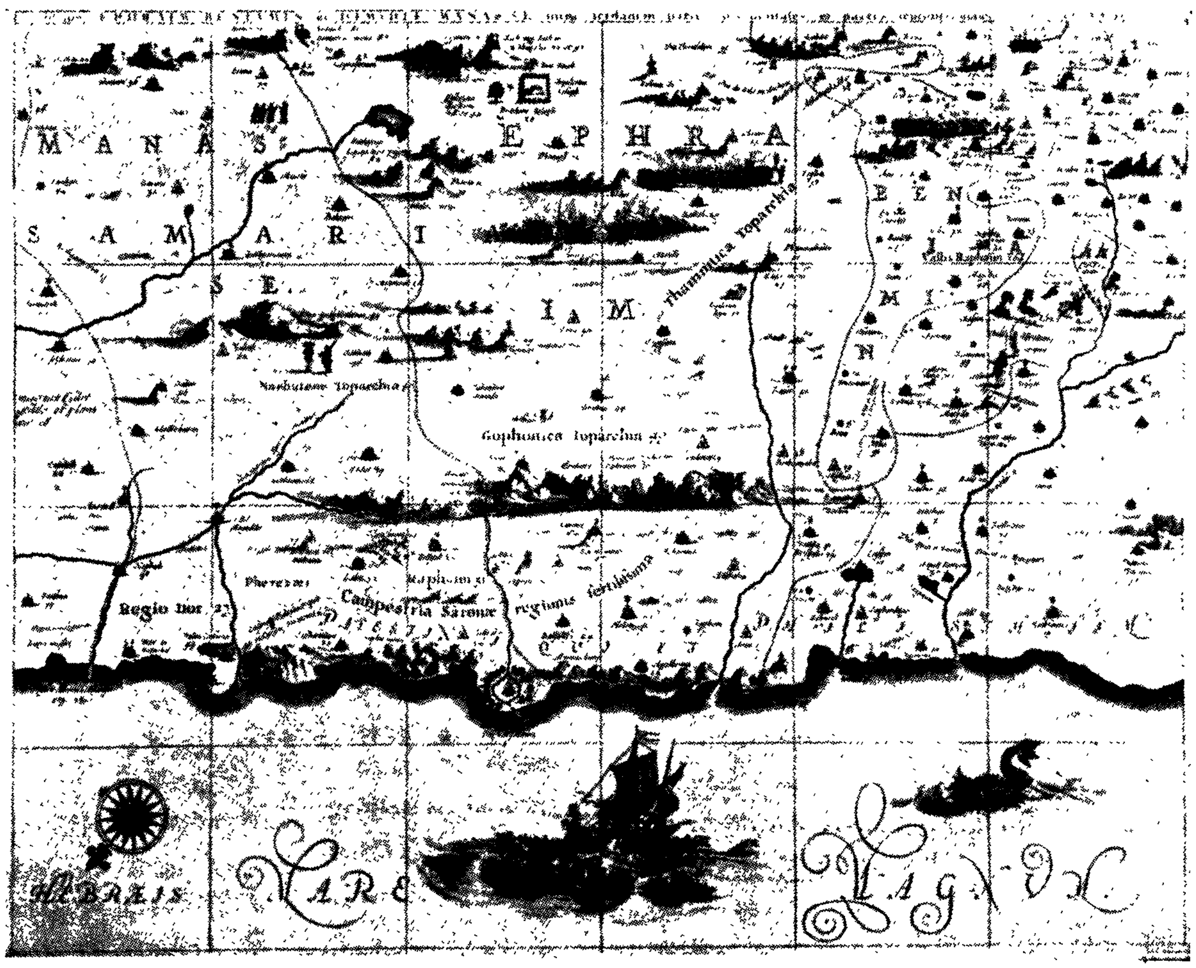
2. מפת־תרשים של א״י, שהיא שמורה באוכספורד. מוצאה הפורטולאני מתבטא במה שהיא מכוונת לצד צפון. בתרשים יש שפע של פרטים אקטואליים וכן פרטים, שמעידים על אוטופסיה — ביניהם תיאור ציורי יחיד במינו של הדרך מחוף־הים לירושלם, משולב בכעין ציון־פאנוראמה של קטעי־הנוף לאורך הדרך.

3. מפת א״י, שאף היא שמורה בפירנצה, ושהיא מהודרת ביותר מבחינת הציור ומב־חינת הצבעים, אך נופלת הרבה מן הנז־כרות למעלה מצד תכנה. משום קישו־טיה בסיגנון ההראלדי־הסכמאטי ומשום צבעיה המרהיבים את העין, היא נמנית עם המפות האפיינית ביותר לסיגנון הקארטו־גראפי־האמנותי של ימי־הביניים.

4. מפת א״י למתתיהו פאריס מאנגליה (1250 לסה״נ). היא מצטיינת בסימול מעניין של תנאי־התחבורה בארץ וברמיזה לתנועת־השיירות בין סוריה לא״י. כמה מקומות — וביחוד עכו, מבצר־הצלבנים החשוב ביותר — מתוארים בפירוט מרובה בצורת ויניטה זעירה. מתתיהו פאריס חיבר גם מורה־דרך ציורי (אנגליה — ארץ־הקודש), שהוא יחיד במינו בקארטוגראפיה. במפה זו, שצורת־רצועה לה, מסומנות תחנות־הדרך בין שתי הארצות ע״י עיטורי־מיניאטורה. את התחנות מסמלים בעיקר כנסיות ומנזרים, שעולי־הרגל היו נוהגים לבקר בהם, ואילו הדרכים, שהיו מחברות אותן זו לזו, מסומנות ע״י שני קווים מקבילים.

5. תיאור הארץ ביה״ב הגיע לשיאו מבחינה קארטוגרא־פית במפה, שהיא חורגת בהחלט ממסגרת זמנה, סיגנונו ויכלתו. היא מצורפת — ביחד עם מפת־תבל סכמאטית, מפה של המזרח הקרוב ותרשימים מפורטים ומדוייקים להפליא של עכו ופחות מעולים של ירושלים — לקול־הקורא למסע־צלב חדש (Liber secretorum fidelium crucis), שפירסם מארינו סאנוטו מוויניציאה.

כיום יודעים אנו, שכל המפות הללו לא חוברו על־ידי סאנוטו עצמו, אלא על־ידי פייטרו וסקונטה (Vesconte), שהיה מחבר נודע של מפות פורטולאניות. המפליא ביותר שבמפת־הארץ של סאנוטו אינו שפע פרטיה האקטואליים, ואף לא הדיוק המרובה שבה בציון המקומות, אלא הרשת

מפת א"י לפי הורניוס (1690)

הצפופה של הקואורדינאטות שבה. קנה־המידה שלה הוא גדול ומדוייק, הואיל וכל קואורדינאטה מרוחקת מן השניה מרחק של לויקה (2.426 מ') אחת בלבד. רשת־קואורדינאטות משובצת כזו הונהגה רק במאה הנוכחת במפות טופוגראפיות בלבד.

למפת־הארץ של סאנוטו היתה השפעה מכרעת על חיבורן של מפות־הארץ לא רק בזמנה אלא אף — ובעיקר — במאות־השנים שלאחריו, שכן רוב המפות מתקופת־התחיה ואחריה, ואף אותן שלא היו אלא חיקויים לפטולמאיוס (ר' להלן), השתמשו — בשירטוט ובעיטור — בפרטים המצויים במפת־סאנוטו, אף אם לא ברשת־הקואורדינאטות שלה. המפות, שהושפעו ע"י מפת־סאנוטו, ניכרות בדרך כלל בעושר־הפרטים שבהן, בקביעת־המקומות ובמה שהן מכוונות כלפי מזרח.

6. מפת א"י לוויליאם וֵי (William Wey) מן המאה ה15 היא יצירה אֶפיגונית מובהקת, שא"י מתוארת בה בסיגנון הקארטוגראפי, שהיה מקובל באמצע יה"ב, אע"פ שמבחינת הביצוע הטכני היא מעולה הרבה יותר. מבחינה אחרונה זו — וביחוד מצד סילסול־צורותיה ויפי־צבעיה — היא עולה אף על המפה הפלורנטינית (3).

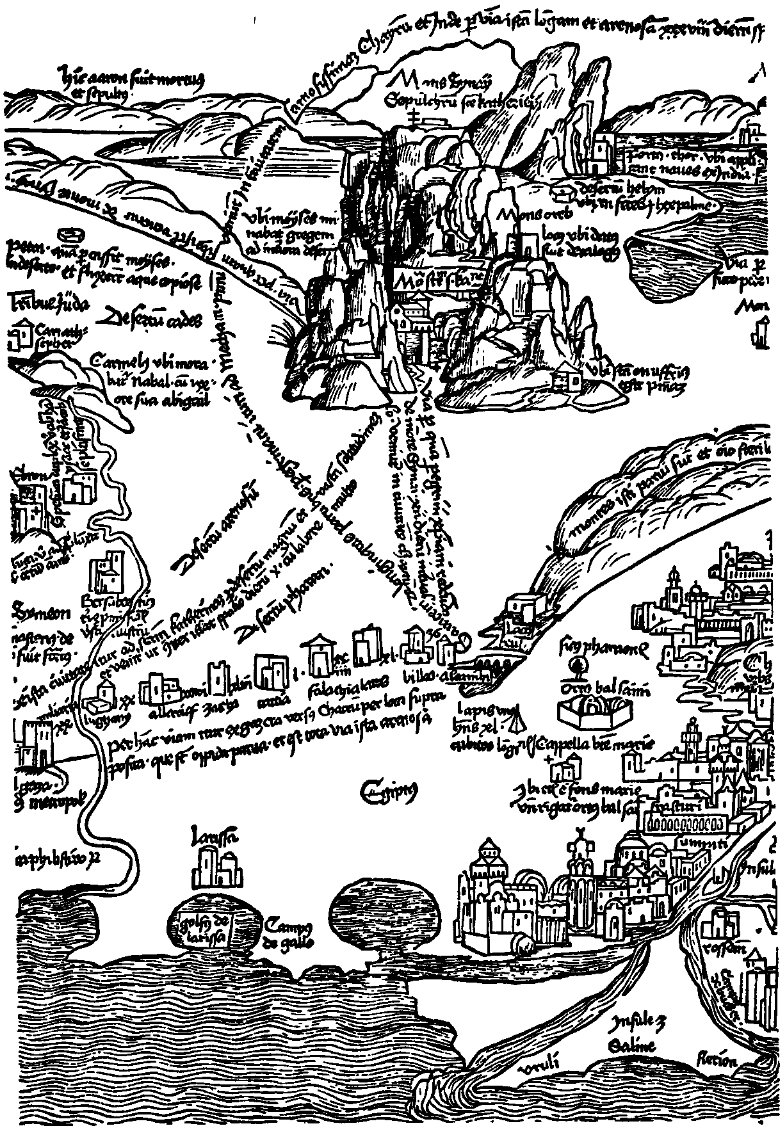
3) **ארץ־ישראל בקארטוגראפיה הערבית של יה"ב.** במפות הערביות של יה"ב, שבחלקן הן מדוייקות, מפורטות ומקיפות יותר מאותן של ארצות־המערב, אך שלעומת זה הן שגרתיות יותר מצד השירטוט ההנדסי והקונסטרוקציה שלהן, לא יוחדה לא"י עמדת־בכורה. המעניינת והמשוכללת שבמפות הללו היא מפת־הארץ של אַדריסי, שבעבודותיו הקארטוגראפיות מעורבים הסיגנון והתוכן הקארטוגראפי המוסלמי עם אלה של העולם המערבי.

4) **התקופה החדשה. — א. סקירה כללית.** בקארטוגראפיה של התקופה החדשה באו, משלביה הראשונים ואילך, שינויים יסודיים ומרחיקי־לכת בתיאור המפתי של א"י. התוצאות העיקריות של שינויים אלה היו:

1. עם התרחבותו של האופק הגאוגראפי להלכה (מתוך הכרת חיבורו ומפותיו של פטולמאיוס) ולמעשה (ע"י התגליות), פסקה ירושלים להיחשב לטבור־העולם ושוב לא שימשה נקודת־מרכז של מפות־תבל.

2. קביעת המקומות בדרך מאתמאטית־אסטרונומית (ע"י קווי רוחב ואורך), לפי שיטתו של פטולמאיוס, הביאה גם לידי בירור קווי־ההקף של הארצות ולידי קביעה נכונה של יחסי־הגודל שביניהן. לכל מפה צורף עכשיו קנה־מידה, באופן ששוב אי־אפשר היה להגזים בשטחה של א"י על חשבון שטחן של שאר הארצות.

3. בעוד שכל ארצות־התרבות זכו למפות מדוייקות (בקנה־מידה גדול) ובעלות תוכן אקטואלי, נעשו המפות של א"י במתכוון מעין מפות היסטוריות. תפקידן העיקרי היה להראות את הרקע הגאוגראפי־טופוגראפי של המאורעות הנזכרים במקרא ובאוואנגליונים. אין בהן כל זכר למצב־הארץ כפי שהיה בזמן חיבורן. משום כך היו נוהגים לצרף לאוסף

קטע־מפה, שמראה את הארץ מנחל־עזה בצפון (משמאל) עד שפך־הנילוס בדרום (מימין). מתוך מפת ארץ־הקודש לברנארד מברייטנבך

המפות של פטולמאיוס מפה של א״י, שנתחברה בזמן החדש (tabula moderna). מפה נוספת זו היתה תמיד בעלת קנה־מידה גדול הרבה מזה של מפות־פטולמאיוס, היא היתה מכוונת כלפי מזרח, והובאו בה ציונים מרובים מתחום הטופוגראפיה המסרתית. מקורן העיקרי של רוב המפות הללו היה: מפת סאנוטו.

עם זה נודעת לתיאור המפתי של א״י במאות הראשונות של התקופה החדשה חשיבות מיוחדת מטעמים אלה:

(1) מִסִבּוֹת היסטוריות־רוחניות שונות (הרפורמאציה, תרגומי־המקרא) נעשתה מפת א״י עם המצאת הדפוס המפה המבוקשת והנפוצה ביותר. המפה הראשונה שהודפסה היתה מפת א״י.

(2) ההתחרות, שנתפתחה בתחום של חיבור מפות־הארץ, ותפוצתן המרובה של מפות אלו הביאו לידי כך, שמפות־הארץ היו מן המפוארות שבמפות שנתחברו, הן מצד סימניהן וסמליהן והן מצד קישוט שוליהן ומסגרת־המקרא שלהן (cartouche).

(3) התוכן הרטרוספקטיווי הנזכר, ששימש להמחשת הרקע המקראי־האוואנגליוני מתוך אי־הקפדה על הדיוק מבחינה גאוגראפית, איפשר ניסויים טכניים־ציוריים וחידושים מרובים בתחומי הסימון, הצילול, הצביעה וכד׳. כך, למשל, באה הסטיה המאגנטית לידי ביטוי ראשון במפת א״י.

ב. ארץ־ישראל בתקופת האטלאסים. באטלאסים השונים והמהודרים, שנתחברו בתקופת־הרנסאנס ואחריה בארצות של אירופה המערבית והמרכזית, מופעת א״י, לכל הפחות, בשתי מפות, שכל אחת מהן היתה מפעלו של מפאי מיוחד. אחת משתי המפות הללו היתה באה בגוף האטלאס והיתה מתארת את א״י, עפ״ר לפי פטולמאיוס, כשהיא מכוונת כלפי־צפון, עם שינויים קלים בציון חופיה, בצירוף פרטים אורו־הידרוגראפיים מרובים ובצירוף תוספת ציונים של מקומות הרבה, שהם נזכרים בכתבי־הקודש, בכתבי יוסף בן מתתיהו ועוד; אך מבנה המפה והלוקאליזאציה של פרטיה הם ביסודם כפי שתוארו ב„חלק הרביעי של אסיה״ לפטולמאיוס; עם זה אנו מוצאים לפעמים קרובות באטלאסים אלה מפת־א״י מכוונת כלפי מזרח, שעל־פי תכנה ואפיה היא קרובה הרבה יותר למפת־סאנוטו, אלא שבאה בה התוספת הפטולמאית החשובה של קווי רוחב ואורך. מפה שניה של א״י (ולפעמים אף שלישית, שאף היא נתחברה ע״י מפאי אחר) היתה ניתנת ב„תוספות״ (additamentum) המרובות השונות, שהיו נוהגים לצרף לכל אטלאס באותה תקופה. החשובות במפות־א״י, שנתחברו באותו זמן, הן אלו של אורטליוס (Ortelius), מרקאטור (Mercator), טילמאנוס סיגננסיס (Tilemanus Sigenensis), לייקסטיין (Laicstein), בְלָאוּ (Blaeu), יאנסון (Janszon), הומאן (Homann), סאנסון (Sanson), זויטר (Seutter), דה ליל (de Lille), בון (Bonne) וד׳אנוויל (d'Anville). המפות של שלושת המחברים האחרונים, המייצגים את האסכולה הצרפתית, כבר מצטיינות בביקורת קפדנית של התוכן לפי מקורות שונים, והן משמשות מעבר למפות של המאה ה19.

חשיבות יתרה נודעת למפות־הארץ, שהופיעו בתקופה הנדונה בקוסמוגראפיות השונות (כגון זו של סֶבַּאסטיאן מינסטר), משום תפוצתן המרובה של קוסמוגראפיות אלו. אך חשובים מהן כמקורות של המפות, שהופיעו באטלאסים השונים, הם החיבורים על א״י, שנתלוו במפות מפורטות בעלות קנה־מידה גדול, כגון זה של יעקב ציגלר (Ziegler) ושל אדריאן אדריכומיוס (Adrichomius; 1590). החשוב והמאוחר שבחיבורים הללו הוא חיבורו של הדריינוס רלאנדוס (Relandus—Palaestina ex monumentis veteribus illustrata), שבו מובאות מפות מפורטות ומדוייקות־ביחס, שנערכו בשיטת השוואה ההודומטרית, וביחוד מפה, שמציינת את חלוקת־הארץ מבחינה פיסיוגראפית (מישור־החוף, ההר, הבקעה והרמות של עבר־הירדן המזרחי).

רק מפה אחת של א"י, שנתחברה בתחילת התקופה החדשה (1483) אגב מסעו של ברנארד מברייטנבאך (Breitenbach), מבוססת על מראה־עיניים ומתארת את א"י כפי שהיא. היא מאחדת הרבה מצורות הסיגנון הקארטוגראפי של יה"ב עם אותן של הזמן החדש. למפה זו היתה תפוצה מרובה ביותר.

5) **ארץ־ישראל בקארטוגראפיה של התקופה החדישה.** ראשית מיפויה המדעי של א"י קשורה במסעו של נאפוליון למצרים ולא"י. הפרי הקארטוגראפי של מסע זה היה אוסף (אטלאס) של 47 מפות, שמתארות את מצרים, סיני וא"י ושהן מכונות על שם עורכן: מפות ז'אקוטן (Jacotin; 1810). שש ממפות אלו מתארות חלקים של א"י— בעיקר אותם האיזורים, שדרכם עבר צבא־הפלישה. קנה־המידה של מפות אלו הוא 1:100,000 והן מדוייקות בכל אותם השטחים, שבהם נעשו מדידות לפי השיטות הטופוגראפיות, שהתפתחו באירופה עד זמן חיבורן (שיטות, שבהן השתמשו בתיאודוליט ובעקרון־הטריאנגולאציה). גם תיאור התבליט במפות אלו חדיש הוא: הבלטת יחסי־הגובה ע"י קוקוו מחושב. גם שאר נתוני־המפה (סימנים, סמלים) בוצעו באופן נאה ביותר. תכנה של המפה הוא אקטואלי כל־כך, ששמות הרבה מובאים בה גם בכתב ערבי. במשך כ50 שנה שימשו מפות אלו יסוד לחקירת־הארץ.

בסוף המאה ה18 ובמחציתה הראשונה של המאה ה19 נעשתה א"י מטרה של מסעות־חקירה מרובים כאילו היתה „ארץ בלתי־נודעת" ממש. הארץ נחקרה ביחוד מנקודת־מבט ארכאולוגית־היסטורית, אך גם מתוך תשומת־לב מרובה לתנאיה הגאוגראפיים. מבחינה אחרונה זו עניינו את החוקרים ביחוד בקעת־הירדן וים־המלח, שמהווים בצירופם את השקע העמוק ביותר בעולם. החיבורים של החוקרים והסיירים הללו, כגון זיצן (Seetzen), בורקהארט (Burckhardt), באקינגאם(Buckingham) והחשוב שבהם רובינסון (Robinson), היו מלווים כמעט תמיד בתרשימים של שטחים חלקיים ושל מקומות ובמפות כלליות של הארץ. הטובה שבמפות אלו היא זו של הקארטוגראף הגרמני הנודע קיפרט (Kiepert), המצורפת לחיבורו של רובינסון. ב1848 מיפתה משלחת של הצי האמריקני בהנהגתו של לינץ' (Lynch) את הירדן וים־המלח. עבודתם של כל החוקרים הללו סוכמה בחיבורו המפורסם של ריטר (Erdkunde von Asien), שבו מובאת גם רשימה מקפת של כל המפות הידועות של א"י, מן התקופה העתיקה עד אמצע המאה ה19. כלווי לספרו של ריטר שימש האטלאס של צימרמאן (Zimmermann), שכלל מפות מפורטות של הארץ בקנה־מידה של 1:333,333. מפות אלו משמשות כיום מקורות חשובים ביותר להכרת נופה התרבותי של הארץ במחצה הראשונה של המאה ה18. תקופה זו של חקירה ומיפוי אישיים נסתיימה ע"י ואן דה ולדה (Van de Velde),שמפתו (בקנה־מידה של 1:315,000) היא אחת מן המפות הנאות ביותר, שנתחברו באותה תקופה.

עם ריבוי ההתעניינות בארץ ובעברה במחצה השניה של המאה ה19, הורגש, שהמיפוי, שנעשה עד אז, לא היה בו כדי לספק את התביעות להכרת־הארץ, ביחוד מן הבחינה הארכאולוגית. ה„קרן לחקירת ארץ־ישראל" (Palestine Exploration Fund), שנוצרה באנגליה, שמה לה משום כך למטרה לבצע את המיפוי השיטתי הכולל של הארץ בגבולותיה המסרתיים מדן עד באר־שבע. למפעל זה קדם מיפוי של קו־החוף ושטח־הפנים הסמוך לו ע"י האדמיראליות הבריטית (1858—1862). ע"י כך נקבע לא רק מהלכו המדוייק של קו־החוף, אלא אף מספר ניכר של נקודות, שהקלו הרבה את המיפויים, שנעשו לאחר מכן. עבודת־מיפוי מוקדמת של החברה הנזכרת נעשתה בחצי־האי סיני מתוך שאיפה למצוא את הדרך של יציאת־מצרים ואת המקום של מתן־התורה. המפות של הר־סיני (ג'בל קתרינה) וג'בל סרבאל, שתבליטיהם תוארו על־ידי קווי־צורה (form lines), הן מן היפות שבמפות־א"י.

לאחר שירושלים וסביבתה מופו (1864) במידת־דיוק שלא היתה ידועה עד אז במפות־הארץ (התבליט הודגש ע"י קיווקוו), נגשה המשלחת של החברה (ב1871), בהנהגתם של קונדר (Conder) וקיצ'נר (Kitchener), לפעולת־המיפוי העיקרית. הארץ — מנהר קסימיה עד דרומו של ים־המלח — מופתה ב26 גליונות בקנה־המידה המקובל במפות הטופוגראפיות של אנגליה (1:63,360). מפות אלו מבוססות על טריאנגולאציה מדוייקת (שני קווי־בסיס), פילוסים (עכו—ים־כינרת, יפו—ים־המלח) ומדידות־גובה. התבליט מתואר בשיטת־הצילול. במקומות מרובים מצויינים מספרי־הגובה. הרשת ההידרוגראפית מסומנת בצבע כחול, הצומח מסומן מתוך אבחנה מרובה על־ידי סמלים, ובאופן זה מסומנות גם הצורות האנתרופוגניות. ביחוד מצטיינות המפות הללו בציון מדוייק של החורבות המרובות שבארץ, וכן נעשתה עבודה מרובה בקביעת השמות והתעתיק שלהם. החברה הוציאה לאור הסברים (Memoirs), שמשמשים עד היום מקור גאוגראפי־היסטורי בעל חשיבות מרובה ביותר.

משהושלם מיפוי זה נעשו נסיונות לבצע מיפוי דומה לו בעבר־הירדן המזרחי, אך נסיונות אלה נכשלו מסיבות שונות. רק ארץ־גלעד מופתה לאחר זמן ע"י ה„חברה הגרמנית לחקירת א"י" (Deutscher Palaestina Verein) באותו קנה־המידה, שבו חוברו המפות הנזכרות. המפות של המשלחת האנגלית, ובמידת־מה אותן של הגרמנים, שימשו יסוד לכל המפות של א"י, שנעשו מזמנם עד אחר כיבוש־הארץ ע"י האנגלים. החשובה בין מפות אלו היא מפת־בארתולמיו (Bartholemew), שבה מתואר תבליט־הארץ על־ידי קווי־גובה, כשדרגות־גון שונות ממחישות את מידות־הגובה. בימי מלחמת־העולם I הותאמו המפות הנזכרות לצרכים צבאיים מתוך שימוש מרובה בצילומי־אויר. קנה־המידה של מפות־המלחמה של האנגלים הוא 1:40,000, של הגרמנים: 1:50,000. זמן קצר קודם מלחמת־העולם I מופה חצי־האי סיני ע"י ניוקום (Newcombe) בקנה־מידה של 1:125,000. מיפוי זה כלל את כל הנגב, והתבליט נתבטא ע"י קווי־גובה וקווי־צורה.

השלטון המאנדאטורי בארץ התחיל, מיד לאחר שנתבסס, במיפוי חדש של הארץ. כתוצאה של מיפוי זה, שנערך בשיטות חדשות, הודפסו שתי סדרות של מפות. אחת: טופו־קאדאסטרית בקנה־מידה של 1:20,000, ושניה: טופוגראפית בקנה־מידה של 1:100,000. גם מיפוי זה הקיף את א"י רק מגבולותיה המדיניים הצפוניים עד מדרום לבאר־שבע (16 גליונות). במפות אלו מובא התבליט לידי ביטוי ע"י קווי־גובה בעלי רווח אנכי של 25 מ'; שטחי־עיבוד מופיעים בהן בצבע ירוק והרשת ההידרוגראפית בכחול. המיפוי נעשה מתוך טריאנגולאציה מקפת ועבודה בשדה. כמו־כן חוברו